THE

NÂMALINGÂNUS'ÂSANA

(AMARAKOSHA.)

AMARASINHA.

With the Commentary (Vyâkhyâsudhâ or Râmâs'ramî)

BHÂNUJI DÎKSHIT

(SON OF THE GRAMMARIAN BHATTOJI DÎKSHIT).

PANDIT S'IVADATTA

OF JEYPUR.

VÂSUDEO LAKS'MAN S'ÂSTRI PANS'IKAR.

PRINTED AND PUBLISHED

TUKÂRÂM JÂVAJÎ,

Proprietor of Javajî Dâdajî's "Nirnaya-sagar" Press.

BOMBAY:

/ Registered according to the Act XXV of 1867.

[All rights reserved by the publisher.]

नामलिङ्गानुशासनं

नाम

अमरकोषः।

पण्डितवरश्रीमद्मरसिंहविरचितः।

महामहोपाध्यायश्रीमट्टोजिदीक्षितात्मजविद्यदरश्रीमानुजिदीक्षित-कृतया व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया सहितः।

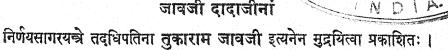
जयपुरराजधानीवास्तव्येन पाठशालाध्यापकेन दाधीचवंश-भूषणसुमतिश्रीवदरीनाथात्मजश्रीशिवदत्तकोविदेन टिप्पण्यादिपरिष्कारपुरस्कारेणोपस्कृतः ।

तृतीयं संस्करणम्।

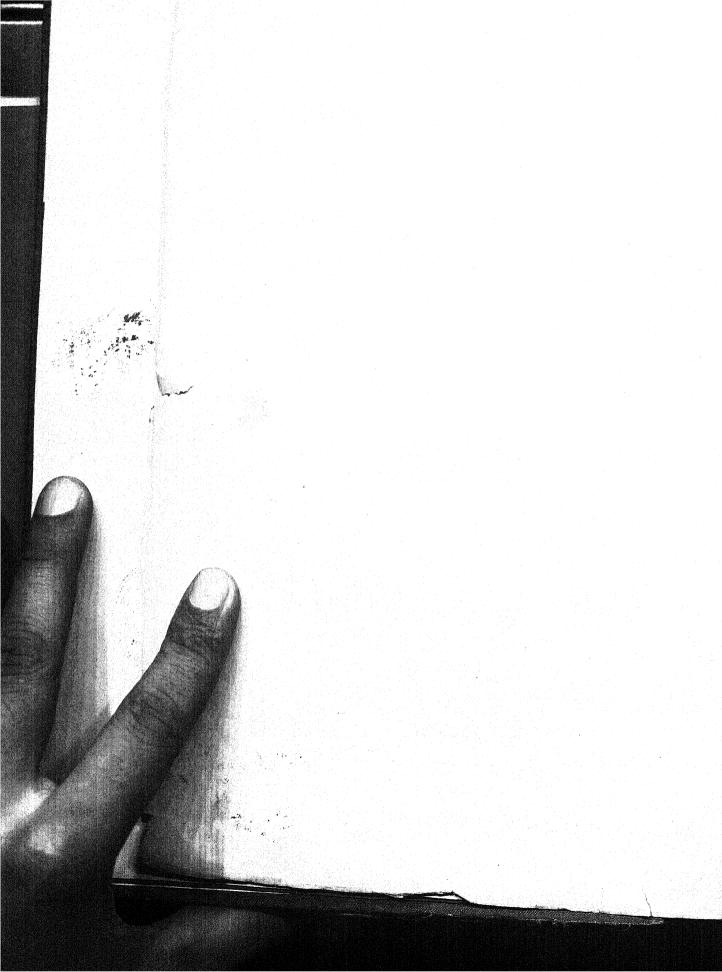
तत्र पणशीकरोपाह्मलक्ष्मणतनुजनुषा वासुदेवशर्मणा संशोधितः

मुम्बय्यां

जावजी दादाजीनां

संवत् १९६२ — सन् १९०५.

भूमिका।

श्रीगणेशाय नमः।

धर्मार्थकाममोक्षाख्यपुरुषार्थचतुष्टयनिष्पत्तिर्हि सर्वाभीप्सिता । सा च श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासादितत्तच्छा-स्त्रार्थज्ञानाधीना । तत्तदर्थज्ञानं च तत्तदवान्तरवाक्यार्थज्ञानाधीनम् । तत्तद्वाक्यार्थज्ञानं च तत्तत्पदार्थज्ञाना-धीनम् । तत्तत्पदार्थज्ञानं च तत्तत्पद्शक्तिप्रहाधीनम् । तत्तत्पदशक्तिप्रहे च

> 'शक्तिप्रहं न्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद्वयवहारतश्च । वाक्यस्य शेषादिवृतेर्वद्नित सांनिध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥'

इति शिष्टोक्तिदर्शिते शक्तिप्रहोपायेषु कोषस्यैव मुख्यकारणत्वम् । व्याकरणस्य यौगिकशब्दशक्तिप्राहक-त्वेऽपि रूढयोगरूढयोः शक्तिप्राहकत्वाभावात् । उपमानादीनां स्वतःशक्तिप्राहकत्वाभावात् ॥ कोषेषु च केवळनामानुशासनभृतानां केवळळिङ्गानुशासनभृतानां च ळाघवेनोपकारकत्वाभावेन नामळिङ्गोभयानुशासन-त्वेनामर्शिहविरचितस्यास्यैव कोषस्य सर्वोपकारकत्वम् । 'अयममर्रिहः कदा किंजातीयः कुत्रत्यं महीमण्डळं मण्डयांचकार' इति न निश्चितम् ॥ परंतु देवसामान्यनामान्युक्त्वा देवविशेषनामप्रारम्भे बुद्धनाम्नां लेखनेन बौद्धत्वमस्यावसीयते ॥

केचित्तु---

'धन्वन्तिरः क्षपणकोऽमरिसंहराङ्क् वेतालभद्दघटखर्परकालिदासाः। ख्यातो वराहिमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य॥'

इति वैक्रमनवरत्रख्यापकश्चोकतो विक्रमसमकालकत्वममरसिंहस्य वदन्ति॥

परे तु-

'इन्द्रश्चन्द्रः काशक्रत्कापिशली शाकटायनः। पाणिन्यमरजैनेन्द्रा जयन्त्यष्टी च शाब्दिकाः॥'

इति पद्यानुरोधेन पाणिनि-समन्तभद्रयोरन्तरालभवत्वं ब्रुवते ॥ अत्रेदं बोध्यम्—इदं न क्रमबोधकम्, पाणि-निमहाभाष्यप्रवृत्तिसमकालकनिष्पत्तिकचान्द्रव्याकरणकर्तृचन्द्राचार्यस्य पाणिनितः प्राग्लेखनात्॥

अस्य वैयाकरणत्वं तु-

'अमरसिंहो हि पापीयान्सर्वे भाष्यमचूचुरत्।'

इति पद्यात्सकलभाष्यतत्त्वज्ञत्वस्य प्रतीतेः प्रतीतमेव ॥ इत्थं भङ्गवन्तरेणोक्तिस्तु बौद्धत्वेन सकलवैदिकविरुद्ध-त्वात् ॥ अस्य सर्वोपकारकत्वादेव बहुभिरस्य व्याख्या कृता । तासु मदृष्टास्तु—

१—अमरकोशोद्घाटनम् भद्दक्षीरस्वाम्युत्प्रेक्षितम् ॥ तत्र च श्रीभोज-राजशेखर-भद्दि-माघ-प्रमृतीनां नामानि सन्ति ॥

२—पदचिन्द्रका रायमुकुटेन १३५३ शकाब्दे निर्मिता । तत्रत्यप्रन्थादीनां नामानि डॉक्टर् श्रीयुतभाण्डारकरैः प्रकाशितानि ॥

३—वुधमनोहरा स्वयंप्रकाशशिष्यवेदान्तिमहादेवविरचिता ॥ तत्र मुकुटनाम वर्तते ॥

४—पीयूषव्याख्या रामऋष्णदीक्षितऋता ॥ अत्रापि मुकुटनाम वर्तते ॥

५-अमरचिन्द्रका परमानन्दमैथिङक्ता मुकुटसारभूता ॥

६—पद्विवृतिः लिङ्गसूरिविरचिता॥

७—व्याख्यासुधा भानुजिदीक्षितकृता ॥

अत्रत्यप्रन्थादिनामानि पत्रान्तरे मुद्रितानि ॥

८-अमरविवेकः महेश्वरकृतः॥

आम्यो व्याख्याम्यो भिन्ना व्याख्या राधाकान्तवहादुरप्रकाशितास्तदीयशब्दकल्पद्रुमप्रस्तावनातो ज्ञेयाः ॥ अधुनैतदेशे प्रचुरप्रचाराया व्याख्यासुधाया मुद्रणं वाराणस्यां जातम् । तथापि प्रायो दुर्लभतामवेक्ष्य पुनर्मुद्रणं मुम्बईस्थनिर्णयसागराध्यक्षश्रीयुतजावजीदादाजीभिर्वाञ्छितम् । तैः प्रेरितेन मया उक्तव्याख्यानां द्वित्रपुस्तकसंपादनपूर्वकं व्याख्यासुधोपस्कारो यथाबुद्धि समस्कारि ॥ यैर्महात्मभिरत्रावसरे पुस्तकं दत्तं तेषां नामान्यपि धन्यवादपूर्वकं प्रकाश्यन्ते—

अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी (हेमनानार्थव्याख्या) त्रिकाण्डशेषः

हारावली

जयपुरराजगुरुपर्वणीकरोपाह्वश्रीयुतनारायणभद्दानाम् ॥

अभिधानचिन्तामणिः (सटीकहैमनाममाला) प्रागुक्तश्रीदत्तरार्मणाम् ॥

तत्र टीकाभागे प्रमापकनामानि तु-

अमरः १४ पृष्ठे ३४ पङ्को. अमरटीका १२।२०. अमरशेषः ९६।१७. अलंकारकृताम् २७।३७. उत्पलः ८०।७. कात्यः १८।१३. कामन्दिकः ११४।१६. कालिदासः ८६।१२.

कौटल्यः १७१३४. कौशिकः ३८१९५. क्षीरस्वामी ७५।१२. गाँडः १०।२९. चाणक्यः ८३।३१. चान्द्रः ३६।३६. त्रिषष्टिशलाकापुरुषचिरते (सकृते) ४।२९. दुर्गः १५।१४. द्रमिलाः ३५।१२. धनपालः १९।१४. धनुर्वेदः ६६।३८. धन्वन्तिरः ५६।१६. नारदः ७६।२६. निघण्टुः (सकृतः) १०१।३४. नैरुक्ताः ४२।२. पालकाप्यः १०३।२९. पुराणम् १०।३८. प्रमाणमीमांसा (स्वकृता) १५।२२. प्राच्याः ११५।१४. बौद्धाः २५।१४. महतोतः ७।२८. मिहः १२२।३२. भरतः ३०।१५. भागुरिः १७।२८. भोजः ३६।२५. मद्धः ६८।३०. मनुः १६।१६. मनु (कोषः) ३९।११. महाभारते २०।१५. माघः २३।५. माला १०।२२. मुनिः ५५।१८. याज्ञवल्क्यः १०१।२२. वाचस्पतिः ८।२५. वामनपुराणे १२।३५. विश्वदन्तः १३।१७. विष्णुपुराणे १७।२८. वेदे १०।१६. वैजयन्ती २०।१५. वैद्याः ५५।१०. व्यादिः १०।७. शाब्दिकाः ८१।३८. शाश्वतः १६।२३. श्रीहर्षः २८।३८. श्रुतेः १५।१२. स्मृतिः १०।१८. हलायुधः ३३।३८.

इत्थमुपलभ्यन्ते ॥

विश्वकोषः

जयपुरराजवैद्यश्रीयुतश्रीऋष्णरामकविवर्याणाम् ॥

इत्थं कोशव्याख्यापुस्तकानेकीकृत्य यथाबुद्धिविभवं विचार्य व्याख्यासुयायाः शोधनं टिप्पणीदानं चा-कार्षम् । तदत्र शोधने कचिन्मम प्रमादो जातः स क्षन्तव्य एव । तथा चोक्तम्—

> 'गच्छतस्खळनं कापि भवसेव प्रमादतः। हसन्ति दुर्जनास्तत्र समादधति सज्जनाः॥'

> > इति विज्ञापयति

जयपुरसंस्कृतपाठशालाध्यापकः

शिवदत्तशर्मा।

तृतीयावृत्तिप्रस्तावना ।

नामलिङ्गानुशासनीयानेकव्याख्यास्वप्रेसरत्वेन वरीवर्ति रामाश्रम्यपरपर्यायेयं व्याख्यासुधाख्या व्याख्या । अस्याः पूर्वसंस्करणं विद्वल्ललामायमानैर्जयपुरसंस्कृतपाठशालामुख्याध्यापकैर्दाधीचकुलावतंसैः पण्डितवरशि-वदत्तरार्मभिरसाधारणायासादनेकविद्दद्वयोऽनेकविधटीकापुस्तकसंपादनसंयोजनेनेतरविद्दत्पुनःसंस्करणनिरपेक्षं शोधनमकारीति निर्विचिकित्सं पूर्वावृत्तिमुद्रितपुस्तकादवगम्यत एव । एतावतास्यान्येन पुनःसंस्करणकरणं पि-ष्ट्रपेषणायितं स्यादिति न कल्पनीयं संख्यावद्भिः । प्रतिमुद्रणावृत्ति पूर्वशेषदोषापाकरणकं संस्करणमावस्यक-मेव । तदिप प्राथमिकशोधकद्वारैवापेक्षितमिति निर्विवादम् । तथापि पुनरङ्कनकालेऽनवसरतया शोधकस्य च दवीयस्वेन काळातिक्रमभिया चास्या द्वितीयावृत्तेः शोधनाय श्रीमद्भिः तुकाराम जावजीश्रेष्टिभिर्नियुक्तो-Sिस्स । उररीकृत्य च सादरं तिन्नदेशं केवलं पूर्वतनसंस्करकालीनमानुपशेमुषीनैसर्गिकदगादिदोपकारणका-नामुपरि निर्दिष्टपण्डितवरैः शोधनपत्रकेषूद्वाटितानामनुद्वाटितानां च मद्दृष्टिसरणिमापतितानां स्खलितानां यावद्वद्भिवलं मार्जनमकारि । विशेषतश्चामरस्थस्य कस्यचिद्वस्तुनो यथासंभवं नाम्नां नाम्नोर्नाम्नश्च व्याख्यावसरे-Sमुकस्य वस्तुन इमानीम इदं वा नामेति व्यवस्था व्याख्यासुधायां कुत्रचनासीद्वहुत्र च नासीत्सापि व्युत्पि-त्सूनामनायासतोऽवगमाय तत्र तत्रेमानीयन्त्यमुकस्य वस्तुनो नामानीति स्थूलाक्षरविन्यासेन क्रता ॥

अभ्यर्थये च नामंनाममत्रापि स्खलितं क्षमध्यमिति करुणावरुणालयेभ्यो विद्वद्भयोऽहं सविनयं

पणशीकरोपाह्वछक्ष्मणसूनुः

वासदेवशर्मा।

श्रीमदमरसिंहविरचितः

अमरकोषः।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

प्रथमं काण्डम्।

बह्नवीवहः मं नत्वा गुरुं(गिरं) भट्टोजिदीक्षितम् । आ(अ)मरे विद्धे व्याख्यां सुनित्रयमतानुगाम् ॥ प्रारिप्सितप्रत्यूहापनुत्तये कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षार्थमादौ निवबन्ध—

यस्य ज्ञानद्यासिन्धोरगाधस्यानघा गुणाः । सेन्यतामक्षयो धीराः स श्रिये चाषृताय च॥१॥

यस्योति ॥ हे अनघाः, भवद्भिः स धीराः सेव्यताम् । न अघं पापं येषां तेऽनघा निष्पापाः । सुकृतिन इति या-वत्। सुकृतिन एव तं सेवितं प्रभवन्तीति त एव संबो-ध्यन्ते 'धर्मेण पापमपनुद्ति' इति श्रुतेः । धियं राति ददाति । 'रा दाने' (आ० प० अ०) असात् 'किप् च' (३।२।७६) इति किप्। धीरा ज्ञानप्रदो गुरुः। अनेन 'तद्विज्ञानार्थे स गुरुमेवाभिगच्छेत्' इति श्रुत्यर्थ उपदिष्टः। 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्तते' इति गुरुसेवायाः फलमाह--श्रिये चामृताय चेति । चद्वयमुभयोः प्राधा-न्यचोतनाय । भुक्तिमुक्तिप्राप्तिग्रं रुसेवातो भवति । 'क्रिया-र्थोपपदस्य-' (२।३।१४) इति चतुर्थी । तादर्थ्ये (वा० २।३।१३) वा । तदुक्तं भागवते- 'योगर्धिमापुरुभयीं यदुहैहयाद्याः' इति । ननु गुरोः श्रियोऽभावात्ततः कथं सा प्रार्थ्य(प्य)त इत्याशङ्कवाह—यस्येति । अस्य गुरोरी लक्ष्मीरस्ति, गुणाश्च सन्ति । तदुक्तं भागवते-- 'ऋते भ-वत्पाद्परायणान्न मां विन्दन्त्यहं त्वद्भद्या यतोऽजित' इति । 'सत्यं शौचं दया क्षान्तिस्त्यागः संतोष आर्जवम् । शमो द्मस्तपः साम्यं तितिक्षोपरतिः श्रुतम् ॥ ज्ञानं विरक्तिरै-श्वर्य शौर्य तेजो बलं स्मृतिः । स्वातन्त्र्यं कौशलं कान्ति-वैंये मार्दवमेव च' इत्यादयो गुणाः । कीदृशसास्य--

ज्ञानद्यासिन्धोः । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं शास्त्रम्, द्या नि-ष्कारणपरदुःखप्रहाणेच्छा । तयोः सिन्धोरिव । शास्त्रसंप-न्नस, द्यापूर्णस च । अनेन 'श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्' इति विशेषणयोर्मध्ये श्रोत्रियत्वमुक्तम् । स ज्ञानवानपि किमर्थे दासतीत्यतो द्यावत्त्वमुक्तम् । 'द्यालोरसमर्थस दुःखायैव द्यालुता' इत्यतो ज्ञानवत्त्वमुक्तम् । कीदृशस्य अगाधस्य। न गाधस्तलस्पर्शो यस गम्भीरस । विषयानाकृष्टस्रोत यावत् । यद्वा अगं शैलं वृक्षं वा आमोति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२।१०१) इति आमोतेः (आपृ न्यासो । स्वा० प० अ०) डः । टिलोपः (६।४।१४३) । सवर्ण-दीर्घः (६।१।१०१) । तमगं दधाति मनसेत्यगाधः। तस्य । परमेश्वरभक्तस्येति यावत् । कीदृशो धीराः -- अ-क्षयः । अः वासुदेवः; तिसन् क्षयो ज्ञानं निवासो वास्य सोऽक्षयः । अनेन ब्रह्मनिष्ठतारूपं द्वितीयं विशेषणसुक्तम् । यद्वा न क्षयो हिंसा यस । 'क्षीष् हिंसायाम्' (त्रया० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । पूर्वत्र तु 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । परपीडापहारकः। 'यसान्नोद्विजते लोकः' इति गीता । अथवा स धीरा मया सेव्यताम् । स कः । यस्य गुणा अनघाः । न अघं येभ्यस्तेऽनघाः । पापनिवर्तका इति यावत्। 'यशः कलिमलापहम्' इति भागवतात् । शेषं समानम् । 'आशिषि लिङ्लोटौ' (३।३।१७३) इति कर्मणि छोट् । इत्थं हि गुरुसेवापरान् प्रति कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते, स्वयं वा प्रार्थ्यते । गुरुसेवामा-हात्म्यं च त्रु ख़वैवर्तादौ प्रसिद्धम् । भागवतेऽपि—'यथा-SE ज्ञानदो गुरुः' इति, 'तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा' इति च। एवं 'ठक्ष्मीवान् , कल्याण(निर्मल)गुणः, शास्त्रसंपन्नो, द्यापूर्णो, विषयानाकृष्टो, विष्णुभक्तो, विष्णु-

साक्षात्कारवान्, ज्ञानदो, गुरुः संपत्प्राप्त्यर्थे मोक्षप्राप्त्यर्थे च निष्पापैरधिकारिभिः, मया वा सेव्यताम्' इति परेभ्यो हित्सपदिशन्, स्वहितमाशंसमानो वा यन्थकदाशीर्वादल-क्षणम् (इति) लक्ष्मीरमरणलक्षणं च मङ्गलमाचचार । यत्त सक्टः--'स्वेष्टदेवतासंकीर्तनाद्विशिष्टादृष्टस्तिपपाद्यिषुः' इ-त्यवोचत् । तन्न । देवतावाचकपदस्यात्रादर्शनात्, आशी-र्छोटो दर्शनाच । स्वामी तु-'जिनमनुस्मृत्य' इति स्नर-णलक्षणं मङ्गलमाह। तन्न। जिनवाचकपदसात्रादर्शनात् . सामान्यशब्दानां जिनलक्षणविशेषपरत्वेन व्याख्यानस्य वै-दिकानामनुचितत्वात्, अमरकर्तुर्जेनत्वे प्रमाणाभावाच । श्राबस्त- 'हे धीराः, स भगवान् सेन्यतामाराध्यताम् । भैर्यशालिन एव सेवितुं शक्तुवन्तीति तानेव संबोधयति। प्रकृतत्वाद्युष्माभिर्हितेच्छुभिः । स कः यस्य गुणा मैत्री-मर्यादादयोऽणिमादयो वा अनघा निष्पापाः । रागाद्यसंब-लिता इति यावत्। यद्वा, अनघा हृद्याः । तथा च धरणिः—'अनघोऽपापहृद्ययोः' इति । किंभृतस —ज्ञान-द्यासिन्धोः। ज्ञानं समस्तविद्या(षया)वबोधः । दृष्टं स्वा-र्थमनपेक्ष्य परदु:खप्रहाणेच्छा दया । तयोरम्बुतुल्ययोः सि-न्धोरिव सिन्धोर्विपुलाधारस्य, अगाधस्य अनवच्छिन्नमहिम्नः। अन्यैरनधिगतज्ञानपारत्वादपरिच्छेचगाम्भीर्य(द्यं गाम्भीर्ये य)-स्य वा । स किंभूतः-परहितापादनेषु नास्ति क्षयो विरामो यस, मरणादिराहित्याद्वा फलाधीनैव प्रेक्षावतां प्रवृत्ति-रत आह—श्रिये चेत्यादि । श्रीरत्र त्रिवर्गसंपत्तिः, तां प्राप्तम्, अमृताय मोक्षाय च । यद्वा—स सिन्धुः सेव्य-ताम् । स कः यस अगाधस्यातलस्पर्शस, अक्षयस सदा परिपूर्णस, अस विष्णोः क्षयस निवासस वा गुणाः अनघा रतादिमत्त्वान्नेर्मत्यादयः, श्रिये लक्ष्म्ये, अ-मृताय च पीयूषाय च' इत्याहुः । अत्र समुद्रपक्षस्त न सम्यगिव । ज्ञानेत्यस्थानन्वयात् । 'अक्षयः' इत्यस प्रथमा-न्तस षष्टयन्तत्वेन व्याख्यानसानुचितत्वात् । 'अभीष्टदे-वतानमस्काराद्यपनीतमदृष्टं हि-' इत्यादिस्वयनथिवरोधाच । आशीर्नमस्क्रियावस्त्रनिर्देशेष्वनन्तर्भावात् । 'ज्ञानदययोः सन्दते प्रवर्तते देवतारूपत्वात्' इति वा 'ज्ञानद्ये सन्देते प्रवर्तेते देवतारूपेऽसिन्' इति वा समाधेयम् । षष्टचर्थो-Sप्यार्थिकार्थत्वेन समाधातुं शक्यः । 'स्यन्दतेः संप्रसारणं धश्च' (उ० ११११) इत्युः । यत्तु मुकुटः -- ताभ्यां सि-न्धुरिवेति प्रकृत्यादित्वात् (२।३।१८ वा०) तृतीया । 'तृतीया' (२।१।२०) इति 'योगविभागात्समासः' इति

सर्वधरादयः । इति । तदिष न सम्यक् । अर्थासंगतेः । प्राति-पदिकार्थे हि सा, तस्य न भेदेनाभेदेन वात्रान्वयः संभवति । अभेदे हि तृतीया व्यर्था । प्रथमाया एवौचित्यात् ॥

अभिधेयप्रयोजने दर्शयति—

समाहत्यान्यतत्राणि संक्षिप्तैः प्रतिसंस्कृतैः । संपूर्णमुच्यते वर्गेनीमिळिङ्गानुशासनम् ॥ २ ॥

समेति ॥ मया, अन्येषां व्याङ्यादीनां तन्नाणि नामलिङ्गानुशासनानि, सिद्धान्तान्वा । समाहत्येकीकृत्य, संगृष्ठ
वा । नामान्याख्याः, लिङ्गानि च स्त्रीपुंनपुंसकानि, अनुशिष्यन्ते विविच्य बोध्यन्तेऽसिन्ननेन वेति नामलिङ्गानुशासनम्, 'करणाधिकरणयोश्च' (३।३।११७) इति ल्युट् । संपूर्णं न्यूनत्वदोषरिहतम् । उच्यते । कीदृशम् —वर्गैः प्रकरणैर्युक्तम् । कीदृशेः —संक्षिप्तेः स्वल्पशब्दैः । पुनः
कीदृशेः —प्रतिसंस्कृतेः प्रत्येकं क्रमकथनेन कृतोत्कर्षेः ।
यद्वा । असारांशरिहतेः शब्दरचनाविशेषयद्भिः । त्रिकाण्डोत्पलिन्यादीनि नाममात्रप्रतिपादकानि । वररुच्यादिकृतानि तु लिङ्गमात्रप्रतिपादकानि । अत्र त्मयार्थसंप्रहादिदमेव सर्वैः पाठ्यमिति भावः ॥

लिङ्गज्ञानोपायं परिभाषते—

प्रायशो रूपभेदेन साहचर्याच छत्रचित्। स्त्रीपुंनपुंसकं क्षेयं तिद्दशेषविधेः कचित्।। ३॥ भेदाख्यानाय न द्वन्द्वो नैकशेषो न संकरः। कृतोऽत्र भिन्नलिङ्गानामनुक्तानां क्रमादते॥४॥ त्रिलिङ्गचां त्रिष्विति पदं मिथुने तु द्वयोरिति। निषिद्धलिङ्गं शेषार्थं लन्ताथादि न पूर्वभाक्॥६॥

प्रायश इति ॥ 'बह्नत्पार्थाच्छस्—' (५।४।४२) इति शस् प्रायशो बाहुत्येन, रूपभेदेन ङ्याव्विसर्गिबिन्दुरूपेण, स्वीपुंनपुंसकं बोध्यम् । यथा—'पद्यालया पद्या' 'पिनाको-ऽजगवं धनुः' । कचिद्विशेषणपदस्थेन सर्वनामपदस्थेनापि रूपभेदेन स्वीपुंनपुंसकं श्रेयम् । यथा—'तत्परो हनुः' । अत्र तत्पर इति विशेषणाद्धनोः पुंस्त्वम् । '(कुत्ः कृत्तेः स्नेह-पात्रम्) सैवाल्पा कुतुपः पुमान्' । (अत्र) 'सा' इत्युक्त्या कुत्वाः स्नीत्वम् । निश्चितलिङ्गेनानन्तर्ये साहचर्यम् । रूपभेदाभावेऽपि कचित्तेनापि लिङ्गं श्रेयम् । यथा—'अश्वयुगश्विनी' 'भानुः करः' 'वियद्विष्णुपदम्' । अत्राश्व-

१—'प्रत्येकं परिपाटीस्थापनादिना कृतोत्कर्षः' पाठान्तरम् ।

युग्भानुवियन्ति साहचर्यात्स्त्रीपुंनपुंसकानि श्रेयानि । कचित् तस्य स्त्रीपुंनपुंसकस्य विशेषोपादानात्तज्ञ्ञेयम् । यथा— 'भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' 'रोचिः शोचिरुभे ऋवि' ॥ ३॥ अत्र कोशे, अनुक्तानां स्वपर्यायेष्वपठितानाम्,

१—अत्रामरकोषे भिन्नलिङ्गानां प्रातिपद्येनानुक्तानां माख्यातुं दन्दो न कृतः । परविछिङ्गं हि स्यात् । नावयविछङ्गम् । यथा 'कुलिशं भिदुरं पविः', नतु 'कुलिशभिदुरपवयः' इति । तथा एकरोषो न कृतः । शिष्यमाणिक स्थिव हि प्रतीतिः स्यात् । यथा 'नभः खं श्रावणो नभाः', नतु 'खश्रावणौ तु नभसी' इति । तथा संकरो न्यामिश्रतापि न कृता । साहचर्यात्ति छङ्गत्वं हि स्यात्। यथा 'स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः,' नतु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति । एतच क्रमादृते यत्र संग्रहस्रोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्रानुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्वन्दादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषधिमृगादिभिः । नृबह्यक्षत्रविट्-शूदैः साङ्गोपाङ्गेरिहोदिताः' इत्यत्र द्रन्द्रसंकरौ । भ्रात्रादावेकशे-षश्च कृतः । उपाध्यायश्च 'कमादृते' इत्यन्तर्गडुं मन्वानः 'क्रमेणा-<u> हते परिपाट्योपादेये बन्धे' इति व्यददरत् । गौडोऽपीत्थमबुद्धा</u> यथात्रायं संकरः क्रमादृते अनुक्रमं विना भिन्नलिङ्गानां न कृतः। अभिधानानुक्रमेणैवाभिधातुं तु कृत एव । यथा 'कपर्दे।ऽस्य जटा-जूटः पिनाकोऽजगवं धनुः । प्रमथाः स्युः पारिषदाः इति । मालाकारो हि स्त्रीलिङ्गादीन्प्रकरणैनिरदिक्षत् । श्रीमोजस्त्वन्यथा न्याख्यत् । यथैते इन्द्रैकशेषसंकराः क्रमाटृते पर्यायनिर्देशं विना भिन्नलिङ्गा यद्युक्ता न स्युः, तदा न कृताः । पर्यायनिर्देशं विना तूक्तानां कृता एव । यथा 'विद्याधराप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिन्नराः'। तथा 'पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च'। तथा नानार्थे 'संज्ञा स्याचेतना नाम हस्ताचैश्रार्थस्चना रहित ॥ ४ ॥ इति क्षीरस्वाम्यत्प्रेक्षित-ममरकोशोद्धाटनम् ॥

द्वन्द्वैकशेषयो रूपभेदक्कतिल्ङ्गिनिर्णयाभावाल्डिङ्गज्ञानोपायं संकरदोषपरिहारं चाह—भेदेति ॥ अत्रामरकोषे भिन्नल्ङ्गानां
लिङ्गभेदमाख्यातुं इन्द्व एकशेषश्च न कृतः । इन्द्वो यथा 'दैवतादेवतामराः' इति न कृतम् । एकशेषो यथा 'खं नभः श्रावणो
नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणौ तु नभसी' इति न कृतम् । एकल्ङ्गानां तु कृतावेव । यथा '—स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशाल्याः' 'अजा
विष्णुहरच्छागाः' इति । ननु भिन्नल्ङ्गानामिष तौ कृतौ । यथा
'—अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' इति, 'मातापितरौ पितरौ' इत्यत आह—अनुक्तानामिति । स्थानान्तरेऽनिर्दिष्टानां न कृतौ,
निर्दिष्टानां तु कृतावेव । इह तु स्थानान्तरनिर्देशो यथा 'स्त्रियां
बहुष्वप्सरसः', 'नैर्कृतो यातुरक्षसी', 'जनयित्री प्रसूर्माता', 'तातक्तु जनकः पिता' इति । ननु रत्नकोषादिवत्स्त्रीपुंनपुंसककाण्डविधाननेव कथनमुचितम् । तथासित रूपभेदसाहचर्यादिप्रतिपक्तिगौरवमिष न स्यात् । तत्किमिति लिङ्गसंकरः क्रियते, इत्यत

भिन्नं लिङ्गं येषां तेषाम्, लिङ्गभेदमाख्यातुम्, द्वन्द्व एक-शेषश्च न कृतः । यथा—'देवतादैवतामराः' इति न कृ-तम् । परविष्ठङ्गता स्यात् । यथा वा—'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रावणो तु नभसी' इति न कृतम् । शि-

आह—कमादृते इति । कमं विना संकरो न कृतः । कमानुरोधातु कृत इति तात्पर्यम् । संकरस्तु भिन्नलिङ्गानां मिश्रत्वरूपः । कमः प्रक्रमः । प्रस्ताव इति यावत् । यथा स्वर्गप्रक्रमे धोदिवौ भिन्नलिङ्गे अप्यवस्यवाच्यत्वात्कथिते । विष्णुप्रस्तावे च लक्ष्मी नाम, इति । यद्वा कमं विना भिन्नलिङ्गानां संकरो व्यामिश्रभावो न कृतः । क्रमेण तु कृत एव । यथा 'सुरलोकः' इत्यन्तेन पुंलिङ्गराब्दान्निरूप्य 'धोदिवौ' इति स्त्रीलिङ्गराब्दानुक्त्वा छीवे 'त्रिविष्टपम्' उक्तम् । एवं 'जनुर्जननजन्मानि' इति छीवलिङ्गानिरूप्य 'जनिरुत्पत्तिः इति स्त्रीलिङ्गानुक्त्वा उद्भवशब्दः पुंलिङ्ग उक्तः । इह तु क्षीरस्वामिक्नतव्याख्याविशेषो यन्थगौरवम्यान्न लिखतः ॥ ४ ॥ इति रायमुकुटकृतपदचन्द्रिका ॥

भेदेति॥ अत्र यन्थे भिन्नलिङ्गानां भेदाख्यानाय लिङ्गभेद-माख्यातुं द्वन्द्वो न कृतः। यथा 'देवतादैवतामराः' इति द्वन्द्वो न कृतः । एवं कृते '-दैवतानि पुंसि वा देवता स्त्रियाम्' इति लिङ्ग-ज्ञानं न स्यात् । तथा 'खश्रावणौ तु नभसी' इत्येकरोषो न कृतः, 'खं नभः श्रावणो नभाः,' इति पुनपुंसकलिङ्गज्ञानाय । समान-लिङ्गानां तु तौ कृतावेव । यथा 'स्वर्गनाकत्रिदिवन्निदशालयाः' 'अजा विष्णुहरच्छागाः' । किंभूतानां भिन्नलिङ्गानाम् । अनुक्ता-नाम् । रूपभेदसाहचर्यविशेषविधिभिरज्ञापितलिङ्गानाम् । ज्ञापि-तलिङ्गानां तु द्रन्द्रैकरोषौ कृतावेव । यथा 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः', 'यक्षैकपिङ्गैलविल-' इति 'यातुरक्षसी' इति ज्ञापितलिङ्गानाम् 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्विकेनराः' इति द्वन्द्वः कृतः । यथा 'जन-यित्री प्रस्मीता', 'तातस्तु जनकः पिता' ति ज्ञापितलिङ्गानां 'मातापितरौ पितरौ' इत्येकशेषः कृतः । तथा भिन्नलिङ्गानां ऋ-मावृते क्रमेण विना संकरोऽपि न कृत: । क्रम: प्रस्ताव: । सं करो मिश्रत्वम् । अत्र तु वज्रप्रस्तावे 'कुलिशं भिदुरं पवि:' इति पुंनपुंसकयोः संकरो न कृतः । स्वर्गप्रस्तावे 'सुरलोको द्योदिवौ द्वे स्त्रियाम्' इति स्त्रीपुंसयोः । स्तुतिप्रस्तावे 'स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीपुंनपुंसकानाम् ॥ ४॥ इति दीक्षितरामकृष्णवि-रचितपीयूषाख्यव्याख्या ॥

अत्रेयं विचारणा—

एकशेषाभावोदाहरणं 'खं नभः श्रावणो नभाः' इत्यत्र 'खश्रा-वणौ तु नभसी' इति व्याख्यासु व्यक्तम् । तत्र संगच्छते । 'नभो-ऽन्तरीक्षं गगनम्' 'नभाः श्रावणिकश्च सः' इति स्वपर्याये लिङ्गभे-दस्य ज्ञापितत्वेन 'मातापितरौ पितरौ' इत्यतो वैलक्षण्याभावादेकशे-षेऽपि दोषाभावात् । तस्माद् 'ओकः सद्याश्रयश्चौकाः' इत्युदाहर्त-व्यम् । यच्चोक्तं-'समानलिङ्गानां तु कृतावेव' इति । तदपि न स मङ्गम् । 'पयः क्षीरं पयोऽम्बु च' इत्यत्र समानलिङ्गलेऽप्येकशेषा- ष्यमाणिङ्कतेव स्थात् । समानिङ्कानां तु तो कृतावेव । यथा—'स्वर्गनाकत्रिदिवत्रिदशालयाः' 'पादा रश्म्यङ्कित-र्योशाः'। स्थानान्तरनिर्दिष्टानां तु भिन्नलिङ्गानामपि तौ कतावेव । यथा-'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्विनराः' 'माता-पितरौ पितरौ'। एते स्वस्वपर्यायेषुक्ता एव । तथा तेषां कमादते कमं विना संकरो न कृतः । स्त्रीपुंनपुंसकानि क्रमेण पठितानि, तेषु क्रमेण पठ्यमानेषु नान्तरीयकस्त संकरो न दोष इति भावः । संकरो नाम भिन्नलिङ्गानां मिश्रतारूपः । यथा — 'स्तवः' इति पुंलिङ्गमुक्त्वा, 'स्तोत्रं' नपुंसकमुक्त्वा, 'नुतिः स्तुतिः' इति स्त्रीलिङ्गावुक्तौ । नतु 'स्तुतिः स्तोत्रं स्तवो नुतिः' इति कृतम् । एवं 'जनुर्जनन-जन्मानि' इति नपुंसकलिङ्गानिरूप्य, 'जनिरुत्पत्तिः' इति स्रीलिङ्गावुक्तवा, उद्भवशब्द: पुंलिङ्ग उक्तः। यतु स्वामिनोक्तम्-'एतच क्रमाहते । यत्र संग्रहश्लोकादौ क्रममात्रं विवक्षितम्, तत्र अनुक्तानां भिन्नलिङ्गानां द्व-न्द्वादयः कृता एव । यथा 'वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्धनौषधि-' इत्यादौ द्वन्द्वसंकरौ, 'भ्रात्रादावेकशेषश्च कृतः' इति । तन्न। इत्थं हि 'पृथ्वीपुर-' इत्यादिनिर्वाहेऽपि आत्रादा-वनिर्वाह एव । तत्र क्रममात्रस्याप्रतिपिपाद्यिषितत्वात् । अत एव 'अप्सरोयक्षरक्षोगन्धर्वकिंनराः' इत्यादावप्यनि-र्वोहः । यद्पि । उपाध्यायश्च 'क्रमादते' इत्यन्तर्गडुं मन्वानः 'क्रमेणादृते परिपाट्योपादेये यन्थे इति न्याख्यत्' इति स्वामी। तदपि न । अन्तर्गद्धमानस्य निर्वीजत्वात् । अस्मदुक्तरीत्या तस्य समाञ्जस्यात् ॥ ४ ॥ त्रयाणां लिङ्गानां समाहारस्त्रि-लिङ्गी, तत्र 'त्रिष्' इति पदं ज्ञेयम् । इति परिभाष्यते । यथा-'भिषु स्फुलिङ्गोऽभिकणः'। न्यायसिद्धं चैतत्। त्रिलि-ज्ञयतिरिक्तसार्थ[र्थान्तर]सासंभवात् । अयोगाच । स्वीपंसौ मिथुनम्, तत्र 'द्वयोः' इति पदं ज्ञेयम् । यथा-- 'द्वयो-र्ज्वालकीलों । 'द्वयोः' इति द्विशब्दप्रयोगोपलक्षणम् । तेन 'द्विहीनं प्रसवे सर्वम्' 'द्वयहीने कुकुन्दरे' इत्याद्यपपद्यते । तथा निषिद्धं लिङ्गं यस तन्निषिद्धलिङ्गं पदं, शेषार्थे शे-षिलङ्काकं ज्ञेयम् । इदमपि न्यायसिद्धम् । विशेषनिषेधे शे-षाभ्यनुज्ञानात् । यथा—'बज्रमस्त्री' इति । तुरन्ते यस्य तत्त्वन्तम्, अथ आदिर्यस्य तद्धादि, त्वन्तं च अथादि

करणात् । तस्मादियं परिभाषा न सार्वत्रिकी । किंतु 'समानिल्क्षानामेव, स्वपर्यायपूक्तानामेव वा कृतः' इति परिसंख्यारूपेण व्याख्योचिता । तथा च 'समे यजेत' इत्यत्र यागकरणाकरण्योरिवान्त्राप्येकशेषादिकरणाकरण्योश्चेच्छैव नियामिका—इति मम प्रतिभाति (समाधानान्तरं चेत्सुधीभिलेंख्यम् ॥ इति श्चिवदत्तः ॥

च नामपदं लिङ्गपदं सर्वनामपदं अन्ययपदं च पूर्वान्विय न भवति । किं तूत्तरान्विय । 'नगरी त्वमरावती' 'जवो-ऽथ शीघ्रं त्विरितम्' इति च नामपदम् । 'पुंसि त्वन्तिर्धः' 'शसं चाथ त्रिषु द्रव्ये' इति लिङ्गपदम् । 'तस्य तु प्रिया' इति सर्वनामपदम् । 'वा तु पुंसि' इत्यव्ययपदम् । अथ-शब्दोऽथोशब्दस्याप्युपलक्षणम् । यथा—'अनुक्रोशोऽप्यथो हसः' । न्यायसिद्धमिदम् । तुना पूर्वसाद्विशेषद्योतनात् । अथशब्देन चार्थान्तरारम्भात् । भ्रमविषयं चैतत् । 'उद्पानं तु पुंसि वा इत्यादौ तु न दोषः । उत्तरस्यानामत्वात् । लिङ्गवाचिनाऽन्वयेऽपि दोषाभावात् । वस्तुतस्तु अत्र पादपूरणाय चकाराद्येव पठितुं युक्तम् ॥ ५॥

स्वरव्ययं स्वर्ग-नाक-त्रिदिव-त्रिदशालयाः। सुरलोको द्यो-दिवौ द्वेस्त्रियां ऋवि त्रिविष्टपम् ६

स्वरिति ॥ यद्यपि 'चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः' इति पक्षे संज्ञाशब्देषु व्यत्पत्तिनीवश्यकी, तथापि शाकटायनाद्य-भिमतत्रयीपक्षे व्युत्पत्तिः प्रदर्श्यते ॥ ॥ स्वर्यते स्तूयते इति स्वः। 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्ये-भ्योऽपि दृश्यन्ते' (३।२।७५) इति विच् । बाहुलकात्कर्मणि गुणः (७।३।८४) रपरत्वम् (१।१।५१) इत्याहुः । तन्न । निर्वीजबाहुलकाश्रयणसायुक्तत्वात्। 'स्वरति शब्दायते' इति व्युत्पत्तिरप्ययुक्ता । [उ]क्तार्थस तत्रासंभवात् । स्वरत्यप्राप्त्या उपतापयति । 'नैनं कृताकृते तपते' इति श्रुतेः । स्वरादि-(१।१।२७) पाठाद्व्ययत्वम् । 'अव्ययोऽस्त्री शब्द्भेदे ना विष्णो निर्व्यये त्रिषु'। स्वःशब्दस्य मङ्गलार्थमादौ प्रयोगः। ('स्वः प्रेत्य व्योम्नि नाके च') ॥(१)॥*॥ सुष्टु अर्ज्यते स्वर्गः । 'अर्जने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि (३।३।१९) घञ् । ऋज्यतेऽस्मिन्निति वा । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्ज-नेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः---'चजोः'-(७।३।५२) इति कुत्वमाह । तन्न । 'निष्ठाया-मनिटः कुत्वम्' (७।३।५९) इति वार्तिकात् (२) ॥*॥ 'कं सुखं, तद्विरुद्धम् अकं दुःखम्, नास्त्यकमत्र' इति नाकः। 'नश्राण्नपात्—' (६।२।७५) इति नलोपो न । को ब्रह्मा, तद्भावो नात्रेति वा । 'नाकस्त त्रिद्वेऽम्बरे' ॥(३)॥*॥ तिसुष्वप्यवस्थासु त्रयो ब्रह्मविष्णुरुद्रा वा दीव्यन्त्यत्रेति त्रि-दिवः ।—'घनर्थे कविधानम्' (वा० ३।३।८) इति कः-इत्याहुः । तन्न । 'स्थास्नापाव्यधिहनियुध्यर्थम्' (उक्तवार्ति-करोषे) इति परिगणनात् । उदाहरणत्वेन ब्याख्यानस्य नि-

र्मूलत्वात् । यद्पि—मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कप्रत्ययः-इति । तद्पि न । अधिकरणव्युत्पत्तिप्रदर्शनस्या-संगतत्वात् । तत्र 'कर्तरि कृत्' (३।४।६७) इति वाक्यशे-षात् । तसात्—'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ । संज्ञा-पूर्वकत्वात् न गुणः-इति व्याख्येयम् । यद्वा-- ब्राह्मवैष्ण-वरौद्रभेदेन सात्त्विकराजसतामसभेदेन वा त्रिविधो दीव्यति व्यवहरति प्रकाशते वा ('दिव कीडाविजिगीषाव्यवहारद्य-तिस्तृतिमोद्मद्स्वप्रकान्तिगतिष्'। (दि०प० से०)। 'इग्र-पथत्वात्' (३।१।१३५) कः। 'त्रिदिवंत खे। स्वर्गे च त्रि-दिवा नद्याम्' इति मेदिनीदैर्शनात् ऋविऽपि ॥ (४) ॥ ॥ त्रिदशानामालयः ॥ (५) ॥ स्वर्गसुरादयः शब्दाः स्वरू-पपराः । लक्षणया त्वर्थपराः । अतः समानार्थत्वाभावादेक-शेषो न ॥ ॥ सुराणां लोकः ॥ (६) ॥ सुरसद्मादीनाम-प्युपलक्षणमेतत् । एवं यौगिकेषु सर्वत्रोन्नेयम् ॥ ॥ द्योत-न्तेऽस्यां चौः गोवत्। बाहुलकात् (३।३।१) द्युतेः ('द्युत दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) डो: । द्यौति 'द्यु अभिगमने' (आ० प० अ०)। विच (३।२।७५) वा। ('द्योस्त स्वर्ग-विहायसोः') ॥ (७) ॥*॥ दीव्यन्त्यसामिति बाहुलकात् (३।३।१) दिवेः (दिवु कीडादिषु । दि०प०से०) डिविः। द्यौः, दिवौ, दिवः, द्यभ्याम्, ('द्यौः स्वर्गनभसोः') ॥ (८)॥ यत्तु---'दिवेर्ड्योः' इति ड्योप्रत्ययः-इत्याह सुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रसादर्शनात्। स्वामी तु-'द्योशव्दोऽप्योकारान्तो-ऽस्ति । भाष्ये (६।१।९३) 'गोतो णित्' (७।१।९०) इत्यत्र 'ओतो णित्' इति पाठान्तराम्नानात्' इत्याह । तद्पि न । रमृत उर्थेन स रमृतौरित्यत्र वृद्धिविधानेन पाठस्रोपक्षीणत्वात। यद्पि-दिवेः किप् (३।२।७६) इत्युक्तम् । तद्पि न । दिवौ दिव इत्यादौ 'च्छोः शूड्-' (६।४।१९) इत्यूठः प्र-सङ्गात् । सुभृतिस्तु- 'द्यु अभिगमने' चूयते अभिगम्यते बाहुलकात्कर्मणि डोप्रत्ययः-इत्याह । 'द्यौः स्त्री स्वर्गे च गगने दिवं क्लीवं तयोः स्मृतम्'। यत्तु—स्वामिना 'दिव-शब्दो वृत्तिविषयः' इत्युक्तम् । तदेतेन परास्तम् । उक्तमे-दिन्यां वृत्तिविषयत्वानभिधानात् । 'मन्दरः सैरिभः शक-भव(सद)नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डरोषाच ॥॥॥ विशन्यसिन् सुकृतिन इति विष्टपम् । 'विटप-विष्टप-विशि-पोलपाः' (उ० ३।१४५) इति विशेः ('विश प्रवेशने' तु० प० अ०) कप्रत्ययः, तस्य च तुर् । 'त्रश्र—'(८।२।३६) इति षत्वम् । 'यत्र ब्रध्नस्य विष्टपम्' इति वैदिकः प्रयोगः ।

तृतीयं विष्टपं त्रिविष्टपम् ॥ (९) ॥ पूरणप्रत्ययस्तु वृत्तौ गतार्थत्वान्न प्रयुज्यते । (र्रूपमेदेनैव क्वीवत्वे ठ०चे रूपमेद्रुठच्थिलिङ्गविशेषस्यानित्यत्वज्ञापनार्थे क्वीब इत्युक्तम् । तस्य फलं
'कर्म क्रिया तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः' इत्यत्र नपुंसकत्वं
उक्तेऽपि पुंलिङ्गत्वं सिद्धम् । अतः 'कर्म व्याप्ये क्रियायां च
पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रकोशेन सह न विरोधः शङ्कनीयः) । केचित्तु—'पिष्टप' इति सूत्रं पिठत्वा विशतेरादेः
पो निपात्यते—इत्याद्धः । अयं पुंस्पि । तथा चामरमाला—
'पिष्टपो विष्टपोऽप्यस्त्री सुवनं च नपुंसकम्' इति । 'नमो
विष्टपं वृषो गौर्ना पृश्चिश्चापि सुरालयः' इति रत्नमाला । एवं
शक्तमवनफलोदयावरोहोध्वलोकादयोऽप्यूह्याः । नव 'स्वगिस्य' । (मूले) ॥

अमरा निर्जरा देवास्त्रिद्वा विबुधाः सुराः। सुपर्वाणः सुमनसस्त्रिद्विशा दिवीकसः॥ ७॥ आदितेया दिविषदो लेखा अदितिनन्दनाः। आदित्या ऋभवोऽस्वमा अमर्ला अमृतान्धसः८ वर्हिम्रुखाः क्रतुभुजो गीर्वाणा दानवारयः। दृन्दारका देवतानि पुंसि वा देवताः स्त्रियाम् ९

अमरा इति ॥ न श्रियन्ते 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'अमरिश्वदशे-ऽप्यित्थिसंहारे कुलिशदुमे। श्री गुडूच्यमरावत्योः स्थूणादूर्वा-जरायुषु' ॥ (१) ॥ ॥ जराया निष्कान्ताः । 'निर्जरः स्यात्पुमान्देवे जरात्यक्ते च वाच्यवत् । निर्जरातु गुडूच्यां च तालपर्ण्यामि श्रियाम्' ॥ (२)॥ ॥ दीव्यन्तीति देवाः । पचादिषु (३।१।१३४) पाठादच् । 'देवः सुरे घने राज्ञि दे-वमास्यातमिन्द्रिये। देवी कृतामिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरिप' ॥ (३) ॥ ॥ तृतीया यौवनास्था दशा सदा येषाम् । त्रिश्वच्या-' (२।२।२५) इति बहुव्रीहिः । 'बहुव्रीहौ संस्थ्येये-' (५।४।७३) इति बच् । जन्मसत्ताविनाशास्थास्तिस्रो दशा येषामिति वा। 'त्रीन् तापान् दशन्ति ('दंश दशने' भ्वा० प० अ०) पचायचि पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) न लोपः' इति राजदेवः । तन्न । उक्तविश्रहे कर्मण्यणः (३।२।१) प्रसङ्गे-

१—अयं पाठो बहुत्र नोपलब्धः । २—अस्थिसंहारे गङ्गादिप्रक्षेप्याणामस्थ्रामेकत्र मीलने-इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।
३—दश दशहर्गाः । 'श्रियं विन्दति सौमित्रे पश्चविंशति वर्षवत्'
इति रामायणवात्रयेन सदा देवानां पश्चविंशवर्षात्मकत्येन तृतीये
दशस्येव वर्तमानत्वमिति भावः ।

१-अयं पाठस्तु हैम उपलभ्यते ।

नाचोऽप्राप्तेः । मूलविभुजादित्येके (३।२।५वा०) वा समाधे-यम् ॥ (४) ॥ ॥ विशिष्टो बुधो येषाम् । त्रिकालज्ञजीव-शिष्यत्वात् । विशेषेण बुध्यन्ते वा । 'बुध अवगमने' (भ्वा० प० से०, दि० आ० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विवुधो ज्ञे सुरे' ॥ (५) ॥*॥ सुरन्तीति सुराः । 'षुर प्रसवैश्वर्ययोः' (तु०प०से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा समुद्रोत्था सुरास्त्येषाम्। अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । यद्वा शोभनं राजते । 'राजृ दीप्तो' (भ्वा०उ० से०) 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।१०१ वा०) इति डः। 'सुरा चषकमद्ययोः। पुंलिङ्गिस्निदिवेशे स्थात्'॥ (६) ॥ सुष्टु पर्व अमावास्यादिचरितम्, अङ्गुल्यादिग्रन्थिः, उत्सवो वा येषां सुपर्वाणः । 'सुपर्वा ना शरे वंशे पर्वधूम-सुरेषु च'॥ (७) ॥*॥ शोभनं मनो येषां ते सुमनसः। 'सुमनाः पुष्पमाललोः स्त्रियां, ना धीरदेवयोः'॥ (८) ॥ श त्रिदिवसेशाः ॥ (९) ॥ ॥ दिवमोको येषां ते दिवौकसः । दिवशब्दोऽदन्तः । 'मन्दरः सैरिभः शक्रभव-(सद)नं खं दिवं नभः' इति त्रिकाण्डशेषात् । द्यौरोको येषामिति वियहे 'दिवोकसः' अपि। 'साहिवोका दिवो-काश्च देवे चापीह पक्षिणि' इति रन्तिदेवः । 'दिवोकाश्च दिवौकाश्च पुंसि देवे च चातके' । शैव्दपरविप्रतिषे-धात्परस्य यणादेशः । स्थानिवत्त्वेन पूर्वस्य न यण् । 'स-कुद्रतों' (१।४।२ प०) इति न्यायात् ॥ (१०) ॥*॥ 'नञ्रो दाञो डितिः' इति शाकटायनः । यद्वा चिति । 'दो अव-खण्डने' (दि०प०अ०) । 'क्तिच् क्तौ च-' (३।३।१७४) इति किच्। 'द्यतिस्रति-' (७।४।४०) इति इत्त्वम्। दितिभिन्ना अदितिः। अदित्या अपत्यानि। 'कृदिकाराद-क्तिनः' (४।१।४५ ग०) इति डीषन्तात् 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०)॥ (११)॥ ॥ दिवि सीदन्ति वर्तन्ते 'षट्ठ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०प०अ०, तु०प०अ०)। 'स-त्स्द्रिष-' (३।२।६१) इति किप् । 'हृद्युभ्यां च' (६।३।९ वा०) इति ङेरलुक् । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् ॥ ॥ 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्' (६।३।१४) इति ङ्रेकुंकि 'द्युसदः' अपि । 'मनःसु येन द्युसदां न्यधीयत' इति माघः ॥ (१२) ॥ ॥ चित्रादौ लिख्यन्ते । 'लिख अक्षरविन्यासे' (तु०प०से०)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ् । ग्रीवाहस्तपादेषु तिस्रो लेखाः सन्त्येषा-

मिति वा। 'अर्श आयच्' (५।२।१२७) 'लेखो लेख्ये सरे लेखा लिपिराजिकयोर्मता' ॥ (१३) ॥*॥ अदिते-र्नन्द्नाः ॥ (१४) ॥*॥ अद्तेरपत्यानि । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । लिङ्गविशिष्ट (४।१।१) परिभाषा-या अनित्यत्वान्ङचन्ताण्यो न । 'आदित्यो भास्करे देवे' ॥ (१५) ॥*॥ ऋशब्दवाच्यः स्वर्गः, अदितिर्वा । स्वरादि-(१।१।३७)पाठादव्ययत्वम् । तत्र ततो वा भवन्ति । 'मित-द्वादित्वात् (वा०३।२।१८०) डुः ॥*॥ क्रिपि (३।२।७६) 'ऋभुवः' अपि-इत्यन्ये ॥ (१६) ॥*॥ अविद्यमानः स्वप्नो येषाम् ॥ (१७) ॥ ॥ अयन्तेऽसिन्निति मर्तो भूलोकः । 'हसिमृत्रिण्वामिद्मिॡपूधुर्विभ्यस्तन्' (उ०३।८६) । तत्र भवा अप्युपचारान्मर्ताः । ततश्च 'नवसूरमर्तयविष्ठेभ्यो यत्' (वा०५।४।३६) इति स्वार्थे यत् । तद्भिन्नाः ॥ (१८) ॥*॥ अमृतमन्धोऽत्रं येषां ते ॥ (१९) ॥*॥ बर्हिरन्निर्मुखं येषां ते ॥ (२०) ॥*॥ कतून कतुषु वा भुक्षते । 'भुज पाल-नाभ्यवहारयोः' (रु०आ०अ०) किप् (३।२।७६) ॥ (२१) ॥*॥ गीरेव नियहानुय्रहसमर्था वाणोऽस्त्रं येषाम् ॥*॥ दन्तोष्ठचपाठे गिरं वन्वते स्तुतिप्रियत्वात् । 'वनु याचने' (त०आ०से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पूर्वपदात्-' (८। ४।३) इति णत्वम् ॥ (२२) ॥*॥ दानवानामरयः ॥ (२३) ॥ ॥ प्रशस्तं वृन्दं येषाम् । 'राङ्गवृन्दाभ्यामार-कन्' (५।२।१२० वा०) ('वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रे-ष्ठयोस्त्रिषु') ॥ (२४) ॥*॥ देवशब्दात्स्वार्थे तल् (५।४। २७) । ततः स्वार्थे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । विशेषविधेः पुंस्त्वम्। रूपभेदात्झीवत्वम्॥ (२५)॥*॥ देवताः॥ (२६) ॥ स्त्रियाम् । रूपमेदादेव स्त्रीत्वे सिद्धे बहुवचनान्तपुंलिङ्गश-ङ्कावारणार्थे 'स्रियाम्' इति-मुकुटः । तन्न । रूपभेदेनैव वारणाद्विसर्गे विना पुंलिङ्गकोटेरनुत्थानात्। अन्यथा 'पद्मा गदा' इत्यादौ तसा अनिवारणात् । अतो 'देवपर्यायाः पुंसि' इति वक्ष्यति । तद्वाधनार्थमिद्म् । षड्विंशतिः 'देवानाम्' ॥

आदित्य-विश्व-वसवस्तुषिताभास्वरानिलाः । महाराजिक-साध्याश्च रुद्राश्च गणदेवताः ॥१०॥

आदित्यादयः प्रत्येकं गणदेवताः समुदायचारिण्यो दे-वताः । एकत्वं तु समुदायवृत्तानामवयववृत्तेरप्यभ्युपगमात् । 'आदित्या द्वादश प्रोक्ता विश्वेदेवा दश रमृताः । वसवश्राष्ट संख्याताः षट्त्रिंशत्तुषिता मताः । आभारवराश्रतुःषष्टिर्वाताः पश्चाशदूनकाः । महाराजिकनामानो द्वे शते विंशतिस्तथा । साध्या द्वादश विख्याता रुद्राश्चेकादश रमृताः ।' विशन्ति

१—इदं च 'दिव उत्' (६।१।१३१) इति वकारस्योत्त्वे कृते वोध्यम् ।

कर्मस्विति विश्वे । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अशू प्रिष-लटि-कणि-खटि-विशिभ्यः कन्' (उ० १।१५१)। सर्वनामसंज्ञोऽयम् । आधुनिकसंज्ञास्वेव सर्वनामत्वपर्युदा-सात् । मुकुटस्तु—सर्वेषां विश्वे(षां) देवानां नाम इति कृत्वा सर्वनामसंज्ञ:-इत्याह । तन्न । एकशब्दस बहुषु संकेतितस्य संज्ञात्वौचित्यात् । यथा प्राचीनबर्हिषः पुत्रेषु संकेतितस प्रचेतःशब्दस । 'यथा पूर्वजवृत्तिः पूर्वशब्दः' इति तदीयदृष्टान्तोऽपि चिन्त्यः । पूर्वजवृत्तेः पूर्वशब्द्स व्य-वस्थायां सत्त्वात्संज्ञात्वोक्तिसंभवाभावात् ('विश्वा त्वतिवि-षायां स्त्री जगति सान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि दे-वप्रभेदेष्वखिले त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ वसन्तीति वसवः। 'वस निवासे' 'रू स्वृ-स्निहि-त्रप्यसि-वसि-हनि-क्लिदि-बन्धि-मनिभ्यश्च' (उ १।१०) इति उः । 'विश्वस्य वसुराटोः' (६।३।१२८) इति दीर्घो न । असंज्ञात्वात् । ('चसुस्त्वमी देवभेदे नृपे रुचौ । योक्रे शुष्के वसु स्वादौ रत्ने वृद्धचौ-षधे धने') ॥ (३) ॥*॥तुष्यन्ति । 'तुष तृष्टों' । 'हैचिक-टिरुपिभ्यः कितच्' (उ० ४।१८६) इति बाहुलकात् कितच्। यद्वा-तोषणं तुद्। संपदादिः (वा॰ ३।३।१०८)। ततः 'तारकादित्वादितच्' (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ आ समन्ताद्भासनशीलाः । 'भास दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'स्थेशमासिपसकसो वरच्' (३।२।१७५) ॥ (५) ॥ ॥ अनन्त्यनेन । 'अन प्राणने' (आ० प० से०) 'सलिक-त्यनिमहिभण्डिमण्डिशण्डिपण्डितुण्डिकुकिभूभ्य (उ० १।५४) 'अनिलो वसुवातयोः' ॥ (६) ॥*॥ महती राजिः पङ्कियेषाम् । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥*॥ 'माहाराजिक' इति पाठे महाराजो देवता येषाम् । 'महाराजप्रोष्ठपदाट्ठन्' (४।२।३५) इति ठञ् । यद्यपि — सूक्तहविभीगिन एव देवतात्वम् । तथापि 'आमेयो वै ब्राह्मणः' इतिवदुपचारो बोध्यः ॥ (७) ॥ ॥। साध्यं सिद्धिः । 'साघ संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋ-हलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) इति भावे ण्यत् । साऽस्त्येषाम् । अर्शआद्य (५।२।१२७)। 'साघ्यो योगान्तरे सुरे। गणदे-वविशेषे च साधनीये च वाच्यवत्' ॥(८)॥*॥ रोद्यन्त्यसु-रान्। 'रुद्रि अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) ॥ 'रोदेणिलुक् च' (उ०२।२२)इति रक् णेश्र छक्॥(९)॥नव'गणदेवानाम्॥'

विद्याधरोऽप्सरो-यक्ष-रक्षो-गन्धर्व-किंनराः । पिशाचो गुह्यकः सिद्धो भृतोऽमी देवयोनयः ११

विद्येति ॥ 'विद्याधरोऽप्सरो-' इति पाठः । भिन्नलि-ङ्कत्वाद्येऽनभिधानाद्समासः । विद्याया गुटिकाञ्जनादि-विषयिण्या धरो धारकः । यत्तु--- 'विद्यां धरति' इति मु-कुट आह । तन्न । पचाद्यचः (३।१।१३४) अपवाद्त्वा-दणः (३।२।१) प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ अद्यः सरन्ति । 'सरतेरसुन्' (उ० ४।२३७) ॥ (२) ॥*॥ यक्ष्यते पूज्यते 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०)। 'अकर्तरि च कारके संज्ञायाम्' (३।३।१९) इति कर्मणि घञ्। 'यक्षो गुह्य-कमात्रे च गुह्यकाधीश्वरेऽपि च'। इः कामः, तस्येवाक्षिणी अस्रोति वा, इरक्षिषु यस्रोति वा । 'बहुबीहौ सक्थ्यक्ष्णोः-' (५।४।४३) इति षच् ॥ (३)॥ ॥ रक्ष्यन्त्येम्यो रक्षांसि । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्योऽसुन्' (उ० 81१८९) | (४) | *|। गन्धं सौरभमर्वति गन्धर्वः | । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥(५) ॥*॥ अश्रमुख-त्वात्कुत्सिता नराः । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (६) ॥ ॥ पिशितमश्चाति । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)। मध्यतालव्यः ॥ (७) ॥ ॥ गृहति निधि रक्षति । 'गृह संबरणें' (भ्वा० ड० से०) । 'ण्वुल्' (३।१।१३३) । पृषी-द्रादित्वाद्यगागमः। तथा च व्याडिः—'निधिं रक्षन्ति ये यक्षास्ते स्युर्ग्रह्मकसंज्ञकाः' इति । यद्वा गुह्यं कुत्सितं का-यति । 'कै शब्दे' (म्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । गुह्यं गोपनीयं कं सुखं यस्येति वा । अनयोः पक्षयोः 'शंसिद्धिहुगुहिभ्यो वा' (वा० ३।१।१०९) इति काशिकाकारवचनाद्भहेः क्यप् । तत्र दुहिगुह्योर्श्रहणं निर्मूलमिति भट्टोजीदीक्षिताः । तन्मते ण्यति सं-ज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (८) ॥ ॥ असेधीदिति सिद्धः। 'षिघु हिंसासंराद्ध्योः' (द्वि० प० से०)।'गत्यर्थाकर्मक-'(३। ४।७२) इति कर्तरि क्तः । सिद्धिरस्यास्तीति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । ('सिन्हो व्यासादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे') ॥ (९) ॥*॥ भूतिर-सास्ति । अर्शआयच् (५।२।१२७) । भूतः । (भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ ऋषिं त्रिषृचिते । प्राप्ते वित्ते समे सत्य देवयोन्यन्तरेषु ना' । भवति इष्टं प्रामोति । 'भू प्राप्ती' (च्च० आ० से०) । 'गत्यर्थीकर्मक-' (३।४।७२)

१—सूत्रं 'रुचिवचिकुचिकुटिभ्यः कितच् इलेवमुणादिषूप-रूम्यते ।

इति कः—इति सुकुटः । तन्न । प्राप्त्यर्थस्यागत्यर्थाकर्मकत्वात् वर्तमानविग्रहायोगाच ॥(१०) ॥%॥ अमी विद्याधरादयो दश देवा योनिरेषां ते देवयोनयः । देवांशका इत्यर्थः । यत्तु — 'देवानामिव योनिरुत्पत्तिकारणमविभाव्यमेषाम्' इति सुकुटो व्याख्यत् । तन्न । व्यधिकरणबहुन्नीहिप्रसङ्गात् । श्लोको-पक्तमस्थयन्थविरोधाच ॥ दश 'देवयोनयः' ॥

असुरा दैत्य-दैतेय-दन्जुजेन्द्रारि-दानवाः । शुक्रशिष्या दितिस्रताः पूर्वदेवाः सुरद्विषः॥१२॥

असुरा इति ॥ अस्यन्ति क्षिपन्ति देवान् असुराः। 'अस क्षेपणे' (दि॰ प० से०)। 'असेरुरन्' (उ० १।४२) इत्युरन् । सुरविरुद्धत्वाद्वा । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'आस्त्रराश्च' । असुषु रमन्ते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । ('असुरः सूर्यदैत्ययोः । असुरा रजनीवाँखोः') ॥ (१) ॥ ॥ दि-तेरपत्यानि । 'दित्यदित्या–' (४।१।८५) इति ण्यः । ('दै-त्योऽसुरे सुरायां त दैत्या चण्डोषधाविपं) ॥ (२) ॥*॥ डीषन्तात् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (३) ॥*॥ द्नोर्द्नो वा जाताः। 'सप्तम्यां जनेर्डः' 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९७, ९८)॥ (४)॥ ॥ इन्द्रस्यारयः॥ (५) ॥*॥ दनोरपत्यानि ॥ (६) ॥*॥ शुक्रस्य शिष्याः ॥ (७) ॥*॥ दितेः सुताः॥ (८) ॥*॥ पूर्वे च ते देवाश्च। 'पूर्वापरप्रथम-' (२।१।५८) इत्यादिना समासः । यद्वा पूर्वे देवाः । अन्यायाद्धि देवत्वाद्धष्टाः । 'सुप्सुपा' (२।१। श) इति समासः । पूर्वे देवा येभ्यो वा । 'अनेकमन्यप-दार्थे' (२।२।२४) इति वहुब्रीहिः ॥ (९) ॥*॥ सुरान् द्विषन्ति । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति किए॥ (१०)॥ ॥ यद्यपि पातालवा-सित्वेन पातालवर्गे वक्तुं युक्ताः, तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहादिहैवोक्ताः । दश नामानि 'असुराणाम्'॥

सर्वज्ञः सुगतो बुद्धो धर्मराजस्तथागतः। समन्तभद्रो भगवान्मारजिल्लोकजिज्जिनः॥१३॥ षडभिज्ञो दशवलोऽद्दयवादी विनायकः। सुनीन्द्रः श्रीघनः शास्ता सुनिः

सर्वश इत्यादि ॥ सर्वे जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । 'आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । यद्वा सर्वे ज्ञा यस । स्वात्मनः सर्वस्यापरोक्षत्वात् ।

'यैः साक्षादपरोक्षात्' इति श्रुतेः। यद्वा सर्वे ज्ञा यसात्। 'य-थाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्ति, एवमेवासादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्तिं इति श्रुतेः । यद्वा सर्वे ज्ञा येन । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतेः ('सर्वज्ञस्तु जिनेन्द्रे स्यात्सगते शंकरेऽपि च') ॥ (१) ॥ शोमनं गतं ज्ञानमस्य ॥ (२) ॥ ॥ प्रशस्ता बुद्धिरस्य । अर्शआ-द्यच् (५।२।१२७) यद्वा बुध्यते । 'मतिबुद्धि-' (३।२। १८८) इति कः ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के 'बुधः' अपि । 'सर्वज्ञः सुगतो बुधः' इति व्याडिः ॥ (३) ॥ अर्भेण राजते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अर्भस्य रा-जेति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१)। ('धर्मराजो मये बुद्धे युधिष्ठिरनृपे पुमान्') ॥ (४) ॥ ॥ तथा सत्यं गतं ज्ञानं यस ॥ (५) ॥ ॥ समन्तं भद्रमस्य सः सम-न्ताद्भद्रमसेति तु व्यधिकरणत्वादनुचितम् ॥ (६) ॥ *॥ मगं माहात्म्यमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥ ॥ मारं कामं जयति । 'सत्सृद्धिष-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (८) ॥*॥ लोकं जयित ॥ (९) ॥*॥ जयित जिनः । 'इण्षिञ्जिदीङ्ख्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'जिनाति' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । 'अङ्गस्य' 'हलः' (६।४।१,२) इति दीर्घप्रसङ्गात्। ('जिनोऽईति च बुद्धे च पुंसि स्याजि-त्वरे त्रिषु' ॥ (१०) ॥ ॥ दिव्यं चक्षुः श्रोत्रम्, परचि-त्तज्ञानम्, पूर्वनिवासानुस्मृतिः, आत्मज्ञानम्, वियद्गमनम्, कायन्यूहसिद्धिश्चेति षट् अभितो ज्ञायमानानि यस सः। षट्सु दानशीलक्षान्तिवीर्यध्यानप्रज्ञासु अभिज्ञा आद्यं ज्ञान-मस्येति वा ॥ (११) ॥ ॥ दश बलान्यस । यदाहुः — 'दानं शीलं क्षमा वीर्ये ध्यानप्रज्ञाबलानि च । उपायः प्र-णिधिर्ज्ञानं दश बुद्धबलानि वै' इति ॥ (१२) ॥ ॥ अ-द्वयमद्वेतं वदत्यवस्यम् । आवस्यके (३।३।१७०) णिनिः ॥ (१३) ॥*॥ विनयत्यनुशास्ति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ('विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्यें विघ्ने जिने गुरौं) ॥ (१४) ॥ ॥ मुनिषु इन्द्रः ॥ (१५) ॥ श्रिया घनः पूर्णः । श्लु झादित्वात् (८।४।३९) न ण-त्वम् ॥ (१६) ॥ ॥ शास्तीति शास्ता । 'तृन्तुचौ शंसि-क्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौं (उ०२।९४) इति तृन् तृज्वा।

१—-बृहदारण्यकोपनिषत्सु 'यत्' इति श्रूयते व्याख्यायते च शंकरमगवत्पादै:—यत् ब्रह्म साक्षादव्यवहितं केनचित्, द्रष्टुरप-रोक्षादगौणम्। इति ।

पितृबच्छास्तृशब्दः । नप्त्रादिश्रहणस (६।४।११) निय-मार्थत्वात् । चान्द्रे शासेः क्तिचि शिष्टिरित्यत्र 'शास्ता' इति प्रत्युदाहरणेऽनोणादिकतृच एव रत्नमितना दर्शितत्वाहुद्ध-वाचिनोऽपि दीर्घः—इति सुभूतिः । तन्न । तृचस्तसेट्प्रस-ङ्गात् । अनोणादिकतृच एवेत्यत्र प्रमाणाभावाच । ('शास्ता समन्तभद्रे ना शासके पुनरन्यवत्') ॥ (१७) ॥॥ मन्यते सुनिः । 'मनेरुच' (उ०४।१२३) इतीन् । ('सुनिर्वाचंयमे-ऽर्हिति । प्रियालागस्तिपालाशे') ॥ (१८) ॥॥॥ अष्टादश 'बु-द्धस्य'॥

शाक्यमुनिस्तु यः ॥ १४ ॥ स शाक्यसिंहः सर्वार्थसिद्धः शोद्धोदनिश्च सः । गौतमश्रार्कवन्धुश्च मायादेवीम्रुतश्च सः ॥ १५ ॥

शाक्येत्यादि ॥ (यः) । शकोऽभिजनोऽस्य । 'शण्डि-कादिभ्यो ज्यः (४।३।९२)। यद्वा 'शाकवृक्षप्रतिच्छन्नं वासं यसाच चिकरे । तस्मादिक्ष्वाकुवंश्यास्ते शाक्या इति भुवि स्मृताः' इत्यागमात् शाके भवाः शाक्याः । दिगादित्वाचत् (४।३।५४) प्रत्ययः । तद्वंशावतीर्णो सुनिः । शाक्यश्रासौ मुनिश्चेति, ॥ (१) ॥*॥ (सः) । शाक्यः सिंह इव । 'उप-मितं व्याद्या-' (२।१।५६) इति समासः ॥*॥ भीमवत् 'शाक्यः' अपि ॥ (२) ॥ ॥ सर्वार्थेषु सिद्धो निष्पन्नः । 'सिद्धशुष्क-' (२।१।४१) इति समासः । सर्वोऽर्थः सिद्धोऽ-स्रोत वा ॥ *॥ 'सिद्धार्थः' अपि । 'सिद्धार्थौ बुद्धसर्षपौ' इति शाश्वतः ॥ (३) ॥ ॥ शुद्ध ओदनोऽस्येति । शक-न्ध्वादिः (वा०६।१।९४) । शुद्धोदनस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (४) ॥*॥ गोतमसायं शिष्यः । 'तस्येद्म्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'तद्गोत्रावतारात्' इति स्वामी । ('गौतमो गणभृद्धेदे शाक्यसिंहर्षिभेदयोः । गौतम्यमायां रोचन्याम्') ॥ (५) ॥*॥ अर्तस्य बन्धुः । सूर्यवंशजत्वात् ॥ (६) ॥ ॥ माया चासौ देवी च। तस्याः सुतः ॥ (७) ॥ ॥ यद्यपि वेदविरुद्धार्थानुष्ठातृत्वाज्जिनशाक्यौ नरकवर्गे वक्तुमुचितौ । तथापि देवविरोधित्वेन बुद्धयुपारोहाद्त्रै-वोक्तौ । सप्त 'शाक्यंस्य'॥

ब्रह्मात्मभूः सुरज्येष्ठः परमेष्ठी पितामहः । हिरण्यगर्भो लोकेशः स्वयंभूश्रतुराननः ॥ १६॥

धाताब्जयोनिर्हुहिणो विरिश्चिः कमलासनः । स्रष्टा प्रजापतिर्वेधा विधाता विश्वसृद्धिधिः ॥१७॥

ब्रह्मेल्यादि ॥ चंहति वर्धयति प्रजा इति ब्रह्मा । 'चृहि वृद्धौं (भ्वा०प०से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'बृंहेर्नोऽच्च' (उ०४।१४६) इति मनिन् । धातोर्नसादादेशः । इंहति वर्धत इति वा । यत्तु — व्योमादित्व (उ०४।१५१) कल्प-नमस मुकुटेन कृतम्। तत्तृक्तसूत्रारमरणमूलकम्। ('ब्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विग्योगभिदोर्विप्रे चाध्यात्मज्ञानयोस्तथा') ॥ (१) ॥*॥ आत्मनो विष्णोः सकाशात्, आत्मना स्वयमेव वा भवति । 'भुवः संज्ञान्त-रयोः' (३।२।१७९) इति किप्। ('आत्मभूनी विधौ कामें) ॥ (२) ॥ ॥ सुरेषु ज्येष्ठः ॥ (३) ॥ ॥ परमे व्यो-मनि, चिदाकाशे, ब्रह्मपदे, वा तिष्ठति । 'परमे स्थः कित्' (उ०४।१०) इतीनिः। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्य-लुक् 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (वा॰ ८।२।९७) इति षत्वम् ॥ (४) ॥ शा लोकपितृणां मरीच्यादीनामर्थमादीनां वा पिता पि-तामहः । 'पितृब्यमातुल-' (४।२।३६) इति साधुः । ('पि-तामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य चं') ॥ (५) ॥*॥ हि-रण्यं हिरण्सयमण्डं तस्य गर्भ इव । 'तद्ण्डमभवद्धेमं सहस्रां-शुसमप्रभम्' इति मनूक्तेः । तद्वा गर्भेऽस्य ॥ (६) ॥ 🛊 ॥ लोकानामीशः ॥ (७) ॥ ॥ स्वयमेव भवति । 'भुवः-' (३।२।१७९) इति किप्।। (८) ॥ ॥ चत्वार्याननान्यस ॥ (९) ॥ 🛊 ॥ दधाति । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु०उ०अ०)। तृच् (३।१।१३३) । **('धाता** वेधसि पालके') ॥ (१०) ॥*॥अब्जं योनिरस्य ॥ (११) ॥*॥ दुह्यति दुष्टेम्यः । 'दुह् जिघांसायाम्' (दि०प०से०) ।-'द्रुहक्षिम्यामिनन्' (उ० २।५०) इतीनन्-इति मुकुटः । तन्न । 'द्रुदक्षिभ्याम्' इति तत्र पाठात् । 'द्रविणं दक्षिणा' इत्युदाहरणात् । अतः 'ब-हुलमन्यत्रापि' (उ०२।४९) इतीनच् । बाहुलकाहुणाभावः ॥ श। 'द्रघणः' अपि । 'त्रह्मात्मभूः स्याद्वहिणो द्रघणश्च पितामहः' इति भागुरेः । 'करणेऽयोविद्रुषु' (३।३।८२) इति हन्तेः करणेऽप् घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । दुः संसारवृक्षो हन्यतेऽनेनेत्यर्थः । ('दुघणो मुद्धरेऽपि साद्दुहिणे च परश्वघे') ॥ (१२) ॥ ॥ विरचयती-ति विरिश्चः। 'रच प्रतियते' (चु०उ०से०)। स्वार्थण्यन्ता 'अच इः' (उ०४।१३९) । पृषोद्रादित्वात्

१—कचित्पुस्तके इत उत्तरम् 'सर्वज्ञो वीतरागोऽईन्केवली तीर्थक्विजनः'। जिनदेवतानामानि षट् । इत्यधिकम् ॥

अकारसेत्वं नुमागमश्च। (क्वीचिदित्वाभावे 'विरश्चिः' अपि। 'चिरं विरिञ्चनं चिरं विरिञ्चः' इत्यादेौ प्रयोगदर्शनात्) ॥॥॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'विरिश्चः' अपि । ('विरिञ्चो द्वहिणः शिक्षो विरिश्चिर्द्वघणो मतः' इति शब्दार्णवात् । यतु --- 'रीच वियोजनसंयमनयोः' चुरादिः । 'अच इः' (उ०८। १३९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम्, कुझरवदुप-थाह्यस्वत्वं च-इति मुकुटः। तन्न। 'रिच वियोजनसंप-र्चनयोः' इति चुरादौ पाठद्र्शनाह्यस्वविधानसानुपयोगात् । कुञ्जरविदिति दृष्टान्तोऽप्ययुक्तः । तत्र हस्वविधानाभावात् ॥ (१३) ॥*॥ कमलमासनं यस ॥ (१४) ॥*॥ सृजित । तृच् (३।१।१३३) । 'सुजिह्शोः-' (६।१।५८) इत्यम् ॥ (१५) ॥*॥ प्रजानां पतिः । 'प्रजापतिनी दक्षादौ मही-पाले विधातरि'। ('प्रजापतिर्वसराज्ञोर्जामातरि दिवाकरे। वह्नौ त्वष्टरि दक्षादौंं)॥ (१६)॥*॥ विद्धाति। 'वि-धाञो वेध च' (उ०४।२२५) इति वेधादेशोऽसिप्रत्ययश्च । मुकुटस्तु-असुन्-इत्याह । तन्न । (६।१।१९७) आद्य-दात्तत्वापत्तेः । 'मिथुनेऽसिः' (उ०४।२२३) इत्युपक्रमाच । ('वेघाः पुंसि ह्वीकेशे बुधे च परमेष्ठिनि') ॥ (१७) ॥ ॥ विशेषेण द्धाति। विरन्योपसर्गनिवृत्त्यर्थः।('विधाता द्वहिणे कामें')॥(१८)॥*॥विश्वं सजिति। 'किप्' (३।२।७६) 'किन्प-त्ययस्य-'(८।२।६२) इति कुत्वंतु न। 'रज़्सृड्भ्याम्' इति (७१२।११४) भाष्यप्रयोगात । यहा स्रजियज्योः पदान्ते षत्व-विधेः कुत्वापवादत्वात् । यतु मुकुटेनोक्तम् — 'क्विन्प्रत्यय' इति तद्गुणसंविज्ञानपक्षे किन्नन्तस्य कुत्वम्, न किबन्तस्य इति । तन्न । प्रत्ययग्रहणवैयर्थ्यात्, हक् स्पृगित्याद्यसिद्धि-प्रसङ्गाच, तत्पक्षस्यात्राग्रहणात् । यद्यपि—'अतद्गणसंवि-ज्ञानपक्षे तु किन उपलक्षणत्वात्तद्भावे किवन्तसापि कुत्वम् -इत्युक्तम् । तद्प्यसादुक्तप्रकारद्वयेन प्रत्युक्तम् ॥ (१९) ॥ शा विधत्ते इति विधिः। 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) बाहुलकात् (३।३।११३) कर्तरि । यद्वा 'विध विधाने' (तु०प०से०) । इन् 'इगुपधात्कित्' (उ०४।१२०)इति कि-त्वान गुणः । ('विधिर्नहाविधानयोः। विधिर्वाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकलपयोः')॥ (२०)॥*॥ विंशतिः 'ब्रह्मणः'॥

विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्ठरश्रवाः । दामोदरो हषीकेशः केशवो माधवः स्वभूः १८

१—अयं पाठः सर्वत्र नोपलभ्यते ॥ २—उक्तप्रयोगे परस-वर्णस्य (८।४।५३) नित्यत्वेन विलोमस्यासाधुत्वान्न सर्वसंमतत्वम् ॥ दैत्यारिः पुण्डरीकाक्षो गोविन्दो गरुडध्वजः । पीताम्बरोऽच्युतः शार्क्षो विष्वक्सेनो जनार्दनः॥ उपेन्द्र इन्द्रावरजश्रकपाणिश्रतुर्भुजः । पद्मनाभो मधुरिपुर्वासुदेवस्त्रिविक्रमः॥ २०॥ देवकीनन्दनः शोरिः श्रीपतिः पुरुषोत्तमः । वनमाली बलिध्वंसी कंसारातिरधोक्षजः॥२१॥ विश्वंभरः कैटभजिद्विधुः श्रीवत्सलाञ्छनः ।

विष्णुरित्यादि ॥ वेवेष्टि । 'विष्तः व्याप्ती' (जु० उ० अ०) । 'विषे: किच' (उ०३।३९) इति नु: ॥ (१)॥*॥ नराणां समूहो नारम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तद्यनं यस्य । 'पूर्वपदात्-'(८।४।३) इति णत्वम् ॥ *॥ नरा अयनं यस्येति वित्रहे 'नरायणः' अपि । पृषोद्राद्-त्वात् (६।३।१०९) इति मुकुटस्त चिन्त्यः । 'अथ नारा-यणो विष्णुरूध्वकर्मा नरायणः' इति शब्दार्णवः। 'वा-सुर्नरायण-पुनर्वसु-विश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डरो-षश्च । नरस्यापत्यम् 'नडादिम्यः फक्' (४।१।९९) इति वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्वद्ध्यभावो वा । नराज्ञाताः नारा औपः तत्त्वानि वा अयनं (यस्य) नारम् अयते जानाति वा, आ-ययति प्रवर्तयति वा 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। णिज-न्तोऽपि । 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट् । ('ना-रायणस्तु केशवे नारायणी शतावर्धुमाश्रीः') ॥ (२) ॥ श कृष्णो वर्णोऽस्यास्तीति 'कृषेर्वर्णे'(उ०३।४) इति नग-न्तात् 'गुणवचनेभ्यो मतुपो छक्' (वा०५।२।९४) इति लुक् । कर्षत्यरीनिति वा बाहुलकाद्वर्णे विनापि कृषेः ('कृष वि-लेखने'। (भ्वा०प० अ०) नक्।('ऋष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा स्याद्रौपदी नीली पिप्पलीद्राक्षयोरपि । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात्झीवे मरिचलोहयोः') 3 ॥(३)॥*॥ विकुण्ठाया अपत्यम्। शिवादित्वात् (४।१।११२) अण्। विगता कुण्ठा नाशोऽस्य, विकुण्ठं ज्ञानं स्थानं वास्ति स्वरू-पत्वेनाश्रयत्वेन वास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा विकुण्ठानां जीवानामयं नियन्ता ज्ञानदो वा । 'तस्येद्म' (४।३।१२०) इति, 'शेषे' (४।२।९२) इति

१—'आपो वै नरस्तवः' इति मनूक्तः, इति मुकुटः ॥ २— 'नराज्ञातानि तत्त्वानि' इति मन्त्रवर्णादिति मुकुटः ॥ ३— मुकु-टस्तु 'कृषिरुत्कृष्टवचनो नश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति त्वौपनिषदाः । उत्कृष्टा निर्वृतिरस्मादिति न्युत्पत्तिरित्थप्याह ॥

वाण् । विगता कुण्ठा यसात् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । ('वैकुण्ठो वासवे विष्णौ') ॥ (४) ॥*॥ विष्टरे श्रूयते । असुन् (उ०४।१८९) । विष्टरो वृक्षः । 'पलाशी विष्टरः स्थिरः' इति त्रिकाण्डरोषः । तरुश्चात्राश्वतथोऽभिमतः। 'अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम्' इत्युक्तेः । विष्टरो दर्भमुष्टिरिव श्रवसी कर्णावस्थेति वा ॥ (५) ॥ ॥ दाम उदरे यस । सप्तम्य-न्तस्य वैयधिकरण्येऽपि समासः । 'सप्तमीविशेषणे बहुवीहौं' (२।२।३५) इति लिङ्गात्। गमकत्वादिति मुकटोक्तो हेत-स्त्वप्रयोजकः ॥ (६) ॥ ॥ हषीकाणामिन्द्रियाणामीशः ॥ (७) ॥ ॥ प्रशस्ताः केशाः सन्त्यस्य । कश्च ईशश्च केशौ पुत्रपौत्रौ स्तोऽस्य । 'केशाद्धः-'(५।२।१०९) इति वः। केशो वाति वा। 'वा गतौ' (अ० प० अ०)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः। 'शंभोः पितामहो ब्रह्मपिता शका-धधीश्वरः' इति पाद्योक्तेः । (यत्तु)—हन्त्यर्थाद्वधेः केशिनं हैतवान् । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा०३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) केशिशब्दस्येकारस्या-कारे नलोपे च केशव:-इति मुकुट:। तन्न । वैधधातोर-भावात् । वध इत्यादौ वधादेशविधानात् । ('केशवोऽजे च पुंनागे पुंसि केशवति त्रिषु') ॥ (८) ॥ ॥ माया लक्ष्म्या धवः । यद्वा मैंघोरपत्यम् । तद्वं स्यत्वात् (मधोई न्तेति वा । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । मा नास्ति धवोऽस वा। ('मा-धवोऽजे मधौ राधे माधवे ना स्त्रियां मिसौ । मधुशर्करा-वासन्ती कुट्टनीमदिरासु चं ॥ (९) ॥ श। खतो भवति । 'सुव:-'(३।२(१७९) इति किए। ('स्वभूनी ब्रह्मणि हरीं') ॥ (१०) ॥ ३ दैत्यानामरिः ('दैत्यारिः पुंसि सामान्य-देवे च गरुडध्वजे') ॥ (११) ॥ अ॥ पुण्डरीकमिवाक्षिणी यस । 'बहुत्रीहौं सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्वच्' (५।४।७३)। पुण्डरीकेष्वक्षि यस्य वा । एतच 'हरिस्ते साहसं कमलब-लिमादाय' इत्यत्र व्यक्तम् । यद्वा पुण्डरीकं लोकात्मकम् अक्षति । 'अक्षू न्याप्तौ' (भ्वा॰ प० वे०) । 'कर्मण्यण्' (३।

१— 'यस्मात्त्रयेष दुष्टात्मा हतः केशी जनार्दन । तस्मात्केश्वनामा त्वं लोके ख्यातो भविष्यसि' इति हरिवंशोक्तः, इति मुकुटः ॥ २—इदं च— 'वध हिंसायाम्' वधकः इति कृदन्तिसिद्धान्तकौ मुदीविस्मरणम् लक्षम् । नहि तत्र वधादेशप्राप्तिरस्ति । किंच वधादेशस्यादन्तत्वेन वृद्धेरप्राप्तौ 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सुत्रं व्यर्थमेव स्यात् । तस्मान् मुकुटोक्तः सम्यगेव । 'हतवान्' इत्युक्तिस्तु हरिवंशस्थोक्तिसानुकृला ॥ ३—यदो ज्येष्टः पुत्रो मधुः, तद्धंस्याः सर्वेऽपि माधवाः । अत एव 'प्रहितः प्रधनाय माधवान्' इति माधः' इति मुकुटः ॥

२।१) तत् क्षायति वा । 'क्षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामप-' (६। ३।१३७) इति दीर्घः । आङ्प्रश्लेषो वा । तत्र 'सुपि' (३।२।४) इति (योगविभागात्) मूलविभुजादि (वा० ३। २।५) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ गां भुवं धेनुं स्वर्गे वेदं वा अविदत् (विन्दति)। 'विद्रु लाभे' (तु० उ० प्र०)। 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा०३।१।१३८) इति शः। वराहरूपेणोद्धरणात् । कामधेनोरैश्वर्यप्राप्तेः । इन्द्रेण खर्गस्य निवेदनात् । मत्स्यादिरूपेण वेदाहरणाद्वा । ('गोविन्दो वासुदेवे स्याद्रवाध्यक्षे बहस्पतौं')॥ (१३)॥ ॥ गरुडो ध्वजश्चिह्नमस्य ॥ (१४) ॥ ॥ पीतमम्बरं यस । ('पीता-म्बरस्तु शैलूषे पुंसि कैटमसूदनें) ॥ (१५) ॥ श। नास्ति च्युतं स्वलनं स्वपदाद्यस । नाच्योष्ट इति वा । 'च्युङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। ('अच्युतस्तु हरो पुंसि त्रिषु स्थिरे') ॥ (१६) ॥*॥ श्र-क्सस विकारः शार्क्क धनुः । 'अनुदात्तादेश्र-' (४।३।१४०) इत्यञ् । तदसास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) इति इनिः ॥ (१७) ॥ ॥ विषु सन्दो नानार्थो निपातः । विषु नाना अञ्चति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन् । 'उगि-तश्च' (४।१।६) इति ङीप् । विषूची सेना यस । गैकारपरत्वात् 'एति संज्ञायामगात' (८।३।९९)इति न षत्वत्। विष्वक्सेनः। 'विष्वग् विश्वक् स्मृतो विज्ञैर्विषुवं विज्ञुवं तथा' इति द्वि-रूपकोशात् तालन्यमध्योऽपि। 'तालन्या मूर्धन्याश्चेते शन्दाः शटी च परिवेषः। विश्वकसेनो भ्रेषः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च' इत्यूष्मविवेकाच। 'विष्वक्सेना फलिन्यां सात् विष्व-क्सेनो जनार्दने'। मुकुटस्तु—'पूर्वपदात्संज्ञायामगः' (८। ४।३) इति न णत्वम् । विष्वक्शन्दस्य गकारान्तत्वात् । ग-कारान्तत्वं च णत्वे कर्तव्ये परस्य 'खरि च' (८।४।५५,भा० ६१) इति चर्त्वस्थासिद्धत्वात् - इत्याह । तन्न । 'अट्कु-प्वाङ्'(८।४।२) इत्यधिकारात्सकारव्यवाये प्राप्तेरेवाभावात् ॥ (१८) ॥ ॥ जननं जनः । भावे घन् (३।३।१८) । 'ज-निवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । जनो जन्म । त-मर्दयति जनार्दनः। 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) न-न्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । जनाः समुद्रस्थदैत्यभेदाः, तेषामर्दन इति वा जिनैरर्धत इति वा । 'अर्द् गतौ या-चने च'। 'कृत्यल्युटः-'(३।३।१३३) इति कर्मणि ल्युट्॥] ॥ (१९) ॥*॥ इन्द्रमुपगतोऽनुजत्वात् । उपेन्द्रः । 'कु-

१--चर्त्वस्यासिद्धत्वादिति मुकुट:॥

गति-'(२।२।१८) इति समासः । यतु-उपगत इन्द्रो-ऽस्य-इति । तन्न । 'कुगति-'(२।२।१८) इत्युपन्यासविरो-धात्॥ (२०) ॥ ॥ इन्द्रसावरं जातः । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । [इद्रः अवरजोऽस वा ॥] (२१) ॥*॥ चक्रं पाणौ यस । 'प्रहरणार्थेभ्यः-' (वा० २।२।३६) इति सप्तम्याः परत्वम् ॥(२२) ॥*॥ चत्वारो भुजा यस । यद्वा 'भुङ्के भुनक्ति' इति भुजः । चतुर्णी धर्मार्थकाममी-क्षाणां भुजः॥(२३)॥ ॥ पद्मं नाभौ यस्य। (गड्नादित्वात् (वा० २।२।३५) सप्तम्याः परनिपातः) । 'अच् प्रत्यन्वव-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगैविभागादच् ॥ (२४) ॥ भा मधोरसुरस रिपुः॥ (२५)॥ ॥ वसुदेवसापत्यम्। 'ऋष्यन्धक-'(४।१।११४) इत्यण् । यद्वा वसतीति वासुः। 'बाहुलकादुण्'। वासुश्रासौ देवश्र । 'सर्वत्रासौ समस्तं च वसत्यत्रेति वै यतः । ततोऽसौ वासुदेवेति विद्वद्भिः परिगी-यते' इति विष्णुपुराणात् । वसुदेवे शुद्धान्तःकरणे प्रकाशते इति वा । 'रोषे' (४।२।९२)इत्यण् ॥ श। वासुरपि । 'वा-सुर्नरायणपुनर्वसुविश्वरूपाः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२६) ॥*॥ त्रिषु लोकेषु गुणेषु वा, त्रयो वा विक्रमाः पादवि-न्यासा यस ॥(२७) ॥ ३॥ देवक्या नन्दनः। देवकशब्दस तदपत्ये लक्षणया वृत्तौ 'पुंयोगात्-'(१।१।१८) इति ङीष्। 'नहि तत्र दांपत्यलक्षण एव पुंयोगः, किं तु जन्यत्वाद्यपि' इति हरदत्ताद्यः । अत एव 'प्राक् केकयीतो भरतस्ततो-Sभूत्' इति भट्टिः । एवं रेवतीरमणोऽपि ॥*॥ अणि तु दै-वकी । 'दैवकी देवकी च' इति द्विरूपकोषः ॥ ।। दे-वकानाचष्टे इति णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । ततो ङीष् (वा०४।१।४५) इति, देवकस्यापत्यं वा । 'अत इञ्' (४।१।९५) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वुद्धचभावः । 'इतो म-नुष्यजातेः' (४।१।६५) इति ङीष्-इति च मुकुटः॥ (२८) ॥ श्री श्रीरस्यापत्यम् , तद्वंशजत्वात् । वृष्णित्वेऽपि बाह्वादि-त्वात् (४।१।९६) इञ् ॥*॥ 'सूरो यादवे दन्त्यवान्' इति माधवी । 'सौरिः' अपि ॥ (२९) ॥ ॥ अियः पतिः ('श्रीपतिर्विष्णुभूपयोः') ॥ (३०) ॥*॥ पुरुषेषूत्तमः, पु-रुषाणां पुरुषेभ्यो वोत्तमः ॥ (३१) ॥ ॥ 'आपादपद्मं या माला वनमालेति सा मता' इति कलिङ्गः । सास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । वनं मिलतुं शीलमस

इति वा। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। (३।२।७८) इति णिनिः। ('वनमाली तु गोविन्दे वाराह्यां वनमालिनि')॥ (३२)॥*॥ बलिमसुरं ध्वंसितुं शीछ-मस्य । ताच्छील्ये (३।२।७८) णिनिः । बलिना पूजादिना विद्यां ध्वंसितं शीलमस्येति वा ॥ (३३) ॥*॥ कंसस्या-रातिः ॥ (३४) ॥ ॥ अधः कृतम् अक्षजमैन्द्रियकं ज्ञानं येन, अधोक्षाणां जितेन्द्रियाणां जायते प्रत्यक्षो भवति वा, अधः अक्षजं ज्ञानं यस्येति वै। ॥ (३५) ॥ ॥ विश्वं वि-भर्ति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् । 'अ-रुर्द्विषद्-'(६।३।६७) इति मुम् । 'विश्वंभरोऽच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा सुवि'॥ (३६)॥ ॥ कैटभमजैषीत्। 'सत्सूद्भिष-'(३।२।६१) इति किप् ॥ (३७) ॥*॥ विध्य-त्यसुरान् । 'पृभिदिन्यधिगृधिधृषिभ्यः' (उणा०१।२३) इति कुः। ('विधुश्चन्द्रेऽच्युते')॥ (३८)॥ ॥ वदति महत्त्वम्। 'वृ-तृ-विद-विच-विस-हिन-किम-किषभ्यः सः' (उ०३।६२) वत्सः । श्रीयुक्तो वत्सः श्रीवत्सो महत्त्वलक्षणं श्रेतरोमाव-र्तिविशेषो लाञ्छनं यस ॥॥॥ 'शौरिश्रीवत्सदैत्यारिविष्व-क्सेनजनार्दनाः' इति शब्दार्णवात् । 'श्रीवत्सः' अपि ॥ (३९) ॥ ॥ ऊनचत्वारिंशत् 'विष्णोः' ॥

वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिः॥२२॥

वसुदेव इत्यादि ॥ वसुषु दीन्यति । 'दिनु कीडादों' (दि० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—वसुभिदींन्यति' इति विगृह्य पचाद्यच् (३।१।१३४)—इत्याह सुकुटः । तन्न । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यपवादस्य सत्त्वात् । 'दिवः कर्म च' (१।४।४३) इति कर्मकरणसंज्ञ्योः समावेशस्य सत्त्वात् । वसूनि दीव्यतीति विग्रहस्य वैयर्थाच्च ॥ (१) ॥॥ आनकेर्दुन्दुभिभिश्चोपलक्षितः । वसुदेवजन्मनि देवैरानकदुन्दुभिवादनात् । हरौ जाते, कृष्णे जाते, इति स्वामिमुकुटोक्तिस्तु भागवताद्यश्रवणम्-लिका । 'आनकदुन्दुभो वसुदेविपता' इत्यपि निर्मूलम् ॥ (२) ॥॥। विष्णुनामसु, कृष्णनामोपगमात्कृष्णस्यैव विष्णुत्वमिभैष्ठेति ग्रन्थकृत् । अवतारान्तराणां तु तदंशत्वान्तन्नामानि नोक्तानि । 'अन्ये त्वंशकलाः पंसः कृष्णस्त

१—मुकुटस्तु योगविभागस्य हि पूर्वाचार्येष्टमात्रसाधकत्वम् । नतु नाभ्यन्तस्य सर्वत्रैवाच् समासान्त इति नियमः । तेन 'प्रजा इवाङ्गादरविन्दनाभेः' इति माघः—इलप्याह ॥ २—'शर्वः शिवे केशव एव शोरिः' इति शकारभेदात्ताल्व्यादिः, इल्पि मुकुटः ॥

१—मुकुटस्तु —अधो न क्षीयते जात्विति । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अधोक्षजः । तथा चोद्योगपर्वणि — 'अधो न क्षीयते जातु यस्मात्तस्मादयोक्षजः' इति—इत्यप्याह ॥ २ — क्रुद्धस्य दुर्वाससः पदाघातरूपो रेखाविद्येपः श्रीवत्स इति पश्चिका — इति मुकुटः ॥

भगवान्स्वयम्' इति वदतो व्यासस्याप्ययमाशयो लम्यते । अत एव कृष्णजनकस्यात्र नामोक्तम्, न तु जमद्भिद्श-रथादेः । द्वे 'कृष्णिपितुः' ॥

वलभद्रः मलम्बद्रो बलदेवोऽच्युताग्रजः । रेवतीरमणो रामः कामपालो हलायुधः ॥२३॥ नीलाम्बरो रौहिणेयस्तालाङ्को ग्रुसली हली । संकर्षणः सीरपाणिः कालिन्दीभेदनो बलः २४

वलभद्र इत्यादि॥ वलं भद्रं श्रेष्ठमस्य, वलेन भद्र इति वा । 'बलमदा त्रायमाणाकुमार्योः, पुंसि सीरिणि,' ('वलभद्गस्त्वनन्ते बलशालिनि') ॥ (१) ॥*॥ प्रलम्बं हतवान् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥ ॥ बलेन दीव्यति । ('बलदेवो बले वाते त्रायमाणौ-षधौ स्त्रियाम्') ॥ (३) ॥ ॥ अच्युतस्याग्रजः ॥ (४) ॥ रेवत्या रमणः । नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः ॥ (५)॥ ॥ रमते । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यः-' (३।१।१४०) इति णः । रमन्तेऽस्मिन्योगिनः, इति वा । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । यतु - रमयति मोदयति प्रजा रूपमस्य-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । णिजन्तस्य ज्वलादि-त्वाभावात् । प्रत्ययान्तानां धात्वन्तरत्वात् । ('रामा योषा हिङ्गुनद्योः ऋषिं वास्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । हये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सिते-ऽसिते') ॥ (६) ॥ ॥ कामान् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । इत्युक्तं मुकुटेन । तचि-न्त्यम् ॥ (७) ॥ ॥ हलमायुधं यस ॥ (८) ॥ ॥ नील-मम्बरं यस । ('नीलाम्बरो रौहिणेये कोणपे च शनैश्वरे') ॥ (९) ॥*॥ रोहिण्या अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१। १२३) ढक्। ('रोहिणेयोऽन्यवद्वत्से ना बुधे च हलायुधे') ॥ (१०) ॥*॥ तालोऽङ्को ध्वजो यस । ('तालाङ्कः कर-पत्रे साच्छाकभेदेऽच्युतायजे । महालक्षणसंपन्नपुरुषे पु-स्तके हरे') ॥ (११) ॥ ॥ 'मुस खण्डने' (दि० प० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । मुसलमस्यस्य ॥ अ॥ मूर्धन्यमध्योऽपीत्येके । तत्र 'सुष स्तेये' (त्रया० प० से) ॥ (१२) ॥ ॥ हलमस्यस्य । ('हली कृषकसी-रिणोः') ॥ (१३) ॥ ॥ संकर्षति, सम्यक् कृष्यते वा। आद्ये नन्द्यादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । द्वितीये कर्भणि (३।३।११३) ल्युट् ॥ (१४) ॥*॥ सीरः पाणौ यस्य । 'अजगरसपे शीरस्तालव्यादिः कविभिराख्यातः । लाङ्गल-

वचनो नित्यं दन्त्यादिर्ध्यते शास्त्रे' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१५) ॥*॥ कालिन्धा भेदनः । ल्युः (३।१।१३४) । (१६) ॥*॥ वलमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ('वल्लं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थोल्यसैन्ययोः । पुमान्हला- युधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च') ॥ (१७) ॥*॥ सप्तदश 'वल्लभद्गस्य'॥

मदनो मन्मथो मारः प्रतुन्नो मीनकेतनः । कंदर्पो दर्पकोऽनङ्गः कामः पश्चशरः स्मरः ॥२५॥ संवरारिमनसिजः कुसुमेषुरनन्यजः । पुष्पथन्वा रतिपतिर्मकरध्वज आत्मभूः ॥२६॥ ब्रह्मसुर्विश्वकेतुः स्याद

मदन इत्यादि ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा०प०से०) घटादिः । ल्युः (३।१।१३४) (भदनः सिक्थके स्मरे । राढे वसन्ते धत्तूरें) ॥ (१) ॥ ॥ मननं मत्=चेतना । संपदादि किप् (वा०३।३।१०८)। 'गमा-दीनां कों (वा०६।४।४०) इति नलोपः । 'हस्वस्य' (६। १।७१) इति तुक् । मथतीति मथः । 'मथे विलोडने' (भ्वा०प०से०)। अच् (३।२।१३४)। मतो मथः=मन्मथः। 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' । यत्तु-'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोप:-इति स्वामिमुकुटावृचतुः । तन्न । किपो झलादित्वाभावात् ॥ (२) ॥ ॥ म्रियन्तेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१९) । मारयति वा । अच् (३।१।१३४) ('मारोऽनक्ने मृतौ विन्ने मारी चण्ड्यां जनक्षये') ॥ (३) ॥ ॥ प्रकृष्टं चुन्नं बलमस्य ॥ (४) ॥ ॥ मीनशब्दो जलचरोपलक्षणार्थः । मीनो मकरः केतनं ध्वजो यस ॥ (५) ॥ ॥ 'कम्' इत्यव्यये कुत्सायाम् । कुत्सितो द्भेंऽस्य कंद्र्यः । यद्वा कं सुखम् । तत्र तेन वा इप्यति । 'दप हर्षमोहनयोः' (दि०प०अ०) । पचाचच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥*॥ दर्पयति । जुल् (५।१।१३३) ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यङ्गमस्य । न अङ्गं ज्ञानमसादिति वा । 'अनङ्गो मद्नेऽनङ्गमाकाशमनसो-रपि' ॥ (८) ॥ ॥ काम्यतेऽनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । ('कामः सरेच्छयोः पुमान्। रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि सान्नपुंसकम्') ॥ (९) ॥*॥ पञ्च शरा अस्य । 'उन्माद्नस्तापनश्च शोषणः स्तम्भ-नस्तथा । संमोहनश्र कामस्य पञ्च बाणाः प्रकीर्तिताः'॥ (१०) ॥ ॥ सारयत्युत्कण्ठयति 'समृ आध्याने' (भ्वा० प०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । सर्यतेऽनेनेति वा ।

'पुंसि संज्ञायाम्–' (३।३।११८) घः॥ (११) ॥*॥ संबै-रसारिः। 'क्लीवं तु संवरं नीवौ बौद्धव्रतविशेषयोः । वि-शेषे पुंसि दैत्यस्य मत्स्यस्य हरिणस्य च' इति दन्त्यादौ रमसः ॥*॥ 'शंवरं सिलेले पुंसि मृगदैत्यिवशेषयोः' इति ताल-व्यादौ मेदिनीकारात् तालव्यादिरिष ॥ (१२) ॥ ॥ राङ्गा-ररूपेण मनसि जायते सा । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७)। 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ ॥ लुकि तु **'मनोजः' ॥ (१**३) ॥*॥ कुसुमानीषवो यस्य ॥ (१४) ॥ ॥ नास्त्यन्यद्यसादनन्यो विष्णुः । ततो जातः । मनसो-Sन्यसान्न जायते इति वा ॥ (१५) ॥*॥ पुष्पं धनुरस्य । 'वा संज्ञायाम्' (५।४।१३३) इत्यनङ् ॥*॥ तदमावे सान्तः (पुष्पधनुः) अपि ॥ (१६) ॥ ॥ रतेः पतिः ॥ (१७) ॥*॥ मकरो ध्वजोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ आ-त्मना भवति । 'भुवः' (३।२।१७९) इति किए॥ (१९) ॥ श्री ब्रह्म तपः, ब्रह्माणं वा सुवति चालयति । 'षू प्रेरणे' (तु०प०से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७६) इति किप् ॥ (२०)॥*॥ विश्वसिन् केतुरस्य । 'पताकायां द्युतौ केतु-र्महोत्पातादिलक्ष्मसु' इति रमसः ॥॥॥ 'खङ्गायुघोऽनि-रुद्धः स्यात्तथा चैवर्श्यकेतनः' इति साम्बपुराणात् 'ऋइस्य-केतः' अपि । ऋश्यो मृगविशेषः । 'एणः कुरङ्गमो रि-इयः स्यादृश्यश्चारुलोचनः' इति पुरुषोत्तमात् । (२१) ॥ ॥ 'आत्मभूत्रह्मसू: कामः' इत्यमरमालादर्श-नादिदं द्वयं कामस्य । 'अनिरुद्धो विश्वकेतुर्श्रह्मसूरप्युषापतिः' इति, 'ब्रह्मसूरत्वनिरुद्धः स्यात्' इति च चहृद्मरशब्दार्णवा-म्याम्, 'त्रह्मसूर्विश्वकेतुश्च विश्वक्सेनात्मजातंमजः' इति मागुरेश्च त्रह्मस्वादिचतुष्टयमनिरुद्धस्येत्यन्ये ॥ ॥ एकविं-शतिः 'कामस्य' ॥

अनिरुद्ध उषापतिः।

अतिरुद्ध इत्यादि ॥ न निरुद्धः ॥ (१) ॥॥ उषायाः पतिः ॥॥ 'ऊषा वाणस्य पुत्री स्याद्निरुद्धगृहिण्युषा' इत्यजयात् (ऊषापतिः) दीर्घादिरिष ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अनिरुद्धस्य' ॥

लक्ष्मीः पद्मालया पद्मा कमला श्रीहरितिया २७

लक्ष्मीरित्यादि ॥ लक्षयति पश्यति नीतिज्ञम् । 'लक्ष दर्शनाङ्कनयोः' (चु०प०से०) । 'लक्षेर्सुट् च' (उणा०३। १६०) इति ईप्रत्ययः, तस्य च सुट् । 'लक्ष्मीः संपत्तिशो-भयोः । ऋद्वयौषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' ॥ (१) ॥*॥ पद्मालयोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ पद्म-स्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूहे निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे स्त्री फल्लिकाश्री-चारटीपन्नगीषु च'॥ (३) ॥ ।।। कमलैवम् । 'कमलं सिलले ताम्रे जलजे क्वो(न्यो)मि भूषणे। मृगभेदे तु कमलः, कमला श्रीवरिक्षयोः' ॥ (४) ॥ ॥ श्रयति हरिम् । 'किब्बचि–' (वा०३।२।१७८) इति किब्दीर्घी । यतु मुक्टेन 'संप्रसारणनिषेधश्व' इत्युक्तम् । तचिन्त्यम् । श्रयते-स्तद्विधानात् । यत्तु--श्रीयते सर्वै:-इति विगृहीतम् । तन्न । क्रिपः कृत्वेन कर्तरि विधानेन कर्मण्यसंभवात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । 'लक्ष्मीसरस्वतीधात्रिवर्ग-संपद्विभृतिशोभासु । उपकरणवेशरचनाविधानेषु च श्री-रिति प्रथिता' इति व्याडिः ॥ (५) ॥ ॥ श्रीलक्ष्मीशन्दौ 'कृदिकारात्—'(ग०४।१।४५) इति डीर्षन्ताविति मैत्रेयः । तन्न । कारमहणस्य तपरत्वार्थस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अन्यथा 'कृदिवर्णात्—' 'कृदेः' इति वा वदेत् । 'कारयहणान्न' इति मनोरमाया उणादौ दीक्षिताः ॥ 🕬 हरेः प्रिया ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'लक्ष्म्याः' ॥

शङ्को लक्ष्मीपतेः पाश्चजन्यः

राङ्क इति ॥ पश्चजने दैत्यभेदे भवः । 'पश्चजनात्' (वा० १।३।५८) इति यञ् । यत्तु सुकुटः 'बहिर्देवपश्चजनेभ्यः' इत्युपसंख्यानाञ्ज्यः—इति । तन्न । एतादशवार्तिकामा-वात् । पश्चजने पाताले भव इति स्वामी । ('पाश्चजन्यः पोटगले विष्णुशङ्के दुताशने') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वि-ष्णुराङ्कस्य' ॥

१— 'तां दृष्ट्वा श्रीमिवायतीम्' इति प्रयोगः – इति मुकुटः ॥
२ — कारमहणस्य तपरार्थत्वे 'तथेकारोकारौ । ऋकारिक्षंशतः' इति सिद्धान्ताकौ मुद्यामेव लिखितत्वान्न मानम् । अत एव 'निह्व कारमहणे केवलमहणम्' इति 'मुनित्रयेण परिभाषितम्' इति र- क्षितमन्यानुवादो मनोरमोणादावेव कृतः ॥ ३ — 'अन्तः पूर्वपदाद्'— (४।३।६०) इति स्त्रे 'वाह्यो दैव्यः पाञ्चनन्योऽय गम्भीराञ्च्यः इष्यते' इति वदता भाष्यकृता ध्वनितस्य 'गम्भीराञ्च्यः' (४।३।५८) इति स्त्रे 'बह्विदेवपञ्चनेभ्यः' इति वार्तिकस्य कारिकायां दृश्यमानत्वेन बाह्यदैव्ययोः 'बह्विष्टिलोपो यश्च' 'देवाद्यञ्जो' इति वार्तिकान्तरेण सिद्धौ पाश्चनन्यस्य साधनाय केवलं 'पञ्चनाद्' इत्यस्यैवावश्यकत्विमत्यभिमन्तृदीक्षितेन कौ मुद्यामलेखनेनैव वार्तिकामावादित्युक्तिश्चिन्दयेवेति श्चम् ॥

१—संवरणं संवरः, इति मुकुटः ॥ २—दैत्यानां शं कत्याणं वृणोति । 'शमि धातोः, (३।२।१४) इत्यादिनाऽच् इत्यपि मुकुटः ॥ ३—त्रिकाण्डशेषात् ॥

चकं सुद्र्शनः।

चक्रिमिति ॥ शोभनं द्र्शनमस्य । सुखेन दृश्यत इति वा । 'भाषायां शासियुधिदृशिसुषिभ्यो युच्' (वा०२।२।१-२०) । 'सुद्र्शनो हरेश्वके मेरुजम्बुद्धमे पुमान् । न द्वयोः शक्रनगरे आ(प्रा)ज्ञौषधिभिदोः ख्रियाम्' । 'सुद्र्शनोऽ-स्रियां चके' इति नामनिधानात् क्षीबेऽपि ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विष्णुचक्रस्य'॥

कौमोदकी गदा

कोमोदकीति ॥ पालकत्वात् कोः पृथ्विव्या मोदकः कुमोदको विष्णुः । 'विष्णुः कुमोदकः शौरिः' इति दुर्गः।तस्ये-यम् ॥॥ कूपोदकाज्ञातत्वात् कोपोदकी इति तु स्वामी॥ (१)॥॥ गदति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'गदो भ्रातरि विष्णोश्च आमये नायुधे गदा'। एकम् 'विष्णु-गदायाः'॥

खड़ी नन्दकः

खड़ इति ॥ नन्दयति देवान् ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नन्दको हरिखड्गे च हर्षके कुलपालके' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'विष्णोः खड़स्य' ॥

कौस्तुभो मणिः ॥२८॥

कौस्तुभ इति ॥ कुं सुवं स्तुम्नाति व्यामोति कुस्तु-भोऽव्धिः । तत्र भवः । कुं स्तोभते कुस्तुभो विष्णुः । 'ष्टुभ स्तम्भे' (भ्वा०आ० से०) । मूलविसुजादित्वात् (वा०३।२। ५) कः । तस्यायमिति वा ॥ (१) ॥*॥ 'छक्ष्मीपतेः' इति एतत्पर्यन्तं संबध्यते । एकम् 'विष्णोर्मणेः'॥

गरुत्मान् गरुडस्ताक्ष्यों वैनतेयः खगेश्वरः । नागान्तको विष्णुरथः सुपर्णः पन्नगाज्ञनः ॥२९॥

गरुत्मानिति ॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२। ९४) । यवादित्वात् (८।२।९) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं न ॥ (१) ॥॥ गरुद्धिर्डयते । 'डीङ् विहायसा गतौ' (भ्वा०आ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) तलोपः ॥ (२) ॥॥॥ तार्क्षयस्य कश्यपस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । बहुत्वे तार्क्षयाः । तृक्षस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१।१०५) यञ्वा । बहुत्वे तृक्षाः इत्यन्ये । ('तार्क्यस्तु स्वन्दने वाहे गरुडे गरुडायजे । अश्वकर्णाह्वयतरौ स्यात्तार्क्यं तु रसाञ्जने ।

अहो च') ॥ (३) ॥ ॥ विनताया अपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । ('वेनतेयस्तु गरुडे स्वात्प्रमाकरसारथों') ॥ (४) ॥ ॥ खगानामीश्वरः ॥ (५) ॥ ॥ नागानामन्तकः ॥ (६) ॥ ॥ विष्णोः रथ इव । यद्वा 'रथः पौरुषदेह्योः' इति त्रिकाण्डशेषः । विष्णो रथः पौरुषं देहो वा । 'वैनतेयश्च पक्षिणाम्' इति गीता ॥ (७) ॥ ॥ कनकमयत्वात्कनकर्वात्वाद्वा शोभने पर्णे पक्षावस्य । ('सुपर्णः स्वर्णचूडे च गरुडे कृतमालके । सुपर्णा कमिलन्यां च वैनतेयस्य मातिरे') ॥ (८) ॥ ॥ पन्नगानश्वाति । 'अश मोजने' (आ॰ प०से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पन्नगा अशनं यसेति वा ॥ (९) ॥ ॥ नव 'गरुडस्य' ॥

शंभुरीशः पशुपितः शिवः शुली महेश्वरः । ईश्वरः शर्व ईशानः शंकरश्रन्द्रशेखरः ॥ ३० ॥ भूतेशः खण्डपरशुगिरीशो गिरिशो मृडः । मृत्युंजयः कृत्तिवासाः पिनाकी प्रमथाधिपः॥३१॥ खग्नः कपर्दी श्रीकण्ठः शितिकण्ठः कपालभृत् । वामदेवो महादेवो विरूपाक्षस्त्रिलोचनः ॥ ३२ ॥ कृशानुरेताः सर्वज्ञो धूर्जिटिनीललोहितः । हरः स्मरहरो भर्गस्यम्बकस्त्रिपुरान्तकः ॥ ३३ ॥ गङ्गाधरोऽन्धकरिषुः क्रतुष्वंसी दृष्व्वजः । व्योमकेशो भवो भीमः स्थाणु रुद्र जमापितः ३४

शंभुरित्यादि ।। शं सुखं भवति । अन्तर्भावितण्यर्थात् मितद्वादित्वात् (३।२।१८० वा०) डुः। यतु 'शं भवत्य-साद' इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । कर्तरि कृतो विधानाद-पादाने डुप्रत्ययाभावात् । ('शंभुत्रह्माहितोः शिवे') ॥ (१) ॥ ॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ०आ० से०) । इगुपधत्वात् कः। (३।१।१३५)। ('ईशः खामिनि रुद्रे च सादीशा हलदण्डकें)॥ (२)॥ ॥ पश्नां जीवानां पतिः। 'तिर्थ-ग्जातौ पद्युः शोक्तः सर्वप्राणिषु पुंस्ययम्'। प्रमथानामिति वा । 'पद्मर्मुगादौ छगले प्रमथे च पुमानयम्' इति ताल-व्यान्ते रभसात् । ('पद्मपतिः पिनाकिनि द्वताशने')॥ (३) ॥ श्रा शिवमसास्ति। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ शिवयतीति वा । 'तत्करोति-' (३।१।२६ वा०) इति ण्यन्तात्पचाद्यच (३।१।१३४)। ('शिवो मोक्षे महादेवे कीलक यह योगयोः। . बालके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकदुमेऽपि च । सुखे क्षेमे जले क्रीबम्' ॥ (४) ॥*॥ शूलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (५) ॥ ॥ महांश्रासावीश्वरश्र । 'सन्महत्-' (२।१।६१)

१—'अमरावत्यां ङयन्तः । लिङ्गानुशासनकाराभिप्रायेण तु पुंसि । गौडमतेन तु क्कीवे' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौसुदी ॥

इति समासः ('महेश्वरो महादेवे कथितो धीश्वरेऽपि च') ॥ (६) ॥*॥ ईशितुं शीलमस । 'स्थेशभास—' (३।२।१७५) इति वरच् । ('ईश्वरो मन्मथे शंभौ नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमायाम्') ॥ (७) ॥ ॥ शृणाति 'स्ट हिंसायाम्' (क्या॰प॰से॰) । 'कृगृश्रद्दम्यो वः' (१। । १५५ उणा०) ॥*॥ 'षर्ब गतौ' (भ्वा०प०से०) । इत्यतः 'षर्व हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०) । इत्यतो वा वनयोरभेदात् पचाद्यचि (३।१।१३४) । 'सर्वः' अपि । 'सर्वस्तु रावों भगवाञ् शंभुः कालंजरः शिवः' इति नामनिधानात्। ('कालंजरो योगिचके मेलके मैरवे गिरौ') ॥ (८) ॥*॥ ईष्टे तच्छीलः । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश् । ('ईशानं ज्योतिषि छीबं पुंलिङ्गः स्यात्रिलोचने')॥ (९) ॥*॥ इं करोति । 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच्। यतु 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः-इति स्वामी । तन्न । असैव टापवादत्वात् ॥ (१०) ॥*॥ चन्द्रः शेखरो यस ॥ (११) ॥*॥ भूतानामीशः ॥ (१२) ॥*॥ खण्डयतीति खण्डः परशुरस्य ॥ *॥ 'खण्डपर्युः' अपि । 'खण्डपर्द्याः पर्धरामे शंकरे चूर्णलेपिनि । (खण्डामलकमै-षज्ये सिंहिकातनयेऽपि च)' इति विश्वात्॥ (१३)॥ 🕬 गिरेरीशः । ('गिरीशोऽद्रिपतौ वाचस्पतिशंकरयोः पु-मान्') ॥ (१४) ॥ ॥ गिरिराश्रयत्वेनास्यास्ति । लोमादि-त्वात् (५।२।१००) शः । स्वामी तु 'गिरिं श्यति उपमो-गेन तनकरोति, गिरौ शेते वा । 'गिरौ डश्छन्दसि' (३।२। १५ वा०)। लोके तु आशुश्चक्षणिवत्' इत्याह ॥ (१५) मृडति । 'मृड सुखने' (तु०प०से०) । इगुपधत्वात्कः (३। १।१३५) मृड्णाति वा। 'मृड च' चात्क्षोदे (त्रया०प०से०) ॥ (१६) ॥*॥ मृत्युंजयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि' (३। २।४६) इति खच् । सुम् (६।३।६७) ॥ (१७) ॥*॥ कृ-त्तिश्चर्म वासोऽस्य ॥ (१८) ॥*॥ पिनाकोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।१९५) ॥ (१९) ॥*॥ प्रमथानामिषपः ॥ (२०) ॥*॥ उच्यति कुधा संबध्यते-उग्रः। 'उच समवाये' (दि॰प॰से॰) । 'ऋज्र'-(२।२८ उ०) इत्यादिना रन् गश्चान्तादेशः । ('उग्नः क्षत्रियतः सूद्यां सूनावुत्कटरु-द्रयोः । उग्रा वचाछिक्किकयोः') ॥ (२१) ॥ ॥ कपर्दो-Sस्यास्ति । इनिः (५।२।११**५**) ॥ (२२) ||*||

श्रीः शोभा कण्ठेऽस । ('श्रीकण्ठः कुरुजाङ्गले । शंकरे च') ॥ (२३) ॥ ॥ शितिः कालः कण्ठोऽस ॥ (२४) ॥*॥ कपालं विभर्ति ॥ (२५) ॥*॥ वामयति दुष्टानां मद्-मिति वामः । 'द्रवम् उद्विरणे' (भ्वा०प०से०) । णिच् (३। १।२६) । पचाद्यच् (२।१।१३४) । वामश्रासौ देवश्र । लोकविपरीतत्वाद्वा वामः । ('वामं धने, हरे पुंसि कामदेवे पयोधरे')। यत्तु घञि (३।३।१८,१९) 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इत्यादिना वृद्धिनिषेधे प्राप्ते 'अनाचमेः' (७।३। ३४) इति 'कम्यमिवमि'-इत्यादिना निषेध:-इति सुकुटे-नोक्तम् । तन्न । कर्तरि घञोऽसंभवात् । भावादौ संभवेऽपि देवेन सामानाधिकरण्यासंभवात्। लोकाचारविपरीतत्वाद्वामो देवः कीडा यस्रेति वा समाधेयम् । वामेषु श्रेष्ठेषु देवो द्योतो यस्रेति वा ॥ (२६) ॥ ॥ महांश्रासौ देवश्र । महान् देवो नृत्यादिरूपा जीडा यसेति वा॥ (२७) ॥*॥ विविधानि रविचन्द्राभिरूपाण्यक्षीण्यस्य । 'बहुत्रीहो सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गा-त्वच्' (५।४।११३)। विरूपेष्वपि अक्षि कृपादृष्टिर्यस्रेति वा। विविधरूपाणि विविधरूपेषु वा अक्षाणीन्द्रियाण्यस्येति वा ॥ (२८) ॥ श्रीण लोचनानि यस । त्रिषु कालेषु लो-केषु गुणेषु वेदेषु छोचनं ज्ञानं यस्येति वा । त्रयो वेदा वर्णा आकारोकारमकारा वा लोचनानि यसिन् वा ॥ (२९) ॥*॥ कुशानो रेतो यस कुशानुः सूतरूपो रेतोऽस्रेति वा॥ (३०) ॥*॥ सर्वे जानाति । 'आतोऽनुपसर्गे' (३।२।३) इति कः ॥ (३१) ॥*॥ धूर्भारभूता जटिर्यस । 'जट, झट, संघाते' (भ्वा०प०से०) । 'सर्वधातुभ्यः' (४।११८ उणा०) इतीन् । 'जार्टर्जटा' इति द्विरूपकोशः । 'धूर्गङ्गा जटास्वस्य' इति स्वामी । तन्न । जिटब्बस्येति वक्तुसुँचितत्वात् ॥ (३२) ॥*॥ नीलँश्वासौ लोहितश्र कण्ठे जटासु च ॥ (३३) ॥ 🛊 ॥ हरति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('हरो नाशकरुद्रयोः । वैश्वानरेऽपि च') ॥*॥ 'हीरं:' अपि । 'हीरः कपदी शामिरः' इति

१—तथा च स्कान्दे । 'शंकरोमि सदा ध्यानात्परमं यन्निरामयम्। भूतानामसकृषस्मात्तेनाहं शंकरः स्मृतः' इत्यपि मुकुटः ॥

१—'धृतं कण्ठे विषं घोरं ततः श्रीकण्ठतामगात्' इति नीलकण्ठस्तवः इत्यपि मुकुटः ॥ २—'पूज्यते यत्सुरैः सर्वेर्महांश्चेव प्रमाणतः । धातुर्महेति पूजायां महादेवस्ततः स्मृतः' इति शिवपुराणे इति मुकुटः ॥ ३—'पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आकारस्येकार हति स्वामी श्रान्तः । उक्तरूपेण जटिसाधनात्' इति मुकुटः ॥ ४—स्कान्दे 'नीलं येन ममाङ्गं तु रसाक्तं, लोहितं त्विषा । नीललोहित इत्येव ततोऽहं परिकीतिंतः' इति वा—इत्यपि मुकुटः ॥ ५—'पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकार' इति मुकुटः ॥

संसारावर्तात्। ('हीरो वज्रे हरे सर्पे हीरा पिपीलिकाश्रियोः') ॥ (३४) ॥ ॥ सरं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२। ९) ॥ (३५)॥ ॥ भर्जते । 'भृजी भर्जने' (भ्वा०आ०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । भृज्यन्ते कामाद्योऽनेनेति वा । 'हलश्र' (१।१। १२१) इति घञ् ॥ ॥ 'भग्यः' इति पाठे ण्यत् (३।१। १२४) ॥ (३६) ॥ ॥ त्रीण्यम्बकान्यस्य । त्रिष्वम्बकम-स्रोति वा । 'अस्वकं नयनं दृष्टिः' इति हलायुधः । त्रयाणां लोकानामम्बकः पिता इति वा । त्रीन्वेदानम्बते शब्दायते वा। 'अबि शब्दे' (भ्वा०आ०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायाम्' (५।३।८७) इति कः(न्)। त्रिषु लोकेषु कालेषु वा अम्बः शब्दो वेदलक्षणो यसेति वा । त्रयः अकारोकारमकारा अम्बाः शब्दा वाचका यसेति वा। तिस्रोऽम्बाः द्यौर्भूम्यापो यस्रेति तु भारतम् ॥ (३७) ॥*॥ त्रयाणां धातृनां पुराणि, तेषामन्तकः । त्र्यवयवं पुरं त्रिपुरम्, तस्यान्तक इति वा । त्रयाणां पुराणां समाहारः । पात्रादिः (वा०२।४।३०) इति प्राञ्चः । तन्न । तथा सति 'पञ्चपात्री' इतिवत् 'त्रिपुरी' इति प्र-योगाभावप्रसङ्गात् ॥ (३८) ॥ ॥ धरतीति धरः । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । गङ्गाया धरः ॥ (३९) ॥*॥ अन्धकस्य दैत्यस्य रिपुः ॥ (४०) ॥ ॥ ऋतुं ध्वंसयति । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४१) ॥*॥ वृषो ध्वजिश्रह्मस्य ॥ (४२) ॥ ॥ व्योम्नि केशा यस ॥ (४३) ॥*॥ भवति भवते वा सर्वम् । 'भू प्राप्तों' (चु॰ आ०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत् भवत्यसाद्धि-श्रम् । बाहुलकाद् (३।३।११३) अप् । विश्वमस्त्यसिन् इति वा। अस्त्यादेशाद्भवः (२।४।५२) अप् (३।३।५७)। 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इत्यत्र श्रिणीसाहचर्याद्भवो भौ-वादिकादेव घञ्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागति-कगतित्वात् । अत्र चोक्तरीत्या गतिसंभवात् । अधिकरणे ल्युटो बाधकसत्त्वाद्पोऽसंभवात् । 'अजब्भ्यां स्रीखलनाः' (३।३।१२६) इति वार्तिकोक्तेः साहचर्याभ्यपगमोऽप्यनु-चितः । 'गातिस्था-' (२।४।७७) इत्यत्रापि पासाहचर्या-दस्त्यादेशसाग्रहणप्रसङ्गात्। ('भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तिजन्मनोः') ॥ (४४) ॥*॥ विभेत्यसात् । 'भीमाद्यो-ऽपादानें (३।४।७४)। 'भियः पुक् वा' (उ० १।१४८) इति मक् । 'भीमोऽम्लवेतसे घोरे शंभौ मध्यमपाण्डवे' ॥ (४५) ॥ ॥ तिष्ठति । 'स्थो गुः' (उ०३।३७) ('स्थागुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवें) ॥ (४६) ॥*॥ रोदयति ।

'रोदेणिंछक् च' (उ०२।२२) इति रक् ॥ (४७) ॥*॥ उमायाः पतिः ॥ (४८) ॥*॥ अष्टचत्वारिंशत् 'दांभोः'॥ कपदेंडिस्य जटाजृटः

कपर्द इति ॥ 'पर्व पूरणे' (म्वा॰ प० से०) । संपदा-दित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे किप्। 'राछोपः' (६। ४।२१) । केन सुखेन जलेन वा परं पूर्ति ददाति । 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागात् कः। कस्य जलस्य परा पू-रणेन दायतीति वा। 'दैप् शोधने' (म्वा० प० अ०) । ('कपर्दः पार्वतीभर्तुर्जटाजूटे वराटके'। अर्शआद्यजन्तः शि-वेऽपि) ॥ (१) ॥*॥ जटानां जूटो बन्धः। 'जटाबन्धस्य' एकम्॥

पिनाकोऽजगवं धनुः।

पिनाक इति ॥ पाति । 'पिनाकादयश्च' (उ०४।१५) इति पातेराक इत्वं नुम् च । ('पिनाकः शिवकोदण्डे पांग्रुवृष्टित्रिश्रूलयोः') ॥ (१) ॥*॥ अजेन ब्रह्मणा गम्यते ।
इति । 'अन्येष्विप दृश्यते' (वा० २।२।४८) इति डः ।
अजं छागं गच्छित यज्ञत्वेन प्रविश्वतीति वा । अजगो विण्णुरित शरत्वेनासिन्निति । गाण्ड्यजगात्संज्ञायाम्' (५।२।
११०) इति वः ॥*॥ प्रज्ञादित्वात् (५।४।३८८) अणि
'आजगवम्' अपि । 'आजगवमजस्य वा पिनाकं वा' इति
वोपालितः । 'स्थाणोर्धन्रराजगवम्' इत्यमरमाला च ॥*॥
अजो विष्णुः, को ब्रह्मा, ताववतीति 'अजकावम्' अपि ।
'धनुरत्वजगवं युग्यमजकावमजीजकम्' इति शब्दार्णवात् ॥*॥ अजको विष्णुब्रह्माणौ वातीति 'अजकवम्'
अपि । 'सुपि' (३।२।३) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ 'शिवधनुषः' द्वे ॥

प्रमथाः स्युः पारिषदाः

प्रमथा इति ॥ दुष्टान्प्रमथन्ति । 'मथे विलोडने'(भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रमथ्यन्ते मन्ना-दिना । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ परिषदि साधवः । 'पर्षदो ण्यः' (४।४।१०१) इत्यन्न 'परिषदः' इति योगविभागात् 'णः' । 'अण्' इति तु सु-कुटस्य प्रमादः । 'भक्ताण्णः' (४।४।१००) इत्यनुवृत्तेः ॥*॥ ण्ये तु पारिषद्याः । 'पर्षदोण्यः' इति (४।४।१०१) इति पाठे पार्षद्याविष । 'भूताः शिवस्य पार्षद्या

१—-'स पार्षदैरम्बरमापुपूरे' इति जाम्बवत्यां पाणिनिः-इति मुकुटः॥

पार्षदाः' इति संसारावर्तात् ॥ (२) ॥*॥ हे 'शिवानु-चराणाम्' ॥

ब्राह्मीत्याचास्तु मातरः ॥३५॥

ब्राह्मीति॥ 'मान पूजायाम्' (भ्वा० प० से॰, चु॰ड० से०)। मान्यन्ते पूज्यन्ते लोकमातृत्वात् इति मातरः। 'न- पृनेष्टृ—'(उ० २।९५) इति सूत्रेण निपातितः। मान्ति शिवपरिवारत्वेन समाविशन्तीति वा॥ (१)॥ ॥ ब्रह्मण इयं ब्राह्मी। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'ब्राह्मो जातौ, (६। ४।१७१) इति टिलोपः। ('ब्राह्मी तु भारती। शाकभेदः पङ्कमण्डी हिझिका सोमविश्वरी। ब्रह्मशत्तिः')॥ ॥ 'ब्राह्मी माहेश्वरी चेन्द्री वाराही वेष्णवी तथा। कौमारीत्यपि चामुण्डा चिकेत्यष्ट मातरः'। 'ब्राह्मयाद्या मातरः स्मृताः' इति भागुरिः। 'ब्रह्माण्याद्यास्तु' इति पाठे ब्रह्माणमणित कीर्तयति। 'अण शब्दे' (भवा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (२।२।१)। 'टिङ्ग-'(४।१।१५) इति ङीप्। 'ब्रह्माण्याद्याः स्मृताः सप्त देवतामातरो बुधैः' इति हलायुधः। स हि 'कौबेरीत्यपि कौमारी सप्तैव मातरः स्मृताः' इति पठति॥ 'ब्रह्मादिशक्तिदेवतानाम्' एकैकम्॥

विभूतिर्भूतिरैश्वर्यमणिमादिकमष्ट्या ।

विभृतिरित्यादि॥ भवनं भृतिः। 'श्रियां क्तिन्' (३।३।९४) ('भूतिर्भसानि संपत्तौ हस्तिरुङ्कारयोः स्त्रियाम्'। मांसपाकविशेषोत्पातयोरपि॥) ॥ (२)॥ ॥ विभृतिरिति कथनमन्यप्रादिनिवृत्त्यर्थम् ॥ (१) ॥ ॥ ईश्वरस्य भावः । 'गुणवचन-'(५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ 'अ-णिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा। इशिता वशिता चैव तथा कामावशायिता'। तत्र, अणोर्भावः 'इमनिच्' (५।१।११२) ॥*॥ लघोर्भावः ॥*॥ प्राप्तिरङ्ग-ल्यप्रेण चन्द्रादेः ॥*॥ प्रकामस्य भावः इच्छानभिघातः ॥*॥ महतो भावः । येन ब्रह्माण्डेऽपि न माति ॥*॥ ईशो-ऽस्यास्ति । 'अतः-'(५।२।११५) इतीनिः । ईशिनो भावः । तल् (५।१।११९) । प्रमुत्वम् । येन स्थावरा अप्याज्ञाका-रिणः ॥*॥ वशोऽस्मास्ति । इनिः (५।२।११५) वशिनो भावो वशिता । यया भूमावप्युन्मजननिमजने ॥ ॥ का-मानवशेते । शीङः (अ० आ० से०) णिनिः (३।२।७८) । कामावशायिनो भावः । सत्यसंकल्पता । स्रतेः (दि०प०अ०) णिनिना (३।२।७८) दन्त्यमध्यं (कामावसायिता) कश्चि-न्मन्यते ॥ ॥ 'अणुताद्यष्ट्रविधमभावस्य' नामत्रयम् ॥

उमा कात्यायनी गौरी काली हैमवतीश्वरा ३६ शिवा भवानी रुद्राणी शर्वाणी सर्वमङ्गला। अपर्णा पार्वती दुर्गा मृडानी चण्डिकाम्बिका३७

उमेलादि ॥ ओर्महेशस मा लक्ष्मीः । 'उ मा' इति मात्रा तपसे निषिद्धत्वाद्वा। आकारान्तादपि टापू (४।१।४)। 'टायाम्' (२।४।३२) इति भाष्यप्रयोगात् । अजादित्वात् (४।१।४) वा । ('उमा गौर्यो हरिद्रायां कीर्तिकान्त्यतसीषु च') ॥ (१) ॥ ॥ कतस्यापत्यम् । गर्गादित्वात् (४।१। १०५) यञ् । 'सर्वत्र लोहितादिकतन्तेभ्यः' (४।१।१८) इति ष्फः । षित्वान्ङीष् (४।१।४१) ('कात्यायनो वररुचौ कात्यायनी तु पार्वती । कषायवस्रविधवार्धवृद्धमहिलापि च') ॥ (२) ॥*॥ गौरो वर्णोऽस्त्यस्याः । गौरादित्वात् (४। १।४१) ङीष् । ('गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभार्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्गवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति') ॥ (३) ॥*॥ एवं काली । 'जानपद-' (४।१।४२) इत्यादिना ङीष् । ('काळी गौर्या क्षीरकीटे कालिकामात्रभेदयोः । नव्यमेघौघपरिवादयोः ।। ॥॥ वर्ण-साविवक्षायां काला । 'उमा कात्यायनी दुर्गा काली हैम-वतीश्वरी । काला कालंजरी गौरा' इति वाचस्पतिः ॥ (४) ॥ ॥ हिमवतोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इ-त्यण् । 'है मवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' ॥ (५) ॥*॥ ईष्टे । 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् । टाप् (४।१।४) ॥*॥ वनिपि (३।२।६५) 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । अत 'ई-श्वरी' अपि । यद्वा अश्वते । 'अश्र्ङ् व्याप्तौ' (स्वा० आ० से॰) 'अश्रोतेराशुकर्मणि वरट् ई चोपधायाः' (उ०५।५७)। टिस्वात् (४।१।१५) ङीप् । 'ईश्वरः शंकरेऽधीशे तत्पत्न्या-मीश्वरीश्वरा' इति वोपालित: ॥ (६) ॥*॥ शिवयति । शिवमस्त्यस्याः । शिवो वास्ति भर्तृत्वेन यस्या इति वा । 'शिवं भद्रं शिवः शंभुः शिवा गौरी शिवाभया' इति शाश्वतः ॥*॥ पुंयोगे त शिवी ॥ (७) ॥*॥ भवस स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुकौ ॥ (८) ॥ ॥ एवं रुद्राण्याद्यः ॥ (९) ॥ (१०) ॥ (१५) ॥ ॥ सर्वेभ्यः सर्वेषां वा मङ्गला। सर्वाणि मङ्गलान्यसाः, इति वा ॥*॥ 'मङ्गला' इत्यपि । 'मङ्गलासितदूर्वायामु-मायां पुंसि भूमिजे । नपुंसकं तु कल्याणे पुंसि सर्वार्थद-क्षिणे' ॥ (११) ॥*॥ न पर्णान्यस्याः । तपस्यन्त्या पर्णा-नामपि त्यागात् ॥ (१२) ॥ ॥ पर्वतसेयम् । पार्वती ।

'तसेदम्' (१।३।१२०) इत्यण् अपत्यार्थे त्वपवाद्त्वादिञ् (१।१।९५) सात् । 'इतो मनुष्य—' (१।१।६५) इति न ङीष् । मनुष्यजातिवाचित्वाभावात् । 'क्रचिद्पवादिव-षयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति वा समाधेयम् ॥ (१३) ॥॥॥ दुःखेन गम्यते ज्ञायतेऽस्याम् 'सुदुरोरिषकरणे' (वा०३।२।४८) इति डः । दुःखेन दुष्टैर्वा गीयते स्त्यते । 'गे शब्दे' (भ्वा०प०अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'दुर्गे कोटे दुर्गमे साहुर्गा तु नीलिकोभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१४) ॥॥॥ चण्डते । 'चिड कोपे' (भ्वा०आ०से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥॥॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) 'वह्यिपि 'चण्डी' कात्यायनी देव्यां हिंसकोपनयोप्तितेः'॥ (१६) ॥॥॥ अम्बैवाम्बिका । जगन्मातृत्वात् । 'अम्बिका पार्वतीमात्रोर्धृतराष्ट्रस्य मातिरे'॥ (१७) ॥॥॥ ससदश् 'उमायाः'॥

विनायको विव्रराजद्वैमातुरगणाधिपाः। अप्येकद्न्तहेरम्बलम्बोद्रगजाननाः॥ ३८॥

विनायकेत्यादि ॥ विनयति । ण्वुल् (३।१।१३३) । विशिष्टो नायक इति वा । विगतो नायको नियन्तास इति वा । 'विनायकस्त हेरम्बे तार्क्ष्ये विधे जिने गुरौ' ॥ (१) ॥ ॥ विद्यानां राजा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५। ४।९१) ॥ (२) ॥*॥ द्वयोमीत्रोरपत्यम् । 'मातुरुत्संख्या-संभद्रपूर्वायाः' (४।१।११५) इत्यणि उत्वं रपरत्वं च। दुर्गाचामुण्डाभ्यां पालितत्वात् । गजमुखतया हस्तिन्या अ-पत्यस्वात् । गङ्गाया अपत्यत्वाद्वा । 'द्वेमातुरो जरासंधवा-रणाननयोः पुमान्' ॥ (३) ॥ ॥ गणानां प्रमथानाम-धिपः ॥ (४) ॥ ॥ एकोदन्तोऽस्य । स्कन्देनोत्पाटितदन्त-स्वात्॥ (५)॥ ॥ हे रम्बते। 'हः शंकरे हरौ हंसे र-णरोमाञ्चवाजिषु' इति नानार्थरतमाला । 'अबि रवि शब्दे' पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् । हे उषसि रम्बते इति स्वामी । ('हेरम्बः शौ-र्यगर्विते । महिषे विघराजे चं) ॥ (६) ॥*॥ लम्बमुद्र-मस। ('लम्बोदरः सादुद्ध्माने प्रमथानां च नायके') ॥ (७) ॥ ॥ गज आननमस्य । 'समुदायशब्दा अवयवे-Sपि वर्तन्ते' इति गजमुखपरो गजशन्दः ॥ (८) ॥*॥ (नैन्वत्र द्वन्द्वो न प्राप्नोति । विरूपाणामपि समानार्थानाम्'

(वा०१।२।६४) इत्येकशेषविधानात् । मैवम् । स्वरूपप-दार्थकानामेषां द्वन्द्वविधानात् । स्वरूपस्य च प्रतिशब्दं भिन्नत्वेन समानार्थताया एवाभावात् । अर्थपरता तु ल-क्षणया ज्ञेया । तारतम्यशब्दवत् । सर्वत्रैवं बोध्यम्) ॥ अष्टी भाणेशस्य'॥

कार्तिकेयो महासेनः शरजन्मा षडाननः । पार्वतीनन्दनः स्कन्दः सेनानीरग्निभूग्रेहः ॥३९॥ बाहुलेयस्तारकजिद्दिशाखः शिखिवाहनः । षाण्मातुरः शक्तिधरः कुमारः कौश्चदारणः॥४०॥

कार्तिकेय इत्यादि ॥ क्रतिकानामपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥(१) ॥*॥ महती सेना यस । ('महासेनो महासैन्ये स्कन्देऽपि') ॥ (२) ॥*॥ शरेषु जन्मास्य ॥ (३) ॥ ॥ षड् आननान्यस्य ॥ (४) ॥ ॥॥ पार्वत्या नन्दनः ॥ (५) ॥*॥ स्कन्दति । पचाद्यच् (३। १।१३४) ॥ (६) ॥*॥ सेनां नयति । 'सत्सृद्धिष-' (३। २।६१) इति किप्। 'सेनानीः स्यात्पुमान्कार्तिकेये सेना-पतौ पुमान्' ॥ (७) ॥ ॥ अझेर्भवति । ('भुवः-'(३। २।१७९) इति किए) ॥ (८) ॥ ॥ गृहति रक्षति सेनाम्। 'गुहू संवरणे' (भ्वा०उ०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुछ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्र कंदरे ॥ (९) ॥ ॥ बहुलानां कृत्तिकाना-मपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (१०) ॥*॥ तारकं जयित ॥ (११) ॥ ॥ विशाखित । 'शाखु श्राखु व्याप्तौ' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वि-शाखायां जात इति वा । 'संधिवेळादि-'(४।३।१६) इ-त्यणः 'श्रविष्ठाफल्गुनी-' (४।३।३४) इत्यादिना छुकि 'छक्तद्धितलुकि' (१।२।४९) । ('विशाखो याचके स्कन्दे विशाखा में कठिछकें)॥ (१२) ॥*॥ शिखी मयूरो वाह्नमस्य ॥ (१३) ॥ ॥ षण्णां मातृणामपत्यम् । 'मा-तुरुत्संख्यासं-' (४।१।११५) । (१४) ॥*॥ शक्तेर्धरः ॥ (१५) ॥ ॥ कुमारयति क्रीडिति । 'कुमार क्रीडायाम्' (चु॰उ॰से॰) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कुत्सितो मारो-Sस्येति वा । 'कुः पापेषदर्थयोः' । कौ मारयति दुष्टान् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यतु-ब्रह्मचारित्वात्कुमारः-इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'शतकतो रूपवती देवसेनेति या स्रता । सा महेन्द्रेण रत्यर्थे भार्यात्वेनोपपादिता ॥ उदीर्ण-सेनापतये महासेनाय सुत्रत' इति वायुप्राणात् । कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणदौ ना-

१-अयं पाठो न सर्वत्रोपलभ्यते । क्रिचेदुपलब्धोऽपि पु-नरुक्तप्रायः ।

न द्वयोर्जात्यकाश्चने') ॥ (१६) ॥ ॥ कुश्चेः । (म्वा०प० से०) किन् (३।२।५९) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । क्रीश्चस्य पर्वतस्य दारणः । 'द्द विदारणे' (म्वा०प०से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) ल्युः (३।१।१३४) ॥ ॥ 'कैलासे धनदावासे कीश्चः क्रीश्चोऽभिधीयते' इति दृहद्धारावली । अतः 'क्रीश्चदारणः' अपि ॥ (१७) ॥ ॥ सप्तद्र स्कार्तिकेयस्य'॥

इन्द्रो मरुत्वान्मघवा विडोजाः पाकशासनः।
वृद्धश्रवाः छुनासीरः पुरुहृतः पुरंदरः ॥४१॥
जिष्णुर्लेखर्षभः शकः शतमन्युर्दिवस्पतिः।
स्रुत्रामा गोत्रभिद्वजी वासवो वृत्रहा वृषा ॥४२॥
वास्तोष्पतिः सुरपतिर्वलारातिः शचीपतिः।
जम्भभेदी हरिहयः स्वाराण्नस्रचिस्दनः ॥४३॥
संकन्दनो दुश्चयवनस्तुराषाण्मेघवाहनः।
आखण्डलः सहस्राक्ष ऋस्रक्षाः

इन्द्र इत्यादि ॥ इन्दति । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा०प० से॰) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इत्यादिना रन् । 'रग्' इति मुकुटः । तन्न । अन्तोदात्तत्वापत्तेः । 'इन्द्रः शका-दित्यभेदयोगभेदान्तरात्मसु'। 'इन्द्रः फणिजकेऽस्त्री सात्' ॥ (१) ॥ ॥ मरुतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वाज्जश्त्वाभावः ॥ (२) ॥ ॥ मह्यते पूज्यते । भह पू-जायाम्' (भ्वा०प०से०, चु०उ० से०) । 'श्रन्नुक्षन्–' (उ० १।१५९) इत्यादिना 'मघवन' इति निपातितम् ॥ भा भघवा बहुलम् (६।४।१२८) इति त्रादेशपक्षे तु 'मघवान्' इत्यपि बोध्यम् । यत्तु 'त्रादेशे दीर्घाभावात् म-घवन्' इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । 'सर्वनामस्थाने चासंबु-द्धौ' (६।४।८) । इति दीर्घसंभवात् । नच संयोगान्त_ लोपस (८।२।२३) असिद्धत्वम् । 'मघवा बहुलम्' (६।४।१२८) इति बहुलग्रहणेन तद्वाधनात् । अत एव मतुपा (५।२।९३) त्रन्तादेशप्रत्याख्यानपरं वा-र्तिकं तद्भाष्यं च (६।४।१२८) संगच्छते । 'हविर्जक्षिति निःशङ्को मखेषु मघवानसौं इति महिः। एतेन मघवा म-घवन् मघवान् इति त्रैरूप्यं वदन्मुकुटोऽपि प्रत्युक्तः । सा-ष्यवार्तिकैकमत्यानुरोधेन सूत्रकारमतेऽपि 'मघवान्' इत्य-सैवाभ्युपगमात् । मतभेदे हि प्रत्याख्यानासंभवात् । भवतु वा मतभेदः, तथापि 'होतृ खकारः' इत्यत्र सूत्ररीत्या य- णादेशः प्राप्तो वार्तिकरीत्या दीर्घेण बाध्यते यथा । एवं सूत्ररीत्या 'मघवन्' इति प्रयोगः प्राप्तो भाष्यवार्तिककृतप्र-त्याख्यानरीत्या 'मधवान् इति प्रयोगेण बाध्यते ॥ (३) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' तु०प०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । विडं भेदकमोजोऽस्य । सान्तः ॥*॥ विट्सु प्रजासु मनुष्येषु वा ओजोऽस्येति ^विव-डोजाः' इति केचित् ॥ (४) ॥*॥ पाकस्य दैत्यमेदस्य शासनः । शासयति । 'शास अनुशिष्टों' (अ० प० से०)। णिजन्तात् (३।१।२६) नन्दादित्वात् (३।१।१३४) ह्यः। (५) ॥*॥ वृद्धेभ्यः श्रुणोति। 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प०अ०) । असुन् (उ० ४।१६९) वृद्धे श्रवसी य-स्येति वा । वृद्धेषु पण्डितेषु श्रवो यशो यस्येति वा । (६) ॥*॥ 'णासु शब्दे'(भ्वा०आ०से०) । बाहुलकादीरन् (उ० ४।३०) सष्टु नासीरं सेनामुखम्, नासीरा अग्रेसरा वा यस द्विदन्त्यः ॥ ॥ शु इत्यव्ययस पूजार्थकत्वात् (श्-नासीरः) तालव्यादिरि ॥॥ 'शुनाशीरशीतशिवशङ्खाः' इति तालव्यादावृष्मविवेकः । शुनो वायुः, शीरः सूर्यः, तावस्य स्तः इति । अर्शआद्यचि (५।२।१२७) 'अन्ये-षामपि-'(६।३।१३७)इति दीर्घः इति न्युत्पत्त्या (श्रुनाशी-रः) द्वितालव्योऽपि ॥(७) ॥*॥ पुरु प्रचुरं हूतमाहानं यज्ञे-ष्वस्य । पुरूणि हतानि नामान्यस्येति वा ॥ (८) ॥ ॥ पुरोऽरीणां दारयति । 'पूःसर्वयोदीरसहोः' (३।२।४१) इति खच् । 'वाचंयमपुरंदरौ च' (६।३।६९) इति निपातितः ॥ (९) ॥ 🕬 जयित । 'जि जये' अभिभवे वा' (भ्वा०प०अ०) । 'ग्लाजिस्थश्र-' (३।२।१३९) इति ग्सुः । 'जिष्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत् ।('विष्णा-वर्के वसुष्विप' ॥ (१०) ॥ ॥ लेखेषु ऋषभः । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात्समासः । लेख ऋषभ इवेति वा । 'उपिमतं व्याब्रा-' (२।१।५६) इति समासः ॥ (११) ॥ ॥ शक्नोति । 'शकु शक्तों' (स्वा० प०अ०) । 'स्फायितच्चि-' (उ०२।१३) इत्यादिना रक् । 'शक्तः पुमान्देवराजे कुटजार्जुनभूरुहोः' । (१२) ॥ शतं मन्यवो यागा अस्य । शते दैत्येषु मन्युः क्रो-भोऽस्येति वा । शतं मन्यवो दैन्यान्यस्येति वा दैत्यैः परा-जितत्वात् ॥ (१३) ॥ ॥ दिवः पतिः । 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यत्र बहुलग्रहणाद्कृत्यप्यलुग् इति मु-कुटः । तन्न । 'पातेर्ङतिः' (४।५७) इत्युणादिसूत्रस्य

१-- वृत्रभातुरिति सुकुटः ।

सत्त्वात् । वस्तुतस्तु 'षष्ठचाः पतिपत्रन्' (८।३।५३) इति सत्वविधानसामर्थ्याछोकवेदसाधारण्येन 'वैद्धकुमारीवर' न्यायेनालुक् ज्ञापितः । कस्कादित्वात् (८।८।८८) सः । यत्त 'षष्ठयाः पतिपत्र-' (८।३।५३) इति सत्वम् इति मकटेनोक्तम । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात ॥ (१४)॥*॥ सह त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (स्वा० आ० से०) । 'आतो मनिन-' (३।२।७४) ॥ ॥ स उद् इत्सपसर्गद्वयप्रयोगे त 'सत्रामा' दीघीदिरपि । एतेन 'अन्येषामपि' (६। ३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सूत्रामा' इति वदन्मुकुटः प्र-त्युक्तः ॥ (१५) ॥ ॥ गोत्रान् गिरीन् भिनत्ति । 'सत्स-द्विष-' (३।२।६१) इति भिदेः किए ॥ (१६) ॥*॥ वज्रोऽसास्ति । 'अत इनि-' (५।२।११५) ('वज्री त बद्धे देवाधिपे प्रमान' ॥ (१७) ॥*॥ वसवो देवा वसनि रत्नान्यस्य वा सन्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा०५।२। १०३) अणु । वसोरपत्यमिति वा । दैत्यानां वासं वाति वा। 'वा गतिगन्धनयोः' (अ०प०अ०)। कः (३।२।३) ॥ (१८) ॥*॥ वृत्रं हतवान् । 'ब्रह्मश्रणवृत्रेष्-' (३।२। ८७) इति किए ॥ (१९) ॥ ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा०प०से०)। 'कनिन युवृषि-' (उ०१।१५६) इति कनिन् । 'व्रषा त वासवे । वृषमे तुरगे पुंसि' ॥ (२०) ॥*॥ वास्तोर्गृहक्षेत्रस्य पतिरिधष्ठाता। 'वास्तोष्पतिगृहमेधा-च्छ च' (४।२।३२) इति निपातनाद् कुक् पत्वं चेत्येके। इणः परत्वात् 'कस्कादिषु च' (८।३।४८) इति षत्वम् । यत्त सकटः 'षष्ठचाः पतिपत्र-' (८।३।५३) इति सत्वे इणः परत्वान्मूर्धन्यः इति । तन्न । तत्र छन्दोऽधिकारात् । 'अपदान्तस' (८।२।५५) इत्यधिकारात् ॥ (२१) ॥*॥ सुराणां पतिः ॥ (२२) ॥*॥ बलसासुरसारातिः ॥ (२३) ॥*॥ शच्याः पतिः ॥ (२४) ॥*॥ जम्भमसुरं भेतुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२५) ॥*॥ हरिईयो यस । 'त्वक्केशवालरोमाणि सु-वर्णाभानि यस तु । हरिः स वर्णतोऽश्वस्तु पीतकौशेयस-प्रभः' इति शालिहोत्रम् ॥ (२६) ॥*॥ स्वः स्वर्गे रा-जते । स्वेषु देवेषु, स्वेन धनेन वा, आ राजते वा । 'सत्सू-'

१—अयं न्यायश्च 'न मु ने' (८।२।३) इति स्त्रे भाष्यकृता एवमुपन्यस्तः— 'वृद्धकुमारी इन्द्रेणोक्ता 'वरं वृणीष्व' इति । सा वरमवृणीत 'पुत्रा मे बहुक्षीरघृतमोदनं कांस्यपात्र्यां मुक्षीरन्' इति । न च तावदस्याः पतिभवति, कुतः पुत्राः । कुतो गावः । कुतो धान्यम् । तत्रानया एकेन वाक्येन 'पितः, पुत्राः, गावः, धान्यम्' इति सर्वं संगृहीतं भवति' इति ॥

(३।२।६१) इति किए। 'रो रि' (८।३।१४) इति लोपे 'दुलोपे' (६।३।१११) इति दीर्घः । जान्तः॥ (२७) ॥*॥ न मञ्जति । 'मुच्छ मोक्षणे' (त०उ०अ०) । 'इगप-धात्कत-' (४।१२०) इतीन् । 'नभ्राण्नपाद-' (६।३ ७५) इति नञ् प्रक्रत्या । नमुचेदैँत्यस सूदनः । 'वृद् क्ष-रणे' (भ्वा०आ०से०,च०उ०से०)। नन्दादित्वात (३। १।१३४) ल्यः ॥ (२८) ॥*॥ संक्रन्दयति । 'क्रदि आ-ह्वाने रोदने च' (भ्वा०प०से०)। ल्यः (३।१।१३४)॥ (२९) ॥*॥ दु:खेन दुष्टं दुष्टेषु वा च्यवनमस्य । दु:सह-श्र्यवनो मुनिरस्थेति वा ॥ (३०) ॥*॥ ततोर्ति=तरः। 'तर त्वरणे' (ज्र०प०से०) । 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । तरं वेगवन्तं साहयत्यभिभवति । 'अधेः प्रसहने' (१।३।३३) इति सत्रे 'प्रसहनमभिभवः' इति वृत्तेः । ण्य-न्तात (३।१।२६) सहेः (भ्वा०आ०से०) किप (३।२। ७६) । 'सहे: साडः सः' (८।३।५६) इति षत्वम् । 'अ-न्येषामपि-' (६।३।१३७) इति पूर्वपदस्य दीर्घः। आङ् प्रश्लेषो वा । 'नहिवृतिवृषि-' (६।३।११६) इति वा दीर्घः । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । 'दीर्घविधौ' (१।१। ५८) इति, 'क्रिलुग्-' (वा०१।१।५८) इति वा (णिलो-पस्) स्थानिवत्त्वनिषेधात्क्रिप्परत्वानपायात् । यत्त्—तुरं सहते इति विगृद्य 'छन्द्सि सहः' (३।२।६३) इति ण्विः---इति स्वामी । तन्न । छान्दसस्य लोके प्रयोगाभावात । यदपि--- 'नहिवृतिवृषि' (६।३।११६) इति पूर्वपद्स दीर्घ:-इत्युक्तम् । तदि न । किवन्तेषु नह्यादिष्वस्य प्रवृत्तेर्ण्यन्तेऽस्योपन्यासस्यान्याय्यत्वात् । एतेन—'तुरं' वे-गवन्तं सहते इति वा, तुरस्त्ववरितः सन् परबलानि सहते इति वा' इति विगृह्य 'छन्द्सि सहः' (३।२।६३) इति ण्वः-इत्यपन्यंसन् सक्टोऽपि प्रत्यक्तः ॥ (३१) ॥*॥ मेघा वाहनमस्य। मेघान् वाहयतीति वा। ल्युः (३।१।१३४) ॥ (३२) ॥*॥ आखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु०प० सें०) । 'वृषादिभ्यः कलच्' (उ० १।१०६) ॥ (३३) ॥*॥ सहस्रमक्षीण्यस्य । 'बहुब्रीहौ सक्थ्यक्णोः' (५।४।७३) इति षच् ॥ (३४) ॥ ॥ ऋभवः क्षियन्त्यत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०प०अ०) । डः (वा०३।२।१०१) 'ऋभूक्षः स्वर्गवज्रयोः' इति विश्वः। सोऽस्यास्तीति ऋभुक्षाः इनिः (५।२।११५)। पथिवत्। यद्वा ऋच्छति इयर्तीति वा। अर्तेर्भुक्षिनक् प्रत्ययः॥ (३५)॥*॥ पश्चत्रिंशत् 'इन्द्रस्य'॥

तस्य तु निया ॥४४॥

पुलोमजा शचीन्द्राणी

(तसेन्द्रस विया तु ॥) पुलोमजेत्यादि । पुलोम्नो मु-नेर्जाता । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः ॥*॥ अत एव 'पौलोमी' अप । 'तसापत्यम' (४।१।९२) इत्यण् । गोत्रत्वेन जातित्वान्ङीष् (४।१।६३)॥ (१) ॥*॥ श-चते। 'शच व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ०४।११८) । 'कृदिकाराद्-' (ग०सू०४।१।४५) इति ङीष् । ('**राची**न्द्राण्यां शतावर्यो तथा स्रीकरणान्तरे') । 'अथ शची सादिन्द्राणी शतावरी। चारुधारा महेन्द्राणी श-काणी जयवादिनी' इति रभसः । शकमणति आनयति जीवयतीति वा=शकाणी ॥*॥ सर्वेन्द्रियेषु सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ०४।११८) । सची दन्त्यादिरिप ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (81818९) इति जीषानुको । ('इन्द्राणी शच्यां निर्गण्ड्यां स्रीकरणेऽपि') ॥ (३) ॥ ॥ यत्तु — अनुकि कर्तव्ये दीर्घा-कारमानुकं शास्ति, तज्ज्ञापयति 'यतो विहितस्ततोऽन्यत्रापि भवति'। तेन किर्याणी गिर्याणी इत्यादि सिद्धं भवति-इति धातुपारायणम् अतएव 'शकाणी' इति मुकुटश्र । तन्न । अनुकि कृते 'अतो गुणे' (६।१।९७) इति पररूप-प्रसङ्गात् । गन्वकारोचारसामध्यीदीर्घो भविष्यति । अन्यथा हि नुकमेव कुर्यात्-इति चेत् । न । 'अछोपोऽनः' (६। 81१३४) इत्यस बाधेन चरितार्थत्वात् 'पत्युर्नः' (81१1 ३३) इतिवदादेशे कर्तव्ये आगमलिङ्गककारोचारणसाम-र्थ्यादेव अल्लोपो न भविष्यति-इति चेत् । न । शर्वशब्दे कंकारस्य चारितार्थ्यात् । न हि तत्र लोपोऽस्ति । 'न संयो-गात्-' (६।४।१३७) इति निषेधात्। तसात् ककाराका-रयोः सामर्थ्यविरहे पररूपबाधनार्थे दीर्घोचारणमावश्यकम्। प्रयोगनिर्वाहस्तुक्त एव ॥ त्रीणि 'इन्द्रपत्याः' ॥

नगरी त्वमरावती।

(नगरी त्विति॥) अमराः सन्त्यस्याम्।मतुप् (५।२। ९४)। 'मतौ बह्वचोऽनजिरादीनाम्' (६।३।११९) इति दीर्घः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'इन्द्रपुरस्य'॥

हय उच्चैःश्रवाः

(हय इति ॥)उचैः श्रवसी यस्य । उचैः रुग्णोतीति वा । असुन् (उ० ४।१८९) । उचैर्महच् श्रवो यशौ य-स्येति वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'इन्द्राश्वस्य'॥

सूतो मातलिः

(स्त इति ॥) मतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । मतलस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रसारथेः' ॥

नन्दनं वनम् ॥४५॥

(नन्दनिमिति ॥) नन्दयति । 'दुनिद समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'अथ नन्दनम् । इ-न्द्रोद्याने, नन्दनस्तु तनये हर्षकारिणि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इन्द्रवनस्य' ॥

स्यात्मासादो वैजयन्तः

स्यादिति ॥ वैजयन्ताः पताकाः सन्त्यस्य । अर्शआधन् (५।२।१२७) । 'वैजयन्तो महेन्द्रस्य ध्वजप्रासादयोः पु-मान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपादपे स्त्रियाम्'॥ (१) ॥*॥ 'इन्द्रगृहस्य' एकम् ॥

जयन्तः पाकशासनिः।

(जयन्त इतिं॥) जयति । 'तॄमूवहि-'(उ०२।१२८) इत्यादिना झच् । 'झोऽन्तः' । (७।११२) । ('जयन्तावै-न्द्रिगिरिशो जयन्त्युमापताकयोः जीवन्त्यां सिंहपुच्छ्यां च इन्द्रपुत्र्यां च') ॥ (१) ॥*॥ पाकशासनसापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रपुत्रस्य' ॥ ऐरावतोऽभ्रमातङ्गरावणाभ्रम्जवळ्ळभाः ॥ ४६ ॥

(ऐरावत इति ॥) इरा उद्कानि सन्त्यसिन् । मतुप् (५।२।९४) ईरावत्यच्यो भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । ('ऐरावतोऽश्रमातङ्गे नारङ्गे छकुचद्रमे । नागभेदे च पुंसि साद्विद्युत्तद्भेदयोः स्त्रियाम् । नपुंसकं महेन्द्रस्य ऋज्दिर्घशरासने') ॥ (१) ॥*॥ अश्रं मेघः, तदात्मको मातङ्गः । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । अश्र आकाशे मेघे वा विद्यमानो मातङ्ग इति वा ॥ (२) ॥*॥ इरया उदक्षेन वणित 'वण शब्दे' (भवा०प०से०) । पचाद्यच् (३।११२४) । इरावणः। ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । इरावस्र वनमुद्धं यस्मिन् । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । स्वामी तु—इरावणे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ।

१—इरावती कश्यपजानपत्या पुलहप्रिया, तथा संभृतत्वाद्या— तथा चागमः—'इरावत्या भृतः पुत्रस्यार्थे ऐरावतस्ततः' इति । इत्यपि मुकुटः ॥

तन्न । 'ऐरावन' इत्यसापि प्राप्तेः ॥ (३) ॥*॥ अभ्रे खे माति, न भ्राम्यति वा, मन्थरगामिनीत्वात् । बीहुरुकादुः । अभ्रमोर्वेछभः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'इन्द्रहस्तिनः' ॥

हादिनी वज्रमस्त्री स्यात्कुलिशं भिदुरं पविः। शतकोटिः स्वरुः शम्बो दम्भोलिरशनिर्द्वयोः४७

हादिनीत्यादि॥ हाद्तेऽवस्यम्। 'हाद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । हा-दोऽस्त्यसा इति वा । इनिः (५।२।११५) ('हादिनी व-ज्रविद्युतोः'॥ (१) ॥*॥ वजति। 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ०२।२८) इति रन् ॥ ॥ अस्त्री इति पूर्वीत्तराभ्यामन्वेति । संनिधानाविशेषात् । 'अस्त्रियौ वज्रकुलिशौ' इति संसारावर्ताच । 'वज्रोऽस्त्री' इति वक्ष्यमाणं त्वस्यैवानुवादः । ('वज्रं साद्वालके धान्यां ऋषिं योगा-न्तरे पुमान् । वज्रा सुद्धां गुडूच्यां च वज्री सुद्धन्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री') ॥ (२) ॥ ॥ 'कुलि-र्हस्तो भुजादलः' इति त्रिकाण्डशेषः । कुलौ शेते । 'अ-न्येभ्योऽपि' (वा०३।२।१०१) इति डः । कुलिनः पर्वतात् इयति वा। 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनु-पसर्गे-' (३।२।३) इति कः। कुत्सितमीषद्वा लिशति। 'लिश अल्पीभावे' (तु०प०से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलिशो न स्रियां प्रोक्तो दम्भोली, ना झषा-न्तरे' ॥ (३) ॥ ॥ भिनत्ति । 'विदिभिदिन्छिदेः कुरच्' (३।२।१६२) । यत्तु- 'कर्मकर्तरि चायमिष्यते, इत्यत्र चकारः कर्तरीत्यनुकर्षणार्थः' तेनाकर्मकर्तर्यपि भवति, इति वामनः-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । भाष्येऽस्यार्थस्याद-र्शनात्। निष्फलत्वाच। 'भिदिरम्' इति पाठे तु 'इषि-मदि-' (उ० १।५१) इत्यादिना किरच् ॥ (४) ॥*॥ पु-नाति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (५) ॥*॥ शतं को-टयो धारा अस्य ॥ (६) ॥ ॥ स्वरति । 'स्वृ शब्दोपता-पयोः' (भ्या० प० अ०) । 'शुस्वृक्षिहि' (उ०१।१०) इति उः । ('स्वरुः पुमान् यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्वरे शरे') ॥*॥ शोभनान्यरंखि धारा असेति (स्वरुस्) सान्तोऽपि॥ (७) ॥*॥ शाम्यत्यरीन् । अन्तर्भावितण्यर्थाच्छमेर्वन् । (उ०४। ९४)। शं शुभमसास्त्यभेद्यत्वात् इति वा। 'कंशंभ्याम्-' (५।२।१३८) इति वः । पक्षद्वयेऽपि दन्त्योष्ठयः ॥*॥ 'शम्ब संबन्धने' चुरादिः (प० से०) । 'शम्बयति संबधाति

व्योमयानं विमानोऽस्त्री

व्योमयानिमत्यादि॥ व्योमि यान्त्यनेन । करणे त्युट् (३।३।११७) । व्योम याति । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११४) इति कर्तरि ल्युट् इति वा॥ (१) ॥*॥ विशिष्टं मानय-ल्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति करणे घः । 'घल्' इति मुकुटः । तन्न । परत्वाङ्ग युट्मसङ्गात् । घस्तु करणाधिकरणयोर्विहितः । विशेषेण मान्त्यसिन्निति वा। अधिकरणे ल्युट् (६।३।११७) । विगतं मानमुपमास्येति वा। 'विमानो व्योमयाने च सप्तभूमिगृहेऽपि च । घोटके यानमात्रे च पुंनपुंसकयोर्भतः' ॥ द्वे 'देवरथस्य'॥

नारदाद्याः सुरर्षयः।

(नारदाद्या इति ॥) नरस धर्म्यम् । 'नराचेति वक्त-व्यम्' (वा०४।४।४९) इत्यण् (ञ्) । नारं ददाति । 'आ-तोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यद्वा 'नारं पानीयमित्युक्तं तत् पितृम्यः सदा भवान् । ददाति तेन ते नाम नारदेति भविष्यति' इत्यागमः । नारं नरसमूहं द्यति कलहेनेति वा । 'दो अन्वष्यति' इत्यागमः । तद्द्यति ज्ञानोपदेशेनेति वा । 'दो अन्वष्यक्ते' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन तुम्बुरुभरतपर्वतदेवलादयः। सुराश्च ते ब्रह्मादि-पुत्रत्वादषयश्च । षष्ठीसमासो वा ॥ एकम् 'देवर्षेः' ॥

स्यात्सुधर्मा देवसभा

(स्यादिति॥) शोभनो धर्मोऽस्याम् । 'धर्मादिनिच् के-वल्रात्' (५।४।१२४) । 'डाबुभाभ्याम्' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । 'अनो बहुन्नीहेः' (४।१।१२) इति डीप् (४।

शत्रून्' इति विश्रहे तु (शम्बः) पवर्गतृतीयान्तः । शम्बः सान्मुसलाग्रस्थलोहमण्डलके पवा । शुभान्वित त्रिषु'॥॥॥ सम्बयतेः (खु० प० से०) विश्रहे तु (सम्बः) दन्त्यादिरिष । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च सम्बस्करपांसवः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (८) ॥॥॥ 'दम्भ रोधने' (स्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) दम्भि रोधने अलिः समर्थः । 'अलं भूषणपर्याप्तिवारणेषु' (म्वा० प० से०) । इन् (४।१९८) । दश्चोति खेदयति । 'दम्मु दम्भने' (स्वा० प० से०) । औणादिक ओलिरिति वा ॥ (९) ॥॥॥ अश्चाति, अश्यतेऽनेनेति वा । अर्तिसृध्धम्यम्यस्यतिहम्यो निः' (२।१०२) ॥॥॥ इह 'वज्ञाशनिः' इति समुदितमपि बोध्यम्। 'वज्ञाशनिं विदुर्वज्ञम्' इति त्रिकाण्डशेषात् । 'अथ व-ज्ञाशनिर्द्योः' इति नामनिधानाच ॥ (१०) ॥॥॥ दश-'वज्ञस्य'॥

१—मितद्रादित्वम् (वा० ३।२।१८०) तु युक्तम् ॥

१।१५) न ॥ (१) ॥*॥ सह भान्त्यसाम् । 'सभा राजा-मनुष्यपूर्वा' (२।४।२३) इति निपातनादङ् । देवानां सभा आस्थानगृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवसभायाः' ॥

पीयूषममृतं सुधा ॥४८॥

(पीयूपमिति ॥) पीय्यते । 'पीय' इति सौत्रो धातुः । 'पीयेरूषन् (उ०४।७६)।बहुलवचनात्पक्षे गुणः । 'स्यात्पे-युषं च पीयूषं नवक्षीरेऽमृतेऽपि च' इति हारावली। 'पी-युषं सप्तदिवसावधिक्षीरे तथाऽमृते' ॥ (१) ॥*॥ न म्रि-यन्तेऽनेन । 'तनिमृङ्भ्यां किच' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अमृतं यज्ञशेषे सात्पीयृषे सिछेले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ।। (२) ॥ ॥ सुखेन धीयते । 'घेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।३। १०६) इति कर्मण्यङ् । यत्त-अङ्विधौ (३।३।१०४, ५,६,) कारकाधिकारः (३।३।१९,९३) निवृत्तः-इति सु-कुटः । तदाकरविरुद्धम् । द्वितीयभावग्रहणस्य (२।२।९५) कारकाधिकारनिवृत्त्यर्थत्वात्'-इति हेतुरपि स्वरूपासिद्धः । 'अभिविधो भावे—'(३।३।३४) इत्यस्याग्रेऽनुवर्तनात् । य-द्पि - सुष्टु द्धाति पुष्णाति शरीरमिति पचाद्यजनतात्(३। १।१३४) टाप् (४।१।४) इति-तद्पि न । नित्यत्वाद-न्तरङ्गत्वाचैकादेशेऽदन्तत्वाभावेन टाबयोगात् । एकादेशस पूर्वान्तत्वेन ग्रह्णात्ससालोपप्रसङ्गाच । 'आतश्चोपसर्गे' (३। १।१३६) कप्रत्ययो वक्तुमुचितः । ('सुधा गङ्गेष्टिकासु-ह्योर्मूर्वालेपामृतेषु च') ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'असृतस्य'॥

मन्दाकिनी वियद्गङ्गा स्वर्णदी सुरदीर्घिका।

मन्दािकनीत्यादि ॥ मन्दमिकतुं शीलमसाः । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ वियति वियतो वा गङ्गा ॥ (२) ॥*॥ स्वः स्वर्गस्य नदी । पूर्वपदात्संज्ञायाम्—(८।४।३) इति णत्वम् ॥ (३) ॥*॥ सुराणां दीर्घिकेव ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'देवगङ्गायाः ॥

मेरुः सुमेरुईमाद्री रत्नसानुः सुरालयः ॥ ४९॥

मेरुरित्यादि॥ मिनोत्युच्चत्वाज्योतींषि। 'डुमिञ् प्रक्षे-पणे' (स्वा० उ० अ०)। 'मिपीम्यां रुः' (उ०४।१०१)। 'मापो रिच्च' इति मुकुटः। तन्न । उज्ज्वलद्न्ता(ता)दा-वस्य सूत्रस्यानुपलब्धेः॥ (१)॥*॥ सुमेरुरित्युपसर्गान्त-रिनवृत्त्यर्थमुक्तम्॥ (२)॥*॥ हेम्रोऽद्रिः॥ (३)॥*॥ रत्नानि सानावस्य॥ (४)॥*॥ सुराणामालयः॥ (५) ॥*॥ पच्च 'मेरोः'॥

पञ्चेते देवतरवो मन्दारः पारिजातकः। संतानः कल्पदृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम्।।५०।।

पञ्चेति ॥ (एते पञ्च देववृक्षाः) मन्दयते मोदयति । मदि स्तुतिमोदमदस्वप्तकान्तिगतिषु । (भ्वा०प०से०) 'अ-ङ्गिमदिमन्दिम्य आरन्' (उ० ३।१३४) । मन्दा आरा धारा अस, सरलत्वादिति वा । ('मन्दारः स्यात्सुरद्वमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो हस्तिधृर्तयोः')॥ (१)॥ ॥ पारिणोऽब्धेर्जातः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।८७)। यतु-पारिजातो जन्यत्वेनास्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । पारिजातः समुद्रः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यणि पारिजा-तः-इति मुकुटः । तन्न । वृद्धाच्छस्य(४।२।११४) अपवादस्य सत्त्वादणोऽप्रसङ्गात् । वैयर्थ्यात् जन्यस्यैव नामनिर्वचनासि-द्धेश्र । ('पारिजातस्तु मन्दारे पारिभद्रे सुरद्रमें') ॥ (१) ॥ सम्यक् तनोति पुष्पाणि । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति सूत्रे तनोतेरुपसंख्यानात् णः। सम्यक्तन्यन्ते पुष्पाण्य-सिन्नित्यधिकरणे 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् वा । ('संतानः संततौ गोत्रे स्याद्पत्ये सुरद्रुमें') ॥ (१) ॥*॥ कल्पः संकल्पितोऽर्थः, तस्य वृक्षः । जन्यजनकभावसंबन्धे षष्ठी ॥ (१) ॥*॥ चन्दयति । 'चिद आह्वादने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः (३।१।२६) । ल्युः (३।१।१३४) ।हरे-श्रन्दनः । 'हरिचन्दनमस्री सात्रिदशानां महीरुहे । न-पुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकुङ्कमयोरिप' ॥ (१) ॥ ॥ प-ञ्चानां 'देववृक्षाणाम्' एकैकम्॥

सनत्कुमारो वैधात्रः

सनत्कुमार इत्यादि ॥ सनत् नित्यं कुमारः ॥॥॥ 'सनात्कुमारः' अपि । यहा 'हंसगो गृहिणः सनत्' इति ब्रह्मपर्याये रमसः । तस्य कुमारोऽपत्यम् । दन्त्यादिः ॥ (१) ॥॥॥ विधातुरपत्यम् । अण् (१।१।९२) ॥ (२) ॥॥॥ वैद्यसंहिताप्रणेतृत्वात्स्ववैद्यपर्यायसंनिधौ कथनम् । द्वे 'ब्रह्मपुत्रस्य' ॥

स्वर्वेद्याविश्वनीसुतौ । नासत्याविश्वनौ दस्रावािश्वनेयौ च ताबुभौ ५१

स्ववैंद्यावित्यादि ॥ स्वः स्वर्गस्य वैद्यो ॥ (१) ॥*॥ अश्विन्याः सुतौ ॥ (२) ॥*॥ न सत्यं ययोस्तावसत्यो, न असत्यो । 'नभ्राण्नपाद्—' (६।३।७४) इति नञः प्रकृति-भावः ॥ (३) ॥*॥ प्रशस्ता अश्वाः सन्ति ययोः । इनिः (५।२।११५) । यद्वा अश्विन्यां जातौ । 'संधिवेठा—' (४।

३।१६) इत्यणः 'नक्षत्रेभ्यो बहुलम्' (४।३।३७) इति छिकं 'छक् तद्धितलुकि' (१।२।४९) इति छीपो छक् । अश्वोऽस्ति जनकत्वेन ययोवी । इन् (५।२।११५) ॥ (४) ॥॥॥ दस्यतः क्षिपतो रोगान् । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'स्कायितश्चि—' (उ०२।१३) इति रक् । (दस्नः खरेऽश्विनीसुते') ॥ (५) ॥॥॥ अश्विन्या अपत्ये । 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (६) ॥॥॥ ताबुभाविति द्वित्वा-दिष्टत्वादेकवचनाभावः—' इति स्वामी । अयं च प्रायोवादः॥ 'देव्यां तस्यामजायेतां नासत्यो दस एव च' इति मार्कण्डे-यात् । 'नासत्यो' इति 'दस्नों' चैकवाचकस्योभयोः प्रयोगो गौणः ॥ षट् 'अश्विनोः'॥

स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्वर्वेत्रया उर्वज्ञीमुखाः।

स्त्रियामिति ॥ अद्यः सरन्ति । 'सैरतेरसुन्' (उ०४। २३७) ॥ (१) ॥ ॥ 'बहुषु' इति प्रायोवादः । 'अनिच च' (८।४।४७) इति सूत्रे 'अप्सराः' इति भाष्यप्रयोगात् । 'स्त्रियां बहुष्वप्सरसः स्यादेकत्वेऽप्सरा अपि' इति शब्दार्ण-वाच—अस्य शुभंयाशब्दवदूपम्—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम्। अप्सरःशब्दस्य सान्तत्वात् ॥ ॥ सः स्वर्गस्य वेश्याः ॥ (२) ॥ ॥ उरून्महतोऽश्रुते व्याभोति वशीकरोतीति यावत् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) संज्ञापूर्वकस्य विधेरनित्यत्वाच्च दृद्धः । मूळविभुजादित्वात् (वा॰ ३।२।५) को वा । उरु अश्रातीति वा ॥ ॥ मुखशब्देनाद्यर्थेन रम्भा-मेनका-घृताची-तिलोक्तमादीनां महणम् ॥ ऐकम् 'उर्वश्यादेः' ॥ हाहा हृह्श्येवमाद्या गन्धवीस्त्रिदिवीकसाम्॥ ५२॥

(हाहेति॥) अव्युत्पत्तिपक्षे 'आतो घातोः' (६।८। १८०) इत्यस्पाप्राप्तेः शिस हाहान्, 'ओः सुपि' (६।८। ८२) इत्यस्पाप्राप्तेर्हूह्न्, इत्यादि । यत्तु — 'आतो घातोः' (६।८।१८०) इति योगविभागादाकारलोपः — इति सुकुटे-नोक्तम् । तिचन्त्यम् । निर्णीतरूपस्य योगविभागेन निर्वाह्स्यौचित्यात् । अप्रयुक्तस्य तेन साधनस्यानुचितत्वात् । हा इति शोकस्यञ्जकशब्दं जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु०प० अ०) । विच् (३।२।७२) शिस हाहः । हू इति ह्वयति । ह्वेञः (भ्वा०उ०अ०) किष् (३।२।१७८) । 'वचिस्वपि—' (६।४।१५) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।८।२) इति दीर्घः । बाहुलकाञ्चाप्रत्यये तु (हाहाः) न्युत्पन्नोऽधातुश्च। एवं द्वप्रत्यये हूहूरपि बोध्यः । हाहाः सान्तोऽपि । 'गन्धवों वी-

तिहाहसोः' इति संसारावर्तात् । 'गन्धर्वो हाहसि प्रोक्तः' इति रत्नकोषाच । भोजस्तु हहाहूहू शब्दयोरययत्वमाह । 'हृहाः' इत्यादिहस्यः । 'हृहुः' इत्युभयहस्यश्च । 'हंसो हृहाहुहू च द्वौ वृषणश्यश्च तुम्बुरुः' इति शब्दाणीवात्। 'गीतमाधुर्यसंपन्नो विख्यातो च हृहाहुहू हित व्यासोक्तेश्च ॥॥। गन्धं सौरभमर्वति । 'अर्व गतौ' (भवा० प० से०, प-वर्गीयान्तः) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । ('गन्धर्वस्तु नभश्चरे । पुंस्कोकिले गायने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च') ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५। ४।३८) (गान्धर्वः) दीर्घादिरप्ययम्। 'अपि गन्धर्वगान्ध-विद्ययगायनगातवः' इति शब्दर्णवात् ॥ (१) ॥॥॥ आद्येन तुम्बुरु-विश्वावसु-चित्ररथादीनां संग्रहः ॥ देवगा-यकानाम्' एकम् ॥

अग्निवेश्वानरो विद्ववितिहोत्रो धनंजयः ।
कृपीटयोनिज्वेलनो जातवेदास्तन्नपात् ॥ ५३॥
विद्विः शुष्मा कृष्णवर्त्मा शोचिष्केश उपर्वधः।
आश्रयाशो वृहद्भानुः कृशानुः पावकोऽनलः ५४
लोहिताश्वो वायुसखः शिखावानाशुश्रुक्षणिः ।
हिरण्यरेता हुतश्रुण् दहनो हत्यवाहनः ॥ ५५ ॥
सप्तार्चिदेशुनाः शुक्रश्रित्रभानुर्विभावसुः ।
शुचिरप्पित्तम्

अग्निरित्यादि॥ अङ्गित । 'अगि गतौ' (म्वा॰ प॰ से॰)। 'अङ्गेर्नलोपश्च' (उ॰ ४।५०) इति निर्नलोपश्च। ('अग्निवेश्वानरेऽपि साचित्रकाख्यौषधौ पुमान्')॥ (१)॥॥। विश्वे नरा अस्य। 'नरे संज्ञायाम्' (६।३।१२९) इति विश्वशब्दस्य दीर्घः। विश्वानरस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४)। यत्तु—विदादित्वात् (४।१।१०४) अञ् । बन्दुत्वे च 'यञ्जोश्च' (२।४।६४) इति छुक् । विश्वानराः— इति मुकुटः। तन्न। 'विश्वे वैश्वानरा उत' इत्यत्र छुकोऽदर्शनात्। 'वैश्वानराय मीद्धेषे' इत्यादावन्तोदात्तदर्शनाच्च। ऋषिभ्यो गोत्रापत्येऽञो विहितत्वेनानन्तरापत्ये प्रसत्त्यभान

१—'यञ्ञाश्च' (२।४।६४) इत्यनेन गोत्रविहितयञ्जोर्छग्वि-धायकेन छुको दिशितत्वेनात्रानन्तरापत्येऽचिकीिषितत्वेन, गोत्रा-पत्ये एव चिकीिषितत्वेन, छोिकिके छगभावस्य 'छन्दोवत्कवयः कु-वैन्ति न होषा इष्टिरस्ति' (१।४।३) इति माध्येणासाधुताध्वननात् 'वैदिके सर्वे विधयदछन्दिस विकल्प्यन्ते' इति परिभाषया, अन्तो-दात्तत्वस्य 'सुप्तिङ्गपञ्चह्—' (३।१।८५) इति भाष्योत्तया, स्वरन्यत्य-येन सिद्धो विदादिगणे तत्पाठवैयथर्थापत्तिश्चिन्त्यमेतत्॥

१—उज्ज्वलदत्तादो तु 'अप्सराः' इत्येव सूत्रं दृदयेते ॥ २—द्वे जर्वदयादेरिति सुकुटः॥

वाच । एतेन विदादित्वात—(४।१।१०४) अञ्-इति वदन् स्वाम्यपि प्रत्युक्तः ॥ (२) ॥ ॥ वहति हयम् । 'व-हिश्रिश्रुयुदुग्लाहात्वरिभ्यो नित्' (उ० ४।५१) इति निः। निच । ('वृद्धिवेंश्वानरेऽपि स्वाचित्रकाख्यौषघे पुमान्')॥ (३) ॥ ॥ 'वी गतिप्रजनकान्त्यसनखादनेषु' (अ० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) वीतिर्भक्ष्यं पुरोडाशादि-र्हृयतेऽसिन् । 'हु दानाद्नयोः' (जु०प०से०)। 'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । वीतिरश्वो होत्रं हवनमस्येति वा। ('वीतिहोत्रोऽनलेऽर्के च')॥ (४)॥ ॥ धनं ज-यति । 'संज्ञायां भृत-'(३।२।४६) इति खच् । ('धनंजयः सर्पभेदे ककुमे देहमारुते । पार्थेऽग्नौ') ॥ (५) ॥ ॥ कृ-पीटस जलस योनिः। 'कृपीटमुद्रे जले' इति रत्नको-षात् । 'अमेरापः' इति श्रुतेः । कृपीटं योनिरस्येति वा । 'अद्भयोऽभिन्नेह्यतः क्षत्रम्' इति मनुः ॥ (६) ॥*॥ ज्व-लति । 'जुचक्रम्य-' (३।२।१५०) इति युच् ॥ (७) ॥*॥ विद्यते लभ्यते । 'विद्व लाभे' (तु॰ उ० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९)। जातं वेदो धनं यस्रात्। जाते जाते वि-द्यते इति वा । 'विद सत्तायाम्' (दि० आ० अ०) । जातं वेत्ति वेद्यते वा । 'विद चेतनादी' (अ० प० से०, रु० आ० अ०, ण्यन्तः, चु०आ०से०)। असुन् (उ०४।१८९) ॥ (८) ॥ ॥ तन् शरीरं न पातयति । 'नभ्राण्नपात्-' (६।३।७५) इति निपातितः । तन्नपातौ । 'तनूनपातमुष-सस्य निंसाते' इति मन्नः ॥ 🕬 तन् स्वं स्वरूपं न पाति न रक्षति आञ्चविनाशित्वाद् इति 'तनूनपात्' शत्रन्तः । 'उ-गिदचाम्-' (७।१।७०) इति नुमि तनूनपान्, तनूनपान्तौ, तनूनपान्तः इति वा ॥ 🛊 ॥ तन्वा ऊनं कृशं पाति । तनू-नपं घृतादि, तदत्ति । 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति विट्। तन्नपादौ, तन्नपादः इति वा ॥ (९)॥*॥ चृंहति । 'चृहि बुद्धौं' (भ्वा० प० से०) । 'बंहेर्नलोपश्च' (उ० २।१०९)इति इस् । पुंळिङ्गोऽयम्। 'बार्हिरुक्तो बृहद्भानुः' इत्यमरमाला-पुंस्काण्डे पाठात्॥ (१०)॥*॥ 'शुक्रो वैश्वानरो बर्हि-र्बर्हि:शुष्मा तनूनपात्' इति शब्दार्णवात् 'वर्हि:शुष्मा' इति व्यस्तं समस्तं नाम इति कश्चित्। तत्र समस्तपक्षे बर्हिः कुशः शुष्म बलमस्रेति विग्रहः । बर्हिः सान्तः ('बर्हिः पुंसि हुताशने । न स्त्री कुशे') । बर्हिरिदन्तः । 'शुष्मा' इति नान्तः पृथग्-इत्यन्यः ॥ ॥ शुष्यत्यनेनेति शुष्मा । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (३।२।

७५) इति मनिन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ 🕬 शुष्यति जलम् । शुषेरन्तभीवितण्यर्थात् 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ० १।१४४) इति मनिप्रत्यये 'शुष्मः' अदन्तोऽपि ॥ (११) ॥*॥ कृष्णो धूमो वर्त्मास्य । नान्तः । ('कृष्ण-वर्त्मा विधुंतुदे । दुराचारे हुताशे च') ॥ (१२)॥*॥शो-र्चीषि ज्वालाः केशा इवास्य। 'नित्यं समासेऽनुत्तरपद्स्थस्य' (८।३।४५) इति षत्वम् ॥ (१३) ॥*॥ 'उषः प्रभाते संध्यायाम्' इति विश्वः । उषः संध्यायां बुध्यते प्रकाशते । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः । 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफ:-' (वा०८।२।७०) । स च व्यवस्थितविभाषयेह नि-त्यम् ॥ (१४) ॥*॥ आश्रयमाधारमश्राति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। ('आश्रयादाः पुमान्वह्रौ त्रिषु चाश्रयनाराके') ॥ श। 'आरायाराः' इति पाठान्तरम् । आरोरतेऽत्रेत्यारायः। 'एरच्' (३।३।५६) । तमश्राति ॥ (१५) ॥*॥ बृहन्तो भानवोऽस्रेति ॥ (१६) ॥*॥ 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । कृश्यति । 'ऋतन्यञ्जि–' (उ०४।२) इत्यानुकू ॥ (१७) ॥ ॥ पुनाति । 'पूञ् पवने' (त्रया० उ० से०) । ण्वुरु (३।१।१३३)। **('पावको**ऽमौ सदाचारे विद्वमन्थे च चित्रके । महातके विडङ्गे च शोधियतृनरेऽपि च') ॥ (१८) ॥ अनित्यनेन । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'अनलो वसुभेदेऽग्रो'। (अनलोऽनिले। वसुदेवे वसौ वह्नौ') ॥ (१९)॥ ॥ लोहिता अश्वा यस। 'वरुणस्त्वसितानश्वान्क-बेरः कुमुदोपमान् । हुताशनः किंशुकाभान्वायुर्वश्रृंस्तथावृ-णोत्' इति शालिहोत्रात्। रोहितो मृगोऽश्वो वाहनमसेति वा । 'रोहिताश्वश्चित्रमानौ हरिश्चन्द्रनृपात्मजे') ॥ (२०) ॥ श्रा वायोः सखा । 'राजाहःसखिम्यष्टच्' (५।४।९१)॥ ॥ वायुः सखास्येति (वायुसखा) वा । अस्मिन्पक्षे टजभा-वात् 'अनङ् सौ' (७।१।९३) इत्यनङ् ॥ (२१) ॥*॥ शिखाः सन्त्यस । मतुप् (५।२।९४) ॥ ॥ (त्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इनिप्रत्यये 'शिखी' अपि। 'शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतुयहे हुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शि-खावत्यन्यिकङ्गकः') ॥ (२२) ॥*॥ आशोष्ट्रमिच्छति) आङ्पूर्वाच्छुष्यतेः (दि० प० अ०) सन्नन्तात् 'आङि शुषेः सनश्छन्द्सि' (उ० २।१०६) इत्यनिः । छान्द्सानामपि कचिद्धाषायां प्रयोगः । 'अध्वर्युकतुः-'(२।४।४) इति ज्ञा-पकात्। आशु शीघं, आशुं त्रीहिं वा शु क्षणोति । 'क्षण् हिंसायाम्' (त॰ उ० से०) । इन् (उ०४।११८) । शु इति पूजार्थमव्ययम् ॥ (२३) ॥ ॥ हिरण्यं रेतोऽस्य । सान्तः । 'हिरण्यरेताः पुंसि सादिवाकरहविर्भुजोः'॥ (२४)॥ 🐙

हुतं मुङ्के । किप् (३।२।१७८) । जान्तः ॥ (२५) ॥*॥ दहति । ल्युः (२।१।१२४) ('दहनश्चित्रके भल्लातकेऽग्रौ दुष्टचेष्टिते')॥ (२६)॥ ॥ हन्यं वाह्यति । ण्यन्ताद्वहेः (भ्वा०उ०अ०) ल्युः (३।१।१३४) । यत्तु स्वामी—'हव्यं वाहयति' इति विगृह्य 'हन्यपुरीषपुरीष्येषु न्युट्' (३।२। ६५) — इत्याह । तन्न । उदाहृतपाठस्यानुपलम्भात् । 'क-व्यपुरीषप्रीष्येषु-' इति पाठसोपलम्भात् । 'वहश्च' (३।२। ६४) इत्यनुवृत्तेण्यन्तादसंभवाच । मुकुटोऽपि—'वाहयति' इति विगृह्य 'हव्येऽनन्तः पादम्' (३।२।६६) इति वहे-ञ्चेट्-इत्याह । तदपि न । ञ्युटरछान्द्सत्वात् । 'वहश्च' (३।२।६४) इत्यनुवृत्तेण्यन्ताद्संभवाच ॥ (२७) ॥*॥ सै-सार्चिषो यस । काली-कराली-मनोजवा-सुलोहिता-सुधूम्र-वर्णा-स्फुलिङ्गिनी-विश्वदासाख्याः सप्त वह्नेर्जिह्नाः । ('स-सार्चिः पावके पुंसि कूरचक्षुषि च त्रिषु') ॥ (२८) ॥ ॥ 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद् 'द-मेरुनसिः' (उ० ४।२३५) । दाम्यति । दमुनाः, दमुनसौ ॥ ॥ दीर्घमध्योऽपि। 'दमुना दमुनाः प्राचीनबर्हिः शु-चिवर्हिषों इति नामनिधानात् ॥ (२९)॥ ॥ शोचयति । 'ऋज्रेन्द्र–'(उ०२।२८) इति निपातितः । शुक्रं रेतोऽस्या-स्तीति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । ग्रुक्कवर्णत्वादिति वा । रलयोरेकत्वम् । ('द्युक्तः स्याद्वार्गवे ज्येष्ठमासे वैश्वा-नरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः ऋीबम्') ॥ (३०) ॥ ॥ चित्रा मानवोऽस । क्षुन्नादिः (८।४।३९) । ('चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चाहरकरेऽपि च')॥ (३१)॥ ॥ विमा प्रभा वसु धनं यस्य । ('विभावसुस्त भास्करे । द्वताशने हारमेदे चन्द्रे') ॥ (३२) ॥*॥ शुचि पवित्रं करोति शु-चयति । 'तत्करोति-'(वा०३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ०४।१३९) । यद्वा शोचित । अन्तर्भावितण्यर्था-च्छुचेः (भ्वा० प० से०) 'इँगुपधात्—' (उ० ४।१२०) इ-तीन् । ('श्चिर्गीष्माभिशृङ्कारेष्वाषाढे शुद्धमन्निणि । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धेऽनुपहते त्रिषु') ॥ (३३) ॥*॥ अपां पित्तमिव। दाहकत्वात्॥ (३४)॥ ॥ चतुस्त्रिंशत् 'अग्नेः'॥

और्वस्तु बाडवो बडवानलः ॥ ५६ ॥ (और्व इति ॥) उर्वस मुनेरपत्यम् । यतु । विदाद्यम्

१—सप्तार्चयो यस्येति । इदन्तोऽपि ॥ २—बाहुलकात्कचि-दलुगपि 'सोङ्किपांसैरपां पित्तमिन्धानः शर्वरीं नयेत्' इति प्रयोगा-त् इत्यपि मुकुटः ॥ ३—-'उर्वेण किलायोनिजपुत्रार्थिना कर्स-थितः, तत्र ज्वालामयः पुरुषो जातः, तस्य च समुद्र आधार-आसीत्' इति श्रुतिः—इति मुकुटः ॥ (१।१।१०४) बहुत्वे 'यञ्जोश्च' (२।४।६४) इति छुकि उर्वाः—इति मुकुटः । तन्न । अनन्तरापत्येऽञोऽसंभवात् । तम्मादृष्यण् (४।१।११४) ॥ (१) ॥॥॥ बडवायां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । ('बाडवं करणे स्त्रीणां घोटकोघे नपुंसकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वड-वानले')॥ (२)॥॥॥ बडवाया अनलः । आधाराघेय-भाव एव संबन्धत्वेन षष्ठचर्थः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'बाडवाग्नेः'॥

वहेर्द्वयोज्वीलकीलाविंहेंतिः शिखा स्त्रियाम् ।

(बह्नेरिति॥) 'बह्नेः' इति प्रायोवादैः । 'हेतिः स्यादायु-धन्वालासूर्यतेजःसु योषिति' इति द्शेनात् । ज्वलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) ॥*॥ स्त्रियां टाप् (81१18) || (१) ||*|| 'कील बन्धे' (भ्वा०प० से०) | कीलति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥॥॥ स्त्रियां टाप् (४।१।४) कीलोऽमितेजसि । कूर्परस्तम्भयोः शङ्को कीला रतहताविप') ॥ (२) ॥ ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा०प०से०, चु०उ०) । 'अर्चिशुचिहुसृपि-च्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (उ० २।१०८) अर्चिः सान्तः ॥ ॥ इनि (उ० ४।११८) त्विदन्तोऽपि । 'अग्नेर्भ्राजन्ते अर्चयः' इति श्रुतेः ॥ ॥ 'स्त्रियाम्' इति अर्चिरादिभिः संबध्यते । तत्रार्चिषः 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इति स्त्री-बत्वमि वक्ष्यते । ('अर्चिर्मयूखशिखयोः')॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हन्ति वा । 'हि गतौं' (स्वा०प०अ०) । 'ऊति-यूति-'(३।३।९७) इत्यादिना क्तिन्नन्तो निपातितः ('हेति-ज्वीलास्रसूर्योग्रुषु') ॥ (४) ॥ श्री श्रेते । 'शीङः किद्रस्वश्र' (उ० ५१२४) इति खः । 'शिखा ज्वालाबर्हिचूडालाङ्गल-क्यग्रमात्रके' ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'ज्वालायाः' ॥

त्रिषु स्फुलिङ्गोऽप्रिकणः

(त्रिष्विति॥) 'स्फु' इत्यनुकरणशब्दः। स्फुना फूत्कारेण लिङ्गित । 'लिगि गतौ' (स्वा०प०से०) । पचाद्य (३।१। १३४) ॥*॥ स्फुलिङ्गा जातावि । अजादित्वाद्यप् ॥ (१) ॥*॥ अग्नेः कणः॥ (२) ॥* द्वे 'अग्निकणस्य'॥ संतापः संज्वरः समौ॥५७॥

(संताप इत्यादि॥) संतापयति । 'तप संतापे' (भ्वा०

१ — विदादिगणे उर्वशब्दपाठवैयर्थ्यापत्या वैश्वानरशब्दव्या-स्यानोक्तदिशा चिन्त्यमिति शम् ॥ २ — वयं तु बूमः पचैव वाचकान्यचिषः । वहेरिति तु 'तेजोमात्रवाचिकाप्यचिविंशेष-णाग्निद्युतौ वर्तते धातुरिव गैरिके' इत्येतत्स्चनार्थम् – इति सुकुटः ॥ प०अ०) ॥(१) ॥*॥ 'ज्वर रोगे' (स्वा०प०से०) ण्यन्तौ । संज्वरयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु— संतापनं संतापः। घञ् (३।३।१८)। संज्वरयतीति संज्वरः । अच् (३।१।१३४)-इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । वैषम्ये प्रमाणाभावात् । भावकर्त्रभिधायिनोः समानार्थकत्वाभावात् । समो समानार्थकौ समिलङ्कौ ॥ द्वे 'संतापस्य' ॥

धर्मराजः पितृपतिः समवर्ती परेतराट् । कृतान्तो यम्रनाभ्राता शमनो यमराड्यमः॥५८॥ कालो दण्डधरः श्राद्धदेवो वैवस्वतोऽन्तकः ।

धर्मराज इत्यादि ॥ धर्मस्य राजा । 'राजाहः-' (५। **४।९१)** इति टच् ॥ (१) ॥*॥ पितृणां पतिः ॥ (२) ॥ अ। समं वर्तितुं शीलमस । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (३) ॥ ॥ परेतेषु मृतेषु राजते । 'सत्सू-द्विष-' (३।२।६१) इति किप् । जान्तः ॥ (४) ॥*॥ कृतोऽन्तो विनाशो येन। ('कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुश-लकर्मसु') ॥ (५) ॥ ॥ यमुनाया भ्राता ॥ (६) ॥ ॥ श-मयति । ल्युः (३।१।१३४) । ('रामनं शान्तिवधयोः । शमनः श्राद्धदैवतेंं)॥ (७)॥ श्रा यमेन संयमेन राजते। किप् (३।२।६१) । जान्तः ॥ (८) ॥ ॥ यमयति । अच् (३।१।१३४)। 'यमो दण्डधरे ध्वाङ्के संयमे यमजेऽपि म' इति विश्वः ॥ (९) ॥ া — कलयत्यायुः । 'कल संख्याने' (चु०उ०से०) पचाद्यजन्तात् (३।१।१३४) प्र-जाद्यण् (५।४।३८) इति मुकुटः । तन्न । कलेर्मित्वा-मावात् । प्रज्ञाद्यणि रूपद्वयप्रसङ्गाच । एतेन स्वाम्यपि परास्तः । तस्मात् 'कैालयित' इति विश्रह उचितः । का-ठवर्णत्वाद्वा।('कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः') ॥ (१०) ॥ ॥ दण्डस घरः। (दण्डं घरतीति विग्रहे 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्यणि 'दण्डधारः' अपि। 'दण्ड-धारो यमे राजि) ॥ (११) ॥ श्राद्ध स देवः अंश-भाक्त्वात् । पितृपतित्वाद्वा ॥ (१२) ॥ ॥ विवस्वतोऽप-त्यम् । 'तस्रापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ (१३) ॥*॥ अन्तं करोति=अन्तयति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् ण्युल् (३।१।१३३) ॥(१४) ॥*॥ 'यमस्य' चतुर्दश ॥

राक्षसः कौणपः कव्यात्क्रव्यादोस्नप आश्वरः ५९

रात्रिंचरो रात्रिचरः कर्बुरो निकषात्मजः । यातुधानः पुण्यजनो नैर्ऋतो यातुरक्षसी ॥६०॥

(राक्षस इत्यादि॥)रक्षत्यसात्। 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) असुन् (उ०४।१८९) प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) रा-क्षसः 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि' (परि० ५।३।६८) इति पुंस्त्वम् । (राक्षसो यातुधाने साचण्डायां राक्षसी समृता') ॥ (१) ॥ अ॥ कुणपं शवं भक्षयितुं शीलमस्य । 'शीलम्' (४।४।६१) इत्यण् । कोणं पाति । 'आतः-'(३।२।३) इति कः । कोणपस्य निर्ऋते-रयम्-कौणपः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ ऋव्यमाममांसमत्ति । 'ऋये च' (३।२।६९) इति विट्। 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इत्येव सिद्धेऽण् (३।२।१) बाधनार्थमिद्म् । तेनाममांसभक्षके 'कव्यादः' इति न भ-वत्येव । ('क्रव्यान्मांसाशिरक्षसोः') ॥ (३) ॥ ॥ कृतं छिन्नं तदेव पुनर्विशेषतः कृतं पकं च मुङ्के इति ऋव्यादः। 'कृत्तविकृतपक्षशब्दस पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ऋव्या-देशः' (३।२।६९) इति काशिका । शब्दार्णवेऽपि कृद्-ध्याये—'सदान्नाद्कणादौ च स्थात्कव्यादाममांसभुक । क-व्यादः कृत्तविकृतपक्षमांसभुगुच्यते' इत्युक्तेः । तस्राद्योगा-र्थस व्यवस्थितत्वेऽपि गौण्या उमयोः सामान्येन प्रयोगः॥ (४) ॥*॥ असं रक्तं पिबति । 'आतोऽनप-' (३।२।३) इति कः । नतु टक् (३।२।८) 'पिबतेः सुराशीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति वचनात्। दन्त्यसवान्। ('अस्त्रपा तु ज-लौकायां डाकिन्यां राक्षसे तु ना') ॥ ॥ न अपयति क-व्यात्वात् । अश्रपः । पचाद्यच् (३।१।१३४) तालव्यश-वान् ॥ (५) ॥ ॥ आराणाति । 'शु हिंसायाम्' (ऋया०प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'आशिरः' इति पाठे 'अशेर्णिच' (उ० १।५२) इति किरच् । 'आशिरो ह-नुषः राङ्कः कव्यादोऽसप आशरः' इति संसारावर्तः। (आशिरोऽर्के राक्षसेऽग्नौ') ॥ (६) ॥*॥ रात्रौ चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) । 'रात्रेः कृति विभाषा–' (६।३।७२) इति पक्षे मुम् ॥ (७) ॥ ।। (८) ॥ ।। कर्वुरो वर्णेन । यद्वा-कर्वति । 'कर्व हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मद्ग-रादयश्च' (उ०१।४१) इति कुरच्। ('कर्बुरं सलिले हेम्रि कर्बुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्य-वत्') ॥*॥ 'कर्चरः' इति पाठान्तरम् । 'नैर्ऋतः कर्चरः क्रव्यात् कर्नुरो यातुरक्षसी' इति शब्दार्णवः । 'कृ हिंसा-याम्' (क्या० उ० से०) । कृणाति । 'कृगृशवृचति स्य: ष्व

[ं] १—मित्त्वाभावेऽपि अदन्तत्वादेव वृद्धेरप्राप्त्या 'कलयिते' इति मुकुटोक्तमेव समजसम् ॥

रच्' (उ० २।१२१)॥ (९)॥ ॥ निकषाया आत्मजः । मूर्धन्यः षः॥ (१०)॥ ॥ यात्नि रक्षांसि द्धाति पुष्णाति स्वजातिपोषकत्वात् । धाञो 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०२।७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् वा । यात्नि यातनाः धीयन्तेऽसिन्निति वा । ल्युट् (३।३।११७)। अन्तस्थादिः ॥ ॥ जातु कदाचिद् धानं संनिधानमस्येति (जातुधानः) चवर्गादिरपि॥ (११)॥ ॥ विरुद्धलक्षणया पुण्यश्चासौ जनश्च। ('अथ पुण्यज्ञनो यक्षे रासक्षे सज्जनेऽपि च')॥ (१२)॥ ॥ निर्ऋतेरपत्यम्॥ (१३)॥ ॥ याति। 'कमिमनिजनिगामायाहिस्यश्च' (उ०१।७३) इति तुः। अर्धर्चादिः (ग०२।४।३१)॥ (१४)॥ । १४०॥ । स्वद्श पादाने' (३।४।७४)॥ (१५)॥ ॥ पञ्चद्श (उ०१।४सस्य'॥

प्रचेता वरुणः पाशी यादसांपतिरप्पतिः।

प्रचेता इत्यादि॥ प्रचेतयित । प्रकृष्टं चेतोऽसेति वा । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ०४।१८९)। प्रचेताः पाशिनि सुनौ ना प्रकृष्टहृदि त्रिषु' ॥ (१) ॥॥॥ व्रियते वृणोति वा । 'वृष्ट् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कृ-वृदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुणसरुभेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥॥॥ युचि (उ०२।७४)'वरणः' अपि । 'वरं वृणन्ति तं देवा वरदश्च वरार्थिनाम् । घातुर्वे वरणे प्रोक्तस्सात्स वरणः स्मृतः' इति साम्बपुराणम् ॥ (२)॥॥॥ पाशोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । ('पाशी पाशघरे-ऽप्पतौ' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ यादसां पतिः । 'तत्पु-रुषे कृति—'(६।३।१४) इत्यल्जक् । ('यादसांपतिरम्भोधौ पश्चिमाशापताविप') ॥॥॥ लुकि तु 'यादःपातिः' अपि ॥ (४) ॥॥॥ अपां पतिः ॥॥॥ लुकि 'अप्पतिः' अपि ॥ (४) ॥॥॥ पश्च 'वरुणस्य'॥

श्वसनः स्पर्शनो वायुर्मातरिश्वा सदागतिः ॥६१॥
पृषद्श्वो गन्धवहो गन्धवाहानिलाशुगाः ।
समीरमारुतमरुज्जगत्प्राणसमीरुणाः ॥ ६२ ॥
नभस्वद्वातपवनपवमानप्रभञ्जनाः ।

१—-'पाशिनिपुणे पुंसि कृष्णे च वाच्यवत्' इति पुस्तकान्त-रे ॥ २ —अलुकि 'अपांपितः' इत्यि — इति मुकुटोक्तमेव युक्तम् । लुकि तु यादःपतिरपीत्यत्रापिना यादसांपितिरित्यस्य मूलकृत्संमतत्वेन अपांपितिरित्यस्य मूले छन्दोनुरोधादपाठात् ॥

श्वसन इत्यादि ॥ श्वसित्यनेन । 'श्वस प्राणने' (अ० प॰से॰) ल्युट् (३।३।११७) । ('श्वसनं श्वसिते पुंसि मारुते मद्नद्वुमें) ॥ (१) ॥*॥ स्पृशति । 'स्पृश स्पर्श-ने' (तु० प० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'स्पर्शनो मारुते स्पर्शदानयोः स्पर्शनं मतम्' इति विश्वः ॥ (२) ॥ । । वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ॰प०अ०) । 'कृवापाजि-' (उ०१।१) इत्युण् । 'आतो युक्' (७।२।२२) इति युक् ॥ (३) ॥*॥ 'मा-तरि' इति सप्तम्यन्तप्रतिरूपकम् । मातरि अन्तरिक्षे श्रयति संचरति । 'द्रओश्वि गतिवृद्धचोः' (भ्वा॰प०से०) । यद्वा मातरि जनन्यां श्वयति वर्धते सप्तसप्तकरूपत्वात्। 'श्रनुक्षन्-' (उ० १।१५९) इति निपातनात्सप्तमया अछक् ॥ (४) ॥*॥ सदा गतिरस ('सदागतिनीकवातनिवीणेषु सदी-श्वरें)॥ (५) ॥ ॥ पृषद् मृगभेदोऽश्वो वाहनमस्य। पृषतामम्बुकणानामश्च इवेति वा । यत् - पृषन्त्यम्बुकणा अश्वोऽस-इति मुकुटः । तन्न । वाह्यवाहकभावस विप-रीतत्वात् ॥ (६) ॥*॥ वहति । पचाद्यच् (२।१।१२४)॥ गन्धस वहः । यतु-गन्धस वहः-इति विगृद्य 'अ-कारादनुपपदीत्सोपपदो भवति विप्रतिषेधेन' (वा०२।२।१) इत्यस प्रायिकत्वात् पचाद्यच् (३।१।१३४)-इति मुकुटः । तन्न । प्रायिकत्वकल्पनाया निर्मूलत्वात् । उपपदाविवक्षा-यामचः (३।१।१३४) सिद्धत्वाच ॥ (७) ॥*॥ गन्धं वहति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('गन्धवाहो मृगेऽनिले। गन्धवाहा तु नासायाम्') ॥ (८) ॥ ॥ अनित्यनेन । 'सलिकत्यनि—' (उ० १।५४) इति इलच् । ('अनिलो वसुवातयोः') ॥ (९) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्यत्रापि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । ('आद्युगोऽर्के शरे वायौ') ॥ (१०) ॥*॥ सम्यग् ईर्ते गच्छति, ईरयति प्रेरयति वा। 'ईर गतौ' (अ०आ०से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ युचि (३।२।१४८) त समीरणः । ('समीरणः सा-त्पवने पथिके च फणिज्जकें)॥ (१५)॥ ॥ म्रियन्तेऽनेन वृद्धेन विना वा । मरुत् । 'मृत्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ ('मरुद्देवे समीरे ना ग्रन्थिपर्णे नपुंसकम्') ॥ (१३) ॥*॥ ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ ॥ मरुतरान्दोऽपि बोध्यः। 'मरुतः स्पर्शनः प्राणः समीरो मारुतो मरुत्' इति वि-क्रमादित्यकोशात्। 'मारुतः श्वसनः प्राणः समीरो मरुतो जगत्' इति संसारावर्ताच ॥ (१२) ॥ ॥ अतएव जग-

१--भाष्ये तु कर्मोपपद इति पाठो दृश्यते ॥

स्प्राणौ पृथगि । 'जगत् साद्विष्टपे क्लीवं वायौ ना जङ्गमे त्रिषु' इति रुद्रकोषः । 'जगदाख्या स्मृता वाते विष्टपे जङ्गमेऽपि च। जगती भुवने ख्याता छन्दोभेदे जलेऽपि च' इति विश्वः । तत्र 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति किपि द्वित्वे 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपे तुकि जगत्, जगतौ ॥ ॥ यदा तु 'वर्तमाने पृषद्वहन्महज्जगच्छतृवच्च' (उ० २।८४) इति व्युत्पाद्यते, तदा 'उगिद्चाम्-' (७।१।७०) इति नुम्। जगत्, ज-गन्तौ ॥ ॥ यतु — मुकुटः 'यदा वर्तमाने पृषद्वहन्महज्ज-गच्छतृवद् इत्येतन्नास्ति'-इत्यवोचत् । तन्न । उणादिसूत्र-सासत्त्वे मानाभावात् । उगित्कार्यार्थत्वाच ॥ 🕬 एकत्वे तु जगतां प्राणः ॥ (१४) ॥ ॥ नभोऽसाश्रयत्वेनास्ति । मतुप् (५।२।९४) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति म-त्वादुत्वाभावः ॥ (१६) ॥ श। वाति । 'हसिमृश्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् ॥ श। 'क्तिच्कौ च संज्ञायाम्' (३।१७४) इति क्तिचि 'वातिः' अपि । 'वायुर्मरुत्वा-न्श्वसनः पवनो महतोऽनिलः । नभस्वान् क्षिपणुर्वातिः ग्रुषिणो नेघटो वहः' इति साहसाङ्कः ॥ (१७) ॥*॥ पुनाति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ('प-वनं कुम्भकारस्य पाकस्थाने नपुंसकम् । निष्पावमरुतोः पुंसिं') ॥ (१८) ॥ ॥ पवते । 'पूङ्यजोः शानन्' (३।२। १२८)। 'आने मुक्' (७।२।८२)॥ (१९) ॥ 🕬 प्रकृष्टं मनक्ति । 'भञ्जो आमर्द्ने' (स्वा०प०अ०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (२०) ॥ श। विंशतिः 'वातस्य'॥

पाणोऽपानः समानश्रोदानव्यानौ च वायवः ६३ शरीरस्था इमे

(प्राण इति ॥) प्रसरणेन, अपसरणेन, समन्तात, ऊर्ध्वेन व्याह्या च अनित्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः । अन्ये तु—प्राणयित, अपानयित, समन्तादानयित । आनयतेः (ण्यन्तात् 'अन प्राणने' (अ० प०से०) इत्यसात्) डः (वा० ३।२।१०१) अच् (३।१।१२४) वा—इत्याहुः । इमे प्राणाद्यः शरीरस्था वायवः । तत्र 'हृदि प्राणो, गुदेऽपानः, समानो नाभिसंस्थितः । उद्यानः कण्ठदेशे स्थाद्, यानः सर्वशरीरगः । अन्नप्रवेशनं

मूत्राबुंत्सर्गोऽन्नविपाचनम् । भाषणादिनिमेषादि तद्वयापाराः कमादमी । प्राणः' इत्यत्र 'अनितः' (८।४।१९) इति णत्वम् । 'प्राणो हन्मारुते बोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंस्मि चासुषु' । ('अपानं तु गुदे क्लीवं, पुंसि स्यातस्य मारुते' । 'उदानोऽप्युद्रावर्ते वायुभेदे सुजंगमे' । 'समानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते') ॥ प्रत्येकं 'देहस्थपञ्चवायूनाम्' ॥

रंहस्तरसी तु रयः स्यदः।

जनः

(रंह इत्यादि॥) रमतेऽनेन। 'रमें हुक्च' (उ० ४।२१४) इत्यसुन् हुगागभश्र । रंहत्यनेन वा । 'रहि गतौ' (भ्वा० प०से०)। असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्य-नेन । 'तु प्रवनतरणयोः' (भ्वा०प०से०) । असुन् (उ० 81१८९) ॥ (२) ॥ ॥ रिणात्यनेन । 'री गतिरेषणयोः' (त्रया०प०अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । रयः–इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । करणे ल्युटो बाधकस्य सत्त्वात् । तसात् 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । रयतेऽनेन वा । 'रय गतौ' (भ्वा०आ०से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घत्रि तु संज्ञापूर्वक-त्वाद्रुद्ध्यभावः॥ (३) ॥ ॥ सन्दतेऽनेन । 'सदो जवे' (६।४।२८) इति घञन्तो निपातितः ॥ (४) ॥*॥ 'जु' इति सौत्रो (३।२।१५०) धातुः। जवनम्। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। चवर्गादिः । ('जवो वेगवति त्रिषु। पुं-लिङ्गस्तु भवेद्वेगे चौण्ड्रपुष्पे जवा स्मृता') ॥ (५) ॥*॥ इति मुकुटः । वस्तुतस्तु रहआदिष्वपि भावव्युत्पत्तिरेव न्याय्या ॥ पश्च 'वेगस्य' ॥

अथ शीघं त्वरितं लघु क्षिप्रमरं द्वतम् ॥६४॥ सत्वरं चपलं तूर्णमविलम्बितमाशु च ।

(अथेति॥) रंहआदयः सवेगगितवचनाः। शीब्रादयस्तु धर्मवचना एव। अतएव 'शीब्रं पचित' इति प्रयोगः, न तु 'जवं पचित' इति—इति वदन्ति । वस्तुतस्तु रंहःप्रमृत्यो वेगास्यगुणपराः, शीब्रादयस्तु कालालपत्वपराः—इति । शिङ्घित व्यामोति । 'शिघि आत्राणे' (भ्वा०प०से०) । 'शीब्रादयश्च' (१) इति रगन्तो निपातितः। ('शीब्रं नलदे चकाङ्गे हीवं दुतगतौ त्रिषु')॥ (१) ॥॥। त्वरते सा। 'ञित्वरा संभ्रमे' (भ्वा०प०से०)। 'गत्यर्थाकर्मक—' (३।४।७२) इति कर्तरि कः। 'रुष्यमत्वरसंघुषास्वनाम्'

१—वायुर्हि नमःस्वामी । तथा च वायुपुराणम् । 'शब्दा-काशवलानां च वायुरीशस्तथा कृतः' इति मुकुटः ॥ २— 'न-शब्दः स्वागते वन्धौ वृक्षे स्थें च कीर्तितः' इति कोशतः नान् वृक्षान् शटयति चेष्टयते नघटः ॥

(७।२।२८) इति वेद । ('त्वरितं वेगतद्वतोः') ॥ (२) ॥ ॥ इडमावे तर्णम् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठ् । 'रदाभ्याम्-' (८।२।४२) इति नत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।८।१) इति णत्वम् ॥ (९) ॥ ॥ 'लिघ गतौ' (भ्वा० आ० से०) लङ्गते । 'लङ्गिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इति कुः, नलोपश्च ।---'लघि शोषणे' (भ्वा०प०से०)-इति तु मुकुटस प्रमादः । ('लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत्ह्रीबम् । शीघ्रे च कृष्णागुरुणि स्पृक्कानामीषधी तु स्त्री, ॥॥॥ ('वालमूललघ्वलमङ्गलीनां वा लो रमापद्यते' (वा० ८।२।१८) इति रत्वपक्षे 'र्घु' इत्यपि । 'वरुणस्य रघुसदः' इति प्रयोगात्) ॥ (३) ॥ ॥ । क्षिपति । 'क्षिप प्रेरणे' (तु०उ०अ०) । 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (४) ॥ ॥ ऋच्छति, इयति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु०प०अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'अरमङ्गे रथाङ्गस्य शीव्रशीव्रगयोरिप' इति शाश्वतः । 'अलम्' इत्य-व्ययस्य 'वालमूल-' (वा० ८।२।१८) इत्यादिना रेफपक्षे तु 'अरम्' इत्यन्ययमपि ।—अप् (३।३।५७) बाहुलकात् क्रीबत्वम्-इति मुकुटस्य प्रमादः। बाहुलकसागतिकगति-त्वात् । अत्र तूक्तगतेः सत्त्वात् । एतेन स्वाम्युक्तिरपि प-रास्ता॥ (५) ॥ ॥ द्रवति सा। 'द्रुगतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । ('अथ इतं त्रिषु । शीत्रे विलीने विदाणे') । यतु — भावे क्तः-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । त्वरितमित्यादावपि तथात्वप्रस-ङ्गात । वैषम्ये बीजाभावात् । एतेन 'लङ्गचते' इति कर्म-ब्युत्पत्तिरपि परास्ता ॥ (६) ॥ ॥ सह त्वरया वर्तते ॥ (७) ॥*॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा०प०से०)। 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः प्रत्ययः। ('चपलः पारदे मीने चोरके प्रस्तरान्तरे । चपला कमला विद्युत्पुंश्रलीपिपलीषु च ॥ नपुंसकं तु शिघ्रे सादाच्यव-त्तरहे चलें) ॥ (८) ॥*॥ विलम्बते सा। 'लबि अवसं-सने' (भ्वा०आ०से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । नन्समासः ।--भावे क्तः-इति मुकुटस्तु पूर्ववत् ॥ (१०) ॥*॥ अश्रुते । 'अज्ञू व्याप्तौ' (स्वा०आ०से०) । 'क्रवापाजि-'(उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्तु त्रीहिशीत्रयोः' ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'शिघस्य' ॥

सततानारताश्रान्तसंतताविरतानिशम् ॥ ६५॥ नित्यानवरताजस्रमपि

(सततेत्यादि ॥) संतन्यते सा। 'तनु विस्तारे' (त०

उ०से०)। क्तः (३।४।७२) । 'अनुदात्तोपदेश-' (६। ৪।३७) इति नलोपः । 'समो वा हितततयोः' (वा० ६। १।१४४) इति वा समो मलोपः ॥ (१) ॥*॥ पक्षे सं-संततम् ॥ (४) ॥ ॥ आङ्पूर्वी रमिर्विरामे । अविद्यमान-मारतं यसिन् ॥ (२) ॥ ॥ 'श्रमु तपसि खेदे च' (दि० प० से०)। भावे क्तः (३।३।११४) 'अनुनासिकस्य' (६। ४।१५) इति दिर्घः । अविद्यमानं श्रान्तमत्र ॥ (३) ॥*॥ नास्ति विरतमस्य ॥ (५) ॥*॥ निशाव्यापारराहित्यमुप-चारात्। नास्ति निशास्मिन् ॥ (६) ॥ ॥ नियमेन भवम्। 'त्यब् नेर्ध्रवे' (वा॰ ४।२।१०४) ('नित्यं स्थात्संततेऽपि च। शाश्वते त्रिषु') ॥ (७) ॥*॥ नास्त्यवरतं यत्र ॥ (८) ॥*॥ न जसति । 'जसु मोक्षणे' (दि०प०से०)। 'निमकिम्प-' (३।२।१५७) इति रः ॥ ॥ सततम्, अज-स्रम्, शब्दावव्ययावि नित्यपर्यायौ स्तः । 'शश्वदभीक्षणं नित्यं सदा सततमजसमिति सातत्ये' इत्यन्ययप्रकरणे आ-पिशलेः ॥ (९) ॥ ॥ नव 'निरेन्तरस्य' ॥

अथातिश्रवो भरः। अतिवेल्ल-भृशात्यर्थातिमात्रोद्गाढ-निर्भरम् ॥६६॥ तीत्रैकान्त-नितान्तानि गाढ-वाढ-दढानि च।

(अथेति ॥) सततं कियान्तरैरव्यवधानम्, अतिशयस्तु पौनःपुन्यम्, इति भेदः। अतिशेते । पचाद्यच् (३।१।१३४) यद्वा अतिशयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) भावे । —अति-शेतेऽभिभवत्यनेन । अतिपूर्वाच्छीडः 'एरच्' (३।३।५६)-इति मुकुटः । तन्न । ल्युट्प्रसङ्गात् । 'भरः पूर्णता' इति खव्याख्यानविरोधाच ॥ (१) ॥ *॥ — 'भृ भर्त्सने' (ऋया० प० से०)। करणे 'ऋदोरप्' (३।३।५७)-इति खामि-मुकुटौ । तन्न । ल्युटा बाधप्रसङ्गात् । भरति । 'सृ भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा-भर-णम् । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः, अप् (३।३।५७) वा ॥ (२) ॥ ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थे 'निर्भरः' इत्युक्तम् ॥ ॥ अतिकान्तं वेलां मर्यादाम् । 'अत्याद्यः कान्ता-द्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मृशते । 'भृगु भ्रंगु अधःपतने' (१) अन्तर्भावित-ण्यर्थात् 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । भृशम् ॥ (४) ॥*॥ अर्थो निवृत्तिर्विषयो वा, तमतिकान्तम् अत्यर्थम् ॥

१—भावे क्तः (३।३।११४) इति मुकुटः ॥ २—निरन्तर-क्रियाकरणस्येति मुकुटः ॥ ३—भृश्यतीति युक्तम्, अस्य दिवा-दिथ्वेवोपलभ्यमानत्वात् ॥ (५) ॥॥॥ मात्रा स्तोकम्, तामितकान्तम् । 'गोस्रियोः-' (११२१८८) इति हृस्वः ॥ (६) ॥॥॥ उद्घाहते स्म । 'गाहृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३१४१७२) ॥ (७) ॥॥॥ निःशेषण भरोऽत्र ॥ (८) ॥॥॥ तीवित । 'तीव स्थौत्थे' (भ्वा०प०से०। दन्त्योष्ठचान्तः) । वाहुलकाद् रक् (उ०) ॥ (९) ॥॥॥ एकोऽन्तो निश्चयोऽत्रेति ॥ (१०) ॥॥॥ निताम्यति स्म । 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि कः (३१४१७२) । 'अनुनासिकस्य-' (६१४१५) इति दीर्घः ॥ (११) ॥॥॥ गाढमुद्गाढवत् ॥ (१२) ॥॥॥ 'बाह् प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'क्षुञ्च-स्वान्त-' (७१२१८) इति निपातितम् । ('वाढं भृशप्रित्त्रयोः') ॥ (१३) ॥॥॥ 'इह दृहि वृद्धौ' (भ्वा०प०से०) । 'दृढः स्थूलवलयोः' (७१२१२७) इति निपातितम् । ('दृढः स्थूले मृशे शक्ते')॥(१४) ॥॥॥ चतुर्दश 'अतिशयस्य'॥ क्रीवे शीघाद्यसत्त्वे स्यात्रिष्वं सत्त्वगामि यत् ॥

(क्रीब इति॥) शीष्ट्रादिदृढपर्यन्तं कियाविशेषणत्वाद्-द्रत्ये वर्तमानं क्रीवे सात्। यथा शीष्ट्रं जुहोति, सततं भुङ्के। एषां मध्ये यत् सत्त्वगामि द्रव्यगामि तत् त्रिषु वाच्यलिङ्गम् इत्यर्थः। शीष्ट्रा जरा, शीष्ट्रो मृत्युः, शीष्ट्रं वयः, इत्यादि। अतिशयभरयोरसत्त्ववचनत्वेऽपि पुंस्त्वमेव। पुंलिङ्गेन नि-दशात्। 'गाढेकान्तनितान्तानि पुमानतिशयो भरः' इति रमसाच्च। 'अतिशयं पचिति' इति प्रयोगस्तु कियाविशेष-णत्वात्कर्मत्वेन द्वितीयया। क्षीबता तु न, नियतलिङ्गत्वात्। शीष्ट्रादीनामनियतलिङ्गानां हि कियाविशेषणत्वे क्षीबता, न तु नियतलिङ्गानाम्। कचिद् 'भेद्यगामि' इति पाठः, तस्य विशेष्यगामीत्यर्थः॥

कुबेरह्यम्बकसत्तो यक्षराङ्गु ह्यकेश्वरः ।
मनुष्यधर्मा धनदो राजराजो धनाधिपः ॥६८॥
किनरेशो वैश्रवणः पौलस्त्यो नरवाहनः ।
यस्तैकपिङ्गैडविडश्रीदपुण्यजनेश्वराः ॥ ६९॥

कुवेर इत्यादि ॥ कुत्सितं वेरं शरीरमस । कुष्ठित्वात्।

१—जवादीनां शीष्ट्रादीनां चापरं भेदमाह । श्लीव इत्यादि । किलिङ्गस्त्वाह—तत्र सत्त्वगामिनः शीष्ट्रपर्याया आशुशब्दरहिताः, सतत्तपर्याया अनिशयमरर-हिताः, इति ॥ तत्राशुशब्दवर्जनमसम्यक् । तथा च—कालिदा-सः—'मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः' इति । अत आशुशब्दोऽपि त्रि-ष्वित्यन्ये । एवम् अनिशशब्दस्यापि त्रिलिङ्गतां कोऽपि मन्यते इति सर्वथरः—इत्यपि मुकुटः ॥

कुत्सायां क्रिति शब्दोऽयं शरीरं बेरमुच्यते । कुबेरः कुश-रीरत्वान्नाम्ना तेनैव सोऽङ्कितः' इति वायुप्राणम् । यद्वा-कुम्बति धनम् । 'कुबि आच्छाद्ने' (भ्वा० प० से०)। 'कुम्बेर्नलोपश्च' (उ० १।५९) इत्येरक् ॥ (१) ॥*॥ ज्य-म्बकस्य सखा । 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ ॥ यक्षेषु राजते । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति क्रिप् ॥ (३) ॥ ॥ गुह्यं कायति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गुह्यकानामीश्वरः ॥ (४) ॥ ॥ मनुष्यस्वेव धर्म आ-चारः रमश्रुलत्वादिर्वास । 'धर्मादनिच् केवलात्' (५।४। १२४) ॥ (५) ॥ ॥ धनं दयते । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ०अ०) 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥*॥ राज्ञां यक्षाणां राजा । 'राजा-'(५।४।९१) इति टच् । 'यक्षे चन्द्रे च राजा स्थात्' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (७) ॥ ॥ धनानामधिपः ॥ (८) ॥ ॥ किंनराणामीशः ॥ (९) ॥ ॥। विश्रवसोऽपत्यम् । शिवादिषु (४।१।११२) विश्रवसो वि-श्रवणरवणावादेशौ निपातितौ अण् च ॥ (१०) ॥ ॥ पु-लस्तेर्गोत्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ् (४।१।१०५) बहुत्वे पुरुस्तयः ।--अपत्यं गोत्रं वा-इति मुकुटः । तन्न । अन-न्तरापत्ये यञोऽसंभवात् ॥ (११) ॥ ॥ नरो वाहनमस्य । क्षुभादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१२) ॥ ॥ ई लक्ष्मीमक्ष्णोति व्यामोति । 'अक्षु व्याप्तो' (भ्वा०प०से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यक्ष्यते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु०आ० से०)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् 'पुंसि-' (३। ३।११८) इति घो वा यजित शिवम्। इज्यते लोकेन वा । बाहुलकात्सो वा ॥ (१३) ॥ ॥ सासूयं गौरीनिरी-क्षणे वामे चक्ष्मि नष्टे रुद्रानुनयात्पिङ्गतामगात् । अत एकं पिङ्गमस्य ॥ (१४) ॥ ॥ इडविडोऽपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् ॥ ॥ डलयोरेकत्वसरणाद् 'पलविलः' अपि । इलविलाया अपत्यमिति वा विग्रहः । तत्र अद्य-द्धाभ्यो नदीमानुषी-' (४।१। ११३) इत्यण् । इडविलास्ति मातृत्वेनास्य । ज्योत्स्नादित्वात् (वा०५।२।१०३) अण् इति वा॥ (१५) ॥ ॥ श्रियं दयते, ददाति, वा॥ (१६) ॥ ॥ पुण्यजनानामीश्वरः ॥ (१७) ॥ ॥ 'कुवेरस्य'॥

अस्योद्यानं चैत्ररथम्

अस्येति ॥ उद्यान्ति अस्मिन् । 'या प्रापणे' (अ०प० से०) । ल्युट (३।३।११७) ॥*॥ चित्ररथेन निर्धृत्तम्

१--- 'इलविला पुलस्तिभार्या'-इति मुकुटः ॥

'तेन निर्वृत्तम्–' (४।२।६८) ॥ इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुवेराक्रीडस्य'॥

पुत्रस्तु नलकूवरः।

(पुत्रस्त्वित ॥) नलः क्वरो युगंधरो यस । त्रिका-ण्डरोषे तु—'पुत्रो तु नलक्वरो' इत्युक्तम् । ततु 'नासत्यो' इतिवदौपचारिकं बोध्यम् । नलक्वर-मणिग्रीवयोस्तत्पुत्रयोः पुराणप्रसिद्धत्वात् । 'नलक्वरमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रिया-न्वितौ' इति भागवतम्॥ (१)॥॥एकम् 'कुवेरपुत्रस्य'॥ कैलासः स्थानम्

(कैलास इति ॥) के जले लासो लसनमस्य। केलासः स्फटिकः । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यल्लक् । तस्यायं कैलासः । यद्वा केलीनां समूहः कैलम् । 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । तेन आसतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'हल्क्ष्र' (३।३।१२१) इति घन्॥(१)॥॥ एकम् 'कुवेरस्थानस्य'॥

अलका पूः

(अलकेति ॥) अलित भूषयति । 'अल भूषणादिषु' (भ्वा०प०से०) । 'कुन् शिल्पसंज्ञ्योरपूर्वस्थापि' (उ० २। ३२) इति कुन् । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) नेत्वम्। 'अलका कुवेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले'॥ (१) ॥॥ एकम् 'कुवेरपुर्याः'॥

विमानं तु पुष्पकम् ॥७०॥

(विमानमिति ।।) पुष्पित । 'पुष्प विकसने' (दि० प०से०) । कुन् (उ० २।३२) । पुष्पित्र वा । 'इवे प्र- तिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'विमानं तु पुष्पकोऽस्त्री नगरी त्वलका प्रभा' इति शब्दार्णवात् पुंस्त्वमि । ('पुष्पकं रीतिपुष्पे च विमाने धनदस्य च । नेत्ररोगे तथा रत्नकक्षणे च रसाञ्जने । लोहकांस्ये मृदङ्गारशकट्यां च नपुंस-कम्') ॥ (१) ॥॥। एकम् 'कुवेरविमानस्य'॥

स्यात्किनरः किंपुरुषस्तुरंगवद्नो मयुः।

स्यादिति ॥ किंचित् कुत्सितो वा नरः 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (१) ॥॥॥ एवं किंपुरुषः । कुत्सा च कस्यचित्ररमुखाश्वकायत्वात्, कस्यचिद्रश्वमुखन-रशरीरत्वात् । 'अथ किंपुरुषो लोकमेदिकिंनरयोः पुमान' ॥ (२) ॥॥॥ तुरंगस्थेव वदनमस्य ॥ (३) ॥॥॥ मि-नोति । 'द्धमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा०उ०अ०) । 'भृमृशीङ्—' (उ० १।०) इत्यः । 'मीनाति—' (६।१।५०) इत्यात्वं तु

बाहुठकान्न । ('मयुर्मगाश्रमुखयोः') ॥ (४) ॥॥॥ च-त्वारि 'किंनरस्य'॥

निधिनी शेवधिः

(निधिरिति ॥) नितरां घीयते । घाञः (जु०उ०अ०) किः (३।३।९२) । नितरां दधाति पोषयत्यनेन । निधीयते वा । 'घि घारणे' (तु०प०अ०) । संपदादिः (वा०३।३।१०८) । आगमशासनसानित्यत्वाञ्च तुक् ॥ (१)॥॥ शे कल्याणे मोहे वावधिः । 'तत्पुरुषे—' (६।३।१४) इत्यळुक् । यद्वा शेतेऽनेन शेवं सुखम् । 'इण्शीभ्यां वन्' (उ०१।१५२) । शेवं घीयतेऽस्मिन् । घाञः (जु०उ०अ०) 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'सामान्यनिधेः'॥

भेदाः पद्मशङ्खादयो निधेः ॥७१॥

(भेदा इति ॥) पद्मा लक्ष्मीरिसम्नस्ति । अर्शआयम् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ ॥ शाम्यत्यम्बु दुःखं वा ध्मातेना-नेन । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) ('शङ्कः कम्बै निधे-भेदे साम्नख्यामलिकास्थिन । वल्ये दिनमागे च नागमेदे') ॥ (१) ॥ ॥ पद्मोऽस्त्रियां महापद्मः शङ्को मकर-कच्छपो । मुकुन्द-कुन्द-नीलाश्च खर्वश्च निधयो नव' इति शब्दार्णवः ॥ 'निधिविशेषस्य' प्रत्येकम् ॥

इति स्वर्गवर्गविवरणम्॥

चोदिनौ द्वे स्त्रियामभ्रं व्योम पुष्करमम्बरम् । नभोन्तरीक्षं गगनमनन्तं सुरवर्त्म खम् ॥ १ ॥ वियद्विष्णुपदं वा तु पुंस्याकाशविहायसी ।

द्योदिवाविति ॥ न विभर्ति किंचित् । मूलविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । यद्यी—आपोश्रव्यन्त्यसात् । 'अन्यभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा—अन्नति स्थैर्य गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'अन्न वश्र मन्न चर गत्यर्थाः' (भ्वा०प०से०) । यद्वा— न न्नाजते । 'श्राजृ दिप्तौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्यभ्योऽपि०' (३।२। १०१) इति डः । 'अन्नं मेघे च गगने धातुभेदे च का-च्चने'॥ (३)॥॥ व्ययति । 'व्येच् संवरणे' । 'नामन्सी-मन्—' (उ०४।१५१) इत्यादिना मन्नन्तं निपातितम् । यद्वा व्यवति । विपूर्वादवतेर्मनिन् (३।२।७५) । 'व्वरत्वर—'(६। ४।२०) इत्युठौ । सवर्णदीर्घः (६।१।१०१) । 'सार्वधा-

१-अत्र पक्षे अञ्भराब्दे वसंयुक्तो भकार इति मुकुटः ॥

तुका-'(७।३।८४) इति गुणः । ('ब्योम वारिण चाकाशे भास्करस्यार्चनाश्रये') ॥ (४) ॥ ॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टौ' (दि॰ प॰ अ॰)। 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करच् कित्वं च । पुष्कं वारि राति- इति खामी । 'पुष्करं गग-नपद्मवारिषु'। ('पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे । त्र्यीखेऽसिफले काण्डे शुण्डाग्रे') ॥ (५) ॥*॥ 'अवि शब्दे' (भ्वा०आ० से०)। भावे घञ् (३।३।१८) अम्बः शब्दः तं राति । अम्बरम् । ('अम्बरं न द्वयोर्व्योम्नि सु-गन्ध्यन्तरवस्रयोः') ॥ (६) ॥ ॥ नहाते मेघैः । 'णह ब-न्धने' (दि० उ० अ०)। 'नेहर्दिवि मश्च' (उ०४।२११) इत्यसुन् भश्रान्तादेशः। न वभस्तीति वा किपू (३।२। १७८)। नमते। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। असुन् (उ०४।१८९)। सान्तम्। 'नभः क्रीवं व्योम्नि पुमान् घने । घाणश्रावणवर्षासु बिसतन्तौ पतद्रहें । 'नभो व्योम्निन-भा मेघे श्रावणे च पतद्रहे । ब्राणे मृणालसूत्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥ *॥ 'अत्यविचमितमि—' (उ० ३।११७) इत्यसच्प्रत्यये तु नभसमदन्तमि । नभसः पुंसि-इत्युणादिवृत्तौ । ('नभसस्तु नदीपतौ । गगने प्रावृषि') ॥ (७) ॥*॥ द्यावापृथिव्योरन्तरीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०)। क्रमणि घञ् (३।३।१९)। वेदे तु छान्दसं ह्रस्वत्वम् । अन्तर् ऋक्षा(णि नक्षत्रा)ण्यस्य । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) इत्वम् । अस्मिन् पक्षे 'अन्तरिक्षम्' इति ह्रस्वमध्यः । अधिकरणव्युत्पत्तिस्तु नोचिता । ल्युटा घओ बाधप्रसङ्गात्॥ (८) ॥ ॥ गच्छन्त्यनेनास्मिन्वा। 'गमेर्गश्च' (उ०२।७७) इति युच् गश्चान्तादेशः॥ (९) ॥ । नास्त्यन्तो यस । ('अनन्तः केशवे शेषे पुमानन-वधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वीयोरिप ॥ कणा दुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । विश्वंभरागुङ्क्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि') ॥ (१०) ॥ ॥ सुराणां वर्त्म ॥ (११) ॥ ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (म्वा॰ उ० से०)। डः (वा०३।२।१०१) 'खं स्वः संविदि न्योमनीन्द्रिये। शून्ये बिन्दौ मुखे खस्तु सूर्यें इति हैमः। खर्वत्यस्मिन् वा । 'खर्न गतौ' (भ्वा० प० से०) । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१२) ॥*॥ वि विश्वत एति व्या-भोति। इणः (अ०प०अ०) शतृ (३।२।१२४)। वियच्छति न विरमति वा। विपूर्वाद्यमेः (भ्वा० प० अ०) 'अन्ये-भयोऽपि-' (३।२।७५) इति किए। 'कौ च गमादीनाम्' (बा॰ ६।४।४०) इति मलोपे तुक् (६।१।७१) ॥ (१३) ॥ शा विष्णोः पदम् आस्पदम् स्वरूपं वा। विष्णोः पदं

कमोऽत्र-इति स्वामी। तन्न। व्यधिकरणबहुत्रीहिप्रसङ्गात्। ('विष्णुपदं नमोऽन्जयोः । विष्णुपदस्तु क्षीरोदे विष्णु-पदी सुरापगा । संक्रान्तिद्वीरिका चापि') ॥ (१४) ॥ ॥ आ समन्तात् काशन्ते सूर्याद्योऽत्र । 'काश्य दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्॥ (१५) ॥ श। विशेषेण हाययति गमयति विमानादीन् । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०)।ण्यन्ताद् असुन् (उ० ४।१८९)। विज-हाति भुवं वा 'विह हाधाञ्भ्यश्छन्दसि' (उ०४।२२१) इ-त्यसुन् । णिदित्यस्यानुवृत्तेर्युक् (७।३।३३) । — विपूर्वाज-हातेबीहुलकाद्सुन्-इति सुकुटः । तन्न । असुनो धातुमा-त्रात् (उ० ४।१८९) विहितत्वेन बाहुलकस्यानुपयोगात् । यकारस्याश्रवणप्रसङ्गाच ॥ (१६) ॥ ॥ 'वा तु पुंसि-' इति तुशब्दादुत्तरान्विय । तेन आकाशः, विहायाश्च । 'वि-दुर्विहायसं व्योम पक्षिणश्च विहायसः' इति शाश्वतः । 'वि-हायाः शकुनौ पुंसि गगने पुनपुंसकम्' ॥ षोडश 'आकाशस्य'॥

इति व्योमवर्गविवरणम्॥

दिशस्तु ककुभः काष्टा आशाश्र हरितश्र ताः।

दिश इति ॥ दिशत्यवकाशम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) किन् 'ऋत्विग्दधृक्-' (३।२।५९) इत्यादिना निपातनात् । यतु—मुकुटः कर्मण्येव किन्, कर्तरि तु कि-बेव-इत्याह । तन्निर्मूलम्, आकरविरुद्धं च ॥ 🕬 भागु-रिमतेन टापि दिशा । 'दिकू तु श्लियां दिशा दान्ती क-कुब् देववधः पविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ ककते। 'कक लौल्ये' (भ्या ०प०से०) बाहुलकादुभ् प्रत्ययः। यद्वा-कं वातं स्कुञ्चाति विस्तारयति । 'स्कुभु' इति सौत्रां-द्धातोः किप् (३।२।१७८) । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) सलोपः । 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु च-म्पकस्रजि'। — केनादित्येन जलेन वा कुत्सितानि भानि नक्षत्राण्यत्रेति टाबन्तोऽपि-इति कश्चित् । तन्न । व्यधि-करणबहुत्रीहिप्रसङ्गात् ॥ (२) ॥ ॥ काशते । 'काशु दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति क्थन् । ('काष्टा दारुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । स्था-नमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्')॥ (३) ॥*॥ आ समन्ताद् अश्रुते व्यामोति । 'अश्रू व्यासौ' (स्वा० आ०से०)। अच् (३।१।१३४)।) 'आशा तृष्णादिशोः स्त्रियाम्') ॥ (४) ॥ ॥ हरन्ति नयन्त्यनया । 'हृस्रुहि-युषिभ्य इतिः' (उ० ११९७) । 'हरिद्दिशि स्त्रियां पंसि ह्यवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यात्तुणे' ॥ (५) ॥*॥ ता इत्यनेन स्रीत्वं व्यनिक । दिशां बहुत्वाद्बहुवचनम् ॥ पञ्च 'दिशः'॥

प्राच्यपाचीपतीच्यस्ताः पूर्वदक्षिणपश्चिमाः ॥१॥ उत्तरा दिगुदीची स्यात

प्राच्येति ॥ प्राथम्ये प्रशन्दोऽत्र । प्राञ्चति प्राप्नोति सू-र्यम् । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा०प०से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इत्यादिना किन् प्रत्ययः। —प्राश्वति रविरसाम् । बाहुलकाद्धिकरणे किन्-इति मुकुटः । तन्न । बाहुलक-स्यागतिकगतित्वात् । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ अह्वो मध्येऽञ्चत्यसाम् । अपाची । 'अप' इत्यव्ययं मध्यार्थे-Sपदिशमितिवत् । अपाश्चित सूर्यम्-इत्युचितम् । कर्तरि कृद्धिधानात् । अवाची-इत्यपपाठ एव । अवपूर्वस्या-श्वतेरघोमुखी भावे वृत्तेः । खामी त्ववशब्दस्य मध्यार्थतामाह ॥ (१) ॥ ॥ प्रति पश्चाद् दिनान्ते अञ्चति सूर्यम् । सूर्यो-ऽस्याम् - इति तु दुष्टम् ॥ (१) ॥ ॥ पूर्वदक्षिणेत्यत्र 'सर्व-नाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' (वा० ५।२।२८)। उद् ऊर्ध्व तरन्त्यत्र। 'तु प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा०प०से०) 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) । ('उत्तरा दिग्विशेषे च स्तुषायाम-र्जुनस च') ॥ ॥ उत् उत्तरमञ्चत्यर्कम् । उत्कान्तं दृष्टि-पथमञ्चित सूर्ये वा । अस्यामिति तु न युक्तम् । 'उद् ईत्' (६।४।१३९) इत्यश्चतेरत ईकारः॥ (१)॥*॥ प्रत्येकं हे हे 'चतस्रणाम्'॥

दिश्यं तु त्रिषु दिग्भवे ।

(दिश्यमिति ॥) दिशि भवं दिश्यम् । 'दिगादिभ्यो यत्' (४।३।५४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिग्भवस्य'॥ इन्द्रो विहाः पितृपतिर्नैर्ऋतो वरुणो मरुत् ॥२॥ क्रुबेर ईशः पतयः पूर्वादीनां दिशां ऋमात्।

(इन्द्र इति ॥) एवं च प्राच्यादीनामैन्द्रीत्यादिनामानि । इन्द्रादीनां प्राचीपतिरित्यादीनि नामानीति भावः ॥ ऐरावतः पुण्डरीको वामनः कुमदोऽञ्जनः ॥३॥ पुष्पदन्तः सार्वभौमः सुप्रतीकश्च दिग्गजाः ।

(ऐरावत इत्यादि॥) पुण्डरीकवर्णयोगात्। अर्शआदच् (५।२।१२७) । ('पुण्डरीकं सिताम्बुजे । सितच्छत्रे भे-षजे च पुण्डरीकोऽमिद्गिगजे ॥ सहकारे गणधरे राजि-

लाही गजन्वरे । कीषकारान्तरे व्याघ्रें) ॥ (१) तंश। खर्वत्वाद्वामनः । ('वामनोऽप्यतिखर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटवृक्षे') ॥ (१) ॥ ॥ कुमुदं रक्तोत्पलं तत्तुत्यवर्णत्वात् । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्ये स्त्री कुम्भिकोषधौ। गम्भार्यो पंसि दिङ्घागे नागे शाखामृगान्तरे । कौ मोदते वा। 'इगुपध-' इति कः। 'मुद् हर्षे' (भ्वा०आ०से०)। -- 'मूलविभुज-' (वा०३।२।५) इति कः-इति मुकुटः। तन्न । अनुपयोगात् ॥ (१) ॥ ॥ अञ्जनवर्णत्वात् अञ्जनः । ('अञ्जनं कजले चाक्तौ सौवीरे च रसाज्जने । पुंसि ज्ये-ष्टादिग्गजयोरञ्जना वानरीभिदि । अञ्जनी लेप्यनायी च') ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पमिव दन्ता यस । ('पुष्पद्नतस्तु द्-ङ्गागभेदे विद्याधरान्तरे') ॥ (१) ॥*॥ सर्वस्यां भूभौ वि-दितः । 'तत्र विदितः' (५।१।४३) इत्यण् । अनुशति-कादिः (७)३।२०) । ('सार्वभौमस्त दिग्गजे चक्रवर्तिनि') ॥ (१) ॥*॥ शोभनाः प्रतीका अवयवा यस्य । 'सप्र-तीको दिगीशेमे, शोमनावयवे त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ दिक्षु विख्याता गजाः । दिगीशा गजा इति वा । 'शाक-पार्थिवादिः' (२।१।६९) ॥ 'इन्द्रादिगजानाम्' एकैकम्॥ करिण्योऽभ्रम्र-कपिला-पिङ्गलानुपमाः ऋमात् ४

ताम्रकर्णी शुभ्रदन्ती चाङ्गना चाञ्जनावती ।

(करिण्य इति ॥) अभ आकाश एव माति । भा माने (अ०प०अ०) । मित्रच्वादित्वात् (उ०१।३७) कुः । न भ्राम्यति । 'भृतृचरि-' (उ०१।७) इत्युः । मन्थरगामिनीत्यर्थ इति वा ॥ (१) ॥ ॥ कपिलपिङ्गल-वर्णत्वात्कपिलापिङ्गले । ('कपिला रेणुकायां च शिंशपा गोविशेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् ॥ नानले वासुदेवे च मुनिभेदे च कुक्करें)। ('पिङ्गलो ना-गभिद्रहचण्डांशुपारिपार्श्वके । निधिभेदे कपावसौ पुंसि स्यात्कपिलेऽन्यवत् ॥ स्त्रियां वेश्याविशेषे च करिण्यां कुमु-द्स च । नाडीभेदे कर्णिकायाम्') ॥ (१) ॥ ॥ श्रेष्ठत्वा-न्नास्त्युपमास्याः । ('अनुपमस्तु भवेदयम् । उपमारहिते-Sनुपमेभ्याम्') ॥ (१) ॥*॥ ताम्रौ कर्णौ यसाः । 'पा-ककर्ण-' (४।१।६४) इत्यादिना ङीष् । 'नासिको-' (४।१।५५) इति वा ॥ (१) ॥ ॥ शुभ्रौ दन्तावसाः। 'नासिकोदरौष्ठ-' (४।१।५५) इति डीष्। ('शुभ्रदन्ती सु-

१-इक्षुविशेषे ॥ २--'अज्ञनः' इत्युत्तरं अज्जनवद्वणींऽस्य । यद्वा-अनक्ति 'अञ्जू न्यत्तयादौ'। ल्यु: 'युट् वा' इत्यिकः पाठः पुस्तकान्तरे ॥

दन्त्यां स्वात्पुष्पदन्तेभयोषिति')। शुभदन्ती इति वा पाठः। शुभौ दन्तावस्याः ॥ (१) ॥ ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०) । युच् (उ० २।७८) । कत्याणान्यङ्गान्यसाः इति वा । 'अङ्गात्कत्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः ॥ (१) ॥ ॥ अञ्जनवर्णत्वादञ्जनमस्त्यसाः । 'मतौ बह्वचः—' (६।३।११९) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ कमेण 'ऐरावतादीनां हस्तिनीनां' एकैकम् ॥

क्रीबाव्ययं त्वपदिशं दिशोर्मध्ये विदिक् स्त्रियाम् ५

(क्कीबेति॥)क्कीबाव्ययमिति कर्मधारयोऽव्ययीभावत्वस्-चनार्थः । 'अव्ययीभावश्र—' (१।१।४१,२।४।१८) इति स्त्राभ्यां क्कीबत्वाव्ययत्वयोविधानात् । तेन 'नाव्ययीभावा-दतोऽम्त्वपश्रम्याः' (२।४।८३) इत्यादिप्रवृत्तिः । 'अप' इति मध्यवाची । शरदादित्वात् (५।४।१०७) टच् । आ-बन्तेन समासे तु टज्नापेक्षितः।—दिशोरिद्मपदिशम्, विभ-चयर्थेऽव्ययीभावः—इति स्वामी । तन्न । संबन्धमात्रस्य वि-भक्तयर्थेत्वेऽपि मध्यस्य तद्र्थत्वाभावात् ॥ (१) ॥॥। दिग्म्यां विनिर्गता । विदिक् शान्ता ॥॥। सैव प्रदिक् । 'यान्यासामन्तराठानि प्रदिशो विदिशश्र ताः' इत्यमर-माठा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अस्यादिकोणस्य'॥

अभ्यन्तरं त्वन्तरालम्

(अभ्यन्तरमिति ॥) अभिगतमन्तरम् ॥ (१) ॥॥॥ अन्तरं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामिन्' (६।३।१३७) इति दीर्घः । आङ्ग्रश्लेषो वा । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मध्यमात्रस्य'॥

चक्रवालं तु मण्डलम्।

(चक्रेति॥) चक्राकारेण वलते । 'वल संवरणे (भ्वा० आ०से०)। अच् (३।१।१३४)। 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) दीर्घः। यद्वा—भावे घिन वालः। चक्रमिव वालो यस। यद्वा—चक्राकारेण वाडते। 'वाड्र आष्ट्राव्ये' (भ्वा० आ०से०)। अच् (३।१।१३४) चक्रवाडम्। डलयोरेक-त्वसरणाचक्रवालम्। ('चक्रवालोऽद्विभेदे साच्चक्रवालं तु मण्डले')॥ (१)॥ ॥॥ मण्डयति। 'मिड भूषायाम्' (चु०प०से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। मण्डं भूषां लाति—इति वा। ('मण्डलं देशविम्वयोः। मुजंगभेदे परिधौ ग्रुनि द्वादशराजके। संघाते कुष्ठभेदे च')॥ (२)॥ ॥। द्वे 'मण्डलाकारेण परिणतसमूहस्य'॥

अभ्रं मेघो वारिवाहः स्तनियत्नुर्वछाहकः ॥६॥ धाराधरो जलधरस्तिडित्वान्वारिदोऽम्बुधृत् । घन-जीमूत-मुदिर-जलमुग्धृमयोनयः ॥ ७॥

(अभ्रमित्यादि ॥) अपो बिभर्ति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कै: । अम्रति । 'अम्र गतौ' (भ्वा०प०से०)। अच् (३।१।१३४) । न भ्रश्यन्त्यापो यसात् । 'भ्रंशु अधः-पतने'। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति वा । 'अभ्रं मेघे च गगने धातुभेदे च काञ्चने' ॥(१) ॥ शा मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा०प०से०) । अच् (३। १।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'मेघो मुस्ताजलद्योः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ वारि वहति । 'क-र्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ श। स्तनयति । 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु०उ०से०) चुरादावदन्तः । 'स्तनिहृषि—' (उ० ३।२९) इतीत्तुच् । 'अयामन्ता-' (६।४।५५) इति णेरय् ॥ (४) ॥ ॥ वारिवाहकः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। बलाकाभिर्हायते गम्यते। 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ०अ०) । कर्मणि कुन् (उ० २।३७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। बलेन हीयते आहायते वा । कुन् (उ०२। ३७) । ('बलाहको गिरौ मेघे दैत्यनागप्रभेदयोः') ॥ (५) ॥ ॥ धाराणां जलस च धरः । 'धाराधरोऽसि-मेघयोः' ॥ (६) ॥ ॥ (जलधरस्तोयधरादीनामप्युपलक्ष-णम् । 'तोयधरो मुस्तासुनिषण्णौषधीघने') ॥ (७) ॥*॥ तिबतः सन्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२। १०) इति वत्वम् ॥ (८) ॥ ॥ वारि ददाति । आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः। (जलद्तोयदादीनामप्युपल-क्षणम्। 'जलदो मुलाके मेघे'। 'तोयदो मुलाके मेघे पुमानाज्ये नपुंसकम्') ॥ (९) ॥ ॥ अम्बु विभर्ति । किप् (३।२।७६) ॥ (१०) ॥*॥ हन्यते वायुना । 'मूर्तौ घनः'(२।२।७७) इत्यप् कुत्वं च। ('घनं स्थात्कांस्यताला-दिवाद्यमध्यमनृत्ययोः । ना मुस्ताब्दीघदार्ळोषु विस्तारे लो-हमुद्गरे। त्रिषु सान्द्रे हढें) ॥ (११) ॥*॥ जीवनं जलं मूतं बद्धमनेन । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा०आ०से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२,३।४।७०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)।

१ — के अन्भ्रं वकारविदिति वैयाकरणाः — इति मुकुटः ॥ २ — इति पौराणिकाः । तदुक्तम् । 'न भ्रदयन्ति यतस्तेभ्यो जलान्यभाणि तान्यतः' इतीति स्वामिमुकुटौ । अत एव वकाररिह-तत्वेन 'समयावनौधनमदभ्रमराणि' इवि षष्ठे माघे यमिकतम् — इति मुकुटः ॥

ज्यानं जीः । 'ज्या वयोहानों' (क्या० प० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप्। जिया वयोहान्या मूतो
बद्ध इति वा। ('जीमूतो वासनेऽम्बुदे। घोषकेऽद्रौ भृतिकरें') ॥ (१२) ॥*॥ मोदन्तेऽनेन । 'मुद हुषें' । (भ्या०
आ० से०) । 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच्।
'मुद्रिः कामुके मेघे' ॥ (१३) ॥*॥ जलं मुखति ।
'मुच्ल मोक्षणे' (तु०उ०अ०) । किप् (३।२।७६) ॥ (१४)
॥*॥ धूमो योनिरस्य ॥ (१५) ॥*॥ यद्यपि शब्दाणेवे
'मेघास्तु त्रिविधास्तत्र विद्वा धूमयोनयः । निःश्वासजास्तु
जीमूतास्ते ज्ञेया जीवरूपिणः। यज्ञजास्तु घना घोराः पुष्करावर्तकाद्यः' इति विशेषपरत्वमुक्तम् । तथाप्यन्यत्रापि वृतिर्न विरुद्धा ॥ पश्चद्श 'मेघस्य'॥

कादम्बिनी मेघमाला

काद्म्बिनीति ॥ कादम्बाः कलहंसा बलाकावन्मेघम-नुधावन्ति । ते सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) यत्तु ज्यो-रस्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अणि ङीप् (४।१।१५) इति मुकुटः । तन्न । एवं हि 'कादम्बी' इति प्रयोगप्रसक्तेः। कद्म्बस्य विकासः=काद्म्बोऽस्त्यसाः कार्यत्वेनेति वा ॥ (१) ॥*॥ मेघानां माला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेघपङ्केः'॥

त्रिषु मेघभवेऽभ्रियम्।

(त्रिष्विति ॥) अभे भवम् । 'समुद्राश्रादः' (१।१। ११८) । छान्द्सत्वं प्रायिकम् । स्त्रियामश्रिया ॥ (१)॥॥ एकम् 'मेघभवस्य' ॥

स्तनितं गर्जितं मेघनिघोंषो रसितादि च ॥८॥

(स्तनितिमिति॥) 'स्तनगदी देवशब्दे' (चु० उ० से०)। 'गर्ज शब्दे' (भ्वा०, चु० प० से०)। 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'एम्यो मावे क्तः (३।३।११४)॥*॥ मेघस निर्धोषः ॥ (३)॥*॥ आदिना ध्वनित-हाद-रासादयः ॥ चत्वारि 'मेघध्वनेः'॥

र्ज्ञंषा शतहदाहादिन्यैरावत्यः क्षणप्रभा । तडित्सौदामनीविद्यच ब्रह्मचप्रला अपि ॥ ९॥

दांपिति ॥ भयंकरत्वाच्छं सुखं पिनित क्षित्रोहनुप्-' (३।२।३)इति कः । टाप् (४।१।४)॥ (१)॥॥॥ शतं हादा अव्यक्ताः शन्दा यस्याः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९)हस्वः। शतं हृदा अर्चीष, अगाधजलाशया वा। सन्त्यस्या इति वा

अच् ।५।२।१२७) । ('शतहृदा स्त्रियां वज्रे सौदामिन्यां च कीर्तिता') ॥ (२) ॥ ॥ हादते । आवश्यके णिनिः (३।२।७८) । ह्वादोऽस्ति यसा वा । इनिः (५।२।११५)। 'हादिनी वज्रतिहतोः'॥ (३) ॥ ॥ इरा आपः सन्त्य-स=इरावान् मेघः । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ऐरावतेनैकदिक् । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इ-त्यण्-इति वा ॥ (४) ॥*॥ क्षणं प्रभास्याः ॥ (५) ॥*॥ ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प०से०) । 'ताडेणिछुक्च' (उ० १।९८) इतीतिः । डलयोरेकत्वात् 'तलित्' अपि । 'दूरेचित्सं तलिदिवातिरोचसे' इति मन्नः॥ (६) ॥*॥ 'श्वेतद्विपः सुदामा' इति त्रिकाण्डरोषे ऐरावतपर्यायौ । 'तेनैकदिक्' (४।३।११२) इत्यण्। 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावाद्दिलोपालोपौ न भवतः । 'सुदाम्नादिणा-' इति वा । 'सुदामा तु पुमान्वारिधरपर्वतमेदयोः' । सुदाम्नि मेघे भवा वा। 'सौदामिनी' इत्यपपाठः । 'सौदामन्यप्स-रोभेदे तिडत्तद्भेदयोः स्त्रियाम्'॥ (७)॥ ॥ विशेषेण चौ-तते। 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'भ्राजभास-' (३। २।१७७) इति किप्। ('विद्युत्तिडिति संध्यायां स्त्रियां त्रिषु तु निष्प्रभे') ॥ (८) ॥*॥ 'चञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। चर्च लाति । कः (३।२।३) । 'च-भ्वला त तडिहाइम्यो**श्चश्चलश्च**पलेऽनिले' ॥ (९) ॥*॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) 'चुपेरचो-पधायाः' (उ० १।१११) इति कलच् । 'चपला कमला-विद्युं अलीपिपलीषु च । नपुंसकं तु शीवे साद्वाच्यवत-रले चलें ॥ (१०) ॥*॥ दश 'विद्युतः' ॥

स्फूर्जथुर्वज्रनिर्घोषे

(स्फूर्जथुरिति ॥) स्फूर्जनं स्फूर्जथुँः । 'दुओस्फूर्जा व-ज्रनिर्घोषे' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥*॥ वज्रनिर्घोषोऽशनिशब्दः । 'वज्रनिष्पेषे' इति पाठे 'पिष्ट संचूर्णने' (रु० प० अ०) घञ् (३।३।१८)। 'इदुदुपधस्य—' (८।३।४१) इति षः । निष्पेषशब्द्सदुत्थ-

१—बहुवीहिणैव रूपसिद्धी मत्वर्थीयप्रत्ययकरणस्य निष्प्रयो-जनता १ —तथाच हरिप्रबोधे 'खेऽम्रं जगाम काधनसरसम-जनता । प्राप्त प्रति हि सरजसं सरसमसौ-सौदाम नीलता धामास्तम् । प्राप्त प्रमिकतम् इति मुकुटः । ३—केचित्त (रफूर्जथुः) इति दीर्घ नेच्छन्ति । तेषां 'सिपि धातो रुवां' (८।२।७४) इत्यतो 'हलि च' (८।२।७७) बाग्रहणानुकृत्तौ व्यवस्थितविभाषाविज्ञानान्न भवतीति मैत्रेयः-इति मुकुटः ।

१—'श्राम्बा' इति प्राच्याः शम्वयति नायनं तेजः-इति व्या. स्यन्-इति स्वामी ॥

शन्दपरः । संघट्टमात्रपरः-इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे. 'वज्रध्वनेः'॥

मेघज्योतिरिरंमदः।

(मेघेति ॥) अन्योन्यस संघटेन मेघान्निःसृत्य वृक्षादौ ज्योतिः पतित स इरंमदः । इरया जलेन माचित दीप्यते । अविन्धनत्वात् । 'उग्रंपरयेरंमद—'(३।२।३७)इति साधुः । मेघेत्युपलक्षणम् । तेन बाडवोऽपि । अत एव 'मे-घाश्यादिरिरंमदः' इति शब्दार्णवः ॥ द्वे 'वजाग्नेः' ॥

इन्द्रायुधं शक्रधतुः

(इन्द्रेति॥) इन्द्रसायुधम् ॥ (१) ॥*॥ शकस धनुः॥ (२)॥*॥ द्वे 'इन्द्रधनुषः'॥

तदेव ऋजु रोहितम् ॥१०॥

(तदिति ॥) तदिन्द्रधनुरुत्पातादिना ऋजु अवकं सद्रो-हितं सात् । 'रहे रश्च छो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् । 'रोहितं रुधिरे ³धीरऋजुशकशरासने । रोहितो मीनमृग-योर्भेदे रोहितकहुमे' इति विश्वः । यद्वा—रोहणं रोहः सं-जातोऽस्थेति । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋजोरिन्द्रधनुषः'॥

रष्टिर्वर्षम्

वृष्टिरिति॥) वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (स्वा० प० से०)। 'श्रियां क्तिन्' (३।३।९४)॥ (१) ॥ ॥ । 'अन्विधौ भयादीनामुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यचि वर्षम् । ल्युटि (३।३।११५) वर्षणमि । नचाचा ('नपुंसके क्ता-दिनिवृत्त्यर्थम्' इति (३।३।५६) भाष्योक्तया क्तस्येव) ल्युटो बाधः। 'वृषभो वर्षणात्' (परपशायाम्) इति भाष्यप्रयोगात्। 'अथ वृष्टिर्वर्षमश्ची केचिदिच्छन्ति वर्षणम्' इति शब्दार्णवः। 'वर्षस्तु समाद्वीपांशवृष्टिषु। वर्षवैरेऽपि वर्षास्तु पावृषि' इति हैमः॥ द्वे 'बृष्टेः'॥

तद्विघाते वग्राहावग्रहौ समौ।

(तद्विघात इति ॥) तस्या वृष्टेर्विघाते द्वौ । 'अवे प्रहो वर्षप्रतिबन्धे' (३।३।५१) इति अवपूर्वाद्गृहेर्वा घन् ॥ (१) ॥*॥ 'प्रहवृद्दनिश्चिगमश्च' (३।३।५८) इत्यप् अवग्रहः । ('अवग्रद्धम् ज्ञापेटे मजालिके । प्रतिबन्धे वृष्टिरोधे') । ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृष्टिविघातस्य' ॥

धारासंपात आसारः

(धारेति ॥) धाराणां संपातः संभूय पतनम् । पते-भीवे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) । आसरणम् घञ् (३।३।१८) । 'आसारः सात्प्र-सरणे वेगवर्षे सुहद्वहे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महानृष्टेः' ॥

शीकरोऽम्बुकणाः सताः ॥ ११॥

(शीकर इति ॥) सृता वायुना इतस्ततः प्रेरिता अम्बुक-णाः शीकराः तालव्यादिः । 'शम्बशीकरपांशवः' इति ताल-व्यप्रकरणे ऊष्मविवेकात् । 'शीकृ सेचने' (भ्वा०आ०से०)। 'ऋच्छेररन्' (उ० २।१२१) इति बाहुलकादरन् । ('शी-करं सरले वातसृताम्बुकणयोः पुमान्') ॥॥। (सीकरः) 'दन्त्यादिरयम्' इति धनपालादयः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'वातप्रक्षिप्तजलकणस्य'॥

वर्षीपलस्तु करका

(वर्षोपल इति ॥) कृणोति । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वृन्' (उ० ५।३५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।४५) इत्वाभावः । पुंस्यि । 'वर्षोपलस्तु करका करकोऽपि च दृश्यते' । ('करकस्तु पुमान्पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । दृशोर्मेघोपले न स्त्री करके च कमण्डलें') ॥ एकं 'वर्षोपलस्य' ॥

मेघळनेऽहि दुर्दिनस्।

(मेघेति ॥) मेघच्छन्ने मेघान्धकारिते । अह्वीति रात्रे-रप्युपलक्षणम् । रात्रावि दुर्दिनम् । 'दुर्दिनं जलद्ध्वा-न्तम्' इति रत्नकोषः । दुर्निन्दितं दिनम् । 'बार्दलं दुर्दिने मेघे' इति । एकम् 'मेघान्धकारितस्य'॥

अन्तर्भा व्यवधा पुंसि त्वन्तर्धिरपवारणम् ॥१२॥ अपिधान-तिरोधान-पिधानाच्छादनानि च ।

(अन्तर्धेति ॥) अन्तर्धानम् । व्यवधानम् । द्वधावः (ज् ० ० ००) अन्तःशब्दस्याङ्किविश्विणत्वेषूपसर्गत्वात् (वा० १।४।६५) 'आत्रश्चेपसर्गे' (१।३।१०६) इत्यङ् ॥ ॥(१)॥ 'उपसर्गे घोः—' (२।३।९२) इति किप्र-त्ययेऽन्तर्षिः ॥३॥ ॥॥ 'वृञ् आच्छादने' (जु० ०० से०) चुरादिण्यन्ताद्भावे त्युद् (१।३।११५)॥ (४)॥॥॥ 'वष्टि मागुरिः—' इति वाछोपः ॥ (५)॥ (७)॥॥॥ 'तिरोऽन्तर्थों' (१।४।७१) इति गतित्वे 'कुगति—'(२।२। १८) इति समासः ॥ (६)॥॥॥ 'छद् अपवारणे'

१ — कड्कुमे ॥ २ — 'वर्षवरः षण्ढः' इत्यनेकार्थकैवरवाक-रकौमुदी ॥

(चु०उ०से०)। ण्यन्ताह्युद् (३।३।११५) ॥*॥ अण्यन्ता-ह्युटि तु छदनम् । यत्तु छदनमिति 'छादेघें' (६।४।८९) योगविभागाद् ह्रस्वत्वम्–इति सुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । उक्तरीत्या प्रयोगद्वयनिर्वाहे योगविभागस्य निष्प्रयोजनत्वात् ॥ (८)॥*॥ अष्टौ 'अन्तर्धानस्य'॥

हिमांशुश्रन्द्रमाश्रन्द्र इन्दुः कुमुद्रवान्धवः ॥ १३॥ विधुः सुघांशुः शुभ्रांशुरोषधीशो निशापतिः। अञ्जो जैवातृकः सोमो ग्लौर्मृगाङ्कः कलानिधिः द्विजराजः शश्रधरो नक्षत्रेशः क्षपाकरः।

(हिमांशुरित्यादि॥) हिमा अंशवो यस ॥ (१)॥*॥ चन्द्रं कर्पूरं साहरयेन माति तुलयति । 'चन्द्रे मो डिच' (उ० ४।२२८) इत्यसुन् । चन्द्रमाह्नादं मिमीते निर्मिमीते इति वा । बाहुलकात्केवलाद्प्यसिः 'मिमीते आनन्द्म्' इति माः=चन्द्रः । 'मास्शब्दः केवलोऽपीह संमतो बहु-दृश्वनाम्'-इत्युत्पलिनी । ('माश्चन्द्रमासयोः प्रमान्') कालं मिमीते । माश्रासौ चन्द्रश्र=चन्द्रमा:-इति वा । राजद-न्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥ ॥ चन्द्ति । 'चदि आ-ह्याद्ने' (भ्वा०प०से०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चद्रोऽम्बुकाम्ययोः । स्वर्णे सुधांशौ कर्पूरे कीन्पित्ये मेर्चेकेऽपि च' इति हैमः ॥ ।। अचि (३।३।१३४) रेफ-शून्योऽपि । 'हिमांशुश्रनद्रमाश्रनद्रः शशी चन्दो हिम-द्युतिः' इति शब्दार्णवात् ॥ (३) ॥ ॥ उनित । 'उन्दी क्केदने' (रु०प०से०) 'उन्नेरिचादेः' (उ०१।१२) इत्यः। यत् स्वामिमुकुटौ-उन्दते, उन्दति-इत्याहतुः । तचिन्त्यम्। उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (४) ॥ ॥ कुमुदानां बान्धवः ॥ (५) ॥*॥ विशेषेण धयन्त्येनं सुराः (धेद् पाने । बाहुल-कात्कुः (उ० १।२२) । 'विधः शशाङ्के कर्पूरे ह्वीकेशे च राक्षसे' इति विश्वः ॥ (६) ॥ ॥ सुधायुक्ता अंशवो यस ॥ (७) ॥*॥ शुभ्रा अंशवो यस ॥ (८) ॥*॥ ओ-षधीनामीशः ॥ (९) ॥ ।। निशायाः पतिः॥ (१०) ॥ ॥ अद्भवो जातः । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः। 'अब्जोऽस्री शङ्खे ना निचुले धन्वन्तरौ च हिमिक-रणे क्लीबं पद्में' इति विर्थं: ॥ (११) ॥*॥ जीवयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'जीवेः' इत्यनवृत्तौ 'आतकन् वृद्धिश्च'

१ — ओषधीविशेषे। २ — मयूरिपच्छस्थरेखात्रये। — ३ स्वा-मिग्रन्थे तु नुनत्तीति पाठ एव दृहयते।। ४ — मेदिन्यामेवैता-दृशः पाठो दृश्यते। विश्वकोषे तु नोपलभ्यते॥ (उ० १।७९) इति साधुः । 'जैवातृकः पुमान् सोमे कृष-कायुष्मतोस्त्रिष् ॥ (१२) ॥ ॥ अमृतं सूते-सोमः । 'अ-र्तिस्त्रस्य (उ० १।१४०) इत्यादिना मन् । 'सोमस्त्रोष-धीतद्रसेन्दुषु । दिव्यौषध्यां घनसारे समीरे पितृदैवते ॥ व-सुप्रमेदे सिलले वानरे किंनरेश्वरे' इति हैमः ॥ सोमा नकारान्तोऽपि । 'नामन्सीमन्सोमन्-' इत्यादिना दशपाद्यां निपातनात् । यत् मुकुटेनोक्तम् स्यते जायते 'नवो नवो भवति जायमानः' ईति श्रुतेः' सूयते यज्ञाङ्गस्थानं वा क-रोति, सूतेऽमृतं वा सोम इति 'षुञ् अभिषवे' । 'षू प्रेरणे' वा-इति । तन्न । सूयतेः सकर्मकत्वेन जायते इति प्रतिप-दासंभवात् । श्रृत्युपन्यासोऽप्यसंबद्धः । जायमान इति ज-नेरकर्मकस्य ग्रहणात् । एतेनैव स्वाम्युक्तिरपि प्रत्युक्ता । सु-यत इत्यस यज्ञाङ्गस्थानं वा करोतिं-इत्यर्थकथनमप्यसंग-तम् । प्राणिगर्भविमो चनार्थकस्य तद्संभवात् । सुनोतेः सु-वतेश्रोपन्यासः पूर्वान्वयी स्वतन्त्रो वा । नाद्यः । पूडा वि-गृह्य तदुपन्यासस्यासंगतत्वात् । द्वितीयेऽपि 'अर्तिस्तु-' इति हस्वस ग्रहणे सुवतेरुपन्यासोऽसंगतः । दीर्घग्रहणे सुनोतेरु-पन्यासोऽसंगतः ॥ (१३) ॥*॥ ग्लायति । 'ग्लै हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २।६४) ॥ (१४) ॥*॥ मृगोऽङ्कोऽस्य (१५) ॥*॥ कला निधी-यन्तेऽत्र । इधाञः 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः॥ (१६)॥ ॥ द्विजानां राजा। 'राजा-' (५।४।९१) इति टच् । 'द्विजराजः शशधरे सुपर्णेऽनन्तभोगिनि' इति विश्वः ॥ (१७) ॥*॥ शशस्य धरः ॥ (१८) ॥*॥ न-क्षत्राणामीशः ॥ (१९) ॥*॥ क्षपां करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२०) ॥ श विंशतिः 'चन्द्रस्य'॥ कला त पोडशो भागो

(कलेति ॥) चन्द्रस्य षोडशो भागः । कलयति । 'कल संख्याने' (चु०उ०से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । कल्यते वा। 'पुंसि-'(३।३।११८) इति घः । ('कलं त्वजीर्णरेतसोः । अव्यक्तमधुरध्वाने) कला साँदंशशिल्पयोः । (कलने मूलरेवृद्धौ षोडशांशे विधोरिप') इति हैमः ॥ एकम् 'चन्द्र-षोडशांशस्य' ॥

विम्बोऽस्त्री मण्डलं त्रिषु ॥ १५॥

(विम्ब इति ॥) वेति शोभते । 'वी गतौ' (अ०प०से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति बन्नुमागमहस्वत्वानि । 'विम्बं तु प्रतिबिम्बे स्थान्मण्डले बिम्बिकाफले' इति

१—हैमेऽपि 'स्यात्कालशिलपयोः' इत्येव दृश्यते ॥

(पवर्गमध्ये) हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्डयति, मण्ड्यते, वा । भिडि भूषायाम्' (चु०प०से०) । वृषादित्वात् (उ० १। १०६) करुच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । मण्डली । भ्यान्मण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्वे च कदम्बके च । कुष्ठप्रभेदेऽप्युपसूर्यकेऽपि मुजंगभेदे छुनि मण्डलः स्यात्' इति विश्वः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रविचन्द्रमण्डलस्य'॥ भित्तं शकलखण्डे वा पुंस्यर्थः

(भिक्तमिति॥) भिद्यते सा। 'भित्तं शकलम्' (८।२। ५९) इति निपातितम्॥ (१) ॥*॥ शकोति, शक्यते वा। 'शक्कृ शक्तौ' (स्वा॰ प० अ०)। 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।११२) इति कलच्। 'शकलं त्वचि खण्डे च रागवस्तुनि बल्कले' इति विश्वः॥ (२) ॥*॥ 'खडि भेदने' (चु॰प०से०)। खण्ड्यते। कर्मणि घम् (३।३।१९)।—भावे घम् (३।३।१८) इति मुकुटोक्तिरसंगता। खण्डनिक्रयाया एव प्रहणप्रसङ्गात्। खण्ड्यमानसाप्रहणप्रसङ्गात्। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति वा। 'खण्डोऽर्घ ऐक्षवे। मणिदोषे च' इति हैमः। ('खण्डोऽस्त्री शकले नेक्षुविकारमणिदोषयोः। खण्डः पानान्तरे भेदे')। वा पुंसि–इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते॥ (३) ॥*॥ 'ऋषु वृद्धौ' (स्वा० प०से०)। ऋशोत्यनेन। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम्। विशेष्यनिष्ठः॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खण्डमात्रस्य'॥

अर्ध समें ऽशके।

(अर्धमिति ॥) समप्रविभागेऽर्धशन्दः ह्रीबमेव ॥ (१) ॥*॥तुल्यस्य खण्डद्वयस्य मध्ये 'एकखण्डस्य' एकम् ॥ चन्द्रिका कौमुदी ज्योतस्त्रा

(चिन्द्रिकेति ॥) चन्द्रोऽस्त्यसाः । ठन् (५।२।११५) ।
—चन्द्रं कायति वा-इति मुकुटः । तन्न । इत्वाभावप्रसङ्गात् । चन्द्रयति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति
ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) इति वा । 'चन्द्रिका चनिद्रमा चार्ची' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ कुमुदानामियम् । 'तसेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । ('कौमुदः
स्थात्कार्तिकके चन्द्रिकायां तु कौमुदी') ॥ (२) ॥॥॥
ज्योतिरस्त्यसाम् । 'ज्योत्स्ना तमिस्ना—' (५।२।११४)
इति निपात्यते । 'ज्योत्स्ना चन्द्रातपेऽपि स्थाज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि रमृता' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'ज्योत्स्नायाः' ॥

पसादस्तु पसन्नता ॥ १६ ॥ (प्रसाद इति ॥) 'षद्व विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । भावे घञ् (२।२।१८) । 'प्रसादोऽनुप्रहस्वास्थ्य-प्रसत्तिषु । काव्यगुणे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीद्ति स्म । 'गत्यर्थ—' (२।४।७२) इति क्तः । प्रसन्नस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वयं 'नैर्मल्यस्य' ॥

कलङ्काङ्कौ लाञ्छनं च चिह्नं लक्ष्म च लक्षणम्।

(कलङ्केति॥) कं ब्रह्माणं लङ्कयति हीनतां गमयति, ज्ञापयति, वा । 'लकि गतौं' (चुरादिः) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१)। ('कलङ्कोऽङ्कोऽपवादे च कालायसमलेऽपि च')॥ (१) ॥ ॥ अङ्कचतेऽनेन । 'अिक लक्षणे' (भ्वा०प०से०)। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन्। ('अङ्को भूषारूपकल-क्ष्मसु) चित्राजौ नाटकाद्यंशे स्थाने कोडेऽन्तिकागसोः') ॥ (२) ॥ ॥ 'लच्छ, लाच्छि, लक्षणे' (भ्वा०प०से)। लाञ्छयतेऽनेन । ल्युद (३।३।११५) । 'लाञ्छनं ल-क्ष्मसंज्ञ्योः' इति हैमः ॥॥। लच्छ्यतेऽनेन इति विग्रहे ल्युटि 'लच्छनम्' अपि ज्ञेयम्॥ (३)॥ ॥ चाह्यति, चह्यतेऽनेन वा । 'चह परिकल्कने' (म्वा०प०से०) । बाहुलकान्नक् । उपधाया इत्वं च । 'चिह्नं लक्ष्मपताकयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ लक्षयति । 'लक्ष दर्शनाङ्क-नयोः' (चु०प०से०) मनिन् (३।३।७५)। ('लक्ष्म प्र-धानचिह्नयोः') ॥ (५) ॥*॥ ल्युटि लक्षणम् । 'लक्षेरद च' (उ० १।७) इति नः । (लक्ष्मणं नाम्नि चिह्ने च सा-रसां **लक्षणा** कचित्') ॥॥॥ 'मुड्वा' (उ०३।७) इति ल-क्ष्मणमपि । 'ज्योतिष्मत्यां च सारसां स्त्री, क्षीबे नामचि-ह्रयोः । साद्यक्षे लक्ष्मणः पुंसि सौमित्रौ, श्रीमति त्रिष् इति रमसात्। लक्ष्मीवति तु पामादित्वात् (५।२।१००) नः। 'लक्ष्म्या अच्च' इति गणसूत्रेणात्वं बोध्यम्॥ (६) ॥ ॥ षद् 'चिह्नस्य'॥

सुषमा परमा शोभा

(सुषमेति॥)शोभनं समं सर्वमनया। 'सुविनिर्दुर्भ्यः सु-पिस्तिसमाः (८।३।८८) इति षत्वम् । एतेन सुषामादित्वात् (८।३।९८) षत्वम्—इति स्वाम्युक्तिः परास्ता । उक्तरीत्या निर्वाहे सुषामादित्वकल्पनस्य निर्वीजत्वात्। ('सुषमं रुचिरे समे । सुषमा तु स्वात्परमशोभायां कालभिद्यपि')॥ (१) ॥*॥ 'उत्कृष्टशोभायाः' एकम्॥

शोभा कान्तिर्द्धतिश्छविः ॥१७॥

(शोभेति॥) शोमयति। 'शुम शुम्म शोमायाम्' (तु० प०से०)। पचाद्यच् (१।१।१३६)। यतु सुकुटेनोक्तम्— शोभतेऽनया । 'शुम शुम्म शोमार्थी' इति निर्देशात्

'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकार:-इति । तन्न । अर्थ-निर्देशस्यानार्षत्वात् । यद्पि--'गुरोश्च हलः' इति चका-राद्प्रत्ययः इति तु वयम्-इति । तद्पि न । आकरे तथा-नुकेः। उक्तरीत्या निर्वाहाच। ('शोभा कान्तीच्छयोर्मता') ॥ शा शुम्भयतीति श्रम्भापि बोध्या ॥ (१) ॥ ॥ काम्यते। क्तिन् (३।३।९४)। 'अनुनासिकस-' (६।४।१५) इति दीर्घ:-इति सुकुटेनोक्तम्। तन्न। 'काम्यते' ईति विगृहीतत्वा-त्तत्रान्तरङ्गत्वाण्णिङ्निमित्तवृद्धैः संभवात् । 'आयाद्यः -' (३।१।३१) इति णिङमावे वा बोध्यम् । ('कान्तिः शो-भेच्छयोः स्त्रियाम्')॥ (२) ॥ ॥ 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । द्योततेऽनया ।—'इग्रपधात्कः' इति-मु-कुटः । तम्न । 'इगुपधात्किद्' (उ० ४।१२०) इत्यनेन इ-न्विधानात्तस्य कित्वातिदेशात्। ('द्युतिस्तु शोभादीधित्योः') ॥ शा डीषि (ग० ४।१।४५) द्युती च चूयते वा। 'द्यु अभिगमने' क्तिन् ॥ शा क्तिनि (३।३।९४) द्याक्तः॥ (३) ॥*॥ छचति । छिनत्त्यसारमिति वा । 'छो छेदने' (दि० प० अ०)। 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०)। 'कृविघृष्विच्छवि-'(उ०४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः। ('छविस्त रुचिशोभयोः') ॥ (४) ॥ ॥ ऐषु भावे वा प्र-त्ययाः । शोभेत्यत्र 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः द्युतिरित्यत्र 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इति दिक् ॥ चत्वारि 'शोभायाः' ॥

अवश्यायस्तु नीहारस्तुषारस्तुहिनं हिमम्। प्रालेयं महिका च

(अवश्याय इति॥) अवश्यायते शैल्यमापाद्यते । 'श्यें क् गतौ' (भ्वा०आ०अ०) । 'श्याद्वचध—' (१।११४१) इति णः । ('अवश्यायो हिमे दपें')॥ (१)॥॥। निह्वियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (१।३।१९) । 'उ-पसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । यत्तु—'अ-ध्यायन्याय—' (३।३।१२२) इत्यत्र चकाराद्वञ्—इति मुकु-टेनोक्तम् । तन्न । 'अकर्तरि च—' (१।३।१९) इति घञः सिद्धत्वात्॥ (२)॥॥॥ तोषयति । तुषेः (दि० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थात् 'कमेः कित्' इत्यतुष्टत्तौ 'तुषाराद्यश्च' (उ०२।१२९) इत्यारन् किच्च । ('तुषारो हिमदेशयोः । शीकरे हिमभेदे च')॥ (३)॥॥॥ तोहति । 'तुहिर् दुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०)। 'वेषितुह्योर्हस्वश्च' (उ०२।५२) इतीनन् ॥ (४) ॥ ॥ हन्ति 'हन्ते हिं च' (उ० १।१४७) इति मक् । हिनोति वर्धते । 'हि गतौ बृद्धौ च' (स्वा०प० अ०) । मन् (उ० १।१४१। बाहुलकेन) इति वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः सान्नपुंस-कम् । शीतले वाच्यलिङ्गं स्थात्' ॥ (५) ॥ ॥ प्रलीयन्ते पदार्था अत्रेति हिमादिः प्रलयः । तत आगतम् । अण् (४।३।७४) 'केकय—' (७।३।२) इत्यादिना यादेरियः ॥ (६) ॥ ॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः—' (उ० २।३२) ॥ ॥ 'मिहिका' इति पाठे 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (७) ॥ ॥ धूमिका धूममहिषी च बोध्या ॥ सप्त 'हिमस्य' ॥

अथ हिमानी हिमसंहतिः ॥१८॥

(अथेति ॥) हिमानां संहतिः॥ (२)॥ ॥ महद्धि-मम्। 'हिमारण्ययोर्महत्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषा-नुकौ॥ (१)॥ ॥ हे 'हिमसमूहस्य'॥

शीतं ग्रणे

शीतिमिति ॥ गुणे स्पर्शविशेषे शीतम् । 'शीतं हिम-गुणे क्वीबं शीतलालसयोखिषु । वानीरे बहुवारे ना'। 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । सावे क्त (३।३।११४) । 'द्र-वमूर्तिस्पर्शयोः श्यः' (६।१।४५) इति संप्रसारणम् । 'श्यो-ऽस्पर्शे' (८।२।४७) इति पर्युदासान्न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥॥ एकं 'शीतगुणस्य'॥

तद्वदर्थाः सुषीमः शिशिरो जडः। तुषारः शीतलः शीतो हिमः सप्तान्यलिङ्गकाः १९

(तद्वदिति ॥) सुषीमादयः सप्त तु तद्वाञ्शीतगुणवानथीं येषां ते तद्वदर्थाः । ते च अन्यिलङ्गका विशेष्यलङ्गाः । सुष्ठु सीमा मर्यादा यस्य । 'सुषामादिषु च' (८।३।९८) इति षत्वम् । स्वामी तु—'सुष्ठु स्थायते' इति विगृह्य (सु-शामः) तालव्यमध्यमाह । तत्र बाहुलकान्मक् संप्रसारणं च । सुकुटस्तु—'तद्युक्तम् । 'सुषीमश्र सुषेणश्र सुषिधः सर्षपोऽपि च' इति दन्त्यमूर्धन्य उष्मविवेकाद्' इत्याह । ('सुषीमः शीतले चारौ त्रिषु, ना पन्नगान्तरे') ॥ (१) ॥॥। 'शश्च सुतगतौ' (स्वा०प०से) । 'अजिरशिशर्न' (उ० १।५३) इति किरच्, उपधाया इत्वं च निपात्यते । 'शश्चल्छशाङ्कशिशिराण्यपि श्किशिन्वसालव्यशद्वयसुताः किरान्तः' इति शभेदः । ('शिशिरारो ना हिमे न

१—'इति तेन' इत्यपि पाठः ॥ २—दिगन्तः पाठः कुत्र नास्त्यपि ॥

स्नी ऋतुमेदे जडे त्रिषु') ॥ (२) ॥*॥ जलति घनीमवति । 'जल घातने' (भ्वा०प०से) । अच् (२।१।१३४) । ड-लयोरेकत्वसरणात् 'जडः' । ('जडो मूर्खे हिमाघाते जडा साच्छूकशिम्बिका') ॥ (२) ॥*॥ शीतं गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । शीतं लाति । कः (२। २।३) वा । ('शीतलं पुष्पकाशीशे शैलजे मलयोद्भवे । पुमानासनपण्यी स्वाच्छिशिरे वाच्यलिङ्गकम्') ॥ (५) ॥*॥ अर्शआद्यचि (५।२।१२७) शीतः ॥ (६) ॥*॥ सप्त 'शीतलद्भव्यस्य'॥

भ्रुव औत्तानपादिः स्याद्

भुव इति ॥ ध्रुवति स्थिरो भवति । 'ध्रु गतिस्थैर्ययोः' (तु०प०अ०) । अच् (३।१।१३४) । कुटादित्वात् (१। २।१) कित्वम् । यत्तु मुकुटेन—(उकारान्तधातुमुपन्यस्) इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः—इत्युक्तम् । तद्रभसात् । वकारान्तधातौ वा तद्बोध्यम् । 'ध्रुवः शङ्के हरे विष्णौ वटे चोत्तानपाद्जे । वसुयोगिमदोः पुंसि ध्रुवं खेऽजसतक्योः । स्त्री मूर्वाब्योः शालपण्यी गीतिसुग्मेदयोस्त्रिषु । स्थिरे नित्ये निश्चितं च ध्रुवं क्षीवं प्रकीर्तितम्' ॥ (१) ॥॥॥ उत्तानपादस्यपत्यम् । 'अत इन्' (४।१।९५) मुकुटस्तु—ऋषित्वात् 'ऋष्यन्यक-' (४।१।११४) इत्यणि प्राप्ते बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इन्-इत्याह । तन्न । उत्तानपादस्य ऋषित्वे मानामावात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'भ्रुवस्य'॥

अगस्त्यः कुम्भसंभवः।

मैत्रावरुणिः

(अगस्त्य इति ॥) अगं विन्ध्यं स्त्यायित स्तक्कोति । आतोऽनुपसर्गे कः' (३।२।३) । 'अगस्त्यः स्वात्कुम्मयोनौ वङ्गसेनतराविप' ॥॥॥—अगमस्यतीत्यप्यगस्तिः । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) बाहुठकादस्यतेरिप—इति मुकुटः । वस्तुत्रस्तु 'क्तिच्कौ च—' (३।३।१७४) इति किजुचितः। बाहुठकाश्रयसागितकगितत्वात् । शकन्ध्वादिः (वा०६।१।९४)। 'अथागस्त्यः कुम्मयोनिरगस्तिः कलशीस्त्रतः' इति शव्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ कुम्भः संभव उत्पत्तिस्थानमस्य ॥ (२) ॥॥॥ मित्रावरुणौ देवर्षी । 'देवताद्वन्द्वे च' (६।३।२५) इत्यानङ् ।—ऋषिससुदायसानृषित्वाद्वपत्ये अत इञ्' (४।१।९५)—इति सुकुटः । तन्न । एतयोः ऋषित्वे मानाभावात् ॥॥॥ वारुणिरपि । 'मित्रावरुणयोः सूनुरोर्वन्यस्थ वारुणिः' इति व्याङिः । अणपि दश्यते । 'औ-

र्वशेयागस्त्यमेत्रावरुणास्त्वाग्निमारुताः' इति नामनिधा-नात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अगस्त्यस्य' ॥

अस्यैव लोपामुद्रा संधर्मिणी ॥२०॥

(अस्यैवेति ॥) असैव पत्नी लोपामुद्रा । न सुदं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । लोपे धर्मलोपे असुद्रा= हर्षे न लभते इत्यर्थः । स्वाम्युक्तेऽस्य पृषोदरादित्वे (६। ३।१०९) फलं चिन्त्यम् । यतु—लोपयित योषितां रूपा-भिमानम् । पचायच् (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। लोपा । सुद्रयति स्रष्टुः सृष्टिमिति सुद्रा । ततः कर्मधारयः (२।१। ५७)–इति सुकुटेनोक्तम् । तचिन्त्यम् । लोपाशन्दस्येव मा-षितपुंत्कत्वात्युवद्रावप्रसङ्गात् । आङ्प्रश्लेषेण वा तत्समा-धेयम् ॥ (१) ॥॥॥ समानो धर्मोऽस्त्यसाः । इनिः (५। २।११५) । 'समानस्य-' (६।३।८४) इति सः ॥ एकम् 'अगस्त्यपत्न्याः' ॥

नक्षत्रमृक्षं भं तारा तारकाष्युडु वा स्त्रियाम् ।

नक्षत्रमिति ॥ न क्षद्ते हिनस्ति । 'क्षद्' इति सौत्रो धातुर्हिसार्थ आत्मनेपदी दृन् (उ० ४।१५९)। 'नञ्रा-ण्नपाद्- (६।३।७५) इति ननः प्रकृतिभावः । यत्तु क्ष-दतीति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम्। तचिन्त्यम्। यद्वौ 'णक्ष गतौ' (भ्वा० प० से०) । नक्षति । 'अभिनक्षिकलि-भ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५)। न क्षणोति वा। 'क्षणु हिं-सायाम्' (त० उ० से०) । इन् (उ० ४।१५९) । बाह-लकाण्णलोपः । न क्षत्रं वा । देवत्वात्क्षत्रभिन्नत्वात् ॥ (१) ॥*॥ ऋषति। 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। स्नु ब्र-श्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) । इति सः 'षढोः-' (८।२।४१) इति कः। 'ऋक्षस्तु सान्नक्षत्राच्छभछयोः। महीधरविशेषे च शोणके लक्ष्यवेधने' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ माति । 'अन्येष्वपि—' (३।१।१०१) इति डः । 'मं नक्षत्रे गभस्तौ स्त्री पुंसि स्याद्भगुनन्दने । (भवने च तथा भः सात्) अमरो भः प्रकीर्तितः' इत्येकाक्षरः ॥ (३) ॥ ॥ तरन्त्यनया । भिदादित्वात् (३।३।१०४) अङ्। गुणः (७।४।१६) । निपातनाद्दीर्घः ॥ ॥ तार्यतेः पचा-द्यचि (२।१।१२४) तारोऽपि । 'नक्षत्रे नेत्रमध्ये च तारा सात्तार इत्यपि' इति व्याडिः। ('तारो वानरभिनमुक्तावि-शुक्योः शुद्धमौक्तिके । ना, नक्षत्रेऽक्षिमध्ये च न ना, रूप्ये नपुंसकम् । स्त्री बुद्धदेवताभेदे वालिगीर्पतिभाययोः ।

१—एतत्पक्षद्वये तकारैक्यम् । पूर्वत्र तु तद्वयम् ॥ २—-(अ-न्येभ्योऽपि--' (वा० ३।२।१०१) इत्युचितम् ॥

त्रिलिङ्गोऽत्युचशब्दे च')॥ (४)॥*॥ण्वुलि (३।१।१३३) तारका । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ७।३।४५) इतीत्वाभावः। अपिशब्दात्तारकापि वा स्त्रियाम् । स्त्रीत्वाभावे क्लीबत्वमुद्ध-साहचर्यात्। 'नक्षत्रे चाक्षिमध्ये च तारकं तारकापि च' इति शाश्वतः । ('तारको दैल्यभित्कर्णधारयोर्न द्वयो-र्दशि । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्नातरि त्रिषु') ॥ (५) ॥ अवतीति -- कः । किप् (३।२।१७८) । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । 'हृस्वो नपुंसके-' (१।२।४७) इति हरवः । समासोत्तरम् 'इको हस्वोऽङचः' इति वा हस्वः । डयतेर्डुः । डीङो मितद्वादित्वात् (वा० २।२।१८०) डुः । 'उ च तडु च' इति विश्रहः। स्त्रियां तु 'ऊश्रासौ डुश्र' इति ज्ञेयः । उडुः, उडु , उडवः, इत्यादि धेनुवत् । यद्वा 'उ संबुद्धौ रुषोक्तौ च शिववाची त्वनव्ययम् । उ प्रश्ने च' इति हैमः । उ कोघं डयते, उना शंभुना डीयते वा। 'मितद्वादिभ्यः' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'नक्षत्रसामान्यस्य'॥

दाक्षायण्योऽश्विनीत्यादि ताराः

(दाक्षायण्य इति ॥) दक्षस्यापत्यानि । 'वा नामधे-यस' (वा० १।१।७३) इति वृद्धसंज्ञायाम् 'उदीचां वृद्धा-दगोत्रात्' (४।१।१५७) इति फिञ् । गौरादित्वात् (४। १।४१) ङीष् । यत्तु—'आसुरेरुपसंख्यानम्' (वा० ४। १।१९) इत्यत्र केचिद् 'आसुरिदाक्ष्योः' इति-इति मुकुट आह । तन्न । भाष्ये दाक्षेरदर्शनात् । यदपि-गोत्रत्वमु-पचर्य 'गोत्रे कुज्जादिभ्यश्रमञ्' (४।१।९८) इति च्फञि 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' (४।१।६३) इति ङीष्-इ-त्याह । तदपि न । कुझादिगणेऽस्य पाठाभावात् । उक्तरी-त्योपचारं विना निर्वाहाच । यतु—'अत इत्र्' (४।१। ९५) । अनन्तरापत्येऽपि द्वैपायनवत् 'यञ्जञोश्च' (४।१। १०१) इति फक्-इति स्वाम्याह । तद्पि न । अनन्तरापत्ये फकोऽद्रीनात् । द्वीपमयनमस्य द्वीपायनः । द्वीपायनस्यापत्यं द्वैपायनः । ऋष्यण् (४।१।११४) इति द्वैपायनशब्द्ब्युत्प-त्तेर्देष्टान्तासंभवाच । यद्पि—'इतो मनुष्यजातेः' (४।१। ६५) इत्यत्र 'इञः' उपसंख्यानान्ङीष्। 'कौरव्यमाण्डूकाभ्यां च' (४।१।१९) इति चकारादासुरायणीवत् ष्फः-इति । तदपि न । त्वद्कोपसंख्यानाप्रसिद्धेः । चकारसानुक्तसम्-चयार्थत्वे मानाभावाच । यद्पि-दक्षमयते । ल्युः (३।१। १३४)। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) - इत्याह मुकुटः । तद्पि न ।

प्रज्ञपाज्ञवद्र्षद्वयप्रसङ्गात् । अश्विन्याद्याः सप्तविंशतितारका दाक्षायण्य उच्यन्ते । ('दाश्चायणी त्वपर्णायामश्विन्याद्युडुषु स्त्रियाम्') । (१) ॥ ॥ एकम् 'अश्विन्यादिभानाम्'॥ अश्वयुगश्विनी ॥ २१ ॥

अश्वयुगिति ॥ अश्वं युनिक रूपेणानुकरोति । 'सत्सू-द्विष-' (३।२।६१) इति किप्। यत्तु — 'ऋत्विग्-' (३।२। ५९) इत्यादिना किन्-इति मुकुटः। तन्न। युजेः केवलात्कि-न्विधानात् ॥ (१) ॥*॥ अश्वः अश्वरूपमस्त्यसाः । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्विन्याः'॥

राधा विशाखा

राधिति ॥ राष्ट्रोति कार्यमनया। 'राघ संसिद्धौ' (स्वा॰ प॰ अ॰)। 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यकारः । राधयति । अच् (३।१।१३४) इति वा । 'राधा विद्युद्धिशाखयोः । विष्णुकान्तामलक्योश्च गोपीवेध्यविशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ विशाखति । 'शाखृ व्यासौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। 'विशाखो याचके स्कन्दे विशाखाभे कठिछके' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'विशाखायाः'॥

पुष्ये तु सिध्यतिष्यौ

(पुष्ये त्यिति ॥) पुष्णाति कार्याणि । 'पुष्यः कलि-युगे स्मृतः । मासनक्षत्रयोर्भेदे' ॥ (१) ॥*॥ सिध्यन्त्य-

१-- लिङ्गज्ञानं तेषामन्यतोऽवधार्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे-'हस्तस्वातिश्रवणा अङ्कीवे, मृगशिरो न पुंसि स्यात् । पुंसि पुन-र्वसुपुष्यो, मूलं त्वस्त्री, स्त्रियः शेषाः' इति । वचनज्ञानं कर्मप्रदी-पानुसारेण। तथाहि--'आग्नेयाचेऽथ सपीचे विशाखाचे तथैव च। आषाटाचे थनिष्ठाचे अश्विन्याचे तथैव च ॥ द्वन्द्वान्येतानि बहु-वदृक्षाणां जुहुयात्सदा । द्रन्द्रद्यं द्विवच्छेषमवशिष्टान्यथैकवत् ॥' इति । एवं चाचाश्रतस्रः स्त्रियां बहुत्वे । मृगशिराः स्त्रीङ्कीबयोरे-कत्वे, आर्ट्रा रूयेकत्वे, पुनर्वसुपुष्यौ पुंस्येकत्वे आक्षेषाचे स्त्रीव-हुत्वे, फल्पुन्यो स्त्रीद्वित्वे, हस्तो मिशुनैकत्वे, चित्रा रूयेकत्वे, स्वा-तिर्मिथुनैकत्वे, विशाखाचे स्त्रीबहुत्वे, ज्येष्ठा रूयेकत्वे, मूलमस्त्रि-यामेकत्वे, आषाढाद्वये स्त्रीबहुत्वे, श्रवणो मिथुनैकत्वे, धनिष्ठाचे स्रीबहुत्वे, भाद्रपदाद्वयं स्त्रीदित्वे, रेवती रूथेकत्वे इति निष्कर्षः। मुकुटस्तु अश्वनीभरणीरोहिणीमृगशिरआर्द्रापुष्याश्रेषाहस्तचित्रास्वा-त्यनुराधाज्येष्ठामूलाषाढाश्रवणधनिष्ठाशतभिषग्रेवतीनामेकवचनान्त-त्वम्, पुनर्वसुफल्गुनीविशाखाभाद्रपदानां द्विवचनान्तत्वम्, कृत्ति-कामवयोर्बेहुवचनान्तत्वमाह । तत्रोक्तार्षवाक्यविरोधः स्पष्ट एव । अस्य कात्यायनवाक्यस्य होममात्रविषयत्वम् जुहुयात्पदोपाँदानात् कल्पनीयम् ॥

सिन् । 'पुष्यसिध्यो नक्षत्रे' (३।१।११६) इति क्यपि निपातितः ॥ (२) ॥*॥ (तुष तुष्टो) तुष्यन्त्यसिन् । 'सूर्यतिष्य-' (६।४।१४९) इति निपातनात्क्यप् उपधेत्वं च । 'तिष्यो नक्षत्रभेदे सात्कलौ धात्र्यां च योषिति'॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'पुष्यस्य'॥

श्रविष्टया ।

समा धनिष्ठा

(श्रविष्ठयेति॥) श्रवणं श्रवः। 'ऋदोरप्' (३।३:५७)। प्रसिद्धिः। श्रवोऽस्त्यसाः। मतुप् (५।२।९४) । अतिशयंन श्रववती । इष्ठन् (५।३।५५) । 'विन्मतोर्छ्क्' (५।३।६५) इति मतुपो छुक् ॥ (१) ॥॥॥ एवमतिशयंन धनवती॥ (२)॥॥॥ सा श्रविष्ठया समेत्यन्वयः॥ द्वे 'धनिष्ठायाः'॥

स्युः प्रोष्टपदा भद्रपदाः स्त्रियः॥२२॥

स्युरिति ॥ प्रोष्ठो गौः, तस्येव पादा यासाम् । 'सुप्रा-तसुश्व—' (५१८।१२०) इत्यादिना बहुत्रीहावच् पद्भावश्च निपातितः । प्रोष्ठपद्योद्धित्वेऽपि 'फल्गुनीप्रोष्ठपदानाम्—' (११२।६०) इति नक्षत्रात्पाक्षिकं बहुत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ मद्रं पदं यासां ताः । अत्रारोपाद्वहुत्वम् । यत्तु——'सु-प्रात—' (५१८।१२०) इति प्रोष्ठपदा भेद्रपदाश्च निपा-तिताः—इति सुकुटः । तन्न । भद्रपदाश्चदस्य तत्रात्रह-णात् । एतेन—अर्थग्रहणाद्भद्रपदा—इति स्वाम्युक्तिरपि परास्ता॥(२)॥॥॥ द्वे 'पूर्वभद्भपदोत्तरभद्भपदानाम्'॥ मृगशीर्षं मृगशिरस्तरिमञ्जवाग्रहायणी ।

मृगेति ॥ आकृत्या मृगस्य शीर्षमिव शीर्ष शिरो यस्य॥ (१) ॥ ॥ मृगः शिरोऽस्य । रूपभेदात्क्षीवम् । 'सौम्या मृगशिरः स्युर्मृगशिराः' इति बोपालितः स्नीत्वमप्याह ॥ ॥ मृगोऽपि । 'मृगशीर्षे हस्तिजातौ मृगः पशुकुर- इत्योः' इति व्यािडः ॥ (२) ॥ ॥ अग्रे हायनमस्याः । मार्गशीर्षमारभ्य वर्षप्रवृत्तेः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पूर्व-पदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । आग्रहायण्यश्वत्थाहक्' (४।२।२२) इति निर्देशात्स्वार्थेऽण् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अणन्तत्वादेव ङीपि सिद्धे गौरादिषु पाठोऽस्य पुंवद्भावनिषेधार्थः । तेनाम्रहायणीभार्य इति

सिध्यति—इति मुकुटः । तन्न । अपसिद्धान्तात् । निह गौ-रादित्वं पुंबद्घावप्रतिषेधार्थम्, किं तु ङीष्विधानार्थम् । नच पाठसामर्थ्यम् । तस्य स्वरभेदार्थत्वात् । नचोदात्तनि-वृत्तिस्वरेण तद्भावः । पाठसामर्थ्यादुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यैव बाधसंभवात् । अस्य गौरादिकत्वमप्रामाणिकमिति सुवच-त्वाच ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मृगदिारसः'॥

इन्वकास्तच्छिरोदेशे तारका निवसन्ति याः २३

इन्वका इति ॥ ईन्विन्ति प्रीणयन्ति । 'इवि व्याप्तौ प्रीणने च' (भ्वा० प० से०) इदित्वात् (७।१।५८) नुम् । संज्ञायां क्रुन् (उ० २।३२) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७। ३।४५) इत्वामावः ॥॥ 'इल्वलाः' इति पाठे तु 'इल स्वमे क्षेपणे च' (तु० प० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४।१०७) इति वलच् गुणामावश्च निपात्यते । ('इल्वला-स्तारकामेदेऽपील्वलो मत्स्यदैत्ययोः') ॥ (१) ॥॥॥ मृगशीर्षशिरोदेशस्थानां पञ्चानां 'स्वल्पतारकाणां' एकम्॥

बृहस्पितः सुराचार्यो गीर्पतिधिषणी ग्रुरः । जीव आङ्किरसो वाचस्पतिश्चित्रशिखण्डिजः २४

वृहस्पतिरित्यादि॥ वृहतां पतिः । 'तहृहतोः-' (वा० ६।१।१५७) इति सुद्रतलोपौ ॥*॥ अलुकि 'वृहतां पितः' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ सुराणामाचार्यः ॥ (२) ॥*॥ गिरां पितः । 'अहरादीनाम्-' (वा० ८।२।७०) इति वा रेफः ॥*॥ पक्षे (विसर्गेपप्मानीयौ) । कस्कादित्वात् (८।२।४८) षः-इति केचित् ॥ (३) ॥*॥ प्रश्लाति विषणास्य । अर्श आद्यम् (५।२।१२७) । यद्वा धृष्णोति । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा०प०से०) । 'धृषेधिष च-' (उ० २।८२) इति क्युः । ('धिषणस्विद्शाचार्ये धिषणा तु धियां मता') ॥ (४) ॥*॥ गृणाति उपदिश्वाति । 'गृ शब्दे' (त्र्या०प०से०) । 'कृप्रोक्च' (उ० १।२४) इति कुः उश्चान्तादेशः (रपरः)। 'गुरुर्महत्याङ्गिरसे पित्रादौ धर्मदेशके । अल्यौ दुर्जरे चापि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ जीवयति'। अच् (३।१।१३४) । मृतसंजीवनमन्त्रेश्चतात्। 'जीवः सात्रिदशाचार्ये दुमभेदे शन्वनिनमन्त्रेश्चतात्। 'जीवः सात्रिदशाचार्ये दुमभेदे शन्वनिन्ति।

^{? —} हस्वादिरेवायम् । 'ग्रहपतिरिव भद्रपदानुगतः' इति श्रेषात् — इति मुकुटः ॥

१—'इन्वका नक्षत्रम्' इति श्रुतेः—ईति स्वामी ॥ २— केचिदित्यनेन स्वामिचान्द्रोक्तेऽरुचिः सूचिता । गीष्पतिरित्यसाधु-रिति मुकुटः । अतएव भाष्ये गीपंतिः, गीःपितः, गीःपितः, इति रूपत्रयमेवोदाहृतम् । एतेन कस्कादिषु पाठकल्पनमि निरस्तम् ॥ २—तथा च रामायणे 'अनात्तान्नष्टसंज्ञांश्च आहृतासुन्बृहस्पितः । दिव्याभिर्मन्त्रयुक्ताभिरोषधीमिरजीवयत्' इति मुकुटः ॥

रीरिणि ' इति हैमः ॥ (६) ॥॥ 'अगि गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'अङ्गिराः' (उ० ४।२३६) इत्यसुन्नन्तो निपानितः । अङ्गिरसोऽपत्यम् । 'ऋष्यन्धक—' (४।१।११४) इति छक्। अङ्गिरसः, आङ्गिरसो, अङ्गिरसः ॥ (७) ॥॥ वाचन्पतिरित्यत्र 'षष्ठ्याः पतिपुत्र—' (८।३।५३) इति सत्विविधानात्षष्ठ्या अछक् ॥॥। छक्पक्षे 'वाक्पतिः' अपि॥ (८) ॥॥। 'ऋष्यः सप्त धीमद्भिः स्मृताश्चित्रशिखन्डनः' इति हारावली। तदन्तर्गतादङ्गिरसो जातत्वाचित्रशिखन्छनो जातः। 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः॥ (९) ॥॥। नव 'बृहस्पतेः'॥

शुक्रो दैत्यगुरुः काव्य उज्ञना भार्गवः कविः।

शुक्र इति ॥ माहेश्वरशुक्रद्वारा निर्गतत्वाच्छुकः । शो-चित । 'शुच शोके' (भ्वा०प०से०) 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रक् इति वा ॥ (१) ॥*॥ दैत्यानां ग्रहः ॥ (२) ॥ ॥ 'कुङ् शब्दे' (म्वा०आ०अ०) । कोतुमवस्य-माख्यातुमईत्वात् काव्यः। 'ओरावश्यके' (३।१।१२५) इति ण्यत् । कवेरपत्यम् । 'कुर्वादिभ्यो ण्यः' (४।१।१५१) इति वा । 'काट्यं ग्रन्थे पुमाञ् शुक्रे काच्या स्थातपूतनाधियोः') ॥ (३) ॥ भ॥ 'वश कान्तौ' (अ०प०से०) । वष्टि । 'वशेः कनिसः' (उ० ४।२३९)। यह्यादित्वात्संप्रसारणम् (६।१। १६) । 'ऋदुशनस्-' (७।१।९४) इत्यनङ् ॥ (४) ॥ भा भृगोरपत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४)। बहुत्वे तु छुक् (२।४।६५) । भृगवः । ('भार्गवः परशुरामे सुधन्वनि मतङ्गजे । दैत्याचार्ये भागवी तु कृष्णदूर्वीमयोः स्त्रियाम्') ॥ (५) ॥ ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा०आ०अ०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कौतीति वा । ('कविर्वा-ल्मीकिशुक्रयोः । सूरौ काव्यकरे पुंसि खलीने स्यात् यो-षिति') ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'शुक्रस्य'॥

अङ्गारकः कुजो भौमो लोहिताङ्गो महीस्रतः २५

अङ्गारक इति ॥ अङ्गानि इयर्ति पीनत्वात् । 'ऋ गतौ' (जु०प०अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अङ्गिति वा । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०) । 'अङ्गिमदि—' (उ०३। १३४) इत्यारन् । संज्ञायां कन् (५।३।९७) । अङ्गार इव । कन् (५।३।९६) रक्तवर्णत्वादिति वा । 'अङ्गारकः कुजेऽपि सादुल्मुकांशे कुरुण्टके । भवेदङ्गारिका चेक्षुकाण्डे किंग्रुककोरके' ॥ (१) ॥ श्री। कोः पृथिव्या जातः । 'प- धम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । ('कुजा भवान्यां वृक्षे

तु कुजो नरकभीमयोः')॥ (२)॥॥॥ भूमेरपत्यम्। शि-वादित्वात् (४।१।११२) अण् । भोमो मङ्गलदैत्ययोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ लोहितान्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥॥॥ मह्याः सुतः॥ (५)॥॥ पञ्च 'मङ्गलस्य'॥ रौहिणेयो बुधः सौम्यः

रौहिणेय इति ॥ रोहिण्या अपत्यम् । 'स्रीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । 'रौहिणेयो भवेद्वत्से रेवतीरमणे बुधे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ०अ०) । कः (३।१।१३५) ('बुधः सौम्ये कवौ') ॥ (२) ॥॥ सोम इव । सोम्यः । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । ('सौम्यः सोमत्मजेऽनुये मनोज्ञे सोमदैवते । सौम्याः पुनर्श्गशिरः शिरःस्थाः पश्च तारकाः') ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'बुधस्य'॥

समो सौरिशनैश्ररौ।

समाविति ॥ स्रसार्कसापत्यम् । 'अत इज्' (१।१। ९५) ॥*॥ 'तस्येदम्' (१।३।१२०) इत्यणि 'सौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शनैश्चरति पङ्गत्वात् । अच् (३।१। १३४) ॥*॥ 'शनिसौरिशनैश्चराः' इति रमसाच्छनिरपि ॥*॥ शनैश्चरे 'मन्दः' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनः'॥

तमस्तु राहुः स्वर्भानुः सैंहिकेयो विधुंतुदः २६

(तम इति ॥) ताम्यति । 'तमु ग्लानो' (दि०प०से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। 'तमु काङ्क्षायाम्' (दि०प०से०) इति मुकुटस्य प्रमादः । ताम्यतीति विगृहीतत्वात् । 'तमांसि गुणतिमिरसेंहिकेयाः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥॥॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) अदन्तः पुंलिङ्कोऽपि । 'स्वर्भानुस्तु तमो राहुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषामरमालयोर्दर्शनात् ॥ (१) ॥॥॥ रहति गृहीत्वा त्यजित चन्द्राकों । 'रह त्यागे' (भवा०प०से०) भवादिः । बाहुलकादुण् ।—'रहश्च' इत्युण्—इति मुकुटस्य प्रमादः । एतादशस्त्राद्रर्शनात् ॥ (२) ॥॥॥ स्वराकाशे विपरीतलक्षणया माति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) । क्षुञ्चादिः (८।४।३९)॥ (३)॥॥॥ सिंहिकाया अपत्यम् । 'स्वीभ्यो ढक्' (३।१।२०)॥ (४)॥॥॥ विधुं तुद्ति । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खश् । 'अर्र्—' (६।३।६७) इति मुम्॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'राहोः'

केतुः॥ ('केतुनी रुक्पताकाविमहोत्पातेषु रुक्ष्मणि')

॥ (१) ॥*॥ शिखी । ('शिखी वह्नौ बलीवर्दे शरे केतु-प्रहे दुमे । मयूरे कुक्कुटे चाश्वे, शिखावत्यन्यलिङ्गकः') इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केतोः' ॥

सप्तर्षयो मरीच्यत्रिष्ठुखाश्चित्रशिखण्डिनः।

सप्तेति ॥ सप्त च ते ऋषयश्च । 'दिक्संख्ये-' (२।१। ५०) इति द्विगः । 'चित्रः शिखण्डश्रूडाविशेषोऽस्त्येषाम्' इति व्युत्पत्या प्रत्येकं सप्तापि चित्रशिखण्डिनः । 'मरीचि-रङ्गिरा अत्रिः पुलस्त्यः पुलहः कतुः । वसिष्ठश्चेति सप्तेते श्रेयाश्चित्रशिखण्डिनः' ॥(१) ॥*॥ 'सप्तर्षीणाम्' एकम् ॥ राशीनामुदयो लग्नं

राशीनामिति ॥ अश्रुवते व्याप्त्रवन्ति । 'अश्रू व्यासी' (स्वा०आ०से०) । 'अशिपणाच्यो रुडायलुको च' (उ० शा१३३) इति रुडागम इण्प्रत्ययश्च ॥ (१) ॥॥॥ लग्ति फले । 'लगे सङ्गे' (भ्वा०प०से०) 'श्रुव्धस्वान्त—' (७।२।१८) इति कस्येडमावः, तस्य नश्च निपात्यते । यत्तु—लगित साध्ये निजे, इति विश्रहं प्रदर्श्य 'ओलजी ओलस्जी ब्रीडे' (तु०आ०से०) इति धातोरुपन्यसनं मुक्टेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोर्लगतिरूपाभावात् । प्रकृते-ऽर्थासंगतेश्च । अतः 'श्वीदितो निष्ठायाम्' (७।२।१४) 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति स्त्रयोरुपन्यासो व्यर्थः । 'लग्नं रारयुद्यस्य'॥

ते तु मेषदृषाद्यः ॥ २७ ॥

ते त्विति ॥ ते राशयः । मेषवृषौ आदी येषां ते ॥ प्रत्येकं एकम् ॥

स्रस्यीयमादित्यद्वादशात्मदिवाकराः ।
भास्कराहस्करब्रथ्नभाकरिविभाकराः ॥ २८ ॥
भास्कदिवस्वत्सप्ताश्वहरिदश्वीष्णरञ्मयः ।
विकर्तनार्कमार्तण्डमिहिरारुणपूषणः ॥ २९ ॥
द्यमणिस्तरणिर्मित्रश्चित्रभानुविरोचनः ।
विभावसुर्ग्रहपतिस्त्विषांपतिरहर्पतिः ॥ ३० ॥ ॰
भानुर्द्दसः सहस्रांथुस्तपनः सविता रविः ।

स्रेति ॥ सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकम् । 'षू प्रेरणे'

(तु० प० से०)। 'सुस्धाञ्गृधिभ्यः कन्' (उ० २। २४)। दैन्त्यादिः ॥ ॥ शवति । 'शु गतौ' (सौत्रः) 'श्रसि-चिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति क्राने शूरश्च। 'शूरश्चा-रुभटे सूर्यें इति विश्वः । 'सुभटे शूरः सूर्ये च दन्त्योऽपि' इत्यूष्मविवेकः । शूरयते वा । 'शूर विकान्तौ' (चु० आ० से ०) । अच् (३।१।१३४) यत्तु-सूते प्रेरयत्यन्धकारम्, इति विग्रहं प्रदर्श्य 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) इति धातो-रुपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । उक्तधातोस्तादशरूपाभा-वात् ॥ (१) ॥ ॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। सुवति प्रेरयति कर्मणि लोकान्, इति वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प०से०) । 'राजसूयसूर्य-' (३।१।११४) इति निपातितः। 'सूर्यों ऽर्कपर्णे तपने स्त्री तद्भायों षधीमितोः' ॥ (२) ॥ ॥ इयर्ति । 'श्रनुक्षनपूषन्-' (उ० १।१५९) इति निपातितः। ('अर्यमा पितृदैवते । तरणौ सूर्यभक्तायाम्') ॥ (३)॥*॥ अदितेरपत्यम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः । ('आदित्यश्चिद्शार्कयोः')॥ (४)॥ ॥ ॥ द्वाद्श आत्मानो मूर्तयो यस ॥ (५) ॥ ॥ दिवा दिनं करोति । 'दिवा-विमा-' (३।२।३१) इति टः ॥ (६) ॥*॥ एवं भास्क-रादिषु । (कस्कादित्वात् (८।३।४८) भास्कराहस्करौ-इति स्वामी)। ('भास्करो विह्नसूर्ययोः')॥ (७)॥ ॥॥ (८) ॥*॥ तिमिरं बधाति । 'बन्धेर्त्रधिबुधी च' (उ० ३।५) इति नक् ॥ (९) ॥*॥ (१०) ॥*॥ (११) ॥*॥ भासः स-न्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४)। 'भास्वान्दीप्ते रवौ')॥(१२) ॥*॥ विविधं वस्ते आच्छादयति । 'वस आच्छादने' (अ० आ० अ०) । किप् (३।२।७६) । विवो रिसः । विवो-Sस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वादुत्वाभावः। ('विवस्वान्विबुधे सूर्ये तन्नगर्यो विवस्वती') ॥ (१३) ॥*॥ सप्ताश्वा यस्य ॥ (१४)॥*॥ हरितोऽश्वा यस ॥ (१५) ॥ ॥ उष्णा रश्मयोऽस ॥ (१६) ॥*॥ विशेषेण कर्तनं यस । विश्वकर्मणा यन्त्रोही-ढत्वात् । विकर्तयति भक्तरोगान् इति वा । 'कृती छेद्ने' (रु० प० से०)। णिजन्ताल्ल युट् (३।३।११३) ॥ (१७) ॥ ॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क-र्मणि घन् (३।३।१८)। 'चजोः-' (७।३।५२) इति कु-त्वम् । यद्वा 'कृदाधारार्चिकलिभ्यः कः' (उ० ३।४०)।

१—'पुंछीबलिङ्गम्' इति हेमेन व्याख्यातम् । दृश्यन्ते च प्रयोगा अपि ॥ २—ते राशयः 'मेषो वृषोऽश्र मिथुनं कर्कटः सिंहकन्यके । तुलाथ वृश्चिको धन्त्री मकरः कुम्ममीनकौ' इति स्वाम्युक्ता क्षेयाः ॥

१—'वारुणी वारुणीभृतसौरभा सौरभास्पदम्' इति दण्डि-यमकात् । 'कुमुदाकरा इवासोढशूरभासः' इति वासवदत्ताश्चेषा-त्तालव्यादिरपि—इति मुकुटः ॥ २—'स्त्री तु नार्योषधी' इति पाठः ॥

'चोः कुः' (८।२।३०)। ('झरो झरि' (८।४।६५) क-लोपः)। यद्वा 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) चुरादिः। अर्क्यते । 'एरच्' (३।३।५६) । 'एरजण्यन्तानाम्' इति मैते घन्। ('अकों द्रभेदे स्फटिके ताम्रे सूर्ये विडौजिसे')॥ (१८) ॥ ॥ मृतेऽण्डे भवः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'परा मातीण्डमास्यत्' । 'पुनर्मातीण्डमाभरत्' इ-त्यादिमन्त्राद्दीघींऽपि । 'अथ मार्तण्डमार्ताण्डी' इति नाम-निधानाच्छब्दार्णवाच । 'मार्तण्डः कोडसूर्ययोः' ॥ (१९) ॥ भा मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'इषि-मदि-' (उ० १।५१) इति किरच्। 'मिहिरः सूर्यबुद्धयोः' ॥ भा महेः किरचि महिरोऽपि। 'महिरमिहिरगीथाः का-लकृत्पद्मपाणिः' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (२०) ॥*॥ ऋच्छति । 'अर्तेश्र' (उ० ३।६०) इत्युनन् । ('अरुणो-Sव्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ । निःशब्दे कपिले कु-ष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणातिविषास्यामामञ्जिष्ठात्रि-वृतास च') ॥ (२१) ॥ ॥ पुष्णाति । पूषति वा । 'पुष पुष्टौ' (त्रया० प० से०) । 'पूष बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) वा 'श्रञ्जक्षन्–' (उ० १।१५९) इति निपातितः ॥ (२२) ॥ ॥ दिवो मणिरिव ॥ (२३) ॥ ॥ तरन्त्यनेन संसा-रम् । तरणिः । 'अर्तिसृधू-' (उ० २।१०२) इत्यादिना तरतेरनिः । 'तरणिर्द्यमणौ पंसि कुमारीनौकयोः स्त्र-याम्'॥ (२४) ॥ भेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०)। 'अमिचिमिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) इति ऋः । ('मित्रं सुहृदि न द्वयोः । सूर्ये पुंसि') ॥ (२५) ॥ ॥ चित्रा भानवोऽस्य । 'चित्रभानुः पुमान्वैश्वानरे चा-हस्करेऽपि च'॥ (२६) ॥*॥ विरोचते । 'रुच दीप्तै।' (भ्वा० आ० से०)। 'अनुदात्तेतश्र-' (३।२।१४९) इति युच् । 'विरोचनः प्रह्लादस तनयेऽर्केऽभिचन्द्रयोः'॥ (२७) ॥ ॥ विभैव वस यस । 'विभावसः पुमानसर्ये हारभेदे च पावके ॥ (२८) ॥ ॥ ग्रहाणां पतिः ॥ (२९) ॥*॥ त्विषां पतिः । अछुक् ॥ (३०) ॥*॥ अहः पतिः । अहर्पतिः ॥ (३१) ॥*॥ भाति । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२)। ('भानुरंशौ रवौ दिनें')॥ (३२)॥ ॥ हन्ति। 'वृत्विदिहनि—' (उ० ३।६२) इति सः । 'हंसः स्थान्मा-नसौकस । निर्लोभन्यविष्णवर्कपरमात्मनि मत्सरे ॥ योगिभेदे मन्त्रमेदे शारीरमरुदन्तरे । तुरंगमप्रमेदे च' ॥ (३३) ॥ *॥

सहस्रमंशवो यस्य ॥ (३४) ॥ ॥ तपित । ल्युः (३।१।१३४) 'तपनोऽहण्करेऽपि स्राद्धास्करे निरयानतरे' । प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) तापनोऽपि । तापयित वा । ल्युः (३।१।१३४)। 'तपनस्तापनो रविः' इति संसारावर्तात् ॥ (३५) ॥ ॥ ॥ सुवति । 'धू प्रेरणे' (तु० प० से०) । तृच् (३।१।१३३)। यत्तु—स्यते, स्ते—इति स्वामिमुकुटाभ्यामुक्तम् । तन्न । 'स्वरितस्तिस्यति—' (७।२।४४) इतीड्विकल्पात्पक्षे 'सोता' इति रूपप्रसङ्गात् । उक्तधात्वोर्रथासंगतेश्च ॥ (३६)॥ ॥ स्वतं स्त्यते, रवते, वा । रविः । 'रु शब्दे' (अ० प० से०)। 'रुङ् गतौं' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'अच इः' (उ० ४। १३९) ॥ (३७) ॥ ॥ चण्डांशुः, अपि । 'चण्डांशोः पारिपार्श्विकाः' इति वश्यमाणत्वात् ॥ ॥ सप्ततिंशत् 'स्र-र्यस्य' ॥

माठरः पिङ्गलो दण्डश्रण्डांशोः पारिपार्श्विकाः ३१

(माठर इति ॥) मनुते मठरः । स एव माठरः । जने-ररष्ठश्च' (उ० ५।३८) इत्यनुवर्तमाने 'विचमनिभ्यां चिच' (उ० ५।३९) इत्यरप्रत्ययः ठश्चान्तादेशः । ततः प्रज्ञाचण (५।४।३८)। मठति। 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरच् । मठरस्यापत्यमिति वा । ऋष्यण् (शशा १४४) । मठन्त्यनेन मठः । 'पुंसि-' (शशा १८) इति घः । मठं राति । 'रा दाने' (अ० प० से०) । कः (३।२।३)। ('माठरो व्यासविष्रयोः। सूर्यानुगे')॥ (१) ॥*॥ पिङ्गलो वर्णोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।२।१२७)। पिङ्गं वर्णे लातीति वा । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ द-ण्डोऽस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) दण्डयतीति वा । ('दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूहप्रभेदेष्वश्वेऽर्कानुचरे मथि ॥ प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः ॥ (१) ॥*॥ पार्श्वे इति परिपार्श्वम् । विभक्तयर्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । परिपार्श्व वर्तते, इत्यर्थे 'परिमुखं च' (४।४।२९) इति चका-राहक् । सूर्यपार्श्वस्थानां 'माठरादित्रयाणां' एकैकम् ॥ सूर्यसूतोऽरुणोऽनूरुः काश्यपिर्गरुडाग्रजः।

स्योति ॥ सूर्यस्य स्तः ॥ (१) ॥*॥ अरुणो वर्णो-ऽस्यास्ति।अच् (५।२।१२७) । 'ग्रुण-' (वा० ५।२।९४)

१—मते इत्यनेन 'एरजण्यन्तानामिति वचनमनार्षम्' इति कैयटबोधितारुचिः स्चिता ॥ २—मत्सरो द्वेषः । तत्र यथा 'मुनौ विद्यंसे सरसीव शुष्के' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१ — इन्द्रादयो ह्यष्टादश नामान्तरेणार्कपरिचारकाः । यत्सी-रम् । 'तत्र शको वामपार्थे दण्डाख्यो दण्डनायकः । विह्नस्तु द-क्षिणे पार्थे पिङ्गलो वामनश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्थे भवे-न्माठरसंज्ञया । एवमन्ये गुहहरराहुस्वरादयः । तेषु प्राधान्याञ्चय पवोक्ताः । इति स्वामिग्रकुटौ ॥

इति मतुपो छुग्वा ॥ (२) ॥॥॥ अविद्यमानावूरू यस्य ॥ (३) ॥॥॥ कञ्यपस्यापत्यम् । बाह्वादित्वात् (४।१।९६) इन् ॥ (४) ॥॥॥ गरुडसाग्रजः ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'सूर्यसारथः'॥

परिवेषस्तु परिधिरुपसूर्यकमण्डले ॥ ३२ ॥

परिवेष इति ॥ परितो विष्यतेऽनेन । 'विष्छ व्यासो' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'परिवेषः सात्प-रिधो परिवेषणे' इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः ॥॥॥ 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । असाद्धञ्ज तु तालव्यान्तः । 'वेष्टने परिवेशः साद्धानोः सविधमण्डले' इति तालव्यान्ते रमसः ॥ (१) ॥॥॥ परितो धीयतेऽनेन । 'उप-' (३।३।९२) इति किः । ('परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके') ॥ (२) ॥॥॥ उपगतं सूर्यमुपसूर्यम् । प्रादिसमासः (२।२।१८) । ततः स्वार्थे कन् (५।३।९०) ॥ (३) ॥॥॥ 'मडि भूषायाम्' (म्वा०प०से०) मन्दति । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् ॥ (४) ॥॥॥ 'मण्डलं परिवेशश्च परिधिश्चोपसूर्यकम्' इति भागुरिः॥ चत्वारि 'चन्द्रसूर्ययोरुत्पात्तादिजातमण्डलस्य'॥

किरणोस्नमयूखांश्रगभस्तिष्टणिष्टणयः । भातुः करो मरीचिः स्त्रीपुंसयोदीधितिः स्त्रियां ३३

किरण इति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'कृपृवृजि-' (उ० २।८१) इति क्युः ॥ (१) ॥*॥ व-सन्ति रसा अस्मिन् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'स्फायितिश्व' (उ० २।१३) इति रक् । यजादित्वात् (६। १।१५) संप्रसारणम् । 'न रपर-' (८।३।११०) इति न ष-त्वम्। ('उस्रो वृषे च किरणेऽप्युस्नार्जुन्युपचित्रयोः')॥(२) ॥*॥ मिमीते । 'माङ ऊखो मय च' (उ० ५।२५) इ-त्यूखप्रत्ययो मयादेशश्च। एतेन मापयन् प्रमापयन् गगनमोख-ति गच्छति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'उखउखि-' (भ्वा० प० से०) इति दण्डकोक्तो गत्यर्थः । अच (३।१।१३४)। प्रषोदरादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः परास्तः । घातुसमुदायात्प्रत्ययानामविधानात् । पृषोद्रादि-त्वाश्रयणस निर्मूलत्वाच । ('मयूखः किरणेऽपि च । ज्वा-लायामपि शोभायाम्') ॥ (३) ॥*॥ अंशयति । 'अंश विभाजने चुरादिः । मृगय्वादित्वात् (उ० १।२७) कुः । 'अंग्रुंठेंशे खो रस्मों' इति विश्वः । 'अंग्रु: स्त्रादिस्-

१— तालव्यान्तः 'अथोडुबन्धुश्च भयंकरे करे महौषधीनष्टक_ रांग्रुमे ग्रुमे' इति जानकीहरणे यमकादिति मुकुटः ॥

क्ष्मांशे किरणे चण्डदीघितौ'॥ (४) ॥*॥ गम्यते । 'अ-न्यत्रापि' (वा० २।२।४८) इति डः। गो ज्ञेयवर्गः। तं बमस्ति दीपयति।। गमस्तिः। 'मस मर्त्सनदीह्योः' (जु० प० से०)। जहोत्यादिः। 'किच्क्तौ च-' (३।३।१७४) इति किच्। एवं च-गगने भसति दीप्यते। 'भस भर्त्स-नदी स्योः'। 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) इति बाहुलका-त्तिप्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) गनभागलोपः-इति मुकुटकृतं क्रिष्टकल्पनमनुपादेयम् । भसतीति विगृद्यो-क्तधातोरुपन्यसनं प्रामादिकम् । ('गभस्तिः किरणे सूर्ये ना खाहायां तु योषिति') ॥ (५) ॥*॥ जिघर्ति । 'घृ क्ष-रणदीह्योः' (जु० प० अ०) जुहोत्यादिः । छान्दसस्यापि भाषायां प्रयोगः-इति प्राञ्चः । वस्तुतस्तु घरति । 'घृ सेचने' (भ्वा०प०अ०) भ्वादिः । 'घृणिपृश्चि-' (उ० ४।५२) इति निप्रत्ययो गुणाभावश्च निपातितः । ('घृणिः पुनः । अंशुज्वा-लातरङ्गेषु')॥ (६)॥*॥ धृष्णोति । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा॰ प०से०)। 'वृषिधृषिभ्यां कित्' इति निः किच-इति सकटः। तन्न । तादशसूत्राभावात् । अतो बाहुलकान्निः, गुणाभावश्च ॥*॥ 'वृष्णिः' इति पाठान्तरम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प॰ से॰)। 'सृत्रृषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः किच ॥ *॥ 'पृक्षिः' इत्येके पेठुः । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०)। अस सलोपो गुणाभावश्च 'घृणिपृश्चि-' (उ० ४।५२) इति निपातितः । पर्शति । 'पृशु सेचने' (भ्वा० प॰से॰) वा ॥ (७) ॥*॥ भाति । भानुः ॥ (८) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०).। 'ऋदोरप्' (३।३ ५७)। ('करो वर्षापले रश्मी पाणौ प्रत्यायञ्ज्योः') ॥ (९) ॥*॥ त्रियते तमोऽसिन् । 'मृकणिभ्यामीचिः' (उ० ४।७०) स्त्रीपुंसाधिकारे-- 'त्रुटिमसिमरीचयः' इति लिङ्गानुशासनम् । 'द्वयोर्मरीचिः किरणो भानुरुसः करः पदम्' इति शब्दार्णवः । 'मरीचिर्मुनिभेदे ना गभस्ता-वनपुंसकम्'॥ (१०)॥ ॥ दीधीते दीप्यते । 'दीधीङ् दीप्तिदेवनयोः' (अ० आ० से०)। किच् (३।३।१७४)। 'तितुत्र–' (७।२।९) इतीण्निषेधस्तु न । 'अग्रहादीनाम्' इति वार्तिकात् । 'यीवर्णयोः-' (७।४।५३) इतीकारलो-पः । अयं स्त्रियामेव । 'दीधितिः स्त्रियाम्' इति लिङ्गानु-शासनात्। काकाक्षिगोलकन्यायेन 'दीधितिः' इत्यत्र स्नि-यामिति संबध्यते । उत्तरत्रापि ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'किरणानाम्'॥

स्युः प्रभारुग्रिचिस्त्विड्भाभाश्छिविद्यतिदीप्तयः । रोचिः शोचिरुभे हीवे

स्युरिति ॥ प्रभाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः॥ (१)॥ शा रोचते । 'रुच दीप्तो' (भ्वा० आ० सें ०) । किप् (३।२।१७८) । ('रुक् शोभाकिरणेच्छासु') ॥ (२) ॥ ॥ 'इगुपघात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन्। 'रुचिर्दीप्तौ च शोभायामभिष्वङ्गाभिलाषयोः' ॥ (३) ॥ स्थिषति । 'त्विष दीप्ती' (भ्वा० उ० से०) । किप् (३।२।१७८) । ('त्विट् शोभायां जिगीषायां व्यवसाये रुचौ गिरि') ॥ (४) ॥*॥ 'भा दीतौ' (अ० प० से०) । दशिम्रहणात् (वा० ३।२।१०१) डः । टाप् (४।१।४) । 'भा भुव्यलंकृतौ दीप्तौ स्त्रियां भाः किरणे द्युतौ' इति ना-नार्थरतमाला । यद्वा किप् (३।२।१७८) । आवन्तत्वा-भावान्न सुलोपादिः । भाः विश्वपावत् ॥ (५) ॥*॥ 'भास दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । किंपू (३।२।१७७) । भाः, भासौ । ('भा: प्रभावे मयूखे च') ॥ (६) ॥*॥ छचति छिनति वा तमः । 'कृविधृष्विच्छवि-' (उ० ४।५६) इति किन्नन्तो निपातितः ॥ (७) ॥*॥ 'द्युत दीतौ' (भ्वा० आ० से०) द्योततेऽनया । 'इगुपधात्कित्' (उ० 81१२०) इतीन् ॥ (८) ॥*॥ दीप्यतेऽनया । 'दीपी दीप्तीं (दि० आ० से०)। 'क्तिज्ञानादिभ्यः' (वा० ३। ३।९४) ॥ (९) ॥*॥ 'रुच दीप्तो' (भ्वा० आ० से०)। रोचतेSनेन । 'अर्चिशुचि-' (उ० २।१०८) इति इसिः॥ (१०) ॥*॥ 'ईशुचिर् पूतीभावे' । (दि० उ० से०) । शुच्यति पृतीभवत्यनेन ! इसिः ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'प्रभायाः' ॥

मकाशो द्योत आतपः ॥३४॥

(प्रकाश इति ॥) प्रकाश द्योताविति भावे (२।२।१८) क-रणे (२।२।१९) वा घलन्तौ । (प्रकाशः स्फुटहासयोः । उद्योतेऽतिप्रसिद्धे च') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ आतपस्तु पचाद्यजन्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आतपस्य' ॥ कोष्णं कवोष्णं मन्दोष्णं कदुष्णं त्रिषु तद्वति ।

कोष्णमिति ॥ ईषदुष्णं कोष्णम् । 'ईषद्थें च' (६। ३।१०५) इति कादेशः ॥ (१) ॥ ॥ 'कवं चोष्णे' (६।३।१०७) इति कोः कवादेशः ॥ (२) ॥ ॥ कदादे-

१—पचाद्यजन्त इत्युक्तरं 'खनो घ च' इति घो वा इत्यपि पाठः ॥ शश्च ॥ (४) ॥*॥ मन्दं च तदुण्णं च ॥ (३) ॥*॥ एते गुणे स्त्रीबाः । गुणिनि विशेष्यनिष्ठाः ॥ चत्वारि 'ईषदुष्णस्य'॥

तिग्मं तीक्ष्णं खरं तद्वत्

(तिग्ममिति ॥) तेजयति । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'युजिरुचितिजां कुश्र' (उ० १।१४६) इति मक् कवर्गश्चान्तादेशः ॥(१)॥*॥ 'तिजेदींर्घश्र' (उ० ३।१८) इति स्रक्शत्यये तीक्ष्णम् । 'तीक्ष्णं सामुद्रठवणे विषठोहा-जिमुष्कके । क्षीबं यवात्रके पुंसि तिग्मार्थत्यागिनोस्तिषु' ॥(२)॥*॥ स्वमिन्द्रयं रात्यभिभवति। 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'स्वरं स्वात्तीक्ष्णधर्मयोः । गर्दभेऽस्त्री देवतान्ने' ॥ (३) ॥*॥ तद्वत्—गुणे क्रीबम्, तद्वति त्रिषु, इत्यर्थः । त्रीणि 'अत्युष्णस्य' । तीक्ष्णोऽसिः इत्या-दाव्यचारात्ययोगः ॥

मृगतृष्णा मरीचिका ॥ ३५ ॥

(मृगेति ॥) मृगाणां तृष्णास्त्यसाम् । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) ॥ (१) ॥॥॥ मरीचिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'मृगतृष्णायाः'॥

इति दिग्वर्गविवरणम्॥

कालो दिष्टोऽप्यनेहापि समयोऽपि

काल इति ॥ कल्यते । 'कल संख्याने शब्दे च' (भ्वा० आ० से०)। कर्मणि घम् (३।३।१९) कालयित सर्वम्, इति वा। ण्यन्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः'॥ (१)॥॥॥ दिशति। 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। 'क्तिच्कौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) इति क्तः। 'दिष्टं देवै पुमान्काले'॥ (२)॥॥॥ नाहन्ति नागच्छति, नाहन्यते, इति वा। 'नञ्याहन एह च' (उ० ४।२२४) इत्यसुन्, एहादेशश्च। सौ 'ऋ-दुशनस्—' (७।१।९४) इत्यनङ्। 'तस्माञ्जुडचि' (६।३।७४) इति तुद्। सान्तः॥ (३)॥॥॥ सम्यग् एति। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('स-मयः शपथे भाषासंपदोः कालसंविदोः। सिद्धान्ताचारसंकेतिनयमावसरेषु च॥ क्रियाकारे निदेशे च')॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'सामान्यकालस्य'॥

अथ पक्षतिः।

प्रतिपद् दे इमे स्त्रीत्वे

(अथेति ॥) पक्षस मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ।

'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्—' (बा० ४।१।४५) इति ङीषि तु प-स्रती । 'पस्रतिस्तु भवेत्पक्षमूरुं च प्रतिपत्तिथों' ॥(१)॥॥॥ प्रतिपद्यते उपक्रम्यतेऽनया मासादिः । संपदादित्वात् (बा० ३।३।१०८) किए । दान्ता । 'प्रतिपत्स्री तिथों मतौ' ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रतिपत्तिथेः'॥

तदाचास्तिथयो द्योः ॥१॥

(तदाद्या इति ॥) सा प्रतिपद् आद्या यासां ताः। 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से)। 'ऋतन्यक्जि—' (उ० ४।२) इत्यतेरिथिन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अछोपः ॥ (१)॥ ॥ द्वयोरित्यत्र श्रुतत्वात्तिथिशब्द एव संबध्यते॥ एकं 'सामान्यतिथेः'॥

घस्रो दिनाहनी वा तु क्षीबे दिवसवासरौ ।

घस्न इति ॥ वसत्यन्धकारम् । 'घस्त् अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'स्फायितिच्च—' उ० २।१३) इति रक् । 'घस्नस्तु दिवसे हिंसे' ॥ (१) ॥ ॥ दीयते क्षीणं भवति । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) दिवादिः । 'इणसिञ्जि-दीङ्—' (उ० ३।२) इति नक्। बाहुलकाद्रस्वः। चित तमो, निर्मापारस्थितिं चेति वा । चतेः किनन् (उ० २।४९) ॥ (२) ॥ ॥ न जहाति । 'निञ्ज जहातेः' (उ० १।१५८) इति कनिन् । 'रोऽसुपि' (८।२।६९) इति रः । यत्तु— 'अहन्' (८।२।६८) इति रुत्वम्—इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । रत्वस्य रुत्वापवादत्वात् ॥ (३) ॥ ॥ | दीव्यन्त्यत्र । 'दिवादिभ्यः कित्' (उ० ३।१२१) इत्यसम् ॥ (४) ॥ ॥ वासयित । वसतेर्ण्यन्तात् 'अर्तिकिमभ्रमि—' (उ० ३।१३२) इत्यस्यत्यः। 'वास्तरस्तु पुमान्नागप्रमेददिनयोरिप' ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'दिनस्य' ॥

पत्यूषोऽहर्मुखं कल्यमुषःपत्युषसी अपि ॥२॥ प्रभातं च

प्रत्यूष इति ॥ प्रत्यूषित रुजित कामुकान् । 'ऊष रु-जायाम्' (स्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रत्यूषोऽहर्मुखे वसौ' ॥ (१) ॥*॥ अह्वो मुखम् ॥ (२) ॥*॥ कलयति चेष्टाम् । 'अझ्याद्यश्च' (उ० ४। ११२) इति कलेर्यक् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) का- ल्यम्, अपि । 'कल्यं प्रेमाते क्कीवं स्यात्कल्यो वाक्श्रु-तिवर्जिते । सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च ॥ उपा-यवचनेऽपि स्यात्रिषु मये तु योषिति'॥ (३) ॥॥॥ ओ-पत्यन्धकारम् । 'उष दाहे' (म्वा०प० से०) । 'उषः किच्च' (उ० ४।२३४) इत्यसिः । अन्योपसर्गनिवृत्तये प्रतिः । 'उषः प्रत्युषसि क्कीवं पितृप्रस्वां च योषिति'॥ (४) ॥॥॥ (५) ॥॥॥ मातुं प्रवृत्तम्। प्रभातम्। आदिकर्मणि (३।४।७१) क्तः॥ (६) ॥॥॥ षद् 'प्रभातस्य'॥

दिनान्ते तु सायः

(दिनेति॥) दिनस्रान्तः । स्रति समापयति दिनम् । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'श्याद्वयधा--' (३।१) १४१) इति णः । 'सायः काण्डे दिनान्ते च'॥*॥ मा-न्तमव्ययं त्वव्ययवर्गे वक्ष्यति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दिनान्तस्य'॥

संध्या पितृप्रसः।

(संध्येति ॥) सम्यग् ध्यायन्त्यसाम् । ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संध्या पितृप्रस्नद्यन्तरयोर्धुगसंधिषु' ॥*॥ निर्यकारोऽपि । संधीयतेऽनुसंधीयतेऽस्याम् । डुधाञः (जु०उ०अ०) अङ् (३।३।२०६) । 'संध्या पितृप्रस्ः संधा' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ पितृन् प्रस्ते । किष् (३।२।७६) द्वे 'संध्यायाः' ॥

प्राह्णापराह्णमध्याह्यास्त्रिसध्यम्

प्राह्वेति ॥ अहःशब्द्स्तद्वयवे । प्रथमं च तद्हश्च प्राह्वः । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् । 'अह्वोऽद्वः—' (५।४।८८) इत्यह्वादेशः । 'अह्वोऽद्वन्तात्' (८।४।७) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ अह्वोऽपरम्—अपराह्वः । 'पूर्वापर—' (२।२।१) इत्येकदेशिसमासः ॥ (१) ॥*॥ अह्वो मध्यम् 'संख्याविसाय—' (६।३।११०) इति ज्ञापकात्समासः । 'रात्राह्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) । मध्यं च तद्हश्चेति वा ॥*॥ तिसृणां संध्यानां समाहारः । 'आवन्तो वा' (वा० २।४।३०) इति पाक्षिकी ह्वीवता, पक्षे त्रि-संध्यी ॥ (१) ॥*॥ एकं 'दिनाद्यन्तमध्यानाम्'॥

१—दन्त्यमध्यः 'रिवर्मनाग्दशितवासरः सरः' इति जानकी-हरणम् 'बद्धो वासरसङ्गः' इति भट्टिभाषासमावेशः—इति मु-कुटः ॥ २—दीर्घमध्यः 'प्रत्यृपस्फुटितकमलामोदभैत्रीकषायः' इति मावः—इति सुकुटः ॥

१—'कल्यं प्रधाने इति' पाठः ॥ २—'संधोज्ज्विलतः' इति वासवदत्ता—इति मुकुटः ॥

अथ शर्वरी ॥३॥

निशा निशीथिनी रात्रिस्त्रियामा क्षणदा क्षपा । विभावरीतमस्त्रिन्यौ रजनी यामिनी तमी ॥४॥

(अथेति ॥) राणाति चेष्टाः । 'शु हिंसायाम्' (त्रया० प०से०)। 'कृश्गृवृञ्चतिभ्यः ष्वरच्' (उ० २।१२१) 'षिद्गौरा-' (४।१।४१) इति ङीष्। 'शर्वरी यामिनीस्त्रि-योः' ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि शार्वर्यपि । 'शर्वरी शार्वरी शर्या' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥ ॥ नितरां स्यति तन् करोति व्यापा-रान् । 'शो तनूकरणे' (दि०प०से०)। 'आतश्रोपसर्गें' (३।१।१३६) इति कः। 'निद्या दारुहरिद्रायां सात्रि-यामाहरिद्रयोः' इति विश्वः ॥*॥ 'निशीथिनी निशा निद् च रयामा तुङ्गी तमा तमी' इति नामनिधानात् 'निद्' पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) शान्तापि ॥ (२) ॥*॥ निशीथोऽस्त्यस्माम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ राति सुखम् । 'रा दाने' (अ०प०से०) । 'राशदिभ्यां त्रिप्' (उ० ४।६७) ॥*॥ 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति डीषि रात्रीत्यपि। 'रात्री रात्रिस्तमिवनी' इति श-ब्दार्णवः ॥ (४) ॥ ॥ त्रयो यामाः यस्याः । आद्यन्तयो-रर्धयामयोश्चेष्टाकालत्वेन दिनप्रायत्वात् । यद्वा त्रीन्धर्मादीन् यापयति निरवकाशीकरोति कामप्रधानत्वात् । अन्तर्भा-वितण्यशीद्यातेः 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (५) ॥ ॥ क्षणम् उत्सवं निर्व्यापारस्थितं वा ददाति । कः (३।२।३) । 'क्षणदो गणके, रात्रौ क्षणदा, क्षणदं जले' ॥ (६) ॥ ॥ भ्रायति चेष्टाम् । 'क्षे क्षये' (स्वा० प० से०) असाण्यन्तान्मितः पचाद्यच् ॥ (७) ॥*॥ विभाति नक्षत्रादिभिः । कनिप् (३।२।७४) । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ । 'विभावरी निशाराज्योः कु-दृन्यां चक्रयोषिति । विवादे वस्त्रकुट्यां च' ॥ (८) ॥*॥ तमोऽस्त्यसाम् । 'असाया-' (५।२।१२१) इति विनिः ॥ (९) ॥ ॥ रजन्त्यनुरक्ता भवन्ति रागिणोऽस्याम् । 'क्षिपे: किच' (उ० २।१०७) इति चकाराद्नि:। कि-त्त्वान्नलोपः (६।४।२४)। ङीष् (ग० ४।१।४५)। 'र-जनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजतुकासु च'। ङीषभावे रज-निरिप ॥ (१०) ॥*॥ भीतिहेतुत्वान्निन्दिता यामा यसाः। निन्दायामिनिः (५।२।११५) ॥ (११) ॥*॥ ताम्यन्त्य-स्राम् । 'तमु ग्लानौ' (दि०प०से०) । इन् (उ० ४।

११८)। 'कृदिकाराद्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीर्ष् ॥*॥ पक्षे तिमः ॥*॥ पचाद्यचि 'तमा' आपि ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'राजेः'॥

तमिस्रा तामसी रात्रिर्

तमिस्रेति॥ तमो बहुलमस्त्यसाम्। 'ज्योत्स्नातमिसा—' (५।२।११४) इति निपातिता। तमिस्रं तिमिरे कोपे पुंसि स्त्री तु तमस्ततौ। कृष्णपक्षनिशायां च'॥ (१)॥॥॥ ज्योत्स्नादिभ्य उपसंख्यानात् (वा०५।२।१०३) मत्वर्थेऽण्। 'तामसी निशि दुर्गायां तामसो भुजगे खेले'॥ (२)॥ ॥॥ द्वे 'अत्यन्धकाररात्रेः'॥

ज्यौत्स्ती चन्द्रिकयान्विता।

(ज्योत्स्नीति ॥) ज्योत्स्नास्त्यसाम् । प्राग्वदण् (वा०५। २।१०३)। ('ज्योत्स्नी पटोलिकायां साज्ज्योत्स्नायुक्तनिशि स्त्रियाम्')॥ (१)॥॥ एकम् 'ज्योत्स्नायद्वात्रेः'॥

आगामिवर्तमानाहयुक्तायां निश्चि पक्षिणी ॥५॥

(आगामीति॥) आगामिवर्तमाने च ते अहनी च । इति कर्मधारये टच् (५।३।९१) । सरेफपाठे तु समासान्त-विधेरनित्यताश्रयणीया । आगामिवर्तमाने अहनी युक्ते यसामिति बहुत्रीहिर्वा । पूर्वापरिदने पक्षाविव स्तो यस्याम् । 'अत इनि—' (५।२।११५) ॥॥। निश्चीत्युपलक्षणम् । तेन पूर्वोत्तररात्रियुक्तिदिनमि पक्षिणीति हरदत्ताद्यः । 'पक्षिणी पूर्णिमायां स्वाद्विहण्यां शाकिनीमिदि । आगा-मिवर्तमानाहर्युक्तरात्राविष स्वियाम्'॥ (१) ॥॥। एकं 'दिनद्वयमध्यगतरात्रेः'॥

गणरात्रं निशा बहुचः

गणेति ॥ गणानां बह्वीनां रात्रीणां समाहारः । गणश-ब्दस संख्यात्वात् (१।१।२३) 'तद्धितार्थ-' (२।१।५१) इति द्विग्रः । 'अहःसर्वेंकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राह्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इति पुंस्त्वं तु न । 'सं-ख्यापूर्वा रात्रिः' इति लिङ्गानुशासनस्त्रेण ऋीवत्वविधा-नात् । 'भवति नपुंसकयोगः संख्यापूर्वस्य रात्रशब्दस्य' इति वररुचिवचनाच । 'रात्रं प्राक् संख्ययान्वितम्' इति वक्ष्यमाणत्वाच । एतेन स्वामिमुकुटयोर्नपुंसकत्वसमर्थनसं-अमः परास्तः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'रात्रिसमृहस्य'॥

१—'स तमीं तमोभिरभिगम्य ताम्' इति माघदशैनात—इति मुकुटः ॥ २—'हा राम हा देवरतातमातः' इति विदग्धमुखम-ण्डनम्—इति मुकुटः ॥ ३—खेग इति पाठान्तरम् ॥ ४— 'स्याद्वित्ण्यां' इति पाठः ॥

१--- 'गुणसंधी पुंसि' इति पाठोऽपि दृश्यते ॥

मदोषो रजनीमुखम्।

प्रदोष इति ॥ दुष्यति । 'दुष वैकृत्ये' (दि॰प०अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । टीप् (४।१।४) । ('दोषा रात्रो सुजेऽपि च') । प्रारम्भो दोषायाः । प्रादिसमासः (२।२।१८) । प्रारच्या दोषा यसिन्निति वा । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।४८) इति हस्वः ॥॥॥ 'दोषा' ईत्यययमप्यस्ति । 'नक्तं दोषा च रजनौ' इति वक्ष्यते । ('प्रदोषः कालदोषयोः')॥ (१)॥॥॥ रजन्या सुस्तिव ॥ (३)॥॥॥ द्वे 'रात्रियारस्थस्य'॥

अर्धरात्रनिशीयौ द्वौ

अर्धेति ॥ अर्धे रात्रेः । 'अहःसर्वेकदेश-' (५।४।८७) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ निशरतेऽस्मिन् । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'निशीथगोपीथावगथाः' (उ० २।९) इति थक् । 'निशीथस्तु पुमानर्धरात्रे स्वाद्रात्रिमात्रके' ॥ (२) ॥*॥ द्वाविति । समावित्याकृष्यते ॥ द्वे 'रात्रिमध्यस्य' ॥

द्रौ यामप्रहरौ समी ॥ ६ ॥

(द्वाविति ॥) याति । 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इति मन् । यत्तु—'यातेर्मग्' इति मग्—इति मुकुटेनो-क्तम् । तन्न । उक्तसूत्रस्रोत्प्रेक्षितत्वेन निर्मूल्त्वात् । 'यामस्तु पुंसि प्रहरे संयमेऽपि प्रकीर्तितः' ॥ (१) ॥*॥ प्रह्नियते ढ-क्वादिरस्मिन् । 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रहरस्य' ॥

स पर्वसंधिः प्रतिपत्पश्चदश्योर्यदन्तरम् ।

स इति ॥ प्रतिपत्पञ्चद्रयोर्यदन्तरम् स संधिः । स एव पर्व, अपि । 'प्रतिपत्पञ्चद्रयोस्तु संधिः पर्व प्रदिक् ककुप्' इति दुर्गः । 'संधिमभितो यजेत' इत्यादौ प्रसिद्धः स एव । 'पर्व क्लीबं महे प्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । द-र्शप्रतिपदोः संधौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि'॥ (१) ॥॥॥ 'पर्व-संधिः' इत्येकं नाम, इति प्राञ्चः ॥ एकम् 'पर्वसंधेः'॥ पक्षान्तौ पञ्चदञ्यो दे

(पक्षेति ॥) द्वे पञ्चद्रयौ पूर्णिमामावासे पक्षस्थान्तौ ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षान्तस्य'॥

पौर्णमासी तु पूर्णिमा ॥ ७ ॥

पौर्णित पूर्णो मासोऽस्याम् । बहुत्रीहौ कृते स्वार्थे ऽण । प्रज्ञादेः (५।४।३८) आकृतिगणत्वात् । 'सास्मिन्पौ- र्णमासी' (४।२।२१) इति निर्देशाद्वा । यद्वा भाश्रन्दः । पूर्णो माः पूर्णमाः । तस्येयम् । यद्वा भहाराजप्रोष्ठप- दाह्रन्' (४।२।३५) इति स्त्रे 'तदस्मिन्वर्तते' इत्यर्थे 'पूर्णमासादणः' उपसंख्यानादण् । ('पौर्णमासः पुमान्यज्ञभदे स्त्री पूर्णिमातिथौं') ॥ (१) ॥॥॥ 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । मावे कः (३।३।११४) पूर्णे चन्द्रस्य पूर्णम् । तेन निर्वृत्ता पूर्णिमा । मावप्रत्ययानतात् 'तेन निर्वृत्तम्' इत्यर्थे इमप् (वा० ४।४।२०) । टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पूर्णिमायाः'।।

कलाहीने सानुमतिः

कलेति ॥ सा पूर्णिमा उद्यकाले प्रतिपद्योगात्कलाहीने चन्द्रे । अनुमन्यते=अनुमितः । किच् (३।३।१०४) । 'अथानुमितिरूनेन्दुपूर्णिमानुज्ञयोरिप' ॥ (१) ॥॥ एकं 'सानुमत्याः'॥

पूर्णे राका निशाकरे।

पूर्ण इति ॥ चन्द्रे पूर्णे तु । राति शुभम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'कृदाधारा--' (उ० ३।४०) इति कः बाहुलकाद्भस्वः । 'राका नद्यन्तरे कच्छ्वां नवजातरजः- स्त्रियाम् । संपूर्णेन्दुतिथौ' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'राकायाः' ॥ अमावास्या त्वमावस्या दर्शः सूर्येन्दुसंगमः ॥ ८॥

(अमेति ॥) अमा सह वसतोऽसां चन्द्राकों । 'अमा-वस्यदन्यतरस्याम्' (३१११२२) इति ण्यत्, पक्षे वृद्धच-भावश्च निपात्यते ॥॥ नामैकदेशे नामग्रहणात् 'अमा' अपि ॥॥ वसतेरिन्प्रत्यये (उ० ४१११८) ततो ङीषि (ग० ४१११४५) अमावसी ॥॥॥ 'इणजादिभ्यः' (वा० ३१३११०८) इतीणि अमावासी ॥॥॥ 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । अमा चन्द्रस्यौं साहचर्येण मस्यतः परि-च्छिन्तोऽस्यां मासम् । अमामासी । इण् (वा० ३१३११०८) ॥॥॥ अमामसी । इन् (उ० ४१११८) ॥॥॥ 'दर्शो-माऽमावसी च सात्' इति रमसः । अप्यमावस्य-मावासी चामामस्यप्यमामसी' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ दश्यते शास्त्रेण । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३१३११८) इति घः । 'पक्षान्तेऽब्धौ दर्शने च द्र्शः स्येन्दुसंगमे' ॥ (३) ॥॥॥ स्येन्दू संगच्छतोऽस्मिन् । घः (३१३११८)॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'द्र्शस्य' ॥

१—तथा च भट्टिः 'ततः कथाभिः समतीत्य दोषामारुह्य सैन्यैः सह पुष्पकं ते' इति-इति मुकुटः॥ २—अन्ययस्य स्त्रीलिङ्गाभावेन हस्वाप्रास्या न रूपसिद्धिः॥

सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली

सेति ॥ चतुर्दशीयोगादृष्टचन्द्रा सती सा अमा सिनी-वाली । एन विष्णुना सह वर्तते सा लक्ष्मीः । तद्योगात् सिनी चन्द्रकला । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । सिनीं वलित धारयति । 'कर्मण्यण्' (६।२।१) यत्तु— 'स्त्रियाः पुंवत्—' (६।२।२४) इति न पुंवत्वम् । 'संज्ञापूर-ण्योश्च' (६।२।३८) इति निषेधात्—इति सुकुटः । तन्न । सिनीवालीत्यत्र सामानाधिकरण्याभावात् , असंज्ञात्वात् , अ-भाषितपुंस्कत्वाच । यदि — सिनी चन्द्रकला सा बाला-ल्यात्र—इति तेन विगृहीतम् । तदि न । बालेल्यस्य वि-शेषणत्वेन पूर्वनिपातप्रसङ्गात् । स्वामी तु—सिनी सिता बालास्त्यस्याम्—इत्याह । तन्न । पुंवद्भावप्रसङ्गात् । ('सि-नीवाली तु दृष्टेन्दुकलामादुर्गयोः स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सिनीवाल्याः' ॥

सा नष्टेन्दुकला कुहूः।

(सिति ॥) उदये अमायोगान्नष्टचन्द्रकला सा अमा कुट्टः । कुहयति । 'कुह विस्नापने' (जु० उ० से०) जु-रादिः । 'नृतिक्रध्योः कूः' (उ० १।९१) इति कृप्रत्ययो बाहुलकादिहापि ॥॥ मृगय्वादित्वाद्भस्वोऽपीत्यन्ये । 'घेनू-रुरज्जुकुहुसरयुतनुकरणेवः श्वियाम्' इति विन्ध्यवासी ॥॥॥ 'कुट्टः श्वी कोकिलालापनष्टेन्दुकलदर्शयोः'॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कुह्वाः'॥

उपरागी ग्रहः

उपराग इति ॥ उपरज्यतेऽनेन । 'रज्ञ रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१३१) इति घन् । 'घनि च भावकरणयोः' (६।४।२७) इति नलोपः । भावे वा घन् । (३।३।१८) । 'उपरागस्तु पुंसि साद्राहुम्रासेऽर्कचन्द्रयोः । दुर्नये महकछोले व्यसनेऽपि निगद्यते' ॥ (१) ॥॥॥ प्रहणं महः 'म्रह्यदू—' (३।३।५८) इत्यप् । 'म्रह्यो निमह-निर्बन्धमहणेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पूतनादौ च सेंहिकेयो-परागयोः' ॥ (२) ॥॥। द्वे 'म्रह्णस्य' ॥

राहुग्रस्ते त्विन्दौ च पूष्णि च ॥ ९ ॥ सोपप्रवोपरक्तौ दौ

(राह्विति ॥) 'उपप्रवः सैंहिकेये विप्रवोत्पातयोरिप'। सहोपप्रवेन । 'वोपसर्जनस्य' (६।२।८२) इति सभावः॥ (१) ॥*॥ उपरज्यते सा। कर्मणि क्तः (३।२।१०२,४। ७०)। 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहुत्रस्तेन्दुसूर्ययोः'॥ (२)॥*॥ इमौ द्वौ 'राहुणा प्रस्ते चन्द्रे सूर्ये' च॥

अध्युत्पात उपाहितः।

(अझ्युत्पात इति ॥) अभ्रेष्त्पतनम् उत्पातो वैकृतम् ॥ (१) ॥*॥ उप आसन्नम् आहितं फर्लं यस्य । 'उपा-हितोऽनलोत्पाते पुमानारोपिते त्रिषु'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकाशादिण्वभिविकारस्य'॥

एकयोक्त्या पुष्पवन्तौ दिवाकैरनिशाकरौ।।१०॥

(एकयेति ॥) 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । पुष्पो विकासः प्रकाशश्च । तद्वन्तौ । मतुप् (५।२।९४) । एकयोक्तया साधारणवचनेन । प्रत्येकं 'पुष्पवान्' इति न प्रयोक्तयमिति भावः । अकारान्तोऽिष पुष्पवन्तशब्दः । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । जृिविशिभ्यां झच्' (उ०३।१२६) इति बाहुलकादवतेरिष झच् । 'झोऽन्तः' (७।१।३) । पुष्पस्यावन्तौ इति विग्रहे शक-व्यादिः (वा० ६।१।९४) । 'रिवशिशनौ पुष्पवन्ताख्यौ' इति नाममाला । पुष्पवन्ताभ्याम् , पुष्पवन्तयोः' इत्यादि । ('पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावकोक्तया शिशासकरौ' । 'पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावकोक्तया शिशासकरौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्राकावकोक्तया शिशासकरौ' । 'पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावकोक्तया शिशासकरौ' । 'पुष्पदन्तौ पुष्पवन्तावकोक्तया शिशासकरौ' । 'पुष्पदन्तौ च चन्द्राकावकोक्तया शिशासकरौ स्वाह्यतसूर्यचन्द्रयोः' ॥ अष्टादश निमेषास्त काष्टा

अष्टाद्श निमषास्तु काष्टा

अष्टाद्दोति ॥ 'क्षणद्वयं लवः प्रोक्तो निमेषस्तु लव-द्वयम्' इत्यादिशास्त्रसिद्धा निमेषाः । तेऽष्टादश काष्ठा । का-शते । 'हनिकुषि-' (उ० २।२) इति नथन् । 'काष्ठा दा-रुहरिद्रायां कालमानप्रकर्षयोः । साहिशि स्थानमात्रे च का-ष्ठमाख्यातमिन्द्रिये' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'काष्ठायाः' ॥

१—हैममेदिन्योरिष-'अनुम्रह' इति पाठो दृश्यते । व्याख्यातं चानेकार्थकैरनाकरकौमुद्याम् 'अनुम्रहे प्रसादे महशब्दः सत्यभा-मायां भामाशब्दवत्' इति ॥

१—'देवताद्वन्दे च' (६।३।२६) इति नानङ् । तत्र 'आन्नङ्गतो द्वन्दे' (६।३।२५) इत्यतो द्वन्द्वमहणेऽनुवर्तमाने पुनर्द्व-द्वमहणेन वेदलोकसहचरितद्वन्द्वस्य महणात् । अस्य तु द्वन्द्वस्या-तथात्वात् । अत एव 'रिवचन्द्राविप नोपलक्षितौ' इति घटख-परः—इति मुकुटः ॥ २—'प्राक्प्रत्यक् धरणीधरशिखरस्थितपु-ष्पवन्ताभ्याम्' इत्याश्चर्यमञ्जर्यामदन्तत्वदर्शनात्—इति मुकुटः ॥ ३—अनेकार्थकैरवाकरकोमुचां व्याख्यातं च । पुष्पे इव पुष्पे, दन्ताविव दन्तो, पुष्पे च ते दन्तो च पुष्पदन्तौ । यथा च । 'दि-श्वस्यास्य विलोचने निरयतो यत्पुष्पदन्तौ तमः' इति ॥

त्रिंशत्तु ताः कला।

(त्रिंशदिति ॥) ताः काष्ठाः त्रिंशत् कला ॥ कलयति । 'कल संख्याने' (चु॰उ॰ से॰) । पचाद्यच् (२।१।१२४) । ('कला स्थात्कालशिल्पयोः')॥(१)॥*॥एकम् 'कलायाः'॥ तास्तु त्रिंशत्क्षणः

(ता इति ॥) ताः कलाः । क्षणोति । 'क्षणु हिंसा-याम्' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'क्षणाः प-वेत्सिवेऽपि स्थात्तथा मानेऽप्यनेहसः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षणस्य'॥

ते तु महूर्तो द्वादशास्त्रियाम्।। ११॥

ते त्विति ॥ ते तु क्षणाः (द्वादश) 'हुर्छा कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् 'अञ्जिष्टसि—' (उ० ३। ८९) इति को मुडागमश्र । 'राह्योपः' (६।४।२१) इति छलोपः । 'हिल च' (८।२।७७) इति दीर्घः । 'लिङ् चो-ध्वमौहूर्तिके' (३।३।१६४) इति निर्देशाद्वा मुहूर्तः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुहूर्तस्य' ॥

ते तु त्रिंशदहोरात्रः

ते त्विति ॥ ते तु सहूर्ताः । अहश्च रात्रिश्च तयोः समाहारः । 'अहःसर्वेंकदेश—' (५।४।८७) इत्यच् । 'रात्राहाहाः
पुंसि' (२।४।२९) । यत्तु—'अहा सहिता रात्रिः' इति विश्रहं प्रदर्श 'अहोरात्रः—' इत्युपन्यस्तं सुकुटेन । तन्न ।
तथा सत्यजभावप्रसङ्गात् । अहःपूर्वाद्वात्रिश्चराईन्द्व एवाज्विधानात् । 'गणरात्रवदज्' इति दृष्टान्तोऽप्यसंमतः । चकारात्संख्याव्ययादेरप्यज्विधानात् । अत्र तदादित्वाभावात् ।
यद्पि—समाहारे ह्वीनमप्यहोरात्रम्—इत्युक्तम् । तद्पि न ।
समाहारेऽपि 'रात्राह्वाहाः पुंसि' (२।४।२९) इत्यनेन परत्वात्पुंस्त्वविधानात् । यद्पि—वामनिकङ्गानुशासने 'द्विगुरिप पात्राव्यदन्तः' इति नपुंसकत्वेन 'अहोरात्रं द्विरात्रम्'
इत्युदाहृतम्— इति संमतिप्रदर्शनं कृतम् । तद्पि न । 'रात्रं
प्राक्संख्ययान्वितम्' इति द्विरात्रस्य नपुंसकत्वेऽपि अहोरात्रस्य तदयोगात् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अहोरात्रस्य' ॥

पक्षस्ते दश पश्च च।

(पक्ष इति ॥) तेऽहोरात्राः । पश्यते । पक्ष परिग्रहे । (भ्या०, चु०प० से०) । कर्मणि घम् (३।३।१९) । पक्सो मासार्धके गेहे पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे वळे सिखसहाययोः ॥ चुछीरन्ध्रे पतत्रे च राजकु अरपा-र्श्वयोः'॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पक्षस्य'॥

पक्षौ पूर्वापरौ शुक्ककृष्णौ

(पश्चाचिति ॥) ग्रुक्रपक्षः पूर्वसंज्ञः॥ (१)॥ क्र-ष्णपक्षोऽपरसंज्ञः॥ (१)॥ ॥ क्रमेणैकैकम् 'ग्रुक्ककृष्ण-पश्चयोः॥

मासस्तु ताबुभौ ॥१२॥

(मास इति ॥) तौ पक्षौ । मस्रते परिमीयतेऽयम्, अनेन वा । 'मसी परिमाणे' (दि०प०से०) । कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मासस्य'॥

द्दौ द्दौ माघादि मासौ स्यादतुः

द्वाविति ॥ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'अर्तेश्च—' (उ० १।७२) इति तुः । चात् कित्त्वम् । ('ऋतुः स्त्रीकुसुमे मासि वसन्तादीषुधारयोः') ॥*॥ मार्गादीनां युगेर्हेमन्ता-दीनृत् वक्ष्यति । तदेकदेशमयनपरिच्छेदार्थमनुवद्ति द्वौ द्वाविति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऋतोः' ॥

तैरयनं त्रिभिः।

(तैरिति ॥) तैर्ऋतुभिः । अयतेऽकींऽनेन । ल्युट् (३। ३।११७) । यत्तु—'अयतेऽकींऽनेन' इति विगृह्य 'इण् गतौ' (अ०प०अ०) इति धातोरुपन्यसनं—मुकुटेन कृतम् । तदसंगतम् । इति स्पष्टमेव । 'अयनं पथि मानोरप्युदग्दिष्णतो गतौ' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अयनस्य' ॥

अयने द्वे गतिरुद्ग्दक्षिणार्कस्य

(अयने इति ॥) अयने तु द्वे । अर्कस्रोत्तरा गतिः, दक्षिणा च । उत्तरदक्षिणास्ये द्वे अयने तु वत्सरः—इति वक्तव्ये 'अर्कस्य' इति ग्रहणं चान्द्रत्वव्यावृत्त्यर्थम् । पक्षा-दिकं तु चान्द्रमुक्तम् । अयनं तु न चान्द्रं किं तु सौरमेव ॥ (१) ॥*॥ 'अयनद्वयस्य' एकैकम् ॥

वत्सरः॥ १३॥

(वत्सर इति ॥) वसन्त्यस्मिन् । 'वसेश्व' (उ० ३। ७१) इति सरप्रत्ययः । 'सः स्यार्घधातुके' (७।४।४९) इति सस्य तः ॥

समरात्रिन्दिवे काले विषुवद्विषुवं च तत् ।

समेति ॥ रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । 'अचतुर-'

⁻ १-अत एव भाष्ये 'अहर्यहणं इन्द्रार्थं द्रष्टव्यम्' इत्युक्तम् ॥ २-तेऽहोरात्रा, इत्युक्तरं 'दश पश्च' इत्यपि दृश्यते ॥

(५१८१७७) इत्यादिना साधु । तत् समं यस्मिन् तादृशे काले तुलामेषाविष्ण्यने । विषु साम्येऽव्ययम् । ततो मतुष् (५१२१९४) । 'संज्ञायाम्' (८१२११) इति वत्वम् ॥ (१) ॥ श्वा । 'वयुक्तरणेऽन्येत्रापि' (५१२११०९) इत्युक्तेर्वः । तेन विषुवम् । 'विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोपालितः ॥ श्वा । विषुवान् समरात्रिवासरः' इति पुंस्काण्डे बोण्वितः ॥ श्वा । विषुवान् समरात्रिवासरः' विष्वित्यात्रपदलोपश्चाकृत-संधेः' (५१२११००) इति पामाद्यन्तर्गणसूत्रेण नप्रत्ययः । णत्वम् (८१४२) ॥ (२) ॥ श्वा द्वे 'समरात्रिन्दिव-कालस्य' ॥

मार्गशीर्षे सहा मार्ग आग्रहायणिकश्च सः ॥१४॥

(मार्गेति ॥) मृगशिरसा युक्ता पौर्णमासी । 'नक्षत्रेण युक्तः कालः' (४।२।३) इत्यण् । 'अचि शीर्षः' (६।१। ६२) । मार्गशीर्षी पौर्णमास्यस्थिन्मासे । 'सास्थिन्पौर्णमासी' (४।२।२१) इत्यण्। एतेन 'पुष्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे त यत्र सा । नामा स पौषो माघादाश्चेवमेकादशापरे इति कचित्पठ्यमानं व्याख्यातम् ॥ (१) ॥ ॥ सहते 'षह मर्षणे' (भ्वा०उ०अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) सान्तः । ('सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्तमार्गयोः') ॥ भा पचाद्यजन्तोऽपि । 'मार्गे सहः सहाः' इति शब्दा-र्णवः ॥ (२) ॥ ॥ एकदेशप्रयोगात् मृगोऽपि । भूग-शिरा मृगः' इति रुद्रकोषः । तद्युक्ता पौर्णमासी मार्गी । सास्मिन्नस्ति । ('मार्गो मृगमदे मासे सौम्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि') ॥ (३) ॥ ॥ आग्रहायण्या युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'आ-यहायण्यश्वत्थाहक्' (४।२।२२) ॥*॥ ज्योत्स्नादित्वात् (वा॰ ५।२।१०३) अणि 'आग्रहायणः' अपीति पुरु-षोत्तमः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'मार्गशीर्षस्य' ॥

पौषे तैषसहस्यौ द्वौ

पौष इति ॥ पुष्येण तिष्येण च युक्ता पौर्णमास्यस्मिन् । 'नक्षत्रेण—' (४।२।३) इत्यण् । 'तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि यलोपः' (वा० ६।४।१४९) जीप् (४।१।१५) ततः 'सा-स्मिन् (४।२।२१) इत्यण् । (पौषो मासप्रमेदे स्यात्पोषं तु महयुद्धयोः') ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ सहसि बले साधः । 'तत्र साधः ' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पौषस्य'॥

तपा माघे

(तपा इति ॥) तपन्त्यसिन् । असुन् । (उ०४।१८९)

१--भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥

सान्तः 'तपो लोकान्तरेऽपि च। चान्द्रायणादौ घर्मे च पुमाञ् शिशिरमाघयोः' ॥ (१) ॥॥॥ मघया युक्ता पौ- र्णमास्यस्मिन् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'माघमासस्य' ॥

अथ फाल्गुने।

स्यात्तपस्यः फाल्गुनिकः

(अथेति॥) फलति निष्पाद्यति। 'फल निष्पत्ती' (भ्वा०प०से०) 'फलेर्गुक्च' (उ० ३।५६) इत्युनन् गु-गागमश्र। 'फलगुनस्त्वर्जुने मासे नक्षत्रे फलगुनी स्मृता' इति गोवर्धनानन्दः ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८)। वृद्धिः (७।२।११७) 'फालगुनस्त्वर्जुने मासे फालगुनी चास्य पूर्णिमा' इति घरणिः ॥॥॥ फलगुनीभिर्युक्ता पौर्णमासी फालगुनी। सास्मिन्नस्ति फालगुनः फालगुनिकश्र। 'फालगुनस्तु गुडाकेशे नदीजार्जुनभूरुहे। तपस्यसंज्ञमासे तत्पूर्णिमायां तु फालगुनी'। 'विभाषा फालगुनीश्रवणाकार्तिकीचैन्त्रीभ्यः' (४।२।२३) इति ठक्। पक्षेऽण् ॥ (१) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ तपसि साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। ('तपस्यः फालगुने मासे तपस्या नियमस्थितौ')॥ (२) ॥॥ त्रीणि 'फालगुनमासस्य'॥

स्याचैत्रे चैत्रिको मधुः ॥१५॥

(स्यादिति ॥) चित्रया युक्ता पौर्णमास्यसिन् । अण्-ठकौ (४।२।२३) । ('चैत्रं मृते देवकुले ना भूभृन्मासभे-दयोः') (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मन्यन्ते एतं मधुः । 'मन ज्ञाने' (दि०आ०अ०) । 'फलिपाटि—' (उ०१।१८) इत्युधश्चान्तादेशः । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मचे ना तु मधु-द्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्ञीवन्त्यां तु योषिति' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चैत्रस्य'॥

वैशाखे माधवो राधः

(वैशाख इति ॥) विशाखया युक्ता पौर्णमास्यसिन न्नस्ति । ('वैशाखः स्थानके मासे मन्थानेऽपि') ॥ (१) ॥*॥ मधु मकरन्दः । सोऽसिन्नस्ति । 'मधोर्भ च' (४। ४।१२९) इति ञः ॥ (२) ॥*॥ राधा विशाखा । त-द्वती पौर्णमासी राधी । सासिन्नस्ति ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वैशाखस्य' ॥

ज्येष्ठे शुक्रः

ज्येष्ठ इति ॥ पूर्ववदण्द्वयेन न्येष्ठः॥ ॥ संज्ञापूर्वकस्य विधरनित्यत्वाद्वृद्ध्यभावे ज्येष्ठोऽपि । 'ज्येष्ठो मासि च वृद्धे च ज्येष्ठा च गृहगोधिका' इति त्रिकाण्डशेषः । ('ज्येष्ठः स्याद्यजे श्रेष्ठे मासभेदातिवृद्धयोः । ज्येष्ठा मे गृहगोधि-कायाम्')॥ (१) ॥*॥ विरहिणः शोचन्त्यस्मिन् । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) 'ऋजेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रक्, चकारस्य ककारश्च । 'शुकः स्याद्धार्गवे ज्येष्ठमासे वै-श्वानरे पुमान् । रेतोऽक्षिरुग्भिदोः क्षीवम्'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ज्येष्ठमासस्य'॥

शुचिस्त्वयम् ।

आषाढे

(शुचिरिति ॥) अयमिति शुचेः पुंस्त्वाभिव्यक्त्यर्थम् । शोचिन्त विरहिणोऽसिन् । 'इगुपधात्कित्' (उ०४।१२०) इतीन् किच ॥ (१)॥॥। अषाढया युक्ता पौर्णमास्यसिन्। 'आषाढो त्रतिनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमा-याम्' । आषाढाभिराख्यातः, इति विग्रहे तु 'अषाढकः' अपि । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'क्कुन् शिल्पि-संज्ञ्योः' (उ० २।३२) । 'सादाषाढे त्वषाढकः' इति शब्दार्णवः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'आषाढस्य' ॥

श्रावणे तु स्यात्रभाः श्रावणिकश्र सः ॥१६॥

(श्रावण इति ॥) 'स्रीपुंसयोर्ऋक्षभेदे श्रवणं श्रुतिक-र्णयोः' इति रभसः । श्रवणेन युक्ता पौर्णमासी श्रवणा । 'छुबविशेषे' (४।२।४) इति प्राप्तो छुब् यद्यपि 'पौर्णमास्यां नेष्यते' इत्युत्सर्गः । 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति लिङ्गात्। तथापि श्रवणशब्दादिष्यत एव। तत्रैव (४।२।२३) सूत्रे 'श्रवणा' इति निर्देशात् । 'अनाधकान्यपि निपातनानि' इति 'श्रावणी' इत्यपि । ततः 'सास्मिन्' (४।२।२१) इ-त्यणि श्रावणः । 'श्रावणो मासि पाखण्डे दध्याल्यां श्रा-वणा मता' इति हैमै: ॥ (१) ॥*॥ विरहिणो नभ्यति, नम्नाति, नमते, वा नभाः । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा०प० से०,दि०प०से०, त्रया०आ०से०) । असुन् (उ०४।१८९) । स्वामी तु-न भासते मेघच्छन्नत्वात्-इत्याह । तन्न । नभासो, नभासः, नभाभ्याम्,नभाभिः, नभाःसु, इत्यादि-रूपप्रसङ्गात् । 'नभः खं श्रावणो नभाः' इत्यनुपपत्तेश्र । ह-स्वदीर्घोपधयोः शब्दभेदात् । 'भासते इत्यर्थकथनमात्रम्' इत्यभिप्रेत्य 'भस दीप्ती' (जु० प० से०) इति जुहोत्यादेः 'न नमस्ति' इति न्युत्पत्त्याश्रयणे तु 'अत्वसन्तस्य–' (६। ४।१४) इति दीर्घो न स्यात् 'घनुर्घरे त्रिषु नभाः क्लीबं व्योम्नि पुमान्धने । त्राणश्रावणवर्षासु विसतन्तौ पतद्रहे³

॥ (२) ॥*॥ 'विभाषा फाल्गुनी-' (४।२।२३) इति ठिक श्रावणिकः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रावणमासस्य'॥

स्युर्नभस्यप्रौष्ठपदभाद्रभाद्रपदाः समाः ।

स्युरिति ॥ नभा अश्रम् । तत्र साधुर्नभस्यः ॥ (१) ॥ शोष्ठपदाभिर्धुका श्रोष्ठपदी । भद्रा भद्रपदा । ताभि-र्धुका भाद्री भाद्रपदी च पौर्णमासी । ततः 'सास्मिन' (४। २।२१) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ ॥ (४) ॥ च-त्वारि 'भाद्रपदमासस्य' ॥

स्यादाश्विन ईंषोऽप्याश्वयुजोऽपि

(स्यादिति॥) अश्विन्या युक्ता पौर्णमास्यसिन्नस्ति॥ (१)॥ ॥ 'इष गतौ' (दि० प० से०) एषणमिट् यात्रा । किप् (३।२।१७८) सास्निन्मासे जिगीषूणामस्ति । अर्श-आद्यन् (५।२।१२७)॥ (२)॥ ॥ अश्वयुजा युक्ता पौ-र्णमास्यसिन् । अण्द्रयम् (४।२।३,२१)॥ ॥ संज्ञापूर्व-कत्वाद्वृद्धयभावे अश्वयुजोऽपि । 'आश्विनोऽश्वयुजश्चेषः' इत्यमरमाला॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'आश्विनमासस्य'॥

स्याचु कार्तिके ॥१७॥

बाहुलोजों कार्तिकिकः

(स्यादिति॥) कृत्तिकाभिर्युक्ता पौर्णमास्यसिन्॥ (१) ॥॥॥ बहुलाः कृत्तिकाः । अण्द्रयम् (४।२।३,२१)॥ (२)॥॥॥ ऊर्जयति उत्साह्यति जिगीषून् । 'ऊर्ज बल-प्राणनयोः' (चु० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।२६)। 'ऊर्जः कार्तिके बले' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ 'विभाषा फाल्गुनी—' (४।२।२३ इति ठिक कार्ति-किकः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'कार्तिकमासस्य'॥

हेमन्तः

(हेमन्त इति ॥) हिन्त । 'हन्तेर्मुट् हि च' (उ० ३। १२९) इति झच् हिरादेशो मुडागमः । गुणः (७।३।८४) ॥॥। 'हेमा' अपि । 'सर्वत्राण् च—' (४।३।२२) इति सूत्रे यद्गाष्यम् 'हेमन्तस्य तलोपवचनानर्थक्यं हेम्नः प्रकृत्यन्तरस्य सत्त्वात्' इति । हिनोति वर्धयति बलम् । 'हि गतौ दृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थात् 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (१) ॥॥। 'मार्गपोषाभ्यां निष्पञ्चस्य ऋतोः' एकम् ॥

१—मूर्थन्यान्तः 'ध्वनिमिषे निमेषे श्वणमद्यतः' इति माध-यमकात्–इति मुकुटः॥

शिशिरोऽस्त्रियाम् ।

(शिशिर इति ॥) 'शश ष्ठुतगतो' (भ्वा० प० से०) 'अजिरशिशिर—' (उ०१।५३) इति किरजन्तो निपातितः। शशन्ति धावन्ति यस्मिन्पथिकाः । 'शिशिरः साहतो-भेंदे तुषारे शीतलेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'माघफाल्गुनाभ्यामृतोः'॥

वसन्ते पुष्पसमयः सुरभिः

(वसन्त इति ॥) वसन्त्यत्र मदनोत्सवाः। 'तृभूवहि-वसि—' (उ० ३।१२८) इति झच्॥ (१) ॥*॥ पुष्पाणां समयः॥ (२) ॥*॥ सुष्ठु रभन्ते रभसयुक्ता भवन्त्यत्र। 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०)। इन् (उ० ४।११८) 'सुरभिर्हेम्नि चम्पके। जातीफले मातृभेदे रम्ये चैत्रवस-न्तयोः॥ सुगन्धौ गवि शङ्खक्याम्' इति हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'चैत्रवैशाखाभ्यासृतोः'॥

ग्रीष्म ऊष्मकः ॥१८॥

निदाघ उष्णोपगम उष्ण ऊष्मागमस्तपः।

श्रीष्म इति ॥ श्रसते रसान् । 'श्रसु अदने' (भ्वा० आ० अ०)। अतो मक्, धातोर्शीभावः, षुगागमश्च 'ग्री-ष्मः" (१।१४९) इत्युणादिसूत्रेण निपातितः । 'ग्रीष्म ऊ-ष्मर्तुमेदयोः' ॥ (१) ॥ ॥ अषति रुजति । 'ऊष रुजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्यः-' (३।२।७५) इति मनिन् । ('ऊष्माणस्तु निदाघोष्णग्रीष्माः शषसहा अपि') । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥ ॥ मिक (बाहुलकात्) अदन्तोऽपि । 'ऊष्मो घर्मेऽश्रुणि तथा ज्येष्ठे, ऊष्मा स्त्रियां त्विषि' इति बोपालितः ॥ (२) ॥ ॥ नितरां द-ह्यतेऽत्र । 'दह मस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ्। न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'निदाघो श्रीष्मकाले सादुष्णस्त्रेदाम्बुनोरपि' ॥ (३) ॥*॥ उष्णमुपगममत्र ॥ (४) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से) । 'इणसिजिदीङुष्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्, दक्षाशीतयोरन्यलि-ङ्गकः'॥ (५) ॥*॥ 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०)। मनिन् (३।२।७५) आगच्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कष्मा तप आगमोऽत्र ॥ शा 'कष्मा' अपि । 'कष्मा-तपनिदाघयोः' इति नान्ते बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ तपति। पचायच् (३।१।१३४) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'ज्येष्टापाढा-भ्यामृतोः'॥

स्त्रियां पाद्य स्त्रियां भूम्नि वर्षाः

स्त्रियामिति ॥ वर्षणं वृद् । 'वृषु सेचने' (भ्वा०प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । प्रकृष्टा वृडत्र । 'नहिवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥(१)॥॥॥ वर्षे वर्षणमत्रास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । टाप् (४।१।४) । स्मि, बहुत्वे । तेन नित्यबहुवचनान्तः ॥ (२)॥॥॥ वर्षतोंद्वे 'श्रावणमाद्राभ्यामृतोः'॥

अथ शरत्स्त्रयाम् ॥ १९ ॥

अथेति ॥ शीर्यन्तेऽसां पाकेनौषधयः । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया०प०से०) 'शॄदॄमसोऽदिः' (उ० १।१३०)। ('शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ') ॥ ॥ भागुरिमते टापि शरदा च। 'शरद्भवेच्छरदया प्रावृद् प्रावृषया सह' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'आश्विनकार्तिकाभ्यामृतोः'॥

षडमी ऋतवः धुंसि मार्गादीनां युगैः ऋमात्।

षिति॥ अमी हेमन्ताद्यः। 'ऋ गतौ' 'अर्तेश्व' (उ०१। ७२) इति तुः, चात्कित् । यत्तु सुकुटेनोक्तम्—केत्वाद्य इति तुन्–इति । तन्न । गुणप्रसङ्गात्, अपाणिनीयत्वाच्च ॥ (१) ॥ श्व। 'हेमन्तादीनां षण्णाम्' एकम् ॥

संवैत्सरो वत्सरोऽब्दो हायनोऽस्त्री शरत्समाः२०

संवत्सर इति ॥ संवसन्त्यृतवोऽत्र । 'वसेश्व' (३। ७१) 'संपूर्वाचित्' (उ० ३।७२) इति सरप्रत्ययः । 'सः सार्घधातुके' (७।४।४९) इति तः ॥ (१) ॥*॥ एवं वत्सरोऽपि ॥ (२) ॥*॥ आप्यते 'आप्तः व्याप्तो' (सा० प०अ०)। 'अब्दाद्यश्व' (उ० ४।९८) इति दन् हस्तवं च। 'अब्दः संवत्सरे वारिवाहसुस्तकयोः पुमान'॥ (३)॥*॥ भावाञ्चहाति, जिहीते वा। 'हश्च ब्रीहिकालयोः'। (३।१।४८) इति ण्युद् । 'हायनः स्त्री' इति पाठे शरदा संबन्धः। 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यार्चित्रीहिभेदयोः'॥ (४)॥*॥ श्रणाति । 'श्वृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) 'शृहृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) इत्यदिः॥*॥ प्रज्ञावणि (५।४।३८) शारदोऽपि । 'समा

१—'ननु द्वे अयने वत्सरः' इत्युक्तम् । तत्रैव वत्सरपर्याया वक्तुमुचिताः । सत्यम् । पूर्वमयनद्वयपुरस्कारेणोक्तम् । तेन मा-घादिः सौरो वत्सरः, अत्र तु हेमन्तादिपुरस्कारेण मार्गादिश्चान्द्रः संवत्सरः, इति न पौनरुक्त्यम् । लोकैस्तु 'द्वादशमासाः संवत्सर इति मासपुरस्कारेणैव प्रयुज्यते—' इति पीयूषच्याख्या ॥

योषिति, शारदः' इति रत्नकोषः ॥ (५) ॥॥॥ 'षम ष्टम वैक्रव्ये' (भ्वा०प०से०) । समन्ति विक्रवं कुर्वन्ति सर्वम् । पचाद्यचि (३।१।१३४) टाप् (४।१।४) । 'बहु-वचनन्तिरंशात्प्रायेणायं बहुवचनान्तः' इति ध्वनयति । क्व-चिद्वचनान्तरमपि । 'समां समां विजायते' (५।२।१२) इति स्त्रात् । 'समायां समायाम्' इति तत्र भाष्याच । संमान्ति सह वर्तन्ते ऋतवोऽस्थामिति वा । 'मा माने' (अ०प०अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'समां समाम्' (५।२।१२) इति निर्देशान्मलोपः । 'समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वनस्यरमानेषु समं स्थादिमध्यवत्' ॥ (६) ॥॥ षट् 'संवत्सरस्य'॥

मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रः

मासेनाति ॥ नृणां मासेन । पितॄणामयं पैत्रोऽहोरात्रः तत्र कुँष्णपक्षो दिनम् । शुक्रपक्षो रात्रिः ॥

वर्षेण दैवतः।

(वर्षेणेति॥) नृणां वर्षेण। देवतानामयं दैवतोऽहोरात्रः। तत्रोत्तरार्येणं दिनम् । दक्षिणायनं रात्रिः॥

दैवे युगसहस्रे द्वे ब्राह्मः

(देच इति ॥) देवानां युगसहस्रद्वयेनं ब्रह्मणोऽयम् 'ब्राह्मोऽजातो' (६।४।१७१) ब्राह्मोऽहोरात्रः । देवैः ष-ष्ट्यिकेस्विभिरहोरात्रशतैर्दिव्यं वर्षम् । तेर्द्वादशभिः सह-स्वैमीनुषं चर्तुर्युगम् । तच्च देवानामेकं युगम् । तत्सहस्रं

?--- 'सर्वधातु' इति पाठः । २--- इदं च मनूक्तमिप निज्ञी-थतो दिनान्तरप्रवृत्तिमते । वस्तुतस्तु कृष्णाष्टम्यभे सूर्योदयः, अमान्ते मध्याहः, शुक्काष्टम्यर्थे सूर्यास्तः, पूर्णिमान्ते निशीथः पितृणां भवति ॥ ३—इदमपि तथैव । देवानां स्यादियो मेष्विपुवे, मध्याहो मिश्रुनान्ते, स्यीस्तस्तुलाविपुवे, निशीथो थनुरन्ते भवति ॥ ४— 'कृतं त्रेता द्वापरं च कलिश्चेति चतुर्यु-गम् । शोच्यते तत्सहस्रं तु ब्रह्मणो दिनमुच्यते ॥' इति विष्णुपुराणतो युगानां नामानि श्रेयानि । तन्मानं च म-नुनेत्थमभिहितम्—'चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं यु-गम् । तस्य तावच्छती संख्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु । एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि श-तानि च॥ एतहादशसाहस्रं देवानां युगसुच्यते । दैविकानां युगानां तु सहस्रं परिसंख्यया । बाह्ममेकमहर्जेयं तावतीं रात्रिमेव च ॥ इति । अस्य निःकृष्टोऽर्थस्तु 'कृतयुगमानं दैववर्षेः ४८००, व-र्षदिन ३६० गुणितं जातं मानुषवर्षमानम् १७२८००० । त्रेता . दिन्यैर्वेषे: ३६०० मानुवै: १२९६००० । द्वापरं दिन्यै: २४००, मानुषै: ८६४००० । कलिदिंच्यै: १२०० मानुषै:

ब्रह्मणो दिनम् । भूतानां स्थितिकालः । तावत्येव रात्रिः प्रलयकालः ॥

कल्पौ तु तौ नृणाम् ॥ २१ ॥

कल्पाविति ॥ ये दैवे युगसहस्रे तौ । कल्पयतः स्थितिं प्रलयं च । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मणो दिनस्य'॥

मन्वैन्तरं तु दिव्यानां युगानामेकसप्ततिः।

मन्वन्तरमिति ॥ 'मनोरन्तरमवकाशः' इति विग्रहः ॥ ॥ एकाधिका सप्ततिः । सा च किंचिद्धिकेति बोध्यम् । एकम् 'मन्वन्तरस्य' ॥

संवर्तः प्रलयः करपः क्षयः करपान्त इत्यपि ॥२२॥

संवर्त इति ॥ संवर्तते जगदत्र । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । 'संवर्तः प्रलयेऽश्वद्रो' इति हमः ॥ (१)॥॥॥ प्रलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'प्रलयो मृतौ । संहारे नष्टचेष्टत्वे' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) कल्प्यन्ते विरुद्धलक्षणया क्षीयन्तेऽत्र । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'कल्पो विकल्पे कल्पद्रौ संवर्ते ब्रह्मवासरे । शास्त्रे न्याये विधो' इति हेमचन्द्रः ॥ (३)॥॥॥ क्षीयन्ते प्राणिनोऽत्र । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प०से०)। 'एरच्' (३।३।५६) 'पुंसि' (३।३।११८) इति घो वा। 'क्षयो गेहे च कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ कल्पसान्तो-

४३२०००। चतुर्युगं दिन्यैः १२००० मानुषः ४३२००००। ब्रह्मदिनं दिन्यैः १२०००००० मानुषेः ४३२०००००० इत्थमवसेयः॥

१—मनवो ब्रह्मसुताश्चतुर्दशैव । तथा च विष्णुपुराणे—'मनुः स्वायंसुवो नाम मनुः स्वारोचिषस्तथा । औत्तमिस्तामसिश्चैव रैव-तश्चासुषस्तथा ॥ एते तु मनवोऽतीताः सप्तमस्तु रवेः सुतः । वै-वस्वतोऽयं यस्वैतत् सप्तमो वर्तते युगम् ॥ सार्वाणर्दश्चसावणीं ब्रह्मसावणें इत्यपि । धर्मसावणंश्द्रस्तु सावणों रौच्यभोत्यवत् ॥' इति मन्वन्तरमानानयनं । नामनिधाने सर्वेद्यश्चीनारायणचरणाः—'दैवि-कानां युगानां तु सहस्रं ब्रह्मणो दिनम् ॥ मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागाश्चतुर्दश् ॥' इत्यनेन स्फुटमेवोक्तवन्तः । तथा चैकस्य मन्वन्तरस्य ३०८५७१४२८ वर्षाणि, ६ मासाः, २५ दिनानि, ४२ घटिकाः, साम्राण्येकपश्चाशत् पलानि भवन्तीति—मुकुटाशयः ॥ २—'ख्रद्दे' इति पाठः ॥

Sविधः । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' इति शाश्वतः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'प्रलयस्य'॥

अस्त्री पङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विषकल्मषम् । कल्लुषं द्वजिनेनोघमंहोदुरितदुष्कृतम् ॥ २३ ॥

अस्त्रीति ॥ पञ्चते दुःखमनेन । 'पचि व्यक्तीकरणे, वि-स्तारे वा' (भ्वा० आ० से०)। करणे घञ् (३।३।१९) कुत्वम् (७।२।५२)। यद्वा-पञ्चनं पङ्को व्यक्तीकरणम्, वि-स्तारो वा । तं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच्। ततः पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पङ्कोऽघे क-र्दमें इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ आप्नोति व्याप्नोति लोकान् । 'आप्न व्याप्ती' (खा० प० अ०) 'नामन्सीमन्–' (उ० ४। १५१) इति सूत्रेण निपातितः ॥ (२) ॥*॥ पान्त्यसादा-त्मानम् । 'पा रक्षणे' (अ० प०अ०) । 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) । भीमादित्वात् (३।४।७४) अपादाने । यद्वा पिवति मक्षयति कर्तारम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ केलयति कीड्यति विषयेषु । 'किल श्वेत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'किलेर्बुक्च' (उ० १। ५०) इति टिषच् बुगागमश्च । ('किल्बिषं पापरोगयोः । अपराघेऽपि') ॥ (४) ॥ ॥ शुभं कर्म स्रति समाप्तं क-रोति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) छ-त्वषत्वे । 'कल्मणं किल्बिषे क्लीबं पुंसि सान्नरकान्तरे' ॥ (५) ॥*॥ कलयति वशीकरोति । 'कल गतौ, संख्याने' (चु० उ० से०)। 'उंचिहकलिभ्य उषच्' (उ० ४।७५)। 'कलुषं त्वाविले पापें'॥ (६) ॥*॥ वृज्यते । 'वृजी व-र्जने' (अ० आ० से०)। 'वृजेः किच' (उ० २।४७) इ-तीनच्। 'वृजिनं कल्मषे क्षीबं केशे ना कुटिले त्रिषु'॥ (७) ॥ ॥ यन्त्यधोऽनेन । एति गच्छति प्रायश्चित्तेनेति वा। 'इण् गतौ' (अ० प० से०)। 'इण आगसि' (उ० ४।१९८) इत्यसुन्, नुडागमश्च । ('एनः पापापराधयोः')॥ (८) ॥*॥ अङ्गते गच्छति दानादिना । 'अघि गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) आगमशास्त्रसानित्यत्वान नुम् । 'अघं दुःखे व्य-सनैनसोः इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ अमति गच्छति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा०प०से०)। 'अमेर्हकच' (उ० ४। २१३) इत्यसुन्, हुगागमश्च । यद्वा अंहति । 'अहि गतौ' (भ्वा०प०से०) । असुन् (उ० ४।१८९) 'अङ्घः' इति केचित्पठन्ति । तत्र 'अघि गतौ' (भ्वा० आ० से०) धातु- र्बोध्यः ॥ (१०) ॥*॥ इणो सात्रे कः (३।३।११४) । दुष्टमितं गमनमनेन ॥ (११) ॥*॥ दुष्टं कृतं करणमनेन । 'इदुदुपवस्य—' (८।३।४१) इति षः ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'पापस्य'॥

स्यार्द्धममस्त्रयां पुण्यश्रेयसी सुकृतं दृषः।

स्यादिति ॥ घरति विश्वम् । 'घृञ् धारणे' (भ्वा०उ० से०)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इत्यादिना मन्। 'धर्मों ऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः ऋतौ । अहिं-सोपनिषच्याये ना धनुर्यमसोमपे' 11 (3) पुनाति । 'पूञो यण् णुक् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) इति यत् णुक् ह्रस्वश्च । यद्वा पुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प॰ से॰)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। पुणम-हिति । तत्र साधुर्वा । यत् (४११६६८) ('पुण्यं तु सुन्दरे । सुकृते पावने धर्में) ॥ (२) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशसम्। 'द्विवचन-' (५।२।५७) इतीयसुन् । 'प्रशसस श्रः' (५।३।६०)। 'श्रेयो मुक्ती शुभे धर्मेऽतिप्रशस्ते च वा-च्यवत्'॥ (३) ॥ ॥ सुष्ठु कृतम्। प्रादिसमासः (२।२। १८)। ('सुकृतं तु शुभे पुण्ये हीवं सुविहिते त्रिषु')॥ (४) ॥ ॥ वर्षति फलम् । 'बृषु सेचने' (भ्वा०प०से०)। इगुपधलक्षणः (३।१।१३५) कः । 'वृषो गन्याखुधर्मयोः। पुंराशिभेदयोः राङ्गचां वासके शुक्रलेऽपि च॥ श्रेष्ठे सादु-त्तरस्थश्च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'धर्मस्य' ॥

मुत्रीतिः प्रमदो हर्षप्रमोदामोदसंमदाः ॥ २४॥ स्यादानन्दथुरानन्दशर्मशातम्रखानि च।

मुदिति ॥ मोदनम् । मुद् । 'मुद् हर्षे' (भ्वा०आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥॥॥ 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया०उ०से०) । मावे क्तिन् (३।३।९४) । ('प्रीतियोंगान्तरे प्रेम्णि स्मरपत्नीमुदोः श्लियाम्') ॥ (२) ॥॥॥ 'मदी हर्षे' (दि०प०से०) । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' (३।३।६८) इत्यप् । 'प्रमदः संमदे मत्ते श्लियामुन्मद्यो-षिति' ॥ (३) ॥॥॥ (७) ॥॥॥ 'हृष तुष्टों' (दि०प०से०)। घञ् । (३।३।१८) ॥ (४) ॥॥॥ प्रमोदामोदौ घञन्तौ । 'आमोदो गन्धहर्षयोः' ॥ (५) ॥॥॥ (६) ॥॥॥ 'दुनदि समृद्धौं' (भ्वा०प०से०) । 'दितोऽधुच्' (३।३।८९) ॥ (८) ॥॥॥ जान्दो घञन्तः ॥ (९) ॥॥॥ ग्रणात्यञ्चमम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया०प०से०) । 'सर्वधातुभ्यो मन्निन्' (उ० ४।१४५) । मावे वा ॥ (१०) ॥॥॥ इयति दुः सम् । 'शो तन्द्ररणे' (दि०प०अ०) । बाहुलकात्तन् (उ०

३।८५)। मावे वा। यत्तु—स्यतेः सौत्रात्—इत्युक्तं मुकुटेन तन्न । तस्य गणपिटतत्वात् । सौत्रस्य तस्यादर्शनात् ॥॥॥ 'अनुपसर्गाक्षिम्प—' (३।१।१३८) इति स्त्रपिटतात् 'सातेः' पचाद्यचि (३।१।१३४) 'सातम्' दैन्त्यादि । यत्तु—सिनोत्यग्रमम् । सातम् । 'षे क्षये' (म्वा०प०अ०)—ईत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । सिनोतीति विगृद्योक्तभात्पन्यासस्य वि-रुद्धत्वात् । यदपि—स्यति दुःखम् । सातम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)—इति स्वामिनोक्तम् । तदपि न । स्यतेः के 'द्यतिस्यति—' (७।४।४०) इतीत्वप्रसङ्गात्। तनस्त्व-विभानात् । बाहुलकस्य त्वगतिकगतित्वात् । अत्र त्कत्तन्यतेः सत्वात् ॥ (११) ॥॥॥ शोभनानि खान्यनेन । 'सुख, दुःख, तिक्तयायाम्' (चु० उ० से०) । मावेऽच् (३।३। ५६) वा। ('सुखं शर्मणि नाके च सुखा पुर्यो प्रचेतसः') ॥ (१२) ॥॥॥ द्वादश 'आनन्दस्य'॥

भःश्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभम्।।२५॥ भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्। शस्तं च

(श्वःश्रेयसमिति॥) श्व आगामि श्रेयोऽत्र । श्वः-श्रेयसम् । 'श्वसो वसीयः श्रेयसः' (५।४।८०) इत्यच् स-मासान्तः । 'श्वःश्रेयसं तु कल्याणे परमात्मनि शर्मणि' ||*|| श्वोवसीयसमिप वोध्यम् || (१) ||*|| शेतेऽनेन | शिवम् । 'शीङ् स्वमे' (अ०आ०से०) । 'सर्वनिघृष्व-' (उ० १।१५२) इति वन्, ह्रस्वश्च निपातितः। 'शिवं तु मोक्षे क्षेमे सुखे जले। शिवो योगान्तरे वेदे गुग्गुलौ वालके हरे ॥ पुण्डरीकद्भमे कीलें ॥ (२) ॥ ॥ मन्दते 'भदि कल्याणे' (भ्वा०आ०से०) । 'ऋज्रेन्द्र–' (उ० २। २८) इति रनि निपात्यते । 'भद्रः शिवे खझरीटे वृषभे च कदम्बके । करिजातिविशेषे ना क्वीबं मङ्गळसुस्तयोः ॥ काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णाव्योमनदीषु च । तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्फलानन्तयोरिप ॥ त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे' ॥ ।।। पचाद्यचि (३।१।१३४) भन्दम् । 'भन्दं भद्रं शिवं तथा' इति त्रिकाण्डशेषः । ('भन्दं कल्याणे सौस्ये च') ॥ (३) ॥ ॥ कल्यं नीरुजत्व-माणयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कल्ये प्रातःकाले अण्यते । 'अण शब्दे' (भ्या०प०से०) । 'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति घञ्या । 'कल्याणं हेम्नि मङ्गले' ॥ (४) ॥ 🕬

१—तथा च देवीशतके अनुलोमप्रतिलोमयमकम् ⁴सातं वर्माननस्थारंहसिहरिहरस्थाननर्मावतंसा' हिति—मुकुटः ॥ 'मिंग सर्पणे' (भ्वा०प०से०) । मङ्गति, मङ्गयते वा 'म-ङ्गेरलच्' (उ० ५।७०)। 'मङ्गलं पुनः। कल्याणे, मङ्गलो भौमे मङ्गला श्वेतद्रविका'॥ (५) ॥ श। शोभते। 'शुभ शोभायाम्' (भ्वा०आ०से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः ॥ 🛊 । शु पूजितं भाति । 'आतः –' (३।२।३) इति को वा। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा। 'द्युमो योगे द्युमं भद्रे'॥ (६)॥ ॥ भवनशीलम्। 'भू प्राप्तौ' (चु०आ०से०) । 'लषपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (७) ॥ ॥ 'भवो भद्राप्तिसत्तयोः' इत्यजयः । भवो भद्राप्तिरत्रास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (८) ॥ ॥ भवति । 'भन्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः। ('भव्यं शुभे च सत्ये च योग्ये भाविनि तु त्रिषु। कर्मरङ्गतरौ पुंसि स्त्रियां करिकणोमयोः । ऋीवमस्थनि') ॥ (९) ॥*॥ कुत्सितं शलते संवृणोति । 'शल चलने संवरणे च' (भ्वा०आ०से०) । पचाद्यर्च (३।१।१३४) 'कुंशलं क्षेमपुण्ययोः। पर्याप्तौ कुशलोऽभिन्ने'॥ (१०) ॥ श्रा क्षयत्यशुभम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा०प०अ०)। मन् (उ० १।१४०) । अस्त्रियामिति क्षेममात्रान्वि । यत्तु-क्षिणोत्यशुभमिति विगृह्य 'क्षि क्षये' इति धातोरुपन्यसनं मुकुटेन कृतम्। तदसंगतम्। 'क्षेमस्तु मङ्गले। लब्धसंर-क्षणे मोक्षे क्षेमोमाधनहर्यपि'॥ (११)॥ ॥ 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०)। शसते सा। कः (३।२।१०२)।— शस्ते । भावे कः (३।३।११४) — इति मुकुटः । 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' ॥ (१२) ॥*॥ द्वाद्श 'कल्याणमात्रस्य'॥ अथ त्रिषु द्रव्ये पापं पुण्यं सुखादि च।।२६।।

अथेति ॥ पापपुण्यशन्दौ सुखादि च शस्तान्तं शन्द-जातं द्रव्ये वर्तमानं त्रिषु बोध्यम् । तत्र स्त्रियां कल्याणी । अन्ये टाबन्ताः ॥

मतिक्ठका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतिक्ठजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि

मति क्षेति ॥ मति कादयो नियति क्षाः, अन्युत्प-

१—पचाचच् इत्युत्तरं 'यदा—कुरयति । 'कुश्च संक्षेषणे' 'वृथा-दित्वात् किलच्' इत्यपि पाठः ॥ २ — कुशलं तालव्यमध्यम् । 'कुशलविषेतः' इति विदग्धमुखमण्डनम् । 'कुशलवयो रूपो-च्छ्रयः' इति वासवदत्ताक्षेषः । 'कुष्च निष्कषें' इत्यतो मूर्ध-न्यमध्योऽपि, इत्यलंकारोऽमूलः—इति मुकुटः । पीयूषकृता तु कुषलं मूर्षन्यमध्यमपि—इत्युक्तम् ।। ३ — इत्युत्तरं 'नतु विशेष्य-निमाः' इति पुस्तकान्तरे पाठः ॥

न्नाश्चेति प्राञ्चः । व्युत्पत्तिरिप संभवति । मतं मतिमलति । 'अल भूषणादौं' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३), कुन् (उ० २।३२) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस लः ॥ (१) ॥ ॥ मं शंभुं चर्चति । 'चर्च अध्य-यने' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) कुन् (उ० २।२८) वा। 'मः पुनः शम्भौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रकृष्टं काण्डमवसरो, रसो वास्य । प्रगतः काण्डो धर्मो-ऽसादिति वा । 'प्रकाण्डो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ उद्धशब्दस्तु 'संघोद्धो गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति निपातितः । उत्पूर्वा-द्धन्तेरप्, टिलोपः, घत्वं च निपात्यते । 'उद्धो हस्तपुटे वहाँ श्राघायां देहजानिलें इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तः पुरुषः = पुरुषमतिहका । ब्राह्मणमचर्चिका । गो-प्रकाण्डम् । मनुष्योद्धः ॥॥। ठजतीति ठजः । 'ठज कान्तौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। तद्वलजः तल्लजः । कुमारीतल्लजः ॥ (५) ॥*॥ प्रकाण्डः पुंसपि । 'अस्त्री प्रकाण्डो विटपे तरुस्कन्धप्रशस्तयोः' । मतिक्षकादीनां रूढिशब्दत्वात् 'प्रशंसावचनैश्व' (२।१।६६) इति समासः । कृष्णसर्पवाप्यश्वादिवदेते नित्यसमासाः । उद्धस्त्वसमस्तोऽपीति स्वाम्याद्यः ॥ पश्च 'प्रशस्तस्य' ॥

अयः शुभावहो विधिः ॥ २७॥

अय इति ॥ एत्यनेन सुखम् । 'इण् गतौ–' (अ० प० से०) 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभावहविधेः' ॥

दैवं दिष्टं भागधेयं भाग्यं स्त्री नियतिविधिः।

दैविमिति ॥ देवादागतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ दिश्यते उपिदश्यते स्न । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥॥॥ 'भाग्यैकदेशयोर्भागः' इति रुद्रः । भाग एव । 'भागरूप-नामम्यो धयः' (वा० ५।४।३६)। ('भागध्येयं मतं भाग्ये भागप्रत्याययोः पुमान्') ॥ (३) ॥॥॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (म्वा०उ०अ०)। 'ऋहलोण्यत्' (३।१।१२४)। 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम् ।—'भागाद्यच्य' (५।१।४९) इति स्वामी । 'भाग्यं कर्म ग्रुभाग्रुभम्' ॥ (४)॥॥॥ नियम्यतेऽनया । किन् (३।३।९४)। नियच्छति । 'किच्कौ च—'(३।३।१७४) इति क्तिज्वा। अत एव 'स्नी' इति विधानं सार्थकम् । 'नियतिनिमये

दैवे' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ विधीयतेऽनेन । डुघाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्वह्मविधानयोः । विधिवाक्ये च दैवे च प्रकारे कालकल्पयोः' ॥ (६) ॥*॥ षट् 'प्राक्तनशुभाशुभकर्मणः ॥

हेतुनी कारणं वीजम्

हेत्रिति ॥ हिनोति व्यामोति कार्यम् । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'कमिमनि-' (उ० १।७३) इति तुन् ॥ (१)॥ ॥ कार्यतेऽनेन । ण्यन्ताह्युट् (३।३।११७) ॥ - करोतीति 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति चकारा-हयुट्-इति मुकुटस्त्वसंगतः । 'कारणं घातने हेतौ करणे, कारणा पुनः । यातना कार्मणं मन्नादियोगे कर्मकारके इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ विशेषेण जायतेऽनेन । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । 'अन्येषामपि-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा वीयते । 'न्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादि किप् (वा०३।३।१०८) वियं संवृतं जायते जनयति । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्ये-ष्वपि-' (३।१।१०१) इति डः । विशेषेण एः कामात्, इना वा जायते । विशिष्टा ई लक्ष्मीर्जायतेऽसादिति वा । वजित कार्य गच्छित । 'वज गतौ' । (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईत्वम्। बवयोरभेदाद्वीजम् । 'बीजं तु रेतसि । सादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्करकारणे' इति हैमः ॥ (३) ॥ श्रीण 'कारणस्य'॥

निदानं त्वादिकारणम् ॥ २८ ॥

निदानमिति ॥ नितरां दीयतेऽसाधारणतया जन्यते-ऽनेन। 'छुदाञ्' (जु०उ०अ०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'निदानं कारणे गुद्धौ तपसः फलयाचने । वत्सदाम्यवसाने च' ॥ (१) ॥*॥ आदिर्मुख्यं कारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'मुख्यकारणस्य' ॥

क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः

सेत्रज्ञ इति ॥ क्षीयते इति क्षेत्रं शरीरम् । तज्जानाति। 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यत्तु—क्षेत्रे जानाति—इति मुकुटः । तन्न । 'एतद्यो वेत्ति—' इति प्राग्रुपन्यस्तगीताविरोधात् । 'सेत्रज्ञावात्मनिपुणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ अति । 'आत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'सातिभ्यां मनि-

१--- इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥

न्मनिणों' (उ० ४।१५३) इति मनिण्। ('आत्मा चित्ते धृतो यत्ने धिषणायां कलेवरे। परमात्मनि जीवेऽकें हुता-शनसमीरयोः ॥ स्वभावें')॥ (२) ॥*॥ पुरति ॥ 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०)। 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४)। 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'पुरुषः' अपि। पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। बाहुलकात्कुषन्। 'पुरुष्पस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' इति हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'आत्मनः'॥

मधानं प्रकृतिः स्त्रियाम् ।

प्रधानमिति॥ प्रधत्तेऽत्र सर्वम् । त्युट् (३।३।११७), प्रधत्ते सर्वमात्मनीति वा । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । प्रकृष्टं धानमनेन वा । 'प्रधानं प्रकृतौ बुद्धा- वुत्तमे परमात्मनि । महामात्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ प्रकृष्टा कृतिः कार्यं यस्याः, प्रकरोतीति वा । क्तिच् (३।- ३।१७४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्वाद्मात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मायायाः' ॥

विशेषः कालिकोऽवस्था

विशेष इति ॥ कालकृतो धर्मो यौवनादिर्विशेषो-ऽवस्था । कालेन निर्वृत्तः । 'निर्वृत्तेऽक्षचृतादिभ्यः' (४।४।-१९) इति ठक् । अवपूर्वात्तिष्ठतेरङ् (३।३।१०६) । 'व्यवस्थायाम्' (१।१।२४) इति ज्ञापकात् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कालावस्थायाः' ॥

गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ॥ २९ ॥

गुणा इति ॥ सतो भावः सत्त्वम् । सीदन्त्यस्मिन्
गुणादय इति वा । सदेस्त्वन् (उ० ४।१०५) 'सत्त्वं
द्रव्ये गुणे चित्ते व्यवसायस्वभावयोः । पिशाचादावात्मभावे
बले प्राणेषु जन्तुषु' ॥ (१) ॥*॥ रञ्जयति । 'भूरिक्षभ्यां
कित्' (उ० ४।२१७) इत्यसुन् । ('रजो रेणुपरागयोः ।
स्त्रीपुष्पे गुणभेदे च') ॥ (१) ॥*॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु
ग्लानो' (दि० प० से०) । असुन् ॥*॥ कप्रत्यये 'रजतैमौ' अदन्तपुंलिङ्गाविष । 'पृष्पे वेशे गुणे चैव रजोऽयं
रजसा सह' इत्युप्लिनी । 'रजोऽयं रजसा सार्धे स्त्रीपुष्पगुणधूलिषु' इत्यजयः ॥ (१) ॥*॥ 'त्रयाणां गुणानामिप' एकैकम् ॥

जनुर्जननजन्मानि जनिरुत्पत्तिरुद्भवः । जनुरिति ॥ जननम्। 'जनी प्रादुभावे' (दि०आ०से०)

१—'सत्यं वदन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः' इति प्रयो-गात्⇒इति मुकुटतुथमनोहरे ॥ 'जनेरुसिः' (उ० २।११५) ॥ (१) ॥*॥ ल्युटि (३।३।११५) जननम् । यतु— 'जन जनने' (जु० प० से०)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य छान्दसत्वात् । ('जननी तु द्यामात्रोर्जननं वंशजन्मनोः') ॥ (२) ॥*॥ मिनिन (उ० ४।१४५) जन्म ॥*॥ 'इषियुधीन्धि—' (उ० १।१४५) इति मिक जन्मशन्दोऽदन्तः पुंलिङ्गः । 'ऋषिोऽपि' इत्युक्जवलद्ताः ॥ (३) ॥*॥ 'जनिघसिभ्या-मिण्' (उ० ४।१३०) । 'जनिवध्योख्य' (७।३।३५) इति वृद्धिनिषेधः । उत्पत्तिसाहचर्याज्जनेः स्त्रीत्वम् ॥ (४) ॥*॥ उत्पदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (६) ॥*॥ उद्भवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'जननस्य' ॥

प्राणी तु चेतनो जन्मी जन्तुजन्युशरीरिणः ३०

प्राणीति ॥ प्राणाः सन्त्यस्य । 'अत इनि—' (५।२। ११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चेतयते, चेतित वा । न-व्यादिः (३।१।१३४) । ('चेतनः स्यात्सहृद्यप्राणिनोश्चे-तना तु घीः') ॥ (२) ॥*॥ जन्मास्यास्ति । 'अत इनि—' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ जायते । 'कमिगमिजनि—' (उ० १।७३।) इति तुन् ॥ (४) ॥*॥ 'यजिमनि—' (उ० ३।२०) इति युच् । ('जन्युः स्याजन्तुमात्रे च पावके परमेष्ठिनि') ॥ (५) ॥*॥ जन्यु शरीरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (६) ॥*॥ पट् 'प्राणिनः' ॥

जातिजीतं च सामान्यम्

जातिरिति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'क्तिच्क्तौ च—' (३।३।१७४) इति किच् । 'जन-सन—' (६।४।४२) इत्यादिनात्वम् । 'तितुत्र—' (७।२।९) इति नेट् । 'जातिः सामान्यगोत्रयोः । मालत्यामामलक्यां च खुछ्यां कम्पिछजन्मनोः ॥ जातीफले छन्दसि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ क्ते (३।३।१७४) जातम् । 'जातं वै-क्तौघजन्मसु । छीनं, त्रिलिङ्गसुत्पन्ने' ॥ (२) ॥*॥ समा-नानां मावः । 'गुणवचन—' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'घटत्वादिजातेः'॥

१— 'किमर्थ जिनना जन्तोः' इत्यादि प्रयोगदर्शनात्पुं-स्त्वमि — इति मुकुटपीयूषौ ॥ २ — हैमे तु 'जात्योव' इति पिठतम् । जातिः सामान्यम् । तत्र यथा 'रत्नं सुजातं कनका-वदातम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

व्यक्तिस्तु पृथगात्मता।

(व्यक्तिरिति॥) व्यज्यतेऽनया । 'अङ्ग् व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) 'स्त्रियां क्तिन्' (२।२।९४)। व्यनक्ति वा। क्तिच् (२।२।१७४)॥ (१)॥*॥ पृथगात्मा यस्य तस्य भावः। तल् (५।१।११०)॥(२)॥*॥द्वे 'घटादिव्यक्तेः'॥ चित्तं तु चेतो हृद्यं स्वान्तं हृन्मानसं मनः॥ ३१॥

चित्तमिति ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प०से०) । भावे कः (३।३।११४)। 'श्रीदितः-' (७।२।१४) इतीण्नि-षेधः ॥ (१) ॥ ॥ असनि (उ० ४।१८९) चेतः ॥ (२) ॥*॥ हियते विषयैः 'वृह्योः पुग्दुको च' (उ० ४।१००) इति कयन् दुगागमश्र । हरति आहरति विषयानिति वा । ('हृद्यं वक्षसि स्वान्ते वुक्कायाम्') ॥ (३) ॥ ॥ भ॥ 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । स्वन्यते सम । 'क्षुच्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति मनसि निपातितम् । ('स्वान्तं चेतसि गहरें)॥ (४)॥ ॥ हृद्यस 'पदन्नस्-' (६।१।६३) इति हृद्दिशः । प्रभृतियहणस्य प्रकारार्थत्वात्कचि-रस्वादावि । हरतेः किप्(३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१)। व्यत्ययेन तस द इत्यन्ये । ('हृत् क्रीवं वुक्कचित्तयोः') ॥ (५) ॥ ॥ मन्यतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९) । प्रज्ञा-|द्यणि (५।४।३८) मानसम् । ('मानसं स्वान्तसरसोः') ॥ (६) ॥ 📲 तद्भावे मनः । ('मनश्चित्ते मनीषायाम्')। :अर्धर्चादि: (२।४।३१) अयम्-इत्येके । तदा 'मनाः' इ-(त्यपि ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'मनसः' ॥

॥ इति कालवर्गविवरणम् ॥

, बुद्धिर्मनीषा धिषणा धीः प्रज्ञा शेम्रुषी मतिः । प्रेक्षोपल्रब्धिश्वित्संवित्प्रतिपज्ज्ञप्तिचेतनाः ॥ १॥

बुद्धिरित ॥ बुध्यतेऽनया । बोधनं वा । किन् (३। ३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'ईष गतिहिंसादर्शनेषु' (भ्वा० आ०से०) । 'गुरोश्च हरुः' (३।३।१०३) इत्यप्रत्ययः । मनस ईषा । शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) टेः पररूपम् ॥ (२) ॥*॥ धृष्णुवन्त्यनया । 'ञिधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'धृषेधिष् च संज्ञायाम्' (उ० २।८२) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ ध्यायत्यनया । ध्यानं वा । 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१७८) इति किप् । 'हरुः' (६।४।२) इति दीर्घः । ('धीर्ज्ञाने ज्ञानभेदेऽपि') ॥ (४) ॥*॥ प्रज्ञायतेऽनया । प्रज्ञानं वा । 'ज्ञावबोधने' (क्या० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्भे' (३।३।१०६) इत्यङ् । ('प्र-

इस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो, बुद्धौ तु योषिति') ॥॥॥ अ-द्धापि । 'प्रज्ञा श्रद्धा घरा ज्ञिः पण्डा संवेदनं विदा' इति शब्दार्णवात् ॥ (५) ॥ शोते । शेः विच (३।२। ७५) । मोहः । तं मुण्णाति । शेमुषी । 'मुष स्तेयें' (त्रया० प०से०) मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौ-रादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (६) ॥*॥ मन्यतेऽनया । मननं वा। 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। क्तिन् (३। २।९४)। ('मतिर्बुद्धीच्छयोः')॥ (७)॥ ॥ शकृष्टमीक्ष-णम् । अनया । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः टाप् (४। १।४)। 'प्रेक्षाधीरीक्षणं नृत्तम्' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ उपलम्भनम् । उपलभ्यतेऽनया वा । 'डुलभष् प्राप्ती' (भवा० आ० अ०)। वित्त्वात् (३।३।१०४) अङि प्राप्ते आबा-दित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा क्तिन् । ('उपल-विधर्मतौ प्राप्तौ')॥ (९)॥ ॥ 'चिती संज्ञाने' (भ्वा॰ प०से०) । संपदादित्वात् (३।३।१०८) किप्। चित् तान्ता ॥ (१०) ॥॥ संवेदनम् । 'विद् ज्ञाने' (अ०प० से ०)। ('संवित् संभाषणे ज्ञाने संग्रामे नाम्नि तोषणे। कि-याकारे प्रतिज्ञायां संकेताचारयोरिप') (११) ॥ ॥ प्रतिप-दनम् । 'पद् गतौ' (दि० आ०से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८)। किप्। करणे वा॥ (१२)॥ ॥ 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) चुरादिः । ण्यन्तत्वाद्यचि (३।३।१०७) प्राप्ते आवादित्वात् (वा० ३।३।९४) बाहुलकाद्वा किन्। यदा त चुरादीनां णिजभावे सामान्यापेक्षं ज्ञापकम् । तदा क्तिन् न्याय्य एव । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट्॥ (१३) ॥*॥ 'चित संचेतने' (चु० आ० से०) चुरादिः। 'ण्यासश्रन्थः-' (३।३।१०७) इति युच् । 'चेतना संविदि स्रियाम्। वान्यवत्प्राणयुक्ते'॥ (१४) ॥ ॥ चतुर्दश 'बुद्धः'॥

धीर्घारणावती मेधा

श्रीरिति ॥ घारणाशक्तियुक्ता धीः । 'मेधृ संगमे'(भ्वा० उ० से०) । मेधते संगच्छते सर्वमस्याम् । 'गुरोश्र—' (३। ३।१०३) इत्यकारः । ('मेश्रा बुद्धो, कृतौ पुमान्') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'धारणाबद्धुद्धेः' ॥

संकल्पः कर्म मानसम्।

संकल्प इति ॥ इदमहं कुर्यामिति मनसः कर्म व्या-पारः । संकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।२।१८) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मनोव्या-पारस्य'॥

१-वाच्यप्रमाणस्वर्गे ॥

चित्ताभोगो मनस्कारः

चित्तेति॥ चित्तस्य मनस आभोगस्तदेकप्रवणता पूर्णता वा 'आभोगो वारुणच्छत्रे पूर्णतायत्वयोरिप'। 'भुज पालना-म्यवहारयोः' (रु०प०अ०) । मावे घञ् (२।३।१८)॥ (१)॥ मनसः कारो न्यापारिवशेषः । 'डुक्चन्' (त० उ०अ०)। मावे घञ् (२।३।१८)। 'अतः कृकमि-' (८।३।४६) इति सत्वम्॥ (२)॥ ॥ हे 'मनसः सुखादो तत्परत्वस्य'॥

चर्चा संख्या विचारणा ॥२॥

चर्चिति ॥ 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) चुरादि-ण्यन्ताद्भावे 'चिन्तिपूजि—' (३।३।१०५) इत्यङ् । ('चर्चा साचर्यमुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिपे') ॥ (१) ॥*॥ संख्यानम् । 'चक्षिङः ख्याञ्' । (२।४।५४) । 'आतश्र—' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'संख्येकादौ विचारे च'॥ (२) ॥*॥ 'चर असंशये' (चु०उ०से) चुरादिः । 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ ं(३) ॥*॥ त्रीणि 'विचारणस्य'॥

अध्याहारस्तर्क ऊहः

अध्याहार इति ॥ अध्याहरणम् । अध्याङ्पूर्वो हृञ् (म्वा० उ० अ०) भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥%॥ अपूर्वोत्प्रेक्षणं तर्कणम् । 'तर्क भाषार्थः' चुरादौ 'पटपुट—' इति दण्डके पठितः । भावे घञ् (३।३।१८) कृन्तति, कृन्तते वा । अच् (३।१।१३४) घञौ (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) वर्णविपर्ययः । 'कर्को वितर्के काङ्कायामूहकर्मविशेषयोः' इति हैमः ॥ (२)॥%॥ ऊह्नम् 'ऊह् वितर्के' (म्वा० आ० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥%॥ त्रीणि 'तर्कस्य'॥

विचिकित्सा तु संशयः।

संदेहद्वापरौ च

विचिकित्सेति ॥ 'कित संशये' (भ्वा० प० से०) । 'गुप्तिज्किद्भयः सन्' (२।१।५) । 'अ प्रत्ययात्' (२।२।१ १०२) । विचिकित्सा ॥ (१) ॥*॥ 'शीङ्' (अ० आ० से०) । 'प्रच्' (३।३।५६) । संशयः ॥ (२) ॥*॥ 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । संदेहनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ द्वौ परौ प्रकारौ यस । 'सर्वनामसंख्ययोः—' (वा० २।२।३५) इति द्विशब्दस पूर्वनिपातः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आत्वम् । ('द्वापरं संशये युगे')

॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'एकधर्मिणि विरुद्धानेकको-ट्यवगाहिज्ञानस्य'॥

अथ समौ निर्णयनिश्रयौ ॥३॥

अधेति ॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । निर्ण-यनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । 'उपसर्गादसमासेऽपि—' (८।४।१४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) निश्चयनम् । 'ग्रहवृद्द—' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चयस्य'॥

मिथ्यादृष्टिनीस्तिकता

मिथ्येति ॥ 'मिथ्या' इत्यपह्नवे । तद्विषयिणी दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ नास्ति परलोक इति मतिरस्य । 'अस्ति- नास्तिदिष्टंमितः' (४।४।६०) इति ठक् । तस्य भावो नास्तिकता ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परलोको नास्तीत्यादि- बुद्धेः ॥

व्यापादो द्रोहचिन्तनम् ।

व्यापाद इति ॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) व्या-ङ्पूर्वः । व्यापादनम् । ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३। १८)॥ (१)॥ ॥ द्रोहस्य चिन्तनम् । 'ल्युट् च' (३। ३।११५)॥—बाहुलकाछ्युट्—इति सुकुटः । तन्न । स्रीत्विविशिष्टे भावे अङः (३।३।१०५) विहितत्वेन नपुं-सकत्विविशिष्टे भावे ल्युटो निरपवादत्वात्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'द्रोहचिन्तनस्य'॥

समौ सिद्धान्तराद्धान्तौ

समाविति ॥ सिद्धोऽन्तो निश्चयो यसिन् ॥ (१) ॥*॥ राद्धः सिद्धोऽन्तो निश्चयोऽसिन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिद्धान्तस्य'॥

भ्रान्तिर्मिथ्यामतिर्भ्रमः ॥ ४ ॥

भ्रान्तिरिति ॥ 'अमु चलने' (भ्वा० प० से०) । भावे किन् (३।३।९४) 'अनुनासिकस्य—' (६।४।१५) इति दीर्घः । 'भ्रान्तिरनवस्थितो । मिथ्यामतौ च अमणे' ॥ (१) ॥*॥ 'मिथ्या' इत्यव्ययम् । तेन कर्मधारयः ॥ (२) ॥*॥ भावे घिन (३।३।१८) अमः । 'नोदात्तो-पदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'भ्रमोऽम्बुनिर्गमे आन्तौ कुन्दअमणयोरिप'॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अतिस्मि-स्तज्ञानस्य॥

संविदागः प्रतिज्ञानं नियमाश्रव-संश्रवाः । अङ्गीकाराभ्युपगम-प्रतिश्रव-समाधयः ॥ ५ ॥

संविदिति ॥ संवेदनम् । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप्॥ (१) ॥ आगमनम् । आगूः । 'गमेः' इत्यनुवर्तमाने 'भ्रमेश्र द्धः' (उ० २।६८) । डित्त्वाहिलोपः (६।४।१४३) । वधूशब्दवत्। यदा तु किपि (वा० ३।३।१०८) 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यन्तलोपे 'ऊङ् च गमादीनाम्' (वा० ६।४।४०) इत्यूकारादेशः । तदा 'ओः सुपि' (६। 81८३) इति यणि अमि शसि च 'आग्वम्, आग्वः' इति विशेषः। 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०)। असात् किपि (वा० ३।३।१०८) तु आगृः, आगुरो, आगुरः, इति धूर्वत् ॥ (२) ॥*॥ जानातेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥ ॥ 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्त्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चयव्रते' ॥ (४) ॥ ॥ आङ्पूर्वाच्छ्रणोतेः 'ऋदोः-' (३।३।५७) इत्यप् । 'आ-श्रवोऽङ्गीकृतौ क्रेशे नान्यवद्वचनस्थिते' ॥ (५) ॥*॥ एवं संश्रव (६) प्रतिश्रवों (९) ॥*॥ 'अङ्गी' इति च्व्यन्त-मन्ययम् । तत्पूर्वात्कृञो भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (७) ॥*॥ 'अभ्युप' इत्युपसर्गद्वयपूर्वाद्गमेः 'अहवृह-' (३।३। ५८) इत्यप् । 'अभ्युपगमस्तु पुंसि स्वीकारे निक-टगमने च' ॥ (८) ॥ समाङ्पूर्वाद्धाञो भावे किः (३।३।९२)। 'समाधिनी समर्थने। ध्याने वैरस्यनियमे काव्यस च गुणान्तरे'॥ (१०)॥ *॥ दश 'अङ्गीकारस्य'॥ मोक्षे धीज्ञोनम्

मोक्षे इति ॥ मोक्षफलिका धीर्ज्ञानम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मोक्षोपयोगिबुद्धेः'॥

अन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोः।

अन्यत्रेति ॥ अन्यफिका शिल्पे शास्त्रे च या धीः सा विज्ञानम् । 'विज्ञानं कार्मणे ज्ञाने' इति हैमः । मुकु-टस्तु—'मोक्ष इति निमित्तसत्तमी । मोक्षनिमित्तं शिल्प-शास्त्रयोधीर्ज्ञानमुच्यते । अन्यनिमित्तं या तयोधीः सा वि-ज्ञानम्'—इति व्याख्यत् । 'तंत्र । शिल्पज्ञानस्य मोक्षे-ञ्जपयोगात्'॥(१)॥॥॥ एकम् 'शिल्पादिविषयकबुद्धेः' मुक्तिः कैवल्यनिर्वाणश्रेयोनिःश्रेयसामृतम् ॥६॥ मोक्षोऽपवर्गः

मुक्तिरिति ॥ मोचनम् । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'मुक्तिमोंचनमोक्षयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बन्धविरहात्केवलस्य भावः । 'गुणव-चन-' (५।१।१२४) इति ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ निर्वान्त्यत्र। भावे वा। 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।७६) इति 'नपुंसके भावे' (३।३।११४) इति वा क्तः । 'निर्वाणोऽवाते-'(८। २।५०) इति निष्ठानत्वम् । यद्वा अधिकरणे भावे वा ल्युट् । बन्धान्निर्गमनमित्यर्थः । 'निर्वाणं मोक्षनिर्वृत्त्योर्विधाने क-रिमज्जने' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्मेंऽतिप्रशस्ते तु वाच्यवत्' ॥ (४) ॥ ॥ नितरां श्रेयः निःश्रेयसम् । 'अचतुर-' (५।४। ७७) इति निपातितम् । 'निःश्रेयसं त कल्याणमोक्षयोः शंकरे पुमान्'॥ (५) ॥ ॥ अविद्यमानं मृतं मरणमत्र ।. 'अमृतं यज्ञशेषे सात्पीयूषे सलिले घृते। अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' ॥ (६) ॥ ॥ भो भोक्ष अवसाने' (चु० उ० से०) अवसानं क्षेपः । चुरादिः । 'एरच्' (३। ३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा । 'मोक्षो निःश्रेयसे वृक्ष-विशेषे मोचने मृतौ' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ अपवर्ज-नम् । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घन् । 'अपवर्ग-स्त्यागमोक्षयोः । कियावसाने साकल्ये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अद्यै 'मोक्सस्य' ॥

अथाज्ञानमविद्याहंमतिः स्त्रियाम् ।

(अथेति ॥) ज्ञानविरुद्धम् । ज्ञाननिवर्लस्वात् ॥ (१) ॥॥ 'विद् ज्ञाने' (अ० प० स०) । वेदनम् । 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् । अविद्या विद्याविरुद्धा ॥ (२) ॥॥। अहमिति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययमहं कारार्थम् । अहंप्रधाना मतिः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'अज्ञानस्य' ॥ रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अमी ॥॥॥ गोचरा इन्द्रियार्थाश्च

रूपिमिति ॥ रोपयित विमोहयित । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । 'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा 'रूप रूपकरणे' (चु०उ० से०) इति चौरादिकस्यायमप्यर्थः । यद्वा रूयते स्त्यते । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'खष्पशिल्प—' (उ०३।२८) इति पप्रत्ययो दीर्घश्च निपातितः । 'रूपं तु श्लोकशब्दयोः । पशावाकाशे सौन्दर्थे, नाणके नाटकादिके ॥ अन्थावृत्तौ स्व-भावे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ शा शप्यते आकुश्यते । 'शप आक्रोशे' (भ्वा०, दि० उ० अ०) 'शाशपिभ्यां द-

१--अयं पाठः कुत्रचिन्नोपलभ्यते ॥

दनौं (उ० ४।९७) इति दन् । 'शब्दोऽक्षरे यशोगीत्यो-र्वाक्ये खे अवणे ध्वनौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। 'गन्धः संबन्धलेशयोः। गन्धकामोद्गर्वेषु' इति हैमः॥ (१) ॥ ॥ रखते । 'रस आस्वादने' (चु॰ प० से०) चु-रादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घन् (३।३।१८) वा । 'रसो गन्धरसे जले । राङ्गारादो विषे वीर्ये तिक्तादो द्रव-रागयोः ॥ देहधातप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् इति हैमै: ॥ (२) ॥*॥ 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० से०) । 'अ-कर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् । 'स्पर्शो वैर्गाक्षरे दाने स्पर्शने स्पर्शके रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसिन्वन्ति निबध्नन्तीन्द्रियाणि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा०उ०अ०)।पचा-द्यच् (३।३।१३४)। 'परिनिवि-' (८।३।१७०) इति ष-त्वम् । 'विषयो यस यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । श-ब्दादौ जनपदे च' इति हैम: ॥ (१) ॥*॥ गाव इन्द्रि-याणि चरन्त्येषु । 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारे 'गोचर-संचर- (३।३।११९) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥ इ-न्द्रियेरर्थ्यन्ते । 'अर्थ याच्यायाम्' (चु० आ० से०) । क-र्मणि घञ् (३।३।११९) ॥ (३) ॥ ॥ पञ्चानामपि प्रत्येकं त्रीणि 'विषयाणाम्'॥

हषीकं विषयीन्द्रियम्।

हणीकिमिति ॥ ह्ण्यन्त्यनेन। 'हृषु अलीके' (भ्वा०प० से०)। 'अलिहृषिभ्यां कित्' (उ० ४।१७) इति करणे ईकन् ॥ (१)॥ ॥ विषयोऽसास्ति । इनिः (५।२।११५)। ('विषयी विषयासके वाच्यवत्, क्लीबिमिन्द्रये। पुंसि सान्त्रपतौ कामदेवे वैषयिकेऽपि च')॥ (२)॥ ॥ इन्द्रसात्मनो लिङ्गम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गम्—' (५।२।९३) इत्यादिना चच् निपातितः। 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'इन्द्रियाणाम्'॥

कर्मेन्द्रियं त पाय्वादि

कर्मेति ॥ कर्मसाधकमिन्द्रियं कर्मेन्द्रियमुच्यते ॥ (१) ॥ *॥ पायति शोषयित तैलमिति पायुः । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प०अ०) 'कृवापाजि—' (उ०१।१) इत्युण् । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । 'पायूपस्थे पाणिपादौ वाक्चेतीन्द्रियसंग्रहः । उत्सर्गानन्दनादानगत्यालापाश्च तिक्वयाः' इति कामन्दकीये ॥ एकं 'गुह्यादीन्द्रियस्य'॥

मनोनेत्रादि धीन्द्रियम् ॥८॥

तुवरस्तु कषायोऽस्त्री

तुवर इति ॥ 'तुः' सौत्रो धातुः। तवीति हिनस्ति रोगान्। 'छित्वरछत्वर—' (उ० ३।१) इत्यादिना ष्वरच्।
('तुवरस्तु कषाये स्यात्काक्ष्यादक्योस्तुवर्यपि')॥*॥ दीघादिरपि। 'नरेऽइमश्रुणि रुद्धाभ्यां रहिते गिव त्वरः।
काले प्राप्ते कषाये च रसे पुंच्यञ्जने च्युते' इत्युत्पिलनी।
'नापि कषायर्तुवरः' इति बोपालितः। 'पुंसि कषायस्तुवरम्' इति झीबकाण्डे रत्नकोषः॥ (१)॥*॥ कषित कण्ठम्। 'कष हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०)। बाहुलकादायः।
'कषायः सुरमौ रसे। रागवस्तुनि निर्यासे कोधादिषु विलेपने' इति हैमः॥ (२)॥*॥ अस्त्रीत्युभयान्विय।
उक्तकोषाभ्याम्। 'कुवरस्तु कषायोऽस्त्री' इत्येके पठन्ति॥
दे 'कषायरसस्य'॥

मधुरो

मधुर इति ॥ मधु माधुर्यमसास्ति । 'ऊषसुषि—' (५। २।१०७) इति रः । ('मधुरं विषे) । मधुरस्तु प्रिये स्वादौ रसे च रसवत्यपि । मधुरा मथुरापुर्यो यधीमेदाम-धूलिषु । मधुकुक्कुटिकायां च मिश्रेयाशतपुष्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मधुरस्य'॥

लवणः

लवण इति ॥ छुनाति जाड्यम् । 'तूञ् छेदने' (त्रया० उ० से०) । नन्धादिल्युः (३।१।१३४) । 'लब-णाछुक्' (४।४।२४) इति लिङ्गाण्णत्वम् । 'लवणो रा-क्षसे रसे । अस्थिभेदे लवणा त्विट्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'लवणस्य' ॥

क्टुः।

(कटुरिति ॥) कटत्यावृणोति तीक्ष्णतया मुखम् । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा०प०से०) । 'कटिवटिभ्यां च' (उ० १।८) इत्युः । 'कट्टकार्ये मत्सरे च दूषणे च कट्ट

१ — मेदिन्यामेवोपलभ्यते ॥ २ — वर्गाक्षराणि कादयो माव-सानाः पथविंशतिः । 'ते वर्गाः पथ पथ' इति कातत्रसृत्रात् ॥

१—अत्र दीघें त्वायांभङ्गः स्यात्—इति मुकुटः ॥ २—अस्थि-भेदो भालकर्णान्तरास्थि । तत्र यथा प्रयोगः । 'ग्रृणाति लवणा-घातः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

रसे । तिके प्रियङ्क्षसुरिम कटुका राजिकास्विप' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कटोः' ॥

तिक्तः

तिक्त इति ॥ तेजयित स्म । 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । सामान्यापेक्षज्ञापकाचुरादीनां णिजभावे 'गत्य-र्थाकंर्मक--' (३।४।७२) इति क्तः । पक्षान्तरे तु संज्ञापूर्वक-त्याद्गुणाभावः । 'तिक्तस्तु सुरभौ रसे । तिक्ता तु कटुरो-हिण्यां तिक्तं पर्पटकौषधे' इति हेमः ॥ (१) ॥॥ ए-कम् 'तिक्तस्य'॥

अम्ब्लश्च

अम्ब्ल इति ॥ अम्ब्यते शब्धते भोकृभिः । 'अबि शब्दे' (भ्वा०प०से०) । 'मूशक्यविभ्यः क्रः' (उ० ४। १०८) । अम्ब्लः ॥॥॥ 'अम रोगे' (चु०उ०से०) । अमित रुजत्यरुचिम् । बाहुलकात्क्रे अम्लोऽपि । 'अम्लो रसेऽम्लवेतसे । (अम्ली चाङ्गेर्याम्)' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अम्लस्य'॥

रसाः ग्रंसि

रसा इति ॥ 'रस आस्वादने' (चु०उ०से०) अ-दन्तः । रस्यन्ते आस्वाद्यन्ते । 'एरच्' (३।३।५६) घञ् (३।३।१९) वा । तुवरादयः षट् रसशब्दवाच्याः । तत्र तुवरकषाययोरस्त्रीत्वस्योक्तत्वादितरेषां लिङ्गनिर्णयमाह— 'पुंसि' इति । 'गुणमात्रे वर्तमाना मधुरादयः पञ्च पुंसि' इत्यर्थः ॥

तद्वत्स्र षडमी त्रिषु ॥९॥

तद्विस्विति॥ अमी षट् । षष्णामि वाचकास्तुवराद्यः सप्तापि गुणिनि त्रिलिङ्गा इत्यर्थः । कदुशब्दात्स्त्रियाम् 'वोतो गुण–' (४।१।४४) इति वा ङीष् ॥

विमर्दोत्थे परिमलो गन्धे जनमनोहरे।

विमदोंत्थ इति ॥ सुरतादिविमदोंत्थे माल्यादिगन्धे, घर्षणसमुद्भवे चन्दनादिगन्धे, च जनानां मनोहरे, परिमलः। 'मल धारणे' (भ्वा०आ०से०)। मल्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वाद्धुद्ध्यभावः। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा। घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इत्यभ्युपगमात्। यद्वा मलते धारयति जनमनांसि पचाद्यच् (३।३।१३४)। 'स्वात्परिमलो विमर्दातिमनोहरगन्धयोश्यापि । सुरतोपमर्दविकसच्छरीरसङ्गादिसौरमे पुंसि'॥ (१)॥॥ एकम् 'परिमलस्य'॥

आमोदः सोऽतिनिर्हारी

आमोद इति ॥ स परिमलोऽतिनिर्हारी अत्यन्तमनो-हरश्चेत् । आसमन्तान्मोदयित, इत्यामोदः । 'मुद हर्षे' (भ्वा०आ०से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'आ-मोदो गन्धहर्षयोः'॥ (१) ॥*॥ एकं 'सुगन्धस्य'॥ वाच्यलिङ्गत्वमागुणात् ॥१०॥

वाच्येति ॥ आगुणात् 'गुणे गुक्राद्यः पुंसि' इत्यतः प्राक् । अतः परं 'वाच्यलिङ्गता' इत्यधिक्रियते ॥ समाकर्षी तु निर्होरी

समाकर्षाति ॥ समाकर्षत्यवस्यं मनः 'आवस्यका-' (३।३।१७१) इति णिनिः । यद्वा समाकर्षणशीलः । 'सु-प्यजातौ--' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ एवं निर्दारी ॥(२) ॥*॥ हे 'दुरगामिगन्धस्य' ॥

सुरभिर्घाणतर्पणः।

इष्टगन्धः सुगन्धिः स्यात्

सुरभिरिति ॥ सुष्ठु रभन्तेऽत्र सुरभिः । इन् (उ० १११८)॥ (१) ॥ ॥ ज्ञाणं तर्पयति । नन्यादिल्युः (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ इष्टो गन्धोऽस्य । 'इष्टगन्धः सुगन्धो स्यात्रिषु क्षीवं तु वालुके'॥ (३)॥ ॥ सुष्ठु गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्—' (५।४।१३५) इति समासान्त इन्कारः । 'सुगन्धिः स्यादिष्टगन्धे त्रिषु क्षीरे नपुंसकम्'॥॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'इष्टगन्धस्य'॥

आमोदी मुखवासनः ॥११॥

आमोदीति ॥ आमोदयति । 'सुप्यजातौ—'(३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ सुखं वासयति । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुखवासनगुटिकादेः' ॥ पूतिगन्धिस्तु दुर्गन्धः

पूर्तीति ॥ 'पूर्यी विशरणे दुर्गन्धे च' (भ्वा०आ०से०)। पूर्यते । पूर्तिः । क्तिन् (३।३।९४) । पूर्तिर्दृष्टो गैन्धोऽस्य 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीकारः ॥ (१) ॥॥। दुर्गन्धस्ये।। दे 'दुर्गन्धस्य'॥

१— 'गन्बस्यं—' (५।४।१३५) इति सूत्रे दुरोऽपाठात् । केचित्तु मत्वर्थीयेत्वन्तं पठित्वा कर्मधारयादिनि न्याचक्षते । तन्न । 'कर्म-धारयमत्वर्थीयाभ्यां बहुन्नीहिरेनेष्टो लाघवात्' इति कात्यायनोक्तः । अपरे तु लाघवमनादृत्य मत्वर्थीयमिच्छन्ति । 'विसिकिसलयच्छे-दपाथेयनन्तः' इतिनत् । प्रयोगश्च 'यहुर्गन्धि मदाविलं मलशतैर्थ-तपूतिनाडीमयम्' इति रुङ्गारप्रकारो । इति नुधमनोहरायाम् ॥

विस्नं स्यादामगनिध यत ।

विस्निमिति॥ विस्नित । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति बाहुलकाद्रक् । 'विस उ-त्सर्गे' इति तु मद्धः । 'विसंसते' इति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । बैवयोरभेदः ॥ (१) ॥*॥ आमोऽपको मलः । तस्येव गन्धोऽस्य । 'उपमानाच' (५। ४।१३६) इति समासान्त इत् ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'अपक-मांसादिगन्धस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'कस्तूरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः। बकुले सात्परिमल्श्रम्पके सुरिमस्तथा' इति ॥ शुक्रशुभ्रशुचिश्वेतविशद्दयेतपाण्डराः ॥ १२॥ अवदातः सितो गौरो वल्रक्षो धवलोऽर्जुनः।

शक्किति ॥ शोकति मनोऽसिन् । 'शक गतौ' (भ्वा० प०से०) । 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति निपातितः । 'शुक्को योगान्तरे सिते । नपुंसकं तु रजते' ॥ (१) ॥*॥ शोमते । 'ग्रुम दीप्तौ, शोमायां वा' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'श्रभं दीप्तेऽअने सिते' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ 'शुच दीरा" (*) । इक् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥ ॥ 'ञिश्विता वर्णे' (म्वा० आ०से०) भ्वादिः । श्वेतनम् । घञ् (३।३।१८) । 'श्वेती द्वीपादिभेदयोः । श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्खिनीषु च। क्षीबं रूप्ये(न्यवच्छुक्के)'॥ (४) ॥*॥ विशीयते । 'श-द्ध शातने' (भ्वा०, तु० प०अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'विदादः पाण्डरे व्यक्ते' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ स्या-यते । 'रथेङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'हरयाभ्यामि-तन्' (उणा० २।९२) ॥ (६) ॥ ॥ पण्डते मनोऽसिन्। 'पडि गतीं' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरो दीर्घश्र ॥ (७) ॥ ॥ अवदायते सा । 'दैप् शोधने' (भ्वा ०५० अ०)। कर्मणि क्तः (३१४१९४०)। 'अवदातं तु विमले मनोज्ञे सितपीतयोः इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ सिनोति मनः । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'अञ्जिघृसिभ्यः क्तः' (उ० ३।८९) । सिर्तेस्त्ववसिते बद्धे वर्णे सिता तु श-र्करा' इति हैमः॥ (९)॥ ॥ गुरते उद्युङ्के मनोऽस्मिन्।

१—विस्रं दन्त्योष्ठयादि । 'विस्रजम्बालशेषम्' इति द-मयन्तीश्वेषात् ॥ २—ताल्ब्यशः 'श्वेतो थावति' इति महाभाष्य-श्वेषात् ॥ ३—ताल्ब्यशः 'विशदाविशदामत्तसारसं शारसं जलं' इति दण्डियमकात् । ४—दन्त्यादिः 'विकसितं सितम्' इति की-चकवथयमकात् ॥

'ग्री उद्यमने' (तु० आ० से०) । 'ऋजेन्द्र-' (उ० २। २८) इति निपातितः । 'गौरः श्वेतेऽहणे पीते विशुद्धे च-न्द्रमस्यपि । विशदे गोरं तु श्वेतसर्षपे पद्मकेसरे' इति हैमः। यत् - 'गोरते' इति स्वामी, 'गोरति' इति मुकुटश्च तन्न । 'गुरी उद्यमने' इति धातुमुपन्यसोक्तरूपोपन्याससासंभवात्॥ (१०)॥*॥ अवलक्ष्यते । घञ् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरिः--' इत्यह्योपः । यद्वा वलति । 'वल चलने' (भ्वा॰ प० से०)। किप् (३।२।१७८) । वल् । अक्षन्त्यसात् । 'अक्षू व्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१९) वल् चासौ अक्षश्च । यद्वा वलं क्षायति । 'क्षे क्षये' (भ्वा॰ प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।१।३) इति कः ॥ (११) ॥*॥ धावति मनोऽत्र । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (भ्वा० उ० से०) । वृषा-दित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । बाहुलकाद्भस्वः । यद्वा धवनं धवः 'धूञ् कम्पने' (त्रया० उ० से०)। 'ऋदो-रप्-' (३।३।५७) । धवं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः। 'अथ धवलो महोक्षे सुन्दरे सिते । धवली गौः' इति हैमः ॥ (१२) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अ-र्जेणिलुक् च' (उ० २।५१) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि स्याद्भवले पुनरन्य-वत् ॥ नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्यादर्जुनी गवि' ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'शक्कवर्णस्य'॥

शब्दाणिवे तु 'श्वेतस्तु समपीतोऽसौ रक्तेतरजपारुचिः। वलक्षस्तु सितश्यावः कदलीकुसुमोपमः। अर्जुनस्तु सितः कृष्णलेशवान्कुसुदच्छविः' इत्युक्तम् ॥

शुद्धशब्दोऽप्यत्र । तथा च धरणिः । 'शुद्धः शुक्के च पूते च केवले च प्रयुज्यते' इति ॥

हरिणः पाण्डरः पाण्डः

हरिण इति ॥ हरति मनः । 'श्यास्त्याह् श्विभ्य इनच्' (उ० २।४६) । 'हरिणौ पाण्डुसारङ्गो हरिणी चारुयो- विति । सुवर्णप्रतिमायां च हरितावृत्तभेदयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पाण्डुत्वमस्यास्ति । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' । 'पाण्डुरो वर्णतद्वतोः । पाण्डुरं तु मरुवके' इति हैमः॥(२) ॥*॥ पण्ड्यते ज्ञायते । 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) ।

१—कषसंयोगवान् 'अथ सवलक्षोभानां पतिरिव' इति वृन्दावनश्रेषात् इति मुकुटः ॥ २—व्याकरणान्तरोक्तमपीदमे-कदेशानुमत्या 'नगाच्च' (वा० ५।२।१०७) इति वार्तिकेनानुमत-मेव प्रथमादिसंज्ञाविधानादिवत् ॥

मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) दीर्घः । 'पाण्डुस्तु पीतभागार्घः केतकीधूलिसं-निभः' इति शब्दार्णवः । 'पाण्डुः कुन्तीपतौ सिते' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पीतसंवलितशुक्कस्य'॥

ईषत्पाण्डस्तु धूसरः ॥१३॥

ईषदिति ॥ धूनोति चेतः । 'धू विधूनने' (स्वा०आ० से०) । 'कृधूमदिभ्यः क्सरः' (उ० ३।७३) । बाहुलका-द्यत्वम् । यद्वा धूसनम् । 'धूस कान्तौ' (चु० प० से०) चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । धूसं राति । 'रा दाने' (अ०प०अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'धू-सरी किंनरीभेदे, नाखरे, त्रिषु पाण्डरे' । 'धूसरस्तु सितः पीतलेशवान्वकुलच्छविः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥ एकं 'धूसरवर्णस्य'॥

कुष्णे नीलासितश्यामकालश्यामलमेचकाः ।

कृष्ण इति ॥ कर्षति मनः । 'कृषेवीर्णे' (उ० ३।४) इति नक् । 'कृष्णः काके पिके वर्णे विष्णो व्यासेऽर्जुने कलौ । कृष्णा त नीलां द्रीपद्यां पिपलीदाक्षयोरि ॥ कृष्णं तु मरिचे लोहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णें (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'नीलो वर्णे मणौ शैले निधिवानरभेदयोः।नील्यो-षध्यां लाञ्छने च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ सितविरुद्धो-ऽसितः ॥ (३) ॥ श। स्यायते मनोऽसात् । 'स्यैङ् गतौ' (भ्वा०आ० अ०) । 'इषियुधीन्धिन' (उ० १।१४५) इति मक् । 'इयामोऽम्बुदे शितौ । हरिते प्रयागवटे को-किले वृद्धदारुके। इयामं सैन्धवे मरिचे इयामा सोम-लता निशोः' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ कत्यते। कालः । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१९) । 'कालः पुनः कृष्णवर्णे महाकालकृतान्तयोः ॥ मरणानेहसोः काली कालिकाक्षीरकीटयोः। मातृभेदोमयोर्नव्यमेघौघपरि-बादयोः। काला कृष्णत्रिवृत्तीत्योर्जुङ्ग्याम्' इति हैमः॥(५) ॥*॥ स्यामः स्यामत्वमस्यास्तीति । सिध्मादित्वात् (५।२। ९७) लच् । 'इयामलः पिप्पले स्यामे' इति हैमः ॥ (६) ॥ भा मचित मिश्रीभवति वर्णान्तरेण । 'मच मुचि कल्कने' (भ्वा०आ०से०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (५।३५) । 'पचिमच्योरिचोपधायाः' (उ० ५।३७) इतीत्वे लघूपध-गुणः (७।२।८६)। 'मेचकः स्थामले कृष्णे तिमिरे बर्हि-

चन्द्रके' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'कृष्णस्य'। शब्दा-णेये तु 'मेचकः कृष्णनीलः स्यादतसीपुष्पसंनिभः' इ-त्युक्तम् ॥

पीतो गौरो हरिद्राभः

पीत इति ॥ पीयते पिबति वर्णान्तरम् । औणादिकः क्तः (बाहुलकात् ३।८९) । 'पीतं पाने हरिद्रायां स्त्रियां, गौरेऽभिधयवत्' । यत्तु—पीयते वर्णान् । पातेर्बाहुलकात् 'अञ्जिघृषिम्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घुमास्थागा-' (६। ४।६६) इत्यादिना ईत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्ध-भिति स्फुटमेव ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हरिद्रेवामा दीप्तिरस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पीतवर्णस्य' ॥

पालाशो हरितो हरित्।।१४॥

पालाश इति ॥ पलाशस पत्रस्यायम् । 'तसेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥॥। 'पत्रं पलाशं ना रक्षःशठी-हितिकिंशुके' इति रुद्राद्धसादिरि । तत्र संज्ञापूर्वकत्वा-द्वृद्ध्यभावः । यद्वा पलमश्राति । 'अश मोजने' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) । 'पलौशः किंशुके शब्यां । हैरिद्धणों राक्षसश्च पलाशं छदने रमृतम्' इति हैर्मः ॥—'शेषे' (४।२।९२) इत्यस विधित्वाङ्गीकारादण्—इत्याहुः । तन्न । 'तस्पेदम्' इति सिद्धे शेषत्वाभावात् ॥ (१) ॥॥॥ हरति । 'हृश्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । 'हरिता स्री च द्वार्यां हरिद्धणीयतेऽन्यवत्' ॥ (२) ॥॥॥ 'हम्रुरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९०) । हरित् । ('हरिदिशि स्त्रियां पुंसि हय-वर्णविशेषयोः । अस्त्रियां सानुणे च') ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'हरितवर्णस्य' ॥

रोहितो लोहितो रक्तः

रोहित इति ॥ रोहित । 'रुह बीजजन्मिन प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) । 'रुहे रश्च लो वा' (उ० ३।९४) इतीतन् ॥ (१) ॥*॥ 'लोहितो मङ्गले नदे । वर्णभेदे लोहितं तु कुङ्कमे रक्तचन्दने ॥ गोशीर्षे रुधिरे युद्धे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ रजित सा । 'रङ्ग रागे' (भ्वा०उ०अ०)। क्तः (३।२।१०२) । यद्वा रच्यते सा । 'रच प्रतियत्ते' (चु०उ०से०) । 'अनित्यण्यन्ताश्चराद्यः' इति णिजभावे

१-कालः पादे इति पाठः.

१—विश्वकोषस्थोऽयं पाठः ॥ २—हैभे तु नोपलभ्यते ॥ ३—मेदिन्यामुपलभ्यते ॥ ४—हैमे तु 'पलाशः किंशुकेऽस्रपे । हरिते पलाशं पन्ने श्रद्धेव पाठः ॥

क्तः (३।२।१०२)। 'अतो लोपः' (६।४।४८)। 'चोः कुः' (८।२।३०)। 'रक्तं नील्यादिरक्षिते। कुङ्कुमेऽसुज्य-नुरक्ते प्राचीनामलकेऽरुणे' इति हैमः॥ (३)॥॥ त्रीणि 'रक्तवर्णस्य'॥

शोणः कोकनदच्छविः।

द्योण इति ॥ शोणयति । 'शोणृ वर्णे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (२।१।१२४) । 'शोणः कृशानौ स्रोनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१) ॥॥ कोकनदं रक्तोत्पलमिव छविर्यस्य ॥ (२) ॥॥ द्वे 'शोणवर्णस्य'॥

अव्यक्तरागस्त्वरुणः

अन्यक्तेति ॥ अयको रागो यस । किंचिछोहितः ॥ (१) ॥ अन्यक्तेति ॥ 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'अर्तेरुनन्' (उ० ३।६०) । 'अरुणः कृष्णलोहितः' इत्यमरमाला। 'अरुणोऽन्यक्तरागेऽर्के संध्यारागेऽर्कसारथौ। निःशब्दे कपिले कुष्टमेदे ना, गुणिनि त्रिषु ॥ अरुणा-ऽतिविषा स्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' ॥ (२) ॥ इते 'अरुणवर्णस्य'॥

श्वेतरक्तस्तु पाटलः ॥१५॥

श्वेतिति ॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्ताद्वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । पाटलाकुस्मामः पाटलः । 'पाटलं तु कुङ्कमश्वेतरक्तयोः । पाटलः सादाशुत्रीहौ पाटला पाटलिद्रुमे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'श्वेतरक्तवर्णस्य' ॥

क्यावः क्यात्कपिकाः

दयाव इति ॥ स्यायते । 'स्येङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) बाहुलकात् 'कृस्गृहभ्यो वः' (उ० १।१५५)॥ (१) ॥ ॥ किपर्वर्णविशेषः । सोऽस्मास्ति । लोमादित्वात् (५। २।१००) शः । किपर्भकेटः । तद्वर्णत्वादिति वा । 'किपि-शस्त्रिषु स्थामे, स्त्री माधन्यां, सिह्नके पुमान्' ॥ (२) ॥ ॥ 'कृष्णपीतस्य' द्वे ॥

धुम्रधुमलौ कृष्णलोहिते।

धूम्रेति ॥ धूमं राति । कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ धूमं ठाति । 'रा, ठा, आ-

१—तालव्यान्तः 'राजन्कपिशताकीर्णे' इति द्विसंधानश्चेषात् 'कपिशतं पिशितं मदनाश्चिना' इति माधात्॥ दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥*॥ कृष्णिमश्रो होहितः ॥(३)॥*॥ त्रीणि कृष्णहोहितस्य'॥ कडारः कपिलः पिङ्गपिश्वः केव्द्रपिङ्गहो ॥ १६॥

कडार इति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) 'गडे: कड च' (उ० ३।१३२) इत्यारन् । यद्वा कडनम् । कडः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । कडमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।३)। ('कडारः पिङ्गले दासे')॥ (१)॥*॥ 'कष्ट वर्णें (भ्वा०आ०से०) । 'कबेः पश्च' (उ० १।५५) इति इलच्पत्ययः। पकारश्चान्तादेशः। कपिं वर्णे लातीति वा । 'पुण्डरीककरिण्यां त शिंशिपागोविशेषयोः । स्त्री रेणकायां किपिला वर्णे ना कुक्करे मुनौ ॥ अनले वासुदेवे च कपिलः परिकीर्तितः'॥ (२)॥ ॥ पिञ्जयति । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न्यङ्-कादिः (७।३।५३) । 'पिङ्गा गोरोचनाहिङ्गनाडिकाचिण्ड-कास च। पिङ्गी शम्यां विशङ्गे ना वालके त नपुंसकम्' ॥ (३) ॥*॥ पेशति । 'पिश अवयवे' (तु० उ० से०) 'विडादिभ्य: कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् ॥ (४) ॥ अ। कन्दति। 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा०प०से०)। मृगव्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'कद्रस्त्रिषु स्वर्ण-पिङ्गे नागानां मातरि स्त्रियाम्'॥ (५) ॥ ॥ पिङ्जिति । 'पिजि वर्णे' (अ०।०।०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच्। 'चङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कुत्वम्। पिङ्गं लातीति वा । 'पिङ्गलः कपिले बभ्रो रुद्रेऽर्कपारिपा-श्विके। कपौ मनौ निधेभेंदे पिङ्गला कमदस्त्रियाम्'॥ (६) ॥ 📲 षट् 'कपिलवर्णस्य' ॥

शब्दार्णवे तु 'सीतपीतहरिद्रक्तः कडारस्तृणविह्नवत् । अयं तृद्रिक्तपीताङ्गः किपछो गोविभूषणः ॥ हरितांशेऽधि-केसौ तु पिशङ्गः पद्मधृिकवत् । पिशङ्गस्त्वसितावेशात् पिङ्गो दीपशिखादिषु ॥ पिङ्गछस्तुपरच्छायः पिङ्गे शुक्राङ्ग-खण्डवत्' इति ॥

चित्रं किर्मीरकल्माषशबलैताश्र कर्बुरे ।

चित्रमिति ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (भ्वा ॰ उ०अ०) 'अमिचिमिद्-' (उ० ४।१६४) इति कः । चित्तं त्रायते वा । 'त्रैङ् पाछने' (भ्वा ॰ आ ०अ०) । कः (३।२।३) ।

१ — तालव्यमध्यः । तथा च माघे 'परिपाकपिशङ्गलतारजसारो-धश्वकास्ति कपिशं गलता' इति — इति मुकुटः ॥

'चित्रकिर्मीर-' इति समासमकृत्वा पृथयूपभेद्दर्शनं 'गुणे शुक्रादयः पुंसि' इत्यस वाधनार्थम् । 'चित्राखपणींगोड-म्बासुभद्रादन्तिकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेष च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्वींबं कर्बुराद्भुतयोरि । त-युक्तयोस्त्वन्यलिङ्गम्'। नामलिङ्गानुशासने तु नानार्थपुं-स्काण्डेऽयं पठितः । तद्नुरोधेनेहापि 'चित्रकिमीर-' इति समस्तं केचित्पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु०प०से०)। 'गम्भीराद्यश्च' इति किरतेरीरन्, मुडा-गमः । 'किर्मीरो ना नागरङ्गे (कर्बरे राक्षसान्तरे)' ॥ (२) ॥ ॥ कलयति । किप् (३।२।१७८) । कल् । मा-षयत्यभिभवति वर्णान् । माषः । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प०से०)। 'हन्त्यर्थाश्च' इति चुरादौ पाठात् णिच्। कल् चासौ माषश्च । 'कल्माषः कर्बरे कृष्णे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः । 'कल्मापो राक्षसे कृष्णे शबलेऽपि' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ शपत्याकोशति वर्णान् 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ०अ०) । 'शपेर्बश्च' (उ० १।१०५) इति कलः, बत्वं च ॥ (४) ॥ ॥ एति वर्णान् । एतेर्वर्णे तन् (उ० ३। ८६)। 'एतः कर्बर आगते' ॥ (५) ॥*॥ 'कर्ब हिंसा-याम्' (भ्वा०प०से०) । 'मद्भरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातनात्कुरच् । बवयोरभेदात्कर्बुरः । 'कर्बुरं स-लिले हेम्नि **कर्बुरः** पापरक्षसोः । **कर्बुरा** कृष्णवृन्तायां शबले पुनरन्यवत्'॥ (६) ॥ ॥ षड् 'नानावर्णस्य'॥ गुणे श्रुकादयः प्रंसि

गुण इति ॥ यद्यपि 'शुक्तं रूपम्' इत्यादौ विशेष्यिन-भ्रतैवेष्यते । तथापि विशेष्यानुपादाने प्राप्तस्य 'सामान्ये नपुं-सकम्' इत्यस्यापवादोऽयम् । पटस्य शुक्त इत्यादि बोध्यम् ॥ अपवादान्तरमाह—

गुणिलिङ्गास्त तद्वति ॥१७॥

गुणीति ॥ विशेष्यस्यानुपादाने यदेव यिछङ्गं प्रतिपि-पादियिषितम्, तिछङ्गा इत्यर्थः । यथा ग्रुक्रम्, ग्रुक्रः, ग्रुक्का, इत्यादि ॥

इति धीवर्गावेवरणम्॥

ब्राह्मी तुँ भारती भाषा गीर्वाग्वाणी सरस्वती । ब्राह्मीत्यादि ॥ ब्रह्मणः इयम् । 'ब्राह्मोऽजातौ' (६।

१—'एकं चेत्तत्कथं चित्रं चित्रं चेदेकता कुतः' इति धर्मकी-तिंप्रयोगश्चोपलभ्यते । इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—'ब्राह्मी गौर्भा-रती' इति कचित्राठः इति बुधमनोहरा ॥

81१७१) इति टिलोपे 'टिड्ढा-' (81१1१५) इति ङीप् । 'ब्राह्मी त भारती । शाकभेदः पङ्कराण्डी हि जिका सोमवछचिप । त्रह्मशक्तिः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ बिभर्ति । 'मृमृदृश्च-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ततः प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) ङीप् (४।१।१५) । भरतस्येयमिति वा। 'अथ भारती। वचने च सरस्वत्यां पक्षिवृत्तिप्रभे द्योः' ॥ (२) ॥ ॥ भाष्यते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०आ०से०)। 'गुरोश्च हरुः' (३।३।१०३) इत्यप्र-त्ययः ॥ (३) ॥ ॥ गृणन्त्येताम् । 'ग् शब्दे' (व्या०प० से०) । संपदादित्वात् (वा० (३।३।१०८) किए । (भी: स्त्री भाषा सरस्वत्योः') ॥ ॥ भागुरिमते गिरापि । 'ब्रा-ह्मणी वचनं वाचा जिल्पतं गदितं गिरा' इति शब्दा-र्णवः ॥ (४) ॥*॥ उच्यते । वाक् 'वच् परिभाषणे' (अ० प०अ०)। 'क्रिब्वचि-' (वा० (३।३।१७८) इत्यादिना किप्, दीर्घोऽसंप्रसारणं च। ('वाग्वाचे भारत्यां वचने स्रियौं') ॥ (५) ॥ ॥ वण्यते 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। इञ् (वा० (३।३।१०८) । (वाणिरम्बुदे । न्यूतौ मूल्ये स-रस्वत्याम्' इति हैमः । 'वाणिः साद्तिभारत्योर्वाणिमूल्ये बलाहके इति विश्वः)। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । घञि (३।३।१९) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ॥ (६) ॥ ॥ सरोऽस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वती सरिद्धिदि । वाच्यापगायां स्त्रीरते गोवाग्देव-तयोरपि' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'अधिष्ठातदेव-तायाः ॥

व्याहार उक्तिर्रुपितं भाषितं वचनं वचः ॥१॥

व्याहार इति ॥ व्याहरणम् । व्याङ्पूर्वाद्भृत्रो मावे घत् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥॥ 'वच परिभाषण' (अ०प० अ०) । किन् (३।३।९४) । संप्रसारणम् (६।१।१५) ॥ (२) ॥ ॥ 'ठप व्यक्तायां वानि' (म्वा०प० से०) । मावे क्तः (३।३।११४) ॥ ॥ ॥॥ 'भाष व्यक्तायां वानि' (म्वा०आ०से) । भाषणं भाषितम् । भावे क्तः (३।३। ११४) ॥ (४) ॥ ॥॥ वचेर्भावे ल्युट् (३।३।११५) ॥

१— 'मेण्डे स्विद्धं रद्याधिरोहिणि, वशं याते सुबन्धो विधेः शान्ते हन्त च भारवो विघिटेते वाणे विषादस्पृशः । वा-ग्देव्या विरमन्तु मन्तु विधुराद्राग्दृष्टयश्चेष्टते शिष्टः कश्चन सप्रसा-दयित तां यद्वाणिसद्वाणिनी ।' २।५३ श्रीकण्डचरिताद्भस्वान्तो वाणि शब्दः ॥ २— 'वलीवर्दपङ्किरिव समाधुर्या वाणी मनो रित' इति दमयन्ती श्रेषादीर्घान्तोऽपि वाणी शब्दः ॥ (५) ॥*॥ असुनि (उ० ४।१९९) वचः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'भाषणस्य'॥

केचित्तु' ब्राह्मयाद्यास्त्रयोद्श (वचनस्य) पर्यायाः' इत्याहुः॥ अपभ्रंशोऽपशब्दः स्यात

अपभ्रंश इति ॥ संस्कृतादपश्रस्यति । 'श्रंशु अधः-पतने' (दि०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('अप-भ्रंशस्तु पतने भाषाभेदापशब्दयोः') ॥ (१) ॥*॥ अप-श्रष्टः शब्दोऽपशब्दः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्याकरणानि-ष्पन्नस्य गावीत्यादेः'॥

शास्त्रे शब्दस्तु वाचकः।

शास्त्र इति ॥ शास्त्रे व्याकरणादौ यो वाचकः साधुः स शब्दः स एव निरुपपदेन शब्दशब्देन व्यवह्रियते॥एकम् 'वाचकस्य' ॥

तिङ्सुवन्तचयो वाक्यं क्रिया वा कारकान्विता २

तिङ्ङिति ॥ तिङतानां चयः 'पचित पश्य' 'पचिति भवति' पाको भवतीत्यर्थः । सुबन्तानां चयः । 'प्रकृतिसि-द्भिदं हि महात्मनाम्' इत्यादि । 'भवति' इत्यध्याहारस्य भाष्यैकारमते आवश्यकत्वाभावात्स वाक्यम् । कियेत्यादि । वाशब्दः समुचये । 'कारकान्वितिकयाबोधकम् 'घटमानय'

१--- 'इदं च 'अनभिहिते' (२।३।१) इति सूत्रव्याख्यावसरे 'नीलमिदं, न तु रक्तम्' इत्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तितात्पर्य-केऽस्तिकियाया अनावश्यकत्वात्' इति मनोरमायां भाष्यभ्रा-न्त्या ।। भाष्ये त प्रत्युत 'तिङ्समानाधिकरणे प्रथमा' इत्युक्त्वा 'बृक्षः' इत्यादौ तिङोप्रयोगे प्रथमासिद्धवर्थम् 'अस्तिर्भवन्ती-परः प्रथमपुरुषोऽप्रयुज्यमानोप्यस्ति' इति वृक्षः प्रक्षः 'अस्ति' इति गम्यते' इत्येवोक्तम् ॥ अध्याहारं विना तत्र प्रथमैव न स्यात् ॥ 'शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः तत्प्रविभाग-संयमात्सर्वभूतरुतज्ञानम्' इति विभूतिपादीये योगस्त्रे भाष्यक्त-च्छीवेदव्यासोऽपि 'सर्वपदेषु चास्ति वाक्यशक्तिः । 'वृक्षः' इ-त्युक्ते 'अस्ति' इति गम्यते । न सत्तां पदार्थो व्यभिचरति'। इत्युक्तवान् ॥ तस्मात् क्रियाध्याहार् आवश्यक एव ॥ 'त्रय: कालाः' इत्यत्रापि 'सन्ति' इत्येवाध्याहार्यम् इति 'अतीतानागतं स्वरूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणाम्' इति कैवल्यपादीययोगसूत्रभाष्ये व्यक्तम् ॥ अत एव बुधमनोहराख्यव्याख्यायामपि 'तिङ्क्सबन्त-चयः' 'चैत्रः पचिति' इत्यादिः ॥ 'पाको भवति' इत्याद्यर्थके 'प-चित भवति' इत्यादावव्याप्तेराह - किया वेति । 'कारकवि-शिष्टक्रियाबोधकं शब्दजातं वाक्यम्' इत्यर्थः । विस्तरोऽन्यत्र । कियारहिते तदध्याहार आवश्यकः' इत्युक्तम् ॥

२-- 'अत्र वाराब्दश्चेदर्थे । 'बोध्या' इति देशः । 'कारका-

इत्यादि तिङ्सुप्चयात्मकमपि वाक्यम्' इत्यर्थः । केचितु
— भाष्यकारमतेन प्रथमः पक्षः 'एकतिङ् वाक्यम्' (वा०
२।१।१) इति वार्तिकाभिप्रायेणापरः—हत्याहुः । यतु—
पूर्वे शब्दात्मकस्य वाक्यस्य लक्षणम् । 'किया—' इत्यादि
त्वर्थात्मकस्य—हत्याहुः । तत्तु 'वचोऽशब्द संज्ञायाम्' (७।३।
६७) इति कुत्वनिषेधकसूत्रसाननुगुणम्' । 'उच्यते' इति
वाक्यम् । वचेः (अ० प० अ०) ण्यत् (३।१।१२४) ।
'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वं शब्दसंज्ञायाम् । अन्यत्र
तु वाच्यम् । ('वाक्यं तु कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्') ॥ (१) ॥॥। एकम् 'वाक्यस्य'॥

श्रुति स्त्री वेद आम्नायस्त्रयी

श्रुतिरिति ॥ श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तिन् (३।३।९४) । 'श्रूयते धर्मोऽनया' इति वा । 'श्रूयजीषिस्तुभ्यः करणे' (वा० ३।३।९४) इति क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोते च तत्कर्मण्याम्नायवार्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥ ॥। विदन्त्यनेन धर्मम् 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।२२१) इति घन् । 'वेदः श्रुतौ च वित्तौ च' ॥ (२) ॥ ॥। आम्नायते अभ्यस्ते । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घन् (३।३।१९) 'आमनत्यु-पदिशति धर्माधर्मों' इति वा । 'श्याद्यधा'—(३।१।१४१)

न्वितिक्रियाबोधकसुप्तिङन्तचयः' इत्यर्थः । सुप् च तिङ् च सुप्तिङ् । सुब्बिशिष्टं तिङ् सुप्तिङ् । तयोरेकशेषेऽन्तशब्देन समासः ॥ तेन सुवन्तचय-तिङन्तचय-सुप्तिङन्तचयानां त्रयाणामपि लाभः। तत्र सुवन्तचयः-'चैत्रेण शयितव्यम्' इति । तिङन्तचयः-'पचति भवति' इत्यादि: । अन्त्य:- 'चैत्रः पचति' इत्यादि: । 'क्रिया वा' इत्यनेन निरर्थकपदसमुदायव्यावृत्तिः । सुप्तिङन्तचयपदेन केवलस्य 'पचित' इत्यदिन्यांवृत्तिः । तस्यापि कत्रीदिविशिष्टक्रियावोधकत्वात्' इति मञ्जूषोक्तदिशा एकमेव वाक्यलक्षणमिदम् ॥ अत एव समर्थ (२।२।१) स्त्रभाष्ये वार्तिककृतापि 'आख्यातं वाक्यम्' इति वाक्यलक्षणमुक्तम् ॥ असत्त्वभावप्रत्ययान्तानाम-प्याख्यातत्वमेव ॥ अत एव हेमचन्द्रेणापि नाममालायाम् 'सवि-शेषणमाख्यातं वाक्यम्' इत्येकमेव वाक्यलक्षणमुक्त्वा 'प्रयुज्य-मानमप्रयुज्यमानं व्याख्यातं प्रयुज्यमानैरप्रयुज्यमानैर्वा कन्नीदि-भिविंशेषणै: सहितं वाक्यमुच्यते । तथा 'धर्मो वो रक्षतु' । अप्रयु-ज्यमानमाख्यातं यथा 'शीलं ते स्वम्' । अत्र 'अस्ति' इति गम्यते । अप्रयुज्यमानविशेषणं यथा- 'प्रविश' । अत्र 'गृहम्' इति गम्यते । अनयोरर्थात्प्रकरणाद्वा आख्यातादेरवगमादप्रयोगः । आ-ख्यातम्' इत्यत्र चैकत्वस्य विवक्षितत्वात् 'ओदनं पच तव भविष्यति' इत्यादौ वाक्यभेदः' इति स्वयमेवाभिधानचिन्तामणौ व्याख्यातम् इति दिक् ॥

इति णः। 'आसायः कुल आगमे । उपदेशे च' इति हैमः॥(३)॥॥॥ (यत्त)—त्रीणि वेदस्य। त्रयीति। त्रय्या धर्मस्रयीधर्मः । तया त्रय्या विधिविधीयमानो यज्ञादिस्त-द्विधिः । 'विधानमृग्यजुःसाम्नां त्रयीधर्मे विदेर्बधाः' । ए-कम् । इति मुक्टः । तन्न । 'तानि धर्माणि' 'धर्मेण पा-पमपनुद्ति,' 'वेदोऽखिलो धर्ममूलं धर्ममूलमिदं स्मृतम्', 'अथातो धर्मजिज्ञासा', 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः', 'श्रेया-न्सधर्मः', 'धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे', 'धर्मः प्रोज्झितकैतवः', 'धर्म-सहापवर्ग्यस', 'धनं च धर्मैंकफलम्', 'धर्माद्र्थश्च', 'धर्मो रक्षति रक्षितः", 'धर्माधर्मौ तद्विपाकाः', 'धर्म जिज्ञासमानेन' इत्यादिषु बहुषु अन्थेषु धर्मशब्दस्यैव प्रयोगदर्शनात । देव-दत्तो दत्तः, इतिवदेते प्रयोगाः सन्त्वित चेत् । न । वैष-म्यात् । देवदत्तराब्द्स्यानेकस्थले प्रयोगो दृष्टः । कचिहत्त-शब्दसापि प्रयोगे दृष्टे पूर्वपद्लोपादिकं कल्प्यते । प्रकृते त धर्मशब्दस्यैव प्रयोगो दृष्टः । 'एवं त्रयीधर्मम्' इत्यादौ च कचित्रयीधर्मशब्दसापि प्रयोगे लब्धे षष्ठीसमासः कल्प्यते। प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावः संबन्धः षष्ठचर्थः । तान्त्रिकसौ-गतादिधर्मव्यावृत्त्यर्थमिदं धर्मस्य विशेषणं संगच्छते । 'ध-र्मस च चतुर्दश' इति नियमात् । अतस्रय्यन्तानि चत्वारि वेदस नामानि । न च 'वेदास्रयस्रयी' इत्यनेन पौनहत्त्यं शङ्काम् । सामान्यविशेषरूपेणोभयसंभवात् । 'ब्राह्मणक्षत्रिय-वैश्या द्विजाः, विप्रोऽपि द्विजः' इति यथा । नच 'धर्मम-स्त्रियाम्' इत्यनेन पौनरुक्तयम् । तत्र धर्मपर्यायाणामभिधा-नात् । इह त धर्मस्वरूपस धर्मप्रमाणस चाभिधानात । यदपि-समासे गुणीभृतस्यापि त्रयीशब्दस्य बहुविवक्षा-वशात्तच्छब्देन परामर्शः - इत्युक्तम् । तद्पि न । तन्मते त्रयीधर्मशब्दस्य विधेयत्वात्तद्केदेशस्य त्रयीशब्द्स्यानुवाद्य-त्वासंभवात् । वेदस्यैव तच्छब्देन परामर्शसंभवाच । यद्पि-यथा शब्दानुशासनम्-इति दृष्टान्तप्रदर्शनम् । तद्प्येतेन प्रत्यक्तम् । वेदस्यैव परामर्शसंभवात् ॥ त्रीणि 'वेदस्य'॥

धर्मस्तु तद्विधिः।

धर्म इति ॥ तेन वेदेन विधीयते यज्ञादिः । एतेन वेदेविहितत्वं धर्मत्वम्, वेद्श्च धर्मे प्रमाणम्—इत्युक्तम् । ध-रित लोकान् । श्रियते वा जनैरिति धर्मः 'अर्तिस्तुसु—' (उ० १।१४०) इत्यादिना धृञो मन् ॥ (१) ॥॥॥ (एकं 'वेद्विहितकर्मणः')॥

स्त्रियामृक् सामयजुषी

स्त्रियामिति ॥ ऋच्यन्ते स्त्यन्ते देवा अनया । 'ऋच स्तुतौ' (तु०प० से०) । किप् (वा० ३।३।१०८ ॥ (१) ॥*॥ स्यति पापम् । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि०प० अ०) मनिन् (उ० ४।१५३, ३।२।७४) । 'साम क्लीवसुपायस्य मेदे वेदान्तरेऽपि च'॥ (१) ॥*॥ इज्यतेऽनेन । 'अर्तिपू-वपि—' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (१) ॥*॥ 'वेदानां' प्रत्येकमेकैकम् ॥

इति वेदास्त्रयस्त्रयी ॥ ३ ॥

इतीति ॥ इति एते त्रयो वेदास्रयी । त्रयोऽत्रयवा यस्याः सा संहतिः । त्रिशन्दात् 'संख्याया अवयवे तयप्' (५१२१४२) । 'द्वित्रिभ्यां तयस्य—' (५१२१४३) इत्ययच् । 'टिड्डा—' (५१११५) इति ङीप् । 'त्रयी त्रिवेद्यां त्रितये पुरंध्र्यां सुमताविष' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'वेदत्रयसं-घातस्य' एकम् ॥

शिक्षेत्यादि श्रुतेरङ्गम्

शिक्षेति ॥ श्रुतेर्वेदस्य शिक्षेत्याद्यङ्गम् । 'शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं ज्योतिषां गतिः छन्दोविचितिरित्येतैः षडङ्गो वेद उच्यते' । शिक्ष्यते स्थानादिकमनया । 'शिक्ष विद्योपादाने' (म्वा०आ०से०) । 'गुरोश्च—' (शश १०३) इत्यप्रत्ययः ॥ ॥ अङ्ग्यते ज्ञायतेऽनेन । 'अगि गतौ' (म्वा०प०से०) । घः (शश १८८) घञ् (शश १८१) वा ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'वेदाङ्गस्य'॥

ओंकारपणवी समी।

अंकारेति ॥ अवति । 'अवतेष्टिलोपश्च' (उ० १। १४२) इति मन्प्रत्ययस्यैव टिलोपः 'ज्वरत्वर—' (६।४। २०) इत्युठौ । गुणः (७।३।८४) । 'वषट्कारः' (१।२। ३५) इति लिङ्गात्समुदायादपि कारप्रत्ययः (वा० ३।३।

१—कश्मीरिलिखितपुस्तके तु एतदुत्तरम्—धर्मो रक्षतीत्यादौ
तु सत्यभामेतिवरपूर्वपदलोपो द्रष्टव्यः । नव्यास्तु त्रथी, इत्यन्तं
चतुष्टयं वेदसामान्यस्य नाम । त्रयीश्चव्दो वेदसामान्ये त्रिवेद्यां
च वर्तते । (यथा) द्विजशब्दो ब्राह्मणे त्रिवण्यां च । त्रयीवशेषणं
इत्यादौ त्रय्या धर्मस्त्रयीधर्मः इति विग्रहो बोध्यः । त्रयीविशेषणं
त्वागमादिव्यादृत्त्यर्थम् । आगमादिप्रोक्तस्य धर्मत्वाभावात्—इ-त्याहुः । एकम् । 'कच सुतौ'। कच्यन्ते स्तूयन्ते देवा अनया—
इति पाठ उपलब्धः ॥

१—स्मृत्युक्तोऽपि वैदिक एव, वेदमूलकत्वात्स्मृतीनाम् इति क्षीरस्वामी ॥ २—आथर्वणस्तु त्रेय्यनुवाद एवेति स्वामी ॥

१०८) ॥ (१) ॥*॥ प्रण्यते स्त्यते । 'णु स्तुतौ' (अ० प०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।४। १४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ॐकारस्य' ॥

इतिहासः पुरावृत्तम्

इतीति ॥ 'इतिह' इति पारम्पर्योपदेशेऽञ्ययम् । त-दास्तेऽस्मिन् । 'आस उपवेशने' (अ०अ०से०) । 'हल्रश्र' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ पुराष्ट्रतमाचष्टे पु-राष्ट्रतम् । आख्यानण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ 'पूर्वाचरितप्रतिपाद्कप्र-न्थस्य' द्वे ॥

उदात्ताद्यास्त्रयः स्वराः ॥ ४ ॥

उदात्ति ॥ 'उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च स्वरास्त्रयः । चतुर्थः प्रचितो नोक्तो यतोऽसौ छान्दसः स्मृतः' । स्व-रिन्त शब्दायन्ते । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्या०प०अ०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा—स्वर्यन्ते अर्था एभिः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । यद्वा—स्वेन राजन्ते । 'राजृ दीसौ' (भ्वा०उ०से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३। २।१०१) इति छः । स्वरा अचः । तद्धमत्वादुदात्तादयो-ऽपि । 'स्वरो नासासमीरे स्यान्मध्यमादित्रिकस्वरे । उदा-तादावकारादौ षड्जादौ च ध्वनौ पुमान्' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ उत् उच्चरादीयते उच्चार्यते स्व । क्तः (३।२।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'उदात्तो दानुमहतोई बे च स्वरभिद्यपि' इति हैमः ॥॥॥ एकम् 'स्वराणाम्'॥

आन्वीक्षिकी दण्डनीतिस्तर्कविद्यार्थशास्त्रयोः।

आन्वीक्षिकीति ॥ अनु श्रवणोत्तरमीक्षणं परीक्षणम्= अन्वीक्षा । सा प्रयोजनमसाः 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठक् ॥ (१) ॥॥। दम्यतेऽनेन । 'दमु उपशमे' (दि०प०से०) । 'ञमन्ताड्डः' (इ० १।११४) दण्डो नी-यते बोध्यतेऽनया दण्डनीतिः । क्तिन् (३।३।९४) यद्वा दण्डं नयति दण्ड्यान्प्रति प्रापयति । क्तिन् (३।३।१७४)। आन्वीक्षिकीसाहचर्यात्स्रीत्वम् ॥ (१) ॥॥। एतौ द्वौ कम्मात्तर्कविद्यायां न्यायरूपायाम्, अर्थशास्त्रे च वर्तते । अर्थते गम्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'उषिकुषि—' (उ० २।३) इति थन् । अर्थस्य भूम्यादेः शास्त्रम् । एन्किकम् 'दण्डनीतेः' ॥

आख्यायिकोपलब्धार्था

आख्येति ॥ आचष्टे । 'चक्षिङः ख्याञ्' (२।४।५४) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उपलब्धो ज्ञातोऽर्थो यसाः सा । एकं 'ज्ञातसत्यार्थभूतायाः कथायाः' ॥ पुराणं पश्चलक्षणम् ॥ ५ ॥

पुराणिमिति॥पुरा भवम् । 'सायंचिरम्—'(४।३।२३) इति ट्युट्युटो । 'पूर्वकालैक—' (२।१।४९) इति सूत्रे नि-पातनात्तुडभावः । यद्वा पुरापि नवं पुराणम् । 'पुराणप्रोक्तेषु' (४।३।१०५) इति सूत्रे निपातितम् । 'यद्वा पुरा अती-तागतावर्थावणित । 'अण शब्दे' (म्वा०प०से) । पचा- एच् । 'पुराणं पञ्चलक्षणे । पंणे पुंसि, त्रिषु प्रत्ने' ॥ (१) ॥॥ पञ्च लक्षणान्यस्य। 'सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च । मूम्यादेश्चैव संस्थानं पुराणं पञ्चलक्षणम्' । कचिदिह 'वंशानुचरितं चैव' इति तृतीयपादे पाठान्तरम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'व्यासादिप्रणीतमत्स्यपुराणादेः' ॥

प्रबन्धकल्पना कथा

प्रवन्धेति ॥ प्रवन्धस्य कल्पना रचना स्तोकसत्या ॥ (१) ॥*॥ 'कथ वाक्यप्रवन्धे' (चु०उ०से०) । 'चिन्ति-पूजिकथि-' (३।३।११५) इत्यङ् । कथा काद्म्बर्यादिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कथायाः' ॥

प्रविहका प्रहेलिका।

प्रवेति ॥ प्रवल्हते आच्छाद्यति । 'वर्ह वल्ह परिभा-षणहिंसाच्छाद्नेषु' (भ्वा०आ०से०) । दन्त्योष्ठचादिर्हान्तः 'क्कुन् शिल्पसंज्ञ्योः—' (उ० २।३२) । ण्वुल् (३।१। १३३) वा ॥ (१) ॥॥ प्रहेल्यति अभिप्रायं स्च्यति । 'हिल भावकरणे' (तु०प०से०) । ण्वुल् (३।१।११३) । 'यक्तीकृत्य कमप्यर्थे स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्या-र्थसंबन्धः कथ्यते सा प्रहेलिका' ॥॥॥ यद्वा प्रवल्हतेरिनि (उ० ४।११८) प्रवल्हिः ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् । उभाभ्यां स्वार्थे कन् । प्रहेलिका प्रवल्ही च प्रश्नदृती विपादिका' इत्युत्पलिनी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'द्विज्ञानार्थस्य प्रश्नस्य'॥

स्मृतिस्तु धर्मसंहिता

स्मृतिरिति ॥ वेदार्थसरणपूर्वकं रचितत्वात्स्मृतिः।

१—हैमकोशे तु षोडशपणस्य पुराणसंज्ञाभिहिता । 'यदाह —पोडशपणः पुराणः पणो भवत्कािकणी चतुष्केण—इति' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

'स्मृतिर्धर्मशास्त्रस्मरणयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ धर्मबो-धार्थ रचिता संहिता । संपूर्वाद्दधातेः कर्मणि क्ते 'द्धातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्वादिस्मृतेः' ॥

समाहतिस्तु संग्रहः ॥६॥

समेति ॥ समाहरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ संग्रहणम् । 'ग्रहवृद्द' (३।३।५८) इत्यप् । 'विस्तरे-णोपदिष्टानामर्थानां सूत्रभाष्ययोः । निबन्धो यः समासेन संग्रहं तं विदुर्बुधाः' 'संग्रहो वृहदुद्रङ्गे सृष्टिसंक्षेपयोरपि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संग्रहस्य' ॥

समस्या तु समासार्था

समेति ॥ समसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)।
ण्यत् (३।१।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । यद्वा समं
कृत्स्नम् । तद्विषयिणीच्छा समसा। तत्प्रयोज्यत्वाच्छन्दोऽपि
सा । समशन्दात्क्यचि (३।१।८) 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः' (वा०
७।१।५१) इति सुगागमे 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)
इत्यः । टाप् (४।१।४) ॥ (१) ॥*॥ समसनं समासः ।
घन् । (३।३।१८) । समासोऽर्थो यसाः । पूरणसाकाङ्का ।
कविशक्तिपरीक्षार्थमपूर्णतयैव पठ्यमाना। यथा 'शतचन्द्रं नभस्तलम्' इति । तत्र 'दामोदरकराघातविह्वलीकृतचेतसा। दृष्टं
चाणूरमछन्' इत्यादिना सा पूर्यते ॥ (२) ॥*॥ 'असमासार्था'
इति पाठे तु 'अपरिपूरणार्था' इत्यर्थः ॥ द्वे 'समस्यायाः' ॥

किंवद्न्ती जनश्रुतिः।

किंवदन्तीति ॥ कोऽपि वादः । किंपूर्वाद्वदेः 'भूतॄव-हिवसि' (उ० ३।१२८) इति झच् । 'झोऽन्तः' (७)१। ३) गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । यद्वा 'किंवदन्ति' इ-त्याख्यायमाना । अनुकरणशब्दादाख्यातण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ जनेभ्यः श्रूयते । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोकप्रवादस्य' ॥

वार्ता परिचित्रं चान्त उदन्तः स्यात्

वार्तेति ॥ वृत्तिरुक्तिवृत्तम् । तदस्त्यसाम् । 'वृत्तेश्व' (वा० ५।२।१०१) इति वार्तिकेन णः । यत्तु—'प्रज्ञा-श्रद्धा—' (५।२।१०१) इत्यादिना णः—इति मुकुटेनोक्तम् । तत्र । 'तत्र वृत्तिराब्दस्य पाठोऽप्रामाणिकः' इत्युक्तवार्ति-केनैव ज्ञापितत्वात् । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्यद-

१—हैमे तु 'संग्रहो बृहदुद्धारे ग्रहसंक्षेपयोरिप' इत्युपल-भ्यते । संचयेऽपीति मङ्कः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ न्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्षीबम्' ॥ (१) ॥॥॥ प्रवर्तते व्यामोति वृत्तेः (भ्वा० आ० से०) किच् (६।६।१७४) । 'प्रवृत्तिर्वृत्तवृत्तवृत्तव्वतान्तप्रवाहेषु प्रवर्तने' इति हैमैः ॥ (२) ॥॥॥ वृत्तोऽनुवर्तनीयो गवेषणीयोऽन्तः समाप्तिर्यस्य । 'वृत्ता-न्तस्तु प्रकरणे कात्स्नर्ये वार्ताप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ उद्गतोऽन्तो यस्य । 'उद्न्तः साधुवार्तयोः' ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'वार्तायाः' ॥

अथाह्यः ॥ ७ ॥

आख्याहे अभिधानं च नामधेयं च नाम च।

अथेति॥ आह्रयन्त्याह्वाः। 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति के प्राप्ते 'प्रसारणिभ्यो डो वक्तव्यः' (वा० ३।२।३) इति डः। तैर्यायते प्राप्यते। 'या प्रापणे' (अ० प० अ०)। घन्नर्थे कः (वा० ३।३।५८)। 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२। ४८) इति डो वा। यद्वा आह्वानमाहूः। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) तस्या अयः॥ (१)॥ आख्यानम्। 'आत्तश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्॥ (२)॥ ॥ णवमाह्वा॥ (३)॥ ॥ अभिधीयते। कर्मणि ट्युट् (३।३।११३)॥ (४)॥ श्वा अभिधीयते। कर्मणि ट्युट् (३।३।११३)॥ (४)॥ श्वा अभिधीयते। भर्मणि ट्युट् (३।३।११३)॥ (४)॥ श्वा अभिधीयतेऽर्थोऽनेन। 'णम प्रहृत्वे राव्दे च' (भ्वा० प० अ०)। 'नामन्सीमन्—' (उ० ४।१५१) इति निपातितः। 'भागरूपनामभ्यो धेयः' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽत्रा धेयः॥ (५)॥ ॥। (६)॥ ॥। षट् 'नाम्नः'॥

हतिराकारणाह्वानम्

हृतिरिति ॥ ह्वानम् । ह्वेञः (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ आकारणम् । कृञो ण्यन्तात् (३।१।२६) युच् (३।३।१०७) ॥ (२) ॥ ॥ (ह्वेञः) ल्युटि (३।३।११५) आह्वानम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आह्वानस्य'॥

संहृतिर्बहुभिः कृता ॥ ८॥

संह्रतिरिति ॥ बहुकर्तृका चेत् संहूतिः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'बहुकर्तृकाह्वानस्य'॥

विवादो व्यवहारः स्यात

विवाद इति ॥ विरुद्धो वादः ॥ (१) ॥*॥ 'वि ना-नार्थेऽव संदेहे हरणं हार उच्यते । नानासंदेहहरणाद्वयव-हार इति स्मृतः' इति कात्यायनः । 'व्यवहारः स्थितौ

१—हैमे तु 'प्रवृत्तिर्श्तौ वार्तायां प्रवाहे' इत्युपलभ्यते। २—माष्ये तु 'अन्येष्वपि' इति दृश्यते॥

पणे । हुँभेदे' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'ऋणादिन्यायस्य'॥ उपन्यासस्तु वाङ्मुखम् ।

उपेति ॥ उपन्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वाचो सुखमिव सुखसु-पक्रमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वचनोपक्रमस्य' ॥

उपोद्धात उदाहारः

उपोद्धात इति ॥ उप समीपे उद्धननं ज्ञापनम् । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥। उदाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वक्ष्यमाणोपयोग्यर्थवर्णनस्य । प्रकृतोपपादकस्य दृष्टान्तादेरित्यन्ये ॥

शपनं शपथः प्रमान् ॥ ९ ॥

रापनिमिति ॥ 'शप आक्रोशे' (दि० उ० अ०)। त्युट् (१।१११५)॥ (१)॥ ॥ 'शिङ्शप-' (उ० २। ११३) इत्यर्थः । 'शपथः कार आक्रोशे शपने च सुता-दिभिः' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुतस्पर्शादिना शपथकरणस्य'॥

प्रश्लोऽनुयोगः पृच्छा च

प्रश्न इति ॥ प्रच्छनम् । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'प्रश्ने चा-' (३।२।११७) इति लिङ्गान्न संप्रसार-णम् ॥ (१)॥॥॥ अनुयोजनम् । युजेर्घन् (३।३।१८)॥ (२) ॥॥॥ प्रच्छन्नम् । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यङ् । संप्रसारणम् (६।१।१६)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'प्रश्नस्य'॥

प्रतिवाक्योत्तरे समे।

प्रतीति ॥ प्रतिवचनम् । ण्यत् (२।१।१२४) ॥ (१) ॥ ॥ । उत्तरणम् । 'ऋदोरप्' (२।२।५७) । ('उत्तरं प्रव-णोर्ध्वयोः । उदीच्यप्रतिवचसोरुत्तरस्तु विराटजे') ॥ (२) ॥ ॥ । छे 'उत्तरस्य' ॥

मिथ्याभियोगोऽभ्याख्यानम्

मिथ्येति ॥ मिथ्या चासावभियोगश्च ॥ (१) ॥॥॥ चिक्षङः '(अ० अ० से०) अभ्याङ्पूर्वाद्भावे त्युट् (३।३। ११५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'शतं मे धारयसि' इत्यादि 'मिथ्या-विवादस्य'॥

अथ मिध्याभिशंसनम् ॥१०॥

अभिशापः

अथेति ॥ अभिशंसेः (भ्वा० प० से०) भावे ल्युट्

१--- 'द्वभेदे व्यवहारेऽपि' इति पाठान्तरम्।।

(३।३।११५)॥ (१)॥*॥ अभिश्यानम् । घञ् (३।३। १८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मिथ्यारोपस्य सुरापानादि-विषयस्य'॥

प्रणाद्सतु शब्दः स्यादनुरागजः।

प्रणाद इति ॥ प्रणदनम् । घञ् (३।३।१८) । 'प्रणा-दस्तु पुमांस्तारशब्दे च श्रवणामये' । 'अनुरागकृते शब्दे प्रणादः सीत्कृतं नृणाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ एकं प्रीतिविशेषजनितस 'मुखकण्ठादिशब्दस्य'॥

यशः कीर्तिः समज्ञा च

यश इत्यादि॥ अश्रुते व्यामोति । 'अश्रू व्यासों' (स्वा० आ० से०) 'अशेर्देवने युट च' (उ० ४।१९१) इत्यसुन्॥ (१)॥॥॥ कीर्त्यते । 'कृत संशब्दने' (चु० प० से०)। 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इति निपातितः। 'क्रीतिः प्रसाद्यशसोर्विस्तारे कर्दमेऽपि च'॥ (२)॥॥॥ समैः सर्वेर्जायते। 'ज्ञावबोधने' (क्रया० प० से०)। घन्नर्थे कः (वा० ३।३।५८) (अन्यत्रापीति) डो वा॥॥॥ 'समाज्ञा' इति समाङ्पूर्वाज्जः (क्रया० प० से०)। 'आतश्रोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ्॥॥॥ 'समज्या' इति पाठे (समाङ्पूर्वात्) 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप्। 'क्यपि प्रतिवेधः' (वा० २।४। ५६) इति न वीत्वम्॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'क्रीतेंः'॥

स्तवः स्तोत्रं स्तुतिर्नुतिः ॥११॥

स्तव इत्यादि ॥ स्त्यतेऽनेन । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रिन स्तोत्रम् ॥ (२) ॥*॥ क्तिनि (३।३।९४) स्तुतिः ॥ (३) ॥*॥ 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । नुतिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्तुतैः' ॥

आम्रेडितं द्विस्निक्क्तम्

आम्रेडितिमिति ॥ आम्रेड्यते आधिक्येनोच्यते सा । 'म्रेडु उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । यथा 'सर्पः सर्पः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्विरुक्तेः'॥

उचैर्घुष्टं तु घोषणा।

उच्चे भुष्टिमित्यादि ॥ उच्चे भुष्यते स्म । 'घुषिर् शब्दे' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'घुषिरिवशब्दने' (७।२।२३) इतीण्निषेधः । विशब्दनं स्वाभिप्रायप्रकाश-नम् । तच प्रकृते नाभिप्रेतम् ॥ (१) ॥॥॥ 'ण्यास—' (३। ३।१०७) इति युच् ॥ (२)॥॥॥ 'उच्चैःशब्दनस्य' द्वे ॥

काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनेः

काकुरिति ॥ आदिना कामकोधादेर्ग्रहः । कक्यते । 'कक लोल्योपतापयोः' (*) । बाहुलकादुण् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शोकादिना विकृतशब्दस्य' ॥

अवर्णाक्षेपनिर्वादपरीवादापवादवत् । उपक्रोशो जुगुप्सा च कुत्सा निन्दा च गईणे १३

अवर्णेत्यादि ॥ यथा अवर्णादयो निन्दायाम् , तथोप-क्रोशादयोऽपीत्यर्थः । वर्ण्यते । 'वर्ण वर्णने' (चु०प०से०) । घञ् (३।३।१८) वर्णः प्रशंसा । तद्विरुद्धोऽवर्णः । 'वर्णो द्विजादिशुक्वादियशोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां भे-दरूपाक्षरविछेपने ॥ (१) ॥ ॥ 'क्षिप प्रेरणे' (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'आक्षेपो भर्त्सनाकृष्टिकान्या-लंकृतिषु स्मृतः' ॥ (२) ॥*॥ निरादिपूर्वाद्वदेः (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८)। 'निर्वार्दः स्राह्णोकवादपरि-निष्ठितवादयोः'॥ (३) ॥*॥ 'उपर्सगस्य घत्रि' (६।३। १२२) इति (वा) दीर्घः । 'परिवादोऽपवादे साद्वीणा-वादनवस्तुनि' ॥ (४) ॥ 🛊 ।। 'अपवादस्तु निन्दायामाज्ञा-विश्रम्भयोरिप'॥ (५)॥ ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (६) ॥*॥ 'गुप गोपनकुत्स-नयोः' (भ्वा० आ० से०) । ग्रेपेनिन्दायां सन् (३।१।५)। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (७) ॥*॥ 'कुत्स अवक्षे-पणे' (चु०आ०से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (८) ॥*॥ 'णिदि कुत्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गु-रोश्र' (३।३।१०३) इत्यः। 'निन्दा सादपवादेऽपि कुत्सा-यामपि योषिति'॥ (९) ॥ ॥ 'गई गल्ह कुत्सायाम्' (म्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'निन्दायाः'॥

पारुष्यमतिवादः स्यात्

पारुष्यमित्यादि ॥ परुषो निष्ठुरभाषी । तस्य भावः पारुष्यम् । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । 'पारुष्यं परुषत्वे च दुर्वाक्ये पुंसि गीर्पतौ' ॥ (१) ॥*॥ अतिक्र-म्योक्तिरतिवादः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अप्रियवचसः' ॥

भर्त्सनं त्वपकारगीः।

भत्संनिमित्यादि ॥ अपकारार्था गीः ॥ (१) ॥*॥ 'भर्त्स तर्ज संतर्जने' (चु०आ०से०) । त्युट् (३।३।११५) (२) ॥*॥ द्वे 'चौरोऽसि घातयिष्यामि त्याम्' इत्यादि 'अपकारार्थवाक्यस्य'॥

यः सनिन्द् उपालम्भस्तत्र स्यात्परिभाषणम् १४

य इति ॥ उपालम्मो द्वेषा । गुणाविष्करणपूर्वको नि-न्दापूर्वकश्च । आद्यो यथा महाकुलीनस्य तव किमुचित-मिदम् । द्वितीयस्तु 'बन्धकीमुतस्य तवोचितमेवेदम्' इति । तत्र यो द्वितीयः स परिभाषणम् । 'माष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ अप्रत्यये (३।३।१०२) 'परिभाषा' अपि । 'परिभाषाश्च ततो म-विष्यन्ति' इति 'हेतुमति च' (३।१।२६) इति सूत्रे मा-ष्यात् । 'परिभाषणं सनिन्दोपालम्मे नियमेऽपि च'॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सनिन्दभाषणस्य'॥

तत्र त्वाक्षारणा यः स्यादाक्रोशो मैथुनं पति।

तत्रेति ॥ 'क्षर संचलने' (भ्वा०प०से०) प्रयोजकण्य-न्ताद्युच् (३।३।१०७) । ल्युटि (३।३।११५) 'आक्षा-रणम्' अपि । 'क्षरणाक्षारणाकोशाः सामिशापाभिमेथुनाः' (इति दुर्गः) । क्लीबमपि । 'नीचमाक्षारणं यः स आ-कोशो मैथुनं प्रति' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ परस्री-निमित्तं पुंसः, परपुरुषनिमित्तं स्त्रियाश्च 'आक्रोशनस्य' एकम्॥

स्यादाभाषणमालापः

स्यादिति ॥ आमाषेः (भ्वा०आ०से०) ल्युट् (३।३। ११४) ॥ (१) ॥*॥ 'ल्य व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०प० से०) । घज् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'संमाष-णस्य' द्वे ॥

प्रलापोऽनर्थकं वचः ॥ १५॥

प्रलाप इति ॥ प्रलपनम् । घञ् (२।२।१८) ॥ (१) ॥ ॥ भा भयोजनशून्यस्योन्मत्तादिवचनस्य' एकम् ॥ अनुलापो ग्रहुभीषा

अनुलाप इत्यादि ॥ मुहुः पुनः पुनर्भाषणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ अनुलपनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वारंवारं भाषणस्य' ॥

१ — लोकवादोऽपवादः । तत्र यथा 'खलनिर्वादकथायां विदता यत्यल्जनोऽपि स्यात्' ॥ परिनिष्ठितवादस्त्यक्तवादः । तत्र यथा 'निर्वादा वादिनः कृताः' ॥ २ — मेदिनीहैमयोस्तु 'अववादः' इति दृश्यते । व्याख्यातमुदाहृतं च तदेवानेकार्थकैरवाकरकौ-मुद्याम् ॥

१--- 'नीचम्' इति पुंविहीनस्य संज्ञा इति मुकुटः ॥

विलापः परिदेवनम् ।

विलाप इत्यादि ॥ विलपनम् । घल् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ परिदेवनम् । 'दिवु परिदेवने' (चु० आ० से०) चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ ॥ युचि (३।३।१०७) 'परिदेवना' अपि ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अनुशोचनोक्तेः'॥ विमलापो विरोधोक्तिः

विप्रलाप इत्यादि ॥ विरुद्धः प्रलापः । 'विप्रलापो विरुद्धोक्तावनर्थकवचस्पि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ विरोधस्य उक्तिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अन्योन्यविरुद्धव-चनस्य'॥

संलापो भाषणं मिथः ॥ १६॥

संलाप इति ॥ संलपनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ मिथोऽन्योन्यं प्रति भाषणम् । आलापस्त्वेकेनापि कियते ॥ एकम् 'मिथोभाषणस्य' ॥

सुप्रलापः सुवचनम्

सुप्रेत्यादि ॥ सुष्ठु प्रकृष्टं रुपनम् । घल् (२।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभनवचनस्य' ॥

अपलापस्तु निह्नवः।

अपलाप इति ॥ अपलपनम् । घन् (३।३।१८) 'अ-पलापः प्रेम्ण्यपह्नवे' ॥*॥ निह्नवनम् । 'हुङ् अ-पनयने' (अ०आ०अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('नि-ह्नवः सादविश्वासेऽपलापे निकृतावपि') ॥ (२) ॥*॥ द्वे धार्यमाणे 'न धारयामि' इत्यादि 'निह्नवोक्तेः' ॥

संदेशवाग्वाचिकं स्याद्

संदेशोत ॥ संदिश्यते । घञ् (२।२।१८) । संदेशो-ऽर्थः । तस्य वाक् ॥ (१) ॥*॥ संदिष्टोऽर्थो ययोच्यते सा वाचिकम् । 'वाचो व्याहृतार्थायाम्' (५।४।२५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संदेशवचनस्य' ॥

वाग्भेदास्तु त्रिषुत्तरे ॥ १७॥

वाग्भेदा इति ॥ उत्तरे वक्ष्यमाणा वाग्भेदा रुशत्या-द्यः सम्यगन्ताः ॥

रुशती वागकल्याणी

रुरातीति ॥ 'रुरा हिंसायाम्' (तु०प०अ०) तालव्या-न्तस्तौदादिकः । रात्रन्तान्डीप् । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इति नुमो विकल्पः । रुराती हिंसा । रुराञ् राब्दः । रु-राद्वचनम् । सुकुटस्तु (उपती इति पाठे) 'उप दाहे' (भ्वा०प०से०) इत्यस्य शत्रन्तस्य 'उपती' इति रूपमाह । तर्ने । तसाच्छिप (३।१।६८) 'पुगन्त—' (७।३।८६) इति गुणस्य 'शप्त्र्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुमश्च प्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अकल्याणवाचः'॥

स्यात्कल्या तु शुभात्मिका।

स्यादिति ॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥*॥ 'काल्या' अपि-इति खामी । तत्र काले साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुभवचनस्य'॥

अत्यर्थमधुरं सान्त्वम्

अत्यर्थेति ॥ सान्त्वयति । 'षान्त्व सामप्रयोगे' (चु० प०से०) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । '(सान्त्वं सामनि दाक्षिण्ये') ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सान्त्ववचन्नस्य'॥

संगतं हृद्यंगमम् ॥ १८॥

संगतिमिति ॥ संगच्छते स । 'गत्यर्था—' (३।४। ७२) इति कर्तरि कः ॥ (१) ॥*॥ हृद्यं गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युक्तया मिळितस्य वचनस्य'॥

निष्ठुरं परुषम्

निष्ठुरमिति ॥ नितिष्ठति । 'महुराद्यश्च' (उ० १। ४१) इति कुरच् । 'उपसर्गात्सुनोति-' (८।२।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ पिपतिं पूरयति अछंबुद्धिं करोति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०प०से०) 'पृनहि-' (उ० ४। ७५) इत्युषच् । 'परुषं कॅबुरे रूझे स्यान्निष्ठुरवचस्यपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्करावचनस्य'॥

ग्राम्यमश्लीलम्

श्रास्यमिति॥ श्रामे भवम् । 'श्रामाद्यखनौ' (४।२।९४)

१—गुणस्य 'संज्ञापूर्वकत्वेन, नुम आगमशासनत्वेन, अनित्यत्वेन तेनैव वारितत्वेनािकंचित्करमेतत् । पीयूषव्याख्यायामपि उषती' इति पाठं प्रदर्श, 'रुशती' इत्येके—इत्युक्तम् ॥ २—'दिष्ट्या रमसे सामनि परमे वचसां त्वं सुजनो हि वदति मित्रं परमेव च सान्त्वम्' इति शिवभद्रे यमकाइन्त्यादिः ॥ ३—'अपरुषो दायादा वाग्विभवश्च' इति दमयन्तीश्चेषात्, 'अपि सपलजनेन च तेन वागपरुषा परुषाक्षरमीरिता' इति यमकाच मूर्थन्यवान् ॥ ४—कर्बुरवर्णे यथा 'विरक्तसंध्यापरुषं पुरस्ताद्यथा रजः पार्थिवमुज्जिहीते' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी । इह तु 'क्वितं' इति व्यक्तिमासीत्॥

इति यत् । 'ग्राम्यं स्नीकरणे क्रीवेऽश्रीलग्राकृतयो-स्निषु'॥ (१)॥ ॥ श्रियं लाति । 'आतोऽनुप—' (२।२। ३) इति कः । तद्भिन्नम् । कपिलकादित्वात् (वा० ८।२। १८) लत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भण्डादिवचनस्य'॥

सृनृतं त्रिये।

सत्ये

स्नृतमिति ॥ श्रीणाति । 'श्रीञ् तर्पणे' (त्रया० प० अ०) । 'इग्रुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥॥॥ सत्सु साधु । यत् (४।४।९८) ॥॥॥ प्रियं यत्सत्यम् तस्मिन् । सुष्ठु नृत्यन्त्यनेन । घञथें कः (वा० ३।३।५८) यद्वा 'ह-लश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्धुणाभावः । 'अन्येषामिप' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यतु—'मूलवि-मुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः'—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तस्य कर्तरि विधानात् । 'सूनृतं मङ्गलेऽपि स्था-स्थियसत्ये वचस्पपि'॥ (१)॥॥॥ एकम् 'सत्यस्य'॥

अथ संकुलक्षिष्टे परस्परपराहते ॥ १९ ॥

अधिति ॥ संकुलित । 'कुल संस्त्याने' (भ्या०प०से०)। कः (३।१।१३५) । 'संकुलं त्रिषु विस्पष्टवाचि व्याप्ते' ॥ (१) ॥ ॥ क्रिश्यते स्म । 'क्रिश् विवाधने' (भ्या० प० से०) कः ।—(३।२।१०२) 'यस विभाषा' (७।२।१५) इतीडभावः—इति मुकुटः । वस्तुतस्तु 'क्रिशः क्त्वानिष्ठयोः' (७।२।५०) इति वेट् ॥ (२) ॥ ॥ पराऽघानि । हन्ते कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । परस्परेण पराहतम् ॥ (३) ॥ ॥ भा। भाता मे वन्थ्या' इतिवत् 'विरुद्धार्थस्य वचनस्य' जीणि ॥

छप्तवर्णपदं ग्रस्तम्

लुप्तेति ॥ लुप्तो वर्णः पदं वा यत्र पदं वाक्ये वा ॥ (१) ॥ ॥ असते सा । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ग्रस्तं ग्रासीकृतेऽपि सालुप्तवर्णपदो-दिते' ॥(२)॥ ॥ 'अशक्तयादिनासंपूर्णोच्चारितस्य' द्वे ॥

निरस्तं त्वरितोदितम्।

निरस्तमिति ॥ त्वरितमुदितम् ॥ (१) ॥ ॥ निर-स्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२। १०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यक्ते त्वरितोदिते । नि-

१—-'अस्नृतं दधदपि स्नृतमाषी' इति वासवदत्ताविरुद्धा-रुकारदन्त्यश्ठेषात् दीर्घान्त्यदन्त्यादि-इति मुकुटः ॥ ष्ठयूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शीघ्रो-चारितस्य वचसः'॥ अम्बुकृतं सनिष्ठेवम्

अम्बूकृतिमिति ॥ निष्ठेवनम् । 'ष्ठिवु निरसने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । छघूपघगुणः (७।३।८६) । 'सिनिष्ठीवम्' इति पाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) ईकारः । सह निष्ठेवेन श्लेष्मकणादिनिर्गमेनेति सनिष्ठेवम् ॥ (*) ॥ अम्बुशब्द उपचारात्तद्वति । अनम्बु अम्बु अकारि । च्विः (५।४।५०) । 'च्वो च' (६।३।१३८) इति दीर्घः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्रे-ष्मनिर्गमसहितवचनस्य'॥

अबद्धं स्यादनर्थकम् ॥ २०॥

अवद्धमिति ॥ न बद्धाते स । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प०अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ न अर्थो यस्य । 'अर्थान्नञः' इत्युरःप्रभृतिषु (५।४।१५१) पाठा- न्नित्यं कप् समासान्तः । अनर्थकं जरद्भवादिवान्यम् । 'अवध्यं स्याद्' इति पाठ इति कौ मुदी । 'अवध्यमवधार्हे स्याद्नर्थकवचस्यपि' इति (हैममेदिन्योः) दर्शनात् ॥ ॥ द्वे 'समुद्दायार्थशून्यस्य वचनस्य' ॥

अनक्षरमवाच्यं स्याद्

अनक्षरमिति ॥ न प्रशस्तान्यक्षराणि यस्मिन् । अक्षरा-णामप्राशस्त्यं चार्थद्वारकम् ॥ (१) ॥ ॥ न वचनार्हम् । ण्यत् (३।१।१२४) । 'वचोऽशब्दसंज्ञायाम्' (७।३।६७) इति न कुरवम् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'निन्दावचनस्य' ॥

आहतं तु मृषार्थकम्।

आहतामिति ॥ आहन्यते सम । क्तः (३।२।१०२) । 'आहतं गुणिते चापि ताडिते च मुषार्थके । स्यात्पुरातन-वस्नेऽपि नववस्ने वितानके' ॥ (१) ॥ मुषाऽर्थो यस्य ॥ ॥ 'एष वन्ध्यासुतो याति' इत्यादिवचनस्य 'मुषावच-नस्य' एकम् ॥

'सोल्लुण्डनं तु सोत्प्रासम्

सोह्युण्ठनिमिति ॥ 'छठि आलसे प्रतीघाते च' (भवा० प०से०) । ल्युद् (३।३।११५) । उक्षुण्ठनेन सिहतम् ॥

१— 'जरद्भवः कम्बलपादुकाम्यां द्वारि स्थितौ गायति मं-क्षलानि । तं बाह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशु. नस्य कोर्थः' इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ उत्प्रासनम् । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से॰) । घञ् (३।३।१८) उत्प्रास उपहासः । तत्सिहितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सोपहासस्य'॥

मणितं रतिक्र्जितम्। दित क्रिचित्पट्यते ॥ मणितमिति ॥ भण क्रूजने (भ्वा०प०से०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ रतौ क्रूजितम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे रितक्रिजितस्य'॥

अथ म्लिष्टमविस्पष्टम्

अथेति ॥ म्लेच्छचते सम। 'म्लेच्छ अन्यक्ते शब्दे'(भ्वा० प० से०)। 'श्चच्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् । 'म्लिष्टं त्रिष्वन्यक्तवाचि मैलाने' ॥ (१)॥॥॥ न विस्परयते सम। 'स्पश्च बाधनस्पर्शनयोः' (*)। कर्मणि कः (३।२। १०२)। 'अविस्पष्ट-' (७।२।१८) इति निर्देशादिङभावः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अप्रकटवचनस्य'॥

वितथं त्वनृतं वचः ॥२१॥

वितथमिति ॥ विगतं तथा सत्यं यस्माद्वितथम् । 'अच्' (५।४।७५) इति योगविभागात्समासान्तोऽच् । यद्वा वितन्यते । बाहुळकात्कथन् । 'अनुदात्तो—' (६।४। ३७) इति नळोपः ॥ (१) ॥॥। न ऋतम् । 'अन्ततं कृ-षावसत्येऽपि' ॥ (२) ॥॥। द्वे 'असत्यवचसः'॥

सत्यं तथ्यमृतं सम्यग्

सत्यमित्यादि ॥ सित साधु सत्यम् । 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति' ॥ (१) ॥*॥ तथा सत्य साधु तथ्यम् ॥ (२) ॥*॥ अर्थते स्म । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । ('ऋतं शिलोञ्छे पा-नीये पूजित दीप्तसत्ययोः') ॥ (३) ॥*॥ समञ्जति संग-च्छते । 'अञ्चु गतौ' (भ्वा०प०से०) । किन् (३।२।५९) सम्यक् । सम्यङ् पुंसि श्रियां समीची ॥ (४) ॥*॥ च-त्वारि 'सत्यवचसः' ॥

अमूनि त्रिषु तद्दति ।

अमृनीति ॥ अमूनि (सत्यादीनि) उपचारात्तद्वति व-र्तमानानि त्रिषु । 'त्रिषुत्तरे' (प्रागुक्तेन) इत्यनेन वाग्विशे-षपराणां त्रिठिङ्गस्वमुक्तम् । अनेन तु वक्तृपराणाम्—इति विशेषैः ॥

शब्दे निनाद्निनद्घ्वनिध्वानरवस्वनाः ॥२२॥ स्वाननिर्घोषनिर्द्वादनिस्वाननिस्वनाः । आरवारावसंरावविरावाः

राब्द इति ॥ शब्दनम् । 'शब्द शब्दकरणे' (चु० उ०से०) । 'एरच्' (शश्रिक्ष) । घम् (शश्रिट्र) वा ॥ (१) ॥ ॥ 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (म्या० प० से०) । 'नौ गदनद—' (शश्रिक्ष) इत्यप् ॥ (२) ॥ ॥ । पक्षे घम् (श्राश्रिट्र) ॥ (३) ॥ ॥ ॥ 'ध्वन शब्दे' (म्या०प०से०) । 'खनिकिषि' (उ० ४।१४०) इति इः ॥ (४) ॥ ॥ ॥ घिष्ठ ध्वानः (शश्रिट्र) ॥ (५) ॥ ॥ ॥ रवणम् । 'रु शब्दे' (अ०प०से०) । 'ऋदोरप्' (शश्रिष्ण) ॥ (६) ॥ ॥ "स्वनहसोर्वा' (शश्रिक्ष) इत्यप्घनो ॥ (७) ॥ ॥ (८) ॥ ॥ "खुष घुष्टो" (म्या० उ० से०) । 'ह्राद अव्यक्ते शब्दे' (म्या० आ० से०) । घम् (शश्रिट्र) ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥ ॥ "विभाषा छि रुष्ठुवोः' (शश्रिष्ण) ॥ (१४) ॥ ॥ (१४) ॥ ॥ पक्षे अप् (शश्रिष्ण) ॥ (१४) ॥ ॥ ॥ (१४) ॥ ॥ सहय प्राह्मस्य' ॥

अथ मर्भरः ॥ २३॥

स्वनिते वस्त्रपर्णानाम्

अधिति ॥ वस्नाणां पर्णानां च स्वनिते मर्मरः । शब्दा-नुकरणमिति स्वामी । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'कृदरादयश्च' (उ० ५१४१) इत्यरन् मुगागमो गुणश्च— इत्यन्ये । मर्म राति वा । कः (३।२।३) । 'मर्मरो वस्न-मेदे च गुष्कपर्णध्वनौ तथा । पुंसि स्त्रियां पुनः प्रोक्ता म-मरी पीतदारुणि' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रपर्णध्वनेः' ॥

भ्रूषणानां च शिञ्जितम् । निकाणो निकणः काणः कणः कणनमित्यपि २४

भूषणानामिति ॥ भूषणानां ध्वनौ । 'शिनि अ-व्यक्ते शब्दे' (अ० आ० से०) तालव्यादिः । मावे कः (शश्१४) ॥॥॥ 'गुरोश्र—' (शश्१०३) इत्यप्रत्यये 'शिञ्जा' अपि—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ 'नौ' (शश् ६४) इति 'अनुपसर्गे' (शश्६१) इति चानुवर्तमाने 'कणो वीणायां च' (शश६५) इत्यप् ॥ (२) ॥॥॥ (५) ॥॥॥ पक्षे घञ् (शश१८) ॥ (२) ॥॥॥ (४) ॥॥ व्युद् (शश११५) ॥ (६) ॥॥॥ (यन्त) पश्च वी-

णाया अन्यस्य च किंनरादे: कणने-इति मुकुटः। तन्न ।

^{?—}म्लाने विच्छाये यथा 'म्लिष्टं चित्रममित्रवासभवने वक्ति त्वदीयं यशः' अनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २— 'वाग्मे-दास्तु त्रिष्तरे' इलस्यावधिर्दश्चितः—इति मुकुटः ॥

अपिशब्देन पूर्वान्त्रयस्य बोधनात् । अतः वैडपि 'भूष-णध्यनेः'॥

वीणायाः कणिते पादेः प्रकाणप्रकणाद्यः।

वीणाया इति ॥ प्रादेरिति । उपसर्गात् । 'वीणायां च' (३।३।६५) इत्यंशेन सोपसर्गादि विधानात् । आ-दिशब्दादुपक्रणाद्यः ॥ ॥ 'वीणाकणनस्य' इमे ॥

कोलाहलः कलकलः

कोलाहल इति ॥ 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प०से०) । कोलनम् । कोल एकीभावः । तमाहलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।३।१३४) कः (३।२।३) वा ॥ (१) ॥*॥ 'कल शन्दे' (भ्वा०आ०से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्रुद्धभावः । कलादि कलः । (यत्तु) कोलान्स्करानाहते त्रासयति—इति स्वाम्याह । तन्न । 'आङो यमहनः' (१।३।२८) इत्यकर्मकात्स्वाङ्गकर्मकाच्च हन्तेरात्मनेपदिविधानात् । यदिपि—आभीक्ष्ण्ये द्विभीवः । (८।११४) —इति । तदिप न । तस्य तिङ्वयक्ष्रन्मात्रविषयत्वात् । 'कलकल उक्तः कोलाहले तथा सर्जनिर्यासे' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बहुभिः कृतस्य महाध्वनेः' ॥

तिरश्चां वाशितं रुतम् ॥ २५ ॥

तिरश्चामिति ॥ तिरोऽञ्चन्ति ते तिर्यञ्चः । तेषां यद्व-तम् तद्वाशितम्। 'वाश्च शब्दे' (दि०आ०से०) तालव्यान्तः । भावे क्तः (३।३।११४) । 'वाशितां करिणीनार्योवांशितं भाविते रुते' । ('वासिता करिणीनार्योवांसितं सुरभी-कृते । ज्ञानमात्रे खगारावे वासितं वस्रवेष्टितं') इति विश्व-कोषादिदर्शनेन तु दन्त्यवानिष ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पक्षिशब्दस्य'॥

स्री पतिश्चत्पतिध्वाने

स्त्रीति ॥ 'श्रु श्रवणे' (स्वा०प०से०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । प्रति प्रथमशब्दं लक्ष्यीकृत्य श्रूयते प्रतिश्रुत् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रतिध्वनेः' ॥

गीतं गानमिमे समे।

गीतिमिति ॥ गीयते । भावे क्तः (३।३।११४) - ल्युटौ (३।३।११५) । 'गीतं शव्दितगानयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गानस्य' ॥

इति दाब्दादिवर्गविवरणम् ॥ ६॥

निषादर्षभगान्धारषड्जमध्यमधैवताः । पश्चमश्रेत्यमी सप्त तत्रीकण्ठोत्थिताः स्वराः ॥१॥

निषादेति ॥ निषीद्ति मनोऽस्मिन् । 'षद्ळ विशर-णगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०)। 'हलश्र' (३। ३।१२१) इति घन् । 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् । 'निषादः खरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे'॥ (१) ॥ ॥ ऋषति बलीवर्दस्वरसाद्दर्यं गच्छति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उणा० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषभस्त्वौषधान्तरे । स्वरभिद्धषयोः कर्णर-न्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः ॥ उत्तरस्थः स्मृतः श्रेष्ठे स्त्री नराकारयो-षिति । शुकशिम्न्यां सिरालायां विधवायां कचिनमता' ('आ-दिजिनेऽपि') ॥ (१) ॥ ॥ गन्धारदेशे भवः । अण् (४।-३।५३)। 'गान्धारो रागसिन्दूरस्वरेषु नीवृदन्तरे' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ षड्भ्यो जातः। 'पञ्चम्याम्-' (३।२।-९८) इति डः। 'नासां कण्ठमुरस्तालु जिह्वां दन्तांश्च संस्पृ-शन् । षड्भ्यः संजायते यसात्तसात्षड्ज इति स्मृतः' ॥ (१) ॥ ॥ मध्ये भवः । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'तद्वदे-वोत्थितो वायुरुरःकण्ठसमाहतः । नामिं प्राप्तो महानादो मध्यस्थरतेन मध्यमः' । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे (मध्यमा कर्णिकाङ्क्रिः। राकारजस्वला चापि)' इति हैम: । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान्स्वरे मध्यदे-शेऽप्यवलमे तु न स्रियाम् ॥ स्रियां दृष्टरजोनार्यो कर्णिका-ङ्गलिभेद्योः । त्र्यक्षरच्छन्द्सि तथा' ॥ (१) ॥ ॥ धी-मतामयं धैवतः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'संज्ञायाम्' (८।२।११) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'वायुः समुद्रतो नाभेररोहत्कण्ठमूर्धसु । विचरन्पञ्चमस्थानप्राप्त्या पञ्चम उच्य-ते' । तज्जन्यत्वात्स्वरः पञ्चमः । पञ्चानां पूरणः 'तस्य पूरणे-' (५।२।४८) इति डट् । 'नान्तात्-' (५।२।४९) इति मट्। 'पञ्चमो रागभेदे स्थात्स्वरभेदे च, पञ्चमी । पाण्डवानां च, प-त्यां स्त्री पञ्चानां पूरणे त्रिषु'। 'पञ्चमो रुचिरे दक्षे' ॥(१)

१—पीयूषिववेकयोरिप 'शिक्षितम्' इलेकं भूषणध्वनेः । निकाणादयः पश्च वीणाकिंनरादिस्वनितस्य । इत्येव दृश्यते ॥ अग्निपुराणान्तर्गतनामिलिङ्गानुशासने 'भूषणानां च शिक्षितम् । वीणाया निकणः काणः' इति पाठस्यैव दर्शनेनापि निकाणा-दीनां भूषणध्वनिवाचकत्वाप्राप्तेः ॥ २—अयं च श्लोकक्रमो मे-दिनीस्यः। परंतु तत्रापि दन्त्यमध्य एवोपलभ्यते ॥

१—राका पूर्णिमा । तत्र यथा 'अमृतममृतराशिर्मध्यमाम-ध्यरात्रे' इति ॥ २—अयं पाठः कुत्रचिदुपलभ्यते ॥

॥॥॥ अमी सप्त स्वरास्तन्नीतः कण्ठाचोचरन्ति । 'दारवी गात्रवीणा च द्वे वीणे स्वरधारिके' इति वचनात् । वंशमुर-जादयस्तु अनुकरणमात्रोपयोगिन इति मावः । नारदः— 'षड्जं रौति मयूरस्तु गावो नर्दन्ति चर्षमम् । अजाविकौ च गान्धारं कौच्चो नद्ति मध्यमम् ॥ पुष्पसाधारणे काले कोकिलो रौति पच्चमम् । अश्वस्तु धैवतं रौति निषादं रौति कुज्ञरः' इति 'स्वराणां पृथकपृथक्' एकैकम् ॥

काकली तु कले सुक्ष्मे

काकलीति ॥ ईषत्कलः काकली । 'ईषदर्थे च' (६। ३।१०५) इति कोः कादेशः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । अन्ये तु—कलेः (म्वा० आ० से०) इन् (उ० ४।११८) । कलिः शब्द ईषदत्रेति काकलिः । ततः 'कु-दिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । अत एव 'साधू-दितं काकलिभिः कुलीनैः' इत्यभिनन्दप्रयोगः संगच्छते— इत्याद्यः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'सूक्ष्मध्वनेः'॥

ध्वनौ तु मधुरास्फुटे।

कलः

ध्वनाविति ॥ मधुरः श्रुतिसुखः । स चासावस्फुटो-ऽन्यक्ताक्षरश्च । तादृशे ध्वनौ कलः । 'कड मदे' (भ्वा०प० से०) । कडित माद्यत्मेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्धुद्ध्यभावः । डलयोरेकत्वस्ररणम् । यद्वा कलनम् । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । यद्वा कलते । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कला सान्मूलरेंबुद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः ॥ कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनौ' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अव्यक्तमधुरध्वनैः'॥

मन्द्रैस्तु गम्भीरे

मन्द्र इति ॥ गम्भीरे मेघादिध्वनौ । मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० अ० से०) 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गम्भीरशब्दस्य'॥

तारोऽत्युचैः

तार इति ॥ तारयति अतिकामत्यन्याञ्शन्दान् । 'बहु-लमेतन्निदर्शनम्' इति चुरादिगणसूत्रात्स्वार्थे णिच् । पचा-बच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'उच्चशन्दस्य'॥

त्रयस्त्रिषु ॥ २ ॥

त्रय इति ॥ त्रयः कलमन्द्रताराः (त्रिषु विशेष्यनिष्नाः)॥

समन्वितलयस्त्वेकतालः

समन्वितेति ॥ सम्यगन्वितो लयो नृत्यगीतवाद्यानां साम्यं यत्र स एकः समस्तालो मानमस्रेत्येकतालः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'गीतवाद्यलयसाम्यस्य'॥

वीणा तु वछकी।

विपश्ची

चीणेति ॥ वेति जायते स्वरोऽस्थाम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) । 'रास्नासास्ना—' (उ० ३।१५) इत्या-दिना नप्रत्ययो णत्वं गुणाभावश्च निपातितः । 'वीणा विद्युते वछक्याम् ॥ (१) ॥*॥ वछते । 'वल वछ सं-वरणे' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । गौरा-दित्वात् (४।१।४२) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ विपचयति विस्ता-रयति शब्दम् । 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । ण्यन्ता-दच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'विपच्ची केलिवीणयोः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वीणायाः'॥

सा तु तत्रीभिः सप्तभिः परिवादिनी ॥३॥

सेति ॥ सैव सप्तभिस्तत्रीभिरुपलक्षिता परिवद्ति स्वरान् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सतार इति ख्यातस्य'॥

ततं वीणादिकं वाद्यम्

ततिमिति ॥ वीणादि यद्वाघं वादनीयम् । तत्ततम् । आदिना सैरन्त्रीरावणहस्तिकंनरादि तन्यते 'तिनिमृङ्भ्यां किच्च' (उ० ३।८८) इति तन् । 'अथ ततं व्याप्ते विस्तृते च त्रिलिङ्गकम् । क्षीवं वीणादिवाघे स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' ॥ (१) ॥॥। एकम् 'वीणादिवाघस्य'॥

आनद्धं ग्रुरजादिकम्।

आनद्धमिति ॥ आनहाते स मुखे चर्मणा बध्यते सा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'नहो धः' (८।२।३४) । आदिपदात्पटहादि । 'आनद्धं मुरजादौ च क्षीवं स्थात्संदिते त्रिषु' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुरजादिवाद्यस्य'॥

वंशादिकं तु शुषिरम्

वंशीति ॥ वंशो वेणुः । आदिपदात्काहलादि । शुषि-

१—मद्रोऽपि इति स्वामी ॥

रिछद्रमसास्ति । 'ऊषशुषि—' (५।२।१०७) इति रः । 'शुषिरं वंशादिवाधे विवरेऽपि नपुंसकम् । शुषिरो न स्त्रियां गर्ते, वहौ, रन्ध्रान्विते त्रिषु'। 'सूर्म्ये सुषिरामिव' (पत्य-शाह्विकभाष्यस्थश्रुतौ) इति प्रयोगात् (सुषिरम्) दन्त्या-धपि । प्राच्यास्तु 'तालव्याधेव' इत्यीहुः (१) ॥॥ एकम् 'वंशवाद्यस्य'॥

कांस्यतालादिकं घनम् ४

कांस्येति ॥ कांस्यमयस्तालः कांस्यतालः। आदिना घण्टादि घनं निविडत्वात्। हन्यते। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। 'मूर्तौ घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च। 'घनः सान्द्रे दृढे दार्ढ्यं विस्तार मुद्ररेऽम्बुदे। सङ्घे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हेमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कांस्यतालादेः'॥

चतुर्विधमिदं वाद्यवादित्रातोद्यनामकम् ।

चतुरिति ॥ इदं ततादि चतुर्विधं वाद्यादित्रिकनाम-कम् । वाद्यते ध्वन्यते । वदेः (भ्वा० प० से०) ण्यन्तात् (३।१।२६) 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥*॥ 'भ्-वादिद्यम्यो णित्रन्' (उ० ४।१७१) ॥ (२) ॥*॥ आसमन्तात्तुद्यते ताड्यते । 'तुद् यथने' (तु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ततादिचतुष्टयस्य'॥

मृदङ्गा ग्रुरजाः

मृद्ङ्गा इति ॥ मृद्यन्ते । 'मृद् क्षोदे' (ज्ञ्या० प० से०) । 'विडादिभ्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गम् । मृत् अङ्गमस्रोति वा । 'मृद्ङ्गो घोषवाद्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुराद्वेष्टनाज्जातः । 'मुर संवेष्टने' (तु० प० से०) तुदादिः । 'पञ्चम्याम्—' (३।२।९८) इति डः । मुरं वेष्टनं जातमस्रोति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदङ्गस्य'॥

भेदास्त्वङ्कचालिङ्गचोध्वकास्त्रयः ॥५॥

भेदा इति ॥ तेषां भेदास्तु त्रयः । अङ्के उत्सङ्गे भनः ।

१ —क्कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'मूषिके ना स्त्रियां नाल्पोषधी रम्ध्रान्विते त्रिषु' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २ — 'ग्रुषिरं शिष्यं शीर्षं तालन्यादयः' इति समेदकोषदर्शनस्य मुकुटेन कारितत्वात् । परं त्वप्रे पातालमोगिवर्गान्तर्गतग्रुषिपदन्याख्यायाम् — दन्त्यादिरप्ययं शब्दः 'विवराभिधायिनि ग्रुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालन्यौ' इत्यूष्मविवे-कात्— हति तेनैवोक्तेन विरोधादनुपादेयमिदम् । न चोक्तसमेद-कोषवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । वस्य विह्ववाचकग्रुषिरशब्दे नियामकत्वादिसरुचिराहुरित्यनेन स्चिता ॥

शरीरावयवाद्यत् (४।३।५३)॥ (१)॥ ॥ आलिङ्ग्यते । 'लिंगि गती' (भ्वा० प० से०)। ण्यत् (२।१।१२४)॥ (१)॥ अर्ध्वः कायति शब्दायते। 'के शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'सुपि' (२।२।४ योगिवभागेन) इति कः। तदुक्तम्—'हरीतक्याकृतिस्त्वङ्ग्यो यवमध्यस्तथोर्ध्वकः। आलिङ्ग्यश्चेव गोपुच्छो मध्यदक्षिणवामगाः' इति ॥ ॥ अर्थे-कमेकैकम्॥

स्याद्यशःपटहो दका

स्यादिति ॥ यशोऽर्थः पटहः । शाकपार्थिवादिः (२। ११६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ढक्' इति कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (२।२।३) इति 'सुपि' (३।२।४ योगविभागात्) इति वा कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यशःपटहस्य'

भेर्यामानकदुन्दुभी।

मेर्यामिति ॥ विभेत्यस रवात् । 'निभी मये' (जु० प० से०)। 'ऋजेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रन्। गौरादि-त्वात् (शिशिश्) ङीष् ॥ "। 'वङ्गचादयश्च' (उ० शिद्द) इति रिप्रत्यये 'मेरिः' अपि ॥ (१) ॥ ॥। आनित्यनेन वादितेन । कुन् (उ० २।३२)। आनयति प्राणयति सोत्साहान्करोति योधान् । ण्वुल् (३।१।१३३) वा। 'आन्तकः पटहे मेर्या मदङ्गे ध्वनदम्बुदे'॥ (२)॥ ॥ 'दुन्दु' इति शब्देन भाति । बाहुलकात्कः। यद्वा चामुभित शब्देन । 'उभ पूरणे' (तु० प० से०)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यन्त्रीणादिक इः—इति कौमुदी । तन्न । आतो लोपसाप्रसङ्गात् । ('दुन्दुभिन्तु भेर्या दितिसुते विषे । अक्षविन्दुत्रिकद्वन्द्वे')॥ (३)॥ ॥ स्वामी तु 'मेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमान्' इति पठति ॥ उद्वे 'मेर्याः'॥

आनकः पटहोऽस्त्री स्यात्

आनक इति ॥ (१) ॥ ॥ पटेन हन्यते । डः (वा० ३।२।१०१)। 'पट' इति शब्दं जहाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः इति वा । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुंसकम्' । अस्त्रीति पूर्वान्विय । 'उपवासं गृहं देहं

१— 'कुर्वतीरुपलैस्तुङ्गेर्भुवनं नीचमूर्ध्वजैः । तस्या वनालीर-न्वेति चित्रा नागचमूर्ध्वजैः' इति कीचकवथयमकाद्वकारवानूर्ध्व-शब्दः ॥ २— 'रवः प्रगल्भाहतभेरिसंभवः प्रकाशयामास समन्तत-स्ततः' इति कुमारदासः—इति सुकुटः । ३— त्रीणीत्युचितम् ॥

लोहं पटहमित्यपि' इति पुंनपुंसकाधिकारे चन्द्रगोम्युक्तेः ॥ हे 'पटहस्य'

कोणो वीणादिवादनम्।।६।।

कोण इति ॥ वीणादि वाद्यते येन धनुराद्याकृतिना स कोणः । कुण्यते । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'द्वयोस्तु 'कोणो वीणा-देवीदनं सारिका च सा' इति शब्दार्णवः । 'कोणो वा-द्यप्रमेदे साद्वीणादीनां च वादने । एकदेशे गृहादीनामसौ च लगुडेऽपि च' इति मेदिनी । कोणो वीणादिवादने । लगुडेऽसो लोहिताङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'वीणादिवादनस्य'॥

वीणादण्डः प्रवालः स्यात्

वीणेति ॥ वीणाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण व-त्यते संत्रियते । 'वल संवरणे' (म्वा० प० से०) । घञ् (२।२।१९) 'प्रवालो विद्वमे वीणादण्डेऽभिनवपछ्वे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीणादण्डस्य' ॥

ककुभस्तु प्रसेवकः।

ककुम इति ॥ कं वातं स्कुभाति । स्कुभेः सौत्रानम्लिविमुजादित्वात् (३।२।५) कः । पृषोदरादित्वात्सलोपः (६।
३।१०९) । यद्वा कश्च कुश्च ककू । ते भाति । 'भा दीष्ठौ'
(अ० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । 'आतोऽनुप—' (३।
२।३) इति कः । 'ककुमो रागभेदेऽपि वीणाङ्कोऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥॥॥ प्रसेव्यते । 'षेष्ठ सेवने' (भ्वा० आ०
से०) । कुन् (उ० २।३२) । अचि (३।१।१३४) प्रसेवः ।
अपि । ('प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूत्योईतौ') ॥ (२) ॥॥॥ द्वे
'वीणादण्डाधःस्थिद्शब्दगाम्भीर्यार्थचर्मावनद्भद्दारुमयभाण्डस्य' । वीणाप्रान्तस्थवककाष्ठविशेषसेत्यन्थे ॥
कोलम्बकस्तु कायोऽस्याः

कोलम्बक इति ॥ असा वीणायाः कायः अलाबुद्ण्डककुभसमुद्गयस्त्र चीरहितः । 'कुल संस्याने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादम्बच् । ततः कन् (५।३।९७) । यद्या कुलेर्विच् (३।२।७५) । अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।२।१३३) । कुन् (उ० ३।३२) वा । कोल् चासावम्बकश्च ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'तन्त्रीहीनवीणायाः'॥

उपनाहो निबन्धनम्।।७॥

उपनाह इति ॥ उपनद्यतेऽनेनासिन् वा । 'णह ब-

न्थने (दि० उ० अ०) 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ्। 'उपनाहो त्रणालेपपिण्डे वीणानिबन्धने' ॥ (१) ॥॥॥ निबध्यतेऽनेनास्मिन्या। 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०)। 'करणाधिकरणयोश्र' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'यत्र तन्त्रयो निबध्यन्ते तस्योध्वंभागस्य'॥ वाद्यभभेदा डमरुमङ्कुडिण्डिमझर्झराः। मर्दलः पणवोऽन्ये च

वाद्येति ॥ 'डम्' इति शब्दमियर्ति । मृगव्यादित्यात् (उ०१।३७) अर्तेः कुः । गणपाठादेव गुणः ॥ (१) ॥॥॥ स एव महान् मड्डः । 'द्रमस्जो गुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मृमृशी—' (उ०१।७) इत्यादिना उः । पृषोदरादित्यात् (६।२।१०९) जस्य डः ॥ (१) ॥॥॥ 'डिण्डि' इति शब्दं मिनोति प्रकाशयति । डः (वा०३।२।१०१) ॥ (१) ॥॥॥ झर्शशब्दं राति । 'आतः—' (२।२।२) इति कः । यहा 'झर्झ शब्दे' (भ्या०, तु० प० से०) । अरन् (३) । 'झर्झरः स्थात्किष्ठयुगे वाद्यभाण्डे नदान्तरे । झर्छरी झर्झरी च द्वे केशचके तु वाद्यके' ॥ (१) ॥॥॥ मर्द्मुपमर्दे लाति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ पणं व्यवहारं वाति गच्छिति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥॥॥ अन्ये गोमुखहुडुकादयः । ('गोमुखं कुटिलागारे वाद्यभाण्डे च लेपने' । 'हुडुकं मदमते स्याद्दात्यूहे वाद्यभिद्यपि')। 'वाद्यविशेषाणां पृथक् पृथक्' एकैकम्॥

नर्तकीलासिके समे।। ८॥

नर्तकीति॥ गृत्यति। 'गृती गात्रविक्षेपे' (दि०प०से०) 'शिल्पिनि खुन्' (शिशि४) । षित्त्वात् (शिशि४) ङीप्। 'नर्तकः केवेले पोटगल्यारणयोर्नटे । नर्तकी लासिकायां च करेण्यामि योषिति'॥ (१)॥॥॥ लसति। 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०)। णुल् (शिश १३२)। अनयोः कियोपाधिकतया वाच्यलिङ्गत्वात्पंत्त्व-निर्देशस्रोत्सर्गिकत्वात् 'नर्तको लासकः समौ' इति वक्तव्ये स्त्रीनिर्देशो ङीष्टापोविंवेकार्थः। 'लासकौ केकिनर्तकौ' इति हैमः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नर्तक्याः'॥

विलिम्बतं द्वतं मध्यं तत्वमोघो घनं ऋमात्।

विल्लिम्बतिमिति ॥ विल्लम्बन्ते करचरणाद्योऽत्र । 'लबि अवसंसने' (म्वा० आ० से०) ॥ (१) ॥ ॥ द्र-

१—हैमे तु 'केलके' इत्युक्तम् । क्रीडके, इति न्याख्यातमने-कार्थकैरवाकरकोमुद्याम् ॥

वन्ति शीघ्रं गच्छन्त्यत्र । 'द्वु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । उभयत्रापि 'क्तोऽधिकरणे च' (३।४।१७६) इति कः । यत्--- भावे क्तः (३।३।११४)--- इति मुकुटः । तन्न । विलीने विद्राणें ॥ (२) ॥ ॥ तयोर्मध्ये भवत्वानमध्यम् । 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः । 'मध्यं वैलमे न स्त्री स्था-ब्रयाय्येऽन्तरेऽधमे त्रिषु' ॥ (३) ॥ ॥ एषु यथाक्रमं त-त्त्वादित्रयम् । तननम् । तत् । संपदादित्वात् (वा० ३।३। १०८) किप् । तदस्यास्ति । 'वप्रकरणेऽन्यत्रापि' (वा० ५। २।१०९) इति वः । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भ-त्वान जरूवम् । 'तत्त्वं परात्मनि । वाद्यभेदे स्वरूपे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ओचनम् । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) घः । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च दुतनृत्योपदेशयोः'॥ (२) ॥*॥ हननम्। 'हन हिं-सागत्योः' (अ० प० अ०) । 'मूर्तों घनः' (३।३।७७) इ-त्यप् घनादेशश्च । 'संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्तवाद्यप्रभेदयोः' इति हैमः॥ (३)॥*॥ 'विलम्बितद्भुतमध्यानां नृत्य-गीतवाद्यानां' तत्त्वादिक्रमेणेकैकम्॥

तालः कालिकयामानम्

ताल इति ॥ तलनम् । 'तल प्रतिष्ठाकरणयोः' (चु० प० से०) । घन् (३।३।१८) 'तालः करतलेऽङ्कुष्ठमध्य-माभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करास्काले दुमान्तरे ॥ वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरो ताली जटौषधौ । क्षीवं तु हरिताले स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ कालस्य कियया आवापनिष्क्रमादिकया मानं परिच्छेदनम् ॥॥॥ एकम् 'तालस्य'॥

लयः साम्यम्

ख्य इति ॥ गीतिवाद्यपादादिन्यासानां कियाकालयोः साम्यं लयः । लयनम् । 'लीङ् स्रेषणे' (दि॰ आ० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) । यत्तु—'लय गतौ' । 'एरच्— इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । लयधातोरिकारान्तत्वाभावात् । 'लयस्तूर्यत्रयीसाम्ये संस्रेषणविलासयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'गानतन्त्रीाल्यस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ॥ ९ ॥ ताण्डवं नटनं नाट्यं लास्यं नृत्यं च नर्तने ।

अथेति ॥ अस्त्रियां ताण्डवम्, इत्यन्वयः। तण्डुना प्रोक्तं ताण्डवम्। 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण्। 'ताण्डवं तृणभिन्नाट्यभेदयोः' इति हैममेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ 'नट अवस्कन्दने' (भ्वा० प० से०)। त्युट् (३।३।११५)॥ (२) ॥॥॥ नटस्य कर्म। ष्यञ् (५।१।१२४)। नटेण्यंत् (३।१।१२४) वा। 'नाट्यं तौर्यत्रिके लास्ये'॥ (३) ॥॥॥ 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०)। ण्यत् (३।१।१२४)। 'लास्यं तौर्यत्रिके मतम्। तत्ये च' इति विश्वः॥ (४)॥॥॥ वती (दि० प० से०)। 'ऋदुपधाच्च' (३।१।११४) इति क्यप्॥ (५) ॥॥॥ मावे क्ते (३।३।११४) चत्तम् अपि॥॥॥ त्युटि (३।३।११५) नर्तनम्॥ (६)॥॥॥। 'नैत्यं स्यात्सततेऽपि च'। 'शाश्वते त्रिष्ठु'। षद् 'नृत्यस्य'॥

तौर्यत्रिकं नृत्यगीतवाद्यं नाट्यमिदं त्रयम्॥१०॥

तौर्येति ॥ गृत्यगीतवाद्यं तौर्यत्रिकम् । 'तुरि त्वरायाम्' (जु० प० से०) । 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) गुणं वाधित्वा बाहुलकात् 'हिल च' (८।२।७७) इति दीर्घः । तूर्यं मुरजादि । तत्र भवं तौर्यं शब्दः । त्रयोंडशा यस्य त्रिकम् । 'संख्याया अतिशदन्तायाः कन् ' (५।१।२२) । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घ—' (५।१।५८) इति वा । 'तौर्योपलक्षितं त्रिकम्' इति विग्रहः ॥ (१) ॥॥॥ इदमेव गृत्यादित्रयं नाट्यमपि । नटस्येदम् । 'छन्दोगौक्थिक—' (४।३।१२९) इति ज्यः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नाट्यस्य'॥

भ्रकुंसश्च भ्रुकुंसश्च भ्रुकुंसश्चेति नर्तकः। स्त्रीवेषधारी पुरुषः

भ्रकुंस इति ॥ यः पुरुषः स्त्रीवेषधारी रुत्यति तस्तिन्
अकुंसादित्रयम् । 'पटपुट—' इति दण्डकोक्त 'कुसि' धातोश्चरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६) । श्रुवोर्श्चवा वा कुंसो
भाषणमस्य । श्रुवा कुंसयित वा । अच् (३।१।१३४) ।
'इको ह्रस्वोऽङ्यो गाठवस्य' (६।३।६१) इति सूत्रे 'इयङ्विङ्भाविनां न' (वा०) इति निषेधोत्तरं पठितस्य 'अश्च-

१—वल्झे कायमध्यभागे यथा 'ननाम मध्योऽतिग्रुरुत्वभाजा नितान्तमाक्तान्त इवाङ्गनानाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विलम्बे' इति लिखितमासीत् ॥ २—भाष्ये तु 'अन्येभ्योऽपि' इति दृश्यते ॥ ३—विलासे यथा 'किसल्यैः सल्यैरिव पाणिभिः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'विनाशयोः' इति पाठ उपल्क्यते ।

१—मेदिन्यां 'निल्यम्' इत्येवोपलभ्यते । इत्थं तु नैवो-पलभ्यते । नृत्यस्यैतदर्थकत्वासंभवादिदं प्रक्रुंतोपयोगी न ॥ इति ॥ २—इदं च मुक्जटानुरोधेन । दिवादिगणस्थदीधोंपधाङ्गीकारे तु नागतिकगतिकल्पना ॥

कुंसादीनाम्' इति वार्तिकस्य ह्रस्वनिषेधपर्युदासपरतया, अकारादेशपरतया च व्याख्यानद्वयाद्रूपत्रयम् । पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) ऋवर्णवानि । 'श्रकुंसश्च श्रुकुंसश्च श्रूकुंसश्च भृकुंसवत्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'स्त्रीवेषधारिणो नृत्यस्य'॥

नाव्योक्तौ

नाट्योक्ताचिति ॥ 'नाट्योक्तौ' इत्यधिकारः प्रागङ्ग-हारात् ॥

गणिकाज्जुका ॥ ११ ॥

गणिकेति ॥ गणिका अञ्जुका ज्ञेया । 'गणिका यू-थीवैश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' ॥॥ 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'समिकसेः—' (*) इति बाहुलकादुकन् रस्य जः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'अञ्जुकायाः' ॥

भगिनीपतिरावुत्तः

भगिनीति॥ आपनमाप्। संपदादिकिप्(३।३।१८४)। आपमुत्तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। आवुत्तः॥ (१)॥॥॥ मगिन्याः पतिः। एकम् 'भ-गिनीपतेः'॥

भावो विद्वान्

भाव इति ॥ भावयति परिभावयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'भावः सत्तास्वभावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । क्रियालीलापदार्थेषु बुधजन्तुविभूतिषु । रत्यादौ च' ॥ (१) ॥॥ एकम् 'विद्रषः' ॥

अथावुकः ।

जनकः

अथेति ॥ अवति । 'अव रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुकण् । णित्वादुपधादृद्धिः (७।२।११६) ॥ (१) ॥*॥ 'जनकः पितृभूपयोः' ॥ एकम् 'जनकस्य' ॥

युवराजस्तु कुमारो भर्तदारकः ॥ १२॥

युवराज इति ॥ युवा चासौ राजा च । 'राजा-'(५। ४।९१) इति टच् ॥*॥ कुमारयति । 'कुमार क्रीडायाम्' (जु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुमारोऽश्वानचारके । युवराजे शिशौ स्कन्दे शुके वरुणपादपे ॥ कुमारं जात्यकनके कुमारी त्वपराजिता। नदीभिद्रामतरुणी कन्यका नवमाल्युमा ॥ जम्बूद्वीपविभागश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दियते । 'दृङ् आदरे' तुदादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । भर्तू राज्ञो दारकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युवराजस्य' ॥

राजा भट्टारको देवः

राजेति ॥ भटित । 'भट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०)। किए (३।२।१७८)। भट् चासौ तारकश्च। पृषोदरादि-त्वात् (६।३।१०९) ष्टुत्वनिषेधो न । यद्वा टलित । 'टल विष्ठवे' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। रलयो-रेकत्वसरणम्। भट् चासौ टारकश्च। भद्वं स्वामित्वमुच्छिति वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७७)। 'भट्टारको चपे नाट्यवाचा, देवे तपोधने' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ दीव्यति। अच् (३।३।१३४)। 'देवं हृषीके देवस्तु चपतौ तोयदे सुरे' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'राज्ञः'॥

तत्सुता भर्तदारिका।

तत्सुतेति ॥ भर्तू राज्ञो दारिका ॥ (१) ॥ ॥ ए-कम् 'राज्ञः सुतायाः' ॥ देवी कृताभिषेकायाम्

देवीति ॥ अच् (३।१।१३४) टित्वात् ङीप् (४।१। १५) । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीस्पृक्कयोरिप' इति हेम-चन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ 'वद्धपद्धाया राज्ञ्याः' एकम् ॥

इतरासु तु भट्टिनी ॥१३॥

इतरास्विति ॥ भटेः (भ्वा० प० से०) तनि (बाहुल-कात्) भटः । सोऽस्त्यस्याः पतित्वेन । महिनी । इनिः (५।२।११५) । 'महिनी द्विजमार्यायां, नाट्योत्त्या राज-योषिति' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इतरराज्ञ्याः' अत्र वि-शेषः शब्दार्णवे—'गणिकानुचरैरज्जुकेति नाम्ना न्येण सा । युवराजस्तु सर्वेण कुमारो भर्तृदारकः ॥ भट्टारको वा देवो वा वाच्योभृत्यजनेन सः । ब्राह्मणेन तु नाम्नेव राजन्नित्यु-षिभिः स च ॥ वयस्य राजन्निति वा विदूषक इमं वदेत् । अभिषित्ता तु राज्ञासौ देवीत्यन्या तु भोगिनी ॥ भट्टिनी-त्यपरैरन्या नीचैगौंस्वामिनीति सा' इति ॥

अब्रह्मण्यमवध्योक्तौ

अब्रह्मण्यमिति ॥ वधं नाईति, इत्युक्तो । ब्रह्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'ब्रह्मण्यं स्या-द्रह्मसाधुब्रह्मदारुशनैश्चरे' । ततो नञ्समासः (२।२।६) ॥ (१) ॥*॥ 'अवध याच्यायाम्' । इत्येके । एकम् 'अव-ध्यस्य ब्राह्मणादेदींषोक्तः' ॥

राजश्यालस्तु राष्ट्रियः।

राजेति ॥ राष्ट्रेऽधिकृतः । 'राष्ट्रावारपाराद्धखौ' (४।२। ९३) इति घः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'राज्ञः इयालस्य' ॥

अस्वा माता

अस्वेति ॥ अम्ब्यते शब्दते । 'अवि शब्दे' (स्वा० आ०से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ 'नाट्योक्तो' इत्यधिकारस्य प्रीयिकत्वाद्म्बादीनां केषांचिद्न्यत्रापि प्रयोगः ॥ एकम् 'मातुः' ॥

अथ बाला स्याद्वासुः

अथेति ॥ बाला कुमारी वासः। वास्यते स्वगृहे। वसेः (भ्वा० प० अ०) ण्यन्ताद्वाहुलकादूः॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कुमार्थाः'॥

आर्यस्तु मारिषः १४

आर्थ इति ॥ अर्तु योग्यः। 'ऋ गतौ' (भ्वा०प०अ)। 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) । 'कर्तव्यमाचरन्काममकर्तव्यमनाचरन् । तिष्ठति प्रकृताचारे स तु आर्थ इति स्मृतः' इति वशिष्ठः । ('आर्थों संज्ञनसौविदौ') ॥॥॥ मर्षणात्स-हनात् मारिषः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । हिंसानिवार-कत्वाद्वा। 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा०प०से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। प्रतिषेधार्थकमाशव्देन समासः। 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्तौ पुंसि भाषितः' इति मू-र्धन्यान्ते रभसः। मार्षश्च। 'आर्थे मारिषमार्थकौ' इति शब्दार्णवात्। 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नाट्योक्तया पुंसि, योषिति। दक्षान्वौयाम्'॥ (१)॥॥। एकं 'मान्यस्य'॥

अत्तिका भगिनी ज्येष्टा

अत्तिकेति ॥ अत्ता माता । सैव । 'संज्ञायां कन्' (५१३।९७) । 'अत्तिका चान्तिका तथा' इति द्विरूपको- शादन्तिकापि । 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री सातलौ- षधौ । चुछ्यां ज्येष्ठभगिन्यां च नाट्योत्त्तयां कीर्त्यतेऽ- न्तिका' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'ज्येष्ठभगिन्याः' ॥

निष्टा निर्वहणे समे।

निष्ठेति ॥ नियतं स्थानम् । निष्ठा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'उपसर्गात्सुनोति—' (८।३।६५) इति षः । 'निष्ठोत्कर्षव्यवस्थयोः । क्रेशे निष्पत्तौ नाशे-ऽन्ते निर्वाहे याचने व्रते' ॥ (१) ॥*॥ निर्वाहो निर्वह-णम् । सुख-प्रतिसुख-गर्व-विमर्श-निर्वहणाख्याः पश्च नाटके संधयः । तत्र पश्चमस्य संधेर्द्धे । प्रस्तुतकथासमापन-स्थेत्यन्ये । 'निर्वहणं तु निष्ठा स्त्री संहारश्च समापने' इति शब्दार्णवः । समे इति । समानार्थे, न तु समानलिङ्गे । शब्दार्णवे लिङ्गभेददर्शनात् । निष्ठा निर्वहणे वर्तते, इति योजना ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्वहणस्य' ॥

हण्डे हुञ्जे हलाहानं नीचां चेटीं सखीं प्रति ॥१५॥

हण्ड इति ॥ नीचां प्रत्याह्वानं हण्डे। चेटीं प्रति हक्षे । सर्खीं प्रति हला । त्रीण्यव्ययानि । हिण्डते । 'हिडि गत्यना-द्रयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादेप्रत्ययः, इतोऽका-रश्च ॥ (१) ॥*॥ हन्ने इत्यत्र डस्य जोऽपि ॥ (२) ॥*॥ हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा०प०से०) । बाहुल-काद्मप्रत्ययः ॥ (३) ॥*॥ हलाशब्द्ष्यावन्तोऽपि सखीप-र्यायः । तत्र पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'बाला वास्ः सखी हला' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् ॥ प्रत्येकंसेकेकस्॥

अङ्गहारोऽङ्गविक्षेपः

अङ्गेति ॥ अङ्गस्य स्थानात् स्थानान्तरे नयनमङ्गहारः । अङ्गस्य हरणम् । 'ह्य्य हरणे' (भ्वा०उ०अ०) । घय् (३। ३।१८) अङ्गस्यादिविन्यासः ॥ (१) ॥॥। अङ्गानां विक्षेपः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु०उ०अ०) । घय् (३।३।१८) । 'अङ्गहारस्वङ्गहारिर्द्वित्रादिमाम्बिकाम्बिका' इति शब्दा-र्णवः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'नृत्यविशेषस्य' ॥

व्यञ्जकाभिनयौ समौ।

व्यक्षकेति ॥ व्यनिक । 'अञ्जू व्यक्तयादौ' (रु० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३२) ॥ (१) ॥*॥ अभिनयत्पर्थम्। पचाद्यच् (३।१।१३४) । वाचिकाङ्किकाहार्यसात्विकमेदा- चतुर्विधः॥(२)॥*॥ द्वे 'मनोगतभावाभिव्यञ्जकस्य'॥

निर्टेत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके १६

निर्वृत्ते इति ॥ अङ्गेन निर्वृत्तं अ्विक्षेपादि । सत्त्वेन मनोवृत्त्या निर्वृत्तं स्तम्मादि । 'निर्वृत्तेऽक्षवृतादिम्यः' (४।४।१९) इति प्राग्वहतीयष्ठक् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥

१— 'तातेनाम्व विद्यीनोऽस्मि' 'वालमावेऽहमम्बया' इत्यादा-वनाट्योक्तावप्यम्बाशब्दप्रयोगः । 'तत्र मातः किमसदृशं करणं वचस्ते' इति वेणीसंहारादौ नाट्योक्ताविष मात्रादीनां प्रयोगः । तस्मादम्बादीनां नाट्ये प्रायशः प्रयोगाहिधिस्यम् । अञ्जुकादीनां त्वन्यत्राप्रयोगान्नियमः । एतदेवाह शब्दाणंवकारः— 'अथेषां रूप-काराणामुक्तीर्वक्ष्याम्यशेषतः । काम्चिन्नियमस्तत्र विधिरेव च का-मुचित्' इति—इति मुकुटः ॥ २ — सौविदे यथा 'अन्तःपुरं स-मर्यादमायेरेव हि कार्यते' इत्सनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३ — दक्षस्य मुनेरम्बा जननी, इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४ — 'शोभनौषधेः' इति पाठः ॥

'स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गोऽथ वेपथुः । वैवर्ण्यमश्रुपलय इत्यष्टौ सात्त्विका गुणाः'॥ क्रमेणैकैकम्॥

श्रृङ्गारवीरकरुणाद्धतहास्यभयानकाः । वीभत्सरोद्रौ च रसाः

श्रङ्कारेति ॥ श्रङ्कारादयोऽष्टौ रसाः । चैशब्दाच्छान्तो-ऽपि नवमः । वात्सल्यं दशमः । रखन्ते । 'रस आस्वा-दने' चुराद्यदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'रसो ग-न्धरसे जले । श्रङ्कारादौ विषे वीर्ये तिक्तादौ द्रवरागयोः ॥ देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसना पाटा शहकी कङ्कभूमिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥॥ एकैकम् 'श्रङ्कारादिरसानाम्'॥

शृङ्गारः शुचिरुक्चवलः॥१७॥

शृङ्गार इति ॥ राङ्गं प्राधान्यमियर्ति। 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । 'श्रङ्गारो गजमण्डने । सुरते रसमेदे च श्रङ्गारं नागसंमवे। (चूर्णे लवङ्गपुष्पे च)' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। उत्तमयुवप्रकृतिकत्वेन जुगुप्सारहितत्वाच्छुचिः। शोचन्त्यनेन वा। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'श्रुचिः शुद्धे सितेऽनले। ग्रीष्माषाढानुपहतेषूपधाशुद्धमन्त्रिणे। राङ्गारे च' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥॥। उचैज्वेलित प्रकाशते। अच्

१-- शान्तस्यालौकिकत्वेन, वत्सलस्य पुत्रादिसेहरूपत्वाद्र-त्यात्मकत्वेन, न निर्दिष्टौ-इति स्वामिमुकुटौ । रसा इति । तत्र 'विभावरनुभावेश्च युक्तो वा व्यभिचारिभिः । आस्वाद्यतात्प्र-धानत्वात्स्थाय्येव तु रसो भवेत्' इत्युक्तेः रत्यादिः स्थायीभाव एव सामाजिकैश्चर्यमाणो रसपदन्यपदेश्यो भवति । तत्र रति-स्थायिभावकः कान्ताद्यालम्बनकः स्रक्चन्दनाद्यदीपितः कटाक्षा-चनुमावितो बीडादिसंचारितः शङ्गारः । १। उत्साहस्थायि-भावको द्विषद्विजनादीनालम्भनकोऽपकारगुणापदुद्दीपितः प्रतीका-रकरणदानाचनुभावितो हर्षावेशचिन्तादिसंचारितो वीरः । २ । शोकस्यायिभावकोमृताद्यालम्बनकस्तद्भुणाद्युदीपितो रोदनाद्यनुभावितो दैन्यादिसं चारितः करुणः । ३ । विस्मयस्थायिको विस्मय-जनककर्मकर्त्रालम्बनको विस्मयकर्मां चुदीपितश्रकितता चनुभावितो ह्र्षादिसंचारितोऽद्भतः । ४ । हासस्थायिभावको विकृतकृदाल-म्बनको वैकृताबुद्दीपितो गहुफुहनाबनुभावितः श्रमादिसंचारितो हास्यः । ५ । भयस्थायिभावको विकटाचालम्बनकस्तद्विकटकर्मा-ब्र्हीपितः पलायनाबनुभावितो जडतादिसंचारितो भयानकः । ६ । जुगप्सास्थायिभावको विष्मुत्राद्यालम्बनको दुर्गन्धाद्यद्दीपितो निष्ठीवनाचनुभावितो ग्लान्यादिसंचारितो बीभत्सः । ७ । क्रो-धस्थायिभावकोद्विषदालम्बनकस्तदपकाराद्युद्दीपितो विकत्थनाद्यनुभा-वितो गर्वादिसंचारितो रौद्रः । ८। इति तत्त्वञ्चक्षणं बोध्यम् ॥

(३।१।१३४)। न तु 'ज्विलिति—'(३।१।१४०) इति णः। तत्र 'अनुपसर्गात्' इत्यनुवृत्तेः। 'उज्ज्वलस्तु विकासिनि। राङ्गारे विशदे दीप्तेऽपि' इति हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'राङ्गारस्य'॥

उत्साहवर्धनो वीरः

उत्साहेति ॥ उत्साहेन वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ०से०) । युच् (३।२।१४९) । उत्साहं वर्धयतीति वा । ल्युः (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥ वीरयति । 'शूर वीर विकानतौ' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा विशेषेण ईतें ईरयति वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) कः (३।१।१३५) । अजति वा । रक् (उ०२।१३) । 'वीरो जिन भटे श्रेष्ठे वीरं शृङ्ग्यां नतेऽपि च । वीरा गम्भारिकारम्भातामलक्येलवालुषु ॥ मदिराक्षीरकाकोली काष्ठोदुम्बरिकासु च । पतिपुत्रवतीक्षीरविदारीदुन्धिकास्वपि' इति हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ द्धे 'वीररसस्य' ॥

कारुण्यं करुणा घृणा।

कृपा दयानुकम्पा स्यादनुक्रोशोऽपि

कारुण्यमिति ॥ करुणः करुणावान् । तस्य भावः । त्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (१) ॥*॥ करणम्। 'कृवृदारिभ्य उनन्–' (उ० ३।५३) । 'करुणो रसवृ-क्षयोः । करणा तु कृपायां स्यात्' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ ब्रियन्तेऽनया । 'घृ सेचने' (भ्वा० प० अ०) । बाहल-कान्नक् । 'घृणा तु साज्जुगुप्सायां करुणायाम्' इति हैमः॥ (३) ॥ श्री कपणम् । 'कप कृपायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'कपे: संप्रसारणं च' (ग० ३।३।१०४) इति भिदादिपा-ठादङ् । 'ऋषो द्रोणस्यालके स्याद्रोणपत्न्यां ऋषी रमृता । कृपा दयायाम्' ॥ (४) ॥*॥ दयते रक्षत्यनया । 'द्य दानगतिहिंसारक्षणेषु' । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (५) ॥ अनुकम्पनम्। 'कपि किंचिचलने' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः॥ (६) ॥*॥ अ-नुक्रोशन्त्यनेन । 'क़ुश आह्वाने रोद्ने च' (भ्वा०प०अ०)। 'हलश्र' (२।२।१२१) इति घञ् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'करुणरसस्य'॥

अथो इसः ॥ १८॥

हासो हास्यं च

अथविति ॥ हसनम् । 'हसे हसने' (भ्वा०प० से०)। 'स्वनहसोर्वा' (३।३।६२) इत्यप् । हसः ॥ (१) ॥*॥

घिन (३।३।१८) हासः ॥ (२) ॥*॥ ण्यति (३।१।१२४) हासम् ॥*॥ धात्वर्थनिर्देशे ण्वुलि (वा० ३।३।१०८) ह- सिकाऽपि। 'तत्र हासो हसो हास्यं घर्घरं हासिका स्त्रियाम्' इति शब्दार्णवः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हास्यरसस्य'॥

बीभत्सं विकृतं त्रिष्विदं द्वयम्।

वीभत्समिति ॥ वधेर्निन्दायां सन् (३।१।६) भावे घञ् (३।३।१८)। यद्वा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। वीभत्सो नार्जुने, कृरघृणात्मिविकृते त्रिषु'॥ (१)॥ ॥ विकरणम्—विकृतम्। जुगुप्साप्रभवत्वात्। 'विष्ठाकामज उद्वेगी क्षोभणो रुधिरादिजः। वीभत्सो द्विविधः'। वीभत्सादिद्वयं तद्वति त्रिळिङ्गम्। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) वैकृतोऽपि। 'विकृतो वैकृतोऽथाप्रहायण्यामप्रहायणम्' इति शब्दार्णवात्। 'विकृतो त्रिषु वीभत्से रोगितेऽसंस्कृतेऽपि च' इति विश्वः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'वीभत्सस्य'॥

विस्मयोऽद्भुतमाश्चर्यं चित्रमपि

विस्सय इति ॥ विस्तयनम् । 'सिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ०अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विस्सयोऽद्भुतद्र्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अत् आश्र्यार्थेऽन्ययम् । तस्य भवनम् । 'अदिभुवो द्धृतच्' (उ० ५।१) ॥ (२) ॥*॥ आ इति चर्यते अभिनीयते । 'आश्र्यमनित्ये' (६।१। १४७) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र चित्रकरणे' (चु०उ०से०) ण्यन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('चित्रं से तिलकेऽन्धुते । आलेख्ये कर्नुरे) चित्रा त्वाखुपणींसुभद्रयोः।गोद्धम्बाप्सरसोर्दन्त्यां नक्षत्रोरगभेद्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अद्भुतस्य' ॥

अथ भैरवम् ॥१९॥

दारुणं भीषणं भीष्मं भीमं घोरं भयानकम्। भयंकरं प्रतिभयम्

अथेति ॥ भीरोरिदम् 'तस्रेदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'भैरेवः पुंसि शंकरे, भीषणे त्रिषु। (रागभेदे च)'॥ (१)॥॥। दारयति चित्तम्। 'दृ भये' (भ्वा० प० से०)। 'कृष्टदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३)। 'दारुणो रसभेदे ना त्रिषु तु स्याद्भयावहे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२)॥॥॥ भीष्यते। ल्युः (३।१।१३४)। युच् (३।३।१०७) वा। 'भी-

१---इतः पूर्वं 'दूर्वायाम्' इति लिखितमासीत् । परंतु तत्र भा-गैवीशब्दार्थकथनम्----इति न प्रकृतोपयोगि॥ षणं रसे शहक्यां, ना गाढे दारुणे त्रिषु' ॥ (३) ॥*॥ बिमेत्यसात् । 'मियः पुग्वा' (उ० १।१४८) इति मक् षुगागमश्च । 'भीष्मो रुद्रे च गाङ्गेये राक्षसे च भयंकरे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ 'भीमाद्योऽपादाने' (३।४।७४) । मिक षुगभावे । 'भीमो वृकोद्रे घोरे शंकरेऽप्यम्लवेतसे' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ घोरयति । 'घर भीमार्थशब्दयोः' (तु०प०से०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) अच् (३।१।१३४) । हन्ति वा। 'हन्तेर्घुरच' (उ० ५।६४) इत्यच् प्रत्ययो घु-रादेशश्च । 'घोरो हरे दारुणे च' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ विभेत्यसात् । 'त्रिभी भये' (जु०प०अ०) । 'आनकः शीङ्-भिय:-' (उ० ३।८२)। 'भयानकः स्मृतो व्याव्र रसे राहौ भयंकरे'॥ (७) ॥ ॥ भयं करोति। 'मेघर्तिभयेषु क्रुञः' (३।२।४३) इति खच् ॥ (८) ॥ ॥ प्रतिगतं भयेन । प्रा-दिसमासः (वा०२।२।१८) । प्रति गतं भयमसिन् । 'प्रा-दिभ्यो धातजस-' (वा० २।२।२४) इति वा। प्रतिभयं भये भीष्मे' इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ नव 'भयानकर-सस्य'। भेदेन कीर्तनं त्वेषां धर्ममात्रपरत्वात्। भैरवाद-यस्त धर्मे धर्मिणि च वर्तन्ते इति भेदः ॥

रौद्रं त्य्रम्

रौद्रमिति ॥ रुद्रस्येदम् । अण् (४।३।१२०) यतु— रुद्रो देवतास्य-इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । मन्त्रह्विःखा-मिन्या एव देवतात्वात् । 'रौद्रो भीष्मे रसे तीत्रे रौद्री गौर्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'उच समवाये' (दि० प०से०) । 'ऋजेन्द्र—' (उ० २।२८) इति रन् । उग्रः श्द्रासुते क्षत्रादुद्रे पुंसि, त्रिष्ट्कटे । स्त्री वचाक्षुद्रयोः' ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'उग्ररसस्य' महतः कोधस्य इति सुकुटः । तन्न । रसप्रकरणात् । कोधस्य वक्ष्यमाणत्वाच् ॥

अमी त्रिषु ॥२०॥

चतुर्दश

अमीति ॥ अमी अद्भुताद्याश्चतुर्दश तद्वति त्रिषु । स्त्रियां रोद्री भैरवी ॥

दरत्रासौ भीतिभीः साध्वसं भयम्।

दरेति ॥ दीर्यतेऽस्रात् । 'दॄ भये' (भ्वा०प०से०) । अपू (३।३।५७) 'दरः स्राद्धयगर्तयोः । दरी तु कन्दरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ 'त्रसी उद्धेगे' (दि० प०

१—'शृङ्गारो विष्णुदेवः स्याद्धास्यः प्रमथदैवतः । करुणो यमदेवस्तु स्याद्रीद्रो रद्रदैवतः' इति भरतवाक्यात् ॥

से०) । घन् (३।३।१८) । 'त्रासो भये मणेदोंषे' इति हैमः ॥ (२) ॥ *॥ 'ञिमी भये' (जु०प०से०) । किन् (३।३।९४) । 'भीतिर्भये श्वियाम्) भीतं भये भीतियुते त्रिषु' ॥ (३) ॥ *॥ संपदादित्वात् किपि (वा० ३।३। १०८) भीः ॥ (४) ॥ *॥ (यतु)—साधूनसित । अच् (३।१।१३४)—इति सुकुटः । तन्न । अणः (३।२।१) प्र- सङ्गात् । तसात् 'साधूनामसनम्' ॥ (५) ॥ *॥ 'अन्विधो भयादीनासुपसंख्यानम्' (वा० ३।३।५६) 'भयं भीतो भयंकरे । कुन्जकपुष्पे' इति हैमः ॥ *॥ बाहुलकादि भिया । 'साद्तनसृतीया च गर्हा, चाथ भयं भिया । (त्रासोन्नासो दरो भीतमातङ्को भीश्र साध्वसम्)' इति शब्दाणवात् । ('आशङ्का साध्वसं दरः । भिया च' इति हैमाच ॥ (६) ॥ *॥ षट् 'भयस्य' ॥

विकारो मानसो भावः

विकार इति ॥ मनोविकारो रत्यादिर्भावः । भावयति करोति रसान् इति । 'भावोऽभिप्रायवस्तुनोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ एकं 'मनोविकारस्य'॥

अनुभावो भावबोधकः ॥२१॥

अन्विति ॥ भावस्य सूचको गुणिकयादिः। 'अनुभाव-यति' इत्यनुभावः। 'अनुभावः प्रभावे सान्निश्चये भाव-सूचने' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ एकं 'रत्यादिस्-चकरोमाञ्चादेः'॥

गर्वोऽभिमानोऽहंकारः

गर्व इति ॥ 'गर्व माने' (चु०आ०से०)। घञ् (३।३। १८)॥ (१)॥ ॥ अभि सर्वतो मानः। 'अभिमानो- ऽर्थादिदेर्पे ज्ञाने प्रणयहिंसयोः'॥ (२)॥ ॥ 'अहम्' इति करणमहंकारः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'अहंकारस्य'॥

मानश्चित्तसमुक्तिः।

मान इति ॥ (मत्समो नास्ति, इति) मननम् । 'मनु अवबोधने' (त०आ०से०) । घञ् (३।३।१८) । 'मानं प्रमाणे प्रस्थादौ मानश्चित्तोन्नतौ ग्रहे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्तस्य समुन्नतिः ॥ (२) ॥*॥ द्धे (अतियोग्य-मपि प्रति चित्तोत्कर्षप्रत्ययस्य) । गर्वाद्यः पञ्चापि पर्याया इति तु युक्तम् ॥

अनादरः परिभवः परीभावस्तिरस्क्रिया ॥२२॥ रीढावमाननावज्ञावहेलनमसुर्क्षणम् ।

अनाद्र इति ॥ न आदरः ॥ (१) ॥*॥ 'परौ भुवः'

(३।३।५५) इति घञो वैकल्पिकत्वात् 'ऋदोरप' (३३। ५७) ॥*॥ (परापूर्वकाद्पि भुवोऽपि पराभवः। 'पराभ-वस्तिरस्कारे नाशे' इति हैमः। 'व्रजन्ति ते मृढिधियः प-राभवम्' इति प्रयोगश्च)॥ (१)॥ ॥ 'उपसर्गस घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (३) ॥ ॥ तिरस्करणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) इति शः। 'तिरसोऽन्यतर-स्याम' (८।३।४२) इति सत्त्वम् ॥ (४) ॥ शा रेहणम् । 'रिह वधे' (तु०प०से०) औणादिकः क्तः। स्त्रीत्वं छो-कात् ॥ (५) ॥ ॥ अवमाननम् । मनेर्ण्यन्ताद्युच् (३।३। १०७) ॥ (६) ॥ ॥ अवज्ञानम् । 'आतश्रोपसर्गे' (३। ३।१०६) इत्यङ्॥ (७) ॥*॥ अवहेलनम्। 'हेंड अ-नादरें (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। डलयोरे-कत्वम् । 'घञन्ताः पुंसि' इत्यस्य बाधनात् क्रीबत्वम् ॥ (८) ॥*॥ 'सूर्झ आदरे' (भ्वा०प०से०) सैरेफ: । 'नर्तु सर्क्षेत्'। 'तत्तन्नसूर्क्यम्' इति (तैतिरीयत्राह्मणे) दर्शनात्। तसाछ्युट् (३।३।११५) । नन्समासः । 'अत्र सुकृटस वृथाक्केश उपेक्षणीयः ॥ (९) ॥*॥ नव 'परिभवस्य' ॥

मन्दाक्षं हीस्त्रपा त्रीडा लज्जा

मन्दाक्षमिति ॥ मन्दमक्षं वागावत्र ॥ (१) ॥॥॥ 'ही लज्जायाम्' (जु०प०अ०) । संपदादि किए ॥ (२) ॥॥॥ 'त्रपृष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । षित्त्वात् (३। ३।१०४) अङ् । 'त्रपा लज्जाकुलटयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ 'त्रीड लज्जायाम्' (दि० प० से०) । 'गुरोश्र' (३।३।१०३) इत्यप्रत्यये त्रीडा ॥॥॥ घति (३।३।१८) 'त्रीडः' अपि । 'गण्डूषगर्जभुजजागरहारकीलज्वालाजटार-मसवर्तकगर्धशृङ्गाः । त्रीडादयश्च वरदश्च वरादकश्च उत्कण्ठवाणकरकाश्च समामयाश्च' इति स्त्रीपुंलिङ्गकथने रमसः । ('त्रीडोऽङ्गीबे त्रपा लज्जा' इति च तेनोक्तम्) ॥ (४) ॥॥॥ लज्जनम् । 'ओलस्जी त्रीडे' (तु० प० से०) । अप्रत्ययः (३।३।१०३) । 'झलां जश् झशि' (८।४।५३) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'लज्जायाः' ॥

१ — असूक्षणिमिति पाठे असूनामुक्षणं तापो यतः इति बोध्यम्। न विद्यते शोभनः क्षणो यस्मात् 'असुक्षणम्' ह-स्वमध्यमपीति कवित्। 'सुर्क्ष अनादरे' हस्वोकारकः। तस्मारसं-पूर्वाक्ष्युटि संसुर्क्षणम्। 'संसुर्क्षणमनादरे' इति कोषान्तरे-ऽपीति थातुप्रदीपः। एवं चाकारादित्वमिष्ट प्रामादिकमिलाद्यः इत्सपि मुकुटबुधमनोहरे॥

सापत्रपान्यतः ॥ २३ ॥

सेति ॥ सा लजा अन्यतश्चेत् सापत्रपा । अयं हीमात्रे-ऽपि 'हीर्लजापत्रपा ब्रीडा' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पित्रादेः पुरतो जातलज्जायाः'॥

भान्तिस्तितिभा

श्नान्तिरिति ॥ क्षमणम् । 'क्षम् सहने' दिवादिः । असाषित्वात्तितन् (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य कि-' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥॥॥ भ्वादेस्तु षित्वात् अङ् (३।३ १०४) । तदुक्तम् 'अषितः क्षाम्यतेः क्षान्ति षितस्तु क्षमतेः क्षमा' इति । ('क्षमः राके हिते युक्ते क्षमावित । क्षमा क्षान्तौ क्षितौ' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ तिजेः (भ्वा०आ०से०) क्षमायां सन् (३।१।५) । तदन्तादप्रत्यये (३।३।१०२) टाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'क्षमायाः'॥

अभिध्या तु परस्य विषये स्पृहा।

अभिध्येति ॥ अभिध्यानम् । 'ध्ये आध्याने' (भ्वा० आ०से०) । 'आतश्च' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१)॥॥॥ परस्य विषये चौर्यादिना स्पृहा । 'परस्वविषयस्पृहा' इति पाठे परस्वे विषयेण चौर्यादिना लिप्सा—इति मुकुटः । व-स्तुतस्तु—परस्वविषयविषयिणीच्छेत्यर्थः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'परद्वयेच्छायाः'॥

अक्षान्तिरीष्यी

अश्लान्तिरिति ॥ न क्षमणम् । क्षाम्यतेः क्तिनि न-असमासः ॥ (१) ॥ ईप्यणम् । 'ईप्य ईप्यायाम्' (भ्वा० प॰से) । 'गुरोश्र—'(३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परोत्कर्षासाहिष्णुत्वस्य' ॥

अस्या तु दोषारोपो गुणेष्वपि ॥ २४॥

अस्योति ॥ अस्यनम् । 'अस्ज् अस्यायाम्' । क-ण्ड्वादित्वाद्यकि (३।१।२७) 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यः । 'अस्या त्वभ्यस्या च' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥॥॥ 'अर्थदानादिषु गुणेषु दम्भकत्वादिरूपदोषारो-पणस्य' एकम् ॥

वैरं विरोधो विद्वेषः

वैरमिति ॥ वीरस्य कर्म । '-वैरमैथुनिकयोः' (४।३। १२५) इति निर्देशात् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण् ॥ ॥ (१)॥ ॥ विरोधनम् । विद्वेषणम्। 'रुधिर् आवरणे'

(२०७० अ०)। 'द्विष अप्रीतौ' (अ०७०से०)। घन् (२।२।१८)॥ (२)॥ ।। ।॥ ॥ त्रीणि 'वैरस्य'॥ मन्युशोको त शुक् स्त्रियाम्।

मन्विति ॥ 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनि-जनिद्सिभ्यो युः' (उ० ३।२०) 'मन्युर्दैन्ये कतौ कुधि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'शुच शोके' (भ्वा० प० से) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ संपदादित्वात् क्रिप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोकस्य' ॥

पश्चात्तापोऽनुतापश्च विषतीसार इत्यपि ॥२५॥

पश्चादिति ॥ पश्चात्तपनम् । अनुतपनम् । 'तप संतापे'
(भ्वा० प० अ०) घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ (२)
॥ ॥ विप्रतिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) घन्
(३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घनि' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः ।
'विप्रतीसार उद्दिष्टः कौकृत्येऽनुशये रुषि' इति मेदिनी
॥ ॥ (पक्षेह्रस्वतृतीयोऽपि । 'विप्रतिसारस्त्वनुशये रुषि ।
कौकृत्ये' इति हैमः)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'किंचित्कृत्वा
पश्चात्तापस्य'॥

कोपक्रोधामँ परोषप्रतिघा रुट्कुधौ स्त्रियौ।

कोपेति ॥ 'कुप क्रोधे' (दि० प० से०) । 'कुध कोपे' (दि० प० अ०) घञ् (३।३।१८) भावे ॥ (१) ॥ ॥ ॥ (२) ॥ ॥ ॥ 'मृष तितिक्षायाम्' (दि० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ त्३ ॥ ॥ ॥ 'मृष हिंसायाम्' (म्वा॰ प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ प्रतिहननम् । 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति हे न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'प्रतिघो रुट्पतीघातो' इति हैमः ॥ ५ ॥ ॥ रुट्कुघो संपदादी (वा० ३।३। १०८ ॥ ॥ । टापि (मागुरिमतेन) 'कोघो मामः कुधा रुषा' इति शब्दार्णवः ॥ (६) ॥ ॥ (७) ॥ ॥ (भामः कोघे रवौ दीसा') ॥ सस कोपस्य' ॥

थुचौ तु चरिते शीलम्

शुचाविति ॥ 'शुचौ' इति भाषितपुंस्कत्वात्पुंबद्धावः

१—दैन्ये यथा—'तीव्राभिषङ्गप्रभवेण मन्युना'। क्रोधे यथा— 'मन्युना तेन मन्येऽहं वने वसित केसरी' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौ-मुदी ॥ २—'प्रापि चेतिस सिवप्रतिसारे' इति माद्यः॥ ३—अमर्थे। हस्वादिः । 'किमप्यमर्थे।ऽनुनये भृशायते' इति भारिवः 'वधूरमर्थात' इति मादः । 'अन्येवामिप' (६।३।१३७) इति दीर्धत्वे 'दीर्घादिरिप'—इति हट्टचन्द्रः । 'निरुषोगं निरा-मर्थं निवीर्यमरिनन्दनम्' इति विशाखः इति मुकुद्वुधमनोहरे ॥ (७।१।७४)॥॥॥ 'शील समाधाने' (भ्वा० प० से०)।
ण्यन्तात् (३।१।२६) घञ् (३।३।१८)। यद्वा 'शीको धुक्छुक्वलञ्वालनः' (उ० ८।३८) इति लक् । अर्धर्चादिः
(२।४।३१)। 'शीलं स्वभावे सद्भृत्ते' इति विश्वः। चरित्रमात्रेऽपि शीलम्। 'निष्ठा च शीलं चारित्रं चरित्रं
चरितं तथा' इति रत्नकोषात्॥ (१)॥॥॥ एकम्
'सुस्वभावस्य'॥

उन्मादश्चित्तविभ्रमः ॥२६॥

उन्माद इति ॥ उन्मद्नम् 'मदी हर्षे' (दि०प०से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ चित्तसः विश्रमोऽनवस्था-नम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्तविभ्रमस्य'॥

मेमा ना मियता हार्द मेम स्तेहः

प्रेमोति ॥ प्रीणाति प्रियः । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) 'इगुपध—'(३।१११६५) इति कः । तस्य भावः । 'पृथ्वादिभ्य इमिनिच्' (५।१।२२२) । 'प्रियस्थिर—'(६। ४।१५६) इति प्रादेशः । 'प्रेमास्त्री स्नेहनर्मणोः' ॥ (१) ॥ ॥ तल् (५।१।११९) । प्रियता ॥ (२) ॥ हद्यस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'हृद्यस्य हृष्ठेख—'(६।३।५०) इति हृद्यदेशः ॥ (३) ॥॥ प्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) । मनिन् (३।२। ७५) । प्रेमे नान्तं हृश्वम् ॥ (४) ॥॥ स्नेहनम् । 'ण्णिह् प्रीतौ' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्नेहः प्रेम्णि घृतादिके' ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'स्नेहस्य' ॥

अथ दोहदम्।

इच्छाकाङ्का स्पृहेहा तृङ्गाञ्छा लिप्सा मनोरथ:२७ कामोऽभिलाषस्तर्षश्च

अथेति ॥ दोहमाकर्षे ददाति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । अयमिच्छामात्रवाच्यि विशेषेण गर्भि-णीच्छायां प्रयुज्यते । 'दोहदो गर्भरुक्षणे । अभिलाषे तथा गर्भे' इति हैमें: ॥ (१) ॥*॥ एषणम् । इच्छा । 'इच्छा' (३।३।१०१) इति सूत्रेण इषेः शप्रत्यये निपातितः ॥ (२) ॥*॥ 'काक्षि वाच्छि इच्छायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च'

?—नर्मणि यथा—'विधत्ते मत्तेयं निधुवनविधौ प्रेमकलहम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी। मेदिन्यां तु 'हर्षयोः' इत्युपलभ्यते। अत्र तु 'मर्मणोः' इति लिखितमासीत्।। २—'प्रेम पश्यति भ-यान्यपदेऽपि' इति भारिनः इति मुकुटबुधमनोहरे॥ ३—हैमे कु नोपलभ्यते॥

(३।३।१०३) इत्यः ॥ (३) ॥*॥ (७) ॥*॥ 'स्पृह ईप्सायाम्' (चु० उ० से०) । भिदादेराकृतिगणत्वादङ् (३।३।१०६) ॥ (४) ॥*॥ 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः। ('ईह्वोद्यमवाञ्खयोः'॥ (५) ॥*॥ तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०)। संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् लिप्सायामुद्-न्यायां सारपुत्र्यामपि स्त्रियाम्') ॥ ॥ (टाबन्तापि भागुरि-मते)। ('तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी)॥ (६) ॥*॥ घत्र (३।३।१८) । 'तर्षो लिप्सोदन्ययोः' ॥ (१२) ॥*॥ लमेः सन्नन्तादः (३।३।१०२) ॥ (८)॥*॥ मन एव रथोऽत्र । मनो रथ इव वा ॥ (९) ॥ *॥ काम-नम् । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) घञ् (३।३।१८)। 'काम सरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यपि निकामे च काम्येऽपि सान्नपुंसकम्'॥ (१)॥ ॥ अभिलषणम्। 'लष कान्तौ' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (११) ॥*॥ द्वादश 'इच्छायाः'॥

सोऽत्यर्थे लालसा द्वयोः।

स इति ॥ स तर्षे महांश्चेत् 'ठठ ईप्सायाम्' (*) । औणादिकोऽसण् । यद्वा 'ठस कान्तों' (*) । भृशं ठस-नम्, इत्यर्थे यङन्तादः (२।२।१०२) टाप् (४।१।१०२) घिन तु ठाठसः । स्त्रीनिर्देश आवन्ततास्चनार्थः । 'ठा-ठसौत्सुक्यतृष्णातिरेकयाच्यासु च द्वयोः' इति विश्वमे-दिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अतिप्रीतेः'॥

उपाधिनी धर्मचिन्ता

उपाधिरिति ॥ समीप आधेः । उपपन्न आधिर्वा । 'उपाधिस्तु धर्मध्याने विशेषणे । कुटुम्बव्यापृते छद्मनि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ धर्मस्य चिन्ता ॥ (२) ॥*॥ द्वेः 'धर्मविचारस्य'॥

पुंस्याधिमीनसी व्यथा ॥२८॥

पुंसीति ॥ आधीयते दुःखमनेन । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ('आधिर्मनोतौं

१— 'तृषापि न क्रशा मम' इति प्रयोग इति मुकुटबुभमनो-हरे ॥ २— धर्मध्याने यथा 'विनोपाधि शास्त्रं तृणतुषबुसप्रस्य-मधुना'॥ विशेषणे यथा 'नह्युपाधेरुपाधिर्भवति'। कुटुम्बच्यापृते यथा 'उपाधिं बाधन्ते विविधविधिमिर्बान्धवननाः'। छद्मनि यथा 'चिद्र्पानन्दमयो निःशेषोपाधिवर्धितः शुद्धः' इत्यनेकार्थकैरवा-करकौ मुदी ॥

व्यसनेऽधिष्ठाने वैन्धकाशयोः') ॥ (१) ॥*॥ एकं 'मनः-पीडायाः'॥

स्याचिन्ता स्मृतिराध्यानम्

स्यादिति ॥ चिन्तनम् । 'चिति स्मृत्याम्' (चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजि—' (३।३।१०५) इत्यङ् । यत्तु—अ- प्रत्यये कार्ये 'चिन्तिपूजि—' इत्यङ्विधानं गुणाभावार्थम् । तत्सामध्याण्णिलोपाभावोऽपि, इति 'चिन्तया' इत्यपि—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'भिदा' इत्यादौ ङित्वस्य चितार्थन्तेन 'च्यवधा' इत्यन्नातोलोपार्थत्वेनोत्तरार्थत्वेन सामध्यवि रहात् ॥ (१) ॥॥ सरणम् । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'स्मृतिः सरणधीच्छासु शास्त्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ उपधीयते 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥॥॥ न्रीणि 'स्मरणस्य'॥

उत्कण्डोत्कलिके समे।

उत्कण्डोति ॥ 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । उ-त्कण्ठनम् । 'गुरोश्च-' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥॥ उत्कलेः 'कृव्यादिभ्यो वृन्' (उ० ५।३५) । कुन् (उ० २। ३२) वा। ('उत्कलिका तु हेलायां तरङ्गोत्कण्ठयोरिष')॥ (२) ॥॥॥ स्नीत्वेनापि साम्यम् । द्वे 'कामादिजस्मृतेः'। 'चिन्ता तु स्मृतिराध्यानं स्मरणं, सस्पृहे पुनः । उत्कण्ठोत्कलिके तस्मिन्, अभिध्या तूभयोरिष' इति शब्दार्णवः॥ उत्साहोऽध्यवसायः स्यात

उत्साह इति ॥ उत्सहनम् । 'षह मर्षणे' (म्वा०आ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'उत्साहस्तू इमे सूत्रे' ॥ (१) ॥*॥ अध्यवसानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ) । घञ् (३।३।१८) 'आतो युक्' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्साहस्य'॥

स वीर्यमितशक्तिभाक् ॥ २९ ॥ स इति ॥ स उत्साहः अतिशक्तिभाक् । वीरे साधु ।

१—वन्थको यद्धमणेंनोत्तमणस्य भून्याद्यायत्तं क्रियते । तत्र यथा-'न भोक्तन्यो बालादाधिः' । आशायां यथा-'धनाधिना धावति जीवलोकः' । इत्यनेकार्थकेरवाकारकोमुदी ॥ २—स्व-स्मिन्नुत्तरत्र च चारितार्थ्येऽपि मध्ये 'चिन्तिपूजि—' इत्यत्र डितो-ऽनुवृत्तिचारितार्थ्याभावात् 'इह किंचित्तपो' इतिवदत्रापि णि-लोपाभावसाधकत्वकत्यने बाधकाभावमभिष्रेत्येव पीयूषबुधमनो-हरयोरपि 'चिन्तिया च' इत्युक्तम् । अत्रण्व 'स्याच्चिन्ता चि-न्तिया' इति त्रिकाण्डशेष उक्तम् ॥ 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । ('वीर्यं तेजःप्रभा-वयोः । शुके शक्तौ च') । 'अतिशयशक्तिवींयों' इति त्व-मरमालायां स्त्रीत्वम्॥ (१)॥॥ एकम् 'अतिशयिताध्य-वसायस्य'॥

कपटोऽस्त्री व्याजदम्भोपधयक्छबकैतवे । कुरुतिर्निकृतिः शाठ्यम्

कपट इति ॥ के मूर्धि पट इवाच्छादकः । यद्वा पट-तीति पटः । 'पट गतौं' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३। १।१३५)। कस्य ब्रह्मणोऽपि पटो व्यापकः ॥ (१) ॥*॥ व्यजन्ति क्षिपन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायां सेट्-त्वान्न कुत्वम् । 'व्याजः शाठ्येऽपदेशे च' इति विश्वः॥ (२) ॥*॥ द्रम्यतेऽनेन । 'द्रम् द्रमने' (खा०प०से०) । घञ् (३।३।१८) । 'दम्भः कल्के कैतवे च' इति हेम-चन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ उपधीयत आरोप्यतेऽनेन । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२)। 'उपधिर्व्याजचकयोः'॥ (४) ॥*॥ छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' (चु० उ० सै०)। मनिन् (३।२।७५)। 'इसम्ब्रन्किषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्वः ('छद्म शाट्येऽपदेशे घातिकर्भणि') ॥ (५) ॥*॥ कितवस्य कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं धूतदम्भयोः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ कुत्सिता सृतिः । 'स गतौ' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'कु-गति-' (२।२।१८) इति समासः ॥ (७) ॥*॥ निकृष्टा कृतिः किया परप्रतारणरूपा । यद्वा पराभीष्टस्य निकर्तनम्। 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीक्। 'निकृतिर्भत्सने क्षेपे शठे शाठ्येऽपि च स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ 🛊 ॥ शठति । 'शठ कैतवे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । श-ठस कर्म । त्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यञ् । यद्वा शठनम् । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कपटस्य'॥

प्रमादोऽनवधानता ॥३०॥

प्रमाद इति ॥ 'मदी हर्षे' (दि०प०से०) । भावे

१—एतदमे 'कैतवः कितवे शत्रो' इत्यपि लिखितमासीत्। परंतु हैममेदिन्योः कैरवशब्दस्यैव दर्शनात् अनेकार्थकैरवाकरका-मुद्यामपि 'त्विय भारवत्युदिते सर्वतेजोभिभाविनि । उन्मीलिति धरानाथ किं कैरवकुलं कचित्' इत्येवोदात्त्तम् । इति न प्रकृतो-पयुक्तम् ॥

घञ् (३।३।१८)। '+प्रमार्दः संमदे मत्ते स्त्रियासुन्मद्यो-षिति+'॥ (१)॥ ॥ न अवधानमस्य । तस्य भावः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अविमृष्टकृत्यस्य'॥

कौत्हलं कौतुकं च कुतुकं च कुत्हलम् ॥

कौतूहलमिति ॥ कुतूं चर्मनिर्मितस्रेहपात्रं हलति । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । मूलविसुजा-दित्वात् (वा० ३।२।५) कः। यद्वा हरुति । पचा-चच् (३।३।१३४) । कृत्वा हलम् । प्रज्ञाद्यणि (५।४। ३८) कौतूहलम् ॥ (१) ॥*॥ (अणभावे) 'कुतूहलं कौतुके स्यात्प्रशस्तेऽपि च दृश्यते'॥ (४) ॥*॥ कुतूं कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। उपपदसमासः (२।२।१९)। 'इको ह्रस्वोऽङ्गचः-' (६।३।६१) इति ह्रस्वः। प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८) वा । यद्वा कुत्वां भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ्। 'इसुसुक्-' (७।३।५१) इति कः। 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः । संज्ञापूर्वकत्वात्पक्षे वृद्धचभावः । यत्तु-'तुज हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । कुं तजिति । 'मूलविभुज-' (वा० ३।२।५) इति कः । न्य-ङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम्-इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। कुत्वे आन्तरतम्याजस्य गत्वप्रसङ्गात् । ('कौतुकं नर्मणी-च्छायामुत्सवे कुतुके मुदि । पारम्पर्यागतस्यातमङ्गलोद्वाह-सूत्रयोः । गीतादौ भोगकाले च') ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'कौतुकस्य'॥

स्त्रीणां विलासविन्वोकविश्रमा लिलतं तथा ३१ हेला लीलेल्यमी हावाः कियाः शुङ्गारभावजाः ।

स्त्रीणामिति ॥ शृङ्गाराद्रत्यादेः, भावान्मनोविकाराच जाताः (स्त्रीणाम्) क्रियाश्रेष्टा अलंकाराख्या विलासादिका हावशब्दवाच्याः । हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०) । 'क्रचिदपवादिवषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इत्य-व्विषये घञ् (२।२।१८) । यत्तु—मुकुट आह्-शृङ्गार-भावो रितः । तज्जा—इति । तन्न । 'शृङ्गारभावः' इति समुदायस्य रितवाचकत्वाभावात् । यदिप—हू हवने— इत्युक्तम् । तदिप न । एतादृशस्य धातोरभावात् । यदिप— उक्तार्थे भरतस्य संमितिरुपन्यस्ता । 'अलंकारश्च नाट्यज्ञै-

र्ज्ञेया भावरसाश्रयाः । यौवनेऽभ्यधिकाः स्त्रीणां विकारा वऋगात्रजाः' इति । तत्रापि 'भावरसाश्रयाः' इत्यनेनास-दुक्त एवार्थी लभ्यते, न भवदुक्तः । यतु — ह्रयन्त्यनेनेति हावः-इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । हेञो घञि संप्रसारणा-विधानात् ॥ (१) ॥ ॥ विलसनम् । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'विलासोऽक्ने विशेषो यः ष्रियाप्तावासनादिष्'। 'विलासो हावभेदे साछीलाया-मिप पुंस्ययम्'॥ (१) ॥ ॥ विवानम् । 'वा गतौ' (अ० प० अ०) विवर्गतिविशेषः । (यत्) 'अपष्टाद्यः' इति कु:-इति मुकुटः । तन्न । तादशसूत्रादर्शनात् । 'मृगच्वाद्यश्च' (उ० १।३७) इति तूचितम् । उच्यते समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ्थे । यद्वा 'कः' (वा० ३।३। ५८)। 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितः। विवोरोकः स्थानम् । विवेवोकोऽभिमतप्राप्ताविपगर्वादना-द्र: ॥ (१) ॥ ॥ विभ्रमणम् । 'भ्रमु अनवस्थाने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८)। 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'चित्तवृत्त्यनवस्थानं रुद्धाराद्विर्श्रमो मतः' । 'अथ विभ्रमः । शोभायां संशये हावे' इति हैमः । 'विभ्रमो भ्रान्तिहावयोः'॥ (१)॥*॥ 'लल ईप्सायाम' ॥ (*) ॥ 'लड विलासे' (भ्वा प० से०) वा । डलयोर-भेदः। भावे कः (३।३।११४) 'अनाचार्योपदिष्टं स्यार्ह्-

१-तत्र प्रियसमीपगमने यः स्थानासनगमनविलोकितेषु विकारोऽकस्माच कोथस्मितचमत्कारमुखिवक्कवनं स विलासः ॥ २ - एतद्ये 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामपि पक्षिणाम् । तेशामेव च विश्वासहेतौ प्रावरणेऽपि च' इत्यपि लिखितमस्ति। तत्तु वीतंसशब्दार्थवोधकतया प्रकृतानुपयुक्तम् ॥ ३ — अभिमत-प्राप्ताविप गर्वादनादरः, सापराधस्य स्रक्चन्दनादिना संयमनं ताडनं च विव्वोकः ॥ ४—मदरागहर्षजनितो विपर्यासो विभ्रमः । यथा अनिमित्तमासनादुत्थायान्यत्र गमनम्, प्रिया-रब्धकथामाक्षिप्य सख्या सहालापनम्, मुधैव रुषितक्रोधौ. पुष्पादीनां याच्ञा सहसैव तत्परित्यागः, वस्त्राभरणमाल्यानाम-कारणतः खण्डनम्, मननं च इति ॥ योधितां यौवनजो विका-रो विभ्रमः इत्येके ॥ ५—एतदमे 'विभ्रमो रलवृक्षेऽपि प्रवाले-Sपि पुमानयम्' इति लिखितमस्ति । परंतु मेदिन्यादिषु 'विद्रमः' इत्यस्यैवोपलम्भेन न प्रकृतोपयोगि ॥ ६—प्रकुमारविधानेन भ्रनेत्रादिक्रियासचिवकरचरणाङ्गन्यासो ललितम् । यथा—चर-णनिपातझणज्झणनूपुरमस्रणसंचरणे रेखाविशेषस्थितत्रिवलिभङ्गसं-स्थानसमुद्धसितभुजम्, उरःस्थलप्रसारणाद्विगुणपृथुकृतं स्तनस्त-वकम्, स्कन्थासक्तैककुण्डलम्, उद्यसितश्रसाचीकृतविलोलितम् इति ।। प्रियं प्रति भावाविष्कृतं ललितमित्यन्ये ।।

१—प्रमदशबंदव्याख्यायामस्य कोशस्योपन्यस्तत्वेन, प्रमदा-शब्दव्याख्यायामुपन्यसिष्यमाणत्वेन च तत्र मेदिन्यां च प्रमद-शब्दस्यैनोपादानेन नेदं प्रकृतोपयोगि॥

लितं रितचेष्टितम्'। ('लालितमीप्सिते। लिडते हावभेदे स्यात्')॥ (१)॥ ॥ 'हिल भावकरणे' (तु० प० से०)। 'हेडू अनादरे' (भ्वा ० आ० से०) वा । भावे घञ् (३। ३।१८) । 'साद्रावसूचको हावो हेलांऽस्यैवानुभावनम्'। 'प्रौढेच्छा सुरते हेला' इति वा । ('हेला स्त्रियामवज्ञायां विलासे वारयोषिताम्') ॥ (१) ॥ ॥ लयनम् । लीः । 'लीं इं श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किए। लियं लाति। 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'प्रिय-सानुक्रतिलीं है। अष्टा वाग्वेषचेष्टितैः'। 'लीला केलिर्वि-लासश्च राङ्गारभावजा किया' ॥ (१) ॥ ॥ इति राज्दार्ण-वात्प्रकारार्थाद्न्येऽपि ज्ञेयाः। 'लीला विलासो विन्छित्त-विंश्रमः किलकिञ्चितम् । मोद्यायितं कुट्टिमितं विञ्बोको लितं तथा ॥ विहृतं चेति मन्तन्या दश स्त्रीणां स्वभा-वजाः' इति नाटकरत्नकोशः । विच्छेदनम् । 'च्छिदिर् द्वेधीकरणे' (रु० उ० अ०) । किन् (३।३।९४)। 'मण्डनानाद्रन्यासो विच्छित्ती रूपद्र्पतः' । ('विच्छितिः सादङ्गरागे हावविच्छेदयोरपिं ॥ (१) ॥*॥ किलकि-श्चितमत्र । 'हर्षादुदितगीतादिव्यामिश्रं किलकिञ्चितम्'। स्वामी तु-किलिकिर्श्वितम्-इति पाठं मन्यते । यदाह 'किलीति कण्ठकूजितम्' वा । यथा 'किलिकिलारावः' इति ॥ (१) ॥ भ। मोटनम् । 'सुट प्रमर्द्ने (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाहुलकाद्धञस्तुट् । भृशादि (३।१।१२) क्यङन्ताद्भावे क्तः (३।३।११४) । 'मोट्टा-• यितं प्रियं स्मृत्वा साङ्गभङ्गविज्मभणम्' । यत्तु —-मोट्ट-नम् । मोटः इति मुकुटः । तन्न । मोट्टधातोरदर्शनात् । यद्पि-लोहितादि (३।१।१३) क्यषन्ताद्भावे कः-इति ॥ तदपि न 'लोहिताडाज्भ्यः क्यष्वचनम्' 'भृशादिष्वि-तराणि' इति वार्तिकविरोधात् ॥ (१) ॥ ॥ कुद्दनम्। 'कुड छेदनादौ' (चु० प० से०) घल् (३।३।१८)। कुट्टेन निर्वृत्तम् । भावप्रत्ययान्तादिमप् (वा० ४।४।२०) । ततो

ण्यन्तात् (वा० ३।१।२६) भावे क्तः (३।३।११४) ॥ तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् वा । 'दुःखोपचारः सौस्येऽपि हर्षात्कुं हिमितं मतम्'॥ (१)॥॥ विहरणम् । भावे क्तः (३।३।११४)। 'वक्तव्यभाषणं व्योजादिहतं दर्शितेङ्गितम्'॥ (१)॥॥॥

द्रवकेलिपरीहासाः क्रीडा खेला च नर्भ च।।३२।।

द्रवेति ॥ द्रवणम् । 'हु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'दुँवो विद्रवनर्मणोः । प्रीद्रवे रसगत्योश्च' इति हैमः॥ (१) ॥ केलनम्। 'किल कीडायाम्' (तु०प०से०) । 'केल चलने' (भ्वा० प० से०) वा। इन् (उ० ४।११८)। (केली इति स्त्रियामपि। 'के-लीषु तद्गानगुणान्निपीय' इति नैषधात् । इति मुकुटः) ॥ (२) ॥ ॥ परिहसनम् 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'उपसर्गस घनि' (६।३।१२२) इति दीर्घः॥ (३)॥ ॥ कीडनम्। 'कीड् विहारे' (भ्वा० प०से॰)। 'गुरोश्र-' (३।३।१०३) इत्यः। 'क्रीडा के-लिप्रकारे सात्वेलावज्ञानयोरिप' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (४) ॥ श। खेलनम् । 'खेल चलने' (भ्वा० प० से०)। 'गुरोश्र–' (३।३।१०३) इत्यः । मुकुटस्त 'खेला' इत्यस स्थाने 'लीला' इति पठति॥ (५) ॥ ॥ नरणम्। 'न-नये (भ्वा०प०से०)। मनिन् (३।२।७५)॥ (६)॥ ॥। षट् 'क्रीडायाः' ॥

व्याजोऽपदेशो लक्ष्यं च

व्याज इति ॥ (१) ॥*॥ अपदेशनम् । 'दिश अ-

१—सुरतेषु गाडपरिपीडने केशस्तनादिग्रहणे च हर्षात्सुखेऽपि दुःखाविकिया, दुःखेऽपि सुखाविकिया कुट्टिमितम् ॥ २—
अवसरागतं वचनं व्याजादिना त्दतं विहृतम्—इति सुकुटः ॥
३—विद्रवे पलायने यथा 'द्रवन् द्रविडराजोऽपि शिश्रिये त्वरया द्रतम्'। प्राद्रवे प्रस्रवणे यथा 'जात्येन चन्द्रमणिनैव महीधरस्य संचार्यते द्रवमयो मनसो विकारः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'आसवे' इति पाठः पुस्तकान्तरे ॥ ५—अवज्ञाने
अनादरे यथा 'तस्य द्रयमपि कीडा कीडादिलतदन्तिनः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ६—परीहासस्य-इति बुधमनोहरा ॥
७—व्याजोऽत्र स्वरूपाच्छादनम् । यथा 'ध्यानव्याजमुपेत्य चिन्तयित काम्' इति । पूर्वोक्तो व्याजः परद्रोहफलः। तथा
च पिक्षकायाम्—'कपटार्थो व्याजः परद्रोहफलः, अपदेशार्थरत्वन्यदुिहस्यान्यार्थमनुष्ठानम् । यथा जलकीटामपिदिश्यान्यार्थ
याति' इति—इति सुकुटः ॥

१ सुरते प्रौढेच्छा हेला ॥ २—अलब्धप्रियसमागमया स्व-चित्तविनोदार्थ प्रियस्य या वेषगतिदृष्टिहसितभणितैरनुक्कृतिः क्रियते सा लीला ॥ ३—आभरणविलेपनादीनां कुतश्चित्प्रियापराधादी-ध्ययानादरेण त्यक्तानां सखीनां प्रयलाद्धारणं विच्छित्तिः ॥ प्रियेण दक्तं प्रीतिनिबन्धनं स्वल्पमिष भूषणं विच्छित्तिरित्यन्ये ॥ ४—इष्टजनदर्शनवशात् शुष्करुदितहसितत्रितिकोधश्रमाभिला-पानां संकरीकरणं किलकिबितम् ॥ ५—प्रियकथासु साङ्गभ-ङ्गजृम्भणं कर्णकण्डूयनं मोद्यायितम् ॥

तिसर्जने' (तु०उ०अ०) । घञ् (३।३।१८) । ('अपदेशः पुमाँ छक्ष्ये निमित्तव्याजयोरिपि') ॥ (२) ॥ ॥ ठक्षणम् । 'ठक्ष आलोचने' (चु०आ०से०) । ण्यत् (३।३।१२४) । 'ठक्ष्यं स्वादपदेशेऽपि शरव्येऽपि नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ ॥ घञन्तोऽपि । संस्थायां च न ना ठक्षं हीवं व्याजशरव्योः' इति मूर्धन्यान्ते रमसात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स्वरूपाच्छादनस्य'॥

क्रीडा खेठा च कुर्दनम्।

कीडेति॥ (१)॥॥॥ खेलनम् । 'गुरोश्र' (३।३। १०३) इत्यः॥ (२)॥॥॥ 'कुर्द कीडायाम्' (म्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५)। 'वींरुपधायाः—'(८।२।७६) इति दीर्घः। यत्तु—'रफुर्ज' इति लिङ्गात् कुर्दादीनां न दीर्घः (इति धर्मदासः)। 'वींः' इति विधेरनित्यत्वम्—इति कश्चित् (पूर्णचन्द्रः) आह्। तन्न। 'रफुर्ज' इति ख-रूपनिदेशार्थं दीर्घानुच्चारणात्। दीर्घविधेः सत्त्वाच। यदि 'विधिप्रासं कृत्वैव निर्देष्टन्यम्' इति नियमः स्वीकियते। तदा एशिरेचोरेत्वाभावस्याज्ञापकत्वं स्यात्, एत्वस्य लक्षणप्रासत्वात्। अतएव 'दीर्घाभावस्तु चिन्त्यः' इति स्वाभिग्रन्थोऽपि संगच्छते॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'कन्दु-कादिकीडनस्य'॥

घर्मो निदाघः स्वेदः स्यात्

धर्म इति ॥ जिघर्यङ्गमनेन । 'घृ क्षरणदीस्योः' (जु० प०अ०) । 'धर्म-' (उ० १११४९) इति निपातितः । यतु—'धरति' इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम् । तंतु 'घृ क्षरण-' इति धात्पन्यसनेन विरुध्यते । घरत्यङ्गमनेन वा । 'घृसेके' (भ्वा०प०अ०) । ('धर्मः सादातपे ग्रीष्मे-ऽप्युष्णस्वेदाम्बुनोरिपे') ॥ (१) ॥॥॥ निद्ह्यतेऽनेन । 'ह्लश्र्य' (३।३।१२१) इति घन् । न्यङ्कादिः (७)३। ५३) ॥ (२) ॥॥॥ स्विद्यतेऽनेनाङ्गम् । घन् (३।३।१२१) । 'स्वेदो धर्मे स्वेदने च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'प्रस्वेदहेतोस्तापस्य'।—अङ्गजलस्य-इति मुकुटः। तत्र । स्वकृतकरणविग्रह्विरोधात् । नहि जलेन प्रस्विद्यते । वस्तुतस्तु—भावकर्मञ्युत्पत्या सोऽप्यर्थः ॥

मलयो नष्टचेष्टता ॥३३॥

प्रत्य इति ॥ प्रत्यनम् । लीङ् (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'प्रत्यो मृत्युकल्पान्तमूर्च्छापायेषु पुरस्ययम्' ॥ (१) ॥॥॥ नष्टा चेष्टा यस्य । तस्य भावः ।

तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सात्विकभावस्य' मूर्च्छापरपर्यायस्य। हर्षशोकादिभिः सकलचेष्टानाशस्येत्यर्थः॥ अवहित्थाकारग्रुप्तिः

अवेति ॥ अविहः स्थितिरैवहित्था । 'सुपि स्थः' (३। २।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात्कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ आकारस्य शोकादिजनित-सुखम्लान्यादेगीपनम् । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आकारगोपनस्य' ॥

समौ संवेगसंभ्रमौ।

समाविति ॥ संवेजनं संचलनम् । 'ओविजी भयच-लनयोः' (तु०आ०से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ संभ्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'संभ्रमः साध्वसेऽपि सात्संवेगाद्रयोरिप' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'हर्षादिना कर्मस्र त्वरणस्य'॥

स्यादाच्छुरितकं हासः सोत्पासः

स्यादिति ॥ उत्प्रासनम्। 'असु क्षेपणे' (दि०प०से०)। 'अस गतिदीक्ष्यादानेषु' (भ्वा०ं उ० से०)। वा। घञ् (३। ३।१८)। उत्प्रासेनाधिक्येन क्षेपणेन वा सहितः सोत्प्रासः। आच्छुरणं परच्छेदनं। 'छुर छेदने' (तु०प०से०)। भावे कः (३।३।११४)। स्वार्थे कन् (५।३।७७) भावे 'सादा-च्छुरितकं हासनखराघातभेदयोः'॥ (१)॥॥ एकं 'परस्यामर्षजनकहासस्य'॥

स मनाक् स्मितम् ॥३४॥

स इति ॥ स हासो मनागलः । 'सिङ् ईषद्धसने' (भ्वा०आ०अ०) । भावे कः (३।३।११४) 'ईषद्विकसि-तैर्दन्तैः कटाक्षेः सौष्ठवान्वितैः । अरुक्षितद्विजद्वारमुत्त-मानां स्मितं भवेत्' ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ईषद्वासस्य'॥

मध्यमः स्याद्विहसितम्

मध्यम इति ॥ स हासो मध्यमो महत्त्वाल्पत्वहीनः ।'हसे हसने' (भ्वा०प०से०) । भावे कः (३।३।११४) 'आकुश्चि-तकपोलाक्षं सस्वनं निःस्वनं तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहु-विहसितं बुधाः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मध्यमहास्वस्य'॥

रोमाञ्चो रोमहर्षणम् ।

रोमा व इति ॥ रोम्णामञ्चनं पूजनम्। घञ् (३।३।१८)

१— 'अवहित्थमथोग्रता' इति भरतोक्तेः छीवमपि—इति मुकुटपीयूषवुधमनोहराः ॥

'चजोः-' (७।४।५२) इति सूत्रे 'निष्ठायामनिटः' इति पूरितत्वादसातु 'अञ्चे: पूजायाम्' (७।२।५३) इति क्त्वानिष्ठयोरिड्विधानान्न कुत्वम् । यत्तु—'न क्वादेः' (७।२।५९) इति योगविभागान्न कुत्वम् — इति भाषावृ-त्युपन्यसनं सुकुटस्य । तन्न । तस्य वार्तिककृता ('निष्ठायाम-निटः' इति वार्तिकेन) प्रत्याख्यानात् । यथोत्तरं मुनीनां श्रामाण्यात् ॥ (१) ॥ ॥ रोम्णां हर्षणम् ॥ (२) ॥ ॥ पुलक-कण्टक-रोमविकिया-रोमोद्गमाश्चात्रैव । ('पुलको गजान्नपिण्डे रोमाञ्चे प्रस्तरान्तरे । असुराज्यां मणिदोषे च-षके तालके कृमों'। ('कण्टकः क्षुद्रवैरिणि। वेणौ दुमाङ्गे रोमाञ्चे'। 'पुलकः पुनः । रोमाञ्चकण्टकौ रोमविकिया रोमहर्षणम्। रोमोद्गम उद्धर्षणमुहुसनकमित्यपि'। इति हैमात्)। द्वे 'रोमाञ्चस्य'॥

क्रन्दितं रुदितं कुष्टम्

कन्दितमिति ॥ 'कदि रोदने' (भ्वा०प०से०) । कः (३।३।११४) 'अथ क्रन्दितमाहाने रुदिते च नपुंस-कम्'॥ (१)॥ ॥ 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ०प०से०)। मावे क्तः (३।३।११४)॥ (२) ॥*॥ 'कुश रोद्ने' (भ्वा०प०से०) । कः (३।३।११४) । (भूष्टं रोदनरा-वयोः') ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'रोदनस्य' ॥

जृम्भस्तु त्रिषु जृम्भणम् ॥३५॥

जुम्भ इति ॥ 'जुभि गात्रविनामे' (भ्वा० आ०से०)। यम् (३।३।१८)। 'गुरोश्र-' (३।३।१०३) इत्यः । 'जुम्मा विकासजुम्भणयोस्त्रिषु' । घञन्तस्यैव क्लीबत्वमपि । 'लि-क्रशेषविधिर्व्यापी विशेषेर्यचवाधितः इति वक्ष्यमाण-त्वात् । यत्तु-जृम्मं तु, अन्विधौ भयादिपाठात्-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'अन्विधी' इत्युक्तत्वेन क्रीवत्वसा-विधानात् ॥ (१) ॥ ॥ ल्युटि (३।३।११५) ज्म्भणम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मुखादिविकासस्य'॥

विपलम्भो विसंवादः

विप्रेति ॥ विशेषेण प्रलम्भनम् । 'डुलभष् प्राप्तौ' (भ्वा०आ०अ०)। विरुद्धं सम्यग् वदनम्। घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गीकृतासंपादनस्य'॥

रिङ्गणं स्वलनं समे।

रिङ्गणमिति॥ 'रिगि गतौ' (म्वा० प०से०)। 'स्खल संचलने' (भ्या० प० से०) । भावे ह्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'रिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) इ-

त्येके (तन्मते रिङ्खणम्) । द्वे 'धर्मादेश्वलनस्य' — इति स्वामी, बालानां हस्तपादगमनस-इत्यन्ये, पिन्छलादौ पतनस्य इत्यपरे ॥

स्यानिद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि ३६

स्यादिति ॥ निद्राणम् । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (आ० प०अ०)। 'आतश्चोप-' (३।३।१०५) इत्यङ् । निन्द-नम् , निन्द्यतेऽनया, इति वा । 'निन्देर्नलोपश्च' (उ० २। १७) इति रग्, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ 'शीङ् स्वप्ने' (अ०आ०से०)। भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'शयनं सु-रते निद्राशय्ययोश्च नपुंसकम्'॥ (२)॥ *॥ 'ञिष्वप शये' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'स्वापः शयन-निद्रयोः । स्पर्शाज्ञतायामज्ञाने' ॥ (३) ॥ ॥ 'स्वपो नन्' (३।३।९१) । 'स्वप्नः स्वापे प्रसुप्तस्य विज्ञाने दर्शने पुमान्' ॥ (४) ॥ ॥ संवेशनम् । 'विश प्रवेशन' (तु०प०अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'संवेदाः स्वापस्रीरतबन्धयोः' ॥ (५) ॥*॥ 'सुप्तिः' अप्यत्र । ('सुप्तिः स्पर्शाज्ञतानिद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्' इति मेदिनीतः) ॥ ॥ पश्च 'निद्रायाः' ॥

तन्द्री प्रमीला

तन्द्रीति ॥ तत्पूर्वद्रातेः 'स्पृहिगृहि—' (३।२।१५८) इत्यादिना 'तन्द्रा' इति निपात्यते । तन्द्रायाः करणम् । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तन्द्रः । 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् वा । 'तन्द्री निद्राप्रमीलयोः' । णिज-भावे 'तन्द्रा' इत्यपि । मुकुटस्तु-इन्द्रियाणां तननं द्रा-त्यस्याम् । तन्द्रधातोः सौत्रानम्च्छीर्थात् 'तन्द्रेरिदीतौ' इति हुस्वेकारप्रत्यये तन्द्रः। ङीषि तन्द्री। दीर्घेकारप्रत्यये लक्ष्मी-शब्दवच-इत्याह । तन्न । द्रातिना विगृह्य सौत्रधातोरुप-न्यासस्य विरुद्धत्वात् । 'तैद्ो नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमवि-रोधात्'। 'तन्द्रेरिदीतौ' इति सूत्रसादर्शनाच । ईप्रत्य-यविधायकाभावाच । (यदपि) 'तैन्द्रिस्तन्द्री तन्द्रीस्तन्द्रा' इति रूपचतुष्टयम् । इत्युक्तम् । तद्पि न । दीर्घविसर्गान्ते प्रमाणाभावात् ॥ (१) ॥ ॥ प्रमीलनम् । 'मील निमेषणे' (भ्वा० प०से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ हे 'अत्यन्तश्रमादिना सर्वेन्द्रियासामर्थ्यस्य'॥

नान्तत्वनिपातनाभ्युपगमपाठी १--तदो **सुकुटपुस्तकत्र**ये तु नोपलभ्यते ॥ २--- एतत्स्थाने-- 'तन्द्रिस्तन्द्रीस्तन्द्रा' इति द्वि-रूपकोशाच-इति लिखितमासीत् । परंतु मुकुटपुस्तकत्रयदृष्टं मया लिखितम् ॥

भ्रकुटिर्भुकुटिर्भूकुटिः स्त्रियाम् ।

अकुटिरिति ॥ 'कुट कौटित्ये' (तु०प०से०) । 'इगु-पधात्कित्' (उ०।४।१२०) इतीन् । 'भ्रुवोः कुटिः, अकुं-सवत्रैरूप्यम् । पृषोदरादित्वाहकारे भृकुटी, इत्यपि ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कोधादिना ललाटसंकोचनस्य'॥

अदृष्टिः स्यादसौम्येऽहिण

अद्दृष्टिरिति ॥ विरुद्धा दृष्टिः ॥ (१) ॥*॥ असौ-म्येऽसुन्दरे ॥ एकं 'क्रूराया दृष्टेः' ॥

संसिद्धिप्रकृती त्विमे ॥३७॥

स्वरूपं च स्वभावश्र निसर्गश्र

संसिद्धीति ॥ संसेधनम् । 'षिघ संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'संसिद्धिः प्रकृतौ सिद्धौ म-दोग्रायामपि स्त्रियाम्') ॥ (१) ॥*॥ प्रकरणम् । 'डुकृञ्' (त०उ०अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ इमे इति द्वयो स्त्रीत्वबोधनार्थमुक्तम् । स्वं रूपम् ॥ (३) ॥*॥ स्वो भावः ॥ (४) ॥*॥ विसर्जनम् । 'मुज विसर्गे' (तु०प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'निसर्गः मुष्टौ स्वभावे च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'स्वभावस्य ॥

अथ वेपथुः।

कम्पः

अथेति ॥ वेपनम् । 'दुवेषृ कम्पने' (भ्वा०आ०से०) । 'द्वितोऽश्रुच्' (३।३।८९) ॥ (१) ॥ ॥ 'किप किंचिच- ठने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कम्पस्य' ॥

अथ क्षण उद्धर्षो मह उद्धव उत्सवः ॥३८॥

अधेति ॥ क्षणोति दुःखम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'क्षणः कालविशेषे स्यात्पर्वण्यवसरे महे। न्यापारिवकलत्वे च परतन्त्रत्वमध्ययोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उद्धर्षयति । 'हृषु अलीके' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः । अच् (३।१।१३४) । उद्धतो ह- षोंऽत्रेति वा ॥ (२) ॥*॥ महनम् 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वुद्ध्यभावः । घः (३।३।११८) वा । यद्वा महति । अच् (३।१।१३४) । 'मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्ध(त्स) वतेजसोः'(यत्तु) म- खतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्च'—(३।३।११८०) इति घञ्पसङ्गात् ॥ (३)

॥*॥ उद्धुनोति । दुःखम् । 'घृञ् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'उद्धवो यादवभिदि महे च क्रतुपावके' ॥ (४) ॥*॥ उत्सुवति । 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उत्सवो मह उत्सेके इच्छाप्रसरकोपयोः' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'उत्सवस्य'॥

इति स्वर्गवर्गः ॥

इतीति ॥ स्वर्गप्रधानो वर्गः । एतत्पर्यन्तं स्वर्गसंगता-र्थनिरूपणात् ॥

इति नाट्यवर्गविवरणम्॥

अधोभ्रवनपातालवलिसग्नरसातलम् । नागलोकः

अध इति ॥ अधश्च तद्भुवनं च ॥॥॥ 'अधः अपि' । 'अधोऽत्ययं स्वात्पाताले' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१) ॥॥॥ पतन्त्यत्र पापात् । 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० १।११७)। 'पातालं वडवानले । रसातले च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ बलेः सद्म ॥ (३) ॥॥॥ रसायास्तलमधः ॥ (४) ॥॥॥ नागानां लोकः ॥(५) ॥॥॥ अधोलोक—फणिभुवनाद्यः अप्यत्र ॥॥॥ पश्च 'पातालस्य'॥

अथ कुहरं शुषिरं विवरं विलम् ॥ १ ॥ छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रं वपा शुषिः ।

अथेति ॥ कुं हरति । 'हरतेरनु धमनेऽच्' (२।२।९)।
यद्वा 'कुह विस्नापने' (चु० आ० से०)। इगुपधत्वात् (२।
१।२३५) कः । कुहं राति । 'रा दाने' (अ०प०अ०)। 'आतोऽनुप—'(२।२।३) इति कः । 'कुहरं गहरे च्छिद्रे क्रीवं
नागान्तरे पुमान्'॥ (१)॥ ॥ शोषणम् । 'ग्रुष शोषणे'
(दि० प० अ०)। 'इगुपधात्कित्' (उ ४।१२०)। ग्रुषिरस्थास्ति । 'उषग्रुषि—' (५।२।१०७) इति रः । 'ग्रुषिरं वंशादिवाचे विवरेऽपि नपुंसकम् । ग्रुषिरो न स्त्रियां
गर्ते वह्नौ रन्ध्रान्विते त्रिषु'॥ (२)॥ ॥ ॥ विद्यणोति ।
'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१२४)।
यद्वा विवियते । 'ग्रहवृद्धनिश्चिगमश्च' (३।३।१८) इत्यप् ।
विगतो वरोऽस्माद्वा । वीनां पक्षिणां वरं वा। 'विवरं दूषणे
गर्ते'॥ (३)॥ ॥ विलति भिनत्ति। 'विल भेदने' (तु० प०
से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। विस्यते वा।
'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३।२।११३) सुत्रे 'कृहयुटः' इति वा-

१—मूषिके ना स्त्रियां नाल्पौषधौ, मूषिके ना स्त्रियां वर्गेः इत्येवं पाठो मूलमेदिन्यां दृश्यते ॥

र्तिकेन) इति 'इगुपध-' (३।३।१३५) इति कः। घनर्थे कः (वा० ३।३।५८) वा। 'खनो घच' (३।३।१२५) इति घे संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावो वा । 'विलं छिद्रे गुहायां च पुमानुचैः अवोहये'॥ (४)॥*॥ छिद्यते । 'छिद्र भे-दने' (चु० उ० से०)। घन् (३।३।१८) यद्वा छिद्यते 'छिदिर् द्वेधीकरणे' (रु० उ० अ०)। 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक्। 'छिद्रं विवररन्ध्रवत्। गर्ते दोषे' इति हैमः॥ (५)॥ ॥ 'व्यथ भयचलनयोः' (भ्वा०आ० से०)। भावे त्युद् (३।३।११५)। निश्चयेन व्यथनं भयं चलनं वा यत्र । यत्तु-अधिकरणे ल्युट् (३।३।११६)-इति मुकुट आह । तन्न । व्यथनमिति भावप्रत्यये वहुनी-हिणा गतार्थत्वात् ॥ (६) ॥ शो रोचतेऽत्र । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ्। निष्ठायां सेट्त्वान्न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । यत्तु मुकुटः--रोचते प्रकाशते । घः (३।३।११८)--इत्याह । तन्न । कर्तरि घस्याविधानात्। 'रोकं क्रयणभेदे ना वि (वरे)-विले चले । रोकोंऽशौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥*॥ र-मणम् । संपदादि (३।३।१०८) । संज्ञापूर्वकत्वाञ्च दीर्घः । रमं क्रीडां घरति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । र-न्धयति । 'रध हिंसासंराख्योः' (दि० प० से०) । बाहु-लकाद्रकृ वा । 'रन्ध्रं तु दूषणे च्छिदे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ श्रम्रयति । 'श्रम्र गतौ' (चु० प० से०) ण्य-न्तात्पचाद्यच् । शु शोभनमभ्रं व्योमात्र वा । तार्लव्यादि ॥ (९) ॥*॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । भि-दादिः (३।३।१०४) । ('वपा विवरमेदसोः') ॥ (१०) ॥ अध्यत्यत्र । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) । 'इगुप-धात्कित्' (उ० ४।१२०) । 'शुषिः शोषे विलेऽस्त्री स्यात्' इति मेदिनी ॥ ॥ सुष्टु स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। बाहुलकात् किः। (सुषिः)। 'विवराभिघायिनि शुषिरादौ शास्त्रेषु दन्त्यतालन्यौ' इत्यूष्मविवेकः ॥ (११) ॥ ॥ एकाद्श 'बिलस्य' ॥

गर्तावटौ सुवि श्वस्रे

गर्तेति ॥ गिरति 'गॄ निगरणे' (तु०प० से०) । 'ह-सिमृग-' (उ० ३।८६) इति तत् । स्त्रियां टाप् (४।१।५) 'शरट-कृसर-गर्त-रुङ्गाः' इति स्त्रीपुंसप्रकरणे रमसात् । 'गर्तोऽवटे कुकुन्दरे । त्रिगर्ताशे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवन्त्यसात् । 'अव रक्षणादों' (म्वा० प० से०) । 'शका- दिम्योऽटन्' (उ० ४।८१) । इदन्तोऽपि । 'दर्भेऽपि पविन्त्रमवटिरवटेऽपि' इति हलायुधः । 'अवटः कूपविलयोगर्ते कुंहकजीविनि' इति हैमः॥ (२)॥*॥ हे 'रन्ध्रमात्रस्य'॥ सर्न्ध्रे शुष्रिं त्रिषु ॥ २ ॥

सरन्ध्र इति ॥ ग्रुषिरसास्ति । 'उषग्रुषि-' (५।२। १०७) इति रः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'भूरन्ध्रस्य' ॥ अन्धकारोऽस्त्रियां ध्वान्तं तिमस्रं तिमिरं तमः ।

अन्धेति ॥ 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु०उ०से०) चुरादिः। अन्धनम् । घञ् (३।३।१८) । अन्धं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ ध्वन्यते । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'श्रुव्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति निपातितम् ॥ (२) ॥ ॥ तमोऽस्त्यत्र । भावप्रधानो निर्देशः । 'ज्यो-त्स्नातिमस्रा-' (५।२।११४) इति साधु ॥*॥ तिमस्रास्त्या-श्रयत्वेनासेति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'तिमिस्तं तिमिरे कोपे, तमिस्ना तु तमस्ततौ । कृष्णपक्षनिशायां च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्री-भावे' (दि०प०से०)। किरच् (बाहुलकात्)। 'तिमिरं ध्वान्ते नेत्रामयान्तरे' ॥ (४) ॥ ॥ ताम्यत्यनेन । 'तमु ग्लानी' (दि०प० से०) । असुन् (४।१८९)। ('तमो ध्वान्ते गुणे शोके इशिवं, वा ना विधुंतुदें') इति मेदिनी ॥ ॥ (उ० ३।११७ असचि) तमसमपि । 'तमसं तु नि-शाचमं' इति त्रिकाण्डशेषात् । (स्त्रियां तु तमसा नदीवि-शेषे)॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'अन्धकारस्य'॥

ध्वान्ते गाढेऽन्धतमसम्

ध्वान्त इति ॥ अन्धयति । अन्धं च तत्तमश्च । 'अव-समन्वेभ्यत्तमसः' (५।४।७९) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'घनान्धकारस्य' ॥

क्षीणेवतमसम्

श्लीण इति ॥ क्षीणे तु ध्वान्ते । अव हीनं तमः । अच् (५।४।७९) (१) ॥*॥ एकम् 'श्लीणतमसः' ॥

तमः ॥ ३ ॥

विष्वक् संतमसम्

तम इति ॥ विष्वक् सर्वतः तमः । समन्तात्तमः । अच् (५।४।७९) ॥ (१) ॥ । एकम् 'व्यापकतमसः' ॥

^{?— &#}x27;विवराभिधायिनि-' इत्यूष्मविवेकतो दन्त्यादित्वे तु 'सुष्ठु अश्रम्' इति विद्यहः इति पिक्षकाशयः — इति सुकुटपीयूषवु- धमनोहराशयः ॥

१ —कुहकमिन्द्रजालम् ॥

नागाः काद्रवेयाः

नागा इति ॥ नगे भवाः । 'तत्र भवः' (१।३।५३) इत्यण् । यद्वा—न गच्छन्ति । अगाः । न अगाः । 'सुप्रुपा' (२।१।४) इति समासः । अनव्तवान्न नलोपः ।
'(नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । क्रूराचारे नागदन्ते मुस्तके वारिदेऽपि च ॥ देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे खादुत्तरिखतः ।) नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीवन्धे करणान्तरे'इति
हैमः (१) ॥*॥ कट्टा अपत्यानि । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (१।११२०) 'ढे लोपोऽकद्वाः' (६।४।१४०) इति
टिलोपामावे 'ओर्गुणः' (६।४।१४६) । यत्तु—स्वामी—
ग्रुआदित्वात् (१।११२३) ढक् । न तु 'स्त्रीभ्यो ढक्' ।
कद्वकमण्डल्वोश्छन्दस्यूङ्विधेः–इत्याह । तन्न । 'संज्ञायाम्'
(१।१।०२) इति लोकेऽप्यूङ्विधानात् ॥ (२)॥*॥ सर्पेभयोऽन्ये देवयोनयोऽमी ॥ द्वे 'फणालाङ्गलवतो नराकारसर्पस्य'॥

तदीश्वरः।

शेषोऽनन्तः

तदीति ॥ तेषामीश्वरः । शिष्यते । 'शिष्कः विशेषणे' (रु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'शेषोऽनन्ते वधे सीरिण्युपयुक्तेतरेऽपि च । शेषा निर्माल्यदाने स्वात्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, निरवधौ त्रिषु'॥(२)॥*॥ हे'नागानां स्वामिनः'॥

वासुकिस्तु सर्पराजः

वासुकिरिति ॥ वसु रत्नं के म् भि यस । वसु कायति वा । 'कै शब्दे' (म्वा० प० अ०) । कः (३।२।३) । वसुकः । तसापत्यम् । 'अत इच्' (४।१।९५) ॥ (१) ॥*॥ सर्पाणां राजा । 'राजा—' (५।४।९१) इति टच् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'नागराजस्य' ॥

अथ गोनसे ॥ ४ ॥

तिलित्सः स्यात

अथेति ॥ गोरिव नासिका यस । 'अञ्नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच्, नसादेशः ॥॥। गोनासोऽप्यत्र ।

१—इह यद्यपि शेषवासुक्योभेदः । तथापि गतानुगतिकतया कवयोऽभेदेन प्रयुक्षते यथा 'स्विमव मुजंगविशेषं व्युपधाय स्व-पिति यो मुजंगवि शेषम्' इति वृन्दावने । 'वलयायितशेषशा-यिनः सिखतामादित पीतवाससः' इति नेषधे । इति मुकुटः ॥ 'गैंगेनासगोनसो' इति त्रिकाण्डशेषात् ॥ (१)॥॥ तेलिति 'तिल गतो' (प०से०) भ्वादिः । तिलिति । 'तिल स्नहने' (प०से०) तुदादिः । 'तिल इदुक् च' इति स इदुगागम्थ्य—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलद्त्तादिषूक्तस्त्राभावात् तेलनम् । तिल् । संपदादिकिष् (वा० ३।३।१०८) । तिल्नमिति । 'इण् गतौ' (अ० प— अ०) किष् (३।२।१७८) । तुक् (६।१।७१) । तिलित् । तिलितं स्ति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि प० अ०) । कः (३।२।३) यद्वा तेलनम् । तिलिः । कृष्यादित्वात् (वा० ३।३।१०८) इक् । तिलिं गतिं त्सरति । 'त्सर छद्मगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) । इति डः ॥ (२)॥॥॥ 'गोनसी मण्डली वोडः' इति तु विक्रमादित्यः॥ द्वे 'सर्पविशेषस्य॥

अजगरे शयुर्वाहस इत्युभौ।

प्रथमं काण्डम्

अजेति ॥ गिरति। 'ग निगरणे' (तु०प०से०)। पचाद्य-च्(३।१।१३४)। अजस्य गरः। अजो नित्यो गरो विषं यस्येति वा। यत्तु—अजं छागमि गिरति। पचाद्यच्-इति मुकुटः। तम्न । कर्मण्यणः प्रसङ्गात्। 'अजगरः स्मृतः सर्पभेदेऽपि कवचे बुधैः'॥ (१)॥ ॥ शेते। 'शीङ् स्वमे' (अ० आ० से०) 'मृमृशी—' (उ०१।७) इत्युः॥ (२)॥ ॥। वहति। 'वहियुम्यां णित्' (ऊ०३।११९) इत्यसच्। णित्त्वाद्वृद्धिः। वाहं गतिं स्यति—इति वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'चाहसोऽजगरे वारिनिर्याणसुनि-षण्णयोः' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'अजगरस्य'॥ अस्रगर्दो जस्रुट्यारुः

अलेति ॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । किए (३।२।१७८) । अर्दयति । अच् (३।१।१३८) । लक् चासावर्दश्च । लगः सन् पीडक इत्यर्थः । निर्विष-त्वात्तक्षिन्नोऽलगर्दः । यद्वा—अलित । 'अल गत्यादौं' (भ्वा० प० से०) । गर्दित । 'गर्द शब्दे' (भ्वा० प०से०)। अच् (३।१।१३४) । अल्श्वासौ गर्दश्च ॥॥। 'अल्ल-गर्धः' इति तु सुकुटः । अलं गृध्यति । 'गृधु अभिकाङ्वा-याम्' (दि० प० से०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ जलस्थो व्यालः

समौ राजिलडुण्डुभौ ॥ ५ ॥

समाविति ॥ राजी रेखासास्ति । सिध्मादित्वाछच्

१—'गोनासाय नियोजिता गदरजाः' इति राजशेखरः—इति सुकुटः ॥

॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जलव्यालस्य' ॥

(५।२।९७)। यद्वा-राजिं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (१) ॥॥। 'डुण्डु' इत्यनुकरणशब्दः । तं भणति, तेन भाति, इति वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०२) इति डः। छ-ण्ड्यते। 'ओ लडि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८)। डलयोरेकत्वम् । उमति । 'उम पूरणे' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। डुण्डुश्रासावुभश्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु-'डुडि तुडि निमजने'। घञ् (३।३।१८)। डुण्डेन भाति। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कर्तृकरणे कृता-' (२।१।३२) इति समासः । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) । तवर्गतृतीयादिरपि। अत एव 'दो डो दो लश्च' इति न-रसिंह:-इति मुक्टः। 'दण्ड भाषणे' । 'दण्डुभः' इ-त्येके-इति स्वामी । तन्न । उक्तधातुनामदर्शनात् । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कस्य कर्मण्युपपदे विधानात्। परत्वादुपपद्समासस्य (२।२।१९) न्याय्यत्वाच ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्विषस्य द्विमुखस्य सर्पस्य'॥ मालुधानो मात्रलाहिः

मारिवति ॥ माछुरोषधी । तत्र धानमस्य । 'माछु-धानश्चित्रसर्पे महापद्मे च दृश्यते' इत्युत्पिलेनी । 'माछु-धानो मातुलाहौ माछुधानी लतान्तरे' इति विश्वः ॥(१) ॥*॥ मां तुल्यति । कः । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । मातुलश्चासावहिश्च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रसर्पस्य' ॥

निर्मुक्तो मुक्तकश्चकः।

निर्मुक्त इति ॥ अमोचि । मुक्तः=कञ्चकः । नास्ति मुक्तोऽस । 'निर्निश्चयनिषेधयोः'। निर्मुक्तस्यक्तसङ्गे स्यान्मुक्तकञ्चकमोगिनि' ॥ (१)॥*॥ मुक्तः कञ्चको येन ॥ (२)॥*॥ द्वे 'मुक्तत्वचः सर्पस्य ॥ सर्पः पृदाकुर्भुजगो सुजंगोऽहिर्भुजंगमः ॥ ६ ॥ आशीविषो विषधरश्चकी व्याष्टः सरीस्रपः । कुण्डली गृढपाचश्चःश्रवाः काकोदरः फणी ॥७॥ दवींकरो दीर्घपृष्टो दन्दश्को विलेशयः । उरगः पन्नगो भोगी जिस्नगः पवनाशनः ॥८॥

सर्प इति ॥ सपिति । 'सृष्ठु गतौ' (म्वा० प० से०)।

अच् (३।१।१३४)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा। 'नोक्तमनित्यम्' इति गुणः । यद्वा सर्पणम् । भावे घञ् । र्सपः । सोऽस्यास्ति । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥*॥ पर्दते । पर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'पर्देनित्संप्रसारणम-होपश्च' (उ० ३।८०) इति काकुः प्रत्ययः । पिपर्ति स्वम् । 'पिपर्तेर्दाकुर्हस्वश्च' (*) इति वा । 'पृदाकुर्वृश्चिके व्यात्रे संपचित्रकयोः पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ 'भुजो कौ-टिल्पे' (त् ० प० अ०) इग्रपधत्वात् (३।१।१३५) कः। मुजः सन् गच्छति । 'अन्यैत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥ ॥ भुजेन कौटिल्येन गच्छति वा । भमेः सुपि' 'खच डिद्वा' (वा० ३।२।३८) इति खचि डित्त्वे टिलोपे मुजंगः । 'मुगंजः सर्पखिद्गयोः' इति हैमः॥ (४) ॥ ॥ आहन्ति । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीन् डित्। 'अहिर्वृत्रासुरे सर्पे पुंसि' ॥ (५) ॥*॥ खच्यडित्वे मुजंगमः ॥ (६) ॥*॥ 'आशीस्तालु-गता दृंदा तया विद्धो न जीवति' । तत्र विषमस्य । पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घसलोपौ । केचित्त्वीकारा-न्तमाशीशब्दमाहः । 'आशीमिव कलामिन्दोः' इति रा-जशेखरः ॥ (७) ॥*॥ विषस्य धरः ॥ (८) ॥*॥ च-क्रमस्यास्ति । 'अतइनिः' (५।२।११५) । 'चक्री कोके कुलालेऽहाँ वैकुण्ठे चक्रवर्तिनिं इति हैमः ॥ (९) ॥ ॥ व्याडति । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) व्याङ्पूर्वः । अच् (३।१।१३४)। ('व्याडो हिंसपशौ सर्पें') ॥*॥ ड-लयोरेकत्वसारणात् न्यालोऽपि । 'व्यालो दुष्टगजे सर्पे खले श्वापद्सिंहयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ ॥ कु-टिलं सपीति । 'नित्यं कौटिल्ये गतौ' (३।१।२३) इति यङ् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'यङोऽचि च' (२।४।७४) । 'संसार-सारस-सरीसृप-सख-सास्नाः' इति द्विदन्त्ये ऊष्मविवेकः ॥ (११) ॥ ॥ कुण्डलं कुण्डलाकारता-स्यास्ति । इनिः(५।२।११५) । यत्तु मुकुटः-वयं तु 'कुण्ड-'कुण्डलशब्दात् प्रातिपदिकाद्धात्वर्थणि-लमनुकरोतीति 📑 जनतात् घनर्थे के (वा०२।२।५८) कुण्डलं कुण्डलनं कुण्डलानुकरणम् । तद्योगाद् 'इनिः' (५।२।११५) कु-ण्डली' इति त्रुमहे-इत्याह । तन्न । परिगणनात् काभा-वात्। प्राचामेव फलितार्थस लाभात्। 'कुण्डली वरुणे सर्पे मयूरे कुण्डलान्विते' ॥ (१२) ॥ ॥ गूढाः पादा

१—भाष्ये तु 'अन्येष्विप' इति दृश्यते ॥ २—अत्र तु-'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेऽपि च । काश्चनदृगु-द्रूच्योः स्त्री केवलः कुहनेऽपि च' इत्युपलभ्यते ॥ तत्तु न सर्प-पर्यायबोधकम् ॥

१ — लक्ष्यं च । 'किं महोरगविसांपिविक्रमो राजिलेषु गरुडः प्रवर्तते' इति स्वामी ॥

अस्य । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'पादानामपि विज्ञेये द्वे शते द्वे च विंशती' इत्यागमः । यद्वा गृढं पाद्यति । 'पद गतीं (दि० आ० अ०) । ण्यन्तात् (३।१।२६) किप् (३।२।१७८) ॥ (१३) ॥*॥ चक्षुः श्रवः कर्णोऽस्य । सान्तः ॥ ॥ अत एव 'गोकणः' अपि । ('गोकणः प्रम-थान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने मृगेऽश्वतरसर्पयोः') ॥ (१४) ॥ काकस्येवोद्रमस्य । यद्वा-ईषद्कति । 'अक कु-टिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'ईषदर्थे च' (६।३ १०५) कोः कादेशः काकम्-ईषत्कुटिलगतिमद्-उद्-रमस्य ॥ (१५) ॥ ॥ फणास्यास्ति । त्रीह्यादिः (५।२। ११६) फणोऽस्यास्ति वा । अत इनिः (५।२।१०५) ॥ (१६) ॥*॥ दर्ज्याकारः फण एव करो यस्य प्रहारसाधन-त्वात्। दवीं फणं करोति, इति वा। 'कृञो हेतु-' (३। २।२०) इति टः ॥ (१७) ॥*॥ दीर्घ पृष्ठमस्य ॥ (१८) ॥*॥ गर्हितं दशति । 'लुपसद्-' (३।१।२४) इति यङ् । 'जपजम-'(७।४।८४) इति नुकि अनुस्वारः (८।२।१२४)। 'यजजप-' (३।२।१६६) इत्यूकः । 'दन्दशूकस्तु पुं-हिङ्को राक्षसे च सरीस्पे'॥ (१९) ॥*॥ विले शेते। 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इत्यच् । 'शयवास-' (६। ३।१८) इत्यलुक् । 'विलेशयो मूषिकेऽहौ' इति हैमः॥ (२०) ॥*॥ उरसा गच्छति । 'उरसो लोपश्च' (वा० ३।२।४८) इति ङः ॥ (२१) ॥*॥ पन्नं पतितं यथा तथा गच्छति । 'सर्वत्रपन्नयोः' (वा० ३।२।४८) इति डः। 'पन्नगश्चोषधीभेदे तथैव पवनाशने' ॥ (२२) ॥*॥ भोगः फणो वक्रगतिर्वासास्ति । इनिः (५।२।११५)। 'भोगी भुजंगमेऽपि स्याद्रामपात्रे नृपे पुमान् । विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी'॥ (२३) ॥*॥ जिह्नं कुटिलं गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा०३।२।१०१) इति डः । 'जिह्मगोऽहौ च मन्दगे' इति विश्वः ॥ (२४) ॥*॥ प्वनोऽशनं यस्य॥ (२५)॥*॥पश्वविंशतिः 'सर्पमात्रस्य'॥

त्रिष्वाहेयं विषास्थ्यादि

त्रिष्विति ॥ अहौ भवम् । 'इतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढन् । स्रियां 'टिइढा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ आदिना कञ्चकादि ॥ एकम् 'सर्पविषास्थ्यादेः' ॥

स्फटायां तु फणा द्वयोः।

स्फटायामिति ॥ स्फटित । 'स्फट विकसने' (चु० प० से०) चौरादिकः । णिजभावे पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥॥ 'फटा' इति क्रचित्पाठः । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) । ('फटा तु कितके फणे') ॥ (१) ॥॥॥ फणति । 'फण गतौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वैयोः' इत्यनेन 'स्फटा' अपि संबध्यते—इति स्वामी ॥ द्वे 'फणायाः' ॥

समी कश्चकनिमींकी

समाविति ॥ कञ्चते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुछकादुकन् । 'कञ्चको वारवाणे स्यान्निमींके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्रे च चो- लके । कञ्चक्यौषधिमेदे च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥ निश्चयेन मुच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'नि-मींको मोचने व्योम्नि संनाहे सर्पकञ्चके' ॥ (२) ॥॥ दे 'सर्पत्वचः'॥

क्ष्वेडस्तु गरलं विषम् ॥९॥

क्ष्वेड इति ॥ क्ष्वेडते मोह्यति । अच् (२।१।१३४) । क्ष्विद्यन्त्यनेन वा । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' । 'मोह-नयोः' इत्येके (भ्वा० प० से०, दि० प०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिं-हनादे च योषिति । लोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम्। दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः'॥ (१) ॥॥॥ गिरति जीवम् 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (३। १।१३४)। गरं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। कः (३।२।३) । भावपरत्वं गरशब्दस्य । गिरतेर्बाहुलकाद्लच वा। 'गरळं पन्नगविषे तृणपूलकमानयोः' इति हैमः॥ (२) ॥ श वेवेष्टि कायम् । 'विष्तः व्याप्तौ' (जु० उ० अ०) 'विष विष्रयोगे' (त्रया० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३) १।१२५) इति कः । 'गरले विषमम्मसि च, स्रियामति-विषायाम्' इत्यूष्मविवेकान्मूर्धन्यान्तम् । 'पुंसि ऋवि च' इति विषेणापि संबध्यते इति केचित् ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'विषमात्रस्य' ॥

पुंसि क्रीवे च काकोलकालक्टहलाहलाः। सौराष्ट्रिकः शौक्तिकेयो ब्रह्मपुत्रः पदीपनः॥१०॥ दारदो वत्सनाभश्र विषभेदा अमी नव।

पुंसीति ॥ ईषत् कोठित । 'कुल संस्त्याने' (म्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५)

१—'द्वयोर्वर्तमानायां स्फटायां फणापि द्वयोः' इति केचित् । नेषा अन्थकृदीतिः—इति पीयृषम् ॥

१०५) इति कोः कादेशः । 'काकोलो नरकान्तरे. ना-कुलाले द्रोणकाके, विषभेदे च न स्त्रियाम्'॥ (१) ॥ ॥ कालमपि कृटयति । 'कृट परिदाहे' (उ० से०) चुरादिः। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । कालस्य कर्मणो मृत्योर्वा कूटो राशिरिव-इति वा ॥ (१) ॥*॥ हलति जठरम् । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । न हलति आहलति वा अच् (३।१।१३४)। अहलम्—आहलम्, वा । ततः कर्मधारयः । हाला इव, हलतीति वा । हलमिव हलति । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।३।३८) । 'है।लाहलं हालहलं वदन्त्यपि हलाहलम्' इति द्विरूपकोषः। 'गो-नासगोनसौ, हालाहलं हालहलं विषम्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'हलाहलस्तु हयलालोरगे विषे । ज्येष्ठयां च' इति हैमः॥ (१)। एते त्रयः ऋीवपुंसोः ॥ सौराष्ट्रे देशभेदे भवः। अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'सारोष्ट्रिकः' इति पाठः इति मुकुटः । सुराष्ट्रे भव इति तु स्वामी । (१) ॥ ॥ शुक्तिके देशे भवः । 'दृतिकुक्षि-' (४।३।५६) इति योगविभागाहुञ् ॥ (१) ॥ ॥ त्रह्मणैः पुत्रः । ('ब्र-ह्मपुत्रः क्ष्वेडभेदे नद्भेदे च पुंस्ययम्") ॥ (१) ॥ ॥ प्र-दीपयति णिच् । (३।१।२६) नन्दादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ दरिद देशे भवः । 'दारदो विषभेदे स्था-त्पारदे हिङ्कुले पुमान्'॥ (१) ॥ ॥ वत्सान् नभ्नाति । 'णभ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२। १)। वत्सस्य नाभिरिव नाभिरस्येति वा। 'अच् प्रत्यन्व-वपूर्वात्-' (५।४।७) इति योगविभागादच् ॥ (१) ॥ ॥ 'स्थावरविषभेदानां' प्रत्येकम्॥

विषवैद्यो जाङ्गलिकः

विषेति ॥ विद्यामधीते वेति वा । 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् । विषस्य वेद्यः ॥ (१) ॥॥॥ जा-क्कुर्ली विषविद्यामधीते वेद वा । वसन्तादित्वात् (४।२। ६३) ठक् । 'परीक्षितं समश्रीयाजाङ्कुरीमिर्मिषग्वतः' ॥ जाङ्कुल्या दीव्यतीति वा । 'तेन दीव्यति' (४।४।२) इति ठक् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'गारुडिकस्य' ॥

१—यथा 'स्निग्धं भवत्यमृततुल्यमहो कलत्रं हालाहलं वि-षिमवाप्रगुणं तदेव' यथा 'काममपायि मयेन्द्रियकुण्डैर्यचिपि दुष्कु-तहालहलीघः' यथा वा 'मधु तिष्ठति वाचि योषितां हृदये हाल-हलं महाविषम्' इति स्वामी । 'कस्य सह्यो हलाहलः' इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—गोनासगोनसौ क्षोकार्थपतितत्वे-नोक्तौ न प्रकृतोपयुक्तौ ॥ २—'त्वं विप ब्रह्मणः पुत्र सत्ये धर्मे स्यवस्थितः' इति याज्ञवत्क्योक्तः-इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः॥

व्यालग्राह्याहितुण्डिकः ॥ ११ ॥

व्यालेति ॥ व्यालं गृह्णाति । 'नन्दिग्रहि—' (३।१। १३४) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ अहेस्तुण्डं मुखम् । तेन दीव्यति । ठक् (४।४।२) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे 'अहितुण्डिकः' अपि । 'व्यालग्राहोऽहितुण्डिकः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सर्पग्राहिणः' ॥

॥ इति पाताल-भोगिवर्गविवरणम् ॥

स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्।

स्यादिति ॥ नरित, नृणाति वा, । 'नृ नये' (भ्वां), त्रया० प० से०) । 'कृञादिभ्यः संज्ञायां वुन्' (उ० ५। ३५) । 'नरकः पुंसि निरयदेवारातिप्रभेदयोः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) नारकः । यतु—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घत्वम्—इति स्वामिमुकुटो । तन्न । अणि वृद्धिसंभवात् । उत्तरपद्पर-त्वाभावाच्च । यद्पि—नराः कायन्त्यत्र । मृह्यविमुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) के नरकः,—इति तु स्वामी—इति कृत्' (३।४।६७) इति वाधात् ॥ (१) ॥ ॥ निर्गतो-ऽयात् (३) ॥ ॥ दृष्टा गतिः । 'दुर्गतिः । नरके निःस्वतायां च' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'नरकस्य'॥

तद्भेदास्तपनावीचिमहारौरवरौरवाः ॥ १ ॥ संहारः कालसूत्रं चेत्याद्याः

तदिति ॥ तस नरकस्य भेदाः । तपित । ल्युः (३) १।१३४) । 'तपनोऽरुष्करेऽपि स्याद्धास्करे निरयान्तरे' ॥ (१) ॥॥॥ 'वीचिः स्वल्पतरङ्गे साद्वकाशे सुखेऽपि च' इति विश्वः । नास्ति वीचिः सुखमत्र । 'अवीचिस्त्वन्तरङ्गे नरकान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ रुरुनीम प्राणी (मृग)विशेषः । तस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । महतो रुरोरयम् ॥ (१) ॥॥॥ 'रौरवो नरके घोरे' इति अमेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ हरणं हारः । घत्र् (३।

१—अत्र तु 'दारिश्चे नरके चापि' हति लिखितमासीत्। परंतु हैमे नोपलभ्यते ॥ २—अतरङ्गे कछोल्रहिते यथा 'अवी-चिनिर्वाते सरससरसीवेयमबला' इत्यादौ वाच्यलिङ्गः ॥ इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ नरके तु तपनसाहचर्यात्पुंलिङ्गः 'अवीचिं गाहन्ते हुतवहशिखापूरितमिप' इति शिल्पलेखः इति—सर्वधरः स्वामी पश्चिका च—इति मुकुटः॥ ३—हैमे तु 'भीषणे नरकान्तरे' इत्युपलभ्यते ॥

३।१८) । सम्यग् हारोऽत्र ॥*॥ सम्यग् घातोऽत्र ('सं-घातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' इति मेदिनी) । इ-त्येके ॥ (१) ॥*॥ कालान्ययोमयानि स्त्राण्यत्र ॥ (१) ॥*॥ आद्यशब्देन तामिस्रान्धतामिस्रासिपत्रवनाद्यः । 'नरकभेदानां' पृथक् पृथक् ॥

सन्वास्तु नारकाः।

मेताः

सत्त्वा इति ॥ नरकस्थाः सत्त्वाः जन्तवः। नरके भवाः। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । प्रागुः 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते साद्वाच्यलिङ्गकः'॥ (१) ॥*॥ दे भरकस्थप्राणिनाम्'॥

वैतरणी सिन्धुः

वैतेति ॥ नारकी नदी । विगतस्तरणिर्यत्र तत्र भवा । अण् (११३-१) । विगता तरणिनौर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५१४-१८) । विगता तरणिनौर्यत्र वा । प्रज्ञाद्यण् (५१४-१८) । वितरणेन दानेन लङ्घचते इति वा । 'शेषे' (११२-१८) इत्यण् । 'नारका जन्तवः प्रेता नदी वैन् दा रेक्रज इति स्वामी ॥ स्मृता' इति त्रिकाण्डशेषः । 'वैतरणी नद्यां प्रेतानां, यातुमातरि' ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैतरण्याः' ॥

स्याद् छक्ष्मीस्तु निर्ऋतिः ॥२॥

स्यादिति ॥ लक्ष्मीविरुद्धा ॥ (१) ॥*॥ नियता ऋति-र्घृणा यस्याः 'ऋतिर्गतौ घृणायां च स्पर्धायां च शुमेऽपि च' इति रमसः । निर्गता ऋतेः शुमात्–इति वा । 'निर्ऋतिः स्यादलक्ष्म्यां स्त्री, दिशां पालान्तरे पुमान्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नारकीयाया अलक्ष्म्याः' ॥

विष्टिराजूः

विधिरिति ॥ विशति क्रेशम् । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । किच् (३।३।१७४) । यद्वा विष्णाति । 'विष विप्रयोगे' (क्या० प० से०) । 'क्तिच्क्तौ च—' (३।३। १७४) इति किच् । यद्वा विष्यते । कर्मणि क्तिन् (३।३। ९४) । यत्तु—वेतनेन विमुच्यतेऽनेन । 'विष्ठ विप्रयोगे' करणे किन्—इति मुकुटो व्याख्यत् । तन्न । विग्रहादिप्र-दर्शनस्य परस्परविरुद्धत्वात् । स्युटा किनो बाधप्रसङ्गाच ।

१—मुकुटोक्तम् 'एकम्' इत्येवोचितम् ॥ २ निरुपद्रवे च वाच्यलिङ्गो यथा 'निर्फतिर्धर्मकर्मठः' इति हैमानेकार्थकैरवा-करकौमुदी ॥ 'विधिः कर्मकरे मूल्ये भद्राज्येषणेषु च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ आजवते । 'ज् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'क्रिब्वचिप्रच्छिन' (वान् ३।२।१७८) इति किब्दीर्घो । आ अज्यते वा । 'आज्वेतनयोविधः कर्मकृत्कर्मणोरिप' इति शाश्वतः—इति स्वामी । यत्तु—आज् रेफान्तापि, इति पश्जिका स्वामी च इति मुकुटः । तन्न पूर्वप्रदर्शितस्वाम्युक्तविम्रहद्वयेनापि रेफान्तताया अलाभात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे स्वियो । द्वे, निर्मूत्यकर्मकरणे इति मुकुटः, नरके हठान्त्रक्षेपस्थेति स्वामी, 'मद्राख्यकरणस्य' इत्यन्ये ॥

कारणा तु यातना तीव्रवेदना।

कारणेति ॥ 'कॄञ् हिंसायाम्' (त्रया० उ० से०) । 'यत निकारोपस्कारयोः' (च् ० उ० से०) । आभ्यां णिच् (३।१।२६) । 'ण्यासश्रन्थ-' (३।३।१०७) इति युच् । 'कारणं करणे हेतुवधयोश्च नपुंसकम् । स्त्री यातनायां च' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'विद वेदनाख्याननिवासेषु' (चु० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । युच् (३।३।१०७) । तीव्रा चासौ वेदना च॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'तीव्रदुःखस्य'॥ 'रं एकरुज इति स्वामी ॥

पीडावाधाव्यथा दुःखमामनस्यं प्रसूतिजम् ॥३॥ स्यात्कष्टं क्रच्छ्मामीलम्

पीडोति ॥ 'पीड अवगाहने' (प० से०) चौरादिकः । भिदाद्यक् (३।३।१०४) । 'पीडार्तिमर्दनोत्तंसकृपासु सरल-दुमे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ 'बाधृ विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः । 'बाधा दुःखे निषेधे च' इति मेदिनी ॥॥॥ 'आवाधा' इति वा छेदः । 'आवाधा वेदना दुःखम्' इति हलायुधः ॥ (२) ॥॥॥ 'व्यथ भयसंचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) 'घटाद्यः षितः' इति शिस्वातिदेशादक् (३।३।१०४)॥(३)॥॥॥ दुष्टानि खान्यसिन् । यद्वा दुर्निन्दितं खनति । 'अन्यभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा दुःख-यति । 'सुख दुःख तिक्रयायाम्' (उ० से) चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१४)॥ (४)॥॥॥ मानसे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।॥॥ इति यत् । मानस्याद्विन्नम् । 'प्रस्-

१—विष्टिः कर्मकरे तु वाच्यिलङ्को यथा 'विशन्तु विष्टयः सर्वे रुद्रा इव महोजसः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २— 'ह-टादभृतिकः क्वेशो विष्टिराज्ञश्च कीर्त्यते' इति कोषान्तरादिति मुकुटबुथमनोहरे ॥

तिजममानस्यं कृच्छ्रं कष्टं कळाकळम्' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ अमनसो भाव आमनसम् । ब्राह्मणादित्वात् (५। १।१२४) ष्यञ् इति स्वामी ॥ (५) ॥॥॥ प्रस्तेर्जातम् । प्रश्नम्याम्—' (३।२।९८) इति डः ॥ (६) ॥॥॥ द्वे वेमनस्य इति स्वामी । षडपि मनःपीडार्थाः—इति सभ्याः । 'दुः-स्वप्रस्तिजे क्षीवे पीडा वाधा च वेदना' इति माला । कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। कः (३। ३।१७४) । 'कृच्छ्रं गहनयोः कषः' (७।२।२२) इतीडभावः । 'कष्टं तु गहने कृच्छ्रं' ॥ (७) ॥॥॥ कृन्तति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेरुष्टः कू च' (उ० २।२१) इति रक् छश्च । 'कृच्छ्रंमहिस । कष्टे सान्तपने' इति हैमः ॥ (८) ॥॥॥ आ समन्ताद् भियं लाति । कः (३।२।३) । 'आभीलं भीषणे कृच्छ्रंऽपि' इति हैमः ॥ (९)॥॥ त्रीणि रारीरपीडायाः' ॥ नवापि 'दुःसस्य' इत्येके ॥

त्रिष्वेषां भेद्यगामि यत् ॥

त्रिष्विति ॥ ऐषां मध्ये यद्गेद्यगामि द्रव्यगामि तन्निषु। दुःखा सेवा । दुःखः सुतो निर्गुणः। सर्वे दुःखं विवेकिनः॥ ॥ इति नरकवर्गविवरणम्॥

समुद्रोऽब्धिरकूपारः पारावारः सरित्पतिः। उदन्वानुद्धिः सिन्धुः सरस्वान्सागरोऽर्णवः १ रत्नाकरो जलनिधिर्यादःपतिरपांपतिः।

समुद्र इति ॥ समुनति । 'उन्दी क्टेंदने' (रु०प०से०)। 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति रक् । समीचीना उदा जलचरिवशेषा यस्मिन्निति वा । सह मुद्रया मर्याद्या वर्तते इति वा ॥ (१) ॥*॥ आपो धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति धाञः किः । ('अध्यिन् सरिस वारिधौ') ॥ (२) ॥*॥ कुं पृथ्वीं पिपर्ति । 'पृ पालनप्रण्योः' (जु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'अन्येष्मिपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः। नञ्समासः (२।२।१८) यद्वा न कूपमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा०ं प० अ०) । अगाधत्वात् खनितुमशक्यः कुश्च उश्च को पिपर्ति । 'पृ पालनपूरण्योः' (जु०प०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। तदिन्नः।

('अकूपारः कूर्मराजसमुद्रयोः') ॥ (३)॥*॥ पारमावृणो-ति । 'बुञ् वरणे' (स्वा॰ उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। पारावारावस्य स्त इति वा । अर्शआद्यच् । (५।२।१२७) । 'पारावारः पयोराशो पारावारं तटद्वये' ॥*॥ पारम-पारमस्येति (पारापारः) पवर्गादिमध्यः इति कश्चित्॥ (४) ॥*॥ सरितां पतिः ॥ (५) ॥*॥ उदकानि सन्त्यत्र 'उदन्वानुदधौ च' (८।२।१३) 'इति मत्वन्तो निपातितः॥ (६) ॥ ॥ उदकानि धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः । 'पेषंवासवाहनधिषु च' (६।३।५८) इत्युदः । 'उदकस्य-' (६।३।५७) इति वा ॥ (७) ॥*॥ स्यन्दन्ते आपोऽत्र । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुर्व-मथुदेशाव्धिनदे ना, सरिति स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ 'सरो नीरे तडागे च' इति रुद्रः । सरो नीरं गतिर्वास्त्यस्मिन् । मतुप् (५।२।९५) । 'तसौ मत्वर्थे' (१। ४।१९) इति भत्वम् । 'सरस्वांस्तु नदे वार्धों ना, न्यवद्र-सिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरत्नवाग्देवीगोनदीषु नदीभिदि । मनुपत्न्यामिप' ॥ (९) ॥ ॥ सगरस राज्ञोऽयम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । न गरो येनामृतेन मणिना वा सह तेन वा ॥ (१०) ॥ अर्णीसत्र सन्ति । 'अर्णसो लोपश्च' (५१२) इति वः सलोपश्च ॥ (११) ॥*॥ रता-नामाकरः ॥ (१२) ॥ ॥ जलानि निधीयन्तेऽत्र । 'कर्म-ण्यधिकरणे च' (२।२।९२) इति किः । जलानां निधिरिति वा ॥ (१३) ॥ ॥ याद्सां जलजन्तूनां पतिः ॥ (१४) ॥ अपां पतिः ॥ (१५) ॥ ।। पञ्चद्श 'समुद्रस्य'॥

तस्य प्रभेदाः क्षीरोदो लवणोदस्तथापरे ॥ २ ॥

तस्येति ॥ क्षीरमुदकं यस्य । 'उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः ॥ (१) ॥*॥ एवं लवणोदः, इक्षुरसोदः, सुरोदः, दिधमण्डोदः, स्वादूदः, धृतोदः, ॥ 'समु-इविशेषाणां' पृथकपृथगेकैकम् ॥

आपः स्त्री भूम्नि वार्वारि सिललं कमलं जलम् । पयः कीलालममृतं जीवनं भ्रुवनं वनम् ॥ ३॥

१—तथा च हरिप्रबोधे संदष्टयमकम्—'सतमाः सतमा-लतया पारापारास्तः सदारोदारः । लोकालोकानुकृतिः सह्यः स द्ययपनभ्रकृटैः कृटैः' इति मुकुटबुधमनोहरे ॥ २—वाहुल-कात्षष्ठया अलुक् ॥ वाक्येनैय नामेति सर्वधरः—इति मुकुटः ॥ 'सुगममेव हि मध्यमपांपतेः' इति दर्शनात्—इति स्वमी ॥

१—अंहसि पापे यथा 'कृत्स्नानि कृच्छ्राणि रिवर्छनातु' इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ इह त्वम्मसीति लिखितमासीत् ॥ २—एषां दुःखादीनाम्-इति स्वामी ॥

कबन्धमुद्कं पाथः पुष्करं सर्वतोमुखम् । अम्मोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशंवरम् ॥४॥ मेघपुष्पं घनरसः

आप इति ॥ आमुवन्ति, आप्यन्ते वा । 'आम्रु व्या-सौ' (स्वा० प० अ०) । 'आम्रोतेर्ह्हस्वश्च' (उ० २।५८) इति किब् ह्रस्वत्वं च ॥ 📲 असुनि (उ० ४।२०८) आपः सीन्तं क्लीबं च । 'कवन्धमुद्कमापोनीरवार्वारिनारम् । **इतिमिपि' इति संसारावर्तात् ॥ (१) ॥*॥ वारयति । वृ-**ञो ण्यन्तात् (३।१।२६) क्रिप् (३।२।१७८) । वार् इही-बंगुक्तसंसारावर्तात्॥ (२)॥*॥ 'वसिवपि-' (उ०४।१२५) इतीनि वारि च। ('वारि हीवेरनीरयोः। वारिर्घट्यां सर-स्वत्यां गजबन्धनभुव्यपिं') ॥ (३) ॥ ॥ सलति । 'षल गतौं (भ्वा० प० से०) । 'सिलकिलि-' (उ० १।५४) इतीलच् । रलयोरेकत्वम्। 'सरिलं सिलिरं सिलिलम्' इति वाचस्पतिः॥ (४)॥ ॥ कम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'कमला श्रीर्जलं पद्मं कमलं कमलो मृगः' इति धरणिदर्शनात् 'क-मलम्' इत्येकं नाम। 'कमलं क्लोम्नि भेषजे। पङ्कजे सलिले ता-म्रे कमलस्तु मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः इति हेम-चन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ जलति । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'जलं गोकलले नीरे हीवेरेऽप्यन्यवज्जहें इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ पयते पीयते, वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) वा। असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे चैं' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ कीलां ज्वाला-मलति वारयति 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्भण्यण्' (३।२।१) । और्वाग्नेः कीलां लाति वा। 'कीळाळं रुधिरे तोये' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ न मृतं मरणमस्त्यसिन् । प्राणसापोमयत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे सात्पीयूषे सिलले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्व-न्तरिदेवयोः । अमृता मागधीपथ्यागुङ्च्यामलकीषु च ॥ (९) ॥ ॥ जीव्यतेऽनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०

१— 'आपोभिर्मार्जनं कृत्वा' इति स्पृते:—इति मुकुटबुध-मनोहरे ॥ २—प्रयोगश्च 'बारि पतन्ति नदन्ति मयूराः' इति पूर्वघटकपरः ॥—पूर्वसाहचर्यात्स्त्रीत्वं वारः इति तु कलिङ्गः ॥ पूर्वोत्तरसाहचर्यात् स्त्रीक्षीवयोर्वार इति तु पिक्षका इति मुकुटः ॥ ३—अत्र तु 'प्रसूरिशा जनन्यिपे' इत्यपि लिखितमासीत् ॥ तत्तु न प्रकृतोपश्चक्तम् ॥

प॰ से॰)। करणे ल्युट् (३।३।११६) । 'जीवनं वर्तते नीरप्राणधारणयोरपि । जीवनी जीवना चापि जीवन्तीमे-द्योः क्रमात्'॥ (१०) ॥ ॥ भूयते। 'भू प्राप्तौ' (च० आ० से०)। 'भूस्धृभ्रस्जिभ्यश्छन्द्सि' (उ० २।८०) इति क्युन् । यद्वा भवन्त्युत्पद्यन्तेऽनेन । करणे ल्युट् (३। ३।११६)। संज्ञापूर्वकत्वाद्भुणाभावः। 'भुवनं विष्टपेऽपि सात्सिछिछे गगने जलें ॥ (११) ॥*॥ वन्यते संभज्यते सेव्यते वा। 'वन संभक्ती' (भ्वा० प० से०)। 'वनु या-चने' (तु० आ० से०) वा । कर्मणि घन् (३।३।१९)। संज्ञापूर्वकत्वाद्व द्यभावः । यत्तु - भुवनवद्वाहु लकात् न्युनि 'अनुदात्तोपदेश-' (६।४।३७) इत्यादिना नलोपे वनम्, ---इत्युज्ज्वलद्त्तः-इति मुकुटः । तन्न । 'अनुदात्तोप-देश-' (६।४।३७) इत्यनुनासिकलोपस क्विति झलि वि-धानात्क्युनि तद्प्रसङ्गात् । अन्यथा वन्यत इत्यादाविप प्रसङ्गात् । 'वनं प्रस्रवणे गेहे प्रवासेऽम्मसि कानने' इति हैमः ॥ (१२) ॥ कं सुखं बन्नाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'कबन्धं सिलेले रुण्डे' इति शाश्वतादिद्मेकं नीम । 'कवन्धोऽस्री कियायुक्त(म)व्यपमूर्धकलेवरे । क्लीबं जले, पुंस्युद्रे राहुर-क्षोविशेषयोः' ॥ ॥ केचित्तु-'कमन्धम्' इति पठित्वा द्वे नामनी-इत्याद्यः॥ (१३)॥ ॥ उनति । 'उन्दी हे-दने' (रु० प० से०) । 'उद्कम्' (उ० २।३९) इत्यु-णादिस्त्रेण साधु । यतु — उन्दति – इति विगृहीतवन्तौ खामिमुकुटौ । तचिन्त्यम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१४) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० से०) । 'उद्के थ्रट्-च' (उ० ४।२०४) इत्यसुन् थुद् । यत्तु-पीयते-इति विग्रहप्रदर्शनं स्वामिमुकुटाभ्यां कृतम् । तन्न । 'पातेर्बले जुट् इत्यनुवृत्तिविरोधात् । तत्र पातेर्प्रहणम्, न पिबतेः ॥ (१५) ॥ ॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टों' (त्रया० प० से०)। 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधीद्वीपविहगतीर्थराजोरगा-न्तरे। पुष्करं तूर्यवक्रे च काण्डे खड्गफलेऽपि च'॥ (१६)

१—प्रवासे यथा 'आहूतस्याभिषेकाय विस्षृष्टस्य वनाय च' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । अत्र तु 'प्रवाहे' इति लिखितमा-सीत् ॥ २—'समरसरिस नृत्यत्कवन्धे' इति वासवदत्तायाम् 'चिलतोद्धतकवन्धसंपदः' इति माधे च प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥ २ — 'उदकशान्दसमानार्थ उदशब्दो विचते'। तथा च 'प्रसन्नोदम्, इत्यसंज्ञायामप्युदशब्दः प्रयुज्यते' इति (६।३।५७ सन्ने) कैयटः— इति मुकुटः ॥

॥ सर्वतो मुखान्यस्य । सर्वदिग्गमनात् । 'सर्वतोमुख उम्रे च क्षेत्रज्ञब्रह्मणोः पुमान् । नपुंसकं तु पानीये सुरवर्तम-न्यपि स्मृतम्' ॥ (१७) ॥*॥ आप्नोति, आप्यते वा । 'आप्ल व्याप्तों' (स्वा० प० अ०) 'उदके नुम्भो च' (उ० ४।२१०) इत्यसुन् हुखो भान्तादेशो नुमागमश्र । अम्भते वा। 'अभि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । यत् — अमति - इति विग्रहपदर्शनं स्वामिमु-कुटाभ्यां कृतम् । यच-अमेर्भुक् च-इति सूत्रोपन्यसनं मुकुटेन कृतम् । तन्न । तदुक्तसूत्रस्योज्ज्वलद्तादावनुपल-म्भात् । असादुपन्यस्तस्योपलम्भाच ॥ (१८) ॥ ॥ ऋ-च्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उदके नुट् च' (उ० ४।१९७) इत्यसुन् नुडागमश्र । यत्तु-ऋणोति-इति विगृहीतं स्वामिना । तन्न । 'अर्तेरुच' इत्यतः 'अर्तेः' इत्यनुवृत्तेः खादेस्तत्रायहणात् ॥ (१९) ॥*॥ तौति । तुः सौत्र आवरणार्थः । औणादिको यः (४।११२)॥ (२०) ॥ ॥ पीयते । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । अनीयर् (३।१।९६) । पायते वा । 'पै शोषणे' (भ्वा॰ प० अ०) । 'पानीयं पेयजलयोः' इति हैमः ॥ (२१) ॥*॥ नीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०)। 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । निर्गतं रादमेर्वा । 'निराद्यः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अग्नेरापः' इति (तैत्तिरीय) श्रुतेः । निष्क्रान्तो रोऽस्मात् । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति बहुत्रीहिः । 'अझो-Sियः' इति स्मृतेः । यत्तु—'ढूलोपे—' (६।३।१११) इति दीर्घेण 'नीरम्' इति स्वामी-इति मुकुटः । तन्न । नयति 'नीरम्' इति स्वामिय्रन्थादुक्तार्थानवगमात् । निश्चयेन राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति को वा ॥*॥ 'नीरवार्वारिनारम्' इति संसारावर्तसंमते 'नार' इति पाठे नरस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'आपो वै नरसूनवः' इति स्मृतेः । ('नारस्तर्णकनीरयोः' इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ ॥ क्षि-यति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । 'शुसिचि-(क्षि)मीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च। यद्वा घस्यते । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'ग-महनजन-' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । यत् —क्षयति -इति विग्रह्यद्र्शनं मुकुटेन कृतम्। तन्न। उपन्यस्तधातो-स्तादशरूपाभावात् । 'क्षीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२३) ॥*॥ अम्बते । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । यत्तु —अम्बति –इति स्वामिना विगृहीतम् ।

तिचन्त्यं अस्यात्मनेपदित्वात् ॥ (२४) ॥ ॥ शं वृणोति । वृत्त्व वरणे' (स्वा॰ उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। शंवं संवरणं राति—इति वा । संवयति । 'षंव संवन्धने'। 'शंव च' (जु० प० से०)। बाहुलकादरन्, इति वा । दन्त्यादिस्तालव्यादिश्र। 'शंवरं सिलले, पुंसि मृगदैत्यिवशेषयोः। शंवरी चाखुपण्यीं स्वात्' इति विश्वः ॥ (२५) ॥ ॥ मेघस्य पुष्पमिव । 'मेघपुष्पं पिण्डाश्राम्बुनादेये ना हरेहिये'॥ (२६)॥ ॥ घनस्य रसः। 'पुंलिङ्गः स्याद् यन्तरसः सान्द्रनिर्यासनीरयोः' इति रमसः। 'नारं घनरसः पुमान्' इति शब्दार्णवः। 'अप्स्विप शंव(शम्ब)रिपप्यल-कुश्वकमलकाण्डविषवनपयांसि । घनरसमम्ब क्षीरं घृतममृतं जीवनं सुवनम्' इति रत्नकोषात् क्लीबमिप ॥ (२७)॥ ॥ दकशब्दोऽप्यत्र। 'श्रोक्तं प्राज्ञेर्स्ववनममृतं जीवनीयं दकं च' इति हलायुधात्॥ ॥ सप्तावंशतिः 'जलस्य'॥

त्रिषु द्वे आप्यमम्मयम् ।

त्रिप्चिति ॥ अपां विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण-ताचतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे प्यञ् । स्त्रियाम् औप्या ॥ (१) ॥॥॥ 'एकाचो नित्यम्' () इति मयट् । स्त्रियामम्मयी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जलविकारस्य'॥

भङ्गस्तरङ्ग ऊर्मिर्वा स्त्रियां वीचिः

भक्त इति ॥ भज्यते 'भक्तो आमर्दने' (रु०प०अ०) । कर्मणि घच् (३।३।१९) । 'भक्तस्तरक्ते भेदे च रुग्विशेषे पराजये । कौटिल्ये भयविन्छित्त्योः । (भक्ता शणे)' इति हैमः॥ (१) ॥॥॥ तरित । 'तृ प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'तरत्यादिभ्यश्च' (उ० १।२०) इत्यक्तच्॥ (२) ॥॥॥ ऋच्छिति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तरुच' (उ० १।४४) इति मिः अर्तरुदादेशः (रपरः) । 'वा स्त्रियाम्' इति काकाक्षिगोलकन्यायेनोर्भिवीचभ्यां संबध्यते । 'पुंलिङ्गस्त्रीलिङ्गयोर्वीचिमणियष्टिमुष्टयः'

१—एतदुत्तरम् 'आप्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थितो । इज्या दानेऽध्वरेऽचायां संगमेऽस्त्री गुरौ त्रिषु इति लिखितमस्ति । परंतु पूर्वार्थे आप्यस्य स्थाने आस्यशब्दस्यैव है-मित्रियमेदिनीषूपलम्मात् स्वयमि आस्यशब्दन्याख्यायामस्यैव कोशस्यास्यशब्दघटितस्येवोपन्यस्तत्वाच आस्यशब्दस्यैव तद्र्थे-कत्वस्यानुभवसिद्धत्वाच न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ उत्तरार्थस्य इज्याश-व्दार्थवोधकत्वात्र प्रकृतोपयोगि ॥

'अशिनतुटिशिमिपाटिलिशाल्मिलितरिण श्रेण्यूर्मयः' । 'विसि-श्र' इति वामनः । 'ऊमिंः पीडाजवोत्कण्ठार्मङ्गप्राकाश्य-वीचिषु । वस्रसंकोचलेखायाम्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ वयित, ऊयते वा । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) 'वेञो डिच्च' (उ० ४।७२) इतीचिः । यत्तु—-वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'वातेः कित्'—इति मुकुटः । तन्न । तथासिति 'विः' इति रूपप्रसङ्गात् । 'वा-तेर्डिच' (उ० ४।१३४) इति सूत्रे 'जनिचसिभ्यामिण्' (उ० ४। १३०) इति सूत्रात् 'इण्' इत्यनुवृत्तोः 'वीचि-नित्यं स्त्री' इति स्वामी । 'वीचिः स्वत्यतरङ्गे स्वादनकाशे मुखे द्वयोः' ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'तरङ्गस्य'॥

अथोर्मिषु ॥ ५॥

महत्सुङ्घोलकङ्घोलौ

अथेति ॥ उत् लोडयति । 'लोड्डू उन्मादे' (भ्वा॰ प॰ से॰)। णिच् (३।१।२६)। पचाद्यच् (३।१।१३४) डलयोरेकत्वम् । यनु—लोलयतीति लोलः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । उद्गतश्रासौ लोलश्रेति उल्लोलः, इति स्वामी—इति मुकुटः । तन्न । ऊर्ध्वे लोलयति इति स्वामिना विगृहीतत्वात् । स्वकृतनिर्वचनाविशेषाश्र ॥ (१) ॥॥। कं जलम् । तस्य लोल उन्मादः । 'वा पदान्तस्य' (८।४।५९) इत्यनुस्वारस्य लकारः । कल्लन्तेऽनेन नद्यः । 'कल्ल अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा॰ आ० से०) । बाहुलकादोल-च्—इति वा॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'महातरङ्गस्य'॥

स्यादावर्तोऽम्भसां भ्रमः।

स्यादिति ॥ आवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा॰ प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'आवर्तश्चिन्तने वारिश्रमे चाव-र्तने पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ 'जळानां भ्रमणस्य' एकम् ॥ पृपन्ति विन्दुपृपताः पुमांसो विप्रुषः स्त्रियः॥६॥

पृषन्तीति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'पृषद्धृहन्महत्—' (उ० २।८४) इति साधु । बहुवचनम-तन्नम् । 'पृषन्मगे पुमान्, बिन्दौ न द्वयोः, पृषत्तोऽपि ना । अनयोश्च त्रिषु श्वेतबिन्दुयुक्तेऽप्युभाविमौ' ॥ (१) ॥॥। विन्दति । 'बिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-

कादुः । 'बिन्दुर्दन्तक्षतान्तरे । श्रुवोर्मध्ये रूपकायकृतौ च पृषते पुमान् । वेदितर्यन्यलिङ्गः स्यात्' ॥ (२) ॥॥॥ प-षिति । 'पृषिरिक्षिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'पृषतस्तु गुगे विन्दौ सरोहिते । श्रेतिबन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ 'प्रषु प्रुषु दाहे' (भ्वा०प० से०)। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे किप् । विगता रुद्धा वा पुट् दाहोऽस्मात् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'जल-कणस्य'॥

वकाणि पुरभेदाः स्युः

वकाणीति ॥ वच्चित । 'वच्च गतों' (भ्वा० प० से)। 'स्फायितच्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'चङ्कादीनां च' (७।३।५३) इति कृत्वम् । 'वकं पुटभेदे वकः कुटिले कूरभोमयोः' इति हैमः । 'वकः शनैश्चरे पुंसि, पुटभेदे नपुंसकम् । त्रिषु कूरे च कुटिले' । स्वामी तु—चक्राकारेण यान्त्यधः—इति विगृह्धन् चवर्गादित्वं मन्यते । 'चकः कोके पुमान्, इति वंगु सेन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' इति चादौ मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ पुटं संक्षिष्टं भिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (२।२।१) । 'पुटभेद्रतु नगरातोचयोस्तिटिनी मुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्रे 'चक्राकारेण जलानामधोयानस्य':॥

भ्रमाश्च जलनिर्गमाः।

भ्रमा इति ॥ भ्रमन्ति जलायत्र । 'हलश्र' (३।३। १२१) इति घन् । 'भ्रमोऽर्म्बुनिर्गमे भ्रान्तौ कुन्दभ्रमण-योरिष'॥ (१) ॥ ॥ निर्गमनानि । 'गम्ल गतौ' (म्वा० प० अ०)। 'श्रहतृद्दनिश्चिगमश्र' (३।३।५८) इत्यप् । करणे वा। 'खनो घ च' (३।३१२५)। इति घः । जलानां निर्गमाः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'जलिनःसर-णजालकस्य'॥ नदादौ अधःस्थजलसोर्ध्वनिःसरण-सेत्यन्ये। स्वामी तु—चत्वार्थेकार्थानि—इत्याह॥

कूलं रोधश्र तीरं च मतीरं च तटं त्रिषु ॥ ७ ॥

क्लिमिति ॥ क्लियति । 'क्लि आवरणे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'क्लिलं तटे सैन्यपृष्ठे त-डागस्तूभयोरिप' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ रुणद्धि । 'रु-धिर् आवरणे' (रु० उ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)

१—मङ्गो विच्छित्तिः इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ॥ २— 'पृषन्ति बिन्दुपृषताः' इति त्रिभिर्द्वेन्द्व इत्यन्ये । तथा च 'पृथः पृपन्तिभिः स्पृष्टा वान्ति वाताः शनैः शनैः' इति जाम्बवती-विजयवाक्यम्-इति मुकुटपीयूष्बुधमनोहराः॥

१—जलनिःसरणजालके यथा माघे 'श्रमागतैरम्बुभिरम्बु-राश्चिः' इति—इति मुकुटः ॥

॥॥॥ अदन्तोऽपि । 'रोधः प्रोक्तश्च रोधिस' इति संसारा-वर्तात् । तत्राच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ तीरयति । 'पार तीर कर्मसमाप्तौ' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।११३४) ॥ यत्तु मुकुटः—तीर्यते तरणकर्म समाप्यतेऽनेनात्र वा । चुरादिण्यन्तात् 'एरच्' (३।३।५६)—इत्याह । तन्न । 'अजब्भ्यां स्त्रीखलनाः' (वा० ३।३।१२६) इति स्त्रुद्धसङ्गात् । 'पुंसि संज्ञायाम्'—(३।३।११८) इति घप्रसङ्गाच । 'तीरो वङ्गे वतीरं पुनस्तटे' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ +एवं पारम्+ प्रतीरमित्युपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थम् ॥ (४) ॥॥॥ तटित । 'तट उच्छ्र्ये' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्त्रियां तटी । 'जातेः—' (४।१। ६३) इति ङीष् ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'तीरस्य'॥

पारावारे परार्वाची तीरे

पारेति ॥ परं तीरं पारम् । 'पारं प्रान्ते परतटे' इति हैमः ॥ (१) ॥ अर्वाक् तीरम्—अवारम् । अव अर्यते । 'ऋ गतो' (भ्वा०प०अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।११९) । न वार् अस्त्यत्र—इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥ अ॥ 'परतीरावरतीरयोः' एकैकम् ॥

पात्रं तदन्तरम् ।

पात्रमिति ॥ तयोः पारावारयोरन्तरं मध्यम् । पिबन्त्यत्र पान्त्यसाद्वा । पिबतेः पातर्वा ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु कूलयोर्मध्ये पर्णे नृपतिमन्त्रिणि । योग्यभाजनयोर्यज्ञभाण्डे नाट्यानुकर्तरि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तटम-ध्यवर्तिप्रवाहस्य'॥

द्वीपोऽस्त्रियामन्तरीपं यदन्तर्वारिणस्तटम् ॥ ८॥

द्भीप इति ॥ द्विर्गता अन्तर्गता वा आपोऽत्र । 'ऋ-क्पूर्—' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः 'द्वचन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७) । काकाक्षिवत् 'अस्त्रियाम्' इत्युभाभ्यां संबध्युते॥ (१)॥॥॥ (२)॥॥॥ द्वे 'जलमध्यस्थस्थानस्य'॥

तोयोत्थितं तत्पुलिनम्

तोय इति ॥ पुलति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प ०से) । 'तिलिपुलिभ्यां च' (उ० २।५३) इतीनन् । त्रिकाण्डशेषे तु 'पुलिनं द्वीपमुच्यते' इत्यभिहितम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'जलाद्चिरनिर्गततटस्य' ॥

सैकतं सिकतामयम्।

१—दीवेंकारादि 'समुद्रतीरिक्षतसर्वेलोका सेनापगां व्यास-वती बलेन' इति द्विसंधानश्चेषात् ॥ १—इदं वश्यमाणोपयोगि ॥ सैकतमिति ॥ सिकताः सन्त्यसिन् । 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इति मत्वर्थेऽण् ॥ (१) ॥*॥ सिकतानां विकारः । 'मयङ्कैतयोः—' (४।३।१४३) इति मयट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालुकामयतटस्य' ॥

निषद्रस्तु जम्बालः पङ्कोङस्री शाद्कर्दमौ ॥ ९ ॥

निषेति ॥ निषीदन्त्यत्र। 'षद्छ विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा॰, तु॰ प॰ अ॰) । 'नौ सदेः' (उ॰ २। १२२) इति ष्वरच् । 'सदिरप्रतेः' (८।२।६६) इति षत्वम् । यद्वा निषद्नम् । संपदादि किप् (वा० ३। ३।१०८)। निषद् आसनस्य वर आवारकः। 'वृञ् आव-रणे' (चु० उ० से०) आधृषीयः । पचाद्यच् (३।१। १३४)। 'निषद्धरः स्मरे पङ्के निशायां तु निषद्धरी' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ जमति । 'जमु अद्ने' (भ्वा० प० से॰)। बाहुलकाद्वालन्। यद्वा।-'जम्ब अद्ने' () इति धातुः । भावे घञ् (३।३।१८) । जम्बम् आलाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'जम्बालः शैवले पेंङ्के'॥ (२)॥ ॥ पच्यते। 'पचि विस्तारे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३। १९)। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति करणे वा । 'पङ्को-Sस्त्री कर्दमे पापे⁷ इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ शीयन्ते-ऽसिन्ननेन वा। 'षदु शातने' (भ्वा, तु० प० अ०)। घञ् (३।३।१२१) । यद्वा शीयते नश्यति । 'ज्वलितिकस-न्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । यद्वा स्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । 'शाशपिभ्यां ददनौं' (उ० ৪।९७) इति दः । 'शादः कर्द्मशष्ययोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कर्दति । 'कर्द कुत्सिते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कलि-कर्द्योरमः' (उ० ४।८४) ॥(५)॥*॥ पञ्च 'कर्द्मस्य'॥

जलोच्लासाः परीवाहाः

जलोच्छ्वासा इति ॥ जलान्युच्छ्वसन्ति परिवहन्त्ये-भिः । 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०) । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हल्ख्र' (३।३।१२१) । इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि—' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । यद्वा

१—एतदमे 'जगलो मदनहुमे। मेदके पिष्टमचे च पुंसि धूर्ते-ऽभिधेयवत्' इति लिखितमासीत् ॥ तत्तु जगलशब्दार्थवीधक-तया न प्रकृतोपयुक्तम् ॥ २— 'उपार्जितानामधानां त्याग एव हि रक्षणम् । तडागोदकसंस्थानां परीवाह इवाम्भसाम्' इति दीर्घलक्ष्यम् इति स्वामिमुकुटबुधमनोहराः॥ पक्षे दीर्घामावे 'परि-वाहो जगतः करोति किम्' इति माघः—इति मुकुटबुधमनोहरे॥ जलानासुच्छ्वसनम् । परिवहनम् च । भावे घञ् (३।३। १८) ॥ (१) ॥*॥ 'परीवाहो जलोच्छ्वासे महीभृद्यो-ग्यवस्तुनि'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रवृद्धजलस्य निर्गममार्ग-स्य'। समधिकजलस्य सर्वतो वहनस्य वा॥

कूपकास्तु विदारकाः।

कूपका इति ॥ कुत्सिताः कूपाः । 'कुत्सिते' (५।३। ७४) इति कः । कूपस प्रतिकृतिः इति वा । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यातै-लपात्रे कुकुन्दरे । उदपाने चिंतायां च (कूपिकाम्भोगतो-पले)'॥ (१)॥॥। विदार्थन्ते । 'दॄ विदारणे' (त्रया० प० से०)। णिच् (३।१।२६)। बाहुलकात्कर्मणि ण्वुल् । यद्वा विदार्यन्ते । कर्मणि घम् (३।३।१९)। कुत्सिता विदाराः । कुत्सायां कः (५।३।७४)॥ (२)॥॥। दे 'शु-फ्कनद्यादौ कृतगर्तस्य'॥

नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्ये

नाव्यमिति ॥ नावा तार्यम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४। ९१) इति यत् । 'वान्तो यि-' (६।१।८९) इत्यवादेशः ॥ (१) ॥॥ एकं 'नौतरणयोग्यजलस्य'॥

स्त्रियां नौस्तरणिस्तरिः॥ १०॥

स्त्रियामिति ॥ नुचते । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'ग्लानुदिभ्यां डौः' (उ० २१६४) । यद्वा नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३१२। १०१) इति डः । नम् अवति । किप् (३१२१७६) । 'ज्वरत्वर—' (६१४१२०) इत्यूठौ । वृद्धिः (६१११८९) ॥ (१) ॥*॥ तरन्त्यनया । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'अतिसृध्वम्यश्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २११०२) । 'तरणिस्तरणेऽकेंऽशौ कुमार्योषधिनौकयोः । यष्टावन्धौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ 'अच इः' उ० (४११३९) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४१११४५) इति ङीष् वा । तरणी । तरी । 'तरिर्दशायां वेडायां वस्नादीनां च पेटके' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'नौकायाः'॥

उडुपं तु प्रवः कोलः

उडुपमिति ॥ उडुनो जठात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'सुपि' इति योगिवभागात्कः। उडूनीव पाति, इति वा। 'उडु-

१ —विश्वमेदिनीपुस्तके तु 'च्युतायाम्' इत्युपलभ्यते ॥

पश्चन्द्रभेलयोः' इति धरणिः॥ (१) ॥॥ प्रवते । 'प्रुङ्
गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (२।१।१२४)।
'प्रवः प्रक्षे प्रुतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ भेलक्षभेकयोः । कमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे।
जलान्तरे प्रुवं गन्धनुणे मुस्तकभिद्यपि' इति हैमः
॥ (२) ॥॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प०से०)।
'च्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः। 'पोनुप्रवकयोः कोलः
कोलं तु बदरीफलम्' इति शाश्वतः। 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ। कोलं तु बदरे कोला पिपात्यां चव्यभेषजे' इति हैमः॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'तुणादिनिर्मिततरणसाधनस्य'॥

स्रोतोऽम्बुसरणं स्वतः ।

स्रोत इति ॥ स्रवति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् तुडागमः । स्रोतो दन्त्यादिः । 'स्रोतोऽम्बुवेग इन्द्रिये' ॥ (१) ॥॥। एकम् 'अकृत्रिमजलवहनस्य'॥

आतरस्तरपण्यं स्यात्

आतर इति ॥ आतरन्त्यनेन । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३। ३।११८) इति घः । यत्तु—'ऋदोरप्' (३।३।५७)— इति मुकुटः । तन्न । परत्वाहयुटः प्रसङ्गात् । 'आतरस्तर-पण्यं स्यादनुत्तरम्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । तरस्य पण्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नद्यादितरणे देयमूल्यस्य' ॥

द्रोणी काष्टाम्बुवाहिनी ॥ ११॥

द्रोणीति ॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि—' (उ० ४।५१) इति निः । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति जीप । 'द्रुण हिंसागत्योः' (तु०प० से०) । 'इगुपघात् कित्' (उ० ४।१२०) । (जीपि द्रुणी । 'द्रुणयम्बुद्रोणिकच्छप्योः' इति मेदिनी) । 'द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादन्यामपीष्यते' ॥ (१) ॥ पुनः पुनरम्बुवहिति । 'बहुलमाभीक्ष्ये' (३।३।८१) इति णिनिः ॥ (२)

?—'प्रवंगे च' इति पाठः ॥ २—मुकुटबुधमनोहरयोस्तु 'आतारानुत्तरावप्यत्र' इत्युक्त्वा दीर्धमध्यमेवेदमुदाहृतम् ॥ ३—'मरकतमणिद्रोणिसरला' इति पूर्वकविप्रयोगः—इति मुकु-टबुधमनोहरे ॥ ४—'द्रोणीभिरम्भिस चरन्ति महार्णवस्य'— इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ॥ ॥*॥ द्वे 'काष्टपाषाणकृतनौकाकाराम्बुसेचन्याः' ॥ सांयात्रिकः पोतवणिक्

सांयोति ॥ समुदितानां गमनं द्वीपान्तरगमनं वा सं-यात्रा । सा प्रयोजनमस्य । 'तदस्य प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् ॥ (१) ॥*॥ पोतेनोपलक्षितो वणिक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रगामिनो वणिजः' ॥

कर्णधारस्तु नाविकः।

कर्णेति ॥ 'कर्णः श्रोत्रमरित्रं च' इति दुर्गः । तं घ-रति । 'धृञ् धारणे' (म्वा० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१) ॥*॥ नावा तरित । 'नौद्वचष्टन्' (४।४।७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नाविकस्य' ॥ नौपृष्ठदण्डधारकस्य— इत्यन्ये ॥

नियामकाः पोतवाहाः

नियेति ॥ नियच्छन्ति पोतम् । 'यम नियमने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'नियामकः पोतवाहे कर्म(र्ण)धारे नियन्तरि' ॥ (१) ॥*॥ पोतं वहन्ति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहित्रवाहकस्य' ॥

क्रुपको गुणवृक्षकः ॥ १२ ॥

कूपेति ॥ कूपे कायति । 'कै शब्दे' (स्वा० प० अ०)। 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥गुणानां रज्जूनां दृक्षः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौ-मध्यस्थरज्जुबन्धनकाष्टस्य'॥ नौबन्धनकीलकस्येत्यन्ये। नौकादण्डः क्षिपणी स्यात्

नौकेति ॥ नौकाया दण्डः ॥ (१) ॥*॥ क्षिप्यते-ऽनया । 'क्षिपेः किच्च' (उ० २।१०७) इत्यनिः ॥*॥ बा-हुरुकौद्धणे क्षेपणिरिष । 'श्लेपणं प्रेरणे, नौकादण्डजाल-भिदोः स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकापार्श्वद्वयवद्ध-चालनकाष्टस्य'॥

अरित्रं केनिपातकः।

अरित्रामिति ॥ ऋच्छत्यनेन । 'ऋ गतौ' (स्वा॰ प॰ अ॰) । 'अर्तिॡधू—' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥॥। के जले निपातोऽस्य । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यछक्।

'शेषात्—' (५।४।१५४) इति कप्। 'संज्ञाया कन्' (५।३। ७४) वा॥ (२)॥ ॥ हे 'नौपृष्ठस्थचालनकाष्ठस्य'॥ अभिः स्त्री काष्ट्रकटालः

अम्निरिति ॥ अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ कुम् उद्दाल-यति । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'कर्मण्यण्' (३। २।१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । काष्ठस्य कुद्दालः (२) ॥*॥ द्वे 'पोतादेर्मलापनयनार्थं काष्ठादिरचितकु-द्दालस्य' ॥

सेकपात्रं तु सेचनम् ॥ १३॥

संकेति ॥ सेकस्य पात्रम् ॥ (१) ॥*॥ सिच्यतेऽनेन। 'करणा—' (३।३।११५) इति ल्युट् । 'सेचनं रक्षणे सेके नौकायाः सेकभाजने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौस्थजलनिःसारणपात्रस्य'॥

क्रीवेऽर्धनावं नावोऽर्धे

क्रीव इति ॥ नावोऽर्धम् । 'अर्धे नपुंसकम्' (२।२।२) इति तत्पुरुषः । 'नावो द्विगोः' (५।४।९९) 'अर्धाच' (५। ४।१००) इति टच् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अर्धनौकायाः'॥

अतीतनौकेऽतिनु त्रिषु।

अतीतिति ॥ अतीता नौर्येन । 'उरःप्रभृतिभ्यः-'(५।८। १५१) इति कप् ॥ (१) ॥*॥ नावमतिकान्तम् । 'अत्या-दयः-'(वा० २।२।१८) इति तत्पुरुषः । अतिनौः पुमान् स्त्री वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नौकामतिकान्तजलादेः' ॥

त्रिष्वागाधात्

त्रिष्विति ॥ अगाधमभिव्याप्य त्रिषु ॥

प्रसन्नोऽच्छः

प्रसन्न इति ॥ प्रासदत् । 'षद्धु विशरणादौ' (भ्वा०, तु० प० अ०) । 'गत्यर्थ—' (३।३।१७२) इति क्तः । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्यादच्छसंतुष्टयोस्त्रिषु' ॥(१) ॥*॥ 'छो छेदने' (दि० प० अ०) न च्छचित दृष्टिम् । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । न च्छाचते वा । 'अन्येष्वपि—' (३।२।१०१) इति डः । 'अच्छो भछ्के स्फिटकेऽमले-ऽच्छाऽभिमुखोऽव्ययम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निर्मलस्य'॥

१—'संपूर्वस्य याते द्वीपान्तरगमने वृत्तिः' इति चाणवयटी-केति कलिङ्गः—इति मुकुटः ॥ २—'आतिदैशिककार्यस्यानि-त्यत्वादुणाभावाभावे क्षेपणिः । 'कृदिकारात्' (ग०४।१।४५) इति डीषि क्षेपणी च' इति माधवी—इति मुकुटः ॥

१—'थेनातिवेगवज्जलादिनातिकान्ता नौस्तज्जलस्य नामैकम्' इति पाठः॥

कलुषोडनच्छ आविलः ॥ १४॥

कलुष इति ॥ छुषति । 'छुष हिंसायाम्' () 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । कस्य जलस्य छुषो घातकः । 'कलुषं त्वाविले पापे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ भिन्नोऽच्छात् । नञ्तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) । 'तस्मानुडचि' (६।३।७४) ॥ (२) ॥ ॥ आविलति । 'विल भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'मलिन-जलस्य' ॥

निम्नं गभीरं गम्भीरम्

निम्नामिति ॥ निमनति । 'झा अभ्यासे' (भ्वा० प० अ०) 'आतश्र—' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ गाते जलजन्तवोऽत्र । गच्छन्ति वा । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गमीराद्यश्र' इति 'गभीरगम्भीरौ' (उ० ४।३५) इति वा नि-पातितौ ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'गम्भीरस्य' ॥

उत्तानं तद्विपर्यये ।

अगाधमतलस्पर्शे

अगाधिमिति ॥ नास्ति गाधः स्थितिरत्र । 'नञोऽस्त्य-र्थानाम्—' (वा० २।२।२४) इति बहुत्रीहिः ॥ (१) ॥॥॥ तल्रस्याधोमागस्य स्पर्शः न सोऽत्र । 'अगाधमतलस्पर्शे त्रिषु, श्रेष्ठे नपुंसकम्'॥ (२) ॥॥ द्वे 'अतिनिस्नस्य'॥

कैवर्ते दाशधीवरौ ॥ १५ ॥

कैवर्त इति ॥ के जले वर्तन्ते । 'वृतु वर्तने' (स्वा० आ० से०) पचाचच् (३।१।१३४) केवर्तानां मत्स्यानामयं घातकः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ दशति मत्स्यान् । 'दंश दशने' (स्वा प० अ०) । 'दंशेश्व' (उ० ५।११) इति टटनौ न आ च । यद्वा दार्थते मूल्यमस् । 'दाश्च दाने' (स्वा० उ० से०) घञ् (३।३।१८) । 'शालो झपे, धीवर एव दाशाः' इति शम्यानालव्यान्तः । 'कैवर्तभृत्ययोद्दीसो दासी बाणा च चेटिका' इति रुद्राद्दन्त्यान्तः । 'दासो भृत्ये च शुद्रे च ज्ञानेऽर्थिनि च धीवरे' ॥ (२) ॥॥॥ द्धाति मत्स्यान् ।

'छित्वर छत्वर—' (उ॰ ३।१) इति निपातितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि '**धीवरस्य**'॥

आनायः पुंसि जालं स्यात्

आनाय इति ॥ नयनम् । 'णीज् प्रापणे' (स्वा० उ० अ०)। 'श्रिणीभुवः' (३।३।२४) इति घञ् । आ-समन्तान्नायोऽनेन । आनयन्ति मत्सान् अनेन । 'जालमानायः' (३।३।१२४) इति घञन्तो निपातितो वा ॥ (१) ॥॥ जले क्षियते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । जलति घनीभवति । 'जल धान्ये' (स्वा० प० से०) 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । 'जालं वृन्दगवाक्षयोः । क्षार-कानायदम्भेषु, नीपे ना, स्री तु घोषके' इति रभसः॥ (२)॥॥। द्वे 'शाणसूत्रजालस्य'॥

शणसूत्रं पवित्रकम्।

शणेति ॥ शणित । 'शण गतौ' (वा० प० से०) । पचायम् (३।१११३४) । शणस्य स्त्रम् ॥ (१) ॥*॥ पवित्रमुपवीतम् । तद्वदिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । पवित्राद्विपरीतलक्षणया संज्ञायां कः (५।३।७४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणसूत्रजालस्य' ॥

मत्स्याधानी कुवेणी स्याद्

मत्स्येति ॥ मत्स्या आधीयन्तेऽत्र । 'डुधाञ् धारणपो-षणयोः' (जु० उ० अ०) । 'करणाधिकरणयोः—' (३।३। ११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेणन्तेऽस्यां मत्स्याः । 'वेणृ गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'हुलश्च' (३।३। १२१) इति घञ् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यस्थापनपात्रस्य' ॥

बलिशं मत्स्यवेधनम् ॥ १६ ॥

बिल्रशमिति ॥ बिलनो मत्स्याञ् श्यित । 'शो तन्-करणे' (दि० प० अ०) 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥*॥ डलयोरैक्याद् 'बिडिशम्' अपि । स्त्रियां बिडिशाप-चये तु बिडिशी ॥ (१) ॥*॥ विध्यतेऽनेन ॥ 'विध विधाने' (तु० प० से०) 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट्।मत्स्यानां वेधनम्॥ (२)॥*॥ द्वे 'मत्स्यवेधनस्य'॥

पृथुरोमा झषो मत्स्यो मीनो वैसारिणोऽण्डजः। विसारः शकली च

पृथ्विति ॥ पृथ्नि रोमाण्यस । रोम पक्षोऽत्र—इति स्वामी । वल्कळम्-इति सर्वघरः ॥ (१) ॥*॥ झषति

'झैष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) यद्वा झध्यते । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । मुकुटस्तु--'पुंसि' (३।३।११८) इति घः-इत्याह । तन्न । 'हलश्र्य' (३।३।१२१) इति घञस्तद्पवाद्त्वात् । 'करणाधिकरणयोः' (३।३।११७) इत्यनुवर्तनाच । 'झपा नागवलायां स्त्री, तापमत्स्याटवीषु ना' ॥ (२) ॥ 🕬 मा-द्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'ऋतन्यज्ञि—' (उ० ४।२) इति सन् । 'मत्सो मीनेऽथ पुंभृम्नि देशे' ॥ (३) ॥ ॥ भीनाति, मीयते वा । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । 'फेनमीनों' (उ० ३।३) इति निपा-तितः । '(मीनो रास्यन्तरे झषे)' ॥ (४) ॥*॥ विविधं सरति । 'सू गतौ' (भ्वा० प० अ०)। म्ह्यादित्वाण्णिनिः। विसारी। 'विसारिणो मत्स्ये' (५।४।१६) इति स्वार्थेऽण् ॥ (५) ॥ ॥ अण्डाजायते सा। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पञ्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः। 'अण्डजो मृगनाभौ, ना सरटेऽहौ खगे झषे' इति मेदिनी ॥ (६) ॥ ॥ विशेषेण सरति 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'व्याधिमत्सवलेषु' (वा० ३।३।७) इति घञ्॥ (७) ॥ शा शकलमसास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५)। 'शकलं वल्कलेऽर्धे च' इति तालवादावजयः ॥ (८) ॥*॥ अद्यै 'मत्स्यसामान्यस्य'॥

अथ गडकः शकुलार्भकः ॥१७॥

अथेति ॥ गडति । 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ० २।३२) । (पचाद्यचि (३।१। १२४) गडोऽपि) । 'गडो मीनान्तराययोः' ॥ (१) ॥॥॥ शकुलोऽत्र मैत्समात्रे,—इति स्वामी । तसार्भकः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'मत्स्यविशेषस्य' ॥

सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः

सहिति ॥ सहस्रं दंष्ट्रा यस ॥ (१) ॥ ॥ पाठीं पृष्ठं नमयित । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । णिच् (३। १।२६) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । अवश्यं पठति ।

१—'पाणिनिप्रत्याहार इव महाप्राणसमाश्चिष्टो झपाळिङ्गि-तश्च समुद्रः' इत्याश्चर्यमञ्जरी ॥ अतो मूर्धन्यान्तः—इति मुकुट-बुभमनोहरे ॥ २—विश्वकोशे तु 'अण्डज्ञः क्रकलासे स्या-त्खगे मीने मुजंगमे । कस्तूर्यामण्डजा प्रोक्ता' इत्युपलभ्यते ॥ ३—हैमे तु 'सहस्रदंष्ट्रे वादालः, पाठीने चित्रविष्ठकः, शकुले स्यात्कलकः' इति विशेषमत्स्यत्वेनोक्तः॥ 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (१।१।१७०) । पाठी द्विजः । तस्येन इवापेक्षितः, हव्यक-व्ययोः प्रशस्तत्वाद्वा । 'पाठीनो गुग्गुलद्वमे । पाठके मीनभेदे च' इति हैमः॥(२)॥॥ द्वे 'बहुदंष्ट्रस्य मत्स्यस्य'॥ उत्कृपी शिशुकः समो ।

उत्प्राति ॥ उ विस्मयजनकं रूपमसास्ति । अत इनिः (५।२।११५) । रलयोरैक्यम् । ओः शंमो रूपम्= उरूपमसास्ति, इति वा ॥ (१) ॥॥। शिशुः शिशुमारः । तस्य प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।२।९६) इति कन् । 'शिशुकः शिशुमारे स्याद्वालकोल्यपिनोरिप'॥ (२) ॥॥ द्वे 'शोंशु' इति ख्यातमत्स्यविशेषस्य ॥ नलमीनश्चिलिचिमः

नलेति॥ नलवनस्थो मीनः। नडामो मीन इति वा ॥॥॥ 'तलमीनः' इति केचित्पठित्ति॥ (१)॥॥॥ 'चिल विलसने' (तु० प० से०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०)। वीप्सायां द्वित्वम् (८।१।४)। चिलिं चिलिं विलासं मिमीते। 'माङ् माने' (जु० आ० अ०)। 'आनतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। (पृषोद्रादिः) (६।३।१०९)। त्रीकारोऽद्न्तः। 'नलमीनिश्चलीचिमो चृहन्मीनोऽब्धिजितिमः' इति रत्नमाला। 'लक्ष्मणा सारसी कौञ्ची नलमीनचिलीचिमिः' इति वोपालिताचतुरिकारवानमध्यदीर्घ इदन्तोऽपि॥ (२)॥॥॥ द्वे 'नलवनचारिणो मन्तस्यविशेषस्य'॥

मोष्टी तु शफरी द्वयोः॥१८॥

प्रोष्ठीति ॥ प्रकृष्ट ओष्ठोऽस्याः । 'ओत्वोष्ठयोः' (वा० ६।१।९४) इति पररूपम् । 'नासिकोदरोष्ठ—' (४।१।९५) इति 'जातेः' (४।१।६३) इति वा, ङीष् । 'द्वेयोः' इत्य-नेन संबन्धात् 'प्रोष्ठः' अपि ॥ (१) ॥*॥ शफं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् । पुंसि शफरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मत्स्यविशेषस्य'॥

क्षुद्राण्डमत्स्यसंघातः पोताधानम्

भद्रेति ॥ क्षुद्रादण्डाजाता मत्स्याः-क्षुद्राण्डमत्स्याः ।

१—पिक्षकाकृतः 'द्वयोः' इति प्रोष्ठयापि संबध्नन्ति । नैषा अन्थरीतिः, भिन्नपदत्वात्—इति पीयूषव्याख्या ॥ २ —वस्तुतस्तु 'गडकः शकुलार्भकः । श्चद्राण्डमस्त्यसंघातः पोताधानमधो झषाः । सहस्रदंष्ट्रः पाठीनः' इति श्लोकः 'रोहितो महुरः' इति पाठः—इति पीयूषम् ॥ तेषां संघातः ॥ (१) ॥ ॥ पोते वहित्रे आधीयते । धाञः (जु० उ० अ०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) यद्वा पोतो-ऽर्भक आधीयतेऽत्र । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अण्डादिचरिनर्गतमत्स्यसङ्घस्य'॥

अथो झषाः।

रोहितो मद्भरः शालो राजीवः शक्कलस्तिमिः १९ तिमिंगिलादयश्च

अथविति ॥ अथो झषविशेषा उच्यन्ते । रोहति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) 'रुहे रश्च लो वा' (उ० २।९४) इतीतच्। रोहणम् । घञ् (३।३।१८) । रोहो जातोऽस्य। तारकादित्वात् (५।२।३६) इतज्वा । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे लोहितकदुमें ॥ (१) ॥ ॥ मजाति । 'दुमस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मद्भरादयश्च' (उ० १।४१) इति निपातितः ॥ (१) ॥*॥ शाड्यते । 'शाड् श्राघायाम्' (स्वा० आ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। डलयोरैक्यम् । 'शालो झषे, धीवर एव दाशः' इत्यूष्मभे-दात्तालन्यादिः । ('कैवर्त इव बद्धराजीवोत्पलसालो वसन्त-कालः' इति वासवदत्ताश्लेषाद्दन्त्यादिश्च । कैवर्तपक्षे सालो मत्स्यमेदः। वसन्तपक्षे साठं पुष्पम्)। साठं पुष्पे ऋीवं वृक्षे तु पुमान् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति रमसे तु दन्त्यादिः । 'शालो हाले मत्सभेदे शालौकसा-त्प्रदेशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ राजी रेखास्यास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (५।२।१०९) इति वः। 'अथ रा-जीवो मीनसारङ्गभेदयोः । राजीवमन्जे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शकोति गन्तुं वेगेन । 'शक्रृ शक्तो' (स्वा० प० अ०) । बाहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । 'ऋमितमिशतिस्तम्भामत इच' (उ० ४।१२२) इतीन् ॥ (१) ॥*॥ तिमिं गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'मूलविभुजा-' (वा० ३। २।५) इति कः। 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति लः। 'गिलेऽगिलस' (वा० ६।२।७०) इति गुम् ॥ (१) ॥*॥ आदिशब्दात् तिर्मिगिलगिलनन्दीवर्ताद्यः ॥॥॥ 'मत्स्य-विशेषाणां' पृथगेकैकम्॥

अथ यादांसि जळजनतवः।

अथेति ॥ यान्ति वेगेन। 'या प्रापणे' (अ० प अ०)। असुन् (उ० ४।१८९)। बाहुरुकाहुक् । यद्वा याति। किए (३।२।१७८) यामति । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) यां दस्रति वा । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । साहच-र्यस्य सर्वत्रानियामकत्वात् 'सान्त—' (६।४।१०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ जलानां जन्तवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जलचर-मात्रस्य'॥

तद्भेदाः शिश्रमारोद्रशङ्कवो मकराद्यः ॥ २० ॥

तद्भेदा इति ॥ तेषां जलजन्त्नां भेदा उच्यन्ते ॥ शिशून् मारयति । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । णिच् (३।२।२६) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'शिशुमारो-ऽम्बुसंभूतजन्तौ तारात्मकाच्युते' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१) ॥*॥ उनति । 'उन्दी क्वेदने' (रु० प० से०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (१) ॥ ॥ शङ्कतेऽसात्। 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कपीयु-' (उ॰ १।२६) इति निपातितः । 'शङ्काः पत्रशिराजाले सं-स्याकीलकशंमुषु । यादोऽस्रभेदयोर्मेंद्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ ऋणाति । 'कृ हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । मनुष्याणां करः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। यद्वा मङ्कते । 'मिक भृषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (२।१।१२४) । आगमशास्त्रसानित्यत्वान्न नुम्। मकं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। कः (३। २।३) । 'मकरो निधौ । नके राशिविशेषे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ आदिना ग्राहकुम्भीराद्यः ॥ ॥ 'जलजन्तु-विशेषाणां' पृथकपृथकू ॥

स्यात्कुलीरः कर्कटंकः

स्यादिति॥ कुलति। 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प०से०)। 'गम्भीराद्यश्च' इतीरन्। को लीयते। 'लीक् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। बाहुलकाद् रक्। यद्वा कुलमस्यास्ति। 'अत इनिः' (५।२।११५)। तमीरयति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। जनकमक्षकत्वात्। लयनम्-लीः। संपदादिः (वा० ३।३।३०८)। कुत्सिता लीः। तां राति वा॥ (१)॥ श्वा कृणाति। 'कृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति विच्। कटति। 'कट वर्षावरणयोः' (भवा० प० से०)। पचायच् (३।१।१३४)। कर् चासौ कटश्च। 'अहरादीनां पत्यादिषु वा रेफः' (वा० ८।२।७०)। ततः स्वार्थे कन् (५।३।७४)। 'कर्क' इति सौत्रो धातुः। 'शकादिभ्योऽदन्' (उ० ४।८१) वा। कर्के श्वेतवर्ण टलति। 'टल गतौ' (भवा०प०से०)। डः (वा०

३।२।१०१) वा । 'कर्कटः । कुलीरे करणे स्त्रीणां राशौ खगे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलीरस्य' ॥ कुर्मे कमटकच्छपौ ।

कूर्म इति ॥ कुत्सितः को वा ऊर्मिवेंगोऽस्य । 'अच्प्रत्यन्वव-' (५१८।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविमागादच् समासान्तः । 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोवींच्यां प्रकाशे वेगभङ्गयोः' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ काम्यते । 'कमु
कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेरठः' (उ० १११००) ।
के जले मठति, इति वा । 'मठ मदनिवासयोः' (भ्वा०
प० से०) । पचाद्य (३१११३४)। 'कमठः कच्छपे पुंसि
भाण्डमेदे नपुंसकम्'॥ (२) ॥*॥ कच्छेन पिवति । 'पा
पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३१२१४) इति योगविभागात्कः । 'कच्छपी वह्नकीमेदे दुलौ क्षुद्रगदान्तरे । पुंसि
निध्यन्तरे कूर्मे मह्नबन्धान्तरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥
(३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रमेस्य'॥

ग्राहोऽवहारः

ग्राह इति ॥ गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (क्रया० उ० से०) । 'विभाषाः ग्रहः' (३।१।१४३) इति णः । 'ग्राहो ग्रहे जलचरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ अवहरति । अवपूर्वो हुन् । 'रयाद्वचधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'अवहारस्तु युद्धादिविश्रान्तौ ग्राहचौरयोः । निर्मेश्वणोपनेतन्थे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'ग्राहस्य'॥

नकस्त क्रम्भीरः

नक इति ॥ कामति दूरस्थलम् । 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा॰ प० से०) । 'अन्यत्रापि—' (वा० ३।२।४८) इति छः । 'नऋं न् (६।३।७५) इति नलोपो न । 'नऋं नासायदारुणोः । नक्रो यादसि' इति हैर्मः ॥ (१) ॥॥॥ कुम्भिनं हस्तिनमीरयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नऋस्य'॥

अथ महीलता ॥ २१॥

गण्डूपदः किंचुछकः

अथेति ॥ मह्या लतेव । कृशत्वदीर्घत्वाभ्याम् ॥ (१)

१—निमन्नणोपनेतव्यम्= शर्करादिस्वाद्कृतं भक्ष्यम् ।। तत्र यथा 'एतस्मिन् विषयावहार विषमे संसारवारांनिधो' इत्यनेकार्थ-कैरवाकरकौमुदी ॥ २—अस्यामे 'नकः कुम्भीरके पुंसि नकं तर्णकनीरयोः' इति लिखितमस्ति ॥ परंतु मेदिन्यां द्वितीयचरणे नारशब्दस्यार्थकोधकताया बोधनेन प्रक्षिप्तप्रायम् ॥ ॥॥॥ गण्ड्रो अन्थयः पदान्यस्य ॥ (२) ॥॥॥ किंचिचुछ-म्पति । 'कास्यनेकाज्यहणं चुलुम्पाद्यथम्' (वा० ३।१।३५) इति वार्तिकनिर्दिष्टश्रुलुम्पधातुः । 'अन्येम्योऽपि' (वा० ३। २।१०१) इति डः । 'टेः' (६।४।१४३) इति उकारम-कारपकाराणां लोपः । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'केचुवा' इति ख्यातस्य ॥

निहाका गोधिका समे।

निहाकेति॥ नियतं जहाति भुवम्। 'नौ हश्च' (उ० ३।४४) इति हाकः कन्। बाहुलकान्न हस्वः॥ (१)॥ ॥। गुध्यति। 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। (पचाद्यचि) (३।१।१३४) गोधापि। 'गोधा तलनिहाकयोः'॥ (२)॥ ॥ हे 'गोह' 'जलगोिधका' इति स्थातायाः॥

रक्तपा तु जलौकायां स्त्रियां भूम्नि जलौकसः २२

रक्तपेति ॥ रक्तं पिवति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'रक्तपा स्याज्जलौकायां डाकिन्यां, ना तु रा-क्षसे' ॥ (१) ॥॥॥ जलमोकोऽस्याः । 'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातितोऽदन्त ओकश्चदः ॥ (२) ॥॥॥ सान्तोऽपि । 'जलोरगी जलोका तु जलोका च जलोकिसे' इति संसारावर्ताद्वहुचवनं प्रायिकम् । 'जलोकापि जलोका स्याज्जलूका जलजन्तुका' इति तारपालः ॥(३) ॥॥॥ त्रीणि 'जलूकायाः' ॥

मुक्तास्फोटः ख्रियां शुक्तिः

मुक्तिति ॥ मुक्ताः स्फुटन्त्यत्र । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥॥॥ शुन्यति, शोचिति, शोकिति, वा । 'शुन्य अभिषवे' (भ्वा० प०से०) । 'शुन्य शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शुन्तिः गतौ' (भ्वा० प०) वा । क्तिन् (३।३।१७४) । 'शुन्तिः कपालशकले शङ्खे शङ्खनकेऽपि च । नस्यश्रावर्तदुर्नाममुक्तास्कोटेषु च स्नियाम्'॥ (२) ॥॥। द्वे 'शुन्तिकायाः'॥

शङ्घः स्यात्कम्बुरस्त्रियौ ।

शङ्क इति ॥ शं खनति जनयति । 'खनु अवदा-रणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शं खम् अस्य—इति वा । शाम्यत्यरुक्ष्मीं वा ।

१ 'जलोकसेनेव रक्ताकृष्टिनिपुणेन वेदयाजनेन' इति वासवद-त्तायाम् 'जलं च तदोक'श्चेति जलोकः । ततोऽरी आद्यचि (५।२। १२७) एकवचनमदन्तत्वं चोपपाद्यम्—इति मुकुटनुधमनोहरे ॥ 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्कः कम्बौ न योषित, ना भालास्थिनिधिभिन्नखे' ॥ (१) ॥॥। काम्यते । 'कम्र कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४। १०२) इति निपातितः । 'कम्बुर्वलयशङ्कयोः । गजे शम्बुके कर्चूरे श्रीवायामलिकेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। एतौ पुंनपुंसके ॥ द्वे 'शङ्कस्य'॥

क्षुद्रशङ्खाः शङ्कनकाः

सुद्रेति ॥ क्षुद्राश्च ते शङ्काश्च ॥ (१) ॥*॥ शङ्कन्ते। 'शिक शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०)। कर्तरि 'अनुदात्ते-तश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)।—शङ्कस्य नसा इव (शङ्कानस्याः)—इति तु मुकुटः। शं खनन्ति । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०२।७८) इति युच्। ल्युट् () वा स्वार्थे कन् (५।३।७५)। (शङ्कानकाः)—इत्यन्ये॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्क्ष्मशङ्कानाम्'॥

शम्बूका जलशुक्तयः ॥ २३ ॥

शम्बूका इति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । 'उल्काद्यश्र' (उ० ४।४१) इति निपातितः । 'शम्बूकपिण्याकमधूकफेनः' इत्यमरमालायां पुंलिङ्गः । '(शम्बूको गजकुम्मान्ते घोङ्गे च श्रद्धतापसे । जलजन्तुविशेषे च) शम्बूका न नपुंसके' इति मेदिनेर्द्धिलङ्गता । 'शम्बूकः शम्बुकश्रेव पूर्वः कान्तरतु सर्वदा । ककारेण विना शेषो (शम्बुः) दृश्यते अन्थविस्तरे' इत्युत्पलिनी ॥ (१) ॥॥॥ जलजाः श्रक्तयः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'सर्वजलश्रुक्तिनकानाम्'॥

भेके मण्ड्रकवर्षाभूशाऌरष्ठवदर्दुराः।

भेके इति ॥ विभेति । 'त्रिमी भये' (जु० प० अ०)। 'इण्मीका—' (उ० ३।४३) इति कन् । 'भेकी मण्डूक-मेघयोः' ॥ (१) ॥॥। मण्डयति जलाशयम् । मण्डते वा । 'मिंड भूषायाम्' (भ्वा॰ प० से०) । 'शिलमण्डि-भ्याम्कण्' (उ० ४।४२) । 'मण्डूकी मण्डूकपण्यी मै-ण्डूको मेकशोणयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। वर्षासु भ-वित । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३।२।१७९) इति किए ।

'वर्षाभूः स्त्री च शोथझ्यां भूलताप्त्रवयोः पुमान्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥ ॥ शाडते । 'शाडृ गतौ' (भ्वा०
आ० से०) । 'खर्जिपिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (उ० ४।९०)
इत्यूरः । डलयोरैक्यम् । शालते वा । 'शाल कत्थने' (भ्वा०
आ० से०) । 'परिसरकृकलासस्वेदस्ताल्यूर—' इत्यूष्मिववेकाद्दन्त्यादिरिष ॥ (४) ॥ ॥ प्रवते । 'प्रुङ् गतौ '(भ्वा०
आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) 'प्रवः प्रक्षे प्रुतौ कपौ ।
शब्दे कारण्डवे म्लेच्छजातौ मेलकमेकयोः । कमनिम्नमहीभागे कुलके जलवायसे' । 'कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेऽपि
सान्नपुंसकम्' ॥ (५) ॥ ॥ हणाति शब्दैः कणौं 'हृ
विदारणे' (क्या० प० से०) । 'मुकुरदर्दुरी' (उ० १।४०)
इति निपातितः । 'द्र्युरेस्तोयदे मेके वाद्यभाण्डाद्रिभेदयोः।
दर्दुरी चण्डिकायां साद्रामजाले नपुंसकम्' ॥ (६) ॥ ॥
षद् 'मण्डूकस्य' ॥

शिली गण्ड्रपदी

शिलीति ॥ शिलित । 'शिल उञ्ले' (तु० प० से) । 'इगुपध-'। (३।१।१३५) इति कः। 'जातेरस्री-' (४।१।६३) इति छीष्। ('शिलमुञ्ले स्याद्, गण्डूपद्यां शिली मता। स्तम्भशीर्षे शिलाशिल्यो, शिला तु प्रसरे मता। तथा मनःशिलायां च द्वाराधःस्थितदारुणि') ॥ (१) ॥॥॥ (१) ॥॥॥ 'द्वे किंचुलकभार्यायाः'-इति खामी। द्वे 'सुद्रकिंचुलकजातेः'॥

भेकी वर्षाभ्वी

भेकीति ॥ 'वर्षाभ्वी' इत्यसाधु । ङीव्विधायकाभावात् । स्त्रियामपि 'वर्षाभू' इत्येव । 'भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री व-र्षाभूर्देद्देरे पुमान्' इति यादवः । अन्ये तु—गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीषमिच्छन्ति । अत एव भागुर्यमरमालयोः 'वर्षाभ्वी' इति दश्यते ॥॥॥ द्वे 'मण्डूक्याः' । क्षुद्रम-ण्डूकस्येत्यन्ये ॥

कमठी दुलिः ॥२४॥

कमठीति ॥ 'जातेः-' (४।१।६३) इति 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति वा ङीष् । कमठी ॥ (१) ॥*॥ दोलति 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प० से०) । अधृवीयः । 'इगुपधात्-'

१—दैत्यविशेषेऽपि यथा 'ब्रूत ब्रूत भटाः क स क स नरः शम्बूकजीवाहरः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—भीरौ च यथा 'भेकाः केकारवैः पान्थाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । ३—'भण्डूको भेकशोणको' इति पाठः ॥

१—'भेलकतैल्योः' इति पाठः । २—इतःपूर्वम्—'दुर्दरः पर्वते पुंसि त्रिष्वीषद्भिन्नभाजने' इलंपि लिखितमस्ति । परंतु मेदिनीहैमयोरकारमध्यस्यैव पाठेन समानानुपूर्वीकत्वे पर्वतार्थ-कता पौनरुत्त्यस्थापि संभवेन न प्रकृतोपयोगि ।।

(उ० ४।१२०) इति किः । 'दुलिः स्त्रियाम् । कमठ्यां, ना मुनो' (२) ॥*॥ द्वे 'कच्छप्याः' ॥

मद्धरस्य प्रिया शृङ्गी

महुरस्येति॥ महुरो मत्स्यभेदः। योग्यतया साह-रयाद्वा तस्य प्रिया स्त्री। ग्रणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'शृणातेहिंस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् हस्वत्वं कित्वं नुडागमश्च। 'पुंयोगा—' (४।१।४८) इति 'जातेः—' (४।१।६३) इति वा ङीष्। 'महुरी' इत्यपि। 'भार्या मेकस्य वर्षाभ्वी ग्रङ्गी स्यान्महुरस्य तु। शिळी ग-ण्डूपदस्यापि दुलिः स्यात्कमठस्य तु' इत्यमरमाठा। ('शृङ्गी स्वर्णमीनविशेषयोः। विषायामृषभौषध्याम्')॥ (१)॥॥। एकम् 'महुरस्त्रियाः'॥

दुर्नामा दीर्घकोशिका।

दुर्नामेति ॥ दुर्निन्दितं नामास्याः । 'अनो बहुत्रीहेः' (४।१।१२) इति ङीव्न । ('दुर्नाम छीवमर्शस । सादीर्घकोषिकायां स्री') ॥॥॥ 'डाबुमाम्याम्—' (४।१।१३)
॥॥॥ 'अन उपधा—' (४।१।२८) इति वा ङीप् । दुर्नाम्नी ।
क्षुन्नादित्वात् (८।४।३९) न णत्वम् ॥ (१) ॥॥॥ दीर्घः
कोशो यसाः । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष् । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति
हस्यः । (मूर्धन्यषान्ता च)। 'ताल्या मूर्धन्याश्चेते शटी च
परिवेशः । विश्वक्सेनो श्रेशः प्रतिष्कशः कोशविशदौ च'
इत्यूष्मविवेकः ॥ (२) ॥॥। द्धे 'झिनाजी' इति स्यातायाः 'जत्रुकाकारस्य जल्वयस्य'॥

जलाशया जलाधाराः

जलेति ॥ जलम् आशयो हृद्यम् अस्य । जलम् आ-शेते तिष्ठति अत्र, इति वा । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । 'जलाशयो जलाधारे सादुशीरे नपुंसकम्' ॥ (१) ॥*॥ आध्रियतेऽत्र । 'घृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'अध्यायन्याय—' (३।३।१२२) इति घञ् । जलसाधाराः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तडागादीनाम् ॥

तत्रागाधजलो हदः ॥ २५ ॥

तत्रेति ॥ तत्र तेषु मध्ये । अगाधं जलं यत्र स जला-

१— 'क्रीडने' इति लिखितमस्ति । पर्रत्वेतदानुपूर्वाविदितमे-दिन्यां विश्वे च 'मुनौ' इत्येवोपलब्धम् ॥ २ — अत्र तु 'अन्य-लिङ्गकम्' इति लिखितमासीत् । परं तु मूलमेदिनीदृष्टं हैमवि-श्वानुगुणं गृहीतम् ॥ शयः । ह्वादते । 'ह्वाद अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोद्रादित्वात् (६।३।१०९) हस्तः ॥ (१) ॥॥। एकम् 'अगाधजलकूपस्य ॥'

आहावस्तु निपानं स्यादुपक्रपजलाशये।

आहाव इति ॥ आहूयन्तेऽत्र । 'ह्वेज् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'निपानमाहावः' (३।३।७४) ॥ (१) ॥*॥ नियतं पिबन्स्यस्मिन् । 'करणा–' इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ ह्वे 'कुपस्मिपरिचितजलाधारस्य' ॥

पुंस्येवान्धुः प्रहिः कूप उदपानं तु पुंसि वा २६

पुंसीति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जिद्दशिकम्यमि—' (उ० १।२७) इति कुः धुक् च । यद्वा अन्ध्यति । 'अन्ध दृष्टयुपघाते' (चु०उ०से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ प्रहिन्यते । 'प्रे हरतेः कृपे' (उ० ४।१३५) इति इः डिच ॥ (२) ॥*॥ कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० से०) । 'कु-युभ्यां च' (उ० २।२७) इति पो दीर्घश्च । कुत्सिता ईषद्वा आपोऽत्र । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊद्नोः—' (६।३।९८) इत्यत्र दीर्घनिर्देशाद्यत्राप्यूत्, इति वा । 'कृपः कृपक—मृन्माने गर्तान्धुगुणदृक्षके' ॥ (३) ॥*॥ उन्दं पिवन्त्यिसम् । अधिकरणे त्युद् (३।३।११७) । 'उद्देकस्योदः—' (६।३।५७) ॥ (४) ॥*॥ तुन्धाने च उन्वतः ॥*॥ चत्वारि 'कृपस्य' ॥

नेमिस्निकास्य

नेमिरिति ॥ अस्य कूपस्य । नयन्त्यनया 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे, कूपत्रिकाचकान्तयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥ ॥ तिस्रोऽसयोऽस्याः । 'संख्यायाः संज्ञासङ्घसूत्राध्ययनेषु' (५।१।५८) इति कन् । 'त्रिका कू-पस्य नेमो साच्चिकं पृष्ठाधरे त्रैये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥(२) ॥ ॥ हे 'कूपस्यान्तरे रज्वादिधारणार्थदारुयन्त्रस्य'॥

वीनाहो मुखबन्धनमस्य यत्।

वीनाह इति ॥ विनद्यतेऽनेन । 'णह बन्धने' (दि०उ० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य

१—मृन्माने काचभाण्डे यथा—'कूपेषु रूपे क्षिप गन्भतैलम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—उदपानस्य त्वन्तत्वात् 'पुंसि वा' इत्यनेन संबन्धः । पूर्वेषां तु 'पुंस्येव' इत्यनेन—इति मुकुट- वुधमनोहरे ॥ ३—त्रये यथा 'तत्रापि त्रिकदर्शनम्' इत्यनेकार्थ- कैरवाकरकौमुदी ॥

घिन' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ 'कूपमुखे इष्टकादिभिर्वद्धस्य' एकम् ॥

पुष्करिण्यां तु खातं स्यात्

पुष्किति ॥ पुष्कराणि सन्त्यसाम् । 'पुष्करादिभ्यो देशे' (५।२।१३५) इतीनिः । 'पुष्करिणी नद्यां सरोजिन्यां जलाशये' ॥ (१) ॥*॥ अखानि । 'खनु अवदारणे' (भ्वा ० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'जनसनखनाम्-' (६। ४।४२) इत्यात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समचतुरस्रखातस्य'॥

अखातं देवखातकम् ॥२७॥

अखातमिति ॥ खातादिन्नम् ॥ (१) ॥॥॥ देवेन खातम् ॥ (२) ॥॥॥ 'अखातो देवखातकः' इति पुरका-ण्डेऽमरदत्तात् पुर्स्यपि ॥॥॥ द्वे 'अकृत्रिमजलाशयस्य'॥ देवद्वारस्थजलाशयस्येत्यन्ये ॥

पद्माकरस्तडागोऽस्त्री

पद्मेति ॥ पद्मानामाकरः ॥ (१) ॥ ॥ तड्यते । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'तडागादयश्च' इति निपातितः । 'तडागस्तु जलाधारिवशेषे यैत्रकृपके' इति मेदिनी। पिनाकादित्वात् (उ० ४।१५) 'तडाकः' इति कश्चित् ॥ ॥ तटम् अकित अगित वा । 'अक अग कुटिलायां गतौं' (म्वा०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (तटाकः, तटागः) इत्येके ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सपद्मागाधजला- श्वयस्य'॥

कसारः सरसी सरः।

कासार इति ॥ कासते। 'कास शब्दे' (भ्वा०आ०से०)। 'तुषारादयश्च' (उ० ३।१३९) इत्यारन् । यद्वा ईषत् सारोऽस्य । 'ईषद्धें च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । कासोऽस्यास्तीति वा । अर्शआद्यम् । कासमृच्छति 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इति वा ॥ (१) ॥*॥ सियते । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । कर्मण्यसुन् (उ० ४।१८९) । ('सरो नीरतडागयोः') ॥ (३) ॥*॥ तत एव महत्त्वे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्। ('सरसी विश्वकासारे') ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'कृत्रिमप-द्माकरस्य'। पश्चापि सरोमात्रस्येत्यन्ये॥

वेशन्तः पल्वलं चाल्पसरः

वेरान्त इति ॥ विशन्त्यत्र भेकाद्यः । 'विश प्रवेशने'(तु०

प० अ०) । 'जॄिविशिभ्यां झच्' (उ० ३।१२६) ॥ (१) ॥*॥ पठित पत्यते वा। 'पठ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सानसिपर्णसि—' (उ० ४।१०७) इति वठच् । 'वेशन्तः पत्वठोऽस्त्री' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥*॥ अल्पं च त-त्सरश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ॥

वापी तु दीर्घिका ॥२८॥

वापीति ॥ उप्यते पद्माद्यस्याम् । 'ड्वप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'विसविपयिजिराजि—' (उ० ४।१२५) इतीञ् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'वाप्यां वापिरिष स्मृता' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥*॥ द्विष्वेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे वाप्याः'॥

खेयं तु परिखा

खेयमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'ई च खनः' (३।१।१११) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ परितः खन्यते, इति । 'अन्यभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'दुर्गादिपरितः खातस्य'॥ आधारस्त्वम्भसां यत्र धारणम् ।

आधार इति ॥ आश्रियते जलमस्मिन् । 'अध्याय-न्याय-' (३।३।१२२) इति घन् । 'आधारश्चाधिकरणे-ऽप्यालवालेऽम्बुघारणे' ॥ (१) ॥*॥ एकं 'बांघ' इति ख्यातस्य ॥

स्यादौलवालमावालमावापः

स्यादिति ॥ आ समन्ताज्ञलस्य लवम् आलाति। 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । मूलिनिमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥॥॥ लवमालाति । तक्किन्नम् । नन्समासे (अलवालः) हस्वादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥॥॥ आवलते-इन्मोडनेन । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । आ ईषत् वाला वृक्षा अत्र वा॥ (२) ॥॥॥ आ वपन्ति जलमत्र। 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ।

१—विश्वे तु 'कटकेऽपि च' इति दृश्यते । मेदिनीमूल-पुस्तके तु 'यत्रकूटके' इत्युपलभ्यते ॥

१—'इहैव जम्बूतरुमालवालवत्परीयुषोचैर्भरतेऽव्धिना वृते' इति प्रयोगाद्दीर्घादिः ॥ २—'अलवालरोधिषु पयःसु विभ्रतः सपलाशिराशिरिव मूलसंतितः' इति माघाद्रस्वादिः—इति सुकु-टबुधमनोहरे ॥

'आवापो भाण्डपँचने परिक्षेपालवालयोः'॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'वृक्षमूलकृतजलाधारस्य'॥

अथ नदी सरित् ॥ २९॥ तरिङ्गणी शैवलिनी तिटनी हिदनी धुनी । स्रोतस्वती द्वीपवती स्वन्ती निम्नगापगा ॥३०॥

अथेति ॥ नद्ति । 'णद् अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचादिषु (३।१।१३४) 'नदट्' इति टित्त्वनिपात-नात् 'टिडा-' (४।१।१५) इति ङीष् । ('नदी सरिति, शोणादौ ना') ॥ (१) ॥ श। सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । सरतेरिनिः (उ० १।९७) ॥ (२) ॥*॥ त-रङ्गाः सन्त्यसाम् । अत इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ शैवलमस्त्यसाम् ॥ (४) ॥*॥ तटमस्त्यसाः ॥ (५) ॥ 📲 हदाः सन्त्यसाम् । 'हादिनी' इत्यन्ये ॥ (६)॥ 📲 धुनोति वेतसादीन् । किप् (३।२।१७८) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुक् । नान्तत्वान्ङीप् (४।१।५) ॥ (७)॥*॥ स्रोतांसि सन्त्यसाम् । मतुप् (५।२।९४) ॥*॥ 'अ-साया-' (५।२।१२१) इति विनौ तु 'स्रोतस्विनी' इ-त्यिप ॥ (८) ॥*॥ द्वीपमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) (९) ॥*॥ स्रवति । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) । 'उ-गितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'राप्रयनोः-' (७।१।८१) इति नुम् ॥ (१०) ॥ ॥ निम्नं गच्छति । 'गम्लः गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा ३।२।१०१) इति डः ॥ (११) ॥ अपां समूह आपम् । तेन गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥*॥ अप गच्छति । डः (वा० ३। २।१०१) । ह्रस्वादिरि । 'विद्यादगारमागारमपगामाप-गामिप' इति द्विरूपकोशः॥ (१२)॥ ॥ द्वादश 'नद्याः'॥

गङ्गा विष्णुपदीजहुतनया सुरनिम्नगा । भागीरथी त्रिपथगा त्रिस्त्रोता भीष्मसूरपि ॥३१

गङ्गिति ॥ गच्छति । 'गन् गम्यद्योः' (उ० १।१२३) (१) ॥ ॥ विष्णुः पदं स्थानं यसाः । गौरादिः (१।१।४१)। 'विष्णुपद् न्तु क्षीरोदे विष्णु-पद् सुरापगा । (संक्रान्तिद्यीरिका चापि)' इति हैमः ॥ (२)॥ ॥ जह्वो राजर्षेस्तनया ॥ (३)॥ ॥ सुराणां निम्नगा ।

श्रुश्नादिः (८।८।३९) ॥ (४) ॥*॥ भगीरथसेयम् 'तसे-दम्' (४।३।१२०) ईत्यण् ॥ (५) ॥*॥ त्रीन् पथो ग-च्छति । डः (वा० ३।२।४८) यद्वा त्रयाणां पथां समा-हारः त्रिपथम् । तेन गच्छति । डः (३।२।४८) (६) ॥*॥ त्रीणि स्रोतांसि यसाः । ('त्रिस्नोता जहुकन्यायां स्रोतस्वत्यन्तरे स्त्रियाम्')॥ (७) ॥*॥ भीष्मं स्ते । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (अ० आ० अ०) । क्रिप् (३।२।१७८)॥ (८)॥*॥ अष्टौ 'भागीरथ्याः'॥

कालिन्दी सूर्यतनया यम्रना शमनस्वसा।

कालिन्दीति ॥ किलन्दस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ सूर्यस्य तनया ॥ (२) ॥*॥ यच्छित । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जियमिशी- ङ्भ्यश्च' (उ० ३।६१) इत्युनन् ॥ (३) ॥*॥ शमनस्य स्वसा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यमुनायाः' ॥

रेवा तु नर्भदा सोमोद्भवा मेकलकन्यका ॥३२॥

रेवेति ॥ रेवते । 'रेष्ट प्रवगती' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ नर्म ददाति द्यति वा । 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०) । 'दो अवखण्डने' (दि० प० से०) वा । 'आतोऽनुप' (३।२।३) इति कः ॥ 'नर्मदः केलिसचिवे नर्मदा सरिदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सोमात्सोमवंशजात् पुरूरवस उद्भवति । तेनावतारितत्वात् । यद्वा सोमोऽमृतम् उद्भवत्यसाः । स्वर्गपद्वात् । अप् (३।३।५७) । सोमाद्वद्वाद्भवति । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥*॥ मेकैलस्य ऋषेरदेवीं कन्यका ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नर्मदायाः' ॥

करतोया सदानीरा

करेति ॥ करस तोयम् । तदत्रास्ति । अर्शआयम् (५।२।१२७) । गौरीविवाहे शंकरहस्तन्युतम् ॥ (१) ॥॥॥ सदा नीरं यसाः । 'प्रथमं कर्कटे देवी त्र्यहं गङ्गा रजस्वला । सर्वा रक्तवहा नद्यः करतोयाम्बुवाहिनी' इति स्मृतेः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गौरीविवाहे कन्यादानोदक-ज्ञातनद्याः ॥

१—भाण्डपचनमापाकस्थानम् तत्र यथा 'आवापधूमपरिधू-सरमन्तरिक्षम्'॥ अरिचिन्तायामपि यथा 'परं प्रत्यावापः फलति कृतसेकस्तरुरिव'॥ वल्येऽपि यथा 'प्रकोष्ठः शुशुमे तस्या ग-तोऽप्यावापशून्यताम्'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—'भा-ण्डवपने' इति पाठः॥

१—'तुहिनाचल इव पुण्यभागीरथीसहितो नलः' इति दमयन्तीश्वेषः ॥ २—तथा च भारते—'क्षितौ तारयते मर्त्यान्नागांस्तारयतेऽप्यथः । दिवि तारयते देवांस्तेन त्रिपथगा स्मृता' इति—
इति मुकुटः ॥ ३—खमध्योऽपि । तथा च महाकविप्रयोगः—
'यन्मेखला भवति मेखलशैलपुत्री'—इति पश्चिकासर्वथरादयः—
इति मुकुटः ॥

बाहुदा सैतवाहिनी।

वाहुदेति ॥ बाहुं छिन्नं दत्तवती लिखितस्य ऋषेः । 'छुदाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यद्वा बहुदस्य कार्तवीर्यस्यम् । तेनावतारितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । अजादित्वात् (४।१।४) टाप्॥(१)॥*॥ सितानि वाहनानियस्यार्जनस्य । तस्येयम् । यद्वा सितस्यार्जनस्ययम् । सैती चासौ वाहिनी नदी च ॥ (२)॥*॥ दे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥

(२) ॥*॥ द्वे 'कार्तवीर्यावतारितनद्याः' ॥ श्रुतद्वस्तु श्रुतुद्रिः स्याद्

शति ॥ श्रतधा द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा०प०अ०)। 'हिरिमितयोर्द्वचः' (उ० १।३४) 'शते च' (उ० १।३५) इत्युर्डित् ॥(१) ॥*॥ श्रु पूजितं तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । बाहुळकादुक् । 'इमं मे गङ्गे यमुने सरस्रति श्रुतुद्दि' इति हि श्रुतिः । यत्तु मुकुटः—शतदुरेव पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) आदिवर्णविकारे 'शुतदुः' इति स्वामी, शितं तीक्ष्णं द्रुता शितदुः इति कौमुदी, इत्याह् ॥ तन्न । 'एतद्वुध्यमानाः शितदुः सितदुर्वेत्यादुः' (स्वामिग्रन्थेन) इत्यनेन तेनास्यार्थस्य दूषितत्वात् । व्युत्पत्त्यन्तरस्य कृत-व्याच्च ॥(२)॥*॥ द्वे 'शत द्वाः ॥

विपाशा तु विपाद स्त्रियाम् ॥३३॥

विपादोति ॥ पाशं विमोचयति । 'सत्यापपाश—' (३। १।२५) इत्यादिना 'पाशान्मोचने' इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३८)॥ (१) ॥॥ तसादेव 'क्रिप् च' (३।२।७६) इति क्रिपि विपाट् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पापमोचिन्याः' ॥

शोणो हिरण्यबाहुः स्यात्

शोण इति ॥ शोणति । 'शोणृ वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शोणः कृशानी स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छाये' ॥ (१)॥॥ हिरण्यं वाहावस्य ॥॥॥ हिरण्यं वहति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) अदन्तः (हिरण्यवाहः) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'नरविशेषस्य'॥

कुल्याल्पा कृत्रिमा सरित्।

कुल्येति ॥ कुले प्राणिगणे कुदुम्बे दांपत्ये वा साधुः

'तत्र साधुः' (१।१।९८) इति यत् । 'कुल्या नदी कुल्य-मस्थि कुल्या वारिप्रणालिका' इति घरणेर्नदीमान्नेऽपि । ('कुल्यं स्यात्कीकसेऽप्यष्टदोणीशूर्पामिषेषु च । कुल्या पयः-प्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु सान्ये पुनः पुमान्')॥ (१)॥॥ एकं 'कृत्रिमस्वल्प-नद्याः'॥

शरावती वेत्रवती चान्द्रभागी सरस्वती ॥३४॥ कावेरी

शरावतीति ॥ शराः सन्त्यस्याम्। मतुप्(५।२।९५)। 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ वेत्रमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४)॥ (१) ॥*॥ चन्द्रभा-गयोः पर्वतयोरियम् । तत्प्रभवत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप् प्राप्तः 'चन्द्रभागान्नद्याम्' (४।१।४५) इति बह्वादिगणसूत्रान्न भ-वति । स्वररूपयोरविशेषात् । 'तापी तु तपती सैत्या. चान्द्रभागी तु चन्द्रिका । चान्द्रभागा, शारदा तु क-रमीरेषु सरस्वती' इति शब्दार्णवः । संज्ञापूर्वकत्वाद्बद्ध्य-भावः। 'चेन्द्रभागा चान्द्रभागा चान्द्रभागी च सा मता। चन्द्रभागी च सैवोक्ता' इति द्विरूपकोषः ॥(१) ॥ श। सरांसि सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) । 'सरस्वां-स्तु नदे वार्घी ना,ऽन्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणी-स्त्रीरत-वाग्देवी-गो-नदीषु नदीभिदि ॥मनुपत्न्यामिपं ॥ (१) ॥ ॥। कस्य जलस्य वेरं शरीरम् । तस्येयम् । ईषद्वेरमस्या वा । 'कावेरी स्यात्सरिद्धेदे पण्यनारीहरिद्रयोः' ॥ (१) ॥॥॥ (नदीविशेषाणां पृथक्पृथक्) ॥

सरितोऽन्याश्र

सरित इति ।। अन्याः कौशिकी-गण्डकी-चर्मण्वती-गोदावर्यादयः ॥

संभेदः सिन्धुसंगमः।

समिति ॥ संभिद्यन्ते मिलन्त्यत्र । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । 'संभेदः रफुटने सङ्गे' ॥ (१) ॥*॥ सिन्ध्वोः संगमः॥*॥ एकं 'नद्यादिसंगमस्य'॥

द्वयोः प्रणाली पयसः पद्व्याम्

द्वयोरिति ॥ नल्यते । 'णल बन्धने' (भ्वा०प०से०)।

१—फिलतार्थकथनमेतत् । विग्रहस्तु सिताश्च ते वाहाश्च । ते सन्त्यस्यासौ सितवाही अर्जुनः । तस्येयम्—इति बोध्यः ॥ यथाच्युतस्यैव व्याख्यानत्वे उपोत्तमेइकाराश्रवणानापत्तिः॥

१— 'पशुपतिजटाबन्ध इव चन्द्रभागालंकृतो देशः' इति द-मयन्तीक्ष्टेषः ॥ २ — पक्षे टाप् — इति मुकुटः ।

कर्मणि घन् (३।३।१९) । 'उपसर्गात्-' (८।४।१४) इति णत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) ॥(१)॥॥। 'कृत्रिमजल-निःसरणमार्गस्य' एकम् ॥

त्रिषु त्त्रौ ॥ ३५ ॥

देविकायां सरय्वां च भवे दाविकसारवौ।

त्रिष्विति ॥ दीत्र्यति । 'दिवु क्रीडादौं' (दि० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । देविकायां नद्याम् । सरति । 'सर्तेरयुः' (उ० ३।२२) । 'अयूः' इत्येके । सरव्यां च भवे । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'देविकाशिंशपा—' (७।३।१) इत्यचामादेरात्त्वम् । 'दाण्डिनायन—' (६।४।१७४) इति लोपः । स्त्रियां 'टिङ्डा०' (४।१।१५) इति जीप् ॥ (१) ॥॥ 'देविकासरयूद्भवयोः' कमेणेकैकम्॥

सौगन्धिकं तु कहारम्

सौगन्धिकमिति ॥ सुगन्ध्येव । खार्थे 'विनयादिभ्य-ष्ठक्' (५।४।२४) । शोभनो गन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोज-नम्' (५।१।२०९) इति ठक्, इति वा । 'सौगन्धिकं तु कह्वारे पग्नरागे च कच्गे । (पुंछिङ्को गन्धपाषाणे सुग-न्धव्यवहारिणि)' ॥ (१) ॥*॥ कस्य जलस्य हार इव । के ह्वादते वा । अच् (३।१।२३४) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शुक्कक्वारस्य' । 'सुण्डी' इति ख्यातस्य-इत्यन्ये ॥

हल्लकं रक्तसंध्यकम् ॥३६॥

हल्लकमिति ॥ हल्लति । 'हल्ल विकसने' () । ण्वुल् (३।१।१३३) । यद्वा हल्लनम् । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) । हल्लं लाति 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) ॥ (१) ॥॥। रक्तं संध्येच । इवार्थे कन् (५।३।९६) । 'केंऽणः' (७।४।१३) । रक्तान् संधीन् अकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) इति वा ॥ (२) ॥॥। द्वे 'रक्तकह्वारस्य' द्वे रक्तवर्णित्रकालिवनासिपुष्यस्य वा ॥

्स्यादुत्पलं कुंवलयम्

स्यादिति ॥ उत्पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०)। पुचाद्यंच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कोर्वलयमिव । शो-

ं १—कुवलथं चन्द्रविकासि, पद्मं तु सूर्यविकासि, इत्यनयो-भेदः। 'इन्दोरस्य च मण्डलं कुवलयालंकारकारि ध्रुवम्' इति लक्ष्यसंवादोऽपि—इति बुधमनोहरो। भाकरत्वात् । 'कुवलं त्त्पलं कुवम्' इति त्रिकाण्डशेषः । तत्र को वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि ब-दरीफले') ॥*॥ 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डे कुवम् । यद्वा कुवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) कुटादिः । पचाद्यचि (३।१।१३४) उवङ् (६।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कमलकुमुदादीनां' सामान्येन । अत एव 'इन्दीवरे मांसश्न्ये उत्पलं कुष्टभूरुहे' इति रभसः, 'श्यामं शितिकण्ठनीलं कुवल्रयमिन्दीवरं च नीलाबजम्' इति नाम्माला च ॥

अथ नीलाम्बुजन्म च।

इन्दीवरं च नीलेऽस्मिन

अथेति ॥ नीलं च तदम्बुजन्म च ॥ (१) ॥*॥ इ-न्दित । 'इदि परमैश्वर्ये' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४। ११८) । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति छीष् । इन्दी लक्ष्मीः । तस्या वरमिष्टम् । 'इन्दीवरं कुवलये श-तावर्यो च योषिति' ॥*॥ 'कुवलयं स्थादिन्दीवारमित्यिप' व्याडेरिन्दीवारमिष् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीलोत्पलस्य'॥

सिते कुमुद्कैरवे ॥३७॥

सिते इति ॥ कौ मोदते । 'मुद हुषें' (म्वा० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । 'इगुपध—'(३।१। १३६) इति को वा । 'कुमुदं कैरवे रक्तपग्ने, श्ली कुम्भिकौषधौ । गम्भार्यी, पुंसि दिङ्नागे नागशाखामृगान्तरे' ॥॥। (किपि (३।२।१७८) कुमुद् । 'कुमुद् त्रिषु सात्कृपणे कैरवे तु नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ के जले रौति । 'रु शब्दे' (अ० प०अ०) । पचाद्यच् (३। १।१३८) 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यल्लक् केरवस्य हंसस्येदं प्रियम् । 'कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दमं कुमुदं कुमुदे' इति माधवः । ('कैरवं चन्द्रकान्तं गर्दमं कुमुदं कुमुदे' कान्त्रवां तु कैरवी') । 'चन्द्रकान्तं तु कैरवे । चन्द्रंकान्तो रत्नमेदे' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शुक्कोत्पलस्य' ॥

शालुकमेषां कन्दः स्याद्

शाल्क्कमिति ॥ एषां सौगन्धिकादीनां कन्दो मूलम्।

१—नन्वेवं कथमुत्पलिमित्युक्ते नीलोत्पल्यदिष्वेव बुद्धिर्जायते, न पद्मादौ इति चेत् ॥ उच्यते । यथा सामान्येऽपि धान्यार्थे 'धान्यम्' इत्युक्ते कलमादिष्वेव बुद्धिभैवति, न मुद्गादौ, एव-मिहाप्यदोष इति सर्वथरादयः इति मुकुटः ॥ २—'गन्ध-कान्तम्'—इति लिखितम् ॥

शल्यते, शलति वा 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० आ० से०)। 'शलिमण्डिभ्यामूकण्' (उ० ४।४२) वृद्धिः (७। २।११६) च॥ (१)॥ ॥ एकम् 'उत्पलकन्दस्य'॥

वारिपणीं तु कुम्भिका।

वारीति ॥ वारिणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ६४) इति ङीष् । यद्वा वारि पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (ज्ञ० प० से०) । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । 'जाते:-' (४।१।६३) इति ङीप् । अत एव 'कुम्भीको वारिपर्णः स्यात्-' इत्येके पठन्ति ॥ (१) ॥*॥ कुम्भो-ऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'जलकु-मिकायाः' ॥

जलनीली तु शेवालं शैवलः

जलेति ॥ जलं नीलयति । 'णील वर्णे' । (भ्वा० प० से०) णिच् (३।१।२५) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ जले रोते तिष्ठति । 'शीको वलस्वलन्वालनः' (उ० ४।३८) 'रोवलश्चेव रोवालः रोवलो जलनीलिका' (इति वाचस्पतिः) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रोवालस्य'॥

अथ कुमुद्धती ॥३८॥

कुमुदिन्याम्

अथोति ॥ कुमुदान्यत्र देशे सन्ति 'कुमुदनडवेतसेभ्यो इमतुप्' (४।२।८७) 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम् । ('कुमुद्धती कैरविण्यां दियतायां कुशस्य च') ॥ (१)॥॥। 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनौ कुमुदिनी ॥ (२)॥॥॥ द्वे कुमुदयुक्तदेशस्य । कुमुदलताया इत्यन्ये ।

निलेन्यां तु विसिनीपद्मिनीमुखाः।

निलन्यामिति ॥ नडाः सन्त्यत्र । 'पुष्करादिभ्यः-' (५।२।१३५) इतीनिः । डलयोरैक्यम् । यद्वा नलमत्रास्ति । 'खलादिभ्यः' (वा० ४।२।५१) इतीनिः ('नलः पोट-गले राज्ञि पितृदेवे कपीश्वरे ।) 'नली मनःशिलायां तु निलनेऽपि नलं मतम्' इति विश्वः । निलिनी पुनः । प

१— 'सकल्शेकल्शेवलमालिका' इति कथितास्युदयात्— इति मुकुटः ॥ २ — इतःप्रमृति सूर्यविकासिनामानि । 'निरर्थकं जन्म गतं निलन्या यया न दृष्टं तुहिनां शु्विम्बम्,' 'तीव्रतपन-तापप्रियाम्मोजिनी न सहते स्तोकमप्यमृतमचो रुचश्चन्द्रस्य,' 'चन्द्रं गता पद्मगुणात्र मुद्धे पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिष्याम्' इत्यादि महाकविवर्णनात् ॥ ३ — इतः पूर्वं 'निलकातोयाम्बुजेषु' इति लिखितमासीत् । परंतु तस्य निलनशब्दार्थताया हैमादि-षूपलम्भननिलनशब्दार्थ एव निवेशितम् ॥ द्याकरे गङ्गाव्जिन्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ विसम-स्त्यस्याः । पूर्वविदिनिः (वा० ४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ एवं पिद्यनी । मुखराब्दादाद्यर्थात् मृणालिनी कमलिनी पुट-किनीत्यादयः । 'पिद्यनी पद्यसंघाते स्त्रीविशेषे सरोऽम्बुजे' इति मेदिनी । 'पिद्यनी योषिदन्तरे । अव्जेऽिजन्यां सरस्यां च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'पैद्यसंघातस्य' । कमलिन्या इत्यन्ये) ॥

वा पुंसि पद्मं निलनमरिवन्दं महोत्पलम् ॥३९॥ सहस्रपत्रं कमलं शतपत्रं कुशेशयम् । पद्मेक्हं तामरसं सारसं सरसीरुहम् ॥ ४०॥ विसप्रसुनराजीवपुष्कराम्भोरुहाणि च ।

वेति ॥ पद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अ-र्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यृहनिधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फिलाक्षाश्री-चार्वाटीपन्नगीषु च'॥ (१) ॥ ॥ नलति । 'णल गन्धे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । इनन् (उ० २।४९) 'नलिनं न-लिकातोयाम्बुजेषु'॥ (२)॥*॥ अरं शीघ्रं लिप्सां वि-न्दति । 'गवादिष विन्दे:-' (वा० ३।१।३८) इति शः। 'शे मुचादीनाम्' (७।१।५९) इति नुम्। अराकाराणि प-त्राणि विन्दति वा ॥ (३) ॥ ॥ महच तदुत्पलं च 'उ-त्पलं कुष्टभूरुहे । इन्दीवरे मांसशून्ये' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ सहसं पत्राण्यस्य ॥ (५) ॥*॥ कं जलमलति । 'अल भृषणाद्यें' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादित्वात् (वा०३।२।५) कः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'वृषादिभ्यः' (उ० १।१०६) इति कलचू। 'कमलं होम्नि भेषजे। पङ्काजे सलिले ताम्रे कमलस्त मृगान्तरे । कमला श्रीवरनार्योः' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ शतं पत्राण्यस्य । 'शतपत्रः शिखण्डिनि । दार्वाघाटे सा-रसे च कमले तु नपुंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (७) ॥*॥ कुशे जले शेते । 'अधिकरणे शेतेः' (३।२।१५) इ-त्यच् । 'शयवास-'(६।२।१८) इत्यलुकू ॥ (८) ॥*॥ पङ्के रोहति । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३६) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (९) ॥*॥ तामरं 'घृतमर्णश्र' इति रुद्रः ।

१—तथा च 'सुरगज इव विश्वत् पश्चिनीं दन्तलग्नाम्'-इलादयश्च प्रयोगाः—इति मुकुटः ॥ २—क्कोम हृदयस्य दक्षि-णपार्श्वे उदयों जलाधारः—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'व्योग्नि' इति लिखितमासीत् ॥

तत्र सस्ति । 'षस खप्ते' (अ०प०से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा तम्यते । 'तमु काङ्वा-याम्' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्तोप-देशस्य-' (७।३।३४) इति निषेधस्यानित्यत्वाच वृद्धिनि-षेधः । रसते । 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । 'एरच्' (३।३।५६)। तामं च तद्रसं च 'तामरसं पद्मे ताम्रका-ञ्चनयोरिप' ॥ (१०) ॥ श्र∥ सरिस भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सारसं सरसीरुहे । सारसः पुष्क-राख्येन्द्वोः' इति हैमः ॥ (११) ॥*॥ सैरस्यां रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३६) इति कः ॥ (१२) ॥*॥ वि-सस्य प्रसूनम् ॥ (१३) ॥ ॥ केसरस्य राज्यसास्ति । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति डः । 'रा-जीवं निहने, ना तु भेदे हरिणमीनयोः'॥ (१४) ॥*॥ पुष्णाति । 'पुष पुष्टौ' (दि० प॰ अ०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन्। 'पुष्करं द्वीपतीर्थाहिखगरागौषधान्तरे। ्तूर्यास्येऽसिफले काण्डे ग्रुण्डाग्रे खे जलेऽम्बुजे' इति हेमः॥ ॥ (१५) ॥*॥ अम्मसि रोहति ॥ (१६) ॥*॥ षोडश 'पद्मसामान्यस्य'॥

पुण्डरीकं सिताम्भोजम्

पुण्डेति ॥ पुण्डयति । 'मडि भृषायाम्' । 'पुडि च' (भ्वा० प० से०) । 'कर्करीकादयश्च' (उ० ४।२०) इत्य-रीकन् । 'पुण्डरीकं सिताम्मोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्याघ्रेऽग्निदिङ्कगे कोषकारान्तरेऽपि च' ॥ (१) ॥॥॥ सितं ग्रुकं च तदम्मोजं च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ग्रुभ्रक-मलस्य'॥

अथ रक्तसरीरुहे ॥ ४१ ॥

रक्तोर्देपलं कोकनद्म

अथेति ॥ रक्तं च तत्सरोरुहं च ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च तदुत्पलं च ॥ (२) ॥*॥ कोकांश्रकवाकान् नदति । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावित-ण्यर्थः । मूलविमुजादिः (वा० ३।२।५) । 'अथ कोक-

१—'दुर्जन इव सतामरसः' इति वासवदत्तायां वसन्तवर्ण-नम्—इति मुकुटः ॥ २—इन्दो चन्द्रे यथा 'सिश्वतीव सुधासारैः सारसः सारसेः करैः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ॥ ३—सरिस रोहति । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यलुकि हस्वेकारोऽपि तथा च भारविः । 'अयमच्युतस्य वचनैः सरिसरुहजन्मनः' इति— इति मुकुटः ॥ ४—'काश्चिद्राक्षसप्रमदा इव रक्तोत्पलाकृष्टिच्यस-निन्यः' इति दमयन्तिःश्चेषः ॥ नदं रक्तकुमुदे रक्तपङ्कजे' इति मेदिनी ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'रक्तकमळस्य'॥

नाला नालम्

नालेति ॥ नलति । 'णल बन्धे' (स्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।१०९) इति णः । नालं नै ना पद्म-दण्डे नाली शाककलम्बके' ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'उत्पलादिदण्डस्य' ॥

अथास्त्रियाम् ।

मृणालं विसम्

अथेति ॥ मृण्यते । 'मृण हिंसायाम्' (तु० प० सें०) 'तमिविशिविडिमृणि—' (उ० १।११८) इति कालन् । अपचयविवक्षायां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष 'मृणाली' इत्यपि । 'मृणालं नलदे क्षीवं, पुंनपुंसकयोविंसे' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥॥॥ विस्ति । 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३६) इति कः । 'मृणाले तु विंसं विशम्' इति द्विरूपकोशः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अब्जा-दीनां मूलस्य'॥

अब्जादिकदम्बे पण्डमस्त्रियाम् ॥ ४२ ॥

अब्जेति ॥ सनोति । 'षणु दाने' (तु०उ०से०)। 'ञ-मन्ताड्डः' (उ० १।११४)। बाहुलकात्सत्वाभावः । 'षण्डः स्मृतो बेलीवर्दे षण्डं तु कानने भवेत्' इति मूर्धन्यादावजयः । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री साद् गोपतौ पुमान्' 'शिंड रुजायां संघाते च' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३।३।१८)। 'तालव्यो मूर्धन्योऽव्जादिकदम्बे शण्डशब्दोऽयम् । मूर्धन्य एव वृषमे पूर्वाचार्यैविनिर्दिष्टः' इत्यूष्मविवेकः । 'मकुरमुकुरो द्र्पणे, पण्डः समूहे, दारदोऽम्बुधौ' इति सारस्वतकोशः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अब्जादीनां समूहस्य'॥ करहाटः शिफाकन्दः

करेति ॥ करं हाटयति । 'हट दीसौं' (म्या०प०से०)

१—नाला—इत्यपि दृश्यते ॥ २—तथा च 'सान्द्रं चन्दनमङ्गले वलथिता पाणौ मृणालीलता' इति राजशेखर:— इति मुकुटः ॥ ३—कचिन्मेदिनीपुस्तके तु 'स्त्रीनपुंसकयोः' इत्युपलभ्यते एवं चोक्तराजशेखरोक्तिरप्यनुकूलैव ॥ ४—विसं दन्त्यान्तम् । तथाच 'इंसपङ्किरिव विसंवादिनी' इति वासवक्ता—इति मुकुटः ॥ 'मुनय इव विसाधारा जलपक्षिणः' इति दमयन्ती ॥ ५—वलीवर्द ज्रत्सप्टवृषः । तत्र यथा 'चौरैरपहृते पण्डे पृष्टतः कोऽनुधावति' । कानने यथा 'कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । (यत्तु)—कं जलं रहित त्यजित । करहं पद्मम् । ततो हटित बहिर्गच्छिति—इति सुकुटः । तन्न । 'करहहाटः' इति प्रसङ्गात् । (अटतीिति विग्रहेऽपि) वृद्धिप्रसङ्गाच । 'करहाटः पद्मकन्दे देशिद्रम-विशेषयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शिफा मूलतरप्ररोहः तत्सिहितः कन्दो मूलम् ॥*॥ 'शिफा' इति 'कन्दम्' इति च पृथक् नामनी इत्यन्ये ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मकन्दस्य'॥

किंजल्कः केसरोऽस्त्रियाम् ।

किंजलक इति ॥ किंचिजलित । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकात्कः ॥ (१) ॥॥॥ के जले सरित । 'स गतों' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) । 'हलदन्तात्—' (६।३।१) इत्यलुक् । दन्त्यसः । ('सिवितृकिसलयकेसरसभाः' इति सभेदात्) ॥॥॥ के शी-येते । 'शृ हिंसायाम्' (क्या० प० से) । 'ऋदोरप्' (३। ३।५७) । ताल्यशः । केसरं हिङ्किन झीवं, किंजल्के न स्त्रियां, पुमान् । सिंहच्छटायां पुंनागे वकुले नागकेसरे' ॥॥ (२) ॥॥। द्वे 'पद्मकेसरस्य'॥

संवर्तिका नवदछम्

समिति ॥ संवर्तते । 'शृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)। 'हिपिशिरुहिश्वतिविदिच्छिदिकीर्तिभ्यश्च' (उ० ४।११९) इतीन् 'संवर्तिनेवपत्रिका' इति बोपालितः ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ नवं च तद्दरुं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पद्मादीनां नवपत्रस्य'॥

१—वृद्धयप्रसङ्गात् ॥ चौरादिकस्यादन्तस्य रह्धातोर्वृद्धयप्रसङ्गे ततोऽटतीति विश्रहे तु न काप्यनुपपत्तिः ॥२—'पुष्प' पाठः॥३— अत एव 'करहाटः शिफा च स्यात् कन्दे सिललजन्मनाम्' इति हैमनाममालायामुक्तम् ॥ ४—'आन्दोलकुसुमकेशरशरेणुमुखी' इति वासवदत्तायां तालव्यमध्यदर्शनात् ॥—इति मुकुटः ॥

वीजकोषो वराटकः ॥ ४३ ॥

वीजेति॥ वीजस्य कोषः पात्रमाधारः। ताल्रव्यान्तोऽिष॥ (१)॥ ॥ त्रियते दलैः । 'ग्रुच् आवरणे' ()। 'अन्येम्योऽिष, () इत्याटच् । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)। यद्वा—वरं दलवरणम् अटित । 'अट गतौ' (म्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'वराटकः पद्मबीजकोरो रज्जौ कपर्दके'॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पद्मवीजस्य'॥

इति वारिवर्गविवरणम्॥

उक्तान्वर्गान् संगृह्णाति—

उक्तं स्वर्ग्योमदिकालधीशब्दादिसनाट्यकम् । पातालभोगिनरकं वारि चैषां च संगतम्।।४४॥ इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । स्वरौदिकाण्डः प्रथमः साङ्ग एव समर्थितः।।४५॥

उक्तमिति ॥ अत्रैकाद्श वर्गाः ॥

इति श्रीवघेठवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधियश्रीकीर्ति-सिंहदेवाज्ञया श्रीमद्दोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-श्रितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधायां प्रथमकाण्डः संपूर्णतामगात्॥

१—आदिशब्देन पातालस्य महणम्—इति मुकुटः ॥ अत्रायं भावः । अस्मिन्काण्डे द्वावेव मुख्यवर्गी स्वर्गः पातालश्च । तत्र नाट्यवर्गपर्यन्तं स्वर्गसाधारणपदार्थानां निरूपणात्स्वर्गवर्गत्वम् । तदुत्तरं पातालसंगतार्थनिरूपणात्पातालवर्गत्वम् ॥ अतप्वायि-पुराणे प्रथमकाण्डे एतानेव पदार्थनुक्त्वा उपसंहतम् 'स्वर्गपा-तालवर्गाद्या उक्ताः' इति ॥ तत्राद्यशब्देनावान्तरवर्गम् एस्प्

श्रीमदमरसिंहविरचितः

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

अमरकोषः ।

द्वितीयं काण्डम्।

वर्गाः पृथ्वीपुरक्ष्माभृद्वनौषिधमृगादिभिः । नृत्रसक्षत्रविद्शुद्रैः साङ्गोपाङ्गेरिहोदिताः ॥ १॥

वर्गा इति ॥ इह द्वितीयकाण्डे । वर्गाः उक्ता व-दितुमारच्याः । आदिकर्मणि कः (२।४।७१) । कीदशाः, साङ्गोपाङ्गेः, पृथिव्यादिमिरुपलक्षिताः । तत्राङ्गानि मदा-दीनि । उपाङ्गानि, खिलादीनि । आपणादीनि, विपण्या-दीनि । शिलादीनि, मनःशिलादीनि । युक्षादीनि, पृष्पा-दीनि । मृगशब्द आरण्यपशुमात्रपरः । 'आरण्याः पशवो मृगाः' इति रमृतेः । आदिशब्देन पक्षिकीटादीनां ग्रहणम् । तस्य चाङ्गोपाङ्गानि पक्षिपक्षादीनि । यद्वा—मृगानन्तुं शीलं यस्य स मृगादी सिंहः ॥

भूभूमिरचलानन्ता रसा विश्वंभरा स्थिरा। धरा धरित्री धरणी क्षोणी ज्या काञ्यपी क्षितिः २ सर्वेसहा वसुमती वसुधोवीं वसुंधरा। गोत्रा कुः पृथिवी पृथ्वी क्ष्मावनिर्मेदिनी मही ३

भूरिति ॥ भवति । कर्तरि किप् (३।२।१७८)। 'भूः स्थानमात्रे कथिता घरण्यामि योषिति' । यत्तु— 'भवत्यसां सर्वम्' इति भूः । बहुलवचना (३।३।११३)— दिधकरणे किप् (३।३।१७८)—इत्याह मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् । 'अद्धः पृथिवी' इति श्रुतिविरोधाच ॥ (१) ॥॥ भवति । 'मुदः कित्' (उ० ४।४५) इति मिः ।—'भुवः क्मिन्'—इति मुकुटः । तन्न । ता- हशस्त्रादर्शनात् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् वा। 'भूमिः क्षितौ स्थानमात्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ न चलति । 'चल कम्पने ()। पचाचच

(३।१।१३४) । अचलाः सन्त्यस्याम्' इति वा । अच् (५।२।१२७) । 'अचलस्त गिरिकीलयोः । अचला भुवि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ नास्त्यन्तोऽस्याः। यद्वा अनन्तोऽस्ति धारको यस्याः । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्, अनवधौ त्रिषु । अनन्ता च विशल्यायां शारिवा-दूर्वयोरि । कणा-दुरालभापध्यापार्वत्यामलकीषु च । वि-श्वंभरागुङ्कच्योः स्यादनन्तं सुरवर्त्मनि' ॥ (४) ॥ ॥ र-सोऽस्मामित । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। रस्यते वा। 'रस आस्वादने' चुरादावदन्तः । घन् (३।३।११३)। अच् (३।३।५६) वा । यत्तु—घनर्थे को (३।३।५८) वा-इति सुकुटः । तन्न । परिगणनात् । अचः सत्त्वाच ('रसा तु रसनापाठासछकीक्षितिकङ्कुषु–') ॥ (५) ॥*॥ विश्वं विमर्ति । 'डुभृञ्' 'संज्ञायां भृतृवृजि' (३।२।४६) इति खच् । 'विश्वंभरोऽच्युते शके पुंसि, विश्वंभरा सुवि' ॥ (६) ॥ ॥ तिष्ठति । अजिरादित्वात् (उ० १। ५३) किरच्। 'स्थिरा भूशालपण्यींर्, ना शनौ मोक्षे-ऽचले त्रिषु' ॥ (७) ॥*॥ धरति विश्वम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा०ड०अ०) । यद्वा व्रियते । 'घृङ् अवस्थाने' । (तु० आ०अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । धराः सन्त्यस्यां वा। 'धरः कूर्माधिपे गिरौ। कर्पासतूलेऽथ धरा मेदो-भूमिजरायुषु' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ 'अशित्रादिभ्य इन्त्रोत्रो' (उ० ४।१७३) । गौरादिङीषु (४।१।४१)॥ (९) ॥*॥ 'अर्तिस्घू-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीर्षे **।**—गौरादि-

१—'निरवधी' इति पाठः । २—अत एव हस्वेकारान्तो-ऽपि यथा—'विलसितमनुकुर्वती पुरस्ताद्धरणिरुहाधिरुहैर्वभूलतायाः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ॥

त्वान्ङीष्' (४।१।४१) — इति मुकुटस प्रमादः । ('ध-रणोऽहिपतो लोके स्तने धान्ये दिवाकरे)। घरणं धारणे मानविशेषे धरणी भुवि' इति हैमः ॥ (१०) ॥ 🕬 क्षौति । 'दुक्ष शब्दे' (अ०प०अ०) । बाहुलकान्निः । ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्वा) ॥ (११) ॥ जिनाति । 'ज्या वयोहानी' (त्रया० प० अ०)। अभ्यादित्वाद्यदन्तो (उ० ४।११२) निपातितः । 'ज्या मौवीं ज्या वसुंघरा' इति शाश्वतः । ('ज्या तु मातरि' इति हैमः) ॥ (१२) ॥*॥ कश्यपस्येयम् । 'काश्यप उक्तो सुनिमृगयोर्भेदे च काश्यपी क्ष्मायाम्' इति मेदिनी ॥ (१३) ॥ ॥ क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु०प० अ०)। 'किच्को च-', इति (३।३।१७४) किच्। यतु —क्षियन्त्यत्र—इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्-'(वा० ३।३।१२६) इति ल्युटा वाधात् । 'क्षितिर्गेहे भुवि क्षये' इति हैमः॥ (१४)॥ अ।। सर्वे सहते। 'षह मर्षणे' (भ्वा०आ०अ०)। 'पूःसर्वयोः-' (३।२।४१) इति खच् ('सर्वसदः सहिष्णो सात्सर्वसदा पुनः क्षितौं')॥ (१५) ॥ ॥ वसु धनमस्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१६)॥*॥ वसु द्धाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१७) ॥ ॥ कणीति, कर्णूयते, वा । 'कर्णुञ् आच्छादने' (अ॰उ०से०)। 'महति हस्तश्च' (उँ० १।३१) इत्युः, नुलोपः, हस्तः, च । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१। ४४) इति ङीष् ॥ (१८) ॥ ॥ वसु धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृजि-' (३।२।४६) इति खच् खचि ह्रस्वः' (६।४ ९४) ॥ (१९) ॥*॥ गोत्राः शैलाः सन्त्यसाम् । अर्श-आद्यच् (५१२।१२७) । गां जलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पा-लने' (भ्वा॰ आ०अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (२०) ॥ ॥ कुवते । 'कुङ् शब्दे' ()। मितद्वादित्वाद् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (२१) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' () । 'प्रथेः षिवन् संप्रसा-रणं च' (उ० १।१४९) । षित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ " 'पवन' इत्येके । पृथवी । 'पृथिवी पृथवी पृथ्वी' इति शन्दाणिवः॥ (२२) ॥*॥ ('प्रथिम्रदि-') (उ० ११२८) इति उप्रत्येय संप्रसारणे 'वोतो गुण-' (४।१।४४) इति ङीषि पृथ्वी । 'पृथ्वी भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके ॥ (२३) ॥ ॥ क्षमते । 'क्षमूष्

)। 'क्षमेरुपधालोपश्च' (उ० ५।६५) इ-त्यच् । यत्तु—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अङ्घोपः। बाहुलकान्मन् टिलोपश्च-इति मुकुटः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ 🕬 पचाद्यचि (३।१।१३४) क्षमा च ॥ (२४) ॥ ॥ अवति अव्यते वा । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से) । 'अर्तिसृधू–' (उ० २।१०२) इत्यनिः॥ (२५) ॥ भी मेद्मस्त्यस्याम् । अत इनिः (५।२।११५) । 'मलन्नो मेद्कुष्ठहा' इति शालिहोत्रः । मेद्यति वा । 'ञि-मिदा' (दि०प०से०) । ग्रह्मादित्वात् (३।१।१३४) इनिः॥ (२६) ॥*॥ मह्यते । 'मह पूजायाम्' चुरादावदन्तः। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । महिः । 'कृदि-कारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् । यत्तु-मह्मन्ते भू-तान्यस्याम्, मह्मते, वा । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। गौरादि ङीष् (४।१।४१)—इति मुकुटः । तन्न । 'ह-लश्च' (३।३।१२१) इति घञ्प्रसङ्गात् । कर्मणि घरयाप्र-सङ्गाच । 'करणाधिकरणयोः' अनुवर्तनात् । 'वीचिः पङ्कि-र्मिहः केलिरित्याचा ह्रस्वदीर्घयोः' इति वाचस्पतिः। यद्वा-महीयते । 'महीङ् पूजायाम्' कण्डादियगन्तः । 'किप् च' (३।२।७५) इति किप्यहोपयलोपौ । 'कृदिकारात्-' (ग० शाशाप्त इति ङीष्। तद्भावे विसर्गः-इति कश्चित्। तन्न । 'कार्यहणान्न' इत्युक्तत्वात् । मही नद्यन्तरे भूमौ मह उद्भवतेजसोः' इति हैमः ॥ (२७) ॥*॥ सप्तविं-शतिः 'भूमेः'॥

मृन्मृत्तिका

मृदिति ॥ मृद्यते । 'मृद् क्षोदे' (क्रया० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे 'मृ-दक्तिकन्' (५।४।३९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृदः' ॥

पशस्ता तु मृत्सा मृत्स्ता च मृत्तिका।

प्रशस्तेति ॥ मृन्छन्दात् 'सस्नौ प्रशंसायाम्' (५।४। ४०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तमृदः' ॥ उर्वरा सर्वसस्याद्या

उर्वरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गती' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा ईर्यते । 'ऋ गती' (क्र्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। उरूणामरा । यद्वा—उर्व्यते । 'उर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'खनो घच' (३।३।१२५) इति घः । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घस्तु संज्ञापूर्वकत्वात्र । उर्वे राति । कः (३।२।३) । यद्वा संपदादि क्रिप् (वा० ३।३।१०८) । 'राह्योपः' (६।

१—विश्वकाषे तु, 'काइयपः स्थान्मुनौ मीनभेदे भूमौ तु काइयपी' इति पाठ उपलभ्यते ॥

धार ?)। उर् चासौ वरा च। उर्षु वरा वा। 'उर्वरा तु भृमात्रे सर्वसस्याट्यभुव्यिप' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ सर्वाणि च तानि सस्यानि च। तैराट्या मृत्। एकम् 'सस्याट्यभृमेः'॥

स्यादृषः क्षारमृत्तिका ॥ ४ ॥

स्यादिति ॥ ऊषति । 'ऊष रुजायाम्' (भ्या० प० से०) । 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('ऊषः क्षा-रमृदि प्रोक्तः प्रभातेऽपि पुमानयम् । तत्संध्यायां च रन्ध्रे च चन्दनाद्रौ श्रवो विले' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षारयति । 'क्षर संचलने' (भ्या० प० से०) । णिच् (३। १।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्षारा चासौ मृत्तिका च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्षारमृत्तिकायाः' ॥

ऊपवानूपरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ

ऊपंति ॥ ऊषोऽस्त्यस्मिन् । मतुप् (५।३।९४) ॥ (१) ॥ अष्य 'ऊषसुषि-' (५।२।१०७) इति रः ॥ (२) ॥ हे 'क्षारमृहिशेषस्य' ॥

स्थलं स्थली।

स्थलमिति ॥ स्थलति । 'ष्ठल स्थाने' (भ्ना०प०से) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—स्थल्यतेऽत्र । 'घन्नर्थे कः' (त्रा० ३।३।५८)—इति सकुटः । तन्न । परिगणनात् ॥ (१) ॥॥॥ स्थलि अकृत्रिमा । 'जानपद्—' (४। १।४२) इति जीप् । कृत्रिमा स्थला । स्थलं तूमयसाधारणम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्थलस्य'॥

समानौ मरुधन्वानौ

समानाविति ॥ त्रियन्तेऽस्मिन्भूतानि । 'सृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरिधन्वनोः' ॥ (१) ॥॥॥ धन्व्यतेऽस्मात् ।—धविर्गत्यर्थः सौत्रः इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे (भ्वा० प० स०) दर्शनात् । 'कनिन् युवृषि—' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना, कृषिं चापे स्थलेऽपि च' ॥ (२)॥॥। द्वे 'निर्जलदेशस्य'॥

द्वे खिलापहते समे ॥ ५॥

त्रिषु

हे इति ॥ खिलति । 'खिल उञ्छे' (तु० प० स०)। 'इग्रपथ-' (३।१।१३५) इति कः । खिल्यते वास्मिन् । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।

१-—अत्र 'घल्यपि संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावाच' इत्यधिकः पाठः॥ ('खिलमगहते ह्वीवं सारसंक्षिप्तवेर्धसोः') ॥ (१) ॥॥॥ न ग्रहन्यते सा। 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। कर्मणि क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥॥। समे समानार्थे। द्वे 'हलाचक्रप्रस्य'। (त्रिषु लिङ्गत्रये। स्त्रियां खिला अप्रहता)॥

अथो जगती छोको विष्टपं भ्रुवनं जगत।

अथाविति ॥ गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा०प०उ०)। 'पृषद्बहुन्महज्जगत्-' (उ०२।८४) इति निपातितः। श-तृवद्भावात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङीप् । 'जगती मुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेSपि च'॥ (१) ॥*॥ लो-क्यते । 'लोकू द्र्शने' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३।३। १४)। 'लोको विश्वे जने' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ वि-शन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'विटपविष्ट-पविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) ॥*॥ पादिपाठे तु—पि-इयते, पिष्यते, वात्र । 'पिश गतौं' () । 'पिष्छ संचू-र्णने' (रु० उ० अ०) वा । ('भुवनं) पिष्टपः पुमान्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥ ॥ भवन्त्यस्मिन् । 'रक्केः क्यन' (२।७९) 'भूसूधूश्रस्जिम्यः' (उ० २।८०) इति क्युन् । ('भ्वनं पिष्टपेऽपि स्थात्सिलिले गगने जले') ॥ (४) ॥*॥ यत् -- जङ्गम्यते-इति स्वामिना विगृहीतम् यच -- पुनः पुनर्वृद्धिक्षयौ गच्छति-इति मुकटेन । तन्न । 'वर्तमाने चहत्-' '(उ० २।८४) इति सूत्रे यङर्थस वृत्तिकृद्भिर-नुक्तेः। गत्यर्थानां कौटित्य एव यङ्विधानाच । 'जगत् साद्विष्टपे हीवं, वायौ ना, जङ्गमे त्रिषु'॥ (५) ॥*॥ 'एकं महाभूतं पृथ्वी, पञ्चमहाभूतेन्द्रियविषयात्मकं तु ज-गत्' इति पृथ्वीजगतोर्भेदः ॥ पञ्च 'भूतलस्य' ॥

लोकोऽयं भारतं वर्षम्

लोक इति ॥ अयं जम्बूद्वीपनवमांशः । भरतस्य राज्ञ इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'महर्षिव्यास-रचिते जम्बूद्वीपे च भारतम्' इति रमसः ॥ (१) ॥॥॥ वृष्यते 'वृषु सेचने' (भ्वा०प०से०) । 'भयादीनामुपसं-ख्यानम्' (वा० ३।३।५६) इत्यच् । 'पुंनपुंसकयोर्वेषे जम्बूद्वीपाव्दवृष्टिषु' इति रुद्रः । 'वर्षे स्थानं विदुः प्राज्ञा

१—वेधिस विष्णो यथा हरिवंशस्य 'खिलस्य विष्णोरिषवो गुणा वत्र' इति न्युत्पत्त्या 'खिलेषु' इति संज्ञा ॥ २—इतः पूर्वम् जगत्स्यादिति लिखितमासीत् । तदत्रैव जगन्छब्दन्याख्याने लि-खितम् ॥

इमं लोकं च भारतम्' इति भारेविः । 'उत्तरं यत्ससुद्रस्य हिमाद्रेश्चेव दक्षिणम् । वर्षे तद्भारतं नाम भारती यत्र संतितः' 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्बृद्धीपाब्दवृष्टिषु' ।। एकम् 'भारतवर्षस्य'॥

शरावत्यास्तु योऽवधेः ॥ ६ ॥

देशः प्राग्दक्षिणः प्राच्यः

रारेति ॥ शरावत्या नद्या मर्यादाँयाः । प्राचा सहितो दक्षिणो देशः । प्राच्यां भवः । 'द्युप्रागपाग्—' (४।२। १०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्राच्यदेशस्य'॥

उदीच्यः पश्चिमोत्तरः।

उदीच्य इति ॥ तत एवावधेः । पश्चिमेन सहित उ-त्तरो देशः । उदीच्यां भवः । 'द्युप्राग्—' (४।२।१०१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उदीच्यदेशस्य' ॥

मत्यन्तो म्लेच्छदेशः स्यात्

प्रत्यन्त इति ॥ प्रतिगतोऽन्तम् । 'अत्यादयः कान्ता-धर्थे—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥॥॥ म्लेच्छानां देशः॥ (२) ॥॥॥ 'चातुर्वण्यव्यवस्थानं य-रिमन्देशे न विद्यते । तं म्लेच्छविषयं प्राहुरायीवर्तमतः परम्'। द्वे 'शिष्टाचाररहितखशादिदेशस्य'॥

मध्यदेशस्तु मध्यमः ॥ ७॥

मध्येति ॥ मध्यश्रासौ देशश्च ॥ (१) ॥ ॥ मध्ये भवः 'मध्यान्मः' (४।३।८) ॥ (२) ॥ ॥ 'हिमबद्धिन्ध्ययोर्मध्यं यत्प्राग्विनशनाद्पि । प्रत्यगेव प्रयागाच मध्यदेशः प्रकीर्तितः' (२।२१) इति मनुः । विनशनं कुरुक्षेन्त्रम् । द्वे 'मध्यदेशस्य'॥

आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विनध्यहिमागयोः।

आर्येति ॥ आर्या आ समन्ताद् वर्तन्तेऽत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घम् ॥ (१) ॥*॥ पुण्यस्य भूमिः ।

१ मुकुटे तु एतद्ये—अत एव सामान्यिवशेषभावाज्ञम्बूईिपे तदेकदेशे च भारतप्रयोगः । प्रकरणादिभिरतु तदवगमः । यथा 'एव दूरगुरुभारभारतं वर्षमच मम वर्तते वशे' इति माधः । तथा 'एतेन भारतिमलानृतविद्वभाति' इति च । अन्यान्यिप वर्षाणि । यथा 'स्याद्भारतं किंषुरुषं हरिवर्षं च दक्षिणाः । रम्यं हिरण्मय-कुरू सुमेरोरुत्तरास्त्रयः । भद्राश्व-केतुमालौ तु हो वर्षों पूर्वप-श्विमो । इलानृतं तु मध्यस्यं सुमेरुर्यत्र तिष्ठति' इति वाचरपतिः—इत्यप्युक्तम् ॥ २—यदाह 'प्रागुदचौ विभजते हंसः क्षीरोदकं यथा । विदुषां शब्दिसध्यर्थं सा नः पातु शरावती'—इति क्षीरस्वामी ॥

पुण्या चासौ भूमिश्च, इति वा ॥ (२) ॥ ॥ 'आ ससु-द्रातु वै पूर्वादा ससुद्राच्च पश्चिमात् । तयोरेवान्तरं गिर्यो-रार्यावर्ते विदुर्बुधाः' इति (२।२२) मनुः । हिमप्रधानोऽगः —हिमागः । 'हिमालयोः' इति पाठे तु हिमेन अल्यते । 'अल भूषणादौ' (म्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१५) ॥ दे 'विन्ध्यहिमागमध्यदेशस्य'॥

नीवृज्जनपद:

नीवृदिति ॥ नियतो वर्तते । अधिकरणस्य कर्तृत्विविविधात्र । 'वृतु वर्तने' (स्वा० आ० से०) । किप् (३।२। १७८) । 'निहेवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः । यत्तु— 'नियमेनावरयतया, नियतं वा वर्तन्ते वसन्ति जना अत्र' इति पुंसि बाहुलकात्, संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८), 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (३।२।१७८) इति, वा अधिकरणे किप् इति मुकुटः । तन्न । बाहुलकस्यागतिकगतित्वात् ॥ (१) ॥॥। जनः पदं वस्तु यत्र । 'भवेज् जनपदो जानपदोऽपि जनदेशयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जनिवासस्थानस्य'॥

देशविषयौ तूपवर्तनम् ॥ ८॥

देशेति ॥ दिशति । 'दिश अतिसर्जने' (तु०उ०अ०)। (पचायच् ३।१।१३४) । दिश्यते वा । यम् (३।३।१४) ॥ (१) ॥*॥ विसिनोति । 'षिम् बन्धने' (स्वा०उ०अ०)। पचायच् (३।१।१३४) । 'परिनिविभ्यः' (८।३।७०) इति षत्वम् ।—विसीयन्तेऽनेति, 'एरच्' (३।३।५६)—इति विग्रहे तु मूर्धन्योऽनुपपन्नः । '-सितसय—' (८।३।७०) इति क्ताजन्तयोः स्त्रेऽनुवादात् । 'विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र गोचरदेशयोः । शब्दादो जनपदे च' हति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपवर्तन्तेऽन ।—ल्युट् (३।३।११४) इति सुकुटः । तन्न । घनो ल्युडपवादत्वात् । अतः—'अन्यन्नापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ न्नीणि 'ग्रामसमु-दायस्यसणस्य स्थानमात्रस्य'॥

त्रिष्वागोष्टात्

त्रिष्विति ॥ गोष्ठशब्दमभिव्याप ॥

नडमाये नड्डान्नड्ल इत्यपि।

नडेति ॥ नडाः प्राया यत्र । 'कुसुदनडवेतसेभ्यो झातुप्' (४।२।८७) । 'झयः' (८।२।१०) इति 'मादुपधायाः' (८। २।९) इति वा वत्वम् ॥ (१) ॥*॥ नडाः सन्त्यसिन् । 'नडशादाड् डुठच्' (४।२।८८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नडा-िष्ठकदेशस्य' ॥

कुमुद्दान् कुमुद्रमाये

कुमुद्वानिति ॥ कुमुदानि सन्त्यत्र ॥ (१) ॥॥॥ कुमुदानि प्रायाण्यत्र ॥ एकम् 'कुमुद्वहुळदेशे' ॥ बेतस्वान्वहुवेतसे ॥ ९ ॥

वेतेति ॥ वेतसाः सन्त्यत्र ॥ (१) ॥ ॥ वहवो वेतसा यत्र ॥ एकम् 'वहुवेतसदेशे' ॥

शाद्वलः शादहरिते

शाद्धल इति ॥ शीयते । 'शद्धु शातने' (भ्वा०, तु० प० अ०) । ज्वलादित्वात् (२।१।१४०) णः ॥ शीयते-ऽिकान्निति वा । 'हलश्र' (२।२।१२१) इति घन् । शा-दो बालतृणमस्मिन् । डुलच् (४।२।८८) ॥ (१) ॥॥। शादैर्बालतृणहिरितः ॥ एकं 'नवतृणप्रच्चरस्य'॥

सजम्बाले तु पङ्किलः।

सजम्बेति ॥ जम्बालेन पङ्केन सह ॥ पङ्कोऽस्मिन्नस्ति । पिच्छादित्वात् । (५।२।१००) इलच् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सकर्दमस्य' ॥

जलप्रायमनूपं स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः ॥१०॥

जलेति ॥ जलं प्रायं यत्र ॥ (१) ॥ ॥ अनुगता आ-पोऽत्र । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) इत्यः । 'ऊदनोर्देशे' (६। ३।९८) । ('अन्पो महिषे नाऽम्बुपायदेशे तु वाच्यवत्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥॥ तथाविधो जलप्रायः । कं जलं छचित परिच्छिनत्ति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कच्छमन्पम्' इति बोपालितः । ('कच्छो दुभेदे नौकाङ्गेऽन्पप्राये तटे-ऽपि च । कच्छास्तु देशे, कच्छा स्वात्परिधीनापराञ्चले । चीर्यो वाराह्याम्' इति हैमः) । 'त्रिषु' इत्यस्य बाधनार्थे 'पुंसि' इति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जलाधिकदेशस्य' ॥

स्त्री शर्करा शर्करिलः शार्करः शार्करावति ।

स्त्रीति ॥ ('शकरा खण्डिवकृती कॅपरांशे रुगन्तरे । उपलायाम्' इति हैमः) । शर्करा (अश्मप्राया मृत्) अ-स्त्यत्र । 'देशे छिवलचौ च' (५।२।१०५) ॥ (१) ॥॥॥

१—परिधानापराश्वले यथा—'प्रलम्बकच्छाः किल दाक्षिणा-त्याः'॥ २—चीरी पक्षिविद्योषः॥ ३—वाराही—वराहाकान्ता ओषधी॥ इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—कर्परांशो मृत्क-पालखण्डम्, उपला अइमरूपा मृत्, तयोर्थथा 'नगतरुशिखरा-मदीं सशर्करो मारुतश्चण्डः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ (२) ॥*॥ 'सिकताशर्कराभ्यां च' (५।२।१०४) इत्यण् । ('शार्करः साद्वुग्धफेने शर्करान्वितदेशयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'अन्यतरस्याम्' (५।२।९६) ग्रहणान्मतुम् (५।२।९४) च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अश्मप्रायसृद्धिकस्य वालुकायुक्तदेशस्य'॥

देश एवादिमौ

देशे इति ॥ (तत्र) आदौ भवौ । + 'मध्यान्मः' (४। ३।८) इत्यत्र 'आदेश्व' इति वचनान्मः + ॥ आदिमौ शर्कराशकिरिलौ देशे एव । नान्यत्र । 'शार्करः, शर्करावान् । इतीमौ तु 'देशादेशयोः'॥

एवसुनेयाः सिकतावति ॥११॥

एवमिति ॥ एवं 'सिकता' 'सिकतिलः' इतीमौ देश एव । 'सैकतः' 'सिकतावान्' इति तु देशादेशयोः । केचित्तु सिकताशर्कराशब्दौ बहुवचनान्तावाहुः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'वालुकावहुलदेशस्य'॥

देशो नद्यम्बुरुष्यम्बुसंपन्नत्रीहिपाछितः । स्यानदीमातृको देवमातृकश्च यथात्रमम् ॥ १२॥

देश इति ॥ नयम्बुभिर्गृष्टयबुभिश्च संपन्नेधीन्यैः पािलतः । नदी मातास्य । 'नयृतश्च' (५।४।१५३) इति
कप् ॥ (१) ॥॥। देवो मातास्य । 'देवो मेघे सुरे राज्ञि'
॥ (१) ॥॥ क्रमेण एकैकम् 'नयम्बुभिर्गृष्ट्यम्बुभिः
संपन्नदेशस्य'॥

सुराज्ञि देशे राजन्वान् स्यात्

सुराज्ञीति ॥ शोभनो राजा यत्र ।—'न पूजनात्' (५।४।६९) इति टचोऽभावः—इति सुकुटः । तन्न । बहुन्नीहौ टचोऽप्रसङ्गात् । मतुप् (५।२।९४) प्रशंसायाम् (वा० ५।२।९४) 'राजन्वान्सौराज्ये' (८।२।१४) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'स्वर्धमेपरराजयुक्तदेशस्य'॥
ततोऽन्यत्र राजवान्।

तत इति ॥ अन्यत्र राजमात्रयुक्तदेशे ॥ एकम् 'सा-मान्यराजयुक्तदेशस्य' ॥

१—'चात् मतुप्' इति तु वक्तं युक्तम् । अत एव 'देशे छुप्' इति सन्ने 'चादण्मतुप् च' इति सिद्धान्तकौ मुद्यामुक्तम् ॥ २— भिष्यान्मः' इति सन्ने भाष्ये तु 'आदेश्च' इति वचनं नोप- लभ्यते । तस्मात् 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (४।३।२३ सूने) इति वचनादादेडिंमच् वक्तव्यः ॥

गोष्टं गोस्थानकम्

गोष्टिमिति ॥ गावस्तिष्ठन्ति यत्र । 'घत्रथेँ-' (वा०३। ३।५८) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति कत्वम् । 'गोष्ठं गोस्थानके, गोष्ठी सभासंलापयोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥*॥ गवां स्थानम् । स्वार्थे कः (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गवां स्थानस्य' ॥

तत्तु गौष्टीनं भूतपूर्वकम्।।१३॥

तिस्विति ॥ पूर्व भूतं गोष्ठम् । 'गोष्ठात्खञ् भूतपूर्वे' (५।२।१८) इति खञ्॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भूतपूर्व-गोष्टस्य'॥

पर्यन्तभूः परिसरः

. पर्यन्तेति ॥ पर्यन्ते भूः ॥ (१) ॥ ॥ परितः सरन्त्यत्र । 'पुंसि' (३।३।१८) इति घः । ('परिसरः प्रान्तभू–दै-वयोर्मृतौ') ॥ (२) ॥ ॥ हे 'नद्यादिसमीपभूमेः' ॥

सेतुराछी स्त्रियां युमान्।

सेतुरिति ॥ स्त्रियां वर्तमानायाम् आलौ सेतुः (पुमान्) सिनोति । सीयते, वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'सितनि—' (उ० ११६१९) इति तुन् ॥ (१) ॥॥॥ आ अलन्त्यम्मः । 'अल वारणे' (म्वा० प० से०) । इन् (उ० १११८) । यद्वा—अल्यतेऽनया । 'इणजादिम्यः' (वा० २।२।१०८) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'सेतोः' 'पुल' इति स्थातस्य ॥

वामऌरश्च नाकुश्च वल्मीकं पुंनपुंसकम् ॥ १४॥

वामेति ॥ वामैर्वामं वा त्यते । 'त्य् छेदने' (क्या ठ दे । वाहुलकाद्रक् ॥ (१) ॥ ॥ न अकति । 'अक कुटिलायां गतों' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुः । यद्वा नम्यते भूरनेन । 'णम प्रहृत्वे शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'फिलपाटिनिममिनिजनां गुक्पिटिनािकघत्रश्च' (उ० १।१८) इत्युः, नािकश्च । इकार उचारणार्थः । ('नाकुर्मुन्यन्तरे पृथ्वीघर—वल्मीकयोः पुमान्') ॥ (२) ॥ ॥ वलन्ते प्राणिनोऽत्र । 'अलीकाद्यश्च' (उ० ४।२५) इति निपातितः । ('व(व)ल्मीको नाकुर्वल्मीक्यो रोगमेदे') ॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'पिपीिलकािदिनिष्कािसतमृत्युः स्य'॥

अयनं वर्त्म मार्गाध्वपन्थानः पदवी स्रतिः । सर्गाः पद्धतिः पद्या वर्तन्येकपदीति च ॥१५॥

अयनमिति ॥ अयन्ते ईयते वानेन । 'करणा-' (३। ३।११७) इति ल्युट्-इति मुकुटः। तन्न। घनो ल्युड-पवादत्वात् । आतो युच् (उ० २।७८) । कर्मणि वा ल्युट (३।३।११३)। 'अयनं पथि गेहेऽर्कसोदग्दक्षिणतो गतौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ वृत्तं तत् । वर्ततेऽत्र वर्तन्तेऽनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ मृज्यते वितृ-णीकियते पादैः । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । मार्ग्यते । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) वा । यत्तु—मृग्यतेsनेन-इति सक्टेनोक्तम् । तन्न । अहोपस्य स्थानिवन्वाह-क्षणाभावान्नोपधावृद्धिः स्वात् । 'मार्गो मृगमदे मासे सौ-म्यर्क्षेऽन्वेषणे पथि' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अत्ति बलम् (पथिकानाम्) 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदेर्घश्र' (उ० ४।११६) हति कनिप्, धश्रान्तादेशः । यतु—अ-त्यते सततं गम्यते अनेन-इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न। उक्त-सत्रविरोधात् । अततेर्धकनिपोरविधानात्। ('अध्वा ना पथि संस्थाने सासैवस्कन्धकालयोः') ॥ (४) ॥ ॥ पथन्तेऽनेन । 'पथे गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'पथिमथिभ्यामिनिः') पतन्त्यनेन इति वा । 'पतेस्थश्च' इतीनिः, थोऽन्तादेशश्च ॥ ॥ भा भयः इत्यद्न्तोऽपि । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (५) ॥*॥ पद्यतेऽनया । 'पद्यटिभ्यामिवः' ()। 'कृदिकारात्–' (ग० ४।१। ४५) इति ङीष् ॥ (६) ॥∗॥ सरन्त्यनया । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।---क्तिन् (३।३।९४)--इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्-' (वा० ३।३।१२६) इति ल्युट्प्रसङ्गात्। (अतः) करणसापि कर्तृत्वविवक्षायां 'किच्क्तौ च' (३। ३।१७४) इति क्तिच्। 'सृतिर्गतौ पथि' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ 'अर्ति-' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'सरणिः श्रेणिवर्त्मनोः' इति दन्त्यादौ रमसः 'शुभं शुभे प्रदीप्ते च, शरणिः पथि चावलौ' इति तालव्यादावजयात्तालव्यादिरपि। तत्र 'श हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । बाहुलकाद्निः ॥ (८) ॥ ॥ पादाभ्यां हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'हिमकाषिहतिषु च' (६।३। ५४) इति पद्भावः । 'पद्भातिः पथि पङ्कौ च' इति हैमः

१—वाल्मीको प्राचेतसे यथा 'पीयूषमेव नालीकं वल्मी-कस्य कवेगिरि' इत्यनेकार्थकैरवाकरको मुदी ॥

१—आस्रवः कर्मबन्धहेतुक्रिया हिंसादिः तेन सह वर्तते यः स्कन्धः शरीरभावापत्रो रूपरसादिसमृहः सः सास्रवस्कन्धः । इ-त्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

॥ (९) ॥*॥ पादाय हिता। 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६)। 'पद्यत्यतद्धें' (६।३।५३) इति पद्भावः । 'पदमस्मिन्द्दय-म्' (४।४।८७) इति वा ॥ (१०) ॥*॥ वर्तन्तेऽनया। 'वृतेश्व' (उ० २।१०६) इत्यनिः । 'वर्तनी पथि । वर्तने तर्कुपिण्डे च' इति हैमः ॥*॥ 'चात (२।१०६ उणादि-स्त्रे) सुद्' इत्येके । तत्र वर्तमिन ॥ (११) ॥*॥ एकः पादोऽस्याम् । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१३९) इति निपातितः । यद्वा 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) इति वा ङीप् । 'पादः पत्' (६।४।१४०) ॥*॥ अत्र पक्षे 'एकपाद्' इत्यपि रूपान्तरम् । 'एकपदं तत्काले नपुंसकं, वर्त्मिन स्त्री स्थात्' ॥ (१२) ॥*॥ द्वादर्श 'मार्गस्य' ॥

अतिपन्थाः सुपन्थाश्र सत्पथश्राचितेऽध्वनि ।

अतीति ॥ स्वती पूजायाम् । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'न पूजनात्' (५।४।६९) ॥ (१) ॥(२) ॥*॥ संश्चासौ पन्थाश्च । 'सन्महत्—' (२।१६१) इति तत्पुरुषः । 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'शोभनमार्गस्य'॥

व्यध्वो दुरध्वो विषयः कदध्वा काषयः समाः॥१६

ब्यध्व इति ॥ विरुद्धोऽध्वा । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'उपसर्गाद्ध्वनः' (५।४।८५) इत्यच् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टोऽध्वा ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धः पन्थाः 'ऋक्पूर्' (५।४।७४) इत्यः-इति मुकुटः । तन्न । ('पथः संख्याव्ययादेः' (वा० २।४।३०) इति) ऋीबताप्रस-ङ्गात् । अतः 'विरुद्धः पथः' इति विग्रहीतव्यम् ॥ (३) ॥ कुत्सितोऽध्वा। 'कुगति-' (३।२।१८) इति समासः। 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (४) ॥*॥ 'ई-षद्र्थे च' (६।३।१०५) इति कादेशः । कुमार्गोऽपीष-न्मार्गो भवति । कुत्सितः पथः । 'वाटः पथश्च मार्गश्च' इति त्रिकाण्डरोषाद्दन्तः पथशब्दः । पथशब्देन समासेन पुंस्त्वं निर्वाह्मम् । पथिन्शब्देन समासे 'का पथ्यक्षयोः' (६।२।२०४) इति कादेशे 'प्यः संख्याव्ययादेः' (वा० २।४।३०) इति क्षीबत्वं भवति । 'सत्पथस्तु सुपन्थाः स्याद् व्यध्वो विपथकापथौ' इति रमसोऽप्येवम् । ('कापथः कु-त्सितपथे उशीरे झीबमिष्यतें) ॥॥ कुत्सितार्थकुशब्दस्य पथराब्देन समासे कुपथः, अपि ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'दुर्मार्गस्य'॥

अपन्थास्त्वपथं तुल्ये

अपन्था इति ॥ पथोऽभावः । 'नञ्' (१।२।६) इति तत्पुरुषः ॥ (१) ॥*॥ 'पथो विभाषा' (५।४।७२) इत्यः । 'अपथं नपुंसकम्' (२।४।३०) ॥ (२) ॥ द्वे 'मार्गा-भावस्य' ॥

शृङ्गाटकचतुष्पथे ।

श्रक्ति ॥ राष्ट्रं प्राधान्यमटित । 'अट गताँ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) । ('श्रक्ताटकं भवेद्वारिकण्टकं च चतुष्पथे') ॥ (१) ॥ ॥ चतुर्णा पथां समाहारः । 'तद्वितार्थो—' (२।१।५१) इति समासः । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'इदुदुपधस्य—' (८।३।४१) इति षत्वम् । 'पथः संख्या—' (वा० २।४।३०) इति क्षीवत्वम् । (चतुष्पथं चतुर्मार्गसंगमे, ब्राह्मणे तु ना') ॥ (२) ॥ ॥ 'द्वे चतुष्पथस्य' ॥

प्रान्तरं दूरशुन्योऽध्वा

प्रान्तरमिति॥प्रकृष्टमन्तरमत्र। 'प्रादिन्यः—' (वा०२। २।२४) इति बहुन्नीहिः । 'प्रान्तरं कोटरेऽरण्ये दूरशून्य-पथेऽपि च')॥ (१)॥॥॥ दूरश्चासौ शून्यश्च ॥ एकम् 'दूरशून्यछायाजलादिवर्जितमार्गस्य'॥

कान्तारं वर्त्म दुर्गमम् ॥१७॥

कान्तारमिति ॥ कस्य जलस्य सुखस्य वान्तः ।कान्त-मुच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१)॥॥॥ एकम् 'चोराद्यपद्रवैर्दुर्गममार्गस्य'॥

गव्यृतिः स्त्री क्रोशयुगम्

गच्यूतिरिति ॥ 'गोर्यूतौ छन्दस्युपसंख्यानम्' 'अध्व-परिमाणे च' (वा० ६।१।७९)इत्यवादेशः । 'धन्वन्तरसहसं तु कोशः, कोशद्वयं पुनः । गच्यूतं स्त्री तु गच्यूतिर्गो-रुतं गोमतं च तत्' इति वाचस्पतिः । 'धनुईस्तचतुष्टयम्' 'द्वाभ्यां धनुःसहस्राभ्यां गच्यूतिः । पुंसि माषितः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ कोशयोर्युगम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोशद्वयपरिमितस्य'॥

नल्वः किष्कुचतुःशतम् ।

नत्व इति ॥ किष्कूणां हस्तानां चतुःशती । 'चतुः-शतम्' इति तु पात्रादित्वात् (वा० २।४।३०) । चतुर्गुणं शतम्, इति वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । नत्यते । 'णठ वन्धने' (भ्वा० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) वः । कैात्यस्तु 'नल्वं हस्तशतम्' इत्याह ॥ एकम् 'चतुःशतहस्तपरिमितस्य'॥

घण्टापथः संसरणम्

चण्टेति ॥ घण्टोपलक्षितः पन्थाः । शाकपार्थिवादिः (वा० २१११६९) । यद्वा घण्टानां पन्थाः । घण्टाग्रहणं वादित्राणां तद्वतां हस्त्यादीनां चोपलक्षणम् । 'ऋक्पूर्-' (५१४१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ संभूय सरन्त्यत्र, अनेन, वा । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।—'करणा-' (२। ३११९७) इति ल्युट्-इति सुकुटः । तन्न । घस ल्युडप-वादत्वात् । बाहुलकाद्वा ल्युट् (२१३१११३) युच् (उ० २१७८) तु युक्तः ॥ (२) ॥*॥ 'दश घन्वन्तरो राजमार्गो घण्टापथः स्मृतः' इति चाणक्यः ॥ द्वे 'राजमार्गस्य'॥

तत्पुरस्योपनिष्करम् ॥ १८॥

तदिति ॥ तत् संसरणम् । पुरस्य चेद्भवति । तदा । उपनिष्करन्ति निःसरन्ति सैन्यान्यत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) ।—'ऋदोरप्' (३।३।५७) इति सुकुटः । तम्न । अपो बाधकस्य ल्युटोऽपि 'पुंसि' (३।३।११८) इति घस्यापवादत्वात् । यद्वा उपनिःकीर्यते । सैन्यैईन्यते । 'कृत्र् हिंसायाम्' (क्या०उ०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।३।५७)। 'इदुदुपधस्य—' (८।३।४९) इति षः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरमार्गस्य' ॥

इति भूमिवर्गविवरणम् ॥

पूः स्त्री पुरीनगर्यों वा पत्तनं पुटभेदनम् । स्थानीयं निगमः

पूरिति ॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०प०से०) 'श्राजमास-' (३।३।१०७) इति किप् । 'उदोष्ठच-' (७। १।१०२) इत्युत्वम् ।—'हिल च' (८।२।७७) इति दिधः—इति सुकुटः । तन्न । 'वोः' (८।२।७६) इत्यस्य विषयात् । पूर्यते । 'पुर अयगमने' (तु०प०से०) । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) वा । यत्तु—पिपर्ति, प्र्रयति, वा इति विगृद्ध 'पृ पालने' इति धातुमुपन्यस्य 'श्राजमास-' इति किप्—इति मुकुटः । तन्न । उक्तधातोः 'पूर्यति' इति रूपासंभवात् । 'पूरी आप्यायने' (जु०उ०से०) इत्यसादुक्तसूत्रेण किपोऽविधानात् । सर्वत्र दीर्घोच्चारणश्रवणप्रसङ्गाच । ('पूः शरीरे पत्तने च') ॥

१—भट्टक्षीरस्वामी तु 'नल्वं विंशहस्तशतम्' इति दशि-तवान्। मुकुटस्तु 'नल्वो विंशं हस्तशतम्' इति दशितवान्॥

(१) ॥*॥ यदपि--'पृ पालने' इत्यसाद् 'ऋदोरप्' (३। ३।५७) । पूर्वविप्रतिषेधेन गुणादुत्वम् इत्युक्तम् । त-दपि न । पूर्वविप्रतिषेधे प्रमाणाभावात् । 'पिपर्ति' इत्या-दावतिप्रसङ्गाच । पुरति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणः कर्तृत्वविवक्षात्र । गौरादित्वात् (४।१।४१) 'जाते:-' (४।१।६३) इति वा ङीष् ॥ (२) ॥*॥ नगाः सन्त्यत्र । 'नैगपांसुपाण्डुभ्यो रः' (वा० ५।२।१०७) ॥ (३) ||*|। पक्षे ऋीबत्वं पत्तनसाहचर्यात् ||*|। पतन्ति जना यत्र । 'वीपतिभ्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥*॥ 'पट्टनं पुटभेदनम्' इति वाचस्पतिः । बाहुलकात् पटेरत-नन् ॥ (४) ॥ ॥ पुटानि पात्राणि भिद्यन्तेऽत्र । भिदिर् विदारणे' (रु०उ०अ०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३। ११७)—इति मुकुटः । तन्न । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञो ल्युडपवादत्वात् । युच् (उ० २।७८) त्चितः ॥ (५) ॥ ॥ स्थानाय हितम् । 'तस्रे हितम्' (५।१।५) इति छः॥ (६)॥*॥ नितरां गच्छन्त्यत्र। 'गोचर-' (३।३। ११९) इति निपातितः । 'निगमाः पूर्वणिग्वेदनिश्चयाध्व-विणक्पथाः' इति हैमः॥ (७)॥ ॥ सप्त 'नगरस्य'॥

अन्यत्तु यन्मूलनगरात् पुरम्।।१॥

तच्छाखानगरम्

अन्यदिति ॥ मूरुनगरं राजधानी । ततोऽन्यत् यतु पुरम्। शाखेव नगरम्॥(१)॥॥ एकम् 'शाखानगरस्य'॥

वेशो वेश्याजनसमाश्रयः।

वेश इति ॥ विशन्त्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० ण०)। 'हलश्र' (१।१।१२१) घन् । 'नेपथ्ये गृहमात्रे च वेशो वेश्यागृहेऽपि च' इति तालव्यान्ते रमसः । 'गृह-मात्रे गणिकायाः सद्मनि वेशो भवेतु तालव्यः । तालव्यो मूर्घन्योऽलंकरणे कथित आचार्यैः' इत्यूष्मविवेकः ॥ (१) ॥॥। वेश्याजनस्य समाश्रयो वासस्थानम् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'वेश्यानिवासस्य'॥

आपणस्तु निषद्यायाम्

आपण इति ॥ आ समन्तात् पणायन्तेऽत्र, पणन्तेऽत्र वा । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति साधुः ॥(१)॥*॥ निषीदन्त्यसां जनाः 'षद्व विशरणगत्यवसादनेषु' (भ्वा०, तु० प० अ०) 'सं-

१--भाष्ये तु 'नगाच' इत्येव दृइयते ॥

ज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् । 'सदिरप्रतेः' (८।३-६६) इति षः॥ (२) ॥ द्वे 'हट्टस्य' 'ऋय्यवस्तुशालायाः'॥ विपणिः पण्यवीथिका॥२॥

विपणिरिति ॥ विपणन्तेऽत्र 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'इक् कृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१) इति ङीष्॥ (१)॥॥॥ पण्यानां वीथी रवार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२)॥॥। द्वे हें हुरु, त्यविक्रयस्थानस्य। हृहमार्गस्य, इति स्वामी। 'आपणः पण्यवीथी च द्वयं वीथीति संज्ञितम्' इति शाश्वतः। 'आपणः पण्यवीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्वियाम्' इति रभसः॥ 'द्वयं क्रय्यवस्तुशालापङ्केः॥

रथ्या मतोली विशिखा

रध्येति ॥ रथं वहति । 'तद्वहति रथयुग—' (११११ ७६) इति यत् । 'रथ्या तु रथसंघाते प्रतोलां पथि च-त्वरे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ प्रतोलयति 'तुल उन्माने' युरादिः । पचाद्यम् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (१।१।४१) । यतु—'एरम्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तज्ञ । 'प्रतोलयति' इति विग्रहप्रदर्शनात् । अकर्तरि कारके, भावे च एरचो विधानात् ॥ (२) ॥ ॥ विशेते 'शीङः किद्रस्वश्र' (उ० ५।२४) इति खः । 'विशिखाः खनित्रकायां रथ्यायां विशिखः शरे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ग्राममध्यमार्गस्य'॥

स्याचयो वममस्त्रियाम् ।

स्यादिति ॥ चीयते । 'चिञ्यने' (स्वा॰ उ० अ०) । कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ ॥। उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'विषृष्टिभयां रन्' (उ० २।२७) । 'वप्रश्लावरणे वृन्दे प्राकारे मूलबन्धने' इति घरणिः । 'वप्रस्ताते पुमान्, अस्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ हे 'प्राकाराधा-रस्य', 'परिखोद्धतमृत्तिकाकृटस्य' ॥

पाकारी वरणः सालः

प्राकार इति ॥ प्र क्रियते । 'डुकुञ् करणे' (त॰ उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस घनिं' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा—'सादकारयोः कृनिमे' इति दीर्घः—इति स्वामिमुकुटौ । तन्न । अस्यादर्शनात् ॥ (१) ॥॥॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा०उ० से०) कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा । 'वरणो वरणदुमे । प्राकारे, वरणं वृत्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ सल्यते । 'षल गतौं' (भ्वा०प०से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'सालो वरणसर्जयोः' इति रमसः ॥॥॥ 'तालव्यो नृपन्नषयोः शालो, वृक्षे वृतौ दु. भेदे च । तालव्यदन्त्य उक्तस्तथा स्त्रियां वृक्षशाखायाम्' इत्यूष्मविवेकः । तत्र 'शल गतौं' (भ्वा०प०से०) धातु-वीध्यः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'यष्टिकाकण्टकादिरचित-वेष्टनस्य' ॥

प्राचीनं प्रान्ततो वृतिः॥३॥

प्राचीनमिति॥ प्रागेव । 'विभाषाखेरदिक् स्त्रियाम्' (५।४।८) इति खः ॥॥॥ 'प्राचीरम्' इति पाठे तु प्राचीयते । प्राङ्पूर्वः । 'चित्र् चयने' (स्वा०उ०अ०)। 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्दीर्घो ॥ (१)॥॥॥ प्रान्ततः, सप्तम्यास्तसिः ()। वरणं द्यतिः । 'गृत्र् वरणे' (स्वा० उ० अ०)। किन् (३।३। ९४)।— व्रियतेऽनया, इति 'गृतिः' इत्यपि नाम, इति स्वामी—इति मुकुटः। तन्न। करणे ल्युट्प्रसङ्गात् ॥॥॥ एकं 'प्रामादेरन्ते कण्टकादिवेष्टनस्य'॥

भित्तिः स्त्री कुँड्यम्

भित्तिरिति ॥ भिद्यते । 'भिदिर् विदारणे' (ह०उ० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'भित्तिः कुड्ये प्रभेदे च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ कुट्यां साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुड्यते वा । 'कुडु कार्कश्ये' () । ण्यत् (३।१।१२४) । ('कुड्यं भित्तौ विलेपने' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'भित्तोः'॥

१—मुकुटस्तु—'चत्वायेंव हृहस्य' इत्यन्ये । 'पर्यापतत्क्रयिक-लोकमगण्यपण्यपूर्णापणं विपणिनो विपणि विभेजुः' इति माघे । 'विपणिईटुः' इति वृक्षभेन व्याख्यातम् । अत एव प्रयोगादविपणेः पुंस्त्वमि—इति सर्वधरः—इत्यप्याह् ॥ अत एव हैममेदिन्योः 'विपणिः पण्यवीथ्यां च भवेदापणपण्ययोः' इत्युपलभ्यते ॥ २—केचित्तु 'विपण्यादीन्पचैकार्थानाहुः । तथा च कौटिल्यः 'विशिखायां सौवणिकप्रचारः' इति तु भट्टक्षीरस्वामी—इति मुकुटः ॥ ३—मुकुटपुस्तकयोस्तु 'चयः' इत्युपलभ्यते ॥

१—अस्य वातिकस्य, उदाहरणप्रत्युदाहरणयोश्च (६।३। १२२) सूत्रे भाष्ये उपलब्धेरिकिचित्करमेतत् ॥ २—कौ धोतते इति डप्रकरणे 'अन्यत्रापि' इति ड: इति सोमनन्दी । एतेन दकारोऽत्र, न डकार: इति स्वामी—इति मुकुट:॥

एड्कं यदन्तर्न्यस्तकीकसम्।

एड्रकमिति॥ यत् कुड्यं मध्यन्यसास्यि तत् ईड्यते। 'ईड स्तुतौ' (अ०आ०से०) 'उल्लक्षादयश्च' (उ० ४।४१) इति साधु। 'भवेदेडोकमेट्रकमेड्रकं च' इति द्विरूपकोशः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अस्थ्यादिमयकुड्यस्य'॥ गृहं गेहोदवसितं वेश्म सद्य निकेतनम् ॥ ४॥ निभान्तवस्त्यसद्नं भवनागारमन्दिरम्। गृहाः पुंसि च भूष्ट्येव निकाय्यनिलयालयाः॥ ५॥

गृहमिति ॥ गृह्णाति । 'श्रह उपादाने' (क्या०उ०से०) भोहे कः (३।१।१८४)। (गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलत्रे-ऽपि च सद्मनि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गेन ग-णेशेन ईह्यते काम्यते । 'ईह चेष्टायाम्' (भ्वा०आ०से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९)। गो गणेशो गन्धर्वो वा ईह ईप्सितो यसिन्वा । 'गेहमस्री, शालासभे स्रियाम्' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥ ॥ उत् अर्ध्वम् अवसीयते सा। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि०प०अ०) 'षिञ् बन्धने' (स्वा०उ० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्रति-' (७।४। ४०) इतीत्वम् । 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽप्यवसानगते च वाच्यलिङ्गं स्थात्' ॥ (३) ॥ श। विशनत्यत्र । 'विश प्रवेशने' (तु०प०अ०) । मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥ (४) ॥*॥ सीद्न्त्यत्र । 'षद्ल विशरणादौ' (भ्वा०तु०प०अ०)। मनिन् (उ० ४।१४५) ('सन्ता स्यान्मन्दिरे नीरे' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ नि केत्यतेऽस्मिन् 'कित निवासे' (भ्वा०प०से०)। अधिकरणे युच् (उ० २।७८) ॥ (६) ॥*॥ निशायामम्यते सा। 'अम गत्यादौं' (भ्वा०प०से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'रुष्यमत्वर-'(७।२।२८) इति नेट्। 'निशान्तं सद्नं वस्त्यमगारं मन्दिरं पुरम्' इति वाच-स्पतिः । ('निशान्तं त्रिषु शान्ते स्यात्क्षीवं तु भवनोषसोः' इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ वसनम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प०अ०)। 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०)। तत्र साधुः। यत् (४।४।९८) । अप स्त्यायति संहतं भवति । 'स्त्यै ष्टचै शब्दसंघातयोः' (भ्वा०प०अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—'वष्टि मागुरिः' इत्यहोपः—इति स्वामिमुक्टौ । तन्न । तत्राप-सामहणात् । 'कुंलोदवसितं पस्त्यम्' इति वाचस्पतिः॥

१— 'अन्यत्रापि—' इत्यधिकरणे युच् इति पाठः ॥ २—अत एव हैमनाममालायाम् 'समोदवसितं कुलम्' इत्यत्र कुलशब्द उपलभ्यते । 'दिव्यदेवकुलालंकृताः स्वर्गा इव मार्गाः' इति दम-यन्तीश्चेपश्च । कुत्रसित् 'नल' इति लिखितमासीत् ॥

(८) ॥ श्री सीदन्त्यत्र । 'षद्लु' (भ्वा० प० अ०) । अ-धिकरणे युच् (उ० २।७८) । 'सद्नं मन्द्रे तोये' ॥ ॥ स्वार्थण्यन्ताद्यचि सादनमपि । 'सद्नं सादनम्' इति द्विरूपकोशः॥ (९)॥ ॥ ('सद्नं मन्द्रे तोये')। भ-वन्त्यत्र । 'भू' (भ्वा० प० से०)। युच् (उ० २।७८)। भव-नमस्त्यत्र वा अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'भवनं स-दने भावे' इति हैमः ॥ (१०) ॥ ॥ अगान् ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ ॥। आ अग्यते। 'अग कुटिलायां गतौ' (भ्वा० से०) । क-मीण घञ् (३।३।१९) । 'विद्यादगारमागार'मपगामाप-गामिप' इति द्विरूपकोशः ॥ (११) ॥*॥ मन्द्यते सुप्यते-Sत्र । 'मदि स्तुत्यादी' (भ्वा० आ० से०) । 'इषिमदि-' (उ०१।५१) इति किरच् । 'मन्दिरो मकरावासे म-न्दिरं नगरे गृहे' इति हैमः॥ (१२) ॥*॥ गृहशब्दो भूक्रयेव पुंसि । चात् ऋीवे ॥ (१३) ॥*॥ निचीयते धा-न्यादिकमत्र । 'चिञ् चयने' (खा० उ० अ०) । 'पाय्यसां-नाय्य-' (३।१।१२९) इति साधः । ('निवासचिति-') (३।३।४१) इति घनि निकायोऽपि । 'निकायः सद्मसं-घयोः । परमात्मनि लक्षे च' इति हैमः ॥ (१४) ॥*॥ निलीयतेऽत्र । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'पुंसि' (३।३।११९) इति घः। 'एरच्' (३।३।५६) वा। 'नि-लयोऽस्तमये गृहे । गोपनस प्रदेशेऽपि' इति हैर्मैः ॥ (१५) ॥*॥ एवम् आरुयः ॥ (१६) ॥*॥ षोडरा 'गृहस्य'॥

वासः कुटी द्वयोः शाला सभा

वसन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'वासो वेश्मन्यवस्थाने वासा सादाटरूषके' इति हैमः ॥ (१७) ॥॥॥ कुटति कुटिलीभवति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति, ईनि 'कृदिकारात्—' (ग० ४।११४५) इति ङीष् वा । 'कुटः कोहे शिलाकुटे घटे गेहे कुटी सुरा । चित्रगुच्छा कुम्भदासी' इति हैमः ।

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥ २—एकयकारवान् । अत एवानेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां घञनतत्वेनैव व्याख्यातः । युक्तं चैतत् । ण्यदन्तस्य निवासार्थे एव निपातितत्वात् । घञनतस्येव तु संघाद्य-र्थकता संभवति । निकाय्यः ॥ ३—हैमसटीकपुस्तके तु नोप-रूभ्यते ॥ ४—'इनि प्रत्यये' इति वा पाठः ॥

('कुटः कोटे पुमानस्त्री घटे, स्त्रीपुंसयोर्गृहे । कुटी सात्कुम्मदासां तु सुरायां चित्रगुच्छके—' इति मेदिनी) ॥ (१८) ॥॥॥ शलन्त्रत्र । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'हल्लश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । 'शास्त्रो हाले मत्स्यमेदे शास्त्रौकस्तत्प्रदेशयोः । स्कन्धशाखायाम्' इति हैमः॥ (१९) ॥॥॥ सह मान्त्यत्र । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।३। १०१) इति डः। 'सभा धृतसमूहयोः । गोष्ठयां सभ्येषु शालायाम्' इति हैमः॥ (२०) ॥॥॥ चत्वारि 'सभागृहस्य'॥

संजवनं त्विद्म्।

चतुःशालम्

संजेति ॥ संजवन्त्यत्र । 'जु गतौ' सौत्रः । अधिक-रणे त्युट् (२।२।११८) ॥ (१) ॥*॥ चतस्रः शालाः समाहृताः 'आवन्तो वा' (वा० २।४।२०) इति वा क्री-बत्वम् ॥*॥ ऐकम् 'अन्योऽन्याभिमुखशालाचतुष्ट-यगृहस्य'॥

मुनीनां तु पर्णशास्त्रोटजोऽस्त्रियाम्।।६।।

मुनीनामिति ॥ पर्णनिर्मिता शाला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (१) ॥*॥ 'उटस्तृणपर्णादिः' इति देशीकोशः । उटाज्जायते । 'पॅश्चम्याम्–' (२।२।९८) इति ङः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुनीनां गृहस्य' ॥

चैत्यमायतनं तुल्ये

चैत्यमिति ॥ चीयते । 'चित्यामिचित्ये च' (३।१। १३२) इति साधुः । चित्याया इदम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् ।—तस्येदम्—इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटस्य प्रमादः । चित्यायाः स्त्रीलिङ्गत्वात् । 'चैत्यमायतने बुद्ध-विम्बेऽप्युद्देश्यपाद्पे' इति रुद्धः ॥ (१) ॥॥॥ आयतन्तेऽत्र । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११८) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यज्ञस्थानस्य' । उद्देश्यवृक्षसेत्यन्ये ॥

वाजिशाला तु मन्दुरा।

वाजीति ॥ वाजिनां शाला ॥ (१) ॥*॥ मन्दन्तेऽत्र। 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'मन्दिवाशि—'

१—अन्यत्रापि पाठः ॥ २—दे इति सुकुटः ॥ ३—हस्वो-कारादिः । तथा च रष्टः 'सौधजालमुटजेषु विस्मृतम्' इति— इति मुकुटः ॥ ४—अन्यत्रापि ॥ (उ० १।३८) इत्युरच् । 'मन्दुरा वाजिशालायां शयनी-यार्थवस्तुनि' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वशालायाः' ॥

आवेशनं शिल्पिशाला

आवेशनमिति॥ आविशन्त्यत्र। 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'करणा-' (३।३।११८) इति त्युट् । युच् (उ० २।७८) वा। 'आवेशनं शिल्पिशाले भृतावेशप्रवेशयोः' इति विश्वमेदिन्यो॥ (१)॥॥। शिल्पनां शाला॥॥॥ शिल्पनां शाला इति तु स्वामी (२)॥॥॥ द्वे 'स्वर्णकारादीनां शालायाः'॥

यपा पानीयशालिका॥ ।।।।

प्रपेति ॥ प्रपिबन्त्यस्याम् ॥ 'पा पाने' (भ्वा० प० आ०) ॥ 'आतश्चोप—' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥॥॥ पानीयस्य शाला ॥ स्वार्धे कन् (५।३) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जलशालायाः' ॥

मठ३छात्रादिनिलयः

मठ इति ॥ मठन्त्यत्र 'मठ मद्निवासयोः' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्व-कत्वान्न दृद्धिः । यद्वा मठित निवासयित । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥। छात्रोऽन्तेवासी आदिर्येषां परिव्राज्यक-क्षपणकादीनां तेषां निरुषः। बौद्धानां तु विद्वारोऽस्त्री ॥॥। एकम् 'शिष्याणां गृहस्य=मठस्य'॥

गञ्जा तु मदिरागृहम्।

गञ्जोति ॥ गञ्जन्त्यस्याम् । 'गजि शब्दार्थः' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । 'गञ्जा खनौ सुरागृहे । गञ्जः स्यात्पुंसि रीढायां भाण्डागारे तु न स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ मदिराया गृहम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यसंधानगृहस्य' ॥

गर्भागारं वासगृहम्

गर्भोति ॥ गर्भ इवागारम् ॥ (१) ॥*॥ वासस्य गृ-हम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृहमध्यभागस्य' ॥

अरिष्टं स्तिकागृहम् ॥ ८॥

अरिष्टमिति ॥ नास्ति रिष्टमत्र । न रिष्यते स्म हिंस्नैः इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३। २।१०२) । 'अरिष्टो लशुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः।

१—'विभाषा सेना—' (२।४।२५) इति क्वीबतायां 'शिल्पि-शालम्' अपि॥

अरिष्टमञ्चभे तके स्तिकागार आसवे। ग्रुभे मरणचिह्ने च' इति विश्वमेदिन्यो (१) ॥॥॥ स्तैव स्तिका। 'स्-तेत्र्वादीनां वा' (वा० ७१३।४५) स्तिकाया गृहम्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'प्रसवस्थानस्य' चत्वारः पर्यायाः, इत्यन्ये॥ वातायनं गवाक्षः

वातेति ॥ ईयतेऽनेन । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) करणे ल्युद् (३।३।११८) । युच् (उ० २।७८) वा । वातस्यायनम् ॥ (१) ॥ ॥ गवामक्षीव । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । गावो जलानि किरणा वाक्षनित व्याप्पुवन्ति एतमनेन वा । 'अक्ष् व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अकर्तर्थर्थे घञ् (३।३।१९) । यत्तु—'इन्द्राक्षयोः समासे च' इत्यवङ् इति स्वामिनोक्तम् । तन्न । एतद्वचनस्यार्शनात् । 'गवाक्षी शकवारुण्यां गवाक्षो जालके कपौ' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'जालकस्य' ॥

अथ मण्डपोऽस्त्री जनाश्रयः।

अथोति ॥ मण्डनं मण्डः । 'मडि भृषायाम्' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) मण्डं पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । मण्डं पिबति वा ॥ (१) ॥*॥ जनानामाश्रयः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'स्त्रीवासोचितमण्डपस्य'॥

हर्म्यादि धनिनां वासः

हर्म्येति ॥ हरति मनः । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । अझ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यत् सुद् च ॥ (१) ॥*॥ आदिना स्वस्तिकादि ॥ एकम् 'धनवतां वा-सगृहस्य'॥

प्रासादो देवभूभुजाम्॥९॥

प्रासेति ॥ देवानां भूभुजां च गृहम्। प्रसीदित मनोऽत्र। 'हल्रश्च' (३।३।१२१) इति घत्र् । 'उपसर्गस घिन' (६।३।१२२) इति दीर्घः । आङ् वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'देवानां राज्ञां च गृहस्य'॥

सौधोऽस्त्री राजसदनम्

सौध इति ॥ 'सुधा स्त्री लेपने मूर्व्यो सुहिगङ्गेष्टिका-मृते'। सुधा लेपोऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२। १०२) अण्॥ (१) ॥*॥ राज्ञः सदनं योग्यत्वात्। यद्वा सदनानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राजगृहस्य' ॥

उपकार्योपकारिका।

उपेति ॥ उपिक्रयते । कर्मणि 'ऋहलोण्यंत्' (२।१। १२४) । ('उपकार्या राजसद्मन्युपकारोचितेऽन्यवत्') ॥ (१) ॥ ॥ उपकरोति ण्वुळ् (३।३।१३३) । ('उपकारि कोपकर्न्या पिष्टभेदे नृपालये') ॥ ॥ 'उपकार्युपकारिका' इति द्विरूपकोशदर्शनादुपकार्यपि । तत्र उपकारयति पचाचिच (३।१।१३४) गौरादि (४।१।४१) ङीष् । यत्तु—उप अधिकं करोतीति विगृद्ध 'कर्मण्यण्' (३।२।१) इत्युक्तं मुकुटेन। तन्न । निपातानामसत्त्वार्थकत्वेन कारकत्वायोगात्॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'राजगृहसामान्यस्य'॥

स्वस्तिकः सर्वतोभद्रो नन्द्यावर्तादयोऽपि च।।१० विच्छन्दकः प्रभेदा हि भवन्तीश्वरसद्यनाम् ।

स्वस्तिक इत्यादि ॥ स्वस्ति क्षेमं कायति । 'कै शब्दे' (म्वा० प० अ०) 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । ('स्वस्तिको मङ्गलद्रव्ये चतुष्क-गृहमेदयोः') (१) ॥*॥ सर्वतो मद्रमत्र ॥ (१) ॥*॥ नन्दयतीति नन्दी आवर्तोऽत्र । ('नन्द्यावर्तः पुमान्वेश्मप्रमेदे मगवहुमे') ॥ (१) ॥*॥ १०॥ विशिष्टच्छन्दोऽत्र । यद्वा विशिष्टच्छन्दयति सामिलापान्करोति । ण्वुल् (३।१।१३३) क्षुन् (७० २।३२) वा ॥*॥ 'विच्छर्द्कः' इति पाठः-इति स्वामी । तत्र 'उच्छृदिर् दीषौ' (६० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ आदिना रुचक-वर्धमाना-दिपरिग्रहः ॥ 'ईश्वरगृहविशेषाणां' पृथगेकैकम् ॥

ह्यगारं भूभ्रजामन्तःपुरं स्यादवरोधनम् ॥११॥ शुद्धान्तत्रावरोधत्र

रुयोति ॥ स्त्रीणामगारम् । अन्तरभ्यन्तरे पुरं गृहम् ॥ (१) ॥*॥ अवरुध्यन्तेऽत्र । त्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ घत्र (३।३।१४) त्ववरोधः । ('अवरोधिस्तरोधाने राजदारेषु तद्गृहे') ॥ (४) ॥*॥ ग्रुदा उपधाग्रुदा रक्षका अन्ते समीपेऽस्य ॥ (३) ॥*॥ 'चत्वारि राज्ञां स्त्रीगृहस्य'॥

स्यादद्वः शोममस्त्रियाम् ।

स्यादिति॥ अङ्यते। 'अङ अतिक्रमणे' (भ्वा० आ०

१—भाष्ये तु 'वा सत्तकापुत्रिकावृन्दारकाणाम्' इत्युपल-भ्यते ॥

१—असत्त्वार्थकानामि कारकत्वं 'पचादयः क्रिया भवति-क्रियायाः कत्र्यों भवन्ति' इति 'भूवादि-' (१।३।१) सृत्रस्थमा-ष्यतो कस्यते ॥ २—ऐतद्ये युज्वेति पाठः ।

से०)। कर्मणि घन् (३।३।१४)। अट्यति वा । अच् (३।३।१३४)॥ (१)॥ ॥ ॥ श्ववन्त्यत्र । 'दुश्च शब्दे' (अ० प० से०)। 'अर्तिस्तु—' (उ० १।१४०) इति मः ॥ श्रा चणि (५।४।३८) 'द्र्योमः' अपि॥ (२)॥ शब्दे 'हर्म्यां सुपरिगृहस्य'॥

मघाणमघणालिन्दा बहिर्द्वारमकोष्टके ॥ १२ ॥

प्रघाणेति ॥ प्रहण्यते । 'अगारैकदेशे प्रघणः प्रघाणश्च' (३।३।७९) ॥ (१) ॥॥॥ 'प्रघणोऽिलन्दके ताम्रकलशे लोहमुद्धरे' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ अल्यते भृष्यते । 'अल्ल भृषणादौ' (भ्या० प० से०) बाहुलकात्किन्दच् ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि 'आलिन्दः' अपि । 'गृहैकदेशे आलिन्दः प्रघाणः प्रघणस्तथा' इत्यमरमाला । 'अलिन्दस्त्वलपिण्डिका' इति सुभृतिः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि द्वारप्रकोष्टाद्वहिद्वीराप्रव- तिचतुष्कस्य ॥

गृहावग्रहणी देहली

गृहेति ॥ गृहमवगृह्यतेऽनया। 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०)। 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युर्द् ॥ (१) ॥ ॥ देहनम्। 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) भावे घम् (३।३।१३) देहं गोमयानुपलेपं लाति। 'ला दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'उदुम्बरस्य'।

अङ्गनं चत्वराजिरे ।

अङ्गनिमिति ॥ अङ्गत्यत्र । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति रयुद् । 'अङ्गनं ग्रा-ङ्गने याने कामिन्यामङ्गना मता' इति नान्तवर्गे विश्वः । 'अङ्गणम्' इति पाठे तु पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१)

१—अलिन्दो ह्रस्वादिः 'यस्यामिलिन्देषु न चकुरेव' इति माघः—इत्यिप मुकुटः ॥ २ — एतद्रमे 'युचि तु गोरादित्वम्' इति पाठः ॥ ३ — यत्तु मालतीमाधवन्याख्यायां जगद्धरः 'अङ्गणशब्दे विधायकाभावाण्णत्वश्चतिरयुक्ता । पृषोदरादित्वाण्णत्वमित्यपि व-चोऽमूल्कमेव' इति । यदिष मुरारिन्याख्यायां रुचिपितः 'अङ्गनशब्दो णकारान्त इति केचित्पठन्ति । तद्यामाणिकम् । नच पृषोदरादिपाठेन णत्वमिति वाच्यम् । पृषोदरादिपाठे प्रमाणाभावात् । तथाविथानुप्रास्यमकादेरदर्शनाच्च' इति । तदुभय-मिप मन्दम् । 'कानि पृषोदरादीनि, पृषोदरप्रकाराणि । कानि पृषोदरप्रकाराणि, येषु लोपागमवर्णविकाराः श्र्यन्ते, न चोच्यन्ते' इति भाष्यतः 'कानीति । किमादिशब्दः प्रकारे' अथ व्यवस्थायाम् , इति संदेहात्प्रश्चः । पृषोदरप्रकाराणीति ॥ प्रकार आ-

॥॥॥ चत्यते । 'चते याचने' (म्वा० उ० से०) । 'कॄगृगॄचतिभ्यः प्यरच्' (उ० २।१२१) । 'चत्यंरं' सात्पथां श्लेषे स्थण्डिलाङ्गनयोरिप' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥
अजन्त्यत्र । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से० । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति किरच् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि
'माङ्गनस्य' ॥

अधस्ताहारुणि शिला

अध इति ॥ शिलति । 'शिल उन्ले' (तु० प० से) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'शिल उन्ले स्त्रियां यावद्वाराधःस्थितदारुणोः' इति तालन्यादौ रमसः ॥॥॥ 'तलदारु शिली योषित्+नासा दीरूध्वमस यत्+' इति बोपालितात् 'शिली' इत्यपि ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'द्वार-स्तम्माधःस्थितकाष्ट्रस्य'॥

नासा दारूपरिस्थितम् ॥ १३॥

नासेति॥ नास्यते । 'णास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०)।
'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः । 'विज्ञेया नासिका नासा
नासा द्वारोर्ध्वदारु च' इति दन्त्यान्ते रुद्रः । 'नासा
दारुपरि द्वारस्य+अधोदारु शिला स्त्रियाम्+' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ 'स्तम्भद्वारस्थकाष्टस्य'। 'उपरिभित्तिधारकस्य काष्टस्य' वा एकम् ॥

मच्छन्नमन्तद्वीरं स्यात

प्रच्छन्नेति ॥ प्रकर्षेण छन्नं द्वारम् । 'कुगति—' (२। २।१८) इति समासः ॥ (१) ॥ ॥ अन्तःस्थितं द्वारम् । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) एकं (द्वे) 'सौधादौ गुप्त-द्वारस्य' (खिडकी) इति ख्यातस्य ॥

पश्रद्वारं त पश्रकः।

पश्चेति ॥ पक्षे पार्श्वे द्वारम् (१) ॥ ॥ पक्ष इव ।

दिशब्दः, व्यवस्थार्थे ह्यादिशब्दे यथोपदिष्टमहणमनर्थकं स्यात्' इति कैयटतथ्य श्रृयमाणाप्रासळोपागमवर्णविकारस्यैव पृषोदरादि-त्वस्य लाभात् । गणपाठस्याप्रामाणिकत्वात् प्रामाणिकत्वेऽपि त-स्याकृतिगणत्वेनाङ्गणशब्दस्य पृषोदरादित्वे वाधकाभावात् ॥ नच्च शिष्टायुक्तत्वेनाप्रामाणिकतेति वाच्यम् । 'अध्यास्य सौरभेयं मौक्तिकरुचिरङ्गणेषु विहितमतिः' इति शृङ्गारवैराग्यार्थद्वयप्रतिपादक-रिसकर्झन्-काव्ये श्रेषस्य णान्तत्वमन्तरासंभवेन तस्याव-

१— 'नासा दारू ध्वेमस्य यत्' इति लिखितमपि न प्रकृतो-पयोगि ॥ २— 'अथो दारु शिला स्त्रियाम्' इति तु न प्रकृतो-पयोगि ॥ 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) कन् । संज्ञायां (५।३।९७) वा । ('पक्षकस्तु पुमान्पार्श्वद्वारे च पार्श्वमात्रके') ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पार्श्वद्वारस्य' । 'प्रच्छन्नमन्तद्वीरं स्यात्पक्षद्वारं तदुच्यते' इति कात्यात् पूर्वान्वयी-इत्यन्ये ॥

वलीकनीधे पटलपान्ते

वलीकेति ॥ वल्लावृणोति भित्त्यादि 'अलीकाद्यश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'चलीकः पटलप्रान्ते' इति पुंस्काण्डे बोपालितात् पुंस्त्वमि ॥ (१) ॥॥। नितरां श्चिन्यते । 'धृङ् अवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'निश्चयेन धरित जलम्' इति वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मूलविभुजादि (वा० ३।२।५) । 'अन्येषामि' (६।३। १३७) इति दीर्घः । निश्चयेन इन्धे । 'ञि इन्धी दीत्तो' (र० आ० से०) । 'स्फायि—' (उ० २।१३) इति रक् । मुकुटोक्ता करणव्युत्पत्तिस्तु नादर्तव्या कर्तरि कृत्' (३। १॥६७) इति वाक्यशेषात् । 'नीभ्रं(त्रं) नेमो वलीकेन्द्रो रेवतीभेऽपि कानने' ॥ (२) ॥॥॥ पटलस्य छदिषः प्रान्ते ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पटलप्रान्ते गृहाच्छादनस्य' ॥

अथ पटलं छदिः॥१४॥

अथेति ॥ पटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पटित उदकं वा । 'पट गतौ' (क्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । वृषादिः (उ० १।१०६) । 'पटलं तिलके नेत्ररोगे छिदिषि संचये । पिटके परिवारे च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ छादयित 'छद अपवारणे' चुरादिः । 'अर्चिग्रुचि—' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'इसन्—' (६।४।९०।) इति हस्वः ।—'साहचर्यात् सान्तं छीबैम्—' इति मुकुटः। तन्न । 'छदिः स्नियाम्' इति लिङ्गानुशासनस्त्रात् ॥ (२) ॥*॥ 'पटम्' 'चालम्' अप्यत्र ॥ हे 'छादनस्य' ॥

गोपानसी तु वलभीछादने वऋदारुणि ।

गोपेती॥ 'गोपायति। 'गुपू रक्षणे' (भ्वा०प० से०)।

१—अत एव पटलछदिधी समे इति हैमे उक्तम् । व्या-स्थातं च तद्वथाख्यात्रा 'छदिः छीविल्कः' इति । अतएव मट्ट-क्षीरस्वामिनापि 'छदिरिसन्तः छीवे' इत्येवोक्तम् ै। किंच छदिषः छीवत्वाभावे 'रूपभेदसाहचर्यविशेषविध्यन्यतरेण लिक्क्यहः' इति परिभाषायां न्यूनतापितः स्यात् । तस्माद्धैमकोशतः स्वपरि-भाषया च छदिषः छीवत्वमेव मन्तव्यम् ॥ लिक्क्यनुशासनस्त्रे तु 'लिक्कमशिष्यं लोकाश्रयत्वाहिक्कस्य' इति भाष्येणानादरणीयतेव । वोधितेति तु प्रतिभाति । फलभेदे प्रसाख्यानासंभवादिति दिक् ॥ बाहुलकान्नसट् प्रत्ययः । अङ्घोप (६।४।४८) यलोपौ (६। १।६६) यद्वा गवां गोभिर्वा पानं गोपानं किरणानां किरणेर्वा शोषणम् । तत् स्यति निवर्तयति । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादि (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वलति । 'वल संवरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादमच् । गौरादिः । 'शुद्धान्ते वलभीचन्द्रशाले सौधोर्ध्ववेश्मिन' इति रमसः॥ (२) ॥*॥ वकाणि दारूणि यस्मिन् । दे 'कुड्येषु छा-दनार्थे दत्तस्य वक्रकाष्टस्य' (छ(स)जा) इति ख्या-तस्य ॥ पटलाधारवंशपञ्चरस्य, इत्यन्ये ॥

कपोतपालिकायां तु विटक्कं पुंनपुंसकम् ॥१५॥

कपोतिति ॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु०प०से०) । ण्युल् (३।१।१३३) । कपोतानां पालिका । कपोतान्पालयति कर्मण्यण् (३।२।१)। ङीप् (४।१।१५)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) इति वा ॥ (१) ॥॥। विशेषेण ट- क्र्यन्तेऽत्र । 'टिक बन्धने' (चु० प० से०)। 'हलश्र्य' (३।३।१२१) इति घम् ।—कर्मण्यच् (३।३।५६) वा—इति सुकुटस्य प्रमादः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'गृहप्रान्ते रचित-पिक्षस्थानस्य'॥

स्त्री द्वार्द्वारं प्रतीहारः

स्त्रीति ॥ द्वारयति 'द्व वरणे' () णिजन्तः ।

सौधोर्ध्ववेदमनच्छा-१ — मुकुटस्तु — बलभ्याश्चन्द्रशालायाः दने गोपानसीशब्दो वर्तते इति दर्शयन् 'एकम्' इत्येवो-क्तवान् ॥ अतएव 'गोपानसीषु क्षणमाश्रितानाम्' इति माघ-व्याख्यायां वहभदेवोऽपि 'वहभीच्छादनं दारुचकं गोपानसीं विदुः' इति कोषान्तरमुपन्यस्तवान् ॥ अत एव मुकुटेन 'छ-लेन वलभ्यप्युक्ता' इति प्रोक्तम् ॥ समासघटकतयोक्त्या छ-ललनिर्वाह: । यदि च वलभ्यपि नामस्वेवोक्ता भवेत्तदा छ-लपदोपादानमनर्थकं स्यात् ॥ तस्मादुक्तरभसकोषप्रामाण्येन व-लभी चन्द्रशालापर्यायाऽङ्गीकार्या । अत एव प्राप्तवतीः पताकाः' इति माघन्याख्यायां वहुभदेवो 'वलभीरूप-रिवसतीः' इति व्याख्यत् । हस्वान्तापि वलभिः । अत एव 'तां कस्यांचिद्भवनवलभौ' 'चित्रस्थानवलोक्य शून्यवलभावेकैक-माभाषते' इति मेघदूतः । 'दृष्ट्वा दृष्ट्वा भवनवलभीतुङ्गवाताय-नस्था' इत्यादि प्रयोगानुरोधादीर्घान्तापि । नह्येतैर्रुक्यैर्वलभ्या गोपानसीपर्यायत्वं संभवति । गोपानस्यां वासस्य सुखपूर्वकत्वा-नुपपत्तेः । प्राचीनतत्तत्काव्याविरोधाच । तस्माद्वलभिशब्दे वा-हुलकादभिच प्रत्यय:। 'कृदिकारात्-' इति ङीषि दीर्घान्ततेति दिक् ॥

विच् (३।२।७५) । यद्वा द्वार्थते । संपदादिः (३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पचाद्यचि (३।१।१३४) द्वारम् । 'द्वारं निर्गमेऽभ्युपाये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिह्वियते आन्नियते । कर्मणि घन् (३।३।१४) 'उपसर्गस्य घनि—' (६।३।१०९) इति वा दीर्घः । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति'॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्वारस्य'॥

स्याद्वितर्दिस्तु वेदिका।

स्यादिति॥ विगता तर्दिर्हिसाऽस्याः। 'तर्द हिंसायाम्' (स्वा०प०से०)। 'सर्वधातुम्य इन्' (उ० ४।११८) इतीन्॥ (१)॥॥॥ विदन्त्यस्याम्। इन्नन्तात् 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष्। स्वार्थे कन् (५। ३।७५)॥ (२)॥॥॥ 'प्राङ्गणादिषु कृतस्योपवेदास्थानस्य' हे॥

तीरणोऽस्त्री बहिद्दीरम्

तीरेति ॥ तुरन्यत्र । 'तुर त्वरणहिंसनयोः' ()। अधिकरणे ल्युर्दे (३।३।११७)। 'तोलयन्त्यत्र,' इति वा। 'तुल उन्माने' (चु०प०से०)। रलयोरेकत्वम् । 'तुतुरत्यनेन 'तुर त्वरणे जोहोत्यादिकः ॥ (१) ॥ ॥ बहिर्द्वारात्। ('अपपरि—' (२।१।१२) इति समासः)। 'बहिश्च तद्वारं य' इति वा॥ (२)॥ ॥ द्वे 'द्वारवाद्यमागस्य'॥

प्रदारं तु गोपुरम्॥१६॥

पुरेति ॥ पुरस्य द्वारम् ॥ (१) ॥ ॥ गोपायति । 'गुप् रक्षणे' (म्वा०प०से०) बाहुलकादुरच् । यद्वा पोल्लित । 'पुल महत्त्वे' (म्वा० प० से०) । इगुपधत्वात्कः (३।१।१३५) । रलयोरभेदः । गोभिः पुरम् । गाः पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु०प०से०) ण्यर्थः । 'मूलविभुजा—' (वा० ३।२।५) इति कः ॥ (२) ॥ हे 'नगर-द्वारस्य'॥

क्रूटं पूर्द्वारि यद्धस्तिनखस्तस्मिन्

कूटिमिति ॥ हस्तिनो नख इव । हस्तिना न खन्यते । इति वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) 'अन्येभ्यो-ऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पुर-द्वारेऽवतारणार्थं कृतस्य क्रमिनसस्य मृत्कूटस्य'॥

अथ त्रिषु ।

कपाटमररं तुल्ये

अथेति ॥ कं वातं शिरो वा पाटयति । 'पट गतौ'

१---इत उत्तरं 'युच् (उ० २।७८) वा' इति वा पाठः ॥

(भ्वा०प०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥॥॥ 'कवाटम्' हत्यन्ये। तत्र कं वातं वटति। 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०)। स्त्रियाम् 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप्। 'कुङ् शब्दे' (तु० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। कवं शब्दमटतीति वा॥ (१)॥॥॥ इयर्ति। 'अर्तिकमि-' (उ० ३।१३२) इत्यरन्। स्त्रियाम् गौरादिङीष् (४।१। ४१)—इति पञ्जिका। 'कपाटश्च कवाटश्च त्रिषु स्याद्ररं न ना' इति वाचस्पतिः। 'अर्रं छद्कपाटयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥॥ ऋच्छति विच् (३।२।७५)। अरम् ऋच्छति। 'सर्वधातुभ्यः' (उ० ४।११८) इतीनि 'अर्रिः' इद्न्तोऽपि। ('अर्रं पुनः। कपाटोरेरिः कवाटः' इति हैमः)॥ (२)॥॥ हे 'कपाटस्य'॥

तद्विष्कम्भोऽर्गलं न ना ॥ १७॥

तिहिति ॥ तत् कपाटं विष्कञ्चाति । 'स्कम्भुः' सौत्रो रोधनार्थः । 'कर्मण्यण्' (३।२।३)—मुकुटस्तु—आवश्यके णिनिः (३।३।१७०)—इति वदन् 'तिद्विष्कम्मर्गलम्' इति मूलपाठं मन्यते । 'वेः स्कन्नातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥॥। अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (म्वा० प० से ०) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'स्याद्गेलं तु कछोले परिघेऽपि') । स्थियां टाप् (४।१।४) लघुत्विविवक्षायां ङीष् (४।१। ५५)—इति पञ्जिका ॥ (१) ॥॥। एकं 'कपाटरो-धनकाष्टस्य'॥

आरोहणं स्यात्सोपानम्

आरोहेति ॥ आरु हतेऽनेन । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । करणे ट्युट् (२।२।११७) । 'आरोहणं स्या-त्सोपाने समारोहे प्ररोहणे' ॥ (१) ॥*॥ सह विद्यमान उप उपरि आनो गमनमनेन ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणा-विक्रतसौधाद्यारोहणमार्गस्य'॥

निश्रेणिस्त्वधिरोहणी।

निश्चेणिरिति ॥ नियता श्रेणिः पङ्किरत्र ॥*॥ सविस-र्गपाठे निश्चिता श्रेणिरत्र । परसाहचर्यात्स्नीत्वम् । 'निश्चे-णिरिधरोहण्यां खर्जूरीपादपेऽपि च' इति हैमः ॥ (१)

१—तथाच कथिता म्युदये— 'प्रेयन्तेऽमी परमररयो हर्म्य-वातायनानाम्' इति मुकुटः । २—सोपानं दन्त्यादि 'सोपान-पथमुत्सुज्य वायुवेगसमुद्धतः' इत्यत्राक्षीलसमक्षेषात् । इति मुकुटः ॥ ॥*॥ अधिरु ह्यतेऽनया । त्युद् (३।३।११७)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्टादिकृतारोहणमार्गस्य'॥ संमार्जनी शोधनी स्यात

संमेति ॥ संमुज्यतेऽनया । ल्युट् (२।२।११०) । 'मृजेर्बृद्धिः' (७।२।११४।) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यतेऽनया । 'ग्रुष्ठ शोचे' (दि० प० अ०) ण्यन्ताह्युट् (२।२।११७) ॥ (२)॥*॥ एषु कर्तिरे ल्युट् (२।२।११३) वा । 'वर्धनी' अप्यत्र । ('संमार्जनी वहुकरी वर्धनी च समृहनी' इति हैमात्) ॥ द्वे 'गृहादिसंमार्जन्याः' 'झाडू' इति स्थातायाः ॥

संकरोऽवकरस्तया॥१८॥

क्षिसे

समिति ॥ संकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। हिंसायाम् (ऋषा० उ० से०) वा । 'ऋषोरप्' (३।३।५७) ॥ ॥ 'संकारः' इति पाठे तु कर्मणि घन् (३।३।१४)। ('अथ संस्कारोऽवकारेऽभिचटत्कृतौ। संकारी मुक्तकन्यान्याम्' इति हैमः ॥ मेदिनीकोरो तु हस्वमध्यः) ॥(१)॥ ॥ अवकीर्यते ॥ (२)॥ ॥ (तया शोधन्या) क्षिप्ते धृल्यादौ॥ 'कचरा' इति ख्यातस्य ॥

मुखं निःसरणम्

मुखमिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'डित्खनेर्मुट्' चोदात्तः । (उ० ५।२०) इत्यच् आ-देर्मुडागमः । 'मुख्नमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणास्ययोः' इति हैमः ॥ (१)॥॥ निःसरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७) । 'निःसरणे मृतौ । उपाये गेहादिमुखे निर्वाणे निर्गमेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'निर्गमनप्रवेशमार्गस्य' ॥

संनिवेशो निकर्षणः।

समिति ॥ संनिविशन्तेऽत्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'हरुंश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥॥॥ कर्ष-णान्निर्गतः । 'निराद्यः'—(वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'पुराद्ये गृहाद्चिरनापरिच्छिन्न-देशस्य'॥

समौ संवसथग्रामौ

समाविति ॥ संवसन्त्यत्र । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) 'उपसर्गे वसः' (उ० ३।११६) इत्यथच् ॥ (१) ॥*॥ प्रसते । 'ग्रसु अदने' (भ्वा० आ० से०) । 'ग्रसेरा च' (उ० १।१४३) इति मन् आत्वम् । 'ग्रामः स्वरे संवसथे'+श्रीपम ऊष्मर्तुभेदयोः+ ॥ (२) ॥ ॥ हे 'ग्रामस्य' ॥

वेश्मभूवीस्तुरिस्त्याम्।। १९।।

वेदमेति ॥ वेदमनो भृः ॥ (१) ॥ ॥ वसन्त्यत्र । 'व-सेस्तुन्नगारे णिच' (उ० १।७०) इति तुन् । ('वास्तु स्याद्गृहभूपुर्योगृहे सीमसुरङ्गयोः')॥(२)॥ ॥ द्वे 'गृहरच-नावच्छिन्नभूमेः' ॥

श्रामान्त उपशल्यं स्यात्

श्रामेति ॥ श्रामस्यान्तं समीपम् ॥ (१) ॥ ॥ शलमुप-गतः श्रादिसमासः (बा० २।२।१८) ॥ (२) ॥ ॥ श्रामश-हणं चोपँ छक्षणम् । अत एव 'उपकण्ठोपशस्ये द्वे' हति त्रिकाण्डशेषः ॥ ॥ द्वे 'श्रामादिसमीपदेशस्य' ॥

सीमसीमे स्त्रियामुभौ।

सीमेति ॥ सीयते । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'नामन्सीमन्-' (उ० ४।१५१) इत्यादिना निपातितः । 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् ॥ (१) ॥*॥ 'ङाबुमान्याम्-' (४।१।१३) इति पक्षे डाप् । ('सीमा घाटिस्थिति-क्षेत्रेष्वण्डकोषेऽपि च स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥*॥ 'औघाटश-व्दोऽप्यत्र' ॥*॥ द्वे 'सीमायाः' ॥ चत्वार्येकार्धानि इन्त्यन्ये ॥)

घोष आभीरपछी स्यात्

घोष इति ॥ घोषन्ति गाबोऽत्र । 'घुषिरविशब्दने' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (२।२।१२१) इति घञ् । 'घोष आभीरपङ्यां स्याद्गोपारुध्वनिघोषके । कांस्ये चाम्बु-दनादे ना घोषा मधुरिकौषधो' ॥ (१) ॥॥॥ आभीराणां पिछः । 'कुटियामकयोः पिछः' इति । शाश्वतः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'गोपयामस्य'॥

पक्षणः शवरालयः ॥ २०॥

पक्रण इति ॥ पचन्ति । किप् (३।२।१७८) । क-णन्ति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३। ३।१३४) । पचः कणा यत्र । पाककरुहाचेव प्रधानं तत्र

१—इदं तु श्रीष्मशब्दार्थवीथकत्वान्न प्रकृतोपयोगि ॥ २—त-थाच माधः 'शैलोपशल्यनिपतद्रथनेमिधारा—' इति—इति मु-कुटः ॥ ३—तथाच प्रयोगः 'दिग्मातङ्गधटाविभक्तचतुराधाटा मही साध्यते' इति—इति मुकुटः ॥

नान्यत् ॥(१)॥*॥ शर्वं रान्ति । शवराः । तेषामारुयः ॥(२)॥*॥ द्वे 'भिल्लग्रामस्य' ॥

इति पुरवर्गविवरणम्॥

महीध्रे शिखरिक्ष्माभृदहार्यधरपर्वताः । अद्रिगोत्रगिरिग्रावाचलशैलशिलोचयाः ॥ १ ॥

महीध्र इत्यादि ॥ महीं धरति । 'धृञ् धारणे'(भ्वा० उ० अ०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः॥(१) ॥*॥ शिखरमस्यास्ति । अत इनिः (५।२।११५) 'शि-खरी स्यादपामार्गे शैलपादपयोः पुमान्' ॥(२)॥*॥ क्ष्मां बिभर्ति । 'डुभृञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'किप च' (३।२।७६) इति किप्॥(३)॥ ॥ हियते । 'ह्रञ् हरणे' (भ्वा॰ उ० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४)। न हार्यः । 'अहार्यो हर्तुमशक्ये शैलेऽपि' इति हैमः॥ (४)॥ ॥ धरति । 'धृन् धारणे' (म्वा० उ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३५)। 'धरः क्रमीधिपे गिरौ । कार्पा-सत्लेऽथ श्वरा मेदोम् मिजरायुष्' इति हैमः ॥ (५)॥*॥ पर्वाणि सन्त्यत्र । तप् पर्वमरुद्भयां (वा० ५।२।१२२) । यद्वा पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृहशि-' (उ० ३।११०) इत्यतच् । ('पर्वतः पादपे पुंसि शाकम-त्स्यप्रभेद्योः । देवमुन्यन्तरे शैले'॥ (६)॥ ॥ अत्ति, अ-चते, वा। 'अद् मक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदि-भृशुभिभ्यः किन्' (उ० ४।६५) । 'अद्भिस्तु पर्वते । सूर्ये शाखिनि च' इति हैमः ॥ (७) ॥*॥ गां त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रं क्षेत्रेऽन्वये छत्रे संभाव्ये बोधवर्त्मनोः । वने नाम्नि च, गोत्रोऽद्रौ, गोत्रा मुवि गवां गणे' इति हैमः ॥(८) ॥*॥ गिरति 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बा-हुलकात्किः । 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) । 'गिरिः पू-ज्येऽक्षिरुजि कन्दुके । शैले गैरेयके गीर्णाविप इति हैमः ॥ (९) ॥*॥ यसते। 'ग्रसु अदने' (म्वा० आ० से०) 'अ-न्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिष् । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (१०)॥ ॥ न चलति । 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३५)। 'अचलस्तु गिरि-कीलयोः । अचला सुवि' इति हैमः ॥ (११) ॥ ॥ प्रचुरा शिलाः सन्त्यत्र । ज्योत्स्नादित्वादण् (वा० ५।२।१०३) ॥ 'शैलो भूभृति शैलं तु शैलेये तार्क्यशैलके' इति हैमः॥ (१२) ॥*॥ शिलाभिरुचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा०

उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६)॥(१३) ॥<mark>∗॥ त्रयोदश</mark> 'पर्वतसामान्यस्य'॥

लोकालोकश्रक्तवालः

लोकिति ॥ 'लोक दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । भावे घम् (३।३।१३) । न लोकः । लोकालोकौ प्रकाशान्धकारावत्र स्तः । अन्तर्विहः सूर्यिकरणानां स्पर्शास्पर्शाभ्याम् ॥ (१) ॥*॥ चकं भूमण्डलं वलते । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डलयोरेकत्वस्मरणात् 'चकवाडः' अपि । यद्वा चकाकारेण वाडते । 'वाष्ट्र आद्वाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'चकवालमस्यास्ति' इति वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'चक्रवालोऽद्रिभेदे स्याद्यक्रवालं तु मण्डले' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सप्तद्वीपवत्या भूमेः'॥

त्रिकुटस्त्रिककुत्समौ।

त्रिकूट इति ॥ त्रीणि कूटान्यस्य । 'त्रिकूटं सिन्धुलवणे त्रिकूटः पर्वतान्तरे' इति हैमैः ॥(१)॥*॥ त्रीणि ककुद्-सदशानि राङ्गाण्यस्य । 'त्रिककुत् पर्वते' (५।४।१४७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लङ्काधिष्टानपर्वतस्य'॥

अस्तस्तु चरमक्ष्माभृत

अस्त इति ॥ असित स्म । 'अस दीसों' (म्वा० उ० से०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । यद्वा अस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'अस्तं क्षिप्तेऽप्यवसिते त्रिषु, ना पश्चिमाचले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ चरन्त्यत्र । 'चर गतौं' (भ्वा० प० से०) 'चरेरमः' (उ० ५।६९) ॥ (२) ॥*॥ 'पश्चिम-पर्वतस्य' द्वे ॥

उद्यः पूर्वपर्वतः ॥ २ ॥

उद्य इति ॥ उद्यन्ति अहा असात् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) 'उद्यः पर्वतो- क्रत्योः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वः पूर्वतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्याचलस्य'॥

हिमवान्त्रिषधो विन्ध्यो माल्यवान्पारियात्रकः । गन्धमादनमन्ये च हेमकूटादयो नगाः ॥ ३॥

हिमेति ॥ हिममस्मिन्नस्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥(१)

२—हैमे तु 'त्रिकूटस्तु सुवेलके' इति पाठो दृश्यते । उक्त-पाठस्तु मेदिन्यां दृश्यते ॥

॥*॥ निषीदति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'निषधः कठिने देशे तद्राजे पर्वतान्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ विरुद्धं ध्यायति । धये चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्रोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । यद्वा वि इध्यते । 'ञि इन्धी दीप्तौ' (रु० आ० से०) । ण्यत् (३-१।१२४) अन्तर्भावितण्यर्थः । शकन्ध्वादिः (६।१।९४) । वीन्धे वा । अझ्यादिः (उ० ४।१२२) । 'विन्ध्या स्त्रियां लवल्यां स्यात्पंसि व्याधाद्रिभेद्योः'॥ (१) ॥ श। माल्या-कारतास्यास्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥ ॥ परितो यात्रया दृश्यते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ गन्धेन माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । णिजन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'स्याद्गन्धमादनो भृङ्गे गन्धके वानरान्तरे । स्त्री सुरायां नगे न स्त्री'+चिरजीवी द्विकाजयोः+॥ (१) ॥*॥ हेम्रः कूटो राशिः॥ (१) ॥ ॥ आदिशब्दान् मलय-दुर्दुर-चित्रकृट-मैनाक-सह्यादि-संग्रहः॥

पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शिला द्वत् ।

पाषाणेति॥ पिनष्टि। 'पिष्टु संचूर्णने' (रु०प०अ०)। बाहुलकादानच्। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। मूँधन्यषः। पषत्यनेन। 'पष बाधे अन्थे च' ()। 'हल्ख्र' (३।३।१२१) इति घन्। अणिति। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) पाषश्चासावणश्च। यतु—'प- वेर्णित्' इत्यानच्-इति सुकुटः। तन्न। उक्तस्त्रादर्शनात्॥ (१)॥॥ अस्तृणाति। 'स्तृन् आच्छादने' (त्रया० उ० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'प्रस्तरो प्रावणि मणौ'इति हैर्में:॥(२)॥॥ गिरति, गृणाति, वा। 'गृ निरगणे' (तु०प० से०) 'शब्दे' (त्रया० प० से०) वा। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२। ७५) इति वनिप्। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा गरति। 'गृ सेके' (भ्वा० प० अ०)। मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)। अवति। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्किनिः। प्रश्चासाववा च। 'प्रावा तु प्रस्तरे प्र-

१—पारियात्रकोन्तस्थतृतीयः । तथाच 'मुङ्के महीमत्र विधाय यात्रां ससह्यविन्ध्याचलपारियात्राम्' इत्यन्तयमके वराहः—इति मुकुटः ॥ २—'इदं तु न प्रकृतोपयोगि चिरजीविककाकयोः' इति पाठः ॥ ३—'संहर्षपाषाणपुरीषदृषिकानिषेधदुःषेधमृषानुष-ङ्गिणः' इत्यूष्मविवेकात्—इति मुकुटः ॥ ४—मेदिनीस्थोऽयं पाठः । हेमे तु 'प्रस्तारे' इत्यिषकः पाठः ॥

श्वीधरे पुंसि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ *॥ उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोप—' (३।१।१३६) इति कः । यद्वा पलित । 'पल गतो' (म्वा० प० से०) अच् (३।१।१३८) । ओः शंमोः पलो बोधकः । 'उपला प्रावरत्वयोः । उपला तु शर्करायाम्' इति हैमः ॥ (४) ॥ *॥ अश्चते । 'अशूङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अन्येम्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् ॥ (५) ॥ *॥ शिलित । 'शिल उज्छे' (तु० प० से०) तालव्यादिः । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥ *॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (ज्या० प० से०) । 'द्वणातेः पुग्वस्वश्च' (उ० १।१३१) इत्यदिः । 'द्वष्तपाषाणमात्रके । निष्पेषणार्थपट्टेऽपि' । ('कषायः कृष्माण्डो महिष) वृषभव्योषद्वषदः' इत्यूष्मभेदान्मूर्धन्यमध्यः ॥ (७) ॥ *॥ सप्त 'पाषाणस्य' ॥

क्रटोऽस्त्री शिखरं शृङ्गम्

कृट इति ॥ कृटयति । 'कृट दाहे' (चु० उ० से०) ।
पचायच् (३।१।१३४) । यतु— 'इग्रपथ-' (३।१।१३५)
इति कः-इति मुकुटः । तम्न । कृटेश्चरादित्वेन णिजनत्त्वादिग्रपथत्वासंभवात् । णिजभावे वा । कृट्यते वा घम् (३।३। १४) 'कृटं पूर्दारयन्त्रयोः । मायादमभादिग्रङ्गेषु सीराङ्गेऽन्तत्वुच्छयोः । निश्चलेऽयोधने राशौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥।
शिखाऽस्वास्ति । 'शिखाया हस्वश्च' (५।२।) इति रः । शिखां राति, इति वा । 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति हस्वः । 'शिखां पुलकाययोः । पकदाडिमबीजाभमाणिक्यशकलेऽपि च । गिरिवृक्षायकंक्षासु' इति हैमः । 'अस्वी' इति पूर्वोत्तराभ्यां संबध्यते ॥ (२) ॥॥॥ ग्रणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'ग्रणातेर्हस्वश्च' (उ० १।१२६)
इति गन्नुड्हस्वाः । 'ग्रुङ्गं प्रमुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ ग्रुङ्गः क्चंकशिके । स्नी

१—दृषदः शिलासाहचर्यात्स्त्रीत्वम्—इति सुकुटः ॥
२—यन्ने मृगादिवन्धनाथें छले यथा 'छित्त्वा पाशमपास्य कृटरचनां भङ्कत्वा वलाद्वागुराम्' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥
३—रोमाश्राप्रमात्रयोर्थथा 'रुचिरैः शिखरैः काम्या गृहस्त्री च मृगेक्षणा' । पकदािंडमवीजाभमाणिक्यखण्डे यथा—'तन्वी इयामा शिखरदराना' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—हेमे तु 'वृ- क्षाग्रे पर्वताग्रे च' इति पाठ उपलभ्यते ॥ ५—शङ्गशब्दः पुंस्य- पीति स्वामी पिञ्जका च । तथा च 'जिगाय जम्बूजनितिश्रयः श्रियं सुमेरुश्रङ्गस्य तदा तदासनम्' इति माधः—इति मुकुटः ॥

विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौ' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वताग्रस्य' ॥

मपातस्त्वतदो भृगः॥४॥

प्रपात इति ॥ प्रपतन्त्यस्मात् । 'पत्त्व गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अकर्तरि-' (३।३।१४) इति घञ् । 'प्रपातो निर्झरे भृगौ । अवटे पतने कच्छे' इति हैंमैः ॥ (१) ॥*॥ न तटमत्र ॥ (२) ॥ ॥ भृजति भृज्जयते वा । 'श्रस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणं सलो-पश्च' (उ० १।२८) । न्यङ्कादित्वात् कृत्वं (७।३।५३) । 'भृगुः सानौ जमद्भिप्रपातयोः । शुक्रे रुद्रे च' इति हैमः । 'प्रपातस्त तटो भूगः' इति पाठे प्रपत्यते यतस्तटात्स भृगुः ॥(३) ॥*॥ त्रीणि 'पर्वतात्पतनस्थानस्य'॥ कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेः

कटक इति॥ कटति, कट्यते, वा। 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'कुन् शिल्पसंज्योः' (उ० २।३२) । 'कटकस्त्वदिनितम्बे बाहुभूषणे। (सेनायां राजधान्यां च)' इति हैमः (१)॥*॥ एकं 'पर्वतमध्यभागस्य मेख-

ळाख्यस्य'॥

स्तुः प्रस्थः सातुरस्त्रियौ ।

स्नरिति ॥ स्नौति जलम्, स्नाति वा। 'ष्णु प्रस्रवणे' (अ० प० अ०)। 'ष्णा शौचे' (अ० प० से०) वा। मि-तद्रादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ प्रति-ष्ठन्तेऽत्र । घनर्थे कः (वा० ३।३।१०८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि'॥ (२)॥ ॥ सनोति । 'षणु दाने' (त० उ० से०)। 'हसनिजनि-' (उ० १।३) इति युण्। 'सानुरस्री वने प्रस्थे वात्यामार्गार्थके विदे'॥

१—हैमे तु 'प्रपातः सौप्तिके भृगौ' इत्येतावदेव पाठ उपलभ्यते। ब्याख्यातं च 'सौप्तिको रात्रिधावी'। तत्र यथा 'यस्य प्रपातभ-यतो निशि न प्रसुप्ताः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुद्याम् ॥ २---अ-नयोः स्नुनितम्बयोः साहचर्यादस्रीत्वम् । 'पुमानेव स्नुः' इति सर्वथर:--इति मुकुटः ॥ 'हैमाभिधाननाममालाव्याख्यायामपि रनुः पुंलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ अत्रेदं प्रतिभाति । सानुशब्दस्यास्त्री-स्तुशब्दस्याप्यस्त्रीत्वमेव । 'पद्त्रो-' (६।१।) इति सूत्रे स्तुमा-देशं विधाय तस्य स्थानितायाः सानुशब्दस्यैव भाष्यकृता दक्षि-तत्वात् । स्थान्यादेशयोभिन्नलिङ्गत्वे 'स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवा-देशता' इति सिद्धान्तभङ्गापत्तेः । पश्चकपक्षे लिङ्गस्यापि प्रातिपदिका-र्थत्वादिति ।। ३— 'अत्युच्चवस्तुनि' इति पाठान्तरम् ।। ४— अग्रके पछवे । अत एव विश्वकोषे 'सानु: शक्ते बुधे मार्गे वात्यायां पछवे वने' इति पाठ उपलभ्यते ॥

(३) ॥*॥ द्वित्वात्प्रस्थोऽप्यस्री । त्रीणि 'पर्वतसमभूभा-

उत्सः प्रस्रवणम्

उत्स इति ॥ उनत्ति जलेन । 'उन्दी क्केंद्ने' (रू०प० से ०)। 'उन्दि गुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः। 'कित्' इत्यनुवृत्तेर्नलोपः । 'उन्दति' इति मुकुटेन कृतं विश्रहप्रदर्शनं प्रामादिकम् । उन्दे रौधादिकत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ प्रसवन्त्यापोऽस्मात्। 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'भीमादयः-' (३।४।७४) इति 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति वाऽपादाने ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ हे 'यतो जलं स्न-वति तस्य स्थानस्य'॥

वारिमवाहो निर्झरो झरः ॥ ५ ॥

वारीति ॥ वारिणः प्रवाहः ॥ ॥ निर्झरणम् । 'झष् वयोहानौ' (दि० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। यतु निर्झरन्त्यनेन-इति विग्रहप्रदर्शनं मुकुटेन कृतम्। तन्न। करणेऽपोदुर्रुभत्वात् । ल्युटा बाधात् । शबपि दुर्रुभः । झुषो दैवादिकत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ एवं झरः ॥ षिच्वात् (३।३।१०४) अङि 'झरा' ॥*॥ 'अच इः' (उ० ४। २३९) 'झरिः' ॥*॥ ततो ङीषि (ग० ४।१।४५) 'झरी' च॥ (२)॥ ॥ उपसर्गान्तरनिवृत्त्यर्थी निर् ॥ ॥ द्वे 'उत्सान्निर्गतजलप्रवाहस्य' पञ्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

दरी त कंदरो वा स्त्री

द्रीति ॥ दृणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०)। पचादौ (३।१।१३४) 'दरद्र' इति पाठात् 'टिड्डा-' (४। १।१५) इति ङीप्। 'दरोऽस्री साध्वसे गर्ते कंदरे तु दरी स्मृता । दराऽव्ययं मनागर्थे ॥ (१) ॥ ॥ कं ज-लम्। तेन दीर्यते । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । ('कंदरो-Sङ्करो । विवरे च गुहायां च') ॥*॥ स्त्रियां टाप् (४।१। (४)॥ (२)॥ ॥ हे 'क्वित्रमस्य गृहाकारस्य गिरि-विवरस्य'॥

देवखातिबळे गुहा।

गहरम्

देवेति ॥ अकृत्रिमे पर्वतस्य बिले । बिलति । 'बिल भेदने' (तु०प०से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः (१) ॥*॥ गृहति । 'गुहु संवरणे' (भ्वा० प० से०) ।

१--तथाच 'कंदरासु तरुणीरिह नयति रविः' इति मावः-इति मुकुटः ॥

'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—गुह्यतेऽनया । भिदायङ् (३।३।१०४)—इति सुकुटः । तन्न । 'अजन्म्याम्' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'गुहः षाण्मातुरे गुहा । सिंहपुच्छ्यां च गर्ते च पर्वतादेश्च गह्वरे'॥ (२)॥॥॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०)। 'छित्वरछत्वर—' (उ० ३।१) इति व्वरजन्तं निपात्यते । ('अथ गह्वरम् । गुहागहनदम्भेषु निकुन्ने तु पुमानयम्')॥ (३)॥॥। केचित्तु—'देवखाते विलं गुहा' इति काल्यात् 'गह्वरं विलदम्भयोः' इति शाश्वताच ('विलं रम्भे गुहायां च' इति हैमतश्च) चत्वारि नामानि—इत्याहुः॥ श्रीणि 'अकृत्रिमस्य गिरिविलस्य'॥

गण्डकैलास्तु च्युताः स्थूलोपैला गिरेः ॥ ६ ॥

गण्डेति ॥ 'गण्डः कपोले पिटके' इति विश्वः । गण्ड इय रोलाः । रोलशन्दस्तद्वयवे वर्तते 'विशेषणं विशे-ष्येण-' (२।१।५७) इति समासः । रोलानां गण्डा इव, इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'गण्डरोलो ल-लाटे स्याच्युतस्थ्लोपले गिरेः' ॥ (१) ॥*॥ एकम् । 'गिरेः पतितस्थूलपाषाणस्य'॥

खनिः स्त्रियामाकरः स्यात

खनिरिति ॥ खन्यते । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'खनिकषि—' (उ० ।४।१४०) इति इः ॥॥॥ 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥॥॥ 'इ- जजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् । 'खनिरेव मता खानिः' इति द्विरूपकोशः ॥ (१) ॥॥॥ आकुर्वन्त्यत्र । 'कृव्यते (त०उ०अ०) । आर्कीर्यन्ते धातवोऽत्र । 'कृविक्षेपे' (तु०प० से०) । 'पुंसि संज्ञायाम्' (३।३।११९) इति कः । 'आकरो निकरे खनौ'॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रह्ना- ग्रुत्पत्तिस्थानस्य'॥

पादाः मत्यन्तपर्वताः ।

पादा इति ॥ पद्यते एभिः । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । 'पादो मूलो-ऽसतुर्योशाङ्किषु प्रत्यन्तपर्वते' इति हेमः ॥ (१) ॥॥ प्र- त्यन्ते महाद्रीणां समीपे ये क्षुद्राः पर्वताः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पर्वतस्मीपस्थालपपर्वतानाम्' ॥

उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिरूव्वमित्यका ॥ ७॥

उपेति ॥ उप आसन्ना । अघि आरूढा । 'उपाधि-भ्यां त्यकन्नासन्नारूढयोः' (५।२।३४) इति त्यकन् ॥(१) ॥*॥ एकैकम् 'अद्रेरधऊर्ध्वासन्नभूमेः'॥

धातुर्भनःशिलाद्यद्रेः

धातुरिति ॥ द्याति शोमाम् । 'सितनि-' (उ० १। ६९) इति तुन् ॥ (१) ॥॥॥ 'सुवर्णरूप्यताम्राणि हरि-तालं मनःशिला। गैरिकाञ्जनकासीससीसलोहाः सहिङ्कुलाः । गन्धकोऽभ्रकमित्याद्या धातवो गिरिसंभवाः' ॥॥॥ एकम् 'मनःशिलाद् थातोः'॥

गैरिकं तु विशेषतः।

गैरीति ॥ गिरो भवम् इति विग्रहे गिरिकशब्दादण् (४।३।५३) । अव्यविकत्यायात् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् वा । गैरिकं तु विशेषेण धातुः । धातु-शब्देनैव प्रसिद्धत्वात् । 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'धातुविशेषस्य'॥

निकुझकुझौ वा क्रीवे लतादिपिहितोदरे ॥८॥

निकुञ्जिति ॥ कावजिन । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) । —कुञ्जन्त्यत्र । 'कुदि अव्यक्ते शब्दें' (भ्वा० प० से०) । 'हुळ्श्र' (३।३।१२१) इति घञ्— इति मुकुटः । तन्न । कुजिधातोधातुपाठेऽदर्शनात् । यत्तु 'न्युङ्कादेः' इति कुत्वाभावः—इति तद्पि न । 'न्युङ्कादेः' इत्यस्य कुत्वविधायकत्वात् । निरत्रोपसर्गान्तरव्यावृत्त्यर्थम्। कुञ्जिरावणार्थो लोकात्—इति क्षीरस्वामी । 'कुञ्जोऽस्त्रियां

१— 'अद्रेरित्यस्य संबन्धि मात्रोपलक्षकत्वादन्यत्रापि । 'समुद्रो-पत्यका हैमी पर्वताधित्यका पुरी' इति भिट्टिरिति स्वाम्या-दयः—इति मुकुटः ॥ २— 'अथ द्युचादयो त्रजन्ता द्विसप्तितः परस्मैभाषाः' इति प्रतिज्ञायां द्विसप्तिसंख्याकथनानुरोधेन जगुः, 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' इत्यत्र कुजिरिप पूर्वमासीदिति प्रतिमाति । कुजि विना द्विसप्तिसंख्यानुपपत्तिरस्त्येव ॥ ३— 'कुत्वामावः, इत्युक्त्वा 'न कादेः' (७।३।५९) इति हि सूत्रं तेनोपन्यस्तम् । पश्चाक्षेत्वकादिप्रमादात्त्रथा पाठो जातः—इति सम्यक् । 'न्यङ्क् कादीनां च' इत्येवं स्त्रसत्वेन 'न्युङ्कादेः' इत्येवं स्त्रस्यानुक् पलम्भेन 'कुत्वविधायत्वात्' इत्युक्तिर्योदशी । तत्तु धीम-द्विराकलनीयम् ॥

१—गहरं क्षीवमेव । गहरा गहरी तूपचारात्, इति तु पिक्षका—इति मुकुटः । हैमाभिधानचिन्तामणिनाममालाव्याख्यायां तु 'गहरः पुंकीवलिङ्गः' इत्युक्तम् ॥ २—'स्थूलोपलाः' इंत्युपलक्षणम् । तेन 'लीलां दधौ राजतगण्डशैलः' इति माधप्रयोग उपपचते—इति मुकुटः ॥ ३—अतएव 'धृतगम्भीरखनीखनीलिमा' इति नैषधः—इति मुकुटः ॥

निकुञ्जेऽपि हनो दन्ते च दन्तिनाम्' इति विश्वः । द्वे 'लतादिभिः पिहितस्य स्थानस्य'॥ इति दोलवर्गविवरणम् ॥

अटव्यरण्यं विपिनं गहनं काननं वनम्।

अटवीति ॥ अटन्त्यत्र । 'अट गतौ' (भ्वा०प०से०) ।)। 'कृदिकारात्-' (ग० शश 'पद्यदिभ्यामविः' (४५) इति ङीष् । यतु मुकुटः — अटा वयः पक्षिणोऽत्र । पूर्ववन्ङीष् । संज्ञाशब्दत्वात् 'अनुपसर्जनात्' इति स्त्रीप्रत्य-यस न निषेधः - इत्याह । तन्न । अटविशब्दस कृदन्त-त्वाभावात् । 'संज्ञाशब्दत्वात्' इति हेतोरप्रयोजकत्वात् समुद्रायसानुपसर्जनत्वाच ॥ (१) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेर्नित्' (उ०३।१०२) इत्यन्यः ॥ (२) ॥ । वेपन्तेऽत्र । 'दुवेषृ कम्पने' (भ्वा०आ०से०) 'वेपितुह्योर्हस्वश्च' (उ० २।५२) इतीनन् । विशेषेण पि-यन्त्यत्र वा। 'पि गतौ' (तु०प०से०)। बाहुलकान्नकु ॥ (३) ॥ ॥ गाह्यते । 'गाह्र विलोडने' (भ्वा०आ०से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'कृच्छृगह-नयोः' (७।२।२२) इति निर्देशाद्भसः । 'गहनं वनदुः-खयोः । गहरे कलिले चापि' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ कानयति दीपयति सारादि 'कनी दीप्तिकान्तिगतिषु' (भ्वा० प०से०) । युच् (उ० २।७८) । ल्युः (३।१।१३४) वा । 'कं जलम् अननं जीवनमस' इति वा । 'काननं त ब्रह्मासे विपिने गृहे' इति हैमः॥ (५)॥ ।।। वनति। 'वन सं-भक्तौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ।। यत् - वन्यते । अच् - इति सुकुटः । तन्न । कर्मणि प-चाद्यचोऽसंभवात् । 'वनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'अरण्यस्य' ॥

महारण्यमरण्यानी

महेति ॥ महच तदरण्यं च । 'सन्महत्-' (२।१। ६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ महदरण्यम् । 'हिमार-ण्ययोर्महत्त्वे' (वा० ४।१।४९) इति ङीषानुकौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महतो वनस्य' ॥

यहारामास्तु निष्कुटाः ॥ १ ॥

गृहेति ॥ गृहसारामाः ॥ (१) ॥*॥ कुटाद्रहान्नि-

प्कान्ताः 'निराद्यः–' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'निष्कुटस्तु गृहोद्याने स्थात्केदारकवाटयोः'॥ (२)॥॥। द्वे 'गृहसमीपोपवनस्य'॥

आरामः स्यादुपवनं कृत्रिमं वनमेव यत् ।

आरेति ॥ आरमन्त्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥*॥ उपगतं वनम् । 'प्रादयो गताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ एवका-रादकृत्रिमवनव्युदासः ॥*॥ द्वे 'कृत्रिमवृक्षसमूहस्य'॥

अमात्यगणिकागेहोपवने वृक्षवाटिका ॥ २ ॥

अमेति ॥ वट्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् । 'वुन्' इति मुकु-टस प्रमादः । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्—' (७।३।४४) इतीत्वम् । वृक्षाणां सा ॥(१)॥*॥ एकं 'मन्त्रिणो वेश्या-याश्च गृहस्योपवनस्य' ॥

पुमानाऋीड उद्यानं राज्ञः साधारणं वनम्।

पुमानिति ॥ आक्रीडन्त्यत्र । 'क्रीडु विहारे' (म्वा॰ प॰ से॰) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घव । 'ज्ञेयमाक्री-डमुद्यानम्' इत्यमरमालायां तु क्रीवमुक्तम् ॥ (१) ॥*॥ उ-द्यान्त्यत्र । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । अधिकरणे त्युद्ध् (३।३।११७) । 'उद्यानं सान्निःसरणे वनभेदे प्रयोजने' । (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञः सर्वोपभोग्यवनस्य' ॥

स्यादेतदेव प्रमद्वनमन्तः पुरोचितम् ॥ ३॥

स्यादिति ॥ प्रमदानां वनम् । 'ङ्यापोः--' (६।३।६३) इति हस्वैः ॥ (१) ॥ ॥ 'यत्र सस्त्रीको राजा क्रीडित तस्य' एकम् ॥

वीथ्यालिरावलिः पङ्किः श्रेणी

वीति ॥ विध्यते । 'विथृ याचने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्-' (उ०४।१२०) इतीन् । बाहुठकाद्दीर्घः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वौ ङीष् । 'वीथी वर्त्मनि पङ्कौ च गृहाङ्गे नाट्यरूपके' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। आठित । 'अठ भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । आङि । इन् (उ० ४।११८) । 'आल्डिः सस्यौवठीसेत्व-नर्थेषु विशदाश्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। आ वठति ।

१—गौरादिङीपि (४।१।४१) वनी च । 'स्ववनी संप्रवद-त्पिकापि का' इति नैषधकाच्यात्—इति मुकुटः ॥

१—हस्वाभावोऽपि । 'प्रविष्टः प्रमदावनम्' इति भट्टिः— इति मुकुटः ॥ २—ङीषभावे हस्वान्तापि 'वनवीथिवीथिम्' इति माघः—इति मुकुटः ॥ ३—सेतुष्वनथें इति पाठः ॥

लेखास्तु राजयः।

लेखा इति ॥ लिख्यते । 'लिख अक्षरिवन्यासे' (तु० प० से०) । भिदादौ (३।३।१०४) पाठादङ्गुणौ । 'लेखो लेख्ये दैवते च लेखा राज्यां लिपाविषे' इति हैमः ॥॥॥ रल्योरेकत्वसरणात् 'रेखा' अपि ॥(१)॥॥॥ राजित 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०)। इन् (उ०४।११८)। 'विपविसि—' (उ० ४।१२५) इतीव् वा । 'राजी रेखायां पङ्कौ च' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ हे 'निरन्तरपङ्कथपङ्किसाधा-रणायाः'॥

वन्या वनसमूहे स्याद्

वन्येति ॥ वनानां समूहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२। ४९) । ('वन्यं त्रिषु वनोद्भृते स्त्री वनाम्बुसमूहयोः')॥(१) ॥ ॥ एकम् 'वनसमूहस्य' ॥

अङ्करोऽभिनवोद्भिदि ॥४॥

अङ्कुर इति ॥ अङ्कयते । 'अकि लक्षणे' (म्या० आ० से०) । 'मन्दिवाशिमथि—' (उ० १।३८) इत्युरच् । 'अ-ङ्कुरो रोम्णि सिलेले रुधिरेऽभिनवोद्गमे' इति हैमः ॥॥॥ स्वर्जूरादित्वात् ऊरः । 'अङ्कुरश्राङ्करः प्रोक्तः' इति हला-युधः ॥ (१) ॥॥॥ उद्भिनति सुवम् । 'मिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'सत्सूद्विष—' (२।२।६१) इति किप् । अभिनवश्रासानुद्भिच् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'मूतनाङ्कुरस्य ॥

द्वक्षो महीरुहः शाखी विटपी पादपस्तरुः । अनोकहः कुटः साळः पलाशी द्वद्वमागमाः॥५॥

चृक्ष इति ॥ वृक्षति । 'वृक्ष वरणे' () । पचा-धच् (३।१।१३४) । वृक्ष्यते वा । 'ओत्रश्चू छेदने' (तु० प० से०) । सक् (उ० ३।६६) ॥ (१) ॥*॥ मह्यां रोहति 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०) ।—मू-छविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः—इति मुकुटः । तन्न । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इत्यस्य सत्त्वात् ॥ (२) ॥*॥ शाखास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः यद्वा अवस्यं शास्ति । 'शास्तृ व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । आवश्यके णिनिः (२।२।१७०) । 'शास्त्री स्थात्पादपे वेदे तुरुष्काख्यजने पुमान् ॥ (३) ॥ ॥ विटपः शाखाविस्तारो-ऽसास्ति । 'अत इनिः-' (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ पादैः पिबति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कैः । 'पादपो पादपीठेऽद्रौ पादुकायां तु पादपा' इति विश्वः॥ (५) ॥ । तरि । तरन्त्यनेन इति वा । 'तु प्रवनसंतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (६) ॥*॥ अनसः शकटस्याकं गतिं हन्ति । 'अन्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति हन्तेर्डः ॥ (७) ॥*॥ कु-टति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति को वा। मुकु-टस्तु-'कौति शब्दायते पक्ष्यत्र' इति । 'कणेष्ठः' बाहु-लकात् अन्येभ्योऽपि टः। कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्त्वे गुणाभावः । बाहुलकान्नेकादेशः-इति वद्न् टवर्गद्धि-तीयं मन्यते । तत्र 'कौति' इति विगृह्य कुटादित्वोक्तिः प्रामादिकी । आदादिकस्य 'कौति' इति रूपसंभवात् । तौ-दादिकस्य 'कुवते' इति रूपस्य संभवात् ॥ (८) ॥ ॥ स-ल्यते । 'षल गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अकर्तरि-' (३।३। १४) इति घञ् । मुकुटस्तु—सलति । वायुना चलति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)—इत्याह । तन्न । दन्त्यादेस्तत्र पाठाभावात् । तालन्योष्मादेस्तत्र पाठात् । 'पुंसि भूरुहमात्रेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ र-मसः । 'सारुः सर्जतरौ वृक्षमात्रप्राकारयोरिप'॥ (९)॥*॥ पलाशानि सन्त्यस्य । अत इनिः (५।२।११५) । 'पलाशी वृक्षरक्षसोः" इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥*॥ द्रवत्यूर्ध्वम् ⁴द्धु गतौ⁷ (भ्वा० प० अ०)। मितद्वादित्वात् (वा०३। २।१८०) डुः॥ (११)॥*॥ 'समुदाये वृत्ताः शब्दा अ-वयवेष्वपि वर्तन्ते' इति न्यायात् द्रुः शाखाऽस्यास्ति । 'द्यु-द्रुभ्यां मः' (५।२।१०८) । 'द्रुमस्तु पादपे पारिजाते किं पुरुषेश्वरें इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (१३)॥*॥ त्रयोदश 'वृक्षस्य' ॥

वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्

वानेति ॥ वनस्य पतिः 'पारस्करप्रभृतीनि' (६।१। १५७) इति सुट् । वनस्पतौ भवः 'दित्यदित्या-' (४।१ ८५) इति ण्यः ॥ (१) ॥*॥ पुष्पाज्ञातैः फलैहेंतुभिः ॥*॥ एकम् 'पुष्पाज्ञातफलोपलक्षितवृक्षस्य'॥

१--- 'पादपो वृक्षपीठयोः' इति हैमः । इति वा पाठः ॥

तैरपुष्पाद्दनस्पतिः ।

तैरिति ॥ 'वनस्पतिर्ना दुमात्रे विना पुष्पं फलिद्धमें' ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आम्रादिवृक्षस्य' ॥

ओषधिः फलपाकान्ता

ओषेति ॥ ओषः ष्ठोषो दीप्तिर्वा धीयतेऽत्र । 'डुधान् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥॥॥ ('कृदिकारात्' (ग० ४।१। ४५) इति ङीषि 'ओपधी' अपि)॥ (१) ॥॥॥ फल-पाक एवान्तो यसाः । रूपभेदात्स्रीत्वम् ॥ एकम् 'व्रीहि-यवादेः'॥

स्यादवन्ध्यः फलेग्रहिः ॥ ६॥

स्यादिति ॥ फलानि गृह्णाति। 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ०से०) । 'फलेग्रहिरात्मंभरिश्र' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'फलसमये फलग्राहकस्य'॥

बन्ध्योऽफलोऽवकेशी च

वन्ध्य इति ॥ 'वन्धस्त्वाधो च वन्धने' । वन्धे साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । यतु मुकुटः —िद-गादित्वात् (४।३।५४) यत्—इत्याह । तन्न । अस्य स्त्रस्य 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यत्र पाठात् । 'तत्र साधुः' इत्यस्य 'प्राण्विताचत्' (४।४।७५) इत्यधिकारे पाठात् ॥ (१) ॥*॥ न फलान्यस्य ॥ (२) ॥*॥ अवसन्नाः केशा यस्य सोऽवकेशो निष्केशः । सोऽस्ति दृष्टान्तत्वेनास्य । 'अत इनिः' (५।२।११५) । स यथा निष्केशः । एवमयं निष्कलः । अवकं शून्यमीष्टे तच्छीलः । 'सुप्यजातौ—' (३। २।७८) इति 'णिनिः' इति वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'महताचिप फलरहितस्य'॥

फलवान्फलिनः फली।

फलेति ॥ फलान्यस्य सन्ति । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ 'फलबर्हाभ्यामिनच्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ 'अत इनिः' (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'फलसहितवृक्षस्य' ॥ प्रकलेत्फलमंफलव्याको शविकचम्फटाः ॥७॥

पफुछोत्फुछसंफुछन्याकोशविकचस्फुटाः ॥७॥ फुछुश्रेते विकसिते

प्रफुह्मविति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा०प०

सें०)। 'जीतः क्तः' (३।२।१८७)। 'आदितश्च' (७।२। १६) इतीडभावः । 'अनुपसर्गात्फ्रह्यक्षीब–' (८।२।५५) इति तस्य रु: ॥(७)॥ श्राविसमासः (वा० २।२।१८)। प्रफुछति वा। 'फुछ विकसने' (भ्वा० प० से०)। अच (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'उत्फूहसंफूहयोरुपसंख्यानम्' (वा० ८।२।५५) । 'उत्फ्रह्नं करणे स्त्रीणामुत्ताने च विक-स्वरे' ॥ (२) ॥ ॥ (३) ॥ व्यावृत्तः कोशः संकोचो-ऽसात्। 'प्रादिभ्यो धातुजस-' (वा० २।२।२४) इति समासः ॥ ॥ मूर्धन्यान्तो वा ॥ (४) ॥ ॥ कचित । 'कच बन्धने' (भ्वा०प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। विगतः कचोसात । 'विकचः क्षेपणे केती ना केशे स्फटिते-Sन्यवत्'॥ (५) ॥*॥ स्फुटति 'स्फुट विकसने' (तु०प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इंति कः। 'स्फ्रटो व्यक्त-श्रफुछयोः । सिते व्याप्ते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ व्यका-सीत्। 'कस गतौ' (भ्वा०प०से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कैः॥ (८)॥ ॥ अष्टौ 'प्रफ्रितवृक्षस्य'॥

स्युरवन्ध्यादयस्त्रिषु ।

स्युरिति ॥ अवन्ध्यादयो विकसितान्ताश्चिलिङ्ग्यां स्युः॥

स्थाणु वा ना श्रुवः शङ्कः

स्थेति ॥ तिष्ठति । स्थाणुः । यतु सुभूतिः—धेन्वादित्वानुः, णत्वं च-इत्याह् । तन्न । 'स्थोः णुः' (उ० ३।
३७) इति सूत्रस्य सत्त्वात् । धेन्वादिस्त्रामावाच । 'वा
ना' इति पुंस्त्वम् रूपभेदात्क्वीबत्वम् । 'स्थाणुरस्री' इति
वा पाठः । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्री श्रुवे' इति
मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ श्रुवति । 'ध्रुव गतिस्थैर्ययोः' (तु०
प०से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'ध्रुवो वटे ।
वसुयोगिमदोः शंभो शङ्कावुत्तानपाद्जे । स्थिरे नित्ये निश्चिते
च ध्रुवं खेऽजसतर्कयोः । ध्रुवा मूर्वाशालिपण्योः सुम्मेदे
गीतिमिद्यपि' इति हमः ॥ (१) ॥॥॥ शङ्कतेऽस्मात् । 'शिक
शङ्कायाम्' (म्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्क-' (उ० १।३६)
इति साधः । 'शङ्कः पत्रशिराजाले संख्याकीलकशंसुषु ।
यादोऽस्रभेदयोमेंदे' इति हमः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शास्वापत्ररहिततराः'॥

हस्वशाखाशिफः श्रुपः ॥८॥

हस्वेति ॥ शाखा च शिफा=मूठं च ते । हस्वे शाखा-

१—'यत्रौषधयो रजन्याम्' इति कुमारः—इति मुकुटः । 'यत्रान्या ओषधयो म्लायन्ते' इति श्रुतिः ॥ २—महिर्धारणार्थः स्वीकारार्थश्च । तत्र धारणार्थे वृक्ष एव रूढिः । 'स्वीकारार्थे तु फलेमदीन्हंसि वनस्पतीनाम्' इति भट्टिः—इति मुकुटः ॥

[—]१ 'विकसितं सितम्' इति कीचकवधयमकाइन्त्यमध्यः —इति मुकुटः ॥

शिके यस्य ॥॥॥ क्षोति । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । बाहुलकात्पोऽगुणश्र ॥(१) ॥॥॥ एकं 'सूक्ष्मशाखामृल-स्य शाखोटकादेः'॥

अमकाण्डे स्तम्बगुल्मौ

अप्रकाण्ड इति ॥ न प्रकाण्डोऽस्य ॥॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तो' (भ्वा० प० से०) । 'स्थःस्तोऽम्बजबको' (उ० ४।९६) । 'स्तम्बो गुल्मे तृणादीनामकाण्डदुमगु-च्छयोः' ॥ (१) ॥॥॥ गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । बाहुलकान्मन् । डलयोरैक्यम् । 'गुल्मः सेनाघट-भिदोः सैन्यरक्षणरुग्मिदोः । स्तम्बे, श्चियामामलक्येलावनी वस्त्रवेशमसु' ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्कन्धरहितस्य' ॥

वल्ली तु व्रततिर्रुता ।

बह्वीति ॥ वहते । 'वल वह संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। ('कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति वौ ङीष्)।—पचाद्यच् (३।१। १३४) गौरादित्वात् (४।१।४१)। ङीष्—इति मुकुटोक्ति-श्चिन्या । 'वही सादजमोदायां लतायां कुसुमान्तरे' इति हैम: ॥*॥ (वेछ (भ्वा० प० से०) धातोरिन 'वेछिः' इत्यपि । अत एव) । 'वही तु वेहिः सरणौ' इति वाचस्प-तिः॥ (१) ॥ ॥ प्रतनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'क्तिच्क्तौ च संज्ञायाम्' (३।३।१७४) । पृषोदरा-दित्वात् (६।३।१०९) पस्य वो वा । 'प्रततिर्व्रतितस्तथा' इति हलायुधः ॥ ॥ यद्वा व्रतमिव करोति । व्रतशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्ताद्वाहुलकाद्तिः । 'वतिस्त प्रतानिन्यां विस्तारेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ठतति । 'लतिः' सौत्रो धातुर्वेष्टनार्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'लता ज्योतिष्मती दूर्वा शाङ्गावलीप्रिय-ङ्गुषु । स्पृक्कामाधव्योः कस्तूर्याम्' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लतामात्रस्य'॥

छता मतानिनी वीरुद्धिल्मिन्युछप इत्यपि॥९॥

छतेति ॥ शाखापत्रसंचयः प्रतानः । सोऽस्त्यस्याः । सा प्रतानिनी । ईदशी छता वीरुदादिशन्दत्रयवाच्या।।*।।

१—आमलकी एला च नृक्षो । वनी ह्रस्वं वनम्— इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ अत्र तु 'वछी' इति पाठ आसीत् ॥ २—विह्नह्रस्वान्ता च 'हिरण्मयोवींरुहविह्नतन्तुभिः' इति माघः—इति मुकुटः ॥ 'विह्नीवरकिष्निद्धधूसरिहाराः' इति द-मयन्त्यां दीर्थान्ता ॥ २—'ऋदिकारात्' इति छीषि दीर्थान्तापि 'धराधरेन्द्रं त्रततीततीरिव' इति माघः—इति मुकुटः ॥ विरुणद्धि । 'रुथिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'अन्येषामिष-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । — 'निहवृति-' (६।३।११६) इति दीर्घः । न्यङ्कादिन्त्रात् (७।३।५३) । कुत्वम् — इति दीर्घः । न्यङ्कादिन्त्रात् (७।३।५३) । कुत्वम् — इति स्वाम्युक्तिश्चिन्त्या । स्धेस्तत्रादर्शनात् कुत्वादर्शनाच । 'वीरुह्यताविटपयोः स्नियम्' ॥ (१) ॥*॥ गुरुमः प्रतानोऽस्त्यस्याः । 'अत इनि-' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ वरुति । 'वरु संवरणे' (स्वा० आ० से०) । 'विटपविष्टपविशिपोरुपाः' (उ० ३।१४५) इति वर्लेः संप्रसारणं कपश्च ॥— उल्यते । उलः सोत्र आवरणार्थो दाहार्थो वा । 'कपश्चाक्रमवर्णस्य' इति कपो वा । 'विटपाद्यः' इत्यपः—इति स्वामिमुक्टौ । तन्न । तादशस्त्राभावात् । 'उत्यप्तत्तु गुल्मिनीतृ-णभेदयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शाखादिमि-विस्तृतवहृत्याः' ॥

नगाद्यारोह उच्छाय उत्सेषश्रोच्छ्रयश्र सः।

नगिति ॥ नगस्य तरोः ॥॥॥ आरोहणम् । भावे घञ् (३।३।१८) दैर्घ्यम् । 'आरोहो दैर्घ्य उच्छ्ये । आरोहणे गजारोहे स्नीकट्यां मानभिद्यपि³' इति हैमः ॥ आदिना गिरिदेवालयादिग्रहः ॥॥॥ उच्छ्यणम् । 'श्रिक् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'उदि श्रयति—' (३।३।४९) इति घञ् ॥ (१) ॥॥॥ उत्सेघनम् 'षिघ गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । 'भावे' (३।३।१८) इति घञ् । 'उत्सेघस्त्-च्छ्ये न स्नी स्नीवं संनहनेऽपि च'॥ (२) ॥॥॥ श्रिञो बाहुलकात् 'एरच्' (३।३।५६) अपि॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वृक्षादिदेध्यस्य'॥

अस्त्री प्रकाण्डः स्कन्धः स्यान्मूलाच्छाखावधि-स्तरोः ॥१०॥

अस्त्रीति ॥ प्रकाण्ड्यते । 'कड मेदने' चुरादिः 'ए-रच्' (३।३।५६) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङ् (३।१।३०) । 'वरण्डादय्श्च' () इति डो वा । 'प्रकाण्डो वि-टपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥

१— 'विरोचते वीरुत् । इति पाठस्य स्वामित्रन्थे उपलम्भा-द्दीघोषपत्तेः ॥ न्यङ्कादिगणे 'वीरुत्' इति पाठस्योपलम्भेन स्वा-मिग्रन्थे च 'न्यङ्कादित्वाद्धत्वम्' इति पाठस्यैवोपलम्भेन 'च-कारस्य धत्वं निपात्यते' इत्यर्थस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वेऽपि खण्ड-नोक्तिः प्रतारणपरैव ॥ २— 'आरोहणे गजारोहे' इति हेमे ॥ स्कन्दाते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) पृषोदरादिः (६।३।१०९) यत्तु सुकुटेन—उणादौ स्कन्दिर् धातौ 'स्कन्देरच् साङ्गे' (उ० ४।२०७) इत्यच् प्रत्ययो धश्चान्तादेशः—इत्युक्तम् । तन्न । तन्नासुनो विधानात् । अचोऽविधानात् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-वंसे संपरायसमूह्योः। काये तरुप्रकाण्डे च भ्रात्रादौ छन्दसो भिदि' इति धान्तेषु मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मृल्मा-रभ्य शास्वावधिभागस्य'॥

समे शाखालते

समे इति ॥ शाखित । 'शाखृ व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यत्तु—शास्त्रते वृक्षोऽनया । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः—इति मुकुटः । तन्न । 'अजन्भयाम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । 'शाखा दुमांशे वेदांशे मुजे पक्षान्तरेऽन्तिके' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ द्वे 'शाखायाः'॥

स्कन्धशाखाशाले

स्कन्धेति ॥ स्कन्धजा शाखा ॥ (१) ॥ ॥ शहित । 'शह चहिन' (भ्वा० प० से०) 'ज्वहिन' (३।१।१४०) इति णः । 'शाला तहस्कन्धशाखा शाला भवनमिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'स्कन्धात्प्रथमोत्पन्नशाखायाः' ॥

शिफाजटे।

शिफेति ॥ शेते । 'शीक् स्वमे' (अ० आ० से०) । बाहुलकात् फक् हस्बश्च । 'शिफा जटायां सरिति मांसिकायां च मातरि' ॥ (१) ॥ ॥ जटित । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तरुमूलस्य जटाम्रस्य'॥

शाखाशिफावरोहः स्यात

शाखेति ॥ वटादेः शाखाया अवलिन्बनी शिका ॥॥॥ अवरोहति लम्बते । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (भ्वा० प० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'अवरोहोऽवतरणेऽप्या-रोहे च लतोद्रमे'॥ (१)॥॥ एकम् 'शाखामूलस्य'॥

मुलाचाग्रं गता लता।।११॥

म्लादिति ॥ म्लाद्धं गता शिका लता स्यात् । सुकु-टस्तु 'प्रसङ्गादवरोहस्यार्थान्तरमाह । तरुम्लात्प्रभृति वृक्षाप्र-पर्यन्तं गता गुङ्च्यादिलताप्यवरोहः' इत्याह ॥ (१) ॥॥ एकम् 'वृक्षाप्रगामिन्या लतायाः' ॥

शिरोऽग्रं शिखरं वा ना

शिर इति ॥ श्रियते । 'श्रीञ् सेवायाम्' (भ्वा०उ०से) । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० १।१९४) इत्यसुन् धातोः शिरादेशश्च । यतु — शेते स्वाङ्गोपिर तिष्ठति । 'शीङः किच' इत्यसुन् शिरादेशश्च — इति सुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्ता-दिपूक्तस्त्रादर्शनात् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्ने शिखरे मस्तके- ५ । (१) ॥ ॥ अगति । 'अग कुटिलायां गतो । (भ्वा० प० से०) 'ऋज्रेन्द्राग्रवज्ञ —' (उ० २।२८) इति साधु । 'अग्नं पुरस्तादुपिर परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चामिधेयवत्' ॥ (२) ॥ ॥ शिखां राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'शिखरोऽस्त्री दुमाग्ने चादिराङ्गपुलकाग्रयोः' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शिखरस्य' ॥

मूलं बुझोऽङ्घिनामकः।

मूलिमिति ॥ मूलित । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'मूलं शि-फाद्ययोः । मे निकुक्षेऽन्तिके वा ना' ॥ (१) ॥॥॥ बझाति बध्यते वा । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'बन्धेत्रिधिवुधी च' (उ० ३।५) इति नक् । 'बुझो ना मूल्लह्योः' ॥ (२) ॥॥॥ अक्नेर्नाम नाम यस । 'अ-क्निर्ना पादमूलयोः' ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि मूलमात्रस्य'॥

सारो मज्जा निर

सारवितिं ॥ सरित कालान्तरम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृ स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले मज्जिन च स्थिरांशे, न्याय्ये च नीरे च धने च सारम्,। वरेऽन्यवत् सारमुदाहरन्ति ॥ (१) ॥॥ मज्जिति । 'टुमस्जो गुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'श्वन्नुक्षन्—' (उ० १। १५९) इति साधुः ॥॥॥ समो समानिलङ्गौ । 'निर' इति वा पाटः । पुंसीत्यर्थः ॥॥॥ 'ल्जावद्राजवन्मज्जामांससारास्थिसारयोः' इति भागुरेरावन्तोऽपि । 'मज्जोक्ता मज्जया सह' इति द्विरूपकोषाच्च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे ॥ 'वृक्षादेः स्थिरांशस्य'॥

त्वक् स्त्री वर्लं वरकलमस्त्रियाम्।।१२॥

त्विगिति ॥ त्वचित । 'त्वच संवरणे' (तु० प० से०) किप् (३।२।१८०) यद्वा तनोति, तन्यते, वा । 'तनु विस्तारे' (त॰ उ० से०) । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।

६३) चाचिक्। ('त्वक् स्ती चर्मणि वल्के च गुडत्वचि विशेषतः') ॥ (१) ॥॥॥ वलित । 'वल्ल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'शुक्रवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति कन्। यद्वा 'वल्क परिभाषणे' (चु० प० से०)। वल्कयति। पचाद्यच् (३।१।१३४)। ('वल्कं वल्कल-शल्कयोः')॥ (२)॥॥॥ वल्लते। बाहुलकात्कलः। वल्कं लाति, इति तु स्वामी। यत्तु—वल्तेः कलच्—इति मुकुटः। तन्न। उक्तस्वादर्शनात्॥ (३)॥॥॥ वीणि 'त्वचः'॥

काष्टं दारु

काष्ट्रमिति ॥ काशते । 'काश्ट दीसों' (भ्वा० आ० से०) । 'हिनिकुषिनीरमिकाशिभ्यः कथन' (उ० २।२) । 'तितुत्र—'(७।२।९) इति नेट् । 'काष्टं दारुणि काष्टा प्रकर्षे स्थानमात्रके । दिशि दारुहरिद्रायां कालमानप्रभि-धि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (स्या० प० से०) । 'दृसनिजनि' (उ० १।३) इति जुण्। 'पुंनपुंसकयोद्रांरः' इति त्रिकाण्डशेषः । 'दारु स्याप्पित्तले काष्टे देवदारौ नपुंसकम्'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ट्रमात्रस्य' ॥

इन्धनं त्वेध इध्ममेधः समित् ख्लियाम् ।

इन्घेति ॥ इन्धेऽमिरनेन । 'ञि इन्धी दीसौ' (रु० आ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति त्युट्॥ (१)॥ ॥ एघतेऽनेन । असुन् (उ० ४।१८९)॥ यनु— बाहुठकान्नठोपो गुणश्र—इति सुकुटः । तेन्न । एधतेरुमयासंभवात्॥ (२)॥ ॥ ॥ इध्यतेऽनेन । 'ञि इन्धी दीसौ' (रु० आ० से०) । 'इषियुधीन्धि—' (उ० १११४५) इति मक् । 'अनिदिताम्—' (६।४।२४) इति नठोपः ॥ (३)॥ ॥ ॥ एघः 'इठश्च' (३।३।१२१) इति करणे घञ्। 'ञि इन्धी' (रु० आ० से०) । 'अवेदेषोग्न—' (६।४।२९) इति निपातो वा। एघः पुरेययम्॥ (४)॥ ॥ समिध्यतेऽनया । संपदादिः (वा० ३ ३।१०८)॥ (५)॥ ॥ 'त्रीण्यग्निसंदीपनतृणका- ष्ठादेः'॥ द्वे 'यागादौ इयमानस्य काष्टस्य'॥ पश्चापि पर्याया इति स्वामी॥

निष्कुहः कोटरं वा ना नीति ॥ निश्चयेन कुहयते । 'कुह विस्मापने' (चु०

१—'इन्धेर्बां हुलकान्नलोपः, गुणः' इत्येवंपाठस्य मुकुटपुस्त-केषु दर्शनेन सर्वसंगत्या प्रतारणपरमेवैतत् ॥ २—'एथाम् हुता-शनवतः' इति कालिदासः—इति मुकुटः ॥ आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)—निश्चयेन कुहयति। 'कुह विस्मापने'। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति
कः—इति मुकुटः। तन्न । कुहेश्चरादावदन्तात्मनेपदित्वात्
॥ (१) ॥*॥ कुटनं कोटः। 'कुटः कौटिल्ये' (तु०
प०से०)। भावे घञ् (३।३।१८)। कोटं राति। 'रा
दाने' (अ०प०अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति
कः॥ (२)॥*॥ द्वे 'वृक्षादिरन्ध्रस्य'॥

वर्छरिर्मञ्जिरिः स्त्रियौ ॥ १३ ॥

वहिति ॥ वहते । 'वह संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। किप् (३।२।१८०) । ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । वल् चासावरिश्र । यद्वा बहेः संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किप् । वन् हम् च्छति । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ मृजुत्वमृच्छति 'अच इः' (उ० ४।१३९) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तुलस्यादेरभिन-वोद्धिदि ॥

पत्रं पलाशं छद्नं द्लं पर्णे छदः पुमान् ।

पञ्चिमिति ॥ पति । 'पत्छ गती' (भ्वा०प०से०) । प्र्न (उ० ४।१५९) । 'पंजं तु वाहने पणें सात् पक्षे श-रपक्षिणोः' ॥ (१) ॥ "। 'पछमुन्मानमांसयोः' । पछं मांस-मश्नाति । 'अश भोजने' (त्रया०प०से०) । कर्मण्यण् (३।२।१) । मुकुटस्तु— 'पछ गतौ' (भ्वा०प० से०) 'घञथें कः' (३।३।५८) । पछति रक्षति जलादेः । 'पाछ रक्षणे' पचादिः (३।१।१२४) । पछं चछनमश्रुते न्याप्नोति—इत्याह । तन्न । 'घञथें कः' इति न । 'स्थास्नापात्र्यधिहनियुध्यर्थम्' इति परिगणनात् । 'पछ रक्षणे' इति धातो रसत्त्वात् । 'पछाद्यं छदने मतम् । शती किंग्रुकरक्षःसु पुंसि स्याद्धरिते त्रिषु' इति मेदिनी । 'पछाद्याः किंग्रुकेऽसपे । हरिते, पछाद्यं पत्रे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ छद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' (चु०उ०से०) । 'आधृषाद्वा' (ग० ३।१।२५) इति णिजमावे पक्षे करणे लयुट् (३।३।११७) । 'छद्नं

१—ङीषि दीर्घान्ते अपि । 'व्यवृणुत वेक्षितवाहुवछरीका' इति माधः । 'नववज्जुलमजरीसनाथकरम्' इति काव्यप्रकारो—इति सुकुटः ॥ २—पत्रं तकारद्वयवत् । 'विपत्राः साधवो न तरवः' इति दमयन्तीश्र्षात् ॥ ३—पलाशं तालव्यान्तम् 'नवपलाशपलाशवनं पुरः' इति माधयमकात्—इति सुकुटः ॥

च दले पक्षे पिधाने' ॥(३)॥॥॥ दलित । 'दल विदारणे' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । दल्रमुत्सेधखण्डयोः । शस्त्रीछदेऽप्यद्रव्ये पत्रे' ॥ (४) ॥॥॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'क्वृंपृविषिधाञ्भ्यो नः' । यद्वा पृणिति । 'पृण प्रीणने' (तु० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। यत्तु मुकुटः—पिपर्ति प्रीणयति । 'पृ प्रीणने' । पचाद्यचि (३।१।१३४) वा पर्णम् इत्याह । तन्न । असंभवात् । 'पर्णिक्षिपर्णे पर्णे तु पत्रे' इति हैमः ॥ (५) ॥॥॥ छद्यतेऽनेन । णिजमत्यापि छाद्यतेऽनेन । 'छत्रः पलाशे गम्ते 'शंदि येवः पलाशे गम्ते अन्थिपर्णतमालयोः' । 'पुमान्' इति विशेषणं सान्त-क्षीवञ्रमनिरासार्थम् ॥ (६) ॥॥॥ पद्भ पञ्चमात्रस्य'॥ पछ्वोऽस्त्री किसलयम्

पह्नव इति ॥ पल्यते । संपदादिः (वा० २।२।१०८)। ल्यते । 'ऋदोरप्' (२।२।५७) । पल्र चासौ लवश्च । पन्द्रव्यां ल्यते वा । 'ऋदोरप्' (२।२।५७) । पादवाचकः पच्छव्दोऽस्ति 'तोर्लि' (८।४।६०) । 'पेह्नवः किसले बले। विटपे विस्तरेऽलक्तरागे रह्नारिषङ्गयोः' । व्याडिस्तु-'पुंसि इति च पह्नवः' ॥ (१) ॥*॥ किंचित्सलैति । 'पल्ल गतौ' (स्वा० प० से०) । बाहुलकात् कयन् प्रत्ययः । पृषोदरादिः (६।२।१०९) ॥ (२)॥*॥ हे 'नवपञ्चस्य' ॥

विस्तारो विटपोऽस्त्रियाम् ॥१४॥

विस्तेति ॥ विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छाद्ने' (स्वा० उ० अ०) । 'प्रथने वावशब्दे' ॥ (१।३।३३) इति भावे घञ् । 'विस्तारस्ततो विटपे' ॥ (१) ॥ ॥ विटान् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । यद्वा विटानां पानम् । 'पा पाने' (म्वा० प० अ०) । 'घञर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । यद्वा विटति 'विट्यते' वा । 'विट आकोशे' (म्वा० प० से०) । 'विटपविष्टप—' (उ० ३।१४५) इति कपन् । यत्व—वट्यते वेष्ट्यतेऽनेन 'वट वेष्टने' (म्वा० प०से०) ।

१—एतादृशस्त्रं तु नोपलभ्यते । किं तु 'धापृवस्यज्यति-भ्यो नः' (उ० ३।६) इत्येवं सृत्रमुज्ज्वलदत्तादिषूपलभ्यते ॥ २—ल्कारद्वयवान् । 'दृश्यन्ते न तु लोकस्य कदापि च वि— पछ्वाः' इति दमयन्तीयमकात् ॥ ३—दन्त्यसकारवान् 'कि— सल्यै: सल्यैरिव' इति रघुयमकात्—इति मुकुटः ॥ 'विटपादयश्च' इति स्त्रमुपन्यस्तं मुकटेन । तन्न । एताद-शस्त्रादर्शनात् । 'विटपो न स्त्रियां स्तम्बशाखाविस्तार-पछने । विटाधिपे ना' ॥(२)॥*॥ द्वे 'शाखादिविस्ता-रस्य'। केचित्त—उक्तमेदिनीकोषादेव पछवादिचतुष्टय-मेकार्थमादुः । 'शाखायां पछवे स्तम्बे विस्तारे विटपोऽस्वि-याम्' इति रभसाच । 'स्कन्धादूर्ध्वे तरोः शाखा कर्यंशे विटपो मतः' इति कात्याच ॥

इक्षादीनां फलं सैस्यम्

वृक्षादीति ॥ आदिना ठतागुल्मादिग्रहः । केचित्तु 'वृ-क्षादीनाम' इति पूर्वेणापि संबधन्त । फलति । 'फल निष्मतो' (भ्वा० प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । फलं निष्मत्रं सस्यशब्दवाच्यम् । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । (त्रिफलायां च कक्कोले शक्षामे व्युष्टिलामयोः)' ॥ असित । 'घस षित स्वभे' (अ० प० से०) 'माछासिसुम्यो यः' (उ० ४।१०९) ॥॥। तालव्यादिपाठे तु 'शसु हिंसायाम' (भ्वा० प० से०) । शस्यते । 'तिकशिसचिति—' वा० ३।१।९७) इति यत् ।— 'क्यिप' इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । 'अचो यत्' (३।१।९७) इत्यत्र हरीतक्यादीनामुपसंख्यानात् । षसेद्विंदत्त्यस्य 'तिकि-' वा० ३।१।९७) इत्यत्राग्रहणाच्च ॥(२)॥॥।द्वे 'फलस्य'॥

द्यन्तं प्रसववन्धनम्।

वृन्तिमिति ॥ वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से)। बाहुलकात् 'अजिघृसि—'(उ०३।८९) इति क्तः, नुम् च। मुकुटस्तु 'वृणोतेनेक्च' इति सूत्रं कल्पितवान् ।—बाहु-ल्यान्न णत्वम् इति चिन्त्यम्। अनुस्वारं प्रति णत्वस्य (णत्वं प्रति परसवर्णस्य) असिद्धत्वात् । 'वृन्तं प्रसवबन्धे च घटीधाराकुचाग्रयोः' ॥(१)॥॥॥ प्रस्यते । 'वृ प्रसवे' (भवा० प० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) बध्यतेऽनेन्। 'वन्ध बन्धने' (भया० प० से०) करणे ल्युद् (३।३। १९७)। प्रसवस्य पुष्पफलपत्रस्य बन्धनम् ॥(५॥)॥॥॥ द्वे 'पुष्पादिमुलाधारवृन्तस्य'॥

आमे फले शलादुः स्यात्

आम इति ॥ शलि । 'शल चलनसंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) अटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७)

१—कटपो ॥ २—सस्यं दन्लादि 'श्रास्यकविकथावन्ध इव नारसस्यमनोहर आर्यावर्तः, इति दमयन्तिश्रेषात् ॥

कुः । शलश्रासावदुश्च । तालव्यादिः । 'शटीशटितं श-लादुः' इत्यूष्मभेदात ॥(१)॥*॥ एकम् 'अपक्रफलस्य'॥

शुष्के वानम्

शुष्क इति ॥ 'फले' इत्येव ॥ वायति सम । 'पे ओवे शोषणे' (स्वा० प० अ०) । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४। ७२) इति कर्तरि कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । वन्यते । 'वनु याचने' (त० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वानं शुष्कफले शुष्के सीवने गमने कटे । जलसंद्भुतवातोर्मिसुरङ्गासौरभेषु च' इति हैमः॥(१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कफलस्य'॥

उमे त्रिषु ॥१५॥

ु <mark>उसे इति ॥</mark> उमे शलादुवाने त्रिषु ॥ स्त्रियां 'वाना' ॥∗॥

क्षारको जालकं क्रीवे

स्नारक इति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (म्वा० प० से०) । ण्वल् (३।११३३) । 'क्षारको रसे । कोरके प-क्ष्यादिपाशे' इति हैमः । 'क्षारकः पक्षिमत्स्यादिपिटके जालकेऽपि च' ॥(१॥)॥*॥ जालमिव । 'इवे प्रति—'(५।३। ९६) इति कन् । 'जालकं कोरके दम्मे कुलायानाययोरपि। न पुंसि मोचनफले स्त्रियां तु वसनान्तरे । गिरिसारजलौ-कायामपि स्याद्विधवास्त्रियाम्। भटानामश्मरचिताङ्गरक्षिण्यां च जालिका' ॥(२)॥*॥ द्वे 'नवकलिकावृन्दस्य'॥

कलिका कोरकः प्रमान्।

किति ॥ कल्यति 'कल गतौ संख्याने च' (जुरादिः) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । स्वार्थे कन (५। ३।७५) ॥(१)॥॥। कुर्यते । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०') 'कुनादिस्यः संज्ञायाम्' (उ० ५।३५) इति वुन् 'को-रकोऽस्त्री कुळाले स्यात्कक्कोलकमृणालयोः' ॥(२)॥॥। द्वे 'अविकसितकलिकायाः' ॥

स्याद्धत्सकस्तु स्तवकः

स्यादिति ॥ गुध्यते 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०)। 'उन्दिगुधिकुषिभ्यश्च' (उ० ३।६८) इति सः कित्। 'स्तबके हारभेदे च गुत्सः स्तम्बेऽपि कीर्तितः' इति दु-

१—पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादुक्तम् न तु नियमार्थम् । क्वीवलिङ्गोऽपि । 'कोरकोऽस्त्री कुद्धलेऽपि' इत्यादिमेदिन्यादि-दर्शनात् । अत एव 'समुपहरन् विचकार कोरकाणि' इति माधः—इति मुकुटः ॥ न्त्यान्तेषु रुद्रः ॥॥॥ श्रीभोजस्तु 'शस्यादिभ्यश्छक्' इ-त्याह । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'पुष्पादिस्तवके गुच्छो मुक्ताहारकटापयोः' इति चवर्गान्ते रन्तिदेवः ॥ (१) ॥॥। स्त्यते । 'पुञ् स्तुतौ' (अ०प०अ०) । 'कृञादिभ्यः' (उ० ५।३५) इति गुन् । यद्वा तिष्ठति । 'स्थः स्तोऽम्ब-जवकौ' (उ० ४।९६) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'विकासोन्मुख-कलिकायाः' इति मुकुटः ॥ किलकादिकदम्बसेत्यन्ये ॥

कुट्मलो मुकुलोऽस्त्रियाम् ॥ १६ ॥

कुट्मल इति ॥ कुट्यते, कुटति, वा । 'कुट छेद्ने' () 'कौटिल्ये' (तु० प० से०) वा । 'कुटिकशिभ्यां क्मलच्' (उ० १।१०९) इति क्मलचि ॥*॥ वाहुलकात् 'कुडेः' (तु० प० से०) अपि (क्मिन 'कुड्मलः') । ('कुडमलो मुकुले पुंसि न द्वयोर्नरकान्तरे')॥ (१) ॥*॥ मुखित कलिकात्वम् । 'मुच्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। वाहुलकाद्धुलक् ॥—'मुक्षेरलक् कत्वमुत्वं चातः' इति स्वाममुकुटौ । तन्न । ताहशस्त्राभावात्॥ (२) ॥*॥ 'ईपि-दिकासोन्मुखकलिकायाः' द्वे॥

स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रस्नं कुसुमं समस् ।

स्त्रिय इति ॥ सुष्ठु मन्यन्ते आभिः । 'मन ज्ञाने' (दि० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) । मुकुटस्तु— 'सुप्रीतं मनो आभिः' इति विगृष्ठ 'प्रादिसमासः' इत्याह । तज्ञ । अन्यपद्धित्वालाभात् । 'भूक्षि स्त्रियां सुमनसः' इति रत्नकोषः । 'सुमनाः पुष्पमालत्योः स्त्रियां ना धीर-देवयोः' इति मेदिन्यादेरेकैत्वमि । 'पुष्पं सुमनाः कुसुमम्' इति नाममाला ॥ (१) ॥ ॥ पुष्प्यति । 'पुष्पं विकास आर्तवे । धनदस्य विमाने च कुसुमे नेत्ररुज्यि' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ प्रस्यते स् । 'पूष्ट् प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०)। 'स्वादय ओदितः' (ग० ३।३।१)। 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रस्तुनं तु प्रस्ते फलपुष्पयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ कुस्ति । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०)। 'कुसेरुम्भोमेदेताः' (उ० ४।१०६) इत्युमः । संज्ञापूर्वकत्वान्न ग्रुणः । 'कुसुमं स्त्री-

१—कचित्पुस्तके 'सुमम्' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २— 'प्रादिसमासः' इत्यनेन 'प्रादिभ्यो थातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः' इति वातिंकस्मरणे तु न काप्यनुपपत्तिः॥ ३— 'वेझ्या इमशानसुमना इव वर्जनीया' इति शूद्रकप्रयोगः — इति मुकुटः॥

रजोनेत्ररोगयोः फलपुष्पयोः'॥ (४)॥॥॥ 'सर्वसाधुसमा-नेषु समं सादभिषेयवत्' (इति गेदिनी) ॥॥॥ चत्वारि 'पुष्पसामान्यस्य'॥

मकरन्दः पुष्परसः

मकरन्द इति ॥ मकरमि बिति । कामजनकत्वात् ! 'दो अखण्डेन' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा मकरमप्यन्दिति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । यत्तु—'गितिकारकोपपदानाम्—' (प० २।२।१९) इत्युक्तः सुबुत्पत्तः प्राक् समासे प्रध्ययनवत् परस्पत्वम्—इति सुकुटः । तत्र । उत्तरद्छे विभक्तयनुत्पत्ताविष पृत्वदछे विभक्तिस्त्वात् । अन्यथा 'राजदर्शी' 'चर्मकारः' इत्यादौ नलोपो नस्यात् । दृष्टान्तोप्यसंगतः । 'प्राध्ययनम्' इत्यस्यैवेष्टत्वात् ॥ (१)॥॥ पुष्पस्य रसः ॥ (२)॥॥ द्वे 'पुष्पमधोः' ॥

परागः समनोरजः ॥१७॥

पराग इति ॥ परा गच्छति। 'गम्छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः। 'प-रागः सुमनोरेणौ धृलीस्नानीययोरपि । गिरिप्रमेदे विख्या-तावुपरागे च चन्दने' ॥ (१) ॥ ॥ सुमनसां रजः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पुष्परेणोः'॥

द्विहीनं प्रसवे सर्वस्

द्वीति ॥ द्वाभ्यां स्त्रीपुंसाभ्यां हीनं फले पुष्पे पत्रे च । वक्ष्यमाणमश्वत्थादि फलपुष्पादिषु वर्तमानं नपुंसकं लिक्नं ज्ञेयमित्यर्थः । विकारावयवयोरुत्पन्नस्य प्रत्ययस्य 'फले लुक्' (४।२।१६३) । 'पुष्पमूलेषु बहुलम्' (वा० ४।३।१६६) इति लुक् ॥

हरीतक्यादयः ख्रियाम् ।

हरीति ॥ पूर्वीक्तापवादः । 'स्नियां' इति हरीतक्याः फलम्। 'हरीतक्यादिभ्यश्च' (४।३।१६७) इति छप् । 'छपि युक्तवद्वयक्तिवचने' (१।२।५१) 'हरीतक्यादिषु व्यक्तिः' (वा० १।२।५२) इति लिङ्गमेव प्रकृतिवत् । न संख्या। आदिना 'कोशातकी (द्राक्षा) बदरी कण्टकारिका' इत्याद्यः॥ आश्वत्थवणवप्राक्षनेयग्रोधेङ्गदं फले ॥ १८॥

आश्वत्थवैणवष्ठाक्षनैयग्रोधेङ्कदं फले ॥ १८॥ बाईतं च

आश्वत्थेति ॥ अश्वत्थस फलम् । आश्वत्थम् । 'प्रक्षा-

१ 'कौसुमे रेणौ' इति पाठः॥

दिभ्योण्' (८।६।१६८) ॥ (१)॥॥ वेणोः । 'वित्वादिभ्योऽण्' (८।२।१३६) । (मयटि (८।६।१८३) प्रकृते अणः)
विधेर्नाणो छक् ॥ (१) ॥॥॥ 'न्यग्रोधस्य च केवलस्य'
(७।३।५) इत्येच् ॥ (१) ॥॥॥ इक्कुबा इदम् ॥ (१)
॥॥॥ वहत्याः फलम् ॥ (१) ॥॥॥ 'अभ्वत्थादिफछानाम्' पृथकपृथगेकैकम्॥

फले जम्ब्वा जम्बूः स्त्री जम्बु जाम्बवम् ।

फले इति ॥ जमति । 'जमु अद्ने' (म्वा०प०से०)। 'अन्दूहम्भूजम्नू--' (उ० १।९३) इत्यनेन कृप्रत्ययो बुगा-गमश्र निपातितः । 'जम्नूः सात्पाद्पान्तरे । तथा सुमेरुसरिति द्वीपमेदेषि च स्थियाम्' । जम्ब्वाः फलम् । 'जम्ब्वा वा' (४।३।१६५) इत्यण्। तस्य विधानसामर्थ्यान्न छक् । पक्षे 'ओरस्' (४।१।१३९)। तस्य 'लुप् च' (४।३।१६६) इति वा लुप् । 'लुपि युक्तवत्-' (१।२।५१)। पक्षे फले 'लुक्' (४।३।१६३)। लुपि जम्ब्रः ॥ (१)॥॥ लुकि 'ह्रस्वो नपुंसके-' (१।२।४८) इति हर्स्वे जम्बु॥ (२)॥॥॥ लिक जाम्बवम् ॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'जम्ब्रूफलस्य'॥

पुष्पे जातिमधतयः स्वलिङ्गाः

पुष्प इति ॥ जात्याः पुष्पम् । जातिः । 'पुष्पमूलेषु ब-हुलम्' (बा० ४।३।१६६) इति 'अनुदात्तादेरञ्' (४।३। १४०) अणः (४।३।) च लुप् । यूथिकाशेफालिकाम-लिकाद्याः ॥

त्रीहयः फले ॥ १९॥

वीति ॥ यवानां फलानि । यवाः । 'अवयवे च प्रा-ण्योष-' (१।२।१२५) इत्यण् । 'फलपाकशुषाम्-' (वा० १।२।१६६) इति लुप् । माषाः । सुद्गाः ॥

विदार्याद्यास्तु मूलेऽपि

वीति ॥ विदार्या भ्कृष्माण्ड्या मूळं पुष्पं फलमपि । विदारी । गम्भारी । शालपर्णी ॥

पुष्पे क्वीबेऽपि पाटला ।

पुष्प इति ॥ पाटलायाः पुष्पम् । छिक (वा० ४।२।

१—'परिणतजम्बुफलोपभोगहृष्टा' इति किराते हृस्वान्तप्र-योगः। तत्र 'फल उत्तरपदे, 'इको हस्वोऽङ्यो गालवस्य' (६। ३।६१) इति हस्वत्वम्' इति वामनः। अत एव 'जलजम्बूजलाः विलासवन्त्यः' इति वृक्षेऽपि 'इको हस्वः' इति हस्वत्वम्। 'जम्बुः' इति प्रकृत्यन्तरमस्ति । 'तस्माज्यम्बोः फलरसो नदी भृत्वा प्रवर्तते' इति संसारावर्तः—इति मुकुटः।। १६६) पाटलम् । 'पाटलः कुसुमे वर्णेऽप्याशुत्रीहिश्च पा-टलः' इति शाश्वतात् पुंलिक्वीऽपि ॥

बोधिद्यमश्रलदलः पिप्पलः कुञ्जराशनः ॥२०॥ अश्वत्थे

वोधीति॥ बुध्यते। 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'नोक्तमनित्यम्' इति न गुणनिषेधः। 'बोधः पुंसि समाधेश्च भेदे पिप्पलपादपे'। रत्नकोषेऽपि 'पिप्पलो बोधिरश्वत्थः' इति। बोधिश्चासौ द्रुमश्च॥ (१)॥॥॥ चलं दलमस्य॥ (२)॥॥॥ पिप्पलं जलमस्यास्ति। मूले सिक्तत्वात्। अर्शआध्य (५।२।१२७)। 'पिप्पलं सिलले वस्रलेद्रेभेदे च ना तरी'॥ (३)॥॥॥ कुन्नरेणाश्यते। 'अश्च मोजने' (न्या० प० से०) कर्मणि ल्युट् (३।३।११३)॥ (४)॥॥॥ शाल्मिलवटाद्यपेक्षया न श्वश्चिरं तिष्ठति। 'सुपि स्थः' (३। २।४) इति कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा अश्वत्थं जलमस्यास्ति। अर्श्वाद्यच् (५।२।१२७)। 'आपः प्रजाहितं र्शोतमश्वत्थं पवनं विषम्' इति केशरमाला। 'अश्वत्थः पिप्पलादौ सादश्वत्था पूर्णिमा मता'॥ (५)॥॥॥॥ पश्च पिप्पलवृक्षस्य'॥

अथ कपित्थे स्युर्द्धित्थग्राहिमन्मथाः । तस्मिन्द्धिफलः पुष्पफलदन्तश्रटावि ॥ २१ ॥

अधेति ॥ कपयस्तिष्ठन्त्यत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥॥। अमरमालायां पवर्गतृतीयमध्यः (कवित्थः) अपि पृषोदरादिः ॥ (१) ॥॥। दिधवणां द्रवस्तितष्ठत्यस्मिन् ॥ (२) ॥॥। गृह्णाति । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० प० से०) । ग्रह्णादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः ॥ (३) ॥॥॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) । 'गमः क्रौ' 'गमादीनाम्' (६।४।४०) इति नलोपः । तुक् (६।१।७१) मथित। 'मथे विलोडने' (म्वा० प० से०) । पचाचच् (३।१।१३४) । मतो मथः । 'मन्मथः कामचिन्तायां कपित्थे कुसुमायुधे' ॥ (४) ॥॥। दिध फलेऽस्य ॥ (५) ॥॥। पुष्पयुक्तं फलमस्य ॥ (६) ॥॥। दन्तानां शठ इव । अपकारित्वात् ॥ (७) ॥॥। सस 'किपित्थस्य' 'कैथ' इति ख्यातस्य ॥

उदुम्बरी जन्तुफली यज्ञाङ्गी हेमदुग्धकः।

उद्घिति ॥ उछिङ्वितमम्बरसनेन ॥ उद्तिशयेनाम्बते वा । 'अबि शब्दे' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'उदुम्बरस्तु देहत्यां वृक्षमेदे च पण्डके । कुष्टमेदेऽपि च पुमांस्तामेऽपि स्यान्नपुंसकम्' इति मेदिनी । सुकुटस्तु मेदिनीसंमत्या टवर्गतृतीयमध्यमप्याह । तन्न । तत्र मध्यवर्णनियमामावात् । आद्यन्तयोरेव नियमात् ॥ (१) ॥॥॥ जन्तवः फलेऽस्य ॥ (२) ॥॥॥ यज्ञमङ्गति । अगिर्गत्यथः (म्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण् (३।२।१) ॥ (३) ॥॥॥ हेमवर्णे दुग्धमस्य ॥ (१) ॥॥। चत्वारि 'उद्म्बरस्य'॥

कोविदारे चमरिकः कुदालो युगपत्रकः ॥२२॥

कोवीति ॥ कुं भूमिं विद्याति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (१) ॥ ॥ चमरमस्यास्ति । 'अत इनिठनो' (५।२।१९५) ॥ (२) ॥ ॥ कुमुद्दालयति । 'दल विदारणे' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । ('कुद्दालः स्यात्पुमान्भूमिदारणे युगपत्रके') ॥ (३) ॥ ॥ युगं युगमं पत्रमस्य ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कोविदारस्य', 'कचनार' इति ख्यातस्य ॥

सप्तपर्णे विशालत्वक शारदो विषमच्छदः।

सप्तिति ॥ काण्डे काण्डे सप्त पर्णान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ विशाला त्वगस्य ॥ (२) ॥*॥ शरि पुष्प्यति । 'काला-त्साधुपुष्प्यत्—'(४।३।४३) इत्यण् ॥*॥ शारदी ङचन्ताऽपि । 'शारदी तोयपिप्पल्यां सप्तपर्णे च शारदी' इति दन्त्या-तेषु रुद्रः । (शारदोऽब्दे, स्त्रियां तोयपिप्पलीसप्तपण्योः । सस्ये क्षीबं, शरज्जातनूतनाप्रतिभे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ विषमाश्लदा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सप्तपर्णस्य' 'छतवती' इति ख्यातस्य ॥

आरग्वधे राजदृक्षसंपाकचतुरङ्ग्रहाः ॥ २३॥ आरेवतव्याधिघातकृतमालसुवर्णकाः।

आरगिति ॥ आ रगणम् । 'रगे शङ्कायाम्' ()। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। आरगं रोगशङ्कामपि हन्ति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'बहुलं तिणे' (वा० २।४।५४) इति हन्तेर्वधोऽदन्तः। 'ण्यल्लोपों' (वा० ६।४।४८) इत्यल्लोपः। 'रज्ञ रागे' (भ्वा०, दि० उ० अ०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८) आरजं रोगरागमपि हन्ति। यत्तु मु-

१—- शाश्वतेऽपि स्वामिपुस्तकयोः 'पाटलम्' इति क्षीबपाठ-स्यैवोपलम्भेन 'पाटला पाटलों स्त्री स्यादस्य पुष्पे पुनर्न ना' इति मेदिन्यां पुस्त्वस्य निपेधान्न पुंलिङ्गः ॥

कुटः --- आ समन्तात् रुजं वधित छिनति । 'वध छेद्न-सेवनपूरणेषु'। पृषोद्रादिः (६।३।१०९)---इत्याह । तन्न। उक्तधातोः पाणिनीये कुत्राप्यदर्शनात् । यत्तु-विधः प्र-कृत्यन्तरम् — इति 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति सूत्रे वृत्तिः। तन्न । मुनित्रयविरोधात् , इति प्रपश्चितं मनोरमा-मण्डने । यद्पि स्वामिनोक्तम् — आ समन्ताद् रुजां व-धोऽन-इति । तदपि न । व्यधिकरणबहुत्रीहित्व-पृषो-दरादि (६।३।१०९) त्वकल्पनप्रसङ्गात् ॥*॥ व्यच्कोऽपि ह्रस्वादिरि । 'आरग्वधोऽथ संपाकः कृतमालस्तथार्ग्वधः' इति रत्नकोषात् ॥ (१) ॥ ॥ राजा चासौ वृक्षश्च । वृ-क्षाणां राजा। राजदन्तादिः (२।२।३१) इति वा । रो-गाणां राजानं चुश्चति, इति वा । 'ओत्रश्रू छेदने' (तु० प० से०)। बाहुरुकात् सक् ॥ (२) ॥ ॥ सम्यक् पा-कोऽस्य । दन्त्यादिः । 'संपाकस्तर्कके, धृष्टे त्रिषु, ना चतु-रङ्गुले'॥*॥शं कल्याणं पाकोऽस्य, इति (शंपाकः) तालन्या-दिरिप ॥ ॥ स्वामी तु-शर्मी शिविम् अकति, इति वि-गृह्मन् 'दास्याकः' इति पाठं मन्यते ॥ (३) ॥ ॥ च-तस्रोऽङ्क्रस्यः प्रमाणमस्य पर्वणः । तद्योगाद् वृक्षोऽपि ॥ (४) ॥ अ। अरेवयति निःसारयति मलं सारकत्वात् । 'रेवृ. प्रव, गतौं' (भ्वा० आ० से०) । णिच् (३।१।२६) । विच् (३।२।७५)। अति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (२।१।१२४) आरेव् चासावतश्च ॥ (५) ॥ श्याधीन् हन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'हनस्तो-ऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (६)॥*॥ कृता मालास पुष्पैः ॥ (७) ॥ शा शोभनो वर्णांऽस्य ॥ ॥ सुष्टु पर्णान्यस्य, इति वा पाठः । ('सुपर्णः स्वर्णचृडे च गरुडे कृतमालके । सु-पणी कमलिन्यां च वैनतेयस्य मातरि') ॥ (८) ॥ ॥ अद्यै 'सोनालु धनवहेड' इति ख्यातस्य ॥

स्युर्जम्बीरे दन्तशटजम्भजम्भीरजम्भलाः ॥२४॥

स्युरिति ॥ जम्यते । 'जमु अदने' (भ्वा०प०से०) । 'गम्भीराद्यश्च' (उ० ४।३५) इति साधुः । 'जम्बीरः प्रस्थपुष्पे स्याचथा 'दन्तराठदुमे' ॥ (१) ॥*॥ दन्तानां शठ इव । ('स्याइन्तराठो जम्बीरे कपिरथे कर्मरङ्गके । नागरङ्गेऽपि च पुमान् साचाङ्गर्यो तु योषिति' ॥ (२) ॥*॥ जम्भयत्यम्लत्वात् । 'जभी गात्रविनामे' (भ्वा०आ० से०) । पचाद्यच् (२।१।१२४) । 'रिधजमोः-' (।७।१। ६१) इति नुम्। 'जम्भः स्याद्दानवान्तरे । दन्तमोजन-योरंसे हनौ जम्बीरत्णयोः' ॥ (३) ॥*॥ गम्भीरादि-

त्वात् (उ० ४।३५) ईरन् ॥ (४) ॥*॥ दृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । ('जम्भलः पुंसि जम्बीरे बुद्ध-देवान्तरेऽपि च') ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'जम्मेरी' इति स्थातस्य ॥

वरणे वरुणः सेतुस्तिक्तशाकः कुमारकः।

वरेति ॥ वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (स्वा०उ०से०) । कर्तिर ल्युट (३।३।११३) । करणे (३।३।११७) वा॥ (१)॥ ॥ 'कृष्टदारिभ्य उनन्' (उ० ३।५३) । 'वरुण-स्तरुमेदेऽप्सु प्रतीचीपतिसूर्ययोः' ॥ (२)॥ ॥ सिनोति, सीयते, वा । 'वित्र् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'सितनि—' (उ० ११६९) इति तुन् । 'सेतुर्नालो कुमारके' ॥ (३)॥ ॥ तिक्तः शाकोऽस्य । शाकत्वं चास्य पत्राणां शाकमध्ये पाठात् । 'तिक्तशाकरतु खिरे वरुणे पत्रसुन्दरे'॥ (४)॥ ॥ कुमारश्चिरतरुणत्वात् । कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (चु० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। कुमार इव 'इवे प्रतिकृतों' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५)॥ ॥ ॥ पञ्च 'वरणस्य'॥

पुंनागे पुरुषस्तुङ्गः केसरो देववळ् भः ॥ २५ ॥

पुनिति ॥ पुमान् नाग इव । 'उपमितं व्याघ्रा-' (२। १।५६) इति समासः । 'पुंनागो नृश्रेष्ठः । प्राधान्यात्स इव । 'पुंनागस्तु सितोत्पले । जातीफले नरश्रेष्ठे पाण्डनागे दुमान्तरे'।। (१) ॥ ॥ पुरति । 'पुर अत्रगमने' (तु० प०से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) । यत् — 'पिपर्ति' इति विगृह्य 'पुरः कुषन्' इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तद्रभ-सात् । 'पुरुषस्त्वात्मनि नरे पुंनागे च' ॥ (२) ॥ ॥ तु-ञ्ज्यते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०, चु० उ०) । घञ् (३।३।१८) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । उच्चत्वाद्वा । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपीप्यते' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ प्र-शस्ताः केसरा अस्य । अर्श आद्यच् (५।२।१२७) । 'केस-रो नागकेसरे । तुरंगसिंहयोः स्कन्धकेशेषु बकुलदुमे । पुं-नागवृक्षे किंजलके स्यात्केसारं तु हिङ्गानि' इति हैमः॥ (४) ॥ ३। देवानां वहामः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'पुंनागस्य' गुर्जरदेशे 'संदेशरा' इति ख्यातस्य ॥

पारिभद्रे निम्वतरुर्भन्दारः पारिजातकः ।

पारीति ॥ पारमस्यास्ति । 'अत इनिः' (५।२।११५) पारि पारं गतं भद्रमस्य, । परितो भद्रमस्य, इति वाः। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रो मन्दारे दे-वदारुणि'॥ (१) ॥॥॥ नियमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) । निवति । 'णिवि सेचने' (भ्वा० प० से०) । प्वाद्यच् (३।१।१३४) । बवयोरैक्यम् । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । निम्बसंज्ञकस्तरः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) ॥ (२) ॥॥॥ मन्दा अरा यस्य । मन्दमुच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ० ३।१३४)॥ (३)॥॥ पारि पारं गतं जातं जन्मास्य । पारिणः समुद्राज्ञातो वा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१)॥॥।चत्वारि 'निम्वतरोः' 'वकायिनी' इति स्यातस्य ॥ तिनिशे स्यन्दनो नेमी रथद्वरतिमुक्तकः ॥२६॥ वञ्चलश्चित्रकृच

तिनीति ॥ अतिशयेन नेशति । 'णिश समाधौ' (भ्वा०प०से०) 'इग्रपथ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्रा अतिक्रान्तो निशाः । 'अत्यादयः-' (वा० २।२। १८) इति समासः । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ०२।७८) इति युच् । 'स्यन्दनं तु रमृतं ही बे रथा के तिनिशे निरं इति रमसः । 'स्यन्दनं त स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना, रथेऽश्वियाम्' ॥ (२) ॥ ।॥ नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा०प०से०) । 'नियो मिः' (उ० ४।४३)। 'पुंलिङ्गस्तिनिशे नेमिश्रकपान्ते ख्रियामपि' इति रुद्रः । 'ढ्लोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ रथस्य द्वः । तत्रोपयुक्तत्वात् ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयितो मुक्तो विस्तारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) ॥ (५) ॥*॥ वच्यते । 'वञ्च गतौ' (भ्वा०प०से०) । बाहुलकादुलो जत्वं च। 'वञ्चळः पुंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (६) ॥*॥ चित्रं करोति । अतिदार्ब्येऽपि लघुत्वात् । किप् (३।

अथ द्दौ पीतनकपीतनौ ।

आम्रातके

२।७६) ॥ ॥ सप्त 'तिनिशस्य' ॥

अथेति ॥ पीतं करोति । 'तत् करोति –' (वा० ३।१ २६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (१) ॥ ॥ तनोति। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) कपीनां कपेर्वर्णस्य वा तनः । 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घः । यद्वा याः ल- क्ष्म्यास्तन ईतनः कपीनां कपेर्वा ईतनः ॥ (२) ॥*॥ आ-प्रमति) 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'क्वा-दिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥*॥ हस्वादिरि । अम्लत्व-मति । रलयोरैक्यम् । 'किपिचृतोऽम्नातकोऽस्य फले प-शुहरीतकी' इति विकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आम्नातकस्य' 'अंवाडा' इति ख्यातस्य ॥

मधूके तु गुडपुष्पमधुद्धमौ ॥ २७॥ वानप्रस्थमधुष्टीस्रो

मध्यिति ॥ मह्यते मन्यते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) 'मन ज्ञाने'(दि०आ०अ०) वा । 'उल्काद्यश्च' (उ०४।४१) इति साधुः॥ (१) ॥॥॥ गुड इव पुष्पमस्य ॥ (२) ॥॥॥ मधुनामा द्रुमः ॥ (३) ॥॥॥ वनप्रस्थे वन्तेकदेशे भवः। 'तम्न भवः' (४।३।५३) इल्पण्। 'वान्तप्रस्थो मधुकेऽपि स्यान्तृतीयाश्रमे पुमान्'॥ (४) ॥॥॥ मधु छीवति । 'छितु निरसने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। पृषोदरादिः। (६।३।१०९)। मधु छीले गर्भेऽस्य, इति वा॥ (५) ॥॥। पञ्च 'मधू-कस्य' 'महुआ' इति ख्यातस्य॥

जलजेऽत्र मधूलकः।

जलेति ॥ अत्र मधूके । मधु लाति । 'ला दाने' (अ० प०अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्ये-षामप-' (६।३।१३७) इति दीर्घः । स्वार्थे कन् (५। ३।७५) ॥ (१) ॥*॥ 'गिरिजेऽत्र' इति मूलपाठः-इति सुभूत्याद्यः । 'गौरशाको मधूकोऽन्यो गिरिजः सो-ऽल्पपत्रकः' इति माधवः । 'मधूकोऽन्यो मधूलस्तु जलजो दीर्घपत्रकः' इति स्वामी ॥ एकम् 'जलजमधूकस्य' ॥

पीछौ ग्रहफरुः संसी

पीति ॥ पीलित । 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा०प०से०) ।
मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) उः । ('पीलुः पुमान् प्र-स्ने स्यात् परमाणौ मतङ्गजे । अस्थिखण्डे च तालस्य काण्डपाद्पभेद्योः') ॥ (१) ॥*॥ गुड इव फलमस्य ॥ (२) ॥*॥ संसयति मलम् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) । आवश्यके णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि गुर्जरदेशे 'पीलु' इति ख्यातस्य ॥

तस्मिस्तु गिरिसंभवे ॥२८॥

अक्षोटकर्पराली द्वी

तस्मिन्निति ।। तसिन् पीठौ गिरिने । अक्ष्णोति ।

'अक्ष् त्याप्तौ संघाते च' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादोटः। 'अक्षस्येवोटाः पर्णान्यस्य' इति वा ॥ (१)॥॥॥ कर्परमालति। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा कर्परास्यास्ति। सिष्मादित्वात् (५।२। ९७) लच् ॥॥॥ 'कन्दरालः' इति वा पाटः। पूर्ववत् ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पर्वतपीलोः' 'अखरोट' इति ख्यातस्य ॥

अङ्कोटे तु निकीचकः।

अङ्कोट इति ॥ अङ्कपते 'अकि लक्षणे' (स्वा० आ० से०) । बाहुलकादोटः ॥ (१) ॥*॥ निकुच्यते । 'कुच शब्दे तारे' (स्वा० प० से०) 'कुजादिस्यो वुन्' (उ० ५। ३५) ॥ (२) ॥*॥ 'अङ्कोलः' अपि ॥*॥ द्वे 'अङ्कोलस्य' 'ढेरा' इति स्यातस्य ॥

पलाशे किंशुकः पर्णो वातपीथः

पेति ॥ प्रशस्तानि पलाशान्यंस्य । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । यद्वा पलं मांसमश्राति । 'अश्र मोजने' (त्रया० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'पलाद्याः किंग्रु-केऽसपे । हरिते पलादां पत्रे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ किंचित् ग्रुक इव । ग्रुकतुण्डामपुष्पत्वात् ॥(२)॥॥॥ पृणति । 'पृण प्रीणने' (तु०प०से०) अच् । (३।१।१२४) यद्वा प्रशस्तानि पर्णान्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा पिपर्ति । 'पृणां पत्रे किंग्रुके ना' ॥ (३) ॥॥॥ वातं पोथयति 'पृथ हिंसायाम्' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'पलाद्यस्य' ॥

अथ वेतसे ॥ २९ ॥

रथाभ्रपुष्पविदुलज्ञीतवानीरवञ्जलाः ।

अथोति ॥ अयनम् । 'इण् गतौ' (अ०प०अ०) । 'न-पुंसके' (३।३।११४) इति क्तः । वा विकल्पस्येतं ज्ञानं स्यिति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा ऊयते । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भवा० उ० अ०) । 'वेञस्तुट् च' (उ० ३।११८) इत्य-सच् । बाहुलकादात्वं न । यत्तु—'वेतसवाहसपनसाः' इत्य-

१—लयनम् लीः संक्षेपः । क्षिप् (वा० ३।३।१०८) । तया कोचको व्यथाजनकः 'लिकोचकः' इति तु श्रीकरः—इति मुकुटः ॥ २—'पलाशः किंशुकः शटी । हरिद्वणो राक्षसश्च पलाशं छेदने स्मृतम्' इति पाठः ।

सनि निपातनादेव तुर्-इत्याह मुकुटः । तन्न । उणादिषु तत्सूत्रादर्शनात् ॥ (१) ॥*॥ रम्यतेऽत्र । 'रसु क्रीडा-याम्' (भ्वा० आ० अ०)। 'हनिकृषिणीञ्रमिकाशिभ्यः कथन' (उ० २।२)। 'रथौ स्यन्दनवानीरौ' इत्यजयः। 'रथः पुमानवयवे स्यन्द्ने वेतसेऽपि च' ॥ (२) ॥*॥ अभ्रमिव अभ्रसमये वा पुष्पमस्य ॥ (३) ॥*॥ वेत्ति, विद्यते, वा । बाहुलकादुलच् गुणाभावश्च । 'विदुलस्तु पुमानम्बुवेतसे वेतसेऽपि च' ॥ (४) ॥*॥ शीतमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । 'वेतसे बहुवारे ना गुणे शीतं हिमे त्रिष्' इति रभसः । क्षीबिलिङ्गमपि । 'शीतं त्रषारवानीर-बहुवारद्रमेषु च' इत्यजयात् ॥ (५) ॥*॥ वायति । 'ओ-वै शोषणे' (भ्वा०प०अ०)। क्रिप् (३।२।१७८)। वां शु-ष्कम् आ समन्ताझीरमस्य ॥ (६) ॥ ॥ वजति 'वज गतीं' (भ्वा० प० से०) । बाहुकादुरुच्, नुम् च । 'वञ्जुलः पंसि तिनिशे वेतसाशोकयोरपि' ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'वेत' इति ख्यातस्य॥

द्दौ परिन्याधविदुलौ नादेयी चाम्बुवेतसे ॥ ३०॥

द्वाविति॥परिविध्यते। 'व्यथ ताडने' (दि०प०अ०)। घञ् (३।३।१९)। 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च हु-मोत्पले'॥ (१)॥॥। नद्यां भवा । 'नद्यादिस्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्यायां जलवेतसे। भूमिजम्व्यां च जम्ब्यां च काङ्गुष्ठेऽपि च योषिति'॥ (३)॥॥॥ अम्बुनि जातो वेतसः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९)॥ (४)॥॥। चत्वारि 'जलजातवे-तसस्य'॥

शोभाञ्जने शियुतीक्ष्णगन्धकांक्षीवमीचकाः ।

शोभेति ॥ शोभामनिक । 'अञ्चू व्यक्ति प्रक्षणकान्ति-गितिषु' (रु०प०से०) । कर्तरि त्युद् (३।३।११३) । 'ब-तुल्लमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युज्वा ॥ ॥ प्रज्ञाचणि (५।३।४८) 'शोभाञ्जनः' ॥ ॥ सुष्ठु भा तामनिक । त्युद् (३।३।११३) । प्रज्ञाचणि (५।४।३८) (सोभा-ञ्जनः) दन्त्यादिरपि ॥ (१) ॥ ॥ शिनोति । 'शिञ्चित्राने' (स्वा०उ०अ०) । 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति निपातितः । 'शिश्चुर्ना शाकमात्रे च शोभाञ्जनमही-

१— 'काक्षीर' इति रान्तमिदम्, -इत्यन्ये — इति मुकुटः ॥ २ — 'तरुणीजन इवाधिगतशोभाञ्जनो वसन्तसमयः प्रादुरासीत्' इत्याश्चर्यमञ्जरीतस्तालव्यादिः - इति मुकुटः ॥

रुहे'॥ (२)॥ ॥ तीक्ष्णो गन्घोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।८।१५८) इति कप्॥ (३)॥ ॥ आक्षीवते, आधीवते वा। 'क्षीवृ मदे' (भ्वा०आ०से०)। पचाद्यच् (३।११२४)॥ ॥ हस्वादिरि । 'अक्षीवं विशरे, शिग्रो ना, ऽमत्ते पुनरन्यवत्'॥ (४)॥ ॥ मोचयित। 'मुच्छ मोक्षणे' (तु०प०अ०)। णिच् (३।१।२६)। अच् (३।१।२६)। 'मोच्चः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शालमिलरम्भयोः'। ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (५)॥ ॥ प्रव 'शिग्रोः' 'सहेजँन' इति स्यातस्य॥

रक्तोऽसौ मधुशिश्चः स्यात्

रक्त इति ॥ असौ शोभाजनः । रक्तपुष्पः । मधुप्र-धानः शियुः-इति सुकुटः । रक्तो मधुकरः । 'रक्तकण्ठा-नाम्' इति दर्शनात् । मधुर्मधुरः । शियुः-इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मधुशियोः' 'मगुना' इति स्यातस्य ॥

अरिष्टः फेनिलः समौ ॥३१॥

अरीति ॥ न रिष्टमस्मात् । 'अरिष्टो छग्छने निम्बे फे-निले काककङ्कयोः' ॥॥॥ रिष्टोऽपि । 'रिष्टं क्षेमाश्चमा-भावे पुंसि खङ्गे च फेनिले'॥ (१)॥॥॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेनादिलच' (५।२।९९)। ('फेनिलोऽरिष्टपादपे । फे-निलं मदनफले बदरे फेनवत्यपि')॥ (२)॥॥॥ हे 'अ-रिष्टस्य' 'रीटा' इति स्थातस्य ॥

बिल्वे शाण्डिल्यशैल्षी मालूरश्रीफलावपि।

वीति ॥ विरुति । 'विरु भेदने' (तु० प० से०) । उत्वादिः (उ० ४।९५) ('विरुवं फले श्रीफले ना') ॥ (१) ॥॥। शण्डते । 'शिंड रुजायाम्' (भ्वा०आ०से०) । 'सिलि—' (उ० १।५४) इत्यादिनेलच् । शण्डिलस्य गोन्त्रापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यज्' (४।११२०५) शाण्डिल्य इव, इति । शण्डयित रुजं करोति वा । इलचि (उ० १।५४) स्वार्थे । ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) । 'शाण्डिल्यः पावकान्तरे । बिल्वे मुनौ च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥। शिल्ष्ष-स्यापत्यम् । शैल्ष्ष इव इति वा । 'नटे बिल्वे च शैल्ल्यः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्ते रमसः ॥ (३) ॥॥। मां लक्ष्मीं परेषां छुनाति । 'त्रुच् छेदने' (श्या० उ० से०) । बाहुल्लाद्रक् ॥ (४) ॥॥। श्रीप्रदं श्रीप्रियं वा फलमस्य । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९) । 'श्रीफलः पुंति मान

खरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्'॥ (५)॥*॥ पञ्च 'वि-ल्ववृक्षस्य'॥

प्रक्षो जटी पर्कटी स्यात्

स्नेति ॥ प्रक्षरित । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्यभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः। कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । यद्वा प्रक्ष्यते । 'प्रक्ष मक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कमिण घम् (३।३।१९) । प्रक्षति अधो गच्छित वा । अच् (३।१।१३४) । 'प्रक्षो जटीगर्दभाण्डद्वीपभित्कुखराशने' ॥ (१) ॥*॥ जटित । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुम्य इन्' (उ० ४।११८) । डीष् (ग०४।१।४५) वा । 'जटा लयकचे मृले मांम्यां, प्रक्षे पुनर्जटी'। रुद्रे तु—'गर्दभाण्डे जटीप्रक्षी'॥ (२) ॥*॥ प्रच्यते । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । वा-हुलकात् कटः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'पर्कटी नूत-कर्ले पृगादेः प्रक्षपादपे' । शाश्वतेऽपि 'विश्वया पर्कटी प्रक्षः प्रस्वः पिप्पलपादपः' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रक्षस्य' 'पाकर' इति स्थातस्य ॥

न्यग्रोधो बहुपार्दृटः ॥ ३२॥

न्यगिति ॥ न्यक् रुणदि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'न्यग्रोधस्तु पुमान् व्यामवटयोश्च शमीतरो । न्यग्रोधी त्पिचत्रायाम्' ॥ (१) ॥ ॥ बहवः पादा अस्य । 'संख्यासुपूर्वस्य' (५।४।१४०) ॥ (२) ॥ ॥ वटति । 'वट वेटने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्याक्रयग्रोध-कपर्दयोः' ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'वटस्य' ॥

गालवः शाबरो लोधस्तिरीटस्तिल्वमार्जनौ ।

गालेति ॥ गालवस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक—' (४।१। ११४) इत्यण् । गालं नेत्रस्रवं वायति । 'ओवे शोषणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति को वा । 'गालवो मुनिमेदे सालोप्रवृक्षे च कीर्तितः' ॥ (१) ॥॥॥ शबराणामयम् 'तस्रेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'शावरी स्कृशिम्न्यां सात् पुंसि पापापराधयोः । लोन्ने चैं' इति तालव्यादिः ॥॥॥ दन्त्यादिरिष । 'सावरास्यापरिषे च लोन्ने पापे च पठ्यते' इति दन्त्यादावजयः ॥ (२) ॥॥॥ रुणद्धि 'रुषिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) बाहुलकाद्गन् ।—

^{?—&#}x27;सवटोऽप्यवटसंकुलः' इति दमयन्तीश्रृषः ॥ २—इतः परम् '**शांकरिः** पुंसि कार्तिकेथे गणाधिपे' इत्यपि लिखितमा-सीत्। परंतु तत्र प्रकृतोपयुक्तम् ॥

१-- 'विटे मुनौ' इति पाठ: ।

'श्ह्राद्यः' इति रन्—इति मुकुटः। तन्न । ताद्दशस्त्राभावात् । कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (रोन्नोऽपि
लत्वाभावे । 'रोन्नो ना गालवे क्रीवमपराधे च किल्विषे'
इति मेदिनी)॥ (३) ॥॥॥ तीर्यते मलमनेन । 'कृतृकृपिम्यः कीटन्' (उ० ४।१८५) । इत्वम् (७।१।१००)।
रपरत्वम् (१।१।५१)॥ (४) ॥॥॥ तिल्ल्यनेनाङ्गम् ।
'तिल स्नेहने' (तु० प० से०)। उल्वादिः (उ०४।९५)॥
(५)॥॥॥ मार्ष्यऽनेन । 'मृज् शुद्धौ' (अ०प०से०)।
लयुद् (३।३।११७)॥—नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४)—
इति मुकुटः। तन्न। तस्य कर्तरि विधानात् । 'मार्जनं न
द्वयोमीर्थों पुंसि स्याङोभ्रशाखिनि'॥ (६)॥॥॥ षद् 'भ्वेतलोभ्रस्य'। आद्यो श्वेतलोभ्ने, शेषा रक्तलोभ्ने इति स्वामी॥
आमुश्चृतो रसालः

आम्र इति ॥ अम्यते । 'अम गत्यादों' (भ्या० प० से०) 'अमितम्योदीं र्घश्च' (उ० २।१६) इति रक् दीर्घश्च ॥ (१) ॥ ॥ चूष्यते स्म । 'चूष पाने' (भ्या० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । च्योतित रसम् इति वा । 'च्युतिर् क्षरणे' (भ्या०प०से०) । अच् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥ ॥ रसमछित । 'अल भूपणादों' (भ्या०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आम्रवृक्षस्य' ॥

असौ सहकारोऽतिसौरभः ॥३३॥

असाविति ॥ सह कारयति मेलयति द्वन्द्वम् । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितं सौरभमस्य ॥ ॥ एकम् 'अतिसुगन्धाम्रस्य' ॥

कुम्भोल्खलकं हीवे कौशिको गुग्गुलुः पुरः।

किति ॥ 'कुम्भोॡखलकम्' इति संघातिवगृहीतम् । 'कार्मुके वारनार्यो च कुम्भः क्षीवं तु गुग्गुली' इति र-भसः । 'उद्खले गुग्गुली च क्षीवमुक्तमुद्खलम्' इति र-भसः । 'उद्खले गुग्गुली च क्षीवमुक्तमुद्खलम्' इति रुद्धः । 'कुम्भोत्दृखलकं कुम्भं कुम्भोतुः खलकं वरम्' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ कमुम्भति । 'उम्भ पूर्णे' (तु०प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) ॥ (१) ॥॥॥ कध्वं खम् उत्स्वम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । उत्स्वं लाति । 'ला दाने' (अ०प०अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥॥ कुम्भोत्स्वलकाकाराद् वृक्षकोशान्निर्यातम् ॥॥॥ कोशे भवः । अध्यात्मादिठम् (वा०

शाश्व) 'कौशिको नकुले व्यालयाहे गुगगुलुशकयोः । कोशजोल्कयोश्र स्याद्विश्वामित्रमुनाविष । कोशिको चण्डिकायां च नदीमेदे च योषिति' ॥ (३) ॥॥॥ गोजित ।
'गुज स्तेये' (भ्वा० प० से०) । किष् (३।२।१७८) गुजो
व्याधेर्गुडित । 'गुड रक्षणे' (तु०प०से०) । बाहुलकादुः ।
डलयोरेकत्वम् ॥ (४) ॥॥॥ पुरति । 'पुर अयगमने' (तु०
प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'पुरं
पाटलिपुत्रेऽङ्के गुगगुलौ तु पुमानयम्' इति रमसः । यत्तु—
पिपिति । पुरः । 'इगुपध—' इति कः । 'उदोष्ठयपूर्वस्य'
(०।१।१०२) इत्युत्—इति स्वाम्याह । तन्न 'प्रीम् तर्पणे
कानतौ च' (क्रया० उ० से०) इत्यस्य तत्र प्रहणात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इति द्यत्वकृता विगृहीतत्वात् । 'प्रीणातीति प्रियः' इत्युक्त्वा 'इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः' इति माधवोक्तेश्र ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'गुगगुलवृक्षस्य'॥

शेखः श्लेष्मातकः शीत उदाली बहुवारकः॥३४॥

शेलुरिति ॥ शिलति । 'शिल उञ्ले' (तु०प०से०) । बाहुलकादुः ॥ (१) ॥ ॥ श्रेष्माणमति । 'अत सात-त्यगमने' (भ्वा०प०से०)। 'कुन् शिल्पिसंज्ञ्योरपूर्वस्यापि' (उ०२।३२)॥ (२)॥ ॥ श्यायते स्म । 'श्येङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्रवमूर्ति-' (६।१।२४) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ॥ (३)॥ ॥ उद्दालयति । 'द्रल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६)। अच् (३।१।१३४)॥ (४)॥ ॥ बहून् वारयति । 'खूञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। णिजन्तः (३।१।२६) 'कुन् शिल्पिसं-ज्योः' (उ०२।३२)॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'उद्दालकस्य' 'बहुआर' इति 'स्रसोडा' इति स्यातस्य ॥

राजादनं पियालः स्यात्सनकद्वर्धनुष्पटः।

राजेति ॥ राजिभरद्यते । 'अद् मक्षणे' (अ० प० अ०) । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंग्रुकेऽपि च' ॥॥॥ 'राजातनम्' इति पाठे राजानमति, इति वा ल्युः (३।१।१३४) । 'राजादनं प्रसरको राजातनः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥॥॥ पी-यते । 'पीयुः' सौत्रो घातुः । 'पीयुक्रणिभ्यां कालन् हस्वः' (उ० ३।७६) ॥॥॥ बाहुलकात् प्रीणातेः कालनि प्रिया-

१—कर्मण्यणि स्वार्थे कन् इति मुकुटोक्तं तु युक्तम् । 'वा-नीरे बहुवारे' इत्यादि रुद्रादिकोपलिखित 'बहुवारे' इति प्रयो-गात् ॥

लेश्च । 'प्रियालश्च पियालकः' इति माधवः॥ (२)॥॥॥
सैन्नो लीनः कर्दुवर्णोऽस्य ॥ (३) ॥ द्धन्ति धारयति ।
'धन धान्ये' (जु० प० से०) । 'भृमृशी—' (उ० १।७)
इत्युः । 'धनुः पियालद्भुमः' इति स्त्यरत्नाकरः । 'धनुः पुमान् प्रियालद्रौ राशिभेदे शरासने' इति नान्तेषु मेदिनी
॥॥॥ उसिः (उ० २।११७) वा । 'धनुः पियाले ना,
न स्त्री राशिभेदे शरासने' इति सान्तेषु च मेदिनी ॥॥॥
पटति । 'पट गतौ' (भ्वा०प०से०) । अच् (२।१।१२८)।
'पटः पियालवृक्षे ना सुचेले पुनपुंसकम्' इति रमसः ॥॥॥
'धनुष इव पटो विस्तारोऽस्य, समस्तं नाम' इति स्वामी ॥
(४) ॥॥॥ चत्वारि 'प्रियालस्य' 'चार' इति स्थातस्य॥
गंभारी सर्वतोभद्रा काश्मरी मधुपणिका ॥ ३५॥
शीपणीं भद्रपणीं च काश्मरीश्वापि

गमिति ॥ कं जलं विभर्ति । 'डुमूञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादि-त्वात् गत्वम् ॥*॥ 'कंभारी' इत्यपि ॥ (१) ॥*॥ स-र्वतो भद्रं यस्याः । 'सर्वतोभद्र इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहा-न्तरे । निम्बे ना सर्वतोभद्रा गंभारी नटयोषितोः इति मे-दिनी ॥ (२) ॥ *॥ काशते । 'काश्य दीप्तां' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (३।२।७५) इति मनिन् । 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीत्रौ ॥ (३) ॥ ॥ मध्वित्र प-र्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (४)॥ ॥ श्रीयुक्तानि पर्णान्यस्याः। 'श्रीपर्णस्त्विमन्थेऽब्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः। 'श्रीपणीं काश्मरीक्रम्भ्योः क्षीबे पद्माश्रिमन्थयोः' ॥ (५) ॥ भा भद्राणि पर्णान्यस्याः॥ (६) ॥ ॥ कारमरीशब्दो-इस्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति थप्॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'काइमर्याः' 'खंभारी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः।

कर्कधूर्बद्री कोली

अथेति ॥ कर्क कण्टकं द्धाति । 'डुधाञ्—' (जु०उ० अ०) । 'अन्दृहम्भू—' (उ० १।९३) इति निपातितः क्-प्रत्ययान्तः ॥—शकन्ध्वादित्वात् (वा० ६।१।९४) पररू- पम्—इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥ *॥ वदति । 'वद स्थेर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'दिवि अमि—' (उ० ३। ११७) इत्यरः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । यत्तु—'द्वयोः' इत्युक्तः कर्कन्धृर्वदरश्र—इति मुकुटः । तन्न । 'वद्री कोले, स्नीवं तु तत्फले' इति मेदिनीविरोधात् ॥ (२) ॥ *॥ कोलित घनीमवति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । मुकुटस्तु—इन् (उ० ४।११८८) प्रत्यये वा ङीष् (ग० ४।१। ४५)—इत्याह् । तन्न । कोल्याः फले अण् (४।३।१३४) लुकोः (४।३।१६४) ङीपो लुकि (१।२।४९) च 'कोलि' इति स्पापत्तेः । ('कोलम्' इति स्पानुपपत्तेः) ॥ *॥ इनि (उ० ४।११८) (कोलिः) हस्वान्तोऽपि ॥ (३) ॥ *॥ को वलित । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । कुवलीवावदोऽप्यत्र ॥ *॥ त्रीणि 'वद्र्याः' ॥

कोलं कुवलफेनिले ॥३६॥

सौबीरं वदरं घोण्टापि

कोलिमिति ॥ कोलीकुवलीवद्रीणां फलेऽण् (४।३। १३४) लुको (४।३।१६४) । 'लुक् ति तिलुकिः' (१।२। ४९) इति ङीषो लुक् । 'कोलं कोलिफले ह्वीवं पिप्पलीचन्ययोः स्त्रियाम्' ॥ (१) ॥॥॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-फलेऽपि बदरीफलेः) ॥ (२) ॥॥॥ फेनोऽस्यास्ति । 'फेना-दिलच' (५।२।९९) ॥ (३) ॥॥॥ सुवीरदेशे मवम् । ('तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्) । 'स्रोतोज्जने तु सौवीरं बदरे काज्जिकेऽपि च' इति दन्त्यादौ रमसः ॥ (४) ॥॥॥ (५) ॥॥॥ घोणते । 'ग्रुण अमणे' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादः । 'घोण्टा तु बदरीपूगवृक्षयोरि योषिति' (इति मेदिनी) । 'वदरीसदशाकारो वृक्षः सूक्ष्मफले भवेत्। अटन्यामेव सा घोण्टा गोपघोण्टेति चोच्यते' ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'कर्कभूफलस्य'। स्वामी तु —आद्यास्रयो वृक्षार्थाः । अन्ये फलार्थाः । घोण्टा त्मयार्था—इत्याह । स्वामी तु घोण्टाकोले व्यत्यासेन पठिति ॥

अथ स्पात्स्वादुकण्टकः । विकङ्कतः स्त्रवादृक्षो ग्रन्थिलो व्याघ्रपाद्पि॥३७॥

अथेति ॥ कण्टकोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।२। १२७) स्वादुश्वासौ कण्टकश्च ॥ (१) ॥*॥ विकङ्कते । 'किकर्गत्यर्थः' (म्वा० आ० से०) । अतच् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ सुवाया वृक्षः । 'सुवा द्वयोहींमपात्रे सङ्कीमूर्वयोः

१— 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि' इति दमयन्ती-श्रेपात् ॥ २ — सन्नः, कदुश्च, इति नामनी इति सोमनन्दी — इति मुकुटः ॥

स्त्रियाम्'॥ (३) ॥*॥ अन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वाछच् (५।२।९७)॥ (४)॥*॥ व्यावस्य पादा इव पादा मूलान्यस्य । 'पादस्य लोपः—' (५।४।१३८) इत्यकारलोपः॥ (५)॥*॥ पञ्च 'विकङ्कतस्य' 'कठेर' इति ख्यातस्य॥

ऐरावती नागरङ्गः

एरेति ॥ इरावत्या विद्युत इवायम् । 'तस्येदम्' (४। ३।१२०) इत्यण् । 'ऐरावतोऽश्रमातङ्गे नारङ्गे लकुट-दुमे । नागभेदे च पुंसि साद्विद्युत्तद्वेदयोः श्रियाम् । न-पुंसके महेन्द्रस्य ऋजुदीर्घशरासने' ॥ (१) ॥॥॥ नागा रजन्त्यत्र । 'रक्ष रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हलश्र्य' (३।३। १२१) इति घत्र् । नागस्य सिन्दूरस्येव रङ्गोऽस्य, इति वा ॥॥॥ 'नागरङ्गे तु नारङ्गो नार्यङ्गस्तकवासनः' इति वाचस्पतिः । 'नारङ्गः पिप्पलीरसे । यमजप्राणिनि विटे नागरङ्गद्वमेऽपि च'॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'नारङ्गी' इति स्यातस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नेति ॥ नद्यां भवा । 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'नादेयी नागरङ्गे स्याज्ययायां जलवेतसे। भूमिजम्ब्या ज-पायां च काङ्गुष्ठे च समीक्ष्यते' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ भूमेर्जम्बः । हस्वत्वात्स्वार्थे कन् (५।३।८६) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'नारङ्गस्य', चत्वारि 'नारङ्गस्य' इत्यन्ये॥

तिन्दुकः स्फूर्जकः कालस्कन्धश्र शितिसारके ३८

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रत्वे' (दि० प० से०) ।
मृगय्वादिः (उ०१।३७) 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥
(१) ॥*॥ स्फूर्जित । 'दु ओ स्फूर्जा वज्रनिर्घोषे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कालः स्कन्धो यस्य। 'काल्ठस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकद्वमे' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ शिति कालः सारो मज्जा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तिन्दुकस्य' 'तेदुँ' इति स्यातस्य ॥

काकेन्दुः कुलकः काकपीलुकः काकतिन्दुके ।

केति ॥ काकानां काकवर्णो वा तिन्दुः ॥ (४) ॥ ॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ कुल्रस्य गृहस्य प्रतिकृतिरिव । 'इवे प्रतिकृती' (५।३।९६) इति कन् ।

'कुलकं तु पटोले स्यात्संबैदश्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीक-काकेन्दुकुलश्लेष्ठेषु कथ्यते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ काकेः पीत्यते । 'पील प्रतिष्टम्मे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुः । 'काकानां पीलुरिव' इति वा ॥ (३) ॥ ॥ ॥ चत्वारि 'कदुतिन्दुकस्य' ॥ 'कुचिला' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

गोलीढो झाटलो घण्टापाटलिमों क्षमुष्ककौ।।३९॥

गोळीति ॥ गोभिर्छिद्यते स्म । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ झाटं संघातं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (२)॥*॥ अहानि । घण्टा । बाहुलकाद्धनतेष्टो घत्वं च । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । पाटं लाति । बाहुलकाङ्किः । घण्टा चासौ पाटलिश्र ॥ ॥ स्वामी तु (घण्टा, पाटलिः) इति नामद्रयमाह ॥ (३) ॥ 📲 ॥ मोक्षयति रोगम् । मुचेः (तु० प० अ०) सन्नन्ताद्कर्म-काण्णिजन्तादच् (३।१।१३४)। 'मोक्षस्तु मुक्तिपाटलि-मोचने'। यतु—'मोक्ष अवसाने' चुरादिः—इति मुकुटः। तन्निर्मूलम् ॥ (४) ॥ ॥ मुष्णाति रोगम् । 'मुष स्तेये' (क्या०प० से०)। 'सृवृभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ०२।४१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५) । यतु — 'मुष्णाति' इति विगृह्य 'मुष खण्डने' इत्युपन्यस्तम् । तद्युक्तम् । तस्य (दि० प० से०) दन्त्यान्तत्वात् । त्रयादिषु पाठाभावाच । 'मुब्को मो-क्षकबूक्षे स्यात्संघाते वृषणेऽपि च' ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'लोधविशेषस्य'॥

तिलकः धुरकः श्रीमान्

तिलेति ॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ०२।३२) । तिल इव, इति वा । कन् (५।३।९६) । 'तिलक्षो हुममेदेऽश्वमेदे च तिलका-लके । क्षीवं सौवर्चलक्षोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके' ॥ (१) ॥ श्रुरति । 'श्रुर विलेखने' (तु० प० से) । कुन् (उ०२।३२) । 'श्रुरकः कोकिलक्षे स्याद्गोक्षुरे तिलकदुमे' ॥ (२) ॥ श्री श्रस्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'श्रामांस्ति-लकवृक्षे ना मनोज्ञे धनिके त्रिषु' ॥ (३) ॥ श्री गीणि 'तिलकस्य'॥

१—उक्तं च समन्वयप्रदीपे—'यत्र वाक्यार्थविश्रान्तिः श्लो-केनैकेन जायते । तन्मुक्तकं युगं द्वाभ्यां त्रिभिः स्याक्तिलकं पुनः । चतुर्भिः स्याचकलकं पश्चभिः कुलकं ततः । महाकुलकमित्यार्थाः कथयन्ति ततः परम् ॥ १ इति । तिलकपर्यायान्तरं त्रैशेषिकम् ॥

समौ पिचुलझावुकौ।

सेति ॥ 'पिचुः सातृलकर्षयोः' इति धरणिः । पिचुं त्लं लाति । 'पिचुलो झावुकेऽपि सान्निचुले जलवायसे'॥ (१)॥ ॥ 'झा' इति शब्दं वेति गच्छति । 'वी गत्या-दिषु' (अ० प० अ०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः। ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'झावुकस्य' 'झातु' इति ख्यातस्य॥

श्रीपणिका कुमुदिका कुम्भी कैटर्यकट्फलौ।।४०।।

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस्याः । 'पाककर्णपर्ण-' (१।१। ६४) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'श्रीपर्णी काश्मरीकुम्भ्योः क्षीबे पद्माश्मिन्थयोः' ॥ (१) ॥॥ कौ मोदते । 'मुदी हर्षे' (भ्वा० आ० से०) 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'कुमुदं कैरवे रक्तपद्मे स्त्री कुम्भिकीषधो । गंभार्यो पुंसि दिङ्गागे नागशाखामृगान्तरे' ॥ (२) ॥॥॥ कुम्भीव कुम्भी रसाधारतात् । 'पृश्चिकायां च कुम्भी स्यात्पाटलो कदफलेऽपि च' इति रन्तिदेवः ॥ (३) ॥॥॥ केटनम् । 'किट त्रासे' (भ्वा प० से०) घञ् (३।३।१८) । केटं राति अतितिक्ततात् । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) प्यञ् ॥ (४) ॥॥॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) किप् (३।२।१७८) कट् फलमस्य ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'कुम्भ्याः' 'कायफल्ट' इति ख्यातस्य ॥

क्रमुकः पहिकारूयः स्यात्पद्दी लाक्षाप्रसाद्नः।

केति ॥ कामति । 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (स्वा० प० से०)। षाहुलकादुकः । 'क्रमुकः पष्टिकालोधे गुवाके भद्रमुस्तके' । यतु—'शिल्पिसंज्ञयोः—' (उ० २।३२) इति कुनि वा—इत्याह मुकुटः । तन्न । 'क्रमकः' इति रूपापत्तेः ॥ (१) ॥॥ पिष्टका आख्या यस्य ॥ (२) ॥॥॥ पट्टोऽस्यास्ति । 'अत इनि—' (५।२।११५) । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्रणादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपीठयोः' ॥॥। यद्वा पिट्टशब्दात् क्तिजन्तान्ङीष् (ग० धा१।४५) । ('पट्टिः स्त्री पट्टमेदे स्याछलाटे केमुकदुमे'। 'पट्टी ललाटमूषायां पट्टी लाक्षाप्रसादने' इति टवर्णान्ते विश्वः) ॥ (३) ॥॥। लाक्षा प्रसीदत्यनेन । युच् (उ० २।७८) करणे । लाक्षां प्रसादयति वा । 'कृत्यल्युटः'

(३।३।११३) इति ल्युद् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लोहित-लोधभेदस्य' ॥

न्दस्तु यूपः ऋमुको ब्रह्मण्यो ब्रह्मदारु च ॥४१॥ तूळं च

नूद इति ॥ नुद्ति पापम् । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। पृषोद्रादिः (६।३।१०९) ।— 'अन्येषामपि' (६।३।१३७) इति दीर्घ:-इति मुकुटः । तन्न । तत्र 'उत्तरपदे' इत्यधिका-रात्।—'घनर्थे कः'—इत्यपि न । यद्वा न वदति। 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा॰ प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । कर्मणः कर्तृत्वम् । यद्वा नूयते । 'णू स्तुतौ' (तु० प० से०) कुटादिः । बाहुलकादः ॥*॥ 'तृदः' इति स्वामी । तत्र 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥ ॥ युवन्त्यनेन । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०)। 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति पो दीर्घश्च । मुकुटस्तु---'पृष वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । इगुपघत्वात् (३।१।१३५) कः । पवते वा । 'यूप्वोर्लोपश्च' इति पव-तेरूषन् धात्वन्तलोपः-इति वद्न् 'पूषः' इति पाठं मन्यते । किंतु 'युप्वोर्लीपश्च' इति सूत्रमुज्ज्वलद्त्तादौ न दृश्यते ॥ (२) ॥*॥ कामति । 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुकन्। 'ऋमुको भद्रमुस्तके। गुवाके पहिकालोन्ने' इति हैमः ॥ (३)॥ ॥ 'ब्रह्मणि वैदिके साधुः' 'तत्र साधः'। (४।४।९८) इति यत्। 'ये चाभावकर्मणोः'। (६।४।१६८) इत्यन् प्रकृत्या । ('ब्रह्मण्यो ब्रह्मसाभौ स्याद्रह्मदा(से)शनैश्वरें) ॥ (४) ॥ श्रा त्रह्मणो त्रह्मण वा दारु ॥ (५) ॥*॥ तूलयति तूल्यते, वा । 'तूल निष्क-र्षे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। घज् (२।२।१९) वा । 'पुंलिङ्गस्तु पिचौ तूलः ऋविं स्या-द्रह्मदारुणि' इति रुद्रः॥ (६)॥ ॥ षट् 'अश्वत्थाकारस्य' 'पार्श्वपिप्पल' इति ख्यातस्य । 'तूँत' इति ख्यातस्य, इत्यन्ये ॥

नीपियककदम्बास्तु इलिपिये।

नीपेति ॥ नयति, नीयते, वा । 'णीञ् प्रापणे' (स्वा० उ० अ०) 'पानीविषिभ्यः पः' (उ० ३।२३) बाहुलका- हुणाभावः । 'नीपः कदम्बबन्धूकनीलाशोकद्रुमेषु च'॥ (१)॥ श्रीणाति । 'प्रीञ् तपणें' (क्या० उ० अ०)। 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः' (उ० २।३२)। 'प्रियकः पीतसारके।

नीपे चित्रमृगे चालो प्रियंगों कुङ्कमेऽपि च'॥ (२) ॥ ॥ कदति । 'कद' सौत्रो हिंसार्थः । 'कृकदिकडिकिटि-म्योऽम्बच्' (उ० ४।८२)।— 'कदेणिद्वा' इत्यम्बच् इति मुकुटः । तन्न । तादशस्त्राभावात् । 'कद्म्वं निकुरम्बे स्यान्नीपसर्षपयोः पुमान्'॥ (३)॥ ॥ हिलनः प्रियः । मुराया अधिवासनात्॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'कद्म्व' इति स्यातस्य॥

वीरदृक्षोऽरुष्करोऽग्रिमुखी भङ्घातकी त्रिषु॥४२॥

वीरेति ॥ वीर इव वृक्षो दुःस्पर्शत्वात् । 'वीरवृक्षस्तु महातकार्जुनदुमयोः पुमान' ॥ (१) ॥ ॥। अरुर्वणं करोति 'दिवाविभा—' (३।२।२१) इति टः । 'नित्यं समासेऽनुत्तरपदम्थस्य' (८।३।४५) इति एः । 'अरुप्करो व्रणकृति त्रिषु, महातके पुमान' ॥ (२) ॥ ॥। अग्निरेव मुखम्सयाः, गौरादिः (४।१।४१) । 'मवेदग्निमुखो देवे विप्ने महातके स्त्रियाम्' ॥ (३) ॥ ॥। मह इवाति । 'अत् सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । क्रुन् (उ० २।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'मह्यतस्याः' 'मह्यावा' इति ख्यातस्य ॥

गर्दभाण्डे कंदरालकपीतनसुपार्श्वकाः। प्रक्षश्र

गर्देति ॥ 'गर्दभो गन्धभिद्यपि' । गर्दभममित । 'अम गत्यादिषु' (स्वा० प० से०)। 'अमन्ताडुः' (उ० १।११४)॥ (१)॥ ॥ कंदरां लाति । 'आतः—' (३। २।३) इति कः । 'कंदरालः पुमान् गर्दभाण्डे प्रक्षतराविप'॥ (२)॥ ॥ या लक्ष्म्यास्तन ईतनः । कपीनां कपेर्वर्णस्य वा ईतनः । 'कपीतनो गर्दभाण्डिशरीषान्नातकेषु च । अश्वत्थे च' इति विश्वः॥ (३)॥ ॥ शोभनं पार्श्वमस्य॥ (४)॥ ॥ शक्ष्मरति । 'क्षर संचलने' (स्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'कपिलकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम्। 'प्रक्षो द्वीपे गर्दभाण्डेऽश्वत्थे जिति पक्षके' इति हैमः॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'प्रक्षस्य' 'गेढी' इति ख्यातस्य॥

तिन्तिडी चिंचाम्ब्छिका

तिन्तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्दीमावे' (दि० प० से०) 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति निपातः । 'तिन्तिडी त्वम्ब्लिका चिंचा तिन्तिडीका कपिप्रिया' इति वाचस्पतिः । ('तिन्तिडी चुके चिंतायाम्') ॥ (१) ॥*॥

'चिम्' इत्यव्यक्तं शब्दं चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥॥॥ अम्ब्लो रसोऽस्यास्ति । 'अतः' (५।२। ११५) इति ठन् । 'अम्ब्लीका चाम्ब्लिका चिंचा तिन्ति-डीका च तिन्तिला' इति चन्द्रः । ('अम्ब्लिका तिन्ति-डीकाम्लोद्गारचाङ्गेरिकासु च') ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चिंचायाः'॥

अयो पीतसालके ॥ ४३ ॥ सर्जकासनवन्धृकपुष्पियकजीवकाः ।

अथविति ॥ पीतः सारोऽस्य रलयोरेकत्वम् ॥ (१) ॥ मृजति 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ) ण्वुल् (३। १।१३३)। यद्वा सर्ज्यते । 'वर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०)। कुन् (उ०२।३२) ॥ (२) ॥ अस्यति रुजम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युः (३।१।१३३) । 'प्रियको जीवकोऽसनः' इति रत्नकोशः। 'असनं क्षेपणे क्लीवं पुंसि स्याज्जीवकद्रुमें । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पीठेभस्कन्धयोः क्षीवमासनं ना तु जीवके इति रुद्ररभसौ ॥ (३) ॥ *॥ बन्ध्कस्येव पुष्पाण्यस्य ॥ (४) ॥ ॥ श्रीणाति । 'श्रीञ तर्पणे' (त्रया० उ० अ०) । कुन् (उ० २।३२) । 'प्रि-यकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्क-मेऽपि च' ॥ (५) ॥ ॥ जीवयति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३)। 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यात्'॥ (६) ॥ श्रा षट् 'जीवकस्य' 'विजयसार' इति ख्यातस्य ॥ साले त सर्जकाष्यीत्वकर्णकाः सस्यसंवरः॥४४॥

सेति ॥ सल्यते । 'षल गती' (म्वा० प० से०) क-र्मणि घन् (३।३।१९) । सारो दार्ल्यमितशयितमस्य । अ-र्शआद्य (५।२।१२७) वा । 'पुंसि भूरुहमानेऽपि सालो वरणसर्जयोः' इति दन्त्यादौ रमसः ॥ (१) ॥*॥ सर्ज्यते। 'षर्ज अर्जने' (म्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (३।३।५६)॥ (२) ॥*॥ कृषति । 'कृष विलेखने' (तु० उ० अ०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । चातुर्वण्यांदित्वात्

१—हस्वादि दन्त्यमध्यम् । 'निरसनैरसनैः' इति माघयम-कात् ॥ हस्वादितालव्यमध्यमपि । 'विकसितकंदलदर्शनैयों व-मति दरी मुखैश्च कं दलदशनैः' इति वृन्दावनयमकात्—इति मु-कुटः ॥ २—सालो दन्त्यादिः—'सालकाननशोभिनी' इति द-ण्डिश्चेषात् ॥ 'सालसदृशं भुजवनं भवानी च' इति दमयन्ती-श्चेषाच्च ॥

(वा० ५।१।१२४) ब्यञ् (३) ॥*॥ अश्वकर्ण इव पन्त्रमस्य ॥ (४) ॥*॥ ससैः संत्रियते । 'वृज् वरणे' (स्ता० उ० से०) । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'साळस्य' 'शाळवृक्षस्य'॥

नदीसर्जो वीरतरुरिन्द्रद्धः कक्नुभोऽर्जुनः ।

नेति ॥ नद्याः सर्जः ॥ (१) ॥*॥ वीरश्रासौ तस्त्र । दृढकाष्ठत्वात् ॥ (२) ॥*॥ इन्द्रस्य इन्द्र इव वा दुः ॥ (३) ॥*॥ 'ककुप् स्त्रियां प्रवेणीदिक्शोभासु चम्पकस्नि'। कुकुमो दिशः सन्त्यस्य । बहुविस्तारत्वात् । अर्शआयच् (५।२।१२७) । 'ककुमो रागमेदेऽपि वीणाङ्केऽर्जुनपादपे' ॥ (१) ॥*॥ अर्ज्यते । 'अर्ज अर्जने' (स्वा० प० से०) । 'अर्जेणिछुक् च' (उ० ३।५८) इत्युनन् ॥*॥ 'पार्थस्तु ककुमे जिष्णो' इति विश्वात् पार्थोऽपि ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अर्जुनवृक्षस्य' 'कौपीतक' इति ख्यातस्य ॥

राजाद्नः फलाध्यक्षः क्षीरिकायाम्

राजेति ॥ राजभिरद्यते । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) कर्मणि ट्युट् (३।३।११४) । 'राजादनं क्षीरिकायां पियाले किंग्रुकेऽपि च' । 'राजादनः पियालद्रौ क्षीरिकायां त्रिपत्रके' इति हैमात् पुंलिङ्कोऽपि ॥ (१) ॥*॥ फलानामध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ क्षीरमस्त्यस्यः । 'अतः' (५।२।११५) इति थन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्लीरिकायाः' 'स्वरणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ द्वयोः ॥४५॥

इङ्गदी तापसतरुः

अथेति ॥ इङ्गनम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१८) । इङ्गं द्यति 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जातेः' (४।१।५३) इति ङीष् ॥ (१) ॥॥ तपस्विन उपयुक्तस्तरुः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'इङ्गुद्याः' 'इङ्गुआ' इति ख्यातस्य । 'जियापूता' इति ख्यातस्य— इति मुकुटः ॥

भूजें चर्मिमृदुत्वचौ ।

भिवति ॥ ऊर्जनमूर्जः । 'ऊर्ज वलप्राणनयोः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।११८) । भूरूर्जोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्तं चर्मास्यास्ति । ब्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । 'चर्मी फलकपाणी स्याद्भुर्जे भृङ्गिरिटाविषे'॥ (२) ॥*॥ मृदुस्त्वगस्य ॥ (३) ॥*॥ ब्रीणि 'मोजप- ब्रवृक्षस्य'॥

पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलि-र्द्वयोः ॥ ४६ ॥

पीति ॥ पिच्छा शाल्मलिनिर्यासोऽस्या अस्ति । पि-च्छादित्वात् (५।२।१००) इठच् ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूरी आप्यायने' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । 'टिड्रा-' (४।१।१५) इति ङीप् । यत्तु मुकुटः--'र्वोः-' (८।२।७६) इत्यादिना दीर्घः-इत्याह । तन्न । हल्पदा-न्तयोरभावात् । धातोर्दाघाँपधत्वाच । 'पूरणः पूरके त्रिषु । ऋीवं पिष्टप्रभेदे च पूरणी शाल्मलीदुमे । (पटारम्भकस्-त्रेषु)' (२) ॥ ॥ मुञ्जति रसम् । 'मुच्लः मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (२।१।१२४) । 'मोचः शोभाझने पुंसि मोचा शाल्मिलरम्भयोः'॥ (३) ॥*॥ स्थिरमायु-र्यस्याः । 'षष्टिं वर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिः' इति वचनात् ॥ (४) ॥ ॥ शालयति । 'शल संचलने' (भ्वा० आ० से०) णिजन्तः । किप् (३।२।१७८)। मलते। 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। शाल् चासौ मलिश्र ॥ (५)॥*॥ पच 'शा-ल्मल्याः' 'सेंबर' इति ख्यातस्य ॥

पिच्छा त शाल्मलीवेष्टे

पीति ॥ पतितुमिच्छति । 'पत्छ गतौ' (भ्वा० प० से०) सन्नन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । यद्वा पिच्छ(य)ति, पिच्छचते, वा । 'पिच्छ बोध' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३। ३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ शाल्मल्या वेष्टः । 'काथः क-पायो निर्यूपो निर्यासो वेष्टकस्तथा' इति रमसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाल्मालिकाथस्य' 'संवरीगोंदस्य'॥

रोचनः कूटशाल्मिलः।

रोचेति ॥ रोचते । 'रुच दीसों' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्र-' (३।२।१४९) इति युच् । 'रोचना र-क्तकह्वारे गोपित्तवरयोषितोः । रोचनः कूटशाल्मल्यां पुंसि स्याद्रोचके त्रिषु' ॥ (१) ॥*॥ कूटश्रासो शाल्मलिश्र ॥ (२) ॥*॥ ह्वे 'कृष्णशाल्मलेः' । कुत्सितशाल्मलेः, इत्येके ॥ चिर्विल्वो नक्तमालः करजश्र करञ्जके ॥ ४७॥

चिरेति ॥ चिरं विलित । 'विल भेदने' (तु० प० से०) बाहुलकाद्वः ॥ ॥ 'चिरिविल्वः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ ॥ । नक्तं मालो धारणमस्य । नक्तमा अलित वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (२।१। १२४) ॥ ॥ 'रक्तमालः' इति स्वामी ॥ (२) ॥ ॥

करेण जन्यते । 'अन्यत्रापि' (३।२।१०१) इति डः । कं सुखं जलं वा रखयति । 'कर्मण्यण्'। (३।२।१)—'त्यजरज—' (३।२।१४२) इति निर्देशादक्वित्यपि नलोपः । संज्ञापूर्वकत्वान्न यृद्धिः ।—णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्नोपधायुद्धिः—इति सुकुटः । तन्न । एवमपि णिनिमित्तयुद्धेर्दुर्वारत्वात् । 'करजं स्याद्वयात्रनखे करज्ञनखयोः पुमान्'॥ (३)॥॥॥ कं रज्जयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ('ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इत्युक्तेनंलोपाभावः) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'करञ्जव्रक्षस्य'॥

प्रकीर्यः पृतिकरजः पृतीकः कलिमारकः।

प्रकीति ॥ प्रकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । अध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् ।—ण्यति पूर्वविप्रति- विधादीर्घरपरत्वे च-इति सुकुटः । तन्न । पूर्वविप्रतिषेधस्य निर्मूलत्वात् । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी विप्रतिषेधन' (वा० ७।१।१००) इति वचनाच । 'प्रकीर्यः पूर्तिकरजे विप्रकीर्णे तु वाच्यवत्' ॥ (१) ॥॥॥ पूर्तिश्रासौ करजश्च ॥ (२) ॥॥॥ पुनाति । 'पूञ् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'तिन्तिडीकादयश्च' (उ० ४।२०) इतीकन् तुक्च ॥॥॥ (प्-तिकः' इति पाठे पूर्तिं कायति । 'पूर्तीकः पूर्तिकः' इति माधवः) ॥ (३) ॥॥॥ किलं मारयति । यदाहेन्दुः— 'पूर्तीकरञ्चः सुमनास्तथा कल्हनाशनः' । सुकुटस्तु— किलं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । कल्किकारकः—इत्याह ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'कण्टकवत्करञ्चर्य' ॥

करञ्जभेदाः षड्कन्थो मर्कव्यङ्गारवछरी ॥ ४८ ॥

केति ॥ षड् अन्थयो यस्य । 'अच् प्रत्यन्ववपूर्वात्—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविभागादच् । षड् अन्था यस्य वा । 'षड्अन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करज्ञान्तरे पुमान्' ॥ (१) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' सौत्रो धातुः । शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । गौरादिः (४।१।४१) । 'अथ मर्कटी । करज्ञभिच्छ्किशिम्ब्योः पुंसि वानरत्रृतयोः' ॥ (१) ॥*॥ अङ्गारवर्णपर्णा वछरी ॥ (१) ॥*॥ 'करञ्जभेदानाम्' एकैकम् ॥

रोही रोहितकः श्लीहशत्रुद्धिमपुष्पकः ।

रोहीति ॥ अवश्यं रोहति 'आवश्यका--' (२।२। १७०) इति णिनिः । 'रोही रोहितकेऽश्वत्थवटपादपयोः

१—'दीर्घप्रयोजकरपरेकारत्वे' इत्यर्थः ॥ २—आधुनिकपु-स्तकेषु तु 'फर्फरीकादयश्च' इति सूत्रमुपरूभ्यते ॥ पुमान'॥ (१) ॥*॥ रोहितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआ-यच' (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'रोहितं कुङ्कुमे रक्ते ऋजुशकशरासने । पुंसि स्यान्मीनमृगयोर्भेदे ना रोहितदुमे' ॥ (२) ॥*॥ 'प्रीहशत्रु<mark>वनतिकश्च रो</mark>-हितः' इति माधवः । प्रीहः शत्रुः ॥ (३) ॥*॥ दाडि-मस्य पुष्पमिव पुष्पमस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रो-हितकस्य' 'रोहिड' इति ख्यातस्य ॥

गायत्री बालतनयः खदिरो दन्तधावनः ॥४९॥

गायेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (स्वा॰ आ॰ अ॰) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'गायत्री खिरे स्त्री स्यात्' इति रमसः । 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दो-भित्खदिरेषु च' ॥॥॥ 'विह्नगायित्रणां तथा' इति वैद्य-कान्नान्तोऽपि । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (१) ॥॥॥ बालास्तनयाः पत्राण्यस्य ॥॥॥ 'बालपञ्चश्च' इति मृलपाठः—इत्यन्ये । 'वालपञ्चो यवासः खिद्रश्च' इति प्राश्चः । आह च—'खदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः । कण्टकी वालपञ्चश्च जिह्यशाल्यः स्थितिस्तमः'॥ (२) ॥॥॥ खदति । 'खद स्थैर्ये हिंसायां च' (स्वा॰ प॰ से०)। 'इपिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'खदिरी शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' ॥ (३) ॥॥॥ दन्तान् धावति । 'धावु गतिशुद्ध्योः' (स्वा॰ उ० से०) । ल्युद्र (३।३।११८) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'खरिदस्य'॥

अरिमेदो विद्खदिरे

अरीति ॥ अरिरिव मेदः स्नेहोऽस्र ॥(१)॥*॥ विज्ञन्धिः खदिरः॥ (२)॥*॥ 'द्वे दुर्गन्धिखदिरस्य'॥ कदरः खदिरे सिते ।

सोमवल्कोऽपि

कदेति ॥ हणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) पचायच् (३।१।१३४) । कस्य जलस्य दरः । 'कदरः श्वे-तखदिरे ककचव्याधिभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ सोम इव व- एकोऽस्य । 'सोमवल्कस्तु धवलखदिरे कट्फलेऽपि च'॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतखदिरस्य' ॥

अथ व्याघ्रपुच्छगन्धर्वहस्तकौ ॥५०॥ एरण्ड उरुवृकश्च रुचकश्चित्रकश्च सः । चञ्चः पश्चाङ्कुलो मण्डवर्धमानव्यडम्बकाः॥५१॥ अथेति ॥ व्याघस पुच्छमिव पुच्छमस्य ॥ (१) ॥*॥

१ — आधुनिकपुस्तकेषु तु खिदेरत्र सूत्रे पाठः । खदिरसि-द्धिस्तु (उ०१।५३ सूत्रेण) भवति ॥ गन्धर्वस्य मृगभेदस्य हस्त इव (हस्तः) पत्रमस्य ॥ (२) ॥*॥ आ ईरयति वायुम् । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अस्माण्णिजन्ताद्वाहुरुकादण्डच् ॥ (३) ॥ अो पहान्तं वायुं वायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) 'उल्काद्यश्च' (उणा० ४।४१) इत्यूकः । 'खपुरः कमुको, निचुलो हिज्जल, एरण्ड उरुवृकः' इति बोपालितः। 'उरुवृकोरुवुकव्याघ्रद्लाश्च' इति रमसः ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीसौ' (भ्वा० आ० से०) 'कुन् शिल्पिसं-ज्ञयोः' (उ० २।३२) इति कुन्॥ (५) ॥*॥ चित्रयति । 'चित्र अद्भुतादौ' (चु० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) **'चित्रकं** तिरुके ना तु व्यात्रभिचञ्चपाठिषु' ॥ (६) ॥*॥ चन्नति । 'चन्नु गत्पर्थः' (भ्वा० प० से०) । यत्तु—'चिक, मिक गतौ' इति धातूपन्यसनं मुकुटस्य । तिचन्त्यम् । बा-हुलकादुः। 'चञ्जुस्रोट्यां स्त्रियां पुंसि गोनाडीके व्यड-म्बके' ॥ (७) ॥*॥ 'पञ्चाङ्कुलयोऽस्य । 'तत्पुरुषस्याङ्गुलेः-' (५।४।८६) इत्यच् । यत्तु---'द्वित्रिभ्याम्-' (५।४।१०२) इत्यच्-इति मुकुटेनोक्तम् । तचिन्त्यम् ॥ (८) ॥ ॥ मण्डयति । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'आमलक्यां स्त्रियां मण्ड एरण्डे मोचिपच्छयोः' इति रभसः । 'मण्डः पञ्चा-ङ्गले शाके पुंसि क्रीबं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां म-ण्डाथास्त्रियां सारिवच्छयोः' ॥*॥ अकारप्रश्लेषोऽपि । 'अमण्डपञ्चाङ्कलवर्धमानगन्धर्वहस्ताः' इति हारावली॥ ॥*॥ आकारादिरपि । 'गन्धर्वहस्तकोऽमण्ड आमण्डो व्याव्रपुच्छकः' इति तारपालः ॥*॥ 'आद्ण्डः' इत्येके । (दीर्घदण्डत्वात्)—इति स्वामी ॥ (९) ॥*॥ वर्धते । 'वर्ध छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । चानश् (३।२। १२९) । 'वर्धमानः प्रश्नभेदे शरावैरण्डविष्णुषु' ॥ (१०) ॥ अ। व्यडं मलमम्बयति। 'अबि संसने' (भ्वा० आ० से)। णिच् (३।१।२६) । ण्वुल् (३।१।३३) ॥*॥ 'व्यडस्वनः' इति स्वामी । तत्र ल्युट् (३।३।११४) । युच् (उ० २। ७८) वा ॥ (११) ॥ ॥ एकाद्श 'एरण्डस्य' ॥

अल्पा शमी शमीरः स्यात्

अरुपेति ॥ अल्पा शमी । 'कुटीशमीशुण्डाभ्यो रः' (५।३।८८) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अरुपशम्याः' ॥

शमी सक्तुफला शिवा।

शमीति ॥ शमयति । रोगान् पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी सक्तुफलायां च शिम्बिकायां च वैल्गुलों ।। (१) ॥ ॥ सक्तुवत् फलमस्याः । अजादिः (४।१।४) ॥ (२) ॥ ॥ शिवं करोति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शिवा झाटामलोषधों । अभयामलकीगोरीफरुसक्तुफलासु च'॥(३)॥ ॥ श्रीणि 'शम्याः'॥

पिण्डीतको मरुवकः श्वसनः करहाटकः ॥५२॥ शल्यश्र मदने

पिण्डीति ॥ पिण्डीं तनोति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।०५) । 'पिण्डीतकः स्यान्तगरे मदनास्यमहीरुहे' ॥ (१) ॥ ॥ मरुं वाति । कुन (उ०२।३२) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ निर्जलेऽपि श्रमिति । नन्चादिः (३।१।१३४) । 'असनं श्रमिते पुंसि मारुते मदनदुमे' ॥ (३) ॥ ॥ करं हाटयति । 'हट दीष्ठौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'कर्मण्यण्' (३। २।२) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'करहाटः शिफाकन्दे पद्मस्य मदनदुमे' ॥ (४) ॥ ॥ शलित । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अझ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यक् । 'क्ष्वेडाशङ्कुशरे शत्यं ना श्वाविन्मदनदुमे' इति तालव्यादौ रमसः ॥ (५) ॥ ॥ मदयति । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवसन्तदुभिद्धनूरसिह्नके' ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'मदनस्य' 'मयनफलाल्यवृक्षस्य' ॥

शक्रपाद्पः पारिभद्रकः । भद्रदारु द्विकिलमं पीतदारु च दारु च ॥ ५३॥ पूर्तिकाष्टं च सप्त स्युर्देवदारुणि

शकेति ॥ शकस्य पादपः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ पारि निष्ठां प्राप्तं मद्रमस्य । 'पारिभद्रस्तु निम्बद्रौ मन्दारे देवदारुणि' ॥ (२) ॥ ॥ भद्रं दारु । 'भद्रदारुणि च क्वीवम्' इत्यमरमाला । 'पुंनपुंसकयोद्र्यां इति त्रिकाण्डशेषात् पुंस्यिष ॥ (३) ॥ ॥ किलति । 'किल श्वेत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । बाहुलकात् किमच् । दुश्चासौ किलिमं च ॥ (४) ॥ ॥ पीतं च तद्दारु च ॥ (५) ॥ ॥ दीर्यते । 'दृ विदारणे' (क्रया० प० से०) । 'दृसनिजनि—' (उ० १।३) इति जुण् । 'पुंनपुंसकयोद्रां इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (६) ॥ ॥ पूति च तत्काष्ठं ॥ (७) ॥ ॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥ ॥ पूति च तत्काष्ठं ॥ (७) ॥ ॥ देवस्य दारु ॥ (८) ॥ ॥ अष्ट 'देवदारुवृक्षस्य' ॥

१—'गुग्गुलै' इति पाठः ॥ 'वागुलौ' इति वा पाठः ॥

अथ द्वयोः।

पाटिलः पाटलामोघा काचस्थाली फलेरुहा ५४ कृष्णवृन्ता कुवेराक्षी

अथोति ॥ पाति । किप (३।२।१७८) । टलति । 'टल बैक्कचें (स्वा० प० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८)। पाश्चासौ टलिश्च ॥ (१) ॥ 🕬 पाटं लाति । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'पाटला पाटलौ स्त्री सादस्याः पुष्पे पुनर्न ना'॥ (२) ॥ ॥ न मोघा। 'अलिप्रिया विशालाग्राप्यमोघा पाटलिईयोः' इति वा-चस्पतिः ॥*॥ 'मोघा स्त्री पाटलावृक्षे मोघं त्रिषु निर-र्थके' इति रुद्रात् 'मोघा' अपि । मोहयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (३)॥ ॥ काचस्य कार्ण्यस्य स्थाली पात्रम् ॥ ॥ स्वामी तु 'काला' 'स्थाली' इति पठित । कालो वर्णोऽस्या अस्ति । अर्शआ-चच् (५।२।१२७) अजादिः (४।१।४) । 'काला तु कृ-ष्णवृन्तास्यामञ्जिष्ठानीलिकासु च' ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थाचतिमृजेरालज्वा-लजालीयचः' (उ०१।११६)। 'स्थाली स्यालाटलोखयोः' ॥ (४) ॥ ॥ फले रोहति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'तत्पुरुषे कृति-' (६।३।१४) इत्यलुक् ॥ (५) ॥*॥ कृष्णं वृन्तमस्याः। 'कृष्णवृन्ता पाटलायां माषपण्यी च योषिति' ॥ (६) ॥ ॥ कुवेरस्येवाक्षि यस्याः । 'अ-क्ष्णोऽदर्शनात्' (५१४।७६) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१)। मुकुटस्तु—'बहुत्रीहौ सक्थि–' (५।४।११३) इत्यादिना षच्-इत्याह । तन्न । अस्वाङ्गत्वात् वृक्षस्याप्राणित्वात् ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पादलायाः' 'पाडली' इति ख्यातस्य ॥

श्यामा तु महिलाहुँया।

लता गोवन्दनी गुन्द्रा प्रियंगुः फलिनी फली ५५ विष्वक्सेना गन्थफली कारम्भा प्रियकश्च सः।

इयामेति ॥ श्यामो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआदिः (५। २।१२७) । 'श्यामो वटे प्रयागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरितोः पुंसि स्यात्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुळवणे क्षीवं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रस्ताङ्गनायां च प्रि-यंगाविप वल्गुलौ । यसुनायां त्रियामायां कृष्णत्रिवृतिकौन्षभौ' । (नीलिकायाम्) ॥ (१) ॥*॥ महिलाया आह्वय आह्वयो यस्याः । '—सप्तम्युपमान—' (६।२।२) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ ठति । 'ठतिः' सौत्रो धातुः । पचाद्यच्

(३।१।१३४) । 'प्रियंगुनखयोर्छता । स्पृक्काज्योतिप्मतीव-छीलताकस्तृरिकासु च' ॥ (३) ॥*॥ गवि भूमौ वन्द्यते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि ल्युट (३।३।११३) ॥ (४) ॥*॥ गुन्द्रयति । भुद्रि क्षोदे' ()। अच् (३।१।१३४)। 'गुन्द्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ मद्रमुस्तके'॥ (५) ॥ ॥ प्रियं गच्छति। मृग-य्वादौ (उ० १।३७) निपातः । 'प्रियंगुः स्त्री राजिकाक-णयोरिप । फलिन्यां कङ्गससे च'।। (६) ॥*॥ फलम-स्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । 'फलिन्य-मिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु'॥ (७)॥ ॥॥ गौ-रादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'फली फलिन्याम्' ॥ (८) ॥*॥ विष्वक् सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'कृबुजिस-' (उ० ३।१०) इति नः ।-अच् (३।१। १३४) - इति मुक्टोक्तिश्चिन्त्या । 'विष्वकसेना फलिन्यां साद् विष्वक्सेनो जनार्दने ॥ (९) ॥ ॥ गन्धवत् फ-लमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष् । 'गन्ध-फल्यपि गुन्द्रायां चम्पकस्य च कोरके ॥ (१०) ॥ ॥ ईषद् रम्भा । 'ईषद्थें च' (६।३।१०५) इति कोः का ॥ (११) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० से०) । कुन् (उ०२।३२) 'प्रियकः पीतसारके । नीपे चित्रमृगे चालौ प्रियंगौ कुङ्कमेऽपि च'॥ (१२)॥ ॥ द्वादश 'प्रियङ्गवृक्षस्य'॥

मण्डूकपर्णपत्रोणनटकद्वङ्गद्वण्डुकाः ॥ ५६ ॥ स्योनाकशुकनासर्भदीर्घष्टनतकुटन्नटाः । शोणकश्चारछौ

मण्डूकेति ॥ मण्डूक इव पर्णमस्य ॥ (१) ॥॥॥ पत्रे कर्णाऽस्य । 'पन्नोर्णं धौतकौशेये ह्वीवं स्याच्छोणके पु-मान्॥' (२) ॥॥॥ नटित । 'णट नत्तौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥॥ कटून्यङ्गान्यस्य ॥ (४) ॥॥॥ 'दुण्टु' इति कायित । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'दुण्टुकः शोणकाल्पयोः'॥ (५) ॥॥॥ सीय्यति । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०)। बाहुलकान्नः । अन्तरङ्गत्वाद्यण् (६। १।७७)। 'स्योनः किरणसूर्ययोः'। तेनाकित, अक्यते, वा। 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३। १।१३४) घम् (३।३।१९) वा॥॥॥ स्यायते । 'स्यैङ्

१—प्रियंगुर्गकारवती । 'सररुप्रियंगुणाढ्यम्' उति दमयन्ती-स्रुपात् ॥

गतौं (भ्वा० प० अ०)। पिनाकादौ (उ० ४।१५) नि-पातितः । 'इयोनाकः' तालन्यादिरपि ॥ (६) ॥*॥ शु-कनासा इव पुष्पमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (७) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'स्तु-त्रश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सेः । 'ऋक्षः पर्वतराजे साद्रक्षके शोणके पुमान् ॥ (८) ॥ ॥ दीर्घ वृन्तमस्य ॥ (९) ॥*॥ कुटन् वक्रीभवन् नटित । 'नट स्पन्दने' () । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१०) ॥*॥ शोणति । 'शोण वर्णं' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।११२४)। ('शोण: कृशानी स्योनाके लोहिताश्वे नदे पुमान् । त्रिषु कोकनदच्छायें) । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) ॥ ॥ स्वामी तु-शवति । शोनकः इत्याह ॥ (११) ॥ ॥ इयति । 'अर्तेररुः' (उ० ४।७९) । कपि-लिकादिः (वा० ८।२।१८) ॥ (१२) ॥*॥ द्वादश 'द्यो-णकस्य'॥

तिष्यफला त्वामलकी त्रिष्ठ ॥ ५७॥ अमृता च वयस्था च

तिष्येति ॥ 'नित्यमामलके लक्ष्मीर्नित्यं हरितगोमये । नित्यं शक्के च पद्मे च नित्यं शक्के च वासिं इति अवणात् तिष्यं मङ्गल्यं फलमस्याः । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । तिष्ये कलियुगे फलमस्याः सेवया, इति वा ॥ (१) ॥॥॥ आमलते । 'मल धारणे' (म्वा० आ० से०) । कुन् (उ०२।३२) । 'जातेः' (४।१।५३) इति डीष् । गोरादित्वकल्पनं तु चिन्त्यम् ॥ (२) ॥॥॥ न व्रियन्तेऽनया । 'तिनमृङ्म्यां किच' (उ०३।८८) इति तन् । 'अमृता मागधीपथ्यागुड्च्यामलकीषु च'॥ (३) ॥॥॥ वयो यौव्यनं तिष्ठत्यनया । घन्नर्ये कः (३।३।५८) । 'वयस्था तु क्षियां ब्राह्मीगुड्च्यामलकीषु च । स्क्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां, तरुणे त्रिषु'॥॥ कायस्थाऽपि । 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्र प्रकीर्तिता' इति रभसः ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'आमलक्याः' ॥

त्रिलिङ्गस्तु विभीतकः । नाऽक्षस्तुषः कर्षफलो भूतावासः कलिद्धमः ५८

त्रीति ॥ विगतं भीतं रोगभयमस्मात् । 'जातेः' (४। १।५३) इति ङीष् । गौरादित्वकल्पनं त्वयुक्तम् । विशिष्टं भीतमस्माद्वा, भूतकल्योराश्रयत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ अक्षति । 'अक्ष्र् व्याप्तो' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)।

'अक्षो ज्ञानात्मैशकट वैयवहारेषु पाशके। रुद्राक्षे रावणौ संपें विभीतकतरावि । चक्रे कर्षे पुमान् क्लीबं तुत्थे सौवर्चले- िद्रये'॥ (२) ॥ ॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टों' (दि० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः।—'घन्रथें कः' (वा० ३।३।५८)— इत्युक्तिश्चिन्त्या । परिगणनात् । 'धान्यत्वि तुषः पुंसि विभीतकतरावि इति मूर्धन्यान्ते रुद्रः॥ (३)॥ ॥ कर्षः फलमस्य ॥ (४)॥ भा मूतानामावासः॥ (५)॥ ॥ कलेर्द्रुमः॥ (६)॥ ॥ षद् 'विभीतकस्य' 'व- हेडा' इति ख्यातस्य॥

अभया त्वव्यथा पथ्या कायस्था पूतनाऽमृता । हरीतकी हैमवती चेतकी श्रेयसी शिवा ॥ ५९॥

अभेति ॥ न भयमसाः । 'अभया स्त्री हरीतक्यामु-शीरे च नपुंसकम्। निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥ ॥ न व्यथा यस्याः । 'अञ्चयो निर्व्यथे सपें चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पथोऽनपेता । 'धर्मपथ्यर्थन्यायाद्नपेते' (४।४।९२) इति यत्। 'पथ्या स्त्री हरीतक्यां हिते त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ श। कायस्तिष्ठत्यनया । 'घनर्थे कः' (३।३।५८)। 'कायस्था तु हरीतक्यामलक्योश्च प्रकीर्तिता' इति रभसः। 'कायस्थः परमात्मनि । नरजातिविशेषे ना हरीतक्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ पूतं करोति । 'तत्क-रोति' (वा० ३।३।२६) इति णिच् । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । 'पूतना तु हरीतक्यां दानवी-रोगभेदयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ (अमृता व्याख्याता) ॥ (६) ॥ *॥ हरिर्वर्ण इतो यस्याम् । 'संज्ञायां कन्' (५। ३।७५)। गौरादिः (४।१।४१)॥ (७) ॥*॥ हिमवति जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । 'हैमवत्यभया-स्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोभयोः' इति विश्वमैदिन्यौ ॥ (८) ॥*॥ चेतयति । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल (३।१।१३३)। गौरादिः (४।१।४१)॥ (९)॥*॥ अति प्रशस्ता । ईयसुन् (५।३।५७) 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३। ६०)। 'उगितश्र' (४।१।६) इति डीप्। 'श्रेयसी क-रिपिप्पत्यामभयापाठयोरिप इति मेदिनी ॥ (१०) ॥*॥

१— इाकटे यथा 'हस्तिभिक्तुरगैरक्षैः संवाधेऽस्मिन् रणाङ्गणे'। 'समुदाये प्रवृत्ता अवयवेष्वपि वर्तन्ते' इति रथावयवेऽपि वर्तते। विश्वेऽपि 'शकटव्यवहारयोः' इत्युपलभ्यते ॥ २ — व्यवहार आ-यव्ययादिन्यायः । तत्र यथा 'राजाध्यक्षः' इत्यनेकार्थकैरवाकर-कौमुदी॥

शिवं करोति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । पचाचच् (३।१।१३४) । 'शिवो मोक्षे महादेवे कीलकग्र-हयोगयोः । वालुके गुग्गुलौ वेदे पुण्डरीकद्वमे पुमान् । सुखे क्षेमे जले क्षीवं शिवा झाटामलीवधौ । अभयामल-कीगोरीफेरुसक्तुफलासु च' इति मेदिनी ॥ (११) ॥॥॥ एकादश 'हरीतक्याः'॥

पीतट्टः सरलः पूतिकाष्टं च

पीति ॥ पीतश्रासौ दुश्र । —पीयते चक्षुषाऽयम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० से०) । 'पः किच' इति तः । 'घु- मास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम्-इति मुकुटः । तच्चिन्त्यम् । उक्तसूत्रादर्शनात् । क्तप्रत्ययेन गतार्थत्वाच ॥ (१) ॥*॥ सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुळकादळच् । 'सरळः । पृतिकाष्ठे नाऽथोदारावक्तयोस्त्रिषु' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ पृतेः पावनस्य काष्ठम् । 'पृतिकाष्ठं च सरळदेवदारुमहीरुहोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'स-रळा' इति स्थातस्य ॥

अथ हुमोत्पलः।

कर्णिकारः परिच्याधे

अथेति ॥ दुमे उत्पर्ल तदाकारं पुष्पमस्य ।—'स-समी—' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः—इति सुकुटोक्तिश्चिन्त्या । बहुत्रीहिविग्रहस्य प्रदर्शनात् ॥ (१) ॥॥॥ कर्णिकामियर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कर्णिकारः पुमानारग्वधद्रौ च दु-मोत्पर्ले' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ परिविध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'इयाद्वधधा—' (२।१।१४१) इति णः । 'परिव्याधस्तु पुंसि स्याद्वेतसे च हुमोत्पर्ले' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कर्णिकारस्य' 'कठ-चम्पा' इति ख्यातस्य ॥

लकुचो लिकुचो डहुः ॥ ६० ॥

लेति ॥ लक्यते । 'लक आखादने' () । बा-हुलकादुः ॥ (१) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) इस्वे लिकुचोऽपि ॥ (२) ॥*॥ दहति, तोहति, वा । 'दह भस्तीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'तुहिर् अर्दने' (भ्वा० प० से०) । स्गय्वादित्वात् (उ० १।३७) निपातितः ॥*॥ 'अडहुः' इत्यपि—इति खामी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लिकुचस्य' 'वडहर' इति ख्यातस्य ॥

पनसः कण्टकिफलः

पनेति ॥ पनाय्यते स्त्यते 'वेतसँवाहस-'इत्यसजन्तो निपातितः । 'पर्नसः कण्टिकफले कण्टके वानरान्तरे स्थियां रोगप्रभेदे स्थात्' इति मेदिनी ॥॥॥ 'पणसः' इ-त्यपि पाठः ॥ (१) ॥॥॥ कण्टकाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । कण्टिकफलमस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पनसस्य' 'कटहर' इति स्थातस्य ॥

निचलो हिज्जलोऽम्बुजः।

नीति ॥ निचोलति । 'चुल समुच्छ्रये' (चु० प० से०) चुरादीनां णिज्ञा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यतु—'निचोल्यते' इति विगृह्य 'घञ्चें कः' (वा० ३। ३।५८) इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । परिगणनविरोधात् । अन्तरङ्गत्वेन (णिजाश्रय) गुणप्रसङ्गाच । 'निचुलस्तु निचोले सादिज्जलाख्यमहीरुहे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ हिनोति । 'हि गतौ वृद्धौ च' (स्वा० प० अ०) किप् (३।२।१७८) हित् जलमस्य ॥॥॥ 'इज्जलः' इत्यपि पाठः । एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) तुक् (६।१।७१) इत् जलमस्य । 'निचुलेजलहिज्जलाः' इति रमसः ॥ (२) ॥॥॥ अम्बुनि जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) 'सप्तम्यां जनेर्जः' (३।२।९७) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'स्थलवेतसस्य' । 'वानीरे कविमेदे स्यान्निचुलः स्थलवेतसे' इति शब्दार्णनवात् । 'समुद्रफलस्य' इत्यन्ये ॥

काकोदुम्बरिका फल्गुर्मलपूर्जघनेफला।। ६१।।

केति ॥ काकप्रिया उदुम्बरी । 'संज्ञायां कन्' (५।३। ७५) ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'फल निष्पत्ती' (म्वा० प० से०)। 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधुः। 'फल्यक्ति। 'फल्यक्ति । 'फल्यक्ति। चित्री । प्राप्ति । 'मलं पापे च किहे च वर्चस्के कृपणे मलः' इति घरणिः। मलात् पापात् पुनाति । 'पूञ् पवने' (त्रया० प० से०)। किप् (३।२।१७८) मलं यवते। 'यु जुगुप्सायाम्' (चु० आ० से०)। किप् (३।२।१७८) बाहुलकादीर्घः।यद्वा मलते। 'मल धारणे' (म्वा०आ०से०)

१—उज्ज्वलदत्तादौ तु अद: सूत्रं नोपलभ्यते । किं तु 'अत्यविचिम—' (उ० ३।११७) इति स्त्रेणासच् ॥ २—पनसो दन्त्यान्त्यः । 'प्रियालपनसाराणि यौवनानीव वनानि'
इति दमयन्तीक्षेपात् ॥

बाहुलकादयू: । 'मल्यू:' इति वा पाठः ॥ (३) ॥॥॥ जघने फलं यस्याः । 'अमूर्धम—' (६।३।१२) इति सप्तम्या अलुक् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'मल्यवा' 'कदुम्वरी' इति स्थातस्य ॥

अरिष्टः सर्वतोभद्रहिङ्गुनिर्यासमालकाः। पिचुमर्दश्च निम्बे

अराति॥ न रिष्टमञ्चसमस्मात्। 'अरिष्टो छञ्चने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमञ्चसे तके स्तिकागार आसवे। ग्रुसे मरणचिह्ने च' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ सर्वतो मद्रं यस्मात्। 'सर्वतो मद्रं इत्युक्तः काव्यचित्रे गृहान्तरे। निम्बे ना सर्वतो मद्रा गम्भारीन टयोषितोः' इति मेदिनी॥ (२)॥ ॥ हिङ्ग्वाकारो हिङ्गुगन्धो वा निर्यासोऽस्य। 'हिङ्गुनिर्यास इत्येष निम्बे हिङ्गुरसेऽपि च' इति मेदिनी॥ (३)॥ ॥ ॥ मलते। 'मल धारणे' (म्वा० आ० से०) ण्वल् (३।१।१३३)। परस्मैपदं वुन्प्रत्ययनिधानं च चिन्त्यम्॥ (४)॥ ॥ पिचुं कुष्ठभेदं मर्दयति। 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०)। णिच् (३।१।२६) 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ ॥ पिचुं मन्दयति, इति 'पिचुमन्दः' इति स्वामी॥ (५)॥ ॥ निव्वति स्वास्थ्यम्। 'णिवि सेच्वने' (भ्वा० प० से०) पचाष्टच् (३।१।१३४) वब-योरेकत्वम्॥ (६)॥ ॥ ॥ पद् 'नीम्व' इति ख्यातस्य॥

अथ पिच्छिलाऽगुरुशिंशपा ॥६२॥

अधेति ॥ पिच्छाऽस्त्यसाः । पिच्छादित्वात् (५१२। १००) इलच् । 'पिच्छलं विजिलेऽन्यवत् । स्त्री पोति-काशिशपयोः शाल्मलीसिन्धुभेदयोः' ॥ (१) ॥*॥ न गु-रुरस्मात् । 'अगुरु क्लीबे शिशपायां जोङ्गके, लघुनि त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ शीव्रं शीर्षे वा पाति । 'आतः' (२।२।३) इति कः । पृषोद्रादिः (६।२।१०९) । यद्वा 'शिम्' इत्यन्यक्तं शन्दं शन्देन वा शपति । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) पचाद्यच् (२।१।१३४) । शिम्वाभिः शपति, इति वा । 'देविकाशिशपा-' (७।२।१) इति निर्देशाद्वाशन्दलोपः । द्वितालन्या शिशपा । 'श्वश्रूस्तथा श्रग्रुर-शाश्वतशिशपाश्व' इति शमेदात् ॥*॥ अगुरुसारा शिशपा 'अगुरुशिशपा' इत्येकं नाम-इति स्वामी । तन्न । उक्तरुद्विरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सिसंव्य' इति ख्यातस्य॥

कपिला भस्मगर्भा सा

केति ॥ सा कपिछवर्णपुष्पा सती भस्मगर्भोच्यते ।

भस गर्भे यस्याः ग्रुऋसारत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकैम् 'कापिलवर्णायाः' ॥

शिरीषस्तु कपीतनः।

भण्डिलोऽपि

शिति ॥ ग्रणाति शीर्यते वा । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शॄपृभ्यां कित्' (उ० ४१२७) इतीषन् । (१) ॥ ॥ तनोति । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यास्तनः ईतनः । कपीनां कपेर्वणस्य वा ईतनः ॥ (२) ॥ ॥ भण्डति । 'भडि कल्याणे' (चु०प० से०) । 'सिलकल्यनि—' (उ० १।५४) इतीलच् । — बाहुलकात्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ ॥ रलयोरेकत्वात् भण्डिरोऽपि । 'भण्डिरो भण्डिलो ना' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि'शिरोपस्य' 'सिरीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ चाम्पेयश्रम्पको हेमपुष्पकः ॥६३॥

अथेति ॥ चम्पाया अपत्यम् । 'स्नीभ्यो ढक्' (८।१। १२०) । 'चामपेयश्रम्पके स्वर्णे किंजल्के नागकेसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ चम्पयति, चम्प्यते वा । 'चिप गत्याम्' (चु॰ प॰ से॰), कुन् (उ॰ २।३२) ॥ (२) ॥॥॥ हेमवर्णे पुष्पमस्य । ('हेमपुष्पं तु चम्पके । अशोकद्रौ जपापुष्पे') । कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चम्पकस्य' ॥

एतस्य कलिका गन्धफली स्यात्

एतेति ॥ गन्धः फलं साध्यमस्याः । 'पाककर्ण-' (४। १।५४) इति जीष् । 'प्रियंगी स्त्री गन्धफली चम्पकस्य च कोरके' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'चम्पककलि-कायाः' ॥

अथ केसरे।

वर्कुल:

अधेति ॥ केसराः सन्त्यस । अर्श आद्यच् (५।२।

१—नस्तुतस्तु कपिलादिकमि शिंशपासामान्यपर्यायमेव । अत एव 'किपिला रेणुकायां च शिंशपागोविशेषयोः' इति मे-दिनी, 'किपिलो विहिपिक्षयोः । कुक्तरे मुनिभेदे च किपिला शिंशपातरौ । पुण्डरीककरिण्यां च रेणुकागोविशेषयोः' इति है-मश्च संगच्छते । तस्मात् 'पच नामानि' इति युक्तम् ॥ २—नवकुलोऽन्तस्थादिः । अत एव मुकुटेन 'उच्यते वर्ण्यते किनिभः' इति विग्रहो दिशितः । नापि व्याख्यात्रा निम्ववत् 'ववयोर्रमेदः' इत्युक्तम् । तथा च 'भवहैरिनगरमिवानेकविधवकुल-संकुलम्' इति दमयन्ती॥ नच ववयोरेक्येन निर्वाहः । 'व्याख्निका' इत्यादौ यत्र नवयोर्व्याकरणेन निर्णयस्तत्रेव तदक्षीका-

१२७) । के जले सरित । 'स गती' (भ्वा० प० अ०) । पचायच् (३।१।१३४) वा 'केसरं हिङ्गुनि क्रीवं किं-जल्के न स्त्रियां पुमान् । सिंहच्छटायां पुनागे वकुले नाग-केसरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥। वङ्गते 'विकर्गत्यर्थः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुलच् । 'आगमशासनम-नित्यम्' इति न नुम् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'वकुलस्य' 'मो-सरी' इति स्थातस्य ॥

वञ्जलोऽशोके

विश्विति ॥ वजित 'वज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'बाहुलकादुलच्' नुम् ॥ (१) ॥*॥ न शोकोऽस्मात् । 'अशोकिश्चिपु निःशोके पुंसि कङ्केलिपादपे । स्त्रियां तु क-दुरोहिण्यां पारदे स्यान्नंपुसकम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अशोकस्य' ॥

समौ करकदाडिमौ॥६४॥

समाविति ॥ करोति दोषाभावम् 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'करकस्तु पुमान् पक्षिविशेषे दाडिमेऽपि च । द्रयोर्भेघोपले, न स्त्री करक्के च कमण्डली' इति मे- दिनी ॥ (१) ॥॥॥ दलनं दालः । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।१८) दालेन निर्वृत्तः । 'भाव- प्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।४।२०)। डलयोरेकत्वम् । 'दा- डिमस्तु त्रिलिङ्कः स्यादेलायां करके त्रिषु' इति मेदिनी ॥॥॥ दाडिम्बोऽपि। 'दाडिम्बसार्पिण्डीरस्वाद्धम्लग्रु-कवल्लभाः' इति रभसात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दाडिमस्य'॥

चाम्पेयः केसरो नागकेसरः काश्चनाह्यः।

चेति॥ चम्पाया अपत्यम्। 'चाम्पेयश्रम्पके स्वर्णे किंज-त्के नागकेसरे' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ केसराः सन्त्यस्य । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)॥ (२)॥ ॥ नागास्यः के-सरः। 'स्वर्णेभसर्पास्यो नागकेसरः षट्पद्प्रियः' इति रमसः॥ (३)॥ ॥ काञ्चनस्याह्वय आह्वयो यस्य॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'चाम्पेयस्य'॥

जया जयन्ती तर्कारी नादेयी वैजयन्तिका ६५

जयेति ॥ जयति । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) 'जया जयन्तीतिथिभित्पथ्योमातत्स-खीषु च । अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' इति

रात् निह वकुलशब्दे व्याकरणेन स्पर्शादित्वं संभवति । अत एव दमयन्तीव्याख्यात्रापि 'महाव्रतिकान्तःपातिभिः' इत्यत्रैव 'व-वयोरैक्यम्' इत्युक्तम् । नत्वत्रापि इति दिक् ॥ मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ 'तृभूवहि—' (उ० २।१२८) इति झच् । 'पित्' इत्यनुवृत्तेर्ङीष् (४।१।४१) । 'जयन्ती वृ- अभिद्रौर्योरिन्द्रपुत्रीपताकयोः । पुमानेन्द्रौ हरे भीमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ तर्कमृच्छति । 'ऋ गतौ (म्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (२।२।१) ॥ (३) ॥ ॥ नद्यां मवा । 'नद्यादिम्यो ढक्' (४।२।९७) 'टिड्डा—' । (४।१।१९५) इति ङीप् ॥ (४) ॥ ॥ विजयन्तस्ययम् । 'तस्येदम्' (४।२।१२०) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।२।०५) । यद्वा वैजयन्ती पताकेव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।२।९६) इति कन् ॥ (५) ॥ ॥ । पञ्च 'वैजयन्तिकायाः' 'अरणी' इति स्थातायाः । 'जाही' इति स्थातायाः इत्यन्ये ॥

श्रीपर्णमग्निमन्थः स्यात्कणिका गणिकारिका। जया

श्रीति ॥ श्रीः पर्णेषु यस । 'श्रीपर्णमश्रिमन्थेऽञ्जे श्रीपर्णी शाल्मली हठे' इति हैमः ॥ (१)॥ ॥ ॥ अग्निं मध्नाति । 'मन्थ विलोडने' (ऋग० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥(२)॥ श्रीकणती। 'कण शब्दे' (स्वा० प० से०)। क्कुन् (उ० २।३२)। गणाः सन्त्यसा वा। अतः इति ठन्। 'कणिका स्क्ष्मवस्तुनि। अग्निमन्थे' इति हैमः॥(३)॥ ॥ गणनम्। 'गण संख्याने' (चु०उ०से०)। 'इक् कृष्यादिम्यः' (वा० ३।३।१०८)। गणिं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। छीप् (४।१।१५)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। यद्वा गणयति। ऋच्छति। ण्युल् (३।१।१३३) गणिका चासावारिका च॥ (४)॥ ॥ ॥ जयति। पःचाद्यम् (३।१।१३४)। 'जया जयन्तीतिथिमत्पथ्योन्मातत्सस्तीषु च। अग्निमन्थे ना जयन्ते विजये च युधिष्ठरे' इति मेदिनी॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'जयपर्णस्य'। 'अरणी' इति स्वाताया इत्येके। दशाप्यरणिपर्यायाः, इति स्वामी॥

अथ कुटजः शको वत्सको गिरिमछिका ॥६६॥

अथेति ॥ कूटे शृङ्गे जायते सम । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) कौटजश्च । 'कौटजः कुटजः कोटी' इति चन्द्रः । ('कुटजो वृक्षभेदे स्यादगस्त्यद्रोणयोरिपं') (१) ॥ ॥ शकोति । 'शक्तृ शक्तौ' (स्वा०प०अ०) । 'स्फायि-तिश्च' (उ०२।१३) इति रक् । 'शक्तः पुमान् देवराजे कु-टजार्जुनम्रहोः'॥ (२)॥ ॥ वदिति । 'वद् व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०प०से०) । 'वृतृवदिवचिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२)। ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥

(३) ॥*॥ गिरिमछीव । इवार्थे कन् (५।३।९६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुटजस्य' 'कुरैया' इति ख्यातस्य ॥

एतस्यैव कलिंगेन्द्रयवभद्रयवं फले।

पंतिति । किलं गच्छिति । अन्तर्भावितण्यर्थाद्गमेः 'अन्यत्रापि' (वा० ३।२।४८) इति डः ।—'खच डिच' (३। २।३८)—इति मुकुटः।—किलं गायित इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ यवाकारबीजत्वाद्यवम् । इन्द्रसंज्ञस्य यवस् ॥ (२) ॥॥॥ भद्रं च तद्यवं च ॥ (३) ॥॥॥ 'किलंगेन्द्रयवः पुमान्' इत्यमरमालादर्शनादिन्द्रयवः पुमान्पि । तत्रेव स्त्री-काण्डपाठात् किलंगा च ॥॥॥ त्रीणि 'इन्द्रयवस्य' कु-टजबीजस्य ॥

कुष्णपाकफलावियसुषेणाः करमर्दके ॥६७॥

कृष्णेति ॥ कृष्णः पाकोऽस्य । कृष्णपाकं फलमस्य ॥ (१) ॥*॥ आ विजते स्म । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० प० से०) आङ्पूर्वः । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति कः। 'श्वीदितः-' (७।२।१४) इतीण्निषेधः। 'ओ-दितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥*॥ केचित्तु 'नञ्पूर्वः' इत्यादुः ॥ (२) ॥ ॥ शोभना सेना यस । 'एति संज्ञा-यामगात्' (८।३।९९) इति षत्वम् । 'रषाभ्याम्-' (८।४। १) इति णत्वम् । मुकुटस्तु—सुष्टु सिनोति । 'षित्र् बन्धने' (स्वा०उ०अ०) । 'कृवृतुस्विपिसद्रभ्यो नः'-इत्याह । उज्ज्व-लदत्तादौ तृणादिस्त्रस्य 'कृवृज्सिद्धपन्यनिस्वपिम्यो नित्' (३।१०) इति पाठो दृश्यते । ('सुषेणः करमर्दे स्याद्विष्णु-समीववैद्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ करं मृद्वाति । ·रुद क्षोदे' (क्या० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'मकरन्दः करमर्दः शिरीषो मू-र्घपुष्पकः' इति शुभाङ्गः । - करो मर्दकोऽस्य-इति मु-कुटः । तन्न । उक्तकोशविरोधात् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि करमर्दकस्य' 'करोंदा' इति ख्यातस्य ॥

कालस्कन्धस्तमालः स्यात्तापिच्छोऽपि

कालेति ॥ कालः स्कन्धोऽस्य । 'कालस्कन्धस्तमाले स्यात्तिन्दुके जीवकदुमे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ ता-म्यति । 'तमु ग्लानी' (दि०प०से०) । 'तमिविशि—' (उ०१।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खड्ने तौपिच्छे वरुणदुमे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ तापिनं छादयति ।

'छद अपवारणे' (चु०उ०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यत्तु—'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इत्यमोऽछिक 'तापिछः'—इति मुकुटः । तन्न । अलौकिकविग्रहेऽमः प्रवेशाभावात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तमालस्य' ॥

अथ सिन्दुकः।

सिन्दुवारेन्द्रसुरसा निर्गुण्डीन्द्राणिकेत्यपि॥६८॥

अथेति ॥ सन्दते । 'सन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा०आ०से०) 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । बाहुल-कादत्र धो न ॥ ॥ मुकुटस्तु धमिन्छति । स्वार्थे 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) तदुक्तम्--'सिन्दुवारः श्वेतपुष्पः सि-न्दुकः सिन्धुवारितः । नीलपुष्पः शीतसहो निर्गुण्डी नी-लसिन्धुकः' इति ॥ (१) ॥*॥ सिन्दुं वृणोति, वारयति वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'वृञ् आवरणे' (चु० उ०से०) वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ शो-भनो रसोऽस्य । इन्द्रस्य सुरसः ॥*॥ 'इन्द्रसुरिसः' इति स्वामी ॥ (३) ॥ ॥ निर्गुडति । 'गुड रक्षायाम्' (तु० प०से०)। 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९)। गुडाद्वेष्टनान्निर्गता, इति स्वामी। गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु—'गुडिः' अपठितोऽपि भूवादेराकृतिगणत्वाद्रष्टयः—इत्याह । 'निर्गुण्डी नील-शेफाल्यां सिन्द्वारद्रमेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ इन्द्रस्य जन्या । 'इन्द्रवरुण-' (४।१।४९) इति ङीषानुकौ जन्यजनकभावलक्षणोऽपि पंयोगस्तत्र गृह्यते ।--इन्द्रमान-यति । अनेर्ण्यन्तात् 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१। १५)। कन् (५।३।७५) हस्वत्वम् (७।४।१३) च इति मुकुटः । 'इन्द्राणी करणे स्त्रीणां पौलोमीसिन्द्रवारयोः' इति मेदिनी ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'सिंदुवारस्य' 'सँयोडी' इति ख्यातायाः ॥

वेणी खरा गरी देवताडो जीमृत इत्यपि।

वेणीति ॥ वेणीव । 'देवताडेऽपि वेणी स्यात्प्रवेण्या-मिष योषिति' इति रभसः ॥ (१) ॥*॥ तीक्ष्णस्वात् खरा । 'देवताडे खरा तीक्ष्णे त्रिषु स्याद्धर्दभे पुमान्' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ गृणाति । 'ग शब्दे' (क्या० प० से०) । पचाद्यच् । (गौरादिः) (४।१।४१) । 'गरी खरायां करणे क्षीबं नागविषे विषे' ॥*॥ खरं विषमागिरति । मूषकवि-षन्नत्वात् । 'खरागरी' इत्येकमाहुः ॥*॥—गरामागि-

१—काव्यकल्पलतायाम् 'रविमिव तापिच्छविराजितं वनम्' इति श्रेषान्त्रिरनुस्वारः'-इति मुकुटः ॥

रति । 'गरागरी' इति तु स्वामी ॥ तदुक्तम्—'जीमृतको देवताडो वृन्तकोशो गरागरी' इति ॥ (३) ॥॥॥ 'देवो मेघे सुरे राज्ञि स्यान्नपुंसकिमिन्द्रिये' इति मेदिनी ॥ देविमिन्द्रियं ताडयति । 'तड आघाते' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'देवताडः सैंहिकेये जीमृते च हुताशने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥॥॥ जीमृत इव 'जीमृतो- इदौ मृतिकरे देवताडे पयोधरे' इति मेदिनी ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'देवताडस्य'॥

श्रीहस्तिनी तु भूरुण्डी

श्रीति ॥ श्रिया हस्तः । श्रीहस्तो विद्यतेऽस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः । हस्तं गृह्णाति । हस्तयति अवश्यं श्रियं हस्तयति । 'आवश्यका—' (३।३।१००) इति णिनिः । इति वा ॥ (१) ॥*॥ भुवं रुण्डयति आच्छादयति । 'रुटि छुटि स्तेयकरणे' (म्वा० प० से०) इत्यत्र माधवीयायां वृत्तो 'रुडि, छुडि, इत्यपरे'इति पाठान्तरमुपन्यस्तम् । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ हस्तिकर्णपत्रा शाकविशेष इति स्वामी । द्वे (माषादिक्षेत्रमवाया बकुळपुष्पामळोहितपुष्पायाः 'हस्तिकर्णाभपत्रस्य' 'शिरीहिथिनी' इति ख्यातायाः)॥

तृणशुन्यं तु मिलका॥६९॥

भूपदी शीतभीरुश्र

तृणेति॥ 'इतो घत्त्रान्तानि पुष्पाणि' इति स्वामी। तृण श्ले स्थाने साधु। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। हलोयमाम् (८। ४।६४) यलोपः। 'तृणशून्यं मिल्लकायां तथा स्यात्केतकीफले' इति विश्वमेदिन्यो ॥ *॥— 'तृणशूले गुलेमे साधु तृण-शूल्यम्'— इति तु स्वामी ॥ (१) ॥ *॥ मलते गन्धम्। महयते वा। 'मल्ल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। 'सर्वधानुम्य इन्' (उ० ४।११८)। वा ङीष् (ग० ४।११४५)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'मिल्लिको हंसिमेद्यपि। मिल्लिका तृणशून्येऽपि मीनमृत्यात्रभेदयोः' इति मेदिनी॥ (३)॥ *॥ मुवि पदमस्याः। गौरादिः (४।११४१)॥ (४)॥ मान्त्राह्याः। 'मिल्लिका श्वतमीरुश्च गन्यादी मदमिल्लिका। शीतमीरुर्मदायन्ती भूपदी तृणशून्यकम्' इति वाचस्पतिः॥ (४)॥ *॥ चत्वारि 'मिल्लिकायाः' 'वेल्लि' इति ख्यातायाः॥

सैवास्फोता वनोद्धवा।

सैवेति ॥ आस्फोटयति । 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा०

प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) टस तो वा । 'आस्फोता विष्णुकान्तायां वनमहयर्कपर्णयोः' इति रभसः । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्यात्कोविदारके । आस्फोता गिरिकण्यों च वनमह्यां च योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'वनमह्याः' ॥

शेफालिका तु सुवहा निर्गुण्डी नीलिका च सा७०

शेफेति ॥ शेरते शेका अलयोऽस्याम् । वा डीष् () । स्वार्थे कैन् (५।३।७५)॥ (१)॥ ॥ मुष्ठु वहत्यामोदम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचा- चच् (३।१।१३४)। 'सुवहा सहक्येलापणींगोधापदीषु वीणायाम् । रास्नाशेकालिकयोः स्त्री, सुखवाद्धेऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥ ॥ नीलवर्णा । 'नीला-दौषधो' 'प्राणिनि च' (वा० ४।१।४२) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)। 'नीलिका नीलिनीक्षुद्ररोगशेका-लिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'क्र-ण्णपुष्पाया निर्गुण्ड्याः 'न्यवारी' इति स्थातायाः॥

सितासौ श्वेतसुरसा भूतवेशी

सितेति ॥ शोभनो रसोऽस्याः । श्वेता चासौ सुरसा च ॥ (१) ॥ ॥ भूतानि विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'श्वेतनिर्गुण्ड्याः'॥

अथ मागधी।

गणिका यूथिकाम्बष्ठा

अधिति ॥ मगधे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'मागधो मगधोद्धते शुक्रजीरकवन्दिनोः । वैश्यतः क्षत्रियापुत्रे मागधी स्यात्तु पिप्पली ॥ यूथी भाषाविशेषश्च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ चित्ताकर्षकत्वाद्धणिकेव । 'ग्निणका यूथीवेश्येभीतर्कारीषु ना तु दैवज्ञे' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ यूथमस्त्यस्याः । 'अत इनिठनों' (५।२।११५) 'यूथिकात्रातके पुष्पविशेषेऽपि च योषिति' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ अम्बेव मातेव तिष्ठति । 'सुषि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३।९७) इति षत्वम् । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हस्यः ।—अम्बे ति-ष्ठति—इति स्वामी । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्धेश्यामुतेऽपि च'। 'अम्बष्ठाप्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपिं

१—(कनमावे) शेकालीत्यपि—'कथिमतरथा शेकालीषु स्व-लत्कुसुमास्विपे' इति प्रयोगदर्शनात्—इति सुकुटः ॥

इति विश्वमेदिन्यो ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'यूथिकायाः' 'जूही' इति ख्यातायाः ॥

सा पीता हेमपुष्पिका॥७१॥

सेति ॥ हेमवर्ण पुष्पमस्याः। 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति डीष् । 'साद्धेमपुष्पिका यूथ्यां चम्पको हेमपुष्पकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'तस्या एव पीतपुष्पयाः'॥

अतिमुक्तः पुण्ड्कः स्याद्वासन्ती माधवी लता ।

अतीति ॥ अतिकान्तो सुक्तां शौर्क्षवात् । 'अत्याद्यः—' (वा॰ २।२।१८) । इति तत्पुरुषः । 'गो-स्थिगेः—' (१।२।४८) इति ह्रस्वः । यद्वा सुक्तान् विरक्तान् । 'अतिसुक्तरतु निःसङ्गे वासन्त्यां तिनिशे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पुण्डति पुण्ड्यते वा। 'मुडि खण्ड्वने' 'पुडि च' (म्वार्थ कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥॥ वसन्ते पुण्यति । 'कालात्साधुपुष्यत्—' (४।३।४३) इत्यण् । 'वासन्ती माधवीयूथ्योरुष्ट्रे नावहिते त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ मधौ पुष्यति । 'माधवोऽजे मधौ राधे वसन्ते न स्त्रियां मिसौ । वासन्ती कुट्टनीमद्यमधुशक्तर्मा स्त्रियां स्त्रियां मिसौ । रन्तिदेवोऽपि वैशाखे माधवः कृष्णे माधवी चातिमुक्तके'॥ (४) ॥॥॥ पञ्च 'कुन्द्मोदस्य'॥

सुमना मालती जातिः

स्विति ॥ सुष्टु मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि०आ०अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । यद्वा शोमनं मनोऽस्याम् । 'स्त्रियां सुमनसो भूम्न पुष्पे, जातौ तु भेदतः । विदुष्यपि यदा दृष्टस्तदा भेदेन शिष्यते' इति व्याद्धिः ॥॥॥ 'सुमनायाश्च पन्नेण' इति सुश्रुतदर्शनान् टाबन्तापि ॥ (१) ॥॥॥ मां ठक्ष्मीं ठतति । 'ठत' सौत्रो वेष्टनार्थः । मूठविभुजादि-त्वात् (वा० ३।२।५) कः । गौरादिः (४।१।४१) । माठं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१००) इति दः । 'माठती युवतौ काचमाच्यां जातिविशस्ययोः । ज्योत्स्नायां निश्च नद्यां च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥॥॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । किच् (३।३।१७४)।

'जनसन—' (६।४।४२) इत्यात्वम्। वा ङीष् (ग० ४।१। ४१) यत्तु—जायते श्रीतिरनयेति बाहुलकाज्जनेः कर्तरि किच्—इत्याह्। तन्न। 'अनया' इति करणविश्रहं प्रदर्श्य 'कर्तरि' इति कथनं व्याहृतम्। 'बाहुलकात्' इति च'। 'क्तिच्क्तो च' (३।३।१७४) इति सूत्रस्य सत्त्वात्। 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः। अश्मिन्तिकामलक्योश्च सामान्यच्छन्द्-सोरपि। जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३)॥॥ त्रीणि 'जातेः' 'चँवेली' इति ख्यातायाः॥

सप्तला नवमालिका ॥७२॥

समेति ॥ सप्त पर्णानि मनोबुद्धीन्द्रियाणि वा लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप०' (३।२।३) । इति कः । 'अथ सप्तला । नवमालाचर्मकषागुज्जासु पा-टलौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नवा स्तुत्या मालास्याः । कप् (५।४।१५४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवमा-लिकायाः' ॥

माध्यं कुन्दम्

मेति ॥ माघे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ।—माघे मवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् – इति प्राञ्चः ॥ (१) ॥ ॥ कुं भुवं दायित, द्यति वा । 'दैप् शोघने' (भ्वा० प० अ०) 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतः' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) कुणति । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) । 'अव्यादयश्च' (उ० ४।९८) इति दो वा । यत्तु — 'तत्पुरुषे' (६।३।१४) इति द्वितीयाया अछक् — इति मुकुटः । तत्र । अठौकिकवियहे द्वितीयाया अपवेशात् । षष्टचाः प्रवेशाच्च । 'माध्यः कुन्दः कुरुण्टकः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् पुंस्त्वमिष । 'कुन्दो माघ्येऽस्त्री मुकुन्दस्रमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कुन्दस्य' ॥

रक्तकस्तु बन्धुको बन्धुजीवकः।

रक्ति ॥ रक्तपुष्पत्वाद्रकः । स्वार्थे कन् (५।३।७५)। ('रक्तकोऽन्लानबन्ध्करक्तवस्त्रानुरागिषु' इति मेदिनी)॥ (१)॥॥ बन्नाति चित्तम् । 'बन्ध बन्धन' (त्रया० प० अ०)। 'उल्लाद्यश्च' (उ० ४।४१) इत्यूकः । 'बन्धूकं बन्धुजीवे साद्धन्धूकः पीतसारके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥ बन्धुरिव जीवं जलमस्य॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'बन्ध्यूकस्य' 'दोपहरिया' इति ख्यातस्य॥

१—'अतिरक्तत्वात्' इति मट्टक्षीरस्वामी ॥ २—पूर्वार्धे तु मेदिनीपठितम् । उत्तरार्धानुपूर्वी तु मेदिन्यां नोपलम्यते किंतु 'मधुरार्करावासन्ती—कुट्टिनीमदिरासु च' इत्थमुपलम्यते ॥

सहा कुमारी तरिणः

सहोति ॥ आतपं सहते । 'षह मर्थणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१११३४) । टाप् (४।११४) । 'सहो बले न स्त्रियां स्थात्स्त्रियां तु नसभेषजे । दण्डोत्पलामुद्रपणींकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुमारीव । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।११२४) । गौरादिः (४।११४१) । यद्वा कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कमेः किदुच्चोप्धारः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।११२०) इति ङीप् । 'कुमारी रामतरुण्यां नवमाल्ये नदीभिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बूद्वीपेषु च स्मृता' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ तरत्यनया । 'तृ प्रवनतरणयोः'(भ्वा० प० से०) । 'अर्तिमुधुश्रम्यम्यद्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २ १०२) । 'तराणिर्धुमणौ पुंत्स कुमारीनौकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कुमार्याः' 'घीउकु-आरी' इति स्थातायाः ॥

अम्लानस्त महासहा ॥ ७३ ॥

अस्लेति ॥ न म्लायति स्म । 'गत्यर्थाकर्मक—' (३। ४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेरातो धातोर्यण्वतः' (८।२। ४३) इति नत्वम् । 'अस्लानस्त्वमले झिटीमेदे' इति हैमः। 'अस्लानो महासहायां ना वाच्यलिङ्गस्तु निर्मले' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ महती चासौ सहा च । 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति तत्पुरुषः । 'आन्महतः—' (६।३।४३) इत्यात्वम् ।—महतो विमर्दस्य सहा वा—इति मुकुटः । तन्न । असामानाधिकरण्येनात्वाप्रसङ्गात् । 'महासहा माष्पण्यामम्लानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महासहायाः' 'कटसरया'—सामान्यस्य ॥

तत्र शोणे कुरवकः

तत्रेति ॥ तत्राम्लाने शोणे रक्ते । कुत्सित ईषद्वा ली-नाम् अल्पमकरन्दत्वाद् रवोऽत्र । बहुव्रीहित्वान्न कादेशः । 'कुरवकः शोणाम्लानाझंटीप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ कु ईषद्रौति । संज्ञायां कुन् (उ०२।३२) । उबङ् (६। ४।७७) उकारद्वयवान् (कुरुवकः) इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ (एकम्) 'रक्तवर्णायाः'॥

तत्र पीते कुरुण्टकः।

तंत्रति ॥ रुण्टति । 'रुटि स्तेयकरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुळ् (३।१।१३३) । क्रुन् (उ० २।३२) वा । क्रुत्सितः कोर्वा रुण्टकः । 'क्रुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'क्रुरुण्टकः पीतपुष्पाम्लानक्षिटिकयोः पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥॥॥—क्रुर्यते । 'क्रुर छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादण्टः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । ('क्रुरण्टी दारुपुत्र्यां ना क्षिंट्यम्लानप्रभेदयोः' इति मेदिनी) । इत्येकोकारवान्—इति कश्चित् । तत्र 'क्रुर शब्दे' (तु० प० से०) इति पठितुं युक्तम् ॥ (१) ॥॥। रक्तपीतपुष्पयुक्त—'क्रुरुण्टकः' 'क्रुरस्तरया'—इति स्थाताया एकेकम् ॥

नीला झिंटी द्वयोवीणा दासी चार्तगलश्च सा७४

नीलेति ॥ वण्यते । 'वण शब्दे' (भ्वा०प०से०)। कमिण घव् (३।३।१९)। 'वाणा तु वाणमूले स्त्री नील- झिंट्यां पुनर्द्धयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ दस्यते। 'दसु उपक्षये'। (दि०प०से०)। कमिण घव् (३।३।१९)। गौरादिः (४।१।४१)। 'दासी वाणामुजिष्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ आर्तः क्षीणो गलति। 'गल अदने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'नीलझिंटिकायाः'॥

सैरीयकस्तु झिंटी स्यात्

सैरीयेति ॥ सीरे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कर्षः । तत्र भवः । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'सेरेयकः' इति पाठे 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) । 'सेरीयकः सहचरः सैरेयश्च सहाचरः । पीतो रक्तोऽथ नीलश्च कुसुमैस्तं विभावयेत् । पीतः कुरण्टको ज्ञेयो रक्तः कुरवकः स्मृतः । नील आर्तगलो दासी-वाणा ओदनपाक्यपि' ॥ (१) ॥॥॥ 'झिम्' इति रटित अच् (३।१।१३४) ॥ पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरा-दिलीष् (४।१।४१)॥ (२)॥॥। द्वे 'झिटीसामान्यस्य'॥

तस्मिन् कुरवकोऽरुणे।

तस्मिन्निति ॥ तस्मिन् सैरेयके ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'रक्तकुरण्टकस्य' ॥

पीता कुरण्टको झिटी तस्मिन् सहचरी द्वयोः ७५ पीतेति ॥ सह चरति । पचादौ 'चरद्र' इति टिन्व-

१—अत्र रेफो निरुकारः 'कुरवकारवकारणताम्' इति रघुः— इति मुकुटः । 'कुरवकैः कुजन्मभिः सह संवससि' इति दमय-न्तीश्रेषश्च ॥ २—'किरातिके कुरु कुरुवकाचितां चिताम्' इति वाणः—इति मुकुटः ॥

१---अस्यार्थश्लोकस्य 'सैरेयकस्तु झिटी स्यात्तन्मिन्कुरवको-ऽरुणे' इत्यर्थव्याख्योत्तरं व्याख्या युक्ता ॥

निपातनात् ङीप् (४।१।१५) यत्तु-'भिक्षासेना-' (३। २।१७) इति चकारस्यानुक्तसमुचयार्थत्वात् 'चरेष्टः'-इ-त्याह मुकुटः । तन्न । तत्र प्रमाणाभावात् । ('भवेत्सह-चरो झिट्यां द्वयोरनुचरे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अन्येषामपि (६।३।१३७) इति दीर्घत्वे 'सहाचरः' इत्यपि, इति स्वामी-इति मुकुटः। तदपि न । आङेव सिद्धत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पीतक्ररण्टकस्य' ॥

ओड्रपुष्पं जवा

ओड़ेति ॥ आईषदुनत्ति । 'उन्दी क्रेदने'(रु०प०से०) 'स्फायितञ्चि-' (उ० २।१३) इति रक्, बाहुलकाद्दस डत्वम्। ओड्रं पुष्पमस्य । यत्तु—'उड श्लेषणे' । बाहुलका-द्रन्-इति मुकुटः । तन्न । धातुपाठे उडेरदर्शनात् । ('ओड़ाः पुंभूमि नीवृति । ओड़ः ख्यातो जवापुष्पे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जवति । 'जु' सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ जपति । अच् (३।१।१३४) । 'जवायां तु जपा स्मृता' इति धर्मदासः । 'ओड्रपुष्पेऽपि वृक्षेऽपि जवारान्दः प्रकीर्तितः' इति त्रिका-ण्डशेषः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'जपायाः' 'ओडर' इति ख्यातायाः ॥

पुष्पं वज्रपुष्पं तिलस्य यत्।

पुष्पमिति ॥ वज्रमिव पुष्पम् ॥ (१) ॥*॥ तिलस्य (यत्) पुष्पम् ॥ ॥ एकम् 'तिलपुष्पस्य'॥

प्रतिहासशतपासचण्डातहयमारकाः ॥ ७६ ॥ करवीरे

प्रतीति ॥ प्रतीपो हासो विकासोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ शतं प्रासाः कुन्ता इव पत्राण्यस्य । शतं पुष्पाणि प्रास्यति वा। 'असु क्षेपणे' (दि०प०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ चण्डमति । 'अत सातत्यगमने' (स्वा० प०से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥ ॥ हयानां मारकः ॥ (४) ॥ ॥ करं वीरयति । 'वीर विकान्तौ' (चु० उ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'करवीरः कृ-पाणे साहैत्यभेदाश्वमारयोः'। 'करवीर्यदितीश्रेष्ठगवीपुत्रव-तीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'करवीरस्य' 'कणेर' इति ख्यातस्य ॥

करीरे तु जकरग्रन्थिलाबुभौ।

करीति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृ-शृपृकिटशौटिभ्य ईरन्' (उ० ४।६०) । यत्तु--'कृगृशौ-

डिभ्यः ईरच्'—इति मुकुटः । तन्न । उणादिवृत्तिषु त-त्याठस्यादर्शनात् । करिणमीरयति वा । 'वंशाङ्करे करीरो-ऽस्त्री वृक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरी चीरिकायां च दन्त-मूले च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'ऋ' इति करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा । 'ऋकर: करीरवृक्षे दीने ककचे च पक्षिभेदे च' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अन्थिरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५। २।९७) लच् । प्रन्थि लाति वा । 'ग्रान्थिलस्तु करीरदौ विकङ्कततरी पुमान् । सम्रन्थौ त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'करीरस्य' 'करील' इति ख्यातस ॥ उन्मत्तः कितवो धृतों धत्तूरः कनकाह्वयः ७७

मातुलो मदनश्र

उन्मत्त इति ॥ उन्मत्तयति । 'तत्करोति-' (वा०३।१। २६) इति णिच् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उन्मत्त उन्मादवति धूस्तुरमुचुन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कितवाः सन्त्यस्य ग्राहकाः । अर्शआद्यच् (५।२। १२७) । कितान् निवसतो वश्वति । 'वश्च गतौ' (भ्वा० प० से०) 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'कितवो धृतवन्मत्ते वश्वके कनकाह्रये' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ धूर्ज्यते सम। धुर्वी हिंसायाम् (भ्वा० प० से०) कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ।--धूर्वति-इति तु प्राञ्चः । तत्र कर्तरि को दुर्लभः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्र' (३।२। १८८) इति चकाराद्वा बोध्यः । यद्वा धूर्वणं धूर्तम्। भावे कः (३।३।११३)। तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । 'धूर्त तु खण्डलवणे धृस्तूरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ धयति धातून् । 'घेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) बाहुलकादूरच् । पृषोदरादिः (६।२। १०९) । धत्तूरस्तु समृतो भूतों देविता कितवः शाठः इति स्वामी ॥ ॥ भू भयति । 'भू स कान्तिकरणे' (चु०प० से०) । किप् (३।२।१७८) तूर्यते । 'तूरी त्वरणहिंसयोः' (दि०आ०से०) । इगुपधत्वात् कः (३।१।१३५) । धूश्रासौ त्रश्च । 'घुस्तुरस्तु पुण्डरीशो धूस्तूरः कनकाह्यः' इति शब्दार्णवः । इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कनकमा-ह्यो यस्य । 'कनकं हेम्रि पुंसि स्यात्किशुके नागकेसरे । धत्तूरे काञ्चनारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ मास्ति नास्ति तुला यस्य । मा श्रीस्तुला

१-इत:परम् 'भद्रायाम्' इत्यपि लिखितमासीत् । तथापि मेदिन्यां तदपाठात्त्यक्तम् ॥

यस । मा श्रीस्तुलास, इति वा । कनकनामत्वात् । 'मातुलो त्रीहिमिन्मातृश्रात्रोश्च मदनदुमे । धत्तूरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ मदयित । 'मदी हर्षग्लेपनयोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । 'मदनः स्मरवस-नतदुभिद्धत्तृरसिह्नके' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'धत्तूरस्य'॥

अस्य फले मातुलपुत्रकः।

अस्येति ॥ मातुलस पुत्र इव । कन् (५।३।९६) । भातुलपुत्रक इत्यपि मामकतनये फले च धूर्तस्य' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'धत्तूरफलस्य' ॥

फलपूरी वीजपूरः

फलेति ॥ फलेन पूर्यते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) 'इगुपथ-' (३।१।१३४) इति कः । क-र्मणि घन् (३।३।१९) वा । सुकुटस्तु—फलं बीजं च पूर्यति । कः—इत्याह । तत्राणुचितः । इगुपथत्वामा-वाण्णिजन्तस्य ॥ (१) ॥॥॥ एवं बीजपूरः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'मातुलिङ्गस्य' 'विजौरा' इति ख्यातस्य ॥

रुचको मातुलुङ्गके ॥७८॥

रुचेति ॥ रोचते । 'रुच दीसाविभित्रीतो च' (भ्वा० आ० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । क्रुन् (उ० ३।३२) । 'रुचको वीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्य-द्रव्ये चाप्युक्तटेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मीनात्यरुचिम् 'मीञ् हिंसायाम्' (त्रया० उ० अ०) । वाडुलकात्तुन् । छुङ्यते । 'लुजि भासार्थः' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । मातुश्रासौ छङ्गश्च । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मान्तुलिङ्गस्य'। स्वामी तु चतुर्णो पर्यायतामाह् । तदुक्तम्— 'फलपूरो वीजपूरः केसरी वीजपूरकः । वीजकः केसराम्लश्च मातुलुङ्गश्च पूरकः' । अनेकार्थे— 'सौवर्चलं मातुलुङ्गं शिलाचन्दनपेषणी । ग्रीवाभरणकं चैषु चतुर्षु रुचकं स्मृतम्'— इति ॥

समीरणो मरुवकः मस्थपुष्पः फणिज्जकः । जंबीरोऽपि

समीति ॥ समीरयति 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)।

ल्युः । 'समीरणस्तु पवने पथिके च फणिज्जके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ मरो वाति । क्रुन् । (उ० २।३२) । 'भवेन्मरुचकः पुष्पभिच्छल्यद्धफणिज्जके' ॥ (२) ॥ ॥ प्रस्थे सानौ पुष्प्यति । 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ फणी जातोऽसात् । फणाभपत्रपुष्पत्वात् । फणी उज्झको वर्जकोऽस्य, इति केचित् । उमौ पृषोदरादी (६।३।१०९) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ मम्यते । 'जमु अदने' (म्वा० प० से०) । विच् (३।२। ७५) । वीरयति । अच् (३।१।१३४) । जम् चासौ वीरश्च । 'जंबीरः प्रस्थपुष्पे स्थात्तथा दन्तशठद्वमे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'जम्बीरस्य' 'मरुआ' इति ख्यातस्य ॥

अथ पणीसे कठिंजरकुठेरकौ ॥ ७९ ॥

अथेति ॥ पर्णान्यस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा पर्णेरसति । 'अस दीप्तो' (भ्वा० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ कठिनं जरयति । 'जृष्' (दि० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥॥ कुण्ठति । 'ग्रुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' (भ्वा० प० से०) । 'पति—कठि—कुठि' (उ० १।५८) इत्येरक् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥— 'कुठ ग्रुठ प्रतीघाते' 'कुठि च' इत्यतो 'दर्दुरादयश्च' (उ० १।४०) इति द्क् । पृषोदरादित्वात् (उ० ६।३।१०९) अनुषङ्गलो-पः—इति सकुटः । तच्च । कुठ-धातोः सत्वे पृषोदरादित्वात् । दक्कल्पनावैयर्थ्यात् । दक्कल्पनावियर्थात् । दक्कल्पनाऽपि व्यर्था । एरका सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पर्णासस्य' ॥

सितेऽर्जकोऽत्र

सीति ॥ अत्र पर्णासे । अर्जयति । 'अर्ज सर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु' (भ्वा० आ० से०) वा ण्यन्तः । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'श्वेतपर्णासस्य' ॥

पाठी तु चित्रको विह्नसंज्ञकः।

पेति ॥ पाठोऽसास्ति । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ चितं बुद्धं त्रायते । 'त्रैङ् पाठने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । सार्थे कन् (५।३।७५) । 'चित्रकं तिठके ना तु व्याव्यभिचञ्च-पाठिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विद्वः संज्ञा यस ।

१--- 'sपि कटके' इति पाठः ॥

विह्नपर्यायनामक इत्यर्थः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'चित्रकस्य' 'चीता' इति ख्यातस ॥

अर्काह्वत्रमुकास्फोतगणरूपविकीरणाः ।। ८० ।। मन्दारश्चार्कपर्णे

अर्केति ॥ अर्क आहा यस । 'अर्कोऽर्कपर्णे स्फटिके रवो ताम्रे दिवस्पतौं (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व-सति । 'वस निवासे ' (भ्वा० प० अ०) । 'शुस्वृस्निहि-' (उ० १।१०) इत्युः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'वसुकं रोमके पुंसि शिवमल्यर्कपर्णयोः' (इति मेदिनी) 1---बा-हुलकात् 'भृमृ-' इत्युः-इति मुकुटः । तन्न । उक्तसूत्रे वसतेर्महणात् ॥ (२) ॥ ॥ आ स्फोटयति । 'स्फुटिर् वि-कसने'। (भ्वा॰ प॰ से॰)। अच् (३।१।१३४)। पृषी-दरादिः (६।१।१०९) । 'आस्फोतस्तु पुमानर्कपर्णे स्वात् कोविदारके। आस्फोता गिरिकण्यी च वनमहयां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ नानात्वाद्गणा बहूनि रूपा-ण्यस्य ॥ (४) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'कृप-' (उ० २।८१) इति क्युन्। इत्वम् (७। १।१००) रपरत्वम् (१।१।५१)। बाहुलकादीर्घः ॥*॥ विविधः किरणोऽस्य, इत्यन्ये ॥ (५) ॥*॥ मन्दान् इ-यर्ति । अण् (३।२।१) मन्दैरर्यते वा । घन् (३।३।१९) । 'मन्दारः सात्सुरहुमे । पारिभद्रेऽर्कपर्णे च मन्दारो ह-स्तिर्धूर्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अर्काभानि तीक्ष्णानि पत्राण्यस ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'अर्कस्य' 'आक' इति ख्यातस्य ॥

अत्र शुक्केऽलर्कपतापसौ ।

अत्रेति ॥ असिञ् शुक्ते । अलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) किप् (३।२।७६) । अल् चासावर्कश्च । 'अलकों धवलार्के साद्योगोन्मादितकुकुटे' (इति मेदिनी) ।—अलयति—इति सुकुटः । तन्न । णावुपधादृद्धिप्र-सङ्गात् ॥ (१) ॥*॥ प्रतापं चक्षुस्तेजः स्रति । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।३) । प्रकृतास्ता-पसा येन वा ॥ (२) ॥*॥ ह्रे 'श्वेतार्कस्य' ॥

शिवमङी पाश्रुपत एकाष्टीलो बुको वसुः ॥८१॥

शिवेति ॥ शिवप्रिया मछी ॥ (१) ॥*॥ पशुपतेर-यम् । तित्रयत्वात् । 'पाशुपतो वकपुष्पे स्वात्पशुपत्यधि-दैवते च तद्भक्ते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ एकमस्थि लाति । 'सुषामादित्वात्' (८।३।९८) षत्वं दीर्घत्वं च । 'एकाष्टीला वनिक्तकौषधो पुंसि वकपुष्पे' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वाति । बाहुलकात् कुकः । कुनो-ऽकारस्रोत्वं वा ॥ ॥ । 'वकः' इति पाठे कुन् (उ०२। ३२) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात्कङ्के श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वस्ते, वसित वा । ग्रस्त्रुस्तिहिन्यसिन्यं (उ०१।१०) इत्युः । 'व(व)सुर्ना देवभे-दाशिभायोक्रवकराजसु । (क्षीवं वृद्ध्योषधेऽश्वे च रैरत्नम्धुरे त्रिष्ठु') (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'गुल्मा' इति स्थातस्य 'वकपुष्पस्य' ॥

बन्दा द्वशादनी द्वश्तरहा जीवन्तिकेत्यपि ।

बन्देति ॥ वन्यते । 'विद अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा॰ आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । ('वन्दा लतान्तरे स्मृता । भिक्षुक्यामि बन्यां च') (इति स्पर्शादों मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृक्षमत्ति । 'अद मक्षणे' (अ॰ प० अ०) ल्युद (३।३।११३) । 'वृक्षादनी तु बन्दायां विदारीकन्दकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥*॥ वृक्षं रोहिति । मूलविभुजादित्वात् (३।२।५) कः । वृक्षे रोहिति इति वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ जीवति । 'रुहिनन्दिजीविप्राणिम्यः विदाशिषि' (उ० ३।१२७) इति छच् । वित्त्वात् (४।१।४१) ङीष् । कन् (५।३।७५) । 'जीवन्तिका गुङ्क्यां च जीवाख्यशाक्वन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वृक्षो-परिजातलताविशेषस्य'॥

वत्सादनी छिन्नरुहा गुडूची तन्त्रिकाऽमृता ॥८२॥ जीवन्तिका सोमवङ्घी विश्वल्या मधुपर्ण्यपि ।

वत्सेति ॥ वत्सेरवते । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ छिन्ना रोहति । 'इगुप्य-' (३।१।१३५) इति कः । 'ङचापोः' (६।३।६३) इति हस्यः ॥ (२) ॥*॥ गुडति । 'गुड रक्षणे' (तु० प० से०) । बाहुलकादूचट् ॥ (३) ॥*॥ तन्नयति । 'तित्र कुटुम्बधारणे' (चु० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ न मृतमसाः । 'अमृता मागधीपथ्यागुडूच्यामलकीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जीवति । झच् (उ० ३।१२७) । 'जीवन्तिका गुडूच्यां च जीवाख्यशाक्वन्दयोः' इति मेदिनी ॥ (६) ॥*॥ सोमस्य वछी ॥ (७) ॥*॥ विगतं शल्यमसाः । 'विराल्याऽधिशिखाद्-नतीगुडूचीत्रिपुटासु च' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ न-

१--- 'मूर्तयोः' इति पाठः ॥

धुमयानि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥ (९) ॥*॥ नव 'गुडूच्याः' ॥

मूर्वा देवी मधुरसा मोरटा तेजनी स्त्रवा ॥८३॥ मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीछपर्ण्यपि ।

मूर्वेति ॥ मूर्वति । 'मुर्वी वन्धने' (भ्वा० प० से) । अच (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ दीव्यति । पचादौ (ग० ३।१।१३४) 'देवट्' इति निपातनात् (४।१।४५) ङीप् । मुकुटोक्तं गौरादित्वं चिन्त्यम् । 'देवी कृताभिषेकायां तेजनी-स्पृक्कयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मधु रसोऽस्याः । 'भवेन्मधुरसा द्राक्षामूर्विकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सुरति । 'सुर संवेष्टने' । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)। ('मोरटं तु भवेदिक्षुमूलाङ्कोटप्रसूनयोः।) सप्तरात्रात्परक्षीरे, मूर्विकायां तु मोरटा' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा तेजित । 'तेज पालने' (भ्वा० प० से०)। ल्युद्र (३।३।११३) ॥ (५) ॥*॥ स्रवति । 'स्रु गतौं' (भ्वा० प० अ०) अच् (३।१।१३४) ॥ संज्ञापूर्वक-त्वाद्गुणाभावे सुवाऽपि । 'स्ववा द्वयोहों मपात्रे सहकीमू-र्वयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ मधु लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अन्येषामपि' (६। ३।१३७) इति दीर्घः ॥ (७) ॥*॥ मधुनः श्रेणिरत्र॥ (८) ॥*॥ गोः कर्ण इव, गौः कर्णी यस्याः, इति वा। 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । गोकणोंऽश्वतरेऽपि स्यान्मगसर्पगणान्तरे । अङ्गुष्ठानामिकोन्माने गोकणीं मूर्वि-कोषधो' इति विश्वः ॥ (९) ॥ ॥ पीलोरिव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीषु । 'पीलुपर्णी चिंच-कायां मूर्वायामौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'मूर्वायाः' 'मुहार' इति ख्यातायाः ॥

पाठाऽम्बष्टा विद्धकर्णी स्थापनी श्रेयसी रसा ८४ एकाष्टीला पापचेली पाचीना वनतिक्तिका।

पाठेति ॥ पठ्यते । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पाठस्तु पठने ख्यातो विद्धकण्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अम्बष्टाऽप्यम्छलोण्यां स्यात् पाठायूथिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ विद्धौ कर्णौ यया ॥॥॥—अविद्धो-ऽच्छिद्रः पर्णरूपः कर्णोऽस्याः—इति सुकुटः ॥ (३)

१-विश्वे तु 'गोकणोंऽश्वतरे सपें सारक्षे प्रमथान्तरे' इत्येवं पाठ उपलभ्यते ॥

॥*॥ स्थापयति । ल्युद् (३।३।११३) । 'स्थापनं रोपणे, पुंसि वने, पाठौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'प्रशस्यस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥ ॥ रस्यते 'रस आस्वादने' (चु॰ उ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः। 'रसो गन्धरसे जले। शृङ्गारादौ विषे वीर्ये तिकादौ द्रव-रागयोः । देहधातुप्रभेदे च पारदस्वादयोः पुमान् । स्त्रियां तु रसनापाठासछकीकङ्गभूमिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (७) ॥*॥ पापे चलति । 'चल विलसने' (तु० प० से०) । पचादौ 'चेलद्र' इति निपातनात् ङीप् (४।१।१५) । गौरादित्वकल्पनं मुकुटकृतं व्यर्थम् । पचेर्यङन्ताद्चि 'पापक्ति' इति पापचो वायुः । तमीरयति वा। अण् (३।२।१) ॥ (८) ॥*॥ प्राचि भवा। 'विभाः षाञ्चः' (५।४।८) इति खः॥ (९) ॥*॥ वने तिका। स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'पाठा' इति ख्यातायाः॥

कटुः कटंवराऽशोकरोहिणी कटुरोहिणी ॥८५॥ मत्स्यपित्ता कृष्णभेदी चक्राङ्गी शक्कछादनी ।

केति ॥ कटति 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'श्रस्वृक्षिहि-' (उ० १।१०) इत्यत्र चकारादुः ।—'वटि-कटिभ्यां च' इत्युः-इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलद्त्ता-दिषु तत्स्त्रस्याद्रशनात्। 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजि-कयोरि । (नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्के रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च') (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्रा कटति । अच् (३।१।१३४) । कटं (रोगम्) वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा०उ०से०) । 'संज्ञायां भृतु-' (३।२।४६) इति खच्। 'अरुद्धिषत्-' (६।३।६७) इति मुम् ॥ *॥ — 'कटंभरा' इति पाठः — इत्यन्ये 'कटंभरा यसारण्यां रोहिण्यां गजयोषिति । कलम्बिकायां गोलायां व-र्षाभूमूर्वयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ अशोक इव रोहति । 'कर्तर्थुपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः। 'अशोकरोहिणी शक्ता चक्राङ्गी शकुलादनी' इति निघण्दः ॥ श। व्यस्तमपीदं नाम । 'अशोकः कटुरोहिण्यामशोको वज्जलदुमें इति रमसः। ('अशोकस्त्रिषु निःशोके पुंसि कङ्के-लिपाद्पे । स्त्रियां तु कदुरोहिण्यां पारदे सान्नपुंसकम्') (इति मेदिनी)॥*॥'रोहिणी कदुरोहिण्याम्' इति रुद्रः। 'रोहिणी कण्ठरुग्भिदि । भभित्कटंभरासोमवल्केष लोहितागवोः? (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ कदुश्रासौ रोहिणी च। 'कदुरोहण्यरिष्टा च शोका तिक्तकरोहिणी' इति निघण्दः॥ (४) ॥॥॥ मत्स्यानां पित्तमिव । तत्स्वादुत्वात् ॥ (५) ॥॥॥ कृष्णो वर्णेन भेद्रछेदोऽस्याः। कृष्णं मटं भिनति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५)। 'कृष्ण-भेदा चण्डरुहा' इति निघण्दः॥ (६)॥॥॥ चकाकार-मङ्गमसाः। गौरादिः (४।१।४१)। 'अङ्गगात्र—' इति निर्मूलम् 'चक्राङ्गो मानसोकसि। चक्राङ्गी कदुरोहिण्याम्' इति मेदिनी॥ (७) ॥॥॥ शकुलैर्मत्सभेदैरद्यते। अत्तेः कर्मणि लयुद् (३।३।११३)। 'शङ्कलाद्दनी स्त्रियां कृष्ण-भेदी कदुकशाकयोः' (इति मेदिनी)॥ (८)॥॥॥ अष्टो 'कट्ररोहिण्याः' 'कुट्रकी' इति ख्यातायाः॥

आत्मगुप्ता जडाऽन्यण्डा कण्ड्रा पाद्यपायणी ८६ ऋष्यप्रोक्ता शुकशिम्बिः कपिकच्छ्श्च मर्कटी ।

आत्मेति ॥ आत्मना गुप्ता । दुःस्पर्शत्वात् । 'कर्नृ-करण-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ जड-यति । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिजन्ताद्चु (३।१।१३४)। 'जडा स्त्रियाम्। श्क् शिम्व्यां हिमग्रस्त-भूकाप्रज्ञेषु तु त्रिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु—कण्डा-दिना दौ:स्थ्यजननादिन्द्रियाणि जडयति स्तम्भयति । 'जल अपवारणे' (चु०प०से०) — इत्यवोचत् । तन्न । णौ वृद्धि-प्रसङ्गात । जडति वा । डलयोरैक्यात् ॥ *॥ — न जहाति शूकान् । अजहा । 'ज्ञेया जाङ्गलिका सैव साऽजहा प्रावृषायणी[?] इतीन्दुः—इति स्वामी ॥ (२) ॥*॥ न विगतमण्डमस्याः । 'अव्यण्डा वृषभी गुप्ता' इतीन्दुः । मुकुटस्तु-अधिकमण्डं बीजमस्याः, अधिकममति । 'अम रोगे' (भ्वा॰प०से०)। 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) वा। अध्यण्डा-इत्याह । तत्र मूलं मृग्यम् ॥ (३) ॥ ॥ कण्डूं राति । 'रा दाने (अ०प०अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ पृषोद्रादित्वात् (६।३।१०९) हस्वत्वमपि। 'कपिकच्छूश्र कण्डूरा कण्डुरा श्क्शिम्बिका' इतीन्दुः । मुकुटस्तु —कण्डूरस्त्यस्याः । 'कण्डूकच्छूभ्यां हस्वश्र' इति रो हस्वत्वं च-इत्याह । तन्न । उक्तवा-र्तिकस्यादर्शनात्॥ (४) ॥ अ। भा भा तु जलार्णवे इति त्रिकाण्डरोषः । प्रावृषामेति, अयते, वा । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३)। 'कृत्यचः' (८।४।२९) इति णत्वम् ॥ (५) ॥ ॥ ऋष्येर्मुगैः प्रोक्ता । ऋषिभरप्रोक्ता, इति

वा । 'ऋष्यपोक्ता शतावर्यतिवलाशूकशिम्बिषु' इति (मे-दिनी) ॥ (६) ॥॥। 'श्रूकयुक्ता शिम्विः' । 'शश्र्वच्छशा-क्कशिशिराणि च श्कशिम्विः' इत्यूष्मविवेकात् द्वितालव्या । 'श्कशिम्विस्तु मर्कटी । श्रूकशिम्वा च' इति वाचस्पतिः ॥ (७) ॥॥। कपीनां कच्छूः । कण्ड्रहेतुत्वात् ॥ (८) ॥॥। मर्कटीव । विविधचेष्टाहेतुत्वात् । 'अथ मर्कटी । करज्जिम-च्छूकशिम्ब्योः पुंसि वानरस्रत्योः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥॥। नव 'मर्कट्याः' 'कॅवाच' इति ख्यातायाः ॥

चित्रोपचित्रा न्यग्रोधी द्रवन्ती शंवरी दृषा ॥८७॥ मत्यक्श्रेणीसुतश्रेणी रण्डा मृषिकपण्यीप ।

चित्रेति ॥ चित्रं रूपमस्याः। 'चित्राखुपर्णागोडुम्बासु-भद्राद्नितकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ उपगता चित्रम् ॥ (२) ॥ ॥ - न्यग् रुणि । बहुमूलत्वात् । अच् (३।१। १३४) । गौरादिः (४।१।४१)--इति प्राञ्चः । न्यञ्चं रु-णिंड, इति वा। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। '(न्ययोधन्तु पुमान्व्यामवटयोश्च शमीतरौ)। न्ययोधी तूपचित्रायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ द्रवति । 'द्रु गतौं' (भ्वा० प० से०) लटः शतृ (३।२।१२४) ॥ (४) ॥*॥ शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'शमि धातोः' (३।२।१४) इत्यच् । गौरादिः (४।१।४१) । मुकुटस्तु-खच् (३।२।४६)—इत्याह । '**(शंवरं** सिलले पुंसि मृगदै-त्यविशेषयोः ।) शंवरी चाख्यण्यी स्यात्' (इति तालन्यादौ मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('वृषो धर्मे वलीवर्दे राङ्गचां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च व्या-समूषिकशुक्रले । तथा वास्तुस्थानभेदे पुमानेष प्रकीर्तितः । चुषा मूषिकपण्यों च, यतीनामासने चुषीं') ॥ (६) ॥ ॥ प्रतीची श्रेणी यसाः ॥ (७) ॥*॥ सुतानां श्रेणी यसाः ॥ (८) ॥ ॥ रमन्तेऽत्र । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा०आ०अ०)। 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) । 'रण्डा मूषिकपण्यी च वि-धवायां च योषितिं (इति मेदिनी) ॥*॥ स्वामी तु-चण्ड्यते । 'चण्डा' । प्रत्यक्श्रेणी वृषा चण्डा पुत्रश्रेण्या-खुपणिका' इति निघण्दुः — इत्याह ॥ (९) ॥ ॥ मू-षिकः पर्णमस्याः । मूषिककर्णीकारपत्रत्वात् । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् ॥(१०)॥*॥ दश 'मृषिकपण्याः' 'मुसाकणीं' इति ख्यातायाः॥

अपामार्गः शैखरिको धामार्गवमयूरको ॥ ८८॥ प्रत्यक्रपर्णो कीशपर्णो किणिही खरमञ्जरिः।

अपेति ॥ अपमार्जन्त्यनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । निष्ठायामनिद्दत्वात् कुत्वम् (७।३।५२) । 'उ-पसर्गस्य घत्रिं (६।३।१२२) इति दीर्घः । अपकृष्ट आस-मन्तान् मार्गोऽस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शिखरे प्रायेण भवति । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठक् ॥ (२) ॥ ॥ धाम्रोऽर्गः । धामार्गे वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः । 'धामार्गवस्तु पुंसि स्याद्पामार्गे च घो-षके' (इति मेदिनी) ॥ *॥ -- 'अधामार्गवः' । अधामा-र्गवोऽपामार्गः कोशातकी च इति द्व्यर्थे - इति स्वामी ॥ (३) ॥ ॥ मयूरप्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'मयूरकोऽप्यपामार्गे क्षीवं तुत्थाञ्जने पुनः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ प्रत्यिच पर्णान्यस्याः । 'पा-ककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीप् ॥ (५) ॥*॥ कपिलो-मतुत्यानि लोमशानि पर्णान्यस्याः ॥ श॥ 'केशपर्णी' इति स्वामी ॥ (६) ॥ ॥ किणिनो ज्ञणान् जिहीते । 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०)। 'आतोऽऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । किणिनो व्रणान् हन्ति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (७) ॥*॥ खरा मञ्जरिरस्याः ॥ ॥ गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (८) ॥*॥ अष्टी 'अपामार्गस्य' ॥

हिक्किता ब्राह्मणी पद्मा भागी ब्राह्मणयष्टिका ८९ अङ्गारवञ्ची वास्त्रेयशाकवर्वरवर्धकाः ।

हञ्जीति । हन्ति रोगान् । पचाद्यच् (२।१।१२४) । पृषोदरादिः (६।२।१०९) । 'अङ्गारवछी हञ्जी च वर्दो वर्वरकस्तथा' (इति निघण्टुः) ॥॥॥ भनक्ति रोगान् । 'भञ्जो आमर्दने' (६०प०अ०) । ण्डुल् (२।१।१३२) वा । पृषोदरादिः (६।२।१०९) (फञ्जिका, इति वा—इति मु-कुटः) ॥ (१) ॥॥॥ त्रह्मण इयम् । 'त्राह्मणं त्रह्मसंघाते वेदभागे नपुंसकम् । भूमिदेवे तु पुंलिङ्गः फञ्जिकापृक्षयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ पद्मामं पुष्पमस्याः । 'पद्मोऽस्त्री पद्मके व्यूह्निधिसंख्यान्तरेऽम्बुजे । ना नागे, स्त्री फञ्जिकाश्रीचार्वाटीपन्नगीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ भर्जनम् । 'अस्ज पाके' (तु० उ० से०) ।

घञ् (३।३।१८) 'अस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम्' (६।४। ४७) इति रमागमः । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्यम् । 'भृजी भर्जने' (भ्वा० आ० से०) वा । घञ् (३। ३।१८) भर्गीऽस्त्यस्याः । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२। १०३) ॥ (४) ॥*॥ त्राह्मणयष्टिरिव । तादशप्रकाण्डत्वात् 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् ॥ (५) ॥*॥ अन्सारबद्धस्ययाः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्न कप् ॥ (६) ॥*॥ वर्वर्ति । 'वृञ् वरणे' (स्वा०उ०से०) यङ्छगन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (८) ॥*॥ वर्वते । 'वृधु छे-दने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (९) ॥*॥ नव 'भाग्याः' ॥

मिञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समङ्गा कालमेशिका॥९०॥ मण्डूकपणी भण्डीरी भण्डी योजनवहृयपि।

मिलिति ॥ मङ्जौ शोभने वर्णे तिष्ठति । 'सपि स्थः' (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति ष-त्वम् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा अतिशयेन मञ्जुः। 'अतिशायने तमबिष्ठनौं' (५।३।५५) ॥ (१)॥*॥ वि-कसति । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ *॥ - विषकति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। (विकषा) - इति मुक्टः॥ (२)॥ ॥ जिङ्गति। 'जिगि गतौ' इति केचित्पठन्ति । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ समन्ततोऽङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ ॥ काले मिस्यते 'मिश शब्दे' (भ्वा० प० से०) कर्मणि घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ कालं वर्ण मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । पूर्ववत्। मूर्धन्यषा, इति वा । 'मञ्जिष्ठा कालमेषी च' इति नि-घण्दः ॥ (५) ॥ ॥ मण्डकवत् पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५३) इति ङीष् । 'मण्डूकपणी मिल्लिष्ठात्राह्मण्योनी तु शोणके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ मण्डति । 'भण्ड आमण्डने' ।-- 'भडि गतौ'-इति स्वामी । बाहुलका-दीरन् । गौरादिः (४।१।४१) । भण्डीरी ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। 'हेमपुष्पी च भाण्डीरी' इति रमसः॥ (७) ॥*॥ पचाद्यच् (३।११३४) । गौरादिः (४।१। ४१)। 'भण्डी योजनबह्यपि। रक्ता भण्डीरिका च' इ-तीन्दुः ॥ (८) ॥ ॥ योजनगामिनी वही ॥ (९) ॥ ॥ नव 'मिआष्टायाः' 'मँजीठ' इति ख्यातायाः॥

१—आधुनिकारमदुपलब्धस्वामिपुस्तकद्वये तु अकारादित्वं नो-पलभ्यते ॥

यासो यवासो दुःस्पर्शो धन्वयासः कुनाशकः ९१ रोदनी कच्छराऽनन्ता समुद्रान्ता दुरालभा।

येति ॥ यसनम् । 'यसु प्रयत्ने' (दि० प० से०)। भावे घन् (३।३।१८) यासोऽस्त्यस्य । अर्शआद्यम् (५। २।१२७)। याति । बाहुलकाद्सच् वा ॥ (१) ॥॥॥ यौति । 'यु मिश्रणामिश्रणयोः' (अ० प० से०) । 'ऋत-न्यज्ञि-' (उ० ४।२) इत्यासः ॥ (२) ॥*॥ दुःखेन स्पृश्यते । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) घञ । (३।३। १९)। खल् (३।३।१२६) वा। 'दुःस्पर्शो धन्वयासे ना कण्टकार्यो स्त्रियां त्रिषु । खरस्पर्शे (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ भ। धन्वनो यासः । मारुभवत्वात् ॥ (४) ॥ कुं ना-शयति । 'णश अदर्शने' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् ॥ (५) ॥ शोदयति । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३। ११३) । 'रोदनं ऋन्दनेऽस्रोऽपि दुरालम्भीषधी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'चोदनी' (इति स्वामी) ॥ (६) ॥ ॥ कच्छूं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतः-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्वः 'कच्छुरा श्किशम्ब्यां च शटीदुःस्पर्शयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ नान्तोऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वीयोरिप । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलकीषु च । (विश्वंभरागुङ्कच्योः स्यात्)' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ समुद्रान्तोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । समुद्रो-Sन्तोSस्या वा । 'समुद्रान्ता तु कार्पासीपृक्कादुरालभासु च' (इति मेदिनी)॥ (९) ॥*॥ दुःखेनालभ्यते। 'डु-लभष् प्राप्ती' (भ्वा० आ० अ०) । 'ईषदु:सुषु-' (३।३। १२६) इति खल् । आगमशासनस्यानित्यत्वान्न नुम् ॥ (१०)॥*॥ दश 'धन्वयासस्य' 'यवासा' इति ख्यातस्य ॥

पृश्चिपणीं पृथक्पणीं चित्रपण्येङ्घ्रिपणिका॥९२॥ कोष्टुविन्ना सिंहपुच्छी कल्लिश्चीवनिर्गुहा।

पृक्षीति ॥ पृश्चिरल्पं पर्णमस्याः । 'पाककर्ण-' (४। १।५४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ पृथगसक्तं पर्णमस्याः । ङीष् (४।१।५४) ॥ (२) ॥*॥ चित्रं पर्णमस्याः ॥ (३) ॥*॥ अङ्ग्रेरालम्य पर्णान्यस्याः । ङीष् (४।१।५४) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ —अङ्ग्रिं मूलमारम्य विह्यरस्याः । 'अङ्गिवह्यिका'—इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ कोष्टभि-

विन्ना विचारितेव । दत्तेव, इति वा ॥ (५) ॥*॥ सिंह-पुच्छमस्याः । सिंहपुच्छाकारपुष्पत्वात् । 'उपमानात् पक्षाच पुच्छाच्च' (वा० ४।१।५५) इति ङीष् ॥ (६) ॥*॥ 'कल्ठं ग्रुके त्रिष्वजीणें' (इति मेदिनी) । कलं स्यति। 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । इन् (उ० ४।११८) । बाहुलकादाकारलोपः ॥ (७) ॥*॥ धावति । 'धावु गति-ग्रुङ्गोः' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकादिनः ॥ (८) ॥*॥ गृहति । 'ग्रुह् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । 'इगुपध—' (३। १।१३५) इति कः ॥ (९) ॥*॥ नव 'सिंहपुच्छ्याः' 'पिठवनी' इति ख्यातायाः ॥

निदिग्धिका स्पृशी व्याघी दृहती कण्टकारिका ९३ प्रचोदनी कुली क्षुद्रा दुःस्पर्शा राष्ट्रिकेत्यपि।

निदीति ॥ निदिस्ते सा। 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। टाप् (४।१।४) स्वार्थे कन (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ स्पृश्चति । 'स्पृश्च स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ।---'स्पृश बाधनस्पर्शनयोः'—इति मुकुटोक्तं निर्मूलम् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ व्याजित्रति । 'व्यात्रादिभिः-' (२।१।५६) इति लिङ्गात् 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। न तु 'पात्रा-' (३।१।१३७) इति शः। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ बृहति । 'बृह् बृद्धौ' (भ्वा० प० आ०) । 'वर्तमाने पृषद्वहत्-' (उ० २।८४) इति नि-पातः । शतृवत्त्वान् ङीप् (४।१।६) । 'क्षुद्रायां क्षुद्रवा-र्ताक्यां वृहती छन्दसि कचित्' इति शाश्वतः॥ (१) ॥*॥ कण्टकानियर्ति । 'ऋ गतौ (जु० प० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (५) ॥ श्रा प्रचोदयति । 'चुद संचोद्ने' (चु० प० से०) । ल्युट (३।३।११३) ॥ (६) ॥ श्रा कोलित । 'कुल सं-स्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ।-णिजन्तेन विगृह्य 'कः'---इत्यभिधानं मुक्टस्य चिन्त्यम् । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अनुपयोगाच ॥ (७) ॥ ॥ क्षुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक्। यस्तु-- 'क्षुद संप्रेरणे'--इति धातुरुपन्यस्तो मुकुटेन । स धातुपाठे न लभ्यते । 'श्चद्रा व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गरीवेश्ययोर्हिंसामक्षिकामात्रयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ दुस्पृश्यते । 'ईषदुर्-' (३।३।१२६) इति खल् ॥ (९) ॥ ॥ 'राष्ट्रं स्यात्तूपवर्तने । उपद्रवे क्लीब-

पुंसोः' (इति मेदिनी) । राष्ट्रमस्त्यसाः । 'अतः-' (५।२। ११५) इति ठन् ॥ (१०) ॥*॥ दश 'कण्टकारिकायाः' 'भटकटा' इति ख्यातायाः॥

नीली काला हीतिकका ग्रामीणा मधुपणिका ९४ रञ्जनी श्रीफली तृत्था द्रोणी दोला च नीलिनी ।

नीलीति ॥ 'नीलादोषधौ' (वा० ४।१।४२) इति डीष । 'नीली रुग्भेदनीलिन्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कत्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । यत्तु—कर्मणि 'एरच्' (३।३।५६)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । कलधातोरिवर्णान्तत्वाभावात् । वृध्य-भावप्रसङ्गाच । ण्यन्तत्वे 'कल्यते' इति विग्रहप्रदर्शनस्या-संभवाच । वर्णत्वाभावाच जीष् । 'काला तु कृष्णत्रिवृताम-जिष्ठानीलिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ श्री की-तकं क्रयोऽस्त्यस्याः । कपिरिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'अतः' (५।२।११५) इति ठन् । 'क्रीतकं वि-निमयः' इति स्वामिमुकुटौ ॥ (३) ॥*॥ त्रामे भवा। 'यामाद्यखनौ' (४।२।९४) । 'यामीणा नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भुतेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ मधु-राणि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१।५४) इति ङीष् । 'मधुपणीं तु गंभार्यो नीलीसंज्ञौषंघाविप' (इति मेदिनी)॥ ॥ (५) ॥ 📲 रञ्जयति । ल्युट् (३।३।११३) । णिकीपस स्थानि-वद्भावात् 'असनयोश्च' इति नलोपो न । रज्यतेऽनया, इति विश्रहे तु 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युटि भवत्येव। 'रख्नेः क्युन्' (उ० २।७९) इति वा । 'गुडारोचनिकानी-लीमिश्रिष्ठासु च रञ्जनी । रजनी नीलिनीरात्रिहरिद्राजत-कासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ श्रीमत् फलमस्याः ॥ 'श्रीफलः पुंसि मालूरे धात्रीनीलिकयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ तुद्यते । 'तुद् व्यथने' (तु०उ०अ०)। 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । तुत्थयति वा। 'तुत्थ आवरणे'। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'तुत्थमञ्जन-मेदे स्यान्नीलीस्क्ष्मैलयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'वहिश्रि—' (उ० ४।५१) इति निः ॥*॥ 'तूणी' इति स्वामी।

१—'अनिदिताम्' (६।४।२४) इति सूत्रे भाष्ये 'रजकर-जनरजःस्प्रसंख्यानम्' इति वार्तिकेन 'रजकरजनरजःसु कि-त्वात्सिद्धम् । कित पवैत औणादिकाः' इति भाष्येण तत्रत्यकैय-टेन 'असनयोश्च' इति वाक्यस्याभाध्वननेन ल्युटि नलेपा-प्राप्त्या 'णिलोपस्येत्यादिभवत्येवत्यन्तय्योऽसंगत एवेति वोध्यम्'॥ 'त्ण पूरणे' (चु० आ० से०)। त्ण्यतेऽनया । 'हरुश्र' (३।३।१२१) इति घत्र्। गौरादिः (१)१।४१)। 'त्णी नीत्यां निषक्ने ना' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ दोल्यति। 'दुल उत्क्षेपे' (चु० प० से०)। पचायच्। 'दोला नीत्यां यानान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ ॥ 'मेला' इति स्वामी। 'तुत्था श्रीकलिका मेला सारवाही च रज्जनी' इति निघण्दुः॥ (१०)॥ ॥ नीलो वर्णोऽस्त्यस्याः। 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः॥ (११)॥ ॥ एकादश 'नाल्याः' 'नीलः' इति स्थातस्य॥

अवल्गुनः सोमरानी सुविद्धः सोमविद्धिका ९५ कालमेषी कृष्णफला वाक्चची पूर्तिफल्यपि।

अवेति ॥ अवल्गोरशोमनाज्ञातः ॥ (१) ॥ ॥ सोम इव सोमेन वा राजित । 'राजृ दीसो' (भ्वा० उ० से०) । '—उपमाने' (३।२।७९) इति 'सुप्यजाती—' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ शोमना विष्ठरस्याः ॥ (३) ॥ ॥ सोमनरय विष्ठः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ सोमनरय विष्ठः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ काळं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (५) ॥ ॥ कृष्णं फळमस्याः । अजादित्वात् (३।२।१) ॥ (५) ॥ ॥ वातं कोचयति । 'कुच शब्दे तारे' (भ्वा० प० से०) । मूळविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ॥ मुकुटस्तु—वाचं गुज्जति । 'वागुजी' इत्याह । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से) । पूर्ववत् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (७) ॥ ॥ पृतिः फलेष्वस्याः 'पाककर्ण—' (४।३।५३) इति ङीष् ॥ (८) ॥ ॥ अष्टौ 'वकुची' इति स्थातायाः ॥

कृष्णोपकुल्या वैदेही मागधी चपला कणा ॥९६॥ उपणा पिष्पली शौण्डी कोला

कृष्णेति ॥ कृष्णो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५। २।१२७) । 'कृष्णा स्याद्दौपदीनीलीकणाद्राक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ उपकोलित । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) अद्भयादिः (उ० ४।११२) ॥॥॥ उपगता कुल्याम्, इति वा ॥ (२) ॥॥॥ विदेहेषु भवा । 'वैदेही रोचनासीतावणिक्स्लीपिपलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ मगधेषु भवा । 'मागधी स्त्री क-णायूथ्योर्वाच्यवन्मगधोद्भवे । पुंसि वैद्यात्क्षत्रियाजे शुक्कजी-रकबन्दिनोः ॥ (४) ॥॥॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा॰ प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१।१०६) कलच्। 'चपला

कमलाविद्युत्पृंश्रलीपिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ||*|| कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावि-तण्यर्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्मी-रमक्षिकापिप्पलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ ओ-षति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात् क्युन् (उ० २।७८) ॥ श। दीर्घादिरपि । ऊषति । 'ऊष रुजा-याम्' (भ्वा० प० से०) । 'ऊषणं मरिचे ऋीवं कणायाम्-षणा स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । बाहुलकादलच् । पृषोदरादिः । गौरादिः (४।१।४१) । 'पिप्पलं सलिले व-स्रच्छेदभेदे च ना तरी । निर्गले पक्षिभेदे कणायां पि-प्पली स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शुण्डायां म-चपानगृहे भवा। 'शौणडो मत्ते च विख्याते पिपाल्यां तु भवेत्स्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'कोलं कोलफले झीबं पिप्पलीचन्ययोः स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'पिप्पल्याः' ॥

अथ करिपिप्पली।

किपवल्ली कोलवल्ली श्रेयसी वसिरः पुमान् ९७

अथेति ॥ करीव पिप्पली । वृहत्त्वात् ॥ (१) ॥॥॥ किपिरिव वछी ॥॥॥ कोल इव वछी । तयोस्तुल्यरोमत्वात् ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ अतिशयेन प्रशस्ता । 'श्रेयसी किरिपिप्पत्यामभयापाठयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ वस्ते । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । बाहुलका-त्किरच् ॥॥॥ तालव्यपाठे तु । विष्टे । 'वश कान्तो' (अ० प०से०) । संज्ञापूर्वकत्वाच्च संप्रसारणम् । 'विशिरः पुमान् । किणिहीहस्तिपिप्पत्योः' 'क्रीवेऽव्धिलवणे स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥। पञ्च 'गजापिप्पली' इति ख्यातायाः ॥

चव्यं तु चविकम्

चेति ॥ चर्यते । 'चर्च अद्ने' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२५) । प्रभोदरादिः (६।३।१०९) । 'चर्च्यं तु चित्रके क्षीनं वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क्षुन् (उ० २।३२) । चित्रकम् ॥ (२) ॥॥॥ स्त्रियामपि । 'चर्च्या कोला च चित्रका चव्यं कुञ्जर-पिप्पली' इति हटचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'चर्च्य' इति ख्यातस्य । केचितु पूर्वान्वयमाहुः । यदाह चन्द्रनन्दनः—'चव्या कोलाथ चित्रका श्रेयसी गजपिपली। च्यवना कोन

लबही तु चत्रं कुज्जरिप्पली' । अत्र पक्षे तुस्थाने चः पाठ्यः ॥

काकचिंचागुझे तु कृष्णला।

काकेति ॥ काकवर्णा चिंचा ॥॥॥ गौरादिः (४।१। ४१)—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ गुज्जति । 'गुजि अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा०प०से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गुजा तु काकचिंचायां पटहे च कलध्वनौ' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥॥॥ कृष्णं वर्णे लाति ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'गुजायाः' 'घोंघची' इति स्यातायाः॥

पलंकषा त्विञ्जगन्या श्वदंष्ट्रा स्वादुकण्टकः॥९८॥ गोकण्टको गोञ्जरको वनशृङ्गाट इत्यपि ।

पलिमिति ॥ पलं मांसं कषति । 'कष हिंसार्थः' (भ्वा० प० से०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः। पृषोदरादिः (६।३।१०९)।--- 'तत्पुरुषे-' (६।३१४) इति द्वितीयाया अलुकू—इति मुकुटः । तन्न । अलौकि-कविग्रहेऽमोऽप्रवेशात् । पलंकषा गोक्षरके स्त्रियां रास्नाप-ळाशयोः' इति मूर्धन्यान्तेषु रमसः । यतु-'कर्षति' इति विगृह्य 'पृपोदरादिः' (६।३।१०९) --- इत्युक्तम् । तचि-न्त्यम् । कषतिनैव सिद्धत्वात् । अच्प्रत्ययविधानमपि चि-न्त्यम् । कर्मण्यणः प्रसङ्गात् 'पलंकषा गोक्षुरके रास्नागु-ग्गुङ्किशुके। तु(मु)ण्डीरीलाक्षयोश्रस्री राक्षसे तु पलंकषः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥ ॥ इक्षुगन्ध इव गन्धो-ऽस्याः । समासान्तो विधिरनित्यः । 'इश्चुगन्धा कोकिलाक्षे क्रोष्ट्यां कारो च गोक्षुरें (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शुनो दंधेव । संज्ञापूर्वकत्वान्न दीर्घः ॥ (३) ॥ ॥ स्वादुः कण्टकोऽस्य ॥ (४) ॥ ॥ गोर्धेनोः पृथिया वा कण्टकः । 'गोकण्टको गोक्षरके स्थपुटे च गवां खुरे' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥ * ॥ क्षुरति 'क्षुर विलेखने' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इतिकः । स्वार्थेकन् (५।३।७५) गोर्गीर्वा क्षुरकः ॥ (६)॥*॥ वनस्य रुद्धाट इव । 'श्वदंष्ट्रो गोक्षरस्त्रिकण्टकपुटः श्रदंष्टा स्वादुकण्टकः' इति रभसः॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'गोक्षुरस्य' 'गोखुरू' इति ख्यातस्य ॥

विश्वा विषा प्रतिविषातिविषोपविषारुणा।।९९।। शृङ्गी महौषधं च

वीति ॥ विशति 'विश । प्रवेशने' (तु० प० अ०) । 'अशूपुषि—' (उ० १।१५१) इति कुन् । 'विश्वं समस्ते जगति, विश्वे देवेषु, नागरे । विश्वा चातिविषायां स्यात्'

(इति विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ वेवेष्टि । 'विष्टि व्याप्तो' (जु० उ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विषं जलेऽतिविषायां स्त्रियां, क्ष्वेडे तु न स्त्रियाम्' ॥ (२) ॥ ॥ प्रतीपं विषमस्याः ॥ (३) ॥ ॥ विषमतिकान्ता ॥ (४) ॥ १ विषमतिकान्ता ॥ (६ति मेविनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ भ ॥ विषमतिकान्त्र विषयां तु गुण्ठ्यां स्तिष्तिष्त्रयां लग्नुनेऽपि च' (इति मेविनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ अष्टो 'अतिविषायाः' 'अतीस' इति ख्यातस्य ॥

अथ क्षीरावी दुग्धिका समे।

अथेति ॥ श्वीरमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ॥ दुग्धमस्त्यस्याः। ठन् (५।२।११५)॥ (४)॥ ह्रे 'दुग्धिकायाः' 'दूर्धा' इति स्थातायाः॥

शतम्ली बहुसुताभीकरिन्दीवरी वरी ॥ १००॥ ऋष्यपोक्ताभीकपत्रीनारायण्यः शतावरी । अहेकः

रातेति ॥ शतं मूलान्यस्याः ॥ (१) ॥*॥ बहवः सता यस्याः ॥ (२) ॥ ॥ न भीरः । स्थिरपत्रत्वात् ॥ (३) ॥ ॥ नीलोत्पलाकारपुष्पत्वाद् इन्दीवरमस्त्यस्याः । अर्शआद्य (५।२।१२७)। 'इन्दीवरं कुवलये शतावर्यी तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ वृणोति (गन्धेनेन्द्रियम्)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (५) ॥*॥ ऋष्यैः प्रोक्ता । 'ऋष्यप्रोक्ता शतावर्यतिवलाशूक-शिम्बिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ अभीरूणि पत्रा-ण्यस्याः। 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष्॥ (७) ||*|| नारायणाज्ञाता | 'नारायणोऽच्युतेऽभीरुगौर्योर्ना-रायणी मता' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ शतेनावु-णोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शतावरी तु शच्यां सादिन्दीवर्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ न हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा०प० अ०) । बाहुलकाद्रः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'सहस्रमृत्याः' **'शतावरी'** इति ख्यातायाः ॥

अथ पीतद्वकालेयकहरिद्रवः ॥ १०१ ॥ दार्वी पचंपचा दारुहरिद्रा पर्जनीत्यपि ।

अथेति ॥ पीतं द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यत्तु मुकुटेनो-क्तम्-'अपष्टाद्यः' इति कुः-इति । तन्न । टिलोप-स्रालाभात् । एतादृशसूत्राभावाच ॥ (१) ॥*॥ कलेरयम्। 'सर्वत्रामिकलिभ्यां ढक्' (वा० ४।२।८) स्वार्थे कन् (५। २।७५) ॥*॥ 'कालीयकः' इति वा पाठः । कालस वर्णसायम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । 'निर्दिष्टा वै कटकिनी स च कालेयकः स्मृतः। कालीयको दारु-निशा' इति रुदः ॥ (२) ॥*॥ हरिः पिङ्गः पीतो वा द्वरस्य । 'हरिद्वः पीतचन्दनम्' इति निघण्दः ॥ (३) ॥ | दीर्यते । 'दु विदारणे' (त्रया० प० से०) 'दुस-नि-' (उ०१।३) इति अुण् । 'बोतः-' (४।१।४४) इति '-गौरादिभ्य:-' (४।१।४१) इति वा डीष् । 'दार्बी दारुहरिद्रायां तथा गोजिह्निकौषधीं (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ पचित । पचायच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पीतदारु पचंपचा' इति निघण्दः॥ (५) ॥*॥ दारुश्रासौ हरिद्रा च ॥ (६) ॥*॥ पिपर्ति । 'पु पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । विच् (३।२।७५) । पर चासौ जनी च । परं पालकं स्वास्थ्यं जनयति वा । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (७)॥ श। सप्त 'पर्जन्याः' 'दारुहलदी' इति ख्यातायाः॥

वचोग्रगन्धा षड्ग्रन्था गोलोमी शतपर्विका १०२

विति॥ विक्त वचेरन्तर्भावितण्यर्थात् पचाद्यच् (३।१। १३४)। ('वचः कीरे वचोषधो । शारिकायां च' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ उत्रो गन्धोऽस्याः। 'उत्रगन्धा-जमोदायां वचायां छिक्किकोषधो' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ १०॥ अत्र यस्याः। 'षड्यन्था तु वचायां स्त्री स्यात्करज्ञान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ गौर्लोमास्याः। गोशब्दो गोर्लोमसदशे ठाक्षणिकः। अच् (५।४।७५ योगविभागात्) समासान्तः। गौरादिङीष् (४। १।४१)। 'गोर्लोमी श्वेतदूर्वायां स्याद्रचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ शतं पर्वाण्यस्याः सन्ति। व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । डाबन्तात्स्वार्थे कन् (५।३।७५) वा। 'शत्वपर्विका तु दूर्वायां वचायामपि

योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'वचायाः' 'वच' इति ख्यातायाः ॥

शुक्रा हैमवती

शुक्केति ॥ हिमवति भवा । 'हैमवत्यभयास्वर्णक्षीर्योः श्वेतवचोमयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वे-तमूळवचायाः'॥

वैद्यमातृसिंह्यौ तु वाशिका।

वृषोऽटरूषः सिंहास्यो वासको वाजिदन्तकः १०३

वैद्येति ॥ वैद्यस मातेव ॥ (१) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१। 8१) 'सिंही त कण्टकार्यी सात् (वार्ताको वासकेऽपि च' इति मेदिनी) । 'सिंही स्वर्भानुमातरि । वासाय-हत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ वाश्यते । 'वाश्व शब्दे' (दि० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । स्वार्थे कन् । यद्वा उश्यते । 'वश कान्ती' (अ० प० से०) 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् ॥*॥ द्न्त्यान्तोऽपि । वासयति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'वासो गृहेऽप्यवस्थाने वासा स्याद्टरूषके' इति रुद्रः ॥ (३) ॥*॥ वर्षति मधु । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपभ-' (३।१।१३५) इति कः । 'वृषः स्याद्वासके धर्में सौरभेये च शुक्रले' इति मूर्धन्यान्ते विश्वः । यतुं — वृ-ब्यते पीयते । 'वृष पाने' । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) — इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । धातुपाठेऽदर्शनात् । परिगणनाच ॥ (४) ॥ श। अटान् गच्छतो रोषति । 'रुष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५)। अटै रूपति। 'रूप मिश्रणे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति के दीर्घोकारवानि । 'वै-द्यमाताटरूपकः । सिंहास्यो वाजिद्नतकः इति रमसः । वृषो वासाटरूषकः' इति माधवः ॥ (५) ॥*॥ सिंह आस्यमस्य । सिंहास्यसदृशपुष्पत्वात् ॥ (६) ॥ ॥ वास-यति ण्वुल् (३।१।१३३) । वस्ते आच्छादयति वा॥ (७) ॥ ॥ वाजी दन्तोऽस्य । वाजीदन्ताभकेसरत्वात्। तादशपुष्पत्वाद्वा ॥ (८) ॥ ॥ अष्टौ 'अटरूषस्य' 'अर-इसा' इति ख्यातस्य ॥

आस्फोता गिरिकर्णी स्याद्विष्णुक्रान्तापराजिता। आस्फोतेति॥ आस्फोटयति। 'स्फुटिर् विकसने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आस्फोता गिरिकण्यं च वनमछ्यां च योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गिरिबांठमूषिका कर्णोऽस्याः । तत्कर्णतुल्यपत्रत्वात् ॥ (२)
॥*॥ विष्णुना कान्ता ॥ (३) ॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्ठ्यन्तरे नाऽजिते त्रिषु । गिरिकर्णीजयादुर्गाशाल्पर्णाषु योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥
चत्वारि 'विष्णुक्तान्तायाः' । स्वामी तु वासकपर्यायानिमान मन्यते ॥

इक्षुगन्धा तु काण्डेक्षुकोकिलाक्षेक्षुरक्षुराः॥१०४॥

ईति ॥ इक्षुः गन्धोऽस्य । इक्षुराव्द इक्षुगन्धसदृशे लाक्षणिकः । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्यां कारो च गो-क्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ काण्डेनेक्षुरिव ॥ (२) ॥॥॥ कोकिलोऽक्षि यस्य । कोकिलशब्दः कोकिलाक्षिस-दृशे लाक्षणिकः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् ॥ (२) ॥॥॥ इक्षुमिक्षुगन्धं राति । 'आतोऽनुप–' (३। २।३) इति कः ॥ (४) ॥॥॥ क्षुर इव । 'क्षुरः स्याच्छे-द्नद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षुरे' इति विश्वः ॥ (५) ॥॥॥ पश्च 'कोकिलाक्षस्य' 'तालमखाना' इति ख्यातस्य ॥

शालेयः स्याच्छीतशिवश्छत्रा मधुरिका मिसिः। मिश्रेयोऽपि

दोति ॥ शालीनां भवनं क्षेत्रं शालेयम् । तदस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शालेयः स्यान्मिसौ प्रमान् । त्रिषु शाल्युद्भवे क्षेत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ शी-तमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शिवमस्यास्ति । अच् (५।२।१२७) । शीतश्रासौ शिवश्र । 'अथ शीतशिवं क्रीवं शैलेयमणिमन्थयोः । पुंसि सक्तुफलावृक्षे तथा मधुरि-कौषधौ' (इति मेदिनी) ॥(२)॥*॥ छत्रमस्यास्ति । छत्राका-रस्तवकत्वात्। 'छत्रामिसावतिच्छत्रे कुस्तुमबुरुशिलीन्ध्रयोः। नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ मधुरो रसोऽस्त्यस्याः । अच् (५।२।११५) । 'मधुरा शतपुष्पायां मिश्रेयानगरीभिदोः । मधुकुक्कुटिकामेदामधूलीयष्टिकासु च। ह्रीवं विसे पुंसि रसे तद्वत्स्वादुप्रियेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यते । 'मसी परिमाणे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४।११८) । बाहुलकाद्त इः । 'स्यान्मांस्यां शतपृष्पायां मधुरायां मिसिः श्रियाम्' इति दन्त्यान्ते र-मसः । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः शतपुष्पाजमोदयोः'

(इति मेदिनी) ॥॥ सोमनन्दी तु 'मिशी' 'मिशिः' इति तालव्यान्ते आह । मि(मे)शति । 'मिश शव्दे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपधात् कित्' (उ०४।१२०) इति इन् ङीष् (ग० ४।२।४५) वा॥ (५) ॥॥॥ मिश्रयति । अच् (३।१।१३४)। ईयैते । 'इण् गतो' (अ०प०अ०)। 'अचो यत्' (३।१।९७)। मिश्रा चासावेया च। शक-म्धादिः (वा० ६।१।९४)॥ (६) ॥॥॥ षट् 'मधुरि-कायाः' 'वनसोंफ' इति ख्यातायाः॥

अथ सीहुण्डो वज्रद्धः सुक्स्तुही गुडा।।१०५।। समन्तदुग्धा

अथेति।। 'सी' इति हुण्डते । 'हुडी वरणे' (भ्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ।-सिंहतुण्डस्यापभ्रंशोऽयम्---इति स्वामी । पृषोदरादिः । 'वज्रद्भाः सिद्धण्डोऽथ' इति रभसाद्भरवादिरिप ॥ (१) ॥ ॥ 'वज्रद्वः स्नुक् स्नुही' इति पाठः ।---वज्रनामा दुः---इति मुकुटः । स्वामी तु 'वज्रः सुक् स्त्री सुही गुडा' इति पठति । वज्रा सुद्यां गुडूच्यां च चज्री सुबन्तरे समृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सुद्यति । 'ष्णुह उद्गिरणे' (दि० प० से०)। किप (३।२।१७८)। 'वा दृह-' (८।२।३३) इति क-त्वम् ॥ ॥ भागुरिमते टाप् । 'सुही च स्तृहा सुग्मा सुड्' इत्यमरदत्तः ॥ (३) ॥ ॥ 'इगुपधात् कित्' (उ० 81१२०)। वा ङीष् (ग० 81१18५) ॥ (8) ॥*॥ गुडित । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः। 'गुडौ गोलेक्षुविकृती सहीगुडिकयोग्रीडा' इति रुद्रः । 'गुडश्च सहीगुडयोगुंड ऐक्षवगोलयोः' इत्यजयः ॥ (५) ॥ ॥ समन्ताद् दुग्धमस्याः ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'सेहुण्ड' इति ख्यातस्य ॥

अथो वेद्धममोघा चित्रतण्डुला। तण्डुलथ कृमिन्नथ विडङ्गं पुंनपुंसकम् ॥ १०६॥

अथिति ॥ वेछति। 'वेछ चलने' (भ्या० प० से०)। अच् (३।१।१३५) । 'अथ वेछं कृमिन्नतण्डुलौ' इति रमसः॥ (१)॥ ॥ न मोघा । 'अमोघं सफले वाच्यवत् स्त्री पथ्याविडङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ ॥ मोघापि। 'कृमिन्नं तण्डुलं मोघा' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥ ॥ चित्रास्तण्डुला अस्याः॥ (३)॥ ॥ तच्यते। 'तड आधाते' (चु० प० से०)। 'सानसिवर्णसि—' (उ० १।१०७)

१—'इयते' इत्युत्तरं 'ईङ् (दि०आ०अ०)' इति वा पाठः।

निपातः 'तण्डुलः साद्विडङ्गेऽपि धान्यादिनिकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ तन्तुं कृमिस्त्रं लाति । कः (३।२।३) । 'तन्दूलः' इति मुकुटः ॥ (४) ॥॥॥ कृमीन् हन्ति 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति ठक् ॥ (५) ॥॥॥ विडति । 'विड मेदने' (तु०प०से०) । 'विडादिम्यः कित्' (उ० १।१२१) इत्यङ्गच् । 'विडङ्गश्चिष्यभिन्ने स्थान्कृमिन्ने पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ षड् 'विडङ्गस्य' ॥

बला वाट्यालकः

वेति ॥ बलति 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । बलमस्त्यस्याः इति वा । अर्श-आद्यच् (५।२।११५) । 'बलयुक्तेऽन्यलिङ्गः स्याद्धला वा-व्यालके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाटीम-लित । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्त्रार्थे कन् (५।३।७५) । वाट्या आलकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वलायाः' 'वलिआर' इति ख्यातस्य ॥

घण्टारवा तु शणपुष्पिका ।

चण्टेति ॥ घण्टेवारोति । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ शणः पुष्पं यस्याः । शणशब्दस्तत्पुष्पसदृशे लाक्ष-णिकः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ हे 'शणपुष्पिकायाः' 'घण्टा' इति स्थातायाः ॥

मृद्दीका गोस्तनी द्राक्षा स्वाद्दी मधुरसेति च १०७

मृद्धीति ॥ मृद्धाति । मृद्धाते वा । 'मृद् क्षोदे' (त्रया० प० से०) 'किङ्किणीकीद्यश्च' इति निपातः ॥ (१) ॥ ॥ । गौः स्तनोऽस्याः । गोस्तनसदृशे गोशन्दो गौणः । 'स्वाङ्गाच्चोपसर्जनात्—' (४।१।५४) इति ङीष् । 'गोस्तनो हारभेदे ना द्राक्षायां गोस्तनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्राङ्क्ष्यते । 'द्राक्षि काङ्क्षायाम्' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । आगमशासनमनित्यम् ॥ (३) ॥ ॥ स्वचते । 'स्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'वोतो गुण—'(४।१।४४) इति ङीष् ॥ (४) ॥ ॥ मृत्र रसोऽसाः । 'मवेनमधुरसा द्राक्षामूर्वीकादुग्धिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'द्रा-स्रायाः' 'दाख' इति ख्यातायाः ॥

१—उज्ज्वलदत्तादिष्वेवं सूत्रं नोपलभ्यते । तस्मात् 'अली-कादयश्च' (उ०४।२५) इति निपातः ।

सर्वानुभूतिः सरला त्रिपुटा त्रिष्टता त्रिष्टत्। त्रिभण्डी रोचनी

सर्वेति ॥ सर्वा अनुभूतयोऽसाम् । सर्वेरनुभूयते । कर्मणि किन् (३।३।९४) इति वा ॥ (१) ॥ ॥ सरति । 'स गतौं' (भ्वा॰ प० से॰)। बाहुलकादलन् ॥ *॥ 'सरणा' इति पाठे युच् (३।२।१५०)। 'सर्वानुभृतिः सरणा त्रि-पुटा रेचनी सरा' इति वाचस्पतिः॥ (२) ॥ श। त्रयः पुटा यसाः । 'त्रिपुटा मिहकायां च सूक्ष्मैलात्रिवृतोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'त्रिपुटी' इत्यपि । 'त्रि-प्रदी महती स्वाशा' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥ ॥ त्र-भिरवयवैर्द्यता ॥ (४) ॥ श्रा त्रीनवयवान् वृणोति । 'वृत्र् वरणे' (स्वा०उ०से०) । किपू (३।२।१७८) । तुक् (६। १।७१) ॥ (५) ॥ ॥ त्रीन दोषान मण्डते । 'मडि परि-भाषणे' (भ्वा० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (६) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिष्रीतौ च' (भ्वा॰ आ० से०) ल्युर् (३।३।११३) ॥*॥ 'रेचनी' इति पाठे 'रिचिर विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'रेचनी त्रिवृताद्न्त्योः'। 'रो-चनी कर्कशे स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ सत 'श्रक्कत्रिधारा' इति ख्यातायाः ॥

इयामापाल्डिन्द्यौ तु सुषेणिका ॥ १०८॥ काला मसुरविद्लार्थचन्द्रा काल्रमेषिका ।

इयेति ॥ स्यायते । 'स्यें क् गतों' (स्वा० आ० अ०)। 'इषियुधि—' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (१) ॥॥॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (च० प० से०) । बाहुलकात् किन्द्च् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥॥ सुष्ठु सेनया याति । सेनाशब्दात् 'सत्यापपाश—' (३।१।२५) इति णिच् । पचाद्यच् । 'एति संज्ञायामगात्' (८।३।९९) इति पत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥॥॥ कालयति । 'कलविल क्षेपे' (च० प० से०) ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (४) ॥॥॥ मस्रवद् विदलमसाः ॥ (५) ॥॥॥ अर्धश्चन्द्रो यस्याः । एतद्विदलस्याध्वनन्द्राकारत्वात् ॥ (६) ॥॥॥ कालं मिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'स्यामित्रधारा' इति स्थातायाः ॥

मधुकं क्रीतकं यष्टीमधुकं मधुयष्टिका ॥ १०९॥

मेति ॥ मध्यित्र । 'इवे-' (५।३।९६) इति कन् । 'मधुकं क्षीतके खगे । वन्धन्तरे ना' (इति मेदिनी) ॥(१) ॥॥ क्षीवनम् । 'क्षीय अधाष्टर्ये' (भ्या० आ० से०) । भावे कः (३।३।११४)। आगमशासनमनित्यम् । क्रीतमधार्धं करुति । 'करु क्षेपे' (चु० प० से०)। 'चुरादिस्यो णिज्ना' इति णिजभावः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२। १०१) इति डः। यत्तु—'क्रीय मदे' इत्युक्तं सुकुटेन। तत् 'क्षीय मदे' इत्यस्य अमात्। यद्वा संपदादि किए (वा० ३।३।१०८)। बाहुलकाद्वलोपः। क्षीं क्षीवत्वं तकति। वृष्यत्वात्। 'तक इसने' (भ्वा० प० से०)। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५)॥ (२)॥॥॥ यद्यी मध्विवासाः। कप् (५।४।१५४)॥ (३)॥॥॥ मध्यय्यी च यद्यी च यद्यी च प्रिमधुकस्य' इति वाचस्पतिः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'यद्यि-मधुकस्य' 'जेटीमधु' इति स्थातस्य॥

विदारी क्षीरशुक्केक्षुगन्धा कोष्ट्री च यासिता।

वीति ॥ विदारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०)। ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) 'विदारी शालपण्यी च रोगभेदेशुगन्धयोः' (इति मेदिनी) ॥(१)॥*॥ क्षीरमिव शुक्ता ॥ (२) ॥*॥ इक्षुर्गन्धोऽस्याः । इक्षुर्शन्दसद्धन्धसद्दशे गौणः । समासान्तविधेरनित्यत्वान्नेत्वम् ॥ (३) ॥*॥ कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । 'सितनि—' (उ० ११६९) इति तुन् । 'क्षियां च' (७।१।९६) इति तुन्वत् । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । मुकुटस्तु—सृनि वित्वान् ङीप्—इत्याह् । 'क्रोष्ट्री ररगालिकाकृष्णविदारीलाङ्गलीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चैत्वारि 'कृष्णभूकृष्माण्डस्य'। मुकुटस्तु—शुक्रस

१--विदार्यादीनां कृष्णभूकृष्माण्डवाचकत्वे स्वोक्तस्य 'क्षी-रमिव शुक्का' इति विस्रहस्यैव विरोधः स्पष्ट एव । क्षीरविदार्था-शुक्रभूकृष्माण्डवाचकत्वे 'क्रोष्टी क्षीरविदारिका' इति हैमस्य **'क्रोप्ट्री** ग्रुगालिकाक्षीरविदारीलाङ्गलीषु च' इति वि-श्रस्य च विरोध: स्पष्ट एव । कोष्टी शब्दस्य कृष्णवाचकत्वाङ्गी-कारात् । तस्मात् विदार्यादीनां त्रयाणां शुक्कभूकृष्माण्डवाचकत्वं मुकुटोक्तं सम्यक् । ततः 'क्रोधी तु' इति पाठः स्वाम्युक्तः साधः। 'असिता' इति व्याख्यासुधोक्तरछेदः समीचीनः । तथा च अन्या या असिता कृष्णा सा तु 'क्रोष्टी क्षीरविदारी महाश्वेता ऋक्षग-न्धिका' इति शब्दचतुष्टयवाच्या । अतो न मेदिनीविरोध:। नापि हैमविश्वयोविरोधः। एवं च विदार्यादित्रयं शुक्कवाचकम्। 'क्रोष्ट्यादिचतुष्टयं कृष्णवाचकम्' इति मन्तव्यम् । नच 'महा-श्वेता' इति नाम्नो यौगिकत्वानुपपत्तिः । महती परिमाणेन । अत एव अश्वेता अश्वेनेता । महती चासावश्वेता च, इति शुना श्वाकारेणेता श्वेता, इति वा योगसंभवात् । अत एव मुकुटेन 'महाप्रमाणा' इत्युक्तम् ॥

इत्याह । तन्न । 'कृष्णविदारी' इति मेदिनीविरोधात् ए-तेन—या सिता ग्रुक्का—इत्यपास्तम् । 'या असिता' इति छेतुमुचितत्वात् । स्वामी तु—विदार्यादित्रयं पठित्वा 'कृ-ष्णो भूकृष्माण्डोऽयं प्राक्षु देशेषु' इत्युक्त्वा 'कोष्ट्री तु या सिता' इति पठित्वा 'ग्रुक्को भूकृष्माण्डः' इत्युक्त्वा 'अन्या क्षीरविदारी—' इति त्रयं पपाठ । तत्र विभागत्रयमनुचि-तम् । उक्तमेदिनीविरोधात् ॥

अन्या क्षीरविदारी स्यान्महाश्वेतर्क्षगन्धिका ११०

अन्येति ॥ क्षीरवती विदारी ॥ (१) ॥॥ महती वासी श्रेता च ॥ (२) ॥॥ ऋक्षान् गन्धयति । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२। ५) । कन् (५।३।७५) । यद्वा ऋक्षो गन्धोऽस्याः । ऋक्ष- शन्दस्तद्गन्धसदशे गौणः ॥ (३) ॥॥ अन्या असितायाः शुक्रा—कृष्णा—इति मुकुटोक्तं चिन्त्यम् । त्रीणि 'शुक्र- भूकृष्माण्डस्य'॥

लाङ्गली शारदी तोयपिप्पली शकुलादनी।

छेति ॥ ठाङ्गठाकारोऽस्त्यस्याः । अर्शअाद्यच् (५।२। १२०) । गौरादिः (३।१।४१) । 'ठाङ्गठी तोयपिप्पत्यां क्षीत्रं तु कुसुमान्तरे । गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शरदि भवा । 'संधिवेठा—' (४।३।१६) इत्यण् । 'शारदो वत्सरे नवे । शरद्भवे पीतसुद्रे शाठीनेऽप्यथ शारदी । सप्तपर्णाम्बुपिप्पत्योः' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ तोयस्य पिप्पठीव ॥ (३) ॥*॥ श-कुठैरद्यते । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'टिङ्का—' (४।१।१५) इति ङीप् । युचि (उ० २।७८) तु गौरादित्वम् (४।१।४१) । 'शकुठादनी स्त्रियां कृष्णभेदीकचट(१)शाकयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'जळिपप्पळी' इति स्थानतस्य शाकभेदस्य ॥

खराश्वा कारवी दीप्यो मयूरो छोचमस्तकः १११

खरेति ॥ खरमश्रुते । खरैरश्यते वा । 'अश्र्ङ् व्याप्तो संघाते च' (स्वा० आ० से०) 'अश मोजने' वा । 'उल्वा-दयश्च' (उ० ४।९५) इति वः । 'अशिप्रुषि—' (उ० १।१५१) इति कन् वा ॥ (१) ॥॥॥ केन जलेन रोति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । करवस्य मय्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्याण् । यत्तु—कारोरियम्, कारवस्येयं वा—इति व्याख्यातं सु-

कुटेन । तन्न । वृद्धत्वाच्छप्रसङ्गत्वात् । 'कारवी मधुरादी-प्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दी-पनम् । घत्र (३।३।१८) दीपे साधः । 'तत्र साधः' (४। ४।९८) इति यत् ॥*॥ 'दीपकः' अपि । 'अलंकारे य-वान्यां च दीपको लोचमस्तके इति रमसः ॥ (३) ॥*॥ मीनाति रोगम्। 'मीञ् हिंसायाम्' (त्रया० उ० अ०)। 'मीनातेरूरन्' (उ० १।६७) । मुकुटस्तु—मिनोति प्रक्षि-पत्यिमान्चिमिति खर्जूरादित्वात् ऊरच् — इत्याह । तन्म-न्दम्। 'मीनातेरूरन्' इति सूत्रस्य सत्त्वात्। 'मयूरो नी-लकण्ठेऽपि स्यान्मयूरशिखौषधौ' इति रमसः ॥ (४) ॥*॥ लोच्यते । 'लोचृ दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । धन् (३। ३।१९) यद्वा लोचयति । 'लोचु भासने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (२।१।१२४)। लोचो दर्शनीयो भासमानो वा मस्तकोऽस्य । मुकुटस्त — छच्यते — इति विगृहीतवान् । तन्न । 'लुक्च अपनयने' (भ्वा० प० से०) अस्मात् घनि नलोपविधायकाभावात् ।-'लोचमर्कटः' इत्यपि-इति स्वामी ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'मयूरशिखायाः' ॥

गोपी क्यामा शारिवा स्यादनन्तोत्पलशारिवा।

गोपीति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) आयामावे पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिङीष् (४।१। ४१) ॥ केचित्त अजादित्वात् (४।१।४) टापमाहुः । 'गोपी रयामा गोपवछी गोपा गोपालिका च सा' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ श्र॥ श्यायते । 'रुयेङ् गती' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषिग्रुधि—' (उ० १।१४५) इति मक् ॥ (२) ॥ श्र॥ शरणम् । 'श्रृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) । 'श्रृंगृशृपृकुटि—' इतीण् । शारिरस्त्यस्याः । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ५।१।१०९) इति वः ॥ (३) ॥ श्र॥ न अन्तो-ऽस्याः । 'अनन्ता च विशल्यायां शारिवाद्वयोरिपे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ श्र॥ उत्पल्लमस्त्यस्याः । उत्पल्लात्पु-ष्यत्वात् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा उद्यतं पल-मन्या । उत्पला चासौ शारिवा च ॥ (५) ॥ श्र॥ पश्च 'उत्पल्लशारिवायाः' 'गुलीसर' इति ख्यातस्य ॥

योग्यमृद्धिः सिद्धिलक्ष्मयौ

योग्यमिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (२।१।१२४) । यद्वा योगाय प्र-

१—-डज्ज्बलदत्तादिषु तु 'श्रः शकुनौ' (४।१२८) इत्येव सूत्रमुपलभ्यते ॥

भवति । 'योगाद्यच' (५।१।१०२) । 'योग्यः प्रवीण-योगाहींपायिशक्तेषु वाच्यवत् । क्षीवमृद्धयोषधी, पुप् ना-स्थभ्यासार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ऋ-भ्रोति । 'ऋषु वृद्धौ' (स्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३। १७४) । 'ऋदिः स्यादौषधीभदे समृद्धावि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ सिध्यति । 'षिषु संराद्धौ' (दि० प० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'सिद्धिस्तु मोक्षे निष्पत्तियोगयोः' इति हैमः । ('सिद्धिः स्त्री योगनिष्पत्तिपादुकान्तर्धिवृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ लक्ष(य)ति । लक्ष्यते वा । 'लक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । 'लक्षेर्मुद् च' (उ० ३।१६०) इतीः । 'लक्ष्मीः संपत्ति-शोभयोः । ऋद्धयोषधौ च पद्मायां वृद्धिनामौषधेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥(४)॥॥॥ चत्वारि 'ऋद्धयाख्यौपधेः'॥

दृद्धेरप्याह्या इमे ॥११२॥

वृद्धेरिति ॥ इमे उक्ताश्चत्वारो वृद्धचाख्यौषधेरप्या-ह्या नामानि ॥ (४) ॥ ॥ वर्धतेऽनया । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। किच् (३।३।१७४)। 'वृद्धिस्तु व-र्धने योगेऽप्यवनौषधान्तरे। कालान्तरे चाभ्युद्ये समृ-द्धाविप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ (पञ्च 'वृद्ध्याख्यौषधेः')॥

कदंली वारणवुसा रम्भा मोचांशुमत्फला। काष्टीला

कदेति ॥ कन्दते । कन्चते वा । 'किंद आह्वाने रोदने च' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) साधुः (आगमशासनमनित्यम्) । केन वायुना द्व्यते वा । 'दल विशरणे' (भ्वा० प० से०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । गौरादिः (४।१।४१) । यतु—घन्नर्थे कः (वा० ३।३।५८)—इति सुकुटः । तन्न । परिगणनात् । सुकुटस्तु—कदेः सौत्रात् 'कद्व्याद्यः' इत्यलच् —इत्याह् । तन्न । कदेः सौत्रस्य धातोरमावात् । उज्ज्व-लद्त्याद्युणादिवृत्तिषूक्तस्त्रस्याद्श्वनात् । 'कद्ला-कद्लो पृता-कामगभेद्योः । कद्ला डिम्बिकायां च शाल्मलीभूरुहे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥॥ अजादित्वात् (४।१।४) टापि कदला । 'कद्लक्ष्य कद्व्यसौ' इति व्याङिः ॥ (१)॥॥ वारणानां वुसा । वुस्यति वुस्यते वा । 'वुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।

भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । 'घञर्थे कः' इति परिगणना-न्नेह प्रवर्तते ॥ *॥ 'बुपा' इति मूर्धन्यान्तः — इति के-चित्॥ (२) ॥ ॥ रमति । 'रम रामसे' (भ्वा० आ० अ०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'रभेरशव्छिटोः' (७। १।६३) इति नुम्। रभ्यते वा। घञ् (३।३।१९) । सु-कुटस्तु—रभन्तेऽनया । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) —इत्याह । तन्न । परिगणनात् कस्याप्राप्तेः । सति तु के 'अनिदिताम्-' (६।४।२४) इति नलोपप्रसङ्गाच । 'रम्भा कद्ल्यप्सरसोर्ना वेणौ वारणान्तरे (इति मेदिनी) ॥ (३) मुञ्चति । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० प० अ०) ।पचाद्यच् (३।१। १३४)। ('मोचः शोभाञ्जने पुंसि मोचा शाल्मलिरम्भयोः' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अंग्रुमन्ति सूक्ष्मावयववन्ति फलान्यस्याः । यद्वा अंग्रमानिव फलान्यस्याः । अजादिः (४।१।४)। 'कदली सुकुमारा च रम्भा भानुफला मता' इति धन्वन्तरिः ॥ (५) ॥ ॥ काष्ठिना इल्यते । 'इल स्वप्रक्षेपणयोः' (तु० प० से०) । घन् (३।३।१९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कद्ल्याः' ॥

मुद्रपर्णी तु काकमुद्रा सहेत्यपि ॥११३॥

मुद्रेति ॥ मुद्रः पर्णमस्याः । मुद्रशब्देन मुद्रपर्णसदृशं लक्ष्यते । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् (१) ॥॥॥ ईषत् कम् । 'ईषद्थें च' (६।३।१०५) इति कोः कादेशः । काकनेषज्ञलेन मुदं गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति ङः। यद्वा काका मुद्रा हर्षप्राप्ता यस्याम् ॥ (२) ॥॥॥ सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'सहो बले न स्त्रियां स्यात् स्त्रियां तु नस्त्रभषजे । दण्डो-त्पलामुद्रपर्णीकुमारीपृथिवीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'काकमुद्रायाः' 'मुगौनी' इति स्यातायाः॥

वार्ताकी हिङ्जुली सिंही भण्टाकी दुष्प्रधर्षणी।

वार्तेति ॥ वार्तमारोग्यमाकयति । 'अक कुटिलायां मतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा वार्ते फल्गु अकं यस्याः । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् । 'वातिङ्गणस्तु वार्ताङ्गो वार्ताकः शाकिविट्यकः' इति रमसात् पुंस्यपि ॥॥॥ 'वार्ता वातिङ्गणे वृत्तौ' इति विश्वाद् 'वार्ता' अपि ॥॥॥ 'वार्ताकरेषा गुणससयुक्ता' इति वैद्यकात् ('वातिङ्गणश्च वार्ताकुः' इति त्रिकाण्डरो-

१—-'गमश्च' इति स्त्रेऽस्य खचो विधानादसंगतमिदम्॥ तस्मात् 'अन्येष्विप-' (३।२।४८) इति वार्तिकेन डो विधेयः॥

षाच) 'वार्ताकुः' अपि ॥ (१) ॥ ॥ हिङ्क लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादि ङीष् (४।१।४१)
'हिङ्कलो वर्णकद्रव्ये ना भण्टाक्यां तु हिङ्कली' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु०
प० से०) । पचाद्यच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । सिहस्तु राशिभदे सृगाधिपे । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च सिंही स्वभांनुमातरि । वासादृहत्योः क्षुद्रायाम्' इति हैमः ॥ (३)
॥ ॥ मव्यते । भण्यते वा । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०) ।
'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । 'पिनाकाद्यश्च'
(उ० ४।१५) इति साधुः ॥ (४) ॥ ॥ दुःखेन प्रधृध्यते । 'त्रिधृषा प्रागलभ्ये' (स्वा० प० से०) । कर्मणि
लयुद् (३।३।११३) ॥ ॥ आभीक्ष्ये णिनौ (३।२।८१)
तु 'दुष्प्रधर्षिणी' ॥ (५) ॥ ॥ एख 'भण्टाक्याः' ॥

नाकुली सुरसा रास्ता सुगन्धा गन्धनाकुली ११४ नकुलेष्टा भुजंगाक्षी छत्राकी सुवहा च सा।

नेति ॥ नकुलानामियम् । प्रियत्वात् । 'तस्येद्म्' (४) ३।१२०) इत्यण् । न आकुलत्वं यया वा । 'नाकुली कु-क्दृटीकन्दे रास्नायां चन्यके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ शोमनो रसोऽस्याः । 'सुरसं तु त्रिषु स्वादौ, पर्णासे तु नपुंसकम् । स्त्री रास्नानागमात्रोश्च (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ राति । रायते वा । रस्यते वा । 'रा दाने' (अ॰ प० अ०)। 'रस आस्वाद्ने' (चु० उ० से०)। 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ।—'रास्नाद्यः' इत्यानुपूर्वी मुकुटोक्तोज्ज्वलदत्तादिषु नास्ति । 'रास्ना तु साद्भुजंगाक्ष्यामेलापण्यामपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शोभनो गन्धः । सुगन्धः । 'कुगति-' (२) । २।१८) इति समासः। सुगन्धोऽस्त्यस्याः। सुकुटस्तु-शो-भनो गन्बोऽस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)-इ-त्याह । तन्न । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्प्रसङ्गात्। बहुवीहिणोक्तार्थत्वादचोऽप्रसङ्गात् । मत्वर्थे बहुवीहिवि-धानात् ॥ ॥ स्वामी तु रास्नासुगन्धयोः स्थाने 'नागसु-गन्धा' इति पठित्वा 'सर्पसुगन्धा' इति व्याख्यत् ॥ (४) ॥ भा गन्धवती नाकुली ॥ (५) ॥ भा नकुलानामिष्टा ॥ (६) ॥ भा भुजंगानक्षति । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यद्वा भुजंगोऽक्षि यस्याः । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४।७६) इत्यच् । 'जातेः-' (४। १।६३) इति—'गौरादिः–' (४।१।४१) इति वा ङीष्। मुजंगरान्दस्य मुजंगाक्षिसदृशे लक्षणा ॥ (७) ॥*॥ छत्र- मर्कति । 'अक कुटिलायां गतो' (भ्वा० प० से०)। 'क-र्मण्यण्' (३।२।१)॥ (८)॥ ॥ सुष्ठु वहति । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'सुवहा सङ्घन्येलापणींगोधापदीषु वीणा-याम् । रास्नाशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (९)॥ ॥ नव 'रासना' इति स्या-तायाः॥

विदारिगन्धांशुमती सालपर्णी स्थिरा ध्रुवा ११५

विदेति ॥ विदार्या गन्धः । विदारिगन्धः । 'ङ्यापोः-' (६।३।६३) इति ह्रस्यः सोऽस्त्यस्याः । मुकुटस्त —विदा-रीगन्ध इव गन्धोऽस्याः-इति विववार । तिचन्त्यम् । 'उपमानाच' (५।४।१३७) इतीकारप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ श्रा अंशवः सन्त्यस्याः । दीर्घमूलत्वात् । 'अंश्रमान् भा-स्करे सालपण्यामं ग्रुमती स्मृता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ सालः पर्णमस्याः । सालशब्दस्य सालपर्णसदृशे ल-क्षणा ॥ ॥ तालन्यशापि (शालपणी) इत्येके ॥ (३) ॥*॥ तिष्ठति । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा तिष्ठतिः । 'स्थिरा भूसाल-पण्योंनी शनौ मोक्षे, उचले त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ध्रुवति । 'ध्रुवे स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । 'ध्रुवो वटे । वसुयोगिभदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादने । स्थिरे नित्ये नि-श्रिते च भ्रवं खेऽजसतर्कयोः । भ्रुवा मूर्वाशालपण्यीः सुरभेदे गीतभिद्यपि' (इति हैमः) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'शालपण्याः' ॥

तुण्डिकेरी समुद्रान्ता कार्पासी बदरेति च।

तुण्डीति ॥ तुण्डिकाञ्शरीराणि ईरयति । 'ईर गति । प्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ समुद्रोऽन्तो यस्याः । यद्वा मुद्रया सह वर्त-मानोऽन्तः समीपं यस्याः । आञ्छादकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ करोति कियते वा । 'कृञः पासः' (उ० ५।४५) । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । पृषोदरादिः (५।३।१०९)—इति मुकुटोक्तिस्तु चिन्त्या । कर्पासीशन्दस्य हस्वादित्वात् । दीर्घादित्वे प्रामाणिके तु प्रज्ञाद्यणा (५।४।३८) सिद्धत्वात् ॥ (३) ॥*॥ वदति । 'बद् स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कार्पास्याः' 'कपास' इति ख्यातस्य ॥

१—अत्र 'छत्राकारपर्णत्वात्' इत्यपि पाठः ॥ २—अत्र 'ध्रुव स्थैयें' इत्युत्तरं 'इगुपध–' इति कः इति पाठः ॥

भारद्वाजी तु सा वन्या

भारति ॥ भरद्वाजस्य सुनेरियम् । तेन निर्मितत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ सा क-पीसी वन्या चेत्तदा भारद्वाजी । 'वनकपीसिकायां तु सहा चन्दनवीजिका । भारद्वाजी महावीर्या कुष्ठला कुष्ठनाशिनी' इति वाचस्पतिः । एकं 'वनकपीस्याः' 'नर्मा' इति स्यातायाः ॥

शृङ्गी तु ऋषभो दृषः ॥११६॥

शुक्तीति ॥ राणाति गदम् 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'राणाते हृंस्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुम् च । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'ऋषभेऽतिविषायां च शाक्ती महुरवछमा' इति रुद्राजयौ ॥ (१) ॥॥॥ ऋषित । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषिवृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३) इत्यभच् । 'ऋषमस्त्वौषधान्तरे । स्वरमिद्धृषयोः कर्णरन्ध्रकुम्भीरपुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'ऋषमाख्योषधेः' 'काकडासिंगी' इति ख्यातायाः ॥

गाङ्गेरकी नागवला झषा हस्वगवेधुका।

गेति ॥ गाङ्गं जलमीरयित । 'ईर गतौ क्षेपणे च' (अ० आ० से०) । 'मग्ग्वादयश्च' (उ० ११३७) इति साधुः । कन् (५१३७५) । गौरादिः (१११११) ॥ (१) ॥॥॥ नगानां हस्तिनां वला ॥ (२) ॥॥॥ झषति वातम् । 'झष हिंसार्थः' (म्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३। ११३४) । 'झषा नागवलायां स्त्री तापमत्स्याटवीषु ना' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ गित्र भूमावेधते । 'एध दृद्धौ' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५१३७५) । हृस्वा चासौ गवेधुका च ॥ (४) ॥॥॥ च-त्वारि 'बलायाः' 'कंकही' 'गंगरण' इति ख्यातायाः ॥

धामार्गवो घोषकः स्यात्

धामेति ॥ धाम ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (म्वा० प० अ०) । 'अन्येम्योऽपि' (३।२।७५) इति विच् । धामार् चासौ गौश्च । 'गोरतद्धितल्लिक' (५।४।९२) इति टच् । 'धामार्गचस्तु पुंसि स्यादपामार्गे च घोषके' (इति मेदि-नी) ॥*॥ घोषति । 'घुषिर विशन्दने' (म्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'घोष आमीरपल्यां स्याद्गोपालध्वानघोषके । कांस्ये चाम्बुदनादे ना घोषा मधुरिकौषधौं' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'घोषवछ्याः' 'श्वेतपुष्पतोरयी' इति ख्यातायाः ॥ महाजास्त्री स पीतकः ॥ ११७॥

महेति ॥ जालयति । 'जल आच्छादने' चुरादिः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । महती चासौ जाली च ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पीतघोषवछ्याः' 'घीया' इति ख्यातायाः ॥

ज्यौत्स्त्री पटोलिका जाली

ज्योत्स्निति ॥ ज्योत्स्नास्त्यस्याः । 'ज्योत्स्नादिभ्य उप-संख्यानम्' (वा० ५।२।१०१) इत्यण् । 'ज्योक्ती पटोली ज्योत्स्नाविन्नशोः' इति हैमः ॥॥॥ संज्ञापूर्वकत्वात् दृद्ध्य-भावे 'ज्योक्ती' अपि ॥ (१) ॥॥॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कपिगडिगण्डि—' (उ० १।६६) इ-त्योलच् । गौरादिः (१।१।४१) । स्वार्थे कन् (१।३।७५)। 'पटोलं वस्त्रभेदे नौषधी ज्योत्स्न्यां तु योपिति' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥॥॥ जलति । 'जल धान्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । 'जातेः—' इति '—गौरा—' (१।१।४१) इति वा ङीष् । 'जालं ग-वाक्ष आनाये क्षारके दम्भद्यन्दयोः । जालो नीपद्धमे जाली पटोलिकौषधी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पटोलिकायाः' 'छिछिंडा' 'तोरयी' इति ख्या-तस्य ॥

नादेयी भूमिजम्बुका।

नादेति ॥ नद्यां भवा। 'नद्यादिभ्यो ढक्' (४।२।९७)। 'नादेयी नागरक्ने स्याज्ययायां जलवेतसे । भूमिजम्ब्वां च जम्ब्वां च कङ्कुष्ठेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्मी अपूमिलमा जम्बुका । शाकपार्थिवादिः (२।१।६९) । भू-मिलमप्रत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ — प्रागुक्तापि भ्रमात्युनिरहो-क्ता—इति स्वामी । द्वे 'भूमिजम्बुकायाः' ॥

स्याङ्घाङ्गलिक्यभिशिखा

स्यादिति ॥ ठाङ्गलं पुष्पिवशेषोऽस्त्यसाः । ठन् (५। २।११५) । 'जातेः' (४।१।६३) इति '—गोरा—' (४।१।६३) इति '—गोरा—' (४।१।४४) इति वा ङीष् । ठाङ्गलवत् खनति भूमिम् । 'तेन दीयति—' (४।४।२) इति ठक् । 'टिड्डा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥॥। अग्नेरिव । शिखासाः । 'आग्नि-ज्वाला ठाङ्गलिकी' इति वाचस्पितः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'लाङ्गल्याः' 'करिहारी' इति स्थातायाः ॥

काकाङ्गी काकनासिका ॥११८॥

काकेति ॥ काकसेवाङ्गं नासारूपं फलमसाः । गौरादिः (१।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥ काकसेव नासिका यसाः ॥(२) ॥ ॥ द्वे 'काकजङ्वायाः' 'कौवाठोठी' इति ख्यातायाः॥ गोथापदी तु सुवहा

गोधित ॥ गोधाया इव पादो मूलमसाः । 'कुम्भप-दीषु च' (५।४।१३९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ सुव-हति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'गोधापदी तु सुवहा त्रि-फला हंस्सपद्यपि' इति कोषान्तरम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हं-सपद्याः'॥

मुसली तालमूलिका।

मुसेति ॥ सुस्रति । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । वृषादिः (उ० १११०६) 'मुस्तळं स्याद्योगे च पुंनपुंस-कयोः श्रियाम् । तालमूल्यामाखुपणींगृहगोधिकयोरिं (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ तालो मूलमस्याः । तालशब्दस्ता-लमूलसद्दशे लाक्षणिकः । 'पाककणं–' (४।१।६४) इति छीष् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मूसली' इति ख्यातायाः॥

अजशृङ्गी विषाणी स्यात्

अंजेति ॥ अजः राङ्गमस्याः । अजशन्दोऽजशङ्गस-हशे लाक्षणिकः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ फलस्याजराङ्गसहशत्वात् विषाणमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।११५) । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'विषाणी क्षीरकाकोल्यामजराङ्गयां च योषिति । कुष्ठनामौषये ह्यीवं त्रिषु राङ्गेभदन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'अजशृङ्गयाः' 'मेडासींगी' इति ख्यातायाः ॥

गोजिह्वाद्विंके समे ॥११९॥

गोजीति ॥ गोजिह्नेव ॥ (१) ॥॥॥ दर्वीव । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् ॥॥॥ 'दार्विका' इति पाठे दारयति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । उल्वादित्वात् (उ० ४।९५) साधुः । 'दार्वी दारहरिद्रायां तथा गोजिह्निकोषधों' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गोजिह्नायाः' 'गोभी' इति ख्यातायाः॥

ताम्बूलवङ्घी ताम्बूली नागवहयपि

तेति ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानौ' (दि० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । वोलति। 'नुरू मज्जने' (चु० प० से०) । चुरादीनां

णिज्वा। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ताम् चासौ वुली च। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। ताम्बूलाख्या वल्ली। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।६९)॥ (१)॥॥॥ गौरादिः (४।१।४१)। 'ताम्बूली नागवल्ल्यां स्त्री कमुके तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ नागलोकस्य वल्ली॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'नागवेली' इति ख्यातायाः॥

अथ द्विजा।

हरेणु रेणुका कौन्ती कपिला भस्मगन्धिनी १२०

अथेति ॥ द्विजीता । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'अ-न्येष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः । 'द्विजो विपक्षत्रिय-योवेंदये दन्ते विहंगमे । द्विजा भागींरेणुकयोः' इति हेम-चन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ हरति । 'कृहृभ्यामेणुः' (उ० २।१)। 'ढ्लोपे-' (६।३।१११) इति दीर्घः । 'कषायेऽपि हरेणुर्ना रेणुकायां स्त्रियां भवेत्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रेणु-रस्या अस्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् । 'इसुसु-क्तान्तात्कः' (७।३।५१) । रेणुरेव । 'संज्ञायाम्' (५।३। ७५) इति कन् वा । मुकुटस्तु-रेणुं करोति । डः (वा० ३।२।१०१) । टाप (४।१।४) रेणुका । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)—इत्याह । तत्र 'पृषोदरादिः' इत्यक्तिश्चिन्त्या । 'रेणुकापि हरेणौ च जामद्व्यस्य मातरि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ कुन्तिषु देशेषु भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३)। इत्यण् ॥ (४) ॥ ॥ कपिलो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआ-चच् (५।२।१२७) । 'कापिला रेणकायां च शिंशपागोवि-शेषयोः । पुण्डरीककरिण्यां स्त्री वर्णभेदे त्रिलिङ्गकम् । ना-नले वासुदेवे च सुनिभेदे च कुक़्रूरे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ श्रा भस्मनो गन्धः । भस्मगन्धोऽस्त्यस्याः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥ ॥ षद 'हरेणकायाः'॥

एलावालुकमैलेयं सुगन्धि हरिबालुकम् । बालुकं च

एलेति ॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु०प० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । टाप् (४।१।४) । एला इव ब-लित । 'बल प्राणने' (म्वा०प०से०) । बाहुलकादुण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥*॥ 'एलबालुकम्' इति स्वामी । तत्र 'ङचापोः--' (६।३।६३) इति ह्रस्तः ॥ (१) ॥*॥ इलाया अपत्यम् । 'स्त्रीम्यो दक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धोऽस्य । 'गन्धस्येत्-' (५।४।१३५) इतीत्वम् ॥ (३) ॥*॥ हरिवर्णे बालुकम् ॥ (४) ॥*॥ ('वालुका सिकतासु साद्वालुकं व्वेलवालुके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'वालुकाख्यगन्धद्रव्यस्य' ॥

अथ पाळङ्कचा मुकुन्दः कुन्दकुन्दुक्त ।।१२१।। अथित ॥ पाळनम् । 'पाळ रक्षणे' (चु० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। पाळा अङ्क्यते । 'अङ्क पदे ळक्षणे च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७)॥ (१)॥*॥ मुक्तिं ददाति । 'दाञ्' (जु० उ० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'मुकुन्दः पारदे विष्णो रत्नमेदे च कुन्दुरो'॥ (२)॥*॥ कुं भूमिमुनित्तः । 'उन्दी केदने' (रु० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'कुन्दो माध्येऽस्त्री मुकुन्दअमिनिध्यन्तरेषु ना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ कुमुनित्तः । उन्दयति वा। 'जञ्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति साधुः ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'कुन्दस्य' 'पाळक' इति स्यातशाकस्य। 'कुन्दुरु' इति स्थातस्य वा॥

बालं हीवेरबर्हिष्ठोदीच्यं केशाम्बुनाम च।

वेति ॥ वालयति । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । पचाधच् (३।१।१३४) । 'वालो ना कुन्तले-ऽश्वस्य करिणश्चापि बालधो । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला सुटौ सि-याम्' (इति स्पर्शादौ मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ हीयुक्तं वेरमस्य । 'वेरं कलेवरे क्षीवं वार्ताकौ कुङ्कभेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वर्हिषि कुशे तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् ॥ (३) ॥॥॥ उदीचि जातम् । 'बुप्रागपा-' (४।२। १०१) इति यत्॥ (४) ॥॥॥ केशाम्बुनोर्नाम नाम यस्य ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'हिवेरस्य' 'नेत्रवाला' इति स्थातस्य ॥

कालानुसार्यद्वदाश्मपुष्पशीतशिवानि तु॥१२२॥ श्रेलेयम्

केति ॥ कालेनानुस्त्रियते । 'ऋहलोण्येत्' (३।१। १२४)॥ (१)॥ ॥ वर्षते स्म । 'बृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्थाकर्मक—' (३।४।७२) इति कः। 'बृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे वे त्रिषु क्षीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ अश्मनः पुष्पमिव । अश्मप्रभवत्वात्॥ (३)॥ शीतं च तिच्छवं च॥ (४)॥ ॥ शिलायां मवम्। 'नद्यादिभ्यः' (४।२।९७) इति दक्। 'शैलेयं

तालपण्यीं च सैन्धवे । शैलजे ना तु मधुपे शिलातुत्थेऽन्य-लिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥ पश्च 'शैलेयस्य' 'शिलाजित' इति ख्यातस्य ॥

तालपणीं तु दैत्या गन्धकुटी मुरा । गन्धिनी

तालेति ॥ तालः पर्णमस्याः । तालशब्दस्तालपर्णस-हशे लाक्षणिकः । 'पाककर्ण-' (४।११६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ दितेरियम् । 'दित्यदित्या-' (४।१।८५) इति ण्यः ॥ (२) ॥*॥ गन्धस्य कुटीव ॥ (३) ॥*॥ सुरति । 'सुर वेष्टने' (तु०प०से०)। इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः। ('सुरा गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रशस्तो गन्धोऽस्याः । 'अत इनिठनौ' (५।२। ११५)॥(५)॥*॥ पञ्च 'सुराख्यसुगन्धिद्रव्यस्य'॥

गजभक्ष्या तु सुवहा सुरभी रसा ॥१२३॥ महेरणा कुन्दुक्की सल्लकी हादिनीति च।

गजेति ॥ गजैर्भक्ष्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥*॥ घित्र (३।३।१९) 'गजभक्षा' वा ॥ (१) ॥*॥ सुवहति। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ सुष्ठु रभते । 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । आगमानित्यत्वान्न नुम् (७।१।६३)। 'सुरभिः सहकीमातृभिन्मुरागोषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) अदन्तः। घञ् (३।३।१९)। 'रसः स्वादे जले वीर्ये राङ्गारादौ विषे द्रवे । बोले रागे गृहे धातौ ति-कादौ पारदेऽपि च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ महदीरण-मस्याः । महमुत्सवमीरयति वा । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (५) ॥*॥ कुन्दुरुरिव प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५। ३।९६) इति कन्। गौरादिः (४।१।४१) ॥ (६) ॥ ॥ सलति । 'षल गतौ' (भ्वा०प० से०) । क्रन् (उ० २।३२)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) । गौरादिः (४।१।४१) । स-त्क्रत्य लक्यते वा । 'लक आस्वादने' क्रुन् (उ० २।३२) ॥*॥ 'सछकी सिछकी हादा' इति रुद्रः ॥*॥ 'श्वावि-हुमेदौ शहक्यौ' इति तालव्यादौ रमसः। तत्र 'शल च-लने' (भ्वा० प० से०) । धातुः ॥ (७) ॥∗॥ शाद्यत्यव-इयम् । 'ह्यादी सुखे च' (भ्वा०आ०से०) । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) णिनिः ॥ (८) ॥ अष्टौ 'कुन्दुरुक्याः' 'साला' इति ख्यातायाः ॥

अग्निज्वालासुभिक्षेतु थातकी धातृपुष्पिका १२४ अग्नीति ॥ अमेर्ज्वालेव । रक्तपुष्पत्वात् ॥ (१) ॥*॥

सुष्ठु भिक्ष्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ घातुं क-रोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुल् (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ घातृ पुष्पमसाः । शैषिकः कप् (५।४।१५४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'घातक्याः' 'घचा' इति स्यातायाः ॥ पृथ्वीका चन्द्रवालेला निष्कुटिवंहुला

पृथ्वीति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रस्याने' (भ्वा०आ०से०)। 'फर्फरीकाद्यश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ चन्द्रस कर्प्रस बालेव । कर्प्रगन्धित्वात् ॥ (२) ॥॥॥ एलयति । 'इल प्रेरणे' (चु० प० से०) पचाद्यच् (३।१ १३४) ॥ (३) ॥॥॥ निश्चिता कुटिः कौटिल्यमसाः । निष्कान्ता कुटेर्वा ॥॥॥ 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । (निष्कुटी) ॥ (४) ॥॥॥ बहूनि बीजानि लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां सादेलायां गिव योषिति । कृत्तिकासु श्चियां भूमि विहायसि नपुंसकम् । पुंसमी कृष्णपक्षे च वाच्यव-त्पाज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'ए-लायाः' 'एलायची' इति ख्यातायाः॥

अथ सा।

स्रूक्ष्मोपकुञ्चिका तुत्था कोरङ्गी त्रिपुटा त्रुटि:१२५

अथेति ॥ उपकुष्वति । 'कुष्य कौटित्याल्पीमावयोः' (म्वा० प० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ । तुद्वि । 'तुद्व व्यथेने' (तु० उ० अ०) । 'पातृतुदि—' (उ० २।७) इति थक् । 'तुत्थमज्ञनभेदे स्यान्नीलीस्हमेन्लयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकादङ्गच् । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रयः पुटा यसाः । 'त्रिपुटा मिल्लकायां च स्क्ष्मेलात्रिवृतोः स्त्रियाम् । सतीनके च तीरे च त्रिपुटः समुदाहृतः' (इति मेदिनी') ॥ (४) ॥ ॥ तुटति । 'त्रुट छेदे' (तु० प० से०) । 'इगुपघात्—' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये स्त्रले स्हमेलाकाल-मानयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'स्क्ष्मेलायाः' ॥

व्याधिः कुष्टं पारिभाव्यं व्याप्यं पाकलमुत्पलम्।

व्येति ॥ विगत आधिरनेन । 'कौवेरं मास्वरं कुष्ठं पारिभाव्यं गदाह्वयम्' इति रमसः । 'व्याधिः कुष्ठे च रोगे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुष्णाति रोगम् । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनिकृषि—' (उ० २।२)

इति कथन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री' (इति मेदिनी) ॥
(२) ॥ ॥ परिभावे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८)
इति यत् । स्वार्थेऽण् (५।४।३८) ॥ (३) ॥ ॥ व्याप्यते ।
'आष्ट्र व्यासौ' (स्वा० प० अ०) । 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।
१२४) ॥ ॥ वाप्यां भवम् । 'वाप्यम्' इति क्वित्पाठः ।
उप्यते । 'ड्वप् वीजसंताने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यत
(३।१।१२४) वा ॥ ॥ 'आप्यम्' इति च ॥ (४) ॥ ॥ ॥
पाकं लाति । 'पाकलं कुष्ठभैषज्ये पुंसि स्यात्कुञ्जरज्वरे'
(इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ उत्पलति । 'पल गतो' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१२४) । 'उत्पलत तुषपर्पव्यां क्षीं कुष्ठप्रस्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ पद 'कुष्ठस्य'
'कुठ' इति स्थातस्य ॥

शिहनी चोरपुष्पी स्यात केशिनी

राङ्क्षीति॥ राङ्काः सन्त्यसाः। राङ्काकारपुष्यत्वात्। 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः। 'राङ्क्विनी श्वेतचुकायां चोरपुष्य्यां वधूभिदि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ चोर इव पुष्पं यस्याः। रात्रिविकासित्वात्। 'पाककर्ण—'(८।१। ६४) इति ङीष्॥ (२)॥ श्वे। केशाः सन्त्यस्याः। 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः। 'केशि केशवित त्रिषु। दैत्ये ना चोरपुष्य्यां स्त्री' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ श्वा। त्रीणि 'चोर-वह्याः' 'राांखाहुळी' इति ख्यातायाः॥

अथ वितुन्नकः ॥१२६॥

झटाऽमलाऽज्झटा ताली शिवा तामलकीति च । अथेति ॥ वितुद्यते सा। 'तुद् न्यथने' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ (१) ॥ ॥ झट्यते । 'झट संघाते' (भ्वा ० प० से०)। घञ् (३।३।१८) संज्ञापूर्वकत्वाच वृद्धिः । झटति वा अच् (३) १।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ न मलो यस्याः ॥ (३) ॥ ॥ अद्व्य-यमाश्रर्थे। अत आश्रर्थश्र झटः संघातोऽस्याम् । अति । किप (३।२।१७८) झटति। अच्-। (३।१।१३४)। टाप् (४।१।४)। अचासो झटा च ॥ (४) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठा-याम्' (चु० प० से०) ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४)। 'तालः करतलेऽङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिक-यामाने करस्फाले द्रमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरी ताली झटौषधौ। ऋषिं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥*॥ शिवमस्त्यस्याम् । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'शिवा झटामलोषधो । अभयामलकीगौरीफेरुसक्तुफलासु च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ तनुश्रासावामलकी च। पृषोदरादिः ॥ (७) ॥ ।।। षद (सप्त) 'भूम्यामलक्याः' ॥

पपौण्डरीकं पुण्डर्यम्

प्रेति ॥ पुण्डरीकेण सदशम् । 'शेषे' (४।२।९२) इ-त्यण् । प्रकृष्टं पोण्डरीकम् । यद्वां स्वार्थेऽण् (५।४।३८) । 'साधुपुष्पं स्थलपद्मं दृष्टिकत् पुण्डरीककम्' इति र-भसः ॥(१) ॥*॥ पुण्डयति । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पुण्डस्य अर्थे प्रधानम् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पोण्ड-र्यस्य' 'पुण्डरीया' इति ख्यातस्य ॥

अथ तुन्नः कुवेरकः ॥१२७॥

कुणिः कच्छः कान्तलको नन्दिवृक्षः

अथेति ॥ तुद्यते स्म । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कुत्सितं वेरमस्य । 'क्र-वेरकः कुवेरे स्यात्पुंसि नन्द्याख्यादपें । ('कुवेरः स्या-त्पुंसि नन्दीवृक्षे पुण्यजनेश्वरे इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥। कुणति । 'कुण संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नकवृक्षे ना कुकरे त्व-भिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ *॥ 'तुणिः' इति कचित् पाठः । तूणयति । 'तूण संकोचे' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ ४।१३९)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (३) ॥*॥ कचति । 'कची दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु-लकाच्छः। यद्वा केन छुणत्ति। 'छृदिर् दीस्यादौ' (रु० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा ३।२।१०१) इति डः। 'अथ कच्छः स्यादनूपे तुन्नकदुमे। नौकाङ्गे पुंसि वाराह्यां चीरिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ शा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'म-तिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति क्तः। लकति। 'लक आस्वादने' अच् (३।१।१३४) । कान्तश्रासौ ल-कश्च ॥ (५) ॥*॥ नन्दनम् । 'दु नदि समृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। ङीष् (ग० ४।१।४५) वा । नन्द्या वृक्षः ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'नन्दिवृक्षस्य' 'तुणी' इति ख्यातस्य ॥

अथ राक्षसी।

चण्डा धनहरी क्षेमदुष्पत्रगणहासकाः ॥ १२८॥

अथिति ॥ रक्षस इयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ चण्डते । 'चिड कोपे' (भ्वा० आ०
से०) अच् (३।१।१३४) । 'चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्योस्तिष्वतिकोपने । तीन्नेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥
धनं हरति । 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) गौरादिः (४।

११४१)। 'दुष्कुलीना घनहरी विरोकः क्रोधमूर्छितः' इति वाचस्पतिः ॥ (३) ॥॥॥ क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त० उ० से०)। 'अर्तिस्तु—' (उ० १११४०) इति मन्। 'क्षेमोऽस्त्री लब्धरक्षणे। चण्डायां ना ग्रुभे न स्त्री कात्यायन्यां च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥॥ दु-धानि पत्राण्यस्य॥ (५) ॥॥॥ गणं हासयति। 'हसे ह-सने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः। ण्वुल् (३।१११३३)॥॥॥ 'गणः' इत्यप्यस्य नाम। 'गणः प्रमेथसंख्योघे चण्डासैन्य-प्रभेदयोः' इति रुद्रः॥ (६) ॥॥॥ षट् 'चोरा' इत्या-स्यागन्धद्रव्यस्य॥

व्याडायुधं व्याघनस्वं करजं चक्रकारकम्।

व्याडेति ॥ व्याडस्य व्याव्रस्यायुधिमव ॥ (१) ॥॥॥ व्याव्रस्य नखमिव । श्रुश्चादिः (८।४।३९) । 'मवेद्याव्य-नखं कन्दगन्धद्रव्यविशेषयोः । नखक्षतान्तरे क्वीवम्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ करजं नखम् । तदिव ॥ (३) ॥ ॥॥ चक्रस्य कारकम् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'व्याव्य-नखा' स्यगन्धद्रव्यस्य ॥

श्रुषिरा विद्युमलता कपोताङ्किर्नटी नली।। १२९॥

शुपीति ॥ शुपिरस्त्यस्याः । 'ऊपशुपि—' (५।२। १०७) इति रः । शुपिरमस्त्यस्यां वा। 'अर्शआदिभ्यो-ऽच्' (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ विद्यमस्येव लता॥ (२)॥*॥ कपोतस्याङ्किरिव ॥ (३)॥*॥ नटित । 'नट स्पन्द्ने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)॥ (४)॥*॥ नलित । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। ('नलः पोटगले राज्ञि पिनुदेवे कपीश्वरे । कमलेऽपि च नत्यां च कमेण क्षीवयोषितोः' इति मेदिनी)॥ (५)॥*॥ पश्च 'मालकांगणी' इति स्यातायाः॥

धमन्यञ्जनकेशी च हत्रहेट्टविलासिनी।

धमिति ॥ धम्यते । 'धिमः सौत्रः' । 'अर्तिसृष्ट्—' (उ० २।१०२) इत्यिनः । ङीष् (ग० ८।१।४५) वा । 'धमनो नाऽनले भस्नाध्मापककृरयोस्तिषु । धमनी तु शि-राहद्विलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अञ्जनमिव केशा अस्याः ॥ (२) ॥॥॥ केचित्तु—इदं द्वयं पूर्वान्विय—इत्यादुः ॥॥॥ हन्ति । 'श्रूस्वृस्तिहि—' (उ० १।१०) इत्युः । 'ह्युर्ह्हितिलासिन्यां मृत्यावस्त्रे गदे स्वियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (३)

१--प्रथमसंख्येये ॥ २--नृत्यारम्भे ॥

॥॥ हट्टे विल्सिति तच्छीला । 'लस कीडायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'अ**अनकेदयाः**'॥

शक्तिः शङ्घः खुरः कोलदलं नखम्

गुक्तिरित ॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा०प०से०) किच् (३।३।७४) । 'गुक्तिः शङ्कनके शङ्के कपालखण्डहमुजोः । नस्यश्वावर्तयोर्मुक्तास्फोटदुर्नामयोरिप' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शाम्यित । 'शमः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्कः कम्बौ निधेमेंदे साम्रस्यामिलकास्थिन' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ खुरति। 'खुर छेदने' (तु०प०से०) । 'शुप्रम—' (३।१।१३५) इति कः । 'खुरः शके कोलदले' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ कोलस्य वदर्या इव दलम् ॥ (४) ॥*॥ न खनित । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति इः । 'नखं पुनर्गन्धद्रव्ये नखः करजण्डयोः' ॥इति हैमः ('नखी स्निष्टीबयोः गुक्तौ नखरे पुनपुंसकम्' (इति मे-दिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नखाख्यगन्धद्रव्यस्य'॥

ं अथादकी ॥ १३० ॥

काशी मृत्स्ना तुवरिका मृतालकसुराष्ट्रजे ।

अथेति ।। आढकमस्त्यस्याः परिच्छेदकत्वेन । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । आढौकते वा । 'ढौक् गतौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३। १०९)। गौरादिः (४।१।४१) । 'आढकी त तुवर्यी स्त्री परिमाणान्तरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कक्षे भवा। 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्। 'काक्षी तुवरिकायां च सौराष्ट्रमृद्यपि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ मृत्स्नाऽस्त्यस्याः क्षेत्रत्वेन । अर्शआद्यन (५।२।१२७) । 'मृत्स्ना मृत्सातुवर्योः स्त्री' मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ तुवरोऽस्त्यस्याः ठन् (५।२।११५) टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'बार्षिका मिहका त्वर्याढकी क-च्छुरा शटी' इति बोपालितात् 'तूवरी' च ॥ (४) ॥*॥ मृतमालयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । अण् (३।२।१) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'अ-जिता तुवरा स्तुत्या मृत्सा मृत्तालकम्' इति कोशाद् द्वितकारं च । मृदि तालः प्रतिष्ठास्य ॥ (५) ॥*॥ सुराष्ट्रे जातम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'तुवरिकायाः' 'तुवर्' इति ख्यातायाः ॥

कुटचटं दाशपुरं वानेयं परिपेलवम् ॥ १३१॥ प्रवगोपुरगोनदेकैवर्तीग्रस्तकानि च।

किति ॥ कुटन् वकीभवन् नटति । 'नट स्पन्दने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ दा-शान् कैवर्तान् पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु०प०से०)। मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ ॥ 'दशपूरम्' इति 'द्रापुरं' इति च कचित् पाठः । द्रा पूरयति । 'पूर पूर्तों'। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । यत्तु—दश पूरयति—इति विगृह्य इगुपधत्वात् (३।१।१३५) 'कः' — इत्याह मुकुटः । तन्न । णिजन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अकारान्निरुपपदात्सोपपदो विध-तिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद् अण् प्रसङ्गाच ॥ ॥ दश पुरोऽस्याः । 'ऋक्पूरव्धूर्-' (५।४।७४) इति समासान्तः । 'दशपूरं दशपूरं प्रवनं जीविताह्वयम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥ ॥ वने पानीये जायते । 'नद्यादित्वात्' (शश् ९७) ढक् ॥ 📲 वन्यं च । 'परिपेलवं प्रवं वन्यं तत् कु-टन्नटसंज्ञकम् । जायते मण्डुकाकारं शैवालद्लसंचये'। 'कैवर्तीमुस्तके क्षीवं शोणके वा कुटन्नटः' इत्यजयः ॥ (३) ॥ ॥ परितः पेठवं मृदु ॥ (४) ॥ ॥ प्रवते । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४)। 'प्रवः कारण्डवे मेके कुलके मेलके कपी । शब्दे प्रुतिगती प्रक्षे चण्डा-लजलकाकयोः । सुवं गन्धतृणे प्रोक्तं कैवर्तीमुस्तकेऽपि च (इति विश्वः)। 'फ़्रैवगो वानरे भेके सारथौ चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ गां जलं पिपर्ति । पृ पा-लनें (जु० प० से०)। मूलविभुजादिः (३।२।५)। गौर्जलं पुरमस्य, इति वा॥ (६)॥*॥ गां जलं नर्दयति। 'नर्द शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (७) ॥*॥ कैवर्तानां जातिः कैवर्ती । कैवर्त्या मुस्तकम् ॥ (८) ॥ ॥ अष्टौ 'कैवर्तीमुस्तकस्य' 'मोथा' इति ख्यातस्य ॥

म्रन्थिपर्णे शुकं बर्हिपुष्पं स्थौणेयकुकुरे ॥१३२॥

प्रन्थीति ॥ प्रन्थौ पर्णान्यस्य । प्रन्थय इव पर्णान्यस्य, इति वा ॥ (१) ॥*॥ शोचित । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शु गतौ' () वा । 'शुकवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति निपातः । 'प्रन्थिपर्णे शिरीषे च शुकः सात्' इति विश्वः । 'शुको व्याससुते कीरे रावणस्य च मन्त्रिणि । शिरीषपादपे पुंसि, प्रन्थिपर्णे नपुंसकम्' (इति

१—इदं मेदिनीवाक्यं प्रवगशब्दार्थबोधकत्वादत्र प्रवगशब्दा-भावाचोपेक्षणीयम् ॥

मेदिनी)॥॥— ग्रुकस्येव वर्हाणि पर्णान्यस्य('श्रुकवर्हम्') इत्येकं नाम—इत्येके ॥ (२) ॥॥॥ वर्हे पत्रं प्रशस्तमस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ पुण्यति। 'पुष्प विकसने' (दि० प० से०) । अच् (३।११३४) । 'बर्ह्यपुष्पम्' इत्येकं नाम—इत्येके ॥॥॥ 'बर्ह्यपुष्पम्' इत्यन्ये॥॥॥'बर्ह्मम्' इति पृथग् नाम, इति कश्चित् ॥ (३) ॥॥॥ स्थृणाया अपत्यम् । 'श्लीम्यो ढक्'(४।१।१२०)॥४॥॥ कुकुरोऽस्यास्ति । कुकुरशन्दस्तद्भन्ये लक्षिणिकः । अर्श्वआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५)॥॥॥ 'मरुत्' इत्यत्राप्यन्वेति । 'मरुद्देवे समीरे ना प्रन्थिपणे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ पञ्च 'प्रन्थिपणेस्य' 'कुकुरवद्गा' इति ख्यातस्य ॥

मरुन्माला तु पिश्चना स्पृका देवी लता लघुः। समुद्रान्ता वधुः कोटिवर्षा लङ्कोपिकेत्यपि॥१३३॥

मरुदिति ॥ मरुद्धिर्मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से ०) । घञ् (३।३।१९) । व्यक्तं समस्तं च नामेदम् । 'प्रका त बाह्मणी देवी मरुन्माला लता लघुः । समुद्रा-न्तावधः कोटीवर्षा लङ्कोपिका मरुत् । मुनिर्माल्यवती माला मोहना कुटिला लता' इति वाचस्पतिः। ब्रि-यते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० से०) । 'मृत्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥*॥ मल्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०)। घन् (३।३।१९)॥ (१)॥*॥ पिंशति । 'पिश अवयवे (तु० प० से०) । 'क्षुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कुङ्कमेऽपि च। 'कपिवके च काके ना सूचकक्र्रयोस्तिषु। पृकायां पिशुना स्त्री सात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्पृत्रयते । 'स्पृत्र स्पर्शने' (तु० प० अ०) । बाहुलकात्कक् ॥ ॥ पृषोद्रादित्वात् (६।३।१०९) सलोपे 'पृक्का' अपि ॥ (३) ॥*॥ दीन्यति 'देवी कृताभिषेकायां तेजनीपृक्कयोरपि' (इति मेदिनी)॥ (४) ॥*॥ लतति । 'लत आघाते' सौत्रः । अच् (३।१। १३४) । 'लता प्रियंगुशाखयोः । पृक्काज्योतिष्मतीवली-लताकस्तूरिकासु च। माधवीदूर्वयोः-' (इति मेदिनी)॥ (५) ॥*॥ लङ्कते । 'लघि गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'लिञ्चिवंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) इत्युः । 'लघुरगुरौ च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीव्रे कृष्णागरुणि पृ-क्कानामौषधौ तु स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ समु-द्रोऽन्तोऽस्याः॥ (७)॥ ॥ वहति । उह्यते वा। 'वहो धश्र' (उ० १।८३) इत्युः। 'वधुः स्त्री शारिवौषधौ। स्रुषाशटीनवोढासु मार्यापृक्काङ्गनासु च' (इति मेदिनी) ।

'पृक्का च महिला वधूः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (८) ॥ कोटिभिरप्रेर्वर्षति मधु। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (९)॥ ॥ लङ्कायामुप्यते 'डु वप्' (भ्वा० उ० अ०)। कुन् (उ० २।३२) 'व-चिस्वपि—' (६।१।१५) इति वस्य उः॥ (१०)॥ ॥ दश 'स्पृक्कायाः' 'अस्यर' इति ख्यातस्य॥

तपस्विनी जटा मांसी जटिला लोमशा मिसी।

तपेति ॥ तपोऽस्त्यस्याः । जटिलत्वात् । 'अस्माया-' (५)२।१२१) इति विनिः ॥ (१) ॥*॥ जटाऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। यद्वा जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ मन्यते । 'मनेर्दीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः । गौरादिः (८।१।८१) । 'मांसं सादामिषे क्वीवं कङ्कोलीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जटाऽस्त्यसाः। पिच्छादीलच् (५।२।१००)। 'जटिला पिप्पलीमांस्योर्ज-टायुक्ते तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ लोमानि सन्त्यस्याः । लोमादिशः (५।२।१००) 'लोमशो मुनिमेषयोः। (लोमान्विते स्त्रियां काकजङ्घामांसीवचासु च। शूकशिन्बिमहामेदाकाशीशे डाकिनीभिदि)' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ 🛊 ॥ — मांसीत्वादामिषी — इति स्वाम्युक्तो वि-ग्रहोऽयुक्तः । तथा पाठस्य कचिद्दर्शनात् । मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (६) ॥ ॥ षद 'जटामांसी' इति ख्यातायाः॥

त्वक्पत्रमुत्कटं भृङ्गं त्वचं चोचं वराङ्गकम् १३४

त्विगिति ॥ त्विगिव पत्रमस्य ॥॥॥ 'त्वग्' अपि नामास्य । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गुडत्विच विशेषतः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अन्यत उत्कटगन्धित्वात्
'संप्रोदश्च कटच्' (५।२।२९) ॥ (२) ॥॥॥ विभर्ति ।
'भूञः किन्नुद् च' (उ० १।१२५) इति गन् ॥ (३)
॥॥॥ प्रशस्ता त्वगस्यास्ति । 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७)
॥ (४) ॥॥॥ प्रशस्तं चोचमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) 'त्वक्त्वचचोचश्व्दाः स्पुर्वल्के चर्मणि पत्रके' इति धरणिः ॥ (५) ॥॥॥ वरमङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (६) ॥॥॥ षद् 'त्वकपत्रस्य 'तज्ञ' इति ख्यातस्य ॥

कर्चरको द्राविडकः काल्पको वेधग्रख्यकः ।

केति ॥ कर्जति । 'कर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोद्रादिः (६।३। १०९) । स्वार्थे कन् । (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ द्रविडे देशे जातः । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥*॥ कल्पे विधो मवः । 'तत्र मवः' (४।३।५३) इत्यण् । कन् (५।३।७५) ॥*॥ पा-ठान्तरे काले साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ वेथे सुस्यः । स्वार्थे कन् (५।२।७५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कर्चूर' इति स्यातस्य ॥

ओषध्यो जातिमात्रे स्युः

ओषेति ॥ जातिमात्रविवक्षायाम् 'ओषधी' शब्दप्र-योगः ॥

अजातौ सर्वमौषधम्।।१३५॥

अजेति ॥ द्रव्यमात्रविवक्षायां तु 'औषध' शब्दप्रयोगः । 'ओषधेरजातो' (५।४।३७) इत्यण् । 'सर्वम्' इत्यनेन— 'घृततेळादिकमप्यौषधशब्दवाच्यम्'—इत्युक्तम् ॥

शाकारूयं पत्रपुष्पादि

शाकेति ॥ शक्यते भोक्तुम् । 'शक्रु शक्तो' (स्वा० प० अ०) । घल् (३।३।१९) । यद्वा श्यति । 'शो तन्-करणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् कः ॥ (१) ॥॥॥ आदिना फलनाड्यप्रम्लादिपरिग्रहः । 'मृलपत्रकरीराग्र-फलकाण्डाधिरूढकम् । त्वक् पुष्पं कवकं चैव शाकं दश-विधं स्मृतम्' । अधिरूढकं तालबीजाङ्करास्थिमजादि ॥

तण्डलीयोऽल्पमारिषः।

तेति ॥ तण्डुलाय हितः । 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः । 'तण्डुलीयः शाकभेदे विडङ्गतरुताप्ययोः' (इति हैममेदिन्यों) ॥ (१) ॥॥॥ 'मारिषः शाकभिद्यार्थे नान्योक्त्या पुंसि, योषिति । (दक्षाम्बायाम्)' (इति मेदिनी) । अल्पश्चासौ मारिषश्च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तण्डुलीयस्य' 'चउराई' इति स्थातस्य ॥

विश्वल्याङिमशिखाडनन्ता फलिनी शऋपुष्प्यपि ॥ १३६॥

विरोति ॥ विगतं शल्यमनया । 'विराल्या लाङ्गली-दन्तीगुङ्ग्वीत्रिपुटासु च । शल्येन रहितायां च प्रियायां लक्ष्मणस्य च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अमेरिव शिखा संतापो यस्याः । 'अथाग्निशिक्तमुहिष्टं कुसुम्मे कुङ्क्रमेऽपि च । लाङ्गलिक्याख्योषधो च विशल्यायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ न अन्तो यस्याः ॥ (३) ॥*॥ फलानि सन्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'फल्लिन्यमिशिखायां स्त्री फलिन्यां फलिने त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ शकोऽर्जुनतरुः पुष्पमस्याः । शकशब्दः पुष्पे लाक्ष-णिकः । 'पाककर्ण-' (४।११६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अग्निशिखायाः' 'इन्द्रपुष्पी' इति ख्यातायाः ॥ स्याद्रक्षमन्था छगलाव्यावेगी वद्यद्वारकः ।

स्याद्दश्गन्था छगलात्र्यावेगी वृद्धदारकः । जुङ्गः

स्यादिति ॥ ऋक्षरयेव गन्धोऽस्याः । समासान्तस्यानित्यत्वात् 'उपमानाच्च' (५।४।१३७) इती ॥॥॥ 'ऋ-च्यगन्धा' इति पाठान्तरम् ॥ (१) ॥॥॥ छगलस्येवान्त्र-मस्याः ॥॥॥ 'छगला' इति पृथग् नाम—इत्यन्ये 'छागे तु छगलरङागीवृद्धदारकयोः स्त्रियाम्' इत्यनेकार्थकोशः ॥ (२) ॥॥॥ आवेगोऽस्त्यस्याः 'अर्शआद्यच्' (५।२।१२७) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥॥॥ वृद्धते दारकोऽस्मात् । वृद्धत्वं दारयति वा । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥॥ जुङ्गति । 'जुगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) जुङ्गयते वा । घम् (३।३।१९) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'वृद्धदारकस्य'॥

ब्राह्मी तु मत्स्याक्षी वयस्था सोमबह्धरी १३७

ब्राह्मीति ॥ ब्रह्मण इयम् । 'ब्राह्मोऽजाती' (६।४। १७१) इत्यणि टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ मत्स्याक्षीत्र पुष्प-मस्याः । मत्स्यशब्दः स्वावयवे गौणः । 'ब्रह्मविहो—' (५। ४।११३) इति षच् ङीष् (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ वयसि तिष्ठत्यनया । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । 'व-यस्था तु स्त्रियां ब्राह्मीगुड्र्च्यामलकीषु च । स्क्ष्मेलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ सोमस्य वछरी ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ब्राह्याः' ॥

पदुपर्णी हैमवती स्वर्णक्षीरी हिमावती।

पद्भिति ॥ पटूनि पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण-' (४।१। ६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ ॥ हिमवति जाता । 'तत्र

१ मूलं मूलकादेः, पत्रं वास्तुकादेः, करीरं वंशाङ्करम्, अयं वेत्रादेः, फलं कृष्माण्डादेः, काण्डमुत्पलादेनीलम्, त्वक् मातु-लुङ्गादेः, पुष्पं तिन्तिडीकोविदारादेः, कवकं लित्रका—इति मुकुटः॥

जातः' (४।३।२५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ स्वर्णमिव क्षीर-मस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥*॥ हिमम-स्त्यस्याः । मतुप् (५।३।९४) । 'शरादीनां च' (६।३। १२०) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ 'हेमवर्ण पयस्तस्या हि-मवद्भिसंभवा । सा नागजिह्निकाकारा तन्मूलं वणिजौष-धम्'॥*॥ चत्वारि 'स्वर्णक्षीर्याः' 'मको' इति ख्यातायाः॥ हयपुच्छी त काम्बोजी माषपणीं महासहा १३८

हयेति ॥ हयपुच्छिमिव पर्णान्यस्याः । गौरादिः (४। १।४१)॥ (१)॥ श। कम्बोजे देशे भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण्॥ (२)॥ श॥ माषस्येव पर्णान्यस्याः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष्॥ (३)॥ श॥ महती सहा 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वन्। 'महासहा माष्पण्यामम्छानेऽपि च योषिति' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ श॥ चत्वारि 'माषपण्याः'॥

तुण्डिकेरी रक्तफछा विम्विका पीछपर्ण्योप ।

तुण्डीति ॥ तुण्डं चञ्चरस्ति येषाम् । 'अतः' (५।२। ११५) इति ठन् । तुण्डिकानीरयति । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥॥॥ (तुण्डकेरी इति) पाठान्तरे प्रशस्तं तुण्डम् । 'प्रशंसायां कन्' ()। तुण्डकमीतें । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥॥। रक्तं फल्मस्याः । अजादिटाप् (४।१।४) ॥ (२) ॥॥॥। विम्बीं कायति । 'के शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः । 'ङ्यापोः' (६।३।६३) इति हस्वः ॥ (३) ॥॥॥ पीलोरिव पर्णमस्याः । पीलुशब्दः स्वावयवे गौणः । 'पाककर्ण–' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'तुण्डिकेर्याः' 'कुंद्ररी' इति ख्यातायाः॥

वर्वरा कवरी तङ्गी खरपुष्पाजगन्धिका ॥१३९॥

वर्षेति ॥ वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कॄगू-' (उ० २।१२१) इति ष्वरच् । अनित्यः षितां छीष् । 'वर्वरः पामरे केशे चक्रुं नीवृदन्तरे । फिक्किवायां पुमान् शाकभेदपुष्पभिदोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । कस्य शिरसो वरी । 'कवरं ठवणाम्ठयोः । क-वरी केशविन्यासशाकयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तु-क्कित । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३५) । नयङ्कादिः (७।३।५३) 'तुङ्गः पुंनागनगयो-र्बुधे स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गी प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायाम-पीष्यते' (इति हैमः) ॥ (३) ॥*॥ खरं पुष्पमस्याः ॥

(४) ॥*॥ अजस्येव गन्धोऽस्याः । अजशब्दः स्वगन्धे रुक्षिणिकः॥ (५)॥*॥ पश्च 'खरपुष्पायाः'॥ एरुपपर्णी तु सुवहा रास्ता युक्तरसा च सा ।

पलेति ॥ एलाया एव पर्णान्यस्याः । 'पाक-' (४।१। ६४) इति ङीष् ॥ (१) ॥ ॥ सुवहति । अच् (३।१। १३४) । 'सुवहा शहक्येलापर्णीगोधापदीषु वीणायाम् । रास्त्राशेफालिकयोः स्त्री सुखवाह्येऽन्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ रासते । 'रास् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । रास्यते वा । 'रास्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (३) ॥ ॥ चुक्तो रसो यस्याः ॥ (४) ॥ ॥ चन्वारि 'एलापण्याः ॥

चाङ्गेरी चिकिका दन्तश्वटाडम्बष्टाडम्ख्लोणिका।। १४०॥

चेति ॥ 'चाङ्गस्तु शोभने दक्षे' (इति मेदिनी)। चाङ्गमीरयति । 'इर् गतौं' (अ० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चुक्र्यति । 'चुक्क व्यथने' (चु० प० से०)। 'ऋँ ज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधु। स्वार्थे कन् (५।३।७५) । चुक्रमित्र । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३। ९६) इति कन् वा ॥ (२) ॥ श। शठित । 'शठ हिंसा-क्रेशकैतवे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) दन्तानां शठा । 'स्याद्दन्तदाठो जम्बीरे कपित्थे करमर्दके । नारङ्गेपि च पुमान् स्याचाङ्गेर्यो च योषिति' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥ 🛊 ॥ अम्बे तिष्ठति । 'सुपि—'। (३।२। हित कः । 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) । इति पत्वम् । 'अम्बष्टो देशभेदेऽपि विप्राद्धेश्यासुतेऽपि च । अम्बष्टा-प्यम्ललोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरिपं (इति मेदिनी)॥ (४) ॥ अम्ललेम्य जना । स्वार्थे कन् (५।२।७५) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१९) णः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अम्ललोणिकायाः' 'लोनिजा' इति ख्यातायाः॥

सहस्रवेधी चुक्रोऽम्लवेतसः शतवेध्यपि ।

सहिति ॥ सहस्रं शतं वा वेधितुं शीलमस्य । 'विध विधाने' (तु०प०से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ चुक्कयत्यनेन । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।२८) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अम्लश्चासौ वेतसश्च । नम्रत्वात् ॥ (३) ॥*॥ चत्वारि 'अम्लवेतसस्य' 'अम्लवेद' इति स्यातस्य ॥

१—-'ऋज़ेन्द्र–' (उ० २।२८) इत्यत्र तु 'चुब्र' इत्यु-परुभ्यते ॥

नमस्कारी गण्डकाली समङ्गा खिद्रेलापि १४१

नमेति ॥ नमस्करणशीला । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गण्डेषु प्रन्थिषु काली ॥ (२) ॥*॥ समङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३। ११३४) ॥ (३) ॥*॥ खदति । 'खद स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति साधुः । 'खन्दिरा शाकभेदे स्त्री ना चन्द्रे दन्तधावने' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खदिरायाः' 'हाताजोडी' इति ख्यातायाः ।—नव 'ल्जालू' इति ख्यातस्य—इति सुकुटः ॥

जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुः स्रवा।

जीवेति ॥ जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० सें०)। शता (३।२।१२४)। 'उगितश्र' (४।१।६) इति ङीप्। 'जीवन्ती जीवनीशम्योर्गुङ्खचीवन्दयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया । 'करणा-' (३। ३।११७) इति ल्युट् । युच् (उ० २।३७) वा । 'जी-वनी जीवना चापि जीवन्तीमेद्योः कमात्' (इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥ ॥ जीवयति । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिश्चितभूमिषु । न स्त्री तु जी-विते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ जीवनाय हिता। 'तस्मै हितम्' (५।१।५) इति छः ॥ (४) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि॰ आ० अ०)। 'फलिपाटी-' (उ० १। १८) इत्युः धश्र । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे मद्ये ना तु मधु-दुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याज्ञीवन्त्यां तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ स्रवति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'मधुस्रवा' इत्येकं नाम-इत्यन्ये॥ (६)॥ ॥ षद् 'जीवन्तिकायाः' गुर्जर-देशे 'दोडी' इति ख्यातायाः ॥

क्रूचेशीर्षो मधुरकः शृङ्गहस्वाङ्गजीवकाः॥१४२॥

कूर्चेति ॥ कूर्च समश्रु । तद्वच्छीर्षमस्य ॥ (१) ॥॥॥ मधुर एव । स्वार्थे कन् (५।३।०५) । 'स्याद्धस्वाङ्को मधुरको मुकुरश्चिरजीवकः' इति रमसः ॥ (२) ॥॥॥ इरुणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'इर्णातेर्ह-स्वश्च'(उ० १।१२६) इति गन् नुद् च । 'शृङ्कं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ शृङ्कः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौं' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ हस्वान्यङ्गान्यस्याः ॥ (४) ॥॥॥ जीवयति । णुक् (३।१।१३३) । 'जीवकः प्रा-

णके पीतसारकृषणयोरिष । कूर्चशिषे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु सेविनि युक्ताशीर्जीविनोरिहतु-ण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'अष्टवर्गान्त-र्गतजीवकस्य' इति मुकुटः ॥

किरातिको भूनिम्बोडनार्यतिकः

किरित ॥ किरातदेशोऽस्ति जन्मस्थानमस्य 'अर्शआ-द्यच्' (५।२।१२७) । किरातश्रासौ तिक्तश्र ॥ (१) ॥॥॥ सुवो निम्ब इव ॥ (२) ॥॥॥ अनार्थप्रियश्रासौ तिक्तश्र । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (३) ॥॥॥ 'चिरा-तिक्तः' अपि । 'किरातश्चिरात्तिकश्च भूनिम्बहिमका-वपि' इति रमसः ॥॥॥ त्रीणि 'भूनिम्बस्य' 'चिरायत' इति ख्यातस्य ॥

अथ सप्तला ।

विमला सातला भूरिफेना चर्मकषेत्यपि॥१४३॥

अथेति ॥ सप्त लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः! 'अथ सप्तला । वनमालाचर्मकषागुङ्जासु पाटले खिन्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ विगता मला यया । 'स्याद्विमला ख्रियाम् । सातलायां भुवो भेदे निर्मले त्वभिध्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सातं सुखं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥*॥ भूरयः फेना यस्याः ॥ (४) ॥*॥ चर्मणः कषा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'सप्तलायाः' 'सीडुण्ड' भेदस्य चर्मघासस्य इत्यन्ये॥

वायसोली स्वादुरसा वयस्था

वायेति ॥ वायसान् ओलण्डति । 'ओल्डि उत्क्षेपणे' (चु० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । शकन्ष्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥*॥ स्वाद् रसोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ वयसि स्थीयतेऽनया । 'घन्र्यें कः' (वा० ३।३।५८) । 'चयस्था तु स्त्रियां त्राह्मीगुद्ध-च्यामलकीषु च । स्क्ष्मैलायां च काकोल्यां पथ्यायां तरुणे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चयस्थायाः' 'ककोडी' इति स्थातायाः ॥

अथ मकूलकः।

निकुम्भो दन्तिका प्रत्यक्श्रेण्युदुम्बरपर्ण्यपि१४४

अथेति ॥ मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। पिज्ञाचूलच् (उ०४।९०) । स्वार्थे कन् । आगमशासनस्यानित्यवान्न नुम् ॥॥॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) उत्वे 'मुकूलकः' अपि–इत्यन्ये ॥ (१) ॥॥॥ कुं भूमिं वि-

भिति । 'संज्ञायां भृतू—' (३।२।४६) इति खच् । 'खेंच डिद्वा' (३।२।३८) । नियतः कुम्भः । 'पादयो गता—' (२।२।१८) इति समासः । 'निकुम्भः कुम्भकणस्य तन्ये दन्तिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । दम्यते वा । 'दमु उपरामे' (दि० प० से०) । 'हसिमृ-प्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे कन् (५।३। ७५) । 'दन्तोऽदिकटके कुन्ने दरानेऽथौषधौ स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रत्यन्ती श्रेण्यस्याः । समासान्तानित्यत्वान्न कप् ॥ (४) ॥*॥ उदुम्बरस्यैव पर्णान्यसाः । 'पाककर्ण—' (४।१।६४) इति ङीष् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वज्रदन्त्याः' ॥

अजमोदा त्य्रगन्धा ब्रह्मद्भी यवानिका।

अजेति ॥ अजं मोदयित । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । अजादित्वात् (४।१) । उपाय्य (३।१) । अजेन मोदते मोदते नोवते, वा । पचाय्य (३।११३४) । घम् (३।३१८) वा ॥(१) ॥*॥ उप्रो गन्घोऽन्याः । 'उप्रगन्धा वचाक्षेत्रयवान्योरिङक्किकौषधों' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ ब्रह्मणा दभ्यते । 'हिम अन्थे' (तु० प० से०) । घम् (३।३।१९) । 'कर्तृकरणे कृता—' (२।१।३२) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ दुष्टो यवः । 'इन्द्रवरुण—' (४।१।४९) इति जीषानुकौ । इवार्थे (५।३।९६) स्वार्थे (५।३।७५) वा कन् ॥*॥ ('यमानिका' इति) समकार-पाठे यमेनानिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुल्र (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ 'यवानीद्धयस्य' हे हे ना-मनी ।—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके ॥

मूले पुष्करकाश्मीरपद्मपत्राणि पौष्करे ॥१४५॥

मूल इति ॥ पौष्करे मूले, इत्यन्वयः । पुष्णाति, पुष्यति वा पुष पुष्टौं (दि० प० अ०, क्या० प० से०) । 'पुषः कित्' (उ० ४।४) इति करन् । 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयःकरिकराग्रयोः । ओषधिद्वीपविहगतीर्थरागोरगान्तरे । पुष्करं तूर्यवके च काण्डे खन्नफलेऽपि च' (इति विश्वः)॥ (१) ॥ कस्मीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३)

इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ पद्मस्येव पत्रमस्य ॥*॥ 'पद्मवर्णम्' इति कचित् पाठः ॥ (३) ॥ त्रीणि 'पुष्करमूळस्य' ॥ अव्यथाऽतिचरा पद्मा चारटी पद्मचारिणी ।

अध्येति ॥ न व्यथते 'व्यथ दुःखसंचलनयोः' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अव्यथो निर्व्यथे सर्पे चारटीपथ्ययोः स्त्रियाम्' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (१) ॥ शा अति चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥। पद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'अर्तिस्तु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (३) ॥ ॥ चारयति । 'शकादिभ्यो-ऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (४) ॥ ॥ पद्ये चरितुं शीलमस्याः । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥ ॥ पद्य 'पद्याकस्य' ॥

काम्पिल्यः कर्कशश्चन्द्रो रक्ताङ्गो रोचनीत्यपि ॥ १४६॥

केति ।।कम्पिलाया अदूरभवः । संकाशादित्वात् (४। २।८०) ण्यः ॥ ॥ कम्पते । 'कपि किंचिचलने' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादिछः। प्रज्ञाद्यण्' (५।४।३८)।-कं जरुं पीलयति श्लेष्मद्मत्वात् । 'पील प्रतिष्टम्भे' (भ्वा० प० से०) । कंपूर्वात् 'इगुपध' (३।१।१३५) इति कः । इति मुकुटः । तन्न । ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात् । अण्यन्ताद्-प्यणः प्रसङ्गार्च । - इत्थं निर्यकारम् ('काम्पिछः' इति) मन्यते-इत्येके ॥ (१) ॥ श। करे कराति । 'करा शब्दे' ()। पचाद्यच् (३।१।१३४)। अन्तर्भावितण्यर्थो वा। शक-न्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥ ॥ चन्दति । 'चदि आह्वादनें (भ्वा० प० से०) 'स्फायितश्चि-' (उ० २। १३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पिल्लसुभांशुस्वर्णवारिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ रक्तमङ्गमस्य । 'रक्ताङ्गस्तु महीसुते । किमपछे स्त्री तु जीवन्त्यां क्रीवं विदुमधीरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (म्वा० आ० से०)। 'कृत्यल्युट-' (३।३।११३) इति ल्युट । 'रोचनी कर्करो स्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'रेचनी' इति कचित् पाठः ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'रोचन्याः' 'क-पीला' इति ख्यातायाः॥

प्रपुत्राडस्त्वेडगजो दद्द्वप्रश्रक्षमर्द्कः । पद्माट उरणाख्यश्र

प्रपुत्रेति ॥ पुमांसं नाडयति । 'नड भ्रंशे' चुरादिः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) मस्यानुस्वारे (८।२।१२३) परस-

१ — अस्य वार्तिकस्य 'गमेः मुपि' इति प्रकरणपठितत्वेन 'वि-हंगः' इत्युदाहरणस्येव भाष्यकृता दत्तत्वेन च गमेरेव विहितस्य खचो डित्त्वेन खन्सामान्यस्य डित्त्वाग्रहणे मानाभावः । त-स्मात्—िन मृशं स्कुभाति विस्तारयति मूलम् । 'स्कुभिः सौत्रो धातुः'। ततोऽचि पृषोदरादिः — इति मुकुटोक्तं सम्यक् ॥

१-अत्र 'रूपासिद्धेश्र' इत्यपि पाठः॥

वर्णः (८१८।५८) प्रकृष्टः प्रगतो वा पुन्नाडः ॥ (१) ॥॥॥ एडो मेष एव गजो यस्य । मज्जकत्वात् । यद्वा एठनम् । 'इल प्रक्षेपे स्वमे च' (तु० प० से०) । घन् (३।३।१८)। इलयोरेकत्वम् । एडे स्वमे गजति । 'गज मदे शब्दे, च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥॥ दहुं हन्ति । 'अमनुष्यकर्तृके च' (३।२।५३) इति टक् । 'अत्पूर्वस्य' (८।४।२२) इति नियमान्न णत्वम् ।—क्षुन्नादित्वात् (८।४।३९)—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (३)॥॥॥ चक्रं दहुं मृद्वाति । 'मृद् क्षोदे' (न्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥॥॥ पद्मिन पद्मां वा पद्मसमूहं वाऽटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (५) ॥॥॥ उरणस्य मेष-साख्याऽस्य ॥॥॥—उरणसाक्षीवाक्षि यस्य । तत्तुल्यपुष्पत्वात् । 'अक्ष्णोऽदर्शनाद्' (५।४।७६) इत्यच्–इति स्वामी ॥ (६) ॥॥॥ वट् 'पद्माटस्य' 'पुआड' इति ख्यातस्था

पलाण्डुस्तु सुकन्दकः ॥१४७॥

पलेति ॥ पलति । 'पल रक्षणे' (भ्वा० प० से०) बा-हुलकाद् आण्डुप्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ शोभनमतीव वा क-न्दयति । भक्षकजातिश्रंशकत्वात् । 'कदि रोदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५)। ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पलाण्डोः' 'प्याज' इति ख्यातस्य ॥

लतार्भदुईमौ तत्र हरिते

ळतेति ॥ लतासु अर्क्यते, अर्च्यते विरुद्धलक्षणया नि-न्दाते वा । 'अर्क स्तवने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्च पूजा-याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो दुमः ॥ (२) ॥*॥ तत्र पलाण्डो । हरिते पा-लाशे ॥*॥ द्वे 'हरिद्धर्णपलाण्डोः' ॥

अथ महौषधंम्।

लथुनं गृज्जनारिष्टमहाकन्दरसोनकाः ॥ १४८॥

अथेति ॥ महच तदौषधं च । 'महौषधं तु शुण्ठयां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अश्वाति । अश्वते वा । 'अश्व मोजने' (इया० प० से०)। 'अश्र्ङ् व्याप्तो' (स्वा० आ० से०)। 'अशेर्लश् च' (उ० ३।५७) इत्युनन् ॥ (२) ॥॥॥ गृज्जते=मक्ष्यत्वेन कथ्यते रोगेषु । 'गृजि शब्दे' (म्वा० प० से०)। कर्मणि ल्युट् । 'गृजनम् । विषदिग्धपशोर्मोसे क्रीवं, पुंसि रसोनके' (इति

मेदिनी) । 'लग्जनं गृज्जनं चैव पलाण्डुकवकानि च । वृताकारालिकालावुजातीया जातिदृषितम्' इति । श्रेतकन्दः
पलाण्डुनिशेषो गृज्जनम् । 'लग्जुनं दीर्घपत्रश्च पिच्छगन्धो महौषधम् । फरणश्च पलाण्डुश्च लतार्कश्चापराजिता । गृज्जनं
यवनेष्टश्च पलाण्डोदेश जातयः' इति सुश्रुतेनोक्तत्वात् ।
'गन्धाकृतिरसैस्तुल्यो गृज्जनस्तु पलाण्डुना । दीर्घनालाग्रपत्रत्वात् भिद्यतेऽसौ पलाण्डुतः' ॥ (३) ॥॥॥ न रिष्टमग्रुममस्मात् । 'अरिष्टो लग्जने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः ।
अरिष्टमग्रुभे तके स्तिकागार आसवे । ग्रुभे मरणचिह्ने च'
(इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ महत् कन्दमस्य ॥ (५)॥॥॥
रसे आस्वादने जन्यते पातकहेतुत्वात् । 'ऊन परिहाणे' (चु०
उ० से०) । 'प्रच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (६)
॥॥॥ पट् 'लग्रुन' इति ल्यातस्य ॥

प्रनर्नवा तु शोथघ्री

पुनेति ॥ पुनरभीक्ष्णं नवा । न्यते वा 'ऋदोरप्' (३। ३।५७) । क्षुम्नादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ शोधं हन्ति । 'अमनुष्य—' (३।२।५३) इति टक् । 'टिड्डा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पुनर्नवायाः' 'गदहपूर्णा' इति ख्यातायाः ॥

वितुनं सुनिषण्णकम्।

वीति ॥ विगतं तुन्नं व्यथनमस्मात् । 'वितुन्नं सुनि-षण्णे च शैवाले च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सुष्ठु निषण्णमस्मात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वितुन्नस्य' वि-पखपरिआ' इति स्यातस्य ॥

स्याद्वातकः शीतलोऽपराजिता शणपर्ण्यपि १४९

स्यादिति ॥ वातं करोति 'अन्येम्योऽपि-' (वा० ३। २।१०१) इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्रीतं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ 'शीतल्यातकः' इत्यपि
नाम । 'शणपणीं शीतल्यातकः' इति धन्यन्तरिः ॥ (२)
॥*॥ न पराजिता । 'अपराजित ईशाजेष्टयन्तरे नाऽजिते
त्रिषु । गिरिकणीं जयादुर्गाऽशनपणींषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥*॥ शणः पर्णान्यस्याः । शणशब्दः शणपणसदशे
लक्षणिकः 'पाककण-' (१।१।६१) इति ङीष् ॥*॥—
अशन इव पर्णमस्याः । (अशनपणीं)-इति कश्चित् ॥(१)
॥*॥ चत्वारि 'शतपण्याः' 'पटशण' इति ख्यातस्य ॥
पारावताङ्गिः कटभी पण्या ज्योतिष्मती लता।

पारेति ॥ पारावत इवाङ्गिरस्याः ॥ (१) ॥*॥ कट-

वद्गति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । गौरादिः (४।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ पण्यते । 'पण व्यव- हारे' (भ्वा० आ० से०) । 'अवद्यपण्य—' (३।१।१०१) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ ज्योतिरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२। ९४) ॥ (४)॥*॥ ठतति । 'कतिः सौत्रः' । अच् (३।१। १३४) ॥ (५)॥*॥ पश्च 'ज्योतिष्मत्याः' 'माळकांगणी' इति स्थातायाः ॥

वार्षिकं त्रायमाणा स्यात्रायन्ती बलभद्रिका १५०

चेति ॥ वर्षासु भवं जातं वा । 'वर्षाभ्यष्ठक्' । (४।३। १८) । 'वार्षिकं त्रायमाणायां हींबं वर्षाभवं त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ त्रायते । 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) । शानच् (३।२।१२४) चानश् (३।२।१२९) वा । ('त्रायमाणा वार्षिके स्त्री रक्ष्यमाणेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ त्राणम् । त्राः । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । त्रा अयति । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से०) । शता (३।२।१२४) । (ङीप् ४।१।६) । 'शप्रयनोः—' (७।१।८१) इति न्तम्) ॥ (३) ॥ ॥ बलेन भद्रा । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'त्रायमाण' इति ख्यातस्य ॥

विष्वक्सेनिपया गृष्टिर्वाराही वदरेति च।

वीति ॥ विष्वक्सेनस्य प्रिया ॥ (१) ॥*॥ गृह्णाति । किच् (३।३।१७४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यतु'गर्षति हिनस्ति रोगम्' 'गृषु हिंसायाम्' किन् (३।३।९४)
—इति व्याख्यातं मुकुटेन । तन्न । उक्तधातोरदर्शनात् । कर्तरि किनोऽसंभवाच । 'अथ गृष्टिः सकृत्सूतगवीवदरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'घृष्टिः' इति पाठान्तरम् । धर्षति । 'घृषु संघर्षे' (भ्वा० प० से०) । किच् (३।३ १७४) । 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरों' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वराहस्थेयम् । प्रियत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वाराही मातृभेदे स्याद्धिवनसेनिप्रयोषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ वद्ति । 'वद स्थेर्ये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् । 'व (व)-दरा गृष्टिकार्पास्थोरेलापण्यां स्त्रियां, पुमान् । कर्पासस्थास्थिन, वदरी कोले स्त्रीवं तु तत्फले' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वाराहीकन्द' इति स्थातायाः ॥

मार्कवो भृङ्गराजः स्यात्

मार्केति ॥ मारयति । किप् (३।२।१७८) । मारि केशशौक्षयनाशने कृयते । 'कुङ्' शब्दे' (भ्या० आ० अ०)। 'ऋरोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥॥॥ 'भृङ्ग इव राजते'। 'राजृ दीप्तों' (भ्वा० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। ('अथ भृङ्गराज उक्तः पक्षिविशेषे च मार्कवे अमरे' इति मेदिनी)। 'भृङ्गरजः' इति पाठे भृङ्ग इव रजोऽस्य। सा-न्तोऽदन्तोऽपि।रजशन्दस्य द्वैविध्यात्। 'स्यान्मार्कवो भृ-ङ्गरजः भृङ्गराजः सुजागरः' इति रभसात्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'भृङ्गराज' इति स्थातस्य॥

काकमाची त वायसी ॥ १५१॥

काकेति ॥ काकान् मञ्चते । 'मचि धारणोच्छ्रायपूज-नेषु' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । आ-गमशास्त्रस्यानित्यत्वाञ्च नुम् ॥ (१) ॥*॥ वायसानामियम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'काकोदुम्बरिकायां च काकमाच्यां च वायसी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे काकमाच्याः (कविप्रया) इति ख्यातायाः ॥

शतपुष्पा सितच्छत्राऽतिच्छत्ता मधुरा मिसिः। अवाक्पुष्पी कारवी च

शतेति ॥ शतं पुष्पाण्यस्याः । 'सद्च्काण्ड-' (ग० ४।१।४) इति टाप् ॥ (१) ॥*॥ सितं बद्धं शुभ्रं वा छ-त्रमस्याः ॥ (२) ॥ ॥ छत्रमतिकान्ता । 'अत्याद्यः' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ मधुरस्त्यस्याः । 'ऊ-षशुषि-'(५।२।१०७) इति रः । 'मधुरा शतपुष्पायां मि-श्रेयानगरीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'मिसिः स्त्री मधुरामांस्योः श-तपुष्पाजमोदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अवाश्चि पु-ष्पाण्यस्याः। गौरादित्वात् (४।१।४१) इति ङीष् । यत्तु— 'पाककर्ण-' (४।१।६४) इति ङीष्-इत्याह मुकुटः। तन्न । 'सद्च्काण्ड-' (ग० ४।१।४ वा० ६४) इत्यस्य तद्पवादत्वात्।। (६) ॥ श्रे। के आरोति। पचाद्यच्। यत् मुकुटः आह-कारोरियम् । कारवी-इति । तन्न । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) इत्यस्याणपवाद्त्वात् । 'कारवी मधुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके इति मेदिनी ॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'मधुरायाः' 'सौंफ' इति ख्यातायाः । अन्त्यद्वयम् 'उंधावली' इति ख्यातायाः—इत्येके ॥

सरणा तु प्रसारिणी ॥ १५२ ॥ तस्यां कटंभरा राजवला भद्रवलेति च ।

सरोति ॥ सरति । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ब-हुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥*॥ ल्युटि (३। ३।११३) 'सरणी' इत्यपि । 'सरणा सरणी चार्वी कटंभरा महावला' इति रुद्रः ॥ (१) ॥ ॥ प्रसार्यतेऽङ्गमनया । 'करणा—' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ ॥ 'सारणी' इत्यपि । ('सारणो राक्षसान्तरे।) रुग्मेदे ना, प्रसारण्यां स्वत्यन्यां च सारिणी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कटं विभित्ते । 'संज्ञायां भृतृ—' (३।२।४६) इति खच् ॥ (३) ॥ ॥ वलानां वलप्रदानां राजेव । राजदन्तादिः (२।२। ३१) ॥ "(४) ॥ ॥ मदं वलमसाः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'कुञ्जप्रसारिणी' इति ख्यातायाः ॥

जनी जत्का रजनी जतुकृचक्रवार्तनी ॥ १५३॥ संस्पर्शा

जनीति ॥ जायते आरोग्यमनया । 'जनिघसिभ्यामिण' (उ०४।१३०)। 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः। 'कृदि-' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनी सीम-न्तिनीवध्वोरुत्पत्तावोषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'उल्काद्यथ्र' (उ० ४।४१) इति साधुः ॥*॥ जतुशब्दात् 'संज्ञायां–'(५। ३।७५) इति कनि 'जतुका' च ॥ (२) ॥*॥ रज्यते-नया। 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। 'करणा-' (३।३। ११७) इति ल्युट् ।- 'त्यजरज-' (२।२।१४२) इति नि-पातनात् कैचिदङ्कित्यपि नलोपः । 'रजनी नीलिनीरात्रिह-रिद्राजतुकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ 📲 जतु करोति । किप्(३।२।१७८) ॥ (४) ॥*॥ चकं चक्रमिव वा व-र्तितुं शीलमस्याः 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (५) ॥ ॥ सम्यक् स्पृशति स्पृश्यते वा । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० से०)। 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घन्। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा। कर्मणि घङ् (३।३।१९) वा॥ (६) ॥ ॥ षद् 'चक्रवर्तिन्याः' 'चक्रवत' इति ख्यातस ॥

अथ शटी गन्धमूली षड्ग्रन्थिकेत्यपि । कर्चूरोऽपि पलाशः

अथेति ॥ शटति । 'शट रुजादी' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।१।१३३) गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ गन्धं मूलमस्याः ॥ (२) ॥*॥ षड् बह्वो अन्थयोऽस्याः ॥ (३) ॥*॥ कर्चति । 'कर्च गतौ' () । खर्जादि-त्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । 'कर्चूरः स्यात् पुमाञ्शस्यां सुवर्णे तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कर्चुरः' अपि ॥ (४) ॥*॥ पलमश्चाति । 'अश मोजने' (त्रया० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पले मांसे आशा यस्य वा । 'प-लाशः किंग्रुकः शटी । हरिद्वर्णो राक्षसश्च पलाशं छदने मतम्' इति हैर्मैः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'शम्याः' 'कन्यूर' इति स्थातस्य ॥

अथ कारवेछः कटिछकः ॥१५४॥ सुषवी च

अधिति ॥ 'कारो वधे निश्चये च वहाँ यत्ने यताविष्। (तुषारशैंहेऽपि पुमान् स्त्रियां दृत्यां प्रसेवके । सुवर्णकारिकायां च बन्धनागारबन्धयोः)' (इति मेदिनी) । कारं वे-छित । 'वेछ चहने' (म्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (१) ॥*॥ कटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (म्वा० प० से०) । बाहुह्रकादिष्ठः ॥*॥ कटति । 'कट शोकें (म्वा० प० से०) । असादिष्ठः, इत्यन्ये । स्वार्थे कन् (५। ३।७५) 'कटिह्यकस्तु पर्णासे वर्षाभूकारवेछ्योः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ सु सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'उपसर्गातस्तुनोति—' (८। ३।६५) इति षः । गौरादिः (४।१।४१) 'सुपवी कृष्णजीरके । कारवेछ च जीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'कारवेछस्य' 'करेळा' इति स्थातस्य ॥

अथ कुलकं पटोलस्तिक्तकः पट्टः।

अथेति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपघ-' (२।१।१३५) इति कः । स्वार्थे कन् कुन् (उ० २।३२) वा । 'कुलकं तु पटोले सात्संबद्धश्लोकसं-हतौ । पंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्लेष्ठेषु कथ्यते' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'किपगडिगण्डि-' (उ० १।६६) इत्योलच् । 'पटोलं वस्लमेदे, नौषधौ ज्यौत्स्न्यां तु

१—इदं च 'धिनुणि च । धिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी । धिनुणि निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । '-त्यजरज-' (३।२।१४२) इति । अशक्यं धातुनिदेंशे निपातनत्वमाश्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । '-दशनहः करणे' (३।२।१८२) । दंष्ट्रा । नैतद्धातुनिपातनम् । किं तिहिं । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपम् । तिर्समश्च प्रत्यंथे लोपो भवति' । इति माध्येण 'प्रत्ययान्तस्यैति । शवन्तस्येत्थं । यङ्कुङ्निकृत्यर्थश्च तत्र शिवदेंशः । यङ्कुगन्ताद्रक्षेनं भवति' इति कैयटेन च विरुद्धम् । तस्मात् 'रक्षेः क्युन्' (उ० २। ७९) इति क्युनि कित्त्वान्न लोपः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष्- इति बोध्यम् ॥

१-प्रथमोपात्तचरणस्तु विश्वे संभवति । चरमोपात्तचरणस्तु मेदिन्यामुपळभ्यते । हैमे तु मध्यस्थोऽपि नोपळभ्यते ॥

योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ तिक्त एव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (३) ॥*॥ पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युः पिटरादेशश्च । 'पटुर्द्धे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिषेयवत् । पटोले तु पुमान् हीवे छन्नालवणयोरिं (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पटोलस्य' 'परवर' इति स्यातस्य ॥ कृष्माडकस्तु कर्कारुः

किति ॥ कु ईषद् ऊष्मा अण्डेषु बीजेषु यस । पित्त-लत्वात् । 'कुष्माण्डयुमायां स्त्री, पुंसि कर्कारो च गणा-नतरे । श्रूणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्के शु-क्रवर्णमुच्छति । 'ऋ गतौ' (स्वा० प० अ०) । बाहुल-कादुण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुष्माण्डस्य'॥

ईर्वारुः कर्कटी स्त्रियौ॥१५५॥

ईवंति ॥ ईरणं 'ईर गतो' (अ० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ईरं ग्रणोति, वारयति वा । 'ग्रुञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकादुण् । 'तुर्यस्वरादिर् 'ईवांसः' कर्कत्यां पठ्यते बुधैः' ॥*॥ ह्रस्वादिर्पि । 'उन्मतो(१)धुस्तुर् इवांसः कर्कटिः स्यात्' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥*॥ 'पर्वासः' इति पाठे आङ् बोध्यः ॥*॥ ('उर्वास्किमिव बन्धनात्' इति श्रुतेः पृषोदरादित्वेनादेस्त्वे 'उर्वासः' इति च)॥ (१)॥*॥ करं कटति । 'कटे वर्षादौ' (न्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । ङीष् (वा० ४।१।४१) वा॥ (२)॥*॥ हे 'काकडी' इति ख्यातायाः॥

इक्ष्वाकुः कडुतुम्बी स्थात

ईति ॥ इक्षुमाकरोति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२। १८०) डः । यद्वा छिकायां जातम् 'इक्षु' इति शब्दमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०ं) । बाहुरुकादुण् । 'इक्ष्वाकुः कुटुतुम्ब्यां स्त्री सूर्यवंशत्ये पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कटुश्चासौ तुम्बी च ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कटुतुम्ब्याः'॥

तुम्ब्यलाबुरुभे समे।

त्विति ॥ तुम्बति रुचिम् । 'तुवि अर्दने' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः(४।१।४१) । इन् (उ० ४।११८) वा । 'कृत्—' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् ॥ (१) ॥*॥ न लम्बते । 'लवि अवसंसने' (म्वा० आ० से०) । 'निव लम्बेन्लोपश्च' (उ० १।८७) इत्यू-र्णित्। 'अलाबुस्तु पिण्डफला तुम्बिस्तुम्बी महाफला।

तुम्बा तु वर्तुलाऽलाब्नि(नि)म्बचूर्णा तु लाबुका' इति वाच-स्पतिः । 'अलाब्स्तुम्बकः प्रोक्तः' इति चन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तुम्बा' इति ख्यातायाः ॥

चित्रा गवाक्षी गोडुम्बा

चित्रेति ॥ चीयते । 'चित्र् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'अमिचि—' (उ० ४।१६४) इति कः । 'चित्राखुपणीं गोडुम्बासुभद्रादिन्तकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीमेदेषु च क्षियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां भूमिम-क्णोति । 'अक्षु व्याप्तौ' (म्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'गवाक्षी त्विन्द्रवारुण्यां गवाक्षो जालके कणौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ गां सुवं तुम्बति । 'तुबि अर्दने' (म्वा० प० से०) । मूलविसुजादिकः (वा० ३।२।५) । टाप् (४।१।४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । सुकुटस्तु—गां डुम्बयति । 'डुबि अर्दने' । अण् (३।२।१)—इत्याह । तन्न । धातुपाठेषु डुबिधातोरदर्शनात् । अणि ङीप्पसङ्गाच ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कर्कटीविद्रोषस्य' ॥

विशाला त्विन्द्रवारुणी ॥१५६॥

विशेति॥ विश्वलित । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०)। 'ज्वलित—' (शारि१४०) इति णः । टाप् (४। १।४) विश्वति वा। अत्र वा। 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० स०)। 'तमिविशिविडि—' (उ० १।११८) इति कालन्। 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्जयन्यां तु योषिति। नृपवृक्षमिदोः पुंसि पृथुलेऽप्यभिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ इन्द्रं वारयित । 'गृज् वरणे' चुरादिः। 'कृषृदारि—' (उ० १।५३) इति बाहुलकाद् ण्यन्ताद्प्युनन् । यत्तु मुकुटः—इन्द्रवरुणो देवते असाः। अण् (४।२।२४)। 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्युत्तरपदवृद्धिः—इत्याह। तन्न। मम्नह्विषोरेव स्वामिनि देवतात्वव्यवहारात्। 'उत्तरपदस्य च' (७।३।१०) इत्यसाधिकारत्वेन वृद्धिविधायकत्वामावाम। (२)॥॥। द्वे 'इन्द्रारुणी' इति ख्यातायाः॥

अर्शोघः शूरणः कन्दः

अर्शाविति ॥ अर्शासि हन्ति । 'अमनुष्य—' (३।२। ५३) इति टक् ॥ (१) ॥*॥ ग्र्यते । 'ग्र्री हिंसायाम्' (दि० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति उच् । कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) वा । यनु—ग्र्रिति— इति विग्रहीतं मुकुटेन । तन्न । ग्र्रीधातोर्दिवाद्यात्मनेपदि-त्वात् ॥*॥ स्येते।'स्री हिंसायाम्'। युच् (उ० २।७८)। ल्युट् (३।१।११३) वा । इति (स्रणः) दन्त्यादिरिप ॥

(२) ॥*॥ कन्दित । कन्द्यति । कन्दिते । वा अच् (२।१। १३४) । घल् (२।३।१९) वा । 'कन्दोऽस्त्री सूरणे सस्यमूले जलधरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'सूरण' इति ख्यातस्य ॥

गण्डीरस्तु समष्टिला ।

गण्डीति॥ गण्डति, गण्ड्यते, वा। 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादीरन्। यद्वा गण्डीन् अन्थीनीरयति। 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) 'कर्मण्यण्' (३। २।१)॥ (१)॥ अ। समे तिष्ठति। 'मिथिलाद्यश्च' (उ० १।५७) इति साधुः। यद्वा सम्यगष्ठिला वीजं यस्याः। 'गण्डीरो ना समष्ठिला' इति माला॥ (२)॥ ॥ द्वे 'गा-ण्डरवृत्वी' इति स्थातस्यान्एजशाकभेदस्य। 'गडिनी' इति भाषा॥

कलम्बी

केति ॥ कडति । 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । 'कॄ-कितकितिटिम्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । डलयोरेकत्वम् । के जले लम्बते । 'लिब अवससंने' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कलम्बी तु शतपर्वा कलम्ब्वीसु वीरुधः' इति वाचस्पतिः । 'कल्म्बी शाकमेदेऽपि कदम्बशस्योः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'करेम्चु' इति ख्यातस्य ॥

उपोदका

उपेति ॥ उपाधिकमुद्कमस्याम् । '—उत्तरपदस्य च' (वा० ६।३।५७) इत्युदः । कप् (५।४।१५४) । टाप् (४। १।४) ॥*॥—अपगतोदका । जाङ्गरुत्वात् । 'अपोदका'— इति स्वामी ॥ (१) *॥ एकम् 'पोई' इति ख्यातस्य ॥

अस्ती तु मूलकं

मूलति ॥ 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्कुन् (उ० २।३२) । यद्वा मूलयति । 'मूल रोहणे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मूली' इति ख्यातस्यं ॥

हिलमोचिका ॥१५७॥

हिलेति ॥ हिलति । 'हिल भावकरणे' (तु०प०से०) । 'इगुपघ-' (२।१।१२५) इति कः । मोचयति । ण्वल् (२।१।१२३) । हिला चासौ मोचिका च । 'ङ्यापोः--' (६।२।६२) इति हस्तः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'हिलसाल' इति ख्यातस्य ॥

वास्तुकम्

वेति ॥ वसित देहे । चिरं गुणा वाऽस्मिन् वसन्ति । 'वस निवासे' (स्वा० प० अ०) । 'उल्ल्काद्यश्च' (उ० ४।४१) इति साधु ॥॥। वास्तो भवम् । अध्यात्मादिठ्य् (वा० ४।३।६०) । 'इसुसुक्—' (७।३।५१) इति कः । एवं (वास्तुकम्) हस्वमध्यमिष ॥ (१) ॥॥। एकं 'व-धुवा' इति ख्यातस्य ॥

शाकभेदाः स्युः

शाकेति ॥ कलम्ब्याद्याः पञ्च शाकभेदाः स्युः । 'शा-काख्यं पत्रपुष्पादि' इत्यत आरभ्य च । 'मण्डूकपर्णी पा-लङ्कया चिल्लिका चाप्यपोदिका । चाङ्गेरी हिलमोचा च कलम्बी शाकजातयः' इति माला ॥

दूर्वी तु शतपर्विका।

सहस्रवीर्याभागव्यौ रुहानन्ता

द्वेति ॥ द्वीत । द्वीत वा । 'द्वीं हिंसायाम्' (भ्वा॰ प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ शतं पर्वाण्यस्याः । 'शेषात्' (५।४।१५४) इति कप् । शतं पर्वति । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'शतपार्विका तु द्वीयां वचायामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ सहस्रं वीर्याण्यस्याः ॥ (३) ॥॥॥ मृगोरियम् । 'भागंची पार्वतीश्रियोः । द्वीयाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ छिन्नापि रोहति । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (५) ॥॥॥ न अन्तो यसाः । 'अनन्ता च विश्वस्यायां शारिवाद्वयोरिष । कणादुरालभापथ्यापार्वत्यामलक्षीषु च । विश्वंभरागुङ्क्योः स्याद्नन्तं सुरवर्त्मनि । अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥॥॥ षट् 'द्वीयाः' ॥

अथ सा सिता।। १५८॥

गोलोमी शतवीर्या च गण्डाली शकुलाक्षकः।

अथिति ॥ सा दूर्वा । सिता ग्रुहा । गोलोमसु जाता । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । 'गोलोमी श्वेदूतर्वायां स्याद्धचाभूतकेशयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ शां वीर्याण्यस्याः ॥ (२) ॥ ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादालम् ।

१—'रम्या वास्तववास्तुकस्तविकता' इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

गण्डमलति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'टिड्डा-' (४।१। १५) इति ङीप् । गौरादिः (४।१।४१) वा ॥ (३) ॥*॥ शकुलस्य मत्स्यस्येवाक्षि यस्य । 'अक्ष्णोऽदर्शनात्' (५।४। ७६) इत्यच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ च-त्वारि 'शुक्कदूर्वायाः' । स्वामी तु—परे द्वे दूर्वाभेदस्य— इत्याह ॥

कुरुविन्दो मेघनामा ग्रस्ता ग्रस्तकमस्त्रियाम् १५९

कुर्विति ॥ कुरून् विन्द्ति । 'विद्धृ लामे' (तु० उ० अ०) । 'अनुपसर्गाहिम्प-' (३।१।१३८) इति शः । 'कुरुविन्दं रत्नमेदे मुस्ताकुल्माषयोः पुमान्' इति विश्व-मेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ मेघनामानि नामान्यस्य ॥ (२) ॥॥ मुस्तयति । 'मुस्त संघाते' चुरादिः । अच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥॥॥ ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'मुस्तायाः' 'मोथा' इति ख्यातायाः ॥

स्याद्धद्रमुस्तको गुंद्रा

स्यादिति ॥ भन्दते । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) 'ऋज्रेन्द्र--' (उ० २।१८) इति साधः । भद्रं क-रोति वा । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।१३४) । भद्रश्रासौ मुस्तकश्च ॥*॥ 'भद्रम्' अपि नाम । 'भद्रं स्यान्मङ्गले हेम्रि मुस्तके करणान्तरे' इति हद्रः ॥ (१) ॥*॥ गां जलं द्राति । 'द्रा गतौ' (अ० प० अ०) 'आतोऽनुप--' (३।२।३) इति कः । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) । 'गुंद्रस्तेजनके स्त्री तु प्रियंगौ भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'नागरमोथा' इति ख्यातस्य ॥

चुडाला चक्रलोचटा।

चृडेति ॥ चृडास्थस्याः । 'प्राणिस्थादातो लजन्यतर-स्याम्' (५।२।९६) । 'चूडाला त्चटायां स्त्री चूडावित च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चकं लाति । 'आतोऽनुप-' (२।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ उच-टित । 'चट गतौ' (भ्वा० प० से०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (२।१।१३४)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'मुस्ताविशेषस्य'॥ वंशे त्वक्सारकर्मारत्वचिसारतृणध्वजाः ॥१६०॥

शतपर्वा यवफलो वेणुमस्करतेजनाः । वंशे इति ॥—वमति । 'दुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृभ्वमिकुभ्यः शक्'—इति मुकुटः । तन्न । उ-कस्त्रस्योज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वदर्शनात् । अनुनासिकलोपस्य

(६।४।२७) उपधादीर्घस्य (६।४।१५) च प्रसङ्गाच । कु-शभृशयोर्धात्वन्तरेण सिद्धत्वाच । वनति, वन्यते, वा । वन शब्दे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । बाहुलकाच् शः। उरयते, वष्टि, वा । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) घन् (३।३। १९) । संज्ञापूर्वकत्वान वृद्धिः । अच् (२।१।१२४) । 'संख्या वंदयेन' (२।१।१९) इति निर्देशान्नम् । 'वंदोो वेणौ कुले वर्गे प्रष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ त्वक त्वचि वा सारोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ कर्म कि-यामृच्छति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ 'हलद-न्तात्-' (६।३।९) इति वा छक् ॥ (४) तृणेषु ध्वज इव ॥ (५) ॥ ॥ शतं पर्वाण्यस्य ॥ (६) ॥ ॥ यव इव फलान्यस्य । 'यवफलो मांसिकायां कुटजत्वचिसारयोः' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ वेणति । 'वेण निशामनवादित्रा-दानगमनज्ञानचिन्तासु' (भ्त्रा० उ० से०) । बाहुलकादुः। यद्वा अजित 'अजिवृरीभ्यो निच' (उ० ३।३८) इति णुः । 'अजेर्वी-' (२।४।५६) ।-- त्रयन्ति शोभन्ते स्वनेन । 'वी' धातोः 'धेन्वादयश्च' इति नुः, णत्वं च-इति सु-भृतिः । तन्न उक्तसूत्राभावात् । 'वी' धातोरादादिकत्वेन 'वयन्ति' इति रूपाभावाच । 'वेणुर्नृपान्तरे । त्वक्सारेऽपि च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ मस्कते, अनेन वा। 'मस्क गतौ' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकाद्रः। यद्वा मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा० आ० से०) अरः । आग-मशास्त्रानित्यत्वाच्च नुम् । 'मस्करमस्करिणौ वेणुपरिव्राज-कयोः' (६।१।१५४) इति सुद्र ॥ (९) ॥*॥ तेजयति शस्त्रमित्रं वा । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । युच् (उ० २। ७८) वा ॥ (१०) ॥*॥ दश 'वेणोः' ॥

वेणवः कीचकास्ते स्युर्ये खनन्त्यनिलोद्धताः १६१

वेणेति ॥ ये वेणवोऽनिलेनोद्धतास्ताडिताश्चालिता वा शब्दायन्ते । चीकित । चीकयते वा । शब्दायते । 'चीक मर्षणे' (च० उ० से०) । 'चीकयतेराद्यन्तविपर्ययश्च' (उ० ५।३६) इति वुन् ।—पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) आ- वन्तविपर्ययश्च—इति मुंकुटः । तद् उक्तस्त्रादर्शनमूल-कम् । यद्घा 'की' इत्यव्यक्तं चकते । 'चक तृष्ट्यादौं' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संज्ञीयां कन्' (५।३। ७५) । कुन् (उ० २।३२) वा । 'कीच' इत्यव्यक्तं का-

१ — 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । कुन् । (उ० २।३२) वा— इति लिखितमस्ति । तत्तु ककारत्रयश्रवणापत्त्या प्रक्षिप्तमिव भाति । चकथातोर्डप्रत्यये कनः संगताविष कुनः सर्वथाऽसंगतेः ॥

यति । म्लविभुजादिकः (वा० ३।२।५) 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डो वा । 'कीचको दैत्यभिद्वाता-हतसस्वनवंशयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वाताहतवेणूनाम्'॥

ग्रन्थिनी पर्वपरुषी

ग्रन्थिरिति ॥ ग्रन्थते । 'श्रथि कौटिल्ये' (भ्या० आ० से०) 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) 'ग्रन्थिस्तु ग्रन्थिपर्णे ना बन्धे रुग्मदेपर्यणोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पर्वति । 'पर्व पूर्णे' (भ्या० प० से०) । बाहुलका-त्कनिन् । 'पर्व क्षीबं महे ग्रन्थौ प्रस्तावे लक्षणान्तरे । दर्शप्रतिपदोः संघौ विषुवत्प्रभृतिष्वपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'अर्तिपृवपि—' (उ० २।११७) इत्युस् ॥॥॥ बाहुल-कादुप्रत्यये उदन्तोऽपि । 'मज्जा सारो, ग्रन्थः परः, परागः कुसुमरेणुः' इति पुंस्काण्डे रत्नकोषात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वंशादिग्रन्थेः' ॥

गुन्द्रस्तेजनकः शरः।

गिवति ॥ गोदते । 'गुद क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुळकाद्रक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'गुन्द्र-स्तेजनके स्त्री तु प्रियंगों भद्रमुस्तके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥। तेजयति । 'तिज निशाने' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । कुन् (उ०२।३२) वा ॥ (२) ॥ ॥ ग्रणाति । 'शृहिंसायाम्' (त्रया० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'शरस्तेजनके वाणे दध्यप्रे ना शरं जले' (इति मेदिनी) । ॥ ॥ 'सुरस्तु मुक्षो बाणाख्यो गुन्द्रस्तेजनकः शरः' इति वाचस्पतेर्दन्त्यादिश्च । सरति । 'सु गतौं' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शरस्य' 'सरहरी' इति ख्यातस्य ॥

नडस्तु धमनः पोटगलः

नड इति ॥ नडति । 'नड गहने' () । अच् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ धमति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । धम्यते वा 'बहुलम्–' (उ० २।७८) इति युच् । यतु— 'ध्मो धमश्च' इति नप्रत्ययो धमादेशश्च—इत्याह मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलद्तादिष्वेतत्सूत्रसादर्शनात् । कुन्प्रकरणे दर्शनात् । सौत्रधातुना गतार्थत्वाच । 'धमनो नले । कूरे भस्नाध्मापके च धमनी कंधरा शिरा । हरिद्रा च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पोटेन संक्षेषेण । गलति 'गल अद्ने'

(भ्वा० प० से०) । सवणे (चु० आ० से०) च । अच् (३।१।१३४) । 'अथ पोटगळः पुंसि नले च काशम-त्स्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धमनस्य' 'नल' इति ख्यातस्य ॥

अथो काशमिस्त्रयाम् ॥१६२॥

इक्षुगन्धा पोटगलः

अथविति ॥ काशते । 'काग्र दीसो' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) 'काशस्तृणे रोगमेदे' (इति हैमः) । 'काशी वाराणसीपुरी' (इति मेदिनी) । 'काशी-काशश्च तृणवाचकः' इति शमेदः । गौरादिङीष् (४।१। ४१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षुवद्गन्घोऽसाः । समासान्तविधेर-नित्यत्वान्नेत्वम् (५।४।१३५) । 'इक्षुगन्धा कोकिलाक्षे कोष्ट्रवां काशे च गोक्षुरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (पोटगलो व्याख्यातः) ॥ (४) ॥*॥ त्रीणि 'काशस्य'॥

पुंभूमनि तु वलवजाः।

पुमिति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) किप् (३।२।१७८) । वजति । 'वज गतौ (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । वल्र चासौ वजश्च । 'एको वल्वजः' इति (१।२।४५ सूत्रे) भाष्यकारवचनादेकत्वेऽपि ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'वगई' इति ख्यातस्य ॥

रसाल इक्षुः

रसेति ॥ रसेनालति, अल्यते, वा=प्रयति, प्रीते, वा। 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१ १३४) घम् (३।३।१९) वा । 'रसालं सिह्नके बोले रसालश्रेक्षुचृतयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ इष्यते । 'इष इच्छायाम्' (तु० प० से०) । 'इषेः क्सुः' (उ० ३। १५७) । 'षढोः कः सि' (८।२।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इसोः' ॥

तद्भेदाः पुण्डुकान्तारकादयः ॥१६३॥

तदिति ॥ कोषकाराद्या आदिना गृह्यन्ते । 'इक्षुः कर्क-टको वंशः कान्तारो वेणुनिःसृतः । इक्षुरन्यः पौण्ड्कश्च रसालः सुकुमारकः' । पुण्ड्यन्ते । 'पुडि खण्डने' (भ्वा० पं० से०) । 'स्फायि—' (उ० २।१३) इत्यादिना रक् ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) । पौण्ड्रः । 'पुण्ड्रेक्षौ पुण्ड्रकः सेव्यः पौण्ड्रकोऽतिरसो मधुः' इति वाचस्पतिः । 'पुण्ड्रो देत्यविशेषेक्षुभेदयोरतिमुक्तके । (चित्रे कृमौ पुण्डरीके पुंभूमि नीयुदन्तरे)' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कान्तं रसमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। खार्थे कन् (५।३।७५)। ण्वुल् (३।१।१३३) वा॥ (१)॥ ॥ हे 'इक्ष्मेदस्य'॥

स्याद्वीरणं वीरतरम्

स्यादिति ॥ विं पक्षिणमीरयति । ल्युः (३।१।१३४)। युच् (उ० २।७८) वा ।-विशिष्टजनमीरयति । 'शूर वीर विकान्तौं (चु० आ० से०)—इति मुकुटः। तन्न। विश्रहप्रदर्शनधातूपन्यसनयोर्विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ अच् (३।१।१३४) । अतिशयितं वीरम् । 'द्विवचन-' (५।३। ५७) इति तरप् । 'स्याद्वीरणे वीरतरं वीरश्रेष्ठे शवे च ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तृणभेदस्य' 'गाँ-डर' इति ख्यातस्य ॥

मूलेऽस्योशीरमस्त्रियाम्।

अभयं नलदं सेव्यममृणालं जलाशयम् ॥१६४॥ लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टकापथे।

मुळ इति ॥ वीरणस्य मूले । उश्यते । 'वश कान्तौ' (अ॰ प॰ से॰)। 'वशेः कित्' (उ० ४।३१) इतीरन्॥ (१) ॥ *॥ न भयमसात्। 'अभया स्त्री हरीतक्यामुशीरे च नपुंसकम् । निर्भये वाच्यलिङ्गः स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ नलं गन्धं ददाति, दयते, वा । 'हुदाञ् दाने' (जु० प० अ०) । 'देङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'नलदं स्वात्पुष्परसोशीरमांसीषु न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ शो सेवितुमर्हम् । 'षेषु सेवने' (भ्वा० आ० से०)। अहें ण्यत् (३।३।१६९) । 'सेव्यं क्रीवमुशीरे सात्सेवाहें पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ मृणालमिव । सादृश्येऽत्र नञ् ॥*॥ 'मृणालम् अप्यत्र' 'मृणालं न-ठदे झीबं पुंनपुंसकयोविंसे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ जले आशेते । अच् (३।१।१३४) यद्वा जलो जड आ-शयो यस । 'जलाशयो जलाधारे सादुशीरे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ ठाति दोषान् । अच् (३। १।१३४) किप् (३।२।१७८) वा । ला मजा सारोऽस्य । कप् (५।४।१५४) मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (७) ॥*॥ ल-ज्वते रोगान् । लज्ज्ज्जते वा भूस्थत्वात् । 'लिघ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लङ्घिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १।२९) लघु लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) समस्तं नाम ॥*॥ व्यस्तमपि 'लामजकं

सुवासं सादमृणाठं लयं लघु' इति सुश्रुतः । 'लामजकं सुनालः सादमृणालं लयं लघु'॥ (८)॥*॥ अवलीयते दाहोऽसात्। —अवदीयते दाहोऽनेन, इति -'अवदानम्' इति तु खामी-इति मुकुटः । तन्न । स्वामित्रन्थेऽद्री-नात्। 'अवदीयते दाहोऽनेन' इति स्वामिना व्याख्यात-त्वाच ॥ श्रा केचितु -- 'अवदाहेष्टम्' 'कापथम्' इति ना-मद्रयमाहुः। 'लामज्जकं लघुलयमवदाहेष्टाकापथे। अवदा-निमन्द्रगुप्तमवदाहेष्टकापथे' इति वाचस्पतिः॥ (९) ॥ ॥ इष्टं कापथमस्य । अघोवायुकरत्वात् । यद्वा इष्टकेव दृढः पन्था यस्य । इष्टकायामि पन्था यस्य, इति वा ॥ (१०)॥*॥ दश 'वीरणमूलस्य' 'खश' इति ख्यातस्य ॥ नलादयस्तृणं गर्भेच्छचामाकप्रमुखा अपि १६५

नलेति ॥ तृणजातयः । तृण्यते । 'तृणु अद्ने' (त० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । संज्ञापूर्वत्वाद्धणो न । घञर्थे कस्तु परिगणनान्न ॥ (१) ॥ ॥ गिरति । गीर्यते वा। 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। 'ग्रो सुद च' (उ० १।९५) इत्युतिः ()॥ (१) ॥*॥ स्यायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) 'पिनाकाद्यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । यद्वा स्थामं वर्णमकति । 'अक गतौ' (भ्वा० प० से०)। अण् (३।२।१) ॥*॥ 'श्या-माकः श्यामकोऽपि च' इति हलायुधः । तत्र मूलवि-मुजादिके (वा० ३।२।५) शकन्ध्वादित्वम् (वा० ६।१। ९४) बोध्यम् । यत्तु-'श्याल्रघूभ्यो मकन्'-इत्याह मु-कुटः । तन्न । तस्रोणादिष्टतावदर्शनात्। (साँवा इति ख्यातः) ॥ (१) ॥ ॥ प्रमुखशन्दान्नीवाराद्याः । मुकुटस्तु -अनन्तराः कुशादयो व्यवहिताश्च कङ्क्कोद्रवादयो गृ-हीताः-इत्याह । कोद्रवादीनामेवं सति हविष्यत्वापातात् ॥

अस्त्री कुशं कुथो दर्भः पवित्रम्

अस्त्रीति ॥ कौ शेते । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२। १०१) इति डः। यद्वा कुरयति । 'कुशिर श्लेषे' ('इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'कुशो राम-सुते द्वीपे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी फाले कुशो दर्भे कुशा वल्गा कुरां जलें (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कु-ध्यति । 'कुथ पूतीभावे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध-' (३।१1१३५) इति कः ।-'कुथित'-इति स्वाम्युक्तविग्रह-श्चिन्त्यः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णे कम्बले पुंसि बर्हिषि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ इभ्यते । 'हभी अन्थे' (तु० प० से०) । घन् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ पूयतेऽनेन ।

'पुवः संज्ञायाम्' (३।२।१८५) इतीतः। 'पवित्रं वर्षणे कुशे। ताम्रे पयसि च ह्वींबं मेध्ये स्याद्भिथेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'दर्भविदोषस्य'॥

अथ कच्णम्।

पौरसौगन्धिकथ्यामदेवजग्धकरौहिषम्।। १६६।।

अथेति ॥ कुत्सितं तृणम् । 'तृणे च जातौ' (६।३। १०३) इति कोः कदादेशः । ('कत्तुणं तृणभित्पृश्न्योः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पुरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'पोरं त्रिषु परोद्धते कत्तणे पुनपुंस-कम' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ शोभनो गन्धः। सगन्धः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१।१०९) इति ठञ् । 'सौगन्धिको गन्धवणिक सौगन्धिकं तु कत्तणे। गन्धोत्पले पद्मरागे कहारे' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ ध्या-यन्ते पश्चिमः । 'ध्यै चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०) । बाह्लकान्मक । (ध्यामं दमनके गन्धतुणे 'श्यामेऽभिधेय-वत्' इति विश्वः) ॥ (४) ॥ ३ देवैरद्यते सम । कः (३। २।१०२) 'अदो जिथल्यीत किति' (२।४।३६)॥ (५) ॥*॥ रोहति । 'रुहेर्चुद्धिश्च' (उ० १।४७) इति टिषच् । 'कत्तृणे रौहिषं झीबं पुंलिङ्गो हरिणान्तरे' इति मूर्धन्यान्ते रमसः॥ (६)॥ ॥ षट् 'रोहिस' इति ख्याततृणविशेषस्य ॥

छत्रातिच्छत्रपाछघ्रौ

छत्रेति ॥ छद्ति, छाद्यति, वा । छद् अपवारणे । त्रन् (उ० ४।१५९) 'इस्मन्त्रन्किषु च' (६।४।९७) इति हृस्तः । 'छत्रा मिसावतिच्छत्रे कुस्तुम्बुरुशिलीन्त्रयोः। नपुंसकं चातपत्रे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अतिकान्त्रस्त्रस्त्रम् ॥ (२) ॥*॥ पालं क्षेत्रं हृन्ति । 'अमनुष्य—' (३।२।५२) इति टक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जलजनृण-विशेषस्य'॥

मालातृणकभूस्तृणौ।

मालेति ॥ मालाकाराणि तृणान्यस्य ॥ (१) ॥*॥ सुवस्तृणम् । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद् । 'भूर' अन्ययं वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तृणविशेषस्य' । स्वामी तु—छत्रादिण्व पर्यायानाह ॥

शष्पं बालतृणम्

श्राष्पमिति ॥ शस्यते । शुष्यति, वा 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'शुष शोषणे' (दि० प० अ०) वा ।

'खष्पशिल्पशष्प—' (उ० ३।२८) इति साधुः ।—'नीपा-दयः' इति पः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद्त्तादि-दृत्तिषु 'नीपाद्यः' इति सूत्राभावात् । 'शष्पं बालतृणे स्मृतम् । पुंसि स्यात् प्रतिमाहानों' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वालं तृणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नवतृणस्य'॥

वासो यवसम्

घेति ॥ अद्यते । घन् (३।३।१९) 'घन्रपोश्र' (२।४। ३८) इत्यदेर्घस्ट ।— 'घस्यते'— इति विगृह्णन्तौ स्वामि- मुकुटौ चिन्त्यौ । घसेः सर्वत्र प्रयोगाभावात् । अन्यथा 'घन्यपोश्र' (२।४।३८) इति सूत्रवैयर्थ्यापातात् ॥ (१) ॥*॥ यौति, यूयते, वा । 'यु मिश्रणेऽमिश्रणे च' (अ० प० से०)। 'विह्युभ्यां णित्' (उ० ३।११९) इत्यसच् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः॥ (२) ॥*॥ हे 'गवायदनीयतृणविद्योषस्य'॥

तृणमर्जनम् ॥ १६७ ॥

तृणमिति ॥ तृण्यते । 'तृणु अदने' (त० उ० से०) । घन् (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (१) ॥॥॥ अन्यते । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'तृणाख्यायां चित्' (उ० ३।५९) इत्युनन् । 'अर्जुनः ककुमे पार्थे कार्तवीर्थमयूरयोः।मातुरेकसुतेऽपि स्याद् धवले पुनरन्यवत्। नपुंसकं तृणे नेत्ररोगे स्याद् अर्जुनी गवि । उषायां बाहु-दानद्यां कुद्धन्यामपि च कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'तृणमात्रस्य'॥

तृणानां संहतिस्तृण्या

तृणेति ॥ तृणानां संततिः समृहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'तृणसमृहस्य' ॥

नड्या त नडसंहतिः।

नेति ॥ नडानां संहतिः । 'पाशादिम्यो यः' (४।२। ४९) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'नडसमृहस्य' ॥

तृणराजाह्वयस्तालः

नृणेति ॥ तृणानां राजा । 'राजाहःसिखभ्यष्टच्' (५। ४।९१) तृणराज इत्याह्वयो यस्य ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । पचाद्य (३।१।१३४) । 'तालः करतलेऽङ्कुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिक-यामाने करस्काले द्रुमान्तरे । वाद्यभाण्डे च कांस्यस्य त्सरो ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्यात्' (इति मेदिनी) ॥*॥ तलति । अच् (३।१।१३४) 'तलश्रपेटे तालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावधरयोस्तन्त्रीघाते च संमतम्' ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'तालस्य' ॥

नालिकेरैस्तु लाङ्गली ॥१६८॥

नाळीति ॥ नलति, नल्यते, वा। 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादिण् । केन वायुना ईर्यते । 'ईर प्रेरणे' (अ० आ० से०) । घन् (३।३।१९) नालिश्वासौ के-रश्च ॥॥॥ कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) । (नारिकेळः) ॥ (१) ॥॥॥ लङ्गति 'लति गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद् अलच् दीर्घश्च । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'नारिकेळस्य'॥

घोण्टा तु पूगः ऋषुको गुवाकः खपुरः

घोण्टेति ॥ घोणते । 'घुण अमणे' (भ्वा०आ०से०)। बाहुलकात् टः । 'घोण्टा तु बद्रीपूगवृक्षयोरिप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा। 'पूञ् पवने' (भ्वा० आ० से०)। 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १। १२४) इति गन्। मुकुटस्तु-पूज्यते मान्यते सेचनादिना फलद्वारेण, अनेन, वा । घिन कुत्वे पूगः - इत्याह । तन्न । पूजेश्रुरादिण्यन्तत्वेन णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेन कुत्वाप्रसङ्गात्। 'निष्ठायामनिटः' (७।३।५३) इति वार्तिकाच । 'पूगः क-मुकसंघयोः' इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ कामित। 'कमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादु: 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'ऋमुकस्तु पुमान् भद्रमुस्तके ब्रह्मदारुणि । फले कार्पासिकायाश्च पहिकालोध्रपूगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ गुवन्त्यनेन । संसकत्वात् । 'गुपुरीषोत्सर्गे' (तु०प०अ०) । 'पिनाकाद्यश्च' (उ०४।१५) इति साधुः । यत् मुकुटः--बाहुलकाद्गुणाभावः--। तन्न । अस्य कुटा-दित्वाम् ॥ *॥ 'गुवाकोऽपि च गूचाकः' इति तारपालः। तत्र बाहुलकाद्दीर्घः॥ (४)॥ ॥ खमिन्द्रियमाकाशं वा पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूलवि-भुजादिकः (वा०३।२।५)। 'उदोष्ठचपूर्वस्य' (७।१।१०२)। यत्त-अचि (२।१।१३४) उत्वम् (७।१।१०२) आह मुक्टः । तन्न । 'इत्वोत्वाभ्यां गुणवृद्धी—' (७।१।१०२) इति वार्तिकविरोधात् । यदपि--- 'पूरी आप्यायने (दि० आ० से०)-इत्ययं धातुरुपन्यस्तः । तद्पि न । 'खप्रः' इति रूपप्रसङ्गात् । ('खपुरः ऋमुके भद्रमुस्तकेऽलसकेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'पूगवृक्षस्य' 'सो-पारी' इति ख्यातस्य ॥

अस्य तु ।

फलमुद्देगम्

अस्येति ॥ अस पूगस्य । उद्गतो वेगोऽस्मात् । सं-सकत्वात् । उद्विजन्तेऽनेन । 'ओविजी' (तु० आ० से०) । 'हरुश्र' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ऋमुकफलस्य' ॥

एते च हिंतालसहितास्त्रयः ॥१६९॥ खर्जूरः केतकी ताली खर्जूरी च तृणद्रुमाः।

एत इति ॥ एते नालिकेराबास्तयो हिंतालेन चतुर्थेन सहिताः खर्जूराबाश्च चत्वारः । तृणजातीया द्रुमाः । शा-कपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) हीनोऽत्पस्तालः । पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ खर्जद्वा । 'खर्ज व्यथने' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्चादिभ्य उरोलचों' (उ० ४।९०) इत्यूरः । 'खर्जूरं रूप्यफलयोः खर्जूरः कीटब्रक्षयोः' (इति हैमः) ॥ १ ॥*॥ 'जातेरस्त्री—' (४। १।६३) इति ङीष् । गोरादिः (४।१।४१) वा । 'वनखन्त्र्यों' इति ख्याता ॥ (१) ॥*॥ केतयति । कित निवासे (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्वुल् (३।१।१३४) वा । गोरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ तालयति । 'तल प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । जाति त्वात् (४।१।६३) गोरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥(१) ॥*॥ 'तृणद्भमभेदानां पृथक्' एककैकम् ॥

इति वनौषधिवर्गविवरणम्॥

सिंहो मृगेन्द्रः पश्चास्यो हर्यक्षः केसरी हरिः।

सिंह इति ॥ सिञ्चति । 'विच क्षरणे' (तु०उ०अ०) । 'सिञ्चेः संज्ञायां हनुमौ कश्च' (उ० ५१६२) । यद्वा हिनिस्ता । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) अच् (३।१। १३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिंहः कण्ठीरवे राशौ सत्तमे चोत्तरस्थितः । सिही तु कण्टकार्यो स्थात्' (इति मेदिनी) । 'सिही स्वभीनुमाति । वासावृहत्योः क्षुद्रायाम्' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ मृगाणामिन्दः ॥ (२) ॥*॥ पञ्चते । 'पचि विस्तारे' (म्वा० आ० से०) । पञ्चं विस्तृतमास्यमस्य । यद्वा मुखं पादाश्च पञ्च आस्थानीव यस्य । युद्धे मुख्यत्वात् ॥ (३) ॥*॥ हरिणी पिङ्गले अक्षिणी यस्य । 'बहुत्रीहौ०' (५।४।११३) इति षच् ॥ (४)॥*॥ केसराः स्कन्धवाठाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।

१—छाद्वितीयरेफचतुर्थः 'नाल्किरचितरितलकः' इति दम-यन्तीश्रेषात् । २—रद्वितीयलचतुर्थः 'नारिकेलीमहावीरैरिव नारिकेलीवनैः' इति वासवदत्ताश्रेषात् ॥

२।११५) इतीनिः । 'केसरी तुरगे सिंहे पुंनागे नागकेसरे' (इति मेदिनी) ॥॥॥ केचित् (केशरी) इति तालव्योष्ममध्यमाहुः । के वारि शिरसि वा शीर्यते । 'शृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५०) । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यल्लक् । सोऽस्त्यस्थ । इन् (५।२।११५)॥ (५)॥॥॥ हरति । 'अच इः' (उ० श।१३९)। 'हरिश्चन्द्रार्कवाताश्रशुकमेकयमाहिषु । कपौ सिंहे हरेऽजेंऽशो शके लोकान्तरे पुमान् । वाच्यवत् पिङ्गहितोः' (इति मेदिनी)॥ (६)॥॥॥ षट् 'सिंहस्य'॥ शार्द्लिपनौ व्याप्ने

शार्द्धिति ॥ शारयति । 'शृ हिंसायम्' (त्रया० प० से०) । स्वार्थणिचः किप् । दूयते । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाछकः । यद्वा राणाति । पिञ्जाचूलच् (उ० ४।९०) बाहुलकाहुक्युद्धी । 'शार्ट्रलो राक्षसान्तरे । त्याघ्रे च पशुभेदे च सत्तमे तृत्तर-स्थितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हौ वर्णों ईयते । 'इङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुलकात् पो गुणाभा-वश्च । द्वीपाकाररेखावत्त्वाद द्वीपं चर्मास्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ व्याजिन्नति । 'त्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) 'व्याङि त्रातेश्च जातौ' (उ० ५1६३) इति कः। यद्वा 'आतश्चोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः। 'पाघा-' (३।१।१३७) इति शो न। 'जिन्नः संज्ञायाम्-'(वा॰ ३।१।१३७) इति निषेधात्। 'व्याद्यः स्यात्पुंसि शार्दूले रक्तेरण्डकरञ्जयोः । श्रेष्ठे नरादु-त्तरस्थः कण्टकार्या तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥३॥*॥ त्रीणि 'वाघ' इति ख्यातस्य ॥

तरश्चस्तु मृगादनः ॥ १ ॥

तरेति ॥ तरं गतिं मार्गे वा क्षिणोति । 'क्षिणु हिंसा-याम्' (त० उ० से०) । मितद्वादिड्डः (वा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ मृगमति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (३।१।१३३)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तेंदुआवाघ' इति ख्या-तस्य—इत्यन्ये। 'हुण्डार' इति ख्यातस्य—इति मुकुटः ॥

वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरः किटिः। दंष्ट्री घोणी स्तब्धरोमा कोडो भूदार इत्यपि २

वरेति ॥ वरं श्रेष्ठमाहन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३। २।१०१) इति डः । 'वराहो नाणके किरौ । मेघे मुस्ते गिरौ विष्णो' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ सवनम् । 'षृङ्

प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। सुवं प्रसवं करोति। 'कृञो हेतु-' (३।२। २०) इति टः ॥ ॥ 'तालच्या अपि दन्त्याश्च शम्बराकर-पांशवः' इति शभेदः । शुकोऽस्त्यस्य । खररोमत्वात् । रः। यद्वा शूकं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) । 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। यद्वा 'शू' इति ध्वनिं करोति । अच् (३।१।१३४) । टः (३।२।२०) वा ॥ (२) ॥ ॥ घर्षति । 'घृष संघर्षे' (भ्वा० प० से०)। क्तिच् (३।३।१७४) । 'घृष्टिः स्त्री घर्षणस्पर्धाविष्णुकान्तासु ना किरों' इति विश्वः॥ (३)॥ कोलित पीनत्वात्। 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अचु (३।१।१३४) ॥ यद्वा कोलन्त्यङ्गान्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'कोलो भेलक उत्सङ्गेऽङ्कपाल्यां चित्रके किरौ। कोलं च बदरे कोला पिप्पत्यां चत्रभेषजें इति हैमः॥ (४) ॥*॥ पोत्रं मुखात्रमस्त्यस्य । 'अत:-' (५।२।११५) इ-तीनिः॥ (५) ॥ ।। करति । 'क विक्षेपे' (तु० प० सें)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ ।। 'किरिः' इति पाठे बाहुलकात् किः । ('अथ किरः किरिः । भू-दारः शुकरः' इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ केटति । 'किट गतौं (भ्वा० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४। १२०) ।--किटति-इति सुकटश्चिन्त्यः । किटेस्तौदा-दिकत्वाभावात् ॥ (७) ॥ ॥ दंष्ट्रास्त्यस्य । त्रीह्यादीनिः (५।२।११६) ॥ (८) ॥*॥ घोणा नासास्य । त्रीह्यादिः (५।३।११६) ॥ (९) ॥*॥ स्तब्धानि रोमाणि यस्य॥ (१०) ॥*॥-- ऋडति । 'ऋड घनत्वे' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) — इति मुकुटः । तन्न । कुटादित्वादुः णाप्रसङ्गात् । ऋडनम् । घञ् (३।३।१९)। क्रोडोऽस्यास्ति । अर्श आद्यच् (५।३।१२७) ॥ (११) ॥*॥ सुवं दारयति। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'सुकरस्य'॥

कपिष्ठवंगष्ठवगशाखागृगवलीग्रुखाः। मर्कटो वानरः कीशो वनौकाः

केति ॥ कम्पते । 'किप चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कुण्ठिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीन् । 'किपिर्ना सिह्नके शाखामृगे च मधुसूदने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ प्रवनम् । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) प्रवेन गच्छति । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् । 'खच डिद्वा' (वा० ३।२।३८) ॥*॥ डित्वाभावे 'प्रवंगमः' च । 'प्रवंगमश्च मण्ड्रके तथा शा-

खामृगेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।३।४८) इति डः । 'स्रवगः कपिमेकयोः । अर्क-सूते' इति हैमः ॥ (३) ॥ शा शाखाचारी मृगः पशुः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥ ॥ वली-युक्तं मुखमस्य । वली मुखेऽस्य-इति वा ॥ (५) ॥*॥ मर्कति । 'मर्क' धातुर्यहणे । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४। ८१) । मुकुटस्तु-मर्केः सौत्राद्रत्यर्थाचुरादित्वाद्विकिल्प-तणिचः 'शकादिभ्योऽटन्' — इत्याह । तचिन्त्यम् । मर्के-श्रीरादित्वाभावात् । यदपि-- श्रियते । 'जटमर्कटौ' इति मृ-ङोऽटन्ककारश्चान्तादेशः-इत्युक्तम्। तदपि निर्मूलत्वादु-पेक्ष्यम् ॥ (६) ॥ 📲। वने भवं फलादि । अण् (४।३। ५३) वानं राति । 'रा आदाने' (अ० प० अ०) 'आ-तोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वानम्। 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०) । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८)। वि गमनेऽपि नृणाति बालकम् । 'नृ नये' (त्रया० प० सें) अच् (३।१।१३४) । वा किंचित् नरो वा ॥ (७) मी ॥ ॥ 'की' इति शब्दमीष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० सें०) 'मूलविमुजा-' (वा० ३।२।५) इति कः। यद्वा कस्य वायोरपत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । किर्हनुमान् ईशो यस्य ॥ (८) ॥ ॥ वनमोकोऽस्य ॥ (९) ॥ ॥। नव 'वानरस्य ॥

अथ महुले ॥ ३॥

ऋक्षाच्छभञ्जभाख्काः

अधेति ॥ भछते । 'भछ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यनु मुकुटेन 'यूकाद्यश्च' इति स्त्रमुक्तम् । तदुज्ज्वलद्तादौ न हरयते ।— भछति— इत्युक्तिः स्वामिमुकुटयोश्चिन्त्या ॥ ॥ । उल्लादित्वात् (उ० ४।४१) दीर्घमध्योऽपि । 'भैळ्क्तो भछको भछ इत्युक्तादयश्च सः' इति पुरुषोत्तमः ॥ ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'भाछुकः' 'भाछूकः' । च (१) ॥ ॥ ऋक्ष्णोति । 'ऋक्ष हिंसायाम्' (स्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ऋक्षः पर्वतभेदे स्याद्रस्कूके शोणके पुमान् । कृतवेधनेऽन्यलिङ्गं नक्षत्रे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ।—ऋक्षति— इति स्वामी चिन्त्यः । ऋक्षेः सौनवादिकत्वात् ॥ (२) ॥ ॥ अच्छ आभिमुख्येन मछते । अच् (३।१।१३४) ।— भछति— इत्युक्तिः स्वामिमुकुट-

योश्चिन्त्या ॥॥॥ संधातिवगृहीतिमिदं नाम । 'अच्छः स्फिटिक भळ्क निर्मालेष्व च्छम व्ययम् । आभि मुख्ये' (इति मेिदिनी) । ('भ्राह्मः स्यात् पुंसि भळ्के शस्त्रभेदे तु न द्वयोः। भछातक्यां स्त्रियां भ्राह्मी' इति मेदिनी ॥ (३)॥॥॥ भालयते । 'भल आभण्डने' चुरादिराकुसीयः।—भालयति— इति मुकुटश्चिन्त्यः॥ (४)॥॥॥ चत्वारि 'भालु' इति ख्यातस्य॥

गण्डके खङ्गखिङ्गनौ ।

गण्डेति ॥ गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा०प०अ०) । 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) यद्वा गण्डित संहतो भवित । 'गिड वदनैकदेशे' (भ्वा०प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) 'गण्डकः पुंसि खड़े स्यात् संख्याविद्याप्रभेदयोः ।अवच्छेदेऽन्तराये च गण्डकी सिरदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥ खडित । 'खड भेदने' (चु० प० से) 'छापूखिडम्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् । 'खड्गो गण्डकरुद्धासिनुद्धभेदेषु गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (२) ॥॥॥ खड्गः शृङ्ग-मस्त्यस्य । इनिः (५।२।११५) । 'खड्गी ना गण्डके म-ज्रुघोषे खङ्गधरे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ ज्रीणि 'गंडा' इति ख्यातस्य ॥

छुछापो महिषो वाहद्विषत्कासरसैरिभाः ॥ ४ ॥

खुलेति ॥ लुडित पङ्गे । 'लुड संश्लेष' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । डलयोरेक-त्वम् । आमोति । 'आम्नृ यांसो' (स्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावापश्च । यद्वा लुड्यन्ते । 'लुडि विलोडने' () । मिदायङ् (३।३।१०४) लुला विन्लेडिता आपो येन । 'लुल विमर्दने' इति सोनो धातुर्वा ॥॥॥ ('लुलार्यः' इति) अन्तस्थयकारान्तपाठे बाहुलका-दायङ्प्रत्ययः ।—'लुलिकुलिकिषम्य आयः'—इति सुकुटलिखितस्त्रमुज्ज्वलदत्तादिषु न पश्यामः । यद्वा अयते । अय गतौ (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । लुलश्चासावयश्च ॥ (१) ॥॥॥ महति, मह्चते, वा । 'मह पूजायाम' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्टिषच' (उ० १।४५) । यद्वा मंहते। 'महिङ् वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)।

१--- 'दथित कुहरभाजां यत्र भङ्कयूनाम्' इति प्रयो-गात्--- इति स्वामिमुकुटौ ।

१—'अच्छमछपरिषद्विहरन्ती' इत्यभिनन्दः—इति मुकुटः ।
 तथा च प्रयोगो हश्यते 'खुरविधुतधरित्रीचित्रकायो छुलायः' इति —इति मुकुटः ॥

आगमशासनस्थानित्यत्वात्र नुम् । 'टिङ्का—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (२) ॥ ॥ वाहानां द्विषन् । वाहेषु द्विषन् वा । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति योगविभागात् समासः ॥ (३) ॥ ॥ के जले आसरति । 'स् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा ईषत् सरति । स्थूल-कायत्वात् । 'ईषदर्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का-देशः ॥ (४) ॥ ॥ सीरोऽस्त्येषाम् । इनिः (५।२।११५) । सीरिणां कर्षकाणामिभ इव । शकन्ध्वादिः (वा०६।१।९४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा 'सीरोऽकंहलयोः पुंसि' (इति मेदिनी) । सीरस्य सूर्यस्य इभ इव । पुत्रवाहनत्वात् । पूर्ववत् ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'महिषस्य' ॥

स्त्रियां शिवा भूरिमायगोमायुमृगधूर्तकाः । स्रगालवश्चककोष्टुफेरुफेरवजम्बुकाः ॥ ५ ॥

स्त्रियामिति ॥ शिवः शिवा वा देवताऽस्त्यसाः। अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। शकुनावेदकत्वात् । 'शिवः किल: शिवा कोष्टा भवेदामलकी शिवा' इति शाश्वता-च्छुगालेऽपि स्रीलिङ्गः। चतुष्पदां द्विलिङ्गता वश्यते । त-दपवादोऽयम् ॥ (१) ॥ श्राः भूरयो माया यस ॥ (२) ॥ शाः गां विकृतां वाचं मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० से०)। 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (३) ॥*॥ मृगेषु धूर्त इव 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (४)॥*॥ सृजित मायाम् । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । बाहुल-कात् कालन् । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । असुग् आलाति वा। कः (३।२।३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बशम्बरशुकराः । रशनापि च ंजिह्वायां शुगालः कलशोऽपि च' इति शभेदः । राङ्गं न लाति । पूर्ववत् । 'शुगालो वश्वके दैत्ये शुगालं डमरे वि-दुः' इति विश्वः ॥ (५) ॥ ॥ वन्यते । 'वन्नु प्ररुम्भने' (चु० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ।--वश्चय-ति-इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । आकुस्मीयस्य वश्चेरात्मने-पदित्वात्। 'वञ्चकस्तु खले धूर्ते गृहवन्रौ च जम्बुके' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ श्री कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। 'सितनि-' (उ० १।६९) इति तुन्। 'तृज्वत् कोष्टुः' (७।१।९५) ॥ (७) ॥*॥ 'फे' इत्यव्यक्तं रौति । मितद्वादित्वात् (वा॰ ३।२।१८०) डुः ॥ (८) ॥ ॥ 'फे इत्यव्यक्तो खोऽस्य । 'गुहारूपं वृषभेरुः फेरव-स्तारवः शिवा । सुकरोऽतिरुजः फेरुः श्वभीरुर्मण्डला-हितः' इति साहसाङ्कः ॥ (९) ॥*॥ जमति । 'जमु अ- दने' (भ्वा० प० से०) । मृगव्यादिः (उ० १।३७) ।—मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डः, वृक् च—इति सुकुटश्चिन्त्यः । टिलोपप्रसङ्गात् । वृकोऽप्रसङ्गाच ॥॥॥ उ- ॡकादित्वात् (उ० ४।४१) जम्बूकश्च । 'खरोष्ट्रकपिज-म्बूकवायसाजम्बरो यमः' इति वाचस्पतिः ॥ (१०) ॥॥॥ दश्च 'जम्बुकस्य' ॥

ओतुर्विडालो मार्जारो दृषदंशक आखुग्रुक्।

ओतुरिति ॥ अवति विष्टाम्, आखुभ्यो गृहम्, वा। 'अव रक्षणादों' (भ्वा० प० से०) 'सितनि-' (उ०१।६९) इति तुन् । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । दीर्घः (६।१।१०१) गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ वेडति । विड्यते, वा। 'विड आक्रोरो' (भ्वा०)। तमिविशि-विडि (उ॰ १।११८) इति कालन् । 'विडालो नेत्रिपण्डे स्याद्भृषदंशकके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मार्ष्टि मुखम् । 'मृजू शुद्धौ' (अ० प० से०) । 'कञ्जिमृजिभ्यां चित्' (उ० २।१२७) इत्यारन् । 'मृजेर्वृद्धिः' (७।२।११४)। 'मार्जार ओतौ खट्टांशे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ वृषान् मूषकान् दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ आख्न् भुङ्के । आखुभ्यो भुनक्ति वा 'भुज पालनाभ्यव-हारयोः' (रु० प० अ०)। किप् (३।२।१७८)॥ (५)॥*॥ पञ्च 'मार्जारस्य' ॥

त्रयो गौधारगौधरगौधेया गौधिकात्मजे ॥६॥

त्रेति ॥ गोधाया अपत्यम् । 'गोधाया ढक्' (४।१।१२९) ॥ (२) ॥*॥ 'आरगुदीचाम्' (४।१।१३०) ॥ (१) ॥*॥ ग्रुब्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि स-र्पाद्रोधायां जातस्य 'चन्दनगोहा' इति ख्यातस्य ॥

श्वावित्तु शल्यः

श्वेति ॥ श्वानं विध्यति । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'नहिवृति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ शलिति । 'शलं चलने' (भ्वा० प० से०) । अझ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्को क्षीबं स्वेडेषुतोमरे । मदनदुश्वाविधोनी' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शल्यस्य' 'सेह' इति ख्यातस्य ॥

तल्लोम्नि शलली शललं शलम् । तदिति ॥ तस्य श्वाविधो लोमनि । शलति । वृषादि- त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६४) वा ङीष् श्वियाम् ॥ (१) ॥॥॥ श्वीत्वाविवक्षायां शललम् । ('तच्छलाकायां शललं शलिमत्यिप' इति हैमनाममाला) । 'शललस्तु नृशण्डयोः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥॥॥ पचाद्यचि । 'शलं तु शङ्कितिक्रीश्वि शलो भृङ्गे गणे विधा" (इति विश्वः) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'शल्यरोम्णाम'॥

वातप्रमीर्वातमृगः

वातेति ॥ वातं प्रमिमीते—वाताभिमुखधावनात् । 'वातप्रमीः' (४।१) इत्युणादिस्त्रेण माङ ईप्रत्ययः कित् । 'वातप्रमीर्वातम्गः' इति पुंस्काण्डेऽमरमाला । 'योषिति वातप्रमीः समीरमृगः'। इति वोपालितात् स्नीत्वमप्यस्य— '—कृदिकारात' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीप्—इत्येके । अन्ये तु—कारप्रहणस्य तपरार्थत्वाद्दीर्घान् ङीप् न — इत्याद्धः ॥ (१) ॥॥॥ वात इव वातस्य वा मृगः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मृगभेदस्य'॥

कोक ईहामृगी हकः ॥ ७ ॥

कोक इति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्या० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ ईहा मगेघ्वस्य । ईहां मगयते वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।
—मगयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'मग अन्वेषणे'
इत्यस्यात्मनेपदित्वात् । ईहाप्रधानो मगो वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) । 'ईहाम्मगस्तु पुंसि स्यात् कोकरूपकमेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वर्कते । 'वृक
आदाने' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५)
इति कः। यद्वा वृणोति । 'वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।
'सवृश्चिषमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ॥ (३) ॥॥॥
त्रीणि 'वृकस्य' 'विग' इति स्यातस्य ॥

मृगे कुरङ्गवातायुहरिणाजिनयोनयः।

मृग इति ॥ मृग्यते व्याधेः । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) घञ् (३।३।१९) ।— 'घञर्थे कः' (वा० ३ ३।५८)—इति सुकुटः । तन्न । परिगणनात् । घञापि रूपसिद्धेः । अदन्तत्वाद्धुणाप्रसङ्गात् । 'मृगः पशौ कुरङ्गे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्ञायां मृगी तु व-नितान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ कौ रङ्गिति । 'रगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (५।२।१२७) । कौ रङ्गोऽस्त्यस्य वा ॥ (२) ॥ ॥ वातमयते । 'अय गतौ'

(भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुण् ॥॥॥ 'वानायुः' इ-त्येके । वनभवमयते ॥ (३) ॥॥॥ हरति मनः, हियते गीतेन वा । 'श्यारत्याह्ञ्विभ्य इनच्' (उ० ११४६) । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे विशदे त्वभिधयवत् । हरिणी हरितायां च नारीभिद्धृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मे-दिनी) ॥ (४) ॥॥॥ अजिनस्य योनिः ॥॥॥ 'विश्वाची चारुलोचनः' इति रभसः ॥ पश्च 'हरिणस्य' ॥

ऐणेयमेण्याश्रमीद्यम्

पेणियिति ॥ मृग्याश्चर्मास्थिमांसादि । एण्या विका-रोऽवयवो वा । 'एण्या ढञ्' (४।३।१५९) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) 'हारिणाजिनस्य' ॥

एणस्यैणम्

एणेति ॥ एणस्य मृगस्य विकारोऽवयवो वा । 'प्राणि-रजतादिभ्योऽञ्' (४।३।१५४) ॥ (१) ॥*॥ (एकम्) ॥ उभे त्रिषु ॥८॥

उमे इति ॥ उमे ऐणेयैणे ॥

कदली कन्दली चीनश्रम् रुपियकावि । समूरुश्रेति हारिणा अमी अजिनयोनयः ॥ ९ ॥

केति ॥ षडेते हरिणभेदा अजिनयोनयः स्यः । के दलति । 'दल विशरणे' (भ्या० प० से०) । अचु (४।१। १३४)।—'कन्देर्नलोपश्च' इत्यरन्-इति सुकटस्त चिन्त्यः। उज्ज्वलदत्तादिष्कसूत्रादर्शनात् । ङीष् (४।१।६३) । 'कदली हरिणान्तरे । रम्भायां वैजयन्त्यां च' इति (लान्ते-षु) हैमः । 'रम्भावृक्षे च कद्ली पताकामृगमेद्योः' (इति लान्तेषु मेदिनी)। 'कदलं त्रिष्' इत्यमरमाला॥ (१) ॥ ॥ कन्दे सस्यमूले लीयते । 'लीक् श्लेषणे' (दि० आ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। यद्वा कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । वृषादि-त्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादिः (१।१।४१)। (क-न्द्लं त्रिषु कर्पालेऽप्युपरागे नवाङ्करे)। 'कलध्वानौ कन्दली तु मृगगुलमप्रभेदयोः' इति लान्तेषु मेदिनी । अत एव--इन्नन्तावेतौ-इति स्वामी चिन्त्यः ॥ (१) ॥ ॥ चिनोति । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकाद् नक् दीर्घश्च । 'चीनो देशांशुकत्रीहिभेदे तन्तौ मृगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चमति । 'चमु अद्ने' (भ्वा० प० से०)

१—हैमे तु 'कलापे' इति लिखितम् । 'समूहे' इति व्याख्या-तमनेकार्थकैरवाकरकोमुद्याम् ।

खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोदरादित्वात् (६।३। १०९) अत उत् । यद्वा चमूः चम्वां वा ऊरुर्थस्य ॥ (१) ॥ ॥ शीणाति । शीयते वा । 'शीञ् तर्पणे' (क्रया० उ० अ०) । 'शीङ् शीणने' (दि० आ० अ०) वा । 'इगुपध—' (२।१।१२५) इति कः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥ ॥ शोभनावृरु यस्य ॥ (१) ॥ ॥ 'अजिनजातीयमृ-गाणाम्' पृथक् ॥

कृष्णसाररुरुन्यङ्करङ्कशंवररोहिषाः । गोकर्णपृषतैणर्व्यरोहिताश्रमरो मृगाः ॥ १० ॥

कृष्णेति ॥ कृष्णेन सारः शबलः । 'तृतीया-'(२।१।३०) इति समासः । 'कृष्णसारः शिंशिपायां मृगभेदे सुहीतरौ' इति हैमः॥ ('ऋष्णशारः' इति) तालव्यपाठे । ऋष्ण-श्रासौ शारश्र । 'वर्णो वर्णेन' (२।१।७८) इति समासः । 'शारः शबलवातयोः' इति तालन्यादौ रभसः॥ (१) ॥ रोति । 'र शब्दें' (अ० प० से०) । 'जन्वाद्यश्र' (उ० ४।१०२) इति साधुः । 'रुरुदेंत्ये मृगेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ नितरामचति । 'नावच्चेः' (उ० १। १७) इति कुः । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'न्य-ङ्कर्मगे मुनौं इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ रमते । रज्यते वा । मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । मुकुटस्तु-रङ्कति गच्छति -- इति व्याख्यत् । तन्न । रङ्किधातोर्धातुपा-ठेऽदर्शनात् ॥ (१) ॥ शा शं वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'शमि धातोः संज्ञायाम्' (३।२।१४) इत्यच् । 'शंवरो दानवान्तरे । मत्स्यैणगिरिभेदेषु शंवरी पुनरोषधौ' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ रौहिषं तृणभेद्मत्ति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् । '³रोहिचं कत्तृणे क्लीबं पुंसि स्था-द्धरिणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गोरिव कर्णावस्य। 'गोकणोंऽश्वतरे सर्पे सारङ्गे च गणान्तरे । अङ्गुष्ठानामि-कोन्माने गोकणीं मूर्विकौषधौ' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पृषताः सन्त्यस । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) यद्वा पर्वति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'पृषिरश्चिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'मृगो विन्दुः' पृषंश्चैव पृषतश्च प्रकी-र्तितः' इति व्याडिः । '(पृषतवत् पृषन्मृगे । विन्दौ' इति हैमः) । 'पृषतस्तु मृगे बिन्दौ खरोहिते। श्वेतविन्दुयुतेऽपि स्यात्' इति हेमचेन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ एति । बाहुलकाण्णः

गन्धर्वः शरभी रामः समरो गवयः शशः । इत्यादयो मृगेन्द्राद्या गवाद्याः पशुजातयः ॥११॥

गन्धेति ॥ गन्धयति, गन्ध्यते, वा । वा 'गन्ध अर्दने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । अ-र्बति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४)। गन्धश्रासावर्बश्र । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) यद्वा गन्धे अर्वो बोधोऽस्य । 'गन्धर्वः पशुभेदे पुंस्कोकिळतुरंगयोः । अन्तराभवसत्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' इति (स्पर्शान्ते) विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ राणाति । 'शृ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०) । 'कृश्शिकिकलिगर्दि-भ्योऽभच्' (उ० ३।१२२) । 'अष्टापदे च करभे शरभः स्थानमृगान्तरे' इति तालन्यादौ रभसः । 'शारभस्त प-शोर्भिदि। करभे वानरभिदि' (इति मेदिनी)।। (१) ।। अन्तर्भावितण्यर्थी वा । 'ज्वलिति' (३।१। १४०) इति णः । रमन्तेऽसिन्ननेन वा । 'हलश्र' (३। ३।१२१) इति घञ्। 'रामा योषाहिङ्कालिन्योः क्लीबं वा-स्तुककुष्ठयोः । ना राघवे च वरुणे रैणुकेये हलायुधे । ह्ये च पशुभेदे च त्रिषु चारौ सितेऽसिते' (इति मेदिनी)॥ (१) ||*|| सरणशीलः । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (१) ॥*॥ गवते 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्यः । यद्वा गवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं गवेन वा याति । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥ ॥ शशिति । 'शश प्रतगतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ इत्याद्यो येऽत्रोक्ताः, ये च पूर्वोक्ताः सिंहा-द्यः, वक्ष्यमाणाश्च ये गोमेषहस्त्यश्चाद्यः, सर्वे ते पशुजा-

१—रोहिट् हलन्तोऽपि 'स एव रौहिषां मध्ये चरति' इति मवभूतिः 'रुणिख कश्चित् छमे सुप्तरौहिषी' इत्यभिनन्दः— इति मुकुटः ॥ २—हैमसटीकपुस्तके तु नोपरुभ्यते ॥

तयः पशुशब्दवाच्याः । पश्यति सर्वमिवशेषेण । 'हिशर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्जिहिशि—' (उ० १।२७) इत्युः पशिरादेशश्च । यत्तु मुकुटः—'पशेः सौत्रधातोः 'अपष्टादयः' इति कुः' इति सुभृतिः—हत्याह । तदुक्त-सूत्रास्तरणसूलकम् ।—पाश्यन्ते पाशैः—इति स्वाम्यप्ये-वम् ॥ 'सृगभेदानाम्' पृथक् ॥

उन्दुरुर्मू षिकोऽप्याखुः

उन्द्विति ॥ उनति । 'उन्दी क्रेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकादुरुः । 'कन्दुरुन्दुरुरुन्दुरुः' इति शब्दार्णवः ॥ (१) ॥*॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'मुष्णातेदींर्घश्च' (उ० २।४२) इति किकन् ॥*॥ 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) दीर्घोपघोऽस्ति । मूषति । ण्वुंल् (३।१११३३) । 'भद्रमूषिक आसन्दी कुंदुरुन्दुरुरुन्दुरुरुन्दुरः। मूषको वज्रद्शनः क्रमः काण्डो विलेश्यः' इति वाचरपतिः ॥ (२) ॥*॥ आ खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'आङ्परयोः खनिशृभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इत्युः । मुकुटस्तु—'आङि खनिश्चेद्वोर्नलोपश्च' इति कुर्नलोपश्च । बाहुलकादलोपः—इति सूत्रमुपन्यास्थत्। तचिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादिविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मूषिकस्य'॥

गिरिका वालमूपिका।

गिरीति ॥ गिरति । 'कॄगॄपृकुटि--' (उ० ४।१४३) इति इः किच । 'ऋत इत्'-(७।१।१००) संज्ञायां कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ क्षुद्रत्वात् वाला चासौ मूिषका च । 'खर्वाखुर्वालमूषिका' इति दुर्गः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वल्पमूषकजातेः' ॥

सरटः कुकलासः स्यात्

सरेति ॥ सरित । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१)॥ (१)॥॥॥ कृकं शिरो श्रीवां कण्ठं च लासयित चालयित। 'लस शिल्ययोगे' चुरादिः 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'सरटस्य' 'किर्काट' इति ख्यातस्य॥

मुसली यहगोधिका।।१२॥

मुसेति ।। मुस्यति संशयम् । 'मुस खण्डने' (दि० प०

१ अचि (३।१।१३४) । गौरादित्वात् (४।१।४१) जातित्वात् (४।१।६३) वा ङीपि **'मूची'** अपि ॥ 'इन्ति कीटविषं सर्वे तथा मूर्थीविषं च यत्' इति शालि**होत्रे—इ**ति सुकुटः ॥

से०) द्रषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । गौरादित्वा-न्डीप् ।—जातौ डीष् (४।१।६३)—इति मुकुटः । तन्न । स्त्रीविषयत्वात् । 'मुसलं स्यादयोऽग्रे च पुंनपुंसकयोः स्त्रि-याम् । तालमृल्यामाखुपणींगृहगोधिकयोरपि' (इति मेदिनी) ॥॥॥ तालव्यमध्या (मुशली) इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ अल्पा गोधा 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । गृहस्य गोधिका। 'ज्येष्टा स्त्री कुड्यमत्स्या च गृहगोधा गृहालिका' इति साहसाङ्कः।—'गृहगोलिका' इति पाठः सभ्यः इति स्वामी ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गृहगोधायाः' 'विछुनिया' इति ख्यातायाः॥

ल्ता स्त्री तन्तुवायोर्णनाभमर्कटकाः समाः ।

स्रुति ॥ छुनाति । 'खूब् छेदने' (त्रया० उ० से०) । 'हिसिमृगू-' (उ० ३।८६) इति तन् । संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः ।—बाहुलकात्तन्— इति सुकुटस्त्वेतत्सूत्राज्ञानमूलकः । 'ख्ता त्रुतका' इत्यमरदत्तः। 'त्रुता तु रोगे पिपीलिकोर्णनाभयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥॥ तन्त्त्
वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'हावामश्र'
(३।२।२) इत्यण् ॥ ॥॥ तन्नं तन्त्न् वयति 'तन्त्रवायः'
इति स्वामी ॥ (२) ॥ ॥॥ कर्णव तन्तुनीभावस्य ।
'अच्' (५।४।७५) इति योविभागादच् । 'ङचापोः-'
(६।३।६३) इति हस्यः ॥ (३) ॥ ॥॥ मर्कति । 'मर्क'
सोत्रो घातुर्महणार्थः । शकावित्वात् (उ० ४।८१) अटन् ।
'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'अथ मर्कटकः सस्यभेदे वानरत्युतयोः' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'ऊर्णनाभस्य' 'मकडी' इति ख्यातास्य ॥

नीलङ्गुस्तु किमिः

नीति ॥ नितरां लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । नीलति वा । 'णील वर्णे' (भ्वा॰ प० से०) । 'खर्र-शङ्क-' (उ० १।३६) इति साधुः । 'नीलङ्करपि नीलाङ्कर' इति द्विरूपकोशः । 'नीलङ्कर स्यात् कृमौ पुंसि भम्भराल्यां तु योषिति' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ कामित । 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा॰ प० से०) । 'क्रमितमिशतिस्तम्भामत इत्' (उ ४।१२२) इति किः ॥॥ बाहुलकात् संप्रसारणमपि । 'द्वमामये भवेत्पुंसि कीटे च क्रिमिवत् कृमिः' इति रभसः । 'क्रिमिर्ना कृमिवत् कीटे लाक्षायां कृमिले

१—'मुष्की' मूर्धन्यमध्या च इति वर्णदेशना—इति मु-कुटः । २—अनेकार्थकैरवाकरकौमुद्यां तु 'कर्दमे गदे' इति व्या-ख्यातं मङ्कप्रामाण्येन ।

खरे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुनकीडा' इति स्यातस्य ॥

कर्णजलौका शतपद्युभे ॥ १३ ॥

कर्णिति ॥ कर्णस जलोकेव ॥*॥ (कर्णजलोकाः) सान्ता वा ॥ (१) ॥*॥ शतं पादा यस्याः । 'कुम्भपदीषु च' (५।४।१२९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ सान्तत्वेऽपि स्रीत्ववोधनाय—'उभे' इति । द्वे 'कर्णजलोकायाः' 'गो-जर' इति स्थातस्य ॥

वृश्चिकः शुक्तकीटः स्यात्

वृश्चीति ॥ वृश्चति । 'ओ त्रश्च छेदने' (तु० प० से०) 'त्रश्चिकृष्योः किकन्' (उ० २।४०) । 'ग्रहिज्या—' (६। १।१६) इति संप्रसारणम् । 'वृश्चिकस्तु दुणे राशौ श्कक्तीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ श्क्रयुक्तः कीटः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ऊर्णादिभक्षककृमिविशेषस्य'॥

अलिदुणौ तु दृश्चिके।

अलीति ॥ अलिन्दंशे समर्थी भवति । 'अल भूष-णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८) । 'भृङ्गचृश्चिकयोरिलः' इति रभसः ॥॥॥ बाहुल-कादिण्यत्यये दीर्घादिरिष । 'चृश्चिको दुण आलिः सात्' इति बोपालितः ॥॥॥ नान्तोऽण्यस्ति अलमर्थोऽस्यास्ति । 'त्रीद्यादित्वात्' (५।२।११६) इनिः । 'अव्ययनां ममात्रे टिलोपः' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः । 'अथाली स्याद्धृश्चिके अमरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ दुणति । 'दुण हिंसागतिकौटिल्येषु' (तु० प० से०) । 'इ-गुपभ—' (२।१।१२५) इति कः । 'दुणं' चापेऽलिनि दुणः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ अचि (३।१।१३४) 'द्रोणः' इत्येके —इति स्वामी ॥ (२)॥॥॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'चृश्चिकस्य' 'वीली' इति स्यातस्य ॥

पारावतः कलरवः कपोतः

पारेति ॥ परं जीवमवति । पराच्छत्रोरहं काराद्वा ज्ञानो-पदेशेन । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । शतृप्रत्ययः (३।२।१२४) । 'द्वितीया' (२।१।२४) 'पञ्चमी' (२।१। ३७) इति योगविभागात् समासः । परावतो दत्तात्रेयस्यायं गुरुः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥*॥ 'पारापतः' इति पाठे पाराद्प्यापतित प्रेम्णा । 'पत्त्र गतौ' (भ्वा०

१--भाष्ये तु 'अन्ययानां च' इत्येव वार्तिकमुपलभ्यते ।

प०से०)। अच् (३।१।१३४)। 'पारावतश्च छेद्यश्च कपोतो रक्त लाचनः। पारापतः कल्पवः' इति रमसः॥ (१)॥॥॥ कलो रबोऽस्य॥ (२)॥॥॥ कस्य वायोः पोत इव को वायुः पोतो नौरिवास्य वा। 'पारावतः कपोतः स्यान्कपोतो विहगान्तरे' इति विश्वः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'पारावतस्य' 'परेवा' इति स्यातस्य॥

अथ शशादनः ॥ १४॥

पत्री व्येनः

अधोति ॥ शशमति । 'अद् मक्षणे' (अ० प० अ०) । ल्युः (२।१।१२३) । ल्युट् (३।३।११३) वा । युच् (उ० २।७८) । 'श्येने पित्रश्रादनो' (इत्यमरमाला) ॥ (१) ॥ ॥ 'अतिशयितं प्रशस्तं वा पत्रमस्य । अतः—' (५।२। ११५) इतीनिः । 'श्येनाख्यो विहगः पत्री पित्रिणो शर्पक्षिणो' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ ॥ श्यायते । 'श्येक् गतो' (भ्वा० आ० अ०) । 'श्यास्त्याह्वविभ्य इनच्' (उ० २।४६) । ('श्येनः पिश्वणि पाण्डरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'श्येनस्य' 'वाज' इति ख्यातस्य ॥

उल्हें त वायसारातिपेचकौ।

उल्विति ॥ उचित । 'उच समवाये' (तु० प० से०) । 'उल्क्राद्यश्च' (उ० ८।४१) इति साधः । 'उल्क्राद्यश्च' (उ० ८।४१) इति साधः । 'उल्क्राद् पुंसि काकाराविन्द्रे भारतयोधिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वायसस्य काकस्यारातिः ॥ (२) ॥*॥ पचित—संतर्गत, पच्यते वा दुःखेन । 'डुपचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०) । 'पचिमच्योरिच्चोपधायाः' (उ० ५।३७) इति वुन् । अत इत्वम् । 'पुगन्त—' (७।३।८६) इति गुणः । यत्तु सुकुटः —कृत्राद्त्वात् (उ० ५।३५) वुन् । पृषोद्रादित्वात् (६।३।१०९) अत एत्वम्—इत्याह । तन्न । 'पचिमच्योः' इति सूत्रस्य सत्त्वात् । पृषोद्रादित्वकल्पनाया अन्याय्यत्वात् । 'अथ शक्ताख्यो दिवान्धो वक्रनासिकः । हिर्नेत्रो दिवाभीतो नखाशी पीयुधर्यरौ । काकभी- हर्नेक्तचारी' इति तिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'यूकस्य'॥

व्याघाटः स्याद्धरद्वाजः

व्याञ्रति ॥ व्यात्रमटति । 'अट गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । व्यात्र इवाटति वा । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ भरन् धारको वाजोऽस्य । यद्वा भरद्वाजस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । संज्ञापू-वकत्वाद्वृद्धभावः । 'भरद्वाजो गुरोः पुत्रे व्यात्रटास्यवि- हंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'भरद्वाजपक्षिणः' 'मर्दुळ' इति ख्यातस्य ॥

खझरीटस्तु खझनः॥१५॥

खञ्जेति ॥ खञ्ज इव ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुरुकात् कीटन् ॥ (१) ॥॥ खञ्जति । 'खिज गतिवैकल्ये' (भ्वा० प० से०) । नन्चादित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'खञ्जनः खञ्जरीटे, स्त्री सर्षप्यां, खञ्जनं गतौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'खञ्जन' इति ख्यातस्य ॥

लोहपृष्ठस्तु कङ्कः स्यात्

लोहेति ॥ लोहमिव पृष्ठमस्य ॥ (१) ॥*॥ कङ्कते । 'किकि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (२।१।१२४) । 'कङ्कच्छबद्विजे ख्यातो लोहपृष्ठकृतान्ततोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाणोपयोगिपत्रस्य पक्षिमेदस्य' 'कंकहुड' इति ख्यातस्य ॥

अथ चापः किकीदिविः ।

अथेति ॥ चाषयति । 'चष हिंसायाम्' (चु० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । 'चष मक्षणे' (भ्वा० उ० से०) हेतुमण्ण्यन्तो वा । अच् (३।११३४) । 'चासः' अपि । 'इक्षुपिक्षिभिदोश्यासः' इति दन्त्यान्तेषु रमसः ॥ (१) ॥॥॥ 'किकी' इति दीव्यति वाशते । 'दिवु कीडादौ' (दि० प० से०) । 'कृविष्टृष्वि—' (उ० ४।५६) इति साधुः । 'किकीदिविश्र चाषः स्यात्' इति रत्नकोषः । 'चाषो दिविः किकिः स्मृतः' इति व्याडिः ॥ (२) ॥॥॥ द्रे 'चाषस्य' 'चास्य' इति ख्यातस्य ॥

कलिङ्गभङ्गभूम्याटाः

केति ॥ के मूर्धि लिङ्गं चूडास्य। किंल कलहं गच्छित वा। 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्। 'खच् डिद्धक्तव्यः' (वा ३।२।३८)। किंलिङ्गः पूर्तिकरजे धूम्याटे भूम्नि नी-वृति। न द्वयोः कौटजफले महिलायां तु योषिति' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ भङ्गः इव। कृष्णत्वात्। यद्वा विभर्ति कुलम्। 'भृञः किन्नुट् च' (उ० १।१२५) इति गन्। 'भृङ्गो धूम्याटिषङ्गयोः। मधुत्रते भृङ्गराजे पुंसि भृङ्गं गुडत्वचि' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ धूम्या धूमसमूह इवाटित। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'भृङ्गस्य'॥

अथ स्याच्छतपत्रकः ॥१६॥

दार्वाघाटः

अथेति ॥ शतं पत्राण्यस्य ॥ (१) ॥*॥ दारु आहन्ति । 'दारावाहनोऽणन्त्यस्य च टः—' (वा० ३।२।४९) । वासार्थं दारु आघाटयति । 'घट संघाते' चुरादिः । अण् (३।२।१) ॥ सुभूतिस्तु चिन्त्यः । घटिना विगृहीतत्वात् । 'काष्टकुटः रातच्छदः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्ट-कुटस्य' 'काठकोरा' इति ख्यातस्य ॥

अथ शारङ्गः स्तोककथातकः समाः।

अथेति ॥ शारयति, शार्यते, वातपादिना । 'शृ हिंसा-याम्' (त्रया० प० से०) । ण्यन्तः । 'तरत्यादिस्यश्च' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् । — शारेरङ्गच् — इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिष्वेतत्स्त्रादर्शनात् । 'शारङ्गश्चा-तके ख्यातः शवले हरिणेऽपि च' इति तालव्यादावजयः ॥*॥ सरति । 'सृवृञोर्वृद्धिश्च' (उ० १।११२) इत्यङ्गच् । —'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। णिच् (३।१।२६) पूर्ववत् । अण् (३।२।१) चृद्धिश्र—इति मुकुटश्चिन्सः । अणोऽप्रसङ्गात् । 'सुवृञोः' इति सिद्धत्वाच । णिचः प्रयो-जनाभावाच । 'चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शबले त्रिषु' इति दन्त्यादौ रभसात् । यद्वा सारमङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे । शवले त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ स्तोकं कं जलमस्य । स्तोकं कायति वा। 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (२) ॥*॥ चतति । 'चते याचने' (भ्वा० प० से०) । ण्वुख (३।१।१३३) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'चातकपक्षिणः' 'पपिहा' इति ख्यातस्य ॥

कुकवाकुस्ताम्रचूडः कुकुटश्ररणायुधः॥१७॥

क्रकेति ॥ क्रकेन गलेन वक्ति । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । 'कृके वचः कुश्च' (उ० ११६) इत्युण् । 'कृकवाकुर्मय्रेऽपि सरटे चरणायुघे' इति विश्वः ॥ (१)॥*॥ ताम्रा चूडास्य ॥ (२) ॥*॥ कोकनम् । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०) संपदादिभ्यः किप् (वा० ३।३।१०८) । कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । कुका कुटः । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः । कुत्सितः कुटो वा । कोः पृथिव्याः कुटो वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)

१-- 'अण् इत्यस्य स्थाने 'कर्मण्यण्' इति वा पाठः ।

वा। — कुं पृथ्वीं कुटति। इगुपभत्वात् (३।१।१३५) कः — इति मुकुटः। तन्न। अणस्तदपवादत्वात्। 'अकारान्निरुपपदात्सोपपदो विप्रतिषेधेन' (३।२।१) इति वार्तिकाद्वा। मूलविभुजादित्वम् (वा०३।२।५) युक्तम्। 'कुकुट्यनृतचर्यायां पुंसि स्थाचरणायुधे। निषादशृद्वयोः पुत्रे
नृणोल्कायां च कुक्कुभे' इति विश्वमेदिन्यो॥ (३)॥ ॥।
चरण आयुधमस्य॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'कुक्कटस्य'॥

चटकः कलविङ्कः स्यात्

चरेति ॥ चरित । 'चर भेदने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ ॥। कलं वङ्कते । 'विक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) । 'कलिबङ्कः पुमान् ग्रामचरकेऽपि किलंगके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चरकस्य' ॥

तस्य स्त्री चटका

तस्येति ॥ चटकस्य स्नीति स्नीत्विविवक्षायां 'पुंयोगात्' (४।११४८) इति प्राप्तो ङीप् जातिलक्षणङीष् (४।११६३) च अजादि (४।११४) पाठाद्वाध्यते । क्षिपकादित्वात् (७)३१४५) नेत्वम्॥ (१)॥॥ एकम् 'चटकस्त्रियाः'॥ तयोः ।

प्रमपत्ये चाटकैरः

तयोरिति ॥ चटकायाश्रटकस्य वा पुमपत्यम् । 'चटकाया ऐरक्' (४।१।१२८) 'चटकादपीति वक्तव्यम्' (४।१।१२८) फलितम् । तयोश्रटकाचटकयोः—इति मुकुटः । तत्र । 'पुमान् स्त्रिया' (१।२।६६) इत्यन्तरङ्गैकशेषप्रवृत्त्या द्वन्द्वासंभवात् ॥ (१) ॥॥। एकम् 'चटकपुमपत्यस्य'॥

ह्रयपत्ये चटकैव हि ॥ १८ ॥

स्त्रयेति ॥ स्त्री च तदपत्यं चेति । तस्मिन् । 'स्त्रियाम-पत्ये छुग्वक्तव्यः' (वा० ४।१।१२८) इत्येरको छक् । 'छ-क्तद्धितलुकि' (१।२।४९)। पुनष्टाप् (४।१।४)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'चटकस्वयपत्यस्य'॥

कर्करेडुः करेडुः स्यात

कर्केति ॥ 'कर्क' इति रेटति । 'रेष्ट भाषणे' (भ्वा॰ उ॰ से॰) । मृगव्यादिः (उ० ११३७) ।— 'अपष्ट्राद्यथ्यं — इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । उज्ज्वलद्तादिष्यस स्- त्रसाद्र्शनात् ॥ (१) ॥ ॥ के वायौ जले वा रेटति । पूर्ववत् । 'कर्करेद्धः करेद्धः सात् करद्धः कर्कराद्धकः' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अशुभवादिपक्षिभेदस्य' ॥

कुकणककरौ समी।

क्रकेति ॥ 'क्रु' इति कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । क्रकेण कण्ठेन अणित वा । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (१) ॥ ॥ । 'क्रुं इति शब्दकरणशीलः । 'क्रुं होतुताच्छीत्या—' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अग्रुं भपक्षिभेदस्य' ॥

वनिषयः परभृतः कोिकलः पिक इत्यपि ॥१९॥

चनेति ॥ वनं प्रियमस्य ॥ (१) ॥ ॥ परेण काकेन मृतः ॥ (२) ॥ ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'सिल कत्यिनिन' (उ० १।५४) इतीलच् ।— 'अजिरादयश्च' इति किरः—इति मुकुटः । तन्न । किरचि गुणाभावप्रसङ्गात् । कोकतेरजिराद्यनन्तर्भावात् । उज्ज्वलदत्तादिष्वस्य सूत्रस्यादर्शनाच्च ॥ (३) ॥ ॥ अपि कायित । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'वष्टि भागुरिः' इत्यङ्ोपः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कोकिलस्य'॥

काके तु करटारिष्टविष्टपुष्टसक्रत्प्रजाः । ध्वाङ्कात्मघोषपरभृद्धिसुग्वायसा अपि ॥२०॥

काके इति ॥ कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'इण्मीका-' (उ० ३।४३) इति कन् । 'काकः स्याद्वा-यसे वृक्षप्रभेदे पीठसर्पिणि । शिरोवक्षालने मानप्रभेदद्वीप-भेदयोः ॥ काका स्यात्काकनासायां काकोलीकाकजङ्कयोः। रिक्तकायां मलय्वां च काकमाच्यां च योषिति ॥ काकं सुरतबन्धे स्यात् काकानामपि संहतौ' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ श्री करोति शकुनम् । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४। ८१)। के रटति। 'रट परिभाषणे' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) वा । 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसम्भे निन्धजीवने । एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे । (करटो वाद्यभेदें) (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (२)॥ ॥ न रिष्टमस्य । 'अरिष्टो लग्जने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ बिलना पृष्टः ॥ (४) ॥ ॥। सकृत् प्रजा यस्य ॥ (५) ॥*॥ ध्वाङ्कृति । 'ध्वाक्षि घो-रवाशिते च' (भ्वा॰ प० से०) अच् (३।१।१३४)। 'ध्वाङ्कः काके वकेऽधिनि । गृहे, ध्वाङ्की तु काकोल्याम्'

१—गृहं गृहिविशेषः । यथाहुः—'ध्वजो धूमश्च सिंहश्च श्वा वृषश्च खरो गजः । ध्वाङ्कोऽष्टमस्तु प्राच्याचा ईशानान्ताः क्रमा-दमी ॥' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ।—'ध्वाङ्की काकोलिकायां स्यात्–'इति पाठस्तु मेदिनीस्थः॥

(इति हैमः)॥ (६) ॥॥॥ 'काँ, काँ,' इति शब्दनात् आत्मानं घोषयति। 'घुषिर् विशब्दने' (चु० उ० से०)। अण् (३।२।१)॥ (७)॥॥॥ परं बिमर्ति। 'डुमृत्र्' (जु० उ० से०)। किप् (३।२।७५)॥ (८)॥॥॥ विर्हे मुद्धे। 'मुज पालनादौ' (रु० प० अ०)। किप् (३।२।७५)॥ (९)॥॥॥ वयते। 'वय गतौ' (म्वा० आ० से०)। 'वयश्च' (उ० ३।१२०) इत्यसच् ।—वयति—इति मुकुटश्चिन्त्यः। वयतेरात्मनेपदित्वात्। 'वायसोऽगुरुविशेऽपि श्रीवासध्वाङ्कयोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥॥॥ दश 'काकस्य'॥

द्रोणकाकस्तु काकोलः

द्रोणिति ॥ द्रुणित । 'द्रुण हिंसागितकोटिल्येषु' (तु० प० से०) अच् (३।१।१३४)। द्रोणाल्यः काकः । 'द्रोणो ना दग्धकाके स्याद्श्वस्थाम्नो गुराविष' इति रुद्रः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्यादाढकानां चतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके, स्त्री नीयुदन्तरे ॥ तथा काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवा-दन्यामपीष्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ काकयित । 'कक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । बाहुलका-दोलच् । 'काकोलं नरकान्तरे, । ना कुलाले द्रोणकाके, विषमेदे तु न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ 'द्रोणकाको द्रायकाको वृद्धकाको चनाश्रयः' इति त्रिकाण्डशेषः । द्वे 'डोंडकाक' इति स्थातस्य ॥

दात्यूहः कालकण्ठकः।

देति ॥ 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । किन् (३। ३।९४) । दातिं मारणमूहते । 'ऊह नितर्के' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । यद्वा दिल्यौहोऽयम् । 'तस्येदम्'। (४।३।१२०) इत्यण् । 'देनिकाशिशपा—' (७।३।१) इत्यात्वम् । 'वाह ऊठ्' (६।४।१३२) । शकन्थ्वादिः (वा०६।१९४) । 'दात्यृद्धः कालकण्ठके । चातकेऽपि' इति हैमः॥ (१) ॥॥॥ काले वर्षाकाले कण्ठो ध्वनिरस्य । 'कण्ठः स्वरेऽन्तिके गले' इति रुद्धः । कालः कण्ठोऽस्य । कप् (५।४।१५४) 'कालकण्ठनीलकण्ठो पीतसारे महेश्वरे । दात्यृहे यामचटके खञ्जरीटे शिखावले' इति हेम-चन्द्रः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दात्यृहस्य'॥

आतायिचिछौ

आतेति ॥ आतायते तच्छीलः । 'तायृ संतानपाल-नयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'सुप्यजातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्यप्यत्र वृत्तिकारादिभिः—'अनुपसर्गे'— इ-त्युक्तम् । तथा भाष्ये उपसर्गेऽपि णिनिः स्वीकृतः ॥॥। स्वामी तु—आतपिति— इति विगृह्णत् 'आतापी' इति पाठं मन्यते ॥ (१) ॥॥। चिछिति । 'चिछ हौथित्ये हावकृतो च' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'चिछः खगे स चुछश्र पिछवत् क्षिन्नदो चने । क्षिन्नाक्ष्णि' इति हैमः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'चीछ' इति स्थातस्य ॥

दाक्षाय्यगृधौ

दास्रेति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीव्रार्थे च' (स्वा॰ आ० से०) । 'श्रुद्क्षिस्पृहिगृहिस्य आव्यः' (उ० ३।९६) दक्षाव्यस्यायम् । अण् (४।३।१२०) ॥ (१) ॥*॥ गृध्यति । 'गृश्च अभिकाङ्क्षायाम्' (दि० प० से०) । 'सुस्धान्यृधिस्यः कन्' (उ० २।२४) । 'गृष्ट्रः खगान्तरे पुंसि वाच्यलिङ्गस्त लुव्धके' (इति मेदिनी) ।—गर्धते—इति सुकुटश्चिन्त्यः । गृधेर्देवादिकत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गृध्यस्य' 'गीध' इति स्यातस्य ॥

कीरश्रकौ

कीरेति ॥ 'कि' इति ईरयति । अच् (३।१। १३४) ।—इगुपघत्वात् (३।१।१३५) कः—इति मुकुटः । तन्न । णिजन्तविश्रहप्रदर्शनादिगुपघत्वामावात् । 'कीरः छुके पुंसून्नि नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शोकिति । 'छुक गतौ ()। 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा शोमते । शवित वा । 'छुम दीतो' (भवा॰ आ॰ से॰) । 'छु गतौ' ()। वा । 'छुकवल्कोल्काः' (उ०३।४२) इति साधः । 'गुको व्यासमुते कीरे रावणस्य तु मित्रणि । शिरीषपादपे पुंसि श्रन्थिपणे नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ दे 'कीरस्य' ॥

समौ ॥२१॥

स्रोति ॥ 'समौ' इति त्रिषु योज्यम् ॥ क्रुङ् क्रोश्चः

कुङ्किति ॥ कुझित । 'कुझ कौटित्याल्पीभावयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्दधृक्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'क्रीञ्चो द्वी-पप्रभेदे स्यात् पिक्षपर्वतभेदयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रिया-मजादित्वाद्याप् ॥*॥ 'कुञ्चः' इति पाठे पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'क्रोञ्चस्य' 'करांगुळ' इति स्यातस्य ॥

अथ बकः कहः

अथेति ॥ बङ्कते । 'विक कौटित्ये गतौ च' (भ्या० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । आगमशास्त्रस्यानित्य-त्यान्न नुम् । ववयोरैक्यम् । यद्वा वाति, वायित, वा । 'वा गत्यादौ' (अ० प० से०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२) । 'आतो लोपः—' (६।४। ६४) । 'व' इति कायित वा । मूलिनेभुजादिः (वा० ३। २।५) । विक्त वा । अच् (३।१।१४) । नयङ्कादिः (७। ३।५३) । 'वकस्तु वकपुष्पे स्यात् कह्ने श्रीदे च रक्षसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'क' इति शब्दम्, के जले वा ह्यति । 'हेन् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) मूलिभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः ॥ (२) ॥*॥ 'दीर्घजङ्को निशेडः(तः) स्याद्धकोटः शुक्कवायसः । कङ्केरदीरुविलेभुक् शिखी चन्द्रविहंगमः' (इति ति-काण्डशेषः) ॥*॥ दे 'वकस्य'॥

पुष्कराहस्तु सारसः।

पुष्केति ॥ पुष्करं पद्मं तस्याह्या आह्वा यस्य ॥ (१) ॥ श्रा सरसि भवः । 'तत्र भवः' । (४।३।५३) इत्यण् 'सारसः पक्षिभेदेन्द्वोः क्लींबं तु सरसीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ श्रा दे 'सारसस्य' ॥

कोकश्रकश्रकवाको स्थाङ्गाह्रयनामकः ॥२२॥

कोकेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्या० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कोकश्रके वृके ज्येष्ठयां खर्ज्रीद्धमभेकयोः' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥॥॥ क्रियते निश्या वियोगी । — घन्नधे कः — इति मुकुटः । तन्न । परिर्गणनात् । वस्तुतस्तु 'ढिक लोपः' (४।१।२३३) इति वत् 'के कृमादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इत्यनेनैव कः द्वित्वं च । चकते । 'चक तृतौ' (भ्या० आ० से०) । स्क् (उ०२।१३) वा । 'चक्तः कोके पुमान् , क्लांब व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ चक्रशब्देनो-च्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घम् (३।३।१९)

॥ (३) ॥*॥ रथाङ्गस्य चकस्याह्ययो नाम यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चक्रवाकस्य' 'चक्रवा' इति ख्यातस्य ॥ काद्म्वः कलहंसः स्यात्

कादेति ॥ कदम्बे समृहे भवः 'तत्र भवः' (४।३। ५३) इत्यण् । 'कादम्बः स्यात् पुमान्पक्षिविशेषे सायकेऽ-पि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कलो मधुरवाक् हंसः । 'कलहंसस्तु कादम्बे राजहंसे नृपोत्तमे' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कादम्बस्य' 'वतक' इति ख्यातस्य ॥

उत्क्रोशकुररौ समौ।

उदिति ॥ उत्कोशति । 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'कुवः करन्' (उ० ३।१३३) ।—कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'कुर छेदने' (तु० प० से०) । वाहुलकात् अरक्—इति सामिमुकुटो 'कुवः करन्' इति स्त्रासरणमूलको श्रेयो ॥ (२) ॥ ॥ । द्वे 'कुररस्य' ॥

इंसास्तु श्वेतगरुतश्रकाङ्गा मानसौकसः ॥ २३॥

हंसा इति ॥ हन्ति गच्छति । 'वृत्वदिहनि—' (उ० ३।६२) इति सः । यद्वा अचि (३।१।१३४) 'भवेद्वर्णाग-मादंसः' इति सक् । 'हंसः स्थान्मानसौकिति । निर्छोभन्य-पविष्ण्वर्कपरमात्मन्यमत्सरे । योगभेदे मन्नभेदे शारीरमरु-दन्तरे । तुरंगमप्रभेदे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ श्वेता गरुतोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ चकाण्यङ्गान्यस्य । 'चका-ङ्गो मानसौकिति । चकाङ्गी कदुरोहिण्याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मानसं सर ओकोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हंसस्य'॥

राजहंसास्त ते चश्चचरणैर्छोहितैः सिताः।

राजेति ॥ चञ्चसिहतैश्वरणैः । शाकपार्थिवादिः (वा०२।१।७८ । यद्वा चञ्चभिश्वरणैश्वेति द्वन्द्वः । 'द्वन्द्वश्च प्राणि-तूर्य—'(२।४।२) इत्येकत्वं तु न भवति। 'मुखनासिका—'(१।१।८) इति 'ह्वस्वदीर्घष्ठतः' (१।२।२७) इति च निर्देशेन तस्यानित्यत्वज्ञापनात् । तैर्लेहितैरुपलक्षिताः । हंसानां राजा । राजदन्तादिः (२।२।३१) । 'राजहंसस्तु कादम्बे कलहंसे नृपोत्तमे' (इति हैममेदिन्यो) ॥ (१) ॥॥॥ एकम 'राजहंसस्य'॥

१ वस्तुतस्तु भाष्ये परिगणनताया अनुक्तेरुदाहरणतासंभवेना-किंचित्करमिदम् । अत एव कैयटेनापि (६।१।१२) उक्तवातिक-व्याख्यायां 'चकः' इत्यत्र 'घज्यें कः' इत्येगोक्तम् । सैन्यपर्यायच-कशब्दव्याख्यायां स्वयमपि 'घज्यें कः' इत्युक्तत्वात्पूर्वापरवि-रुद्धं च ॥

१ — तत्तत्स्त्रभाष्यकैयटानालो चनस्चकमेतत् ॥

मिलनैर्मिक्ठिकाख्यास्ते

मर्लात ॥ किंचिड्र् प्रवर्णेश्चश्च चरणेरुपलक्षिताः । 'मक्षिक' इति आख्या येषां ते । मछते । 'मछ धारणे'
(भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) ।
स्वार्थे कन् (५।३।७५) ।—'अच इः' (उ० ४।११९)—
इति सुकुटः । तन्न । मछेर्लान्तत्वात् । 'मिल्लको हंसमेदे
सात् तृणग्र् स्थेऽपि मिल्लका' इति रुदः । 'मिल्लको हंसमिद्यपि । मिल्लका तृणग्र् स्थेऽपि मीनमृत्पात्रमेदयोः'
(इति मेदिनी) ॥॥—मिल्लकात्रमिक्ष यस्य । ग्रुक्रापाइत्वात् (इति 'मिल्लकास्यः')—इति स्वामी । 'बहुत्रीहो
सक्यस्णोः' (५।४।११३) इति षच् ॥ (१) ॥॥॥ एकं
'हंसमेदस्य'॥

धार्तराष्ट्राः सितेतरैः ॥२४॥

धार्तेति ॥ कृष्णेश्रञ्जचरणेरुपळिक्षताः । धृतराष्ट्रे भवाः । 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण् । 'धृतराष्ट्रः सुराज्ञि स्थात् पिक्षस्त्रियमेदयोः' इति रमसः । ('धृतराष्ट्रः खगे सर्पे सुराज्ञि क्षत्रियान्तरे । धृतराष्ट्री हंसपद्याम्' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥। एकम् 'कृष्णचञ्ज्ञचरणहंसस्य'॥

शरारिराटिराडिश्र

शरेति ॥ शरं नीरमुन्छति । शरं हिंसां या । 'ऋ गतों' (भ्वा० प० अ०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'गुन्द्रेष्वोर्ना शरं नीरे' इति तालव्यादौ रमसः ॥॥॥ कपि-लिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'शरालिः' अपि ॥॥॥ 'शरातिः' इति पाठान्तरम् । शरमति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । 'अज्यतिभ्यां च' उ० ४।१३१) इतीण् ॥ (१) ॥॥॥ आ अटति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (२) ॥॥॥ आ अडति 'अडु उद्यमने' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥—'अक्ष्य-डिभ्यामिण्'—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलद्त्ताद्वितत्स्त्रादर्शनात् ॥ (३) ॥॥॥ त्रयोऽपि स्त्रीलिङ्गाः । 'आडिः शरालिर्वरटी गन्धोली, वानरी कपी', इति स्त्रीलिङ्गकाण्डे रत्नकोषात् ॥॥॥ त्रीणि 'शरार्याः' 'आडी' इति स्थातायाः ॥

बलाका विसकण्ठिका।

बलेति ॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा॰ आ० से०) । 'वलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधुः । वलेनाकित वा। अच् (२।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ विसवत् कण्ठोऽस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकभेदस्य' ॥

इंसस्य योषिद्वरटा

हंसिति ॥ वृणीते सेवते सरः । 'वृङ् संभक्तो' (त्रया० आ० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१। । 'वरटा, द्वयोर्वरटघां, स्त्री हंस्यां तु, तत्पतौ पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥॥ एकम् 'हंसिस्त्रयाः'॥

सारसस्य तु लक्ष्मणा ॥ २५ ॥

सारेति ॥ छक्ष्मीरस्त्यस्याः । 'छक्ष्म्या अच्च' (ग० ५। २।१००) इति नः । 'सारस्यां छक्ष्मणा ना तु सौमित्रौ श्रीमति त्रिषु' इति रुद्रः । 'छक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सारस्यामपि योषिति । रामश्रातरि पुंसि स्यात् सश्रीके चामिध्यवत्' इति मेदिनी ॥॥। निर्मर्कारोऽपि । 'छक्षणश्चेव सारसे' इत्यमरमाला । 'छक्षणं नाम्नि चिह्नेऽथ सारस्यां छक्षणा क्रचित्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'सारसिस्रयाः'॥

जतुकांऽजिनपत्रा स्यात्

जित्वति ॥ जित्वव । 'इवे प्रतिकृतों' (५।३।९६) इति कन् । 'रामठे जितुकं चर्मपत्राजतुकृतोः स्त्रियाम्' इति चवर्गतृतीयादौ रभसः ॥ (१) ॥॥। अजिनमिव पन्त्रमस्याः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'जितुकायाः' 'चामचिरिय' इति ख्यातायाः ॥

परोष्णी तैलपायिका।

पेति ॥ परं शत्रु उष्णं यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) ।— 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष्—' इति मुकुटः । तन्न । 'स्नीत्वाविष्टा जातिरियम्' इति स्वयमेव व्याख्या-तत्वेन— 'अस्नीविषयात्—' (४।१।६३) इति ङीषो निषेधात् ॥ (१) ॥॥॥ तैलं पिवति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥॥ 'तनुकृमिस्विन्द्रगोपः, परोष्णी तैलपायिका । तैलाभ्यका खलाधारा हीरा पिष्पलिका खियाम्' इति रभसः ॥॥॥ द्वे मुखविष्टा 'वागुलिकादिनामिकायाः'॥

वर्वणा मिसका नीला

वर्वेति ॥ 'वर' इति वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा । वर्वति । 'वर्व

१—'महापुरुषमिव प्रकटमीनशङ्कलक्षणं सरः' इति काद-म्बरीक्षेषश्च—इति मुकुटः ॥ २—दीर्घमध्या च जतुका 'नि-शाशश्वद्वयापिस्थितघनजत्कापटलकम्' इति पूर्वकविष्रयोगदर्शनात्— इति मुकुटः ॥

गतौ (म्वा० प० से०) । युच् (उ० २।७८) ॥ (१) ॥*॥ मशति 'मश शब्दे' (म्वा० प० से०) । 'हनिमशिभ्यां सिकन्' (उ० ४।१५४) । मक्षति वा । 'मक्ष रोषे संघाते च' (म्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (२) ॥*॥ नीलति । 'णील वर्णे' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'नीला' इति कियाशब्दोऽयं विवक्षितो न तु गुणशब्दः । अतो न ङीष् । गुणविवक्षायां 'नीली' इति मवत्येव ॥ (३) ॥*॥ 'नीलवर्णमिश्वकायाः' एकम्। केचित्तु नामत्रयमिद्माहुः । तदा तु 'वा संज्ञायाम्' (वा० ४।१।४२) इति युक्त एव ङीषभावः ॥

सरघा मधुमिक्कका ॥२६॥

सरेति ॥ सरं गतिमन्तं घातयति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । णिलोपे (६।४।५१) टिलोपः (६।४।१४३) । यद्वा रङ्घणं रघः । 'रिष गतौ' (भ्वा०आ० से०) । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्करणात् 'अन्येभ्योऽपि' इति घः । आगमशास्त्रस्थानित्यत्वान्न नुम् । सह रघेण गत्या वर्तते ॥ (१) ॥॥॥ मधुकर्जी मिक्षका ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मधुमिक्षकायाः' ॥

पतिङ्गका पुत्तिका स्यात्

पेति ॥ पति । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) इत्यङ्गच् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) संज्ञायां वा ॥ (१) ॥ ॥ पुत् कुत्सितं तायते । 'तायृ संतानपालनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात् कः । यलोपः (६।१।६६) । 'केडणः' (७।४।१३) इति हृस्यः । 'प्रत्ययस्थात्—' (७।३।४४) इतित्वम् । पुत् कुत्सितं शब्दं तनोति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'मधुमक्षिकाविशेषस्य'॥

दंशस्तु वनमक्षिका।

दंश इति ॥ दशति । 'दंश दशने' (भ्वा०प०अ०) । अच् (१।१।१३४) । 'दंशः कीटविशेषे च वर्मदंशनयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वनस्य मक्षिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वनमक्षिकायाः' ॥

दंशी तज्जातिरल्पा स्याद्

दंशीति ॥ अल्पा दंशजातिः । अपचयविवक्षायां गौ-रादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ।—'जातेः-' (४।१।६३) इति ङीष्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मिश्न-काल्पजातेः' ॥

गन्धोली वरटा द्वयोः ॥ २७ ॥

गन्धविति ॥ गन्धयते । 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से) । बाहुलकादोलच् । गोरादिः (१।१।५१) ('गन्धोली वरटागुण्ठ्योर्भद्रायाम्' इति हेमः) ॥ (१) ॥*॥ वृणोति । 'वृज् वरणे' (स्वा० उ० से०) । शकादिभ्योऽटन् (उ० १।८१) ॥*॥ ङीषि (१।१।४१) 'वरदी' अपि । 'वर्टा वरटीहंस्योस्तत्पतौ वरटः स्मृतः' इति तारपालः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वरटायाः' 'वरडे' इति ख्यातायाः ॥

भृङ्गारी चीरुका चीरी झिल्लिका च समा इमाः।

भृक्षेति ॥ भृक्षं भृक्षरूपम् आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा विभर्ति । 'राङ्गारभृङ्गारौ' (उ० ३। १३६) इति साधः । यद्वा रूपेण मृङ्गमृच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा॰ प० अ) अण् (३।१।२) । 'मृङ्गारी झिछिकायां च कनकालौ पुनः पुमान् (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ 'ची' इति रौति । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुल-कात् कक् ॥ *॥ 'झीरुका' इति मुकुटः ॥ (२) ॥ *॥ चिनोति । 'चिञ् चयने (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन्। 'चीरी झिल्लचां, न-पुंसकम्। गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालेखनभेद्योः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ चिछति । 'चिछ शैथिल्ये' (भ्या ० प० से०) । अच् (३।१। १३४) पृषोदरादित्वाचस्य झः । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'झिल्ली चीर्यातपरुचोर्वर्त्यामुद्धर्तनांशके' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'झिल्लिकायाः' 'झिगुरी' इति ख्यातायाः ॥

समी पतङ्गशलभी

समाविति ॥ पति । 'पतरेङ्गच् पक्षिणि' (उ० १। ११९) इत्यङ्गच् । 'पतङ्गः शठमे शालिप्रमेदे पक्षिस्-र्ययोः । क्लीवं स्ते' इति विश्वमेदिन्यौ (१) ॥*॥ श-लित । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । 'कृश्शिलकिलि-गर्दिम्योऽमच्' (उ० ३।१२२)॥ (२)॥*॥ द्वे 'पतं-गस्य' 'फणिग' इति ख्यातस्य ॥

खद्योतो ज्योतिरिङ्गणः ॥ २८॥

खेति ॥ खे द्योतते । 'द्युत दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। अच् (२।१।१२४) । खं द्योतयित । अण् (२।२।१) वा । ज्योतिर्नक्षत्रम् । तद्वदिङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प०

से०) । 'चलनशब्दार्थात्—' (३।२।१४८) इति युच्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'खद्योतस्य'॥

मध्विति ॥ मधु व्रतं भक्ष्यं यस्य ॥ (१) ॥ ॥ मधु करोति तच्छीलः । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥ ॥ मधु लेढि । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । किए (३।२।७६) ॥ (३) ॥ ॥ एवं पुष्पलिट् ॥ (७) ॥ ॥ मधु पिबति 'पा पाने' (भ्ता० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पिबतेः सुरासीध्वोः' (वा० ३।२।८) इति नियमान्न टक् (३।२।८) (४) ॥ ।। 'अलो दृश्चिकलाङ्गलम् । तदिवास्य । 'अतः-' (५।२। ११५) इतीनिः ।। (५) ॥*॥ द्वौ रेफौ नाम्नि यस्य ॥ (६) ॥ ॥ बिमर्ति । 'भृञः किन्नुद च' (उ० १।१२५) इति कन् ।-- 'गुङ्गाङ्गभृङ्गाः' इति-इति मुकुटश्चिन्यः । उणादिषु तादशसूत्राभावात् ॥ (८) ॥*॥ षद पदान्यस्य ॥ (९) ॥ ॥ अमित । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० से०)। 'अर्तिकमिश्रमिचमि-' (उ० ३।१३२) इति करन्। 'भ्र-मरः कामुके भृङ्गे (इति मेदिनी)॥ (१०)॥ ॥ अलि। 'अल भूषणादौं' (भ्ता० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'अलि: सुरापुष्पलिहोः' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ एकादश 'भ्रमरस्य'॥

मयूरो वर्हिणो वर्ही नीलकण्ठो अजङ्गअक् । शिखावलः शिखी केकी मेघनादानुलास्यपि ३०

मेति ॥ मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । खजादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । मह्यां रौति वा । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः
(६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ वर्हमस्त्यस्य । 'फलवर्हाभ्यामिनन्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (२) ॥*॥ इनिः (५।२।
११५) ॥ (३) ॥*॥ नीलः कण्ठोऽस्य ॥ (४) ॥*॥
सुजंगं सुङ्के । 'भुज पालनादौ' (६० प० अ०) । किप्
(३।२।७६) ॥ (५) ॥*॥ शिखास्त्यस्य । 'दन्तशिखात्
संज्ञायाम्' (५।२।२१३) इति वलच् ॥ (६) ॥*॥ पक्षे
त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः । शिखा वह्यौ बलीवर्दे
शरे केतुम्रहे दुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्यन्यलिङ्गकः'
(इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ केकास्त्यस्य । त्रीह्यादित्वात्
(५।२।११६) इनिः ॥ (८) ॥*॥ मेघनादेनानुलसति त-

च्छीलः 'लस श्लेषणकीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'सु-प्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (९)॥*॥ नव 'मयूरस्य'॥

केका वाणी मयूरस्य

केकेति ॥ के मूर्धनि कायति । 'कै शब्दे' (भ्या०प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'हलदन्तात्—' (६।१।९) इत्यलुक् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'मयूरवाण्याः'॥

समौ चन्द्रकमेचकौ।

समाचिति ॥ चन्द्र इव । 'इवे प्रतिकृतों' (५।६।९६) इति कन् ॥ (१) ॥ ॥ मेचको वर्णोऽस्त्यस्य । अच् (५।२।१२७) । 'बर्हिकण्ठसमं वर्णे मेचकं ब्रुवते बुधाः' इति कात्यः । 'मेचकः स्यामले कृष्णे तिमिरे बर्हिचन्द्रके' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पिच्छस्थचन्द्राकृतेः' ॥

शिखा चूडा

शिति ॥ शेते । 'शीको हस्वश्न' (उ० ५१२४) इति खः। 'शिखा शाखावर्हिचू डालाङ्गलिक्यममात्रके । चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चुक्चते । 'चुड समुच्ल्राये' (तु० प० से०) भिदादिपाठाद (३।३।१०४) अङ् दीर्घः। 'चूडा वडमौ शिखायां बाहु भूषणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे भम्मूरशिखायाः'॥

शिखण्डश्र पिच्छबर्हे नपुंसके ॥३१॥

शिखेति ॥ शिखिनाम्यते । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा॰ प० से०) । 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) । शकन्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'शिखण्डो बईचूड्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ पिच्छयति । पिच्छयते वा । 'पिच्छ कुट्टने' (चु० प० से०) । अच् (३।३।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । 'पिच्छा प्राच्छटाकोषमोचाशाल्मिलेवेष्टके । भक्तसंभूतमण्डे च पङ्गावश्वपदामये । श्वियां, पुंसि तु लाङ्ग्ले न द्वयोर्वर्हचूड्योः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ बईति । 'ग्रह बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'ग्रहं पिच्छे दलेऽश्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ श्रीणि 'मयूरपिच्छस्य'॥

खगे विहंगविहगविहंगमविहायसः । शकुन्तिपक्षिशकुनिशकुन्तशकुनद्विजाः ॥ ३२ ॥

पतिविपत्रिपतगपतत्पत्रस्थाण्डजाः । नगौकोवाजिविकिरविविष्किरपतत्रयः ॥३३॥ नीडोद्भवा गरुत्मन्तः पित्सन्तो नभसंगमाः ।

खग इति ॥ खे गच्छन्ति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'खगः सूर्ये यहे देवे मार्गणे च विहंगमें (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ।।। विहायसि गच्छन्ति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' (वा० ३।२।३८)। 'खच डिद्वा' (वा० ३।२।३८)॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ डे (वा० ३।२।४८) तु। 'विहगस्तु त्रिलिङ्गः सादाशुगे ना विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ विजहाति भुवम् । 'ओहाक् त्यागे' 'जु० प० अ०) । 'विहिहाधाञ्भ्यश्छन्दसि' (उ० ४।२२१) इत्यसुन् णिच । कचिच्छान्द्सा अपि भाषायां प्रयुज्यन्ते । तेन लोकेऽपि। यद्वा वि हाययति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'हि गती' (स्वा० प० अ०) वा स्वार्थण्यन्तः। 'सर्वधातुभ्योऽसन्' (उ०४।१८९) । 'विद्यायाः शकुनौ पुंसि गगने पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ शकोति । 'शक्नु शक्तौ' (स्वा० प० अ०) । शके रुनो-न्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इति प्रत्यचतुष्टयम् ॥ (६) ॥ ॥ पक्षावस्य स्तः । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ ॥ 'शकुनिः पुंसि विहगे सौबले करणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (८) ॥ ॥ 'शकुन्तः कीटमेदे साद्धासपक्षिविहंगयोः' इति मेदिनी ॥ (९) ॥ ॥ 'शकुनस्तु पुमान् पक्षिमात्रप-क्षिविशेषयोः । ग्रुभशंसिनिमित्ते च शकुनं स्यान्नपुंसकम्' (इति भेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ द्विजीयते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः ॥ 'द्विजः स्याद्वाह्मणक्षत्रवैश्यद्न्ता-ण्डजेषु ना । द्विजा भाग्यी हरेणौ च' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ पतत्रमस्त्यस । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एवं पत्री । 'पत्री स्येने पत्ररथे काण्डद्रर-थिकाद्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥*॥ पतेन पक्षेण गच्छति । डः (वा० ३।२।४८) ॥ (१४) ॥ ॥ पति । 'पत्नु गतौ' (भ्वा० प० से०)। शता (३।२।१२४) ॥ (१५) ॥*॥ पत्रं पतत्रं रथ इव यस्य ॥ (१६) ॥*॥ अण्डाजायते सम । 'पञ्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः। 'अण्डजो मृगनाभी स्यात्सरटेऽहौखगे झषे' (इति मेदिनी) ॥ (१७) ॥*॥ नगो वृक्षः, नगे वा ओको यस्य। 'नगौकाः पुंसि शरभे पक्षिपञ्चासयोरिप' (इति मेदिनी) — जलौकावद् 'आदन्तः' अपि—इति मुकुटः ॥ (१८)

॥*॥ वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५)। ('वाजी बाणाश्वपक्षिषु' इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥*॥ विकिरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः॥ (२०) ॥ श। वाति । 'वा गती' (अ० प० अ०)। 'वातेर्डिच' (उ० ४।१३४) इतीण्॥ —'वेञो डित्' (उ० ४।७२)—इति स्वामिसुकुटौ चिन्त्यौ । ईचिप्रत्ययप्रकरणेऽस्य पाठाद् 'वीचिः' इति रूपापत्तेः ।। (२१) ॥॥। 'विष्किरः शकुनिर्वा' (६।१।१५०) इति पक्षे सुद् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् । (२२) ॥ ॥ पतित । 'पतेरत्रिन्' (उ० ४।६९) I—'उणादयो बहुलम्' (३।३।१) इति पतेरित्रः —इति मुकुट एतत्स्त्राज्ञानमूलकः ॥ (२३) ॥ ॥ नीडे उद्भवो येषाम् ॥ (२४) ॥*॥ गरुतः पक्षाः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'झयः' (८।२।१०) इति वत्वं तु न । यवादित्वात् (८।२।९) 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वम् ॥ (२५) ॥ ॥ पतितुमिच्छवः । लटः शता (३।२।१२४) । 'सनि मीमा-' (७।४।५४) इतीस् ॥ (२६) ॥*॥ 'नभसं खं मेघवर्त्म विहायसम्' इति निगमाददन्तम् । नभसं गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्॥ (२७)॥ ॥ सप्तविंशतिः 'पक्षिमात्रस्य'॥ तेषां विशेषा हारीतो मद्धः कारण्डवः प्रवः ॥३४॥ तित्तिरिः कुकुमो लावो जीवंजीवश्रकोरकः। कोयष्टिकष्टिष्टिभको वर्तको वर्तिकादयः ॥३५॥

तेषामिति ॥ एते पक्षिणां भेदाः । 'हारिः पिथक-संतानवृतादिभङ्गयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । हारिमित ईतो वा । हारोऽस्त्यस्मिन् । इनिः (५१२।११५) । हारि मनोहरम् इतं गमनमस्य । यद्वा हारयति । क्रिय् (३।२।१७८) । एति स्म । 'ई गतौं' (अ० प० अ०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । हा चासावीतश्च । 'हरीतो विहगान्तरे । मुनौ छद्मनि' इति हेमचन्द्रः । ('हरीयान्छ' इति ख्यातः) ॥ (१) ॥॥॥ मज्जति । 'दुमस्जो ग्रुद्धो' (तु० प० अ०) 'मृमृशी—' (उ० १।७) इत्युः । न्यङ्कादिः (७।३।५३) । सस्य जश्त्वेन (८।४। ५३) दः । 'मद्गुः पानीयकाकिका' इति रमसः ॥ (१) ॥॥॥ रमणम् । 'जमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति कोः । ईषद्रण्डः । 'ईषद्र्थे च' (६।३।१०५) इति कोः का । कारण्डं वाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ प्रवते । 'प्रुङ् गतौं' (भ्वा० आ० अ०) ।

अच् (३।१।१३४) ॥ 'ग्लबः प्रश्ने प्रुतौ क्यो । शब्दे का-रण्डवे म्लेच्छजाती भेलकभेकयोः। कमनिम्नमहीभागे कु-लके जलवायसे। जलान्तरे छुवं गन्धतृणे मुस्तकभिद्यपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ 'तित्तिशब्दं' राति । बाहु-लकात्कः। 'तिचिरि: पक्षिणि मुनौ' इति हैमः॥*॥ अदन्तपक्षे 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कपोत-लावतित्तिराः' इति वाचस्पतिः ॥ (१) ॥ ॥ 'कुक्' इति शैब्दं कोति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुल-काद्भक् । 'कुक्कु'शब्दं भाषते । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । वनकुक्कुटोऽयम् ॥ (१) ॥*॥ लावयति । 'ॡ्रञ् छेदने' (त्रया० उ० से०) खार्थण्यन्तः । अच् (३-१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ जीवं जीवयति । तद्दर्शनेन वि-षनाशकत्वात् । कृत्यत्युटो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति बाहुलकात्खच् । 'जीवंजीवः खगान्तरे । द्रमभेदे चकोरे च' इति हैमः । (१) ॥*॥ चकति । 'चक नृप्ती' (भ्वा० प० से०) । 'कठिचकिभ्यामोरन' (उ० १।६४) । स्वार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ कं जलं यष्टिरिवास्य। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१) ॥*॥ 'टिहि' शब्दं भाषते । 'टिहि'शब्देन भाति वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। कन् (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वर्तते 'दृतु वर्तने' । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ १ ॥*॥--उदीचां तु स्त्रियामित्त्वम् । प्राचां न (वा०७।३।४५)। इति स्त्रियां रूपद्वयप्रदर्शनाय 'वर्तिका'यहणम्, --इति प्राचः ॥ वस्तुतस्तु 'वृतेस्तिकन्' (उ० ३।१४६) इति तिकन्नन्तस्य मूषिकवत् पुंस्यपि 'वर्तिकः' इति रूपकथनमि-दम् । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहुगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आदिना शारिकाद्यो ज्ञेयाः॥ 'पक्षिजातिविद्योपाः' ॥

गरुत्पक्षच्छदाः पत्रं पतत्रं च तनूरुहम् ।

गरुदिति ॥ गिरित । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । यहा गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । 'मृग्रोरुतिः' (उ० १।९४) ॥ (१) ॥*॥ पक्षयति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिग्रहे' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ॥ 'पक्षस्तु मासार्धे गृहसाध्ययोः । चुङी- रन्त्रं वले पार्श्वं वर्गे केशीत्परश्चये । पिन्छे विरोधे देहाङ्गे सहाये राजकुक्करे' इति (मूर्धन्यधान्तेषु) हेमः ॥॥॥ सान्तोऽपि । 'पश्चसी च स्मृतो पक्षी' इति ग्रुभाङ्कः ॥ (२) ॥॥॥ छाद्यतेऽनेनाङ्गम् । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । 'पुंसि—' (३।३।१२१) इति घः । 'छादेर्घे—' (६।४।९६) इति हस्यः । 'गरुत्यक्षी नरी छद्मम्' इति बो-पालितात्क्षीवमपि ॥ (३) ॥॥॥ पतत्यनेन । 'दाम्री—' (३।२।१८२) इति प्रम् । 'पत्नं तु वाहने पर्णे स्थात् पक्षे रारपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ पतन्तं त्रायते । 'त्रेङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोनुप—' (३।२।३) इति कः । पतेर्वाहुरुकाद्त्रम् वा ॥ (५) ॥॥॥ तन्वां रोहति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥॥॥ पद् 'पश्चस्य' ॥

स्त्री पक्षतिः पक्षमुलम्

स्त्रीति ॥ पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षमृलस्य' ॥

चञ्चस्रोटिरुभे स्त्रियौ ॥३६॥

चश्चरिति ॥ चञ्चति । 'चञ्च गतो' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकादुः । 'चञ्चश्रञ्चस्तथा त्रोटिः' इति हलायुधः । मित्रव्यादौ (१) निपातितः । अपष्ट्वादित्यादित्याचे — इति सुकुटः । तन्न । गणद्वयस्योज्ज्वलदत्तादिष्वदर्शनात् । 'चञ्चः पञ्चाङ्कले त्रोटचाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ त्रोटचते । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'त्रोटिश्रञ्चां खगान्तरे । मीनक-दफलयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पश्चितुण्डस्य' 'चोंच' इति स्थातस्य ॥

प्रडीनोड्डीनसंडीनान्येताः खगगतिक्रियाः।

प्रेति ॥ प्रथमम्, ऊर्ध्वम् , संगतम्, वा डयनम् । 'डीङ् विहायसा गता' (दि० आ० अ०) । 'नपुंसके मावे काः' (३।३।११४) ॥ 'स्वादय ओदितः' (दि० गणस्त्रम्) इत्योदित्त्वात् (८।२।४५) निष्ठानत्वम् ॥—प्रडीनं तिर्यग्गमनम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'एताः' इत्यनेन हि डीनाद्या बोध्याः ॥*॥ 'पश्चिणां गितिविद्योषाणां' पृथक् पृथगेकैकम् ॥

पेशी कोषो दिहीनेऽण्डम्

पेशीति ॥ पिंशति । 'पिशं अवयवे' (तु० प० से) ।

१—'अन्यक्तराब्दं' इत्यपि पाठः ॥ २—'कोयष्टिष्टिष्टिभः कोकः ककरो वर्तिकादयः' इति क्षीरस्वामिच्याख्यातपाठे तु न रूपद्रयप्रदर्शनम्—इति बोध्यम् ॥

१--केशशब्दात्परीभूतः पक्षशब्दश्वयार्थक इत्यर्थः॥

'हृपिशिरुहि—' (उ० ४।११९) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४।११४५) इति वा ङीष् ॥ 'पेशी सुपककणिके मांस्यां खङ्गपिधानके । मांसपिण्ड्यामण्डभेदे' (इति ताल्यानतेषु मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कुण्यति निष्कामत्यस्थान्त्यस्थेव । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ 'कोण्योऽस्त्री कुञ्जले पात्रे पेश्यां शब्दादिसंग्रहे । जातिकोशेऽर्थसंघाते दिव्ये खङ्गपिधानके' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥ ताल्व्यान्तोऽप्ययम् ॥ 'कोशोऽस्त्री—' (इति ताल्व्यान्तेषु मेदिनी) यथा पठितम् ॥ (२) ॥*॥ नामद्वयमिदम् ॥ स्वामी तु—पेशीनां मांसखण्डानां कोशो भाण्डागारः—इति व्याचक्षाणो नामैकमिदमिच्छति ॥*॥ द्वास्यां हीने हीव इत्यर्थः ॥ अमत्यस्थात् । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) । 'अमन्ताङ्गः' (उ० १।११४) ॥ 'अण्डं मुष्के च पेश्यां स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अण्डस्य' 'अण्डा' इति स्थातस्य ॥

कुलायो नीडमिस्त्रयाम् ॥ ३७॥

कुलेति ॥ कुलं पिक्षसंतानोऽयतेऽत्र । 'अय गतौं' (म्वा० अ० से०) । 'हलश्रं' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ यद्वा कौ लायो गतिरस्नात्॥—कुलान्ययन्ते निःसरन्त्यतः। 'हलश्रं' (३।३।१२१) इति घञ्—इति मुकुटः। तन्न । 'हलश्रं' (३।३।१२१) इत्यत्र 'करणाधिकरणयोः' (३।३।१९०) इत्यत्र वृप्तान्स्थान्मात्रे स्थात् पिक्षवासके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ नितराम् ईड्यते । घञ् (३।३।१९) ॥ यद्वा निश्चिता इलन्त्यत्र । 'इल समें' (तु० प० से०) । 'हलश्रं' (३।३।१२१) इति घञ् । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । डलयोरेकत्वम् ॥ 'नीडं स्थानकुलाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पिक्षवासस्य'॥

पोतः पाको ८ भको डिम्भः पृथुकः शावकः शिशुः।

पोत इति ॥ पुनाति, पवते वा। 'पूञ् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'पूञ् पवने' (भ्वा० आ० से०) वा। 'हिसमृत्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । स्त्रियाम् 'पोती' । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । 'पोतः शिशो विहेते च गृहस्थाने च वाससि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ पायते । पिनति वा। 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) वा। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधः। स्त्रियाम् अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । मुकुटस्तु—'इण्मीका—' (उ० ३।४३) इति कन्।

पच्यते परिणम्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घिन वा इत्याह । तन्न । अवयसि चरितार्थयोरनयोर्वयसि 'अर्भक-' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् । 'पाकः परि-णतौ शिशौ । केशस जरसा शौक्षये स्थाल्यादौ पचनेऽपि च' (इति मेदिनी) । इत्येतेष्वर्थेषु शिशुभिनेषु सुकट-व्याख्या यक्ता । शिशौ त्वसदीया—इति ध्येयम् ॥ (२) ॥*॥ अर्यते वृद्धिं प्राप्यते 'ऋ गतौ प्रापणेऽपि च' (भ्वा० प० से०)। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । मुकुटस्तु — सदैव इयर्ति चलति, वृद्धि ग-च्छति वा । 'अर्तिगृभ्यां भः' (उ० ३।१५२) ततः स्वार्थे कन् (५।३।७५)-इति व्याख्यत्। तन्न। 'अर्भकः क-थितो बाले मुर्खेऽपि च क्रशेऽपि च' (इति मेदिनी इ-त्यत्र बालभिन्नेऽर्थे सावकाशसास वयसि 'अर्भक' (उ० ५।५३) इत्यनेन बाधनात् ॥ (३) ॥*॥ डिम्भयति । 'डिभडिभि संघे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । **'डि**-म्भोऽपि बालिशे बालें (इति मेदिनी) डीङ आत्मने-पदित्वात्—'डयति—' इति स्वामी,—डयनं डीः । डिया भाति-इत्यादि मुकुटश्चोपेक्ष्यौ ॥ (४) ॥ ॥ पर्थयति । पर्थ्यते वा। 'पृथु प्रक्षेपे' चुरादिः। प्रथते वा। 'प्रथ प्र-ख्याने' (भ्वा० आ० से०)। 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (उ० ५।५३) इति साधुः । — पृथु कायति — इति स्वा-मिमुकुटौ चिन्त्यौ । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ साद-भिधेयवत्' (इति मेदिनी) इत्यत्र पूर्ववद्वयसि चरितार्थ-त्वेनास वयसि बाधनात्॥ (५).॥ ॥ शब्यते। 'शव गतौं' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । खार्थे कन् (५।३।७५) ॥ (६) ॥*॥ स्यति, शायते, वा । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०)। 'शः कित् सन्वच' (उ० १।२०) इत्युः सन्बद्धावाद्वित्वेत्वे ।--शशति प्रुतेन ग-च्छति । 'शश प्रुतगतौ' (भ्वा० प० से०) । 'शशिरपोरत इः' इति कुः)—इति मुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलद्तादिषु 'शशिरपोरतः' इति सूत्रादर्शनात् ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'शिग्रमात्रस्य'॥

स्त्रीपुंसौ मिथुनं द्रन्द्रम्

स्त्रीति ॥ स्त्री च पुमांश्च 'अचुतर-' (५।८।७७) इति अच्॥ (१) ॥ ॥ मेथित । 'मिथृ मेथृ संगमे' (भवा० उ० से०)। 'श्चिधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३। ५५) इत्युनन् ।—बाहुलकाद्गुणाभावः—इति मुकुटस्तु एतत्सूत्राज्ञानमूलकः। 'मिथुनं न द्वयो राशिभेदे स्त्रीपुंस-

युग्मके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ हो हो। 'द्वन्द्वं रहस्य-' (८।१।१५) इति साधः। 'द्वन्द्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि। 'स्त्रीपुरुषरूपयुग्मस्य'। मुकुटस्तु द्वन्द्वस्योत्तरान्वयित्वमेव स्वीकुर्वन्नुक्तमेदिनीविरोधादुपेक्ष्यः॥

युग्मं तु युगलं युगम् ॥ ३८॥

युग्ममिति ॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (२०उ०अ०) । 'युजिर् चितिजां कुश्च' (उ० १।१४६) इति मक् । 'युग्मं यमलयामले' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । युगं लाति वा । युगमस्त्यस्य वा । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । घञ् (२।३।१९) । कुत्वम् (७।३।६२) संज्ञापूर्वकत्वात्—'रथयुगप्रासङ्गम्' (४।४।७६) इति लिङ्गाद्वा गुणाभावः । 'युगो रथहलायङ्गे न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिनामौष्धेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ व्रीणि 'यमलस्य'॥

समृहनिवहव्यूहसंदोहविसरव्रजाः। स्तोमीयनिकरव्रातवारसंघातसंचयाः॥३९॥ सम्रुदायः सम्रुदयः समवायश्रयो गणः। स्त्रियां तु संहतिर्धन्दं निकुरम्वं कदम्बकम्४०

समूहेति ॥ समूखते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३।३।१९) ।—'हलश्व' (३।३।१२१) इति मुकुटस्य प्रमादः । तत्र 'करणाधिकरणयोः' इत्यस्यानुवर्तनात् ॥ (१) ॥*॥ नितरामुखते । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा । वहित वा । अन् (३।३।१९) । 'च्यूहः स्याद्धलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥*॥ संदुखते । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । घन् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ विसरति । 'स्यातो' (भ्वा० प० अ०) । अन् (३।१।१३४) । ('विसरा प्रसरे अने' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ व्रजति । 'स्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) ।

'वजो गोष्ठाध्ववृन्देषु' (इति मेदिनी) । करणाधिकरण-व्युत्पत्ती तु 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति निपातितः॥ (६) ॥*॥ स्तूयते । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (७) ॥*॥ आ उह्यतेऽनेन । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । न्य-ङ्कादित्वात् (७।३।५३) कुत्वम् । 'ओघो वेगे जलस्य च । वृन्दे परम्परायां च द्वतनृत्योपदेशयोः' इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ॥ निकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप' (३।३।५७) । 'निकरो निवहे सारे न्यायदे-यधने निधीं (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ त्रत्यते नि-यम्यते । 'मुण्डमिश्र-' (३।१।२१) इति ण्यन्ताद्रतश-व्दाद् घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'त्रात-च्फञो:-' (५।३।११३) इति लिङ्गाद्वृद्धिः ॥ (१०) ॥*॥ वार्यते आच्छाद्यतेऽनेन 'वृ वरणे' चुरादिः। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'वारः सूर्योदिवासरे । द्वारे हरे कुञ्जवृक्षे वृन्दावसरयोः क्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ श्रा संहन्यते । घञ् (३।३।१९)। 'हनस्तोऽचिण्ण-लो:-' (७१३२)। 'हो हन्ते:-' (७१३।५४) इति घः । 'संघातः पुंसि घाते च संहतौ नरकान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ ॥ संचीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१३) ॥ ॥ समुद्-यते। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। आङ्। अच् (३।१।१३४)। 'समुदायः समूहे साद्युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥*॥ समुदीयते । 'इण् गतौं' (अ० प० अ०) । 'ई गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरचू' (३।३।५६)। 'भवेत्समुदयः संघे संयुगे च समुद्रमे' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ समवाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घन् (२।२।१९) ।—समवयन्त्यनेनास्मिन् वा । घन् (३।३।१९)--इति मुकुटः । तन्न । 'अजब्भ्याम्-' (वा ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात् । बाहुलकस्या-गतिकगतित्वात् ॥ (१६) ॥ ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'चयः समूहे प्राकारमूलवन्धे समाहतौं (इति मेदिनी) II (१७) II*II गण्यते । 'गण संघाते' (चु०उ० से०) । घञ्(३।३।१९)। 'एरच्' (३।३।५६) वा । अह्नोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । 'गणः प्रमथसंख्यौघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मोदिनी) ॥ (१८) ॥ ॥ संहन्यते । किन् (३।३।९४) ॥ (१९) ॥ ॥ वृण्यते । 'वृणु मक्षे' (तु० प० से०) । वृणोति वा ।

१—मेदिनीतस्तु इन्द्रस्य युग्मपर्यायताया अपि प्रतीत्या तद्विरोधः । विं तु 'त्वन्ताथादि न पूर्वभाक् इति प्रतिज्ञावि-रोथादुपेक्ष्यः ॥

'अन्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (२०) ॥*॥ नि कुरति । नि कुर्यते वा । 'कुर छेदने' (तु० प० से०)। बाहुलकादम्बच् । अत उत्वं च ॥ (२१) ॥*॥ कुत्सित-मम्बते, अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) 'कोः कत्–' (६।३।१०१) । घञ् (३।३।१९) वा । कदित, कद्यते, वा । 'कदिः' सौतः । बाहुलकादम्बच् ॥ 'कद्मवं निकुरम्बे साझीपसर्षपयोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'समृहस्य'॥

इन्द्भेदाः

वृन्देति ॥ समूहिवशेषा उच्यन्ते ॥ समैर्वर्गः

सेति ॥ समैरुपलक्षितम् । दुज्यते । 'वृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । कुत्वम् (७।३।५२) ॥ (१) ॥ ॥।

संघसार्थों तु जन्तुभिः।

संघेति ॥ संहन्यते । घम् (३।३।१९) । 'संघोद्धौ गणप्रशंसयोः' (३।३।८६) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ सरित, स्नियते, वा । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेणित्' (उ० २।५) इति थन् । 'सार्थो वणिक्समूहे साद्पि संघातमात्रके' (इति मेदिनी) ।—'यूथाद्यश्च' — इति सुकटश्चिन्त्यः ॥ (२) ॥॥ भागुरिस्तु पर्यायतामाह—'संघसंघातपुञ्जोघसार्थय्थ्यकदम्बकाः' इति ॥

सजातीयैः कुलम्

सजेति ॥ सजातीयैरेव जन्तुभिरुपलक्षितम्। कोलि । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीय-गणेऽपि च । भवने च तनौ क्षीबम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥।

यूथं तिरश्चां पुंनपुंसकम् ॥४१॥

यूथिमिति ॥ यौति । यूयते, वा । 'यु मिश्रणे' (अ॰ प॰ से॰) । 'तिथपृष्ठगृथप्रोथाः' (उ॰ २।१२) इति साधुः । 'यूथं तिर्यक्समृहेऽस्त्री पुष्पभेदे च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

पशूनां समजः

पेति ॥ संवीयतेऽत्र । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'समुदोरजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'समजः पशुवृन्दे ना विपिने तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकं 'पशुसंघस्य'॥

अन्येषां समाजः

अन्येषामिति ॥ अन्येषां संघः । संवीयतेऽत्र । घत्र् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पशुभिन्नसंघस्य' ॥

अथ सधर्मिणाम् ।

स्यानिकायः

अथेति॥ निचीयते। 'चित्र् चयने' (स्वा० उ० अ०)। 'संघे चानौत्तराधर्ये' (३।३।४२) इति घत्र् आदेः कश्च॥ 'निकायस्तु पुमाँछक्ष्ये सधर्मिप्राणिसंहतो'। '(समुचये संहतानां निलये परमात्मिन)' (इति मेदिनी) (१)॥॥ 'चृन्द्रभेदानां' पृथक् पृथक्॥

पुजाराशी तृत्करः क्टमिस्रयाम् ॥४२॥

पुञ्जेति ॥ पिञ्जयति, पिञ्जयते वा । 'पिजि हिंसाबला-दाननिकेतनेषु' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा उन्नत्या पुमांसं जयति। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः ।--पुङ्यते । पुङ्गः--इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ अश्रुते । 'अशू व्याप्तां' (स्वा० आ० से०) । 'अशिप-णाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इतीण् धातो-रुडागमः । यद्वा रस्यते । रश सौत्रः शब्दार्थः ॥--दीस्यर्थः-इति स्वामी। बाहुलकादिण्। ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा। 'राशिर्मेषादिपुञ्जयोः' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ उत्कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३॥५७) ॥ (३) ॥ श्रा कूटयति । कुट्यते वा । 'कृट आप्रदाने' (चु० आ० से०) 'कूट दाहे मन्त्रणे' (चु० उ० से०) वा अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) वा । 'कूटं पूर्द्वारयन्त्रयोः । मायादमभादिशः-ङ्गेषु सीराङ्गेऽनृततुच्छयोः । निश्चलेऽयोघने राशौ' इति हे-मचन्द्रः॥(४)॥*॥ चत्वारि 'धान्यादेरुच्छ्रतवृन्द्स्य'॥

कापोतशौकमायूरतैत्तिरादीनि तद्दणे।

केति ॥ तेषां कपोतशुकमय्रतित्तिरीणां गणे । कपो-तानाम्, शुकानाम्, मयूराणाम्, तित्तिरीणाम्, च गणः । 'अनुदात्तादेरच्' (४।२।४४) । शुकात्तु 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् । आदिना काकवर्तकोल्र्कादीनां ग्रहः। 'कापोतो रुचके, क्षीवं कपोतौघेऽञ्जनान्तरे' (इति मेदिनी) (१) ॥*॥ 'शौंकं शुकराणे स्त्रीणां करेंणे' (इति मेदिनी) ॥

(२) ॥*॥ 'कपोतादीनां गणस्य' पृथक् पृथक् ॥

यहासकाः पक्षिमृगाञ्छेकास्ते युद्यकाश्च ते ॥४३॥

गृहोति ॥ छचति छीयते, वा 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । बाहुलकादीकन् । 'छेको गृहाश्रितमृगपक्षि-णोर्नागरे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'छेकश्चिषु विदग्धेषु गृहासक्तमृगाण्डजे' इति चवर्गादो रमसः ॥ (१) ॥*॥ गृह्यते । 'यह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'पदास्वैरिवाह्यापक्ष्येषु च' (३।१।११९) इति क्यप् । ('गृद्धां गुदे यन्धमेदे क्षीवं, शाखापुरे श्वियाम्, । गृहासक्तमृगादो ना, त्रिषु चास्वैरिक्थयोः' (इति मेदिनी) । ततोऽनुकम्पायां कन् (५।३।७६) । 'गृह्यको निव्नके छेके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'गृहासक्तपक्षिणाम्'॥

इति सिंहादिवर्गविवरणम् ॥

मनुष्या मानुषा मत्यी मनुजा मानवा नराः।

मनुष्या इति ॥ मनोरपत्यम् । 'मनोर्जातावज्यतौ पुक् च' (शश्र६१)। स्त्रियाम् '-हयगत्रय-' (वा० शश् ६३) इति प्रतिप्रसवेन डीष् (४।१।६३)। 'हलसद्धि-तस्य' (६।४।१५०) इति यलोपः । मनुषी । 'टिड्डा-' (४। १।१५) इति ङीषि मानुषी । जातिविवक्षायां ङीषः (४। १|६३) परत्वादञन्तत्वात् (४।१।७३) ङीन् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ म्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'हसिमृत्रिण्–' (उ० ३।८६) इति तन् । स्वार्थे यत् (वा० ५।४।३६) ॥ (३) ॥*॥ मनोर्जातः । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः॥ (४) ॥ ॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । यद्वा मनोरपत्यम् । 'ब्राह्मणमाणव-' (४।२।४२) इति ज्ञापकादण् । अत्रि षुगभावो वा ।—औपसंख्यानिकोऽण — इति मुकुटश्चिन्त्यः । उपसंख्यानाभावात् ॥ (५) ॥*॥ नरति । नृणाति वा । 'नृ नये' (भ्वा०, त्रया० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'नराें ८जे मनुजें ८र्जुने । क्रीबं तु रा-मकर्पूरे' (इति मेदिनी) । — नयन्ति पूर्वपुरुषानुत्तमां ग-तिम्। 'नयतेर्डिच' (उ० २।१००) इति ऋन् डित्वाटि-लोपः--इति मुकुटः । तन्न । एवं सत्यद्न्तरूपानुपपत्तेः । ऋदन्तरूपापत्तेश्च । ऋदन्तस्य वश्यमाणत्वाच ॥ (६)॥॥। षद् 'मनुष्यमात्रस्य'।।

१---अत्र 'शौकमन्ययम्' इति तु मेदिन्यामदर्शनात्त्यक्तम् ॥

स्युः पुमांसः पञ्चजनाः पुरुषाः पूरुषा नरः॥१॥

स्युरिति ॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पार्तर्डुम्सुन्' (उ० ४।१७८) क्रचित् 'पूत्रो डुम्सुन्' इति पाठः । पुनाति 'पूत्र् पवने' (क्रया० उ० से०) ॥ (१) ॥ ॥ पश्चिमिभूतैर्जन्यते । घञ् (३।३।१९) 'जनिवध्योश्च' (णा३।३५) इति न दृद्धिः । यद्वा पश्च जना उत्पादका यस्य ॥ (२) ॥ ॥ पुरति । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कुषन्' (उ० ४।७४) ॥ (३) ॥ ॥ पृषोद्धादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । यद्वा 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । वाहुलकात् कुपन् ॥ (४) ॥ ॥ नयति । नयतेर्डिच' (उ० २।१००) इत्यृन् ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'मनुष्यजातौ पुरुषस्य' ॥

स्त्री योषिदवला योषा नारी सीमन्तिनी वधूः। मतीपदर्शिनी वामा वनिता महिला तथा।। २।।

स्त्रीति ॥ स्त्यायति गर्भोऽस्याम् । 'स्त्यायतेर्ङ्रट्' (उ० ४।१६६) । टिलोपः (६।४।१४३) । यलोपः (६।१। ६६)। 'टिड्रा-' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (१) ॥*॥ यो-षति । युष्यते वा । 'युष' सौत्रः सेवायाम् । 'हृसुरुहियुषिभ्य इतिः' (उ० १।९७) ॥*॥ योष्यते स्म । णिजन्तात्कर्मणि कः (३।२।१०२)। 'स्री वधूर्योपिता रामा' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (२) ॥*॥ अल्पं बलमस्याः । अल्पार्थे नञ् ॥ (३) ॥*॥ योषति, योषयति वा। अच् (३।१।१३४) युष्यते । यो-ष्यते वा । घञ् (३।३।१९) ॥*॥ ('जोषा' इति) चवर्गा-दिपाठे जुषते, जुष्यते वा । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु० आ० : से०) अच् । (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा ।— जुषति — इति मुकुटस्य प्रमादः ॥ (४) ॥*॥ 'नृनर्यो-र्द्धिश्र्य' इति शार्ङ्गरवादि (४।१।७३) गणे पाठान्ङीन् जातिलक्षणस्य (४।१।६३) ङीषोऽपवादः, ङीन्संनियोगेन वृद्धिश्र । सुकुटस्तु--नुर्नरस्य वा धर्म आचारोऽस्याः । 'नृनराभ्यां च' (वा० ४।४।४९) इत्यञ् । वृद्धिः (७।२। ११७)। 'टिड्डूा—' (४।१।१५) इति डीप्। नारी । नु-र्नरस्य वेयम् । 'तस्येदम्' (शश्रश्र०) इत्यणि वृद्धौ (७। २।११७) नारी, इति वा-इत्याह । तन्न । 'नृनरा-भ्याम्' इत्यस्यार्पेसिद्धत्वात् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यणि 'नृनरयोः' इत्यस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । ङीप्ङीनोः खरभेदाच ॥ (५) ॥ ॥ सीम्रोऽन्तः । 'शकन्ध्वादिः' (वा० ६।१।९४) । सीमन्तोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥

१-इदं तु भाष्यकैयटानभिज्ञत्वस्चकम् ॥

(६) ॥ 📲 । वहति, उद्यते वा । 'वहो धश्र' (उ० १। ८३) इत्यूः । मुकुटस्तु-- ब्रधात्यविद्यया । 'चिमतनिव-न्धिभ्यः' इत्यः-इत्याह् । तन्न । 'कृषिचमितमिधनिस-र्जिखर्जिभ्य ऊः' (उ० १।८०) इति सूत्रे बन्धेरप्रहणात् । नलोपविधेरदर्शनाच ॥ (७) ॥*॥ प्रतीपं द्रष्टुं शीलमस्याः। अपाङ्गनिरीक्षणात् । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः॥ (८) ॥ ॥ वमति स्रेहम् । 'दुमव उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । यद्वा वामः का-मोऽस्त्यसाः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । 'वामं धने पुंसि हरे कामदेवे पयोधरे । वल्गुप्रतीपसव्येषु त्रिषु नार्यी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ वनति । 'वन सं-भक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादितन् । यद्वा वन्यते रम। क्तः (३।२।१०२) 'वनिता जातरागस्रीस्त्रियोस्री-त्रिषु याचिते । सेविते (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ महति, मह्यते वा। 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'सलिकल्यनिमहि—' (उ० १।५४) इतीलच् । ('महिलां फिलनीस्त्रियोः' इति मेदिनी) ॥*॥ महस्रोत्सवस्य इला भूमिः, इति विश्रहे 'सहेलां' अपि॥ (११)॥ ॥ ए-कादश 'स्त्रीमात्रस्य'॥

विशेषास्तु

वीति ॥ स्त्रीणां विशेषा भेदाः ॥

अङ्गना भीरुः कामिनी वामलोचना। प्रमदा मानिनी कान्ता ललना च नितम्विनी ३ सुन्दरी रमणी रामा

अङ्गनेत्यादि ॥ प्रशस्तान्यङ्गान्यसाः । 'अङ्गाक्तल्याणे' (ग० ५।२।१००) इति नः । 'अङ्गनं प्राङ्गणे याने-ऽप्यङ्गना तु नितस्विनी' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ भय-शीला । 'निभी भये' (जु० प० अ०) । 'मियः कुक्रु-कनो' (३।२।१७४) इति कुः । 'मीरः स्यात्कातरे नार्याम्' इत्यजयः । 'मीरुरार्ते जने स्त्रियाम्' इति रमसः । 'मीरुरार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोपिति योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ भूयान् कामोऽस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'कामिनी भीरुवन्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

१—तथा च रित्तकरअनथेषः 'चिरमीक्षेमिहिलास्यम्' इति शङ्गारवैराग्याथेद्वयपरः । २—तथा च दमयन्तीथेषः 'परमहे-लारतोऽप्यपारदारिकः' इति । ३—भावः शङ्गारचेष्टाविशेषः । तथुक्ता 'भाविनी'—इति तु मुकुटः ॥

वामः कामो लोचने आलोचने नेत्रे वास्याः । यद्वा वामे सुन्दरे लोचने चक्षुषी यस्याः ॥ (१) ॥ ॥ प्रमदो हर्षोऽस्त्यसाः। 'प्रमदः संमदे मत्ते स्त्रियामुनमद्योषिति' (इति मेदिनी)॥(१)॥*॥ 'मानश्चित्तोन्नतौ गृहे । क्षीवं प्रमाणे प्रस्थादौ' (इति मेदिनी) । मानोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५)। 'मानिनी तु श्रियां फल्यां मानी मान-वति त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। कम्यते सम। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङभावे क्तः (३।२।१०२)। 'कान्ता नार्यो प्रियंगो स्त्री शोभने त्रिष ना धवे । लोहे च चन्द्रासूर्यायःपर्यायान्तःशिलासु च (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ठलते । 'ठल ईप्सायाम्'। 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षे ल्युः (३।१।१३४) युच् (उ० २।७८) वा । यद्वा लडति । 'लड विलासे' (भ्वा० प० से०) । 'बहुछमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । डलयोरेकत्वम् । 'ललना कामिनीनारीभेद्जिह्वास योषिति' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ अतिशयितो नितम्बो यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ अतीवोनत्ति । 'उन्दी क्रेदने' (रु० प० से) । सुपूर्वः । बाहुलकाद्रः। शकन्ध्त्रादिः (वा० ६।१।९४) । गौरादिः (४।१।४१)। 'सुन्दरी तरुभिन्नारीभिदोः स्त्री रुचिरेऽन्यवत्' (इति मेदिनी ॥ (१) ॥ ॥ रमयति । रम्यते वा । अस्यां वा रम्यते । ल्युट् (३।३।११३,११७) ॥ (१) ॥*॥ रमते । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः।-रमयति-इति तु मुकुटस्य प्रमादः । ण्यन्तस्य ज्वलादित्वाभावात् । मित्वा-ण्णिनिमित्तवृद्ध्यभावाच । 'रामः स्यामे हलायुधे । पशु-भेदे सिते चारौ राघवे रेणुकासुते । रामं तु वास्तुके कुष्ठे रामा हिङ्गुलिनी स्त्रियोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उत्क्रष्टस्रीविशेषाणां पृथक पृथक । ऐते द्वादशभेदाः 'स्त्रीणाम'॥

कोपना सैव भामिनी।

कोपेति ॥ कुप्यति तच्छीला । 'कुप कोधे' (दि० प० से०) । कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् । (१) ॥*॥ अवस्यं भामते । 'भाम कोधे' (भ्वा० आ० से०) । 'आवस्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । ग्रह्या-दिणिनिः (३।१।१३४) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कोपन-स्त्रियाः' ॥

वरारोहा मत्तकाशिन्युत्तमा वरवर्णिनी ।। ४ ।। वरेति ॥ वर आरोहो नितम्बोऽस्याः ॥ (१) ॥*॥ मत्ता क्षीबेव काशते भाति । 'कर्तर्श्वपमाने' (३।२।७९) इति णिनिः ॥ ॥ दन्त्यसपक्षे 'कस गतिशासनयोः' (अ० आ० से०) ॥ (२) ॥ ॥ उत्कर्षार्थात् 'उत्' शब्दात्तमप् (५।३।५५) । द्रव्यप्रकार्षान्नामुः (५।४।११) ॥ (३) ॥ ॥ वरवर्णोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । 'शीते सुखोप्णसर्वाङ्गी प्रीष्मे या सुखशीतला । भर्तृभक्ता च या नारी सा भवेद्वरचर्णिनी' इति रुद्रः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'अत्यन्तोत्कृष्टस्त्रियाः' ॥

कृताभिषेका महिषी

कृतेति ॥ कृतोऽभिषेकोऽस्याः । मह्यते । 'मह् पूजा-याम्' (भ्वा० प॰ से०) 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० ११४५) । 'महिषी नृपयोषिति । सैरिभ्योमापधीभेदे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पट्टाभिषिक्तनृपस्त्रियाः' ॥

भोगिन्योऽन्या नृपस्त्रियः।

भोगीति ॥ अतिशयितो भोगोऽस्याः । इतिः (५।२।११५)। 'विहाय महिषीमन्यराजयोषिति भोगिनी' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'अन्यराजस्त्रियाम्'॥ पत्नी पाणिगृहीती च द्वितीया सहधार्मणी ॥५॥ भायी जायीय पुंभूम्नि दाराः

पत्नीति ॥ पत्यर्यज्ञे संयोगो यया । दंपत्योः सहाधि-कारात् । 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' (शशा ३३) ॥ (१) ॥ ।।। पाणिर्गृहीतोऽस्याः । 'पाणिगृहीती भार्यायाम्' (वा० शश्यर) द्ति डीष् ॥ (२) ॥*॥ द्वयोः प्रणी। 'द्रेस्तीयः' (५।२।५४) । 'द्वितीया तिथिगेहिन्योर्द्वितीयः पूरणे द्वयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ सह धर्मोऽ-स्त्यस्याः । पत्या सह कर्मस्वधिकारात् । 'धर्मशीलवर्णा-न्ताच' (५।२।१३२) इतीनिः। 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य वा सः ॥ (४) ॥ ॥ भ्रियते । भूर्यते वा। 'डुमृञ् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'मृ भरणादौं' (त्रया० प० से०) वा। ण्यत् (३।१।१२४)। यतु सं-ज्ञायां भुनः (भ्वा०उ०अ०) 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) —इति स्वामी व्याख्यत् । तन्न । 'संज्ञायां समजनिषद्-' (३।३।९९) इति क्यपा भाव्यं परत्वात् । संज्ञापर्युदासः (३।१।११२) तु पुंलिङ्गे सावकाशः । 'तद्नुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकसा (प० ४।२।९) इति न्यायाद्भुञ एव

?--अथशब्दात् पुंभूक्षोर्न पूर्वभाक्तवम्---इति स्वामी ॥

क्यप् । न डुमृञः ॥ (५) ॥ ॥ जायतेऽस्याम् । 'जनेर्यक्' (उ० १।१११) । 'जायायास्तद्धि जायात्वं यदस्यां जायते पुनः' (९।८) इति मनुः ॥ (६) ॥ ॥ दारयन्ति आतृन् । 'दृ विदारणे' (क्रया० प० से०) । णिजन्तः । 'दारजारो कर्तरि णिछक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ् । यद्यपि दारयतेः पचाद्यचा (३।१।१३४) सिद्धम् । स्तरश्च समः । 'कर्षात्वतः—' (६।१।१५९) इति घञ्च्यन्तोदात्तत्वात् । तथापि 'अच्कावशक्तों' (६।२।१५७) इति स्वरवाधनार्थ-मिदम् ॥ ॥ टावन्तोऽपि । 'क्रोडा हारा तथा दारा त्रय एते यथाक्रमम् । क्रोडे हारे च दारेषु शब्दाः प्रोक्ता मनी-पिभिः' इति व्यौडिशुमाङ्को ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'परिणी-तायाः स्त्रियाः' ॥

स्याचु कुडुम्बिनी।

पुरंत्री

स्यादिति ॥ कुटुम्बमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) । कुटुम्बं पोप्यवर्गे च' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ 'पुरं नपुंसकं गेहे' (इति मेदिनी) । पुरं धारयति । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तः । 'संज्ञायां सृतॄष्ट्—' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हृस्वः' (६।४।९४) । गौरादिः (४।१।४१) । पृषोद्रादिः (६।३।१०९)— हलन्तात् 'इगुपधात् किः'—इति सुकुटः । तन्न । धरते- हलन्तत्वेगुपधत्वयोरमावात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पुत्रादिः मत्याः सधवायाः'॥

सुचरित्रा तु सती साध्वी पतित्रता ॥६॥

सुचेति ॥ शोभनं चिरत्रमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ अस्ति एकस्मिन् पत्यो । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । शतु (३।२।१२४) । उगि-तश्च' (४।१।६) इति ङीप्। 'सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्यमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ साभ्रोति परकार्ये परलोकं वा । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण्। 'वोतो गुण—' (४।१।४४) इति वा ङीष्॥

१—'हट्टचन्द्रः' इति वा पाठः ॥ २—(पुरं धरित । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृगोदरादित्वात् (६।३।१०९) धात्वकारलोपमुमागमो । पुरंधिकंस्वान्तापि । तथा च) 'तौ स्नातकेर्वन्धुमता च राज्ञा पुरंधिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम्' इति रघु:—
इति मुकुटः ॥

(३) ॥*॥ पत्यौ व्रतं नियमोऽस्याः ॥ पतिर्वतमस्याः । पतिशब्दः पतिसेवायां छाक्षणिकः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पतिसेवातत्परायाः' ॥

कृतसपविकाध्य<u>ु</u>ढाधिविन्ना

कृतेति ॥ सपत्येव । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृता-सपितका यसाः ॥॥। 'ग्रुतसापितका' इति कचित् पाठः । सपत्वया भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । ङीष् (४।१।४१) यलोपः (६।४।१५०) । स्वार्थे कन् (५। ३।७५) हस्तत्वम् (०।४।१३) च । कृता सापितका यस्याः ॥॥॥ कचित् 'ग्रुतसापत्वका' इति पाठः । सपत्वया आगतम् । 'तत आगतः' (४।३।७४) इत्यण् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । कृतं सपत्कमस्याः । '—असुपः' (७।३।४४) इति पर्युदासान्नेत्वम् ॥ (१) ॥॥। अधि उपरि ऊढमुद्रहनमस्याः । 'अध्यूढा कृतसापत्त्यनार्था-मध्यूढ ईश्वरे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥। अधि उ-परि विन्नं लाभोऽस्याः । यद्वा अधिका विन्ना लच्या यस्याः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि अनेकभार्यस्य 'प्रथमम्-ढायाः' ॥

अथ खयंवरा ।

पतिंवरा च वर्या च

अथेति ॥ स्वयं वृणीते । 'वृङ् संभक्ती' (त्रया० आ० से०) । 'संज्ञायां भृतृवृजि—' (३।२।४६) इति खच् ॥ (१) ॥ ॥ एतं पति वृणोति ॥ (२) ॥ ॥ व्रियतेऽनया । 'अवद्यपण्य—' (३।१।१०१) इत्यनिरोधे यत् । ('वर्या पतिंवरायां स्त्री, वरेण्ये त्रिषु, ना स्तरे' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ | त्रीणि 'स्वेच्छाकृतपतिवरणायाः' ॥

कुलस्री कुलपालिका ॥ ७॥

कुळेति ॥ कुळपाळिका स्त्री । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (१)॥ ॥ कुळं पाळयति । 'पाळ रक्षणे' (चु०प०से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। स्त्रार्थे कन् (५।३।७५)॥ (२)॥ ॥ हे 'व्यभिचारवारणेन कृत-कुळरक्षायाः'॥

कन्या कुमारी

केति ।। कनित । कन्यते वा । 'कनी दीप्तों' (भ्वा० प० से०) । अझ्यादिः (उ० ४।११२) । 'कन्या नार्यो कुमार्यो च रास्योषधिविशेषयोः' इति हैगः । 'कन्या कुमारिकानार्योरोषधीराशिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)

॥॥ कम्यते । 'कमु कान्तो' (म्वा० आ० से०) । 'कमेः किंदुचोपधायाः' (उ० ३।१३८) इत्यारन् । 'वयसि प्रथमे' (४।१।२०) इति ङीप् । पूर्वत्र तु न । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इति लिङ्गात् । यद्वा कुमारयति । 'कुमार कीडायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४)। कुत्सितो मारोऽस्या वा । 'कुमारः स्याच्छुके स्कन्दे युवराजेऽश्ववारके । वालके वरुणद्रौ ना न द्वयोजीत्यकाञ्चने' (इति मेदिनी) । 'कुमारी रामतरुणीनवमात्योर्नदीमिदि । कन्यापराजितागौरीजम्बुद्धीपेषु च स्मृता' इति विश्वः । ('जम्बुद्धीपविभागे च' इति हैमः) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'प्रथमवयस्ककन्यायाः' ॥

गौरी तु नियकानागतार्तवा।

गौरीति ॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) 'ऋजेन्द्र—' (उ० २।२८) इत्यादिना रज्ञन्तो निपातितः । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'गौरी त्वसंजातरज्ञःक्त्याशंकरमार्थयोः । रोचनीरज्ञनीपिङ्गाप्रियंगुवसुधासु च । आपगाया विशेषेऽपि यादसांपतियोषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ नैजते सा । 'ओगजी ब्रीडे' (तु० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५) । 'निश्च-का तु कुमार्यो सात् पुमान् क्षपणवन्दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ अनागतमार्तवं रजोऽस्याः ॥ (३) ॥॥॥ वीणि 'अद्ययरज्ञस्कायाः'॥

स्यान्मध्यमा दृष्ट्रजाः

स्यादिति ॥ बाल्ययौवनयोर्मध्ये भवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । तयोर्मध्ये मा शोभा यस्याम्, वा । 'मध्यमो मध्यजेऽन्यवत् । पुमान् स्वरे मध्यदेशेऽप्यवलग्ने तु न स्वियाम् । स्वियां दृष्टरजोनार्यी कर्णिकाङ्गलिभेदयोः । न्यक्ष-रच्छन्दसि तथा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ दृष्टं रजो यस्याः, यया, वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रथमप्राप्तरजोयो-गायाः'॥

तरुणी युवतिः समे ॥८॥

तेति ॥ तरित । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च लो वा' (उ० ३।५४) इत्युनन् । 'वयसि-'

१ मुक्कुटस्तु—लजते । 'ओलजी ब्रीडे' (तु० ७० से०)। पृपोदरादित्वादादेर्नत्वम् । केचित्तु 'ओलजी' इति तवर्गप्यमादिं पठन्ति—इत्याह ॥

(११११२०) इति जीप् । 'नन्सन्नीकक्-' (वा०१।११५) इति वा । 'तरुणी तलुनीति च' इति शन्दमेदः । ('तलुनः पवने यूनि युवत्यां तलुनी स्मृता' इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'क-निन्युवृषि-' (उ० १।१५६) इति कनिन् । 'यृनिक्तः' (१११७०) । यनु 'यौतेः कितः' इति कितिप्रत्ययानतात् पाक्षिके जीपि (ग० १।११४५) 'युवती'—इति मुकुटो व्याचस्यौ । तन्न । यौतेः शत्रन्तात् जीपि (१।११९५) इति जीषा गतार्थत्यात् । उज्ज्वलद्तादिष्कस्त्राभावाच । स्नीसामन्येऽप्ययम् । 'प्रमदा चेति विज्ञेया युवितस्तु तथा समृता' इति भागुरिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मध्यमवयस्ति वर्तमानायाः'॥

समाः स्नुपाजनीवध्वः

समा इति ॥ स्रोति । 'स्नु प्रस्रवणे' (अ० प० से०) । 'सुवृश्चिकृत्यृषिभ्यः कित्' (उ० ३।६६) इति सः ॥ (१) ॥॥ जायते वंशोऽस्याम् । 'जिनघिसिभ्यामिण्' (उ० ४। १२०) । 'जिनवश्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः । 'कृदि—' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् । 'जनो होके जगद्भेदे पृथग्जने । जनी स्नुषावनितयोः' इति हैमः । 'जनी सीमन्तिनीवश्योरुत्पत्तावौषधीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ वहति । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यः । 'वध्ः पत्यां स्नुषानार्योः स्पृक्कासारिवयोरिष । नवपरिणीतायां च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥॥ वीणि 'पुत्रभा-र्यायाः' ॥

चिरण्टी तु सुवासिनी ।

चिरेति॥ चिरेणाटित पितृगेहाद्धर्तृगेहम्। अच् (१। १।१४) पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'वयस्यचरमे'। (वा० ४।१।२०) इति ङीप् ॥॥ चरित। बाहुलकाद-ण्टप्रत्यये 'चरण्टी' इत्येके ॥॥ — चिरिणोति। चिरण्टी। — इति स्वामी। तत्र 'चिरि हिंसायाम्' (स्त्रा० प० से०) इति धातुः; पृषोदरादिः। (चिरिण्टी तु सु-

१—पितृकुलले हा चिरमिटति गच्छति । 'चिरम्' इत्युपपदे 'इट गतां' इत्यत 'इगुपध-' इति के पृपोदरादित्वाचिराकार-नात्रे इकारस्य विपर्थये मकारस्य परसवर्णत्वे 'वयसि प्रथमे इति चिरिण्टां'—इति मुकुटः । है मस्तु स्वोपक्रनाममालाव्या-स्थायाम्—चिरिः सौत्रः स्वादिः । चिरिणोति चिरिण्टी । 'खिण्टश्चर् च वा' इति साष्ठः । 'चरिण्टी' इत्यपि । 'चिर्ण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यमरः । 'चरण्टी' इत्यम्ये—इति प्रोक्तवान् ॥

वासिन्यां स्याद्वितीयवयःश्चियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अतीय वसति पितृगृहे तच्छीला । 'सुप्यजातो-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ ॥ 'स्ववासिनी' इत्यपि पाठः । स्वेषु पित्रादिषु वस्तुं शीलमस्याः । 'स्ववासिन्यां चिरिण्टी स्याद्वितीयवयसि श्चियाम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे भासयौवनायाः पितृगेहस्थायाः' ॥

इच्छावती कामुका स्यात्

इच्छेति ॥ इच्छास्त्यस्याः । 'मतुप्' (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लपपतपद-' (३।२।१५४) इत्युकञ् । 'कामुकः कमनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ है 'धनादीच्छायुक्तायाः' 'यमनादीच्छावत्याः' वा ॥

दृषस्यन्ती तु कामुकी ॥ ९ ॥

चृपेति ॥ 'वृपो नरो वृपः कालः' इत्यनेकार्थमञ्जरी । वृषं नरं शुकलं वेच्छत्यात्मनः । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३। १।८) । 'अश्वक्षीर—' (७।१।५१) इत्यत्र 'अश्ववृषयोर्में- थुनेच्छायाम्' इति वचनादसुक् । लटः शता (३।२। १२४) । 'उगितश्र' (४।१।६) इति ङीप् । 'आच्छीनचोर्न्म' (७।१।८०) ॥ (१) ॥*॥ 'जानपद—' (४।१।४२) इति ङीष् । कासुकी ॥ (२) ॥*॥ दे 'मैथुनेच्छावत्याः'

कान्तार्थिनी तु या याति संकेतं साभिसारिका।

कान्तेति ॥ अभिसरित । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) खुळ (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भर्त्रि-च्छया रतिस्थानं गच्छन्त्याः'॥

पुंश्रली चर्षणी बन्धक्यसती कुलटेत्वरी ॥ १०॥ स्वेरिणी पांशुला च स्यात्

पुंश्चलीति ॥ पुंसो भर्तुः सकाशाचलति पुरुषान्तरं ग-च्छिति । 'चल गंतौ' (भ्वा०प०से०) । अच् (३।११३४) । गौरादिः (१।११४१) । — पुमांसं वृत्ताचालयित च्यावयित । कर्मण्यणन्तान्डीप् (१।११५) — इति सुकुटः । तन्न । 'चल कम्पने' इत्यनेन कम्पनादन्यत्र मित्त्वाविधानाद्वृद्धिप्रसङ्गात् । संज्ञापूर्वकत्वं वा वृद्धेः ॥ (१) ॥॥ — कर्षति मनः । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषेरादेश्च चः' (२।१०४) इत्यनिः — इति स्वामी ॥॥॥ 'धर्षणी' इति वा पाठः । धर्षयिति । 'निधृषा प्रागल्भ्ये' (स्वा० प० से०) । स्युद्ध (३।३।११३) । 'धर्षणं स्यात्परिभवे रतेऽसत्यां

तु 'धर्पणी' (इति मेदिनी) ॥ *॥ 'धर्षिणी' इति कचित् पाठः । 'आवश्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (२) ॥ ॥ ब्रधाति मनोडत्र । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०)। ण्वल (३।१।१३३) । गौरादिः (४।१।४१) । ('वन्धकः साद्विनिमये पुंश्रत्यां साच वन्धकी' इति मेदिनी)॥ (३) ॥*॥ सत्या मिन्ना ॥ (४) ॥*॥ अटति । 'अट गतौं (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कुछं जनपदे गेहे ? इति विश्वः । कुलस्य अटा । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुलटा मनःशिलायां नेपाल्यामपि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ एति । तच्छीला 'इण्नश्जि-' (३।२।१६३) इति करपू। 'टिड्डा-' (४। १।१५) इति ङीप्। 'इत्वर्यसत्यां पथिके क्रूरकर्मणि च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ स्वया, इच्छया स्वेन स्वातन्त्र्येण, वा ईरितं शीलमस्याः । 'इर गतौ' (अ० आ० से ०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१।८९) इति चृद्धिः ॥ (७) ॥*॥ पांशु पापम-स्त्यसाः 'खर्मुख-' (वा० ५।२।१०७) इति रः । 'कपि-लकादिः (वा० ८।२।१८)। सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लज् वा। पांशु लाति वा। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (८) ॥*॥ अष्टा 'असत्याः' 'स्वैरिण्याः' ॥

अशिश्वी शिशुना विना।

अशीति ॥ न शिशुर्यस्याः । 'सख्यशिश्वी-' (४।१। ६२) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अपत्यरहितायाः'॥

अवीरा निष्पतिसुता

अवीति ॥ वीरयति । 'वीर विकान्तीं' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पतिपुत्रवती वीरा' इति नाममाला । वीराया भिन्ना ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'पतिपु- वरहितायाः' ॥

विश्वस्ता विधवे समे ॥ ११ ॥

विश्वेति ।। विफलं श्वसिति स्म । 'गल्यर्था—' (२।४। ७२) इति क्तः । आगमशासनस्यानित्यत्वान्नेट् । 'विश्वस्तो जातविश्वासे विश्वस्ता विधवस्त्रियाम्' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥॥॥ विगतो धवोऽस्याः ॥ (२) ॥॥॥ 'विश्वस्ताविधवे तुत्वे विशस्तापतिनी च सा' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ द्वे 'रण्डायाः'॥

आलिः सखी वयस्या च

आिहिरित ॥ आलयति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । णिच् (३।१।२६) । 'अच इः' (उ० ४। १३९)।—बाहुलाकादिण्—इति मुकुटो व्यर्थः । 'आिलः सखी सेतुरालिरालिलाविरिष्यते' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥॥॥ समानं ख्यायते जनैः । 'समाने ख्यः स चौदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् डित् समानस्य स च । 'सख्यिश्वी—' (४।१।६२) इति ङीष् । 'सखा मित्रे सहाये ना वयस्यायां सखी मता' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वयसा ॥॥॥ वयसा तुल्या । 'नौवयोधर्म—' (४।४।९१) इति यत् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सख्याः'॥

पतिवनी सभर्तका।

पतीति ॥ पतिरस्त्यसाः । मतुप् (५।२।९४) । 'अन्तर्वत्पतिवतोर्नुक्' (४।१।३२) इति साधः ॥ (१) ॥*॥ सह भर्त्रास्ति । 'नद्यृतश्च' (५।४।१५३) इति कप् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवद्वर्तृकायाः' ॥

दृद्धा पलिक्री

चुद्धेति ॥ वर्षते सा 'वृधु वृद्धे।' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्पर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। 'वृद्धो जीर्णे प्रवृद्धे के त्रिषु हीवं तु शैलजे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ पलितमस्त्यसाः । अच् (५।२।१२७)। 'असितप-लितयोः प्रतिषेधाः' 'छन्दसि क्रमके' (वा० ४।१।३९)। नान्तत्वात् (४।१।५) ङीप्॥ (२)॥ ॥ द्धे 'पक्रकेश्याः'॥

मज्ञा तु माज्ञी

प्रकेति ॥ प्रजानाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रक्षस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धौ तु योषिति'॥ (१) ॥*॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (२)॥*॥ द्वे 'स्वयंज्ञात्र्याः'॥

माज्ञा तु धीमती ॥ १२ ॥

प्राक्षेति ॥ प्रज्ञास्त्यसाः । 'प्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ धीरस्त्यसाः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रशस्तवुद्धेः' ॥

श्द्री श्द्रस्य भार्या स्यात्

राद्रीति ॥ श्रृहस्य स्त्री । 'पुंयोगा-' (४।१।४८) इति डीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं भिन्नजातीयाया अपि 'दा-द्रभायीयाः' ॥

१ भाष्ये त्वस्मिन् वातिके पांग्रुशब्दपाठी नोपलभ्यते ॥ •

श्द्रा तज्जातिरेव च।

राद्गेति ॥ 'शृदा चामहत्पूर्वा जातिः' (बा० ४।१। ४) इति टाप् ॥ (१) ॥ ॥ एकमन्यभार्याया अपि 'शृ-द्रजातीयायाः'॥

आभीरी तु महाश्द्री जातिपुंयोगयोः समा १३

आभीति ॥ आभीरस्य स्त्री, तज्ञातीया वा । 'पुंयो-गात्—' (८।१।४८) इति, 'जातेः—' (८।१।६३) इति च ङीष् ॥ (१) ॥*॥ एवं महाशृद्री ॥*॥ या तु महती शृद्रा । तत्र 'महाशृद्रा' इत्येव ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'आभीर्याः' ॥

अर्याणी स्वयमर्या स्यात्

अर्थेति ॥ स्वयं पुंयोगं विना जातिमात्रे । 'अर्थक्षत्रि-याभ्यां वा' (वा० ४।१।४९) इति स्वार्थे ङीषानुकौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वैदयजातीयायाः' ॥

क्षत्रिया क्षत्रियाण्यपि ।

क्षत्रियेति ॥ एवम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे
 'क्षत्रियजातीयायाः' ॥

उपाध्यायाप्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपेत्याधीयतेऽस्याः । 'इङश्च' (३।३।२१) इत्यत्र 'अपादाने स्त्रियामुपसंख्यानं तदन्ताच वा ङीष्' इति (वार्तिकेन) घञ्, ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वयं विद्योपदेशिन्याः'॥

स्यादाचार्यापि च स्वतः॥१४॥

स्यादिति ॥ आ चर्यते । 'चर गती' (भ्वा० प० से०) । 'ऋहटोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'स्वयं मन्त्रव्याख्याज्याः'॥

आचार्यानी तु पुंयोगे

आचेति ॥ आचार्यस्य स्त्री । 'इन्द्रवरुण-' (४।१। ४९) इति ङीषानुकौ । 'आचार्यादणत्वं च' (वा० ४।१। ४९) इति णत्वाभावः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आचार्य-भार्याचाः'॥

स्यादयीं

स्यादिति ॥ अर्थस्य स्त्री । 'पुंचोगात्—' (४।१।४८) इति डीष् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वैश्यपत्न्या अन्यजाती-याया अपि' ॥

क्षत्रियी तथा।

क्षेति ॥ एवम् । क्षत्रियस्य स्त्री ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्यजातीयाया अपि क्षत्रियपत्न्याः ॥

उपाध्यायान्युपाध्यायी

उपेति ॥ उपाध्यायस स्त्री । 'मातुरुोपाध्याय–' (वा० ४।१।४९) ङीषानुको ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वि-द्योपदेष्ट्रभार्यायाः' ॥

पोटा स्त्रीपुंसलक्षणा ॥ १५॥

पोटेति ॥ पोटयति । 'पुट भासने' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ।—पुटति । 'पुट संक्षेषणे' (तु०प० से०) । अच् (३।१।१३४)—इति स्वामिम्रुकुटौ । तन्न । पुटेः कुटादित्वाहुणाभावप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'स्त्रीपुंसयोः स्तनश्मश्र्वादिचिह्नयुक्तायाः' ॥

वीरपत्नी वीरभार्या

वीति ॥ वीरः पतिरस्याः । 'नित्यं सपत्न्यादिषु' (४। ११२५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वीरस्य मार्या ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीरस्य मार्यायाः' ॥

वीरमाता तु वीरसः।

वीरमेति ॥ वीरस्य माता ॥ (१) ॥॥॥ वीरं स्ते । 'पूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) 'सत्स्द्विष-' (३।२।६१) इति किप् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वीरस्य मातरि'॥ जातापत्या मजाता च मसुता च मसुतिका॥१६॥

जातेति ॥ जातमपत्यमस्याः ॥ (१) ॥ ॥ प्रजायते सम । अन्तर्भावितण्यथोंऽत्र जिनः । 'गत्यर्था—' (३।८। ७२) इति क्तः ॥ (२) ॥ ॥ प्रासिवष्ट । पूङ्कः । प्राग्वत् ॥ (३) ॥ ॥ स्वार्थे कन् (५।३।७५) 'स्तकापु-त्रिका—' (वा० ७।३।८५) इतीत्वं वा । 'प्रस्तुतं कुसुमे हिनं त्रिषु संजातस्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'प्रस्तुतायाः' ॥

स्त्री नियका कोटवी स्यात्

स्त्रीति ॥ नजते स्त । 'ओ नजी ब्रीडे' (तु० आ० से०)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । स्वार्थे कन् (५।३।७५)॥ 'नग्नो बन्दिक्षपणयोः पुंसि, त्रिषु विवाससि' (इति मे-दिनी)॥ (१)॥॥॥ कोटनम् । 'कुट कोटित्ये' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। कोटं वाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१)॥॥ 'को-

ह्वी' इति पाठे 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । बाहुल-कादुणः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'नक्षायाः' ॥

द्तीसंचारिके समे।

दूतीित ॥ दवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । दुनोति 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०) वा । 'दुत-निभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति क्तः । गौरादिः (४। १।४१) यद्वा दूयते । 'दृङ् उपतापे' (दि० आ० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । दृयन्तेऽनया वा । वाहुलकात् किन् । 'कृत्—' (ग० ४।११४५) इति वा ङीष् । गौरादिः (४।११४१) वा ॥ (१) ॥*॥ संचरति । संचारयित, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१। १३३) । 'संचारिका तु युगले कुदृनीघाणयोरिष' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दृत्याः' ॥

कात्यायन्यर्धेद्रद्धा या कषायत्रसनाधवा ॥ १७॥

केति ॥ कतस्यापत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१। १०५) । 'सर्वत्र लोहितादि—' (४।१।१८) इति एकः । ऋषिपत्नीसदृशत्वात् । 'कात्यायनो वररुचो विशेषे च मुनेः पुमान् । कषायवस्रविधवार्धजरत्युभयोः स्त्रियाम्'॥ (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः'॥

सैरंश्री परवेश्मस्था स्ववशा शिल्पकारिका।

सायिति ॥ सीरं घरति । 'धृत्र् घारणे' (भ्वा० उ० अ०) । मृलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) बाहुलकान्मुक् । सीरंश्रस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२१) इत्यण् । शिल्प-करणात् कर्षकस्त्रीव । यद्वा स्वेरं स्वाच्छन्चं घरति । प्राग्वत् कः । पृषोदरादिः । (६।३।१०९) । गौरादिः । (४ । १।४१) । 'सैरंभ्री परवेश्मस्थशिल्पकृत्स्ववशस्त्रियाम्' इति दन्त्यादौ रसमः । 'चतुःषष्टिकलाभिज्ञा शीलक्तपादिसेविनी। प्रसाधनोपचारज्ञा सैरंभ्री परिकीर्तिता' । इति कात्यः । ('सैरिंभ्री' इति) इकारमध्यपाठे पृषोदरादित्वं (६।३। १०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'विशेषणत्रयवत्याः'॥

असिक्री स्याद्रद्धा या प्रेष्यान्तः पुरचारिणी १८

असीति ।। सिनोति 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'अङ्गिष्टसिभ्यः क्तः' (उ० २।८९) । यद्वा सीयते स्म । क्तः (२।२।१०२) 'द्यतिस्यतिमास्थामित्ति किति' (७। ४।४०) इतीत्वम् । सिता ग्रुक्तकेशा । तद्भिन्ना । 'छन्दसि क्रमेके' (वा० ४।१।२९) इति तस्य कः । नान्तत्वान्ङीप्

(४।१।५) ।— द्रे वाक्ये ('असिक्वयन्तःपुरप्रेष्या' इति हैमात्)—इत्येके॥ 'असिक्विका स्यादवृद्धा या प्रेष्यान्तः-पुरोषिता' इति कात्यः॥ (१)॥ ॥ एकं 'ऋष्णकेशा-दित्रिविशेषणायाः'॥

वारस्त्री गणिका वेक्या रूपाजीवा

वारेति ॥ वारस्य वृन्दस्य स्त्री साधारणत्वात् ॥ (१) ॥ गणः सम्होऽस्त्यस्याः। भर्तृत्वेन । ठन् (५।२।११५)॥ गणयित । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३) वा॥ (२)॥ ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे। ने-पथ्ये च' (इति मेदिनी) । वेशेन नेपथ्येन शोभते । 'कर्मवेशाद्यत्' (५।१।१००) । वेशे वेश्यावाटे भवा वा। 'दिगादिस्यो यत्' (४।३।५४) वेशः प्रवेशोऽस्त्यस्याः। 'अन्येस्योऽपि—' (वा० ५।४।१२०) इति यब् वा॥ 'वेश्यं वेश्यागृहे ह्रीवं गणिकायां तु योषिति' (इति मे-दिनी)॥ ॥ 'वेष्या' इति मूर्धन्यमध्यपाठोऽपि । वेवेविट । 'विष्ठ व्यासों' (जु० उ० अ०)। अझ्यादिः (उ० ४।११२)॥ (३)॥ स्पमाजीवोऽस्याः॥ (४)॥ चत्वारि 'वेश्यायाः'॥

अथ सा जनैः।

सत्कृता वारमुख्या स्यात्

अथेति ॥ वारे वेश्यावृन्दे मुख्या ॥ (१) ॥*॥ ए-कम् 'जनैः सत्कृतवेश्यायाः' ॥

कहनी शंभली समे ॥१९॥

कुट्टेति ॥ कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (जु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ शं सुखं मलते । 'मल परिभाषणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शालूकं शंभलीशललगुष्क—' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥*॥ सं मलते । इति (संमली) दन्त्यादिरिष ॥ (२) ॥*॥ हे 'परनारीं पुंसा संयोज- यिज्याः'॥

विप्रक्षिका त्वीक्षणिका दैवज्ञा

विप्रेति ॥ विविधः प्रश्नोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।२। ११५)॥ (१)॥ ॥ श्चमाश्चमयोरीक्षणमस्त्यस्याः । ठन् (५।२।११५)॥ (२)॥ ॥ दैवं शुमाशुमं जानाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'दैवज्ञो गणके पुमान्। दैवज्ञेक्षणिकायां स्त्री' (इति मेदिनी ॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'लक्षणादिना शुमाशुमे जानत्याः'॥

अथ रजस्वला।

स्त्रीधर्मिण्यविरात्रेयी मलिनी पुष्पवत्यपि ॥२०॥

ऋतुमत्यप्युद्वयापि

अथोति ॥ रजोस्त्यसाः । 'रजःकृष्या-' (५।२।११२) इति वलच् । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति भत्वान्न रुत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ स्त्रीधर्मो रजोऽस्त्यस्याः । इनिः (५) २।११५) ॥ (२) ॥*॥ अवति रुज्जया । 'अव रक्षणाद्ये' (भ्वा० प० से०)। 'अवितृस्तृतन्त्रिभ्य ईः' (उ० ३।१५८) ॥*॥ 'अविं स्त्रीधर्मिणीं विद्यात्' इति कात्यात् (अविः) ह्रखान्तापि । 'सर्वधातभ्य इन्' (उ० ४।११८) ॥ (३) ॥*॥ अत्रेरपत्यम् । 'इतश्रानिनः' (४।१।१२२) इति ढक् । आत्रेयीवागम्यत्वात् । 'आत्रेयो मुनिरात्रेयी पुष्प-वत्यां सरिद्धिदि' इति हैमः ॥ (४) ॥ ॥ मलमस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५)। 'मिलिनं कृष्णदोषयोः । मिलिनी रजस्वलायाम्' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पुष्पं रजोऽस्त्य-स्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (६) ॥ ॥ ऋतुरस्त्यस्याः । मतुप् (५।२।९४) ॥ (७) ॥ ॥ उद्कमहीति । 'संज्ञा-) इति यत् ॥ (८) ॥*॥ अष्टौ **'रजस्व**-याम्' (लायाः'।।

स्याद्रजः पुष्पमार्तवस् ।

स्यादिति ॥ रज्यतेऽनेन । 'भूरिक्षिभ्यां कित्' (उ० धार१६) इत्यसुन् । 'रजः क्षीबं गुणान्तरे । आर्तवे च प-रागे च रेणुमात्रे च दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुष्यते । 'पुष्पं विकसने' (दि० प० से०) । घञ् (२।२। १९) । 'पुष्पं विकासिकुसुमस्रीरजःसु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ऋतुरेव । प्रज्ञाद्यण् । (५।४।३८) 'आर्तवं स्रीरजे पुष्पे स्त्रीवं सादृतुजे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'स्त्रीपुष्पस्य')॥

श्रद्धालडोहदवती

श्रोति ॥ श्रद्धत्ते तच्छीला । 'स्पृहिगृहि—' (३।२। १५८) इत्यालुच् । 'श्रप्धालुद्धिहित्यां स्त्री श्रद्धालुक्ते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ दोहदं गर्मि-ण्यभिलाषोऽस्त्यस्याः । मतुष् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे (गर्भवशात्) 'अभिलाषविद्योषवत्याः' ॥

निष्कला विगतार्तवा २१

नीति ॥ 'कलं शुके त्रिष्वजीर्णे नाव्यक्तमधुरध्वनी' (इति मेदिनी) । कलात्रिष्कान्ता । 'निरादयः क्रान्ताद्यर्थे' (वा० २।२।१८) इति समासः । निर्गतं कलं शुक्रमसा

वा। 'निष्कलं तु कलाशून्ये नष्टवीर्ये तु वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ विगतमार्तवं रजोऽस्याः॥ (२)॥ ॥ हे 'रजोहीनायाः'॥

आपन्नसत्त्वा स्याद्धार्विण्यन्तर्वत्री च गर्भिणी।

आपेति ॥ आपन्नः सत्त्वो जन्तुरनया, अस्यां वा ॥
(१) ॥ ॥ 'गुरुक्षिळिङ्गयां महति दुर्जरालघुनोरिप' (इति
मेदिनी) । गुरुर्दुर्जरोऽलघुर्वा गर्मोऽस्त्यस्याः । बीह्यादीनिः
(५।२।११६) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः (६।४।१४६) ।
यद्वा गर्वति । 'गर्वरत उच्च' (उ० २।५४) इतीनन् ।
गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ अन्तरस्त्यस्यां गर्भः ।
'अन्तर्वत्पतिवतोर्जुक्' (४।१।३२) इति साधुः ॥ (३)
॥ ॥ गर्मोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥ ॥
चत्वारि 'गर्भिण्याः' ॥

गणिकादेस्तु गाणिक्यं गाभिणं यौवतं गणे २२

गेति ।। गणिकानां समूहः । 'गणिकायाश्च यञ् वाच्यः' (वा० ४।२।४०) ॥ (१) ॥ ॥ गर्भिणीनां समूहः । 'भि-क्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) 'भस्याढे तद्धिते' (वा० ६।३। ३५) इति पुंत्रद्वावः । 'नस्तद्धिते' (६।४।१४४) इति टेर्लीपे प्राप्ते 'इनण्यनपत्ये' (६।४।१६४) इति प्रकृति-भावः ॥ (१) ॥ ॥ युवतीनां समृहः । भिक्षादिभ्योऽण् (४।२।३८) । 'भस्याढे तिद्धते' (वा० ६।३।३५) इति पंवद्भावः । यौतेः शत्रन्तात् 'उगितश्च' (४।१।६) इति ङचन्तो युवतीशब्दोऽयम् । 'यूनिस्तः' (४।१।७७) इति त्यन्तस्य तु अणि (४।२।३७) विवक्षिते पुंवद्भावे (वा० ६।३।३५) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावे च 'योवनम्' इत्येव रूपम् । नच — भिक्षादिषु (४।२।३८) 'युवति' शन्दपाठसामध्यांच पुंवत्त्वम् । अन्यथा पुंवद्भावेन तेर्निवृत्तावनुदात्तादित्वाभावात् 'अञः' (४।२।४४) अ-प्राप्ती 'तस्य समृहः' (४।२।३७) इत्यणि सिद्धे भिक्षादि-पाठवैयर्थ्यात् इति वाच्यम् । भिक्षादिषु 'युवति' शब्द-पाठस्य ('भिक्षादिषु युवतियहणानर्थक्यं पुंवद्भावस्य सि-द्धत्वात्प्रत्ययविधौ' इत्यादिग्रन्थेन) भाष्ये (४।२।३८) प्र-त्याख्यानात् । एतेन- 'युवत्या अपुंचत्' इति गणपा-ठात्-इति स्वामी'-युवतिशब्द्स्य भिक्षादिषु पाठा-ङ्गीकारकृतो मतभेदः — इति मुकुटश्च प्रत्युक्तः ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'समृहस्य'॥

पुनर्भूदिधिषूरूढा दिः

पुनरिति ॥ पुनर्भवति संस्कृता । किप् (३।२।७६) ॥

(१) ॥*॥ दघाति पापम् । 'ड्रधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । घिष्यते । 'घिष शब्दे' (जु० प० से०)। 'अन्दूहम्भू—' (उ० १।९३) इति साधुः । यद्वा दिधिं धेर्ये स्यति । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । प्राप्यत् ॥ (२) ॥ द्वौ वारौ ऊढा । 'द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्' (५।४।१८) 'अक्षता च क्षता चैव पुनर्भः संस्कृता पुनः' (याज्ञवल्क्यः १।६७)॥*॥ द्वे 'द्विचारं वृतायाः'॥

तस्या दिधिषुः पतिः।

तेति ॥ तस्या दिधिष्याः । दिधिषूमात्मन इच्छित । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । किप् (३।२।१०८) । 'पुनर्भूपतिरुक्तश्र पुनर्भूदिधिषुस्तथा' इत्येषोऽप्यृदन्त इति स्वामी ॥*॥ सुकुटस्तु (दिधिषुम्) हस्वमाह बाहुलकात्॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्याढापत्यः'॥

मनुस्तु--- 'ज्येष्ठायां यद्यन्द्वायां कन्यायामुह्यतेऽनुजा। सा चाग्रेदिधिषूर्ज्ञेया पूर्वा तु दिधिषूर्मता' () इत्याह ॥

स तु द्विजोऽग्रेदिधिषुः सैव यस्य कुटुम्बिनी २३

स इति ॥ अग्रे प्रधानं दिधिषूर्यस्य । 'अग्रे' इति विभक्तिप्रतिरूपको निपातः । समासान्तविधेरनित्यत्वाञ्च कप् (५।४।१५३)॥ (१)॥॥ द्विजः क्षत्रियादिरपि । 'दिधिषः परपूर्वाप्रेदिधिष्रतत्युरंधिकः' इति नाममाला ॥॥ एकं 'पुनर्भृप्रधानभार्यस्य'॥

कानीनः कन्यकाजातः सुतः

कानीति ॥ कन्याया अपत्यम् । 'कन्यायाः कनीन च' (४।१।११६) इत्यण् । 'कानीनः कन्यकासुते । कर्णे व्यासे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ कन्यकया जातः ॥ (२) ॥॥॥ हे 'अनूढापत्यस्य' ॥

अथ सुभगासुतः।

सौभागिनयः

अथेति ॥ सुभगायाः सुतः ॥ (१) ॥*॥ सुभगाया अपत्यम् । 'कत्याण्यादीनामिनङ्' (४।१।१२६) इति ढक्। 'हृद्भग—' (७)३।१९) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुभगापुत्रस्य' ॥

स्यात्पारस्रेणेयस्त्र परस्रियाः ॥ २४ ॥

स्यादिति ॥ परिश्रया अपत्यम् । प्राग्वत् । 'अनुश्रति-कादीनां च' (७।३।२०) इत्युभयपदवृद्धिः ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'परभार्यापुत्रस्य' ॥

पैतृष्वसेयः स्यात् पैतृष्वस्तीयश्च पितृष्वसुः। स्रुतः

पैत्रिति ॥ पितृष्वसुरपत्यम् । 'ढिक लोपः' (४।१। १३३) ॥ (१) ॥*॥ 'पितृष्वसुरछण्' (४।१।१३२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पितृष्वसुः सुतस्य' ॥

मातृष्वसुश्रीवम्

मात्रिति ॥ मातृष्वसुरपत्यम् । 'मातृष्वसुश्र' (४।१। १२४) इति प्राग्वत् । (मातृष्वसेयः । मातृष्वस्रीयः) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मातृष्वसुः सुतस्य' ॥

वैमात्रेयो विमातजः ॥२५॥

वैमेति ॥ विरुद्धा माता । 'प्रादयो गता-' (वा० २।१।१८) इति समासः । विमातुरपत्यम् । ग्रुञ्जादित्वात् (४।१।१२३) ढक् ॥ (१) ॥ ॥ विमातुर्जातः । 'पद्य-म्यामजातो' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥ हे 'अपरमातृसुतस्य' ॥

अथ वान्धिकनेयः स्याद्धन्धुलश्चासतीस्रतः। कौलटेयः कौलटेरः

अथिति ॥ वन्धक्या अपत्यम् । 'कत्याण्यादीनामिनङ्' (१।१।१२६) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ वन्धून् लाति ॥ (२) ॥*॥ असत्याः सुतः ॥ (३) ॥*॥ कुल्टाया अपत्यम् । 'स्त्रीभ्यो ढक्' (१।१।१२०)॥ (१) ॥*॥ 'स्रुदाभ्यो वा' (१।१।१२१) इति ढक् ॥ (५) ॥*॥ यत्तु—'कुल्टाया वा' (१।१।१२७) इति ढक् — इति सुकुटः । तन्न । अनेनेनङो विकल्पनात् ॥*॥ पश्च 'कुल्टायाः पुत्रस्य'॥

भिश्वकी तु सती यदि ॥२६॥ तदा कौलटिनेयोऽस्याः कौलटेयोऽपि चात्मजः॥

भीति ॥ कुलटाया अपत्यम् । 'कुलटाया वा' (४।१। १२७) इतीनङ् वा । 'स्नीभ्यो ढक्' (४।१।१२०) । क्षु-द्रात्वाभावान्न दृक् । अङ्गहीना शीलहीना हि क्षुद्रा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'सत्या भिक्षार्थं गेहं गेहमटन्त्याः पृत्रस्य' ॥

आत्मजस्तनयः सूनुः सुतः पुत्रः

आत्मोति ॥ आत्मनो देहाज्ञातः । 'पश्चम्या -' (३। २।९८) इति डः ॥ (१)॥॥। तनोति कुलम् । तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९)॥ (२)॥॥॥ सूयते । 'पूङ् प्राणिन

प्रसवे' (दि० आ० से०)। 'सुवः कित्' (उ० ३।३५) इति तुः। 'सूनुः पुत्रेऽनुजेऽर्के ना' (इति मेदिनी)॥ (३)॥*॥ स्यते स्म । 'षु प्रसवे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)।—सुवति—इति स्वामी। तन्न। दीर्घश्रवणप्रसङ्गात्। क्तस्याप्राप्तेश्च। 'सुतस्तु पार्थिवे पुत्रे, रूयपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी)॥ (४)॥*॥ पुनाति, पूयते, वा। 'पूञ् पवने' (ऋया० उ० से०)। 'पुनो हस्वश्च' (उ० ४।१६५) इति ऋः। यद्वा पुत्रस्का- आयते। 'सुपि' (३।२।४) इति कः। 'पुन्नान्नो नरकाद्य- स्मात् पितरं त्रायते सुतः। तस्मात् 'पुत्र' इति प्रोक्तः स्व- यमेव स्वयंसुवा' (मनुः ९।१३८)॥ (५)॥*॥ पञ्च 'पुत्रस्य'॥

स्त्रियां त्वमी ॥ २७॥

आहुर्दुहितरं सर्वे

स्त्रियामिति ॥ अमी आत्मजाद्याः स्त्रियां वर्तमानाः सन्तो दुहितरं वदन्ति। शार्ङ्गस्वादित्वात् (८११७३) ङीनि 'पुत्री' ।—गौरादौ (८१११४) 'पुत्री'—इति स्वामिनः प्रमादः । 'सुता तु दुहिता पुत्री' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥*॥ दोण्घ । 'दुह प्रपूरणे' (अ० उ० अ०) । दहति । 'दह भस्मीकरणे' (भ्वा० प० अ०) । 'नप्नृनेष्टृ—' (उ० २१९५) इति साधुः । स्वसादित्वात् (८१११९०) न ङीप् (८१११५) ॥ (६) ॥*॥

अपत्यं तोकं तयोः समे ।

अपेति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'पत्ल गतों' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । अध्यादिः (उ० ४।११२) वा ॥ (१) ॥*॥ तोति । 'तुः' सौत्रो हिंसावृत्तिपूर्तिषु । बाहुलकात् कः । 'तोकं संतानसुतयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तयोस्तनयदुहित्रोः । समे समानलिङ्गे ॥

खजाते त्वौरसोरस्यौ

स्वेति ॥ 'उरो वक्षसि च श्रेष्ठे' (इति मेदिनी) । उ-रसा निर्मितः । 'उरसोऽण् च' (४।४।९४) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ चादत् ॥ (२) ॥*॥ स्वरमाजातः, इति कुण्डगो-ठकादिवारणम् ॥*॥ द्वे 'स्वस्माजातस्य पुत्रस्य' ॥

१—स्वरमात्स्वपाणिगृहीत्यां जातः । तथा च मनुः 'स्वश्लेत्रे संस्कृतायां तु स्वयमुत्पादयेद्धि यम् । तमीरसं विज्ञानीयात् पुत्रं प्राथमकल्पिकम्' (९।११६) इति । नातः परभार्यायां स्वजन्येऽति-व्याप्तिः । अतएवाभिप्रेत्य मूल्कृतापि 'स्वीयायाम्' इति 'स्वकीयः' इति च परित्यज्य 'स्वाभ्यां जाते' इत्यर्थकमेवोक्तम् ॥

तातस्तु जनकः पिता ॥ २८॥

तातिति ॥ तनोति । 'दुतिनभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३। ९०) इति क्तः । 'अनुदान्त—' (६।४।३७) इति नलोपः । — 'तातपिलतर्जतुसूरताः' इति तनोतेः क्तः, नलोपदीर्घौ च—इति सुकुटस्तु चिन्त्यः । तादशस्त्रामावात् । तान्तोऽनुकम्प्ये पितिर' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ जन्यति । णुल् (३।१।१३३) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न द्यद्धिः । 'जनकः पितृभूपयोः' इति हेमः ॥ (२) ॥॥॥ पाति । 'नमृनेष्ट्र—' (उ० २।९५) इति साधुः ।— 'पित्राद्यः' इति तृच् इत्यं च—इति सुभूतिः । तन्न । तादशस्त्राभावात् ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'पितुः' ॥

जनियत्री प्रसूर्याता जननी

जनेति ॥ जनयति । तृच् (३।१।१३३) । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) ॥*॥ अन्तर्भावितण्यर्थात् 'जनित्री' ॥ (१) ॥*॥ प्रस्यते । 'सत्स्द्विप—' (३।२।६१) इति किप् (२) ॥*॥ मान्यते । 'मान पूजायाम्' (भ्वा० आ० से०) माति वा । माति गर्भोऽस्यां वा । 'मा माने' (अ० प० अ०)। 'नमृनेष्ट्र—' (उ० २।९५) इति साधुः । 'माता गौर्दुर्गा जननी मही । मातरश्च ब्रह्माण्याद्याः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ जनयति । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युद् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'जनन्याः' ॥

भगिनी स्वसा ।

भेति ॥ भगं कत्याणं यत्नो वा इच्छा वास्त्यसाः । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ सुष्ठु अस्यति, अस्यते वा । 'असु क्षेपणे' (दि॰ प॰ से०) । 'सावसेर्ऋन्' (उ॰ २।९६) ॥ (२) ॥ हो 'स्वसुः' ॥

ननन्दा तु स्वसा पत्युः

ननेति ॥ न दन्दित=न तुष्यित । न नन्द्यित भ्रातृ-जायाम्' इति वा । 'नित्र च नन्देः' (उ० २।९८) इति ऋन् ॥॥। केचित् पूर्वसूत्रात् (२।९७) दृद्धिग्रहणमनुवर्तय-नित । 'ननन्दा तु स्वसा पत्युर्ननान्दा नन्दिनी च सा' इति रमसः ।—'नित्र च नन्देदीर्घश्च'—इति मुकुटः । तन्न । उज्ज्वलदत्तादावभावात्॥ (१)॥॥। एकं 'भर्तुभगिन्याः'॥

नजी पौत्री सुतात्मजा ॥२९॥

नप्त्रीति ॥ न पतन्ति पितरोऽनेन । 'नप्तृनेष्टु-'(उ० २।९५) इति साधुः । 'ऋन्नेभ्यो ङीप्' (४।१।५) । 'नप्ता, नप्त्री च पौत्रिका' इति रभसः ॥ (१) ॥ पुत्रस्य पु-

च्याश्चापत्यम्। 'अनुष्यानन्तर्ये विदादिभ्योऽञ्' (४।१।१०४) ॥ (२) ॥*॥ सुतस्य सुतायाश्चात्मजा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'सुतकन्यकयोरपत्यस्य'॥

भायीस्तु भ्रातृवर्गस्य यातरः स्युः परस्परम् ।

भेति ॥ यतते । 'यती प्रयत्ने' (भ्या० आ० से०) । 'यतेर्षृद्धिश्च' (उ० ३।९७) इत्यृन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्परं भ्रातृभार्याणाम्'॥

मजावती भ्रातृजाया

मिति ॥ प्रजास्त्यसाः । मतुप् (५।२।९४) । यत्तु— जायायां प्रविश्य पुनः पुनर्जायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति डः । प्रजः पतिस्तद्योगात् मतुप् (५।२। ९४) 'शरादीनां च' (६।३।१२०) इति दीर्घः—इति मु-कुटः । तन्न । 'प्रजः' इत्यस्य संज्ञात्वेनाप्रसिद्धत्वात् । अ-सदुक्तरीत्या निर्वाहेनोक्तकल्पनाया व्यर्थत्वाच ॥ (१) ॥॥॥ अतुर्जाया ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'आतृपक्ष्याः'॥

मातुलानी तु मातुली ॥३०॥

मेति ॥ मातुलस स्त्री । 'युंयोगात्—' (४।१।४८) इति ङीष् । 'मातुलोपाध्याय—' इत्यानुग् वा ॥ (१) ॥॥॥ द्वे 'मातुलभार्यायाः' ॥

पतिपत्रयोः प्रमुः श्वश्रः

पेति ॥ पत्युर्माता पत्न्याः श्वश्रृः । पत्न्या माता पत्युः श्वश्रूः । श्वशुरस्य स्त्री । 'श्वशुरस्रोकाराकारलोपश्च' इत्यूङ् । पुंयोगलक्षणङीषोऽपवादः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्वश्रवाः'॥

श्वशुरस्तु पिता तयोः।

श्वेति ॥ तयोः पतिपत्न्योः पिता परस्परं श्रञ्जरः । 'शु' इति आश्चर्ये पूजायां वा । शु आशु अश्चते, अश्यते वा । 'अशू व्याप्तो संघाते च' (स्वा० आ० से०)। 'शावशे-राप्तो' (उ० ११४४) इत्युरन् । द्वितालव्यः 'श्वश्चः शिशु-श्वशुरः' इति शमेदात् ॥ (१)॥ ॥ एकम् 'श्वशुरस्य'॥ पितुर्भ्वाता पितृव्यः स्यात्

पित्रिति ॥ 'पितृव्यमातुल्ल-' (४।२।३६) इति निपा-तितः ॥ (१) ॥*॥ द्वे^२ 'पितृव्यस्य'॥

मातुर्भाता तु मातुलः ॥३१॥

मेति।। ('पितृव्यमातुल-' (४।२।३६) इति निपातितः)।

१—एतच वचनं 'श्वशुरः श्वश्वा' (१।२।७१) इति निर्देश्यसिद्धार्थकथनपरम्—इति मनोरमा ॥ २—मुकुटादिभिस्तु — एकम्—इत्युक्तम् ॥

'मातुलो मदनदुमे । धत्तृरेऽहिब्रीहिभिदोः पितुः दया-लेऽपि' इति हेमः ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'मातुलस्य' ॥

श्यालाः स्युभ्रातरः पत्र्याः

इयेति ॥ श्यायते । 'श्येङ् गतो' (भ्या० आ० अ०) । बाहुलकात्कालन् ।—उच्छिष्टमधुपर्कवाची 'श्या' शब्दः । श्यां लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः—इति मुकुटः ॥॥—स्यामयति । 'स्यम वितर्के' चुरादिः । अचू (३।१।२३) पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मस्य लः—इति स्वामी । 'स्यालसालसमस्रस्रयः' इति समेदाइन्त्यादिः ।—'स्याल वितर्के'—इति मुकुटस्य प्रमादः । स्याल धातोरमावात् ॥ (१) ॥॥॥ पत्युः श्यालाः स्युः ॥॥॥ एकम् 'पत्नीभ्रातः' ॥

स्वामिनो देवदेवरौ ।

स्वेति ॥ पत्युर्श्राता पत्न्याः । दीव्यति । 'दिवेर्ऋः' (उ० २।९९) ॥ (१) ॥ । । देवते । 'देवृ देवने' (भ्वा० आ० से०) । 'अर्तिकमिश्रमि—' (उ० ३।१३२) इत्यरः ॥ (२) ॥ ॥ 'देवृदेवरदेवानः' इति शब्दार्णवः ॥ ॥ । द्वे 'पत्युः कनिष्ठभातुः' इति स्वामी । ज्येष्ठस्तु श्रह्युर एवेति सुभूत्यादयः ॥

स्वस्त्रीयो भागिनेयः स्यात्

स्वेति ॥ स्वसुरपत्यम् । 'स्वसुर्ग्छः' (४।१।१४३) ॥ (१) ॥*॥ भगिन्या अपत्यम् । 'स्त्रीम्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भगिनीसुतस्य' ॥

जाभाता दुहितुःपतिः ॥ ३२ ॥

जेति ॥ जायां मिमीते । मिनोति, वा । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) वा । 'नप्तृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ 'विभाषा स्वस्पत्योः' (६।३।२४) इति वाछक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जामातुः' ॥

पितामहः पितृपिता

पितेति ॥ पितुः पिता ॥ (२) ॥*॥ 'मातृपितृभ्या पितरि डामहच् 'मातरि षिच' (वा० ४।२।३६) । 'पि-तामहः पद्मयोनौ जनके जनकस्य च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ हे 'पितामहस्य'॥

तत्पिता प्रपितामहः।

तदिति ॥ तस्य पितामहस्य पिता । प्रकर्षेण पितामहः।

'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रिपतामहस्य' ॥

मातुर्मातामहाचेवम्

मेति ॥ मातुः पितरि डामहच् (वा० (४।२।३६) । प्रकृष्टो मातामहः (प्रमातामहः) ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् भातामहस्य'॥

सपिण्डास्तु सनाभयः ॥३३॥

संति ॥ समानः पिण्डो देहो मूलपुरुषो निर्वाण्यो वास्य । 'वान्यस्मिन्सपिण्डे-' (४।१।१६५) इत्यादिनिर्देशात् समानस्य सः । यद्वा सह पिण्डेन वर्तते । 'सपिण्डता तु पुरुषे सप्तमे विनिवर्तते' (मनुः ५।६०)॥ (१) ॥ ॥ समानो नाभिर्मूलपुरुषोऽस्य । 'ज्योतिर्जनपद-' (६।३। ८५) इति समानस्य सः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'सप्तपुरुपाय- धिश्चातिषु'॥

समानोद्रयसोद्रयसगभ्यसहजाः समाः।

समिति ॥ समान उदरे शियतः । 'समानोदरे शियतः' (शिशा १०८) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ 'विभाषोदरे' (६। १।८८) इति समानस्य वा सः । 'सोदराद्यः' (१।४। १०९) ॥ (२) ॥॥॥ समाने गर्भे भवः । 'सगर्भसयूथ—' (१।४।११४) इति यत् । 'सगर्भ' इति निर्देशात्सः । यद्वा सह तुत्वे गर्भे कुक्षौ भवः । 'सहः साकत्यसादश्य-यौगपद्यसमृद्धिपु' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ सह तुत्व उदरे जातः । 'अन्येष्विपि—' (३।३।१०१) इति दः ॥ (४) ॥॥॥ सह उदरेण वर्तते । 'वोपसर्जनस्य' (६।३। ८२) इति सः । 'सोदरः' 'सहोदरः' चात्र । ('म्राता तु स्यात्सहोदरः । समानोद्येसोदर्यसगर्भसहजा अपि । सोदरश्व' इति नाममाला) ।—'सहस्य सोऽन्यतरस्याम्' इति पाक्षिके सभावे—इति मुकुटश्चिन्त्यः तादशसूत्रामावात् ॥॥॥ चत्वारि 'एकोदरोत्पन्नभ्रातः' ॥

सगोत्रबान्धवज्ञातिबन्धुस्वस्वजनाः समाः॥३४॥

सेति ॥ समानं गोत्रं कुलमस्य । 'ज्योतिर्जनपद्—' (६।३।८५) इति सः ॥ (१) ॥॥ वझाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'रुप्रवृक्षिहि—' (उ० १।१०) इत्युः । प्रजावण् (५।४।३८) वा । 'वान्धवो बन्धुमिन्त्रयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'वन्धुमीतृबान्धवयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥॥। जानाति । किच् (३।३।१७४) ।

ज्ञायते वा । िकंन (२।२।९४) । ('ज्ञातिस्तातसगोत्रयोः' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥। स्वनित । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० २।२।१०१) इति डः ॥ (५) ॥ ॥। स्व आत्मीयश्वासो जनश्च॥ (६) ॥ ॥॥ षद 'सगोत्रस्य'॥

ज्ञातेयं वन्धुता तेषां क्रमाद्भावसमूहयोः।

क्रेति ॥ ज्ञातेर्भावः । 'कपिज्ञात्योर्डक्' (५।१।१२७) ॥ (१) ॥ ॥ बन्धूनां समृहः । 'ग्रामजनबन्धुभ्यस्तळ्' (४। २।४३) ॥ (१) ॥ ॥ एकेकम् 'ज्ञातिसमृहस्य' ॥

धवः प्रियः पतिर्भर्ता

धेति ॥ धवति, ध्यते, वा । धृञ् कम्पने' (चु० उ० से०) । 'आधृवाद्वा' (चु० गण०) इति वा णिच् । अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। संज्ञापूर्वकत्वान्न दृद्धिः। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) वा । 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यौ दृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः। 'प्रियो दृद्ध्योषधौ हृद्ये धवे' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेईतिः' (उ० ४।५७) ॥ (३) ॥*॥ विभार्ते । 'द्धभूञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० से०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पत्युः'॥

जारस्तूपपतिः समौ ॥ ३५ ॥

जेति॥ जारयित। 'जूष् वयोहानों' (भ्वा० प० से०)। 'दारजारों कर्तिर णिलुक् च' (वा० ३।३।२०) इति घञ्। यत्तु—जीर्यतेऽनेन । करणे घञ् (३।३।१०)—इति मुकुटः। तन्न। 'अजन्भ्याम्—' (वा० ३।३।१२६) इति वार्तिकविरोधात्। 'जारस्तूपपतो जायों वधीभिदि' इति वार्तिकविरोधात्। 'जारस्तूपपतो जायों वधीभिदि' इति हैमः॥ (१)॥॥ उपमितः पत्या। 'अवादयः कुष्टा- धर्थे तृतीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः। उपसृष्टा पतिरनेन वा। 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद- लोपश्च' (वा० २।२।२४) इति समासः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मुख्यादन्यस्य भर्तुः॥

अमृते जारजः कुण्डः

अम्रिति ॥ जाराजातः । कुण्ड्यते कुलमनेन । 'कुडि

१—क्तिनः स्त्रियां विधानेन स्त्रीलिङ्गत्वापत्त्या 'स्वस्वपर्या-येष्वनुक्तानां द्वन्द्वो न कृतः' इति प्रतिज्ञानुरोधात् 'ज्ञाति' झ-ब्दस्य द्वन्द्वानुपपित्तः । अतोऽत्र क्तिन्न संगतः ॥ दाहे' (भ्वा० आ० से०) । घत्र् (३।३।१९) । 'कुण्डम-भ्यालये मानभेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डली, जारा-त्पतिवलीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) । सुते पुमान् । सुतायां तु जातिलक्षणः (४।१।६३) ङीप् भवत्येव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'जीवति पत्यो जार-जातस्य'॥

मृते भर्तरि गोलकः।

मिति॥ 'जारजः' इत्येव। गुड्यते। 'गुड रक्षायाम्' (तु॰प०से०)।घञ् (३।३।१९)।स्वार्थे कन् (ज्ञा०५।४।५)। 'गोलको विधवापुत्रे जारात्, स्थान्मणिके गुडे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकं 'विधवायां जारजातस्य'॥ भ्रात्रीयो भ्रातृजः

भात्रीति ॥ श्रातुरपत्यम् । 'श्रातुर्व्यच' (४।१।१४४) इति चकाराच्छः ॥ (१) ॥*॥ श्रातुर्जातः । डः (३।२। ९८) ॥ (२) ॥*॥ हे 'श्रातृपुत्रस्य' ॥

भात्मगिन्यौ भातराबुभौ ॥३६॥

भात्रिति ॥ श्राता च मिनि च ॥ (१) ॥ ॥ श्राजते । 'श्राजृ दीतो' (भ्या० आ० से०) । 'नप्तृनेष्टृ—' (उ० २।९५) इति साधुः । यत्तु—िबमिति । 'पित्रादयः' इति तृच् । श्रादेशश्च—इति—श्राजते । 'स्वसादयः' इति ऋन् । जस्य तत्वे—इति च मुकुटेनोक्तम् । तदुपे-स्थम् । अपाणिनीयत्वात् । स्वसा च श्राता च 'श्रातृपुत्रौ स्वसद्दिहृतृभ्याम्' (१।२।६८) इत्येकशेषः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भ्रातृभिनिन्योः ॥

मातापितरौ पितरौ मातरपितरौ मसुजनयितारौ ।

मेति ॥ माता च पिता च । 'आनकृतो द्वन्द्वे' (६। ३।२५) । 'अभ्यर्हितं च' (वा० २।२।३४) इति मातुः पूर्वनिपातः ॥ (१) ॥*॥ 'पिता मात्रा' (१।२।७०) इ-त्येकशेषो वा ॥ (२) ॥*॥ 'मातरपितराबुदीचाम्' (६। ३।३२) इति मातुररङ्कुन्तादेशो वा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मातापित्रोः' ॥

શ્વશ્રૃત્વશુરો શ્વશુરો

श्वेति ॥ श्वश्रूश्र श्वशुरश्र ॥ (१) ॥*॥ 'श्वशुरः श्वश्र्वा' (१।२।७१) इत्येकशेषो वा ॥(२) ॥*॥ द्वे 'सहोक्तयोः श्वश्रूश्वशुरयोः' ॥

पुत्रौ पुत्रश्च दुहिता च ॥३७॥

पुत्राचिति ॥ पुत्रश्च दुहिता च । 'श्रातृपुत्रौ-' (१। २।६८) इत्येकरोषः ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्रकन्ययोः' एकम् ॥

दंपती जंपती जायापती भायीपती च तौ।

दंपेति ॥ जाया च पतिश्च । राजदन्तादि (२।२।३१) गणे पाठाज्ञायाशव्दस्य 'दम्' 'जम्' भावो वा निपात्यते ॥ 'दाराः पुंसि बहुत्वे च दं कळत्रे नपुंसकम्' इत्यमरमाठा ॥ 'पत्न्यां जं दमछिङ्गत्वे' इति नामप्रयञ्चः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (२) ॥*॥ भार्या च पतिश्च ॥ (४) ॥*॥ 'तौ इत्यनेन पुंस्त्वमुक्तम् । 'शाहमठी मैथिठी मैत्री दं-पती जंपती च सा' इति वाचस्पतौ स्त्रीत्वमप्युक्तम् ॥*॥ चत्वारि 'जायापत्योः'॥

गर्भाशयो जरायुः स्यात्

गर्भेति ॥ गर्भ आशेते अत्र । 'पुंसि—' (२।२।११८) इति घः ॥ (२) ॥*॥ जरामेति । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ०१।४) इति ञुण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गर्भवेष्टनच-र्मणः ॥

उल्वं च कललोऽस्त्रियाम् ॥३८॥

उत्विमिति ॥ उल्लीयते । 'लीङ् श्लेषणे' (दिं० आ॰ अ०) । 'उल्वाद्यश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । यद्वा ओलित, उल्यते, वा । 'उल्ल' सौत्रो दाहे । वल्यते वा । 'वल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । प्राग्वत् ॥ (१) ॥॥॥ कल्यते । 'कल्ल संस्थाने' (चु० उ० से०) । 'वृषादिभ्य-श्चित्' (उ० १।१०६) इति कल्लः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शु- कशोणितसंपातस्य' । चल्वारि गर्भवेष्टनस्य, इत्यन्ये ॥ सृतिमासो वैजननः

स्विति ॥ सूतेः प्रसवस्य मासः ॥ (१) ॥*॥ विजा-यतेऽस्मिन् । 'करणा--' (३।३।११७) इति ल्युट् । विज-नन एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा विजननस्य गर्भ-मोचनस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'नवमे दशमे वापि प्रवलैः सूतिमाहतैः । निःसार्यते नाण इव जन्तुश्छिद्रेण सत्वरः' ()॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रसव-मासस्य'॥

गर्भो भ्रूण इमौ समौ।

गर्भ इति ॥ गीर्थते उद्गीर्थते शब्दाते वा । 'गृ निग-रणे' (तु० प० से०) 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) वा । 'अर्तिगम्यां मन्' (उ० २।१५२) । 'गर्मों अर्णेडर्मके कुक्षो संघो पनसकण्टके' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ श्रृण्यते । 'श्रृण आशाविशङ्कयोः' (चु० आ० से०) । घञ् (२।२।१९) । 'श्रूणः स्त्रीगर्भिडम्मयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कुक्षिस्थगर्भस्य'॥

तृतीया प्रकृतिः शण्डः क्षीवः पण्डो नपुंसकम् ३९

तृतीति ॥ स्रीपुंसावपेक्ष्य तृतीया प्रकृतिः=तृतीयः प्रकारः । असमस्तमेतत् ॥ ॥ समासे त 'तृतीयप्रकः-तिः'॥ (१) ॥*॥ शाम्यति । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०)। 'शमेर्डः' (उ० १।९९)। 'क्षीबं शण्डश्च कञ्चकी' इति तालव्यादी रमसः। 'शण्ढः स्यात्पंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविप (इति मे-दिनी) ('शणडपणढौ तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीड्रोरे क्षीबे' इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ ऋीवते । 'ऋीव अधाष्टर्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'अस्त्री नपुंसके क्कीयं वाच्यलिङ्गस्त्वविकमे' इति रुद्रः ॥ (३) ||*|| पण्डते । 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा पणते । 'पण व्यवहारे स्ततौ' (भ्वा० आ० से०) । 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४)॥ 'पण्डः षण्ढे, धियि स्त्री स्वात्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ "न स्त्री न पुमान्" इत्यस्य नपुंसकभावो 'नन्नाह्-" (६।३।७५) इत्यत्र निपातनात्। 'स नपुंसको भन्नेत्') इति माष्यात्पुंस्यप्ययम्' ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'न-पुंसकस्य'॥

शिश्रत्वं शैशवं वाल्यम्

रिशिवति ॥ शिशोर्मावः । 'तस्य भावस्त्वतली' (५) १११९९) । 'आ च त्वात्' (५)११२०) इति वा त्वः ॥ (१) ॥*॥ 'इगन्ताच लघुपूर्वात्' (५)१११२१) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ बालस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५)११२४) ष्यञ् ॥ (३) ॥*॥ जीणि 'बाल्यत्वे' ॥

तारुण्यं यौवनं समे ।

तेति ॥ तरुणस्य भावः । ज्यम् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ यूनो भावः । 'हायनान्तयुवादिभ्योऽण्' (५।१। १३०) । 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तारुण्यस्य' ॥

स्यात्स्थाविरं तु दृद्धत्वम्

स्यादिति ॥ स्थविरस्य भावः । कर्म वा । युवादित्वात् (५।१।१३९) अण् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धस्य भावः । त्वः (५।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धत्वस्य' ॥

दृद्धसंघेऽपि वार्धकम् ॥४०॥

वृद्धेति ॥ वृद्धानां संघः ॥ (१) ॥*॥ वृद्धानां स-मूहः । 'वृद्धाच' (वा० शरा३९) इति बुज् । भावकर्म- णोस्तु मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) वुञ् । अपिशब्दाद्धु-द्धत्वेऽपि । वार्धकशब्दात् चतुर्वणादित्वात् । (वा० ५। १।१२४) स्वार्थे प्यत्रि 'वार्धक्यम्' अपि । 'वार्धकं वृद्ध-संघाते वृद्धत्वे वृद्धकर्मणि' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वृद्धसमृहस्य' ॥

पिलतं जरसा शौक्चचं केशादौ

पेति ॥ फलति । फलनम्, वा । 'फल निष्पत्ती' 'त्रि-फला विशरणे' वा (भ्वा० प० से०) । 'लोष्टपलिती' (उ० ३।९२) इति साधुः । यद्वा पलति स्म । 'पल गती' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । पलनं वा । 'नपुंसके मावे कः' (३।३।११४) । 'पलितं शैलजे तापे केशपाके च कर्दमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आदिना लोमश्मश्रुणोः ॥*॥ एकम् 'जरया शु-क्रस्य'॥

विस्त्रसा जरा।

चीति ॥ विसस्यतेऽनया । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) भिदाबङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ जीर्यतेऽनया । 'जृष् वयोहानो' (दि० प० से०) । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) । यद्वा जरणम् । भावेऽङ्
(३।३।१०४) । 'ऋदशोऽङि गुणः' (७।४।१६) ॥ (२)
॥*॥ द्वे 'जरायाः' ॥

स्यादुत्तानशया डिम्भा स्तनपा च स्तनंधयी ४१

स्यादिति ॥ उत्ताना शेते । 'उत्तानादिषु' कर्तृषु' (वा० श्रारा१५) इत्यच् ॥ (१) ॥ ॥ । डिम्मयति । 'डिमि संघे' चुरादिः । अच् (श्रा१३४) । डिम्मयते वा । घञ् (श्रा१३४) । डिम्मयते वा । घञ् (श्रा१३४) अच् (श्रा१३४) । डिम्मयते वा । घञ् (श्रा१९) अच् (श्रा१३५) वा । 'डिम्मोऽपि बालिशे बाले' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्तनौ पिवति । 'आन्तोऽनुप-' (श्रा२१३) इति कः ।—'सुपि' (श्रा१४) इति योगविभागात्कः—इति स्वामिमुकुटौ चिन्त्यौ ॥ (३) ॥ ॥ स्तनं घयति । 'धेट्र पाने' (भ्या० प० अ०) । 'ना-सिकास्तनयोः-' (श्रा१९०) इति खग् । घेटित्वात (श्रा१९५) ङीप् ॥ (४) ॥ ॥ एषु त्रिलिङ्गता । 'त्रिषु जरावराः' इति वश्यमाणत्वात् । स्रीलिङ्गित्वारं स्वीप्र-त्ययप्रदर्शनार्थः ॥ ॥ चत्वारि 'अतिवालिकायाः' ॥

बालस्तु स्यान्माणवकः

बाल इति ॥ बत्यते, बलते, वा। 'बल संचलने' (स्वा० आ० से०) घम् (३।३।१९) । ज्वलादि (३।१।१४०) णो वा ॥ 'बालोऽज्ञेऽश्वेभपुच्छयोः । शिशो हीवे-रकचयोबार्ला तु तुटियोषितोः । बाली भूषान्तरे मेघी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मनोरयम् । 'तस्येदम्' । (४।३। १२०) इत्यण् 'ब्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इति नि-पातनाण्णत्वम् । 'अल्पे' (५।३।८५) इति कन् । 'हार-मेदे माणवको बाले कुपुरुषेऽपि च' इति रभसः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वालस्य' ॥

वयस्थस्तरुणी युवा।

चयेति ॥ 'चयः पक्षिणि वाल्यादो वयो योवनमात्रके' इति विश्वः । वयनि तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति योगविभागात् कः ॥ (१) ॥ ॥। तरित । 'तृ प्रवनतर-णयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रोरस्य छो वा' (उ० ३। ५४) इत्युनन् । 'तरुणं कुञ्जपुष्पं ना रुचके यूनि तु त्रिष्ठुं इति विश्वः । योति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'किनिन्युद्यपि—' (उ० १।१५६) इति किनन् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यूनः' ॥

पवयाः स्थिवरो दृद्धो जीनो जीणीं जरत्निप ४२

प्रोति ॥ प्रगतं वयोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ तिष्ठति । 'अजिरशिशिर—' (उ० १।५३) इति निपातः ।— 'स्थिरादयः इति किरन्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (२)
॥ ॥ वर्षते स्म । 'ग्रुधु' 'गृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) ।
'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'ग्रुद्धः प्राज्ञे च स्थविरे गुद्धं शैलेयस्त्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ जिनाति स्म । प्राग्वत् क्तः (३।४।७२) । 'ग्रहिज्या—' (६।
१।१६) इति संप्रसारणम् । 'हलः' (६।४।२) इति दीर्घः ।
'खादिभ्यश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् ॥ (४) ॥ ॥
जीर्यति स्म । 'जूष् वयोहानो' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । ('जीर्णे परिपकपुराणयोः' इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥। 'जीर्यतेरतृन्' (३।
२।१०४) ॥ (६) ॥ ॥ वदं 'ग्रुद्धस्य'॥

वर्षीयान्दशमी ज्यायान्

चेति ॥ अतिशयेन वृद्धः । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुन् । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इति वर्षादेशः ॥ (१) ॥*॥ दशमोऽवस्थाविशेषोऽस्यास्ति । 'वयसि पूर-णात्' (५।२।१३०) इतीनिः ॥ (२)॥*॥ अतिशयेन वृद्धः । 'वृद्धस्य च' (५।३।६२) इति ज्यादेशः । 'ज्या-दादीयसः' (६।४।१६०) इत्यात्वम् ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'अतिवृद्धस्य'॥

पूर्वजस्त्वग्रियोऽग्रजः।

पूर्विति ॥ पूर्विसन्काले जातः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३। २।९७) ॥ (१) ॥*॥ अग्रे जातः । 'अग्राद्यत्' (४।४। ११६) । 'घच्छो च' (४।४।११७) इति घः ॥*॥ अग्र्याप्रीयो च ॥*॥ अचित् 'अग्रीमः' इति पाठः । 'अग्रादिपश्चाड्डिमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (२) ॥*॥ अग्रे जातः । डः (३।२।९७) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रथम-जातस्य'॥

जघन्यजे स्युः कनिष्ठयवीयोऽवरजानुजाः॥४३॥

जघेति ॥ जघन्येऽवरकाले जातः । डः (३।२।९७) ॥ (१) ॥॥। अतिशयेन युवा । 'अतिशायने तमिष्ठिनौंग (५।३।५५) । 'युवालपयोः कन्नन्यतरस्थाम्' (५।३।६४) ॥॥। 'द्विवचन—' (५।३।५७) इतीयसुनि 'कनीयान्' अपि ॥ (२) ॥॥। पक्षे 'स्थ्लदूर—' (६।४।१५६) इति यणादिलोपगुणौ ॥ (३) ॥॥। अवरस्थिन् काले जातः । डः (३।२।९०) ॥ (४) ॥॥। अनु पश्चाज्ञातः । 'उपसर्गे च' (३।२।९९) इति डः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'किनि- ष्टभ्रानुः' ॥

अमांसो दुर्वलक्छातः

अमेति ॥ न अल्पं मांसमस्य अल्पार्थे नज् ॥ (१) ॥ ॥ इपं वलमस्य ॥ (२) ॥ ॥ इप्यति स्म । 'छो छे-दने' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । छायते स्म वा । कः (३।२।१०२) । 'शाङोरन्य-तरस्याम्' (७।४।४१) इत्वम् ॥ ॥ 'शातः' इति वा पाठः । तत्र 'शैर्ङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दुर्वले निशिते स्यातां शितशाताविमौ त्रिषु' इति तालव्यादौ रमसः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'नि-र्वलस्य' ॥

बलवान्मांसलोंऽसलः।

बलेति ॥ बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ ॥ मांसमस्त्यस्य । सिध्मादिलच् (५।२।९७) ॥ (२) ॥ अंसोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्यां कामबले' (५।२।९८) इति लच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'बलवतः' ॥

१— हो इति धातोस्तृचितम् । अत एव शितशातयोः स्व-रसत एव पर्यायत्वं संभवति । इयेङ् धातुस्तु नोपलभ्यते । 'इयेङ्' धातो यकाररहितत्वकल्पनं वा गुरुभूतमप्यक्षीकार्यम् ॥

तुन्दिलस्तुन्दिकस्तुन्दी बृहत्कुक्षिः पिचिण्डिलः॥

त्विति ॥ अतिशयितं तुन्दमुदरमस्य । 'तुन्दादिलच' (५।२।११७) । चादिनिठनौ । 'तुन्दिमः' इति पाठे तु 'तुन्दिबलिवटर्मः' (१।२।१३९) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ वृहन् कुक्षिरस्य ॥ (४) ॥*॥ अतिशयितं पिचिण्डमुद्रमस्य । पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (५) ॥*॥ पद्य 'स्थूळोद्रस्य' ॥

अवटीटोऽवनाटश्रावभ्रटो नतनासिके।

अवेति ॥ अवनमनं नासिकायाः । 'नते नासिकायाः सं-ज्ञायां टीटज्नाटज्अटचः' (५१२१३१) । अवटीटम्, अव-नाटम्, अवअटम्, च=नासिकाया नतमस्त्यस्याः । अर्श-आद्यच् (५१२११२७) । अवटीटा, अवनाटा, अवअटा, च नासिकास्त्यस्य पुरुषस्य । अर्शआद्यच् (५१२११२७) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चिपिटना-सस्य'॥

केशवः केशिकः केशी

केशेति ॥ प्रशस्ताः केशा यस्य । 'केशाद्वोऽन्यतरस्याम्' (५१२१४०९) ॥ (१) ॥*॥ पक्षे इनिठनौ (५१२।११५) (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रशस्तकेशस्य' स्थूल-केशस्य वा ॥

विलनो बलिभः समौ ॥४५॥

वळीति ॥ विस्तवक्संकोचोऽस्यास्ति । पामादित्वान्नः (५।२।१००) ॥ (१) ॥॥॥ 'तुन्दिविल-' (५।२।१३९) इति मः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'ऋथचर्मवतः' ॥

विकलाङ्गस्तु पोगण्डः

वीति ॥ विकलमङ्गमस्य ॥ (१) ॥*॥ पवते, पुनाति, वा । विच् (३।२।७५) । पौर्गण्ड एकदेशोऽस्य । अपकृष्टं गच्छति वा । 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) इति गमेर्डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पोगण्डो विकलाङ्गकः' इति रत्नकोषः । 'पोगण्डो विकलाङ्गः स्यात्' (इति हलायुषः) ॥*॥ 'अपोगण्डः' इति पाठे नञ्समासः । 'अपोगण्डस्तु शिशुके विकलाङ्गे च मीरुके' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभावन्यूनाधिकाङ्गस्य' ॥

खर्वो हस्वश्र वामनः।

स्वेति ॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'खर्चे संख्यान्तरे क्वीवं नीचि वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हसति । हस्यते वा । 'हस शब्दे' (स्वा० प० से०) । उल्वादिः (उ० ४।९५) । 'हस्वो न्यक्खवयोसिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ वामयति । 'द्रवम उद्गिरणे' (स्वा० प० से०) । नन्धा-दिल्युः (२।१।१२४) लयुद् (३।२।११४) वा । 'मितां हस्वः' (६।४।९२) इत्यत्र 'वा चित्तविरागे' (६।४।९१) इत्यतो 'वा' इत्यनुवर्तते—इति वृत्तिकृत् । 'वामनो नीचि खर्वे च त्रिषु पुंसि तु दिग्गजे । हरावङ्कोटचृक्षे' (इति मे-दिनी) ।—वामोऽस्यास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः—इति स्वामी ।—स्वयां वामनी—इति मुकुटः ॥ (३)॥॥। त्रीणि खर्वेपुंसः । त्रीणि 'हस्वस्य' ॥

खरणाः स्यात्खरणसः

खरेति ॥ खरा तीक्ष्णा नासिकास्य । 'खुरखरायां वा नस्' (वा० ५।४।११८) ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे 'अञ् नासिकायाः' (५।४।११८) इत्यच् नसादेशश्च । 'पूर्वपदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥ हे 'तीक्ष्णना-सिकस्य'॥

विग्रस्तु गतनासिके ॥४६॥

विग्रेति ॥ विगता नासिका यस्य । 'प्रादिभ्यो धातु-जस्य--' (२।२।२४) इति समासः । 'वेग्रों वक्तव्यः' (वा० ५।१।११८) ॥*॥ 'खुक्यों च' इति शाकटायनः । 'ख्यश्च' (वा० ५।४।११८) 'विख्यः' 'विख्यः' । 'विग्रो विख्विनासिकः' इति रमसः । विनसा हतवान्धवा इति तु टे 'पदन्नस्-' (६।१।६३) इति नस् । 'विगतया नासिकयोपळिक्षता' इत्यर्थः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'गतना-सिकस्य'॥

खुरणाः स्यात्खुरणसः

खुरेति ॥ खुर इव नासिकास्य । प्राग्वत् ॥*॥ द्वे 'प-द्युखुरसदद्यानासिकस्य' ॥

पशुः पगतजानुकः।

प्रेति ॥ प्रगते विरले जानुनी यस्य । 'प्रसंभ्यां जानुनो जुः' (५।४।१२९) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'वातादिना विरल-जानुकस्य' ॥

ऊर्ध्वज्ञरूर्ध्वजानुः स्यात्

अध्वेति ॥ अध्वे जानुनी यस्य । 'अध्वीद्विभाषा' (५। ४।१३०) इति जुः ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'अध्वेजानुकस्य' ॥
संजुः संहतजानुकः ॥४७॥

सेति ॥ संयते जानुनी यस्य । प्राग्वत् ज्ञुः (५।४

१२९)॥ (१)॥ ॥ द्वे संलग्नजानुकस्य । 'प्रज्ञुः प्रगत-जानुः स्यात् प्रज्ञोऽप्यत्रेव दृश्यते । संज्ञुः संहृतजानौ च भवेत् संज्ञोऽपि तत्र हि । ऊर्ध्वज्ञुरूर्ध्वजानुः स्यादृर्ध्वज्ञो-ऽप्यूर्ध्वजानुके' इति साहसाङ्कः । द्वे 'संलग्नजानुकस्य'॥ स्यादेडे विधिरः

स्यादिति ॥ आ इलति । 'इलति' । 'इल खप्ते' (तु० प० से०) । अच् (३।१११३४) । डलयोरैक्यम् । यद्वा आ सर्वत ईड्यते, ईट्ट, वा । 'ईड स्तुतो' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ बधाति कर्णम्, वध्यते वा । 'वन्ध बन्धने' (क्या० प० अ०) । 'इषमदि—' (उ० १।५१) इति किरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवणशक्तिहीनस्य' ॥

कुळो गइलः

किति ॥ की उन्जित । 'उन्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यद्वा कु ईपदुन्जमार्जवमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्जो वृक्षप्रभेदे ना न्युन्जे स्वाद्वान्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ गडित, गड्यते, वा। 'गड सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहलकादुः । गडुरस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । 'गडुः पृष्ठगुडे कुन्जे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ दे 'कुन्जस्य'॥

कुकरे कुणिः।

कुकेति ॥ कुत्सितः करोऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ कुणति, कुण्यते, वा । 'कुण शन्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'इग्रपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कुणिस्तुन्नक-वृक्षे ना कुकरे त्विभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'नि-सर्गतः कृणिपङ्गुपौगण्डाः' इति नाममालायामार्यापाठादी-घोंकारवानि ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रोगादिना वककरस्य'॥

पश्चिरल्पतनौ

प्रिति ॥ स्पृश्ति, स्पृश्यते वा । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'द्यणिपृश्चिपार्ष्णि—' (उ० ४।५२) इति साधुः । पृच्छिति, पृच्छयते, वा 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु०प० अ०) । पर्षति, पृष्यते, वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ अल्पा तनुरस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अल्प- शरीरस्य'॥

श्रोणः पङ्गो

श्रविति ॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यत्तु—ग्रणोति । 'रास्नादयः' इति नक् प्रत्ययादिः—इति सुकुटः । तन्न । 'रास्नादयः' इति स्त्राभावात् । नगादेर्विधायकाभावाच ॥ (१) ॥*॥पनते । 'पन स्तुतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुछकाद् गुः । स्नियाम् 'पङ्गोश्च' (४।११६८) इत्यृङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्गाहीनस्य'॥

मुण्डस्तु मुण्डित ॥४८॥

मुण्डेति ॥ मुण्ड्यते । 'मुडि खण्डने' (भ्या० प० से०) । घन् (३।३।१९) । 'मुण्डो मुण्डितशीर्षयोः । राहो देत्यान्तरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते सम । कः (३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खण्डितकेशस्य' ॥ विस्तरः केकरे

वेति ॥ वलते । 'वल संवरणे, संचलने वा' (म्वा० आ० से०) । बाहुलकात् किरच् ॥ (१) ॥*॥ के मूर्षि कर्तुं शीलमस्य । 'कृञो हेतु—' (३।२।२०) इति टः । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (२) ॥*॥ 'टेरे विलक्षेकरों' इति रमसः ॥*॥ द्वे 'नेत्रवियुक्तस्य'॥

खोडे खझः

खिति ॥ खोडति । 'खोडू गतिप्रतिघाते' (भ्वा॰ प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ खडाति । 'खिन गतिवैकत्थे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (२) ॥*॥ 'अथ खञ्जके खोडखोरी' इति रमसः ॥*॥ द्वे 'गतिविकरुस्य' ॥

त्रिषु जरावराः ।

त्रिष्विति ॥ जराशब्दाद्वरा अर्वाचीना उत्तानश-याद्यास्त्रिलिङ्गाः॥

जडुलः कालकः पिष्धः

जेति ॥ जलि । 'जल घातने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुलच् ॥॥॥ 'जदुल: इति मुकुट: । 'जट सं-घाते' (भ्वा० प० से०) ॥ (१) ॥॥॥ कालयति । 'कल क्षेपे' चुरादि: । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥॥॥ अपि प्रवते । 'प्रुल् गतौ' (भ्वा०आ०से०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'वष्टि मागुरिः—' इत्यङ्घोपः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'कृष्णवर्ण देहगतचिह्नस्य' 'लसुन' इति ख्यातस्था।

तिलकस्तिलकालकः ॥ ४९ ॥

तीति ॥ तिल इव । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ तिल इव कालकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देहस्थतिलस्य'॥

अनामयं स्यादारोग्यम्

अनेति ॥ आमयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्ययीभावः (२।१।६) ॥ (१) ॥*॥ न रोगोऽस्य । अरोगस्य भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) प्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगाभावस्य'॥

चिकित्सा रुक्प्रतिकिया।

चिकीति ॥ 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सन् । चि-कित्सनम् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)॥ (१) ॥॥॥ रुजः प्रतिक्रिया निरसनम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'रोगनि-चारणस्य'॥

भेषजीषधभैषज्यान्यगदो जायुरित्यपि ॥ ५० ॥

भेषेति ॥ भेषयति । 'भेषृ भये' (भ्या० उ० से०) । ध्यन्तः । अच् (३।११३८) । भेषं रोगं जयति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । भेषं जयति वा । 'जै क्षये' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ।—भिषज इदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१३०) इत्यण् । 'अनन्तावसथेतिह्भेषजात्' (५।४।२३) इति निर्देशादेत्वम्—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ ओषघेरिदम् । 'ओषघेराततौ' (५।४।३७) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ भेषजमेव । 'अनन्ता—' (५।४।२३) इति ज्यः ॥ (३) ॥*॥ गद्विरुद्धम् । न गदोऽस्मात्, इति वा ॥ (४) ॥*॥ ज्यति रोगान् । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृष्वापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'औषधस्य'॥

स्त्री रुष्टुजा चोपतापरोगव्याधिगदामयाः।

स्नीति ॥ रुजित देहम् । 'रुजो मङ्गे' (तु० प० अ०) । किए (३।२।१७८) । रोजनं वा । संपदादि किए (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'इग्रुपध-' (३।१।१३५) हित कः । टाप् (१।१।४) । भिदाद्यङ् वा (३।३।१०४) 'रुजा त्वामयभङ्गयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ उपताप्यति । 'तप दाहे' खुरादिः । अच् (३।१।१३५) । उपतपनं वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'उपतापो गदे तापे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ रुजित । 'पद्रुज-' (३।३।१६) इति घञ् । रोजनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ विविधा आध्योऽसात् । व्याधानं वा । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (५) ॥ । मा पदित । अच् (३।१।१३४) । 'गदः कृष्णानुजे रोगे गदा प्रहरणान्तरे' इति हैमः ॥

(६) ||*|| 'अम रोगे' (भ्वा० प० से०) | भावे घत् (३|३।१८) | आमं यान्त्यनेन | 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) | 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३|२।१०१) इति डः | यद्वा | आमयनम् । अनेन । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि० आ० अ०) 'एरच्' (३|३।५६) | घः (३|३।११८) वा ॥ (७) ||*|| सप्त 'रोगस्य' ॥

क्षयः शोषश्च यक्ष्मा च

क्षय इति ॥ क्षयति देयम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (२।१।१२४) । 'क्षयो गेहे कल्पान्तेऽपचये रुजि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ शोष्यति । 'श्रुष शोषणे' (दि० प० अ०) । अच् (२।१। १२४) । 'शोषः शोषणयक्ष्मणोः' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ यक्षयते, यक्ष्यते वा । 'यक्ष पूजायाम्' चुरादिः । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (३) ॥ ॥ शीणि 'राजयक्ष्मणः' ॥

मतिक्यायस्तु पीनसः॥५१॥

प्रति ॥ प्रतिक्षणं श्यायते । 'श्येङ् गती' (स्वा० आ० अ०) । 'श्याद्वयघा—' (शा ११४४) इति णः ॥॥॥ प्रतिश्यायतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (शा शा ०६) इत्यङि 'प्रतिश्या' अपि ॥ (१) ॥॥॥ पीनं स्वति, सायति, वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'ह्ये क्षये' (स्वा० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप—' (शा शा इति कः ॥ (२) ॥॥॥ 'आपीनसः प्रतिश्या स्यात्' इति रमसः ॥॥॥ हे 'नासारोगस्य'॥

स्त्री श्रुत् श्रुतं शवः पुंसि

स्त्रीति ॥ क्षवणम् । 'दुक्षु शब्दे' (अ० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ भावे कः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७ ॥ (३) ॥*॥ 'श्रियां क्षुत् क्षुतं हंछिका' इति रमसः ॥*॥ त्रीणि 'छिकायाः' ॥

कासस्तु क्षवशुः प्रमान् ।

केति ॥ कासतेऽनेन । 'कास शब्दकुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (२।३।१२१) इति घम् । ('का-शस्तृणे रोगभेदे' इति हैमः । 'वाराणस्यां भवेत्काशी क्ष-वथो ना तृणेऽश्वियाम्' इति तालब्यान्ते रभसाच तालब्यान्तोऽपि) ॥ (१) ॥॥ श्लौत्यनेन । 'दुश्च शब्दे' (अ० प० से०) 'ट्वितोऽथुच्' (२।३।८९) । 'क्षवथुः कासे छिन्

१ 'भ्रुवः भ्रुते राजिकायाम्' इत्यपि पाठः।

क्कायाम्' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥ ॥ हे 'कासरोगस्य'॥ शोफस्त श्वयथुः शोयः

शाविति ॥ शवित । 'शव गतौ' (स्वा० प० से०) । बाहुलकात् फः । यश्च । 'च्छ्रोः—' (६।३।१९) इत्यूरु । 'आहुणः' (६।१।८७) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'एत्येघ—' (६।१।८९) इति न दृद्धिः । यद्वा शवित । 'शु गतौ ()। 'शोफ ओषिभेदे स्यादुत्कृते त्विचवर्धने' इति हैमैः ॥ (१) ॥*॥ श्वयित अनेन । 'दु ओश्चि गतिवृद्ध्योः' (स्वा० प० से०) । 'द्वितोऽशुच्' (३।३।८९) ॥ (२) ॥*॥ यत्तु—'शु गतौ' । 'यूथादयश्च'—इति सुकुटेनोक्तम् । तिर्मृकुम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शोथस्य' ॥

पादस्फोटो विपादिका ॥५२॥

पेति ॥ स्फटनम् । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । घन् (३।३।१८) पादस्य स्फोटः । पादौ स्फोटयित वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ विपद्यतेऽनया । 'पद्
गतौ' (दि० आ० अ०) । 'रोगास्यायां ण्वुळ् बहुलम्' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादस्फोटनरोगस्य' ॥
किलाससिंध्मे

कीति ॥ किलति । 'किल श्रैत्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इग्रुपथ—' (३।१।१३५) इति कः । अस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । किलं च तदसं च । यद्वा केलनम् । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । किलमस्यति । अण् (३।२।१) । किलेन श्रैत्येन असति वा । 'अस दीसो' (म्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ सिध्यति 'विधु गत्याम्' '(संराद्यो)' (दि० प० अ०) । बाहुलकान्मक् । यत्तु—पामादित्वान्मनिन्—इति सुकुटः । तन्न । पामादिर्मनिन्विधानाभावात् । धातोः पामादिप्रत्ययाभावात् ॥ (२) ॥*॥ 'पादस्कोटोऽथ त्व-कपुष्पी किलासं सिध्मलीति च' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'से-सुवा' इति ख्यातस्य ॥

कच्छ्वां तु पाम पामा विचर्चिका ।

केति ॥ कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ।

१—सटीकहैमपुस्तके तु नोपलभ्यते । २—'सिध्मं किलासं त्वकपुष्पं सिध्म' इति हैमनाममालोक्तनान्तसिध्माश-ब्दस्य मनिनमन्तरा साथनाभावेन तत्रं मनिनर्थं 'पामादिवन्म-निन्' इत्युक्तमपाठस्य संभवे लेखकप्रमादजातपाठेन खण्डनकरणं स्त्रीयमेथातिशयवोधनाय ॥ 'कषेश्छ च' (उ० १।८४) इत्यूः ॥ (१) ॥*॥ पायत्य-झम् । 'पै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४। १४५) । पायते देहोऽसाद्वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । पिबति देहं वा ॥ (२) ॥*॥ स्त्रियां तु 'मनः' (४।१।११) इति न ङीप् । 'डाबुभाभ्याम्—' (४।१।१३) इति डाब् वा ॥ (३) ॥*॥ विचर्चते । 'चर्च अध्ययने' (चु० उ० से०) । 'रोगाख्यायां ण्वल्—' (३।३।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'खस्तु रोगस्य' ॥

कण्डः खर्ज्ञश्च कण्ड्या

केति ॥ कण्ड्यनम् । 'कण्ड्रञ् गात्रविघर्षणे' (क-ण्ड्रादिः) । 'कण्ड्रादिभ्यो यक्' (३।१।२७) संपदादि-किए (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ 'अ प्रत्ययात' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ खर्जनम् । खर्ज मार्जने च । 'चाद्वचयने' (भ्वा० प० से०) । 'कृषिचिम-' (उ० १। ८०) इत्यः । 'खर्जूः खर्जूरीकीटकण्डुषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'गात्रविघर्षणस्य' ॥

विस्फोटः पिटकस्त्रिषु॥५३॥

वीति ॥ विस्फोटति । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । करणे घञ् (३।३।१९) वा ॥ (१) ॥*॥ पेटति । 'पिट शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) क्रुन् (उ० २।३२) 'पिटकः स्यान्तु विस्फोटे मञ्जू- षायामपीष्यते' इति हेमचन्द्रः । स्त्रियां पिटका । क्षिप्कादिः (वा० ७।३।४५) ॥*॥ 'विस्फोटा विटिका स्त्रि- याम्' इत्यमरमालायां वकारादिरपि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फोडा' इति ख्यातस्य ॥

व्रणोऽस्त्रियामीर्ममरुः हीवे

ब्रेति ॥ त्रणति । 'त्रण शब्दे' (स्वा० प० से०) । अच् (शरारेश्व) । यद्वा त्रणयति । 'त्रण गात्रविचूर्णने' (जु० उ० से०) । अदन्तः । अच् (शरारेश्व) ॥ (१) ॥*॥ ईरयति सुखम् । 'ईर गतिप्रेरणयोः' (अ० आ० से०) । बाहुलकान्मन् ॥ (२) ॥*॥ इयर्ति । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'अर्तिपृवपि—' (उ० २।११७) इत्युस् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्रणस्य'॥

नाडीव्रणः पुमान्।

नेति ॥ नाड्यां व्रणः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सदा ग-ळतो व्रणस्य'॥

कोठो मण्डलकम्

कविति ॥ कुण्ठति । 'कुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प०

से॰)। अच् (३।१।१३४)। आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाज्ञ नुम्॥ (१)॥*॥ मण्डलमिव। 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३। ९३) इति कन्॥ (२)॥*॥ द्वे 'मण्डलाकारकुष्ठस्य'॥

कुप्टिश्वित्रे

किति ॥ कुष्णात्यङ्गम् । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया०प०से०)। निकुषि—' (उ० २।२) इति कथन् । कुस्सितं तिष्ठति वा । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।३। ९७) इति षः । 'कुष्ठं भेषजरोगयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ०से०)। 'स्फा-ियतिश्व—' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्वेतकुष्ठस्य'॥

दुर्नामकार्श्यसी॥५४॥

दुरिति ॥ दुष्टं नामास्य । पापरोगत्वात् । क्षुञ्चादिः (८।४।३९) ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्व्याधौ शुद्र च' (उ० ४।१९६) इत्य-सुन् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'गुद्ररोगस्य' अर्ज्ञाख्यस्य ॥

आनाहस्तु विबन्धः स्यात्

आनेति॥ आनहनम्। 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ विवन्धनम्। 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥ ॥ आभ्यां करणे वा घञ् (३।३।१९)॥ ॥ द्वे आ-ध्मानस्य 'मलमूत्रनिरोधस्य'॥

ग्रहणी रुक् प्रवाहिका।

श्रेति ॥ गृह्णाति जठराशिम् । 'श्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ श्रवहृति । ण्वुल् (३।१।१३३) । श्रवहृणम् । 'रोगाल्यायां ण्वुल्—' (३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ रुक् रोगः । श्रवाहिका रोगो श्रहृणी स्यात् ॥*॥ द्वे 'संग्रहृणी-रोगस्य' ॥

पच्छिद्का विभिश्व स्त्री पुगांस्तु वमथुः समाः५५

प्रेति ॥ प्रच्छर्दनम् । 'छर्द वमने' (चु० प० से०) । 'रोगास्या—' (३।३।१०८) इति ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ व-मनम् । 'द्व वम उद्गिरणे' (म्वा० प० से०) । 'इक् कृ-ष्यादिम्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ 'ट्वितोऽ-थुच्' (३।३।८९) । 'वमथुः पुंसि वमने गजस्य करशी-करे' इति (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वमनस्य' ॥

च्याधिभेदा विद्रधिः स्त्री ज्वरमेहभगंदराः।

व्येति ॥ वेदनम् । विद्रम् । 'बहुलमन्यत्रापि संज्ञालन्दसोः' इति रक् । यद्वा विद्राति । 'द्वा स्वमे पलायने'
(अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति
कः । विद्रं धीयतेस्याम् । 'डुधाञ्' । 'कर्मण्यधिकरणे च'
(३।३।९३) इति किः । यद्वा विद्रस्य धानम् । 'इक्षृत्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ ज्वरति । 'ज्वर
रोगे' (भ्वा० प० से०) । अन् (३।१।१३४) । ज्वरणं
वा । ण्यन्तात् घञ् (३।३।१८) । णिलोपस्य स्थानिवन्त्वान्न
युद्धः । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ मेहति ।
'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । अन् (३।१।१३४) ।
मेहनं वा । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ मगं दारयित ।
'भगे च दरिः' (काशिका०) इति खच् ॥ (१) ॥*॥
अद्रमरी मृत्रकुच्छुं स्यात्

अश्मेति ॥ अश्मानं राति । 'आतोऽनुप-' (१।१।३) इति कः । गौरादिः (१।१।११) ॥ १ ॥ ॥ मृत्रे कृच्छ्-मत्र ॥ (१) ॥ ॥ ' विद्रध्यादीनां व्याधिप्रभेदानां' प्र-त्येकमेकैकम् । — अश्मर्यास्तु द्वे नाम्नी—इत्येके ॥

पूर्वे शुक्रावधेस्त्रिषु ॥५६॥

िचति ॥ इतः परं शुक्रशब्दात् प्राक्पठिता वाच्यलिङ्गा इत्यर्थः ॥

रोगहार्यगदंकारो भिषग्वैद्यो चिकित्सके।

रोगेति ॥ रोगं हरति तच्छीलः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ अगदमरोगं जन्तुं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) 'कारे सत्यागदस्य' (६।३।७०) इति सुम् ॥ (२) ॥॥॥ भिषज्यति । 'भिषज रुग्जये' । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३।१।२७) । किप् (३।१।१७८) ॥ (३) ॥॥॥ विद्यामधीते 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (४) ॥॥॥ चिकित्सति । 'कितेर्व्याधिप्रतीकारे' इति सज्जन्तात् ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'वैद्यस्य' ॥

वार्तो निरामयः कल्य उछाघो निर्गतो गदात्५७

वेति ॥ वृत्तिरस्यास्ति । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) णः । 'वार्तो तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्युदन्तयोः । निःसा-रारोग्ययोः क्षीवं वृत्तिमन्नीरुजोश्चिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ निष्कान्त आमयात् । 'निराद्यः—' (वा० २।२। १८) इति समासः । 'निरामयस्तु स्यादिङक्के विगता- ग्लानग्लास्त्र

मये' इति हैमः । 'निरामयस्तु पुंसि सादि डिक्के त्रिषु नीरुजे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ *॥ कलासु साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'कल्यं प्रभाते मधुनि सज्ये दक्षे निरामये । कल्या कल्याणवाचि स्थात्' इति हैमः ॥ (३) ॥ *॥ उल्लाघते स्था । 'लाघृ सामध्यें' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । उल्लाघ्यते स्म, इति वा । 'अनुपसर्गात्फुल्ल—' (८।२।५५) इति साधुः । 'उल्लाघो निपुणे हृष्टे ग्रुचिनीरोगयोरिप' इति हैमः ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि 'रोगनिर्मुक्तस्य' ॥

ग्लेति ॥ ग्लायति स्म । 'ग्ले हर्षक्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था–' (२।४।७२) इति क्तः । 'संयोगादेः–' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ ग्लानशिलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्ह्यः' (२।२।१२९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रो-गेण श्वीणस्य' ॥

आमयावी विकृतो व्याधितोऽपदुः।

आतुरोऽभ्यमितोऽभ्यान्तः

आमिति ॥ आमयोऽस्यास्ति । 'आमयस दीर्घश्च' (वा० ५।२।१२२)। इति विनिः॥ (१)॥ ॥ विक्रियते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'विकृतो रोग्यसंस्कृतः । 'बी-भत्सश्च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ व्याधिः संजातोऽस्य । 'तदस संजातं तारकादिभ्य इतच्' (५।२।३६) ॥ (३) ॥*॥ 'पट्रर्दक्षे च नीरोगे' (इति मेदिनी) । पटोरन्यः ॥ (४) ॥ ॥ आतोतोर्ति । 'तुर त्वरणे' ह्वादिः । 'छान्दसा अपि कचिद्राषायां प्रयुज्यन्ते'। 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः । मुक्टस्त्—आतुर्यति=असुस्थत्वादतित्वरते । 'तुर त्वरणे' (जू० प० से०) । अत इगुपधकः—इति व्याचरूयौ । तत्र ण्यन्त उपधागुणाभावश्चिन्तः । ण्यन्त-स्येगुपधत्वाभावात्कप्रत्ययोऽपि ।—आतोरति । आतुरः । आतरित रोगं वा-इति स्वाम्यपि चिन्त्यः । तुरेरुक्तरू-पाभावात् । तरतिरिष्टरूपासंभवाच ॥ (५) ॥*॥ अभ्यम्यते सा। 'अम रोगे' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। चुरादीनां णिचो वैकल्पिकत्वाण्णिजभाव इदम् । अ-भ्यमतिस वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'रुष्यमत्वर-' (७।२।२८) इति वेद ॥ (६) ॥*॥ इडमावे 'अनुनासिकस्य–' (६।४।१५) इति दीर्घः ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'रोगिणः' ॥

समौ पामनकच्छुरौ ॥ ५८ ॥

सेति ॥ पामासास्ति । पामादित्वात् (५।२।१००) नः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कच्छ्रस्यास्ति । 'कच्छ्ना हस्त्रश्च' () इति रः । 'कच्छुरा श्काशम्ब्यां च शटीदुस्पर्शयोरि । कच्छुरं वाच्यवत्प्राहुः पामने पुंश्चलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'विचर्चिकायुक्तस्य' ॥

दर्हुणो दर्हुरोगी स्यात

देति ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतौ' (अ० प० से०) । 'दरिद्रातेर्यालोपश्च' (उ० १।९०) इति साधुः । दर्दूर-सास्ति । 'शाकीपलाशीदर्दूणां हृस्वश्च' इति पामादिषु (ग० ५।२।१००) पाठान्नः ॥ (१) ॥*॥ दर्दूश्चासौ रोग्य । 'इको हृस्वोऽङचः—' (६।२।६१) इति हृस्तः । दर्दुरोगोऽस्यास्ति । 'द्रन्द्वोपताप—' (५।२।१२८) इतीनिः ॥ (२) ॥*॥ दे 'दर्दुयुक्तस्य'॥

अर्थोरोगयुतोऽर्शसः ।

अर्शविति ॥ अर्शोरोगेण द्युतः ॥ (१) ॥*॥ अ-शीसि सन्त्यस्य । 'अर्शआदिभ्योऽच्' (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूळव्याधिमतः' ॥

वातकी वातरोगी स्यात्

वातेति ॥ वातोऽतिशयितोऽस्य । 'वातातीसाराभ्यां कुक् च' (५।२।१२९) इतीनिः ॥ (१) ॥॥॥ वातरोगोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोपताप–' (५।२।१२८) इतीनिः॥ (२)॥॥। द्वे 'वातरोगिणः'॥

सातिसारोऽतिसारकी ॥ ५९ ॥

सेति ॥ सहातिसारेण वर्तते ॥ (१) ॥ ॥ अतिसारोऽसास्ति । प्राग्वत् (५।२।१२९) इनिः कुक् च ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अतीसारवतः' ॥

स्युःक्किनाक्षे चुछचिछपिछाःक्किनेऽक्ष्ण चाप्यमी

स्युरिति ॥ (वा० ५।२।३३) क्रिज्ञस्य ठमत्ययः, । चुरु, चिरु, पिरु, आदेशाः 'अस्य चक्षुषि' इत्यर्थे । च-क्षुर्गतः क्रेदरोगश्रुछादिवाच्यः । तद्योगाचक्षुश्रुछादिवा-च्यम् । तचक्षुर्योगात्पुरुषोऽपि । 'चिद्धः खगे सचुछश्र पिछ्ठवत् क्रिज्ञठोचने । क्रिज्ञाक्ष्णि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (त्रीणि 'क्रिज्ञनेत्रतद्वतोः' ॥ उन्मत्त उन्मादवति

१—अक्ष्णि तु नपुंसकानि । 'अमी' इति पुंस्त्वं तु शब्दा-पेक्षया—इति सुकुटः ॥

उन्मेति ॥ उन्माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (२।४।७२) इति कः । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति नत्वं न । 'उन्मत्तो सुचुकुन्दे स्याद्ध-तूरोन्मादयुक्तयोः' इति हैमः॥ (१)॥॥। उन्मदनम् । घन् (३।३।१८) । उन्मादोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)॥ (२)॥॥। हे 'वातकृतचित्तचिभ्रमस्य'॥

श्लेष्मलः श्लेष्मणः कफी ॥६०॥

रहेष्मेति ॥ रुष्मास्यास्ति । 'सिष्मादिन्यश्च' (५।२ ९६) इति छच् ॥ (१) ॥*॥ पामादित्वात् (५।२ १००) नः॥ (२) ॥*॥ कफोऽस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।२।१२८) इतीनिः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कफवतः'॥

न्युब्जो भुन्ने रुजा

न्युविति ॥ न्युज्जनम् । 'उन्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । घञ् (३।५।१८) । 'भुजन्युन्जो पाण्युपतापयोः' (७।३।३१) इति साधुः । न्युन्जः पृष्ठवक्रत्वकारी यस्यास्ति। अर्शआधन् (५।२।१२७) । रुजा रोगेण भुग्ने पुरुषे न्यु-जो वर्तते । 'न्युन्जः कुन्जे कुशसुन्ति । अधोमुखेऽपि च न्युन्जं कर्मरङ्गतरोः फले' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कुन्जस्य'॥

रुद्धनाभौ तुण्डिभतुण्डिलौ ।

चुद्धेति ॥ दृद्धा उन्नता नाभिरस्य ॥ (१) ॥॥॥
तुण्ड्यते । 'तुडि तोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्वधातुभ्य
इन्' (उ० ४।११८) । 'तुण्डिनलिवटेर्मः' (५।२।१३९।
॥ (२) ॥॥॥ सिध्मादित्वात् (५।२।९६) लच् ॥॥॥
'तुन्दिल' इति पाठे 'तुन्दादिभ्य इलच्' (३।२।११७)
॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'उन्नतनाभियुक्तपुरुषस्य'॥

किलासी सिध्मलः

कीति ॥ किलासमस्यास्ति । 'द्वन्द्वोप-' (५।५।१२८) इतीनिः ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्यास्ति । 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९६) इति लच्। 'सिध्मलामत्स्यिवकृतौ वान्य-वत्तु किलासिनि' इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिध्म-युक्तस्य'॥

अन्धोऽहक्

अन्ध इति ॥ अन्धयति । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०) अच् (३।१।१३४) । ('अन्धं स्यात्तिमिरे इति चक्षुर्हीनेऽभिधेयवत्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न दृगस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अच्यक्षुषः' ॥

मूर्छीले मूर्तमूर्छितौ ॥ ६१॥

म्विति ॥ मूर्छीस्यास्ति । सिष्मादिषु (ग० ५।२।९६) 'क्षुद्रजन्त्यतापाच 'इति पिठतत्वाङ्च । 'प्राणिस्थादातः-' (५।२।९५) इति न भवति । 'प्राण्यङ्गादेव' इति (वार्ति-करूप) व्याख्यानात् ॥ (१) ॥॥॥ मूर्छति स्म । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । कः (३।४।७२) । 'राङ्गोपः' (३।४।२१) । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति, न नत्वम् । 'मूर्ते स्यात्रिषु मूर्छांठे कठिने मूर्तिमत्यि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ मूर्छा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । 'मूर्छितं सोच्छ्रये मूढे' इति हैमः ॥॥॥ त्रीण 'मूर्छावतः'॥

शुक्रं तेजोरतेसी व वीजवीर्येन्द्रियाणि च।

श्विति ॥ शोचल्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०)। शोचयति वा। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।२८) इति साधुः । 'शुकं तु रेतोऽक्षिरुजोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ०८।१८९) ॥ (२) ॥*॥ रिणाति । 'री गतिरेष-णयोः' (त्रया० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुद् च' (उ० ४। २०२) इत्यसुन् ॥ (३) ॥*॥ विशेषेण ईजते । 'ईज ग-तिकुत्सनयोः' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ! बवयोरभेदः । वीज्यते वा । घञ् (३।३।१९) । कुत्वं तु न भवति । 'चजोः-' (७।३।५२) इत्यत्र 'निष्ठायामनिटः' इति वार्तिककृता पूरितत्वात् । अस्य च निष्ठायां सेट्त्वात्। यद्वा वीजयति वीज्यते वा। अनेन वा। 'वीज व्यजने' ()। अच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१८,१९) वा । 'बीजं तु रेतिस । स्यादाधाने च तत्त्वे च हेतावङ्करकारणे इति हैमः॥ (४) ॥ 🕬 वीरेऽक्कीने साधुः। 'तत्र साधुः' (४। ४।९८) इति यत्। यद्वा वीरयति । वीर्यते वा। अनेन वा । 'वीर विकान्तौ' (चु० उ० से०) । अझ्यादिः (उ० ५।११२)। 'अचो यत्' (३।१।९७) वा। 'वीर्य तेज:-प्रभावयोः । छुके शक्तो च' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ इ-न्द्रस्यात्मनो लिङ्गम्। 'इन्द्रियमिन्द्रलिङ्ग-' (५।२।९३) इति साधः । 'इन्द्रियं तु चक्षुरादिषु रेतसि' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'रेतसः' ॥

मायुः पित्तम्

मेति ॥ मिनोति देह ऊष्माणम् । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (सा० उ० अ०) । 'कृवापाजि—' (उ० १।१) इत्युण् ॥

(१) ॥*॥ अपिदीयते स्म । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'देङ् पालने' (म्वा० वा० अ०) वा । क्तः (३। २।१०२) । 'अच उपसर्गात्तः' (७।४।४७) । 'वष्टि मा-गुरिः-' इत्यक्षोपः । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दिस्त' (६।३।१२४) इति दीर्घो न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पित्तस्य' ॥

कफः श्लेष्मा

केति ॥ केन जलेन फलित । 'फल निष्पत्तों' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति इः । यद्वा के शिरसि फणित, फक्कति, वा । प्राग्वत् इः (वा० ३।२।१०१) ॥ (१) ॥*॥ क्षिष्यति । 'श्विष्यालक्ष्मने' (दि० प० अ०) । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० १।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कफस्य' ॥

स्त्रियां तु त्वगस्रग्धरा ॥६२॥

स्त्रीति ॥ त्वचित । 'त्वच संवरणे' (उ० प० से०) । किए (३।२।१७८) यद्वा तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) इति चिक् च । 'त्वक् स्त्री चर्मणि वल्के च गु- इत्वचि विशेषतः' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'पुंसि—' (३। ३।११८) इति घे 'त्वच' इत्यदन्तोऽपि । 'त्वक्त्वचचो- चशब्दाः स्युवंल्के चर्मणि पत्रके' इति धैरणिः ॥ (१) ॥*॥ असुजो रक्तस्य धरा ॥*॥ 'असुग्वरा' इत्येके ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मणः'

पिशितं तरसं मांसं पललं क्रव्यमामिषम् ।

पिशाित ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'पिशेः किच' (उ० ३।९५) इतीतन् । पिश्यते स्म वाक्तः (३।२।१०२) । 'पिशितं मांसं पिशिता मांसिका' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ 'तरो जवे बले' इति हैमः ॥ तरो बलमस्यस्मिन् । अर्शआधन् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेदीर्घश्च' (उ० ३।६४) इति सः ॥ (३) ॥॥॥ पलति, पल्यते वा । अनेन वा । 'पल गती' (म्वा० प० से०) । 'गृषािदम्यश्चित्' (उ० १।१०६) इति कलः । 'पललं तिलिमश्चे स्यात् पललं पिशतेऽपि च' इति शाश्वतः । 'पललं पळ्लं पळ्लं पळ्लं पळ्लं पळ्लं प्रक्षांसयोः।तिलचूणें पळळस्तु राक्षसे' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ क्रवते । क्रयतेऽस्माद्वा । 'क्रव भये' ()। न्यन्तो मित् । 'अचो यत' (३।१।९७) रलयोरेकत्वम् । —क्रूयते । 'कुङ् गती' (म्वा० आ० अ०)—इति स्वामी

१ — 'धरणिः' 'इत्येतत्स्थाने, रत्नकोषः' इति वा पाठः ॥

॥ (५) ॥*॥ आमिषति । 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०) । मेषति वा । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट्र 'मांसस्य' ॥

उत्तप्तं शुष्कमांसं स्यात्तदृद्ध्तं त्रिलिङ्गकम् ॥६३॥

उत्तेति॥ उत्तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०)।
कः (३।२।१०२)। 'उत्तसं चश्वले ग्रुष्कमांससंतप्तयोरिप'
इति हैमः॥ (१) ॥*॥ ग्रुष्कं च तन्मांसं च॥ (२)
॥*॥ वछते, वछश्वते वा 'वछ संवरणे' (भ्वा० आ०
से०)। खर्जादित्वात् (उ०४।९०) ऊरः । 'वह्नूरं स्याद्रनक्षेत्रे, वाहनोषरयोरिप। वछरा त्रिषु संग्रुष्कमांसग्रुकरमांसयोः' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ग्रुष्कमांसस्य'॥

रुधिरेऽसग्लोहितास्ररक्तश्रतजञ्जोणितम्।

रुधीति ॥ रुणद्धि । रुध्यते वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'इषिमदिसुद्-' (उ० १।५१) इति किरच्। 'रुधिरोऽङ्गारके पुंसि ऋविं तु कुङ्कमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ असते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकाष्ट्रजः । न सृजति वा । 'सृज वि-सर्गें' (तु० प० अ०) । किप् । 'किन्प्रत्यय–' (८।२।६२) इति कुः । 'किन् प्रत्ययो यस्मात्' इति बहुन्नीहिः । 'ऋ-त्विग्दधृक्सकू-' (३।२।५९) इति हि सुजेः किन् वि-हितः ॥ (२) ॥ श। रोहति । रुद्यते वा । 'रुहे रश्च छो वा' (उ० ३।९४) इतीतच्। 'लोहितं रक्तगोशीर्वे कु-ङ्कमे रक्तचन्दने । पुमान्नदान्तरे भौमे वर्णे च, त्रिषु त-द्वति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ असते । बहुलमन्य-त्रापि' इति रक्। 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्रीबमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ रज्यते सम । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'रक्तो-ऽनुरक्ते नील्यादिरश्चिते लोहिते त्रिषु । क्लीवं तु कुङ्कमे ताम्रे प्राचीनामलकेऽसृजि' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षता-जातम् । डः (३।२।९८) ॥ (६) ॥ शोणति स्म । 'शोणु वर्णगत्योः' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४। ७२) इति क्तः ।—शोणते—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (७) ||*|| सप्त 'रक्तस्य' ॥

बुका ऽग्रमांसम्

व्यिति ॥ वुक्रयते स्वादुत्वान्मृग्यते । 'वुक्र भण्णे' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१९) । शोणितेषु

स्त्रियां चुका चुकं सुरसमद्वयोः' इति रभसः । 'उरस्यपि चुकायां हृद्यं मानसेऽपि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥ ॥ अयं मुख्यं मांसम्॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'हृद्यान्तर्गत-मांसविशेषस्य'॥

हृदयं हृत्

हिति ॥ हरति । हियते वा । 'वृह्नोः पुक्दुकौ च' (उ० ४।१००) इति कयन् । 'हृद्यं मानसे वृक्कोरसो-रिप नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बाहुलका-त्केवलोऽपि दुक् ॥ (२) ॥*॥ 'पद्मकोशप्रतीकाशं रु-चिरं चाप्यधोमुखम् । हृद्यं तद्विजानीयाद्विश्वस्यायतनं म-हृत्' इति ॥*॥ द्वे 'हृद्यकमलस्य' । चत्वारि पर्याया इत्येके ॥

मेदस्तु वपा वसा ॥६४॥

मियति ॥ मेद्यति । 'त्रिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥*॥—घन् (३।३।१९)—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ वपति । उप्यते वा । 'डुन्वप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । भिदाद्यङ् (३।३।१०२) वा । 'वपा विवरमेदसोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ वसति । वस्ते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गुद्धमांसस्नेहस्य'॥

पश्चाद्गीवासिरा मन्या

पेति ॥ पश्चाद्वागे ग्रीवायाः सिरा । मन्यतेऽनया । 'संज्ञायां समज-' (३|३।९९) इति क्यण् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रीवायाः पश्चाद्वागे स्थितसिरायाः'॥

नाडी तु धमनिः सिरा।

नेति ॥ नाडयति । नाड्यते , वा । 'नड अंशे' (चु-रादिः । 'अच इः') (उ० ४।१३९) । 'नाडी नाले ब्र-णान्तरे । शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च । तथा षद्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ धमति । ध्वाने धिमः सौत्रः । 'अर्तिसृधृ—' (उ० २।१०२) इ-त्यनिः । ङीष् (ग ४।१।४५) । 'धमनी तु शिराहट्ट-विलासिन्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्ता० उ० अ०) । 'बहुलम-न्यत्रापि' इति रक् ॥॥। तालव्यादिरपि । शिरो ना पि-प्यतीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति तालव्यादी रभ-सात् । शिनोति । 'शिञ् निशाने' (स्ता० उ० अ०) । 'बहुलमन्यत्रापि' इति रक् ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'धमन्याः'॥ तिलकं क्रोम

तीति ॥ तेलित । 'तिल गतौ' (भ्वा०प०से०) । तिलित वा । 'तिल स्नेहने' (तु०प०से०) । 'इगुपध—' (२।१।
१३५) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कुन्
(उ० २।३२) वा । 'तिलक्तो द्रुमरोगाश्वमेदेषु तिलका
लके । क्षीवं सौवर्चलक्कोम्नोर्न स्त्रियां तु विशेषके' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ क्रवते । मुङ् गतौ' (भ्वा०
आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (२) ॥*॥ द्रे
'उद्र्यंजलाशस्य'॥

मस्तिष्कं गोर्दम्

मेति ॥ मस्यते मसनं वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। किन् (३।३।९४)। मस्ति मस्कते 'मस्कन्गतौ' (म्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। पृषोद-रादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥ ॥ गूर्यते। गुरते वा । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०)। 'अब्दाद्यः' (उ० ४।९८) इति साधुः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'मस्तकभव-स्नेहस्य'॥

किइं मलोऽस्त्रियाम् ॥६५॥

कीति ॥ केटति स । 'किट गतौ' (भ्या० प० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । आगमशास्त्रस्यानि-त्यत्वान्नेट् ॥ (१) ॥॥॥ मलते । 'मल धारणे' (भ्या० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'मलोऽस्त्री पापवि-ट्किट्टे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी)। 'वसा शुक्तमसुग्मज्ञा कर्णविड्मूत्रविड्नस्यः । श्लेष्माश्रुदृषिकाः स्वेदो द्वादरौते नृणां मलाः'॥ (२)॥॥॥ द्वे 'मलस्य'॥ अत्रं प्रीतत

अन्नमिति ॥ अमित । अनेन । वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्यष्ट्न्' (उ० ४।१५९) । 'अमिचिमिदिशसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) । संज्ञापूर्व-कत्वान्न दीर्घः । अन्तित । 'अति वन्धने' (भ्वा० प० से०) ष्ट्न् (उ० ४।१५९) वा ।—'अमियमिमिदेस्न-क्'—इति मुकुटोपन्यस्तं सूत्रं त्वपाणिनीयम् ॥ (१)

१—हैमनाममालायामि 'बुक्का त्हद हृदयं वृक्का सुरसं च तद्धिमम्' इत्युपलभ्यते । 'क्षियां वुक्का बुक्करतु समयोर्द्धयोः' इति पाठान्तरम् ॥

॥॥॥ पुरीं शरीरं तनोति । किप् (३।२।७६) । 'गमा-दीनां को' (वा० ६।४।४०) इत्यनुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७१) । 'पुरीं तनोति' इति पक्षे 'नहिचृति—' (६। ३।११६) इति दीर्घः ।— 'अनुदात्तोपदेश—' (६।४।३७) इति नलोपः—इति मुकुटस प्रमादः । वस झल्त्याभा-वात् । 'पुरीतदस्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'आंत' इति ख्यातस्य ॥

गुल्मस्तु 'श्लीहा युंसि

ग्विति ॥ गुड्यतेऽस्नात् 'गुड रक्षायाम्' (तु॰ प॰ से॰) मक् । 'भीमादयोऽपादाने' (३।४।७४) ॥ (१) ॥*॥ प्रेहते । 'प्रिह गतो' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'श्वनुक्ष-पूषन्प्रीहन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुक्षिवामपार्श्वे मांसखण्डस्य'॥

अथ वस्त्रसा ।

स्नायुः स्नियाम्

अधेति ॥ वस्ते शरीरम् । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) । 'धापॄवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० २।६) । वस्नं चर्म स्रति । 'धोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतो-ऽनुप--' (२।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ स्नाति । 'ध्या शौचे' (अ० प० अ०) । बाहुलकादुण् । 'आतो युक् विण्कृतोः' (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अङ्गप्रत्यङ्गस-निधवन्धनरूपायाः स्नायोः'॥

कालखण्डयकृती तु समे इमे ॥६६॥

कालेति ॥ कालं च तत्खण्डं च ॥ (१) ॥*॥ यम-नम्। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'गमादीनाम्—' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः। आगमानित्यत्वाच तुक्। यं संयमं करोति किए (३।२।७६)। तुक् (६।१।७१)॥ (२)॥*॥ 'करण्डा तु महास्त्रायुः, कालेयं कालख-ण्डके' इति रभसः ॥*॥ द्वे 'कुक्षेद्क्षिणभागस्थमांस-खण्डस्य' 'कलेजा' इति स्यातस्य ॥

स्रणिका स्यन्दिनी लाला

स्त्रिति ॥ सरित 'सृष्टुषिभ्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ 'सर्तेर्नुम् च' (उ० ४।२३) ईकन् कित्त्वं तुम् च। इति (सृणीका) दीर्घमध्यापि ॥ (१) ॥*॥ अवश्यं सन्दते । 'आव-

१—प्रीहा टावन्ता च ॥ 'यक्टस्त्रीहे च संबद्धे' इति पालः काप्यात्—इति सुकुटः ॥ २ — इदं तु न प्रकृतोपयोगि ॥ रयका—' (२।२।१७०) इति णिनिः। ङीप् (४।१।५) ॥*॥ लालयते। 'लल ईप्सायाम्' चुरादिः। अच् (२। १।१२४)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'लाळ' इति ख्यातायाः॥

दृषिका नेत्रयोर्भलम् ।

द्विति ॥ दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । 'दोषो णो' (६।४।९०) इत्यृत्वम् । ण्वुल् (३। १।१३३) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कृत्' (ग० ४।१४५) इति ङीष् वा । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) अपि । 'पिच्चोण्डकं नेत्रमलं दूषी च दृषिकापि च' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ 'कषिदृषिभ्यामीकन्' (उ० ४।१६) इति 'दूषीका' अपि ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'नेत्रमलस्य'॥

मूत्रं प्रसावः

स्विति ॥ मूत्र्यते । 'मूत्र प्रस्तवणे' (चु० उ० से०) । घत्र (३।३।१९) ॥ (१) ॥ ॥ । प्रस्नूयते । 'सु प्रस्तवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'प्रे दुस्तुसुवः' (३।३।२७) इति घत्र् । करणे तु परत्वाह्युट्प्रसङ्गः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मूत्रस्य' ॥

ज्चारावस्करी शमलं शकृत्।। ६७॥ गूथं पुरीषं वर्चस्कमस्त्री विष्टाविषौ स्त्रियौ।

उचेति ॥ उचार्यते त्यज्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०)। ण्यन्तः। घञ् (३।३।१९) अच् (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ अवकीर्यते अधः क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । वर्चस्केऽवस्करः' (६।१।१४८) इति सुट्॥ (२) ॥*॥ शाम्यति, श-म्यते वा । 'शकिशम्योर्नित्' (उ० १।११२) इति कलः ।--- 'शकिशमिवहिभ्योऽलः'-इति मुकुटोपन्यस्त-मपाणिनीयम् ॥ (३) ॥ ॥ शकोति, शक्यते वा निःसर्तुं निःसारयितुं वा । 'शकेर्ऋतिन' (उ० ४।५८) ॥ (४) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (म्वा० आ० अ०)। 'ग्र परीषोत्सर्गे' (त० प० अ०) वा। 'तिथपृष्ठ-ग्थ-' (उ० २।१२) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पिपर्ति शरीरम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'कृतृभ्या-मीषन्' (उ० ४।२६) । 'शृपृभ्यां किच' (उ० ४।२७) इतीषन् किच । 'उदोष्ठचपूर्वस्य' (७।१।१०२) ॥ (६) ॥*॥ वर्चते, वर्च्यते वा। 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । कुत्सायां कन् (५।३। ७४) ॥ (७) ॥ ॥ वितिष्ठते उदरे । अनया वा पुरुषः ।

'आतश्चोपसर्ने' (२।१।१३६) इति कः । अङ् (२।२। १०६) वा । 'उपसर्गात्—' (८।२।६५) इति पत्वम् ॥ (८) ॥*॥ वेवेष्टि । 'विष्ठः व्यासौ' (जु० प० अ०) । किप् (२।२।१७८) ॥*॥ ('विश्' इति) तालव्यान्तपाठे विश्वति । 'विश् प्रवेशने' (जु० प० अ०) । किप् (२।२। १७८) ॥ (९) ॥*॥ नव 'विष्ठायाः' ॥

स्यात्कर्परः कपालोऽस्री

स्यादिति ॥ कल्पते । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादरः, लत्वाभावश्च । ('कर्परस्तु कटाहे साच्छस्तभेदकपालयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कं पाल-यति । 'कर्मण्यम्' (३।२।१) । कम्पते । 'किप चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'तिमिविशि—' (उ० १।११८) इति कालन् । 'किपि' इति निर्देशाञ्चलोपः । आगमशास्त्रसा-नित्यत्वं वा । 'कपालोऽस्त्री शिरोऽस्थिन स्यात् घटादेः शकले त्रजे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोस्थि-खण्डस्य' ॥

कीकसं कुल्यमस्थि च ॥६८॥

किति ॥ 'कि' इति कसित । 'कस गतो' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कीकसः कृमिजातौ स्वारंपुसि कुल्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ । 'सजातीयगणे गोत्रे देहेऽपि कथितं कुळम्' इति विश्वः । कुळे भवम् । साधु वा । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति वा । कोळिति, कुल्यते वा 'कुळ संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । अध्यादिः (उ० ४। १९२) । 'कुल्यः कुळोद्भवे मान्ये कुळसातिहितेऽपि च । कुल्यं स्वात्कीकसेऽप्यष्टद्रोणीशूर्पामिषेषु च । पयःप्र-णाळीसरितोः कुल्या जीवन्तिकौषधौ' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ अस्यते । 'असिमज्ञिभ्यां विथन्' (उ० ३। १५४) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अस्थिमात्रस्य' ॥

स्याच्छरीरास्थ्रि कङ्कालः

स्यादिति ॥ 'कम्' इत्यव्ययं सुखे शिरिस च । कं काल्यित । 'कल क्षेपे' चुरादिः । अच् (२।१।१२४) । यद्वा कङ्कते । 'किक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुल-कात्कालन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'त्वङ्मांसरिहतशरी-रास्थ्रः'॥

पृष्ठास्थ्रि तु कशेरुका।

पृष्ठेति ॥ कं वायुं श्रणाति । केन शीर्यते वा । 'के अ एरङ् चास्य' (उ० १।८८) इत्यूः । 'संज्ञायां कन्'

(५।३।७५)। 'केडणः' (७।४।१३) इति ह्रसः । यद्वा कशति । कश्यते वा । 'कश शब्दे' ()। बाहुठकादेरः । सार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ (१)॥ ॥ एकं 'पृष्ठवंशस्य'॥

शिरोस्थनि करोटिः स्त्री

शिति ॥ कं वायुं रोटते । 'रुट दीसौ प्रतिघाते च' (भ्वा० आ० से०) । केन रुट्यते वा । इन् (उ० ४। ११८) । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) । कं रोटयित वा । 'रुट दीसौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मस्तकास्थ्रः' ॥

पार्श्वास्थिनि तु पर्श्वका ॥६९॥

पेति ॥ स्पृशिति, पृश्यते, वा । 'स्पृश संस्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशेः श्रण्युनौ पृ च' (उ० ५।२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा परं श्र्णाति । 'आङ्प्रयोः खनिश्वभ्यां डिच्च' (उ० १।३३) इति कुः । बाहुलकात्परस्थाकारलोपः । पर्श्चित्र । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥॥ 'अप्राणिजातेश्च—' (वा० ४।१।६६) इत्यूङि 'पर्शूः' अपि ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'पार्श्वास्थः'॥

अङ्गं प्रतीकोऽवयवोऽपद्यनः

अङ्गमिति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'अङ्गं गात्रे प्रतीकोपाययोः पुंभूम्नि नीवृति । ऋविकत्वे त्वप्रधाने त्रिष्वङ्गवित चान्तिके' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ प्रत्येति । प्रतीयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'अलीकादयश्च' (उ० ४। २५) इति साधुः। 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिकृलविलोमयोः' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ अव यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥*॥ अपहन्यते 'अपघनोऽङ्गम्' (३।१।१३४) इति साधुः॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'देहावयवस्य'॥

अथ कलेवरम् । गात्रं वपुः संहननं शरीरं वर्ष्म विग्रहः ॥७०॥ कायो देहः क्षीवपुंसोः स्त्रियां मूर्तिस्तनुस्तनुः ।

अथिति ॥ कले ग्रुके मधुरान्यक्तध्वनौ वा वर श्रेष्ठम् । 'हलदन्तात्—' (६।३।९) इत्यञ्जक् । यत्तु—कले रेतिसि व्रि-यते उपयुज्यते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)—इति मुकुटः । तन्न । कर्मोपपदत्वाभावात् । कर्मणि कारके विधायकाभा-

वात् । वृद्धिप्रसङ्गाच ॥ (१) ॥ ॥ गाते । 'गाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । षृन् (उ० ४।१५९) इति वा। 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति इणो गा। 'गात्रं गजामजङ्घादिभागेऽप्यङ्गे कलेवरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (२) ॥*॥ वपति, उप्यते, वा । 'डुवप् । 'अर्तिपृवपि-' (उ० २।११७) इत्युसिः । 'वपुः क्षीवं तनौ शस्ताकृता-विप' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ श। संहिनत । संहन्यते वा। 'कृत्यल्युटः-' (३।३।११३) इति ल्युट्। यद्वा सं-हन्यन्तेऽसिन् भूतानि । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (४) ॥ ॥ शृणाति । शीर्यते वा । 'शृ हिंसायाम्' (क्या॰ प० से०) । 'कॄशूपृकटि-' (उ० ४।३०) इती-रन् ॥ (५) ॥ ॥ वर्षति, वृष्यते, वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा॰ प० से०)। मनिन् (उ० ४।१४५)॥ (६) ॥ ॥ विविधं सुखादि गृह्णाति । अच् (३।१।१३४) । वि-विधैर्व्याधिभिर्मृद्यते वा। 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप्। 'विग्रहः कायविस्तारविभागे ना रणेऽस्त्रियाम्' (इति मे-दिनी) ॥ (७) ॥ ॥ चीयतेऽन्नादिभिः । 'चित्र चयने' (स्वा०उ०अ०)। 'निवासचिति-' (३।३।४१) इति घन्। चस कः । 'कायः कदैवते मूर्ती संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ *॥ दि-ह्यते । 'दिह उपचये' (अ०उ०अ०) । घन् (३।३।१९) । ॥ (९) ॥ ॥ मूर्छति । 'मूर्छा मोहसमुच्छाययोः' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'राह्योपः' (६।४।२१)। 'मृतिः पुनः प्रतिमायां कायकाठिन्ययोरिप' इति हैमः ॥ (१०) ॥ तनोति, तन्यते, वा । 'भृमृशि–' (उ० १।७) इत्यः । 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' (इति हैमः) । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वरूपे विरले कृशे' इति (ना-न्तेषु) विश्वमेदिन्यौ ॥ शा 'अर्तिपुवपि-' (उ० २।११७) इत्यादिना उसि 'तनुः' सान्तीप ॥*॥ 'प्राणिजाते:--') इत्युङ् ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'देहस्य' ॥

पादाग्रे प्रपदम्

पेति ॥ पादस्यात्रम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं प्रारन्धं प्र-

१—'तनुषे तनुषे कम्' इति वासवदत्तायमकात्—इति मु-कुटः ॥ २—'वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इति भारविः— 'इति मुकुटः'॥ क्षेमेन्द्रेण तु औचित्यविचारचर्चायां यथा कुमा-रदासस्य 'अयि विजहीहि दृढोपगूहनं त्यज नवसंगमभीरु वक्ष-भम् । अरुणकरोद्गम एष वर्तते वरतनु संप्रवदन्ति कुकुटाः' इत्युक्तम् ॥ गतं वा पदम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पादाग्रस्य' ॥

पादः पदंहिश्ररणोऽस्त्रियाम् ॥७१॥

पाद इति ॥ पद्यते । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पदरुज-' (३।३।१६) इति घञ् । 'पादो बुन्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पद्यते । किप् (३।२।१७८) । स्वामी तु-'पर्दो-ऽहिः'-इति पठन् दान्तं न मन्यते । 'पद्मस्-' (६।१। ६३) इत्यादेशविधानाज्ज्ञापकात् । अन्ये तु-पादादेश एवायं पठितः-इत्याहुः। प्रभृतिग्रहणस्य प्रकारार्थत्वेन शसाद्यनन्तर्भृतेऽपि तत्प्रवृत्तेः संभवात् । अत एव औङः श्याम् 'ककुद्दोषणी' इति (प्रकृतसूत्रे) भाष्योदाहरणमपि संगच्छते । पद्यतेऽनेन । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो घित्करणात् 'अन्यतोऽपि' इति पदशब्दोऽन्तः स्वाम्युक्तः ॥ (२) ॥*॥ अंहते, अनेन वा। 'अहि गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'वङ्गचादयश्च' (उ० ४।६६) इति साधुः ॥*॥ 'अंहो रहो दुहिणः संहर्षोही च घश्रुतयः' ॥ (३) ॥*॥ चरन्त्यनेन । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'चरणोऽस्री बहुचादौ मूले गोत्रे पदेऽपि च । भ्रमणे भ-क्षणे चापि नपुंसक उदाहतः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'चरणस्य'॥

तद्भन्थी घुटिके गुल्फौ

तदिति ॥ तस्य पादस्य अन्थी । घोटतेऽनया । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥॥॥ गठति, गल्यते वा । 'गठ अदने' (भ्वा० प० से०) । 'कलिगलिभ्यां फगस्योच' (उ०५।२६) इति फक् । अत उत्वं च (२) ॥॥ द्वे 'पाद्यन्थ्योः' ॥

प्रमान्पार्ष्णस्तयोर्धः ।

पुमेति ॥ तयोर्गुल्फयोरघः । पृष्यते । अनेन वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'घृणिपृश्निपार्षण—' (उ० ४।५२) इति साधुः ।—'पाष्ण्यादयश्च' इति त्व-पाणिनीयम् । 'पार्ष्णिः स्त्रीपुंसयोः पादमूरुं स्थाद् ध्वजिनीकटौ' इति रन्तिदेवः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पादपश्चा-द्वागस्य'॥

जङ्घा तु प्रसृता

जेति ॥ जायते । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'अच् तस्य जङ्घ च' (उ० ५।३१) । यद्वा जङ्घन्यते

कुटिलं गच्छिति । हन्तेर्यङ्खुगन्तात् 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।१०१) इति उः॥ (१) ॥ ॥ असरित स्म, प्रसियते स्म, वा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । कर्मणि कः (३।२।१०२) वा। प्रकृष्टं सृतं गमनमनया वा॥ (२)॥ ॥ द्वे 'जङ्कायाः'॥

जानुरुपर्वाष्टीवदस्त्रियाम्।।७२॥

जान्विति ॥ जायते । 'दसनिजनिचरि— (उ० ११३) इति युण् । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न प्रवर्तते । अनुबन्धद्वयसामध्यीत् । जानुरर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'अस्त्रियाम्' इति त्रिभिः संबध्यते । (समस्तत्वात्) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णूयते । 'ऊर्णीतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इति कुः । ऊरोः पर्व ॥ (२) ॥*॥ अतिशयितमस्थि यस्मिन् । मनुप् (५।२।९४) । 'आसन्दीवत्—' (८।२।१२) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जाम्रस्मंधेः' ॥

सक्थि क्षीवे पुमानूरुः

सेति ॥ सजित, सज्यते, वा । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । 'सङ्ग्यसिभ्यां क्थिन्' (उ० ३११५४) ॥ (१) ॥ ॥। अर्थतेऽनेन । 'ऋ गती' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेरूर्च' इति कुः, ऊरादेशश्च । ऊरुः—इति मुकुटः । तदपाणिनीयम् ।—ऊर्वति । 'ऊर्वी हिंसायाम् (भ्वा० प० से०)—इति स्वामी । तदपि न उप्रत्ययक्लोपयोर्विधायकाभावाच्च । 'ऊर्णोतेर्नुलोपश्च' (उ० १।३०) इत्यस्य सत्त्वाच' ॥ (२) ॥ ॥। द्वे 'जानूपरिभागस्य' ॥

तत्संधिः पुंसि वङ्कणः।

तदिति ॥ तस ऊरोः । वाङ्कति, वाङ्कचते, वा । 'वाक्षि काङ्क्कायाम्' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११३) । बाहुलकाद्धातोर्हस्वः । बङ्कते । बङ्कणः—इति स्वामी । यद्वा वक्षति । 'वक्ष रोषसंहत्योः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११३) । 'आच्छीनद्योर्नुम्' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविमागान्नुम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ऊरुसंधेः' ॥

गुदं त्वपानं पायुनी

निवति ॥ गोदते । 'गुद कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ।—गुद्यति
—इति सुकुटस्य प्रमादः । यद्वा गूयतेऽनेन 'गु पुरीषोस्मर्गे (तु० प० अ०) । गवते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा०
आ० अ०) वा । 'अब्दादयश्च' (उ० ४।९८) इति साधु ।
—'गुदादयः'-इति सुकुटस्त्वपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः ॥ (१)

॥॥॥ अपानित्यनेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (२)॥॥॥ पाति म-लिनःसारणेन । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०)। 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण्। यद्वा पिबति वस्त्यौषधम्। 'पा पाने—' (म्वा० प० अ०)। प्राग्वत्॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'वि-प्रानिर्गममार्गस्य'॥

वस्तिनीभेरघो द्वयोः ॥७३॥

वेति ॥ वसति मूत्रमत्र । यद्वा वस्ते, वस्यते, वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'वस आच्छादने' वा । (अ० आ० से०) । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) ।—'द्वसिभ्यां किन्'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'मूत्रादीयपुटे वस्तिः' इति रत्नमाला ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नाभ्यधो-भागस्य'॥

कटो ना श्रोणिफलकं

केति ॥ कटते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'शवे श्रोणौ किलिझे च गजगण्डे भृशे कटः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥॥॥ श्रोणेः फलकमिव । चर्माकारत्वात् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'कटीफलकस्य'॥

कटिः श्रोणिः ककुद्मती।

केति ॥ कट्यते । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ०८।११८) । वा ङीष् (ग० ८।१।४५) ॥ (१) ॥*॥ श्रोणति । 'श्रोणृ संघाते' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ८।११८) । वा ङीष् (ग० ८।१।८५) ॥ (२) ॥*॥ ककुद् वृषांस इव मांसिपण्डः ककुत् । सोऽतिशिवाऽस्याम् मतुष् (५।२।९४) । यवादित्वात् (८।२।९) न वत्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कटेः'॥ पश्चापि पर्याया इत्यन्ये ॥

पश्चानितम्बः स्त्रीकट्याः

पेति ॥ नितम्बति । नितम्ब्यते, वा । 'तम्ब गती' ()।अच् (३।१।१३४) घञ् । (३।३।१९) वा । यद्वा निभृतं तम्यते कामुकैः । 'तमु काङ्कायाम्' (दि० प० से० । तम्यति सुरतसंमर्दाद्वा । 'तमु ग्लानी' (दि० प० से०)। 'उल्वाद्यश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥। एकं 'स्त्रीकट्याः पश्चाद्धागस्य'॥

१—आशयश्च पुटं च। मूत्रादाशयपुटे। मूत्राशयः, मूत्रपु-टम्, इत्थर्थः। अतएव हैमीयनाममालायां 'नाभेरधो मूत्रपुटं व-रितर्मृत्राशयोऽपि च' इत्युक्तम्॥

क्रीबे तु जधनं पुरः ॥७४॥

क्रीति ॥ हन्यते । 'हन्तेः शरीरावयवे द्वे च' (उ० ५।३२) इत्यन् ।—'हनो जघ—' इति क्युर्जघादेशश्च— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा वक्तं हन्ति । यङ्खुगन्तात् 'अच्—'(३।१।१३४) । 'अनित्यमागमशास्त्रम्' इत्यम्यासस्य गुक् न । मुकुटस्तु—भृशं हन्यते । हनो यङन्तात् पचाद्यचि नैरुक्ते नलोपे वा—इत्याह । तन्न । हिंसार्थस्य शीभावप्रसङ्गात् । गत्यर्थस्य 'भृशं हन्यते' इति विम्रहासंभवात् । गत्यर्थानां कोटिल्य एव यङ्विधानात् । 'हन्यते' इति कर्मविमहे पचाद्यचोऽसंभवाच । ज्ञानं स्थात् स्थियाः श्रोणिपुरोभागे कटाविष' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'स्त्रीकट्या अग्रभागस्य'॥

क्एकौ तु नितम्बस्थौ द्रयहीने कुकुन्दरे ।

क्पेति ॥ कूपाविव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । 'कूपको गुणवृक्षे स्यानैलपात्रे कुकुन्दरे' इति हैमः ॥॥। नितम्बे तिष्ठतः । 'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥॥॥ कुं भूमिं दारयति । 'दृ भये' (क्र्या० प० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) णिलोपस्य स्थानिवत्त्वान्न वृद्धिः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कुत्सितं कुंदरम् । ईषत् कुंदरमत्र, इति वा । यद्वा स्कुन्धते कामिना । 'स्कुदि आप्नवने' (भ्वा० आ० से०) 'मङ्कुरादयश्च' (उ० १। ४१) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ द्वयेन हीने ॥॥॥ एकं 'पृष्ठवंशादधोगतियोः ॥

स्त्रियां स्फिचौ कटिशोथौ

स्त्रीति ॥ स्पायते । 'स्पायी वृद्धै।' (भ्या०आ०से०) । बाहुलकात् डिच् प्रत्ययः ।—स्पेटयति । 'स्पिट हिंसायाम्' (चु० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । 'स्पिगपूत—'(६। २।१८७) इति निपातनाष्टस्य चः—इति सुकुटः ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथू पर्यातौ' (भ्वा० उ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । कट्याः प्रोथौ मांसपिण्डौ ॥*॥ कटी, प्रोथौ, इति नामद्वयं वा । 'ख्रियां स्पिचौ कटि-प्रोथौ कटीप्रोथौ च पूलकौ' इति रभसः । 'प्रोथोऽश्वघोणाध्वगयोः कट्याम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कटि-स्थमांसपिण्डयोः ॥

उपस्थो वक्ष्यमाणयोः ॥७५॥

उपेति ॥ भगशिक्षयोः । उपतिष्ठते । 'सुपि—' (३। २।४) इति कः । अर्धर्चादिः (२।४।३१) । 'उपस्थः शेफिस कोडे तथा मदनमन्दिरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१)॥ *॥ 'भगशिश्वयोः' एकम्॥

भगं योनिर्द्वयोः

भेति ॥ भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घित्त्वात् 'भजेः' अपि घः । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवेराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यै-श्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च ना रवीं' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥। यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'व-हिश्रि—' (उ० ४।५१) इति निः । 'द्वयोः' इति 'योनिः स्त्रीपुंसयोश्च स्यादाकरे सरमन्दिरे' इति मेदिनी । 'योनिः कारणे भगतोययोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्त्रीणामुपस्थस्य'॥

शिश्रो मेद्रं मेहनशेफसी।

शिति ॥ शशित । 'शश प्रुतगती' (भ्वा० प० से०) । शिनोति । 'शिक् निशाने' (स्वा० उ० अ०) । बाहुलकान्नक् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—रास्नादिनिपातान्नक्—इति मुकुटोऽपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ मेहन्त्यनेन । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । 'दाम्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (२) ॥*॥ करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'मेहनं मूत्रशिक्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ शेते रेतःपाते । वृशीङ्भ्यां फुट् च' (उ० ४।२०१) इत्यमुन् ॥*॥ 'पुट् च' इति वा पाठः । 'शेपः' ॥*॥ बाहुलकात् प-फ-प्रत्ययाभ्यामदन्तावप्येतौ (शेफशोपौ)। अत एव 'शेपपुच्छ—' (६।३।२१) इति वार्तिकं संगच्छते ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिक्षस्य' ॥

मुष्कोऽण्डकोशो वृषणः

म्विति ॥ मुन्णाति रेतः । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०)। 'सृष्ट्रभूशुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१)।— 'भूशुषिमुषिभ्यः कः कित्' इति कः—इति मुकुटोऽपा-णिनीयः। 'मुष्को मोक्षकवृक्षे स्थात्संघाते वृषणेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ अण्डयोः कोशः॥ (२)॥॥॥ वर्षति। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से)। बाहुलकात् क्युः। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युचि वा संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अण्डको-शस्य'॥

पृष्ठवंशाधरे त्रिकम् ॥७६॥

पृष्ठेति ॥ पृष्ठवंशस्याधोभागे ॥ त्रयाणां संघः । 'सं-

स्यायाः संज्ञासंघ—' (५।१।५८) । इति कन् । 'त्रिका क्पस्य नेमौ स्यात्रिकं पृष्ठाधरे त्रये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'पृष्ठवंशाधोभागस्य' ॥

पिचण्डकुक्षी जठरोद्रं तुन्दम्

पीति ॥ अपि चमत्यन्नम् । अमन्ताडुः (उ०१।११४)। 'वष्टि भागुरिः-' इत्यल्लोपः । अपि चण्ड्यतेऽनेन हेतुना । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०)। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'पिचण्ड उदरे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ (पिचिण्डः, इति) इकारद्वयवत्त्वे तु पृषी-दरादिः (६।२।१०९) ॥ (१) ॥*॥ कुष्यते निष्कास्यते मलोस्मात्। 'कुष निष्कंषें' (त्रया० प० से०। 'प्लिषकु-षिशुषिभ्यः क्सिः' (उ० ३।१५५) ।—'कुषः सिः'— इति मुकुटवाक्यमपाणिनीयम् ॥ (२) ॥ 🛊 ॥ जायतेऽत्र जन्तुर्मलो वा । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरप्रत्यये ठोऽन्त्यादेशः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षी, बद्रकक्खटयो-श्चिषु' (इति मेदिनी) । मुकुटस्तु-जनयत्यन्नादिना स्व-भरणम् । बाहुलकादरन् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अन्त्यस्य ठः-इति । स उक्तस्त्रासरणप्रयुक्तः ।-जमत्याहारम् । जठरम्—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (३) ॥*॥ उद्दणाति । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। यद्वा उद्दच्छति, उदियर्ति, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा०, जु० प० अ०)। अच् (३।१।१३४)। यद्वा उद् दृणाति । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'उदि दृणातेरजलौ पूर्वपदान्त्यलोपश्च' (उ० ५।१९) । 'उदरं तुन्दरणयोः' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ तुद्ति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'इगुपथ-' (३।१।१३५) इति कः । 'आच्छीनद्योः-' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् । यद्वा तर्णोत्यन्नम् 'तृणु अद्ने' (त० उ० से०) । 'अब्दाद्यश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'जठरस्य' ॥

स्तनौ कुचौ।

स्तेति ॥ स्तनित कथयित यौवनोदयम् । स्तन्यते श-ब्बते वा कामुकैः । 'प्टन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१११३४) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा ॥ (१) ॥*॥ कुचित । 'कुच संकोचे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वक्षोजस्य'॥

चूचुकं तु कुचाग्रं स्यात्

चिवति ॥ चूप्यते । 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०)। बाहुठकादुकः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'चूचु' इत्यव्यक्तं कायति पीयमानम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (१) ॥*॥ कुचसाग्रम्॥ (२)॥*॥ 'चूचुको ना कुचाननम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ द्वे 'स्तनाग्रस्य'॥

न ना कोडं ग्रजान्तरम् ॥७७॥

नेति ॥ कुड्यते । 'कुड वाल्पेऽदने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । मुकुटस्तु—कोडति घनीभवति । 'कुड घनत्वे' । अच् (३।१।१३४) ।—इत्याह् । तन्न । घन-त्वार्थस्य ऋदुपधत्वात् । उदुपधत्वेऽपि कुटादित्वेनाचि गुणासंभवाच । 'कोडः कोले शनौ कोडमङ्के' इति हैमः । 'कोडः शनौ सुकरे ना, न पुमानङ्करक्षसोः' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥ मुजयोरन्तरम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अङ्कस्य' ॥

उरो वत्सं च वक्षश्र

उरविति ॥ इयर्ति । 'ऋ गतो' (जु० प० अ०) । 'अर्तेरुच' (उ० ४।१९५) इत्यसुन्, उरादेशः किच । 'उरो वक्षसि मुख्ये स्यात्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ व-दित सामर्थ्यम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (म्वा०प०से०) । 'वद स्थेयें' (म्वा०प०से०) वा । 'वृत्वदिहनि—' (उ० ३।६२) इति सः । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरिस स्रीवम्' इति मेदिनी । 'पुत्रादौ तर्णके वर्षे वत्सो वत्सं तु वक्षसि' इति रुद्रः ॥ (१) ॥॥॥ वक्षति । 'वक्ष संघाते' (म्वा०प० से०) । असुन् (उ०४।१८९) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'उरसः' ॥—पञ्चापि वत्सस्य—इत्यन्ये ॥

पृष्ठं तु चरमं तनोः।

प्रिति ॥ पृष्यते । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'तिथपृष्ठगृथ-' (उ० २।१२) इति साधु । 'पृष्ठं चरम-मात्रे स्यादेहस्यावयवान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'देहपश्चाद्भागस्य' ॥

स्कन्धो अजिशरोंऽसोऽस्त्री

स्केति ॥ स्कद्यते । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'स्कन्देश्च स्वाङ्गे (उ० ४।२०७) इति बाहुलकादनसुन्यपि धः । **'स्कन्धः** प्र-

१ पिचण्ड 'पिचण्डो जठरे प्रोक्तः पशोरवयवेऽपि च' इति हैमः इति वा पाठः । परंतु सटीकहैमपुस्तके नोपलभ्यते ॥

काण्डे कायोंऽसे विज्ञानादिषु पश्चसु । नृषे समूहे व्यूहे च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ । सुजस्य शिरः ॥ (२) ॥ ॥ । अस्यते समाहन्यते भारादिना । 'अंस समाघाते' (चु॰ उ० से०) । घम् (३।३।१९) यद्वा अमित, अम्यते, वा । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अमेः सन्' (उ० ५। २१) । 'अंसः स्कन्धे विभागे स्यात्' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'सुजाशिरसः' ॥

संधी तस्यैव जन्नुणी ॥७८॥

सिमिति ॥ जायते बाहुरस्मात् । 'जवादयश्च' (उ० शा१०२) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अंसकक्षयोः संधः' ॥

बाहुमूले उभे कक्षौ

वेति ॥ कण्यते । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) 'वृत्वदिहनिकमिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'कक्षा स्याद्न्तरीयस्य पश्चादञ्चलपञ्चवे । स्पर्धापदे, ना दोर्म्ल-कच्छवीरु नृणेषु च' (इति मेदिनी) ॥ ॥*॥ बाहो र्म्लम् ॥ (१)॥*॥ द्वे 'कक्षस्य' ॥

पार्श्वमस्त्री तयोरघः।

पेति ॥ स्पृदयते । 'स्पृत स्पर्शने' (तु० प० अ०) 'स्पृतेः श्रण्युनौ पृ च' (उ० ५१२७) । णित्वाद्वृद्धिः (७१२११६) । यद्वा पर्श्नां समूहः । 'पर्श्वा णस् वक्तव्यः' (वा० ४१२१४३) सित्त्वात् (११४१६) पदत्वेन भत्वा-भावाद् 'ओर्गुणः' (६१४१४६) इति न । 'पार्श्वमन्तिके । कक्षाधोऽवयवे चक्रोपान्ते पर्शुगणेऽपि च' (इति हैमः) ॥ (१)॥॥ एकं 'कक्षयोरधोभागस्य'॥

मध्यमं चावलग्नं च मध्योऽस्त्री

मेति॥ मध्ये भवम्। 'मध्यान्मः' (४।३।८)। 'मध्यान्मः मध्यजेऽन्यवत्। पुमान्स्वरे मध्यदेशेऽप्यवत्भे तु न स्त्रियाम्। स्त्रियां दृष्टरजोनार्यो कर्णिकाङ्गुलिभेद्योः। त्र्यक्षरच्छन्दिसं तथा' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ छ ग्यते स्म। 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०)। 'श्रुव्धस्वान्त-' (७।२।१८) इति साधः। यद्वा। लज्जते स्म। 'ओल्स्जी त्रीडे' (तु० आ० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः। 'ओदितश्र' (८।२।४५) इति नत्वम्। 'श्रीदितः' (७।२।१४) इति नेद्द्र। अवकृष्टम्, अवसन्नम्, वा लग्नम्। 'प्राद्योगता-' (वा० २।२।१८) इति समासः। 'अवलग्नो-

ऽस्त्रियां मध्ये त्रिषु स्यालक्षमात्रके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ मध्ये शरीरस्य भवम्। 'अ सांप्रतिके' (४।३।९) इत्यः। यद्वा मां शोभां धत्ते। 'अझ्याद्यश्च' (उ० ४। ११२) इति साधुः। 'मध्यं विलम्ने न स्त्री स्याद्याय्ये-उन्तरेऽधमे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ ॥ शीणि 'वेहमध्यस्य'॥

द्दी परौ द्वयोः ॥७९॥

भुजवाहू भवेष्टो दोः स्यात्

द्वाविति ॥ परौ भुजबाहू । भुज्यतेऽनेन । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजन्युटजी-' (७।३।६१) इति साधुः । यद्वा भुजति । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३४) इति कः। 'अथो सुजा। द्वयोर्बाहो करे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ बाधते । 'बाधू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'अ-र्जिदृशिकम्यमि-' (उ० १।२७) इत्युः, हश्चान्त्यस्य। मुकुटस्तु-वहन्त्यनेन । 'वहिरहितलिपशिभ्यश्र' इत्युण् —इत्याह । तदपाणिनीयत्वादुपेक्ष्यम् ॥*॥ वहेः 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्। वाहते । 'वाह् प्रयते' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४) वा 'वाहोऽश्रभुजयोः पुमान्' इति दामोदरः । 'वाहो वाहुरिति स्मृतः' इति देशी कोषः । ('वाहोऽश्वमानयोः । वृषे, वाहौ तु बाहौ स्यात्' इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ प्रवेष्टते । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (३)॥*॥ दाम्यत्यनेन । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'दमेडीस' (उ० २।६९) ॥ ॥ भागुरिमते टापू॥ (४)॥ 'दो-दींपा च भुजो बाहुः, पीणिईस्तः करस्तस्था' इति धनं-जयः ॥ ॥ चत्वारि 'भुजस्य'॥

कफोणिस्तु कूर्परः । केति॥ कं सुखं स्कोरयति। 'स्फुर स्फुरणे संचलने च'

१—बाहो यथा—'उद्देल्ल झुजविष्ठकंकणझणत्कारस्तदा दुःसहः'। करे यथा— 'च अझुजभ्रमितचण्डगदाभिधातसं चूणिंतोरुयुगलस्य स्योधनस्य'—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ २—'सुवाहा' इति सुवन्धः। स्वश्वा, सुभुजा च—इति मुकुटः ॥ ३—'शान्यित भोगेन न जातु कामा न वाह्या वा सुतरः समुद्रः' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ४—'बहुदोषो गुरुव्वंसी गोहन्ता जनपीडकः' इति विदग्धमुखमण्डनम्—इति मुकुटः॥ ५—प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वत्रास्योपयोगः॥ किंतु पाणिपर्यायकथनम्॥

(तु० प० से०) । ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । यद्वा केन सुखेन फणित, स्फुरित, वा। 'फण गतौ' (म्वा० प० से०) । 'स्फुर संचलने' (तु० प० से०) वा। इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कफोणिः कफणिईयोः' इति शब्दाणवः ॥ (१) ॥॥॥ कुरित । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) किप् (३।२।१७८) । कोरणम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) वा पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । कृर् चासौ परश्च । यद्वा कुरा शब्देन परः यद्वा कुप्यत्यनेन वा। 'कुप कोघे' (दि० प० से०) । वार्तुलकादरन् दीर्घश्च ॥ (२) ॥॥॥ 'कफोणिः कूर्परोऽरत्नेः पृष्ठम्' इति नाममाला ॥ द्वे 'कृणी' इति स्थातस्य सुजमध्यश्चन्थेः ॥

अस्योपरि भगण्डः स्यात्

अस्येति ॥ कूर्परस्योध्वे । प्रत्यासन्नो गण्डः । कपोलो-ऽस्य । (१) ॥*॥ एकम् 'कूर्परोपरिभागस्य'॥

मकोष्ट्रस्तस्य चास्यधः॥८०॥

प्रेति ॥ प्रकुष्यतेऽनेन कुस्लाद्मम् । 'कुष निष्कर्षे' (त्र्या० प० से०) । 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) प्रविष्टः कोष्ठं कुस्लम् । 'अत्याद्यः कान्ता—' (वा० २। २।१८) इति समासो वा । 'प्रकोष्ठमन्तरं विद्यादरित्तम-णिबन्धयोः' इति कात्यः । 'प्रकोष्ठो मणिबन्धस्य कूर्पर-स्थान्तरेऽपि च । भूपकक्षान्तरेऽपि स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कफोणेरधो मणिबन्धपर्यन्तस्य' ॥ मणिबन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो विद्ः ।

मणीति ॥ मणिर्बध्यतेऽत्र । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'हरुश्च' (३।३।१२१) इति घन् । ('मणिवन्धः पाणिमूलम्' इति हलायुधः । 'करोऽस्यादौ मणिबन्धो मणिश्च सः' इति हैमनाममाला ॥ ॥ कनिष्ठाया आ । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) इत्यव्ययीभावः ॥ ॥ कृणाति । 'कृत्र् हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । किरत्यनेन । 'कृ विक्षेपे'(तु० प० से०) वा । 'कृश्वालिकलिन्गर्दिम्योऽभन्य' (उ० ३।१२२) ।— 'कृश्वार्दिगशिविध-म्योऽभन्य' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । करे भाति । 'भा दीसौ' (अ० प० अ०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति को

वा । 'करभो मणिबन्धादिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुते' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'ज्ञापकसिद्धं न सर्वत्र' इति बहि-योंगे पञ्चमी (ज्ञापि० २।१।१२) न ॥ ॥ एकम् 'करब-हिर्भागस्य'॥

पश्चशाखः शयः पाणिः

पञ्चिति ॥ पश्च शाखा इवाङ्करुयोऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ शेतेऽस्मिन् सर्वम् । 'पुंसि-' (३।३।१२१) इति घः । 'श्वायः शय्याहिपाणिषु' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'शमः' इति पाठान्तरम् । शाम्यति कण्डूमंळो वानेन । 'शमु उपशमे' (दि० प०से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।३।३४) इति न दृद्धिः । 'पाणिः शमः शयो हस्तः' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥॥॥ पणायन्त्यनेन । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'अशिप्णाय्यो रुडायलुकौ च' (उ० ४।१३३) इतीण् आयप्रत्य-यस्य लक् च।—पण्यतेऽनेन । बाहुलकात् इञ्—इति मुकु-टस्तूक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'हस्तस्य'॥

तर्जनी स्यात्प्रदेशनी।।८१।।

तेति ॥ तर्ज्यतेऽनया । 'तर्ज भर्त्सने' (भ्वा०प०से०)। 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥॥॥ प्रदिश्यतेऽनया । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०)। ल्यूट् (३।३।११७) ॥॥॥ 'प्रदेशिनी' इति पाठान्तरम् । प्रदिश्यति । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । प्रदेशोऽस्त्यस्याः । इनिः (५।२।११५) वा ॥ (२) ॥॥॥ हे 'अ-क्कुष्टसमीपाक्कुल्याः'॥

अङ्गल्यः करशाखाः स्युः

अङ्ग्विति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०)। 'ऋतन्यि —' (उ० ४।२) इत्युलिः । अङ्गुं पाणिपाद्मव-यवं लाति । बाहुलकाि । 'अङ्गुलिः करशाखायां किर्णिकायां गजस्य च' इति हैमविश्वप्रकाशौ ॥॥॥ 'बालम्-ललबङ्गुलीनां वा लो रः' (वा० ८।२।१८)। (अङ्गुलिः) ॥॥॥ 'अङ्गुलस्तु यवो मतः' इत्यमरदत्तः । 'अङ्गुलो ना यवमानम्' इति वाचस्पतिः । तत्राङ्गेबीहुलकादुलः ॥ (१) ॥॥॥ करस्य शाखा इव ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अङ्गुली-मात्रस्य'॥

पुंस्यङ्गृष्टः भदेशिनी।
मध्यमानामिका चापि कनिष्टा चेति ताः क्रमात्।।
पुंसीति ॥ अङ्गुशन्दोऽङ्गवाची। अङ्गौ पाणौ तिष्ठति।

'सुपि-' (३।२।४) इति कः। 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७)

१—दीर्षमात्रकरणे रेफश्रवणानुपपत्तिः । तस्मात्प्रपोदरा-दित्वमङ्गीकार्यम् ॥ २—करशब्दोपादानम् 'अस्य' इत्यनेन परामर्शार्थम् ॥

इति पत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ तर्जन्युक्तापि यथासंख्याय पुनरुक्ता ॥ (१) ॥ ॥ मध्यभवा । 'मध्यान्मः' (४।३।८) । 'मध्यमो मध्यजे स्वरे । देहमध्ये मध्यदेशे मध्यमा कर्णिकाङ्कुलिः । राका रजस्वला चापि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ ॥ न नाम प्रहणयोग्यमस्याः त्रह्मणोऽनया शिरश्लेदनात् । अत एवास्यां पवित्रीक्तियते ॥ (१) ॥ ॥ अत्यल्पा । 'अतिशायने—' (५।३।५५) इतिष्ठन् । 'युवाल्पयोः कन्—' (५।३।६४) 'किनिष्ठोऽल्पेऽनुजे यूनि किनिष्ठा त्वन्तिमाङ्कुलें इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ कमेण एकैकम् 'अङ्कुलीनाम्' ॥ पुनर्भवः कर्रहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम् ।

िचिति ॥ पुनर्भविति । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ 'पुनर्भवः' इति वा पाठः ॥ (१) ॥*॥ करे रोहिति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२)॥*॥ न ख-मस्य । 'न श्राद्र—' (६।३।७५) इति साधः । 'नस्वी स्त्री-पुंसयोः ग्रुक्तौ नखरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ न खनित, खन्यते वा । 'डडरेकवकाः' (वा० ३। ३।१२५) । नखं राति वा । 'नखरं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नखस्य' ॥

प्रादेशतालगोकणीस्तर्जन्यादियुते तते ॥ ८३ ॥

प्रेति ॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'हलश्र्य' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२२) इति वा दीर्घः । 'प्रदेशो देशमात्रे स्या-तर्जन्यञ्चष्ठसंमिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तल्ल्यत्र । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (जु० प० से०) । 'हलश्र्य' (३।३।१२१) इति घञ् । 'तालः करतलेऽज्जुष्टमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करस्काले द्रुमान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोः कर्ण इव । 'गोकणोंऽश्वतरे सर्पे सारक्षेप्रमथान्तरे । अज्जुष्ठानामिकोन्माने गोकणीं मूर्विकोपधी' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ 'तर्जन्यादिसहिते चिस्तु-तेऽङ्गष्टे' कमेणैकैकम् ॥

अङ्गुष्टे सकनिष्टे स्यादितस्तिद्वीदशाङ्ख्यः।

पति ॥ कनिष्ठया सह विततेऽङ्कुष्ठे । वितस्यति । वि-तस्यते वा । 'तसु उपक्षये' (दि० प० से०) । 'वौ तसेः' (उ० ४।१८२) इति तिः ॥—वाहुलकात्तिः—इति मुकुट एतत्सूत्रास्त्ररणमूलकः ॥ (१) ॥*॥ द्वादश अङ्का-

१—'द्विवचन—' (५।३।५७) इतीष्ठन्-इति पाठ आसीत्। तथाप्यनेनेष्ठनो विधानाभावादुपेक्षितः॥ लयः प्रमाणमस्य । 'तद्धितार्थोत्तर-' (२।१।५१) इति द्विगुः । 'द्विगोर्नित्यम्' (वा० ५।२।३७) इति मात्रचो छक् । 'तत्पुरुषस्याङ्गलेः' (५।४।८६) इत्यच् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चितस्तेः' ॥

पाणौ चपेटप्रतलपहस्ता विस्तृताङ्गलौ ॥ ८४ ॥

पेति ॥ चपति । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । एटति । 'इट गतों' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपच—' (३।१।१३५) इति कः । चपश्चासाविटश्च ॥॥॥ 'चर्पटः' अप्यत्र । 'चर्पटः रकारिवपुरु चपेटे पर्पटेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥॥॥ प्रतरुति 'तल प्रतिष्ठायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रतरुं पातास्त्रभेदे तताङ्कित्रकरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'तलम्' अप्यत्र । 'तस्तुं स्वरूपाधरयोः खङ्गसृष्टि-चपेटयोः' इति विश्वः । ('तस्त्रश्चपेटे तालद्भौ' इति हैं-मतः । '—पुंसि तास्त्रमहीरुहे । चपेटे च' इति मेदिनीतश्च पुंस्ययम्)॥ (२) ॥॥॥ प्रस्तो हस्तः । 'प्राद्यो गता—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'विस्तृताङ्करो पाणों' ॥

द्रौ संहतौ सिंहतलपैतलौ वामदक्षिणौ।

द्वाविति ॥ सिंहस्येव तलमत्र ॥*॥ 'संहतलः' इति पाठान्तरम् । संहतं संघष्टं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२। ३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्रतते प्रक्षिष्टे वा तले अत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वामदक्षिणयोः पाण्योर्मिलितयोर्वि-स्तृताङ्कृत्योः' ॥

पाणिनिंकुब्जः प्रसृतिः

पेति ॥ नितरां कुन्जा प्रकृतिरस्य । प्रसरत्यनेन । किन् (२।२।९४) ॥*॥ 'प्रसृतः' इति वा पाठः । तत्र प्रकृष्टं सृतमस्य । 'प्रसृतः सप्रसारे स्याद्विनीते वेगिते त्रिषु । अर्थाञ्जलौ तु पुंलिङ्गो जङ्गायां प्रसृता मता' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रसृतेः' ॥

तौ युतावङ्गुलिः पुमान् ॥८५॥

ताविति ॥ तो प्रस्तौ मिलितौ । अञ्यतेऽनेन । 'अझू यत्त्रयादौ' (२० प० से०) । 'ऋतन्यक्ति—' (३० ४।२)

१—मुकुटस्तु—'संहतलः प्रतलो' इति सविसर्गपाठमाश्रित्य हो वामदक्षिणो प्रतलो मिलितो संहतल उच्यते । प्रतलह्रयं मिलितं संहतलः स्थादित्यर्थः—इत्युक्तवा एकम्' इत्येवोक्तवान् ॥

इत्यिलः। 'अञ्जलिस्तु पुमान् हस्तसंपुटे कुडवेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ एकम् 'अञ्जलेः'॥ मकोष्ठे विस्तृतकरे हस्तः

मेति ॥ बाहो प्रसारितपाणो हस्तः । हसति, हस्यतेऽनेन वा। हसे हसने (भ्वा०प०से०) । 'हसिमृगू—' (उ०३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो त्राते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विस्तृतः करो यस तसिन् ॥ एकम् 'विस्तृतकरस्य' ॥

मुष्ट्या तु वद्या।

स रिनः स्यात्

म्बिति ॥ स हस्तः मुन्यतेऽनया । 'मुप स्तेये' (त्रया० प० से०) । 'स्नियां क्तिन्' (३।३।९४) । यद्वा मुज्जाति । किच् (३।३।१७४) । ('संपीडिताङ्कुलिमुंष्टिः' इति हलायुधः ('मुष्टिईयोः फले । बद्धपाणो त्सरो' इति मेदिनी) । बद्धया मुख्योपलक्षितः ॥॥॥ ऋच्छति । अर्थतेऽनेन वा । 'ऋ गतो' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋतिन' (उ० ४।२) इति किच् । 'रह्यरती स्त्रियौ बद्धमुष्टिहस्तस्य'॥ इत्यमरमाला ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'बद्धमुष्टिहस्तस्य'॥

अरिलस्तु निष्किनष्टेन मुष्टिना ॥ ८६॥

अरेति ॥ रिलिभिन्नः । नञ्समासः । 'नारितः क-फोणो हस्ते सप्रकोष्ठे चाङ्गुलौ' इति रुद्रः । 'अरित्निर्ना सप्रकोष्ठतताङ्गुलिकरेऽपि च । कफोणावपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। निर्गता कनिष्ठा यस्मात्तेन सुष्टिनोपलक्षितः ॥॥। एकम् 'अरित्नहस्तस्य'॥

च्यामी बाह्योः सकरयोस्ततयोहितर्यगन्तरम् ।

द्येति ॥ विशेषेण अम्यतेऽनेन । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (शशा १२१) इति घन् । मुकु-टस्तु—व्यामीयतेऽनेन । माङो मूलविमुजादित्वात् (वा० शरा५) कः —इति व्याख्यत् । तन्न । 'कृत्कर्तरि' (शशा ६७) इत्यस्य प्रवृत्या करणे कस्यासंभवात् ।—ग्यामीयते रज्ज्वाद्यनेन—इति स्वाम्यप्येवम् ॥ (१) ॥॥॥ स्वे स्वे पार्श्वे प्रसारितयोर्वीह्योर्मध्यम् ॥॥ एकम् 'व्यासस्य' ॥ ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिनृमाने पौरुषं त्रिषु ॥८७॥

अध्वेति ॥ दोषौ च पाणी च । तत् । ऊर्ध्वे विस्तृतं दोःपाणि येन सः । तादशो ना । तस्य यन्मानं परिमाणम ।

१—बाहुशब्दस्य प्रकोष्ठवाचकत्वाभावः । 'चतुर्विशस्यङ्गुलो इस्तः' इति सकलसिद्धाननभङ्गश्च ॥ तेन पुंसा वा यन्मीयते तत्र ॥॥॥ पुरुषः प्रमाणमस्य । 'पुरुषहस्तिभ्यामण् च' (५।२।३८) । पौरुषो नदः, पौरुषी नदी, पौरुषे सरः । 'पौरुषे पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्वविस्तृतदोःपाणिन्माने त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पुरुषप्रमाणस्य'॥ कण्ठो गलः

केति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणेष्ठः' (उ० १।१०३) । कण्ठते । 'कठि शोके' (भ्वा० आ० से०) । अच् (२।१।१३४) । 'समीपगलशब्देषु त्रिषु कण्ठं विदुर्बुधाः' इति शाश्वतः । 'कण्ठो गले संनिधाने ध्वनो मदनपादपे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ गिल्ठति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । अच् (२।१।१३४) । 'अचि विभाषा' (८।२।२१) इति वा लः । गिर्यतेऽनेन । 'पुंसि-' (२।२।११८) इति घः । यद्वा गलति । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।१।१३४) । 'गलः कण्ठे सर्जरसे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'श्रीवाग्रभागस्य' ॥

अथ ग्रीवायां शिरोधिः कंधरेत्यपि।

अथेति ॥ गीर्यतेऽनया । 'शेवयह्नजिह्नाश्रीवा—' (१।१५४) इति साधुः। 'श्रीवे शिरोधितच्छिरे' (इति हैमः) (१) ॥*॥ शिरो धीयतेऽस्याम्। 'कर्मण्यधिक-रणे च' (३।३।९३) इति किः॥ (२) ॥*॥ कं शिरो धारयति। 'संज्ञायां भृतृष्ट्रजि—' (३।२।४६) इति खच्। 'खचि हृस्वः' (६।४।९४)। यद्वा धरति। 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०)। अच्। कं शिरसो धरा कंधरा। (३।१।१३४)। 'कंधरो वारिवाहे स्वाद्रीवायां कंधरा मता' (इति विश्वः)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'कंधरायाः'॥ कम्बुग्रीवा त्रिरेखा सा

केति ॥ कम्बुः शङ्ख इव ग्रीवा ॥ (१) ॥*॥ तिस्रो रेखा यसाम् ॥*॥ एकम् 'शङ्खाकारग्रीवायाः' ॥

अवडुर्घाटा कुकाटिका ॥८८॥

अवेति ॥ अवटलित । 'टल वैक्कव्ये' (भ्वा०प०से०)। अव टीकते । 'टीक्क गतों' (भ्वा० आ० से०) । मितद्वा-दित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा न वटित । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) 'वट भाषणे' (चु० उ० से०) । बाहुलकादुः । 'अवटुः पुरुषे क्का-टिका घाटा' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ घाटयित घाट्यते, वा । 'घट संघाते' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) घन् (३।३।१९) वा ॥ (२) ॥ ॥ कृकं कण्टमटित । 'अट गतों' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । ण्वुल् तु परत्वादणा वाधान्न प्राप्तोति ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि प्रीवायामुन्नतभा-गस्य' 'घाटीं' इति स्यातस्य । — श्रीवापश्चाद्वागस्य - इति स्वामिमुकुटौ ॥

वक्रास्ये वद्नं तुण्डमाननं लपनं मुखम्।

वेति ॥ उच्यतेऽनेन । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । त्रुञो विचः (२।४।५३) वा । 'गुधृवीपचिवचि-' (उ० ४।१६७) इति त्रः । 'वक्रमास्ये छन्द्सि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आस्यन्दते अम्लादिना प्रस्र-वति । आस्यन्दाते वान्नादिना द्रवीकियते । 'स्यन्द् प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१)। इति डः । यद्वा अस्यन्ते वर्णा येन । अस्यते वास्मिन आसः । 'अस क्षेपणे' (दि० प० से०) 'कृत्यल्युटः–' (३।३।११३) इति ण्यत् । 'सखं सखान्तरारुं च द्वयमास्यमितीरितम्' इति शाश्वतः । 'आस्यं मुखे च तन्मध्ये तद्भवे च स्त्रियां स्थिती' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वदन्त्यनेन 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३। ११७) ॥ (३) ॥ 🛊 ॥ तुण्डति । 'तुडि तोडने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ ॥ आनन्त्य-नेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३। ११७) ॥ (५) ॥ । छप्यतेऽनेन । 'छप व्यक्तायां बाचि' (म्बा० प० से०) ल्युट (३।३।११७) ॥ (६) ॥*॥ खन्यते । अनेन वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०)। 'डित् खनेर्सुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इ-त्यच् स च डित् धातोर्मुडागमः । 'शाक् खनो मुडुदात्तश्च ततोऽच प्रत्ययो भवेत् । प्रजासृजा यतः खातं तस्मादाहु-र्मुखं बुधाः' इति निरुक्तम् । 'मुखमुपाये प्रारम्भे श्रेष्ठे निःसरणासयोः इति हैमः॥ (७)॥ ॥ सत भुखवि-लस्य'। तदुपलक्षिते समुदाये तृपचारात्॥

हीबे घाणं गन्धवहा घोणा नासा च नासिका ८९

क्रीवे इति ॥ प्रायतेऽनेन । 'प्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । प्राणं क्रीवं नासि-कायां प्राते स्याद्वाच्यिलक्षकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वहति 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । गन्धस्य वहा । 'स्याद्वन्धवहा नासायां पुंलिक्षे मातिरिश्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ घो-

णित । अनया वा । 'घुण अ्रमणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्र' (३।३।२२१) इति घन् वा ॥ (३) ॥*॥ नासते । अनया वा । 'णास शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । प्राग्वत् । 'नास्ता तु नासिकायां च द्वारोध्वंदारुणि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ नासेर्ण्वुल् (३।१।१३३) । 'प्राणं गन्धवहा नासा नस्ता नस्या च नासिका' इति साहसाङ्कः । 'कुल्या गन्धवहा घोणा प्राणं नासा च नासिका' इति कात्यः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'नास्मिकायाः' ॥

ओष्टाधरौ त रदनच्छदौ दशनवासी।

ओष्ठित ॥ उप्यते उष्णाहारेण । 'उष दहे' (स्वा॰ प॰ से॰) । 'उषिकुषि—' (उ० २।४) इति थन् ॥ (१) ॥॥॥ न थियते । 'धृङ् अनवस्थाने' (तु० आ० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । नम् समासः (२।३। ६) । 'अधरस्तु पुमानोष्ठे, हीनेऽन्ध्वें च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'द्वन्द्वश्च प्राणि—' इत्येकत्वं तु न भवति । अनित्यत्वात् । 'ओष्ठाभ्यां युतावधरों' इति शाक्पार्थवादिः (वा॰ २।१।७८) वा ॥॥॥ रदनाः छाद्यन्तेऽनेन 'छद संवरणे' चुरादिः । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'छादेर्घे—' (६।४।९६) इति हत्त्वः ॥ (३) ॥॥॥ दशनानां वाससी इव । आवरकत्वात् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'उत्तराधरोष्टुमात्रस्य'॥

अधस्ताचिवुकस्

अधिति ॥ चीवति, चीन्यते, वा । 'चीवृ आदानसं-वरणयोः' (भ्वा० उ० से०) । मृगव्यादिः (उ० १।३७)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । चिनोति शोमां वा । प्रा-ग्वत् ॥ (१) ॥*॥ 'अधस्ताद्धरोष्ठस्य चितुः स्याचि-वुकं तथा' इति निगमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ओष्ठाधो-भागस्य'॥

गण्डौ कपोलौ

गेति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) । 'गण्डः स्यात्पुंसि खङ्गिनि । ग्रहयोगप्रभेदे च वीध्यङ्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपो-लेषु हयभूषणबुद्धुदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क-म्पते । 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'कपिगडि-गण्डि—' (उ० १।६६) इत्योलच् । 'कपि' इति निर्देशा-

१—-'मां विवक्षरसि किं चलदोष्टः' इति प्रयोगात्—इति मुकुटः ।

चलोपः कं सुखं पोलित । 'पुल महत्वे' (म्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (वा० २।२।१) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कपोलस्य'॥

तत्परो हनुः ॥९०॥

ति ॥ ताभ्यां कपोलाभ्यां परः । हन्ति । 'शृस्तृ-स्निहि—' । (उ० १।१०) इत्युः । 'हर्नुहृहिवलासिन्यां मृ-त्यावस्ने गदे स्नियाम् । द्वयोः कपोलावयवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कपोलाभोभागस्य'॥

रदना दशना दन्ता रदाः

रेति ॥ रखतेऽनेन । 'रद विलेखने' (भ्वा० प० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति लयुट् ॥ (१) ॥*॥ दश्यतेऽनेन । करणे लयुट् (३।३।११७) । '—दह-दश—' (३।१।२४) इति निर्देशात्क्षचिदिक्क्ष्यिप लोपः । यद्वा कर्तरि लयुट् (३।३।११३) ॥ (२) ॥*॥ दाम्यति । 'दमु उपश्रमे' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थाद्वा-दुलकात्तन् । 'दन्तोऽद्रिकटके कुन्ने दशनेऽथोषधौ स्नि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रदित । अच् (३। १।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दन्तस्य'॥

ताछ तु काकुद्म्।

तेति ॥ तरन्त्यनेन । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) । 'त्रो रश्च हः' (उ०१।५) इति युण् । ताह-यित । 'तह प्रतिष्ठायाम्' चुरादिः । मृगव्वादिः (उ०१।६७) वा ॥ (१) ॥ ॥ काकुर्जिह्वाउद्यतेऽनुद्यतेऽस्मिन् अनेकार्थत्वाद्वदिरुत्क्षेपणे वर्तते । घन्नर्थे कः (वा० ३। ३।३८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ईपत् कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । अव्दादित्वात् (उ० ॥९८) साधुर्वा । यद्वा 'निश्चेष्टं कुकुदं शिरः' । ककुदे भवम् । 'तत्र भवः' (१।३।५३) इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तालुनः' ॥

रसज्ञा रसाना जिह्ना

रित ॥ रसं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥॥॥ रसयति । 'रस आस्वादने' (चु० उ० से०) । नन्द्यादिन्त्वात् (३।१।१३४) ल्युः । यद्वा रसयन्त्यनया । 'ण्यास-श्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । रसति । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच्

वा। रसनं स्वजने ध्वनौ। जिह्वायां तु न पुंसि स्वात्' (इति मेदीनी)। 'तालव्या अपि दन्त्याश्च' इत्यादौ 'जिह्वायां रद्याना तथा' इत्युक्तेर्दन्त्यतालव्यमध्योयम्। 'रसनं तु ध्वनौ स्वादे रसज्ञारास्वयोः स्त्रियाम्' इति रभसः।— रसेः सौत्रात् 'रसिरुचिरुवृत्रो युच्'— इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥ (२)॥॥। लेढि। लिह्न्त्यनया वा। 'लिह् आस्वादने' (आ० उ० अ०)। 'शेवयह्वजिह्वा—' (उ० १।१५४) इति साधुः।—लिहेः 'पूर्वजिह्वप्रीवा' इति वन्प्रत्ययः—इति मुकुटोऽपाणिनीयः॥ (३)॥॥। त्रीणि 'जिह्वायाः'॥

मान्तावोष्टस्य स्कणी ॥९१॥

प्रेति ॥ स्जिति लालादि । 'स्जि विसर्गे' (उ० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । 'प्रान्तावोष्ठस्य स्क्रणी' इति क्षीबकाण्डेऽमरदत्तः ॥॥॥ 'कवयुक्तम्' (स्क्रणी) इत्यन्ये ॥॥॥ (स्क्रणी) ङचन्ता—इत्येके ॥॥॥—अदन्तं स-क्कम्—इत्यपरे ॥॥॥ 'सक्षि' शब्द इकारान्तः क्षीबम् । तत्र बाहुलकात्किः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ओष्ठप्रान्तयोः'॥

ललाटमलिकं गोधिः

लेति ॥ ठलनम् । 'ठल ईप्सायाम्' (चु० आ० से०) । 'ठल विलासे' (भ्या० प० से०) वा । डलयोरेक-व्यम् । ठलं विलासमीप्सां वा अटित । 'अट गतौ' (भ्या० प० से०) ।ठलित । उक्तधातुम्यां बाहुलकादाटच् ॥ (१) ॥॥॥ अलित, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्या० प० से०) । 'अलिहृषिभ्यां किच' इतीकन् । (उ० ४।२७) । 'अलीकमहितेऽपि' इति कात्यः ॥॥॥ बाहुलकादिकन्नपि । 'अलिकं हस्वदीर्घमध्यम्' इति राजदेवः ॥ (२) ॥॥॥ गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । गावौ नेत्रे धीयते यस्मिन् । 'कर्म-

१—'महासकायशोभितो नृसिंहनखायवत्' इति लताकेन्यात् कद्वयम् ॥ 'स्मितस्य संभावय सक्वणा कणान्' इति श्री-हर्षप्रयोगात् वकारयुक्तं च। 'न संयोगाद्वमन्तात्' (५।४।१३७) इत्यक्ठोपो न ॥ 'स सक्वणीप्रान्तमसक्पदिग्धं प्रलेलिहानो हरिणारिरुचैः' इति पाणिनेङीवन्ता च॥ 'सक्वे हे चैव विशेषे चन्तारिशच वक्रजाः' इति वचनाददन्तं सक्वमपि॥ 'सक्विणे' इती-दन्तमपि 'क्वीवे वारिशब्दवत्' इत्युक्तेः ॥ 'सक्वि'शब्दो हस्वे-कारान्तोऽपि छीवः—इत्यपरे । 'सक्थ्यक्षिदिषस्कि तथा वारिस्यात्' इत्यरुणः—इति मुकुटः ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'अनि' इति पाठ उपलभ्यते॥ ३—अतएव हैमनाममालायाम् भाले गोध्यलिकालीकललाटानि' इत्युपलभ्यते॥

१---औणादिकः क्युन् युक्तः----इति भाष्यकेयटयोः (६।४। २६) सिद्धान्तः ॥

ण्यधिकरणे च'·(३।३।९३) इति किर्वा । पुंखयम् । 'गोधिमालौ महाराङ्कः' इति त्रिकाण्डरोषात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'भालस्य' ॥

ऊर्ध्वे हरभ्यां भुवौ स्त्रियौ ।

उद्धें इति ॥ अमित । 'अमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'अमेर्डूः' (उ० २।६८) । यद्वा आम्यति । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० से०)। किप् (२।२।१७८)। 'ऊङ् च गमादीनाम्' इति 'गमः कौ' (६।४।४०) इत्यत्र वार्तिकेन मलोप ऊङ् चादेशः ॥ (१) ॥॥। एकं 'नेत्रोपरिभागस्थरोमराजेः'॥

कूर्चमस्त्री सुवोर्मध्यम्

किति ॥ कुरति । कूर्यते, वा । बाहुछकाचद । 'कू-चमस्री अवोर्मध्ये कत्थनश्मश्रुकैतवे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नासोपरिश्रृद्धयमध्यस्य'॥

तारकाक्ष्णः कनीनिका ॥९२॥

तेति ॥ तारयति । 'तॄ प्रवनादौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुळ् (३।१।१३३) । 'तारका ज्योतिषि' (वा० ०)३।४५) इतीत्वामावः । 'तारको दैत्य-भित्कर्णधारयोर्न द्वयोद्दिश । कनीनिकायामृक्षे च न पुमांस्रातरि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कनति । 'कनी दीप्तौ' (स्वा० प० से०) । बाहुळकादीनः । स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । टाप् (४।१।४) । इत्वम् (७। ३।४४) । 'कनीनिका तारकेऽक्णः स्वात्कनिष्ठाङ्कुळाविष' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'अक्ष्णः' इति खेचरी-व्यावृत्त्यर्थम् ॥*॥ द्वे 'नेत्रकनीनिकायाः' ॥

लोचनं नयनं नेत्रमीक्षणं चक्षुरिक्षणी । हरदृष्टी च

स्रिति ॥ लोच्यतेऽनेन । 'लोच्ल दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट (३।३।११७) ॥ (१) ॥ ॥ । नीयते-ऽनेन । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युट (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ । 'दाझी—' (३।२।१८२) इति पक्षे प्रन् । 'नेत्रं मथिगुणे वस्त्रमेदे मूले दुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां तु नेत्री नेतरि वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ ईक्ष्यतेऽनेन । 'ईक्ष दर्शने (भ्वा० आ० से०) । ल्युट (३।३।११७) । 'ईक्ष्मणं दर्शने दिशे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चष्टे । चक्षतेऽनेन, वा । 'चिक्षङ्' (अ० आ० अ०) । 'चक्षेः शिच्ये' (उ० ३।११९) इत्युसिः।

शिक्तादनार्धधातुकत्वात् ख्याञ् न ॥—बाहुलकात् ख्याञ् न—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (५) ॥*॥ अश्रुते । अनेन वा । 'अग्रू न्यासों' (स्वा० आ० से०) । 'अग्रे-नित्' (उ० ३।१५६) इति क्सिः ।—'अग्रेः षिच्—' इति मुकुटोऽपाणिनीयः । यद्वा अक्षति । 'अश्रू न्यासों' (स्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (६) ॥*॥ परयति । 'हिशर् प्रेक्षणे' (स्वा० प० अ०) । किप् (३। २।७८) । यद्वा दृश्यतेऽनया । संपदादित्वात् (वा० ३। ३।१०८) किप् । 'किन्प्रत्ययस्य' (८।२।६२) इति बहुन्नी-खाश्रयणात् किप्यपि कुत्वम् ॥ (७) ॥*॥ क्तिन् (३।३। ९४) । 'हृष्टिर्जानेऽक्ष्णि दृश्वने' इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ अष्ट 'नेत्रस्य'॥

असु नेत्राम्बु रोदनं चास्त्रमश्च च ॥९३॥

अरुवित ॥ असित । अश्रुत वा कण्ठम् । 'अश्र्वा-दित्वात् (उ० ५१२९) इति रुक्पक्षे । 'असः कोणे कचे पुंसि क्षीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'जगरे चाश्रमश्रुणि' इत्यूष्ममेदात्तालव्यप्रकरणोक्तेश्र तालव्यशम-पि ॥ (४) ॥॥॥ नेत्रयोरम्बु ॥ (२) ॥॥॥ रुद्यते । 'रु-दिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । कर्मणि ल्युद् (३। ३।११३) बाहुलकात् । 'रोदनं कन्दनेऽसेऽपि दुराल-म्भोषधौ स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥॥॥ पश्च 'ने-त्रोदकस्य'॥

अपाङ्गी नेत्रयोरन्तौ

अपेति ॥ अपाङ्गति 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) अपकृष्टोऽङ्गाद्वा । अपकृष्टान्यङ्गान्य-स्नाद्वा । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्यान्नेत्रान्ते तिरुकेऽपि च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'बाह्मौ' इति शेषः ॥*॥ एकम् 'नेत्रप्रान्तयोः' ॥

कटाक्षोऽपाङ्गद्रशेने ।

केति ॥ कटावतिशयितावक्षिणी यत्र । 'बहुत्रीहौ स-कथ्यक्ष्णोः-' (५।४।११३) इति षच् । कटं गण्डमक्षति वा । 'अक्षू व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । 'कटाक्षकाक्षौ' इति रमसात् काक्षोऽपि ॥ (१) ॥॥॥अपाङ्गेन दर्शनम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कटाक्षस्य'॥ कर्णशब्दग्रहौ श्रोत्रं श्रुतिः स्त्री श्रवणं श्रवः ९४

१— 'प्रावर्तयन्नदीमस्निद्धिंपां तद्योषितां च सः' इति माघे रक्तार्थेन सह श्रेषादस्रं दन्त्यसम् — इति मुकुटः ॥

केति ॥ कीर्यते शब्दयहणाय क्षिप्यते । यद्वा कीर्यते शब्दोऽस्मिन्। किरति शरीरे मुखं वा। 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। 'कृवृज्सि-' (उ० ३।१०) इति नः। यद्वा क-र्णयति । 'कर्ण मेदने' (चु॰ उ० से॰) अदन्तः । अच् (३।३।१३४)। 'कर्णः पृथासुते ज्येष्ठे सुवर्णालौ श्रुतावपि' (इति मेदिनी) । यत् --करोति शब्दज्ञानम् -- इति मुकुटः। तन्न । हृस्वान्नप्रत्ययाविधानात् ॥ (१) ॥ ॥ शब्दो गृह्यते-Sनेन । 'महवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । संज्ञायां 'हलश्च' (३। ३।१२१) इति घञ् विधीयते घापबादत्वात् । योगार्थमात्रे तु स न ॥ (२) ॥ ॥ श्रूयतेऽनेन । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) ॥ (३) ॥ ॥ श्रूयते-Sनया । किन् (३।३।९४) । 'श्रुतिः श्रोत्रे च तत्कर्मण्या-म्रायवार्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ ल्युट् वा करणे (३।३।११७)। 'श्रवणं श्रुतौ च कर्णे नक्षत्रे न नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ 'सर्वधातुभ्यो-ऽसुन्' (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'कर्णस्य' ॥

उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षं मूर्धा ना मस्तकोऽस्त्रियाम्।

उत्तेति ॥ उत्तमं च तदङ्गं च 'सन्महत्-' (२।१। ६१) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ श्रीयते उष्णीषादिना । 'श्रयतेः स्वाङ्गे शिरः किच्च' (उ० १।१९४) इत्यसुन् । 'शिरः प्रधाने सेनाग्रे शिखरे मस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'शिरोवाची रित्रोऽदन्तो, रजोवाची रजस्तथा'॥ (२) ॥*॥ 'कुमारशीर्षयोः' (३।२।५१) इति ज्ञापकाच्छिरःशब्दस्य शीषीदेशः ॥ (३) ॥*॥ मुह्यत्यसिन्नाहते । 'सह वैचित्त्ये' (दि०प०से०) । 'श्रन्नुश्चन्-' (उ० १।१५९) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ मस्यते स्म । 'मसी परिणामे परिमाणे वा' (दि० प०से०) । क्तः (३।२ १०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (५)॥*॥ पश्च 'शिरसः' ॥

चिकुरः कुन्तलो बालः कचः केशः शिरोरुहः ९५

चीति ॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥॥॥ 'कुन्तला मूर्यजास्त्वस्नाश्चिकुराश्चिद्धराः कचाः' इति दुर्गः ॥ (१) ॥॥॥ कुन्तं कुन्तायाकारं लाति । 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'कुन्तलक्ष्यपके वाले यवे ना भूमि नीवृति' इति मेदिनी ॥ (२) ॥॥॥ वलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। जलादित्वात् (३।१।१४०)णः। बल्यतेऽवरुष्यते वा । घम् (३।३।१९)। 'वालो ना कुन्त-

लेऽश्वस गजसापि बालघो । नालिकेरे हरिद्रायां महि-काभिद्यपि स्त्रियाम् । वाच्यलिङ्गोऽर्भके मूर्खे ह्रीवेरे पुंनपुंस-कम्। अलंकारान्तरे मेध्ये बाली बाला त्रुटिस्रियोः' इति (पवर्गीयादौ) मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ कच्यते । 'कच बन्धने' (भ्वा० प० से०) 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। क-चत्यात्मानं वा । अच् (३।१।१३४) । 'कचः ग्रष्कवणे केशे बन्धे पुत्रे च गीर्पतेः । कचा करेण्वाम्' इति हैमः॥ (४) ॥ ॥ क्रिस्यते 'क्रिश बन्धे' (उपतापे' (दि॰ आ॰ से॰) वा । क्रिश्चाति । 'क्रिशू वि-बाधायाम्' (त्रया॰ प० से०) 'क्रिशेरन् लो लोपश्च' (उ० ५1३३)। के शेते वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२। १०१) इति डः। 'हलद्नतात्—' (६।३।९) इत्यलुक्। कस्य शिरस ईशो वा । 'केश: सात्पंसि वरुणे हीवेरे क-न्तलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ शिरसि रो-हति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'केशस्य'॥

तद्वृन्दे केशिकं कैश्यम्

ति । केशानां समूहः । 'अचित्तहस्ति—' (४।२। ४७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्यत-रसाम्' (४।२।४८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशावृन्दस्य' ॥

अलकाश्चर्णकुन्तलाः ।

अलेति ॥ अलित, अल्यते, वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'क्रुवादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'अलका कुनेरपुर्यामस्त्रियां चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ चूर्णस कर्चूरादिक्षोदस कुन्तलाः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कुटिलकेशानाम्' ॥

ते ललाटे भ्रमरकाः

त इति ॥ अमर इव 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् । 'अथ अमरको भृङ्गे गैरिके चूर्णकुन्तले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'छलाटगतकेशानाम्' ॥

काकपक्षः शिखण्डकः ॥ ९६ ॥

काकेति ॥ काकस्य पक्ष इव ॥ (१) ॥*॥ शिखाया अण्ड इव । 'इवे—' (५।३।९६) इति, स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) वा कन् । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'शि-खण्डो तु शिखाबहोंं' इति तालव्यादौ रमसः । शि-खण्डो वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ शकन्ध्वादित्वं केचिन्नेच्छन्ति । 'शिखाण्डकशिखण्डकों' इति वाचस्प- तिसुभूती ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सामान्येन शिखायाः'। बाठानां शिखाया वा । 'बाठानां तु शिरः कार्ये त्रिशिखं सुण्डमेव वा'॥

कवरी केशवेशः

केति ॥ कूयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'कोररन्' (उ० ४।१५५) । 'जानपद-' (४।१।४२) इति छीप् । —कं शिरो ग्रुणोत्याच्छादयति । '—क्रवर-' (४।१।४२) हति निर्देशादणं नाधित्वाच् (३।१।१२४)— इति सुकुटः । —कृष्णवर्णा कं ग्रुणोति वा—इति स्वामी चोक्तस्त्रादर्शनमूळको । 'क्रवरं छवणाम्छयोः । क्रवरी केशविन्यासशाकयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥॥ केशानां वेशो मार्जनावन्धविशेषः ॥ (२) ॥॥ हे 'केशवन्ध-रचनायाः'॥

अथ धम्मिद्धः संयताः कचाः।

अथिति ॥ धमिति । 'धम ध्वाने' सौत्रः । विच् (३। २।७५) । मिलति । 'मिल संगमे' (तु० प० से०) । बा- हुलकालक् । धम् चासौ मिल्लश्च । 'मो नो धातोः' (८। २।६४) इति सौत्रेषु न भवति ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'चूडा' इति ख्यातस्य ॥

शिखा चुडा केशपाशी

शीति ॥ शेते । 'शीको हस्वश्र' (उ० ५।२४) इति खः । 'शिखा शाखार्वाई चूडालाङ्गलिक्यममात्रके । चू-डामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चुड्यते । 'चुड समुन्ल्ल्र्यो' (चु० प० से०) । 'चुरादीनां णिज्वा' इति पक्षे भिदादिपाठात् (३।३।१०४) अङ्दीर्घत्वे । 'चूडा शिखामयोः । बाहु भूषावरुभ्योश्र' इति हमः ॥ (२) ॥ श केशानां पाशः । अल्पः केश-पाशो गौरादिः (४।१।४१) ॥ (३) ॥ श॥ त्रीणि 'शि-रोमध्यस्थच्डायाः' 'चोटी' इति ख्यातायाः ॥

वैतिनस्त जटा सटा ॥ ९७॥

बेति ॥ व्रतिनः शिखा । जायते, जन्यते वा । 'जन्नेष्ठन् नलोपश्च' (उ० ३।३०) । यद्वा जटति । 'जट संचाते' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'जटा लग्नकचे मूले मांखां प्रक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी) ॥ (१)

||*|| सटित । 'षट अत्रयवे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'स्तटा जटाकेसरयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'कोटीरस्तु जटा सटा' इति रमसः ॥*॥ द्वे 'वितनः शिखायाम्' ॥

वेणिप्रवेणी

वेणीति ॥ वेणति । 'वेणृ निशामनयादित्रादानगमन-ज्ञानचिन्तासु' (स्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ प्रम्रह उपसर्गान्तरव्यादृत्यर्थः ॥ (२) ॥*॥ 'करणिश्रोणिवेणयः' इति स्त्रीकाण्डे निगमः ॥*॥ 'वेणी सेतुप्रवाहयोः । देवताडे केशवन्धे' इति हैमः ॥*॥ द्वे 'मोपितभर्तकादिधार्यकेशरचनाविशेषस्य'॥

शीर्षण्यशिरस्यौ विशदे कचे।

शाति ॥ शिरसि भवः । 'शरीरावयवाच' (४।३।५५) इति यत् । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इत्यत्र 'वा केशेषु' इति वचनाद्वा शीर्षन् । 'शीर्षण्यं तु शीर्षके । सुकेशे पुंसि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। (२) ॥॥। द्वे 'अन्यो-न्यासंपुक्ते स्नानादिनिर्मले वा केशे' ॥

पाशः पक्षश्र हस्तश्र कलापार्थाः कचात्परे॥९८॥

पेति ॥ पाइयते । 'पश बन्धे' चुरादिः । घन् (३।३। १९) । घः (३।३।११८) वा । 'पाइास्तु मृगपश्वादि-वन्धने । कर्णान्ते शोभनार्थः स्थात्कचान्ते निकरार्थकः । छात्राद्यन्ते च निन्दार्थः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प-क्ष्यते । 'पश्च परिप्रहे' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३। १९) । घः (३।३।११८) वा । 'पश्चो मासार्थके गेह-पार्श्वसाध्यविशेषयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सिखसहाययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ हसति, हस्यते, वा । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृत्रिण्-' (उ०३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे सप्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो त्राते' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कचवाचकात् परे सन्तः । कलापोऽर्थो येषाम् ॥*॥

तनूरुहं रोम लोम

तेति ॥ तन्वां रोहिति । मूलविभुजादिकः (वा० ३। २।५)। 'तन्हहं तु लोझि स्यालतत्रे च नपुंसकम्' इति मेदिनी । 'तन्हहस्तु पुत्रे गहित लोझि च' इति हैमः ॥ (१) ॥ शहित । 'नामन् सीमन् व्योमन् रोमन् लोमन्' (उ० ४।१५१) इति साधु । यद्वा रूयते ।

१—केपुचिन्मूलपुस्तकेपु तु 'व्रतिनः प्ता' इति पाठ उपल-भ्यते । 'मा जटायां च राक्षस्यां पतने दुर्भगस्त्रियाम्' इति कचित्पुस्तके हैमः ॥ 'सुप्तोऽपि प्रबुद्धः' इति कादम्बरीक्षेषश्च ॥

'रु ईंग्ब्दे' (अ० प० अ०) । मनिन् (३।२।७५) । किपलकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । ॡयते वा । मनिन् (३।२।७५) ॥ (६) ॥ ॥ त्रीणि 'रोम्णः' ॥

तदृद्धौ स्मश्रु पुंमुखे।

ति ॥ तस्य वृद्धिस्तस्याम् । इम मुखं श्रयति । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । इमनि मुखे श्रूयते । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०) मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) वा । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाञ्च तुक् ॥ (१) ॥*॥ पुंसो मुसे ॥*॥ एकं 'दाढिकायाः' ॥

आकल्पवेषौ नेपथ्यं प्रतिकर्म प्रसाधनम् ॥९९॥

आकेति ॥ आकल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० सें०)। घञ् (३।३।१८)। 'कृपो रो छः' (८।२।१८)। अकल्प्यते वा । आकल्पयति वा । स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४)। 'आकल्पः कल्पने वेशे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेषणम्, विष्यते, वा। 'विष्छ व्याप्तौ' (जु० प० से०)। घञ् (३।३।१८,१९)। वेवेष्टि वा। अच् (३।१।१३४) ॥*॥ तालव्यशान्तोऽपि । वेशनम् । विश्यते वा । विशति वा । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । प्राग्वत् । त्रिष्वप्यधिकरणे घञ् (३।३।१९) वा । 'वेशो वेश्यागृहे गृहे । नेपथ्ये च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ नयति । णिच् (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) ॥ निनो नेत्रस्य, नेर्नेतुर्वा पथ्यम् । संज्ञापूर्वकत्वाच हस्यः ॥ 'नेपथ्यं तु प्रसाधने । रङ्गभूमौ वेषभेदे' इति हैमः॥ (३) ॥*॥ प्रत्यङ्गं प्रतिख्यातं वा कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ प्रसाध्यतेऽनेनाङ्गम् । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (५) ॥*॥ पत्र 'अलंकार-रचनादिकृतशोभायाः'॥

दशैते त्रिषु देति ॥ एते वश्यमाणा रोचिष्णुपर्यन्ताः ॥

अलंकर्तालंकरिष्णुश्र

अलमिति ॥ अलं करोति । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'अलंकृञ्⊸' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरणशीलस्य' ॥

मण्डितः।

मसाधितोऽलंकृतश्च भूषितश्च परिष्कृतः ॥१००॥

१-र राब्दे इत्युत्तरम् 'रुङ्गातौ भाषण वा' इत्यपि पाठः।

मेति ॥ मण्ड्यते स्म । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प०। से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रसाध्यते स्म । 'साध संद्धिसौ' (स्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । कः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अठं क्रियते स्म ॥ (३) ॥*॥ भूष्यते स्म । 'भूष अठंकारे' (भ्वा० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ परिष्क्रियते स्म । कः (३।२।१०२) । 'संपदिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुद् । 'परिनिविभ्यः-' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूषितस्य'॥

विभाइ भाजिष्णुरोचिष्णू

वीति ॥ श्राजते तच्छीरुः । 'श्राजभास-' (३।२। १७७) किए ॥ (१) ॥ ॥ 'भुवश्च' (३।२।१३८) इति चाद् श्राजेरि इष्णुच्' ॥ (२) ॥ ॥ रोचते तच्छीरुः । 'अलंकुञ्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'अलंकारादिना शोभमानस्य' ॥

भूषा तु स्यादलंकिया।

भ्विति ॥ भूषणम् । 'ग्रुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः॥ (१) ॥*॥ अलंकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।१००) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भूषणक्रियायाः'॥

अलंकारस्त्वाभरणं परिष्कारो विभूषणम् १०१ मण्डनं च

अलमिति ॥ अलंकियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) । 'अलंकारः कंकणादिषु । उपमादौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एवं परिष्कारोऽपि ॥ (३) ॥*॥ आ श्रियतेऽनेन । 'मृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । त्युद् (३।३।११७) । (२) ॥*॥ विभूष्यतेऽनेन ॥ (४) ॥*॥ मण्ड्यतेऽनेन । 'मिड भूषायाम' (भ्वा० प० से०) । त्युद् (३।३।११७) । 'मण्डनं तु प्रसाधने । मण्डनोऽलंकरिष्णो' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'भूपाणाम्'॥

अथ मकुटं किरीटं पुंनपुंसकम्।

अथेति ॥ मङ्कतेऽनेन वा। 'मिक मण्डने (भ्वा० आ० से०) बाहुलकादुटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न नुम् । एकोकारम् ॥॥॥ (मुकुटम्, इति) द्वयुकारपाठे बहुल-काद् धातोरत उः॥ (१) ॥॥॥ किरति । अनेन वा। 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से० । 'कृतृकृषेः कीटन्' (उ० ४। १८५)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'किरीटस्य'॥

चुडामणिः शिरोरत्मम्

चृडिति ॥ चृडाया मणिः। 'चृडामणिः काकर्चिचाफले मूर्थमणाविप' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। शिरसो रत्नम् ॥ (२)॥॥। द्वे 'शिरोमणेः'॥

तरलो हारमध्यगः ॥१०२॥

तेति ॥ 'तरस्तु तरणे पुंसि' (इति मेदिनी) । तरं लाति । 'आतोऽनुप-' (२।२।२) इति कः । 'तरलं च- खले पिङ्गे भास्वरेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणो पुंसि यवागृसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हारस्य मध्यं हारमध्यं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० २।२। ४८) इति डः ॥ ॥ 'एकम्' ॥

बालपाक्या पारितथ्या

वेति ॥ वालपाशे केशसमृहं साधुः । 'तत्र साधुः' (४। ४।९८) इति यत् । वालेषु पारया पाशसमृहो वा ॥ (१) ॥॥ परितस्तथामृताः । परितथा एव । चतुर्वर्णादित्वात् (वा० ५।१।१२४) स्वार्थे प्यञ् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'सीम-न्तस्थितायाः स्वर्णादिपष्टिकायाः'। स्वामी तु—प्रथमं वालवन्धनमुक्तावलीनाम्—इत्याह ॥

पत्रपाश्या ललाटिका ।

पत्रेति ॥ पाशसमूहः पाश्या पत्रमिव पाश्या ॥ (१) ॥*॥ ठळाटस्याळंकारः । 'कर्णळळाटात्कनळंकारे' (४।३। ६५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'ळळाटाभरणस्य' ॥

कर्णिका तालपत्रं स्यात्

केति ॥ कर्णस्यालंकारः । प्राग्वत् । 'कर्णिका कर्ण-भूषणे । बीजकोशे सरोजस्य करमध्याङ्गुलावि । कुट्टिन्यां हस्तिहस्तामें इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ तालस्य पत्रम् । 'तालपत्रं तु कुण्डले । सात्तालपत्री रण्डायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ 'ताटङ्कः' अप्यत्र । सुवर्णरचितस्यापीदमेव नाम ॥॥॥ द्वे 'कर्णाभरणस्य'॥

कुण्डलं कर्णवेष्टनम् ॥१०३॥

कुण्डेति ॥ कुण्डते, कुण्ड्यते, वा। 'कुडि दाहे' (भ्या॰ आ० से०) । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) वा। वृ-षादित्वात् (उ० १।१०६) करुच् । कुण्डं कुण्डलाकारं लाति वा। 'कुण्डलं कर्णभूषायां पाशेऽपि वलयेपि च। का-स्वनद्वगुड्च्योः स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कर्णस्य वेष्टनम् । वेष्ट्यतेऽनेन । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कुण्डलस्य' ॥

ग्रैवेयकं कण्डभूपा

ग्रैवेयेति ॥ ग्रीवायां भवम् । 'कुलकुक्षिग्रीवाभ्यः श्वा-स्यलंकारेषु (४।२।९६) इति ढक्य् ॥*॥ —'ग्रीवाया अण् च' (४।३।५७) इति ढिन्न 'ग्रेवेयेम्' अपि—इति मुकुटः ॥ (१) ॥*॥ भूष्यतेऽनया । 'भूष अलंकारे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः । कण्ठस्य भूषा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रीवाभरणस्य' 'कण्ठा' इति ख्या-तायाः ॥

लम्बनं स्याल्ललन्तिका।

लेति ॥ लम्बते । 'लिब अवसंसने' (भ्ता० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लडति । 'लड बि-लासे' (भ्वा० प० से०) । 'लटः शतृ–' (३।२।१२४) 'उगितश्च' (४।१।६) इति डीप् । 'शष्ट्यनोर्नित्यम्' (७।१।८१) इति नुम् । डलयोरेकत्वम् । लल्ल्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'किंचिल्लम्यमानकण्टभूषणस्य'॥

स्वर्णेः पालम्बिका

स्वेति ॥ सैव ठलन्तिका सुवर्णः कृता प्रालम्बते । ण्वल (२।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'लम्बकण्ठिक्तायाः'॥

अथोरःसूत्रिका मौक्तिकैः कृता।।१०४॥

अथेति ॥ सैव ठठन्तिका मुक्ताभिः कृता ॥*॥ उरसः स्त्रमिव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मौक्तिकमालायाः'॥

हारो मुक्तावली

हेति ॥ हियते मनोऽनेन । हियते वा । घञ् (३।३। १९) यद्वा हारयति मनः । स्वार्थण्यन्तादच् (३।१।१३४) ॥ 'हारो मुक्तासेर युधि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुक्तानामावली दीर्घा पङ्किः ॥ (२) ॥*॥ मिदादिपा-ठात् (३।३।१०६) अङि हारा । 'हारा मुक्तावली हारः' इति रमसः ॥*॥ दे 'मुक्ताहारस्य'॥

देवच्छन्दोऽसौ शतयष्टिकः।

देवेति ॥ 'हारः' शतयष्टिकः सन् ॥ देवैश्छन्यते । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (१।१।१९) ॥ (१) ॥ ॥ 'यष्टिर्हारलताशस्त्रभेदयोः' इति विश्वः ॥ 'यष्टिर्छता सरः सरिः' इत्यनेकार्थमाधवी ॥ ॥ एकं 'शतलिकहारस्य'॥

१-- 'सप्रैवेयस्त्वमिस फणिना' इति राजशेखरः - इति मुकुटः ॥

हारभेदा यष्टिभेदाद्धत्सग्रत्सार्थगोस्तनाः॥१०५॥ अर्धहारो माणवक एकावल्येकयष्टिका । सवै नक्षत्रमाला स्यात्सप्तविंशतिमौक्तिकैः १०६

हारेति ॥ यैधीनां भेदात् हारभेदाः स्यः । गुध्यते । 'गुध परिवेष्टने' (दि० प० से०)। 'उन्दिगुधिकुषि-भ्यश्र' (उ० ३।६८) इति सः कित् । बाहुलकाद्भष्-भावो न । 'गृत्सः स्यात्स्तबके स्तम्बे हारभिद्रन्थिपणयोः' इति दन्त्यान्तेषु मेदिनी ॥*॥ छान्तोऽपि । 'स्याद् गुच्छः स्तवके स्तम्बे हारभेदकलापयोः' (इति मेदिनी)। गूयते। 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। बाहुलकाच्छक्। 'द्वात्रिं-शहतिको गुच्छः'॥ (१)॥*॥ 'गुच्छार्धस्तत्त्वसंख्यकः'। गुत्स्य गुत्स्यार्घः । समप्रविभागाभावात् पुंस्त्वम् । चतु-विशतियष्टिको हारो गुत्सार्धः ॥ (१) ॥ ॥ 'चतुर्स्नि-शहतो हारश्रतुःसरिच गोस्तनः । गोः स्तन इव॥ (१)-॥ अधि विश्वतियष्टिको हारो माणवः परिकीर्तितः । अर्ध-नैकदेशेन कृतो हारः। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७२) ॥ (१) ॥*॥ माणवो बालः । स इव । यावा-दित्वात् (५।४।२९) कन् । 'माणवको हारभेदे बाले कु-पुरुषे बटौं' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकसरा । एका चासावावली च ॥ (१) ॥ ॥ एकावस्येव सप्तविंशतिमु-क्तामिः कृता । नक्षत्राणां मालेव ॥ (१) ॥ ॥ प्रत्येक-मेकैकम् ॥

आवापकः पारिहार्यः कटको वलयोऽस्त्रियाम् ।

आवेति ॥ आ उप्यते । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घत् (३।३।१९) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) संज्ञायां (५।३७५) वा कन् ॥ (१) ॥॥ परिह्रियते 'ऋहलोण्यत' (३।१।१२४) । परिहार्य एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ यद्वा घननताचतुर्वणादित्वात् (वा ५।१।१२०) स्वार्थे प्यन् ॥ (२) ॥॥॥ कटति कट्यते वा । 'कटे वर्षायरणयोः' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) ॥ 'कटकोऽस्त्री नितम्बेऽ-देर्दन्तिनां दन्तमण्डने । सामुद्रलवणे राजधानीवलययोरिष' (इति मेदिनी) । (३) ॥॥॥ वलते । 'वल संवरणे' (भ्वा०

आ० से०)। 'वलिमलितनिभ्यः कयन्' (उ० ४।९९)॥ 'वलयः कण्ठरोगे ना कङ्कणे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ स्था चत्वारि 'प्रकोष्टाभरणस्य'॥ केयूरमङ्गदं तुल्ये

कियिति ॥ के बाहुशिरसि यौति । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । खर्जादित्वात् (४।९०) ऊरः । बाहुलकाद्दिलोपः । 'हलदन्तात्' (६।२।९) इति सप्तम्या अलुकू ॥
(१) ॥॥। अङ्गं दयते, दायति, द्यति वा । 'देङ्पालने' (भ्वा० आ० अ०) । 'देप् शोधने' (भ्वा० प०
अ०) वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ 'अङ्गदः किपभेदे ना
केयूरे तु नपुंसकम् । अङ्गदा याम्यदिग्दन्तिहस्तिन्यामिष
योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'प्रगण्डभूषणस्य'॥

अङ्गुलीयकमूर्मिका ॥ १०७ ॥

अङ्गुलीति ॥ अङ्गुली भवम् । 'जिह्नामूलाङ्गुलेख्छः' (११३१६२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४१५) ॥—'क-पिलकादित्वात् (वा० ८१२११८) । अङ्गुलीयकम्'—इति मुकुटः ॥ तन्न । तत्र रेफानुवादेन लिवधानात् । लानुवादेन रेफिविधानाभावात् ॥ 'वालमूल—' (वा० ८१२११८) इति वक्तुं शक्यत्वात् ॥ (१) ॥*॥ कर्मिरिव । 'इवे—' (५१३९६) इति कन् ॥ अर्मि प्रकाशं कायति वा ॥ 'ऊर्मिः स्त्रीपुंसयोर्वीच्यां प्रकाशं वेगभङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'अङ्गलीभूषणस्य' ॥

साक्षराङ्गलिमुद्रा सा

सेति ॥ सा ऊर्मिका । अक्षरैः सहिता चेत् । अङ्कल्या मुदं राति । 'आतः' (३।२।३) इति कः ॥ मोदते वा । 'मुद् हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायितिश्च–' (उ० २।१३) इति रक् । अङ्कल्या मुद्रा ॥ (१) ॥॥। एकम् ॥

कङ्कणं करभूषणम्।

कड्केति ॥ कं शुभं कणित 'कण शब्दे' (भेना ० प० से०)। अच् (शिशश्यश्व)। कङ्कते वा। 'कक छौल्ये' (भाव आ० से०)। 'बहुछमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति 'अनुदात्तेतश्च हछादेः' (श्वशिश्व) इति वा युच्। पृषोदरादित्वात् (६।श१०९) णत्वम्। 'कङ्कणं करभू-षायां सूत्रमण्डनयोरिप' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥

१—हैमे तु 'अर्थहारश्चतुःपष्टिगुच्छमाणवमन्दराः । अपि गोस्तनगोपुच्छावर्थमर्थ यथोत्तरम्' इत्युक्तम् । अन्ये तु 'चतुःप-ष्टिलतो हारोऽथाष्टहीना यथोत्तरम् । रहिमकलापो माणवकोऽर्थ-हारोऽर्थगुच्छकः । कलापच्छन्यो गन्दरश्च गुच्छः सप्ततियष्टिकः' इत्साहः॥

^{9—}पुंलिङ्गोऽप्ययम् 'अयं मैथिल्यभिज्ञानं काकुल्स्थस्याङ्गुरी-यकः' इति भट्टिप्रयोगात्—इति मुकुटः ॥

करं भूषयति । करो भूष्यतेऽनेन वा । त्युद् (३।३। ११३,११७) । 'क्षीवं मण्डने सूत्रे कङ्कणं करभूषणम्' इति रभसः । 'हस्तमण्डनसूत्रे स्यात् कङ्कणो ना प्रतीस्तरः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मणिवन्धभू-पणस्य'॥

स्त्रीकट्यां मेखला काञ्ची सप्तकी रशना तथा १०८ क्रीवे सारसनं च

स्त्रीति ॥ मखं गतिं लाति । कः (३।२।३) । पृषो-दरादि: (६।३।१०९) ।--मीयते । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' उ० अ०) । 'कलम्बाद्यश्च' इति साधुः --- इति मुकुटश्चिन्त्यः । तत्स्त्रस्योज्ज्वलद्त्तादिष्वदर्श-नात् । 'मेखलादिनितम्बे सादशनाखङ्गबन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ काञ्चते। 'काचि दीप्तिवन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)। वी ङीष् (ग० ४।१।४५) ।—'अन्येभ्योऽपि' इति दीर्घः—इति मुकुटश्चिन्त्यः । धातोरेव दीर्घवत्त्वात् । 'अन्येभ्योऽपि' इ-त्येतादृशस्य दीर्घविधायकस्याभावात् । 'अन्येषामपि' (६। ३।१३७) इति वक्तं युक्तत्वाच । 'काञ्ची सान्मेखला-दाम्नि प्रमेदे नगरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ सपति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) कन् । सप्तभिरनेकाभिः किङ्कि-णीभिः, सप्त स्वरान् वा कायति । 'आतः' (३।१।१३६, २।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । — कायन्ति असाम् । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः — इति मुकुटश्चिन्त्यः । अधिकरणे तत्प्रवृत्तेरसंभवात् ॥ (३) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रुङ् व्याप्तौ संघाते च' (स्वा० आ० से०) । अश्वाति । 'अश भोजने' ('क्या० प० से०) । अशे रश् च' (उ० २।७५) इति यू रशादेशः। यद्वा, रशति । 'रश शब्दे' सौत्रः । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २। ७८) इति युच् । तालव्यमध्या ॥ ॥ दन्त्यमध्यापि । 'रस शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'रस आस्वादने' (च० उ० से०)। 'बहुलम्' (उ० २।७८) इति युच् । 'ण्या-सश्रनथ-' (३।३।१०७) इति वा युच् । 'तालव्या अपि दुन्त्याश्च शम्बशम्बलशूकराः । रशनापि च जिह्नायाम् ॥

'रसनं निस्वने स्वादे रैसना काश्विजिह्नयोः' इत्यजयध-रणी। 'रसनं स्वदने ध्वाने रसना काश्विजिह्नयोः। रसनं चापि रास्नायाम्' इति विश्वप्रकाशः॥ एवसुभयसुभयत्र साधु॥ (४)॥ सारसुत्कृष्टं सनमस्य। 'षण संभक्तो' (भ्वा० प० से०)। घः (३।३।११८)। सहारसनेनात्पशच्देन वा। 'मेखलायां सारसनमुरस्रे च तनुत्रिणाम्' इति दन्त्यादौ रभसः॥ (५)॥ ॥ पञ्च 'स्त्रीकटिभूषणस्य'॥ 'स्त्री' इत्यविवक्षितम् । पुंस्किटिभूषणेऽति ।—स्त्रीकट्यां वस्त्रयन्थने—इति स्वामी। '-एका यष्टिभवेत्काञ्ची मेखला त्वष्ट यष्टिकाः। रसना घोडश ज्ञेयाः कलापः पञ्चविंशकः'—इति भेदस्तिवह न विवक्षितः॥

अथ पुंस्कट्यां शृङ्खलं त्रिषु।

अथेति ॥ पुंसां कट्यां चेत् काञ्ची । श्रङ्गेः खलति । 'खल संचये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'श्र्रङ्खलं पुंस्कटीकाञ्च्यां लोहरज्जो च बन्धने' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पुरुषकटीस्थकाञ्च्या'ः ॥

पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम् १०९

पेति ॥ पादसाङ्गद्मिव । यद्वा पाद एवाङ्गम् । पा-दाङ्गं द्यति, द्यते, वा । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०) । 'देप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । 'देङ् पा-ठने' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ तुरुं तुरुया वा कोटयति । 'कुट प्रता-पने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । तुरुाकारं को-टिर्यमस्य । 'तुरुाकोटिर्मानभेदेऽम्बुदे स्यानूपुरेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मञ्जति । 'मिजि ध्वनों' सौत्रः । बाहुठकादीरन् ।—'गम्भीराद्यश्च' इतीरन्—इति मु-कुटोऽपाणिनीयो गम्भीरादिगणाभावात् ॥ (३) ॥*॥ 'नु-वनम्' त्यते, वा । 'णू स्तुतों' (तु० प० से०) । संप-दादिः (वा० ३।३।१०८) । नुनि पुरति । 'पुर अयग-मने' (तु० प० से०) । 'इग्रपथ—' (३।१।१३५) इति कः । 'मञ्जीरोऽस्त्री स नूपुरः' इति रमसः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नूपुरस्य' ॥

हंसकः पादकटकः

हंसेति ॥ हंस इव कायति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । हंस इव । 'इवे-' (५।३।९६)

१— 'काश्रीगुणस्थानमनिन्दितायाः' इति कुमारः । 'काश्रि-दामिषिहितैकतरोरुः' इति माधः — इति मुकुटः ॥ २— 'धुभितसि-न्धुमनीरञ्चनैः शनैः' इति भारवियमकात् — इति मुकुटः ॥

१—'रसनावन्थो रतिकलहेषु, न दानानुमतिषु' इति वासव-दत्ताक्षेषात्—इति मुकुटः॥

इति कन् वा॥ (१) ॥ ॥ पादस्य कटको वलयः॥ (२) ॥ ॥ हे 'नूपुरस्य' ॥ — पडिप पर्यायाः — इत्येके॥

किंकिणी धुद्रघण्टिका।

किमिति ॥ किंचित् किणं करोति । किणशव्दात् 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तादच् (३।१।११३८) । गौरादिः (४।१।४१) ॥॥—कङ्कणी—इति स्वामी ॥ कङ्कनम्। 'किक गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । कङ्के गतावणित । 'अण शव्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३८) । गौरादिः (४।१।४१) । शक्काविः (वा० ६।१।९४) । यद्वा कं सुखं कणित । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कङ्कणः स्वास्त्रतिसरः कङ्कणी क्षुद्रघण्टिका' इति मागुरिः ॥ (१) ॥॥॥ घण्टेव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा घण्टिति, घण्टयिति, वा। 'घटि दीतौ' (चु० उ० से०) । जुल् (३।१।१३३) । क्षुद्रा चासौ घण्टिका च ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'क्षुद्रघण्टिकाया' 'घुघुराख्यस्य'॥

त्वक्फलकृमिरोमाणि वस्त्रयोनिः

त्वेति ॥ त्वगादि । वस्रस्य योनिः कारणम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वस्त्रयोनेः' ॥

दश त्रिषु ॥ ११० ॥

देति ॥ वर्श्यमाणानि तन्त्रकान्तानि दश ॥ वाल्कं श्लोमादि

वेति ॥ वल्कस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ श्रुमाया विकारः । प्राग्वत् ॥ श्रोमादि वाल्कम् । 'श्रोमं वल्कलजांगुके । शणजेऽतसीजे' (इति मेदिनी) । 'श्रोमवस्त्रस्य' एकम् ॥

फालं तु कार्पासं वादरं च तत्।

फेति ॥ फलस्य विकारः । 'तस्य विकारः' (शशे। १३८) इत्यण् । 'फालं तु वसने फाल उत्प्रुतो' (इति हैमः) 'क्षीवं सीरोपकरणे' (इति मेदिनी) 'पुंसि शंकरसी-रिणोः' ॥ (१) ॥*॥ कर्पास्या वदरायाश्च विकारः फलम् । 'अवयवे च-' (शशे।१३५) इत्यण् । तस्य 'फले छुक्' (शशे।१६३) । कर्पासस्य वदरस्य च विकारः । प्राग्वदण्

१—नाल्कक्षोमफालकार्पासवादरकोशेयराञ्जवानाहतनिष्प्रवाणित-श्रकाणि—इति स्वामी ॥—नक्ष्यमाणानि क्षोमादिवर्जवा-लक्फालादीनि निष्प्रवाण्यन्तानि दश त्रिषु त्रिलिङ्गानि । च-कारादेकादशं तत्रकम्, इति सुसृतिः—इति मुकुटः॥ (४।३।१३४) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कार्पा-सवस्त्रस्य' ॥

कौशेयं कृपिकोशोत्थम्

काविति ॥ कोशे संमृतः । 'कोशाहुन्' (४।३।४२)॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'पीतांवरादेः' ॥

राङ्कवं मृगरोयजम् ॥१११॥

रेति ॥ रङ्को भवम् । 'रङ्कोरमनुष्येऽण् च' (४।२। १००) इत्यण् । 'मृगरोमजम्' मृगशन्देन पशुमात्रं या-ह्यम् । तेन कम्बलाद्यपि राङ्कवम् ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ऊर्णादेः' ॥

अनाहतं निष्प्रवाणि तन्नकं च नवाम्बरे ।

अनेति ॥ न आहतम् ॥ (१) ॥ ॥ प्रोयतेऽनया । 'वेञ् तन्तुसंताने' (म्वा० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३। ११७) इति ल्युट्। निर्गता प्रवाणी तन्तुवायशलाकास्मात् । 'निष्प्रवाणिश्च' (५।४।१६०) इति साधः॥ (२) ॥ ॥ । तन्त्राद्चिरापहृतम् 'तन्त्राद्चिरापहृते' (५।२।७०) इति साधु॥ (३) ॥ ॥ नवं च तद्म्बरं च ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'छेद्भोगक्षालनरहितवस्त्रस्य'॥

तत्स्यादुद्गमनीयं यद्धौतयोर्वस्त्रयोर्धुगम् ॥११२॥

तिहिति ॥ घाँतयोः प्रक्षािलतयोर्वस्तयोर्धुगम् । उद्गम्य-तेऽभिल्ल्यते । 'गम्ल गतौं' (भ्वा० प० अ०) । अनी-यर् (३।१।९६) ॥ (१) ॥*॥ 'युगम्' इत्यविवक्षितम् ॥*॥ एकम् 'घौतवस्त्रयुगस्य' ॥

पत्रोणं धौतकौशेयम्

पेति ॥ पत्रेषु कृतोर्णा पत्रोणीस्त्यत्र । अर्शआयच् (५। २।१२७) । 'पत्रोणी घौतकौरोये पत्रोणीः शोणकदुमे' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ धाव्यते स्म । 'धावु गतिशुक्त्योः' (म्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) घौतं च तत्कौरोयं च ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'घौतकौरोयस्य' । — प्रक्षालितकौरोयमेव पत्रोणीस्यम् — इत्यत्ये ॥

वहुमूल्यं महाधनम्।

वेति ॥ बहु मूल्यमस्य ॥ (१) ॥ ॥ महद्र धनं मू-ल्यमस्य ॥ (२) ॥ ॥ हे 'वहुमूल्यवस्तुनः' ॥

क्षौमं दुक्लं स्यात्

श्वाचिति ॥ क्षौति । क्ष्यते, वा । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प॰ से॰) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन्। 'श्लोमपटे दुक्लेडस्ती' (इति मेदिनी) ॥*॥—श्लुमाया विकारः । श्लोमम् इति स्वामी । पर्यायान्तराभिधानाय पुनरभिहितम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं क्लित । 'कूल आवरणे' (भ्वा० प० से०) । 'इग्रुपध-' (२।१।१२५) इति कः । पृपोदरादिः (६।२।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पष्टवस्त्रस्य'॥ द्वे त निवीतं प्रावृतं त्रिषु॥११३॥

हे इति ॥ नि वीयते स्म । 'व्येञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । संप्रसारणादि (६।१। १५) । (६।१।१०८) । (६।४।२) ॥*॥—ानिवृत्तम् इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ पात्रियते स्म 'वृत्र् वरणे' (स्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'प्रावृ-तवस्त्रस्य' ॥

स्त्रियां वहुत्वे वस्त्रस्य दशाः स्युर्वस्तयोर्द्वयोः ।

स्त्रीति ॥ दरयते । 'दंश दशने' (भ्या० प० अ०) । भिदाद्यङ् (२।२।१०६) । 'दशा वर्त्यामवस्थायां वस्नान्ते भूम्नि पुंस्त्रियोः' इति रमसः ॥ (१) ॥॥ वस्यते । 'वस आच्छादने' (आ० आ० से०) । 'वस स्नेहनादौ' चुरादिः । चुरादीनां णिज्या । 'वसेस्तिः' (उ० ४।१८०) । 'वस्ति-र्द्वयोर्निरूहे नाभ्यधो भूम्नि दशासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वस्नान्तावयवानाम् ॥

दैर्घ्यमायाम आनाहः

दायिति ॥ दीर्घस्य मावः । 'गुण-' (५।१।१२४) इति प्यम् ॥ (१) ॥ ॥ आयम्यतेऽनेन । घम् (३।३। १९) । आयमनं वा । आयाति वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन् ॥ (२) ॥ ॥ आनह्यतेऽनेन । 'णह् वन्धने' (दि० उ० अ०) घम् (३।३।१९) ॥ ॥ 'आरोहः' इति क्व-ित्पाटः । आरुह्यतेऽनेन । घम् (३।३।१९) । 'आरोह्यस्वयरोहे च वरयोषित्कटावि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्र्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि वस्त्रा-देर्देष्ट्यंस्य ॥

परिणाही विशालता ॥ ११४ ॥

पेति ॥ परिणद्यतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ विशालस्य भावः तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विस्तारस्य' 'पनहा' इति ख्यातस्य ॥

पटचरं जीर्णवस्त्रम्

पेति ॥ पटति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-

कादत्। भूतपूर्वे पटत्। 'भूतपूर्वे चरट्' (५।३।५३) यद्वा 'पटत्' इत्यव्यक्तं शब्दं चरित करोति । अच् (३।१। १३४)। यद्वा पट इवाचरित । 'सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किव्वा' (वा० ३।१।)। शत्रन्ताचरट् (५।३।५३)॥ (१)॥॥॥ जीर्णे च तद्वस्तं च॥ (२)॥॥। द्वे 'जीर्णवस्त्रस्य'॥

समो नक्तकवर्पटी।

संति ॥ नजते । 'ओ नजी बीडे' (तु० आ० से०) । बाहुलकात्तन् । स्वार्धे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । नक्तं कं सुखमसाद्वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥॥॥ कचित् 'लक्तकः' इति पाठः । लक्यते स्व। 'लक् आस्वादने' ()। कः (३।२।१०२) । स्वार्धे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥॥॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । कृणाति । 'कृ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) वा । करोति । 'ज्जुक्यं' (तु० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७५) कर् चासौ पटश्च । यद्वा करस्य पटः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'प्रस्वेदादिमार्जनार्थहस्तस्थवस्त्रखण्डस्य'। स्वामी तु इत्तद्वयं येन पृयते तत्र रूढोऽयम् इत्याह । सुकुटस्तु मिलनत्वा-दिदुष्टजीर्णवस्रखण्डस्य ॥

वस्त्रमाच्छाद्नं वासश्रेलं वसनमंशुकम् ॥११५॥

वेति ॥ वस्यतेऽनेन । 'वस आच्छाद्ने' (अ० आ० से०)। ष्ट्र (उ० ४।१५९)॥ (१)॥ ॥ आच्छाद्यते-डनेन ल्युट्ट (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ वस्यतेडनेन । 'व-सेर्णित्' (उ० ४।११८) इत्यसुन् ॥ (३) ॥*॥ चिल्य-तेऽनेन। 'चिल वसने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । गौरादिः (४।१।४१) ।— 'कल्पचेलद्-' (६।३।४३) इति टित्त्वनिपातनाद्वा ङीप् । 'चेलो नीचेऽधमे त्रिषु । नपुंसकं तु वसने' इति मेदिनी ॥ (४) ॥ ॥ वस्रतेऽनेन। ल्युट् (३।३।११७) 'वसनं छादने वस्ने' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ 'अंद्युः स्त्रादिस्क्ष्मांशे किरणे चण्डदीधितेः' (इति हैमः) । अंशून् कायति । कः (३।२।३) । यद्वा अं-शुभिः काशते । 'काश्र दीप्ती' (भ्वा० आ० से०)। 'अ-न्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'अंशुकं श्र-क्ष्णवस्त्रे स्याद्वस्त्रमात्रोत्तरीययोः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ 'पटोऽस्री कर्पटः शाटः सिचयप्रोतलक्तकाः' इति रभसः ॥ ॥ षट् 'वस्त्रस्य'॥

सुचेलकः पटोऽस्त्री

स्विति ॥ शोभनं चेलमेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।

४१५)। 'स्तार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्गवचनान्यतिवर्तन्तेऽपि,
(५।)॥ (१) ॥*॥ पटित । 'पट गतां'
(भवा० प० से०)। 'पट विस्तारे' (चु० उ० से०) वा।
अच् (३।१।१३४)। यद्वा पट्यतेऽनेन । 'पट भासने'
(चु० उ० से०)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो
घित्त्वादन्यसादिष । 'हलश्र' (३।३।१२५) इति घञि
संज्ञापूर्वकत्वाद्वुद्ध्यभावः। 'क्रचिद्पवादिवषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' () इति घञ्चिषये 'पुंसि—' (३।
३।११८) इति घो वा।— 'घञ्चर्थ कः' (वा० ३।३।
५८)—इति मुकुटः। तन्न । परिगणनात्। 'पटश्चित्रपटे वस्नेऽस्नी, प्रियालद्वुमे पुमान्' (इति मेदिनी)।—
'अस्नी' इति चिन्त्यम् । द्वयोरदर्शनात्—इति स्वाम्येव
चिन्त्यः। उक्तरभसमेदिन्योः 'अस्नी' इति दर्शनात्॥
(२)॥ ॥ द्वे 'शोभनवस्त्रस्य'॥

ना वराशिः स्थूलशाटकः।

नेति ॥ वरं श्रेष्ठं वरणं वा अश्रुते । इन् (उ० ४। ११८) । 'वराशिर्ना' इति ताल्यान्ते शाब्दिकः ॥ श्री 'वरासिः स्यात्खङ्गवरे वरासिः स्थूलशाटके' इति दन्त्यान्तेषु रभसः ॥ (१) ॥ श्री शटति । 'शट रुजादौ' (स्वा० प० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । स्थूलश्रासौ शाटकश्र ॥ (२) ॥ श्री 'वराशिर्ना' इत्यन्वयः ॥ श्री दे 'स्यूलपटस्य' । चत्वार एकार्थाः हत्येके ॥

निचोलः पच्छदपटः

नीति ॥ निचोखते । 'चुल समुच्छ्रये' चुरादिः । घम् (३।३।१९) । यद्वा चोड्यते । 'चुड कृतौ' चुरादिः । घम् (३।३।१९) । डलयोरेकत्वम् । 'निचोळं तु नपुंसकम्' इति रमसः ।—िश्चयां 'निचोळी' इत्यपि—इति राजदेवः ॥॥। निचुलोऽपि । 'निचुलस्तु निचोले स्यादिजलख्यमहीरुहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रच्छदित । प्रच्छयते वा । 'छद संवरणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घः (३।१।११८) वा प्रच्छायतेऽनेन वा । चुरादिण्यन्तात् घः (३।३।१८) । 'छादेर्घे—' (६।४।९६) इति हसः । प्रच्छद्श्रासौ पटश्च॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'डोळिकाद्यावरणपटस्य'।—श्चीपिधानपटस्य 'चुरका' इति स्यातस्य—इत्यन्ये ॥—येन तूलशच्यादि प्रच्छायते तस्य—इति स्वामी ॥

समौ रछककम्बलौ ॥११६॥ सेति॥ रमते। किए। (३।२।१७८)। 'गमादीनां क्रों (वा० ६१८१४०) इति मलोपः । तुक् (६१११७१) ॥ लाति । किप् (३१२१४०८) । रत् चासौ लाश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१८१५) । 'केडणः' (७१८१३) इति हस्यः । यद्वारमणम् । संपदादिः (वा० ३१३११०८) । रत् क्रीडा लक्यतेऽनेन । 'लक आस्वादने' () घः (३१३११८८) । रतं लाति । क्रुन् (उ० २१३२) वा । 'रलुकः कम्बले स्मृतः । तथैय कम्बलमुगे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कम्बति, कम्ब्यते, वा 'कम्ब गतौ' ()। वृषादित्वात् (उ० १११०६) कलच् । संज्ञापूर्वकत्वान् लोपो न । 'कम्बलः किमसास्त्रयोः । नागप्रभेदे प्रावारे वैकक्ष्ये कम्बलं जले' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य' ॥

अन्तरीयोपसंव्यानपरिधानान्यधों शुके ।

अन्तेति ॥ अन्तरे भवम् । गहादित्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (१) ॥*॥ उपसंवीयतेऽनेन । 'व्येक् संवरणे' (भ्वा० उ० से०) । ल्युद् (३।३।११७)॥ (२)॥*॥ परिधीयते । 'डुधाक् धारणे' (ज्ञ० उ० अ०)। 'क्रत्यन्युदः' (३।३।११३) इति ल्युद् ॥ (३) ॥*॥ अधोदेन्हभागस्यां ग्रुकम् ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'परिधानवस्त्रस्य'॥ द्वौ भावारोत्तरासङ्गौ समौ बृहतिका तथा॥११७॥ संव्यानमुत्तरीयं च

द्वाचिति ॥ प्र त्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृणोतेराच्छादने' (३।३।५४) इति घञ् । 'उप-सर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ उत्तरे कर्ध्वभागे आसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥॥॥ 'वृहत्या आच्छादने' (५।४।६) इति कन् ॥ (३) ॥॥॥ संवीयतेऽनेन । लगुट् (३।३।११७) ॥ 'संव्यानं छदनेंऽग्रुके' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (४) ॥॥॥ उत्तरिमन्देहभागे भवम् । गहादिन्वात् (४।२।१३८) छः ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'उपरिवस्य'॥

चोलकुर्पासकौ स्नियाः।

चोलेति ॥ चोल्यतेऽनेन । 'चुरु समुच्छ्राये' (चु० प० से०) अच् (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा।

९—'स्त्रियाः इति विशेषेणोक्तम् । पुंसोऽप्येतावुपमानादि-ति सुभूतिः ॥ दे स्त्रीपुंसकं चुलिकायाः'—इति मुकुटः ॥ अल्पश्लोलः । गौरादिः (१।१।११) । चोली ॥ (१) ॥*॥ 'कूर्परः स्यात्कफोणौ च जानुन्यि च पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) । कूर्परेऽस्यते कूर्परोऽस्यतेऽत्र वा । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कूर्परे आस्ते वा । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'कूर्पास्त्रत्वर्धचोलकः' इति हारावली ॥ (१) ॥*॥ — आप्रपदीनकञ्चकस्य, 'स्त्रीणां कञ्चलिशाख्यस्य' द्वे — इति स्वामी ॥

नीशारः स्यात्मावरणे हिमानिलनिवारणे ११८

नीति ॥ नितरां शीर्येते हिमानिलावत्र । अनेन वा । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'शॄ वायुवर्णनिवृ-तेषु' (वा० ३।३।२१) इति घञ् । 'उपसर्गस्य घञि' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'प्रावर-णस्य' ॥

अर्थोक्कं वरस्त्रीणां स्याचण्डातकमंशुकम् ।

अर्थिति ॥ ऊरोरर्धम्'। 'अर्थे नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः अर्थोरो काशते । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३। २।१०१) इति डः ॥॥। चण्डां कोपनां वरिश्चयमति । कुन् (उ० २।३२)। 'अर्थोरुकं वरस्त्रीणां वासम्यण्डातकः स्मतः' इति पुंकाण्डे बोपालितात्पुंलिङ्गोऽपि ॥ (१)॥॥। एकं 'लहंगा' इति ख्यातस्य ॥

स्यात्रिष्वापपदीनं तत्पामोत्यापपदं हि यत् ११९

स्यादिति ॥ आप्रपदं प्रामोति । 'आप्रपदं प्रामोति' (५।२।८) ॥ (१) ॥*॥ यदाप्रपदं प्रामोति तदाप्रपदीनम् ॥*॥ एकं 'पादाप्रपर्यन्तलम्बमानवस्त्रस्य' ॥

अस्री वितानमुछोचः

अस्त्रीति ॥ वितन्यते । घन् (२।२।१९) । 'वितानो यज्ञ उछोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । छीवं वृत्तविशेषे स्यान्त्रिलिङ्गो मन्दतुच्छयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ऊर्ध्वं छोचित । 'लोचृ भासने' (चु० उ० से०) । ऊर्ध्वं छोच्यते । 'लोचृ दर्शने (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (२।१।१२४) । घन् (२।३।१९) वा । कुत्वं तु 'निष्ठायामिनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनादस्य तु तत्र से-द्वात् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वितानस्य' 'चंद्वा' इति स्यातस्य ॥

द्प्याद्यं वस्त्रवेश्मनि ।

द्विति ॥ दूष्यते । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)।

ण्यन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'दोषो णो' (६।४। ९०) इत्यूः । 'दूष्यं त्रिषु दृषणीये क्षीवं वस्ने च तदृहे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आद्येन कुटरपटकुटीपटवा-सादिग्रहः । एकं 'वस्त्रगेहस्य' ॥

प्रतिसीरा जवनिका स्यात्तिरस्करिणी च सा १२०

प्रतिति ॥ प्रति सिनोति । प्रतिसीयते । वा । 'षिञ् वन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'श्रुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ जवत्यस्याम् । 'जुः' सौत्रो गतौ वेगे च । त्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ 'यमनिका' इति वा पाठः । यमयति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । त्युट् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ तिरस्करोति । यह्यादित्वात् (३।१।१३४) णिनिः । निपातना-द्वृष्ट्यभावः । संज्ञापूर्वकत्वाद्वा ॥*॥ तिरस्क्रियतेऽनया । त्युट् (३।१।११७) । 'तिरस्करणी' ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'व्यवधानपट्याः' 'कनात' इति स्थातायाः ॥

कचित् 'पर्यिङ्का परिकरः पर्यङ्कश्चावसिक्यका । अ-चछं त्वंग्रकान्ते स्यान्नीवी सारसनश्च यः' ॥

परिकर्माङ्गसंस्कारः

पेति ॥ परि मठवर्जनार्था किया परिकर्म स्नानोद्वर्त-नादि ॥*॥ 'प्रतिकर्म' इति कचित्पाठः ॥ (१) ॥*॥ अङ्गं संस्क्रियतेऽनेन । घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरीरशोभाधायककर्मणः' ॥

स्यान्मार्ष्टिमार्जना मृजा ।

स्यादिति ॥ मार्जनम् । 'मृजू शौचालंकरणयोः' चुरादिः । आबादित्वात् (वा० ३।३।९४) किन् । 'तितुत्र-' (७।२।९) इति नेट् । णिलोपः (६।४।५१) ।—बाहुल-कात्तिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७) । 'मार्जनो लोश्रशाखिनि । मार्जनं शुद्धि-करणे मार्जना मुरजध्वनौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ भिदायङ् (३।३।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रोञ्छना-दिनाङ्गनिर्मलीकरणस्य' ॥

उद्वर्तनोत्सादने द्वे समे

उद्वेति ॥ उद्वर्त्यतेऽनेन । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ उ-त्साद्यतेऽनेन । 'पद्छ विशरणादो' (तु० प० अ०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११७) । 'उत्सादनं समुक्कखोद्वर्त- नोद्वाहनेषु च' इति हैममेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥। द्वे 'उद्वर्त-नद्रव्येणाङ्गनिर्मेलीकरणस्य'॥

आष्ठाव आष्ठवः ॥ १२१ ॥

स्नानम्

सं०)। 'विभाषाङ रुष्ट्रवोः' (३।३।५०) इति वा घञ् ॥ (१)॥ ॥ पक्षे 'ऋदोरप्' (३।३।५०)॥ (२)॥ ॥ । 'ष्णा शौचे' (अ० प० अ०)। भावे त्युट् (३।३। ११५)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'स्नानस्य'॥

चर्चा तु चार्चिक्यं स्थासकः

चेतिं॥ चर्चनम्। 'चर्च अध्ययने' (जु० उ० से०)। 'चिन्तिपूजिकिथ-' (३।३।१०५) इत्यङ्। 'चर्चा सा-चर्ममुण्डायां चिन्तास्थासकयोरिं (इति हैमः)॥ (१)॥*॥ 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्र' (बा० ३।३।१०८)। 'च-चिंका'। ततः स्वार्थे ष्यञ् (बा० ५।१।१२४)॥ (२)॥*॥ तिष्ठति। 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० से०)। बा-हुठकात्सः। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'स्थासकः पुंसि चार्चिक्ये जलादेरिं बुढुदे' इति मेदिनी॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'चन्दनादिना देहिविलेपनस्य'॥

अथ प्रवोधनम् ।

अनुबोधः

अथोति ॥ प्रबुद्धिः । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । मावे त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अनुपूर्वा-द्वावे घत्र् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गतगन्धस्य प्रयत्नेनोद्वो-धनस्य' । यथा कस्तूरिकादेर्मद्यादिना ॥

पत्रलेखा पत्राङ्गुलिरिमे समे ॥१२२॥

पेति ॥ पत्राकारा लेखा । शाकपार्थिवादिः (वा० २। १।७८) ॥ (१) ॥ ॥ पत्रार्थोऽङ्गलिरङ्गलिव्यापारः ॥ (२) ॥ ॥ समे स्त्रियाम् ॥ ॥ द्वे 'स्तनकपोलादौ रचितस्य केसरादिना तिलकिवशेषस्य' ॥

तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्

तेति ॥ तमालपत्रमित्र । तदाकृतित्वात् । 'तमाल-पत्रं तापिच्छे तिलके पत्रके' इति विश्वः ॥॥॥ 'तमाल-स्तिलके खड्ने' इति विश्वात्तमालोऽपि ॥ (१) ॥॥॥ तिलति । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०)। तेलति वा । 'तिल गती' (भ्वा० प० से०)। कन् (उ० २।३२)। 'तिलकोऽश्रद्धमिनदोः पुण्ड्रके तिलकालके। तिलकं रु-चके लोझि' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ चित्रयति। 'चित्र चित्रकियायाम्' (चु० उ० से०)। क्रुन् (उ० २।३२)। चित्रं करोति वा। 'अन्येभ्योऽपि (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'चित्रकं तिलके ना तु व्याव्रभिचञ्जपाटिपु' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ विशिनष्टि। 'शिष्ल विशेषणे' (रु० उ० अ०)। ण्युल् (३।१।१३३)। 'विशेष्कं विशेषयेतिर त्रिपु' (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ द्वितीयं तिलकम, तुरीयं विशेषकं, च स्त्रयां न भवतः। किं तु पुंनपुंसकयोः॥ ॥ चत्वारि 'ललाट-कृतस्य तिलकस्य'॥

अथ कुङ्कमम् ॥ १२३॥

कश्मीरजन्माग्निज्ञिखं वरं वाह्नीकपीतनम् । रक्तसंकोचिपिश्चनं धीरछोहितचन्दनम् ॥१२४॥

अथेति ॥ 'कुङ्कम्' इति शब्दोऽस्ति वाचकत्वेनास । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) । यद्वा कुक्यते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादुमच्। 'आच्छी-' (७। १।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविमागान्नुम् ॥ (१) ॥ 🕬 कशति, कश्यते वा 'कश शब्दे' () । 'कशे-र्मुट् च' (उ० ४।३२) इतीरन् ।—'गम्भीरादयश्च'-इति मुकुट एतत्सूत्रादर्शनमूलकः । कश्मीरे जन्मास्य । 'का-इमीरं कुङ्कमेऽपि सादृङ्कपुष्करमूलयोः' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ अग्निरिव शिखा केसरोऽस्य । 'अथाग्निशि-खमुद्दिष्टं कुसुम्भे कङ्कमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ श्री वियते। 'वृज् वरणे' (खा० उ० से०)। 'श्रह-वृद-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वरो वृतौ । विटे जामातरि श्रेष्ठे देवतादेरभीप्सिते । वरं तु घुस्रणे किंचिदिष्टे' इति हैमः । 'का**रमीरजं चहिराखं** बाह्वीकं पीतनं वरम्' (इति वाचस्पतिः) ॥ (४) ॥ ॥ वल्हते । 'वल्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादीकन् । बल्हीकदेशे। भवम् 'कच्छादिभ्यश्व' (४।२।१३३) इत्यण् । 'वारुहीकं वारिहकं धीरहिङ्जनोर्नारमदेशयोः' (इति त्रिकाण्डशेषः) ॥ श। 'कारमीरं चार वाल्हीकं संकोचं पिशुनं वरम्' इति हलायुधाचार्विप ॥ (५) ॥*॥ पीतं करोति । 'त-त्करोति–' (वा० ३।१।२६)इति ण्यन्ताङ्युः (३।१।१३३)। यद्वा पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । बाहुल-कात्तनन्, गुणाभावश्च । 'पीतनं पीतदारुणि । कु-ङ्कमे हरिताले च पुमानाम्रातके मतः' (इति मेदिनी)॥

(६) ॥*॥ रज्यते सा । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः॥ 'रक्तं नील्यादिरिक्तते । कुङ्कमेऽसृज्यनुरक्ते प्राची-नामलकेऽरुणे' (इति हैमः) ॥ (७) ॥*॥ संकोचित, सं-कुच्यते, वा । यद्वा संकोचयति, संकोच्यते, वा । 'कुच संपर्चनकौटित्यप्रतिष्टम्भविलेखनेष् (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । — संकुचित -- इति मुकुटो न सम्यक् ॥ 'कुच संकोचने' इत्यस कु-टादित्वेनाचि गुणाभावप्रसङ्गात् । 'संकोचो मीनभेदे च बन्धं ऋषिं तु कुङ्कमें इति मेदिनी ॥ (८) ॥ ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'श्रुधिपिशिमिथिभ्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । 'पिश्रनं कुङ्कमेऽपि च । कपिवके च काके ना सूचकक्रयोखिषु । पृकायां पिशुना स्री स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ दघाति । धी-यते वा । 'डुधाञ् धारणादौं' (जु० उ० से०) । 'सुसूधा-ञ्गृधिभ्यः कन्' (उ० २।२४) । 'घुमास्था-' (६।४। ६६) इतीत्वम् । 'धीरो धैर्यान्विते स्वेरे बुधे क्रीबं तु कु-ङ्कमे ॥ (१०) ॥*॥ लोहितं च तचन्दनं च ॥*॥ लो-हितमपि । 'लोहितं रक्तगोशीर्षे कुङ्कमे रक्तचन्दने' (इति मेदिनी)॥ (११)॥ ॥ एकादश 'कुङ्कमस्य' 'केसर' इति ख्यातस्य ॥

राक्षा लाक्षा जत क्वींवे यावोऽलक्तो द्वमामयः।

रेति ॥ रक्ष्यते । अनया वा । 'रक्ष पालने' (भ्वा० प॰ से॰)। 'गुरोश्र-' (३।३।१०३) इत्यः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । अत एव 'लाक्षायां रक्षणे रक्षा' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्यते । अनया वा । 'लक्ष दर्शने (चु० प० से०) । प्राग्वत्॥ (२) ॥*॥ जायते । 'फलिपाटि-' (उ० १।१८) इत्युः तोऽन्तादेशः । यतु-बाहुलकात्तुगात्वाभावश्च-इति मुकुटः उक्तसूत्रास्मरणमूलकः ॥ (३) ॥*॥ यौति । यू-यते वा । अच् (३।१।१३४) । 'ऋदोरपृ' (३३।५७) वा । यव एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'याबोऽलक्ते पाकभेदे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ न छज्यते सा। 'ओ लस्जी ब्रीडें (तु० आ० से०)। बाहुलकात्तन्। यद्वा न ल-क्यते सा। अभक्षत्वात्। क्तः (३।२।१०२) यद्वान रक्तो-**ऽस्मात् । 'कपिलिकादित्वात्' (वा० ८।२।१८) लत्वम् ॥** (५) ॥ ॥ दुमाणामामयः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'लाक्षायाः' 'महाचर' इति ख्यातस्य ॥

लवक्नं देवकुसुमं श्रीसंज्ञम्

लेति ॥ लुनाति, ल्यते, वा। 'तरत्यादिम्यश्न' (उ० १।१२०) इत्यङ्गच् ॥ (१) ॥*॥ देवानां कुसुमम् । कुसुमेषु देव इव । राजदन्तादिः (२।२।३१) । देवयोग्यं कुसुमं वा। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥*॥ श्रियः संज्ञा संज्ञा यस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ल्यङ्गस्य'॥ अथ जायकम् ॥ १२५ ॥

कालीयकं च कालानुसार्यं च

अथेति ॥ जयित गन्धान्तरम् । 'जि अभिभवे (भ्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥॥॥ कालस्य वर्णस्येदम् । 'वृद्धाच्छः' (४।२।११४) । स्वार्थे कन् (ज्ञा-पि० ५।४।५) ॥॥॥ कचित् 'कालेयकम्' इति पाठः । कलेरिदम् । 'सर्वत्राप्तिकलिभ्याम्' (वा० ४।२।) इति दक् । 'कालीयकं च कालेयं वर्णकं कान्तिदायकम्' इति व्याडिः ॥ (२) ॥॥॥ अनुस्रियते । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) । कालेन वस्तुनानुसार्थम् । 'कालानुसार्यं शैलेये कालीये शिश्पाद्धमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सुगन्धद्रव्यभेदस्य'॥ अथ समार्थकम् ।

वंशकागुरुराजाईलोहकुमिजजोङ्गकम् ॥ १२६ ॥

अथेति ॥ वंश इव । 'इवे प्रति-' (५।३।९६) इति कन् ॥ *॥ कचित् 'वंशिक' इति पाठः । वंशोऽस्त्यत्र। ठन् (५।२।११५) । 'राजाईं वंशिकं नतम् । वनद्रमः परमदो वंशकं लोहनामकम्' इति वाचस्पतिः॥ (१)॥*॥ न गुरु । यस्माद्वा । 'कुस्तुम्बुरुकधान्याकमगुरु वा पंसि लघुनाम च' इति बोपालितः । 'अगुरुस्त्वगरौ लघौ । शिं-शिपायाम्' इति हैमः । ('अगुर्वगैरु राजाईम्' इति हैमः)॥ (२)॥*॥ राजानमहिति । 'अर्हः प्रशंसायाम्' (३।२।१३३) इत्यच् । 'राजार्हे जोङ्गके ऋषिं राजयोग्येऽभिधेयवत्' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ लुह्यते । 'लुह गाध्यें' ()। घन् (शश१९)। रोहति। अच् (शश१३४)। रलयो-रैक्यम् । वा ।—'ऌ्ञो हः'—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'लोहोऽस्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ कृमिभिर्जन्यते । 'अन्येष्वपि' (३।२।१०१) इति डः ॥ (५) ॥*॥ जुङ्गति जुङ्ग्यते, वा 'जुगि व-र्जने' (भ्वा० प० से०) क्रुन् (उ० २।३२) । पृषोदरादिः

१ - 'नागरुचिनस्तिलकः' इति दमयन्तीक्षेषः ॥

(६।३।१०९) । बाहुलकाद्धणो वा ॥ (६) ॥॥॥ 'अगुरु प्रवरं लोहं किमिजग्धमनार्यजम्' इति शाश्वतः ॥॥॥ षद् 'अगुरुणः'॥ कालागुर्वगुरु

केति ॥ कालं च तद्गुरु च ॥ (१) ॥*॥—काला-गुर्वप्यगुरूच्यते—इति सुभृतिः । द्वे 'कालागुरुणः' ॥ स्यात्तन्मङ्गल्या मिक्षगन्धि यत् ।

स्यादिति॥ मिछकापुष्पस्येव गन्धो यस्य । 'उपमानाच' (५।४।१३७) इतीत् । यद्गुरु मिछगन्धि तत् मङ्गल्या स्यात् । मङ्गले साधुः । 'तत्र साधुः' (४।३।९८) इति यत् । मङ्गल्याः स्यात्रायमाणाश्वत्थिवित्वमसूरके । स्त्रियां शम्यामधःपुष्पी मिसिग्रुक्कवचासु च । रोचनायामथो द्धि क्षीवं शिवकरे त्रिषु' इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ एकम् 'माङ्गल्यायाः'॥

यक्षघूपः सर्जरसो रालसर्वरसावि ॥ १२७॥ बहुरूपोऽपि

यक्षेति ॥ यक्षान् धृपायित । 'धृप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयादय आधिधातुके वा' (३।१।३१) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥। सर्जस्य सालस्य रसः ॥ (२) ॥ ॥। न राति दुःखम् । बाहुलकाछक् ॥ ॥ — रालः — इति स्वामी । 'अरालः सर्जवकयोः' इति 'रालः सर्वरसोऽरालो धृपको बह्विब्रह्मभः' इति च रमसः ॥ (३) ॥ ॥ सर्वे रस्यते । 'रस आस्वादने' (चु०उ०से०) अदन्तः । ण्यन्तः । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । सर्वे रसा यस्मिन् वा । नानाकृतिगन्धत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ बहूनि रूपाण्यस्य । 'बहुरूपः रमरे विष्णो सरटे धृपके शिवे' इति हैमः ॥ (५) ॥ ॥ एख 'रालस्य'॥

अथ वृक्धूपकुत्रिमधूपकौ।

अथोति ॥ वृक इव धृपः । 'वृक्षधूपस्तु सरलद्रवकृति-मधूपयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कृत्रिमश्रासौ धू-पश्र । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नानासुगन्धिकृतस्य दशाङ्गादिधूपस्य'॥

तुरुष्कः पिण्डकः सिल्हो यावनोऽपि

त्विति ॥ तुतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु०प०से०) । बाहु-रुकादुस्, गुणामावश्च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'तुरुष्कः सिल्हके म्लेच्छजातौ देशान्तरेऽपि च' इति वि-श्वमेदिन्यो ॥ (१)॥॥। पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ०से०) । अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—पिण्डति। 'पिडि गतौ'—इति मुकुटश्चिन्त्यः । 'पिडि गतौ' इत्यस्यात्मनेपिदेषु पाठात् । 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्ह-कयोरिप । ओड्रपुष्पे च पुंसि स्यात् क्लीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाव्खर्ज्र्समेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निह्मति । 'स्निह् प्रीतौ' (दि० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । बाहुलकाछक् । प्रषोदरादिः (६।३। १०९) ॥ (३) ॥*॥ यवनदेशे भवः । 'तत्र भवः' (४। ३।५२) इत्यण् । याव्यते वा । यौतेर्ण्यन्ताह्युद् (३।३। ११३) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सिल्हाख्यगन्धद्व्यस्य' 'लोहवान' इति ख्यातस्य ॥

अथ पायसः ॥ १२८॥

श्रीवासो वृक्षपूरोऽपि श्रीवेष्टसरलद्रवौ ।

अथेति ॥ पय एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)। पयसो विकारो वा । 'तस्य विकारः' (४।३।१३३) इत्यण् । 'सरलद्रवः श्रीपिष्टो दिश्वसीरघृताह्वयः' इति रमसः । 'पायसस्तु ह्रीबपुंसोः श्रीवासपरमान्नयोः' (इति मेदिनी)। (१)॥॥॥ श्रियोः वासः । 'श्रीवासो ग्रुक्ष्यृपे स्यात् पङ्कजे मधुसूद्वे' (इति मेदिनी)॥॥॥ श्रीश्रासौ वासश्र, इति वा। 'श्रीवेषरचनाशोमाभारतीसरलद्रवे' इति विश्वः॥ (२)॥॥॥ 'वृकः स्यात् कृत्रिमेऽनेकघूपेऽपि सरलद्रवे' इति रमसः । घृष्यतेऽनेन । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०)। घन् (३।३।१८)॥ वृक्कनामा घृपः। शाकमार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (३)॥॥॥ श्रियः सरलद्रवस्य पिष्टः। तचूर्णेन जनितत्वात्—इति सुकुटः॥॥॥ अन्ये तु—श्रीसंज्ञकः श्रियो वा वेष्टो निर्यासः—इत्यादुः॥ (४)॥॥॥ सरलस्य देवदारोर्द्रवः॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'सरलद्रवस्य'॥

मृगनाभिर्मृगमदः कस्त्री च

मृगेति ॥ मृगस्य नाभिः ॥ (१) ॥*॥ मृगस्य मदः ॥ (२) ॥*॥ कसति गन्थोऽस्याः । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरः । पृषोद्ररादिः (६।३।१०९) ॥ (३) ॥*॥ 'मृगनाभिर्मृगमदो मृगः कस्त्रिकापि च' इति माधवात् 'मृगः' अपि ॥*॥ 'मदः' अपि । 'मदो रेतिस कस्त्र्याम्' इति मेदिनी ॥*॥ 'मुख्यराद्क्षत्रिये नाभिः पुंसि, प्राण्यङ्गके द्वयोः ।

चकमध्ये प्रधाने च स्त्रियां कस्त्रिकामदे' इति रमसात् ।।।।।।।।।। त्रीणे 'कस्तुर्याः ।।।

अथ कोलकम् ॥१२९॥

ककोलकं कोशफलम्

अधेति ॥ कोटति । 'कुट संस्याने' (भ्वा०प०से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥॥। रटयोरेकत्वात् 'कोरकम्' अपि । 'कोरकोऽस्वी कुञ्जले स्थात्ककोटकमृणाटयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ककन्तेऽत्र । 'कक टोल्ये' (भ्वा० आ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) कोटिति । ज्वटादित्वात् (३।१।१४०) णः । कक् च तत् कोलं च । स्वार्थे कन् (ज्ञापि०५।४।५) ॥ (२) ॥॥॥ कोशे फलमस्य ॥ (३) ॥॥॥ वीणि 'फलकर्पूरस्य' 'गहुला' इति स्थातस्य ॥

अथ कर्पूरमस्त्रियाम् । घनसारश्रन्द्रसंज्ञः सिताभ्रो हिमवाछका ॥१३०॥

अथेति ॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। कृणाति । 'कृञ् हिंसायाम्' (त्रया० उ० से०) वा । करोति । ''डुकुञ् करणे' (त० उ० अ०) वा । विच् (३।२।७) । पूर्वते । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । कर् चासौ पूरश्च । --- कल्पते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । खर्जादि-त्वात् (उ० ४।९०) ऊरः-इति स्वामिमुकुटौ । तिच-न्त्यम् । 'कृपो रो लः' (८।२।१८) इति लत्वस्य दुर्वार-त्वात्। बाहुलकात्तद्भावो वा बोध्यः॥ (१) ॥ ॥ घनो हदः सारोऽस । 'घनः सान्द्रे हदे दार्ळ्ये' इति विश्वः । घ-नस सार इव वा । शीतत्वात् । शिताश्राकारत्वाच । 'घ-नसारस्त कपूरे दक्षिणावर्तपारदे इति हैसः ॥ (२) ॥ ॥ चन्द्रस संज्ञा संज्ञा यस ॥ (३) ॥ ॥ सितं श्वेत्यं बन्धनं वा चन्द्रं वा अभ्रति । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । सितं शौक्रवमभ्रयति स्वसंबद्धम्, इति वा । शुक्रत्वात् सिताश्रमिव वा ॥॥॥ 'सिताभः' इति वा पाठः । सिता आमा यस ॥ (४) ॥*॥ हिमा चासौ वालुका च ॥ (५) ॥*॥ 'वेणुसा-रस्तु(रेणुकावर्ण) कर्पूरो चन्द्रभस्म हिमाह्वयम् । वेधकः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ ॥ पश्च 'कपूरस्य' ॥

गन्धसारो मलयजो भद्रश्रीश्रन्दनोऽस्त्रियाम्।

गन्धेति ॥ गन्धवान् सारः स्थिरभागोऽस्य । गन्ध

एव सारोऽस्य वा ॥ (१) ॥*॥ मलये जातः । 'सप्तम्यां जर्नर्डः' (३।२।९७) ॥ (२) ॥*॥ मद्रा श्रीरस्य । 'ह-स्तिजात्यन्तरे भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठसाधुनोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ चन्दयति । 'चिद आहादे' (म्वा० प० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (३।४।११३) ॥ (४) ॥*॥ 'मालयस्तु साच्छ्रीखण्डो रोहिण्झ्य सः' इति विकाण्डशेषः ॥*॥ चत्वारि 'चन्दनस्य'॥

तैलपणिकगोशीर्षे इरिचन्दनमस्त्रियाम् ॥१३१॥

तैलेति ॥ तिलपणे वृक्षभेदे जाता । 'तत्र जातः' (८। ३।२५) इत्यण् । जीप् (८।१।५) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि॰ ५।८।५) । 'कंऽणः' (७।८।१३) इति हृस्यः । 'तैल्ल-पणीं मलयजे श्रीवासे सिह्नकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ गोः शीर्षमिव ।—तैलपणिगोशीर्षे गिरी आकरावस्य—इति स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ हरेरिन्द्रस्य चन्दनम् । हरिः कपिलवर्णे चन्दनम् । 'हरिचन्दनमस्त्री स्यात्रिदशानां महीरुहे । नपुंसकं तु गोशीर्षे ज्योत्स्नाकु-कुमयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'चन्दनविशेष्माणां' पृथक् पृथक् ॥

तिलपणीं तु पत्राङ्गं रञ्जनं रक्तचन्दनभ् । कुचन्दनं च

तिलेति ॥ तिलसेव पर्णान्यसाः । 'पाककर्ण-' (४। ११६४) इति डीष् । यद्वा तिलपणीं नदी आकरोऽसाः ॥ (१) ॥॥॥ पत्रमेवाङ्गमस्य । पत्रेष्वङ्गति । 'अगि गतौं' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूर्जे पद्मके रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ रख्जयति । 'रख रागे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । युच् (उ० २।७८) । लयुद् (३।३।११३) वा । 'रखनो रागजनने रखनं रक्तचन्दने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ रक्तं च तचन्दनं च ॥ (४) ॥॥। निर्वन्धतात् कुत्सितं चन्दनम् । कौ चन्दनम् । 'इव वा । कुत्सितान्यन्यचन्दनान्यसाद्वा । 'कुचन्दनं च पत्राङ्गे दुमेदे रक्तचन्दने' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥॥॥ पद्म 'रक्तचन्दनस्य'॥

अथ जातीकोशजातीफले समे ॥१३२॥

अथिति ॥ जात्याः कोशः ॥॥॥ जातिरिष । 'जाति-र्जातीफलेऽिष च' इति रमसः ॥॥॥ 'कोषोऽप्रकृते पेश्यां पात्रे जातिकोषे' इति रमसः ॥ (१) ॥॥॥ जात्याः फ-लम् ॥ ॥ 'फलम्' अपि । 'फलं लामे जातिकोषे 111

बाणाग्रे फलकेऽपि च' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ हे 'जाती-फलस्य' 'जाईफल' इति स्यातस्य ॥ कर्पूरागरुकस्तूरीककोलेर्यक्षकर्दमः ।

केति ॥ कर्प्रादिभिः समभागैः । यक्षप्रियः कर्दमः ॥(१)॥॥ 'कर्प्रागुरुकस्त्र्रीकक्कोलघुसृणानि च। एकीकृत-मिदं सर्वे यक्षकर्दम इष्यते' इति व्याडिः । 'कुङ्कमागरुकस्त्र्रिकर्प्र्रं चन्दनं तथा । महासुगन्धमित्युक्तं नामतो यक्षकर्द-मः' इति 'धन्वन्तरिः' ॥॥ एकम् 'लेपविशेषस्य'॥ गात्रानुलपनी वर्तिर्वर्णकं स्याद्विलेपनम् ॥१२३३॥

गेति ॥ गात्रमनुलिप्यते यया । 'करणा—' (३।३। ११७) इति त्युद् ॥ (१) ॥*॥ वर्त्यते । 'गृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०)। ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) 'वर्तिर्भेषजनिर्माणे नयनाञ्चनलेखयोः । गात्रानुलेपनी दीपदशादीपषु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वर्णे करोति । ज्वुल् (३।१।१३३)॥ (३) ॥*॥ विलिप्यतेऽनेन । 'लिप उपदेहें' (तु० उ० अ०)। त्युद् (३।३।११७)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'गात्रानुलेपयो-ग्यस्य पिष्टश्रृष्टसुगन्धिद्वय्यस्य'। द्वौ द्वौ भिन्नार्थो— इत्येके । 'गात्रानुलेपनी वर्तिर्विगन्ध्यथ विलेपनम् । व-र्णकं चाथ विचिन्निलिन्तः स्त्रीकषायोऽङ्गरागके' इति रभनात्र । आद्यद्वयसुक्तार्थमेव । वर्णकादिद्वयं घृष्टचन्दनादिलेपमात्रस्य॥

चूर्णानि वासयोगाः स्युः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण प्रेरणे' (चु॰ प० से०) । ध्व (३।३।१९) । 'चूर्णो धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वास- युक्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वासे सुगन्धीकरणे योगा उपायाः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटवासादिक्षोदस्य' ॥ भावितं वासितं त्रिषु ।

मेति ॥ भाव्यते स्म । 'भुवोऽवकल्कने' (चु० ग० सू०) इति ण्यन्तात् कः (३।२।१०२)। 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥। वास्यते स्म । 'वस स्नेहनादौ' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'वास्तितं भाविते रुते' इति मेदिनी॥ (२)॥ ॥। द्वे 'द्र-व्यान्तरभावितस्य'॥

संस्कारो गन्धमाल्याद्यैर्यः स्यात्तद्धिवासनम् ॥ संस्केति ॥ माङ्गल्यधूपादिभिवस्त्रादीनां ताम्बूह्यादीनां

१---विच्छित्यादित्रीणि अङ्गरागस्य नामानि ॥

च यः संस्कारः । तत् । अधिकं वास्यते । 'वास उपसे-वायाम्' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् '---'॥

माल्यं मालास्रजौ मूर्झि

मेति ॥ मूर्धि शिरसि। इदमतन्नम् । अन्यत्रापि माला भवत्येव। मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वा॰ आ॰ से॰)। ण्यत् (३।१।१२४)। मालैव वा। चतुर्वणी-दिष्यञ् (वा॰ ५।१।१२४)। माल्यं कुसुमतत्स्र-जोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ धञ् (३।३।१९)। मां लाति वा। कः (३।२।३)। 'माला तु पङ्को पुष्पादिदामनि' (इति हैमः)॥ (२)॥ ॥ सज्यते। सज्जति सुखं वा। 'सज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ०)। 'ऋत्विग्—' (३।२।५९) इति किन्॥ (३)॥ ॥ जीणि 'मूर्धिधृतायाः कुसुमावलेः'॥

केशमध्ये तु गर्भकः।

केशेति ॥ गर्भ इव । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'केशमध्यगर्भस्य' ॥

प्रभ्रष्टकं शिखालम्बि

प्रेति ॥ शिखातो लम्बमानम् । प्रश्नंशितुं प्रवृत्तम् । 'श्रंशु अधःपतने' (दि० प० से०) । 'आदिकर्मणि क्तः कर्तरि च' (श्राशाण्शे) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शिखायां लम्बमानपुष्पस्य'॥ पुरो न्यस्तं ललामकम् ॥१३६॥

िवति ॥ तदेव माल्यं पुरोभागे न्यस्तं ललाटपर्यन्तम् । ललाममिव । इवार्थे कन् (५।३।९६)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'ललाटभृतपुष्पस्य'॥

पालम्बमृजुलम्ब स्यात्कण्ठात्

प्रेति ॥ मात्यमेव कण्ठादृध्वे लम्बमानम् । प्रालम्बते । 'लिब अवसंसने' (म्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१-३८) ॥ (१) ॥*॥ ऋजु लम्बतुं शीलमस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥*॥ एकम् 'कण्ठे ऋजुलम्ब-मानपुष्पस्य'॥

वैकक्षकं तु तत्।

यत्तिर्यक् क्षिप्तमुरसि

वैकेति ॥ विशिष्टः कक्षोऽसाद्विकक्षमुरः । तत्र भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । खार्थे कन् (ज्ञापि॰

५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ यदुरसि उपवीतवत्तिर्यक् क्षिप्तम् । तत् ॥*॥ एकम् 'यश्लोषवीतवत्तिर्यग्धृतपुष्पस्य'॥

शिखास्वापीडशेखरौ ॥१३६॥

शाति ॥ शिखाक्षिप्तं माल्यम् । आपीडयति । 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०) । अच् (२।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ शिङ्खिति । 'शिखि गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुठकादरः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिखास्थमाल्यस्य'॥

रचना स्यात्परिस्पन्दः

रेति ॥ 'रच प्रतियते' अदन्तश्च्रादिः । 'ण्यासश्चन्थो युच्' (३।३।१०७) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ परिस्पन्दनम् । 'स्पदि किंचिचले' (भ्वा० आ० से०) । भावे घन् (३।३।१८) । अधिकरणे (३।३।१९) च ॥ ॥ 'परिस्पन्दः' इति वा पाठः । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिल्पादिरचनायाः' ॥

आमोगः परिपूर्णता ।

आभो॥ आभोजनम् । प्राग्वत् घञ् (२।२।१८)। 'आभोगो वरुणच्छन्ने पूर्णतायत्नयोरिप' इति विश्वमे-दिन्यो॥ (१) ॥*॥ परितः पूर्यते स्म । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति निष्ठानत्वम् । परिपूर्णस्य भावः । तल् (५।१।११९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वोपचारपरिपूर्णतायाः'॥

उपधानं तूपवर्हः

उपेति ॥ उपधीयते शिरोऽत्र । 'डुधाम्' (जु० उ० अ०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ उपवृद्धतेऽत्र । अनेन वा । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वृह उद्यमने' (तु० प० से०) वा । घम् (३।३। १९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शिरोनिधानस्य' ॥

शय्यायां शयनीयवत् ॥१३७॥

शयनम्

श्रोति ॥ शय्यतेऽत्र । 'शीङ् स्वमे' (अ० आ० से०) 'संज्ञायां समज—' (३।३।९९) इति क्यप् । 'अयङ् यि—' (७।४।२२) इत्ययङ् । 'श्राय्या स्याच्छयनीयेऽपि गुम्फने-ऽपि च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'कृत्य-ल्युटः' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११७) अपि । 'श्रायनं सुरते निद्राशय्ययोश्च

नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'तृतिः कादेः' ॥ मुकुटस्तु—शय्यामात्रस्य—इति व्याख्यत् ॥ मञ्चपयङ्कपलयङ्काः खट्टया समाः ।

मेति ॥ मञ्चते । 'मचि घारणोच्छ्रायपूजनेषु' (भ्वा० आ० से०) । अच् (२।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ परितो-ऽङ्कचते । 'अिक रुक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (२। २।१९) । परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति वा रुत्वम् । 'परुयङ्को मञ्चपर्यङ्कचुपीपर्यस्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ खट्यते निद्रास्तुभिः । 'खट काङ्कायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अश्पुषि—' (उ० १।१५१) इति कुन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पर्यङ्कस्य' ॥

गेन्दुकः कन्दुकः

गियिति ॥ गाते । 'गाङ् गतो' (अ० आ० अ०) । विच् (३।२।७५) । गा गच्छिन्निन्दुरिव । 'इवे' (५।३। ९६) इति कन्। गे गगेन इन्दुरिव, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ कन्यते । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा प० से०) । बाहुलकादुः । कं सुखं ददाति, दयते, द्यति, यच्छिति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) हुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) कं शिरो दुनोति, दवित, वा । 'दु दु उपतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । प्राग्वत् ॥ (२) ॥ ॥ 'वीटा' इत्यपि भारते ॥ ॥ दे 'कन्दुकस्य' 'गेंद्' इति स्थानतस्य ।—'गालमसूरिया' इति स्थातस्य — इत्यन्ये ॥

दीपः पदीपः

दीति ॥ दीप्यते । अनेन वा । दीपयति वा । 'दीपी दीप्तो' (दि० आ० से०) । इगुपधत्वात् (३।१।१३५) कः घम् (३।३।१९) वा अच् (३।१।१३४) वा ॥ (१) ॥*॥ अन्योपसर्गानिवृत्त्यर्थः प्रः॥ (२) ॥*॥ 'दी-पस्तु स्नेहाराः कज्जलध्वजः । दशेन्धनो गृहमणिर्दे-पातिलक इत्यपि । शिखातस्दीपवृक्षो ज्योतस्नावृक्षो-थ लीचकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥*॥ द्वे दीपस्य'॥

पीठमासनम् ॥१३८॥

पीति ॥ पेठन्त्यत्र । 'पिठ हिंसासंक्रेशनयोः' (भ्वा० प०से०)। 'हळश्च' (२।२।१२१) इति घन् । बाहुळका-दीर्घः। पीयतेऽत्र वा। 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०)। बाहुळकाटुक्। 'विष्टरः पीठमस्त्रियाम्' इति त्रिकाण्डशेषः

१---कज्जलस्येदं नाम ॥

月100年 月1日

॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽत्र । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट्॥ (२)॥*॥ द्वे 'आसनस्य'॥

समुद्रकः संपुटकः

सेति ॥ समुद् गच्छति । 'अन्येष्विष' (वा० ३।२। ४८) इति डः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ संपुट्यते । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । क्रुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥॥ हे 'संपुटस्य' ॥

मतिग्राहः पतद्भहः।

प्रेति ॥ प्रति गृह्णाति । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति गः ॥*॥ पक्षेऽच् (३।१।१३४) । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्रहे । योग्येभ्यो विधिवदेये तदृहे च ग्रहान्तरे' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ पततो ग्रहः ॥ (२) ॥*॥ हे 'पीकदानी' इति ख्यातायाः ॥

प्रसाधनी कङ्कंतिका

प्रसेति ॥ प्रसाध्यतेऽनया । 'साध संसिद्धो' (भ्वा० प० अ०) । त्युट् (३।३।११७) । 'प्रसाधनी तु क- क्कल्यां सिद्धौ, वेशे प्रसाधनम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ कक्कते । 'किक गतौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहु- ठकादतच् । गौरादिः (४।१।४१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति हस्यः । यद्वा कस्य शिरसोऽङ्काः । शकन्व्वादिः (वा० ६।१।९४) । कङ्कष्व-ति । कुन् (उ० २।३२) । —कङ्कति । 'किक ठौल्ये' —हित सुकुटः । तन्न । तस्यानिदित्त्वात् । आत्मनेपदित्वाच्च । 'कङ्कती तु प्रसाधनी' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीकाण्डेऽमरमाला । 'कङ्कतं तु प्रसाधनम्' इति स्त्रीकाण्डे च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'केशमार्जन्याः' 'कङ्किशे हति स्थातायाः ॥

पिष्टातः पटवासकः ॥१३९॥

दर्पणे मकुरादशीं

१—अनिकारककारा 'कङ्कतिकोपान्तेनाकेशम्' इति दमय-न्तीश्रेषात् ॥ देति ॥ दर्पयति । 'द्य हर्षमोचनयोः' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । 'द्य संदीपने' चुरादिवी । 'आदर्शो देपणः प्रोक्तः' इत्यमरमाला ॥ (१) ॥ ॥ मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा० आ० से०) 'मकुरदर्दुरों' (उ० १४०) इति साधः ॥ ॥ ॥ मञ्जति ज्योतिः । 'मुच्ल मोचने' । अत्र पक्षे मुकुरो द्वचुकारः । 'मकुरः सान्मुकुरवर्द्यणे बकुलद्धमे । कुलालदण्डे' (इति मदिनी) ॥ ॥ — 'मङ्करः' — इत्यन्ये ॥ (२) ॥ ॥ आद्दयते रूपमत्र । 'द्वशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति यञ् । आद्द्यों दर्पणे टीकाप्रतिपुत्तकयोरिप' (इति मदिनी) ॥ ॥ त्रीणि 'दर्पणस्य'॥

व्यजनं तालवृन्तकम्।

च्येति ॥ व्यजन्त्यनेन । 'अज गतिक्षेपणयोः' (स्वा० प० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'वायो' (२।४। ५७) इति पक्षे वी न । 'बहुठं तिण' (वा० २।४।५४) इति वा वीभावो न ॥ (१) ॥*॥ तालस्येव वृन्तमस्य । ताले करतले वृन्तिमव बन्धनमस्य । 'वृन्तं प्रसवबन्धे स्याद्धटधाराकुचाप्रयोः' इति विश्वः॥ (२) ॥*॥ द्धे 'व्यजनस्य'॥

इति चवर्गविवरणम्॥

संतितर्गोत्रजननकुलान्यभिजनान्वयौ । वंशोऽन्ववायः संतानः

समिति ॥ संतन्यते । 'तनु विस्तारे' (तु० उ० से०) । किन् (२।३।९४) 'संतितः स्यायङ्को गोत्रे पारम्पर्ये च पुत्रपौत्राणाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गूयते । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१४५) । 'गोत्रा भूगव्ययोगोत्रः शेले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयवोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ जन्यते । 'जनी प्राद्धर्मावे' (दि० आ० से०) । 'जन जनने' वा । (जु० प० से०) । ण्यन्तः । 'कर्मणि ल्युद्' (३।३।११३) । 'जननं वंशजन्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ कृयते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाछक् । कोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति को वा । कुं

१—'किं तद्दर्णमस्ति यत्र सकलम्' इति धर्मसेनः । अतः इीनमपि—इति मुकुटः ॥

भूमिं लाति । कः (३।२।३) वा । कौ लीयते । 'लीङ् क्षेषणे' (दि० आ० अ०) । 'अन्येम्योऽपि' (वा० ३। २।१०१) इति डः । 'कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणे-ऽपि च । भवने च तनौ क्षीवं कण्टकार्योषधौ कुली' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ अभिजन्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । णिलोपस स्थानिवत्त्वात् 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति निषेधाद्वा वृद्धिर्न । यद्वा अभितोऽभि-मुखो वा जनो जनमात्र । 'भवेदभिजनः ख्याता जनम-भूम्यां कुलध्वजे । कुलेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ अन्वीयते । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (६) ॥*॥ उरयते । 'वरा कान्तौ' (अ० प० से०)। धञ् (३।३।१९) । 'आच्छीनद्योः' (७।१।८०) इत्यत्र 'नुम्' इति योगविभागान्नुम् । यद्वा वन्यते । 'वन सं-भक्ती' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाच्यः—वमति । 'भुवमिकुभ्यः' इति शक्—इति मुकुटः । तन्न । उक्त-सूत्रसोज्ज्वलद्त्तादिष्वद्रीनात् । 'वंशो वेणो कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (७) ॥ ॥ अ-न्ववाय्यते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) ॥ (८) ॥*॥ संतन्यते । घञ् (३।३।१९) । 'संतानः संततौ गोत्रे सादपत्ये सुरद्रमे' (इति मेदिनी) । कर्तृकरणाधिकरणेष्वपि वियहः संभवति । आद्ये 'तनोतेः' (वा० ३।१।१४०) इति णः । अन्यत्र 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घञ्॥ (९)॥ ॥ नव 'वंशस्य'॥

वर्णाः स्युत्रीह्मणादयः ॥ १ ॥

वेति ॥ वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु॰ प० से०) घन् (३।३।१९) । वर्णयति । अच् (३।१।१३४) वा । 'वर्णो द्विजादिशुक्वादियज्ञोगुणकथासु च । स्तुतौ ना न स्त्रियां मेदरूपाक्षरिविलेपने' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'ब्राह्मणादिवर्णचतुष्टयवाचकस्य' वर्णा इत्येकम्॥

विमक्षित्रयविद्शुद्राश्रातुर्वर्ण्यमिति स्मृतम्।

वीति ॥ विप्रश्च क्षत्रियश्च विद्र च शृद्ध्य । चत्वार एव वर्णाः 'चतुर्वर्णादीनाम्' (वा० ५।१।१२४) इति स्वार्थे ष्यञ् ॥

राजवीजी राजवंश्यः

रेति ॥ राज्ञो वीजियतुं शीलमस्य । 'वीज व्यजने' अदन्तः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा राज्ञो वीजम् । राजवीजमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१)

||*|| वंशे भवः । दिगादियत् (४।३।५३) । राज्ञो वंश्यः । राजवंशे साधुः । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (२) ||*|| द्वे 'राजवंशोत्पन्नस्य' ॥

वीज्यस्तु कुलसंभवः ॥ २ ॥

वीति ॥ वीज्यते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । यद्वा वीजमसास्ति । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ वीजे भवः, साधः, वा ॥ (१) ॥*॥ कुले संभवति । अच् (३।१।१३४) । कुले संभवोऽस्य वा । यद्वा संभवत्यसात् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) कुलस्य संभवः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुलमात्रोत्पन्नस्य' ॥

माहाकुलकुलीनार्यसभ्यसज्जनसाधवः।

मेति ॥ महच तत् कुलं च । महाकुलस्यापत्यम् । 'म-हाकुलादञ्खञीं' (४।१।१४१) ॥ ॥ महत् कुलमस्य, इति विश्रहे तु (महाकुछः) हस्वादिरिष ॥ (१) ॥*॥ कुलस्यापत्यम् । 'कुलात्खः' (४।१।१३९) ॥*॥ 'अपूर्व-पदादन्यतरस्यां यड्डकञों' (४।१।१४०) ॥ **'कोलेयकः** सारमेये कुलीने' (इति मेदिनी) ॥॥ 'कुल्यं स्यात्कीक-सेऽप्यष्टद्रोणीसूर्यामिषेषु च । कुल्या पयःप्रणाल्यां च नद्यां जीवन्तिकौषधौ । कुलोद्भवे कुलहिते त्रिषु मान्ये पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥। अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ समायां साधुः । 'समाया यः (४।४।१०५)॥ (४) ॥ श। संश्रासो जनश्र । 'सज्जनं त भवेत्क्वीवसुपर-क्षणघट्टयोः । वाच्यलिङ्गं कुलीने स्यात् कल्पनायां च यो-षिति' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ साधोति धर्मम् । 'षाध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । कृवापा-' (उ० १। १) इत्युण् । 'साधुर्वाधुंषिके चारौ सज्जने चामिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षद्र 'कुलीनस्य' ॥

ब्रह्मचारी गृही वानप्रस्थो भिक्षुश्रतुष्ट्ये ॥ ३ ॥ आश्रमोऽस्त्री

ब्रेति ॥ त्रक्ष वेदः । तद्ध्ययनार्थे त्रतमप्युपचाराद्रक्ष । त्रक्ष चितुं शीलमस्य । 'त्रते' (२।२।८०) इति 'सुपि—' (२।२।७८) इति वा णिनिः । यद्वा त्रक्ष तपो ज्ञानं वा चरत्यर्जयत्यवश्यम् । 'आवश्यका—' (२।२।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ गृहा दाराः सन्त्यस्य । इनिः (५। २।११५) ॥ (१) ॥*॥ वनमेव प्रस्थो, वनस्य वा प्रस्थः प्रदेशः । वनप्रस्थे भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५२) इन्त्यण् ॥ (१) ॥*॥ मिक्षणशीलः । 'भिक्ष याच्ञायाम्'

(भ्वा० आ० से०)। 'सनाशंसिक्ष उः' (३।२।१६८)॥
(१)॥ मा चत्वारोऽत्रयवा यस्य। 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२।४२)॥ चतुरवयवसमुदाये॥ ॥ आश्राम्यन्त्यत्र। अनेन वा। 'श्रमु तपित्त' (दि० प० से०)।
घत्र् (३।३।१९)। 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति
वृद्धिनं। यद्धा आसमन्ताच्छ्रमोऽत्र। स्वधर्मसाधनक्केशात्।
'आश्रमो त्रह्मचर्यादौ वानप्रस्थे वने मठे। अश्वियाम्'
इति मेदिनी॥ (१)॥ ॥ एकम् 'त्रह्मचार्यादीनां'॥
द्विजात्यग्रजन्मभूदेववाडवाः।

विपश्च ब्राह्मणः

द्वीति ॥ द्वे जाती जन्मनी यस्य । 'मातुरग्रेऽधि(वि)-जननं द्वितीयं मौजिबन्धनात्' (मनुः २।१६९)। 'द्वि-पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) जातिर्विप्राण्डजयोश्च ॥*॥ अत्र आदौ जन्मास्य ॥ अत्रान्मुखाद्वा जन्मास्य । 'अग्रजन्मा द्विजश्रेष्ठे भ्रातरि ब्रह्मणि स्मृतः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ भुवो भुवि वा देव इव ॥ (३) ॥*॥ 'वडवा कुम्भदास्यश्वा स्त्रीविशेषो द्विजन्मनाम्' इति र-मसः ॥ ('वडवाऽश्वाकुम्भदास्योः स्त्रीविशेषे द्विजस्त्रि-याम्' इति विश्वः)। वडवायां जातः। 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण्। वाडव इव वा। वाडनम्। 'वाडु आप्राव्ये' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३।३।१८) । वा-लनम् । 'बल निरूपणे' चुरादिवा । घञ् (३।३।१८) डल-योरेकत्वम् । वाडोऽस्यास्ति । 'अन्यत्रापि(न्येभ्योऽपि) इ-इयते' (वा० ५।२।१०९) इति वः। वाडं वाति। कः (३।२।३) वा । 'वाडवं करणे स्त्रीणां घोटिकौघे नपुंस-कम्। पाताले न स्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले इति मेदिनी ॥ (४) ॥*॥ विप्राति । 'प्रा पूर्तीं' (अ० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उप्य-तेऽत्र वा। 'ऋज्रेन्द्र-' (उ० २।१८) इति साधुः। वि पाति । विपति । 'विप क्षेपे' () वा ॥ (५) ॥*॥ त्रह्मणोपत्यम् । 'तस्यापत्यम्' (४।१।९२) इत्यण् । 'अन्' (६।४।१६७) इति टिलोपो न ब्रह्माधीते। 'त-द्धीते । तद्देद' (शश्रा५९) इत्यण् वा । ब्रह्म जानाति । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् वा ॥ (६) ॥*॥ 'वक्रज-स्वनमो विप्रो वर्णज्येष्ठः कचो (ठो) द्विजः। मैत्रः पुनरुक्तजन्मा सात्' इति त्रिकाण्डशेषः । 'सूत्रकण्ठः पुमान् विधे खञ्जरीटकपोतयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ षट् 'बाह्यणस्य'॥

असौ षट्कर्मा यागादिभिर्युतः ॥ ४॥

असाविति ॥ असौ विग्रः । षट् कर्माण्यस्य । 'इ-ज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा । प्रतिग्रहश्च तैर्युक्तः षट्कर्मा विग्र उच्यते' () ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'षट्कर्मणो विग्रस्य'॥

विद्वान्विपश्चिद्दोषज्ञः सन्सुधीः कोविद्दो बुधः। धीरो मनीषी ज्ञः प्रज्ञः संख्यावान् पण्डितः कविः धीमान्स्रिः कृती कृष्टिर्लब्धवर्णो विचक्षणः। दूरदर्शी दीर्घदर्शी

वीति ॥ वेति । 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'लटः शतृ' (३।२।१२४) । 'विदेः शतुर्वसः' (७।१। ३६) वा । 'विद्वाञ्च ज्ञानिनि धीरे च विद्वानध्यात्मवेद्के' इति धरणिः । विद्वानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभि-धेयवत्' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं निश्चिनोति, चेतति, चिन्तयति, वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ दोषं जानाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।१) इति कः॥ (३) ॥*॥ अस्ति । शता (३।२।१२४) । 'श्रसोरह्रोपः' (६।४।१११)। 'सन्साघो धीरशस्तयोः। मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साष्ट्युमयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ सु सुष्ठु ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। 'ध्यायतेः संप्रसारणं च' (वा० ३।२।१८०) इति किपू संप्रसारणं च ॥ (५) ॥ ॥ कौति धर्मादि । 'कु शब्दे' (अ० प० से०)। कवते वा। 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच (३।२।७५) । गुणः (७।३।८४) । को-वेंदस्य विदः । वेत्ति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। यद्वा कवि वेदे विदा यस्य। 'विदा ज्ञाने च नि-र्विष्टा मनीषायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ बुध्यते । 'बुध ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ब्रधः सौम्ये च प-ण्डिते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ धियं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । धियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। अण् (३।२।१) वा 'धीरो धैर्यान्वित स्वैरे बुधे क्लीबं तु कुङ्कमे । स्त्रियां श्रवणतुल्यायाम्' ॥ (८) ॥ ॥ मनी-षास्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ (९) ॥*॥ जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'क्षो त्रखबुधविद्वत्स्' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ एवं

प्रज्: । 'प्रज्ञस्तु पण्डिते वाच्यलिङ्गो बुद्धो तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ अ॥ 'प्राज्ञः' इति पाठे तु प्रज्ञास्यास्ति । 'प्रजाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (११) ॥*॥ संख्या विचारणास्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१२) ॥ ॥ पण्ड्यतेऽनया। 'पडि गतौ' (भ्वा० आ० से०) 'गुरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः। 'पण्डः पण्डे धियि स्त्री स्यात्' (इति मेदिनी) । पण्डा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच्। यद्वा पण्डते सा। 'गत्यर्था-' (३। ४।७४) इति क्तः। इट्ट् (७।२।३५) ॥ (१३) ॥*॥ कवते, कौति, वा । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० अ०) । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) वा । 'अच् इः' (उ० ४।१३९) ।—'कवृ वर्णे'—इति मुकुटश्चिन्त्यः। तस्यौष्ठचान्तत्वात् । कविशन्दस्य दन्तोष्ठचान्तेषु पाठात् । 'कविर्वालमीकिकात्रयोः । सूरौ कात्रकरे पुंसि स्यारखलीने तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१४) ॥ ॥ भीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) । 'धीमान् पण्डिते च बृहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१५) ॥*॥ सूते, सूयते, वा। 'पृङ् प्रसवे' (अ० आ० से०) । 'पृङ् प्राणिगर्भविमोचने' (दि० आ० से०) वा। 'सुङ: क्रिः' (उ० ४।६४)। एतेन-सुवति - इति विगृह्णन् स्वामी प्रत्युक्तः । उक्तनिर्देशासं-भवात्।--सुनोति। 'सुञो दीर्घश्च' इति रिदीघौं-इति वद्नमुकुटोऽपि । उज्ज्वलद्त्तादिष्वस्यादर्शनात् ॥ ॥ के-चित्त-। 'सूरोऽर्कहलयोः पुंसि'। सूरः सूर्योऽस्त्युपास्य-तयास्य । अत इनौ (सूरी) नान्तम् इत्याहुः । 'दूरहक् कोविदः सूरी' इति रमसः ॥ (१६) ॥ ॥ प्रशस्तं कृतं कमीस्य । इनिः (५।२।११५) । कृतमनेन । 'इष्टादि-भ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिर्वा । 'कृती स्यालिण्डते योग्ये' इति हैमः ॥ (१७) ॥ ॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०)। क्तिच् (३।३।१७४)। बाहुलका-त्तिर्वा । संज्ञापूर्वकत्वाझ गुणः । 'कृष्टिः स्यादाकर्षे स्त्री बुधे पुमान्' (इति मेदिनी)। रन्तिदेवोऽपि—'आकर्षणे स्त्रियां कृष्टिर्भवेन्ना तु विपश्चिति' इति ॥ (१८) ॥ ॥ लब्धो वर्णः स्तुतिर्येन ॥ (१९) ॥ 🛊 ॥ विचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ॰ आ॰ से॰) । 'अनुदात्तेतश्च ह-लादेः' (३।२।१४९) इति युच् । 'असनयोः' (वा० २।४।५४) 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा ख्याञ्

न ॥ (२०) ॥*॥ दूरान् दूराद्वा पश्यति । 'दृशिर् प्रे-क्षणे' (भ्वा० प० अ०) । ब्रह्मादिणिनिः (३।१।१३४) । 'सुपि०' (३।२।७८) इति वा ॥ (२१) ॥*॥ एवं दी-र्घदर्शी ॥ (२२) ॥*॥ द्वाविंशतिः 'पण्डितस्य'॥

श्रोत्रियच्छान्द्सौ समौ ॥ ६ ॥

श्रोत्रीति ॥ छन्दोऽधीते । 'श्रोत्रियंश्छन्दोऽधीते' (५। २।८४) इति वा श्रोत्रियन्निपात्यते ॥ (१) ॥*॥ पक्षे 'तद्धीते तद्वेद' (४।२।५९) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संपूर्णशाखाध्यायिनः'॥

उपाध्यायोऽध्यापकः

उपेति ॥ उपेत्याधीयस्तेऽस्मात् । 'इङश्च' (३।३।२१) इति घञ् ॥ (१) ॥ ॥ अध्यापयति । ण्वुट् (३।१। १३३)॥ (२)॥ ॥ "एकदेशं तु वेदस्य वेदाङ्गान्यपि वा पुनः । योध्यापयति वृत्त्यर्थमुपाध्यायः स उच्यते' (मनुः २।१४१)॥ ॥ द्वे 'उपाध्यायस्य'॥

अथ स निषेकादिकुद्धुरुः ।

अथिति ॥ सोऽध्यापकः । निषेको गर्भाधानमादिर्यस्य सीमन्तोन्नयनादेसस्य कर्ता। गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा। गृणाति धर्मादि । गिरत्यज्ञानं वा। गृणाति धर्मादे । गिरत्यज्ञानं वा। गृणाते धर्मादे । क्योरुच (उ० ११२४) इत्युः। गुरु-स्त्रिलिङ्ग्यां महति दुर्जरालघुनोरि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमित्रिणि (इति मेदिनी)। मनुश्च (२। १४२) 'निषेकादीनि कर्माणि यः करोति यथाविधि। सं-भावयित चान्नेन स विधो गुरुरुच्यते'॥ (१)॥ ॥ एकम् 'संस्कारादिकर्तुर्गुरोः'॥

मन्नव्याख्याकृदाचार्यः

मेति ॥ मद्रस्य वेदस्य व्याख्यानं करोति किए (३। २।७६) तुक्। (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ आचर्यते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । मनुः—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्विजः । साङ्गं च सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' (२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मन्नव्याख्याकर्तुः' ॥

आदेष्टा त्वध्वरे व्रती ॥७॥

यष्टा च यजमानश्र

येति ॥ आदिशत्यृत्विजो यागे स्वेष्टसंपादनाय प्रेरयति। 'दिश अतिसर्जने' (तु॰ प० अ०) । तृच् (२।१११२३) ॥*॥ 'आदिधी' इति पाठे आदिष्टमनेन । 'इष्टादिम्यश्र'

१—मेदिन्यां 'सीर' शब्दघटितत्वेनास्य प्रमादकृतत्वम् ॥ तस्मात् 'स्रश्चारुभटे स्वें' इति विश्वस्थोपन्यासः कर्तुं योग्यः॥

(५।२।८८) इतीनिः । 'क्तस्येन्विषयस्य कर्मणि' (वा० २। ३।३६) इति सप्तमी ॥॥॥ व्रतं भोजनादिनियमोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः। यद्वा। व्रतयति। 'व्रताद्धो-जनतिन्नृत्योः' () इति णिच् । 'व्रते' (३। २।८०) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ यजते । तृच् (३।१।१२८)। १३३)॥ (२) ॥॥॥ 'पूङ्चजोः शानन्' (३।२।१२८)। शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'यजम्मानस्य'॥

स सोमवति दीक्षितः।

स इति ॥ स त्रती सोमपानवित यागे आदेश सन् ॥ ॥ दीक्षते स । 'दीक्ष मौण्ड्येज्योपनयनादौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। यद्वा दीक्षा जातास्य। तारकादीतच् (५।२।३६)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'सोमयाजिनः'॥

इज्याशीलो यायजूकः

इति ॥ इज्या शीलमस्य । इज्यां शीलित । 'शील समाधी' (भ्वा० प० से०) । 'शीलिकामि—' (वा० ३।२। १) इति णः ॥ (१) ॥*॥ पुनः पुनः भृशं वा जयते । '—िकियासमभिहारे—' (३।१।२२) इति यङ् । 'यजजप-दशां यङः' (३।२।१६६) इत्यूकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यजनशीलस्य'॥

यज्वा तु विधिनेष्टवान् ॥ ८॥

येति ॥ यजते सा । 'सुयजोर्ङ्घनिप्' (३।२।१०३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विधिवद्धोतुः' ॥

स गीर्पतीष्ट्या स्थपतिः

स इति ॥ स यज्ज्वा वृहस्पतिसवननामकयागेनेष्टवान् सन् । स्थानम् । स्थः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इत्यत्र 'स्थः' इति योगविभागात् कः । घत्रर्थे (वा० ३।३।५८) वा । स्थः पतिः । 'स्थपतिः कञ्जुकिन्यपि । जीवेष्टिया-जके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वृहस्पतियागकर्तुः' ॥

सोमपीती तु सोमपः।

सविति ॥ सोमस्य पीतम् । सोमपीतमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ।—'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः — इति मुकुटः ॥*॥ स्वामी तु—पानं पीथम् । 'पातृ-तुदिवचि—' (उ० २।७) इति थक् । 'घुमास्था—' (६। १।६६) इतीत्वम् । 'सोमपीथः'-इत्याह् ॥ (१) ॥*॥

सोमं पिवति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥॥॥ ('सोमपाः' इति) दीर्घपाठे तु किप् (३।२।७६)॥ (२)॥॥॥ सर्वदायम् । दीक्षितस्तु तत्कालम् ॥॥॥ द्वे 'सोम-याजिनः'॥

सर्ववेदाः स येनेष्ठो यागः सर्वस्वदक्षिणः ॥९॥

सेति ॥ सर्वस्वं दक्षिणा यत्र विश्वजिदादौ स येनेष्टः कृतः । सर्वे वेदयित । 'विद्धृ लामे' (तु० उ० अ०) । ण्यन्तः । सर्वे विन्दति वा । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ . (१) ॥ ॥ एकम् 'विश्वजिदादियञ्चस्य' ॥

अनुचानः पवचने साङ्गेऽधीती

अन्विति ॥ अन्ववोचत् । 'उपेयिवान्—' (३।२। १०९) इति साधुः । 'अनूचानो विनीते सात्साङ्गवेदविच-क्षणे' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ शिक्षाद्यङ्गषट्कोपेते । प्रोच्यते । ल्युट् (३।३।११३) । प्रवचनो वेदस्तत्र । अधीत्तमनेन । 'इष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः । 'कस्ये-न्विषयस्य—' (वा० २।३।३६) इति सप्तमी ॥॥॥ एकम् 'साङ्गवेदाध्येतुः'॥

गुरोस्तु यः।

लब्धानुज्ञः समावृत्तः

ग्विति ॥ गुरोः सकाशाह्यव्धा प्राप्तानुज्ञा आज्ञा येन । समावर्तते सा । 'गत्यर्था-' (३।४।७४) इति क्तः ॥ (१) ॥॥ गुरुकुळवासान्निवृत्तस्य' एकम् ॥

सुत्वा त्वभिषवे कृते ॥१०॥

स्विति ॥ सुतवान् । 'षुञ् अभिषवे' (खा० उ० अ०) । 'सुयजोर्ङ्गनिप्' (३।२।१०३) । तुक् (६।१।७१) ॥ (१) ॥*॥ अभिषवेऽवभृथस्नाने ॥*॥ एकम् 'स्नात-कस्य' ॥

छात्रान्तेवासिनौ शिष्ये

छेति ॥ गुरुदोषाच्छादनं छन्नम् । तच्छीलमस्य । 'छन्नादिभ्यो णः' (४।४।६२) ॥ (१) ॥*॥ अन्ते समीपे वस्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'शयवासवासि—' (६।३।१८) इत्यल्जक् । 'अन्तेवास्ति भवेच्छिष्ये चण्डाले प्रान्तगेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ शिष्यते । 'शासु अनुशिष्टी' (अ० प० से०) । 'एतिस्तुशास्—' (३।१।१०९) इति क्यप् । 'शास इदङ्- हलोः' (६।४।३४) 'शासिवसि—' (८।३।६०) इति षः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'शिष्यस्य'॥

शैक्षाः प्राथमकल्पिकाः ।

शायिति ॥ शिक्षामधीयते । 'तद्धीते—' (१।२।५९) इत्यण् । शिक्षाया इमे । तत्र भवा वा । यद्वा शिक्षां लन्मन्ते । 'शेषे' (१।२।९२) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ प्रथम-कल्पः आद्यारम्भः प्रयोजनं येषां ते । 'प्रयोजनम्' (५।१-१०९) इति ठक् । यद्वा प्रथमकल्पमधीयते । 'विद्याल-क्षणकल्पान्ताच' (वा० १।२।६०) इति ठक् । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रथमारन्ध्रवेदानाम्'॥

एकब्रह्मव्रताचारा मिथः सब्रह्मचारिणः ॥ ११॥

पकेति ॥ त्रह्म वेदस्तद्ध्ययनत्रतमप्युपचाराद्वह्म । ए-कस्मिन् त्रह्मणि त्रताचरणं येषां ते । मिथः परस्परम् ॥॥॥ समानं त्रह्म चरन्ति । 'त्रते' (३।२।८०) इति णिनिः । 'चरणे त्रह्मचारिणि' (६।३।८६) इति समानस्य सः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'समानशास्त्राध्येतृणाम्'॥

सतीर्थ्यास्त्वेकग्रुरवः

सेति ॥ समाने तीर्थे वसन्ति । 'समानतीर्थे वासी' (१।१।१०७) इति यत् । 'तीर्थे ये' (६।२।८७) इति समानस सः ॥ (१) ॥*॥ एको गुरुर्थेषां ते ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सहाध्यायिनाम्'॥

चितवानिशमिशिचित ।

चीति ॥ अग्निमचैषीत् । 'चित्र् चयने' (खा० उ० अ०) 'अग्नौ चेः' (३।२।९१) इति किए । तुक् (६। १।७१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्न्युपासकस्य' ॥

पारम्पर्योपदेशे स्यादैति हामिति हाव्ययम् ॥ १२॥

पेति ॥ परम्परया आगतः । 'तत आगतः' (११३। ७४) इत्यण् । चतुर्वणिदित्वात् (५१११२४) ष्यञ् । पारम्पर्यश्चासानुपदेशश्च । तस्मिन् ॥*॥ 'अनन्तावसथेति ह—' (५१४१२३) इति ज्यः ॥ (१) ॥*॥ इत्येवं ह किल ॥ (५) ॥*॥ यतु मुकुटेनोक्तम्—'पूर्वे च पूर्वत-राश्च' इति द्वन्द्वे 'परोवरपरम्परपुत्रपौत्रमनुभवति' (५१२। १०) इति निर्देशात् परम्परादेशे टापि परम्परा । तदुक्तम् 'विनापि प्रत्ययं परम्पराशञ्दो हश्यते' () तिचिन्त्यम् । संनियोगशिष्टन्यायेन खप्रत्ययसंनियोग एव परम्परादेशविधानात् । परम्पराशञ्दस्य त्वन्युत्पन्नत्वात् । तदुक्तम् —'अस्ति हि परम्पराशञ्दोऽन्युत्पन्नं प्रातिपदिकम्' इति । यद्वा परं पिपर्ति । पचाद्यम् (३।१११३४) । श्वपचाजान्यद्वा परं पिपर्ति । पचाद्यम् (३।१११३४) । श्वपचाजान्

रमरावत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ द्वे 'परंपरो-पदेशस्य' ॥

उपज्ञा ज्ञानमाद्यं स्यात्

उपेति ॥ उपज्ञानम् । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ यथोपदेशं विना श्लोकनिर्माणे वा-ल्मीकेर्ज्ञानम् ॥*॥ एकम् 'आद्यज्ञानस्य'॥

ज्ञात्वारम्भ उपऋमः।

क्वेति ॥ उप प्रथमं क्रमणम् । 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'उपक्रमस्तूपधायां ज्ञात्वा-रम्भे च विकमे । चिकित्सायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। यथा माने नन्दस्य प्रथमारम्भ उपक्रमः सः । एकं 'क्वात्वा प्रथमारम्भस्य'॥

यज्ञः सवोऽव्वरो यागः सप्ततन्तुर्भखः ऋतुः॥१३॥

येति ॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । 'यज देव-पूजादौं (भ्वा० उ० अ०) । 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ् । 'यज्ञः स्यादात्मनि मखे नारायणहुताशयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ सूयते सोमोऽत्र । 'पुत्र अभि-षवे' (स्ता० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। यद्वा सूयतेऽत्र । अनेन वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । अप् (३।३।५७)। घः (३।३।११८) वा। 'सवो यज्ञे च सं-धाने' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ न ध्वरति । 'ध्व कौ-टिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । अन् (३।१।१३४)। अ-ध्वानं राति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति को वा । 'अध्वरः सावधाने साद्वसुभेदे कतौ पुमान्' (इति मे-दिनी) ॥ (३) ॥ *॥ इज्यते । अनेन वा । अत्र वा । य-जेर्घञ् (३।३।१९) ॥ (४) ॥*॥ सप्तभिश्छन्दोभिरमि-जिह्नाभिवी तन्यते । यद्वा तानि सप्त तन्यन्तेऽत्र । 'सित-निगमि-' (उ० ११६९) इति तुन् ॥ (५) ॥ म-खन्ति देवा अत्र । अनेन वा । 'मख गतौ' (भ्वा० प० से०) 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घत्र । संज्ञापूर्वक-त्वान्न वृद्धिः । यद्वा 'कचिद्पवाद्विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनि-) इति घञ्विषयेऽपि 'पुंसि–' (३।३। ११८) इति घः ॥ (६) ॥*॥ करोति । कियते वा। 'कृञः कतुः' () । 'ऋतुर्यज्ञे मुनौ पंसि' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'यज्ञस्य' ॥

पाठो होमश्रातिथीनां सपर्या तर्पणं बलिः ।

एते पश्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकाः ॥ १४॥

पेति ॥ पठनम् । पाठनम् वा । भावे घञ् (३।३।१८) 'पाठश्च पठने ख्यातो विद्धपण्यी त योषिति' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ हवनम् । 'हु दानादनयोः' (जु० प० अ०)। 'अर्तिस्तुसुहुसु-' (उणा० १।१४०) इति मन् ॥ (१) ॥*॥ अतिथीनामदृष्टपूर्वाणां गृहमागतानाम् । सपर्यणम् । 'सपर पूजायाम्' । 'कण्डादिभ्यो यक्' (३।१। २७) । 'अ प्रत्ययात' (३।३।१०३) । सपर्या पूजा ॥ (१) ॥*॥ तृष्यति । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । भावे ल्युद (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ वलनम् । 'वल दाने' (संवरणे) (भ्वा॰ आ॰ से॰) । इन् (उ० ४।११८)। 'बालिदें त्योपहारयोः । करे चामरदण्डे च गृहदारुशरां-शयोः । त्वक्संकोचे गन्धके च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ महान्तश्च ते यज्ञाश्च । ब्रह्मयज्ञ आदिर्येषां तानि ब्रह्मयज्ञा-दीनि नामानि येषां ते ॥*॥ मनुः— 'अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्त तर्पणम् । होमो दैवो बलिभौतो न्यज्ञोऽतिथि-पूजनम्' (३।७०) इति 'पाठादीनाम्' एकैकम् ॥

समज्या परिषद्गोष्ठी सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्रीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः १५

सेति ॥ समजन्त्यसाम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यपू । 'क्यपि च' (वा० २।४।५६) इति वीभावो न॥ (१)॥*॥ परितः सीदन्त्यसाम् 'षद्व विशरणादौ' (भ्वा० तु० प० अ०)। संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८)। 'सदिरप्रतेः' (८।३।६६) इति षत्वम् ॥*॥ बाहुलकात्परेरन्त्यलोपे प-र्षदु' च ॥(२)॥ ॥ गावोऽनेका वाचित्तिष्ठन्त्यसाम् । घञर्थे कः (वा० ३।३।१०८)। 'अम्बाम्ब-' (८।३।९७) इति पत्वम् । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'गोष्ठी सभासं-लापयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सह भान्त्य-साम्। 'भा दीप्तौ (अ० प० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३। १०६) । 'समाना भान्त्यसाम्' इति वा। 'समानस' (६।३।८४) इति योगविभागात् 'सभा-' (२।४।२३) इति निर्देशाद्वा समानस्य सः । 'सभा सामाजिके गोष्ठयां चूतमन्दिरयोरिं (इति मेदिनी)॥ (४)॥ ॥ समय-न्त्यस्याम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३। ९४) । सह विद्यमाना मिलितैर्वा मितिः प्रमाऽस्याम्,

इति वा । 'सिमितिः संपराये स्यात्सभायां संगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ संसीदन्त्यसाम् । किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (६) ॥*॥ आतिष्ठन्त्यसाम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (७) ॥*॥ (८) ॥*॥ सीदन्त्यसाम् । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (९) ॥*॥ नव 'सभायाः' ॥

प्राग्वंशः प्राग्हविगेहात्

प्रेति ॥ प्राञ्चति । अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्—' (३।३।५९) इति किन् । प्राङ् वंशो गोत्रं स्थूणा वात्र ॥ (१) ॥॥॥ हविःशालायाः पूर्वभागे यजमानादीनां स्थित्यर्थे गेहे प्राग्वंशशब्दो वर्तते ॥॥ ए-कम् 'प्राग्वंशस्य'॥

सदस्या विधिदर्शिनः।

सेति ॥ सद्सि साधवः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ विधि द्रष्टुं शीलं येषां ते । 'सुपि—' (३।२।७८) इति दृशेणिनिः । न्यूनाधिकविचारका ऋत्वि- िवशेषाः ॥*॥ एकम् 'सदस्यस्य' ॥

सभासदः सभास्ताराः सभ्याः सामाजिकाश्च ते

सेति ॥ सभायां सीदन्त । 'सत्स्द्विष-' (३।२।६१) इति किए॥ (१)॥ ॥ सभां स्तृणन्ति । 'स्तॄञ् आ-च्छादने' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (२)॥ सभायां साधवः। 'सभाया यः' (४।४।१०५)॥ (३)॥ ॥ समाजं समवयन्ति । 'समवायान् समवैति' (४।४।४३) इति ठक्। समाजं रक्षन्ति वा। 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक्॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'सभ्येषु'॥

अध्वर्युद्रातृहोतारो यजुःसामर्गिदः क्रमात् ।

अध्वेति ॥ अध्वरमिन्छति । 'सुपः-'(३।१।८) इति क्यन् । 'कव्यध्वरपृतनस्य-' (७।४।३९) इति लोपः । 'क्यान्छन्दसि' (३।२।१७०) इत्युः । यद्वा न ध्वरति । 'ध्वु कौटिल्ये' (म्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) अध्वरं याति, यौति, वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः ।—अपट्वादिः—इति सुकुटश्चिन्त्यः । गणा-भावात् ॥ (१) ॥॥। उद् गायति साम । 'गे शब्दे' (म्वा०प०अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायांचानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥॥। जुहोति । 'नप्तृनेष्टृत्व-ष्टृहोतृपोतृ–' (उ० २।९५) इति साधः ॥ (१) ॥॥। यजुश्च सामानि च ऋचश्च । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।

१-- 'तृप्यति' इति तु प्रमादलिखितम् ॥

२९) । समासान्तिविधेरनित्यत्वात् 'ऋकपूर्—' (५।४।७४) इत्यकारो न । यज्जः सामर्चो विदन्ति । 'सत्सृद्धिष—' (३।२।६१) इति किए । यजुर्विद्ध्वर्धः । सामविद्धाता । ऋत्विद् होता । 'ऋत्विपिवदोषाणां' कमादेकैकम् ॥ आग्नीध्राद्या धनैर्वार्या ऋत्विजो याजकाश्च ते १७

आय्नीति ॥ अयीनिन्धे । 'ञि इन्धी दीप्ती' (रु० आ॰ से॰)। किप् (३।२।७६)। नलोपः (६।४।२४)। अमीदित्वकू । अमीधः स्थानम् । 'अमीधः शरणे रण् मं च' (वा० ४।३।१२०) । आम्रीघ्रं स्थानम् । तात्स्थ्यात्सोsपि । '-स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक् । नलोपः (६।४।२४) । अम्रीश्रः—इति मुकुटः । तन्न । स्फाय्या-दिष्विन्धेरपाठात् । असादुक्तप्रकियायाः सत्त्वाच । आ-मीध्र आद्यो येषां ब्रह्मोद्गातृहोत्रध्वर्युब्राह्मणाच्छंसिअच्छावा-कनेष्ट्रादीनां षोडशानाम् ॥ (१) ॥ ॥ धनैर्हेतुभिः वरणे करणैर्वा त्रियन्ते । 'वृङ् संभक्ती' (त्रया० आ० से०) । ण्यत् (३।१।१२४)। क्यप् (३।१।१०९) तु वृञ एव ॥*॥ ऋतौ यजति । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ यजन्ति । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'याजकरत गजे राज्ञो याज्ञिकेऽपि' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि ।—'वृताः कुर्वन्ति ये यज्ञमृत्विजो या-जकाश्र ते' इति कात्यः - इति मते द्वे 'ऋत्विजाम्'॥

वेदिः परिष्कृता भूमिः

वेदिरित ॥ विद्यते शोधनेन ज्ञायते, विचार्यते, प्रा-प्यते, वा । 'तृ पिषिरुहिद्यति—' (उ० ४।११९) इतीन् । यद्वा वेदयति, वेद्यते वा । 'विद् निवासादौ' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'वेदिः स्यात्पण्डिते पुमान् । स्त्रियामङ्गुलिमुद्रायां स्यात् परिष्कृतभूतले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ परितः कृता संस्कृता । 'संपरिभ्याम्—' (६।१।१३७) इति सुद् । 'परिनिवि—' (८।३।७०) इति षत्वम् ॥*॥ एकम् 'यज्ञवेद्याः' ॥

समे स्थण्डिलचत्वरे ।

सेति ॥ स्थलन्यसिन् । "छलः स्थाने" (स्वा० प० से०) । 'मिथिलाद्यश्च" (उ० ११५७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ चतन्त्यसिन् । 'चते याचने" (स्वा० उ० से०) 'कृवृशृष्टश्चितिस्यः प्वरच्" (उ० २।१२१) 'चत्वरं स्थिण्डलेऽङ्गणे" (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'यागार्थं संस्कृतसूमेः' ॥—यज्ञार्थं परिष्कृताया अनिम्नोन्नताया यज्ञभूमेः—इति मुकुटः ॥

चषालो यूपकटकः

चेति ॥ चषति । चष्यते वा । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४।१०७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ यूपस्याग्रे कृतः कटकाकारः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपकटकस्य'॥

कुम्बा सुगहना दृतिः ॥१८॥

किति ॥ कुम्ब्यते अनया, वा । 'कुवि आच्छादने' (भ्वा०, चु० प० से०) । 'चिन्तिपूजिकथि—' (२।२। १०७) इत्यङ् ॥ (१) ॥ ॥ सुगहना निविडा वृतिर्वेष्टनम् । एकम् 'निविडवेष्टनस्य' ॥

युपायं तमे

चिवति ॥ यृपस्यात्रम् ॥ (१) ॥*॥ तरित, मनिन् (३।२।७५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यूपात्रे' ॥

निर्मन्थ्यदारुणि त्वरणिर्द्वयोः।

नीति ॥ निर्मध्यते । 'मन्थ विलोडने' (स्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । निर्मन्थ्यं च तद्दारु च ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (स्वा० प० अ०) । 'अर्तिसृध्यमि—' (उ० २।१०२) इत्यनिः । 'अरणिर्व-ह्सिमन्थे ना द्वयोर्निर्मन्थ्यदारुणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अरणेः' ॥

दक्षिणामिर्गाहपत्याहवनीयौ त्रयोऽमयः ॥ १९॥

देति ॥ दक्षिणोऽियः । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' (२।१। ५०) इति समासः । मुकुटस्तु—दक्षिणाया दिशोऽियः । 'सर्वनाम्नो चृत्तिमात्रे पुंत्रद्धावः' (वा० ५।३।२८) । द-क्षिणाियः—इत्याह । तन्न । संज्ञात्वेन 'दिक्संख्ये—' इत्येतत्स्त्रोदाहरणत्वात् । तत्र च 'समानािधकरणेन' इत्यिकारात् ॥ (१) ॥*॥ गृहपितना संयुक्तः । 'गृहपितना संयुक्ते व्यः' (८।४।९०) ॥ (१) ॥*॥ आहूयते प्रीण्यते प्रक्षिप्यते वा हिनरत्र । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इत्यधिकरणेऽनीयर् । यद्धा आह्वनमईति । 'तद्हिति' (५। १।६३) इति छः ॥ (१) ॥*॥ किचत्तु त्रयाणां द्धन्द्धः पठ्यते ॥ एकैकं 'अग्निविशेषस्य'॥

अग्नित्रयमिदं त्रेता

अग्नीति ॥ त्राणम् । त्राः सदा संधुक्षणम् । तामिता । यद्वा त्रायन्ते । त्रा आहुतयः । ताभिरिता । त्रित्वमिता, इति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'त्रेता युगेऽग्नित्रये च' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अग्नित्रयस्य' ॥

प्रणीतः संस्कृतोऽनलः।

प्रेति ॥ प्रकर्ष नीतः । 'प्रणीत उपसंपन्ने कृते क्षिते प्रवेशिते । संस्कृताग्री च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'संस्कृताग्रीः' ॥

समृह्यः परिचाय्योपचाय्यावय्रौ प्रयोगिणः॥२०॥

सेति ॥ समुह्यते, समूह्यते, वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) वा । (१) ॥*॥ परिचीयते ॥ (२) ॥*॥ उपचीयते ॥ (३) ॥ 'अभौ परिचाय्योपचाय्यसमूह्याः' (३।१।१३१) इति साधवः ॥*॥ प्रयोगोऽस्ति येषां ते । अभौ प्रयोक्तव्या अभिनामानीत्यर्थः ॥ 'त्रीण्यग्नौ प्रयोगिणाम्'॥

यो गाहपत्यादानीय दक्षिणाग्निः प्रणीयते । तस्मिन्नानाय्यः

य इति ॥ दक्षिणामित्वेन संस्कियते ॥*॥ आनीयते 'आनाच्योऽनित्ये' (३।१।१२७) इति साधुः ॥*॥ यस्तु आष्ट्रवैश्यकुलयोनिः स 'आनेयः' ॥*॥ एकम् 'दक्षिणा-मितः संस्कृताग्नेः'॥

अथाग्नायी स्वाहा च हुतसुनिषया ॥२१॥

अधेति ॥ अग्नेः स्त्री । 'वृषाकप्यग्नि—' (१।१।३७) इत्यैर्ङीष् च ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु आहूयन्ते देवा अनया । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । खाहा-स्त्यस्या वा । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (२) ॥*॥ हुतसुजः प्रिया ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अग्नेः प्रियायाम्'॥ ऋक्सामिधेनी धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने ।

ऋगिति ॥ समिधामाधानी । 'समिधामाधाने षेण्यण्' (वा० ४।३।१२०) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हैलः' (६।४।४९) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ धीयते पुष्यते- प्रिरनया । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्यधाय्या—' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ अग्नेः समिन्धने समुद्दीपने या ऋक् तत्र ॥*॥ द्वे 'समित्प्रक्षेपेण विह्वप्रज्वलने या ऋक् प्रयुज्यते तस्याः' ॥

गायन्त्रीप्रमुखं छन्दः

गेति ॥ गायन्तं त्रायते । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा गानम् । गायः ।

१—सकलपुस्तकोपलब्धः 'यस्य हलः' (६।४।४९) इत्य-स्योपन्यासः प्रामादिकः । तत्स्त्रस्यार्थधातुकाधिकारीयत्वात् । तस्मात् 'हलस्तद्धितस्य' (६।४)१५०) इत्यस्योपन्यासो योग्यः ॥ घन् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) । गायेन गानेन त्रायते । 'त्रेङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । 'सुपि' (३।२।४)
इति योगविभागात् कः । मूलविभुजादित्वकत्पनमपार्थकम् । तस्यानाकारान्तार्थत्वात् 'गायत्री त्रिपदादेवीछन्दोमित्वदिरेषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ षडक्षरपदा
गायत्री । प्रमुखपदेन उष्णिगनुष्टुब्ब्ह्यतीपङ्कित्रिष्टुञ्जगत्यतिजगतीशकरीत्यादि एकाक्षरगुद्ध्या बोध्यम् ॥*॥ चन्दते ।
'चिद आह्वादने दीसौ च' (भ्वा० आ० से०) । 'चन्देरादेश्र छः' (उ० ४।२।१९) इत्यसुन् ॥ (१) ॥*॥
'प्रथमप्रमुखे चोमे प्रधाने च प्रकीर्तिते' इत्यजयः ॥*॥
एकम् 'छन्दसाम्'॥

हव्यपाके चरुः पुमान् ॥२२॥

हेति ॥ पच्यते । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । हव्य च तत् पाकश्च । यद्वा भावे घन् (३।३।१८) । पचनं पाकः । हव्यस पाकः । 'अनवस्नावितान्तरूष्मपाक ओद्नश्ररुः' इति याज्ञिकाः ॥ ॥ चर्यते भक्ष्यते । 'चर गतौ भक्षणे च' (भ्वा० प० से०) । 'भृमृशीतृचरि-' (उ० १।७) इत्यः । मीमांसकैरपि त्रिवृचर्वधिकरणे () अन्न-परत्वं चरुशब्दसाभ्यपगतम् । 'उगवादिम्यो यत्' (५। १।२) इति सूत्रे कैयटस्तु (टार्थस्तु) 'स्थालीवाची चरु-शब्दः । तात्रध्यादोदने भाक्तः' इत्याह । विश्वप्रकाशे तु 'चर्माण्डे च हवाने' इत्यनेकार्थतोक्ता । 'अथ चरः पुमान्हव्यान्नभाण्डयोः' इति मेदिनी च । स्वामी तु—पकं होतव्यं चरुः । चर्यते रध्यते इति । स्थाल्यपि चरुः ह-ब्यस्य पाकोऽत्र—इत्याह। एतेन —केचित्त 'पन्यतेऽत्रेति। 'हलश्च' (२।२।१२१) इति घन् । पाकं व्युत्पाद्य हन्य-पाकस्थाल्यादिरुच्यते । अन्यत्रौपचारिकः इत्यादुः । तद-सत्।-इति मुकुटः प्रत्युक्तः। प्रयोगद्रशनमपि सूपपाद-मनेकार्थकतायाम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'चरोः' ॥

आमिक्षा सा ऋतौंष्णे या क्षीरे स्याद्धियोगतः।

आमीति ॥ आमिष्यते । 'मिषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । वाहुलकात् सक् । यद्वा आ मक्षति । 'मक्ष रोषे संघाते च' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृ-षोदरादिः ॥ (१) ॥ ॥ श्वते कथिते तसे च पयसि द्वा

१ — हव्याने यथा— 'हेमपात्रे कृतं दोभ्यामाददानः पयश्चरम्। भाण्डे यथा— 'उत्पलकान्तिकचरः (लः काश्चनचरः) स्वात्मनः पार्श्वदाहकः'—हत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ॥

योजनात् या सात् । यतु—'आङ्पूर्वान्मिहेर्दीर्घश्च' इति सं उपधादीर्घत्वं च इति दीर्घमध्यं मुकुट आचस्यौ । त-चिन्त्यम् । उज्ज्वलदत्तादावदर्शनात् । एकम् 'आमि-क्षायाः' ॥

धवित्रं व्यजनं तद्यद्रचितं मृगचर्मणा ॥ २३ ॥

धिति ॥ धूयतेऽनेन । 'धूञ् कम्पने' (त्रया० उ० से०) । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) वा । 'अर्तिॡधूसू—' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥*॥ धुवतेः कुटादित्वेन (१।२। १) ङित्वाहुणामावादुवङि 'धुवित्रम्' इत्येके ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्नेः संधुक्षणाय मृगत्वचा रचितस्य व्यजनस्य ॥

पृषदाज्यं सदध्याज्ये

प्रिति ॥ पर्षति, पृष्यते वा । 'पृषु सेचने' (भ्वा०प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । पृष्य तदान्यं च । यद्वा पृषद्भिः सहितमान्यम् ॥ (१) ॥ ॥ द्धा सहिते घृते । 'पृषातकं सद्ध्यान्ये पृषदान्यं तदुच्यते' ॥ ॥ एकं 'द्धिमिश्रितघृतस्य' ॥

परमानं तु पायसम्।

पेति ॥ परमं च तदन्नं च । 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति समासः । यद्वा परमाणामुत्तमानामन्नम् ॥ (१) ॥ ॥ पयसि—संस्कृतम् । 'संस्कृतं मक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । पयसा इति तु मुकुटस प्रमादः । 'तत्रोद्धृतम्—' (४।२।१४) इत्यतः 'तत्र' इत्यनुष्टत्तेः । 'पायसः श्रीवासे च पायसं परमान्नके' इति हैमः । 'पायसस्तु क्वीवपुंसोः श्रीवास-परमान्नयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्षी-रान्नस्य'॥

हव्यकव्ये दैवपैत्रे अने

हेति ॥ हूयन्ते प्रीण्यन्ते देवा येन । हूयते प्रक्षिप्यते, वा । 'हु दानादनयोः' (जु०प०अ०) । 'अचो यत्' (३।१। ९७) ॥ (१) ॥*॥ कूयते पितृभ्यः । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) ।—'कृष्य वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत्—इति सुकुटस्य प्रमादः । तस्य चित्ररूपपरस्य प्रकृतेऽन्वयासंभवात् । 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) 'णील वर्णे' (भ्वा० प० से०) इत्यादाविव वर्णस्य रूपार्थकत्वात् ॥ (१) ॥*॥ देवानामिदम् । पितृणामिदम् । 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण् । 'पित्रये' इति पाठे पितरो देवता यस ।

'वाय्वृतु-' (४।२।३१) इति यत्। देवान्नं हव्यम्। पि-त्रन्नं कत्यम् 'हव्यकव्योः'॥

पात्रं स्नुवादिकम्।। २४।।

पेति ॥ पाति, पिबत्यनेन वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) ।— 'दादिम्यः ष्ट्रन्'— इति सुकुटश्चिन्त्यः । तादशस्त्रादर्शनात् । 'पात्रं तु भाजने योग्ये सुवादौ राजमन्त्रिणि ।
तीरद्वयान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सवित
 घृतादिकम् । 'सु सवणे' (म्वा० प० अ०) । 'सुवः कः'
(उ० २।६१) ।— 'घञर्थे कः'— इति सुकुटश्चिन्त्यः ।
 'सुवः कः' इतिपदोक्तस्य सत्वात् । आदिना चमसोत्रुखलस्रसलस्पयादि ॥

धुवोपभुज्जुहूर्ना तु स्तुवो भेदाः स्तुवः स्त्रियः।

भ्रुंवेति ॥ भ्रुवति । 'भ्रुव स्थेर्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा 'श्रु स्थैर्ये' (तु० प० अ०) । अच् (३।१।१३४)। कुटादित्वात् (१।२।१) ङित्वम् । उवङ् (६।४।७७) । 'ध्रुवः शङ्कौ हरे विष्णौ वटे चोत्तानपादजे । वसुयोगिमदोः पुंसि क्कींब निश्चिततर्कयोः । स्त्री मूर्वाख्योः शालपण्यीं गीति-सुग्मेदयोस्त्रिषु । संतते शाश्वते च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपविभर्ति । 'द्व भृञ्' (जु० उ० अ०) किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ जुहोति । 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' 'जुहोतेर्दीर्घश्च (वा० ३।२।१७८) इति किप् दी-र्घश्र ॥ (१) ॥*॥ स्रवति । 'सु स्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । 'स्रुवः कः' (उ० २।६१) । 'स्रुवः पुमान् । स्रुवो द्वयोहोंमपात्रे शहकीमूर्वयोः श्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चिक् च' (उ० २।६२) इति सवतेश्चि-क्प्रत्ययः । सुक् चान्ता ॥ (१) ॥ एते च सुचो विशेषाः स्त्रियः स्त्रीलिङ्गाः । सुवस्तु पुंलिङ्गः । सुकुटस्तु—'अन्ये-भ्योऽपि दृरुयते' (३।२।१७८) इति किप् । दशिग्रहणा-द्विध्यन्तरोपसंत्रहणार्थत्वात् । धातोश्चुगागमः इति व्या-स्यत् । तन्न । 'चिक् च' (उ० २।६२) इति सूत्रस जागरूकत्वात् । क्षिवविधानाच । यदपि—'स्रुचः' इति

१—पात्रामत्रे त्रिषु छीवं सुवादौ राजमन्त्रिणि । तीरद्वया-न्तरे योग्ये' इति पाठः ॥ २—छुवा वटपत्राकृतिः । उपमृच-क्राकृतिः । जुहूर्षचन्द्राकृतिः—इति सुकुटः ॥ ३—'किमर्थ-मिदसुच्यते । न 'किप् च' (३।२।७६) अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इत्येव सिद्धम् । किन्विधिरनुपपदार्थः । अनुपपदार्थोऽयमारम्भः' इति भाष्यत एव किन्विधानाङ्गीकारेण अकिंचित्करमेतत् ॥ बहुवचनिर्देशाद्वहुत्वम् इति । तदिष न । भेदापेक्षया सुचः षष्ठचन्तत्वात् । यदिष अवासाहचर्याद्वयोः स्नित्वमेव इति । तदिष न । 'स्नियः' इति विशेषविधेः सत्वात् यथा 'सुवः' इति रूपभेदात्पुंस्त्वे सिद्धे 'ना' इति पुंस्त्वविधिः । तथा 'स्नियः' इति स्नीत्वविधिर्वोध्यः । नच सुचो विधानामावे पृष्टचानुवादः कथम् । 'चण्डांशोः पारिपार्श्वकाः,' 'मुष्टचा तु बद्धया' इत्यादिवदुपपत्तेः । 'स्नियाः' इत्यस्य षष्ठचन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥॥ कचित् 'सुवः' इति षष्ठचन्तत्वकल्पनं व्यर्थम् ॥॥ कचित् 'सुवः' इति षष्ठचन्तपाठः । सवति । 'किव्वचिप्रिन्छश्रिसुदुपुज्वां दीर्घोऽसंप्रसारणं च' (उ० ६।५७) इति किवदीर्घो । (सूः) ॥॥। 'यञ्चपात्राणां' पृथक् पृथक् ॥
उपाकृतः पशुरसौ योऽभिमन्नय कतौ इतः ॥२५॥

उपेति ॥ उपाक्रियते स । 'कृञ् हिंसायाम्' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'उपाकृतोऽध्वरहते पशौ नोपद्धते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ अभितो मन्त्रयित्वा । 'मत्रि गुप्तभाषणे' (चु० प० से०) । क्त्वा (३।४।२१) । ल्यप् (७।१।३७) । हतो हन्तुमारब्धः ॥॥॥ एकं 'क्रताविभयन्त्रितपशोः' ॥

परम्पराकं शमनं प्रोक्षणं च वधार्थकम्।

पेति ॥ अकनम् । आकः । परम्पराया आकम् । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । सावे घञ् (३।३। १८) । अञ्चतेर्घञ् वा । यद्वा 'परम्' अतिशयेऽव्ययम् । परं परः श्रेष्ठ आकोऽस्य । अस्माद्वा ॥ (१) ॥॥॥ 'शसु उपशमे' (दि० प० से०) । सावे ल्युद् (३।३।११५) । 'शमनं शान्तिवधयोः शमनः श्राद्धदैवते' इति विश्वमे-दिन्यो । 'शमनस्तु यमे शमनं शान्तिहिंसयोः' इति हैमः ॥॥॥ 'शसनम्' इति स्वामी । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । ल्युद् (३।३।११५) ॥॥॥ 'ससनम्' इ-त्यन्ये । 'घस स्वमे' (अ० प० से०) ॥ (२) ॥॥॥ प्रकृ-ष्टमुक्षणम् । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । ल्युद् (३।३।११५) । 'मोक्सगं सेकवधयोः' इति हैमः॥ (३) ॥॥ वधो हिंसार्थोऽस्य ॥॥। त्रीणि 'यथार्थं पशु-हननस्य'॥

वाच्यलिङ्गाः प्रमीतोपसंपन्नप्रोक्षिता हते ॥ २६ ॥

वेति ॥ प्रमीयते सम । 'मीङ्' (दि० आ० अ०) 'मीञ्' (क्या० उ० अ०) वा हिंसायाम् । कः (३।२। १०२) । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्प्रोक्षितेऽपि मृतेऽपि च' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ उपसंपद्यते स्म । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । कर्तरि (२।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'उपसंपन्नमुद्दिष्टं निहते च सु-संस्कृते' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥ ॥ प्रोक्ष्यते स्म । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'प्रोक्षितं निहते सिके' इति रमसः॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'यज्ञहतपशोः'॥

सांनाय्यं हविः

सामिति ॥ संनीयते । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पाय्यसांनाय्य—' (३।१।१२९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ हूयते । 'अर्चिशुचि—' (उ० २।१०८) इन्तीसिः ॥ (२) ॥*॥ सांनाय्यं हिविविशेषः ॥*॥ द्वे 'हिविषः' ॥

अग्रो तु हुतं त्रिषु वषट्कृतम्।

अग्नाविति ॥ हुतं प्रक्षिप्तम् ॥ (१) ॥*॥ 'वषद' इति मन्त्रोपलक्षणम् । वषट्मन्त्रेण कृतं प्रक्षिप्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हुतस्य' ॥

दीक्षान्तोऽवधृथो यज्ञः

दीति ॥ अवश्रियतेऽनेन । 'डुभृञ्' (जु० उ० अ०)। 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'अवे भृञः' (उ० २।३) इति कथन् ॥ (१) ॥*॥ दीक्षाया अन्तः प्रधानकर्मसमाप्तौ कियमाणो यो यज्ञः इष्टिविशेषस्तस्य। एकम् 'अवभृथस्नानस्य'॥

तत्कर्माई तु यज्ञियम्।।२७॥

त्रिषु

ति ॥ तस्य यज्ञस्य कियामहिति । 'अर्हः' (३।२। १२) इत्यच् ॥ ॥ । यज्ञमहिति । 'यज्ञित्विग्भ्याम्—' (५।१। ७१) इत्यत्रं 'तत्कर्माहिति' इत्युपसंख्यानाद् घः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'कतुक्तियासंपादनयोग्यद्विजद्भव्यादेः'। 'त्रिषु' इति यज्ञियानिवतम् ॥

अथ ऋतुकर्मेष्टम्

अथेति ॥ क्रतुश्च यज्ञः कर्म च दानादि तदिष्टशब्द-वाच्यम् । यजनम् । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । 'इष्टं यागे च दाने च वाञ्छितेऽपि प्रयुज्यते' इत्यजयः । 'एकाग्निकर्म हवनं त्रेतायां यच हूयते । अन्तर्वेद्यां च यदानिमष्टं तदिभिधीयते' () इति मनुः । 'इष्ट-माशंसितेऽपि सात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तौ पुमान्, क्कींबे संस्कारे ऋतुकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'इप्टकर्मणः' ॥

पूर्त खातादिकर्मणि।

िवति ॥ खातं पुष्करिणीखननमादिर्यस देवालयारा-मादिनिर्माणस । खातादि च तत्कर्म च किया तिसन् । पूरणम् । पूर्यन्ते स वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प० से०) । भावे (३।३।११४) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वं न । 'पुष्करिण्यः सभावापीदेवतायतनानि च । आरामाश्च विशेषेण पूर्ते कर्म विनिर्दिशेत्' इति स्मृतिः । 'पूर्ते त्रिषु पूरिते सात्क्षीवं खातादिकर्मणि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। एकम् 'पूर्तकर्मणः' ॥

अमृतं विघसो यज्ञशेषभोजनशेषयोः ॥ २८ ॥

अख्रिति ॥ अमृतमिव । अमृतसाधनत्वात् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्वात् पीयूषे सिलले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ विशिष्टिंदाते । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गेऽदः' (३।३।५९) इत्यप् । 'घनपोश्च' (२।४।३८) इति घरल ॥ (१) ॥॥॥ यज्ञस्य शेषो होमावशिष्टाज्यपुरोडाशादिः । देवपित्रतिथिगुर्वादिभुक्तस्य शेषः । तयोः । 'यङ्गियशे-षस्य' कमेणैकेकम् ॥

त्यागो विहायितं दानम्रत्सर्जनिवसर्जने । विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम् ॥२९॥ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनमंहतिः।

स्येति ॥ त्यजनम् । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'त्यागो दाने च वर्जने' (इति मे-दिनी ॥ (१) ॥*॥ विहायनम् । हाको (जु० प० अ०) ण्यन्ताद्वावे कः (३।३।११४) ॥ (२) ॥*॥ दत्तम् । दाञः (जु० प० अ०) मावे ल्युट् (३।३।११५) । 'दानं गजमदे त्यागे पालनच्छेदशुद्धिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ स्त्रोः (तु० प० अ०) च ल्युट् (३।३।११५) ॥ (४) ॥*॥ 'विसर्जनं परित्यागे दाने संप्रेषणेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ वित्रतिश्च ॥ (७) ॥*॥ 'स्पृश्च संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । 'स्पर्शनो मारुते पुंसि दाने स्पर्शे नपुंसकम्' इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । ण्यन्तः । 'प्रतिपादनं तु दाने च प्रति-

पत्तौ प्रबोधने' इति मेदिनी ॥ (९) ॥॥॥ 'दिश अति-सर्जने' (तु० उ० अ०) ॥ (१०) ॥॥॥ 'डुवप्' (म्वा० उ० अ०) ॥ (११) ॥॥॥ 'वृजी वर्जने' (अ० आ०, र० प०, चु० उ० से०) ॥ (१२) ॥॥॥ हन्ति दुरितम-नया। 'हन्तेरंह च' (उ० ४।६२) इत्यतिः। 'अंहति-स्त्यागरोगयोः' इति हैमः ॥ (१३) ॥॥॥ त्रयोदश 'दानस्य'॥

मृतार्थे तदहे दानं त्रिषु स्यादौर्ध्वदैहिकम्।।३०।।

म्रिति ॥ मृतायेदम् । 'अर्थेन नित्यसमासः' (२।१। ३६) । तच तदहश्च । 'तस्याहः' इति वा । 'राजाह--' (५।४।९१) इति टच् । तदहे प्रेतदिने । देहादृष्वम् । ऊर्ध्वदेहः । राजदन्तादिः (२।२।३१) ऊर्ध्वदेहे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठच् । अनुशतिकादित्वात् (७।३।२०) उभयपदृद्धः ॥॥ केचिदुत्तरपद्विद्धं नेच्छन्ति ॥ (१) ॥॥ प्रेतमुद्दिश्य मरणदिनमारभ्य सिण्डीकरणपर्यन्तं प्रत्यहं दीयमानस्य जलिण्डादरेकम् । 'तदहर्दानम्' इति पाठे तु समासान्तविधरनित्यत्वाञ्च टच् । 'औष्वदेहिकदानस्य' एकम् ॥

पितृदानं निवापः स्यात्

पीति ॥ पितृभ्यो दानम् ॥ (१) ॥*॥ न्युप्यते, नि-वपनं वा । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि (३।३। १९) भावे (३।३।१८) वा घन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स-पिण्डनादृष्वें पित्रुद्देशेन दानस्य'॥

श्राद्धं तत्कर्म शास्त्रतः।

श्रेति ॥ श्रद्धात्रास्ति । 'श्रज्ञाश्रद्धा-' (५।२।१०१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ तेषां पितणां कर्म । शास्त्रविधा-नेन ॥*॥ एकम् 'श्राद्धकर्मणः' ॥

अन्वाहार्यं मासिकः

अन्वेति ॥ अनु आ हियते । 'ह्र्ज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'ऋहरुणेर्यत्' (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ मासे भवम् । 'कालाट्रुज्' (४।३।११) ॥ (२) ॥*॥ 'पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्' (३।१२२) इति मनुः ॥ द्धे 'मास्विकस्य'॥

अंशोऽष्टमोऽहः कुतपोऽस्त्रियाम् ॥ ३१॥

अंदा इति ॥ पञ्चदशमुहूर्तात्मकस्य दिनस्याष्टमो भागः । कुत्सितं तपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'संज्ञायाम्—' (३।२।४६) इति खच् । 'अनव्ययस्य' (६। ३।६६) इत्यनुवृत्तेर्न सुम् (६।३।६७) । यद्वा कुं भुवं त-पति । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न सुम् । 'दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः । स कालः कुतपो ज्ञेयः पि-तॄणां दत्तमक्षयम्' इति शातातपः । 'कुतपोऽस्त्रियां दौ-हित्रे वाचे छागजकुम्बले । कुशे दिनस्याष्टमांशे ना सूर्ये' 'कुतपी पुनः । विद्सारिकायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अह्रोष्टमभागस्य'॥

. पर्येषणा परीष्टिश्चान्वेषणा च गवेषणा ।

पेति ॥ 'इषरनिच्छार्थस्य' (वा० ३।३।१०७) युच् 'परेर्वा' (वा० ३।३।१०७) ॥ (१) ॥ ॥ पक्षे क्तिन् (३।३। ९४) । 'परीष्टिः परिचर्यायां प्राकाम्येऽन्वेषणे स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (२) ॥ ॥ । 'गवेष मार्गणे' । चुरादिण्यन्तायुच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'धर्माद्यन्वेष-णस्य' ॥

सनिस्त्वध्येषणा

सेति ॥ सननम् । 'षणु दाने' (तु० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥*॥ अध्येषणम् । इषेः प्राप्त-युच् (वा० ३।३।१०७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुर्वाद्याराथ-नस्य' ।—गुर्वादेः प्रार्थनया कचिद्धें नियोजनस्य— इति सामी ॥

याच्ञाभिशस्तिर्याचनार्थना ॥३२॥

येति ॥ याचनम् । 'दु याचृ याच्ञायाम्' (भ्वा॰ उ० से०) । 'यजयाच—' (३।३।९०) इति नङ् । अभिशंस-नम् । 'शंसु स्तुतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'अभिशस्तिः पुनर्लोकापवादे प्रार्थितेऽपि च' इति हैमः ॥*॥ स्वामी तु—अभिषसनम् । 'षस स्वमे' (अ० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । सुषामादिन्त्वात् (८।३।९८) 'पूर्वपदात्' (८।३।९०६) इति वा षन्त्वम् । (अभिषस्तिः)।—इत्यवोचत्॥ (२) ॥*॥ याचेः चुरादि(स्वार्थिक)ण्यन्तात् 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ एवम् 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० उ० से०) । युच् (३।३।१०७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'याचनस्य'॥

षर् तु त्रिषु

षेति ॥ आगन्तुपर्यन्ताः षद् ॥

अर्घ्यमघीर्थे पाद्यं पादाय वारिणि।

अध्येति ॥ अर्घायेदम् । 'पादार्घाभ्यां च' (५।३।२४) इति यत् । अर्घार्थे जले ॥ (१) ॥*॥ पादायेदम् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अर्ध्यपाद्ययोः' ॥

ऋमादातिथ्यातिथेये अतिथ्यर्थेऽत्र साधुनि ३३

केति ॥ अतिथय इदम् । 'अतिथेर्ज्यः' (५।५।२६) ॥ (१) ॥ । अतिथो साधु । 'पथ्यतिथि--' (४।४। १०४) इति ढन् ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'आतिथ्यस्य'॥

स्युरावेशिक आगन्तुरतिथिनी ग्रहागते ।

स्युरिति ॥ 'वेशो वेश्यागृहे गृहे' (इति मेदिनी) । अवेशेऽगृहे भवः । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।३।६०) ठञ् । 'नैक्यामीणमतिथिं विप्रं सांगतिकं तथा' (म० ३।१०३) ॥ (१) ॥॥। आगच्छति । 'सितनिगमि—' (उ० १।६९) इति तुन् ॥ (२) ॥॥॥ अति । 'ऋतन्यक्ति—' (उ० ४।२) इति इथिन् । 'अध्वनीनोऽतिथि— व्यक्ति—' इति स्मृतिः । 'अतिथिः कुशपुत्रे स्यात्पुमानागन्तु-केऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ । 'प्राधुणस्वतिथिर्द्रयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'गृहागतस्य'॥

पूजा नमस्यापचितिः सपर्याचीईणाः समाः ३४

िचिति ॥ पूजनम् । 'पूज पूजायाम्' (खु० प० से०) 'चिन्तिपूजि—' (३।३।१०५) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ नम-स्करणम् । 'नमोवरिवस्—' (३।१।१९) इति क्यच् । 'अ प्रत्यात्' (३।३।१०२) इत्यकारः ॥ (२) ॥*॥ चायनम् 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भवा० उ० से०) । 'वायतेः किनि चिमावो वाच्यः' ()॥ (३) ॥*॥ क-ण्डादौ 'सपर पूजायाम्' इति पट्यते । यक् (३।१।२०) । 'अ प्रत्यात्' (३।३।२०२) ॥ (४) ॥*॥ 'अर्ह पूजायाम्' (भवा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (५) ॥*॥ 'अर्ह पूजायाम्' चुरादिः । 'ण्यास-श्रन्थ—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ षद् 'पूजनस्य'॥

वरिवस्या तु शुश्रूषा परिचर्याप्युपासना ।

वेति ॥ वरिवसः करणम् । 'वरिवस्' शब्दः पूजार्थः । 'नमोवरिवस्-' (२।१।१९) इति नयच् । 'अ प्रत्ययात्' (२।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ शुश्रूषणम् । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प० अ०) । सन्नन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (२।२।

१—हैमविश्वसंवादप्राप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'कुणपी' इति पाठस्थोपलम्भेन प्रकृतानुपयुक्तमिदम् ॥

१०२) ॥*॥ परिचरणम् । '—परिचर्यापरिसर्या—' (वा० ३।३।१०१) इति परिचर्या निपात्यते । 'परिचर्या- नुपसर्येष्टिः' इति भागुरिः ॥ (३) ॥*॥ उपासनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । 'ण्यास—' (३।३। १००) इति युच् ॥*॥ 'उपासनम्' इति पाठे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासनं शराभ्यासेऽप्युपास्तावासनेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'सेवायाः' ॥ व्रज्याटाट्या पर्यटनम्

बेति ॥ 'त्रज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'त्रजयजोः-' (३।३।९८) इति भावे क्यप् ॥ (१) ॥*॥ अटनम् । '—पित्त्वर्यापरिसर्याम्गयाटाट्यानामुपसंख्यानम्' (वा० ३। ३।१०१) इत्यटाट्या निपातिता ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ 'अटा पर्यटनं भ्रमः' इति रत्नकोषाद्रापि ॥*॥ जीणि 'अटनस्य'॥

चर्या त्वीर्यापयस्थितिः ॥ ३५॥

चेति ॥ चरणम् । 'गदमदचरयमश्र-' (३।१।१००) इति यत् । यद्वा 'परिचर्या' इत्यत्र 'परि' इत्यस्या विव-क्षणात् 'चर्या' इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ईर्यते ज्ञायते । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। ण्यत् (३।१।१२८)। ई-र्यायाः पन्थाः । 'ऋकपूर-' (५।८।७८) इत्यः 'ईर्यापथे ध्यानाद्युपाये परिवाजकादीनां स्थितेः' एकम्॥

उपस्पर्शस्त्वा चमनम्

उपेति ॥ उपस्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । यद्वा उपस्पृश्यन्ते वारीण्यत्र । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपस्पर्शः स्पर्शनात्रे स्नानाचमनयोरिं (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) ल्युद् (३।३।११५) ॥ आचम्यतेऽम्भोत्र । अधिकरणे ल्युद् (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आचमनस्य'॥

अथ मौनमभाषणम् ।

अथेति ॥ मुनेः कर्म, भावो वा । 'इगन्ताच-' (५। १।१३१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ न भाषणम्। 'भाष यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०)। भावे ल्युट् (३।३। ११५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मौनस्य'॥

आनुपूर्वी स्त्रियां वादृत्परिपाटी अनुक्रमः ॥३६॥

पर्यायश्र

आन्विति ॥ पूर्वं पूर्वम् । पूर्वानुक्रमेण वा । वी-प्सायां योग्यतायां वाव्ययीभावः (२।१।६)। अनुपूर्वं भावः। 'वर्णदृढादिभ्यः' (५।१।१२३) इति ष्यञ् । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'हलसद्धितस्य' (६।४।१५०) इति यलेपः । 'स्त्रियां वा' इति पक्षे क्षीवता । (आनुपूर्व्यम्) ॥ (१) ॥*॥ आवर्तनम् । अत्र वा । 'वृतु वर्तने (भ्वा० आ० से०) । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ पैरिपाटनम् । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) स्वार्थ-ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । द्वित्रचनत्वान्न यण् ॥ (३) ॥*॥ अनुक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भवा० प० से०) । घन् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-देशस्य—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (४) ॥*॥ प-र्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपात्यय इणः' (३।३।३८) इति घन् । 'पर्यायः प्रकारेऽवसरे कमे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पच्च 'क्रमस्य'॥

अतिपातस्तु स्यात्पर्यय उपात्ययः।

अतीति ॥ अतिक्रम्य पतनम् । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । घन् (३।३।१८) ॥(१)॥॥ पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥॥॥ उपगतस्यातिक्रम्यायनम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्रमोछङ्कनस्य'॥ "

नियमो व्रतमस्त्री

नीति ॥ नियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् । 'नियमो यन्नणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ व्रियते । 'वृक्' (स्वा॰ उ० से०) 'वृङ्' (क्या० आ० से०) वा । 'पृषिरिक्तिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् बाहुळकाद्गृब्र्ङ्भ्यामपि । कित्त्वान्न गुणः । यद्वा व्रजन्त्यनेन स्वर्गम् । 'गोचरसंचर—' (३।३।१९) इति घः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रतमात्रस्य' ॥

तचोपवासादि पुण्यकम् ॥ ३७॥

तेति ॥ उपवास आदिर्यस्य कुच्छ्चान्द्रायणप्राजापत्य-

१—'कृदिकारात्' (गण० ४।१।४५) इति ङीषि परिपाटी च। 'कृता लङ्काभर्तुर्वदनपरिपाटीषु घटना' इति पूर्वप्रयोगः— इति सुकुटः ॥ नक्तभोजनादेः, तदुपवासादि व्रतम् । पुण्यमेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'उपवासादेविं-हितवतस्य'॥

औपवस्तं तूपवासः

औपति ॥ उपवसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०)। मावे कः (३।३।११४)। अनेकार्थत्वादमोजने वृत्तिः। प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'औपवस्तम्' ॥॥ कन्वित् 'औपवस्तम्' इति पाठः। उपवसति। तृच् (३।११३३)। उपवस्तुरिदं कर्म। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्॥ (१)॥॥॥ उपवसनम्। 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।१८)॥॥ अपोषणं तु 'उषदाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य॥ (२)॥॥॥ उपोषणं तु 'उषदाहे' (भ्वा० प० से०) इत्यस्य॥ (२)॥॥॥ दे 'भोजनविरहस्य'॥

विवेकः पृथगात्मता ।

वीति ॥ विवेचनम् । 'विचिर् पृथग्मावे' (रु० उ० अ०) । घज् (३।३।१८) । 'विवेकः स्याज्जलद्रोण्यां पृ-थग्मावविचारयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पृथ-गात्मा यस्य सः । तस्य भावः। तल्र (५।१।११९) ॥ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रकृतिपुरुषादिभेद्शानस्य'॥

स्याद्वह्मवर्चसं दृत्ताध्ययनधिः

स्यादिति ॥ ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चः । 'ब्रह्म-हस्तिम्यां वर्चसः' (५।४।७८) इत्यच् ॥ (१)॥॥॥ वृत्तं चाचारः, अध्ययनं च गुरुमुखाद्वेदाक्षरप्रहणम् । तयो-र्ऋद्धिः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'ब्रह्मवर्चसस्य'॥

अथाञ्जलिः।।३८॥

पाढे ब्रह्माञ्जलिः

अथेति ॥ त्रह्मणोऽञ्जल्धः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वेद-पाठकाले कृतस्याञ्जलेः' ॥

पाठे विपुषो ब्रह्मबिन्दवः।

पेति ॥ वेदपाठे मुखान्निर्गतिबन्दवः । ब्रह्मणो बिन्दवः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुखनिर्गतिबन्दूनाम्' ॥

ध्यानयोगासने ब्रह्मासनम्

ध्येति ॥ ध्यानं प्रत्ययैकतानता च, योगश्चित्तवृत्तिनि-रोधश्च, तयोरासनम् । यद्वा ध्यानस्य योग उपायः । ध्या-नमेव योगो वा । तस्यासनं स्वित्तिकसिद्धपद्मादि । ब्रह्मणः संबन्धि आसनम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्रह्मासनस्य'॥

कल्पे विधिक्रमौ ॥ ३९॥

केति ॥ करपते । अनेन वा । 'कृपू सामध्यें' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३३) । घञ् (३।३।१८) वा । 'करपः शास्त्रे विधो न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मे-दिनी ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । यद्वा विधानम् । अनेन वा । धाञः (जु० प० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'विधिर्मा नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कमणम् । अनेन वा । घञ् (३।३।१८,१९) । 'नोदात्तोप—' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः । 'कमश्रानुक्रमे शक्तौ कर्ले चाकम्णेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विधानस्य'॥

मुख्यः स्यात्मथमः कल्पो

म्विति ॥ मुखमिव। 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३)। 'ब्रीहिभियंजेत' इति यथा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'आ-द्यविधेः'॥

अनुकल्पस्ततोऽधमः ।

अन्विति ॥ अनु हीनः कल्पः । प्राद्सिमासः (वा० २।२।१८)॥ (१)॥*॥ त्रीह्यमावे 'नीवारैः' इति यथा ॥*॥ एकं 'गोणविधेः'॥

संस्कारपूर्वं ग्रहणं स्यादुपाकरणं श्रुतेः ॥ ४० ॥

सिमिति ॥ संस्कार उपनयनं पूर्वे यत्र तत् । श्रुतेर्ध-हणम् । उपाक्रियतेऽनेन । ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वे-द्पाठारम्भविधिविशेषस्य'॥

समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे ।

सेति ॥ पादयोर्ग्रहणं स्पर्शः ॥ (१) ॥*॥ अभिमु-खीकरणार्थं वादनम् । वद् संदेशवचने' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । आभिमुख्येन वाद्यते आशीः कार्यतेऽनेन इति वा । ण्यन्ताद्धदेः करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'नामोच्चारणपूर्वकसंस्कृतप्रयोगेण नमस्का-रस्य'॥

भिक्षः परिव्राट् कर्मन्दी पाराश्चिपि मस्करी ४१

किए दीर्घश्च पदान्तविषये षत्वं च । — विण् — इति तु स्वामिनः प्रमादः । उणादौ विणोऽप्रकृतत्वात् ॥ (२) ॥ श कर्मन्देन प्रोक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'कर्मन्दकृशाश्वा-दिनिः' (४।२।१११) ॥ (३) ॥*॥ पराशरस्य गोत्रा-पत्यम् । 'गर्गादिभ्यो यञ्' (४।१।१०५) । पाराशर्येण योक्तं भिक्षुसूत्रमधीते । 'पाराशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३। ११०) इति णिनिः॥ (४)॥ ॥ मस्कनम्। 'मस्क गतौ' (भ्वा०आ०से०) । बाहुलकाद्रः । मस्करो ज्ञानं गतिर्वा-स्यास्ति । 'मस्करमस्कारणो' (६।१।१५४) इति इनिः। यद्वा मस्करो वेणुरस्थास्ति । इनिः (५।२।११५) । यद्वा मों कर्तुं कर्म निषेद्धं शीलमस्य । 'मस्करमस्करिणौ-' (६।१।१५४) इति साधुः । यद्वा मकुर इव शुद्धमन्तःकर-णमस्यास्ति । प्राग्वन्निपातः । यद्वा मङ्कते । 'मिक मण्डने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्रः । आगमशास्त्रसा-नित्यत्वान्न नुम् । मकरो निधिभेदोऽस्यास्ति । प्राग्वन्नि-पातः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'संन्यासिनः' ॥

तपस्वी तापसः पारिकाङ्की

तेति ॥ तपोऽस्यास्ति । 'तपःसहस्राभ्याम्' (५।२। १०२) इति विनिः । 'तपस्वी तापसे चानुकम्प्ये त्रिष्वथ योषिति । मांसिकाकदुरोहिण्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'अण् च' (५।२।१०३) ॥ (२) ॥॥॥ परिकाि द्वां शीठमस्य । 'काक्षि कामे परिवर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । पृषोदरादिः । यद्वा पारमत्रास्ति इनिः (५।२।११५) । पारि त्रह्मज्ञानं काङ्कति ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तपस्वनः'॥

वाचंयमी मुनिः।

वेति ॥ वाचं यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । 'वाचि यमो व्रते' (३।२।४०) इति खचू । 'वाचं यमपुरंदरौ च' (६।३।६९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेरुच' (उ० ४। १२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसेनतरौ जिने (इति मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौनवतिनः'॥

तपः क्रेशसहो दान्तः

तेति ॥ तपसः क्रेशः । सहते । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) अच् (३।२।१३४) । तपःक्रेशस्य सहः ॥ (१) ॥*॥ दाम्यति सा । 'दमु उपशमे' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'यस विभाषा' (७।२।१५) इति नेद्र । 'अनुनासिकस्य—' (६। ४।१५) इति दीर्घः ।—'वा दान्त—' (७।२।२७) इति साधः इति स्वामिनः प्रमादः । तस्य णिजन्तात्कर्मकान्तविषयत्वात् । 'दान्तस्तु दमितेऽपि सात्तपःक्रेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तपःक्रेशसहस्य'॥

वर्णिनो ब्रह्मचारिणः॥४२॥

वेति ॥ वर्णः स्तुतिरस्यास्ति । 'वर्णाद्वसचारिणि' (५।२।१३४) इतीनिः । 'वर्णा स्यालेखके चित्रकरेऽपि ब्रह्मचारिणि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ब्रह्म वेदा-ध्ययनव्रतं चरति । तच्छीलो वा 'व्रते' (३।२।८०) इति 'सुपि—' (३।२।७८) इति वा णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ब्रह्मचारिणः' ॥

ऋषयः सत्यवचसः

ऋषेति ॥ ऋषन्ति जानन्त । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । ऋषि-वेंदे वसिष्ठादौ दीधितौ च पुमानयम्' (इति मेदिनी) । स्त्रियां वा ङीष् (ग० ४।१।४५)॥ (१) ॥*॥ सत्यं वचो येषाम् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'ऋषिसामान्यस्य'॥

स्नातकस्त्वाप्रवत्रती।

स्नेति ॥ स्नाति स्म । 'ण्णा शौचे' (अ० प० अ०) ।
'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'संज्ञायां कन्' (५।
३।७५) ।-'स्नाताद्वेदसमाप्तो' (ग० ५।४।२९) इति
कन् इति सुकुटः । तन्न । उक्तवचनादर्थनात् ॥ (१)
॥*॥ आ प्रवते । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । आप्लवश्चासौ त्रती च ॥*॥
'आस्रुतव्रती' इति पाठे 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः ।
मुकुटस्तु-आस्रुव आस्रुतं वा स्नानम् । तत्र त्रती नित्यस्नायी

१—इदं तु 'मस्करिग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथं 'मस्करी परिव्राजकः' इति । इतिनैतन्मत्वर्थायेन सिद्धम्, मस्करोऽस्यास्तीति मस्करी । न वै मस्करो यस्यास्तीति मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यविरोधादुपेक्ष्यम् ॥ २—इदमेव 'किं तर्हि । मा कृत कर्माणि शान्तिर्वः श्रेयसी, इत्याह । अतो मस्करी परिव्राजकः' इति भाष्यसंमतम् ॥

१—रिषिव्यं अनाविश्च । 'विद्याविदग्धमतयो रिषयः प्रवृद्धाः' इति वालपण्डितजातकात् । ते च सप्तविधाः—'...म-हिषेदेविषित्रह्माविपरमर्थयः । काण्डविश्च श्चतिषिश्च.....कम-वराः' इति रत्नकोषः—इति मुकुटः॥ २—इदं तु यावादिगणे (५।४।२९) अस्योपलम्भादिकिचित्करम्॥

इत्याह ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समाप्तवेदव्रतस्याश्रमान्तर-मगतस्य'॥

ये निर्जितेन्द्रियग्रामा यतिनो यतयश्च ते ॥४३॥

ये इति ॥ इन्द्रियाणां ग्रामः । निर्जित इन्द्रियग्रामो येस्ते ॥ (१) ॥ ॥ यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । भावे क्तः (३।३।११४) । मलोपः (६।४।३७) । यतमुपरमणमस्ति नित्यं वा येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (१) ॥ ॥ यतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ०४।११८) ।—'यमेस्तिक्' इति त्वपाणिनीयम् । 'यति स्त्री पाठविच्छेदे निकारयतिनोः पुमौन्' (इति मेदिनी) । अत्र पक्षे यमः क्तिंच (३।३। १०४) अपि सुवचः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'निर्जितसर्वे-न्द्रियस्य'॥

यः स्थण्डिले व्रतवशाच्छेते स्थण्डिलशाय्यसौ । स्थाण्डिलश्च

य इति ॥ स्थण्डिले शेते । 'व्रते' (३।२।८०) इति इतिः ॥ (१) ॥*॥ 'स्थण्डिलाच्छियतिर व्रते' (४।२। १५) इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनास्तृतभूमिशयन-व्रतिनः'॥

अथ विरजस्तमसः स्युद्देयातिगाः॥४४॥

अथेति ॥ रजस्तमोभ्यां विगताः । 'निराद्यः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । विगते रजस्तमसी येभ्यः इति वा॥ (१)॥ ॥ द्वयमतिगच्छन्ति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'निवृत्तर-जस्तमोगुणानाम्'॥

पवित्रः प्रयतः पूतः

पेति॥ पवते। 'पूङ् पवने' (म्वा०आ०से०)। पुनाति। 'पूञ् पवने' (क्या॰ उ० से०) वा। 'अशिज्ञादिम्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३)। 'पवित्रं वर्षणे कुशे।
तान्रे पयसि च क्षींबं मेध्ये स्याद्मिधेयवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ प्रयच्छति स। यमेरकर्मकत्वात्कतंरि कः (३।४।७२)। यद्वा प्रयतते। 'यती प्रयत्ने'
(भ्वा॰ आ॰ से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥
पवते स्म। 'पूङ् पवने'(भ्वा॰ आ॰ से०)। 'गत्यर्था-'
(३।४।७२) इति कः। 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शटिते
बहुठीकृते' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'पवित्रस्य'॥

पाषण्डाः सर्विलिङ्गिनः।

पेति ॥ पापं सनोति । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । सनित । 'षण संमक्ती' (म्वा० प० से) वा । 'ञमन्ताडुः' (उ० ११११४) । पृषोदरादिः (३।३।१०९) । मू- र्धन्यमध्यः ॥ ॥ कवर्गद्वितीयमध्यपाठे तु पाखण्डयति । 'खडि भेदने' (चु० प० से०) । अचू (३।१।१३४) । 'पाठनाच त्रयीधर्मः पाशब्देन निगद्यते । तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना' ॥ (१) ॥ ॥ सर्वाणि च तानि लिङ्गानि, सर्वेषां लिङ्गानि वा, सर्वेलिङ्गानि सन्ति येषाम् । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (२) ॥ ॥ हे 'दुःशास्त्रवर्तिष्य' ॥

पालाशो दण्ड आषाढो त्रते

पेति ॥ आषाढी पूर्णिमा प्रयोजनमस्य । 'विशाखा-षाढादण् मन्थदण्डयोः' (५।१।११०) इत्यण् । 'आ-षाढो त्रितनां दण्डे मासे मलयपर्वते । स्त्री पूर्णिमायाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पलाशस्य विकारः । 'प-लाशादिभ्यो वा' (४।३।१४१) इत्यञ् ॥*॥ त्रते त्रक्ष-चर्ये ॥*॥ एकम् 'पालाशदण्डस्य' ॥

राम्भस्तु वैणवः ॥ ४५॥

रेति ॥ 'रम्भा कद्ल्यप्सरसोर्ना वेणौ वानरान्तरे' इति मेदिनी । रम्भस्य वेणोर्विकारः । प्राग्वद्व् (४।३। १४१ ॥ (१) ॥॥। व्रत इत्येव । अन्यत्र वैणव एव ॥॥। एकम् 'वेणवदण्डस्य ॥

अस्री कमण्डलुः कुण्डी

अस्त्रीति ॥ कस्य प्रजापतेर्जलस्य वा मण्डः सारः । तं लाति लभते वा । मितद्वादिः (वा० ३।२।१८०) । मण्डनम् । 'मिडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । ध्वन् कुणित । 'कुण शब्दोपकरणयोः' (तु० प० से०) । 'ञम्ताड्डः' (उ० १।११४) । 'जानपद—' (४।१४२) इति ङीष् । 'कुण्डमध्यालये मानमेदे देवजलाशये। कुण्डी कमण्डलो, जारात्पतिवत्नीसुते पुमान् । पिठरे तु न ना' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ सुतौयां तु जातिलक्षणो ङीष् ॥॥॥ द्वे 'व्रतिनां जलपात्रस्य'॥

त्रतिनामासनं दृषी ।

१—िस्त्रियाम् ॥ २—िक्तिन् (३।३।९४) इति पाठान्तरम् ॥

१—इदं च प्रागपि 'अमृते जारजः कुण्डः' इत्येतद्वयाख्या-यामभिद्दितम् ॥

बेति ॥ ब्रुवन्तः सीदन्त्यसाम् । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । वर्षति सुखं वा। 'घृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (२।१।१३५) इति दन्त्यान्ते कः । गौरादिः (४।१।४१) । सूर्धन्यान्तः ॥॥। 'अतसी वृसी मांसी' इत्यन्ते चन्द्रगोमिदर्शनाद्दन्तापि ॥ (१) ॥॥॥। एकं 'ब्रह्मचर्याद्यासनस्य'॥

अजिनं चर्म कृत्तिः स्त्री

अजीति ॥ अजित । अज्यते, वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजेरज च' (उ० २।४८) इतीनच् ॥ (१) ॥*॥ चरति । चर्यते, वा । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । मिनन् (उ० ४।१४५) । 'चर्म कृतौ च फलके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ कृत्यते । 'कृती छे-दने' (तु० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'कृत्तिश्च-मेत्वचोभूजें कृत्तिकायां द्वयं स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मृगादेश्चर्मणि' ॥

मैक्षं भिक्षाकद्म्बकम्॥४६॥

भायिति ॥ भिक्ष्यते । 'भिक्ष याच्ञायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च' (३।३।१०२) इत्यः । भिक्षाणां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'भिक्षाद्रव्यस्य' ॥

स्वाध्यायः स्याज्जेपः

स्वेति ॥ सु अतीव आवृत्त्या अध्ययनम् । 'इङ्श्रं' (३।३।२१) इति घञ् । स्वार्थमध्ययनं वा ॥ (१) ॥॥॥ जपनम् । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'व्यध-जपोः' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वेदाध्य-यनस्य'॥

सुत्याभिषवः सवनं च सा।

स्विति ॥ सवनम् । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० से०) 'संज्ञायां समज-' (३।३।९९) इति क्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्-' (८।३।६५) इति षत्वम् । 'भवेदभिषवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ 'ल्युट् च' (३।३।११५) । 'स-वनं त्वध्वरे स्नाने सोमनिर्दलनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ 'सा' इति सुत्या ॥॥॥ जीणि 'सोमलता-कण्डनस्य'॥

सर्वेनसामपध्वंसि जप्यं त्रिष्वधमर्षणम् ॥ ४७॥

सेति ॥ सर्वाण एनांसि मानसादिपापानि अपध्वं-सियतुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । जप्यते । 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । 'पोरदुप-धात्' (३।१।९८) इति यत् ॥*॥ अघं मर्षति । 'मृषु सहने' (भ्वा० प०से०) । सहनमभिभवः । यद्वा मृष्यति । लयुद् (३।३।११३) । श्वियां दिन्वात् (४।१।१५) ङीष् ॥ (१)॥*॥ एकम् 'अद्यमर्षणस्य'॥

द्र्शश्च पौर्णमासश्च यागौ पक्षान्तयोः पृथक् ।

देति ॥ दर्श अमावासायां क्रियमाणत्वादुपचाराद्दर्श-शब्देन याग उच्यते । 'पक्षान्तेष्टौ दर्शने च द्र्शः स्थेन्दु-संगमे' । ('द्र्शस्तु स्थादमावास्या यागमेदावलोकने' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पौर्णमास्यां भवः । 'संधिवेलाद्युतु-' (४।३।१६) इत्यण् । 'पौर्णमासः पुमान्यज्ञमेदे स्त्री पूर्णि-मातिथौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पक्षान्तयोरमावा-स्यापौर्णमास्योः । पृथग् भिन्नौ । न तु पर्यायः 'द्र्शपौर्ण-मासयोः' क्रमेणैकेकम् ॥

शरीरसाधनापेक्षं नित्यं यत्कम तद्यमः ॥ ४८ ॥

शेति ॥ यच्छति । अनेन वा । यमनं वा । पचाद्य (३।१।१३४) । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यप् वा । 'यमोऽन्यलिङ्गो यमजे ना कांक शमने शनौ । शरीरसाधनापेक्षनित्यकर्मणि संयमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ शरीरमात्रेण साध्यं यावज्जीवं कार्ये सैत्यास्तेयाहिं-सादि यत् तस्यैकम् 'नैत्यिककर्मणः' ॥

नियमस्तु स यत्कर्मानित्यमागन्तुसाधन्म्।

नीति ॥ यत् कर्म अनित्यं न तु यावज्ञीवं कर्तव्यम्, आगन्तुभिः कादाचित्कैः कामनया समयविशेषादिभिः साधनैः साध्यमुपवासैस्नानजपादि । तत् । नियमः । प्रा-

१—'गण्डूषा मङ्गृषा वृषी' इति मूर्थन्यान्तेषु लिङ्गका-रिका—इति मुकुटः॥ २—'बाहुलकाद् घञ्। जापः' इति रक्षितः॥ तेन शूद्भस्य मञ्जजापं प्रत्यनिषकारात्' () इत्यादिसिद्धिः—इति मुकुटः॥ 'प्रजापो ब्राह्मण इव क्षत्रियोऽपि न लिप्यते पापैः' इति दमयन्तीश्रेषाच्य॥ तद्वचाख्यायां चण्डपालश्च 'जपनं जापः' इत्यिसिहतवान्॥

१—तथा च पातअलस्त्रम् 'अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरि-यहा यमाः' (२।३०) इति ॥ २—तथा च पातअलस्त्रम् 'शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः' (२।३२) इति ॥

ग्वत्। 'नियमो यत्रणायां च प्रतिज्ञानिश्चये व्रते' (इति मेदिनी) ॥ ॥ एकम् 'नियमस्य' ॥

उपवीतं यज्ञसूत्रं मोच्हते दक्षिणे करे ॥ ४९ ॥

उपेति ॥ प्रोड्डते बहिष्कृते सित वीमस्कन्धार्पितम् । यज्ञस्य सूत्रम् यज्ञार्थे घृतं सूत्रं वा । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (२) ॥॥॥ उपवीयते सा । 'अजगतिक्षेपणयोः' (म्वा० प० से०) । 'अजेर्व्यघनपोः' (२। १।५६) । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) वा । क्तः (३।२।१०२) । यद्वा उपाजित सा । उपवेति सा । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥॥ हे 'य-क्रोपवीतस्य'॥

प्राचीनावीतमन्यस्मिन्

प्रेति ॥ प्राचीनं प्रदक्षिणम् आवीयते स्त । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ अन्यस्तिन् वीमकरे प्रोद्धृते सित ॥ ॥ एकम् 'विपरीतधृतयक्षोपवीतस्य' ॥

निवीतं कण्डलम्बतम्।

नीति ॥ नि वीयते सा । प्राग्वत् । नि अघोभागे वीतं गमनमस्य वा । 'नि' इति प्रकृते 'राश्यधोभाविन-न्यासे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ कण्ठाछम्बितम् ॥ ॥ । एकं 'करद्वये वहिष्कृते सति ऋजुभावेन स्थापितय- इस्त्रस्य' ॥

अङ्गुल्यग्रे तीर्थ दैवम्

अङ्ग्विति ॥ अङ्गुलीनामग्रे । देवानामिदम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । देवो देवतास्य 'सास्य देवता' (४।१।२४) इत्यण् । 'देवाच(वस्यय)ञञी' (वा० ४।१।८५) इत्यञ् वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'देव-तीर्थस्य' ॥

खल्पाङ्गल्योर्म्ले कायम् ॥ ५० ॥

स्वेति ॥ खल्पाङ्गुल्योः कनिष्ठिकयोरघोभागे । कः प्रजापतिर्देवतास्य । 'कस्येत्' (४।२।२५) इत्यण् इदन्ता-देशश्च ।—'तस्येदम्' (४।२।१।२०) इत्यण्—इति सु-

कुटश्चिन्त्यः । 'कायः कदैवते मूर्तौ संघे लक्षस्वभावयोः । मनुष्यतीर्थे कायं स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'कायतीर्थस्य' ॥

मध्येऽङ्गुष्ठाङ्गुल्योः पित्र्यम्

वेति ॥ अङ्गुष्ठतर्जन्योः । पितरो देवतास्य । 'वाय्व-तुपित्रुषसो यत्' (४।२।३१) ।—पितृणामिदम् । पेत्रम् । 'तस्रेदम्' (४।३।१२०) इत्यण्—इति सुकुटः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'पितृतीर्थस्य'॥

मूले हाङ्गुष्टस्य बाह्मम्।

म्विति ॥ 'हिः' अवधारणे । 'त्रह्मा देवतास्य' 'सास्य देवता' (४।२।२४) इत्यण् । 'त्राह्मोऽजातौ' (६।४।७१) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ज्ञाह्मतीर्थस्य' ॥

स्याद्रह्मभूयं ब्रह्मत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्यपि ॥५१॥

स्यादिति ॥ त्रह्मणो भावः । 'भुवो भावे' (३।१। १०७) इति क्यप् ॥ (१) ॥ ॥ 'तस्य भावस्त्वतळी' (५।१।११९) ॥ (२) ॥ ॥ युनक्ति 'युजिर् योगे' (स० उ० अ०) । 'इगुपथ—' (३।१।१३५) इति कः । युजेन सह । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति बहुत्रीहिः । 'वोपसर्जनस्य' (६।३।८२) इति सहस्य सः । यद्वा योजनम् । युक् । संपदादि किष् (वा० ३।३।१०८) । सह युजा । सयुजस्य सयुजो वा भावः । ब्राह्मणादित्वात् (५। १।१२४) ष्यञ् ब्रह्मणः सायुज्यम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ब्रह्मभावस्य' ॥

देवभूयादिकं तद्दत्

द्यिति ॥ देवस्य भावः । देवभ्यमादिर्यस्य । 'देव-त्वम् ,' 'देवसायुज्यम्'। तद्वत् श्रह्मभूयादिवत् त्रिरूपी॥

कुच्छ्रं सांतपनादिकम्।

किति ॥ कृत्ति । अनेन वा । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेरछः कू च' (उ० २।२१) इति रक् छोऽन्तादेशश्च । 'कृत्र्व्ह्रमाख्यातमाभीले पापसांतपना-दिनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सम्यक्तपनमत्र । प्रज्ञाद्यण् (५।४।१८) । यद्वा संतपति । ल्युट् (३।३।११२) । तस्येदं कर्म । अण् (४।३।१२०) । 'गोम्त्रं गोमयं क्षीरं दिव सर्पिः कुरोदकम् । एकरात्रोपवासश्च कूच्छ्रं सांतपनं रसृतम्' (मनुः ११।२१२) आदिना चान्द्रायणप्राजापत्यपराकादिग्रहः । एकम् 'प्रायश्चित्तस्य' ॥

१ — तथा च गोभिलस्त्रम् 'दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सन्वेंडसे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवतीत्येवं यज्ञोपवीती मवति' (१।२।२) इति ॥ २ — तथा च गोभिलस्त्रम् 'सन्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंसे प्रतिष्ठापयति सन्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति' (१।२।३) इति ॥

संन्यासवत्यनशने प्रमान् प्रायः

सिमिति ॥ सम्यक् न्यासः आत्यन्तिकस्त्यागः। तद्युक्ते-ऽनशनेऽभोजने । प्रकृष्टमयनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'अय गतौ' (भ्या० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'प्रायो मरणानशने मृत्यौ बा-द्वल्यतुत्ययोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ १॥ एकम् 'प्रायोपवेशस्य'॥

अथ वीरहा ॥५२॥

नष्टाभिः

अथेति ॥ वीरोऽघिः । तं हन्ति । 'किप् च' (३।२। ७६) ॥ (१) ॥*॥ नष्टोऽघिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रमादादिना यस्याग्निहोत्रिणोऽग्निर्नष्टस्तस्य'॥

क्रहना लोभान्मिथ्येर्यापथकलपना।

किति ॥ कहनम् । 'कुह विस्मापने' चुराबदन्तः । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१००) । 'कुहाना श्रामजालं स्यात्' इति रत्नकोषः । 'कुहना दम्भचर्यायामीर्ध्यालौ कुहनस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मिण्यातत्त्रे ईर्यापथस्याचारमेदस्य कल्पना संपादना ॥॥॥ एकं 'दम्भेन कृतध्यानमौनादेः' । अर्थलिप्सया मिण्याधर्माश्रय-णस्य वा ॥

त्रात्यः संस्कारहीनः स्यात

वेति ॥ शरीरायासजीवी व्याधादिर्झातः । स इव । 'शाखादिभ्यो यः' (५।३।१०३) यद्वा व्रातमहिति । 'द-ण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) ॥ (१) ॥*॥ संस्कारेर्नर्भाधानादिभिरुपनयनादिभिर्वा हीनः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'सं-स्कारहीनस्य'॥

अस्वाध्यायो निराकृतिः॥५३॥

अस्वेति ॥ न स्वाध्यायो वेदाध्ययनमस्य ॥ (१) ॥*॥ आकृतेरध्ययनचेष्टाया निर्गतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेदाध्ययनरहितस्य' ।—चत्वार्येकार्थानि—इत्येके ॥ धर्मध्वजी लिङ्गदृत्तिः

भेति ॥ धर्मस्य ध्वजश्चिह्नम् । धर्मो ध्वज इव वा । धर्मध्वजोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ छिङ्गमाश्रमादिचिह्नधारणं वृत्तिर्जीविकाहेतुर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मिक्षाद्यर्थे जटादिधारिणः'॥

अवकीणीं क्षतव्रतः।

अवेति ॥ अवकरणम् । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)।

'कञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) वा। भावे क्तः (३। ३।११४)। अवकीर्णे विक्षिप्तं हिंसितं वा वृत्तमनेन । 'इ- ष्टादिभ्यश्च' (५।२।८८) इतीनिः ॥ (१)॥॥॥ क्षतं खण्डितं व्रतमस्य॥ (२)॥॥॥ क्षे 'खण्डितव्रह्मचर्यादेः'॥ स्रुप्ते यस्मिन्नस्तमेति स्रुप्ते यस्मिन्नदेति च ॥५४॥ अंशुमानभिनिर्मुक्ताभ्युदितौ च यथाक्रमम्।

स्विति ॥ अभि सर्वतः सायंतनेन कर्मणा निश्चयेन मुक्तः अभि सर्वे सायंतनं कर्म निश्चयेन मुक्तं येन वा ॥ (१) ॥*॥ अभि सर्वत उद् अतिशयेन इतं गतं प्रात-स्तनं कर्मास्रात् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'अभिनिमुक्ता-भ्युदितयोः'॥

परिवेत्तानुजोऽनूहे ज्येष्ठे दारपरिग्रहात् ॥५५॥

पेति ॥ परिविन्दति ज्येष्ठं परित्यज्य भार्यो लभते । 'विद्वु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटौ' (उ० २।९४) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ज्येष्ठे विवाहरहिते कृतदारपरिग्रहस्य कनिष्ठस्य' ॥

परिवित्तिस्तु तज्ज्यायान्

पेति ॥ परि वर्जनं विन्दति लभते । क्तिच् (२।२। १७४) ॥ (१) ॥*॥ तस्य परिवेत्तुः । ज्यायान् ज्येष्टः ॥*॥ एकं 'परिवेत्तुज्येष्टभातुः' ॥

विवाहोपयमौ समौ । तथा परिणयोद्वाहोपयामाः पाणिपीडनम् ॥५६॥

चीति ॥ विशिष्टं वहनम्। घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ उपयमनम्। 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) । इत्यप्॥ (२)॥ ॥ ॥ परिण-यनम्। 'एरच्' (३।३।५६)॥ (३)॥ ॥ ॥ (उद्घाहस्तु विवाहवत्)॥ (४)॥ ॥॥ ॥ । पोष्टं ग्रहणम्। 'कृ-द्योगा च' (वा० २।२।८) इति समासः॥ (६)॥ ॥ । षद् 'विवाहस्य'॥

व्यवायो ग्राम्यधर्मो मैथुनं निधुवनं रतम् ।

व्येति ॥ व्यवायनम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'अय गतौ' । घञ् (३।३।१८) वा । (भ्वा० आ० से०) वा ॥ (१) ॥*॥ आमे भवः 'आमाद्यख्ञौ' (४।२।९४) । आम्याणां जनानां धर्मः ॥ (२) ॥*॥ मिथुनस्य कर्म । 'प्राणभृज्ञाति—' (५।१। १२९) इत्यण् । युवादित्वात् (५।१।१३०) वाण्॥ (३) ॥*॥ नितरां धुवनं हस्तपादादिचालनमत्र ॥ (४) ॥*॥ रमणम् । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) । 'अनुदान्तोपदेश-' (६।४।३७) इति मलोपः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'मैथुनस्य' ॥

त्रिवर्गी धर्मकामार्थैः

त्रीति ॥ त्रयाणां वर्गः समूहः ॥ (१) ॥*॥ धर्मश्र कामश्र अर्थश्च । तैः कृत्वा ॥*॥ एकम् 'त्रिवर्गस्य'॥ चतुर्वर्गः समोक्षकैः ॥ ५७॥

चेति ॥ चतुर्णी वर्गः ॥ (१) ॥*॥ मोक्षेण सहितै-र्घर्मकामार्थैः कृत्वा । उपलक्षितो वा ॥*॥ एकम् 'चतुर्वर्गस्य'॥

सब्छैस्तैश्रतुर्भद्रम्

संति ॥ बलेन सहितैर्धमीदिभिः । चत्वारि भद्राणि श्रेष्ठान्यत्र वृन्दे । यद्वा चत्वारि भद्राणि । 'दिक्संस्ये संज्ञान्यम्' (२।१।५०) इति समासः । 'भद्रो वाच्यवच्छ्रेष्ठ-साधुनोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्भद्रस्य'॥ जन्याः स्तिग्धा वरस्य ये ।

जेति ॥ जनीं वधूं वहन्ति । 'संज्ञायां जन्या' (१।१। ८२) इति यदन्तो निपातितः ॥ (१) ॥*॥ वरस्य जा-मातुर्ये स्निग्धास्तत्पक्षा वयस्यादयः । 'जन्यो वरवधूज्ञाति-प्रियमृत्यहितेषु च' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ 'वरप-क्षीयाणाम्' ॥

इति सन्याख्यामरकोशे ब्रह्मवर्गः॥

मूर्घीभिषिक्तो राजन्यो बाहुजः क्षत्रियो विराट्।

मिवति ॥ मूर्धन्यभिषिक्तः । राज्यदानसमये मूर्धन्य-भिषिच्यते । तत्प्रभवत्वात्सर्वोऽपि मूर्धाभिषिक्तः ॥ (१) ॥ ॥ राज्ञोऽपत्यम् । 'राजश्रग्रुराद्यत्' (४।१।१३७) । 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति प्रकृत्या । यद्वा रा-जति । 'राजृ दीसों' (भ्वा० उ० से०) । 'राजेरन्यः' (उ० ३।१००) ॥ (२) ॥ ॥ बाहुभ्यां जातः । 'पश्चम्यामजातों' (३।२।९८) इति डः । बाह्वोर्जातो वा । 'सप्तम्यां ज-नेर्डः' (३।२।९७) । 'बाहुजः क्षत्रिये कीरे स्वयंजातित-लेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥ ॥ श्वदति । 'क्षद संवरणे' सौतः । दृन् (उ० ४।१५९) । श्वतात्रायते वा । प्रषोदरादिः (६।३।१०९) । श्वत्रस्यापत्यम् । 'क्ष-न्नाद्यः' (४।११३८) ॥ (४) ॥ ॥ विशेषेण राजित । 'सत्सुद्विष-' (३।२।६१) इति किप्॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्षञ्जियस्य'॥

राज्ञि राट्पार्थिवक्ष्माभृत्रृपभूपमहीक्षितः ॥ १ ॥

रेति ॥ राजति । 'कनिन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति । कनिन्। 'राजा प्रभी च नृपतौ क्षत्रिये रजनीपतौ। यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ 'स-त्स्द्रिष-' (३।१।६१) इति किए॥ (२) ॥*॥ 'पृ-थिव्या ईश्वरः'। 'सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणञौ' इत्यनुवर्तमाने 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यञ् । '**पार्थिवो** नृपतौ भूमिवि-कारे पार्थिवोऽन्यवत्' (इति विश्वः) । 'पार्थिवो नृषे। पार्थिवी स्यातु सीतायां पृथिव्या विकृतौ त्रिष्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ क्ष्मां विभर्ति । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥*॥ 'क्ष्माभुक्' इति पाठे क्ष्मां भु-निक्त पालयति । किप् (३।२।७६) ॥ (४) ॥ ॥ तृन् । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (५) ॥*॥ भुवं पाति॥ (६) ॥*॥ महीं क्षियति । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) मह्यां क्षियति वा । 'क्षि क्षयैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०)। किपू (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'राज्ञः'॥

'राजा तु प्रणताशेषसामन्तः स्यादधीश्वरः ।

रेति ॥ संलग्नोऽन्त एकदेशोऽस्याः । 'प्रादिभ्यो धा-तुजस्य-' (वा० २।२।२४) इति समासः । समन्तायाः स्वदेशाव्यवहितभूमेरिमे राजानः । 'तस्येदम्' (४।३ १२०) इत्यण् । प्रणता अशेषाः सामन्ताः स्वदेशानन्तर-राजा यस्य ॥*॥ अधिक ईश्वरः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वसंनिहितनृपवशकारिणः' ॥

चऋवर्ती सार्वभौमः

चेति ॥ चके भूमण्डले राजमण्डले वा वर्तितुं शील-मस्य । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः । 'चकं गणे चकवाके' इति विश्वः । यद्वा चकं सैन्यं वर्तयितुं सर्वभूमौ चालयितुं शीलमस्य । अवस्यं वा चकं वर्तयित । 'आ-वस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ स-वभूमेरीश्वरः । 'तस्येश्वरः' (५।१।४२) इत्यण् । अनुश-तिकादिः (७।३।२०) । 'सार्वभौमस्तु दिङ्गो सर्वपृथ्वी-पताविषे' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'समुद्र-पर्यन्तभूमीश्वरस्य'॥

नृपोडन्यो मण्डलेश्वरः ॥ २ ॥

त्रिति ॥ मण्डलस्य भूम्येकदेशस्य ईश्वरः । 'स्यान्म-ण्डलं द्वादशराजके च देशे च विम्वे च कदम्बके च' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'माण्डलिकस्य' ॥ येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सम्राट्

येनेति ॥ सम्यग् राजित । 'सत्सू-' (३।२।६१) इति किप् । 'मो राजि समः कौ' (८।३।२५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सार्वभौमविशेषस्य' ॥ केचितु पृथक् त्रीणि ना-मान्याहुः । राजस्यकर्ता सम्राट् । द्वादशराजमण्डलस्ये-श्वरोऽपि सम्राट् । सर्वनृपतीनां शासकोऽपि सम्राट् ॥

अथ राजकम् ॥ ३॥

राजन्यकं च नृपतिक्षत्रियाणां गणे क्रमात्।

अथेति ॥ राज्ञां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्रोरश्र-' (४।२। ३९) इति बुज् ॥ (१) ॥*॥ राजन्यानां समूहः । प्राग्वत् ॥ (१) ॥*॥ एकैकम् 'राजसमूहस्य' ॥ मन्नी धीसचिवोऽमात्यः

मेति ॥ मन्त्रो गुप्तभाषणमस्यास्ति । 'अतः-' (५। २।११५) इतीनिः । यद्वावरयं मन्त्रयते । 'मत्रि गुप्तभाषणे' (चु० आ० से०) । 'आवरयक-' (३।३।१७०) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ धिया धियां वा सचिवः सह्यः । धीप्रधानः सचिवो वा ॥ (२) ॥*॥ अमा सह समीपे वा भवः । 'अव्ययात्यप्' (४।२।१०४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मन्त्रिणः'॥

अन्ये कर्मसचिवास्ततः ॥४॥

अन्य इति ॥ ततो धीसचिवादन्ये । कर्मसु सचिवाः सहायाः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सहायकारिणाम्' ॥ महामात्राः प्रधानानि

मंति ॥ 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । (अक्षरावयवे खत्ये क्षीबं कारस्न्येंऽवधारणे)' (इति मेदिनी) । महती मात्रा येषां ते । 'महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपकाधिये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण धीयन्ते । 'डुधाञ् धारणपोषणयोः' (जु० प० अ०) । 'कृत्यत्युटः' (३।३।११३) इति कर्मणि त्युट् । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मनि । प्रज्ञायामपि च क्षीब-मेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) इति क्षीबत्वम् । पुं- लिङ्गोऽपि । 'महामात्रः प्रधानः स्यात्' इति पुंस्काण्डे

बोपालितात्॥ (२)॥*॥ द्वे 'प्रधानस्य'। त्रीणि कर्म-सहायानाम्—इत्येके॥

पुरोधास्तु पुरोहितः।

िचिति ॥ पुरोऽमे धीयते । 'पुरसि च' (उ० ४। २।३१) इति धानोऽसिः ॥ (१) ॥*॥ पुरो धीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'द्धातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धर्माध्यक्षस्य' ॥

द्रष्टरि व्यवहाराणां प्राद्विवाकाक्षद्र्शकौ ॥ ५ ॥

द्वेति ॥ ऋणादानादीन्यष्टादश विवादस्थानानि व्यव-हाराः । तेषां द्रष्टरि निर्णेतिरि । प्रच्छनम् । 'किंव्वचिप्र-च्छिश्री—' (उ० २।२७) इत्युणादिस्त्रेण किंव्दीर्घी संप्र-सारणाभावश्च । विवचनम् घञ् (३।३।१८) । प्राट्च विवाकश्च । प्राड्विवाको प्रश्नविवेकावस्य स्तः । अर्शआयच् (५।२।१२७) । प्रश्नविचारयोः कुशल इत्यर्थः । 'विवादा-नुगतं पृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः । विचारयति येनासौ प्रा-ड्विवाकस्ततः स्मृतः' ()॥ (१)॥ भ॥ 'अस्तः कर्षे तुषे चक्रे शकटव्यवहारयोः' इति विश्वः । पश्यति। ण्वुल् (३।१।१३३) । अक्षाणां व्यवहाराणां दर्शकः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'व्यवहाराणां द्रष्टरि'॥

मतीहारो द्वारपालद्वाःस्थद्वाःस्थितद्रश्रेकाः।

प्रेति ॥ प्रतिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस्य घनि-' (६।२।१२२) इति वा दीर्घः । प्रतीहारो जनवा-रणमस्त्यस्य । अशिआद्यच् (५।२।१२७) । मुकुटस्तु-प्रतिराभिमुख्ये । राज्ञोऽभिमुखं जनान् प्रतिहरति बहिः प्रापयति । 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०)-इति व्याख्यत् । तन्न । हुओ ज्वलादावपाठात्। ज्वलादेरा-कृतिगणत्वाभावाच । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाः-स्थितायां त योषितिं इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ द्वारं पालयति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति । 'सुपि-' (३।३।४) इति कः ॥ (३) ॥*॥ द्वारि तिष्ठति स्म । 'गत्यर्थाकर्मक-' (३।४।७२) इति क्तः । 'द्वाःस्थितः, दर्शकः' इति व्यस्तं नाम । ('द्वाःस्थितो वेत्रधारकः' इति त्रिकाण्डशेषः) । 'सा-दर्शको दर्शयता प्रतीहारोऽपि दर्शकः' इति रुदः। (द्वाःस्थितस्य दर्शकः इति) समस्तं नाम (इत्यन्ये)। 'द्वारपो द्वाःस्थितादर्शी' इति रभसः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'द्वारपालस्य' ॥

रक्षिवर्गस्त्वनीकस्थः

रेति ॥ अवश्यं रक्षन्ति । 'रक्ष पारुने' (भ्वा० प० से०) । 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । रिक्षणां वर्गः ॥ (१) ॥ ॥ अनीकेन, अनीके वा तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'अनीकस्थो रणगते हिर्तिरक्षिश्चाविचक्षणे । राजरिक्षणि चिह्ने च वीरमर्दनकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'रक्ष-करणस्य'॥

अथाध्यक्षाधिकृतौ समौ ॥६॥

अथोति ॥ अधिगतोऽक्षं व्यवहारम् । 'अत्यादयः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । यद्वा अध्यक्षति । 'अक्षू व्याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'अध्यक्षोऽधिकृते प्रोक्तः प्रत्यक्षे त्वभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ अधि अधिकसुपरि वा क्रियते सम । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्या-पारितस्य'॥

स्थायुकोऽधिकृतो ग्रामे

स्थेति ॥ स्थातुं शीलमस । 'लष्पतपदस्था-' (३।२। ।१५४) इत्युकम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकग्रामा- धिकृतस्य'॥

गोपो ग्रामेषु भूरिषु ।

गविति ॥ गोपायति । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) 'आयादय आर्घधातुके वा' (३।१।३१) । अच् (३।१। १३४) । 'गोपो गोपाछके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावि । आमौघाधिकृते पुंसि शारिवास्यौषधौ स्त्रियाम्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥॥ एकं 'बहुग्रामाधिकृतस्य'॥

भौरिकः कनकाध्यक्षः

भाविति ॥ भूरिणि सुवर्णे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कनकस्याष्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णाधिकृतस्य' ॥

रूप्याध्यक्षस्तु नैष्किकः॥॥॥

रूप्येति ॥ 'रूप्यः स्थात्सुन्दरे त्रिषु । आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) । रूपसाध्यक्षः ॥ (१) ॥॥। निष्के हेम्रि नियुक्तः । प्राग्वत् । 'टङ्ककपतिनैंश्किको रजताध्यक्षः' इति रमसः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'टङ्ककादि-शालायां नियुक्तस्य'॥

अन्तः पुरे त्वधिकृतः स्यादन्तर्वेशिको जनः ।

अन्तेति ॥ अन्तर् अभ्यन्तरो वंशो गृहम् । अन्त-वंशे नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । यद्वा अन्तर्वशोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनौ' (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अन्तःपु-राधिकृतस्य जनस्य'॥

सौविदछाः कश्चिकिनः स्थापत्याः सौविदाश्च ते ८

साविति ॥ सुष्टु विदन्तं विद्वांसमपि लान्ति वशवर्ति-नं कुर्वन्ति । सुविद्छाः स्त्रियः । तासामिमे रक्षकाः । 'त-स्यदेम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ कञ्चकश्चो-लकोऽस्त्येषाम्'। इनिः (५।२।११५)। 'कञ्चकी जोङ्ग-कतरौ महछे पन्नगे विटे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ ति-ष्ठन्त्येषु पुरुषाः । 'घन्रथे कः' (वा० ३।३।५८) । स्थानां दाराणां पतयः पालकाः स्थपतय एव । चतुर्वणीदित्वात् (वा॰ ५।१।१२४) स्त्रार्थे व्यञ् । 'स्थपतिः कञ्जूकि-न्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सुविदन्ति । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । सुविदा एव । प्रज्ञादि-त्वात् (५।४।३८) स्वार्थेऽण् । यद्वा सुवेदनम् । संपदादि किप् (वा० ३।३।१०८) । सुविद् सुज्ञानमस्त्येषाम् । ज्यो-त्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् । यद्वा सुविदश्र-तुराः स्त्रियस्तासामिमे रक्षकाः । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'राज्ञां रूयगारे वही र-क्षाधिकृतस्य'॥

शण्ढो वर्षवरस्तुल्यौ

शेति॥ शाम्यति शिक्षाभावात् । 'शसु उपशमेग (दि० प० से०)। 'शर्मेर्डः' (उ० ११९९)। 'शण्डः झीवस्तु कच्चकी' इति (ताल्यादौ) रमसः । 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आकृष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविप' (इति मेदिनी)। ('शण्डषण्डो तु सौविदौ । वन्ध्यपुंसीद्धरे झीवे' इति हैमः)॥ (१)॥॥॥ द्यगोति । 'द्यम् वरणे' (स्वा० उ० से०)। वरति। 'वर आवरणे' () वा। अच् (शिश्वश)। वर्षस्य रेतःपातस्य वरः । 'ये त्वल्पसस्वाः प्रथमाः झीवाश्च स्त्रीस्वभाविनः । जात्या न दुष्टाः कार्येषु ते वै वर्षवराः स्मृताः'॥ (२)॥॥। द्वे 'अत्यन्तान्तर्महस्रकानाम्'॥

सेवकार्थ्यनुजीविनः।

सेवेति ॥ सेवते । 'सेवृ सेवने' (भ्वा० आ० से०)।

ण्वुळ् (३।१।१३३)। 'सेवकस्तु प्रसेवे ना वाच्यलिङ्गोऽनु-जीविनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अर्थोऽसंनिहि-तोऽस्यास्ति । 'अर्थाचासंनिहिते' (५।२।) इतीनिः । 'अर्थी पुमान्याचके स्यात्सेवके च विवादिनि' (इति मे-दिनी)॥ (२)॥*॥ अनुजीवितुं शीलः। 'सुपि—' (३। २।७८) इति णिनिः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'सेवकस्य'॥

विषयानन्तरो राजा शत्रुः वीति ॥ शातयति 'शद्धु शातने

वीति ॥ शातयति 'शद्धु शातने' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'रुशातिभ्यां कुन्' (उ० ४।१०४) । 'बहुलमन्यत्रापि' () इति णिलुक् ।—शदेः 'जन्वादयश्च' (उ० ४।१०२) इति रुः हस्वश्च—इति मुक्टः । तन्न । उक्तरीत्या निर्वाहात् ॥ (१) ॥॥ एकं 'स्वदेशाव्यवहितदेशस्य राज्ञः' ॥

मित्रमतः परम् ॥ ९॥

मीति ॥ मेखति । 'निमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) 'अमिचिमिदिशसिम्यः ऋः' (उ० ४।१६४) ।—पृन् (उ० ४।१५९)—इति सुकुटः । तन्न । गुणप्रसङ्गात् । सूत्रस्य सत्त्वाच । 'मिन्नं सुहृदिं न द्वयोः । सूर्ये पुंसि स्नियां गन्धद्रव्ये दैत्यान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अतः शत्रोः ॥ ॥ एकम् 'मिन्नस्य'॥

उदासीनः परतरः

विति ॥ अतिशयितः परः परतरः । उदास्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । लटः शानच् (३।२। १२४) । 'ईदासः' (७।२।८३) इति ईत्वम् ॥ (१) ॥ एकं 'शत्रुमित्राभ्यां परस्य राज्ञः' ॥

पार्षिणग्राहस्तु पृष्ठतः।

पेति ॥ पाष्णि पश्चालदं गृह्णाति । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) । 'सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्ष्णिः पश्चालद्जिगीषयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'जिगीषोः पृष्ठभागस्थि- तस्य राज्ञः' ॥

रिपो वैरिसपत्नारिद्विषद्वेषणदुईदः ॥ १०॥ द्विद्विपक्षाहितामित्रदस्युशात्रवशत्रवः। अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः॥ ११॥

रीति ॥ रपित दोषम् । 'रप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'रपेरिचोपधायाः' (उ० १।२६) इति कुः ॥ (१) ॥ ॥ वीरस्य कर्म भावो वा । युवादित्वात् (५।१।

१३०) '-वैरमैथुनिकयोः' (४।३।१२५) इति निर्देशा-द्वाऽण् । वैरमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ सपतीव । 'व्यन् सपते' (४।१।१४५) इति निर्देशादकारः ॥ (३) ॥ 📲 इयर्ति विरोधम् । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०)। 'अच इः' (उ० ४।११९) ॥ (४) ॥*॥ द्वेष्टि 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०) 'द्विषोऽमित्रे' (३।२। १३१) इति रातृ॥ (५) ॥*॥ देषशीलः । 'ऋधम-ण्डार्थेभ्यश्र' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (६) ॥*॥ दुष्टं हृदयमस्य । 'सुहृदूईदौ मित्रामित्रयोः' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (७) ॥ ॥ द्वेष्टि । किपू (२।२।६१) ॥ (८)॥ ॥ विरुद्धः पक्षोऽस्य । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे यहे साध्यविरोधयोः' (इति विश्वमेदिन्यौ) । विविधः पक्षो-ऽस्य वा ॥ (९) ॥ ॥ न हितमस्मात् ॥ (१०) ॥ ॥। अमति गच्छति । 'अम गतौ, (भ्वा० प० से०) 'अम रोगे' (चु० उ० से०)। 'अमेर्द्धिषति चित्' (उ० ४।१७४)। इतीत्रन्॥ (११) ॥ ॥ दस्यति । 'दसु उपक्षये' (दि० प० से०)। 'यजिमनिशुन्धिद्सिजनिभ्यो युच्' (उ० ३। २०) बाहुलकादनादेशस्य (७।१।१) अभावः॥ (१२) ॥*॥ शातयति । 'रुशातिभ्यां ऋन्' (उ० ४।१०४) ॥ (१४) ॥*॥ शत्रुरेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।६८) ॥ (१३) ॥*॥ अभिहन्तुं शीलः । 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ ॥ 'द्वेष्योऽभियातिरमित्रः' इति रत्नकोशः। तत्रामियातेः किच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा॥ (१५) ॥ ॥ पिपर्ति रोषम् । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१६) ॥ ॥ न राति सुखम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। किन् (३।३।१७४)। तिर्वा ॥ (१७) ॥*॥ प्रतिकूलमर्थयितुं शीलः। 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० उ० से०)। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१८) ॥*॥ परि दोषा-ख्याने पन्थियतुं शीलः । 'पथि गती' चुरादिः । णिनिः (३।२।७८)। 'परि' शब्दश्च प्रकृते 'दोषाख्याने निरसने पूजाव्याध्योश्च भूषणे (इति मेदिनी) ॥ (१९) ॥ ॥ ऊनविंशतिः 'शत्रोः'॥

वयस्यः स्त्रिग्धः सवयाः

वेति ॥ वयसा तुल्यः । 'नौवयोधर्म-' (१।१।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ स्निह्मति 'स्निह् भीतौ' (दि० प०

१—'अनुनासिकपरत्वाभावादनादेशो न' इति तु भाष्य-सिद्धान्त: ॥

से०)। 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' (३।२।१८८) इति चा-द्वर्तमाने कः॥ (२) ॥ ॥ समानं वयोऽस्य। 'ज्योति-र्जनपद्-' (६।३।८५) इति समानस्य सः॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'तुल्यवयसः'॥

अथ मित्रं सखा सुहत् ।

अथेति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० अ०) 'अमिचिमिदिशिसिम्यः कः' (उ० ४।१६४) ।— ष्ट्रन् (उ० ४।१५९)—इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ स-मानः ख्यायते लोकैः । 'समाने ख्यः सः चोदात्तः' (उ० ४।१३७) इतीण् स च डित् । टिलोपः (६।४।१४३) । 'नौ व्यो यलोपः' इत्यतोऽनुवर्तनाद्यलोपः समानस्य समावः ॥ (२) ॥*॥ शोमनं हृद्यमस्य । 'सुहृहुर्हृदौ—' (५।४।१५०) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मिञ्चस्य'॥

सख्यं साप्तपदीनं स्यात

सेति ॥ सल्युर्भावः कर्म वा । 'सल्युर्यः' (५।१। १२६) ॥ (१) ॥ ॥ सप्तभिः पदैरवाप्यते । 'साप्तपदीनं सल्यम्' (५।२।२२) इति साधु ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सल्युर्धर्मकर्मणोः' ॥

अनुरोधोऽनुवर्तनम् ॥१२॥

अन्विति ॥ अनुगम्य रोधनम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुगम्य वर्तनं चित्ताराधनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आराध्या-देरिष्टसंपादनस्य'॥

यथाईवर्णः प्रणिधिरपसर्पश्ररः स्पन्नः । चारश्र गृदपुरुषश्र

येति ॥ अर्हति । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । यो योऽर्हः । यथार्हे वर्णो रूपमस्य । 'वर्णः स्याद्भेदरूपयोः' इति धरणिः ॥ (१) ॥॥॥ प्रकर्षण निधीयते ज्ञेयमत्र । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) 'प्रणिधिर्याचने चरे' (इति हैमः) ॥ (२) ॥॥॥ अपसर्पित । 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥॥॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।वर्षे चरें चरें' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'चारः' अपि । 'चारः पियालवृक्षे स्याद्रतौ वन्धापसर्पयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ (६) स्पश्वति । 'स्पश्च वाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) अच् (३।१।

१३४)। 'स्पद्धाः स्यात्संपराये च प्रणिघावि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी)॥ (५)॥ ॥ गूढश्रासौ पुरुषश्च ॥ (७)॥ ॥ स॥ सत्र 'चारपुरुषस्य'॥

आप्तः प्रत्ययितस्त्रिषु ॥ १३ ॥

आप्त इति ॥ आप्यते स्म । 'आप्ट व्यासौ' (स्वा० प० अ०)। कः। (३।२१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्ययो विश्वासः संजातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्–' (५।२।३६) इतीतच्। 'प्रत्ययः शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वासाधारस्य'॥

सांवत्सरो ज्यौतिषिको दैवज्ञगणकावि । स्युमींहृतिंकमौहूर्तज्ञानिकार्तान्तिका अपि।।१४॥

सांवेति ॥ संवत्सरं वेति । 'तद्धीते तद्वेद' (शर। ५९) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥ ज्योतिर्नक्षत्राद्यधिकृत्य कृतो अन्थः । 'अधिकृत्य कृते अन्थे' (शरा८७) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः । ज्योतिषमधीते वेद वा । 'कत्कथादि—' (शरा६०) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ दैवं प्राकृतं ग्रुमाग्रुमं कर्म जानाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ गणयति । 'गण संख्याने' (ज्ञु० उ० से०) । ण्युल् (३।११३३) ॥ (४) ॥ ॥ ग्रुह्तम् (अधिकृत्य कृतं अन्थम्) अधीते । प्राग्वदण्ठकौ ॥ (५) ॥ ॥ ज्ञानमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ कृतान्तं वेति । उक्थादिठक् (१।२।६०) ॥ (८) ॥ अष्टौ 'ज्योतिधिकस्य'॥

तात्रिको ज्ञातसिद्धान्तः

तेति ॥ तत्रं सिद्धान्तमधीते वेद वा । प्राग्वहक् (४। २।६०)॥ (१)॥ ॥ ज्ञातः सिद्धान्तो येन ॥ (२)॥ ॥ हे 'तत्त्वार्थज्ञातुः'॥

सत्री गृहपतिः समी ।

सेति ॥ सत्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'सत्र-माच्छादने यज्ञे सदादाने च कैतवे' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदान्नादिदानक-र्तुर्गृहस्थस्य'॥

लिपिकरोऽक्षरचणोऽक्षरचुश्चश्च लेखके ॥ १५ ॥

लीति ॥ लिपिं करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इति टः ॥*॥ एवं 'लिबिंकरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ अ-धरैर्वितः । 'तेन वित्तः-' (५।२।५६) इति चणप्॥ (२) ॥*॥ एवम् 'अक्षरचुञ्चः' अपि॥ (३) ॥*॥ लि- खित । 'लिख अक्षरिवन्यासे' (तु० प० से०) । 'शि-लिपनि ष्वुन्' (३।१।१४५) । ण्वुल् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'लेखकस्य'॥

लिखिताक्षरिवन्यासे लिपिलिंबिरुभे स्त्रियौ।

लिखीति ॥ लिख्यते स्म । कः (३।२।१०२) ॥॥। अक्षराणां विन्यासः ॥॥। लिखितं चाक्षरविन्यासश्च । अन्योः समाहारः । तस्मिन् । कर्मधारयो वा ॥॥॥ लिप्यते । 'लिप उपदेहें' (जु० उ० अ०) । 'इक् कृष्यादिन्यः' (वा० ३।३।१०८) । 'इगुपधात् कित्' (उ०८। १२०) इतीन् वा ॥ (१) ॥॥॥ '—किलिपिलिबि—' (३। २।२१) इति लिङ्गात् पस्य बो वा ॥ (२) ॥॥॥—'लिवः' सौत्रो धातुः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे । चत्वार्येव नामानि—इति केचित् ।—'लिखिताक्षरसंस्थाने' इत्येकमेकपदम्—इत्यन्ये ॥ द्वे 'लेखनस्य'॥

स्यात्संदेशहरो दृतः

स्यादिति ॥ संदेशं वाचिकं हरति। 'हरतेरनुद्यमनेऽच्' (३।२।९) ॥ (१) ॥ ॥ दवति । 'द्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'द्वतिभ्यां दीर्घश्च' (उ० ३।९०) इति कः। यद्वा दूयते स्म । 'दूङ् परितापे' (दि० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'संदेश-हरस्य' ॥

दृत्यं तद्भावकर्मणी ॥ १६॥

द्विति ॥ दूतस्य भावः कर्म वा । 'दूँतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥॥॥ ब्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) ष्यिन 'दौ-स्यम्' अपि । केचित्तु—'दूत्यं तद्भागकर्मणी'—इति पाठं मन्यन्ते । तत्र 'दूतस्य भागकर्मणी' (४।४।१२०) इति यत् ॥ (१) ॥॥। एकम् 'दूतकर्मणः' ॥

अध्वनीनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिक इत्यपि।

अध्वेति ॥ अध्वानमळं गच्छति । 'अध्वनो यत्खौ' (५।२।१६) । 'आत्माध्वानौ खे' (६।४।१६९) ॥ (१) ॥*॥ 'ये चाभावकर्मणोः' (६।४।१६८) इति टिलोपो न ॥ (३) ॥*॥ अध्वानं गच्छति । 'अन्तात्यन्ताध्व-' (३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पन्थानं नित्यं गच्छति । 'पन्थो ण नित्यम्' (५।१।७६) । स्त्रियां पान्था ॥

(8) ||*|| 'पथः ष्कन्' (५।१।७५) । षित्वात् ङीष् (४।१।४१) पथिकी || (५) ||*|| पश्च 'पान्थस्य' ॥

स्वाम्यमात्यसुहत्कोषराष्ट्रदुर्गवलानि च ॥ १७॥ राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौराणां श्रेणयोऽपि च ।

स्वेति ॥ स्वामी राजा ।—पुरोहितः—इति श्रीधरः । अमात्यो मन्त्री । सुहृद् मित्रम् । कोशो भण्डारः । राष्ट्रं देशः । पर्वतादि दुर्गाणि । वलं सैन्यम् ॥ ॥ राज्यस्य राज्यकंगोऽङ्गानि ॥ (१) ॥ ॥ प्रकृष्टं कुर्वन्ति राज्यम् । किच् (३।३।१७४) ॥ (२) ॥ ॥ पौराणां नागराणाम् । श्रयन्ति, श्रीयन्ते, वा । 'विहिश्री—' (उ० ४। ५१) इति निः । एकसुख्याः सजातीयसमूहाः ॥ ॥ कामन्दकीये—'स्वाम्यमात्यश्चराष्ट्रं च दुर्गं कोशो वलं सुहृत् । परस्परोपकारीदं सप्ताङ्गं राज्यसुच्यते' । पौरश्रेणिभिः सहाष्टाङ्गमि राज्यम्' इति दर्शितम् । द्वे 'राज्याङ्गानाम्' ॥ श्रीभिर्मा विग्रहो यानमासनं द्वेधमाश्रयः ॥ १८॥ श्रीभिर्मा विग्रहो यानमासनं द्वेधमाश्रयः ॥ १८॥

१—स्वर्णादिदानेन (पर)वन्धुभिः प्रीत्युत्पादना करणं संधिः । अयं च बहुविधो अन्थविस्तरिभगा न लि-खितः ॥ ॥ परमण्डले दाह्लुण्ठनच्छेदादि विग्रहः ॥ तं च प्रकाशकुटतूष्णींभेदेन त्रिविधमाह ॥ ।।।। उपचितशक्तेः कृतमूलरा-ष्टरक्षकस्य रात्रोरवस्कन्दनाय यात्रा यानम् ॥ तच विगृह्ययानम् , संधाययानम्, संभूययानम्, प्रसङ्गयानम्, उपेक्ष्ययानम्, च इति पश्चविथम् । पश्चास्थायिनः रात्रोर्बेलद्रव्यजनपदवासादिकं हत्वा पुरोवर्तिनि रात्रौ या यात्रा तद्विगृह्ययानम् । शून्यराज्यम्हणस-मर्थेन रात्रुणा संधि विधायारेः संमुखगमनं संधाययानम् । बल-वदरिणा संधाय संमिल्य तैः सह कातरेऽरौ यद्यानं तत् संभूय-यानम् । एकप्रकृतयानस्यान्तरोपस्थितेऽनुदेश्येऽपि यद्यानं तत्प्रस-ङ्गयानम् । दात्रोर्बलाधानाय पथि प्राप्तेषु दात्रुमित्रेषु अवरेषु वा बलिषु रात्रुमुपेक्य यद्यानं तदुपेक्ष्ययानम् ॥॥। 'नाहमिदानीं योद्धं समर्थः' इति कालादिप्रतीक्षया विजिगीषोर्दुर्गादीन् वर्ध-यतः स्थिति**रासनम्** । तदपि विगृह्यासनम्, संधायासनादि पूर्ववत् पश्चविधम् । विद्यहेण शत्रोरवस्कन्देऽशक्तस्य तद्देशादिकं विनारय दुर्गे प्रविदयावस्थानं विगृह्यासनम् । तुल्यबळत्वायुद्धे क्षीयमाणयोः संधि कृत्वावस्थानं संधायासनम् । बलिनः श-त्रोजियेऽशक्तस्य दुर्गाश्रयेणापि स्थातुमशक्यत्वाद्वलिना मिन्नेण शत्रुणा वा मिलित्वावस्थानं सभूयासनम् । शत्रुमभिगच्छतो मि-त्रागमनादेरुत्सवस्य च प्रसङ्गेनान्तरा स्थितिः प्रसङ्गासनम् । ब-लिनमपि शत्रुं दुनैयादिना नित्यमपचीयमान मुपेक्य तदपचया-पेक्षया स्थितिरुपेक्ष्यासनम् ॥४॥ बलिनो वैरिणोर्भध्ये काका-क्षिवदलक्षितस्योभयत्र वाचा समर्पणम् (इत्येक्म्) द्वैधम् ॥

१ — काशिकास्थ्रमिद्रम् । भाष्ये तु नास्त्येव — इति सिद्धा-न्तकौमुदी ॥

षइ गुणाः

समिति ॥ संधानम् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३। ९२)॥ (१) ॥*॥ विरुद्धं विविधं वा ब्रहणम् । 'ग्र-हबृह—' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ यात्यत्र । त्युद् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०)। ल्युद् (३।३।११५)॥ (१) ॥*॥ द्विपकारम् । 'संख्याया विधार्थे धा' (५।३। ४२)। 'द्विज्योश्च धमुञ्' (५।३।४५)॥ (१)॥*॥ आश्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (२वा० उ० से०)। 'ए-रच्' (३।३।५६)॥ (१) ॥*॥ एतानि षट् 'गुणश-ब्दवाच्यानि'॥

शक्तयस्तिसः प्रभावोत्साहमन्त्रजाः ।

दोति ॥ शक्यते जेतुमनया । 'स्त्रियां किन्' (२।२। ९४) । शक्तिशब्दवाच्याः ॥*॥ मवत्यनेन । 'श्रिणीमुवः-' (२।२।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो मावः । उक्तं हि—'कोशदण्डबलं प्रभुशक्तिः' इति ॥ (१)॥*॥ उत्सहतेऽनेन 'षह मर्षणे' (म्वा० आ० से०)। 'हलश्च' (२।२।१२१) इति घञ् । उक्तं हि—विक्रमबलमुत्साहशक्तिः' इति ॥*॥ संध्यादीनां सामादीनां च यथावस्थापनम्, न तु ज्ञानबलं मन्त्रशक्तिः ।—'पञ्चाङ्गमन्त्रो मन्त्रशक्तिः' इत्यन्ये ॥ 'तिस्रणां शक्तीनाम्' ॥

क्षयः स्थानं दृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ॥१९॥

श्चेति ॥ क्षयनम् । 'एरच्' (३।३।५६) । अष्टवर्ग-स्यापचयः क्षयः ॥ (१) ॥*॥ उपचयो वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपचयापचयाभावः स्थानम् ॥ (१) ॥*॥ 'कृषिव-णिक्पथो दुर्गे सेतुः कुझरबन्धनम् । खन्याकरबलादानं श्च्यानां च विवेचनम्' इत्यष्टवर्गः॥*॥ त्रयाणां वर्गः॥ (१) ॥*॥ 'नीतियेदिनां त्रिवर्गः'॥

बिलना सह संथि: अवलेन सह विग्रह: इत्यप्रम्। शत्री-वा मूलप्रकृतिभिः सह संथाय शत्रुणा सह विग्रह: इति वृतीयम् । शत्रुणैव वा संधिविग्रहसमुदायहेतोर्दुर्गाश्रयस्य व्या-पारः, इति चतुर्थम्—इति चतुर्वियं द्वेश्वम् ॥॥॥ बलवतारिणो-व्लिखमानस्य हीनशक्तेर्यद्वलवद्धमंविजयिसमाश्रयणं तदाश्रयः ॥ तस्यैव वा बलिनः शत्रोः सेवया कोषादिदानेन वाश्रयणमाश्र-यः—इति द्विविध आश्रयः। उक्तं च—'उच्छिद्यमानो रिपुणा निरुपायप्रतिक्रियः। शक्तीहीनः संश्रयते बलिनं धार्मिकं नृपम्' इति ॥—इति मुकुटे विशेषः॥

स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशदण्डजम् ।

स इति ॥ प्रतापयत्यनेन । 'तप संतापे' (म्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । प्रत-पनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ भवत्य-नेन । 'श्रिणीभुवः-' (३।३।२४) इति घञ् । प्रकृष्टो भावः। प्रभवनं वा । भावे घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'अ-धिक्षेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् । प्राणात्यये प्र(प्य)-सहनं तत्तेजः समुदाहृतम्' इति भरतः । कोशो धनम् । दण्डो दमः सैन्यं च । ताभ्यां जातम् । 'पश्चम्याम्-' (६।२।९८) इति डः ॥*॥ द्वे 'कोशदण्डजतेजसः' ॥ भेदो दण्डः साम दानमित्युपायचतुष्ट्यम् ॥२०॥

भायाति । भेदनम् । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।२८) । शत्रोरमात्यादीनामुपायेन परतो विश्विष्यात्मसात्करणं भेदः ॥ (१) ॥ ॥ दमनम् । 'द्मु उपरामे' (दि० प० से०) । 'ञमन्ताड्डः' (उ० १। ११४)। दण्डः शास्तिः॥ (१) ॥ ॥ सामनम् । 'साम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०) । बाहुलकात्कनिन् । यद्वा स्यति रोषमनेन । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'सातिभ्यां मनिन्मनिणौ' (उ० ४।१५३) इति मनिन् । सुकुटस्तु—'सामन्दामन्हेमन्' इत्यादिना निपात्यते—इ-त्याह । तम्न । उज्ज्वलद्त्तादिषु तादृशस्त्रादर्शनात । प्रि-यवचनादिना कोधोपशमनं साम । 'परस्परोपकाराणां द-र्शनं गुणकीर्तनम् । संबन्धस्य समाख्यानमायत्याः संप्रका-शनम्। वाचा पेशलया साधु तवाहमिति चार्पणम्। इति सामविधानज्ञैः साम पञ्चविधं स्मृतम्'॥ (१) ॥॥॥ स्वधनस्य परेभ्यः प्रतिपादनं दानम् ॥ (१) ॥*॥ उपा-यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । 'उपायः

१—भेदिस्तिविधः । तदुक्तम्—'स्नेहरागापनयनं संहर्षोरपादनं तथा। संतर्जनं च भेदन्नेभेंदरनु त्रिविधः स्मृतः' इति।
रान्नो द्रोहाय शपथपूर्वकम् 'अमीषामैकमस्यं जातम्' इत्यस्याथैस्य कपटलेखादीनां राजसदिस प्रक्षेपाद्रान्नोडिनुयायिषु स्नेहस्य
परिजनानां च प्रभौ भक्तेरपनयनिस्त्रेकः । अनुयायिनामेव परस्पराभिभवसंजननं संहर्षोत्पादनम्—इति द्वितीयः ॥॥। दण्डोऽपि त्रिविधः। तदुक्तम्—'वधोऽर्थम्रहणं चैव परिक्केशस्त्रथेव च।
इति दण्डविधानन्नैदिण्डोऽपि त्रिविधः स्मृतः' इति ॥ परिक्केशो
बन्धनताडनादिः ॥॥। 'प्रतिदानं तथा तस्य गृहीतस्यानुमोचनम्।
द्रन्यादानमपूर्वं च स्वयंमाहप्रवर्तनम् । देयस्य प्रतिमोक्षश्च दानं
पश्चविधं स्मृतम्'-इति मुकुटे विशेषः॥

सामभेदादौ तथैवोपगतौ पुमान्' (इति मेदिनी) । उपा-यानां चतुष्टयम् । अन्यत्र सप्तोपाया उक्ताः । 'साम दानं च भेदश्च दण्डश्चेति चतुष्टयम् । मायोपेक्षेन्द्रजालं च स-सोपायाः प्रकीर्तिताः' ॥ 'उपायचत्रष्टयम' ॥

साइसं तु दमो दण्डः

सेति ॥ सहिस बले भवम् । 'तत्र भवः' (१।३। ५२) इत्यण् । 'साहसं तु दमे दुष्करकर्मणि । अविमृश्यकृतौ धाष्ट्यें' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ दमनम् । 'दम्र उपरामे' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तो-पदेश—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'दमः स्रात्कर्दमे दण्डे दमने दमथेऽपि च' इति हेमचन्द्रः॥ (२) ॥*॥ 'अमन्ताड्रः' (उ० १।११४) । 'दण्डः सैन्ये दमे यमे । मानव्यूह्यहमेदेष्वश्वेऽर्थानुचरे मथि। प्रकाण्डे लगुडे कोणे चतुर्थोपायगर्वयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दण्डस्य'॥

साम सान्त्वम्

सामेति ॥ 'साम व्याख्यातम्' ॥ (१) ॥ ॥ सा-न्त्वनम् । 'सान्त्व सामप्रयोगे' (खु० प० से०) । अद्न्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥ हे 'सामस्य' ॥

अथो समौ ।

भेदोपजापौ

अथविति ॥ 'भेदो द्वैधे विशेषे सादुपजापे विदारणे' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (१) ॥*॥ उपांछ जपनम् 'जप व्यक्तायां वाचि' 'जप मानसे च' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संहतयोर्द्वैधीकरणस्य'॥

उपघा धर्माचैर्यत्परीक्षणम् ॥ २१ ॥

रपेति ॥ उपधीयते ग्रुद्धिज्ञानमत्र । 'द्धधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ आयेन कामार्थभयप्रहः ॥*॥ एकं 'राज्ञा धर्मार्थकामसयैरमात्यादेः परीक्षणस्य' ॥

पश्च त्रिषु

पेति ॥ निःशलाकान्ताः पञ्च ॥

अषडक्षीणी यस्तृतीयाद्यगौचरः ।

अषेति ॥ अविद्यमानानि षड् अक्षीण्यत्र । 'अष-

१-अदन्तप्रतिज्ञामध्येऽस्य पाठाभावादिदमसंगतम् ॥

डक्षाशितंग्वरुंकर्मा-' (५।४।७) इति खः स्वार्थे ॥ (१) ॥*॥ एकं 'द्वाभ्यामेव कृतस्य मन्नस्य'॥

विविक्तविजनच्छन्ननिःशलाकास्तथा रहः ॥२२॥ रहश्रोपांशु चालिङ्गे

वीति ॥ विविधन्ति जना अत्र । 'विचर् पृथग्मावे' (रु० उ० अ०) श्रीव्यार्थत्वाद्गत्यर्थत्वाद्वा 'क्तोऽधिकरणे च-' (३।४।७६) इति कः। 'विविक्तं त्रिष्वसंप्रक्ते रहःप-तिववेकिषु (वसुनन्दे ना)' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ वि-गतो जनोऽस्मात्॥ (२) ॥ ॥ छद्यते स्म 'छद् अपवा-रणे' (चु० उ० से०)। कः (३।२।१०२)। आगमशा-स्रस्यानित्यत्वान्नेट् । 'छन्नं तु रहिस क्लीवं छादिते वाच्य-लिङ्गकम्' (इति मेदिनी) । मुकुटस्त--'वा दान्तशान्त-' (७।२।२७) इति निपातनात् इत्याह । तन्न । णिज-न्तस्य निपातनात्॥ (३) ॥ ॥ 'शलाका शारिका म-द्नशारिका' इति पर्यायः । 'शल्यं श्वाविच्छलाका स्था-च्छवो मदनशारिका' इति तालवादौ रभसः। निर्गता शलाकाप्यस्मात्। शलाकाया निर्गतो वा॥ (४)॥*॥ 'तथा' शब्दः समुचये ॥*॥ रह्यते । 'रह त्यागे' (म्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९) यहा रमन्तेऽत्र। 'देशे ह च' (उ० ४।२१५) इत्यसुन् । होऽन्तादेशश्च । 'रहस्तन्वे रते गुस्रे' (इति मेदिनी) । रमसोऽपि—'रहो निधुवनेऽपि स्याद्वहो गुह्ये नपुंसकम्' इति ॥ (५) ॥*॥ (६) ॥*॥ उपगता अंशवः किरणा अत्र 'उपांशुर्जपमेदे स्यादुपांशु विजनेऽन्ययम्' (इति विश्वहैममेदिन्यः)॥ (७) ॥*॥ अलिङ्गे द्वे अव्यये ॥*॥ सप्त 'एकान्तस्य' ॥

रहस्यं तद्भवे त्रिषु ।

रेति ॥ रहो भवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । 'रहस्या स्त्री नदीभेदे गोपनीयेऽभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'रहस्यस्य'॥

समी विस्नम्भविश्वासौ

सेति ॥ विसम्भणम् 'सम्भु विश्वासे' (म्वा० आ० से०) द्रन्त्यादिः । तालव्यादिश्च । घञ् (३।३।१८)। 'विश्वम्भः केलिकलहे विश्वासे प्रणयेऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (१) ॥*॥ विश्वसनम्। 'श्वस प्राणने' (अ० प० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ देः 'विश्वासस्य'॥

१—तालव्यादिस्तु प्रमादे गतः—इति तु सिद्धान्तकौमुद्री ॥

भ्रेषो भ्रंशो यथोचितात् ॥२३॥

भ्रियिति ॥ यथोचिताद् यथाप्राप्तात् अंशोऽधःपत-नम्। 'भ्रेषृ चलने' (भ्वा० उ० से०)। भ्रेषणम्। घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'भ्रंशस्य'॥

अभ्रेषन्यायकल्पास्तु देशरूपं समञ्जसम्।

अभ्र इति ॥ श्रेषादन्यः ॥ (१) ॥ ॥ नियमेन ई-यते । 'परिन्योर्नाणोः-' (३।३।३०) इनि घञ् ॥ (२) ॥ ॥ कल्पनम् । 'कृप् सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ठल्लम् (८।२।१८) । 'कल्पः शास्त्रे विधौ न्याये संवर्ते ब्रह्मणो दिने' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ । दिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । देशो रूपमस्य । दिश्यमानस्योचितस्य रूपम् । यद्वा देशनम् । घञ् (३।३।१८) । प्रशस्तं देशनं वा । 'प्रशंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (४) ॥ ॥ सम्यगञ्जोऽत्र । 'अच् प्रत्यन्वय-' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविमागादच् । यद्वा संमतमञ्जसा तत्त्वमत्र 'हस्वो नपुंसके-' (१।२।४०) इति हस्वत्वम् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'चित्तस्य' ॥

युक्तमौपयिकं लभ्यं भजमानाभिनीतवत्।। २४॥ न्याय्यं च त्रिषु षट्

रिवति॥ युज्यते सम । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'युक्तो युक्ते पृथग्भृते क्लीबं हस्तच-तुष्टये' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उपयन्त्यनेन । 'ए-रच्' (३।३।५६) । उपाय एव । 'उपायाद्धस्वश्च' (ग० ५।४।३४) इति ठक् हस्वश्र ॥ (२) ॥*॥ रुम्यते भीर-दुपधात्' (३।१।९८) इति यत् । 'लभ्यं युक्ते च लब्ध-व्ये' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ मजते फलमनुबन्नाति । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । 'ताच्छील्य–' (३। २।१२९) इति चानश् । शानच् (३।२।१२४) वा॥ (४) ॥ ॥ अभिनीयते सा। 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। अभिनीतेन तुल्यम्। अ-भिनीतं संस्कृतं (ते) च न्याय्ये चामर्षणे (विणि) त्रिषु इति रुद्रः । 'अभिनीतं त्रिषु न्याय्ये संस्कृतामर्षिणोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ न्यायाद्नपेतम् । 'धर्मपथ्य-र्थ-' (४।४।९२) इति यत्॥ (६) ॥*॥ युक्ताद्यः षट् त्रिषु । षद् 'न्यायागतस्य' ॥

संप्रधारणा तु समर्थनम्।

समिति ॥ संप्रधारणम् 'घृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) ण्यन्तः । 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० उ० से०) संपूर्वः । ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इद्मुचितमेव' इति निश्चयस्य ॥

अववादस्तु निर्देशो निदेशः शासनं च सः॥२५॥ शिष्टिश्राज्ञा च

अवेति ॥ 'अव अवलम्बने' । कार्यमवलम्ब्य वदनम् । वदनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ निर्देशः कार्यादेशः । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ एवं निदेशः । ('निदेशः शासनोपान्तकथनेषु प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥ ॥ शासेर्ल्युट् (३।३।११५) । ('शासनं राजदत्तोर्व्या लेखाज्ञाशास्त्रशान्तिषु' इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ 'क्तिज्ञाबादिम्यः' (३।३।९४) इति किन् ॥ ॥ बाहुलकात्तिः । 'शास्तिः'॥ (५) ॥ ॥ आज्ञापनम्। 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (६) ॥ ॥ ॥ षट् 'आज्ञायाः' ॥

संस्था तु मर्यादा धारणा स्थितिः।

समिति ॥ संतिष्ठतेऽनया । सम्यगवस्थानं वा । प्राग्वद् । ('संस्थश्चरेऽवस्थिते, स्त्री स्थितौ साहरयनाशयोः'
(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ 'मर्या इति सीमार्थेऽव्ययम्'
तत्र दीयते । प्राग्वदङ् ॥ (२) ॥॥॥ धारयति धर्मम् ।
नन्दादि ल्युः (३।१।१२४) । युच् (उ० २।७८) वा ।
('धारणाऽङ्गे च योगेऽस्य न पुंसि स्याद्विधारणे' (इति
मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ तिष्ठन्त्यत्र । बाहुळकाद्धिकरणे
किन् । स्थानं वा । 'स्थागापा-' (३।३।९५) इति किन्
॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'न्याय्यपथस्थितः'॥

आगोऽपराधो मन्तुश्र

आग इति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इण आगपराघे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् आगादे-शश्च ।—अगति । 'अग गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'वस्य-गिभ्यां णित्' इत्यसुन्—इति सुभूतिः । तन्न । उज्ज्वलदत्ता-दिषूक्तसूत्रस्यादर्शनात् । 'आगोऽपराघे पापे स्यात्' (इति मेदिनी) । सीन्तं क्लीबम् ॥ (१) ॥*॥ अपराघनम् । 'राघ संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । घन् (३।३।१८) ॥

१—विश्वहैमसंवादशाप्तप्रामाण्यमेदिनीपुस्तके 'युतः' इति पाठ-स्योपलम्भेन योग्यत्वेन चात्रास्योपन्यासः प्रामादिकः ॥

१— 'सोढाहे शतमागांसि' इति माधात्— इति मुकुटः ॥

(२) ॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'कमिमनिजनि-' (उ० १।७१) इति तुः । 'मन्तुः पुं-ख्पराघेऽपि मनुष्येऽपि प्रजापतौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'अपराधस्य' ॥

समे तूदानबन्धने ॥२६॥

सेति ॥ उत्पूर्वाद् चतेर्भावे ल्युद् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । भावे ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बन्धनस्य' ॥

द्विपाची द्विगुणी दण्डः

द्वीति ॥ द्वौ पादौ परिमाणमस्य । 'पणपाद-' (५।१।३४) इति यत् । 'पद्यत्यतद्ये' (६।३।५३) इति (न) पद्भावः । प्राण्यङ्गस्यैव पादस्य तत्र प्रहणात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अपराधे शास्त्रेण वोधितदण्डाद्विगुणदण्डस्य' ॥

भागधेयः करो बलिः।

भेति ॥ भाग एव । 'नामरूप-' (वा० ५।४।३६) इति धेयः ॥ (१) ॥॥॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० सें०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'करो वर्षोपले पाणौ रक्षो प्रत्यशुण्डयोः' (इति मेदिनी) । प्रज्ञाद्यणि (५।४। ३८) । 'कारो वधे निश्चये च नलौ रक्षे यताविष' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (२) ॥॥॥ बल्यते । 'नल वधे, दाने' () । इन् (उ० ४।११८) । 'नलिदेंत्यप्रमेदे च करचामरदण्डयोः । उपहारे पुमानस्त्री जरया श्वथचर्मणि । गृहदारुप्रमेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ ('अर्थागमो मवेदायो मागधेयो नलिः करः' इति हलायुधः) ॥॥॥ त्रीणि 'कर्षकादिभ्यो राजग्रा-द्यभागस्य'॥

घट्टादिदेयं शुल्कोऽस्त्री

घेति ॥ घटादौ देयम् ॥॥॥ ग्रुल्क्यते । 'ग्रुल्कं अति-सर्जने' (चु० प० से०) । घम् (३।३।१९) । 'ग्रुल्कं घ-टादिदेये स्याद्धरादर्थमहेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । मुकु-टस्तु—शलति प्रतिबन्धोऽनेन । 'ग्रुल्कबल्कोल्काः' इति निपातः—इत्याह । तम्न । उज्ज्वलद्तादिषु 'ग्रुक्कवल्कोल्काः' (उ० ३।४२) इति पाठस्य दर्शनात् । धातुपाठे 'ग्रुल्क' धातोर्दर्शनाच ॥ (१) ॥॥॥ आदिना ग्रुल्मप्रतोल्यादि-महः ॥॥॥ एकम् 'ग्रुट्कस्य'॥

पाभृतं तु प्रदेशनम् ॥ २७ ॥

प्रोति ॥ प्राभ्रियते सा । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ०

अ०) । 'डुभूञ् धारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) वा । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ प्रदिश्यते । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । 'कृत्यल्युटः—'(३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'देवताभ्यो मित्रा-दिभ्यश्च दीयमानस्य' ॥

उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा ।

उपेति ॥ उपेयते । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । उपाय्यते । 'अय गती' (भ्वा० आ० से०) वा । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) ॥ (१) ॥*॥ उपगृह्यते । 'यह उपादाने' (क्या० उ० से०) । ण्यत् (३।३।१२४) ॥ (२) ॥*॥ उपहियते । घञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ उपदियते । 'द्वदाञ् दाने' (जु० उ० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपढौक-नस्य'।—षडप्युपढौकनस्य-इत्यन्ये । 'उपायनसुपग्राह्यं प्राभृतं चोपदा स्वियाम्' इत्यमरमाला ॥

यौतकादि तु यद्देयं सुदायो हरणं च तत् ॥२८॥

याविति ॥ युतकं योनिसंबन्धः । तत्र मवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । युत्रयोवरवध्वोरिदम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् वा । 'युतकं युगछे युक्ते संश्येऽपि च' इति रमसः । युतकं संशये युगे । नारीव-स्नाश्चले युक्ते चलनाग्रे च यौतके' (इति मेदिनी) । 'यौ-तकं यौतुकं च तत्' इति वाचस्पतेरुमध्यमपि । आदिना न्रतमिक्षादिपरिग्रहः ॥॥ सुदीयते । 'द्वदाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१९) । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥॥ हियते । कर्मणि ल्युट् (३।३।११३) । 'ह-रणं यौतकादीनां द्रव्ये मुजे हताविपे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे ('कन्यादानकाले व्रतमिक्षादौ च दी-यमानद्रव्यस्य'॥

तत्कालस्तु तदात्वं स्यात्

तेति ॥ स चासौ कालश्च ॥ (१) ॥*॥ 'तदा' इ-त्यस भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तमानकालस्य'॥

उत्तरः काल आयतिः।

उत्तेति ॥ आयंस्यन्तेऽत्र । 'यम उपरमे' (स्वा॰ प॰ अ॰) । क्तिन् (३।३।९४) । आयास्यति वा । यातेर्बा-हुलकाङ्वतिः । 'आयतिस्तु स्त्रियां दैर्घ्ये प्रभावागामिका-लयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उत्तर-कालस्य'॥

सांदृष्टिकं फलं सद्यः

सामिति ॥ संदृष्टौ प्रत्यक्षे भवम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४।२।६०) ठम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'क्यापारान-न्तरं जायमानस्य फलस्य'॥

उद्कीः फलमुत्तरम् ॥२९॥

विति ॥ उद्क्यंते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । वन् (३।३।१९) । उद्क्यंते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) वा । उद्दक्यते । 'ऋचू स्तुतौ' (तु० प० से०) वा । वन् (३।३।१९) । 'उद्के एच्यत्कालीनफले मद्न-कण्टके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भाविनः कर्मफलस्य'॥

अदृष्टं विहतोयादि

अद्भिति ॥ विहिश्र तोयं चादिर्यस्य । भयहेतुत्वाद्भयम्। आदिना 'हुताशनो जलं व्याधिर्दुर्भिक्षं मरकस्तथा। अति-वृष्टिरनावृष्टिर्मूषिकाः शलभादयः' गृह्यन्ते । अदृष्टहेतुकत्वा-दृष्टम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अद्भयादिकृतस्य भयस्य'॥

दृष्टं स्वपरचक्रजम् ।

द्वित ॥ दृश्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१)॥॥। स्वश्र परश्र स्वपरो । तयोश्रके सैन्ये । ताभ्यां जातम् । 'पश्चम्यामजातो' (३।२।९८) इति डः ॥॥। एकं स्व-परसैन्यात् परराष्ट्रजाचौराटविकादेः परचकाद्दा-दृविकोपादेर्भयस्य'॥

महीश्रुजामहिभयं स्वपक्षप्रभवं भयम् ॥ ३०॥

मेति ॥ अहिरिव । गृहस्थत्वात्, आवृताकारत्वाच्च स्वस्य पक्ष एवाहिः । अहेर्भयम् ॥ (१) ॥*॥ 'निजोऽथ मैत्रश्च समाश्रितश्च संबन्धतः कार्यसमुद्भवश्च । मृत्या गृ-हीतो विविधोपचारैः पक्षं बुधाः सप्तविधं वदन्ति' । स्व-पक्षात्प्रभवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥*॥ एकं 'स्व-सहायाज्ञातभयस्य' । 'भयम्' इति पूर्वाभ्यामपि संबध्यते ॥

मक्रिया त्वधिकारः स्यात्

प्रेति ॥ प्रकर्षाय करणम् । 'कृञः श च' (१।२। १००) । रिङ् (७।४।२८) । 'प्रिक्रिया त्त्पादने स्याद्धि-कारप्रकारयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ अधि आधिक्यस्य करणम् । घञ् । (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राज्ञां छत्रधारणादिव्यापारस्य'॥

चामरं तु प्रकीर्णकम्।

चेति ॥ चमति, चम्यते, वा । अनेन वा । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिकमिश्रमिचमि—' (उ० २।१३२) इत्यरः । 'चमरं चामरे स्त्री तु मझरीमृगमे-दयोः' (इति मेदिनी) । 'चमरश्रामरे दैत्ये चमरी तु मृगान्तरे' इति हैमः ॥ ॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा । अजादित्वात् (४।१।४) टाप् । 'चामरा चामरं चामरापि च । दण्डे च वालयजने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ प्रक्रीयंते स्म । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२। १०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । 'प्रक्रीणंकं चामरे स्याद्विस्तरे ना तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चामरस्य' ॥

नृपासनं तु यद्भद्रासनम्

त्रिति ॥ न्यस्यासनम्॥ (१) ॥*॥ गदं च तदा-सनम्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मण्यादिकृतराजासनस्य' ॥ सिंहासनं तु तत् ॥ ३१ ॥

हैमम्

सिंहेति ॥ हेमविकारः । नृपासनम् ॥ ॥ सिंहाका-रमासनम् । सिंह इव वासनम् ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'सु-वर्णकृतराजासनस्य' ॥

छत्रं त्वातपत्रम्

छेति ॥ छादयति । अनेन वा । 'छद् अपवारणे' (चु० उ० से०) । ण्यन्तः । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'इ-सम्ब्रिकेषु च' (६।४।९७) इति ह्रस्यः ॥ (१) ॥*॥ आतपात्रायते । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'छत्रस्य' ॥

राज्ञस्तु नृपलक्ष्म तत् ।

रेति ॥ तत् छत्रम् । नृपस्य लक्ष्म ॥ (१) ॥ ।। एकं 'नृपच्छत्रस्य'॥

भद्रकुम्भः पूर्णकुम्भः

भेति ॥ मद्रस्य, भद्रो वा कुम्भः ॥ (१) ॥*॥ पूर्णः कुम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णघटस्य' ॥

भुङ्गारः कनकालुका ॥ ३२॥

श्रिति ॥ बिमर्ति जलम् । 'डु मृन्' (जु० उ० अ०)

१—अनेन कर्मण्युपपद एव कप्रत्ययस्य सर्वेरङ्गीकृतत्वाचि-न्यमेतत् । तस्मात्—'सुपि' (३।२।४) इति मुकुदोक्तं सम्यक् ॥ 'श्रङ्गारभुङ्गारौ च' (उ० ३।१३६) इति साधुः॥ (१) ॥*॥ कनकस्याछः। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णकृतजलपात्रस्य'॥

निवेशः शिबिरं पण्ढे

नीति ॥ निविशन्तेऽम्र । 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घम् । 'निवेशः सैन्यविन्यासे न्यासे द्रङ्गविवाहयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ शवन्त्यत्र । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुरुकात् किरच् । अन इत्वं च ॥ (२) ॥॥॥ (षण्ढे) ऋषि ॥॥॥ द्वे 'आगन्तुकसौन्यवस्तोः' ॥

सज्जनं तूपरक्षणम्।

सेति ॥ सजन्ते(न्त्य)नेन । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११७) । सत् शोमनं जन्यतेऽनेन वा । 'जनी प्रादुर्मावे' (दि० आ० से०) । धन् ३।३।१९) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३५) इति न वृद्धिः ॥ (१) ॥*॥ उपरस्यते अनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सैन्यरक्षणाय नियुक्तप्रहरिकादिन्यानस्य'॥

हस्त्यश्वरथपादातं सेनाङ्गं स्याचतुष्टयम् ॥३३॥

हेति ॥ पदातीनां समूहः । 'मिक्षादिम्योऽण्' (१। २।३८) । हस्तिनश्च अश्वाश्च रथाश्च पादातं च । सेनाङ्ग-त्वादेकवद्भावः (२।४।२) ॥*॥ सेनाया अङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ चत्वारोऽवयवा यस्य । 'संख्याया अवयवे तयप्' (५।२। ४२) ॥*॥—नाविकाटविकादीनां पदातावन्तर्भावः । नौकानां रथेष्वन्तर्भावः । महिषादीनां गजाश्वेऽन्तर्भावः—इति मुकुटः ॥ एकम् 'सेनाङ्गस्य' ॥

दन्ती दन्तावळो इस्ती द्विरद्वोऽनेकपो द्विपः । मतङ्गजो गजो नागः कुञ्जरो वारणः करी॥३४॥ इभः स्तम्भेरमः पत्नी

देति ॥ अतिशयितौदन्तावस्य । इनिः (५।२।१७५)॥ (१) ॥*॥ 'दन्तिश्चात् संज्ञायास्' (५।२।११३) इति वरुच् । 'वरुं' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ हस्तः ग्रुण्डास्यास्ति । 'हस्ताज्ञातौ' (५।२।१३३) इतीनिः ॥ (३) ॥*॥ ऐवम् 'करी' च ॥ () ॥*॥ द्वौ रदावस्य ॥ (४) ॥*॥ अनेकेन करेण मुखेन च पिनति ।

'सुपि' (३।२।४) इति कः ॥ (५) ॥*॥ द्वाभ्यां पिवति । प्राग्वत्कः ॥ (६) ॥*॥ मतङ्गाद्दषेर्जातः । 'पश्चम्यामजाती' (३।२।९८) इति डः ॥ (७) ॥*॥ गजति । 'गज म-दने' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।१।१२४)॥ (८) ॥*॥ न अगः । नगे भवो वा । अण् (४।३।५३)। 'नागो मतङ्गजे सर्पे पुंनागे नागकेसरे । कूराचारे नागदन्ते मु-स्तके वारिदेऽपि च । देहानिलविशेषे च श्रेष्ठे स्यादत्तर-स्थितः । नागं रङ्गे सीसपत्रे स्त्रीबन्धे करणान्तरे' इति हैमः॥ (९)॥ ॥ अतिरायितः कुञ्जो हनुरस्य। 'खमु-खकुक्केम्यो रः' (वा० ५।२।१०७) । 'कुञ्जरोऽनेकपे केशे कुआरा धातकीद्रुमे । पाटलायां च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥*॥ वारयति शत्रुबछम् । ल्युः (३।१।१३४) । 'वारणं प्रतिषेधे साद्वारणस्तु मतङ्गजे' इति विश्वः॥ (११) ॥*॥ करोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१२) ॥*॥ एति । ईयते वा । 'इणः कित्' (उ० ३। १५३) इति भः ॥ (१३) ॥*॥ 'स्तम्बो गुल्मे तृणा-दीनामकाण्डहुमगुच्छयोः' (इति विश्वः) । स्तम्बे रमते । 'स्तम्बकर्णयो रमिजपोः' (३।२।१३) इत्यच् 'हलद्न्तात्-' (६।३।९) इत्यलुक् ॥ (१४) ॥*॥ पद्मं बिन्दुजालमस्त्यस । इनिः (५।२।११५) ॥ (१५) ॥*॥ पश्चदश धः-स्तिनः'॥

यूथनाथस्तु यूथपः ।

चिति ॥ यूथस्य हस्तिवृन्दस्य नाथः ॥ (१) ॥*॥ यूथं पाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'यूथमुख्यहस्तिनः' ॥

मदोत्कटो मदकलः

मेति ॥ मदेन दानाम्बुनोत्कटो मत्तः ॥ (१) ॥॥॥
मदेन कलते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (म्वा० आ० से०)
अच् (३।१।१३४) । मदे सति कलो ध्वनिर्यस्य, इति
वा ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अन्तर्मदस्य हस्तिनः'॥

कलभः करिशावकः॥३५॥

केति ॥ कलयति । 'कल गतिसंख्यानयोः' (चु० उ० से०) । कलते वा । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (स्वा० आ० से०) कलं भाषते वा । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३। २।१०२) इति डः ॥ (१) ॥*॥ 'कैरभो मणिबन्धा-

१-योगरूढ़ित्वात्तस्यैव तथोच्यते, नान्यः-इति मुकुटः॥

१ -- अत्र करभशन्दस्यानुप्रकृतत्वादनुपयुक्तमेतत् ॥

दिकनिष्ठान्तोष्ट्रतत्सुतः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ करिणः शा-वकः॥ (२)॥॥ द्वे 'करिपोतस्य'॥

प्रभिन्नो गर्जितो मत्तः

प्रेति ॥ प्रकर्षण भिद्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ गर्जयति । 'गर्ज शब्दे' (चु० प० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कर्तरि क्तः । गर्जो जातोऽस्य। तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । 'गर्जितं वारिवाहादि-ध्वनौ ना मत्तकुखरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ ॥ माद्यति । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । प्राग्वत् कः (३। ४।७२) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति निष्ठानत्वान्मावः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'जातमदस्य'॥

समाबुद्दान्तनिर्मदौ ।

सेति ॥ उद्गतं वान्तं मद्वमनमस्मात् । 'उद्घान्त उद्गीर्णे निर्मदद्विपे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मदान्नि-र्गतः । निर्गतो मदोऽस्माद्वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गत-मदस्य'॥

हास्तिकं गजता छन्दे

हित ॥ हस्तिनां समूहः । 'अचित्तहस्तिषेनोष्ठक्' (४। २१४७) ॥ (१) ॥*॥ गजानां समूहः । 'गजसहायाभ्यां च' (वा० ४।२।४३) इति तल् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ह-स्तिनां चुन्दे'॥

करिणी धेनुका वशा।।३६।।

केति ॥ करोऽस्त्यसाः । इनिः (५।२।११५) । 'ऋ-ब्रेम्यो ङीप्' (८।१।५) ॥ (१) ॥॥॥ धेनुरिव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कन् । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनाविष पुंसि दानविवेशेषे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ उरयते । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । 'वशिरण्योश्च' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । विष्ट वा । अच् (३।१।१३४) 'वशा नार्यो बन्धगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यिपे' (इति हैमः)। तालव्यशा । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीगवीकरिणीषु च' इति तालव्यान्तेषु विश्वात् ॥ (३) ॥॥॥ जीणि 'ह्र-स्तिन्याः'॥

गण्डः कटः

गैति ॥ गण्डति । 'गडि वदनैकदेशे' (स्वा० प० सैठ) अच् (३।१।१३४) 'गण्डः स्यात्पुंसि खिद्गिनि । प्रह्योगप्रभेदे च वीथ्यक्गे पिटकेऽपि च । चिह्नवीरकपो-लेषु हयभूषणबुद्धदे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क- टित । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा॰ प० से०) । अच् (३।१।१३४)। 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि कलिझेऽतिशये- शवे। समये गजगण्डेऽपि पिप्पली तु कटी मता' (इति मेंदिनी)॥ (२)॥॥। द्वे 'गजगण्डयोः'॥

मदो दानम्

मेति ॥ माद्यत्येन । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । मदयति वा । अच् (३।१।१३८)। 'मदो रेतसि कस्तूर्यी गर्वे हर्षेभदानयोः' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ द्यत्येन । 'दो अवख-ण्डने' (दि० प० अ०) ल्युट् (३।३।११७)। 'दानं ग-जमदे त्यागेपालनच्छेद्युद्धिषु' (इति विश्वमेदिन्यौ)॥ (२)॥*॥ द्वे 'मद्यतनस्य'॥

वम्थः करशीकरः।

वेति ॥ वम्यते । 'द्व वम उद्गिरणे' (म्वा० प० से०) 'द्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । 'वमथुर्वमने घासे मातङ्गक-रशीकरे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ करस्य शीकरः ॥ (२) ॥*॥ क्रे 'शुण्डान्निर्गतजलस्य' ॥

क्रुम्भौ तु पिण्डौ शिरसः

किति ॥ कुं भुवमुम्मति 'उम्म पूरणे' (तु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) । 'क्रम्मो राश्यन्तरे हस्तिमूर्धाशे राक्षसान्तरे । कार्मुके वारनार्यो च घटे क्षीबं तु गुग्गुलो' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिण्डते । 'पिण्डो बाले बले सान्द्रे देहागारै-कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिव्हकयोरपि । ओ- इपुष्पे च पुंसि स्यात् क्षीवमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबुखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥*॥ एकम् 'गजकुम्भस्य'॥

तयोर्भध्ये विदुः पुमान्॥३७॥

तेति ॥ तयोः कुम्भयोः । वेत्ति संज्ञामत्र घातेन । 'वि-द ज्ञाने' (अ० प० से०) । बाहुलकात्कुः ॥ (१) ॥*॥ ए-कर्म 'गजकुम्भमध्यभागस्य' ॥

अवग्रही ललाटं स्यात

अवेति ॥ अवगृह्यतेऽङ्कारोन । 'ग्रहवृद्ध-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अवग्रहो वृष्टिरोधे प्रतिबन्धे गजालिके' (इति मेदिनी) । रुद्रोऽपि—'गजालिके वृष्टिरोधे प्रतिबन्धेऽप्य-वग्रहः' इति ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'गजललाटस्य'॥

इपीका त्वक्षिक्रटकम्।

इषीति ॥ ईष्यते । 'ईष उच्छे' (भ्वा० प० से०) 'ईष गतिहिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) वा० । 'ईषेः किद्रस्वश्च' (उ० ४।२१) इतीकन् धातोईस्वश्च । (हर्स्वा-दिदीधमध्या) ॥॥॥ ईषा ठाङ्गरुकीिका । सेव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कनि (हस्वमध्या—ईषिका), दीर्घादिरपि ॥ (१) ॥॥॥ अक्षिकूटकं चक्षुर्गोठकम् ॥॥॥ एकम् 'नेत्रगोठकस्य'॥

अपाङ्गदेशो निर्याणम्

अपेति ॥ अपाङ्गस्य । अपाङ्गो वा देशः ॥॥ नि-र्यात्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) । 'निर्याणं वार-णापाङ्गदेशे मोक्षेऽध्वनिर्गमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'गजापाङ्गदेशस्य'।।

कर्णमूळं तु चूलिका।।३८।।

केति ॥ कर्णस्य म्लम् ॥॥॥ चूल्यतेऽनया । 'चूल् समुच्छ्रये' ()। 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल्। 'चूलिका नाटकस्याङ्गे कर्णमूले च हस्तिनाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ एकम् 'गजकर्णमूलस्य'॥

अधः कुम्भस्य वाहित्थम्

अध इति ॥ कुम्भोऽत्र वातकुम्मः । 'वाहित्थं वातकुम्भाधः' इति भागुरिः । स च ललाटाधोमागः । (कुम्भयोरन्तरं विदुः। वातकुम्भस्तु तस्याधो वाहित्थं तु ततोऽप्यधः' इति हैमनाममाला ॥॥॥ अवस्यं वहति । 'आवस्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । स तिष्ठत्यत्र । 'धत्रर्थे कः' (वा० ३।३।५८)। पृषोद्रादित्वात् सस्य तः॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'गजकुम्भाधोभागस्य'॥

प्रतिमानमधोऽस्य यत् ।

प्रेति ॥ प्रतिमीयतेऽनेन 'मीञ् हिंसायाम्' (त्रया० उ० अ०)। 'मीनाति मिनोति—' (६।१।५०) इत्यात्वम् । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'प्रतिमानं प्रतिच्छायागजदन्तान्तरालयोः' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वाहित्थाधोभागस्य दन्तमध्यस्य'॥

आसनं स्कन्धदेशः स्यात्

आसेति ॥ आस्यतेऽत्र । ल्युट् (३।३।११७) । 'आ-

१—'ऐषीकमस्त्रमिषक्वत्य तदा तमक्ष्णा' इति मुरारिः। 'त-स्मित्रस्यदिषीकास्त्रम्'—इति रघुः—इति मुकुटः॥ २—चुरादौ तु हस्वादिष्टेश्यते॥ सनं द्विरदस्कन्धे पीठे यात्रानिवर्तने' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ स्कन्ध एव देशः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'गजस्क-न्धदेशस्य' ॥

पद्मकं विन्दुजालकम्।। ३९॥

पेति ॥ पद्ममिव । 'इवे प्रति—' (५।३।९६) इति कन् । 'पद्मकं स्यात्पद्मकाष्ठविन्दुजालकयोरिप' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ विन्दूनां जालकमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजमुखादिस्थविन्दुसमूहस्य'॥

पक्षभागः पार्श्वभागः

पक्षेति ॥ पक्षयत्यनेन । 'पक्ष परित्रहे' चुरादिः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । पक्षस्य, पक्ष एव वा भागः ॥ (१) ॥*॥ पार्श्वस्य पार्श्वमेव वा भागः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजपार्श्वस्य' ॥

दन्तभागस्तु योऽग्रतः।

देति ॥ दन्तस्य भागः । दन्तसंबन्धी भागो वा। शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अग्रभागस्य'॥

द्रौ पूर्वपश्राजङ्घादिदेशौ गात्रावरे क्रमात्।।४०॥

द्वाचिति ॥ पूर्वा च पश्चाच पूर्वपश्चाच ते जङ्घे च । पूर्वप-श्राजञ्जे आदी यस्य सः । पूर्वपश्रादिश्रासौ देशश्र । पूर्वजङ्घां-भागो गात्रं। पश्चाज्जङ्वाभागोऽवरम्॥ शा गातेऽनेन । भाङ् गतौ' (अ० आ० अ०) । यद्वा एत्यनेन । 'इणू गतौ' (अ० प० अ०) । 'बहुलं तिण' (वा० २।४।५४) इति गा-देशः । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । 'गात्रं गजायजङ्घादिमागे-ऽप्यक्ने कलेवरें (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अव राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। यद्वा न वृणोति, वियते, वा। 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रहवृह-(३।३।५८) इत्यब् वा। 'अवरं गजान्त्यजङ्घादिदेशे चरमे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'गजान्त्यजङ्घादिदेशेऽवरं स्याचरमे त्रिषु' इति रुद्रः ॥ (१) ॥*॥ 'गात्रावरे पूर्वपश्चात्पाद्योः परिभाषिते इति भागुरिः । 'द्वौ पूर्वपश्चाजङ्वादिदेशौ गात्रावरे न ना' इति रमसः। कश्चित्तु-अष्ठीवद्भागादूर्ध्व-मवरम्। अधस्तु गात्रम् इत्याह ॥ ॥ अपारा पवर्गादि-मध्या च। 'अपरं तूत्तराधें स्यात्पश्चाद्भागे च दन्तिनाम्' इति विश्वः ॥ अभ कमेणैकैकम् 'गजजङ्गापूर्वापरभागयोः'॥

१—तथा च माघक्षेषः—'बद्धापराणि परितो निगडान्यः लाबीत्' इति—इति मुकुटः ॥ (

तोत्रं वैणुकम्

तिविति ॥ तुष्यतेऽनेन । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) 'दाम्री—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'तोत्रं तु प्राजने वै-णुकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वेणुना नि-र्षृत्तम् । 'निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्यः' (४।४।१९) इति ठक् । 'इसुसुकान्तात्कः' (७।३।५१) ॥*॥ 'वेणुकम्' इति पाठान्तरम् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'तोद्-नदण्डस्य'॥

आलानं बन्धस्तस्भे

आलेति ॥ आलीयतेऽत्र । 'लीक् श्लेषणे' (दि० आ० ४०) । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । ('विभाषा ली-यतेः' (६।१।५१) इत्यात्वम्) ॥ (१) ॥*॥ वन्धस्य व-म्धनस्य स्तम्भः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्धनस्तम्भस्य'॥

अथ शृह्ला।

अन्दुको निगडोऽस्त्री स्यात्

अधेति ॥ राक्षं प्राधान्यं खलति । 'खल संचलने, सं-चये च' (म्वा० प० से०)। अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४) । यद्वा शृङ्कालाधान्यात् खललानेन । 'पुंसि' (३।३।११८) इति घः । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'शृङ्खला पुरकटीकाञ्च्यां लोह-रज्जो च बन्धने' (इति हैमः) (श्युङ्खला पुंस्कटीवस्रव-म्बेऽपि निगडे त्रिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अन्य-तेऽनेन । 'अदि बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्दू-इम्भू- (उ० १।९३) इति कुः । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)। 'अन्दुः स्त्रियां सान्निगडे प्रमेदे भूषणस च' (इति मेदिनी)। 'स्वार्थिकाः प्रकृतितो लिङ्कावचनान्यति-वर्तन्तेऽपि' (५) इति पुंस्त्वम् । यद्वा विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक् । 'इसुस्-' (७।३।५१) इति कादेशः । 'केडणः' (७।४।१३) इति ह्रस्तः ॥ (२) ॥*॥ निर्गतो गडः सेचनमस्मात् । कठिनत्वात् । निगलति वा । 'गल अद्नें (म्वा० प० से०) । अच् (२।१।१३४) । डलयो-रेकत्वम् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'शृङ्खलस्य' 'वेडी' इति रुयातस्य ॥

अङ्क्षशोऽस्त्री सृणिः स्त्रियाम् ॥४१॥

अङ्किति ॥ अङ्क्यतेऽनेन । 'अकि लक्षणे' (स्वा० क्षां से । 'सानसिवर्णसि—' (उ० ४।१०७) इति साधः ॥ (१) ॥*॥ सरति अन्तर्गच्छति । अनया वा । 'स् गतो' (स्वा० प० अ०) । 'सम्बूषिस्यां कित्' (उ० 818९) इति निः ॥॥। तालव्योष्मादिरपि । राणाति । र्यू हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । राणपृष्ठिणपार्षिण—' (उ० ४१५२) इति साधुः । 'र्यूणिरङ्क्षश्वाची च काशश्च तृणवाचकः' इति शमेदः ॥ (२) ॥॥॥ 'आरक्षमग्रम-वमत्य सृणिं शिताग्रम्' इति तु भाषस्य ग्रमादः सृणेः स्वीत्वात् ॥॥। द्वे 'अङ्कृशस्य'॥

दूष्या कक्ष्या वरत्रा च

द्विति॥ दृष्यतेऽनया। 'दूष वैकृत्ये' (दि० प० अ०)। ण्यन्तः। 'दोषो णो' (६।४।९०) इत्यृत् 'अचो यत्' (३। १।९६)। 'दूष्यं त्रिषु दृषणीये क्कीवं वस्ने च तद्गृहें' (इति मेदिनी)।—वृष्यते पीयते पृष्ठमासेनादृश्यतां नी-यते। 'चूष पाने' (भ्वा० प० से०)। कर्मणि 'घन्नथें कः' (वा० ३।३।५८)। ('चूषा') इति मुकुटः॥ (१)॥॥॥ कस्ने मवा। 'शरीरावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत्। 'कश्या गृहतिकायां सात्काञ्चयां मध्येमवन्धने। हन्यादीनां प्रकोष्ठे च'। (कार्ये हेतौ प्रयोजने' (इति मेदिनी)॥ (२)॥॥॥ त्रियतेऽनया। 'वृष्य् वरणे' (सा० उ० से०)। बाहुलकाद्त्रः। यद्वा वरं त्रायते। 'त्रैङ् पालने' (भ्वा० आ० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'गजमध्यवस्थनस्यनस्य'॥

कल्पना सज्जना समे।

केति ॥ कल्पनम् । 'कृपू सामर्थ्ये' (स्वा० आ० से०)। ण्यन्तः । 'ण्यासम्रन्थ—' (३।३।१०७) इति युच् । 'अथ कल्पना । करिणः सज्जनायां स्त्री क्षीनं कृष्तौ च कल्पने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवं 'षस्ज गती' (स्वा० प० से०) ण्यन्ताद्युच् (३।३।१०७) 'सज्जनं तु भवेद्शीन समुपरक्षणघड्टयोः । वाच्यित्रः कुलीने स्वात्कल्पनायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पल्याणा-धारोपणेन सज्जीकरणस्य'॥

प्रवेण्यास्तरणं वर्णः परिस्तोमः क्रुथो द्वयोः ॥४२॥

प्रेति ॥ प्रकर्षेण वीयतेऽस्याम् । 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०) 'वीज्यात्वरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'प्र-वेणिः स्त्री कुथावेण्योः' (इति मेदिनी) । 'कृदिकारात'

१ घणिः किरणः—इति तु सिद्धान्तकौ मुदी ॥ २—'श्चि-याम्' इलेकदेशेन स्त्रीपुंसशब्दसमुदायो रुक्यते । तेन सृणेः पुं-स्त्वमि, इति सुभूत्यादयः । श्वियामिति प्रायिकत्वादुक्तम्, इति तु नयम्—इति मुकुटः ॥ ३—इदं च कार्यशब्दार्थको धक-त्वात्प्रकृतानुष्युक्तम् ॥

(ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । आस्तीर्यते । अनेन वा। 'स्तुञ् आच्छाद्ने' (क्या० उ० से०) कर्मणि (३। इ।११३) करणे (३।३।११७) वा ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ ब्रियतेऽनेन । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'कैृपुवृद्द-शिभ्यो नः' (उ० ३।१०) यद्वा बहवो वर्णाः सन्त्यस्य । अर्ज्ञआद्यच् (५।२।१२७) । 'वर्णः स्वर्णे व्रते स्तुतौ। रूपे द्विजादौ शुक्कादौ कुथायामक्षरे गुणे । मेदे गीतक्रमे चित्रे यशस्तालविशेषयोः । अङ्गरागे च वर्णे तु कुङ्कमें इति हैम: ॥ (३) ॥*॥ परिस्त्यते । 'ष्ट्रज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०)। 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४०) इति मन्। परिगतः स्तोमोऽत्र । वर्णस्तोमवत्त्वात् । यद्वा-परिगतः सो-मोऽत्र। 'यत्क्रियायुक्ताः (तं प्रति)' (वा० १।४।५९) इति परेः स्तौतिं प्रत्यनुपसर्गत्वान्न षेः (८।३।६५) ॥ (४) ॥ ॥ कुथ्नाति । 'कुन्थ दीप्तों' (त्रया० प० से०) । अच् (३। १।१२४)। '-दहदश-' (२।१।२४) इति निर्देशात्क-चिद्कित्यपि नलोपः । यद्वा कुन्थत्यशोभाम् 'कुथि हिंसा-याम्' (भ्वा० प० से०)। आगमशास्त्रसानित्यत्वाञ्च नुम्। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । यद्वा कुथ्यति । 'कुथ पूर्तीभावे' (दि० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१। १३५) इति कः । 'कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि ब-हिंषि' (इति मेदिनी) । ऋषिंऽपि । 'स्त्री प्रवेणी, कुथं त्रिषु' इति बोपालितः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'गजोपर्या-स्तरणचित्रकम्बलस्य'॥

वीतं त्वसारं इस्त्यश्वम्

वीति ॥ वेति, स्म युद्धादिकर्मणः । 'वी गत्यादौ' (अ० प० से०) । अजित स्म वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यार्था—' (३।४।७२) इति कः । 'वीतमसारगजे सादङ्काशकर्मण्यसारतुरगे च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ न सारो बलमस्य । इस्ती चाश्रश्च । सेनाङ्गत्वादेक-त्वम् (२।४।२)॥ ॥ एकम् 'निर्वलहस्तिगजसमूहस्य'॥

वारी तु गजबन्धनी।

वेति ॥ वार्यतेऽनया । 'वृञ्' (स्वा० उ० से०) ण्यन्तः

'वसिवपियजि—' (उ० ४।१२५) इतीञ् । 'बारी सा-द्रजबन्धन्यां कलस्यामि योषिति । वारिवीग्गजबन्धन्योः स्त्री क्षीबेऽम्बुनि बालुके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बध्यतेऽस्याम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । अधि-करणे ल्युट् (३।३।११७) गजस्य बन्धनी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गजबन्धनशालायाः'॥

घोटके पीतितुरगतुरंगाश्वतुरंगमाः ॥ ४३ ॥ वाजिवाहार्वगन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः ।

घोटेति ॥ घोटते । 'घुट परिवर्तने' (भ्वा० आ० से०)। ण्वुल् (२।१।१२३) ॥*॥ पचाद्यचि 'घोटः' अपि । 'घोटसैन्धवगन्धर्वा हयवाजितुरंगमाः' इति रमसः॥ (१) ॥ ॥ पिबति । 'पा पाने' (म्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।१७४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पी-तिर्नाश्वे स्त्रियां पाने' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'वीति' इति पाठे। वेति। 'वी गत्यादिषु' (अ० प० अ०)। किच् (३।३।१७४)। ('वीतिरश्वेऽशने गतौ। प्रजने धावने दीसौ' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ तोरणम् । 'तुर त्वरणे' (जु० प० से०) । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) बाहुल-कात् । घञ् (२।२।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । तु-रेण त्वरया गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'तुरगी चाश्वगन्धायां तुरगश्चित्तवाजिनोः'(इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अश्रुते । 'अश्रू व्याप्तौ' (खा० आ० से०) । 'अशूपुषिलिटे-' (उ० १।१५१) इति कन् ॥ (५) ॥ 📲 तुरेण गच्छति । 'गमेश्च' (३।२।४७) इति खच्। 'खच वा डित्' (वा० ३।२।३८)। 'अरु-द्विष-' (६।३।६७) इति सम् ॥ (४) ॥ (६) ॥*॥ अवश्यं वजित । 'वज गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । 'आव-इयका-' (३।३।१७०) इति णिनिः । यद्वा वाजाः पक्षा अभूवन् यस । इनिः (५।२।११५) । 'वाजी वाणाश्वप-क्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ उह्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि करणे वा घञ् (३।३।१९)। वाह्यते वा। ण्यन्तः। अच् (३।३।५६)। बाहते । 'बाह्र प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१। १३४)। 'वाहो मुजे पुमान्मानमेदाश्ववृषवायुषु' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ *॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (म्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप्। मुकुटस्तु—'स्नामदिपद्यर्तिपृशकिभ्यो वनिपू' (उ० 81

१ सिद्धान्तकोमुद्यां तु 'कृ्वृचृतिद्धपन्मनिस्विपभ्यो नित्' इति पाठो दृश्यते ॥ २ — मुकुटस्तु — उपसर्गप्रतिरूपकत्वात्परेर्न 'उपसर्गात्' (८।२।६५) इत्यादिना षत्वम् — इत्याह । युक्तं चैतत् । अन्यथा पूर्वकल्पे षत्वं दुर्वारम् ॥ ३ — अस्यार्थस्य भाष्यविरुद्धत्वाक्तृतीयप्रकार एव साधुः ॥

११३)-इत्याह । तन्न । तेत्र क्रनिपो विधानाद्वणाभा-वप्रसङ्गात् । यद्वा अर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा॰ प० से०)। बाहुलकात् कनिन् । मुक्टस्तु—बाहुलकाद्वनिप् । 'रा-छोपः' (६।४।२१)। इति सुभृतिः)—इत्याह । तन्न। वनिव्विधौ बाहुलकस्यानुपयोगात् । 'अन्येभ्योऽपि' (३। २।७५) इति वनिपः सर्वेभ्यः सिद्धत्वात् । उणादिष् व-निपो दर्शनात् । को झलादौ किति अनुनासिके च राह्यो-पस्य विहितत्वेन वनिपि तद्संभवात् । छोपं विनापि रू-पसिदेश । 'अर्वा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'गन्धर्वस्तु नमश्चरे । पुंस्कोकिले गा-यने च मृगभेदे तुरंगमे । अन्तराभवदेहे च' (इति हैमः)॥ (१०) ॥ ॥ हयति । 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । हिनोति वा । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (११) ॥*॥ सि-न्धुषु भवः । 'तत्र भवः' (शश्य) इत्यण् । 'सैन्ध-वस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । मणिमन्थेऽपि' इति हैम: ॥ (१२) ॥ ॥ सपति सेनायां समवैति । 'षप समवाये' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'घोटकस्य' ॥

आजानेयाः कुलीनाः स्युः

आजेति ॥ अजनम् । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । आजेन क्षेपेणानेयाः प्रापणीया आयत्ता वा । 'अश्वं कुळीनमाजानेयं, शावं किशोरं ब्रुवते' इति नाममाछा । 'शक्तिभिर्भिन्नहृद्याः स्खळन्तश्च पदे पदे । आजानन्ति यतः संज्ञामाजानेयास्ततः स्पृताः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥ (१) ॥॥ कुळस्यापत्यानि । 'कुळात् खः' (५।१।१३९) ॥ (२) ॥॥॥ हे 'कुळीनाश्वानाम्'॥

विनीताः साधुवाहिनः॥४४॥

वीति ॥ विनीयन्ते स्म । 'णीञ् प्रापणे' (स्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । सुशिक्षिताः । 'विनीतः सुवहाश्वे स्याद्वणिज्यपि पुमांस्त्रिषु । जितेन्द्रियेऽपनीते च निमृते विनयान्विते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ साधु- वहनशीलाः । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । सुकुटस्तु—'साधुकारिणि च' (वा० ३।१।७८) इति णिनिः—इत्याह । तन्न । एवं सित णिनिना गतार्थत्वात् साधुशन्दस्य प्रयोगो न स्वात्॥ । (२) ॥॥ हे 'सम्यग्गतिमतां वाजिनाम'॥

वनायुजाः पारसीकाः काम्बोजा बाल्हिका हयाः।

वेति ॥ वनायुषु देशेषु जाताः । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'आजानेयः कुळजो, वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषः ॥॥॥ प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥ (१) ॥॥॥ पारसीके देशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३। १३७) इत्यण् ॥ (१) ॥॥॥ कम्बोजेषु भवाः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यर्थे कच्छाद्यण् (४।२।१३३) ॥ (१) ॥॥॥ विव्हकदेशे भवाः । 'कोपधाच्च' (४।३।१३७) इत्यण् । 'वाव्हिकं वाव्हिकं धीरहिङ्जनोर्नाश्चदेशयोः' इति त्रिकाण्डपेषतो दीर्घमध्योऽपि ॥ (१) ॥॥॥ एते हयवि-शेषाः प्रत्येकं भिन्नाः ।—'वनायुजः पारसीक उक्तः' इति रत्नकोषात्, 'श्वेताश्चं दुक्तीख्यं, वनायुज्यपि पारसीकं तु' इति नाममालायाश्च द्वयोः पर्यायता—इत्यारे ॥ 'भिन्नदेशीयाश्वानाम्'॥

ययुरश्वोऽश्वमेधीयः

येति ॥ याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'यो हे च' (उ० १।२१) इति कुः । 'ययुः पुमानश्वमेधतुरगे च तुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अश्वमेधाय हितः । 'अश्वमेधाच्छ च' ()॥ (२)॥*॥ हे 'अश्वमेधीय-वाहस्य'॥

जवनस्तु जवाधिकः॥४५॥

जेति ॥ जवनशीलः । 'जु' इति सौत्रो धातुर्गतौ वेगे च'। 'जुचङ्कम्य—' (३।२।१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्यदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥॥॥ जवेन वेगेनाधिकः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अधिकवेगस्य' ॥

पृष्ठचः स्थौरी

प्रिति ॥ प्रशस्तमितशयितं वा पृष्ठमस्य । अन्येभ्यो-ऽपि—' (वा० ५।२।१२०) इति यप् ॥ (१) ॥*॥ स्थु-लस्येदम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । रलयोरे-कत्वम् । स्थौरं बलमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । 'स्थौरी पृष्ठयः पृष्ठवद्यः' इति बोपालितः । द्वे 'भार-वाहिनोऽश्वस्य'॥

१—सिद्धान्तकोमुद्यामपि प्रकृतसूत्रव्याख्याने 'अर्घा तुरंगग-र्ह्ययोः' 'पर्च प्रन्थिः प्रस्तावश्च' इत्युदाहरणे गुणाङ्गीकारेण चि-न्त्यमेतत्।।

सितः कर्कः

सीति ॥ करोति, क्रियते, वा । 'कृदाधा-' (उ० .३।४०) इति कः । 'कर्कः कर्केतने वहौ शुक्राश्वे दर्पणे घटे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुक्राश्वस्य' ॥

रथ्यो वोढा रथस्य यः।

रेति ॥ रथं वहति । । 'तद्वहति रथयुगप्रासङ्गम्' (४। ४।७६) इति यत् । 'रथ्या रथौघविशिखावर्तनीषु च योषिति । रथवोढरि पुंलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'रथवाहकाश्वस्य'॥

बालः किशोरः

. बेति ॥ कशति । 'कश शब्दे' () । किंचि-च्छवति वा । 'शु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । 'किशोरादयः' (उ० ११६५) इति साधुः । ('अथ किशोरोऽश्वस्य शावके । तैल्लपण्यौंषधौ च स्यात्तरुणावस्थसूर्ययोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकम् 'अश्ववालस्य' ॥

वाम्यश्वा वडवा

विति ॥ वामयति । 'दु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'मितां हस्वः' (६।४। ९२) इत्यत्र 'वा' इत्यनुंवृत्तेन हस्वः । गौरादिः (४।१। ४१) । यद्वा वं वरुणममिति । तेनाम्यते वा । 'अम गत्या-दिषु' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।३।१) घञ् (३।३।१९) वा । मुकुटस्तु—वमत्युद्गिरति गर्भम् । 'ज्व-छिति—' (३।१।१४०) इति णः—इत्याह । तन्न । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (६।३।३४) इति वृद्धिनिषेधात् । 'वामी श्वगालीवडवारासमीकरभीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अश्वजातिः । अजादि (४।१।४) पाठाद्वाप् ॥ (२) ॥ ॥ वलं सामर्थ्यमतिशयितमस्याः । 'अन्येम्यो-ऽपि—' (वा० ५।१।१०९) इति वः । वलं वाति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । वलंन वजति वा ।

'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । डलयोरे-कत्वम्। 'चडवा द्विजयोषिति । अश्वायां कुम्भदासां च ना-रीजात्यन्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वडवायाः'॥

वाडवं गणे ॥ ४६॥

वेति ॥ वडवानां समूहः । 'खण्डिकादिम्यश्च' । (४। २।४५) इत्यञ् । 'वाडवं करणे खीणां घोटिकोघे नपुं-सकम् । पाताले न स्त्रियां पुंसि ब्राह्मणे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अश्वसमृहस्य'॥

त्रिष्वाश्वीनं यदश्वेन दिनेनैकेन गम्यते ।

त्रीति ॥ अश्वेन एकाहेनातिकम्यते । 'अश्वसैकाह-गमः' (५।२।१९) इति खञ् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'एकदिनगम्यदेशस्य'॥

कश्यं तु मध्यमश्वानाम्

केति ॥ अश्वादेस्ताडनी, ताडनं वा कशा । तामहिति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । 'कश्यं त्रिषु कशाहें स्वात्क्षीनं मद्याश्वमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अश्वमध्यस्य'॥

हेषा हेषा च निस्वनः ॥ ४७ ॥

हेषेति ॥ हेषणम् । हेषणम् । 'हेषु हेषु शब्दे' (स्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हरुः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अथ्वशब्दस्य' ॥

निगालस्तु गलोदेशे

नीति ॥ निगळ्यनेन । 'गळ अदने' (स्वा० प० से०) । 'हळश्च' (२।२।१२१) इति घञ् । निगरत्यनेन । वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । 'उन्नयोर्गः' (२।२। २९) इति घञ् । 'अचि विभाषा' (८।२।३१) इति वा छः ॥ (१) ॥*॥ गळ्खोद्देशः समीपमागः ॥ (२) ॥*॥ 'धण्टावन्धसमीपस्थो निगाळः कीर्तितो बुधैः । तसिन्नेव मणिर्नाम रोमजः ग्रुभकुन्मतः' इत्यश्वशास्त्रम् ॥*॥ द्वे 'ग्रीवायाः समीपमागस्य'॥

प्टन्दे त्वाश्वीयमाश्ववत् ।

विति ॥ अश्वानां समूहः । 'केशाश्वाभ्यां यञ्छावन्य-तरस्याम्' (४।२।४८) ॥ (१) ॥॥॥ पक्षे 'तस्य समूहः' (४।२।३७) इत्यण् ।—'अनुदात्तादेरञ्—' (४।२।४४) —इति मुकुटः । तन्न । कन्नन्तत्वेनाश्वशन्दस्याद्यदात्तत्वात् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अश्वन्नन्दस्य'॥

१—विकल्पद्रयमध्यस्थस्य विधेनित्यत्वस्यैव सर्वेरङ्गीकारात् विकल्पानुकृतौ मानाभावः । इत प्वारुचेः सिद्धान्तकौमुद्यां 'वृ-त्तिकृत्' इत्युक्तम् । अत एव 'ज्वल्ब्ल्ल्ब्ल्ल्न्मामनुपसर्गोद्वा' इत्यन्तर्गणसूत्रे 'वा' पदसार्थक्यम् । तस्मात् 'ग्लाकावनुवमां च' इत्यत्र सर्वसंमत 'वा' पदानुवृत्त्या मित्त्वस्यैव पक्षिकत्वम् ॥ २—इदं च 'अनाचमिकमिवमीनाम्' (वा० ७।३।३४) इत्यस्या-स्मरणमूलकम् ॥

आस्कदिन्तं धोरितकं रेचितं विलगतं घुतम् ४८ गतयोऽमूः पश्च धाराः

आस्केति ॥ आस्कन्दनम् । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) स्वार्थण्यन्तः । भावे क्तः (३।३।११४)। आस्कन्दः संजातोऽस्य वा तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । एविमण्नलोपामावश्च नानुपपन्नः ('उत्तेरितमुप-कण्डमास्कन्दितकमित्यपि । उत्प्रुत्योत्प्रुत्य गमनं कोपादि-वाखिलैः पदैः' इति हैममाला) ॥ (१) ॥*॥ धोरणम् । 'धोर्ऋ गतिचातुर्ये' (भ्वा० प० से०)। भावे क्तः (३।३। ११४) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अथ धौरितकं थौर्य था(घो)रणं धौरितं च तत्' इति वाचस्पतिः। बृद्धिमत्पाठे प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) बोध्यः । (५तत्र धौ-रितकं धौर्यं धोरणं धोरितं च तत् । बश्रुकङ्कशिखिकोड-गतिवत्' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥ रेचनम् । 'रिचिर् विरेचने' (रू० उ० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।३। ११४) ('उत्तेजितं रेचितं सान्मध्यवेगेन या गतिः' इति हैमनाममाला) ॥ (१) ॥*॥ वल्गनम् । 'वल्ग े । क्तः (३।३।११४) । ('वल्गितं पुनः। अमकायसमुद्धासात्कुश्चितासं नतत्रिकम्' इति नाममाला) ॥ (१) ॥*॥ प्रवनम्। 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। कः (३।३।११४)। ('प्रतं तु लङ्घनं पक्षिमृगगत्यनुहार-कम्' इति हैमः)। 'स्रतमश्रस गतौ स्रुतस्त्रिमात्रके' इति हैमः॥ (१)॥ ॥ अमूरश्वानां पश्च गतयः ॥ ॥ धा-र्यन्तेऽश्वा अत्र, अनया वा 'धृत्र् धारणे' ण्यन्तः । (भ्वा॰ उ० अ०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०४) । ('धारा सैन्यात्रिमस्कन्धे तुरंगगतिपञ्चके' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'गतिविशोषाणाम्' एकैकम्॥

घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम् ।

घविति ॥ घोणते । 'घुण असणे' (स्वा॰ आ० से०)। अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रोथति । 'प्रोथृ प-र्याप्ती' (स्वा॰ उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'प्रो॰ थोऽस्री हयघोणायां ना कट्यामध्वगे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अश्वस्रमणस्य' ॥

कविका तु खलीनोऽस्त्री

केति ॥ कवते 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५)। यद्वा 'कुञादिभ्यो वुन्-' (उ० ५।३५)। टाप्

(81 (18) । इत्वम् (७।३।88) ॥ (१) ॥*॥ खे मु-खिनले लीनः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खलीनस्य' 'कडि-आली' इति ख्यातायाः ॥

शफं क्रीबे खुरः पुमान् ॥४९॥

शेति ॥ शं फणित । 'फण गता' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोद-रादिः (६।२।१०९)। 'शफं मूले तरूणां साद्भवादीनां सुरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ सुरति । 'सुर छेदने' (तु० प० से०)। 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। 'सुरः कोलदले शफे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ हे 'पादस्य'॥

पुच्छोऽस्री ॡमलाङ्ग्ले

िवति ॥ पुन्छति । 'पुन्छ प्रमादे' () । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पुन्छमा-ण्ड-' (३।१।२०) इति निपातनाद्वा ।—इगुपधत्वात्को वा—इति मुकुटश्चिन्त्यः । अन्तरङ्गत्वात्तुकि सतीगुपधत्वास्त्रात्वामावात्। 'पुन्छः पश्चात्प्रदेशः साल्लाङ्ग्ले पुन्छमिन्यते' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ ॡयते । बाहुलकानमक् ॥ (२) ॥॥॥ लङ्गति । 'ल्लि गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'खर्जिपिञ्चादिभ्य करोलचौ' (उ० ४।९०) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'लङ्गलं पुन्छरोफयोः' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पुन्छस्य'॥

वालहस्तश्च वालधिः।

वेति ॥ 'बालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बाल्षो' (इति पवर्गीयादौ मेदिनी) । बालो हस्त इव । दंशादिनिवारकत्वात् । बालानां हस्तः समूहो वा ॥ (१) ॥॥॥ बाला धीयन्तेऽत्र । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९३) इति किः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'केशवलाङ्गलमात्रस्य' ॥ त्रिष्पाष्ट्रत्ते छुठतौ पराष्ट्रते मुहुर्भुवि ॥ ५० ॥

त्रीति ॥ उपावर्तते स । 'द्युत वर्तने' (भ्वा० आ० से०) अकर्मकत्वात् (३।४।७२) क्तः ॥ (१) ॥*॥ छ-ठित स । 'छुठ प्रतिघाते' (तु० प० से०)) क्तः (३। ४।७२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रमज्ञान्त्यर्थे पुनःपुनर्भूमो छुठितस्याश्वस्य'॥

याने चिक्रणि युद्धार्थे शताङ्गः स्यन्दनो रथः।

येति ॥ यान्त्यनेन । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । चक्रमस्यास्ति

इनिः (५।२।११५) । युद्धायेदम् । तिसन् ॥॥। शत-मङ्गान्यवयवा यस्य ॥ (१) ॥॥। स्यन्दते 'स्यन्दू प्रस-वणे' (भ्वा० आ० से०) । 'चलनशब्दार्थादकर्मकाद्युच्' (३।२।१४८) । 'स्यन्दनं तु स्तुतौ नीरे, तिनिशे ना र-थेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। रमन्तेऽत्र । अनेन वा । 'हनिकुषिनीरिमकाशिभ्यः कथन्' (उ० २। २) । मलोपः (६।४।३७) । 'रथः पुमानवयेवे स्यन्दने वेतसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'रथस्य'॥

असौ पुष्यस्थश्रक्रयानं न समराय यत्।।५१।।

असाविति ॥ पुष्य इवरथः । पुष्ये यात्रोत्सवादौ रथो वा । अन्तस्थमध्या ॥॥ पकारमध्यपाठे तु सुकुमारत्वात् 'पुष्पमिव रथः' इति विग्रहः ॥ (१) ॥॥। एकं 'युद्धं विना यात्रोत्सवादौ सुखभ्रमणार्थस्य रथस्य'॥

कर्णीरथः पवहणं डयनं च समं त्रयम्।

किति ॥ कर्णसाध्या श्रवणिकयोपचारात्कर्णः । कर्णो-ऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कर्णो चासौ रथश्च श-ब्दमात्रेण रथः । न तु वस्तुतो रथः । यद्वा सामीप्या-कर्णशब्देन स्कन्धो ठक्ष्यते । कर्णः स्कन्धः । सोऽस्त्यस्य वाहकत्वेन । स्कन्धवाद्यः । स चासौ रथश्च । 'अन्येषा-मिन्' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (१) ॥॥। शोद्यते । अनेन वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३। ३।११३,११७) ॥ (२) ॥॥। डीयतेऽनेन 'डीङ् । वि-हायसा गतौ' (दि० आ० से०) ल्युट् (३।३।११७) ॥॥। 'हयनम्' इति पाठे 'हय गतौ' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११७) ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'पुरुषस्कन्ध-वाह्यस्य यानविदोषस्य' 'डोळा' इति स्थातस्य ॥

क्रीबेऽनः शकटोऽस्री स्यात्

क्रीति ॥ अनिति चीत्करोति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ।—करणेऽसुन्—इति सुकुटः । तन्न । करणत्वासंभवात् । कर्तृत्वौचित्याच्च ॥ (१) ॥ ॥ शक्कोति भारं वोहुम्। जीवयितुं वा । तदुक्तम्—'शक्टः शाकिनी गावो यानमास्कन्दनं खनम् । अनूपः पर्वतो राजा दुर्भिक्षे नव वृत्तयः' इति । 'शकृ शकौं' (स्वा० प० अ०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शकटस्य'॥

गन्नी कम्बलिवाह्यकम्।।५२॥

गेति ॥ गम्यतेऽनया । ष्ट्रन् (उ० ४।१४९) । षि-

त्वान्डीष् (१।१।११) ॥ (१) ॥*॥ कम्बलः सास्ना-स्यास्ति । इनिः (५।२।११५) । कम्बलिभिर्वृषैरुखते। ण्यत् (३।१।१२४)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)॥ ॥ (२)॥*॥ द्वे 'राकटिकायाः'॥

शिविका याप्ययानं स्यात्

शितं ॥ शिवेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा शिवं करोति । 'तत्करोति—' (वा० ३।१।२६) इति ण्य-न्ताद् ण्वुल् ॥ (१) ॥*॥ याप्यैरधमैर्वाह्यं यानम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पालको' इति ख्यातायाः ॥

दोला मेह्वादिका स्वियाम्।

द्विति ॥ दोलयति । दोल्यते वा । 'दुल उत्क्षेपे' चुरादिः । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा (१) ॥*॥ प्रेङ्खयते । 'इखि गताँ' (म्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'दोला प्रेङ्खः पुमान् प्रेङ्खा, निश्रेणिरैधिरो-हणी' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ आदिना शयनखट्वा-वाह्यादिदोला ॥*॥ हे 'दोलायाः' 'हिंदोला' इति ख्या-तायाः । 'डोली' इति ख्याताया वा ॥

उभौ तु द्वैपवैयाघ्रौ द्वीपिचर्माद्वते रथे ॥ ५३ ॥

उभाविति ॥ द्वीपिनो व्याव्यस्य च विकारः । 'प्राणि-रजतादिभ्योऽञ्' (१।३।१५१) । द्वैपेन वैयाव्रेण च च-र्मणा परिवृतो रथः । 'द्वैपवैयाव्याद्व् (१।२।१२)॥ (१)॥*॥(२)॥*॥ 'व्याव्यक्तमेवेष्टितस्थस्य' द्वे ॥ पाण्डकम्बळसंवीतः स्यन्दनः पाण्डकम्बळी ।

पेति ॥ 'स्यात्पाण्डकम्बलः श्वेतप्रावारयावभेदयोः' (इति मेदिनी) । पाण्डकम्बलेन परिवृतो रथः । 'पाण्डक-म्बलादिनिः' (४।२।११) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'ग्रुक्कक-म्बलवेष्टितरथस्य'॥

रथे काम्बलवासाद्याः कम्बलादिभिरादृते॥५४॥

रेति ॥ कम्बलेन वस्नेण च प्रावृतो रथः। 'परिवृतो रथः' (४।२।१०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ आदिना चार्म-क्षौमदौकूलादिग्रहः ॥*॥ एकैकम् 'कम्बलाद्यावृत-रथस्य'॥

त्रिषु द्वैपादयः

त्रीति ॥ (द्वैपाद्यो वास्त्रान्ताः) ॥

रथ्या रथकट्या रथव्रजे ।

रेति ॥ रथानां समृहः । 'खलगोरथात्' (४।२।५०)

१-इदं च प्रकृतानुपयुक्तम् ॥

इति यत्। 'रथ्यो रथांशे रथवोढिरि। रथ्या तु रथसंघाते प्रतोत्यां पथि चत्वरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'इनिज-कट्यचश्च' (४।२।५१) ॥ (२) ॥*॥ रथानां ज्ञजः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथसमृहस्य'॥

धृः स्त्री क्रीबे यानमुखं

चिति ॥ धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा०प० से०) 'त्राजमास—' (३।२।१७७) इति किप् । 'राह्रोपः' (६।४। २१) । 'बीं:—' (८।२।७६) इति दीर्घः । ('धूर्यानमुखभारयोः' इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ यानस्य मुखं पुरोभागः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वोद्ववन्धनस्थानस्य'॥ स्याद्रथाङ्गमपस्करः॥६५॥

स्येति ॥ रथस्याङ्गम् ॥ (१) ॥*॥ अपकीर्यते स्व-स्थाने क्षिप्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'अपस्करो रथाङ्गम्' (६।१।१४९) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चैक्रभिन्नस्य रथारम्भकस्य'॥ चक्रं रथाङ्गम्

चेति ॥ कियते गतिरनेन । 'घनथें कः' (वा० ३। ३।५८)। 'वृज्ञादीनां के' (वा० ६।१।१२) इति द्वि-त्वम्। 'चकः कोके पुमान्, क्षीबं त्रजे सैन्यरथाङ्गयोः। राष्ट्रे दम्मान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः। जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ रथस्याङ्गम्। 'रथाङ्गं न द्वयोश्चके ना चकाङ्गिबहंगमे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्वे 'चकस्य'॥

तस्यान्ते नेमिः स्त्री स्यात्प्रधिः पुमान् ।

तेति ॥ तस्य चक्रस्यान्तो भूस्पर्शिभागः ॥॥ नयति रथम् । 'नियो मिः' (उ० ४।४३) । 'नेमिर्ना तिनिशे कूपत्रिकाचक्रान्तयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रधीयतेऽनेन । 'डु घाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उप-सर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'चक्र-स्यान्तस्य'॥

पिण्डिका नाभिः

पीति ॥ पिण्ड्यतेऽरा यस्याम्। 'पिडि संघाते' (भ्वा०

१—इदं च 'रथारम्भकं चक्रादन्यत्' इति भट्टक्षीरस्वामिध-न्थानुरोधेनोक्तम् । मुकुटस्तु—सामान्येन रथस्याङ्गमक्षयुगचक्रा-दिकमपस्करः—इति, अम्रे—रथाङ्गत्वेनैव गतार्थस्यापि 'चक्रम्' इति विशेषतो नामान्तरप्रतिपादनाय 'तस्यान्ते नेमिः' इत्युक्तये च रथाङ्गस्यानुवादः—इति च प्रोक्तवान् ॥ आ० से०)। 'हलश्च' (२।२।१२१) इति घन्। गौरादिः (१।१।११)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।१।५)॥ (१)॥ ॥ नहान्तेऽरा अत्र। 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। 'नहो भश्च' (उ० ४।१२६) इतीन् हस्य मः। यद्वा नम्यतेऽक्षेण। 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'इन्न (ण) जादिभ्यः' (वा० २।२।१०८)। 'नाभिर्मुस्यन्ये चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान्। द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात् स्थियं कस्तूरिकामदे' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ द्वे 'रथचक्रमध्ये मण्डलाकारायाः'॥

अक्षाग्रकीलके तु द्वयोरणिः॥५६॥

अक्षेति ॥ अक्षस्य नाभिक्षेष्यस्यान्ते कीलके । अणित। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'अणिराणिवदक्षाम्रकीले स्यादिश्रसीमयोः' इति विश्वः । 'अणिराणिदक्षाम्रकीलाश्रिसीमसु द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'अक्षाम्रकीलकस्य'॥

रथगुप्तिर्वरूथी ना

रेति ॥ रथस्य गुप्तिरावरणम् ॥ (१) ॥*॥ त्रियते रथोऽनेन । 'जॄबुञ्भ्यामूथन' (उ० २।६)। ('वरूथो रथगुप्तौ स्यात्) वर्र्ष्यं चर्मवेश्मनोः' (इति मेदिनी) ॥ (१)॥ हे 'परप्रहाणाभिघातरक्षार्थं रथसंनाहव-दावरणस्य'॥

कूबरस्तु युगंधरः।

किति ॥ कूवते । 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०) । बाहुळकाद्वरच् । कुटादिः । 'कूवरिश्चषु चारौ ना कुब्जके-ऽस्त्री युगंधरे' (इति मेदिनी) ।—कूयते—इति स्वामी । ॥ (१) ॥*॥ युगं वोढूबन्धनकाष्ठं धारयति । 'संज्ञायां मृ-तृच्चिन्' (३।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्धिष्–' (६।३।६७) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगकाष्ठवन्ध्रनस्थानस्य'॥

अनुकर्षो दार्वधःस्थम्

अन्विति ॥ अनुकृष्यते । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । घन् (३।३।१९) । अनुकर्षो रथाधःस्यदारु-ण्यप्यनुकर्षणे' (इति मेदिनी) ॥॥। नान्तोऽप्ययम् । 'अनुकर्षो नाक्षतलदारु' इति बोपालितात् ॥ (१) ॥॥। एकं 'रयस्याधस्तलभागदारुणः' ॥

१—'कृदिकारात्' इति ङीषि 'अणी' आणी च । 'समाधुर्या वाणीमनो इरति' इति दमयन्तीश्रेषात् ॥

प्रासङ्गो ना युगान्तरम् ॥ ५७ ॥

प्रेति ॥ प्रसज्यते । 'षञ्ज सङ्गे' (स्वा॰ प० अ०) । घ्रम् (३।३।१९) । 'उपसर्गस घनि-' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ रैथाचङ्गयुगादन्यचुगं चृषभाणां दमनकाले यदासज्यते, तस्येकम् । स्वामी तु ('युगाचुगः' इति पाठमाश्रित्य)—युगेनातति । युगाद्रथादिः । तस्य युगो ना-इत्याहः । अन्ये तु—युगान्तरं यद्दध्यते । तस्य—इत्याहः । 'युगं द्वितीयं प्रासङ्गः' इति कात्यः 'अन्यचृषयुगमस्य'॥

सर्वे स्याद्वाहनं यानं युग्यं पत्रं च धोरणम्।

सेति ॥ सर्व हस्त्यश्वरथादिदोलान्तम्। वाहयति । वहेः स्वार्थण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) । अन्ये तु—वहत्यनेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'वाहनमाहितात्' (८।४।८) इति निपातनाद्दीर्घः—इत्याद्धः ॥ (१) ॥*॥ यान्त्यनेन । करणे ल्युट् (३।३।११७) 'यानं स्याद्धाहने गतौ' (इति गेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ युज्यते । अनेन वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । 'युग्यं च पञ्च' (३।११२१) इति क्यवन्तो निपातः॥ (३) ॥*॥ पतन्त्यनेन । 'पत्नु गतौ' (म्वा० प० अ०) । 'दान्नी—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पञ्चं तु वाहने पर्णे स्यात्पक्षे शरपक्षिणोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ घोरति । अनेन वा । घोरयति वा । 'धोर्ऋं गतिचातुर्ये' (म्वा० प० से०) ल्युः (३।१।१३४) । ल्युट् (३।३।११३) वा ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'वाहनमात्रस्य'॥

परम्परावाइनं यत्तद्वैनीतकमित्रयाम् ॥ ५८ ॥

पेति ॥ विनीतकानामिदम् । यद्वा विनीयते सा । क्तः (३।२।१०२) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) ॥ (१) ॥*॥ परम्परया यद्वाह्यं वहति । शकटं यथारूढम् । तसैकम् 'परम्परावाहनस्य' ॥

आधोरणा हस्तिपका हस्त्यारोहा निषादिनः।

अधिविति ॥ आधोरयन्ति । ल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ हस्तिनं पान्ति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१८१५) ॥ (२) ॥*॥ हिस्तिनमारोहयन्ति । 'कर्मण्यण्' (३१२११) ॥ (३) ॥*॥ निषीदन्त्यवरयम् । 'षद्छ विश-रणादिषु' (भ्वा० प० अ०) । आवश्यके । णिनिः (३१३। १७०) । यद्वा निषादयन्त्युपवेशयन्ति हिस्तिनम् । प्रह्यादिन्त्वात् (३१११३४) आवश्यके (३१३।१७०) वा णिनिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'हस्तिपकेषु' ॥

नियन्ता प्राजिता यन्ता स्तः क्षत्ता च सारथिः॥ सव्येष्ट्रदक्षिणस्थौ च संज्ञा रथकुटुम्बिनः।

नीति ॥ नियच्छति । अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'यम उपरमें (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ प्राजित । 'अज गत्यादी' (भ्वा० प० से०) । तृच् अन्तर्भावितण्यर्थो वा । 'वलादावार्धधातुके वेष्यते' (भाष्य० २।४।५६) इति वी न ।—प्राजयति—इति स्वामिस्क-टोक्तं चिन्त्यम् । णिचि वीभावस नित्यत्वात् । 'प्राजयिता' इति रूपप्रसङ्गाच । यद्पि—वानुवृत्तेर्वीभावो नास्ति— इति स्वामिनोक्तम् । तद्पि चिन्त्यम् । वृत्त्यौदौ वानुवृत्ते-रदर्शनात् ॥ (२) ॥*॥ यच्छति । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ सुवति गमयति साधान् । 'धू प्रेरणें' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'स्तुतस्तु सारथौ तक्ष्णि क्षत्रियाद्वाह्मणीसुते । वन्दिपारदयोः (पुंसि, प्रसृते प्रेरिते त्रिषु)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ श्रद्ति । 'श्रद् संवरणे' सौत्रः । 'तृन्तुचौ शंसिक्षदादिम्यः संज्ञायां चा-निटौ' (उ० २।९४) । मुकुटस्तु 'नप्तुनेष्ट्त्वष्ट्-' (उ० २।९५) । इति तृच्-इत्याह । तन्न । नस्त्रादिषु क्ष्तुरय-हणात् । यदपि-- 'क्षद स्थैर्ये हिंसायां च' इत्यतस्तृच् (३। १।१३३) तन् (३।२।१३५) वा-इत्युक्तम् । तद्पि न । उक्तपाठसाद्र्शनात्। 'खद् स्थैर्ये' (भ्वा० प० से०) इति पाठस दर्शनाच ॥ ॥५॥ ॥॥॥ सरत्यश्वान् । 'सू गतौं (भ्वा० प० अ०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'सर्तेणिच' (उ० ४।८९) इति घथिन् । सरथसापत्यम्, वा ॥ (६) ॥*॥ सव्ये वामे तिष्ठति । 'सव्ये स्थरछन्द्सि' (उ० २। १०१) इत्यृन् डिच । 'स्थास्थिन्स्थृणाम्' (८।३।९७) इति वक्तव्यात् षत्वम् । 'स्थास्थिन्थुनाम्' 'इति पाठे ते

१— 'इदमस्ति । चिक्षिङः ख्याञ् । वा लिटि । ततो वक्ष्यामि 'अजेवींभावो भवति वा । व्यवस्थितविभाषा' इति' इति भाष्ये स्पष्टमेव विकल्पानुवृत्तेरूपलम्भादिकिंचित्करमेतत् ॥ २ — तुना — प्रकृतवातिंकोदाहरणेषु भाष्यकृता 'सव्येष्ठा सारिधः' इत्यु-दाहरणदानेन कैयटेन 'स्थृशब्द ऋप्रत्ययान्तः इत्येवमुक्तत्वेन । चोकारान्तपाठोऽप्रामाणिकः — इत्यरुचिः स्चिता ॥

१ — हमचन्द्रोऽपि स्वोपश्चनाममालायां 'प्रासङ्गस्तु युगान्त-रम्' इति पठित्वा— 'द्वितीयं युगं युगान्तरम् । उत्काष्टं वत्सा-नां दमनकाले स्कन्ध आसज्यते । यन्युनिः— 'युगं द्वितीयं प्रा-सङ्गः'— इति व्याख्यातवान् ॥

सुषामादित्वत् (८।३।९८) षत्वम् । 'हल्डदन्तात्' (६।३। ९) इत्यल्क् ॥॥। 'सन्येष्ठः' इत्यदन्तोऽपि । 'प्राजिता दक्षिणस्थश्च सादी सारथिरुच्यते । सूतः क्षत्ता नियन्ता च यन्ता सन्येष्ठ एव च' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥॥॥ दिक्षणे तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥ (८) ॥॥। रथं कुटुम्बयितुं शीलमस्य । 'कुटुम्ब धारणे' (चु॰ आ० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः । यद्वा रथएव कुटुम्बम् । रथकुटुम्बमसास्ति । इनिः (५।२।११५) तस अधौ 'रथकुटुम्बनः'॥

रथिनः स्यन्दनारोहाः

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । इनिः । (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ स्यन्दनमारोहन्ति । 'रुह बीजजन्मनि प्रादुर्भावे च' (म्वा० प० अ०) । अप् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रथारूढस्य योद्धः'॥

अश्वारोहास्तु सादिनः।।६०॥

अश्वेति ॥ अश्वमारोहन्ति प्राग्वत् ॥ (१) ॥॥॥ सी-दन्त्यवश्यम् । 'षद्धु विशरणादौ' (तु० प० अ०) । 'आ-वश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । 'सादी तुरंगमा-तङ्गरथारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अश्ववाराणां' 'असवार' इति स्थातस्य ॥

भटा योधाश्च योद्धारः

भेति ॥ सटति । 'सट स्तौ' परिभाषणे वा' (स्वा० 'प० से०) । अच् (३।११३४) । 'सटः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ यु-ध्यते । 'युघ संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (२) ॥*॥ तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि 'योद्धः' ॥

सेनारक्षास्तु सैनिकाः।

सेनेति ॥ सेनां रक्षन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)॥ (१)॥ ।। 'रक्षति' (४।४।३३) इति ठक् । 'सैनिकः सैन्यरक्षे च स्यात्सेनासमवेतके' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ हे 'प्रहरिकादेः'॥

सेनायां समवेता ये सैन्यास्ते सैनिकाश्चते।।६१

सेनेति ॥ सेनायां समनैति । 'सेनाया वा' (१।१। ५५) इति ण्यः । 'सेन्यं सैनिकसेनयोः' इति हैमः॥ (१)॥*॥ पक्षे ठक् (१।१।१)॥ (२)॥*॥ द्वे 'सेननायां मिळितस्यैकदेशीभूतस्य'॥

विलनो ये सहस्रेण साहस्रास्ते सहस्रिणः।

बेति ॥ सहस्रं बलानि सन्ति येषाम् । 'तपःसहस्राभ्यां विनीनी' (५।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'अण् च' (५।२। १०३) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'सहस्रसंख्याकेन गजा-दिना बलवतः'॥

परिधिस्थः परिचरः

पेति ॥ परिधो सेनान्ते तिष्ठति । 'सुपि-' (३।२।४) इति कः ॥ (१) ॥*॥ परितश्चरित । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनायां राज्ञो दण्डकारिणः'। प्रयाणे सामन्तस्यापकर्षकस्य'—इत्यन्ये । रथगजादेश्वकपा-दादिरक्षकस्य—इति केचित् ॥

सेनानीर्वाहिनीपतिः।।६२॥

सेनेति ॥ सेनां नयति । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्स्—' (३।२।६१) इति किप् । 'सेनानीः स्यात् पुमान् कार्तिकेये सेनापतौ पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वाहिन्याः पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेनापतेः'॥

कश्चको वारवाणोऽस्री

केति ॥ कष्यते । 'कचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०) । बाहुळकादुकः । 'कञ्चको वारबाणे स्या- जिर्मोके कवचेऽपि च । वर्धापकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोळके । कञ्चकयौषधिमेदे' (हित मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ बाणं वारयति, वृणोति वा । वृक् वरणे' (स्वा० उ० से०) । ण्यन्तो वा । 'कर्मण्यण्' (२।२।१) । (मयूरव्यं- सकादित्वात् '२।१।७२') । राजदन्तादित्वात् (२।२।३१) वा परनिपातः। यद्वा वारमाञ्छादकं वानमस्य । 'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चोळकाकृति- संनाहस्य'॥

यत्तु मध्ये सकश्चकाः।

वध्नन्ति तत्सारसनमधिकाङ्गः

येति ॥ सारं सनोति । 'षणु दाने' (तु० प० से०) । कर्मणः शेषत्विवक्षायामच् (३।१।१३४) । यद्वा सारं बलमस्यते दीप्यतेऽनेन । 'अस गतिदीस्यादानेषु' (भ्वा॰ उ० से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । शकन्चादिः (वा० ६।१।९४) । 'सारसन्मप्युरस्ने तनुनिणां मेखलायां च' (इति मेदिनी) । विश्वोऽपि—'सारसनं मेखलायामुरस्ने च तनुत्रिणाम्' इति ॥ (१) ॥॥॥ अधिकमङ्गात्॥॥॥ कचित्तु 'सारसनाधिपाङ्गे' इति पाठः।

यत्कात्यः—'अधिपाङ्गं सारसनम्' इति ॥*॥ दुर्गस्तु— 'तस्य सारसनं ज्ञेयं धिपाङ्गं च निवन्धनम्' इति ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कञ्चुकदाद्धांर्थं मध्यकाये निवद्धस्य'॥

अथ शीर्षकम् ॥६३॥

शीर्षण्यं च शिरस्त्रे

अथोति ॥ शीर्षस्य प्रतिकृतिः । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । शीर्षे कं सुखमसाद्वा ॥ (१) ॥*॥ शिरसे हितम् । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'ये च तद्धिते' (६।१।६१) इति शिरःशब्दस्य शीर्षचादेशः । 'ये चान्माव—' (६।१।१६८) इति टिलोपो न । शीर्षण्यं शीर्ष-रक्षणे । 'शीर्षण्यो विशदे कचे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ शिरस्नायते । 'त्रेङ् पालने' (भवा० आ० अ०) । 'आतो-ऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'शि-रस्नस्य' 'शेप' इति ख्यातस्य ॥

अथ तनुत्रं वर्म दंशनम् । उरुरुद्धदः कङ्कटको जगरः कवचोऽस्त्रियाम् ६४

अथेति ॥ तनुं त्रायते । प्राग्वत् ॥ (१) ॥ ॥ वृणोति देहम् । 'बृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । मनिन् (३।२। ७५) ॥ (२) ॥*॥ दंश्यतेऽनेन । 'दशि दंशनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युर । 'दंशनं वर्मदंशयोः' इति हैमः॥ (३)॥ ॥ उरश्छाद्यते-Sनेन । 'छद अपवारणे' (चुo उo सेo) । 'पुंसि-' (३। २।११८) इति घः । 'छादेघें-' (६।४।९६) इति ह्रस्वः ॥ (४) ॥ ॥ कङ्कते । 'किक लौल्ये' (भ्वा० आ० से०)। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) यद्वा कं सखं कटति । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प॰ से०) अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा ॥ (५) ॥*॥ जगता गृह्यते । 'प्रातिपदिका-द्धात्वर्थे—' (चु० ग० सू०) इति णिच् (टिछोपश्च)। बाहुलकादरः । जागर्ति । अच् (३।१।१३४)। पृषोदरादिः (६।३।१०९) वा । 'जगर: कङ्कटो योगः संनाहः स्या-दुरश्छदः' इति बोपालितः ॥ (६) ॥*॥ कं वातं वञ्चति । 'वञ्ज गती' (भ्वा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थी वा। मूलविमुजादिकः । 'कवचो गर्दभाण्डे च संनाहं प-टहें ऽपि च' (इति विश्वमेदिन्यो) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'संनाहस्य'॥

आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्वश्चापिनद्भवत् ।

आम्विति ॥ आमुच्यते सम । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ प्रतेरिष ॥ (२) ॥*॥ अपि नह्यते सम । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'वष्टि मागुरिः-' इत्य-छोपः॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'परिहितकव-चादेः'॥ (परिहितस्य वस्नादेः-इति मुकुटः)॥

संनद्धो वर्मितः सज्जो दंशितो व्युटकङ्कटः ॥६५॥

समिति ॥ संनद्यति, संनद्यते, वा स्म । अकर्मकत्वात्कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः ।
'संनद्धो वर्मिते व्यूढे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ वमणा नद्यते स्म । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति णिच् ।
'णाविष्ठवत्' (वा० ६।४।१५५) इति टिलोपः । वर्म
संजातमस्य वा । तारकादित्वात् (५।२।३६) इतच् ॥
(२) ॥॥॥ सज्जति । 'षस्ज गतौ' (भ्वा० प० से०) ।
अच् (३।१।१३४) । 'अथ सज्जः स्यात्संनद्धे संभृते
त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ दंशः संजातोऽस्य ।
इतच् (५।२।३६) । यद्वा—दंश्यते स्म । 'दशि दंशनादौ'
(चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥॥
व्यूढो धृतः कङ्कटो येन ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'धृतसंनाहस्य'॥

त्रिष्वामुक्ताद्यः

त्रीति ॥ आमुक्तादयो व्यूढकङ्कटान्ताः ॥

वर्मभृतां कावचिकं गणे।

वेति ॥ कविनां समूहः । 'ठञ् कविनश्च' (४। २।४१) ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'धृतसंनाहानां गणस्य'॥ पदातिपत्तिपदगपादातिकपदाजयः ॥ ६६ ॥ पद्गश्च पदिकश्च

पेति ॥ पादाभ्यामति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। 'अन्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३०) 'पादे च' (उ० ४।१३०) 'पादे च' (उ० ४।१३१) इतीण् । 'पादस्य पदाज्यातिगोपहतेषु' (६।३।५२) इति पदः ॥ (१) ॥॥। एवं पदाजिः ॥ (५) ॥ मुकुटस्तु—'इञ्जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ्—इत्याह । तन्न । 'श्वियाम्' 'अकर्तरि च कारके' 'भावे' इत्यधिकारे तस्य विहितत्वेन 'अतिरि' 'अजिति' श्विति विग्रहस्य विरुद्धत्वात् ॥ (१) ॥॥। पद्यते । 'पद्द गतौ' (दि० आ० अ०) । बाहुठकात्तिः । किच् (३।३। १७४) वा । 'पत्तिः सेनाभित्पद्भयोर्गतौ' इति हैमः॥

(२) ॥॥॥ पादाभ्यां गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'पादस्य-' (६।३।५२) इति पदः ॥ (३) ॥॥॥ पदातिरेव । विनयादित्वात् (५।४।३४) ठक्।पादाभ्यामति। बाहुलकादिको वा॥॥॥ 'पादाविकः' इति कचित्पाठः।पादाभ्यामवित। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादिकः। यदा पादेनावो रक्षणम्। तत्र नियुक्तः । 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक्॥ (४) ॥॥॥ पद्मां गच्छति। पादेन समानार्थः पच्छन्दोऽस्ति । डः (वा० ३।२।४८)॥ (६) ॥॥॥ पादाभ्यां चरति । 'पपादिभ्यः छन्' (४।४।१०)। 'इके चरतो' (वा० ६।३।५३) इति पद्मावः ॥ (७)॥॥॥ पादातशब्दोऽप्यत्र। 'पदातिपत्तिपादातपादाविकपदात्रयः' इत्यमरमाला। यत्तु मुकुटेनोक्तम्—मूलविभुजादिकेपादातः—इति । तन्न। 'पादाभ्यां अतति' इति विम्रहेण पचाद्यचा गतार्थत्वात्॥॥॥ सप्त 'पदातेः'॥

अथ पादातं पत्तिसंइतिः।

अथेति ॥ पदातीनां समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४। २।३८)॥ (१)॥*॥ पत्तीनां संहतिः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'पदातिसमूहस्य'॥

शस्त्राजीवे काण्डपृष्ठायुधीयायुधिकाः समाः ६७

रोति ॥ शस्त्रमाजीवति उपजीवति । 'जीव प्राणधा-रणे' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ काण्डानि शास्त्राणि पृष्ठे यस्य ॥*॥ 'काण्डस्पृष्टः' इति सुकुटः । स्पृष्टं गृहीतं काण्डं शस्त्रं येन । 'वाहिता-श्यादिषु' (२।२।३७) इति परनिपातः ॥ (२) ॥*॥ आयुभेन जीवति । 'आयुभाच्छ च' (४।४।१४) ॥ (३) ॥*॥ चात् ठन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'रास्त्रजीविनः'॥

कृतहस्तः सुप्रयोगविशिखः कृतपुङ्कवत् ।

किति ॥ कृतोऽभ्यस्तो हस्तो यस्य ॥ (१) ॥॥ शोभनः प्रयोगोऽस्य । सुप्रयोगो विशिखोऽस्य ॥ (२) ॥॥ कृतोऽभ्यस्तः पुङ्कः पुङ्कयुक्तः शरो येन ॥ (३) ॥॥ त्रीणि 'सम्यकृतशराभ्यासस्य'॥

अपराद्धपृषत्कोऽसौ लक्ष्याद्यश्चयुतसायकः ६८

अपेति ॥ अपराद्धः पृषत्को बाणोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ लक्ष्याद्वेध्यात् । च्युतो भ्रष्टः सायको यस्य ॥*॥ एकं 'लक्ष्यामासरारस्य' ॥

धन्वी धनुष्मान् धानुष्को निषङ्गचस्त्री धनुर्धरः।

धेति ॥ 'धन्वा तु मरुदेशे ना हीनं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) । धन्वास्यास्ति । बीह्यादित्वात् (५।२। ११६) इनिः ॥ (१) ॥॥॥ धनुरस्यास्ति । मतुप् (५।२। ९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति मत्वम् ॥ (२) ॥॥॥ धनुः प्रहरणमस्य । 'तैदस्य, प्रहरणम्' (४।४।५७) इति ठक् । 'इसुसुक्तान्तात्कः' (७।३।५१) ॥ (३) ॥॥॥ निषङ्गोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥॥॥ 'अस्त्रं प्रहरणे चापे' इति विश्वः । अस्त्रमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥॥॥ धरति । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । धनुषो धरः ॥ (६) ॥॥ ॥ घर 'धनुधारस्य'॥

स्यात्काण्डवांस्तु काण्डीरः

स्यादिति॥ 'काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनी-रयोः । कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवन्धे रहित न स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) । काण्डो बाणोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'काण्डाण्डादीरन्नीरचौ' (५।२।१११)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वाणधारकस्य'॥

शाक्तीकः शक्तिहेतिकः ॥ ६९ ॥

शेति॥ शक्तः प्रहरणमस्य । 'शक्तियष्टचोरीकक्' (शश५९)॥ (१)॥ ॥ शक्तिहेतिर्यस्य ॥ (२)॥ ॥ हे 'शक्त्यायुघधारिणः॥

याष्टीकपारश्वधिकौ यष्टिपर्श्वधहेतिकौ ।

येति ॥ यष्टिः प्रहरणमस्य (ईकन् 'शाशा५९') ॥ (१) ॥*॥ परश्रधः परद्युः प्रहरणमस्य । 'परश्रधाटुच्च' (शाशा५८)॥ (१) ॥*॥ यष्टिश्च पर्श्रधश्च हेती ययोः ॥*॥ एकैकम् 'यष्टिन्परग्रुधृतोः'॥

नैस्त्रिंशिकोऽसिहेतिः स्यात्

नायिति ॥ निश्चिशः प्रहरणमस्य । 'प्रहरणम्' (४। ४।५७) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ असिर्हेतिर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'खद्गायुधस्य' ॥

समौ प्रासिककौन्तिकौ ॥ ७० ॥

सेति ॥ प्रासः कुन्तश्च प्रहरणमस्य । प्राग्वत् (४।४। ५७) ॥ (१) ॥ ॥ एकैकम् 'प्रासकुन्तायुधिनोः' ॥

चर्मी फलकपाणिः स्यात्

चेति ॥ चर्मास्यास्ति । व्रीह्यादित्वात् (५।२।११६)

१--- 'तदस्य इत्यंशस्तु पूर्वसूत्रादनुवृत्तः । सूत्रं त्ववशिष्टमेव ॥

इनिः ॥ (१) ॥*॥ फलकं पाणावस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'फलकभारकस्य'॥

पताकी वैजयन्तिकः।

पेति ॥ पताकास्त्रास्ति । त्रीह्यादीनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥ ॥ वैजयन्त्यस्यास्ति । त्रीह्यादित्वात् (५।२। ११६) ठन् । यद्वा वैजयन्त्या चरति । 'चरति' (४। ४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ध्वजधारकस्य'॥

अनुष्ठवः सहायश्रानुचरोऽभिसरः समाः॥७१॥

अन्विति ॥ अनु पश्चात् प्लवते । 'प्लुङ् गती' (म्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (१) ॥*॥ सह अयते । 'अय गती' (म्वा० आ० से०) । एति वा । 'इण् गती' (अ० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ अनु चरति । 'चरेष्टः' (३।२।१६) ॥ (३) ॥*॥ अभितः सरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सहायस्य'॥

पुरोगाग्रेसरप्रष्टाग्रतःसरपुरःसराः । पुरोगमः पुरोगामी

िवति ॥ पुरो गच्छति । 'अन्येष्विप-' (वा० ३।२। ४८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ अग्रे सरित । 'पुरोऽग्रतो-ऽग्रेषु-' (३।२।१८) इति टः ॥ (२) ॥*॥ प्रतिष्ठते गच्छित । 'आतश्चोपसर्गे-' (३।१।१३६) इति कः । 'प्रष्ठोऽग्रगामिनि' (८।३।९२) इति षः। 'प्रष्ठिष्वग्रगे श्रेष्ठे पुंसि चाण्डालिकौषधौ' (इति मेदिनी)॥ (३) ॥*॥ अग्रतः सरित ॥ पुरः सरित । 'पुरोऽग्रतः-' (३।२।१८) इति टः ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ पुरो गच्छति । अच् (३।१।१३४) । 'गमश्च' (३।२।४७) इति खच् वा॥ (६) ॥*॥ 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ सत 'अग्रेसराणाम्'॥

मन्दगामी त मन्थरः ॥ ७२ ॥

मेति ॥ मन्दं गच्छिति तच्छीलः । प्राग्वत् (३।२। ७८) ॥ (१) ॥*॥ मन्यित पादौ । 'मिथ हिंसासंक्षे- शनयोः' (म्वा० प० से०) । बाहुलकादरन् ॥ मन्थं राति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'मन्थरः कोशफल्योबीधमन्थानयोः पुमान् । कुसुम्म्यां न द्वयोर्भन्दे पृथौ वक्षेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शनै-र्गमनशीलस्य'॥

जङ्घालोऽतिजवस्तुल्यौ

जेति ॥ अतिशयिता जङ्घास्य । सिध्मादित्वात् (५।२। ९७) लच् ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलचि जङ्घिलोऽपि । 'प्रज्ञालप्रज्ञिलौ तुल्यौ जङ्घालजङ्गिलाद्यः' इति वाचस्पतिः॥ (१) ॥*॥ अतिशयितो जवो वेगो यस्य॥ (२) ॥*॥ ह्रे 'अतिवेगवतः'॥

जङ्गाकरिकजाङ्गिकौ ।

जेति ॥ जङ्घासाध्यत्वादुपचाराद्गतिर्जङ्घा । सैव करो राजदेयो भागः, आकरः श्रेष्ठो वा । जङ्घाकरोऽस्थास्ति । ठन् (५।२।११५) जङ्घेव करी हस्ती यस, इति वा ॥ (१) ॥*॥ जङ्घाभ्यां जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जङ्घाजीविनः'॥ तस्स्वी त्वरितो वेगी प्रजवी जवनो जवः ॥ ७३ ॥

तेति ॥ तरो वेगोऽस्यास्ति । 'अस्यायामेघा-' (५। २।१२१) इति विनिः । 'तरस्वी शूर्विगिनोः' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ त्वरते । 'ञित्वरा संभ्रमे' (म्वा० आ० से०) । 'ञीतः कः' (३।२।१९७) । त्वरा संजातास्य, इति वा । इतच् (५।२।३६) । 'त्वरितं वेगत-द्वतोः' (इति हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ अतिशयितो वेगोऽस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥ ॥ प्रजवित । 'जुः' सौत्रो वेगे गतौ च । 'प्रजोरिनिः' (३।२।१५६) ॥ (४) ॥ ॥ 'जुचक्रम्य-' (३।२१५०) इति युच् । 'जवनं तु स्वदे वेगिहये ना वेगिनि त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ अच् (३।१।१३४) '(जवो वेगवित त्रिषु) । पुंलि-क्रस्तु भवेद्वेगे चौण्ड्रपुष्पे जवा मता' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ षड् 'वेगवन्मात्रस्य' ॥

जय्यो यः शक्यते जेतुम्

जेति ॥ जेतुं शक्यः । 'जि जये, अभिभवे वा' (भ्वा० प० अ०)। 'शकि लिङ् च' (३।३।१७२) इति शक्तो 'अचो यत्' (३।३।९७)। 'क्षय्यजय्यौ शक्यार्थे' (६।१।८१)॥ (१)॥ एकम् 'जेतुं शक्यस्य'॥

जेयो जेतव्यमात्रके।

जियति ॥ शक्यार्थादन्यत्र 'अहें कृत्यतृचश्च' (३।३। १६९) इति योग्यतायाम् 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ एकं 'जेतुं योग्यस्य' ॥

जैत्रस्तु जेता

जायिति ॥ जयनशीलः । 'तृन्' (३।२।१३५) । प्र-

ज्ञाद्यण् (७।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयचतः॥

यो गच्छत्यस्रं विद्विषतः प्रति ॥७४॥ सोऽभ्यमित्र्योऽभ्यमित्रीयोऽप्यभ्यमित्रीण इत्यपि

य इति ॥ अमित्रसाभिमुखम् । 'लक्षणेनाभिप्रती' (२ १११४) इत्यन्ययीभावः । अभ्यमित्रमलंगामी । 'अभ्यमित्रान्छ च' (५।२।१७) चाद् यत्खौ ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'सामध्येन रात्रूणां संमुखं गच्छतः'॥

ऊर्जस्वलः स्यादूर्जस्वी य ऊर्जातिशयान्वितः ७५

ऊर्जिति ॥ 'ऊर्जस्तु कार्तिकोत्साहबलेषु प्राणनेऽपि च' (इति मेदिनी) । अतिशयित ऊर्जोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्ना-तिमसा—' (५।२।११४) इति बल्लिजनी । ऊर्जशब्दो-ऽदन्तः सान्तश्च । आद्ये सगिप निपात्यः । मुकुटस्तु 'ऊर्जा' शब्दमाबन्तं पिठत्वा 'हस्वत्वं च' इत्याह । तन्न । उक्तमेदिनीकोशिवरोधात् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ उर्जिस्यातिशयः । ऊर्जितशयेनान्वितः ॥ (३) ॥॥॥ 'ऊर्ज बल्लाणनयोः' (चु० प० से०) । मावे घत्र् (३।३।१८) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०२) । इत्यप्रत्यये टाप्याबन्तोऽपि संभवति । परं तु निपातने स न प्राह्यः । हस्वस्यापि निपातनीयत्वेन गौरवप्रसङ्गात् । वृत्तिकारस्त्वसुन्नन्तं मन्यते । तत्तु न सम्यक् । 'अस्माया—' (५।२।१२१) इति सिद्ध-त्वेन निपातनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ॥॥ त्रीणि 'वल्लातिश-यवतः' ॥

स्यादुरस्वानुरसिलः

स्येति ॥ प्रशस्तमतिशयितं वा उरो यस्य । विशाल-त्वात् । मतुप् (५।२।९४) । 'मादुपधा—' (८।२।९) इति वः ।—'झयः' (८।२।१०) इति वत्वम्—इति तु मुकुटस्य प्रमादः । सस्य झयत्वाभावात् ॥ (१) ॥*॥ पिच्छादित्वात् (५।२।१००) इलच् ॥ (२) ॥*॥ —उरसा बलं लक्ष्यते —इति स्वामी ॥*॥ द्वे 'विपुलो-रसः'॥

रिथनो रिथको रथी।

रेति ॥ रथोऽस्यास्ति । 'मेघारथाभ्यामिरन्निनचौ'। स्वामी तु—'मेघारथाभ्यामिरन्निरचौ' (वा० ५।२।१०९) इति पठित्वा 'रेथिरः' इति व्याख्याय — 'रथिनः' इत्य-पपाठः — इत्याह । — रथस्येनः प्रमुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) — इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ 'अत इनि-ठनौ' (५।२।११५) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'रथस्वामिनः' ॥

कामंगाम्य नुकामीनः

केति ॥ कामं यथेच्छं गमनशीलः । 'कामम्' इत्य-व्ययम् । 'सुपि' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥*॥ कामस्य सदृशम् । यथार्थेऽव्ययीभावः (२।१।६) । अनुकामं गामी 'अवारपार—' (५।२।११) इति खः॥ (२)॥*॥ द्वे 'यथेष्टं गमनशीलस्य'॥

ह्यत्यन्तीनस्तथा भृशम् ॥ ७६॥

ह्येति ॥ अन्तस्यात्ययः । अत्ययेऽव्ययीभावः (२।१। ६) । अत्यन्तं गामी । 'अवार—' (५।२।११) इति खः ॥ (१) ॥*॥ 'भृशं गामी' इत्यन्वयः ॥*॥ एकम् 'अति-गमनशीळस्य'॥

शुरो वीरश्च विकान्तः

श्चिति ॥ श्र्यति । 'श्र्, वीर, विकान्तो' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'श्रूरः स्याद्यादवे मटे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वीरयित । 'वीरो रसिनशेषे स्यादुत्तरे सुमटे त्रिषु । स्त्री सुराक्षीरकाकोलीतामलक्येलवालुके । पतिपुत्रवतीरम्भाविदारीदुग्धिकासु च । मल्यूक्षीरविदार्योः क्षीवं श्रङ्ग्यां नतेऽपि च' इति पवर्गतृत्तीयादौ मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विकामित स्म । 'क्षमु पादविक्षेपे' (स्वा० प० से०) । 'गत्यार्था—' (३।४।१२)। इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्र्रस्य'॥

जेता जिष्णुश्च जित्वरः।

जियति ॥ जयनशीठः । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ 'ग्लाजिस्थश्च ग्सुः' (३।२।१३९) । 'जिण्णुर्ना वासवेऽर्जुने । जित्वरे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'इण्नश्जि—' (३।२।१६३) इति करप् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'जयशीलस्य'॥

सांयुगीनो रणे साधुः

सामिति ॥ संयुगे रणे साधुः । 'प्रतिजनादिभ्यः खन्' (४।४।९९) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'युद्धकुदालस्य' ॥

१—स्वामिना तु भाष्याङ्गीकृतमेवोक्तम् । मुकुटोऽपि प्राथ-म्येन 'रथिरः' इत्येवोक्तवान् । इनज्यटितवार्तिकं तु भाष्ये नो-पलभ्यते ॥

शस्त्राजीवादयस्त्रिषु ॥ ७७ ॥

शेति ॥ शस्त्राजीवादयः सांयुगीनान्ताः ॥

ध्वजिनी वाहिनी सेना पृतनानीकिनी चमूः। वरूथिनी वैछं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम् ७८

ध्वेति ॥ ध्वजाः सन्त्यस्याम् । इनिः (४।२।११५) ॥ (१) ||*|| वाहाः सन्त्यस्याम् || (२) ||*|| सिनोति । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'कृवृज्ञसिद्रुपन्यनिस्व-पिभ्यो नित्' (उ० ३।१०) इति नः । सह इनेन वा ॥ (३) ॥*॥ प्रियते । 'पृङ् न्यायामे' (त० आ० अ०) । बाहुलकात्तनम् । गुणाभावश्च । 'पृतना तु स्त्रियां सेना-मात्रसेनाविशेषयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ अ-नीकं रणोऽस्ति प्रयोजनत्वेन यस्याः । इनिः (५।२।११५)। 'अनीकिनी स्त्रियां सेनामात्रसेनाविशेषयोः' (इति से-दिनी) ॥ (५) ॥ ॥ चमति शत्रून् । 'कृषिचमितनि-' (उ० १।८०) इत्यः ।— 'चिमतमिबधिभ्य ऊः'-इति मुकुटः । तन्न । तादशस्त्राभावात् । 'चमुः सेनाविशेषे च सेनामात्रे च योषितिं (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ वरूथाः सन्त्यसाम् । इनिः (५।२।११५) ॥ (७) ॥ ॥ बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । यद्वा वलते । 'वल संवरणे, संचलने च' (भ्वा० आ० से०) ॥ (८) ॥*॥ सेनैव । चतुर्वर्णादि-त्वात् (वा० ५।१।१२४) ष्यञ् ॥ (९) ॥*॥ कियते-Sनेन । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३५८) । 'के कुनादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् ॥ (१०) ॥*॥ अनित्य-नेन । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । 'अनिहृषिभ्यां किच' (उ० ४।१७) इतीकन् । 'अनीकोऽस्री रणे सैन्ये' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'सेनायाः' ॥

व्युहस्तु बलविन्यासः

ब्यित ॥ न्यू ह्यते । 'ऊह वितर्के' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'ब्यूहः स्याद्धलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ बलस्य सेनाया विन्यासो विभज्य स्थापनम् ॥ (२)॥*॥ द्वे 'ब्यूहस्य'॥

भेदा दण्डादयो युधि।

भियति ॥ भेदा विशेषाः । यदाह कामन्द्किः— 'तिर्यग्वृत्तिस्तु दण्डः स्याद्गोगोऽन्वावृत्तिरेव च । मण्डलः सर्वतोवृत्तिः पृथग्वृत्तिरसंहतः' इति ॥ दण्डवद्वस्थानं द्ण्डः । अन्योन्यानुगतावृतिभोंगः । सर्पशरीरवद्वस्था मण्डलः । गजादीनां विजातीयैरमिश्रितानां स्थानमसं-हतः । शकट-मकर-पताका-सर्वतोभद्र-दुर्जयादयोऽपि । मत्यासारो व्यहपार्ष्णिः

प्रेति ॥ प्रतीपमासारयति भन्नान् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । अच् ॥ (१) ॥ ॥ व्यूहस्य पा- र्ष्णिः पृष्ठभागः । 'पार्ष्णिः स्यादुनमदस्त्रियाम् । स्त्रियां द्वयोः सैन्यपृष्ठे पाद्यन्थ्यधरेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'व्यूहस्य पृष्ठभागस्य'॥

सैन्यपृष्ठे प्रतिग्रहः॥७९॥

सैन्येति ॥ सैन्यस्य पृष्ठे धनुःशतद्वयान्तरे स्थितं सैन्यम् । प्रतिगृह्यतेऽनेन । 'प्रहृबृद्द -' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रतिग्रहः स्वीकरणे सैन्यपृष्ठे पतद्गहे । योग्येभ्यो विधिवदेये तद्गहे च प्रहान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'सैन्यस्य पश्चाद्भिन्नसंघातस्यानीकस्य'॥

एकेभैकरथा त्र्यक्षा पत्तिः पञ्चपदातिका।

एकेति ॥ एक इभो यस्याम् । एको रथो यस्याम् । त्रयोऽश्वा यस्याम् । पञ्च पदातयो यस्याम् । पचते । 'पद्व गतौ' (दि० आ० अ०) । पत्यते वा । 'पत्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) । किच् (३।३।१७४) वा । 'पित्तिर्ना पदगे, स्त्रियाम् । गतावेकर-थैकेमञ्यश्वपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) । भरतः—'एको रथो गजश्चेको नराः पञ्च पदातयः । त्रयश्च तुरगास्तज्ज्ञैः पत्तिरित्यभिधीयते' ॥ एकं 'सेनाविद्योषस्य' ॥

पत्त्यङ्गेस्त्रिगुणैः सर्वैः क्रमादाख्या यथोत्तरम् ८० सेनामुखं गुल्मगणौ वाहिनी पृतना चम्रः। अनीकिनी

पेति ॥ तिसः पत्तयः सेनामुखम् । त्रिभिः सेनामुखैर्गुहमः । त्रयोगुल्मा गणः । त्रयो गणा वाहिनी । तिसो वाहिन्यः
पृतना । तिसः पृतनाश्चमः । तिसश्चम्वोनीिकनी ॥॥॥
सेनाया मुखमुपक्रमः ॥ (१) ॥॥॥ गुडति, गुड्यते, वा ।
'गुड रक्षायाम' (तु० प० से०) । बाहुळकान्मः । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः सेनाघट्टभिदोः सेनारक्षणरुग्मिदोः ।
स्तम्बेऽस्त्रियामामलक्येलावली वस्त्रवेश्ममु' (इति मेदिनी)
॥ (१) ॥॥॥ गण्यते । गण्यति वा । 'गण संस्थाने' (चु०
ड० से०) । घम् (३।३।१९) । अच् (३।१।१३४) वा ।

'गणः प्रथमसंख्योघे चण्डीसैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ १ ॥*॥ एकैकं 'सेनाविदोषस्य'॥

दशानीकिन्योऽशौहिणी

देति ॥ दशानीकिन्योऽक्षौहिणी । ऊहः समूहोऽस्त्य-स्याः। इनिः (५।२।११५) । अक्षाणामृहिनी । 'पूर्वप-दात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । 'अक्षादृहिन्याम्' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । यत्तु—सर्वेषामक्षाणामिन्द्रिया-णामृहः सविकल्पकं ज्ञानमक्षोहः। सोऽस्त्यस्याः इनिः। (५। २।११५)। 'अकृतव्यृहाः-' इति परिभाषया गुणं बा-धित्वा वृद्धिः (वा० ६।१।८९)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । ऊहिनीशब्देन विग्रहे वृद्धेश्ररितार्थत्वात् । 'अपवादो-प्यज्यत्र चरितार्थश्चेत्तदाज्नतरङ्गेण बाध्यते'। तथा 'सर्व इह' इत्यत्रापवादोऽपि सवर्णदीर्घो गुणेन बाध्यते । 'अक्षी-हिण्यामित्यधिकैः सप्तत्या ह्यष्टभिः शतैः। संख्या युक्ता सहसाणि गजानामेकविंशतिः । एवमेव रथानां तु संख्यानं कीर्तितं बुधैः । पश्चषष्टिः सहस्राणि षद् शतानि दशैव तु । संख्यातास्तुरगास्तज्ज्ञैर्विना रथतुरंगमैः । नृणां शतसहस्रं तु सहसाणि नवैव तु । शतानि त्रीणि चान्यानि पश्चाशच पदातयः'॥ (१)॥ ॥ एकम् 'अक्षौहिण्याः'॥

अथ संपदि ॥ ८१ ॥

संपत्तिः श्रीश्र लक्ष्मीश्र

अथेति ॥ संपदनम् । अनया वा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) किए ॥ (१) ॥*॥ 'स्त्रियां किन्' (३।३।९४) ।— 'संपत्तिसाक-त्यान्तमचनेषु' (२।१।६) इति निर्देशात् स्यधिकारेऽपि 'वासरूप-' (३।१।९४) न्यायः कचित्प्रवर्तते ॥ (२) ॥*॥ श्रीयते सर्वैः । 'श्रिक् सेवायाम्' (म्वा० उ० से०) । 'किन्वचि-' (उ० २।५७) इत्युणादिस्त्रेण किए । 'श्रीवेषरचना शोमा भारतीसरछदुमे । छक्ष्म्यां त्रिवर्गसंपत्तो वेषोपकरणे मतौ' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (३) ॥*॥ हस्थते । 'छक्ष दर्शने' (चु० प० से०) । 'छक्षेर्मुद् च'

(उ० ३।१६०) इतीप्रत्ययः । 'छक्ष्मीः श्रीशोभासंपित्र-यंगुषु' धनोत्कर्षस्य इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'धनोत्कर्षस्य' ॥

विपत्तौ विपदापदौ।

वीति ॥ विपदनम् । अनया वा । संपदाति किप् (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४)॥ (२) ॥*॥ प्रवमापत् । आपक्तिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि आपदः'॥

आयुधं तु पहरणं शस्त्रमस्त्रम्

आखित ॥ आ युध्यन्तेऽनेन । 'युध्र संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । 'घन्जें किवधानम्, स्थास्नापाहिनयुध्यर्थम्' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥*॥ प्रहियतेऽनेन । 'करणा—' (३।३।११७) इति लयुद्र ॥ (२) ॥*॥ शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दान्नीशस—' (३। २।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (३) ॥*॥ अस्यते। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । असति वा । 'अस दीसो' (भ्वा० उ० से०) ष्ट्रन् (उ० ४।१४९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रहर्णमात्रस्य'॥

अथास्त्रियौ ।। ८२ ॥ धनुश्रापौ धन्वशरासनकोदण्डकार्म्रुकम् । इप्वासोऽपि

अथेति॥ धनति। 'धन शब्दे' (भ्वा०)। 'अर्तिपृवपि—' (उ० ४।११७) इत्युस्। 'धनुः पियाले ना न स्त्री राशिमेदे शरासने। धनुधरे त्रिषु' (इति सान्तेषु मेदिनी)॥ ॥ 'भृमृशी—' (उ० १।७) इत्युप्रत्यये उदन्तोऽपि। ('धनुः पुमान् पियालद्रौ राशिमेदे शराशने' इति नान्तेषु मेदिनी)॥ ॥ ('कृषिचमितनिधनि—' (उ० १।८०) इत्युप्रत्ययान्तः) स्त्रियामपि। (स्थावरं तु धनुर्गणी)। 'शरावापो धनुः स्त्री स्थात् (तृणता त्रिणतापि च)' इति त्रिकाण्डशेषात्॥ (१)॥ ॥ चपस्य वंशमेदस्य विकारः। 'अवयवे च प्राण्योषधि—' (४।३।१३५

१—तत्तत्त्वेनाविशेषे गजादीनां निर्णयायं चक्रमिदम्॥

सैना	पत्तिः	सेना- मुखम्	गुल्मः	गण:	वाहिनी	पृतना	चंमू:	अनीकिनी	अक्षौहिणी
गजाः, रंथाः	१	३	Ŗ	२७	८१	२४३	७२९	२१८७	२१८७०
अश्वाः									६५६१०
पदातयः	4	१५	४५	१३५	४०५	१२२५	३६४५	१०९३५	१०९३५०

इत्यण् ॥ (२) ॥ ॥ धन्वति । 'धिव गतौ' (म्वा० प० से०) । 'किनिन् युवृषि—' (उ० १।१५६) इति किनिन् । 'धन्वा तु मरुदेशे ना क्षीवं चापे स्थलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ शरा अस्यन्तेऽनेन । 'असु क्षेपणे' (दि० प० अ०) । 'करणा—' (३।३।११७) ॥ (४) ॥ ॥ कोटति । 'कुट अन्तत्माषणे' () । बाहुळकादण्डन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । कौति । विच् (३।२।७५) कौर्दण्डो वंशोऽस्य वा । 'कोदण्डं कार्मुके देशमेदमूत्लयोरपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ ॥ कर्मणे प्रभवति । 'कर्मण उकन् ' (५।१।१०३) । 'अथ कार्मुकः । वंशे कार्मुकिमिष्वासे कर्मठे' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ इषवो बाणा अस्यन्तेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।२२१) इति घन् । 'इष्वासो धन्वधन्वनोः' इति हैमः ॥ (७) ॥ ॥ सस 'धनुषः' ॥

अथ कर्णस्य कालपृष्ठं शरासनम् ॥ ८३ ॥

अथेति ॥ कालो यम इव पृष्ठमस्य । कालवर्ण वा पृष्ठमस्य । 'कालपृष्ठं कर्णचापे पुंसि कङ्कविहंगमे' (इति मेदिनी) ॥*॥ 'कालपृष्ठं तु कोदण्डमात्रके कर्णधन्विन । कालपृष्ठो मृगभेदे कङ्के' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कर्णधनुषः' ॥

कपिध्वजस्य गाण्डीवगाण्डिवौ पुंनपुंसकौ ।

केति ॥ कपिईनुमान् ध्वजो ध्वजे वा यस्य ॥॥॥
गाण्डिर्जन्थिरस्यास्ति । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति
वा ङीष् । 'गाण्ड्यजगात्—' (५।२।११०) इति वः ।
अत्र संहितया हस्वदीर्घयोर्ग्रहः । 'जिण्णोर्धनुषि कोदण्डे
गाण्डीवं गाण्डिवं तथा' इति शाश्वतः । कोदण्डे धनुमंत्रिऽपि ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अर्जुनधनुषः'॥

कोटिरस्याटनी

कविति ॥ कोटयते । अनया वा । 'कुट प्रतापने' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रो संख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अटति गुणोऽत्र । 'अट गतौ' (म्वा० प० से०) । बाहुळकादनिः । वा ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धनुषोऽन्त्यस्य'॥

गोधे तले ज्याघातवारणे ॥८४॥

गविति ॥ गुध्येते बाहुभ्याम् । 'गुध परिवेष्टने' (दि०

प० से०) । 'हलश्र'(२।२।१२१) इति घञ् । 'गोघा तल-निहाकयोः' (हति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तलति । 'तल प्रतिष्ठायाम्'(भ्वा०प० से०) । अच् (२।१।१२४)। 'तल-श्रपेटे चालद्रौ तलं ज्याघातवारणे । त्सरौ स्वभावाधरयो-स्तन्नीघाते च सन्यतः । तलं स्वरूपेऽनूष्वेंऽस्नी क्लीवं ज्या-घातवारणे' (हति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ज्यक्तिद्वयाद्वि-त्वम् ॥*॥ द्वे 'ज्याया गुणस्याघातस्य वारणे' ॥ लस्तकस्त धनुर्मध्यम

छेति ॥ लसते स । 'लस लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) । आगमशास्त्र-स्मानित्यत्वान्नेद्र । स्वार्थे कन् (५।४।३८) ॥ (१) ॥*॥ धनुषो मध्यम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे धनुर्मध्यभागस्य' ॥ मौर्वी ज्या शिक्षिनी ग्रणः ।

माविति ॥ मूर्वाया विकारः । 'अवयवे च प्राण्योषिच-' (४।३।१३५) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ जिनाति ।
'ज्या वयोहानौ' (क्या० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ शिङ्के ।
'शिजि अव्यक्ते शन्दे' (अ० आ० से०) । आवश्यके
णिनिः (३।३।१७०) ॥ (३) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमञ्रणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।१९) । अच् वा ।
(३।३।५६) । 'गुणो ज्यासूत्रतन्तुषु । रज्जौ सत्वादौ
संध्यादौ शौर्यादौ भीम इन्द्रिये । रूपादावप्रधाने च
दोषान्यस्मिन् विशेषणे' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'धनुर्गुणस्य'॥

स्यात्मत्यालीदमालीदमित्यादि स्थानपश्चकम् ८५

स्येति ॥ प्रत्यालेहनम् । 'लिह आस्वादने' (अ० उ० अ०) । 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११३) । 'प्रत्या-लीढं तु चरणन्यासभेदेशिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एवमालीढम् । 'आलीढं पादन्यासे शिते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ तत्र 'ऊर्ध्वस्थस्य वामपादप्रसारे दक्षिणपादसंकोचे आद्यम् । विपर्ययेऽन्त्यम् ॥*॥ आदिना समपद (३) विशाख (४) मण्डल (५) प्रहः । वितरत्यन्तरेण स्थिते पादद्वये विशाखः । रैभसस्त्वाह—'वैष्णवं समपादं च वैशाखं मण्डलं तथा । प्रत्याली-ढमथालीढं स्थानान्येतानि षड् नृणाम्' इति ॥*॥ पश्च 'धन्विनां स्थानमेदानाम्'॥

१--भरत इत्यपि पाठान्तरम् ।

लक्षं लक्ष्यं शरव्यं च

छेति ॥ ठक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु० आ० से०)। घन् (३।३।१९) । 'लक्षं व्याजशरव्ययोः । (संख्यायामिष)' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ शरवे हिंसाय हितम् । 'उगवादिभ्यो यत्' (५।१।२) यद्वा शरान् व्ययति । 'वेञ् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) 'संप्रसारणिभ्यो डः' (वा० ३।२।३) ।—'आतः—' (३।२।३) इति कः । संप्रसारणम् (६।१।१५) । यणि (६।४।८२) च—इति सुकुटः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वेधस्य' वेझाः (निसाणा)' इति ख्यातस्य॥

शराभ्यास उपासनम्।

शेति ॥ शरमोक्षस्याभ्यासः ॥ (१) ॥*॥ उपपूर्वः 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) वा । भावे ल्युट् (३।३।११५) । 'उपासन-मासने । ग्रुश्रूषायां शराभ्यासेऽपि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरक्षेपाभ्यासस्य' ॥

र्पृषत्कवाणविशिखा अजिह्मगखगाशुगाः॥८६॥ कल्रम्बमार्गणशराः पत्री रोप इषुर्द्देगोः।

प्रिति ॥ पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) 'छटः शतृ' (३।२।१२४) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ञ गुणः । यद्वा 'व-र्तमाने पृषत्वहन्महत्-' (उ० २।८४) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ वणनम् । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । बाणः शब्दोऽस्त्यस । अर्शआद्य (५।२।१२७) । 'बाणः स्याद्गोस्तने दैत्यभेदे केवलकाण्डयोः । बाणा तु बाणमूळे स्त्री नीलझिण्ट्यां पुनर्द्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशिष्टा शिखात्रमस्य । 'विशिखा खनित्रि-कायां रध्यायां विशिखः शरें इति हैमः) ॥ (३) ॥ ॥ जिह्यस्याभावः । अजिह्यमृज् गच्छति । 'अन्येष्वपि' (बा० ३।२।४८) इति डः ॥ (४) ॥*॥ खं गच्छति । 'अन्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति डः । 'खगोऽर्क-ब्रहपक्षिषु । शरे देवेऽपि' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ आशु गच्छति । 'अन्येष्वपि' (वा० ३।२।४८) इति डः। 'आञ्चरगोऽर्के शरे वायौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (६)

१—पृषन् असुजा सिश्चन् कषति हिनस्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः—इति सुकुटः ॥

॥*॥ कल्यते । 'कल क्षेपे' (चु० प० से०) । कै-कदिकलिकडिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । 'कलम्बी शाकभेदेऽपि कदम्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी)॥ (७) ॥*॥ मार्गयति । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०)। ल्युः (३।१।१३४) । मार्ग्यते वा । 'कृत्यल्युटः' (३।३। ११३) इति ल्युद । 'मार्गणं याचनेऽन्वेषे मार्गणस्त शरेऽर्थिनि इति हैमः ॥ (८) ॥*॥ श्रणाति । अनेन वा। 'शु हिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३। ३।५७) वा। 'शरस्तु तेजने वाणे दध्यप्रे ना शरं जलें इति विश्वमेदिन्यौ ॥ ॥ दन्त्यादिपाठे त । सरित । (सृ गतौं (भ्वा० प० से०) । अचू (३।१।१३४) । '(बाणः स्यादस्त्रकण्टकः । स्थूलक्ष्वेडो विपादश्र)चि-त्रपुङ्कः शरः सरः। (पत्रवाहो विकर्षः)' इति त्रिका-ण्डशेषात् ॥ (९) ॥ ॥ पत्राणि पक्षाः सन्त्यस्य । इनिः (५।२।११५)। 'पत्री काण्डे खगे द्वमे । रथेऽद्रौ र-थिके रयेने इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ शा रोप्यते । अनेन वा । 'रुपु विमोहने' (दि० प० से०) ण्यन्तः। घञ् (३।३।१९) । यद्वा रुप्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३। १२१) इति घन् । 'रोपो रोपणबाणयोः' इति विश्वः ॥ (११) ॥*॥ ईष्यतेऽनेन । 'ईष गतिहिंसाद्र्शनेषु' (भ्वा० आ० से०)। 'ईषेः किच' (उ० १।१३) इत्युः, आदे-रिच ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'वाणस्य' ॥

प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचाः

प्रेति ॥ प्रकर्षण क्ष्वेदन्ते । 'ञिक्ष्विदा अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । ल्युः (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥*॥ नरानाचामन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । प्रज्ञाद्यण् (५। ४।३८) । यद्वा नराणां समूहो नारम् । नारमाचामिति । डः (वा० ३।२।१०१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वेलोहम-यस्य शरस्य'॥

पक्षी वाजः

पेति ॥ पक्षति । पक्ष्यतेऽनेन वा । 'पक्ष परिग्रहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३ १९) वा ॥ (१) ॥ ॥ वजत्यनेन । 'वज गतौ' (भ्वा॰ प॰ से॰) । 'हल्ख्र' (३।३।१२१) । निष्ठायां सेट्स्वान्न

१—सिद्धान्तकोसुद्यादिलिखितकल्यघटितपाठे तु कीर्यते । 'कॄ विक्षेपे' रल्योरेकत्वम् ॥

कुत्वम् । वाजयित वा । ण्यन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) ।—न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) अकुत्वम्—इति मुकुट-श्चिन्त्यः । ('वाजो निस्तनपक्षयोः । वेगे पुमानथ झीबे घतयज्ञान्नवारिषु' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रार-पक्षस्य'॥

त्रिषृत्तरे ॥८७॥

त्रीति ॥ वक्ष्यमाणा लिसकान्ताः ॥ निरस्तः महिते वाणे

नीति ॥ निरसते स । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ एकं 'प्रक्षिप्त-वाणस्य'॥

विषाक्ते दिग्धलिप्तकौ ।

वीति ॥ दिस्रते सा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते सा । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । साथें कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विषसं-वद्धवाणस्य'॥

त्णोपासङ्गत्णीरनिषङ्गा इविधिद्वेयोः ॥ ८८ ॥ त्ण्याम्

त्विति॥ तूणयति। 'तूण संकोचे' (जु० आ० से०)।
पचायच् (३।१।१३४)। त्ण्यते हारैः। घञ् (३।३।
१९) वा॥॥॥ तूणा च। 'श्वियां तूणेषुधी उपासङ्गः'
इति रत्नकोषः॥ (१)॥॥॥ गौरादित्वात् (४।१।४१)
ङीषि। 'तूणी नीत्यां निषङ्गे वा ना' (इति मेदिनी)।
('तूणी तु नीत्यां तूणों निषङ्गके' इति विश्वः)॥ (६)॥॥॥ एवं निषङ्गः। 'उपसर्गात्—' (८।३।६५) इति
षत्वम्॥ (४)॥॥॥ उपासज्यन्तेऽत्र हाराः। 'षञ्ज सङ्गे'
(भवा० प० अ०)। 'इलश्चं' (३।३।१२१) इति घञ्॥
(२)॥॥॥ तूणीं तूणत्वमीर्ते। 'ईर गतीं' (अ० आ०
से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। यद्वा तूणीं हारैः संकोचं
राति। 'रा दाने आदाने च' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः॥ (३)॥॥॥ इषवो धीयनतेऽत्र। 'द्वधाञ्' (जु० उ० अ०)। 'कर्मण्यधिकरणे च
(३।३।९३) इति किः॥ (५)॥॥॥ षद 'शराधारस्य'॥

खद्गे तु निर्द्धिशचन्द्रहासासिरिष्टयः । कौक्षेयको मण्डलाग्रः करपालः कृपाणवत्।।८९।। खेति ॥ खण्डति परम् । खण्ड्यतेऽनेन वा । 'खडि

मेदने' 'छापूखडिभ्यः कित्' (उ० १।२४) इति गन्। आगमशास्त्रसानित्यत्वाच्च नुम् । 'खङ्गो गण्डकरुङ्गासि-बुद्धभेदेष गण्डके' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥*॥ निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यः । 'निराद्यः क्रान्ता-' (वा० २। २।१८) इति समासः । 'संख्यायास्तत्पुरुषस्य' (वा० ५। ४।७३) इति डच् ।—'बहुत्रीहो संख्येये-' (५।४।७३) इति डच्-इति मुकुटश्चिन्त्यः । बहुत्रीहेरभावात्। 'निस्त्रिशो निर्धृणे खड्ने' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ चन्द्र इव हासः प्रभास्य । चन्द्रं हसति वा । द्युतिमत्त्वात् । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०)। 'चन्द्रहासोऽसिमा-त्रके। दशग्रीवकृपाणे च, कैनीयसि च गुग्गुलौं (इति हैमः)॥ (३)॥ ॥ असते। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। असति। 'अस दीप्ती' (भ्वा० उ० से०)। 'स-र्वधातम्य इन्' (उ० ४।११८) ।--बाहुलकादिः--इति मुक्टिश्चिन्त्यः । 'अस्तिः खङ्गे नदीभिदि' इति हैमः॥ (४) ॥*॥ रेषति । 'रिषु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । रिशति वा। 'रिश हिंसायाम्' (तु० प० अ)। किच् (३।३। १७४)। 'रिष्टिः खङ्गे ना ग्रुभे स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ ॥ अर्जोदिरिति स्वाम्यादिः । ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०)। किच् (३।३।१७४)। 'करवालमण्ड-लामकालेयकासिरिष्टयः । ऋष्टिः खङ्गस्तरवारिकौक्षे-यको च नन्दकः' इति रमसः ॥ (५) ॥*॥ कुक्षौ भवः 'कलकक्षिग्रीवाभ्यः-' (४।२।९६) इति ढकञ् ॥ (६) ॥*॥ मण्डलमयमस्य ॥ (७) ॥*॥ करं पैं।लयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥*॥ 'करवालः' इति पाठान्तरम् । करं वलति । 'वल प्राणने' (स्वा० प० से०) । 'कर्मण्यणु' (३।२।१) । करेण वलति वा । ज्वलादिणः (३।१।१४०) । यद्वा वलनम् । वालः । 'वल वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३। १८)। करे वालो यस । करेण वत्यते वा । कर्मणि घञ् (३।३।१९)॥ (८)॥*॥ कृपां नुदति । 'नुद प्रेरणे' (त्० उ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् ॥ (९) ॥*॥ नव 'खड़स्य'॥

१—इदं तु विश्वहैममेदिनीषु तु चन्द्रहासस्यैतदर्थकत्वं न लभ्यते, इति प्रमादजातम् ॥ २—'शिलाशूल्ष्टिंमुद्गरम्' इति मिट्टिश्च—इति मुकुटः । ३—'करपालकः पालकः' इति यमकम्—इति मुकुटः ॥

त्सरः खङ्गादिमुष्टौ स्यात्

त्सेति ॥ त्सरित । 'त्सर छद्मगतौ' (म्वा० प० से०) 'भृमुशी-' (उ० १।७) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ आदिना कटितलच्छुरिकादियहः ॥*॥ एकम् 'खङ्गाद्यायुधमुष्टी-नाम्' ॥

मेखला तिनवन्धनम् ।

मियति ॥ मां लक्ष्मीमीखित । मा ईखित वा । माराब्दो निषेधे । 'ईख गतौं' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकात्कलच् । यद्वा मा ई लक्ष्मीं खलित । 'खल संचलने संचये च' (भ्वा० प० से०)। मूलिवमुजादिकः (बा० ३।२।५)। अणि वृद्धिः स्यात् ।—मिखेः 'कम्बलादयश्च' इति कल्प्रस्ययो गुणश्च निपास्यते—इति मुकुटश्चिन्सः । उज्ज्वल्यस्ययो गुणश्च निपास्यते—इति मुकुटश्चिन्सः । उज्ज्वल्यस्ययो गुणश्च निपास्यते—इति मुकुटश्चिन्सः । उज्ज्वल्यस्ययो गुणश्च निपास्यते—। 'मेखला खङ्गवन्धे स्थात्काञ्ची-रेश्वमादिनिर्मितकिटिवन्धनस्य'। युद्धे हस्तात्पतनवारणाय मणिवन्धे प्रश्चियमाणस्य चर्मादेवां ॥

फलकोऽस्त्री फलं चर्म

फेति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' 'फल निष्पत्ती' (म्वा० प० से०) । 'कृञादिम्यो वुन्-' (उ० ५।३५) ॥ (१) ॥*॥ अच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्राये च्युष्टिला-मयोः' (इति) मेदिनी ॥ (२) ॥*॥ चरति । चर्यते वा । अनेन वा । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'चर्म कृत्तो च फलंके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्मणः' 'फिर' इति स्थातस्य ॥

संग्राही मुष्टिरस्य यः ॥९०॥

समिति ॥ संगृह्यते । 'श्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'सिम मुद्ये' (३।३।३६) इति कर्मणि घञ्॥ (१) ॥*॥ अस्य फलस्य ॥*॥ एकम् 'मुद्येः' ॥

द्ववणे मुद्रस्थनौ

द्विति ॥ दुर्ग्रक्षो हन्यतेऽनेन । 'करणेऽयोविद्रुषु' (१।१।८२) इत्यप्, घनादेशश्च । 'पूर्वपदात्-' (८।४।३) इति णत्वम् । 'द्रुघणो मुद्गरेऽपि स्याद्रुहिणे च परश्वधे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥॥॥ केचित्तु—श्चुञ्चादित्वात् (८।४। ३९) न (णत्वम्) 'द्रुघनः'—इत्याहुः ॥ (१) ॥॥॥ गिरति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०)। अच् (१।११३४)। मुदो गरः॥ (२) ॥॥॥ हन्यतेऽनेन । 'मूतौ घनः' (३।३।

८१) इत्यघनादेशो। 'घनः सान्द्रे दृढे दृढ्ये विस्तारे मुद्गरे। ऽम्बुदे। संघे मुस्ते घनं मध्यनृत्यवाचप्रकारयोः' इति हैमः ॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'मुद्गरस्य' 'गुर्जा' इति स्यातस्य॥

स्यादीली करवालिका।

स्येति ॥ ईतें । ईर्यते वा । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२९) इति इन् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।११४५) इति छीष् वा । किपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) ईड्यते वा । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०) । डलयोरेकत्वम् ।—'इगुपधात्कः'—इति मुकटस्त्वपाणिनीयः । 'इगुपधात् कित्' इति सूत्रपाठात् । तत्रेनोऽनुवर्तनात् ॥॥॥ ('इन्लि' इति) हस्वादिपाठे तु 'इल' गतौ क्षेपे च।(तु० प० चु० से०) इति धातुर्बोध्यः ॥ (१) ॥॥॥ करं पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। अण् (३।२।१) डीप् (४।१।१५) कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) ॥॥॥ 'कारवालिका' इति पाठे तु करं वलते 'वल्हिंसादानयोः' (भ्वा० आ० से०) । अण् (३।२।१) । कन्रेण वालयते वा । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) (२) ॥॥॥ हे 'तरवार' इति स्थातस्य ।—'गुप्ती' इति स्थातस्य—इत्यन्ये ॥

भिन्दिपालः सगस्तुल्यौ

भीति ॥ भिन्दति । 'भिदि अवयवे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'भिन्दिद्वीद्शतालं तु द्श कुन्तोऽभिधीयते' इति भरतः । तद्विन्छन्नः कालोऽपि भिन्दिः । भिन्दिं पालयति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥ शा सरति । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलका-द्रक् ॥ (२) ॥ हे 'अदमप्रक्षेपसाधनस्य' 'गोफण' इति ख्यातस्य ।—नालिकास्रस्य—इत्यन्ये ॥

परिघः परिघातनः ॥९१॥

पेति ॥ परितो हन्यतेऽनेन । 'परौ घः' (३।३।४) इति साधः । 'परिघोऽस्रे योगभेदे परिघातेऽर्गलेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परितो घातयत्यनेन ल्युद् । (३। ३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहबद्धस्य लगुडभेदस्य' ॥ 'लोहाङ्गी' इति ल्यातस्य ॥

द्वयोः कुठारः स्वधितिः परशुश्च परश्वधः ।

द्वेति ॥ कुठे गतिप्रतिघाते आरो गतिरस्य । जाति-त्वात् (४।१।६३) ङीष् । कुठं दृक्षमृच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) अणू (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सं धियति । 'धि घारणे' (तु० प० अ०) । क्तिच् (३।३। १७४) ॥ (२) ॥॥॥ परं ग्रणाति। 'शॄ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'आङ्परयोः खनिशॄम्यां डिच' (उ० १। ३३) इति कः ॥ (३) ॥॥॥ परस श्रयनम् । 'दु ओश्वि गतिवृद्ध्योः' (म्वा० प० से) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०२) इति डः। परश्चं धयति । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः ॥॥॥ ('पर्श्वधः' अपि । यदाह-'यष्टिप-र्श्वधहेतिको' इति—इति स्वामी ॥॥॥ 'परस्वधः' इति पाठे तु परस्य स्वं दधाति । काष्ठदण्डधारकत्वात् । 'कुठारः स्त्री च स्विधतिः परग्रश्च परद्वधः । कुटाटङ्कः पर्शः' । 'अय छुरिका कोराशायिका' इति रभसः॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'कुठारस्य' ॥

स्याच्छस्नी चासिपुत्री च छुरिका चासिधेनुका ९२

स्थेति ॥ शस्यतेऽनया । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा॰ प० से॰) । 'दाम्रीशस—' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । ङीष् (४। १।४१) । 'शस्त्रमायुधे । छोहे शस्त्री छुरिकायाम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असेः पुत्री ॥ (२) ॥*॥ छुरति । 'छुर छेदने' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३५) । 'हगुपध—' (३।२।१३५) इति के कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) वा ॥ (३) ॥*॥ असेधेनुरिव ॥ (४) ॥*॥ चन्त्वारि 'छुरिकायाः'॥

वा पुंसि शल्यं शङ्कर्ना

वेति ॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अध्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'शल्यं तु न स्त्रियां शङ्कौ क्षीवं क्ष्वेडेषु तोमरे । मदनद्धश्वाविधोनी' इति मे-दिनी ॥ (१) ॥॥। शङ्कतेऽस्मात् । 'शकि शङ्कायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'खरुशङ्कुपीयु—' (उ० १।३६) इति साधुः । 'शङ्कुः पत्रशिरा जाले संख्याकीलकशम्भुषु । यादोऽस्त्रभेदयोमेंद्रे' इति हैमः । 'संख्याकीलकयोः शङ्कः शङ्कुः प्रहरणान्तरे' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वाणात्रस्य' 'वर्छी' इति ख्यातस्य ।—'शेल' इति ख्यातस्य इत्यन्ये ॥

शर्वला तोमरोऽस्त्रियाम् ।

दोति ॥ शर्वति । 'शर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । तालव्यादिः (पवर्गीयान्तः) वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । 'शार्दूलशर्वलाशलादुः' इति शभेदः ॥॥॥ स्वामी तु—'सर्वे ठाति' इति विगृह्णन् (सर्वेळायाः) दन्त्यादितामिमेप्रैति ॥ (१)॥॥॥ तौति । 'तुः' सौत्रो गतौ । विच्
(३।२।७५) । प्रियते । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ०
अ०)। अन्तर्भावितण्यर्थः । अच् (३।१।१३४)। तोश्रासौ मरश्च । तौर्गन्ता म्रियतेऽनेन वा । 'पुंसि—' (३।३।
११८) इति घः ॥ (२)॥॥॥ हे 'तोमरस्य' 'गॅडासा' इति ख्यातस्य ।—'शावळी' इति ख्यातायाः—इत्यन्ये ॥

पासस्तु कुन्तः

प्रेति ॥ प्रास्यते । 'असु क्षपेणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घत्र् (३।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ कुं शरीरमुनति । 'उन्दी क्रेदने' (रु० प० से०) । बाहुलकात्तः । शक-न्धादिः (वा० ६।१।९४) । 'कुन्तः प्रासे चण्डमावे क्षु-द्रजातौ गवेधुके । कुन्ती पाण्डप्रियायां च शहक्यां गुग्गुलुद्धमे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रास्तस्य' 'भाला' इति ख्यातस्य ॥

कोणस्तु स्त्रियः पाल्यश्रिकोटयः ॥ ९३॥

कविति ॥ कुणत्यनेन । 'कुण शब्दे' (तु० प० से०) 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् । कर्तर्यच् (३।१।१३४) वा । 'कोणो वाद्यप्रभेदे साद्वीणादीनां च वादने । एक-देशे गृहादीनामश्रौ च लगुडेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९) । मुकुटस्तु-पाति । 'ऋ-तन्यञ्जि-' (उ० ४।२) इत्यादिनालिः-इत्याह । तन्न । तत्र पातेः पाठाभावात् । 'पालिः कर्णलतायेऽश्री पङ्का-वङ्कप्रभेदयोः । छात्रादिदेये स्त्री पाछी युकासस्मश्रयो-षितोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अश्वाति । 'अश भोजने (क्या० प० से०) । अश्वते वा । 'अशू व्यासी' (स्वा० आ० से०) । अङ्गया (वङ्गैचा) दिः (उ० ४। ६६) । मुकुटस्तु—आश्रीयते प्रहारार्थम्, इति । 'आङि श्रिहनिभ्यां हुस्वश्र' (उ० ४।१३७) इतीण डिच । डि-न्वात् (६।४।१४३) टिलोपः । आङो हस्वश्र—इत्याह । तन्न । उक्तसूत्रादर्शनात् । 'अश्रि कोणैकदेशयोः' इति धरणिः ॥ ॥ 'अस्तः कोणे शिरसिजे' इति विश्वात् 'असः' अपि ॥ (३) ॥ ॥ कोटयति, कोट्यते, वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३९)। कुट्यते वा।

१——इदं तु सिद्धान्तकौमुद्यामपि स्पष्टमुपलभ्यमानत्वादार्किचि-स्करम् ॥

'इञ(ण)जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) इतीञ् (ण्) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्री संख्याभेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'कोणभागस्य' ॥ सर्वाभिसारः सर्वोधः सर्वसंनहनार्थकः ।

सेति ॥ सर्वेणाभिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (२।२।१८) ॥ (१) ॥ ॥ सर्वस्यौघः । 'सर्वोघो गुरुवेगे च सर्वसंनहने पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ सर्वेषां संनहनम् । सर्वसंनहनमर्थो यस्य ॥ (२) ॥ ॥ त्रीणि 'सर्वसैन्यसंनहनस्य' ॥

लोहाभिहारोऽस्त्रभृतां राज्ञां नीराजनाविधिः ९४

लोहित ॥ 'लोहोऽस्री शस्त्रके लौहे' (इति मेदिनी)। लोहस्य शस्त्रस्याभितो हरणम् । 'ह्र्ज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०)। मावे घञ् (३।३।१८)। 'लोहाभिहार इत्युक्तो विधिनीराजनोत्तरः' इत्यमरमाला ॥॥॥ 'लोहाभिसार' इति पाठे तु 'स् गतौ' (भ्वा० प० से०) धातुर्वोध्यः॥ (१)॥॥॥ निःशेषेण नितरां वा राजनम् । 'राजृ दीतौ' (भ्वा० उ० से०)। ण्यन्तः। 'ण्यासश्रन्थ—' (३।३। १०७) इति भावे युच्। तस्याः सेव वा विधिः। 'नीराजनो विधिः' इति पाठे तु 'निःशेषेण राजनमत्र' इति बहुत्रीहिर्वोध्यः॥॥॥ एकं 'महानवस्यां प्रस्थानात्प्राक् शस्त्रवाहनादिपूजनविधेः'॥

यत्सेनयाभिगमनमरौ तद्भिषेणनम् ।

येति ॥ सेनयाभियानम् । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति सेनाशब्दाण्णिच् । त्युद् (३।३।११५) । 'उपसर्गात् सुनोति—' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शत्रौ ससैन्यगमनस्य'॥

यात्रा त्रज्याभिनियीणं प्रस्थानं गमनं गमः ९५

येति ॥ यानम् । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हु-यामाश्रमसिभ्यस्नन्' (उ० ४।१६८) । 'यात्रा तु यापनेऽपि स्याद्भमनोत्सवयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ व्रजनम् । 'व्रज गतौ' (म्वा० प० से०) । 'व्रजयजोः-' (३।३।९८) इति क्यप् ॥ (२) ॥॥॥ अभिनिर्या (३) प्रस्था (४) गमि (५) भ्यो त्युद् (३।३।११५) ॥॥॥ गमेः 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'गमो नाक्षविवर्ते स्यादपर्यालोचितेऽध्वनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ षद् 'ग्रस्थानमात्रस्य'॥

स्यादासारः प्रसरणम्

स्येति ॥ आसरणम् । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०) ।

घन् (३।३।१८)। 'आसारः खात्प्रसरणे वेगवृष्टौ सुहृद्वरुं' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ प्रसरणे ल्युट् (३।३।११५) ॥ *॥ 'प्रसरणी' इति पाठे 'अधिसृष्टु—' (उ० २।१०२) इत्यनिः। 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीप् ॥ (२)॥ *॥ द्वे 'सर्वतोव्यापिसैन्यप्रसरणस्य'॥

भचकं चलितार्थकम्।

प्रेति ॥ प्रस्थितं चक्रं सैन्यम् ॥ (१) ॥*॥ चिति-शब्दस्य समानार्थकम् । 'प्रचक्रं चित्रतं त्रिषु' इत्यमरमाला ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रस्थितसैन्यस्य' ॥

अहितान्यत्यभीतस्य रणे यानमभिक्रमः ॥९६॥

अहीति ॥ अभिक्रमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति न दृद्धिः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'नि-भींकयायिनः'॥

वैतालिका बोधकराः

वायिति ॥ विविधेन तालेन शब्देन चरन्ति । 'चरित' (४।४।८) इति ठक् । स प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५।१११०९) इति ठक्, वा ॥ (१) ॥* ॥ बोधं करोति । 'क्रुओ हेतु—' (३।२।२०) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रातर्जागरणकारिणः'॥

चाक्रिका घाण्टिकार्थकाः।

चेति ॥ चक्रेण समूहेन चरन्ति । 'चरति' (१।१।८) इति ठक् ॥ (१) ॥॥। घण्टया चरन्ति । ठक् (१।१।८) ॥ (२) ॥॥॥ बहवो मिलिता ये राज्ञां स्तुत्यादि पठन्ति, तेषां द्वे । कचित्तु 'चिक्रिका घटिकार्थकाः' इति पाठः । तत्र चक्रमस्ति वाद्यत्वेन यस्य । ठन् (५।२।११५) ॥ (१) ॥॥॥ घटीं कायति । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।३) । 'ङचापोः—' (६।३।६३) इति हृस्वः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चन्दिचरोषेषु' 'घडियारी' इति स्यानतस्य घटिकावादकस्य ॥

स्युर्मागधास्तु मगधाः

स्युरिति ॥ मगध्यन्ति याचन्ते । 'मगध' इति या-च्योर्थः कण्ड्वादियगन्तः । अच् (३।१।१३४)। 'यस हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) वा ॥

१—यच्छ्रीभोज:—'कमधिनः कुषुभ्यन्तु कं मगध्यन्तु मागध्याः । किमषुध्यन्तु यज्वानो रामेऽरण्यं मु(तु)रण्यति' इति— इति स्वामिमुकुटौ ॥

(१) ॥ ॥ अकुटस्तु 'मधु मधुरं कायन्ति' इति विगृह्णन् 'मधुकाः' इति पाठं मन्यते ॥ (२) ॥ ॥ द्वे वंशपर-म्पराशंसकानाम्'॥

वन्दिनः स्तुतिपाठकाः ॥ ९७ ॥

वेति ॥ वदन्ते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । प्रह्यादित्वात् (३।१।१३४) 'आवश्यका--' (३।३।१७०) इति वा णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ स्तुतेः पाठकाः ॥ (२) ॥॥॥ 'वन्दिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदशोक्यः' ॥॥ द्वे 'राजादिस्तुतिपाठकेषु' 'भाट' इति स्वामी) ॥ संग्रकास्तु समयात्संग्रामादनिवर्तिनः ।

समिति ॥ संशपनम् । 'शप आक्रोशे' (भ्वा० उ० अ०) भावे कः (३।३।११४) संशप्तं शपथं कुर्वन्ति । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । ण्वुल् (३।११३४) । क्रुन् (उ० २।३५) वा । सम्यक् शप्तं सत्यं येषां ते इति वा ॥ (१) ॥॥॥ समयाच्छापथाद्धेतोराचा-राद्वा ॥॥॥ एकम् 'शपथवशात्संत्रामादपरावर्तिनः'॥ रेणुर्द्वयोः स्नियां घृलिः पांशुनी न द्वयो रजः ९८

रियति ॥ रिणाति । रीयते वा । 'री गति श्लेषणयोः' (त्रया० प० अ०) । 'अजिद्यरीभ्यो निच्च' (उ० ३।३८) इति णुः । 'रेणुः स्त्रीपुंसयोर्धूलौ पुंलिङ्गः पर्पटे पुनः' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥ ॥ धुवति । धूयते, वा । 'धू विधूनने' (तु० प० से०) । बाहुलकाल्लिः । धवनम् । 'धूल् कम्पने' (त्रया० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३। ३।१०८) ॥ (२) ॥ ॥ पंशति 'पश्चि नाशने' (चु० प० से०) । 'अर्जिदृशिकम्यमि—' (उ० १।२७) इति साधुः ॥ ॥ 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शंवशूकरणंशवः' इति शमेदात् (पासुः) दन्त्यान्तश्च ॥ (३) ॥ ॥ एजति । 'रञ्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'भूरिज्ञम्यां कित्' (उ० शा२१७) इत्यसुन् ॥ (१) ॥ ॥ चत्वारि 'रजसः' ॥ चृणें सोदः

चिवति ॥ चूर्ण्यते । 'चूर्ण पेषणे' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) 'चूर्णानि वासयोगाः स्युश्रूर्णो घूलिः सशर्करा' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥॥॥ श्रुवते । 'श्रुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । घच् (३।३।१८) । 'श्लोदः पेषणचू-

१—-'अपांसुवसनाः सागरा इव नागराः' इति दमयन्तीःके-

र्णयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टस्य रजसः'। — षडेव रजसः— इत्येके ॥

समुत्पिञ्जपिञ्जलौ भृशमाकुले ।

सेति ॥ समुत्पिङ्ग(य)ति । 'पिजि हिंसायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ बाहुळकादळच् । पिङ्गं लाति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अ-तिसंकुळस्य' ॥

पताका वैजयन्ती स्यात्केतनं ध्वजमस्त्रियाम् ९९

पेति ॥ पति पत्यतेऽनया वा । 'पतु (भ्वा० प० से०)। 'बलाकाद्यश्च' (उ० ४।१४) इत्याकः । यत्तु-'शलिपदिपतिभ्यो नित्' (उ० ४।१४) इत्याकः—इति मुकुटः । तन्न । अपाणिनीयत्वात् । 'प-ताका वैजयन्त्यां स्यात्सीभाग्यनाटकाङ्गयोः' इति विश्व-मेदिन्यौ ॥ (१) ॥ ॥ विजयते । 'जि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । 'तृभूवहि-' (उ० ३।१२८) इति झच्। 'वि-जयन्तस्येयम्' 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वैजयन्तो गुहे शक्रप्रासाद्ध्वजयोः पुमान् । वैजयन्ती पताकायां जयन्तीपाद्पे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ के-त्यते ज्ञायतेऽनेन । 'कित संशयादौ' (भ्वा० प० से०)। 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'केतनं तु निमन्नणे । गृहे केतौ च कृत्ये च' इति मेदिनी ॥ (३) ॥ ॥ ध्व-जित 'ध्वज गतौं' (भवा० प० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थी वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ध्वजः पूर्वदिशो गृहे । शिक्षे चिह्ने पताकायां खट्टाङ्गे शौण्डिकेऽपि च' इति हैमः॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'पताकायाः' ॥

सा वीराशंसनं युद्धभूमियीतिभयपदा ।

सेति ॥ वीरा आशंखन्तेऽत्र । 'आङः शसि इच्छा-याम्' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'भयंकरयुद्धभूमेः' ॥

अहं पूर्वमहं पूर्वमित्यहंपूर्विका स्त्रियाम् ॥१००॥

अहमिति ॥ अहं पूर्वम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'अहं पू-र्वम्' इत्यस्याम् । ठन् (५।२।११५) वा ॥ (१) ॥॥। एकं 'अहं पूर्वमहं पूर्वम्' इति योधानां धावनिक्रयायाः॥

१—'उत्पिक्षलश्च । कुर्वाणसुत्पिक्षलजातपत्रैः' इति माघः— इति सुकुटः । केचित्तु पिक्षलमाकुलमाहुः—इति वछभः ॥ २—इदं च फलितसूत्रकथनम् ॥

आहोपुरुषिका द्पीद्या स्यात्संभावनात्मिन ।

आहविति ॥ अहो अहं पुरुषः । 'सुप्सुपा' (२।१। ४) इति समासः । अहोपुरुषस्य भावः । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) बुज्। (१) ॥*॥ एकम् 'आत्मिनि द्यान्याविष्करणस्य'॥

अहमहिमका तु सा स्यात्परस्परं यो भवत्यहंकारः ॥१०१॥

अहेति ॥ अहमहंशब्दोऽस्त्यत्र । वीप्सायां द्वित्वम् (८११२) । त्रीक्षादित्वात् (५१२११६) ठत् । अनित्य-त्वात् 'अव्ययानाम्–' (वा० ६१४११४४) इति न टि-लोपः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'परस्पराहंकारस्य'॥ हित्यां तरःसदोबलकोरीणि स्थाम शहमं न ॥

द्रविणं तरःसहोवल्रज्ञौर्याणि स्थाम शुष्मं च।। शक्तिः पराक्रमप्राणौ

द्वेति ॥ द्रवत्यनेन । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'द्रदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं काञ्चने घने । पराक्रमे बलेऽपि स्वात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ त-रत्यनेन । 'तु प्लवनादौ' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० 81१८९)। 'तरो जवे बले' इति हैमः॥ (२)॥ ॥ स-ह्यतेऽनेन । 'षह अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९)। 'सहो बले ज्योतिषि च सहा हेमन्त-मार्गयोः' इति सान्तेषु हैमः ॥ ॥ 'दण्डोत्पलासुद्भपणीं कुमारीनखमेषजे । सहा स्रियां, बले न स्री' इति रभ-साद्दन्तमपि ॥ (३) ॥ ॥ वलते(त्य) ५ नेन । 'बल प्रा-णने' (म्वा० प० से०)। 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दैत्यप्रभेदे वायसेऽपि च । बलयुक्तेऽन्य-लिङ्गः साद्राट्यालके तु योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ श्रास्य भावः कर्म वा । ष्यञ् (५।१।१२४)। 'शोर्यमारमटीशक्योः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ तिष्ठत्य-नेन । 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) ।-'आतो मनिन्-' (३।२।७५)-इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । तस्य क-र्तरि विधानात् ॥ (६) ॥ ॥ ग्रुष्यत्यनेनारिः । 'ग्रुष शो-षणे' (दि० प० अ०) । 'अविसिविसिशुषिभ्यः कित्' (उ० १।१४४) इति मन् । 'शुष्मं तेजसि, सूर्थे ना' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ शक्यतेऽनया । 'शक्रु शक्तौं (स्वा० प० अ०) । 'श्रियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'शक्तिरायुधभेदे सादुत्साहादौ बले श्चियाम्' इति हैमः॥ (८) ॥*॥ पराक्रम्यतेऽनेन । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा०

प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। 'परा
क्रमो विक्रमे स्यात्सामर्थ्योद्योगयोरिप' इति विश्वः॥ (९)
॥*॥ प्राणित्यनेन। 'अन प्राणने' (अ० प० से०)।
'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन्। 'प्राणो हन्मारुते बोले
काव्यजीवेऽनिले बले। पुंलिङ्गः, पूरिते वाच्यलिङ्गः, पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥*॥ दश 'साम
थर्यस्य'॥

विक्रमस्त्वतिशक्तिता ॥१०२॥

वीति ॥ विक्रमणम् । घञ् (२।२।१८) । 'विक्रमस्तु पुमान्कान्तिमात्रे स्याच्छक्तिसंपिद' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयिता शक्तिर्यस्य । तस्य भावः । तस्र (५। १।११९) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अतिपराक्रमस्य'॥ वीरपाणं तु तत्पानं द्वत्ते भाविनि वा रणे ।

वीति ॥ वीराणां पानम् । 'वा भावकारणयोः' (८। ४।१०) इति णत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'युद्धारमभेनते वा पानकर्मणः' ॥

युद्धमायोधनं जन्यं प्रधनं प्रविदारणम् ॥१०३॥
मृधमास्कन्दनं संख्यं समीकं संपरायकम् ।
अस्त्रियां समरानीकरणाः कलहविग्रहौ ॥१०४॥
संप्रहाराभिसंपातकलिसंस्फोटसंयुगाः ।
अभ्यामर्दसमाघातसंग्रामाभ्यागमाहवाः ॥१०५॥
सम्रदायः स्त्रियः संयत्समित्याजिसमिद्युधः ।

युद्धेति ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) (क्तः ३।३।११४) भावे क्त ल्युटौ (३।३।११५) ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ जननम् । 'जनेर्यक्' (उ० ४।१११) । जायते वा । 'भव्यगेय-' (३।४।६८) इति साधुः । 'जन्यं हृद्दे परीवादे संग्रामे च नपुंसकम् । जन्या मातृ-वयस्यायां जन्यः स्याजनके पुमान् । त्रिष्ट्ताद्यजनित्रोश्च नवोढाज्ञातिभृत्ययोः । वरिक्षग्धे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ प्रधानम् । 'द्ध धाञ्' (ज्ञ० उ० अ०) । 'कृ-पृवृजिमन्दिनिधाञः क्युः' (उ० २।८१) । 'प्रधनं युधि दारणे' इति हैमः ॥ (४) ॥॥॥ 'द्ध विदारणे' (त्रया० प० से०) । ण्यन्ताद्भावे ल्युद् । 'प्रविदारणमाख्यातं सं-परायेऽवदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ मर्धनम् । 'मृधु हिंसायाम्' (भ्वा० उ० से०) । बाहुलकाद्भावे धवर्थे

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु—प्रदन्थन्ति । धनिर्मारणार्थोऽत्र निधनवत्—इत्युक्तम् ॥

वा कः ॥ (६) ॥ ॥ 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प॰ अ०) । भावे ल्युद् (३।३।११५) । 'आस्कन्दनं तिरस्कारे रणे संशोषणंऽपि च' इति विश्वः॥ (७)॥ *॥ संख्यानम् । चक्षिङः ख्यातेर्वा भावे कः । 'संख्यामाहवे। संख्येकादो विचारे च' इति हैमः ॥ (८) ॥ ॥ समनम्। 'षम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०)। 'अलीकाद्यश्च' (उ० था२५) इति कीकन् । सम्यगयनम्, वा । 'ई गत्यादौं' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कः ॥ (९) ॥ संपराय-नम्। 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) वा । घञ् (३।३।१८) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ ॥ विनयादित्वात् (५।४।३४) ठिक 'सांप-रायिकः' अपि ॥ (१०) ॥ ॥ समरणम् । 'ऋ गतौ' (क्या० प० से०) । घः (३।३।११८) ॥ 'ऋदोरप' (३।३।५७) वा । यत्तु-ऋच्छन्त्यत्र । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७)-इति मु-कुटेनोक्तम् । तन्न । ऋषन्ताद्पो विधानात् ॥ (११) ॥*॥ अननम् । 'अन गतौ' () 'प्राणने' (अ०प० से०) वा । 'अनीकाद्कश्च' इति साधुः । न नयनम् । 'णीञ् प्रा-पणे (भ्वा० उ० अ०)। बाहुलकात्कन्। नञ्समासः (२। २।६)। 'अनीकोऽस्री रणे सैन्ये' इति मेदिनी॥ (१२) ॥*॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विशर-ण्योश्च' (वा० ३।३।५८) इत्यप् । 'रणः कोणे कणे पुंसि समरे पुनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१३) ॥ ॥ 'कलं तु मधुरध्वनौं इति धरणिः। कलस्य हननम्। 'अन्येभ्यो-ऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः ॥ (१४) ॥ व-यहणम् । 'यहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'वियहो सुधि विस्तारे प्रविभागशरीरयोः' इति हैमः ॥ (१५) ॥*॥ संप्रहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३। ३।१८) । 'संप्रहारो गतौ रणे' इति हैमः ॥ (१६) ॥ ॥ अभिसंपतनम् । 'पत्छ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१८) ॥ (१७) ॥ ॥ कलनम् । 'कल श-ब्दादौं' (भ्वा० आ० से०)। इन् (उ० ४।११८)।--'कलेरिः'—इति मुकुटः । तन्न । तादृशसूत्राभावात् । क-लिर्विभीतके शूरे विवादेऽन्त्ययुगे युधि इति हैमः॥ (१८) ॥*॥ संस्फोटनम् । 'स्फुटिर् विशरणे' (भ्वा० प०

से०) । घञ् (३।३।१८) । 'संस्फेटः' इति तु स्वामी । तत्र 'स्फिट अनादरे' (चु० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ सं-योजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञु (३। ३।१८)।—'रथयुग-' (४।४।७६) इति निर्देशाहुणा-भावः । प्रतिजनादिषु (४।४।९९ गणे) 'संयुग'शब्दपा-ठाद्वा ॥ (२०) ॥ ॥ अभ्यामर्दनम् । 'मृद् क्षोदे' (त्रया० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'अभिमर्दस्त पंति सा-द्वमर्दे संपराये च' (इति मेदिनी) ॥ (२१) ॥ ॥ स-माहननम् । घन् (३।३।११८) । 'समाघातो वधे युद्धे' (इति मेदिनी) ॥ (२२) ॥ श। संप्रामणम् । 'संप्राम युद्धे' (चु० उ० स०) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२३) ॥*॥ अभ्यागमनम् । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'अभ्यागमः समरेऽन्तिके । घाते रोधेऽभ्यपगमे' इति हैमः ॥ (२४) ॥ ॥ आह्वानम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०)। 'आङि युद्धे' (३।३।७२) इत्यप् संप्रसारणं च। 'आहवः संगरे यज्ञे' इति हैमः॥ (२५) ॥*॥ समुद्यनम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) ॥ (२६) ॥*॥ संयतनम् । 'यती प्र-यते' (भ्वा० अ० से०)। संयमनम्। 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'गमा-दीनाम्' (वा० ६।४।४०) इति मलोपः । तक (६।१। ७१) ।। (२७) ॥ ॥ समयनम् । 'इ गतौं' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१७४) । 'समितिर्युधि संगमे । साम्ये सभायाम्' इति हेमचन्द्रः ॥ (२८) ॥ *॥ अजनम्। 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इञ(ण)जादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। इञ्(ण)विधानसामर्थ्याद्जेर्न वी। अन्यथा 'व्यादिभ्यः' इत्येवावक्ष्यत् । 'बहुलं तणी' (वा० २।४।५४) इति वा । 'आजिः स्त्री समभूमी संग्रामे' इति मेदिनी) ॥ (२९) ॥*॥ समयनम् । 'इ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) ॥ (३०) ॥ ॥ योधनम् । 'युध संप्रहारे' (दि० आ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (३१) ॥ *॥ -- एषु अनेकार्थत्वात् सर्वे घातवो युद्धार्थाः । सर्वत्राधिकरणे प्रत्ययः इति मुकुटः ॥ ॥ एकत्रिंशत् 'प्रहरणिकयायाः' ॥

१—सिद्धान्तकोमुद्यादो तु 'अनीकादयश्च' इति स्त्रं नोप-लभ्यते । किंतु 'अनिहृषिभ्यां किच्च' (उ० ४।१७) इति स्त्रमु-पलभ्यते ॥

१—'संयत्' पुंस्यि । 'रवेजि संयत्यतुलासगौरवे' इति दण्डी—इति मुकुटः ॥

नियुद्धं बाहुयुद्धे स्यात्

नीति ॥ निगृह्य नितरां वा युद्धम् ॥ (१) ॥*॥ बा-हुभिर्युद्धम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बाहुयुद्धस्य' ॥

तुमुळं रणसंकुळे ॥१०६॥

त्विति ॥ तवनम् । तौति वा । 'तु' सौतः । बाहुल-कान्मुलक् । ('तुमुळं रणसंकुले । तुमुलो विभीतकदौ' इति हैमः) । 'तुमुळं व्याकुले रणे' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥*॥ रणस 'संकुलम्' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रणव्या-कुलतायाः' ॥

क्षेडा तु सिंहनादः स्यात्

क्वेडिति ॥ क्वेदनम् । 'ञिक्ष्विदा स्नेहनमोचनयोः' (भ्वा० आ० से०) अव्यक्ते शब्दे वा घञ् (३।३।१८) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । रूपमेदात्स्नीत्वम् । 'विशे वैर्यवाधितः' इति परिभाषणान्न पुंस्त्वम् 'क्वेडो ध्वनौ कणामये विषे । क्वेडा वंशशठाकायां सिंहनादे च योषिति । छोहितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः'॥ (१) ॥॥॥ सिंहवन्नदनम् । 'णद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'योधानां सिंहनादस्य'॥

करिणां घटना घटा।

केति ॥ घटनम् । 'घट संघाते' चुरादिः । 'ण्यास-श्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (१) ॥॥॥ 'घटा-द्यः पितः' (भ्वा० ग० स्०) इति पित्त्वात् (३।३। १०३) अङ् । 'घटः समाधिमेदेमशिरःकूटकुटेषु च । घटा घटनगोष्टीभघटनासु च योपिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'हस्तिसंघस्य'॥

ऋन्दनं योधसंरावः

केति॥ 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । भावे ल्युट् (३।३।११५)। 'कन्दनं रोदनेऽपि स्वादाह्वानेऽपि' इति मेदिनी ॥ (१) ॥*॥ योधानां संवरणम् । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'उपसर्गे रुवः' (३।३।२२) इति घञ् (२) ॥*॥ द्वे 'अन्योन्यस्पर्धया योधानामाह्वानस्य'॥

दृंहितं करिगर्जितम् ॥१०७॥

त्रिति ॥ वृंहणम् । 'वृहि वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) 'नपुंसके' (३।३।११४) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ करिणां गर्जनम् । 'गर्ज शब्दे' (स्वा० प० से०) । पूर्ववत् कः (३।३।११४) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'हस्तिगर्जनस्य' ॥ विस्फारो धनुषः स्वानः

वीति ॥ विस्करणम् । 'स्कर स्फुरणे' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) । विस्फुरणम् । 'स्फुर स्फुरणे' (तु० प० से०) वा 'स्फुरतिस्फुलत्योर्घनि' (६।१।४७) इत्यात्वम् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'धनुषदाब्दस्य' ॥

पटहाडम्बरौ समौ।

पेति ॥ पटं हन्ति । 'अन्येभ्योऽपि' (वा॰ ३।२। १०१) इति ङः । 'पटहो ना समारम्भे आनके पुंनपुं-सकम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आडम्बयति । 'डिव क्षेपे' () । बाहुळकादरच् । यद्वा डम्बनम् । भावे घल् (३।३।१८) । डम्बं राति। रायिति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जितत्-र्ययोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'युद्धपटहस्य' 'द्ममद्मा' इति ख्यातस्थ ॥

प्रसमं तु बलात्कारो हठः

प्रोति ॥ प्रगता सभा विचारोऽस्तात् । सभायाः प्रगतो वा । 'क्षीबे तु प्रसमं हठः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ — 'बलात्' इति निपातो हठार्थः'— इति स्वामी । बलात्करणम् । भावे घल् (२।२।१८)॥ (२)॥॥॥ ह-ठनम् । 'हठ हितशठत्वयोः' (भ्वा० प० से०)। 'पृंसि—' (२।३।११८) इति 'खनो घ च' (२।३।२५) इति वा घः। 'हठः सात्प्रसमे पृश्न्याम्' 'हेठी वाधाविहेठयोः' इति मेदिनी॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'बलात्कारस्य'॥

अथ स्विति छलम् ॥१०८॥

अथेति ॥ स्खलम् । 'स्खल संचलने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।३।११४) । 'स्खलितं छलिते भेषे' (इति हैमः)॥ (१)॥*॥ छालम्। 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । ग्रुपादित्वात् (उ० १।१०५) कलच् । 'आतो लोप—' (६।४।६४) इत्याकारलोपः । ('छलं छद्मस्खलितयोः' इति हैमः)॥ (२)॥*॥ द्वे 'युद्ध-मर्यादायाश्चलनस्य'॥

अजन्यं क्लीव उत्पात उपसर्गः समं त्रयम् ।

अजेति ॥ न जने साधः । 'तत्र साधः' (४।४। ९८) इति यत्। न जन्यते वा । 'जनेर्यक्' (उ० ४।

१—हेठराब्दार्थवोधकस्यापि प्रसङ्गादुक्तिः॥

१११)। 'तिकशिस' (वा० ३।१।९७) इति ॥ यद्वा ॥ (१) ॥ ॥ उत्पतनम् । 'पतृ गतौ' (म्वा० प० से०)। घम् (३।३।१८)। उत्पतित । ज्वलादिः (३।१।१४०) वा ॥ (२) ॥ ॥ उपसर्जनम् । उपस्च्यते वा घम् (३।३।१८,१९)। 'उपसर्गः पुमान् रोगभेदोपप्लवयोरि' इति मेदिनी॥ (३)॥ ॥ त्रीणि 'ग्रुभाग्रुभसूचकम-हाभूतिवकारस्य'॥

मूर्छी तु कश्मलं मोहोऽपि

मिवति ॥ मूर्छनम् । 'मूर्छा मोहादों' (स्वा० प० से०)। 'गुरोश्च हरुः' (३।३।१०२) इत्यः। 'उपधायां च' (८।२।७८) इति दीर्घः॥ (१)॥ ॥ ॥ कशनम्। 'कश गतों' (अ० आ० से०)। 'कुटिकशिकोतिभ्यः प्रत्ययस मुद्द' (उ० १।१०९) इति करुः। बाहुरुकात्— इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः॥ (२)॥ ॥ मोहनम्। 'मुह वैचित्त्ये' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। 'अथ मोहो चरिक्तः सादिवद्यायां च मूर्च्छने' (इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ शीणि 'मूर्छायाः'॥

अवमर्दस्तु पीडनम् ॥ १०९ ॥

अवेति ॥ अवमर्दनम् । 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'पीड अवगाहने' (चु० प० से०)। ल्युद्द (३।३।११५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'देशादेरुपद्रवदानस्य'॥

अभ्यवस्कन्द्नं त्वभ्यासादनम्

अभ्येति ॥ 'स्कन्दिर्' (भ्वा० प० अ०) । त्युद् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ 'षह्नु विशरणादौ' चुरादिः । त्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥ ॥ ह्रे 'प्रहारादिना निःशक्तिकरणस्य'॥

विजयो जयः।

वीति । विजयनम् । 'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'विजयः साज्ये पार्थे स्त्रियां ति-ध्यन्तरे स्मृता । उमासख्याम्' (इति मेदिनीं) ॥ (१) ॥॥॥ 'जया जयन्तीतिथिभित्पध्योमातत्सखीषु च । अग्निमन्थे, मा जयन्ते विजये च युधिष्ठिरे' (इति मेदिनीं) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'लुड्धस्योत्कर्जस्य'॥

वैरश्रद्धिः मतीकारो वैरनिर्यातनं च सा॥११०॥

वायिति ॥ वैरस शुद्धिः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिकरणम् । घन् (३।३।१८) । 'उपसर्गस-' (६।२।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ वैरस्य निर्यातनम् । 'यत निराकारादौ' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वै-रगोधनस्य' ॥

मद्रावोद्रावसंद्रावसंदावा विद्रवो द्रवः। अपक्रमोऽपयानं च

प्रोति ॥ प्रद्रवणम् । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अं०) । 'प्रे दुस्तुसुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उ-द्रवणम् । 'उदि अयति—' (३।३।४९) इत्यादिना घञ् ॥ (२) ॥*॥ संद्रवणम् । संद्रवनम् । 'द्रु द्रु गतौ' (भ्वा०प० अ०) । 'सिम युद्रुदुवः' (३।३।२३) इति घञ् ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ विद्रवणम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (५) ॥*॥ 'द्रवः प्रद्रावनर्मणोः । विद्रवे रसगत्योश्च' (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ अपक्रमणम् । घञ् (३।३।१९५) ॥ (८) ॥*॥ अष्ठै (३।३।११५) ॥ (८) ॥*॥ अष्ठौ (४) ॥ (८) ॥*॥ अष्ठौ (४) ॥ (८)

रणे भङ्गः पराजयः ॥ १११ ॥

रेति ॥ सज्जनम् । 'भज्जो आमर्दने' (रु० प० अ०) । घन् (३।३।१८)। 'भज्जो जयविपर्यये। मेदरोगतरङ्गेषु भज्जा सस्यान्तरे स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पराजन्यम् । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (२) ॥*॥ दे 'पराजयस्य' ॥

पराजितपराभृतौ

पेति ॥ परा जीयते सा । परैराजीयते सा वा । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ पराभूयते सा । क्तः (३।३।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्ताभिभवस्य' ॥

त्रिषु नष्टतिरोहितौ ।

त्रीति ॥ 'त्रिषु' इति पूर्वाभ्यामि संबध्यते । नश्यति सा । 'णश अदर्शने' (दि० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३। ४।७२) इति कर्तरि क्तः ॥ (१) ॥*॥ तिरो धीयते सा । 'ड्डधाञ्' हिनोति सा वा । 'हि गतौ' वा । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कर्तरि क्तः । धाञस्तु कर्मणि क्तः (३। २।१०२) ॥ (२) ॥*॥ मावक्तान्तेभ्योऽर्शआद्यच् (५। २।१२७) वा ॥*॥ द्वे 'निलीनस्य' ॥

प्रमापणं निवर्हणं निकारणं विशारणम् ॥११२॥ प्रवासनं परासनं निष्ट्दनं निर्हिसनम् । निर्वासनं संज्ञपनं निर्श्रन्थनमपासनम् ॥ ११३॥

निस्तईणं निहननं क्षणनं परिवर्जनम् । निर्वापणं विश्वसनं मारणं प्रतिधातनम् ॥११४॥ उद्दासनप्रमथनऋथनोज्जासनानि च । आलम्भपिञ्जविशरधातोन्माथवधा अपि॥११५॥

मेति ॥ 'मीञ् हिंसायाम्' (ऋया० प० अ०) स्वार्थ-ण्यन्तः ॥ (१) ॥ ॥ 'वर्ह हिंसायाम्' (चु० प० से०) ॥ (२) ॥*॥ 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) ॥ (३) ॥*॥ 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ॥ (४) ॥*॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'वस छेदे' (चुरादिः) । प्र (५) निर् (९) उत् (२१) पूर्वः । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) ॥ (६) ||*|| (१२) ||*|| 'षुद क्षरणे' (म्वा० आ० से०) || (७) ॥*॥ 'हिस हिंसायाम्' (रु० प० से०) ॥ (८) ॥ भा भारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा' (भ्वा० प० अ०)। 'ज्ञप मिच्च' (चु० प० से०) इति वा॥ (१०)॥*॥ 'श्रथि कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०) । 'निर्गन्धनम्' इ-त्यन्ये । तत्र 'गन्ध अर्दने' (चु० आ० से०) अयं धातुः ॥ (११) ॥ ॥ 'तृह हिंसायाम्' (रु० प० से०)। नि-र्पूर्वः । 'तृन्हू' (तु० प० से०) वा ॥ (१३) ॥ ॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (१४) ॥ *॥ 'क्षणु हिं-सायाम्' (त॰ उ० से०) ॥ (१५) ॥ ॥ 'बृजी वर्जने' (रु० प० से०) ॥ (१६) ॥*॥ 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा॰ उ० अ०)। स्वार्थण्यन्तः 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प॰ अ०) वा ॥ (१७) ॥*॥ 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (१८) ॥*॥ 'मृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) ॥ (१९) ॥*॥ 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) ॥ (२०) ॥ ॥ स्वार्थण्यन्तौ । 'मथे हिंसायाम्' (भ्वा० प॰ से॰) ॥ (२२) ॥*॥ 'ऋथ हिंसायाम्' (भ्वा॰ प॰ से०) ॥ (२३) ॥*॥ 'जसु हिंसायाम्' (दि० प० से०) स्वार्थण्यन्तः ॥ (२४) ॥ ॥ एभ्यो भावे ल्युट् (३।३। ११५) ॥*॥ आलम्भनम् । 'डुलमष् प्राप्तौ' (भ्वा० आ० अ०)। घन् (३।३।१८) 'लमेश्र' (७।१।६४) । 'उप-सर्गात्खल्घनोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (२५) ॥*॥ पिजनम् । 'पिजि हिंसायाम्' चुरादिः । अच् (३।३। ५६) ॥ (२६) ॥ ॥ विशरणम् । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२७) ॥*॥ हन-नम् । 'हन हिंसायाम्' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३। १८) । 'हनस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) 'हो हन्तेर्जिण-न्नेषु' (७।२।५४) ॥ (२८) ॥*॥ उन्मथनम् । 'मथे हिं-

सायाम्' (भ्वा॰ प॰ से॰) घञ् (३।३।१८) ॥॥॥ — मन्थतेर्धञ्—इति सुकुटः । तन्मते 'उन्मन्थः' इति पाटः ॥ (२९) ॥॥॥ हननम् । 'हनो वध च' (३।३।७६) इत्यप् ॥ (३०) ॥॥। त्रिंशत् 'मारणस्य'॥

स्यात्पश्चता कालधर्मो दिष्टान्तः प्रलयोऽत्ययः। अन्तो नाशो द्योर्भृत्युर्भरणं निधनो स्त्रियाम्११६

स्यादिति ॥ पञ्चानां भावः । तल् (५।१।११९) ॥ 'पञ्चता पञ्चमावे स्थानमरणेऽपि च योषिति' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ कालस्य धर्मः ॥ (२) ॥*॥ दि-ष्टस्य देवस्यान्तः ॥ (३) ॥ ॥ प्रलयनम् 'लीङ् श्लेषणे' (दि॰ आ॰ अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ अत्ययनम् । 'इण् गतीं' (अ० प० अ०) । 'इ गतीं' (भ्वा॰ प॰ अ॰)। 'एरच्' (३।३।५६)। 'अत्ययोऽति-क्रमे दण्डे विनाशे दोषकुच्छ्योः' इति मेदिनी॥ (५)॥ ॥ अन्तनम् । 'अति बन्धने' (भ्वा० प० से०) । घन् (३।३।१८) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः। अवयवेऽपि' इति हैम: ॥ (६) ॥*॥ 'णरा अदर्शने' (दि॰ प॰ से) । घञ् (३।३।१८) । 'नाशः पलायने मृत्यौ परिध्वस्तावद्र्शने' इति हेमचन्द्रः ॥ (७) ॥ 🛊 ॥ मरणम् । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मुजिमृ-ङ्भ्यां युक्त्युकौं (उ० ३।२१) इति त्युक् । 'मृत्युर्ना मरणे यमें इति मेदिनी ॥ (८) ॥*॥ 'ल्युट च' (३। ३।११५) ॥ (९) ॥ ॥ निधानम् । 'कृपृवृजिमन्दिनि-धाञः क्युः' (उ० २।८१) । 'निधनं सात् कुले नाशे' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'मरणस्य' ॥

परास्त्रमाप्तपञ्चत्वपरेतपेतसंस्थिताः । मृतप्रमीतौ त्रिष्वेते

पेति ॥ परागता असवोऽस्नात् ॥ (१) ॥ ॥ प्राप्तं प-श्वतं येन ॥ (२) ॥ ॥ परं लोकमितः । परा दूरमितो वा। 'परेतो वाच्यलिङ्गः स्यान्मते भूतान्तरे पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ प्रकर्षेण इतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ संतिष्ठते सा। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) । इति क्तः ॥ (५) ॥ ॥ श्रियते सा। 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) । 'मृतं मृत्यो याचिते च' इति हैमः ॥ (६) ॥ ॥ प्रमीयते स्म । 'मीङ् हिंसायाम्' (त्रया० आ० अ०) 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'प्रमीतं वाच्यलिङ्गं स्यात्योषितेऽपि मृतेऽपि च' इति मे- दिनी ॥ (७) ॥*॥ त्रिषु परास्ताद्यः ॥*॥ सप्त 'मृतस्य'॥

चिता चित्या चितिः स्त्रियाम् ११७

चीति ॥ चीयते स । कः (३।२।१०२)। 'चितं छन्ने त्रिषु चिता चित्यायां सहतो स्नियाम्' (इति मेदिनी ॥ (१) ॥॥॥ 'चित्याभिचित्यं च' (३।१।१३२) इति क्यप्। 'चित्यं मृतकचैत्ये साचित्या मृतचितौ स्नियाम्' (इति मेदिनी) ॥ २ ॥॥॥ किन् (३।३।९४) । 'चितिश्रित्यावृन्दयोः स्नी' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ अधिकरणे वा प्रत्ययः ॥॥॥ त्रिणि 'चित्याः'॥

कवन्धोऽस्त्री कियायुक्तमपमूर्धकलेवरम् ।

केति ॥ कं बध्यते छिद्यतेऽस्मात् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।११९) । केन वायुना बध्यते वा । 'कवन्धमुदके रुण्डे कबन्धो राहुरक्षसोः' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'छिन्निश्चारसो देहस्य' ॥ इमशानं स्यारिपतृवनम्

इमेति ॥ शवाः शेरतेऽत्र । पृषोदरादिः (६।३।१०९) द्वितालव्यम् ॥ (१) ॥*॥ पितॄणां वनम् । पितॄन् वनति वा । 'वन संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । पचाचच् (३।१। १३४) । 'चनं नपुंसकं नीरे निवासालयकानने' 'इति मेदिनी' ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेतभूमेः' ॥

कुणपः शवमस्त्रियाम् ॥११८॥

किति ॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणेः संप्रसारणं च' (उ० ३।१४३) इति कपन् । '(कुणपी पुनः । विद्सारिकायां) कुणपः पूतिगन्धे शवे-ऽपि च' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।१।१२४) । ('शवः सात्कुणपे पुमान् । नपुंसकं तु पानीये' इति मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'मृतशरीरस्य'॥

प्रग्रहोपग्रहो वन्चां

प्रेति ॥ प्रगृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (क्रया० उ० से०) । 'गृहवृ—' (३।३।५८) इत्यप् । 'प्रग्रहस्तु तुल्रास्त्रे वन्धां नियमने भुजे । ह्यादिरश्मौ रश्मौ च सुवर्णहरिपादपे'। इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'उपग्रहः पुमान् वन्द्यासुपयोगे-ऽनुकूलने' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वन्द्यते, वन्दते वा । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । इन्

(उ० ४।११८) ङीष् (ग० ४।१।४५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'बन्दिशालायाः' ॥

कारा स्याद्धन्धनालये।

केति ॥ कीर्यतेऽत्र । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'सिदादिपाठात्' (३।३।१०४) अङ्दीघी । 'कारो वधे निश्चये च वली यत्ने यतावि । कारस्तुषारशंले च कारा दूत्यां प्रसेवके । बन्धने बन्धनागारे हेमकारिकयोरिप' (इति विश्वः) ॥ (१) ॥*॥ बन्धनसालयः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्धनगृहस्य' ॥

पुंसि भूम्यसवः प्राणाश्चेवम्

पुमिति ॥ असन्ते, असन्ति, वा। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। अस्यत एभिः, इति वा। 'अस दीसौं' (भ्वा० उ० से०)। 'श्रूस्तृिक्षिहि—' (उ० १।१०) इत्युः। — बाहुलकात्—इति मुकुटस्तूपेक्ष्यः॥ (१)॥ ॥॥ प्राणन्त्येभिः। 'अन प्राणने' (अ० प० से०)। 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ्। 'प्राणो हन्मारुते बोले काय-जीवेऽनिले बले। पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंसूिभ चासुषु' (इति मेदिनी)। एवं पुंसि भूभि च॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पञ्चवायूनाम्'॥

जीवोऽसुधारणम् ॥११९॥

जीति ॥ जीवनम् । 'जीव प्राणधारणे' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जीवः प्राणिन वृत्तौ च वृक्ष-भेदे बृहस्पतौ । जीवा जीवन्तिकामौर्वीवचाशिक्षितभूमिषु । न स्त्री तु जीविते' (इति मेदिनीं) ॥ (१) ॥*॥ असुनां धारणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जीवनस्य' ॥

आयुर्जीवितकाल:

आयुरिति ॥ एति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'एतेर्णिच' (उ० २।११८) इत्युसिः ॥ (१) ॥॥ जी-वितस कारुः ॥ (२) ॥॥। द्वे 'जीवाविच्छन्नकालस्य'॥

ना जीवातुर्जीवनौषधम्।

नेति ॥ जीवत्यनेन । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'जीवेरातुः' (उ० १।७८) । 'जीवातुरिस्रयां भक्ते जीविते जीवनीषधे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ जी-वनस्यौषधम् ॥ (२) ॥॥॥ हे 'मृतसंजीवनौषधस्य'॥

इति क्षत्रियवर्गविवरणम्॥

अरव्या अरुजा अर्था वैश्या भूमिस्पृशो विशः ।

चिति ॥ ब्रह्मण ऊर्वोर्भवाः । 'शरीरावयवात्—' (श इ।५५) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ ऊरोर्जाताः । 'जनी प्राहुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२। ९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अर्यते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थः स्वामिवैश्ययोः' (३।१।१०३) ॥ (३। ॥*॥ विशन्ति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (६) ॥*॥ स्वार्थे व्यव् (वा० ५।१। १२४) ॥ (४) ॥*॥ भूमिं स्पृशन्ति । 'स्पृश स्पर्शने' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुद्के किन्' (३।२।५८) । 'भू-मिस्पृक् पुंति मानववैश्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ षद 'वैश्यस्य'॥

आजीवो जीविका वार्ता द्वत्तिर्वतनजीवने ॥१॥

आजीति ॥ आजीव्यतेऽनेन । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ जीव्यतेऽनया 'गुरोश्च हरुः' (३। ३।१०३) इत्यः । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)। कुन् (उ० २।३२) वा । 'जीवकः प्राणके पीतसारकृपणयोरपि । कूर्चशीर्षे च पुंसि स्यादाजीवे जीविका मता । त्रिषु से-विनि चुद्ध्याशीर्जीविनोराहितुण्डिके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वत्तिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्ता तु वर्तने वातिङ्गणे कृष्याद्यदन्तयोः । निःसारारोग्ययोः क्लीबे (वृत्तिमन्नीरुजोस्त्रिष्) इति मे-दिनी ॥ (३) ॥ ॥ वर्ततेऽनया । किन् (३।३।९४) । '(वृत्तिर्विवरणाजीवकैशिक्यादिप्रवर्तने' इति मेदिनी), ॥ (४) ॥ ॥ वर्तन्ते जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) । 'वर्तनो वामने झीबं वृत्तौ स्त्री पेषणाध्वनोः। न पुंसि तूलनालायां तर्कुपिण्डे च जीवने । वर्तिष्णौ त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ जीवन्त्यनेन । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'जीवनोपायस्य' ॥

स्त्रियां कृषिः पाशुपाल्यं वाणिज्यं चेति द्वत्तयः।

स्त्रीति ॥ कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (स्वा० प० अ०) 'इक्कृष्यादिस्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (१) ॥*॥ पश्च्त् पालयति । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । तस्य कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ वणिजां कर्म भावो वा । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ ॥ 'दूर्तवणिग्म्यां च' इति यप्रत्यये 'वणिज्या' च ।

('सत्यानृतं तु वाणिज्यं वणिज्या' इति हैमनाममाछा ॥ (१) ॥॥॥ प्रत्येकं 'जीवनोपायस्यैकैकम्' ॥

सेवा श्वष्टतिः

सायिति ॥ सेवनम् । 'षेष्ठ सेवने' । (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥॥॥ ग्रुनो वृत्तिरिव ग्रुन इव वृत्तिर्वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'परिचत्तानुवर्तनस्य' ॥

अनृतं कृषिः

अत्रिति ॥ न ऋतम् । 'शुनो दृत्तिः स्मृता सेवा ग-हिंतं तद्विजन्मनाम् । हिंसादोषप्रधानत्वादन्तं कृषिरुच्यते' इति । 'अनृतं कृषावसत्ये च' इति रुद्रः ॥॥॥—'प्रमृ-तम्' इति तु सभ्यः पाठः—इति स्वामी । 'प्रमृतं क-षणं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः ॥ (१) ॥॥ द्वे 'कर्षणस्य'॥

उञ्छिशिलं त्रृतम् ॥ २ ॥

विति ॥ उञ्छनम् । 'उच्छि उञ्छे' (तु॰ प० से॰) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ शिलनम् । 'शिल उञ्छे' (तु० प० से॰) । कः (वा० ३।३।५८) घञ् (३।३।१८) वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । 'उञ्च्छः कणश आदाने कणिशाद्यर्जनं शिलम्' इति यादवः ॥ (२) ॥*॥ अर्थते । ऋच्छति वा । 'निष्ठा' (३।२।१०२) इति 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति वा क्तः । 'ऋतमुञ्छशिलं स्मृतम्' (४।५) इति मनुः । 'पुमानुञ्छः शिलमृतम्' इति बोपालितः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'खलादिपतितधान्यसंग्र-हस्य' ॥

द्वे याचितायाचितयोर्यथासंख्यं मृतामृते ।

द्वे इति ॥ मृतं चामृतं च ॥ (१) ॥*॥ प्रार्थनाऽ-प्रार्थनिकययोस्तत्कर्मणोर्बा एकेकम् 'याचितायाचि-तयोः'॥

सत्यानृतं वणिग्भावः स्यात्

सेति ॥ सत्यसहितमन्त्रतम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ वणिजो भावः ॥ (२) ॥*॥ द्वे वाणिज्यस्य'॥

ऋणं पर्युदञ्चनम् ॥ ३ ॥

उद्धार:

ऋणिमिति ॥ अर्थते स । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'ऋणमाधमण्यें' (८।२।

१ — भाष्ये तु 'दूतविगन्भ्यां च' इति नास्त्येव इति सि-द्धान्तकौमुदी ॥

६०) इति नत्वम् । 'ऋणं देये जले दुगें' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ परित उदस्यते । 'अञ्च गतों' (भ्वा० प० से०) । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ उद्भियते । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कर्मणि घज् (३।३१९) । 'उद्धारश्चोद्धृतावृषे' इति मेदिनी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणस्य'॥

अर्थप्रयोगस्तु कुसीदं दृद्धिजीविका।

अर्थेति ॥ अर्थस प्रयोगः ॥ (१) ॥*॥ कुसते । 'कुस संश्लेषणे' (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्मो मेदेताः' (उ० ४।१०६) इतीदः । 'कुसीदं दृद्धिजीवने । दृद्धया-जीवे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ दृद्धयाजीविका ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'ऋणसंबन्धिकालान्तरद्भव्येण लोके जी-विकायाम्' ॥

याच्ययाप्तं याचितकम्

येति ॥ याचितेन याच्यया निर्वृत्तम् । 'अपमित्यया-चिताभ्यां कक्कनौ' (४।४।२१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'या-च्या प्राप्तस्य' ॥

निमयादापमित्यकम् ॥४॥

नीति ॥ अपमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा०आ०अ०) 'उदीचां माङो व्यतीहारे'(३।४।१९) इति क्त्वा। 'कुगति--' (२।२।१८) इति समासः । 'समासेऽनव्' (७।१।३७) इति ल्यबादेशः । 'मयतेरिदन्यतरस्याम्' (६।४।७०) इती-त्वम् । तुक् (६।१।७१) । 'अपमित्य--' आप्तम् । 'अप-मित्य-' (४।४।२१) इति कक्॥ (१) ॥*॥ 'निमयात्' इति 'विभाषा गुणेऽस्त्रियाम्' (२।३।२५) इति पञ्चमी ॥*॥ एकं 'परिवर्तनेनाप्तस्य'॥

उत्तमणींधमणीं द्वौ प्रयोक्तृत्राहकौ क्रमात्।

उत्तेति ॥ उत्तममृणमस्य ॥ (१) ॥*॥ अधममृण-मस्य ॥ (१) ॥*॥ 'ऋणव्यवहारे धनस्वामिधनग्रा-हकयोः' क्रमेणैकैकम् ॥

कुसीदिको वार्धुषिको दृद्धचाजीवश्च वार्धुषिः ५

किति ॥ कुसीदार्थे प्रयच्छित । 'कुसीददशैक—' (४। ४।३१) इति छन् ॥ (१) ॥*॥ वृद्धिं गर्ह्या प्रयच्छित । 'प्रयच्छित गर्ह्यम्' (४।४।३०) इति ठक् । 'वृद्धेर्वृधुषिभावः'

Table Addition

(वा० ४।४।३०) ॥ (२) ॥*॥ वृद्धिराजीवो जीविकास्य ॥ (३) ॥*॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) कलोपे वार्धुषिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ऋणं दत्वा तद्वृद्ध्या जीविनः' ॥

क्षेत्राजीवः कर्षकश्च कृषकश्च कृषीवलः।

सेत्रेति ॥ क्षेत्रमाजीवोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (म्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ कर्षति । 'कृषेर्वृद्धिश्चोदीचाम्' (उ० २। ३८) इति कुन् ॥*॥ वृद्धिपक्षे 'कार्षकः' अपि ॥ (३) ॥*॥ कर्षणम् । 'इक्रृप्यादिम्यः' (वा० ३।३।१०८) । कृषिरस्रास्ति । 'रजः कृषि—' (५।२।११२) इति वलच् । 'वले' (६।३।११८) इति दीर्घः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृषीवलस्य' ॥

क्षेत्रं त्रैहेयशालेयं त्रीहिशाल्युद्धवोचितम् ॥ ६॥

क्षयिति ॥ त्रीहीणाम् (१) शालीनाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'त्रीहिशाल्योर्डक्' (५।२।२) ॥*॥ 'धान्यसामा-न्यस्य' 'कलमादेश्चोत्पत्तियोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम्॥

यव्यं यवक्यं पष्टिक्यं यवादिभवनं हि तत् ।

येति ॥ यवानाम् (१) यवकानाम् (१) षष्टिकानाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'यवयवकषष्टिकाद्यत्' (५।२।३) ॥*॥ यवकः शूकशून्यो यवः ॥*॥ एकैकम् 'यदादि-भवनस्य'॥

तिल्यतैलीनवन्माषोमाणुभङ्गाद्विरूपता ॥ ७॥

तीति ॥ तिलानाम् (१) माषाणाम् (१) उमानाम् (१) अणूनाम् (१) मङ्गायाम् (१) च भवनं क्षेत्रम् । 'विभाषा तिल—' (५।२।४) इति यत्खनौ (१) ॥ (२) ॥*॥
माष्यम् ॥ (१) ॥*॥ माषीणम् ॥ (२) ॥*॥
उम्यम् ॥ (१) ॥*॥ औमीनम् ॥ (२) ॥*॥ अणव्यम् ॥ (१) ॥*॥ अणवीनम् ॥ (२) भङ्गवम् ॥
(१) ॥ भाङ्गीनम् ॥ (२) ॥*॥ 'तिलाद्भिवनस्य'
प्रत्येकं द्वयं द्वयम् ॥

मौहीनकौद्रवीणादि शेषधान्योद्धवक्षमम्।

मोद्गीति ॥ मुद्गानाम् (१) कोद्रवाणाम् (१) च म-वनं क्षेत्रम् । 'धान्यानां भवने' (५।२।१) इति घञ् ॥॥॥ आदिना गौधूमीनम् ॥ (१) ॥॥॥ काळायीनम् ॥ (१) ॥॥॥ कौळत्थीनम् ॥ (१) ॥॥॥ प्रेयङ्गवीणम् ॥

(१) ॥*॥ चाणकीनम् ॥ (१) ॥*॥ इत्यादि ज्ञेयम् 'धान्योद्भवक्षेत्रस्य' ॥ वीजाकृतं तूप्तकृष्टम् ॥

वीति ॥ वीजेन सह कृतं कृष्टम् । 'कृञो द्वितीयतृती-यशम्बवीजात्कृषी' (५।४।५८) इति डाच् ।—अवीजं सवीजं संपन्नम् । वीजाकृतम्—इति स्वामी । तन्न । 'अ-भूततद्भावे' इतस्याननुषृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ (पूर्वम्) उतं च तत् (पश्चात्) कृष्टं च । 'पूर्वकाल—' (२।१।४९) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वीजवापोत्तरं कृष्टस्य'॥

सीत्यं कृष्टं च हल्यवत्।।८॥

सीति ॥ सीतया संमितम् । 'नौवयोधर्म-' (४।४। ९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ कृष्यते स्म । क्तः (३।२। १०२) ॥ (२) ॥*॥ हलेन कृष्टम् । 'मतजनहलात्करण-जल्पकर्षेषु' (४।४।९७) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ हल्येन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्' (५।१।११५) इति वतिः ॥*॥ त्रीणि 'कृष्टमात्रस्य'॥

त्रिगुणाकृतं तृतीयाकृतं त्रिहल्यं त्रिसीत्यमपि तस्मिन् ।

त्रीति ॥ त्रिगुणं कृतम् । 'संख्यायाश्च गुणान्तायाः' (५१८१९) इति डाच् ॥ (१) ॥*॥ तृतीयं कृतम् । 'कृञो द्वितीय—' (५१८१५८) इति डाच् ॥ (२) ॥*॥ त्रिवारं हलेन कृष्टम् । 'मतजन—' (४१४१९७) इति यत् । 'रथसीताहलेम्यो यद्विधो' (वा० १११७२) इति तदन्तिविधेः ॥ (१) ॥*॥ त्रिवारं सीतया संमितम् । यत् (४। ४१९१) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वारत्रयकृष्टस्य' ॥

द्विग्रणाकृते तु तत् सर्वे द्विपूर्वे शम्बाकृतमपीह ॥ ९ ॥

द्वीति ॥ द्वितीयाकृतम् ॥ (२) ॥*॥ द्विह्लयम् ॥ (३) ॥*॥ द्विसीत्यम् ॥ (४) ॥*॥ शमस्यास्त 'कंशं-म्याम्' (५।२।१३८) इति वा । शम्बशब्दो द्वितीयकर्षणे वर्तते । शम्बं कृतम् । 'कृञो द्वितीय—' (५।४।५८) इति डाच् ॥*॥ 'सरित्सैरिमसम्बाकृतम्' इति दन्त्यादौ वर्ण-देशना । तत्र 'षम्ब संबन्धे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । सम्ब्यते । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।३।५६) वा ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'द्विवारकृष्टस्य ॥'

द्रोणाढकादिवापादौ द्रौणिकाढिककादयः।

द्रोणेति ॥ द्रोणस्य वापः । 'तस्य वापः' (५।१।

84) इति ठज् ॥ (१) ॥*॥ आढकस्य वापः (५।१। ४५) ॥ (१) ॥*॥ आदिना—प्रस्थस्य वापः । प्राम्थिकः ॥ (१) ॥*॥ कुडवस्य वापः । कोडिविकः ॥ (१) ॥ 'वापादों' इत्यादिना पचावर्धग्रहः । द्रोणम्, आढकं च पचित (इत्यादि) । 'संभवत्यवहरति पचितं' (५।१।५२) इति ठक् ॥*॥ द्रोणादिपरिमितवीह्यादिनवापयोग्यक्षेत्रस्य' एकैकम् ॥

खारीवापस्तु खारीकः

खेति ॥ खार्या वापः । 'खार्या ईकन्' (५।१।३३) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'खारीवापस्य' ॥

उत्तमणीदयस्त्रिषु ॥१०॥

उत्तेति ॥ (खारीकान्ता वाच्यलिङ्गाः) ॥

पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रम्

पुमिति ॥ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजसंताने' (म्वा० उ० अ०) । 'वृिषविपिम्या रन्' (उ० २।२७) 'वप्रसाते पुमानस्त्री रेणौ क्षेत्रे चये तटे' इति विश्वः (मेदिनी) ! 'वप्रः प्राकाररोधसोः । क्षेत्रे ताते चये रेणौ' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। के जले शिरसि वा दारोऽस्य । 'हलदन्तात' (६।२।९) इत्यल्जक् । केन जलेन दीर्यत इति वा । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । कर्मणि घन् (२।२।१९) । 'केदाराद्यन्त्र' (४।२।४०) इति निर्देशादेत्वम् । 'केदारो द्रौ शिवे क्षेत्रे भूमिभेदालवालयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ क्षीयते धान्यैरत्र । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) । 'क्षेत्रं मारतादौ मनगाङ्गयोः । केदारे सिद्धस्थानकलत्रयोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'क्षेत्रस्य' ॥

अस्य तु । कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं केदारिकं गणे।।११॥

अस्येति ॥ केदाराणां समृहः । 'केदाराद्यश्च' (४।२। ४०) ॥ (२) ॥*॥ चात् (४।२।४०) तुञ् ॥ (१) ॥*॥ क्षेत्राणां समृहः । 'भिक्षादिभ्यः-' (४।२।३८) इ-त्यण् ।—'तस्य समृहः'(४।२।३७) इत्यण्—इति मुकुटः

१—केदार एकारवान् 'नमिताः फलभारेण नमिताः शा-लिमअरीः । केदारेषु पदयन्तः के दारेषु विनिःस्पृहाः' इति दमयन्तीयमकात्॥

तन्न । 'अचित्त-' (४।२।४७) इति ठकस्तद्पवादत्वात् ॥ (३) ॥ *॥ 'ठञ् कवचिनश्च' (४।२।४१) चात् केदारा-दिष ॥ (४) ॥ *॥ चत्वारि 'स्त्रेत्रगणस्य' ॥

लोष्टानि लेष्टवः पुंसि

लिविति ॥ लोष्टति । 'लोष्ट संघाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) पुंलिङ्कोडप्ययम् । 'लेष्टुः राण्ढे (ठे)ऽपि लोष्टः सात्' इति बोपालितः ॥ (१) ॥॥॥ लिश्यते, लिशति, वा । 'लिश गतौ' (तु० प० से०) । बाहुलकात्तुन् ।—'कत्वाद्यश्च'—इति मुकुटस्त्व-पाणिनीयः ॥ (२) ॥॥। हे 'मृत्तिकाखण्डस्य'॥

कोटिशो लोष्ट्रभेदनः।

कविति ॥ कोटिना अग्रेण स्यति 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।२।४) इति कः । कोटिर-स्यास्तीति वा । छोमादित्वात् (५।२।१००) शः॥ (१) ॥॥ छोष्टानां भेदनः॥ (२) ॥॥ द्वे 'छोष्टभेदनका-ष्टस्य' 'होगा' इति स्यातस्य ॥

माजनं तोद्नं तोत्नम्

प्रति ॥ प्रवीयतेऽनेन 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा० प० से०) ल्युट् (३।३।११५)। 'वा यौ' (२।४।५७) इति वी न ॥ (१) ॥ ॥ । तु चतेऽनेन 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) ल्युट् (३।३।११५)॥ (२) ॥ ॥ 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'तोत्रं तु प्राजने वेणुकेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (४) ॥ ॥ त्रीणि 'वृषमा-दिप्रेरणदण्डस्य'॥

खनित्रमवदारणम् ॥१२॥

खेति ॥ खन्यतेऽवदार्थतेऽनेन । 'खन खनने' (भ्या० छ० से०) । 'अर्तिॡधू—' (३।२।१८४) इतीत्रः ॥ (१) ॥॥। अवदार्थतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (ज्या० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'कुद्दा-स्वादेः' ॥

दात्रं लवित्रम्

देति ॥ दात्यनेन । 'दाप् लवने' (अ० प० अ०) । 'दाम्री--' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥*॥ ॡयते-ऽनेन । 'ॡ्रम्' (क्रया० उ० से०) । 'अर्ति--' (३।२। १८४) इतीत्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वित्रस्य'॥

आबन्धो योत्रं योक्त्रम्

आवेति ॥ आवध्यतेऽनेन । 'बन्ध बन्धने' (क्या०

प० अ०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घन् ॥ (१) ॥ ॥ य्यतेऽनेन । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्र्न् ॥ (२) ॥ ॥ युज्यतेऽनेन । 'यु- जिर् योगे' (६० उ० अ०) ष्र्न् (३।२।१८२) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'वृषादेगेले युगवन्धनस्य' ॥

अथो फलम्।

निरीशं कुटकं फालः कृषिकः

अथाविति ॥ फलति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वां० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'फलं हेतुफले जाती-फले फलकसस्ययोः । त्रिफलायां च कक्कोले शस्त्रामे व्य-ष्टिलाभयोः। फली फलिन्याम्' इति हैमः। स्वामी तु 'हलम्' इति पठित्वा 'हलप्रकरणमारब्धम्' इति व्याख्यत् ॥ (१) ॥ ॥ ईशाया निर्गतम् । 'निराद्यः' (वा० २। २।१८) इति समासः । स्वामी तु 'निष्कान्ता ईषास्मात्' इति विगृह्य 'निरीषम्' इति मूर्धन्यान्तं पपाठ॥ (२) ॥*॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥*॥ मुकुटस्तु —कूटयति छिनत्ति । 'कूट छेदने' (चु० उ० से०) । इगुपघत्वात् (२।१।१३५) कः । कूटम् । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५)-इति वदन् (क्रटकम्) दीर्घादि मन्यते । अत्र पचाद्यच् (३।१। १३४) उचितः। न तु कः। ण्यन्तस्येगुपधत्वाभावात्॥ (३) ॥*॥ फालयति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादच् (२।१।१२४) । फाल उत्प्रुतौ । ऋविं सीरोपकरणे पुंसि शंकरसीरिणोः' ()॥ (४)॥ ॥॥ कृषति । 'कृषविलेखने' (तु० उ० अ०) । 'कृषिवृश्च्योः किकन्' (उ० २।४०)। 'कृषिकाकृषिको फालकृषको' इति रुद्रात् स्त्रियामपि ॥ ॥ कुनि (उ० २।३२) तु कृ-षकः स्वामी तु-'शिल्पिन ष्वुन्' (३।१।१४५)-इत्याह । तन्न । फैलस शिल्पित्वाभावात् । परिगणनाच । 'कृषकः पुंसि फाले सात्कर्षके त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पञ्चापि 'फालस्य'—इति क-लिङ्गः-द्वयं यत्र काष्ठे फालो निनध्यते तस्य । अन्त्यद्वयं तु फालस्य-इति स्वामी ॥

लाङ्गलं हलम् ॥ १३ ॥

गोदारणं च सीरः

. छेति ॥ लङ्गति । 'लगि गतौ' (भ्वा० प० से) ।

१—स्वामियन्थे तु 'कुन् शिल्पसंज्ञयोः-' (उ० २।३२)-इत्येव पाठो दृश्यते ॥ बाहुलकात्कलच् । दीर्घश्च ।—कलम्बा(म्बला)दयश्च'— इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः। 'लाङ्कली तोयपिप्पत्थां क्लीवं तु कुमुमान्तरे। गोदारणे तृणराजगृहदारुविशेषयोः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ हलित । 'हल विलेखने' (म्बा० प० से०)। अच् (शश्युश्च)॥*॥ 'व्वलिति—' (२। शश्यु०) इति णे 'हालः' अपि 'हालः फालवहः सीता' इति विक्रमादित्यः॥ (२)॥*॥ गां भूमिं दार-यति। ल्युट् (शश्यु०)। नन्द्यादि (शश्यु३) ल्युर्वा-मुकुटः। तन्न। ल्योः कर्तरि विधानात्करणेऽसंभवात्॥ (३)॥*॥ सिनोति, सीयते, वा। 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। 'स्सिमचीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति कन् दीर्घत्वं च। 'हलतिग्मकरो सीरो' इति दन्त्यादौ रभसः। 'सीरः स्यादंशुमालिनि। लाङ्गले' इति हैमः॥ (४)॥*॥ चत्वारि 'हलस्य'॥

अथ शम्या स्त्री युगकीलकः।

अथिति ॥ शम्यतेऽनया । 'शम उपशमें' (दि० प० से०) । अध्यादिः (उ० ४।११२) ॥ (१) ॥*॥ युगस्य कीलः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'युगस्य कीलके' ॥

ईशा लाङ्गलदण्डः स्यात

इति ॥ ईष्टे 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रमुशंकरयोरीशः स्त्रियां ठाङ्गळदण्डके' इति तालव्यान्ते रुद्ररमसौ । 'ईशः स्वा-मिनि रुद्रे च स्यादीशा हलदण्डके' इति शान्ते विश्वः ॥*॥ ईषते । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगु-पष-' (३।१।१३५) । उभयत्र करणे 'गुरोश्च' (३।३। १०३) इत्यो वा । 'ईषा पेषी मञ्जूषा' इति मूर्धन्यान्ते चन्द्रगोमी ॥ (१) ॥*॥ लाङ्गलस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हलस्यगयोर्मध्यकाष्ठस्य'॥

सीता लाङ्गलपद्धतिः ॥ १४ ॥

सीति ॥ सीयते । 'विञ् बन्धने । (स्वा० उ० अ०) क्तः (३।२।१०२) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।—स्यति भुवम् । 'वोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) (बाहुलकात्) कः 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम्—इति मुकुटः । तम्र । 'द्यतिस्यतिमास्था—' (७।४।४०) इति विशेषविहितेनेत्वेन बाधात् । 'सीता लाङ्गलरेखा स्याद्वचोमगङ्गा च जानकी' इति दन्त्यादौ रमसः । 'सीता जनकजाग-

ङ्गाभेदयोईलपद्धतौ' इति दन्त्यादौ हैमः ॥॥॥ शेते सा। 'शीङ् स्वमे' (अ० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'शीता नमःसरिति लाङ्गलपद्धतौ च शीता दशाननिर्पोः सहधर्मिणी च। शीतं स्मृतं हिमगुणे च तदन्विते च शीतोऽलसे च बहुवारतरौ च दृष्टः' इति ताल-व्यादौ धरणिः ॥ (१) ॥॥॥ लाङ्गलस्य पद्धतिः॥ (२) ॥॥॥ द्धे 'लाङ्गलस्य स्वतिः॥ (२)

पुंसि मेधिः खले दारु न्यस्तं यत्पशुबन्धने ।

िवति ॥ मेध्यन्ते पश्चोऽत्र । 'मेधृ संगमे' (म्वा० उ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । स्वामी तु—'मेथिः' इति पठति । तत्र 'मेथृ संगमे' इति धातुर्वोध्यः ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'धान्यखले पशुवन्धनस्तम्भस्य' ॥ आशुर्वीहिः पाटलः स्यान

आदिवति ॥ अश्वते । 'अश्च व्यासौ' (स्वा० आ० से०) । 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'आशुस्त ब्रीहिशीष्रयोः' इति हैमचन्द्रः । 'तृणवीजं तु श्यामाको, ब्रीहिराग्च च पाटलः' इति (पर्याये) क्षीबमाग्च । 'आशु स्याद्रीहिशीष्रयोः' इति रत्नमालायामि क्षीबम् ॥ (१) ॥॥॥ वहित्युपचयं गच्छति । 'यह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०)। 'श्युपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इति इन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । ब्रीयते । 'ब्रीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । बाद्यलकाद् हिक्, वा ॥ (२) ॥॥॥ पाटलः वर्णोऽस्यास्ति, इति वा ॥ (३) ॥॥॥ पाटलः, ब्रीहिः, आग्च, च इति नामत्रयम् । आग्चनामा ब्रीहिः पाटल उच्यते इति नामद्रयम्—इति सुभूतिः । 'आग्चव्रीहो पाटलो ना श्वेतरक्तेऽन्यलिङ्गवान' इति रुद्रः ॥॥॥ त्रीणि 'पष्टिकादेः' ॥

सितश्कयवौ समौ ॥१५॥

स्तीति ॥ सितं शूकं यस, इति मध्यतालव्यः ॥॥ — (शितशूकः) द्वितालव्यः — इति स्वामी ॥ (१) ॥॥। यौति । यूयते वा । अच् (२।१।१२४) । अप् (२।२।५०) वा । 'यवो धान्येऽपृथकृतौ' इति हैमः॥ (२) ॥॥। द्वे 'यवानाम्'॥

तोक्मस्तु तत्र हरिते

तिविति ॥ तकति । तक्यते वा 'तक सहने हासे च' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकान्मः, ओत्वम्, च। ('तोकमं

कर्णमले, पुंसि हरिते च हरिद्रवे' इति मेदिनी)॥ (१)॥ एकम् 'अपकयवस्य'॥

कलायस्तु सतीनकः।

हरेणुखण्डिकौ चास्मिन्

केति ॥ कलमयते 'अय गतौ' (म्वा० आ० से०) अण् (३।२।१) ।—कं वातं लाति । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । 'आतः—' (७।३।३३) इति युक्—इति मुकुटः । तन्न । ञिति णिति परे विहितस्य युकः के अप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥॥॥ सति जीवे इनः प्रमुः । 'संज्ञायाम्' (२।१। ४४) इति समासः । 'हलदन्तात्' (६।३।९) इत्यल्जक् । सतीनं वायुं करोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०३।२।१०१) इति डः ।—प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'सातीनकः' अपि —इति माधवी ॥ (२) ॥॥॥ हरति । 'हल् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'कृह्भ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'हर्रेणुः स्त्री रेणुकायां स तु पुंसि सतीनके' इति रमसात्पुंसि ॥ (३) ॥॥॥ खण्डोऽस्यास्ति । 'अत इनिठनो' (५।२। ११५) इति ठन् ॥ (४) ॥॥॥ 'कलायस्त्रिकटः प्रोक्तः सतीनो वर्तुलो मतः । हरेणुरङ्कटो ज्ञेयः' इति व्याडिः ॥॥॥ चत्वारि 'रेणुकस्य'॥

कोरदूषस्तु कोद्रवः ॥१६॥

कोरेति ॥ कोरं रुधिरं दूषयति । 'दुष वैकृत्ये' (दि० प० अ०) । ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ कोति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । विच् (३।२।७२) । द्रवति । 'दु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१२४) । कौश्चासौ द्रवश्च । केन वायुना द्रवति वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'कोद्यचस्य'॥

मङ्गल्यको मसुरः

मेति ॥ मङ्गले साधः । 'तत्र साधः' (१।१।९८) इति यत् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।१।५) ॥ (१) ॥ ॥ म-स्यति, मस्यते वा । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०)। 'मसेकरन्' (उ० ५।३) इत्यूरिन दीर्घमध्यः ।—'खर्जि-पिञ्जादिभ्य ऊरोलचौ' (ऊ० १।९०) इत्यूरः—इति मु-कुटस्त्वेतत्स्त्राज्ञानमूलकः 'मसेश्च' (उ० १।४३) इत्युरिन हस्त्वमध्यश्च । 'वेश्यायां त्रीहिभेदे च मस्यूरा मसुरा स्त्रियाम् । मस्र्रमसुरौ पुंसि द्वावेताविष चैतयोः' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मस्ररस्य' ॥

अथ मकुष्ठकमयुष्ठकौ ।

वनमुद्रे

अथेति ॥ मङ्कति, मङ्कयते वा । 'मिक मण्डने (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादुः, नुमभावश्च । तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । कुन् (उ० २। ३२) । मकुटश्चासौ स्थकश्च । 'पूर्वपदात' (८।३।१०६) इति षत्वम् । मुकुटस्तु-आद्यचमुकारमाह् ॥ ॥ विश्व-मेदिन्योस्तु 'मकुष्टो व्रीहिभेदे सात् (मकुष्टो मन्थरेऽन्य-वत्)' इति टवर्गद्वितीयान्तः ॥ (१) ॥ ॥ मिनोति । 'डुमिञ् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०)। 'भृमृशीङ्-' (उ० १।७) इत्युः । मयश्रासौ स्थकश्च । मुकुटस्त् -- मयति । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'पंसि-' (३।३।११८) इति घः । मयो गन्ता । तस्य स्तकः प्रतिबन्धकः । 'ष्टक प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। मयस स्तको मयष्ठकः । नैरुक्तो वर्णविकारः - इत्याह । तन्न । 'मयते' इत्युदितत्वात् । घः (३।३।११८) अप्य-युक्तः । तस्य कर्तर्यविधानात् ॥ (२) ॥ ॥ वनस्य मुद्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वनमुद्रस्य' 'मोट' ख्यातस्य ॥

सर्षपे तु द्वौ तन्तुभकदम्बकौ ॥ १७॥

सेति ॥ सरित स्नेहोऽस्मात् । 'सु गतों' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्तेरपः षुकच' (उ० ३।१४१) इत्यपः षुगागमश्च । 'सर्षपः स्यात् सरिषपः कुटस्नेह्श्च तन्तुभः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (१) ॥॥॥ तन्तुना भाति । 'भा दीप्तों' (अ० प० से०) । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः ॥॥॥ स्वामी तु—तुद्ति । तुन्तुभः — इत्याह । बाहुळकादुभच् । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥॥॥ कन्द्ति, कन्द्यति, वा । 'कदि हिंसायाम्' ('कदि आह्वाने रोद्ने च' (भ्वा० प० अ०) । 'कृकदिकडिकटिभ्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) । अनित्यत्वाञ्च नुम् । स्वार्थे कन्। (ज्ञापि० ५। ४।५) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सर्षपस्य'॥

सिद्धार्थस्त्वेष धवलः

सीति ॥ सिद्धोऽर्थोऽस्मात् । 'सरिषपः, सिते तस्मिन् रक्षोञ्चो भूतनाद्यनः' इति रभसः । 'सिद्धार्थस्तु पुमान् शाक्यसिंहे च सितसर्षपे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'श्वेतसर्षपस्य' ॥

गोधूमः समा ।

गविति ॥ गुध्यति, गुध्यते, वा । 'गुघ परिवेष्टने' (दि० प० से०) । 'गुघेरूमः' (उ० ५१२) । 'गोधूमो नागरङ्गे स्यादोषधित्रीहिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ मन्यते । 'मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'गोधूमसुमनौ समौ' इति रमसः ॥ (२) ॥ ॥ ॥ हे 'गोधूमस्य' ॥

स्याद्यावकस्तु कुल्मासः

स्येति ॥ यौति 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'कृआदिम्यो बुन्' (उ० ५।३५) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)
॥ (१) ॥*॥ कुलं मस्यति 'मसी परिणामे' (दि० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) पृषोदरादिः (६।३।१०९) ।
दन्त्यान्तः इति मुकुटः ॥*॥ कुत्सितो माषः । 'कुल्माषो यावकः पुंसि' इति मूर्धन्यान्तेषु रमसः ॥ (२) ॥*॥
—कुल्माषोऽर्धस्विन्नो यवादिः—इति स्वामी ।—ग्र्कग्रूत्यो यवादिः—इति रक्षितादयः ॥*॥ द्धे 'अर्थस्वकस्य यवादेः'॥

चणको हरिमन्थकः ॥ १८ ॥

चेति ॥ चण्यते । 'चण दाने' (भ्वा० प० से०) । क्रुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ — हरीणां मन्यं जन-यति । 'अन्येष्विप' (३।२।१०१) इति डः — इति मु-कुटः । तन्न । 'हरिमन्थजः' इति पाठप्रसङ्गात् । हरिमिर्भथ्यते । 'मन्य विलोडने' (भ्वा० प० से०) । कर्मणि घन् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'चणकस्य'॥

द्रौ तिले तिलपेजय तिलपिञ्जय निष्फले।

द्वाविति ॥ निष्पलस्तिलः । 'तिलान्निष्पलात्पञ्चपेजौ' (वा० ४।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ 'जर्तिलः' अपि । 'जर्तिलः कथ्यते सद्भिर्रण्यप्रमवस्तिलः' ॥*॥ द्वे 'तैल्रहीनतिलस्य' ॥

क्षवः श्रुधाभिजननो राजिका कृष्णिकासुरी १९

श्लेति ॥ श्लोति । 'दु श्लु शब्दे' (अ० प० से०)। ण्यर्थः । अच् (२।१।१२४)। ('श्लवः श्लुते राजिकायाम्' इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ श्लुषामिजनयति । नन्द्यादिः (२।१।१२३)॥ ॥ ॥ श्लुतमिजनयति । 'श्लु-तामिजननः' — इति स्वामी॥ (२)॥ ॥॥ राजति, राज्यति वा। क्रुन् (उ० २।३२)॥ (३)॥ ॥॥ कृष्णेब।

'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥४॥ ॥*॥ असुरसेयम् । अण् (४।३।१२१) । असित वा । 'असेरुरन्' (उ० १। ४२) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'कृष्ण-सर्षपस्य' 'राई' इति ख्यातायाः ॥

स्त्रियौ कङ्गुप्रियङ्क द्वे

स्त्रीति ॥ कमङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०)।
ण्यन्तो वा । मृगव्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । कं सुखं गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२। १८०) डुः ॥ (१) ॥*॥ एवं प्रियं गच्छति ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'प्रियङ्गोः' ॥

अतसी स्यादुमा क्षुमा।

अतेति ॥ अतित । 'अत सातत्यगमने' (म्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि—' (उ० ३।११७) । गौरादिः (४।११४) ॥ (१) ॥॥॥ उं शिवं माति, मिमीते, वा । 'मा' (अ० प० अ०) 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । अवते, ऊयते, वा । 'ऊङ् शब्दे' (म्वा० आ० अ०) । 'विभाषा तिलमाषोमा—' (५।२।४) इति निपातनान्मक् इति वा । 'उमातसी हैमवतीहरिद्राकीर्तिकान्तिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ श्लीति, श्लूयते, वा । 'दु श्लु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकान् मक् । 'अर्तिस्तुसुहुस्—' (उ० १।१४०) इति मन् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—श्लुवते—इति सुकुटस्य प्रमादः । श्लोतेरादादिकत्वात् । 'श्लुमातसीनीलिक्योः' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'अतस्याः' ॥

मातुलानी तु भङ्गायाम्

मेति ॥ मायास्तुला । मातुलामानयति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) गतौ वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । डीष् (४।१।१४) । मातुलस धत्त्रस्य स्त्रीव वा । 'मातुलोपान्याययोर्डीषानुकौ' (वा० ४।१।४९) ॥ (१) ॥*॥ मन्यते । अनया वा । 'भन्नो आमर्दने' (रु० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'हलश्च' (३।३।१२१) इति वा घञ् । 'तरङ्गभेदयोर्भङ्गो भङ्गा शसशणाह्ये' इति रुद्रः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शणाख्यशस्यभेदस्य'॥

त्रीहिभेदस्त्वणुः पुमान् ॥ २०॥

नीति ॥ त्रीहिविशेषः । अणित । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अणश्च' । 'धान्ये नित्' (१।८।९) इत्युः । 'अणुर्त्रीह्यल्पयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चीना' इति ख्यातस्य ॥

किंशारुः शस्यशूकं स्यात्

किमिति ॥ किंचित् कुत्सितं वा ग्रणाति । 'शॄ हिं-सायाम्' (त्रया० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इत्युण् । 'अथ किंग्रारुर्धान्यग्रुके शरेऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य श्र्कम् ।—शस्यस्य ग्र्कः—इति मुकुटः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यवाद्यग्रस्य' ॥

कणिशं शस्यमञ्जरी।

केति ॥ कणयः कणाः सन्त्यस्य । लोमादित्वात् (५। २।१००) शः । कणिनं स्वावयनं श्यित वा । 'शो तन्-करणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'किणिशो धान्यशिषके' इति तालव्यान्ते रत्नकोषः ॥ (१) ॥*॥ शस्यस्य मञ्जरी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धान्यम-खर्याः'

धान्यं त्रीहिः स्तम्बकरिः

घेति ॥ धाने पोषणे साधुः । 'तत्र साधुः' (८।८। ९८) इति यत् । 'धान्यं तु त्रीहौ धान्याके' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ त्रीणाति । 'त्री वरणे' (त्रया० प० अ०) । 'त्रीहिशाल्योर्ढकू' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'त्रीहिश्सान्योर्ढकू' (५।२।२) इति ज्ञापकाद् हिक् । 'त्रीहिश्सान्योन्ये स्यादाग्रुधान्ये च पुंस्ययम्' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ सम्बं करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२।२८) । त्रीहिसाहचर्यात्पुंस्त्वम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'धान्यसामान्यस्य'॥

स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः ॥२१॥

स्तेति ॥ तिष्ठति । अत्र वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सः स्तोऽम्बजबकौ' (उ० ४।९६) ॥ (१) ॥*॥ गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । 'संपदादिकिपू' (वा० ३।३।१०८) । तुक् (६।१।७१) । गुतं छचति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'आतोऽ तुप—' (३।२।३) इति कः॥ (२) ॥*॥ आदिना त्री-हियवादिग्रहः॥*॥ द्वे 'यवादीनां मूळस्य'॥

१—धान्यपदेन सप्तदश धान्यान्युच्यन्ते। ब्रीहि (१) यन (२) मस्त (३) गोधूम (४) मुद्र (५) माष (६) तिल (७) चणक (८) अणु (९) प्रियंगु (१०) कोद्रन (११) मकुष्ठक (१२) क-लाय (१३) कुल्ल्थ (१४) षठ (१५) सर्षेप (१६) अतसी (१७) इति सप्तदश—इति मुकुटः ॥ महाभाष्ये (५।२।४) सूत्रे तु 'श-णसप्तदशानि धान्यानि' इत्युक्तम् ॥

नाडी नालं च काण्डोऽस्य

नेति ॥ नल्लानेन । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हल्क्ष्य' (३।३।१२१) इति घञ् । नाल्यति । अच् (३। १।१३४) वा । डल्योरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।४१) । 'नाडी कुहनचर्यायां घटिकागण्डदूर्वयोः । नाले गुणान्तरे खायौ' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'नालं काण्डे मृणाले च नाली शाककलम्बके' इति च (हैमः) ॥ (२) ॥*॥ कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'नमन्ताडुः' (उ० १।११४) । बाहुलकाद्दीर्घः । काण्यते वा । 'काण्डो नालेऽधमे वर्गे दुस्कन्धेऽवसरे शरे । सेह श्लाघाम्बुषु स्तम्बे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अस गुच्छस ॥*॥ श्रीणि 'तृणादिकाण्डस्य'

पलालोऽस्नी स निष्फलः।

पेतिं ॥ पलति, पत्यते, वा । 'पल गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । 'तमिविशिविडिमृणिकुलिकपिपिलिपश्चिभ्यः कालन्' (उ० १।११८) ।—बाहुलकात्—इति मुकुटस्य प्रमादः । पलमलति वा 'अल भूषणादौ' (भ्वा॰ प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥॥ स काण्डः ॥॥॥ एकम् 'धान्यरहितकाण्डस्य'॥

कडक्ररो वुसं झीबे

केति ॥ गृणाति । 'गृ शब्दे' (क्या० प० से०) । गि-रति । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) वा । अच् (३।१। १३४) । कडस्य गरः । 'कडंगर—' (५।१।६९) इति निर्देशान्सक् । यद्वा कडति। 'कड मदे' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) । कड् च तदक्कं च । कडक्कं राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥॥॥ 'क-डक्कर' इति हरदत्तपाठे कृञ् धातुः ॥ (१) ॥॥॥ वुसति 'वुस उत्सर्गे' । (तु०प० से०) । 'इगुपघ' (३।१।१३५) इति कः । (वुसं दन्त्यमिति धातुप्रदीपः) ॥॥॥ 'वुष-वेषतुषारतोषाः' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तमि ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पठालादिक्षादस्य' ॥

धान्यत्वचि प्रमांस्तुषः ॥ २२ ॥

धेति ॥ घान्यस्य त्वक् ॥ (१) ॥*॥ तुष्यति । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । 'इगुपध–' (३।१।१३६) इति

१—गुणान्तरं चर्मरञ्जुविशेषः। तत्र यथा 'नाडीभिर्नेह्यते युगम्'।—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी । 'व्रणान्तरे' इति षाठ आसीत्॥ २—सद्दो वलम्॥ कः। 'तुषरतु धान्यत्वचि विभीतके' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'तुषस्य'॥

शुकोऽस्त्री श्रक्षणतीक्ष्णाग्रे

दिवति ॥ स्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । 'उल्कादयश्च' इति साधुः । (उ० ४।४१) । 'श्को-ऽनुकोशगुङ्गयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ स्टक्ष्णं कृशं च तत्तीक्षणं च तद्मं च ॥ (१) ॥*॥ किंशारोरन्यः श्को निर्दिष्टः । श्कथान्यशमीधान्यवेदार्थे वा पुनरुक्तः ॥*॥ द्वे 'तीक्ष्णामधान्यस्य'॥

शमी सिम्बा

रोति ॥ शाम्यति । 'शम उपशमे' (दि० प० से०) । अच् (३।३।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) । 'शमी स- कुफलायां च शिम्बीकायां च वल्गुलो' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ समति 'षम वैक्कचे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्बादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः ॥*॥—शिनोति 'शिञ् निशाने' (खा० उ० अ०) । ('शिम्बा' । 'शि-माः' 'शिम्बा' । दश- माः' 'शिम्बा' । दश-

त्रिषूत्तरे।

त्रीति ॥ उत्तरे बहुळीकृतान्ताः ॥ ऋद्धमावसितं धान्यम्

रिति ॥ ऋध्यते स्म । 'ऋष्ठ वृद्धों' (दि० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'ऋद्धं संपन्नधान्ये च सुसमृद्धे तु वाच्यवत्' इति विश्वः (मिदिनी) ॥॥॥ 'रिद्धं' संसिद्धम् राघेः (स्वा० प० उ०)—इति स्वामी । तत्र पृषोद्रादिः (६।३।१०९) ॥ (१) ॥॥॥ आवसीयते स्म । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) अवसानं प्राप्तम् । संपन्नं वा । रैक्षार्थमाच्छादितं वा । तत्र आवस्रते स्म । 'वस आच्छाद्ने' (अ० आ० से०) 'अवसितमृद्धे ज्ञातेऽपि (अवसानगते च वाच्यिळक्कं स्यात्)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्धे 'मर्दनानन्तरमपनीततृणस्य बह्ळीकरणयोग्यस्य धान्यराहोः'॥

पूतं बहुळीकृतम्॥२३॥

िचति ॥ पूयते सा । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०)। कः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शठिते बहुली- कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ बहु मानं लाति । कः (३।२।३)। अबहुलं बहुलमकारि ॥ (२) ॥॥॥ 'राशीकृतस्य'। (हैमे तु 'धान्यमावसितं रिकं तत्पूतं निर्वृतीकृतम्' इत्युक्तम्)॥

माषादयः शमीधान्ये

मेति ॥ 'माषो मुद्गो राजमाषः कुळत्थश्रणकस्तिलः। काकाण्डश्रीवर इति रामधान्यगणः स्मृतः' इति रासकोषः। ॥॥ शमीप्रमवं धान्यम्॥ (१)॥॥ एकम् 'माषा-दिशमीधान्यस्य'॥

शूकधान्ये यवादयः।

श्विति ॥ ग्र्कयुक्तं धान्यम् ॥ (१) ॥*॥ आदिना गोधूमादिः ॥ एकम् 'यवादिश्क्षधान्यस्य' ॥ शालयः कलमाद्याश्च षष्टिकाद्याश्च

होति ॥ शाङ्यते । 'शाड्ट आष्ठाव्ये' (भ्वा० आ० से०) । डलयोरेक्यम् । इन् (उ० ४।११८) । शाल्यते वा । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'शालिस्तु गन्धोलौ कलमादिषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ 'षष्टिकाः षष्टिरात्रेण पच्यन्ते' (५।१।९०) ॥ एकम् 'शाल्यादीनाम्'॥

प्रंस्यमी ॥ २४ ॥

प्विति ॥ अमी माषाद्याः ॥

तृणधान्यानि नीवाराः

त्रिति ॥ तृणानीव धान्यानि । अकृष्टोत्पन्नत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ नि व्रियन्ते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'नौ वृ धान्ये' (२।२।४८) इति घञ् । 'उपसर्गस्य-' (६।२।१२२) इति दीर्घः । सान्नीवारो वणिजके वास्त- व्येऽपि च दृश्यते' इति विश्वः ॥ (२) ॥ ॥ बहुवचनेन इयामाकादिग्रहः ॥ ॥ द्वे 'तृणधान्यानाम्' ॥

स्त्री गवेधुर्गवेधुका।

स्त्रीति ॥ गवा जलेन तत्र वा एघते । 'एघ वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । मृगव्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।—गवे ग-वार्थे दीयते रक्ष्यतेऽसौ । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०)। मृगव्वादित्वात् (उ० १।३७) कुः । नैरुक्तो दकारस डः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१३) इत्यल्क् । 'गवेडुः!— इत्याह मुकुटः ॥*॥ द्वे 'मुन्यन्नविशेषस्य'॥

१—'राजार्थम्' इति पाठ आसीत्, परंतु स्वामिश्रन्थे हैम-न्याख्यायां च दृङ्गा अनुकूलताच धृतः॥

अयोग्रो मुसलोऽस्त्री स्यात्

अयविति ॥ अयोऽग्रेऽस्य ॥ (१) ॥*॥ मुस्रति अ-नेन वा । 'मुस खण्डने' (दि० प० से०) । 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कलच् । 'मुस्तलं स्यादयोग्ने च पुं-नपुंसकयोः स्त्रियाम् । तालम्ल्यामाखुपर्णागृहगोधिकयोरिप' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मुस्तलस्य' ॥

उद्बलमुळ्बलम् ॥२५॥

उद्विति ॥ ऊर्ध्वं च तत् खं च । ऊर्ध्वखं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । पृषोदरादिः (६।३। १०९) । 'उदूखलं गुग्गुलौ स्यादुल्खलेऽपि न द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उलुखलस्य' ॥

प्रस्फोटनं शूर्पमस्त्री

प्रेति ॥ प्रस्कोट्यतेऽनेन । 'स्फुट विकसने' (स्वा० आ० से०) । करणे ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥*॥ धूर्पयित, शूर्प्यतेऽनेन वा । 'शूर्प माने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पुंसि—' (३।३।१०८) इति घो वा । 'शुभशतिकंशारुशूर्पशुकम्' इति शमेदात्तालव्यादिः ॥*॥ 'सूर्पे च' इति पाठाद्दन्त्यादिरि ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'शूर्पस्य'॥

चालनी तितः पुमान्।

चेति ॥ चाल्यते । अनया वा । 'चल गतों' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ल्युट् (३।३।११३,११७) । 'क्षुद्रिन्छ-द्रशतोपेतं चाल्ठनं तितउः स्मृतः' इति काल्यः ॥ (१) ॥॥॥ द्वे तनोति । तन्यते वा । अनेन वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'तनोतेर्ड उः सन्वच' (उ० ५।५२) । 'चालनं तितउ प्रोक्तम्' इति क्षीबकाण्डे रत्नकोषः । 'न स्त्री तितउ चालनी' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'चाल्याः' ॥

स्यूतप्रसेवौ

स्टिवित ॥ सीयते सम । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०)। कः (३।३।१०२)। 'च्छ्रोः—' (६।४।१९) इत्यूट् ॥*॥ 'स्योनप्रसेवौ' इति मुकुटः। तत्रौणादिको नः। 'स्योनस्यूतप्रसेवकाः' इति रमसः ॥ (१) ॥*॥ प्रसीयते 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घर्ष् । 'प्रसेवस्तु वीणाङ्गस्यूतयोर्धतौ' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रशणादिनिर्मितस्य' 'थेळा' इति ख्यातस्य॥

कण्डोलिपटौ

केति ॥ कण्ड्यते । 'किड भेदने' (चु० प० से०) । 'पैटिकडिकण्डिम्य ओठच्' (उ० ११६६) ॥ (१) ॥*॥ पिटित । 'पिट शब्दसंख्यानयोः' (म्वा० प० से०) । कर्मकर्तरि 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ कुनि (उ० २।३२) 'पिटकः' अपि ॥*॥—'पिण्डः' —इति स्वामी । तत्र पिण्ड्यते । 'पिडि संघाते' (म्वा० आ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पिण्डो बोठे बठे सान्द्रे देहागारैकदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोठसिल्हकयोरिष । ओण्डुपुष्पे च पुंसि सात्क्षीबमाजीवनायसोः । पिण्डी च पिण्डतगरेऽठाबूखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'वंशादिनिर्मितमाण्डस्य'॥

कटकिलिझकौ ॥२६॥

केति ॥ कटति । 'कटे वर्षादौ' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणौ द्वयोः पुंसि किल्जिं-ऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पत्यां तु कटी मता' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ किल्यतेऽनेन । 'किल्ल श्रै-त्यक्रीडनयोः' (तु० प० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । वेत्रवीरणादिः । किल्लेर्जातः । जनेः 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) ।—'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।१४) इति (द्वितीयायाः) अलुक्—इति मुकुटः । तन्न । कृत्योगे षष्ठया विशेषविधानात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वंशादिविकारस्य' ॥ समानौ

सेति ॥ 'समानौ' इति पूर्वेषु त्रिष्वप्यन्वेति ॥ रसवत्यां तु पाकस्थानमहानसे ।

रेति ॥ रसाः सन्त्यस्याम् । मतुप् (५।२।९५) ॥ (१) ॥*॥ पाकस्य स्थानम् ॥ (२) ॥*॥ महच्च तद्नश्च- (अनसोपकरणं लक्ष्यते । 'अनोश्मायः-' (५।४।९४) इ-त्यादिना टच् ।—महद्नोऽस्य—इति स्वामी । तन्न । 'अनोश्मायः-' इति तत्पुरुषसमासान्तोपन्यासविरोधात् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पाकस्थानस्य' ॥

पौरोगवस्तदध्यक्षः

पाविति ॥ पुरः पूजिता गौर्भूमिः । पुरोगवी । 'गो-रतद्धित' (५।४।९२) इति टच् । तस्या अयम् । 'तस्ये-

१—उज्ज्वलदत्तादिग्रन्थे तु 'कपिगडिगण्डिकटिपटिभ्य ओ-लच्' इत्यातुपूर्वी दृश्यते । तस्माद्वाहुलकादोलच् ।

दम्' (१।२।१२१) इत्यण् । यद्वा पुरः प्रथमं याच्यवस्तुषु गौर्नेत्रमस्य । पुरोग्रः । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।४८) । ततः प्रज्ञाद्यण् (५।१।३८) ॥ (१) ॥*॥ तस्याध्यक्षः ॥ (२) ॥*॥ द्वे भहानसाधिकतस्य'॥

सूपकारास्तु बह्नवाः॥२७॥ आराह्यका आन्धसिकाः सूदा औदनिका गुणाः।

स्विति ॥ शोभना आपोऽस्मिन्। 'ऋक्पूर्-'(५।४।७४) इत्यः । 'कुसुयुभ्यश्च' इत्यपोऽत ऊत् । सवति रसन् । 'षु प्र-सवादौं (भ्वा०प०से०)। 'सुरूप्यां निच' (उ०३।२६) इति पो दीर्घश्च ।—'युक्सनां किच'—इत्यपाणिनीयम् । सूपं करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ वल्लनम् । 'वह संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'वहिः' सौत्रो वा प्रीतौ । मावे घव् (३।३।१८) । वहोऽस्यास्ति । 'अ-न्येभ्योऽपि-' (वा० ५।२।१०९) इति वः । वछं वाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'बह्वचः सूपकारे स्याद्गीमसेने च गोद्दिं इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अ-रालं कुटिलं चरन्ति 'चैरति' (४।४।८) इति ठकु ॥ (३) ॥*॥ अन्धो भक्तं शिल्पं येषाम् । 'शिल्पम्' (४।४। ५५) इति ठकु ॥ (४) ॥*॥ सुदन्ति छागादीन् । 'षूद हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४)। कः (३।१।१३५) वा । 'सुदस्तु कथितः सुपकारे च व्यञ्जना-न्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ ओदनं शिल्पं ये-षाम् । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (६) ॥*॥ ग्र-णयते । 'गुण निमन्त्रणे' (चु० उ० से०) अदन्तः । अच् (३।१।१३४) । 'गुणो मौर्यामप्रधाने रूपादौ सूद इ-न्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्जूष् । शुक्का-दावि बुंद्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'पाककर्तुः' ।--आद्यद्वयं व्यञ्जनकारस-इति खामी ॥

आपूरिकः कान्द्विको भक्षकारः

आप्विति ॥ अपूपाः पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४। ४)५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कन्दौ संस्कृतं । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । कान्दवं पण्यमस्य ।

१—इदं च 'अत उत्' इलन्तमसंगतम् । 'न पूजनात्' (५।४।६९) इल्पनेन समासान्तनिषेषस्य दुर्वारत्वात्। 'कुसुयुभ्यक्ष'। इति वार्तिकस्यापि भाष्यादावभावान् निर्मूळ्लात् । अत एवत्जनकेनापि सिद्धान्तकोसुद्यां हळन्तनपुंसकप्रकरणे 'स्वप्' शब्द उदाहृतः ॥ २—'चरित' इत्यत्र 'तेन' इत्यनुवृत्तेः सर्वसंमतत्वेन चिन्त्यमेतत् ॥

ठक् (शश५१) ॥ (२) ॥*॥ मक्षं करोति । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मध्यकारस्य' ॥ इमे त्रिषु ॥ २८॥

इम इति ॥ इमे पौरोगवादयः ॥

अश्मन्तमुद्धानमधिश्रयणी चुह्विरन्तिका।

अरमेति ॥ अरमनोऽप्यन्तोऽत्र । राकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'अइमन्तमञ्जभे चुछ्यां मरणेऽनवधावि । क्षेत्रेऽपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'अस्वन्त' इति पाठे असनामन्तोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ उद् धीयतेऽत्र 'धानः' (जु० उ० अ०) ल्युट (३।३।११७) । 'उद्धानमद्रते वाच्यलिङ्गं चुह्रयां नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥*॥ 'उद्ध्मानम्' इति पाठे तु—उद्ध्मायतेऽत्र । 'ध्मा श-ब्दादौ' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट (३।३।११७) ॥ (२) ॥ अधिश्रीयतेऽत्र 'श्रीज् पांके' (क्या० उ० अ०) । अधिकरणे ल्युद (३।३११७)। ङीप् (४।१।१५)॥ (३) ॥∗॥ चुछ्यतेऽत्र । 'चुछ भावकरणे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'चुचतेऽत्रामिरिति वा । 'चुद प्रे-रणे' (च्र० प० से०) । बाहुलकाछिक् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा ङीष् ॥ (४) ॥*॥ अन्त्य-तेSत्र । 'अति बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल (३।३। १०९)। 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ्गं स्त्री शातलाषधी । चुछ्यां ज्येष्टभगिन्यां च नाट्योक्तौ कीर्त्यतेऽन्तिका' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'चुल्ल्याः' ॥

अङ्गारधानिकाङ्गारशकव्यपि इसन्त्यपि ॥ २९ ॥ इसन्यपि

अङ्गेति ॥ अङ्गारा घीयन्तेऽसाम् । घाञः (जु० उ० अ०) त्युद् (३।३।११६) । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) (१) ॥*॥ अङ्गाराणां शकटी ॥ (२) ॥*॥ हसति । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) । 'ठटः शतृ—' (३।२।१२४) । 'शप्रयनोः—' (७।१।८१) इति तुम् । 'हस्तन्यङ्गारघान्यां च मिल्ठकाशाकिनीमिदोः' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इति ल्युद् । 'टिड्ढा—' (४।१।१५) इति ङीप् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अङ्गारशकट्याः' 'बोरसी' इति ख्यातायाः॥

अथ न स्त्री स्यादङ्गारः

अथेति ॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा०प०से०)। अ-

ङ्गिमदिमन्दिभ्य आरन्' (उ०२।१२४) । अङ्गमियर्ति वा । 'ऋ गतौ' (जु० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (२।२।१) । 'अङ्गारमुल्मुके न स्त्री पुंलिङ्गस्तु महीसुते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अङ्गारस्य' ॥

अलातमुल्मुकम् ।

अलेति ॥ लानम् । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । कः (३।३।११४) । न लातमस् ॥ (१) ॥*॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'उल्मुकदर्वि—' (उ० ३। ८४) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अर्धदग्धकाष्टस्य' । —त्रैयोऽपि पर्यायाः—इति मुकुटः ॥

क्रीवेऽम्बरीषं भ्राष्ट्रः

क्रीति ॥ अम्ब्यतेऽत्र वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । 'अम्बरीषः' (उ० ४।२९) इति साधुः—'शिरी-षाद्यश्च'—इति त्वपाणिनीयम् । 'अम्बरीषपुरुषोषरौष-धम्' इति षभेदान्मूर्धन्यान्तोऽयम् । 'अम्बरीषं रणे आष्ट्रे क्लीबं पुंसि नृपान्तरे । नरकस्य प्रभेदे च किशोरे भास्करेऽपि च । आम्रातकेऽनुतापे च' 'अनिमिषो मन्त्रयदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मृज्यतेऽत्र । 'अस्ज पाके' (तु० उ० अ०) । 'अस्जिगमिनमि—' (उ० ४।१६०) इति ध्नवृद्धी ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मर्जन-पात्रस्य'॥

ना कन्दुर्वा खेदनी ख्रियाम्।।३०॥

नेति ॥ स्कन्दिति । 'स्कन्दिर् गतिशोषणयोः' (भ्वा० प० अ०) । 'स्कन्देः सलोपश्च' (उ० १।१४) इति कुः । 'वा' इत्यस्यात्राप्यन्वयः । पक्षे स्त्रीसाहचर्यात् ॥ (१) ॥*॥ खिद्यतेऽस्याम् । अधिकरणे ल्युट् (३।३।११७) । — 'वा स्त्रियाम्' इत्यन्वयात् 'स्वेदनः' अपि इति मुक्टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यनिर्माणोपयोगिपात्रस्य' 'कराही' इति ख्यातस्य ॥

अलिंजरः स्यान्मणिकः

अलीति ॥ अलनम् । 'अल भूषणादौ' (म्वा०प०से०)। 'इक्कृष्यादिभ्यः' (वा०३।३।१०८) इन् (उ०४।११८) वा ।

१—स च साम्निनिरम्निश्च । तत्र साम्नौ यथा—'अङ्गारचु-म्बितमिव व्यथमानमास्ते' इति । निरम्नौ यथा—'कलङ्कस्त-त्रत्यो त्रजति मिलनाङ्गारतुलनाम्' इत्यादि प्रयोगः—इति मु-कुटः । २—जिचतमिदम् । उक्तमेदिन्याङ्गारस्योल्मुकार्थ-कतोक्तेः । ३—'अनिमिषशब्दार्थपरिमदं प्रसङ्गेनोक्तम् । न त्वस्यात्रोपयोगः॥ अिं सामर्थ्य जरयित, ज़ृणाित, वा । 'जॄष् वयोहानौ' (स्वा० प० से०)। 'जॄ वयोहानौ' (क्या० प० से०) वा । अण् (३।२।१)। अच् (३।१।१३५) वा ॥ (१) ॥॥॥ मणित । 'मण शब्दे' (स्वा० प० से०)। 'सर्वधातुम्यः—' (उ० १।११८) इतीन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।१।५)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) वा ॥ (२) ॥॥। द्वे 'महाकु-म्मस्य' 'माट' इति ख्यातस्य ॥

कर्कर्याङ्गग्रं लिनतका।

केति ॥ कर्कणम् । 'कर्क हासे' () । घञ् (३।३।१८) । कर्क राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१। ६१) । 'कर्करी भाण्डभेदे ना, दर्पणे कठिने त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आ छुनाति । 'छुञ् छे-दने' (ऋषा० उ० से०) । किप् (३।२।७६) ॥*॥ ह्रस्व-पाठे आछाति 'छा दाने' (अ० प० से०) । मितद्वादि-त्वात् (बा० ३।२।१८०) हुः । 'आछुर्गछन्तिकायां स्त्री स्त्रीं मूले च मेलके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ गछति । 'गछ अदने' (भ्वा० प० से०) । शता (३। २।१२४) । 'उगितश्च' इति छीप् । (४।१।६) । 'शप्-रयनोः-' (७।१।८१) इति नुम् सार्थे कन् । (शापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गळन्तिकायाः' 'कर-चती' इति स्यातायाः ।—कन्दोर्धृतपक्रनिष्काशनसाध-नस्य—इत्येके ॥

पिठरः स्थाल्युखा कुण्डम्

पीति ॥ पेठति । 'पिठ बन्धे' (भ्वा० प० से०) 'इग्रुपघ-' (३।१।१३५) इति कः । पिठं रांति । 'रा दाने'
(अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥
(१) ॥*॥ तिष्ठत्यत्रोदनादि । 'ष्ठा गतिनिवृत्तो' (भ्वा० प०अ०) । 'स्थाचित-' (उ० १।११६) इत्याळच् । स्थळत्यत्र वा । 'ष्ठल स्थाने (भ्वा० प० से०) । ज्वला-दीण् (३।१।४०) । 'जातेः' (४।१।६३) इति ङीष् । स्थाळं च । 'स्थाळं भाजनभेदेऽपि स्थाळी स्थात्पाठलो-खयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ ओखति । 'उख गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'इग्रुपघ-' (३।१।१३५) इति कः ॥*॥ ('उषा' इति) मूर्घन्यपाठे 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) ॥ (३) ॥*॥ कुण्डयति । 'कुडि रक्षायाम्' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ।—कुणति । 'कुण शब्दोपतापयोः' (तु० प० से०) । 'कुणादिभ्यः

कित्' इति डः—इति मुकुटः । तन्न । उक्तस्त्राभावात् । 'कादेः कित्' (उ० १।११५) इति स्त्रस्य सत्वात् । 'कुण्डमभ्यालये मानमेदे देवजलाशये । कुण्डी कमण्डलौ जारात्पतिवत्नी मुते पुमान् । पिठरे तु न ना' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'ओदनादिपचनपान्त्रस्य'॥

कलसस्तु त्रिषु द्वयोः ॥ ३१ ॥

घटः कुटनिपौ

केति ॥ केन जलेन लसति । 'लस श्लेषणक्रीडनयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) ॥॥। तालव्यान्तपाठे कलं शवति । 'शु गतौ' ()। 'अन्येभ्यो-ऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'तालव्या अपि दन्त्याश्च शम्बश्करपांशवः । कल्रशः शम्बलं चैव जिह्वायां रशना तथा' इति शमेदः । स्त्रियां जातित्वान्ङीष् (४।१।६३) ॥ (१) ॥॥। घटति । 'घट चेष्टायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । स्त्रियां घटी ॥ 'घटः समाधिमेदे ना शिरः कूटकुटेषु च। घटा घटनगोष्टीभघटनासु च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥॥। नियतं पिवन्त्यनेन । 'घन्वर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (४) ॥॥। कुटनिपाव-प्यस्त्री (स्त्रियौ) ॥॥॥ चत्वारि 'घटस्य'॥

अस्त्री शरावो वर्धमानकः।

अस्त्रीति ॥ शरणम् । 'शॄ हिंसायाम्' (क्रया० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। शृणाति वा । अच् (३। ११३४)। शरं शराद्वावति । अण् (३।२।१)। अच् (३।११३४) वा ॥*॥—(सरावः) दन्त्यादिरपि— इति मुकुटः॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'ग्रुधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। शानच् (३।२।१२४)। शप् (३।१।६८)। मुक् (७।२।८२)। 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५)॥ (२)॥*॥ द्वे 'पात्रमेदस्य'॥

ऋजीषं पिष्टपचनम्

ऋजीति ॥ अर्जित । 'अर्ज अर्जने' (भ्वा० प० से०) । 'अर्जेरूज च' (उ० ४।२८) इतीषन् ॥*॥ 'ऋ-चीषम्' इति पाठः—इति कश्चित् । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकात्कीषन् ॥ (१) ॥*॥ पच्यतेऽत्र । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् । पिष्टस्य पचनम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पिष्टपाकोपयोगिनः पात्रस्य' 'तावा' इति स्थातस्य॥

कंसोऽस्त्री पानभाजनम् ॥ ३२॥

किमिति॥ कम्यते। 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) 'आयादयः—' (३।१।३१) इति णिङ् न । 'वृत्वदिहृनि-किमिकिषिस्यः सः' (उ० ३।६२)। 'कंसोऽस्त्री तैजसद्रवे कांस्रो मानेऽसुरे तु ना' (इति मेदिनी)॥ (१)॥*॥ पीयते, इति पानम्। ल्युट् (३।३।११३)। क्षीरादिपानस्य भाजनम्॥ (२)॥ द्वे 'पानपात्रस्य'॥

कुतूः कृत्तेः स्नेहपात्रम्

किति ॥ कुत्सितं तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । बाहुलकात् कूः, टिल्लोपश्च । कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् कूरतुक्च वा । 'कुत्वा डु-पच्' (५।३।८९) इति निर्देशाद्वा ॥ (१) ॥*॥ कृतेश्च-र्मणः ॥*॥ स्नेहस्य तैलघृतादेः पात्रम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तैलघृतादिपात्रस्य' ॥

सैवाल्पा कुतुपः पुमान्।

सैवेति ॥ 'सा' इति निर्देशात् कुत्ः स्त्रीलिङ्गः ॥*॥ अल्पा कुत्ः । 'कुत्वा डुपच्' (५।२।८९) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अल्पतेलघृतादिपात्रस्य' ॥

सर्वमावपनं भाण्डं पात्रामत्रं च भाजनम् ॥३३॥

सेति॥ आ उप्यतेऽत्र । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) ॥ (१) ॥ ॥ भा भादि कल्याणे सुखे च' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३। १।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ ॥ भणित । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'ञमन्ताडुः' (उ० १। १४४) । प्रज्ञाद्यण् (४।४।३८) । 'भाण्डं मूलवणिन्वते तुरंगाणां च मण्डने । नदीकूलद्वयोर्मध्ये भूषणे भाजनेऽिष च' इति (हैमः) ॥ (२) ॥ ॥ पाति । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । पृवत्यनेन वा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । प्र्वत्यनेन वा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । प्र्वत्यनेन वा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । प्र्वत्यनेविध्यनिविध्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५) ॥ (३) ॥ ॥ भा अमित 'अमगत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) 'अमिनक्षियजिवधिपत्तिभ्योऽत्रन्' (उ० ३।१०५) ॥ (४) ॥ ॥ माजयित । 'भाज पृथक्कर्मणि' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।१। ११३) ॥ (५) ॥ ॥ स्यूतादि पिठरादि च सर्वमा-वपनादिशब्दवाच्यम् ॥ ॥ पञ्च 'भाण्डस्य' ॥

दर्विः कम्बिः खजाका च

देति ॥ हणाति 'दॄ विदारणे' (त्रया० प० से०) । 'यु-हभ्यां विन्' (उ० ४।५३) ॥॥॥ 'कृदिकारात्—' (ग० ४।१।४५) इति ङीषि दर्वी च । ('दर्वी पणातद्वीः' इति हैमः) ॥ (१) ॥॥॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाद्विन् ॥ (२) ॥॥॥ खजति । 'खज मन्थे' (भ्वा० प० से०) । 'खजेराकः' (उ० ३।१३) ॥ (३) ॥॥॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वयोः स्त्रीत्वम् ॥॥॥ जीणि 'दर्वाः' 'कर्लुली' इति ख्यातायाः ॥

स्यात्तर्दूर्दारुहस्तकः।

स्यादिति ॥ तरित । 'तृ ष्लवनतरणयोः' (भ्वा० प० से०) 'त्रो दुद् च' (उ० १।८९) इत्यूः, दुडागमश्च । तदिति । 'तर्द हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । तृणत्ति वा । 'उनुदिर् हिंसानादरयोः' (रु० उ० अ०) इति वा । बा-हुलकादुः ॥ (१) ॥॥॥ हस्तप्रतिकृतिः । 'इवे प्रति-कृतो' (५।३।९६) इति कन् । दारुणो हस्तकः ॥ (२) ॥॥ एतत्साहचर्यात्पूर्वः पुंसि ॥॥। द्वे 'द्वींभेद्स्य' (पश्चापि पर्यायाः । उक्तहैमान्ररोधात्)॥

अस्त्री शाकं हरितकं शियुः

अस्त्रीति ॥ स्यति । धातुक्षयकारित्वात् । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । बाहुलकात्कन् । शक्तोत्यनेन
भोकुम् । 'शक्रु शक्तो' (खा० प० अ०) । 'इल्ख्र्य' (१।
३।१२१) इति घञ् । 'शाको द्वीपान्तरेऽपि च । शक्तो
दुमविशेषे च पुमान् ,हरितकेऽस्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हरितो वर्णोऽस्यास्ति । अर्शआचच् (५।२।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । हरति, हियते वा । 'ह्य्य् हरणे' (भ्या० उ० अ०) । 'हस्याभ्यामितन्' (उ० ३।९३) । कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥
(२) ॥*॥ शीक्यते शीकते । 'शिक्रु सेचने' (भ्या०
आ० से०) बाहुलकाद् रुग्हस्यौ गश्च । शिनोति । 'शिश्व् निशाने' (स्वा० उ० अ०) 'जन्त्रादयश्च' (उ० ४।
१०२) इति साधुः, इति वा । 'शिश्वर्मा शाकमात्रे च शोभाञ्जनमहीरुहे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वास्तकादेः शाकस्य'॥

अस्य तु नालिका ॥३४॥

कडम्बश्च कलम्बश्च

अस्येति ॥ कडित 'कड मदे' (भ्वा० प० से०)।

'कृकदिकडिकिटिस्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥*॥ डलयोरैक्यम् । केन लम्बते वा । 'लबि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'कलम्बी शाकमेदे, स्थात्कद्म्बशरयोः पुमान्' (इति मेदिनी) । ('कलम्बः सायके नीपे नालीशाके कलम्ब्यपि' इति विश्वः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शाकनालस्य'। (—त्रीणि'— इति सुकुटः) ॥

वेसवार उपस्करः।

वसिति ॥ वेसनम् 'विस प्रेरणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । वेसं प्रेरणं वारयित वृणोति वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ उपस्करोति व्यञ्जनेन समवैति । कृञः (तु० उ० अ०) । अच् (३।१।१३४) । 'सेमवाये च' (६।१।१३८) (इति सुद्) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संस्काराथें दीय-मानस्य हिङ्ग्वादेः'।—हिञ्जुजीरकहरिद्राधान्याकशुण्ठी-सर्वपादेः—इति सुकुटः । 'चित्रकं पिप्पलीमूलं पिप्पलीच-व्यनागरम् । धान्याकं रजनीश्वेततण्डुलाश्च समांशकाः । वेसवार इति ख्यातः शाकादिषु नियोजयेत्' इत्यात्रेयसंहिता ।—विंशतिः पलानि हरिद्रायाः, दश पलानि धान्याकस्य, पञ्च पलानि शुद्धजीरकस्य, पलसार्धद्वयं मेथिकायाः, । एतचतुष्टयं भर्जितमेव प्राह्मम् । त्रीणि पलानि मरीचस्य, अर्थपलं रामठस्य, । एतत्सर्वमेकत्र संयोज्य संमर्दितं 'वेसवार' इत्युच्यते—इत्यन्ये ॥

तिन्तिडीकं च चुकं च दृक्षाम्लम्

तीति ॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । 'अनी(ली)काद्यश्च' (उ० ४।२५) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ चकति(ते) 'चक तृप्तौ प्रतीघाते च' (भ्वा० आ० से०) । 'चिकरम्योक्चोपधायाः' (उ० २। १४) इति रक् । 'चुकं वृक्षाम्ले चाङ्गेयी स्त्री पुंसम्लेऽम्लवेतसे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ वृक्षसाम्लम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तिन्तिडीकस्याम्लभेदस्य' 'चूका' इति ख्यातस्य।—व्हीविशेषस्य—इत्यन्ये ॥

१—अत एव 'नाला न ना पद्मदण्डे नाली शाककडम्बके' इति मेदिन्यां नालीशब्दस्य कडम्बवाचकता दृश्यते ॥
२—सिद्धान्तकौमुद्यां तु पूर्वसूत्रे 'उप' ग्रहणमकृत्वोत्तरसूत्रे 'चात्प्रागुक्तयोर्थयोः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'उपात्' (६।१।१३९) इति सुत्रेण समवायेऽपि सुद् ॥

अथ वेछजम् ॥३५॥

मरीचं कोलकं कृष्णमृषणं धर्मपत्तनम्।

अथेति ॥ वेहनम् । 'वेह चलने' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८) । वेहं जायते । 'जनी' (दि० आ० से०) । अन्तर्भावितण्यर्थः । 'अन्यष्वपि-' (३।२।१०१) इति डः ॥ (१) ॥ ॥ म्रियते विषमनेन । 'मृङ् प्राण-त्यागे' (तु० आ० अ०)। बाहुलकादीचः ॥ ॥ मरि-चम्) हस्वमध्यमपि ॥ (२) ॥ श। कोलति । 'कुल सं-स्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'क्रुञादिभ्यो वुन्' (उ० ५। ३५)। ण्वुळ (३।१।१३३ वा०)॥ (३)॥ ॥ कर्षति॥ 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० से०) 'कृषेर्वर्णे' (उ० ३। 8) इति नकू । 'कृष्णः सत्यवतीपुत्रे वायसे केशवेऽर्जुने । कृष्णा साद्रोपदीनीछीकणाद्राक्षास योषिति । मेचके वाच्यलिङ्गः स्यात् ऋषि मरिचलोह्योः' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (४) ॥*॥ अषति । 'अष दाहे' 'रुजायाम्' । (भ्वा० प० से०) । ल्युद (३।१।११३) । 'ऊषणं मरिचे क्षीवं कणायामुषणा स्मृता' (इति मेदिनी) ॥॥ (उप-णम् इति) ह्रस्वपाठे । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) संज्ञापूर्वकत्वाद्धणामावः ॥ (५) ॥ ॥ धर्मपत्तने जातम् । 'तत्र जातः' (४।३।२५) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'मरीचस्य'॥

जीरको जरणोऽजाजी कणा

जीति ॥ जवति । 'जुः' सौत्रः । 'जोरी च' (उ०२।२३) इति रक् । जिनाति वा । 'न्या वयोहानो' (क्या०प०अ०) 'न्येश्व' इति रक् । 'संज्ञायाम्—' (५।३।७५) । इति कन् ॥ (१) ॥*॥ जरयति 'जृष् वयोहानों' (दि०प०से०) । नन्दादिल्युः (३।१।१३४०) । 'जरणं हिक्जुनि स्मृतम् । जरणो जीरकेऽपि स्यात्कृष्णे सौत्रचिलेऽपि च' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ अजमजित । 'अज गतिक्षेपणयोः' (भ्वा०प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) (ङीप् ४।१।१५) 'ब-द्वलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वी न ॥ (३) ॥ क-णित । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिस्कृमे धान्यांशे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि जीरकस्य'॥

कुप्णे तु जीरके ॥ ३६ ॥

सुषवी कारवी पृथ्वी पृथुः कालोपकुश्चिका ।

किति ॥ सुषवणम् । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। 'ऋदोरप' (३।३।५७) । 'उपसर्गात्सुनोति–' (८।३।६५) इति षत्वम् । सोऽस्त्यस्याः । पिप्पत्यादिः (ग० ४।१।४१) ॥ (१) ॥ ॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। गौरादिः (४।१।४१) । यद्वा कारणम् । 'कृञ् हिंसायाम्' (क्या० उ० से०) । ण्यन्तः । संपदादि किए (वा० ३।३।१०८)। कारमवति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१)। ङीप् (४।१।१५) संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। यत्तु-कारोरियम्-इति मुकुटः । तन्न । वृद्धत्वाच्छस (४।३। ११४) प्रसङ्गात् । यदपि-कस्य वायोरारवोऽस्याम्-इति । तद्पि न । व्यधिकरणबहुत्रीहिप्रसङ्गात् । 'कारवी मथुरादीप्यत्वक्पत्रीकृष्णजीरके' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० प० से०) । 'प्रथि-म्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्-' (उ० १।२८) इति कुः । 'बोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति ङीष् । 'पृथ्वी भूमौ म-हत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके' इति विश्वः ॥ (३) ॥*॥ 'पृथु: स्यान्महति त्रिषु । त्वक्पण्यी कृष्णजीरेऽस्त्री पुमानभी नृपान्तरे (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (५) ॥*॥ उपकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । ण्वल (३।१।१३३) ॥ (६) ॥*॥ षद 'कृष्णवर्णे जीरके' ॥ आद्रेकं रहन्नेरं स्थात

आद्रैति ॥ आद्रीयां जातम् । 'पूर्वाह्णापराह्णार्द्रा-' (११२१२८) इति वृत् । आद्रयति जिह्णाम् । कुन् (उ०२१२२) वा । आर्द्रसंज्ञकं वा । 'संज्ञायां कन्' (५१२१७५) । अर्दिति कफं वा । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'अर्देर्दीर्घश्च' (उ० २११८) इति रक् ॥ (१) ॥*॥ इर-क्रिमव वेरं शरीरमस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आर्द्रकस्य' ॥

अथ छत्रा वितुन्तकम् ॥३७॥

कुस्तुम्बर च धान्याकम्

अथेति ॥ छत्रमस्त्यस्याः । अर्शआद्यन् (५।२।१२७)। टाप् (४।१।४) । छत्रं स्यादातपत्राणे छत्रा मधुरिकौ-षधौ । धान्याके च शिलीन्ध्रे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ विगतं तुन्नं दुःखमसात् । कपू (५।४।१५४) ।

१ —वाक्यम् 'रिक ज्यः संप्रसारणम्' इति (१।२।४ सूत्रस्थ) भाष्यमूलकम् ॥

यतु — वितुद्दित मन्दाधिम् — इति स्वामी । तन्न । सकर्म-कात् कर्तरि वर्तमाने क्तसाभावात् । 'वितुद्धित मध्यार्थम्' इति वा । तुदेः कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । कन् (ज्ञापि० ५।८)। 'वितुद्धकं तु धान्याकं झाटामरुमय्रकं' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ कुत्सितं तुम्वति । 'तुवि अर्दने' (भवा० प० से०) बाहुरुकात् 'कुस्तुम्बुरूणि जातिः' (६।१।१४३) इति निर्देशाद्वा उरुः, सुट् ॥ ॥ ॥ धन्यते मध्यार्थिमः । 'धन शब्दे' (जु० प० से०) । 'पिनाकाद्यक्ष' (उ० ४।१५) इति साधु । स्वामी तु — धान्यमकति । 'अक कुटिरुवां गतो' (भवा० प० से०) अण् (३।२।१) — (इत्याह) ॥ ॥ हस्वादिः — इति मुक्टः । 'धन्याकं धान्यकं धान्यं कुरुतुम्बुरु धनीयकम्' इति रमसः ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'धान्याकस्य '॥

अथ शुण्ठी महौपधम् । स्त्रीनपुंसकयोविन्धं नागरं विश्वभेषजम् ॥३८॥

अथेति ॥ द्युण्ठति कफम् । 'शुठि प्रतिघाते' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (४।१।४१) ॥*॥ इनि (उ० ८४।११८) तु ह्रस्वान्तोऽपि । 'सपन्या-शुण्डिसैन्धवम्' इति वैद्यकम् । इत्थं च गौरादित्वं न क-ल्प्यम् । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति सिद्धेः ॥ (१) ॥ ॥ महच तदौषधं च । 'महौषधं त शुण्ठ्यां स्याद्विषायां लशुनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विशति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०) 'अग्रु-प्रुपि-' (उ० १।१५१) इत्यादिना कुन्। 'विश्वं कृत्स्ने च सुवने, विश्वे देवेष, नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' इति विश्वः । (विश्वा) त्वतिविषायां स्त्री, जगति स्यान्नपुंसकम् । न ना शुण्ठ्यां पुंसि देवप्रभेदे त्वखिले त्रिष् इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नागरं मुस्तके शुण्ठ्यां विद्ग्धे न-गरोद्भवे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ विश्वस्य दोपस्य मेषजम् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'शुष्ठ्याः' ॥

आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च । अवन्तिसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्जिके ३९

आरेति ॥ आर्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) नलिति। 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०) 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । आरो नालोऽस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप् ॥ (१) ॥॥॥ सुवीरेषु भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'सौ-

वीरं काञ्जिके स्रोतोज्जने च वदरीफले । ना त नीवृति' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ कोलित । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) कुल अर्धस्विन्नो माषोऽसिन् । कुल बन्धुमीषोऽस्य वा । 'कुल्मापं स्यात्त काञ्जिके । कुल्मापोऽर्धस्वन्नधान्ये+यैवके चणकेऽपि च+' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥ ॥ अभिष्यते सा । 'पुञ् अ-भिषवें (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'उपसर्गात्' (८।३।६५) इति षत्वम् ॥ ॥ कुल्माषैर्यवादिभिरर्ध-रिवन्नेरभिष्यते स। (कुल्माषाभिषुतम्) इत्येकं नाम-इति स्वामी ॥ (४) ॥ ॥ स्यते सा, इति । 'षुञ्' (स्वा० उ० अ०) । मन् (उ० १।१४०) । अवन्तिषु अभिषुतं सोमम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (५) ॥ ॥ धान्याभिषुतमम्लम् । पूर्ववत् ॥ (६) ॥ ॥। कुत्सितं जलम् । पृषोद्रादिः (६।१।१०९) ॥ (७) ॥*॥ 'अञ्जू व्यक्तयादी' (रु० प० से०)। 'संज्ञायाम्' (३।३। १०९) इति भावे ण्वुल् । 'घात्वर्थनिर्देशे' (वा० ३।३। १०८) वा । के अजिकास्य ॥ श॥ 'काञ्चिके' इति पाठे काञ्चयति । 'कचि काचि दीप्तिबन्धनयोः' (भ्वा० आ० से०)। ण्यन्तः । इन् (उ० ४।११८)। संज्ञायां कन्' (५।३।७५) 'काञ्चिकं काञ्जिकं वीरं कुल्माषाभिष्रतं तथा । अवन्तिसोमं धान्याम्लमारनालं महारसम । सौवीरं च सर्वीरास्लं तथा शुक्तं तुषोदकम्' इति धन्व-न्तरिः ॥ (८) ॥ ॥ अष्टौ 'काञ्जिकस्य' ॥

सहस्रवेधि जतुकं बाल्हीकं हिङ्कु रामटम्।

स्ति॥ सहसं वेधितुं शीलमस्य। 'विध विधाने' (तु० प० से०)। 'सुप्यजाती' (२।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥। जित्व । 'इवे प्रतिकृती' (५।२।९६) इति कन् 'जनुकाजिनपत्रायां जनुकं हिङ्जलाक्षयोः' (इति सेदिनी)॥ (२)॥ ॥॥ वल्हीकेषु भवम्। 'तत्र भवः' (४।२।५३) इत्यण्। हस्वमध्यमि। '(अथ) वाल्हिकः। देशभेदेऽश्वभेदे च वाल्हिकं हिङ्ज कुङ्कमम्। (वाल्हीक-वत्)' (इति हैमः)॥ (३)॥ ॥॥ हिनोति। 'हि गतौ वृद्धी च' (स्वा० प० अ०)। हिमं गच्छिति वा। मृग-व्वादिः (उ० १।३७) (४)॥ ॥॥ रामठदेशोद्भवत्वा-दुपचारः। रमन्तेऽनेन वा। 'रमु कीडायाम्' (क्वा० अ०)। 'रमेर्चुदिश्च' (उ० १।१०१) इत्यठः।

१—इदं तु हैमपुस्तके विश्वमेदिन्योश्च एतदर्थनिदेशस्यानुप-रूम्भेन प्रमादलिखितम् ॥

—रमयति । बाहुलकादठः — इति सुकुटश्चिन्त्यः । 'रमे-वृद्धिश्च' इति सूत्रस्य सत्वात् ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'हिङ्कुन्व-श्नस्य निर्यासे' ॥

तत्पत्री कारवी पृथ्वी वाष्पिका कवरी पृथुः ४०

तेति ॥ तस्य हिङ्कतरोः पत्री ॥*॥ 'त्वक्पत्री' इति च पाठः । 'तत्पत्री' त्वचमाख्यातं त्वकपत्री कारवीति च' (इति रुद्रः) । 'त्वक्पञ्चं तु वराङ्गके । त्वक्पञ्चीति च कारव्याम्' इति हैमः (विश्वः) ॥ (१) ॥ ॥ कारं वाति । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । आतो-नुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१)॥ (२) ॥ ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (चु० उ० से०) । 'प्रथिम्रदिभ्रस्जां संप्रसारणम्' (उ० १।२८) इति कुः । 'वोतो गुणवचनात्' (४।१।४४) इति वा ङीष् । '**पृथ्वी** भूमौ महत्यां च त्वक्पत्र्यां कृष्णजीरके इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (३) ॥ ॥ 'पृथुः स्यान्महति त्रिषु । त्वक्प-ज्यां कृष्णजीरे ऽस्त्री पुमानद्यौ नृपान्तरे (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ बाष्पमिव । 'इवे प्रतिकृतौ (५।३।९६) इति कन्। टाप् (४।१।४) ॥*॥ 'वाष्पीका' इति पाठे पृषो-दरादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ 'जानपद-' (४।१। ४२) इति ङीषि कबरी केशानां संनिवेशविशेषः। सैव ॥ " (कर्वरी इति च पाठभेदः इति स्वामी ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च (षद्) 'हिङ्गतरोः पत्र्याम्' ॥

निशाह्वा काश्चनी पीता हरिद्रा वरवर्णिनी ।

नीति ॥ निशा आहा यस्याः । निशापदेन तत्पर्याया ठक्ष्यन्ते ॥ (१) ॥ ॥ काञ्चतेऽनया । 'काचि दीक्ष्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'नकरणा—' (३।३।११७) इति त्युट् । 'टिड्डू।—' (४।१।१५) इति जीप् । 'काञ्चनः काञ्चनारे स्याचम्पके नागकेसरे । उदुम्बरे च धत्तूरे, हरिद्रायां तु काञ्चनी । झीबेऽञ्जकेसरे हेम्नि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ पीयते सा । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) ॥ 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२। १०२) । 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् । 'पीतो वर्णनिपीतयोः । पीता हरिद्रा' इति हैमः ॥ (३) ॥ ॥ हिरं वर्णे द्राति । 'द्रा कुरसायां गतौ' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । हरिमिर्द्रूयते वा । हरितं द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येम्योऽपि—' (वा० (३।२।१०१) इति डः ॥ (४) ॥ ॥ ॥

वरश्चासौ वर्णश्च । सोऽस्त्यसाः । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'हरिद्रायाः'॥

सामुद्रं यत्तु लवणमक्षीवं वसिरं च तत्।।४१॥

सेति ॥ समुद्रे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इ-त्यण् । 'सामुद्रं लवणान्तरे । लक्षणे च शरीरसा' इति हैमः ॥*॥ छुनाति । 'ऌूञ् छेद्ने' (ऋया० उ० से०) । नन्दा-दित्वात् (३।१।१३४) ल्युः । 'लवणालुक्' (४।४।२४) इति निपातनाण्णत्वम् । 'छचणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षो-भिदो रसे । तद्युक्ते वाच्यलिङ्गः सान्नदीभेदद्विषोः स्त्रि-याम्' (इति मेदिनी) ॥ ॥ अक्ष्ण ई । अक्षीं वाति, वा-यति, वा। 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०)। 'ओ वै शो-षणे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'अक्षीवं विशरे, शियौ ना, मत्ते पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वसनम् । 'वसु स्तम्भे' (दि० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। वसिं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ 📲 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । इन् (उ० ४। ११८)। विशे राति । 'विशारः पुमान् । किणिहीहिस्ति-पिप्पल्योः क्लीबेऽब्धिलवणे स्मृतः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ हे 'लवणस्य'॥

सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिमन्थं च सिन्धुने।

सैन्धेति ॥ सिन्धुषु भवः । 'कच्छादिभ्यश्च' (४।३। १३३) इत्यण् । 'सेन्ध्रवस्तु सिन्धुदेशोद्भवे हये । माणिमन्थेऽपि' इति हेर्मचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ श्रीतं च तिच्छवं च 'अथ श्रीतिशवं क्षीवं शैळेयमणिमन्थयोः । पुंसि सन्तुफलावृक्षे तथा मधुरिकौषधौ' (इति मेदिनी) ॥॥॥ श्रितं शुश्रम् । सितं च तिच्छवं च । (सितिशवम्)— इति मुकुटः ॥ (२) ॥॥॥ मणिबन्धाच्यपर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥॥॥—मणिमन्थपर्वते भवम् । (माणिबन्धम्)—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥॥॥ सिन्धुषु जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'सिन्धुजे छवणे'॥

रौमकं वसुकम्

रौमेति ॥ रुमायां भवम् । अण् (४।२।५२) । 'सं-ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (१) ॥*॥ वसु कायति ।

१—हैमपुस्तके सटीकेऽपि **'सैन्ध्रवः** सिन्धुदेशजे । सिन्धूत्थे स्यात्' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥

'कै शब्दे' (स्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । वस्वेव । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् वा । वस्वस्त्यस्मिन् । त्रीह्यादित्वात् (५।२।११६) ठन् वा । 'इसुसु-' (७।३।५१) इति कः । 'वसुकं रोमके, पुंसि शिवमछचर्कपणयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥॥। 'वस्त-कम्' इति पाठे वस्त इव । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३।९६) इति कन् । अजगन्धित्वात् । 'रोमके वस्तकं वसु' इति नाममाला ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शाम्भरलवणस्य' 'सांभरी' इति ख्यातस्य ॥

पाक्यं विडं च कृतके द्वयम् ॥४२॥

पेति ॥ पच्यते । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । 'चजोः—' (७।३।५२) इति कुत्वम् । पाके साधः, इति वा । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत्॥ (१) ॥*॥ विडति । 'विड भेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कृतके लवणे' 'खारी' इति ख्यातस्य ॥

सौवर्चलेऽक्षरुचके

साविति ॥ सुष्ठु वर्च्यते दीप्यते । 'वर्च दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलच् । प्रज्ञाचण् (५।४।३८) । 'अथ सोवर्चलं सर्जक्षारे च लवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ अक्षति । 'अथ्र् याप्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'अक्षो रथसावयवे व्यवहारे विभीतके । पाशके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्थे हषिके' इति हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥॥॥ रोचते । 'रुच दीतौ' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यश्वामरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि मङ्गल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मधुरलवणस्य' 'सौंचर' इति ख्यातस्य'॥

तिलकं तत्र मेचके ।

तीति ॥ तिलित । 'तिल स्नेहने' (तु० प० से०) । तेलित । 'तिल गतौ' (भ्वा० प० से०) वा । कुन् (उ० २।३२) । 'तिलको दुमरोगाश्वमेदेषु तिलकालके । झीवं सौवर्चलक्कोन्नोर्न स्नियां तु विशेषके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं तिसन् '(सौवर्चले) कृष्णवर्णे' ॥ मत्स्यण्डी फाणितं खण्डविकारे

मेति ॥ मदं मुदं वा सन्दते । 'सन्दू प्रस्रवणे'

(भ्वा० आ० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप् । पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥*॥ फाण्यते (स)। 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥*॥ खण्डो विकारोऽस्य॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'फाणितस्य' 'राव' इति ख्यातस्य।—ग्रुश्रखण्डगुटिकायाः क्रमेणैकै-कम् इति सुकुटः॥

शर्करा सिता ॥४३॥

रोति ॥ श्रणाति पित्तम् । 'श्रृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'श्रः करन्' (उ० ४।३) । 'रार्करा खण्ड-विकृतौ कर्परांशे रुगन्तरे । उपलायां शर्करायुक्तदेशे शकले-ऽपि च' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ सिनोति । 'षित्र् बन्धने' (खा० उ० अ०) । 'अञ्जिष्टसिम्यः कः' (उ० ३।८९) । ग्रुक्तवर्णत्वाद्वा सिता । 'सित्तमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु । शर्करायां स्त्री' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'र्शकरायाः' 'मिश्री' इति ख्यातायाः ॥

कूर्चिका क्षीरविकृतिः स्यात्

किति ॥ कूर्चित । 'कूर्च विकारे' (भ्वादेराकृतिगण-त्वाद्वोध्यः । संज्ञायां ण्वुल् (३।३।१०९) । कूर्चों मस्त्वादि-रस्त्यस्या वा । 'अतः—' (५।२।११५) इति ठन् । 'द्र्ष्ना सह पयः पकं यत्तस्याद्धिकृर्चिका । तकेण पकं यत् क्षीरं सा भवेतककृर्चिका'। 'कूर्चिका स्चिकायां च त्लिकायां च कुड्यले । कपाटाकुटिके (टोक्नेदने) क्षीरिवकृताविप योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ क्षीरस्य विकृतिः ॥ (२) ॥॥॥ ('उमे क्षीरस्य विकृती किलाटी कृचिका तथा' इति हैमनाममाला) ॥॥॥ द्वे 'किलाटिकायाः' 'मावा' इति ख्यातायाः॥

रसाला तुमार्जिता।

रेति ॥ रसानालाति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)॥ (वा० ३।२।५) ॥ (१) ॥॥॥ मार्ज्यते स्म । 'मृज् शौचालंकारयोः' (चु० उ० से०) । चुरादिः । कः (३। २।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ 'अर्घाढकः सुचिरपर्धुषितस्य दक्षः खण्डस्य षोडश पलानि शशिप्रभस्य । सिर्पः पलं मधु पलं मिरचं द्विकर्षे शुण्ठ्याः पलार्थमिप चार्षपलं च-तुर्णाम् । स्क्ष्मे पटे ललनया मृदुपाणिघृष्टा कर्पूरधूलिसुरभी-कृतपात्रसंस्था । एषा वृकोद्रकृता सरसा रसाला यास्वादिता भगवता मधुसूद्नेन' इति सूद्शास्त्रम् । ('रसालायां

अमरकोषः ।

तु मार्जितः । शिखरिणी' इति हैमनाममाला) ॥॥। द्वे 'द्धिमधुरार्करामरीचार्द्वादिभिः कृतस्य लेखस्य' 'शिखरिण' इति ख्यातायाः॥

स्यात्तेयनं तु निष्ठानम्

स्येति ॥ तिम्यतेऽनेन । 'तिम आर्झीमावे' (दि० प० से०)। 'करणे ल्युद्' (३।३।११७)। 'तेमनं व्यक्षने क्रेदे तेमनी चुिलिमिचपि' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नि-ष्ठीयतेऽत्र । 'ष्ठा गतिनिवृत्तो' (भ्वा० प० अ०)। ल्युद् (३।३।११७)॥ (२)॥*॥ हे 'व्यक्षनस्य'॥

त्रिलिङ्गा वासितावधेः ॥४४॥

त्रीति ॥ वासितपर्यन्ताः ॥

श्लाकृतं भटित्रं च श्लयम्

हिवाति ॥ श्लेन कृतम् । 'श्लात्पाके' (५।४।६५) इति डाच्॥ (१) ॥॥ भटति । 'भट भृतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अशिन्नादिस्य इत्रोत्रौ' (उ० ४।१७३) इतीत्रः ।—महादित्वादित्रच्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । भट्यते स वा॥ (२)॥॥। श्ले संस्कृतम् । 'श्लोखा- चत्' (४।२।३७)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'लोहशालाकया पकमांसस्य'॥

उख्यं तु पैठरम्।

उख्येति ॥ उँखायां संस्कृतम् । यत् (४।२।१७) ॥ (१) ॥*॥ पिठरे संस्कृतं 'संस्कृतं मक्षाः' यत् (४।२।१६)॥ इत्यण् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ख्याकीसंस्कृतस्याम्नादेः' ॥ प्रणीतम्रपसंपन्नम्

प्रेगित ॥ प्रणीयते सा । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । 'प्रणीत मुपसंपन्ने कृते क्षिप्ते प्रवेशिते । संस्कृतामौ च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ उपसंपचते सा । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'उपसंपन्न मुद्दिष्टं निहते च सुसंस्कृते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाकेन संस्कृतस्य व्यञ्जनादः' ॥

पयस्तं स्यात्सुसंस्कृतम् ॥ ४५॥

भेति ॥ प्रयस्ते स । 'यसु प्रयते' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सुष्ठु संस्क्रियते स । कः (३।२।१०२) । 'संपरिभ्याम्-' (६।१।१३७) इति सुद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रव्यान्तरसंस्कृतस्य पकस्य'॥ स्यात्पिच्छलं त विजिलम

स्येति ॥ पिन्छोऽस्यास्ति । पिन्छादित्वात् (५१२) १००) इलच् । 'पिन्छा तु शाल्मलीवेष्टे मण्डे चाश्वप- दामये । (पङ्को प्राच्छटाकोशमोचानिजयुतेषु च । पिच्छः पुच्छे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ विजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । 'इगुपधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । विजिं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'मण्डयुक्तमक्तजलयुक्तव्यञ्जनयोः'॥

संमृष्टं शोधितं समे।

संति ॥ संमृज्यते स्म । 'मृज् ग्रुद्धौ' (अ० प० से०)। कर्मणि कः (३।५।१०२) ॥ (१) ॥*॥ शोध्यते स्म । 'ग्रुघ ग्रुद्धौ' (दि० प० अ०) । ण्यन्तात् कर्मणि कः (३। २।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'केशकीटाद्यपनयेन शो-धितस्यान्नादेः' ॥

चिक्षणं मसणं स्निग्धम्

चीति ॥ चिक्कनम् । 'चिक्क गतौ' (दादिक्किप् (वा० २।२।१०८) । चिक्कं कणति । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३। २।५)। यद्वा चिक्कनम् । घञ् (३।३।१८) । चिक्कस्य अणम्। 'अण शब्दे' (स्वा० प० से०) । अच ३।१। १३४) शकनध्वादिः (वा० ६।१।९४) ।--चित्यते । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । 'चित्तेः कणः कश्च' (उ० ४।१७६) इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥॥॥ सस्रति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । बाहुलका-हणः। यद्वा समृणोति। 'ऋणु गतौ' (त० उ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । पृषोद्रादिः (६। ३।१०९) । 'मस्णोऽकर्कशे सिग्धे त्रिषु मायां त योषिति' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ स्निह्मति स्म। 'स्निह प्रीतौ' (दि० प० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'वा दुह-' (८।२।३३) इति घः ॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'स्तिग्धस्य'॥

तुल्ये भावितवासिते॥४६॥

त्विति ॥ भाव्यते स्म 'भुवोऽवकल्कने' इति चुरादि-ण्यन्तात् कः (३।२।१०२) । 'भावितं वासिते प्राप्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वास्यते स्म । 'वास उप-सेवायाम्' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वा-सिता करिणीनार्योर्वासितं भाविते रुते' (इति मेदिनी ।

१—इदं तु सिद्धान्तकोमुद्यामेतज्जनकेनापि 'चितः कणः कश्च' (उ० ४।१७६)। बाहुलकादगुणः। 'चिक्कणं मसृणं ह्निन्ध्यस्योपन्यस्तत्वेन तदस्मरणमूलकम्॥

'अथ वास्तितम् । वस्रच्छन्ने ज्ञानमात्रे भावितेऽप्यथ वा-स्तिता । स्त्रीकरिण्योः') इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ग्रा-हितहिङ्ग्वादिगन्थस्य व्यञ्जनादेः' ॥ आपकं पौलिर्भ्यूषः

आपेति ॥ ईषत्पक्षम् । 'आङीषद्धे' (वा० २।२। १८) इति समासः ॥ (१) ॥॥॥ पोछति । 'पुळ महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । भावे घन् (३।३।१८) वा । पोछेन निर्वृत्तः । सुतंगमादित्वात् (४।२।८०) इन् । अभ्यूषसाहचर्यात्पुंसि ॥ (२) ॥॥॥ अभ्यूषति । अभ्यूषते वा । 'ऊष रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । घन् (३।३।१८) वा ॥॥॥ 'तोक्मं हरितो यवोऽभ्यूषः' इति बोपाछितात् हुखादिः (स्वमध्यः) अपि । तत्र 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्वोध्यः ॥॥॥ अस्मादेवाचि (३।११३४) 'अभ्योषः' अपि, इत्येके ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'हरितयवादेर्भर्जितस्य'॥

लाजाः पुंभूमि चासताः।

छिति ॥ ठज्यन्ते । 'ठज भर्जने' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) पुंसि बहुत्वे । 'ठाजः सादार्द्रतण्डु हे । नपुंसकसुशीरेऽथ स्त्रियां पुंभूमि चाक्षते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षणनम् । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । 'नपुंसके भावे क्तः' (३।३।११४) । न क्षतं येषां ते । चो भिन्नकमः । अक्षताश्च पुंभूमि, इत्यर्थः । सुकु-टस्तु—'अक्षतम्' इति पठित्वा 'क्षणु हिंसायाम्' (तु० उ० से०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) । क्षतं खण्डि-तम् । न क्षतमक्षतम् । इति विगृह्य । ते (ठाजाः) नित्यपुं-ठिङ्गा नित्यबहुवचनान्ताश्च—इति व्याचख्यौ । 'अक्षतं न द्वयोः पण्डे ठाजेषु, त्रिष्वहिंसिते । यवेऽपि कचित्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ दे 'मृष्ट्वनिद्यादेः' ॥ के-चित्तु—अखण्डतण्डुठा अक्षताः—इत्याहुः ॥

पृथुकः स्याचिपिटकः

प्रिति ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (जु० उ० से०) । 'पृथुकपाकाः-' (उ० ५।५३) इति साधुः । 'पृथुकश्चिपिटेऽर्भके' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ नासिकाया
नतम् । 'इनच्पिटचिकचि च' (५।२।३३) इति पिटच्,
नेश्चिरादेशः । चिपिटमिव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ।
'इवे-' (५।३।९६) इति वा कन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे
'चिवडा' इति ख्यातस्य ॥

धाना भृष्ट्यवे स्त्रियः ॥ ४७ ॥

धेति ॥ दधति । द्धाञ्' (जु० उ० से०) । 'धापॄ-वस्रज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६) । बहुवचननिर्देशाङ्कृष्ति । 'धाना भृष्टयवेऽङ्क्रेरे धान्याके चूर्णसक्तुषु' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भृष्टश्रासौ यवश्र ॥ (२) ॥*॥ हे 'मर्जित-यवानाम्' ॥

पूरोऽपूरः पिष्टकः स्यात्

चिति ॥ पवनम् । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) पुवं पाति, पिवति, वा । 'आतोऽनुप-' ३।२।३) इति कः । मुकुटस्तु-पुनाति । पूपः । 'नीपादयश्च' इति पः कित्-इति । तन्न । ता- हशस्त्रस्यापाणिनीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ न पूच्यते । 'पूर्यी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुळकात् पः । विष्ठ लोपः (६।१।६६) यद्वा अपुवं पाति पिवति वा ॥ (२) ॥*॥ पिष्टस्य विकारः । 'संज्ञायाम्' (४।३।१४७) इति कन् । पिष्टको घृतपूपादौ नेत्ररोगान्तरेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि अपूपस्य'॥

करम्भो द्धिसक्तवः।

केति ॥ केन जलेन रम्यते मिश्रीकियते । केन वायुना वा नीयते । 'रिमः' (भ्वा० आ० अ०) अनेकार्थः । 'अकर्तरि च-' (३।३।१९) इति घन् । 'रिमेरशिल्टोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥॥। 'करम्बः' इति पाठे । केन जलेन रम्यते । 'रिब शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा किरति, कीर्यते, वा । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'कृकदिकिडिकिटिम्योऽम्बच्' (उ० ४।८२) ॥ (१) ॥॥॥ सचते । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०) । 'सितनिगमि-' (उ० १।६९) इत्यादिना तुन् ॥॥॥ ('धानाच्णें तु सक्तवः' इति नाममाला) । दश्यपिकाः सक्तवः । 'अन्नेन व्यञ्जनम्' (२।१।३४) इति समासः । शाकपार्थिवादिः (२।१।७८) वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'दिधिमिश्रसक्तनः'॥

भिस्सा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नमोदनोऽस्त्री सदीदिविः ॥ ४८ ॥

भीति॥ बमित । 'भस दीतौ' (जु० प० से०) । बा-डुलकात्सः । 'बडुलं छन्दिस' (७।४।७८) इतीत्वम् । 'श्रा-ह्मणमिस्सा' इति (६।४।१ सूत्रे) भाष्यप्रयोगाछोकेऽपि । यद्वा भेदनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । भिदं स्यति । 'घो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतो-

Sनुप-' (३।२।३) इति कः । 'पृषोदरादिः' (६।३।१०९)। मुकुटस्त-भ्यस्यते भक्ष्यते । 'भ्यस भये' (भ्वा० प० से ०) मक्षणार्थः । 'भ्यसेः संप्रसारणं सश्च'—इत्याह । तद्पाणिनीयम् ॥ (१) ॥*॥ भज्यते सा । 'भज सेवा-याम्' (भ्वा० उ० अ०) कर्मणि कः । 'भक्तमन्ने त-त्परे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ अद्यते । 'अद मक्षणे' (अ० प० से०) । 'अदेर्नुम्धौ च' (उ० ४।२०६) इत्यसुन् । अन्धयति वा । 'अन्ध दृष्ट्युपघाते' (चु० उ० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)॥ (३)॥*॥ अद्यते सा। क्तः (३।२।१०२) । 'अन्नाण्णः' (४।४।८५) इति निपातनात् 'बहुलं तणि' (वा० २।४।५४) इति वा न जिष्यः। 'अञ्चं भक्ते च सुक्ते सात्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (४) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्लेदने' (रु० प० से०)। 'उन्देर्नलोपश्च' (उ० २।७६) इति युच्च । ऊर्दतेऽनेन वा। 'उर्द कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०)। करणे ल्युद (३।३।११७) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) 'ओदनं न स्त्रियां भक्ते बलायामोदनी स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। दीदिविसहितोऽस्त्री, इत्यन्वयः॥ (५)॥ ॥ दीव्यत्यनेन। 'दिवु क्रीडायाम्' (दि० प० से०) । 'दिवो द्वे दीर्घश्चाभ्या-सस्य' (उ० ४।५५) इति किन् ।—'हव्याद्यश्र' इति किन्-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः।--'सः' इति विशेषणा-त्पुंसि-इति स्वामी । 'दीदिविधिषणे पुंसि स्यादन्ने च तदिश्वयाम्' इति विश्वः ॥(६)॥*॥ षट् 'सिद्धान्नस्य'॥

भिस्सटा दग्धिका

भीति ॥ भिस्सां टीकते । 'टीकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'ङचापोः—' (६।३।६३। इति हृस्वः ॥ (१) ॥॥। दह्यते सम । कः (३।२।१०२) । कुत्सिता दग्धा । 'कुत्सिते' (५।३।७४) इति कन् ॥ (२) ॥॥। 'दग्धोदनस्य' ॥

सर्वरसाग्रे मण्डमस्त्रियाम्।

सेति ॥ रसश्रासावग्रश्च । रसस्याग्रः, इति वा । अग्रो रसः, इति । राजदन्तादिः (२।२।३१) वा । सर्वस्य रसाग्रः ॥ (१) ॥*॥ मण्डते, मण्ड्यते, वा । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । मन्यते वा । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'ञमन्ताडुः' (उ० १।११४) 'मण्डः पञ्चाङ्कुले शाकभेदे क्रीवं तु मस्तुनि । आमलक्यां स्त्रियां मण्डाथास्त्रियां सा-

रिषच्छयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'म-ण्डकस्प'॥

मासराचामनिस्नावा मण्डे भक्तसमुद्धवे ॥ ४९ ॥

मेति ॥ मासते । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । ण्यन्तः बाहुलकादरन् । मा श्रीः सरत्यत्र, इति वा । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥*॥ आचम्यते । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घच् । वृद्धिः (७। २।११६) ॥ (२) ॥*॥ निस्नायते । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । घच् (३। ३।१९) वा ॥*॥—'विस्नावः'—इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥ भक्तात्समुद्भवति॥*॥ त्रीणि 'भक्तोद्भवमण्डस्य'॥ यवागुरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा ।

येति ॥ यौति; यूयते वा । 'यु मिश्रणे' (अ० प० से०) । 'स्युविचम्योऽन्यूजागूजकुचः' (उ० ३।८१) इत्यागूच् ॥ (१) ॥॥। उष्णेव । 'श्राक्षणकोष्णिके संज्ञायाम्' (५।२।७१) इति कन् ॥ (२) ॥॥॥। श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कर्मणि कः (३।२।१०२) । 'संयोगादेरातः' (८।२।४३) इति निष्ठानत्वम् ॥ (३) ॥॥। विलिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।११३४) । गौरादिः (४।११४१) ॥ (४) ॥॥॥ तरणम् । तरः । 'तृ प्रवनादौ' (म्वा० प० से०) । 'ऋदौरप्' (३।३।५७) । तरं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥॥। पञ्च 'यवाग्वाः' 'लपसी' इति ख्यातायाः ॥

गव्यं त्रिषु गवां सर्वम्

गेति ॥ गोरिदम् । 'गोपयसोर्यत्' (४।२।१६०)। 'वान्तो यि प्रत्यये' (६।१।७९)। 'गट्यं नपुंसकं ज्यायां रागद्रन्येऽप्यथ स्त्रियाम् । गोसमूहे त्रिलिङ्गं तु गोदुग्धादौ च गोहिते' इति (मेदिनी)॥ (१)॥॥॥ सर्वे भवविकाराव-यवादि ॥॥॥ एकम् 'गोरसस्य'॥

गोविट् गोमयमस्त्रियाम् ॥५०॥

गविति ॥ गोर्विद् ॥ (१) ॥*॥ गोः पुरीषम् । 'गोश्र पुरीषे' (४।३।१४५) इति मयद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गो-मयस्य'॥

तत्तु शुष्कं करीषोऽस्त्री

तेति ॥ कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'कृतृ

भ्यामीषन्' (उ० ४।२६) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शुष्कगो-मयस्य' ॥

दुग्धं क्षीरं पयः समम्।

द्विति ॥ दुझते सम । कः (३।२।१०२) । 'दुग्धं क्षीरे पूरिते च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ क्षयणम् । 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्त्या० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षियमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। घस्यते वा । 'घस्त्र अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहनजन—' (६।४।९८) इत्युपधालोपः । 'खरि च' (८।४।५५, भा० ६१) इति चर्त्वम् । 'शा-सिवसि—' (८।३।६०) इति षत्वम् । 'श्लीरं पानीयदुग्धयोः' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'पयः क्षीरे च नीरे च' इति हैमः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'दुग्धस्य'॥

पयस्यमाज्यद्ध्यादि

पेति ॥ पयसो विकारः 'गोपयसोर्यत्' (४।२।१६०) ॥ (१) ॥ शाज्यं च दिघ चादिर्यस्य । आदिना तकं नवनीतं च ॥ शाएकम् 'घृतद्ध्यादेः' ॥

द्रप्सं द्धि घनेतरत् ॥६१॥

द्वेति ॥ तृप्यन्त्यनेन । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०)। 'अझ्याद्यश्च' (उ०४।११२) इति 'त्रप्सम्' इति निपातः— इति सुकुटः । 'द्रप्सम्' इति स्वामी पठित । द्रप्यन्त्यनेन । 'द्रप् हर्षादौ' (दि० प० अ०) । 'अनुदात्तस्य च' (६।१। ५९) इत्यम् । बाहुलकात् सः ।—द्रप्सं द्राक् प्सानीयम् —हित सर्वानन्दः । 'द्रप्सं द्ध्यघनं तथा' इति नाम-माला ॥ (१) ॥॥॥ घनात् कठिनादन्यत् ॥॥॥ एकं 'शिथिलद्धः' 'दगडा' इति स्यातस्य । केचित्तु 'द्रप्स' स्थाने सरं पठिन्त । सरित । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। अच् (३।१।१३४) । 'वाणद्रप्सौ सरौ' इति दुर्गात् । —उपरि प्रवमानम्—इति व्याचक्षते ॥

घृतमाज्यं हविः सर्पिः

श्चिति ॥ त्रियते । 'घृ सेके' (म्वा० प० अ०) । 'अ-जिघृत्तिम्यः क्तः' (उ० ३।८९) । 'घृतमाज्याम्बद्गितेषु' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आऽज्यतेऽनेन । 'अज्जू यक्तयादौ' (रु० प० से०) 'अज्जेः संज्ञायाम्' (वा० ३। १।१०९) इति क्यप् ॥ (२) ॥*॥ हृयते । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । 'अर्चिग्जिचिहुसृपिच्छादिच्छर्दिभ्य इसिः' (वा० २।१०८) इतीसिः । 'ह्याः सिंपिष होतव्ये' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ सर्पति । 'सृष्ठु गतौ' (भ्वा० प० से०) । इसिः (वा० २।१०८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मृतस्य'॥

नवनीतं नवोद्धृतम्।

नेति ॥ नवं च तन्नीतं च । 'विशेषणम्' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ नवं च तदुद्धृतं च ॥*॥ ए-कम् 'अञ्चताग्निसंयोगस्य नवोद्धृतस्य'॥

तत्तु हैयङ्गवीनं यद् ह्योगोदोहोद्धवं घृतम् ॥५२॥

दण्डाहतं कालशेयमरिष्टमपि गोरसः।

देति ॥ दण्डेन मथाहतं विलोडितम् । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति समासः ॥ (१) ॥॥॥ कल्रश्यां मन्थ-पात्रे भवम् । 'दितिकुक्षि-' (४।३।५६) इति ढन् ॥ (२) ॥॥॥ न रिष्टमक्षेमं यसात् । 'अनेक-' इति समासः । (२।२।२४) । 'अरिष्टमग्रुमे तक्रे स्तिकागार आसवे । ग्रुमे मरणचिह्ने च' इति विश्वः ॥ (३) ॥॥॥ गोरसस्य दुग्धस्य विकारत्वादुपचारात् ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'घो-लरूय'॥

तकं ह्यदिश्वनमथितं पादाम्ब्वधीम्बु निर्जलम् ५३

तेति ॥ तञ्चति । तञ्चयते वा । 'तञ्च गतों' (भ्वा० प० से०) । 'स्कायितञ्चि—' इति रक् (उ० २।१३) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ उदकेन श्रयति वर्धते । 'दु ओ श्वि गतिवृद्धचोः' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । 'उदकसोदः सं- ज्ञायाम्' (६।३।५७) । 'उदश्वितः—' (८।२।१९) इति निर्देशादसंप्रसारणम् ॥ (१) ॥*॥ मध्यते स्म । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ एकैकं कमेण 'चतुर्थोशाजलघोलिंजलघोन्र छनिर्जलखोलानाम्'॥

मण्डं द्धिभवं मस्तु

मेति ॥ दश्नो भवति ॥*॥ मस्यते 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । 'सितनि-' (उ० ११६९) इति तुन् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'वस्त्रनिःसृतद्धिजलस्य' ।—दश्न उपिरमागस्य—इत्यन्ये ॥

पीयूषोऽभिनवं पयः।

पीति ॥ पीयति । पीय्यते अनेन वा । 'पीयू प्रीतौ' (सौतः) । 'पीयेरूषन्' (उ० ४।७६।) 'पीयूषं सप्तदिव-साविध्वीरे तथामृते' इति विश्वमेदिन्यौ ॥*॥ मुकुट-स्तु—'पेयूषम्' इति पठति । तत्र बाहुठकादुणः । यत्तु—पीयते इदम् । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि (३।२।७५) इति विच् । पेः पानकर्ता । 'धूष हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) इत्यतः इगुपधत्वात् कः (३।११३५) । यूषो नाशयिता । पेर्यूषः—इति व्याख्यातम् । तन्न । 'इदम्' इति कर्मनिर्देशात् । कर्तरि विचो विधानात् । 'इदम्' इति कर्ननिर्देशश्चेत् । तर्हि 'पानकर्नृ-नाशयितृ' इति वक्तुं युक्तम् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'नवप्रस्ताया गोः क्षीरस्य'॥

अशनाया बुग्रुक्षा क्षुत्

अरोति ॥ अशनस्येच्छा । 'सुपः—' (३।१।८) इति क्यच् । 'अशनाया—' (७।४।२४) इतीत्वामावः । 'अप्रत्ययात्' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ भोक्तुमिच्छा 'सुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'घातोः कर्मणः' (३।१।७) इति सन् ॥ (२) ॥*॥ क्षोधनम् । 'श्रुध सुसुक्षायाम्' (दि० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) ॥*॥ मागुरिमते टापि 'श्रुधा' च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'श्रुधः'॥

ग्रासस्तु कवलः पुमान् ॥५४॥

श्रेति ॥ यसते । 'यसु अद्ने' (म्वा० आ० से०) । 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ केन वहते । 'वह तृती' (म्वा० आ० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्रासस्य' ॥

सपीतिः स्त्री तुल्यपानम्

सेति ॥ पानम् । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०)। 'श्लियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'घुमास्था-' (६।४।६६) इ-तीत्वम् । समाना पीतिः । 'समानस्य छन्द्सि-' (६।३। ८४) इति समावः । सह पीतिर्वा । 'सहस्य सः संज्ञायाम्',

(६।२।७८) ॥ (१) ॥*॥ तुत्यं च यत्पानं च॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वहुभिः संमील्य पानस्य'॥

सिग्धः स्त्री सहभोजनम्।

स्ति ॥ अदनम् 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'बहुलं छन्दसि' (२।४।३९) इति घस् । 'घसिभसोईलि च' (६।४।१००) इत्युपघालोपः । 'झलो झिले' (८।२।२६) इति सलोपः । 'झषस्तथोधेंऽघः' (८।२।४०) । 'झलां जश् झिशे' (८।४।५३, मा० ५९) इति घस्य गः । समाना पिः पूर्ववत् ॥ (१) ॥॥॥ सह भोजनम् । 'सुप् सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (२) ॥॥ हे 'बहुभिः संमील्य भोजनस्य'॥

उदन्या तु पिपासा तृह् तर्षः

उद्ति ॥ उद्कर्येच्छा । अज्ञनायावत् ॥ (१) ॥॥ पातुमिच्छा । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घातोः' (३।१।७) इति सन् । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०३) ॥ (२) ॥॥। तर्षणम् । 'ञितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । ('तृट् तृष्णाव-त्तर्षवच भवेछिप्सापिपासयोः' इति हैमः) ॥ (३) ॥॥॥ घञ् (३।३।१८) वा ॥॥। 'तृषा लिप्सातृषोः स्त्रियाम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'पि-पासायाः'॥

जग्धिस्तु भोजनम् ॥५५॥ जेमनं लेह आहारो निघसो न्याद इत्यपि ।

जेति॥ अदनम्। 'अद् मक्षणे' (अ० प० अ०)। किन् (३।३।९४)। 'अदो जिधः' (२।४।३६)॥ (१)॥ श्रीः (रु० आ० अ०) त्युद् (३।३।११५)॥ (२)॥ श्रीः (रु० आ० अ०) त्युद् (३।३।११५)॥ (२)॥ श्रीः 'जिमु अदने' (म्वा० प० से०)। त्युद् (३।३।११५)॥ (३)॥ श्रीः 'जिप अ० उ० अ०)। घन् (३।३।१८)॥ श्रीः 'ठेपः' इति पाठे 'ठिप उपदेहे' (तु० प० अ०) घन् (३।३।१८)। 'ठेपस्तु तेपने। अशने च सुरायां च' इति हेमचन्द्रः॥ (४)॥ श्रीः आह्रणम्। 'ह्यः' (म्वा० उ० अ०) घन् (३।३॥ अहरणम्। 'ह्यः' (म्वा० उ० अ०) घन् (३।३।१८)॥ (५)॥ न्यदनम्। अदेः (अ० प० अ०) 'नौ ण च' (३।३।६०) इत्यप्, णश्रा 'धन्यपेश्च' (२।४।३८८) घर्लादेशः॥ (६)॥ श्रीः (७)॥ स्राः सप्तानस्य'॥

सौहित्यं तर्पणं तृप्तिः

साविति ॥ सुहितस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥*॥ क्तिन् (वा० ३।३।९४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'तृप्तेः' ॥

फेला सुक्तसमुज्झितम् ॥ ५६ ॥

फेयिति ॥ फेल्यते । 'फेल्ट गती' (म्वा० प० से०) । 'गुरोश्च' (२।२।१०४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ पूर्वे सुक्तं पश्चात्ससुन्झितम् । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति समासः (२) ॥*॥ द्वे 'सुक्तोत्सृष्टस्य' ॥

कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्।

केति ॥ कमनम् । 'कमु कान्ता' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८) । 'विशेषेयधवाधितः' इति क्वीवत्वम् । 'कामं वाढेऽनुमतिरेतसोः । कामः स्वरेच्छाकाम्येषु' इति हैंमः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (४) ॥*॥ 'आएट व्याप्ता' (स्वा० प० अ०) । मावे क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ एषणम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।३।११४) । 'इष्टमाशंसितेऽपि स्वात्पूजिते प्रेयसि त्रिषु । सप्ततन्तो पुमान् क्वीवे संस्कारे कतुकर्मणि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ आप्तुमिष्टम् । 'आष्ट्र व्याप्ता' (स्वा० प० अ०) । सन् (३।१।७) । कः (३।३।११४) । 'आण्वप्युधामीत्' (७।४।५५) । 'अन्ययं विभक्ति—' (२।१।६) इत्यव्ययीभावः ॥ (६) ॥*॥ षद् 'इच्छानतिकमस्य'॥

गोपे गोपालगोसंख्यगोधुगाभीरबल्लवाः ॥ ५७॥

गविति ॥ गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३।) इति कः । 'गोपो गोपालके गोष्ठाध्यक्षे पृथ्वीपतावि । यामोघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौ पृथ्वीपतावि । यामोघाधिकृते पुंसि सारिवाख्यौ पृथ्वी स्त्रियम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गां पालयित । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) । 'कर्मण्यण् (३।२।१) । गोपालो न्पगोपेशे नगोकिलो सुसले हले +' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ गां संचष्टे । 'चक्षिङ् व्यक्तायां वाचि' (अ० आ० से०) । 'चिक्षिङः ख्यान्' (२।४।४) । 'सिम ख्यः' (३।२।७) इति कः ॥ (३) ॥*॥ गां दोग्धि । 'सत्स्दिष-' (३।२।६१) इति किप् ॥*॥ मूलविसुजादित्वात् (वा० ३।२।५) के 'गोद्रहः

अपि । 'गोपगोदुह्वबछवाः' इति त्रिकाण्डरोषः ॥ (१) ॥ ॥ अ। समन्ताद्भियं राति । 'आतः—' (३।२।३) इति कः । आ अभि ईरयति वा । 'ईर गत्यादों' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (५) ॥ ॥ वछनम् । 'वछ संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३।३।१८) । वछं वाति, वायति, वा । 'वा गत्यादों' (अ० प० अ०) । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) वा । 'आतः—' (३।२।३) इति कः ॥ (६) ॥ ॥ षद् 'गोपाळानाम्'॥

गोमहिष्यादिकं पादवन्धनम्

गोमेति॥ गौश्र महिषी च, गोमहिष्या आदी यस। तत्॥ ॥ पादे बन्धनमस ॥ ॥ 'यादवं धनम्' इति पाठे तु गोमहिष्यादिकं धनम्। यदृनामिदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण्। 'गवादि यादवं वित्तम्' इति बो-पालितः॥ (१)॥ ॥ आदिना खराजाविकादिग्रहः॥ ॥ एकम्॥

द्वी गवीश्वरे ।

गोमान् गोमी

द्वाविति ॥ गवामीश्वरः ॥ (१) ॥*॥ बहवो गावो-ऽस्य । भूम्नि मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ 'ज्योत्स्ना–' (५।२।११४) इति मिनिश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'गवां 'स्वामिनः' ॥

गोकुलं तु गोधनं स्याद्गवां वर्जे ॥५८॥

गविति ॥ गवां कुलम् ॥ (१) ॥*॥ गवां धनं स-मूहः । 'गोकुले धनगोधने' इति व्याडिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसंघातस्य'॥

त्रिष्वाशितंगवीनं तद्गावो यत्राशिताः पुरा ।

त्रीति ॥ आशिता मोजिता गावो यत्र । 'अषड-' (५१४।७) इति खः । नुम् तु निपातितः ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पूर्व गवां चरणस्थानस्य'॥

उक्षा भद्रो बलीवर्द ऋषभो दृषभो दृषः ॥५९॥ अनङ्गन सौरभेयो गौः

विति ॥ उक्षति । 'उक्ष सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'श्रव्यक्षन्–' (उ० १।१५९) इति कनिः ।—बाहुलका-त्कनिन्—इति मुकुटस्त्वेतत्स्त्रादर्शनम्लकः ॥ (१) ॥*॥ भन्दति (ते) । 'भदि कल्याणे' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋ-ज्रेन्द्र–' (उ० २।२८) इति साधः ।—'स्फायितश्चि–' (उ० ।२।१३) इति रक्—इति तु मुकुटस प्रमादः ।

^{?—}इदं तु न प्रकृतोपयोगि 'गोकिलशब्दार्थं गोधकत्वात्'।।

'भद्रः शिवे खञ्जरीटे वृषभे तु कदम्बके । करिजातिवि-शेषे ना क्षीवं मङ्गलमुस्तयोः । काञ्चने च स्त्रियां रास्नाकृष्णा व्योमनदीषु च। तिथिभेदे प्रसारिण्यां कट्रफलानन्तयोरपि। त्रिषु श्रेष्ठे च साधौ च न पुंसि करणान्तरे (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ वरणम् । 'वर ईप्सायाम्' (च् ० उ० से०)। संपदादिः (वा० २।२।१०८)। ईश्च वर् च ईवरौ । तौ ददाति । कः (३।२।३) । अतिशयितं बलमस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः । वली चासौ ईवर्दश्च ॥ (३) ॥*॥ ऋषति । 'ऋषी गतौ' (तु० प० से०) । 'ऋषि-वृषिभ्यां कित्' (उ० ३।१२३)। इत्यभच् ॥ (४) ॥*॥ वर्षति । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । असच् (उ० ३।१२३) 'वृषभः श्रेष्ठवृषयोः' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'ब्रुषो धर्मे बली-वर्दे राङ्गयां पुराशिभेदयोः । श्रेष्ठे सादुत्तरस्थश्च वासमृ-षक गुकले । वृषा मूषिक पण्यों च' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ अनः शकटं वहति । 'अनसि वहेः किय-नसो डश्च' ()॥ (७) ॥ ॥ सुरभ्या अपत्यम्। 'स्रीम्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—'इतश्चानिञः' (४।१। १२२) - इति मुकुटस प्रमादः । तत्र 'द्वचचः' इत्यनु-चृत्तेः ॥ (८) ॥∗॥ गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ० २।६७) । 'गौः स्वर्गे च बलीवर्दे रहमौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदृग्बाणदिग्वाग्भूष्वप्सु भूम्नि च' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥ ॥ नव 'वृषभस्य'॥

उक्ष्णां संहतिरौक्षकम्।

विति ॥ उक्ष्णां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।३९) इति बुज् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वृषसङ्गस्य'॥ गव्या गोत्रा गवाम्

गेति ॥ गवां संहतेः । 'खल्लगोरथात्' (४।२।५०) इति यः ॥ (१) ॥*॥ 'इनित्रकत्यचश्च' (४।१।५१) इति त्रः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गोसमूहस्य'॥

वत्सधेन्वोर्वात्सकधेनुके ॥६०॥

वेति ॥ वत्सानां सम्हः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।४९) इति युत्र् ॥ (१) ॥ भ। घेन्नां सम्हः । 'अचित्तहस्ति—' (४।२।४७) इति ठक् ॥ (१)॥ भ। 'वत्सघेनुसम्हयोः' प्रत्येकमेकैकम् ॥

उक्षा महान्महोक्षः स्यात्

विति ॥ महांश्रासावुक्षा च । 'अचतुर--' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'महोक्षस्य' ॥

वृद्धोक्षस्तु जरद्भवः।

विति ॥ वृद्धश्रासावुक्षा च । पूर्ववत् ॥ (१) ॥॥॥ जरंश्रासौ गौश्र । 'पूर्वकालैक-' (२।१।४९) इति स- मासः । 'गोरतद्वितलुकि' (५।४।९२) इति टच् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वृद्धवृषभस्य'॥

उत्पन्न उक्षा जातीक्षः

विति ॥ जातश्चासावुक्षा च । 'अचतुर-' (५।४।७७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥ एकं 'भ्रष्टद्म्यभावस्य' ॥ सचो जातस्तु तर्णकः ॥६१॥

सेति ॥ तृणोति । 'तृणु मक्षणे' (त० उ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सद्यो-जातवत्सस्य'॥

शकुत्करिस्तु वत्सः स्यात्

शेति ॥ शकृत् करोति । 'स्तम्बशकृतोरिन्' (३।२। २४) ॥ (१) ॥ ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) 'वृत्वदिह्निकमिकिषभ्यः सः' (उ० ३।६२) । 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः । तर्णके नोरसि ह्वीबम्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वत्सस्य' ॥

दम्यवत्सतरौ समौ।

देति ॥ दमनार्हः । 'दमु शमने' (दि० प० से०) । 'अह कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इत्यर्थे 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ तनुर्वत्सः । 'वत्सोक्षाश्च–' (५।३।९१) इत्यादिना ष्टरच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सभा-वमतीत्य द्वितीयं वयः स्पृष्टस्य' ॥ आर्षभ्यः षण्डतायोग्यः

आर्षेति ॥ ऋषभस प्रकृतिः 'ऋषभोपानहोर्ज्यः' (५।१।१४) ॥ (१) ॥ ॥ । । । । । । । । । एकम् 'स्पष्टतारुण्यस्य' ॥

षण्डो गोपतिरिद्धरः ॥६२॥

षेति ॥ सनोति । सन्यते वा । 'षणु दाने' (तु० उ०। से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० ११११४) । बाहुरुकान्न सत्वम् । 'षण्डं पद्मादिसंघाते न स्त्री स्थाद्गोपतौ पुमान्' इति मूर्ध-स्यादौ डान्ते मेदिनी ॥॥॥ 'शण्डः' इति पाठे 'शमेर्डः' (उ० ११९९) 'शण्डः स्यात्पुंसि गोपतौ । आ (अ) कृ-ष्टाण्डे वर्षवरे तृतीयप्रकृताविप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ गवां पतिः ॥ (२) ॥॥॥ एषणम् इट् । 'इषु इ-च्छायाम्' (तु० प० से०) । किपू (३।२।१७८) । इषा

चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ श्री केंचित् 'इत्वरः' इति पठिन्त । एति तच्छीलः । 'इण्नश्जि—' (३।२।१६३) इति करप् । तुक् (६।१।७१) ॥ (३) ॥ श्रीण 'सांड' इति ख्यातस्य ॥

र्रंकन्धमदेशस्तु वहः

स्केति ॥ वहति युगमनेन । 'गोचरसंचर—' (३।३। ११९) इति साधुः । 'वहः स्याद्भृषभस्कन्धे वाहे गन्ध-वहेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

सास्ना तु गलकम्बलः।

सिति ॥ सिति । 'षस खमे' (अ० प० से०) । 'रा-स्नासास्ना-' (उ० ३।१५) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ गलस्य कम्बलः । 'कम्बलो नागराजे स्थात्सास्नाप्रावारयोः कृमौ । (कम्बलश्चोत्तरासङ्गे कम्बलं सिलेले मतम्)' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गलकम्बलस्य' ॥

स्यान्नस्तितस्तु नस्योतः

स्येति ॥ नसनम् । 'णस कौटिल्ये' (भ्वा० आ० से०)। कः (३।३।११४) नस्तं कृतमस्य । 'प्रातिपदि-काद्धात्वर्थे—' (चु० अ० स्०) इति णिच् । ततः कर्मणि कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ नासिकायां भवा। 'शरी-रावयवाच्च' (४।३।५५) इति यत्। 'नस्नासिकायाः यत्त-स्क्षुद्रेषु' (वा० ६।१।६२) इति नसादेशः। नस्यया ना-सारज्ञ्वा उतः॥ ॥ 'नस्तोतः' इति पाठः— इति क-श्चित्। नस्यते। कर्मणि कः (३।२।१०२)। नस्तयोतः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'नासारज्ञ्चयुक्तस्य'॥

प्रष्ठवाड् युगपार्श्वगः ॥६३॥

प्रेति ॥ प्रष्ठमत्रगामिनं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति ण्वः ॥ ॥ स्वामी तु—पश्चमं षष्ठं वा वर्षे वहति, इति विगृह्य ('प्रष्ठवाद्भ' इति) रेफरहितं पठित । तत्र पृषोद्रादित्वं (६।३।१०९) बोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ युगस्य स्कन्धकाष्ठस्य पार्श्वं गच्छति । 'अन्येष्वपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दमनकाले क-ण्ठारोपितकाष्ठवाहस्य'॥

युगादीनां त वोढारो युग्यपासङ्गचशाकटाः ।

चिवति ॥ युगम् (१) शासङ्गम् (१) शकटम् (१) वहति । 'तद्वहति रथयुगशासङ्गम्' (४।४।७६) इति यत्

१--- 'स्कन्धदेशस्त्वस्य वहः' इति पाठान्तरम् ॥

॥॥ 'शकटादण्' (१।१।८०) ॥॥ कमेणैकैकम् 'र-थादिवाह्याश्ववृषभाणाम्' ॥ खनति तेन तद्वोदास्येदं हाल्रिकसैरिकौ ॥६४॥

खेति ॥ हलेन (१) सीरेण (२) खनति । 'तेन दी-यति खनति—' (४।४।२) इति ठक् ॥*॥ हलम् (१) सीरम् (२) वहति । 'हलसीराहक्' (४।४।८१) ॥*॥ हलस्य (१) सीरस्य (२) इदम् । 'हलसीराहक्' (४।३। १२४) ॥*॥ 'द्वे उक्तार्थेषु नाम्नी'॥

धूर्वहे धुर्यधौरेयधुरीणाः सधुरंधराः ।

िवाति ॥ वहतीति वहः । अच् (३।१।१३४) । धरो वहः ॥ (१) ॥*॥ 'धरो यङ्क्तो' (४।४।७७) ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति योगविभागात् खः ॥ (४) ॥*॥ धरं धारयति । 'संज्ञायां भृतृवृति—' (३।२।४६) इति खच् । 'खचि हृस्यः' (६।४।९४) । 'वाचंयमपुरंदरो च' (६।३।६९) इति चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादक् । 'अरुर्द्धिष—' (६।३।६७) इति सम् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'धरंधरवृषभस्य'॥

उभावेकधुरीणैकधुरावेकधुरावहे ॥ ६५ ॥

विति ॥ एका चासौ धूश्र । 'ऋक्पूरब्धूः-' (५।४। ७४) इत्यः । एकधुरां वहति । 'एकधुराङ्कक् च' (४।४। ७९) इति खः ॥ (१) ॥॥। (छक्पक्षे 'छक् तद्धित-छिक' (१।२।४९) इति टापो निवृत्तौ एकधुरः) ॥ (२) ॥॥। एकधुराया वहः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'धुरंधरस्य'॥

स तु सर्वधुरीणो यो भवेत्सर्वधुरावहः।

स इति ॥ सर्वा चासौ धूश्र । सर्वधुरां वहति । 'खः सर्वधुरात्' (४।४।७८) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वधु-राया वहः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धुरीणश्रेष्टस्य'॥

माहेयी सौरभेयी गौरुस्ता माता च शृङ्गिणी ६६ अर्जुन्यद्व्या रोहिणी स्यात्

मेति ॥ 'गौरुसा प्रिया इला मही' इति निरुक्तम्। मह्या अपत्यं स्त्री । 'स्त्रीम्यो ढक्' (४।१।१२०) ।—म-ह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि—' (३। ३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति वा ।

१— 'वाचंयम—' इत्यत्र 'इच एकाचोऽम्' इत्यतः 'अम्' इत्यस्यानुवृत्तेः 'अत्रापि अम्' एव विधेयः । तथा च सुमोऽत्रोप-न्यासो व्यर्थः ॥ अक्विधानलेखस्तु सिद्धान्तकौसुचा अप्यज्ञान-मूलकः ॥ महाया अपत्यम्—इति तु स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुरम्या अपत्यम् ॥ (२) ॥*॥ गच्छति । 'गमेर्डोः' (उ० २। ६७) ॥ (३) ॥ ॥ वसति क्षीरमस्याम् । 'वस निवासे' (म्बा० प० अ०)। 'स्फायि-' (उ० २।१३) इति रक्। 'वचिस्वपि-' (६।१।१५) इति वस उः। 'न रपर-' (८।३।११०) इति षत्वाभावः । 'उस्तो वृषे च किरणे-उप्युक्तार्जुन्युपचित्रयोः' (इति मेदिनी) 'उस्त्रस्तु वृषमे प्रोक्तः किरणे च तथा पुमान्' ॥ (४) ॥ ॥ मान्यते । 'मान पु-जायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'नप्तुनेष्ट-' (उ० २।९५) इति साधः । 'मातरौ गोजनन्यौ द्वे' इति रुद्रः । माता गौर्यादिजननी गो ब्रह्माण्यादिभूमिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ ग्रङ्गमस्त्यस्याः । 'अतः' (५।२।११५) इतीनिः ॥ (६) ॥ ॥ अर्जुनवर्णयोगात् । 'अन्यतो ङीष्' (४।१।४०) । 'अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः । मातुरेकसुतेऽपि, स्याद्भवले पुनरन्यवत् । नपुंसकं तृणे ने-त्ररोगे स्यादर्जनी गवि । उषायां बाहुदानद्यां कुट्टिन्यामपि च कचित्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (७) ॥ ।।। न ह-न्यते, हन्ति दातारम्, वा । 'अध्यादयश्च' (उ० ४।११२) इति साधः॥ (८)॥ शाहितवर्णयोगात् । 'वर्णाद्न-दात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीम्रौ । 'रोहिणी सोमबल्के मे कण्ठरोगोमयोर्गवि । (लोहिताकट्ररोहिण्योः)' इति हेम-चन्द्रः ॥ (९) ॥*॥ नव 'गवि' ॥

स्यादुत्तमा गोषु नैचिकी।

स्येति ॥ नीचैश्चरति । 'चरति' (१।१।८) इति ठक् । 'अव्ययानाम्–' (६।१।१४४) इति टिलोपः । यद्वा 'निचिं' 'कर्णशिरोदेशे' इति रभसः । ततः स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।१।५) । प्रशस्तं निचिकमस्याः । 'न्योत्स्नादिम्यः' (वा० ५।२।१०३) इत्यण् । 'नैचिकी गौरुत्तमा तु नीचिकी सा प्रकीर्तिता' इति नाममाला ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्ले-ष्ठाया गोः'॥

वर्णादिभेदात्संज्ञाः स्युः श्ववलीधवलादयः॥६०॥

वेति ॥ आदिना प्रमाणावयवादिग्रहः । शवलयोगात् । 'अन्यतो डीष्' (१।१।४०) ॥ (१)॥*॥ धवलयोगात् । अनुदात्तत्वामावान्न डीष् । सुकुटस्तु—'धवली'-इत्याह । तत्र गौरादिडीष् (१।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ आदिना 'कृष्णा—किपला—पाटला' इत्याद्यः । प्रमाणभेदात् दीर्घा हस्वा खर्वा वामनी, इत्याद्यः । अङ्गभेदात् पिङ्गाक्षी लम्बकर्णी वक्तरङ्की, इत्याद्यः 'धवलादिसंज्ञानाम्'॥

द्विहायनी द्विवर्षा गौः

द्वीति ॥ द्वौ हायनौ यस्याः । 'दामहायना–' (४।१ २७) इति ङीष् ॥ (१) ॥*॥ द्वे वर्षे वयःप्रमाणमस्याः । आहींयष्टक् ()तस्य 'अध्यर्ध–' (५।१।२८) इति छक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्विवर्षाया गोः' ॥

एकाब्दा त्वेकहायनी।

एकेति ॥ एकोऽन्दो यस्याः ॥ (१) ॥*॥ एको हा-यनो यस्याः । 'जीष्' (४।१।२७) ॥ (२) ॥*॥ देः 'एकवर्षाया गोः'॥

चतुरब्दा चतुर्हायणी

चेति ॥ चत्वारोऽव्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ चत्वारो हायना यस्याः ङीष् (४।१।२७) । 'त्रिचतुम्यों हायनस्य' (वा० ८।४) इति णत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चतु-वर्षाया गोः' ॥

एवं ज्यब्दा त्रिहायणी ॥६८॥

एवमिति ॥ त्रयोऽब्दा यस्याः ॥ (१) ॥*॥ त्रयो हायना यस्याः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'त्रिवर्षाया गोः' ॥

वशा बन्ध्या

वेति ॥ वष्टि । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (१।१।१२४) 'वशो जनस्पृहायत्तेष्वायतत्वप्रभुत्वयोः । वशा नार्यो बन्ध्यगव्यां हस्तिन्यां दुहितर्यपि' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ बन्नाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ।—अन्नयादिः (उ० ४।११२)— इति सुकुटः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वन्ध्यायाः' ॥

अवतोका तु स्रवद्गर्भा

अवेति ॥ अवगिलतं तोकमपत्यं यसाः॥ (१) ॥॥॥ सवन् गर्भो यसाः॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अकस्मात् पतित-गर्भायाः॥

अथ संधिनी।

आक्रान्ता वृषभेण

अथेति ॥ संधानम् । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्र—' (३।३।१०६) इत्यङ् । संधास्त्यसाः । त्रीह्या-दित्वात् (५।२।११६) इनिः ॥ + अवश्यं संधत्ते वा ।

१—इदमसंगतम्। णिनेः कित्वा भावात् आतो लोपाप्राप्तेः णित्वात् 'आतो युक्' (७।३।३३) इति युगापत्तेश्च ॥ अत एवै-तज्जनकेन सिद्धान्तकोमुद्यां 'स्थायी' 'गोसंदायः' इत्यत्र यु-गेव कृतः ॥

'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः + । 'संधिनी वृषभाकान्ताकालदुग्धोस्रयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'कृतमेथुनायाः'॥

अथ वेहद्रभींपघातिनी ॥६९॥

अथेति ॥ विहन्ति गर्भम् । 'संश्रृत्तपद्वेहत्' (उ० २। ८४) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ गर्भमुपहन्ति । 'सुप्य-जातौ–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'वृषयोगेन गर्भपातिन्याः'॥

काल्योपसर्या प्रजने

केति ॥ प्रजने गर्भग्रहणे प्राप्तकाला ॥॥॥ उपिसयते वृषेण । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) 'उपसर्या काल्या प्रजने' (३।१।१०४) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ग-भेग्रहणयोग्यायाः' ॥

प्रष्टीही बालगभिणी।

श्रेति ॥ प्रष्ठं वहति । 'वहश्च' (३।२।६४) इति ण्वः । 'वहः' (४।१।०१) इति ङीष् ॥*॥ 'पष्टोद्दी' इति पाठे प्रषोदरादित्वात् (६।३।१०९) रलोपः ॥ (१) ॥*॥ बाला चासौ गर्भिणी च ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'प्रथमं गर्भे भ्रतवत्याः'॥

स्यादचण्डी तु सुकरा

स्येति ॥ तु चण्डी ॥ (१) ॥ ॥ सु सुखं करोति । अच् (२।१।१२४) । सु कियते वा । 'ईषहुःसुषु—' (२। ३।१२६) इति खळ् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'सुरािळायाः' ॥

बहुसूतिः परेष्टुका ॥७०॥

वेति ॥ बह्री स्तिर्थसाः ॥ (१) ॥*॥ परमिच्छति । परैरिष्यते, वा । बाहुरुकात्तुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'वहुप्रस्तायाः' ॥

चिरसता वष्कियणी

चीति ॥ चिरं स्ता । 'सुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ वष्कते । 'वष्क गतौ' (चु० उ०
से०) । वाहुळकादयन् । वष्कयस्तरुणवत्सः । सोऽस्त्यसाः
'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः । 'अट्कुप्वाङ्—' (८।
४।२) इति णत्वम् ।—'पूर्वपदात्—' (८।४।३)—इति
सुकुटस प्रमादः । समासाभावात् ॥*॥ यद्वा 'वष्कयस्त्वेकहायनो वत्सः' इति शाकटायनः । तेन नीयते ।
संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'सर्वतोऽक्तिन्नर्थात्' (ग०
४।१।४५) इति ङीष् । गौरादित्वात् (४।१।४५) वा ।
'पूर्वपदात्' (८।४।३) इति णत्वम् । अत्र पक्षे (वष्क-

यणी) इकाररहित उपान्त्यः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दीर्घ-कालेन प्रसूतायाः' ॥

धेनुः स्यानवस्तिका।

धियति ॥ धीयते । 'धेट् पाने' (भ्वा० प० से०) । 'धेट इच' (उ० ३।३४) इति तुः ।—'धेन्वाद्यश्र—' इति सुकुटरूवपाणिनीयः 'धेनुर्गोमात्रके दोग्ध्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ नवं सूतं प्रसवोऽस्थाः । 'शेषात्—' (५।४।१५४) इति कप् । 'प्रत्ययस्थात्' (७।३।४४) इतीन्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नृतनप्रसृतायाः' ॥

स्रवता स्वसंदोह्या

स्विति ॥ शोभनं व्रतमस्याः ॥ (१) ॥*॥ सुखेन संदुह्यते । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सु-शीलायाः' ॥

पीनोधी पीवरस्तनी ॥७१॥

पीति ॥ पीनम्थोऽसाः । 'ऊधसोऽनङ्' (५।४। १३१) । 'बहुत्रीहेरूथसो ङीष्' (४।१।२५) ॥ (१। ॥॥। पीवरः स्तनोऽस्याः । 'स्वाङ्गाचोपसर्जनात्' (४।१) ५४) इति ङीष् ॥ (२) ॥॥। 'स्थूळस्तन्याः'॥

द्रोणशीरा द्रोणद्वा

द्रविति ॥ द्रोणपरिमितं क्षीरमस्याः ॥ (१) ॥*॥ द्रोणं दोग्धि । 'दुहः कप् घश्च' (३।२।७०) इति कप् घश्चान्तादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'द्रोणपरिमितदुग्ध-दाज्याम्'॥

धेनुष्या बन्धके स्थिता।

धियति ॥ 'संज्ञायां घेतुष्या' (४।४।८९) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चन्धनस्थिताया गोः' ॥ समांसमीना सा यैव प्रतिवर्ष प्रसूयते ॥७२॥

संति ॥ समायां समायां विजायते । 'समां समां वि-जायते' (५।२।१२) इति खः, उत्तरद्हे टाब्विमत्तयो-होंपः पूर्वद्हे यहोप एव ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'प्रति-वर्षं प्रसविज्या गोः'॥

ऊधस्तु क्रीबमापीनम्

विति ॥ वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । उनति 'उन्दी क्रेदने' (रु० प० से०) असुन् (उ० ४। १८९) । 'ऊधसोऽनङ्' । (५।४।१३१) इत्यादिनिर्देशा-दूधादेशः ।—'श्वः संप्रसारणं च' (उ० ४।१९३) इत्य-नुनुत्तो 'वहर्षों दीर्घश्च' इत्यसुन्—इति सुकुटस्त्वपाणि-

नीयः ॥ (१) ॥*॥ आ प्यायते सा । 'ओ प्यायी वृद्धौ' (भवा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्यायः पी' (६।१।२८) निष्ठायाम् । 'आङ्पूर्वस्यान्धूधसोः' (वा० ६।१।२८) इति वा, पीभावः । 'ओदितश्च' (८। २।४५) इति निष्ठानत्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'श्लीरा- रायस्य' ॥

समौ शिवककी लकौ।

सेति ॥ स्यति गात्रकण्डूम्, शेतेऽत्र वा । 'सर्वनि-घृष्व-' (उ० ११९५३) इति साधुः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते (अत्र) । 'कील बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घत्र् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ४।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पशुबन्ध-नकाष्टस्य' ॥

न पुंसि दाम संदानम्

नेति ॥ द्यति । 'दो अवखण्डनम्' । दीयते वा, अ-नेन वा । 'देङ् रक्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (१) ॥॥॥ संदीयते । संपूर्वो दाण् बन्धने । ल्युद् (३।३।१३३) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'दोहनकाळे पा-दबन्धनरक्जोः'॥

पशुरज्जुस्तु दामनी ॥७३॥

पेति ॥ पशुबन्धनी रज्जुः । शाकपार्थिवादिः (वा०२।१।७८)॥ (१)॥॥। दामैव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) 'अन्' (६।४।१६७) इति प्रकृतिभावः । 'टिङ्का—' (४।१।९५) इति ङीप्। 'नित्यं संज्ञान्छन्दसोः' (४।१।२९) इति ङीप् वा ॥॥—'वन्धनी'—इति पाठः—इति किन्श्रित्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पशुवन्धनरज्जोः'॥

वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके।

वायिति ॥ विशाखा प्रयोजनमस्य । 'विशाखाषाढात्-' (५।१।११०) । 'वेशाखो मासभेदेऽपि मन्थाने
च प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मथ्यतेऽनेन
'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । 'मन्थो रवौ मथि ।
साक्तवे नेत्ररोगे च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मन्थिति ।
बाहुलकादानच् । ताच्छील्ये चानश्र (३।२।१२९) वा ।
सकुटेन तु 'परमे कित्' इत्यनुवृत्तौ 'मन्तः' (उ० ४।
११) इत्यनेनानः—इत्युक्तम् । तन्न । अनेनेनेर्विधानात् ।
आनस्याविधानात् । यदपि—मन्थेः शानचि मन्थानः,
इति स्वामी—इत्युक्तम् । तदपि न । मन्थेः परस्मैपदि-

त्वात् । आत्मनेपदिभ्यः शानचो विधानात् । मुक्प्रसङ्गा-चानशिप न । आगमशास्त्रस्मानित्यत्वं वा बोध्यम् ॥ (३) ॥॥॥ मध्यतेऽनेन । 'मन्थः' (उ० ४।११) इतीनिः कित् । यत्तु—'पिथमिथभ्यामिन्'—इति मुकुटेनोक्तम् । तद्पाणिनीयम् ॥ (४) ॥॥॥ मन्थस्य दण्डः ॥ (२) ॥॥॥ पञ्च 'मन्थनदण्डस्य'॥

कुठरो दण्डविष्कमभे

किति ॥ कुठति । 'कुठ गतिप्रतिघाते' () । बाहुलकात्करन् ।—'कुठश्च' इत्यरः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ 'कुटरः' इति पाठे तु 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः ॥ (१) ॥*॥ दण्डं विष्कञ्चाति । 'स्कम्भु रोधने' सौत्रः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'वेः स्कञ्चातेर्नित्यम्' (८।३।७७) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'मन्थवन्धनकाष्ठस्य' । गर्गरीमुखस्य वा । 'मन्थद्रण्डधारककाष्ठस्य' वा ॥

मन्थनी गर्गरी समे।।७४॥

मेति ॥ मध्यतेऽस्याम् । 'करणा-' (२।२।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ 'गर्ग' इति शब्दं राति । 'आतः-' (२।२।३) इति कः । गौरादिः (१।१।४१) । गिरति वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) । बाहुलकाद्गरट् ॥ (२) ॥*॥ हे 'मन्थनपात्रस्य' ॥

उष्ट्रे ऋमेलकमयमहाङ्गाः

विति ॥ ओषति । उष्यते वा । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) संज्ञापूर्वकत्वाद्धुणाभावः ।—'उषिस्भूभ्यः कित्' इति ष्ट्रन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ कामित । 'कमु पादिविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । इछति । 'इछ क्षेपे' (तु० प० से०) । एछयति । 'इछ गतौ' (चु० प० से०)। ण्वुछ् (३।१।१३३) कम् चासावेछकश्च ॥ (२) ॥*॥ मीनाति । 'मीञ् हिंसायाम्' (क्र्या० उ० अ०) । मयते । 'मय गतौ' (भ्वा० आ० से०) वा । अच् (३।१।१३४) । ('मयः शिलिनि दैत्यानां करमेऽश्वतरेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ महान्त्यङ्गान्यस्य । 'अनेकम्—' (२।२। २४) इति बहुवीहिः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उष्ट्रस्य'॥

१—इदं च 'उषिखनिभ्यां कित्' (उ० ४।१६२) इति स्त्रास्मरणमूलकम् ॥

करभः शिथुः।

केति ॥ किरति, कीर्यते वा । 'कॄशूशिल (किल्)-गर्दिभ्योऽभच्' (उ० ४।१२२)। 'करभो मणिबन्धादिक-निष्ठान्तोष्ट्रतस्तुते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'उष्ट्रशिशोः'॥

करभाः स्युः शृङ्खलका दारवैः पादवन्यनैः ७५

केति ॥ 'ग्रङ्खलमस्य बन्धनं करभे' (५।२।७९) इति कन् ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'दारुविकारशृङ्खलाप्रायबन्धनयुक्तस्य करभस्य'॥

अजा छागी

अजेति ॥ अजित । 'अज गतों' (भ्वा० प० से०) पचाचच् (३।१।१३४) । 'अजाविभ्याम्—' (५।१।८) इति निर्देशान्न वी । 'अजाचतष्टाप्' (४।१।४) । 'अज-रुछागे हरे विष्णौ रघुजे वेधिस स्मरे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥। छचित, छायते, वा । 'छो छेदने' (दि० प० से०)। 'छापूखिस्यः कित' (उ० १।१२४) इति गन् । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष् ॥ (२) ॥॥। दे 'अजायाः'॥

स्तभच्छागवस्तच्छगलका अजे।

स्तेति ॥ स्तक्षोति । 'लम्मु रोधने' (सौत्रः) मूलवि-मुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । पचाद्यचि (३।१। १३४) तु नलोपो न सात् ॥ ॥ तुम इति पाठे, तो-मते । 'तुफ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) ॥ ॥ 'शुम' इति पाठे 'शुम हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (१) ॥ ॥ वस्तयति । 'वस्त अर्दने' (चु० आ० से०) चुरादिः । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥ छायते । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) 'छो गुक् हस्तश्च' (उ० १।११३) इत्यलच् । स्वार्थे कन् ॥ (४) ॥ ॥ पश्च 'अजस्य' ॥

मेद्रोरभ्रोरणोणीयुर्मेषदृष्णय एडके ॥ ७६ ॥

मियति ॥ मेहति । 'मिह सेचने' (भ्वा० प० अ०) । धून् (उ० ४।१४९) ॥ (१) ॥*॥ उरु अमिति । 'अमु चलने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२। १०१) इति डः । पृषोदरादिः (१।३।१०९) । यद्वा उना शंभुना रभ्यते । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति, अर्थते, वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेः क्युरुच' (उ० ५।१७)

इति क्युन्॥ (३) ॥॥॥ ऊर्णा अस्य । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३)॥ (४) ॥॥॥ मिषति। 'मिष स्पर्धायाम्' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (५)॥॥॥ व-र्षति। 'वृषु सेचने' (म्वा० प० से०)। 'सृवृषिम्यां कित्' (उ० ४।४९) इति निः।—'सृणिवेणिवृष्णिपार्षिणचू-र्णयः' इति निः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः॥ (६)॥॥॥ इठति। एठयति वा। 'इठ गतिक्षेपणयोः' (तु० प० से०)। ण्वुळ (३।१।१३३)। डठयोरेकत्वम्॥ (७)॥॥॥ सस 'मेषस्य'॥

उष्ट्रोरभ्राजवृन्दे स्यादौष्ट्रकौरभ्रकाजकम्।

विति ॥ उष्ट्राणाम् (१), उरभ्राणाम् (१), अजानाम् (१), समृहः । 'गोत्रोक्षो–' (४।२।३९) इति वुञ् ॥॥॥ प्रत्येकमैकेकम् ॥

चक्रीवन्तस्तु बालेया रासभा गर्दभाः खराः ७७

चेति ॥ चक्रवद्भगणं चक्रम्। तदसास्ति। मतुप् (५१२।९४)। 'आसन्दीवत्-' (८१२।१२) इति साधः॥ (१)॥ ॥। वल्य उपसंहाराय संहितः। 'छिद्रुपिध-' (५११।१३) इति ढ्या । वल्रेरपत्यम्। 'इतश्चानिञः' (४१११२२) इति ढ्या । वल्रेरपत्यम्। 'इतश्चानिञः' (४१११२२) इति ढ्या । 'वाल्रेयो गर्दमे पुंसि मृदौ विलिहिते त्रिषु' इति (मेदिनी)॥ (२)॥ ॥॥ रासते। 'रास् ग्रव्दे' (भ्वा० आ० से०)। 'रासिविछिभ्यां च' (उ० ३११२५) इत्यमच्॥ (३)॥ ॥॥ गर्दति। 'गर्द् ग्रव्दे' (भ्वा० प० से०)। 'कृश्वालिकलिगर्दिभ्योऽभच्' (उ० ३११२२)। 'गर्दमं श्वेतकुमुदे गर्दमो गन्धभिष्यि। रासमे, गर्दभी श्रुद्रजन्तुरोगप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (४)॥ ॥॥ खं मुखबिलमतिशयितमस्य। 'खन्मुख-' (वा० ५१२।१०७) इति रः। 'खरो रक्षोन्तरे तीक्ष्णे दुःस्पर्शे रासमेऽपि च' इति हैमचन्द्रः॥ (५)॥ ॥॥ पञ्च 'गर्दभस्य'॥

वैदेहकः सार्थवाहो नैगमो वाणिजो वणिक् । पण्याजीवो ह्यापणिकः क्रयविक्रयकश्च सः ७८

वायिति ॥ विदेहेषु भवः । धूमादित्वात् (४।२।१२७) वुज् । विदेग्धि वा । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'वै निश्चितो देह उपचयो यस्य,' इति वा । 'वैदेहको वाणिजके श्र्द्राद्वैश्यासुतेऽपि च' इति विश्व(मेदिनी)हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥॥॥ सार्थं वहन्ति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥॥

निगमे भवः। 'तत्र भवः' (शश्रभः) इत्यण्। 'नेगमः स्यादुपनिषद्वणिजोः (नागरेऽपि च)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥श्र॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावे 'निगमः' अपि। 'निगमो बाणिजे पुर्याम् (कटे वेदे वणिक्पथे)' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥श्र॥ पणते। 'पण व्यवहारे स्तुतौ च' (भ्वा० आ० से०)। 'पणतेरिज्यादेश्च बः' (उ० २।७०) प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८)॥ (४) ॥श्र॥ 'वणिक् स्त्रियाम्। वणिज्यायां, पुमान् वाणिजके च करणान्तरे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (५)॥श्र॥ पण्यते। 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०)। 'अवद्यपण्य-' (३।१।१०१) इति साधुः। पण्यमाजीवो यस्य ॥ (६) ॥श्र॥ आपणो व्यवहारो-ऽस्यास्ति। 'अतः-' (५।२।११५) इति उन् ॥ (७) ॥श्र॥ कयविकयाभ्यां जीवति। 'वस्वकयविकयाद्वन्' (१।४।१३) (८)॥श्र॥ अष्टौ 'कयविकयाभ्यां वर्तमानस्य'॥

विकेता स्यादिकयिकः

वीति ॥ विकीणाति । 'डुकी ब्द्व्यविनिमये' (क्या ० उ० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥ ॥ विक-येण जीवति । 'वस्रकयविकयाष्ट्रन्' (४।४।१३) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वस्रपात्रादिद्त्वा तन्मूल्यं गृह्वतः' ॥

क्रायकः क्रयिकः समौ।

केति ॥ कीणाति । ण्वुछ (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ कयेण जीवति । ठन् (४।४।१३) ॥ (२) ॥*॥ द्रे 'म्- स्येन वस्त्रादि गृह्यः' ॥

वाणिज्यं तु वणिज्या स्यात्

वेति ॥ वणिजां कर्म । त्राह्मणादित्वात् (५।१।१२४) व्यञ् ॥ (१) ॥*॥ 'दूतवणिग्भ्यां च' इति यः ॥ (१) ॥*॥ द्वे विणक्कमणः'॥

मूर्यं वस्तोऽप्यवक्रयः ॥७९॥

क्विति ॥ मूलेनानाम्यम् । 'नौयवो-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ वसत्यत्र । 'धापृवस्यज्यतिभ्यो नः' (उ० ३।६।) । 'वस्तं वस्त्रं धने मृत्ये भृतौ' इती हेम-चन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ अवकीयतेऽनेन । 'पुंसि-' (३।३। ११८) इति घः—'एरच्' (३।३।५६)—इति सुकुटः । तम्न । ल्युटा बाधात् ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विकेयवस्तूनां मृल्यस्य' ॥

नीवी परिपणी मूलधनम्

नीति ॥ नितरामिन्वति । 'इवि प्रीणने' (भ्वा० प० से०) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति न नुम् । (इगुपधा-त्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'कृदिकारात्—' (ग० ४। ११४५) इति छीष् ।—'निपूर्वीद्वयेञो निरी च' इति डिः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।११४५) इति छीष् । च्यो यलोपः, नेर्सीघः । नीवी—इत्याह सुकुटः । 'नीवी स्त्रीकटीवस्त्र-वम्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ परि-पण्यते दृद्धयर्थे प्रयुज्यते । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥॥ मूलं च तद्धनं च ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'क्यविक्रयादिव्यवहारे यन्मूलधनं तस्य' ॥

लामोऽधिकं फलम्।

छेति ॥ रुभ्यते । 'डुरुभष् प्राप्तो' (भ्वा० आ० अ०)। 'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति घल् ॥ (१) ॥॥। अध्यारूढम् । 'अधिकम्' (५।२।७३) इति साधु ॥ (२)॥॥॥ फरुति । 'फरु निष्पत्तो' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'फरुं जातीफरुं सस्ये हेत्र्ये व्युष्टिलाभयोः। (त्रिफलायां च कक्कोरुं, प्रियङ्गो तु फरुं स्मृता)' इति विश्वः (मेदिनी)। 'फरुं हेतुकृते जातीफरुं फरुक-सस्योः। त्रिफलायां च कक्कोरुं शस्त्राप्त्रे व्युष्टिलामयोः। फरुं फरिन्याम्' इति हैमः॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'अ॰ धिकफरुस्य'॥

परिदानं परीवर्तो नैमेयनिमयावपि ॥ ८०॥

पेति ॥ परिवृत्य दानम् ॥ ॥ किचित् 'प्रतिदानम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ परिवर्तनम् । मावे घञ् (३।३। १८) । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ । निमानम् । 'मेङ् प्रणिदाने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । आत्वम् (६।१।४५) 'ईचिति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) च ॥ (३) ॥ ॥ । निमीयते । 'मीङ् हिंसायाम्' (दि०

१—इति काशिका ॥ माधवस्तु 'वणिज्याशब्दः स्वभावा-रक्षीलिङ्गः । माव एव प्रत्ययः । न तु कर्माणि' इत्याह ॥ भाष्ये तु 'दूतवणिग्भ्यां च' इति नास्त्येव—इति वैयाकरणसिद्धान्त-कौमुदी ॥ तस्मात् वणिजि साधः' 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् इति वोध्यम् ॥

१—उज्ज्वलदत्तादिपु तु 'नौ व्यो यलोपः पूर्वस्य च दीर्धः' (उ० ४।१३६) इति सूत्रं लभ्यते ॥ २—परिपण आडम्बरः — इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥ ३—इतः प्रभृति एरजिल्लन्तः पाठः कदमीरपुस्तकस्थः अन्यत्र तु न ॥

आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥*॥ च-त्वारि 'परिवर्तनस्य' 'अद्लाबद्ला' इति स्यातस्य ॥ पुमानुपनिधिन्यासः

िवति ॥ उपनिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ न्यस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निक्षेपस्य' ॥

प्रतिदानं तद्र्पणम्।

त्रोति ॥ प्रतीपं दानम् ॥ (१) ॥*॥ तस्यार्पणम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वामिने निश्लेपार्पणस्य' ॥

क्रये प्रसारितं कय्यम्

क्रेति ॥ कीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) । गुणः (७।३।८४) 'कय्यसदर्थे' (६।१।८२) इति साधु ॥ (१) ॥॥ एकं 'ब्राहका गृह्णीयुरिति बुद्धचापणे प्रसारितस्य'॥

केयं केतव्यमात्रके ॥८१॥

क्रयिति॥(१)॥*॥ एकं 'हट्टे प्रसारणयोग्यस्य'॥ विकेयं पणितव्यं च पण्यं

वीति ॥ विकीयते । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (१) ॥ ॥ पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'त-व्यत्तव्यानीयरः' (३।१।९६) ॥ (२) ॥ ॥ "अवद्यपण्य—' (३।२।१०१) इति साधु ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विकय-कियाकर्मणः' ॥

क्रय्यादयस्त्रिषु ।

केति ॥ (पण्यान्ताः) ॥

क्रीवे सत्यापनं सत्यंकारः सत्याकृतिः स्त्रियाम् ८२

क्रीति ॥ सत्यस्य करणम् । 'सत्यापपाश—' (३।१।२५) इति णिजापुको । भावे त्युद् (३।३।११४) । 'सत्यापना सत्याकृतिः' इति स्त्रीकाण्डे बोपालितात् 'ण्यासश्रन्थः—' (३।३।११७) इति युजपि ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८०) इति सुम् ॥ (२) ॥*॥ किन् (३।३।९४) । 'सत्यादशपथे' (५।४।६६) इति डाच् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'साई' इति ख्यातायाः ॥

विपणो विकयः

वीति ॥ विपणनम् । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वक-त्वान्न वृद्धिः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा ॥

(१) ||*|| विक्रयणम् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ||*|| द्वे 'विक्रयक्रियायाः' ॥

संख्याः संख्येये ह्यादश त्रिषु ।

समिति॥ दशन्ति, दशन्ते, वा । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकात्कनिन् । दशरान्दमिन-व्याप्य । 'आङ् मर्यादाभिविध्योः' (२।१।१३) 'नपुंस-कात्—' (५।४।१०९) इति पक्षे टच् न । एकादिका न-वदशपर्यन्ताः संख्याः संख्येये, त्रिलिङ्गाश्च । तेन 'एको विशः' इत्यादि भवति, न तु 'विशस्यैकः' इत्यादि ॥

विंशेत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोः ८३

वीति ॥ 'विंशतिः' इत्याद्या यासां ताः संख्याः संख्ये-यसंख्ययोर्वर्तन्ते । एकवचनान्ताश्च । यथा 'विंशतिर्गावः' 'गवां विंशतिः' ॥

१-- एकाचा दशान्ताः संख्याः संख्येयेषु वर्तमानास्त्रिलिङ्गाः । एका शाटी, एक: पट:, एकं कुण्डम् । दश स्त्रिय:, दश पटा:, दश कुण्डानि । आदशेति । अष्टादशान्ताः-इति क्षीरस्वामी ॥ आदशेति । दशशब्दश्रुतिपर्यन्तमष्टादशं यावत् संख्या एका-दिकाः संख्येये द्रव्ये वर्तन्ते । हिरवधारणे । तेन सामानाधि-करण्येनैव तासां वृत्तिरित्यर्थः । यथा 'एको विप्रः' 'दश विप्राः' इति, न तु वैयधिकरण्येन वृत्तिरिति, न तु 'एको विप्रस्य, दश विप्राणाम्' इत्यादिः।—इति मुकुटः ॥ अत्र चैकाद्या अष्टाद-ज्ञान्ता संख्या संख्येये वर्तते । यदाह वाचस्पतिः । 'अष्टादशभ्य एकाद्याः संख्याः संख्येयगोचराः' इति—इति स्वोपज्ञनाममा-लाव्याख्यायां हेमाचार्यः ॥ इदं च प्रायिकम् । 'बहुप् बहुवच-नम्' (१।४।२१) इति स्त्रभाष्ये 'किसंबन्ध्येकत्वे, किसंबन्ध-द्वित्वे, किसंबन्धिबहुत्वे' इत्यर्थे 'कस्यैकस्मिन् , कयोर्द्रयोः, केषां बृहुप्' इति प्रयोगेण संख्यापरत्वस्यापि प्रतीतेः ॥ इदं त्वत्रावग-न्तव्यम् । संख्यापरत्वेऽध्येषां स्वाश्रयद्रव्यगतसंख्याविशिष्टधर्म-मात्रप्रतिपादकता । अत एवोक्तमाध्यप्रयोगे द्विवचनादिः—इति ॥ २-विंशत्याद्याः सर्वा एव संख्याः संख्येये संख्यायां च नि-त्यमेकवचनान्ता एव वर्तन्ते ॥ यद्भाष्यम्—'आदशभ्यः संख्या संख्येये वर्तते । कर्ध्वं संख्याने संख्येये च' इति ॥ विश्वतिः पटाः । विंशतिः पटानाम् । शतं गावः । शतं गवाम् — इति क्षीरस्वामी ॥ विंशत्याद्यास्तु संख्याशब्दा एकत्वे वर्तमानाः सं-ख्येये संख्याने वर्तन्ते । यथा 'विश्वतिर्धयाः, विश्वतिर्धयानाम् । शतं गाव:, शतं गवाम्' इति ॥ यदाह वाचरपति:—'ऊनविं-शत्यादिकारत सर्वाः संख्येयसंख्ययोः' इति—इति हेमचन्द्रः॥

संख्यार्थे द्विबहुत्वे स्तः

समिति ॥ विंशत्यादीनां यदा संख्यार्थः, तदा द्विव-चनबहुवचने अपि स्तः । यथा 'द्वे विंशती, तिस्रो विंश-तयः' इति ॥

तास्र चानवतेः स्त्रियः।

तेति ॥ तासु विंशत्यादिषु नवतिमभिन्याप्य स्त्रीलिङ्गाः। यथा 'विंशत्या पुरुषैः कृतम्, विंशतिः कुण्डानि' इति ॥ पङ्किः श्वतसहस्रादि ऋमादृशगुणोत्तरम् ॥ ८४॥

पेति ॥ द्वौ पश्चतौ । 'पङ्किविंशति—' (५।१।५९) इति साधुः । 'पङ्किर्दशाक्षरच्छन्दोदशासंख्यावलीषु च' इति विश्वः ॥*॥ पङ्केर्दशगुणोत्तरं कमात् शतसहस्रादि शेयम् । यथा 'दश पङ्कयः शतम्, दश शतानि सहस्राण्ययुतम्' इत्यादि ॥

यौतवं द्ववयं पाय्यमिति मानार्थकं त्रयम् । याविति ॥ यौतेर्बाहुठकाद्वावे कर्तरि वा तुन् । योतुः

१—संख्यामात्रार्थे वर्तमानाया विश्वत्यादेः संख्याया द्विवचन-बहुवचने अपि स्त एकशेषेण । 'द्रे विंशती, तिस्रो विंशतय: । गवां विंशती, गवां विंशतयः' ॥ इति क्षीरस्वामी ॥ यदा त भेदिविवक्षायां संख्यान्तरस्यार्थेऽभिधेये विञ्चत्यादयो वर्तन्ते, तदा तत्सामानाधिकरण्याद्पचारेण तेभ्यो द्विवचनबहुवचने अपि स्तो भवतः । यथा 'द्वे विंदाती, तिस्रो विंदातयः' इति ॥ सामाना-धिकरण्याभावेऽपि 'गवां विंशती, गवां विंशतयः' इति ।---इति मुकुटः ॥ दित्वबद्धत्वयोर्वर्तमानास्त् विश्वत्याद्याः संख्याया-मेव वर्तन्ते - इति हेमचन्द्रः ॥ 'पङ्किविंशति-' (५।१।५९) इति स्त्रे भाष्यप्रदीपोद्द्योते नागेशभट्टेन तु-विशलाद्यो बादयश्च थर्मशक्ता एव । धर्मकर्मिणोरभेदाच न्यक्ती कार्याणि । तयोश्च मेदाभेदौ । विंशत्यादयः कदाचिद्धेदेन संख्यां वदन्ति 'गवां विंशतिः' इति । कदाचिदभेदेन 'विंशतिर्गावः' इति ॥ यदाप्यभे-देन, तदापि धर्मगतसंख्यावैशिष्टयेनैव ततो द्रव्यप्रतीति: शब्दश-क्तिस्वभावात् । यथा 'गावो धनम्' इत्यादो प्रीतिहेत्तत्वग्रणगत-संख्यावैशिष्ट्येनैव द्रव्यप्रतीतिर्धनशब्दात् ॥ इयांस्त् विशेषः । तत्र कदाचित्स्वगतसंख्यावैशिष्टयेनापि प्रतीति: ॥ अन्यगतसंख्या-वैशिष्ट्यमन्यस्य कथम्, इति चेत् । आरोपेण, इति गृहाण ॥ स्वगतवाच्यसंख्याविशिष्टद्र व्याभेदेन तद्रतसंख्यावि-शिष्टमेव धर्मे प्रतिपादयन्ति शब्दशक्तिस्वभावात् , इति न क-दाचिदपि तत्रैकवचनम् ॥ नापि विंशलादिभ्यो बहुवचनम् ॥ विंशतिप्रचये तु बहुवचनमिष्टमेव ॥ 'द्द्येकयोः-' (१।४।२२) इत्यादौ तु विंशतिवदेव धर्मगतसंख्याविशिष्टद्रव्यस्यैव प्रतीति:, इति द्विवचनम् । एवं प्रतीतिरीदृशवृत्तिविषयैव, इति नातिप्र-सङ्ग:-इति निष्कर्ष उक्त:॥

शोधनम्, शोधकः वा । 'तस्यदेम्' (४।३।१२०) ॥*॥ 'द्रोविंकारः'। 'माने वयः' (४।३।१६२) ॥ (२) ॥*॥ मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'पाय्य-सांनाय्य—' (३।१।१२९) इति साधु ॥ (३) ॥*॥ मान्मर्थो यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मानार्थस्य'॥

मानं तुलाङ्गलिपस्यैः

मानभेदानाह—तुलेति ॥ तोत्यतेऽनया । 'तुल उ-न्माने' (चु० प० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०३) ।— 'अतुलेपमाभ्याम्' (२।३।७२) इति निर्देशाहुणाभावः ॥

गुञ्जाः पञ्चाद्यमापकः ॥८५॥

ग्विति ॥ मध्यतेऽनेन । 'मष हिंसायाम् (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । '(मापो त्री-इवन्तरे मूर्खे मानत्वग्दोषभेद्योः' इति मेदिनी) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । आद्यश्चासौ माषश्च । शास्त्रीयत्वात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'माषकस्य' ॥

ते षोडशाक्षः कर्षोऽस्त्री

तियिति ॥ अक्षति । 'अक्षू व्यातौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । 'अक्षो रथस्यावयवे व्यवहारे विभीतके । सायके शकटे कर्षे ज्ञाने चात्मनि रावणौ । अक्षं सौवर्चले तुत्थे ह्षीके स्यात्' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ कर्षति । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३। १।१३४) । 'कर्षो ना कर्षणे मानप्रमेदे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्षस्य'॥

पलं कर्षचतुष्ट्यम्।

पेति ॥ परुति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पलमुन्मानमांसयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कर्षाणां चतुष्टयम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पलस्य'॥ सवर्णविस्तौ हेम्नोऽक्षे

स्विति ॥ शोभनो वर्णः स्तुतिः, वा यस्य । रुद्रस्तु 'सुवर्णे खर्णविस्तयोः' इति क्षीबमाह । 'सुवर्णो ना खर्णकर्षे सुवर्णा च मखान्तरे । स्त्री कृष्णागुरुणि क्षीबे काञ्चने हरिचन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ विस्यते स्म । 'विस उत्सर्णे' (दि० प० से०) । कः (३। २।१०२) । आगमस्यानित्यत्वान्नेद् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अ-स्मानस्य'॥

कुरुविस्तस्त तत्पले ॥८६॥

किति ॥ कुरुषु विस्तः ॥ (१) ॥*॥ तस्य हेम्नः पर्ले ॥*॥ एकम् 'अ<mark>क्षपऌस्य</mark>' ॥

तुला स्त्रियां पलशतम्

त्विती ॥ तोलयन्ति । 'तुल उन्माने' चुरादिः । अच् (३१११३४) । '—अतुलोपमाभ्याम्—' (२।३।७२) इति निपातनाद्गुणाभावः । णिजभावे तु 'इगुपघ—' (३। ११३५) इति कः। 'तुला साद्दर्यमानयोः । गृहाणां दारुवन्धाय पीठिकायामपीण्यते । राशौ पलशते भाण्डे (तुलं साद्रह्मदारुणि । आकाशे च पिचौ न स्त्री)' इति विश्व-हैमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पलानां शतम् ॥॥॥ एकम् 'तुलायाः'॥

भारः स्याद्विंशतिस्तुलाः।

भेति ॥ श्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अकर्तरि च' (२।२।१९) इति घञ् । 'भारः सहस्रद्धि-तये पलानामि वीवधे' इत्यजयः । 'भारः साद्वीवधे विष्णो पलानां द्विसहस्रके' (इति मेदिनी) ॥॥॥ (त्रयादेदीं र्घान्तात्) अपि (२।२।५७) भरः ॥ (१) ॥॥॥ ए-कम् 'भारस्य'॥

आचितो दश भाराः स्युः

आचीति ॥ आचीयते स । 'चिज् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'भारैर्दशभिराचितिः' इति रंत्रकोषः । 'आचितः शकटोन्मेये पलानामयुतद्वये' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आचितस्य'॥ शाकटो भार आचितः॥८०॥

शेति ॥ शकटेन उहाते । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण्॥ (१)॥ ॥ एकम् 'आचितभारस्य' ॥ कार्षिकः स्यात

केति ॥ कर्षस्यायम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । आपणनम् । 'पण व्यवहारादों' (भ्वा० आ०
से०) । 'नित्यं पणः—' (३।३।६६) इत्यप् । 'खनो घ च'
(३।३।१२५) इति घो वा । कार्षस्य कार्षेण वा आपणः ।
'कार्षापणोऽस्री कार्षिके पणषोडशकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कर्षस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा०
४।३।६०) ठञ्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रजतक्षप्यस्य'॥

कार्षिके ताम्रिके पणः।

केति ॥ ताम्रस्यायम् । अध्यात्मादित्वात् (वा० ४। ३।६०) ठल् ॥॥ पण्यतेऽनेन । 'पण व्यवहारादौ' (भ्वा० आ० मे०) । 'नित्यं पणः-' (३।३।६६) इत्यप्। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'हलश्च' (३।३।

१२१) घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्धृद्ध्यभावः । 'पणो वराटमाने स्यान्मृत्ये कार्षापणे यहे । क्रय्यशाकादिके धूते व्यवहारे भृतौ धने' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'ताम्रकृतकार्षापणस्य' तुलामानमुक्तम् ॥

॥ अङ्गुलिमानं च हस्तादि नवर्गे उक्तम्॥ प्रस्थमानं त्वाह—

अस्त्रियामादकद्रोणौ खारी वाहो निकुश्रकः ८८ कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणार्थकाः पृथक् ।

अस्त्रीति ॥ आढोकते । 'ढोकु गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'आढकी च तुवर्यो स्त्री परिमाणान्तरे त्रिष्' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं सर्वतो दशाङ्गुलिमानस्य)। द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कृवृजृसिद्रुपत्यनि-स्विपभ्यो नित्' (उ०३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रिया-माढके स्यादाढकादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णका-केऽस्त्री नीवृद्नतरे । स्त्रियां काष्ठाम्बुवाहिन्यां गवादिन्याम-पीष्यते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ खमाराति । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । 'वाहोऽश्वमानयोः। वृषे, वाहा तु वाहौ स्यात्' इति हेमचन्द्रः॥ (१) ॥ श। निकुञ्चति । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥ ॥ कुण्ड्यते, कुण्डते, वा। 'कुडि दाहे' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकात् कवच्यत्ययः। अनित्यत्वान्न नुम् ॥ श। 'कुटपः' इत्यपि पाठः—इति मुकुटः । तत्र 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । कुटेः कपन् (उ० ३।१४२) ॥ (१) ॥*॥ प्रस्थीयतेऽनेन । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावत्युचवस्तुनिं (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ आद्यर्थेन मानी भविकाप्रवर्तिका-दिग्रहः। 'वाहो विंशतिखारीभिर्भविका स्यादनेन ता। प्रवर्तः पञ्चखारीभिः सस्यमाने प्रकीर्तितः' । 'पलं प्रकुचकं मुष्टिः कुडवस्तचतुष्टयम् । चत्वारः कुडवाः प्रस्थश्चतुःप्र-स्थमथाढकम् । अष्टाढको भवेद्द्रोणो द्विद्रोणः सूर्प उच्यते। सार्धसूर्पे भवेत्खारी द्विद्रोणा गोण्युदाहृता । तामेव भारं जानीयाद्वाहो भारचतुष्टयम्'॥ शा 'परिमाणानाम्' पृथगे-कैकम् ॥

पादस्त्ररीयो भागः स्यात

पेति ॥ पद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद-रुज-' (३।३।१६) इति घन् । '(पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायप्रदेशयोः) । पीदतचिह्नयोः स्थानत्राणयोरङ्कव-स्तुनोः । 'श्लोकपादेऽपि च क्कींबं पुंलिङ्काः किरणे पुनः । पादो बुध्ने तुरीयांशे शैलप्रत्यन्तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'चतुर्थ-भागस्य'॥

अंशभागौ तु वण्टके।।८९॥

अंदोति ॥ अंद्यते । 'अंश विभाजने' () अदन्तः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) ।— 'अमेः शन्' इति त्वपाणिनीयः । 'अंद्रोा विभाजने प्रोक्त एकदेशेऽपि व-स्तुनः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ भज्यते । 'भज से-वायाम्' (भ्वा० उ० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'भागो रूपार्धके भाग्यैकदेशयोः' इति हेमः ॥ (२) ॥*॥ वण्ट्यते । 'वटि विभाजने' (च० प० से०) कर्मणि घञ (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विभागस्य' ॥

द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्यं धनं वसु । हिरण्यं द्रविणं द्युम्नमधेरैविभवा अपि ॥९०॥

द्रेति ॥ द्रुरिव । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधः । 'द्रव्यं भव्ये धने क्ष्मादौ जतुद्रुमिवकारयोः । विनये भेषजे रीत्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ विद्यते स्व । 'विद्रु लामे' (तु० उ० अ०) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधः । 'वित्तं क्षीवं धने वाच्यलिङ्गं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ स्वपतौ साधु । 'पथ्यतिथि—' (४।४।१०४) इति ढञ् ॥ (३) ॥ ॥ रिच्यते । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । 'पान्तृतुदिवचिरिचि—' (उ० ३।७) इति थक् ।— 'विमक्तारि—' इत्यादिना थन्—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (४) ॥ ॥ ऋच्यते । 'ऋच् शब्दे' (तु० प० से०) । बाहुलकात् कथन् ॥ (५) ॥ ॥ धनति । 'धनं वान्ये' (जु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'धनं तु गोधने वित्ते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ वसति, उ-

ष्यते. वाऽस्मिन् गुणैः । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'शुस्वृस्निहि—' (उ० १।१०) इत्युः ।—'पद्यसिवसि—' इत्यादिना उः—मुकटस्त्वपाणिनीयः । वस्ते, वस्यते वा । 'वस आच्छादने' (अ० आ० से०) उः। 'वसुर्मयु-खायिजनाधिपेष योक्रे सुरे साद्रस हाटके च । वृद्धचौषध-स्थानधनेषु रत्ने वस स्मृतं स्थानमधुरेऽन्यवच इति विश्व-प्रकाशः ॥ (७) ॥ ॥ हर्यति । 'हर्य गतिकान्त्योः' (भ्वा० प० से०)। 'हर्यतेः कत्यन् हिर् च' (उ० ५।४४) I—जिहीते भाग्यवन्तम् I 'ओहाङ् गतौ' (जु० आ० अ०)। 'हो हिर् च' इत्यन्यप्रत्ययो हिरादेशश्च— इति सकुटस्त्वपाणिनीयः । 'हिरण्यं चे(रे)तसि द्रवे शातकुम्भवराटयोः। अक्षये मानभेदे च स्यादकुप्ये नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥ (८) ॥ ॥ द्रवति, द्र्यते वा। 'हु गतौं (भ्वा० प० अ०) । 'दुद्क्षिभ्यामिनन्' (उ० २। ५०) 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥ ॥ दिवं मनति । भा अ-भ्यासे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। 'द्युक्तं वित्ते बलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः (मे-दिनी) ॥ (१०) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० आ० से०)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घम्। ऋच्छति, अर्थते वा। 'ऋ गतौं' (भ्वा० प० अ०)। 'उषिकुषिगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । 'अर्थो विषयार्थ-नयोर्धनकारणवस्तुष् । अभिधेये च शब्दानां निवृत्तौ च प्रयोजने' (इति मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ राति सुखम्, रायते वा। 'रा आदाने' (अ० प० अ०)। 'रातेर्डैः' (उ० २।६६) । 'रा द्वयोर्विभवे स्वर्णे' इति रुद्रः ॥ (१२) ॥*॥ विभवति । अच् (२।१।१३४) । 'वि-भवो धननिर्वृत्योः' इति हैमः ॥ (१३) ॥ श्रा त्रयोदश 'द्रव्यस्य'॥

स्यात्कोषश्च हिरण्यं च हेमरूप्ये कृताकृते।

स्येति ॥ कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०)। 'अकर्तरि-' (३।३।१९) इति घञ् ॥॥। कुश्यते । 'कुश संश्लेषणे' () 'तालव्या मूर्धन्याश्चेते' इल्यिषकारे 'कोशिवशदौ च' इति शमेदः॥ (१)॥॥॥ हेम च रूप्यं च। कृतं चाकृतं च। घटिताघटिते ॥॥॥ हे 'घटिताघटितहेमरूप्ययोः'॥

ताभ्यां यदन्यत्तत्कुप्यम्

तेति ॥ गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०)

१—पुनरित्यन्तस्यात्र लेखोऽनुचितः । पदशब्दार्थबोधकस्य पदशब्दन्याख्यायां स्वयं लिखितस्यात्र पादशब्दन्याख्यायाम-प्रकृतत्वात् ॥

'राजस्य॰' (३।१।११४) इति साधु ॥ (१) ॥*॥ ए-कम् (हेमरूप्याभ्यामन्यस्य) 'ताम्रादेर्धातोः'॥ रूप्यं तद्वयमाहतम् ॥९१॥

रूप्यमिति ॥ 'आहतं तु मृष्यिके । गुणिते ताडिते चापि' इति हैमः । आहतं रूपमस्य । 'रूपादाहतप्रशंस-योर्यप्' (५।२।१२०) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'आहतरूप-स्य हेमरोप्यादेः' ॥

गारुत्मतं मरकतमञ्मगर्भो हरिन्मणिः।

गेति ॥ गरुत्मतो जातत्वात् 'तस्येद्म्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥ मरकं तरन्त्यनेन । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा०३।२।१०१) इति डः ॥ (२) ॥*॥ अश्मनो गर्भः ॥ (३) ॥*॥ हरिद्वर्णो मणिः । शाकपार्थिवादिः (वा०२।१।७८) ॥ (४) ॥*॥ चन्त्वारि 'गारुत्मतस्य'॥

शोणरतं लोहितकः पद्मरागः

शोणेति ॥ शोणं च तद्रलं च ॥ (१) ॥*॥ लोहि-तमेव । 'लोहितान्मणों' (५।४।३०) इति कन् ॥ (२) ॥*॥ पद्ममिव रागोऽस्य । 'अनेकमन्य–' (२।२।२४) इति समासः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पद्मरागस्य'॥

अथ मौक्तिकम् ॥९२॥

मुक्ता

अथेति ॥ मुक्तैव । 'विनयादिभ्यष्ठक्' (५।४।३४) ॥ (१) ॥*॥ मुच्यते सम । 'मुच्छ मोक्षणे' (तु॰ उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'मुक्ता मौक्तिकपुंश्रल्योः' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौक्तिकस्य' ॥

अथ विद्रमः पुंसि भवालं पुंनपुंसकम्।

अधेति ॥ विशिष्टो द्रुमः । यद्वा विशिष्टे द्रौ भवः । 'चुद्रुम्यां मः' (५।२।१०८) । ('विद्रुमो रत्नवृक्षेऽपि प्रवालेऽपि पुमानयम्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रवलिति । 'चल प्राणने' (म्वा० प० से०) । 'च्वलिति—'(२। १।१४०) इति णः । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वीणाद्ण्डे च विद्रुमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'प्रवालस्य'॥

रतं मणिर्द्रयोरञ्मजातौ मुक्तादिकेऽपि च ॥९३॥ रेति ॥ रमन्तेऽस्मिन् । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) । बाहुरुकात् क्रप् । तुक् (६।२।१।७१)। 'रतं स्व-जातिश्रेष्ठे स्थानमणी' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ मण्यते 'मण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । इन् (उ० ४।११८) । 'मणिः स्त्रीपुंसयोररमजातौ मुक्तादिकेऽपि च) । (कण्ठदेश-स्तनेऽजाया लिङ्गाग्रेऽलिंजरेऽपि च)' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ अरमजातौ मरकतादौ ॥*॥ द्वे 'रत्नस्य'॥

स्वर्णे स्रुवर्णे कनकं हिरण्यं हेमहाटकम् । तपनीयं शातकुम्भं गाङ्गेयं भर्म कर्न्चरम् ॥ ९४ ॥ चामीकरं जातरूपं महारजतकाश्चने । रुक्मं कार्तस्वरं जाम्बूनदमष्टापदोऽस्त्रियाम् ९५

स्वेति ॥ सुष्ठु ऋणोति । 'ऋणु गतौ' (त० उ० से० । पचाद्यच्(२।२।१३४) यद्वा अर्णनम् । घञ् (२।३।१८) । शोभनोऽर्णो गतिरनेन ॥ (१) ॥ शोभनो वर्णोऽस्य। सुष्टु वर्ण्यते वा । 'वर्ण वर्णने' (चु० प० से)०) ण्यन्तः। 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥ । कनति । 'कनी दीप्तौ' (भ्वा० प० से०) । 'क्रुआदिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) । 'कनकं हेम्रि पुंसि स्यातिंक शुके नागके सरे। धत्तरे काञ्च-नारे च कालीये चम्पकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ हिनोति, हीयते वा। 'हि गत्यादौ' (खा० प० अ०)। मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥ ॥ हटति । 'हट दीसौ' (भ्वा० प० से०)। ण्वुल् (३।१।१३३)। हाटयति वा । कुन् (उ० २।३२) ॥ (६) ॥*॥ तप्य-तेऽनेन । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः' (३।३।११३) इत्यनीयर्॥ (७) ॥ शा शतकुम्भे पर्वते भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ अनुशति-कादिः (७।२।२०)। ('शातकोम्भम्') इति त स्वामी॥ (८) ॥ ॥ गङ्गाया अपत्यम् । शुभ्रादित्वात् (४।१।१२३) ढक् । 'यं गर्भे सुषुवे गङ्गा पावकादीसतेजसम् । तदुल्बं पर्वते न्यस्तं हिरण्यं समपद्यतं इति वायुपुराणम् । 'गा-ङ्गेयः स्यात्पुमानभीष्मे क्षीवं स्वर्णकसेरुणोः' (इति मे-दिनी) ॥ (९) ॥*॥ बिमार्ति, भरति वा । मनिन् (उ० 81१8५) ('भर्म स्यात्काञ्चने भृतौ' इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥ श। कर्वत्यनेन । 'कर्व द्र्पे' (भ्वा० प० से०) । मद्भरादिः (उ० १।४१)। 'कर्चुरं सलिले हेम्नि कर्चुरः पापरक्षसोः । कर्बुरा कृष्णवृन्तायां शवले पुनरन्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (११) ॥ ॥ चमीकरे आकरे भवम् ।

१—तद्दयं कुप्याकुप्यम्—इति क्षीरस्वामी।—तयोहेंमरूप्ययो-र्द्वयम्—इति मुकुटः॥

'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा चमनम् । 'चसु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'इञ्जादिभ्यः' (वा० ३।३। १०८)। 'अनाचमेः' (७।३।३४) इति आङोऽविवक्षि-तत्वाद्वद्धः । 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति ङीष्। चामीं करोति । 'कृञो हेतु-' (३।२।२०) इति टः ॥ (१२) ॥*॥ जातं रूपं यस्य । यद्वा प्रशस्तं जातम् । 'प्र-शंसायां रूपप्' (५।३।६६) ॥ (१३॥ ॥*॥ महच तद्रजतं च । 'सन्महत्-' (२।१।६१) इति समासः । 'आन्महतः' (६।३।४६) इत्यात्वम् ॥ (१४) ॥*॥ काञ्चति (ते) । 'काचि दीप्ता' (भ्वा० आ० से०) । नन्द्यादिल्युः (३। १।१३४) ।- पृषोद्रादिः (६।३।१०९)--इति मुकु-टस्त चिन्त्यः । 'काचि' धातोरेव सत्त्वात् ॥ (१५) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'युजिरुजि-तिजां कुश्च' (उ०१।१४६) इति मक् । 'रुक्मं लोहे सुवर्णे च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१६) ॥ ॥ कृतस्वरे आ-करविशेषे भवम् । अण् (४।३।५३) । कृताः पठिताः स्वरा येन । तस्मै देयम् । 'शेषे' (४।२।९२) इत्यण् ॥ (१७) ॥*॥ जम्बूरसस्य नद्यां भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् ॥ (१८) ॥ 🛊 ॥ अष्टौ धातवः पदानि स्थानान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञायाम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । यद्वा अ-द्यनामपदम् ॥ (१९) ॥*॥ एकोनविंशतिः 'सुवर्णस्य'॥ अछंकारस्रवर्ण यच्छङ्गीकनकमित्यदः।

अलमिति ॥ अलंकारसंबन्धि सुवर्णम् ॥॥ रहिन-णामी । रहिन कनति । 'कनी दीसो' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २१३२) । 'रहिन्नी' इति पृथग् नाम वा । 'श्वी रहिन मण्डनसुवर्णम्' इति रत्नकोषः । 'भूषणं कनकं रहिनी' इति नाममाला च । अल्पं रहिन्नं' प्राधान्यं वा यस्याः । गौरादिः (४।१।४१) । 'श्वी स्यात्काचिन्मणात्यादि' इति वचनात् ॥ (१) ॥॥। एकम् 'अलंकारस्वर्णस्य ॥ दुर्वर्णे रजतं रूप्यं खर्जूरं श्वेतमित्यपि ॥ ९६॥

द्विति ॥ सुवर्णापेक्षया दुष्टो वर्णोऽस्य, अनेन वा । 'दुर्वर्ण त्रिष्वसद्धर्ण क्वीवमैलेयरूप्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रजति, रज्यंते वा । 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०) । 'पृषिरिक्षम्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं त्रिषु ग्रुक्टे स्थात् क्वीवं हारे च दुर्वर्णे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ 'रूप रूपिकयायाम्' (चु० उ० ।

से०)। ण्यन्तः। 'अचो यत्' (२।१।९७)। 'रूप्यः स्यात्मुन्दरे त्रिषु। आहतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' इति विश्व(मेदिनी)हेमचन्द्रौ ॥ (३) ॥ ॥ खर्जति । 'खर्ज व्यथने' (म्वा० प० से०)। 'खर्जपिझादिम्य ऊरोलचौ' (उ० ४।१४०) इत्यूरः। 'खर्जूरं रूप्यफलयोः। खर्जूरः कीट वृक्षयोः' (इति हैमः)॥ (४)॥ ॥ श्वेतते । 'श्विता वर्णे' (म्वा० आ० से०)। अच् (२।१।१३४)। 'श्वेतो द्वीपादिमेदयोः। श्वेता वराटिकाकाष्ठपाटलाशङ्किनीषु च। इति रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ पञ्च 'रूप्यस्य'॥

रीतिः स्त्रियामारक्टो न स्त्रियाम्

रीति ॥ रीयते । 'रीङ् क्षरणे' (दि० आ० अ०) । रिणाति वा । 'री गतिरेषणयोः' (क्रया० प० अ०) । 'खियां किन्' (२।२।९४) । 'रीतिः स्त्रियां स्यन्दप्रचारयोः । पित्तले लोहिक हे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'ऋ गतौ' (म्वा० प० अ०) । मावे घम् (२।२।१८) । आरं कूटयते । 'कूट दाहे' (च० उ० से०) । अच् (२। १।१२४) । 'आरकूटोऽस्त्रियां द्रव्यं रीतिस्तु रीतिकोमल्लम्' इति रमसः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'पित्तलस्य'॥

अथ ताम्रकम्।

शुल्बं म्लेच्छमुखं द्यष्टवरिष्ठोदुम्बराणि च ॥९७॥

अथेति ॥ ताम्यति, तम्यते, वा । 'तमु काङ्वायाम्' (दि० प० से०) । 'अमितम्योदींर्घश्च' (उ० २।१६) इति रक् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ।- तम्यमिचमां दीर्घश्च' इति रक्—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥ *॥ शलति । 'शल गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वाद्यश्च' (उ० ४।९५) इति, साधु । यद्वा शुल्वयति, शुल्व्यते, वा। 'शल्व माने' (चु० प० से०)। अच् (३।१।१३४) घञ् (३।३।१९) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'शुल्वं ताम्रे य-ज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौं इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ म्लेच्छदेशे मुखमुत्पत्तिरस्य । म्लेच्छस्य मुखमिव, इति वा॥ (३) ॥*॥ द्वे हेमरूप्ये अश्वते स्म । 'अशू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः॥ (४) ॥*॥ अतिशयेन वरम् , उरु, वा । अतिशायने इ-ष्ठन् (५।३।५५) । 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्युरोर्वर् 'वरिष्ठं ताम्रके क्षीवम्' इति टवर्गद्वितीयान्ते रुद्रः । 'व-रिष्ठं मरिचेऽपि च । ताम्रे क्लीवं तित्तिरौ ना वरोरुतमयो-स्त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ उं शंसुं वृ-

१ — शृङ्गिर्हस्वान्ता च । तथा च वाणः — 'वर्षपर्वतसमूहिम-वान्तःस्थितापरिमाणगृङ्गिहेमकूटं राजकुलम्' इति — मुकुटः ॥

णोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'संज्ञायां भृतॄवृजि—' (२।२।४६) इति खच् । 'अरुर्द्धिषत्—' (६।२।
६७) इति सुम् । उत्कृष्टसुंवरम् । प्रादिसमासः (वा० २।
२।१८) । 'उदुंवरस्तु देहत्यां वृक्षभेदे च पण्डके । कुष्टभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी)
॥*॥ म्रज्ञाद्यणि (५।४।२८) तु 'औदुंवरं भवेताम्रे
फलादौ यज्ञशाखिनः' इत्यजयः ॥ (६) ॥*॥ षद्
'ताम्रस्य'॥

लोहोऽस्त्री शस्त्रकं तीक्ष्णं पिण्डं कालायसायसी । अश्मसारः

लोह इति ॥ लोहति, लुखते, वा । 'लुह गार्ध्ये' ()। अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा। लूयतेऽनंने वा । 'लूज् छेदने' (क्या० उ० से०)। बाहुलकाद् हः। रुखते, रोहति वा । 'रुह प्रादुर्भावे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । अच् (३।१। १३४) वा । कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहोऽस्री शस्त्रके लोहं जोङ्गके सर्वतैजसे' (इति मे-दिनी) ॥ ॥ प्रज्ञाद्यणि 'लोहम्' ॥ (१) ॥ ॥ शस्यते-Sनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'दाम्नी-शस्-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ८।५) ॥ (२) ॥∗॥ तेजयति, तेज्यते वा, अनेन वा। 'तिज निशाने' (चु० प० से०) । 'तिजेदींर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्सः । तीक्ष्णं सामुद्रख्वणे विषछोहाजि-मुष्कके । ह्रीवं, यवात्रके पुंसि तिग्मात्मत्यागिनोस्त्रिषु (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ।।। पिण्डते, पिण्ड्यते वा। 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१९) वा । पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागारै-कदेशयोः । देहमात्रे निवापे च गोलसिल्हकयोरपि । ओ-ण्डुपुष्पे च पुंसि स्यात् झीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलावूखर्जूरभदेयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ कालं च तदयश्च । 'अनोइमायः सरसाम्-' (५।४। ९४) इति टच् ॥ (५) ॥*॥ एति, अयते वा। अ-सुन् (उ० ४।१८९) ॥ (६) ॥*॥ अरमनः सारः। 'अश्मसारं च शस्त्रकम्' इत्यमरमाला ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'लोहस्य'॥

अथ मण्ड्रं शिङ्घाणमपि तन्मले ॥९८॥ अथेति ॥ मण्डते (ति) । 'मडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । खर्जादित्वात् (उ० ४।९०) ऊरचू ॥ (१)। ॥॥ शिङ्घयते । 'शिघि आन्नाणे' (स्वा० प० से०) । 'आणको ल्र्धूशिङ्घिधाल्स्यः' (उ० ३।८३) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । सिंह्माणयति वा । कर्मण्यण् ('शिङ्घाणं काचपात्रे च लोहनासिकयोमेले' इति मेदिनी) ॥॥॥ 'सिंह्यनम्' इति पाठे सिंह्वदिनित । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । सिंह्मानयति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥॥॥ तस्य लोहस्य मले ॥॥॥ द्वे 'लोहिकट्टस्य'॥

सर्व स्याचैजसं छोहम्

'काचस्य'॥

सेति ॥ तेजसो विकारः । 'तस्य विकारः' (४।३। १३४) इत्यण् । यद्वा तेजोऽस्त्यस्य । ज्योत्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) ॥॥ एकं 'सर्वधातूनाम्' ॥

विकारस्त्वयसः कुशी।

वीति ॥ कुं भूमिं श्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । अन्येम्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'जानपद—' (१।१।४२) इति डीष् । 'कुशी फालेपि, वल्गायां (कुशा, पापिष्ठमत्तयोः। कुशो वाच्यवदाख्यातः)' इति विश्वः । 'कुशो रामस्रते दर्भे पापिष्ठे योक्रमत्तयोः । कुशी लोहविकारे स्यात्कुशा वल्गा कुशं जले' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'अयोविकारस्य' ॥ सार: काचः

क्षेति ॥ क्षरति । 'क्षर संचलने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति-' (३।१।१४०) इति णः । 'क्षारः काचे रसे गुडे । मस्मनि धूर्ते लवणे' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥॥ कचते । 'कच बन्धने दीप्तौ च' (भ्वा०आ०से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) काचयति वा । अच् (३।१।१३४) । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मुद्नतरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे

अथ चपलो रसः सृतश्च पारदे ॥९९॥

अथेति ॥ चोपति । 'चुप मन्दायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चुपेरचोपधायाः' (उ० १।१११) इति कलः । यद्वा चपनम् । 'चप शक्तौ' ()। ण्यन्तः । 'प्रच्' (३।३।५६) । चपं लाति । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) । 'चपळश्चोरके चले । क्षणिके चिकुरे शित्रे पारदे प्रस्तरान्तरे । मीने च चपला तु स्यात् पि-प्पत्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्रल्यामिं इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥ ॥ रस्यते । 'रस आस्वादने' चुराद्यदन्तः । 'प्रच्'

(३।३।५६)। रसयित घात्न् वा। अच् (३।१।१३४)। 'रसः स्वादे जले वीर्ये ग्रङ्गारादौ विषे द्रवे। बोले रागे गृहे घातौ तिकादौ पारदेऽपिच। रसा तु रसनापाठास- छकीक्षितिक कुषु' (इति हैमः)॥ (२)॥ ॥ शिवेन स्यते स्म। 'धू प्रसवे' (दि० आ० से०)। कः (३।२।१०२)। 'स्त्रस्तु सारथौ तिश्ण क्षत्रियाद्वाह्यणीसुते। वन्दिपारदयोः पुंसि प्रस्ते प्रेरिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ पारं ददाति। 'डुदाञ् दाने' (जु० उ० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ ॥ 'पारते' इति पाठे पारं तनोति। 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति हः। 'रसेन्द्रः पारदः प्रोक्तः पारतोऽपि निगचते' इति तारपालः। 'पारतस्तु मनाक्पाण्डः स्तरनु रहितो मलात्। पारदस्तु मनाक् शीतः सर्वे तुल्यगुणाः स्मृताः' इति शब्दार्णवः॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'पारदस्य'॥

गर्वेलं माहिषं शृङ्गम्

गेति ॥ अलि । 'अल भ्षणादौ' (स्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । गवामलम् । यद्वा गवनम् । 'गुङ् शब्दे' (स्वा आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) गवं लाति । कः (३।२।३) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'महि-षशृङ्गस्य'॥

अभ्रकं गिरिजामले।

अभ्रेति ॥ अभ्रति, अभ्यते वा । 'अभ्र गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । अभ्रस प्रतिकृतिर्वा । 'इवे प्रतिकृतौ' (५।३।९६) इति कन् ॥ (१) ॥॥। गिरौ जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'स-सम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । ('गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्या-च्छिलाजुनि शैल्जे । लोहेऽपि गिगिजा गौरीमातुल-क्ष्योश्र योषिति' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ अमित । 'अम गतौ' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १। १०६) कल्च् । न मलमस्य, इति वा । ('अमलं त्वभ्रके क्षीवं लक्ष्म्यां स्त्री निर्मले त्रिषु' इति मेदिनी) । 'गिरिजं गिरिजाबीजममलं गवल्ध्वजम्' इति वाचस्पितः ॥ (३) ॥॥॥ जीणि 'अभ्रकस्य'॥

स्रोतोञ्जनं तु सौवीरं कापोताञ्जनयाम्रुने ।।१००।।

तुत्थाञ्जनं शिखिग्रीवं वितुन्नकमयूरके ।

त्विति ॥ तुत्थयति, तुत्थ्यते, वा । 'तुत्थ आवरणे' ()। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'एरच्' (३।३।५६) वा । तुत्थं च तद्झनं च ॥ (१) ॥॥॥ शिखिनो ग्रीवा । शिखिग्रीवासास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) तद्धद्वर्ण-त्वात् ॥ (२) ॥॥॥ वितुद्यते स्म । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। स्वार्थे कन् (ज्ञापि०५।४।५)॥ (३) ॥॥ मयूरस्य प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतो' (५।३। ९६) इति कन् । मयूरं कायति वा । सादृश्यात् । 'के शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।३) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'तुत्थाञ्जनस्य' 'तृतिया' इति ख्यातस्य ॥

कर्परी दार्विका काथोद्धवं तुत्थम्

केति॥ कल्पते। 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०)। बाहुलकादरद् लत्वाभावश्च॥ (१)॥*॥ दावीं दारुहिरदा। तिहुकारोऽपि दावीं अमेदोपचारात्। स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५१४।५)॥ (२)॥*॥ तत्तृत्थं काथोद्भवमावितंतं सदुक्तपर्यायम्॥*॥ तुत्थं चास नाम। 'तुत्थं सादमृतासङ्गं कर्परी तुन्नमित्यपि' इति रभसः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'आवर्तननिष्पन्नस्य रसाञ्चनभेदस्य'॥

रसाञ्जनम् ॥१०१॥

रसगर्भ तार्ध्यशैलम्

रेति ॥ रसजमञ्जनम् । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१। ७८) ॥ (२) ॥*॥ रसो गर्भेऽस्य ॥ (२) ॥*॥ तार्स्थ- शैले भवम् । अमेदोपचारात्, इति मुकुटः ॥ (३) ॥*॥

१—रसः प्रायेण महिषग्रङ्को स्थाप्यतेऽतो रसानन्तरमस्य क-थनम्—इति मुकुटः ॥ २—'गिरिजामस्रम्—' इत्येकं नाम —इति स्वामिमुकुटौ ॥

त्रीणि 'रसाञ्जनस्य' स्वामी तु—तुत्थाञ्जनादि पञ्च पर्या-यानुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवादिपञ्चकं रसवतीपर्यायानाह ॥ गन्धाश्मनि तु गन्धकः।

सौगन्धिकश्च

गेति ॥ गन्धयुक्तोऽइमा । शाकपार्थिवादिः (वा० २। १।७८) ॥ (१) ॥ ॥। गन्धोऽस्यास्ति । अर्शआद्य (५। २।१२७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।८।५) ॥ ॥। 'गन्धिकः' इति पाठे 'अत इनिठनों' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥ ॥। शोमनो गन्धोऽस्य । विनयादित्वात् (५।८। ३४) स्वार्थे ठक् ॥ ॥। 'आमोदलेशयोर्गन्धः स सुगन्धः सुगन्धकः' इति रमसः ॥ (३) ॥ ॥। त्रीणि 'रसा-अनस्य'॥

चक्षुष्याकुलाल्यो तु कुलत्थिका १०२

चेति ॥ चक्षुषे हिता । 'शरीरावयवाद्यत्' (५।१।६) । 'चक्षुष्यः केतके पुण्डरीकसंज्ञकपाद्ये । कुलस्थकासुम-गयोः स्त्रियामिक्षहितेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ कुलमलति । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) ।— 'क-मिण्यण्' (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) । 'चक्षुष्या कुम्म-कारी च कुलाली च कुलस्थिका' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥॥॥ कुलस्थप्रतिकृतिः । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । यद्वा कुले तिष्ठति । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) पृषोद्रादिः (६।३।१०९) (३) ॥॥॥ त्रीणि 'तुत्थविशेषस्य' ॥

रीतिपुष्पं पुष्पकेतु पौष्पकं क्रुसुमाञ्जनम्।

रीति ॥ रीतेः पित्तलस्य पुष्पमिव । तन्मलत्वात् ॥ (१) ॥ ॥ पुष्पस्य केतुरिव । नाशकत्वात् । उदन्तपुंस-केषु 'पुष्पकेतु कुसुमाञ्जनम्' इति रुद्रः ॥ (२) ॥ ॥ पुष्पस्य प्रतिकृतिः 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । ततः स्वार्थेऽण् (५।४।३८)॥ (३)॥ ॥ कुसुममिव, कुसुमनाशकं वा अञ्जनम् ॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'रीतिकायां ध्मायमानायां जातस्य मलस्य'॥

पिञ्जरं पीतनं तालमालं च हरितालके ॥१०३॥

पीति ॥ पिञ्जनम् । 'पिजि वर्णे' (अ० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'निष्ठायामनिटः' (वा० ७।३।५३) इति वचनान्न कुत्वम् । पिञ्जं वर्णविशेषं राति । कः (३। २।३) । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे पीते क्षीवं स्वर्णे च पीतने' ॥

(१) ॥ भा पीतं वर्णे नयते । 'णय गतौ' (भ्वा० आ० से०)॥ 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) वा। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'पीतनं पीतदारुणि। कु-ङ्कमे हरिताले च (पुमानाम्रातके मतः)' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (२) ॥*॥ तालयति, तल्यते वा । 'तल प्रति-ष्टायाम्' (चु० प० से०) । ण्यन्तः । अच् (३।१।१३४, (३।३।५६) । 'तालः कालकियामाने हस्तमानद्रभेदयोः । करास्फोटे करतले हरिताले त्सराविप (इति हेमः)। 'तालः करतलेऽङ्क्षुष्ठमध्यमाभ्यां च संमिते । गीतकालिकयामाने करस्फाले द्रमान्तरे। वाद्यभाण्डे च कांस्यस त्सरी ताली जटौषधौ । क्लीबं तु हरिताले स्थात्' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (३) ॥ ॥ आलयति । 'अल भूषणादौं' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । आलाति वा । 'ला आदाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्रोपसर्गे' (३।१। १३६) इति कः। 'आलं साद्नल्पहरितालयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ हरितं वर्णमालाति । 'आतोऽनु-प-' (३।२।३) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४ ५)। 'हरितालमलं तालवर्णकं नटभूषणम्' इति माधवः। 'हरिताले तु कर्नूरं गोद्न्तो नटसंज्ञकः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'हरितालस्य'॥

गैरेयमथ्ये गिरिजमञ्मजं च शिलाजतु ।

गैरियति ॥ गिरौ भवम् । 'नद्यादिभ्यः-' (४।२।९७) इति ढक् ॥ (१) ॥*॥ अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (२।१।९७) । अर्थादनपेतम्, वा । 'धर्मपथ्य-' (४।४।९२) इति यत् । 'अथ्यों विपश्चिति न्याय्ये त्रिष्वर्थ्यं तु शिलाजतु' इति यान्ते रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ गिरेर्जातम् । 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०) । 'पश्चम्यामजातौ' (३।२।९८) इति डः । गिरिजं त्वभ्रकेऽपि स्याच्छिलाजतुनि शैलजे । लोहेऽपि गिरिजा गौरीमातुछङ्क्योश्च योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अरमनो जातम् ॥ (४) ॥*॥ शिलाया जत्विव । षष्ठीतत्पुरुषः ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'शिलाजतुनः॥'

९—स्वामी तु तुत्थाञ्जनादिपञ्चकं कर्पर्यन्तं तुत्थाञ्जनपर्याय-मुक्त्वा दार्विकाकाथोद्भवे तुत्थरसाञ्जनादित्रयमाह—इति मुकुटः ।।

१—अत्राङ उपसर्गस्य सत्वेनानुपसर्गपदघटितस्त्रस्याप्राप्त्या तदुपन्यासो भ्रान्तिमूळकः । अत एवैतज्जनकेनापि सिद्धान्तको-मुद्यां 'अनुपसर्गे किम् । गोसंदायः' इत्युक्तम् । तस्मात् 'मूळ-विभुजादित्वात्कः' इति व्याख्येयम् । यद्वा हरितमळिति । 'कर्म-ण्यण् (३।२।१) इत्यण् इति बोध्यम् ॥

बोलगन्धरसप्राणपिण्डगोपरसाः समाः ॥१०४॥

बोलेति ॥ बोलयति । 'बुल मज्जने' (चु॰ प॰ से॰) अच् (३।१।१३४)। वाति, वा । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०)। पिञ्जादित्वात् (उ० (४।९०) ऊलच् ॥ (१) ॥ ॥ गन्धवान् रसोऽस्य ॥ ॥ राजद्नतादित्वात् (२।२।३१) 'रसगन्धः' अपि—इति खामी ॥ (२) ॥*॥ प्राणिति. अनेन वा। 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन वा। 'प्राणो हन्मारुते वोले काव्यजीवेऽनिले बले । पुंलिङ्गः पूरिते वाच्यलिङ्गः पुंभूम्नि चासुषु' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'पिण्डो वृन्दे जपा-पुष्पे गोले बोलेऽङ्गसिल्हयोः। कवले पिण्डं तु वेश्मैकदेशे जीवनायसोः । बले सान्द्रे पिण्ड्यलाबूखर्जूर्योस्तगरेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ गां जलं स्रति । 'षोडन्त कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोडनुप-' (३। २।३) इति कः । गोसः—इति मुकुटः ॥*॥ 'गोपः' इति स्वामी । गोर्जलात् पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ0)। 'स्रपि' (३।२।४) इति कः॥ (५) ॥ ॥ रस-यति, रस्यते, अनेन वा । 'रस आस्वाद्ने' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥*॥ गोपे उत्पत्तौ रसोऽस्य । 'गोपरसः' इति समस्तमपि—इति स्वामी ॥ (६) ॥*॥ षट् 'गन्धरसस्य' 'बोर' इति ख्यातसा॥

हिण्डीरोऽब्धिकफः फेनः

हीति ॥ 'हिण्डी' इति 'हिण्डी' इति वा शब्दमीर-यति 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । अच् (३।३।१३४) । अण् (३।२।१) वा । हादिः ॥*॥ (डिण्डीरः)। डादिर्वा पाठः॥ (१)॥*॥ अब्धेः कफ इव॥ (२)॥*॥ स्फायते । 'स्फायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०)। 'फेनमीनौ' (उ० २।३) इति साधुः॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'समुद्रफेनस्य'॥

सिन्दूरं नागसंभवम् ।

सीति ॥ स्यन्दते । 'स्यन्दू प्रस्नवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः संप्रसारणं च' (उ० १।६८) इत्यूरंन् ।— 'खर्जादित्वाद्रः' बाहुलकात्संप्रसारणं च—इति मु-कुटोऽपाणिनीयः । 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तचू- र्णके । सिन्दूरी रोचनारक्तचेलिकाधातकीषु च' (इति

मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ नागं सीसं संभवः (उत्पत्तिस्था-नम्) अस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सिन्दूरस्य' ॥

गानसीसकयोगेष्टवप्राणि

नेति ॥ नगे भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५२) इत्यण् । 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे । 'नागः पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे । नागकेसरपुंनाग-(नागदन्तप्रभेदके । देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे सादुत्तरस्थितः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सिनोति । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । किप् (३।२।१७८) । अनित्यत्वान्न तक । ई स्याति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः। सि च तदीसं च। स्वार्थे कन (ज्ञापि० ५।८।५) ॥ (२) ॥ ॥ योगे घातुसं-बन्धे इष्टम् । 'सप्तमी-' (२।१।४०) । इति समासः ॥ (३) ॥*॥ उप्यते । 'डुवप् बीजसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वृधिविपभ्यां रन्' (उ० २।२७) ॥*॥ 'वर्ष्र' इति मुकुटः । वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० स०)। रन् (उ० २।२७ । ('वर्ध्वः सीसवरत्रयोः' इति हैमः) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'सीसस्य' 'सीसो' इति ख्या-तस्य ॥

त्रपु पिचटम् ॥ १०५ ॥

रङ्गवङ्गे

त्रेति॥ त्रपते। 'त्रपूष् लज्जायाम्' (भ्वा० आ० से०)। 'श्रस्त्रुक्तिहि—' (उ० १११०) इत्युः। 'रङ्गसीसकयोस्त्रपुः' इति रुद्रः॥ (१)॥ ॥ पिचयति, पिचते वा। 'पिच छेदने' (भ्वा०)। अच् (२।१।१२४)। पिचं टौकते। 'टौकृ गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० २।२।१०१) इति डः। पिचयति। 'शकादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) वा। 'पिचटो नेत्ररोगे स्यात्क्षीं सीसकरङ्गयोः' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (२)॥ ॥ रङ्गति। 'रिग गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (२।१।१२४)। 'प्रङ्गो ना रागे नृत्यरणक्षितौ। अस्त्री त्रपुणि' इति मेदिनी)॥ (३)॥ ॥ वङ्गति। 'विग गतौ' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'वङ्गं सीसकरङ्गयोः। वार्ताकेऽपि च कार्पासे गुंभुम्नि नीवृदन्तरे' इति

१—अत्र 'रङ्गः' इति पाठः प्रामादिकः। रङ्गार्थकथने उ-देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन शाब्दवोधाजनकत्वात् । वार्ताकादि-वाचकत्वाभावाच । मूलपुस्तके तथा पाठस्यानुपलम्भाच ॥

मेदिनी) । 'वङ्गः कार्पासे वृन्ताके वङ्गा जनपदान्तरे । वङ्गं त्रपुणि सीसे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वङ्गस्य' 'राँग' इति ख्यातस्य ॥

अथ पिचुस्तूलः

अथेति॥ पिचिति। 'पिचु मर्दने' () पचिति वा। मृगय्वादिः (उ० १।३७)। 'पिचुर्ना कुष्ठभेदे च कर्षे तूलेऽसुरान्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ॥ (१) ॥॥॥ त्ल्लयति। त्ल्यते, वा। 'त्ल निष्कर्षे' (भ्वा० प० से०) 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः। घञ् (३।३।१९) वा। 'त्लं स्याद्रह्मदारुणि। आकाशेऽथ पिचौ न स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी)॥॥॥ 'पिचुत्लः' इति रमसात्संघातो-ऽपि॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कार्पासस्य' 'रूई' इति ख्यातस्य॥

अथ कमलोत्तरम्।

स्यात्कुसुम्भं विक्षिशिखं महारजनिमत्यपि १०६

अथेति ॥ कमलादुत्तरम् ॥ (१) ॥*॥ कुस्यति । 'कुस संश्लेषणे (दि० प० से०) । 'कुसेरुम्मोमेदेताः, (उ० ४।१०६) इत्युम्मः । बाहुलकान्न गुणः । 'कुसुम्मं हेमिन महारजने ना कमण्डलौ' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ विह्वत् शिखास्य ॥ (३) ॥*॥ रज्यतेऽनेन । त्युट् (३।३। ११५) । 'रजकरजनरजःसूपसंख्यानम्' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रज्ञेः कुन्' (उ० २।७९) वा । महच्च तद्रजनं च । 'सन्महत्—' (२।१।६१) इति समासः । 'महारजनमुद्दिष्टं शातकुम्भकुसुम्भयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कुसुम्भस्य' 'कुसुम्भ' इति ॥ ख्यातस्य ॥

मेषकम्बल ऊर्णायुः

मेषेति ॥ मेषलोमकृतः कम्बलः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ ऊर्णास्यास्ति । 'ऊर्णाया युस्' (५।२।१२३) । 'ऊर्णायुनी क्षणामङ्गे मेषकम्बलमेष्योः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कम्बलस्य'॥

शशोर्ण शशलोमनि ।

रोति ॥ शशस ऊर्णा । 'शशोर्ण कारणं करम्' इति चन्द्रगोमिलिङ्गानुशासनात् क्षीवत्वम् ॥ (१) ॥*॥ श-शस्य लोम ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शरालोम्नः' ॥

मधु क्षौद्रं माक्षिकादि

मेति ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । म्भात् । किंतु मूलानुसारेण चलशब्दार्थकथनम् ॥

'फिलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षोद्रे मचे ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे साजीवन्त्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥॥॥ क्षुद्राभिर्मिक्षिकाभिः कृतम् । 'क्षुद्राभ्रमर—' (४।३।११९) इत्यञ् । 'क्षोद्रं तु मधुनीरयोः' इति हेमचन्द्रः ॥(२) ॥॥॥ मिक्षकाभिः कृतम् । 'संज्ञायाम्' (४।३।११७) इत्यण् ॥ (३) ॥॥॥ आदिना आमर—वाटक—पौतिकादिग्रहः ॥॥॥ जीणि 'मधुनः'॥

मध्रच्छिष्टं तु सिक्थकम् ॥ १०७ ॥

मेति ॥ मधुन उन्छिष्टम् ॥ (१) ॥*॥ सिञ्चति, सिन्यते, वा । 'पिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) 'पातृतुदि-वचिरिचिसिचिभ्यस्थक्' (उ० २।७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधून्छिष्टस्य' 'मोम' इति स्थातस्य ॥

मनःशिला मनोग्रप्ता मनोहा नागजिहिका। नैपाली कुनटी गोला

मेति ॥ मनःशब्दवाच्या शिला । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥ ॥ मनसा गुप्ता । 'कर्तु-करणे' (२।१।३२) इति समासः ॥ (२) ॥*॥ मनः-शब्देन हूयते कथ्यते । ह्वेञ् (भ्वा० उ० से०) । 'आ-तश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (३) ॥ ॥ नागानां जिह्नेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (४) ॥*॥ नेपाले भवा । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नेपाली नवमालीमनःशिलासुबहासु च' इति विश्वः ॥ (५) ॥*॥ कौ नटति । 'नट अवस्यन्द्ने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४)। गौरादिः (४।१।४१)। यद्वा कुत्सिता नटीय ॥ (६) ॥ श। गां दीप्तिं लाति । कः (३।२।३)। गुड्यते वा। 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३। १९) । डलयोरैक्यम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटी-दुर्गयोः स्नियाम् । पात्राञ्जने मण्डने चालिञ्जरे वालखेलने +'चेला लक्ष्म्यां पुमान कम्पे कम्पयुक्तेऽभिधेयवत्+' (इति मेदिनी)॥ (७)॥ ॥ सप्त 'मनःशिलायाः॥

१—इदमसंगतम् । अत्रोपसर्गाभावेनैतत्स्त्राप्राप्तेः । त-स्मात् 'कृतो बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति न्यासे 'सुपि' (३।२।४) इति योगविभागेन के प्ताप्ते 'कविधो प्रसारणिभ्यो डः' वा० (३।२।३) इति डप्रत्ययो बोध्यः ॥ २—अत्र 'चलम्' इत्यस्य स्थाने 'द्वयोः' इति पाठं कल्पयित्वा अत्र पाठः प्रामा-दिकः । मूले हैमविश्वयोश्च लक्ष्म्यादीनां गोलाशब्दार्थेऽनुपल-भात् । किंतु मुलानुसारेण चलशब्दार्थकथनम् ॥

यवक्षारो यवाग्रजः ॥१०८॥

पाक्य:

येति ॥ यवानां क्षारः ॥ (१) ॥*॥ यवामाजायते सम । 'पश्चम्याम्-' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥*॥ पाके साधुः 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (३) ॥*॥ त्रिणि 'यवक्षारस्य' ॥

अथ स्वर्जिकाक्षारः कापोतः सुखवर्चकः । सौवर्चछं स्याद्वचकम्

अथेति ॥ स्वर्जिकारसजः क्षारः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ॥ (१) ॥*॥ कपोतवणेंऽस्यास्ति । ज्योत्स्नादित्वात् (वा० ५।२।१०३) अण् ॥ (२) ॥*॥ सुखं वर्चयति । 'वर्च दीतां' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (३) ॥*॥ सुवर्चलाया इदम् । 'तस्ये-दम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'अथ सोवर्चलं सर्जक्षारे चलवणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ रोचतेऽनेन । 'रुच दीप्तावभिन्नीतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'रुचको बीजपूरे च निष्के दन्तकपोतयोः । न द्वयोः सर्जिकाक्षारेऽप्यथाभरणमाल्ययोः । सौवर्चलेऽपि म-क्षल्यद्रव्येऽपि कटकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'क्षारमेदस्य' साजीक्षार' इति ख्यातस्य ॥

त्वक्क्षीरी वंशरोचना ॥१०९॥

त्वेति ॥ त्वचो वंशात् क्षीरमस्याः । गौरादिः (१।१। ४१) ॥ (१) ॥ ॥ रोचते । नन्द्यादिः (३।१।१३४) । वंशस्य रोचना । 'स्याद्वंशरोचना वांशी तुकाक्षीरी तुका शुभा । त्वक्क्षीरी वंशजा शुभा वंशक्षीरी तु वैणवी' इति शाश्वतः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वेणुजन्यस्यौषधिवि-शेषस्य'॥

शिग्रुजं श्वेतमरिचम्

शीति ॥ शियोर्जायते स्म । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (१) ॥*॥ श्वेतं मरिचमिव ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोभाञ्जनबीजस्य' ॥

मोरटं मूलमैक्षवम् ।

मोरेति ॥ मुरित । 'मुर वेष्टने' (तु० प० से०) 'श-कादिभ्योऽटन्' (उ० ४।८१) ॥ (१) ॥*॥ इक्षोरिदम् ॥*॥ एकम् 'इक्षुविकारस्य'॥

ग्रन्थिकं पिप्पलीमूलं चटकाशिर इत्यपि ।।११०।। ग्रेति ॥ ग्रन्थेः प्रतिकृतिः । 'इवे—' (५।३।९६) इति कन् । ग्रन्थिकं पिप्पलीमूले गुग्गुलुग्रन्थिपर्णयोः । करीरे पुंचि दैवज्ञे सहदेवास्त्रपाण्डवे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिप्पल्या मूलम् ॥ (२) ॥*॥ चटकायाः शिर इव ॥*॥ 'शिरः' अपि । 'शिरो ना पिप्पलीमूले' इति रमसः । ('शिरो ना पिप्पलीमूले स्याद्धमन्यां च योषिति' इति रान्ते मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पिप्पली-मूलस्य'॥

गोलोमी भूतकेशो ना

गविति ॥ गोलोझामियम् । अण् (४।२।१२०)। संज्ञापूर्वकत्वाद्रुद्ध्यभावोऽपि । 'गोलोमी श्वेतदूर्वायां स्था-द्वचाभूतकेशयोः इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ भूतानां केश इव । भूतः केशोऽस्य वा ॥ (२) ॥॥ द्वे भूतकेशस्य'॥

पत्राङ्गं रक्तचन्द्नम्।

पेति ॥ पत्राण्यङ्गेऽस्य । 'पत्राङ्गं न द्वयोर्भूजें पद्मके रक्तचन्दने' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रक्तं च-न्दनिमव । रक्तसारत्वात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्तसारद्व-व्यस्य' 'पतङ्ग' इति ख्यातस्य ॥

त्रिकडु त्रयुषणं व्योषम्

त्रीति ॥ त्रयाणां कटूनां समाहारः ॥ (१) ॥॥ ज-षति । 'ऊष दाहे' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (२।१। १३४) त्रयाणामूषणानां समाहारः । पात्रादिः (वा० २। ४।३१)॥ (२) ॥॥। विशेषेण ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। अच् (२।१।१३४)॥ (२)॥॥॥ त्रीणि 'शुण्ठीपिप्पलीमरीचानां समाहारस्य'॥

त्रिफला तु फलित्रकम् ॥१११॥

त्रीति ॥ त्रयाणां फलानां समाहारः अजादिः (४। १।४) ॥॥॥ तृफति । 'तृफ तृप्तौ' (तु० प० से०) ।— 'तृफश्च' (उ० १।१०४) इति कलः । 'त्रिफला तृफलापि च' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (१) ॥॥॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥॥॥ फलानां त्रिकम् ॥ (२) ॥॥॥ फलानां त्रिकम् ॥ समाहारस्य'॥

॥ इति वैश्यवर्गविवरणम्॥

शुद्राश्रावरवर्णाश्र द्वष्ठाश्च जघन्यजाः ।

दिवति ॥ शोचति । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'शुचेर्दश्च' (उ० २।१९) इति रक् दीर्घश्च ।—'शदे रक् चात ऊत्वं च'—इति सुभूतिरपाणिनीयः॥ (१)॥॥॥ अवरोऽधमो वर्णोऽस्य। अवरश्चासौ वर्णश्च, इति वा॥ (२)॥॥॥ वृष्यते, वर्षति वा। 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०)। 'वृषादिभ्यश्च' (उ० १।१०६) इति कल्च्। वृषं धर्म छुनाति वा 'लूक् छेदने' (त्रया० उ० से०)। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० (३।२।१०) इति डः। वृषं लाति वा। कः (३।२।३)॥ (३)॥॥॥ जघन्यात् पादाज्ञाताः। 'जनी प्रादुर्भावे' (दि० आ० से०)। 'पञ्चम्याम्—' (३। २।९८) इति डः। 'जघन्यं मेहने क्वीवे चरमे गर्हिते-ऽन्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (४)॥॥ चत्वारि 'शूद्रस्य'॥ आचाण्डालात्तु संकीणी अम्बष्ठकरणाद्यः॥१॥

आचेति ॥ संकीर्यते स । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'ऋत इद्धातोः' (७।१।१००) 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥॥। अम्बष्टश्च करणश्च । अम्बष्टकरणावादी येषां ते । आदिना उग्रादिग्रहः ॥॥। एकम् 'संकराणाम्'॥

शूद्राविशोस्तु करणः

दिवति ॥ ग्रद्रा च विद् च । तयोः सुतः ॥॥॥ कि-रित, कीर्यते, वा । 'कृ' (तु० प० से०) । बहुलमन्य-न्नापि' (उ० २७८) इति युच् । 'कृत्यल्युटः—' (२।३। ११३) इति वा । 'करणं हेतुकर्मणोः । वालवादौ हसे लेपे नृत्यगीतप्रभेद्योः । कियाभेदेन्द्रियदक्षेत्रकायसंवेशनेषु च । कायस्थे साधने क्षीबं पुंसि ग्र्द्राविशोः सुते' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ एकं वैश्यच्छूद्रायां जातस्य'॥

अम्बष्टो वैश्याद्विजन्मनोः ।

अम्बेति ॥ वैश्या च द्विजन्मा च । तयोः सुतः ॥ ॥ अम्बे तिष्ठति । 'ष्ठा' (भ्वा० प० अ०) । 'सुपि—' (२।२।४) इति कः । 'अम्बाम्ब—' (८।२।९७) इति ष-त्वम् । 'अम्बष्ठो देशभेदेऽपि विप्राद्वेश्यासुतेऽपि च । अम्बष्ठाप्यम्ळलोण्यां स्यात्पाठायूथिकयोरपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'वैश्यब्राह्मणीभ्यामुत्प-श्वस्य'॥

श्र्द्राक्षत्रिययोरुग्रः

श्विति ॥ शृहा च क्षत्रियश्च । तयोः सुतः ॥॥ उ-च्यति । 'उच समवाये' (दि० प० से०) । 'ऋजेन्द्र— (उ० २।२८) इति निपातनात्साधः । 'उग्नः शृहासुते क्षत्राहुदे पुंसि त्रिष्ट्कटे । स्त्री वचाक्षुतयोः' (इति मे- दिनी)॥ (१) ॥*॥ एकम् 'शूद्राक्षञ्जियाभ्यामुत्प-न्नस्य'॥

मागधः क्षत्रियाविशोः॥२॥

मेति ॥ क्षत्रिया च विद् च । तयोः सुतः ॥॥ म-गध्यति । 'मगध वेष्टने' कण्ड्वादिः । अच् (३।१।१३४) । 'यस हलः' (६।४।४९) इति यलोपः । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'मागधो मगधोद्भृते शुक्रजीरकवान्दिनोः । वै- इयतः क्षत्रियापुत्रे मागधो सातु पिपली । यूथी भाषा-विशेषश्च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'क्षञ्जिया-वैश्याभ्यामुत्पन्नस्य'॥

माहिश्योऽर्याक्षत्रिययोः

मेति ॥ अर्था च क्षित्रयश्च ॥ तयोः सुतः ॥*॥ म-हिष्यां साधः । 'तत्र साधः' । (४।४।९८) इति यत् । स्वार्थेऽण् (२।४।३८) । यद्वा मह्यते, महति वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अविमह्योष्टिषच्' (उ० १।४५) । चतुर्वणीदित्वात् (वा० (५।१।१२४) स्वार्थे ष्यम् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'वैश्याक्षत्रियाभ्यां जिनि-तस्य'॥

क्षतार्याशूद्रयोः सुतः।

स्नेति ॥ अर्था च श्र्वश्च । तयोः सुतः ॥ ॥ श्वद्दि, श्चयते, वा । 'श्चद् संभृतो' () । '—शंसिश्चदा-दिम्यः—' (उ० २।९४) इति तृच् । 'श्चत्ता श्र्वात्श्वित्रियां प्रतीहारे च सारथों । भुजिष्यातनयेऽपि स्यान्नियुक्त-वेधसोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥। अर्था स्वा-मिनी । सा च क्षत्रिया योग्यत्वात् । तेन 'श्वत्रियायां च श्रूदं हत्यनेनाविरोधः ॥ ॥ एकम् 'श्राह्मणीश्र्दाभ्यां मृत्पन्नस्य'॥

ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूतः

ब्रेति ॥ स्यते स्म । षूङ् प्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) 'स्तः पारदसारथ्योः प्रस्तेरितबन्दिषु । ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्ञाते तक्ष्णि' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्ञातस्य' ॥

तस्यां वैदेहको विशः ॥ ३ ॥

तिति ॥ विदेहेषु भवः । 'तत्र भवः' (४।२।५२) इ- त्यण् । विदेहस्यापत्यम् । 'जनपद-' (४।१।१६८) इ- त्यञ् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि ५।४।५) । 'वैदेहको वाणि-

जके श्रूर्वाह्वैश्यासुतेषि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'ब्राह्मण्यां वैदयाज्ञातस्य' ॥ रथकारस्तु माहिष्यात्करण्यां यस्य संभवः ।

रेति ॥ महिष्याद्वैश्याक्षत्रियसुतात् करण्यां ग्रुद्रायां वैश्यादुत्पन्नायाम् ॥ ॥ रथं करोति । 'कृञ्' (त० उ० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। रथकारस्तु महिष्यात्करणी च तक्षणि' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ एकम् 'श्रुद्धायां माहिष्यादुत्पन्नस्य'॥

स्याचण्डालस्तु जनितो ब्राह्मण्यां दृषलेन यः॥४॥

स्येति ॥ चण्डति । 'चडि कोपे' (भ्वा० प० से०) 'पतिचण्डिभ्यामालञ्' (उ० (१।११७) ॥ (१) ॥*॥ प्रत्येकमेकैकं '(संकरविद्योषाणाम्)'॥

कारुः शिल्पी

केति ॥ करोति । 'कृवापा—' (उ० १।१) इत्युण् । 'कारुस्तु कारके शिल्पे विश्वकर्मणि शिल्पिनि' इति हेम-चन्द्रः ॥ (१) ॥॥। शिल्पमस्यास्ति । 'अत—' (५।२। ११५) इतीनिः । 'शिल्पी तु वाच्यवत्कारौ स्त्रियां कोल-दलौषधौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'तक्षा च तन्तु-वायश्च नापितो रजकस्तथा । पश्चमश्चर्मकारश्च कारवः शिल्पो मताः' ॥॥॥ हे 'चित्रकारादेः' ॥

संहतैस्तैर्द्धयोः श्रेणिः सजातिभिः।

सिमिति ॥ श्रयति, श्रीयते, वा 'श्रिन् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'वहिश्रिश्रुयु-' (उ० श।५१) इति निः । 'श्रेणिः स्वीपुंसयोः पङ्कौ समानशिल्पसंहतौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥ एकं 'सजातीयशिल्पसंघस्य'॥ कुलकः स्यात्कुलश्रेष्टी

किति ॥ कोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'कुलकं तु पटोले स्यान्संबद्ध श्लोकसंहतौ । पुंसि वल्मीककाकेन्दुकुलश्लेष्ठेषु कथ्यते (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'कुलिकः' इति पाठे कुलमधीनत्वेनास्यास्ति । ठन् (५।२।११५) । 'कुलिको नागभेदे सान्द्वे कुलसत्तमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कुलश्ले-ष्ठत्वमस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कारुसक्के मुख्यस्य'॥

मालाकारस्तु मालिकः ॥५॥ मेति॥ मालां करोति। अण् (३।२।१) ॥ (१)

१—'वैश्यान्मागधवैदेहो राजविप्राङ्गनासु च' (१०।११) इति मनुवाक्यानुकूलमूलविरुद्धोऽनेकार्थकोषो नादरणीयः ॥ ॥॥ मालास्यास्ति । 'ब्रीह्यादिभ्यश्च' (५।२।११६) इति ठन् । यद्वा माला शिल्पमस्य । शिल्पम्' (८।८।५५) इति ठन् । 'मालिका सप्तलापुत्री ग्रीवालंकरणेऽपि च । पुष्पमाल्ये नदीभेदे पश्चिभेदे च मालिकः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मालाकारस्य' 'माली' इति ख्यातस्य ॥ कुम्भकारः कुलालः स्यात्

किति ॥ कुम्मं करोति । अण् (२।२।१) । 'कुम्म-कारी कुल्ल्यां च पुंसि स्याद्धटकारके' इति विश्वः (मे-दिनी ॥ (१) ॥ ॥ कुं भूमिं लालयति । 'छड विलासे' (भ्वा० प० से०) । अण् (२।२।१) । डलयोरैक्यम् । कु-लमालति वा । कः (वा० २।२।५) । कुलमलति वा । अण् (२।२।१) । कुलमालुनाति वा । डः (वा० २।२। १०१) । 'घूके कुलालः कुक्कुमे कुम्मकारेऽञ्जनान्तरे' ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कुलालस्य'॥

पलगण्डस्तु लेपकः ।

पेति ॥ पछं मांसम् । तत्तुल्येन मृदादिना गण्डति व-दैनकदेशमिव करोति । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ लिम्पति । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० सं०) । ण्वुळ् (३।१।१३३)॥ (२)॥*॥ द्वे 'गृहादौ लेपकारस्य'॥

तन्तुवायः कुविन्दः स्यात

तेति ॥ तन्तून् वयति । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'ह्वावामश्च' (३।२।२) इत्यण् ॥॥॥ 'तन्त्र-वायः' इति पाठे तन्तवो वितन्यन्ते यस्मिस्तत्तन्नम् । तन्द्रयति ॥॥॥ 'तन्त्रवापः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥॥॥ कुं भुवम्, कुत्सितं वा विन्दति । 'विद्गु लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवादिषु विन्देः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१३८) इति शः । कुप्यति । 'कुप कोधे' (दि० प० से०) । 'कुपेवां वश्च' (उ० ४।८६) इति किन्द्च् ॥ (२) ॥॥॥ द्धे 'पटानां निर्मातिरि'॥

तुन्नवायस्तु सौचिकः ॥६॥

त्विति ॥ तुन्नं छिन्नं वयति । 'वेञ्' (भ्वा०उ०अ०) । अण् (२।२।१) ॥ (१) ॥*॥ सूची शिल्पमस्य । 'शि-ल्पम्' (१।१।५५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ हे 'कञ्चक्या-देनिर्मातरि' ॥

रङ्गाजीवश्चित्रकरः

रेति ॥ रङ्गेणाजीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा०

प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१२५) इति कः। रङ्ग आजीवोऽस्य, इति वा॥ (१) ॥*॥ चित्रं करोति । 'दिवाविभानिशा-' (२।२।२१) इति टः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चित्रकारस्य'॥

शस्त्रमार्जोऽसिधावकः।

श्रोति ॥ शस्त्रं मार्ष्टि । 'मृज् ग्रुद्धौ' (अ० प० से०) । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ असिं धावति । 'घानु गतिग्रुद्धचोः' (भ्वा० उ० से०) । अण् (३।२।१) । 'सार्थे कन्' (ज्ञापि० ५।४।५) । कुन् (उ० २।३२) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रघर्षणोपजीविनः' ॥

पाद्कुचर्मकारः स्यात्

पेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद गता' (दि० आ० अ०) । 'णित्कशिपद्यतें:' (उ० १।८५) इति कः । पादूं करोति । किप् (३।२।७६) ॥ (१) ॥*॥ चर्म करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मकारस्य' ॥

व्योकारो लोहकारकः ॥७॥

व्योकिति ॥ 'व्यो' इत्यव्ययं लोहवीजवाची—इति श्रीमोजः । व्यो करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ लोहं करोति । अण् (३।२।१) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । 'व्योकारोऽयस्करोऽयस्कारो लोहकारः स्यात्' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लोहकारस्य'॥

नाडिंधमः स्वर्णकारः कलादो रुक्मकारके।

नेति ॥ नाडीं वंशनलीं धमित । 'ध्मा शब्दाभिसंयोगयोः' (भ्वा० प० से०) । 'नाडीमुष्टयोश्च' (३।२।३०) ।
इति खर् । 'खित्यनव्ययस्य' (६।३।६६) इति ह्रस्वः ॥
(१) ॥*॥ स्वर्णं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥
॥*॥ कलामादत्ते । 'डुदाञ्' (जु० उ० अ०) । मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।४) कः ॥ (३) ॥*॥ स्वमं
करोति । अण् (३।२।१) । स्वार्थं कन् (ज्ञापि० ५।४।५)
॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्वर्णकारस्य'॥

स्याच्छाङ्किकः काम्बविकः

स्येति ॥ शङ्कः शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४।४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ कम्बः शिल्पमस्य । ठक् (४।४। ५५) । '—शाश्वतिकः' (२।४।९) इति निर्देशात्कादेशोऽनित्यः । कम्बोर्विकारोऽस्यास्ति, इति वा । ठन् (५।२। ११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शङ्कवादकस्य'॥

शौरिवकस्ताम्रकुट्टकः ॥ ८ ॥

शाविति ॥ ग्रुल्वघट्टनं शिल्पमस्य । 'शिल्पम्' (४। ४।५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ ताम्रं कुट्टयति । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) । अण् (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताम्रकारस्य'॥

तक्षा तु वर्धिकस्त्वष्टा रथकारश्च काष्ट्रतट् ।

तेति ॥ तक्ष्णोति 'तक्षू तन्करणे' (भ्वा० प० से०) । '—युच्चि—' (उ० १।१५६) इत्यादिना कनिन् ॥ (१) ॥॥॥ वर्धते । 'वर्ध छेदने' (चु० प० से०) । अच् (३। १।१३४) । वर्ध कषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाड्डिः ॥ (२) ॥॥॥ त्वक्षति । 'त्वक्षू तन्करणे' (भ्वा० प० से०) । तृच् (३।१।१३३) । 'त्वष्य पुमान्देवशिल्पतक्ष्णोरादित्यभिद्यपि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ रथं करोति । अण् (३।२।१) ॥ (४) ॥॥॥ काष्ठं तक्षति । किष् (३।२।७६) ॥ (५) ॥॥॥ पञ्च 'सुन्तार इति ख्यातस्य'॥

ग्रामाधीनो ग्रामतक्षः

श्रेति ॥ श्रामेऽधि । 'सप्तमी' (२।१।४०) इति स-मासः । 'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (१) ॥॥। श्रामस्य तक्षा । 'श्रामकौटाभ्यां च तक्ष्णः' (५।४।९५) इति टच् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'श्रामत्वष्टुः' ॥

कौटतक्षोऽनधीनकः ॥९॥

कोटेति ॥ कुट्यां भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । कोटश्रासौ तक्षा च । टच् (५।४।९५) ॥ (१) ॥*॥ नाधीनः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥*॥ एकम् 'कोटत्वष्टः' ॥

श्लरिम्रण्डिदिवाकीर्तिनापितान्तावसायिनः।

श्विति ॥ क्षुरोऽस्यास्ति । 'अतः—' (५।२।११५) इ-तीनिः ॥ (१) ॥*॥ मुण्डं करोति 'मुण्डमिश्र—'(३।१।२१) इति णिच् । श्रह्यादित्वात् (३।१।२३४) णिनिः ॥ (२) ॥*॥ दिवा कीर्तिरस्य । 'दिवाकीर्तिस्तु पुंसि स्यान्नापि-तान्तावसायिनोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ न पियति स्म । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३। ४।७२) इति क्तः । न—अपितः । निषेधार्थकेन नशव्देन 'मुप्सुपा' (२।१।४) इति समासः । यद्वा नापनम् । 'आपू व्यातौ' (स्वा० प० अ०) । घन् (३।३।१८) । नापो जातोऽस्य । 'तदस्य संजातम्' (५।२।३६) इती-

तच्॥ (४) ॥॥। नखानामन्तमवसातुं शीलमस्य। 'षो-ऽन्तकर्मणि' (दि०प० अ०)। 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा। 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः। 'आतो युक्-' (७।३।३३)। ('अन्तावसायी श्वपचे सुनिभेदे च ना-पिते' इति मेदिनी)॥ (५)॥॥। पश्च 'नापितस्य'॥

निर्णेजकः स्याद्रजकः

नीति ॥ निर्णेनेक्ति । 'णिजिर् शुद्धौ' (जु० उ० से०)। णुळ (३।१।१३३)। 'उपसर्गादसमासे-' (८।८। १४) इति णत्वम् ॥ (१) ॥*॥ रजति। 'रज्ज रागे' (भ्वा० उ० अ०)। कुन् (उ० २।३२)॥ (२) ॥*॥ हे 'रजकस्य'॥

शौण्डिको मण्डहारकः ॥१०॥

शाविति ॥ ('शुण्डा पानगृहे मता । अम्बुहस्तिनीवे-रयाहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । शुण्डा सुरा प-ण्यमस् । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मण्डं सुराग्ररसं हरति । 'कर्णण्यण्' (३।२।१) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शौ-ण्डिकस्य'॥

जावालः स्यादजाजीवः

जेति ॥ जवमलति, आलाति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । कः (वा० ३।२। ५) वा । जवालोऽजः । तस्यायम् ॥ (१) ॥॥॥ अजा आजीवो जीविकास्य ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अजाजीवनस्य'॥

देवाजीवी तु देवलः।

देवेति ॥ देवैराजीवितुं शीलमस्य । 'सुप्यजातौ-'(३। २।७८) इति णिनिः ॥॥॥ (देवाजीवः, इति) अदन्त-पाठ देव आजीबोऽस्य ॥ (१) ॥॥॥ देवान् जीविकार्थे लाति । कः (३।२।३) देवं लक्षणया तत्स्वं लाति वा ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'देवपूजोपजीविनः'॥

स्यान्माया शाम्बरी

स्येति ॥ विश्वं माति यस्याम् , मिमीते, वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (ज्ञ० आ० अ०) वा । 'माछाससिभ्यो यः' (उ० ४।१०९) । मां याति वा । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'माया स्याच्छाम्बरीबुद्धयोर्मायः पीताम्बरेऽसुरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। शम्बराख्यदैत्यस्येदम्। 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (२) ॥॥। हे 'इन्द्रजालादिमायायाः'॥

मायाकारस्तु मातिहारिकः ॥११॥

मेति ॥ मायां करोति । अण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिहरणम् । 'ह्रञ्' (भ्वा० उ० अ०) । मावे घञ् (३। ३।१८) प्रतिहारो व्याजः प्रयोजनमस्य । 'प्रयोजनम्' (५। १।१०९) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रजालिकस्य' ॥ जैलालिनस्तु शैल्रुषा जायाजीवाः कृशाश्विनः । भरता इत्यपि नदाः

शायिति ॥ शिलादिना प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'पा-राशर्यशिलालिभ्याम्-' (४।३।११०) इति णिनिः ॥ (१) ॥ ॥ शिलुषस्य ऋषेरपत्यम् । अणु (४।१।११४) । 'नटे बिल्वे च शैलूषः' इति तालव्यादिमूर्धन्यान्तेषु रभसः ॥ (२) ॥ ॥ जायया जीवन्ति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति । कः॥ (३) ॥ ॥ कृशाश्वेन प्रोक्तं नटसूत्रमधीयते । 'कर्मन्दक्र-शाश्वादिनिः' (४।४।१११) ॥ (४) ॥*॥ भरतस्य मुनेः शिष्याः। अण् (४।३।१२०)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। यद्वा निभित्तं स्वाङ्गम्। 'डु भृञ्' (जु० उ० अ०)। 'भृ-मृहशि-' (उ० ३।१११) इत्यतच् ।-विदाद्यञो (४। १।१०४) वा । 'यत्रजोश्च' (२।४।६४) इति लुकि म-रताः इति मुकुटः । तन्न । अबहुवचने वृद्धिप्रसङ्गात् । पूर्वव्याख्याविरोधाच ॥ (५) ॥*॥ नटति । 'नट नृत्तौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (६) ॥ *॥ 'रङ्गावतारी शैलूषो नटो भरतभारती' इति वाचस्पतिः॥ ॥ ॥ षद् 'नटानाम्'॥

चारणास्त क्रशीलवाः ॥ १२॥

चेति ॥ चारयन्ति कीर्तिम् । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । णिजन्तः । नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) । कुत्सितं शीलमस्त्येषाम् । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः । 'अन्यत्रापि दृश्यते' (वा० ५।२।१०९) इति वः । कुशीलं वान्ति वा। 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । कः (३।२।३) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वन्दिविशेषस्य'॥

मार्दङ्गिका मौरजिकाः

मेति ॥ मृदङ्गो लक्षणया तद्वादनं शिल्पमेषाम् । 'शिल्पम्' (शश५५) इति ठक् ॥ (१) ॥*॥ मुरजः शिल्पमेषाम् । ठक् (शश५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृ-दङ्गवादनशीलस्य'॥

पाणिवादास्तु पाणिघाः।

पेति ॥ पाणि वादयन्ति । 'वदेः' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तादण् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ पाणि ज्ञन्ति । 'पा-णिघताडघो शिल्पिनि' (३।२।५५) इति साधुः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'करतालिकावादनशीलस्य'॥

वेणुध्माः स्युर्वेणविकाः

वियति ॥ वेणुं धमन्ति । 'ध्मा शब्दादौ' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (१) ॥*॥ वेणोर्विकारः । 'ओरज्' (४।३।१३९) । वैणवं शिल्पमस्य । ठक् (४।४।५५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेणुवाद्न-शोळस्य'॥

वीणावादास्तु वैणिकाः ॥१३॥

वीति ॥ वीणां वादयन्ति ॥ (१) ॥*॥ वीणा शि-ल्पमेषाम् ॥ (२) ॥*॥ हे 'वीणावादनशीलस्य' ॥ जीवान्तकः शाकुनिकः

जीति ॥ जीवानामन्तकः ॥ (१) ॥*॥ शकुनान् हिन्त । 'पक्षिमत्स्य—' (४।४।३५) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पक्षिणां हन्तरि' ॥

द्वौ वागुरिकजालिकौ।

द्वाविति ॥ नागुरया (१) जालेन (२) च चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जालेन मृगान्वभ्रतः' ॥

वैतंसिकः कौटिकश्च मांसिकश्च समं त्रयम्।।१४।।

वायिति ॥ वीतंसेन मृगपक्ष्यादिबन्धनोपायेन चरति ॥ (१) ॥*॥ क्टेन मृगादिबन्धनयन्नेण चरति ॥ (२) ॥*॥ मांसं पण्यमस्य । 'तदस्य पण्यम्' (४।४।५१) इति ठक् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मांसविकयजीविनः' ॥

भृतको भृतिभुक्तमेकरो वैतनिकोऽपि सः । भ्रिति ॥ भ्रियते स । 'भृज् भरणे' (भ्वा० उ०

भिर्माते ॥ श्रियते सा। 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५) । यद्वा भृतिं करोति । 'तत्करोति—' (३।१।२६) इति णिजन्तात्कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ भृतिं वेतनं भुङ्के । किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि मृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (३) ॥*॥ वेन्तनेन जीवति । 'वेतनादिभ्यो जीवति' (४।४।१२) इति टक् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वेतनोपजीविनः' ॥

वार्तावहो वैवधिकः

वेति ॥ वार्ताया वहः ॥ (१) ॥॥॥ विवधं वीवधं वा वहति । 'विभाषा विवधात्' (वा० ४।४।१७) इति ठन् । पक्षे ठक् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'वार्ताया वाहकस्य' 'कवडिया' इति ख्यातस्य ॥

भारवाहस्तु भारिकः ॥१५॥

भेति ॥ भारं वहति । अन् (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ भारोऽस्ति वाह्यत्वेनास्य । 'अतः—' (५।२।११५) इति ठन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'भारवाहकस्य' ॥

विवर्णः पामरो नीचः प्राकृतश्च पृथग्जनः । निहीनोऽपसदो जाल्मः श्वुल्लकश्चेतरश्च सः॥१६॥

वीति ॥ विगतो वर्णो यस यसाद्वा । 'वर्णो द्विजादौ ग्रहादौ स्ततौ रूपयशोऽक्षरे' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ पामानं राति । कः (३।२।३) यद्वा पा धर्मः म्रियते येन । 'मृङ्' (तु० प० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥ (२) ॥ ॥ निकृष्टामीं लक्ष्मीं चिनोति । 'चिन्' (स्वा० उ० अ०)। 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' (वा० ३।२। १०१) इति डः ॥ (३) ॥ ।।। प्रकृतौ भवः । अण् (४। ३।५३)। यद्वा प्रकृष्टमकृतमकार्यमस्य ॥ (४) ॥ ॥ स-ज्जनेभ्यः पृथग्भूतो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१ ७८) ॥ (५) ॥ ॥ निश्चयेन हीनः । 'कुमति-' (२।२। १८) इति समासः ॥ (६) ॥*॥ अपकृष्टमपकृष्टे वा सी-दति । 'षदु विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । अच् (३। १।१३४) ॥ (७) ॥*॥ जालयति । 'जल आच्छादने' (चु० प० से०)। जालं करोति। बाहुलकान्मः। 'नेड् वशि कृति' (७।२।८) । 'जाल्मस्त पामरे । असमीक्ष्यका-रिणि च' इति हैमः॥ (८)॥ ॥ अधं लाति। कः (३।२।३) । स्वार्थे कन (उ० २।३२) वा । यद्वा क्षुणत्ति, क्षुद्यते वा 'क्षुद क्षोदे' (रु० उ० अ०)। 'स्फा-यितिश्व-' (उ० २।१३) इति रक्। कपिलिकादिः (८। २।१८)। यद्वा क्षुषा लक्यते । 'लक आस्वाद्ने' ()। 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः ॥*॥ कवर्गद्वितीयादि-रपि। 'खुलुकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' इति रमसात्। खद्नम्। 'खद हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। खुदं लाति। क़ुन् (उ० २।३२) ॥ (९) ॥ ॥ इना कामेन तीर्यते । 'तृ' (म्वा० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । इतं गमनं करोति वा । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । यद्वा इतेन ज्ञानेन क्षीयते । 'प्रातिपदिकाद्धात्वथें' (चु० स्०) इति णिच् । बाहुलकादरः । यद्वा 'इ' इत्यव्य-यमपकर्षे । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इति तरप् । द्रव्यप्र-कर्षत्वान्नामुः ॥ (१०) ॥*॥ दश 'नीचस्य' ॥

भृत्ये दासेयदासेरदासगोष्यकचेटकाः । नियोज्यिकंकरपैष्यभ्रजिष्यपरिचारकाः ॥१७॥

भ्रिति ॥ श्रियते । 'भृञ् भरणे' (भ्वा॰ उ० अ०) । 'भृञोऽसंज्ञायाम्' (३।१।११२) इति क्यप् । 'भृत्यः दासे भृतौ भृत्या' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ दासा अ-पत्यम् । 'द्वयचः' (४।१।१२१) इति ढक् ॥ (२) ॥*॥ 'क्षुद्राभ्यो वा' (४।१।१३१) इति दुक् च ॥ (३) ॥ *॥ दंसयति दंसते वा। 'दसि दीप्तो' (चु० प० से०)। 'दंसेष्टदनौ न आ च' (उ० ५।१०)। यद्वा दास्रते । 'दास दाने' (भ्वा० उ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥*॥ (दारा, इति) तालव्यान्तपक्षे 'दंशेश्र' (उ० ५१११)॥ (४) ॥ शा गुप्यते । 'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) । ण्यत् (३।१।१२४) । खार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) गोप्यं कायति वा । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥ (५) ॥*॥ चेट्यते । 'चिट पर-मेष्ये' (भ्वा० प० से ०)। क्रुआदिभ्यो वन् (उ० ५।३५)॥ (६) ॥*॥ नियुज्यते । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) । 'प्रयोज्यनियोज्यौ शक्यार्थे (७।३। ६८) इति साधुः॥ (७)॥ श। किंचित्, कुत्सितं वा करोति । 'दिवाविभा-' (३।२।२१) इत्यत्र 'किंयत्तद्वहुषु' इति (वार्तिकेन) अच् ॥ (८) ॥ श्रेष्यते । 'इष गतौ' (दि० प० से०) आभीक्षण्ये (क्या० प० से०) वा । ण्यत् (३।१।१२४)। 'प्राद्हो-' (बा० ६।१।८९) इति चृद्धिः ॥ (९) ॥ 🛊 । भुद्धे स्वाम्युच्छिष्टम् । भुज्यते वा । 'रुचि-भुजिभ्यां किष्यन्' (उ० ४।१७९) ॥ (१०) ॥*॥ परि-चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । ण्वुळ् (३।१। १३३) ॥ (११) ॥ ॥ एकादश 'दासस्य' ॥

पराचितपरिस्कन्दपरजातपरैधिताः ।

पेति ॥ परेणाचितः । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ ॥ परिस्कन्दति । 'स्कन्दिर् ग-त्यादौ' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'परेश्व' (८।३।७४) इति वा षत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ परस्थाजातः । परपोषित्वात् ॥ ॥ 'पराजितः' इति पाठे परै-राजीयते सा । 'नि अभिभवे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः

(३।२।१०२)। यद्वा परेषामाजः क्षेपणं जातोऽसः। तार-कादिः (५।२।३६)॥ (३)॥ ॥॥ परैरेषितः संवर्षितः॥ (४)॥ ॥ चत्वारि 'ओदासीन्येन परपोषितस्य'॥ मन्द्स्तुन्द्परिमृज आलस्यः शीतकोऽलसोनुष्णः ॥ १८॥

मेति ॥ मन्दते स्विपित । 'मिद स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वेरे चामाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि साद्ध-स्तिजात्यन्तरे शनौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ तुन्दमुद्रं परिमार्ष्टि । 'मृजू शुद्धौ' (अ०प०से०) । 'तुन्द्शोकयोः—' (३।२।५) इति कः॥ (२) ॥॥॥ न ल्स्ति । 'लस श्लेषणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४) ॥ (५) ॥॥॥ स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥ (३) ॥॥॥ शीतं करोति । 'शीतोष्णाभ्यां कारिणि' (५। २।७२) इति कन् ॥ (४) ॥॥॥ 'उष्णो श्रीष्मे पुमान्द्धाशीतयोरन्यलिङ्गकः (इति मेदिनी) । उष्णो दक्षः। उष्णादन्यः॥ (६) ॥॥॥ षद 'अलसस्य'॥

दक्षे तु चतुरपेशलपटवः स्रत्थान उष्णश्च।

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघार्थे च' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) । 'दक्षः प्रजापतौ रुद्रवृषभे कुकुटे पटौ । दुमे दक्षा तु मेदिन्याम्' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चति, चत्यते वा। 'चते याचने' (भ्वा० उ० से०) 'मन्दिवाशिमथिचतिचङ्कचङ्किभ्य उरच्। (उ० १।३८) ॥ (२) ॥ ॥ पेशनम् । 'पिश समाधौ' (तु० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। पेशं लाति। कः (३।२।३) । पेशोऽस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लज् वा ॥ (३) ॥ ॥ पाटयति । णिजन्तः । 'फलि-पाटि-' (उ० १११८) इति साधुः। 'पदुर्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिषेयवत् । पटोले तु पुमान्क्रीवे छत्रालवणयो-रपि' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ सुष्ठु उत्थानमुद्योगी-ऽस्य ॥ (५) ॥ ॥ उष्णत्वं शीघ्रकारित्वमस्यास्ति । अर्श-आद्यच् (५।२।१२७) । 'उष्णो ग्रीष्मे पुमान्दक्षशीतयोर-न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ षद्र 'द्श्वस्य'॥ चण्डालप्रवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः ॥ १९ ॥

निषदश्वपचावन्तेवासिचाण्डालपुकसाः।

चेति ॥ चण्डते । 'चडि कोपे' (स्वा० आ० से०) । 'पतिचण्डिस्यामालञ्' (उ० १।११७) ॥ (१) ॥॥॥ प्र-वते । 'प्रुङ् गतौ' (स्वा० आ० अ०) । अच् (३।१।

१३४) 'स्रवः प्रक्षे प्रतौ कपौ । शब्दे कारण्डवे म्लेच्छ-जातौ भेककभेलयोः । क्रमनिम्नमहीभागे कुलके जलवा-यसे । (जलान्तरे प्रवं गन्धतणे सस्तकभिद्यपि इति हैमः। 'प्रव: सात्प्रवने भेले भेकेऽवी श्वपचे कपी । जलकाके च कुलके प्रवणे पर्कटीद्रमे । कारण्डवाख्यविह्गे शब्दे प्रति-गतौ पुमान्)। कैवर्तीमुस्तके गन्धतृणेंऽपि सान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ मतङ्गस्यापत्यम् । शिवादि-त्वात् (४।१।११३) अण्। मतङ्गस्यायम्, वा । 'तस्येद्म्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (३) ॥ ॥ दिवा कीर्तिरस्य ।— दिवा अकीर्तिरस्य-इति मुकुटः ॥ (४) ॥*॥ अधा-र्मिकाञ्जनान गच्छति, जनेभ्यो गच्छति, वा । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच् ॥ (५) ॥*॥ निषीदति पापम-स्मिन्। 'षदु विशरणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । 'निषादः स्वरभेदेऽपि चण्डाले धीवरान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ श्वानं पचति । अैच् (३।१।१३४) ॥***॥ न्यङ्कादित्वात् (ग० ७**।३। ५३) कुत्वे 'श्वपाकः' अपि॥ (७)॥ श। शामादेरन्ते वसति। 'सुप्यजातौ-' (३।२।७८) इति णिनिः। 'शयवास-' (६) ३।१८) इत्यलुकु ॥ (८) ॥*॥ स्वार्थे अञ् (५।३।११७)। 'चाण्डालः' अपि ।—प्रज्ञाद्यणि चाण्डालः—इत्येके । तन्न । 'कुलालवरुडकर्मार्निषाद्चण्डालमित्रामित्रेभ्यश्छ-न्दिसे' (५।४।३६ सूत्रे) इति वार्तिकेन छन्दस्यण्विधा-नाङोके तदभावात्॥ (९)॥ ॥ पुत् कुत्सितं पुण्यं वा (३।१।१३४)। मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा। पृ-षोदरादिः (६।२।१०९) ॥*॥ 'पुष्कसी कालिकानील्योः' पुष्कसः श्रपचेऽधमे' इति (विश्वे)द्र्शनात्पुष्कसोऽपि ॥*॥ (हमे त 'वकसी—वकस'—राज्दावपरुभ्येते) ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'चाण्डालस्य'॥

भेदाः किरातशवरपुलिन्दा म्लेच्छजातयः २०

भियति ॥ किरातादयस्रयो म्लेच्छजातयश्रण्डाल-

१—यद्यपि 'कर्मण्यण्' (३।२।१) स्त्रभाष्ये 'अनुपपदस्या-वकाशः । पचतीति पचः । कर्मोपपदस्यावकाशः । कुम्भकारः । इद्योभयं प्राप्तोति । ओदनपाचः कर्मोपपदो भवति विप्रतिपेधेन' इत्युक्तम् । तथापि पचादिगणे 'श्रपच' इति प्रतिपदोक्तोपादानादणं बाधित्वाजेव भवति ॥ २—अस्य तु बहुत्वे 'चण्डाळाः' इत्येव रूपम् । 'चाण्डाळाः' इति रूपे तु 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्याद्यण् बोध्यः । छान्दसा अपि क्रचिह्योके 'सिष्धः' इत्यादय इव प्रयु-ज्यन्ते इति वा बोध्यम् ॥ भेदाः । यतु-म्लेच्छशब्दवाच्याः-इति मुकुटः । तन्न । जातिपद्वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'म्लेच्छाः' इत्येव वक्तुं युक्तत्वात् ॥*॥ किरति । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। अति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। किरश्चासाव-तश्च। 'किरातो म्लेच्छभेदे स्याद्भिनम्बेऽल्पतनावपि। स्त्रियां चामरवाहिन्यां कुद्दनीदुर्गयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शवति । 'शव गतौ' (भ्वा० प० से०) । बा-हुलकाद्रः । शवं राति वा । कः (३।२।३) । 'शवरो म्लेच्छमेदे च पानीये शंकरेऽपि च' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (१) ॥ भा पोछति । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० सें०)। 'कुणिपुलिभ्यां किन्दच्' (उ० ४।८५) इति मु-कुटः । 'पुलिन्दः कथ्यते म्लेच्छे पुलिन्द्रेऽपि निगद्यते' इति तारपालः । 'पुलिन्दः पञ्चशवरः' इति रत्नकोषः ॥ (१) ||*|। म्लेच्छति । 'म्लेच्छ अन्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) अच् (३।१।१३४) म्लेच्छानां जातयोऽवान्त-रमेदाः । 'गोमांसमक्षको यस्त लोकबाह्यं च भाषते । स-र्वाचारविहीनोऽसौ म्लेच्छ इत्यभिधीयते'। सूतसंहिताया-मपि । 'ब्राह्मण्यां वैश्यतो जातः क्षत्ता भवति नामतः । अस्यामनेन चौर्येण म्लेच्छो विप्रात्प्रजायते' इति ॥

व्याघो मृगवधाजीवो मृगयुर्छव्यकोऽपि सः।

व्येति ॥ विध्यति । 'व्यघ ताडने' (दि० प० अ०। । 'स्याद्वयधा-' (३।१।१४१) इति णः ॥ (१) ॥*॥ मृ-गवधेनाजीवति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ मृगान् वधार्थं याति । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'मृगव्वादयश्च' (उ० १।३७) इति कः । 'मृ-गयुः पुंसि गोमायौ व्याघे च परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ छभ्यते स्म । 'छम गार्ध्यं' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । स्वार्थे (ज्ञापि० ५।४।५) । संज्ञायाम् (५।३।७५) वा कन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'व्याधस्य'॥

कौलेयकः सारमेयः कुकुरो मृगदंशकः ॥ २१॥ श्रुनको भषकः श्वा स्यात्

काविति ॥ कुले भवः । 'कुलकुक्षि—' (४।२।९६) इति ढकम् । कौलेयकः सारमेये कुलीने' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सरमाया अपत्यम् । 'स्नीम्यो ढक्' (४।१।१२०) ॥ (२) ॥*॥ कोकते । 'कुक आ-दाने' (भ्वा० आ० से०) । किए (३।२।१७८) । कुक् 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । कः (३।१।१३५) । कुक् चासौ कुरश्र। 'कुक्कुरः सारमेथे ना ग्रन्थिपणे नपुंसकम्' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३) ॥ ॥ मृगान् दशति । 'दंश दशने' (म्वा० प० अ०) । अण् (३।२।१) । कन् (ज्ञापि० ५।८।५)॥ (८)॥ ॥ शुनति । 'श्रुन गतौ' (तु० प० से०) कुन् (उ० २।३२)॥ (५)॥ ॥ मम्पति । 'भष पैशुन्ये' (म्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२)॥ (६)॥ श्रा श्र्यति । 'टु ओ श्रि गतिवृद्धचोः' (म्वा० प० से०)। 'श्रन्थुक्षन्—' (उ० १५९) इति । साधुः॥ (७)॥ ॥ 'कुक्कुरस्तु श्रुनिः श्रानः कपिलो मण्डलःशुनः' इति वाचस्पतिः॥ ॥ सत 'श्रुनकस्य'॥ अलकस्तु स योगितः।

अलेति ॥ अलम् अनर्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) । अर्च्यते वा । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । घल् (३।३।१९) । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'अल्लों धवलार्के स्याद्योगोन्मादितकुक्कुरे' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ योगो मत्ततोपायो जातोऽस्य । ता-रकादित्वात् (५।२।३६) इतच् । यद्वा योग्यन्ते स्म । 'युगि वर्जने' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । अनित्यत्वान्न सम्। कः (३।२।१०२) ॥॥॥ एकं 'मत्तश्चुनः'॥ श्वा विश्वकद्वर्मृगयाकुश्चः

श्चेति ॥ विश्वकं सर्वे द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा॰ प० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । यद्वा विश्वं कन्दति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । जन्वादिः (उ० ४।१०२) । 'विश्वकदुश्विषु खले ध्वानाखे-दशुनोः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मृगयायां कुशलः ॥॥॥ एकम् 'मृगयाकुशलश्चनः'॥

सरमा शुनी ॥२२॥

सेति ॥ सरित । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बा-हुलकादमः । ('सरमा कुक्कुरीदेवशुन्योः स्याद्राक्षसीमिदि' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ शुनी गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥*॥ द्वें 'शुन्याः' ॥

विद्चरः सुकरो ग्राम्यः

वीति ॥ विषं विष्ठां चरति । 'चर गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) वा । विषश्चरो वा ॥ (१) ॥॥ एकम् 'ग्राम्यसुकरस्य ॥

वक्ररस्तरुणः पशुः । वेति ॥ वर्कते । 'वृक आदाने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरन् । 'वर्करः परिहासे साच्छागे युवपशा-विप' इति विश्वः (मेदिनी) । 'वर्करो मेषशावकः' इति रक्षितः ॥ (२) ॥॥ एकम् 'तरुणपशुमात्रस्य'॥

आच्छोदनं मृगव्यं स्यादाखेटो मृगया स्त्रियाम्२३

आच्छिविति॥ आच्छिवन्तेऽत्र। त्युद् (३।३।११७)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)॥ (१)॥*॥ मृगा व्यय्यन्ते-ऽत्र । 'व्यय गतौ' (भ्वा० उ० से०) । 'अन्वेभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः॥ (२) ॥*॥ आखिट्यते-ऽत्र । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ्॥ (३) ॥*॥ मृग्यन्तेऽत्र । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । '—परिचर्यापरिसर्यामृगया—' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शिकार' इति स्थातस्य॥

दक्षिणारुर्छब्धयोगादक्षिणेमी कुरङ्गकः।

देति ॥ दक्षिणेऽरुरस्य ॥*॥ दक्षिणे ईर्ममस्य । 'द्-क्षिणेर्मा लब्धयोगे' (२।५।१२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणवणस्य'॥

चौरैकागारिकस्तेनदस्युतस्करमोषकाः ॥ २४ ॥ प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटचरमिलम्छचाः ।

चाविति ॥ चोरणम् । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः। चुरा शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (४।४।६२) । 'चौरः पाटचरेऽपि स्याचौरपुष्पौषधावपि' इति विश्वः (मेदिनी) । पचाद्यचि 'चौरः' अपि ॥ (१) ॥*॥ एकमसहायमगारं प्रयोजनमस्य । 'ऐकागारिकट चौरे' (५।१।११३) इति साधः॥ (२)॥ ॥ 'स्तेनयति । 'स्तेन चौर्ये' (च० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (३) ॥ ॥ दस्यति । 'द्सु उपक्षये' (दि० प० से०) । '-जनिमनिद्सिभ्यो युः' (उ० ३।२०) । 'अनुनासिकयोः' इत्युक्तत्वान्नानः (७।१।१) । 'दस्युश्रौरे रिपौ पुंसि' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ तत् करोति 'किंयत्तत्तद्बहुषु' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । 'तद्बहतोः करपत्योः' (ग० ६।१।१५७) इति सुदतलोपौ ॥ (५) ॥*॥ मुष्णाति । 'मुष स्तेये' (त्रया० प० से०)। ण्वुळ (३।१।१३३)॥ (६) ॥*॥ प्रतिरोद्धं शीलमस्य । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । 'सुपि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (७) ॥*॥ परान् आस्कन्तुं शीलमस्य । 'स्कन्दिर् गत्यादी' (भ्वा० प० अ०) ।

'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (८) ॥*॥ पाटयं-श्ररति । अच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ 'चौरजीर्णपटयोः पटच्चरः' इति नामानुशासनम् ॥ (९) ॥*॥ मत्यते । 'मल धारणे' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । मलिं धृतं म्लोचित । 'म्लुच स्तये' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिकः (वा० ३।२।५) । 'मिलिम्लुचो मांसभेदे चौरज्वलनयोः पुमान्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१०) ॥*॥ दश 'चोरस्य'॥

चौरिका स्तैन्यचोर्थे च स्तेयम्

चाविति ॥ चौरस्य भावः कर्म वा । मनोज्ञादित्वात् (५।१।१३३) बुञ् ॥ (१) ॥॥॥ स्तेनस्य भावः कर्म वा । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (५।१।१२५) इत्यत्र 'स्तेनात्' इति योगविभागात् ष्यञ् ॥ (२) ॥॥॥ (यन्नलोपो)॥ (४) ॥॥॥ चौरस्य कर्म । ष्यञ् (५।१।१२४)॥ (३)॥॥॥ 'स्तेयं स्तैन्यं च चौर्ये साचौरिकाचोरिके स्त्रियाम्' इति वाचस्पतिः ॥॥॥ चत्वारि 'चोरकर्मणः'॥

लोप्त्रं तु तद्धनम्।।२५॥

लिति ॥ छप्यते । 'छुप्नु छेदने' (तु० उ० से०) । धन् (उ० ४।१५९) ॥॥॥ लूनः ध्रनि 'लोत्रम्' अपि । 'लोत्रमश्रुणि चोरिते' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ तस्य चोरस्य धनम् ॥॥॥ एकम् 'स्तेयद्भव्यस्य'

वीतंसस्त्रपकरणं वन्धने मृगपक्षिणाम् ।

विति ॥ वितंसते । 'तिस अलंकारे' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । 'वीतंसो बन्धनोपाये मृगाणामि पक्षिणाम् । ते-षामेव च विश्वासहेतोः प्रावरणेऽपि च' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (१) ॥॥॥ एकं 'मृगादिबन्धनसाधनस्य'॥ उन्माथः कृटयत्रं स्यात

विति ॥ उन्मध्यतेऽनेन । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, घञ् । 'उन्माथः कूटयन्त्रे सान्मारणे घातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ कूटस्वरूपं यन्त्रम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे भृगादिवन्ध्रनयन्त्रस्य'॥

वागुरा मृगबन्धनी ॥ २६॥

वेति ॥ अवा गुरते । 'गुरी हिंसायाम्' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१२५) इति कः । 'वष्टि भा-गुरि-' इत्यकारलोपः ॥ (१) ॥*॥ मृगो वध्यतेऽनया ।

'बन्ध बन्धने' (क्रया० प० अ०) । 'करणा—' (३।३। ११७) इति ल्युट् ॥ (२) ॥*॥—वातेभद्रादित्वाद्रण् गुरुक् चागमः—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥*॥ द्वे 'जालाविशेषस्य'॥

शुल्वं वराटकः स्त्री तु रज्जुस्त्रिषु वटी गुणः।

श्विति ॥ शुल्व्यते, शुल्वयति वा । 'शुल्व विसर्गे' (चु॰ प॰ से॰) ण्यन्तः । 'एरच्' (३।३।५६) । अच् (३।१।१३४) वा । 'रज्जुः शुल्वा वराटो ना' इति रत्नको-षात्ह्यपि । 'शुट्वं ताम्रे यज्ञकर्मण्याचारे जलसंनिधौ' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ ॥ स्वामी तु—'सुम्यं वटाकरः'— इति पठित । सु पूजितं मीयते । 'मीङ् गत्याम्' (दि० आ० अ०) । 'एरच्' (३।३।४६) । बाहुलकाद्यण् । सुमे पुष्पे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ वटं वेष्टनमाकरोति । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥ ॥ सुज्यते । 'सुज विसर्गे' (तु० उ० अ०) । 'सुजेरसुम् च' (उ० १।१५) चात्सलोपः ॥—सुजेः क-रसुगागमश्र—इत्यादिसुकुटस्त्वपाणिनीयः । 'रज्जुर्वेण्यां गुणे योषित्' इति विश्वेमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ वटति । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । गौरादिः (१।१।४१) । वट्यते वा । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घः । 'वटी त्रिषु गुणे पुंसि स्यान्यमी-धकपर्दयोः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ गुण्यते । 'गुण आमन्नणे' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'एरच्' (३।३। ५६) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागे शौर्यादिसंध्यादिसत्त्वाद्यावृत्तिरज्ञुषु । शुक्रादाविप वट्यां च' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'रज्जोः' ॥

उद्घाटनं घटीयत्रं सिललोदाहनं महेः॥ २७॥

उद्धेति ॥ उद्घाट्यते, अनेन वा । 'घट संघाते' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । ल्युट् (२।२।११२,११७) (१) ॥*॥ घटीनां यन्नम् ॥ (२) ॥*॥ प्रहेः कूपात् । सिललमुद्धाह्यतेऽनेन ॥*॥ द्वे 'अरट' इति ख्यातस्य ॥

पुंसि वेमा वापदण्डः

पुंसीति ॥ वयत्यनेन । 'वेञ् तन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'वेञः सर्वत्र' (उ० ४।१५०) इति मनिन् ॥ (१) ॥ ॥ वपनम् । 'डुवप्' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । वापस्य दण्डः ॥ ॥ 'वायदण्डः' इति कचित् पाठः । तत्र वेञो भावे घञ् । 'आतो सुक्' (७।

३।३३) । वायस्य दण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वस्त्रन्यूति-दण्डस्य' ॥

सूत्राणि नरि तन्तवः।

स्विति ॥ स्त्र्यते । 'स्त्र वेष्टने' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'एरच्' (दादा५६) । सीव्यते । अनेन वा । 'षिवु तन्तुसंताने' । (दि० प० से०) । 'सिविम्च्योष्टेरूच (उ० ४।१६२)) चात् कित् ष्ट्रन् प्रत्ययः । 'स्त्र्जं तु स्-चनाकारिग्रन्थे तन्तुन्यवस्थयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ निर पुंसि ॥॥॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'सितनि—' (उ० १।६९) इति तुन् ॥॥॥ 'स्त्र्तन्तुः' इति हारावलाः संहतोऽपि ॥ (२) ॥॥॥ हे 'स्-जाणाम्'॥

वाणिच्यूति स्त्रियौ तुल्ये

चेति ॥ वाणनम् 'वण शब्दे' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४। १३९) ॥ (१) ॥ *॥ विशिष्टा ऊतिः । वेञः 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इत्यादिना क्तिनि निपातितः ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'मृस्वादिवानस्य' ॥

पुस्तं लेप्यादिकर्मणि २८

ज्विति ॥ पुस्त्यते । 'पुस्त आदरादौ' (चु० प० से०)
णिच् । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ 'मृदा वा दारुणा वाथ वश्चेणाप्यथ चर्मणा । छोहरत्नैः कृतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते' । छेप्यमादिर्यस्य । तच तत्कर्म च ।
आदिना काष्टपुत्तिकादि ॥*॥ एकम् 'चस्त्रादिछेप्यस्य'
पञ्चालिका पुत्रिका स्याद्वस्तदन्तादिभिः कृता ।

पेति ॥ पश्चमिर्वणैरस्यते । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।१९) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५। ४।५) । टाप् (४।१।४) । 'प्रत्ययस्थात्—' (७।३।४४) इतीत्वम्' । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुल् वा । सं- ज्ञीपूर्वकत्वाच्च द्वद्धिः ॥॥॥ 'पाञ्चालिका' इति पाठे प- श्वालदेशे भवा । 'जनपदतदवध्योश्व' (४।२।१२४) इति व्यम् । आदिवृद्धिः (७।२।११७) । 'पाञ्चालिका स्थियां वस्तपुत्रिकागीतिभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ पुत्रीव । 'इवे—' (५।३।९५) इति कन् । यावादित्वात् (५।४।२९) वा । 'स्यात्पुत्रिका पुत्तलिकादुहित्रोर्यावतू-लिके । ना पुत्रे शरभे धूर्ते शैलवृक्षप्रभेदयोः' इति वि-

श्रमेदिन्यो ॥ (२) ॥*॥ आदिना काष्ठम् च्छिलादिकृता ॥*॥ द्वे 'छेप्यादेः' ॥

पिटकः पेटकः पेटा मञ्जूषा

पीति ॥ पेटति । 'पिट संघाते' (भ्वा० प० से०) । क्रुन् (उ० २।३२) । 'पिटकस्त्रिषु विस्फोटे मञ्जूषायां पुनः पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ण्वुल् (३।१। १३३)। 'पेटकः पुस्तकादीनां मञ्जूषायां कद्म्बके' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ अच् (३।१।१३४) ॥ ॥॥ 'पेडा' इति मुकुटः । तत्र पिण्डते । 'पिडि संघाते' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । अनित्यत्वान्न नुम् ॥*॥ 'पीडा' इति स्वामी । तत्र पीडयति । 'पीड अवगा-हने' (चु० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (३) ॥ ॥॥ मञ्जति, अत्र वा । 'दु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । 'मस्जेर्नुम् च' (उ० ४।७७) इत्यूषन् । यत्तु-द्विजकारः इति सुकुटः । तन्न । 'मैस्जेरन्त्यात्पूर्वो नुम्' (१।१।४७ सूत्रे) इति वार्तिकविरोधात् ॥ (४) चत्वारि 'वस्त्रा-**ळङ्कारादिस्थापनम**ञ्जूषायाः' 'पेटी' इति स्यातायाः । मुक्टस्त-आद्यदयम् 'झायी' इति ख्यातायाः । अ-न्त्यद्वयं 'मञ्जूषा' इति ख्यातायाः - इत्याह ॥

अथ विहंगिका ॥२९॥

भारयष्टिः

अथेति ॥ विहंगस प्रतिकृतिः । 'इवे प्रतिकृतौ' (५। ३।९६) इति कन् । विहायसा गच्छित वा । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच् । 'विहायसो विह च' 'खच डि-द्वाच्यः' (वा० ३।२।३८) । यावादित्वात् (५।४।२९) कन् ॥॥॥ मुकुटस्तु—'विहंगमा'—इति पठित ॥ (१) ॥॥॥ सारस्य यष्टिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'शिक्याधारळ-गुडस्य'। 'कावडि' इति ख्यातायाः ॥

तदालम्बि शिक्यं काचः

तिति ॥ तामालम्बतुं शीलमस्य । 'लिब अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥॥॥ संसतेऽस्मात् । 'संसु अधःपतने' (भ्वा० आ० से०) । 'संसेः शिः कुट् किच' (उ० ५।१६) इति यत् , धातोः शिरादेशो यतः कुट् ।—शक्कोति वोद्धम् । अज्ञ्यादिः (उ० ४।११२) इति सुकुटस्त्वेतत्स् त्रादर्शनमूलकः । क-

१---ण्बुलि वृद्धावि धात्वकारस्य सवर्णदीर्घेण क्षत्यभावाद-त्रास्य लेखोपयोगो दुर्जानः ।

१ — भाष्ये तु 'अन्त्यात्पूर्वो मस्जेमित्=' इति पाठः । अयं तु सिद्धान्तकौमुदीस्थः॥

च्यतेऽत्र । 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ् । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥॥ ह्रे 'शिक्यस्य'॥ अथ पाद्का ।

पाद्रुपानत्स्त्री

अथेति ॥ पद्यतेऽनया । 'पद् गतो' (दि० आ० अ०) । 'णित्कशिपद्यर्तः' (उ० १।८५) इत्यूः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) वा ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पादं उपनद्यते, पादमुपनद्यति वा । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । संपदादित्वात (वा० ३।३।१०८) 'किपू च' (३।२।७६) इति वा किप् । 'नहिन्नति—' (६।३।११६) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'पादत्राणस्य'॥

सैवानुपदीना पदायता ॥३०॥

सैवेति ॥ पदस्यानु । 'यस्य चायामः' (२।१।१६) इत्यव्ययीभावः । अनुपदं पादायामप्रमाणा बद्धा । 'अनु-पदसर्वा-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ ए-कम् 'विस्तृतपादत्राणस्य' ॥

नधी वधीं वरत्रा स्यात्

नेति ॥ नहातेऽनया । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् ॥ (१) ॥*॥ वर्धते । 'वृधु वर्धने' (भ्वा० आ० से०) । 'वृधिविपभ्यां रन्' (उ० २।२७) । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (२) ॥*॥ वियतेऽनया । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'वृञश्चित्' (उ० ३।१०७) इत्यत्रन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चर्ममयरज्ञोः' ॥

अश्वादेस्ताडनी कशा।

अश्वेति ॥ ताड्यतेऽनया । 'तड आघाते' (चु० प० से०) ण्यन्तः । ल्युद् (३।३।११७) ॥*॥ कशति । 'कश शब्दे' () । 'कश गतिशासनयोः (अ० आ० से०) वा । अनित्यो नुम् । अच् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ आदिना उष्ट्रगर्दभचौरादिग्रहः ॥*॥ एकम् 'प्र-तोदस्य' ॥

चाण्डालिका तु कण्डोलवीणा चण्डालवल्लकी ३१

चेति ॥ चण्डालस्येयम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'टिङ्का-' (४।१।१५) इति ङीप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) चण्डालेन कृता वा । 'कुलालादिभ्यो बुञ्' (४।३।११८)। 'चाण्डालिका किंनरायामुमायामोष-

१ — सिद्धान्तकौ मुचादिषु कशेरनिदित्त्वाङ्गीकाराद्वचर्थमिदम्।

धीभिदि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्डते । 'कडि मदे (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादोलच् ।—'कडि-किप-'—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । कण्डोलस्य चण्डालस्य वीणा ॥*॥ 'कटोलवीणा' इति पाठे तु कटित । 'कटे वर्षादौ' (भ्वा० प० से०) । 'किपगिडि—' (उ० १। ६६) इत्योलच् ॥ (२) ॥*॥ चण्डालस्य वल्लकी ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'चाण्डालिकायाः' 'किंगरी' इति ख्यात्तायाः ॥

नाराची स्यादेषणिका

नेति ॥ स्वल्पो नाराचो वाणभेदः । गौरादिः (४।१। ४१) ॥ (१) ॥*॥ इष्यतेऽनया 'इष गतौ' (दि० प० से०) । ल्युद् (३।३।११७) । कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णतुलायाः' ॥

शाणस्तु निकषः कषः।

शेति॥ राण्यते। 'शण दाने' (भ्वा० प० से०)। 'अकर्तरि—' (३।३।१९) इति घञ् । रयति वा । 'शो तन्करणे' (दि०प० अ०)। बाहुलकाण्णः। 'पुंसि' स्यात्, शाणो मासचतुष्टये। लोहादीनां च निकषे शाणी प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ निकषति । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३८)।— निकष्यतेऽत्र। 'गोचर—' (३।३।११९) इत्यादिना घः— इति सुकुटश्चिन्त्यः। तत्र कषेरपाठात्। नेर्यहणसुपसर्गान्तरिनेवृत्त्यर्थम्। निकषः शाणफलके (निकषा यातुमातिरे)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२)॥ ॥॥ (३)॥ ॥॥ त्रीणे 'सु-वर्णपरीक्षणपाषाणस्य'।— खङ्गादितीक्षणीकरणयन्नस्य इत्यन्ये॥

वृथ्यनः पत्रपरशुः

त्रिति ॥ वृक्ष्यतेऽनेन । 'ओ त्रश्लू छेदने' (तु० प॰ से०) । 'करणा—' (३।३।११७) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ पत्रिमेव परग्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सुवर्णादिच्छेदनद्र-व्यस्य'॥—लघुकरवतस्य—इत्यन्ये ॥

एषिका तलिका समे ॥३२॥

एषीति ॥ इष्यते । 'इष गत्यादौ' (दि० प० से०) । 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) ॥*॥ 'ईषिका' इति पाठे ईष्यते । ईषित वा । 'ईष उच्छे' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥*॥ तूलति । 'तूल निष्कर्षे'

१—-'पुंसि स्यात्' इत्यस्य स्वयमपि वेणुश्चन्द्रन्याख्यायां तच्छेषत्वेनैव व्याख्यातत्वेनात्र लेखोऽनुचित इव भाति ॥ (भ्वा० प० से०) क्कुन् (उ० २।३२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'वीरणादिशलाकायाः' ॥ तेजसावर्तनी मृषा

भस्रा चर्मप्रसेविका।

भेति ॥ मस्रतेऽनया । 'भस दीसों' (जु० प० से०) 'हुयामाश्चमिस्यस्नन्' (उ० ४।१६८) । 'तितुत्र—' (७। २।९) इति नेद् । अजादिः (४।१।४) ॥ (१) ॥॥ च-र्मणा प्रसीव्यते । 'षिषु तन्तुसंताने' (दि० प०से०) । 'कृ- आदिस्यो तुन्' (उ० ५।२५) । 'संज्ञायाम्' (३।३।१०९) इति ण्वुळ् वा ॥ (२) ॥॥। द्वे 'अग्निज्वळनार्थस्य' ॥ आस्पोटनी वेधनिका

आस्फविति ॥ आस्फोट्यतेऽनया । 'स्फुट भेदने' चुरादिः । करणे ह्युट् (३।३।११७) ॥॥॥ ललन्ती स्फोट्यतीति 'लास्फोटनी' । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) इति मुकुटः ॥ (१) ॥॥॥ विध्यतेऽनया । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । ह्युट् (३।३।११७) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि ५।४)। 'वेधनी तु लास्फोटन्यां स्फोटनी नृषदंशिका इति वाचस्पतिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मुक्तादिवेधिन्याः'॥

क्रपाणी कर्तरी समे ॥ ३३ ॥

किति ॥ कृपामणित । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । ङीप् (४।१।१५) ॥ (१) ॥ ॥ कृन्ति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । बाहुलकादरः । यद्वा कर्तनम् । घञ् (३।३।१८) । कर्ते राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कर्तर्याः' ॥

वृक्षादनी वृक्षभेदी

विति ॥ वृक्षमति । 'अद मक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कृत्यल्युटः—' (३।३।११३) इति ल्युट् ॥ (१) ॥*॥ वृक्षं मेतुं शीलमस्य । 'मिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्टतन्करणसाधनस्य'॥

टङ्कः पाषाणदारणः ।

टेति ॥ टङ्कयति । 'टिक बन्धने' चुरादिः । अच् (३। १।१३४) । 'टम्' इति शब्दं कायति वा । 'कै शब्दं (म्वा० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'सुपि--' (३।२।४) इति वा ॥ (१) ॥*॥ पाषाणो दा- र्यतेऽनेन । 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । ण्यन्तः ल्युट् (३।३।११७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पाषाणदारणार्थ-स्य घनभेदस्य'॥

क्रकचोऽस्त्री करपत्रम्

केति ॥ 'क' इति कचिति 'कच शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । '(क्रकचः करपत्रेऽस्री य-न्थिलाख्यतरी पुमान्' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ करेण कराद्वा पति । 'पत्नु पतने' (भ्वा० प० से०) । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काष्टादिविदारणा-धेस्य रास्त्रस्य' 'करोत' इति ख्यातस्य ॥

आरा चर्मप्रभेदिका ॥३४॥

आरेति ॥ आ इयर्ति, ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (जु०, भ्वा० प० अ०) । अच् (३।१।१३४) । आर्यते वा । भिदादौ (३।३।१०४) 'आरा शक्याम्' इति पाठात् साधुः । ('आरा चर्मप्रभेदिन्यां पुंसि भौमशनैश्चरे' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चर्मणः प्रभेदिका ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चर्मखण्डनार्थस्य शस्त्रभेदस्य' ॥

सूमीं स्थूणायः पतिमा

स्विति ॥ शोभना ऊर्मिः । बहुत्रीहिर्वा । 'सर्वतोऽकिन्त्रर्थात्—' (ग० ४।१।४५) इति, गौरादित्वात् (४।१। ४१) वा ङीष् ।—'ग्रीष्मजाल्मर्श्म—' इति मप्रत्यये सूरादेशे च—इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः ।—'श्मूर्मी ताल-व्यादिः'—इत्यप्ययुक्तम् । 'स्म्ये श्चिषरामिव' इति श्रुति-विरोधात् ॥ (१) ॥*॥ तिष्ठति । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प०अ०)। 'रास्नासास्नास्थूणा—' (उ० ३।१५) इति साधुः । 'स्थूणा स्म्यों स्तम्भे रुगन्तरे' इति हैमः॥ (२) ॥*॥अयसः प्रतिमा ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'लोहप्रतिमायाः ॥

शिल्पं कर्म कलादिकम्।

शीति ॥ शील्यते । 'शील समाधी' (भ्वा० प० से०) शल्यते वा । 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'खणशिल्य-' (उ० ३।२८) इति साधः । 'शिल्पं सुवे क्रियादिक' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥*॥ कला नृत्यगीतादिरूपा चतुःषष्टिभेदभिन्ना । आदिना सुवर्णकारादिक-मंग्रहः ॥*॥ एकम् 'कलाकौशल्यादिकमंणः' ॥ प्रतिमानं प्रतिविम्बं प्रतिमा प्रतियातना प्रति
च्छाया ॥३६॥

मतिकृतिरची पुंसि मतिनिधिः

प्रेति ॥ प्रतिकृत्य मीयतेऽनेन । 'माङ् माने' (अ० आ० अ०) । त्युद् (३।३।११७) ॥ (१) ॥॥॥ प्रतिकृतिर्विम्बं यस्य । 'कुगति—' (२।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥॥॥ प्रतिमीयतेऽनया । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) । इत्यङ् । ('प्रतिमा गजदन्तस्य बन्धे चानुकृताविप' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ प्रतियात्यतेऽनया । 'यत निकारोपस्कारयोः' (चुरादिः) 'ण्यासश्रन्थः—' (३।३।१०७) इति युच् ॥ (४) ॥॥॥ प्रकृष्टा छाया ॥ (५) ॥॥॥ प्रकृष्टा कृतिः । प्रतिनिधेः कृतिर्वा ॥ (६) ॥॥॥ अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा०प०से०) । 'गुरोश्च हलः (३।३।१०३) इत्यः ॥ (७) ॥॥॥ प्रतिनिधीयते सदृशीक्रियते 'द्धधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (८) ॥॥॥ अष्टौ 'प्रतिमायाः'॥

उपमोपमानं स्यात् ।

उपेति ॥ उपमातेर्भावेऽङ् (३।३।१०६) ॥ (१) ॥ ॥ एउट् (३।३।११५) । करणे (३।३।११७) वा ॥ (२) ॥ ॥ द्वे करणे भावे च । येनोपमीयते, या चोप-मितिः, तयोरेते नाझी । केचित्तु—पूर्वान्विते—इत्याहुः ॥ वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदक्षः सद्द्याः सदक् ३६ साधारणः समानश्च

विति ॥ समित । 'सम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ तुल्या संमितः । 'नौ-वयो–' (४।४।९१) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समान इव परयति । 'त्यदादिषु–' (३।२।६०) इति कन्किनौ ।

वैसश्च । 'दृग्दशवतुषु' (६।३।८९) 'दक्षे च' (वा० ६। ३।८९) इति सभावः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (५) ॥*॥ सह आधारणेन वर्तते । 'वोपसर्जनस' (६।३।८२) इति सभावः । साधायाः संसिद्धे रणो वाचक इव॥ (६) ॥*॥ सह मानेन वर्तते । समानं मानमस्य, इति वा। 'समानस्य च्छन्दसि' (६।३।८४) इति सः ॥ (७) ॥*॥ सप्त वाच्यिलङ्गाः ॥ सप्त 'तुत्यस्य'॥

स्युरुत्तरपदे त्वमी । निभसंकाशनीकाशमतीकाशोपमादयः ॥ ३७॥

स्युरिति ॥ अमी निभादय उत्तरपदस्था एव सहश-वचना वाच्यलिङ्गाः स्युः । यथा 'पितृनिभः पुत्रः' 'मा-तृनिभा कन्या' 'देवनिभमपत्यम्' इति । नियतं भाति । 'आतश्रोपसेंगे' (३।१।१३६) इति कः । 'निभास्तु क-थितो व्याजे पुंलिङ्गः सहशे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकाशते । 'काष्ट दीप्तो' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'संकाशः सहशेऽन्तिके' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ नितरां काशते । 'इकः काशे' । (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'नीकाशो निश्चये तुल्ये' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (३) ॥*॥ प्रति काशते ॥ (४) ॥*॥ आदिना भूतरूपकल्पादयः यथा पितृभूतः, पितृरूपः, पितृकल्पः, ॥

कर्मण्या तु विधासृत्यासृतयो भर्म वेतनम् । भरण्यं भरणं मृल्यं निर्वेशः पण इत्यपि ॥३८॥

केति ॥ कर्मणा संपद्यते । 'कर्मवेशाद्यत्' (५।१। १००) । कर्मणि साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् ॥ (१) ॥॥॥ कर्माणि विधीयन्तेऽनया । 'डु-धान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥॥॥ श्रियन्ते कर्मकरा अनया । 'भृत्य् भरणे' (म्वा० उ० अ०) । 'संज्ञायां समज-' (३।३। ९९) इति क्यप् ॥ (३) ॥॥॥ 'कर्मणि मृतौ' (३।२। २२) इति निर्देशात् क्तिज्ञिषि ॥ (४) ॥॥॥ श्रियतेऽनेन 'डुमृत्र्' (जु० उ० अ०) 'मृत्र्' (म्वा० उ० अ०) वा । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥ (५) ॥॥॥ वीयतेऽनेन । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०) । 'वीपतिम्यां तनन्' (उ० ३।१५०) ॥ (६) ॥॥॥ भरणे साधु । 'तत्र साधुः' (४।४। ९८) इति यत् ॥ (७) ॥॥॥ श्रियतेऽनेन । ल्युट् (३। ३।११७) । '(भरणी घोषके ऋक्षे) भरणं वेतने मृतौ'

१—'हग्ट्रशवतुपु'(६।२।८९) इत्यत्र 'दृक्षे च' इति वातिक-वलादनुक्तोऽपि क्सः कल्प्यते—इति 'त्यदादिपु—' (३।२।६०) इत्यत्र भाष्यप्रदीपोद्द्योतकृत् ॥ २—भृतिरत्र पोषणमात्रम्— इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

१—समानशब्दस्य त्यदादित्वाभावादत्रास्योपन्यासोऽसंगतः । तस्मात् 'समानान्ययोश्च' (वा० ३।२।६०) इत्यनेन बोध्यो ॥

इति विश्वः (मेदिनी)॥ (८) ॥*॥ मृलेनानाम्यम्। 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत्। 'मृल्यं स्याद्वेतने वस्ने' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (९)॥*॥ निर्विदयते। अनेन वा। 'विश प्रवेशने' (तु० प० से०)। 'अकर्तरि च' (३।३।१९) इति 'हल्ख्यं' (३।३।१२१) इति वा धञ्। 'निर्वेश्वास्तु पुमान्भोगे वेतने मृर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥*॥ पण्यते। 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३।६६) इत्यप्। 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'पणो वराटमाने स्यान्मूल्ये कार्षापणे ग्लहे। कथ्यशाका-दिके खूतव्यवहारे भृतौ धने' (इति मेदिनी)॥ (११)॥*॥ एकादश 'वेतनस्य'॥

सुरा इलिनिया हाला परिस्तुद्वरुणात्मजा । गन्धोत्तमा पसन्नेराकादम्बर्थः परिस्नुता ॥३९॥ मदिरा कक्यमचे अपि

स्विति ॥ सुष्ट्र राति याम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । सु अतीव रायन्त्यनया वा । 'रे शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६)इत्यङ् । 'सुरा चषकमद्ययोः । पुंलिङ्गस्त्रिदिवेशे स्थात्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिलेनो बलस प्रिया ॥ (२) ॥*॥ हलत्य-**इ**म् । 'हल विलेखने' (भ्वा० प० से०) । ज्वलादित्वात् (३।१।१४०) णः । हल्यतेऽनया वा । 'हलश्र' (३।३। १२१) इति घञ्। 'हालः सातवाहनपार्थिवे। हाला सुरायाम्' इति विश्वः (हैमः)॥ (३)॥ ॥॥ परितः स्रवति । 'सु स्रवणे' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।३। ७६) । तुक् (६।१।७१) ॥ (४) ॥*॥ वरुणालयोऽपि वरुणः । तस्यात्मजा ॥ (५) ॥*॥ गन्धेनोत्तमा । गन्ध उत्तमो यस्या वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (६) ॥*॥ प्रसीदति सा । 'षद्र विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। 'रदाभ्याम्-' (८। २।४२) इति निष्ठानत्वम् । 'प्रसन्ना स्त्री सुरायां स्याद्च्छ-संतुष्टयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ ॥ इं कामं राति 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः ॥ (८) ॥ ॥ कुत्सितमम्बरम् । 'कुगति-' (२।२।१८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६। ३।१०१)। कदम्बरं नीलाम्बरमस्यास्ति । अर्शआद्यन् (९।२।१२७) । तस्येयम् । 'तस्येदम्' (१।३।१२०) इ-त्यण् । कदम्बे जातो रसः । 'तत्र जातः' (४।३।५३) इ-त्यण् । कादम्बं राति वा । कः (३।२।३) । 'गौरादिः'

(१।१।११)। 'काद्म्बरस्तु द्घ्यं मद्यमेदे नपुंसकम्। स्त्री वारुणीपरभृताभारतीसारिकासु च' (इति मेदिनी)॥ (९)॥ भा। भागुरिमते टापि 'परिसृता'। यद्वा परितः सूयते स लोकैः। 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'परिस्नुता स्त्री वारुण्यां स्वन्ने स्याद्भि-ध्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१०)॥ भ॥ माद्यत्या। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। 'इषिमदिसुद्-' (उ०१।५१) इत्यादिनां किरच्॥ (११)॥ भ॥ कश्यते। अनेन वा। 'कश शब्दे' () बाहुलकाद्यः। 'मख्याश्रमध्ययोः कश्यम्' इति रन्तिदेवः। 'कश्यस्त्रिषु कशाहें स्यात्क्षीं मद्याश्रमध्ययोः इति विश्वः (मेदिनी)॥ (१२)॥ भ॥ माद्यन्त्यनेन। 'गद्मद्चर-' (३।१।१००) इति यत्॥ (१३)॥ नयोदश 'मद्यसामान्यस्य'॥

अवेति ॥ अवदश्यते । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा ॥ (१) ॥*॥ एकं 'पानरुचिजनकभक्षणस्य' ॥

अवदंशस्तु भक्षणम्।

शुण्डा पानं मदस्थानम्

दिवति ॥ ग्रुन्यते । 'ग्रुन् गतौ' (तु० प० से०) । 'अमन्ताडुः' (उ० १।११२) । 'ग्रुण्डा पानगृहे मता । (अप्यम्बुहस्तिनीवेश्याहस्तिहस्तसुरासु च' इति मेदिनी) । '(ग्रुण्डापि जलहस्तिन्यां मिदराकरिहस्तयोः । निलन्यां वारयोषायां ग्रुण्डस्तु मदनिर्झरे)' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ पिवन्त्यत्र । 'पा पाने' (भ्वा० प० अ०) । अधिकरणे ल्युद् (३।३।११७) । 'पानं पीतिमाजनरक्षणे' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ मदस्य स्थानम् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'मद्यगृहस्य'॥

मधुवारा मधुक्रमाः ॥४०॥

मेति ॥ मधुनो वारः ॥ (१) ॥*॥ मधुनः क्रमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मधुपानावसरस्य'॥

मध्वासवो माधवको मधु माद्वीकमद्वयोः।

मेति ॥ मधुकपुष् मधु । तस्यासवः ॥ (१) ॥॥॥ मधुना कृतः संधितः । 'कुलालादिम्यो वुञ्' (११३। ११८) ॥ (२) ॥॥॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधु । 'मधु पुष्परसे क्षौद्रे मद्ये ना तु मधुद्रुमे । वसन्तदैत्यभिचैत्रे स्याजीवत्यां तु योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥॥॥ मद्रीका द्राक्षा । तस्या विकारः । 'तस्य विकारः' (१।३।

१३४) इत्यण् 'अनुदात्तादैः' (४।३।१४०) इत्यञ् वा ॥*॥ केचित्त - 'माध्वीकम्' इति पठन्ति । तत्र पृषो-दरादित्वम् ॥ (४) ॥*॥ अद्वयोः क्षीवमित्यर्थः ॥*॥ चत्वारि 'मधुकपुष्पकृतमद्यस्य' ॥ स्वामी तु—द्वौ द्वौ पर्यायौ—इत्याह ॥

मैरेयमासवः श्रीधुः

मायिति ॥ मिरायां देशविशेषे ओषधिविशेषे वा भवम्। ज्वादिभ्यो ढक्' (४।२।९७) ॥ (१)॥॥॥ आस्यते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३। ५७)॥ (२)॥॥॥ शेरतेऽनेन । 'शीङो धुक्—' (उ० ४।३८)। अर्धर्चादिः (२।४।३१)। 'पुंनपुंसकयोदिंग्जीवातुस्थाणुशीधवः' इति त्रिकाण्डशेषः॥ (३)॥॥॥ यद्यपि 'शीधुरिक्षुरसैः पकैरपकैरासवो भवेत् । मैरेयं धातकीपुष्पगुडधानाम्बुसंहितम्' इति माधवः । तथापि भेदमनाहत्योक्तम् ॥॥॥ त्रीणि 'इक्षुशाकादिजन्यस्य मद्यस्य'॥

मेदको जगलः समौ॥ ४१॥

मेदेति ॥ मेद्यति । 'ञिमिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'वुन् कृञादिभ्यः-' (उ० ५१३५) ॥ (१) ॥ *॥ भृशं गलति, गैल्यते, वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) । यङ्-लुगन्तादच् (३।१।१३४) । संज्ञापूर्वकत्वात् 'दीर्घोऽकितः' (७।४।८३) इति दीर्घो न । 'जगलो मदनदुमे । मेदके पिष्टमचे च (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'सुराक-ल्कस्य' ॥

संधानं स्याद्भिषवः

सिनित ॥ संधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'संधानं सादिमिषवे तथा संघट्टनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अभिष्यते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । भावे वा । 'भवेदिनि-षवः स्नाने मद्यसंधानयज्ञयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आम्रादिसंधानस्य'॥

किण्वं पुंसि तु नग्रहः।

कीति ॥ कणनम् । 'कण शब्दे (स्वा० प० से०) । 'उल्वादयश्च' (उ० ४।९५) इति साधुः । कर्मणि वा । 'किण्वं पापे सुरावीजे' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ ह्वानम्, ह्यते वा । 'हेज्' (स्वा० उ० अ०) । संपदादिकिप् (वा० ३।३।१०८) नग्नस्य हूः॥ (२) ॥ ॥ हे 'नानाद्र-

व्यकृतसुरावीजस्य'॥—मत्तनम्रकृताह्वानस—इत्यन्ये कारोत्तरः सुरामण्डः

केति ॥ कारेण कियया उत्तरः ।—'कारोत्तमः—' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ सुराया मण्डः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सु-रामण्डस्य'॥

आपानं पानगोष्टिका ॥४२॥

आपेति॥ आ संभूय पिबन्त्यत्र। त्युट् (३।३।११७)॥ (१)॥ ॥ पानस्य गोष्ठी । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४। ५)॥ (२)॥ हे 'पानार्थायाः सभायाः'॥

चषकोऽस्त्री पानपात्रम्

चेति ॥ चष्यतेऽनेन । 'चष भक्षणे' (भ्वा० उ० से०) । कुन् (उ० २।३२) । 'चषको स्त्री सुरापात्रे मद्य-मद्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पानस्य पानस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मद्यपात्रस्य'॥

सरकोडप्यनुतर्षणम् ।

सेति ॥ स्रियते 'सृ गतौ' (भ्ना० प० अ०)। 'वुन् कृजादिभ्यः' (उ० ५।३५) । 'सरकः शीधुपानेक्षु-शीधुनोर्मद्यभाजने' इत्यजयः । अपिशन्दात् सरकोऽप्यस्ती। 'सरकं वा नाजुतर्षो ना' इति रत्नकोषः ॥ (१) ॥ ॥। अनुतर्षणम् । अनेन वा । 'ञितृषा पिपासायाम्' (दि० प० से०)। भावे (३।३।११४) करणे (३।३।११७) वा ल्युद् ॥ ॥। घञि (३।३।११८) 'अनुतर्षः' अपि । 'चष-कश्चानुतर्षश्च सरकश्च' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ ॥। द्वे भाष्यपानस्य' । चत्वारि 'मद्यपानपात्रस्य' इति सकुटः ॥

िविति ॥ धूर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हसिमृत्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन्। 'राह्रोपः' (६।४।२१) । 'धूर्ते तु खण्डलवणे धत्तरे ना विटे त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'धार्तः' इति पाठे धावनम् । 'धातु गतौ' (भ्वा० उ० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । बाहुलकाद्वलोपः । धा धावनेनार्तिः धार्तिरस्यास्ति । ज्यो-त्स्नाद्यण् (वा० ५।२।१०३) । यद्वा धा धावनेनार्तः ॥ (१) ॥॥॥ अधैर्दीत्यति । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥॥॥ 'कि ज्ञाने' (जु० प० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । कितं वायति । 'ओ वै शोषणे' (भ्वा० प० अ०) कितेन वाति वा । 'वा गन्धने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'कितवो

१---कर्मण्यचोऽप्राह्या चिन्त्यमिदम् ॥

धूर्तवन्मत्ते वश्चके कनकाह्नये' इति विश्वः ॥ (३) ॥ ॥ अक्षेषु धूर्तः । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१।४०) इति स-मासः ॥ (४) ॥ ॥ ग्रृतं करोति । किप् (३।२।७६) ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'द्यूतकृतः'॥

स्युर्रुयकाः प्रतिश्रवः

स्युरिति ॥ लज्यते स्म । 'ओ लस्जी व्रीडे' (तु०आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१) ॥*॥ प्रति प्रतिनिधिभवति । किप् (३।२।७६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऋणादौ प्रतिनिधि-भृतस्य' 'जामिन' इति स्यातस्य ॥

सभिका द्यूतकारकाः।

द्यूतोऽस्त्रियामक्षवती कैतवं पण इत्यपि ॥ ४४॥

दिवति ॥ देवनम् । 'दिवु क्रीडादौ' (दि० प० से०) । भावे कः (३।३।११४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षाः पाश्रकाः सन्त्यस्याम् । मतुप (५।२।९४) । छोकात्स्त्रीत्वम् ॥ (२) ॥*॥ कितवस कर्म । युवादित्वात् (५।१।१३०) अण् । 'कैतवं तु छछे धूते कैतवः कितवे रिपौ' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ पणो ग्छहोऽस्त्यसिन् । अर्श आधच् (५।२।१२७) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'द्यूतकीडनस्य' ॥ पणोऽक्षेषु ग्छहः

पेति ॥ पण्यते उत्सुज्यते । 'पण व्यवहारे' (स्वा० आ० से०) । 'नित्यं पणः' (३।३।६६) इति योगविमा-गादप् ॥ (१) ॥*॥ ग्ठह्यते अनेन । 'ग्ठहू आदाने' (स्वा० आ० से०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'ह्ळश्च' (३।३।१२१) इति घञ् वा । संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः। गृह्यते वा। 'अक्षेषु ग्ठहः' (३।३।७०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चूते छाप्यमानस्य'॥

अक्षास्तु देवनाः पाशकाश्च ते।

अक्षा इति ॥ अक्षति । 'अक्ष्र व्यासौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।११३४) । 'अक्षो ज्ञानात्मशकटव्यवहा-रेषु पासके । रुद्राक्षेन्द्राक्षयोः सपे विभीतकतरावि । चके कर्षे पुमान् झींबं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' (इति मेदिनी) । (१) ॥॥ दीव्यन्ति येन । 'करणा–' (३।३।११७) इति

ल्युट् । 'देवनं व्यवहारे साज्जिंगीषाक्रीडयोरि । अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' (इति विश्वः) ॥ (२) ॥॥॥ पाशयति । 'पश बन्धे' चुरादिः । ण्वुल् (३।१।१३३) । क्रुन् (उ०२। ३२) वा ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'पाशकस्य' ॥ परिणायस्तु शारीणां समन्तान्नयनेऽस्त्रियाम् ४५

पेति ॥ परितो वामदक्षिणतो नयनम् । 'णील्' (भ्वा० उ० अ०) । 'परिन्योः-' (३।३।३७) इति घन् ॥ (१) ॥॥ एकम् 'शारीणां समन्तान्नयनस्य'॥

अष्टापदं शारिफलम्

अष्टेति ॥ पङ्को पङ्को अष्टो पदान्यस्य । 'अष्टनः संज्ञा-याम्' (६।३।१२५) इति दीर्घः । अष्टापदमस्त्रियाम् । 'अष्टापदोऽस्त्री कनके शारीणां फलकेऽपि च । (अष्टा-पदी चन्द्रमळ्यां शरभे मर्कटे पुमान्)' इति मेदिनी ॥ (१)॥*॥ शारीणां फलं पदः । 'फलं हेतुसमुत्थे स्यात्फलके च्युष्टिलाभयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ 'शारीणां खेल-नाधारपद्यस्य' द्वे ॥

प्राणिद्युतं समाह्यः।

प्रेति ॥ प्राणिभिः कृतं चूतम् ॥ (१) ॥*॥ सम्यगाहूय-न्तेऽत्र । 'ह्वेन्' (भ्वा०उ०अ०) । 'प्रंसि—' (३।३।११८) इति घः । बाहुलकान्नात्वम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चूतस्य' ॥ सर्विलिङ्गासंग्रहादसंपूर्णतां परिहरति—

उक्ता भूरिप्रयोगत्वादेकस्मिन्येऽत्र यौगिकाः ४६ ताद्धम्यादन्यतो दृत्तावुद्धा लिङ्गान्तरेऽपि ते।

उक्ता इति ॥ अत्र वर्गे ये यौगिकाः शब्दा माला-कार—मार्दक्षिक—वैणविकादयः पुंसि प्रचुरप्रयोगदर्शनादे-किंसिछिक्ने पुंसि ये यौगिका उक्ताः, ते ताद्धम्यात्तद्योगव-शात्तेषामन्यतोऽन्यत्र जातौ वृत्तौ सत्यामन्यत्र स्त्रियां क्षीने चोहनीयाः । यथा 'मालाकारी स्त्री, मालाकारं कुलम्,' इत्यादि । येऽप्ययौगिकाः करण—मालिक—कुम्मकाराद्यः, ते जातिवचनत्वाच्छूद्रादिवत् 'जातेः' (४।१।६३) इत्या-दिना ङीषि लिङ्गान्तरे स्त्रीलिङ्गे क्षीनत्वेऽपि नोद्धव्याः ॥

॥ इति शूद्रवर्गविवरणम्॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामिलङ्गानुशासने । भूम्यादिकाण्डो दितीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेळवंशोद्भवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीमहाराज-कुमारश्रीकीर्तिसिंहाज्ञ्या श्रीभट्टोजिदीक्षितात्मजश्रीभा-नुजीदीक्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां द्वितीयः काण्डः संपूर्णतामगात्॥

श्रीमदमरसिंहविरचितः अमरकोषः ।

व्याख्यासुधाख्यया व्याख्यया समेतः।

तृतीयं काण्डम्।

विशेष्यिनिष्टैः संकीर्णेनीनार्थेरव्ययैरि । लिङ्गादिसंग्रहैर्वगीः सामान्ये वर्गसंश्रयाः ॥ १॥

विशेष्येति ॥ इह सामान्यकाण्डे एतैः कृत्वोपलक्षिता वर्गा उच्यन्ते । कीदृशास्ते वर्गाः स्वर्गाद्यः, संश्रय आ-श्रयो येषां ते । सुकृत्याद्यो देवासुरमनुष्येष्वेव विशेषण-त्वेन, कर्मपरायणाद्यो व्यापारतया, संबध्यन्ते लिङ्गान्यादौ येषां तानि । तेषां संग्रहाः । आदिना नामानि लङ्का—शे-फालिका—इत्यादीनि ॥

अस्मिन्वर्गे लिङ्गज्ञानोपायमाह—

स्त्रीदाराधैर्यद्विशेष्यं याद्दशैः प्रस्तुतं पदैः । गुणद्रव्यक्रियाशब्दास्तथा स्युस्तस्य भेदकाः॥२॥

स्रीति ॥ स्रीदारकलत्रादिभिः परैर्यिछिङ्गसंख्यावि-शिष्टेः स्रीदारकलत्रादिस्पं यद्विशेष्यं प्रकान्तम्, गुणादि-शब्दास्तिछङ्गसंख्याविशिष्टास्तस्य विशेषणानि स्युः। तथा हि 'सुकृतिनी स्त्री, सुकृतिनो दाराः, सुकृति कलत्रम्'। 'दण्डिनी स्त्री, दण्डिनो दाराः, दण्डि कलत्रम्'। 'पा-चिका स्त्री, पाचका दाराः, पाचकं कलत्रम्'॥

सुकृती पुण्यवान्धन्यः

स्विति ॥ सुकृतमसास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (१) ॥*॥ पुण्यमसास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (२) ॥*॥ धनं ठन्धा । 'धनगणं ठन्धा' (४।४।८४) इति यत् । 'धन्या धान्यामठक्योः साद्धन्यं पुण्यवति त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'समाग्यस्य'॥

महेच्छस्तु महाशयः।

मेति ॥ महतीच्छा यस ॥ (१) ॥*॥ 'आशयः साद्भिप्राये मानसाधारयोरि' (इति मेदिनी) । महाना-शयोऽस ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महाभिळाषस्य' ॥

हृद्याङ्यः सुहृद्यः

हिति ॥ प्रशस्तं हृद्यमस्य । 'हृद्याचालुरन्यतरस्याम्' (वा० ५।२।१२२) ॥ (१) ॥*॥ शोभनं हृद्यमस्य । मित्रत्वाविवक्षणान्न हृद्धावः ॥*॥ 'सहृद्यः' इति वा पाठः ॥ सह हृद्येन । 'तेन सह—' (२।२।२८) इति ब-हुत्रीहिः ॥ (२) ॥*॥ प्राणिमात्रस्य तथात्वादत्र प्रशस्त-हृद्यपरत्वं हृद्यशब्दस्य ॥*॥ द्वे 'शुद्धमनसः'॥

महोत्साही महोद्यमः ॥ ३ ॥

मेति ॥ महानुत्साहोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ महानुद्यमो-ऽस्य ॥ (२)॥*॥ द्वे 'दुःसाध्यक्तत्येऽपि साधनपरस्य'॥ प्रवीणे निपुणाभिज्ञविज्ञनिष्णातिश्विक्षताः । वैज्ञानिकः कृतमुखः कृती कुश्रस्र इत्यपि ॥ ४ ॥

प्रेति ॥ प्रकृष्टा वीणास्य । यद्वा वीणया प्रगायति, प्रगीयते वा । 'सत्याप-' (३।१।२५) इति णिजन्ताद् प-चाद्यच् (३।१।१३३) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'एरज्जैयन्तानाम्' इति नाच् (३।३।५६) ॥ (१) ॥*॥ निपुणति । 'पुण कर्मणि शुभे' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ अभि जा-

१—'एरजण्यन्तानाम्' इति तु वचनमनार्षम्—इति 'ए-रच्' (३।३।५६) सूत्रे कैयटः ॥

नाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ न्यस्नासीत् । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः। 'निनदीभ्याम्-' '(८।२।८९) इति षत्वम्॥ (५) ॥*॥ शिक्षा जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा अशिक्षिष्ट । 'शिक्ष विद्योपादाने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२) ॥ (६) ॥ ॥ वि-ज्ञानं बुद्धिः । 'विज्ञानं यज्ञं तनुते' इति श्रुतेः । विज्ञाने नियुक्तः। 'तत्र नियुक्तः' (४।४।६९) इति ठक्। यद्वा विज्ञानेन जयति । 'तेन दीव्यति-' (१।१।२) इति ठक् । यत्तु विज्ञानं नैपुण्यम् । तेन व्यवहरति । 'तेन दीव्यति-' (४।४।२) इत्यादिना ठक्—इत्यभाणि मुकुटेन । तन्न । उक्तसूत्रे 'ब्यवहरति' इत्यस्यानुपादानात् । 'कठिनान्त-' (४।४।७२) इति सुत्रेऽर्थोपादानेऽपि विज्ञानस्यानुपादानात् ॥*॥ व्रीह्यादि (५।२।११६) ठनि 'विज्ञानिकः' इत्यपि॥ (७) ॥ ॥ कृतं मुखमस्य । सर्वस्य कृतमुखत्वादुत्र कृत-शब्दस्य संस्कृतपरत्वम् ॥ (८) ॥*॥ कृतं कर्म प्रशस्त-मस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (९) ॥*॥ कुशान् लाति । कः (३।२।३)। कौ पृथिव्यां शलति वा। 'शल चलने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। णिजर्थे ल-क्षणा वा । कौ शलति चालयति राजकार्याणि । यद्वा 'कुः पापेषद्रथयोः'। कोः पापात् शलति बुद्धिवैभवात्। 'कु-श्रालः शिक्षिते त्रिष् । क्षेमे च स्कूते चापि पर्याप्तौ च न-पंसकम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१०) ॥ ॥ दश 'कु-शलस्य'॥

पूज्यः प्रतीक्ष्यः

िवति ॥ पूज्यते । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'पूज्यः श्रध्यस्वन्धयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ प्रतीक्ष्यते । 'ईक्ष दर्शने' (स्वा० आ० से०) । 'ऋहलोण्यत्' (३।१।१२४) । 'प्रतीक्ष्यः प्रति-पाल्ये सात्पूज्ये च' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे पू-ज्यस्य' ॥

सांशयिकः संशयापन्नमानसः।

शांसेति ॥ संशयमापन्नः । 'संशयमापन्नः' (५।१। ७३) इति ठक् ॥ (१) ॥ संशयमापन्नं यस, यसिन्, वा ॥ (२) ॥ हे 'संदेहविषयस्य' 'संदेहाश्रयस्य' वा ॥

दक्षिणेयो दक्षिणाईस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि ॥ ५ ॥ देति ॥ दक्षिणामईति । 'कडंगरदक्षिणाच्छ च'

(५।१।६९) इति छयतौ ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ दक्षिणा-महिति । 'अर्ह पूजायाम्' (म्वा० प० से०) । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ त्रीणि 'दक्षिणा-योग्यस्य'॥

स्युर्वदान्यस्थुललक्ष्यदानशौण्डा बहुपदे ।

स्युरिति॥ 'मां याचस्व' इति वदति। 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४)। 'वदान्यो दानशौण्डे स्याचारुवादिनि वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ *॥ स्थूळं कूटं लक्ष्यमस्य। स्थूळेर्महद्भिर्लक्ष्यते वा। कर्मणि ण्यत् (३।२। १२४)॥ *॥ ('स्थूळळक्ष' इति) अयकारपाठे तु घञ् (३।३।१९)॥ (२)॥ *॥ दाने शौण्डः। 'सप्तमी शौण्डेः' (२।१।४१) इति समासः। 'शौण्डो मत्तेऽपि विख्याते' इति विश्वः॥ (३)॥ *॥ बहु प्रद्दाति। 'प्रे दाजः' (३।२।६) इति कः॥ (४)॥ *॥ चत्वारि 'अतिदातुः'॥ जैवातकः स्यादायुष्मान

जैवेति ॥ जीवति । जीवेः आतृकन् वृद्धिश्च (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे कृषकायुष्मतोस्त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (१) ॥*॥ अतिशयितमायुरस्य । मतुप् (५।२।९४) । 'तसौ मत्वर्थे' (१।४।१९) इति मत्वान्न रुत्वम् (८।२।६६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सायुषः'॥

अन्तर्वाणिस्तु शास्त्रवित् ॥६॥

अन्ति ॥ अन्तर्वाण्यस्य । संमासान्तिविधरनित्यत्वाञ्च कष् (५।४।१५३) । 'गोस्त्रियोः—' (१।२।४८) इति हस्तः । यद्वा अन्तर्वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । स्वार्थे णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) ॥ (१) ॥*॥ शास्त्रं वेत्ति । 'सत्स्—' (३।२।६१) इति किए॥ (२)॥*॥ द्वे 'शास्त्रविदः'॥

परीक्षकः कारणिकः

पेति ॥ परीक्षते । 'ईक्ष दर्शने' (म्वा० आ० से०) । ण्वल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ 'करणं हेतुकर्मणोः' (इति मेदिनी) । करणैश्चरति । 'चरति' (४।४।८) इति ठक् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परीक्षाकारकस्य' ॥

वरदस्तु समर्धकः।

वेति ॥ वरं ददाति । कः (३।२।३) । 'वरदः पुनः ।

१—-वाणिरम्बुदे । 'व्यूतौ मूल्ये सरस्वत्याम्' इति हैमादि-कोषेषु 'यद्राणिसद्राणिनी' इत्यादि महाकवित्रयोगेषु हस्वान्त-स्यापि वाणिशब्दस्य दर्शनेन तेन समासे तु छेशोऽयं नाङ्गीकरणीयः ॥ प्रसन्ने शान्तचित्ते च वरदा तु कुमारिका' इति हैमः॥ (१)॥*॥ समृष्नोति । 'ऋधु दृद्धौ' (स्वा० प० से०) ण्वुल् (३।१।१३३)॥ (२)॥*॥ द्वे 'वरद्स्य'॥

हर्षमाणो विकुर्वाणः प्रमना हृष्टमानसः ॥ ७॥

हेति ॥ हर्षति । 'ह्षु अलीके' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छीत्य—' (३।२।१२९) इति चानग्र् । यत्तु—ह-ष्यति—इति विगृहीतं मुकुटेन । तन्न् । दैवादिकत्वाच्छ्यिन सति 'हष्यमाणः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥॥। विकुरुते । चानग्र् (३।२।१२९) । शानच् (३।२।१२४) वा ॥ (२) ॥॥। प्रकृष्टं मनो यस्य ॥ (३) ॥॥। हृष्टं मानसमस्य ॥ (४) ॥॥॥ वत्वारि 'हर्षितमनसः'॥

दुर्मना विमना अन्तर्मनाः स्यात्

द्विति ॥ दुःस्थितं मनोऽस्य ॥ (१) ॥*॥ विगतं वि-विधं वा मनोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ अन्तर्मनोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दुःस्वितमनसः' ॥

उत्क उन्मनाः।

उत्क इति ॥ उद्गतं मनोऽस्य । 'उत्क उन्मनाः' (५।२।८०) इत्युद्गतमनस्कवृत्तेरुच्छन्दात्स्वार्थे कन् ॥ (१) ॥॥। (२) ॥॥। द्वे 'उत्कण्ठितमनसः' ॥

दक्षिणे सरलोदारौ

देति ॥ दक्षते । 'दक्ष वृद्धौ शीघार्थे च' (भ्वा० आ० से०) । 'दुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'दक्षति' इति परस्पेपदप्रयोगस्तु मुकुटस्य चिन्त्यः । 'दक्षिणो दिशि सियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ सरति । 'स् गतौ' (भ्वा० प० अ०) अलच् (उ० १।१०६) । 'सरलः प्तिकाष्ठे नाथोदारावक्रयोश्चिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ उत्कृष्टमा समन्ताद् राति । 'आतश्च—' (३।१।१३६) इति कः । उद्यते । 'ऋ गतिप्रापणयोः' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । 'उदारो दातृमहतोर्दक्षिणेऽप्यभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'ऋ ज्वाशयस्य' ॥

सुकलो दातृभोक्तरि ॥ ८॥

स्विति ॥ सुकत्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) । 'ईषदुः—' (३।३।१२६) इति खल् । शोभना कला यस्य, इति वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'दातृभोक्तोः'॥

तत्परे मसितासकौ

तेति ॥ तत् परमुत्तमं यस्य । तेन पूर्यते । 'पॄ पालन-पूरणयोः' (ज्ञ० प० से०) । ऋदोरप्' (३।३।५७) वा ॥ (१) ॥*॥ प्रासायि । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । कर्मणि क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ असिक्ष । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तात्पर्य-युक्तस्य'॥

इष्टार्थोद्युक्त उत्सुकः।

इष्टेति ॥ इष्टश्चासावर्थश्च । तत्र उद्युक्तः ॥ (१) ॥॥। उद् उद्योगं, सवति । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) सुनोति वा । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । विचि (३।२।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।७६) । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगभावो वा । ततः 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । यद्वा उत्सुवति । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) द्धः । 'सत्सू—' (३। २।६१) इति किच् वा । कनि (ज्ञापि० ५।४।५) 'केऽणः' (७।४।१३) इति ह्रस्वः ॥ (२) ॥॥। द्धे 'इष्टार्थोद्यम-वतः' ।—पञ्चापि तत्परपर्यायाः इत्येके ॥

प्रतीते प्रथितच्यातवित्तविज्ञातविश्चताः ॥ ९ ॥

प्रेति ॥ प्रत्येकमगात् । प्रतीयते स, इति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२), कर्मणि (३।२।१०२) वा कः ॥ (१) ॥*॥ प्रथते सा । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कः ॥ (२) ॥*॥ अख्यायि । 'ढ्या प्रक-थने' (अ० प० अ०) । 'चक्षिङः ख्याक्' (२।४।५४) वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवेदि । 'विद्धु लाभे' (तु०उ०अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'वित्तो भोगप्रत्यययोः' (८।२।५८) इति साधुः ॥ (४) ॥*॥ व्यज्ञायि । 'ज्ञा अवबोधने' (त्रया० प० अ०) । कः (३।२।१०२) यद्वा विज्ञानाति । 'मतिबुद्धि—' (३।२।१८८) इति कः॥ (५) ॥*॥ व्यश्रावि । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ षद 'प्रसिद्धस्य'॥

गुणैः प्रतीते तु कृतलक्षणाहतलक्षणौ ।

निविति ॥ कृतमुचारितं रुक्षणं नामास्य । 'रुक्षणं नामि चिह्नं च' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ 'आहतं गु-णितेऽपि स्यात्' इति विश्वः । आहतमभ्यस्तं रुक्षणं यस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'गुणैः प्रसिद्धस्य'॥

१ — अस्य सार्वधातुकमात्रविषयत्वादत्र लेखो निर्मूल: ॥

इभ्य आढ्यो धनी

इभ्य इति ॥ इममर्हति । दण्डादित्वात् (५।१।६६) यः । यद्वा एः कामाद् भ्यसते । 'भ्यस भये' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' वा० (३।२।१०१) इति डः । 'इभ्यो धनवतीभ्या तु करेण्वां सहकीतरौ' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ आध्यायति । 'आतः—' (३।१।१३६) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (२) ॥*॥ बहु धनस्य । इनिः (५।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वहुधनस्य'॥

स्वामी त्वीश्वरः पतिरीशिता ॥१०॥ अधिभूनीयको नेता प्रभुः परिष्टढोऽधिपः ।

स्वेति ॥ स्वमस्यास्ति । 'स्वामिन्नैश्वर्ये' (५।२।१२६) इति साधुः । 'स्वामी प्रभुविशाखयोः' इति विश्वः (मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥ ईष्टे। 'ईश ऐश्वर्ये' (अ० आ० से०)। 'स्थेश-' (३।२।१७५) इति वरच् । 'ईश्वरो म-नमथे शंभो नाट्ये स्वामिनि वाच्यवत् । ईश्वरी चेश्वरोमा-याम्' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (२) ॥*॥ पाति 'पा र-क्षणे' (अ० प० अ०) । 'पातेर्डतिः' (उ० ४।५७) । 'पतिर्घवे ना त्रिष्वीशे' इति विश्वः (मेदिनी)॥ (३) ॥*॥ ईष्टे । 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ अधिभवति । 'भुवः संज्ञान्तरयोः' (३। २।१७९) इति किए ॥ (५) ॥*॥ नयति । 'णीञ् प्रा-पणे' (भ्वा० उ० से०) । ण्वुल (३।१।१३३) । 'नायको नेतरि श्रेष्ठे हारमध्यमणाविप' इति विश्वहेमचन्द्रौ ॥ (६) ॥*॥ तृच् (२।१।१३२) ॥ (७) ॥*॥ प्रभवति । 'वि-प्रसंभ्य:-' (३।२।१८०) इति डुः ॥ (८) ॥*॥ परि-वर्हति । परिवृंहति वा । 'वृह वृहि वृद्धौ' (भ्वा०प०से०)। 'प्रमौ परिवृदः' (७।२।२१) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ अधि पाति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति कः। —मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५)—इति मुकुटोक्तिश्चि-न्त्या ॥ (१०) ॥*॥ दश 'अधिपतेः' ॥

अधिकधिः समृद्धः स्यात्

अधीति ॥ अधिका ऋदिरस्य ।—'ऋधु वृद्यो' (स्वा० प० से०) इति धातूपन्यासो मुकुटस्य वर्थः ॥ (१) ॥॥॥ समुद्रोति स्म । 'ऋधु वृद्धों' (स्वा० प० से०) । अकर्मकन्वात् कः (३।४।७२)॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अतूसंपन्नस्य'॥

कुटुम्बव्यापृतस्तु यः॥११॥

स्यादभ्यागारिकस्तस्मिन्नुपाधिश्र पुमानयम् ।

किति ॥ कुटुम्बपोषणे संसकः । व्याप्रियते सम । 'पृङ् व्यायामे' (तु० आ० अ०) । अकर्मकत्वात् कः, (३।४।७२) । 'व्यापृतस्तरुणो युवा' इति बोपालितः ॥ (१)) ॥ ॥ अभ्यागारे नियुक्तः । 'अगारान्ताहुन्' (४।४।७०) । अमि अधिक आगारिको वा ॥ (२) ॥ ॥ आधान-माधिः । 'उपसर्गे' (३।३।९२) इति किः । उपगत आधिम्। 'अत्याद्यः--' (वा० २।२।१८) इति समासः । यत्तु— उपाद्धाति कुटुम्बम्—इति विगृह्य— 'उपसग' (३।३।९२) इति किः—इत्युपन्यस्तं मुकुटेन । तन्न । कर्तरि किप्रत्ययास्मरणात् । 'उपाधिर्धर्मचिन्तायां कुटुम्बव्यापृते छले' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'कुटुम्ब-व्यापृते च्यापृतस्य'॥

वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ॥१२॥

चरेति ॥ अङ्गानि च रूपं च, अङ्गरूपाणि । वराणि च तान्यङ्गरूपाणि च । तैरुपेतः ॥*॥ सिंहं श्रेष्ठं संहनन-मस्य । संहनने सिंहः इति वा । राजदन्तादिः (२।२।३१) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'सौन्दयोंपेतस्य'॥

निर्वार्यः कार्यकर्ता यः संपतन् सत्त्वसंपदा।

नीति ॥ निश्चयेन त्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (२।१।१२४)॥*॥ 'निर्धार्यः' इति पाठे 'घृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'व्यसनेऽभ्युद्ये वापि स्वितकारं सदा मनः । तत्तु सत्त्वमिति श्रोक्तम्' । तत्संपदा संपतन् उद्यमं कुर्वन् । 'सं-युक्तः' इति वा पाठः ॥*॥ एकं 'निःशङ्ककार्यकर्तुः' ॥

अवाचि मुकः

अवेति ॥ न वाग्यस्य ॥ (१) ॥*॥ 'मू' इति का-यति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यतु — मूयते बध्यते वागस्य । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०) । बा-हुलकात् अवतिमवतिभ्याम् कक् — इति मुकुटेनोक्तम् । तम्न । धातुप्रत्ययानां कारकेषु विहित्तत्वात्संबन्धे विधानामा-वात् । अवतेः प्रयोजनाभावात् । 'धातोः' इत्येकत्वविवक्ष-णेन धातुसमुदायात् प्रत्ययाभावाच । उक्तसूत्राभावाच । 'मूको दैत्यावाग्दीनेषु' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ दे 'मूकस्य'॥

अथ मनोजवः स पितृसंनिभः ॥ १३॥ अथेति॥ जवति। 'जुः' सौत्रः। अच् (३।१।१३४)। मनो जवं वेगवद्यस्मिन्। यजु—मनो जवति प्रविशतीति। अच् (३।१।१३४)—इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । उक्त-विग्रहात्पितृसंनिभस्यालाभात् । अधिकरणविवक्षायां त्वचो-ऽसंभवात् । अपः (३।३।५७) औचित्यात् । 'मनोजवपि-तृसधर्माणः' इति नाममाला ॥॥ स्वामी तु—'मनोज-वसः' चमसादिवत्—इत्याह् ॥ (१) ॥॥॥ पितेव स-म्यग्वभाति । 'मा दीसौ' (अ० प० अ०) । 'आतश्चो-पसर्गे' (३।१।१३६) इति कः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'पि-तृसमस्य'॥

सत्कृत्यालंकृतां कन्यां यो ददाति स कूकुदः।

सेति ॥ कोकते । 'कुक आदाने' (भ्वा० आ० से०)। 'इग्रपध—' (३।१।१३५) इति कः । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। यद्वा कवनम्। कूः। 'कूङ् शब्दे' (तु० आ० से०)। संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। कुवः शब्दस्य कुर्भूः 'कीर्तिभूमिः' इति यावत् । कूकुं ददाति, कूका दायति वा । 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति 'सुपि—' (३।२।४) इति योगविभागाद्वा कः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'सत्कारपूर्वं क-न्यादातः'॥

लक्ष्मीवां छक्ष्मणः श्रीलः श्रीमान

छेति ॥ लक्ष्मीरस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥ श॥ 'लक्ष्म्या अ च'। (ग० ५।२।१००) इति पामादि-त्वान्नः, अत्वं च । 'लक्ष्मणा त्वोषधीमेदे सारस्यामपि योषिति । रामञ्चातिर पुंसि स्यात्सश्रीके चामिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥। श्रीरस्यास्ति । सिष्मादित्वात् (५। २।९७) लच् । श्रियं लाति वा ॥ ॥॥ कपिलिकादित्वात् (वा० ८।२।१८) लत्वे 'श्लीलः' इत्यपि ॥ (३) ॥ ॥ मतुष् (५।२।९४) अपि ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'श्लीमतः' ॥

स्निग्धस्तु वत्सलः॥१४॥

स्तीति ॥ सिद्यति सा । 'सिह प्रीतों' (दि० प० अ०)। अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः । 'वा द्वह—' (८।२।३३) इति वा घः ॥ (१) ॥*॥ 'वत्सः पुत्रादिवर्षयोः' (इति मेदिनी) । वत्से पुत्रादिस्रेहपात्रेऽभिलाषोऽस्यास्ति । 'वत्सांसाभ्याम्—' (५।२।९८) इति लच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वत्सलस्य'॥

स्यादयाल्डः कारुणिकः कृपाल्डः सूरतः समाः।

स्येति ॥ 'स्पृहिगृहि–' (३।२।१५८) इत्याछच् ॥

१—'मनोजवाः' सान्तोऽपि । 'मनोजवसा' इति पीयू-षव्याख्या ॥ (१) ॥*॥ करुणा शीळमस । 'शीळम्' (१।१)६१) इति ठक्॥ (२)॥*॥ कृपां लाति । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः॥ (३)॥*॥ शोभन उः शंभुः। सः। स्ति रतः, रतं वा यस । यद्वा सुरमते। 'सौ रमेः कौ दमे पूर्वपदस च दीर्घः' (उ० ५।१४)। यत्तु—'तात-पलितस्रताः' इति रमेः कः दीर्घश्च—इति वचनमुपन्यसं सुकुटेन। तत् पञ्चपाद्यादौ न लभ्यते॥ (४)॥*॥ चन्त्वारि 'दयालोः'॥

स्वतन्त्रोऽपादृतः स्वैरी स्वच्छन्दो निरवग्रहः १५

स्वेति ॥ स्व आत्मा तन्नं प्रधानमस्य ॥ (१) ॥॥॥ अपगतमावृतमावरणमस्य । 'अपावृतस्तु पिहिते स्वतन्नेऽपि च वाच्यवत्' (इति विश्वमेदिन्यो)॥ (२)॥॥॥ स्वेनेरितुं शीलमस्य । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०)। 'सुप्यजातौ—' (३।२।७८) इति णिनिः । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१। ८९) इति वृद्धिः ॥ (३) ॥॥॥ स्वः छन्दोऽभिलाषो यस्य ॥ (४) ॥॥॥ निष्कान्तोऽवग्रहान्नियमात् । 'निराद्यः—' (वा० २।२।१८) इति समासः॥ (५) ॥॥॥ पन्न 'स्वतन्त्रस्य'॥

परतन्नः पराधीनः परवानाथवानपि ।

पेति ॥ परस्तन्नं प्रधानं यस ॥ (१) ॥ ॥ परिसन्नाधि । 'सप्तमी शौण्डैः' (२।१४०) इति समासः । 'अन्षडक्ष–' (५।४।७) इति खः । यत्तु—परोऽध्युपर्यस्य— इति विगृहीतम् । तन्न । शौण्डादिष्वधिपाठवैयर्थ्यापातात् ॥ (२) ॥ ॥ परः स्वाम्यस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (३) ॥ ॥ नाथोऽस्यास्ति ॥ (४) ॥ चत्वारि 'पर-तन्नस्य'॥

अधीनो निघ्न आयत्तोऽस्वच्छन्दो गृह्यकोऽप्यसौ ॥ १६ ॥

अधीति ॥ इनमिश्रगतः । 'अत्यादयः—' (वा० २। २।१८) इति समासः । अधि उपिर, इनोऽस्य इति वा ॥ (१) ॥*॥ निहन्यते निगृह्यते । हन्तेः 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (२) ॥*॥ आयतते स्म । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः ॥ (३) ॥*॥ न स्वः छन्दोऽस्य ॥ (४) ॥*॥ गृह्यते । 'ग्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'पदास्वैरि—' (३। १।११९) इति क्यप् । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'गृह्यको निम्नके छेके' इति विश्वमेदिन्यो ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'अधीनसामान्यस्य' ॥ एके तु नविभः पर्यायमाहुः॥

खलपूः स्याद्वहुकरः

खेति ॥ 'खलं भूस्थानकलेषु' इति विश्वः । खलं पुनाति । 'पूल् पवने' (त्रया० उ० से०) । किप् (३।२। ७६) ॥ (१) ॥ ॥ बहु करोति, भुवं संमाधि । किंयत्त- द्वहुष्विचधानम्' (वा० ३।२।२१) इत्यच् । स्त्रियां बहुकरा। यत्त—ताच्छील्यविवक्षायां तु टः (३।२।२०) एव । स्त्रियां 'बहुकरी'— इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । टापवादत्वे- नाज्विधानात् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भुवं मार्जयतः' ॥

दीर्घसूत्रश्चिरितयः।

दीति ॥ 'सूत्रं तन्तुव्यवस्थयोः' इति विश्वः । दीर्घे सूत्रं व्यवस्था यस्य ॥ (१) ॥*॥ चिरा क्रिया यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिविल्लम्बेन क्रियासंपादकस्य'॥ जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात

जेति ॥ जालयति, जालयते वा । 'जल अपवारणे' (चु० प० से०) । बाहुलकान्मः ।—धूमवन् मः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । 'इषियुधि—' (उ० १।१८५) इति सूत्रे जलेरमहणात् । धूमेऽपि गुणप्रसङ्गात् 'मक्' इति वक्तुं युक्तत्वाच । 'जाल्मस्तु पामरे । असमीक्ष्यकारिणि च' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ असमीक्ष्याविचार्य कर्तुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'अविचारिणः ॥

कुण्डो मन्दः क्रियासु यः॥१७॥

किति ॥ कुण्ठित । 'कुठि च प्रतिघाते आलस्ये च' (म्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ('कुण्ठो-ऽकर्मण्यमूर्खयोः' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'म-न्दिक्रियस्य'॥

कर्मक्षमोऽलंकर्मीणः

केति ॥ कर्मसु क्षमः ॥ (१) ॥*॥ 'सप्तमी' (२। ११४०) इति योगविभागात्समासः ॥ (१) ॥*॥ कर्मणे कियाये अछं समर्थः । 'प्राप्तापन्नालंपूर्व—' (वा० २।४।२६) इति परविङ्कनिषेघात्समासः । 'पर्यादयः—' (वा० २।२। १८) इति वा । 'अषडक्ष—' (५।४।७) इति खः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कियाकरणे समर्थस्य'॥

कियावान् कर्मसूद्यतः।

कीति ॥ कियास्यास्ति । मतुष् (५।२।९५) ॥ (१) ॥∗॥ एकम् 'उद्योगोद्यतस्य' ॥

स कार्मः कर्मशीलो यः

स इति ॥ कर्म शीलमस्य । 'छत्रादिभ्यो णः' (१। १।६२) वा । स्त्रियां कार्मी ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ हे 'कर्मसु फलमनपेक्ष्य प्रवृत्तस्य'॥

कर्मशुरस्तु कर्मठः॥१८॥

केति ॥ कर्मणि शूरः । सप्तमीसमासः (२।१।४०) ॥ (१) ॥*॥ 'कर्मणि घटोऽठच्' (५।२।३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रयत्नेन प्रारब्धकर्मपरिसमापकस्य' ॥ भरण्यभ्रक्कमेकरः

भेति ॥ भरण्यं वेतनं मुङ्के । किप् (३।२।७६) ॥*॥ किचित् 'कर्मण्यभुक्' इति पाठः । तत्र कर्मणि साधु । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । कर्मण्यं वेतनम् ॥ (१) ॥*॥ कर्म करोति । 'कर्मणि भृतौ' (३।२।२२) इति टः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मूल्येन कर्म कुर्वतः' । अयं शृह्वर्गे उक्तोऽपि 'भरण्यभुग्' इति पर्यायान्तरकथ-नार्थमनृदितः ॥

कर्मकारस्तु तत्क्रियः।

केति ॥ कर्म करोति । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ तत्क्रियः कर्मकारिकयः, 'अभृतिकयः' इत्यर्थः ॥ ॥ 'यो वेतनं विना कर्म करोति तस्य' एकम् ॥ अपस्नातो मृतस्नातः

अपेति ॥ अपकृष्टं स्नातः । 'प्रादयो गताचथें' (वा॰ २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ मृते स्नातः । सप्तमीसमासः (२।१।४०)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मृतमु-दिश्य स्नातस्य'॥

आमिषाशी तु शौष्कलः ॥१९॥

आमीति ॥ आमिषमश्चाति । 'अश मोजने' (क्या॰ प॰ से॰) । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ 'शुष्कळी गुष्कमांसेऽपि मांसपात्रेऽपि सा मता' । तामित । 'शेषे (४।२।९२) इत्यण् । स्वामी तु 'शा-ष्कळः' इति पठति । तत्र पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥॥॥ संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्धचभावोऽपि । 'शुष्कळः गुष्कमांसस्य फणिके पिशिताशिनि' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'मांसा-शिनः' ॥

बुग्रुक्षितः स्यात्ञ्जुधितो जिघत्सुरश्चनायितः।

ब्विति ॥ बुसुक्षा जातास्य । तारकादित्वात् (५।२। ३६) इतच् ॥ (१) ॥*॥ क्षुध्यति स्म । अकर्मकत्वात्

(३।४।७२) क्तः । 'वसित श्रुधोः--' (७।२।५२) इतीद् ॥ (२) ॥*॥ अत्तुमिच्छुः । अदेः सनि 'छुङ्सनोर्घस्छ' (२।४।३७) । 'सनार्शस--' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (३) ॥*॥ अश्चनस्येच्छा । 'अश्चनाया--' (७।४।३४) इति साधुः । अश्चनाया जातास्य । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'ध्रुधितस्य' ॥

परान्नः परिपण्डादः

पेति ॥ परसान्नम् । परान्नं नित्यमस्य । 'अर्शआदि-भ्योऽच् (५।२।१२७) ॥ (१) ॥*॥ 'पिण्डमाजीवने' इति घरणिः । परस्य पिण्डम् । तदत्ति । 'कर्मण्यण्' (३। २।१) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परान्नजीवनस्य'॥

भक्षको घरमरोऽग्ररः ॥२०॥

भेति ॥ भक्षयति । 'भक्ष अदने' (चु० प० से०) । ण्वुळ् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ घसति 'घस्ळ अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'सृघस्यदः क्मरच्' (३।२।१६०) ॥ (२) ॥*॥ अति ॥ (३) ॥*॥ जीणि 'भक्षणपरस्य'॥ आद्यूनः स्यादौद्रिको विजिगीषाविवर्जिते ।

आदिवति ॥ आदेवीत् । अकर्मकत्वात् क्तः (२।४। ७२) । 'दिवोऽविजिगीषायाम्' (८।२।४९) इति निष्ठान्त्वम् । 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेद्र ॥ (१) ॥॥। उदरे प्रसितः । 'उद्राष्ट्रगासूने' (५।२।६७) इति ठक् ॥ (२) ॥॥। द्वे 'औद्रिकस्य'॥

डभौ त्वात्मंभरिः कुक्षिंभरिः स्वोदरपूरके॥२१॥

विति ॥ आत्मानं कुक्षिं च बिभर्ति । 'फलेग्रहिरात्मंभ-रिश्च' (३।२।२६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ चात् ('भृञः कुक्ष्यात्मनोर्भुम् च' इति वार्तिकेन च) कुक्षिंभिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वोदरपूरकस्य'॥

सर्वानीनस्त सर्वानभोजी

सेति ॥ सर्वेषामन्नानि । सर्वान्नानि भक्षयति । 'अनु-पदसर्वान्न-' (५।२।९) इति खः ॥ (१) ॥*॥ सर्वान्ना-नि भोक्तुं शीलमस्य । 'सुषि-' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्ववर्णान्नभक्षकस्य'॥

यृत्रस्तु गर्धनः।

छब्धोऽभिलापुकस्तृष्णैक्

त्रिति॥ गर्धनशीलः। 'गृधु अमिकाङ्कायाम्' (दि०

प० से०) 'त्रसिगृधि—' (३।२।१४०) इति कुः॥ (१)॥॥॥ 'जुचङ्कम्य— (३।२।१५०) इति युच्॥ (२)॥॥॥ छम्यति। 'छम गाध्यें' (दि० प० से०)। 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः। 'छुब्ध आकाङ्किणि व्याधे' इति हेमचन्द्रः॥ (३)॥॥॥ अभिरुष्यति। 'रुष कान्तौ' (भ्वा उ० से०)। 'रुषपतपद—' (३।२।१५४) इत्युकञ्॥ (४)॥॥॥ तृष्यति। 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०)। 'स्विपतृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२)॥ (५)॥॥॥ पञ्च 'छुब्धस्य'॥

समौ लोखपलोखभौ॥२२॥

सेति ॥ गर्हितं छम्पति । 'छुपॢ छेदे' (तु० उ० अ०) 'छपसद—' (३।१।२४) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ भृशं छभ्यति । 'छभ गार्ध्ये' (दि० प० से०)। 'धातोरेकाचः' (३।१।२२) इति यङन्तादच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अतिलुब्धस्य'॥

जन्मदस्तून्मदिष्णुः स्यात्

उन्मेति ॥ उद्भतो मदो हर्षोऽस्य ॥॥॥ क्रचित् 'सोन्मादः' इति पाठः । तत्र सह उन्मादेन वर्तते । सो-पसर्गत्वान्मनेर्घन् ॥॥॥ सु अतिशयित उन्मादोऽस्य । 'स्र्न्मादः' इत्यपि ॥ (१) ॥॥॥ उन्मदनशीलः । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'अलंकृन्-' (३।२।१३६) इती-ष्णुच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उन्मादशीलस्य' ॥

अविनीतः समुद्धतः।

अवीति ॥ न व्यनायि । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ समुद्धन्ति स्म । समुद्धन्यते स्म, इति वा । हन्तेर्गत्यर्थत्वात् कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा कः । समुद्धतं समुद्गी- णेंऽप्यविनीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ हे 'उद्धतस्य' ॥

मत्ते शौण्डोत्कटक्षीबाः

मेति ॥ माद्यति । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति मदेः क्तः । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति न निष्ठानत्वम् ॥ (१) ॥*॥ शुण्डायां पानागारे भवः । 'तत्र भवः' (४।३। ५३) इत्यण् । 'शौण्डो मत्ते च विख्याते पिष्पल्यां च भवेत् स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ उद्गतः कट आवरणमावारको वास्य । यद्वा उद्गतमदवृत्तेरुच्छन्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्च' (५।२।२९) इति कटच् । 'उत्कदस्ती-

१—-तृष्णाशब्दात् 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् ण्वुलि (३।१।१३३) 'तृष्णकः अदन्तोऽपि' इति स-वैधरः—इति मुकुटः ॥

त्रमत्तयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ क्षीबते स्म । 'क्षीच्य मदे' (भ्वा० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कर्तरि क्तः (३। ४।७२) । 'अनुपसर्गात्—' (८।२।५५) इति साधः । कः (३।१११३५) वा ॥*॥ नान्तोऽप्ययम् । 'क्षीबाणो समबु-ध्यत' इति व्यासप्रयोगात् । तत्र बाहुलकात् कनिन् ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उन्मत्तस्य'॥

कामुके कमितानुकः॥२३॥

कम्रः कामयिताभीकः कमनः कामनोऽभिकः।

केति ॥ कामयते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'रुषपतपद—' (३।२।१५४) इत्युक्त्य् । 'कामुकः क-मनेऽशोकपादपे चातिमुक्तके' इति (मेदिनी) ॥*॥ णिङ्य-भावे च तृच् (३।११६३) ॥ (५) ॥*॥ (२) ॥*॥ अनुकामयते । 'अनुकाभिका—' (५।२।७४) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ 'निमकम्प—' (३।२।१६७) इति रः ॥ (४) ॥*॥ अभि कामयते । 'अनुकाभिका—' (५।२।७४) इति साधुः । 'अभीकः कामुके कूरे निर्भये त्रिषु ना कवौ' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ (९) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्र—' (३।२।१४९) इति सुच् । 'कमनः कामुके कामेऽभिक्र-पेऽशोकपादपे' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥*॥ णिङन्तासुच् (उ० २।७८) ॥ (८) ॥*॥ नव 'कामुकस्य'॥

विधेयो विनयग्राही वचनेस्थित आश्रवः॥२४॥

चीति ॥ विघातुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'ईचिति' (६।४।६५) । गुणः (७।३।८४) ॥ (१) ॥*॥ प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा विनयं प्रहीतुं शीलमस्य । 'सुपि—' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (२) ॥*॥ वचने तिष्ठति सम । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'तत्पुरुषे कृति—' (६।३।९) इत्यळ्क् ॥ (३) ॥*॥ आगृणोति । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० अ०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्रवो वचनस्थिते । प्रतिज्ञायां च क्रेशे च' इति हैमः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रवृत्तिनिवृत्त्योर्विधातुं शक्यस्य' ॥ वद्याः प्रणेयः

वेति ॥ वशमधीनत्वं गतः । 'वशं गतः' (४।४।८६) इति यत् । 'वशमायततायां स्यात्' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाधीनस्य' ॥

निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः।

नीति ॥ नितरामभारि । 'मृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ व्यनायि । 'णीञ्

(भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'विनीतस्तु नि-भृते निर्जितेन्द्रिये । वाणिजे साधुवाद्यश्चे विनयग्राहिते हिते' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रथममश्रायि गुणैः। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'विनययुक्तस्य'॥

धृष्टे धृष्णग्वियातश्र

भिति ॥ घृष्णोति स्म । 'निघृषा प्रागत्भ्ये' (स्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'धृषि-शसी—' (७।२।१९) 'इतीडमावः ॥ (१) ॥*॥ 'धृषेश्र' इति निजङ् ॥*॥ 'धृष्णुः' इति पाठे 'त्रसिगृधि—' (३। २।१४०) इति कुः ॥ (२) ॥*॥ विरुद्धं यातं चेष्टितं यस्य। विरुधमयासीद्वा । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'निर्ळज्ञस्य'॥

प्रगल्भः प्रतिभान्विते ॥ २५ ॥

प्रति ॥ प्रगत्मते । 'गत्म धाष्ट्यें' (म्वा० आ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिभानम् । 'आनत्थ्य-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता' इति रुद्रः । प्रतिभयान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रत्युत्पन्नमतेः' ॥

स्यादधृष्टे त शालीनः

स्येति ॥ शालाप्रवेशमहिति । 'शालीनकौपीने–' (५। २।२०) इति साधुः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सलज्जस्य' ॥

विलक्षो विस्मयान्विते।

वीति ॥ विशेषेण लक्षयति । 'लक्ष आलोचने' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ विस्म-येनाश्चर्येणान्वितः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परकीयधर्मशी-लादौ प्राप्ताश्चर्यस्य'॥

अधीरे कातरः

अधीति ॥ न धीरो धेर्य यस्य ॥ (१) ॥*॥ ईषत्त-रति । अच् (२।१।१२४) । 'ईषदर्थे च' (६।२।१०५) इति कोः कादेशः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रोगादिलक्षणेना-कुलमनसः'॥

त्रस्रो भीरुभीरुकभी छुकाः॥२६॥

त्रेति ॥ त्रस्रति । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । 'त्रसिगृधि—' (३।२।१४०) इति कुः ॥ (१) ॥*॥ बि-

१---'धृषेश्चेति वाच्यम्' इति काशिकादौ----इति सिद्धान्त-कौमुदी॥ मेति । 'त्रिमी मये' (जु० प० अ०) । 'भियः कुक्कुकनौ' (३।२।१७४) । 'कुकन्नि' (वा० ३।२।१७४) । 'मीरु-रार्ते त्रिलिङ्गः स्याद्वरयोषिति योषिति' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'भय-श्रीलस्य' ॥

आशंसुराशंसितरि

आशेति ॥ आशंसते । 'आङः शसि इच्छायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'सनाशंसिक्षः—' (३।२।१६८) इत्युः ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इष्टार्थप्राप्तीच्छोः' ॥

गृहयालुर्ग्रहीतरि ।

श्रिति ॥ गृहयति । 'गृह महणे' चुरादावदन्तः 'स्पृ-हिगृहि—' (३।२।१५८) इत्यालुच् 'अयामन्ता—' (६।४। ५५) इति णेरयादेशः ॥ (१) ॥*॥ (गृह्णाति । 'म्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'तृन्' (३।२।१३५) । ('महोऽलिटि—') (७।२।३७) इतीटो दीर्घः) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'महणशीलस्य'॥

श्रद्धालुः श्रद्धया युक्ते

श्रेति ॥ श्रद्दधाति । 'स्पृहि—' (३।२।१५८) इत्याछच् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'श्रद्धाळोः ॥

पतयाछश्च पातुके ॥ २७ ॥

पेति ॥ पतयति । 'पत गतौ' (चु० उ० से०) । आछ्रच् (३।२।१५८) ॥ (१) ॥*॥ (भौवादिकात्) 'रु- षपत—' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पत- नशीलस्य' ॥

लज्जाशीलोऽपत्रपिष्णुः

लेति ॥ लजा शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ अपत्रपते । 'अलंकुञ्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लजाशीलस्य'॥

वन्दारुरभिवादके ।

वेति ॥ वन्दते । 'वदि अभिवादनस्तुत्योः' (भ्वा० आ० से०) । 'श्ववन्द्योरारुः' (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ अभिवादयति । ण्वुल् (३।१।१३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वन्दनशीलस्य'॥

शराख्योतको हिंस्रः

रोति ॥ शृणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । आरुः (३।२।१७३) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'लषपत-' (३।२।१५४) इत्युकञ् ॥ (२) ॥*॥ हिनस्ति । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०) । 'निमकिम्पि—' (३।२।१६७) इति रः। 'हिंस्ना काकादनीमांस्योः स्त्रियां स्याद्धातुके-ऽन्यवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'हिंसा-शीलस्य'॥

स्याद्वधिष्णुश्च वर्धनः ॥ २८॥

स्येति ॥ वर्धते । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अलंकुक्' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनुदात्तेतश्र—' (३।२।१४९) इति युच् । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ वर्धनी तु गलन्तिका' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ द्रे 'वर्धनशीलस्य'॥

उत्पतिष्णुस्तृत्पतिता

उत्पेति ॥ उत्पति । 'पतू गतौ' (भ्वा० प० से०) इष्णुच् (३।२।१३६) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ऊर्ध्वपतनशीलस्य' ॥

अलंकरिष्णुस्तु मण्डनः।

अलमिति ॥ अलंकरणशीलः । 'अलंकुन्-' (३।२। १३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ मण्डनशीलः । 'मिडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कुषमण्डार्थेम्यश्च' (३। २।१५१) । इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अलंकरण-शीलस्य'॥

भृष्णुभविष्णुभविता

भिवाति ॥ भवनशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्सुः' (३।२। १३९) चै।द्धवः ॥ (१) ॥*॥ 'मुवश्च' (३।२।१३८) इतीष्णुच् ॥ (२) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीण 'भवनशीलस्य'॥

वर्तिष्णुर्वर्तनः समी॥२९॥

वेति ॥ वर्तनशीलः । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) अलंकुञ्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥*॥ 'अनु- दात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वर्तनशीलस्य'॥

निराकरिष्णुः क्षिमुः स्यात्

नीति ॥ निराकरणशीलः इष्णुच् (३।२।१३६)॥ (१)॥ श्री क्षेपणशीलः । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०)। 'त्रसिगृधि—' (३।२।१४०) इति कुंः॥ (२)॥ श्री द्वे 'निराकरणशीलस्य'॥

१—इदं च सिद्धान्तकोमुद्यनुरोधेन । भाष्ये तु 'मुव इट्-प्रतिषेधश्च' इत्युपलभ्यते ॥

सान्द्रस्तिग्धस्तु मेदुरः।

सेति ॥ सान्द्रो घनः स्निग्धश्चिक्कणः ॥ (१) ॥*॥ मेदनशीलः । 'निमिदा स्नेहने' (भ्वा० आ० से०) । 'मज्जभास--' (३।२।१६१) इति घुरच्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निविडस्निग्धस्य'॥

ज्ञाता तु विदुरो विन्दुः

केति ॥ जानाति 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (१) ॥*॥ वेदनशीलः । 'विदिभिदि—' (३।२।१६२) ॥*॥ इति कुरच् ॥ (२) ॥*॥ 'विन्दुरिच्छुः' (३।२।१६९) इति साधुः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्ञानशीलस्य' ॥

विकासी तु विकस्वरः॥३०॥

वीति ॥ विकसित । 'कस गताँ' (भ्वा० प० से०) । 'वौ कसलस—' (३।२।१४३) इति घिनुण् । 'विकासः स्फुटने व्यक्तौ' इति दन्त्यान्ते धरणः । तस्मादिनिः (५। २।११५) वा ॥ (१) ॥॥॥ 'स्थेशमास—' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'विकसनशीलस्य'॥ विस्तत्वरो विस्तारः प्रसारी च विसारिणि ।

वीति ॥ विसरणशीलः । 'सृ गतौं' (भ्वा० प० अ०)। 'इण्नश्जि—' (३।२।१६३) इति करप् । 'हस्वस्य—' (६।१।७१) इति तुक् ॥ (१) ॥*॥ 'सृघस्य—' (३।२।१६०) इति वमरच् ॥ (२) ॥*॥ प्रसरणशीलः । 'प्रे लप—' (३।२।१४५) इति चिनुण् ॥ (३) ॥*॥ विसरणम् । घञ् (३।३।१८) । विसारोऽस्यास्ति । इनिः (५।२।११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'प्रसारिणः' ॥

सहिष्णुः सहनः क्षन्ता तितिक्षः क्षमिता क्षमी ३ १

सेति ॥ सहनशीलः । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। 'अलंक्ज्—' (३।२।१३६) इतीष्णुच् ॥ (१) ॥॥॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच्॥ (२) ॥॥॥ 'अनुदात्तेतश्च' (३।२।१४९) इति युच्॥ (२) ॥॥॥ सिजेः क्षमायाम् । 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (३) ॥॥॥ तिजेः क्षमायाम् । 'ग्रिप्तिच्कद्भचः—' (३।१।५) इति सन् । तितिक्षणशीलः 'सनाशंस—' (३।२।१६८) इत्युः॥ (४) ॥॥॥ तृनः 'स्व-रितं' (७।२।४४) इति पक्षे इद्॥ (५) ॥॥॥ 'शमित्य-ष्टाम्यो—' (३।२।१४१) इति घिनुण्॥ (६) ॥॥॥ षट्र 'सहनशीलस्य'॥

ऋोधनोऽमर्षणः कोपी

क्रविति ॥ कोधनशीलः 'कुध कोपे' (दि० प० अ०)। क्तः । 'निष्ठा शीङ्–' (१।२। 'कुधमण्डा–' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (१) ॥*॥ न ॥*॥ द्वे 'निद्रां प्राप्तस्य' ॥

मर्षशीलः । युच् (३।२।१५१) ।। (२) ।।*।। अवस्यं कुप्यति । 'आवस्यका-' (३।३।१७०) इति णिनिः ।। (३) ।।*।। त्रीणि 'क्रोधनस्य' ॥

चण्डस्त्वत्यन्तकोपनः।

चेति ॥ चण्डते । 'चिंड कोपे' (भ्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'चण्डस्तु यमदासेऽतिकोपने । तीव्रे दैत्यिविशेषे च चण्डी तु शिवयोषिति । चण्डा धनहरीशङ्खपुष्प्योः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥। अत्यन्तं कुप्यति । 'कुधमण्डार्थेभ्यश्च' (३।२।१५१) इति युच् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अतिकोधनस्य' ॥

जागरूको जागरिता

जेति ॥ जागरणशीलः । 'जागृ निद्राक्षये' (अ० प० से०) । 'जागरूकः' (३।२।१६५) ॥ (१) ॥*॥ 'तृन्' (३।२।१३५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जागरूकस्य' ॥

घूणितः प्रचलायितः॥३२॥

िवति ॥ घूर्णते स्म । 'घूर्ण अमणे' (स्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । घूर्ण जातास, इति वा । तारकादिः (५।२।३६) ॥ (१) ॥*॥ प्रचल इवाचरति । 'कर्तुः क्यङ् सलोपश्च' (३।१।११) । प्रच-लायते सा । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । प्रचलाया जातास, इति वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संजातघूर्णस्य'॥

स्वमक् शयाखिनद्राखः

स्वेति ॥ स्वपनशीलः । 'ञिष्वप् शये' (अ० प० अ०) । 'स्वपितृषोर्नजिङ्' (३।२।१७२) ॥ (१) ॥॥॥ शयनशीलः 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'शीङश्च' (वा० ३।२।१५८) इत्यालुच् । 'शयालुः स्यादजगरे नि-द्राशीले च कुक्करे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥॥॥ नि-द्राशीलः । 'द्रा कुत्सायां गतों' (अ० प० अ०) । 'स्पृहि-गृहि—' (३।२।१५८) इत्यालुच् ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'निद्राशीलस्य'॥

निद्राणशयितौ समौ।

नीति ॥ निदाति स्म । अकर्मकत्वात् (३।४।७२) कः 'संयोगादेः—' (८।२।४३) इति वः ॥ (१) ॥॥॥ शेते स्म । 'शीङ्' (अ०आ०से०) । पूर्ववत् (३।४।७२) कः । 'निष्ठा शीङ्—' (१।२।१९) इति न कित्त्वम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'निद्वां प्राप्तस्य' ॥

पराङ्मुखः पराचीनः

पेति ॥ पराञ्चत्यनिममुखो भवति । 'अञ्च गतिपूजनयोः' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३।२।५९) इति किन् । पराक् मुखमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'विभाषाञ्चेः-' (५। ४।८) इति स्वार्थे कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमुखस्य' ॥

स्यादवाङप्यधोमुखः॥३३॥

स्येति ॥ अवाश्वत्यधोमुखो भवति । किन् (३।२। ५९)॥ (१)॥*॥ अधो मुखं यस ॥(२)॥*॥ द्वे 'अधोमुखस्य'॥

देवानश्चित देवद्यङ्

दियति ॥ 'विष्वग्देवयोः--' (६।३।९२) इत्यद्रिः॥ (१)॥ ॥ एकम् 'देवानुवर्तिनः'॥

विष्वद्यङ् विष्वगञ्जति।

चीति ॥ मूर्धन्यमध्यः ॥*॥ (विश्वद्यङ्) तालत्रम-ध्यश्र ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सर्वतो गच्छतः' ॥ यः सहाञ्चति सध्यङ् सः

य इति ॥ 'सहस्य सिधः' (६।३।९५)। स्त्रियां स-श्रीची ॥ (१) ॥*॥ एकं 'सहचरितस्य'॥

स तिर्यङ् यस्तिरोऽश्चति।।३४॥

स इति ॥ 'तिरसस्तिर्यलोपे'। (६।३।९४) ॥ (१)॥*॥ एकं 'वकं गच्छतः'॥

वदो वदावदो वक्ता

वेति ॥ वदति । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । पचायच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ 'चरि-चिल-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (२) ॥*॥ विक्ति । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'तृन्' (३।२। १३५) । 'वक्ता तु पण्डितेऽपि स्याद्वाग्मिन्यप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्तः' ॥

वागीशो वाक्पतिः समौ।

वेति ॥ वाचामीशः ॥ (१) ॥*॥ वाचां पतिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पटुवचनस्य' ॥

वाचोयुक्तिपदुर्वाग्ग्मी वावद्कोऽतिवक्तरि ॥३५॥

वेति ॥ वाचो युक्तः सयुक्तिकत्वम् । 'वाग्दिक्पश्य-द्भयः-' (वा० ६।३।२१) इत्यल्जक् । तत्र पदुः ॥ (१) ॥*॥ प्रशस्ता वागस्य । 'वाचो ग्मिनिः' (५।२।१२४) । 'वाग्मी पटौ सुराचार्ये' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (२) ॥*॥ कुर्वादिषु (ग० ४।१।१५१) 'वावदूक'शब्दपाठाद् 'वदेः'

जकः ॥ (३) ॥*॥ अति वक्ति । साधुकारिणि 'तृन्' (३।२।१३५) । तृच् (३।१।१३३) वा ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'वावदूकस्य'॥

स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवाक्।

स्येति ॥ जल्पति । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । 'जल्पभिक्ष—' (३।२।१५५) इति षाकन् । षित्वात् स्त्रियां ङीष् ॥ (१) ॥॥॥ बहुगर्सा वागस्य । 'आलजाटचौ बहुभाषिणि' (५।२।१२५) । 'कुत्सायामिति वाच्यम्' (वा० ५।२।१२५) ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'बहुगर्द्यभाषिणः'॥

दुर्भुखं मुखराबद्धमुखौ

द्विति ॥ दुर्निन्दितं मुखमस्य । 'दुर्मुखः किपिभिन्नाग-भिदोनी मुखरे त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ निन्दितं मुखमस्य । 'खमुख-' (५।२।१०७) इति रः । मुखशब्दो लक्षणयात्र वचनपरः ॥ (२) ॥॥॥ न बद्धं नियमितं मुखमस्य ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'आप्रिय-वादिनः'॥

शक्तः प्रियंवदे ॥ ३६॥

श्चोति ॥ शक्कोति । 'शक्तृ शक्तो' (स्वा० प० अ०) । 'म्ङ्शक्यविभ्यः क्रः' (उ० ४।१०८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रियं वदति । 'प्रियवशे वदः खच्' (३।२।३८) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रियवादिनः'॥

लोहलः स्यादस्फटवाग्

लिबिति ॥ लोहनम् । 'लुह गाध्यें' इति बोपदेवः । भावे घम् (३।३।१८) । लोहं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । यद्वा रोहयतेर्बाहुलकादलम् । किमितिवात् (वा० ८।२।१८) लत्वम् । 'लोहलः रुङ्ख-लाधार्येऽव्यक्तवाचिनि च त्रिषु' इति विश्व (मेदिनी) हेमचन्द्रौ ॥ (१) ॥॥॥ न रफुटा वागस्य ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'अस्पप्रभाषितुः'॥

गर्धवादी ग कद्दः।

गेति ॥ गर्झ । वदति । 'सुप्यजातौ' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥॥ कुत्सितं वदति । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०२) इति कोः कत् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'दु-भीषिणः'॥

समी क्वादक्चरी

सेति ॥ कुत्सितो वादोऽस्य ॥ (१) ॥ ॥ कुत्सितं

चरति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुकथन-इतिलस्य' ॥

स्यादसौम्यस्वरोऽस्वरः ॥३७॥

स्येति ॥ असौम्यो रूक्षः स्वरो यस्य ॥ (१) ॥*॥ अप्रशस्तः स्वरो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'काकादिवद्र- क्षस्वरस्य'॥

रवणः शब्दनः

रेति ॥ रवणशीलः । 'रु शब्दे' (अ० प० अ०) । 'चलनशब्दार्थात्' (३।२।१४८) इति युच् ॥ (१) ॥ ॥ शब्दनशीलः । 'शब्द शब्दिकयायाम्' (चु० उ० से०) युच् (३।३।१४८) ॥ (२) ॥ हे 'शब्दकरण-शीलस्य' ॥

नान्दीवादी नान्दीकरः समौ।

नेति ॥ नान्दीवदनशीलः । 'सुपि—' (३।२।७८) इति वदेणिनिः ॥ (१) ॥॥॥ नान्दीं करोति वदिति 'दिवाविमा—' (३।२।२१) इति टः ॥ (२) ॥॥॥ 'आशीर्वचनसंयुक्ता स्तुतिर्यसमात्प्रवर्तते । देवद्विजनृपा-दीनां तस्मान्नान्दीति कीर्त्यते' इति भरतः ॥॥॥ 'नाट-कादौ मङ्गलार्थं भेर्योदिवादकस्य' द्वे ॥

जडोऽज्ञे

जेति ॥ जठति । 'जठ घातने' (भ्वा० प० से०) । प्रचावच् (३।१११३४) । डलयोरभेदः । 'इष्टं वानिष्टं वा सुखदुःखं वा न वेत्ति यो मोहात् । परवशगः स भवेदिह जडसंज्ञकः पुरुषः' 'जडा श्वियाम् । श्क्कशिम्व्यां हिमग्रस्तम्काप्रज्ञेषु च त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥॥॥ न जानाति । 'इगुपघ—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'जडमतेः'॥

एडमूकस्तु वक्तं श्रोतुमशिक्षिते ॥३८॥

पडेति॥ एडो बिधरश्रासौ मूकश्र । ('एडमूकोऽन्य-छिङ्गः स्याच्छठे वाकश्रुतिवर्जिते' इति मेदिनी) ॥॥॥ ('अनेकमूकः' इति) पाठान्तरे 'नास्त्येडम्कोऽस्नात्' इ-त्यर्थः । 'त्रिलिङ्गोऽनेडमूकः स्याच्छठे वाक्श्रुतिवर्जिते' इति रभसः॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'भाषणश्रवणयोर-मईस्य'॥

तुष्णींशीलस्तु तृष्णीकः

त्विति ॥ तूर्ष्णीं शीलमस्य ॥ (१) ॥*॥ 'शीले को मलोपश्च' (वा० ५।३।७१) । 'केऽणः' (७।४।१३) इति नाणो हस्वः मलोपसामर्थ्यात् । अन्यथा ठमेव विद्ध्यात् ।—'शीलम्' (१।४।६१) इति ठिक 'अन्ययानाम्—' (वा० ६।४।४४४) इति टिलोपेन सिद्धत्वात्—इति मुक्टः । तैन्न । कविधानस्य स्वरार्थत्वात् । ठिक उदात्तनिवृत्तिस्वरेण मध्योदात्तताप्रसङ्गाच । वृद्धि (७।२।११८) प्रसङ्गाच ॥ (२) ॥॥ द्वे 'मोनशालस्य'॥

नयोऽवासा दिगम्बरः।

नेति ॥ नजते स्म । 'ओ नजी ब्रीडे' (सु० आ० से०) । अकर्मकत्वात् कः (३।४।७२) । 'ओदितश्च' (८। २।४५) इति नत्वम् । 'नग्नो वन्दिक्षपणयोः पुंसि त्रिषु विवाससि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ न वासोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ दिगेवाम्बरं यस्य । 'दिगम्बरः स्यात्क्षपणेऽधने तमसि शंकरे' (इति मेदिनी) ॥*॥ त्रीणि 'नग्नस्य'॥

निष्कासितोऽवकृष्टः स्यात्

नीति ॥ निष्कासते स्म । 'कस गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अव-कृष्यते स्म । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निष्काशितस्य'॥ अपध्यस्तस्त धिकृतः ॥३९॥

अपेति ॥ अपध्यस्ते स्म । 'ध्वंसु अधःसंसने, गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'अप-ध्वस्तः परित्यक्ते निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ 'धिक्' इति कृतः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धि-कृतस्य' ॥

आत्तगर्वोऽभिभूतः स्यात्

आत्तेति॥ आत्तो गर्वे यस ॥॥ 'आत्तगन्धः' इति पाठान्तरम्। 'गन्धो गन्धक आमोदे संबन्धे लेश-गर्वयोः' इति विश्वः। 'गन्धो गर्वे छवोऽपि च' इति त्रि-काण्डशेषः॥ (१) ॥॥॥ अभिभूयते स्म। कः (३।२। १०२)॥ (२)॥॥॥ द्वे 'गर्वारूढस्य'॥—चत्वारः पर्यायाः—इत्येके॥

दापितः साधितः समौ।

देति ॥ दाप्यते सम । 'दाञ्' (जु० उ० अ०)

१—डीप्डीषोः फलाभेदं वदता स्वरकृतभेदस्यानङ्गीकृत-त्वेन पूर्वीपरिवरुद्धमेतत् । बहुत्र 'संज्ञापूर्वेकत्वेन वृज्यभावस्य स्वयमप्यङ्गीकृतत्वादिकिंचित्करं च'॥ ण्यन्तः ॥*॥ 'दायितः' इति पाठान्तरम् । तत्र 'द्य दाने' (भ्वा० आ० से०) इति धातुः ॥ (१) ॥*॥ साध्यते स्म । 'साध संसिद्धो' (स्वा० प० अ०)॥ (२) ॥*॥ — द्वे 'धनादिकं प्रदापितस्य'— इति सुकुटः । प्रदापितस्य धनादेवी॥

मत्यादिष्टो निरस्तः स्यात्मत्याख्यातो निराकृतः ॥ ४०॥

प्रेति ॥ प्रत्यादिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । कः (वा० ३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ निरस्ते सा। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३। २।१०२) । 'निरस्तः प्रेषितशरे संत्यके त्वरितोदिते । निष्ठयूते प्रतिहते च' इति हैमः ॥ (२) ॥॥॥ प्रत्याख्यायते सा। 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चिश्वङादेशो वा। कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ निराकारि । कृञ् (त० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥॥ चत्वारि 'प्रत्याख्यातस्य'॥

निकृतः स्याद्विपकृतः

नीति ॥ न्यकारि । क्तः (३।२।१०२) । 'निकृतं विश्वरुव्धे स्याच्छठे विश्वकृते त्रिषु' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ विश्राकारि ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तिरस्कृतस्य'॥

विमलब्धस्तु विञ्चतः।

वीति ॥ विप्रलम्यते सा । 'डुलमष् प्राप्तौ' (म्वा० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ 'वञ्च गतौ' (म्वा० प० से०) । ण्यन्तः । वश्यते सा । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्वितस्य' ॥

मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥ ४१ ॥

मेति ॥ मनो हतं यस्य ॥ (१) ॥*॥ प्रति हन्यते सा । कः (३।२।१०२) । 'मवेत्प्रतिहतं द्विष्टे प्रतिस्खलितरुद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ प्रतिबध्यते सम । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । क्तः (३।२। १०२) ॥ (३) ॥*॥ हन्यते सम । क्तः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'कृतमनोभक्रस्य ॥

अधिक्षिप्तः प्रतिक्षिप्तः

अधीति ॥ अधिक्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'अतिक्षिप्तः प्रणिहिते कुत्सिते भर्त्सिते त्रिषु' इति विश्वहेमचन्द्रौ (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ प्रत्यक्षेपि । 'प्रतिक्षिप्तं वारिते स्यात्प्रेषिते पर्वंकं त्रिषु' (इति मेदिनी)। ('प्रतिक्षिप्तं प्रतिहते प्रेषिते च निराकृते' इति विश्वः)॥ (२)॥ ॥ हे 'कृताक्षेपस्य'॥ विदे की लितसंयतौ।

बेति ॥ बध्यते स्म । 'बन्ध बन्धने' (ऋया० प० अ०)
क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ कील्यते स्म । 'कील
बन्धे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२)
॥*॥ संयम्यते स्म । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वद्धस्य'॥

आपन आपत्माप्तः स्यात्

आपेति ॥ आपद्यते स । 'पद गतौ (दि० आ० अ०)। कः (३।२।१०२) 'आपन्नः सविपत्तौ च प्राप्ते-ऽपि वाच्यलिङ्गकः' (इति विश्वमेदिन्यौ) ॥ (१)॥॥॥ आपदं प्राप्तः (२)॥॥। द्वे 'आपद्रस्तस्य'॥

कांदिशीको भयद्रतः ॥४२॥

केति ॥ 'कां दिशं यामि' इत्याह । 'तदाहेति माश-व्दादिभ्यः' (वा ४।४।१) इति ठक् । पृषोदरादिः (६। ३।१०९) । मुकुटस्तु—'कदि वैक्रव्ये' (भ्वा०आ०से०)। भावधवन्तात् मत्वर्थ इनिः (५।२।११५) । कन्दी। 'शीकृ सेचने' (भ्वा० आ० से०)। भावे धव् (३।३। १८)। शीकः क्षरणार्थत्वादश्रुपाते वर्तते । वैक्रव्ययुक्तो-ऽश्रुपातः। कान्दिशीकः। तद्योगाज् ज्योत्स्वाद्यप् (५।२-१०३)—इत्याह ॥ (१)॥ अदुद्भवत् । 'द्रु गतौ' (भवा० प० से०)। कर्तरि क्तः (३।४।७२)। भयाद्भुतः। पश्चमी' (२।१।३७) इति योगविभागात् समासः॥ (२)

आक्षारितः क्षारितोऽभिशस्ते

आक्षेति ॥ आक्षायंते सम । 'क्षर संचलने' (स्वा० प० से०)। ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । आक्षारो मै- थुनं प्रत्याक्रोशो जातोऽस्य इति वा । इतच् (५।२।३६)॥ (१)॥ श॥ 'श्वारितः स्नाविते क्षारे चाभिशस्तेऽपि च त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (२)॥ श॥ अभिशस्यते सम । 'शसु हिंसायाम्' (स्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेद्र। 'घृषिशसी—' (७।२।१९) इति वा॥ (२)॥ श॥ त्रीणि 'मैथुननि-मित्तं मिथ्यादृषितस्य'॥

संकस्रकोऽस्थिरे ।

समिति ॥ संकसति । कस गतौ (भ्वा० प० से०)।

१—परिगत-प्रणिहित-पङ्घवित-प्रतिहत-प्रतिक्षिप्तशब्दरूपम्— इति भाति॥

'सिम कस उकन्' (उ० २।२९) ।—'यूकादयः' इति कन्, उक् चागमः—इति सुकुटस्त्वपाणिनीयः ॥ (१) ॥*॥ न स्थिरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चलस्वभावस्य' ॥ व्यसनातीपरकौ द्वौ

द्येति ॥ व्यसनेनार्तः ॥ (१) ॥ ॥ उपरच्यते स्म । 'रज्ज रागे' (म्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'उपरक्तो व्यसनार्ते राहु यस्तेन्दु सूर्ययोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'देवमानुषपीडायुक्तस्य' ॥

विहस्तव्याकुलौ समौ ॥४३॥

वीति ॥ विक्षितो हस्तोऽस्य । 'विहस्तस्तु विह्नले प-ण्डकेऽकरे' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ व्याकोलति । 'कुल संस्त्याने बन्धुषु च' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३। १।१३५) इति कः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शोकादिभिरि-तिकर्तव्यताशून्यस्य' ॥

विक्रवो विह्नलः

वीति ॥ विक्रवते । 'क्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (२।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ विह्वलिते । 'हल च-लने' (भ्वा० प० से०) । अच् (२।२।१२४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वाङ्गान्येव धार्यितुमराक्तस्य'॥

स्यात्तु विवशोऽरिष्टदुष्ट्यीः।

स्यादिति ॥ विरुद्धं विष्ट । 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । 'विवशिक्षण्ववश्यात्मारिष्टदु-ष्टिवियोरिष' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अरिष्टेन दुष्टा । अरिष्टदुष्टा धीर्यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आसन्नमरणल्ल- क्षणेन दृषितमतेः' ॥

कश्यः कशाहें

केति ॥ कशामहिति 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१।६६) । 'कश्यं कशार्हमद्ययोः । अश्वमध्येऽपि' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ कशामहिति । 'अर्हः' (३।२।१२) इत्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'ताडनार्हस्य' ॥

संनद्धे त्वाततायी वैधोद्यते ॥४४॥

समिति ॥ संनद्यति स्म । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । अकर्भकत्वात् कर्तरि कः (३।४।७२) । भावक्ता-न्तादर्शआद्यच् (५।२।१२७) वा ॥*॥ आततं यथा त-

थायितुं शीलमस्य । 'अय गतौं' (भ्वा० आ० से०)। 'सुपि–' (३।२।७८) इति णिनिः ॥ (१) ॥॥ एकम् 'वधोद्यतस्य'॥

द्वेष्ये त्वक्षिगतः

द्विपिति ॥ द्वेष्टुमर्हः । 'द्विष अप्रीतौ' (अ० उ० अ०)। ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ अक्षिविषयं गतः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'द्वेषार्हस्य'॥

वध्यः शीर्षच्छेच इमौ समौ ।

वेति ॥ वधमहिति स्म । 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१। ६६) । यद्वा हन्तुमर्हः । 'हनो वध च' (वा० ३।१।९७) इति यत् ॥ (१) ॥ ॥ शीर्षस्य शिरसञ्छेदः । तमहिति । 'शीर्षरछेदाद्यच' (५।१।६५) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिर- रछेदार्हस्य'

विष्यो विषेण यो वध्यः

वीति ॥ विषेण वध्यः । 'नौवयोधर्म-' (४।४।९१) इति यत् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'विषेण वध्यस्य' ॥

मुसल्यो मुसलेन यः ॥४५॥

म्विति ॥ मुसलेन वध्यः 'दण्डादिभ्यो यः' (५।१। ६६) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'मुसलेन वध्यस्य' ॥

शिश्वदानोऽकृष्णकर्मा

द्याति ॥ अकृष्णं शुक्तं कर्मास्य ॥ (१) ॥ शा शि-श्चिन्दे । 'श्चिदि श्चैत्ये' (भ्वा० आ० से०) । लिटः कानच् (३।२।१०६) अनित्यत्वान्न नुम् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे अपाप-कर्मणः । 'कृष्णकर्मा' इति पाठान्तरम् । तत्र 'श्चिता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) धातुः । श्वेतितुमिच्छति । 'श्चितेर्दश्च' (उ० २।९२) इत्यानच्, दत्वम्, सनो छक् ॥ (१) ॥ ॥ द्वे 'पापकर्मणः' ॥

चपलश्चिक्ररः समौ।

चेति ॥ चपित । 'चप सान्त्वने' (भ्वा० प० से०) । वृषादित्वात् (उ० १।१०६) कल्लच् । 'चपल्रश्लोरके चले। क्षणिके चिकुरे शीन्ने पारदे प्रस्तरान्तरे । मीनेऽपि चपला तु स्यात्पिप्पल्यां विद्युति श्रियाम् । पुंश्लल्याम्' इति हैमः ॥ (१) ॥॥ 'चि' इति अव्यक्तं कुरति । 'कुर शब्दे' (तु० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । 'चि-कुरोऽहो गृहवन्नों केशे चश्लल्योः । पक्षिचृक्षभिदोश्लापि'

१—वध उपलक्षणम् । यत्स्मृतिः—'अग्निदो गरदश्चेव श-स्त्रपाती धनापदः । क्षेत्रदारहरश्चेव षडेते त्वाततायिनः' इति क्षीरस्वामी।।

इति हैमः॥ (२) ॥ ॥ द्वे दोषमनिश्चित्य वधादिक-माचरतः।॥

दोषैकदक् पुरोभागी

द्विति ॥ दोषे एकस्मिन् दक् ज्ञानं यस्य ॥ (१)॥॥॥ पुरः पूर्वे भजते । 'भज सेवायाम्' । 'संपृचा-' (२।२। १४२) इति घिनुण्॥ (२)॥॥॥ द्वे 'दोषेकप्राहकस्य'॥ निकृतस्त्वनृजुः शठः ॥४६॥

नीति ॥ निक्नन्ति । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'निकृतं विप्रलब्धे स्याच्छठे विप्रकृते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ ऋ-जुविरुद्धः । 'नञ्' (२।२।६) इति तत्पुरुषः । 'नलोपो नञः' (६।३।७३) ॥ (२) ॥*॥ शठित । 'शठ कैतवे च' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्ते धत्तूरकेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वक्राशयस्य'॥

कर्णेजपः सूचकः स्यात्

केति ॥ कर्णे जपति । 'जप न्यक्तायां वाचि' (स्वा० प० से०) । 'स्तम्बकर्णयोः—' (३।२।१३) इत्यच् । 'हलद-नतात्—' (६।३।९) इत्यछक् ॥ (१) ॥*॥ स्चयति । 'स्च पैग्रुन्ये' (च०) दन्त्यादिरदन्तः । ण्वल् (३।१।१३३) । 'स्चकः ग्रुनि दुर्जने । कथके सीवनद्रव्ये मार्जारे वायसेऽपि च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्णेजपस्य'॥ पिशुनो दुर्जनः खलः ।

पीति ॥ पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०)। 'श्चुिषिपिशिमिथिम्यः कित्' (उ० ३।५५) इत्युनन् । — बाहुठकादुनन्—इति मुकुटोक्तिस्त्वेतत्स्त्रास्मरणम् िका। 'पिशुनं कुङ्कमेऽपि च। कपिवके च काके ना स्चकक्र्र्र्योश्चिषु। पृक्कायां पिशुना स्त्री स्यात्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ दुष्टो जनः । 'कुगति -' (२। २।१८) इति समासः॥ (२)॥*॥ खठति । 'खठ संचये' (म्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। खं छिद्रं ठाति वा। 'खठः कल्के मुवि स्थाने कूरे कर्णेजपेऽधमे' इति हैममेदिन्यौ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'परस्परभेदकस्य'॥ स्वामी तु सूचकपर्याय एवतानाह॥

नृशंसी घातुकः क्रूरः पापः

त्रिति ॥ नृन् शंसित 'शंसु हिंसायाम्' (म्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ।—अजन्तः —इति सुकु-टोक्तं न सम्यक् । अजपवादस्याणो जागरूकत्वात् ॥ (१)

॥॥॥ हननशीलः । 'ल्रषपत—' (३।२।१५४) इत्युक्तञ् ॥
(२) ॥॥॥ कृन्तित । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) ।
'कृतेरलः कू च' (उ० २।२१) इति रक् प्रत्ययो धातोः कू आदेशश्च । यतु मुकुटेन —कृणाति — इति विगृद्ध — कृतेः 'दूरादयश्च' इति रक् कू आदेशश्च, कुङो वा दूरा-दित्वाद्रक् दीर्घः — इत्युक्तं तदुपयुक्तस्त्रास्मरणमूलकम् परस्परविरुद्धं च । 'दूरादयश्च' इति सूत्रं च नास्ति । 'कूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥॥॥ पापमस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५। २।१२०) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'परद्रोहकारिणः' ॥

धूर्तस्तु वऋकः ॥४७॥

ध्विति ॥ 'धुर्वति । 'धुर्वी हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । हसिमृत्रिण्—' (उ० ३।८६) इति तन् । 'रा-छोपः (६।४।२१ । 'धूर्ते तु खण्डलवणे धूर्तो धत्तूर-मायिनोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ वश्यति । 'वश्चु गतौ' (भ्वा० प० से०) । ण्यन्तः । ण्वुळ् (३।१।१३३) । 'वश्चकस्तु खले धूर्ते गृहवश्री च जम्बुके' इति विश्वमे-दिन्यौ॥ (१) ॥*॥ द्वे 'परप्रतारकस्वभावस्य'॥

अज्ञे मृढयथाजातमृर्षवेधेयबालिज्ञाः ।

अश इति ॥ न जानाति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'अञ्चस्तु जडमूर्खयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥॥ मुद्धति स्म । 'मुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था—'(३।४।७२) इति कः । 'मुहस्तिन्त्रतवालयोः' इति विश्वः ॥ (२) ॥॥॥ जातं जन्मकालविशेषमनति-कम्य वर्तते । पदार्थानतिष्टत्तावव्ययीमावः (२।१।६) त-दस्यास्ति । अर्शआद्यच् (५।२।१२७) ॥ (३) ॥॥॥ मुख्यति । 'मुहेः खो मूर्च' (उ०५।२२) ॥ (४) ॥॥॥ विध्यं विधानम् । तस्यायमधिकारी । अविद्यावद्विषयत्वाच्छान्स्राणाम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् ॥ (५) ॥॥॥ विश्वरस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपुज्यत्वात् । 'वाल्लिशस्य मत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपुज्यत्वात् । 'वाल्लिशस्य गत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपुज्यत्वात् । 'वाल्लिशस्य गत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपुज्यत्वात् । 'वाल्लिशस्य गत्स्यवेधनस्यायम् । मूर्खत्वादपुज्यत्वात् । 'वाल्लिशस्य'॥

कदर्ये कृपणक्षद्रिकंपचानमितंपचाः ॥ ४८॥

केति ॥ कुत्सितोऽर्थः स्वामी । 'कुगति--' (२।२। १८) इति समासः । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' (६।३।१०१) ॥ (१) ॥*॥ कृपां करोति । 'तत्करोति--' (वा० ३।१। २६) इति णिच् । कुप्यते । 'कृत्यल्युटो--' (३।३।११३) इति कर्मणि ल्युट् । अजादेशस्य स्थानिवत्त्वान्न गुणः (७।

३।८६) । यद्वा कृप्यते कृपाविषयीकियते । 'कृपू सामर्थ्ये' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकात्क्युन् । ल्युटि (३।३। ११३) वा संज्ञापूर्वकत्वादुणाभावः । बाहुरुकाछत्वाभावः । यद्वा 'क्रप कृपायां गतौ च' (भ्वा० आ० से०) इत्यस्य बाहुळकात्संप्रसारणम् । यद्वा 'ऋप' एस्यत्र मतान्तरे 'ऋप' इति पाठः । अत एव 'कृपेः ष्यङ् कृपायाम्' इति बोप-देवः । ततो बाहुलकात्क्युन् ॥ (२) ॥ ॥ श्रुणत्ति । 'क्षुदिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितश्चि-' (उ० २।१३) इति रक् । 'श्चद्वो दिरदे कृपणे निकृष्टेऽल्पनृशं-सयोः । श्चद्रा वात्रीनटीवङ्गावृहतीसरघासु च । चाङ्गेरि-कायां हिंसायां मक्षिकामात्रवेश्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ किं पचति । 'ताच्छील्य-' (३।२।१२९) इति चानश्। शानच् (३।२।१२४) वा । 'अनित्यमागमशा-सनम्' इति न नुम् । 'किं क्षेपे' (२।१।६४) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ मितं पचति । 'मितनखे च' (३।२।३४) इति खच् ॥ (५) ॥ ॥ यद्वा 'किंपचः' 'अनिमतंपचः' इति छेदः। पचाद्यच् (२।१।१२४) ॥ (४) ॥ ॥ न मितंपचोऽमितंपचः । तद्भिन्नोऽनमितंपचः ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'क्रपणस्य' ॥

निःस्वस्तु दुर्विधो दीनो दिस्द्रो दुर्गतोऽपि सः।

नीति ॥ निर्गतं स्वमस्य । स्वान्निष्कान्तो वा ॥ (१) ॥ ॥ दुःस्था विधा प्रकारः समृद्धिर्वास्य । दुर्विधो वाच्यिल्जःः स्याद्दुर्गतेऽिष खलेऽिष च' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ दीयते सम । 'दीङ् क्षये' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वाद्य ओदितः' (दि० ग० स्०) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । ('दीना स्त्री मृषिकस्त्रियाम् । वाच्यवद्दुर्गते भीते' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ दरिद्राति । 'दरिद्रा दुर्गतो' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (४) ॥ ॥ दुर्गच्छिति सम । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'निर्दृव्यस्य'॥

वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ॥४९॥

बेति ॥ वननम् 'वनु याचने' (त० आ० से०) । 'सर्वधातुम्य इन्' (उ० ४।११८) । वनिर्याच्ञा । वनि-मिच्छति । 'सुप आत्मनः क्यच्' (३।१।८) । ण्वुछ (३। १।१३३) ॥*॥ 'वनीपकः' इति पाठे वनीं पाति । कः (३।२।३) । ततः संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'क्कुन्' (उ० २।३२) वा । यतु सुकुटेन—'वनति—' इति वि- गृह्य—'वनिर्याच्त्रा'—इत्युक्तम् । तिचिन्त्यम् । 'याचकः' इत्यापत्तेः ॥ (१) ॥*॥ याचित । 'द्व याचृ याच्त्रायाम्' (भ्वा० उ० से०) । त्युः (३।१।१३४) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ मार्गति । 'मार्ग अन्वेषणे' (ज्ञ० उ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् ॥ (३) ॥*॥ याचित । णुळ् (३।१।१३३) । अर्थोऽस्यास्ति । 'अर्थाचासंनिहिते' (वा० ५।२।१३५) इतीनिः । अर्थयते । 'अर्थ याचने' (ज्ञ० आ० से०)। पञ्च गृह्यादिणिनिः (३।१।१३३) वा ॥ (५) ॥*॥ 'याचकस्य'॥

अहंकारवानहंयुः

अहेति ॥ अहंकारोऽस्यास्ति । मृतुप् (५।२।९४) ॥ (१) ॥*॥ अहमस्यास्ति । 'अहम् ग्रुभम्' इति मान्तम् (विभक्तिप्रतिरूपकम्) अव्ययम्। 'अहंग्रुभमोर्थुस्' (५।२।१४०) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साहंकारस्य'॥

शुभंयुस्तु शुभान्वितः।

रिवति ॥ ग्रुममस्ति । युस् (५।२।१४०) ॥ (१) ॥*॥ ग्रुमेनान्वितः । 'कर्नृकरणे--' (२।१।३१) इति स-मासः ॥*॥ द्वे 'शोभनयुक्तस्य' ॥

दिव्योपपाडका देवाः

दीति ॥ दिवि भवाः । 'खुप्रागपा—' (४।२।१०१) इति यत् । उपपद्यन्ते । 'पद गतो' (दि० आ० अ०) । 'ठषपतपद—' (२।२।१५५) इत्युकच् । ते च ते च ॥ (१) ॥*॥ नारकव्यावृत्तये दिव्यपदम् । मातापित्रादिदृष्ट-कारणनिरपेक्षा अदृष्टसहकृतेभ्योऽणुभ्यो जाता ये देवाः, ते दिव्योपपादुका उच्यन्ते ॥*॥ एकम् 'देवानाम्'॥

नृगवाद्या जरायुजाः ॥५०॥

न्निति ॥ ना च गौश्राद्यौ येषाम् । आद्यशब्देन ख-राश्वादीनां म्रहणम् ॥॥॥ जरायोर्गर्भाशयाज्ञाताः । 'पञ्च-म्याम्' (३।२।९४) इति जनेर्डः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'नुगवादीनाम्'॥

स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः

स्वेदेति ॥ स्वेदजनकत्वादूष्मास्वेदः । स्वेदाज्ञाताः । डः (३।२।९८) ॥ (१) ॥*॥ कृमिश्च दंशश्राद्यौ येषाम् । आद्यशन्देन मशकमत्कुणादिग्रहणम् ॥*॥ एकम् 'कृमि-दंशादीनाम्'॥

पक्षिसपीदयोऽण्डजाः।

पेति ॥ पक्षी च सर्पश्चादी येषाम् । आदिशब्देन न-

क्रमत्स्यपिपिलिकादिग्रहः ॥॥॥ अण्डे जाताः। 'सप्तम्यां जनेः–' (३।२।९७) इति डः॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'पि- सिसपीदीनाम्॥

॥ इति प्राणिवर्गः ॥

उद्भिदस्तरुगुल्माद्याः

उद्गीतिं ॥ तस्त्र गुल्मश्राद्यो येषाम् । आद्यशन्देन तृणोषधिलतादिग्रहः ॥*॥ भुवमुद्धिन्दन्ति । 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । 'सत्स्—' (३।१।६१) इति किए । उद्भिदः ॥ (१) ॥*॥ उन्यन्ते (इति शेषः) ॥*॥ एकम् 'तरुगुल्मादीनाम्'॥

उद्गित्पर्यायानाह—

उद्भिदुद्भिजामुद्भिद्म् ॥५१॥

उद्भीति ॥ उद्भिदुक्तः ॥ (१) ॥॥ उद्भेदनमु-द्भित् । 'संपदादिभ्यः किए' (वा० ३।३।१०८) । उ-द्भिदो जातम् । 'पश्चम्याम्' (३।२।९८) इति डः ॥ (२) ॥॥। उद्भिनत्ति । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः॥ (३)॥॥। त्रीणि 'उद्भिदाम्'॥

सुन्दरं रुचिरं चारु सुषमं साधु शोभनम् । कान्तं मनोरमं रुच्यं मनोश्नं मञ्जु मञ्जुलम् ॥५२॥

स्विति ॥ सु दियते । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) । 'ग्रहबृह-' (३।३।५८) इत्यप् । पृषोदरादिः (६। ३।१०९)। यद्वा सु उनत्ति चित्तं द्रवीकरोति। 'उन्दी क्केद्ने' (रु० प० से०)। बाहुलकाद्रः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । स्त्रियां गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् (१) ॥*॥ रोचते । 'रुच दीप्तावभिष्रीतौ च' (म्वा० आ० से०)। 'इषिमदिसुदि-' (उ० १।५१) इति कि-रच् ॥ (२) ॥*॥ चरति चित्ते । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'दुसनिजनि-' (उ० १।३) इति अण्। 'चारुईहस्पतौ पुंसि शोभने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥ ॥ सु शोभनं समं सर्वमस्य । 'सु-विनिर्दुर्भ्यः-' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (४) ॥*॥ साझोत्यर्थम् । 'साध संसिद्धौ' (स्वा० प० अ०) । 'कृ-वापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्जेने मुनौ वार्धिषके सजनरम्ययोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥*॥ शोभते । 'शुभ दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अनुदात्तेतश्र—' (३। २।१४९) इति युच् । 'शोभनो योगभेदे ना सुन्दरे वा-च्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ कम्पते स्म। 'कमु कान्ती' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२)।

'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः । यद्वा कनति स्म । 'कनी दी-हयादौ (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। 'कान्ता नार्यो प्रियङ्गो स्त्री शोभने त्रिषु ना धवे। लोहे च चन्द्रसूर्यायःपर्यायातु शिलासु च' इति विश्वमे-दिन्यौ ॥ (७) ॥ ॥ मनो रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) ण्यन्तः । 'कर्मण्यण्' (३।२।१।) ॥ "मनोहरम् इति पाठे मनो हरति । 'हरतेरनु च-मने-' (३।२।९) इत्यच् ॥ (८) ॥ शोचते, रुच्यते, वा । 'राजसूय' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (९) ॥*॥ मनसा जानाति । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। निवृत्तप्रेषणोऽत्र जानातिः। — मूलविभुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः -- इति मुकुटः । तन्न । तस्यापि क-र्तरि विहितत्वेन 'ज्ञायते' इति विग्रहप्रदर्शनस्य विरुद्ध-त्वात् । यद्पि--'सुप्सुपा-' (२।१।४) इति समासः--इति । तद्पि न । 'कर्तृकरणे-' (२।१।३२) इति तत्पु-रुषविधायकस्य सत्त्वात्॥ (१०)॥ ॥ मङ्यते । भिज ध्वनौं इति सौत्रो घातुः । बाहुलकादुः॥ (११)॥*॥ मञ्जू मञ्जूत्वं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'मञ्जूलं च चलाबले । रम्ये कुन्ने मञ्जूलस्तु दात्यूहे' इति हैमः ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'मनोरमस्य' ॥

तदसेचनकं त्रोनीस्त्यन्तो यस्य दर्शनात्।

तेति ॥ न सिच्यते मनोऽत्र । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । 'करणा-' (३।३।११७) इति ल्युट् । 'सं-ज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥*॥ ('आसेचनम्' इति) दीर्घादिपाठे आङ् बोध्यः ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'यहर्श-नात्तृप्तिनं भवति तस्य'॥

अभीष्टेऽभीष्सितं हृद्यं द्यितं वृह्यमं त्रियम्।।५३।।

अभीति ॥ अभित इष्यते सम । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अभीत्थंमूत-कथने' 'अभि वीप्साभिमुख्ययोः' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ अभ्याप्तुमिष्यते सम । 'आष्ट्र व्याप्तौ' (स्वा० प० अ०)। सन् (३।१।७)। 'आन्त्रप्युधामीत्' (७।४।५५)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ हृद्यस्य प्रियम् । 'हृद्यस्य प्रियः' (४।४।९५) इति यत् । 'हृद्यस्य हृष्टेख—' (६।३।५०) इति हृद्यदेशः। 'हृद्यं धवलजीरे च हृत्यिये हृद्यवेऽपि च। वशकृद्वेदमन्ने च हृद्या चृद्यवाख्यमेषजे' इति विश्वः॥ (३)॥ ॥ द्यते सम । 'द्य दानादौ'

(भ्वा० आ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ वह्नचते, वह्नते च। 'वह्न संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'रासिवह्निभ्यां च' (उ० ३।१२५) इत्यभच् । 'वह्नमो द्यितेऽध्यक्षे सह्रक्षणतुरंगमे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ प्रीणाति । 'प्रीञ् तर्पणे' (त्रया० उ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रियो दृद्धयौषधे हृद्ये धवे' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षद् 'प्रियस्य'॥

निकृष्टमतिकृष्टार्वरेफयाप्यावमाधमाः । कुपूयकुत्सितावद्यखेटगद्यीणकाः समाः ॥ ५४ ॥

नीति ॥ निकृष्यते सम । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०, तु० उ०)। कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ प्र-तिकृष्यते स्म ॥ (२) ॥*॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति वनिप्। यद्वा ऋच्छतेः 'अवद्यावमाधमाविरेफाः कुत्सिते' (उ० ५। ५४) इति वन्नन्तो निपातः । 'अर्चा तुरंगमे पुंसि कुत्सिते वाच्यलिङ्गकः" (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ रिफ्यते । 'रिफ कत्थनयुद्धनिन्दाहिंसादानेषु' (तु० प० से०) । अ-कर्तरि च-' (३।३।१९) इति घन्। यद्वा रिफतेः 'अव-द्यावमाधम-' (उ० ५।५४) इति अप्रत्ययान्तो निपातः। 'रेफो रवर्णे पुंसि स्यात्कुत्सिते वाच्यवत् पुनः' इति विश्वः ॥ शा 'रेप इति पाठे 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० अ०) । बाहुलकात् पः । 'रेपः स्यान्निन्दिते कूरे' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ याप्यते । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) ण्यन्तः । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'याप्यं तु या-पनीये स्यान्निन्दितेऽप्यभिधयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ अवत्यस्मादात्मानम् । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। 'अवद्या-' (उ० ५।५४) इति सूत्रेणामप्रत्ययान्तो निपातः ॥ (६) ॥ ॥ तत्रैव वकारस्य पक्षे धकारः । 'अधमः स्याद्गर्ह्य ऊने' इति विश्वः॥ (७) ॥ ॥ कु-त्सितं पूयते । 'पूयी विशरणे' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ १॥ पृषोदरादित्वात् (३।३।१०९) अत्वे 'कपूयः' इत्यपि ॥ (८) ॥ ॥ कुत्सा संजातास्य । ता-रकादिः (५।२।३६) ॥ (९) ॥*॥ न उद्यते । 'अवद्या-वमा-' (उ० ५।५४) इति निपातः ॥ (१०) ॥*॥ खेटति । 'खिट त्रासे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१। १३४)। 'खेटः कफे प्रामभेदे चर्मण्यस्यर्वति त्रिषु' (इति

मेदिनी) ॥ (११) ॥*॥ गर्ह्यते । 'गर्ह कुत्सायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'ऋहलोर्ण्यत्' (३।१।१२४) । (१२) ॥*॥ अणित । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) ॥ अच् (३।१।१३४) । कुत्सायां कन् (५।३।७४) ॥ (१३) ॥*॥ त्रयोदश 'गर्ह्यास्य' ॥

मलीमसं तु मलिनं कचरं मलद्षितम्।

मेति ॥ मलोऽस्यास्ति । 'ज्योत्स्नातमिस्ना—' (५।२। ११४) इति साधुः । 'मलीमसं तु मिलने पुष्पकासीसलो-ह्योः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥*॥ ('मदनः सिन्थके स्मरे) । राढे वसन्ते धत्तूरे, मिलनं कृष्णदोषयोः । मिलनी रजस्वलायाम्' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ कृत्सितं चरति । अच् (३।१।१३४) । 'रथवदयोश्च' (६।३।१०१) इति योगविभागाद्वा कोः कत् ॥ (३) ॥*॥ मलेन दृष्वितम् । 'कर्नृकरणे—' (२।१।३२) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'मिलिनस्य'॥

पूतं पवित्रं मेध्यं च

प्विति ॥ प्यते स्म । 'पूङ् पवने' (भ्वा० आ० से०) 'पूज् पवने (त्रया० उ० से०) वा । क्तः (३।२।१०२) । 'पूतं त्रिषु पवित्रे च शिठते बहुलीकृते' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पुनाति । 'कर्तरि चिवदेवतयोः' (३।२१८६) इतीतः । 'पवित्रं तु मेध्ये ताम्रे कुशे जले । अधिपकरणे चापि पवित्रा तु नदीभिदि' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ मेधनाईम् । 'मेधु संगमे च' (भ्वा० उ० से) । प्यत् (३।११२४) ('मेध्यं त्रिषु शुचौ रक्तवचारोचनयोः स्त्रियाम्' इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ 'पवित्रः पूतः' इति, प्राणिविषय उक्तम् । इह त्वप्राणिनि ॥*॥ त्रीणि 'पवित्रस्य'॥

वीध्रं तु विमलात्मकम् ॥५५॥

वीति ॥ वीन्धे । 'ञि इन्धी दीतों' (रु० आ० से०) 'वाविन्धेः' (उ० २।३६) इति कन् ।—'इन्धे रक्'— इति मुकुटस्तु चिन्त्यः ॥ (१) ॥*॥ विमल आत्मा स्व-मावो यस्य ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वभाविनर्भलस्य'॥

निर्णिक्तं शोधितं मृष्टं निःशोध्यमनवस्करम्।

नीति ॥ निर्णिज्यते स्म । 'णिजिर् शौचपोषणयोः' (जु० उ० अ०) , क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ शो-

१ — रेपाः सान्तोऽपि । 'प्रापे रूपी पुरा रेपाः' इति माघस्य द्यक्षरयमकम् — इति मुकुटः ॥

[्]१—इदं तु मदनशब्दार्थबोधकमिति न प्रकृतोपयोगि ॥

ध्यते स्म । 'ग्रुघ शोचे' (दि० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ मृज्यते स्म । 'मृज् शुद्धों' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ निष्कान्तं शोध्यमस्मात् । शोध्यानिष्कान्तम्, इति वा ॥ (४) ॥ ॥ नावस्करोऽत्र ॥ (५) ॥ ॥ पञ्च 'अपनीतमलस्य' ॥ असारं फल्गु

असेति ॥ न सारोऽत्र ॥ (१) ॥*॥ फलति । 'नि-फला विशरणे' (भ्वा० प० से०) । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इति साधुः । 'फल्गुः काकोदुम्बरिके वृक्षे निर्धंकेऽपि च' इति हैमः । 'फल्ग्बसारेऽभिधेयवत् । नदी-भेदे मल्य्वां स्त्री' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निःसारस्य'॥

शून्यं तु विश्वकं तुच्छिरिक्तके ॥५६॥

श्विति ॥ ग्रुने हितम् । 'ग्रुनः संप्रसारणं वा च दीर्घः' (ग० ५।११२) इति यत् । 'शून्यं बिन्दौ च निर्जने । शून्या तु निर्ठका' इति हैमः ॥ (१) ॥ ॥ उत्यते । 'वश कांतौ' (अ० प० से०) । 'सर्वधातुम्य इन्' (उ० शा११८) । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) ॥ (२) ॥ ॥ तोदनम् । संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) मावे किप् । तुदा व्यथया छ्यति । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः । तुदं छ्यति वा । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः ॥ (३) ॥ ॥ रिच्यते सा । 'रिच वियोजनसंपर्चनयोः' (चु० उ० से०) कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।८।५) ॥ (१) ॥ ॥ चत्वारि 'तुच्छस्य'॥

क्रीवे प्रधानं प्रमुखं प्रवेकानुत्तमोत्तमाः । मुख्यवर्थवरेण्याश्च प्रवहीनवरार्ध्यवत् ॥५७॥ परार्ध्याग्रपाग्रहरपाग्र्याग्र्याग्रीयमग्रियम् ।

क्रीति ॥ प्रद्धाति । त्युद् (३।३।११३) युच् (उ० २।७८) वा । 'प्रधानं स्यान्महामात्रे प्रकृतौ परमात्मि । प्रज्ञायामिप च क्रीबमेकत्वे तूत्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टं मुखमस्य । 'प्रमुखं प्रथमे मुख्ये' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ प्रविच्यते । 'विचिर् पृथग्मावे' (रु० उ० अ०) । यञ् (३।३।१९) ॥ (३) ॥*॥ नोत्तमोऽसात् ॥ (४) ॥*॥ अतिशयेनोत्कृष्टः । उत्कृष्टार्थवृत्तेरु-च्छन्दात्तमप् । द्रव्यप्रकर्षार्थत्वान्नामुः । यद्वा । उत्ताम्यति । 'तमु काङ्कायाम्' (दि० प० से०) अच् (३।१।१३४) ।

उत्तम्यते वा । घञ् (३।३।१९) । 'नोदात्त-' (७।३। ३४) इति न वृद्धिः ॥ (५) ॥ ॥ मुखमिव । मुखे भवो वा । शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः ॥ (६) ॥*॥ व-र्यते । 'वर ईप्सायाम्' चुरादावदन्तः । 'अचो यत्' (३। १।९७) ॥ (७) ॥*॥ त्रियते । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। 'वृञ एण्यः' (उ०३।९८) ॥ (८) ॥*॥ प्रव-र्हति । 'गृह बृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४)॥ (९) ॥*॥ अवरस्मिन्नर्धे भवः । 'अर्घाद्यत्' (४।३।४)। 'परावराधमोत्तमपूर्वीच' (४।३।५)। न अवराध्यः। 'नञ्' (२।२।६) इति समासः ॥ (१०) ॥ ।। परस्मिन्नर्धे भवः। यत् (४।३।५) ॥ (११) ॥*॥ अगति । 'अग कुटि-लायां गतीं (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २। १८) इति साधः । 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च । आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम् । अधिके च प्रधाने च प्रथमे चासिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥*॥ प्रक्रष्टमग्रम् । प्राये हरति । 'हरतेरनुद्यमनेंऽच्' (३। २।९) ॥ (१३) ॥*॥ प्रामे भवः 'अग्राद्यत्' (४।४। ११६) ॥ (१४) ॥*॥ (१५) ॥*॥ 'घच्छौ च' (४। १।११७) ॥ (१६) ॥ ।।। (१७) ॥ ।।। सप्तद्श 'श्रेष्ठस्य'॥ श्रेयाञ्श्रेष्टः पुष्कलः स्यात्सत्तमश्रातिशोभने ५८

श्रयिति ॥ अतिशयेन प्रशस्यः । 'अतिशायने तमनि-ष्ठनौ' (५।३।५५) । 'द्विवचनविभज्योपपदे तरनीयसुनौ' (५।३।५७) । 'अजादी गुणवचनादेव' (५।२।५८) । 'प्रशसस्य श्रः' (५।३।६०) । 'श्रेयो मुक्तौ शुभे धर्में-ऽतिप्रशस्ते च वाच्यवत् । श्रेयसी करिपिप्पल्यामभयापाठ-योरपि' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ *॥ 'श्रेष्ठो वरे कुवेरे च' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ पुष्यति । 'पुष पुष्टी' (दि० प० अ०) । 'पुषः कित्' 'कलश्च' (उ० ४।४।५) ।— 'पृषः करन्'। कपिलिकादिः (वा० ८।२।१८) — इति सु-कुटः । तिचन्त्यम् । तादशपाठाभावात् । अस्मदुक्तसूत्रस-न्वाच । 'पुष्कलस्तु पूर्णे श्रेष्ठे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ अतिशयेन सन् । तमप् (५।३।५५) । 'सत्तमः सातपूज्य-तमे साधीयस्युत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥ ॥ अतिशयेन शोभनः ॥ (५) ॥ ॥ पत्र 'अतिशोभनस्य'॥ 'वर्ये प्रधानं युक्तमनुत्तमं सत्तमं प्रवर्हणं च' इति नाम-मालायाम् (सत्तमस्य) । 'अयं प्रायहरं श्रेष्ठं मुख्यवर्यप्रव-हणम्' इति त्रिकाण्डशेषे च श्रेष्ठस्य पाठादेकविंशतिरेव शो-भनस्य —इत्यन्ये॥

स्युरुत्तरपदे व्याघ्रपुंगवर्षभकुञ्जराः । सिंहशार्दृळनागाद्याः पुंसि श्रेष्टार्थगोचराः॥५९॥

स्युरिति ॥ पुमांश्रासौ गौश्र । 'गोरतद्धितस्रुकि' (५। ४।९२) इति टच् ॥ (१) ॥ ॥ श्रेष्ठस्यार्थः । श्रेष्ठार्थों गोचरो येषां ते । क्रचित् 'वाचकाः' इति पाठः ॥ ॥ एते 'श्रेष्ठवाचकाः' ॥

अप्राज्यं द्वयहीने द्वे अप्रधानोपसर्जने ।

अप्रेति ॥ प्राज्याद्धिन्नम् ॥ (१) ॥*॥ प्रधानादन्यत् ॥ (२) ॥*॥ उपस्ञ्यते । 'सृज विसर्गे' (तु० प० अ०) । कर्मणि ल्युद् (३।३।११३) (३) ॥*॥ त्रीणि 'अप्र-धानस्य'॥

विशङ्कटं पृथु बृहद्विशालं पृथुलं महत् ॥ ६० ॥ वड्रोरुविपुलम्

वीति ॥ विसृतार्थवृत्तेर्विशब्दात् 'वेः शालच्शङ्कटचौ' (५।२।२८) ॥ (१) ॥*॥ 'विशाला त्विन्द्रवारुण्यामुज्ज-यिन्यां च योषिति । नृपवृक्षभिदोः पुंसि पृथुछे त्वभिषेयवत्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (४) ॥ ॥ प्रथते । 'प्रथ प्रख्याने' (म्वा० आ० से०)। 'प्रथिम्रदि-' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च । 'पृथुविंशाले भूपाले बाष्पिकाकृष्णजीरयोः' इति हेमचन्द्रः॥ (२)॥ ॥ बर्हति। 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषद्धहन्महत्-' (उ० २।८४) इति निपातः ॥ (३) ॥ ॥ पृथुत्वमस्यास्ति । सिध्मादित्वात् (५।२।९७) लच् । पृथुत्वं लाति वा ॥ (५) ॥*॥ म-हति । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) ॥ (६) ॥ ॥॥ बलते। 'वल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०)। 'बहुलमन्यत्रापि' () इति रक् ।—'शूद्राद्यः' इति रक्-इति मुकुटः। तन्न । उज्ज्वलद्त्तादावदर्शनात्। डलयोरेकत्वरमरणम् ॥ (७) ॥ ॥ जर्णोति । 'ऊर्णुञ् आ-च्छाद्ने' (अ० उ० से०) 'महति हस्वश्च' (उ० १। २१) इति कुप्रत्ययः नुलोपः हस्वश्च ॥ (८) ॥*॥ वि-पोलति । 'पुरु महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'विपुल: पृथुलेऽगाधे मेरुपश्चि-मभूधरे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (९) ॥*॥ नव 'विस्ती-र्णस्य'॥

पीनपीन्नी न स्थूलपीवरे ।

पीति ॥ प्यायते सम । 'ओप्यायी वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्थी-' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'प्यायः पी' (६।१।२८) ॥
(१) ॥*॥ प्यायते । 'प्येङ् छुद्धौ' (भ्वा० आ० अ०) ।
'ध्याप्योः संप्रसारणं च' (उ० ४।११५) इति क्रनिप् ।
स्थियां तु 'वनो र च' (४।१।७) इति ङीब्रौ ॥ (२) ॥*॥
स्थूलयति । 'स्थूल गृंहणें' (चु० आ० से०) । अच् (३।
१।१३४) । 'स्थूलः पीने जडे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥
प्यायते । 'छित्वर-' (उ० ३।१) इति निपातः । 'पीचरः
स्थूलकूर्मयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि
'स्थूलस्य'॥

स्तोकाल्पञ्चछकाः श्रुक्ष्णं सूक्ष्मं दभ्रं कृशं ततु ६१ स्त्रियां मात्रात्रुटी पुंसि छवछेशकणाणवः ।

स्तविति ॥ स्तुच्यते । 'धुच प्रसादे' (भ्वा०आ०से०)। घञ् (३।३।१९) न्यङ्कादिः (७।३।५३) । स्त्यते वा । बाहुलकात् स्तुञः कः । 'स्तोकस्त्रिष्वरपे चातके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अल्यते वार्यते । 'अल भू-षणादी' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्पः ॥ (२) ॥*॥ क्षोदनम् । 'श्लादिर् संपेषणे' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) क्षुदं लाति । 'आतोऽनुप-' (३।२। ३) इति कः 'तोर्लि' (८।४।६०) (मा० ५५) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । यद्वा क्षुचते । 'स्फायितच्चि-' (उ० २।१३) इति रकू । रलयोरेकत्वस्मरणात् कपिलिकादि-त्वात् (वा० ८।२।१८) वा ठत्वम् । 'अञ्चलकिषु नी-चेऽले' इति विश्वः॥ (३) ॥*॥ श्चिष्यते, श्चिष्यति, वा। 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०)। श्लिषेरचौप-धायाः' (उ० ३।१९) इति क्स्नः ॥ (४) ॥ स्-च्यते । 'सूच पैशुन्ये' (चु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७) । 'स्रक्ष्मं सात्कतकेऽध्यात्मे पंसणी त्रिषु चाल्पकें इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ द्भ्यते । 'द्भ्यु द्म्भने' (स्वा० प० से०) । 'स्फा-यितिश्व-' (उ० २।१३) इति रक् ॥ (६) ॥ शा कृ-इयते सम । 'कृश तनूकरणे' (दि० प० से०) । '--फुछ-क्षीब-' (८।२।५५) इति साधुः ॥ (७) ॥ ॥ तन्यते । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । '-तनिचरि-' (उ० १। ७) इत्युः । 'ततुः काये त्वचि स्त्री सात्रिष्वरूपे विरहे कृशे' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ ॥ मीयते । 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) ष्ट्रन् (उ० ४।१५९) । अ-नित्यः षितां ङीष् । टाप् (४।१।४) । 'मार्च त्ववधृतौ स्वार्थे कारस्वें मात्रापरिच्छदे । अक्षरावयवे द्रव्ये मानेऽल्पे

कर्णभूषणे। काले वृत्ते च' इति हैमः॥ (९)॥॥॥ त्रु-त्यते। 'तुट छेदने' (चु० आ० से०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन्॥ (१०)॥॥॥ त्र्यते। 'त्रुम् छेदने' (ऋया० उ० से)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'ल्रुचः कालभिदि छिदि। विलासे रामजे लेशे तथा किं-जल्कपश्मणोः। गोपुच्छलोमस्विप च' इति हैमः॥ (११)॥॥॥ लिशति। 'लिश गतों' (तु० प० से०)। अच् (३।१।१३४)। लिश्यते वा। घम् (३।३।१९)॥ (१२)॥॥॥ कणति। 'कण निमीलने' (चु० उ० से०)। अच् (३।१।१३४)। 'कणो धान्यांशलेशयोः। कणा जीरक-पिप्पल्योः' इति हेमचन्द्रः॥ (१३)॥॥॥ अणित, अण्यते, वा। 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अणश्च' (उ० १।८) इत्युः। 'अणुर्वीखल्पयोः' इति हेमः॥ (१४)॥॥॥ चतुर्दशं 'सूक्ष्मस्य'॥

अत्यरपेऽिलपष्टमरपीयः कनीयोऽणीय इत्यपि ६२

अत्येति ॥ अतिशयेनालः ॥ (१) ॥॥॥ 'अजादी गुणवचनादेव' (५।३।५८) इतीष्ठक्षीयसुनौ ॥ (२) ॥॥॥ (३) ॥॥॥ 'युवालपयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) इति कन् वा ॥ (४) ॥॥॥ अतिशयेनाणुः । ईयसुन् (५।३।५५)॥ (५) ॥॥॥ चत्वारि (पञ्च) 'अत्यलपस्य'॥

प्रभूतं प्रचुरं पाज्यमद्भं बहुलं बहु । पुरुष्टं पुरु भूयिष्टं स्फिरं भूयश्र भूरि च ॥ ६३॥

प्रेति ॥ प्रभवित स्म । 'गत्यार्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'प्रभूतमुद्भते प्राज्ये' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ प्रचोरित । 'चुर स्तेये' (चु० प० से०) । चुरादीनां णि-ज्वैकित्पकः । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'प्रगतं चुरायाः' इति वा॥ (२)॥॥॥ प्रवीयते । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) इति वी न । यद्वा प्रकर्षेणाज्यते काम्यते । 'अज्ञू व्यक्तयादौ' (६० प० से०) । आङ्पूर्वात् 'अज्ञेः संज्ञायाम्' (वा० ३।१।१०९) इति क्यप्॥ (३)॥॥॥ द्श्रादण्यत् । नञ्समासः (२।२।६)॥ (४)॥॥॥ वहून् लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां गिव योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भून्नि विहायसि नपुंसकम्। पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्रा-

ज्यकृष्णयोः' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (५) ॥ ॥ बंहते 'बहि वृद्धौं' (भ्वा० आ० से०)। 'लड्डिबंह्योर्नलोपश्च' (उ० १। २९) इत्युः । यतु-चंहते वर्धते बहु पूर्यते । मितद्वादि-त्वात् (वा० ३।२।१८०) डु:-इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । टिलोपेनोक्तरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । 'बद्ध सात्र्यादिसं-स्यासु विपुलेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (६) ॥ ॥ पुरून् हन्ति गच्छति । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । यद्वा पुरून् जहाति जिहीते वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥ (७)॥ ॥ पिपर्ति, पूर्यते, वा । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । 'पृभिदि॰' (उ० १।२३) इति कुः । यत् — पृकृतृगृधु-षिभ्यः कुः' इति सूत्रं पठितं मुकुटेन । तन्न । 'कृत्रोरुच्च' इति पृथक्सूत्रात् । अन्यथोत्वाभावप्रसङ्गात् । 'पुरुः प्राज्येऽभिधयवत् । पंसि स्याद्वेवलोके च नृपभेद्परागयोः' इति हैमः (मेदिनी) ॥ (८) ॥*॥ अतिशयेन बहु । 'बहोर्लोपो भू च बहोः' (६।४।१५८) 'इष्ठस्य यिद च' (६।४।१५९)। स्वार्थे चेष्विष्ठाद्यः ॥ (९) ॥*॥ स्फा-यते । 'स्फायी बृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अजिरशि-शिर-' (उ० १।५३) इति साधः ॥*॥ 'स्फारम्' इत्यपि पाठः । रक् (उ० २।१३) । 'स्फारस्तु स्फरकादीनां बु-द्वदे विपुलेऽपि च' इति हेमचन्द्रः ॥ (१०) ॥ ॥ अ-तिशयेन बहु । 'बहोर्लीपो भू च बहोः' (६।४।१५८) ॥ (११) ॥*॥ भवति । 'अदिशदिभूश्रुमिभ्यः किन्' (उ० ४।६५) 'भूरि स्यात्प्रचुरे खर्णे' इति हैमः । ('भूरिनी वासदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपंसकं सवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'बहुलस्य'॥

परक्काताचास्ते येषां परा संख्या क्षतादिकात्।

पेति ॥ शतात्परे । 'पश्चमी' (२।१।२७) इति यो-गविभागात्समासः । राजदन्तादिः (२।२।३१) । पारस्क-रादित्वात् (६।१।१५७) सुद् ॥ (१) ॥ ॥ आचेन पर-स्सहस्राः ॥ ॥ एकं 'शतात्परस्य' ॥

गणनीये तु गणेयम्

गेति ॥ आर्था छन्दः ॥॥ गण्यते 'गण संख्याने' (चु० उ० से०)। अनीयर् (३१११९६)॥ (१)॥॥॥ 'अचो यत्' (३१११७०)। संज्ञापूर्वकत्वाण्णिलोपामावः। 'चिन्तिपूजि—' (३।३।१०५) इत्यङ्विधानाद्गुणामावार्था-द्वा। अन्यथा 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इत्यनन्तरं

१—्इत्यादिपाठस्तु हैमानेकार्थकैरवाकरकौसुदीपुस्तके नास्ति । मेदिन्यादिष्यपि लवशब्दस्यैतदर्थकता नोपलभ्यते ॥

पठित्वाकारमेव विद्ध्यात् । यतु—'अ प्रत्ययात्' (३।३। १०२) इत्यकोरं प्राप्ते गुणाभावार्थाद्ङ्विधानात्—इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३। १०७) इति युचा प्रत्ययस्य वाधनात् ॥ (२) ॥॥ द्वे भाणियतुं शक्यस्य'॥

संख्यातं गणितम्

समिति ॥ संख्यायते सम । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गण्यते सम । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संख्यातस्य'॥

अथ समं सर्वम् ॥६४॥ विश्वमशेषं कृत्स्नं समस्तनिखिलाखिलानि निः-शेषम् । समग्रं सकलं पूर्णमखण्डं स्यादनूनके ॥ ६५ ॥

अथेति ॥ समति । 'षम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४) । सर्वार्थे सर्वनाम । 'समा संवत्सरे स्त्रियाम् । सर्वसाधुसमानेषु समं स्यादिभधेयवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। सरति । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वनिघुष्व-' (उ० १।१५३) इति साधः । - 'सर्तेर्वः'-इति मुकुटस्त्वपाणिनीयः । यद्वा सर्वति । 'वर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।३४) ॥ (२) ॥*॥ विश्वति । 'विश प्रवेशने' (तु० प० अ०)। 'अशू-प्रुषि-' (उ० १।१५२) इति कुन् । 'विश्वं कृत्स्ने च मुवने विश्वे देवेषु नागरे । विश्वाप्यतिविषायां स्यात्' (इति विश्वः)॥ (३) ॥ ॥ न शोषोऽस्य ॥ (४) ॥ शू-त्यते । 'कृती वेष्टने' (रु० प० से०) । 'कृत्यशूभ्यां क्स्नः' (उ० ३।१७) । 'कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥ ॥ समस्यते सम । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ निवृत्तं खिलमस्य॥ (७) ॥*॥ न खिलमस्य ॥ (८) ॥*॥ निष्कान्तं शेषात् । 'निराद्यः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (९) ॥*॥ संगतमश्रमस्य । समं श्रसते वा । 'श्रस अढ्नेः (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि--' (वा० ३।२। १०१) इति डः ॥ (१०) ॥ ॥ सह कलाभिः॥ (११) ॥ भा पूर्यते सम । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ० से०)। कर्तरि (३।३।१७४) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः। 'पूर्णः शब्दे (शक्ते) समये ना पूरिते त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ 🛊 'पूर्वम्' इति पाटः — इति स्वामी । पूर्वति ।

'पूर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) ॥ (१२) ॥*॥ न खण्ड्यते । 'खिंड भेदने' (चु० प० से०) । घन् ॥ (१३) ॥*॥ ऊनयति । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । अच् (३।१।१३४) । न ऊनम्। स्वाधे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (१४) ॥*॥ चतुर्दश 'समग्रस्य'॥

घनं निरन्तरं सान्द्रम्

घेति ॥ हन्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् घनादेशश्च । 'घनः सान्द्रे दृढे दार्ळ्ये विस्तारे मुद्गरेऽम्बुदे । संघे मुस्ते घनं मध्ये च-त्यवाधप्रभेदयोः' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥॥। निर्गतमन्तरात् । निर्गतमन्तरमस्मिन् वा ॥ (२) ॥॥। सह अन्यते । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रक् ॥ (३)॥॥। त्रीणि 'निविडस्य'॥

पेलवं विरलं तनु ।

पेलेति ॥ पेलनम् । 'पिल भेदने' (तु० प० से०)
घञ् (३।३।१८) । पेलोऽस्यास्ति । 'अन्येभ्योऽपि-'
(वा० ५।२।१०९) इति वः॥ (१)॥*॥ वि राति ।
बाहुलकात्कलन् ॥ (२)॥*॥ तन्यते । 'भृमृ-' (उ०
१।७) इत्युः 'तनुर्वपुस्त्वचोः । विरलेऽल्पे कृशे' इति
हैमः॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'विरलस्य'॥

समीपे निकटासन्नसंनिकृष्टसनीडवत् ॥ ६६ ॥ सदेशाभ्याशसविधसमर्यादसवेशवत् । उपकण्ठान्तिकाभ्यणीभ्यग्री अप्यभितोच्ययम्

।हिंगा

सेति ॥ संगता आपो यस्मिन् । 'ऋक्पूर्-' (५।८। ७८) इत्यः। 'द्वयन्तरुपसर्गेभ्योऽप ईत्' (६।३।९७)॥ (१)॥ ॥ निबन्धम्। 'संप्रोद्श्र—' (५।२।२९) इति चान्नेः कटच्। निकटति वा। 'कटे वर्षावरणयोः'। (भ्वा० प० से०)। अच् (३।१।१३४)॥ (२)॥ ॥ आसीदिति स्म। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। आसद्यते स्म, इति वा। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥ संनिकृष्यते स्म। 'कष्' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥ समानं नीडं वासस्थानमस्य। सह नीडेन, इति॥ (५)॥ ॥ समानं देशोऽस्य॥ (६)॥ ॥ अभ्यस्यते। 'अश्रू व्याप्तौ' (स्वा० आ० से०)। घञ् (३।

१—-'भ्ययाभिपतिता ह्यमी'—हित क्वचित्पाठः—हित पीयूष- . व्याख्या ॥

१९) ॥ ॥ मुकुटस्तु — अभ्यासीद्ति । 'अन्येभ्योऽपि--' (वा० ३।२।१०१) इति डः-इति दन्त्यसमाह। 'अ-भ्यासोऽभ्यसनेऽन्तिके इति दन्त्यान्तेषु (विश्वमेदिन्यौ) ॥ (७) ॥*॥ समाना विधास । यद्वा सह विधया ॥ (८) ॥ ॥ समाना मर्यादास्य ॥ (९) ॥ ॥ समानो वेशोऽस्य ॥ (१०) ॥*॥ उपगतः कण्ठम् । 'अत्याद्यः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । उपगतः कण्ठः सामीप्यमस्य, इति वा ॥ (११) ॥ ॥ अन्तोऽस्यास्ति । ठन् (५।२। ११५)। 'अन्तिकं निकटे वाच्यलिङ स्त्री शोभनौषधौ। चुह्रयां ज्येष्ठमगिन्यां च नाट्योत्तयां कीर्त्यतेऽन्तिका' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१२) अभ्यर्धते सा । अभ्यर्दति सा, इति वा । 'अर्द गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । कर्मणि (३।२। १०२) कर्तरि (३।४।७२) वा कः । 'अभेश्राविद्र्यें'। (७।२।२५) इतीडमावः ॥ (१३) ॥*॥ अभिमुखमय-मस्य ॥ (१४) ॥ ॥ 'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इति त-सिळ् ।-तसि:- इति खामिमुकुटोक्तिस्तु स्वरानाद्राभिप्रा-येण ॥ (१५) ॥ । पन्नदश 'समीपस्य' ॥

संसक्ते त्वव्यवहितमपटान्तरमित्यपि ।

समिति ॥ संसज्यते स्म । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ न व्यवधीयते स्म । कः (३।२।१०२) । 'द्धातेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ पटेनान्तरम् । न पटान्तरमत्र । मुकुटस्तु— 'अपदा-न्तरम्'— इत्याह ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'संळग्नस्य' ॥

नेदिष्टमन्तिकतमम्

नेदाति ॥ अतिशयनान्तिकम् । इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' (५।३।६३) ॥ (१) ॥*॥ तमप् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ हे 'अतिनिकटस्य'॥

स्यादृरं विप्रकृष्टकम् ॥६८॥

स्यादिति ॥ दुःखेनेयते । 'दुरीणो लोपश्च' (उ० २। २०) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ विश्रकृष्यते स्म । कृषेः कः (३।२।१०२) । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दूरस्य' ॥

द्वीयश्च द्विष्ठं च सुदूरे

देति ॥ अत्यन्तं दूरम् । ईयसुन् (५।३।५७) । 'स्थ्-ठदूरसुव-' (६।४।१५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ इष्ठन् (५।३।५५) ॥ (२) ॥*॥ सु अत्यन्तं दूरम् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अत्यन्तदूरस्य'॥

दीर्घमायतम् ।

दीति ॥ दणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०) । बाहुळकाघक् (१) ॥॥ आयम्यते स्म । कः (३।२। १०२) । आयतते वा । 'यती प्रयते' (भ्वा० आ० से०) अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'विस्तृतस्य'॥ वर्तु छं निस्त छं दृत्तम्

वेति ॥ वर्तते । बांहुलकादुलच् ॥ (१) ॥*॥ निर्गतं तलमस्य । 'निस्तलं वर्तुले चले' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ वर्तते स्म । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'वृत्तं (वृत्तौ) दढे मृते । चित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधी-तयोंवृते' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'वर्तुलस्य'॥

बन्धुरं तून्नतानतम् ॥ ६९ ॥

बेति ॥ बधाति । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । 'महुराद्यश्च' (उ० १।४१) इति साधुः । ('बन्धुरं मु-कुटे पुंसि स्त्री चङ्गतैलकल्कयोः । बन्धूके बिधरे हंसे त्रिषु स्याद्रम्यनम्रयोः । बन्धुरा पण्ययोषायां स्त्रियां भूम्नि च स-कुषु' इति मेदिनी) ॥॥॥ 'बन्धूरबन्धुरौ रम्ये नम्ने, हंसे तु बन्धुरः । बन्धूके च विडङ्गे च बन्धुरा पण्ययोषिति' इति विश्वाद्दीघोंपधोऽपि) ॥ (१) ॥॥॥ उन्नतं च तदा-नतं च॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'उन्नतानतस्य'॥

उच्यांशू नतोद्योच्छितास्तुङ्गे

उच्चेति ॥ उचिनोति । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२। १०१) इति डः । उच्चेस्त्वमस्त्यत्र वा । 'अर्शअादिभ्योऽच्' (५।२।१२७) । 'अन्ययानाम्—' (वा० ६।४।१४४) इति टिलोपः ॥ (१) ॥*॥ प्रकृष्टा अंशवोऽस्य ॥ (२) ॥*॥ उन्नमित स्म । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ उद्भतम्यमस्य ॥ (४) ॥*॥ उच्छ्यति स्म । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'उच्छ्युतं त्रिषु संजाते समुन्नद्ध(त)प्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ तुष्ठयते । 'तुजि हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।१९) । 'तुङ्गः पुंनागनगयोर्ध्ये स्यादुन्नतेऽन्यवत् । तुङ्गां प्रोक्ता हरिद्रायां वर्वरायामपी-ष्यते' इति हैमः ॥ (६) ॥*॥ षट् 'उन्नतस्य' ॥

१—वृत्तौ वर्तने यथा—'क्तेन वृत्तं प्रवदन्ति मुख्यम्' इति ॥ २—वृते यथा—'कण्टकैविंटपी वृत्तः' इति चानेकार्थकैर-वाकरकौमुदी ॥

अथ वामने।

न्यग्रीचखर्वहस्वाः स्युः

अधित ॥ वामयित मदम् । 'द्रुवम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) नन्द्यादिल्युः (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ न्य- द्यति । 'अञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'ऋत्विग्-' (३। २।५९) । इति किन् ॥ (२) ॥*॥ नीचैस्त्वमस्त्यत्र । अर्शआद्यचि (५।२।१२७) । 'अव्ययानाम्-'(६।४।१४४) इति टिलोपः । 'नीचः पामरखवयोः' इति हैमचन्द्रः ॥ (३) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । ('खर्व संख्यान्तरे ह्रीवं नीचे वामनके त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ हसति । 'हस शब्दे' (भ्वा० प० से०) वाहुलकाद्वः । 'खर्वह्नस्वौ न्य- ग्वामनौ' इति हैममेदिन्यौ ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'ह्नस्वस्य'॥

अवाग्रेडवनतानते ॥७०॥

अवेति ॥ अवनतमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अवनमति स्म । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥*॥ आनमति स्म ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अधोमुखस्य'॥

अरालं रुजिनं जिह्ममूर्मिमत्कुश्चितं नतम् । आविदं कुटिलं भुगं वेद्धितं वक्रमित्यपि ॥७१॥

अरेति ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५)। अरमालाति। मूलविसुजादिकः (वा० ३।२।५) अरा लाति वा । 'अराल: कुटिले सर्जरसे च समद्नितनि' इति विश्वः ॥ (१) ॥ ॥ वृज्यते । 'वृजी व-र्जने' (अ० आ० से०) । 'वृजेः किच' (उ० २।४७) इ-तीनन् । 'चृजिनं कल्मषे क्षीवं केशे ना कुटिले त्रिष्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ जहाति, हीयते वा । 'ओ-हाक् त्यागें (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् । 'जिह्यस्त कुटिले मन्दे जिह्यं तगरपादपे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ 'ऊर्मिः (स्त्रीपंसयो-वींच्यां) प्रकाशे वेगभङ्गयोः । वस्त्रसंकोचरेखायां वेदना-पीडयोरपि)' (इति मेदिनी) । ऊर्मिरस्यास्ति । मतुप् (५। २।९४) । यवादिः (ग० ८।२।९) ॥ (४) ॥ ॥ कुञ्चति सम । 'कुञ्च कौटिल्ये' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।४। ७२) । बाहुलकात् संज्ञापूर्वकत्वाद्वा नलोपाभावः ॥ (५) ॥ । नमति स्म । क्तः (३।४।७१) । 'नतं तगरपाट्यां सात् क्लीवं, कुटिलनम्रयोः। (त्रिष्)' (इति मेदिनी)॥ (६) ॥ ॥ आविध्यते सम । 'व्यघ ताडने' (दि० प०

अ०) क्तः (१।२।१०२) । 'महिज्या—' (६।१।१६) इति संप्रसारणम् । 'आविन्हो वाच्यिलङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥॥॥ कुटिं कौटिल्यं लाति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । कुटित वा । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) 'मिथिलादयश्च' (उ० १। ५७) इतीलच् । 'कुटिला त्वापगायां स्त्री मुन्ने तु वाच्यिलङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (८) ॥॥॥ मुजति स्म । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (९) ॥॥॥ वेछिति स्म । 'वेछ चलने' (म्वा० प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति कः । 'वेछितं गमने झीवं कुटिले विधिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१०) ॥॥॥ वश्वति । 'वश्चु गतौ' (म्वा० प० से०) । 'स्कायितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'वकं पुटमेदे वकः कुटिले कूरमौमयोः' इति हैमः ॥ (११) ॥॥॥ एकादश 'वकस्य'॥

ऋजावजिह्मप्रगुणौ

ऋजेति ॥ अर्जित । 'अर्ज अर्जने' (म्वा० प० से०) 'अर्जिदृशि—' (उ० १।२७) इति साधुः । यत्तु—अप-ष्ट्रादित्वात्कुः—इति सुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । 'अपदुः-सुषु स्थः' (उ० १।२५) इत्यस्य प्राप्टयमावात् । गुणामा-वाच ॥ (१) ॥॥। भिन्नो जिह्यात् ॥ (२) ॥॥। प्रकृष्टा गुणा यस्य ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'अवकस्य'॥

व्यस्ते त्वमगुणाकुलौ ।

व्यस्ते इति ॥ व्यस्यते स्म । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'व्यस्तं तु व्याकुले व्याप्ते' इति विश्वः ॥ (१) ॥*॥ भिन्नः प्रगुणात् ॥ (२) ॥*॥ आकोलति । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प०से०) । 'इगुपष—' (३।१।१३५) इति कः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आकुलस्य'॥ शाश्वतस्तु भुवो नित्यसद्यतनसनातनाः ॥७२॥

शेति॥ शश्वद्भवः। 'तत्र भवः' (शश्वा५३) इत्यण्। अनित्योऽन्ययानां टिलोपः बहिषष्टिलोपवचनात् (वा० श्वाः श्वाद्भादित्वात् (वा० श्वाः श्वाद्भादित्वात् (वा० श्वाः १८५) ज्ञापकात् ॥ ॥ अध्यात्मादित्वात् (वा० श्वाः ६०) ठञ्जपि । 'शाश्वातिकः' (२।११९) इति निर्देशान्न कादेशः (७।३।५१)॥ (१)॥ ॥ ध्रुवति । 'ध्रुव स्थैयें' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (२।१११३५) इति कः। 'ध्रुवो वटे। वसुयोगिभदोः शंभौ शङ्कावुत्तानपादने। स्थिरे (नित्ये) निश्चिते च (श्रुवं खेऽजसतर्कयोः। ध्रुवा

मूर्वाशालपण्योः सुग्भेदे गीतिभद्यिप') इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ नियतं भवः । 'त्यब् नेर्भुवे' (वा० ४।२।१०४) । 'नित्यं स्यात्संततेऽपि च । शाश्वते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ ॥ सदा भवः । 'सायंचिरम्—' (४।३।२३) इति ट्युट्युलो (ट्युतुटी) ॥ ४॥ ॥ ॥ सना भवः । 'सनातनो-ऽच्युते । पितृणामितिथौ रुद्रवेधसोः शाश्वते स्थिरे' इति हेमचन्द्रः ॥ (५) ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ भवत्यस्य' ॥

स्थास्तुः स्थिरतरः स्थेयान्

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'ग्लाजिस्थश्च ग्सुः' (३।२। १३९) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थिरः । तरप् (५।३। ५७) ॥ (२) ॥*॥ ईयसुनि (५।३।५७) 'प्रियस्थिर—' (६।४।१५७) इति साद्यः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अति-स्थिरस्य'॥

एकरूपतया तु यः।

कालव्यापी स कूटस्थः

एकेति ॥ कृटवत् तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'कृटोऽस्त्री निश्चले राशौ' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'कृटस्थस्य'॥

स्थावरो जङ्गमेतरः ॥७३॥

स्थेति ॥ स्थानशीलः । 'स्थेशभास-' (३।२।१७५) इति वरच् ॥ (१) ॥*॥ जङ्गमादितरः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अचरस्य'॥

चरिष्णुजङ्गमचरं त्रसमिङ्गं चराचरम् ।

चेति ॥ चरणशीलम् । 'चर गतौ' (स्वा० प० से०) । 'अलंकुञ्—' (३।२।१३६) इतीण्णुच् ॥ (१) ॥*॥ वक्रं गच्छति । गत्यर्थानाम् 'नित्यं कौटिल्ये—' (३। १।२३) इति यङ् । स्वाम्यादिस्तु भृशार्थ एव यङमिच्छति । अच् (३।१।१३४) ॥ (२) ॥*॥ चरति । अच् (३।१।१३४) 'चरोऽक्षच्तमेदे च मौमे चारे त्रसे चले' (इति मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रसति । 'त्रसी उन्द्रेगे' (दि० प० से०) । अच् (३।१।१३५) ॥ (४) ॥*॥ इङ्गति । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) 'इङ्गः स्यादिङ्गितेऽद्धते । ज्ञानजङ्गमयोध्यापि' इति हेमचन्द्रः ॥ (२) ॥*॥ 'चरिचिलि—' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि । चराचरं जङ्गमे स्यादिङ्गवि-ष्टपयोरिं (इति हैमः) ॥ (६) ॥*॥ षट् 'चरस्य' ॥

चलनं कम्पनं कम्पं चलं लोलं चलाचलम् ७४ चश्र्वलं तरलं चैव पारिष्ठवपरिष्ठवे ।

चोति ॥ चनलशीलम् । 'चल गतौ' (भवा० प० से०)। 'चलनशन्दा-' (३।२।१४८) इति युच्। 'च-लनं अमणे कम्पे कम्प्रे तु वाच्यलिङ्गकम्।(चलनी वस्रघर्षरी वारीभेदेऽपि च कचित्)' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (१) ॥ शा कम्पनशीलम्। 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०)। 'कम्पनं न द्वयोः कम्पे कम्पे साद्भिधेयवत्' (इति मे-दिनी ॥ (२) ॥ ॥ 'नमिकम्पि-' (१।२।१६७) इति रः॥ (३) ॥ ॥ चलति । अच् (३।१।१३४)॥ (४) ॥*॥ लोडति । 'लुड विलोडने' (भ्वा० प० से०)। कचिद्पवाद्विषयेऽप्युत्सर्गप्रवृत्तेरच् (३।१।१३४) । डल-योरेकत्वम् ॥ (५) ॥*॥ 'चरिचिछि-' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वादि ॥ (६) ॥ ॥ चञ्चति । 'चञ्च गतौ' (भ्वा० प॰ से०)। बाहुलकादलच्। 'चश्चला तु तडि-ह्रक्ष्मयोध्यञ्चलश्रपले (कामुके)ऽनिले' (इति मेदिनी) ॥ (७) ॥ । तरित । आलच् (बाहुलकात्) । 'तरलं च-ञ्चले षिङ्गे भास्करेऽपि त्रिलिङ्गकम् । हारमध्यमणौ पुंसि यवागूसुरयोः स्त्रियाम्' इति विश्वमेदिन्यौ ॥ (८) ॥ *॥ परिष्ठवते । 'घ्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३। १।१३४) ॥ (१०) ॥ ।। प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'पा-रिप्रवश्राकुले स्याचञ्चले च' इति हैमः (मेदिनी)॥ (९) ॥ ३॥ दश 'चलस्य'॥

अतिरिक्तः समधिकः

अतीति ॥ अतिरिच्यते स्म । 'रिचिर् विरेचने' (रु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सम्यग-धिकः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अधिकभूतस्य' ॥

दृहसंधिस्तु संहतः॥७५॥

द्विति ॥ दृढः संधिः संधानमस्य ॥ (१) ॥ सं-हन्यते स्म किः (३।२।१०२) । 'संहतं संगते दृढे' इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दृढसंधानस्य' ॥

कक्खटं कठिनं कूरं कठोरं निष्ठुरं दृढस् । जरठं मृर्तिमन्मृर्तम्

केति ॥ कक्खति । 'कक्खं हसने' (भ्वा० प० से०) । 'शकादिभ्योऽटन्' (उ०४।११२) ॥॥॥ (खक्खटम् इति) कवर्गद्वितीयादिः—इत्यन्ये ॥ (१) ॥॥॥ कठति ।

'कठ कुच्छजीवने' (भ्वा० प० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० ३।४९) इतीनच् । 'कठिनमपि निष्ठुरे स्यात् स्त-ब्धेडपि त्रिषु नपुंसकं स्थाल्याम् । कठिनी खटिकायामपि कठिना गुडशर्करायां च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ क्रन्तति । 'क्रुती छेद्ने' (तु० प० से०) । 'क्रुतेरछः कू च' (उ० २।२१) इति रक् । — कृणाति — इति स्वा-मिमुकुटोक्तविग्रहस्तु चिन्त्यः । 'कूरा नृशंसघोरोष्णक-ठिनाः' इति हैमः ॥ (३) ॥ अ॥ 'कठिचकिभ्यामोरन्' (उ० १।६४)। 'कठोरौ पूर्णकठिनौ' इति हैमः॥ (४) ॥ । नितिष्ठति । मद्भरादिः (उ० १।४१) ॥ (५) ॥ श दहीत, इंहति, स वा। 'इह इहि वृद्धौं' (भ्वा० प० से०)। 'हढ: स्थूलबलयोः' (७।२।२०) इति साधुः। 'दृढं स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यिप' (इति मेदिनी) ॥ (६) ॥*॥ जीर्यति । 'जृष् वयोहानों' (दि० प० से ०)। बाहुलकादठच्। 'जरठः कर्कशे पाण्डो कठिने-Sप्यभिघेयवत्' इति विश्वः ॥ (७) ॥*॥ मूर्तिः काठि-न्यमसास्ति । मतुप् (५।२।९४) ॥ (८) ॥ ॥ मूर्छति सा। 'मूर्छा मोहसमुच्छाययोः' (भ्वा० प० से०)। अ-कर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२)। ('आदितश्च' (७।२।१६) इति नेट्)। 'न ध्याख्या-' (८।२।५७) इति नत्वं न। 'मुर्त साब्रिषु मूर्छीले कठिने मूर्तिमल्यपि' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (९) ॥*॥ नव 'कठिनस्य' ॥

मद्यदं मौढमेधितम्।।७६॥

मेति ॥ प्रवर्धते स 'वृधु वृद्धो' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥*॥ प्रो- स्वते स । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तः (३। २।१०२) । 'प्रावृह्हो—' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ एधते स । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (३) ॥*॥ जीणि 'मवृद्धस्य'॥

पुराणे पतनप्रवपुरातनचिरंतनाः।

िखति ॥ पुरा भवम् । 'सायंचिरम्-' (४।३।२३) इति ट्युट्युटो । 'पुराणप्रोक्तेषु-' (४।३।१०५) इति निर्देशात्तुण्न । 'अबाधकान्यपि निपातनानि' इति पक्षे भ-

१—पुराणशब्देन पुरातनशब्दस्य बाधः प्राप्तोऽपि पृपोद-रादित्वात् (६।२।१०९) नेति बोध्यम् । 'अवाधकान्यपि निपा-तनानि' इति तु भाष्यविरुद्धम्—इति परिभाषेन्दुशेखरे नागेशः । वति । 'पुराणं प्रत्नशास्त्रयोः । पुराणः षोडशपणे' (इति हैमः) ॥ (१) ॥*॥ 'नश्च पुराणे प्रात्' (वा० ५।४। ३०) इति ट्युः ॥ (२) ॥*॥ त्नः (वा० ५।४।३०) च ॥ (३) ॥*॥ पुरा भवम् । ट्युः (४।३।२३) ॥ (४) ॥*॥ चिरे भवम् । 'सायंचिरम्—' (४।३।२३) इति ट्युः, निपातनान्मान्तत्वम् ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'पुरातनस्य'॥

पत्यग्रोऽभिनवो नच्यो नवीनो नूतनो नवः ७७ नूत्रश्र

प्रेति ॥ प्रतिनवमग्रमस्य ॥ (१) ॥*॥ अभिनवते । 'णु स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) ॥ (३) ॥*॥ नव एव । 'नवस्य नूरादेशस्त्नप्तनप्खाश्च प्रत्ययाः' (वा ५।४। ३०) ॥ (४) ॥*॥ (५) ॥*॥ (६)॥*॥ नूयते । अप् (३।३।५७) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'नूतनस्य'॥

सुकुमारं तु कोमलं मृदुलं मृदु।

स्विति ॥ सुष्ठु कुमार्थते । 'कुमार कीडायाम्' चुराद्य-दन्तः । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । 'एरच्' (३। ३।५६) वा । यद्वा सुकाम्यते । 'कमेः किंदुचोपधायाः' (उ०३।१३८) इत्यारन्, अत उत्वं च ॥ (१) ॥॥॥ बाहुठैकादरुच्, अत उत्वं च । 'कोमरुं मृदुर्ठे जरुं' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ मृदुर्गुणोऽस्यास्ति । सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति रुच् ॥ (३) ॥॥॥ मृद्यते । 'मृद् क्षोदे' (क्रया० प० से०) । 'प्रथिमृदिश्च-स्जाम्-' (उ०१।२८) इति कुः संप्रसारणं च । मृगव्वा-दित्वात् (उ०१।२७) कुः—इति मुकुटो व्यर्थः । 'मृद्व-तीक्ष्णे च कोमरुं' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ चत्वारि कोमरुस्य'॥

१—'नश्च पुराणे प्राह्कत्त्व्यः । लप्-तनप्-खाश्च प्रत्यया प्रक्तव्याः' इति माध्ये तनप्प्रत्ययस्यैव विधानेनात्र तिहरोधात् व्युविधानमसंगतम् । अत एव स्वामिमुकुटाभ्यामपि तन-प्रत्य एवाङ्गीकृतः ॥ २—सिद्धान्तकौमुद्यां तु—'कुटिकिशिकौनिभ्यः प्रत्ययस्य मुद्' । वाहुल्काद्भुणः कोमलम्—इत्युक्तम् । ३—क्रकारवतो धातोरुपादाने 'संप्रसारणं च' इत्युक्तिर्भवदीया व्यर्था । तस्मात् रेफवतो भौवादिकस्योपन्यासो युक्तः । अत एव मवज्जनकेनापि प्रकृतसूत्रव्याख्यायां, 'त्रयाणां कुः संप्रसारणम्' इत्येवोक्तम ।

अन्वगन्वक्षमतुगेऽनुपदं क्रीवंमञ्ययम् ॥ ७८ ॥
अन्विति ॥ अन्वञ्चति । 'अञ्च गतौ' (भ्वा० प०
से०) । किन् (३।२।५९) (१) ॥*॥ अनुगतमञ्जमिन्द्रियम् ॥ (२) ॥*॥ अनु गच्छति । 'गम्छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।४८) इति डः ॥ (३) ॥*॥ पदस्य पश्चात् पश्चाद्धेंऽञ्ययीभावः (२।१।६) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पश्चाद्त्यर्थे' ॥
भत्यक्षं स्यादैन्द्रियकम्

प्रेति ॥ अक्षमिन्द्रियं प्रतिगतम् । 'अत्याद्यः—' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (१) ॥॥। इन्द्रियेणानुभू-यते । कुलालादित्वात् (४।३।११८) वुन् ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'इन्द्रियज्ञानस्य'॥

अमत्यक्षमतीन्द्रियम् ।

अप्रोति ॥ भिन्नं प्रत्यक्षात् ॥*॥ 'अनध्यक्षम्' इति पाठः—इत्यन्ये । अक्षेष्विध । अध्यक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्यर्थीभावः (२।१।६) । अतिकान्तमध्यक्षम् ॥ (१) ॥*॥ इन्द्रियमतिकान्तम् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इन्द्रियेणाज्ञातस्य' ॥ एकतानोऽनन्यद्वत्तिरेकाग्रैकायनाविप ॥ ७९. ॥ अप्येकसर्ग एकाग्र्योऽप्येकायनगतोऽपि च ।

एकेति ॥ एकं तानयति । 'तनु श्रद्धोपकरणयोः' (चु० उ० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । एकस्तानो विस्तारोऽस्य, इति वा ॥ (१ ॥*॥ न अन्या वृत्तिरस्य ॥ (२) ॥*॥ एकम् एकस्मिन् वा अग्रमस्य ॥ (३)

१-पीयूषारूयन्यारुयायामपि अनुपदशब्दस्यैवान्यथीभावत्व-मुक्तम् । स्वामिना तु--'अन्वक्-अन्वक्ष-अनुपद-' इत्ये-तत्रयमन्ययं वर्तते । हीबत्वं तु (अन्वक्ष-अनुपद=इति) द्वयोः--इत्युक्तम् । युज्यते चान्वक्शब्दस्याव्ययत्वम् । 'अन्वग्ययौ मध्यमलोकपालः' इत्यत्र 'अन्वङ्' इति रूपापत्तेः । 'ताम्' इत्यत्र 'कर्तृकर्मणोः-' (२।३।६५) इति षष्टवापत्तेश्च । अन्ययत्वे तु 'न लोकान्यय-' (२।३।६९) इति षष्ठीनिषेधेन 'अव्ययात्-' (२।४।८२) इति सुपो छुका छुप्तत्वेन न काप्यनुपपत्तिः । आमं यातीत्यादावान् भविकस्य याधात्वर्थव्यापारजन्यविरुक्षणसंयोगा-श्रयत्वस्य गव्यभावेन तामित्यस्य 'ययौ' इत्येतत्कर्मत्वाभावात् । 'ययौ' इत्येतत्कर्म तु 'निल्याय' इति प्रागुक्तमेव । निह सधी-चोरेकतरिकवाकर्मत्वमेकतरस्य भवति । 'पुत्रेण सहागतः पिता' इत्यर्थे 'पुत्रमागच्छति स्म पिता' इति प्रयोगाभावात् । गोराज्ञो-श्च 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छत्' इत्यनेन सध्यक्तवप्रतिपादनात् । तत्र च 'तृतीयाथें' इत्यनेनानोः कर्मप्रवचनीयसंक्षेति दिक् ।

॥ १॥ एकमयनमस्य ॥ (४) ॥ १॥ एक एकस्मिन् वा सर्गों निश्चयोऽस्य ॥ (५) ॥ १॥ एकमञ्यं ज्ञेयमस्य ॥ १॥ प्रज्ञाद्यणि (५।४।३८) 'ऐकाष्ट्यः' अपि ॥ (६) ॥ ॥ एकं च तद्यनं च एकायनं गतः । एकस्मिन्नयने गतं ज्ञानमस्य, इति वा ॥ (७) ॥ ॥ सप्त 'एकाग्रस्य' ॥ पुंस्यादिः पूर्वपौरस्त्यप्रथमाद्याः

पुमिति ॥ आ प्रथमं दीयते गृँ ह्यते । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ पूर्वति । 'पूर्व पूर्णे' (म्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३८) । 'पूर्व तु पूर्वजे । प्रागयं श्रुतभेदेषु' (इति हैमः) ॥ (२) ॥*॥ पुरो मवः । 'दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक्' (उ० ४।२।९८) ॥ (३) ॥*॥ प्रथेरमच्' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ आदौ मवः । दिगा-दित्वात् (४।३।५३) यत् ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'आद्यस्य'॥ ।८०॥ अथास्त्रियाम् ॥८०॥

अन्तो जघन्यं चरममन्त्यपाश्चात्यपश्चिमम्।

अथेति ॥ अमित । 'अम गतौ' (म्वा० प० से०) । बाहुलकात्तन् । अन्तित वा । 'अति बन्धने' (म्वा० प० से०) । अच् (इ।११३४) । 'अन्तः स्वरूपे निकटे प्रान्ते निश्चयनाशयोः । (अवयवेऽपि)' इति हेमचन्द्रः ॥ (१) ॥*॥ जघने मवम् । दिगादित्वात् (४।३।५४) यत् । शरीरावयवत्वात् (४।३।५५ वा०) 'जघन्यं मोहने क्षीवं चरमे गिहंतेऽन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ चरति । 'चर गतौ' (म्वा० प० से०) । 'चरेश्च' (उ० ५।६९) इत्यमच् ॥ (३) ॥*॥ अन्ते मवम् । दिगादित्वात् (४।३ ५४) । 'अन्त्यस्त्वन्तमवेऽधमे' इति हेमः ॥ (४) ॥*॥ पश्चाद्भवम् । 'दक्षिणा—' (४।२।९८) इति त्यक् ॥ (५)॥ ॥ अग्रादिपश्चाङ्किमच्' (वा० ४।३।२३) ॥ (६)॥ ।॥ वद 'अन्त्यस्य'॥

मोधं निरर्थकम्

मविति ॥ मुह्यन्त्यस्मिन् । 'मुह् वैचित्ये' (दि० प० अ०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । न्यङ्कादिः

१ — प्रथमम् आदीयते गृह्यते — इति मुकुटपाठ एव साधी-यान् । भविद्यितपाठे 'आ' इत्यस्य 'प्रथमम्' इत्यर्थकत्वसंभवे-ऽपि 'दीयते' इत्यस्य 'गृह्यते' इत्यर्थकताया विना लक्षणं सर्वसु-बोध्यत्वाभाषात् ॥

(७।३।५३) ।—मुहेरचि—इति मुकुटोक्तिश्चिंनत्या । 'मोघो दिने निष्फले च मोघा स्यालटलातरी' इति हैमः॥ (१)॥*॥ निर्गतोऽर्थोऽस्मात्॥ (२) ॥*॥ हे 'निष्प्रयोजनस्य'॥

स्पष्टं स्फुटं प्रव्यक्तमुल्बणम् ॥८१॥

स्पेति ॥ स्पाइयते सम । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधः । मुकटस्त-स्परयते रम—इति विगृहीतवान् । तत्रेट्रपसङ्गो दुर्वारः ॥ (१) ॥ शा स्फुटति । 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'स्फ्रटो व्यक्तप्रफुछयोः । सिते व्याते इति हैमः ॥ (२) ॥ ॥ प्रव्यज्यते सम । 'अञ्ज व्यक्लादौ' (रु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) । प्रन्यन्यते सम, इति वा । 'अञ्च विशेषणे' (चु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उद्वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'स्पष्टस्य' ॥

साधारणं त सामान्यम

सेति ॥ सह आधारणेन । 'आग्रीध्रसाधारणाद्ञ्-' (वा० ५।४।३६) इति स्वार्थेऽञ् । स्त्रियां ङीप् (४।१। १५) ॥ (१) ॥*॥ सह मानेन । समानस्य भावः । ष्यञ् (५।१।१२४) । चातुर्वर्ण्यादित्वाद् (वा० ५।१। १२४) वा स्वार्थे ष्यञ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनेकसंब-निधन एकस्य'॥

एकाकी त्वेक एककै:।

पकिति ॥ एकं एव 'एकादाकिनिचासहाये' (५।३। ५२) ॥ (१) ॥ ॥ चकारात्कन्छको च । 'एकं संख्या-न्तरे श्रेष्ठे केवलेतरयोखिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२)॥*॥ (३) ॥ ॥ त्रीण 'असजातीयासहायस्य' ॥ भिन्नार्थका अन्यतर एकस्त्वोडन्येतरावि।।८२॥ भीति ॥ भिन्नोऽर्थो येषां ते ॥ (१) ॥ ॥ अन्य एव

१— 'कृतो बहुलम्' इति भाष्यसंमतन्यासेऽधिकरणेऽप्यचः सिद्धत्वेन 'न्यङ्कादीनां च' इलत्र विण्ण्यतोरनुवृत्त्यभावस्य 'न्यङ्कादिः(वात्कुत्वम् । मृगुः' इति वदतो भवञ्जनकस्यापि सं-मतत्वेन कुत्वस्थापि सिद्धत्वेन च 'चिन्त्या' इत्युक्तिरेव चिन्त्या। २ —सितन्याप्तयोर्थथा — 'सुधां शुरोचि: स्फुटकुट्टिमेषु' — इत्यने-कार्थकरवाकरकौमुदी । ३—'एकलः' इत्यपि पाठः—'शांभवी शक्तिरेकला'-इति पीयूषव्याख्या।

'अल्पाच्तरम्' (२।२।३४) इतिवत् स्वार्थे तरप् ।--द्व-योर्निर्घारणे डतरच् (५।३।९२)—इति सुकुटस्त्वपाणि-नीयः ॥ ॥ कचित् 'एकतरः' इति पाठः । तत्र 'एकाच प्राचाम्' (५।३।९४) इति डतरच् ॥ (२) ॥ ॥ एति । 'इण्मी-' (उ० ३।३३) इति कन् ॥ (३) ॥*॥ तनोति । 'तनोतेरनश्च वः' (उ० २।६३) चात् किप्-इत्येके । आगमानित्यत्वातुग् वैकल्पिकः । केचितु चिक-मेवानुवर्तयन्ति । एवं मतभेद्सिद्धौ त्वत्त्वशब्दौ सर्वादि-षु पठितौ ॥ (४) ॥*॥ अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । अझ्यादित्वात् (उ० ४।११२) यः । 'अ-न्योऽसदृशेतरयोः' इति हैमः ॥ (५) ॥*॥ तरणम् । 'ऋदोरप' (३।३।५७) तरः । एः कामस्य तरः । इना का-मेन तरति इति वा । अच् (३।१।१३४) । 'इतरः पाम-रेऽन्यस्मिन्' इति हेमचन्द्रः ॥ (६) ॥ ॥ षट् 'भि-न्नार्थकाः' ॥

उचावचं नैकभेदम

उचेति ॥ उद्कृ चावाक् च । 'मयूरव्यंसकाद्यश्च' (२। १।७२) इति साधः ॥ (१) ॥*॥ एको भेदोऽस्य । न एकभेद्म् । 'सुप्सपा' (२।१।४) इति समासः । न एको भेदोऽत्र, इति वा । उत्तरपदशब्दस्य समासचरमावयवे रूढत्वान्मध्यमपदे नलोपाभावः ॥ (२) ॥ हे 'अनेकप्र-कारस्य'॥

उचण्डमविलम्बितम् ।

विति ॥ उचण्डनम् । 'चडि कोपे' (भ्वा० आ० से०) । घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ विलम्ब्यते सम । 'लवि अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२)। न विलम्बितम् ॥ स्वामी अवलम्बनम् इति पठित ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उत्तालस्य' ॥

अरंतुदं तु मर्भस्पृक्

अर्थिति ॥ अरंति तुद्ति । 'तुद् व्यथने' (तु० उ० अ०) । 'विध्वरुषोस्तुदः' (३।२।३५) इति खच् । 'अरु-द्विषत्-' (६।२।६७) इति सुम् ॥ (१) ॥*॥ मर्म स्पृ-शति । 'स्पृश उपतापे' (तु० प० अ०) । 'स्पृशोऽनुद्के-' (३।२।५८) इति किन्॥(२)॥ ॥ हे 'मर्मपीडकस्य'॥

अबाधं तु निरगेलम् ॥ ८३॥

अवेति ॥ न बाधास्य ॥ (१) ॥*॥ निष्कान्तमर्ग-लायाः । 'निराद्यः-' (वा० २।२।१८) इति समासः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'अवाधितस्य' ॥

मसव्यं मतिकूळं स्याद्पसव्यमपष्टु च ।

प्रेति ॥ प्रगतं सन्यात् । 'प्रसन्यं वाच्यलिङ्गं प्रतिक्-लातुक्लयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रतीपं क्-लात् ॥ (२) ॥*॥ अपगतं सव्यात् । 'अपसन्यं त्रि-लिङ्गं तु दक्षिणप्रतिक्लयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ अपतिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः । सुषामादिः (८।३।९८) 'अपष्टुः पुंसि काले च वामे स्यादन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (४) ॥*॥ च-त्वारि 'विरुद्धार्थस्य'॥

वामं शरीरे सन्यं स्यात

वेति ॥ स्यते । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'सद्यं वामे च दक्षिणे' इत्यजयः । 'सद्यं तु देक्षिणे । वामे च प्रतिकूळे च' इति विश्वः (हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'सद्यशरीरस्य' ॥

अपसन्यं तु दक्षिणे ॥८४॥

अपेति ॥ अपकान्तं सञ्यात् ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'दक्षिणदारीरभागस्य'॥ संकटं ना तु संवाधः

समिति ॥ संकटति । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । अच् (३।१।१३४) यद्वा संवाधार्थात् 'सम्' श-व्दात् स्वार्थे 'संप्रोदश्र—' (५।२।९२) इति कटच् ॥ (१) ॥*॥ सम्यग् वाधन्तेऽत्र । 'वाधृ लोडने' (भ्वा० आ० से०) 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । 'संवाधः संकटे भेगे' इति विश्वः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संकीर्णस्य' ॥

कलिलं गहनं समे।

केति ॥ कठते, कल्यते, वा । 'कठ शब्दसंख्यानयोः' (म्वा० आ० से०) । 'सिकिकिलि—' (उ० १।५४) इती- ठच् ॥ (१) ॥*॥ गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (म्वा० आ० से०) । 'बहुलमन्यत्रापि' (उ० २।७८) इति युच् । पृषो- दरादित्वात् (६।३।१०९) हस्वः । गस्य गानस्य गतेर्वा हनम् 'गहनं वनदुःखयोः । गहरे किलेले चापि' इति विश्वहैमौ ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दुष्प्रवेशस्य'॥

संकीर्ण संक्लाकीर्णे

समिति ॥ संकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपे' (तु०प०से०)। कः (३।२।१०२) 'संकीर्ण निचितेऽपि स्याद्युद्धे त्विभिध्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ संकोलित । 'कुल संस्त्याने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । यत्तु—शिकधातोरुलचि 'शङ्कुलम्' तालव्यादि इति तु स्वामी—इति मुकुटेनोक्तम् । तिचन्त्यम् । 'संकोलित' इति स्वामिना विगृहीतत्वात् ॥ (२) ॥*॥ आकीर्यते स्म । 'कॄ विक्षेपें' (तु० प० से०) । कः (३।२। १०२)॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'नानाजातीयसंमिलितस्य'। यथा संकीर्णवर्गः । केचित्तु एतान्पूर्वपैर्यायानाहुः । 'संकीर्णमृषिपत्नीनाम्' इति प्रयोगात् ॥

मुण्डितं परिवापितम् ॥ ८५ ॥

स्विति ॥ मुण्ड्यते स्म । 'मुडि खण्डने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ परिवाप्यते स्म । मुण्डनाथोंऽत्र विषः । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥*॥ द्वे 'कृतमुण्डनस्य' ॥ ग्रैन्थिते संदितं दृष्धम्

श्रेति ॥ अथ्यते सम । 'श्रन्थ संद्र्में (क्रया० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ ॥ 'श्रन्थितम्' इति पाठान्तरम्। तत्र 'श्रथि कौटिल्यें' (म्वा० आ० से०) इति धातुः। 'श्रन्थितं ग्रुन्भितं कान्ते हिंसिते च त्रिलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ संदीयते सम । 'दो अवखण्डने' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'द्यतिस्यति—' (७।४।४०) इतीत्वम्॥ ॥ 'ग्रुन्भित्तम्' इति पाठे 'ग्रम्भ श्रन्थे' (तु० प० से०) ण्यन्तः॥ (२)॥ ॥ इम्यते सम। 'हमी श्रन्थे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२। १०२)॥ (३)॥ (३)॥ त्रीणि 'ग्रुन्भित्तस्य'॥

विस्तं विस्तृतं ततम्।

वीति ॥ विसरित स्म । 'स गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः ॥ (१) ॥ ॥ विस्ती-र्यते सम । 'स्तूञ् आच्छादने' (क्या० उ० से०) । क्तः

१—दक्षिणे यथा—'वामो वाहुर्मृडान्याः करकलितरणत्कंक-णालीकरालो यस्मिन्सच्यो मुजगवलयवान्' इत्यनेकार्थकैरवाकर-कौमुदी । २—भगे योनौ यथा—'करिहस्तेन संबाधे प्रविश्यान्त-विंलोडिते । उपसर्पन् ध्वजः पुंसः साधनान्तविराजिते' इत्यने-कार्थकैरवाकरकौमुदी ।

१—'सप्तेकार्थान' इत्येके—इति पीय्षाख्यन्याख्या । २—'विष: प्रिक्तरणे दृष्टरुछेदने चापि वर्तते । केशान्वपति' इति (६।१।४५ सुत्रे) भाष्यात् । ३—'गुन्थितम्' इति कचित्—इति पीय्षन्याख्या ।—'मिवतं मिद्तिम्' इति पाठे 'मृद क्षोदे' (त्रया०)—ऽनेकार्थत्वात् ग्रन्थने इति स्वामी—इति मुकुटः ॥

(३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥। तन्यते सम । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०)। कः (३।२।१०२) । 'ततं व्याप्ते विस्तुते च त्रिलिङ्गकम् । क्षीबं वीणादिवाद्ये स्यात्पुंलिङ्गस्तु सदागतौ' (इति मेदिनी)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'लब्ध-प्रसरस्य'॥

अन्तर्गतं विस्मृतं स्यात्

अन्तेति ॥ अन्तर्गम्यते सम, गच्छति सम वा । 'गम्छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२,८।७२) । 'अन्तर्गतं विस्मृते स्थान्मध्यप्राप्ते च वाच्यवत्' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ विस्मर्थते सम । 'स्मृ आध्याने' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'विस्मृतस्य' ॥

मार्तमणिहिते समे ॥८६॥

प्रेति ॥ प्राप्यते स्म । 'आपू, न्याप्तो' (स्वा०प०अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्राप्तं ठन्धे समझसे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥*॥ प्रणिधीयते स्म । क्तः (३।२।१०२) । 'द्धा-तेर्हिः' (७।४।४२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्थापितस्य'॥

वेष्ठितपेश्चिताधृतचित्रताकम्पिता धृते।

वेद्घीति ॥ वेद्धियते सम । 'वेद्ध चलने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'वेद्धितं गमने हीवं कुटिले विधुते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥॥ प्रेट्धते सम। 'इत्वि गतौ' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥॥ आध्यते सम। 'धू विधूनने' (तु० प० से०)। 'धूल् कम्पने' (न्या० प० से०) वा। कः (३।२।१०२)॥ (३)॥ ॥॥ चल्यते सम। 'चल कम्पने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (४)॥ ॥॥ आकम्प्यतेसम। 'कपि चलने' (भ्वा० आ० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (५)॥ ॥॥ धूयते स्म। 'धूल् कम्पने' (स्वा० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'धुतम् । त्यके विधूते' इति हैमः (मेदिनी)॥ (६)॥ ॥॥ षद् 'ईषत्किम्पतस्य'॥

तुत्ततुन्नास्तनिष्ठचूताविद्धक्षिप्तेरिताःसमाः॥८७॥

निविति ॥ नुद्यते सम । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुद्विद्—' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अस्यते सम । 'असु क्षे-पणे' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अस्तः क्षिप्ते पश्चिमाद्री' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ निष्ठीव्यते सम ।

१—वपेः क्तः । **'प्रोप्तम्'** इत्यत्र पाठ इति तु गोवर्धनः— इति सुकुटः॥ 'ष्टितु निरसने' (भ्वा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'यस्य—' (७।२।१५) इति नेट् । 'च्छ्वोः—' (६।४।१९) इत्यूठ्॥ (४) ॥*॥ आविध्यते स्म । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'आविद्धो वा-च्यळिङ्गः स्यात्कुटिले च पराहते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥*॥ क्षिप्यते स्म । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (६) ॥*॥ ईर्यते स्म । 'ईर गतौ कम्पने च' (अ० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'प्रोरितस्य ॥

परिक्षिप्तं तु निष्टतम्

पेति ॥ परितः क्षिप्यतें स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ नित्रियते स्म । 'वृत्र् वरणे' (क्या० उ० सें०) क्तिः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिखादिना वेष्टितस्य'॥

मूषितं मुषितार्थकम्।

म्बिति ॥ मृष्यते स्म । 'मूष स्तेये' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ मुष्यते स्म । 'मुष स्तेये' (क्या० प० से०) । कः । (३।२।१३४) । 'मूषितं हृतख-ण्डिते' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'चो-रितस्य'॥

मरुद्धमसृते

प्रेति ॥ प्रवर्षतेसम । 'वृधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गत्यर्था–' (३।४।७२) इति कः ॥ (१) ॥*॥ प्र-सरति सम । 'सृ गतौ' (स्व० प० अ०) । कः (३।४। ७२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'प्रसृतस्य'॥

न्यस्तनिसृष्टे

न्येति ॥ न्यस्यते सम । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ निसुज्यते सम । 'सुज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) (२) ॥*॥ द्वे 'त्यक्तस्य' ॥

गुणिताहते ॥ ८८ ॥

ग्विति ॥ गुण्यते स्म । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ आहन्यते स्म । 'हन्' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुणितस्य' ॥

निदिग्धोपचिते

नीति ॥ निदिस्तते स्म । 'दिह उपचये' (अ० उ०

अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥*॥ उपचीयते स । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।३।१०२)। 'भवेदुपचितं दिग्धे समृद्धे वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी)॥ (२)॥*॥ द्धे 'पुष्टिं प्रापितस्य'॥

गृहगुप्ते

ग्विति ॥ गुझते स । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'गूढं रहसि गुझे च न द्वयोः संवृते त्रिषु' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ गुप्यते सा। 'गुप गोपनादौ' (भ्वा० आ० से०)। कः (३।२।१०२)। 'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः॥ (२)॥ द्वे 'कृतगोपनस्य'॥

ग्रण्डितरूषिते ।

ग्विति ॥ गुण्ड्यते सा । 'गुडि वेष्टने' (चु० प० से०)। कः (३।२।१०२) ॥ ॥ । 'गुण्ठितम्' इति पाठे 'गुठि वेष्टने' (चु० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (१)॥ ॥ रूष्यते सा । रूषिवेष्टनाथोंऽपिठतोपि न्वादौ द्रष्टव्यो न्वादेरबुत्कृतत्वात्। कः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ दे 'धूलिसिसस्य' 'गुण्डालित' इति स्थातस्य॥

द्यतावदीर्णे

द्वति ॥ दूयते स । 'द्वु गतौ' (म्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'द्वुतं शीव्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ अवदीर्यते स । 'द्वृ विदारणे' (त्रया० प० से०) । कः (२।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रापित-द्रवीभावस्य'॥

उइणोंचते

विति ॥ उद्गूर्यते सा । 'गुरी उद्यमने' (दि० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्यम्यते सम । 'यम उपरमे' (भ्या० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्तोळितस्य' ॥

काचितशिक्यिते ।।८९॥

केति ॥ काचे धृतम् । 'प्रातिपदिकाद्धात्वर्थे' (चु० ग०) इति णिच्। क्तः ॥ (१) ॥ ॥ एवं शिक्ये धृतम् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'शिक्ये स्थापितस्य' ॥

घाणघाते

ब्रेति ॥ ब्रायते स्म । 'ब्रा गन्धोपादाने' (भ्वा० प०

अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'नुद्विद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । 'व्राणं तु व्रातघोणयोः' इति हैमः ॥ (१)॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'आव्रातस्य'॥

दिग्धिक्रे

दीति ॥ दिह्यते सम । 'दिह उपचये' (अ० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'दिग्धो विषाक्तवाणे स्यात्युंसि लिप्तेऽन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लिप्यते सम । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । कः (३। २।१०२) । 'लिप्तं मुक्तविलिप्तयोः । विषाक्ते' इति हैमः॥ (२) ॥*॥ द्वे 'लिप्तं' इति ख्यातस्य ॥

समुद्तांड्ते

सेति ॥ समुद्च्यते सम । 'अञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ उद्भियते स्म । 'हृज् हरणे' (भ्वा० उ० से०)। 'धृज् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) वा । कः (३।२।१०२) 'उद्धृतं स्यात्रिषृक्षिप्ते परिमुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कूपादेर्निष्काशितजलादेः'॥

समे ।

सेति ॥ समे इति प्रद्वयस्ते इत्यादिषु अन्वेति ॥ वेष्टितं स्याद्वलयितं संवीतं रुद्धमाष्टतम् ॥ ९० ॥

वेष्टीति ॥ वेष्टचते स्म । 'वेष्ट वेष्टने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'वेष्टितं रुद्धे लासके करणा-न्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलयं जातमस्य । तारकादिः (५।२।३६) । यद्वा वलयवत्कृतम् । 'तत्करोति' (वा० ३।१।२६) इति णिच् । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ संवीयते स्म । 'व्येज् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ ॥ (४) ॥*॥ आत्रियते स्म । 'घुञ् आवरणे' (त्रया० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'नद्यादिवेष्टितस्य'॥

रुग्णं भुप्ने

विंति ॥ रुज्यते सम । 'रुजो भङ्गे' (तु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् ॥ (१) ॥*॥ भुज्यते सम । 'भुजो कौटिल्ये' (तु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वकस्य'॥

१—'गुपू रक्षणे' (भ्वा० प० से०) इति तूचितम् । अन्य-थात्रेटो दुर्वारत्वात् ॥

अथ निशितक्ष्णतशातानि तेजिते ।

अथेति ॥ निशायते स्म । 'शो तनूकरणे' (दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'शाच्छोः—' (७।४।४१) इति वेत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (३) ॥*॥ क्ष्णूयते स्म । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ तेज्यते स्म । 'तिज निशाने' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'शाणादिना तीक्ष्णीकृतस्य'॥

स्याद्विनाशोन्मुखं पक्स

स्यादिति ॥ विनशनम् । विनाशः । भावे घञ् (३। ३।१८) । उद्गतं मुखमारम्भोऽस्य । विनाशे उन्मुखम् ॥ (१) ॥*॥ पच्यते स्म । 'डुपचष् पाके' (म्वा० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'पचो वः' (८।२।५२) । 'पकं परिणते नाशाभिमुखे' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विनाशोन्मुखस्य'॥

हीणहीतौ तु लिजिते ॥९१॥

हीति ॥ अहैषीत् । 'ही रुजायाम्' (जु० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुद्विद—' (८।१।५५) इति वा मत्वम् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ रुजा जातास्य । तार-कादिः (५।२।३६)॥(३)॥*॥ त्रीणि 'संजातरुज्जस्य'॥ पृत्ते त वृत्तवावृत्तों

विति ॥ वियते सम । 'वृञ् वरणे' (त्रया० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ वृत्यते सम । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'वृत्तं वृत्ते देहे मृते । चित्रे वर्तुले छन्दः स्वतीताधीतयोर्वृते' इति हैमचन्द्रः ॥ (२) ॥ ॥ केचित्तु 'वावृतु वर्तने' (दि० आ० से०) इति पठन्ति तन्मते वावृत्यते सम । क्तः (६।२।१०१) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'स्वयंवरादौ स्वीकृतस्य वरादेः' ॥

संयोजित उपाहितः।

सिमिति ॥ संयोज्यते स्म । 'युजिर् योगे' (रु० उ० ४०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उप्पाधीयते । क्तः (३।२।१०२) । 'दधातेहिंः' (७।४। ४२) । 'उपोहितोऽनलोक्षाते पुमानारोपिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मेलितस्य' ॥

प्राप्यं गम्यं समासाद्यम्

प्रेति ॥ प्राप्यते । 'आप्छ न्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (१) ॥*॥ गम्यते । 'गम्छ गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'पोरदुपधात्' (३।१।९८) इति यत् ॥ (२) ॥*॥ समासद्यते । 'पद्गु विशरणादौ' (तु० प० अ०) । ण्यत् (३।१।१२४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसुं शक्यस्य'॥

स्यनं रीणं स्नृतं स्नुते ॥९२॥

स्येति ॥ स्यद्यते स्म । 'स्यन्दू प्रसवणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) । 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (१) ॥ ॥ रीयते स्म । 'रीङ् प्रसवणे' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'स्वादय ओ-दितः' (दि० ग० स्०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (२) ॥ ॥ सूयते स्म । "'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ सूयते स्म । 'णु प्रसवणे' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ च-त्वारि 'प्रस्तुतस्य' ॥

संगूढः स्यात्संकछितः

समिति ॥ संगुद्धते सम । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० उ० से०। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ संकल्यते सम । 'कल संख्याने' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'अङ्कान्तरेणैकीकृतस्याङ्कादेः' ॥

अवगीतः ख्यातगईणः।

अवेति ॥ अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। कः (१।२।१०२) । 'घुमास्था–' (१।४।६६) इतीत्वम् । 'अवगीतं तु निर्वादे दृष्टगर्हितयोरिप' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ ख्याता गईणा यस्य ॥ (२)॥॥ द्वे 'प्रसिद्धनिन्दस्य'॥

विविधः स्वाद्वहुविधो नानारूपः पृथग्विधः॥९३॥

वीति ॥ विचित्रा विधा यस्य ॥ (१) ॥*॥ बहवो विधा यस्य ॥ (२) ॥*॥ नाना रूपमस्य ॥ (३) ॥*॥ पृथग् विधा यस्य ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'नानारूपस्य'॥

अवरीणो धिकृतश्चापि

अवेति ॥ अव रीयते स्म । 'रीङ् स्रवणे' (दि॰ आ॰ अ॰) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ धिगकारि । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ पर्यायान्तरं दर्शयित्रमुक्त-

१—'ततो वादृत्यमानासौ रामशालां न्यविक्षत' इति भट्टिः— इति स्वामिसुकुटौ ।—इत्थमबुद्धा 'वृत्तव्यावृत्तौ' इति पेटुः— इति क्षीरस्वामी । २—'उपाहितां वक्षसि पीवरस्तने' इति भारविः—इति सुकुटः ।

स्यैव धिक्कृतस्यानुवादः । यद्वा निर्भार्तेसत उक्तः, अत्र तु निन्दितमात्रे ॥*॥ द्वे 'निन्दितमात्रस्य' ॥

अवध्वस्तोऽवचूर्णितः ।

अवेति ॥ अवध्वस्यते सम । 'ध्वंसु गतौ च' (भ्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अवध्वस्तं परित्यके निन्दितेऽप्यवचूर्णिते' इति विश्वः ॥॥— 'अपध्वस्तः' इत्यपि पाठः ॥ (१) ॥॥॥ अवचूर्ण्यते सम । 'सत्याप—' (३।१।२५) इति ण्यन्तात् क्तः (३।२।१०२) यद्वा 'चूर्ण पेषे' चुरादिः ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'क्षिप्तसुधादिच्यूर्णस्य'॥ अनायासकृतं फाण्टम्

अनेति ॥ (१) ॥*॥ फण्यते स्म । 'फण गतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'क्षुच्धस्वान्त—' (७।२।१८) इति साधुः॥ (२)॥*॥ द्वे 'अनायासेन कृतस्य काथविशेषस्य'॥

स्वनितं ध्वनितं समे ॥९४॥

स्वेति ॥ खन्यते स्म 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ ध्वन्यते स्म । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ हे 'कृतशब्दस्य' ॥

वद्धे संदानितं भूतमुहितं संदितं सितम्।

बेति ॥ वध्यते सम । 'बन्ध बन्धने' (ऋया०प०से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ संदान्यते सम । 'दान खण्डने' (भ्बा० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ मृयते सम । 'मूङ् बन्धने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३। १०२) ॥ (३) ॥ ॥ उद्देचते सम । संघते सम । 'दो-अवखण्डने' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'ध-तिस्यति—' (३।४।४०) इतीत्वम् ॥ (४) ॥ ॥ ॥ सीयते सम । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६) ॥ ॥ सद 'बद्धस्य'॥

निष्पकं कथितम्

नीति ॥ निश्चयेन पक्तम् ॥ (१) ॥*॥ कथ्यते स्म । 'कथे निष्पाके' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'साकल्येन पकस्य' ॥

१—'मूर्णम्' इति पाठे 'मुर्व बन्धने' (भ्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'राक्षोपः' (६।४।२१) इति वलोपः। 'हिले च' (८।२।७७) इति दीर्धः। निष्ठानत्वम् (८।२।४२)—इति मुकुटः। २—उद्दीयते। संदीयते इति युक्तम्। यिक परे 'ओतः स्वनि' (७।३।७१) इति लोपस्याप्राप्तेः।

पाके श्रीराज्यपयसां ऋतम् ॥ ९५ ॥

पेति ॥ श्रायते स्म । 'श्रा पाके' (अ० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'रु.तं पाके' (६।१।२७) इति साधुः॥ (१) ॥*॥ एकम् 'क्षीरादिषु कृतपाकस्य'॥

निर्वाणो मुनिवहचादौ

नीति ॥ निर्वाति सम । 'वा गतिगन्धनयोः' (अ० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'निर्वाणो-ऽवाते' (८।२।५०) इति साधुः । आदिना 'निर्वाणो हस्ती'। 'निमग्नः' इत्यर्थः । 'निर्वाणमस्तंगमने निर्वृतौ गजमज्जने । संगमेऽप्यपवर्गे च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'मुनिवह्नथादौ प्रयुक्तस्य'॥

निर्वातस्तु गतानिले।

निर्वेति ॥ गतश्रासावनिलश्च । तस्मिन् निवहने (१) । पृथक् पदं वा ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'अनिस्ठे गते स्रति निर्वातस्य' ॥

पकं परिणते

पेति ॥ परिणमति स्म । 'णम प्रहृत्वे' (स्वा० प० अ०) अकर्मकत्वात् । क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ हे 'परिणामं प्राप्तस्य'॥

गूनं हने

न्विति ॥ गूयते सम । 'गु पुरीषोत्सर्गे' (तु०प०अ०)।
कः (३।२।१०२) । 'दुग्वोर्दार्घश्च' (वा० ८।२।४४)
इति नत्वम् ।–'ल्वादिम्यश्च' (८।२।४४)—इति मुकुटोक्तिश्चिन्त्या । तौंदादिकत्वेनास्य ल्वादित्वाभावात् ॥ (१)
॥*॥ हद्यते स्म । 'हद पुरीषोत्सर्गे' (म्वा० आ० अ०) ।
कः (३।२।१०२) ॥ (२)॥*॥ द्वे 'गुदनिष्काशितपुरीषस्य'॥

मीढं तु मृत्रिते ॥९६॥

मीति ॥ मिस्रते स्म । 'मिह सेचने' (म्वा०प०अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ मृत्र्यते स्म । मृत्र प्र- स्नावे' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'उपस्थनिष्काशितमूत्रस्य' ॥

पुष्टे तु पुषितम्

िचिति ॥ पुष्यते स्म । 'पुष पुष्टै।' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भौवादिकस्य त्विद् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'यस्य पोषणं कृतं तस्य' ॥

सोढे क्षान्तम्

सिविति ॥ सहाते सम । 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० से०)। कः (३।२।१०२)। 'सहिवहोरोदवर्णस्य' (६।३। ११२)॥ (१)॥ ॥ श्लम्यते सम । 'श्लमूष् सहने' (दि० प० से०)। कः (३।२।१०२)। 'अनुनासिकस्य-' (६।४।१५) इति दीर्घः॥ (२)॥ ॥ द्वे 'श्लमां प्राप्तिस्य'॥

उद्दौन्तमुद्भते ।

उद्वेति ॥ उद्घम्यते स्म । 'द्धवमु उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ उद्गम्यते स्म । 'गम्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विमित्वा त्यक्तस्यान्नादेः' ॥

दान्तस्तु दिमते

देति ॥ दम्यते सम । 'दमु उपशमे' (दि० प० से०) णिजन्तः । क्तः (२।२।१०२) । 'वा दान्तशान्त-' (७।२। २७) इति साधुः । 'दान्तस्तु दमितेऽपि स्वात्तपःक्षेशसहे त्रिषु' (इति मेदिनी) । यत्तु मुकुटेन-अणिजन्तस्य निपानतम्म- । तिचन्त्यम् । 'वा दान्त-' इत्यत्र 'णेः' इत्य- मुवर्तनात् । अणिजन्तस्य 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इति नित्यनिषेधात् निपातं विनापि सिद्धत्वात् ॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'कृतं दमनं यस्य वृषभादेस्तस्य' ॥

शान्तः शमिते

शाति ॥ शम्यते सम । 'शमु उपशमे' (दि॰ प॰ से॰)
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ।—शान्तो रोगः । निवृत्त
इस्पर्थः—इति यत् केवळस्य निपातनं मुकुटेन स्वीकृतम् ।
तिचन्त्यम् । 'वा दान्त—' इत्यत्रं 'णेः' इत्यनुवर्तनात् ।
'शान्ताऽतिमुक्तरसयोः पुंसि त्रिषु शमान्विते । अव्ययं
धारणे शान्तम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥
द्वे 'शमनं प्रापितस्य'॥

प्रार्थितेऽर्दितः ॥९७॥

प्रेति ॥ प्रार्थ्यते स्म । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । कः (३।२।१०२)॥ (१) ॥*॥ अर्धते स्म ।

१—'ओहाङः' क्ते 'उद्धानम्' इति 'ओ वै शोषणे' इत्य-स्मात् क्ते 'उद्धानम्' इति वा कचित्पाठः—इति मुकुटरहस्यम् । २—पूर्ववण्णिच् । पक्षे इडभावः । णिलोपः—इति पाठस्य मुकुटपुक्तकेषु स्पष्टमुपलभ्यमानत्वेनेदं मुकुटखण्डनं प्रतारणा-परमेव ॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा॰ प० से॰) । क्तः (३।२। १०२) । 'अर्दितं याचितेऽपि स्याद्वातन्याधौ च हिंसिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'याचितस्य' ॥

ज्ञप्तस्तु ज्ञपिते

श्रेति ॥ ज्ञप्यते स्म । मारणादौ ज्ञा मित् । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त-' (७।२।२७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वोधं प्रापितस्य'॥

छन्नश्छादिते

छेति ॥ छाद्यते सम । 'छद अपवारणे' (चु॰ उ० से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'वा दान्त—' (७।२।२७) इति साधुः। 'छन्नं रहश्छादितयोः' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ (२)॥*॥ द्वे 'आच्छादितस्य'॥

प्रजितेऽञ्चितः ।

िवति ॥ पूज्यते स्म । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अञ्च्यते स्म । 'अञ्च पूजायाम्' (भवा० प० से०) क्तः (३।२।१०२) । 'अञ्चेः पूजायाम्' (७।२।५३) इतीद् । 'नाञ्चेः पूजायाम्' (६।४।३०) इति नलोपाभावः ॥*॥ 'अर्चितः' इति पाठे 'अर्च पूजायाम्' (भवा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूजितस्य'॥

पूर्णस्तु पूरिते

िवति ॥ पूर्यते सम । 'पूरी आप्यायने' (दि० आ॰ से॰) । ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) । 'वा दान्त—' (७। २।२७) इति साधुः । 'पूर्णः कृत्स्ने पूरिते च' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ द्वे 'पूर्णस्य'॥

क्रिष्टः क्रिशिते

ह्याति ॥ क्रिश्यते सम । 'क्रिश विवाधने' (त्रया० प० से०) । क्तः (रारा१२२) । 'क्रिशः क्तानिष्ठयोः' (७।रा५२) इति वेट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्राप्तक्केशस्य'॥

अवसिते सितः ॥ ९८॥

अवेति ॥ अवस्रति स्म । अवसीयते स्म वा । 'घो-ऽन्तकर्मणि' (दि० प० से०) । कः (३।२।१२२) । 'घ-तिस्रति—' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (१) ॥*॥ 'सित-स्वत्वसिते बद्धे वर्णे सिता तु शर्करा' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'समाप्तस्य'॥

मुष्टप्छष्टोषिता दग्धे

िचिति ॥ युष्यते स्म । युष्यते स्म । 'युषु युषु दाहे'

(भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । 'यस्य-' (७। २।१५) इति नेट् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उष्यते स्म । 'उष दाहे' (भ्वा॰ प॰ से॰) । कः (३।२।१०२) । 'उष्वितं व्युषिते प्रुष्टे' इति हैमः ॥ (३) ॥*॥ द् ह्यते स्म । 'दह भस्मीकरणे (भ्वा॰ प॰ अ०) । कः (३।२।१०२)॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'दग्धस्य' ॥

तष्टत्वष्टौ तनूकृते।

तेति ॥ तक्ष्यते स्म । त्वक्ष्यते स्म । 'तक्ष्र् त्वक्ष्र् तनूक-रणे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ अतनुस्तनुरकारि । 'कृञ्' (त० उ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'तनूकृतस्य' ॥

वेधितच्छिद्रितौ विद्धे

वेधीति ॥ वेध्यते सम । 'विध विधाने' (तु० प० से०) ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ छिद्यते सम । 'छिद्र वेधे' (चु० उ० से०) । अदन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ विध्यते सम । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'विद्धं स्याद्वेधिते क्षिप्ते सदशे बाधिते त्रिषु' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'विद्धस्य' ॥

विन्नवित्तौ विचारिते ॥ ९९ ॥

वीति ॥ विद्यते सम । 'विद विचारणे' (रु० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'नुद्विद्—' (८।२।५५) इति वा नत्वम् । यत्तु—'विभाषा गमहन—' (७।२।६८) इती इविकल्पात् 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इती इमावः — इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । अस्यानिद्द्वात् । 'विन्नं विचारिते रुव्धे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ 'विन्तं क्षीवं धने, वाच्यित् इं ख्याते विचारिते' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ विचार्यते सम । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'प्राप्तविचारस्य'॥

निष्प्रभे विगतारोकौ

नीति ॥ निष्कान्ता प्रभारमात् ॥ (१) ॥*॥ विगच्छति सम । 'गम्छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३। ४।७२) इति कः । 'विगतौ वीतनिष्प्रभौ' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ रोचनम् । रोकः 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । न रोकोऽस्य ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'दीप्तिहीनस्य'॥

विलीने विद्युतहुतौ।

वीति ॥ विलीयते स्म । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'स्वाद्य ओ-दितः' (दि० ग० सू०) इति नत्वम् (८।२।४५) ॥ (१) ॥॥। विद्रवति स्म । 'द्रु गतौ' (म्वा० प० अ०) । 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति कः ॥ (२) ॥॥। 'द्रुतं शी-प्रविलीनयोः' इति हैमः ॥ (३) ॥॥। त्रीणि 'स्वतःप्रा-सद्रवीभावस्य'॥

सिद्धे निर्वत्तनिष्पनौ

सीति ॥ सिध्यति स्म । 'विधु संराद्धो' (दि० प० अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । 'सिद्धो व्या-सादिके देवयोनौ निष्पन्नमुक्तयोः । नित्ये प्रसिद्धे' इति हैमः ॥ (१) ॥॥॥ निर्वर्तते स्म । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (२) ॥॥॥ निष्पद्यते स्म । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।४।७२) ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सिद्धस्य'॥

दारिते भिन्नभेदितौ ॥१००॥

देति ॥ दार्यते स्म । 'दॄ विदारणे' (त्रया० प० से०)
ण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भिद्यते स्म ।
'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥
(२) ॥*॥ चुरादिण्यन्तः । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३)
॥*॥ त्रीणि 'भेदं प्रापितस्य' ॥

ऊतं स्यूतमुतं चेति त्रितयं तन्तुसंतते ।

विति ॥ ऊच्यते स्म । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ सीव्यते स्म । 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०) । कः (३।२।१०२) 'च्छ्वोः—' (६।४।१९) इति । यत्तु—'षिवु तन्तुसंताने' दीर्घादिः । 'च्छ्वोः—' इत्यूठ् । विष्ठ छोपः । स्यूतम्—इति मुकुटेनोक्तम् । तदसंबद्धम् । दीर्घादित्वस्य बाधात् । वस्योठि कृते विष्ठिरोपासंभवाच्च । 'स्यूतिः सीवनसंतत्योः स्त्रियां स्यूतः प्रसेवके । (ना त्रिषृते)' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ उत्यते स्म । 'वेञ् तन्तु-संताने' (भ्वा० प० अ०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ संतन्यते स्म । कः (३।२।१०२)। तन्तुमिः संततम्। 'कर्तृकरणे—' (२।१।३३) इति समासः ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'तन्तुसंततेः' ॥

स्याद् हिंते नमस्यित-नमसितमपचायिताचितापचितम् ॥ १०१ ॥

स्येति ॥ अर्ह्यते सम । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥। नमः कृतम् । 'नमोवरि—' (३।१।१९) इति क्यच् । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥। 'क्यस्य विभाषा' (६।८।५०) इति यलोपः ॥ (३) ॥ ॥। अपचाय्यते सम । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ अर्घते सम । 'अर्घ पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥ ॥। 'वायतेश्चः' इति चिमावः ॥ (६) ॥ ॥। षदं 'नमस्कृतस्य' ॥

वरिवसिते वरिवस्यितम्रपासितं चोपचरितं च।

वेति ॥ वरिवः कृते । 'नमोवरिवः—' (३।१।१९) इति क्यच्। क्तः (३।२।१०२) । 'क्यस्य विभाषा' (६। ४।५०) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ उपास्यते स्म । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ उपचर्यते स्म । चरेः कः (३।२।१०२ ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'पूजितस्य'॥

संतावितसंतप्तौ घूपितघूपायितौ च दुनश्च १०२

समिति ॥ संताप्यते स्म । 'तप दाहे' चुरादिः । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ तप्यते स्म । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ धूप्यते स्म । 'धूप संतापे' (भ्वा० प० से०) । 'आयाद्यः-' (३।१।३१) इति वा आयः । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (४) ॥*॥ दूयते स्म । 'दु दु उपतापे' (स्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२) । 'दुग्वोर्दीर्घश्च' (वा० ८।४।४४) इति नत्वम् ॥ (५) ॥*॥ एभ्योऽकर्मकेभ्यः कर्तरि क्तेऽप्येतान्येव रूपाणि॥*॥ पञ्च 'संतापितस्य'॥

हुष्टे मत्तस्त्राः मह्ननः ममुद्तिः गीतः।

हिति ॥ हर्षति सम । 'हृषु अलीके' (म्वा० प० से०) । हृप्यति वा। 'हृष तुष्टों' (दि० प० से०) । क्तः (३।४।७२) । 'हृषेलोंमसु' (७।२।२९) इति विकल्पेट्क-त्वात् 'यस्य विमाषा' (७।२।१५) इति नेट् । 'हृष्टो रो-माश्चितेऽपि च । जातहर्षे प्रतिहते विस्मितेऽप्यभिधेयवत्'

(इति मेदिनी) (१) ॥॥॥ माद्यति स्म । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०)। क्तः (३।४।७२) । 'न ध्याख्या—' (८।२।५७) इति नत्वं न ॥ (२) ॥॥॥ तृष्यति स्म । 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । क्तः (३।४।७२)॥ (३)॥॥॥ प्रैह्वाचते स्म । 'ह्वादी सुखे च' (स्वा० आ० से०)। क्तः (३।४।७२)। 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम्। 'ह्वादो निष्ठायाम्' (६।४।९५) इति हस्वः ॥ (४)॥॥॥ प्रमोदते स्म । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।४।७२)॥ (५)॥॥॥ प्रीयते स्म । 'प्रीङ् प्रीणने' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।४।७२)॥ (६)॥॥॥ पद 'प्रमु-दितस्य'॥

छिन्नं छातं खूनं कृत्तं दातं दितं छितं व्रक्णम् १०३

छीति ॥ छिद्यते स्म । 'छिदिर् है धीकरणे' (रु० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'छिद्धं कृते त्रिलिङ्कं स्याहुइ्च्यामि योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ छायते स्म । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । कः (३।२।
१०२) । 'शाछोरन्यतरस्याम्' (७।४।४१) इतीत्वं वा ॥
(२) ॥*॥ (७) ॥*॥ छ्यते स्म । 'छ्ञ् छेदने' (त्रया०
उ० से०) । कः (३।२।१०२) । 'ल्वादिम्यश्च' (८।२।
४४) इति नत्वम् ॥ (३) ॥*॥ कृत्यते स्म । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥
दायते स्म । 'दाप् छवने' (अ० प० अ०) । कः (३।
२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ दीयते स्म । 'दो अवखण्डने'
(दि० प० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्यति—'
(७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ वृश्चयते स्म । 'ओत्रश्च छेदने' (तु० प० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (८)

स्रस्तं ध्वस्तं भ्रष्टं स्कन्नं पन्नं च्युतं गलितम्।

स्रोति ॥ सस्यते स्म । ध्वस्यते स्म । अर्यते स्म । 'संसु ध्वंसु अंग्रु अवसंसने' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (र्रारा१०२) ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ (२) ॥*॥ स्कचते स्म । 'स्कन्दिर् गत्यादों' (भ्वा० प० से०) । क्तः (र्रारा१०२) ॥ (४) ॥*॥ पद्यते स्म । 'पद् गतों' (दि० आ० अ०) । क्तः (र्रारा१०२)॥ (५) ॥*॥ च्यूयते स्म । 'च्युङ् गतों' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः

१—इदं तु न वार्तिकम् । नाषि सूत्रम् । किंतु 'अपचितश्च' (७।२।३०) इति निपातलभ्यमिदम् ॥ २—प्रतिहते यथा— 'शीतहृष्टरदनैः सवेपश्चः' इत्यनेकार्थकरवाकरकौमुदी ॥

१—हाथते इति विमहस्तु न कर्तरि भवति । भौवादिक-त्वात् ॥ किंतु ह्रादते इत्युचितम् ॥

(३।२।१०२)॥ (६) ॥ ॥ गल्यते सम । 'गैल अद्ने' (चु० उ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (७)॥ ॥ एभ्यो 'गत्यर्थाकर्भक-' (३।४।७२) इति कर्तरि क्ते एतान्येव रूपाणि॥ ॥ सप्त 'च्युतस्य'॥

छन्धं प्राप्तं विन्नं भावितमासादितं च भूतं च १०४

लेति ॥ लभ्यते स्म । 'डुलमच् प्राप्तो' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥॥॥ प्राप्यते स्म । 'आपू व्याप्तो' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥॥॥ विद्यते स्म । 'विद्रल्ल लाभे' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ भाव्यते स्म । 'भू प्राप्तो' (चु० आ० से०) । 'आधृषाद्वा' (चु० ग० स्०) इति णिजन्तः । क्तः (३। २।१०२) ॥ (४) ॥॥॥ (६) ॥॥॥ आसाद्यते स्म । 'षद्ल्व विशरणाद्दों' (तु० प० अ०) ण्यन्तः । क्तः (३। २।१०२) ॥ (५) ॥॥॥ षद 'प्राप्तस्य' ॥

अन्वेषितं गवेषितमन्विष्टं मार्गितं मृगितम् ।

अन्वयिति ॥ अन्वेष्यते स्म । 'एषृ गतौ' (क्वा० आ० से०) । 'इषिः' (दि० प० से०) । ण्यन्तो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गवेष्यते स्म । 'गवेष मार्गणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अन्विष्यते स्म । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ मार्ग्यते स्म । 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ मृग्यते स्म । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पश्च 'गवेषितस्य'॥

आई साई किनं तिमितं स्तिमितं समुन्नमुत्तं च

आद्रीमिति ॥ अर्घते स्म 'अर्द् गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्द्दीर्घश्च' (उ० २।१८) इति रक् । 'आद्री नक्षत्रभेदे साम्नियां क्रिक्नेऽभिषेयवत' (इति मेदिनी) ।— उपसर्गाद्रातेर्डः । पूर्वपदस्य नैरुक्तो रेफः । आङ्पूर्वादर्देः (आ अर्घते इति विग्रहे) 'स्फायितश्चि—' इति रिक वा आर्द्रम्—इति मुकुटस्त्कस्त्रादर्शनम् छकः ॥ (१) ॥॥॥ सहार्द्रत्वेन ॥ (२) ॥॥॥ क्रिचति स्म । 'क्रिद् आर्द्रीमावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि क्तः (३।४।७२)॥

(३) ॥॥। तिम्यति स्म । स्तिम्यति स्म । 'तिम धीम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । अकर्मकत्वात्कर्तरि कः (३।४।७२) । 'स्तिमितस्तरले क्तिने' इति रुद्रः ॥ (४) ॥॥॥ (५) ॥॥॥ समुनत्ति स्म । 'उन्दी क्तेदने' (रु० प० से०) । अकर्मकत्वात् क्तः (३।४।७२) । 'नुद्विद्-' (८।२।५५) इति वा नत्वम् ॥ (६) ॥॥॥ (७) ॥॥॥ सप्त 'क्लिन्नस्य'॥

त्राणं त्रातं रक्षितमवितं गोपायितं च गुप्तं च।

त्रेति ॥ त्रायते सम । 'त्रैङ् पालने' (स्वा० आ० अ०)। कः (३।२।१०२)। 'नुद्विद्—' (८।२।५५) इति वा नत्वम्। 'त्राणं त्राते रक्षणे च त्रायमणौषधाविप' इति हैमः॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ रक्ष्यते सम । 'रक्ष पालने' (स्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अव्यते सम। 'अव रक्षणादौ' (स्वा० प० से०)। कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ गोपाय्यते सम । 'गुपू रक्षणे' (स्वा० प० से०)। 'आयाद्य आर्घधातुके वा' (३।१।३१)। कः (३।२।१०२) (५) ॥*॥ गुप्यते सम। कः (३।२।१०२)। 'गुप्तं गूढे त्राते' इति हैमः॥ (६) ॥*॥ षट् 'रक्षितस्य'॥

अवगणितमवमतावज्ञाते अवमानितं च परिभूते ।। १०६ ॥

अवेति ॥ अवगण्यते स्म । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ अवमन्यते स्म । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । कः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ अवज्ञायते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ अवमान्यते स्म । 'मान पूजायाम्' (स्वा० आ० से०) । कः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ परि भूयते स्म । कः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ पञ्च 'अवमा-नितस्य'॥

त्यक्तं हीनं विधुतं सम्रज्यितं धृतम्रत्सष्टम् ।

त्येति ॥ त्यज्यते सम । 'त्यज हानौ' (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ हीयते सम । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'घुमास्था—' (६।४।६६) इतीत्वम् ॥ (२) ॥ ॥ विधूयते सम । 'घूक् कम्पने' (स्वा० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥ ॥ समुज्झ्यते सम । 'उज्झ उत्सर्गे' (तु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥ ॥ धूयते सम । 'धू विधू-

१ — अस्यात्रोछेखोऽसंगतः । गत्यर्थकत्वासंभवात् । तस्मात् 'गल स्रवणे' (चु० आ० से०) इति लेखनीयम् ॥

नने' (तु॰ प॰ से॰)। क्तः (३।२।१०२)। 'धूतौ क-म्पितभर्त्सितौ' इति हेमचन्द्रः॥ (५)॥*॥ उत्सुज्यते स्म। 'सृज विसर्गे' (तु॰ प॰ अ॰)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६)॥*॥ षट्र 'उत्सृष्टस्य'॥

उक्तं भाषितमुद्तितं जल्पितमाख्यातमभिहितं ल्लितम् ॥ १०७॥

उक्तमिति ॥ उच्यते स्म । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । ब्रूओ विचः, वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ भाष्यते स्म । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० आ० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ उद्यते स्म । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥*॥ जल्प्यते स्म । 'जल्प व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ आख्यायते स्म । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चिक्षङ आदेशो वा । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अभिधीयते स्म । कः (३।२।१०) । 'दधातोईः' (७। ४।४२) ॥ (६) ॥*॥ लप्यते स्म, 'लप व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) कः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'उक्तस्य'॥

बुद्धं बुधितं मनितं विदितं प्रतिपन्नमवसितावगते ।

बिवति ॥ बुद्धयते सा । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'बुद्धः पण्डिते बोधिते जिने' इति हैमः ॥ (१) ॥*॥ भ्वादिः सेटकः ॥ (२)॥*॥ मन्यते सा। भनु अवबोधने (त० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । 'यस विभाषा' (७।२।१५) इति निषे-धसानित्यत्वादिट् । तदनित्यत्वे च 'कृती छेदने' (त० प० से०) इतीदित्करणं लिङ्गम् । अन्यथा 'सेऽसिचि-' (७।२।५७) इति वेट्रकत्वात्सिखे किं तेन । यद्वा 'मन च' इति स्वादिं 'मनिम्'—बोपदेवः पठति । स सेट ॥ (३) ॥*॥ विद्यते सा। 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२)॥ (४) ॥*॥ प्रतिपद्यते सा। 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ अवसीयते सा । 'घो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) । 'द्यतिस्रति—' (७।४।४०) इतीत्वम् ॥ (६) ॥*॥ अवगम्यते सा । 'गम्छ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'अवगतस्य'॥

ऊरीकृतमुररीकृतमङ्गीकृतमाश्रुतं मतिज्ञातम् १०८ संगीर्णविदितसंश्रुतसमाहितोश्रुपतोपगतम् ।

विति ॥ ऊरी कियते सा । क्तः (३।२।१०२)॥ (१)॥ श्वा अनक्ष्मक्षमकारि । क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ श्वा अनक्षमक्षमकारि । क्तः (३।२।१०२)॥ (३)॥ श्वा अवणे (भ्वा० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ श्वा अतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (४)॥ श्वा अतिज्ञायते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (५)॥ श्वा संगीर्यते स्म । क्वः (३।२।१०२)॥ (६)॥ श्वा विद्यते स्म । क्वः (३।२।१०२)॥ (६)॥ श्वा समाधी संश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (८)॥ श्वा समाधी यते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (१०)॥ श्वा उपश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (१०)॥ श्वा उपश्रूयते स्म । क्तः (३।२।१०२)॥ (११)॥ श्वा प्रकाद्श 'अक्षीकृतस्य'॥

ईस्टितश्वस्तपणायितपनायितप्रणुतपणितपनि-तानि ॥ १०९ ॥

अपि गीर्णवर्णिताभिष्टतेडितानि स्तुतार्थानि ।

ईलीति ॥ ईड्यते स्म । 'ईड स्तुतौ' (अ० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२) । डलयोरैनयाद्वा लः ॥ (१) ॥*॥ (११) ॥*॥ शसते स्म। 'शंसु स्तुतौ' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) 'शस्तं क्षेमे प्रशस्ते च' इति हैमः ॥ (२) ॥*॥ पणाच्यते सम । 'पण व्यवहारे स्ततौ च' (भ्वा० आ० से०)। आयो वा (३।१।३१)। क्तः (२।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ (६) ॥*॥ पनाय्यते सम । . 'पन च' (भ्वा० आ० से०) । आयो वा (३।१।३१)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥ (७) ॥*॥ प्रणूयते स्म । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (५) ॥*॥ गीर्थते सम । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥ (८) ॥ 📲 वर्ण्यते स्म । 'वर्ण वर्ण-क्रियाविस्तारगुणवचनेषु' (चु० उ० से०) क्तः (३।२। १०२)॥ (९) ॥ ॥ अभिष्ट्यते स्म । 'धुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (१०) ॥*॥ स्तुतमर्थो येषां तानि ॥ (१२) ॥ ॥ द्वादश 'स्तुता-र्थानि'॥

भक्षितचर्वितिलप्तिमत्यवसितगिलितखादितप्सा-ः तम् ॥ ११० ॥

अभ्यवहतान्नजग्धग्रस्तग्लस्ताशितं भ्रक्ते।

भेति ॥ मक्ष्यते स्म । 'मक्ष अदने' (चु० प० से०) । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥ ॥ चर्यते स्म । चर्य अ-दनें (भवा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (२)॥ ॥ ॥*॥ लिप्यते सम । 'लिप उपदेहे' (तु० उ० से०) क्तः (३।२।१०२) ॥*॥ कचित्तु '**छीढम्**' इति पाठः। तत्र 'लिह आस्वाद्ने' (अ० उ० अ०) धातुः॥ (३)॥ ।।।।। प्रत्यवसीयते स्म । 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (४) ॥*॥—गीर्यते सम । 'गु नि-गरणे' (तु० प० से०) क्तः (३।२।१०२)। 'अचि वि-भाषा' (८।२।२१) इति वा लत्वम्-इति स्वामी। तन्न 'श्र्युकः किति' (७।२।११) इतीण्निषेधप्रसङ्गात् । गर-णम् । गिलिः । 'इक्कष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)। 'अचि-' (८।२।२१) इति वा लत्वम् । गिलिर्जातास्य। तारकादिः (५।२।३६) ॥ (५) ॥*॥ खाद्यते स्म। 'खाद भक्षणे' (भ्वा० प० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (६) ॥ ॥ प्सायते सम । 'प्सा भक्षणे' (अ० प० अ०) ॥ (७) ॥*॥ अभ्यवहियते सम । क्तः (३।२।१०२) (८) ॥*॥ अद्यते स्म । कः (३।२।१०२)। 'अदोऽनन्ने' (३।२।६८) इति ज्ञापकाजिम्बर्ग ॥ (९) ॥ ॥ (१०) ॥*॥ अस्यते स्म । ग्लस्यते स्म । 'असु ग्लसु अद्ने' (भ्वा० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)॥ (११) ॥*॥ (१२) ॥*॥ अश्यते स्म । 'अश भोजने' (त्रया० प० से०)। क्तः (३।२।१०२) ॥ (३) ॥ ॥ भुज्यते सम। 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) क्तः (३।२। १०२) ॥ (१४) ॥ ॥ चतुर्दश 'खादितस्य' ॥

क्षेपिष्ठक्षोदिष्ठपेष्ठवरिष्ठस्थविष्ठवंहिष्ठाः ॥ १११ ॥ क्षिपश्चद्राभीष्सितपृथुपीवरबहुपकर्षार्थाः ।

क्षेपीति ॥ अतिशयेन क्षिप्रः । इष्ठन् (५।३।५५) । 'स्थूलदूर—' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन क्षुद्रः । पूर्ववत् (५।३।५५) (६।४।५६) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन प्रियाः । 'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन उरुः । पूर्ववत् (६।४। ५७) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन स्थूलः । 'स्थूलदूर—'

(६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ अतिशयेन बहुतः । 'प्रियस्थिर-' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ 'पीन्वर' इति पाठस्त्वयुक्तः । छन्दोभङ्गात् । 'पीव' इति पाठे नान्तो युक्तः ॥*॥ क्षेपिष्ठादीनां क्षिप्रादिमिर्यथासंख्यं श्रेयम् ॥*॥ एकैकम् 'क्षिप्रादीनाम्'॥

साधिष्ठद्राधिष्ठस्फेष्ठगरिष्ठहसिष्ठद्दिष्ठाः॥११२॥ वाढव्यायतबहुगुरुवामनदृन्दारकातिशये।

सेति ॥ अतिशयेन वाढः इष्टन् (५।३।५५) । 'अन्तिकवाढयोर्नेदसाधो' (५।३।६३) ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयेन दीर्घः । 'प्रियस्थिर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयेन स्थिरः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयेन ग्रुरुः । पूर्ववत् (६।४।५७) ॥ ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयेन हस्वः । 'स्थूल—' (६।४।५६) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ अतिशयेन वृन्दारकः । 'प्रियर्स्थर—' (६।४।५७) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ साधि-ष्ठादीनां वाढादिभिर्यथासंख्यं बोध्यम् ॥॥॥ एकैकम् 'वा-ढादीनाम्'॥

॥ इति विशेष्यनिञ्चवर्गविवरणम्॥

मकृतिमत्ययाद्येंः संकीणे लिङ्गमुन्येत्।

प्रेति ॥ संकीर्णार्थैः संकीर्णिलङ्गिश्चारव्यत्वासंकीर्णे वर्गे प्रकृत्यर्थादिभिर्छिङ्गमूहेत । यथा 'अपरस्परः' । अयं हि लिङ्गविशेषाभिधायिप्रत्ययसाविधानात्प्रकृतिः । अस्य च 'परविक्षिक्सम्–' (२।४।२६) इत्यतिदेशात्परशब्दस्येव लिङ्कं भवति । परशब्दस च सर्वनामत्वात्रिलिङ्गत्वम् । न च 'द्रन्द्वे च' (१।१।३१) इति निषेधः । तस्य समुदायविषय-त्वेनावयवविषयत्वाभावात् । यत्तु-अयं हि विभक्तिप्रक्र-तित्वात्प्रकृतिः-इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न। एवं सति स-र्वत्र प्रकृत्यर्थेनैव लिङ्गनिर्णये प्रत्ययार्थेन लिङ्गनिर्णयाभि-धानस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । प्रत्ययार्थेन यथा--शान्तिः । स्त्रियां क्तिनो विधानात् । विधृननम् । नपुंसके ल्युटो विहितत्वात् । आद्यशब्देन रूपभेदादिग्रहः । रूपभेदेन क-मीदेः क्लीबत्वादि । साहचर्येण डिम्बादेः पुंस्त्वादि । यद्वा भिन्नजातीयेन लिङ्गेन संसर्गे सित अत्र वर्गे वर्गान्तरे च प्रकृत्यर्थाचैर्छिङ्गं ज्ञेयम् । लिङ्गसंग्रहे वक्ष्यमाणमपि लिङ्ग-मुन्नेयत्वेनहोक्तम् ॥

कर्म क्रिया

केति ॥ कियते । कुञो भावे कर्मणि च मनिन् (उ०

8| (१८५) | 'कर्म व्याप्ये कियायां च पुंनपुंसकयोर्मतम्' इति रुद्रः || (१) || *|| 'श च' (२| २| १००) | 'रिङ् शयिलङ्शु' (७| ४| २८) | 'अचि श्रु-' (६| ४| ७७०) इ-तीयङ् || (२) || *|| द्वे 'कियायाः' ||

तत्सातत्ये गम्ये स्युरपरस्पराः॥१॥

तेति ॥ तत्सातत्ये कियायाः कियावतां च नैरन्तर्थे ॥ ॥ अपरे च परे च, इति द्वन्द्वः । 'अपरस्पराः कियासातत्ये' (६१११४४) इति सुण्निपात्यते । कियासातत्ये 'अपरस्परं गच्छन्ति' । 'निर्दिष्टं कर्मसातत्ये सुधीभिरपरस्परम्' इति मागुरिः । कियावतां सातत्ये तु लिङ्गन्त्रयम् । 'अपरस्पराः सार्थाः श्चियश्चागच्छन्ति' । 'अपरस्पराः सार्थाः श्चियश्चागच्छन्ति' । 'अपरस्पराणे कुळानि' ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'नैरन्तर्येण कियायाः कियावतश्च' ॥

साकल्यासङ्गवचने पारायणतुरायणे ।

सेति ॥ साकल्यं च आसङ्गश्च । तौ वक्तः । वचेः कर्तरि ल्युट् (३।३।११३) ॥ ॥ । पारस् अयनम् । 'पूर्व-पदात्—' (८।४।३) इति णत्वम् । — क्वीबैलिङ्गमेव— इत्येके ॥ ॥ 'परायणम्' इति वा पाठः । परमयनम् । आश्ये तत्पराभीष्टे परायणपदं विदुः' इति शाश्वतः ॥ (१) ॥ ॥ तोतोर्ति । 'तुर त्वरणे' (जु०प० से०) । 'इगुपघ—' (३।११३५) इति कः । तुरस्यायनम् । यत्तु—त्वरणम् । तुरणं वा । तः तुरा आसमन्ताद्यनम् — इति स्वामिम् सुकुटावाहतः । तन्न । अन्तर्वर्तिविभक्तया पदान्तत्वेन 'वों-रुपधायाः—' (८।२।७६) इति दीर्घप्रसङ्गात् ॥ (१) ॥ ॥ एकेकम् 'साकल्यासङ्गवचनयोः'॥

यदच्छा स्वैरिता

येति ॥ ऋच्छनम् । ऋच्छा । 'ऋच्छ गत्यादौ' (तु० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यप्रत्ययः । या ऋच्छा । 'विशेषणम्—' (२।१।५७) इति समासः ॥ (१) ॥*॥ स्वेनैरितुं शिलमस्य । 'सुप्यजातौ—' (३।२।

७८) इति णिनिः । स्वैरिणो भावः । 'तस्य भावः-' (५। १।११९) इति तळ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्वातन्त्र्यस्य' ॥

हेतुशून्या त्वास्था विलक्षणम् ॥ २ ॥

हियति ॥ हेतुना कारणेन श्न्या आस्था स्थितिः॥॥॥ विगतं छक्षणमाछोचनं यत्र । 'विछक्षणं मतं स्थानं यद्भ-वेन्निष्पयोजनम्' इति भागुरिः ॥ (१) ॥॥॥ एकम् 'हे-तुश्न्यास्थायाः'॥

शमथस्तु शमः शान्तिः

रोति ॥ शमनम् । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शैमादिम्योऽथच्' ॥ (१) ॥*॥ 'माने' (३।३।१८) इति घञ् । 'नोदात्तोपदेश-' (७।४।३३) इति दृद्धयम्याः ॥ (२) ॥*॥ 'श्वियां क्तिन्' (३।३।९४) । 'अनुनासिकस्य-' (६।४।११५) इति दीर्घः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'कामकोधाद्यभावस्य' ॥

दान्तिस्तु दमथो दमः।

देति ॥ दमनम् । 'द्मु उपशमे' (दि० प० से०) । (पूर्ववत्प्रक्रिया) ॥ त्रीणि 'तपःक्षेदासहनस्य' ॥

अवदानं कर्मद्वत्तम्

अवेति ॥ 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०) । भावे ल्युट् (३।३।११४) ॥*॥ कचित् 'अपदानस्' इति पाठः ॥ (१) ॥*॥ वर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । भावे क्तः (३।३।११४) । कर्मणः कर्मणे वा वृ-क्तम् ॥ (२) ॥ *॥ द्वे 'प्रशस्तकर्मणः ॥

काम्यदानं प्रवारणम्।। ३।।

केति ॥ कामोऽस्ति यत्र । 'अन्यत्रापि—' (वा० ५।२। १२०) इति यप् ।—हिमादित्वाद्यप्—इति मुकुटस्त्व-पाणिनीयः । यद्वा काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । 'अचो यत्' (३।१।९७) । काम्येनेच्छया, काम्यस्य वरस्त्रीहरूत्यश्चादेवां, दानम् ॥ (१) ॥॥। प्रत्रियते । 'वृज् वरणे' चुरादिः । ल्युट् (३।३।११५) । 'प्रवारणं महादा-नम्' इति त्रिकाण्डशेषः । ('प्रवारणं निषेधे स्यात्काम्य-दाने च न द्वयोः' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'का-म्यदानस्य'॥

१—'रलपारायणं नाम लङ्क्षयं मम मैथिली' इति भट्टिः— इति मुकुटः । २—यथाक्रमं साकल्यवचनं पारायणम् । 'आसङ्कवचनं परायणम्' इति मुकुटमन्थतः 'तुरायण' शब्दस्य तत्रोळेखामावध्वननेन तन्नामलेखनमसंगतमेव । अत एव पीयू-पव्याख्यायामपि—कचित्परायणस्थाने तुरायणम् इतीच्छन्ति । अजद्दक्षिङ्के । 'अथ मोद्दपरायणा सती' इति दर्शनात्रिषु, इति कश्चित्—इत्युक्तम् ।

१—इदं तु स्त्रं नोपलभ्यते । सिद्धान्तकौमुद्यामि 'शीङ्-शिष-' (उ० ३।११३) इति स्त्रव्याख्यायाम्—बाहुलकाच्छ-मिदमिभ्याम्—इत्युक्तम् ॥ २—'प्रवारणम्' दन्तोष्टयमध्यम् । 'प्रचारणम्' चवर्गांषमध्यं वा—इति भीयूषाख्यव्याख्या ।

वशक्रिया संवननम्

वेति ॥ वशस्य करणम् । 'क्रुञः श च' (३।३।१००)॥ (१) ॥*॥ संपूर्वः 'वनु याचने' (त० आ० से०) इति वशीकरणार्थः लगुद्र (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वशीकरणस्य'॥

मूलकर्म तु कार्मणम्।

म्विति ॥ ओषध्यादिमूलेन कर्म ॥ (१) ॥ क-मैंव । 'तद्युक्तात्कर्मणोऽण्' (५।४।३६) । ('कार्मणं मझ-तन्नादियोजने कर्मठेऽपि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ओषधीनां मूलैस्चाटनादिकर्मणः' 'कामेण' इति ख्यातस्य ॥

विधृननं विधुवनम्

वीति ॥ 'घूञ् कम्पने' चुरादिः । 'घूञ्ग्रीओः—' (वा० ७१३१०) इति नुक् । ल्युट् (३।३११५) ॥ (१) ॥ ॥ 'घू विघूनने' (तु० प० से०) । ल्युट् (३।३११५)। 'गाङ्कुटादिभ्यः—' (१।२।१) इति जिन्त्वाद्धणाभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कम्पनस्य' ॥

तर्पणं शीणनावनम् ॥४॥

तिति ॥ 'तृप प्रीणने' (दि० प० अ०) । ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'प्रीम् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । स्वार्थण्यन्तान्नुक् (वा० ७।३।३७) । ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'अव रक्षणे' (म्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'प्रीणनस्य'॥

पर्याप्तिः स्यात्परित्राणं हस्तवारणमित्यपि।

पेति ॥ पर्यापनम् । पर्याभोतिस्त्राणार्थः । किन् (३। ३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पालने' (म्वा० आ० अ०)। लयुद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ हस्तेन हस्तस्य वा वारणम् ॥*॥ कचित् '(हस्त) धारणम्' इति पाठः । प्रहारो- धतस्य हस्तस्य धारणं रोधः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'मार-णोद्यतिनवारणस्य'॥

सेवनं सीवनं स्युतिः

स्यिति ॥ 'षिवु तन्तुसंताने' (दि० प० से०)। त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ १॥ पृषोदरादित्वात् (६।३।

१—'संवननम्' तृतीयस्तवर्गप्यमः 'संवपनम्' पवर्गाद्यः इत्येके। 'संवदनम्' तवर्गतृतीयः, इत्यपरे। 'जयश्रियः संवदनं यतस्तत्' इति मणौ रघुवंशः—इति सुकुटपीयूषौ । २—इ-दमसंगतम्। णौ परे तुन्विधानेन ण्यन्तान्नुको विधानाभावात्॥

१०९) वा दीर्घः ।—ष्ठिविसिन्योर्वा दीर्घः—इति स्वामी ।
—'अन्येषामपि—' (६।३।१३७) इति दीर्घः—इति सुकुटः । तन्न । वचनाभावात् । पूर्वपदन्वाभावाच ॥ (२)
॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) । 'च्छ्वोः—' इति पाठस्तु न्याय्यः
॥*॥ त्रीणि 'सूचीक्रियायाः' ॥

विदरः स्फुटनं भिदा॥ ५॥

चीति ॥ विदरणम् । 'दॄ विदारणे' (त्रया० प० से०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यतु—'ग्रहवृह—' (३।३।५८) इत्यप्-इति सुकुटेनोक्तम् । तन्न । 'दृङ् आदरे' (तु० आ० अ०) इति हस्वस्यैव ग्रहणात् । 'दॄ विदारणे' इ-त्यस्य स्वयसुपन्यस्तत्वात् ॥ (१) ॥*॥ 'स्फुट विकसने' (तु० प० से०) कुटादिः । त्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ 'भिदिर् विदारणे' (रु० उ० अ०)। भिदाद्यङ् (३।३।१०६) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'द्विधाभावस्य'॥

आकोशनमभीषङ्गः

आक्रविति ॥ 'कुश आह्वाने' (भ्वा० प० से०)। ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'षज्ञ सङ्गे' (भ्वा० प० अ०)। घम् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य घमि—' (६।३। १२२) इति दीर्घः ॥ (२)॥*॥ द्वे 'शापस्य'॥

संवेदो वेदना न ना।

समिति ॥ 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०) । घञ् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ 'विद चेतनाख्याननिवासेषु' चु-रादिः। 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति सुच्। यद्वा 'विद ज्ञाने' (अ० प० से०)। 'घड्डिवन्दिविदिभ्यश्च' (वा० ३। ३।१०७) इति 'युच्'। 'ल्युट् च' (३।३।११५) इति ल्युटि क्षीबत्वम्॥ (२)॥ ॥ द्वे 'अनुभवस्य'॥

संमूर्छनमभिव्याप्तिः

सिमिति ॥ 'मुर्छा मोहसमुच्छ्राययोः' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ अभिव्यापनम् । 'आपू व्यासौ' (स्वा० प० अ०) । 'क्तिज्ञाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) इति किन् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतोव्यासेः'॥

याच्या भिक्षार्थनार्दना ॥६॥

येति ॥ याचनम् । 'दुयाचृ याच्ञायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'यजयाच—' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ भिक्षणम् । 'भिक्ष याचने' (भ्वा० उ० से०) । 'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (२) ॥*॥ 'अर्थयाच्ञायाम्'

(चुरादिः से०) 'ण्यास-' (३।३।१०७) इति युच्॥ (४)॥*॥ 'अर्द गतौ याचने च' (भ्वा० प० से०) स्वार्थण्यन्तः । युच् (३।३।१०७)॥ (४)॥*॥ च-त्वारि 'याच्ञायाः'॥

वर्धनं छेदने

चेति ॥ 'वर्घ छेदनपूरणयोः' (चु० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) । 'वर्धनं छेदने वृद्धौ' इति दन्तोष्ठचादा- वजयः ॥ (१) ॥*॥ 'छिदिर् द्वैधीकरणे' (रु० उ० अ०) ल्युट्(३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कर्तनस्य' ॥

अथ द्वे आनन्दनसभाजने।

आपच्छन्नम्

अथोति ॥ 'दुनिद समृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥*॥ 'आमन्त्रणम्' इति कचित्पाठः । तत्र 'मित्र गुप्तमाषणे' (चु० आ० से०) ॥ (१) ॥*॥ 'समाज प्रीतिदर्शनयोः' (चु० उ० से०) । ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (२) ॥*॥ 'प्रच्छ ज्ञीप्सायाम्' (तु० प० अ०) । आङ्पूर्वः प्रच्छिरानन्दनार्थः । ल्युट् (३।३। ११५)॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आळिङ्गनकुरालप्रश्नादिननानन्दनस्य'॥

अथाम्नायः संप्रदायः

अथेति ॥ आम्नानम् । 'म्ना अभ्यासे' (भ्वा॰ प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतः–' (७।३।३३) इति युक् ॥ (१) ॥*॥ संप्रदानम् । 'दाञ्' (जु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । युक् (७।३।३३) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गुरुपरम्परागतसदुपदेशस्य'॥

क्षये क्षिया ॥७॥

स्नेति ॥ क्षयणम् । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५३) ॥ (१) ॥*॥ 'क्षीष् हिंसायाम्' (क्रया० प० अ०) । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३।३।१०४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपचयस्य'॥

ग्रहे ग्राहः

त्रेति ॥ म्रहणम् । 'म्रह उपादाने' (क्या० उ० से०) । 'म्रहबृद्र—' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ स्वार्थण्य-न्तादच् (३।३।५६) । घञ् (३।३।१८) वा ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'म्रहणस्य' ॥

वशः कान्तौ

विति ॥ 'वश कान्तौ' (अ० प० से०) 'वशिरण्योः-' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ 'कमु कातौ' (भ्वा० आ० से०) । 'आयादयः-' (३।१।३१) इति णिङमावे क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'इच्छायाः' ॥

रक्ष्णस्त्राणे

रेति ॥ 'रक्ष पालने' (भ्वा० प० से०) । 'यज-याच-' (३।३।९०) इति नङ् ॥ (१) ॥*॥ 'त्रैङ् पा-लने' (भ्वा० आ० अ०) ल्युद् (३।३।११५)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रक्षणस्य'॥

रणः कणे।

रेति ॥ रणनम् । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'विशरण्योः' (वा० ३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ ॥ कण-नम् । 'कण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'कणो वीणायाम्' (३।३।६५) इति साधुः॥ (२)॥ द्वे 'शब्दकरणस्य'॥

व्यधो वेधे

च्येति ॥ व्यधनम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'व्यधजपोः--' (३।३।६१) इत्यप् ॥ (१) ॥*॥ वेधनम् । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेधनस्य' ॥

पचा पाके

पेति ॥ पचनम् । 'डु पचष् पाके' (भ्वा० उ० अ०)। षित्वादङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ ॥ घञ् (३।३।१८८) ॥ (२) ॥ । इ. 'पचनस्य' ॥

हवो हुतौ

हेति ॥ ह्वानम् । 'ह्वेञ् स्पर्धायां शब्दे च' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावेऽनुपसर्गस्य' (३।३।७५) इत्यप्, संप्रसारणं च ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आह्वानस्य'॥

वरो हतौ ॥८॥

विति ॥ वरणम् । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'श्रहवृद्द-' (३।३।५८) इत्यप् । 'तपोभिरिष्यते यस्तु दे-वेभ्यः स वरो मतः' ॥ (१) ॥*॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'वेष्टनसंभक्त्योः' ॥

ओषः प्रोषे

ओष इति ॥ ओषणम् 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०)। घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्लोषणम् । 'प्लुष दाहे'

१ — मुकुटेन तु '-प्रीतिसेवनयोः' इति पाठो धृतः । स्वामिना तु---'प्रीतिदर्शने' इति पाठोऽङ्गीकृतः ।

(भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दाहस्य' ॥

नयो नाये

नेति ॥ नयनम् । 'णय गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वान्न चृद्धिः । यद्धा 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'क्रचिद्पवाद्विषयेऽप्यु-त्सर्गोऽभिनिविशते' ॥ (१) ॥*॥ 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'श्रिणीसुवो—' (३।३।२४) इति घञ्॥ (२) ॥*॥ द्वे 'नीतेः' ॥

ज्यानिजींगों

ज्येति ॥ ज्यानम् । 'ज्या वयोहानौ' (क्या०प०अ०)। 'ग्लाम्लाज्याहास्यो निः' (वा० ३।३।९५) ॥ (१) ॥॥॥ जरणम् । 'जॄष् वयोहानौ' (दि० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'ऋल्वादिभ्यः किन्निष्ठावद्वाच्यः' (वा० ८।२।४४)। 'रदाभ्याम्—' (८।२।४२) इति नत्वम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'जीर्णत्वस्य'॥

भ्रमो भ्रमौ।

भ्रेति ॥ अमणम् । 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोपदेशस्य-' (७।३। ३४) इति वृद्ध्यभावः ।—मित्त्वाद्भस्वः—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः । णिन्यस्य प्रवृत्तेः ॥ (१) ॥*॥ 'इक्रृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अमणस्य'॥

स्फातिरृद्धौ

स्फेति ॥ 'स्फायी वृद्धौ' (स्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) 'स्फातिवृद्धिः प्रसारो ना' इति बोपालितः ॥ (१) ॥*॥ वर्धनम् । 'वृद्ध वृद्धौ' (स्वा० आ० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'वृद्धैः' ॥

प्रथा ख्यातौ

त्रेति ॥ प्रथनम् । 'प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० से०) । भिंदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥ ॥ ख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । क्तिन् (३। ३।९४) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ख्यातेः' ॥

स्पृष्टिः पृक्तौ

स्प्रिति ॥ स्पर्शनम् । 'स्पृश संस्पर्शे' (तु०प०अ०) ।

१—इदमसंगतम् । भिदादिष्वेतत्पाठस्याभावात् । 'वटादयः षितः' (भ्वा० ग० स्०) इति षित्त्वादेव सिद्धे तत्पाठकल्पनस्या-प्यनुचितत्वात्॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥॥॥ पर्चनम् । 'पृची संपर्के' (रु० प० से०) । किन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥॥ द्वे 'स्पर्शनस्य'॥

स्तवः स्तवे ॥९॥

स्त्रेति ॥ स्नवनम् 'ण्णु प्रस्तवणे' (अ० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥ ॥ 'स्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०) ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'प्रस्त्रवणस्य' ॥

विधा समृद्धौ

विधित ॥ विधानम् । 'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्र—' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋद्यो च' (इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'एधा' इति पाठः । 'एध वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ समर्धनम् । 'ऋधु वृद्धौ' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'धन-संपत्तेः' ॥

स्फुरणे स्फुरणा

स्पिवति ॥ 'स्फुर स्फुरणे संचलने च' कुटादिः । त्युद्द (३।३।११५) । (धातुपाठे) अदुपधपाठे 'स्फुरणम्' अपि॥ (१) ॥*॥ खार्थण्यन्तायुच् (३।३।१०७) । संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'स्फुरणस्य'॥

मितौ ममा।

त्रेति ॥ प्रमाणम् । 'द्वामिन् प्रक्षेपणे' (स्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ 'माङ् माने' (दि० आ० अ०) । 'आतश्चो—' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रमाज्ञानस्य' ॥

पस्तिः पसवे

प्रेति ॥ प्रसवनम् । 'पूङ्प्राणिप्रसवे' (दि० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥ ॥ 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥ ॥ 'पू प्रेरणे' (तु० प० से०) वा ॥ (२) ॥ ॥ दे 'प्रसवनस्य प्रेरणस्य वा' ॥

अयोते माघारः

श्च्यविति ॥ श्च्योतनम् । 'श्चुतिर् क्षरणे' (भ्वा० प० से०) । वन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रघरणम् । 'घृ क्षरणदीस्योः' (जु० प० अ०) । घम् (३।२।१८) । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'क्षरणस्य' ॥

क्रमथः क्रमे॥१०॥

क्केति ॥ क्रमनम् । 'क्रमु ग्लानी' (दि० प० से०)।

'शमादिभ्योऽथच्॥ (१)॥॥ घनि (३।३।१८) 'नो-दात्तोपदेश—' (७।३।३४) इति दृद्धिन ।—मित्त्वाद्रस्व-त्वम्—इति मुकुटस्तु चिन्त्यः। मितां णौ ह्रस्वविधानात्॥ (२)॥॥। द्वे 'ग्लानेः'॥

उत्कर्षोऽतिशये

उत्कर्षणम् । 'कृष विलेखने' (भ्वा० प० अ०) । ध्वम् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अतिशयनम् । शीङः 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उत्कर्षस्य'॥

संधिः श्लेषे

संधानम् । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥ (१) ॥*॥ श्रेषणम् । 'श्रिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संधानस्य'॥

विषय आशये।

विसयनम् । 'षिञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०) । 'ए-रच्' (३।३।५६) 'परिनिविम्यः सेव—' (८।३।७०) इति षः । यतु—बध्यन्तेऽत्र, इति 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । विसीयते विसिनोति वात्र—इति मुकुटेनोक्तम्। तन्न । भावप्रत्ययानामेव पूर्वापरयोर्दर्शनेनाधिकरणार्थस्यानौवित्यात् । ल्युद्प्रसङ्गाच । बध्यन्तेऽत्र । 'पुंसि—' इति 'घः' इत्यसानुपयोगाच ॥ (१) ॥*॥ शीङः 'एरच्' (३।३। ३।५६) ॥*॥ 'आश्रयः' इति पाठे 'एरच्' (३।३। ५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आश्रयस्य'॥

क्षिपायां क्षेपणम्

क्षेपणम् । 'क्षिप प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥ (१) ॥*॥ त्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रेरणस्य' ॥

गीणिगिरौ

गिलनम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । क्तिन् (२। ३।९४) । 'ऋल्वादिभ्यः किन्निष्ठावत्' (वा० ८।२।४४) ॥ (१) ॥*॥ 'इङ्गृष्यादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) ।—सा-हचर्यात्स्रीत्वम्—इति सकुटश्चिन्त्यः । 'स्नियाम्' इत्यधि-कारात् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'गिल्डनस्य' ॥

गुरणसुद्यमे ॥११॥

'गुरी उद्यमे' (तु० प० से०) कुटादिः । ल्युट् (३।

१—दैवादिकस्य दीर्घादि 'गूरी' थातोः 'गूरणम्' इति स्वामी—इति मुकुटः ।—चुरादेः 'गोरणम्' अपि—इति स्वामी । पीयूषव्याख्यायामपि—गुरणं हस्वादि । गूरणं दीर्घादीत्येके । गोरणमित्यपरे—इति प्रकटितम् ॥

३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ उद्यमनम् । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० से०) घञ् (३।३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'भाराद्यद्यमनस्य' ॥

उन्नाय उन्नये

उन्नयनम् । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ 'कचिद्पवादविषये उत्सर्गोऽभिनिविशते' इ- त्यच् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उन्नयनस्य'॥

आयः अयणे

श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) । 'श्रिणी-भुवो--' (३।३।२४) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ त्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सेवायाः' ॥

जयने जयः।

'जि जये' (भ्वा० प० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'जयस्य' ॥

निगादो निगदे

- निग्रनम् । 'गद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०)। 'ना गद-' (३।३।६४) इत्यप् वा॥ (१)॥*॥ घञ् (३।३।१८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'गदनस्य'॥

मादो मदे

मदनम् । 'मदी हर्षे' (दि० पे० से०) । 'मदोऽनुप-' (३।३।६७) इत्यप् ॥ (२) ॥*॥ 'सघ मादस्थयोः-' (६।३।९६) इति निर्देशात् 'कचिदपवादः-' इति न्या- याद्वा घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥*॥ द्वे 'हर्षस्य' ॥

उद्देग उद्धमे ॥१२॥

उद्वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ०से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उद्धमणम् । 'श्रमु अनव-स्थाने' (दि० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदा-त्तोप—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उद्वेजनस्य'॥

विमर्दनं परिमले

'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५)॥ (१)॥॥॥ परिमलनम् । 'मल घारणे' (म्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१८)। संज्ञापूर्वकत्वान्न वृद्धिः॥ (२)॥॥॥ द्वे 'कुङ्कमादिमर्दनस्य'॥

अभ्युपपत्तिरनुग्रहः।

अम्युपपदनम् । 'पद गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन्

(३।३।९४)॥ (१)॥*॥ अनुग्रहणम्। 'ग्रह उपादाने' (क्या० उ० से०)। 'ग्रहचृद्द-' (३।३।५८) इत्यप्॥ (२)॥*॥ द्वे 'हितसंपादनाहितनिवारणप्रवृत्तेः'॥

निंग्रहस्तु निरोधः स्यात

निग्रहणम् । अप् (२।३।५८) ॥ (१) ॥॥ निरोध-नम् । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३। १८) ॥ (२) ॥॥। द्वे 'निरोधस्य' ॥

अभियोगस्त्वभिग्रहः ॥१३॥

अभियोजनम् । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (२।२।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभिग्रहणम् । अप् (२।२। ५८) 'अनुग्रहोभिग्रहणेऽप्यभियोगे च गौरवे' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कलहाह्वानस्य'॥

मुष्टिबन्धस्तु संग्राहः

मुष्टर्बन्धः ॥ (१) ॥ ॥ संग्रहणम् । 'सिम मुष्टौ' (२। २।३६) इति प्रहेर्घञ् ॥ (२) ॥ ॥ दे 'मुष्टिवन्ध-नस्य'॥

डिम्बे डमरविप्रवी ।

डिम्बनम् । 'डि विनोदे' () । घम् (३।३। १८)। 'दीङ् विहायसा गतौ' (दि० आ० अ०)। ड-यनं विद्रवः डिम्बम् । उणादिनिपातः—इति मुकुटस्तु निर्मूलः । 'भयध्वनौ पुष्कसेऽपि डिम्बः प्रीहिनि विप्रवे' इति रमसः ॥ (१) ॥॥॥ 'डम' इति शब्दस्य राणम् । 'रा दाने' (अ० प० अ०)। बाहुलकाद्धवर्थे कः॥ (२)॥॥॥ विप्रवनम् । 'प्रुङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)॥ (३)॥॥॥ त्रीणि 'धाडकलु-ण्ठनादेः'। अशस्त्रकलहस्य—इति स्वामी॥

बन्धनं प्रसितिश्वारः

'बन्ध बन्धने' । (क्या० प० अ०) ल्युद् (३।३। ११५)॥ (१)॥ ॥ प्रस्यनम् । 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ०अ०)। 'क्तिन्' (३।३।९४)॥ (२)॥ ॥ चरणम्। 'चर गतो' (स्वा० प० से०) अनेकार्थत्वाद्धन्धने। घञ् (३।३।१८)। 'बन्धापसर्पयोश्चारः' इति रुद्रः॥ (३)॥ ॥ श्रीणि 'वन्धनस्य'। मुकुटस्तु—बन्धनसाधनरज्जुनिगडादेः—इत्याह। तन्न। भावप्रकरणात्। स्वामी तु 'चार' स्थाने 'स्वारम्' पठित्वा स्वारादीनां चतुर्णो पर्यायतामाह।

१-- 'विग्रहस्तु विरोध:-' इति वा पाठ:-- इति स्वामी।

स्वरति । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्या० प० से०) । अच् (३।१।१३४) । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) ॥

स्पर्शः स्प्रष्टोपतप्तरि॥१४॥

स्पृशति । 'स्पृश वाधनस्पर्शनयोः' (चु० आ० से०) । 'पदरुज—' (३।३।१६) इत्यत्र 'स्पृश उपतापे' (वार्ति०) इति कर्तरि घञ् ॥॥॥ ('स्पशः') इति रेफहीनपाठेतु'स्पश स्पर्शवाधनयोः' (भ्वा० उ० से०) इति धातोरच् (३। १।१३४) ॥ (१) ॥॥॥ स्पृशति । तृच् (३।३।१३३) । 'अनुदात्तस्य च—' (६।१।४९) इत्यमागमः ॥ (२) ॥॥॥ उपतपति । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३।१।१३३) ॥ (३) ॥॥॥ यद्वा स्वरस्पर्शयोभीवे घञ् । स्प्रष्टोपतप्तोभीवे 'कृत्यल्युटो बहुलम्' (३।३।११३) इति तृच् । मावप्रकरणानुरोधात् ॥॥॥ त्रीणि 'संतप्तस्य'। 'संतापस्य वा'॥

निकारो विप्रकारः स्यात

निकृष्टीकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) । 'निका'-रः सात्परिभवे धान्यस्रोत्क्षेपणेऽपि च' इति धरणिः॥ (१)॥*॥ विप्रकरणम् । घञ् (३।३।१८)॥ (२)॥*॥ द्धे 'अपकारस्य'॥

आकारस्त्वङ्ग इङ्गितम् ।

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ इङ्ग-नम् । 'इगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८)॥ (२) ॥*॥ क्तः (३।३।११४) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अभिप्रायानुरूपचेष्टायाः' ॥

परिणामो विकारो द्वे समे विकृतिविकिये॥१५॥

परिणमनम् । 'णम प्रहृत्वे' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ विकरणम् । घञ् (३।३। १८) ॥ (२) ॥ ॥ विकरणम् । किन् (३।३।९४) ॥ (३) ॥ ॥ 'कृतः श च' (३।३।१००) ॥ (४) ॥ ॥ ॥ चत्वारि 'प्रकृतेरन्यथाभावस्य'। द्वयोः साम्यं स्नीत्वात्॥

अपहारस्त्वपचयः

अपहरणम् । 'हृञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अपचयनम् । 'एरच्' (३।३। ५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अपहरणस्य' ॥

समाहारः समुचयः।

समाहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ समुचय-

नम् । 'चित्र् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३। ५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'राशीकरणस्य' ॥

मलाहार उपादानम्

प्रत्याहरणम् । घञ् (३।३।१८)॥ (१)॥ ॥॥ उपा-दाञो ल्युद् (३।३।११५)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'स्वविषये-भ्य इन्द्रियपरावर्तनस्य'॥

विहारस्त परिक्रमः ॥१६॥

विहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ परिक्रम-णम् 'क्रमु पाद्विक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् । 'नोदा-त्तोपदेश—' (७।३।३४) इति वृद्धिर्न ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कीडार्थसंचरणस्य'॥

अभिहारोऽभिग्रहणम्

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभि-यहेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'आभिमुख्येन यहणस्य'॥

निर्हारोऽभ्यवकर्षणम् ।

निर्हरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अभ्यव-कृषेर्ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'शस्त्रादेर्युक्त्या निःसारणस्य'॥

अनुहारोऽनुकारः स्यात्

अनुहरणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ अनुक-रणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सदश-करणस्य'॥

अर्थस्यापगमे व्ययः ॥१७॥

व्ययनम् । 'व्यय वित्तसमुत्सर्गे' (चु० उ० से०) अ-दन्तः । घञ् (३।३।१८) । 'एरच्' (३।३।५६) वा ॥ (१) ॥*॥ एकम् 'द्रव्यापगमस्य' ॥

भवाहस्तु भव्तिः स्यात

प्रवहणम् । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० से०) । धञ् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रवर्तनम् । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ०से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवि-च्छेदेन जलादिप्रवृत्तेः'॥

पवहो गमनं बहिः।

प्रकृष्टो वहः । 'गोचरसंचर—' (३।३।११९) इति साधुः । 'प्रवहस्तु बहिर्यात्रामातरिश्वप्रभेदयोः' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ एकम् 'बहिर्यात्रायाः' ॥

वियामो वियमो यामो यमः संयामसंयमौ १८

वियमनम् । 'यमः समुपनिविषु च' (३।३।६३) इत्यब् वा । चादनुपसर्गेऽप्यब् वा । पक्षे घम् । षद् संयमनस्य । स्वामी तु—द्रे विविधयमनस्य । द्रे 'उपरातिमाअस्य' । द्रे संयमनस्य—इत्याह् ॥

हिंसाकमीभिचारः स्यात्

हिंसाफलं कर्म । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८) ।। (१) ॥*॥ अभिचरणम्। घञ् (२।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्धे 'मारणादिकियायाः' ॥

जागर्थी जागरा द्वयोः।

जागरणम् । 'जागर्तेरकारो वा' (वा० ३।३।१०१) । पक्षे (शे) यक् (३।१।६६) । 'जाग्रोऽवि—' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ मावे घत्र पुंसि ॥*॥ द्वे 'जागरणस्य'॥

विघ्नोडन्तरायः प्रत्युहः

विहननम् । 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३।५८) ॥ (१) ॥ ॥ अन्तर्मध्ये, अन्तरस्य व्यवधानस्य वायनम् । 'अय गतौ' (भवा० आ० से०) । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) वा । घन् (३।३।१८) । अन् (३।२।५६) वा ॥ (२) ॥ ॥ प्रत्यूहनम् । घन् (३।३।१८) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'विञ्चस्य'॥

स्यादुपद्गोऽन्तिकाश्रये॥१९॥

उपहन्यते । उपहननम्, वा । 'उपन्न आश्रये' (३। ३।८५) इति साधुः ॥ (१) ॥॥॥ अन्तिके आश्रीयते, आश्रयणं वा । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२)॥॥ द्वे 'संनिहिताश्रयस्य आश्रयणस्य वा'॥

निर्वेश उपभोगः स्यात

निर्वेशनम् । विशतेर्घक् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ उपभोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० से०) । घल् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'उपभोगस्य' ॥

परिसर्पः परिक्रिया ।

समन्तात्सर्पणम् । 'सृप्तृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् ॥ (१) ॥॥॥ परिकरणम् । 'कृञः श च' (३।३।

१—गुणात्परत्वादिङादेशे **'जाग्निया'** इति धातुपाराय-णम् ॥ क्तिनि (३।३।९४) **'जागर्ति'** अपीति सुभृति:—इति सुकुटः ॥ १००)। 'रिङ् शयग्लिङ्क्षु' (७।४।२८)॥ (२)॥*॥ द्वे 'परिजनादिना चेप्टनस्य'॥ विधुरं तु प्रविश्लेषः

विगता घूः कार्यभारः । 'ऋक्पूर्—' (५।४।७४) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रविश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'वैकल्येऽपि च विश्लेषे विधुरं विकले त्रिषु' इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विश्लेषस्य'॥

अभिपायब्छन्द आशयः ॥२०॥

अभिप्रयणम् । 'प्रीञ् तर्पणे' (क्या० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ छन्दनम् । 'छदि संवरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ आ- शयनम् । 'शिङ्' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३। ५६) ॥ (३) ॥ ॥ श्रीणि 'अभिप्रायस्य' ॥

संक्षेपणं समसनम्

संक्षिपेर्ल्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संक्षेपस्य' ॥

पर्यवस्था विरोधनम् ।

पर्यवस्थानम् । 'आतश्चो—' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥ (१) ॥*॥ 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०) । ल्युट् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'विरोधस्य' ॥

परिसर्या परीसारः

परिसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ) । 'परिच-र्यापरिसर्या-' (वा० ३।३।१०१) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ घञ् (३।३।१८) । 'उपसर्गस घञि-' (६।३। १२२) इति दीर्घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'सर्वतो गमनस्य'॥

स्यादास्या त्वासना स्थितिः ॥ २१ ॥

आसनम् । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । ण्यत् (३।१।११३) ॥ (१) ॥*॥ 'ण्यास—' (३।३। १०६) इति युच् ॥ (२) ॥*॥ स्थानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तो' (भ्वा० प० अ०) । 'स्थागा—' (३।३।९५) इति क्तिन् ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'आसनस्य' ॥

विस्तारो विग्रहो व्यासः

विस्तरणम् । 'स्तृञ् आच्छाद्ने' (क्र्या० उ० से०)। 'प्रथने वावशब्दे' (३।३।३३) इति घञ्॥ (१)॥॥। विग्रहणम् । 'ग्रहचृह—' (३।३।५८) इत्यप्॥ (२)॥॥॥

यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । घञ् (३।३। १८) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि **'विस्तारस्य'**॥

स च शब्दस्य विस्तरः।

सः व्यासः । 'ऋदोरप्' (३।३।५६)॥ (१)॥॥। एकम् 'राब्दविस्तरस्य'॥

स्यान्मईनं संवहनम्

'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । त्युद् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ श्वा वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । स्वार्थ-ण्यन्ताल्ल्युद् (३।३।११५) ।—'वाहनमाहितात्' (८। ४।८) इति निपातनौदीर्घः—इत्येके ॥ (२) ॥ श्वा दे 'पादमदेनादेः' ॥

विनाशः स्याददर्शनम् ॥२२॥

विनशनम् । 'णश अद्र्शने' (दि० प० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ दर्शनस्य भावः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'तिरोधानस्य' ॥

संस्तवः स्यात्परिचयः

संस्तवनम् । 'धुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'ऋदौ-रप्' (३।३।५७) ॥*॥ सन्मताचयनम् । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'परिचयस्य'॥

प्रसर्सतु विसर्पणम् ।

प्रसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलका-दप् ॥ (१) ॥*॥ 'सृष्ट गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्रणादिविस-रणस्य'॥

नीवाकस्तु प्रयामः स्यात

निवचनम्। घञ् (३।३।१८) 'उपसर्गस्य-' (६।२। १२२) इति दीर्घः ॥ (१) ॥ ॥ प्रयमणम् । यमेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ हे 'धान्यसंचयस्य, ऋया-द्रस्य वा'॥

संनिधिः संनिकर्षणम् ॥ २३ ॥

संनिधानम् । धाञः 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

१—'संवहनम्'-इत्यपपाठः । 'संभोगान्ते सममुपचितौ ह स्तसंवाहनानाम्' इति मेबदूतः—इति मुकुटपीयूपौ । २—सं-निधं च 'संनिधं समीपमुपकण्ठम्' इति बोपालितः—इति मुकुटः॥ (१) ॥*॥ कृषेर्ल्युद् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'संनिधानस्य'॥

लवोऽभिलावो लवने

लवनम् । 'ॡ्रञ् छेदने' (त्रया० उ० से०) । 'ऋदो-रप्' (३।३।५७) ॥ (१) ॥*॥ 'निरभ्योः पूल्वोः' (३। ३।५८) इति घञ् ॥ (२) ॥*॥ ल्युट् (३।२।११५) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'छेदनस्य'॥

निष्पावः पवने पवः।

निष्यवनम् । घञ् (३।३।२८)॥ (१)॥ ॥ ल्युट् (३।३।११५)॥ (२)॥ ॥ अप् (३।३।५७)॥ (३)॥ ॥ ॥ जीणि 'धान्यादीनां बहुलीकरणस्य'॥

प्रस्तावः स्याद्वसरः

प्रस्तवनम् । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० प० अ०) । 'प्रे द्रु-स्तुसुवः' (३।३।२७) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ अवसर-णम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकाद्प् ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रसङ्गस्य' ॥

त्रसरः सूत्रवेष्टनम् ॥२४॥

त्रसनम् । 'त्रसी उद्वेगे' (दि० प० से०) । अरन् (बा-हुलकादौणादिकः) । त्रसेर्भद्रादित्वादरन्—इति मुकु-टस्त्वपाणिनीयः ॥॥॥ 'तसरः' इति पाठे 'तन्यृषिभ्यां क्सरन्' (उ० ३।७५) ॥ (१) ॥॥। द्वे 'स्त्रस्य वेष्टन-क्रियायाः'॥

प्रजनः स्यादुपसरः

प्रजननम् । 'जनी' (दि० आ० से०) । घञ् (३।३। १८)। 'जनिवध्योः--' (७।३।३५) इति न दृद्धिः ॥ (१)॥॥। उपसरणम् । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०)। 'प्रजने सर्तेः' (३।३।७१) इत्यप्॥ (२)॥॥। 'प्रथम-गर्भग्रहणस्य' द्वे॥

पश्चयप्रणयो समौ।

प्रश्रयणम् । 'श्रिञ्' (भ्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३। ३।५६) ॥*॥ 'प्रसर' इति पाठे सरतेर्बाहुलकादप् । 'प्रसरः प्रणये वेगे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'प्रीत्या प्रार्थनस्य' ॥

धीशक्तिर्निष्क्रमः

धियः शक्तिः । साष्टधा—'शुश्रृषा श्रवणं चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोही च विज्ञानं तत्वज्ञानं च धी- गुणाः'॥ (१) ॥*॥ निष्कमणम् । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७। ३।३४) इति चृद्धिर्न । 'निष्कमो निर्गमे ख्यातो चुद्धिसं-पदि निष्कमः' इति रुद्रः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'बुद्धिसा-मर्थ्यस्य'॥

अस्त्री तु संक्रमो दुर्गसंचरः ॥ २५॥

संक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप-' (७।३। ३४) इति न दृद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ संचरणम् । 'चर गतौ' (म्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः । दुर्गस्य संचरः ॥ ॥ घञि तु 'संचारः'। 'संचारो निर्गमो अमाम्बुपथः' इति रत्नकोषः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'दुर्ग-प्रवेशनकियायाः'॥

प्रत्युत्क्रमः प्रयोगार्थः

प्रत्युत्कमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ प्रयो-जनम् । 'युजिर्योगे' (६० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । प्रयोगोऽर्थो यस्य ॥ ॥ 'प्रयुद्धार्थः' इति पाठे प्रकृष्टं युद्ध-मर्थोऽस्य । 'प्रत्युत्कमः प्रयुद्धार्थः' इति भागुरिः ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'कर्मारम्भे प्रथमप्रयोगस्य'॥

प्रक्रमः स्यादुपक्रमः ।

स्यादभ्यादानमुद्धात आरम्भः

प्रक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ उपक्र-मणम् ॥ (२) ॥ ॥ आभिमुख्येनादानम् ॥ (३) ॥ ॥ उद्धननम् । 'हन्' (अ० प० अ०) घञ् (३।३।१८) । 'ह-नस्तोऽचिण्णलोः' (७।३।३२) ॥ (४) ॥ ॥ आरम्भणम् । 'रम रामस्ये' (म्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) 'रैधिजमोरचि' (७।२।६१) इति नुम् ॥ (५) ॥ ॥ पश्च 'आरम्भस्य' । (आद्यो प्रथमारम्भस्य । त्रीणि आरम्भमात्रस्य — इत्यन्ये) ॥

संभ्रमस्त्वरा ॥२६॥

ं संअमणम्। 'अमु अनवस्थाने' (दि० प० से०)। घञ् (३।३।१८) । 'नोदात्तोप—' (७।३।३४) इति न वृद्धिः॥ (१)॥ ॥। त्वरणम् । 'नित्वरा संअमे' (भ्वा० आ० से०)। 'घटाद्यः वितः' (भ्वा० ग०) इति विन्त्वातिदेशादङ् (३।३।१०४)। 'आवेगस्तु त्वरा त्विरः' इति वाचस्पतिः॥ (२)॥ ॥। द्वे 'त्वरायाः'॥

१ इदमसंगतम् । उक्तसूत्रे रभेरमहणात् ॥ तस्मात् 'रभेरशः-व्लिटोः' (७।१।६४) इत्यनेन नुम् वक्तव्यः ॥

प्रतिबन्धः प्रतिष्टम्भः

प्रतिबन्धनम् । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ प्रतिष्टम्भनम् । 'ष्टम्भु रोधे' (सोत्रः) । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ 'वि-ष्कम्भः प्रतिबन्धो वियोगः' इति बोपालितः ॥*॥ द्वे 'रोधस्य'॥

अवनायस्तु निपातनम् ।

अवनयनम् । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अवोदोर्नियः' (३।३।२६) इति घञ् ॥ (१) ॥॥॥ पतेः स्वार्थण्यन्ताछ्युद्र (३।३।११५) ॥॥॥ 'नियातनम्' इति पाठे 'यत निकारोपस्कारयोः' (चु० उ० से०) धातुः ॥ (२)॥॥॥ द्वे 'अधोनयनस्य'॥

उपलम्भस्त्वनुभवः

उपलम्भनम् । 'डुल्भष् प्राप्तौ' (भ्वाः आ० अ०) । घञ् (२।२।१८) । 'उपसर्गात्खत्घञोः' (७।१।६७) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ अनुभवनम् । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अनुभवस्य'॥

समालम्भो विलेपनम्॥२७॥

समालम्भनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'लिप उपदेहे' (तु० उ० अ०) । ल्युट्स (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'कुङ्गमादिनोपलेपस्य' ॥

विमलम्भो विमयोगः

विप्रलब्धः । लभेर्घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ वि-प्रयोजनम् । 'युजिर् योगे' (स्वा० उ० अ०) । घञ् (३। ३।१८) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'रागिणोर्वियोजनस्य' ॥

विलम्भस्त्वतिसर्जनम् ।

विलिधः । लभेर्घन् (३।३।१८) ॥ (१) ॥*॥ 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'दानस्य' ॥

विश्रावस्त प्रविख्यातिः

विश्रवणम् । 'श्रु श्रवणे' (स्वा० प० अ०) । 'वै। श्रुश्रवः' इति घञ् ॥ (१) ॥ ॥ श्रविख्यानम् । क्तिन् (२। ३।९४) ॥ (२) ॥ श्रे 'अतिप्रसिद्धेः' ॥

अवेक्षा प्रतिजागरः ॥२८॥

अवेक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गु-रोश्च हरुः' (३।३।१०३) इत्यः ॥ (१) ॥*॥ प्रतिजा-गरणम् । 'जागृ' (अ० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'जामोऽविचिण्—' (७।३।८५) इति गुणः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'अवेक्षणस्य'॥

निपाठनिपठौ पाठे

निपठनम् । 'पठ व्यक्तायां वाचि' (स्वा॰ प० से०)। 'नौ गदनद-' (३।३।६४) इत्यब् वा। पक्षे घञ् (३। ३।१८)॥ श्रीणि 'पठनस्य'॥

तेमस्तेमौ समुन्दने ।

तेमनम् । स्तेमनम् । 'तिम ष्टिम आर्द्रीमावे' (दि० प० से०) । मावे घञ् (३।३।१८) ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥ । 'उन्दी क्केदने' (रु० प० से०) । ल्युट्ट (३।३।११५) ॥ (३) ॥ ॥ त्रीणि 'आर्द्रीमावस्य' ॥

आदीनवास्रवी क्षेशे

आदानम् । 'दीङ्क्षये' (दि० आ० अ०) । भावे कः (३।३।११४) । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) । 'ओदितश्च' (८।२।४४) इति नत्वम् । आदीनस्य वानम् । 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति बाहुरुकाद्वातेः कः ॥ (१) ॥*॥ आस्रवणम् । 'सु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) ॥ (२) ॥*॥ क्रेशनम् । 'क्रिश्च् विवाधने' (त्रया० प० से०) । घन् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'क्रेश्चस्य' ॥

मेलके सङ्गसंगमौ॥२९॥

मेलनम् । 'मिल संश्लेषे' (तु० प० से०) । घञ् (३। ३।१८) स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।८।५)॥ (१) ॥*॥ स- अनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०)। घञ् (३।३।५८)॥ (२)॥*॥ संगमनम् । 'ग्रहचृद्द-' (३।३।५८) इत्यप्। 'ना मेलः संगमो ना वा' इत्यमरमाला॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'संगमस्य'॥

संवीक्षणं विचयनं मार्गणं मृगणा मृगः।

सम्यक् विविधमीक्षणम् । 'ईक्ष दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । ल्युट्स (३।३।११५) ॥ (१) ॥॥॥ 'चिन्न् चयने' (स्वा० उ० अ०) । ल्युट्स (३।३।११५) ॥ (२) ॥॥॥ 'मार्ग अन्वेषणे' (चु० उ० से०) ल्युट्स (३।३।११५) । (३) ॥॥॥ 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) अदन्तः । 'ण्यास—' (३।३।१०७) इति युच्॥ (४) ॥॥॥ घन् (३।३।१८) ॥ (५) ॥॥॥ पन्न 'अन्वेषणस्य'॥

१—'अन्वीक्षणम्' 'अन्वेषणम्' इलेके पेटुः इति स्वामी ॥ २—'परिचर्यांपरिसर्यामृगया' (वा० ३।३।१०१) इलादिना निपातनात् 'मृगया' इति मुकुटः ॥

परिरम्भः परिष्वङ्गः संश्लेष उपगृहनम्।। ३०।।

परिरम्भणम् । 'रम रामसे' (म्वा० आ० अ०) । घम् (३।३।१८) । 'रमेरश्निकटोः' (७।१।६३) इति नुम् ॥ (१) ॥*॥ परिष्वञ्जनम् । 'ध्वञ्ज परिष्वङ्गे' (म्वा० आ० अ०) । घम् (२।३।१८) । 'परिनिविम्यः-' (८। ३।७०) इति षत्वम् ॥ (२) ॥*॥ संश्लेषणम् । 'श्लिष आलिङ्गने' (दि० प० अ०) । घम् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'गुहू संवरणे' (म्वा० उ० से०) । ल्युट्स (३।३। ११५) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'आलिङ्गनस्य'॥

निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्।

वर्णशब्दात् 'सत्याप-'(१।१।२५) इति णिच्। त्युट् (१।१।१९५)॥ (१)॥ ॥ ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा० प० अ०)। त्युट् (१।१।१९५)॥ (२)॥ ॥ 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)॥ (३)॥ ॥ 'लेकु द्र्शने' (भ्वा० आ० से०)॥ (४)॥ ॥ 'ईक्ष द्र्शने' (भ्वा० आ० से०)॥ (५)॥ पञ्च 'वीक्षणस्य'॥

मत्याख्यानं निरसनं प्रत्यादेशो निराकृतिः॥ ३ १

'स्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चिक्षिङादेशो वा ॥ (१) ॥*॥ 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ल्युट् (३। ३।११५) ॥ (२) ॥*॥ प्रत्यादेशनम् । 'दिश अतिसर्जने' (तु० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ निराकरणम् । कृञः किन् (३।३।९४) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'निराकरणस्य'॥

उपशायो विशायश्च पर्यायशयनार्थकौ।

डपशयनम् । विशयनम् । 'च्युपयोः शेतेः पर्याये' (३। ३।३९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ (२) ॥*॥ पर्यायेण शयनम् । पर्यायशयनमर्थो ययोस्तौ ॥*॥ द्वे 'पर्यायेण प्रहरकादाबुपशयनस्य'॥

अर्तनं च ऋतीया च हृणीया च घृणार्थके ३२

'ऋतिः' सौतः । ईयङः (३।१।३१) असावे ल्युट् (३। ३।११९) ॥ (१) ॥*॥ ईयङ्पक्षे 'अप्रत्ययात्' (३।३। १०२) ॥ (२) ॥*॥ 'हृणीङ्' कण्ड्वादिः । यक् (३।१। २७) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) ॥ (३) ॥*॥ 'मोहो वीज्या जुगुण्सा च हृणीया हृणिया घृणा' इति वाच-स्पतिः ॥*॥ चत्वारि 'जुगुण्सनस्य'॥

स्याद्यत्यासो विपर्यासो व्यत्ययश्च विपर्यये ।

व्यत्यसनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) घञ् (३।

३।१८) ।। (१) ॥*॥ विपर्यसनम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥*॥ व्यत्ययनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (३) ॥ ॥ विपर्यसनम् । 'इण्' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (४) ॥ ॥ चत्वारि 'व्यतिक्रमस्य'॥

पर्ययोऽतिक्रमस्तस्मित्रतिपात उपात्ययः॥३३॥

पर्ययणम् । 'इण्' । 'एरच्' (३।३।५६) ॥ (१) ॥ ॥ अतिक्रमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (२) ॥ ॥ अतिपतनम् । 'पत्छ गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३। १८) ॥ (३) ॥ ।॥ उपात्ययनम् । 'इण्' । 'एरच्' (३। ३।५६) ॥ (৪) ॥ ॥ चत्वारि 'अतिक्रमस्य'॥

प्रेषणं यत्समाहूय तत्र स्यात्प्रतिशासनम्।

'शासु अनुशिष्टों' (अ० प० से०) । ल्युट् (३।३। ११५) ॥ (१) ॥*॥ एकं 'भृत्यादिप्रेषणस्य' ॥ स संस्तावः ऋतुषु या स्तुतिभूमिद्विजन्मनाम् ३४ समेल्य स्तवन्त्यत्र । 'श्रुव स्तवौं' (अ० उ० अ०) ।

समेत्य स्तुवन्त्यत्र । 'ष्टुज् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'यज्ञे समि स्तुवः' (३।३।३१) इति घज् ॥ (१) ॥*॥ एकं 'यज्ञे स्तावकद्विजावस्थानभूमेः' ॥

निधाय तक्ष्यते यत्र काष्टे काष्टं स उद्धनः।

कर्ध्वं हन्यतेऽस्मिन् । 'उद्धनोऽत्याधानम्' (३।३।८०) इति साधुः ॥ (१) ॥॥। एकम् ॥

स्तम्बन्नस्तु स्तम्बघनः स्तम्बो येन निहन्यते ३५

स्तम्बो हन्यते येन । 'स्तम्बे क च' (३।३।८३) इति कापौ घनादेशश्च ॥॥॥ (१) ॥॥॥ (२) ॥॥॥ हे 'तृ-णादिगुच्छोन्मू छनसाधनस्य'।—नीवारादिग्रहणार्थं कृतवंशपात्रस्य—इत्यन्ये॥

आविधो विध्यते येन

आविध्यते येन। 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०)। 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३।१८)॥ (१)॥ ॥ एकं 'भ्र-मरस्च्यादेः' 'वर्मा' इति ख्यातसा॥

तत्र विष्वक्समे निघः।

नियतं हन्यते । 'निघो निमितम्' (३।३।८७) इति साधः ॥ (१) ॥ ॥ एकं 'तुत्यरोहपरिणाहवृक्षादेः' ॥ उत्कारश्च निकारश्च द्वौ धान्योत्क्षेपणार्थकौ ३६ उत्करणम् । निकरणम् । 'क विक्षेपे' । (तु० प० से०) 'कृ धान्ये' (३।३।३०) इति घञ् ॥ (१) ॥ ॥ (२) ॥ ॥।

द्वे 'धान्यानामुध्वंक्षेपणस्य'॥

निगारोहारविक्षावोद्धाहा निगरणादिषु ।

निगरणम् । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) 'उन्न्योर्प्रः' (३।३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गरणम् । 'गॄ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'उन्न्योः—' (३३।२९) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ विक्षवणम् । 'दु क्षु शब्दे' (अ० प० से०) । 'वौ क्षुश्रुवः' (३।३।२५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ उद्गहणम् । 'प्रह उपादाने' (त्रया० उ० से०) । 'उदि प्रहः' (३।३।३५) इति घञ् ॥ (१) ॥*॥ आदिना उद्गरणम्, विक्षवणम्, उद्गहणम् ॥*॥ कमेणैकैकम् ॥

आरत्यवरतिविरतय उपरामे

आर्थेयम् ॥ आरमणम् । 'रमु कीडायाम्' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) ॥ (१) ॥*॥ एवमवविभ्यास् ॥ (२) ॥*॥ (३) ॥*॥ उपरमणम् । घञ् (३।३।१८) ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'उपरमणस्य' ॥

अथास्त्रियां तु निष्ठेवः ॥३७॥

निष्ठचितिनिष्ठेवनं निष्ठीवनिमत्यभिन्नानि ।

'ष्ठितु निरसने' (दि० प० से०) घञ् (३।३।१८) । यतु—'निष्ठीव्यति'—इति विगृद्ध—'पचाधच्'—इत्युक्तं मुकुटेन । तन्न । निष्ठचूत्यादिभिरेकत्वासंभवात् ॥ (१) ॥॥॥ क्तिन् (३।३।९४) ॥ (२) ॥॥॥ ल्युट् (३।३।१९५) । 'ष्ठिविषिव्योर्ल्युटि दीर्घो वा' इति स्वामी । पृष्वेदरादित्वाद्वा दीर्घः—इति सुकुटः ॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'मुखेन स्रेष्मिनरसनस्य'॥

जवने जृतिः

'जुः' सौत्रो वेगे । त्युट् (३।३।११५) ॥ (१) ॥ ॥ किन् (३।३।९४) । 'ऊतियृति—' (३।३।९७) इति साधः ॥ (२) ॥ है 'वेगस्य' ॥

सातिस्त्ववसाने स्यात

'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'ऊतियूति—' (३।३।९७) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ल्युट्र् (३।३।१९५) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'समापनस्य' ॥

अथ ज्वरे जिर्तिः ॥ ३८ ॥

ज्वरणम् । 'ज्वर रोगे' (भ्वा० प० से०) । घज् (३। ३।१८) । संज्ञापूर्वकत्वाद्धुख्यभावः ॥ (१) ॥ ॥ किन् (३।३।९४) । 'ज्वरत्वर—' (६।४।२१) इत्यूठ् ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'ज्वरणस्य'॥

उदजस्तु पशुप्रेरणम्

उद्जनम् । 'अज गती' (भ्वा० प० से०) । 'समुदो-रजः पशुषु' (३।३।६९) इत्यप् । 'अघनपोः' इति पर्युदा-साद्वीभावो न ॥ (१) ॥॥॥ पश्नां प्रेरणम् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'पशुप्रेरणस्य'॥

अकरणिरित्यादयः शापे।

अकरणम् । 'आक्रोशे नन्यिनः' (३।३।११२) ॥ (१) ॥ ॥ आदिना अजनिनः, अवश्राहः, निश्राहः । 'आक्रोशेऽवन्योर्थहः' (३।३।४५) इति घन् ॥ ॥ एकम् 'आक्रोशनस्य' ॥

गोत्रान्तेभ्यस्तस्य वृन्द्मित्यौपगवकादिकम् ३९

अपप्रत्ययान्तेभ्यः 'तस्य समृहः' (४।२।३७) इत्यर्थे 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (४।२।३९) इति बुज् ॥ (१) ॥॥ आ-दिना 'गार्गकम्' 'दाक्षकम्' ॥

आपूपिकं शाष्कुलिकमेवमाद्यमचेतसाम्।

अचेतसां वृन्दम् ॥ ॥ अप्पानां समूहः । शब्कुलीनां समूहः । 'अचित्तहस्तिघेनोष्ठक्' (४।२।४७) । आदिना साकुकम् ॥

माणवानां तु माणव्यम्

माणवानां समूहः । 'त्राह्मणमाणव—' (४।२।४२) इतीयन् ॥

सहायानां सहायता ॥४०॥

सहायानां समूहः । 'गजसहायाभ्याम्-' (वा० ४।२। ४३) इति तल् ॥

हल्या हलानाम्

हलानां समृहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९)॥

ब्राह्मण्यवाडव्ये तु द्विजन्मनाम्।

त्राह्मणानां वाडवानां समृहः । 'त्राह्मण-' (४।२।४२) इति यत्॥

द्वे पर्श्वकानां पृष्टानां पार्श्व पृष्टचिमिति क्रमात् ४१

पर्श्नां समूहः । 'पर्श्वा णस्' (वा० ४।२।४३) । 'सिति च' (१।४।१६) इति पद्त्वाद्धत्वाभावः ॥ (१) ॥ प्रष्ठानां समूहः । 'पृष्ठाद्यन्' (वा० ४।२।४२) । यज्ञविषय इदं स्मरन्ति ॥

खलानां खलिनी खल्यापि

खलानां समृहः । 'इनित्रकट्यचश्र' । (४।२।५१) इ-

तीनिः ॥ (१) ॥*॥ 'खलगोरथात्' (४।२।५०) इति यः॥ (२)॥*॥

अथ मानुष्यकं नृणाम् ।

मनुष्याणां समूहः । 'गोत्रोक्षोष्ट्र-' (४।२।३९) इति वुञ् । 'प्रकृत्याके राजन्य-' (वा० ६।४।१६३) इति यस्रोपो न ॥

त्रामता जनता धूम्या पाश्या गल्या पृथक्षृथक्४२

ग्रामाणां समृहः जनानां समृहः । 'ग्रामजन-' (४।२।४२) इति तल् ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥*॥ धूमानां पाशानां गलानां च समृहः । 'पाशादिभ्यो यः' (४।२।४९) ॥ (१) ॥*॥ (१) ॥ गलो चहत्काशः ॥ (१) ॥*॥

अपिसाहस्रकारीषचार्मणाथर्वणादिकम् ।

सहस्राणाम्, करीषाणाम्, चर्मणाम्, अथर्वणाम्, च समूहः । 'भिक्षादिभ्योऽण्' (४।२।३८) । आदिना 'वार्मणम्,' 'आङ्कारम्' ॥

इति संकीर्णार्थवर्गः॥

संकीर्णार्थत्वं च घञादीनां कर्तृभिन्ने कारके भावे च विधानात्, उणादीनां भावकारकेषु विधानात्, भावे प्रा-येण विग्रहो दर्शितः' कारकेषु तु यथासंभवमूहाः ॥

इति संकीर्णवर्गविवरणम्।।

नानार्थाः केऽपि कान्तादिवर्गेष्वेवात्र कीर्तिताः। भूरिप्रयोगा ये येषु पर्यायेष्वपि तेषु ते ॥ १॥

अनेकार्थाः केचिद्त्रैव वर्गे कान्ता आदयो येषां खान्तगान्तादीनां तेषु वर्गेषु कथिताः। यथा 'क' शब्दः। ये कान्ताद्यो येषु पर्यायेषु प्रचुरप्रयोगाः, ते तेषु कथिताः। अपिशब्दादिहापि । यथा 'नाक'—शब्दः। अतः पुनरु-क्तिनीद्राव्या, इति भावः॥

आकाशे त्रिदिवे नाकः

न अकं दुःखमत्र॥

लोकस्तु अवने जने।

लोक्यते । 'लोक्ट दर्शने' (भ्या० आ० से०) । घञ् (३।३।१८)॥

पद्ये यशिस च श्लोकः

श्लोक्यते । 'श्लोकृ संघाते' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) ॥

शरे खड़े च सायकः ॥२॥

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ण्वुल् (३। १।१३३) । युक् (७।३।३३) ॥

जम्बुकी कोष्टुवरुणौ

जमित । 'जमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'मितह्वाद-यश्च' (वा० ३।२।१८०) इति साधुः । 'जम्बुकः फेरवे नीचे पश्चिमाशापताविप' (इति मेदिनी) ॥

पृथुकौ चिपिटाभकौ।

पृथुरेव । 'संज्ञायां कन्' (५।३।७५) । प्रथते । प्रथ प्रख्याने' (भ्वा० आ० अ०) । 'अर्भकपृथुकपाका वयसि' (५।५३ उणा०) इति साधुर्वा । 'पृथुकः पुंसि चिपिटे शिशौ स्याद्भिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

आलोकौ दर्शनोहचोतौ

आलोकनम् । 'लोकृ दर्शने' (भ्वा० आ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आलोकस्तु पुमान्द्योते दर्शने वन्दि-भाषणे' (इति मेदिनी) ॥

भेरीपटहमानकौ ॥३॥

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । ण्वुळ् (३। १।१३३) । 'आनकः पटहे भेर्यो मृद्क्ते ध्वनद्म्बुदे' (इति मेदिनी) ॥

उत्सङ्गचिह्नयोरङ्गः

अङ्कयतेऽनेन । 'अिक लक्षणे' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । 'अङ्को रूपकभेदागश्चिह्ने रेखाजिभूषणे । रूपकाशान्तिकोत्सङ्गर्रथानेऽकं पापदुः-खयोः' (इति मेदिनी) ॥

कलङ्कोऽङ्कापवादयोः।

कलि । 'कल शन्दसंख्यानयोः' (म्वा० आ० से०) । किए (३।२।१७८) । कल चासावङ्गश्च । 'कलङ्कोऽङ्के-ऽपवादे च कालायसमलेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

तक्षको नागवधक्योः

तक्षति । 'तक्षू तन्करणे' (स्वा० प० से०) । ण्वुत्र् (३।१।१३३) ॥

अर्कः स्फटिकसूर्ययोः ॥ ४ ॥

अर्क्यते । 'अर्क स्तवने' (चु० प० से०) 'अर्च पूजा-

१—इदं तु न प्रकृतोपयोगि । 'अङ्क् 'शब्दार्थबोधकत्वात् ॥ २—इदमसंगतम् । अर्क्यते, इति विग्रहिवरोधात् । निष्ठायां सेट्स्वेन कुत्वाप्राप्तेश्च । याम्' (भ्वा० प० से०) वा । घज् (३।३।१८) । 'अर्को-ऽर्कपर्णे रफटिके रवी ताम्रे दिवस्पती' (इति मेदिनी) ।

मारुते वेधसि ब्रश्ने पुंसि कः कं शिरोऽम्बुनोः।

कायति । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । कचित (ते) । 'कच दीप्तौ (बन्धने)' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'को ब्रह्मणि समीरात्मय-मदक्षेषु भारकरे । मयूरेऽभौ च पुंसि स्यात् सुखशीर्षजने छेषु कम्' (इति मेदिनी) ॥

स्यात्पुलाकस्तुच्छधान्ये संक्षेपे भक्तसिक्थके॥५॥

पोलनम् । 'पुल महत्त्वे' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । पुलमकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । पोलति वा । 'बलाकादयश्च' (उ० ४।१४) इति साधः ॥

उल्के करिणः पुच्छम्लोपान्ते च पेचकः।

पचित । पच्यते वा दुःखेन । 'पिचमच्योरिच्चोपधायाः (उ० ५।३७) इति बुन् ॥

कमण्डलौ च करकः

करोति । 'कुञादिभ्यो वृन्' (उ० ५।३५)। 'करकस्तु पुमान्पक्षित्रिशेषे दाडिमेऽपि च। द्वयोर्मेघोपले न स्त्री करक्क्षे च कमण्डलो' (इति मेदिनी)॥

सुगते च विनायकः ॥६॥

विनयति । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । ण्वुळ् (२।१। १२३) । 'विनायकस्तु हेरम्बे ताक्ष्ये विन्ने जिने गुरौ' (इति मेदिनी) ॥

किष्क्रईस्ते वितस्तौ च

कायतेऽनेन। 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'मृग-य्वादिः (उ० १।३७)। 'किष्कुर्द्धयोर्वितस्तौ च सप्रकोष्ठ-करेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

शूककीटे च दृश्विकः।

वृश्चति । 'ओन्नश्चू छेद्ने' (तु० प० से०) 'न्रश्चिक्नुषोः किश्चन्' (उ० २।४०) । 'वृश्चिकस्तु दुणौ राशौ श्क्किनीटौषधीभिदोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतिक्ले प्रतीकि स्विष्वेकदेशे तु पुंस्ययम् ॥ ७ ॥

प्रतिगता ई लक्ष्मीयेंन यं वा । 'नद्यृतश्च' (५।४। १५३) इति कप्। 'प्रतीकोऽवयवेऽपि स्यात्प्रतिक्लिवेलो-मयोः' (इति मेदिनी)॥

स्याद्धतिकं तु भूनिम्बे कट्फले भूस्तृणेऽपि च।

भवति । 'क्तिच्क्तै च संज्ञायाम्' (३।२।१७४) इति किच् । संज्ञायां कन् (५।३।७५) । 'स्याद्भितिकं तु भू- निम्बे दीप्य-भूस्तृण-कचृणे' (इति मेदिनी) ॥

ज्योत्स्निकायां च घोषे च कोशातकी

कोशमति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) कुन् (उ० २।३२) । गौरादिः (४।१।४१) । 'कोशातकः कचे पुंसि पटोल्यां घोषके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)। 'ज्योत्स्ता चन्द्रमसो मासि स्फुरज्ज्योतिर्निशि स्मृता' इत्यजयः । ('ज्यौत्स्ता पटोलीज्योत्स्ताविन्नशोः' इति हैमः) ।—ज्यौ-स्त्रिका—पटोलिका, घोषो—ऽपामार्गः—इति स्वामी ॥

अथ कट्फले ॥८॥

सिते च खदिरे सोमवल्कः स्यात्

सोम इव वल्को बलमस्य॥

अथ सिह्नके

तिलकलके च पिण्याकः

पण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'पिना-काद्यश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिलकल्के हिङ्कुवाह्णीकसिह्नके' (इति मेदिनी) ॥

बाह्धीकं रामठेऽपि च ॥ ९ ॥

उद्यते । वहित वा । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'अलीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । 'वाह्णीकं वाहिकं घीरहिङ्कनोर्नाश्चदेशयोः' इति रमसः ॥

महेन्द्रगुग्युळ्ळुकच्याल्याहिष कौशिकः ।

कुशिकस्यापत्यम् । ऋष्यण् (४।१।११४) । 'कौ-शिको नकुले व्यालमाहिगुग्गुलुशक्रयोः । विश्वामित्रे च कोशज्ञोलूक्योरपि कौशिकः । कौशिको चण्डिकायां च नदीमेदे च कौशिकी' (इति विश्वः)॥

रुक्तापशङ्कास्वातङ्कः

आतङ्कनम् । 'तिक कुल्ल्रजीयने' (स्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'हल्ख्र' । (३।३।१२१) इति करणे वा। 'आतङ्को रोगसंतापशङ्कासु सुरजध्वनो' (इति मेदिनी) ॥

स्वल्पेऽपि क्षुत्नकास्त्रेषु ॥१०॥

क्षोदनम् । 'ञिक्ष्विदा (क्षुदिर्) संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । क्षुदं क्षुघं वा ठाति । क्षुन् (उ० २।३२) । 'श्रुह्यकस्त्रिषु नीचेऽल्पे' (इति मेदिनी) ॥

जैवातृकः शशाङ्केऽपि

जीवति । 'जीव प्राणधारणे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-तृकन् वृद्धिश्च' (उ० १।७९) । 'जैवातृकः पुमान्सोमे दीर्घायुःकृशयोश्चिषु' (इति मेदिनी) ॥

खुरेऽप्यश्वस्य वर्तकः।

वर्तते । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुळ (३। १।३३) । 'वर्तकस्तु खुरेऽश्वस्य विहगे वर्तिका द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्याघ्रेऽपि पुण्डरीको ना

पुण्डयति । 'पुडि भूषायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'फ-फरीकादयश्च' (उ० ४।२०) इति साधुः । 'पुण्डरीकः सिताम्भोजे सितच्छत्रे च भेषजे । पुंसि व्यान्नेऽग्निदिङ्गागे कोशकारान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

यवान्यामपि दीपकः ॥११॥

दीपयित । 'दीपी दीसौ' (दि० आ० से०)। ण्यन्तः। ण्वुल् (३।२।१३३) 'दीपकं वागळंकारे वाच्यवदीसिकारके। दीपकश्चाजमोदायां यवानीवर्हिचूडयोः' (इति मेदिनी)॥

शालाहकाः कपिक्रोष्टुश्वानः

शालां वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा॰ उ० से०) । 'सु-वृभुग्रुषिमुषिभ्यः कक्' (उ० ३।४१) ।—पृषोदरादिः— इति मुकुटश्चिन्त्यः ॥

स्वर्णेऽपि गैरिकम्।

गिरौ भवम् । अध्यात्मादित्वाट्टक् (वा० ४।३।६०) । 'गैरिकं धातुरुक्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

पीडार्थेऽपि व्यलीकं स्यात्

अलि । 'अल भूषणादौं' (भ्वा० प० से०) । 'अ-लीकादयश्च' (उ० ४।२५) इति साधुः । विगतमलीकम् । 'व्यलीको नागरे स्मृतः । व्यलीकमप्रियाकार्यवैलक्ष्येष्वपि पीडने' इति विश्वः ॥

अछीकं त्विमयेऽनृते ॥ १२ ॥

'अळीकमप्रियेऽपि साहित्य (साद्गोध्य) सत्ये नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

शीलान्वयावनुके

अन्च्यन्ति। 'उच समवाये' (दि० प० से०)। 'इगु-पथ-' (३।१।१३५) इति कः। न्यङ्कादिः (७।३।५३) 'अनूकं तु कुले शीले पुंसि स्याद्गतजन्मनि' (इति मे- दिनी) । यद्वा अनु कायित । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चो-' (२।१।१२६) इति कः । 'अन्येषामि-' (६।३।१२७) इति दीर्घः ॥

द्वे शल्के शकलवल्कले।

शलति । 'शल चलने' (म्वा० प० से०) । 'इण्-भीका–' (उ० ३।४३) इति कन् ॥

साष्टे शते सुवर्णीनां हेम्न्युरोभूषणे पले ॥ १३ ॥ दीनारेऽपि च निष्कोऽस्त्री

निश्चयेन कायित । 'आतश्चोप-' (३।१।१३६) इति कः । 'इदुदुपध-' (८।३।४१) इति षः । यद्घा निषी-दिन्त । 'षद'। 'नौ सदेर्डिच' (उ० ३।४५) इति कन् । 'सिद्रप्रतेः' (८।३।६६) । इति षः । 'निष्कमस्त्री साष्टहेन्मशते दीनारकर्षयोः । वक्षोऽलंकरणे हेममात्रे हेमपदेऽपिच' (इति मेदिनी) । दीनारः सांव्यवहारिकं रूपकम् ॥

कलकोऽस्त्री समलैनसोः।

द्म्येऽपि

कल्यते । 'कल शब्दसंख्यानयोः' (भ्वा० आ० से०) 'कृदाधारा—' (उ० ३।४०) इति कः । 'त्रिषु पापाशये कल्कोऽस्त्री विद्किहेभदन्तयोः' । '(कल्कः पापाशये तापे दम्भे विद्किह्योरपि)' इति विश्वः । 'कल्कोऽस्त्री छततै-लादिशेषे दम्भे विभीतके । (विद्किह्योश्च पापे च त्रिषु पापाशये पुनः)' (इति मोदिनी) ॥

अथ पिनाकोऽस्त्री शुलशंकरघन्वनोः ॥ १४ ॥

पनाय्यते । 'पन स्तुतौ' (स्वा० प० से०) । 'पिनाका-दयश्च' (उ० ४।१५) इति साधुः । 'पिनाकेऽस्त्री रुद्र-चापे पांशुवर्षत्रिशूलयोः' (इति मेदिनी) ॥

धेनुका तु करेण्वां च

धेनुरेव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'स्याद्धेनुका करिण्यां च धेनावपि ना तु दानवविशेषे' (इति मेदिनी) ॥

मेघजाले च कालिका।

कालो वर्णोऽस्त्यस्याः । ठन् (५।१।११५) । यद्वा का-ल्येव । स्वार्थे कन् (ज्ञापि० ५।४।५) । 'घूसरीयोगिनीभे-दोमानवाव्देषु कालिका। कमदेयवस्तुमूल्ये कार्ण्ये कार्क्या घनेषु च' इति रमसः । कालिका चण्डिकाभेदे कार्ण्ये बृश्चिकपत्रयोः । कमदेयवस्तुम्ल्ये धूसरीनवमेघयोः । पटो-लशाखारोमालीमांसीकाकीशिवासु च । मेघावलौ च' (इति मेदिनी) ॥

कारिका यातनाकृत्योः

करणम् । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल्' (वा॰ ३।२।१०८) । 'कारिका नटयोषिति । कृतौ विवरणश्लोके शिल्पयातन-योरपि । नपुंसकं तु कमीदौ कारकं कर्तरि त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'वृत्त्योः' इति पाठे विवरणश्लोके ॥

कर्णिका कर्णभूषणे ॥१५॥

करिहस्ताङ्गलौ पद्मवीजकोश्याम्

कर्णसालंकारः 'कर्णललाटात्—' (४।३।६५) इति कन् । 'कर्णिका करिहस्ताये करमध्याङ्गलावि । ऋमुका-दिच्छटांशेऽच्जवराटे कर्णभूषणे । कर्णिका कथ्यतेऽत्यन्त-सूक्ष्मवस्त्विधमन्थयोः' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषृत्तरे।

खान्तेभ्यः प्राक् ॥

वृन्दारको रूपिमुख्यो

प्रशस्तं वृन्द्मस्य । 'रुङ्गवृन्दाभ्यामारकन्' (वा० ५। २।१२२) । 'वृन्दारकः सुरे पुंसि मनोज्ञश्रेष्ठयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

एके मुख्यान्यकेवलाः ॥१६॥

एति । 'इण् गतौं' (अ० प० अ०) । 'उ० इण्-भीका—' (३।४३) इति कन् । 'एकं संख्यान्तरे श्रेष्ठे के-वलेतरयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

स्यादाम्भिकः कौकुटिको यश्राद्रेरितेक्षणः।

कुक्कुटीं परयति । 'संज्ञायां ललाटकुक्कुट्यो परयति' (४। ४।४६) इति ठक् ॥

लालाटिकः प्रभोभीलद्शीं कार्याक्षमश्र यः १७

ललाटं पश्यति । 'लालाटिकः प्रभोर्भालदर्शिन्याश्ले-षणान्तरे । कार्याक्षमे' (इति मेदिनी) । 'भावदर्शी' इति वा पाठः । 'लालाटिकः सदालसप्रभुभावनिद्शिनि' इत्यजयः ॥

इति कान्तवर्गः॥

मयूखस्त्वट्करज्वालासु

मिमीते । 'म.ङ माने' (जु० आ० अ०) । 'माङ ऊखो मय् च' (उ० ५।२५) । 'मयूखः किरणेऽपि च। ज्वालायामपि शोभायाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इति प्रारभ्य कणिकाशब्दार्थकोधकत्वाच प्रकृतोपयोगि ।

अलिबाणौ शिलीमुखौ।

शिली शल्यं मुखे यस ॥

शक्को निधौ छलाटास्थ्रि कम्बौ न स्त्री

शाम्यत्यनेन । 'शमु उपशमे' (दि० प० से०) । 'शमेः खः' (उ० १।१०२) । 'शङ्काः कम्बौ न योषिन्ना मा- लास्थिन निधिभिन्नखे' (इति मेदिनी) ॥

इन्द्रियेऽपि खम् ॥१८॥

खनति । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० उ० से०) । 'अ-न्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) । 'खिमिन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये बिन्दौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुं-सकम्' (इति मेदिनी) ॥

घृणिज्वाले अपि शिखे

शेते। 'शीङो ह्रस्बश्च' (उ० ५।२४)। 'शिखा शाखा-बर्हिचूडालाङ्गलिक्ययमात्रके। चूडामात्रे शिफायां च ज्वालायां प्रपदेऽपि च' (इति मेदिनी)।

इति खान्ताः॥

शैलरुक्षो नगावगौ।

न गच्छति । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अ-न्येष्वपि-' (वा० ३।२।४८) इति 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति वा डः । 'नगोऽप्राणिष्व-' (६।३। ७७) इति नञ् वा प्रकृत्या । 'नगो महीरुहे शैले भा-रकरे पवनाशने' । ('अगः सान्नगवत्तरौ । शैले सरीसपे भानौ' इति हैमः) ॥

आथुगौ वायुविशिखौ

आशु गच्छति । पूर्ववत् (वा० ३।२।४८) ॥

शराकेविहगाः खगाः ॥१९॥

खे गच्छति । पूर्ववत् (वा॰ ३।२।४८) । 'खगः सूर्ये प्रहे देवे मार्गणे च विहंगमे' (इति मेदिनी) ॥

पतङ्गौ पक्षिसुयौँ च

पतित । 'पत्नु गतौ' (भ्वा॰ प० से०) । 'पतेरङ्गच् पक्षिणि' (उ० १।११९) । 'पतङ्गः शलभे शालीप्रभेदे पक्षिस्ययोः । क्रीवं स्ते' (इति मेदिनी) ॥

पूगः ऋमुकद्यन्दयोः।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'छापूख-डिभ्यः कित्' (उ० १।१२४) इति गन् ॥

पश्चोऽपि मृगाः

मृग्यते । 'मृग अन्वेषणे' (चु० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'मृगः पशौ कुरक्षे च करिनक्षत्रभेदयोः । अन्वेषणायां याच्यायां मृगी तु वनितान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

वेगः प्रवाहजवयोरि ॥२०॥

वेजनम् । 'ओविजी भयचलनयोः' (तु० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । ('चेगो रयप्रवाहयोः । रेतः किंपाकयो- श्रापि' इति हैमः) ॥

परागः कौसुमे रेणौ स्नानीयादौ रजस्यपि।

परागच्छति । डः (वा० ३।२।४८) । 'परागः कौ-सुमे रेणौ धृष्ठिस्नानीययोरिप । गिरिप्रभेदे विख्यातावुपरागे च चन्दने' (इति मेदिनी) ॥

गजेऽपि नागमातङ्गौ

न अगः। 'नागं नपुंसकं रङ्गे सीसके करणान्तरे। नागः पन्नगमातङ्गकूराचारिषु तोयदे। नागकेसरपुंनागनागदन्तक-मस्तके। देहानिलप्रभेदे च श्रेष्ठे स्रादुत्तरस्थितः' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ मतङ्गस्यायम्। 'तस्येदम्' (४।३। १२०) इत्यण्। ('मातङ्गः श्रपचे गजे' इति मेदिनी)॥ (२)॥ ॥

अपाङ्गस्तिलकेऽपि च ॥२१॥

अपगतोऽङ्गात् । 'निराद्यः-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'अपाङ्गो नयनस्यान्ते स्याचित्रकप्रधानयोः' इ-त्यजयः । 'अपाङ्गस्त्वङ्गहीने स्याचेत्रान्ते तिलकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

सर्गः स्वभावनिर्मोक्षनिश्रयाध्यायसृष्टिषु ।

सुज्यते । 'सुज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । घञ् (३। ३।१९) । 'सर्गस्तु निश्चयाध्यायमोहोत्साहात्मसृष्टिषु' (इति मेदिनी) । निर्मोक्षस्त्यागः, मोक्षामावो वा॥

योगः संनद्दनोपायध्यानसंगतियुक्तिषु ॥ २२ ॥

योजनम् । 'युज समाधो' (दि० आ० अ०) । 'यु-जिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'यो-गोऽपूर्वार्थसंप्राप्तौ संगतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्यप्रयोगे च विष्कम्मादिषु भेषजे । विश्रव्धघातके द्रव्योपायसंनहने-ष्वपि । कार्मणेऽपि च' (इति मेदिनी) । संनहनं कवचम् । उपायः सामादिः ॥

भोगः सुखे ह्यादिभृतावहेश्व फणकाययोः।

भोजनम् । 'भुज पालनाभ्यवहारयोः' (रु० प० अ०) । 'भुजो कौटिल्ये'(तु० प० से०) घञ् (३।३।१८) । 'भोगः सुखे धने पुंसि (चाहेः) शरीरफणयोर्मतः । पालनेऽभ्यवहारे च योषिदादिभृतावि (इति मेदिनी) । भृतिर्मािङः । आदिना हस्त्यश्वादिकर्मकाराणां च भृतिः । 'पालनेऽभ्यवहारे च निर्वेशे पण्ययोषिताम्' इति विश्वः ॥

चातके हरिणे पुंसि सारङ्गः शवले त्रिषु ॥२३॥

सारमङ्गं यस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गच्छति, इति वा । खच् (वा० ३।२।३८) । सहार-ङ्गेण, इति वा । 'सारङ्गः पुंसि हरिणे चातके च मतङ्गजे। शबळे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

कपौ च प्रगवः

प्रवेन गच्छति, । डः (वा० ३।२।४८) । 'प्रवामी वाने नरे भेके सारथी चोष्णदीधितेः' (इति मेदिनी) ॥

शापे त्वभिषद्भः पराभवे।

अभिषञ्जनम् । 'षञ्ज सङ्गे' (भ्वा० प० अ०) । 'उप-सर्गात्-' (८।३।६५) इति षः । 'अभिषङ्गः पुंलिङ्गः पराभवाक्रोशशपथेषु' (इति मेदिनी) ॥

यानाचङ्गे युगः पुंसि युगं युग्मे कृतादिषु ॥२४॥

योजनम् । युज्यते वा । 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । संज्ञापूर्वकत्वाज्ञ गुणः । 'रथ- युंग-' (४।४।७६) इति निपातनाद्वा । 'युगो रथे हला- यङ्गेः न द्वयोस्तु कृतादिषु । युग्मे हस्तचतुष्केऽपि वृद्धिना-मौषघेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिग्नेत्रघृणिभूजले । लक्ष्यदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौः

गच्छति । गम्यते वा, अनेन वा । 'गमेर्डोः' (उ० २। ६७) । 'गौर्नादित्ये बळीवर्दे किरणकतुभेदयोः । स्त्री तु स्यादिशि भारत्यां भूमौ च सुरभावि । नृक्षियोः स्वर्गव- ज्ञाम्बुरिश्मदग्बाणलोमसु' रति केशवः । 'गौ स्वर्गे च ब-ळीवर्दे रश्मौ च कुलिशे पुमान् । स्त्री सौरभेयीदग्बाणिद्-ग्वाग्मृष्वप्सु भूम्नि च' (इति मेदिनी) ॥

लिङ्गं चिह्नशेफसो: ॥२५॥

लिङ्ग्यतेऽनेन। 'लिगि गतौ' (म्वा० प० स०)। 'ह-लश्र' (३।३।१२१) इति घन्। 'लिङ्गं चिह्नेऽनुमाने सां-

ख्योक्तप्रकृतावि शिवम्तिंविशेषे च मेहनेऽपि नपुंसकम्' (हति मेदिनी) ॥

शृङ्गं प्राधान्यसान्वीश्र

राणाति । 'शृ हिंसायाम्' (त्रया०प०से०) । 'राणातेर्ह-स्वश्च' (उ० १।१२६) इति गन् नुद् च । 'श्रः प्रमुत्वे शिखरे चिह्ने कीडाम्बुयन्त्रके । विषाणोत्कर्षयोश्चाथ श्रः स्यात्कूर्चशीर्षके । स्त्री विषायां स्वर्णमीनभेदयोर्ऋषभौषधौं' (इति मेदिनी) ॥

वराङ्गं सूर्धगुह्ययोः ।

वरं च तदङ्गं च । 'वराङ्गं योनिमातङ्गमस्तकेषु गुड-त्वचि' (इति मेदिनी) ॥

भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्ककीर्तिषु ॥२६॥

भज्यते । 'भज सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०) 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'खनो घ च' (३।३।१२५) इति घो वा । 'भगं श्रीयोनिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्तिषु । माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षेऽथ ना रवौ' (इति मेदिनी) ॥

इति गान्ताः॥

परिघः परिघाते उस्ते अपि

परिहननम् । 'परिहन्यतेऽनेन वा । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'परौ घः' (३।३।८४) इत्यप् घादे-शश्च । 'परिघो योगभेदेऽस्रविशेषेऽर्गलघातयोः' (इति मेदिनी) ॥

'परेश्च घाङ्कयोः' (८।२।२२) इति छत्वमपि। ('प-लिघः काचकलशे घटे प्राकारगोपुरे' इति हैममेदिन्यौ)॥

ओवो वृन्देऽम्भसां रये।

वहित । 'बह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । न्यङ्कादित्वात् (७।३।५३) साधुः । 'ओघो वेगे जलस्य च । दृन्दे परम्परायां च द्वृतनृत्योपदे-शयोः' (इति मेदिनी) ॥

मूल्ये पूजाविधावधः

अर्ह्धतें डनेन । 'अर्ह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । न्यङ्कादिः (७।३। ५३) । 'अर्घिर्धात्वन्तरं वा' ॥

अंहोदुःखव्यसनेष्वघम् ॥२७॥

अध्यतेऽनेन । 'अघि गत्याक्षेपे' (स्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९,१२१) 'अनित्यमागमशासनम्' इति नुम्र ॥

त्रिष्विष्टेऽरपे लघुः

लङ्घलते । 'लिवि गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'लिङ्घि-वंह्योर्नलोपश्च' (उ० १२९) इत्युः । 'कृष्णागुरुणि शिष्ठे च लघु क्लीबेऽगुरी त्रिषु । निःसारे च मनोज्ञे च पृक्कायां च लघुः स्त्रियाम्' इति रमसः । 'लघुगुरी च मनोज्ञे निःसारे वाच्यवत् क्लीबम् । शीष्ठे कृष्णागुरुणि पृक्कानामौ-षधौ त स्त्री' (इति मेदिनी) ॥

इति घान्ताः॥

काचाः शिक्यमृद्धेददयुजः।

कच्यते । अनेन वा 'कच बन्धे' (भ्वा० आ० से०) । घम् (३।३।१९, १२१) । 'न कादेः' (७।३।५९) इति कुत्वं न । णिजन्तात् पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'काचः शिक्ये मणौ नेत्ररोगभेदे मृदन्तरे' (इति मेदिनी)॥ विषयासे विस्तरे च प्राश्चः

प्रपञ्चते । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।२।१३४) । 'प्रपञ्चः संचयेऽपि स्याद्विस्तरे च प्रतारणे' (इति मेदिनी) ॥

पावके शुचिः ॥ २८ ॥ मास्यमात्ये चात्युपधे पुंसि मेध्ये सिते त्रिषु ।

शोचत्यनेन । 'शुच शोके' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-पधात् कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'शुचिर्धीष्माग्नि-रङ्कारेष्वाषाढे शुद्धमन्त्रिण । ज्येष्ठे च पुंसि धवले शुद्धे-ऽनुपहते त्रिषु' (इति मेदिनी) । उपवासुत्कोचमितकान्ते-ऽमात्ये ॥

अभिष्वक्ने स्पृहायां च गभस्तौ च रुचिः स्त्रियाम् ॥ २९ ॥

रोचते । 'रुच दीप्तावभिष्रीतौ च' (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपधात्कित्' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'रुचिः स्त्री दीप्तिशोभायामभिष्वङ्गाभिछाषयोः' (इति मेदिनी)॥

इति चान्ताः॥

केकितार्स्यावहिश्रजौ

अहिं मुङ्के । 'मुज पालनाम्यवहारयोः' (रु० उ० अ०) । किप् (३।२।७८) ॥

दन्तविमाण्डजा द्विजाः।

द्विजीयते । 'अन्येष्विप-' (३।२।१०१) इति खः । 'द्विजः स्याद्राह्मणक्ष्त्रवैश्यदन्ताण्डजेषु ना । द्विजा भाग्यी हरेणो च' (इति मेदिनी) ॥

अजा विष्णुहरच्छागाः

न जायते । पूर्ववत् (३।२।१०२) डः । अजित वा । 'बहुलं तिण' (वा० २।४।५४) इति वी न । पचाद्यच् । (३।१।१३४) । 'अजो हरी हरे कोमे विधी छागे रघोः सुते' इति विश्वः ॥

गोष्टाध्वनिवहा त्रजाः ॥३०॥

त्रजति । अस्मिन् वा । 'त्रज गतौ' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् । 'गोचरसंचर-' (३।३।११९) इति वा साधुः ॥

धर्मराजौ जिनयमौ

धर्मेण राजति । अच् (३।१।१३४) । धर्मस्य राजा । धर्मश्रासौ राजा च इति वा । 'राजाहःसखिभ्यष्टच्' (५।४।९१) । 'धर्मराजो यमे बुद्धे युधिष्ठिरनृषे पुमान् (इति मेदिनी) ॥

कुञ्जो दन्तेऽपि न स्त्रियाम्।

को जायते । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । पृषोद-रादिः (६।३।१०९) । यत्तु—कुझन्त्यत्र । 'कुजि अयक्ते शब्दे' । 'हलश्च' (३।३।१२१) । इति घभ्—इत्याह । तन्न । 'कुजि' घातोरप्रसिद्धत्वात् । 'गुजि' घातोर्दर्शनात् । 'कुझोऽस्त्रियां निकुक्षेऽपि हनो दन्तेऽपि दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

बलने क्षेत्रपूर्दीरे बलना वल्गुदर्शना ॥ ३१ ॥

बले जातम् । 'सप्तम्यां जनेर्डः' (३।२।९७) । 'बलजं गोपुरे क्षेत्रे सस्यसंगरयोरि । बलजा वरयोषायां यूथ्याम्' (इति मेदिनी) ॥

समक्ष्मांशे रणेडप्याजिः

अजन्त्यस्याम् । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अ-ज्यतिभ्यां च' (उ० ४। १३१) इतीण् । 'अथाजिः स्त्री समभूमौ च सङ्गामे' (इति मेदिनी) ॥

मजा स्यात्संततौ जने।

प्रजायते । 'उपसर्गे च संज्ञायाम्' (३।२।९९) इति जनेर्डः ॥

अन्जो शङ्खराशाङ्को च

अप्सु जायते । 'सप्तम्याम्—' (३।२।९७) इति डः । 'अब्जोऽस्त्री शङ्के, ना निचुले घन्वन्तरौ च हिमकिरणे । ऋविं पद्मे' (इति मेदिनी) ॥

स्वके नित्ये निजं त्रिषु ॥३२॥

तितीयं काण्डम्

नि जायते । 'उपसर्गे च-' (३।२।९९) इति डः॥ इति जान्ताः।

पुंस्यात्मनि प्रवीणे च क्षेत्रज्ञो वाच्यलिङ्गकः।

क्षेत्रं जानाति । 'ज्ञा अवबोधने' (क्र्या० प० अ०) । 'आतोऽनुप–' (३।२।३) इति कः॥

संज्ञा स्याचेतना नामहस्ताचैश्वार्थसूचना ॥३३॥

संज्ञानम् । 'आतश्चोप-' (२।२।१०६) इत्यङ् । संज्ञा नामनि गायत्र्यां चेतनारिवयोषितोः । अर्थस्य सूचनायां च हस्ताचैरिप योषिति' (इति मेदिनी) ॥

इति ञान्ताः॥

काकेभगण्डौ करटौ

'क' इति रटित । 'रट शब्दे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'करटो गजगण्डे स्यात्कुसुम्भे निन्द्यजीवने। एकादशाहादिश्राद्धे दुर्दुरूढेऽपि वायसे। 'करटो वाद्यभेदे' (इति मेदिनी)॥

गजगण्डकटी कटौ।

कटित । 'कटे वर्षावरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'कटः श्रोणो कियाकारे किछिङ्के-ऽतिशये शवे । समये गजगण्डेऽपि पिप्पल्यां च कटी मता' इति विश्वः । 'कटः श्रोणो द्वयोः पुंसि किछिङ्केऽित-शये शवे' (इति मेदिनी) ॥

शिपिविष्टस्तु खलतौ दुश्रमिण महेश्वरे ॥ ३४ ॥

शिपिषु रिस्मषु पञ्चषु वा विष्टः । 'शिपिविष्टः शिवः शौरिर्दुश्चर्मा खल्टित्स्तथा'॥

देवशिल्पिन्यपि त्वष्टा

त्वक्षति । त्वक्ष्यते च । 'त्वक्षू तन्करणे' (भ्वा० प० से०) । 'नप्नृनेष्टृ–' (उ० २।९५) इति साधुः । 'त्वष्टा पुमान्देवशिल्पितक्ष्णोरादित्यभिचपि' (इति मेदिनी) ॥

दिष्टं दैवेऽपि न द्वयोः।

दिश्यते स्म । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'दिष्टं दैवे पुमान्काले' (इति मेदिनी) ॥ रसे कटुः कट्टकार्ये त्रिष्ठु मत्सरतीक्ष्णयोः ॥३५॥

कटित । 'कटे' (भ्वा० प० से०) । मृगय्वादित्वात् (उ० १।२५) उः । 'कटुः स्त्री कटुरोहिण्यां लताराजि-कयोरिप । नपुंसकमकार्ये स्यात्पुंलिङ्को रसमात्रके । त्रिषु तद्वत्सुगन्ध्योश्च मत्सरेऽपि खरेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

रिष्टं क्षेमाश्चमाभावेषु

रेषणम् । रिष्यते सा, इति वा । 'रिष हिंसायाम्' (दि० प० से०) । क्तः (३।३।११४,३।२।१०२)। 'रिष्टं सादशुभैनसोः' इत्यजयः । 'रिष्टं क्षेमाशुभाभावे पुंसि खड़े च फेनिले' (इति मेदिनी) ॥

अरिष्टे तु शुभाशुभे।

न रिष्टम् । 'अरिष्टो लगुने निम्बे फेनिले काककङ्कयोः। अरिष्टमञ्जमे तके स्तिकागार आसवे। शुमे मरणचिह्ने च' (इति मेदिनी) ॥

मायानिश्रलयत्रेषु कैतवानृतराशिषु ॥ ३६ ॥ अयोघने शैलशृङ्गे सीराङ्गे कृटमित्रयाम् ।

माया विपरीतद्रीनम् । यन्त्रं मृगबन्धनविशेषः । सी-राङ्गे फालाधारे । कृट्यते । 'कृट आप्रदाने' (चु० आ० से०) । पचाद्य (३।१।१३४) ॥

सुक्ष्मेलायां त्रुटिः स्त्री स्यात्कालेल्पे संश्येपि सा 11 39 11

त्रुट्यते । अनेन वा । 'त्रुट छेदने' (चु० आ० से०) । 'इगुपधात्—' (उ० ४।१२०) इतीन् । 'त्रुटिः स्त्री संशये स्वलपे सूक्ष्मैलाकालमानयोः' (इति मेदिनी) ॥

अर्त्युत्कर्षाश्रयः कोट्यः

कोटयते । 'कृट प्रतापने' (चु० आ० से०) । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कोटिः स्त्री धनुषोऽग्रेऽश्रौ सं-ख्यामेदप्रकर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥

मुले लगकचे जटा।

जटति । 'जट संघाते' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जटा लमकचे मूले मांसां प्रक्षे पुनर्जटी' (इति मेदिनी)॥

व्युष्टिः फले समृद्धौ च

व्युच्छनम् । व्युच्छचते वा । 'उच्छी विवासे' (भ्वा० प० से०)। क्तिन् (३।३।९४)॥

दृष्टिज्ञाने ५ हिण दर्शने ॥३८॥

दर्शनम् । 'दृशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४)। करणे वा॥

इष्टियांगेच्छयोः

एषनम् । 'इषु इच्छायाम्' (तु० प० से०)। क्तिन् (३। ३।९३) । इज्यतेऽनया वा, इति वा । यजेः क्तिन् (३।

३।९३)। 'इष्टिर्मताभिलाषेऽपि संग्रहस्रोकयागयोः' (इति मेदिनी)।।

सृष्टिनिश्चिते बहुनि त्रिषु ।

सर्जनम् । 'सृज विसर्गे' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'अकारान्तपाठे भावे कः' (३।३।११४) । 'मुक्तनिर्मितयोः प्राज्ये त्रिषु सृष्टं तु निश्चिते' इति रुद्रः॥

कष्टे तु कुच्छ्रगहने कष्यते सा। 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। क्तः। (३।२।१०२) । 'कुच्छ्रगहनयोः कषः' (७।२।२२) इति नेट्

दक्षामन्दागदेषु तु ॥ ३९ ॥

पद्धः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । 'फलिपाटि—' (उ० १।१८) इत्युः पटादेशश्च । 'पट्-स्तीक्ष्णे स्फुटे दक्षे निष्ठुरे निर्देशेऽपि च' इति रुद्रः । 'पटु-र्दक्षे च नीरोगे चतुरेऽप्यभिधेयवत् । पटोले त पुमान् क्रीबे छत्रालवणयोरपि' (इति मेदिनी) ॥

द्वौ वाच्यलिङ्गो च इति दान्ताः॥

नीलकण्ठः शिवेपि च।

नीलः कण्ठो यस । 'कालकण्ठस्तु दात्यूहे कलविङ्के च खञ्जने । सितापाङ्गे हरे पीतसारके नीलकण्ठवत् इति विश्वः॥

पुंसि कोष्टोऽन्तर्जठरं कुसुलोऽन्तर्पृहं तथा।।४०।।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (त्रया० प० से०) । 'उषि-कुषि-' (उ० २।४) इति थन् । 'कोष्टः कुसूले चात्मीये मध्ये कुक्षेगृहस्य च' (इति मेदिनी) ॥

निष्टा निष्पत्तिनाशान्ताः

निष्ठानम् । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आ-तश्चोपसर्गें (३।३।१०६) इत्यङ् । 'निष्ठा निष्पत्तिनाशा-न्तयाच्ञानिर्वहणेषु च' (इति मेदिनी) ॥

काष्टीत्कर्षे स्थितौ दिशि।

काशते। 'काश्र दीप्ती' (भ्वा० आ० से०)। 'हनि-कुषि-' (उ० २।२) इति कथन् । 'काष्टा दारुहरिद्रायां

१--बहुनि प्रचुरे--इति मुकुट: । २--दौ कष्टपट्ट--इति स्वामिपीयुषी ।

कालमानप्रकर्षयोः । स्थानमात्रे दिशि च स्त्री दारुणि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु ज्येष्ठोऽतिशस्तेऽपि

अतिशयेन प्रशस्तः । 'अतिशायने तमिष्ठनौ' (५।३। ५५)। 'ज्य च' (५।३।६१) इति प्रशस्यस्य ज्यादेशः। 'ज्येष्टः श्रेष्ठे वृद्धे च त्रिषु, मासान्तरे पुमान्। ज्येष्ठा तु गृहगोधास्यजन्तुनक्षत्रभेदयोः' (इति मेदिनी)॥

कनिष्ठोऽतियुवाल्पयोः ॥४१॥

अतिशयेन युवा, अल्पो वा । इष्ठन् (५।३।५५) । 'युवाल्पयोः कन्नन्यतरस्याम्' (५।३।६४) । 'कनिष्ठोऽति- युवाल्पल्पानुजे स्त्री दुर्वलाङ्गुलो' (इति मेदिनी) ॥

इति ठान्ताः॥

दण्डोऽस्त्री लगुडेऽपि स्यात्

दण्ड्यति । अनेन वा । 'दण्ड निपातने' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पुंसि-' (३।४।११८) इति घो वा । दमेः (दि० प० से०) डः (उ० १।११४) वा । 'दण्डो यमे मानभेदे लगुडे दमसैन्ययोः । व्यूहमेदे प्रकाण्डेऽश्वे कोणमन्थानयोरिप । अभिमाने प्रहे दण्डश्च-ण्डांशोः पारिपार्श्विके' इति विश्वः ॥

गुडो गोलेक्षुपाकयोः।

गुडित । 'गुड वेष्टने' (तु० प० से०) । 'इगुपघ—' (३१११३५) इति कः । 'गुडः स्याद्गोलके हस्तिसंनाहे- क्षुविकारयोः । गुडा खुद्धां च कथिता गुडिकायां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

सर्पमांसात्पश् व्याडौ

व्याडित । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३५) । 'व्याडो व्याव्रे खले सर्पे' इति रमसः ॥ गोभूवाचस्त्विडा इल्ला ।।४२॥

इलि । 'इल उत्क्षेपे' (तु० प० से०) 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । ('इल्डा कलत्रे सौम्यस्य घरित्र्यां गिव वाचि च' इति मेदिनी) ॥ (२) ॥ ॥ डलयोरेक-त्वसरणादिडा । 'इडा तु बुधयोषिति । सौरभेय्यां च व-

चने वसुमत्यामि स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

क्ष्वेडा वंशशलाकापि

क्ष्वेलिति । 'क्ष्वेल चलने' (म्वा० प० से०) । पचाद्य च् (२।१।१२५) । डलयोरेकत्वम् । 'क्ष्वेडो ध्वनौ कर्णामये विषे । क्ष्वेडा वंशशलाकायां सिंहनादे च योषिति । लो- हितार्कपर्णफले घोषपुष्पे नपुंसकम् । दुरासदे च कुटिले वाच्यलिङ्गः प्रकीर्तितः' (इति मेदिनी) ॥

नाडी कालेऽपि षट्क्षणे।

नालयित । 'णल गन्धे' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३८)। डलयोरेकत्वम् । गौरादिः (४।१।१४१)। 'नाडी नाले व्रणान्तरे। शिरायां गण्डदूर्वायां चर्यायां कुहनस्य च। तथा षद्क्षणकालेऽपि' (इति मेदिनी)॥

काण्डोऽस्त्री दण्डबाँणार्ववर्गावसरवारिषु ॥४३॥

कनित । 'कनी दीसों' (भ्वा० प० से०)। अम-न्ताडुः (उ० १।११४)। 'कादिभ्यः कित्' (उ० १। ११५)। 'अनुनासिकस्य—' (६।४।११५) इति दीर्घः। 'काण्डं चावसरे बाणे नाले स्कन्धे च शाखिनाम्। स्तम्बे रहिस वर्गे च' इति धरणिः। ('काण्डः स्तम्बे तरुस्कन्धे बाणेऽवसरनीरयोः। कुत्सिते वृक्षभिन्नाडीवृन्दे रहिस न स्नि-याम्' (इति मेदिनी)॥

स्याद्भाण्डमश्वाभरणेऽमत्रे मूलवणिग्धने।

भण्यते । 'भण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'भाण्डं भूषणमात्रे स्वात्' इति धरणिः । 'भाण्डं पात्रे वणिग्मूरुधने भूषाश्वभूषयोः' (इति मेदिनी) ॥

इति डान्ताः॥

भृशमति इयोर्वाढम्

उद्यते सा। 'वह प्रापणे (भ्वा० उ० अ०)। 'क्तः (३।१।१०२)। 'क्षुच्यस्वान्त—' (७।२।१८) इति साधुः॥

पगाढं भृशकुच्छ्योः ॥ ४४॥

प्रगास्तते सा । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०)। कः (३।१।१०२)। 'यस विभाषा' (७।२।१५) इति नेद्र। 'प्रगाढं स्यादृढे कृच्छ्रे' इति घरणिः॥

शक्तस्थूलो त्रिषु हदौ

दर्हति, दंहति वा सा। 'दह दिह वृद्धीं' (भ्वा० प० से०)। 'गत्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः। 'दृढः स्थूल-बलयोः' (७।२।२०) इति साधुः। 'दृढः स्थूले नितान्ते च प्रगाढे बलवत्यपि' (इति मेदिनी)॥

व्यूढौ विन्यस्तसंहतौ।

विशेषेणोह्यते सा। 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)।

१-अर्वा कुत्सितः-इति मुकुटः ॥

क्तः (३।२।१०२) । 'व्यूटः संहतविन्यस्ते पृथुछेऽप्यभिधे-यवत्' (इति मेदिनी) ॥

इति ढान्ताः॥

भूणोऽर्भके स्त्रणगर्भे

श्रूण्यते । 'श्रूण आशायाम्' (चु० आ० से०) । घञ् (२।२।१८) । 'श्रूणः श्लीगर्भिडिम्भयोः' (इति मेदिनी) । स्त्रिया अयम् । 'स्त्रीपुंसाम्याम्—' (४।१।८७) इति नञ् । स्त्रैणश्लासौ गर्भश्ल । शाल्यादिगर्भव्यावृत्त्यर्थे विशेषणम् ॥

वाणो विष्युते शरे ॥ ४५ ॥

वाणयति । 'वण शब्दे' (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्य-न्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वाणः साद्गोस्तने दै-त्यभेदे केवलकाण्डयोः । वाणा तु वाणमूले स्त्री नीलक्षि-ण्ट्यां पुनर्द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे

कणति । 'कण निमीछने' (भ्वा० प० से०) । पचा-चच् (३।१।१३४) । 'कणा जीरककुम्भीरमक्षिकापिप्पलीषु च । कणोऽतिसूक्ष्मे धान्यांशे' (इति मेदिनी) ॥

संघाते प्रमथे गणः।

गण्यते । 'गण संख्याने' (चु० उ० से०) । घञ् (३। ३।१९) । अच् (३।३।५६) वा । 'गणः स्यात्प्रमथे सङ्घे संख्यासैन्यप्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

पणो चूतादिपुतरहेष भृतौ मृल्ये धनेऽपि च ४६

पणनम् । अनेन वा । 'नित्यं पणः परिमाणे' (३।३। ६६) इत्यप् । 'पणो माने वराटानां मूल्ये कार्षापणे धने । द्यूते विक्रय्यशाकादेर्बद्धमुष्टौ ग्छहे भृतौ' इति धरणिः॥

मौर्च्या द्रव्याश्रिते सत्त्वशुक्तसंध्यादिके गुणः।

गुण्यते । 'गुण आमन्त्रणे' (चु० उ० से०) । घल् (३।३।१९) 'गुणो मौर्व्यामप्रधाने रूपादौ सूद इन्द्रिये । त्यागशौर्यादिसत्त्वादिसंध्याद्याद्यत्तिरज्जुषु । ग्रुक्कादाविष बुद्ध्यां च' (इति मेदिनी) ॥

निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः ४७

क्षणोति । 'क्षणु हिंसायाम्' (त० उ० से०) । पचा-चच् (३।१।१३४) । 'क्षणो न्यापारशून्यत्वमुहूर्तोत्सवपर्व-मु' इति रुद्रः ॥

वर्णो द्विजादौ श्रुक्तादौ स्तुतौ वर्ण तु चाक्षरे।

वर्ण्यते । 'वर्ण प्रेरणे' (चु० उ० से०) । घञ् (३।३।

१८)। 'वर्णो द्विजादिशुक्वादियशोगुणकथासु च। स्तुतौ ना न स्त्रियां भेदरूपाक्षरिवलेखनें (इति मेदिनी)॥

अरुणो भास्करेऽपि स्याद्वर्णभेदेऽपि च त्रिषु४८

ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तेश्च' (उ० ३।६०) इत्युनन् । 'अफ्णोऽन्यक्तरागेऽकें संध्यारागेऽकेंसारथौ । निःशन्दे किपले कुष्ठभेदे ना गुणिनि त्रिषु । अरुणातिविषाश्यामामञ्जिष्ठात्रिवृतासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्थाणुः शर्वेऽपि च

तिष्ठति । 'स्थो णुः' (उ० ३।३७) । 'स्थाणुः कीले हरे पुमान् । अस्त्री ध्रुवे' (इति मेदिनी) ॥

द्रोणः काकेऽपि च

द्रवति । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'कॄबुजॄसि—' (उ० ३।१०) इति नः । 'द्रोणोऽस्त्रियामाढके स्थादाढ-कादिचतुष्टये । पुमान् कृपीपतौ कृष्णकाके स्त्री नीवृद्नतरे। स्त्रियां काष्टाम्बुवाहिन्यां गवाद्न्यामपीष्यते' (इति मे-दिनी) ॥

रवे रणः।

रणति । 'रण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'रणः कोणे क्रणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

ग्रामणीर्नापिते पुंसि त्रिषु श्रेष्टेऽधिपे त्रिषु ॥४९॥

ग्रामं नयति । 'णीक्' (भ्वा० उ० अ०) । 'सत्स्—' (३।२।६१) इति किए । 'अग्रग्रामाभ्याम्—' इति णत्वम् । 'ग्रामणीभौंगिके पत्यौ प्रधाने नापितेऽपि च । ग्रामणी-नीलिकायां च ग्रामेयीपण्ययोषितोः' इति विश्वः । 'ग्रामणी नीलिकायां स्त्री ग्रामोद्भतेऽभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

ऊर्णा मेषादिलोम्नि स्यादावर्ते चान्तरा भुवौ ।

ऊर्णोति । 'ऊर्णुञ् आच्छादने' (अ० उ० से०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आदिना शशोष्ट्रमृगादिग्रहः॥

१ विश्वे नकारात्प्राक् रेफादर्शनेन यामोऽस्त्यस्याः—इत्य-नेकार्थकैरवाकरकौमुदीदर्शनेन 'यामिणी' इत्येव पाठोऽनुमी-यते ॥ २— 'भ्रुवो इत्यत्र 'अन्तरान्तरेण युक्ते' (२।३।४) इति द्वितीया इति स्वामी ॥

हरिणी स्यानमृगी हेममतिमा हरिता च या।।५०।।

हरिणस्य स्त्री । 'पुंयोगाद्-' (४।१।४८) इति ङीष् । (हरितवर्णविशिष्टा वा) । 'वर्णाद्नुदात्तात्-' (४।१।३९) इति ङीम्रौ । 'हरिणी हरितायां च नारीभिद्धृत्तभेदयोः । सुवर्णप्रतिमायां च' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु पाण्डौ च हरिणः

हरति । 'हृञ्श्यास्त्या-' (उ० २।४६) इतीनच् । 'हरिणः पुंसि सारङ्गे शबले त्विभिधेयवत्' (इति मे-दिनी) ॥

स्थूणा स्तम्भेऽपि वेश्मनः।

तिष्ठति । 'रास्नासास्ना-' (उ० २।१५) इति साधः । 'स्थूणा स्नात् (सूर्म्यो स्तम्भेऽपि वेश्मनः' (इति मेदिनी) ॥ तृष्णे स्पृहापिपासे द्वे

तर्षणम् । 'ञितृष पिपासायाम्' (दि० प० से०) । 'तृषिञ्जषिरसिभ्यः कित्' (उ० ३।१२) इति नः ॥

जुगुप्साकरुणे घृणे ॥ ५१ ॥

घर्णनम् । 'घृणु दीतौं' (त० उ० से०) । भिदाद्यङ् (३।३।१०४) ॥

वणिक्पथे च विपणिः

विपण्यते । असां वा । 'पण न्यवहारे' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८)। 'आपणे पण्य-वीथ्यां च पण्ये च विपणिः स्त्रियाम्' इति रुद्रः॥

सुरा मलाक् च वारुणी।

वरुणस्थेयम् । 'तस्थेदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । 'वा-रुणी गण्डदूर्वायां प्रतीचीसुरयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे

करोति । 'कृहभ्यामेणुः' (उ० २।१) । 'करेणुर्गज-योषायां स्त्रियां पुंसि मतङ्गजे' (इति मेदिनी) । के रेणु-रस्येति वा । 'करेणुश्च गरेणुश्च करिणीकर्णिकारयोः' इति रन्तिदेवः ॥

द्रविणं तु बलं धनम् ॥ ५२ ॥

द्र्यते, द्रवति वा । 'द्रु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'द्रुदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०) । 'द्रविणं न द्वयोर्वित्ते काञ्चने च पराक्रमे' (इति मेदिनी) ॥

शरणं गृहरक्षित्रोः

ग्रणाति । 'शू हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) । ल्युट्स

(३।३।११३)। मावे (३।३।१११) वा। 'शारणं गृहर- क्षित्रोर्वधरक्षणयोरि' (इति मेदिनी)॥

श्रीपर्ण कमलेऽपि च।

श्रीः पर्णेऽस्य । 'श्रीपर्णी कुम्भीगम्सार्योः क्वीने पद्मा-ग्रिमन्थयोः' इति रमसः ॥

विषाभिमरलोहेषु तीक्ष्णं क्लीबे खरे त्रिषु ॥५३॥

तेजयति । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । 'ति-जेर्दीर्घश्च' (उ० ३।१८) इति क्सः । 'तीक्ष्णं सामुद्रल-वणे विषलोहाजिमुष्कके । क्षीबं य(ज)वायजे पुंसि तिग्मा-त्मत्यागिनोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) । 'भवेदिभामरो युद्धे बले खबलसाध्वसे' (इति मेदिनी) ॥

प्रमाणं हेतुमर्यादाशास्त्रेयत्ताप्रमातृषु ।

प्रमीयते । प्रमिमीतेऽनेन वा । करणे (३।३।११७) कर्तरि (३।३।११३) मावे (३।३।११५) च ल्युट् । 'प्र-माणं नित्यमर्यादाशास्त्रेषु सत्यवादिनि । इयत्तायां च हेतौ च क्षीबैकत्वे प्रमातरि' (इति मेदिनी) ॥

करणं साधकतमं क्षेत्रगात्रेन्द्रियेष्विष ॥ ५४ ॥

'करणं कारणे काये साधनेन्द्रियकर्मसु । कायस्थे व्रत-बन्धे च नाट्यगीतप्रभेदयोः । पुमाञ् ग्रुद्धाविशोः पुत्रे वा-नरादौ च कीर्त्थते' इत्यजयः । कर्तृकर्मकरणभावेषु त्यद् (३।३।११३,११५,११७)॥

प्राण्युत्पादे संसरणमसंबाधचम्गतौ । घण्टापथे

सम्यक्सरन्त्यनेन । 'सृ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । करणे ट्युट् (३।३।११७)॥

अथ वान्ताने समुद्धरणमुन्नये ॥ ५५ ॥ सम्यग् उद्भियते । उद्धरतेर्ल्युट् (३।३।११३) । भावे (३।३।११५) वा । 'भुक्तोिन्झतोन्मूलितयोः स्यादुद्धरण-मुन्नये' इति रभसः ॥

अंतस्त्रिषु

आणान्तम् ॥

विषाणं स्यात्पशुरुङ्गेभदन्तयोः।

व्यस्ति । 'अस मुवि' (अ० प० से०) । चानश् (३।

१—स्वतो नतु वाच्यिलङ्गतया—इति स्वामियन्थावलोकनेन 'स्वतः' इति पाठोऽनुमीयते । तथाच 'त्रिषु' इति विषाणशब्द-स्यैव विशेषणम् । अत एव 'प्रवण'शब्दव्याख्यायां—त्रिष्वित्येके संकीण यावत्—इत्युक्तं स्वामिना संगच्छते ॥ २।१२९) । 'श्रसोरहोपः' (६।८।१११) । 'उपसर्ग-प्रादुर्-' (८।२।८७) इति षत्वम्। यन्तु-वेवेष्टि। विषाणम् । विषेः शानच्—इति मुकुटः। तन्न । शपः श्लौ सति 'श्लौ' (६।१।१०) इति प्रसङ्गात् । 'विषाणी श्लीरकाकोल्यामज-शृङ्क्यां च योषिति । कुष्ठनामौषधौ क्लीबं त्रिषु रहेङ्गभ-दन्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रवणः ऋमनिस्नोर्च्या पहे ना तु चतुष्पथे॥५६॥

प्रवन्तेऽनेन । अत्र वा । 'प्रुङ् गतौ' (स्वा० आ० अ०) । ल्युट् (३।३।११७) । 'प्रवणः क्रमिनेझोर्न्यो प्रह्ने च स्याचतुष्पथे । आयत्ते च तथा क्षी(क्ष)णे प्रगुणे समुदाहृतः' इति घरणिः । 'प्रवणो ना चतुष्पथे । क्रमिन-म्नमहीमागोदारप्रह्नेषु च त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

संकीणीं निचिताशुद्धौ

संकीर्यते सम । 'कॄ विक्षेपे' (तु० प० से०) । क्तः (३। २।१०२) । 'संकीर्ण संकटे व्याप्ते कुत्रचिद्वर्णसंकरे' इत्य-जयः । संकीर्ण निचितेऽपि सादशुद्धे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

ईरिणं श्न्यमूषरम् ।

ऋच्छन्ति यस्मिन् । 'ऋ गतौ' (म्वा० प० अ०)। 'अर्तेः किदीच' (उ० २।५१) इतीनन् । 'ईरिणं तृषरे शून्ये' (इति मेदिनी)॥॥॥ इदादिरिप । 'ईरिणं निरा-श्रये भूमागे कथितमृषरे' इति हस्वादावजयः॥

इति णान्ताः ॥

देवसूर्यो विवस्वन्तौ

विवस्तेजोऽस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)। 'विवस्वांस्तु सुरे सूर्ये तन्नगर्यो विवस्वती' (इति मेदिनी) ॥

सरस्वन्तौ नदार्णवौ ॥५७॥

सरो गमनमस्यास्ति । मतुप् (५।२।९४)। 'सरस्वांस्तु नदे चान्घो ना, न्यवद्रसिके, स्त्रियाम् । वाणीस्त्रीरतवाग्दे-वीगोनदीषु नदीभिदि' (इति मेदिनी) ॥

पक्षिताक्ष्यों गरूत्मन्तौ

गहतः सन्त्यस्य । मतुप् (५।२।९४) ॥

शकुन्तौ भासपक्षिणौ ।

शकोति । 'शकेरुनोन्तोन्त्युनयः' (उ० ३।४९) इत्युन्तः। 'भासो भासि समाख्यातो गोष्ठकुक्कुटगृष्रयोः' इति विश्वः । अस्युत्पातौ धूमकेतू

धूमः केतुश्चिह्नमस्य । 'धूमकेतुः स्मृतो वह्नावुत्पातम-हमेदयोः' इति विश्वः ॥

जीमृतौ मेघपर्वतौ ॥५८॥

जीवनं मुश्चिति । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'जी-मृतोऽद्रौ धृतिकरे देवताडे पयोधरे' (इति मेदिनी) ॥

हस्तौ तु पाणिनक्षत्रे

हसित । 'हसे हसने' (भ्वा० प० से०) ॥ 'हसिम-त्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'हस्तः करे करिकरे स-प्रकोष्ठकरेऽपि च । ऋक्षे केशात्परो त्राते' (इति मेदिनी) ॥

मरुतौ पवनामरौ।

म्रियतेऽनेन । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'मृत्रोरुतिः' (उ० १।९४) । 'मरुद्देवे समीरे ना अन्थि-पण नपुंसकम्' इति (मेदिनी) ॥

यन्ता हस्तिपके सूते

यच्छति । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । तृच् (३। १।१३३) ॥

मर्ता धातरि पोष्टरि ॥५९॥

विभर्ति । 'डुभृञ् घारणपोषणयोः' (जु० उ० अ०) । भरति । 'भृञ् भरणे' (भ्वा० उ० अ०) । तृच् (३।१। १३३) । 'भर्ता स्वामिनि पुंसि स्यात्रिषु घातरि पोष्टरि' (इति मेदिनी) ॥

यानपात्रे शिशौ पोतः

पुनाति । पूयते वा । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । 'हिसमृत्रिण्-' (उ० ३।८६) इति तन् । 'पोतः शिशौ वहित्रे च गृहस्थाने च वासिसे' (हित मेदिनी) ।।

त्रेतः प्राण्यन्तरे मृते ।

प्रकर्षेणेतः । 'प्रेतो भूतान्तरे पुंसि मृते साद्वाच्यिल-ङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

ग्रहभेदे ध्वजे केतुः

चाय्यते । अनेन वा । 'चायृ पूजानिशामनयोः' (भ्वा० उ० से०) । 'चायः किः' (उ०१।७४) इति तुः । 'केतु-र्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि' (इति मेदिनी) ॥

पार्थिवे तनये सुतः ॥६०॥

स्यते सम । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । सौति सम वा । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (अ० प० से०) । क्तः (३।२। १०२,४।७२) । 'सुतः स्थात्पार्थिवे पुत्रे स्यपत्ये तु सुता स्मृता' (इति मेदिनी) ॥

स्थपतिः कारुभेदेऽपि

तिष्ठन्त्यस्मिन् । 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३।५८) । स्थ-श्रासौ पतिश्र । 'स्थपतिः कञ्जकिन्यपि । जीवेष्टियाजके शिल्पिभेदे ना सत्तमे त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

भूभृद्धिमधरे नृपे।

सुवं विमर्ति । 'डुमृञ्' (जु० उ० अ०) किप् (३। २।७६) तुक् (६।१।७१) ॥

मूर्धाभिषिक्तो भूपेऽपि

मूर्धनि अभिषिच्यते स्म । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'मूर्धाभिषिक्तो भूपाले म- न्निणि क्षत्रियेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

ऋतुः स्त्रीकुसुमेऽपि च ॥६१॥

ऋच्छति । 'अर्तेश्च तुः' । (उ० १।७२) किच । 'ऋतुर्मासि वसन्तादौ धीरे स्त्रीकुसुमेऽपि च' इति धरणिः॥ विष्णावप्यजिताच्यक्तौ

न जीयते स्म । 'जि अभिमवे' (भ्वा० प० अ०) । काः (३।२।१०२) । 'अजितो ना हरो चिषु । अनिर्जिते च' इति विश्वः (मेदिनी) । न व्यज्यते स्म । 'अञ्च व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । काः (३।२।१०२) । 'अव्यक्तः शंकरे विष्णाचव्यक्तं महद्विके । आत्मन्यपि स्माद्व्यक्तमस्फुटे त्वभिधेयवत्' इति विश्वः॥

स्तरत्वष्टरि सार्थौ।

सुवित स्म, सूयते स्म वा । 'षू प्रेरणे' (तु० प० से०)। क्तः (३।२।२०२)। 'स्त्तस्तु सारथो तक्ष्णि क्षत्रियाद्राह्मणी स्रते। बन्दिपारद्योः पुंसि प्रस्ते प्रेरिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ व्यक्तः प्राज्ञेऽपि

व्यज्यते स्म । 'अङ्क्षु' (रु० प० से०) । क्तः (३।२। १०२) । 'व्यक्तः स्फुटमनीषिणोः' (इति मेदिनी) ॥

दृष्टान्ताबुभे शास्त्रनिदर्शने ॥६२॥

दृष्टोऽन्तोऽत्र । 'अन्तः प्रान्तेऽन्तिके नाशे' इति विश्वः। 'दृष्टान्त उदाहृतौ । शास्त्रे च मरणे' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्ता स्यात्सारथौ द्वाःस्थे क्षत्रियायां च शुद्रजे।

क्षदिति । 'क्षद' सौत्रः । 'तृन्तृचौ शंसिक्षदादियमः सं-श्रायां चानिटौ' (उ० २।९४) । 'क्षत्ता श्र्दात्क्षत्रियाजे प्रतीहारे च सारथौ । सुजिष्यातनये क्षत्ता नियुक्ते च प्र-जासृजि' इति विश्वः ॥

वृत्तान्तः स्यात्पकरणे प्रकारे कारस्विवार्तयोः ६३

वृत्तोऽन्तोऽस्य । वृत्तस्यान्तः, इति वा । 'वृत्तान्तो-ऽवसरे भावे कारक्येवार्ताविशेषयोः । वृत्तान्तः प्रक्रियायां च' इति विश्वः ॥

आनर्तः समरे नृत्यस्थाननीदृद्धिशेषयोः।

आनृत्यन्त्यत्र । 'नृती गात्रविक्षेपे' (दि० प० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घम् । 'आनर्तो नृत्यशालायां जने जनपदान्तरे' इत्यजयः । 'आनर्तो देशभेदेऽपि
नृत्यस्थाने जने रणे' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्तो यमसिद्धान्तदैवाकुशलकर्मस्य ॥ ६४॥

कृतोऽन्तो येन, यस वा ॥

श्लेष्मादि रसरक्तादि महाभूतानि तद्भुणाः । इन्द्रियाण्यक्रमविकृतिः शब्दयोनिश्र धातवः ६५

आदिना पित्तादिग्रहः । रसः प्रथम आहारस्य विकारः । आदिना वसामज्जशुक्रादिग्रहः । तद्गुणा गन्धादयः । गैरि-कादिः । दधाति, धीयते वा । 'धान्' (जु० उ० अ०) । 'सितनिगमि-'(उ० १।६९) इति तुन् ॥

कक्षान्तरेऽपि शुद्धान्तो नृपस्यासर्वगोचरे।

शुद्धोऽन्तोऽस्य । 'असर्व—' इति पूर्वविशेषणम् । 'शु-द्धान्तोऽन्तःपुरे गुझकक्षाभेदे च भूपतेः' इत्यजयः ॥ कासूसामध्ययोः शक्तिः

शक्यतेऽनया । 'शक्नु शक्तो' (स्वा० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'शक्तिरस्नान्तरे गौर्यामुत्साहादौ बले स्वियाम्' (इति मेदिनी) ॥॥। 'कास्त्र्विकलवाचि स्यान्कास्यः शक्यायुषेऽपि च' (इति विश्वः)॥

मृतिः काठिन्यकाययोः ॥६६॥

मूर्छ्यते । 'मूर्छा मोहादों' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३।३।९४)॥

विस्तारवहयोर्वतिः

त्रजन्ती तितरस्याः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । श्री-भोजस्तु 'त्रज' धातुं स्वीकृतवान् । ततो बाहुरुकादितः ॥

वसती रात्रिवेश्मनोः।

वसन्त्यस्याम् । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) । 'व-हिवसि-'(उ० ४।६०) इत्यतिः । 'वस्तिः स्यात्त्रियां वासे यामिन्यां च निकेतने' (इति मेदिनी ॥ क्षयाचयोरपचितिः अपचीयते । किन् (२।२।९४) । अपचाय्यते स वा । 'चायृ पूजादौ' (भ्वा० उ० से०) । 'चायः चि किनि' (वा० ७।२।२०) इति चिः। 'भवेद्पचितिः पूजाव्ययनि-ष्कृतिहानिषु' (इति मेदिनी) ॥

सातिर्दानावसानयोः ॥६७॥

सननम् । 'षणु दाने' (त० उ० से०) । सानं वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । किन् (३।३।९४) । 'ऊतियूतिजूति—' (३।३।९७) इति साधुः । यत्तु—'सनः किचि' (६।४।४५) इति नलोपादयोः सातिः सन्तिश्च— इति सुकुटो व्याख्यत् । तन्न । किचः कर्तरि विधानाद्धा-वकर्मणोरसंभवात् ॥

अर्तिः पीडाधनुष्कोट्योः

अर्दनम् । 'अर्द हिंसायाम्' (चु० उ० से०) । 'कि-न्नाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४) ॥*॥ आङ ऋच्छतेः क्तिनि 'उपसर्गादृति—' (६।१।९१) इति वृद्धौ 'आर्तिः' इति कश्चित्॥

जातिः सामान्यजन्मनोः।

जननम् । अनया, इति वा । 'जनी' (दि०आ० से०)। क्तिन् (३।३।९४)। 'जनसन—' (६।४।४२) इत्यात्वम् । 'जातिरछन्दिस सामान्ये मालत्यां गोत्रजन्मनोः । जाति-र्जातीफले धान्यां चुछीकम्पिछयोरिप' इति विश्वः। 'जातिः स्त्री गोत्रजन्मनोः । अश्मन्तिकामलक्योश्र सामान्यच्छन्द-सोरिप । जातीफले च मालत्याम्' (इति मेदिनी)॥

प्रचारस्यन्दयो रीतिः

रीयते। 'रीङ् सवणे' (दि० आ० अ०)। रिणाति। 'री गतिरेषणयोः' (त्रया० प० से०)। क्तिच् (३।३। १७४)। रयणम्। क्तिन् (३।३।९४) वा। 'रीतिः प्र-चारे स्यन्दे च लोहिकद्वारकूटयोः' इति विश्वः॥

ईतिंर्डिम्बमवासयोः ॥६८॥

ईयतेऽनया । 'ईङ् गतौ' (दि० आ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । डिम्बो विप्रवः । 'ईतिर्डिम्बे प्रवासेऽतिर्थुं-एबादिषद्सु च श्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

उद्येऽधिगमे प्राप्तिः

प्रापणम् । 'आपॢ व्यासौ' (स्वा० प० अ०) । 'कि-ज्ञाबादिभ्यः' (वा० ३।३।९४)। 'प्राप्तिर्महोदये । लाभेऽपि च स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

१—-'अतिवृष्टिरनावृष्टिर्मूपिकाः शलमाः शुकाः । अत्यासन्नाश्च राजानः षडेता ईतयः स्मृताः' इति स्वामिमुकुटा ॥

त्रेता त्विप्तत्रये युगे ।

त्रीन्भेदानिता । पृषोद्रादिः (६।३।१०९) ॥

वीणाभेदेऽपि महती

मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वह्नकीभेदे रा(प्रा)ज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान् श्रेष्ठे (वृद्धे) वाच्यवत्' (इति महती) ॥

भूतिर्भसानि संपदि॥६९॥

भवति । अनया वा । भवनं वा । किच् (३।३। १०४) । 'भूति भेक्षानि संपत्तिहिस्तिश्रङ्गारयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

नदीनगर्योनीगानां भोगवती

भोगोऽस्त्यसाम् । मतुप् (५।२।९४) । 'अथ भोग-वती नागपुरीनद्योरहो पुमान्' (इति मेदिनी ॥

अथ संगरे।

सङ्गे सभायां समितिः

समयनम् । समीयते वास्याम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । किन् (३।३।९४) ॥

क्षयवासावपि क्षितिः॥७०॥

क्षयणम् । क्षीयतेऽस्यां वा । 'क्षि क्षये' (म्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) । क्तिन (३। ३।९४) । 'क्षितिर्निवासे मेदिन्यां काल्लभेदे क्षये स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

रवेरचिंश्र शस्त्रं च विह्नजवाला च हेतयः।

हन्ति हिनोति वा । हन्यतेऽनया वा । क्तिन् (२।२। ९४)। 'ऊतियूति—' (२।२।९७) इति साधुः॥

जगती जगति च्छन्दोविशेषेऽपि क्षितावपि ७?

गच्छित । 'वर्तमाने पृषत्—' (उ०२।८४) इति साधः। यद्वा 'द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२।१७८) इति किए । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः । तुक् (६। १।७१) 'जगत्स्याद्विष्टपे क्षीवं ना वायौ जंगमे त्रिषु । ज-गती सुवने क्ष्मायां छन्दोभेदे जनेऽपि च' (इति मेदिनी) । द्वादशाक्षरपादे ॥

पंङ्किञ्छन्दोऽपि दशमम्

१— 'उक्तात्युक्ता तथा मध्या प्रतिष्ठान्या सुपूर्विका। गायन्यु-णिगनुष्टुप् च ब्रहती पङ्किरेव च' इत्यनुक्रमोक्तेषु दशमं छन्दः पङ्किः। 'पङ्किरछन्दो दशापि स्यात्' इति कचितपाठः— इति पी-युष्याख्या।। पञ्चनम् । 'पचि व्यक्तीकरणे' (भ्वा० आ० से०) । क्तिन् (३।३।९४) । यद्वा पञ्चकद्वयम् । 'पङ्किविंशति—' (४।१।५९) इति साधः । (दशमं छन्दः) दशाक्षरपादम् । 'पङ्किर्दशाक्षरच्छन्दोदशसंख्यालिषु स्नियाम्' इति (मेदिनी)॥ स्यात्प्रभावेऽपि चायतिः ।

आयम्यतेऽनया । आयमनं वा । 'यमु उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'आयतिः संयमे दैर्घ्ये प्रभावागामिकालयोः' (इति विश्वः) ॥

पत्तिर्गतौ च

पति । 'पत्छ गतौ' (भ्वा० प० से०) । किच् (७। ३।१७४) । 'पित्तर्ना पद्गे स्त्रियाम् । गतावेकरथैकेभन्त्य-श्रपञ्चपदातिके' (इति मेदिनी) ॥

मूले तु पक्षतिः पक्षभेदंयोः ॥७२॥

पक्षस्य मूलम् । 'पक्षात्तिः' (५।२।२५) । प्रतिपदि, गरुन्मुले च ॥

प्रकृतियोंनिलिङ्गे च

प्रकुरते । क्तिच् (३।३।१७४) । क्तिन् (३।३।९४) । 'प्रकृतिर्गुणसाम्ये स्यादमात्यादिस्वभावयोः । योनौ लिङ्गे पौरवर्गे' (इति मेदिनी) ॥

कैशिक्याद्याश्र वृत्तयः।

'भारती सात्वती चैव केशिक्यारभटी तथा। चतस्रो वृत्तयश्चैषा(ता) यासु नाट्यं प्रतिष्ठितम्' इति भरतः। 'वृत्तिर्विवरणे जीव्ये कैशिक्यादिषु चेष्यते' इति विश्वः॥

सिकताः स्युर्वाछकापि

सिच्यते । 'षिच क्षरणे' (तु० उ० अ०) । बाहुलका-दतच् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'सिकता स्त्री सिक-तिले वाळुकायां तु सूमनि' (इति मेदिनी) ॥

वेदे अवसि च श्रुतिः ॥७३॥

श्रूयते । अनया वा । 'श्रु श्रवणे' (भ्वा॰ प० अ०) । क्तिन् । 'श्रुतिः श्रोत्रे तथाम्राये वार्तायां श्रोत्रकर्मणि' इति विश्वः ॥

वनिता जनितात्यर्था तुरागायां च योषिति।

वन्यते सा। 'वनु याचने' (त० आ० से०)। क्तः (३।२।१०२)। 'यस्य विभाषा' (७।२।१५) इत्यस्यानि-त्यत्वादिद्। 'वन संभक्ती' (भ्वा० प० से०) वा। 'व-

निता जातरागस्रीस्त्रियोः स्त्री त्रिषु याचिते' (इति मे दिनी)॥

ग्रप्तिः क्षितिन्युदासेऽपि

गुप्यते । गोपनं वा । 'गुपू रक्षणे' (स्वा० प० से०) । किन् (३।३।९४) । 'गुप्तिः कारा रक्षा च दीर्णं च वि-वरं भुवः' इति शाश्वतः । 'गुप्तिरूयवकरस्थाने कारागारे च रक्षणे' (इति मोदिनी) ॥

धृतिर्घारणधैर्ययोः ॥७४॥

धरणम् । 'धृत्र् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । 'धृतियोंगान्तरे धैर्ये धारणाध्वरतृष्टिषु' इति विश्वः ॥

वृहती श्चद्रवार्ताकीछन्दोभेदे महत्यपि।

वर्हते । 'वृह वृद्धौ' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्–' (उ० २।८४) इति साधुः । 'वृहती क्षुद्रवा-तीक्यां कण्टकार्यो च वाचि च । वारिधान्यां महत्यां च छन्दोवसनभेदयोः' इति विश्वः॥

वासिता स्त्रीकरिण्योश्र

वासयति । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०) ण्यन्तः । 'वास उपसेवायाम्' (चु० उ० से०) । वा । क्तः (३। ३।१७४) । 'वासिता करिणीनार्योवीसितं सुरभीकृते । ध्वानमात्रे खगारावे वासितं वस्रवेष्टिते' इति विश्वः ॥*॥ स्वामी तु (वाशिता इति) तालव्यमध्यपाठमाह । तत्र 'वाशू शब्दे' (दि० आ से०)॥

वार्ता दृत्तौ जनश्रुतौ ॥७५॥

वार्त फल्गुन्यरोगे च त्रिषु

वृतिरस्त्यस्याम् । 'वृत्तेश्च' (वा० ५।२।१०१) इति णः । 'वार्तो वातिङ्गणे वृत्तो वार्ता कृष्याद्युद्न्तयोः । (वृत्तिमन्नीरुजोर्वार्ता वार्तमारोग्यफल्गुनोः)' इति विश्वः । 'वार्ते फल्गुन्यरोगे स्यादारोग्ये वृत्तिमत्यपि' इति घरणिः॥

अप्सु च घृतामृते।

व्रियते । जिर्घार्ते वा । 'घृ क्षरणदीस्योः' (ज़ु० प० अ०) । 'अज्ञिघृसिभ्यः क्तः' (उ० २।८९) । 'घृतमाज्ये जले क्लीवं प्रदीसे त्वभिषेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

न मृतं मरणमत्र । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सिलेले घृते । अयाचिते च मोक्षे च ना धन्वन्तरिदेवयोः' (इति मेदिनी) ॥

१---पक्षभेदौ द्वौ । एको मासार्थः । अपरः पक्ष्यवयवः । तयो-भूँले पक्षतिः इति पीयुषव्याख्या ॥

कलधौतं लप्यहेम्रोः

कलो मलो धौतोऽस्य । 'कलधौतं सुवर्णे साद्रजते च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

निमित्तं हेतुलक्ष्मणोः ॥७६॥

निमेद्यति । 'ञि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०)। 'ञीतः क्तः' (३।२।१९७)। संज्ञापूर्वकत्वान्न नत्वम्।— 'अनात्मनेपदनिमित्ते' (७।२।३६) इति निर्देशाद्वा॥

श्चर्तं शास्त्रावष्ट्रतयोः श्रूयते सः । श्रवणं वा । 'श्रु श्रवणे'

श्रूयते सा । अवणं वा । 'श्रु श्रवणे' (स्वा० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) ॥

युगपर्याप्तयोः कृतम्।

अकारि । 'डुकुञ्' (त० उ० अ०) । कः (३।२। १०२) । 'शक्तौ निवारणे तृप्तौ पर्याप्तं खाद्यथेप्तिते' इति रुद्रः । 'कृतं युगेऽलमर्थे स्याद्विहिते हिंसिते त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अत्याहितं महाभीतिः कर्म जीवानपेक्षि च।।७७।। अतीवाधीयते स मनसि । 'डुधान्' (जु० उ० अ०)।

'द्धातेहिंः' (७।४।४२) ॥

युक्ते क्ष्मादाहते भूतं प्राण्यतीते समे त्रिष् ।

'प्राण्यतीते' इति समाहारद्धन्दः । अभवत् । 'भू'। 'गत्यर्था –' (३।४।७२) । 'भूतं क्ष्मादौ पिशाचादौ जन्तौ क्षीबं त्रिष्ट्चिते । प्राप्ते दृते समे सत्ये देवयोन्यन्तरे तु ना। कुमारेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

वृत्तं पद्ये चरित्रे त्रिष्वतीते दृढनिस्तले ॥ ७८ ॥

वर्तते स्म । वर्तनं वा । 'वृतु वर्तने' (भ्वा० आ० से०) 'वरणे' (दि० आ० से०) वा । 'गत्यर्था–' (३।४। ७२) इति क्तः । भावे (३।३।११४) वा । 'वृक्तोऽधीते-प्यतीतेऽपि वर्तुछेऽपि मृते वृते । वृत्तेऽन्यलिङ्गं वा क्षीवे छन्दश्चारित्रवृत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

महद्राज्यं च

महाते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वर्तमाने पृषत्—' (उ० २।८४) इति साधुः । 'महती वह्नकीभेदे राज्ये तु स्यान्नपुंसकम् । तत्त्वभेदे पुमान्श्रेष्ठे वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

अवगीतं जन्ये स्याद्गर्हिते त्रिषु।

अवगीयते स्म । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० से०) । कः (३।२।१०२) । 'अवगीतस्तु निर्वादे दु(ह)ष्टगर्हितयो-रिप' (इति मेदिनी) । जन्ये जनापवादे ॥

श्वेतं रूप्येऽपि

श्वेतते। 'श्विता वर्णे' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'श्वेतो द्वीपादिभेदयोः। श्वेता वराटिका-काष्ठपाटलाशङ्क्षिनीषु च । क्षीवं रूप्येऽन्यवच्छुक्ते' (इति मेदिनी)॥

रजतं हेम्रि रूप्ये सिते त्रिषु ॥७९॥

रजति । रज्यतेऽनेन वा। 'रज्ज रागे' (भ्वा० प० अ०) । 'पृषिरिज्जिभ्यां कित्' (उ० ३।१११) इत्यतच् । 'रजतं रज्जने रूप्ये शोणिते हृदहारयोः' इत्यजयः ॥

त्रिष्वितः

आतान्तम् ॥

जगदिङ्गेऽपि

गच्छति । 'द्युतिमिमजुहोतीनां द्वे च' (वा० ३।२। १७८) इति किए । 'गमः कौ' (६।४।४०) इति मलोपः। तुक् (६।१।७१)। 'जगत्स्यात्पिष्टपे क्वीवं वायौ ना जंगमे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

रक्तं नील्यादि रागि च।

रजित । रज्यते वा । 'रज्ज रागे' (म्वा० प० अ०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः। कर्मणि (३।२।१०२) वा कः। 'रक्तोऽनुरके नील्यादिरज्जिते छोहिते त्रिषु। क्षीवं तु कुङ्कमे ताम्रे प्राचीनामळकेऽसृजि' (इति मेदिनी)॥

अवदातः सिते पीते शुद्धे

अवदायते सा। 'दैप् शोधने' (भ्वा० प० अ०)। कः (३।२।१०२)॥

बद्धार्जुनौ सितौ॥८०॥

सीयते सा। 'विञ् बन्धने' (स्वा० उ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)। 'सितमवसिते च बद्धे धवले त्रिषु शर्क-रायां स्त्री' (इति मेदिनी)॥

युक्तेऽतिसंस्कृते मर्षिण्यभिनीतः

अभिनीयते सा। 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०)। कः (३।२।१०२)। मर्षिण क्षन्तरि॥

अथ संस्कृतम् ।

कृत्रिमे लक्षणोपेतेऽपि

संस्क्रियते सम । 'संस्कृतः कृत्रिमे शस्ते भृषितेऽप्यन्य-लिङ्गकः । इति तु लक्षणोपेते' (इति मेदिनी) । लक्षणेन उपेते पाणिन्यादिस्त्रव्युत्पादिते ॥

अनन्तोऽनवधावपि ॥८१॥

न अन्तोऽस्य । 'अनन्तः केशवे शेषे पुमान्निरवधौ त्रिषु । अनन्ता च विश्वत्यायां शारिवादूर्वयोरिप । कणा-दुरालभापथ्यापार्वत्यासलकीषु च । विश्वंभरागुङ्ख्योः स्या-दनन्तं सुरवर्त्मनि' (इति मेदिनी) ॥

ख्याते हुष्टे मतीतः

प्रतीयते स्म । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । क्तः (३।२।१०२) । 'प्रज्ञातज्ञातहृष्टेषु प्रतीतः सादरे त्रिषु' इति रमसः ॥

अभिजातस्तु कुलजे बुधे।

अभिजायते सम । 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति कः । 'अभिजातः कुलीने स्याच्याय्यपण्डितयोस्त्रिषु' (इति मे-दिनी) । बुधे पण्डिते ॥

विविक्तौ पूतविजनौ

विविज्यते स्म । 'विजिर् पृथग्मावे' (जु० उ० अ०) । क्तः (३।२।१०२) 'विचिर् विरेचने (पृथग्भावे)' (रु० उ० अ०) वा । 'विविक्तं त्रिष्वसंपृक्ते रहःपूतविवेकिषु' (इति मेदिनी) ॥

मूर्छितौ मूढसोच्छ्यौ॥८२॥

मूर्छित सम । 'मुर्छा मोहसमुच्छ्रोययोः' (भ्वा० प० से०) । 'गल्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'मूर्ते स्या-त्रिषु मूर्च्छाले कठिने मूर्तिमत्यिपि' (इति मेदिनी) । ('मू-छितमिप सोच्छ्ये च मूढे च' (इति मेदिनी) ॥

द्वी चाम्लपरुषी शुक्ती

शुच्यते सम । 'ईशुचिर् पूतीभावे' (दि० उ० से०)। (क्तः) (३।२।१०२)। 'श्रीदितः—' (७।२।१४). (इतीण्नि-षेधः)। 'शुक्तं पूताम्छनिष्ठुरे' (इति मेदिनी)। 'मृन्मया-दिशुचौ भाण्डे सगुडं क्षोद्रकाञ्जिकम्। धान्यराशौ त्रिरान्त्रस्थं शुक्तं चुकं तदुच्यते' इति वैद्यकम्॥

शिती धवलमेचकौ ।

शीयते । शिनोति स्म वा । 'शिञ् निशाने' (स्वा॰ उ० अ०) । क्तिन् (३।३।९४) । किच् (३।३।१७४)

१—इदमसंगतम् । 'आदितश्च' (७।२।१६) इतीण्निषेधस्य दुर्वोरत्वात् । तस्मात्—मूर्छो संजातास्य । 'तदस्य संजातम्—' (५।२।३६) इतीतच्—इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीलिखितमेव सम्यक् ॥ २—अस्यात्रोङ्गेखः प्रामादिकः । अत्र मूर्तशब्दोपादानाभावात् ॥

वा । '⁹निशितेऽपि, शितिर्भूजें ना सितासितयोश्चिषु' (इति मेदिनी) ॥

सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्ते ५ भविते च सत् ८३

अस्ति । 'अस भुवि' (अ० प० से०) । 'लटः शतृ-' (३।२।१२४) । 'श्रसोरङ्घोपः' (६।४।१११) । सन् साधौ धीरशस्तयोः । मान्ये सत्ये विद्यमाने त्रिषु साध्व्यु-मयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

पुरस्कृतः पूजितेऽरात्यभियुक्तेऽग्रतः कृते ।

पुरोऽकारि । 'डुकृञ्' (त० उ० अ०) । क्तः (३। २।१०२) । 'पुरोऽव्ययम्' (१।४।६७) इति गतित्वम् । 'नमस्पुरसोः–' (८।३।४०) इति सत्वम् । 'पुरस्कृतो-ऽभिशस्तारियस्तायेकृतपृजिते' (इति मेदिनी) ॥

निवातावाश्रयावातौ शस्त्राभेद्यं च वर्म यत्।।८४।।

निरुद्धो निवृत्तो वा वातोऽसात्। 'निवातो दृढसं-नाहे निवासे वातवर्जिते' इत्यजयः॥

जातोन्नद्रपद्याः स्युरुच्छिताः

उच्छ्रयति, उच्छ्रीयते स वा। 'श्रिञ् सेवायाम्' (भ्वा० उ० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। कर्मणि (३।२।१०२) वा। 'उच्छ्रितं त्रिषु संजाते समुन्नद्धप्रवृद्धयोः' (इति मेदिनी)॥

उत्थितास्त्वमी ।

दृद्धिमत्मोद्यतोत्पनाः

उत्तिष्ठति सा। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। उत्थितं सात्रिषूत्पन्ने प्रोचते वृद्धिमत्यि (इति मेदिनी)॥ आदतौ सादरार्चितौ।।८५॥

आद्रियते सा। 'दङ् आदरे' (तु० आ० अ०)। क्तः (३।२।१०२)॥

इति तान्ताः॥

अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु ।

अर्थते । ऋच्छति वा । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'उिषकुिषगार्तिभ्यस्थन्' (उ० २।४) । यद्वा अर्थ्यते । 'अर्थ उपयाच्यायाम्' (चु० आ० से०) । घम् (३।३। १९) 'अर्थो विषयार्थनयोधनकारणवस्तुषु । (अभिधेये च शब्दानां, निवृत्तौ च प्रयोजने)' (इति मेदिनी) ॥

निपानागमयोस्तीर्थमृषिजुष्टजले गुरौ ॥ ८६॥

तीर्यते । अनेन वा । 'तृ प्रवनतरणयोः' (भ्वा० प०

१-- 'निशितेऽपि' इत्युक्तिः शितशब्दार्थत्वात्प्रकृतानुपयुक्ता ॥

से०) । 'पातृतुदि-' (उ० २।७) इति थक् । 'तीर्थं शा-स्नाध्वरक्षेत्रोपायनारीरजःसु च । अवतारिषेजुष्टाम्बुपात्रो-पाध्यायमन्त्रिषु' (इति मेदिनी) । निपानं जलावतारः ।— निदानसुपायः-इति सुकुटः ॥

समर्थिस्त्रपु शक्तिस्थे संबद्धार्थे हितेऽपि च।

समर्थयते । समर्थ्यते वा । 'अर्थ उपयाच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३। १९) वा ॥

दशमीस्थौ क्षीणरागदृद्धौ

दशम्यां तिष्ठति । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति कः । 'द्रामीस्थो नष्टबीजे स्थिवरेऽप्यन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

वीथी पदव्यपि ॥८७॥

विथ्यतेऽनया। 'विथृ याचने' (स्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। पृषोदरादिः (६।३।१०९)। गौरादिः (४।१।४१)। 'विथी पङ्कौ गृहाङ्के च रूपकान्तरवर्त्मनोः' (इति मेदिनी)॥

आस्थानीयत्नयोरास्था

आतिष्ठन्त्यस्याम् । आस्थानं वा । 'ष्ठा गतिनिवृत्तौ' (भ्वा० प० अ०) । 'आस्था त्वालम्बनास्थानयत्नापेक्षासु योषिति' (इति मेदिनी) ॥

मस्थोऽस्त्री सातुमानयोः।

प्रतिष्ठन्तेऽसिन् । अनेन वा । 'घन्नर्थे कः' (वा० ३।३। ५८) । 'प्रस्थोऽस्त्रियां मानभेदे सानावुन्मितवस्तुनि' (इति मेदिनी) ॥

इति थान्ताः ॥

अभिप्रायवशौ छन्दौ

छन्द्यते । 'छदि संबरणे' (चु० प० से०) । घञ् (३। ३।१९) ॥

. अब्दौ जीमृतवत्सरौ ॥८८॥

अपो ददाति । 'आतोऽनुप-' (३।३।३) इति कः। 'अब्दः संवत्सरे मेघे गिरिभेदे च मुस्तके' इति विश्वः॥ अपवादौ त निन्दाज्ञे

अपोद्यते । अपवदनं वा । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) 'अपवादस्तु नि-न्दायामाज्ञाविश्रम्भयोरिप' (इति मेदिनी) ॥॥॥ मुकुटस्तु 'अववादः' इति पठित्वा । 'अववादस्तु निन्दायामाज्ञावि-श्रम्भयोरिप' इति विश्वमुदाजहार ॥

दायादौ स्रतबान्धवौ ।

दायमत्ति । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । यद्वा आदत्ते । 'दुदाञ्' । 'आत-श्रोप—' (३।१।१३६) इति कः । दायस्य—आदः । 'दा-यादस्तु भवेत्पुंसि सिपण्डे तनयेऽपि च (इति मेदिनी) ॥ पादा रश्म्यङ्कित्योशाः

पद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । 'पद्रज-' (३।३।१७) इति घञ् । 'पादो बुधे तुरीयांशे शैठे प्रत्य-तपर्वते । चरणे च मयूखे च' (इति मेदिनी) ॥

चन्द्राध्यकीस्तमोनुदः ॥८९॥

तमो नुद्ति । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । किप् (वा० ३।२।७६) ॥

निर्वादो जनवादेऽपि

निर्वदनम् । 'वद व्यक्तायां वाचि' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) 'निर्वादः स्याङ्घोकवादपरिनिष्ठितवा-दयोः' (इति मेदिनी) ॥

शादो जम्बालशष्पयोः।

शचते। अनेन वा। 'शद्धु शातने' (म्वा० प० अ०)। 'हलश्च' (३।३।१२१) इति, भावे (३।३।१८) वा घञ्। जम्बालः पङ्कः। शष्पं बालतृणम्॥

सीरावे रुदिते त्रातयीकन्दी दारुणे रणे ॥९०॥

आकन्दनम् । आकन्दिति । आकन्दितेऽस्मिन् । आकन्दिति वा । 'कदि आह्वाने रोदने च' (भ्वा० प० से०)। 'आङः कन्द् शब्दसातत्ये' (चु० उ० से०) । घञ् (३। ३।१८,१९)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'आकन्दः कन्दने ह्वाने मित्रदारुणयुद्धयोः' (इति मेदिनी)॥

स्यात्प्रसादोऽनुरोधेऽपि

प्रसदनम् । अनेन वा । 'बढ़ु विशरणादौ' (म्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । 'प्रसादोऽनुमेह का-व्यप्राणस्वास्थ्यप्रसत्तिषु' (इति मेदिनी) ॥

सुदः स्याद्यञ्जने त्रिषु ।

सूचते । सूद्यित वा । 'षूद क्षरणे' (चु० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् । (३।१।१३४) वा । 'सूद्रस्तु सूपवत्सूपकारे च अञ्जनेऽपि च' इति विश्वः ॥

१—'सारावे' इति रुदितविशेषणम् । त्रातिर पार्षिणयाहा-क्रान्तस्य विजिगीषो रक्षितिरि—इति पीयूपव्याख्या ॥

गोष्ठाध्यक्षेऽपि गोविन्दः

गां विन्दति । 'विद्धृ लाभे' (तु० उ० अ०) । 'गवा-दिषु विन्देः संज्ञायाम्' (३।१११३८) इति शः । 'गो-विन्दो वासुदेवे स्याद्गवाध्यक्षे बहस्पतौ' (इति मेदिनी) ॥

हर्षेऽप्यामोदवन्मदः ॥९१॥

आमोदनम् । आमोदयित वा । 'मुद हर्षे (भ्वा० आ० से०) स्वार्थण्यन्तः । घञ् (३।३।१८) । पचाद्यच् (३।१।१३८) वा। 'आमोदो गन्धहर्षयोः' (इति मेदिनी) ॥ मदनम् । अनेन वा। 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'मदोऽनुपसर्गे' (३।३।६७) इत्यप् । 'मदो रेतिस कस्तूर्यो गर्वे हर्षेभदानयोः' इति विश्वः ॥

प्राधान्ये राजलिङ्गे च द्रषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्।

कं सुखं कौति । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । किप् (३।२।७६) । तुक् (६।१।७१) । पृषोदरादिः (६।३। १०९) 'ककुद्धत् ककुदं श्रेष्ठे वृषाङ्गे राजलक्ष्मणि' इति विश्वः । प्राधान्ये स्वार्थे ष्यञ् (वा० ५।१।१२४) ॥

स्त्री संविज्ज्ञानसंभाषाक्रियाकाराजिनामसु ९२

संवेदनम् । संविद्यतेऽनया वा । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विद् चेतनादौ च' (चु० आ० से०) । संपदादि- किप् (वा० ३।३।१०८) । 'संवित् स्त्रियां प्रतिज्ञायामा- चारे ज्ञानसंगरे । संभाषणे कियाकारे संकेते नाम्नि तोषणे' (इति मेदिनी) । क्रियायाः कारो नियमः पणवन्धो वा । आजिर्युद्धम् ॥

धर्मे रहस्युपनिषत

उपनिषद्नम् । उपनिषीद्ति श्रेयोऽस्यां वा । 'षद्वु विशरणादौ' (भ्वा० प० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३। १०८)। 'भवेदुपनिषद्धमें वेदान्ते विजने स्नियाम्' (इति मेदिनी)॥

स्यादृतौ वत्सरे शरत्।

राणित । 'शृहिंसायाम्' (त्रया० प० से०) 'शृद्भ-सोऽदिः' (उ० १।१३०) 'शरत् स्त्री वत्सरेऽप्यृतौ' (इति मेदिनी) ॥

पदं व्यवसितित्राणस्थानलक्ष्माङ्किवस्तुषु ॥९३॥

पदित । 'पद स्थेर्ये' () । पद्यति वा । 'पद

१—'स्त्री' इति संविदुपनिषच्छरद्भिः संबध्यते—इति मुकुटः ॥ गतीं' (दि० आ० अ०) । पचाचच् (३।१।१३४) । भावकर्मकरणेषु वा घञ् । संज्ञापूर्वकत्वाद्वृद्ध्यभावः । 'पदं शब्दे च वाक्ये च व्यवसायापदेशयोः । पादतचिद्धयोः स्थानत्राणयोरङ्कवस्तुनोः' इति विश्वः । श्लोकपादेऽपि च स्लीवं पुंलिङ्कः किरणे पुनः' (इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

गोष्पदं सेविते माने

गोः पदम् । 'गोष्पदं सेवितासेवित—' (६।१।१८५) इति साधुः । 'गोष्पदं गोपदे श्वन्ने गवां च गतिगोचरे' इति विश्वः (मेदिनी) ॥

पतिष्ठाकुत्यमास्पदम् ।

आपद्यतेऽस्मिन् । 'आस्पदं प्रतिष्ठायाम्' (६।१।१४६) इति साधुः । 'आस्पदं पदकृत्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ त्रिषु

आदान्तात्॥

इष्टमधुरौ स्वाद्

स्वदते । 'ध्वद आस्वादने' (भ्वा० आ० से०) । 'कृवापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'स्वादु मिष्टमनोज्ञयोः' (इति मेदिनी) ॥

मृद् चातीक्ष्णकोमलौ ॥९४॥

प्रवते । 'म्रद् मर्द्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथि-म्रद्-ि' (उ० १।२८) इति कुः संप्रसारणं च ॥

मूढाल्पापडुनिर्भाग्या मन्दाः स्युः

मन्दते । 'मदि स्तुत्यादौं' (भ्वा० आ० से०) । पचा-चच् (२।१।१२४) । 'मन्दोऽतीक्ष्णे च मूर्खे च स्वेरे चा-भाग्यरोगिणोः । अल्पे च त्रिषु पुंसि स्याद्धस्तिजात्यन्तरे शनौं' (इति मेदिनी) ॥

द्रौ तु शारदौ।

प्रत्यग्राप्रति भौ

शरिद भवः । 'संधिवेठा-' (४।३।१६) इत्यण्। 'शारदोऽन्दे स्त्रियां तोयिपिपलीसप्तपर्णयोः । शस्ये ऋीवं शरज्जातन्त्तनाप्रतिभे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

विद्वत्सुप्रगल्भौ विशारदौ ॥९५॥

विशिष्टो विपरीतो वा शारदः । 'प्राद्यो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'विशारदः पण्डिते च धृष्टे' (इति मेदिनी) ॥

इति दान्ताः ॥

व्यामी वटश्र न्यग्रीधौ

न्यक् रुणि । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१)। 'न्यग्रोधो व्यामवटयो**न्यंग्रोध**श्च शमीतरौ' (इति विश्वः॥

उत्सेघः काय उन्नतिः।

उत्सेघनम् । अनेन वा । 'षिघु गत्याम्' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) ॥

पर्याहारश्च मार्गश्च विवधौ वीवधौ च तौ ॥९६॥

विविधो वधो हननं गमनं वा । अनेन वा । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य—' (वा० २।२।२४) इति समासोत्तरपदलोपौ । 'अन्येषामिष—' (६।३।१३७) इति वा दीर्घः । 'विवधो वीवधश्चापि पर्याहारेऽध्वभारयोः' इति विश्वः । परित आह्रियतेऽनेन । पर्याहार उभयतोबद्धशिक्यं स्कन्धवाद्धं काष्ठं 'कावडी' इति ख्यातम् । यत्तु—'उपसर्गस्य—' (६।३। १२२) इति दीर्घः—इति मुकुट आह । तन्न । वधशब्दस्याबन्तत्वेनाघञन्तत्वात् ॥

परिधिर्यज्ञियतरोः शाखायामुपसूर्यके ।

परिधीयते । 'डुधाञ्' (जु० उ० अ०) । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) ॥

बन्धकं व्यसनं चेतःपीडाधिष्ठानमाधयः ॥ ९७॥

आधानम् । अनेन, अस्मिन् वा । पूर्ववत् । 'आधिः पुमांश्चित्तपीडाप्रत्याशाबन्धकेषु च । व्यसने चाप्यधिष्ठाने' (इति मेदिनी) ॥

स्युः समर्थननीवाकनियमाश्र समाधयः।

नीवाको वचनाभावः, मूलोत्कर्षार्थे धान्यादिसंग्रहो वा । समाधानम् । अनेन वा पूर्ववत् । 'समाधिध्याननीवाक-नियमेषु समर्थने' इति विश्वः (रभसः) । 'समाधिर्ना स-मर्थने । ध्याने वैरस्य (ध्याननीवाक)नियमे काव्यस्य च गुणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥

दोषोत्पादेऽनुवन्धः स्यात्पकृत्यादिविनश्वरे९८॥ मुख्यानुयायिनि शिशौ पकृतस्यानुवर्तने ।

अनुबध्यते । 'बन्ध बन्धने' (त्रया० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'अनुबन्धस्तु बन्धे स्याद्दोषोत्पादे विनश्वरे । मुख्यानुयायिबाले च प्रकृतस्यानिवर्तने । अनुबन्धी तु हि-क्वायां तृष्णायामिप' (इति मेदिनी) । मुख्यं पित्रादिकम-नुयाति यः शिद्यः । प्रकृतस्य प्रारम्थानुवर्तनेऽनिवर्तने ॥

विधुर्विष्णौ चन्द्रमसि

विध्यति विरहिणम् । 'व्यध ताडने' (दि० प० अ०) । 'पृभिदि—' (उ० १।२३) इति कुः । 'ग्रहिज्या—' (६। १।१६) इति संप्रसारणम् । 'विधुः शशाङ्के कर्पूरे हृषी-केशे च राक्षसे' इति विश्वः॥

परिच्छेदे विलेऽवधिः ॥९९॥

अवधानम् । 'उपसर्गे-' (३।३।९२) इति किः। 'अविधिस्त्ववधाने स्यात्सीम्नि काले विले पुमान्' (इति मेदिनी)॥

विधिर्विधाने दैवेऽपि

विधानम् । अनेन वा पूर्ववत् किः (३।३।९२)। 'विधिनी नियतौ काले विधाने परमेष्ठिनि' (इति मेदिनी)॥

प्रणिधिः प्रार्थने चरे।

प्रणिधानम् । प्रणिधीयते वा । किः (३।३।९२) 'प्रणि-धिर्याचने चरे' (इति हैमः) । 'प्रणिधिरवधानेऽपि' ॥

बुधरुद्धौ पण्डितेऽपि

बुध्यते । 'बुध अवगमने' (दि० आ० अ०) । 'इगुपध—' (३।१११३५) इति कः । 'बुधः कवो रोहिणेये'इति विश्वः॥ वर्धते स्म । 'बुधु बृद्धौ' (स्वा० आ० अ०) । 'ग-त्यर्था—' (३।४।७२) इति क्तः । 'बुद्धो जीर्णे प्रबृद्धे जे त्रिष्ठ होवं तु शैलजे' (इति मेदिनी) ॥

स्कन्धः समुदयेऽपि च॥१००॥

कं शिरो द्धाति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । पारस्करादित्वात् (६।१।१५७) सुद् । 'स्कन्धः स्यान्नृपता-वंसे संपरायसमूहयोः । काये तरुप्रकाण्डे च भद्रादौ छन्द्सो भिदि' (इति मदिनी) ॥

देशे नद्विशेषेऽब्धौ सिन्धुनी सरिति स्त्रियाम्।

सन्दते । 'स्यन्द् प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०)। 'स्यन्देः संप्रसारणं धश्च' (उ० १।११) इत्युः । 'सिन्धुः समुद्रे नद्यां च नदे देशेभदानयोः' इति विश्वः । 'सिन्धुर्वमथुदे-शाब्धनदे ना सरिति स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥

विधा विधौ प्रकारे च

विधानम् । 'डु'धाञ्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप—' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'विधा गजान्ने ऋदौ च प्रकारे वेतने विधो' इति विश्वः । विधौ विधाने ॥

साधु रम्येऽपि च त्रिषु॥१०१॥

साम्नोति । 'साध सांसिद्धौ' (स्वा० प० से०) । 'कृ-वापा-' (उ० १।१) इत्युण् । 'साधुर्वार्धुषिके चारौ स-जाने चामिधेयवत्' इति विश्वः ॥

वधूर्जाया सुषा स्त्री च

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'वहो धश्च' (उ० १।८३) इत्यूः । 'वधू सुषा नवोढा स्त्री भार्यापृक्काङ्गनासु च । शट्यां च शारिवायां च' इति विश्वः ॥

सुधा लेपोऽमृतं सुही।

सुष्ठु धीयते । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'घेट्र' (भ्वा० प० अ०)। 'आतश्चोप-' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'सुधा गङ्गेष्टकाचूर्णे स्नुही चामृतमूर्वयोः' इत्यजयः ॥ संधा प्रतिज्ञा मर्यादा

संधानम् । अत्र वा । 'डुधान्' (जु० उ० अ०) । 'आतश्चोप–' (३।३।१०६) इत्यङ् ॥

श्रद्धा संप्रत्ययः स्पृहा ॥१०२॥

श्रद्धानम् पूर्ववत् । 'श्रद्धादरे च काङ्क्षायाम्' (इति मेदिनी) । संप्रत्यय आदरः ॥

मधु मद्ये पुष्परसे क्षौद्रेऽपि

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'फलि-पाटि—' (उ० १।१८) इत्युः, धश्च । 'मधु क्षौद्रे जले क्षीरे मद्ये पुष्परसे मधुः । दैल्ये चैत्रे वसन्ते च जीवाशोके मधुद्धमे' इति विश्वः ॥

अन्धं तमस्यपि।

अन्धयति । 'अन्ध दृष्टगुप्रघाते' (जु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'अन्धं तु तिमिरे छीनं चक्षु- हींनेऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

अतस्त्रिषु

आधान्तात्॥

सम्रुन्नद्धौ पण्डितंमन्यगर्वितौ ।। १०३॥

समुन्नह्यते सम । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । कः (३।२।१०२) । 'समुन्नद्धः समुद्भते पण्डितंमन्य-दसयोः' इति विश्वः॥

ब्रह्मबन्धुरिधक्षेपे निर्देशे

त्रहोव त्राह्मणजातिः बन्धुरस्य। 'त्रह्मवन्धुरिवक्षेपे नि-देशे च द्विजन्मनाम्' इति विश्वः॥

अथावल म्बितः

अविद्रोऽप्यवपृब्धः

अवलम्बत आश्रितः, वस्नादिरुद्धो वा । अवष्टभ्यते सम । 'ष्टभि स्तम्भे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्तम्भु रोघनेंं (सौत्रः) वा । 'स्तम्भेः' (८।३।६७) 'अवाचा—' (८।३। ६८) इति षः । 'अवष्टब्धोऽविद्रे स्यादाकान्ते चावल-म्बिते' (इति मेदिनी) ॥

मसिद्धौ ख्यातभूषितौ ॥१०४॥

प्रसिध्यति, प्रसिध्यते स्म वा । 'पिंघु संराद्धो' (दि० प० से०) 'गत्याम्' (भ्वा० प० से०)। कर्तरि (३।४।७२) कर्मणि (३।२।१०२) वा क्तः॥

इति धान्ताः॥

सूर्यवही चित्रभान्

चित्रा भानवो रश्मयोऽस्य ॥

भान् रिमदिवाकरौ।

भाति । 'भा दीप्तौं' (अ० प० अ०) । 'दाभाभ्यां नुः' (उ० ३।३२) ॥

भूतात्मानौ धातृदेहौ

भूतानामात्मा । भूतानि आत्मा स्वभावो यस्य, इति च ॥

मूर्वनीचौ पृथग्जनौ॥१०५॥

पृथक्कार्यो जनः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)॥ ग्रावाणौ शैलपाषाणौ

ग्रसते । 'ग्रसु अद्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । आवनति । 'वन संभक्तों' (भ्वा० प० से०) शब्दे' (भ्वा० प० से०) वा । विच् (३।२।७६) । ग्रश्चासावावा च ॥

पत्रिणौ शरपक्षिणौ।

पत्राणि सन्त्यस्य । 'अतः—' (५।२।११५) इतीनिः॥ 'पत्री रयेने रथे काण्डे खगद्धरियकाद्रिषु' इति विश्वः॥ तरुरीलो शिखरिणो

शिखरमस्ति ययोः। 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः॥
शिखिनौ विद्विविद्याः।।१०६॥

शिखाः सन्त्यस्य । 'द्वन्द्वोपताप-' (५।२।१२८) इ-तीनिः । त्रीह्यादिः (५।२।११६) वा । 'शिखी वह्यो ब-लीवर्दे शरे केतुमहे दुमे । मयूरे कुक्कुटे पुंसि शिखावत्य-न्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥

प्रतियबानुभौ लिप्सोपग्रहौ

प्रतियतनम् । प्रतियत्यते वा । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । 'यत निकारादौ' (चु० उ० से०) वा । 'य- जयाच-'(३।३।९०) इति नङ् । 'प्रतियत्तश्च संस्कार- लिप्सोपग्रहणेषु च' (इति मेदिनी) । उपग्रहो वन्दी- प्रहणादिः॥

अथ सादिनौ ।

द्वौ सारथिहयारोहौ

अवश्यं सीद्ति । साद्यति वा । 'षद्घु विशरणादौ' (भ्वा॰ प॰ अ॰) । 'आवश्यका—' (३।३।१७०) इति णिनिः । प्रह्यादिः (३।१।१३४) वा । 'सादी तुरंगमातङ्गर-थारोहेषु दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥

वाजिनोऽश्वेषुपक्षिणः ॥१०७॥

वाजाः पक्षाः सन्त्यस्य । 'अतः-' (५।२।११५) इतीनिः॥

कुलेडप्यभिजनो जन्मभूम्यामपि

अभि जायतेऽस्मिन् । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घञ्। 'जनिवध्योश्र' (७।३। ३३) इति वृद्धिर्न । 'अभिजनः कुले स्यातौ जन्मभूम्यां कुलब्रजे' इति विश्वः॥

अथ हायनाः ।

वर्षाचित्रीहिभेदाश्र

जहाति, जिहीते, वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०)। 'ओहाङ् गतों' (जु० आ० अ०) वा । 'हश्च ब्रीहिकालयोः' (३।१।१४८) इति ण्युट् । 'हायनो न स्त्रियां वर्षे पुंस्यर्चित्रीहिभेद्योः' (इति मेदिनी) । व- मांऽव्दम् । अर्ची रहिमः । ब्रीहिभेदो नीवारादिः, इति सुकुटः । षष्टिकः, इति स्वामी ॥

चन्द्राक्ष्यकी विरोचनाः ॥१०८॥

विरोचते। 'रुच दीप्तौ' (भ्वा० आ० से०)। 'अनु-दात्तेतश्च हलादेः' (३।२।१४९) इति युच्। 'विरोचनः प्रह्णादस्य तनयेऽर्केऽभिचन्द्रयोः' (इति मेदिनी)॥

केशेऽपि दृजिनः

बुज्यते । 'बृजी वर्जने' (अ० आ० से०) । 'बृजेः किच' (उ० २।४७) इतीनन् । 'बृजिनं कल्मषे ह्वीबं केशे ना कुटिले त्रिषु' इति रमसः॥

विश्वकर्मार्कसुरशिल्पिनोः।

विश्वं कमीरमात्, अस्य, वा । 'विश्वकर्मा सहस्रांशो मुनिभिद्देवशिल्पिनोः' (इति मेदिनी) ॥

आत्मा यत्नो धृतिर्बुद्धिः स्वभावो ब्रह्म वर्ष्म च ॥ १०९॥

अति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) 'सा-तिभ्यां मनिन्मनिणो' (उ० ४।१५३) । 'आत्मा कलेवरे यत्ने स्वभावे परमात्मनि । चित्ते धृतौ च बुद्धौ परव्यावर्त-नेऽपि च' इति धरणिः ॥

शको घातुकमत्तेमो वर्षुकाब्दो घनाघनः।

हन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'हन्ते-र्घश्च' (वा० ६।१।१२) इति पचाद्यचि द्वित्वम्, आक् चाभ्यासस्य । 'अन्योन्यघट्टने चैव घातुके च घनाघनः' इति धरणिः ॥

अभिमानोऽर्थादिद्पेंऽज्ञाने प्रणयहिंसयोः।।११०।।

अभिमननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । घन् (३।३।१८) । 'मीन् हिंसायाम्' (क्या॰ उ० अ०) । भावे रुपुद्द (३।३।११५) । 'मीनाति—' (६।१।५०) इत्यात्त्रम् । आदिना कुळवज्ञुगुणादिग्रहः ॥

घनो भेघे मूर्तिगुणे त्रिषु मूर्ते निरन्तरे।

हननम् हन्यते वा । 'मूर्ती घनः' (३।३।७७) इत्यप् । 'घनं सान्द्रं घनं वाद्यं घनो मुस्तो घनोऽम्बुदः । घनः काठिन्यसंघातो विस्तारो लोहमुद्भरौ' इति घरणिः । मूर्तिगुणे काठिन्ये ॥

इनः सूर्ये प्रभौ

एति । ईयते वा । 'इण्सिजि—' (उ० ३।२) इति नक्॥

राजा मृगाङ्के क्षत्रिये नृपे १११

राजित । 'राजृ दीतौ' (भ्वा० उ० से०) 'किन् युवृषि-' (उ० १।१५६) इति किन् । 'राजा प्रभौ च
नृपतौ क्षित्रये रजनीपतौ । यक्षे शके च पुंसि स्यात्' (इति
मेदिनी) ॥

वाणिन्यौ नर्तकीदृत्यौ

अवस्यं वणति । 'वण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'आ-वस्यका-' (२।२।२७०) इति, म्रह्मादित्वात् (२।१।१२४) वा णिनिः । वबयोरैक्यम् । 'बाणिनिर्नर्तकीमत्ताविद्ग्ध-वनितासु च' (इति मेदिनी) ॥

स्रवन्त्यामपि वाहिनी।

वहति । यह्यादि (३।१।१३४) णिनिः । 'वाहिनी स्या-त्तरङ्गिण्यां सेनासैन्यप्रभेदयोः' इति विश्वः ॥

हादिन्यौ वज्रतिहतौ

ह्राद्तेऽवश्यम्। 'ह्राद् अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० आ० से०) 'आवश्यका-' (२।२।१७०) इति णिनिः॥

वन्दायामपि कामिनी ॥११२॥

अवश्यं काम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । पूर्ववत् (३।३।१७०) णिनिः । 'कामिनी भीरुवन्दयोः । कामी तु कामुके चक्रवाके पारावतेऽपि च' (इति मे-दिनी) वन्दा द्रक्षे विजातीयप्ररोहः ॥

त्वग्देहयोरपि तनुः

तनोति, तन्यते वा । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । 'मृम्शी-' (उ० १।७) इत्युः । 'तनुः काये त्वचि स्त्री स्यात्रिष्वले विरहे कृशे' (इति मेदिनी) ॥

सुनाघोजिहिकापि च।

सवनम् । स्यते वा । 'षूङ् प्राणिगर्भविमोचने' (अ० आ० से०) । मावे (३।३।११४) कर्मणि (३।३।१०२) वा०) क्तः । 'स्वादय ओदितः' (दि० ग०) इति (ओदिन्वात् 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति निष्ठानत्वम्) । 'सून्वाख्या पुष्पिते पुष्पे जिह्नातले वधालये' इत्यजयः । '(सूनं प्रसवपुष्पयोः) । सूना पुत्र्यां वधस्थानगलशुण्डि-कयोरपि' (इति विश्वः) ॥

ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके॥११३॥ मन्दे

वितननम् । वितन्यते वा । घञ् (३।३।१८,१९) । 'वितानो यज्ञविस्तारोङ्घोचेषु ऋतुकर्मणि । वृत्तभेदावसर-योर्वितानं तुच्छमन्दयोः' इति विश्वः । 'वितानो यज्ञ उद्घोचे विस्तारे पुंनपुंसकम् । ङ्घीवं वृत्तविशेषे स्यात्रि-लिङ्को मन्दतुच्छयोः' (इति मोदिनी) । मन्दे मृढे ॥

अथ केतनं कृत्ये केतावुपनिमन्त्रणे ।

'कित निवासादौ' (भ्वा० प० से०) । भावकर्मकर-

१—वाणिनीश्रब्दो मेदिन्यां पवर्गीयादौ पठितः । हैमे तु अन्तस्थादौ पठितः॥ एवं वाहिनीशब्दोऽपि॥ णाधिकरणषु ल्युट् । 'केतनं तु ध्वजे कार्ये निमन्त्रणनि-वासयोः' इत्यजयः ॥

वेदस्तन्वं तपो ब्रह्म ब्रह्मा विमः मजापतिः ११४

वृंहति । 'वृहि वृद्धौ '(भ्वा० प० से०) । 'वृंहेर्नोऽच्च' (उ० ४।१४६) इति मनिन् । 'व्रह्म तत्त्वतपोवेदे न द्वयोः पुंसि वेधसि । ऋत्विण्योगाभिदोविष्ठे (इति मे-दिनी)॥

उत्साहने च हिंसायां सूचने चापि गन्धनम्।

'गन्ध मर्दने' (चु० आ० से०) । भावादौ ल्युट् । 'गन्धनं सूचनोत्साहिहंसनेषु प्रकाशने' इति विश्वः॥

आतश्चनं प्रतीवापजवनाप्यायनार्थकम् ॥११५॥

'तञ्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । ल्युट् (३।३।११४) । प्रतीवापो दुग्धादौ द्ध्यादिभावार्थे तकादिप्रक्षेपः, नि-क्षेपो वा । जवनं वेगः । आप्यायनं तर्पणम् ॥

व्यञ्जनं लाञ्छनस्मश्रुनिष्टानावयवेष्वपि ।

व्यज्यते । अनेन वा । त्युद्ग (३।३।११३,११७) । 'व्यञ्जनं तेमने चिह्ने इमश्रुण्यवयवेऽपि च' (इति मे-दिनी) । निष्ठानं तेमनम् ॥

स्यात्कौलीनं लोकवादे युद्धे पश्वहिपक्षिणाम्।।।११६॥

कुलीनस्य कर्म भावो वा । युवाद्यण् (५।१।१३०) । 'कौलीनं पशुभिर्शुद्धे कुलीनत्वापवादयोः' इति घरणिः ॥ स्याद्यानं निःसरणे वनभेदे प्रयोजने ।

उद्यात्यनेन । अस्मिन् वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'करणा-'(३।३।११७) इति ट्युट् । 'उद्यानं वनभेदे स्यान्निःसृतौ च प्रयोजने' इति घरणिः॥

अवकाशे स्थितौ स्थानम्

स्थीयतेऽत्र । अधिकरणे (३।३।११७) भावे (३।३। ११५) च ल्युट् । 'स्थानं सादृश्येऽवकाशे स्थितौ वृद्धि-क्षयेतरे' (इति मेदिनी) ॥

कीडादावपि देवनस् ११७

दीव्यतेऽनेन । 'दिवु क्रीडादों' (दि० प० से०)। भावकरणादौ ल्युट्। 'देवनं व्यवहारे स्याज्जिगीषाक्रीड-योरपि। अक्षेषु देवनः प्रोक्तः' इति विश्वः॥

उत्थानं पौरुषे तन्ने संनिविष्टोद्धमेऽपि च।

'उत्थान मुद्यमे तन्त्रे पौरुषे पुस्तके रणे । ('प्राङ्गणो द्रमहर्षेषु मलवेगेऽपि न द्वयोः)' (इति मेदिनी) । 'तन्त्रं कुटुम्बकृत्ये सात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाने च शास्त्रमेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतावुभयार्थप्रयो-जके' (इति मेदिनी ॥

च्युत्थानं प्रतिरोधे च विरोधाचरणेऽपि च ११८

विरुद्धसुत्थानम् । 'प्रादयो गता-' (वा० २।२।१८) इति समासः । 'स्वतन्त्रता च व्युत्थानम्' इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥

मारणे मृतसंस्कारे गतौ द्रव्योपपादने । निर्वर्तनोपकरणानुत्रज्यासु च साधनम् ॥ ११९॥

'षाघ संसिद्धी' (स्ता० प० से०) । भावकर्मकरणादौ रयुद्र । 'साधनं मृतसंस्कारे सैन्ये सिद्धीषघे गतौ । निर्व-र्तनोपायमेढ्दापनेऽनुगमे धने' (इति मेदिनी) । उपक-रणं साधनसामग्री ॥

निर्यातनं वैरशुद्धौ दाने न्यासार्पणेऽपि च।

'यत निकारादौं' (चु० उ० से०) स्वार्थण्यन्तः । भावादौ हयुद् ॥

व्यसनं विपदि भ्रंशे दोषे कामजकोपजे॥१२०॥

वैयस्तिः। 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०)। मावादौ ल्युट्। 'व्यसनं त्वशुभे सक्तौ पानस्त्रीमृगयादिषु। दैवा-निष्फले पापे विपत्तौ निष्फलोद्यमे' इति विश्वः (मेदिनी)। कामजे दोषे मृगयाक्षपानादौ । कोपजे वाक्पारुष्यद्ण्डपा-रुष्यार्थद्षणादौ॥

पक्ष्माक्षिलोम्नि किंजल्के तन्त्वाचंशेऽप्यणीयसि ।

पक्ष्यते । अनेन वा । 'पक्ष परित्रहे' (भ्वा० प० से०) कर्मकरणादौ मनिन् (उ० ४।१४५) । 'पक्ष्म सूत्रादिसू-क्ष्मांशे किंजल्के नेत्रलोमनि' इति विश्वः ॥

तिथिभेदे क्षणे पर्व

पर्वति । पर्व्यते वा । 'पर्व पूरणे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्किन् । 'पर्व स्यादुत्सवे अन्थौ अस्तावे विषुवा- दिषु । दर्शप्रतिपदोः संधौ स्यात्तिथेः पञ्चकान्तरे' इति धरणिः ॥

वर्तम नेत्रच्छदेऽध्वनि ॥१२१॥

वर्तते । अनेन । अस्मिन् वा । 'द्युत वर्तने' (भ्वा० आ० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) ॥

अकार्यगुह्ये कौपीनम्

कूपपतनमईति । 'शालीनकौपीने अधृष्टाकार्ययोः' (५।

२।२० इति साधुः । 'कोपीनं स्यादकार्येऽपि चीरगुद्धप्र-देशयोः' इति विश्वः ॥

मैथुनं संगतौ रते।

मिथुनमेव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । मिथुनस्यदं वा । 'संबन्धे सुरते युग्मे राशौ मिथुनमिष्यते' इति व्याङिः ॥ प्रधानं परमात्मा धीः

प्रधत्ते, धीयतेऽनेन । अस्मिन् वा । 'डुधान्' (कर्तृ-करणादौ त्युद् (३।३।११३,११७) । प्रधानं स्यान्महा-मात्रे प्रकृतौ परमात्मिनि । प्रज्ञायामिपि च क्लीबमेकत्वे तू-त्तमे सदा' (इति मेदिनी) ॥

प्रज्ञानं बुद्धिचिद्वयोः॥१२२॥

प्रज्ञायते । अनेन वादौ ल्युद् (३।३।११३,११५, ११७) ॥

प्रसुनं पुष्पफलयोः

प्रसूर्यते । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'सुञो दीर्घश्च' (उ० ३।१३) इति नः॥

निधनं कुननाशयोः।

निधानम् । निधीयतेऽत्र वा । 'कॄपॄवृज्जि--' (उ० २। ८१) इति क्युः ॥

ऋन्दने रोदनाहाने

'ऋदि आह्वाने रोदने च' (म्वा० प० से०)। सावे (३।३।११५) ल्युट्॥

वर्ष देहप्रमाणयोः॥१२३॥

वर्षति । वृष्यते वा । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । मनिन् (उ० ४।१४५) । 'वर्ष्म देहप्रमाणातिसुन्दराकृतिषु स्मृतम्' (इति मेदिनी) ॥

गृहदेहित्वस्मभावा धामानि

द्धाति । धीयते वा । 'डुधाञ्' (जु॰ उ० अ०) । मनिन् (उ॰ ४।१४५) । 'धाम शक्तौ प्रभावे च तेजोम-न्दिरजन्मसु' इति विश्वः ॥

अथ चतुष्पथे।

संनिवेशे च संस्थानम्

संस्थीयतेऽत्र अनेन वा । संस्थितिर्वा । भावाधिकरणादौ ल्युट् (३।३।११५,११७) । 'संस्थानमाकृतौ मृत्यौ संनिवेशे चतुष्पथे' (इति मेदिनी) ॥

लक्ष्म चिह्नप्रधानयोः १२४

्रुक्यते । अनेन वा । 'छक्ष दर्शने' (चु॰ आ० से०)। मनिन् (उ० ४।१।४५) ॥

आच्छादनं संपिधानमपवारणमित्युभे ।

आच्छाद्यतेऽनेन । 'छद् अपवारणे' चुरादिः । करणे (३।३।११७) भावे (३।३।११५) वा ल्युद् । 'आच्छाद्नं संपिधाने वस्त्रेऽपवृतिमात्रके' इति धरणिः ॥

आराधनं साधने स्यादवाप्ती तोषणेऽपि च।।१२५

आराध्यतेऽनेन । 'राघ संसिद्धो' (स्वा० प० अ०) । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७) ॥

अधिष्ठानं चक्रपुरप्रभावाध्यासनेष्वपि ।

अधिष्ठीयते । अनेन वा । भावादौ ल्युट् (३।३।११५, ११७)। 'अधिष्ठानं रथस्याङ्गे प्रभावेऽध्यासने पुरे' इत्यजयः॥

रतं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि

रमयति । 'रमु क्रीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) ण्यन्तः । अन्तर्भावितण्यर्थो वा, रमतेऽस्मिन् वा । 'रमेस्त च' (७० ३।१४) इति नः । 'नेड् वशि—' (७।२।८) इति नेट् । 'णेरनिटि—' (६।४।५१) । 'रत्नं स्वजातिश्रेष्ठेऽपि मणाविष नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

वने सिळळकानने ॥१२६॥

बन्यते । 'वन संभक्ती' (भ्वा० प० से०) । 'वनु या-चने' (त० उ० से०) वा । 'हैलश्र' (३।३।१२१) इति घन् । संज्ञापूर्वकत्वान्न बृद्धिः । कर्तरि पचाद्यच् (३।१। १३४) वा । 'क्लीबं स्यात् कानने नीरे निवासे निलये वनम्' इति रभसः ॥

तलिनं विरले स्तोके

तलति । तलते वा । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'तेलिपुलिभ्यामिनन्' (उ० २।५३) । 'तिलिनं वि-रले स्तोके स्वच्छेऽपि वाच्यलिङ्गकम्' (इति मेदिनी) ॥

वाच्यलिङ्गास्तथोत्तरे।

तथा तलिनवत् । उत्तरे आनान्तात् ॥

समानाः सत्समैके स्युः

समित । 'षम वैक्कज्ये' (भ्वा० प० से०) । 'ताच्छी-व्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' (३।२।१२९) । 'आगमशास-

१—अस्य स्त्रस्य 'करणाधिकरणयोः' इत्यधिकारस्थत्वेना-त्रोपन्यासो निष्फलः कर्मणि विगृहीतत्वात् ॥ तस्मात् 'अकर्त-रि-' (३।३।१९) इत्येव न्याय्यम् ॥ २—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'तिलिपुलिभ्यां च' इत्येव पाठ उपलभ्यते ॥ नमनित्यम्' इति मुग् न । सह मानेन वर्तते, इति बा । 'स्तमानं सत्समैकेषु त्रिषु, ना नाभिमारुते' (इति मे-दिनी) ॥

पिशुनौ खलसूचकौ ॥१२७॥

पिंशति । 'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । 'क्षुधिपि-शिमिथिम्यः कित्' (उ० २।५५) इत्युनन् । 'पिशुनं कु-ङ्कुमेऽपि च । कपिवक्रे च काके ना सूचकक्रूरयोस्त्रिषु । पृ-क्कायां पिशुना स्त्री स्थात्' (इति मेदिनी) ॥

हीनन्यूनावृनगह्यौ

जहाति । हीयते सम वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'आदिकर्मणि क्तः' (३।४।७१) । कर्मणि (३।२। १०२) वा । 'ओदितश्च' (८।२।४५) इति नत्वम् । 'हीनं गर्ह्योनयोस्त्रिष्ठु' (इति मेदिनी) ॥

न्यूनयित । न्यून्यते रैम वा । 'ऊन परिहाणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । यत्तु—'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः—इति मुक्टेनोक्तम् । तन्न । चुरादिण्यन्तत्वेन अदन्तत्वेन चेगुपध-त्वामावात् । 'न्यूनं गर्ह्योनयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेगिशूरौ तरस्विनौ।

तरो बलं जबो वास्यास्ति । 'अस्राया—' (५।२।१२१) इति विनिः॥

अभिपन्नोऽपराद्धोऽभिग्रस्तव्यापद्गता अपि॥१२८

अभिपद्यते स्म। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः। कर्मणि (३।२।१०२) वा । 'अभिपन्नोऽपराद्धेऽभिद्धंते ग्रस्ते विपद्भते' इति विश्वः॥

इति नान्ताः॥

कलापो भूषणे वहें तूणीरे संहतेऽपि च।

कलामामोति । 'आप न्याप्तौ' (स्वा० प० अ०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) कला आप्यतेऽनेन वा । 'ह-लश्च' (३।२।१२१) इति घञ् । 'कलापः संहतौ बहें काव्यां भूषणत्णयोः' इत्यजयः । ('चन्द्रे विद्ग्धे न्याकरणभेदेंऽपि कथ्यते बुधैः' इति मेदिन्यां विशेषः) ॥

परिच्छदे परीवापः पर्धुप्तौ सिछल्रस्थितौ ॥१२९॥

परिवपनम् । अनेन । अत्र वा । 'डुवप् बीजतन्तुसंताने' (भ्वा० उ० अ०) । 'भावे घज्' (३।३।१८) । 'हरुश्र'

१—अत्र 'स्म' इत्युपन्यासोऽसंगतः । घञो भूताधिकारे विधानाभावात् ॥ (३।३।१२१) इति वा । 'उपसर्गस्य–' (६।३।१२२) इति दीर्घः । परिच्छदः परिवारः ॥ गोधुग् गोष्ठपतिर्गोपौ

गां पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनु-प-' (३।२।३) इति कः । 'गोपो आमोघगोष्ठाधिकृतयो-र्बुछवे' इति विश्वः ॥

हरो विष्णुर्द्यषाकपिः।

वृषं धर्मे न कम्पयति । 'कपि किंचिचलने' (भ्वा० आ० से०) । 'अंहिकम्प्योर्नलोपश्च' (उ० ४।१४४) इतीः । वृषाद्धमीदाकम्पयति दुष्टान्, इति वा । यद्वा व-र्षति कामान् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-पध-7(३।१।१३५) इति कः । आकम्पयति पापानि । पूर्वविदः (उ० ४।१४४) । वृषश्चासावाकपिश्च । यद्वा वृषा इन्द्रोऽनेन । कम्पते आकम्पते वा अस्मात् । यद्वा वृषो धर्मो वृषा इन्द्रो वा कपिरिव वशे यस । यहा वृष-रक्षकः कपिर्वराहः । शाकपार्थिवादिः (वा० २।१।७८)। 'अन्येषामपि--' (६।३।१३९) इति दीर्घः । यद्वा वृष्ण इन्द्रसाकं वृषाकं पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०)। अन्तर्भावितण्यर्थो वा । इन्द्रदुःखं प्राप्तोति प्रापयति वा दैत्यान् । रक्षकत्वात् । विचि (३।२।१७५) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः । किपि (३।२।७६) तु आगमशास्त्रस्यानित्यत्वान्न तुक् । परशब्दस्येष्टवाचित्वादियङं बाधित्वा पूर्वसवर्णदीर्घ-(६।१।१०२) पूर्वरूपे (६।१।१०७) स्तः। 'वृषाकिपः पुमान्कृष्णे शंकरे जातवेदसिं (इति मेदिनी) ॥

बाष्पमूष्माश्च

बायति । 'ओवै शोषणे' (भ्वा० प० से०) । वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प अ०) । 'खष्पशिल्पशष्प' (उ० ३।२८) इति साधुः ॥

कशिपु त्वन्नमाच्छाद्नं द्वयम्।।१३०॥

कशति दुःखम् । कश्यते वा । 'कश गतिशासनयोः'(अ० आ० अ०) मृगय्वादित्वात् (उ० १।३७) साधुः । 'एको-त्त्या कशिपुर्भक्ताच्छादने च द्वयोः पृथक्' इति विश्वः ॥ तल्पं शय्याद्वरिष्

तल्यतेऽसिन् । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (म्वा० प० से०) ।

१—आधुनिकपुस्तकेषु तु 'कुण्ठिकम्प्योः' इति पाठ उपलभ्यते ॥ २—बाष्पं मेदिन्यामन्तरथादौ पठ्यते । अत एव गोवर्धनाचार्येरपि 'बाष्पाकुलम्' (५२८) इत्यार्थाऽन्तस्थादि-व्रष्ट्यायां लिखिता । हैमे तु स्पर्शादि पठ्यते ॥ 'खष्पशिल्प-' (उ० २।२८) इति साधुः । वक्ष्यमीणम्, 'अस्त्रियाम्' इति कशिपुतल्पाभ्यामपि संबध्यते । अ-द्दोऽद्वालिका ॥

स्तम्बेऽपि विटपोऽस्त्रियाम् ।

वेटति । विद्यते वा । 'विट आक्रोशे शब्दे' (स्वा० प० से०) । 'विटपपिष्टपविशिपोलपाः' (उ० ३।१४५) । 'विटपः पछवे पिक्ने विस्तारे स्तम्बशाखयोः' इति विश्वः॥ माप्तरूपस्वरूपाभिरूपा बुधमनोक्रयोः ॥१३१॥ मेद्यलिङ्गा अमी

प्राप्तो रूपम् । 'प्राप्तापन्ने च-' (२।२।४) इति स-मासः । प्राप्तं रूपं येन । 'प्राप्तरूपो ज्ञरम्ययोः' (इति मेदिनी) ॥

स्वमेव रूपं यस्य ॥

अभिलक्ष्यं रूपमस्य । 'अभिरूपो बुधे रम्ये' (इति मेदिनी) ॥

कूमीं वीणाभेदश्च कच्छपी।

कच्छे कच्छं वा पिंबति । कच्छेन पाति वा । 'सुपि—' (३।२।४) इति कः । 'गापोष्टक्' (३।२।८) तु न । 'पिंबतेः सुरासीध्वोः' (वार्तिक) इति वचनात् । 'गति-कारकोपपदा—' इति सुबुत्पत्तेः प्राक् समासः । 'जातेः—' (४।१।६३) इति ङीष् । 'कच्छपी वछकीभेदे दुलै। क्षुद्रगद्दान्तरे' इति विश्वः ॥

इति पान्ताः॥

रवर्णे पुंसि रेफः स्यात्क्वत्सिते वाच्यळिङ्गकः ॥१३२॥

'रादिफः' (वा० ३।३।१०८) । रिफ्यते । रिफिति वा। 'रिफ हिंसायाम्' (तु० प० से०) । घम् (३।३। १९)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा॥

इति फान्ताः॥

अन्तराभवसत्त्वेऽश्वेगन्धर्वो दिव्यगायने ।

अन्तरा मरणजन्मनोर्भध्ये भवं सत्त्वं यातनाशरीरम् । यदाहुः—'अन्तराभवदेहो हि नेष्यते विन्ध्यवासिनां' । तन्न । छक्ष्यविरोधात् । तस्मादन्तरिक्षवासिनो गन्धर्वाख्या भ्ताः । यद्यासः 'अस्माभिर्यदनुष्ठेयं गन्धर्वेस्तदनुष्ठितम्'

१—इदं त्वसंगतम् 'कशिपुर्भक्ताच्छादनयोरेकोक्तया पृथक्तयोः पुंसि' इति मेदिनीतः कशिपोः पुंस्त्वस्य, 'तल्पमट्टे करुत्रे च शयनीये च न दयोः' इति मेदिनीतक्तल्पस्य क्षीवतायाः प्रतीतेः॥ —इति स्वामी । तिचन्त्यम् । 'गन्धर्वः पशुभेदे स्यात्पुंस्कोकिलतुरंगयोः । अन्तराभवसन्त्वे च गायने खेचरेऽपि च' (मेदिनी) इत्यादौ द्वयोः पृथक् पाठात् । दृष्टान्तोऽपि विषमः । दिव्यगायनानां विश्वावस्वादीनामेव
तत्र ग्रहणात् । गन्धमर्वति । 'अर्व गतौ' (भ्वा० प०
से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।
९४) ॥

कम्बुनी वलये शहे

कम्बति । 'कम्ब गतौ' () मृगय्वादिः (उ० १।२७) 'कम्बुः राङ्के स्त्रियां पुंसि शम्बूके वलये गजे' (इति मेदिनी)॥

द्विजिह्वौ सर्पसूचकौ॥१३३॥

द्वे जिह्ने यस्य ॥

पूर्वीऽन्यलिङ्गः प्रागाह पुंबहुत्वेऽपि पूर्वजान्।

पूर्वयति । 'पूर्व निकेतने' (चु० प० से०)। पचाद्यच् (२।१।१२४)। 'पूर्वे तु पूर्वजेषु स्यः पूर्वप्रागाद्ययोस्त्रिषु' (इति मेदिनी)। 'प्राक् पूर्वमग्रतः' इति घरणिः॥

इति बान्ताः॥

कुम्भौ घटेभमूर्धाशौ

कुं भूमिं कुत्सितं वा उम्भति । 'उम्भ पूरणे' (तु० प० से०)। कर्मण्यण्' (३।२।१)। पचाद्यच् (३।१। १३४) वा। शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४)। 'कुम्भः स्यात्कुम्भकर्णस्य सुते वेश्यापतौ घटे। राशिभेदे द्विपाङ्गे च कुम्भं त्रिवृति गुग्गुले' इति विश्वः।

डिम्भौ तु शिशुबालिशौ ॥१३४॥

डिम्मयति । 'डिमि संघाते' चुरादिः । पचाद्यच् (३। १।१३४) ॥

स्तम्भौ स्थुणाजडीभावौ

स्तञ्जाति । 'स्तम्सु रोधने' (सौत्रः) पचाद्यच् (३। १।१३४) । मावे घञ् (३।३।१८) वा ॥

शंभू ब्रह्मित्रलोचनौ ।

शं भवति । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा० प० से०) 'प्राप्तौ' (चु० आ० से०) वा । अन्तर्भावितण्यर्थः । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१७८) डुः । 'शंभुः पुंसि महादेवे परमे-ष्ठिनि चाईति' (इति मेदिनी) विष्णौ च ॥

कुक्षिभ्रणार्भका गर्भाः

गिरित । 'गॄ निगरणे' (तु० प० से०) । गृणाति । गीर्यते वा। 'गॄ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'अतिगॄभ्यां भन्' (उ० २।१५२)। 'गर्भो श्रूणेऽर्भके कुक्षौ संधौ प-नसकण्टके' (इति मेदिनी)॥

विस्नम्भः प्रणयेऽपि च॥१३५॥

विसम्भणम् । विसम्यतेऽनेन वा । 'सम्भु विश्वासे' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'विस्नम्भः के- लिकलहे विश्वासे प्रणये वधे' इति विश्वः । 'परिचयप्रार्थन्योः प्रणयः परिकीर्तितः' इत्यमरमाला ॥

स्याद्भेर्यो दुन्दुभिः पुंसि स्यादक्षे दुन्दुभिःस्त्रियाम्।

'दुन्द' इति शब्देन उमित । 'उम पूरणे' (तु० प० से०) । 'इग्रुपधात् कित्' (उ०४।१२०) इतीन् । श-कन्ध्वादिः (वा०६।१।९४) । यद्वा 'दुन्द्' इति हलन्त-स्यैवानुकरणम् । 'दुन्दुभिः पुमान् । वरुणे दैत्यभेर्योश्च स्र्यक्षे विनदुत्रिकद्वये' (इति मेदिनी) ॥

स्यान्महारजने क्लीबं कुसुम्भं करके पुमान १३६

कुषुम्भ्यति । अनेन । वा । 'कुसुम्भ क्षेपे' (कण्ड्वादिः) । पचाद्यच् (३।३।१३४) । 'हलश्र्य' (३।३।१२१) इति घञ् वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुसुम्भं हेमनि महारजने ना कमण्डलो' (इति मेदिनी) ॥

क्षत्रियेऽपि च नाभिर्ना

नभ्यते । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इसजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८) । यद्वा नाभयति । स्वार्थण्यन्तात् 'अच इः' (उ०४।१३९) । 'नाभिर्मुख्यन्ये
चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्स्त्रियां
कस्त्रिकामहे' इति मेदिनी) ॥

सुरभिर्गवि च स्त्रियाम्।

सुष्ठु रभते, रभ्यते वा । 'रभ राभस्ये' (भ्वा० आ० अ०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'सुरिभः शिक्षतीमातृभित्सुरगोषु योषिति । चम्पके च वसन्ते च तथा जातीफले पुमान् । स्वर्णे गन्धोत्पले क्लीबं सुगन्धिका-न्तयोश्चिषु । (विख्याते सिचवे धीरे चैत्रेऽपि च पुमान-यम्)' (इति मेदिनी) ॥

१---पूर्वगन्धर्वश्चवे विश्वमेदिन्योरपि स्पर्शान्तेष्वेवोपलभ्येते । हैमे तु दन्तोष्ठयान्तेष्वेव ॥

१ — अक्षे विन्दुत्रिकद्वये यथा 'दुन्दुभ्या किल तत्कृतं पतितया यद्रौपदी हारिता' इति स्वामिमुकुटानेकार्थकैरवाकरकौमुबः।।

सभा संसदि सभ्ये च

सह भान्ति ये। यसां वा। 'भा दीतों' (अ० प० अ०)। 'सुपि' (३।२।४) इति कः। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डो वा। 'स्त्रियां सामाजिके गोष्ठयां चूतमन्दिरयोः सभा' इति रभसः॥

त्रिष्वध्यक्षेऽपि बह्नभः॥१३७॥

वछते । वह्यते वा । 'वह संवरणे संचरणे च' (भ्वा॰ आ॰ से॰) । 'रासिवहिभ्यां च' (उ॰ ३। १२५) इत्यमच् । 'वह्नभो द्यितेऽध्यक्षे सहक्षणतुरंगमे' (इति मेदिनी) ॥

इति भानताः॥

किरणप्रग्रहों रक्मी

अक्षुते । अनेन वा । 'अज्ञू न्याप्ती' (स्वा०आ०से०) । 'अक्षोते रज्ञ् च' (उ० ४।४।६) इति भिः । 'रिहमः पुमान् दीधितौ स्वात्पक्ष्मप्रग्रहयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

कपिभेकौ ध्रवंगमौ।

प्रवेन प्रुत्या गच्छति । 'गमश्र' (३।२।४७) इति खच्॥ इच्छामनोभवौ कामौ

कमनम् । कम्यंते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८,१९) 'कामः रमरेच्छयोः पुमान् । रेतस्यिप निकामे च काम्येऽपि स्यान्नपुंसकम्' (इति मेदिनी)॥

शौर्योद्योगौ पराक्रमौ॥१३८॥

पराक्रमणम् । अनेन वा । 'क्रमु पादविक्षेपे' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८,१२१) । 'नोदात्तोपदेशस्य—' (७।३।३४) इति न दृद्धिः । 'पराक्रमः स्यात्सामध्ये विक्रमोद्यमयोरिपे' (इति मेदिनी) ॥

धर्माः पुण्ययमन्यायस्वभावाचारसोमपाः ।

धरति । श्रियते वा । 'धृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) 'अर्तिस्तुसु--' (उ० १।१४०) इति मन् । 'धर्मोऽस्त्री पुण्य आचारे स्वभावोपमयोः कृतौ । अहिंसोपनिषज्ञ्याये ना धनुर्यमसोमपे' (इति मेदिनी) ॥

उपायपूर्व आरम्भ उपधा चाप्युपक्रमः ॥१३९॥

उपधा उत्कोचः । उपक्रमणम् । अनेन वा । पूर्ववत् (३।३।१८,१२१,७।३।१३४) 'उपक्रमः स्यादुपधाचि- कित्सारम्भविक्रमे' इति विश्वः ॥

वणिक्पथः पुरं वेदो निगमाः

निगम्यते । अनेन वा । 'गोचरसंचर-' (३।३

११९) इति साधुः । 'निगमो वाणिजे पुर्यो कटे वेदे विणिक्पथे' इति विश्वः ॥

नागरी वणिक् ।

नैगमी दी

निगमे भवः । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । 'नैगमः स्याद्धपनिषद्धणिजोर्नागरेऽपि च' इति विश्वः ॥

बले रामो नीलचारुसिते त्रिषु ॥ १४० ॥

रमते । अनेन वा । 'रम कीडायाम्' (भ्वा० आ० अ०) 'ज्वलितिकसन्तेभ्यो णः' (३।१।१४०) । 'हलश्र' (३।३।१२१) इति घन् वा । 'रामः पश्चित्रोषे स्याज्ञाम-दम्ये हलायुषे । राघवे च सितश्वेतमनोज्ञेषु च वाच्यवत्' इति विश्वः ॥

शब्दादिपूर्वी दुन्देऽपि ग्रामः

श्रमते । श्रस्यते वा । 'श्रमु अद्ने' (भ्वा० आ० से०) 'श्रमेरा च' (उ० १।१४३) इति मः । 'श्रामः स्वरे संव-सथे वृन्दे शब्दादिपूर्वकः' इति विश्वः ॥

क्रान्तौ च विक्रमः।

विक्रमणम्। अनेन वा । घञ् (२।२।१८,१२१)। 'विक्रमः शक्तिसंपत्तिः कान्तिमात्रं च विक्रमः' इति धरणिः॥

स्तोमः स्तोत्रेऽध्वरे वृन्दे

स्तूयते । अनेन वा । 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १।१४०) इति मन् ॥

जिह्मस्त क्रुटिलेऽलसे।।१४१॥

जहाति । हीयते वा । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । 'जहातेः सन्वदालोपश्च' (उ० १।१४१) इति मन् ॥

गुल्मा रुक्स्तम्बसेनाश्र

गुड्यते । 'गुड वेष्टने' रक्षणे (तु० प० से०) बाहुरुका-न्मक् । डलयोरेकत्वम् । 'गुल्मः स्तम्बे श्लीह्व घट्टसैन्ययोः सैन्यरक्षणे' इति विश्वः । रुग् उद्ररोगः । स्तम्बोऽप्रका-ण्डः ॥

जामिः स्वसृकुलिह्मयोः।

जायति । जायते वा । 'जै क्षये' (म्वा० प० अ०)।

१—द्राविति ब्राह्मणस्य नैगमत्वे निषेधः—इति स्वामी ॥ —'द्रौ' इत्युक्तेरुपनिषद्राह्मणयोर्नायम्, इत्येके—इति पीयूष-व्याख्या॥ बाहुलकान्मिः। यद्वा 'जमु अद्ने' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादिण दीर्घश्च । कर्मणि 'इञजादिभ्यः' (वा० ३। ३।१०८) इतीञ् वा-इति स्वामी । 'जिह्मस्तु कुटिले मन्दे जामिः स्वसूकुलिखयोः' इति चवर्गादावजयः॥

मुक्रटस्तु- 'प्रहरे समये यामो यामिः स्वसृकुलिखयोः' इति रमसादन्तस्थादितामाह । 'यामिः कुलस्रीस्वस्रोः स्त्री' (इति मेदिनी) । तत्र 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) धातुर्बोध्यः ॥

क्षितिक्षान्त्योः क्षमा युक्ते क्षमं शक्ते हिते त्रिषु 11 882 11

क्षमणम् । 'क्षमूष् सहने' (भ्वा० आ० से०) । षि-न्वाद् (३।३।१०४) अङ् । क्षमते । क्षम्यते वा । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । 'नोदात्तोप-देशस्य- (७।३।३४) इति न वृद्धिः । 'क्षमा तितिक्षा पृथ्वी च योग्ये शक्ते हिते समम्' इति धरणिः ॥

त्रिषु क्यामो हरित्कृष्णो क्यामा स्याच्छारिवा निशा।

इयायते । 'श्येङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०) । 'इषुयु-धीन्ध-' (उ० १।१४५) इति मक् । 'इयामो वटे प्र-यागस्य वारिदे वृद्धदारके । पिके च कृष्णहरिते पुंसि स्था-त्तद्वति त्रिषु । मरिचे सिन्धुलवणे क्लीबं स्त्री शारिवौषधौ । अप्रसृताङ्गनायां च प्रियङ्गावपि चोच्यते । यसुनायां त्रि-यामायां कृष्णत्रिवृतिकौषधौ । नीलिकायाम् — अथ श्रामो मासे मण्डपकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

ळलामं पुच्छपुण्ड्राश्वभूषाप्राधान्यकेतुषु ।।१४३।।

लंडनम् । 'लंड बाल्ये (विलासे)' (भ्वा० प० से०) । संपदादिकिए (वा० ३।३।१०८)। डलयोरेकत्वम्। ल-लममित । 'अम गत्यादौ' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ शा बाहुलकात्कनिन नॉन्तोऽपि । 'प्रधान-ध्वजराङ्गेषु पुण्ड्वालधिलक्ष्मसु । भूषावाजिप्रभावेषु ल-लामं स्याल्ललाम च' इति रुद्रः । पुण्ड्मश्वादीनां लला-टचित्रम् । अश्वो वाजी । भूषा सामीप्यादश्वस्यैव ॥

सूक्ष्ममध्यात्ममपि

१-- युक्ते मान्तमन्ययम् इत्येके शक्तहितयोखिषु । क्षमः, क्षमा । इति पीयूषच्याख्या ॥ २ — इत उत्तरं श्रामशब्दार्थेकथ-नेन प्रकृतानुपर्युक्तम् ॥ ३ — यथा 'कन्याललाम कमनीयमजस्य लिप्सोः' इति रवुः—इति स्वामिमुकुटौ ॥

सूच्यते । 'सूच पैशून्ये' (चु० उ० से०) । 'सूचेः स्मन्' (उ० ४।१७७) । 'स्क्मं स्यात्कैतवेऽध्यात्मे पुं-सभी त्रिषु चाल्पकें (इति मेदिनी)। यत्तु-सुष्टु उक्ष्यते इति स्वामी, सुष्टु उष्मयते इति मुकुटश्च व्याचष्टे । तदुक्त-सूत्राद्शेनमूलकम् ॥

आदौ प्रधाने प्रथमः

प्रथते । 'प्रथ विस्तारे' (भ्वा० आ० से०) । 'प्रथेर-मचू' (उ० ५।६८) । 'प्रथमस्तु भवेदादौ प्रधानेऽपि च वाच्यवत्र (इति मेदिनी)॥

त्रिषु ।

आमान्तम् ॥ वामौ वल्गुप्रतीपौ द्वौ

वमित वम्यते वा । 'द्रवम उद्गिरणे' (भ्वा॰ प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । घञ् (३। ३।१९) वा । 'वामं सब्ये प्रतीपे च द्रविणे चातिसुन्दरे । पयोधरे हरे कामे विद्याद्वामामपि स्त्रियाम् । वामी ऋगा-लीवडवारासभीकरभीषु च' इति विश्वः॥

अधमौ न्यूनकुत्सितौ ॥ १४४ ॥

अमति । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अव-द्यावमाधमा-' (उ० ५।५४) इति साधुः। यद्वा न ध-म्यते, धमति वा । 'धम ध्वाने' सौत्रः । घञ् (३।३। १८)। पचाद्यच् (३।१।१३४) वा ।—अधोभवः । 'अवोधसोः सलोपश्च' ()-इति स्वामी ॥

जीर्णं च परिभुक्तं च यातयामिदं द्वयम् ।

यातो गतो याम उपभोगकालो यस्य । 'यातयामो-न्यवजीर्णे परिमुक्तोज्झितेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

इति मान्ताः॥

तुरंगगरुडौ ताक्ष्यी

तार्ह्यस करयपस्यापत्यम् । 'ऋष्यन्धक-' (४।१। ११४) इत्यण् । 'ताक्योंऽश्वसर्पयोः । गरुडायजे सुपर्णे च पुंसि क्लीबं रसाञ्जने' (इति मेदिनी) ॥

निलयापचयौ क्षयौ॥१४५॥

क्षयणम्, क्षीयतेऽत्र वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०)। 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घो वा। 'श्रयो रोगान्तरे वेश्मकल्पान्तापचयेषु च' (इति मेदिनी)॥

श्वश्चर्यों देवरक्याली

श्रशुरस्यापत्यम् । 'राजश्रशुराचत्' (४।१।१३७) ॥

भ्रातृन्यौ भ्रातृजद्विषौ ।

अातुरपत्यम् । 'श्रातुर्व्यच्च' (४।१।१४४) । 'व्यन्सपत्ने' (४।१।१४५) ॥

पर्जन्यौ रसदब्देन्द्रौ

पिपर्ति । 'पृ पालनपूरणयोः' (जु॰ प०से०) । पर्षति । 'पृषु सेचने' (भ्वा॰ प० से०) । 'पर्जन्यः' (उ० ३। १०३) इति साधुः । 'पर्जन्यो मेघशब्देऽपि ध्वनदम्बुद्शक्योः' इति विश्वः॥

स्याद्यः स्वामिवैश्ययोः॥१४६॥

अर्थते 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्थः स्वा-मिवैदययोः' (३।१।१०३) इति साधुः ॥

तिष्यः पुष्ये कलियुगे

त्वेषति । 'त्विष दीतो' (भ्वा० उ० अ०) । अभ्यादिः (उ० ४।११२) । 'तिष्यः कलियुगे ऋक्षे तिष्या धात्री च कीर्त्यते' इति धरणिः ॥

पर्यायोऽवसरे ऋमे।

पर्ययणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'परावनुपा-त्यये–' (३।३।३८) इति घञ् । पर्यायस्तु प्रकारे स्यान्नि-र्माणेऽवसरे कमे' इति विश्वः ॥

पत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु ॥ १४७॥ रन्ध्रे शब्दे

प्रत्ययनम् । प्रतीयतेऽनेन वा । प्रत्येति, इति वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रत्ययः 'शपथे रन्ध्रे विश्वासाचारहेतुषु । प्रथितत्वे च सन्नादावधीनज्ञानयोरिप' इति विश्वः ॥

अथानुश्रयो दीर्घद्वेषानुतापयोः।

अनुशयनम् । अनेन वा । 'शीङ् स्वप्ने' (अ० आ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'भवेदनुशयो द्वेषे पश्चात्तापानुबन्धयोः' इति विश्वः ॥

स्थृळोच्चयस्त्वसाकल्ये गजानां मध्यमे गते ॥१४८

उच्चयनम् । 'चिन् चयने' (स्वा०उ०अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । स्थूलस्योचयः । 'स्थूलोच्चयस्त्वसाकल्ये ग-ण्डोपलकरण्डयोः' इति विश्वः ॥

समयाः शपथाचारकालसिद्धान्तसंविदः।

समयनम् । समीयतेऽत्र, अनेन वा । समेति वा 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'इ गतौ' (भ्वा० प० से) वा । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'समयः शपथाचारसिद्धान्ते-षु तथा धियि । क्रियाकारे च निर्देशे संकेते कालमाषयोः' (इति मेदिनी) ॥

व्यसनान्यशुभं दैवं विपदित्यनयास्त्रयः ॥१४९॥

व्यसनं स्तीयूतपानादि । अग्रुमं दैविवशेषणम् । न न-यनम् । अनेन वा । अत्र वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । विरोधे नञ् । अ-याच्छुभावहविधेरन्यः । 'अनयस्तु विपदैवाग्रुभयोर्व्यसनेषु च' (इति मेदिनी) ॥

अल्ययोऽतिऋमे कुच्छ्रे दोषे दण्डेऽपि

अत्ययनम् । अनेन वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अत्ययोऽतिक्रमे कृच्छ्रेऽत्युत्पाते नाशदण्डयोः' इति धरणिः ॥

अथापिद ।

युद्धायत्योः संपरायः

संपरायणम् । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । पूर्ववत् (३।३।५६) । 'संपरायः समीके स्यादापदुत्तरकालयोः' (इति मेदिनी) ॥

पूज्यस्तु श्वशुरेऽपि च॥१५०॥

पूजियतुमर्हः । 'पूज पूजायाम्' (चु० प० से०)। 'अर्हे कृत्यतृचश्च' (३।३।१६९) इति यत्। 'पूज्यौ श्वशुर-पूजाहौं' इति धरणिः॥

पश्चाद्वस्थायिवलं समवायश्च संनयौ ।

संनयनम् । संनीयते वा । संनयति वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३।३।५६) । पचाद्यच् (३। १।१३४) वा ॥

संघाते संनिवेशे च संस्त्यायः

संस्त्यानम् । 'ध्यै स्त्यै शब्दसंघातयोः' (भ्वा० प० अ०) । घञ् (३।३।१८) । 'आतो युक्-' (७।३।३३) । 'संस्त्यायः संनिवेशे च संघाते विस्तृताविप' (इति मेदिनी) ॥

प्रणयास्त्रमी।।१५१।।

विश्रम्भयाच्ञाप्रेमाणः

प्रणयनम् । 'णीञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'एरच्' (३। ३।५६) । 'प्रणयः प्रसरे प्रेम्णि (याच्ञाविश्रम्भयोरपि । निर्वाणेऽपि' (इति मेदिनी) । 'विश्रम्भः स्यात्परिचये विश्वासविष्ठरुम्भयोः' इत्यजयः ॥

विरोधेऽपि समुच्छ्यः।

सुष्ठु ऊर्ध्व श्रयणम् । 'श्रिञ् सेवायाम्' (म्वा० उ० से०) । 'एरच्' (३।३।५६)। 'वैरोन्नत्योः समुच्ळ्रयः' इति रभसः ॥

विषयो यस्य यो ज्ञातस्तत्र शब्दादिकेष्वपि १५२

विसयनम् । अत्र वा । विसिनोति वा । 'षिञ् बन्धने' (स्वा॰ उ॰ अ॰) । 'एरच्' (३।३।५६) । 'पुंसि-' (३।३।१९८) इति घो वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'पिरिनिविभ्यः सेवसितसय-' (८।३।७०) इति घः । 'वि- पयो गोचरे देशे तथा जनपदेऽपि च।प्रबन्धाद्यस्य यो ज्ञानस्तत्र रूपादिके पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

निर्यासेऽपि कषायोऽस्त्री

निर्यासः काथः । कषित कण्ठम् । 'कष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्यः । 'कषायो रसभेदे स्यादङ्गरागे विलेपने । निर्यासे च कषायोऽथ सुरभौ लो-हितेऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

सभायां च प्रतिश्रयः।

प्रतिश्रयणम् । अत्र वा । 'श्रिक्' (स्वा० उ० से०) 'एरच्' (३।३।५६) । घः (३।३।११८) वा 'प्रतिश्रयः सभायां चाश्रयेऽभ्युपगमेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

प्रायो भूच्यन्तगमने

श्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१८) । 'इण् गतौ' (अ० प० से०) । 'एरच्' (३।३।५६) वा । 'श्रायश्चानशने मृत्यौ श्रायो बाहुल्यतुल्य-योः' इति विश्वः ॥

मन्युर्दैन्ये क्रतौ कुधि।।१५३॥

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । मृगव्यादिः (उ० १।३७) । 'मन्युः पुत्रान् कुधि । दैन्ये शोके च यज्ञे च' (इति मेदिनी) ॥

रहस्योपस्थयोग्रह्म

गृहनम् । गुस्रते वा । 'गुहू संवरणे' (भ्वा० आ०

से॰)। 'शंसिदुहि—' इति क्यप्। 'गुह्यं रहस्युपस्थे च गुह्यः कमठदम्भगोः' इति विश्वः॥

सत्यं शपथतथ्ययोः।

सित साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। 'सत्यं कृते च शपथे तथ्ये च त्रिषु तद्वति'(इति मेदिनी)॥ वीर्यं वस्ने प्रभावे च

वीर्यतेऽनेन । 'वीर विकान्तो' (चु० उ० से०) । 'अचो यत्' (२।१।९७) । वीरे साधुर्वा । 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत् । 'वीर्यं प्रभावे शुके च तेजःसामर्थयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यं भव्ये गुणाश्रये॥१५४॥

द्रोरिदम् । 'द्रव्यं च भव्ये' (५।३।१०४) इति साधुः । 'द्रव्यं स्याद्रविणे भव्ये पृथिव्यादौ च पित्तले । भेषजे च विलेपे च जतुद्रुमविशेषयोः' इति विश्वः ॥

धिष्ण्यं स्थाने गृहे भेऽग्नौ

धिष्यते । 'धिष शब्दे' (जु० प० से०) । धृष्णोति वा । 'भि धृषा प्रागत्म्ये' (स्वा० प० से०) । 'सानसिव-र्णसि-' (उ० ४।१०७) इति साधुः । यतु-'संध्यादयश्च' इति यः-इत्युक्तं मुकुटेन । तदेतत्स्त्रास्मरणमूलकम्, नि-र्मूलं च । 'धिष्णयं स्थानाग्निसद्मसु । शक्तावृक्षेपि' (इति मेदिनी) ॥

भाग्यं कर्म शुभाशुभम्।

भज्यतेऽनेन । 'भज सेवायाम्' (भ्वा उ० अ०) । 'ऋहलोण्यंत्' (३।१।१२४) । 'चजोः-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । 'भाग्यं ग्रुभात्मकविधो स्याच्छु(भाग्रु)भ-कर्मणि' इति विश्वः ॥

कशेरुहेम्रोगाङ्गेयम्

गङ्गाया अपत्यम् । 'ग्रुआदिभ्यश्च' (४।१।१२३) इति ढक् । 'गाङ्गेयः स्थात्युमान्भीष्मे क्षीवं स्वर्णकशेरुणोः' (इति मेदिनी) ॥

विश्वल्या द्नितकापि च।।१५५॥

विगता शल्यात् । विगतं शल्यं यस्या वा । 'विशल्या-प्रिशिखादन्तीगुद्भचीत्रिपुटासु च (इति मेदिनी)॥

१—'शंसिदुहिगुहिभ्यो वा' इति काशिका । तत्र 'प्रश-स्यस्य श्रः' (५।३।६०) 'ईडवन्दवृशंसदुहां ण्यतः' (६।१। २१४) इति सुब्रद्यवलाच्छंसेः सिद्धम् । इतरयोस्तु मूलं मृग्यम् —इति कौमुदी ॥ तस्माण्ण्यति संज्ञापूर्वकत्वाद्धणाभावः ॥

द्वाकपायी श्रीगौर्योः

वृषाकपेः स्त्री । 'वृषाकप्यग्नि—' (४।१।३७) इति ङीष्, ऐ च । 'वृषाकपायी श्रीगौरीवरीजीवन्तिकासु च' (इति मेदिनी) ॥

अभिख्या नामशोभयोः।

अभिख्यानम् । 'ख्या प्रकथने' (अ० प० अ०) । चक्षिङादेशो वा । 'आतश्चोपसर्गे' (३।३।१०६) इत्यङ् । 'अभिख्या त्वभिधाने स्याच्छोभायां च यशस्यपि' (इति मेदिनी) ॥

आरम्भो निष्कृतिः शिक्षा पूजनं संप्रधारणम् १५६ उपायः कर्म चेष्टा च चिकित्सा च नव कियाः।

निष्कृतिः प्रायश्चित्तम् । संप्रधारणं विचारः । उपायः सामादिः । चेष्टा परिस्पन्दः करणम् । भावादौ । 'कृञः श च' (३।३।१००) । 'किया कर्मणे चेष्टायां करणे संप्रधारणे । (आरम्भोपायशिक्षार्थचिकित्सानिष्कृतिष्विप)' इति विश्वः ॥

छाया सूर्यपिया कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपः १६७

छचित । 'छो छेदने' (दि० प० अ०) । 'स्याद्वचधा—' (३।१।१४१) इति णः । 'आतो युक्—' (७।३।३३) । यद्वा 'माछाशसिम्यो यः' (उ० ४।१०९) । 'छाया स्यादातपामावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः' (इति मेदिनी) ॥

कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभवन्धने।

कक्षे भवा । 'शरीरावयवात्-' (४।३।५५) इति यत् । 'कक्ष्या चहतिकायां स्यात् (काक्ष्यां मध्येभवन्धने । हर्म्या-दीनां प्रकोष्ठे च)' (इति यान्तेषु मेदिनी) ॥

कृत्या क्रियादेवतयोस्त्रिषु भेद्ये धनादिभिः १५८

करणम् । 'कृतः श च' (३।३।११०) इति चात् क्यप् । कृत्यते । 'कृती छेदने' (रु० प० से०) । 'ऋदुप-धात्—' (३।१।११०) इति क्यप् । 'कृत्यो विद्विषि कार्ये च कृत्यां कियादिवीकसोः' इति रभसः ॥

जन्यः स्याज्जनवादेऽपि

जनानां वादः । 'मतजनहलात्-' (४।४।९७) इति यत् । यद्वा जायते । जनयति वा । 'ऋहलोण्यत्' (३।१। १२४) । 'जनिवध्योश्च' (७।३।३४) इति न वृद्धिः ।

१—कर्तरि ण्यदादयस्तु 'क्रल्यल्युटा बहुलम्' (३।३।११३) इत्युक्तेरुन्नेयाः ॥ 'अचो यत्' (३।१।९७) वा । जनीं वहित । 'संज्ञायां जन्या' (१।१।८२) इति वा साधुः । 'जन्या मातृवयस्या स्याजन्या जनीवरिषया । जननीजनियत्रोश्च जन्यं निर्वाद-युद्धयोः' इति धरणिः ॥

जघन्योऽन्तेघमेऽपि च।

जघने भवः । 'शरीरावयवात्—' (४।३।५५) इति यत्। यद्वा कुटिछं हन्यते। हन्तेर्यङन्तात् 'अचो यत्' (३।१।९७) । 'अनित्यमागमशासनम्' इति 'नुगतः—' (७।४।८५) इति न नुक्। 'जघन्यं चरमे शिश्ने जघन्यं गर्हितेऽन्यवत्' इति विश्वः॥

गर्बाधीनों च वक्तव्यो

वचनार्हः । 'वच परिभाषणे' (अ० प० अ०) । अूत्र आदेशो वा । तव्यः (३।१।९६) । 'वक्तव्यं कुत्सिते हीने वचनार्हे च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) ॥

कल्यौ सज्जिनरामयौ१५९॥

कलासु साधुः। 'तत्र साधुः' (४।४।९८) इति यत्। यद्वा कत्यते। 'कल गतौ संख्याने च' चुरादिरदन्तः। 'अचो यत्' (३।१।९७)। 'कल्यं प्रभाते क्लीबं स्यात्कल्यो वाक्श्रुतिवर्जिते। सज्जनीरोगदक्षेषु कल्याणवचनेऽपि च। उपायवचनेऽपि स्यात् (त्रिषु, मदो तु योषिति)' (इति मेदिनी)॥ सज्जो बद्धसंनाहादिः॥

आत्मवाननपेतोऽर्थाद्थ्यौं

आत्मवाज् ज्ञानी । अर्थे साधः 'तत्र साधः'। (४। ४।९८) इति यत् । अर्थादनपेतः । 'धर्मपथ्य—' (४। ४।९२) इति यत् । 'अर्थ्यो विज्ञार्थशालिनोः' इत्यजयः । 'अर्थ्ये शिलाजतुन्यथ्यो बुधे न्याय्ये च वाच्यवत्' (इति-मेदिनीः) ॥

पुण्यं तु चार्विषि ।

पुनाति । 'पूञ् पवने' (क्या० उ० से०) । 'पूञो य-ण्णुग् ह्रस्वश्च' (उ० ५।१५) । यद्वा पुणति । 'पुण क-मीण शुभे' (तु० प० से०) । 'इगुपध--' (३।२।१३५) इति कः । पुणे साधः । 'तत्र साधः' (४।४।९८) इति यत् । 'पुण्यस्त्रिषु मनोज्ञे स्थान्क्षीवं सुकृतधर्मयोः' इति विश्वः ॥

रूप्यं प्रशस्ते रूपेऽपि

आहतं प्रशस्तं वा रूपमस्यास्ति । 'रूपादाहतप्रशं सयोः–' (५।२।१२०) इति यप् 'रूप्यः स्यात्सुन्दरे त्रिषु । आयतस्वर्णरजते रजते च नपुंसकम्' (इति मे-दिनी) ॥

वदान्यो वलगुवागपि ॥१६०॥

वदति । 'वदेरान्यः' (उ० ३।१०४) । 'वदान्यो दातृवाग्मिनोः' इत्यजयः ॥

न्याय्येऽपि मध्यम्

मां ध्यायति । 'ध्ये चिन्तायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'आतोऽनुप—' (२।२।३) इति कः । यद्वा मह्यते । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । अध्यादिः (उ० ४।११२) । 'न्याय्यावरुप्रयोर्भध्यमन्तरे चाधमे त्रिषु' इति रमसः ॥

सौम्यं तु सुन्दरे सोमदैवते।

सोमो देवतास्य । 'सोमाद ट्यण्' (४।२।३०) । यद्वा सोम इव सोमः । ततश्चतुर्वणीदित्वात् (वा० ५।१।१२४) ध्यंन् । यत्तु—शाखादित्वात् (५।३।१०३) यः—इति मुकुटः । तन्न । वृद्ध्यपसङ्गात् । 'सोम्यो बुधे मनोज्ञे स्यादनुग्रे सोमदेवते' '(इल्वलासु च सोम्याः स्युः-)' इति विश्वः ॥

इति यान्ताः॥

निवहावसरौ वारौ

वारयति । त्रियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा॰ उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'वारः सूर्यादिदिवसे वारोऽवसरवृन्दयोः । कु॰जबृक्षे हरे द्वारे, वारं मद्यस्य भाजने' इति विश्वः ॥

संस्तरौ प्रस्तराध्वरौ ॥१६१॥

संस्तीर्यंते । 'स्तून् आच्छादने' (त्रया० उ० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'संस्तर-प्रस्तरावेतौ प्रस्तराध्यरयोरपि । मणिपाषाणयोश्चापि (यथाक्रममुदीरितौ)' इति विश्वः । प्रस्तरः शय्या ॥

गुरू गीर्गतिपित्राद्यौ

गृणाति । 'गृ शब्दे' (त्रया० प० से०) । 'कॄयोरुच' (उ० १।२४) इत्युः । 'गुरुस्त्रिलिङ्गयां महति दुर्जराल- घुनोरपि । पुमान्निषेकादिकरे पित्रादौ सुरमन्त्रिणि' (इति मेदिनी) ॥

द्वापरौ युगसंशयौ।

द्धाम्यां परः । द्वौ परावत्र वा । पृषोदरादिः (६।३। १०९) ॥

प्रकारी भेदसाइश्ये

प्रकरणम् । कृञो घञ् (३।३।१८) 'प्रकारस्तुत्यभे-दयोः' (इति मेदिनी) ॥

आकाराविङ्गिताकृती।।१६२॥

आकरणम् । घञ् (३।३।१८) । इङ्गितं चेष्टा । आ-कृतिरवयवसंस्थानम् ॥

किंशारू धान्यशुकेषू

किंचित् कुत्सितं वा राणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) । 'किंजरयोः श्रिणः' (उ० १।४) इति अण् । 'किंशारुनी शस्यशूके विशिखे कङ्कपत्रिणि' (इति मे-दिनी) ॥

मरू धन्वधराधरौ ।

म्रियन्तेऽत्र जन्तवः । 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०) । 'भृमृशी–' (उ० १।७) इत्युः । 'मरुर्ना गिरि-धन्वनोः' (इति मेदिनी) ॥

अद्रयो दुमशैलार्काः

अति । अद्यते वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । 'अदिशदि–' (उ० ४।६५) इति किन् ।।

स्त्रीस्तनाब्दौ पयोधरौ॥१६३॥

धरति । 'घृञ् धारणे' (भ्वा॰ उ० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पयसो धरः । 'पयोधरः कोवकारे ना-रिकेले स्तनेऽपि च । कशेरुमेघयोः पुंसि' (इति मे-दिनी) ॥

ध्वान्तारिदानवा वृत्राः

वृणोति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । बाहुलकात् क्रः । 'वृत्रो रिपौ घने ध्वान्ते शैलमेदे च दानवे' (इति मेदिनी) ॥

बलिहस्तांशवः कराः।

बली राजग्राह्यो भागः । अंग्रुर्मयूखः । कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । क-रोति वा अच् (३।१।१३४) । 'करो वर्षोपले रक्ष्मौ पाणौ प्रत्यायग्रुण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

प्रद्रा भङ्गनारीरुग्वाणाः

प्रदीर्थते । प्रदरणम् । अनेन वा । 'दॄ विदारणे' (क्या० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'प्रदरो रो-गमेदे साद्विदारे शरमङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥

अस्राः कचा अपि॥१६४॥

अस्यते । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । बाहुलकात् रः । 'अस्त्रः कोणे कचे पुंसि क्षीवमश्रुणि शोणिते' (इति मेदिनी) ॥

अजातशृङ्गो गौः कालेऽप्यव्मश्चर्ना च त्वरौ ।

'काले' इत्युमाभ्यां संबध्यते । तौति । 'तु' सौत्रो ग-त्यादौ । बाहुलकाद्वरः दीर्घश्च । यद्वा तनोति बाहुलकाडुः त्थ्रासौ वरश्चाच्छादकः । 'त्वरोऽश्मश्रुपुरुषे प्रौढाराङ्ग-गवेऽपि च।पुरुषे व्यञ्जनत्यक्ते स्यात्कषायरसेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्वर्णेऽपि राः

राति सुखम् । रायते वा । 'रातेडैः' (उ० २।६६) । 'राः पुंसि स्वर्णवित्तयोः' (इति मेदिनी) ॥

परिकरः पर्यङ्कपरिवारयोः॥१६५॥

परिकीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । यद्वा परिकीर्यतेऽनेन । 'पुंसि—' (३।३। ११८) इति घः । 'भवेत्परिकरो ब्राते पर्यङ्कपरिवारयोः । प्रगाढगात्रिकाबन्धे विवेकारम्भयोरपि' इति विश्वः । 'यत्नारम्भौ परिकरों' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मुक्ताशुद्धौ च तारः स्यात्

तारयति । अच् । यद्वा तार्यते । अनेन वा । घम् (३। ३।१९) । घः (३।३।११८) वा । 'तारो मुक्तादिसंशुद्धौ तरणे शुद्धमौक्तिके । तारं च रजतेऽत्युचस्वरेऽप्यन्यवदीरि-तम् । ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा सुप्रीवगुरुयोषितोः । बुद्धदेन्यां मता तारा' इति विश्वः ॥

शारो वायौ स तु त्रिषु।

कर्बरे

राणित । 'शॄ हिंसायाम्' (क्या० प० से०) । 'रीणा-तेर्वायुवर्णनिवृत्तेषु' (बा० ३।३।२१) इति घञ् । 'शारः स्याच्छबले वाच्यलिङ्गः पुंसि समीरणे' (इति तालव्यादौ मेदिनी) ॥

अथ प्रतिज्ञाजिसंविद्।पत्सु संगरः॥१६६॥ संगरणम् । संगीर्यते वा । अनेन वा । 'गृ शब्दे' (क्या०

१ — त्वरो दन्तोष्टचमध्यो झन्थक्वता पठितः । वस्तुतस्तु प वर्गाद्यमध्यः । वेदे तथा दर्शनात् । 'अश्वस्तूपरो गोमृगः' इति — पीयूषव्याख्या । २ — भाष्ये तु 'शः' इत्यविभक्तिक एव निर्देशः । सिद्धान्तकोमुद्यामपि तथैव व्याख्यातम् । प० से०)। 'ऋदोरप्'। पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा। 'संगरो युधि चापदि । कियाकारे विषे चाङ्गीकारे हीवं शमीफले' (इति मेदिनी)॥

वेदभेदे गुहावादे मन्नः

मझ्यते । मन्नणं वा । 'मन्नि गुप्तभाषणे' (खु० प० से०) । घन् (३।३।१९,१८) । 'मन्त्रो वेदविशेषे स्यादे-वादीनां च साधने । गुह्यवादेऽपि च पुमान्' (इति मेदिनी) ॥

मित्रो रवावि ।

मेद्यति । 'ञि मिदा स्नेहने' (दि० प० से०) । 'अमि-चिमिदिशिसिभ्यः ऋः' (उ० ४।१६४) 'मित्रं सुहृदि न द्वयोः । (सूर्ये पुंसि)' (इति मेदिनी) ॥ मखेषुयूपस्वण्डेऽपि स्वरुः

इषुर्वाणः । स्वरति । स्वर्यते वा । 'स्वृ शब्दोपतापयोः' (भ्वा० पं० अ०) । 'शृस्वृक्षिहि—' (उ० १।१०) इत्युः । 'स्वरुः पुमान्यूपखण्डे भिदुरेऽप्यध्यरे शरे' (इति मेदिनी) । यूपखण्डे यूपे तक्ष्यमाणे प्रथमपतिते शकले ॥

गुह्येऽप्यवस्करः॥१६७॥

अबोऽधः कीर्यते । 'कृ विक्षेपे' (तु० प० से०) 'ऋ-दोरप्' (३।३।५७) । कस्कादिः (८।३।४८) । 'वर्चस्केऽव-स्करः' (६।१।१४८) इति वा साधुः । 'अवस्कारोऽपि व-र्चस्के गुह्ये' (इति मेदिनी) । गुह्य उपस्थे ॥

आडम्बरस्तूर्यरवे गजेन्द्राणां च गर्जिते ।

आडम्ब्यते । 'डिब क्षेपे' चुरादिः । घम् (३।३।१९) । भावे (३।३।१८) वा । आडम्बं राति । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । आडम्बयित वा । 'बाहुलकादरन् ' 'आडम्बरः समारम्भे गजगर्जिततूर्ययोः' इति विश्वः ॥ अभिहारोऽभियोगे च चौर्ये संनहनेऽपि च १६८

अभिहरणम् । घञ् (३।३।१८) । अभिगम्याक्रमणमभि-योगः संनहनं कवचादिधारणम् ॥

स्यार्ज्जगमे परीवारः खड्गकोशे परिच्छदे ।

जंगमे परिजने । परिवार्यतेऽनेन । परिवारणं वा । घञ् (३।३।१८,१९) । 'उपसर्गस्य-' (६।३।१२३) इति दीर्घः । 'परीवारः परिजने खङ्गकोशे परिच्छदे' (इति मे-दिनी) । परिच्छद उपकरणम् ॥

विष्टरो विटपी दर्भमुष्टिः पीठाद्यमासनम्॥१६९॥

विस्तीर्यते । 'स्तॄब् आच्छाद्ने' (ऋया० उ० से० । 'बृक्षासनयोर्विष्टरः' इति साधुः ॥

द्वारि द्वाःस्थे प्रतीहारः प्रतीहार्यप्यनन्तरे ।

प्रतिह्रियतेऽनेन । अत्र वा । 'ह्रज्' (भ्वा० उ० अ०) । ध्रज् (३।३।१९) । 'उपसर्गस्य—' (६।३।१२२) इति दीर्घः । गौरादिङीष् (४।१।४१) । 'प्रतीहारो द्वारि द्वाःस्थे द्वाःस्थितायां तु योषिति' (इति मेदिनी) । अनन्तरे द्वाःस्थे ॥

विपुले नकुले विष्णौ बधुः स्यात्पिङ्गले त्रिषु १७०

बिमर्ति । भरति वा । 'डुमून्' (जु० उ० अ०) । 'मून्' (भ्वा० उ० अ०) वा । 'कुर्म्रश्र' (उ १।२२) इति कुद्धित्वं च । यतु — मृनः शङ्कादित्वात् कुर्द्धिर्वचनं च — इति मुकुटः । तदुक्तस्त्रादर्शनम् लकम् । निर्मूलं च । 'बन्नुनी नकुले विण्णो विपुले पिङ्गले त्रिषु' इति बलशर्मा । 'बन्नुविंशाले नकुले कुशानावजे मुनौ श्लिनि पिङ्गले च' इति विश्वः ॥

सारो बले स्थिरांशे च न्याय्ये क्लीबं वरे त्रिषु ।

सरित । 'स स्थिरे' (३।३।१७) इति घञ् । 'सारो बले स्थिरांशे च मिं पुंसि जले धने । न्याय्ये क्लीबं त्रिषु बरे' (इति मेदिनी) ॥

दुरोदरो द्यूतकारे पणे, दूते दुरोदरम् ॥१७१॥ दुष्टमासमन्तादुदरमस्य 'दुरोदरो दूतकारे द्यताक्षप-

णयोः पुँमान्'। पणो ग्लहः॥

महारण्ये दुर्गपथे कान्तारः पुंनपुंसकम्।

कान्ता अरा अस्य । यद्वा कान्तं मनोज्ञमुच्छिति, इयर्ति वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'कान्तारोऽस्त्री म-हारण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि । पुंसि स्यादिक्षुमेदे' (इति मेदिनी) ॥

मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे तद्वत्क्रुपणयोस्त्रिषु ॥ १७२ ॥

माद्यति परकृच्छ्ने । 'मदी हर्षे' (दि० प० से०) । 'कृभूमदिभ्यः कित्' (उ० ३।७३) इति सरः । 'मत्सरा मक्षिकायां स्यान्मात्सर्यक्रोधयोः पुमान् । असह्यपरसंपत्तौ कृपणे चाभिधेयवत्' (इति मेदिनी) । तद्वानन्यशुभद्वेषवान् ॥

देवाहृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्वीबं मनाक्तियये।

े त्रियंते । वरणं वा । 'वृब्स् वरणे' (स्वा० उ० से०) ।

'ग्रहवृह—' (३।३।५८) इत्यप् । यद्वा वृणोति, वरति वा ।, पचाचच् (३।१।१३४) । 'वरो जामातरि वृतौ देवतादे-रभीष्सिते । षिङ्गे पुंसि त्रिषु श्रेष्ठे कुङ्कुमे तु नपुंसकम् । वरी प्रोक्ता शतावर्यो वरा च स्यात्फलित्रके । मनागिष्टे वरं क्लीवं केचिदाहुस्तद्व्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

वंशाङ्करे करीरोऽस्री तरुभेदे घटे च ना १७३

कृणाति । 'कॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०) किरति । कीर्यते वा । 'कॄ विक्षेपे' (तु०प०से०) वा । 'कॄशूपॄकटि—' (उ० ४।३०) इतीरन् । करिणमीरयति । 'ईर गतौ' (अ० आ० से०) । 'कमण्यण्' (३।२।१) । 'वंशाङ्करे करीरोऽस्री द्रक्षभिद्धटयोः पुमान् । करीरा चीरिकायां च दन्तमुळे च दन्तिनाम्' (इति मेदिनी) ॥

ना चमूजघने इस्तसूत्रे प्रतिसरोऽस्त्रियाम्।

प्रतिसरति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । प्रतिस्रियते । अनेन वा । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । 'मवेत्य-तिसरो मन्त्रभेदे माल्ये च कङ्कणे । व्रणशुद्धौ चमूपृष्ठे पुंसि न स्त्री तु मण्डले । आरक्षे करसूत्रे च नियोज्ये त्वन्य-लिङ्ककः' (इति मेदिनी) ॥

यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांश्चवाजिषु॥१७४॥ शुकाहिकपिभेकेषु हरिनी कपिले त्रिषु।

हरति । 'हृञ्' (भ्वा० उ० अ०) । 'अच इः' (उ० ४। १३९) । 'हृरिर्वातार्कचन्द्रेन्द्रयमोपेन्द्रमरीचिषु । सिंहा-श्वकिपेमेकाहिशुकलोकान्तरेषु च । हृरिर्वाच्यवदाख्यातो हृरिरकिपलवर्णयोः' इति विश्वः ॥

शर्करा कर्परांशेऽपि

राणाति । शीर्यते वा । 'शॄ हिंसायाम्' (त्रया० प० से०)। 'श्रः करन्' (उ० ४।३)। 'शर्करा खण्डविकृता-वुपलाकर्परांशयोः । शर्करान्वितदेशेऽपि रुग्भेदे शकलेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

यात्रा स्याद्यापने गतौ॥१७५॥

यानम् । अनेन वा । 'या प्रापणे' (अ० प० अ०) । 'हुयामा-' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । 'यात्रा तु याप-नोपाये गतौ देवार्चनोत्सवे' इति विश्वः ॥

इरा भूवाक्सुराप्स स्यात्

एति । ईयते वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'ऋज्रेन्द्राग्र–' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

१—'आश्रिल दुर्ग गिरिकंदरोदरं क्रीडन्लमुध्मिन् सततं दरोदरम्' इति यमकान्निरुकारोऽिष, इति गोवर्धनः—इति मु-कुटपीयूषो । २—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'दुरोदरं घूत-भेदे चूतकृत्पणयोः पुमान्' इति पाटो लभ्यते।

तन्द्रा निद्राप्रमीलयोः।

तत् राति । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः । स्त्रियां टाप् (४।१।४)। केचिद् गौरादित्वाद् (४।१।४१) ङीषमाद्वः तद् द्राति वा । 'द्रा कुत्सायां गतौ' (अ० प० अ०) । '—निद्रातन्द्रा—' (३।२।१५८) इति तदो नान्तत्वं निपात्यते । प्रमीला अत्यन्तश्रमादिना मोहपाया ॥ धात्री स्यादुपमातापि स्नितिरप्यामलक्यपि १७६

धीयते । 'घेट् पाने' (भ्वा० प० अ०) । 'घः कर्मणि ष्ट्रन्' (३।२।१८१) । षित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'धात्री जनन्यामलकीवसुमत्युपमातृषु' (इति मेदिनी) ॥

श्चद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका। त्रिषु क्रेरेऽधनेऽल्पेऽपि श्चद्रः

श्रुणित । श्रुचते वा । 'श्रुदिर् संचूर्णने' (रु० उ० अ०) । 'स्फायितिश्च—' (उ० २१३) इति रक् । 'श्रुद्धः स्यादधमकूरकृपणालेषु वाच्यवत् । श्रुद्धाः व्यङ्गानटीकण्टकारिकासरघासु च । चाङ्गेरीवेश्ययोहिंसामिश्च-कामात्रयोरिप' इति विश्वः । व्यङ्गाङ्गहीना । सरघा मधु-मिश्चका ॥

मात्रा परिच्छदे ॥१७७॥

अरुपे च परिमाणे स्यान्मात्रं कात्रहर्येऽवधारणे ।

भीयते । अनया वा । माति । मिमीते वा । 'मा माने' (अ० प० अ०) । 'माङ् माने' (जु० आ० अ०) वा । 'हुयामा—' (उ० ४।१६८) इति त्रन् । 'मात्रा कर्णविभूषायां वित्ते माने परिच्छदे । अक्षरावयवे स्वल्पे क्षीबं कारस्न्येंऽवधारणे' (इति मेदिनी) ॥

आहेरुयाश्चर्ययोश्चित्रम्

चिनोति । चीयते वा । 'अमिचि—' (उ० ४।१६४) इति कः । 'चित्राखुपणींगोडुम्बासुभद्रादिनतकासु च । मायायां सर्पनक्षत्रनदीभेदेषु च स्त्रियाम् । तिलकालेख्ययोः क्षीबं कर्नुराद्भुतयोरि । तद्युक्तयोर्वाच्यलिङ्गं चित्री झिल्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्त्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥

कल्रत्रं श्रीणिभार्ययोः ॥१७८॥

गडित । गड्यते वा । 'गड सेचने' (स्वा० प० से०)। 'गडेरादेश्च कः' (उ० २।१०६) इत्यत्रन् । ड-लयोरेकत्वम्। कलं त्रायते वा । 'त्रैङ् पालने' (स्वा० आ० अ०)। कः (२।२।१)। कडित कड्यते वा । 'कड शासने (मदे)' (भ्या० प० से०) । बाहुलकाद्त्रन् । 'दुर्गस्थाने नृपादीनां कल्ज्ञं श्रोणिभार्ययोः' इति रमसः ॥ योग्यभाजनयोः पात्रम्

पाति । पायते वा । पीयतेऽनेन वा । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । 'पा पाने' (स्वा० प० अ०) वा । धून् (उ० ४।१५९) । 'पात्रं तु भाजने योग्ये पात्रं ती-रद्वयान्तरे । पात्रं सुवादौ पर्णे च राजमित्रिणि चेष्यते' इति विश्वः ॥

पत्रं वाहनपक्षयोः।

पतन्त्यनेन । 'दाझी-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'पचं तु वाहने पर्णे पक्षे च शरपक्षिणोः' इति विश्वः॥ निदेशप्रनथयोः शास्त्रम्

निदेश आज्ञा । शासनम् । निष्यते अनेन, इति वा । 'सर्वधातुभ्यः ष्ट्न' (उ० ४।१५९) ॥

शस्त्रमायुधलोहयोः ॥१७९॥

शस्यतेऽनेन । 'शसु हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०)। 'दाम्री-' (३।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'शस्त्रं लोहास्त्रयोः कीवं छुरिकायां तु योषिति' (इति मेदिनी)॥

स्याज्जटांशुकयोर्नेत्रम्

नयित नीयते । अनेन वा । 'णीञ् प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'दाझी—' (२।२।१८२) इति ष्ट्रन् । 'नेत्रं (मिथगुणे वस्ने तरुमूले विलोचने । नेत्रं रथे च नाड्यां च नेत्रों) नेतिर भेद्यवत्' इति विश्वः । 'नेत्रं मिथगुणे वस्नभेदे मूले दुमस्य च । रथे चक्षुषि नद्यां च नेत्री नाड्यां च योषिति' (इति मेदिनी) ॥

क्षेत्रं पत्नीशरीरयोः।

क्षयति । क्षीयते । अनेन वा । 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०) वा । ष्ट्रन् (उ० ४।१५९).। 'क्षेत्रं शरीरे केदारे सिद्धस्थानक-लत्रयोः' (इति मेदिनी)॥

मुखाग्रे कोडहलयोः पोत्रम्

पूयतेऽनेन । 'पूज् पवने' (त्रया० उ० से०) । 'हल-सूकरयोः पुवः' (३।२।१८३) इति ष्ट्रन् । 'पौत्रं वस्ने मुखाओं च सूकरस्य हलस्य च' इति विश्वः॥

गोत्रं च नाम्नि च ॥१८०॥

गूयतेऽनेन। 'गुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०)। ष्ट्रन्

(उ० ४।१५९) । गां त्रायते वा । 'त्रैङ्' (भ्वा० आ० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'गोत्रा भूगव्ययोगीत्रः शैले गोत्रं कुलाख्ययोः । संभावनीयबोधे च काननक्षेत्रवर्त्मसु' (इति मेदिनी) ॥

सत्त्रमाच्छाद्ने यज्ञे सदादाने वनेऽपि च।

सीदन्त्यत्र । अनेन वा । 'षद्धु विशरणादौं' (भ्वा० प० अ०) । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) । 'सत्रं यज्ञे सदादानच्छा-दनारण्यकैतवे' (इति मेदिनी) ॥

अजिरं विषये कायेऽपि

अजन्त्यत्र । अनेन वा । 'अज गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अजिरशिशिर-' (उ० १।५३) इति साधुः । 'अजिरं प्राङ्गणे वाते विषये दर्दुरे तनौ । (स्त्री चण्ड्याम्)' (इति मेदिनी) ॥

अम्बरं व्योम्नि वासिस ॥१८१॥

अम्बते । अम्ब्यते वा । 'अबि शब्दे' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकादरः । 'अम्बरं वासिस व्योक्ति कार्पासे च सुगन्धके' इति विश्वः ॥

चकं राष्ट्रेऽपि

कीयतेऽनेन । 'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८) 'केक्ट-नादीनाम्' (वा० ६।१।१२) इति द्वित्वम् । 'चक्रः कोके पुमान् क्वीवं व्रजे सैन्यरथाङ्गयोः । राष्ट्रे दम्भान्तरे कुम्भकारोपकरणास्त्रयोः । जलावर्तेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

अक्षरं तु मोक्षेऽपि

न क्षरति । 'क्षर संचलने' (म्वा० प० से०) । 'पचा-चच् (२।१।१२४) । यद्वा अश्वते । 'अग्रू न्याप्तो' (स्वा० आ० से०) । 'अग्रेः सरः' (उ २।७०) । 'मोक्षे-ऽपवर्गे ऑव्रह्मण्यन्युतेऽक्षरम्' इत्यनेकार्थकोषः ॥

क्षीरमप्सु च।

घस्यते । 'घस्तः अदने' (भ्वा० प० अ०) । 'घसेः किच' (उ० ४।३४) इतीरन् । 'गमहन-' (६।४।९८) । इत्यछोपः । ('शासिवसि-' (८।३।६०) इति (पत्वम्)। 'श्लीरं दुग्धे जले' (इति मेदिनी)॥

स्वर्णेऽपि भूरिचन्द्रौ द्वौ

भवति । भूयते वा । 'भू सत्तायाम्' (भ्वा०प० से०) । 'भू प्राप्तो' (चु० आ० से०) । 'अदिशदि–' (ऊ० ४। ६५) इति किन् । 'भूरिना वासुदेवे च हरे च परमेष्ठिनि । नपुंसकं सुवर्णे च प्राज्ये स्याद्वाच्यिलङ्ककः' (इति मे-दिनी)॥

चन्द्ति । 'चिद् आह्नाद्ने' (भ्वा० प० से०) । 'स्फा-यितश्चि—' (उ० २।१३) इति रक् । 'चन्द्रः कर्पूरकाम्पि-छसुधांश्चरवर्णचारुषु' (इति मेदिनी) ॥

द्वारमात्रे तु गोपुरम् ॥१८२॥

पुरित । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (२।१।१२५) इति कः । गवां पुरम्। 'गोपुरं द्वारि पूर्द्वारि कैवर्तीमुस्तकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

गुहादम्भौ गहरे हे

गाह्यते । 'गाहू विलोडने' (भ्वा० आ० से०) । 'छि-त्वरच्छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधुः । 'गह्वरस्तु गुहाद-म्भनिकुञ्जगहनेष्विप' इति विश्वः ॥

रहोऽन्तिकमुपह्नरे ।

उपहरन्त्यत्र । 'हृ कौटिल्ये' (भ्वा० प० अ०) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घः । यत्तु—गहरवदुपहर-म्—इति मुकुटेनामाणि । तन्न । छित्वरादावस्य पाठामा-वात् । 'उपह्वरं समीपे स्यादेकान्ते च नपुंसकम्' इति मेदिनी) ॥

पुरोऽधिकसुपर्यग्राणि

अग्यते अगित वा । 'अग कुटिलायां गतों' (भ्वा० प० से०)। 'ऋजेन्द्राग्र—' (उ० २।१८) इति साधुः। 'अग्रं पुरस्तादुपरि परिमाणे पलस्य च। आलम्बने समूहे च प्रान्ते च स्यान्नपुंसकम्। अधिके च प्रधाने च प्रथमे चाभिषेयवत्' (इति मेदिनी)॥

अगारे नगरे पुरम्॥१८३॥

मन्दिरं च

पिपर्ति । 'पू पालनपूरणयोः' (जु० प० से०) । मूल-विभुजादित्वात्, (वा० ३।२।५) कः । यद्वा पुरति 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।१३५) इति कः । 'पुरं शरीरमित्याहुर्गृहोपरिगृहे पुरं । पुरो गुग्गुलुराख्यातो नगरेऽपि पुरं पुरी' इति धरणिः ॥

मन्दतेऽत्र । 'मदि स्तुत्यादौ' (भ्वा० आ० से०)। 'इषिमदिमुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'मन्दिरं नगरेऽगारे क्षीवं ना मकरालये' (इति मेदिनी)॥

अथ राष्ट्रोऽस्त्री विषये स्यादुपद्रवे ।

राजति । 'राजृ दीप्तौ' (भ्वा० उ० से०) । ष्ट्रन् (उ०

१।१५९)। 'राष्ट्रं सादुपवर्तने । उपद्रवे हीवपुंसोः' (इति मेदिनी)॥

दरोऽस्त्रियां भये श्वभ्रे

दरणम् । दीर्यते वा । 'वॄ भये' (भ्वा० प० से०) 'वॄ विदारणे' (त्रया० प० से०) वा । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) 'दरोऽस्त्री साध्वसे गर्ते कन्दरे तु दरी स्मृता । दराव्ययं मनागर्थे' (इति मेदिनी) ॥

वज्रोडस्त्री हीरके पवौ ॥१८४॥

वजित । 'वज गतों' (भ्वा० प० से०) । 'ऋजेन्द्र—' (उ० २।१८) इति साधुः । 'वज्रं स्याद्वाके धान्यां हीवं योगान्तरे पुमान् । वज्रा सुद्धां गुडूच्यां च वज्री सुद्धान्तरे स्मृता । दम्भोलौ हीरकेऽप्यस्त्री वज्रं त्रपुवरत्रयोः' (इति दन्तोष्ठचादौ मेदिनी) ॥

तन्त्रं प्रधाने सिद्धान्ते सूत्रवाये परिच्छदे ।

तननम् । तन्यते । अनेन वा । 'तन्ज विस्तारे' (त० उ० से०) । ष्ट्रम् (उ० ४।१५९) । यद्वा तन्त्रणम् । तन्त्रयते वा । 'तित्र धारणे' (च० प० से०) । घञ् (३।३ १८) । यत्तु—'स्फायितिक्चि—' (उ० २।१३) इति रक् इति मुकुट आह् । तन्न । उक्तधातोस्तत्र पाठाभावात् । तनोते रिक नलोपप्रसङ्गात् । तन्त्रयतेर्घनाचा वा सिद्धन्ताच । 'तन्त्रं कुदुम्बकृत्ये स्यात्सिद्धान्ते चौषधोत्तमे । प्रधाने तन्तुवाये च शास्त्रभेदे परिच्छदे । श्रुतिशाखान्तरे हेतानुभयार्थप्रयोजके । इतिकर्तव्यतायां च (तन्त्री वीणागुणे मता । अमृतादेहिशरयोः)' (इति मेदिनी) ॥

औशीरं चामरे दण्डेडप्योशीरं श्रयनासने॥१८५

उरयते 'वश कान्तो' (अ० प० से०) । 'वशे कित्' (उ० ४।३१) इतीरन् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । यद्वा उशीरस्येदम् । 'तस्येदम्'(४।३।१२०) इत्यण् । 'औशीरं चामरे दण्डे औशीरं स्वापपीठयोः' इत्यजयः ॥

पुष्करं करिहस्ताग्रे वाद्यभाण्डमुखे जले। व्योम्नि खङ्गफले पद्मे तीथौंषधिविशेषयोः १८६

्पुष्णाति पुष्यते । अनेन वा । 'पुष पुष्टी' (त्रया०

१— शयनासनयोः समुदितयोः संश्चयम्— इति स्वामी ॥ — शयनं चासनं न शयनासनम् । तत्र युगपद्वर्तते । तत्र यथा राजाभिधानाक्षरमुद्रितं तदौशीरमालोक्य न कस्य मीतिः — इत्यनेकार्थकैरवाकरकोमुदी ।— सुभूतिस्तु पृथगेवाह— इति मुकुटः ॥

प० से०)। 'पुषः कित्' (उ०४।४) इति करन्। 'पुष्करं पङ्कजे व्योम्नि पयः करिकराययोः। औषधिद्वीपविहगतीर्थरा-गोरगान्तरे। पुष्करं तूर्यवक्रे च काण्डे खङ्गफलेऽपि च' (इति विश्वः)॥

अन्तरमवकाशाविषपरिधानान्तिर्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येऽन्तरात्मिन च ॥१८७॥

अन्तं राति। 'रा दाने' (अ० प० अ०)। 'आतो-ऽनुप-' (३।२।३) इति कः॥

मुस्तेऽपि पिठरम्

पेठित । पिठ्यते वा । 'पीठः हिंसासंक्रेशनयोः' (भ्वा० प० से०) बाहुलकाद्रो गुणाभावश्च । 'पिठरः स्थाल्यां ना क्वीबं मुस्तामन्थानदण्डयोः' (इति मेदिनी) ॥

राजकशेरुण्यपि नागरम्।

नगरे भवम् । 'तत्र भवः' (४।३।५३) इत्यण् । यद्वा न अगं राति । नकारेण 'सुप्सुपा' इति समासः । 'नागरं सुस्तके द्युण्ट्यां विद्ग्धें नगरोद्भवे' (इति मेदिनी) । राज-कशेरुः कन्दविशेषः ॥

शार्वरं त्वन्धतमसे घातुके भेद्यलिङ्गकम् ॥१८८॥

शर्वर्यी भवम् । 'तत्र भवः' (४।२।५२) इत्यण् । स्वामी तु 'घातुकेभे चिलङ्गकम्' इति पठित्वा 'घातुकश्चा- साविभश्च । चलिङ्गं पुंलिङ्गम्' इति व्याख्यत् ॥

गौरोऽरुणे सिते पीते

गोरित । 'गुरी उद्यमने' (तु० आ० से०) । गवते वा मनोऽत्र । 'गुङ् गतो' (भ्वा० आ० अ०) वा । 'ऋज्रेन्द्र—' (उ० २।१८) इति साधुः । यद्वा गुर्थते-ऽनेन । 'गुरी' (तु० आ० से०) । 'हल्रश्र' (३।३।१२१) इति घन् । गोर एव । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । 'गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विशुद्धे चाभिधेयवत् । ना श्वेतसर्षपे चन्द्रे न द्वयोः पद्मकेसरे । (गौरी त्वसंजातरजःकन्याशंकरभा-र्ययोः । रोचनीरजनीपिङ्गाप्रियङ्कवसुधासु च । आपगाया विशेषे च यादसांपतियोषिति)' (इति मेदिनी) ॥

त्रणकार्यप्यरूष्करः।

अरुः करोति । 'दिवाविमा—' (३।२।२१) इति टः। 'अरुष्करो जणकृति त्रिषु मलातके पुमान्' (इति मे-दिनी)॥

जठरः कठिनेऽपि स्यात्

जायते । अस्मिन् वा । 'जनी' (दि० आ० से०) । 'जनेररष्ठ च' (उ० ५।३८) इत्यरः । 'जठरो न स्त्रियां कुक्षौ बद्धकक्खटयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

अधस्तादपि चाधरः ॥१८९॥

न धरति । 'घृञ् धारणे' (भ्वा० उ० अ०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । यद्वा धरादुचात्किठनाद्वान्यः । 'अ-धरस्तु पुमानोष्ठे हीनेऽन्ध्वेऽिप वाच्यवत्' (इति मेदिनी)॥ अनाकुरुऽिप चैकाग्रः

एकमेकत्र वात्रमस्य । 'एकाग्रमन्यलिङ्गं स्यादेकताने-ऽप्यनाकुले' (इति मेदिनी) ॥

व्यग्रो व्यासक्त आकुले।

विविधं विविधे वाग्रमस्य । विरुद्धमगति वा । 'अग कुटिलायां गती' (भ्वा० प० से०) । 'ऋज्रेन्द्र--' (उ० २।१८) इति साधुः ॥

उपर्युदीच्यश्रेष्ठेष्वप्युत्तरः स्यात्

उत्तरति । 'तृ प्रवनतरणयोः' (स्वा० प० से०) । प-चाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा अतिशयेनोद्गतः । तरप् (५।३।५७) । द्रव्यप्रकर्षत्वान्नामु (५।४।११) । 'उत्तरं प्र-तिवाक्ये स्यादृर्धोदीच्योत्तमेऽन्यवत् । उत्तरस्तु विराटस्य तनये दिशि चोत्तरा' इति विश्वः ॥

अनुत्तरः॥१९०॥

एषां विपर्यये श्रेष्ठे

उत्तरस्याभावः । उत्तरस्य विरुद्धो वा । श्रेष्ठे न उ-त्तरो यस्मात् ॥

द्रानात्मोत्तमाः पराः।

पिपर्ति । पूर्यते । अनेन वा । पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'पुंसि—' (३।३।११८) इति घो वा । 'परः श्रेष्ठारिदूरान्योत्तरे क्लीवं तु केवले' (इति मेदिनी) ॥

स्वादुनियौ च मधुरौ

मधु माधुर्ये राति । अस्त्यत्र वा । 'आतोऽनुप-' (३। २।३) इति कः । 'ऊषशुषि-' (५।२।१०७) इति रो वा । 'मधुरौ स्वादुशोभनौ इति व्याङिः । 'मधुरस्तु रसे विषे । मधुरं रसवत्स्वादुप्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः ॥

ऋरौ कठिननिर्दयौ ॥१९१॥

कृन्तित । 'कृती छेदने' (तु० प० से०) । 'कृतेरछः कूच' (उ०२।२१) इति रक्। 'क्रूरस्तु कठिने घोरे नृशंसेऽप्यभिधेयवत्' इति विश्वः॥

उदारी दातृमहतीः

उचैरासमन्ताद्दन्छति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'उ-दारो दातृमहतोर्दक्षिणे चामिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥

इतरस्त्वन्यनीचयोः ।

इना कोमेन तरित । 'तृ' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) ॥

मन्दस्वच्छन्दयोः स्वैरः

स्वेन स्वातन्त्र्येण ईर्ते । ईरित वा । 'ईर गतो कम्पने च' (अ० आ० से०) । 'ईर प्रेरणे' (चु० उ० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्वादीरेरिणोः' (वा० ६।१। ९९) इति द्यद्धिः । यत्तु मुकुटः—स्वेन स्वयमेव न तत्संग्त्यान्य इयर्ति । अच् (३।१।१३४)—इति व्याख्यत् । तन्न । अचि गुणे च 'स्वारः' इति प्रसङ्गात् ॥

शुभ्रमुदीप्तशुक्रयोः ॥१९२॥

शोभते । 'शुभ दीसौं' (भ्वा० आ० से०) । 'स्फायि-तिश्च—' (उ० २।१३) इति रक् । 'शुभ्रं स्यादभ्रके छी-वसुदीसशुक्रयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

इति रान्ताः॥

चूडा किरीटं केशाश्र संयता मौलयस्त्रयः।

मूळस्यादूरें भवः । 'सुतंगमादित्वात्' (४।२।८०) इञ्। यद्वा मूळस्यापत्यम् । 'अत इञ्' (४।१।९५) । 'कीरीटे मोलिरक्कीबे चूडासंयतकेशयोः' इति रभसः । 'मोलिः किरीटें धन्मिल्ले चूडायामनपुंसकम् । अशोकपादपे पुंसि (इति मेंदिनी) ॥

द्रमप्रभेदमातङ्गकाण्डपुष्पाणि पीलवः ॥१९३॥

मातङ्गो हस्ती । काण्डो बाणः । पीलति । 'पील प्रति-धम्मे' (म्वा० प० से०) । मृगच्वादित्वात् (उ० १।३७) उः । 'पीलुः पुमान् प्रस्ने सात्परमाणौ मतङ्गजे । अ-स्थिखण्डे च तालस्य काण्डपादपभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ कृतान्तानेहसोः कालः

कृतान्तो यमः । कालयति । 'कल शब्दसंख्यानयोः'

१—आधुनिकमेदिनीपुस्तके तु 'नाऽशोकद्रौ स्त्रियां भूमौ' इति पाठ उपलभ्यते॥ (भ्वा० प० से०)। 'कल प्रेरणे' (चु० प० से०) वा। ण्यन्तः। पचायच् (३।१।१३४)। यद्वा कल्यते संख्याय-ते। कर्मणि घञ् (३।३।१९)। यतु—कलयित सूतान्यायु-वा—इति स्वामी व्याख्यत्। तन्न। अदन्तत्वेन वृद्ध्यप्रस-ङ्गात्। यद्वा कल्यते। 'कल उपदेशे' ()। घञ् (३।३१९)। 'कालो मृत्यौ महाकाले समये यमकृष्णयोः' (इति मेदिनी)॥

चतुर्थेऽपि युगे कलिः।

कलयति । कल्यते वा । 'कल गतौ संख्याने च' (चु० उ० से०) अदन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'कलि स्त्री कलिकायां ना श्र्राजिकलहे युगे' (इति मेदिनी) ॥ स्यात्कुरङ्गेऽपि कमलः

कामयते । काम्यते वा । 'कमु कान्तौ' (भ्वा० आ० से०) । णिङमावे दृषादित्वात् (उ० १।१०६) कलः । 'कमलं सिलले ताम्रे जलजे न्योम्नि भेषजे । मृगभेदे तु कमलः' (इति मेदिनी) ॥

प्रावारेऽपि च कम्बलः १९४

काम्यते । 'कमेर्बुक्च (उ० १।१०७) इति कलः । कं कुत्सितं शिरोऽम्बु वा वलते वा । 'षल संवरणे संचरणे च' (भ्वा० आ० से०) 'कम्बलो नागराजे स्थात्सास्नाप्रा-वारयोरि । कुमावण्युत्तरासङ्गे सिलेले तु नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

करोपहारयोः पुंसि वैलिः प्राण्यङ्गजे स्त्रियाम् ।

करो राजयाहाः । उपहारः पूजासामग्री । प्राण्यङ्गज-स्त्वक्संकोचः । वलते । वल्यते वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । 'बल्लिवैंत्यप्रमेदे च कर-चामरदण्डयोः । उपहारे पुमान् स्त्री तु जरया श्रथचर्मणि । गृहदारुप्रभेदे च जठरावयवेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

स्थौल्यसामर्थ्यसैन्येषु बलं ना काकसीरिणोः ॥ १९५ ॥

वलते । बलति । वल्यते वा । अनेन वा । 'बल संच-रणे' (भ्वा० आ० से०) । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर्मणि घञ् (३।३।१९) वा । संज्ञापूर्वकत्वाद्युद्ध्यभावः । 'पुंसि—' (३।३।११८)

१—'आद्य औष्ठयादिः, अन्त्यो दन्तोष्ठयादिः, इति विशेषो न गणितः'—इति क्षीरस्वामी ॥ इति घो वा । 'बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थाल्यसैन्ययोः। बलो हलायुधे दैत्यभेदे बलिनि वायसे' इति विश्वः ॥

वार्तूंलः पुंसि वात्यायामिप वातासहे त्रिषु ।

वातानां समूहः । वातं न सहते । 'वातात्समूहे च' (वा० ५।२।१२२) इत्यू छः । चात्तदसहने । 'वातू छो वातु छोऽपि स्यात्' इति द्विरूपकोषाद्रस्वमध्योऽपि । 'वात सुखसेवनयोः' (चु० उ० से०) अदन्तः । बाहु छकादु छच्॥ भेद्य छिङ्काः शढे च्या छः पुंसि श्वापदसप्योः १९६

विरुद्धमा समन्तादलति । अडति वा । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अड उद्यमे' (भ्वा० प० से०) । डलयोरेकत्वम् । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'ट्यालो दुष्ट-गजे सर्पे शठे श्वापद्सिंह्योः' (इति हैमः) ॥

मलोऽस्त्री पापविद्रिक हानि

मलयति । 'मल तत्कृतौ' अद्नतः । मलते वा । 'मल धारणे' (म्वा० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । 'मलोऽस्त्री पापविद्किहे कृपणे त्वभिधेयवत्' (इति मेदिनी)। विद्वि विष्ठा । किहं तैलाद्यधोमागस्थं शिङ्वाणादि च । 'वसा शुक्रमसुग् मज्जा मूत्रं विद्कर्णत्वग्नस्याः । श्लेष्माश्लु दृषिका स्वेदो द्वादशैते मला नृणाम्' ॥

अस्ती शूळं रुगायुधम्।

शलति । 'शूल रुजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः । 'शूलोऽस्त्री रोग आयुधे । मृत्युकेतनयोगेषु (शूला स्यात्पण्ययोषिति)' (इति मेदिनी)॥ शङ्काविष द्वयोः कीलः

कीलित । कील्यते । अत्र । अनेन वा । 'कील बन्धे' (म्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । कर्मणि घञ् (३।३।१९) । 'पुंसि –' (३।३।११८) इति घो वा । 'कीलः कफोणिकाघाते स्थाणो च ज्वलनार्चिषि' इति घरणिः । 'कीलो लेशे द्वयोः स्तम्भज्वालकफोणिश-कुषु' इति विश्वः (मेदिनी) । 'कीलोऽियतेजसि । कफोणिस्तम्भयोः शङ्को कीला रतहताविष' (इति हैमः) ॥

पालिः स्यस्यङ्कपङ्किषु ॥१९७॥

पालयति । पाल्यते वा । अत्र । अनया वा । 'पाल रक्षणे' (चु० प० से०) ण्यन्तः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'पालिः कर्णलतायां स्यात्प्रदेशे पङ्किचिह्नयोः' इत्यजयः । 'सइमश्रुयुवती पालिः प्रस्थः (पङ्किः) कर्णलतापि च' इति

१—वातलवातुलो च दृदयेते—दित क्षीरस्वामी ॥

त्रिकाण्डरोषः । 'पालिः कर्णलताग्रेऽस्रो पङ्कावङ्कप्रमदेयोः। छात्रादिदेये स्त्री पाली य्कासरमश्रुयोषितोः' (इति मेदिनी)॥

कला शिल्पे कालभेदेऽपि

कलयति । कल्यते वा 'कल शब्दसंख्यानयोः' (चु० आ० से०) । पचायच् (३।१।१३४) । यद्वा कं लाति । 'कला स्यान्मूलरैवृद्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशे च चन्द्रस्य कलनाकालमानयोः' (इति मेदिनी) । तालेषु च गुरुः कला ॥

आली सख्यावली अपि।

आ अलित । अस्यते वा । अनया वा 'अल भूष-णादौ' (भ्वा० प० से०) । 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४। ११८) । 'कृदिकारात्' (वा०४।१।४५) इति वा ङीष् । 'आलिविंशदाशये । त्रिषु स्त्रियां वयस्यायां सेतौ पङ्को च कीर्तिता' (इति मेदिनी) ॥

अब्ध्यम्बुविकृतौ वेला कालमर्यादयोरिप।।१९८

वेलित । 'वेल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । वेंल्यते । अनया वा । 'वेल कालोपदेशे' (चु० उ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०४) इत्यङ् । 'वेला काले च सीमायामञ्जेः कूलविकारयोः। अक्किष्टमरणे रोगे ईश्वरस्य च भोजनें' (इति मेदिनी)॥

बहुलाः कृत्तिका गावो बहुलोऽग्रौ शितौ त्रिषु।

वहति । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०) । बाहुलकादु-लच् । बहु लाति वा । 'बहुला नीलिकायां स्यादेलायां ग-वि योषिति । कृत्तिकासु स्त्रियां भूम्नि विहायसि नपुंसकम् । पुंस्यमौ कृष्णपक्षे च वाच्यवत्प्राज्यकृष्णयोः' (इति मेदिनी)। शितौ कृष्णे ॥

लीला विलासक्रिययोः

ठेळायनम् । 'ठेळा दीप्तो' कण्ड्वादिः । भिदाद्यङ् (३। ३।१०४) । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२) इति वा । एषो-दरादिः (६।३।१०९) । यद्वा ळयनम् । 'लीङ् श्लेषणे' (दि० आ० अ०) । बाहुळकाङ्को गुणाभावश्च । 'लीळां विदुः केळिविछासखेळाग्रङ्कारभावप्रभविक्रयासु' इति विश्वः।

उपला शर्करापि च ॥१९९॥

उप लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । 'आतश्रो-पसर्गे' (३।१।१३६) इति कः । उं शंमुं पलति । औ शंभौ वा पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यम् (३।१।१३४) 'शर्कराशकले ज्ञेया सितोपला रजः- स्वपि' इत्यजयः । ('उपलः प्रस्तरे रत्ने शर्करायां तु यो-षिति') (इति मेदिनी) ॥

शोणितेऽम्भसि कीलालम्

कीलेन प्रतिबन्धेनाल्यते वार्यते । 'अल भ्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । कीलं प्रतिबन्धम- लित वा । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥

मूलमाचे शिफाभयोः।

मूलति । 'मूल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'मूल रोहणे' (चु० प० से०) वा । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । आद्ये प्रथमे । शिफा जटा । मं नक्षत्रम् । 'मूळं शिफाद्ययोः । मूलवित्तेऽन्तिके ना मे' (इति मे-दिनी) ॥

जालं समूह अनायो गवाक्षक्षारकावपि ॥२००॥

जलि । 'जल घातने' (म्वा॰ प० से०) । ज्वला-दिणः (३।१।१४०)। जालयित वा। 'जल संवरणे' चु-रादिः। पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'जालं गवाक्ष आनाये क्षारके जम्मद्वन्दयोः। जालो नीपद्यमे' (इति मेदिनी)॥

शीलं स्वभावे सद्धत्ते

शीलनम् । शील्यतेऽनेन वा । 'शील समाधौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१८) । घो (३।३।११८) वा ॥

सस्ये हेत्रकृते फलम्।

फलनम् । 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० से०) । पचा-चच् (३।१।१३४) । 'फलं हेतुसमुत्थे स्याक्फलके व्युष्टि-लामयोः । जातीफलेऽपि कक्कोले सस्यवाणात्रयोरपि' इति विश्वः ॥

छदिनेत्रिक्जोः क्लीवं समृहे पटलं न ना।।२०१॥

पटं विस्तारं लाति । 'लां दाने' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । 'अथ पटलं पिटके च परिच्छदे । छदिर्दशोगतिलके छीवं, वृन्दे पुनर्न ना' (इति मेदिनी) । स्त्रियां गौरादिः (४।१।४१) । छदिर्गृ-हाच्छादनम् 'छानी' इति स्थातम् ॥

अधःस्वरूपयोरस्री तलम्

तलि । 'तल प्रतिष्ठायाम्' (भ्वा॰ प० से०) । पचा-चच् (३।१।१३८) । 'तल्लं स्वरूपेऽनूष्वेऽस्त्री क्लीबं ज्या-घातवारणे । कानने कार्यबीजे च पुंसि तालमही-रुहे । चपेटे च त्सरी तन्त्रीघाते सन्येन पाणिना' (इति मेदिनी) ॥

स्याचामिषे पलम् ।

पलति । 'पल गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'पल्रमुन्मानमांसयोः' इति रुद्रः ॥ और्वानलेऽपि पातालम्

पतित, अत्र वा । 'पत्छ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'चडिपतिभ्यामाळञ्' (उ० १।१७) । पातमलति वा । पातमलति वा । पातमलति वा । पातमले नागलोके स्याद्विवरे वडवानले' (इति मेदिनी) ॥

चेलं वस्त्रेऽधमे त्रिषु ॥२०२

चिलति । चिल्यते वा । 'चिल वसने' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा चेलति, चेल्यते वा । 'चेल्र गती' (भ्वा० प० से०) । पूर्ववत् । प्रज्ञाद्यण् (५।४।३८) । गौरादिङीष् (४।१।४१) वा ॥

कुक्लं शङ्काभिः कीणें श्वभ्रे ना तु तुषानले । कोर्भुमेः कुलम् । कुत्सितं वा कुलम् ॥

निर्णीते केवलमिति त्रिलिङ्गं त्वेककृत्स्त्रयोः२०३

केवते । 'केष्ट सेचने' (भ्वा० आ० से०) । दृषादि-त्वात् (उ० १।१०६) कलः । के शिरसि वलयति वा । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (२।१।१३४) स्त्रियां टाप् । संज्ञालन्दसोस्तु 'केवलमामक-' (४।१।३०) इति ङीप् ॥

पर्याप्तिक्षेमप्रण्येषु क्रशलं शिक्षिते त्रिषु ।

पर्याप्तिः सामर्थ्यम् । पुण्यं सुकृतम् । कौ भूमौ शलति । 'शल चलने' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा कुश्यति । 'कुश संश्लेषणे' () । कलः (उ० १। १०६) । कुशां ह्यां ति वा ॥

मवालमङ्करेऽप्यस्त्री

अङ्कुरे किसलये । प्रबलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।२४०) इति णः । यद्वा ण्य-न्तात्पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'प्रवालोऽस्त्री किसलये वी-णादण्डे च विद्वमे' (इति मेदिनी) ॥

त्रिषु स्थूलं जडेऽपि च २०४

स्थूलयति । 'स्थूल परिशृंहणे' चुराद्यदन्तः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्थूलं कूटे च निष्पन्ने पीनरेऽप्यन्यलिङ्ग-कम्' (इति मेदिनी) ॥

करालो दन्तुरे तुङ्गे

करेणालिति । 'आतश्चोपसर्गे' (३।१।१३६) इति 'सुपि' (३।२।४) इति योगविमागाद्वा कः । यद्वा करमलिति । 'अल भूषणाद्दी' (भ्वा० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) । 'करालं दन्तुरे तुङ्गे भीषणे चाभिधेयवत् । (स सर्जरसतैले ना झीवं कृष्णकुठेरके)' (इति मेदिनी) । 'दन्तुरस्तूच्चतरदे तथोच्चतनते त्रिष्ठु' (इति रान्तेषु मेदिनी) ॥

चारौ दक्षे च पेशलः।

'पिश अवयवे' (तु० प० से०) । भावे घञ् (३।३।१८) पेशं लाति । बाहुलकात् पिशेरलज्वा ॥

मृर्वेऽर्भकेऽपि बालः स्यात्

बलति । 'बल प्राणने' (भ्वा० प० से०) । 'ज्वलिति—' (३।१।१४०) इति णः । यद्वा वाडते । 'वाड्व आफ्राज्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । यद्वा व-ल्यते । 'वल संवरणे' (भ्वा० आ० से०) । कर्मणि घक् (३।३।१९) । 'वालः कचे शिशो मूर्खे हीवेरेऽश्वेमपुच्छ-योः' इति विश्वः । 'वालो ना कुन्तलेऽश्वस्य गजस्यापि च बालधौ । वाच्यलिङ्कोऽर्भके मूर्खे हीवेरे पुंनपुंसकम् । अलंकारान्तरे मेधौ बाली वाला त्रुटिश्वियोः' (इति मेदिनी)॥

लोलश्रलसतृष्णयोः २०५

लोडित । 'लोड्ड उन्मादे' (भ्वा० प० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४)। 'लोलश्र्यले सतृष्णे च लोला तु रस-नाश्रियोः' (इति हैमः)॥

इति लान्ताः॥

द्वदावौ वनारण्यवही

दुनोति, दवित वा । 'दुदु उपतापे' (स्वा०प० अ०) । 'दु गतौ' (स्वा० प० अ०) । 'दुन्योरनुपसर्गे' (३।१। १४२) इति वा णः । पक्षे अच् । यत्तु—दूयन्तेऽनेनेति । 'दुञो विभाषा' इति घञ्—इत्युक्तं स्वामिना । तन्न । उक्तवचनाभावात्॥

जन्महरौ भवौ।

भवति । पचाद्यच् (३।१।१३४) । अन्तर्भावितण्यथीं वा । जन्मनि तु भावे 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'भवः क्षेमेशसंसारे सत्तायां प्राप्तजन्मनोः' (इति मेदिनी)॥

मन्त्री सहायः सचिवौ

सह अयते, अयति वा । 'अय गतौ' (भ्वा० आ०

से०) । 'ई गतौं' (भ्वा० प० से०) वा । पचाद्यच् (३। १।१३४) । सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० उ० से०)। 'सर्वधातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) । सिंच वाति । 'वा ग-त्यादौं' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप—' (३।२।३) इति कः ॥

पतिशाखिनरा धवाः ॥२०६॥

भवति, ध्रुवति, धूनोति, धुनाति वा । 'धूल् कम्पने' (चु० उ० से०, स्वा० उ० से०, त्रया० उ० से०)। 'घू विधूनने' (तु० प० से०)। पचाचच् (३।१।१३४)। यद्वा धूयते। 'ऋदोरप्' (३।३।५७)। 'धवः पुमान्नरे धूर्ते पत्यो वृक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)।

अवयः शैलमेषकीः

अवति, अन्यते वा। 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। 'अविनीथे रवौ मेषे शैले मूषिक-कम्बले' (इति मेदिनी)। ('अविभूपुष्पवत्योः स्त्री वायुपा-कारभःसु ना' इति वैजयन्ती)॥

आज्ञाह्वानाध्वरा हवाः।

'हुेम् स्पर्धायां शब्दे च' (म्वा० उ० अ०)। 'भावेऽनु-पसर्गस्य' (३।३।७५) इति ह्वः संप्रसारणमप् च। ह्रयतेऽत्रे-ति वा॥

भावः सत्तास्वभावाभित्रायचेष्टात्मजन्मसु २०७

भावयति । पचाद्यच् (२।१।१२४) । भवनं वा । 'श्रि-णीभुवोऽनुपसर्गे' (२।२।२४) इति घञ् । 'भावः सत्तास्व-भावाभिप्रायचेष्टात्मजन्मसु । कियालीलापदार्थेषु विभूतिब-न्धुजन्तुषु । रत्यादौ च' (इति मेदिनी) ॥

स्यादुत्पादे फले पुष्पे प्रसवी गर्भमीचने।

प्रसवनम्, प्रस्यते वा । 'षूङ् प्राणिप्रसवे' (दि॰ आ॰ से॰) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । पचाद्यच् (३।१।१३४) वा । 'प्रसवो गर्भमोचने । उत्पादे खादपत्येऽपि फलेऽपि कुसुमेऽपि च'(इति मेदिनी) ॥

अविश्वासेऽपह्नवेऽपि निकृतावपि निह्नवः २०८

्रनिह्नवनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।१।५७) । 'निह्नवः पुंसि निकृतावविश्वासा-पठापयोः' (इति मेदिनी) ॥

उत्सेकामर्षयोरिच्छापसवे मह उत्सवः।

उत्सेक उद्रेकः । इच्छायाः प्रसव उत्पत्तिः । मह उ-

१-- 'पुंसि' इति न प्रकृतोपयोगि । अग्रे 'पुमान्' इत्युक्तेः ॥

द्धवः । उत्सवनम् । 'षु प्रसवैश्वर्ययोः' (भ्वा० प० अ०) । 'ऋदोरप्' (३।३।५७) । 'उत्सवो मह उत्सेक इच्छाप्र-सवकोपयोः' (इति मेदिनी) ॥

अनुभावः मभावे च सतां च मतिनिश्रये २०९

भवनम् । 'श्रिणीसुवो-' (३।३।२४) इति घञ् । अ-नुगतो भावः । 'प्राद्यो गताद्यर्थे-' (वा० २।२।१८। इति समासः । यद्वा अनुभावयति । पचाद्यच् (३।१। १३४) । 'अनुभावः प्रभावे सान्निश्चये भावसूचके' इति विश्वः ॥

स्याज्जन्महेतुः प्रभवः स्थानं चाद्योपलब्धये।

जन्मनो हेतुः । प्रभवत्यस्मात् । 'ऋदोरप्' (३।३। ५७) । 'प्रभवो जलमूले स्याजन्महेतौ पराक्रमे । ज्ञानस्य चादिमस्थाने' (इति मेदिनी) । आद्योपलञ्घये प्रथमज्ञानार्थम् ॥

श्र्द्रायां विभतनये शस्त्रे पारशवी मतः ॥२१०॥

ेपराञ्ग्रणाति । 'शॄ हिंसायाम्' (ऋया० प० से०) । 'आङ्परयोः खनिशॄभ्यां डिच्च' (उ० ११३३) इत्युः । परग्ररेव । प्रज्ञाद्यण् (५१४१३८) । परिश्चया अपत्यं वा । 'परस्त्री परग्रुं च' (ग० ४१११४०४) इत्यञ् । 'पुंसि पारश्चादः पुमान् । परस्त्रीतनये शस्त्रे द्विजाच्छूदासुतेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

ध्रुवो भभेदे क्रीवे तु निश्चिते शाश्वते त्रिषु ।

श्रुवति । 'श्रुव गतौ' (तु० प० से०) । पचाद्यच् (३। १।१३४) । 'श्रुवः कीले शिवे शङ्को वसौ योगे वटे मुनौ । श्रुवा मूर्वाशालिपण्यों गीतिसुग्मेदयोरि । श्रुवं तु निश्चित तर्के निश्चले शाश्चतेऽन्यवत्' इति विश्वः । भ-भेदे नक्षत्रविशेषे ॥

स्वो ज्ञातावात्मिन स्वं त्रिष्वात्मीये स्वोस्त्रियां धने ॥ २११॥

स्वनित । स्वन्यते वा । 'स्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति ढः। 'स्वो ज्ञात्यात्मनोः स्वं निजे धने' इति हेमचन्द्रः। 'स्वः स्यात्युंस्यात्मनि ज्ञातौ त्रिष्वात्मीयेऽस्त्रियां धने' (इति मे-दिनी)॥

स्रीकटीवस्रबन्धेऽपि नीवी परिपणेऽपि च ।

स्रियाः कट्यां वस्रस्य बन्धने । परिपणे राजपुत्रादेर्ब-न्धके । —वणिजां मूलधने—इति मुकुटः । तन्न । मे- दिन्यां (हैमे) तयोः पृथक्पाठात् । निव्ययति, निवीयते वा । 'व्येव्य् संवरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'नौ व्यो य-लोपः पूर्वस्य च दीर्घः' (उ० ४।१३६) इतीण् । 'कृदि-कारात्—' (ग० ४।११४५) इति ङीप् । 'नीवी स्नीकटी-वस्रवन्धने । मूलद्रव्ये परिपणे' (इति हैमः) ॥

शिवा गौरीफेरवयोः

शिवमस्त्यस्याः । अर्शआद्यच् (५।२।१२७)। 'पुण्ड-रीकर्दुमे चापि शिवा झाटामछोषघो । अभयामछकीगौ-रीकोष्ट्रीसेक्कछासु च' इति विश्वः॥

द्वंदं कलहयुग्मयोः॥२१२॥

द्वौ द्वौ । 'द्वंद्वं रहस्यमर्यादावचनव्युत्कमणयज्ञपात्रप्रयो-गाभिव्यक्तिषु' (८।१।१५) इति साधुः । 'चार्थे द्वन्द्वः' (२।२।२९) इति निर्देशात्पुंस्यपि । 'द्वंद्वं रहस्ये कलहे तथा मिथुनयुग्मयोः' (इति मेदिनी) ॥

द्रव्यासुव्यवसायेषु सन्त्वमस्त्री तु जन्तुषु ।

द्रव्यं वित्तम् । असुः प्राणः । व्यवसायो निश्चयः । सीदन्त्यस्मिगुणाद्याः । 'षद्रः विश्वरणाद्यौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि दश्यन्ते' (उ० ४।१०५) इति त्वन् । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः । आत्मत्वव्यवसायासुवित्तेष्वस्त्री तु जन्तुषु' (इति मेदिनी) ॥ क्षीवं नपंसके षण्ढे वाच्यलिङ्गमविक्रमे ॥२१३॥

षण्ढे तृतीयाप्रकृतौ । क्षीबते । 'क्षीब अधाव्यें' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३५) इति कः । 'अस्ती नपुंसके कीवं वाच्यलिङ्गमविक्रमे' इति रुद्रः । अयमोष्ठयोऽत्र अमात्पठितः । पूर्वगन्धर्वजिह्वास्त्वोष्ठयेषु ॥ इति वान्ताः ॥

द्दी विशो वैश्यमनुजो

विश्वति । 'विश्व प्रवेशने' (तु० प० से०) । किए (३। २।१७८) । 'विट् स्मृतो वैश्यमनुजप्रवेशेषु मनीषिभिः' इति विश्वः॥

द्वी चराभिमरौ स्पशौ ।

अभिमरो युद्धम् । स्पशति । 'स्पश बाधनस्पर्शनयोः' (भ्वा० उ० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'स्पशः स्यात्संपराये च प्रणिधावपि पुंस्ययम्' (इति मेदिनी) ॥

१—इदं तु पूर्वान्विय 'पुण्डरीकद्वमे पुमान्' इति मेदि-न्युक्तेः ॥ २—क्रोध्री ऋगाली । 'पुंग्लगोलेऽपि शिवा' इति मु-कुटः ॥ ३—विश्वहैममेदिनीष्विप यणन्तेष्विप पठितः इति स-वैपां भ्रमकल्पनं तु न सम्यक् ॥

द्दे। राशी पुञ्जमेषाद्यौ

रैश्यते, रशति वा। 'रश' इति सौत्रो धातुः खनार्थः । बाहुळकादिण् । णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) वा॥

द्दी वंशी कुलमस्करीं ॥२१४॥

वमित, वम्यते वा । 'दुवम् उद्गिरंणे' (भ्वा० प० से०) । 'वृम्विमभ्यः शर्क्' । मस्करो वेणुः । 'वंशो वेणौ कुले वर्गे पृष्ठाद्यवयवेऽपि च' (इति विश्वः) ॥

रहःप्रकाशौ वीकाशौ

विकाशनम् । अस्मिन् वा । 'काग्र दीप्तो' (भ्वा०आ० से०) । 'भावे' (३।३।१८) 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्य- धिकरणे वा घञ् । 'इकः काग्ते' (६।३।१२३) इति दीर्घः । यद्वा विकशनम् । अत्र वा । 'कग्न शब्दे' (अ० आ० से०) । पूर्ववत् । 'वीकाशो विजने व्यक्ते' इति विश्वः । 'विकाशों पुंसि विजने प्रकाशे संदर्शं समे । उचिते च' (इति मेदिनी) ॥

निर्वेशो सृतिभोगयोः।

निर्विश्यते । निर्वेशनं च । घञ् (३।३।१८,१९) । मृतिर्वेतनम् । 'निर्वेशस्तु पुमान्भोगे वेतेन मूर्च्छनेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कृतान्ते पुंसि कीनाशः श्चद्रकर्षकयोस्त्रिष्ठ।।२१५॥

'की' इत्यव्ययं कुत्सायाम् । की कुत्सितं नाशयति । पचाद्यच् (३।३।१३४) । यद्वा क्रिश्नाति । किश्यते वा । 'क्रिश् विवाधने' (त्रया० प० से०) । 'क्रिश वन्धे (उप-तापे)' (दि० आ० से०) वा । 'क्रिशेरीचोपधायाः कन्

१—'रश' थातुः किसम् 'अशे रश' सूत्रे पिठतोऽस्ति यतः सौत्रत्वं संभाव्यते । किं च 'अशिपणाव्यो रुडायछुको च' (उ० ४।१३३) इति सूत्रे रुड्डिधानम् च' (उ० २।७५) इति सूत्रे आदेशिवधानं च व्यर्थमेव स्यात् ॥ २—अस्य सूत्रस्यो-ज्ज्वळदत्तादिग्रन्थेऽनुपलम्भात् 'अनुनासिकस्य किझलोः—' (६।४।१५) इति दीर्धांपत्तेश्च चिन्त्यमेतत् । तस्मात्प्रागुक्तमवे सम्यक् ॥ ३—'विकाशो रहिस व्यक्ते' इति हेममूलस्य 'विकाशते विकाशः । एकदेशस्याविकृतत्वादीकाशोऽपि । व्यक्ते वाच्यिलङ्गः द्वयोर्थथा—'उपविश्य विकाशेषु रहस्यानि प्रकाशयेत' इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदीव्याख्यायाश्च संवादाद्व-स्वेकारवान् ॥ ४—इत्यादि मेदिनीवावयं तु प्रकृतोपयोगि । अन्त्रेछेखस्तु 'सट्टशागमे' इति काचित्कलेखकप्रमादजपाठानुसारेण ॥

होपश्च हो नाम् च' (उ० ५।५६) । 'कीनाशः कर्षक-क्षुद्रोपांशुघातिषु वाच्यवत् । (यमे ना)' (इति मेदिनी) ॥ पदे स्रक्ष्ये निमित्तेऽपदेशः स्यात

अपदेशनम् । अपदिश्यते वा । 'दिश अतिसर्जने' (तु० उ० अ०) । घञ् (३।३।१८,१९) । पदे स्थाने । 'अ-पदेशः पुगाँछक्ष्ये निमित्तन्याजयोरिप' इति विश्वः ॥

कुशमप्सु च।

को शेते तिष्ठति । 'अन्येभ्योऽपि—' (बा० ३।२।१०१) इति डः । कुश्यति । 'कुश श्लेषणे' (दि० प० से०) । 'इगु-पष—' (३।१।१३५) इति कः । कु पापं श्यति । शो-तन्करणे' (दि० प० अ०) । 'सुपि' (३।३।४) इति यो-गविभागात्कः । 'कुशो रामसुते दभें योके द्वीपे कुशं जले' इति विश्वः ॥

दशावस्थानेकविधापि

दशति । 'दंश दशने' (भ्वा० प० अ०) । मूळविभु-जादिकः (वा० २।२।५) । यद्वा पचाद्यच् (२।१।१२४) । 'जपजभदहदश-' (७।४।८६) इति निर्देशादक्षित्यपि नळोपः । यद्वा दश्यते । 'गुरोश्च-' (२।२।१०४) इत्यङ्। अनेकविधा बाल्यादिरूपा । 'दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्नान्ते मूंक्र, योषिति' (इति मेदिनी) ॥

आशा तृष्णापि चायता ॥२१६॥

आ समन्तादश्चते । 'अग्न्यातौ' (स्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'आश्वा ककुमि तृष्णायाम्' (इति हैंमः) ॥

वशा स्त्री करिणी च स्यात्

विष्ट । 'वश कान्ती' (अ० प० से०) । पचाद्यच् (३। १।१३४) । स्त्री योषित् । 'वशा वन्ध्यासुतायोषास्त्रीग-वीकरिणीषु च' इति विश्वः ॥

ह्य ज्ञाने ज्ञातिर त्रिषु।

पश्यित । 'हिशिर् प्रेक्षणे' (भ्वा० प० अ०)। किए (३।२।१७८)। यद्वा दर्शनम्। अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८)। 'हक् स्त्रियां दर्शने नेत्रे बुद्धौ च त्रिषु वीक्षके' (इति मेदिनी)॥

स्यात्कर्कशः साहसिकः कठोरामसृणावपि २१७

कृणाति । 'कृञ्ज् हिंसायाम्' (क्रया० उ० से०) । 'अ-न्येभ्योऽपि-' (३।२।७५) इति विच् । कश्यते । 'कश शब्दे' (अ० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । कर् चासौ कशश्च । 'कर्कराः परुषे कूरे कृपणे निर्दये दृढे । इक्षौ साहसिके कासमर्दकाम्पिछयोरिप' इति विश्वः । अ-मसुणो दुस्पर्शः ॥

मकाशोऽतिमसिद्धेऽपि

प्रकाशते । प्रकाशनं वा । 'काश्य दीतों' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१८) वा । 'प्रकाशोऽतिप्रसिद्धे स्यात्प्रहासातपयोः स्फुटे' इति विश्वः ।

शिशावज्ञे च बालिशः ।

वाडनम् । 'वाडृ आम्रान्ये' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । वाठिं स्यति । 'शो तन्करणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥

इति शान्ताः॥

सुरमत्स्यावनिमिषौ

न निमिषति । 'मिष श्लेषणे (तु० प० से०) । 'इगु-पध-' (३।१११३५) इति कः । नञ्समासः (२।२।६) ॥ पुरुषावात्ममानवौ ॥२१८॥

पुरित । 'पुर अग्रगमने' (तु० प० से०) । 'पुरः कु-षन्' (उ० ४।७४) । 'पुरुषः पूरुषे सांख्यज्ञे च पुंनाग-पादपे' (इति मेदिनी) ॥

काकमत्स्यात्खगौ ध्वाङ्घौ

मत्स्यानित । मत्स्याचासौ खगश्च । ध्वाङ्कित । ध्वाक्षि घोरवाशिते च' (भ्वा० प० से०) । चात्काङ्कायाम् । पचा-द्यच् (३।१।१३४) 'ध्वाङ्क्षौ मत्स्यात्खगे काके भिक्षुके तक्षकेऽपि च' (इति मेदिनी) ॥

कक्षौ तु तृणवीरुघौ।

कषति । कष्यते । वा । 'कर्ष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'वृत्वदिङनिकषिभ्यः सः' (उ० ३।६३) । 'कस्यः स्मृतो सुजामूले कस्योऽरण्ये च वीरुधि । कस्यः शु-ष्कतृणे शोक्तः कस्यः कच्छ उदाहृतः । कस्या स्पर्धापदे काक्ष्यां रथगेहृप्रकोष्ठयोः । गजरज्ञौ परीधानपश्चाद्ञ्चलप-छवे' इति धरणिः । वीरुहृता ॥

अभीषुः प्रग्रहे रक्मौ

ईषते । ईष्यते वा । 'ईष गतिहिंसाद्द्येनेषु' (भ्वा॰ आ॰ से॰) 'ईषेः किच' (उ॰ १।१३) इत्युः आदेरिच । अभिगत इषुः । 'प्रादयो गता—' (वा॰ २।२।१८) इति समासः । प्रमहेऽश्वादिरज्जौ । रश्मी किरणे ॥

१—'अभीशुस्तालव्यान्तोऽपि' इति मुकुटपीयूषे ॥

मैर्षः प्रेषणमर्दने ॥२१९॥

प्रेषणम् । इषेभीवे घञ् (२।२।१८) । 'प्रादृहो-' (वा० ६।१।८९) इति वृद्धिः । 'प्रेषः प्रेषणपीडयोः' इ-त्यजयः । 'प्रेषःस्यात्प्रेषणे क्षेशे मर्दनोन्मादयोरिप' इति विश्वः ॥

पक्षः सहायेऽपि

पक्षति । पक्ष्यते वा । 'पक्ष परिम्रहे' (स्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घम् । (३।३।१९) वा । 'पक्षो मासार्धके पार्श्वे म्रहे साध्याविरोधयोः । केशादेः परतो वृन्दे बले सिखसहाययोः । चुछीरन्ध्रे पतने च वा-जिकुखरपार्श्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

उष्णीषं शिरोवेष्टकिरीटयोः।

उष्णमीषते हिनस्ति । 'ईष गत्यादौ' (भ्वा० आ० से०) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । 'उष्णीषं तु शिरोवेष्टे किरीटे लक्षणा-न्तरे' इति विश्वः । शिरसो वेष्टने वस्नादिरूपें । किरीटे मुकुटे ॥

शुक्रले मृषिके श्रेष्ठे सुकृते रूषमे रूषः॥ २२०॥

वर्षति । 'वृषु (श्रेष्ठे) सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपध—' (३।१।१३४) इति कः । 'वृषो धर्मे बलीवर्दे
शृङ्गचां पुंराशिभेदयोः । श्रेष्ठे स्यादुत्तरस्थश्च वासम्धिकशुकले'। (इति मेदिनी)। शुकले बाहुवीर्यवित वृष्यप्रयोगे वा॥
कोषोऽस्त्री कुड्मले खङ्गपिधानेऽर्थीधिदिव्ययोः।

कुष्यते । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । 'कोषोऽस्री कुझाले पात्रे दिव्ये खङ्गपिधा-नके । जातिकोशेऽर्थसंघाते पेश्यां शब्दादिसंग्रहे' (इति मे-दिनी) । दिव्ये शपथे । शब्दादिसंग्रहेऽमरादौ । तालव्या-नतोऽपि । 'विष्वक्सेनोऽभ्रेषः कोषविषदौ च' इत्यूष्मविवे-कात् । 'कोशोऽस्री कुझाले पात्रे दिव्ये खङ्गपिधानके—' इति श्लोकस्य (मेदिन्याम्) तालव्यादौ (नते) अपि पाठः ॥ द्यतेऽक्षे शारिफलकेऽप्याकषः

अक्षे पाशके । शारिफलकमक्षमीठिका । आकर्षणम् । आकृष्यते वा । आकृषन्त्यस्मिन्वा । 'कृष विलेखने' (तु॰ उ० अ०) । घञ् (३।३।१८।१९) । 'नाकर्षो द्यूत इन्द्रिये । पाशके शारिफलके कोदण्डाभ्यासवस्तुनि । आकृष्णेऽपि पुंसि स्यात्' (इति मेदिनी) ॥

अथाक्षमिन्द्रिये॥२२१॥

ना चूताङ्गे कर्षे चक्रे व्यवहारे कलिद्धमे ।

अक्ष्णोति, अक्ष्यते वा, अनेन, अत्र वा । 'अक्षू व्याप्ती' (भ्वा॰ प॰ से॰) । पचाद्यच् (३।१।१२४) । घञ् (३। ३।१९) । 'हलश्च' (३।३।१२०) इत्यन्त्ययोर्घञ् । 'अक्षः कर्षे तुषे चके राकटव्यवहारयोः । आत्मज्ञे पाशके चाक्षं तुत्थे सौवर्चलेन्द्रिये' इति विश्वः । व्यवहारे आयव्ययचिन्तायाम् । कर्षे मानभेदे । चके रथावयवे ॥

कर्पूर्वीर्ता करीषाग्निः शर्पुः ईंट्याभिधायिनी २२२

कर्षणम् । कृष्यते । कर्षति वा । 'कृष विरुखने' (भ्वा० प० अ०) । 'कृषिचिमतिनि–' (उ० १।८०) इत्यूः । 'करीषाग्निः पुमान्कर्षूः कुल्यायामि च स्त्रिमाम्' इति रभसः । वार्ता जीविका ॥

पुंभावे तत्क्रयायां च पौरुषम्

पुरुषस्य कर्म भावो वा । 'प्राणभुजाति-' (५।१।१२९) इत्यन् । 'पौरुषं पुरुषस्य स्याद्भावे कर्मणि तेजसि । ऊर्ध्व-विस्तृतदोःपाणिनृमाने त्वभिधेयवत्' इति विश्वः ॥

विषमप्सु च।

वेबेष्टि । 'विष्ठ न्याप्ती' (जु० उ० अ०) । 'इगुपध-' (२।१।१३२) इति कः । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः॥

उपादानेऽप्यामिषं स्यात्

आमिष्यते मुज्यते । 'मिष श्लेष' (तु० प० से०)। घन् । (३।३।१९) संज्ञापूर्वकत्वान्न गुणः ।—'घनर्थे कः' (वा० ३।३।५८)—इति तु परिगणनादयुक्तम्। 'आमिषं पुंनपुंसकम्। भोग्यवस्तुनि संभोगेऽप्युत्कोचे पल- लेऽपि च' (इति मेदिनी)। उपादानमुत्कोचः ॥

अपराधेऽपि किल्विषम् ॥२२३॥

केलनम् । किल्यते वा । 'किल क्षेपे' (तु० पं० से०) 'किलेर्बुक्च' (उ० १।५०) इति टिषच् । 'किल्बिषं पा-परोगयोः' (इति मेदिनी) ॥

स्यादृष्टौ लोकघात्वंशे वत्सरे वर्षमस्त्रियाम् ।

लोकघातुर्जम्बुद्धीपादिः । तदंशे भारतादौ । वर्षणम् । 'वृषु सेचने' (भ्वा० प० से०) । 'अन्विधौ भयादीनामु-

१- 'प्रेष पङादिरपि' इति पीयूषव्याख्या ॥

१—कुल्या नदीमात्रं च । 'कुल्या धुनी द्वीपवती तटिनी हदिनी सरित् । रोधोवक्रापगा कर्ष्: स्रवन्ती निम्नगा नदी' इति रत्नकोष:—इति सुकुट: ।।

पसंख्यानम्' (३।३।५६) इत्यच् । वर्षयति । वर्षति वा पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'वर्षोऽस्त्री भारतादौ च जम्ब्-द्वीपाब्दवृष्टिषु । प्रावृद्काले स्त्रियां भूमि' (इति मेदिनी) ॥ प्रेक्षा नृत्येक्षणं प्रज्ञा

प्रेक्षणम् । अनया वा । 'ईश्च दर्शने' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'प्रेक्षा धीनृत्य-दर्शयोः' इत्यजयः । 'प्रेक्षा नृत्येक्षणे बुद्धौ' (इति मे-दिनी) ॥

भिक्षा सेवार्थना भृतिः ॥२२४॥

भिक्षणम् । भिक्ष्यते वा । 'भिक्ष याच्ञादौ' (स्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च—' (३।३।१०३) इत्यः । 'भिक्षा भृतौ च याच्ञायां सेवाभिक्षितवस्तुनोः' इति विश्वः । भृ-तिर्वेतनम् ॥

त्विह् शोभापि

त्वेषणम् । अनया वा । 'त्विष दीसौ' (भ्वा० उ० अ०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'कान्तौ वाचि रुचौ त्विद् स्त्री' इति रमसः ॥

त्रिषु परे

वक्ष्यमाणास्त्रयो वाच्यलिङ्गाः॥

न्यक्षं कात्स्न्यनिकृष्टयोः।

नियतानि निकृतानि वा अक्षाणि यस्मिन् यस्य वा । 'न्यक्षः परशुरामे स्याज्यक्षः कात्स्न्यनिकृष्टयोः' इति विश्वः॥

मत्यक्षेऽधिकृतेऽध्यक<u>्षः</u>

अधिगतोऽक्षम् । अधिगतोऽक्षेण वा अक्षेषु व्यवहारेषु अधिकृतः । अधिकृतान्यक्षाण्यस्य । अध्यक्ष्णोति वा । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥

रूक्षस्त्वप्रेमण्यचिक्रणे ॥२२५॥

रूक्षयति । 'रूक्ष पारुष्ये' (चु० उ० से०) । पचा-बच् (३।१।१३४) । अप्रेम्णि निःस्रेहे । अचिक्कणे मसुणे ॥

इति षान्ताः॥

रविश्वेतच्छदौ इंसौ

हन्ति गच्छति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१)१३४) । 'भेवेद्वर्णागमाद्धंसः' इति सक् । यद्वा 'वृत्वदिवचिवसिहनिकिमकषभ्यः—' (उ० ३।६२)

इति सप्रत्ययः । 'हंसो विहंगभेदे स्याद्कें विष्णो ह्यान्तरे । योगिमन्त्रादिभेदेषु परमात्मन्यमत्सरे । निर्लोभनृपतौ हंसः शारीरमरुद्नतरे' इति विश्वः ॥

सूर्यवही विभावसू।

विभा प्रभा वसु धनमस्य । 'विभावसुः पुमान्सूर्ये हा-रभेदे च पावके' (इति मेदिनी)॥

वत्सौ तर्णकवर्षी द्वौ

वसित । अस्मिन्वा । 'वस निवासे' (भ्वा० प० अ०)। 'वृत्वदि—' (उ० ३।६२) इति सः । 'वसः पुत्रादिव-र्षयोः । तर्णके नोरसि क्षीबम्' (इति मेदिनी) । तर्णको गोः पुत्रः । वर्षो वत्सरः ॥

सारङ्गाश्र दिवोकसः॥ २२६॥

सारमङ्गमस्य । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) । सारं गार्यति वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । 'गापोष्टक्' (३।२।८) मृगचातकहरिणाः । द्यौरोको यस्य । 'दिवोका श्र दिवोकाश्र पुंसि देवे च चातके' (इति मेदिनी) ॥

शुक्रारादौ विषे वीर्ये गुणे रागे द्रवे रसः।

रस्यते । 'रस आस्वादने' अदन्तः । घञ् (३।३।१९)। 'रसो गन्धरसे स्वादे तिक्तादौ विषरागयोः । राङ्गारादौ द्वे वीर्ये देहधात्वम्बुपारदे । रसा तु शक्षकीपाठाजिह्नाध-रणिकङ्कषु' इति विश्वः ॥

पुंस्युत्तंसावतंसो द्वौ कर्णपूरे च शेखरे ॥२२०॥

उत्तंस्यति । उत्तंस्यते । अनेन वा । तसिः सौत्रो भू-षार्थः । पचाद्यच् (३।१।१३४) । 'हलश्र' (३।३।१२०) । इति घञ्वा । 'उत्तंसाः कर्णपूरेऽपि शेखरे चावतंस्वतत्' इति विश्वः । कर्णपूरः कर्णाभरणम्, शेखरः शिरोभूषणम् ॥ देवभेदेऽनले रश्मो वस्र रत्ने धने वस्र ।

वसित सर्वत्र ! उष्यतेऽनेन वा। 'वस' निवासे' (भ्वा० प० अ०) । शूस्त्रुस्त्रिहि—' (उ० १।१०) इत्युः। 'व-सुर्ना देवभेदाधिभायोक्रवकराजसु । क्षीवं वृद्ध्योषधे स्याले रैरले मधुरे त्रिषु' (इति मेदिनी)॥

विष्णौ च वेधाः

विधति । 'विध विधाने' (तु० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । विद्धाति वा । 'विधानो वेध च' (उ० ४।

१—एवं 'सारगः' इति रूपापत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सारं गच्छति' इति विग्रहे 'गमेः सुपि-' (वा० ३।२।३८) इति 'खच डिद्रा' (३।२।३८) इति वार्तिकाभ्यां खचि डिति वोध्यः ॥ २२५) । इत्यसुन् । 'वेधाः पुंसि हृषीकेशे बुचे च परमेष्ठि-नि' (इति मेदिनी) ॥

स्त्री त्वाशीहिंताशंसाहिदं ष्ट्रयोः ॥२२८॥

आशास्ते । 'आङ: शासु इच्छायाम्' (अ० आ० से०) । किए (३।२।७६) । यद्वा आशासनम् । अनया वा । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । 'आशासः को-' (वा० ६।४।३४) इतीत्वम् । 'आशीस्ताछुगता दंष्ट्रा तया विद्धो न जीवति' । हितस्याशंसा अहेर्देष्ट्रा ॥

लालसे पार्थनौत्सुक्ये

लालसनम् । 'लस दीसौं' (भ्वा० प० से०) यङन्तः । 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। 'लालसौत्सुक्यतृष्णातिरेक-याच्यासु च द्वयोः' (इति मेदिनी) ॥

हिंसा चौर्यादिकर्म च।

हिंसनम् । 'हिसि हिंसायाम्' (रु० प० से०)। 'गु-रोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः। 'हिंसा चौर्यादिघातयोः' (इति मेदिनी)। चौरस कर्म। ब्राह्मणादित्वात्व्यञ् (५।१। १२४)। आदिना बन्धनत्रासनताङनादि। चाद्वधोऽपि॥ मस्रभ्यापि

प्रस्ते। 'पूङ् प्रसवे' (अ० आ० से०)। 'सत्स्_' (३।२।६०) इति किप्। 'प्रस्राजनन्योश्र कद्ठीवीरु-धोरपि' इति विश्वः॥

भूद्यावो रोदस्यो रोदसी च ते ॥२२९॥

रोदिति सर्वमस्मिन् । 'रुदिर् अश्रुविमोचने' (अ० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पक्षे गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । 'रोदसी' इत्यव्ययमप्यस्ति । 'द्यावा-पृथिव्यौ रोदस्यौ रोदसी रोदसीति च'। विगृहीतयो-रप्येते नामनी । 'रोदश्च रोदसी चापि दिवि भूमौ पृथक् पृथक् । सहप्रयोगेऽप्यनयो रोदः स्यादपि रोदसी' इति विश्वः॥

ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः

अर्च्यते । 'अर्च पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'अ-चिंद्युचि—' (उ० २।१०८) इतीसिः । 'अथार्चिर्मयूखशि-खयोर्न ना' (इति मेदिनी) ॥

ज्योतिर्भद्योतदृष्टिषु ।

चोतते । चोतनं वा । अनेन वा । 'द्युत दीप्तो' (भ्वा० आ० से०) । 'द्युतेरिसिन्नादेश्च जः' (वा० २।११०)।

'ज्योतिरमो दिवाकरे। पुमान, नपुंसकं दृष्टो स्यान्नक्षत्र-प्रकाशयोः' (इति मेदिनी)॥

पापापराधयोरागः

एति । 'इण् गतौं' (अ० प० अ०) । 'इण् आग् अपराधे च' (उ० ४।२१२) इत्यसुन् ।—आगच्छती-त्यागः—इति स्वाम्युक्तिस्तु चिन्त्या ॥

खगवाल्यादिनोर्वयः ॥२३०॥

वयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। वेति । 'वी गत्यादौ' (अ० प० अ०)। अजित वा। 'अज ग-त्यादौ' (भ्वा० प० से०) वा असुन् (उ० ४।१८९) ॥—वाति—इति स्वामिसुकुटोक्तिसु चिन्त्या । असुन्यु-क्तरूपासिद्धेः। 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ यौवने च नपुं-सकम्' (इति मेदिनी)॥

तेजः पुरीषयोर्वर्चः

वर्चते । 'वर्च दीप्ती' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'वर्ची नपुंसकं रूपे विष्ठायामपि ते- जिस । पुंसि चन्द्रस्य तनेय' (इति मेदिनी) ॥

भैहस्तूत्सवतेजसोः।

महनम् । महाते वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥

रजो गुणे च स्त्रीपुष्पे

रजनम् । रज्यतेऽनेन वा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'असि अके-' (वा० ६।४।२४) इति नलोपः । 'रजः क्षीवं गुणान्तेर । आर्तवे च परागे च रेणुमात्रेऽपि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥॥ अदन्तोऽपि । 'रजोऽयं रजसा सार्धे स्त्रीपुष्पगुण- धृलिषु' इत्यजयः ॥

राहौ ध्वान्ते गुणे तमः ॥२३१॥

तम्यतेऽनेन । 'तमु ग्लानौ (दि० प० से०) । अ-सुन् (उ० ४।१८९) । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके छीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) ॥

छन्दः पद्येऽभिलाषे च

चन्दनम् । चन्द्यतेऽनेन वा । 'चदि आह्वादने दीप्तौ

१—'महः अदन्तोऽपि'—इति सुकुटः । 'मही नयन्तरे भूमी मह जसवतेजसीः' इति मेदिनी । २ — इत्थं पाठस्तु जनकानुरोधेन । भाष्ये तु 'रजकरजनरजःस्र—' इति पाठ उप- लभ्यते ।

च' (भ्वा० प० से०) । 'चन्देरादेश्च छः' (उ० ४। २१९) इत्यसुन् ॥—छन्दिति इति स्वामिसुकुटोक्तो वि-श्रहश्चिन्त्यः । 'छन्दः पद्ये च वेदे च स्वैराचाराभिला-षयोः' (इति मेदिनी) । पद्येऽनुष्टुबादौ ॥

तपः कुच्छादिकमे च।

तपनम् । तप्यते । अनेन वा । 'तप संतापे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । 'तपो लोकान्तरे-ऽपि च । चान्द्रायणादौ घने च पुमाञ्झिशिरमाघयोः' (इति मेदिनी ॥)

सहो बलं सहा मार्गः

सहते। सहाते, अनेन, अत्र वा। 'षह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०)। असुन् (उ० ४।१८९)। 'सहो बले ज्यो-तिषि च पुंसि हेमन्तमार्गयोः' (इति मेदिनी)। लिङ्गिभे-दार्थो द्विः पाठः। एवमग्रेऽपि॥

नभः खं श्रावणी नभाः ॥२३२॥

नभनम् । नभ्यते, अनेन, अत्र वा । 'णभ हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९)। 'नभो व्योम्नि नभा मेघे श्रावणे च पतद्रहे । व्राणे मृणालस्त्रे च वर्षासु च नभाः स्मृतः' इति विश्वः ॥

ओकः सद्याश्रयश्रोकाः

उच्यति समवैत्यत्र । 'उच समवाये' (दि० प० से०)।
असुन् (उ० ४।१८९) । न्यङ्कादिः (७।३।५३) ।
'ओक उचः के' (७।३।६४) इति निपातनाददन्तोऽपि ।
'ओका आश्रयमात्रे च मन्दिरे च नपुंसकम्' (इति मेदिनी) ॥

पयः क्षीरं पयोऽम्बु च।

पीयते । 'पीङ् पाने' (दि० आ० अ०) । पयते वा । 'पय गती' (भ्वा० आ० से०) । वा असुन् (उ० ४। १८९) ॥

ओजो दीप्तौ बले

उन्जिति । अनेन वा । 'उन्ज आर्जवे' (तु० प० से०) । 'उन्जेर्बले बलोपश्च' (उ० ४।१९२) इत्यसुन् ।

१ — अदन्तोऽपि भीष्मार्थः । यथा 'तपेन वर्षाः शरदा हि-मागमः' - इति स्वामी । २ — एवं सति 'पयः श्वीरं पयोऽम्बु च' इत्यम्रे समानिक्तस्य द्विः पाठो व्यर्थ एव स्यात् । छन्दोऽनुरो-धादेवान्यकोशेष्विव बोध्यः । 'आजोनोजः समः पादो—'। 'आजो दीप्ताववष्टम्भे प्रका-शवलयोरिप' (इति मेदिनी) । पृषोदरादित्वं मुकुटोक्तं चिन्त्यम्॥

स्रोत इन्द्रिये निम्नगारये ॥२३३॥

स्रविति । 'स्नु गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सुरीभ्यां तुट्र् च' (उ० ४।२०२) इत्यसुन् । 'स्रोत्तोऽम्बुवेग इ- न्द्रिये' (इति मेदिनी) ॥

तेजः प्रभावे दीप्तौ च बले शुकेऽपि

तेजयित । तेज्यतेऽनेन वा । 'तिज निशाने' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० १११८९) । 'तेजो धाम्नि प-राक्रमे । ('प्रभावरेतसोश्च') इति विश्वः । 'तेजो दीसौ प्रभावे च स्यात्पराक्रमरेतसोः' (इति मेदिनी) । चादस-हने । 'अधिक्षेपावमानादेः प्रत्युक्तस्य परेण यत् । प्राणा-स्ययेऽप्यसहनं तत्तेजः ससुदाहृतम्' इति भरतः ॥

अतस्त्रिषु ।

वक्ष्यमाणाः सान्तास्त्रिलिङ्गाः॥

विद्वान् विदंश्व

वेति । 'विद् ज्ञाने' (अ० प० से०) । 'विदेः ज्ञातु-र्वसुः' (७।१।३६) वा । 'विद्धानात्मविदि प्राज्ञे पण्डिते चाभिधेयवत्' इति विश्वः । विदन् पण्डितः ॥

बीभत्सी हिंस्रोऽपि

बीमत्सते । बीमत्स्यते, अनेन वा। 'बध बन्धने' (म्वा० आ० से०) । 'मान्बध-' (३।१।६) इति सन्नम्यासदी-र्घश्च । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घन् (३।३।१९) । घः (३।३।११८) वा। 'बीमत्सो विकृते पार्थे क्रूरे पा-पष्टणात्मनोः' इत्यजयः ॥

अतिश्ये त्वमी ॥२३४॥

वक्ष्यमाणाश्चत्वारः ॥

बृद्धमशस्ययोज्यीयान्

अतिशयेन वृद्धः प्रशसो वा 'द्विवचन-' (५१३। ५७) इतीयसुनि 'न्य च' (५१३।६१) इति 'वृद्धस्य च' (५१३१६२) इति वृद्धप्रशस्ययोर्ज्यादेशः । 'न्यादादीयसः' (६१४।१६०) इत्यात्त्रम् । 'न्यायान्वृद्धे प्रशस्ये च' (इति हैमः)॥

कनीयांस्तु युवाल्पयोः।

अतिशयितो युवाल्पो वा । 'युवाल्पयोः कनन्यतरस्याम्'

१—विषमसंख्यावाची त्वोजोऽदन्तोऽपि—इति स्वामिसुकुट-पीयूषेषु व्यक्तम् । तत्रोदाहरणमिदम् ।

(५।३।६४) इतीयसुनि कन्नादेशः । 'कनीयानतियूनि स्याद्त्यल्पानुजयोस्त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥

वरीयांस्त्रक्वरयोः

अतिशयित ऊर्ह्वरो वा । 'द्विवचन-' (५।३।५७) इतीयसुनि 'प्रियस्थिर-' (६।४।१५७) इत्यूरोर्वरादेशः। 'वरीयान् योंगभिच्छ्रेष्ठवरिष्ठेष्वतियूनि च' (इति मेदिनी) ॥

साधीयान्साधुबाढयोः ॥२३५॥

अतिशयितः साधुर्वाढो वा । ईयसुनि 'अन्तिकवा-ढयो:-' इति बाढशब्दस्य साधादेशः ॥ इति सान्ताः ॥

दलेऽपि बहम

दले पत्रे । वर्हति । 'वृह वृद्धी' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। वर्धते वा । 'वर्ह हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०)। घञ् (३।३।१९)। 'वर्हे पिच्छे द-लेऽस्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥

निर्वन्धोपरागार्कादयो ग्रहाः।

यहणम् । गृह्णाति वा । 'यह उपादाने' (क्या० प० से०) । 'ग्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इति पक्षे अच् । 'म्रहोऽनुमहनिर्वन्धमह-णेषु रणोद्यमे । सूर्यादौ पृतनादौ च सेंहिकेयोपरागयोः-' इति विश्वः॥

द्वार्यापीडे काथरसे निर्युहो नागदन्तके ॥२३६॥

आपीडे शिरोभूषणे । काथरसे कथितद्रव्यरसे । नागद-न्तके भित्तिस्थकीलके । निर्युहति । 'यहि' लौकिको साधः। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । निरूहति वा। पृ-षोदरादित्वात् (६।३।१०९) धातोर्यडागमः । 'निर्युद्यः शेखरे द्वारे निर्यासे नागदन्तके इति विश्वः॥

तुलासुत्रेऽश्वादिरक्मौ प्रग्राहः प्रग्रहोऽपि च ।

प्रगृह्यते । 'प्रेवणिजाम्' (३।३।५२) 'रश्मौ च' (३। ३।५३) इति वा घञ् । ('प्रग्राहः स्यानुलासूत्रे वृषादीनां च बन्धने' इति हैमः)। पक्षे 'अहवृह-' (३।३।५८) इ-त्यप् । 'प्रश्रहस्तु तुलासूत्रे वन्द्यां नियमने भुजे । ह्यादि-रश्मौ रश्मौ च सुवर्णहलिपादपे' इति विश्वः॥

पत्नीपरिजनादानमूळशापाः परिग्रहाः ॥२३७॥

परिगृह्यते । परिग्रहणम् , परिगृह्णाति वा । 'ग्रह-' (३।३।५८) इत्यप् । 'विभाषा ग्रहः' (३।१।१४३) इ- इतः परेऽनेकार्था अव्यया उच्यन्ते ॥

त्यप् वा । 'परिग्रहः कलत्रे च मूलस्वीकारयोरि । शपथे परिवारे च राहुवक्रस्थभास्करे' इत्यजयः ॥

दारेषु च गृहाः

गृह्णाति धान्यादिकमिति । 'गेहे कः' (३।१।१४४)। यद्वा 'गृहू ग्रहणे' (भ्वा० आ० से०) । गर्हते । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । तात्स्थ्याद्दारेषु । 'गृहं गृहाश्च पुंभूमि कलनेऽपि च सद्मनि' (इति मेदिनी)॥

श्रीण्यामप्यारोही वरस्त्रियाः।

आरु होते । आरोहणम् । आरोहित वा । 'रुह प्रादु-र्भावे' (भ्वा० प० से० अ०) । घञ् (३।३।१९,१८)पचा-चच् (३।१।१३४) । 'आरोहस्त्ववरोहे च वरारोहकटा-वि । आरोहणे गजारोहे दीर्घत्वे च समुच्छ्रये' (इति मेदिनी) ॥

न्युहो हुन्देऽपि

व्यूहते। 'ऊह वितर्कें' (भ्वा० आ० से०)। 'इगु-पध-' (३।१।१३५) इति कः। व्यू खते वा। घञ् (३। ३।१९) । 'ब्यूहः स्याद्धलविन्यासे निर्माणे वृन्दतर्कयोः' इति विश्वः । यत्तु-निर्माणे कायन्यूहे-इति मुकुटेन व्याख्यातम् । तन्न । 'अकृतव्यूहाः' इत्यादावभावात् । 'र-चनामात्रे' इति प्रयुक्तत्वात्॥

अहिर्वत्रेडपि

आहन्ति । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) । 'आङि श्रिहनिभ्यां हस्वश्च' (उ० ४।१३८) इतीण् डित् आङो ह्रस्वः । यतु 'अंहति' इति स्वामिना 'अन्द्यति' इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । नलोपासंभवात् । 'अहिर्वृत्रासुरे सपें' इति विश्वः॥

अग्नीन्द्वर्कास्तमोपहाः ॥२३८॥

तपोऽपहन्ति । 'अपे क्रेशतमसोः' (३।२।५०) इति डः । 'तमोपदः सहस्रांशुमृगाङ्कजिनवहिषु' इति विश्वः ॥ परिच्छदे नृपाईं इर्थे परिवर्हः

परिवर्हते । परिवर्ह्यते वा । 'वर्ह प्राधान्ये' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३। १९) वा । 'परिवर्हस्त राजाईवस्तुन्यपि परिच्छदे' इति विश्वः ॥

इति हान्ताः ॥

अव्ययाः परे ।

आङीषदर्थेऽभिन्याप्तौ सीमार्थे धातुयोगने २३९

अति । बाहुलकाड् डाङ् प्रत्ययः । तेन सहेत्यभिवि-धिः । तेन विना सीमा=मर्यादा । धातुना योगे सित योऽर्थो जायते तस्मिन् ॥

आ प्रयुद्ध समृतौ वाक्येऽपि

आमोति । किप् (३।२।१७८) । पृषोद्रादित्वात् (६। ३।१०९) पलोपः । प्रगृह्यसंज्ञाकत्वात् 'प्रुतप्रगृह्या अचि' (६।१।१२५) इति संधिं न याति । समरणे । वाक्या-रम्भे च। 'आ प्रगृह्यः स्मृतौ वाक्येऽनुकम्पायां समुच्चये' (इति मेदिनी) ॥

आस्तु स्यात्कोपपीडयोः।

आस्ते । 'आस उपवेशने' (अ० आ० से०) । किप् (३।२।१७८) । आङ्पूर्वादसतेर्वा । 'आः रमरणेऽप्यकारणे कोपसंतापयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

पापकुत्सेषद्थे कु

कवते । क्यते वा । कुङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'कु (पापे चेषदर्थे च) कुत्सायां च निवारणे' इति विश्वः ॥

धिग्निर्भर्त्सननिन्दयोः २४०॥

धक्कयति । 'धक्क नाशने' (जु० प० से०) । बाहुलका-डिक् प्रत्ययः । द्धातेर्वा । अपकारशब्दैर्भयोत्पादनं भत्सी-नम् । निन्दा दोषकीर्तनम् ॥

चान्वाचयसमाहारेतरेतरसमुचये।

चन्दति । 'चिद आह्वादे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्ये-भ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'चः पादपूरणे पक्षान्तरे हेतौ विनिश्चये' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

स्वस्त्याशीःक्षेमप्रण्यादौ

स्वसित । स्वस्यित वा । 'अस दीप्तों' (भ्वा० प० से०) । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) वा । क्तिच (३। ३।१७४) । बाहुलकात्तिर्वा । 'स्वस्ति मङ्गलाशीर्वादपाप-निर्णेजनादिषु' इति भागुरिः ॥

मकर्षे लङ्घनेऽप्यति ॥२४१॥

अति । इन् (उ० ४।११८) प्रत्ययः । 'आतिशब्दः प्रशंसायां प्रकर्षे लङ्गनेऽपि च' इति विश्वः (मेदिनी) ॥ स्वित्मश्चे च वितर्के च

सुष्ठु एति अयति वा । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । हर्षसंभ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

'इ गतो' (भ्वा० प अ०) वा किप् (३।२।७६) । 'स्वित् प्रश्ने च वितर्के च तथैव पादपूरणे' (इति मे-दिनी)॥

तु स्याद्धेदेऽवधारणे ।

तुदति । 'तुद व्यथने' (तु० उ० अ०) । मितद्वादि-त्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'तु पादपूरणे भेदे समु-चयेऽवधारणे । पक्षान्तरे वियोगे च प्रशंसायां विनिम्रहे' (इति मेदिनी) ॥

सकृत संहैकवारे चापि

एकवारम् । 'एकस्य सकृच' (५।४।१९) इति सुच् । 'सकृत् सहैकवारयोः' इत्यज्यः ॥

आराहूरसमीपयोः ॥२४२॥

आ राति । 'रा दाने' (अ० प० अ०) । बाहुरुका-दातिप्रत्ययः॥

प्रतीच्यां चरमे पश्चात्

अवरिमन् । 'पश्चात्' (५।३।३२) इत्यनेनावरस्य सप्तमीपञ्चमीप्रथमान्तस्य निपातितः॥

उताप्यर्थविकल्पयोः ।

जयते सम । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) । क्तः (३।३।१७४) । अप्यर्थः समुचयः प्रश्नश्च । 'उतापी हौ च बाढार्थी' इत्यजयः ॥

पुनःसहार्थयोः शश्वत

शशति। 'शश प्रुतगतो' (भ्वा०प०से०)। बाहुलकाद्वत्। 'श्रश्वत् सहसहार्थयोः' इत्यजयः॥

साक्षात् मत्यक्षतुल्योः॥२४३॥

सहाक्षेण साक्षः । तमतति । क्रिप् (३।२।१७८) । 'साक्षानुल्यसमक्षयोः' इत्यजयः ।

खेदानुकम्पासंतोषविस्मयामञ्रणे वत ।

वयते स्म । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०)। 'गत्यर्था-' (३।४।७२) इति क्तः । नेट् ()। वन्यते स्म । 'वतु याचने' (त० उ० से०)। क्तः (३।२।
१०२)। 'वत खेदेऽनुकम्पायां हर्षे संबोधनेऽद्भुते' इति
दन्तोष्ठवादावजयः॥

हन्त हर्षेऽनुकम्पायां वाक्यारम्भविषादयोः२४४

हन्ति । बाहुछकात्तः । 'हन्त वाक्यारम्भखेद्विषाद्-हर्षसंभ्रमे' (इति मेदिनी) ॥

पति पतिनिधौ वीप्सालक्षणादौ पयोगतः।

प्राति । 'प्रा पूरणे' (अ० प० अ०) । प्रथते वा । 'प्रथ प्रस्याने' (भ्वा० आ० से०) । बाहुलकाङ्कितः । इत्थंभूतास्यानः मुस्यसद्दशः प्रतिनिधिः । व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । आदिना इत्थंभूतास्यानभागप्रतिदानस्तोकेषु ॥ इति हेत्यकरणमकर्षादिसमाप्तिषु ॥ २४५ ॥

एति । अयति वा । किच् (३।३।१७४) । 'इति प्र-करणे हेतौ प्रकाशादिसमाप्तिषु । निदर्शने प्रकारे स्यादनु-कर्षे च संमतम्' इति विश्वः ॥

पाच्यां पुरस्तात्प्रथमे पुरार्थे ऽत्रत इत्यपि ।

पूर्वस्मिन् । '-सप्तमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः । 'अस्ताति च' (५।३।४०) इति पुरादेशः । 'प्राच्यां पुरः पुरस्ताद्यप्रथमन्यतीतेषु' इति बोपालितः । 'अम्रे' इति अम्रतः । आद्यादितसिः (वा० ५।४।४४) ॥

यावत्तावच साकल्येऽवधौ मानेऽवधारणे॥२४६

यत्, तत्, परिमाणमस्य । 'तैद्धिताः' (४।१।७६) इति बहुवचनेनान्येऽनुक्ता अपि तद्धिता ज्ञापिताः । तेन डावतुः । 'यावत् कात्स्न्येऽवधारणे । प्रशंसायां परिच्छेदे मानाधिकारसंभ्रमे । पक्षान्तरे च' (इति मेदिनी) ॥

मङ्गलानन्तरारम्भनश्चकात्स्न्येष्वयो अथ।

अर्थयते । 'अर्थ याच्ञायाम्' (चु० आ० से०) । बाहुलकात् डोः । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०१) इति डः । पृषोदरादित्वाद्रलोपः । 'अथाथो संशये स्या-तामधिकारे च मङ्गले । विकल्पानन्तरप्रश्नकात्स्न्यीरम्भसमु-चये' (इति मेदिनी) ॥

व्या निरर्थकाविध्योः

वृणोति, वृणीते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०) । 'वृङ् संभक्तो' (त्रया० आ० से०) वा बाहुलकात्थाक् । 'वृथा निष्कारणे वन्ध्ये वृथा स्याद्विधिवर्जिते' इति विश्वः॥

नानानेकोभयार्थयोः॥२४७॥

नेति नाना । 'विनञ्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२।२७)

१ — व्यथोंऽयं प्रयासोऽपाणिनीयः । तथा चोक्तं (५।२। ३९) सूत्रे कैयटेन 'इह तु वतुपं (५।२।३९) विधाय 'आ सर्व-नाम्नः' (६।२।९१) इत्यात्वं विहितम् । पूर्वाचार्यास्तु डावतुं वि-दिथिरे' इति । अन्ययत्वं तु विभक्तिप्रतिरूपकत्वेनैवोभयत्रापि तुल्यम् ।

इति नजो नाज् । 'नानाशब्दो विनार्थेऽपि तथानेकोभ-यार्थयोः' (इति मेदिनी)॥

तु पृच्छायां विकल्पे च

नुद्ति । नौति वा । 'णुद् प्रेरणे' (तु० उ० अ०) । 'णु स्तुतौ' (अ० प० से०) वा । मितद्वादित्वात् (वा० ३।२।१८०) डुः । 'नु स्यात्प्रश्ने विकल्पार्थेऽप्यतीतानुन-यार्थयोः' इति विश्वः ॥

पश्चात्सादृश्ययोरनु ।

अनिति । 'अन प्राणने' (अ० प० से०) । बाहुल-कादुः । 'अनु हीने सहार्थे च पश्चात्सादृशयोरिष । आ-यामे च समीपे च लक्षणादावनुक्रमे' इति विश्वः ॥

प्रशावधारणानुज्ञानुनयामञ्जूणे ननु ॥ २४८ ॥

न नुद्ति । 'णुद् घेरणे' (तु० उ० अ०) डुः (वा॰ २।२।१८०) । 'ननु प्रश्नेऽप्यनुनयेऽनुज्ञानेऽप्यव-धारणे । आमत्रणे (चापि) ननु' इति विश्वः ॥

गहीसमुचयपश्रशङ्कासंभावनास्वि ।

न पियति । 'पि गतौ' (तु० प० अ०) । किप् (३। २।१७८) । आगमशास्त्रस्यानित्वाच्च तुक् । 'अपि सं-भावनाप्रश्रशङ्कागर्हासमुचये । तथा युक्तपदार्थे च कामचारिकयासु च' इति विश्वः ॥

उपमायां विकल्पे वा

वाति । 'वा गत्यादौ' (अ० प० अ०) । किप् (३। २।१७८) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोर्वितर्के पादपूरणे । स- मुचये च' (इति मेदिनी) । 'वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुचये' इति विश्वः ॥

सामि त्वर्धे जुगुण्सिते ॥२४९॥

सामयति । 'धाम सान्त्वप्रयोगे' (चु० उ० से०)। 'अच इः' (उ० ४।१३८)॥

अमा सह समीपे च

न माति । 'मा माने' (अ० प० अ०) । किप् (३। २।७६) । सहार्थे ॥

कं वारिणि च मूर्धनि।

कम्यते । 'कमु कान्तौ' (म्वा० आ० से०) । णिङ-भावे विच् (३।३।७५) । 'कम् शिरःसुखवारिषु' इति विश्वः । 'कम् पादपूरणे तोये-' (इति मेदिनी) ॥

इवेत्थमर्थयोरेवम्

'ए' एत्थं वमित । 'दु वम उद्गिरणे' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२।७५) । 'एवं प्रकारोपमयोरङ्गीका-रेऽवधारणे' इति धरणि: ॥

नूनं तर्केऽर्थनिश्रये ॥२५०॥

नुवा स्तुत्या नमति । विच् (३।२।७५) ॥ तूष्णीमर्थे सुखे जोषम्

जुष्यते । 'जुष तृप्तौ' (चु० उ० से०) । बाहुलकादम्। 'जोषं सुखे प्रशंसायां तूष्णीलङ्घनयोरिप' (इति मेदिनी) ॥

किं पृच्छायां जुगुप्सने।

कूयते कवनम्, वा । 'कु शब्दे' (अ० प० अ०) । बाहुलकाड्डिम् । कायतेः (भ्वा० प० अ०) डिमिः (उ० ४।१५८) वा । 'किम् कुत्सायां वितर्के च निषेधप्रश्नयो-रिप' (इति मेदिनी) ॥

नाम प्राकाश्यसंभाव्यकोधोपगमकुत्सने ॥२५१॥

नामयति । नाम्यते वा । 'णम् प्रह्वत्वे' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'नाम कामे (कोपे)ऽभ्युपगमे विस्मये स्नरणेऽपि च । सं-मान्यकुत्साप्राकाश्यविकल्पेष्विप दृश्यते' (इति मेदिनी) । संभाव्यं संभावना ॥

अलं भूषणपर्याप्तिशक्तिवारणवाचकम्।

अरुति । 'अरु भूषणादौ (भ्वा० प० से०) । बाहु-लकादम् । 'अरुं भूषणपर्याप्तिवारणेषु निर्धके । अरुं शक्तौ च निर्दिष्टम्' इति विश्वः ॥

हुं वितर्के परिप्रश्ले

्रह्मते । 'हु दानादौं' (जु० प० अ०) । 'बाहुल्ल-कान्मः' ॥

समयान्तिकमध्ययोः॥२५२॥

समेति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) । 'आः सिन-ण्निकिषभ्याम्' (उ० ४।१७५) ॥

पुनरपथमे भेदे

पनते। 'पन स्तुतों' (भ्वा० आ० से०)। बाहुल-कादरः, अ(कार)स्योकारः। 'पुनरप्रथमे मतम्। अधि-कारे च भेदे च तथा पक्षान्तरेऽपि च' (इति मेदिनी)॥

निर्निश्चयनिषेधयोः।

चणाति 'नॄ नये' (त्रया० प० से०)। किए (३।२।

१७८) । 'ऋत इत्-' (७।३।५०) । 'निर्निश्चये कान्ता-चर्थे निर्निःशेषनिषेधयोः' इति विश्वः ॥

स्यात्पवन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरा २५३

प्रबन्धे अविच्छेद्ने क्रियाकरणे । पुरति । 'पुर अझग-मने' (तु० प० से०) । बाहुलकात् का । 'पुरा पुराणे नि-कटे प्रबन्धातीतभाविषु' (इति मेदिनी) ॥

ऊरर्यूरी चोररी च विस्तारेऽङ्गीकृतौ त्रयम्।

जयते । 'जयी तन्तुसंताने' (भ्वा० आ० से०) । बा-हुलंकाद्ररीक्, रीक् च । वयतेः (भ्वा० उ० अ०) ररीक् । संप्रसारणम् (६।४।१५) । 'ऊररी चोररी चोरी वि-सारेऽङ्गीकृते त्रयम्' इत्यजयः ॥

स्वर्गे परे च लोके स्वर्

'परे' इति लोकविशेषणम् । स्वरति । 'स्वृ शब्दोपता-पयोः' (भ्वा० प० अ०) । विच् (३।२।७५) ॥

वार्तासंभाव्ययोः किल्र२५४

किलति । 'किल श्रेत्ये' (तु० प० से०) । 'इगुपध-' (३।२।१३५) इति कः । 'किलशब्दस्तु वार्तायां संभाव्या- नुनयार्थयोः' इति विश्वः । 'वार्तायामरुचौ किल' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

निषेधवाक्यालंकारे जिज्ञासानुनये खलु।

खलति । 'खल संचयेः' (भ्वा० प० से०) । बाहुल-कादुः । 'खल्जु स्याद्वाक्यभूषायां जिज्ञासायां च सान्त्वने। वीप्सामाननिषेधेषु पूरणे पादवाक्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ समीपोभयतः शीघ्रसाकल्याभिम्नुखेऽभितः २५५

'पर्यभिभ्यां च' (५।३।९) इत्यभिशब्दात्तसिल् ॥

नामप्राकाश्ययोः प्रादुः

प्रान्दिति । 'अदि बन्धने' (भ्वा० प० से०) । बाहु-लकादुस् । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वाच्च नुम् प्रात्ति वा । 'अद् भक्षणे' (अ० प० अ०) । नामशब्दार्थे ॥

मिथोऽन्योन्यं रहस्यपि।

मेथित । 'मेथृ संगमे' (भ्वा० प० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) हस्वः । बाहुठकादोः । तन्त्रेणोमयमिह् निर्दिष्टम् । अन्योन्यार्थे ॥ तिरोऽन्तर्थों तिर्यगर्थे

तरित । 'तॄ' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।

१ अत्र द्वस्वादौ पाठात् '**उरी** हस्वादिरपि—इति मुकु-टपीयूषव्याख्ये ॥ १८९) । 'क्विद्पवाद्विषयेऽप्युत्सर्गोऽभिनिविशते' इति गुणविषयें इर्॥

हा विषादशुगर्तिषु ॥२५६॥

जहाति । 'ओहाक् त्यागे' (जु० प० अ०) । किप् (३।२।१७८) । 'हा विषादे च शोके च कुत्सादुःखार्थ-योरपि' (इति मेदिनी) ॥

अहहेत्य द्भुते खेदे

अहं जहाति, जिहीते वा । 'हाक्' (जु० प० अ०) । 'हाक्' (जु० आ० अ०) । 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२। १०१) इति डः । पृषोदरादित्वात् (६।४।१०९) मलोपः । '—अहहा दीर्घान्तमि'—इति मुकुटः । तत्र किप् (३। २।७६) बोध्यः । 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्रेशप्रहर्षयोः । संबोधनेऽपि' (इति मेदिनी) ॥

हि हेताववधारणे ॥२५७॥

हिनोति । 'हि गतो' (स्वा० प० अ०) । विच् (३। २।७५) संज्ञापूर्वकत्वाद्गुणाभावः । किपि (३।२।१७८) तुगभावो वा । 'हि पादपूरणे हेतो विशेषेऽप्यवधारणे । 'प्रश्ने हेत्वपदेशे च संश्रमासूययोरि । ही दुःखहेतावा-ख्यातो विषादे विस्मयेऽपि च' (इति मेदिनी) । तत्र प्रमोदरादित्वात् (६।३।१०९) दीर्घः । एषु सर्वत्र भावे वा प्रत्यया बोध्याः ॥

इत्यनेकार्थवर्गविवरणम्॥

चिरायचिररात्रायचिरस्याद्याश्चिरार्थकाः ।

चिरमयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'कर्म- ण्यण्' (३।२।१) ॥ (१) ॥*॥ चिरा रात्रयः । 'अच् प्रत्यन्वव—' (५।४।७५) इत्यत्र 'अच्' इति योगविमा- गादच् । चिररात्रानयते । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) ॥ (२) ॥*॥ चिरमस्यति । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) । ण्यत् (३।११२४) । संज्ञापूर्वकत्वाद्धुच्चभावः । शक- म्ध्वादिः (वा० ६।१।९४) ॥ (३) ॥*॥ आद्यपदेन 'चिरम्' 'चिरेण' 'चिरात्' 'चिरे' इति गृह्यन्ते । चिरोऽथों येषाम् ॥*॥ त्रीणि 'दिर्घकालस्य'॥

मुहुः पुनःपुनः शश्वदभीक्ष्णमसक्रत्समाः ॥ १॥

मोहनम् । 'सुह वैचित्ये' (दि० प० अ०) । बाहुल-कादुम् ॥ (१) ॥*॥ 'नित्यवीप्सयोः' (८।१।४) इति पुनःशब्दस द्वित्वम् ॥ (२) ॥*॥ शशति । 'शश प्रुत- गतीं' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्वतिः ॥ (३) ॥*॥ अभि क्ष्णीति । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) । बाहुलकाडुमुः । 'अन्येषामिष—' (६।३।१३७) इति दीर्घः ॥ (४)
॥*॥ न सकृत् ॥ (५) ॥*॥ समास्तुल्यार्थाः । अजयस्तु
अभीक्ष्णशब्दमनव्ययमप्याह—'अभीक्षणं तु पौनःपुन्ये
सर्वदार्थे च दश्यते' इत्यनव्ययप्रकरणे पाठात् । 'वारवारं
शश्रदर्थे वारंवारेण चेष्यते' इति त्रिकाण्डशेषः । पश्च
'पौनःपुन्यस्यार्थस्य'॥

स्राग्झटित्यञ्जसाहायद्राङ्गङ्क्षुसपदि द्वेते।

⁽³स्ते पाके' (भ्वा०प०अ०) । संपदादिः (वा० ३।३। १०८) । स्नामकति । 'अक कुटिलायां गतौ' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।७५) ॥ ॥*॥ 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) झट-मेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । किच् (३।२।७५) ॥ (२) ॥ ॥ अञ्जनम् 'अञ्जू व्यक्तयादौ' (रु० प० से०)। 'कृत्यल्युटो (कृतो) बहुलम्' (वा० ३।३।११३) इति प-चाद्यच् (३।१।१३४) । अञ्जं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्त-कर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षै क्षये' (भ्वा० प० अ०) वा। पचाद्यच् (३।१।१३४) । किए (३।२।७६) वा। (३) ॥ ॥ ह्वनम् । 'हुङ् अपनयने' (अ० आ० अ०)। बाहुलकाद्भावे घन् (३।३।१८) । पृषोदरादित्वाद्वस्य यः । ततो नन्समासः ॥ (४) ॥ संपद्यते । 'पद् गतौ' (दि० आ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) । पृषोदरादित्वात् (६। ३।१०९) समोऽन्त्यलोपः ॥ (५) ॥*॥ द्राति । 'द्रा कु-त्सायां गतौं (अ० प० अ०) । 'बाहुलकात् कः' ॥ (६) . ॥*॥ मज्जति । 'दु मस्जो शुद्धौ' (तु० प० अ०) । बा-हुलकात्सुः । 'मरिजनशोः-' (७।१।६०) इति नुम् । 'स्कोः-' (८।२।२९) इति सलोपः ॥ (७) ॥*॥ सप्त 'तत्क्षणार्थस्य' ॥

वलवत्सुष्टु किस्रुत स्वत्यतीव च निर्भरे ॥ २ ॥

बलमस्यास्ति । मतुप् (५।२।१३६) ॥ (१) ॥॥॥ सु तिष्ठति । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) इति कुः॥ (२) ॥॥। किं च तद् उत च ॥ (३) ॥॥॥ स्यते । 'षु गतो' (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । किपि

१— 'श्रे पाके' इत्यस्य दन्त्यादेरभावात्तालव्यादित्वापत्ति-भिया चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'स्नु गतौ' इत्यस्माद्वाहुलकाह्वाक् । यद्वा 'संपदादिकिवन्तं स्नुतमा समन्तादकति' इति शकन्ध्वादि-त्वमङ्गीकार्थम् ॥ (३।२।१७८) तुगभावः । डुः (वा० ३।२।१८०) वा ॥ (४) ॥*॥ अति । इन् (उ० ४।११८) ॥ (५) ॥*॥ अति च इव च ॥ (६) ॥*॥ षद् 'अति- शयस्य'॥

पृथग्विनान्तरेणर्ते हिरुङ् नाना च वर्जने ।

पर्थयति । 'पृथ प्रक्षेपे' (खु० प० से०) । बार्डुलकात् कक् ॥ (१) ॥*॥ 'विनन्भ्यां नानाञौ न सह' (५।२। २७) इति निषेधार्थाद्विशन्दान्ना ॥ (२) ॥*॥ अन्त-रेति । इणो णः॥ (३) ॥*॥ ऋतीयते । 'ऋतिः' सौतः । ततः केप्रत्ययः ॥ (४) ॥*॥ हिनोति । 'हि गतौ' (स्वा० प० अ०) । रुकक् प्रत्ययः॥ (५) ॥*॥ नञो 'विनन्भ्याम्' (५।२।२७) इति नाञ् प्रत्ययः॥ (६) ॥*॥ षद 'वर्जने'॥

यत्तवतस्त्तो हेतौ

यच्छति । 'यम उपरमे' (भ्वा० प० अ०) । किए (३।२।१७८) । 'गमादीनां को' (वा० ६।४।४०) इत्य- चुनासिकलोपः । तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥॥॥ त- नोति । 'तन् विस्तारे' (त० उ० से०) । किए (३।२। १७८) । अनुनासिकलोपः (वा० ६।४।४०) । तुक् (६।१। ७५) ॥ (२) ॥॥॥ यस्मात् तस्मात्, । यत्तद्वयाम् 'पश्चम्यास्तसिल्' (५।३।७) । त्यदाचत्वम् (७।२।१०२) ॥ (३) ॥ (४) ॥॥॥ चत्वारि 'हेतो'

असाकल्ये तु चिच्चन।।३।।

चेतित । 'चिती संज्ञाने' (भ्वा० प० से०) । किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥॥॥ चनित 'चन शब्दे' ()। पचाद्यच् (३।१।१३४)॥ (२)॥॥॥ 'असकलार्थस्य'॥

कदाचिज्जातु

कदा च चिच्च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥॥॥ जायति । 'जै क्षये (भ्वा० प० अ०) । बाहुलकातुन् ॥ (२) ॥॥ द्वे 'कस्मिश्चित्काले' ॥

१—इदं च 'प्रथे: कित्संप्रसारणं च' (उ० १।११७) इति सूत्राज्ञानमूलकम् । तत्राप्ययं विशेषः 'उक्तसूत्रमते जान्तत्वम् । भवन्मते कान्तत्वम् इति ॥ २—येनतेनादि च । यथा 'वितर गिरमुदारां येन मूकाः पिकाः स्युः'—इति स्वामी ॥

सार्धे त साकं सत्रा समं सह।

ऋध्यति । 'ऋधु वृद्धों' (दि० प० से०) । बाहुलकां-त्कम् । सह ऋषं वर्धनम् । 'सहस्य सः' (६।३।१८) इति सः ॥ (१) ॥*॥ सह अकनम् । अम् प्रत्ययः । 'सहस्य—' (६।३।७८) इति सादेशः । 'आभीक्ष्ण्ये णमुल्ल' (३।४।२२) वा ॥ (२) ॥*॥ सह त्रायते । किप् (३।२।७६) ॥ (३) ॥*॥ समति 'षम वैक्कव्ये' (भ्वा० प० से०) अम् ॥ (४) ॥*॥ सहते । पवाद्यच् (३।१।१३८) ॥ (५) ॥ ॥*॥ 'सर्जुष्' शब्दोऽप्यत्र ॥*॥ पश्च 'सहेत्यर्थं'॥

आनुक्ल्यार्थकं प्राध्वम्

प्राध्वनति । 'ध्वन शब्दे' (भ्वा० प० से०) डम्प्र-त्ययः । 'प्राध्वं तु प्रणते चातिदूरे वर्त्मनि बन्धने' ॥ (१) ॥॥।

व्यर्थके तु दृथा मुघा।।४॥

वियते । 'ग्रङ्' (क्या० आ० से०) । 'ग्रुञ्' (स्वा० उ० से०) वा । थाक् । ('ग्रुथा वन्ध्ये निष्कारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुद्धति । का प्रत्ययः । 'ग्रुषोदरा-दित्वात् (६।२।१०९) हस्य घः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'व्यर्थके'॥ आहो उताहो किमुत विकल्पे किं किमृत च ।

आहिनत । डोप्रत्ययः ॥ (१) ॥॥॥ उत च आहो च, अनयोः समाहारः ॥ (२) ॥॥॥ किम् च उत च, अनयोः समाहारः । ('किमुतातिशते प्रश्ने विकल्पे च प्रयुज्यते' इति विश्वः) ॥ (३) ॥॥॥ कानम् । 'कै शब्दे' (म्वा० प० अ०) । 'कायतेर्डिमिः' (उ० ४।२५८) ॥ (४) ॥॥॥ किम् च उ च । ('किमु संभावनायां स्याद्विमर्शे चापि दृश्यते' (इति मेदिनी) ॥ (५) ॥॥॥ ('उत्त प्रश्ने वितर्के च उताप्यर्थविकल्पयोः' इति विश्वः) ॥ (६) ॥॥॥ वद 'वितर्कनस्य'॥

तु हि च सम ह वै पादपूरणे

तुदति । डुः (बा० ३।२।१८०) ॥ (१) ॥*॥ हि-नोति । किपि तुगभावः ॥ (२) ॥*॥ चनति । चिनोति

१—क्रम्प्रत्ययस्य कित्वेन 'ऋथम्' इति प्रयोगस्यैवापाच-मानत्वेन 'सार्थम्' इति प्रयोगानिष्पत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् आभीक्ष्ण्ये णमुळ्' इति वक्ष्यमाणस्योभयरोपत्वमेव चोध्यम् ॥ २—तथा च 'सज्जः सहार्थे इति त्रिकाण्डरोषः । ३—अहो हस्वादिरपि । 'विकल्पे विस्मयेऽप्यहो' इति रुद्रवचनात्— इति मुकुटः ॥ वा। 'अन्येभ्योऽपि—' (वा० ३।२।१०२) इति डः॥ (३) ॥॥॥ स्मयते। 'स्मिङ् ईषद्धसने' (भ्वा० आ० से०)। डः (वा० ३।२।१०१)॥ (४)॥॥॥ हन्ति। डः (वा० ३।२।१०१)। ('ह स्यात्संबोधने पादपूरणे च विनिम्रहे। नियोगे च क्षिपायां स्यात्कुत्सायामपि दृश्यते' इति मेदिनी)॥ (५)॥॥॥ वाति। डैः॥ (६)॥॥॥ पद 'ऋशेकचरणपूर्णतायाम्'॥

पूजने स्वती ॥ ५ ॥

सवति । 'षु गतौ (प्रसवैश्वर्ययोः)' (भ्वा० प० अ०) । द्धः (वा० ३।२।१८०) । ('सु पूजायां भृशार्थेऽनुमति-कृच्छ्रसमृद्धिषु' इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अति । इन् (उ० ४।११८)॥ (२)॥ ॥ द्वे 'पूजने'॥ दिवाहीति

दीव्यन्त्यत्र । काप्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ अहि दिवसे । इतिना अधिकरणार्थप्रधानतां दर्शयति ॥

अथ दोषा च नकं चै रजनाविति।

दुष्यन्त्यत्र । 'दुष वैक्कत्ये' (दि० प० अ०) । आ प्र-त्ययः । ('दोषा रात्रिमुखे रात्रावत्रानव्ययमप्यसौ' इति विश्वः॥)(१) ॥*॥ नज्जति । 'ओ नस्जी त्रीडे' (तु० प० से०) । तमु प्रत्ययः॥ (२) ॥*॥ रजनौ रात्रौ इत्यर्थे॥

तिर्यगर्थे साँचि तिरोऽपि

सचनम् । 'षच समवाये' (भ्वा० प० से०)। 'इञजादिभ्यः' (वा० ३।३।१०८)॥ (१)॥*॥ तरणम्।
'तृ' (भ्वा० प० से०)। असुन् (उ० ४।१८९)। 'कचिदपवादिवषयेऽपि—' इतीर्॥ (२)॥*॥ द्वे 'तिर्यगर्थे'॥

ं अथ संबोधनार्थकाः ॥६॥

स्युः पाट प्याडङ्ग हे है भोः

पाटयति । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) णिजन्तः । किप् (३।२।१७८) ॥ (१) ॥॥॥ प्यायते । 'प्येङ् वृद्धौ' (भ्वा० प० अ०) । द प्रत्ययः ॥ (२) ॥॥॥ अङ्गति । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) ॥ (३) ॥॥। 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०)।

१ — चकारादुपापि — इति स्वामिमुकुटौ । 'उषा रात्रौ तदन्ते च' इति मेदिनी ॥ २ — साचिः स्त्रीलिकापि प्रकृत्य-न्तरमस्ति । 'मित्तौ साची परिणतमुखी' इति सप्तकुमारिका ॥ 'तिर्यक् साचिरपि स्त्रियाम्' रत्नकोषः — इति मुकुटः ॥

विच् (३।३।७५) ॥ (४) ॥*॥ हन्ति । डै प्रत्ययः ॥ (५) ॥*॥ माति । 'भा दीप्तौ' (अ० प० अ०) । बाहु- छकाड्डोस् ॥ (६) ॥*॥ षट् 'संबोधनार्थकाः'॥

समया निकषा हिरुक ।

समयनम् । 'आ समिण् निकिषभ्याम्' (उ० ४। १७५) । 'समयान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ निकषणम् । पूर्ववत् । 'निकषान्तिकमध्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥॥॥ हिनोति । रुकक् प्रत्ययः । 'हि-रुक् मध्ये विनार्थे च' इति रुद्रः । 'हिरुगुक्तं च सामिप्ये' इत्यमरमाला ॥ (३) ॥॥॥ त्रीणि 'सामीप्ये' ॥ अतिकते त सहसा

सहते । 'सह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । असा प्र-त्ययः ॥ (१) ॥ ॥ अतर्कितेऽविचारिते ॥

स्यातपुरः पुरतोऽग्रतः ॥७॥

पूर्वस्मिन् । 'पूर्वाघरावराणामसि पुरंघवश्चेषाम्' (५।३। ३९) ॥ (१) ॥*॥ पुरित 'पुर अम्रगमने' (तु० प० से०) । बाहुळकादतसुक् ॥ (२) ॥*॥ अम्रे । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (३) ॥*॥ त्रयः 'अम्रार्थाः' ॥

स्वाहा देवहविदीने श्रीषड्वीषड्वषट् स्वधा ।

स्वादतेऽनेन। 'स्वाद आस्वादने (भ्वा० आ० से०)। आ प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य हः। सुष्ठु आ हूयतेऽनेन वा। डा प्रत्ययः॥ (१)॥ ॥ श्रूयते। अनेन वा 'श्रु श्रवणे' (भ्वा० प० से०)। बाहुठकाड्डो-षद्॥ (२)॥ ॥ उद्यतेऽनेन । 'वह प्रापणे' (भ्वा० उ० अ०)। डौषद्॥ (३)॥ ॥ डषट् च॥ (४)॥ ॥ स्वयतेऽनेन। 'घ्वद् आस्वादने' (भ्वा० प० से०)। आ प्रत्ययः। पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) दस्य धः। (५)॥ ॥ । पश्च 'देवहविदाने'॥

किंचिदी पन्मनागलपे

किम् च चित् च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ ईषणम् । 'ईष गत्यादौं' (भ्वा० प० से०) । अत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ मननम् । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । आक् प्रत्ययः ॥(१) ॥*॥ त्रीणि 'अटपे' ॥

मेत्यामुत्र भवान्तरे ॥८॥

प्रकर्षेण इत्वा । इण् (अ० प० अ०) । क्त्वा प्रत्ययः (३।४।२२) । 'समासे-' (७।१।३७) इति ल्यवादेशः ।

तुक् (६।१।७५) ॥ (१) ॥*॥ अमुष्मिन् । अदसः 'स-प्तम्यास्रळ' (५।३।१०)॥ (२) ॥*॥ भवान्तरे जन्मान्तरे॥ व वा यथा तथैवैवं साम्ये

बाति । वानं वा । डः (वा० ३।२।१०१) । कवित् 'वत्' इति पाठः । स तु न युक्तः । वति (५।१।११५) प्रत्ययेन गतार्थत्वात् । न च वितरेवात्र पठितः । सादृश्यपर्याये प्रत्ययपाठस्यायुक्तत्वात् । अपत्यसम्हादिपर्यायेष्वण्-वुञादीनामपाठात् । 'वं प्रचेतिस जानीयादिवार्थे तु तद्व्ययम्' इति मेदिन्यादिसंमतेश्च ॥ (१) ॥॥॥ किपि (३।२।१७८) तु वा ॥ (२) ॥॥॥ येन तेन प्रकारेण । 'प्रकारवचने थाल्र' (५।३।२३) । विभक्तित्वात् (५।३।१) त्यदाव्यत्वम् । (७)२।१०२) ॥ (३) ॥॥॥ (४) ॥॥॥ अयनम् । 'इण्शिभ्यां वन्' (उ० १।१५२) । ('एवोपम्यपरिभवे ईषद्र्थेऽवधारणे' इति हैमः) ॥ (५) ॥॥॥ ध्रद्र्प्तास्ये' ॥

अहो ही च विस्मय ।

अहानम् । 'ओ हाङ् गतौ' (जु० आ० अ०) । डो प्र-त्ययः ॥ (१) ॥*॥ हननम् । बाहुलकाड्डी ॥ (२) ॥*॥ अद्भुते द्वे 'विस्मये' ॥

मौने तु तूष्णीं तूष्णीकाम्

तोषणम् । 'तुष तुष्टौ' (दि० प० अ०) । बाहुलकाञ्ची-म् । उपधाया ऊत् ॥ (१) ॥*॥ 'अकच्प्रकरणे' 'तूष्णीमः काम् वक्तव्यः' (वा० ५।३।७१) । 'मिद्चोन्त्यात्परः' (१। १।४६) ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'मौने'॥

सद्यः सपदि तत्क्षणे॥९॥

समानेऽहिन । 'सद्यःपरुत्—' (५।३।२२) इति साधः ॥ (१) ॥*॥ संपद्यतेऽस्मिन् । इन् (उ० ४।११८) पृ- षोदरादित्वात् (६।३।१०९) मलोपः ॥ (२) ॥*॥ स चासौ क्षणश्च ॥ 'तत्काले' द्वे ॥

दिष्ट्या समुपजोषं चेत्यानन्दे

देशनम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । दिशं स्त्या-यति । 'स्त्ये शब्दादौं' (भ्वा०प०अ०) किए (३।२।१७८)। षत्वम् (८।२।३६) । ष्टुत्वम् (८।४।४१) । संज्ञापूर्व-कत्वाज्ञस्त्वं न। यद्वा दिशति । अझ्यादिः(उ० ४।११२)॥

१—स्वामिमुकुटाभ्यां तु 'इवशब्दो गृहीतः ॥ २—'ही' शब्दो दीर्घान्तः । 'ही विचित्रो विपाकः' इति माधः—इति स्वा-मिमुकुटौ ॥ ३—कुत्वस्याप्युपलक्षणम् । पृषोदरादित्वात्सलोपः ॥ (१) ॥*॥ समुपजोषणम् । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' (तु०आ० से०) । अम्प्रत्ययः ॥*॥ मुकुटस्तु—'शम्' 'उपजोषं' च—इति पठित । तत्र 'शम् उपशमे' (दि० प० अ०) धातुर्णिजन्तः । विच् (३।२।७५) । कल्याणार्थे त्रीणि ॥ अथान्तरेऽन्तरा ।

अन्तरेण च मध्ये स्युः

अन्तरेति । 'इण्' (अ० प० अ०) । विच् (३।२। ७५) ॥ (१) ॥*॥ डाच् ॥ (२) ॥*॥ णश्च ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि **'मध्यस्य'**॥

प्रसहा तु हठार्थकम् ॥१०॥

प्रकर्षेण सोद्धा । 'वह मर्षणे' (भ्वा० आ० अ०) । क्त्वा (३।४।२२) । ल्यप् (७।१।३७) ॥ (१) ॥ ॥ ह- ठोऽर्थो यस्य ॥

युक्ते द्वे सांप्रतं स्थाने

संप्रतनम् । 'तनु विस्तारे' (त० उ० से०) । डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) समो दीर्घः ॥ (१) ॥॥॥ स्थानस्य करणम् । स्थानशब्दात् 'तत्करोति—' (वा० ३। १।२६) इति णिजन्तादेप्रत्ययः ॥ (२) ॥॥॥ युक्ते उचि-तार्थे । 'स्थाने तु कारणार्थे स्याद्युक्तसादृश्ययोरिप' (इति मेदिनी) ॥ द्वे 'युक्ते' ॥

अभीक्ष्णं शश्वदनारते।

अभिक्ष्णवनम् । 'क्ष्णु तेजने' (अ० प० से०) डम् । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अभेदींर्घः ॥ (१) ॥॥॥ शशानम् । 'शशा प्रुतगतीं' (भ्वा० प० से०) । वत् प्रत्ययः ॥ (२) ॥॥ द्वे 'अनारते निरन्तरे' ॥

अभावे नहानी नापि

नह्यति । 'णह बन्धने' (दि० उ० अ०) । इन् (उ० ४।११८) ॥ (१) ॥ ॥ वैञोऽयमकारः ॥ (२) ॥ ॥

१— 'उपजोषम् चवर्गेनृतीयनृतीयम्'। 'अन्तस्थाद्यनृतीयम्' इत्येके—इति पीयूषव्याख्या॥ २ — एवं सित स्थानिनैव सि-द्धेऽस्थोपादानं व्यर्थं स्थात् । तस्मादकार एवाभावबोधकः । अत एव 'अ स्वल्पाथेऽप्यमावेऽपि' इति हैमे 'अ शब्दः स्था-दमावेऽपि स्वल्पाथेऽप्यमावेऽपि' इति हैमे 'अ शब्दः स्था-दमावेऽपि स्वल्पाथेप्रतिषेधयोः । अनुकम्पायां च तथा वासुदेवे त्वनव्ययः' इति मेदिन्यां च पृथगुपादानं संगच्छते । अत एव स्वामिनापि 'अ विप्र इव भाषसे' इति वाक्यस्य 'विप्रवन्न कृषे' इत्यर्थं उक्तः । भवन्मते तु समस्तस्य क्रियायामन्वयायोगात् । समासानुपपत्तेश्च ॥— 'अन शब्दोऽपि निषिद्धे । अनोपमा ते बुद्धः' इति—मुकुटपीयूषव्याख्ये ॥

नह्मति । डो ॥ ॥*॥ (३) डश्च ॥ (४) ॥*॥ चत्वारि 'अभावे' ॥

मास्म मालं च वारणे ॥११॥

मा च सम च, अनयोः समाहारः ॥ (१) ॥*॥ मा-नम् । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) ॥ (२) ॥*॥ अ-लनम् । 'अल भूषणादौं' (भ्वा० प० से०) । अम् ॥ (३)॥*॥ त्रीणि 'वारणे' ॥

पक्षान्तरे चेद्यदि च

चेतित । 'चिती' (भ्वा० प० से०) । विच् (३।२। ७५) ॥ (१) ॥ ॥ यतनम् । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । इन् (उ० ४।११८) । प्रशोदरादित्वात् (६।३।१०९) तस्य दः । यद्वा 'यद् शब्दाण्णिजन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'प्रकृत्यैकाच्' (६।४।१६३) इति टिलोपो न ॥ (२) ॥ ॥ द्वे 'पक्षान्तरे' ॥

तत्त्वे त्वद्धाञ्जसा द्वयम्।

'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । अतं सततगमनं धयति, दधाति वा । विच् (३।२।१५) ॥ (१) ॥ ॥ अज्ञनम् । 'अज्ञू व्यक्त्यादौ' (रु० प० से०) । 'कृत्यत्युटो बहुलम्' (३। ३।११३) इति भावे पचाद्यच् (३।१।१३४) अज्ञं स्यति, सायति वा । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'षे क्षये' (भ्वा० प० अ०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । क्रिप् (३। २।७६) वा ॥ (२) ॥ ॥ हे 'तत्वार्थे' ॥

माकाश्ये मादुराविः स्यात

प्रात्ति । 'अद भक्षणे' (अ० प० अ०) । उस् ॥ (१) ॥*॥ अवते । 'उङ् शब्दे' (भ्वा॰ आ० अ०) । इर् (इस्) ॥ (२) ॥*॥ हे 'स्फ्रटार्थे' ॥

ओमेवं परमं मते ॥१२॥

अवित । 'अव रक्षणादौ' (भ्वा० प० से०) । 'अव-तेष्ठिलेपश्च' (उ० १।१४२) इति मन्, मन एव टि-लोपः । 'ज्वरत्वर-' (६।४।२०) इत्यूठौ । गुणः (७।३। ८४) ॥ (१) ॥*॥ इणो बाहुलकाद्वम् ॥ (२) ॥*॥ परं मिमीते, मिनोति, मीनाति वा । डम् । 'ओमेवं परमं

१—'रवावद्धाः' इति किष्फणाभ्युदये भाषासमावेदाः । तत्र प्रकृतपक्षे 'रवाः शब्दाः वद्धाः संयताः । 'वन्ध वन्धने' क्तः। संस्कृते तु 'रवौ सुर्वे अद्धा तत्त्वम्' इत्पर्थः—इति मुकुटः॥ भवेत्' इत्यव्ययकाण्डे व्याडिः ॥ (३) ॥*॥ त्रीणि 'अनुमतौ'॥

समन्ततस्तु परितः सर्वतो विष्वगित्यपि ।

समन्तात् । आद्यादित्वात् (वा० ५।४।४४) तसिः ॥ (१) ॥*॥ 'पर्यमिभ्यां च' (५।३।९) इति परिशब्दात्त-सिल् ॥ (२) ॥*॥ सर्वरमात् । 'पश्चम्यास्तसिल्' (५।३। ८) ॥ (३) ॥*॥ विषु अञ्चति । किन् (३।२।५९) ॥ (४) ॥*॥ 'अभितः' 'विश्वतः' 'समन्तात्' इत्याद्यपि ॥*॥ चत्वारि 'सर्वत इत्यथे' ॥

अकामानुमतौ कामम्

काम्यते । कमेणिङन्तादम् । 'अकामानुमतौ कामम-स्योपगमेऽपि च' इति रुद्रः । 'आकामानुमतौ कामम्' इति कचित्पाठः । तत्राङ् बोध्यः । 'निकामानुमतौ का-मम्' इत्यर्थः । 'कामं कामाभ्यनुज्ञयोः' इति त्रिका-ण्डशेषः ॥

असुयोपगमेऽस्तु च ॥१३॥

असति । अस्यति वा । तुन् । 'अस्तु स्याद्भ्यनुज्ञानेऽप्यस्यापीडयोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥। चान्नामशब्देऽप्यत्र ॥॥॥ एकम् ॥

नत्र च स्याद्विरोधोक्तौ

'ननु' 'च' निपातद्वयस्य समाहारद्वंद्वः ॥

कचित्कामप्रवेदने।

'कत्' इति कुशब्दादेशः । 'कत्' 'चित्' अनयोर-प्येवम् ॥ (१) ॥*॥ इष्टप्रश्ने एकम् ॥

निःषमं दुःषमं गर्ही

निर्गतं सममत्र । 'तिष्ठद्भुप्रभृतीनि च' (२।१।१७) इत्यव्ययीभावत्वम् । 'सुविनिर्दुर्भ्यः—' (८।३।८८) इति षत्वम् ॥ (१) ॥*॥ दुष्टं सममत्र ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निन्दितेऽथें'॥

यथास्वं तु यथायथम् ॥१४॥

'यथास्वम्' इति वीष्सायामव्ययीभावः (२।१।६)। यो य आत्मा, यद्यचात्मीयम्, तद्यथास्वम्। तस्मिन् य-थाशव्दस्य द्वे क्षीबत्वं च निपात्यते 'यथास्वे यथायथम्' (८।१।१४) इति सूत्रेण॥ (१)॥*॥ द्वे 'यथायोग्ये'॥ मृषा मिथ्या च वितथे

मृष्यते । 'मृषु सहने' (स्वा० प० से०) । का अत्ययः॥

(१) ॥∗॥ मथते । 'मथे विलोडने' (भ्वा० प० से०) । अभ्यादित्वात् (उ० ४।११२) साधुः ॥ (२) ॥∗॥ वि-गतं तथा≕सत्यमस्मात्तत्र ॥∗॥ द्वे 'अस्तत्ये' ॥

यथार्थं तु यथातथम् ।

अर्थमनतिक्रम्य । पदार्थानतिष्टत्तावव्ययीभावः (२।१। ६) ॥*॥ (सत्यमनतिक्रम्य) । 'तथा' शब्दः 'तथ' शब्दो वा सत्यार्थः ॥ (१)॥*॥ एकम् 'सत्ये' ॥

स्युरेवं तु प्रुनवैंवेत्यवधारणवाचकाः ॥ १५ ॥

सुभूतिस्तु 'स्युरेवं तु पुनर्वा च' इति पठित । 'चा-न्वाचये समाहारे अन्योन्यार्थे समुचये।पक्षान्तरे तथा पा-दप्रणेऽप्यवधारणे' इति रुद्रः ॥ पञ्च 'निश्चयार्थकाः'॥ मागतीतार्थकं

प्राचि देशे । प्राची देशात् । प्राङ् देशो वा । '-स-प्रमीपश्चमी-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः 'अश्वेर्छक्' (५।३। ३०) । एवं दिशि काले च ॥ (१) ॥*॥ एकम् ॥

नूनमवरुयं निश्चये द्वयम्।

नु जनयति । 'जन परिहाणे' (चु० प० से०) । अम्।। (१)॥*॥ अव स्यायते । 'स्यैङ् गतौ' (भ्वा० आ० अ०)॥ इम् प्रत्ययः ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'निश्चिते' ॥

संवद्वर्षे

संवयते । 'वय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । किप् (३। १।७६) । यरुोपः (६।१।६६) । तुक् (६।१।७५) । यद्वा संवदति । विचु (३।२।७५) ॥

अवरे त्वर्वाग्

अवरे अञ्चति । अस्तातिः (५।३।२७) । 'अञ्चेर्छक्' (५।३।२०) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । अवरे पूर्वका-स्रतः पश्चात् । अर्वन्तमञ्चति वा ॥

आमेवं

आमयति । 'अम गत्यादिषु' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः। किप् (३।२।१७८) । 'आम् ज्ञानविनिश्चये' इति बोपा-लितः ॥ (१) ॥॥। (२) ॥॥। द्वे 'निश्चये'॥

स्वयमात्मना।।१६॥

सुष्ठु अयते । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अम्॥ (१) ॥*॥ 'आत्मना' इत्यत्रार्थे ॥ अल्पे नीचैः नि³ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) । 'नौ दीर्घश्च' (उ० ५।१३) इति डैसिः ॥ (१) ॥*॥

महत्युचैः

उचीयते । उदि चेंडेंसिः' (उ० ५।१२) ॥ (१) ॥*॥

मायो भूम्नि

प्रायणम् । 'अय गतौ' (भ्वा० आ० से०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ ॥।

अद्युते शनैः।

शणित । 'शण दाने' (भ्वा० प० से०) । शानयित वा। 'शान तेजने' (भ्वा० उ० से०) । ऐस् प्रत्ययः । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) णस्य नः, हृस्वो वा॥ (१)॥ श्रा अद्वतेऽशीष्रार्थे॥

सना नित्ये

सनित । 'षण संभक्तौ' (भ्वा० प० से०) । आ प्र-त्ययः ॥ (१) ॥*॥ 'सनात्' 'सनत्' ॥

बहिर्बाह्य

वहति । 'वह प्रापणें' (भ्वा० उ० अ०) । इस् । बव-योरभेदः ॥

स्मातीते

स्यति । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । ड्म प्र-त्ययः । 'रिमङो डः' (वा ३।२।१०१) वा ॥ (१) ॥*॥

अस्तमदर्शने ॥१७॥

असनम् । 'असु क्षेपणे' (दि० प० से०) तम् प्रत्ययः॥ (१) ॥*॥

अस्ति सन्वे

असनम् । 'अस दीप्तो' (भ्वा० प० से०) । क्तिच् (३।३।१०४) । तिर्वा । 'अस्त्याह (शब्दो) कालसामान्ये तिङन्तप्रतिरूपको' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

रुषोक्ताव

रुषा कोपेनोक्तो वचने ॥ ॥ अवनम् । 'उङ् शब्दे' (भ्वा० आ० अ०) किए (२।२।१७८) । तुग् (६।१। ७५) न । डः (वा० २।२।१८०) वा ॥

१—कुत्रचित् 'उच्चीयते' इत्यादिकः पूर्वः पाठः ॥—-२त्रि-काण्डरोषपुस्तके तु 'शब्दो' इति नास्ति, अत एव न छन्दो-भङ्गः । कश्मीरलिखितसुधापुस्तके केनचित् 'काल्ड' इति न लिखितम् ॥

ऊं प्रश्ने

जय्यते । 'ऊयी तन्तुसंताने' (भ्या० आ० से०) । मु-क्प्रत्ययः ॥॥॥ ('उम्'इति) हस्वपाठे डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥॥॥ 'रुषा प्रश्ने' इति स्वामी ॥

अनुनये त्वयि।

ईयते । अय्यते वा । इः (उ०४।१३९) । इन् (उ०४। ११८) वा ॥ (१) ॥*॥ अनुनये सान्त्वने ॥

हुं तर्के स्यात्

हवनम् । 'हु दानादौ' (जु० प० अ०) । डुम् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥

उषा रात्रेरवसाने

ओषिति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । का प्रत्ययः। 'उषा स्याद्रजनीशेषे 'उषः' इत्यपि दृश्यते' इति रभसः॥ (१)॥ ॥

नमो नतौ ॥१८॥

नमनम् । 'णम प्रहत्वे' (भ्वा० प० अ०) । असुन् (उ० ४।१८९) ॥ (१) ॥ ॥

पुनरथेंऽङ्ग

अङ्गनम् । 'अगि गतौ' (भ्वा० प० से०) । घञ् (३। ३।१८) ॥ (१) ॥*॥

निन्दायां दुष्टु

दुःस्थानम् । 'अपदुःसुषु स्थः' (उ० १।२५) । इति कुः । सुषामादित्वात् (८।३।९८) षः ॥ (१) ॥*॥

सुष्टु पशंसने ।

सुस्थानम् । पूर्ववत् ॥ (१) ॥*॥ सायं साये

सानम् । 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । णम् । युगागमः (७।३।३३) ॥ (१) ॥*॥ साये दिनान्ते ॥

मगे मातः मभाते

प्रगीयते, अत्र वा । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। के प्रत्ययः ॥ (१) ॥ ॥ प्राति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। अरन्प्रत्ययः (उ० ५।५९)॥ (२)॥ ॥ द्वे प्रभाते । 'सायंचिरम्—' (४।३।२३) इति स्- नेऽनव्ययस्य प्रगशब्दस्यैत्वं निपात्यते। अन्ययेभ्यः पृथक्क-रणात्॥ द्वे 'प्रभाते'॥

निकषान्तिके ॥ १९ ॥

(निकषणम्) । आ समिण्निकषिभ्याम्' (उ० ४ १७५)॥ (१)॥*॥)

परुत्परार्थेषमोऽब्दे पूर्वे पूर्वतरे यति ।

पूर्व वर्षे परुत्। 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ (एवं) पूर्वतरे वर्षे, यति गच्छति (वर्तमाने) वर्षे 'परारि' (१) 'ऐषमस्' (१) शब्दौ (क्रमेण) ॥*॥ अद्यात्राह्नि

अत्रास्मिन् अहिन । 'सद्यःपरुत्-' (५।३।२२) इति 'अद्य' शब्दः साधः ॥ (१) ॥*॥

अथ पूर्वेऽह्वीत्यादौ पूर्वोत्तरापरात् २० तथाधरान्यान्यतरेतरात्पूर्वेद्यराद्यः ।

पूर्वेत्तरापरेन्योऽधरान्यान्यतरेन्यश्च 'पूर्वेऽह्नि' इत्यादा-वर्थे पूर्वेद्युराद्यः शब्दा भवन्तीत्यन्वयः । आदिना 'उत्त-रेऽह्नि अपरेऽह्नि, अन्यस्मिन्नह्नि, अन्यतरस्मिन्नह्नि, इतर-स्मिन्नह्नि । द्वितीयेनादिशब्देन 'उत्तरेद्युः' 'अपरेद्युः' 'अ-घरेद्युः' 'अन्यद्युः' 'अन्यतरेद्युः' 'इतरेद्युः' । 'सद्यप-रुत्-' (५।३।२२) इत्यादिना निपातितः । 'पूर्वेद्युरिष्यते प्रातः पूर्वेद्युः पूर्ववासरे' इति रुद्रः । (क्रमेणैकैकम्) ॥ उभयद्युश्चोभयेद्युः

उभयस्मिन्नहिन । 'धुश्रोभयाद्वक्तव्यः' (वा० ५।३। २२) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ ('सद्यःपरुत्-' (५।३। २२) इति निपातितः ॥ (२) ॥*॥)

परे त्विह परेद्यवि ॥ २१ ॥

परस्मिन्नहिन । ('सद्यः परुत्-' (५१३।२२ इति साधः) ॥ (१) ॥ ॥

ह्योऽतीते

यातमहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'एषमो ह्यः-श्वसोऽन्यतरस्याम्' (४।२।१०५) इति निर्देशश्चात्रानुकूलः॥ (१) ॥*॥

१—'द्युस्' इति केवलमप्यव्ययम् । अत एव क्षीरस्वामिना
—'द्युदिनम्' इति श्रीभोजः । यथा 'द्युश्चन्द्रो द्योतते कथम्'
—इति लिखितम् ॥ अस्याव्ययत्वं च 'द्युरग्नो दिवसेऽपि स्यात्'
इति विश्वाद्युक्तस्य द्युगणद्युपिण्डादिशब्देषु भास्कराङ्गीकृतस्य
प्रथमान्तस्य प्रतिरूपकृत्वेन ॥

अनागतेऽहि श्वः

आगामि अहः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) ॥ (१) 11*11

परश्वश्च परेऽहनि।

परं च तच् श्रश्च ॥ श्वः परं वा । राजदन्तादिः (२। २।३१)॥ (१)॥*॥

तदा तदानीम्

तस्मिन् काले। 'तदो दा च' (५।३।१९) ॥ (१) ॥*॥ (चात्) दानीं च ॥ (२) ॥*॥ द्वे 'तस्मिन्काल इत्यर्थे' ॥

युगपदेकदा

युवन्त्यस्मिन्काले । 'यु मिश्रणादौ' (अ० प० से०) । गैपतक प्रत्ययः । युगं पयतेऽस्मिन् । 'पय गतौ' (भ्वा० अ० से०) । डत् प्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ एकरिमन् काले । 'सर्वैकान्य-' (५।३।१५) इति दा ॥ (२) ॥ श द्वे ॥

सर्वदा सदा ॥२२॥

सर्वस्मिन्काले । 'सर्वेंका-' (५।३।१५) इति दा॥ (१) ॥*॥ 'सर्वस सोऽन्यतरसां दि' (५।३।६) ॥

(२) ॥ ॥ द्वे 'सर्वस्मिन्काले' ॥

एति संप्रतीदानीमधुना सांप्रतं तथा।

अस्मिन्काले । 'इदमो हिंल' (५।३।१६) । 'एतेतौ रथोः' (५।३।४) ॥ (१) ॥*॥ 'सम्' 'प्रति' एतयोः समाहारद्वन्द्वः॥ (२) ॥*॥ तस्मात् प्रज्ञाद्यण् (५।४। ३८)। गणे पाठान्मान्तत्वम् ॥ (२) ॥*॥ अस्मिन्काले। 'दानीं च' (५।३।१८) ॥ (३) ॥*॥ 'अधुना' (५।३। १७) इति निपातितः ॥ (४) ॥ ॥ पञ्च 'अस्मिन्काले' ॥

दिग्देशकाले पूर्वादौ प्राग्रदक्पत्यगादयः ॥२३॥

प्राच्यां दिशि, प्राच्या दिशः, प्राची दिग्, वा । प्राचि देशे काले च, पाचो देशात् कालाच, पाङ् देशः कालो वा। '-सप्तमीपश्चमीप्रथमाभ्यः-' (५।३।२७) इत्यस्तातिः। 'अञ्चेर्ह्जक्' (५।३।३०) एवम् अवाच्यां दिशि, अवाचो देशात, अवाङ् देशः । अवाक् । यतु मुकुटः—'तसा-स्तातेः' '-छक्' (५।३।३०) इति छक् इत्याह । तन्न।

१--इदं तु 'यौगपद्य-' (२।१।६) निर्देशे दकारश्रवणानुप-पत्या चिन्त्यम् । तस्मात् प्रत्यये तवर्गतृतीयोपान्त्यत्वमङ्गीकरणीयम् ।

उक्तस्त्रादर्शनात् । 'अञ्चेर्ह्जक्' (५।३।३०) इति दर्श-नाच । 'पूर्वादौ' इत्यादिपदेनोत्तरदक्षिणाधरादीनां यहः। 'प्रत्यगादयः' इत्यादिशब्देन 'उत्तरात्' 'अधरात्' 'द-क्षिणात' (इत्यत्र) 'उत्तराधर-' (५।३।३४) इत्यातिः । 'उत्तरेण' 'अधरेण' 'दक्षिणेन' (इत्यत्र) 'एनबन्यतर-' (५।३।३५) इत्येनप्, 'दक्षिणा' (इत्यत्र) 'दक्षिणादाच्' (५।३।३६), 'दक्षिणाहि' (इत्यत्र) 'आहिचू दूरे' (५। ३।३७), 'दक्षिणतः' 'उत्तरतः' (इत्यत्र) 'दक्षिणोत्त-राभ्यामतसुच्' (५।३।२८), इत्यादयो बोध्याः ॥

॥ इत्यच्ययवर्गः ॥

सलिङ्गशास्त्रैः सन्नादिकृत्तिद्वितसमासजैः। अनुक्तैः संग्रहे लिङ्गं संकीर्णवदिहोन्नयेत् ॥ १॥

लिङ्गविधानसहितानि यानि सूत्राणि (शास्त्राणि) 'स्त्रियां क्तिन्' (३।३।९४) 'पुंसि संज्ञायां घः प्रायेण' (३।३।११८) 'नपुंसके भावे कः' (३।३।११४) 'स नपुंसकम्' (२।४। १७) 'अदन्तोत्तरपदो द्विगुः स्त्रियाम्' (वा० २।४।३०) इत्यादीनि, सन्नादिर्येषां क्यजादीनां ते सन्नादयश्च कृतश्च तद्धिताश्च समासाश्च जायन्ते येभ्यो यैर्वा, तानि शास्त्राणि तैरिहास्मिन्वर्गे 'संगृद्यन्ते लिङ्गान्यस्मिन् । बाहुलकात् 'यहवृह-' (३।३।५८) इत्यधिकरणेऽपू । तस्मिन्' लिङ्ग-संग्रहवर्गे संकीर्णवर्ग इव लिङ्गमुन्नयेद्हेत्। की हरीः शास्त्रेः, प्रागनुक्तैः । कचित् 'अनुक्ती' इति पाठः । तत्रेहानुक्त-मपि सलिङ्गशास्त्रेरु हम् । यद्वा सलिङ्गशास्त्रेः सन्नादिकृत-द्धितसमासेभ्यो जातैः शब्दैश्चेति प्रत्येकमूहे करणत्वं बो-ध्यम् । पक्षद्वये 'सन्नादि' इति चिन्त्यम् । कृदादिजभिन्न-सन्नादिजानामलाभात्। 'सन्नादिभ्यो विहितकुजैः' इति व्याख्यानेऽपि व्यर्थविशेषणत्वात् । संकीर्णवर्गे यथा प्रक्र-तिप्रत्ययार्थांचैर्छिङ्गोहनमनुक्तिलङ्गशब्दविषयम्, तथात्रापि सिलङ्गशास्त्रादिभिलिङ्गोहनमनुक्तिलङ्गशब्दविषयं बोध्यम् ॥

लिङ्गशेषविधिर्व्यापी विशेषैर्यद्यवाधितः।

लिङ्गस्य शेषोऽवशेषः। तस्य विधिः, व्यामोति पूर्वोक्तं

१--- स्त्रैकदेशलेखने Sपि सकलस्त्रालेखनेनेव यदि प्रत्याख्ये-यत्वं तर्हि भवतोऽपि 'दिक्शब्देभ्य: सप्तमीपश्वमीप्रथमाभ्यो दि-ग्देशकालेष्वस्तातिः' (५।३।२७) इति स्त्रस्थाने केवलं 'सप्तमी-पश्चमीप्रथमाभ्यः' इत्येतावक्केखेन प्रत्याख्येयत्वं कुतो न स्यात्। सूत्रपारम्भांशत्यागोऽध्युभयोः समान एव ॥

काण्डत्रयस्य व्यापकः । उत्सर्गत्वात् । विशेषेरत्रोक्तैः प्रा-गुक्तैश्च यदि न बाध्यते । 'अपवादविषयं विहाय सर्वत्र प्र-वर्तते' इत्यर्थः ॥

स्त्रियामीदृद्विरामैकाच् सयोनिपाणिनाम च ॥२॥

'स्त्रियाम्' इत्यधिकारः । ईच ऊच तौ विरामे विरामा-वन्तौ वा यस्य तच तदेकाच । श्रीः, धीः, हीः, 'भ्रूः' 'स्त्रूंः', 'द्रूंः', 'द्रूंः', ठवनं छः, भवनं भू, नयित नीः, । 'छनाति छः' इत्यादौ तु परत्वात् 'कृतः कर्तरि' () इति त्रिलिङ्गत्वम् । योनिर्भगम् तत्सिहतानां प्राणिनाः नाम स्त्रियां स्यात् । माता, दुहिता, याता, स्त्री । 'दाराः पुंभूम्नि' इति विशेषः ॥

नाम विद्युनिशावङ्घीवीणादिग्भूनदीहियाम्।

विद्युदादीनामष्टानां स्त्रियाम् । विद्युत् । तिडत् । रात्रिः, रजनिः । विद्यः, वीरुत् । वीणा, विपश्ची' इत्यादौ 'ङचाबूङन्तम्' इति सिद्धे वीणाग्रहणं चिन्त्यम् । के-चित्तु वीणास्थाने वाणीं पठन्ति । वाक्, गौः, गीः । दिक्, हिरत् । मूः, भूमिः, कुः । सरित्, त्रिस्रोताः, विपाद् । हीग्रहणं चिन्त्यम् । 'ईदूद्विरामैकाच्' इति, त्रपादौ 'ङचा-बूङन्तम्' इति च, सिद्धत्वात् । केचित्तु 'धियाम्' इति पठन्ति । संवित्, चित्, प्रतिपत् ॥

अद्नते द्विंगुरेकार्थः

अदन्तेनोत्तरपदेन सह यो द्विगुः स स्त्रियाम् । कीदशः सः । एकोर्थो यस्य सः । 'द्विगुरेकवनचम्' (२।४।१) इ-त्यनेन समाहारे एकत्विधानात् । दशमूळी, त्रिलोकी, प-श्वाक्षरी । अदन्तैः किम् । पश्चकुमारि, दशधेनु । एकार्थः किम् । पश्चकपालः, पश्चकपालों, पश्चकपालाः ॥

न स पात्रयुगादिभिः॥३॥

पात्रयुगादिभिरदन्तैर्यो द्विगुः स स्त्रियां न स्यात् । प-श्रपात्रम्, चतुर्युगम्, त्रिसुवनम्, त्रिपुरम् । माष्ये (५।४। ६८ सूत्रे) तु 'त्रिपुरी' इति दृश्यते ॥

तल्द्वन्दे येनिकट्यत्रा वैरमैथुनिकादिवुन् । स्त्रीभावादावनिक्तिण्वुळ्णच्ण्वुच्क्यब्युजिञङ्-निज्ञाः ॥ ४ ॥

उणादिषु निरूरीश्र ङचाबुङन्तं चलं स्थिरम्।

तलन्तं स्त्रियाम् । ग्रामता, गोता, ब्राह्मणता । वृन्दे-समृहे यश्च इनिकट्यत्राश्च, तदन्तं स्त्रियाम् । पाश्या, ख-लिनी, शाकिनी, गोत्रा, रथकट्या । वृन्दे किम् । मुखे भवो 'मुख्यः', दण्डोऽस्यास्तीति 'दण्डी' 'द्रन्द्राहुन्वैरमै-थुनिकयोः' (४।३।१२५) अश्वमहिषिका, काकोलूकिका, अत्रिभरद्वाजिका, कुत्सकुशिकिका । आदिना 'पादशतस्य' (५।४।१) 'दण्डव्यवसर्गयोश्च' (५।४।२) इति बुनो ग्रहणम् । द्विपदिकां द्दाति, द्वौ द्वौ द्ण्डितो द्विपदिकाम्। वैरेत्यादि किम् । 'वासुदेवार्जुनाभ्यां वुन्' (४।३।९८)। वासुदेवो भक्तिरस्य वासुदेवकः । वनो ग्रहणं वुत्र उपल-क्षणम् । कचित् 'वुः' इति पाठः । 'गोत्रचरणाच्छाघात्या-कारतद्वेतेषु (५।१।१३४) वुन् । गार्गिकया श्राघते, का-ठिकया । 'द्रन्द्रमनोज्ञादिभ्यश्च' (५।१।१३३) बुज् । शै-ष्योपाध्यायिका । 'स्रियाम्' (३।३।९४) इत्यधिकारे मावे, आदिना अकर्तरि कारके च ये अन्यादयः प्रत्ययास्तदन्तं स्त्रियां स्यात् । 'आक्रोशे नन्यनिः' (३।३।११२) । अक-रणिः, अजननिः । 'स्रियां किन्' (३।३।९४) । कृतिः, । मृतिः, । 'ण्वु' इति ण्वुल्ण्वुचोः सामान्यश्रहणम् । 'रोगा-ख्यायां ण्वुलबहुलम्' (३।३।२०८) । प्रच्छर्दिका, प्रवा-हिका । 'धात्वर्थनिर्देशे ण्वुल् वक्तव्यः' (वा० ३।३।१०८) । आसिका, शायिका । 'पर्यायाईणीत्पत्तिषु ण्वुच्' (३।३। १११) । भवतःशायिका, इक्षुभक्षिका । 'कर्मव्यतिहारे णच् स्त्रियाम्' (३।३।४३) । 'णचः स्त्रियामञ्' (५।४।१४) स्वा-र्थिकः । व्यावकोशी, व्यात्युक्षी । 'त्रजयजोभीवे क्यप्' (३। ३।९८) । त्रज्या, इज्या । 'समजनिषद्०' (३।३।९९)इति क्यप्। समज्या, निषद्या। स्त्रीभावादौ किम्। 'वदः सुपि क्यप्च' (३।१।१०६) । मृषोद्यम् । 'भुवो भावे' (३।१। १०७) ब्रह्मभूयम् । 'ण्यासश्रन्थो युच्' (३।३।१०७)। कारणा, कामना । 'प्रैश्नाख्यानयोरिच' (३।३।११०)। कां त्वं कारिं गणिं वाकार्षीः । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' (३। ३।१०४)। पचा, त्रपा, भिदा, छिदा। 'अ प्रत्ययात्' (३।३।१०२)। चिकीर्षा, पुत्रीया। 'गुरोश्च हलः (३।३

१—'स्नू: स्त्रियां निर्झरे स्तृवे' इति मेदिनी। स्तृवो यज्ञपान्त्रम्॥ २—'क्षिव्वचि—' (उ० २।५७) इत्यादिना किन्दीयों। 'द्रूहिंरण्यरक्षसोर्द्रः कामचारः, जूः पिशाची पिशाचाश्च पुंसि' इति रूपमञ्जरी—इति मुकुटः॥ ३—'ज्रूस्त्वरागमने प्रोक्ता सामान्यगमने स्त्रियाम् । ज्रूराकाशसरस्त्रत्यां पिशाच्यां, जवने त्रिष्ठ दित मेदिनी॥

१—विभाषाख्यानपरिप्रश्नयोरिच' इत्यानुपूर्वीकस्य सूत्र-स्यानुपूर्वीच्यत्यासेन लेखः प्रामादिकः॥

१०३) । ईहा, उहा । 'ग्लाम्लाज्याहाभ्यो निः' (वा०३।३। ९५) । ग्लानिः । 'कृत्रः श च' (३।३।१००) । क्रिया । 'इच्छा' (३।३।१०१) । उणादौ न्यन्तम्, ऊदन्तम्, ई-दन्तं च । 'वीज्याज्यरिभ्यो निः' (उ० ४।४८) । 'सृष्टु-विभ्यां कित्' (उ० ४।४९) । श्रेणिः, श्रोणिः, द्रोणिः । 'अनिः' इति पाठान्तरम् । 'अर्तिसृधृधम्यस्यवितृभ्योऽनिः' (उ० २।१०२) घरणिः, धमनिः, सरणिः । 'कृविचिनिः तिधनिसर्जिखर्जिभ्य ऊः—' (उ० १।८०) । कर्षूः, चम्ः। 'अवितृस्तृतिश्रम्य ईः' (उ० ३।१५८) । अवीः, तरीः । ङी च आप् च ऊङ् च अन्ते यस तत्। कदली, कन्दली, रमा, गङ्गा, वामोरूः, करमोरूः, चलं जंगमम् । स्थिरं स्थावरम्—नाडी, खट्टा, अलावः । चरस्थिरप्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । अन्यस्य व्यवच्छेचस्याभावात्॥

तत्क्रीडायां प्रहरणं चेन्मौष्टा पाछवाणदिक् ॥५॥

'तदस्यां प्रहरणमिति कीडायां णः' () । सुष्टिः प्रहरणमस्याम्। प्रष्ठवाः प्रहरणमस्याम्। णस्य दिगुदाहरणम्। न तु परिगणनम् । तेन 'मौसला, दाण्डा' इत्यादि बोध्यम्।। घञो ञः सा कियास्यांचेदाण्डपाता हि फाल्गुनी। इयनंपाता च मृगया तैलंपाता स्वधेति दिक्।।६।।

'घनः सास्यां कियेति नः' () । घनन्तात् कियावाचिनः प्रथमान्तादस्यामित्यर्थे नः स्यात्, तदन्तं स्त्रियाम् । दण्डपातोऽस्यां तिथौ वर्तते । स्येनपातोऽस्याम् तिल्पातोऽस्याम् । 'स्येनतिलस्य पाते ने' (६।३।७१) इति सम् । 'पितृदाने स्वधा मतम्' इत्यमरमाला । वररुचिना तु 'स्वधा क्रिया प्रवेणी' इति स्नीलिङ्गोक्ता इति दिक् । उदाहरणम्, तेन मौसल्पाता भूमिरित्यादि ज्ञेयम् ॥ स्वी स्यात्काचिनमृणाल्यादिर्विवक्षापचये यदि ।

अल्पं मृणालम् । गौरादित्वात् (४।१।४१) ङीष् । आदिना कुम्भी, प्रणालि, सुराली, छत्री, पटी, तटी, मठी। काचिदिति किम् । अल्पो वृक्षो वृक्षकः ॥

. छङ्का शेफालिका टीका धातकी पञ्जिकाटकी ७

'ङयाबूङन्तम्' इति सिद्धं नामानुशासनार्थो लङ्कादी-नां पाठः । भङ्कचादीनामुभयानुशासनार्थः । शेफालिका-दीनां तु व्यर्थः, स्वपर्यायपठितत्वात्। लाक्यते सुखमस्याम्। 'लक आस्वादने' चुरादिः । 'एरच्' (३।३।५६) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) नुम् । न-म्यनुपधात्वान्न युद्धिः । यद्वा रमन्तेऽस्याम् । बाहुलकात्कः, लत्वं च ॥ (१) ॥ शा शेफालिका पृष्पविशेषः । 'शेते' इति शे। शीङः (अ० प० अ०) विच् (३।२।७५)। शयं फालयति । 'ञिफला विशरणे' (भ्वा० प० से०)। अण (३।२।१)। स्वार्थे कन् (५।४।५)। कुन् (उ० २। ३२) वा ॥ (१) ॥*॥ टीक्यतेऽर्थों यया । 'टीक्र गतौ' (भ्वा० आ० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३।१०३) इत्यः । विषमपद्व्याख्या ॥ (१) ॥ ॥ धातकी 'धव' इति प्र-सिद्धो वृक्षभेदः। धातुं करोति । 'तत्करोति-' (वा० ३। ३।२६) इति णिच् । टिलोपः (६।४।१५५) । कुन् (उ० २।३२) । पिप्पत्यादित्वात् (४।१।४१) ङीष् ॥ (१) ॥ ॥ पिञ्जयतेऽर्थोऽस्याम् । 'पिजि भाषार्थः' (चु० उ० से०)। 'गरोश्च' (३।३।१०३) इत्यः । पृषोदरादित्वादि-कारस्याकारः । स्वार्थे कन् (५।४।५) । पिञ्जयति वा । क्रुन् (उ० २।३२) । सकलेपद्याख्या ॥ (१) ॥ ॥ आढकी तुवरिका । आ समन्ताङ्कौकते, ढौक्यते, वा। 'ढौक्र गतौ' (भ्वा० आ० से०) । अच् (३।१।१३४)। घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौ-रादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥

सिश्रका सारिका हिका प्राचिकोल्का पिपीलिका। तिन्दुकी कणिका भिन्नः सुरङ्गास्चिमादयः ॥८॥

सेधित । सिध्यते वा । 'विधु गत्याम्' (भ्वा०प०से०)। 'बहुलँमन्यत्रापि' इति रक् । ततः स्वार्थे कन् (५।४।५) । क्षिपकादित्वात् (वा० ७।३।५०) इत्वाभावः । 'शृदादयः' इति रग्, इति सुकुटश्चिन्त्यः । उज्ज्वलदत्तादिवृत्तिपूक्त-सूत्रादर्शनात् । 'सीध' इति प्रसिद्धो वृक्षभेदः ॥ (१) ॥॥।

१—हेमस्तु 'टीका निरन्तरव्याख्या' इति मूलं 'सुगमानां विषमाणां च निरन्तरं व्याख्या यस्यां सा' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् ॥ २—हेमचन्द्रस्तु 'पिक्षका पदमिक्षका' इति मूलं 'पच्यन्ते व्यक्तीिक्षयन्ते पदार्था अनया 'पिक्षका' । ए- षोदरादित्वाज्जत्वे 'पिक्षका' ॥ 'अर्थोद्विषमाण्येव पदानि मनिक्त पदमिक्षका' इत्येवंरीत्या व्याख्यातवान् । प्रयुज्यते सम च 'पिक्षका' शब्येवंरीत्या व्याख्यातवान्यां विष्ठम् प्रयुज्यते सम च 'पिक्षका' शब्येवंरीत्या व्याख्यातवान्यां च स्वाख्यातवान्य । अर्थेवंरीत्या व्याख्यातवान्य विष्ठमात्रिक्षका क्रियते व्याख्यात्रिक्षका विष्ठमात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विष्ठमात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विष्ठमात्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विषयत्रिक्षका विष्यात्रिक्षका विषयत्रिक्षका विषयत्यात्रिक्षका विषयत्रिक्षका विषयत्रिक्षका विषयत्रिक्षका विषयत्रिक्यक्षका विषयत्रिक्षका विषयत्रिक्यक्षका विषयत्रिक्य

१—'लङ्का रक्षःपुरीशाखाशाकिनीकुल्टासु च' इति मे-दिनी ॥

सरित । 'सु गतौं' (भ्वा० प० अ०) । ण्वुल् (३।१। १३३) ॥*॥ ('शारिका' इति) ताल्यादिपाठे 'शृ हिं-सायाम्' (क्या० प० से०) धातुः। शुणाति दुःखं विर-हिणीनाम् । पक्षिभेदः ॥ (१) ॥ ॥ हिक्कनम् । 'हिक्क अव्यक्ते शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'गुरोश्च हलः' (३।३। १०३) इत्यः । यद्वा हिक्कयते । 'हिक हिंसायाम्' (चु० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । ऊर्ध्वे वातप्रवृत्तौ शब्दविशेषः ॥ (१) ॥*॥ प्राचित । 'अचु गतौ' (भ्वा० उ० से०) ण्वुळ (२।१।१३२)। 'वनमक्षिका' इति मु-कुटः । 'पक्षिमेदः' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ ऋच्छति । अर्थते वा। 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'शुकवल्को-ल्काः' (उ० ३।४२) इति साधुः । तेजःपुज्ञः । यतु---'मूकाद्यः'—इति सूत्रमुपन्यस्तं मुकुटेन तचिन्त्यम्। उज्ज्व-लदत्तादिषु तसाद्रीनात्॥ (१) ॥ ॥ अपि पीत्यते 'पी-ल प्रतिष्टममें (भ्वा० प० से०) । घञ् (३।३।१९)। 'वष्टि भागुरिरह्योपम्-' इत्यपेरह्योपः । स्वार्थे कन् (५।४। ५) । 'शनैर्याति पिपीलकः' 'इति पुंस्त्वमपि-' इति स्वामी ॥ (१) ॥*॥ तिम्यति । 'तिम आर्द्रीभावे' (दि० प० से०) । बाहुलकादुकष् गुणाभावश्च ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) पचाद्यच् (३।१।१३४)। स्वार्थे कन् (५।४।५) अतिसूक्ष्मम् ॥ (१) ॥ ॥ भङ्गस करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।३६) इति ण्यन्तात् । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । विन्छित्तः, कौटिल्यभेदो वा। 'व्याजच्छलनिभे भाङ्गिवेंदर्भीतनमीलिका' इति र-भसः ॥ (१) ॥ ॥ सु बहु रज्यतेऽस्यां रजसा । 'रज्ञ रागे' (भ्वा० प० अ०) । 'हलश्र' (३।३।१२०) इति घञ् । 'चजोः-' (७।३।५२) इति कुत्वम् । तिर्यग्भूखातः॥ (१) ॥ ॥ सूच्यतेऽनया । 'सूच पैशुन्ये' चुरादिः । 'अच इः' (उ० ४।१३९) । 'स्री सूचिर्नत्यमेदे च व्यधनी-शिखयोरिप' इति रतकोषः ॥ (१) ॥*॥ महनम् । अ-नया वा । 'मह पूजायाम्' (भ्वा० प० से०) । क्तिन् (३। ३।९१) । ढत्व (८।१।३१) धत्व (८।२।४०) द्युत्व (८। ४।४२) ढलोप (८।२।१३) दीर्घाः (६।३।१११)। 'माढिः पत्रशिरा' इति रत्नकोषः । 'माढिः स्त्री पत्रभङ्गी च दैन्य-स्यापि प्रकाशने' (इति मेदिनी) ॥

पिच्छावितण्डाकाकिण्यश्रूणिः शाणी द्वणी दरत्। सातिः कन्था तथासन्दी नाभी राजसभापि च ९

पिच्छ बते। 'पिच्छ बाघे' (चु० प० से०)। 'गुरोश्च-'

(३।३।१०३) इत्यः । शाल्मिलिनियीसः, भक्तादिमण्डश्च ॥ (१) ॥*॥ वितण्ड्यते परपक्षोऽनया । 'तडि आघाते' (भ्वा० आ० से०)। 'ग्रोश्र-' (३।३।१०३) इत्यः॥ (१) ॥*॥ ककनम् । 'कक लौल्ये' (म्वा० आ० से०) । घञ् (३।३।१९) । काकमणति । 'अण शब्दे' (भ्वा० प० से०) । अण् (३।२।१) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'पणगण्डकयोस्तुर्य उदमानस काकिणी' इति रुद्रः ॥*॥ रमसस्तु नान्तेष्त्रप्याह-'पणोद्मानगण्डानां तुर्योशेऽपि च काकिनी' इति । तत्र 'अन प्राणने' (अ० प० से०) धातु-र्बोध्यः । आढकस्य पञ्चाशत्तमो भाग उद्मानः । उक्तं च गणितावल्याम्—'कुल्या स्यादृष्टभिद्रींणैद्रींणपादेन चाढकः। अतोऽर्धशतिको माग उदमानमुदाहृतम्' इति ॥ (१) ॥*॥ 'चूर्णों धूलौ क्षारभेदे चूर्णानि वासयुक्तिषु'(इति मेदिनी)। चूर्णस्य करणम् । 'तत्करोति-' (वा० ३।१।२६) इति ण्यन्तात् 'अच इः' (उ० ४।१३९) । यद्वा चरणं चोरणं वा । 'घृणिपृश्चिपार्षिणचूर्णिमूर्णयः' (उ० ४।५२) इति साधः ॥ (१) ॥ ॥ शणस्य विकारः। तस्य विकारः (४।३। १२०) इत्यण् । 'टिड्डा-' (४।१।१५) इति ङीप्। प्रावरणभेदः ॥—निकषः—इति स्वामी । 'शाणः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥ ॥ द्रुणित । 'द्रुण जैहये वधे गतौ' (तु० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'जाते:-' (४।१।६३) इति ङीषू । 'द्रुण्यम्बुद्रोणीकच्छ-प्योः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ दरणम् । दीर्थते वा। 'दृ विदारणे' (त्रया० प० से०) 'भये' (भ्वा० प० से०) वा । 'शृदृभसोऽदिः' (उ० १।१३०) । **'दरत्** स्त्रियां प्रपातेऽपि भयपर्वतयोरपि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ अ॥ सननम् । सानं वा । 'षणु दाने' (त० उ० से०)। 'षोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) इति वा । 'ऊतियूति-' (३।३।९७) इति साधुः । 'सातिद्गनावसानयोः' (इति हैमः) ॥ (१) ॥ ॥ कम्यते । 'कमु कान्तौ' (भ्या० आ० से०) । बाहुलकात्थन् । 'कन्था मृन्मयभित्तौ स्यात्तथा प्रावरणान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आस्यतेऽस्याम् 'आस उपवेशने' (अ० प० से०) । 'श(अ)ब्दाद्यश्च' (उ० ४।९८) इति साधुः । 'कुन्दाद्यश्च' इति मुकुटश्चि-न्त्यः । एतत्पाठादर्शनात् । 'वेत्रासनमासन्दी स्त्री वृषी च व्रतिकासनम्' ॥ (१) ॥ ॥ नभ्यतेऽनया । अस्यां वा । 'णम हिंसायाम्' (भ्वा० आ० से०) । 'इञजादिभ्यः'

१ — प्रायेण बहुवचनान्तः — इत्यनेकार्थकैरवाकरकौमुदी ॥

(वा० ३।३।१०८)। 'नाभिर्मुख्यन्ये चक्रमध्यक्षत्रिययोः पुमान् । द्वयोः प्राणिप्रतीके स्यात्त्रियां कस्त्रिकामदे' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ राज्ञः समा॥ (१)॥ ॥

झहरी चर्चरी पारी होरा छट्टा च सिध्मला। लाक्षा लिक्षा च गण्डूषा गृधसी चमसी मसी १०

झईते । 'झई भत्सोंक्त्योः' (त्र० प० से०) । बाहुछ-कादरन् । पृषोदरादिः (६।३।१०९) गौरादिः (४।१ 8१)। 'झल्लरी झिल्लरी च द्वे हुड के वालचक्रके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चर्चते । 'चर्च उक्तौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकाद्रन् । गौरादिः (४।१।४१) । 'च-र्चरी गीतमेदे च केशमित्करशब्दयोः'॥ (१)॥ ॥ पा-रयति । पार्यते वा । 'पृ पूतीं' चुरादिः । पचाद्यच् (३। १।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । गौरादिः (४।१।४१) 'कर्क(गर्ग)रीपूरयोः पारी पादरज्ज्वां च हस्तिनः' (इति विश्वः)॥ (१) ॥*॥ होलति । हल्यते वा । 'हल हिंसासंवरणयोः' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४)। घन वा। रलयोरेकत्वम्। 'होरा तुलमे रा-इयर्धे रेखाशास्त्रभिदोरिप' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लटति । 'लट बाल्ये' (भ्वा० प० से०)। 'अग्रप्रविलटि-' (उ० ११९५१) इति क्रुन्। 'छट्टा करञ्जभेदे फले-Sवद्ये खगान्तरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सिध्ममस्त्य-स्याः। 'सिध्मादिभ्यश्च' (५।२।९७) इति छच् । 'सि-ध्मला मत्स्यविकृतौ वाच्यवतु किलासिनि' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ लाष्यते । 'लष शिल्पयोगे' चुरादिः । बा-हुलकात्सः । यद्वा लक्ष्यते । 'लक्ष आलोचने' (चु०उ०से०) घम् (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) । 'ला-क्षारोचना-' (४।२।२) इति निर्देशाद्वा दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ रुक्ष्यते । 'रुक्ष आलोचने' (चु० उ० से०) । घन (३।३।१९) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अस्य इः । यूकाण्डम् ॥ (१) ॥ ॥। गण्ड्यते । 'गडि वदनैकदेशे' (भ्वा० प० से०) । 'गण्डेश्च' (उ० ४।७८) इत्यूषन् । पुंस्यि । 'गण्डूषो सुखपूर्तीभपु॰करप्रसृताञ्जिलः' (इति रुद्रः) । 'उन्नतनाभिस्तु गण्डूषा नापि सुखपूर्तिः' इति बोपालितः ॥ (१) ॥ ॥ गृध्रमपि स्यति । 'घोऽन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ङीष् । ऊरुसंघौ वातरोगः । (१) ॥*॥ चम्यते । 'चमु अद्ने' (भ्वा० प० से०) । (उ० ३।११७) इत्यसच् । 'अत्यविचमितमि—'

गौरादित्वात् (४।१।४१) डीष् । 'चमसो यज्ञपात्रस्य भे-देऽस्री पिष्टके स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥ मस्यति । 'मसी परिणामे' (दि० प० से०) । पैचाद्यच् (३।१।१३४) । 'मेळा मसीजळं पञ्चाक्षनं च स्यान्म-सिर्द्वयोः' इति त्रिकाण्डशेषः ॥

इति स्त्रीलिङ्गरोषः ॥

पुंस्त्वे सभेदातुचराः सपर्यायाः सरासराः । स्वर्गयागाद्रिमेघान्धिद्वकालासिशरारयः ॥ ११॥

'पुंस्त्वे' इत्यधिकारः । सह भेदैरनुचरैश्च वर्तमानाः, सह पर्यायैर्वर्तमानाः, सुरासुराश्च देवदैत्याः । अमरा निर्जरा देवाः। सरभेदाः-तुषिताः, साध्याः, आभास्वराः, इन्द्रः,शकः, सूर्य आदित्यः।देवानुचराः —हाहाः, हूहूः, तुम्बुरुः, नारदः, मातिलः । असुरपर्यायाः दैत्याः, दैतेयाः, दानवाः । दैत्य-मेदाः — बलिः, नमुचिः, जम्मः । दैस्यानुचराः — कृष्माण्ड-मुण्डकुम्भाण्डाद्यः । 'दैवतानि' देवताः इत्यादौ बाघोऽस्य। स्वर्गाद्य एकोनविंशतिः सभेदाः सपर्यायाश्च पुंसि स्युः। स्वर्गः, नाकः, त्रिदिवः । 'द्योदिवौ द्वे स्त्रियां क्षीवे त्रिवि-ष्टपम्' इति । विशेषेषीधितः । यज्ञः, मखः, ऋतुः । तद्भेदाः-उक्थातिरात्रामिष्टोमाश्वमेधाः । अद्रिः, गिरिः, पर्वतः । भेदाः-मेरुः, हिमवान्, सहः । 'गन्धमाद्नम्' इति बाधः । मेघः, घनः, जलदः । मेदाः-पुष्करावर्तकादयः 'अभ्रम्' इति तु बाधः । अब्धिः, समुद्रः, सागरः । भेदाः —क्षीरोदः, लवणोदः । दुः, वृक्षः, शाखी । भेदाः— प्रक्षः, वटः, आम्रः । पाटलाशिंशपादेर्बाधः । कालः, दिष्टः, समयः । भेदाः--मासः, पक्षः, ऋतुः । दिनतिथ्यादौ बाधः । असिः, खङ्गः, मण्डलाग्रः । भेदाः—नन्दकः, चन्द्रहासः । 'कटित्रम्' इत्यादौ बाधः । शरः, बाणः, वि-शिखः । भेदाः -- नाराचः, काण्डः, भल्लः । 'इषुर्द्वयोः' इति बाधः । अरिः, रात्रः, अरातिः, । भेदाः — आततायी ॥

१—एविमकारान्तत्वानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् । तस्मात् 'सर्व-धातुभ्य इन्' (उ० ४।११८) इति बोध्यम् । ततः 'कृदिकारात्' (ग० ४।१।४५) इति वा डीष् । अत एव 'अथ स्त्रीपुंसयोः के-लिर्मिणियोनिर्मिसर्मुनिः' इति त्रिकाण्डशेषः संगच्छते । २—मूर्ध-न्योपथोऽपि—। 'मिलिनाम्बु मधी मसी' इति हैमात् । तत्र मषति हिनस्ति औज्ज्वत्यम् । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) इति धातुर्वोध्यः।

करगण्डौष्ठदोर्दन्तकण्ठकेशनखस्तनाः । अह्राहान्ताः क्ष्वेडभेदा रात्रान्ताः प्रागसंख्यकाः ॥१२॥

करो राजग्राह्यो भागः, रिहमः, पाणिश्च । मरीच्यादीनां तु बाधः । गण्डः, कपोलः । ओष्ठः, दन्तच्छदः, अधरः, । दोः, प्रवेष्टः । भुजादेः 'द्वयोः' इति बाधः । दन्तः, दश्चनः, रदः, । भेदः—जम्भः । कण्ठः, गलः। 'समीपग्रालश्चदेषु कण्ठं त्रिषु विदुर्जुधाः' इति शाश्वतः । केशः, कचः । नखः, पुनर्भवः । 'नखरोऽस्त्रियाम्' इति बाधः । स्तनः, कुचः, पयोधरः । अह्वश्च अहश्च अन्ते येषां ते पुंसि स्युः । परविङक्षापवादोऽयम् । अह्वः पूर्वम्—पूर्वाह्वः, अपराह्वः । द्वयोरह्वोः समाहारो द्वचहः, त्र्यहः । अत्र 'सन्पुसंकम्' (२।४।१) इत्यस्यापवादः । क्ष्वेडो विषम् । तन्द्रेदाः पुंसि स्युः । सौराष्ट्रिकः, श्वाष्टुतः, ब्रह्मपुत्रः, । रात्रोऽन्तो येषां ते । प्राक् पूर्वपदं न संख्या येषां ते पुंसि स्युः । परविङक्षित्रापवादोऽयम् । परत्वात्समाहारनपुंसकता-मिष बाधते । तेन अहोरात्रः, । सर्वरात्रः, पूर्वरात्रः। 'प्रागसंख्यकाः' इति किम् । पश्चरात्रम् ॥

श्रीवेष्टाद्याश्र निर्यासा असन्नन्ता अवाधिताः । करोरुजतुवस्त्नि हित्वा तुरुविरामकाः ॥१३॥

श्रीवेष्ट आद्यो येषां ते निर्यासा वृक्षद्रवाः पुंसि स्युः । श्रीवेष्टः, सरलः, द्रवः । 'श्रीपिष्टः' इति कचित्पाठः । आद्येन श्रीवासः, वृक्षपृपः, गुग्गुलुः, सिल्हकः इत्याद्यः पुंसि बोध्याः । असन्ता अन्नन्ताश्च पुंसि स्युः । अङ्गिराः, वेधाः । चन्द्रमाः । कृष्णवर्त्माः, प्रतिदिवा, मघवा, । अवाधिताः किम्। अप्सरसः, जलौकसः, सुमनसः, लोम, साम, वर्म । तुश्च रुश्च तुरू । तौ विरामौ विरामे वा येषां ते पुंसि स्युः। कश्चेर्वादीनि विहाय । हेतुः, सेतुः, धातुः, । कुरुः, मेरुः, त्सरः । 'कशेरुजतुवस्तूनि हित्वा' इति व्यर्थम् । 'अबाधिताः' इत्यरयान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु 'अवाधिताः' इत्यप्यान्वयसंभवात् । वस्तुतस्तु 'अवाधिताः' इत्यपि व्यर्थम् । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इत्यनेन निर्वाहात् । अत एव दार्वश्चादिषु निर्वाहः ॥

कषणभमरोपान्ता यद्यदन्ता अमी अथ । पथनयसटोपान्ता गोत्राख्याश्वरणाह्वयाः ॥१४॥

ककारादिद्वादशवर्णोपधा अदन्ताः पुंसि स्युः । अङ्कः, लोकः, अर्कः, । माषः, तुषः, रोषः । पाषाणः, गुणः, घुणः । दर्भसरभगर्दभाः । होमः, श्रामः, धूमः । झर्झरः, शीकरः, समीरः । यूपः, कूपः, सूपः, । कलापः । सार्थः, नाथः, शपथः । इनः, अपघनः, जनः । अपनयविनय-प्रणयाः रसहासपनसाः पटस(र)ट-करटाः । मुकुटरुतु—पो-पान्तादिषु 'अदन्ताः' इति न संबध्यते, अथादित्वात्—इ-त्याह । गोमायुपाय्वादीनुदाहरति च । गोत्रं वंशं आख्यायते व्यपदिश्यते यैस्ते । 'अन्यभ्योऽपि—' (वा० ३।२। १०१) इति डः । गोत्रस्यादिपुरुषाः प्रवराश्च पुंसि स्युः स्वामी तु 'अपत्यप्रत्ययान्ताः' इति व्याख्यत् । तदसत् । 'अपत्यप्रत्ययान्तः' इत्यनेन पुनरुक्तिप्रसङ्गात् । गौतमः, भरद्वाजः, विसष्ठः । चरणानां वेदशाखानामाह्वया नामानि । कठः, कलापः, बहुचः ॥

नाम्न्यकर्ति भावे च घञजङ्ग्याथुचः। ल्युः कर्तरीमनिज्भावे को घोःकिः पादितोऽन्यतः ॥ १५॥

घञाद्यः सप्त प्रत्ययाः संज्ञायां विषये, कर्तृभिन्ने का-रके, मावे च ये विहिताः तदन्ताः पुंसि स्युः । प्रासीद-न्त्यस्मिन्मनांसि प्रासादः । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति घञ् । प्रास्यते प्रासः विद्नत्यनेन वेदः, प्रपतन्त्यस्मात्प्रपातः। भावे पाकः, त्यागः, रोगः । चकारात् 'पद्रुज-' (३।३। १६) इति घञ्, दायो धायः, इत्यादयोऽसंज्ञायां विहिता अपि गृह्यन्ते । चयः, जयः । 'एरच्' (३।३।५६) । करः, गरः, लवः, स्तवः 'ऋदोरप्'(३।३।५७)। 'यजयाचयत-' (३।३।९०) इति नङ् । यज्ञः, यतः । 'नङ्' इत्युपल-क्षणम् । 'स्वपो नन्' (३।३।९१) अपि गृह्यते । 'स्वप्तः संवेश इत्यिपि' इति वा पुंस्त्वसिद्धिर्बोध्या । न्याद्नम्---न्यादः । 'नौ ण च' (३।३।६०) इति णः । 'पुंसि सं-ज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । उरस्छदः, प्र-च्छदः । 'ट्वितोऽथुच्' (३।३।८९) । श्वयथुः, वेपथुः । 'पै-चिनन्दि-' (३।१।१३४) इति नन्द्यादिभ्यो विहितो ल्युः पुंसि स्यात् । नन्दनः, रमणः, मधुसूदनः । संज्ञायामिद्म् । असंज्ञायां तु 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इति सिद्धम् । इमनि-जन्ताः पुंसि । 'पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा' (५।१।१२२) । प्रथिमा, महिमा । इह 'भावे' इति न संबध्यते । कर्मार्थ-स्येमनिचोऽसंग्रहापत्तेः चण्डस्य कर्म भावो वा चण्डिमा, महतः कर्म भावो वा महिमा । स्वामिमुक्टौ त 'वरिमा' 'तरिमा' इत्याद्यौणादिकेमनिज्वारणाय 'भावे' इति संबब-

१— 'नन्दिग्रहिपचादिभ्यः-' (३।१।१३४) इत्येवं सूत्रस-त्त्वेनोक्तोपन्यासो मनःकल्पित एव ॥ न्धतुः। तन्न । 'कृतः कर्तर्यसंज्ञायाम्' इत्यनेन तत्र सिद्धत्वात् । प्रीधातोरोणादिकमनिनन्तः प्रेमशब्दः । 'सुपि स्थः' (३।२।४) इति योगविभागाद्भावे कः, 'घत्रर्थे कः' (वा० ३।३।५८) इति च । आख्त्थः, प्रस्थः । उपसर्गादन्यस्माच सुवन्तात् परो यो घुस्तस्माद्विहितो यः किंप्रत्ययस्तद्नतः पुंसि स्वात् । 'उपसर्गे घोः किः' (३।३।९२) । 'कर्मण्यधिकरणे च' (३।३।९४) । निधिः, आधिः, विधिः, उद्धिः, जल्धिः। अत्र 'प्रादितोऽन्यतः' इति व्यर्थम् । 'घोः किः' इत्यनेनैवष्टसिद्धेः॥

द्वन्द्वेऽश्ववडवावश्ववडवानसमाहते । कान्तः सूर्येन्दुपर्यायपूर्वोऽयःपूर्वकोऽपि च॥१६॥

अश्वश्च वडवा च । 'पूर्ववदश्ववडवौ' (२।४।२७) इति परविङ्किङ्गतापवादः । द्वित्वमिवविक्षितम् । तेन 'अश्व-बडवान्' । असमाहते किम् । अश्ववडवम् । 'विभाषा वृ-क्षमृग-' (२।४।१२) इति चैकवद्भावः । सूर्येन्दुनामपूर्वः कान्तशब्दः पुंसि । सूर्यकान्तः । चन्द्रकान्तः । अयस्कान्तः॥

वटकश्रानुवाकश्र रछकश्र कुडङ्गकः। पुङ्को न्युङ्कः समुद्रश्र विटपदृघटाः खटः ॥१०॥

बटति । 'वट बेष्टने' (भ्वा० प० से०) । कुन् (उ० २।३२)। माषपिष्टविकारः॥ (१) ॥*॥ अन उच्यते। 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । घञ् (३।३।१९) । 'चजो:-' (७।३।५३) इति कुत्वम् । ऋग्यजुःसमूहः ॥ (१) ॥*॥ ठल्यते । 'ठल ईप्सायाम्' (भ्वा० प० से०) । संपदादिः (वा० ३।३।१०८) । रलयोरेकत्वम् । लक्यते । 'लक आस्वादने' () 'पुंसि संज्ञायाम्—' (३।३। ११८) इति घः । रल् चासौ ठकश्च। 'पश्मकम्बलम्-' ॥ कुटति । 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०) । किप् (३।२। १७८) । कुद अङ्गमस्य । 'शेषाद्विभाषा' (५।४।१५४) इति कप्। 'कुडङ्गको ना छदिः पिटम्' इति बोपालितः 'बृक्षरुतागृहम्' इति स्वामी। 'कुटङ्गकः' इति कचित् पाठः। तत्र कुटेः 'इगुपध-' (३।१।१३५)इति के शकन्ध्वादित्वं (बा॰ ६।१।९४) बोध्यम् ॥ (१) ॥ ॥ पुमांसं खनति । पुँसा खन्यते वा। 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि–' (वा० ३।२।१०१) । पुङ्कः काण्डमूलम् ॥ (१) ॥ ॥ न्युङ्खयते । 'उखि गतौ' (भ्वा प० से०)। 'पुंसि संज्ञायाम्-' (३।३।११८) इति घः । 'न्युङ्कः स-म्यङ्मनोज्ञे च साम्नः षट्प्रणवेषु च' (इति मेदिनी) ॥*॥

('न्यूङ्क' इति) दीर्घपाठे तु पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) यज्ञकर्मण्यजपन्युङ्कसामसु' (१।२।३४) इति निर्देशाद्वा, दीर्घः ॥ (१) ॥*॥ समुद्रम्यते । 'गम्ल गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अन्येष्वपि–' (वा० ३।२।४८) इति डः। संपुटकः ॥ (१) ॥ श्रा वेटति । 'विट आक्रोक्षे' (भ्वा० प० से०)। 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः । 'वि-टोऽदौ घवले षिद्धे मूषिके खिद्देऽपि च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पटति । पट्यते वा । 'पट गतौ' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकात्तः । 'पट्टः पेषणपाषाणे व्र-णादीनां च बन्धने । चतुष्पथे च राजादिशासनान्तरपी-ठयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तट्यते । 'तट उ-च्छाये' (भ्वा० प० से०) । धन्यते वा । 'धन शब्दे' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३।११८) इति घः। तस्य धः । नस्य टो वा । 'परीक्षार्थतुलायां च धटः सूरि-भिरिष्यते' इति विश्वः । 'घटो दिव्यतुलायां स्याद् घटी चीरे च वाससः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ खट्यते । 'खट काङ्वायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'पुंसि-' (३।३। ११८) इति घः । 'खटोऽन्धकूपखपयोः प्रहारान्तरटङ्कयोः' (इति मेदिनी)॥

कोद्दारघद्दहद्दाश्च पिण्डगोण्डपिचण्डवत् । गडुः करण्डो लगुडो वरण्डश्च किणो घुणः॥१८

कुड्यते । 'कुट्ट छेदने' (चु० प० से०) 'प्रतापने' (चु० आ० से०) वा । 'बाहुलकादारन् गुणश्च । 'को-ट्टारो नागरे कूपे पुष्करिण्याश्च पाटके' इति रमसः ॥ (१) ॥॥ घड्यतेऽस्मिन् । 'घट्ट चलने' (भ्वा० आ० से०) । 'हलश्च' (३।३।१२१) इति 'घञ्'। 'घाट' इति प्रसिद्धः ॥ (१) ॥॥ केचित्तु 'कोट' 'अरघट्ट' इति छित्त्वा 'कोट्टो दुर्गपुरम् । अरघट्टः कूपमेदः' इति व्याचख्युः । तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकाद्गुणः । अरेश्चकाव-यवस्ट्युः। तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकाद्गुणः। अरेश्चकाव-यवस्ट्युः। तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकाद्गुणः। अरेश्चकाव-यवस्ट्युः। तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकात्तुणः। अरेश्चकाव-यवस्ट्युः। तत्र कुट्टधातोर्घे बाहुलकात्तुणः। हट्ट आ-एणः॥ (१) ॥॥॥ पिण्डते, पिण्ड्यते वा । 'पिडि सं-धाते' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३८)। घञ् (३।३।१९) वा। 'पिण्डो बोले बले सान्द्रे देहागा-रैकदेशयोः। देहमात्रे निवापे च गोलसिह्नकयोरिप।

१—'कोट्टः पुंङीवलिङ्गः-' इत्यभिधानचिन्तामणी हैमः ।

ओण्ड्रपुष्पे च पुंसि स्यात्झीबमाजीवनायसोः । पिण्डी तु पिण्डतगरेऽलाबुखर्जूरभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ गोरण्ड इव । 'गोण्डः पामरजातौ च वृद्धनाभौ च तद्वति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ अपि चण्डते, अनेन, अत्र वा। 'चिंड कोपे' (भ्वा० प० से०)। 'ह-लश्च' (३।३।१२१) इति घन् । 'वष्टि भागुरि-' इत्य-पेरह्रोपः । 'शस्ते, पिचण्ड उद्रे पशोरवयवे पुमान्' (इति मेदिनी) । शैस्ते देहे ॥ (१) ॥*॥ '-पिचण्डवत् कोहाराद्यः पुंसि' इत्यन्वयः ॥ ॥ गडति । गड्यते वा । 'गड सेचने' (भ्वा॰ प० से०) । बाहुलकादुः। 'गडुः पृष्ठगुडे कुञ्जे' इति विश्वः॥ (१)॥ ॥ क्रियते। 'डु-कुञ्' (त० उ० अ०) । 'अण्डन् कुसृभृवृञः' (उ० १। १२९) । 'करण्डो मधुकोषासिकारण्डवदलाढके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ लगति । 'लगे सङ्गे' (भ्वा० प० से०) । बाहुलकादुडच् । लगुडो यष्टिः ॥ (१) ॥*॥ वृणोति, वियते वा । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। अण्डन् (उ- १।१२९)। 'बरण्डोऽप्यन्तरावेदौ समूहमुखरोगयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कणति । 'कण गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादित्वात् (६।३।१०९) अत इः। किणो मांसय-न्थिः त्रणजं चिह्नं च ॥ (१) ॥ ॥ घोणते । 'घुण अ-मणे'। (भ्वा० आ० से०)। 'इगुपध-' (३।१।२।१३५) इति कः । 'घुणः स्यात्काष्टवेधके' इति रत्नकोषः ॥

दृतिसीमन्तहरितो रोमन्थोद्गीथबुद्धदाः । कासमदोऽर्बुदः कुन्दः फेनस्तूपौ सपूपको।।१९॥

द्रियते । 'हञ् आदरे' (तु० आ० अ०) । क्तिच् (३।३।१७४) 'दृतिश्चर्मपुटे मत्स्ये ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सीम्रोऽन्तः । शकन्ध्वादिः (वा० ६।१। ९४) केशविन्यासः ॥ (१) ॥*॥ हरति, ह्रियते वा । 'ह्रञ् हरणे' (भ्वा० उ० अ०) । 'हृस्रुहहि—' (उ० १।९७) इतीतिः । 'हृरिहिशि स्त्रियां पुंसि ह्यवर्णविशेषयोः । अस्त्रियां स्यानुणे च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रो-

मस्य मन्थो रोमन्थः । पृषोदरादिः (६।३।१०९) पश्ननां चर्वितस्य चर्वणम् ॥ (१) ॥*॥ उद्गीयते । 'गै शब्दे' (भ्वा० प० अ०)। 'गश्चोदि' (उ० २।१०) इति थक्। यत्तु--- (न्युदोः शीङ्गाभ्याम्) इति सूत्रं मुकुटेनोपन्यस्तम् । तदुज्ज्वलदत्ताद्युणादिवृत्तिषु न पश्यामः । 'उद्गीथः प्रणवः सामवेदध्वनिः' इत्यरुणः ॥ (१) ॥*॥ 'वुद्' इत्यन्य-क्तध्वनिं बुन्दित करोति । 'उ बुन्दिर् निशामने' (भ्वा० उ० से०) । मूलविमुजादित्वात् (वा० ३।२।५) कः। बुद्धदो जलविकारः॥ (१) ॥ ॥ कासं मृद्राति। 'मृद क्षोदे' (त्रया० प० से०) । 'कर्मण्यण्' (३।२।१) वेसवा-रभेदः ॥ (१) ॥ ॥ अरं बुन्दति । 'उबुन्दिर्' (भ्वा० प० से०) । मूलविभुजादिः (वा० ३।२।५) । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'अर्बुदो मांसकीलेऽस्री पुरुषे दशको-टिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ *॥ 'अदीनः' इति पठित्वा 'अग्निः' इति न्याख्यत् सुकुटः । तत्र 'अर्द गतौं (भ्वा० प० से०) । अनिप्रत्ययः ॥ (१) ॥*॥ स्कुन्दते । 'स्कुदि आप्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । पचा-द्यच् (३।१।१३४) । पृषोदरादिः (६।३।१०९) । 'कुन्दो माध्येऽस्त्री, मुकुन्दभ्रमिनिध्यन्तरेषु ना (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ स्कायते । 'स्कायी बृद्धौ' (भ्वा०आ०से०)। 'फेनमीनो' (उ० ३।३) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ स्तू-यते। 'ष्टुञ् स्तुतौ' (अ० उ० अ०)। 'स्तुवो दीर्घश्र' (उ० ३।२५) इति पः । स्तूप्यते वा । 'धुप समुच्छ्राये' (चु० प० से०) । घञ् ॥— घृतादिकृतकूटः इति सु-कुटः ॥ (१) ॥ ॥ पुनाति, पूयते वा । बाहुलकात्पक् ॥ स्वामी तु 'यूप' शब्दं पठित । यौति, यूयते वा । 'यु मिश्रणे च' (अ० प० से०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३।२७) इति दीर्घः किच । स्वार्थे कन् (ज्ञा० ५।४।५) ॥

आतपः क्षत्रिये नाभिः कणपश्चरकेदराः। पूरश्चरपचुकाश्च गोलहिङ्गलपुद्गलाः ॥ २०॥

आतपित । 'तप संतापे' (भ्वा० प० अ०) । पचा-चच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ कणं पाति पिनति वा । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः । (प्रासिवशेषः) ॥*॥ कचित् 'कुणपः' इति पाठः । 'कुणपः पूतिगन्धौ शवे-ऽपि च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ क्षुरति । 'क्षुर

१—'प्रकाणडो विटपे शस्ते मूलस्कन्धान्तरे तरोः' 'पिच-ण्डमुदरे विद्यात्पशोरवयवेऽपि च' इति विश्वस्य 'प्रकाण्डः स्तम्बशस्तयोः । स्कन्धमूलान्तरे तरोः' 'पिचणडोऽवयवे पशोः । उदरे च' इति हैमस्य च संवादात् 'नानार्थः प्रथमान्तोऽत्र सर्वत्रादौ प्रकीतिंतः' इति मेदिनीकारप्रतिज्ञाभङ्गभयाच्च 'शस्ते' इत्यस्य प्रकाण्डशब्दार्थत्वेनात्र तस्य व्याख्यानमज्ञानमूलम् ॥

१— 'अर्बुदो मांसपरुषि दशकोटिषु न स्त्रियाम्' इति बहुन्न पाठ आसीत्।। २ — धातुपाठादिषु तु हस्वोपध एवोपङम्यते॥

ितृतीयं काण्डम्

विलेखने' (त् प० से) । 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'क्षरः स्याच्छेदनद्रव्ये कोकिलाक्षे च गोक्षरे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। के हणाति । 'दृ विदारणे' (क्या० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यहा के दी-र्यते । 'ऋदोरप' (३।३।५७) । केकरः । संन्यवहारपदा-र्थश्च । 'तरुभेदः' इत्यन्ये ॥ (१) ॥*॥ पूरयति । 'पूर पूरणे' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) 'पूरो जलप्रवाहे स्याद्रणसंग्रद्धिखाचयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्रुरं प्राति । श्रुर इव प्राति वा । 'प्रा पूर्ती' (अ० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति 'सुपि' (३। २।४) इति योगविभागाद्वा कः । मुकुटस्तु 'खुरप्रः' इति कवर्गद्वितीयादि पैठित । बाणभेदः॥ (१) ॥ ॥ चक्यतेऽनेन । 'चक तृष्तौ प्रतिघाते च' (भ्वा० प० से०)। 'चिकचम्योरुचोपधायाः' (उ० २।१४) इति रक् । 'चकं वृक्षाम्ले, चाङ्गेर्यी स्त्री, पुंस्यम्लेडम्लवेतसे' (इति मेदिनी)॥ (१) ॥ ॥ गुड्यते। 'गुड रक्षायाम्' (तु० प० से०) । घञ् (३।३।१९) । रलयोरेकत्वम् । 'गोला गोदावरीसख्योः कुनटीदुर्गयोः स्त्रियाम् । पत्राञ्जने मण्डले चालिञ्जरे बालखेलने । द्वेयोर्छक्ष्म्यां, पुमान् कम्पे कम्पयुक्ते-ऽभिधेयवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ हिङ्क लाति । 'आतोऽनुप–' (२।२।३) इति कः । 'हिङ्कलो वर्णकद्रव्ये ना मण्टाक्यां तु हिङ्कली' (इति मेदिनी) ॥ ॥ (हि-क्कुछ इति) उदन्तपाठे तु मितद्वादित्वात् (वा० ३।२। १८०) डुः। मुकुटस्तु 'हिङ्कुलु स्यातु हिङ्कुलम्' इति प-ठैति ॥ (१) ॥*॥ 'पुत्' इति कुत्सायामव्ययम् । पुद्गि-लति, गीर्यते वा । 'गृ निगरणे' (तु० प० से०) पचाचच् (३।१।१३४)। 'ऋदोरप' (३।३।५७) वा। 'अचि वि-भाषा' (८।२।२१) इति वा लः । पुत् गलति वा । 'गल अदने' (भ्वा० प० से०) स्रावे' (चु० आ० से०) वा।

अच् (२।१।१२४) । 'पुद्रलः सुन्दराकारे त्रिषु पुंस्यात्म-देहयोः' (इति मेदिनी) ॥

वेतालमळपळाश्र पुरोडाशोऽपि पट्टिशः। कुल्माषो रभसश्रेव सकटाहः पतद्भहः॥२१॥

वो वायुरितो गतो यस्मात् स वेतः । वेतमलति । 'अल भूषणादौं' (भ्वा० प० से०)। 'कर्मण्यण्' (३।२।१) यद्वा वे वायौ तालः प्रतिष्ठा यस्य । भूताविष्टः शवः ॥ (१) ॥*॥ मछते । 'मछ धारणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) । मल्यते । घञ् (३।३।१९) भहः। पात्रे कपोले च मत्स्यभेदे बलीयसिं (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ भछते, मल्यते, वा । भछ परिभाषण-हिंसादानेषु' (भ्वा० आ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३३)। घञ् (३।३।१९) वा । 'मृद्धः स्यात्पुंसि मृहके शस्त्रभेदे पुनर्द्वयोः । महातक्यां स्त्रयां भारतीं (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ पुरः प्रथमं दाशन्त्येनम् । 'दाश् दाने' (भ्वा० उ० से०)। कर्मणि घञ् (३।३।१९) । पृषोद्रादित्वात् (६।३।१०९) 'त्रीहेश्र पुरोडाशे' (१।३।१४८) इति नि-र्देशाद्वा दस्य डः । 'पुरोडाशो हविभेंदे चमस्यां पिष्ट-कस्य च । रसे सोमलतायाश्र हुतशेषे च कीर्तितः' इति विश्वः॥ (१) ॥ भा 'पट्टिः स्त्री पद्दमेदे स्याछलाटे क-मिमकाद्रमें (इति मेदिनी) । पष्टिं श्यति । 'शो तनकरणे' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति कः ॥*॥ ('पष्टिसः' रति) दैन्त्यसान्त इति मुकुटः । तत्र 'षो अन्तकर्मणि' (दि० प० अ०) घातुर्बोध्यः । शस्त्र-भेद: ॥ (१) ॥ ॥ कोलनम् । 'कुल संस्त्याने बन्धुष् च' (भ्वा० प० से०) । संपदादिकिए (वा० ३।३।१०८)। कुलं मषति । 'मष हिंसायाम्' (भ्वा० प० से०) । 'कर्म-ण्यण्' (३।२।१) । 'कुल्माषो यावके प्रोक्तः कुल्माषं का-जिकेऽपि च' इति (मूर्धन्यान्ते) विश्वः । 'कुल्मापं काज्ञिके यावके पुमान्' (इति मूर्धन्यान्ते मेदिनी) ॥*॥—धातु-पारायणे ('कुल्मासः' इति) दन्त्यान्तः। तत्र मसेः। (दैवादिकात्) घञ् (३।३।१९) । कुल्मासो माषादिमिश्रम-र्धस्वन्नमोदनं 'खिचुडम्' इति स्यातम्—इति मुकुटः ॥ (१) ॥ ॥ रभणम् । रभते अनेन वा । 'रम रामस्ये' (भ्वा० आ० अ०)। 'अत्यविचमितमि-' (उ० ३।११७)

१—यथा 'दशाननश्चिम्खुरप्रखण्डितः क्रचिद्गताथों हिमदी-थितिर्यथा' इति हरविलासः—इति च लिखति ॥ २— 'चलः कम्प्रे चला श्रियि' इति विश्वसंवादात्, मेदिनीपुस्तकेऽपि 'चला लक्ष्म्यां पुमान् कम्पे' इति पाठस्यैवोपलभ्यमान-त्वाच हैमविश्वयोरिप गोलशब्दस्य कम्पाद्यर्थकताया अनुप्रक्रम्मेनात्र 'द्वयोः' इति पाठकल्पनं स्वोत्प्रेक्षितत्वेन हेयमेव । तस्मात् 'गोलः स्यात्सर्ववर्तुले'—इति हैम एव प्रकृतोपयोगी ॥ ३— 'वैश्यवगें इीबलिङ्गमुदन्तमदन्तं च प्रश्चते' इत्यादिकम् । हेमचन्द्रोऽपि स्वोपज्ञनाममालाव्याख्यायाम्—वाचस्पतिस्तु 'हि-क्रलस्त्विश्वयाम्' इति इीवेऽप्याह—इत्यमिहितवान् ॥

१—-'असितोमरकुन्तमहापट्टिस-' इति भट्टिभाषासमावे-शात्-इति च ॥

इत्यसच् । 'रमसो वगहर्षयोः' इति विश्वः ॥ (१) ॥॥ कटेनातिशयेनाहन्ते गम्यते । 'हन हिंसागत्योः' (अ० प० अ०) 'अन्येभ्योपि—'(वा० ३।२।१०१) इति डः। 'कटाहो छततेलादिपाकपात्रेऽपि कपरे । स्तूपे कटाहः कूर्मपृष्ठे च महिषीशिशों' इति विश्वः । 'कटाहः कूर्मकपरे । द्वीपस्य च प्रभेदे च तथा स्यान्महिषीशिशों । तैलादिपाकपात्रे च'॥ (१)॥॥। गृह्णाति । 'यह उपादाने' (त्रया० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। पततस्ताम्बूलादेर्थहः।'पीकदान' इति ख्यातः ॥ (१)॥॥।

इति पुलिङ्गसंग्रहः॥

द्विहीनेऽन्यच स्वारण्यपर्णश्रभ्रहिमोदकम्। श्रीतोष्णमांसरुधिरमुखाक्षिद्रविणं वलम् ॥२२॥

द्वाभ्यां हीने ऋवि । अधिकारोऽयम् । अन्यद्वशिष्टम् । उक्तात्संग्रहाच्छेषः क्षीबे स्यात् , बाधकविषयादन्यः । तत्र कांश्रिंदरीयति — खमिति । खनति, खन्यते वा । 'खनु अवदारणे' (भ्वा० प० से०) । 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः । 'खिमन्द्रिये पुरे क्षेत्रे शून्ये विनदौ विहायसि । संवेदने देवलोके शर्मण्यपि नपुंसकम्'(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ अर्थते । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तेर्निच' (उ० ३।१०२) इत्यन्यः ॥ (१) ॥ ॥ पर्णयति । 'पर्ण हरितभावे' (चु० पचाद्यच् (३।१।१३४)। 'पर्णे पत्रे पलारो ना'॥ (१) ॥*॥ श्रम्रयति । 'श्रम्र विरुपे गतौ तङ्के' (१)। पचा-द्यच् (३।१११३४) ॥ (१) ॥*॥ हन्ति । 'हन्तेर्हि च' (उ० १।१४७) इति मन् । 'हिमं तुषारमलयोद्भवयोः स्यान्नपुंसकम् । शीतले वाच्यलिङ्गः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ उनत्ति । 'उन्दी क्हेदने' (रु० प० से०)। कुन् (उ० २।३२) । नलोपः (६।८।२८) ॥ (१) ॥*॥ रयायते स्म । 'रयेङ् गतौ' (भ्वा०आ०अ०) । 'गत्यर्था-' (३।४।८७) । 'द्रवमूर्तिस्पर्शयोः स्यः' (६।१।३३) इति संप्रसारणम् । 'शीतं हिमगुणे क्लीबं शीतलालसयोस्नि-षु । वानीरे बहुवारे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥ ओषति । 'उष दाहे' (भ्वा० प० से०) । 'इण्सिञ् जिदी-ङ्ख्यविभ्यो नक्' (उ० ३।२) । 'उष्णो श्रीष्मे पुमान्द-क्षाशीतयोरन्यलिङ्गकः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ म-

न्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'मनेदींर्घश्च' (त० ३।६४) इति सः । 'मांसं स्यादामिषे क्वीबं कक्को-लीजटयोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ रुण-द्धि, रुध्येत वा । 'रुधिर् आवरणे' (रु० उ० अ०)। 'इषिमदिसुदि—' (उ० १।५१) इति किरच् । 'रुधि-रोऽङ्गारके पुंसि छीवं तु कुङ्कमासृजोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ खन्यते, खनति, वा । 'डित्खनेर्मुट् चोदात्तः' (उ० ५।२०) इत्यजली । 'मुखं निःकरणे वक्रे प्रारम्भो-पाययोरपि । संध्यन्तरे नाटकादेः शब्देऽपि च नपंसकम्' (इति मेदिनी) ॥ (२) ॥*॥ अश्रुते । 'अशूङ् व्याप्ती, संघाते च' (स्वा० आ० से०) । 'अशेर्नित्' (उ० ३। १५६) इति क्सिः ॥ (१) ॥*॥ 'द्रदक्षिभ्यामिनन्' (उ० २।५०] 'द्रविणं न द्वयोर्वृत्ते (वित्ते) काश्वने च पराक्रमें इति (मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ वलते । 'वैल संवरणे' (भ्वा० आ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'बलं ग-न्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्यसैन्ययोः । पुमान् हलायुधे दै-त्यप्रभेदे वायसेऽपि च। बलयक्तोऽन्यलिङ्गः स्याद्वाट्यालके त योषिति' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ *॥

फलहेमशुल्वलोहं सुलदुःलशुभाशुभम् । जलपुष्पाणि लवणं व्यञ्जनान्यनुलेपनम्।।२३।।

फलति। 'फल निष्पत्ती' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) 'फलं' हेतुकृते जातीफले फलकसस्ययोः। त्रिफलायां कक्कोले शस्त्राम्रे व्युष्टिलाभयोः' (इति हैमः) ॥*॥ कचितु 'हलम्' इति पाठः। हलति । 'हल वि-लेखने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्य (२।१।१३४) ॥ (१) ॥ हिनोति । 'हि गतौ' (भ्वा० प० अ०) । 'सर्वधा-तुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५)॥ (१) ॥ श। शलति, शल्यते, वा। 'शल गती' (भ्वा० प० से०) । 'उल्वा-द्यश्र' (उ० ४।९५) इति साधुः । 'शुरुवं ताम्रे यज्ञक-र्मण्याघारे जलसंनिधौं (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श। लो-हयति, लु हाते वा 'लुह गाध्यें' () पचाद्यच् (३।१। १३४) ।घन् (३।३।१९) वा । 'छोहोऽस्री शस्त्रके होहे जोङ्गके सर्वतैजसें (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ सुख-यति । दुःखयति 'सुख दुःख तिकयायाम्' (चु० उ० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ शोभते । 'ग्रुभ दीप्तो' (भ्वा० आ० से)। 'इग्रुपध-' (३।१।१३५)

१ — मुकुटस्तु पर्यायपरत्वेन व्याचष्टे । क्षीरस्वाम्यपि — खादि-सपर्यायिविशेषं तृतीये — इत्येव व्याचष्ट ॥

१-अस्यान्तस्थादित्वात् 'वल प्राणने' इत्यस्योपन्यासो योग्यः।

इति कः॥ (१)॥ ॥ न शुभम् ॥ १॥ ॥ जलभवानि पुष्पाणि कुमुद्दकमलकल्हारोत्पलानि ॥ (१)॥ ॥
छुनाति । 'ॡ्र्स् छेदने' (क्र्या० प० से०)। नन्द्यादिल्युः
(३।१।१३४)। 'छवणा छुक्' (४।४।२४) इति निर्देशाण्णत्वम् । 'छवणं सैन्धवादौ ना सिन्धुरक्षोभिदो रसे।
तशुक्ते वाच्यलिङ्गः स्यान्नदीभेदद्विषोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी)॥ (१)॥ ॥ व्यज्यतेऽनेन । 'अङ्गू व्यक्त्यादौं'
(६० प० से०)। 'करणाधि—' (३।३।११७) इति ल्युट्।
'द्यञ्जनं तेमने चिह्ने इमश्रुण्यवययेवऽहनि' (मेदिनी)॥
(१)॥ अनुलिप्यते, अनेन वा। 'लिप उपदेहे' (तु० प० अ०) कर्मणि (३।३।११३) करणे (३।३।११७) वा
ल्युट्॥ (१)॥ ॥ (दुः)खादि सपर्यायं सविशेषं च ह्रीवे
भवति, इति मुकुटः॥

कोट्याः शतादिः संख्यान्या वा लक्षा नियुतं च तेत्।

ब्रच्कमसिस्रसन्नन्तं यदनान्तमकर्तरि ॥ २४ ॥

कोटोर्भन्ना शतादिका संख्या क्रीबे । शतम् । सहस्रम् । अयुतम् । अर्बुदम् । रुक्ष्यते । 'रुक्ष दर्शने' (चु० आ० से०) । 'गुरोश्र—' (३।३।१०३) इत्यः । 'रुक्षा न पुंसि संख्यायां क्रीबे व्याजशरव्ययोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ निय्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) ॥ (२) ॥*॥ 'शतं सहस्रमयुतं नियुतं प्रयुतं मतम् । स्नी कोटिर-वुंद्मिति कमादशगुणोत्तरम्' इति रत्नकोषः ॥*॥ अस-न्तिमसन्तमसन्तमन्नन्तं यद्वयव्कं तत्क्षीबे । यशः, पयः, तेजः । 'तमो ध्वान्ते गुणे शोके क्षीबं वा ना विधुंतुदे' (इति मेदिनी) । सर्पिः, हविः, शोचिः । वपः, यजः, घनः । वर्षः, वर्म । कर्तृवर्जितेऽर्थे यदनान्तं नाम तत् क्षीबे स्यात् । गमनम्, रमणम्, दानम् । अकर्तरीति किम् । नन्दनः, रमणः ॥

त्रान्तं सलोपधं शिष्टं, रात्रं प्राक्संख्ययान्वितम्। पात्राचदन्तैरेकार्थो द्विग्रर्रुक्ष्यानुसारतः॥ २५॥

त्रशब्दातं सकारलकारोपधं च ऋषिं स्यात्। दात्रम्, पात्रम्, वस्नम्, विसम्, वुसम्, अन्धतमसम्, । कूलम्, मूलम्, शूलम्, तूलम् । शिष्टमवशिष्टम्। 'अवाधितम्'

१—'तत् रूक्षं नियुत्तराब्दवाच्यमि' इति सुकुटः । २—'क्टल्खल्युदो बहुलम्' (३।३।११३) इत्यनान्तानां त्रिलि-इत्यं स्वरन्ति । राजभोजनी क्षेरेयी, राजभोजनः शालिः, राज-मोजनं मक्तम्, इत्यादि—क्षीरस्वामी । इति यावत् । शिष्टं किम् । पुत्रः, वृत्रः, मन्त्रः । हंसः, कंसः । शालः, कालः, ॥॥॥ संख्यापूर्वपदं रात्रान्तं ही-वम् । त्रिरात्रम्, पञ्चरात्रम् । संख्ययेति किम् । अर्धरात्रः, पूर्वरात्रः ॥॥॥ पात्रादिभिरदन्तैरेकार्थो द्विगुः ह्वीबे स्यात्, शिष्टप्रयोगात् पञ्चपात्रम्, त्रिभुवनम् । एकार्थः किम् । पञ्चकपालः पुरोडाशः । तद्धितार्थे द्विगुरयम् । लक्ष्यानुसा-रत इति किम् । त्रिपुरी, पञ्चपूली, त्रिवली ॥

द्रन्द्रैकत्वाच्ययीभावौ पथः संख्याव्ययात्परः। षष्ठचाञ्छाया बहूनां चेद्विच्छायं संहतौ सभा२६

एकत्वे द्वन्द्वो द्वन्द्वेकत्वम् । राजद्नतादिः (२।२।३१)। षष्ठीतत्पुरुषे तु, एकत्वस्य प्राधान्यात्तस्यैव लिङ्गान्वयः स्यात्, न तु द्वन्द्वस्य । एकार्थको द्वन्द्वः समाहारद्वन्द्वः, अव्ययीभावश्र क्षीवे स्यात् । पाणिपादम् । अधिहरि ॥॥॥ कृतसमासान्तः 'पथिन्'शब्दः क्षीवे ॥ द्विपथम्, त्रिपथम्, विपथम् कापथम् । संख्याव्ययात्परः किम् । धर्मपथः । कृतसमासान्तः किम् । अतिपन्थाः, सुपन्थाः ॥॥॥ षष्ठयन्तात्परा तत्पुरुषे छाया क्षीवे, सा चेद्वहूनां संबन्धिनी स्यात् । वीनां छाया । 'छाया बाहुल्ये' (२।४।२२) इति क्षीवत्वम् । बहूनां किम् । कुड्यच्छाया, कुड्यच्छान्यम् । 'विभाषा सेना—' (२।४।३५) इति क्षीवत्वम् ॥॥॥ समृहे वर्तमानो यः सभाशब्दस्तदन्तस्तत्पुरुषः क्षीवे, षष्ठयन्तात्परा चेत् ॥ स्रीसभम् । स्रीसंघातः 'अशाला च' (२।४।२४) इति क्रीवत्वम् ॥ स्रीसंघातः । धर्मससभा धर्मन्शाला ॥

शालार्थापि परा राजामनुष्यार्थादराजकात्। दासीसभं तृपसभं रक्षःसभिमा दिशः॥२७॥

शाला गृहमर्थो यस्याः सा समा राजशब्दवर्जितराजप-र्यायात्, अमनुष्यात्-रक्षःपिशाचादिवाचकाच षष्ठयन्ता-त्परा तत्पुरुषे क्षीवे स्यात्। अपिना संहत्यर्था समा गृह्यते।

१—अन्ययीभावशन्दस्य पुंलिङ्गत्वेन इन्द्रेकत्वस्य नपुंसकत्वेऽपि इन्द्रे परविङ्गित्वस्येव जायमानत्वेन प्रयोगानुपपत्त्यभावस्य, लक्ष्येषु 'स नपुंसकम्' (२।४।१७) इति नपुंसकत्वस्यैवेछत्वेन लक्ष्यासिद्धथभावस्य च सत्त्वेन को दोषः ॥ २—अत्र
नपुंसकत्वफलस्य स्वरभिन्नस्य वक्तुमशक्त्वेन स्वरभेदस्य त्वयानङ्गीकृतत्वेन चिन्त्यभेतत् । तस्मात् 'अधिस्नि' इत्यादिष्विपि
'गोस्त्रियोः' (१।२।२४) इत्येनेन हस्वस्य सिद्धो 'अधिगोपम्'
इत्याबेव फलं वक्तव्यम् ॥

इनसमम्, प्रभुसमम्, पिशाचसमम् । इमा दिश उदाहर-णानि । अराजकात् किम् । राजसभा । राजपर्यायग्रहणा-न्नेह । चन्द्रगुप्तसभा । राजविशेषोऽयम् । षष्ठयन्तात् किम् । ईश्वरा सभा=ईश्वरसभा । न समा=असभा । तत्पुरुषे, इति किम् । ईश्वरस्य समेव सभा यस्य स ईश्वरसभः । 'सप्तम्युपमानपूर्वस्योत्तरपद्ठोपश्च' (वा० २।२।२४) इति बहुव्रीहिः ॥

उपज्ञोपक्रमान्तश्च तदादित्वप्रकाशने । कोपज्ञकोपक्रमादि कन्थोशीनरनामसु ॥ २८ ॥

उपज्ञा, उपक्रमश्चान्ते यस्य स तत्पुरुषः क्षीबे स्यात्, उपज्ञोपक्रमयोः प्राथम्ये द्योत्ये । उपज्ञायते । 'आतश्चो-पसर्गे' (३।३।१०६) इति कर्मण्यङ् । उपक्रम्यते, इति । कर्मणि घत्र् (३।३।१९) । कस्य प्रजापतेः, उपज्ञा, उपक्रमश्च । सृष्टिस्तेनादौ ज्ञाता प्रक्रान्ता च ॥*॥ षष्ठचन्तात्परा या कन्था तदन्तस्तत्पुरुषः क्षीबे स्यात्, उशीनरदेश-स्थसंज्ञासु चेद्वर्तते । सौशमीनां कन्था सौशमिकन्थम्, आ-हिकन्थम् । 'उशीनर—' इति किम् । दाक्षिकन्था । बा-हिकेष्वयं संज्ञा । नामसु किम् । वीरणकन्था । कुत्रापि नेयं संज्ञा ॥

भावे नणकचिद्धचोऽन्ये समूहे भावकर्मणोः। अदन्तप्रत्ययाः पुण्यस्रुदिनाभ्यां त्वहः परः २९

नश्र णश्र कश्र चितः (च इद्येषां ते) च । एभ्योऽ-न्येऽद्नतप्रत्ययाः कृतो ये भावे विहिताः, तथा समूहेऽर्थे भावकर्मणोर्विहिता येऽकारान्तप्रत्ययास्ति खताः, तद्नतं नाम क्रीबे स्यात्। भूतम्, 'नपुंसके मात्रे क्तः' (३।३।११४)। भवितव्यम्, भवनीयम्, (भव्यम्)। 'तयोरेव-' (३।४। ७०) इति भावे तव्यादयः । 'भुवो भावे' (३।१।१०७) क्यप्, ब्रह्मभूयम् । 'अभिविधौ भाव इनुण्' (३।३।४४) । 'अणिनुणः' (५।४।१५) । सांराविणम्, सांकूटिनं वर्तते । नणकेति किम्। 'यजयाच-' (३।३।९०) इति नङ्। यज्ञः, यतः,। 'स्वपो नन्' (३।३।९१)। स्वमः। 'नौ ण च' (३।३।६०) न्याद: । 'सुपि' (३।२।४) इति 'घञर्थे-' (वा० ३।३।५८) इति च कः । आखूत्थः, विन्नः । चित् 'एरच्' (३।३।५६) । चयः जयः । 'ण्या-सश्रन्थो युच्' (३।३।१०७)। कारणा। यत्तु--'ट्वितो-ऽथुच्' (३।३।८९) । श्रयथुः--इति मुकुट उदाहरत्। तन्न । अदन्तत्वाभावात् ॥ ॥ समृहे तद्धिताः । 'भिक्षा-

दिभ्योऽण्' (शाराइ८) । मैक्षम् । 'गोत्रोक्षोष्ट्र—' (शारा ३९) इति बुञ् । औपगवकम् । 'तस्य समूहः' (शारा ३७) । काकम् । 'केदाराद्यञ्च' (शारा४०) । कैदार्यम्, कैदारकम् ॥॥॥ भावे — गोत्वम् । 'इगन्ताच्च—' (शारा १३१) । मौनम्, मार्दवम् । मनोज्ञादिबुञ् (शारा१३३)। मानोज्ञकम् । 'स्तेनाद्यन्नलोपश्च' (शारा१२५) स्तेयम् । 'गुणवचन—' (शारा१२४) इति ष्यञ् । शोक्व्यम् ॥॥॥ कृतसमासान्तोऽहराबदः क्षीवे स्यात् । पुण्यं च तद्दश्च । 'राजाहःसिखभ्यष्टच्' (शारा११) । सुदिनशब्दः प्रशस्त-वाची । सुदिनं च तद्दश्च । पुण्याहम्, सुदिनाहम् । कृत-समासान्त इति किम् । पुण्यानि अहानि यस्मिन् स पु-ण्याहा मासः ॥

क्रियाव्ययानां भेदकान्येकत्वेऽप्युक्थतोटके । चोचं पिच्छं गृहस्थूलं तिरीटं मर्मयोजने ॥३०॥

अपिशब्दात् क्लीबे । मृदु पचित । प्रातः कमनीयम् ॥ ॥ उच्यते । 'वच भाषणे' (अ० प० अ०) । 'पातृ-तुद्-' (उ० २।७) इति थक् ।-'वसिकाशि-' थक्—इति मुकुटश्चिन्त्यः । तादशसू-त्रामावात् । उक्थं सामविशेषः ॥*॥ तुटति । 'तुट कलहकर्मणि' (तु० प० से०)। ण्वुल (३।१।१३३)। यत् 'कृञादिभ्यो वुन्' (उ० ५।३५) इति मुकुटेनोक्तम् । तन्न । तुटः कुटादित्वेन 'गाङ्कुटादिभ्यः' (१।२।१) इति ङित्वाद्गुणाभावप्रसङ्गात् ॥ ॥ चोप्यते 'चप म-न्दायां गतौं (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । घञ् (३।३। १९) यद्वा चश्चति, चच्यते वा । 'चश्च गतौ' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१।१३४) । घञ् (३।३।१९) वा । पृषोदरादिः (६।३।१०९)। 'फलावशिष्टं तालफलं च चोचं कदल्याः फलं भवेत्' इत्यार्षकोषः ॥ 🕬 पि-च्छयते । 'पिच्छ खण्डने' (चु० प० से०) । घञ् (३।३। १९)। 'पिच्छा पूगच्छटाकोषमोचाशाल्मिलवेष्टके। भ-क्तसंभूतमण्डे च पङ्कावश्वपदामये । स्त्रियां, पुंसि तु ला-ङ्ग्ले न द्वयोर्वर्हचूडयोः' (इति मेदिनी) ॥॥॥ 'मुक्तम्' इति पाठे 'मुच्ल मोक्षणे' (तु० उ० अ०) । मुच्यते रम । क्तः (३।२।१०२) ॥ (१) ॥*॥ गृहस्य स्थूणा ॥ (१) ॥*॥ तरति, तीर्यते वा । 'कृतृकृषिभ्यः कीटन्' (उ० ४। १८५)। तिरीटं वेष्टनम्। 'शिरोभूषणम्' इत्यन्ये॥ (१) ॥*॥ म्रियतेऽनेन 'मृङ् प्राणत्यागे' (तु० आ० अ०)। 'सर्वधातुभ्यो मनिन्' (उ० ४।१४५) अन्नन्तत्वादेव सिद्धे पुनर्भमेत्रहणमन्नन्तस्य क्लीबत्वानित्यत्वज्ञापनार्थम्' इति सु-कुटः ॥ (१) ॥*॥ युज्यते । 'युजिर् योगे' (६० उ० अ०) । कर्मणि 'कृत्यल्युटो—' (३।३।११३) इति ल्युट् । 'योजनं परमात्मनि । चतुष्कोश्यां च योगे च' (इति मे-दिनी) ॥ (१) ॥*॥

राजसूर्यं वाजपेयं गद्यपद्ये कृती कवेः । माणिक्यभाष्यसिन्दूरचीरचीवरपञ्जरम् ॥३१॥

राज्ञा सोतन्योऽभिषेकद्वारा निष्पाद्यितव्यः । यद्वा राजा लतात्मकः सोमः सूयतेऽत्र । 'षुञ् अभिषवे' (स्वा० उ० अ०) । 'राजसूयसूर्य-' (३।१।११४) इति साधुः ॥ (१) ॥*॥ वाजमन्नं पैष्टी सुरा । पेयमत्र ॥*॥ एतावर्ध-र्चादी (२।४।३१) ॥ (१) ॥*॥ गद्यते । 'गद व्यक्तायां बाचि' (भ्वा० प० से०) । 'गदमद-' (३।१।१००) इति साधु ॥ (१) ॥ ॥ पादाः सन्त्यस्य । 'अन्येभ्योऽपि-' (बा० ५।२।१२०) इति यप्। 'पद्दन्नो-' (६।१।६३) इति पद् । पदः सन्त्यस्यति वा । 'पद्यं श्लोके प्रमाञ्ज्ञादे पद्या वर्त्मनि कीर्तिता' (इति मेदिनी) । कवेः कृतौ किम्। गद्या वार्ता । पद्यः पङ्कः, पद्यं रजः ॥ (१) ॥*॥ मणि-शब्देन कायति जनो यम् । 'कै शब्दे' (भ्वा० प० से०)। 'अन्येभ्योऽपि-' (वा० ३।२।१०१) इति डः। 'मूलवि-मुजा-' (बा० ३।२।५) इति को वा। मणिके मणिपू-राख्ये नगरे भवम् । 'शण्डिकादिभ्यो ज्यः' (४।३।९२)। चतुर्वर्णादिष्यञ् (वा० ५।१।१२४) वा॥ (१) ॥ ॥ मा-ष्यते सूत्रार्थो येन । 'भाष व्यक्तायां वाचि' (भ्वा०आ० से०)। 'कृत्यल्युटो-' (३।३।११३) इति करणे ण्यत्। 'सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र वाक्यैः सूत्रानुकारिभिः । स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः' ॥ (१)॥*॥ स्य-न्दते । 'स्यन्दू प्रस्रवणे' (भ्वा० आ० से०) । 'स्यन्देः सं-प्रसारणं च' (उ० ११६८) इत्यूरन् । 'सिन्दूरस्तरुभेदे स्यात्सिन्दूरं रक्तवर्णके । सिन्दूरी रोचनीरक्तवेछिकाधात-कीषु च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ चीयते । 'चिञ् चयने' (स्वा० उ० अ०) 'शुसिचिमीनां दीर्घश्च' (उ० २।२५) इति रक् । 'चीरी झिह्यां नपुंसकम् । गोस्तने वस्रभेदे च रेखालिखनभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ चीयते । 'छित्वरच्छत्वर—' (उ० ३।१) इति साधु । चीवरं मुनिवासः। 'शान्यभिक्षुप्रावरणम्' इति सुभूतिः॥ (१) ॥ ॥ पिइयते । 'पिजि संपर्के' (अ० आ० से०)।

बाहुलकादरः । पृषोदैरादिः (६।३।१०९) ॥*॥ क्रचित्तु 'पिञ्जरम्' इति पाठः । 'पिञ्जरोऽश्वान्तरे, क्षींबं स्वर्णे, पीते च वाच्यवत्' (इति मेदिनी) । कायास्थिवृन्दं पक्षादिबन्ध-नगृहं च॥ (१)॥*॥

लोकायतं हरितालं विदलं स्थालबाह्रवम् ।

लोके आयतन्ते । 'यती प्रयत्ने' (भ्वा० आ० से०) । पचा च च् (३।११३४) । चार्वाकाः । तेषा मिदं शास्त्रम् । 'तस्येदम्' (४।३।१२०) इत्यण् । संज्ञापूर्वकत्वाज्ञ दृद्धिः ॥ (१) ॥ ॥ हिरतेनालित । 'अल भूषणादौ' (भ्वा० प० से०) । पचा च च् (३।१।१३४) । 'हिरतालं धातु- भेदं स्त्री दूर्वाका शरेखयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ विदलं वंशकृतपात्र भेदः । विदलित 'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०) । पचा च च् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥ ॥ ॥ स्थलत्यत्र । '४० स्थितौ' (भ्वा० प० से०) । 'हलश्च' (३।१।१२०) इति घ म् । णिजनता द च् (३।१।१३४) वा । 'स्थालं भाजन भेदेऽपि स्थाली स्थात्पाटलो खयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ बह्रदेशें भवम् । 'तत्र भवः' (४। ३।५३) इत्यण् ॥ (१) ॥ ॥।

॥ इति क्लीवसंग्रहः॥

पुंनपुंसकयोः शेषोऽर्धर्चिपिण्याककण्टकाः ॥३२॥

'पुंनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । शेष उक्तादन्यः । ऋचो-ऽर्धम् । 'अर्धे नपुंसकम्' (२।२।२) इति समासः । 'ऋ-क्पूर-' (५।४।७४) इत्यः समासान्तः ॥ (१) ॥*॥ प-ण्यते । 'पण व्यवहारे' (भ्वा० आ० से०) । 'पिनाकाद-यश्च' (उ० ४।१५) इति साधः । 'पिण्याकोऽस्त्री तिल-कल्के हिङ्गबाह्णीकसिल्हके' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ कण्टति । 'कटि गतौं' (भ्वा० प० से०) । ज्वल्र (३।१। १३३)। 'कण्टकः श्चद्रंशत्रौ च कर्मस्थानकदोषयोः । रोमाश्चे च द्रमाङ्गे च कण्टको मस्करेऽपि च' इति विश्वः। 'कण्टको न स्त्रियां श्चद्रशत्रौ मत्स्यादिकीकसे । नैयोगिकादिदोषोक्तौ स्याद्रोमाश्वद्रमाङ्गयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥

१—-'यावन्मध्यं बहुधापाञ्चरत्नावगाहते' इति दमयन्तीक्षेषा-दकारवान् ॥

मोदकस्तण्डंकष्टङ्गः शाटकः खर्वटोऽर्वुदः । पातकोद्योगचरकतमालामलका नडः ॥ ३३ ॥

मोदयते । 'मुद हर्षे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३। १।१३३)। 'मोद्कः खाद्यभेदेऽस्त्री हर्षके पुनरन्यवत्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ तण्डते । 'ति आघाते' . (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'तण्डक: ख-अने फेने समासप्रायवाचि च । गृहदारुतरुस्कन्धमायाबहु-लकेष्विप' (इति मेदिनी) ॥ ॥ 'दण्डकः' इत्यपि । दण्ड एव । स्वार्थे कन् (५।४।५) ॥१॥*॥ टङ्क-यति । 'टिक बन्धे' चुरादिः । अच् (३।१।१३८। 'टङ्को नीलकपित्थे च खनित्रे टङ्कनेऽस्त्रियाम् । जङ्घायां स्त्री पुमान् कोपे कोषासित्रावदारणे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ श्रा शटति 'शट गतौ' (भ्वा० प० से) । ण्वुलू (३।१।१३३) (१) ॥*॥ खर्वति । 'खर्व द्पें' (म्वा० प० से०)। 'शकादिभ्योटन्' (उ० ४।८१)। 'यत्रैकतो भवेद्रामो नगरं चैकतः स्मृतम् । मिश्रं तु खर्वटं नाम न-दीगिरिसमाश्रयम्'॥ (१) ॥*॥ अविति । अर्व हिंसा-याम्' (भ्वा० प० से०)। बाहुलकादुद्च्। 'अर्बुद्रो मां-सकीलेऽस्त्री परुषे दशकोटिषु । महीधरविशेषे ना' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पातयति 'पत्छ गतौ' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । ण्बुल् (३।१।१३३) ॥ (१) ॥*॥ उद्यो-जनम्। 'युजिर् योगे' (रु० उ० अ०) । घञ् (३।३। १९)॥ (१) ॥ ॥ चरति । 'चर गतौ' (भ्वा० प० से०) । कुन् । (उ० २।३२) । चरकं वैद्यकशास्त्रभेदः ॥ अ॥ 'वरकम्' इति पाठे स्यूतवस्त्रम् ॥ (१) ॥ ॥ ताम्यति । 'तमु ग्लानी' (दि० प० से०) । 'तमिविशि-' (उ० १।११८) इति कालन् । 'तमालस्तिलके खङ्गे ता-पिच्छे वरणद्रुमे' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ आम-लक्याः फलम्। 'नित्यं वृद्ध-' (४।३।१४४) इति मयट्। तस्य 'फले छक्' (४।३।१६३)॥ (१) ॥*॥ नडति । 'नड अंशे' 'चुरादीनां वा णिच्' इति पक्षाश्रये पचाद्यच् (३।१।१३४)। नडोऽन्तरविवरं तृणभेद्श्र॥

कुष्टं मुण्डं शीधु बुस्तं क्ष्वेडितं क्षेमकुद्दिमम् । संगमं शतमानार्मशम्बलाव्ययताण्डवम् ॥३४॥

कुष्णाति । 'कुष निष्कर्षे' (क्या० प० से०) । 'हनि-कुषि—' (उ० २।२) इति क्थन् । 'कुष्ठं रोगे पुष्करेऽस्त्री'

१—'तङ्कः' इत्येके । तङ्को भयम्-इति पीयूषव्याख्या ॥

(इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ मुण्ड्यते 'मुडि खण्डने' (भ्या० आ० से०)। घञ् (३।३।१९) । मुण्डं शिरः॥ (१) ॥*॥ शेतेऽनेन । 'शिङो धुग्लक्-' (४।३८) इति धक् ॥ (१) ॥ ॥ 'बुस उत्सर्गे' (दि० प० से०) । बुस्यते स्म । क्तः (३।२।१०२) । बुस्तं मांसशब्कुली, भृष्टमांसम् पनसादि्फलासारमागश्च ॥ ॥ कचित् 'पुस्तम्' इति पाठः ॥ अचित् 'चुस्तम्' इति पाठः ॥ (१) ॥ ॥ श्वेड-नम् । क्ष्वेड्यते वा । 'ञिक्ष्वेडा स्नेहनमोक्षणयोः' (दि० प० से०)। 'त्रीतः क्तः' (३।२।१९७) ॥ (१) ॥*॥ क्षियति, क्षयति वा । 'क्षि निवासगत्योः' (तु० प० अ०)। 'क्षि क्षये' (भ्वा० प० अ०) । 'अर्तिस्तुसु–' (उ० १। १४१) इति मन् । 'जानीयान्मङ्गलं क्षेमं क्षेमं लब्धार्थर-क्षणम्'॥ (१)॥ ॥ कुद्दनम् । 'कुट्ट छेद्ने' (चु० प० से०)। घञ् (३।३।१८) कुट्टेन निर्वृत्तम् । 'भावप्रत्यया-न्तादिमप्' (वा० ४।४।२०) । 'कुट्टिमोऽस्त्री निबद्धा भूः' ॥ (१) ॥*॥ संगमनम् । 'श्रहवृह-' (३।३।५८) इत्यप् ॥ (१) ॥ ॥ शतं मानमस्य । रूप्यपळम् ॥ (१) ॥ ॥ ॥ ऋच्छति । 'ऋ गतौ' (भ्वा० प० से०) । 'अर्तिस्तुसु-' (उ० १।१४१) इति मन् । अर्ममिक्षरोगः ॥ (१) ॥*॥ शम्बत्यनेन । 'शम्ब गतौ' (चु० प० से०) । बाहुलकाद-लच् । शम्बलं पाथेयम् ॥*॥ ('सम्बल' इति) दन्त्यादि-पाठे 'षम्ब सर्पणे' (चु० प० से०) । इति बोध्यः ॥ (१) ॥ । न व्येति । 'इण् गतौ' (अ० प० अ०) 'एरच्' (३।३।५६) । 'अन्ययोऽस्त्री शन्दमेदे ना विष्णौ नि-र्व्यये त्रिषु' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ तण्डुना प्रोक्तम् । 'तेन प्रोक्तम्' (४।३।१०१) इत्यण् ॥ (१) ॥*॥

कवियं कन्दकर्पासं पारावारं युगंधरम्। यूपं प्रग्रीवपात्रीवे यूषं चमसचिकसौ ॥३५॥

कवते । 'कुङ् शब्दे' (भ्वा० प० अ०) । बाहुलका-दियः । 'नार्यो कवी खलीनं कवियं वा ना तुरंगमुखमा-ण्डम्' इति वोपालितः ॥ (१) ॥*॥ कन्दिति । 'कदि आह्वाने' (भ्वा० प० से०) । पचाद्यच् (३।१। १३४) । 'कन्दोऽस्त्री सूर्णे सस्यम्ले जलधरे पु-

१—दुगोंक्तलिङ्गानुशासने त्रयं पठ्यते—'पुस्तं बुस्तं वास्तु चुस्तं त्रतं रजतम्' इति—मुकुटः । पुस्तः पवर्गतृतीयादिः 'बुस्तं दन्तोष्ठयादि' इत्येके । 'चुस्तं चवर्गादि' इत्यपरे 'पुस्तं पैषर्गादि' इति केचित्—इति पीयूषव्यास्याः। मान्' (इति मेदिनी) ॥*॥ कचित् 'कर्म' इति पाठः॥ (१) ॥*॥ करोति । कियते वा । 'कूञः पासः' (उ० ५।८५) ॥ (१) ॥ ॥ पारयति । 'पार कर्मसमाप्ती' (चु० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। यद्वा पार्यते समा-प्यते कर्मानेन । 'पंसि-' (३।३।११८) इति घः ॥ (१) ॥ । न वारयति । 'वृञ् वरणे' (स्वा० उ० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) ॥ (१) ॥*॥ युगं धारयति । 'धूञ् धारणे' चुरादिः । 'संज्ञायां भृत्-' (३।२।४६) इति खच्। 'खचि हस्वः' (६।४।९४) 'अरुर्द्धिषत्-' (६।३। ६७) इति सुम् । कूवरः ॥ (१) ॥ ॥ युवन्त्यस्मिन् । 'यु मिश्रणे' (अ० प० अ०) । 'कुयुभ्यां च' (उ० ३। २७) इति पो दीर्घश्च ॥ (१) ॥ ॥ प्रगता श्रीवा य-स्मिन् । वातायनम्, मुखशाला वा, द्रमशीर्षे वा ॥ (१) ॥ ।। पात्रीं वाति । कः (३।२।३) । यज्ञोपकरणपात्रभेदः ॥ (१) ॥ ॥ यूषति । 'यूष बन्धे' (भ्वा० प० से०) । 'इगुपघ-' (३।१।१३५) इति कः। 'मुद्रामलकयूषस्तु ग्राही पित्तकफे हितः । (१) ॥ ॥ चमन्त्यनेन । 'चमु अदने' (भ्वा० प० से०) । 'अत्यविचमि-' (उ० ३। ११७) इत्यसच् । चमसं सोमपानपात्रम् । यस्तु- 'अतिच-मिरमियुभ्योऽसः-' इति पाठो मुकुटोपन्यस्तः । स तूङ्व-लदत्तादिवृत्तिषु नास्ति ॥ (१) ॥ श्रा चेतत्यनेन । 'चिती संज्ञाने (भवा० प० से०)। चितेः कादेशो बाह्छकात्क-सप्रत्ययः । चिक्कनम् । चिक्कयति वा । 'चिक्क गतौ' (चु-रादि अच् (३।१।१३४) । चिक्कं स्यति । 'षोऽन्तक-र्मणि' (दि० प० अ०) । 'आतोऽनुप-' (३।२।३) इति **事: || (१) ||*||**

अर्धर्चादौ घृतादीनां ग्रंस्त्वाद्यं वैदिकं ध्रुवम् । तन्नोक्तमिह लोकेऽपि तचेदस्त्यस्तु शेषवत्।।३६।।

अर्धर्चादाविति सुगमम्॥

इति पुंनपुंसकसंग्रहः॥

स्त्रीपुंसयोरपत्यान्ता, द्विचतुःषट्पदोरगाः। जातिभेदाः, पुमाख्याश्च स्त्रीयोगैः सह मञ्जकः ३७

'स्रीपुंसयोः' इत्यिषिकारः । अपत्यार्थे विहिता येऽणा-द्यस्तद्न्ताः सर्वे स्रीपुंसयोः स्यः । औपगवः औपगवी । गार्ग्यः, गार्गी ॥॥ द्विपद्चतुष्पद्षद्पद्वाचिनः उरग-वाचिनश्च जातिविशेषाः स्त्रीपुंसयोः । मानुषः, मानुषी । विमः, विमा । ग्रुद्धः ग्रुद्धा । अँजादित्वाद्धाप् (४।१।४) । वकः, वकी । हंसः, हंसी । सिंहः, सिंही । अमरः, अमरी । उरगः, उरगी । 'जातरस्त्रीविषयात्—' (४।१।६३) इति छीष् । अवाधिता इत्येव । मक्षिका, शिवा, ल्रुता ॥॥॥ जातिवाचिनः स्त्रीपुंसयोः स्युः । द्रुणः, द्रुणी । मत्स्यः, मत्सी । केचित्तु 'षट्पदादिभिरस्यैकवाक्यतां वद्दित ॥॥॥ पुरुषाख्याः स्त्रीयोगैः सह वर्तमानाः स्त्रीपुंसयोः स्युः । ब्राह्मणः, ब्राह्मणी । ग्रुद्धी ॥॥॥ मछते । 'मछ घारणे' (भ्वा० आ० से०) । ण्वुल् (३।१।१३३) । 'मिछका तृणग्रुत्येऽपि मीनमृत्यात्रभेदयोः' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥॥॥

मुनिर्वराटकः स्वातिर्वर्णको झाटलिर्मनुः। मूषा स्टपाटी कर्कन्धूर्यष्टिः शाटि कटी कुटी ३८

मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०)। 'मनेरुच' (उ० ४।१२३) इतीन् । 'मुनिः पुंसि वसिष्ठादौ वङ्गसे-नतरौ जिने' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ वरमटित; 'अट गतों' (भ्वा० प० से०) । क़ुन् (उ० २।३२) ॥ (१) ॥ शोभनमतति । 'अत सातत्यगमने' (भ्वा० प० से०)। 'अज्यतिभ्यां च' (उ० ४।१३१) इतीण्। नक्षत्रभेदः ॥ (१) ॥ ॥ वर्णयति । 'वर्ण वर्णकियादौ' (चु० उ० से०)। 'विलेपने चन्द्रने च वर्णकं पुंनपंस-कम्' इति रभसः । 'वर्णकश्चारणेऽस्त्री तु चन्दने च वि-लेपने । द्वयोनींत्यादिषु स्त्री स्यादुरकर्षे काञ्चनस्य च' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ झटनम् । 'झट संघाते' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१९)। घञ् (३।३।१८)। झाटं लाति । 'ला दाने' (अ० प० अ०) । बाहुलकात् डिः । वृक्षभेदः ॥ (१) ॥ ॥ मन्यते । 'मन ज्ञाने' (दि० आ० अ०) । 'शृस्त्रुस्निहि—' (उ० १।१०) इत्युः ॥ (१) ॥ भा मूषति । 'मूष छण्ठने' (भ्वा० प० से०)। पचाद्यच् (३।१।१३४) स्वर्णादिविलेपनभाण्डम् ॥ (१) ॥*॥ सर्पति । 'सृप्छ गतौ' (भ्वा० प० से०)। बाह-लकात् पाटः । परिमाणभेदः । जातित्वात् (४।१।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१) ॥*॥ कर्क द्धाति । 'अन्दूहम्भू–' (उ० १।९३) इति साधुः ॥ (१) ॥ ॥ यक्षते । 'यक्ष पूजायाम्' (चु० आ० से०) । क्तिच

१—'ग्रुदा चामहत्पूर्वा जातिः' (वा० ४।१।४) इत्यनेन टाव् बोध्यः ॥

(३।३।१७४)। 'स्कोः संयोगाद्योः' (८।२।२९) इति क-लोपः । ष्टुत्वम् (८।४।४१)। यद्वा यजतेर्बाहुलकात्तिः । 'नश्चभ्रस्ज-' "(८।२।३६) इति षः ॥ (१) ॥*॥ शा-व्यते । 'शट श्राघायाम्' चुरादिः । घञ् (३।३।१९)। पचाद्यच् (३।१।१३४)। जातिलक्षणो (४।१।६३) ङीष् ॥ ॥ यद्वा 'सर्वधातुभ्यः-' (उ० ४।१।१८) इतीन् । 'कृदिकारात्-' (वा० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ (१)॥ अटति 'कुट कौटिल्ये' (तु० प० से०)। इन् (उ० ४।११८)। 'कृदिकारात्-' (ग० ४।१।४५) इति ङीष् ॥ ॥ यद्वा 'इगुपध-' (३।१।१३५) इति कः। 'जातेः-' (४।१।६३) इति गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् ॥ (१)॥ ॥।

इति स्त्रीपुंससंग्रहः॥

स्तीनपुंसकयोर्भाविक्रययोः व्यञ् कचिच वुञ्। औचित्यमौचिती मैत्री मैत्र्यं वृञ् पागुदाहृतः ३९

ंश्वीनपुंसकयोः' इत्यधिकारः । 'गुणवचनत्राह्मणादिभ्यः कर्मणि च' (५।१।१२४) इति चकाराद्भावे च विहितः ष्यम् श्वीनपुंसकयोः स्यात् । वुञ् च । 'कचित्' इति ष्य- अ्वुञ्भ्यां संबध्यते । उचितस्य कर्म भावो, वा । 'षिद्भौरा—' (४।१।४१) इति ङीष् । 'हल्रस्तद्भितस्य— (६।४।१५०) इति यलोपः ॥ (१) ॥*॥ एवम्— सामग्र्यम्, सामग्री । आर्हन्त्यम्, आर्हन्ती । 'अर्हतो नुम् च' (ग० ५।१।१२४) इति नुम् ॥*॥ प्राग् द्वितीयकाण्डे । आहोपुरुषिका, शैष्योपाध्यायिका, गार्गिका ॥*॥ कचिन्न । मानोज्ञकम्, रामणीयकम् । 'भाव –' इति किम् । चातुर्वण्यम् । स्वार्थे ष्यम् (वा० ५।१।१२४) न स्त्री ॥

षष्ठचन्तपाक्पदाः सेनाच्छायाशालासुरानिशाः। स्याद्वा नृसेनं श्वनिशं गोशालमितरे च दिक् ४०

षष्ठचन्तात्पराः सेनादयस्तत्पुरुषे स्त्रीनपुंसकयोः स्युः । चणां सेनाः च्यसेना । ग्रुनां निशाः श्रविशम् । गवां शालाः गोशालम् । वृक्षस्य छाया – वृक्षच्छाया । यवानां सुरा – यव-सुरा । पक्षे — 'विभाषा सेनासुराच्छायाशालानिशानाम्' (२।४।२५) इति झीबता । एवमितरेऽपि बोध्याः । दिक् उदाहरणमिदम् ॥

आवनन्तोत्तरपदो द्विग्रश्वापुंसि नश्च छप्। त्रिलद्वं च त्रिलद्वी च त्रितक्षं च त्रितक्ष्यपि ४१

आवन्तोत्तरपदोऽन्नन्तोत्तरपद्श्च द्विगुरपुंसि स्त्रीनपुंसकयोः स्यात्। अनो नकारस्य च छप् लोपः। संपदादित्वात् (वा० ३।३।१०८) भावे किप्। यत्तु मुकुटः—
'छक्' इति छन्दोनुरोधात् लोपसार्थेऽदर्शने वर्तते—इत्याह् । तिचन्त्यम्। 'छप्' इति पाठात् । यदपि प्रत्ययादर्शनस्यैव छक्संज्ञाविधानात्—इति। तदपि न। अत्र
यौगिकस्य प्रयोगात्, संज्ञायां ग्रहणे प्रमाणाभावात्। 'छग्'
इति पाठेऽपि नात्र संज्ञाग्रहणम्। 'छच्च अपनयने' (भ्वा०
प० से०) इत्यस्य संपदादि (वा० ३।३।१०८) किवन्तस्य ग्रहणात्। तिस्रणां खट्टानां समाहारः। 'गोस्त्रियोः'
(२।२।४८) इति हस्वे कृते 'द्विगोः' (४।१।२१) इति
ङीप्॥ (१) ॥॥। त्रयाणां तक्ष्णां समाहारः। 'अनो
नलोपश्च' (वा० २।४।३०) इति नलोपः॥ (१)॥॥॥

इति स्त्रीनपुंसकसंग्रहः॥

त्रिषु पात्री पुटी वाटी पेटी कुवलदाडिमौ।

'त्रिषु' इत्यधिकारः । पाति । 'पा रक्षणे' (अ० प० अ०) । ष्ट्रन् (उ० ४।१८९) । 'पात्र्यमत्रे त्रिषु क्लीबं सु-वादौ राजमन्त्रिणि । नीरद्वयान्तरे योग्ये' ॥ (१) ॥*॥ पटित । 'पुट संश्लेषणे' (तु० प० से०) । 'इग्रपध-' (३।१।१३५) इति कः । गौरादिः (४।१।४१) ॥ (१) ॥*॥ वाट्यते । 'वट वेष्टने' (भ्वा० प० से०) ण्यन्तः । कर्मणि (३।३।१९) घन् । 'वाटः पथि वृतौ वाटं वरण्डेऽङ्गान-भेदयोः । वाटी वास्तौ गृहोद्यानेत्कट्योः' इति हैमः । 'वाटो मार्गवृतिस्थानेष्वित्कटीवास्तुनोः स्त्रियाम्' (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥*॥ पिट्यते । 'पिट शन्दसंघातयोः' (भ्वा० प० से०) । घम् (३।३।१९) जातित्वात् (४। १।६३) गौरादित्वात् (४।१।४१) वा ङीष् । स्त्रीलिङ्गप्र-दर्शनं तु ङचन्ततासूचनार्थम् । वेत्रादिरचिता ॥ (१) ॥*॥ कौ वलति । 'वल विस्तृतौ' (चाद्यच् (३।१।१३४)। 'कुवलं चोत्पले मुक्ताफलेऽपि बदरीफलें (इति मेदिनी। 'कुड्मली मुकुले पुंसि न द्वयोनिरकान्तरे (इति मेदिनी) ॥ (१) ॥ ॥ दलनम् ।

१—एवं च 'उतो वृद्धिर्छंकि—' (७।२।८७) इति सुत्रे क-कारश्रवणानुपपत्त्या चिन्त्यमेतत् ॥ २—इदं च प्रसङ्गत उपात्तं न तु प्रकृतोपयोगि ॥

'दल विदारणे' (भ्वा० प० से०)। घञ् (३।३।१८)। दालेन निर्वृत्तः। 'भावप्रत्ययान्तादिमप्' (वा० ४।३।२०)। डलयोरेकत्वम्॥

इति त्रिलिङ्गसंग्रहः॥

परिलक्कं स्वप्रधाने द्वन्द्वे, तत्पुरुषेऽपि तत् ॥४२॥

स्वे समस्यमानाः पदार्थाः प्रधानं यत्र तस्मिन्नितरेतर-योगद्वन्द्वे परपदस्य छिङ्गम् । कुक्कुटमयूर्योः, मयूरीकुक्कुटौ ॥*॥ तत् परछिङ्गम् । कुलबाह्मणः, ब्राह्मणकुलम् । अ-र्धपिणली । 'परबिङ्कं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः' (२।४।२६) ॥

अस्यापवादमाह—

अर्थान्ताः प्राद्यलंपाप्तापन्नपूर्वाः परोपगाः । तद्धितार्थे द्विगुः संख्यासर्वनामतद्नतकाः॥४३॥

अर्थोऽन्ते येषां ते । प्राद्यादि पूर्वे येषां ते परं विशेष्य-मुपगच्छन्ति विशेष्यलिङ्गाः । द्विजार्था माला. द्विजार्थः सूपः । द्विजार्थे पयः । 'अर्थेन नित्यसमासः सर्विलिङ्गता च' (वा० २।१।३६) ॥*॥ आचार्ये प्रगतः=प्राचार्यः। 'अत्याद्यः कान्ताद्यर्थे द्वितीयया' (वा० २।२।१८) इति समासः । खट्टामतिकान्ता । पूर्ववत् । यतु सुकुटेन 'प्रगत आचार्योऽस्याः' इति विग्रहप्रदर्शनं कृतम् । यच 'अति-खट्टः' इत्यत्र 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपद-लोपः' (वा० २।२।२४) इति वार्तिकमुपन्यस्तम् । तचि-न्त्यम्, उभयोरपि बहुत्रीहिविषयत्वात् । अत्र च तत्पु-रुषत्वात् । बहुनीहौ तु 'बहुनीहिरदिशाम्नाम्' इत्यनेन गतार्थत्वाच ॥ * ॥ एवम् प्राप्तजीविकः आपन्नजी-विकः । अलं जीविकायै-अलंजीविकः, अस्मादेव ज्ञापकात्समासः ॥ ॥॥ तद्धितार्थे यो द्विगुः स वाच्य-लिकः । पश्चमु कपालेषु संस्कृतः पश्चकपालः, पञ्चक-पाला । 'संस्थापूर्वी द्विगुः' (२।१।५२) । 'संस्कृतं भक्षाः' (४।२।१६) इत्यण् । 'द्विगोर्र्छगनपत्ये' (४।१।८८) इत्य-णो छुक् ॥॥ संख्या सर्वनामानि च संख्यासर्वनामान्ता-अ शन्दा वाच्यलिङ्गाः। एकः, एका, एकम्। द्वी, द्वे २। त्रयः, तिसः, त्रीणि । चत्वारः, चतसः, चत्वारि । बहवः, वह्नचः, बहूनि । सर्वः, सर्वा, सर्वम् इत्यादि । ऊनत्रयः, ऊनतिसः, ऊनत्रीणि । परमसर्वः, परमसर्वा, परमसर्वम्॥*॥

बहुत्रीहिरदियाम्नामुन्नेयं तदुदाहृतम् । गुणद्रव्यित्रयायोगोपाधयः परगामिनः ॥ ४४॥

बहुव्रीहिसमासो वाच्यिलङ्गः स्यात् । बहुधनः, बहु-धना, बहुधनम् । 'अदियाम्नाम्' इति किम् । उत्तरपूर्वा । 'दिङ्नामान्यन्तरालें' (२।२।२६) इति बहुव्रीहिः ॥॥। गुणद्रव्यिक्तयाणां योग उपाधिर्निमत्तं येषां ते । शुक्का शाटी शुक्कः पटः, शुक्कं वस्त्रम् । दण्डी, दण्डिनी, दण्डि । पा-चिका, पाचकः, पाचकम् ॥

कृतः कर्तर्यसंज्ञायां कृत्याः कर्तरि कर्मणि । अणाद्यन्तास्तेन रक्ताद्यर्थे नानार्थभेदकाः ॥४५॥

'कर्तरि कृत्' (३।४।३०) इत्यादिना विहिताः। अ-संज्ञायां किम्। 'संज्ञायां भृतृ—' (३।२।४६) इति विहिता वाच्यिलङ्गा न। कर्ता, कर्जी, कर्तृ। कुम्भकारः, कुम्भ-कारी, कुम्भकारम्। संज्ञायां धनंजयः॥॥॥ कृत्याः क-तिर भव्यः, भव्या, भव्यम्। 'भव्यगेय—' (३।४।६८) इति कर्तरि यत्। कर्मणि ण्यत्। कार्यः, कार्या, कार्यम्। कर्तरीत्यादि किम्। भवितव्यम्। असंज्ञायामित्येव। भिद्यो नदः, उध्यः॥॥॥ 'तेन रक्तं रागात्' (४।२।१) इत्या-द्यर्थे विहिता ये अणाद्यस्तुद्नताः शब्दा नानार्थानां भे-दका विशेषणानि। नानार्था वा भेदका विशेष्या येषां ते वाच्यिलङ्गाः स्युः। कौङ्कुमं वस्तम्, कौङ्कुमी शाटी, कौ-ङ्कुमः पटः। लक्षिकी शाटी, लक्षिकं वस्तम् कृत्तिका-भिर्युक्ता कार्तिकी। विसेष्ठेन दृष्टं वासिष्ठं साम, विसेष्ठेन दृष्टो मन्त्रः वासिष्ठः, वासिष्ठी ऋक् । प्रजापतिना ग्रोक्तः प्राजापत्यः॥

षद्संज्ञकास्त्रिषु समा युष्मदस्मत्तिङव्ययम्। परं विरोधे, शेषं तु ज्ञेयं शिष्टप्रयोगतः॥ ४६॥

'ष्णान्ता षद' (१।१।२४) 'डति च' (१।१।२५) इति स्त्राभ्यां कृतषद्संज्ञाः युष्मद्स्मदी, तिङन्तम् अव्ययानि च त्रिषु लिङ्गेषु समा लिङ्गकृतविशेषामावात् । 'त्रिषु' इ-त्यधिकारे 'त्रिषु समाः' इति वचनं लिङ्गसंबन्धामावेन समानत्वप्रतिपादनार्थम्। पूर्वे हि लिङ्गवन्वं प्रतिपादितम्। पञ्च नराः, पञ्च नार्यः पञ्च फलानि । षद् स्त्रियः, षद् नराः, षद् कुलानि । कति घटाः, कति स्त्रियः, कतिगृ-हाणि। त्वं स्त्री, त्वं पुरुषः, त्वं फलम् । एवम् अहं स्त्री,

अहं पुरुषः, अहं फलम् । पुरुषः पचति, स्त्री पचति, कुलं पचित । उचैः प्रासादः, उचैः शाला, उचैर्गृहम् । यत् मुकुटः - षद्रसंज्ञकस्यापि संख्यान्तर्गतत्वादेव त्रिलि-ङ्गत्वे लब्धे 'संख्यासर्वनामतदन्तकाः' इत्यस्यैवायं प्रपञ्चः-इत्याह । तन्न । डत्यन्तानां संख्यान्तर्गतत्वाभावात । तेषां संख्याकार्यनिर्वाहाय पाणिनिना स्वशास्त्रे संख्यासंज्ञा वि-हिता, न तु सकलसाधारण्येन । किं च संख्यासर्वनाम्नां लिङ्गत्रययोगः प्रतिपाद्यते, षदसंज्ञानां तु लिङ्गत्रयराहि-त्यमतः कथं तेनास्य गतार्थता । 'लिङ्गकृतविशेषरहिताः' इत्यर्थः -- इति स्वयमेव व्याख्यातम् । नहीदं संख्यादिषु संभवति, इति कथं गतार्थता ॥ ॥ लिङ्गविधायकवचन-विरोधे सति परं वचनं प्राह्मम् । यद्वा 'स्नियामीदूद्विरामै-काच्' इत्यस्यावकाशः - धीः, भ्रः । 'कृतः कर्तर्थसंज्ञा-याम्' इत्यस्यावकाशः -- कर्ता, पाचकः । नीः, लुः, इ-त्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वात्रिलिङ्गता भवति । मुकुटस्त — 'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य विषयः—नैर्ऋतः, राक्षसः । 'द्वचच्कमसिसुसन्नन्तं ऋषिं' इत्यस्य विषयः —ओजः, यशः। इहोभयं प्राप्तोति - रक्षः । परत्वात्तु क्रीबम् - इत्युदाज-हार । तन्न । 'विशेषैर्यद्यवाधितः' इत्यनेन गतार्थत्वात् ।

'असुरपर्यायाः पुंस्त्वे' इत्यस्य 'यातुरक्षसी' इति निर्देशस्यै-वापवाद्त्वात् । उत्सर्गापवादिभन्ने विरोधप्रदर्शनस्यौचि-त्यात् ॥॥। शेषमिहानुक्तं शिष्टानां प्रयोगाज्ज्ञातव्यम् यथा—'चालनी तितउः पुमान्' इत्युक्तम् । इह तितउ परिपवनं भवति' इति (परपशा) भाष्यप्रयोगान्नपुंसकमि बोध्यम् । तथा 'ताटङ्करते' इत्याचार्यप्रयोगात्ताटङ्कशब्दस्य पुंस्त्वम् । यथा वा 'कलिका कोरकः पुमान्' इतीहोक्तम् । 'कोरकाणि' इति माधप्रयोगान्नपुंसकत्वमि । यत्तु 'गोधा-पोटा' इत्युदाहतवान्मुकुटः, तन्न । 'ङ्याब्ङन्तम्' इत्यु-क्तत्वेन शेषत्वामावात् ॥

इति लिङ्गादिसंग्रहवर्गविवरणम् ॥

इत्यमरसिंहकृतौ नामलिङ्गानुशासने । सामान्यकाण्डस्तृतीयः साङ्ग एव समर्थितः ॥

इति श्रीवघेळवंशोद्धवश्रीमहीधरविषयाधिपश्रीकीर्ति-सिंहदेवाज्ञया श्रीभद्दोजिदीक्षितात्मजश्रीभानुजीदी-क्षितविरचितायाममरटीकायां व्याख्यासुधाख्यायां तृतीयः काण्डः समाप्तिमगात्॥

॥ श्रीः ॥ अमरमूलस्थशब्दानामकारादिक्रमेण शब्दानुक्रमणिका ।

				-		◇ ◇					
शब्द:	प्रष्ठम्	श्लोकः	La Carte	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	, श्लोक	: शब्द:	पृष्टम्	श्लोक:
	अ.		अक्षौहिणी	३३४	ح 9	अग्रीय	४२५	ų,	270-02-		
अ .	५१४	99	अखण्ड	४२८	६५	3		•	1		९२
अंश	३८२	68	अखात	996	२७	अग्रेसर		- 1 - 1 - T		३७५	७०
अंशु	86	33	अखिल	४२८	६५	अम्य	339			989	9
अंग्रुक	२७७	994	अग	४६१	98	01-9	४२५		4	924	२
अंग्रुमती	989	994	अगद्	२५०	५०	अघ	1 48	3:		५०४	२२५
अंशुमत्फला	990	993	अगदंकार	२५२	५७	अघमर्षण	[883	71	3.	90	98
अंस	२६२	७८	अगम	१४६	, . ધ્	1:	305	81		93	२३
अंसल	२४७	४४	अगस्त्य	४२	30	अझ्या	३७३	\$ c		999	98
अंहति	२९७	३०	अगाध	992	94	अङ्ग	1 80	90	अच्छभह	२१४	૪
अंहस्	49		अगार	१३४	ب		(846	8	अज -	∫३७७	७६
अंहि	२५९	200	अगुरु	२८१		अङ्कर	386	8		(868	३०
अकरणि	४५७		अगुरुशिशपा	900	978	अङ्कुश	३२०	४१	अजगन्धिका	२००	१३९
अकृपार	904		अमायी		६२	अङ्कोट	940	२९	अजगर	900	લ
अकुष्णकर्मन्			जनाजा अमि	२९४	२१	अङ्गय	८३	لغ	अजगव	90	३५
	1980			२५	५३		[246	७०	अजडा	960	٤٤
Dtor	३६५		अभिकण	२७	40	अङ्ग	493	ی	अजन्य	३४४	908
अक्ष .	360	00	अभिचित्	२९१	93		(490	98	अजमोदा	२०२	984
	(808	74	अभिज्वाला	988	358	अङ्गद	२७४	900	अजश्रङ्गी	983	998
अक्षत	२६७		अभित्रय	२९३	२०	अङ्गन	930	93	अजस	३१	६६
अक्षदर्शक	३०७		अमिभू	38	38	OTO) ३५	٠ ۲	अजा	३७७	ં ફ
अक्षदेविन्	804	6.5	अग्निमन्थ	909	६६	अङ्गना	२३३	3,	अजाजी	३६२	३६
अक्षधूर्त	४०५	83	भिमुखी	9 6 3	४२	अङ्गविक्षेप	۷ ا	9 €	अजाजीव	३९४	99
अक्षर	888	962 3	ममिशिख -	२८०	928	अङ्गसंस्कार	२७९	929	अजित	४७०	६२
अक्षरचुञ्च	३१०	943	मिशिखा {	985	996	अङ्गहार	۷٥	9 ફ	अजिन	३०३	४७
अक्षरचण	३१०	94	Ļ	988		अङ्गार	३५८	30	अजिनपत्रा	२२४	२६
अक्षरविन्यास	399	96 3	नम्युत्पात {	५३	90	अङ्गारक	४५	२५	अजिनयोनि	२१६	Ċ
अक्षवती	४०६	88	· · · · · ·	४६९	96	भङ्गारधानिका	३५८	28	अजिर {	१३७	93
अक्षाप्रकीलक	३२६	५६ ड	124	४२५	45 E	भङ्गारवल्लरी	१६५	امد	(४९४	969
अक्षान्ति	९१	20			763 8	भङ्गारवल्ली	969	86	अजिह्य	४३०	ષર
अक्षि {	२६९	~		२४७	४३ ह	म्हारशकटी	३५८	90	अजिह्मग	३३६	८६
ì	५२७			२८८	-	-सारसाउ। गङ्गीकार		२९	अज्जुका	ح∉	99
अक्षिकूटक	३१९	३८	44			ाङ्गीकृत	६५	4	अज्झटा	994	920
अक्षिगत	४२०	४५ अ	यतस् { (409 : 493		। माराता । ङ्कलिमुदा	888	306		896	े ३८
r	946						२७४		अज्ञ	े ४२१	80
अक्षीव {	३६४	89		२५६		ાકુરી વ્યાન	२६४		अज्ञान	ે દૃષ	
अक्षोट	944	२९ अ		२४७ ४२ ५		ाङ्कलीयक 	२७४		अश्चित	४४०	
				.7.	५८ अ	2.8	२६४	८२	अञ्चन	३५	, 5

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	ष्ट्रम् श्लो	कः ∣	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
अज्ञनकेशी	१९६	१३०	अतिमात्र	39 (६६	अद्मर	४१३	२०	अध्वनीन	399	ঀৢ७
अज्ञनावती	३५	4	अतिमुक्त १	१ ४७।	७२	अद्य	५१७	२०	अध्वन्	939	9 ६
अञ्जलि	२६५	64	अतिमुक्तक प	। ५६	२६		1989	9	अध्वन्य	३१ १	90
STATE	(५१५	93	अतिरिक्त ४	१३ १ १	७५	अद्रि	े ४९०	१६३	अध्वर	२९१	93
अज्ञसा -	(५११	२	나 아이를 하는 것 같아 하는 것이다.		34	अद्वयवादिन्	۷	98	अध्वर्यु	२९२	90
अटनी	३३५	८४	अतिवाद		१४	अधम	१४४६	१४४	अनक्षर	७९	२१
अटरुष	१८६	903	अतिविषा '	Charles and a second	९९		१४ १४	५४	अनङ्ग	93	२५
अटवी	984	9	अतिवेल		६६	अधमर्ण	३४९	ष	अनच्छ	997	98
अटा	२९९	३५			०२	अधर	१ ६७	९०	अनडुह्	३७१	ęο
अट्ट	∫१३६	१२		지 않는 사람들이	६६		∫ 86€	१८९		३३	٩
	[४८३	939			99	अधस्	९८	٩	अनन्त <	900	४
अव्या	२९९	३५	-11/1/11/11	४६६ :	४१	अधिकधि	४१०	99		४७४	८१
अणक	४२४	५४	अतिशोभन १	१२५ ।	46	अधिकाङ्ग	३२८	६३		924	7
अणव्य	३३९	د د	अतिसंस्कृत १	इंधर	69	अधिकार	३१६	३१		963	98
अणि	३२६	५६	The second second second		26	अधिकृत	३०८	Ę	अनन्ता ≺	968	992
अणिमन्	92	३६	अतिसारिकन् ः			अधिक्षिप्त	४१९	४२		988	938
अणीयस्	४२७	६२		A CONTRACTOR	3 3	अधित्यका	988	હ		(२०७	946
अणु	३५४	२०				अधिप	४१०	99	अनन्यज	93	२६
	े ४२६	६२	अतीत ५			अधिभू	४१०	99	अनन्यवृत्ति	४३३	६९
<i>অ</i> ण्ड ्	२२८	३७				अधिरोहिणी	१३९	96	अनय	४८७	988
अण्डकोश	्२६२	७६				अधिवासन	२८४	938	अनर्थक	७९	२०
	993	ঀ७		199		अधिविन्ना	२३५	y	अनल	२५	48
अण्डज	२२७	33	अत्तिका			अधिश्रयणी	३५८	२९	अनवधानता	९३	३०
2727	[४२२	५१				अधिष्ठान	४८२	986	अनवरत	39	६६
अतट अतर्कित	983	४			`	अधीन	४११	9 8	अनवस्कर	858	५६
	५१३	৬			7	अधीर	४१४	10 10 10 10 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	अनवराध्य	४२५	५७
अतलस्पर्श अनुसरि	992	94			. 4	अधीश्वर	३०६	२ <i>६</i> २	अनस्	३२५	५२
अतसी	३५४	२०	्र अत्यर्थ		- i	अधुना	५१५		अनागतार्तवा	२३५	٤
अति	{ ५१३ ५०८	५ २४ १			111	ગહુ… अધૃષ્ટ	४१४	73	अनातप	868	940
			1 ~					२६	अनादर	९०	२२
अतिक्रम -	४५६ ४८७	३३ १५०				अधोंशुक	२७८		अनामय	२५०	40
अतिचरा	्र २०२	986		४६ २ ०९ २४		अधोक्षज	90		अनामिका	२६४	८२
अतिच्छन् <u>न</u>	, , , , , ,	१०५ १६७				अघोभुवन	९८		अनायासकृत	४३९	88
अतिच्छन्ना अतिच्छन्ना					1	अघोमुख	४१७		अनारत	३१	ELA
	२०४	948			₹ ;	अध्यक्ष {	३०८ ५०४	ξ.	अनार्यतिक्त	३०१	983
अ ्रिजव	३३१	७३			२		Territoria de la compansión de la compan	२२५	अनाहत	२७६	992
अतिथि ===================================	२९८	38	병원의 가격하다 기계하다			अध्यवसाय	8.5	42	अनिमिष	५०२	२१८
अतिनिर्हारिन		90			* 1	अध्यात्म	४८६	188	अनिरुद्ध	98	२७
्र अतिनु २०००	999	98	7	१६ ३	7 1	अध्यापक	२८९	W		<u>۶</u>	90
भेतिपथिन्	939	૧ ફ	अदृष्टि	९८ ३	- 1	अध्याहार	६४	34	अनिल	२ ९	६२
भेपात	{	३७	अद्धा ५			अध्यूढा	२३५	હ	अनिश	39	६५
		33				अध्येषणा	२९.८	37	ਭਾੜੀ ਕ ∫	३२३	७८
प्रसिद्ध	५०२	२१८	()	८९ १	9/8	अध्वग	३ 99	96	अनीक {	३४२	१०४

शब्द:	पृष्ठम्	्र श्लो क	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृ ष्ठम्	श्लोक:
अनीकस्थ	् ३० <i>८</i>	•	अनुक	४६०	9 \$	अन्दुक	३२०	४१	अपरस्पर	४४६	٩
अनीकिर्न	∤ {३३३			२९०	90	अन्ध	ब्रिप् ४	६१		(0.0	908
	े (३३३	٥,	अनूनक	४२८	ęυ		े ४७८	903	C4113111-16	∏	988
अनु	५०९		अनूप	925	90	अन्धकरिपु	94	३४	अपराद्धपृष		६८
अनुक	४१४	२३	अनूरु	४७	32	अन्धकार	९९	३		398	२६
अनुक्रम्पा	66	90	अनृजु	४२१	४६	-	58	રૂ		40	``
अनुकर्ष	३२६	40	2122	1 60	२१		३६७	86	अपर्णा	96	३ ७
अनुकल्प	३००	४०	अनृत	र् ३४८	२		990	२६	अपलाप	७८	90
अनुकामी	न ३३२	७६	अनेकप	३१७	इ४	अन्न) ३६७	४८	अपवर्ग	६५	৩
अनुकार	४५२	90	अनेहस्	88	9	1 -6 -6	J 884	999	अपवर्जन	२९७	३०
अनुक्रम	२ ९९	३६	अनोकह	386	وم	1	४३४	८२	अपवाद	S 60	93
अनुक्रोश	66	96	अन्त	∫३४६	998		४३४	८२	ાયતાહ	र ४७५	4 ९
अनुग	४३३	७८		[४३३	63	अन्वक्ष	४६३	७८	अपवारण	∫ ३८	97
अनुग्रह	४५०	93	अन्तःपुर	१३६	99	अन्वक्	४३३	66		(४८२	934
अनुचर	339	৬৭	अन्तक	२८	५९	अन्वय	२८६	9	अपशब्द	७२	२
अनुज	२४७	83	अन्तर	४९५	960	अन्ववाय	968	9	अपष्टु	४३५	८४
अनुजीविन		3	अन्तरा	498	90	अन्वाहार्य	१९७	३ १	अपसद	३९५	9 ६
अनुतर्षण	४०५		अन्तराभव	स त्त्व ४८३	933	अन्विष्ट	४४३	904	अपसर्प	३१०	93
अनुताप	89	४३ २ ५	अन्तराय	४५२	98	अन्वेषणा	२९८	३२	अपसव्य	४३५	८४
अनुत्तम			अन्तराल	३६	Ę	अन्वेषित	४४३	904	अपस्कर	३२६	५५
	४२५	७,७	अन्तरिक्ष	33	9	अप् (आप		Ę	अपस्नात	895	98
अनुत्तर	४९६	980	अन्तरीप	908	6	अपकारगी	৩৩	98	अपहार	843	9 ६
अनुनय	५१७	96	अन्तरीय	२७८	996	अपऋम	३४५	999	अपांपति	904	२
अनुपद	833	७८	अन्तरे	498	90	अपघन	२५८	ં	अपाङ्ग	ब्रिह ९	९४
अनुपदीना	४०१	३०		(498	90	अपचय	४५१	9 ६		[885	२१
अनुपमा	₹	४	अन्तरेण	1497	્રે	अपचायित	४४२	909	अपाची	३५	٩
अनुपप्लब	३३१	७१	अन्तर्गत	ે૪રૂદ્	૮૬	अपचित	४४२	909	अपान	∫ ३ ∘	६३
अनुबन्ध	४४७	९८	अन्तर्धा	રૂંડ	92					े २६०	७३
अनुबोध	२८०	922	अन्तर्धि	રૂંટ	92	अपचिति	1 386	३५	अपामार्ग	969	66
अनुभव	४५५	२७	अन्तर्द्वार	930	98	अपटु	800	६७	अपावृत्त	४११	94
थनभान	5 90	२१	अन्तर्भनस्	४०९	٤	अपत्य	२५३	५८	अपासन	३४५	993
अनुभाव	J 400	२०९	आतर्वली	२४०	२२	अपत्रपा	२४२	२८	अपि	५०९	२४९
अनुमति	५२	٤	अन्तर्वाणि	४०८) - 15 to 4		९१	२३	अपिधान	३८	93
अनुयोग	७६	90	अन्तर्वेशिक			अपत्रपिष्णु	४१५	२८	अपिनद्ध	३२९	<i>६५</i>
अनुरोघ	३१०	97	अन्तावसायि अन्तावसायि		1	अपथ	939	90	₋ अपूप	३६७	8C
अनुलाप	છછ					अपथिन्	939	90	अपति	२५° २९	
अनुलेपन	५२७		अन्तिक	४२८		अपदान्तर	४२९	Ę۷	अप्पित्त		६१
अनुवर्तन			अन्तिकतम			अपदिश	₹ €	٦,		२५	५६
अनुवाक अनुवाक	३१० ७२४		अन्तिका	३५८	२९	अपदेश -	{ ९५ { ५०२	₹₹	अप्रकाण्ड	१४८	٩
	५२ ४	90	अन्तेवासिन्	२९० { ३९६	99				अप्रगुण	४३०	७२
अनुशय	४८७	, , , ,				अपध्वस्त	४१८		अप्रसक्ष	४३३	৬९
अनुष्ण	३९६		अन्त्य	४३३		अपभ्रंश	७२		अप्रधान	४२६	६०
अनुहार	४५२	96	अ न्त्र	२५६	<i>६६</i>	अपयान	३४५	999]:	अप्रहत	920	4

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:	∤शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	प्रष्टम्	श्लोकः
अप्राप्य	४२६	Ęo	अभिनिर्याण	३४०	९५	अभ्यन्तर	3 6	Ę	अमावस्या	५२	٤
	(0	99		398	२४	अभ्यमित	२५३	46	अमावास्या	५२	6
अप्सरस्	र २५	५२	अभिनीत {	४७३	69	अभ्यमित्रीण		હધ	अमित्र	३०९	99
अफल	980	৩	अभिपन्न	४८२	926	अभ्यमित्रीय	332	७५	-	493	ć
अबद्ध	७९	२०	अभिप्राय	४५३	२०	अभ्यमित्रय	333	७५	अमृणाल	290	१६४
अबद्धमुख	४१७	३६	अभिभृत	४१८	۲٥	अभ्याम <i>्</i> य अभ्यर्ण	३३२			(२४	86
अबन्ध्य	१४७	Ę	अभिमर	409	२१४		४२८	५७		EK	Ę
अबला	२३२	् २		(90	२ २	अभ्यर्हित	४७४	८३	STITE	904	Ę
			अभिमान -	४७९	990	अभ्यवकर्षण	४५२	90	अमृत <	290	२८
अबाध	४३४	८३	अभियोग	४५१	93	अभ्यवस्कन्दन		990		386	3
अब्ज	} १४६४	98 32	अभिरूप	४८३	939	अभ्यवहृत	४४५	999		(४७२	७६
अञ्जयोनि	१ ०५० ९	२) १ ७		४५४	10 May 20	अभ्याख्यान	७६	90		986	५८
0100141111	(५७	ر ع ہ	अभिलाष	०२० ९२	28	अभ्यागम	385	904	अमृता -	986	५९
अब्द	1 804	66			२८	अभ्यागारिक	४१०	१२	2777-71-044-7	२०१)	८२
	860	१४६	अभिवादक	४१३	77	अभ्यादान	४५४	२६	अमृतान्धस्	4	6
	(904	9	411-1314.4	४१५	२८	अभ्यान्त	२५३	46	अमोघा -	960	48
अब्धि	1 800	909	आसवाद्य	३००	४१	अभ्यामर्द	३४२	904		920	१०६
अब्धिकफ	366	904	अभिव्याप्ति	४४७	Ę	अभ्याश	४२८	६७	अम्बर	33	9
अब्भ्रमु	३५	४	अभिशस्त	४१९	४३	अभ्यासादन	३४५	990	अम्बरीष	३५९	३०
अब्रह्मण्य	८६	98	अभिशस्ति	२९८	३२	अभ्युदित	३०५	५५	अम्बष्ट	३९१	3
अमय	~ 7 9 0	१६४	जानसाप -	७६	99	अभ्युपगम	६५	દ્ય		१७३	७१
अभया	956	५९	ा ना ना पत्र	४६२	२४	अभ्युपपत्ति	४५०	93	अम्बष्टा -	909	88
				३०३	४७	अभ्यूष	३६७	४७	STEET	् २ ००	980
अभाषण	२९९	₹ -		४०५	४२		₹ ₹ ₹	9	अम्बा अम्बिका	८७	38
अभिक	४१४	२४	7.1	३४०	९५	अभ्र	}	Ę	A Section 1	96	રૂ છ
अभिक्रम	३४०	९६	9	४४४	990	अभ्रक	₹<६	900	अम्बु	908	8
अभिख्या	४८९	१५६	A. Carrier	३४२	904	अभ्रपुष्प	940	1	अम्बुकण	३८	99
अभिग्रह	४५१	93	अभिसर	३३१	७१	अभ्रमातङ्ग	22	३०	अम्बुज	१६९	६१
अभिग्रहण	४५२	9 ৩	अभिसारिका	२३६	90	अभ्रमुवल्लभ	2 2	४६	अम्बुमृत्	३६	৩
अभिघातिन	३०९	99	अभिहार	४५२	१७			४६	अम्बुवेतस	940	३०
अभिचार	४५२	१९		४९१	9 8 6	अभ्रि	999	93	अम्बुसरण	990	99
अभिजन	२८ ६	٩	अभिहित	888	900	अभ्रिय	३७	૮	अम्बूकृत	७९	२०
आ म जन अभिजात			अभीक	४१४	२४	अभ्रेष	398	२४		908	४
आ म जात अभिज्ञ	४७४	८२	अभीक्ष्णम् {	५११	9	अमत्र	३६०	33	अम्भोरुह	922	४१
	্ ४०७	8		५१४	99	अमर	4	૮	अम्मय	900	4
अभितस्	{ ४२८ } ५१०	६७ २५५	अभीप्सित {	४२३ ४४५	५३	अमरावती	२२	४५	अम्ब्ल	६७	ς
					997	अमर्त्य	ષ	۷	अम्ललोणिका		989
अभिधान	હધ્ય	۵	अभीर	१८५	900	अमर्ष	99	२६	अम्लवेतस	200	989
अभिष्या	९१	ર૪	अभीरपत्री	१८५	909	अमर्षण	४१६	37	अम्लान	904	७३
अभिनय	৫৩	9 Ę		४४७	Ę	अमल	३८६		अम्टिलका	१६३	88
अभिनव	४३२	৩৩	अभीषु	५०२	२१९	असा	409	२५०			1.7
अभिनवोद्धि	रद १ ४६	8	अभीष्ट	४२३	७३	अमांस	२४७	88	47	६ 9	२७
अभिनिर्मुत्त		५५	अभ्यम	४२८		अमात्य	३०७	8	अयन {	े ५ ४	93
					1			•		१३०	१५

अवस्य १८५ ९८ अगंक १३६ १० अवं १४८ १४६ अख १४८ १३ १४८ अख १४८ १३ १४८ अखे १४८ अखे १४८ ३३ अवंसन १६८ १४ अखे १८८ ३३ अवंसन १६८ १४ अखे १८८ ३३ अवंसन १६८ १४ अखे १८८ ३६ अवंसन १६८ १४ अखे १८८	शब्द:	वृष्टम	(श्लोब	हः ∣ शब्दः	पृ ष्टम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:		
स्वार प्रश्न है । अर्थ है । अर्थ प्रश्न है । अर्थ प्रश्न है । अर्थ प्रश्न है । अर्थ ह	अयस्	३८७	5	८ अर्गल								
अवीय १५० १८ अर्थ १९८ ३३ अर्थमा ४६ १८ अल्याता १६८ ३४ अर्थाणा १६८ ३६ अर्थाणा १६८ ३४ अर्थाणा १६८ ३६ अर्थाणा १६८ ६६ अर्थाणा १६८ १६ अर्थाणा १६८ ६६ अर्थाणा १६८ १६ अर्थाणा १६८ १६ अर्थाणा १८८ ६६ अर्थाणा १८८ १६ अर्थाणा १८८ १८ अर्थाणा १८६ १८ अर्थाणा १८८ १८ अर्थाणा १८६ ४८ ४४ अर्थाणा १८६ १८ अर्थाणा १८६ १८ अर्थाणा १८६ ४८ ४४ अर्थाणा १८६ १८ अर्थाणा १८६ ४८ ४४ अर्थाणा १८६ १८ अर्थ	अय:प्रतिम	। ४०३	3				िखन		100		348	
अवांत्र ३५० १५ अवं	अयि	490									880	६२
अयोण २६५ ३० अर्थ १०० वर्ष १००	अयोग्र		- 1. T	į .			22	1.5		1		४८
सर है । इस अर्थित है । अर्थित है । इस अर्थित है ।	अयोघन			अचो	. ₹		20	_		4	988	938
अस्पष्ट परे परे पर्वे परिवास क्षिण परे पर्वे पर											996	२८
अराण १९३ १९ वर्षित १०० ५० वर्षत १२० ४४ वर्षत १२० १८ वर्षत १२० १२ वर्षत १२० १२० वर्षत १२० वर्षत १२० १२० वर्षत				जायत	1		1 -				४२७	६२
अराण रिर्श १ जिल्ला १०० प्राचित १०० १०० अवकेत्र १०० प्राचित १०० प्राचित १०० प्राचित १०० प्राचित १०० १०० अवकेत्र १०० प्राचित १०० १०० अवकेत्र १०० प्राचित १०० प्राच							1			अल्पीयस्	४२७	६२
अराण्या	અ રાળ			जानस्	2		अवन्		४४	अवकर	980	96
अराणा नि १४५ व ने अर्जन हिए श क्षेत्र स्पार क्षेत्र हुए अर्जन हिए श क्षेत्र स्पार क्षेत्र हुए अर्जन हिए श क्षेत्र स्पार क्षेत्र हुए अर्जन हुए क्षेत्र स्पार क्षेत्र हुए हुए क्षेत्र हुए	अरण्य	≺ :					अर्वाक्	<		अवकीर्णिन्	३०५	48
करिल दिह दह अर्जुन विश्व प्रमुख्य प्रमुख	27 <u>0</u>				_				. 98	अवकृष्ट	४१८	38
असर १३६ १० अर्डी २०६ १५७ अर्डी २०६ १५७ अर्डी २०६ १५७ अर्डा १६० ५७ अर्डी २०६ १५७ अर्डी २०६ १५० अर्डी १०५ १०० अर्डी २०६ १०० अर्डी १०५ १०० अर्डी १०५ १०० अर्डी १०६ १०० अर्डी १०६ १०० अर्डी १०६ १०० अर्डी १०६ १०० अर्डी १०० १०० १०० अर्डी १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०० १०		ala San Ti						The state of the s	48	अवकेशिन्	980	
अरख १६० ५० अर्खी ३०६ ६० अर्खी २०६ १५० अवगणित ४३६ १०६ अर्खा १६० ५० अर्खी ३०८ १० अर्खी १९५ १० अर्खी १९५ १० अर्था १६० १० अर्था १९६ ५० अर्थ १०० १६० १०० अर्थ १०० १६० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८			€ ξ	অগুন				२५२	98	अवऋय	306	৬९
अर्थन १६० ५० अर्थन १०० अर्थन १०० अर्थन १०० अर्थन १०० अर्थन १०० १६० १०० १६० १०० १६० १०० १६० १०० १६० १०० १६० १०० १६० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८० १८		938	9 0	2-2-0				२०६	940	अवगणित		1.7
अर्थात ३०९ ११ अर्थ ६६२२ ५० अहिंत ४४२ १०० अवगीत		१६७	५७	अजुना	३७३	६७	अशोरोगयु	त २५३	५९			
अराति ३०९ ११ अणिस् १०६ ४ अलिहित ४४२ १०० अवगति ४४२ ७९ अन्यात १८० १८ अन्यात १८० १८० अन्यात १८० १८ अन्यात १८० १८० अन्	医多种性皮肤 医二氏	922	३९	अर्णव	2	9	अहेणा	786	३४		_	
अराल ४३० ७१ वर्णस् १०६ ४ वर्णस् १०६ ४ वर्णस् १०० ६८ वर्णस्त १११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ ११ १	अराति	308	99		-	५७	अर्हित	४४२		अवगीत	•	
असि १०९ १० अतेन ४५६ ३२ अल्स १५१ ११ ११ ११ ११ ११ ४८ ४८ ४५ अल्क २८० ९६ अन्नप्राह ३८ ११ अल्क २८० १६ अन्नप्राह ३८ ११ अल्क २८० १६ अन्नप्राह ३८ ११ अल्क २८० १६ अन्नप्राह ३८ ११ अल्क २८० ११ अन्नप्राह ३८ ११ अन्यप्राह ३८ ११ अल्क २८० ११ अन्नप्राह १८० १४ अल्क २८० ११ अन्नप्राह १८० १० अन्यप्राह १८० १९० अन्यप्राह १८० १० अन्यप्राह १८० १८०	अराल	४३०	७ १		90€	४	-	_				
असिन १११ ५० अर्थ हिंद १० १० १६ अवसाह ३८ ११ ११ अर्थ १६ अर्थ १६५ ५० अर्थ १६५ ५० अर्थ १६५ ५० अर्थ १६५ १० ११ अर्थ १६५ १० ११ अर्थ १६५ १० अर्थ १६५ १० अर्थ १६५ १० अर्थ १६५ १६ अर्थ १६६ १६ अर्थ १८६ अर्थ १८६ १६ अर्थ १८६ १८६ १८६ अर्थ १८६ १८६ १८६ अर्थ १८६ १८६ १८६ अर्थ १८६ १८६ १८६ १८६ १८६ १८६ १८६ १८६ १८६ १८६	अरि	309	90	अर्तन	४५६	32	अलम्		. 1	अवग्रह		
अरिमेद १६५ ५० अर्थ				अर्ति	४७१	६८	अलक	•		अवग्राह	7	
अरिष्ट				नेश्व	ब्रिट २	90	अलका	33				
अरिष्ट विश्व है अर्थना हिए हैं है अर्थना हिए हैं है अर्थना है है है अर्थना है है है अर्थना है है है जिस्से हैं है				ાવ	· ·	6	अलक्त			- 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1		The second second
अरिष्ट		2			1286	32			1 11 11 11			Frank State of
अरिष्ट				अर्थना	₹							
स्व क्षेत्र कष्ण कष्ण कष्ण कष्ण कष्ण कष्ण कष्ण कष्ण	अरिष्	1	1 1 2 1	अर्थप्रयोग	386	1	अलगद		• 1			
बहु पर स्व पर स्व पर स्व प्र स्व स्व स्व प्र स्व प्र स्व स्व स्व प्र स्व प्र स्व स्व स्व प्र स्व स्व स्व स्व प्र स्व							अलंकरिष्ण	₹ .				४५
अरिष्टंदुष्टथी ४२० ४४ अर्थ										The second second	२६६	૮૮
अरिष्टदुष्टधी ४२० ४४ अर्थ				अर्थिन्	-		_		900	अवतंस	५०४	२२७
अरुप	अरिष्टदुष्टधी							४१२	- 4 1		98	३
अरुण		(×e	૦ ૧	अर्थ्य	4			२७२	909	अवतोका	३७४	६९
७० १५ अर्दित ४४० ९७ अलाकचा २०३ १०१ अवदात				212-11				२७२	900	अवदंश	४०४	४०
अहं प्रहण ४८ अर्थ	अरुण 🗧					100	अलंकिया	२७ २	909	ਪੁਰਟਾਕ	5 \$ 6	93
अरुणा १८४ ९९ अर्थ ि ४० १६ अरुण १६ अरुण १६ अरुण १६ अरुण १६५ अरुण १८८ अर्थ १२० १६५ अरुण १८८ अर्थ १२० ३२ अर्थ १२० अर्थ १२० ३२ अर्थ १२० १२० अर्थ १२० ४० अर्थ १२० ४० अर्थ १२० अर्थ १२० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४० ४०		४६७		ञादत			37 22 -	1900	62	ગયપાત	े ४७३	
स्रुत्त	अरुणा	968	९९	अर्घ	₹	4	બુલબ	े ३९८		अवदान	४४६	ર
अरुक्तर \begin{cases} 9 & 2 & 3 & 3 & 3 & 3 & 3 & 3 & 3 & 3 & 3	अरंतुद	४३४	63		(80	9 8	अलस		96	अवदाह	२१०	१६५
अरुप १८९ अधनाव १११ १४ अलाबू २०६ १५६ अवदीर्ण ४३७ ८९ अरुप १५१ अर्थरात्र ५२ ६ अर्थरात्र ५२ ६ अर्थरात्र ५२० ३२ अलि १२१६ १९ अवधारण ४९३ १७८ अर्थ १४६ १९ अर्थहार २७४ १०६ अलिक २६८ ९२ अवधारण ४९३ १७८ अर्थपण १७८ ४१ अर्थोरक २७९ ११९ अलिक २२६ १९ अवधारण ४९३ १७८ अर्थारक २७९ ११९ अलिक २२६ १९ अवधारण ४९३ १७८ अर्थारक २७९ ११९ अलिक २२६ १९ अर्थारक ४३९ ९४ अर्थवन्द्र १२५ १९ अर्थन्द्र १२५ १९ अर्थन्द्र १२५ १९ अर्थन्द्र १२५ १९ अर्थन्द्र १२९ ४९ अर्थन्द्र १२९ अर्थन्द्र १२९ अर्थन्द्र १२९ अर्थन्द्र १२९ ४८ अर्थन्द्र १२९ ४८ अर्थन्द्र १२९ ३८ अर्थन्द्र १२९ ३२ अर्थन्द्र १२९ अर्थन्द्र १२९ ४२ अर्थन्द्र १२९ ४२ अर्थन्द्र १२९ ४२ अर्थन्द्र १२९ २८ अर्थन्द्र १२९ २८ अर्थन्द्र १२९ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २२ २			४२		966	908	अलात	349	30	अवदारण	349	92
अरुस् २५१ ५४ अर्थरात्र ५२ ६ अर्थति १३० ३२ अति १२६ १९ अवद्य ४२४ ५४ अर्थेक ४४१ १०० अर्थर्च ५३० ३२ अति १२६ १९ अव्यारण ४९३ १७८ अर्थे १४८ ४ अर्थेरिक २७९ ११६ अर्लिक २६८ ९२ अव्यारण ४९३ १७८ अर्थेरिक २७९ ११९ अर्लिक २२६ १९ अव्यारण ४९३ १७८ अर्थेरिक १७९ ११९ अर्लिक २२६ १९ अवध्यस्त ४३९ ९४ अर्थेबन्ध ९ १५ अर्भक २२९ ३८ अर्लिन्द १३७ १२ अर्वनत ४३० ७० अर्थेर्ब १७८ ८० अर्म ४३१ २८ २० २० २० २० २० २० २० २० २० २० २० २० २०	अरुष्कर {	४९५		अर्धनाव	999					化氯化氯化物 医二氯化物		
अरोक ४४१ १०० अर्थर्च ५३० ३२ अलि		-		अर्धरात्र	५२	5						
अर्थ १ अर्थ १ अर्थ १०६ १०६			- 1				अलि	1 235				
जर्भ हिष्ठ ४ अधीरक २७९ ११९ अलिन् २२६ २९ अवध्वस्त ४३९ ९४ अर्कपर्ण १७८ ८१ अर्बुद ५२५ १९ अलिंजर ३५९ ३१ अन्न ४४७ ४ अर्कबन्धु ९ १५ अर्भक २२९ ३८ अलिन्द १३७ १२ अन्नत ४३० ७०						1000	राजिन					
अर्कपण १७८ ८१ अर्बुद ५२५ १९ अलिंजर ३५९ ३१ अवन ४४७ ४ अर्कबन्ध ९ १५ अर्भक २२९ ३८ अलिन्द १३७ १२ अवनत ४३० ७०	अके {	४५८ ४५८									४७७	९९
अर्कबन्धु ९ १५ अर्भक २२९ ३८ अलिन्द १३७ १२ अवनत ४३० ७० अर्काह् १७८ ८० अर्म ६३९ ३८ अर्लन्द १३७ १२ अवनत ४३० ७०									२९ इ	अवध्व स् त	४३९	98
अर्काह्म १७८ ८० अर्म ७३९ २४ वर्गनत ४३० ७०								३५९	39 8	भवन	४४७	४
					२२९			१३७	97	अवनत	४३०	७०
	ા માલ	706	८०।	अस	५३१	38	अलीक		97	अवनाट	er in same	

शब्दः	<u> घृष्टम्</u>	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	प् ष्टम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
अवनाय	४५५	२७	अवाकपुष्पी	२०४	१५२	अश्रि	३३९	९३		980	₹
अवनि	924	3	अवाग्र	४३०	৩০	अध्र	२६९	९३	अस्त -	४३ ६	८७
अवन्तिसोम	३६३	३९	अवाच्य	७९	29	अश्लील	७८	98	अस्तम	५१६	919
अवन्ध्य	980	ફ	अवार	908	۷	अश्व	३२१	४३	अस्ति	५१६	96
अवसृथ	२९६	२७	अवासस्	४१८	३९	अश्वकर्णक	9 6 3	४४	अस्तु	५१५	93
अवभ्रद् (ट)		४५		२३ ९	२०	अश्वत्थ	948	२१	अस्त्र	३३४	८२
अवस	४२४	५४	अवि	े ५००	२०७	अश्वयुज्	४३	२१	अस्थि	२५८	६८
अवमत	४४३	908	अविग्र	१७२	६७	अश्ववडव	५२४	9 ६	अस्थिर	४१९	83
अवमर्द	३४५	908	अवित	४४३	908	अश्वा	३२३	४६	अस्फुटवाच्	४१७	३७
अवमानना	९०	73	अविद्या	६५	৩	अश्वाभरण	४६६	४४		244	६४
अवमानित	४४३	१५ १०६	अविनीत	४१२	२३	अश्वारोह	३२८	६०	अस्त्र -	२६९	९३
अवयव	२५८	७०	अविरत	३१	६५	अश्विन्	२४	<i>ષ</i> ૧	अस्त्रप	(889	958
अवर	398	४०	अविलम्बित	∫ ३०	En	अश्विनी	४३	२१	असु	२८ [.] २६९	५९
अवरज	२ ४७	४३		1838	८३	अश्विनीसुत	२४	५१	अस्वच्छन्द		९३
अवरति	४५७	३७	अविस्पष्ट	८०	२१	अश्वीय	३२३	86	अस्वप्र	899	96
अवरवर्ण	३९०	ે ૧	अवीचि	903	٩	अषडक्षीण	393	२२		५ ४१८	۵.
अवरीण	४३८	९४	अवीरा	२३७	99		∫ ३८३	९५	अस्वाध्याय		३७
अवरोध	936	92	अवेक्षा	४५५	२८	अष्टापद्	१ ४०६	४६	अहंयु	३०५	48
अवरोधन	93Ę	99	अव्यक्त	४७०	६२	अष्टीवत्	े २६०	७२	अहंकार अहंकार	४ २ २	५०
अवरोह			अव्यक्तराग	৩৩	94	असकृत्	५११	9	A second second	९०	२२
अवर्ण अवर्ण	१४९ ७७	99	अव्यण्डा	960	८६	असती	२३६	٩	अहंकारवान्		40
अवलक्ष		93	अन्यथा	9६८	, 48	असतीसुत	289	२ ६	अहन् अहमहमिका	40	२
	६८	93		१२०२	386	असन	963	88	अहंपूर्विका	388	909
अवलम अवलम्बित	२६७	७९	अव्यय	५३१	३४	असमीक्ष्यका		90	अहंसति अहंसति	३४१	900
अवलगुज अवलगुज	806	308		४२	६८				अहर्पति अहर्पति	६५	্ত
अवलाद अववाद	963	8.4	अशनाया	३७०	68	असार असि	४२५	५ ६	अहमुख अहमुख	85	źο
अवश्यम् अवश्यम्	398	२५	अशनायित	४१२	२०	असिक्री	३३७	८९		40	2
अवश्याय अवश्याय	५१६	9 ફ	अश्वानि	२३	४७		२३९	96	अहस्कर	४६	26
अवष्ट ् घ	89	96	अशित	884	999	असित	६९	98	अहह अहार्य	५११	२५७
अवसर	४५४ ४५४	908	अशिश्वी	२३७	99	असिधावक	३९३	ঙ	બહાવ	989	9
अवसान	४५७	२४ ३८	अशुभ	५२७	२३	असिधेनुका	३३८	९२	अहि -	909	६ २३८
	१३४	۲٠ لا	अशेष	४२८	६५	असिपुत्री	३३८	९२	अहित	३०९	99
अवसित -{	४४०	९८	अशोक	909	६४	असिहेति	३३०	७०	आहेतुण्डिक आहेतुण्डिक	403	99
	888	900	अशोकरोहिर्ण		८५	असु	३४७	998			
अवस्कर {	२५७ ४३९	६७	अर्मगर्भ	३८३	९२	असुधारण		998	अहिभय	३१६	३०
)		१६७	अर्मज	३८७	808	असुर	-	93	अहिभुज्	४६३	३०
अवस्था	६२	२९	अश्मन्	१४२	४	असूर्क्षण	९०	२३	अहेरु	२८५	909
अवहार	994	April 10 May 1		३५८		असूया	९१	२४	अहो	498	የ
	९६		अरमपुष्प	१९४	3 J. J. J. J. J. J.	असृग्धरा	२५५	६२	अहोरात्र	५४	93
	९०		अर्मरी	२५२		अस्ज्	२५५	É&	अह्राय	५११	२
अवाक {	४१७ *1०		अश्मसार	३८५	1.00	असेचनक	४२३	५३		भा	
	ી•	93	अश्रान्त	३ ९	६५	असोम्यस्वर	४१८	३८	आ (आ:)	400	२४०

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	व्हर्म	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
आम्	५१६	96		२३८	94	आत्मभू	§ 8	98	आपण	933	२
आकम्पित	४३६	60	थाचित भाचित	३८१	८७		£6]	२६	आपणिक	३७७	96
आकर	988	٧	आच्छादन	∫३८	93	आत्मंभरि	४१३	39	आपत्प्राप्त	४१९	४२
आकर्ष	५०३	२२१		२७७	994	आत्रेयी	२४०	२०	आपद्	३३४	८२
आकल्प	२७२	39	1	٩६	३४	आथर्वण	४५८	४३	आपन्न	४१९	४२
आकार	849	94	आच्छोदन	386	२३	आद्र्प	२८६	180	आपन्नसत्वा	२४०	२२
2770	1880	965	आजक	२७७	৩৩	आदि	833	60	आपमित्यक	३४९	8
आकारगुप्ति	88	38	आजानेय	322	४४	आदिकारण	६१	२८	आपान	804	४२
आकारणा	७५	۷		३४२	905	आदितेय	وم	۷	आपीड	२८५	936
आकाश	\$ 3	?	आजि -	४६४	37		1	۷	आपीन	३७५	७३
आकीर्ण	४३५	2 کو	आजीव	३४६	9	आदिख	४ ६	90	आपूपिक	३५८	२८ २८
आकुल	४३०	७२	आजू	१०४	Ę			२८	आप्त	\$ 9 o	93
आकृति	४९०	953	आज्ञा	३१४		आदीनव	४५५	२९	आप्य	900	4
आक्रन्द	४७४	९०	आज्य	368	देह धुर	आहत	४७४	८५	आप्यायन	860	994
आक्रीड	984	३	आहि	२२४ २ २ ४	3 kg	आद्य	833	60	आप्रच्छन	४४८	,
आक्रोश	७७	94		३४४	906	आद्यमाषक	३८०	64	आप्रपद	२७९	
आक्रोशन	४४७	Ę	आडम्बर {	४९१	986	आद्यूत	893	२१	आत्रपदीन		998
आक्षारणा	60	94	आढि	228	२५	आधार	998	29		२७९	998
आक्षारित	४१९	४३	आढक	3<9	66	आधि	{ ९२	२८	आप्न व आप्नवविन्	२८०	929
आक्षेप	७७	93	आढिकक	340			8013	९७		३०१	४३
आखण्डल	२०	४४	आढकी	980	90	आधृत	४३६	८७	आप्नाव आजन्म	२८०	929
आखु	२१८	97	आव्य	890	930	आधोरण	३२७	५९	आबन्ध	३५१	93
आखुभुज्	२१५	Ę	आणवीनम् आणवीनम्	100	90	आध्यान	९३	२९	आवृत्त	25	97
आखेट	385	23	आतङ्क	० ६६	١		(5)	Ę	आभरण	२७२	909
आख्या	७५	۷		848	90	आनक	{ ८३	Ę	आभाषण	90	94
आख्यात	४४४	900	आतञ्चन	860	994		1866	34	आभास्वर	Ę	90
आख्यायिका	৬४	બ	आततायिन्	४२०	88	आनकदुन्दुभि	93	२२	आभीर	३७१	40
आगन्तु	286	38	आतप {	४९	३४	आनत	४३०	৩০	आभीरपत्नी	180	२०
आगस् {	३१४	२६	जातप	५२५	20	आनद्ध	८२	४	आभीरी	२३८	9 ફ
जागर्य }	५०५	२३०	आतपत्र	३१६	३२	आनन	२६७	८९	आभील	908	४
आगार	१३४	4	आतर	990		आनन्द	५९	રધુ	आभोग	२८५	930
आगू	६५	4	आततायिन्	२ २२		आनन्दन	४४८	હ	आमगन्धिन्	६८	१२
आमीघ्र	२ ९३	90	आतिथेय	२९८		आनर्त	४७०	६४	आमनस्य	908	₹
भाग्रहायणिक	५५	98	आतिथ्य	२९८		आनाय	992	9 €	आमय	२५०	५१
आग्रहायणी	४४		आतुर	२५३		आनाय्य	288	29	आमयाविन्	१५३	५८
आङ	406		आतोद्य	د ۶	,.	ſ	२९२	ध ृष्	आमलक	५३१	33
आङ्गिक	८७	Ters 1.1	आत्तगर्व	४१८	४०	आनाह {	२७७	998	आमलकी	१६८	५७
आङ्गिरस	४४		आत् मग्रप्ता	960		आनुपूर्वी	288	३७	आमिक्षा	२९४	२३
आचमन	२९९		आत्मघोष	 २२१		आन्धसिक	३५८	२८	आमिष {	२५५	६३
आचाम	३३६		आत्मज	289		आन्वीक्षिकी	`৬४	وم	जामप र्	५०३	२२३
आचार्य	२८९	v	C	६१		आपक	३६७	४७	आमिषा शिन्	४१२	98
आचार्या	२३८	98	आत्मन् {	४७९	1.2	आपगा	998	30		३२९	६ष
						-11 1 14		۲ ۲	.''`		

शब्दः पृष्ठम् श्लोकः शब्दः पृष्ठम् श्लोकः शब्दः पृष्ठम् श्लोकः शब्दः पृष्ठम् आमोद	
MINIE 3	९४
्रामीदिन् ६७ ११ आर्षभ ३७२ ६२ आशीविष १०१ ७ आस्फोटनी ४०:	१ ३३
१८० १८७ वर्ष आस्फाटा १८७	
अक्षित्र १ अल्पि २४६ १५ अस्फोत १७०	
आम्र १५९ ३३ आल्य १३४ ५ र १९ ६२ आस्फोता १७:	৩০
आम्रातक १५६ २७ आल्वाल ११८ २९ आशुग } ३३६ ८६ आस्य २६७	, १८९
आम्रेडित ७६ १२ अलिस ३९६ १८ (१६) १८ आस्या ४५३	
आयत ४२९ ८९ जालान ३२० ४९ जाराखा २५ ५५ आस्रव ४५५	२ ९
आयतन १३५ %	२१
आयति । ३१५ २९ आछि । १४५ ४	66
[४७२ ७२ २३७ १२ आश्रय र " " अहितलक्षण ४००	, 90
आयत्त ४११ १६ आलिङ्ग्य ८३ ५ आश्रयात्र २५ ५४ आहेव ३४६	
आयाम २७७ ११४ आलीढ ३३५ ८५	98
नाउन रेर अखि ३५९ ३१ जाउन रे४४ २४ जालार ३००	
अधिक ३३० ६७ आलोक ३५८ ३ आश्रुत ४४४ १०८ आहाव ११७	
आयुधीय ३३० ६७ आलोकन ४५६ ३१ आश्व ३२३ ४८ आहेय १०२	8
जावुमत् ४०८ ६ आवपन ३६० ३३ आश्वत्थ १५३ १८ आहा ५१२	وم
आयोधन ३०३ ००० । १०० ६ आश्चयुज ५६ १७ । राख्युराचा ३०६	909
आएकत ३८५ १५ जाबाल १४५ ४ आश्विन ५६ १७ आह्रय ७५	v
आगवध १७५ ३३ रोद रहे आश्विनय २४ ५१	٤
आम्बारक ३८३ ४७ जाला ७५	ć
आरति ४५७ ३७ व्याचार २०० ०० आषाह रिं १६ १६ इ.	
आरम्भ ४५४ २६ (४३० २९ १५) हिंह २०९	963
आरव ८० २३ आविद्ध	96
अगरा ४०३ ३४ ज्याच्या ११८६	908
BITTE	990 983
आराधन ४८२ १२५ आविस् ५१४ १२ आसना ४५३ २१ इक्षर १८६	908
आराम १४५ र आवक ८६ १२ 👚 🤻 इंस्वाक २०६	१५६
आरालिक ३५८ २८ आवृत् ३९९ ३६ आयस्य ५२१ ५	७४
आराव ८० २३ आद्वत ४३७ ९०	94
आरवत १५४ २४ वावेगी १९८ १३७ १०० ४१ इज़ित ४५१	94
आरोग्य २५० ५० आवेशन १३५ ७ जाताप्त ४४३ १०४ इन्हिं १६४	86
आरोह १०७ २३८ आवेशिक २९८ भू आसार र १० १५ इच्छा ९२	२७
आरोहण १३९ १८ आशंसित ४१५ २% आसरी ३५० ०० इच्छावती २३६	9
आतंगल १७५ ७४ आशंसु ४१५ २७ आस्कन्दन ३४२ १०४	6
आतेव २४० २१ आशय ४५३ २० आस्कन्दित ३२४ ४८	६२
क्षार ४४३ १०५ आशर २८ ५९ आस्तरण ३२० ४२ इंडा ४६६	४२
आदेश ३६२ ३७ आस्या ४७ ८ - (३९५	98
आर्थ रिट ३ लासा १५०२ २१६ आस्थान २६२ ०६ हतर ४३४	८२
(६७ १४) आशितंगवीन ३७१ ५९ आस्थानी २०२ ००	9९२ २ ४ ७

शब्द:	CT PET PET										
	प्रष्ट्रम			प्रष्टम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्टम	् श्लोकः	शब्द:	पृ ष्टम्	श्लोकः
इतिह	२९९		२ इंब्वास	३३४	٤ >	उचावच	४३४	८३	उत्तानशया	२४६	४१
इतिहास	৬৪		8	Ç.		उचै:श्रवस्	,	४५	उत्थान	860	996
इत्वरी	२३६	9	॰ ईक्षण	२६९	93		े ७६	9 7	उत्थित	४७४	
इदानीम्	490	? :	३ ईक्षणिका	२३९	20	उचैस्	695	9 V	उत्पतितृ उत्पतितृ		८५
इध्म	940	٩:	ई डित	888	990	उच्छ्य	986	90	उत्पति उत्पत्ति	४१५	२९
इन	४७९	999	ईति	४७१	 ६८	उच्छाय	986		उत्पत्तिष् <u>ण</u>	६२	३०
इन्वका	४४	२३	ईरिण	४६९	५७		ि ४२ ९	90	_	४१५	२९
इन्दीवर	929	३ ५		٠, ۶۶۶	ری	उच्छ्ति -	808	७० ८५	उत्पन्न (४७४	८५
इन्दु	३९	93	1.2	२५१	48	उज्जासन	३४६	994	उत्पल {	१२१ १९५	३७ १२६
इन्दीवरी	964	900		२०६	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	उज्ज्वल	404	90	ट उत्पलशारिवा		A 150 P. S. C.
इन्द्र {	२०	४१		89		उञ्छ	३४८				992
```\	३५	३	ईलित	888		उञ्छशिल			उत्पात उत्पात	388	908
इन्द्रद्र	१६४	४५	ईली	३३८	1.0	उटज उटज	३४८		उत्फुल 	986	<b>.</b>
इन्द्रयव	१७२	६७	, ,	१५		उड़, उड़	१३५ ४२		उत्स उत्सर्जन	983	4
इन्द्रवारुणी	२०६	948	इंश	34		उडुप			उत्सजन	२९७	२९
इन्द्रसुरस	१७२	Ę۷	ईशा	३५२		उड्डान उड्डीन	990	99	उत्सव {	५८	३८ २०९
इन्द्राणिका	902	ξ <	ईशान	9 %	30	~g(·1	२२८	३७	र उत्साद्न	५०० २७९	
इन्द्राणी	22	४५		४१०		उत	५४४ ५०८	909 283	<i>ं</i> तापुग (		929
इन्द्रायुघ	३८	90	(	94	30		492	٠ ٠ ٠	उत्साह {	<b>९३</b> ३१२	२ <b>९</b> १९
इन्द्रारि	ે	92	ईश्वर {	४१०		<b>उ</b> ताहो े	५१२		् उत्साहन	860	994
इन्द्रावरज	90	२०	ईश्वरा	96		- टत्क	४०९		उत्साहवर्धन इत्साहवर्धन	66	96
f	६६	ے	ईषत्	५१३	6	ſ	986	areas in the	उत्सुक इत्सुक	४०९	9
इन्द्रिय {	248	६२	ईषत्पाण्ड	६९	93	उत्कट {	४१३			४४३	900
इन्द्रियार्थ	६५	٤	ईहा	९२		उत्कण्ठा	88	20	ſ	१४८	90
इन्धन	940	93	ईहामृग	२१६		<b>ट</b> त्कर	239	४२	इत्सेध {	४७६	९६
इभ	३१७	34		उ.	\$	<b>उ</b> त्कर्ष	840		<b>उदक</b> ्	496	<b>२३</b>
इभ्य	४१०	90	उ	49७	96	उत्कलिका	93	29	ſ	908	8
इरंमद	3 6	90	उक्त	319		इत्का <b>र</b>	४५६	₹€	5 6 90 <	५२७	२२
{	808		उ ता उक्ति	७००	100	उ <b>त्को</b> श	२२३		रदक्या [े]	२४०	२१
इरा {	४९२		उक्थ		¹ ;	<b>इ</b> त्तंस	408		रद्य	४२९	હે
इला	४६६			५२९	३° ,	<b>रत्त</b>	४४३			४५७	३९
इव	498		उक्ष <b>न्</b>	३७१	42	तप्त	२५५			१०५	<b>`</b> 9
इप	५६	0	उखा	३५९	۲' _	, तत् ।त्तम	828	7 7	द <b>न</b> त	હધ્	و
इषीका	३ <b>१९</b>	३८	उख्य	३६६	٠,			,,,		३ <i>७</i> ०	44
इषु	३३६			94		त्तमर्ण	388	ੌ ਤ		१०५	٩
इषुधि	330	66	डम {	८९ ३९१		त्तमा	३३३	े ४		996	२६
6	२९६ २९६	26	}			त्तमाङ्ग	२७०	24			
इष्ट	₹09	५७	उम्रगन्धा {		१०२ १४५ उ	त्तर {	υ६	10		989	<b>?</b>
इष्टकापथ	290		् उच	४२९		U				२६२	৬৬
इष्टगन्ध	६७		उ <del>-</del> उच्चटा			त्तरा	३५			३१६	२९
इष्टार्थोद्युक्त	808		उचण्ड उचण्ड		१६० उ			tana a sa		१३४	ሄ
<b>হ</b> ন্তি	४६५		उचण्ड उचार	४३४	८३ उ				दश्वित्	३६९	५३
7,0	.4.	٤).	ुच। <b>र</b>	२५७	६७ उ	त्तान	997	१५ ड	दात्त	७४	ሄ
reputation greatering reputation and the											

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	<u> </u>	श्लोकः	शब्द: पृष्ठा	म् श्लोकः
उदान	30	६३	उद्योग	५३१	३३	उपजाप	३१३	२१	उपशाय ४५	६ ३२
	808	e	उद्र	998	२०	उपज्ञा	२९१	93	उपश्रुत ४४	
उदार {	४९६	१९२	उद्वर्तन	२७९	929	उपतप्त	४५१	98	उपसंख्यान २७	5 990
<b>उदासी</b> न	३०९	90	उद्वान्त	३१८	३६	उपताप	२५०	५१	. (20	६ २६
<b>उदा</b> हार	७६	९	उद्वासन	३४६	994	उपत्यका	988	હ	उपसंपन्न { ३६	
<b>उदि</b> त	४४४	900	उद्वाह	३०५	५ ६	उपदा	३१५	20	उपसर ४५	४ २५
उदीची _	३५	२	(	२१२	१६९	C	३१३	२१	उपसर्ग ३४	४ १०९
उदीच्य {	१२८	৩	उद्वेग {	४५०	१२	उपधा {	४८५	१३९	उपसर्जन ४२	
Ļ	988	977	<b>उन्दुरु</b>	२१८	93	उपधान	२८५	१३७	उपसर्या ३७	y vo
उदुम्बर {	944	२२	उन्नत	४२९	৩০	उपि	९३	३०	उपसूर्यक ४	८ ३२
	३८४	90	उन्नतानत	४२९	६९	उपनाह	८४	ف	उपस्कर ३६	
उदुम्बरपणी	२०१	988	उन्नद्ध	४७४	دلع	उपनिधि	३७९	<b>د</b> 9	उपस्थ २६	
उद् <b>ख</b> ल	३५७	२५	उन्नय	४५०	93	उपनिषद्	४७६	93	उपस्पर्श २९	
उद्गत	880	९७	उनाय	४५०	• • • 9 <b>२</b>	उपनिष्कर	933	90	( 39'	
<b>उद्गमनीय</b> जनाव	२७६	993	Calla	908	৬৩	उपन्यास	νε	ς.	उपहार { ४९	
उद्गाह	३१	ęę	उन्मत्त {	२५३	ξo	उपपति	?88	, રૂપ	उपहर ४९	४ १८३
<b>उद्गातृ</b>	283	90	उन्मदि <u>ष्</u> णु	४१३	۲ ۲ <u>۶</u>	उपभृत्	२९५	۲ <i>,</i>	उपांशु ३१	३ २३
उद्गार	४५७	३७				उपभोग	४५२	२०	उपाकरण ३०	० ४१
उद्गीथ ——६	५२५	98	उन्मनस् (	४०९	2		४०३		उपाकृत २९	
उद्गूर्ण 	४३७	८९	उन्माथ {	३४६ ३९९	१ <b>१ ५</b> २ ६	उपमा {	४०३	३५ ३७	(300	, ३७
उद्राह 	४५७	३७	}	65	् २ <i>६</i>	उपमातृ	४९३	१७६	उपालय र	
उद्घ उद्घन	६० ४५६	२७ २७	उन्माद {	४१३	\ ? 3	उपमान	803	? <b>\$</b>	उपादान ४५	
उझ. उद्घाटन	३९९ इ	३ <i>५</i> २७	उन्मादवत्	२५३	, , E 0	उपयम	३०५	45	f e:	
उद्घात उद्घात	४५४ ४५४	٦٥ ٦ <b>६</b>	उपकण्ठ	४२८	٠ ۾ چ	उपयाम	३०५	५७	उपाधि र १	
उद्दात उद्दान	3 9 kg	) 9 2 \$	उपकारिका -	936	90	(	ं ५३	90	उपाध्याय २८९	ું હ
उद्दा <b>ल</b>	५। १५९	) ₹ <b>३</b> ४	उपकार्या	3.5	90	उपरक्त {	४२०	83	उपाध्याया २३०	: १४
उद्द <u>े</u> त	४३९	५० ९५	ઉપયાગા (	१३६ १ <b>९</b> ५	१२५	उपरक्षण	३१७	<b>३</b> ३	उपाध्यायानी २३०	
ः । उद्घाव	३४५	999	उपकुञ्चिका {	3 <del>4</del> 7	30	उपराग	५३	ς, .	(35)	
उद्वर्ष	96	₹. 3 <	उपकुल्या	१८३	् <b>९</b> ६	उपराम	840	३७	उपाध्यायी { २३०	
्र. उद्धव	९८		13.04		93	उपरि	४२४	१८३	उपानह् ४०९	३०
उद्धान उद्धान	३५८	३८ २९	उपक्रम {	४८५		उपल	983		उपाय(चतुष्टय)३१२	
उद्धार उद्धार	3,86	,,	l	४५४			७४		उपायन ३१५	
उद्धत उद्धत	४३७	ु ९०	उपकोश	७७	13	Francisco de la compansión de la compans	ęş	9	उपालम्भ ७७	
उड़्त उद्भव	333 53		उपगत	४४४	909	उपलम्भ	४५५	२७	उपावृत्त ३२४	
ভব্লি ভব্লি	४२३ ४२३	५ ५	उपगृहन	४५६	30	In the state of th	४९८	988	उपासङ्ग ३३७	
उद्भिद् उद्भिद्	० १२ ४२३		उपागत	३४७		उपवन	984	4	उपासन ३३६	
उद्भिद् उद्भिद	०२३ ४२३	५१ ५१	उपग्राह्य	३१५		उपवर्तन	986	٠	उपासना २९८	
उद्धम उद्धम	४५०	99 99	उपघ	४५२	१९		२८५	१३७	उपासित ४४२	
उद्यत उद्यत	४३७ ४३७	7 <b>.</b>		४४२		उपवास	300	३८		
उद्य <b>म</b>	४५०	99		२९४		उपविषा	१८४ १८४	99	उपाहित { ५३	9० <b>९</b> २
•	984		उपचित	४३६	10 Miles 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10	उपवीत उपवीत	३०४		ु १०२८ उपेन्द्र १०	
उद्यान {	860		उपचित्रा	960		उपश्रत्य	980			
		推升 放射					100	101	उपोदका २०७	१५७

शब्दः ्	<b>न्र</b> हम्	%होब	ः शब्दः	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः	शब्द:	वृष्टम्	श्होकः	शब्द:	28म्	श्लोक:
उपोद्घात	७६		९ उषा	५१७	90	<b>ऊष्मक</b>	৬,७	96	एकपिङ्ग	३२	६९
उपकृष्ट	३५०		< <b>उ</b> षापति	98	२७	<b>ऊ</b> ष्मागम	५७	99		२७४	908
उभयद्युस्	५१७	₹ '	3 वित	880	९९	ऊह	६४	३	. )	४३३	٠ ، ٦
उभयेद्युस्	५१७	₹,	। उष्ट्र	३७६	७५		<del>क</del> ्र.	•	एकहायनी	308	६८
उमा	96	3 9		५७	99	ऋक्थ	३८२	90		४३४	૮ર
) ]	३५४	70		३९६	98		४२	29	एकाम {	४३३	७९
उमापति	94	3	,	५२७	२३		१६७	५७	3217	४९६	980
उरःसूत्रिका	२७३	903	C 0016154	४६	२९	1	२१४	૪	3,,,	४३३	८०
उरग	909	٠		े ३६८ -	40	ऋक्षगन्धा	१८९	990	एकान्त	३१	६७
उरण	२०७	ড হ	उच्चापगम	५०३	२२०	ऋच्	७३	3	एकाब्दा	३७४	६८
उरणाख्य	२०२	980	1	५७	98	ऋजीष	३६०	३२	एकायन	४३३	७९
उरभ	२७७	<b>ত</b> হ	361	28	३३	ऋजु	४३०	७२	एकायनगत	४३३	60
उररी	490	२५४	9711	३७३	६६	ऋण	३४८	३	एकावली	२७४	908
उररीकृत	888	900		ऊ.		ऋत {	48	93	एकाष्टील	906	८१
<b>उर</b> स्छद्	३२९	<b>ę</b> 8	<i>जत</i>	४४१	909		३४८	२	एकाष्टीला	908	८५
उरस्	2 6 2	96	अवर्	३७७	्र ७३		२४०	२१	एड	२४९	४८
उरसिल			2341	४८२	१२८	ऋते	५१२	ş	एडक	३७७	७६
	३३२	७६		५१७	96	ऋत्विज्	२९३	90	एडगज	२०२	980
उरस्य	२४२	२८		490	348	ऋद	३५६	२३	एडमूक	४१८	३८
उरस्वत्	३३२	७६	ऊरव्य	३४८	9	ऋद्धि	968	335	एड्क	838	8
उरव्रक उर्वरा	१६५	५१	ऊरी	490	२५४	ऋभु	٩	۷	एण	२१७	90
उवरा उर्वशी	976	8	ऊरीकृत	888	906	ऋभुक्षिन्	२०	88	एत <del>र</del> ूट	७०	ঀ७
	२५	45	ऊरु	२६०	७३	ऋइय	२१७	90	एतहि	५१८	२३
उर्वी	924	Ę	ऊरज	३४८	9		65	٩	एघ	940	93
<b>उलप</b> ———	986	8	ऊर्पर्वन्	२६०	७२	ऋषभ	१९२	998	एधस् 	940	٩३
उॡक	२१९	94	ऊर्ज	५ ६	96		३७१ ४२६	५९ ५९	एधित	४३२	७६
उल्र्खल	३५७	२५		३३२	७५	ऋषि	309		एनस्	५९	२३
उल्खल्क	949	३४	ऊर्जस्वन्	३३२	७५		960	४३ ८७	एरण्ड	384	५१
<b>उ</b> ॡ्रिपन्	११३	96	ऊर्णनाभ	२१८	93	ऋष्यप्रोक्ता	964	909	एला	१९५	924
<b>उ</b> ल्का	५२०	۷	ऊर्णा	४६७	५०		Ų.		एलापणीं	२००	980
उल्मुक	५२९	३०	ऊर्णायु {	३७७	७६	r	४३४	૮રૂ	एलावालुक	983	929
उल्लाघ	२५२	وبرن		३८९	900	एक {	४६१	98	<u> </u>	५१०	२५०
उह्रोच	२७९	१२०	<b>ऊर्ष्वक</b>	८३	ષ	एकक	४३४	८२	एवम् 📗	५१४ ५१५	् ९ १ <b>२</b>
उह्योल	906	ξ	ऊर्ध्वजानु	२४८	४७	एकगुरु	२९१	92	244	496	94
उल् <b>व</b>	२४५		<b>ऊर्ध्व</b> ज्ञ	२४८	४७	एकतान	४३३	७९		498	9 ફ
उल् <b>न</b> ण		३८	<b>ऊ</b> र्मि	900	لع	एकताल	८२		एषिका	४०१	<b>३</b> २
	४३४	٥٩	ऊर्मिका	२७४		एकदन्त	98		एषणिका	४०१	33
उशनस् जन्मीय	४५	२५	ऊर्मिमत्	४३०	"你们,我不知识的事情"	एकदा	496	22		Ì.	7
उशीर	२१०		ऊष	920		एकधुर्	३७३		ऐकागारिक	२. ३९८	२४
उषणा	१८३	९७	ऊषण	३६२		एकधुरावह	३७३	- 1 T	ऐक्चद	१५३	96
उषर्बुध	२५	48	ऊषर	१२७	2 2 2 2 4 1	एकधुरीण	३७३		्रेड ऐडविड	 ३२	६९
उपस्	५०	२	<b>ऊषवत्</b>	970	1 A 1 A 1 A 1 A 1 A 1 A 1 A 1 A 1 A 1 A	एकपदी	930	94		र <b>`</b> २१६	* ) ~
										`	

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<u> </u>	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	9 ष्टम्	श्लोकः
ऐणेय	२१६	٥	औष्ट्रक आष्ट्रक	ू ७० इ	৩৩	कटाक्ष	<b>२६९</b>	९४	कदर	१६५	40
ऐतिह्य	289	92	ગાદ્રમ	्र वह.		कटाह कटाह	५२६	29	र <b>े</b> कद्ये	829	86
ऐन्द्रियक	४३३	હજ	क	४५९	ų	कटि कटि	२६०	७४	C	980	993
ऐरावण •	944 22		^ग कंस	340	३ <i>२</i>	कटिप्रोथ	<b>२</b> ६१	७५	कदली {	२१६	, , ,
ζ	<b>२</b> २	३६	कंसाराति	44"	۲ ۱ ۲ ۹	कटी कटी	५३२	3 <b>c</b>	कदाचित्	५१२	8
ऐरावत र्	34	<b>૪</b> ૬ ૨			<b>\$</b> 2				कदुष्ण	४९	३५
````\	9	۶ ک	ककुद ककुद्मती	४७६ २६०	७४	कडु {	६७ १७९	९ ८५	कहु	60	9 €
ऐरावती	÷ 0	` 9			ٽ ٩	कटुतुम्बी	208	१५६	कद्वद	४१७	३७
ऐलेय	१९३	929	ककुभ्	१४ (कडुरोहिणी	१७९	८५	कनक	३८३	98
ऐश्वर्य	96	३६	ककुभ		७ ४५	कद्रपारुगा कद्रपल		४०	कनकाध्यक्षं	३०८	હ
ऐषमस्	५१७	۱ . ۲ ه	कक्कोलक				१६२		कनकाञ्चका	३१६	३२
All the second of the second of the second	ओ.			२८३	१३०	कटुङ्ग	१६७	48	कनकाह्नय	१७६	હે હ
ओकस्	५०६	२३३	कक्खट	८ -	७६	कठिजर	900	७९	r	२४७	४३
	, - 4 68	^{५२५} ९	FE 27	र् <i>व६३</i> ५०२	७९	कठिन	४३१	७६	कनिष्ठ {	४६६	૪૧ે
ओघ {	२३०	3 <i>8</i>			२१९	नगठलना	२०५	948	कनिष्ठा	२६४	८२
ओङ्कार	, τ (ς	ે		370	४२	4010	४३१	७६	कनीनिका	२६४	९२
ओजस्	५०६	२३३	नाक	२२०	9 ફ	10-0-11	३५५	23		४२७	६२
ओड्पुष्प	90E	. १.५ ७६		३२९	६४	1,0	३६१	34	कनीयस् -	५०६	२३५
आवुउन ओतु	२ 94	- \ ξ	, an ,	२७४	906	4,016	৩০	9 8	कन्था	429	\$
आद्न ओद्न	३६७	86			१३९	2000	४२६	६२	कन्द {	२०६	940
आम् अम्	५५५ ५१५	93	नाकारः	२५८	६९	""	४६७	४६	1,4	५३१	३५
आप ओष	886	, , ,	1.€	३५४	२०	कणप	५२५	२०	कन्दर	983	ξ
आवधी	१४७	•		२७०	९५	क्ता)	१८३	९६	कन्दराल	9 ६ ३	४३
आषधीश ओषधीश	३९			४२४	44		३६२	३६	कंदर्भ	93	२५
ગાવવાસ ઓષ્ટ	२६७ २६७		माचार	५१५	98	कणिका {	909	६६	कन्दली	२१६	ዓ
VII.0		,	कच्छ	1 929	90	L	५२०	૮	कन्दु	349	३०
	औ.			१ १९६	१२८	कणिश	३५५	२१	कन्दुक	२८५	936
औक्षक	३७२	६०		११५	२१	कण्टक	430	३२	कंधरा	२६६	66
औचिती	५३३	36	1	४८३	१३२	कण्टकारिका	१८२	९३	कन्यकाजात	२४१	२४
औचित्य	५३३	३९		२५१	५३	कण्टिकफल	958	Ę9	कन्या	२३५	૮
औत्तानपादि		२०		२५३	५८	कण्ठ	२६६	८८	कपट	९३	३०
औदनिक -	३५८	२८		959	88	कण्डभूषा	२७३	908	कपर्द	9 0	३५
औदरिक	४१३	२१	. 3	∫ १०२ } ३२८	९	कण्डू	२५१	५३	कपर्दिन्	94	३२
औपगवक	४५७	३९	FE SHIEL T	Code Same	£ \$	कण्ड्या	749	43	कपाट	१३५	90
औपयिक	३१४	२४	. कश्चिकन्	३०८	6	कण्ड्रा	960	८६	कपाल	२५८	६८
औपवस्त	३००	३८		396	४७	कण्डोल	३५७	२ ६	कपालभृत्	१५	32
औरभ्रक	<i>७७</i> इ	ডঙ	कट	340	३ <i>७</i> २६	कण्डोलवीणा	809	३१०	कपि	293	3
औरस	२४२	२८	1	1 868	3,8	कत्तृण	299	१६६	कपिकच्छु	960	۲ دن
और्धदेहिक	२९७	३०	कटक	∫ १४३	ેષ	कथा	७४	Ę	कापकच्छ कपित्थ	948	29 29
और्व	२७	े ५६		े २७४	900	कदध्वन्	939	98	कापत्थ कपिल		
औशीर	४९५	१८५	The secretary of the definition of	२०३	940	कद्म्ब	963	४२	नागरः (७० ३५	१६ ४
औषघ {	999	१३५	कटंवरा	१७९	64	ſ	२३०	४०	कपिला 🖁	900	ęą
	२५०	الإه	कटम्भरा	२०४	१५३	कदम्बक {	31.3	9 ৩		१९३	920
						이 눈을 걸었다. 얼마를 보았다				441 いんきりき	

शब्द:	<u> </u>	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	22म्	स्होक	: शब्द:	पृष्टम्	श्लोक:
कपिवल्ली	968	९७	करज {	१६४	४७	कर्करेडु	२२१	90	कर्ष्	५०३	२२२
कपिश	৩০	9 8		१९६	१२९		ि २०२	१४६			ć
(१५६	२७	करज्ञक	१६४	४७	कर्कश	र ५०२	290		د ۹	२५
कपीतन {	963	४३		२२१	२०	कर्कारु	२०६	م بر لع		80	\ \ 9 \s
	. १७०	६३		४६४	३४	कर्चूर	ર ૦ પ્	948	めのき く	४५८	8
कपोत	२१९	98	भारण न	३९१	7	कर्चग्रक	988	१३५		४९३	900
कपोतपालिक		94	FEIRE	४६८ ५२४	५४	कर्ण	२६९	९४		४७३	७६
कपोताङ्गि	१९६	१२९	क्रमतीया	998	96	कर्णजलीव		93	कलम्ब	३३ ६	૮૭
कपोल	२६७	९०	करपत्र	४०२	33	कर्णधार	999	92	फलम्ब र	३६१	३५
कफ	२५५	६२	करपाल	३३७	३४ ८९	कर्णवेष्टन	२७३	१०३	कलभ	३१७	३५
कफिन्	२५४	ęο	करपालिका		89 89		्र २७३ २७३	903	कलम	३५६	२४
कफोणि	२६३	८०	10 C 111 C 201	३३८	69	कार्णिका	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	१०३	कलम्बी	२०७	940
कबन्ध {	905	४	करभ {	२६४ ३७७	७५	कर्णिकार	१६९		कलरव	२१९	98
L.	३४७	996	करभूषण	२७४	906	कणीरथ		ξo	कलल	२४५	३८
कम्	409	२५०	करमर्दक	१७२	ęυ	कर्णेजप	३२५	47	कलविङ्क	२२१	96
कमठ	994	२१	करम्भ	३६७	86	कणजप कर्तरी	४२१	४७	कलशि	968	९३
कसठी	998	२४	कररह	264	د ع د ع	कतरा कर्दम	४०२	33	कलस	३६०	٠ ٦٩
कमण्डलु	३०२	४६	करवीर	908	७७	कर्म कर्पट	909	ς.	कलहंस	२२३	्. २३
कमन	४१४	२४	करशाखा	२ <i>६</i> ४	८२		२७७	994	कलह	387	908
	904	3	करशीकर	396	३७	कर्पर	२५८	६८	(३९	૧૫
कमल {	१२२ ४९७	80	करहाट	993		कर्पराल	१५६	२९	कला 🔾	43	99
कमला क्रमला	98	988	करहाटक करहाटक		४३	कर्परी	३८६	909		४९८	996
कमला कमलासन		२७	कराल कराल	१६६ ४९९	<i>५</i> २	कर्पास	439	३५	कलाद	३९३	૮
कमलातन कमलोत्तर	3 40	9 0	करिगर्जित		२०५	कर्पूर	२८३	930	कलानिधि	३९	98
कमलातार कमितृ	३८९	908	कारगाजत करिणी	३४४	900	•	२८	Ęο	कलाप	४८२	928
	४१४	२३	कारणा करिन्	३१८	३६	कर्बुर	ু ৩০	१७	कलाय	३५३	96
कम्प	९८	३८	कारम् करिपिप्पली	३१७	३४		(३८३	९४	(388	904
कम्पन	४३१	७४	करिशावक करिशावक	968	९७	कर्मकर	३९५	94	कलि {	४९७	१९४
सम्प्र	४३१	४४		३१७	३५		(४१२	98	कलिका	942	१६
कम्बल {	२७८ ४९७	995	करीर {	१७६ ४९२	०७ इ०१	कर्मकार	४१२	98	कलिङ्ग {	१७२	६७
् कम्बलिवाह्यक		५२	करीष	3 °, ` 3 € ८	५१	कर्मक्षम	४१२	96	· · · · · ·	२२०	9 ६
कम्बि	₹ ६ 9	₹ . `				कर्मठ	४१२	96	कलिद्रुम	१६८	५८
			करणा {	66	90	कर्मण्या	४०३	३८	कलिमारक	१६५	४८
कम्बु {	994 868	23	करेंडु करेंडु	२२१	9८ 9९	कर्मन्दिन्	३००	४१	कलिल	४३५	64
		933	करेणु	४६८	५२	कर्मशील	४१२	96	कछष {	५९	२३
कम्बुग्रीवा	२६६	66	करोटि			कर्मशूर	४१२	9 6	. Edward L	११२	૧૪
कम्र	888	२४	कर्राट कर्क	२५८ ३२६	. 4 .	कर्मसचिव	३०७	8	कलेवर	२५८	৩০
कर 🚽	86. 296	33	नम्म कर्केटक	998		कर्मार	२०८		कल्क	४६०	98
"``	३१५ ४९०		नानाटना कर्कटी	२०६		कर्मेन्द्रिय	,	٠,٢	1	५८	२१
Y			•	960		कर्ष	३८०		कल्प 🟅	्५८	२२
करक {	३८ १७१	9 9 9 8	कर्कन्धु {	५३२		कर्षक	३४९			३००	80 24
	४५९	401	कर्करी	३५९		कर्षफल	२°७ १६८	۶ ر دا	कल्पना	398	२४
				7);	۲,	WT TANA	146	70	भल्पमा	३२०	४२

शब्द:	र हम्	श्होव	ः शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	म हरू	्र श्लोब	ः शब्दः	म् ष्ट	श्लोक:
कल्पवृक्ष	२४	৸	० काकनासिका	983	996	कान्तार	∫ 93	9 9	७ कारा	३४७	, ११९
कल्पान्त	५८	₹	२ काकपक्ष	३७०	९६	341-(114	ि ४९:			४६१	
कल्मष	५९	२	३ काकपीछक	989	3 9	कान्तारक	२०९	५ १६		४५८	
ऋल्माष	৩০	۱ و	॰ काकमाची	२०४	949	कान्ति	४०	, 9		३९२	· .
	५०		111111111111111111111111111111111111111	990	993	कान्दविक	३५०	: २	5.1 A P. C.	४११	- 16 1 1 to 2
कल्य -	२५२	५।	19019001	८२	ર	कान्दिशीव	5 ४ १ ९	8		66	٠, ٩८
SETTION .	(४८९	940	(क) का ज़ा	993	996	कापथ	939			४०५	
कल्या	92	9 (काकणा	५२१	९	कापोत	∫ २३१		,	₹ ८ ३	९५
कल्याण कल्लोल	६०	ર્ય	જાાજી	৩৩	97	જાવાલ	्रि ३९०				98
	१०८	•	ો તાલુક લ	२६८	٠. ٩٩	कापोताज्ञन	स ३८६	900		५६	90
कवच	३२९	Ę	^४ काकेन्द	989	३९		9 ع	ų:		4£	96
कवरी -	२००	939	काकोहम्बरिह		۲. ٤٩	काम -	९२	२०) ५ १९	
7941	२७१ २६४	91	2 ====	909	v		३७१		^९ कार्णाम	र ! ३७६	३९
कवल		80		१०२	90		८ ४८५	११३०	कार्पासी कार्पासी	939	999
	३७० ४५	<i>ب</i> ار م	441 441 7	२२ २	79	कामंगामिन	८ ३३२	ও ৪	कार्म	४१२	998 96
कवि -	766	٦٠ ر		990	939	कामन	898	२४	कार्मण	880	
कविका	् ३२४	86	• I	३८५	, , , ,	कामपाल	93	२३	कार्भुक कार्भुक		8
कविय	् ५३१	ર	arrar J	800	, , 30	कामम्	५ १ ५	93	नगसुनः कार्षापण	338	८३
कवोष्ण	४९ ४९	۲ ع د	and the first of the court of the first	४६३	२ेट	कामयितृ	४१४	२४	कार्षिक कार्षिक	२८१	66
कव्य	२९५	र २)	Chirchest Chi	१६७	48	कामिनी	रि३३	३	कार्ष्य कार्ष्य	२८१	66
कशा			काचित	४३७	८९		1800	997	काष्य	9 6 3	४४
कशाहे	४०१	3 °	काञ्चन	३८३	૧ હ	कामुक	४१४	२३	ſ	२८	49
कशिपु	४२०	8,8	काञ्चनी	३६४	89	कामुका	२३६	9	काल	४९ ६ ९	9
कारापु करोरु	४८३	१३०	काञ्जी	२७५		कामुकी	२३६	ς	l l	४८६	988
	५२३	१३	काब्रिक	3 § §	20	काम्पिल्य	२०२	98€	कालक	288	४९
कशेरका	२५८	६९	काण्ड	२१२ ४ ६ ६	V5	काम्बल	३२५	५४	कालकण्डक	222	٠°,
कश्मल	३४५	909	काण्डपृष्ठ		83	काम्बविक	३९३	6	कालकूट	902	90
J	३२३	४७	काण्डवत्	३३०	Ę O	काम्बोज	३२२	89	कालखण्ड	२५७	
कस्य {	४०४	४०	काण्डी र	३३०	६ ९	काम्बोजी	२००	5 £ P	कालधर्म	३४६	६६
कष	४२०	88		३३०	६९	काम्यदान	४४६	3	कालपृष्ठ		998
ſ	४०५	३ २	1.1等。 1.15 人名英克尔特	१८६	408	हा य	२५८	७१	कालमेशिका	३३५	८३
कषाय {	६६ ४८८	९ १५३	कातर	४१४	२ ६ व	ыय (तीर्थ)	३०४	40	कालमाशका कालमेषिका	969	९०
ř	908	. ,4	कालायनी {	96	3 8 3	गयस्था <i>ँ</i>	१६८	49	कालमाधका कालमेषी	966	909
कष्ट {	४६५	३९	La Company	२३९	10	गरण	ę٩	२८		१८३	9.6
कस्त ू री	२८२	928		३ २३	. र ३ इ	ारणा	908	3	कालशेय कालस्य	३६९	५३
कल्हार	929	₹	कादम्बिनी	४०४	३५ व	ारणिक	806	۲ ا	कालसूत्र	903	7
कह	२२३	22		३७	द क	ारण्डव	२२७	38	कालस्कन्ध ∤	989	३८
काङ्का	, , , , , , ,			100	ठ क	ारम्भा	960	५६	(962	६८
कांस्यताल कांस्यताल	ς3 , , ,		얼마나 그들은 얼마나 없었다.	१४५	1	C	968		काला 🚶	१८३ १८८	९४ १०९
काक	२२१ २२१			(४१	२४	r r=0	२०४	942		३६२	३७
 काकचित्रा	968			२३	• •	ारवी {	३६२		कालागुर <u>ु</u>		२७ १२७
काकतिन्दुक	989				976	\mathbf{t}	३६४	80			922
3"	14.1	3,6 ∣	कान् ता २	३३	३ का	रवेछ	२०५	948	कालानुसार्थ 🖁	१९४ । १८१ ।	177 978
			그는 그 사내가 있을까는 숙제를 받았								30.0 ** ** ** ** ** ** ** ** ** ** ** ** **

शब्द:	पृ ष्ठम्	श्लोकः	1 =====								
				पृष्ठम्	श्लोक:		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
कालायस	३८५	९८		458	96	कीश	२१३	Ę	कुडङ्गक	428	90
कालिका	४६०	94		969	८९	कीशपणी	969	८९	कुड्य	933	४
कालिन्दी	998	३२		804	४२	₹ {	924	३	कुणप	३४७	996
कालिन्दीभेव	Para Para	28	कितव {	१७६	৩৩	(400	२४०	कुणि {	१९६	976
काली कालीयक	96	३६	l	४०५	88	कुकर	२४९	४८	L	२४९	४८
कालायक कालेयक	२८१	१२६	किंनर {	৩	99	कुकुन्दर	२६१	७७	कुण्ठ	४१२	90
	१८५	909	()	23	७१	कुकूल	४९९	२०३	कुण्ड {	२४४	३६
काल्यक	१९९	934	किंनरेश	३२	 	कुकुट	220	90		३५९	₹ 9
काल्या कावचिक	३७५	ড ০	किम् {	५१० ५१२	249	कुकुभ	२२७	३५	कुण्डल ———	२७३	903
	३२९	६ ६	कि मु	492	4	कु कुर	१९७ ३९७	932	कुण्डलिन्	909	v
कावेरी ——	920	३५	(499	4	कुक्षि कुक्षि	२६२	29	कुण्डी	३०२	४६
काव्य	४५	२५	किमुत {	495	2	कुक्षिभरि	893	० ७	कुतप	२९७	39
काश 	२०९	983	किंपचान	४२१	86	<u>कु</u> ङ्कम		59	कुतुक	88	39
काइमरी	980	३५	किंपुरुष			उ'कु" कुच	260	923	कुतुप	३६०	३३
काइसर्य	980	3 6	किंवदन्ती	३३ ७५	७१	कुचन्दन	3 6 7	० ७	कुतू	४६०	33
काइमीर	202	984	किर -		9		२८३	932	कुतूहल	88	३१
काइमीरजन्म		928	किरण	२१३	7	कुचर	४१७	३७	कुत्सा	७७	१३
कारयपि	४७	३२	किरात	28	3,3	कुचाग्र	२६२	9.0	कुत्सित	४२४	48
काइयपी चान	१२५	?	किराततिक्त	३९७	२०	कुज वंचित्र	४५	२५	कुथ {	२१०	988
काष्ठ	940	93	किरीट 	3 09	983	कुंचित (४३०	ওপ		३२०	४२
काष्ट्रकुद्दाल	999	93		२७२	907	कुज {	988	2	कुद्दाल	१५४	२२
काष्ट्रतक्ष्	३९३	8	किसीर	.	90		४६४	39	कुनटी	३८९	906
काष्टा {	38	9	किल	५१०	२५४	कुजराशन ———	948	२०	कुनासक	965	99
11101	४६५ ४६५	99 89	किलास किलासिन्	२५१	५३	कुजल	३६३	38	कुन्त	३३९	83
काष्टाम्बुवाहि		99	ाकलासन् किलिज्जक	२५४	ę٩	कुट {	988	29	कुन्तल	२७०	९५
काष्टीला	990	993	।क। ल्डाक	३५७	२६	ETE.	3 6 0	32	ſ	१७४	७३
कास	२५०	५२	किल्बिष {	५९	22	कुटक	३५१	93	कुन्द {	988	929
कासमर्द	५२५	98	l l	५०३	२२३	कुटज	909	६६	L.	५२५	98
कासर	298	8	किशोर चि-न	३२३	४६	कुटनट {	१६७ १९७	५७ १३१	कुन्दुरु	988	929
कासार	996		कि च्कु जिल्ला	४५९	৬	कुटिल	४३०	७१	कुन्दुरुकी	988	१२४
,			किसलय कोकस	949	98	6	938		कुप्य	४२४	48
किंशारु {	३५५ ४९०	7-2		२५८	६८	कुटी {	५३२	६ ३८	कुप्य	३८२	९१
किंशुक	940		कीचक 	२०८	969	कुटुम्बव्या <u>पृ</u> त	४१०	99	कुबेर {	32	७१
किकी दिवि • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	२२०		कीनाश -ी-	५०१	२१५	कुटुम्बिनी	२३४	Ę	कुबेर क	३५	₹
किंकर	३९६		कीर कीर्ति	२२२	२१	कुट्टनी	२३९			१९६	920
किं किणी	२७६	990	काात	७६	99	कुटिम कुटिम			कुवेराश्ची ——	१६७	44
किंचित्	५१३		कील {	२७	40		५३१		कुड्ज	२४९	४८
किंचुलक किंचुलक	994		ी कीलक	४९७	१९७	कुर्मल	942	9 €	कुमार {	98	४०
किंजल्क	928		का(लक	३७६	७३	कुठर करार	३७६	४४	L.	८६	93
किटि वि	150 293	४३ २	कीलाल 🖁	१०५ ४९८	३ २००	कुठार करेरक	3 3 6		कुमारक	944	२५
किह	२४६ २५६		् कोलित	४१९		कुटेरक जन्म	৭৩৩	७९	कुमारी {	१७४	७३
1.11 4	V 19-	47	-भाकत	475	४२.	कुडव	३८१	८९		२३५	٤

शब्द:	নিটা	र् स्होब	ः शब्दः	वृष्ट्रम	(श्लोक	ः शब्दः	<u>विष्ठम</u>	(श्लोक	: शब्द:		
ane	∫ ३१	\$	३ कुलीर	998						581	
कुमुद	े १२९		9	∫ ३५४			999		1.7		
कुमुद् बान	वच ३०	۹:	्र कुल्माष	े ५२६			र २६१		C.1.1.201411(थ २७	६ १११
कुमुदिका	१६२				3 9		३ २६		रानभ	901	७ १०६
कुमुद्तिनी	977	₹ ९		२५८	٠ ٠ ۶ ٥		२ ६९		रमनज	२८९	ने १२६
कुमुद्द त्	१२९			920	₹ ₹8	000	, 4 , 209		5.41	४२६	६ ६१
कु मुद्वती	१२२	३८		∫ १६०	\$ <i>ξ</i>				5.4113	२५	48
कु∓बा	२९३	96	अनुरा	ि ५३३	* * * * * * * * * * * * * * * * * * *	कूर्दन	३६५	88	कृशानुरेतस्	96	į įį
	949	३४	कुवलय	929	३७	कूर्पर	९६	33	कृशाश्विन्	३९४	92
कुम्भ -	396	३७		४१७	३७	कूर्प र कूर्पासक	२६३	८०	कृषि	३४८	3
	(868	१३४	कुविन्द	३९२	ેદ્	कूर्म कूर्म	२७८	996	कृषिक {	३४९	ξ
कुम्भकार	३९२	ξ	कुवेणी	997	9 ६		994	२१	l	३५१	9 ફ
कुम्भसंभव —		२०	कुश	5 290	966	कुल	906	ঙ	कृषीवल ——	३४९	Ę
कुम्भिका	१२२	३८	3.71	े ५०२	२१६	कूष्माण्डक	२०६	944	ক্তম	240	۷.
कुम्भी	१६२	४०		\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	२६	कुकण	२२१	99	কৃষ্টি	२८८	Ę
कुम्भीर	११५	२१	कुशल	800	8	क्रकलास	२१८	99	1	90	96
क्र रङ्ग	२१६	د		(४९९	२०४	क्रकवाकु	२२०	90	कुछ्ण	६९	9४
कुरङ्गक	३९८	२४	कुशी	३८५	९९	क्रकाटिका	- २६६	۵۵,	Ļ	३६२	₹
कुरण्टक	१७५	હષ	कुशीलव	३९४	97	कृच्छ ४	१०४	8	कृष्णपाकफल ——	१७२	६७
कुरुवक	१७५	હલ	कुशेशय	१२२	४०	•	८ ३०४	५२	कृष्णफला	१८३	९६
कुरर	२२३	२३		1984	976	कृत	४७३	৩৩	कृष्णभेदी	१७९	८६
कुरुण्टक	१७५	৬४	ক্তম্ব	र् ३५२	48	कृतपुङ्ख	३३०	६८	कृष्णला	१८४	९८
कुरुवक	१७५	. ৬४		८ ५३१	38	कृतमाल	948	28	कृष्णलोहित ः	৩০	98
कुरुविन्द्	२०८	१५९	कुसीद	३४९	8	कृतमुख	४०७	४	कृष्णवर्त्मन्	२५	48
कुरुविस्त	३८०	د ډ	कुसीदिक	३४९	4	कृतलक्षण	808		कृष्णवृ न्ता	१६७	44
· (२३१	४१	कुसुम	947	90	कृतसाप िक्व	ग २३५	હ	कृष्णसार	२१७	90
कुल {	२८ ६	9	कुसुमाजन	३८७	903	कृतह स् त	३३०		रुणा	१८३	९६
(१६१	३९	कुसुमेषु	93	२६	कृतान्त {	२८	40	कृष्णिका	३५४	98
कुलक {	२०५	944	कुसुम्भ -	∫ ३८९	908	t	४७०			२४९	४९
t	३९२	ષ		(४८४	936 3	कृताभिषका	२३४		हेका	२२६	३१
कुलटा	२३६	i in a standari I.	कुस्ति	९३	३० ह	कृतिन् {	२८८			२२६	३०
कुलत्थिका	३८७	10. T. J. 10. P.	कुस्तुम्बुह	३६२	₹ ८ ि	"" \	४०७	४ वे	तकी :	२१२	900
कुलपालिका	२३५		कुहना	३०५	५३ ह	গুল	४४२	१०३ हे	तन { :	१४१	९ ९
कुलश्रेष्टिन्	३९२	٠	कुहर	९८	10 - 10 A T 10 B 10 A	ित्त	३०३	४७			998
कुलसंभव	२८७	- २	কুছু	५३	९ क्ट	त्तिवासस्	94	३१ के	g \	१६९	ξo
कुलस्त्री	२३५	ঙ	रूकुद	४११	100	खा	४८९	1 1 1 2	दर	५२५	ा २०
कुलाय	२२९			१४२	४ क्र	त्रिमधूपक	२८२ (१२८ के	दार ३	५०	99
कुलाल	३९२	३७ वृ	₹ }	२३१		त्स्र	४२८			99	93
कुलाली		2-72-5-10	L L	४६५		पण	४२१	४८ के			, , 0 o f
कुलिश	२३		स्यन्त्र 'र	३९९	२६ क्रा	भा	66	१८ के		९५	३२
कुली	्र १८३) _ . •	टशाल्मलि	१६४		गण	३३७	८९ केंट			-₹ ₹ {
कुलीन	 २८७		ट र् थ "	४३१			४०२	३३ केश			.४२ ९५
		३ कू	1	990	२६ कृप	ାାଞ୍ଜ	४११		गम्बुनामन् १		35 30

											10
शब्द:	पृष्टम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्टम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
केशपाशी	२७१	९७	कोदण्ड	३३४	۷:		94	२८	11-4.		
केशव -	90	90	कोद्रव	३५३	9 6		289	२ <i>७</i>	कूर {	४ २ १ ४३१	४७ ७६
	२४८	४५	कोप	89	२६		,,,,		8,	४९६	989
केशवेश	२७१	९७	कोपना	२३३	૪	कोलटेय	२४१	{ २६ २७	केतव्य	३७९	۷٩
केशिक	२४८	४५	कोपिन्	४१६	३२	कौलटेर	२४१	२६	केय	३७९	د 9
केशिन्	२४८	४५		४३२	હ ૮		860	995	कोड {	२१३	२
केशिनी	१९५	१२६	कोयष्टिक	२२७	3 4	कौलेयक	३९७	29	माड {	२६२	৩৩
	१२४	४३	कोरक	942	9 ६				कोध	89	२६
केसर {	944	२५	कोरङ्गी	994	924	कौशिक {	१५९ ४५९	३४	कोधन	४१६	३२
	969	६ ५ ६ ५	कोरदूषक	३५३	9 8	कौशेय	२ <i>७</i> ६	999	कोशयुग	939	96
केसरिन्	२१२	d 4,	1	990	99	कौस्तुभ	94	२८	कोष्टु	294	ધ્
कैटभजित्	90	२ २	कोल {	960	3 €	ककच	४०२	३४	कोष्टुविन्ना	१८२	९३
कैटर्य	968	80	l	२१३	२	(908	44.7	कोष्ट्री	966	990
ſ	93	30	कोलक {	२८३	925	ककर {	229	७७ १९	कौञ्च	222	22
कैतव {	४०६	88	l	३६२	₹ €	ऋतु	२९१	93	कौञ्चदारण	98	४०
कैदारक	३५०	99	कोलदल	990	930	ऋतुध्वंसिन्	94	₹ ₹४	क्रम	४४९	90
कैदारिक	340	99	कोलम्बक	८४	৩	ऋतुभुज्	والم	9	क्रमथ	888	90
कैदार्थ	३५०	99	कोलवली	968	९७	ऋथन	38 <i>६</i>	994	क्रिन	४४३	904
कैरव	939	३७	कोला	१८३	९७	ſ	388	900	क्रिनाक्ष क्रिशित	२५३	ξo
कैलास	33	৩০	कोलाहल	۷۹	२५	ऋन्दन {	४८१	923	ાસાયાલ	880	९८
कैवर्त	992	94	कोली	960	₹€	कन्दित	९७	34	क्रिष्ट {	७९ ४४०	98 86
कैवर्तीमुस्तक	990	932	कोविद	२८८	५	ऋम	३१९		क्लीतक (966	908
कैवल्य	६५	Ę	कोविदार	948	२२	ſ	9	४१	क्रीतकिका	963	98
कैशिक	२७०	९६	कोशफल	२८३	930	कमुक {	965	~	6	२४६	३९
केर्य	२७०	९६	कोशातकी	४५१	۷	t	२१२	958	क्षीव(ब) {	409	२१३
कोक {	२१६	৩	<u>_</u> [२२८	३७	क्रमेलक	३७६	७७	क्रेश	४५५	25
ta ta ta	२ २३	२२	कोष {	३८२	39	ऋयविऋयिक	३७७		क्रोम	२५६	६५
कोकनद	923	93	् कोष्ठ	५०३	२२१	कयिक	३७८	७९	क्रण ∫	۷٥	२४
कोकनदच्छवि		94	काष्ट्र कोष्ण	४६५	४०	क्रय्य	३७९	62	ι	४४८	٤
कोकिल	२२१	98	कोकुटिक	४९	३५	ऋव्य	२५५	5.3	क्रणन —	८०	२४
कोकिलाक्ष	१८६		गाञ्चादमा	४६१	90	कव्याद्	२८	98	क्रथित ——	४२९	९५
कोटर	940		कोक्षेयक	३३७		कव्याद	२८	49	क्राण -	८०	२४
कोटवी	२३८		कौटतक्ष	३९३	5 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	कायिक	३७८	७९	भ्रण 🖁	५४ ९८	99
-ye-	३३५		कौटिक —ो—	३९५		किमि	२१८	93		४६७	३८ ४७
कोटि {	३३९		कौणप —	२८	49	e (७२	94, ii 4, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1,	ज्ञणदा	५१	8
224-	४६५	36	कौतुक 	98	• •	किया {	४८९		्र तणन	३४६	998
कोटिवर्षा	986	933	कौतूहल चौचीच	९४	39	कियावत् े	४१२		्र तुणप्रभा	३७	٩,
कोटिश	३५१		कौद्रवीण शे	३४९	6	कीडा {	९५		तज	२५५	६४
कोद्वार	५२४		कौन्तिक	३३०	96	11191	९६	३३ 8	त्तवत	३०५	48
कोठ	२५१	The second of	कौन्त <u>ी</u>	१९३		कुञ्च	२ २२	22	r	३२७	५९
कोण {	. K. K.		कौपीन	869	人名英格兰人姓氏 电电流	कुध्	९१	२६ ह	ग् रु {	359	₹ .
U	३३९	९३ ।	कौमुदी	४०	9 8	<u>কু</u> ष्ट	९७	३५	L	४७०	६३
	7										

अमरम्लस्थराब्दानामकारादिक्रमेण

शब्द:	प्रष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:		पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्टम्	श्लोक:
क्षत्रिय	३०६	9	क्षद्र {	४२१	४८	क्षेत्रडा	ſ	३४४	901	• खल	४२१	४७
क्षत्रिया	२३८	98		४८३	900		ĺ	४६६	8	खलपू	४१२	9 (
क्षत्रियी	२३८	94	अद्र घण्टिका		990	क्ष्वेडित		439	37	^र खलिनी	४५७	४२
क्षत्रियाणी	२३८	98	क्षुद्रशङ्ख	११६	२३			ख.		खलीन	३२४	४९
क्षपा	৸ঀ	8	' क्षुद्रा 🕹	923	88		-	३३		ो खल्ल	५१०	२५५
क्षपाकर	३९	94		. ४९३	ঀ৽৽	ख	1	४६१	96	रवल्या	४५७	४२
क्ष्म	४८६	१४२					Ĺ	५२७	3	र्यात	996	२ ७
क्षमा	४८६	१४२		११३		72777	J	२२६	3		४४५	990
क्षमितृ	४१६	३१	क्षुघ्	३७०	48)	३३ <i>६</i> ४६१	ک ج م و	١	३८१	66
क्षमिन्	४१६	३९	क्षुधामजन			खगश्चर	·	१५	, २०		45. 340	90
क्षन्तृ	४१६	39	क्षु।घत	४१२	२०	खजाका		३६१	३ >		340	90
	و د	77	ુ ક્ષુપ	980	۷	खङ्ग		288	٦ 8		470 920	
क्षय -	२५०	५९	क्षुमा	३५४	२०	खञ्जन		२२०	ુ ૧			ا م
	४४८	٠	(दर्श र	966	908	ज्याच्याचित्र '		220	૧	खर	∫ १९७ } ३२४	१३० ४९
	. ४८६	984		ि <i>५</i> २५	२०	खट		428	91		् २४८ -	४७
क्षव {	२५०	५२		9 6 9	४०	खट्वा		२८५	936		२५८	४७
	३५४	१९		५२५	२०	1,1,1	(298	126	_	४२४	५४
क्षवधु	२५०	५२		३९३	90	खङ्ग	1	३३७	८९			
क्षान्त	880	९७		् ३९५ ४२६	95	खङ्गिन्		398			996	२९
क्षान्ति	९१	२४	, - - · ·	४५९	६9 90	खण्ड		710	8		९६	\$ 3
क्षार	३८५	९९		३४९	ંદ્	खण्डपरशु	41.2		9 8		२४९	४९
क्षारक	१५२	१ ६	- I	३५०	99	खण्डविका		94	₹ 9		४०९	९
क्षारमृत्तिका	१२७	४	(४९३	960	खण्डावका खण्डिक	•	३६५	४३	ख्यातगईण	•	८३
क्षारित ,	४१९	४३		ę٩	२९			३५३	9 €	ख्याति	४४९	\$
क्षिति {	924	२	क्षेत्रज्ञ {	४६४	23	खदिर खदिरा		१६५	४९		ग.	
् क्षिपणी	४७१	७०	क्षेत्राजीव	388	Ę	Later to the second of the sec		२०१	389	गगन	३३	9
क्षिप्त क्षिप्त	999	93	क्षेपण	४५०	99	खद्योत		२१५	२८	गङ्गा	999	३१
भ्यत क्षिप्रु	४३६	۷۵	क्षेपिष्ठ	४४५	999	खनि		988	ঙ	गङ्गाधर	94	38
^{ादा} तु क्षिप्र	४१५	३०	5	६०	२६	खनित्र		३५१	93	गज	३१७	38
क्षिया	३० ४४८	६४	क्षेम {	988	१२८	खपुर		२१२	958	गजता	३१८	३६
141411 (હ	क्षेत्र	५३१	- 38	खर	\int	४९	३५	गजबन्धनी	३२१	४३
क्षीर {	१०५ ३६९	४ ५१	रान क्षोणी	340	99			३७७	७७	गजभक्ष्या	188	953
	888	968	साणा क्षोद	१२५	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	खरणस् —		२४८	४६	गजानन	98	३८
क्षीरविकृति े	३६५	88	साद श्लोदिष्ठ	388		खरणस		२४८	४६	गञ्जा	१३५	G
क्षीरविदारी	१८९	990	सादष्ठ क्षोम	888		खरपुष्पा		२७०	938	गडक	993	90
शीरशुक्का	966	990	क्षाद	१३६ ३८९	- 作まさむさだ。数:	खरमञ्जरी		169	८९	गडु	458	96
शीरावी	१८५	900	क्षीम	२०६ २०६		खरा स्टब्स		७२	६९	गडुल	२४९	४८
ज़ीरिका	१६४	४५	क्णुत क्णुत	४३८	Commission of the Commission o	खराश्वा खर्जू		168	999		२३०	४०
श्चीरोद	904		क्ष्मा	१२५ १२५	er and the shall			१५१		गण {	३३३	८१
शीब	४१३	२३	•	989 -	3 ,	खर्जूर र		97	900	<u> </u>	४६७	४६
धुत्	२५०	५२	क्ष्मामृत् }	३०६ ३०६	1	बर्जुरी		८४	3 14 7	गणक	३१०	१४
र ुत	२५०		् }वेड •	902		बजूरा बर्व		92	可以 医电路线 化轮线	गणदेवता	Ę	90
				' - '	, , ,	ধপ	₹	४८	४६ '	गणनीय	४२७	έ&

शब्द:	रुष्ट म्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
गणरात्र	५१	દ્	गन्धसार	२८३	939	गलकम्बल	३७३	ęş	गिरिका	२१८	92
गणरूप	906	८०	गन्धारमन्	३८७	902		३५९	32	(
गणहासक	998	926	गन्धिनी	988	9 २ ३		४४२	908	गिरिज {	३८ <i>६</i> ३८७	१०० १७४
गणाधिप	98	36	गन्धोत्तमा	४०४	, `* \$ 9	गलोद्देश	323		गिरिमक्लिका	909	
	१७३	७१	गन्धोली	२२५	२ ° २ ७	गल्या	४५८ ४५८	४८ ४२	गिरिश	94	६५
गणिका {	२३९	98	गभस्ति						गिरीश		39
गणिकारिका	909	ĘĘ	गभीर	४८ ११२	३३ १५	गवय गवल	२१७	99	गिलित	१५ ४४५	३१ ११०
गणित	४२८	£8	गम	3,40	८ ५	गवाक्ष	३८६	900	गीत	د ٩	२६
गणेय	४२७	६४	गमन	380	९ ५	गवाक्षी	936	i a su j	गीर्ण	888	990
		ु ९०	गम्भारी			गवीश्वर गवीश्वर	२०६	348	गीर्णि	४५०	99
गण्ड {	३६७ ३ १ ९	30	I am an a firm of the	960	34		३७१	46	गीर्पति	88	२४
गण्डक	२ 9४	४	गम्भीर	992	94	गवेधु	३५६	२५	गीर्वाण	4	, ,
गण्डकारी			गम्य	४३८	85	गवेधुका	३५६	54	गुगगुल	१५९	३४
गण्डकारा गण्डशैल	२०१	989	गरल	905	ς.	गवेषणा	२९८	३२	गुच्छ	રૂપ્ષ	२ 9
गण्डशल गण्डाली	988	Ę	गरिष्ठ	४४५	993	गवेषित	४४	904	गुजा गुजा	968	९८
	२०७	949	गरी	१७२	६९	गव्य	356	५०	<u> गुड</u>	४६६	४२
गण्डीर	२०७	940	गरुड	96	२९	गव्या	३७२	६०	गुडपुष्प	९५६ १५६	
गण्ड्पद्	994	33	गरुडध्वज	99	98	गव्यूति	939	96			२७
गण्ड्रपदी	998	२४	गरुडाम्रज	४७	३२		984	Ę	गुडफल 	१५६	२८
गण्ड्षा	455	90	गरुत्	२२८	₹ €	गहन {	४३५	८५	गुडा	960	904
गतनासिक	२४८	४६		94	२९	TT#T	983	Ę	गुहूची	900	८२
गद	२५०	५१	गहत्मत् -	२२७	રૂજ	गह्नर {	४९४	9 6 3		६२	२९
गद्य	५३०	39		४६९	40		३८३	98		३१२	98
गन्त्री	३२५	५२	गर्भरी	३७६	৬४	गाङ्गेय {	866	944	गुण {	336	८५
गन्ध	६५	৩	गर्जित -	३७	٥	गाङ्गेरुकी	982	990		३५८ ३९९	२८ २७
गन्धक	३८७	१०२		३१८	३६	गाड	३१	६७	l	४६७	४७
गन्धकुटी	988	973	गर्त	98	२	गाणिक्य	280	२२	गुणवृक्षक	999	97
गन्धन	860	994	गर्भ	३७७	৩৩	गाण्डिव	३३५	68	ु . ट्रस्त ।: गुणित	४३६	66
गन्धनाकुली	989	998	गर्दभाण्ड	9 6 3	४३	गाण्डीव	३३५	68	गुण्डित		८९
113.00			गर्धन	४१३	22	ſ	२५८	७०		४३७	
गन्धफली {	950	<i>ध्</i> ष	सर्भ ∫	२४५	38	गात्र {	३१९	४०	गुत्स 	२७४	904
गन्धमादन	900		गर्भ {	४८४		गात्रानुलेपनी	२८४	933	गुत्स क	१५२	१६
	989	3	गर्भक	२८४		गान	८१	२६	गुत्सार्घ	२७४	904
गन्धमूली	२०५	948	गर्भागार	934	6	गान्धार	८१	9	गुद	२६०	७३
गन्धरस	३८८	908	गर्भाशय	२४५	३८	गायत्री {	984	४९	गुन्द	२०९	१६२
	<i>و</i> ماد	99	गर्भिणी	२४०	22	L .	388	22	गुन्द्रा {	360	५५
गन्धर्व	24 220	7 7	गर्भोपघातिनी			गारुत्मत	३८३	९२	j.	२०८	१६०
	२३ ७ 3 २ 9		गर्भुत्	290		गार्भिण —९—	२४०	२२	ग्रप्त {	४३७	८९
	863		गर्व गर्व	९०		गाईपत्य ——	२९३	२९	L.	४४३	906
गन्धर्वहस्तक -	964		ग ह ेण	৩৩	A.W. 46 A	गालव चित्र	946	1	गुप्ति	४७२	४४
गन्धवह	. .		ाह्य गर्ह्य	४२४	48	गिर्	७१	1.00	गुरण	४५०	99
गन्धवहा	३६७	- 1 a - 1	गर्ह्यवादिन्	४१७	30	गिरि {	१४१ ४५०	99	गुरु {	४४ २८९	२४ ७
गन्धवाह	२९		गल	२६६	7	। गिरिकणीं	356		गुर्विणी गुर्विणी	280	२ २
이 경기 가지 가지 않는 사람이 없		20,324,14	Jacob Day Subject 1					. 100 100 100	٠٠٠ '		area Salaki, Nasali

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	वृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
गुल्फ	२५९	७२	(३७२	६०	गोमत्	३७१	40	ग्रस्त	∫ ७९	२०
	986	९	गो {	३७३	६६	गोमय	३६८	40	1	े ४४५	999
	२५७	ęę	1	४६२	२५		२१५			(५३	९
गुल्म {	३३३	69	गोकण्टक	968	33	गोमिन्	३७१	40	27722	{ 886	
	४८५	982	गोकर्ण {	२१७	90	गोरस	३६९	५३		[५०७	२ २६
गुल्मिनी	986	٩	1	२६५	८३	गोर्द	२५६	ξų	चटणाक्रल	२४२	५५
गुवाक	२ 9२	१६९	गोकर्णा	908	८४	गोल	५२५		ਧਵਧਾਨ	४६	३०
गुह	98	३९	गोकुल	३७१	५८	गोलक	२७५			1 980	98
			गोक्षरक	968	९९	गोला				रे ४८५	989
गुहा {	983 963	<i>६</i> ९३	गोचर	६५	6	गाला गोलीढ	३८९		आमणा	४६७	४९
			गोजिह्ना	993	998	गालाढ	969	३९	1 -11 -11 /1 /61	३९३	९
गुह्य	४८८	948	गोडुम्बा	२०६	१५६		924	902	27177277	४५८	४२
गुह्यक	৩	99	गोण्ड	428	96	गोलोमी -	{ १०७ ३९०	१५९	مـــا'	399	ંડે
गुह्यकेश्वर	३२	६८	(989	٩	4-20-67		999		980	5 م د
गूढ	४३७	68	गोत्र {	२८६	9		१६७	५५	2777		
गूडपाद्	909	ن		४९३	960	गोविन्द	१ १७	98		१८३	९४
गूढपुरुष	 ३१०		गोत्रभिद्	२०	४२		[४७६	९१	ग्राम्य	७८	98
गूथ गूथ	२ ५ ७ २ ५ ७	93	ا ــــــا	924	3	गोविष्	३६८	40	प्राम्यधर्म	३०५	५ ७
		६८	गोत्रा {	३७२	Ęo	गोशाल	५६३	४०		989	9
गून	४३९	. \$ \$	गोदारण	३५१	98	गोशीर्ष	२८३	939	प्रावन् ≺	987	8
गृज्जन	२०३	986	गोदुह्	३७१	६ ७	गोष्ठ	१३०	93		४७८	906
गृधु	४१३	२२	गोधन	३७१	40	गोष्ठी	२९२	94	श्रास	३७०	48
ত্ ষ	२२२	२१	गोधा	३३५	८४	गोष्पद	४७६	९४		994	२१
ग्ध्रम्भी	५२२	90	गोधापदी	983	998	गोसंख्य	३७१	40	श्राह {	886	۲1 ک
गृष्टि	२०४	१५१	गोधि	२६८	९२	गोस्तन	२७४	904	प्राहि न्	•	
गृह {	938	४	गोधिका	994	3 °	नोस्तनी	966	900	and the fire of	948	२१
ે	१३४	4	गोधिकात्मज	294	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	गोस्थानक	930	93	श्रीवा	२६६	66
गृहगोधिका	२१८	97	गोधूम			गौतम	,	94	मी ष्म	५७	96
गृहपति	390	94	गोनर्द	३५४	96	गौधार	२१५	e	प्रैवेयक	२७३	806
गृह्याछ	४१५	२७	गोनस गोनस	996	१३२	गौधेय			ग्ल स् त	४४५	999
गृहस्थूण	428	३०	गागस	900	४	गावव गोधेर	294		गलह	४०६	४५
गृहागत	२९८	38	गोप 👌	३०८	હ	गावर	२१५		ग्लान	२७३	46
गृहाराम	१४५	9		३७१ ४८३	930	_	६८	93	ग्लाखु	३५३	40
यहावग्रहणी			र जोग न ि		930	गौर {	६८ ६९ ४९५	98	ग्लौ _	३९	98
रहापत्रह्या युह्निन्	१३७		गोपति	३७२	६२	U	824	968			
	२८७		गोपरस	२८७	908	गौरी {	96	3 €		ਬ.	
रहीतृ	४१५		गोपानसी	१३८	94	l l	२३५	۷,	घट	३६०	३२
गृह्यक {	२३२ ४११		गोपायित	४४३	906	गौष्ठीन	930	93	वटना	३४४	900
			गोपाल	३७१	40	प्रथित	४३५		वटा	३४४	900
गेन्दुक >	२८५		गोपी	968		प्रन्थि	२०९	• 1	बटीयन्त्र	३९९	२८
गेह	१३४	8	ſ	938		प्रन्थिक	३५०		77 78	433	96
गैरिक {	988	9 3 13	गोपुर 🖁	१३९ १९७ ४ ९ ४		ग्रन्थिप र्ण	980		[.] ट गण्टापाटलि	969	३९ ३९
L.	४६०	93	L	४९४	962	r.			ग्टापथ	932	१८ १७
गैरेय	३८७	908	गेप्यक	३९६	ا ر و و	प्रन्थिल {	9 ६० 9 ७६		ाण्टारवा		
							1.73	3315	1.017.41	966	१७७

शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	∫शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	, शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:
	(3 €	৬	चकोरक	२२७	३५	चतुरानन	ું ૧	9 ६	चराचर	४३१	৬४
	٤٤	४	(२२३	٠, 44	चतुर्भद्र	३०६	46	वरिष्णु	४३१	৬४
घन	1 64	9		375	५६	चतुर्भुज	90	२०	चर	33×	२८२
	335	९१	चक्र {	333	50	चतुर्वर्ग चतुर्वर्ग	३०६	५७	चर्चरी	422	90
	826	६६ १ १ १	1	४९४	962	चतुष्पथ	939	90		έ.χ.	١,
घनरस	900	4	चक्रकारक	१९६	978	चतुह्यिणी	३७४	६८	चर्चा {	२८०	922
घनसार धनसार			चक्रपाणि	90	२०	(१३७	93	चर्मकषा	२०१	983
घनाघन	२८३ ४ ३०	१३१ ११०	चक्रमर्दक	२०२	980	चत्वर {	263	96	चर्मकार	393	 v
घर्म	४३९		चक्रयान	३२५	49	चन	492	Ę		303	४६
घस्मर	९६	33	चकला	२०८	960	चन्द्न	२८३	939	चर्मन् {	३३८	९०
यरमर घस्र	४१३	२०	चक्रवर्तिन्	३०६	२	(38	93	चर्मप्रभेदिका	४०२	३४
	40	२	चक्रवर्तिनी	२०५	943	चन्द्र {	२०२	१४६	चर्मप्रसेविका	४०२	` ३ ३
घाटा घाण्टिक	२६६	66	चक्रवाक	२२३	22	l	४९४	963	(१६४	86
	३४०	30	1	३ ६		चन्द्रक	२२६	३१	चिमिन् {	३३०	49
घास	३४६	994	चक्रवाल {	989	६ २	चन्द्रमस्	38	93	चर्या	333	રૂષ
घातुक {	४२१ ४१५	४७ २ ८	चकाङ्ग	२२३	२३	चन्द्रवाला	984	934	चर्वित	४४५	990
धास धास	299	950	चकाङ्गी	908	٤٤	चन्द्रशेखर	94	३०	चर्षिणी	२३ ६	90
घुटिका	३५८	७२	चिकिन्	909	· ·	(चन्द्रसंज्ञ-)	२८३	१३०	ਚ ਲ	४३१	. ৬৮
घुण -	428	96	चक्रीवत्	३७७	৬৩	चन्द्रहास	३३७	८९	चलदल	948	२०
घूर्णित	४१६	32	चक्षुःश्रवस्	909	હ	चन्द्रिका	४०	9 ६	चलन	४३१	७४
(66	96	चक्षुष्	२६९	९३	(30	६५	चलाचल		७४
घृणा {	४५६	३२	चक्षुष्या	३८७	902	चपल {	३८५	55	•	859	
Ļ	४६८	५१		1.7		l	४२०	४६	चलित {	३४० ४३६	९६ ८७
घृणि	४९	३३	चश्रल	४३१	७६	चपला {	३७	3	चविक	968	९८
घृत {	३६९	५२	चञ्चला	३७	९		१८३	९ ६	चव्य	968	९८
U	४७२	७६	चञ्च {	१६५	49	चपेट	२६५	८४	चषक	४०५	५३
<u>चृष्टि</u>	२१३	२		२२८	₹€	चमर	२१७	90	चषाल	२९३	96
घोटक	३२१	४३	चटक	२३१	96	चमरिक	9,48	२२	चाकिक		
घोणा	२६७	८९	चटका ५	२२१	96	चमस	434	३५	पानिक चाह्नेरी	३४०	80
घोणिन्	२१३	२	चटकाशिरस्	३९०	990	चमसी	५२२	90	चाटकेर	200	980
घोण्टा {	9 	३७ १६९	चकण	३५४	96	चमू {	333	20	चाण्डाल	229	96
् घोर	८९	30	चण्ड	४१६	३२		363	د٩	चाण्डालिका	३९६	२०
घोष	980	20	चण्डा	988	926	चमूरु	२१६	8		809	३१
पाप घोषक	997	990	चण्डात	१७६	७६	चम्पक	900	€ ₹	चातक	२२०	90
यापक घोषणा		93	चण्डातक	२७९	998	चय {	१३३ २३०	ફ ૪૦	चातुर्वर्ण्य	२८७	3
વાવળા	ु इ				४	Ş	740	and the second	चान्द्रभागा	920	३४
घ्राण {	२६७ ४३७	८९ ९०	चण्डाल {	३९७ ३९६	98	चर {	४३१ ११०	१३ ७४	चाप	३३४	८३
प्राणतर्पण	६७	99	चण्डालवह्नकी	४०१	३१	चरक	439	३३	चामर	३१६	₹9
व्रानस न्य	४३७	- 2 A COLUMN	चण्डिका	96	३७	चरण	२ ९ ९	५२ ७१	चामीकर	३८३	૧૫
		, ,	चतुःशाल	१३५	۶٠ ٤	चरणायु ध	770	90	चाम्पेय {	900	€ ₹
	च.					चरम चरम	४३३	دم دم		404	६५
ਜ {	५०८	२४१ ५	चतुर्	388	98			. 1945/4.13	चार {	३१० ४५१	93
	५१२	7)	चतुरङ्गल	948	२३	चरमध्माभृत्	989	२		071	१४

२२			ঞ	मरमूळ स	યરાલ્લા	नामकारा	दत्रामण				
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लीव
चारटी	२०२	१४६	चिरिकय	४१२	90	चैत्र	५ ५	94	छिद्रित	४४१	९
चारण	३९४	92	चिरण्टी	२३६	٩	चैत्रस्थ	32	৩০	छिन	४४२	90
चारु	४२३	42	चिरंतन	४३२	७७	चैत्रिक	५ ५	94	छिन्नरहा	900	۷
वार्चिक्य	२८०	922	चिरप्रसूता	३७५	৬৭	चोच	1990	938	छुरिका	३३९	٩
वार्मण	४६६	४३	चिररात्राथ	499	٩	्याप	े ५२९	३०	छेक	२ ३२	૪
चालनी	३५७	₹ २ ६	चिरस्य	499	٩	चोरपुष्पी	984	१२६	छेदन	886	
বাষ	२३०	9 ६	चिराय	499	9	चोल	२७७	996		ज.	
चिकित्सक	२५२	५७	चिरिबिल्व	१६४	80	चौर	३९८	२४		920	
चिकित्सा	२५०	५०	चिलिचिम	993	96	चौरिका	३९९	२४	जगत् {	४७३	6
ا ہے	२७०	९५] [222	२१	चौर्य	३९९	२५		920	
विकुर {	४२०	४६	चिल्ल {	२५३	६०	च्युत	४४२	908	जगती {	४७१	હ
चिक्कण े	३६६	४६	चिह	४१	90		छ.		जगत्र्राण	२९	Ę
चिकस	५३१	३५	चीन	२१६	९	छगलक	३७७	७६	जगर	३२९	Ę
विश्वा	963	४३	चीर	५३०	३१	छगलान्त्री	998	१३७	जगल	४०५	४
ا ہے	६३	, 9	चीरी	224	२८	छत्र	३१६	३२	जग्ध	884	99
चित् {	५१२	3	चीरका	२२५	२८		920	904	जग्धि	३७०	ų
चिता	३४७	996	चीवर	५३०	३१	छत्रा	7 299	१६७	जघन	२६१	৩
चिति	380	990	ſ	700	989		ि३६२	३७	जघनेफला	958	Ę
वित्त	ं६३	३१	चुक {	३६१	३५	छत्राकी	989	994	397	४३३	6
चित्तविभ्रम	९२	२६		५२५	२०		5 940	98	जघन्य	४८९	94
चित्तसमुन्नति		२ २	चुिकका	२००	980	छद	े २२८	३६	जघन्यज {	२४७	४
चित्ताभोग	६४	ે	चुल	२५३	ξo		940	98	जनजन	३९०	
चित्या	380	990	-ਜਲੀ	३५८	२९	छदिस्	१३८	98	जङ्गम	४३१	હ
(. ` . ' ' ' ' ' ' '	9 ও	नानक	२६२	<i>છ</i> છ	छन्नन्	९३	३०	जङ्गमेतर	४३१	৩
वित्र {	८९	99		२२६	३१		∫ ४५३	२०	जङ्घा	२५९	৩
	४९३	900	1 50.	२७१	९७		ि ४७५	66	जङ्घाकरिक	३३१	৩
ſ	984	५१	चूडामणि	-२७२	१०२	छन्दस्	∫ २०४	२२	जङ्घाल	३३१	ঙ
वित्रक {	१७७	. 60	च्डाला	२०८	960	1	र ५०५	२३२	(988	9
ૂ	२८०	१२३	चूत	948	३३	छन	बिश्व	२२	जटा {	२७१	٩
वित्रकर	३९२	ঙ	चूर्ण {	२८४	938		f 880	९७	l	४३५	४
चित्रकृत्	948	२७		389	९९	छल	388	906	जटामांसी	१९८	35.
चित्रतण्डुला	920	१०६	चूर्णकुन्तल	२७०	९६	छवि	1 89	90	जिंदन्	946	३
चित्रपर्णी	१८२	९२	चूर्णि	439	8		1 88	३४	जटिला	१९८	93
	४४	46	चूलिका	३१९	३८	छाग	३७७	७६	जठर {	२६२	৩
चित्रभानु {	४६	३०	चेटक	३ ९६	90	छागी	३७७	७६		४९६	96
् चित्रशिखण्डि	४७८	१०५	चेत	५१५	१२	छात	∫ २४७	88	जड {	४१	9,
		२४	चेतकी	१६८	५९		[885	903		४१८	₹.
चित्रशिखण्डि		२७	वितन	६२	३०	ন্তাস	२९०	99	जडा	960	۷
वित्रा ∤	960	८७	चेतना	६३	9	छादित	880	९८	जडुल	२४९	8
farar (२०६	१५६	चेतस्	६२	३१	छान्दस	२८९	ŧ	ज तु	२८१	93
चिन्ता जिल्ला	९३	२९	चेल {	२७७	994		४८९	940	ज तुक	363	8
चिपिटक	३६७	४७	l L	४९९	२०२	छित	४४२	303	जतुका	२२४	₹1
विद्युक	२६७	९०	चै त्य	१३५	હ	छिद्र	९८	२	जतुकृत्	२०५	94

				হা	ब्दानुऋ	मणिका ।				
शब्दः	ब ब्रम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	∣शब्द: पृ	ष्टम्
जतू का	२०५	१५३	जयन्ती	909	६५		3 63	९५		
সস্ত	२६३	७८	जया	909	६५	जातवेदस्	२०२ २५	५३	1	१४७
जनक	282	२८	जय्य	३३१	७४	जातापत्या	२३८	, t	-	७७ १
जनंगम	३९६	98	जरण	3 6 7	३६	(६२	39	जीव {	४४
जनता	846	४२	जरत्	२४७	४२	जाति 🖁	१७४	७२		६३
ſ	६२	३०	जरद्रव	३७२	६१	l	४७१	६८	1 9119 7	१०१
जनन {	२८६	٩	जरा	२४६	४१	जातीकोश	२८३	933		१२७
जननी	२४२	२९	जरायु	२४५	36	जातीफल	२८३	१३२	1	104
जनपद्	926	٤	जरायुज	४२२	५०	जातु	५१२	४	ा जावन र	86
जनियत्री	२४२	२९	जल	904	.	जातोक्ष	३७२	६१	जीवनी व	809
जनश्रुति	७५	৩	जलजन्तु	998	२ ०	जा नु	२६०	७२		४७
जनार्दन	90	98	जलधर	३६	હ	जाबाल	३८४	99	(.	७९
जनाश्रय	938	3	जलनिधि	904	ર	जामातृ	२४३	35	I WII GILL SEI <	१७९
जिन	६२	३०	जलनिर्गम	906	9	जामि	४८५	985	जीवन्ती २	109
जनी {	२०५	947	जलनीली	922	३८	जाम्बव	343	98		१०१
l	२३६	9	जलप्राय	929	90	जाम्बूनद्	३८३	34		४७
जनुस्	६२	\$ 0	जलमुच्	3 €	· v	जायक	२८१	9 2 6		३९५
जन्तु	६२	30	जलव्याल	900	ب	जाया	538	Ę		१४८ १ . ,
जन्तुफल	948	23	जलशुक्ति	995	२३	जायाजीव	३९४	93	1 00	
जन्मन्	६२	३०	जलाधार	990	२५	जायापती	२४५	३८	46 S.	७४ ७७
जन्मिन्	७२	३०		990	२५	जायु	२५०	40	जुगुप्सा	
	३०६	46	जलाशय 🔻	290	१६४	जार	३४४	३५		188
जन्य {	३४२	903	जलोच्छ्रास	908	90	जाल {	993	9 ફ		१९५
	४८९	948	जलाैकस् 	994	२ २	l	४९८	२००		४५७
जन्यु	६२	३०	जलौका	994	२ २	जालक	947	9 8		<i>५५७</i>
जप	३०३	४८	जल्पाक	४१७			३९५	१४	जृम्भ	90
जम्पती	२४५	२८	जल्पाक जल्पित	४४४	3 8	जाली	983	996	जृम्भण	९७
जम्बाल	908	\$	VII(4()		१०७ ६४	जाल्म {	३ ९ ५ ४१२	9 ६ 9 ७	जेतृ {	139
जम्बीर {	944	२४	जव {	30 339		जिघत्सु जिघत्सु	४१२			१३२
· ·	900	७९	Č			জি র্না	969	२० ९ ०	3	139
जम्बु	१५३	9 8 4	जवन {	३२२ ३३५७ २७९			३३२	৬৬		१३१
जम्बुक {	२१५ ४५८	9		४५७	, , , ,	जित्वर जिन	44 \ 6			39 50 50
ा जम्बू	१५३	े ३ १९	जवनिका	२७९	920	. (93 83	जैवातृक 🖁 ४	106
जम्भ जम्भ	944	3 8	जवा	१७६	७६	जिष्णु {	२० ३३२	७७		,
जम्भभेदिन्	, , , , , , ,	४३	जहुतनया	998	३१	<u> </u>	830	७१	And the state of t	109
जम्भल	944	3 4	जागरा	४५२	98	जिह्म {	४३०	989		190
जम्भीर	१ ५ ५ १ ५ ५		जागरितृ	४१६	. 1	जिह्मग	909	c		२८८
· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	909		जागरूक	४१६		जिह्ना	२६८	89	ज्ञपित १	८४०
जय {	३४५		जागर्या	४५२	10 miles	जीन	२४७	४२		८४०
	३४५ ४५०		जाङ्किक	903		•		ড	ज्ञप्ति	६३
जयन	४५०		जािक्क	३३१	७३	जीमूत {	३६ १७२	६९	ज्ञातसिद्धान्तः	३१०
जयन्त	२२	४६		६२		जीरक	३६२	३६	PARK IN NOTE TO SERVICE A STORY	१४४

शब्द:	पृ ष्ठम्	श्लोकः ∣	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	9 ष्ठम्	श्लोक:	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:
ज्ञातृ	४१६	३०	3	₹.		तनुत्र	३२९	६४	तरपण्य	990	99
ज्ञातेय	288	34	डमर	४५१	98	तनू	२५८	७१	1	२७३	902
ज्ञान	६५	Ę	डमरु	۲8	٤	तनूकृत	४४१	38	तरल {	४३१	७५
ज्ञानिन्	390	98	डय न	३२५	५२	तनूनपात्	२५	५३	तरला	३६८	५०
``````	१२५	٦		968	é o	aasa	२२८	३६		३०	४
ज्या {	334	24	डहु डिण्डिम	68	٠,	तनूरुह {	२७१	९९	तरस् {	३४२	902
ज्याघातवारण		68	डिम्ब डिम्ब	४५१	98	तन्तु	800	२८	तरस	२५५	६३
ज्यानि ज्यानि	४४९	9	10-4	२२९	, ° ३८	तन्तुभ	३५३	9 ৩	तरस्विन् {	३३१	५३
(	२४७	४३	डिम्भ {	858	१३४	तन्तुवाय -	∫ २१८	93	) ·	४८२	१२८
ज्यायम् {	५०६	२३५	डिम् <b>भा</b>	२३६	४१		<b>३</b> ९२	Ę	तरि	990	90
ज्येष्ठ		४१	डुण्डुभ	900	ч	तन्त्र	४९५	१८५	तरु	१४६	4
ज्यष्ठ ज्येष्ठ	४६६	9 6				तन्त्रक	२७६	998	तरुण	२४७	४२
	्ष् <b>ष्</b>	१५ २८		ਫ.		तित्रका	906	८२	तरुणी	२३५	٤
ज्योतिरिङ्गण ———	२२५		ढका	८३	Ę	तन्द्रा	४९३	१७६	तर्क	६४	₹
ज्योतिष्मती >c-	२०३	१५०		त.		तन्द्री	९८	३ ७	तर्कविद्या	७४	4
ज्योतिस्	ष०५	२३०	तक	३६९	५३	तप	५७	98	तर्कारी	909	ξĠ
ज्योत्स्ना	४०	१६	तक्षक	४५८	४	तपःक्रेशसह	१०६	४२	तर्जनी	२६४	69
ज्यातिषिक	३१०	98	तक्षन्	३९३	९	तपन ४	४६	३१	तर्णक	३८२	६१
ज्यौतस्त्री {	५१	4	तट -	906	ঙ		१ १०३	9	तर्दू	३६१	38
f	१९२	996	तटिनी	998	३०	तपनीय	३८३	९४	ſ	२९१	98
ज्बर	२५२	५६	तडाग	996	२८	तपस् -	( ५५	94	तर्पण {	३७१	५६
<b>उवलन</b>	२५	५३	तडित्	₹ ६	\$		ि ५०६	२३२	l	४४७	४
ज्वाल	२७	५७		३६	৩	तपस्य	ય  પ	94	तमेन्	२९३	98
	झ.		तण्डक	५३१	33	तपस्वन्	३०१	४२	तर्ष {	53	२८
झटामला	१९५	920	तण्डुल	920	908	तपस्विनी	986	938		३७०	५५
झटिति	499	२	तण्डुलीय	988	936	तम	84	२६	तल {	३३५	85
झर	983	ષ	तत {	८२ ४३४	४ ८६	तमस्	<b>₹</b> ₹ ₹ <b>\$ \$ \$ \$ \$</b>	<i>२९</i>	ا ا	४९८	२०२
श्लर झर्नर	68		ततस्	492	<b>3</b>		ر بره ن	239	तलि <b>न</b>	४८२	970
झल्ररी	५२२	90	तत्काल	394	78	तमस्विनी	ે ५૧	ેં	तल्प	४८३	939
			तत्त्व	68	٩		१७२	Ęo	तल्लज	ξo	२७
झष	993	90	तत्पर	४०९	٩	तमाल {	५३१	३३	तष्ट	888	९९
झषा	१९२	990	तथा {	498	९	तमालपत्र	२८०	१२३	तस्कर	३९८	२४
झाटल	9 ६ 9	३९	L.	496	२३	तमिस्र	९९	3	ताण्डव {	८७	90
झाटलि	५३२	३८	तथागत	۷.	93	तमिस्रा	५१	<b>પ</b>		438	३४
<b>झा</b> बुक	१६२	४०	तथ्य	60	२२	तमी	५१	४	तात	383	२८
झिण्टी	१७५	७५	तद्	५१२	3	तमोनुद्	४७५	<b>८</b> ९	तान्त्रिक	३१०	94
झिल्लिका	२२५	२८	तदा	396	3 <b>?</b>	तमोपह	५०७	२२८	तापस	३०१	४२
	₹.		तदात्व तदानीम्	३१५ ५१८	<b>२९</b> २२	तरक्षु	२१३	٩	तापसतरु	968	४६
ਟङ੍ਹ {	४०२	३४	तनय	289	<b>२७</b>	तरङ्ग	900	4	तापिच्छ	१७२	६८
	५३१	<b>३</b> ३		२५८	্ ড	तरङ्गिणी	११९	30	तामरस	922	४०
टिहिभक	<b>२</b> २७	34	laa )	४२६	६१		( ४६	३०	तामलकी	984	920
टीका 	५२०	ঙ	तनु 🖁	४२६ ४२८ ४८०	६६	तरणि 🕹	990	٥٩	तामसी	५१	4
डुण्डुक	१६७	५३		४८०	993	i .	<b>્વહ</b> ષ્	ড ^র	ताम्बूलवल्ली	१९३	१२०

शब्दः	प्रष्टम	<b>(</b> श्रे	कः ∣शब्दः	<b>ठ</b> छम	(क्षे	कः ∫शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: ∫शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
ताम्बूली	१९३	9:	२० तिमित	४४२	90	५ तुण्डिल	२५४	६१			
ताम्रक	३८४	٠	दु७ तिमिर	९९		3	∫ 963	द ९५	तृण	५१४	8
ताम्रकर्णा	३५		५ तिरस्	5 490	. २५	AT29TF	र १९५	954	तृणहु <b>म</b>	299	950
ताम्रकुट्टक	३९३		6	र ५१३		६ तुत्थाञ्जन	266	909	तृणधान्य तृणधान्य	292	900
ताम्रचूड	२२०	9	्व तिरस्करिण	ो २७९	92		२४८	88	तृणध्वज तृणध्वज	३५६	२५
तार	5 68		२ तिरस्किया	90	₹:	रे तुन्दिक	२४८	४४	तृगन्यज तृणराज	२०८	960
	J 889	9 8	६ तिरीट -	946	₹3	रे तुन्दिल	२४८	88	तृप <b>राज्य</b>	299	986
तारकजित्	98	४		( ५२९	ξ¢	0.29	१९६	920	तृण्या	१७३	६९
तारका	४२	२	१ तिरोहित	३८	99	' तत्त्रतारा	399	Ę	पृष्या तृतीयाप्रकृति	299	986
तारा	४२	-२	तिर्यच्	५४५ ४१७		त्रवशिका	980	939	तृप्तायात्रहाता तृप्त		३९
तारुण्य	२४६	४०			3 %	तमल	३४४	908	रूत तृप्ति	४४२	903
ताक्ष्य 🛪	94	२०	\$	9 6 9	४० ४९		२०६	946	S.(1)	३७१	५६
	४८६	986	१ तिलक 🚽	२५६	د ه به ع		329	४३	तृष् {	९२	२७
ताक्यंशैल	३८६	905	3	२८०	१२३ १२३		329		र तृष्णक्	३७० ४१३	ધ ધ
	८५	Q	1	३६५	४३	तुरङ्गम	३२१				२२
ताल 🗸	299	980	4 74 446 44	२४९	४९	तुरङ्गवदन	<b>३</b> ३		तृष्णा <del>वेचन</del>	४६८	५१
	२६५	55		२८३	१३२	तुरायण	४४६	2	तेजन	२०८	969
तालपत्र	३७३	903	I COM US	३५४	99	तुरासाह्	<b>२</b> 0	88	तेजनक	२०९	१६२
तालपणी	१९४ १९४	923	।तलपज	348	98	तुरीय	२८०	973	तेजनी	१७९	८३
तालमूलि <b>का</b>	983	999	10100	900	4	तुरुष्क	२८२		तेजस् {	348	६२
तालवृत्वक तालवृन्तक	<b>२</b> ८६		।तल्य	३४९	ঙ	तुला	३८१			५०६	२३४
तालाङ्क	५२ १३	980	1/1/4	946	33	<b>तुलाको</b> टि			ते <b>जित</b>	४३८	९१
•		28	C	४३	25	A Committee of the Comm	२७५		तेम	४५५	२९
ताली {	१९५ <b>२</b> १२	920	L	860	980	तुल्य	४०३		तेमन	<b>३६६</b>	४४
ता <u>ख</u>	२६८	89	तिष्यफला	986	षु७	तुल्यपान	३७०		तैजसावर्तिनी	४०२	३३
तावत्	५०९	२४६	तीक्ष्ण {	४९ ३८५	३५ ९८	तुवर	६६		ौत्तिर	२३१	४३
तिक्त	ξω	<b>०</b> ९	(114-4	४६८	५३	तुष {	१६८	Section of Ma	ौ <b>लपार्णिक</b>	२८३	939
तिक्तक	२०५	१५५	तीक्ष्णगन्धक	940	39	ļ	३५५		ीलपायिका	228	२६
तिक्तशाक	944	54	तीर	906	٠ ري	तुषार {	४१	96 3	तेली <b>न</b>	३४९	৩
ति <b>ग्म</b>	४९	1.0	तीर्थ	४७४	ટંદ્		४१		षि	५५	9 ધ્ય
तितउ	३५७	34 35	तीव्र	३१	६७	तुषित	Ę	90 5	<b>ोक</b>	२४२	२८
तिति <b>क्षा</b>	39	7 <del>7</del> 8	तीववेदना	908	` ` `	तुहिन	<b>४</b> ٩	96 }	<b>ोक्म</b>	३५२	96
तितिश्च	४१६	33	ſ	५०८	२४२	तूण —	३३७	66	गोटक	५२९	\$0 
तित्तिरि	२ <b>२</b> ७		ਰ {	५१२	५	तूणी	३३७		r	३२०	४ ⁻ ४१
तिथि	५०	३५		४१६	94	तूणीर	३३७		ोल {	349	9 <b>२</b>
तिनिश	946	२६	ব্ৰদ {	944	२५	तूर्ण (	३०	६५	ोदन	३५१	92
तिन्तिडी	963	7 - 1,7 - 3	· ·	४२९	৩০	तूल {	१६२ ३८९		ारः गेमर	3 <b>3</b> 8	
तिन्तिडीक विन्तिडीक	3 <del>5</del> 9	४३	तङ्गी	२००	338	ਕਕਿਤਾ	tages Table 1 to 1 to 1		॥ <b>नर</b> ोय	१०६ १०६	९३ ४
तिन्दुक तिन्दुक	9 <b>6</b> 9	34	तुच्छ	४२५	५६	त्लिका	809		ा गेयपिप्पली	968	999
ारा-डुक तिन्दुकी	५२०	३८	ਰੁण्ड	२६६	८९	तूवर	४९१		ोरण		9६
ात <b>न्</b> दुका तिमि	74°	6	तुण्डिकेरी {	989	998	तूष्णींशील	४१८			938	
ाताम तिमिङ्गिल		98			938	त्ष्णीक	४१८		ौर्यत्रिक 	८५	90
त्तामाञ्चल	११४ ४	२०	तुण्डिभ	२५४	ę٩	तूष्णीकाम्	498	5 رو	य <b>क्त</b>	४४३	१०७

२६		अमरमूलस्थराब्दानामकारादिक्रमेण												
शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	:   शब्द:	<u> १</u> ष्टम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	शब्द:	पृष्टम्	क्षो			
त्याग	२९७	२०	The state of the s	३५०	9	दक्षिणास्स्	३९८	२४	दरत्	५२१				
त्रपा	९०	२ :	त्रिस् <u>वोतस्</u>	999	३१	दक्षिणाई	४०८	u	दरिद्र	४२२	`			
त्रपु	366	900	। त्रिहल्य	३५०	९	दक्षिणेय	४०८	ų	दरी	983				
त्रयी {	७२		१ त्रिहायणी	३७४	६८	दक्षिणेर्मन्	३९८	28		, 99 <b>६</b>	Tagain and			
L.	७३			1984	924	दक्षिण्य	४०८	4		२ <b>०</b> २				
त्रस	४३१	ક		7 820	६२	द्गध	४४०	९९		२५३	11 No. 36 74			
त्रसर	४५४	२४		( ४६५	३७	द्गिधका	३६८	४९						
त्रमु	४१४	२६		<b>₹९३</b>	२०		80	३१	दर्पक					
त्राण {	४४३	908	- Tire	•	६९	दण्ड -	393	२१		9३ २८६				
errer Errer	४४८			२२८	३६		८ ४६६	४२	दर्भ	390				
त्रात	883	908		94	३३	दण्डधर	२८	49	दर्वि		96			
त्रायन्ती	208	940			5 6 6	दण्डनीति	७४	4	दर्विका	३६१	9			
त्रायमाणा	२०४	940		३९०	999	दण्डविष्क्रमः	म ३७६	७४		983	99			
त्रास त्रिक	८९	२१		३९०	908	दण्डाहत	३६९	५३	दर्वीकर	909				
	२६१	७६		986	१३४	दधित्थ	948	२१	दर्श	42				
त्रिककु <b>द्</b> त्रिकटु	989	२		२०८	१६०	द्धिफल	948	29	दर्शक	1 303	૪			
ातकडु त्रिका	390	999		४३४	૮ર	दिधिसक्त	३६७	86	दर्शन	७० <i>६</i> २०५				
त्रिक्ट	990	<b>२</b> ७	(পু পু	ि २५५ १४९	६२	दनुज	۷	97	10000	४५६	३			
	989	२		986	97	दन्त	२६८	९१	द्ल	940	٩			
त्रिखद्व त्रिखट्वी	५३३	४१	1 ~		938	दन्तधावन	१६५	४९	दव	४९९	२०			
निगुणा <u>कृ</u> त	५३३ ३५०	४१		२०८ ४५४	980	दन्तभाग	३१९	४०	दविष्ठ	४२९	Ę			
नितक्ष त्रितक्ष	५३३	ς ~°		2	. २६	दन्तशठ र	१५४	२१	दवीयस्	४२९	Ę			
नितक्षी -	भ्दर भृद्	४१ ४१	त्वरित	}	६४ ७३		( १५५	२४	दशन	२६८	٩			
त्रिदश	^{५५२}	، ،	त्वरितोदित		<b>२</b> ०	दन्तश्रा	२००	980	दशनवासस्	<b>२</b> ६७	٩			
त्रिदशालय	8,	Ę	त्वष्ट	४४१		दन्तावल	३१७	३४	दशबल	6	9			
त्रिदिव	8	Ę		<b>3</b> 53		दन्तिका	२०१	988	दशमिन्	२४७	४			
त्रिदिवेश	ધ	۲ وز	त्वष्ट्र	868	३५	दन्तिन्	३१७	३४	दशमीस्थ	४७५	ري			
त्रिपथगा	998	<b>३</b> 9	a	ે ૪૬	38	दन्दश्रुक	909	c		२७७	997			
•	966	906	त्विष् {	408	२२५	दभ्र	४२६	<b>६</b> 9	दशा {	५०२	296			
	994	924	त्विषांपति	४६	3.0	इम	३१३	२१	J	३०९	99			
त्रिपुरान्तक ँ	94	33	त्सरु	३३८	९०	<b>'"</b> {	४४६	3	दस्यु {	३९८	२४			
	 ३९०	999		द.	7	रमथ	४४६	30	दस्र	२४	५१			
	166	906	दंश	२२५	२७ व	<b>स्मित</b>	880		दहन	२५	ધ ધ			
त्रियामा	५१	૪	दंशन	३२९	(1) 1 × 1 × 1 × 1 × 1 × 1 × 1 × 1 × 1 × 1	(मुनस्	२५		दाक्षायणी					
त्रेलोच <b>न</b>	94		दंशित	३२९		स्पती	२४५		रासायगा इाक्षाय्य	83	२१			
	0 € 	३२	दंशी	२२५		म्भ	९३		रायुराज्य	२२२	२१			
चेवर्ग {	93	98	दंष्ट्रिन्	२१३		म्मोलि म्मोलि		३० ट	राडिम {	900	₹8 ~3			
त्रविक्रम	90	1000	दक्ष	३९६	State State	म्य	२३ ३७२	४७	् (डिमपुष्पक	५३३ १६५	४ <b>२</b> ४९			
~~	ሄ		दक्षिण	४०९		या			साडमञ्जूषक सण्डपाता	५२०				
त्रेविष्टप			医多数软件 医乳粉蛋白 化电池	a makan da 191	- 9	ત્રા	66	१८ व	0.040	740	Ę			
त्रेवृत् •	عما	208	दक्षिणस्थ	320	E0 -	जाइर		20 A CONT. 18 A S.	na	VUS.				
त्रेवृत् •	166 166	206	दक्षिणस्थ दक्षिणा	376 34	६० द १	याछ 🕻	४११ ८९	१५ द	(त (त्यृह	४४२ २२२	१०३ २०			

शब्द:	वस्त	श्लोकः				<u>,                                    </u>					
	प्रष्ठम्			पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>इ</b> ष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
दान {	२९७ ३१२	<b>३</b> ९		40	२	दुकूल	२७६	993	दृष्या	३२०	४२
	396	२० ३७	दिनान्त	do	३	दुग्ध	३६९	५१	(	३१	६७
दानव	6	92	दिव् {	४	Ę	दुग्धिका	964	900	हड {	४३१	७६
दानवारि	ૡ	S	L	33	٩	दुहुम	्र२०३	186	aari6r	४६६	४५
दानशौण्ड	४०८	Ę	दिवस	५०	२	दुन्दुभि -	\$ 2	Ę	हढसंघि हति	839	७५
· ·	३०१	४२	दिवस्पति	२०	४२	1 2 2 2 2 2 2	عو <i>ی</i> ا	938		484	98
दान्त {	४४०	९७	दिवा	५१३	Ę	दुरध्व	939	9 8	ह <b>ब्ध</b> ट्या	४३५	3000
दान्ति	४४६	३	दिवाकर	४६	२८	दुरालभा दुरित	963	97	हश् हषद्	५०२ १४२	२१७ ४
दापित	४१८	४०	दिवाकीर्ति {	383	90	दुरोदर	५९ ४९२	23	द्ध इष्ट	396	
दाम	३७६	इथ	ਰਿਚਿਸਤ	388	98	दुर्ग दुर्ग	399	909	^{दृष्ट} दृष्टरजस्	र । ५ २३५	₹°
दामिनी	३७६	७३	दिविषद्	وم	۷	दुर्गत	४२२	४९	द् <u>ष्टान्त</u>	४७०	६२
दामोदर	90	96	दिवौकस्	4	৩	दुर्गति	903	9	ſ	२६९	83
दायाद	४७५	69	दिव्योपपादुक	४२२	५०	दुर्गन्ध	्र ६७	92	दृष्टि {	864	₹ <b>३</b> ८
दार	२३४	Ę	दिश्	38	٩	दुर्गसं <b>चर</b>	४५४	24	<b>द</b> ष्टेन्दु	५३	8
दारद	902	99	दिशांपति	४८	ą	दुर्गा	96	३७	(	ષ્	હ
दारित	४४१	900	दिश्य	३५	े २	दुर्जन	४२१	४७	देव {	6	93
दारु {	940	93	(	४९	9	दुर्दिन	36	9 २	देवकीनन्दन	90	२१
L.	966	५३	दिष्ट {	६१	२८	दुर्ना <b>म</b> क	242	५४	देवकुषु <b>म</b>	२८१	934
दारुण	68	२०	_ L	४६४	\$ 4	दुर्नामन्	990	ج <b>ب</b>	देवखातक	996	२७
दारुहरिद्रा	१८५	905	दिष्टान्त	३४६	998	दुर्बल	२४७	88	देवखातबिल	983	Ę
दारुहस्तक	३६१	38	दिष्ट्या	498	90	दुर्भनस्	४०९	6	देवच्छन्द	२७३	904
दार्वाघाट	770	90	दीक्षित	२९०	٤	<u>दुर्</u> भुख	४१७	<b>३</b> ६	देवजग्धक	२११	१६६
दार्विका	२८६	909	दीदिवि	३६७	४८	डुवैर्ण डुवैर्ण	३८४	र ९६	देवतरु	२४	५०
दार्वी	964	१०२	दीधिति	86	33	दुर्विध	823	२५ ४९	देवता	५	٩
दाव	४९९	२०६	दीन	४२२	४९	दुहंद् इहंद्	३०९	90	देवताड	१७२	६९
दाविक	939	३६	दीप	२८५	१३८	उ <i>ल्प्</i> दुलि	995	२४	देवदारु	988	48
दाश	992	94	दीपक	४६०	99	उ ^{.、-} दुश्च्यवन	70	88	देवद्यच्	890	३४
दाशपुर	१९७	939	दीप्ति	४९	38	डुच <u>्</u> कृत	५९	<b>२३</b>	देवन {	४०६	४५
दास	३९६	90	दीप्य	968	999	<u>दुष्टु</u>	५१७	99	L	860	990
दासी	904	७४	दीर्घ	४२९	६९	उड दुष्पत्र			देववल्लभ	944	२५
दासीसभ	५२८	२७	दीर्घकोशिका	990	३५	दुष्पन दुष्प्रधर्षणी	१९६ १९०	926	देवभूय	३०४	५२
दासेय	३९६	96	दीर्घदर्शिन्	२८८	Ę	दुष्त्रप्रथा। दुहितृ	320	998	देवमातृक	१२९	१२
दासेर	३९६	90	दीर्घपृष्ठ	909	۲ د			२८	देवयोनि	৩	99
दिकरिणी	४९	૪	दीर्घवृन्त			दूत — •	399	96	देवर	283	३२
दिगम्बर <del>~</del>	४१८	३९	दावरुन्त दीर्घसूत्र	<b>१</b> ६७ ४१२	थु७	दूती 	२४९	90	देवल	368	9.9
दिग्गज	34	8	दावसूत्र दीर्घिका		90	दूत्य 	४११	98	देवसभा	२३	४८
दिग्ध {	३३७ ४३७	۷८ ٩٥	<b>લાાવ</b> જા	996	२८	दून 	४४२	902	देवाजीवी	388	99
ि दित	४४२	903	दुःख {	१०४ ५२७	37	दूर	४२९	६८		८६	93
दितिसुत -	٠,١		ु:षमम्	494	२३ १४	दूरदर्शिन्	२८८	Ę	देवी {	908	८३
विधिषु	२४१		ुःत्रमम् दुःस्पर्श			दुर्वा चित्रक	२०७	946	L	986	933
दिविषू	701 780	and the second second		967	९१	दूषिका	२५७ २५०	နေဖ ၁၈ -	देव <del>२</del> -	२४३	३२
14145	700	7.5	दुःस्पर्शा	१८२	९४	दूष्य	२७९	१२०	देश	१२८	દ

शब्द:	ष्ट्रष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	<b>पृ</b> ष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
देशरूप	३१४	28	द्राक्	५११	२	द्विजा	983	920	धम्मिल	२७१	९७
देह	२५८	७१	द्राक्षा	920	900	द्विजाति	266	४	धर	989	9
देहली	१३७	93	द्राधिष्ठ	960	992	द्विजिह्न	828	933	धरणि	924	3
दैतेय		92	द्राविडक	988	934	द्वितीया	२३४	١	धरा	924	२
दैल	۷	92	द्ध	१४६	ેષ	द्विप	३१७	₹ <i>8</i>	धरित्री	924	२
दैखगुरु	४५	२५	द्रिकिलिम	955	५३	द्विपाद्य	३१५	२७	ſ	५९	२४
दैला	988	973	द्रघण	३३८	९१	द्विरद	390	३४	धर्म {	७३	ş
दैलारि	90	98	द्रण	२१९	१४	द्विरेफ	<b>२</b> २६	<b>२</b> ९	ا ا	४८५	१३९
दैर्घ	२७७	998	द्रणी	५२१	9	द्विष्	३०९	99	धर्मचिन्ता	65	२८
देव	६१	२८	r	30	६४	द्विषत्	३०९	99	धर्मध्वजिन्	३०४	48
दैव(तीर्थ)	३०४	५०	द्धत	४३७	८९	द्विहायनी	३७४	६८	धर्मपत्तन	३६२	3 6
देवज्ञ	390	98	3	४४१	900	द्वीप	909	٤		۲	93
दैवज्ञा	२३९	२०		499	<b>२</b> ५	2_0	998	३०	धर्मराज {	२८ <i>४६४</i>	46
	િષ	९	द्धम	१४६		20-	२१३	`9	धर्मसंहिता ।	४६४	39
देवत {	५८	२१	<b>ड</b> मामय	२८१	924	द्वेषण	308	90	वमसाहता		Ę
दोला 🖁	१८३	९५	द्धमोत्पल	968	६० ८५		४२०	४५	धव {	२४४ ५००	१३ २०६
	् ३२ <b>५</b>	५३	दुवय दुहिण	३८० ९	१७ १७		299	96	धवल	६८	93
दोषज्ञ	२८८	4		३८१	66		३२५	५३	<b>धवला</b>	३७४	ξ '\$
दोषैकदश्	४२१	४६	द्रोण {	४६७	४९	द्वैमातुर	42,	३८ १४	घवित्र -	२९५	<b>२३</b>
दोस्	<b>२</b> ६३	€0	द्रोणकाक	२२२	२१	द्रयष्ट		५७ ९७	r	988	928
दोहद	९२	२७	द्रोणक्षीरा	३७५	७२	846	३८४ <b>ध</b> .	, , ,	धातकी {	420	ં હ
<b>दोहदव</b> ती	२४०	२१	द्रोणदुग्धा	३७५	७२	धत्तूर	9. 9.08	৩৩	1	988	٤
बुति -	<b>८</b> ०	ঀ৽	1. 1	990	99	धन	363	९०	धातु · {	४७०	६५
	[ ૪૬	३४	The Design of Section 1	963	९५				धातुपुष्पिका	988	१२४
द्यमणि	४६	३०	द्रोहचिन्तन	६४	४	धनजय	44	५३	धातृ	٩	90
बुम	३८२	९०	द्रौणिक	340	90	धनद	37	६८	धात्री	४९३	१७६
चू्त	४०६	४४	द्दन्द्व {	228	३८	धनहरी	988	१२८	धाना	350	४७
बृ्तकारक	४०६	४४	l t	409	२१२	धनाधिप	३२	६८	<b>धानु</b> ष्क	३३०	६९
<i>च्</i> तकृत्	४०५	४३	द्वयातिग	३०२	४५	धनिन्	४१०	90	धान्य	३५५	२१
द्यो {	४	Ę	द्वादशाङ्गल	२६५	८४	धनिष्ठा	88	२२		३५५	२२
	३३	9	द्रादशात्मन्	४६	२८	धनुर्धर	. ३३०		धान्याक	३६२	३८
द्योत	४९	३४	द्वापर {	४९० ४९०	ş	धनुष्पट	१५९		धान्याम्ल	३६३	38
द्रप्स	३६९	५१	L		१६२	4	३३०	६९		४८१	928
द्रव ['] {	९५	३२	द्वार्	936	9 ६	I was the second of the	338 800 930 338	۶ ک ج	धामार्गव {	9८9 9९२	66
	. ३४५	999	द्वार	936	9 ફ	धन्य	४०७	₹	t		990
द्रवन्ती	960	८७	द्वारपाल	३०७	٩	धन्वन् {	१२७	4	धाय्या	२९४	23
The L	( 388 368 866 866	१०२	द्वाःस्थ टास्थिन	३०७	Ę	धन्वयास	. <b>१३४</b> १८२	८३	धारणा	३१४	२६
द्रविण -	२०५ ४६८	५० ७३	हिसाल==	३०७	Ę	धन्विन्		<b>99</b>	घारा	३२४	४९
	५२७	77 22	द्वास्थित द्विगुणाकृत द्विज { द्विजराज	३५० <i>२२६</i> ४६३ ३९	ς.		३३० २०९	<b>६९</b>	<b>धाराधर</b>	3 €	
aan l	322	े. ९०	द्विज {	41E	<b>३२</b>	धमन धमन		१६२		३८	99
द्रव्य 🕴	३८२ ४८८	948	द्विजराज	०५३ ३०		धमनि भग <del>ान</del> ि	२५६	ęγ		२२४	२४
	777			٠, ,	• • •	धमनी	.१९६	430	धावनी	963	९३

शब्द:	प्रष्टम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
धिक्	406	२४०	धेनुष्या	३७५	७२	नटन	64	90	नर्तन	24	90
ſ	४१८	३९	<b>धैनुक</b>	३७२	ξo	नटी	 १९६		नर्भदा	998	३२
धिकृत {	४३८	98	<b>धैवत</b>	ر کر ع د ع	9	101		929	नर्भन्	94	<b>३</b> २
धिषण	88	२४	धोरण	३२७	५८	नड {	२०९ ५३१	१६२ स्व	नलकूबर	३३	৩০
धिषणा	ęş	٩	<b>धौतकौ</b> शेय	२७६	993	नडप्राय	926	<b>२</b> २ ९	नलद्	290	958
धिष्ण्य	866	944	<b>धौरितक</b>	328	४८	नडसंहति	299	9 & &	नलमीन	993	96
धी	६२	9	घौरेय	३७३	६५	नड्या	299	954	नलिन	933	३९
धीन्द्रिय	६६	6	ध्याम	299	955	नड्वत्	926	9	नलिनी	922	३९
<b>धीमत्</b>	२८८	Ę		४२	20	नड्वल	926	ک	नली	986	928
धीमती	२३७	92		986	۵,۰	नत	४३०	9	नल्व	939	96
	260	928	ध्रुव {	४३०	७२	नतनासिक	२४८	४५	नव्	४३२	৩৩
घीर {	396	4	•	400	299	नदी	998	<b>28</b>	नवदल	928	४३
धीवर	993	94	ध्रुवा {	989	994	नदीमातृक	928	92	नवनती	३६९	५२
धीशक्ति	४५४	२५	ું ૄ	२९५	२५	नदीसर्ज	१६४	84	नवमालिका	908	७२
धीसचिव	३०७	४	ध्वज	३४१	९९	नद्री	४०१	٠ ٤٩	नवसूतिका	३७५	<b>৬</b> 9
धुनी	998	३०	ध्वजिनी	३३३	06	ननान्द् <u>द</u>	२४ <b>२</b>	र । २२	नवाम्बर	२७६	992
धुर्	३२६	44	ध्वनि	60	22	ननु	409	<b>3</b> 36	नवीन	४३२	છ
<b>धुरंघर</b>	३७३	EA	ध्वनित	४३९	९४	ाउ ननुच	490	98	नवोद्धृत	३६९	५२
धुरीण	३७३	ξĠ	ध्वस्त	४४२	908	नन्दक	१५	। ° २८	नव्य	44.3 833	७७
धुर्य	३७३	६५	ध्वाङ्क	२२१	२०	नन्दन नन्दन	45	४५	नष्ट	३४५	993
धूर्वह	३७३	६५	ध्वान	٥٥	22	गन्द्रम नन्दित्रृक्ष			नष्ट <del>चे</del> ष्टता	२०३ ९६	
धूत	883	900	ध्वान्त	९९	३	नान्दग्रदा नन्द्यावर्त	998	१२८	गष्टपट्सा नष्टामि	३०५ १०६	<b>३३</b> ५३
धूपायित	883	902		न.		1	936	90	नष्टेन्दुकला नष्टेन्दुकला	<b>५</b> ०७	, 4 S
धूपित	४४२	902	न	५१४	99	नपुंसक नप्त्री	२४६ २४ <b>२</b>	३९ २९	गट-दुक्तला नस्तित		
धूमकेतु	४६९	40	नकुलेष्टा	989	994	΄ ΄	33	, 9	नस्योत	३७३	ξĘ
धूमयोनि	३६	৩	नक्तक	२७७	994	नभस् 🖁	ષે દ્	98		३७३	<b>Ę ₹</b>
धूमल	७०	9 &	नक्तम्	५ १ ३	Ę		408	२३२	नहिं	५१४	99
धूम्या	४५८	४२	नक्तमाल	१६४	४७	नभसंगम	२२७	३४	नाक {	8	Ę
धूम्याट	२२०	9 8	नक	994	२१	नभस्य	<b>५</b> ६	90	्। नाकु	४५८	२ १४
धूम	७०	98	नक्षत्र	४२	२१	नभस्वत्	२९	६३	गाङ नाकुली	930	
धूर्जिटि	94	33	नक्षत्रमाला	२७४	१०६	नमस्	५१७	96	नाउला		998
C	१७६	৩৩	नक्षत्रेश	३९	94		४४२	909		१०० ३१७	₹ 8
धूर्त {	४०५	४३	नख {	990	930	नमस्कारी	२०१	989	नाग ∤	366	१०५ १०५
l l	४२१	४७	J	२६५	८३	नमस्या	२९८	३५		४२६	પુષ્
धूलि	३४१	९८	नखर	२६५	८३	नमस्यित	४४२	909		४६२	39
धूसर	६९	93	नग	४६१	98	नमुचिसूदन	२०	४३	नागकेसर	909	६५
धृति	४७२	७४	नगरी	932	٩	नय	४४९	٩	नागजिह्निका	३८९	906
<b>দূ</b> ष्ट	४१४	२५	नगौकस्	२२७	33	नयन	२६९	93	नागबला	997	990
<b>धृष्णज्</b>	४१४	२५	नम	४१८	३९	नर	२३२	9	नागर {	3 4 3	३८
धृष् <del>णि</del>	४८	३३	नमहू	४०५	४२	नरक	903	٩	\""\\ \[ \]	884	966
धेनु	३७५	৬৭	निमिका	२३५	c	नरवाहन	३२	६९	नागरङ्ग	9 ६ 9	३८
धेनुका {	३१८	३६	ſ	१६७	५६	नर्तक	24	99	नागलोक	९८	٩
न्यम् <u>ि</u>	४६०	94	नट {	३९४	१२	नर्तकी	८४	દ	नागवल्ली	983	930

<b>प्</b> ष्ठम्	श्लोक										
	-काक	: शब्द:	<b>पृ</b> ष्ठम्	श्लोक	: शब्द:		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	प्रष्टम्	श्लोक
३८८	900	९ नाश	३४६	996		ſ	१३२	9	निभ		
ં ૧ ધ્ય	२०	५ नासत्य	28	५१	141414	1	४८५	980		४१४ ४०३	३ ७ २ ५
64	90								2		₹ Ţ 60
३९३		ः नासा {									७६
२५६	Ęv	। नासिका					1, 3, 1, 7, 7, 7, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1, 1,		[4] A \$\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\overline{\pi}_{\ove		99
३५५	२३	नास्तिकता						arran di San	1.2		98
४६६	४३	नि:शलाक	393	<b>२</b> २			A 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1		法国民主席 海绵		₹ o
२५१	લ્યુ જ	नि:शेष	४२८		1						4 ° 4 ?
४११	9 8	नि:शोध्य	४२४	di salah Car							
८०	२३	निःश्रेणि	938		1				4 2		26
940	३०	, निःश्रेयस	ξų	Ę					1		२ <i>८</i>
989			५94		1.3"				गियरतृ		५९
909			980	98	1						4
987	990	नि:स्व	४२२						ानयम र		३७
409	२४७	१ निकट	४२८	ξĘ	4	नी			चित्रागाळ वित्रागाळ		४९
493	३	निकर	२३०								98
४३८	९३	निकर्षण	980	98	1			2.00			२४
४१८	३८	निकष	४०१			ſ					१०६
. ४१८	३८	E T	५१३	ે હ	निदाघ	{		100000000000000000000000000000000000000			१७
३९३	90	। ।गजना र्	५१७	98		L					२५३
३२६	५६	निकषात्मज	२८	٤٥							६६
४८४			३७१	৸৬						१०३	٩
429	٩	निकाय	२३१	४२		म	968	83		४३४	८३
५१०	२५१	निकाय्य	१३४	৸	The second secon		३१४	२५	निरवग्रह	४११	94
७५	6	तिकार ∫	४५१	94			९७	३६	निरसन	४५६	३१
७५	૮	L	४५६	३६			४१६	33	ſ	७९	२०
४४९	8	A contract of the contract of	३४५	997	निद्राछ		४१६	33	निरस्त {	३३७	66
४१०	99		३८१	66	ਰਿਧਤ	ſ	३४६	998	l	४१९	४०
903	٩		988	૮	ાગવગ	J	४८१			४१५	३०
२३	४८	निकुम्भ	२०१	988	निधि		33	60	निराकृत	४१९	४०
३३६	८७	निकुरम्ब	२३०	४०	निधुवन				विगक्तवि	१ ३०५	५३
४०१	३२	6 (	४१९	४१					।गराञ्चात -	ि ४५६	३१
90	96	।नक्षत {	४२१				1. Sec. 5	1.	निरामय	२५३	५७
964	909	निकृति	९३					```\			93
२३२	२	निकृष्ट	Salara 1997, 201					, ,			' ` `
923	४२	निकेतन									
३५५	२२	निकोचक	940	3542400					नेर्गुण्डी {		६८ ७०
923	४२	निक्रण	٥٥					22	· ·		
३६१			८०								993
२१२			४२८								२३
999		निगड									৬
990	Maria Array					٩		8 1	नाजतान्द्रयप्र २९		४३ ५
	3     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4     4 <td>3     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4<td>रुष १० विस्ति विस्ति विश्व वि</td><td>  २५</td><td>  24</td><td>  दे प</td><td>  24</td><td>  स्पर्क   प्राचित   प्रा</td><td>  विस्ति   विस्ति   विस्ति   विस्ति   विद्या   विद्या  </td><td>  19   9   1   1   1   1   1   1   1   1</td><td>  क्षा</td></td>	3     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4     4       4 <td>रुष १० विस्ति विस्ति विश्व वि</td> <td>  २५</td> <td>  24</td> <td>  दे प</td> <td>  24</td> <td>  स्पर्क   प्राचित   प्रा</td> <td>  विस्ति   विस्ति   विस्ति   विस्ति   विद्या   विद्या  </td> <td>  19   9   1   1   1   1   1   1   1   1</td> <td>  क्षा</td>	रुष १० विस्ति विस्ति विश्व वि	२५	24	दे प	24	स्पर्क   प्राचित   प्रा	विस्ति   विस्ति   विस्ति   विस्ति   विद्या	19   9   1   1   1   1   1   1   1   1	क्षा

शब्द:		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>ब्रहम्</b>	श्लोकः	शब्द:	<del>प्</del> ष्ट्रम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
निर्णय		६४	રૂ	निशित	४३८	९१	निस्नाव	३६८	४९	नूनम् {	490	२५०
निर्णेजक		388	90	निशीथ	५२	Ę	निस्वन	60	२३	8.13	498	9 8
निर्देश		३१४	२५	निशीथिनी	49	४	निस्वान	60	२३	नूपुर	२७५	908
निर्भर		३१	६६	निश्चय	६४	ş	निहनन	386	998	नृ	२३२	٩
निर्मद		३१८	3 6	निश्रेणी	938	96	निहाका	994	२२	नृत्य	८५	90
निर्मुक्त		909	Ę	निषङ्ग	३३७	66	निहिंसन	३४५	993	नृप	३०६	٩
निर्मोक		902	٩	निषङ्गिन्	३३०	६९	निहीन	३९५	9 8	नृपलक्ष्मन्	३१६	३२
निर्याण		३१९	३८	निषद्या	932	२	निह्नव	्रि ७८	90	<b>नृपसभ</b>	५२८	२७
निर्यातन		४८१	920	निषद्वर	908	٩		600	२०८	नृपासन न्हांच	३१६	३१
निर्यूह		400	२३६	निषध	989	3	नीकाश	४०३	३७	नृशंस नृसेन	४२१	४७
निर्वपन(ण)	)	२९७	३०	निषाद {	<b>د</b> ۹	9	नीच -१३	३९५	9 €		५३३	४०
निर्वर्णन		४५६	३१	[	३९६	२०	नीचैस्	५१६	90	नेतृ (	890	99
निर्वहण	1	60	94	निषादिन्	३२७	५९	नीड	226	३७	नेत्र }	२६९ ४९३	९३ १८०
ागवहण	ĺ	३४५	992	निषूद्न	384	993	नीडोद्भव	२२७	३४	नेत्राम्बु	२ <i>६</i> ९	९३
निर्वाण	Į	६५	: : ξ · ξ · ξ	निष्क	४६०	98	नीध्र	9 ३ ८	98	नेदिष्ठ	४२९	ेर ६८
	l	४३९	38	निष्कला	२४०	39	नीप -रिक	१६२	४२	नेपथ्य	२७२	५ ९९
निर्वात	•	४३९	९६	निष्कासित	४१८	३९	नीर नील	१०६	8	ſ	996	ર. ૨ ૭
निर्वाद	{	७७	93	निष्कुट	984	9		<b>\$</b> 9	98	नेमि {	३२६	- ५६
निर्वापण	L	४७५	80	निष्कुटि	984	924	नीलकण्ठ	<b>२२६</b> १४ <b>६५</b>	३० ४०	नेमी	१५६	२६
ानवापण निर्वार्य		३४६	998	निष्कुह	940	93	नीलङ्क	296	93	नैकभेद	४३६	دع
ानवाय निर्वासन		890	93	निष्क्रम	848	२५	नीललोहि		* * * * * * * * * * * * * * * * * * *	नैगम {	२७७	હ
ागवास <b>न</b> निर्वृत्त		३४५	993	निष्ठा {	८७ ४६५	94 89	नीला		<b>२</b> ६	1	४८५	980
ાનકત		४४१	900	निष्ठान <u>चिष्ठा</u> न	36 <b>6</b>	४४	नीलाम्बर	93	28	नैचिकी	३७४	६७
निर्वेश -	¥	४०३ ४५२	३८ २०	निष्टी <b>वन</b>	४५७	३८		न्मन्१२१	३७	नैपाली	३८९	906
		409	२१५	r	375	9 S	नीलिका	9 ७३	७०	<b>नैमेय</b>	३७८	८०
निर्व्यथन		96	ર	निष्टुर {	४३१	७६	नीलीनी	१८३	९५	नैयप्रोध	१५३	96
निर्हार		४५२	ঀ৩	निष्ठेव	४५७	36	नीली	963	९४	नैर्नेद्रत {	२८	60
निर्हारिन्		६७	99	निष्ठवन	४५७	३८	नीवाक	४५३	23	Į	34	4
निर्हा <b>द</b>		60	२३	निष्ठयूत	४३६	<b>4</b> 0	नीवार	३५६	24	नैष्किक	३०८	ঙ
निलय		१३४	4	निष्ठयू <b>ति</b>	४५७	3 6		∫ ३७८	60	नैश्चिशिक —	३३०	৩০
निवह		१३०		निष्णात	४०७	8	नीवी	}	292	नो नो	५१४	99
निवात		४७४		निष्पक	४३९	९५	नीवृत्	926	ć		990	90
निवाप		१९७	* 11 mm	निष्पन्न	889	900	नीशार	२७९	996	नौकादण्ड नौतार्य	999	93
		२७७		निष्पाव	४५४	28	नीहार	४१	96		990	90
निवीत -		३०४		निष्प्रभ	४४१	900	गु. नु	४०९	286	न्यक्ष (	408	२२५
निवृत्त	ે ર	१३६		निष्प्रवाणि	२७६	997	जु नुति	ું હ	99	न्यय्रोध {	३५९ ४७७	३२ ९६
निवेश		१९७		निसर्ग	९८	36	नुत्त नुत्त	४३६	৫৩	्यय्रोधी -यत्रोधी	960	
निशा		. ५१		निसृष्ट	४३६	३८ ८८	गुत्र नुन्न	° २ ५ ४३ <i>६</i>	. 60	न्यत्रापा न्यच्		<b>८७</b>
निशान्त	•	१३४	the second of	निस्तल	४२९	६९	नृतन	४२ <b>२</b> ४३२	৩৩	ग्पप् न्यङ्क	. ४३०	ও ০ ০
निशापति		. ૧ ૨ <b>૧</b>	5	निस्तहण	38 <i>¢</i>	998	नू <b>ल</b>	४३२ ४३२	७८	न्य <b>ङ्</b> न्य <b>स्</b> त	290 220	۹۵ در
निशाह् <u>वा</u>		३६४	**** / S / ****************************	निस्त्रिंश निस्त्रिंश	२३५ ३ <b>३</b> ७	८९		94 \ 96 <del>?</del>	4.50	न्याद	४३ <i>६</i>	66 150
, "Y", "		<b>&gt;</b>			7.7	•	6/,	• • • • • •	٠ 1	714	३७०	५६

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	ः । शब्दः	<b>ट</b> ेडम्	श्लोक	: ∣शब्दः	<b>ट</b> िक्रम्	( श्लोक	ः∣शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:
न्याय	३२४	<b>२</b> )	४ पश्चास्य	२१४	•		F 5		_		
न्याय्य	३१४		१ पजर	ष३०	ą°	पतद्रह	<b> </b>			. १३०	94
न्यास	३७९	٥.	१ पश्जिका	५२०	ν,		४१५	The first section of	पद्म २	३३ १२२	90
न्युङ्ग	५२४	91	७ पर	२७८	998		३४१			. 39S	38
न्युब्ज	२५४	Ę	। पटचर	२७७	994		<b>₹</b> ₹9		पद्मचारिणी	412	३९
न्यून	४८२	93.	5	∫ 9 <b>३</b> ८	98		 			90	<b>१</b> ४६ २०
	q.		पटल -	886	२०१	ા પાતા ≺	४१०		पद्मपत्र	२०२	984
पक्षण	980	٦,	पटलप्रान्त	१३८	98		२३५		पद्मराग		
पक {	४३८	९,	पटवासक	<b>२८</b> ६	939		२३७		(	३८३ १४	९२ २७
79" }	४३९	९६	i f	. ` ` <b>.</b>	Ę		२३४		पद्मा {	969	63
1	48	9;	र पटह {	388	906		932	9		२०२	१४६
	२२८	३१		२०५	944	** ** ** ** ** ** ** ** ** ** ** ** **	1 3 3 0		पद्माकर	996	२८
पक्ष {	२७१	९०	UT	३९६	98	पत्ति	1 333	६५ ८०	पद्माट	२०२	986
U	356	27	T	४१७	३५		४७३	७२	पद्मालया	98	२७
पक्षक	५०३	<b>२</b> २०		४६५	४०	पत्तिसंहति	. ३३०	६७	पद्मिन्	३१७	३५
	१३७	93	.2	988	936	पत्नी	२३४	٠,	पद्मिनी	922	३९
पक्षति {	४ <b>९</b> २ <b>२</b> ८	,		२०५	944		940	98	पद्य	५३०	39
पक्ष द्वार -	१३७	3 E 9 Y	10110111	१९२	996	(	२२८	३६	पद्या	930	94
पक्षभाग	३१९		पष्ट	५२४	90	पत्र {	३२७	<b>७</b> ८	पनस	988	ę٩
पक्षमूल	२	80	पाइका	965	४१	(	४९३	909	पनायित	888	909
पक्षान्त पक्षान्त	43	३६		१६२	४१	पत्रपरशु	४०१	३२	पनित	888	908
पक्षिन्	?? <i>६</i>	ى 5	પાદરા	५२६	२१	पत्रपार्या	२७३		पन	४४२	908
पक्षिणी	7,4	३२ ५		३८१	66	पञ्रस्थ	२२७		पन्नग	909	c
पक्षमन्	४८१		पण 🗸	४०३	३८	पत्रलेखा	२८०	1500 2.50	पत्रगाशन	94	२९
13.41.7	५९	929		४०६	88	ग्रजाहर	२८३	932	ſ	904	3
4點 {	908	२ <b>३</b> ९	पणव	४०६	४५	पत्राङ्ग {	३९०		ायर ₹	३६९	49
पङ्किल पङ्किल			पणायित	85	٤	पत्राङ्खाल	२८०	922			२३३
गङ्ग <i>ः</i> पङ्केरह	929	90	पणित	888	909	(	२१९	94 0	<b>ग्यस्य</b>	३६९	49
	984	४०	पणितव्य	888	908	पत्रिन् 🚶	२२७				१६३
पङ्कि {	४७१	४ ७२	पण्ड	३७९	८२		३३६	60			99
पङ्च	२४९		पण्डित	२४६	38		४७८	18 17 17 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18 18	पर {	३०९ ४९६	989
^{ग्छ} पचंपचा	२०४ १८५	४८ १०२	पण्य	260	4	पत्रोर्ण {	960	५६ 🛮			
पना	886		पण्यवीथिका	३७९ १३३	<b>८२</b>	ا ا	२७६			३९ <i>६</i>	96
<b>पश्च</b> जन		٥	पण्या	२०३ २०३		पथिक पथिन्	३११	10		४११	95
MACO, INC. ASSOCIATION	<b>२३२</b> -	9	पण्याजीव			गयम् पथ्या	930			४१३	२०
पश्चता पश्चदशी	३४६ ५२	1,4	पतग	३७७	· ' .	. ा खु	१६८ २५९			१२१	२०
पश्चम पश्चम			404	२२७	7.7	¹⁹ र ाद	४७६			189	98
	<b>د</b> ۹	9	पतङ्ग {	२२५	26	. <b>.</b> ादग	३२ <u>९</u>	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	(मा	194 80	93
पञ्चलक्षण	७४	٦	L	४६१	્ર,   દ	 ादवी	412			४० ९५	१७ २४
पश्चशर	93		पतिङ्गका	२२५		<b>ादाजि</b>	358		मेष्ठिन्	8 ,,,	Transpire to the contract of t
पश्चशाख	२६४	Service Contract	पतत्	२२७		दाति	३३०			९६	१६ २६
पश्चाङ्गल गञ्चा <del>विक</del> ा	964	No. of the State o	पतत्र	२२८	३६ प	दिक	३२९			14 1 <b>9</b>	19 96
पश्चालिका	800	२९∫≀	<b>पतत्रिन्</b>	२२०	३३ प	इ	३२९	६७ पर			१६ ९२
										12 4 Not at 1	

											, , ,
शब्द:	<b>र</b> हम	( श्लोक	ः ∫शब्दः	<b>प्ट</b> ष्ठम्	्र श्लोब	ः   शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	ः   शब्दः	<b>पृ</b> ष्ठम्	श्लोक:
परश्वघ	३३८	9:	२ परिदान	३७८	6	परीभाव	९०	<b>२</b> :	,		
परश्वम्	५१८	२ः	परिदेवन	७८	9 9		३७८		400	}	८६ २० <b>२</b>
परश्शत	४२७	६ ६	परिधान	२७८	990		৬৩	9 3		३९२	Ę
पराक्रम	<i>{</i> ३४२	907	-20	86	₹ ₹		४८२	929	·	968	९८
	1 864	936	परिधि	800	9,0	1 -	४९१	9 ६ ९		२५५	ęş
पराग	् १५३	90	परिधिस्थ	३२८	६२		908	90		२०३	989
План	[ ४६२	२१	परिपण	३७८	٠,	परीष्टि	२९८	३२		३५५	<b>?</b> ?
पराङ्मुख	४१७	<b>३</b> ३	परिपन्थिन्		99	परीसार	४५३	ે . ૨૧	1	1 940	98
पराचित	३९६	96	परिपाटी	२९९	3 5	परीहास	94	3,7	TEXTET .	१ १५७	२९
पराचीन	४१७	३३	परिपूर्णता	२८५	१३७	परुत्	५१७	्र ५ २०		( २०५	948
पराजय	३४५	999	परिपेलव	१९७	939	परुष	७८	98	पलाशिन्	१४६	ષ
पराजित	३४५	992	परिप्रव		. ૧ હધ્	परुस्	२०९		पलिक्षी	२३७	92
पराधीन	४११	9 €	परिबर्ह परिबर्ह	४३१		परेत		953 990	पलित	२४६	४१
परान्न	४१३	२०	परिभव	५०७	२३९	परेतराज् - परेतराज्	३४ <i>६</i> २८		पल्यङ्क	२८५	936
पराभूत	३४५	992		80	2 3	<b>परेद्यवि</b>		५८	पह्नव	949	98
परारि	५१७	२०	परिभाषण	, <b>()</b>	98	परेष्टुका	५१७	29	पल्वल	996	२८
परार्ध्य	४२५	40	परिभूत	४४३	908	परेधित	३७५	७०	पव	848	२४
परासन	३४५	993	परिमल {	€ 0	90	परोध्णी	३९६	96	naa	<b>२९</b>	६३
परासु	३४६	996	परिरम्भ	४५०	93	पराष्णा पर्कटी	२२४	२६	पवन -	ि ४५४	28
परास्कन्दिन्	३९८	२५	परिवर्जन	४५६	३०		946	35	पवनाशन	909	٤
परिकर	४९१	१६५	परिवादिनी	३४६	998	पर्जनी पर्जन्य	964	903	पवमान	२९	ęş
परिकर्मन्	२७९	929	परिवापित	८२	3	पजन्य	४८७	988	पवि	२३	४७
परिक्रम	४५२	9 ફ		४३५	૮ષ	पर्ण {	940	98		290	१६५
परिकिया	४५२	20	परिवित्ति परिवृढ	३०५	५६	101	१५७ ५२७	79	पवित्र <	३०२	४५
परिक्षिप्त	838	66	गरहरू परिवेत्तृ	४१०	99	पर्णशाला		22		४२४	५५
परिखा	११८	२९	परिवेष	३०५	الع في	पर्णास	934	Ę	पवित्रक	993	9 Ę
परिग्रह	406		पारव <b>प</b>	४८	२३	पर्यङ्क	900	७९	पशुपति	94	३०
r		२३७	परिव्याध {	940	30	^{पञ्} पर्यटन	२८५	256	पशुप्रेरण	४५७	३९
परिघ {	३३८ ४१३	९१ २७	। परिव्राज्	958	€ o	पर्यन्तभू	२९९	34	पशुरज्जु	३७६	७३
परिघातिन्	३३८		गरत्राज् परिषद्	३०० <b>२९२</b>		`` c	१३० २९९	98	पश्चात्	400	२४३
परिचय	४५३		गरतर् परिष्कार			पर्यय {	848	# 9 # #	पश्चात्ताप	99	२५
परिचर	३२८		गरिष्कृत	२७२	909	पर्यवस्था े	४५३	₹ <del>₹</del>	पश्चिम	४३३	<b>د</b> ۹
परिचर्या	२८८ २९८		गरेष्ट्रत गरिष्वङ्ग	२७२		पर्याप्त	३७१	ورن	पश्चिमा	३५	٩
परिचाय्य	२९४ -		गरप्पन गरिसर	४५६	२	पर्याप्ति	४४७	,,	पश्चिमोत्तर	976	৬
परिचारक		To the contract of	गरसर गरिसर्प	930	18	(	२९९	ફ	पांशु	२४१	९८
परिणत	३९६			४५२		र्ग्याय {	४८७		पांशुला	२३६	99
परिणय परिणय	४३९		ारिसर्या 	४५३	29	<b>र्युदञ्चन</b> े	३४८		r	<b>२</b> २३	३८
	३०५		रिस्कन्द	३९६		र्थिषणा	२९८	32	याक {	886	٠ د
परिणाम परिणाम	४५१		ारिस्तोम -	३२०	४२ ह	वित	989		गक्ल	984	१२६
परिणाय	४०६		रिस्पन्द		9 3 15	ार्वेन् {			गकशासन	२०	89
परिणाह =====		११४ प	रिस्नुत्	४०४	4.3	T.			गकशासनि	<b>२</b> २	४६
परितस् 	५१५	१३ प	रिखुता	४०४		<b>विसंधि</b>	५२	ও চ	ग्रक <del>स</del> ्थान	३५७	२७
परित्राण	४४७	५०	ारीक्षक	४०८	ও চ	<b>হ্যিকা</b>	२५८	६९ा	गक्य	३६६	४२
4											

३४ •			4	<i>नर्नू</i> ७१	:चरा॰्दा	नामकारादिः	भमण				
शब्द:	<b>2</b> छम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>पृ</b> ष्टम्	क्ष
पाश्चजन्य	98	२८	पादाङ्गद	२७५	909	पारिष्ठव	४३१	હષ	पिचिण्डिल	२४८	
पाट्	493	ঙ	पादात	३२९	६७	पारिभद्र	944	२६	पिचु	३८९	9
पाटचर	३९८	२५	पादातिक	३२९	<b>,</b>	पारिभद्रक	988	५३	पिचुमन्द	900	
पाटल {	৩০	94	पाडुका	४०१	३०	पारिभाव्य	994	97 E	पिचुल -	9	
नाटल र्	३५२	94	पादू	809	` ३०	पा रियात्रक	983	• ` ` ₹ ३	पिच <b>ट</b>	,4, 366	9
पादला	१६७	48	पाद्कृत्	३९३	` હ	पारिषद	90	२ ३५		. २२६	
पाटिल {	989	३९	पाद्य	२९८	३३	पारिहार्थ	२७४	900	पिच्छ {	५१९	
11016. J	१६७	५४	पान	४०४	४०	पारी	५२२	90		१६४	
पाठ {	२९१	१४	पानगोष्ठिका	४०५	४२	पारुच	. ११. ७७		पिच्छा {	429	
"" }	४५५	२९	पानपात्र	४०५	४३	पार्थिव	३०६	98 9	पिच्छिल (	366	
पाठा	909	८४	पानभाजन	३६९	32	पार्वती	र [ु] ९ १८			9 6 8	
पाठिन्	१७७	८०	पानीय	908	٠,٠ لا	पार्वतीनन्दन		३७	पिच्छिला {	900	
पाठीन	993	96	पानीयशालि			(		३९	पिञ्ज	३४६	9
पाणि	२६४	८१	पान्थ		હ	पार्श्व {	२६३ ४५७	७९ ४१	पिञ्जर	३८७	٩
पाणिगृहीती	२३४	ષ		399	90	पार्श्वभाग	398		पिजल		
पाणिघ	३९५	93	पाप {	५९ ४२१	<b>२</b> ३ ४७	पार्श्वास्थि		४०		३४१	
पाणिपीडन	३०५	५६	्। पापचेली	908	८५		२५८	६९	पिट	३५७	
पाणिवाद	ર <b>ર</b> ુષ	9 9 7 7	पाप्मन्		150,000,00	All the state of the state of	२५९	७२	पिटक {	२५१	
पाण्डर	६८	, . 9 5	State of the State of	્ષ્	२३	पार्ष्णियाह	308	90		800	
पाण्डु	ĘC	93	पामन्	२५१	५३	पालझ	२११	9 & 0	<b>पिटर</b> {	३५९	
ः उ पाण्डुकम्बरि	e je salat na je se	48	पामन	२५३	५८	पालङ्की	988	939		884	٩
पाण्डुर	्रे <del>१</del> ८	93		३९५	98	पालाश	६९	98	पिण्ड {	३८५	٩
			पामा	249	५३	पालि	338	83	)	३८८ ५२४	1
पातक	4३१	३३	पायस {	२८२ २९५	१२८	L	४९७	990	पिण्डक	२८२	9
पाताल {	९८ ४९९	१ २०२	TTEST C		78	पालिन्दी	966	900	पिण्डिका	375	
पातुक	८ ०० ५ १		पाञ्च	२६०	७३	पाछवा	420	4	पिण्डीतक		
નાહુના		२७	पाय्य	३८०	८५	पावक	२५	48	0	9	
	( १०९ २९५	ر ۲	पार	909	۷	पाश	२७१	९८	पिण्याक {	४५९ ५३०	
पात्र {	\$ <b>6</b> 0	<b>२३</b>	पारद	३८५	९९		४०६	४५			
	४९३	१७९	पारम्पर्योपदेश		93	पाशिन्	२९	६१	पितामह {	९ २४३	,
पात्री	५३३	४२	पारशव	400	२१०	पाञ्चपत	900	69	2	<b>२४२</b>	•
पात्रीव	५३१	३५	पारश्वधिक	३३९	৩০	पाशुपाल्य	३४८	२	पितृ {	२४६	
पाथस्	908	۶, ۲,	पारसीक	३२२	४५	पाइया	४५८	४२	पितृदान	२९७	6
	988		पारस्रेणेय	२४३	२४	पाश्चात्य	४३३	62	(		
	२६९	৬৭	पारायण	४४६	7	पाषण्ड	३०२	४५	पितृपति {	२८	t
पाद {	३८२	دع	पारावत	२१९	98	पाषाण	988		् पितृपितृ	7 °	
	४७५	८९	पारावताङ्गि	२०३	940	पाषाणदारण	४०२			२४३	३
पादकटक	२७५	990	पारावार र्	904		पिक	229	6.0	पितृप्रस <u>ू</u>	Чо	
पादग्रहण	३००	४१		439		पिङ्ग	100	90	पितृ <b>वन</b>	३४०	99
पाद्प	, 986	4	पाराशरिन्	३००	४१		४७	20	पितृब्य २	२४३	३
 पादबन्धन	३७१	New South Area	पारिकाह्मिन्	३०१		पिङ्गल {	৬০	9 €	पितृसंनिभ	४९०	٩
पादस्फोट -	३५१ ३५१	५८	पारिजातक {	२४	५० २६	पिङ्गला 📜	34	8 1	पेत	२५४	Ę
गर्दाम पादाम			t	944		पिचण्ड {	२६२	أوو	पेत्र्य(तीर्थ)	३०४	4
11.21.21	२५९	্ ৬৭	पारितथ्या	२७३	१०३	``	५२४	9 c   f		२२७	₹`

													`
शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: ∫शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	: । शब्द:		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:		पृष्ठम्	श्लोकः
पिधान	३८	۹:	रे पीछपर्णा	1909	68		ſ	949	३४	पुष्कराह्न		२२७	<b>२</b> २
पिनद्ध	३२९	ęν	1	रे २००	939	पुर	1	888	9 < 3	पुष्करिण		996	<b>२७</b>
पिनाक {	90	3 6		४२६	६१	पुर:सर		३३१	७२	पुष्कल		४२५	५७
· · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	४६०	98		४२६	Ę٩	पुरतस्		५१३	৩	पुष्ट		४३९	९७
पिनाकिन्	م ه	39	1	३७५	<b>ত</b> পূ	पुरद्वार		938	9 ६	33	٢	943	90
पिपासा	३७०	وبرد	पुंश्वली	२३६	90	पुरंदर		२०	४१	पुष्प	1	२४०	79 79
पिपीलिका	५२०	۷	पुंस्	२३२	9	पुरंध्री		२३४	Ę	पुष्पक		33	৩0
पिप्पल	१५४	२०	पुकस	३९६	२०	पुरस्		५१३	હ	पुष्पकेतु		३८७	903
पिप्पली	१८४	९७	98	५२४	90	पुरस्कृत		४७४	68	पुष्पदन्त		34	8
पिप्पलीमृल	३९०	990	पुङ्गव	४२६	५९	पुरस्तात्		५०९	२४६	पुष्पधन्वन	न	२ ) १३	२६
पिष्ठु	२४९	४९	पुच्छ	३२४ -	40	पुरा		490	२५३	पुष्पफल	~	948	<b>२</b> १
पियाल	948	३५	पुञ	239	४२		(	৬४	٠,٠٢	पुष्परस		942	90
पिछ	२५३	Ęo	पुटभेद	906	o (	पुराण	1,	<b>४३</b> २		पुष्पलिह		<b>37</b>	
पिशङ्ग	७०	98	पुटभेदन	933	9	पुरातन		<b>४३२</b>	1	पुष्पवती		280	<b>२९</b>
पिशाच	હ	99	पुटी		४२	पुरावृत्त		७४					२०
पिशित	३५५	६३	331	५३३		पुरी	e	132		पुष्पवत्		५३	90
	२८०	928	पुण्डरीक <	३५	Ą	पुरीतत्		१५६	ĘĘ	पुष्पसमय 		५७	96
पिशुन {	४२१	४७	3,26(4)	923 860	४१ ११	पुरीष		र्ष७		पुष्य		४३	२२
L	४८२	१२७	पुण्डरीकाक्ष	90		पुरु				पुष्यरथ		३२५	५व
पिशुना	986	933	T 1 - 1		98	34	_	<i>द</i> २७		पुस्त		800	२८
पिष्टक	३६७	86	पुण्डर्य	988	१२७			ξ9 .1.1.1	28	पूग	∫ .	२१२	988
पिष्टपचन	340	३२	<u> </u>	२०९	963	पुरुष	<	१५५ १३२	24		l	४६१	२०
पिष्टात	२८६	938	पुण्ड्क	१७४	७२			,२ १०२	296	पूजा		२९८	३४
पीठ	२८५	936	पुण्य {	49	२४	पुरुषोत्तम		90	59	पूजित		४४०	९८
पीडन	३४५	909	Ţ	४८९	960	पुरुहू	• 1	<b>१२७</b>		पूज्य	$\int$	४०८	4
पीडा	908	3	पुण्यक	२९९	३७		•			200		४८७	940
पीत	६९	98	पुण्यजन	२८	Ęo	पुरुहूत		२०	४१		-	३०२	४५
पीतदारु	988	1.3	पुण्यजनेश्वर	32	६९	पुरोग		३१	- 1 L L L L L L L L L L L L L L L L L L	पूत	₹	३५६	२३
	१६९	60	पुण्यभूमि	926	6	पुरोगम		३१	७२		L	४२४	५५
पीतद्रु {	964		पुण्यवत्	800	3	पुरोगामिन्	14 1	३१		पूतना		१६८	५९
ſ	948	२७	पुत्तिका	२२५	210	पुरोडाश		136		पूतिकरज	_	364	४८
	२८०	100	पुत्र	२४१	3(0)	पुरोधस्		०७	4	प्तिकाष्ट	1	956	48
	१८७	- 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1	पुत्रिका	800	२९	पुरोभागिन्	૪	१२१	४६		l	१६९	ξo
पीतसालक	963		पुत्रौ	२४५	, , <u>,</u>	पुरोहित	3	૯ છ		पूतिगन्धि		६७	92
पीता	३६४		पुद्रल पुद्रल	५२५	~~	पुलाक		५९	1 1	पूतिफली		963	९६
A 1 4 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	३२१		उ <i>रुः</i> पुनःपुनर्	499	701	पुलिन पुलिन		०९	9	<b>र्</b> तीक		१६५	४८
पीताम्बर	90	98	311311		•	पुलिन्द		९७		रूप		३६७	४८
	४२६		पुनर् {	490	443	पुलोमजा		२२		रूर		५२५	२०
	२५०			५१६	1.7	पुषित		₹ <b>%</b>		रूणी		१६४	४६
	३७५	100	पुनर्नवा ^९	२०३	' ' '	<b>9</b> ' <b>'''</b>				रूरित		४४०	९८
पीयूष {	૨૪	86	पुनर्भव	२६५	८३		9	३ ० ६		रूष		२३२	٠,
717/7	३७०		पुनर्भू	२४०	२३	पुष्कर :	۱,	े ५ २२			ſ	४२८	ę٩
पीछ {	१५६		पुन्नाग	१५५	२५			· ` `	107	<b>ત્રુ</b> ર્ણ :	1	४४०	९८
T L	४९६	983	पुर्	१३२	۱۹			९५	906	<b>र्</b> णकुम्भ		३१६	३२

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	<del>पृ</del> ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
पूर्णिमा	৬४	৩	<b>দু</b> ষ্ট	२६२	७८	प्रकाम	३७१	५७		६३	٩
पूर्त	२९७	२८	पृष्ठवंशाधर	२६१	७६	प्रकार	४९०	१६२	प्रज्ञा {	२३७	97
पूर्व {	४३३	60	पृष्ठास्थि	२५८	६९	प्रकाश {	४९	३४	प्रज्ञान	४८१	922
l L	४८४	१३४	<b>9</b> 59 {	३२२	४६	l (	408	२१८	प्रज्ञ	२४८	४७
पूर्वज	२४७	४३	°°°	४५७	४१	प्रकीर्णक	३१६	३१	प्रडीन	२२८	३७
पूर्वदेव	٥	97	पेचक {	२१९	94	प्रकीर्य	954	४८	प्रणय {	४५४	२५
पूर्वपर्वत	989	२	\ \	888	Ę		६२	२९	प्रणव प्रणव	860	949
पूर्वा	३५	٩	पेटक पेटा	४००	३०	प्रकृति	९८	३७	त्रगप प्रणाद	७३ ७६	99
पूर्वेद्युस्	५१७	२१	पटा पेटी	800	३०		<b>३</b> ११ ८ ४७२	१८ ८०।	प्रणाली प्रणाली	920	३५
पूषन्	४६	२९	्रेपल <b>व</b>	५३३	४२	प्रकोष्ठ	. ३८२ २६४	६० ०३	1	390	43
पृत्ति	४४९	٩	409	४२८	ĘĘ	प्रक्रम	४५४	<b>२</b> ६	प्रणिधि {	४७७	900
पृच्छा	७६	90	पेशल {	३९६ ४९९	१९ २०५	प्रक्रिया	39E	3 g	प्रणिहित	४३६	८६
प्रतना {	३३३	७८	पे <b>शी</b>	२२८	₹ <b>७</b>	प्रकण	۲ · ۲ ۲ ع	۲ . ۲ .	1	२९४	२०
} \	333	८१	पैठर	366	४५ ४५	प्रकाण	د م د م	३ ५	प्रणीत {	३६६	84
पृथक्	497	રૂ	पैतृष्वसेय -	२४१ <b>२</b> ४१	ર <b>પ</b>	प्रक्वेडन	336	٠, در	प्रणुत	888	909
पृथक्पणी	१८२	९२	पैतृष्वस्रीय	289	२५	प्रगण्ड	758	٥٥	प्रणेय	४१४	२५
पृथगात्मता	∫्७२	३१	ਪੈਜ਼(ਅਤੀਸ਼ਤ		<b>२</b> 9	प्रगतजानुक		४७	प्रतन	४३२	৩৩
	1 300	३८	पोगण्ड	२४८	86	प्रगल्भ	४१४	२५	प्रतल र्	२६५	८४
पृथाजन	र्वे ३९५ १४७८	9 Ę	1	२०९	9	प्रगाढ	४६६	88		२६५	८५
		१०५		२०९	943	प्रगुण	४३०	৬২	<b>प्रताप</b>	३१२	२०
<u>पृथग्विघ</u>	४३८	९३	पोटा	२३८	१५	प्रगे	५१७	98	प्रतापस	906	८१
पृथिवी	१२५	३	Z_	२२९	३८		३४७	998	प्रति	५०९	२४५
Fror	३६२	३७	पोत {	४६९	Ęo	प्रश्रह {	400	230	प्रतिकर्मन्	२७२	38
5a \	३६४ ४२६	४० ६०	पोतवणिज्	999	92	प्रयाह	५०७	२३७	प्रतिकूल	४३५	८४
•	२२९	र ३८	पोतवाह	999	97	प्रयीव	439	34	प्रतिकृति	४०३	३६
पृथुक {	३६७	४७	पोताधान	993	98	प्रघण	१३७	98	प्रति <b>कृ</b> ष्ट	858	48
l	४५८	३	पोत्र	883	960	प्रघाण			प्रतिक्षिप्त	४१९	४२
<u>पृथुरोमन्</u>	992	१७	पोत्रिन्	२१३	२	प्रचक	१३७ . २४०	93	प्रतिग्रह	३३३	७९
<b>પ્ર</b> શુल	४२६	६०	पौत्री	२४२	२९	न पनः प्र <b>च</b> लायित	३४० ४१६	38	प्रतिमाह	२८६	358
<b>,</b> (	. , ,	Ę	पौर	२११	988	प्रचुर	४२७	3 R	प्रतिघा -	.९१	२६
प्रथ्वी 🕇	३६२	ঽ ৩	पौर <del>स</del> ्य	४३३	८०	प्रचेतस्	39	६३	प्रतिघातन	३४६	998
roster (	३६४	४०	पौरुष	२६६	८७	प्रचोदनी	963	88	प्रतिच्छाया	४०३	३५
पृथ्वीका प्रस्कर	१९५	१२५	पौरोगव	३५७	२७				प्रतिजागर	४५५	२८
पृदाकु =0-	909	Ę	पौर्णमास	३०३	86	प्रच्छद् <b>पट</b>	२७८	998	प्रतिज्ञात	888	906
पृक्षि 	२४९	४८	पौर्णमासी	५२	७	प्रच्छन प्रच्या	१३७		प्रतिज्ञात	६५	4
पृक्षिपणीं गण्ड	१८२	९२	पौलस्ख	३२	4.9	प्रच्छदिंका 	२५२		प्रतिदान	३७९	۷٩
<b>पृ</b> षत् (	906	Ę	पौलि	३६७		प्रजन प्रजनिज्ञ	४५४		प्रतिध्वान	८१	२५
प्रवत {	906 290	Ę	पौष	44	.,,	प्रजविन् गरा	३३१		प्रतिनिधि	४०३	३६
प्रुषत्क		90	पौष्पक	३८७		प्रजा प्रचार	४६४	32	प्रतिपत् {	88	9
प्रवदक्ष	३३ <i>६</i> २९	८६	प्याद	५१३		प्रजाता	२३८		Silvania Na	६३	9
ष्ट्रपदाज्य <u> </u>	२९५	६२ २४	प्रकाण्ड {	Ę o		प्रजापति 	٠,		प्रतिपन्न	888	906
द्वासाव्य ै	1,11	48	$\mathbf{t}$	986	901:	प्रजावती	२४३	३० ∤	प्रतिपादन	२९७	२९

											garadîya.	
शब्द:	<b>प्</b> ष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	
प्रतिबद्ध	४१९	४१	प्रत्यक्श्रेणी	960	66	प्रपितामह	२४३	३३	प्रवण	४६९	ષ ફ	
<b>अतिब</b> न्ध	४५५	२७	नलभूत्रण	रे २०१	988	प्रपुनाड	२०२	980	प्रवयस्	२४७	४२	
प्रतिबिम्ब	४०३	३५	प्रत्यक्ष	४३३	७९	प्रपौण्डरीक	१९६	920	प्रवर्ह	४२५	५७	
प्रतिभय	68	२०	प्रत्यप्र	४३२	७७	प्रफुल	980	y	प्रवह	४५२	96	
प्रतिभान्वित	४१४	२५	प्रखन्त	926	৩	प्रबन्धकल्पना	७४	Ę	प्रवहण	३२५	५२	
प्रतिभू	४०६	४४	प्रखन्तपर् <u>व</u> त	988	৩	प्रबोधन	260	922	प्रवल्हिका [ः]	ંહજ	Ę	
प्रतिमा	४०३	34	प्रखय	४८७	980	प्रभञ्जन	२९	६३	प्रवारण	४४६	રે	
(	३१९	38	प्रत्ययित	३१०	93	प्रभव	400	290	ſ	۷8	ું	
प्रतिमान {	४०३	३५	प्रत्यर्थिन्	३०९	99	प्रभा	४९	38	प्रवाल {	३८३	९३	
<b>प्रतिमु</b> क्त	३२९	ęų	प्रत्यवसित	४४५	990	प्रभाकर	४६	२८	प्रवाह	४५२	96	
प्रतियत्न	४७९	900	प्रखाख्यात	898	४०	प्रभात	५०	Ę	प्रवासन	३४५	993	
प्रतियातना	४०३	રૂષ	प्रखाख्यान	४५६	३१		397	99	प्रवाहिका	२५२	५५	
प्रतिरोधिन्	३९८	२५	प्रत्यादिष्ट	४१९	४०	प्रभाव {	३१२	२०	प्रविख्याति	४५५	२८	30
प्रतिवाक्य	७६	90	प्रखादेश	846	३१	प्रभिन्न	३१८	३६	प्रविदारण	३४२	१०३	
प्रतिविषा	968	९९	प्रसालीढ	३३५	64	प्रभु	४१०	99	प्रविश्लेष	४५३	२०	
प्रतिशासन	४५६	३४	प्रत्यासार	३३३	७९	प्रभूत	४२७	६३	प्रवीण	४०७	४	
प्रतिऱ्याय	२५०	હ 9	प्रत्याहार	४५२	9 ६	प्रभ्रष्टक	२८४	१३५	प्रवृत्ति {	७५	৩	
प्रतिश्रय	866	943	प्रत्युःकम	848	₹ €	प्रथम	90	34	73111	४५२	٩٧	
प्रतिश्रव	६५	ч	प्रत्युषस्	40	२	प्रमथन	38€	994	प्रशृद्ध {	४३३	७६	
प्रतिश्रुत्	د٩	२५	प्रत्यूष	40	२	प्रमथाधिप	9.4	39	l	४३६	66	
प्रतिष्टम्भ	४५५	३७	प्रत्यूह	४५२	98	प्रमद	५९	२४	प्रवेक	४२५	५७	
प्रतिसर	४९२	908	प्रथम {	४३३	60	प्रमद्वन	१४५	. ३	प्रवेणी {	२७१	९८	
प्रतिसीरा	२७९	970	l	४८६	988	प्रमदा	२३३	æ		३२०	४२	
प्रतिहत	४१९	४१	प्रथा	४४९	8	प्रमनस्	४०९	9	प्रवेष्ट	२६३	८०	
प्रतिहास	१७६	७६	प्रथित	४०९	8	प्र <b>मा</b>	४४९	90	प्रव्यक्त	४३४	<b>د</b> ۹	
प्रतीक	२५८	७०	प्रदर	४९०	968	त्रमाण	४६८	48	प्रश्न	७६	90	
प्रतीकार	३४५	990	प्रदीप	२८५	१३८	प्रमाद	83	30	प्रश्रय	४५४	२५	
प्रतीकाश	४०३	३७	प्रदीपन	१०२	90	प्रमापण प्रामिति	३४५ ४४९	992	प्रश्रित	४१४	२५	
प्रतीक्ष्य	806	ેષ	प्रदेशन	394	२७	ſ	२ <b>९</b> ६	२६	সন্ত	339	७२	
प्रतीच <u>ी</u>	३५	9	प्रदेशिनी	२६४	69	प्रमीत {	३४६	990	प्रष्ठवा <u>ह</u>	३७३	६३	
•	809	9	प्रदोष	43	Ę	प्रमीला	९७	३७	प्रष्टीही	३७५	७०	
प्रतीत {	४७४	د ۶	प्रयुम्न 	93	२५	प्रमुख	४२५	40	प्रसन	999	98	
प्रतीपद <b>र्शि</b> नी	२३२	२	प्रदाव	३४५	999	प्र <b>मुदित</b>	४४२	903	प्रसन्नता	४०	96	
प्रतीर प्रतीर	906	٥	प्रधन	३४२	903	प्रमोद	५९	२४	प्रसन्ना	४०४	३९	
~\\\\ (	936	96	ſ	<b>६२</b>	२ ९ ५	प्रयत	३०२	४५	प्रसभ	३४४	906	
प्रतीहार {	३०७	Ę	प्रधान {	३०७ ४२५	५७	प्रय <del>स्</del> त	३६६	४५	प्रसर	४५३	२३	
	899	900		869	922	प्र <b>याम</b> ू	४५३	२३	प्रसरण	380	९६	
प्रतीहार <u>ी</u>	४९२	900	प्रधि	३२६	५६	प्रयोगार्थ	४५४	२६		४४९	90	
प्रतोली	933	ર	प्रपश्च	४६३	२८	प्रलम्बन्न	93	23	त्रसव {	400	२०८	
प्रल	४३२	७७	प्रपद	२५९	७१	प्रलय 👌	५८ ९६	<b>२२</b> ३३	प्रस <b>वबन्धन</b>	949	94	
प्रस्वक्	496	२३	प्रपा	१३५	৩	1	३४६ इ४६	२ <b>२</b> १ १ ६	प्रसव्य	४३५	८४	
प्र <b>खक्पणीं</b>	969	८९		983	8	प्रलाप	. હહ	94	प्रसह्य	५१४	90	
the property of the control of the				1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1								

	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>पृ</b> ष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
	ſ	४०	9 ફ	प्राग्वंश	२९२	9 ६	प्रार्थित	४४०	९७	प्रोष्ठपदा	४४	२२
	प्रसाद {	४७५	९१	प्राग्रहर	४२५	40	प्रालम्ब	268	938	प्रोष्टी	993	96
	प्रसाधन	२७२	99	प्राय्य	४२५	46	प्रालम्बिका	२७३	908	प्रौष्ठपद	48	90
	प्रसाधनी	२८६	१३९	प्राघार	४४९	90	प्रालेय	89	96	সীত্ত	४३२	७६
	प्रसाधित	२७२	900	ਗੜਾ ∫	५१६	9 ६	प्रावार	२७८	११७	π93 ∫	946	३२
	<b>असारि</b> णी	२०४	१५२	प्राच् {	५१८	२३	प्रावृत	२७७	993	प्रक्ष {	9 6 3	४३
	प्रसित	४०९	• •	प्राचिका	450	૮	प्रावृष्	५७	98	(	990	99
	प्रसिति	४५१	98	प्राची	34	9	प्राञ्चषायणी	960	८६		998	२४
	प्रसिद्ध _	४७८	908	प्राचीन	933	३	प्रास	३३९	९३	प्लब 🚽	990	932
	प्रसू {	२४२	२९	प्राचीना	968	८५	प्रासङ्ग	३२७	५७		२२७ ३९६	३४ १९
	t	404	२२९	प्राचीनावीत	३०४	40	प्रासङ्गय	३७३	६४	ŕ	२ ° २	
	प्रसूता	२३८	98	प्राच्य	१२८	৩	प्रासाद	१३६	9	प्लवग {	४६२	३ २४
•	प्रसूति	४४९	90	प्राजन	349	93	प्रासिक	३३०	৩০	प्रवङ्ग	<b>२</b> 9३	3
	प्रसृतिका	२३८	9 ६	प्राजितृ	३२७	49	प्राह्न	40	ą	प्र <b>वङ्गम</b>	४८५	936
	प्रसूतिज	908	₹	प्राज्ञ	२८८	Կ	त्रिय {	288	३५	प्राक्ष	१५३	96
	प्रसून {	942	9৩	प्राज्ञा	२६७	१२	ί' λ	४२३	43	श्रीहन्	२५७	६६
		४८१	923	प्राज्ञी	२३७	१२	ſ	१६२	४२	श्रीहशत्रु	954	૪૬
	प्रसृजन <b>यितार</b>		30	प्राज्य	४२७	६३	प्रियक 🕹	963	88	<b>द्धुत</b>	३२४	४८
	प्रस्त	४३६	66	प्राड्विवाक	२०७	4		१६७ २१६	५६	प्रुष्ट अ	४४०	९९
	प्रस्ता ——ि	२५९	৬২	(	३०	६३	ſ	950	५५	होष स्रोष	४४८	९
	प्रसृति सरोज	२६५	८५	प्राण 🕹	३४२	903	प्रियङ्ग {	३१४	२०	प्सात	४४५	990
	प्रसेव प्रसेवक	३५७	२६		३४७ ३८८	998 908	<b>प्रियता</b>	९२	२७		फ.	
		825	<i>\o</i>	प्राणिन्	۶ - <b>د</b>		प्रियंवद	४१७	३६	फणा	902	٩
	प्रस्तर	987	_ Y	त्रालस् प्रातस्	५१७	३० १९	<b>प्री</b> णन	886	8	फणिज्जक	900	७९
	<b>प्रस्ताव</b>	848	२४	त्रातर् प्रातिहारिक	388	99	<b>प्री</b> त	४४२	903	फणिन्	909	و ت
	प्रस्थ {	१४३ ३८१	૮९	प्राथमकल्पिक प्राथमकल्पिक		99	प्रीति	५९	28		३३८	९०
		४७५	96	-11-11-111-1-11	490	२५६	মূছ	४४०	९९		३५१	93
	प्रस्थपुष्प	900	७९	प्रादुस् {	494	114	- (	<b>६</b> ३	9	फल 🏅	886	209
	प्रस्थान	380	९५	प्रादेश   प्रादेश	२६५	دع	प्रेक्षा {	408	२२४		५२७	<b>२</b> ३
	प्रस्फोटन	३५७	२६		२९७	३०	प्रेङ्खा	३२५	५३	फलक	3 3 6	९०
	प्रस्रवण	१४३	4	प्राध्वम्	५१२	ે	प्रेङ्कित	४३६		फलकपाणि	३३०	७१
	प्रस्नाव	२५७	६७		939	90	<b>भे</b> त	३४६	996	फलत्रिक	३९०	999
	प्रहर	५२	Ę	ŕ	४३६	૮૬	<b>प्रे</b> ता	908	ર	फलपाकान्ता	980	Ę
	प्रहरण	३३४	८२	प्राप्त {	४४३	908	प्रेत्य	५१३	۷	फलपूर	900	७८
	<b>प्रहस्त</b>	२६५	८४	प्राप्तपञ्चत्व	३४६	990	ſ	93	२७	फलवत्	986	ও
	प्रहि	990	२६		४८३	939	प्रेमन् {	९२		फलाध्यक्ष	958	४५
	प्रहेलिका	৬४	Ę	प्राप्ति	४७१	६९	प्रेष्ठ	४४५	999	फलिन्	986	9
	प्रल्हन	४४२	१०३		४३८	٠ ٩ ٦	ষ্ট্ৰীष	५०३	5 . A	फलिन	986	v
	য়ান্ত	४२९	৩ ০	ग्र <u>ा</u> पृत	३१५	? o	प्रैष्य	३९६	90	<b>,</b>	980	qq
	प्राकार	933	3	ſ	३०५	५२	प्रोक्षण	२९६	२६	फलिनी {	999	938
	प्राकृत	<b>३९५</b>	96	प्राय {	866		प्रोक्षित	२९६		् फली	950	प्रम पृष्
		926		प्रायस्	<b>५</b> १६		प्रोथ	२ ३ <b>२</b> ४	化二氯化二甲基甲基	फलेयहि	१४७	
	# 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1 / 1							` ' `			100	Ę

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोव	·   8100 •								
				प्रष्ठम्	श्लोक		<b>ब्रह्म</b>	श्लोकः	: शब्द:	पृष्ठम्	लोकः
फलेरहा	१६७	4.		४९२	900		२६०	७३	बाल्य	२४६	४०
फल्गु -	9 6 8	Ę		१८१	९०	100.	१३९	9 ६	बाष्प	४८७	930
फाणित	ि ४२४ २८%	64	প্ৰচ ব	२२६	39	1	४४५	999	बाष्पिका	३६४	४०
फाण्ड फाण्ड	३६५	૪:	~~	् ५०७ २२०	२३६		498	90	बाहु	२६३	८०
	858	3,	~	<b>२२६</b>	30		४२७	ęş	बाहुज	३०६	9
फाल {	२७६ ३५१	99		२२६	30	.8	४१२	90	बाहुदा	920	33
फाल्गु <b>न</b>	૮ ૧૧૧ પુષ્	9 :	000	१९७ ५	932	1 .2	४१७	३६		२६३	७९
फाल्गुनिक	44	91			ع ا	ने <b>उत्पाद</b>	946	३२	बाहुयुद्ध	३४४	908
(फाल्गुनी	વ વ	ч	00	२५ १९४	48	<b>न्दुत्र५</b>	४०८	Ę	बाहुल	५ ६	96
<b>फु</b> छ	380	,			922	48464	२७६	993	बाहुलेय	98	४०
ſ	३८८	906		93	२४ ७८	बहुरूप	२८२	976	बाहिहक	३२२	४५
फेन {	५२५	9 9		383	902	बहुल {	४२७	६३		२८०	१२४
फेनिल {	946	ž 9		४९७	984		४९८	988	बाल्हीक ≺	४५९	٩
फानल {	960	<b>ફ</b> ૬	Adams of the	. ५२७	22	बहुला {	984	924		६३६	४०
फेरव	294	ų		93	२३	l	४९८	988	बिन्दु	906	Ę
फेरु	२१५	ب	The same of the same	93	२३	बहुलीकृत	३५६	२३	बिन्दुजालक	३१९	३९
फेला	३७१		=======================================	२०४	940	बहुवारक	948	३४	बिम्ब	३९	94
	ब.	1	वलवत् {	२७४	88	बहुविध	४३८	९३	बिम्बिका	२००	938
बक	२२६	२२		499	२ २	बहुसुता	964	900	विल्व	946	३२
वडवानल	२७	<b>e</b> 9 &	बलविन्यास	३३३	७९	बहुसूति	३७५	७०	बिस्त	३८०	٠ د <i>ډ</i>
बत	400	२४४	वला	१८७	900	वाकुची	१८३	९६	1	६१	<b>२८</b>
बद्र	950	ى ئ	रासासा	२२४	२५	वाडव	२७	५ ६	बीज {	२५४	६२
ſ	989	996	बलात्कार	३४४	900	बाढ {	39	६७	बीजकोश	928	४३
बदरा {	२०४	949	बलाराति	२०	४३	Ĺ	866	88	बीजपूर	900	७८
बदरी	950	₹ €	वलाहक	३६	Ę	बाण {	३३६	८ ६	बीजाकृत	३५०	c
बन्दिन्	३४१	९ ७	ſ	२९१	98	बादर वादर	४६७	४५	बीज्य	२८७	7
= ∫	४१९	४२	बलि {	394	२७	वाधा	२७६	999	ſ	66	90
बद्ध {	४३९	34	l	४९७	983	वान्धकिनेय बान्धकिनेय	908	₹ .	बीभत्स {	८९	98
बधिर	२४९	४८	वलिध्वंसिन्	90	२१	बान्धव	289	२६	<b>बुका</b>	२५६	६४
बन्धकी	२३६	90	वलिन	२४८	४५	बाईत	२४४	३४	ſ	ć	
बन्धन {	३१५	२६	बलिपुष्ट	२२१	२०	716(I	943	98	बुद्ध {	888	११ २२१
	४५१		बलिभ	२४८	४५	वाल 👌	998 388	977 87	बुद्धि	६३	٩
बन्धनालय	३४७	998	बलिभुज्	२२१	२०		४९९		ड द बुदु <b>द</b>	पर पुरुष	98
वन्धस्तम्भ	३२०	४१	वलिर	२४९		बालगर्भिणी	३७५	७०	<i>33</i> ,	४५	२६
बन्धु	२४४	३४	बलिश	992		बालतनय	१६५		बुध {	२८८	19
बन्धुजीवक	908	७३	बलिसद्मन्	9,6		बालतृण	299	950		४७७	900
बन्धुता	२४४	36	बलीवर्द	३७१		बालमूषिका	२१८	92	बुधित े	888	900
बन्धुर	४२९	६९		३५८		बाला	১ ৩		बुध	१४९	92
बन्धुल	२४१	२६	बल्लव {	३७१	५७	r	४२१		<b>बु</b> भुक्षा	३७०	48
बन्ध्क	१७४	७३	बल्वज	२०९	9	बालिश {	407	1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	बुभुक्षित -	४१२	٠, ٦٥
बन्ध्कपुष्प	१६३	४४	वष्कयिणी	३७५	40.00	बालेय	७७ इ		<b>बु</b> स	३५५	` २२
बन्ध्य	१४७	ঙ	व <del>स्</del> त	३७७	a Marking Mark	वाले <b>यशा</b> क	969	- 14 Maria Mari	ुः बुस्त	439	₹8 -
											7."

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
1	१८२	९३	भक्षित	४४५	990		२४५	3 6	भारद्वाजी	993	998
बृहती {	४७२	७५	भक्ष्यकार	३५८	<b>२८</b>	भर्तृ {	४६९	५९	भारयष्टि	४००	30
बृंहित	३४४	900				भर्तृदारक	८६	92	भारवाह	३९५	94
वृहत् वृहत्	४२६	६०	भग	259	७६	भर्तृदारका	٥٤ -	93	भारिक	३९५	94
बृहतिका	२७८	990	भगन्दर	२५२	५६	भर्त्सन	৩৩	98	भागेव	४५	२५
ृ वृहत्कुक्षि	२४८	४४	भगवत्	૮	93	,	३८३	९४	भार्गवी	२०७	946
वृहद्गा <b>तु</b>	२५	५४	भगिनी	२४२	२९	भर्मन् {	४०३	३८	भागीं	969	८९
बृह <b>स्</b> पति	४४	२४	भङ्ग	900	५	भछ	५२६	२१	भार्या	२३४	Ę
बोधकर	३४०	९७	भङ्गा	348	२०	भल्लातकी	9 6 3	४२	भार्यापति	२४५	८३
बोधिद्रुम	948	२०	भिङ्ग	५२०	۵	भहुक	२१४	३	भाऌक	२१४	૪
बोल	३८८	908	भजमान	३१४	२४	भव {	94	३४	ſ	68	99
প্রধ	४६	२८	भट	३२८	६१	*** }	४९९	२०६	भाव {	९०	29
ब्रह्मचारिन्	∫ २८७	3	भटित्र	३६६	४५	भवन	१३४	4	_ ι	400	२०७
अक्ष नार र	<b>े ३०१</b>	४२	भद्वारक	८६	93	भवानी	96	३७	भावबोधक	९०	२१
ब्रह्मण्य	१६२	૪૧	भट्टिनी	८६	93	भविक	ξo	२६	77 <del>6</del> =	२८४	१३४
ब्रह्मत्व	३०४	५२	भण्टाकी	980	998	भवितृ	४१५	२९	भवित	3 <b>5 5</b> 888	४६ १०४
ब्रह्मदर्भा	२०२	१४५	41020	900	६३	भविष्णु	४१५	३९	भावुक	. °° 4 & 0	7 5
ब्रह्मदार	, १६२	४१	<b>ਬਹਿ</b> ਵੀ	969	९१	भव्य	Ęo	२६	भाषा	७१	7
ब्रह्मन्	٩	9 ६		969	९१	7464-1-	३९७	२२		ં હવ	٩
	० ० ४	998	ſ	९६०	રષ	भस्रा	४०२	३३	भाषित -	888	900
ब्रह्मपुत्र ब्रह्म <b>बन्</b> धु	१०२ ४७८		1 41× )	३७१	<b>પે</b> ૬	भस्मगान्धनी	१९३	920	भाष्य	५३०	३१
ज्ञह्मभूय ज्ञह्मभूय	308		~~~~~~	३१६	३२	भस्मगर्भा	900	६३	भास	४९	38
नसमून नहायज्ञ	२ . २९२			9	५३	2777	88	३४	भास्कर	४६	₹ °
नस्य ब्रह्मवर्चेस	300 300			960	3 6	भाग	३८२	८९	भास्वत्	४६	२९
नद्भाविन्दु नद्भाविन्दु	7 300	₹ ⁻ 3 °		२०४	१५३		६१	२८		886	έ,
न्नह्मसाय <u>ु</u> ज	radion, 🕶 i fil	ર ધુવ		२०८	960		३१५	२७	<b>भिक्षा</b>	५०४	२२४
ब्रह्मसू	१३	२७	1	े १६२		भागिनेय	२४३	३२	DTOT (	२८७	<b>.</b>
ब्रह्माञ्जलि	, ३००	३९	114.11	? < 3	६७ १३१	भागीरथी	998	३१	भिक्ष	३००	४१
ब्रह्मासन	३००	४०		२१६ ३१६	, २ । २१	भाग्य -	६१ ४८८	२८ १५५	भित्त	४०	9 Ę
anar	5 40	२१	भय	۲ . ۹ دع		भाजन	३६०		भित्ती	933	४
ब्राह्म	े ३०४	ષ્વ	भयंकर	دع دع	२ <i>१</i> २०	ſ		33	भिदा	४४७	ч
वाह्मण	२८८	٧	भगद्रत	४१९	४२	भाण्ड	३६० ४ <b>६६</b>	३ <b>३</b> ४४	भिदुर	२३	४७
ब्राह्मणयहि		८९	1	66	9 0	भाद	५६	9 6	भिन्दिपाल	३३८	९१
त्राह्मणी	969	८९	भयानक {	८९	20	भाद्रपद	५६	9 ও	भिन्न ∫	४३४	८२
त्राह्मण्य	४५७	४१	भर	३१	६६	भाद्रपदा	४४	२२	l (	883	900
त्राह्मी	∫	३ <i>५</i> १	भरण	४०३	3 6	r	४६	₹9	भिषज्	२५२	५७
ત્રાભા	988	ा १३७		४०३	` ३८	भानु {	४८	३३	भि <del>र</del> सटा	३६८	४९
	ે મ.		भरण्यभुज्	४१२	98	L.	४७८	904	भिस्सा	३६७	४८
भ	<b>ग.</b> ४२	२१		३९४	92	भामिनी	२३३	૪	भी	८९	२१
भक्त	३६७		्रेभरद्वाज -	२१९	94	भार	३८१	८७	भीति	ं ८९	ર ૧
भक्षक	४१३ ४१३	٠. ٦٥		्रा १५			१२७	Ę	भीम	∫ १५	38
170 1			) ****	17	३३	भारती	৬৭	9]		1 68	२०

											۰,
शब्द:	্ দুন্ত			विष्ठम		कः शब्दः	<del>१</del> ष्टम्	श्लोक	ः∣शब्दः	<b>र</b> ष्ट	्र क्षो <b>कः</b>
भीरु	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \		३ भूमिज	म्बुका र् १६१ १९२		८ भोस्	५१३		७ महु	५११	। २
भीरक	897		६ भृमिस्पृ			मास	84	२	१ मङ्गल	Ęo	२५
भीलुक	४१४		. 1	a fair and a second		⁹ भौरिक	३०८	,		३५३	
भीषण	८९			४२७	•	-1.4	३१४	₹ :	मङ्गल्या	<b>२८</b> २	
भीष्म	८९	et e Mili		४२७	Ę		64	99	मचर्चिका	Ę٥	२७
भीष्मसू	१२९		भार	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	۽ ع 9	रे अकुदि	९८	<b>ર</b> ૬	<b>म</b> जन्	989	
भुक्त अक्त	४४५		~ ~				83	8		२८५	१३८
गु आ भुक्तसमुजि			27877777		983 6		1 900	ঙ	मञ्जरि	940	93
3 114310	_	وا	भ्रमण्डी	१७३	ĘŖ		( 888	9	मिजिष्टा	969	९०
भुन्न -	830	৬৭	2	958		7110	२२६	२९	मजीर	२७५	909
77.57	् ४३७ २२२	९१	2707	, ५० २ <i>७</i> २	४६	711(7)	२७०	3 8	मञ्ज	४२३	५२
भुज	२६३	८०	भूषित	३७२	909	7114	४४९	९	मञ्जुल	४२३	५२
भुजग	909	ξ	भूष्ण		900	त्रद	४४२	908	मञ्जूषा	४००	
भुजङ्ग	909	Ę	भूस्तृण	894	२९	તા ગાળ	२७२	909	मठ -		२९
भुजङ्गभुज्	२२६	३०	<i>મૃત્</i> ુગ મૃગુ	299	950	भ्रातृ	२४५	3 8	गड्ड <u>ु</u>	9 ३ ५	۷
भुजङ्गम	909	Ę	23	983	४	भ्रातृज	२४५	३६	गर् _ञ मणि	28	٥
भुजङ्गाक्षी	989	994	भृत	<b>199€ 220</b>	१३४	भ्रातृजाया	२४३	३०	मणिक मणिक	363	९३
भुजशिरस्	२६२	७८	C-11	र २२६	9 <b>६</b> <b>२</b> ९	भ्रातृभगिर्न	रे १४५	, 3	माणक माणबन्ध	३५९	39
भुजान्तर	२६२	৩৩	भृङ्गराज	२०४	949	भ्रातृव्य	४८७	१४६	माणवस्य (	२६४	د٩
भुजिष्य	३९६	90	भृङ्गार	₹9€	37	भात्रीय	२४५	3 €	मण्ड {	१६५	49
ſ	96	٩	भृङ्गारी	२२५	26	भ्रान्ति	६४	8	ļ	३६८	88
भुवन {	904	३	भृतक	३९५	94	भ्राष्ट्र	348	30	मण्डन {	२७२ ४१५	१०२ २९
l	920	ξ	भृति	803 	ै ; ३८	भुकुंस	૮૫	99	मण्डप	938	6,
भू	924	२	भृति <u>भ</u> ुज्			भुकुदि	९८		C	3 6	é
ſ	v	99	<u>भ</u> ुख	३९ <i>५</i> ३९ <i>६</i>	9 4 9 6	भू	२६९	३७ ९२	मण्डल 👌	\$8	96
भूत {	४४३	908	<b>भृ</b> त्या	र • र ४०३			८५	1000	l	४८	33
	४७३	७८	<b>भृ</b> श		36	भूकुस भक्ति		99	मण्डलक	२५१	48
भूतकेश	३९०	999	भृष्टय <b>व</b>	<b>३</b> 9	६६	भूकुटि	९८	३७	मण्डलाग्र	३३७	८९
भूतवेशी	१७३	৬৭	_{टटनन} भेक	३६७	४७	श्रूण {	२४५	38	मण्डलेश्वर	३०७	2
भूतात्मन्	४७८	904	भेकी	998	३४	्रेष भेष	४६७	2.4	मण्डहारक	३९४	90
भूतावास	986	40	भद	995 393	२४ २१	74	३१४	5 5	मण्डित	२७२	900
•	96	₹	भेदित	४ । २ ४४१			स.		मण्डूक	998	२४
भृति {	४७१	२२ <b>६</b> ९	भेरी भेरी	ેંટરે	and the second	मकर	998	40	मण्डूकपर्ण	१६७	५६
भूतिक	४५९	٠,٠	भेषज	३५०	40	मकरध्वज	93	44	मण्ड्कपणी	३८१	39
भूते <b>श</b>	96	1 18/30/16	मैक्ष	३०३		मकरन्द	१५३	96	मण्डूर	३८५	 ९८
भूदार	<b>२</b> १३	३१ २	भैरव	र ८९		मकुट	२७२	903	<b>गत</b> ङ्गज	३१७	₹8
भूदेव	717 766				5.4	मकुर		9 1	 गतस्त्रिका	ξ. ξο	<b>२७</b>
भूनिम्ब			भैषज्य	२५०		मकुष्टक	३५३	Gital	। ।ति	<b>4</b> 3	9
	२०१		भोग	४६२	A	मकूलक -		988	·```	307	
भूप	३०६		भोगवती	४७१	4.0	मक्षिका	२२५	२६ 🛊	ात्त {	३१८ ४१३	3 ¢
भूपदी भूपदी	१७३		भोगिन्	909	۷ ۽		२९१	93		४४२	२३ १०३
भूमृत्	४७०		भोगिनी	२३४	١, ١	नगध	३४०	7 (v. 11. 17. 18. 1	। <del>त</del> ्रकाशिनी	<b>२३३</b>	
भूमि	924	₹.	भोजन	३७०		नघवत्	૨૦	89 1		888	१७२
ę								1			

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	१ष्टम्	श्लोकः
मत्स्य	992	90	मधुरिपु	90	२०	मन्त्रिन्	३०७	૪	मरुत्वत्	२०	४१
मत्स्यण्डी	३६५	४३	मधुलिह्	२२६	२९	मन्थ	३७६	७४	मरुन्माला	996	933
मत्स्यपित्ता	908	८६	मधुवार	४०४	४०	मन्थदण्डक	३७६	७४	TTTTT	988	५२
मत्स्यवेधन	993	9 8	मधुव्रत	<b>२</b> २६	२९	मन्थनी	३७६	४४	मरुवक {	२७७	७९
मत्स्याक्षी	999	१३७	मधुशियु	946	३१	मन्थर	३३१	७२	मर्कट	२१३	ş
मत्स्याधानी	992	9 ६	मधुश्रेणी	909	८४	मन्थान	३७६	७४	मर्कटक	२१८	93
मथित	३६९	५३	मधुष्ठील	१५६	२८		३९६	96	मर्कटी {	१६५	४८
मथिन्	३७६	७४	मधूक	948	२७	मन्द {	४७६	९५	l l	960	८७
ſ	३१८	३७	मधूच्छिष्ट	३८९	900	मन्दगामिन्	३३१	७२	मर्ख	२३२	9
<b>मद</b> {	४५०	93	मधूलक	१५६	२८	मन्दाकिनी	२४	४९	मर्दन	४५३	२२
	४७६	९१	मधूलिका	968	68	मन्दाक्ष	९०	२३	मर्दल	68	6
मद्कल	३१७	३५	ſ	२६३	७९	ſ	२४	40	मर्भन्	429	30
ſ	93	२५	मध्य {	४९०	959	मन्दार {	944	२६	मर्भर	८०	२३
मदन {	१६६	५३	मध्यदेश	926	હ		900	८१	मर्भस्पृश्	४३४	<b>ر</b> غ
	१७६	७८		८१	٩	मन्दिर	१३४	4	मर्यादा	३१४	26
मदस्थान	४०४	४०	सध्यम {	१२८	ঙ	मन्दुरा	934	৬	मल	३५६	દ્ધ
मदिरा	808	४०	Ĺ	२६३	७९	सन्दोष्ण	४९	34	मलदूषित	४२४	<b>પ</b> ુષ્
मदिरागृह	१३५	٤	ל זרבוכעוב ל	534	۷	सन्द्र	८२	२	मलपू	958	<b>६</b> 9
मदोत्कट 	३१७	34	i L	२६४	८२	यस्यश र	१३	54	मलयज	२८३	939
महु	२२७	3,8		५०	ર	l	948	२१	मलिन	४२४	५५
मद्गुर	998	99		४०१	४१	मन्या	२५६	६५	मिलिनी	२४०	, , 20
मघ	४०४	४०		३८९	906	सन्य 🗸	९१	२५	मिलम्बुच		
	ं ५५	94		६३	३ १	(	866	943	1	३९८	२५
TIT )	२०१ ४०४	१४२ ४१		<b>9</b> રૂ	२६		46	२२	मलीमस	४२४	44
मधु ४	) 368	900	<b>अंगर</b> कार	€ &	२		३०६	७५	<b>中</b> 爾	458	२१
(	४७८	903	मनाक्	५१३	૮	मयु	३३	७१	<b>महक</b>	४३२	३७
मधुक	966	909	यनित	888	906	मयुष्टक	343	90	मिल्लिका	१७३	53
मधुकर	२२६	२९	म≂ीहा	६ ३	٩	मयूख {	४८	३३	मिल्लिकाख्य	२२४	२४
मधुकम	808	४०	ਸਤੀਯਿਤ	२८८	<i>ب</i>	ř	४६१	90	मिल्लिगन्धिन्	२८२	920
मधुद्रम	१५६	२७	मनु	५३२	३८	मयूर {	१८९	999	मसी	५२२	90
मधुप	<b>२२</b> ६	२९	ਗੜਤ	५३२	٩	, , , ,	२२६	३०	मसूर	३५३	90
	∫ १६०	३५	मनुष्य	२३२	9	मयूरक {	969	66	मसूरविदला	966	908
मधुपणिका	1963	38	मनुष्यधमन्	३२	६८	L	३८६	909	सस्ण	३६६	४६
मधुपणी	900	८३	मनोगुप्ता	३८९	906	मरकत	३८३	93	मस्कर	२०८	989
मधुमक्षिका	२२५	२ <i>६</i>	मनोजवस	४१०	93	<b>सरण</b>	₹.8¢	998	मस्करिन्	300	४१
मधुयष्टिका	966	908	मनोज्ञ	४३३	५२	मरीच (	३६२	<b>३</b> ६	मस्तक	२७०	84
r r	६६	९	मनोरथ	९२	२७	मरीचि {	४६ ४८	<i>20</i>	मस्तिष्क	२५६	६५
मध्र {	४९६	989		४२३	५२	मरीचिका		33	मस्तु	३७०	48
मधुरक	२०१	983		४१९	४१	ſ	४९ १२७	ર્ <i>ષ</i> <i>ષ</i>	मह *	<b>े</b> ९८	३८
23537291	∫ १७९	৴ঽ	मनोह्या	३८९	१०८	मरु {	890	१६३	महत्	४२६	ξo
मधुरसा	े १८७	१०७	मन्तु	३१४	२६	i è	<b>२</b> ९		महती	४७१	ξς.
मधुरा	२०४	१५२		४९१	१६७	मरुत् {	3 d	<i>६२</i>	महस्	404	२३१
मधुरिका	१८६	904	मन्त्रव्याख्यादृ		ંહ		४६९	५९		२०३	986
									1 ,74, 11, 1	7~4	100

											٠,٠
शब्द:	प्रष्टम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	ः शब्दः	पृष्टम्	<u>स्ट्रोकः</u>	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
महाकुल	२८७	į	मांसल	२४७	81	s (	९०	२२			
महाङ्ग	३७६	હ	मांसिक	३९५	9 2	्रीमान {	३८०	८५		989	3
महाजाली	988	990	माक्षिक	३८९	900		२३२	9		२००	१३८
<b>महादेव</b>	94	३२		३४०	30		<b>ξ</b> 3	३१	मास	48	૧૧
महाधन	२७६	993		<b>३</b> ९१	2		२२३	, <del>,</del> ,	मासर	३६८	४९
महानस	३५७	२७	मागधी -	9७३	<b>ত</b> পূ		233	` ` ₹ ⋛	मासिक	२९७	₹ 9
महामात्र	२०७	4	માપવા <	963	९६		232	۲ 9	मास्म	494	99
महायज्ञ	२९२	98	माघ	५५	94		४५८	83	माहिष्य	३९२	ş
महारजत	३८३	९५		१७४	७३	माया	३९४	99	माहेयी	३७३	६६
महारजन	३८९	908	माठर	४७	३१	मायाकार	388	99	मितंपच	४२१	86
महारण्य	984	9	माढि	५२०	٠,	मायादेवीसुत		94	ſ	४६	30
म हाराजिक	ξ	90		२४६	४२	मायु	२५४	ę۶	मित्र {	३०९	Š
महारौरव	903	٩	माणवक	1 308	908	मायूर	२३१	83	(44	390	92
महाशय	४०७	३	माणव्य	४५७	४०	मार	93	<b>२</b> ५	١	४९१	950
महाशूद्री	२३८	۶ ٩३	माणिक्य	५३०	३१	मारजित्	٠ ٠ ح	93	मिथस्	490	२५६
महाश्वेता	969	990	माणिमन्थ	३६४	४२	मारण	३४६	998	मिथुन	२२९	३८
	<u> १७५</u>		(	३९६	98	मारिष	५०५ ८७	98	मिथ्या	فرون	94
महासहा -	200	५२ १३८	मातङ्ग {	४६२	29	मारुत	२९	44	मिथ्यादृष्टि	६४	૪
महासेन	98	38	मातरपितृ	२४५	३७	मार्कव	२०४	949	मिथ्याभियोग		90
महिका	४१	96	मातरिश्वन्	33	६१	(	५५	98	मिथ्याभिशंस	न ७६	90
महिला	२३२	२	मातिल	२२	४५	मार्ग {	930	94	मिथ्यामति	६४	४
महिलाह्या	950	<b>પુષ્</b>	मातापितृ	२४५	રૂ હ	ř	३३६	وان	मिश्रेय	१८६	904
महिष	२१४	8	मातामह	२४४	३३	मार्गण	822	४९	मिसि {	१८६	golg
गहिषी महिषी	२३४		ſ	900	७८	L	४५५	३०	t t	२०४	१५२
मही मही	450	ų ą	मावुल {	२४३	३१	मार्गशीर्ष	44	98	मिसी	996	938
महीक्षित्	. <b>.</b> . ३०६	9	मातुलपुत्रक	900	७८	मार्गित	४४३		मिहिका	४१	96
महीध्र	989	9	4190344			मार्जन	946	33	मिहिर	४६	२९
<b>महीरुह</b>	988	tq.	मातुलानी -	{ २४३ } ३५४	३० २०	मार्जना	२७९	959	मीढ	४३९	९६
<b>म</b> हीलता	994		मातुलाहि	909		मार्जार	२१५	_	मीन	992	90
मही <u>स</u> ुत	४५	<b>२</b> १	मातुलाह मातुली		६	मार्जिता	३६५	88	मीनकेतन	93	२५
महेच्छ महेच्छ		24		२४३	३०	मार्तण्ड	४६	२९	मुकुन्द्	988	989
	४०७	ર	मातुलुङ्गक	900	96	मार्दिङ्गिक	३९४	9.3	मुकुल	942	9 ६
महेरणा	१९४	958		१८	३५	मार्द्धांक मार्द्धांक	४०४	and the second	मुक्तकश <u>्</u> चक	909	Ę
महेश्वर	94	30	मातृ {	242 242	98	मार्छि मार्छि		89	मुक्ता	३८३	९३
महोक्ष	३७२	६१		२४२ ३७३	<i>२९</i> ६६	माठ मालक	२७९	929	मुक्तावली	<b>२</b> ७३	904
महोत्पल	922	३९				मालक मालती	900	६२	<b>मुक्तास्फोट</b>	994	२३
महोत्साह	४०७	३	मात्र	४९३	906		१७४	७२	मुक्ति	६५	Ę
महोद्यम	४०७	₹	मात्रा {	४२६		माला 	२८४	434	ſ	980	98
_a	968	900		४९३		मालाकार	३९२		मुख {		८९
महाषघ 🕇	२०३	986	माद	४५०		मालातृणक	299	१६७	t	२६७ ५२७	२२
L.	365	३८	माधव {	90		मालिक	३९२	ુ ધ	मुखर	४१७	३६
मा	५१५	99	TITETETE L	५५	1 to 1 to 1 to 1 to 1	मालुधान	909	Ę	मुखवासन	६७	99
मांस {	२५५ ५२७	- V V V	माधवक सर्वे	४०४	४१	माल्र	946	३२		३००	४०
U	110	२२	माधवी	908	७२।	माल्य	२८४	934	मुख्य {	४२५	५७
									and the second section for the first of the first of the second section of the section of the second section of the section of the second section of the s		

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<u>पृष्ठम्</u>	श्लोकः	शब्द:	Ę	ष्ट्रम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
	२४९	86	٠, (	२५८	৬৭	मृत्	•	१२६	8	मेरु	२४	४९
. मुण्ड {	५३२	३४	मूर्ति {	४७०	६६		,	३४६	996	मेलक	४५५	२९
ſ	२४९	86	मूर्तिमत्	४३१	७६	मृत	<	३४८	3	मेष	३७७	७६
मुण्डित {	४३५	८५	मूर्द्धन्	२७०	९५	मृतस्नान	४	93	98	मेषकम्बल	३८९	900
सुण्डिन्	३९३	90	मूर्द्धीभिषिक्त	308	1	मृत्तालक		१९७	939	मेह	२५२	५६
मुद्द	પુર	*२४		(४७०	६१	मृत्तिका		१२६	४	मेहन	२६१	७६
<u>मुदिर</u>	३६	৩	मूर्वा	१७९	८३	मृत्यु		३४६	998	मैत्रावरुणि	४२	२०
सुद्रपर्णा	980	993	मूल {	988	93	मृत्युंजय		94	<i>₹9</i>	मैत्री	५३३	३९
सुद्रर	३३८	९१	, L	४९८	999	मृत्सा		१२६	ે8	मैत्र्य	433	३९
मुधा	५१२	४	मूलक	२०७	१५७	मृत्ला	{	978	8	मेथुन -	१०५	५७
(	٠ د	१४	1.1	४४७	8		l	१९७	939		ि ४८१	923
मुनि {	३०१	४२	Albert Country Country	३७८	८०	मृदङ्ग		८३	4	मैरेय	४०५	४१
	, ५३२	३८	मल्य १	३७८	90	मृदु	{	४३२	७८	मोक्ष	<b>६</b> ५	9
सुनीन्द्र		98		४०३	३८	मृदुत्वच्	t	७०५ १६४	९४ ४६		ि १६१	३९
भुरज	८३	٩	્યુપા ૧	४०२ ५३२	३३ ३८	मृदुल		४३२	७८	मोघ	४३३	۷٩
मुरा	१९४	१२३		् . ५ ५ २१८	92	मुद् <u>दी</u> का		960	900	मोघा	१६७	48
<b>मुषित</b>	४३६	٥٥	2	960	66	मृध		३४२	908	मोचक	940	३१
मुष्क	२६९	9 8	`	४३६	૮૮	मृषा		५१५	૧૫	मोचा	∫ १६४ ो १९०	४६ ११३
मुष्कक ————	9 6 9	₹ ⁰	,	् २१६ 	c	मृषार्थव	•	৬९	२१	मोदक	५३१	, , , 33
मुष्टिबन्ध	४५१	۹` ۶۱	1.2.1	844	३०	मृष्ट		४२४	५६	मोरट	390 390	्रर ११०
<b>भु</b> सल	३५७	ر عر	~~~~~~	े ४५५	३०	मेकलक	न्यका		<b>३</b> २		२ ५ ५ १ ७९	ر د ا
मुसलिन्	93		मगतस्था	४९	३५		ſ	२७५		111/01	396	٦ <i>۲</i>
मुसली	∫ <b>१</b> ९३ } २१८		7777777777	३९७	२१	मेखला	1	३३८	९०	मायक मोह	38 <b>4</b>	908
मुसल्य	् ४२०		Trueras	२१५	4	मेघ		३६	Ę	and the second second	ર <b>ે</b>	९२
उ.८ मुस्तक	<b>२०८</b>			२८२	१२९	मेघज्यो	तिस्	३८			388	6
ुः सुस्ता	२०८			व ३९७	२१	मेघनाद	([नुला				799	३६
<u> मुहुस्</u>	५११		१ मृगबन्धिन	ी ३९९	२६			२०८			३९४	93
<u>मुहु</u> र्भाषा	৩৩		६ मृगमद	२८२	१२९	मेघनिध	र्गोप	३७	6		३३५	64
मुहूर्त मुहूर्त	५४	, 9	१ मृगया	३९८	२३	मेघपुष्प	ſ	908	U		४९६	983
मुक	४१०	٩	३ मृगयु	३९७		मेघमार		३७	, .	er i fan Street Street oan de street	५२०	ų
मृढ	४२१	। ४	ट्रे मृगरोमज	२७६	999		न	२०	४४	//	३१०	98
मृ्त	४३९	9	५ मृगव्य	३९८		<b></b>	<b></b>	६९	98		३१०	98
मूत्र	<b>३५</b> ७		ुं मृगशिरस्		1000		1	२२६	39	म्लिष्ट	٥٥	२१
मूत्रकृच्छ	३५२		Transfire	४४		1 44 (5	<b>\</b>	२६१	७६		ा १२८	હ
मूत्रित	४३९		TOTTE	₹ \$			l	३७६		03	ब ३८४	९७
मूर्ख	४२१		८ मृगाद्न	२१३				४०४			य.	
मूर्च्छो	३४५		९ मृगित	४४३	906			२५६			२५७	६६
मूच्छील	२५४		१ मृगेन्द्र	२१२				१२५		2174	ه }	99
मूर्छित	∫ <b>२५</b> ३		१ मृजा	२७९				४१६			े ३२	<b>88</b>
भीछत	ૄિ ૪૭૪	ક ૮	२ मृड	94				ĘĘ		Self-self-self-self-self-self-self-self-s		933
मूर्त	₹ २५)		१ मृडानी	۹۷		१ मेधि		३५३	aban bilaha .		२८२	१२७
٨.,	} - & ≸ ,	) 'Y	) <b>६</b>   मृणाल	१२३	8.	र मिध्य		४२४	· 41	, 'यक्षराज	33	Ę¢

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	ष्टुष्टम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
यक्ष्मन्	२५०	49	यशःपटह	८३	Ę	युक्तरसा	२००	980	यौवत	२४०	२२
यजमान	२८९	c	यशस्	७६	99	3131 S	२३०	३८	यौवन	२४६	४०
यजुस्	७३	३	यष्टि	५३२	३८	युग {	४६२	२४		₹.	
यज्ञ	२९१	93	यष्टीमधुक	966	909	युगकीलक	३५२	१४	रंहस्	३०	ŧ٧
यज्ञसूत्र	308	४९	यष्ट्	२८९	૮	युगन्धर {	३२६	५७	,	દ્દેષ્	94
यज्ञाङ्ग	948	22	याग	२९१	93	3	439	36	रक्त {	२५५	६४
यि््य	२९६	२७	याचक	४२२	४९	युगपद्	496	22		२८०	928
यज्वन्	२९०	6	याचनक	४२२	४९	युगपत्रक	348	२२	,	४७३	۷۰
यत्	५१२	Ę	याचना	386	३२	युगपार्श्वग	३७३	६ ३	रक्तक	१७४	७३
यतस्	492	3	याचित	३४८	Ę	युगल	२३०	३८	रक्तचन्दन	१८३	932
यति	३०२	४३	याचितक	३४९	8	युग्म	२३०	३८	7=2-018	्रे ३९० ००।	999 २२
यतिन्	३०२	४३		296	३२	युग्य {	३२७	46	रक्तपा	994	
यथा	498	९	याश्चा {	४४७	<b>`</b> Ę	Ľ	३७२	€8	रक्तफला	200	१३९
यथाजात	४२१	86	याजक	२९३	90	युद्ध	३४२	903	रक्तसंध्यक	973	३६
यथातथम्	५१६	94	यातना	908	₹	युध्	385	905	रक्तसरोहह	923	81
यथायथम्	494	98	यातया <b>म</b>	४८६	984	युवति	२३५	۷ -	रक्ताङ्ग रक्तोत्पल	२०२	988
यथार्थम् ं	५१६	94	यातु	२९	Ęo	युवन्	२४७	४२	रकात्पल	१२३ ५२८	४२ २७
यथाहैवर्ण	390	93	यातुधान	२९	६०	युवराज	- ζξ	9 3	(41.71.1	٠, ۲, ۵	99
यथास्त्रम्	<b>પ</b> ુવુલ	98	यातृ	२४३	३०	यूथ	२३१	89	रक्षस् {	२८	Ęo
यथेप्सित	३७१	५७	ſ	380	९५	यूथनाथ	३१७	३५	रक्षित	४४३	908
यदि	494	92	यात्रा {	४९२	904	यूथप	३१७	३५	रक्षिवर्ग	३०८	Ę
यंहच्छा	४४६	२	याद:पति	904	२	यृथिका	903	ত প	रक्ष्ण	४४८	6
ſ	३२७	५९	यादस्	998	२०	यूप {	१६२	४१	रङ्क	२१७	90
यन्तृ {	४६९	५९	यादसांपति	२९	<b>£9</b>	g. [	439	3 %	रङ्ग	३८८	906
ſ	२८	40	f	399	96	यूपकटक	२९३	96	रङ्गाजीव	३९२	ં
यम	३०३	४८	यान {	३२७	५८	यूपाम	२९३	98	रचना	२८५	१३७
l	४५२	96	यानमुख	३२६	५५	यूष	439	३५	रजक	388	90
यमराज्	२८	40	याप्य	४२४	५४	योक्त्र	349	१ ३		३८४	९६
यमुना	998	३२	याप्ययान	३२५	५३	योग	४६२	२२	र्जत ४	४७३	હજ
यमुनाभ्रातृ	२८	40	6	५२	Ę	योगेष्ट	३८८	904		५१	૪
ययु	३२२	४५	याम {	४५२	96	योग्य	968	993	रजनी 🖁	२०५	943
यव	३५२	94	यामिनी	५१		योजन	५२९		The same of the last	1.5	Ę
यवक्य	३४९	હ	यामुन	३८६		योजनवल्ली	969	९१	रजनामुख रजस् ४	६२	२९
यवक्षार	३९०		यायजूक	२९०	૮	योत्र	349		रजस् <	१ २४०	29
यवफल	२०८	१६१	याव	२८१	१२५	योद्धृ	३२८	६१		401 604	239
यवस	२११	950	यावक	348	96	योध	३२८	६१	रजस्वला	280	``` ?o
यवागू	३६८	40	यावत्	408	२४६	योधसंराव	३४४	१०७	रजस्यला रज्जु	३९९	
यवाग्रज	३९०		यावन	२८२	920	योनि	२६१	७६	<b>र</b> ज्जु रज्जन	3 2 3 3 2 3	932
यवानिका	२०२		याष्ट्रीक	३३०	৩০	योषा	२३२	२	787	963	
यवास	962		यास	963	९१	योषित्	२३२	३	रअगा		
यवीयम् यवीयम्	२४७		यासिता	966		यौतक	३१५	२८	रण -		, ° ° °
यव्य यव्य			युक्त	३१४		यौतव	₹ ₹ <b>८</b> ०	داج		850	४९
4-4	३४९	٧	3.11	, <b>, , ,</b> ,	``		<b>^</b>				

शब्द:	<u> घृष्ठम्</u>	श्लोकः	शब्द	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:		पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>वृ</b> ष्टम्	श्लोकः
रण्डा	960	66	रसगर्भ	३८६	902	रात्रि		49	४	रुचिर	४२३	५२
रत	३२६	५७	रसज्ञा	२६८	59	रात्रिचर		२८	ęο	रुच्य	४२३	५२
रतिपति	93	२६	रसना	२६८	39	रात्रिंचर		२८	६०	रुज्	२५०	५१
रज्ञ {	३८३	९३	<b>र</b> सा <b>जन</b>	३८६	909	राद्धान्त		६४	8	रजा	240	49
i" l	४८२	१२६	रसातल	९८	٩	राध		५५	9 ६	स्त	<b>د</b> 9	२५
रलसानु	२४	४९	(	948	ं ३३	राधा		४३	२२	रुदित	९७	३५
रलाकर	904	२	रसाल {	२०९	१६३	राम	ſ	93	23	रुद्ध	४३७	९०
रिल	२६६	८६	<b>र</b> सित	364	88		l	२१७	99		६	90
रथ {	940	३०	रसोनक	३७ २०३	२४६	रामठ		३६३	४०	<b>  रुद्र</b>	94	३४
t	३२४	५१			<b>२</b> २	रामा		२३३	४	रुद्राणी	96	३७
रथकट्या	३२५	५५	रहस	३१३	<b>{ २३</b>	राम्भ		303	84	रुधिर {	२५५	६४
रथकार {	363	9	रहस्य	३१३	२३	राल		२८२	920	( )	७८६	२२
् रथगुप्ति	३९२	8	राका	43	٠, ۲	राशि	{	२३१	४२	रुर	२१७	90
रथडु रथडु	३२६ १५६	५७	राक्षस	२८	५९		l	409	२१४	रुशती	20	२०
(13		<b>२</b> ६ ५५	राक्षसी	988	996	राष्ट्र		४९४	१८४	रुष्	99	२६
रथाङ्ग {	३२६ ३२६	्र ५६	राक्षा	269	924	राष्ट्रिका		१८२	88	रहा	२०७	946
रथिक ८	₹ ₹ ₹	 ७६	राङ्गव	२७६	999	राष्ट्रिय		८६	१४	रूक्ष	५०४	224
ſ	३२८	ा ६०				रासभ	•	३७७	৩৩	रूप	६५	৩
रथिन् {	333 333	५५ ७६	राज् राजक	३०६	9	रास्ना	{	989	998	रूपाजीव	२३९	98
रथिन	333	्र ७६	राजन्	३०७	¥ ,		ι	२००	980	ſ	३८३	९१
रध्य	<b>३</b> २३	` لاق	राजन्य	३०६	3	राहु		४५	२६	रूप्य {	३८४	९६
		, 3	राजन्यक	३०६	ુ	रिक्तक		४२५	५६	L	४८९	१६०
रथ्या {	३२५	44	राजन्वत्	३०७ १२९	े १३	रिक्थ		३८२	९०	रूप्याध्यक्ष	306	હ
रद	२६८	९१	राजबला	२०४		रिङ्गण		30	३६	रूषित	४६७	८९
रदन	२६८	39	राजबीजिन्	२८७	943	रिपु		३०९	90	रेचित	३२४	४८
रदनच्छद	२६७	९,०	राजराज		२ ६८	रिष्ट		४६५	₹ €	रेणु	३४१	९८
रन्ध्र	86	२	राजवंश्य	33		रिष्टि		३३७	८९	रेणुका	983	920
रभस	५२६	२१	राजवत्	२८७	٦ • -			९०	<b>२३</b>	रेतस्	२५४	६२
रमणी	२३३	४	राजवृक्ष	978	93		ć	४३८	९२	रेफ {	४२४	48
रम्भा	980	993	राजसदन	938	२३	रीति	1	४८४ ४७१	<i>९७</i> ६८	् रेवतीरमण	४८३ १३	937
.रय	30	६४	राजसभा	५२१	9 o ९	रीतिपुष्प	t	३८७	903	रेवा	999	२३
(	२७८	998	राजसूय	430	ر 39	रत्यातु प्र रुक्प्रतिकि	777	२५०	५०			३२ ९०
रष्ठक {	५२४	9 હ	राजहंस	२ <b>२</b> ३	۲. ۲४	रक्म इक्म	141			₹ {	३८२ ४९ <b>१</b>	१६५
रव	60	२२	r		३५	<b>(</b>	_	३८३	९५।	रोक	९८	, , ,
रवण	४१८	३८	राजादन {	१५९ १६४	र । ४५	स्कमकारक स्वाम	[P	383	ی	रोग	२५०	49
रवि	४६	३१	राजाई	२८१	928	The second of the second		४३७	९१	रोगहारिन्	२५२	4 હ
रशना	२७५	906	राजि	१४६	8	स्च्		४९	३४	रोचन	968	80
रहिम	864	936	राजिका	२५४	98		ſ	954	49 187	r	966	906
r	६५	ંહ	राजिल	900	4	रुचक -	{	390	७८ १०९	रोचनी {	२०२	988
रस .	६७	9	राजीव {	998	98		l	३६५	83	रोचिष्णु े	२७२	909
	३८५	९९	1	933	४१		ſ	88	3 <i>8</i>	रोचिस्	४९	38
,	408	२२७	राज्याङ्ग	३११	90	रुचि	1	४६३	<b>२</b> ९	रोदन	२६९	\ <b>\$</b> }
		with a little	나는 아들은 그리 끝나도 하게	그리지가 있었다.			月子 经基	78 to 1 ( ) 1		unared that the light		

											٠٠٠
शब्द:	<b>प्र</b> ष्ठम्	श्लीक	∣ शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	<b>पृ</b> ष्टम्	श्लोक:
रोदनी	१८२	९२	1	30	६४	लस्तक	3 7 10				
रोदस्	५०५	२२९	लघु {	986	933		३३५	८५	लेखक	390	94
रोदसी	५०५	२२९		४६३	२८	लाक्षा {	२८१ ५२२	994	<b>लेखर्षभ</b>	२०	४२
रोधस्	906	v	लघुलय	290	964	लाक्षाप्रसादन		४१	छेखा <del>&gt;</del>	१४६	४
रोप	३३६	د ک	लङ्का	५२०	৩	लाङ्गल	349	93	लेपक	३९२	Ę
रोमन्	५७१	९९	लङ्गोपिका	996	933	लाङ्गलदण्ड	342	13 98	<b>छेश</b> >	४२६	६२
रोमन्थ	६२५	99	लजा	90	२३		347	98	लेष्टु 	३५१	93
रोमहर्षण	९६	٠. با چ	लजाशील	४१५	२८	लाङ्गलिकी	988	996	लेह	३७०	५६
रोमाश्च	९६	٠ ټ ^ب	लज्जित	४३८	९१	100000	968	999	लोक {	१२७ ४५८	e z
रोष	89	2	लट्टा	५२२	90	लाङ्गली {	292	958	लोकजित् लोकजित्		
रोहिणी	३७३	६७		. १४८	9	लाङ्ग्ल	३२४	40	लोकायत	ک	93
				988	99	लाज	३६७	४७	लोकालोक लोकालोक	५३० १४१	३२
	३८	90 94	लता	950	. ५५	लाञ्छन	४२०		लोकेश लोकेश		२
रोहित <	) 998	98	1	908	७२	लाभ	३७८	१७ ८०	लोचन लोचन	200	9 8
	८ २१७	90		986	933	लामज्जक	290			२६९	83
रोहितक	964	88	2	२०३	940	लालसा लालसा	९२	984	लोचमस्तक	१८९	999
रोहिन्	१६५	४९	लतार्क	२०३	१४८	लाला	२५७	२८	लोप्त्र	388	२५
<u> </u>	66	90	लपन	२६७	८९	लालाटिक लालाटिक		६७	लोध	946	33
रौद्र {	68	२०	लिपत {	७१	9	लाव	869	90	लोपामुद्रा	४२	२०
रौमक	३६४	४२		888	900	लासिका	२२७	34	लोमन्	२७१	99
रौरव	903	٩	लब्ध लब्धवर्ण	883	908	लास्य	68	٤	लोमशा	986	838
रौहिणेय	∫ 9३	२४	लब्धानुज्ञ	२८८	ę	लिकुच	٥ د د	90	लोल {	839	७४
साव्यय	ે ૪५	२६	लभ्य लभ्य	२९०	90	लिक्षा	१६९ ५२२	Ęo	लो <b>छ</b> प	४९९	२०५
रोहिष {	299	9 ६ ६	लम्बन	398	२४	<ul> <li>* 1 1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2</li></ul>		90		४१३	२२
राहिष र्	२१७	90	लम्बोद्र सम्बोद्र	२७३	908	लिखित <del>-</del>	399	9 €	लो <b>लुभ</b>	४१३	२२
	ल.		1.2.1	98	३८	लिङ्गवृत्ति	३०५	, ,	लोष्ठ चोच्चेच्च	३५१	92
लकुच	958	ξo	लय	८५	3	लिपि ००	३११	7	लोष्टभेदन	३५१	१२
लक्ष	3 <b>3</b> 6		ललना ललन्तिका	233	34	लिपिकर	390	94	î l	२८१	926
लक्षण	४४५	८६ १७		२७३	908	लिप्त {	४३७	९०	लोह 🕇	३८५ ३८५	९८ ९९
			ललाट	२६८	९२	L	४४५	990		३८५ ५२७	5 <del>5</del>
लक्ष्मण	४११	98	ललाटिका	२७३	१०३	लिप्तक	३३७	66	लोहकारक	३९३	`* '&
<b>लक्ष्मणा</b>	२२४	२५	<b>ललाम</b> ्	४८६	१४३	लिप्सा <del>चिकि</del>	९२	١٠)	लोहपृष्ठ	<b>२२०</b>	9६
लक्ष्मन् {	४० ४८१	90	ललामक	२८४	१३५	<b>लिबि</b>	399	15	्र <b>्</b> लोहल	४१७	३७
١		928	<b>ललित</b>	88	३१	ਰੀਗ {	९४ ४९८	3 7	लोहाभिसार		۲°
इस्ट चीर	१४ १८९ ३३४	२७	लव {	४२६ ४५४	६२	ु छुठित			_	३४०	<b>९</b> ४ १५ ६४
लक्ष्मी {	334	992 62	l				३२४ ४१३	40 ;	लोहित {	६९ २५५	8.8. 
लक्ष्मीवत्	४२३ ४११	98	लवङ्ग	२८१		लुब्ध सम्बद्ध	३९७ ३९७	3 7 9 °	लोहित <b>क</b>	३८३	९२
			लवण {	\$ \$		लुब्धक स्टब्स्	३१४ २ <b>१</b> ४	४ १	लोहितचन्दन		928
लक्ष {	९५ <b>३</b> ३६	३३ ८६	् लवणोद्	१६४ १०५		<b>छलाय</b> चना			लोहिताङ्ग	४५	રષ
् लगुड	<del>१</del> २४ ५२४		लवजाद लवन	४५४		ख्ता 	296		लोहिताश्व	<b>२</b> ५	५५
लगुड लग्न			ल्पन लवित्र		100	<b>छ्न</b>	४४२				
ल्म लमक	४६ ४-८			349	1071 343 8 789 43	ऌ <b>म</b> `	३२४	40		व.	
wan	४०६	88	लशुन	२०३	186	लख	4	6	1	498	٩.

शब्दः	<b>पृ</b> ष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	<b>पृ</b> ष्टम्	श्लोक	:   शब्द:		<b>म्</b>	खोक:
6	२०८	950	6	48	93	विम	२५२	<b>ધ</b> ૧	९ वर्ग		<b>२३</b> १	४१
वंश {	२८६	, ,	वत्सर {	५७	, , 20	वयस्	५०५	, 230			५०५ ५०५	
	५०१	२१४	वत्सल	४११	98		780 780	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \				२३०
वंशक	२८9	9°२६	वत्सादनी	900	<b>د</b> ۶	(		د د در		_	३५७	ĘC
वंशरोचना	३९०	909	वद	४१७	३५	वयस्था {	१६८ १९९	न १३७		J	२८७	9
वकुल	900	६४	वदन	२६७	٤٩		२०१	988	The second second		३२० ४६७	४२ ४८
वक्तव्य	869	949	ſ	806	ξ,	वयस्य	३०९	9 २		r	२८४	
वक्त	४१७	३५	वदान्य {	४९०	9 6 0	वयस्या	२३७	93	वर्णक	1	433	१३३ ३८
वऋ	२६७	૮૬	वदावद	४१७	३५	(	२८०	928	वर्णित	•	888	990
वक	४३०	৩৭	वध	३४६	994	<b>at</b> {	४४८	c	वर्णिन्		३०१	४३
वक्षस्			1	996	933	l	४९२	१७३		ſ	२२७ २२७	3 <b>4</b> 3 <b>4</b>
	२६२	১৩	वधू	२३२	ેર	वरटा {	२२४	२५	वर्तक	1	860	99
बङ्गण बङ्ग	२६०	६०	1.8	<b>43</b> 6	9	ا ا	२२५	२७		r		٩
वचन	326	906	l l	४७८	903	वरण {	933	ą	वर्तन	1	३४८ ४१५	२९
वचनेस्थित	७१	9	वध्य	४२०	४५	į.	944	२५	वर्तनी	•	930	94
	४१४	२४		१०५	₹	वरण्ड	५२४	96	वर्ति		२ <i>८</i> ४	933
वचस्	७१	9	वन }	984	9	वरत्रा {	३२०	४२	वर्तिक		२२७	. ५५ ३५
वचा 	१८२	१०२	वनतिक्तका	४८२ १७९	995	l t	४०१	३१	वर्तिष्णु		४१५	۶ <b>९</b>
वज्र	२३	४७	वनप्रिय		८५	वरद	४०८	৩	वर्तुल		४२९	६९
वज्रह	१८७	१०५	The state of the state of the	779	98	वरवर्णिनी {	२३३	४		ſ	450	9 A
वज्रनिर्घोष 	३७	ೀ	वनमक्षिक	२२५	২ ৩	aure:	. ३६४	४१	वर्सन्	1	869	929
वञ्रपुष	१७६	ড६	वनमालिन् वनसुद्र	१० ३५३	२ 9 9 ७	वराङ्ग वसङ्क	४६३	२६	वर्धक		969	९०
विज्ञिन्	२०	४२	वनश्वज्ञाट	968	९९	वराङ्गक	986	938	वर्घकि		383	٩
वश्वक {	४२१	ু ४७	वनसमूह	988	8 ر د	वराटक र	१२४ ३९९	४३ <b>२</b> ७		ſ	४१५	<b>૨૮</b>
L	514	ነ ነ	वनस्पति	980			५३२	३८	वर्धन	1	886	, o
विश्चित	४१९	89	वनायुज	<b>३२२</b>	ફ ૪૫	वरारोहा	233	8	वर्धमान		१६५	५१
ſ	948	२७	વનાલુઅ			वराशि	२७८	998	वर्धमानक		३६०	३२
वज्जुल {	१५७	३०	वनिता {	२३२ ४७२	٦ ا	<b>व</b> राह	२१३	٠, ٩	वर्धिष्णु		४१५	26
L.	909	έŖ	् वनीयक	४२२		् वरिवसित	४४२	902	वर्धा		809	39
वट	946	३२	वनोद्भवा	9 6 3		वरिवस्या			वर्भन्		३२९	Ę¥
वटक	428	90	वनौकस्	103 393		वरिवस्यित	२९८ ४४२	३५ १०२	वर्मित		३२९	g Ly
वटी	३९९	२७	वन्दा	966	et et la sala di 📑	नारनार्जरा वरिष्ट			वर्थ		४२५	५७
वडवा	३२३	४६	. ू. वन्दारु	४१५			३८४	९७	वर्या		२३५	'u
वड्र	४२६	६१	नन्ध्या	३७४		वरिष्ठ ⊸≏	884	999	वर्वणा		^{२२३} २२४	२६
वणिज्	३७७		वन्या	<b>3</b> 86		वरी वरीयस्	964	900	वर्वर			
वणिज्या	३७८	७९				11/19/X	400	२३५	वर्वरा		969	९०
वण्टक	३८२	८९	वपा {	९८ २५६	۶ د × ۱	वरुण {	२९ ३७	۶ ۹ ۶	ववरा	_		938
ſ	२६२	S # 10 12 1 1	् वपुस्	२५८	६४ [†] ७०		३५ १५५	२५	वर्ष -	)	३८ १२७	99
वत्स {	३७२ ५०३	६२	٠٧``	933		वरणात्मजा	808	38		1		६ २२४
<u>.</u> t		२२६	वप्र 🖁	340	\$   \$	गरूथ	३२६		वर्षवर		,	``&
वत्सक	909	६६	in the last	३८८	904 8	गरूथिन <u>ी</u>	<b>3</b> 3 3		वर्षा		५७	98
वत्सतर	३७२	ξ <b>?</b>	_{ausr} ∫	२५२	५५ ह	<b>गरे</b> ण्य	४२५	. In the second of the	वर्षाभू		998	' १ २४
वत्सनाभ	१०२	99	वमश्र {	396	३७ ह	र्कर	३९८		वर्षांयस्		२४७	83
												**

-											
शब्द:	प्रष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
वर्षोपल	३८		वसुंघरा	924	3	वाडव र	200	४	वायसाराति	299	94
वर्ष्मन्	346			924	Ř	1	३२३	४६	वायसी	२०४	949
वलज	( 869	973		५२३	93	वाडव्य	840	४१	वायसोली	२०१	988
वलजा	४६४			१३४		वाणा -	904	७४	वायु	२९	Ę٩
वलभी	४६४			२७७	994	1	( ४६७	84	नायुसख वायुसख	74	ष्ष षष
वलय	936		101-111-1	₹७६	990		४००	२८	वार्	904	3
वलयित	२७४	- 15 S	1/44441	२७९	920	वाणिज	३७७	७८	1	<b>२३</b> ०	۲ ३९
वलीक	४३७	९०	वस्न	३७८	७९	वाणिज्य	386	२	वार {	४९०	989
वलीमुख	936	98	वस्रसा	२५७	<b>६</b> ६		205	७९	वारण	390	३४
	293	ફ	वह	३७३	६३	वाणिनी वाणी	४७९ ७१	992	वारणबुसा	980	993
वल्क	988	93	वहि	र २५	५३	वात	२९	9	वारवाण	३२८	<b>६३</b>
वल्कल	988	93		[ ३५	२	वातक		६३ १४९	वारमुख्या	738	98
विगित	३२४	४८	विहिशिख	३८९	908	वातकिन्	<b>२०३</b> <b>२</b> ५३		वारस्त्री	२३९	98
वल्मीक	930	98	विह्यसंज्ञक	906	60	वातपोथ	940	५९	वाराही	२०४	949
वल्लकी	८२	3		409	२४९	वातप्रमी		२९	वारि	904	્ર
वल्लभ	853	ं दे ह	वा {	498	3		298	ঙ	वारिद	3 &	۲ ن
	ि ४८५	930	l	498	9 6	वातमृग	२१६	٠,	वारिपणीं	१२२	३८
व <b>छरि</b>	940	93	वाक्पति	३१७	३५	•	२५३	५९	वारिप्रवाह	१४३	4
वली	986	3	वाक्य	७२	२	वातायन	336	9	वारिवाह	३६	Ę
वॡ्र	३५५	६३	वागीश	४१७	\$ 64		२१६	6	वारी	३२१	४३
वश	886	٤	वागुरा	३९९	२६	वातूल	४९७	१९६	वारुणी	४६८	५२
वशिकया	४४७	४	वागुरिक	384	98	वात्सक	३७२	Ęo	] 2	२५२	فون
	1396	₹ €	वागिमन्	४१७	३५	वादित्र	८३	م	वार्त {	४७२	٠ <u>٧</u>
वशा	308	६९	वाङ्मुख	७६	Š	वाद्य	< 3	ч	ſ	७५	હ
	6 403	२१७	वाच्	७१	٩	वान	945	94	वार्ता 🖁	386	9
वशिक	४२५	48	वाचंयम	३०१	४२	वानप्रस्थ	१९६	२८	l . L	४७२	७५
वस्य	४१४	२५	वाचक	७२	3		<b>रट</b> ७	3	वार्ताकी	990	998
वषट्	493	C	वाचस्पती	88	28	वानर	२१३	₹	वार्तावह	३९५	94
वषट्कृत	२९६	२७	वाचाट	४१७		वानस्पत्य	१४६	Ę	वार्द्धक	२४६	४०
वसति	४७०	६७			3 €	वानीर	940	३०	वार्धुषि	३४९	4
वसन	२७७	994	वाचाल	४१७	३६	and the second of the second of	980		वार्धुषिक	३४९	4
वसन्त	५७	96	वाचिक	96		वापदण्ड	३९६		वार्षिक	२०४	940
वसा	२५६	६४	वाचोयुक्तिपटु 		३५	वापी	996		वाल	२७०	९५
वसिर	1968	80	वाज	३३६	৫৩	वास	४८६		वालधि	३२४	40
भावर	रे ३६४	४१	वाजपेय	५३०	39	वामदेव	94		वालपार्या	२७३	१०३
	∫ ξ	90	वाजिद्न्तक	966	903	ſ	३५ २४८		वालहस्त	३२४	५०
वसु	1966	८१	<u> </u>	२२७	7.7	वासन {	२४८		वाछक	983	929
	३८२		वाजिन् {	२२ <i>७</i> ३२१	88		४३०		वाल्क	२७६	999
	(408	२२८	السيا	४७९	tion to the later	वामॡर	350	10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 10 1	वावदृक	४१७	३५
वसुक	906		वाजिशाला	१३५	1.0	वामलोचना	२३३		वावृत्त	४३८	९२
	र ३६४			९२	२७		<b>२</b> ३२	२	वाशिका	966	903
वसुदेव	97		वाटी	433	४२		३२३	8€	वाशित	८१	२५
वसुधा	१२५	₹∫	वाटचालका	१८७	900	वायस	२२१	२०	वास	१३४	Ę
	9										

बासक   १८६   १०३   विक्रति   ४५५   १५   विक्रत   १८८   १०६   विक्रत   १८५   १५   वित्रत   १८५   १६   वित्	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	Cherry	مركب	1		
बासपह   १३५   ८   विक्रम   १४८   १००   विज्ञां								पृष्ठम्	रक्षाक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:
बासन्ती				<b>।</b> ବଞାପ				960	908			
बासयोग १८४ १३४ विकास ३७५ ८३ वितास ५० १३ विकास ३०८ ७६ वितास ५० १३५ विकास ३०८ ७६ वितास १०० १३५ विकास ३६८ ७६ विकास १५० १६ वितास १५० १० वितास १५० १६ वितास १५० १६ वितास १५० १६ वितास १५० १० वितास १५० १० वितास १५० १० वितास १५० १६ वितास १५० १० वि				विक्रम {				२०	४१	विधा	1	
बासर ५० १ विकायक १७८ ७९ वितय ८० ११ वितय १०० ११ विकाय १५० १६ वितर्स १६० १६० १६० १६० १६० १६० १६० १६० १६० १६०	adili ati wa 15 feetina			ਜ਼ਿਕਾਸ਼			1.21	२१५	Ę	A		
बासस २०७ ११५ विकास १२१ ५७ वितरण २९७ २९ विविध १०० ४०० विस्त १८० ११५ विकेस १८० ८२ वितर्स १६६ ४६ विकेस १८० ८२ वितर्स १६६ ४६ विकेस १८० ८२ वितर्स १६६ ४६ विकेस १८० ८२ वितर्स १६५ ११६ वितर्स १८० ११६ वितर्स १८० ११० वितर्स १८० १८० वितर्स १८० वितर्स १८० वि				The second second	3 1 7 7 7 7 7		वितण्डा	453	٩	विवातृ		
बासस् २००० ११५ विकया ४५१ १५ वितर्स १९० १९ वितर्स १९५ १९ वितर्स १६६ १६ विक्र १०० ८२ वितर्स १६६ १६ विक्र १०० ८२ वितर्स १६५ १४ वित्र १६६ १६ वित्र १६५ १४ वित्र १६६ १६ वित्र १६६ १६ वित्र १६६ १०० विद्र १६६ १६६ १६६ विद्र १६६ १६६ १६६ विद्र १६६ १६६ वद्र १६६ वद्र १६६ वद्र १६६ १६६ वद्र १६६ १६६ वद्र १६६ १६६ वद्र १							वितथ	60	२१		1	
बासित			Section 1				वितरण	290	79	विधि	3	
बासित   इ६६ ४६ विक्रंब ३०९ ८२   वितस्ति २६५ १४ विविद्यांगिन् २९२ १६   विक्रंब ४९० ४४   वित्रांव ४५० ३५   विद्यांव ४५० ३६   विद्यांव ४५० ६६   विद्यांव ४५६ ६	` (			<ul> <li>A Section 1 And Advanced</li> </ul>			वितर्दी	938				
बासिता ४ ४२ ४५ विद्वान ४ ४० १४ विद्वान ४ ४४ वितान ४ ४५ १२० ११२ विद्वान ४४० १९ विद्वान १९० १९ विद्वान ४४० १९ विद्वान १९० १९ विद्वान ४४० १९ वि	वासित {			All the second second			वितस्ति			1	<b>I</b>	98
बाह्रिक १०० ४ विद्याव ४५७ ३७ विद्यात १४० १० विद्यात १४० १२ विद्या	वासिता	1.46 % 69		The State of the State of				•	920			
बासुदेव १० २० वियत ४४१ १०० वियत ४४१ १०० विया १४० १९ विया १४० १८ विया १८ विया १८० १८ विया १८० १८ विया १८० १८ विया १८० १८ विया							वितान	ζ				
बास्	어디를 하는 것들이 살아 있다.						वितुन	े २०३				९९
बास्तु १४० १५ विष्ठ २४८ ४६ विद्वाल	사용하고 하네 하다			1				_		विधुत	४४३	900
बास्तक २०७ १५८   विश्व				The section of the section			वितन्नक -	1		19906	४५	२६
बास्तोष्पति २० ४३ बास्त ३२५ ५४ बास्त ३२५ ५४ बास्त ३२५ ५४ बास्त ३२५ ५४ बास्त ३२५ ४४ बास्त ३२० ८८ बाह्यियत् २१४ ४ बास्त ३२० ८८ बाह्यियत् २१४ ४ बास्त ३२० ५८ बाह्यियत् २१४ ४ बास्त ३२० ५८ बाह्यात् ३२० १० बिद्यात् ३५५ १० बिद्यात् ३५५ १० बिद्यात् ३५० १० बिद्यात् ४५५ २० बिद्यात् ४५५ ३० बिद्यात् ४५० ३० बिद्यात् ५५० ३० बिद्यात् १५० ३० बिद्यात् १५० ३० बिद्यात् १५० ३० बिद्यात् १५० ६० बिद्यात् १५६ ६०	그들에 가는 무슨 사람들이	National Control			121 (1944)					विधुर	४५३	२०
बाह्र   ३२५ ५४ विषय   १४१ १२ विषय   १४१ १२ विषय   १४१ १४ १४ विषय   १४१ १४ १४ विषय   १४१ १४ १४ विषय   १४१ १४ विषय   १४४ १०० विषय									pin 14 7	विधुवन	४४७	٧
बाह				177-16	(Section 1)		वित्त -	The second second			४४७	४
बाहि वित्र   १८८   विवस   १९७   १८   विवस   १९७   १८   विवस   १९०   १०   विवस   १९०   विवस					(४५३	7 ?		[ ४४१	99		४१४	28.
बाह् द्विपत् २१४ ४ विझ ४५२ १९ विद्युक्त ५३० ३२ विद्युक्त १९० ५ विद्युक्त १९० १९ विद्युक्त १९० १९० विद्युक्त १९० विद्युक्त १९० १९० विद्युक्त १९० १९० विद्युक्त १९० १९० विद्युक्त १९० व	वाह {			विघस	२९७	२८	विदर	४४७	ષ્	विनयग्राहि	न् ४१४	
बाह्न ३२७ ५८ विद्यांज १९ ३८ विदारक ११० १० विदारक ११० १२० विदारक ११० विदा	वाहद्विषत्	२१४	४	विघ्न	४५२	98	विदल	५३०	3 ?	विना	497	
बाहस १०० ५ विचक्षण २८८ ६ विदारी १८८ ११० विवास ४५५ ३० विदारिगन्था १९१ ११५ विवास ४५५ ३० विदारिगन्था १९१ ११५ विवास ४५३ २२ विवास १५१ १३३ ८० विचारित ४४१ ९९ विचारित ४४१ ९९ विचारित ४४१ ९९ विचारित ४४१ १९ विचारित ४४१ १९ विचारित ४४१ १९ विचारित ४४१ १९ विचारित ४४१ ११ विचारित ३३४ ८२ विचारित ४५१ ३३ विचारित ४५१ ११ विचारित ४४१ ११ विचारित ३३४ ८२ विचारित ४५१ ३३ विचारित ४४१ ११ विचारित ३३४ ८२ विचारित ४५१ ३३ विचारित ४४१ ११ विचारित ४५६ ३३ विचारित ४५६ ३३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ ३३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ ३३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ ३३ विचारित ४५६ १३ विचारित ४५६ १६ विचारित ४६६ १६ विचारित ४५६ विचारित ४५६ १६ विचारित ४५६ विचारित ४५६ विचारित ४५६ विचारित ४५६ विचारित ४५६ विचारित ४५६ विचारित ४५	वाहन	३२७	५८	विद्यराज	१९	३८	विदारक				•	
बाहित्य ३१९ ३९ विचयन ४५५ ३० विदारिगन्धा १९१ ११५ विचारा ४५३ २२ विचारा ६४ १ विचिकत्ता ६४ १ विचारा ६५ ६ विचारा ६५ विचारा ६५ ६ विचारा ६५ विचारा ६५ ६ विचारा ६५ विचारा ६५ विचारा ६५ विचारा ६५ विचारा ६५ विचारा ६५ वि	वाहस	900	4	विचक्ष्ण	266	Ę	विदारी	966	990	विनायक		
बाहिनी { ३३३	वाहित्थ	३१९	३९		४५५	३०		11 989		विनाश	४५३	
बाहिनी { ३३३ ८१ विचारणा ६४ २ विचिंदत { ४४४ १०९ विनीत { ३२२ ४४ ४४ १०९ विनीत { ३२२ ४४ ४४ १०९ विनीत { ३२२ ४४ ४४ १०९ विनीत { ३२२ १२९ विमीत { ३२२ ४४ १०९ विनीत { ३२२ ४४ १०९ विनीत { ३२२ ४२ १२९ विनीत { ३२४ ८२ विनीत { ३२४ ४२ विनीत { ३२४ ८२ विनीत { 3२४ ८२ विनीत { 324		333	७८	विचर्चिका	२५१	५३		( xxx		विनाशोन्सु	ख ४३८	
बिचिरित	वाहिनी {		८१	विचारणा	६४	२	विदित -	(				
बाहिनीपति ३२८ ६२ विचिकित्सा ६४ ३ विद्ध ३१८ ३७ विन्छ ४१६ ३० विद्ध १३८ ३३ विच्छन्दक १३६ ११ विद्ध १४९ ३० विद्ध १४९ १९ विद्ध १८८ ३६ विद्ध १८८ ४६ विद्ध १८८ ४६ विद्ध १८९ १८ विद्ध १८८ ४६ विद्ध १८९ १८ विद्ध १८९ १८९ विद्ध १८८ ५६ विद्ध १८९ १८९ विद्ध १८९ विद्ध १८९ १८		860	993	Market and the second	४४१	९९	विदिश	•		।वगात -		२५
विद्या	化光谱 化二氯化二甲基	३२८	६२		६४	₹				विन्दु	४१६	३०
विशास   १०६   २३   विच्छीय   ५२८   २६   विद्ध   १५७   ३०   विज्ञ   १६०   ३७   विज्ञ   ३१३   २२   विद्ध   ४४१   ९५   विद्ध   ४५२   ५६   विद्ध   ४५२   ५६   विद्ध   ४५२   ५६   विद्ध   ४५२   ५६   विद्ध   ४५१   ९५   विद्ध   ४५१   ९५   विद्ध   ३४५   ९०   विद्ध   ३३४   ८२   विद्ध   ४५१   ९६   विद्ध   ४५६   ३३४   ८२   विद्ध   ४५६   ३३४   ८२   विद्ध   ४५६   ३३४   ८२   विद्ध   ४५६   ३३४   ८२   विद्ध   ४५६   ३३४   ४५६   ३३४   ८२   विद्ध   ४५६   ३३४   ४५६   ३३४   ४५६   ३३४   विद्ध   विद्ध   ४५६   ३३४   विद्ध   विद्ध   ४५६   ३३४   विद्ध   विद्ध   ४५६   ३३४   विद्ध		२२७	3 3		936	99				विन्ध्य	989	રૂ
विकड़त   १६० ३७   विजन   ३१३ २२   विद्वल   १५७ ३०   विपक्ष   ३०९ ११   विकल   १४७ ७   विजय   ३४५ ११०   विद्वलणी   १७९ ८४   विपक्ष   ३०९ ११   विद्वलणी   १७९ ८४   विपक्ष   ३०९ ८३   विद्वलणी   १८१ ९०   विद्वलणी   १७९ ८४   विपण   ३७९ ८३   विद्वलणी   १८१ १६   विद्वलणी   १७९ ८४   विपण   ३७९ ८३   विद्वलणी   १८१ १६   विद्वलणी   १८६ १६		३७९	८३	विच्छाय	५२८	२६	विदुर {			4	४४१	९९
विकर्तन   १४७		960			३१३	<b>२</b> २	विदुल			।वस		
विकलन   ४६		१४७	৩	विजय	३४५	990				विपक्ष	३०९	99
विकलाङ्ग २४८ ४६ विज्ञ ४०७ ४ विद्याधर ७ ११ विपण ३७९ ८३ विकलाङ १४८ ४६ विज्ञात ४०९ ९ विद्याधर ७ ११ विद्याधर ७ ११ विद्याधर १८२ ५६ विद्याध १८२ ५६ विद्याध १८२ ५६ विद्याध १८४ १७ विद्याध १८२ ५६ विद्याध १८२ ५२ विद्याध १८२ ५२ विद्याध १८२ १८१ विद्याध १८३ १३१ विद्याध १८८३ १३१ विद्याध १८६ ३३ विद्याध १८८ १ विद्याध १८६ ३३			२९	विजिल	३६६	४६						
विकसित   १४७   दिवान   ६५ ६   विद्वाच   ३५५ ५६   विद्वाच   ३५५ ५६   विद्वाच   ३५५ १५   विद्वाच   ३५५ १५   विद्वाच   ३५५ १५   विद्वाच   ३५५ १०   विद्वाच   ३३४ ८२   विद्वाच   ३५५ १०   विद्वाच   ३५५ १०   विद्वाच   ३५५ १०   विद्वाच   ३५४ ८२   विद्वाच   ३५४ १०   विद्वाच   ३५४ ८२   विद्वाच   ३५४ १०   विद्वाच   विद्वा					४०७	४	No. of the second		1000			
विकासत १४७ ८ विज्ञान ६५ ६ विद्रिध २५२ ५६ विप्रसित १३४ ८२ विकास ४५१ १५ विट ५२४ १७ विद्रव ३४५ १११ विप्रसित ३३४ ८२ विकास ४५१ १५ विट्र १३८ १५ विद्रव ३४५ १०० विप्रस १३१ १३१ विद्रम ३८३ ९३ विपर्य १३१ १३१ विद्रम ३८३ ९३ विपर्य ४५६ ३३ विकारण १७८ ८० विटिष् १४६ ५						9				~ ~ (		
विकस्तर ४९६ ३० विट ५२४ १७ विद्रव ३४५ १११ विप्त ३३४ ८२ विकार ४५१ १५ विटङ्क १३८ १५ विद्रुत ४४१ १०० विपथ १३१ १६ विकासिन् ४९६ ३० विटप ४८३ १३१ विद्रम ३८३ ९३ विपद् ३३४ ८२ विकीरण १७८ ८० विटिपन् १४६ ५ विद्रम १८६ ५ विपर्यंस ४५६ ३३	[1] 공연성학(V)에 보고 있다.					ξ				विपाण {	४६८	
विकासिन् ४९६ ३०   विटङ्क १३८ १५   विद्वत ४४९ १००   विपथ १३९ १६   विकासिन् ४९६ ३०   विटप						9 ৩	विद्रव			विपत्ति		
विकासिन् ४९६ ३० विटप रिप्त १४१ १४ विद्वम ३८३ ९३ विपद् ३३४ ८२ विकीरण १७८ ८० विटपिन् १४६ ५ विदस र २८५ ५ विपर्यास ४५६ ३३			9 64	विटङ्क	१३८	94						
विकीरण १७८ ८० विटिपिन् १४६ ५ विटिस र विपर्यास ४५६ ३३				विदय {	949				1			
विकारण १७८ ८० विटिपिन् १४६ ५ विटस र विपर्यास ४५६ ३३			33			Zero Probable						
			the Control of the Control of the		The Light State of the	4	,	6 V 1 2 2 3 3 1 1				
ं पुरुष पर १३४ विपश्चित् २८८ ५	विकुर्वाण	४०९	f ی	वेट्खदिर	१६५	५०	विद्वस् {	५०६		विपश्चित्	266	
विकृत { ८९ १९ विट्चर ३९८ २३ विद्वेष ९१ २५ विपाट् १२० ३३	विकृत {	८९	98	वंट्चर		२३	विद्वेष					
रिष्ठ ५८ विख ३६५ ४२ विधवा २३७ ११ विपादिका २५१ ५२	<b>*l</b> 0	443	40/1	वड	३६५	४२	विधवा	२३७			२५१	42

शब्दः	पृष्टम्	<b>स्हो</b> व	ः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	2 हम्	श्लोकः
विपाशा	920	3 :	विरल	४२८	Ę	विशसन	388	998	विषुव	५४	98
विपिन	984		विराज्	३०६		विशाख	98	४०	विषुवत्	५४	98
विपुल	४२६	Ę		٥٥	73		४३	22	विष्किर	<b>३</b> २७	३३
विप्र	<b>र्र</b> २८७	व	विरिश्चि	8	90		३५६	३२	विष्कस्भ	938	90
	१८८	૪	1	9.6	३२	1	३४५	992	विष्टप	920	Ę
विप्रकार	849	94	विराचन	∫ 8€	३०	विशारद	४७६	९५	विष्टर	४९१	958
विप्रकृत	४१९	४१		[ ४७९	906	विशाल	४२६	ę o	विष्टरश्रवस्	90	96
विप्रकृष्टक	४२९	६८	4 - 4	99	२५	विशालता	२७७	998	विष्टि	908	3
विप्रतीसार	89	24		४५३	29	विशालत्वन	न् १५४	23	विष्ठा	२५७	र ६८
विप्रयोग	899	२८	विरोधोत्ति		98	विशाला	२०६	१५६	विष्णु	90	96
विप्रलब्ध	898	४१	विल	९८	9	विशिख	336	<del>.</del>	विष्णुकान्ता	१८६	908
विप्रलम्भ	<b>९७</b>	₹ €	विलक्ष	४१४	२६	विशिखा	933	3	विष्णुपद	33	3
	[ ४५५	२८	विलक्षण	४४६	2	विशेषक	260	973	विष्णुपदी		
विप्रलाप	66	9 €	विलम्बित		8	विश्राणन	२९७	38	विष्णुरथ	94	39
विप्रक्षिका	२३९	२०	विलम्भ	४५५	२८	विश्राव	४५५	<b>२८</b>	विष्य		२९
विप्रुष्	906	Ę	विलाप	96	9 8	विश्रुत	४०९	8		४२०	४५
विध्रव	४५१	98	विलास	९४	39		<b>§</b>	90	विष्वच्	५9६	93
विबन्ध	२५२	५ ५	विलीन	४४१	900	विश्व	3 3 5 3	३८	विष्वक्सेन	90	99
विबुध	وم	હ	विलेपन	<b>१८४</b>	933		(४२८	६५	विष्वक्सेनप्रिः	या २०४	949
विभव	३८२	९०	विलेपी	[ ४५५	२७	विश्वकद्य	३९८	22	विष्वक्सेना	१६७	46
विभाकर	४६	२८	विलेशय विलेशय	३६८	do	विश्वकेतु	93	२७	विष्वद्यच्	४१७	३४
विभावरी	५१	४	विवध	909	6	विश्वकर्मन्	४७९	909	विस	923	४२
	२५	<b>५</b> ६	विवर विवर	४७७	९६	विश्वभेषज	३६३	३८	विसकण्ठिका	२२४	२५
विभावसु 🔫	४६	३०	विवर्ण विवर्ण	<b>S</b> C	9	विश्वंभर	90	22	विसप्रसून	922	४१
	५०४	२२६		३९५	9 ६	विश्वंभरा	924	ર	विसर	२३०	३९
विभीतक	986	46	विवश	४२०	88	विश्वसृज्	3	90	विसर्जन	२९७	२९
विभूति	96	३६	विवस्वत्	े ४६ ४६९	द् ५७	विश्वस्ता	२३७	99	विसर्पण	४५३	२३
विभूषण	२७२	909	विवाद	् ७५ s	3	विश्वा		4 7 4 4	विसंवाद	९७	<b>३</b> ६
विभ्रम	88	३१	विवाह	३०५	षद	विश्वास	968	99	विसार	992	90
विभ्राज्	२७२	909		<b>₹9</b> ₹	<b>₹</b> ₹	विष विष	393	23	विसारिन्	४१६	३१
विमनस्	४०९	۷	विविक्त	808	ر ا دع	144	२५७	ĘC	विसिनी	922	३९
विमर्दन	४५०	93	विविध	४३८	९३	विष्	{ १०२ १०३	<b>९</b> २२३	विसृत	४३५	د و
विमला	२०१	983	विवेक	300	३८	विषधर	909 ( )-4	र १२	विस्ट <b>त्वर</b>	४१६	, ₹9
विमातृज	२४१	२५	विव्वोक	९४	39	विष <b>मच्छद्</b>	१५४		विस्मर	४१६	३१
विमान	२३	४८		(२८७	२	।ननन ०७५	( £4	२३	विस्तर	४५३	२२
वियत्	<b>३३</b>	२	विश्	388	9	विष्य	1926		i e	949	98
वियद्ग	28	४९	~	606	२१४		866	942	विस्तार {	४५३	<b>२२</b>
वियम	४५२	90	विशङ्कट	४२६	Ęo	विषयिन्	- <b>६</b> ६	100	विस्त <u>ृ</u> त	४३५	८६
वियात	४१४	२५	विशद निसर	ĘC	9 2	विषवैद्य	903	21 Y 22 - 24 PA	्य. विस्फार	388 3	906
वियाम	४५२	96	विशर	₹8 <i>€</i>	994	विषा	१८४		विस्फोट	२५ <b>१</b>	५३
विरजस्तमस्	३०२	3000	विश्वाल्या	\ 966 \ 988	\$ > 6	विषाण विषाण	४६८		विस्मय	68	9 <i>8</i>
विरति	४५७	₹७	। न सा ८५।	127	१३६ १५५	विषाणी	993			४१४	<b>२</b> ६
						9.5.53 78	A 34	A B 3	4 4 4 4 TILL TAY	4 1 4	10 10 1 14 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1

शब्द:	ā8±	(क्होब	हः <b>  शब्दः</b>	<b>पृ</b> ष्ठम्	(क्ष्रोव	<b>हः</b> शब्दः	<b>पृष्ठम्</b>	(क्षोब	हः _∣ शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	
वि <b>स्मृ</b> त	४३६	ં	६ वीरुध्	986		९ वृद्धिजीवि	का ३४९		४ वेदि	२९३		
विस्र	६८	9		ि ९३		९ बृद्धोक्ष	३७२		१ वेदिका	938		
विसम्भ	्			र २५४		२ वृद्धाजीव	३४९		५ वेध	४४८		
<b>6</b> -	(888		1_0	(866		3.40	949			४०२		
<b>वि</b> ससा	२४६			४७७		344	२३०	8	1	988	934	
विहग विहङ्ग	२२६			906	۷	٩	١٩			18	90	
	२२६			२१६		७ वृन्दारक	<b>्रि</b> ४६१		1771	1 408	२२८	
विहंग <b>म</b>	२२६			<b> </b>		314.00.00	४४५	99	20	889	९९	
विहंगिका	४००	२९	वकण		93	9 वन	४०१	3	२ वेपशु	९८	३८	
विहसित	९६	₹ ^t	१ वृक्ष	४४२ १४६	90		[ 398	9,	2	३९९	२८	
विहस्त	ূধঽ৹	٧:	ृह्स. वृक्षमेदिन्			पुं बृक्षिक	1 299	9,	४ वेला	४९८	986	
विहायस्	<b>्रि</b> ३३		STOTEST		₹`		(४५९	1	७ वेल्ल	966	908	
	ि २२६	3	ਰਕਜ਼ਰਿਕ	१७८ १ १४५	٤		1 48	२	■ 10 = 4.5 · · · · · · · · · · · · · · · · · · ·	३६२	३५	
विहायित	२९७	२९		New York		<b>₹</b>	928	90		5830	७१	
विहार	४५२	9 6	नध्यान्न जी	४०२	3)		\ 988 \ 309	998	•	∫ & <b>3</b> €	८७	
विह्नल	४२०	४४	21231T=T	906	٤:		(403	<b>77</b>		935	ર	
वीकाश	५०१	२१५		369	3,		<b>२</b> ६१	٠, ` ع	वशन्त	996	२८	
वीचि	900	4	वृजिन	र् ४३० ४३०	₹:	र् = ==================================	<b>२</b> 9५		न रमण्	१३४	8	
वीणा	८२	३		808	9 o q		94	3,5	परमन्त्रु	980	98	
वीणादण्ड	٧٤	ঙ	<b>बृ</b> त	४३८	९३		<b>२</b> ०	87	परवा	२३९	98	
वीणावाद	३९५	93	the state of the s	888	ر د	275272	३७१	५९	वरवाजनस०	932	२	
वीत	३२१	४३	of the second of the second	(४२९	६९		390	<b>ا</b> د د	न्प	२७३	88	
वीतंस	३९९	२६	<b>वृ</b> त्त	836	85				वेष्टित	४३७	९०	
वीतिहोत्र	२५	५३		[ ४७३	७८		236	९	पत्तवार	३६१	३५	
वीथी	्र १४५ 	४	<b>इत्तान्त</b>	1 64	৬		960	واي	वेहत्	३७५	६९	
वीध	[804	८७		(800	€ ₹	हुपाकप <u>ि</u>	868	१५६	वै	495	4	
	४२४	५५	वृत्ति	386	9	हुपागा । वृषी	४८३	930	<u></u>	५१६	94	
वीनाह	990	२७	टारा	३४८ ४७२	?	<b>इ</b> ष्टी	३०२	४६	वैकक्षक	२८४	१३६	
वीर	66	१७	<b>ब्</b> त्र	४९०	ξυ	हु <b>ि</b> ण	3 \$	99	बैकुण्ठ	90	96	
AIX.	7 66	96	वृत्रहन्	930 20	968	वेग वेग	३७७ ४६२	७६	वैजनन वैजनन	२४५	३९	
वीरण	[ ३३२	00		\ 40g	87	वेगिन् वेगिन्	४६२ ३३०	२०	वैजयन्त	२२	४६	
वीरतर	२१० <b>११०</b>	१६४	तृथा -	{ 497	२४७ ४	वेणि	३३१ २७१	βυ	वैजयन्तिक	३३१	৩৭	
नीरतर <u>ु</u>		988		988	922	वेणी	907		वैजयन्तिका	969	६५	
नारतर वीरपत्नी	१६४	४५	बृद्ध 🗸	२४७		वेणू	२ <i>०८</i>		वैजयन्ती	३४१	९९	
वारपत्ना वीरपान	२३८	9 8		४७७		वेणुध्म	384		वैज्ञानिक	४०७	४	
	३४२		<b>रुद्ध</b> त्व	२४६		नेतन वेतन	४०३ २२७	93	वैणव {	१५३	96	
वीरभार्था	२३८	98	<b>ब्द्धदारक</b>	989		वेतस	940			३०२	४५	
वीरमातृ	२३८	Contract of the	<b>बृद्धना</b> भि	२५४		नेतस्वत्	978		वैणविक वैणिक	३९५	93	
वीरवृक्ष -	963		<b>रृद्ध</b> श्रवस्	<b>२</b> ०		नेताल वेताल	426			३९५	93	
वीराशंसन	₹84		<b>रद्धसंघ</b> े	२४६		नेत्रवती	350	29 B		३२०	४१	
वीरसू	२३८	98	खा	२३७		नेद वेद	७२	The second second second		३९५	98	
वीरहन्	३०५	47	रिद	४४९		^{यर} वेदना	४४७ ४४४			३९५	94	
						PM Radio	000	६।व	ातरणी <b>'</b>	१०४	<b>ą</b>	

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	। शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
वैतालिक	380	९७	व्यवाय	३०५	५७	व्योमयान	<b>7</b> 3	86	शक्रपुष्पी	988	936
	३९१	રૂ	व्यसन	869	920	व्योष	३९०	999	शक्र	४१७	, र र ३ ६
वैदेहक {	३७७	७८	व्यसनार्त	४२०	४३	ſ	२३०	३९	राङ्क <b>नक</b>	998	* * * \$
वैदेही	963	९६	व्यस्त	४३०	७२	व्रज {	४६४	30	शङ्कर	94	३०
वैद्य	२५२	40	व्याकुल	४२०	४३	व्रज्या {	२९९	३६	ſ	998	२०
वैद्यमातृ	१८६	903	व्याकोश	980	Ġ	l (	३४०	34	शङ्क {	980	6
वैधात्र	२४	५१	[	२१३	9	त्रण	२५१	48	l	३३९	९३
वैधेय	४२१	४८	व्याघ्र {	४२६	49	त्रत	३००	३८		33	७१
वैनतेय	94	२९	व्याघ्रनख	988	975	व्रति {	986	9	शङ्ख {	994	२३
वैनीतक	३२७	46	व्याघ्रपाद्	980	३७	l (	४७०	६७		१९७ ४६१	930
वैमात्रेय	२४१	२५	व्याघ्रपुच्छ	984	५०	व्रतिन्	२८९	৩	शङ्खिनी	984	938
वैयाघ्र	३२५	५३	व्याघ्राट	२१९	94	त्रात	२३९	38	शची		84
वैर	89	२५	व्याघ्री	965	९३	त्रात्य	३०५	५३	शचीपति		
वैरनिर्यातन	३४५	990	व्याज {	83	30	व्रीडा	90	२३	शयापात शटी	20	४३
वैरग्रुद्धि	३४५	990	l	34	33	व्रीहि {	347	94		२०५	948
वैरिन्	३०९	90	व्याड	४६६	४२	ब्रीहि <b>भेद</b>	३५५	29	श्चठ शणपणीं	४२१	४६ १४९
वैवधिक	३९५	94	व्याडायुध	998	१२९	त्राहम <b>५</b> त्रहेय	३५४	२० ६		२०३ १८७	900
वैवस्वत	२८	५९	व्याध	३९७	97	764	३४९	*		992	
r	५५	9 ६	व्याघि {	१९५ २५०	975 49	====	श.	1. 5	शणसूत्र शण्ड	306	98
वैशाख {	३७६	७४	व्याधिघात	948	28	शकट शकल	३२५	५२	शतकोटि शतकोटि	२०८ २३	<b>९</b> ४७
वैश्य	386	9	व्याधित	२५३		शकल शकलिन्	80	9 €	शतद्व	920	₹ ₹
वैश्रवण	३२	६९			५८		997	9 9	शतपत्र	922	४० ४०
वैश्वानर	२५	५३	व्यान व्यागान	३०	६३	शकुन शकुनि	225	32	शतपत्रक	220	95
वैसारिण	992	90	व्यापा <b>द</b> व्याप्य	88	8	સંજીવ	378	३२	शतपदी	298	45
वौषट्	493	۷.	ज्याम   व्याम	984	१२६	शकुन्त {	२२६ ४६९	३२ ५८	शतपर्वन्	२०८	969
व्यक्त	४७०	६२	ज्याम 	२६६ १०१	७ऽ	शकुन्ति	<b>२२</b> ६	3 3		(१८५	902
व्यक्ति	६३	३१	व्याल {	880	१९६	शकुल	998	98	शतपर्विका -	200	946
व्यग्र	४९६	980	व्यालग्राहिन्	903	99	शकुलाक्षका	२०७	949	शतपुष्पा	२०४	942
व्यजन	२८६	980	व्यास	४५३	22		1908		शतप्रास	१७६	७६
व्यज्ञक	८७	9 ६	न्याहार	७१ ७१	9	शकुलादनी -	968	८६ १११	शतमन्यु	२०	४२
व्यञ्जन {	860	998	व्युत्थान	४८१	996	शकुलार्भक	993	90	शतमान	५३१	38
	५२७	२३	न्युष्टि -	४६५	₹6	शकृत्	२५७	६७	शतमूली	964	900
व्यडम्बक	9 6 4	49	न्युड व्यूड	४६६	४५	शकुत्करि	३७२	<b>६</b> २		२०७	948
व्यत्यय	४५६	३३	व्यूढकङ्कट	३२९	६५	ſ	३१२	98	शतवेधिन्	२००	989
व्यत्यास	४५६	३३	व्यूति	800	۲. ۶ <i>د</i>	शक्ति {	388	902	शतहदा	३७	९
व्यथा	908	ą	(		38	l	४७०	ęę		३२४	५१
व्यध	886	۷	व्यूह {	333	७९	शक्तिधर	98	४०	शतावरी	964	909
व्यध्व	939	98	``	२३० ३३३ ५०७	२३८	शक्तिहेतिक	३३०	६९	ſ	३०९	٩
व्यय	४५२	90	<b>ढ</b> यूहपार्ष्णि	333	৬९	ſ	२०	४२	शत्रु {	३०९	99
व्यलीक	४६०	93	व्योकार	३९३	৩	शक {	909	६६		४५	२६
व्यवधा	્ રૂ ૯	93	व्योमकेश	94	३४	शक्रधनुस्	३८	90	शनैस्	५१६	96
व्यवहार	હિલ્	९	<u>व्योमन्</u>	<b>३३</b>	٩	शक्रपादप	9 ६ ६	५३	शपथ	७६	• •

शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	: शब्द:	पृष्ठम्	<b>શ્</b> টો	<b>ह:</b>   श <b>ब्द:</b>	पृष्ठम्	श्लोव	ः∤ शब्दः	<u> বিষ্</u> ঠ	म् श्लोकः
शप <b>न</b>	७६	ę		२०९	, १६	2	1 400	२४	३ शारङ्ग	२२	
शफ	३२४	४९	शर	३३६		७ शश्वत्	499		9		•
शफरी	993	96	शरजन्मन्	99	, ३	9	( ५१४	9	१ शारद	808	•
शबर	३९७	२०	शरण	४६८		777	299	9 ६	शारदी	969	
शबरालय	980	२०		40			<b>∫</b> ξο	२	६ शारिफल		
शबल	৩০	90	शरट् <	१ ५७	। २		J 888	90	3		
शबली	३७४	६७		( ४७६	ς	३ शस्त्र -	<b>३३४</b>	٦,		१८९	
	<b></b>	v	जार भ	२१७	9		[ ४९३	909		989	
शब्द	्र ७२	२		३३६	۷		३८५	8,	शार्ङ्गिन्	ه ۹	98
	l 60	<b>२</b> २	T 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	३३६			383		श शार्द्छ	र २१३	
शब्दग्रह	२६९	९४	शरारि	<b>२२</b> ४			330	Ę,	9	ि ४२६	48
शब्दन	४१८	३८	शरारु	४१५	२		३३९	ς:		४९५	966
शम	४४६	₹		3 6 0	3			२९	11.	998	98
शमथ	- ४४६	३	शरावती	920	३	४ शस्यश्रुक	३ ५५	२९	जाला	1 938	Ę
शमन	∫ २८	५८		336	6	रे शाक -	999	936		ि १४९	99
	ि २९६	२६		२५८	৬	The state of the s	[ ३६१	3,5		४६०	92
शमनस्वस्र		३२		२५८	Ę	९ शाकट	३७३	£ 8	20175	३५६	२४
शमल	२५७	६७	शरीरिन्	६२	₹	शाकुनिक	384	98	द्वारश्च	४१४	२६
शमित	४४०	९७		१३९			३३०	६९	शालुक	929	₹ <i>८</i>
शमी	∫ १६६	५२	शर्करा <	३६५			९	98	शाॡर	996	२४
शमीधान्य	ि ३५६	२३		. ४९२	9 0		9	9 6		9 9 9 5	904
रामापान्य शमीर	३५६	. २४	शकरावत् शकरिल	979	9 '	277777	989	99	शालेय	र ३४९	Ę
	966	५३	शकारल शर्मन्	१२९	9 9	•	932	?	शाल्मलि	958	૪૬
शस्पा	३७	8	शमन्   शर्व	५९	٦٠ -	,	293	ş	शाल्मलीवेष्ट		४७
शम्ब	् २३	४७		१५	३०		385	و	शावक	२२९	३८
शम्बर	306	્ય	शर्वरा	३३९	83	zerra:	383	٥	शावर	946	33
शम्बरी	ि २१७ १८०	90	शर्वरी	५१	₹	शाटक शाटी	439	३३	शाश्वत	४३०	७२
शम्बल	439	20	शर्वाणी	96	३७	शाटा	५३२	३८	शाष्कुलिक	४५७	80
शम्बाकृत	३५०	३४	शल	२१५	৩	शाण	९३	300	शासन	३१४	२५
शम्बुक	998	<b>९</b> २३	शलभ	२२५	२८	शाणी शाणी	४०१ ५२१	३२	शास्तृ	٠.	98
शम्भली		99	शलल	२१५	હ	शाण्डिल्य		3			
	२३९ १५	The second of the	शलली	२१५	৩	सामिकस्य	१५८	3 3	शास्त्र	४८३	१७९
शम्भु {	868	३० १३५	शलादु	949	94	शात {	५९ ४३८	<b>२४</b> ९१	शास्त्रविद्	४०८	Ę
शम्या '	३५२	98	शल्क	४६०	93	शातकुम्भ	३८३		शिक्य शिक्यित	800	३०
शय	२६४	۶۹	<u> </u>	988	५३	शात्रव	३०९		ारााक्यत शिक्षा	४३७	۷۶.
ſ	९७	₹ €	शल्य {	२१५	<i>و</i> د د	शाद	909			७३	¥
शयन {	२८५	97-	र शव	३३९	83	शादहरित	978		शिक्षित •	४०७	٧
शयनीय	२८५		राव शश	३४७	996		975	2	शिखण्ड ~	२२६	39
शयाछ	४१६		राश शशघर	२१७ ३९	99	शाद्वल शान्त			शिखण्डक	200	९६
शयित	४१६		रारावर शशलोमन्	३९ ३८९	94 900	शान्त शान्ति	880	९७	शिखर -	{ १४ <b>२</b> १४९	8
शयु	900	16 15 15 19 19	राराळानग् शशादन	२१९	100	शान्त शाम्बरी	88E	₹			93
शय्या	२८५	of a series of all a	रासाय्य शशोर्ण	368	900	· 解除性學 (4) 化二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十二十	४८१ १८४	99	शिखरिन् -	१४१   ४७८	9
						SUX	• > 1	9 6 6		[ ४७८	१०६

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्चोकः	शब्द:	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
	( २७	৬,७	शिल्पिशाला	१३५	હ		990	932	ग्रुष्मन्	२५	५४
शिखा	२२६	39		94	३०	शुक	[ २२२	२१	<b>रा</b> क	३५६	२३
	२७१	९७	शिव	<b>ξ</b>	३५	शुकनास	१६७	ورن	श्चककीट	२१९	98
शिखावत्	869	98	शिवक	३७६	७३	शुक्त	४७४	८३	ग्रुकधान्य	३५६	२४
शिखावत् शिखावल	<i>२५</i>	ष्ष	शिवमल्ली	900	69	য়ুক্মি	1994	२३	राकशिमि <b>ब</b>	960	۷۵
शिखप्रीव	२२६	30		90	३७	જી! તા	<b>े १९७</b>	930	श्रह	380	٩
	328	909		१६६	५२		24	4 ६	रूदा	२३७	93
शिखिन्	रि२६ ४७८	30 908	शिवा	986	५९	गुक	1 84	२५	<b>र</b> ्ही	२३७	93
शिखिवाहन	98	४०		१९५ २१५	१२७ ५		<b>रिष्ठ</b>	9 <b>६</b> २	श्रुत्य	४२५	ષદ્
	<b>ब</b>	39		409	292	शुक्रशिष्य	٥, ١, ١, ١	92	शूर	३३२	७७
शियु	2 8 9	3 x		[ 89	98	गुक्त	६८	92	<b>इ</b> इरण	. 30E	940
शिमुज	390	990	शिशिर	90	96	गुच्	89	= ३५	शूर्प	३५७	 २६
<b>शिङ्घाण</b>	३८४	36	<b>হি</b> াহ্য	२२९	३८	23.5	र ३५	લ ફ	शुल	४९७	986
शिक्षित	٠,	२४	शिशुक	993	96		५ ६	9 É	<b>ग्र</b> लाकृत	3 6 6	४५
शिक्षिनी	३३५		शिशुत्व	२४६	४०	ग्रुचि	\$ 6	92	श्लिन्	94	३०
शिति	४७४	دع	शिशुमार	998	२०		l cc	90	<b>रा</b> ल्य	३६६	४५
शितिकण्ठ	94	<b>३</b> २	<b>হাি</b> প্স	२६१	७६	ग्रुण्ठी	363	36	श्रह्मल	२७५	908
शितिसारक	959	36	शिश्विदान	४२०	४६	शुण्डा	४०४	४०	श्रङ्खलक	३७७	७५
शिपिविष्ट	४६५	38	शिष्टि	398	<b>२</b> ६	गुतुदि	970	33	श्रह्मला	320	89
शिफा	988	99	शिष्य	२९०	99	ग्रद्धान्त	138	97	c(d ///	982	٠. لا
शिफाकन्द	923	४३	शीकर	36	99		800	६६	প্রক্ল	209	982
शिबिका	३२५	५३	शीम		६४	शुनक	३९७	23		[४६३	२६
शिबिर	₹ ° °	33	*ાાત્ર	् ३० ( ४१	98	ग्रुनी	३९८	53	श्रङ्गवेर	३६२	३७
शिरस्	700	९५		1 89	98	ग्रुभ	₹ ο	२५	श्रङ्गाटक	939	9 6
शिरस्र	३२९	<b>६</b> ४	शीत	2940	₹°		र ५२७	२३	श्रङ्गार	66	90
शिरस्य	२७१	९८		1949	३४	ग्रुभंयु	४२२	५०	श्टिङ्गिणी	३७३	६६
शिरा	२५६	६५		(५२७	२२	ग्रुभान्वित	४२२	40		1990	२५
शिरीष	900		शीतक	३९६	96	गुभ	53	92	প্রন্নী	1968	900
शिरो <b>य</b>	988	६३ १२	शीतभीरु	१७३	७०		ि ४९६	१९२		[ १९२	998
शिरोधि			शीतल	J 89	98	ग्रुभ्रदन्ती	34	4	5411	३८४	९६
शिरोदन शिरोरल	7 6 6	22		<u>ि</u> २०३	988	AKT STORY	३९	98	श्रुत	४३९	९५
	२७२	907		1968	904		394	२७	शेखर	२८५	936
शिरोरुह शिरोस्थि	<b>२७०</b>	34		1988	922		1358	९७	शेफस्	्र६१	७६
शिरास्थ शिल	२ <i>५८</i> ३४८	६ <i>९</i> २		[ ३६४	४२		388	२७	शेफालिका	र् १७३	७०
		93	शीधु	{ ४०५ ५३१	४ <i>९</i> ३४		[ ५२७	२३	शेमुषी	े ५२०	ও 9
शिला	{ १३७ १४२	' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' ' '	शीर्ष	<i>200</i>	<b>९</b> ५	- 6	२९८	३५	रामुपा रामुपा रामुपा	\$ <b>3</b>	
शिलाजतु	३८७	908	शीर्षक			120.	80	२	रा <b>छ</b> रोवधि	१५९	38
शिली	998	રે૪		356	६३		5 63	8	शेवाल	33	৩৭
शिली <u>म</u> ुख	४६१	96	शीर्षच्छेद्य	४२०	४५		{	१ २	रापा <b>ल</b> शेष	922 900	३८ ~
शिलो <b>च</b> य	989	9	0.0	<b>२७१</b> १३२९	९८		98E	928		700 7 <b>9</b> 9	8
शिल्प शिल्प	४०३				<b>ξ</b> 8		२५५ २५५	\$ \$		969	99
"शिल्पिन्	३९२	\$ 4	शील	{ ४९८	२६ २० <b>१</b>	<b>गुन्म</b>	58 <b>5</b>		शेल	161 989	66 9
	7.,		'T	(,,,	```	120.11	401	, ,	71.0	101	<b>,</b>

शब्द:	<u>पृष्ठम्</u>	श्लोक:	शब्द:	<u>पृष्ठम</u>	श्लोकः	शब्द:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोक:	शब्द:	पृष्टम्	श्लोक:
शैलालिन्	388	93		<b>११६७</b>	ومودم	श्रुत	४७३	७७	श्वाविध्	२१५	v
	1946	3,5		966	906	9	( ७२	ą	श्वित्र	२५२	48
शैॡष	<b>े ३९४</b>	92	र्यामा	1968	992	श्रुति	3 258	38		53	97
शैलेय	988	973		(४८६	१४३		(४७२	७३	श्वेत	328	९६
शैवल	9 <b>२</b> २	३८	ख्यामाक	२१०	१६५	श्रेणी	∫ १४५	४		हण्ड	৩९
शैवलिनी	998	` ३०	<b>३याल</b>	२४३	३२		<b>े ३९२</b>	4	श्वेतगरुत्	२२३	२३
शैशव	२४५	४०	<b>इयाव</b>	৩০	9 ६		148	38	श्वेतमरिच	३९०	990
शोक	, °,	२५	<b>३येत</b>	६८	१२	श्रेयस्	्र ६५ ४ <b>२५</b>	Ę	श्वेतरक्त	७०	94
शोचिष्केश	२५	48	<b>इयेन</b>	२१९	94		(986	५८ ५९	श्वेतसुरसा	१७३	७१
शोचिस्	४९	38	<b>इयैनंपाता</b>	५२०	Ę	श्रेयसी	1908	98 23		ঘ.	
	[ vo	94	श्रद्धा	४७८	902		1968	90	षट्कर्मन्	२८८	8
शोण	र्व १२०	ξ¥	07-77-7	<b>रि</b> ४०	२१	श्रेष्ठ	४२५	46	षट्पद	२२६	२९
शोणक	9 8 6	५७	श्रद्धाळ	ે ૪૧५	२७	श्रोण	२४९	४८	षडभिज्ञ	6	98
शोणरत्न	३८३	९२	श्रयण	४५०	93	श्रोणि	<b>२६०</b>	७४	षडानन	98	३९
शोणित	२५५	६४	श्रवण	२६९	९४	श्रोणिफल	क २६०	७४	षड्ग्रन्थ	१६५	86
शोथ	२५१	५२	श्रवस्	<b>२</b> ६९	९४	श्रोत्र	२६९	९४	षड्ग्रन्था	१८५	905
शोथघ्री	२०३	9४९	श्रविष्ठा	४४	२२	श्रोत्रिय	२८९	Ę	षड्यन्थिका	२०५	348
शोधनी	980	96	श्राणा	३६८	५०	श्रीषद	५१३	6	षड्ज	۷٩	9
	∫ ३६६	४६	श्राद्ध	२९७	३१	श्चक्ष	४२६	६१	षण्ड	∫१२३	४२
शोधित	{ x2x	५६	· • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	२८	५९	श्लेष	४५०	99		[ ३७२	६२
शोक	२५१	५२	श्राय	४५०	93	ऋष्मण	२५४	နေဝ	षष्टिक्य	388	v
शोभन	४२३	५२	श्रावण	ષદ	98	श्चेष्मन्	२५५	६२	षाण्मातुर	98	४०
शोभा	४०	ঀ৽		५६	96	श्लेष्मल	२५४	Ęo		स.	
शोभाञ्जन	' 940	३१		1 98	२७	श्लेष्मातक	949	३४	संयत्	इ४३	906
शोष	२५०	<b>પે</b> ૧	श्री	<b>्रि३</b> ४	८२	श्लोक	४५८	`	संयत :	898	४३
शौक	२३१	४३	श्रीकण्ठ	94	३२	श्वःश्रेयस	Ęο	२५	संयम	४५२	96
शौक्रिकेय	902	90	श्रीघन	6	१४	श्वदंष्ट्रा	968	86	संयाम 	४५२	96
शौण्ड	४१३	२३	श्रीद	३२	६९	श्वन्	३९७	<b>२</b> २	संयुग संयोजित	३४२	904
शौण्डिक	388	90	श्रीपति	90	२१	श्रनिश	५३३	४०		४३८	९२
शौण्डी	9<3	٠ <i>٩</i> ७	श्रीपर्ण	1909	६६	श्वपच	३९६	२०	संराव	۷٥	२३
शौद्धोदनि	3	१५		र ४६८	५३	শ্বস	5 88	२	संलाप	७८	9 ६
शोरि शोरि	90	<b>29</b>	श्रीपर्णिका	१६२	४०		रे ५२७	२२	संवत्सर	४७	२०
शौर्थ	३४२	903	श्रीपर्णी	960	3 6	श्वयथु	२५१	५२	संवत्	५१६	96
शोल्बिक	<b>3</b> 93	٠.،	श्रीफल	946	३२	श्ववृत्ति	३४८	२	संवनन	४४७	8
शोध्कल			श्रीफली	963	९५	শ্বহ্যুर	{२४३	39	संवर्त	40	२२
	४१२	98	श्रीमत्	<b>∫9</b> €9 <b>899</b>	४०		[ २४५	र ६	संवर्तिका	938	४३
श्चोत	४४९	90	श्रील	899	98	শ্বহ্যর্থ	४८६		संवसथ	980	98
<b>इसशान</b> 	३४७	996	श्रीवत्सला <b>ः</b> श्रीवत्सलाः		98 22	শ্বপ্ন	२४३		संवहन	४५३	<b>₹</b> ₹
रमश्रु	२७२	९९	श्रीवास श्रीवास	च्या १८ <b>२</b>	979	<i>শ্বপ্নুশ্বয়ু</i> ং	२४५	३७		<b>\$</b> 3	9
श्याम	{	१४ १४३	श्रीसंज्ञ	२८१ २८१	924	श्वस्	496		संविद् <	\$ tq	. 4
स्यामल	६९	98		२८१ १७३	- 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1	श्वसन	<b>रि९</b> विद्र	६१	यंत्रीध्याः	८४७६	९२
* ********	4.3	101	বারি।(।।।।	, ५३	६९'		रे १६६	7.4	संवीक्षण	४५५	₹ <b>∘</b> ,

										A Company of the	
शब्द:	वृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः ।	शब्द:	<b>विश्वम्</b>	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
संवीत	४३७	९०	संग्धि	३७०	५५	संजवन	१३५	Ę	स <b>नत्कुमार</b>	२४	५१
संवेग	<b>ς</b> ε	३४	संकट	४३५	64	संज्वर	२७	५७	सना	५१६	96
संवेद	४४७	ξ	संकर	980	96	संज्ञ्पन	३४५	993	सनातन	४३०	७२
संवेश	९७	३६	संकर्षण	93	28	संज्ञा	४६४	- 1	सनाभि	२४४	₹ \$
संव्यान	२७८	996	संकलित	४३८		संज्ञु	२४८		सनि	२९८	<b>३</b> २
संशप्तक	३४१	९८	संकल्प	<b>६</b> ३		सटा	२७१	- 1	सनीड	४२८	ξv
संशय	६४	३	संकसुक	898		संडीन	२२८		संतत	39	ξų
सशयापन्नमान	स४०८	५	संकाश	४०३	३७	(	266		 संतति	२८६	9
संश्रव	६५	ષ	c	- 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1	9	सत् {	४७४		संतप्त	४४२	902
<b>सं</b> श्रुत	888	909	संकीर्ण {	३९१ ४३५		सतत	३०		संतमस संतमस	33	8
संश्लेष	348	३०	r L		, ,	सती	२६४	Ę	ſ	<b>3</b> 8	y _o
संसक्त	४२९	६८	संकुल {	७९ ४३५	1.2	सतीनक	३५३	9 €	संतान {	२८६	۹ .
संसद्	383	94	·->-			सतीर्थ्य	299		संताप	२७	५७
संसरण {	937	96	संकोच 	२८०	170	सत्तम	४२५		संतापित	४४२	१०२
(	४६८	५५	संक्रन्दन 	20		( ( ( )	६२	28	संदान	३७६	७३
संसिद्धि	९८	३ ७	सक्रम	४५४		सत्त्व {	409		चेदान संदानित		९५
संस्कारहीन	304	५३	संक्षेपण	४५३	29	सत्पथ	939	६६		४३९ ३४५	999
संस्कृत	४७३	69	संख्य	३४२	708	C	७९	22	संदाव		٠٠٠ دو
संस्तर	४९०	989	संख्या	६४	२	सत्य {	866	948	संदित {	४३५ ४३९	८ ९५
संस्तव	४५३	२३	संख्यात	४२८	६४	स <b>ल्यंकार</b>	३७९	 دع	् संदेशवाच्	७५३	90
संस्ताव	४५६	38	संख्यावत्	२८८	وم	सल्य <b>व</b> चस्	309	४३	संदशदा संदशहर	399	96
संस्लाय	४८७	949	संख्येय	३७९	८३		३७९	٠ دع	संदेह	41,	` ` ` }
संस्था	३१४	२६	सङ्ग	४५५	२९	सलाकृति गणान्य		<b>3</b>	तप्र संदोह	२ <b>२</b> ०	र ३९
संस्थान	859	928	संगत	७८	96	सत्यानृत	388	२ ८२			
संस्थित	३४६	9.90	संगम {	४५५	२९	सत्यापन	३७९		संद्राव	३४५	999
संस्पर्शा	२०५	948	l	५३१	३४	सत्र 	४९४	969	संधा	४७८	१०२
संस्फोट	३४२	904	संगर	४९१	966	सत्रा	५१२	8	संधान	४०५	४२
संहत	४३१	७५	संगीर्ण	888	908	सिश्चन्	३१०	94	संधि {	३११	96
संहतजानुक	२४८	४७	संगूढ	४३८	83	सत्वर	३०	६७	l l	४५०	99
संहति	२३०	४०	संग्रह	७५	Ę	सद्न	१३४	4	संधिनी	३७४	ĘS
संहनन	२५८	৩০	संग्राम	385	904	सदस्	२९२	94		५०	Ę
संहार	903	२	iima ∫	३३८	९०	सदस्य	२९२	9 ६	सन्नकद्र	१५९	३५
संहूति	७५	٤	संग्राह {	४५१	98	सदा	५१८	77		३२९	६५
सकल	४२८	६५	संघ	२३१	४१	सदागति	२९	६१		४८७	949
सकृत्	406	२४२	संघात	२३०	३९	सदातन	४३९	७२		४५३	२३
सकृत्प्रज	२२१	२०	सचिव	४९९	२०६	सदानीरा	998	३३		४५३	२३
संक्तुफला	9 ६ ६	५२	सजम्बाल	928	90	सदक्ष	४०३	३६	संनिवेश	980	98
सिविध	२६०	७३	स्रज	३२९	६५	सदश्	४०३	३६	सपत	३०९	90
संखि	390	93	f	२८७	ર	सदश	४०३	३६	TITIES	( ५११	ર
सखी	२३७	92	सजन {	३१७	• ३३	सदेश	४२८	ĘU	, सपदि -	ि ५१४	\$
संख्य	390	93		३२०	४२	सद्मन्	१३४	۶	सपर्या	∫ २९ <i>१</i>	98
संगभ्धं	288	<b>३</b> ४	. I w⊆wiii in an ani, as	२३०	३९	सद्यस्	498	9	>	े २९८	
सगोत्र	२४४	, 38		२३९		सध्यच्	४१७	<b>३</b> `	४ सिपण्ड	२४४	: ३३

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>व्हम</b> ्	श्लोकः
सपीति	३७०	धुध	समधेक	४०८	ও		<b>२३०</b>	४०	सरघा	२२५	२६
सप्तकी	२७५	900	समर्थाद	४२८	६७	समुदाय -	<b>्रिक्ट</b>	908	सरट	२१८	93
सप्ततन्तु	289	9 3	समवर्तिन्	२८	الم		५२४	90	सरणा	२०४	942
सप्तपर्ण	948	२३		२३०	४०	TITTEC	२८६	938	सरणि	930	94
सप्तर्षि	४६	₹\	<ul> <li>In the second sec</li></ul>	२०७	940	277722	४१७	२३	सरमा	and the second	
सप्तला 🖁	१७४	৬২	<ul> <li>All to the state of the state o</li></ul>	३५३	 २१		४६८	५५	परना	३९८	22
	<b>२०</b> १	983		४२८	٠.٠ ۾ <i>د</i>	JITTE	904	٩	सरल	958	<b>६०</b> د
सप्तार्चिस्	२५	५६	समस्या	७५		,	1962	९२			
सप्ताश्व	४६	२०		५७		ग्रमसम्बद्धाः	1999	998	सरलद्रव	२८२	१२९
सप्ति	३२१	81					6986	933	सरला	966	906
सब्रह्मचारिन	र् २९१	9 (		₹ . <b>६</b> ७		समन्दन	४५५	२९	सरस्	996	२८
सभर्तृका	२३७	9;		३४३		समन	४४३	904	सरसी	996	२८
(	१३४	•				समनद	४७८	903	सरसीरुह	977	४०
सभा {	२९२	91	1	२३१	४२	ं समयजाष्य	( ५१४	90	DITTA	1 904	9
t	४८५	931	🤋 समाधि 🚽	६५ ४७७	५ ९८	। सम्म	२१६	९	सरस्वत्	े ४६९	40
सभाजन	४४८	, ,	9			समह	२३०	38	ਜ਼ਰਤਜ਼ਤੀ	1 09	9
सभासद्	२९२	96	स्थमान 🖁	३० ४०३	६३ ३४		२९४	२०	सरस्वती	ि १२०	38
सभास्तार	२९२	91		४८२ ४८२	भू १२७		४१०	99	सरित्	998	२९
सभिक	४०६	४१		२४४	, 38		४४९	90	सरित्पति	904	9
<b>स</b> भ्य -	<b>ि</b> २८७			४५६	२ ५ २ ७				सरीसृप	909	vo Vo
474	२९३	96		<b>₹</b> ९०	90		३६६	४६	सर्ग	४६३	
सम	४०३	3 6		४३८	९२		३३४	८२	सर्ज		२३
<b>un</b> (	४२८	ę's		৩५	٠, د	संपराय	338	<i>د</i> ۹		963	४४
समप्र	४२८	ĘV	77 11 511 31	४५१	9 ६	1	४८७	940	सर्जक	9 6 3	RR
समङ्गा 🖁	969	९०		888	909	संपरायक	३४२	908	सर्प	909	Ę
प्रमा	२०१	989		७५		संपाक	948	२३	सर्पराज	900	٧
समज	२३१	४२		४०६	Ę	संपुटक	२८६	938	सर्पिस्	३६९	५२
समज्ञा	<b>ν</b> ξ	99	समित्	388	४६	संप्रति	५१८	२३	सर्व	४२८	६४
समज्या	२९२	94	(	<b>39</b> 7	906	संप्रदाय	४४८	৩	सर्वेसहा	924	३
समञ्जस	३१४	२४	समिति {	383	94 908	संप्रधारणा	३१४	२५	सर्वज्ञ -	( .	93
समधिक	४३१	હધ			७०	संप्रहार	३४२	904		१५	33
समंततस्	५१५	93	स्रमिध्	940	93	संफुळ	१४६	ای	सर्वतस्	५१५	93
समन्तदुग्धा	960	908	समीक	३४२	908	संबरारि	93				90
समन्तभद्र	6	93	समीप	४२८	ξĘ	संबाध	४३५	८५	सर्वतोभद्र	} 93€ 900	ξ <b>?</b> .
समन्वितलय		ं <u>रे</u> ३	समीर		1888	संभेद		1 1	पर्वतोभद्र <u>ा</u>	3.75 to 1.55 to 1.55	
समम्	३१२	ر لا		२९	६२	CAIA	970	•	पर्वतोमुख	960	३५
•	४९	٩	समीरण {	२९ १७७	६२ ७९	संभ्रम {	९६		तपता <b>सु</b> ख सर्व <b>दा</b>	908	8
समय }	४८७	988	समुचय	४५१		् ( सं <b>मद</b>	४५४			५१८	<b>२</b> २
Ì	५१०	२५२	"उ समुच्छ्य	866			48	२४ र	ार्वधुरावह - ^९	३७३	ĘĘ
समया {	५१३		समुज्झित			संमार्जनी -:	980		र्विधुरीण ९	३७३	ĘĘ
समर	३४२		जञ्जाण्याता समुत्पिञ्ज	888		<b>सं</b> मूर्छन ——	४४७		विमङ्गला ९	90	३७
समर्थ	४७५			३४१	22	सम्यच्	60		र्विरस	२८२	970
समर्थन	398	5. *********** <b>1</b> 5.	षधुदय स <b>मुद्</b> य	४३७	TO DO THE REAL PROPERTY.	<b>सम्रा</b> ज्	३०७	३ स	र्विलिङ्गिन्	३०२	४५
	P. A.		<b>પશ્ચ</b>	२३०	80 5	प्रस्क	४०५	83 €	र्ववेदस्	२९०	٩,

शब्दः	<b>१</b> ष्टम्	श्लोकः	शब्दं:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोक:	शब्दः	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
सर्वसंनहन	३४०	९४	सहाय	३३१	७१	7	६२	39	~~ (	१८६	903
सर्वानुभूति	966	900	सहायता	४५७	४०	सामान्य {	४३४	८२	सिंही {	990	998
सर्वानभोजिन्	४१३	27	सहिष्णु	४१६	३१	सामि	408	२४९	सिकता	४७२	७३
सर्वानीन	४१३	22	सांयात्रिक	999	92	सामिधेनी	२९४	22	सिकतामय	908	3
सर्वाभिसार	३४०	98	सांयुगीन	३३२	৩৩	सामुद्र	३६४	४१	सिकतावत्	928	99
सर्वार्थसिद्ध	9	94	सांवत्सर	३१०	98	ſ	498	99	सिक्थक	३८९	900
सर्वोघ	३४०	९४	सांशयिक	806	4	सांप्रतम् {	496	२३	1	€ €	93
सर्षप	३५३	90	साकम्	492	૪	साय	yö	3	सित	४३९	९५
सलिल	904	३	साक्षात्	406	२४३	सायक	४५८	२		880	96
सहकी	988	928	सागर	904	9	सायम्	५१७	98	( सितच्छत्रा	४७३ २०४	१५२
सव	२९१	93	साचि	493	Ę	सार {	988	92	सितशूक	३५२	94
सवन	३०३	४७	सातला	२०१	983	L	४९२	909	सिता	3 <i>E &amp;</i>	४३
सवयस्	३०९	93	साति {	४५७	३८	सारङ्ग	४६२	२३	सिताभ्र	247 263	930
सवितृ	४६	३१	l	४७१	६७	सारथि	३२७	५९	सिताम्भो <b>ज</b>	923	४१
सविध	826	६७	सातिसार	२५३	५९	सारमेय	३९७	29	r	७	99
सवेश	४२८	६७	सात्त्विक	८७	95	सारव	929	३६	सिद्ध {	४४१	900
सव्य	४३५	८४	सादिन् {	३२८	Ęο	सारस {	922	४०	सिद्धान्त	६४	૪
सन्येष्ट्र	३२७	ξo		४७९	900		253	२२	सिद्धार्थ	३५३	96
सस्य	949	م دم	साधन	४८१	998	सारसन {	२७५	908	सिद्धि	968	992
सस्यसंवर	9 6 3	४४	साधारण {	४०३	30	į,	३२८	६३	सिध्म	२५१	५३
सह	492	૪	साधित साधित	४१४ ४३४	<b>८</b> २	सारिका	420	٤	सिध्मल	२५४	ę٩
सहकार	949	३३	सामित साधिष्ठ	४४५	80	सार्थ	२३१	४१	सिध्मला	५२२	90
सहचरी	904	७५			993	सार्थवाह	३७७	૭૯	सिध्य	४३	२२
सहज	२४४	३४	साधीयस्	400	२३५	सार्धम्	५१५	૪	सिध्रका	५२०	6
सहधर्मिणी	२३४	ૡ	27193T	२८७ ४२३	३ ५२	साई	४४३	904	सिनीवाली	५३	ં
सहन	४१६	39	साधु {	४७८	909	सार्वभौम 🚪	३५ ३०६	ે ૪ ૨	सिन्दुक	१७२	ĘC
सहभोजन	३७०	<i>धुध</i>	साधुवाहिन्	३२२	४४	Č	२०६ १६३	88	सिन्दुवार सिन्दुवार	१७२	ÉC
(	५५	98	साध्य	Ę	90	साल रे	933	ै ३	7	३८८	904
सहस {	३४२	907	साध्वस	68	29		988	4	सिन्दूर {	५३०	39
	408	<b>२</b> ३२	साध्वी	२३४	Ę	सालपर्णा	989	994	Ť.	908	ેર
सहसा	493	৩	ः। ।। सानु	983 1	4	साम्ना	३७३	६३	सिन्धु 🖁	904	٩
सहस्य	44	१५	सांतपन	३०४	५२	साहस	393	२१	l	४७७	909
सहस्रदंष्ट्र	993	96	6	७८	96	ſ	३२८	६२	सिन्धुज	३६४	४२
सहस्रपत्र	922	४०	सान्त्व {	393	२१	साहस्र {	४५८	४३	सिम्बा	३५६	२३
सहस्रवीर्या	२०७	946	सांदृष्टिक	३१६	२९	सिंह {	292	٩	सिल्ह	२८३	१२८
सहस्रवेधि	363	४०	सान्द्र	४२८	६६	148	४२६	49	सीता	३५२	૧૪
सहस्रवेधिन्	२००	989	सान्द्रक्षिग्ध	४१६	३०	सिंहतल	२६५	८५	सीत्य	340	۷
सहस्रांशु	४६	<b>३</b> 9	सान्नाय्य	२९६	२७	सिंहनाद	३४४	ঀ৹৩	स्रीमन्	980	२०
सहस्राक्ष	२०	४४	साप्तपदीन	३१०	92	सिंहपुच्छी	962	९३	सीमन्त	५२५	98
सहस्रिन्	३२८	६२	r		3	सिंहसंहनन	४१०	97		२३२	3
ſ	904	७३	सामन् {	७३ ३ <b>१३</b>	२१	सिंहासन	३१६	39		980	२०
सहा {	990	993	सामाजिक	२९२	98	सिंहास्य	908	१०३	Alternative transfer and the second	३५१	98
							おゆきしゆ	TAKE SECTION			

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	वृष्टम्	श्लोकः
सीरपाणि	93	२४	सुपर्ण	94	२९	सुवासिनी	२३६	९	स्ग	३३८	९१
सीवन	४४७	ષ	सुपर्वन्	4	৩	सुव्रता	३७५	७१	सृगाल	294	4
सीसक	३८८	904	सुपार्श्वक	9 6 3	४३	सुषम	४२३	५२	सृणि	३२०	४१
सीहुण्ड	960	904	सुप्रतीक	34	8	सुषमा	४०	90	सृणिका	२५७	६७
<b>-</b> [	499	२	सुप्रयोगविशिर	ब३३०	६८	- जिल्ला	२०५	944	सृति	930	94
₹ {	५१३	4	सुप्रलाप	७८	90	सुषवी {	३६२	३७	स्रुपाटी	५३२	३८
सुकन्दक	२०३	१४७	सुभगासुत	२४१	२४	सुषीम	४१	98	समर	२१७	99
सुकरा	३७५	৩০	सुभिक्षा	988	928	सुषेण	907	६७	सृष्टि	884	38
सुकल	४०९	૮	सुमन	३५४	9 <	सुषेणिका	966	906	सेकपात्र	999	93
सुकुमार	४३२	७८		ષ	৩	सुष्टु {	499	२	सेचन	999	93
सुकृत	49	२४	सुमनस् {	945	90	L	५१७	98	सेव {	930	98
सुकृतिन्	४०७	3	सुमनोरजस्	१७४ १५३	७२ १७	सुसंस्कृत	३६६	४५	(18)	900	२५
	५९	२५	सुमेर <u>ु</u>	38		सुहृद्	390	93	सेना	333	७८
सुख {	५२७	२३			४९	सुहृद्य	800	Ę	सेनाङ्ग	३१७	33
सुखवर्चक	३९०	909	<b>सुर</b>	4	v	सूकर	२१३	२	सेनानी {	9.8	३९
मुखसंदोह्या	३७५	७१	सुरङ्गा	५२०	٤	सूक्ष्म {	४२६	६१	L	३२८	६२
सुगत		93	सुरज्येष्ट	8	9 €	į	४८६	988	सेनामुख	333	69
सुगन्धा	989	998	सुरदीर्घिका सुरद्विष्	२४	४९	सूचक	४२१	४७	सेनारक्ष	३२८	६१
	६७	99	सुराह्रप् सुरनिम्नगा	२ ११९	92	सूचि	420	۷	सेवक	306	8
सुगन्धि {	983	929	<b>सुरागत्रगा</b> सुरपति		<b>३</b> 9	1	३२७	49	सेवन	४४७	ષ્
सुचरित्रा	<b>२</b> ३४	Ę		२० ५७	४३ १८	सूत {	३८५	33	सेवा	३४८	२
सुचेलक	२७७	99Ę		ξo	99		३९१ ४७०	ર <i>૬</i> ૨	सेव्य	290	१६४
(	२४१	२७		858	१३७	सूतिकागृह	१३५		सेंहिकेय	84	रिङ्
सुत {	४६९	ξo		988	923	सूतिमास सूतिमास	२४५	ح ع ج	सैकत	908	9
सुतश्रेणी	960	66		२३	86	1		9 d	सैतवाहिनी	920	33
<u> सुतात्मजा</u>	२४२	२९	ग्रामकोश्र	૪	Ę	सूत्थान	३९६	26	सैनिक	३२८	६१
सुत्रामन्	<b>२</b> ०	४२	सरवत्सन	3,3	٩	सूत्र सूत्रवेष्टन	800		. (	३२१	88
सुत्या	३०३	٠. لاه	सरसा	989	998	सूत्रपष्टम	848	२४	सेन्धव {	358	४२
ुः । सुत्वन्	२९०	90	सुरा	808	३९	सूद {	३५८ ४७५	२८	<u> </u>	३२८	६१
सुदर्शन	94	<b>२८</b>	सुराचार्य	88	२४	TIET (	860	89	सैन्य {	333	٠ ٧
धुदाय सुदाय	३१५	२८	TTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTTT	४०५	४२	सूना सूउ	२४१	११३ २७	सेरन्ध्री	२३९	96
सुदूर सुदूर	४२९	ξ <b>9</b>	सुरालय	२४	४९	सूनृत	७९	98	से <b>रिक</b>	३७३	૬૪
<u>सुधर्मन्</u>	<b>२३</b>	४८	सुराष्ट्रज	990	१३१	सूपकार	३५८	२७	सैरिभ	298	8
, (	, t 78	४८	सुवचन	७८	90	सूर	४१€	26	सैरीयक	964	७५
<b>सुधा</b> {	806	907	सुवर्ण {	३८३	88	सूरत	899	94	सोढ	880	९७
<b>सु</b> धांशु	३९	98	l	३८०	۶۶	सूर्य <b>सु</b> त	४७	32	सोदर्थ	388	ર્જ
सुधी	266	4	सुवर्णक	948	२४	सृरि	266	4 )	सोपप्रव	બરૂ	90
<b>खुनासीर</b>	٦,	89	सुविह	963	९५	सूर्मा	४०२	7 eq	सोपान	938	96
<b>धु</b> निषण्णक	२०३	988	1	903 999	७०	सूर्य सूर्य	४६	۲ ، ۶ د	सोम	38 142	98
सुन्दर	४२३	५२			994	्रू. सूर्यतनया	998	32	सोमप	२ <b>९</b> ०	۱°
<b>गु</b> न्दरी	<b>२३३</b>	8	खुबहा {	953	999	सूर्येन्दुसंगम	५२	۹۲ د	सोमपीथिन्		
सुपथिन् <u></u>	139	98		१९४ २००	923 980					290	٩.
۵""۸		**	•		, , , ,	सक्त	२६८	89	सोमराजी	963	९५

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
सोमवल्क {	984	५०	स्तम्ब {	986	९	स्थायुक	३०८	৩	स्पृका	१९८	933
	४५९	8	L	३५५	२१	स्थाल	५३०	32	स्पृशी	962	९३
सोमवहरी	988	930	स्तम्बकरि	३५५	२१	स्थाली	३५९	39	स्पृष्टि	४४९	8
सोमवहिका	963	९५	स्तम्बघन	४५६	३५	स्थावर	४३१	७३	<del>स्</del> पृहा	९२	२७
सोमवही	906	૮રૂ	स्तम्बन्न	४५६	३५	स्थाविर	२४६	४०	स्प्रष्ट्	४५१	98
सोमोद्भवा	998	३२	स्तम्बेरम	३१७	34	स्थासक	२८०	922	स्फटा	907	9
	929	<b>३</b> ६	स्तम्भ	868	934	स्थासु	४३१	७३	स्फाति	४४९	9
सौगन्धिक र्	299	966	<b>स्</b> तव	७६	99	स्थिति {	३१४	२६	स्फिच्	२६१	७५
	३८७	902	स्तिमित	883	904	14410	४५३	२१	स्फिर	४२७	६३
सौचिक	३९२	Ę	स्तुत	888	990	स्थिरतर	४३१	७३	·	980	Š
सौदामनी	ે રૂ હ	9	स्तुति	७६	93	स्थिरा {	924	२	स्फुट {	४३४	69
सौध	935	90	स्तुतिपाठक	<b>3</b> 89	90	16461	989	994	स्फुटन	880	4
सौभागिनेय	२४१ २४१	२४	स्तूप	५२५	98	स्थिरायु	१६४	38	स्फुरण	४४९	90
ZIMINA C		100	स्तेन	३९८	28	स्थ्णा {	४०२	36	स्फुरणा	४४९	90
सौम्य {	४५	२६	स्तेम	४५५	२९	136.11	866	५१	स्फुलिङ्ग	२७	५७
	४९०	9 5 9	स्तेय	388	२५	स्थूल {	४२६	£ 9	स्फूर्जक	9	3 G
सौरभेय	३७१	Ęo	स्तैन्य	\$86 433	<i><b>24</b></i>	L	४९९	२०४	स्फूर्जिथु	٠ ٠ و چ	90
सौरभेयी	३७३	€ €	स्तोक	858		स्थूललक्ष्य	४०८	Ę	स्फेष्ठ	४४५	992
सौराष्ट्रिक	907	90	स्तोकक	979 <b>3</b> 70	<b>६</b> 9	स्थूलशाटक	२७८	998	(""	492	ų
सौरि	४५	3 4	स्तोत्र		90	स्थूलोचय	४८७	986	<b>स्म</b> {	५9६	90
सौवर्चल {	366	४३	70114	७६	99	स्थेयस्	839	७३	स्मर	93	२५
111111	३९०	909	स्तोम {	२३० ४८५	३९ १४१	स्थाणिय	990	935	स्मरहर	٩٤	33
सौविद	३०८	۷	स्त्री	२३२	7 3	स्थारिन्	३२२	४६	स्मित	९६	38
सौविदल्ल	३०८	۷	स्त्रीधर्मिणी	280	२०	स्नव	४४९	ς.	1	७४	È
ſ	950	३७	स्त्रीपुंस स्त्रीपुंस	228		स्नातक	३०१	४३	स्मृति {	\$3	<b>२</b> ९
सौवीर {	३६३	९३	स्थण्डिल	583	36	स्नान	२८०	922	स्यद	, 30	88
L	३८६	900	स्थण्डिल शाबि स्थण्डिल शाबि		१८ ४४	स्नायु	२५७	६६		१५६	२६
सौहित्य	३७१	ધ્યુ દૂ	स्थाण्डलसाम	1		(	३०९	92	स्यन्दन {	३२४	५१
स्कन्द	98	38	स्थपति {	२९०	9	ाम्बाध ≺	३६६	४६	स्यन्दनारोह		ęο
	986	90	L	४६९	ę٩		४११	१४	स्यन्दिनी	२५७	६७
स्कन्ध {	२६२	د د	स्थल	920	4	37	१४३	ч	स्यन	४३८	९२
स्कन्धशाखा	988	99	स्थली	920	<b>,</b>	ਸ਼ਰ	४३८	९२			२६
स्खलन	30		स्थविर	२४७	४२	मण	२३६	<b>९</b>	स्यूत	३ <i>५७</i> ४४१	909
		३६ १०८	स्थविष्ठ	४४५	999		920	१०५	स्यूति	४४७	ų
<b>स्</b> खलित	388		स्थाणु {	94	३४	सुह सुही	960	904	स्योनाक	१६७	५७
स्तन 	२६२	99	L	980	۷	स्नेह	९२	२७	1		
स्तनंधयी	२४६	४१	स्थाण्डिल	३०२	88			v	स्रंसिन्	१५६	२८
स्तनपा	२४६	४१	स्थान	860	990	स्पर्श {	६५ ४५ <b>१</b>	98	स्रज्	२८४	१३५
स्तनयित्नु	३६	Ę	स्थानीय	935	3		२९	६१	स्रव	४४९	\$
स्तनित	र ६	د	स्थाने	498	99	स्पर्शन {	२९७	२९	स्रवद्गभी	३७४	६९
स्तबक	943	9 ફ	स्थापत्य	३०८	6	TITET	३१०	93	स्रवन्ती	998	३०
स्तब्धरोमन्	२१३	२	स्थापनी	905	৫১	स्पश 🖁	५०१	२१४	STETT	२०१	१४२
स्तभ	३७७	७६	स्थामन्	३४२	903	स्पष्ट	४३४	<b>د</b> 9	स्रवा -	<b>१७९</b>	८३

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	<b>पृ</b> ष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः
स्रष्टृ	9	9 ৩	स्ववैद्य	२४	५१	हन्त	406	२४४	हलिप्रिय	962	४२
स्रस्त	४४२	908	स्वसः	२४२	२९	हन्न	४३९	९६	हलिश्रिया	४०४	३९
स्राक्	499	२	स्वस्ति	406	२४१	हय	३२१	४४	हल्य	३५०	6
स्रुत	४३८	९२	स्वस्तिक	936	90	हयपुच्छी	२००	936	हल्या	४५७	४१
स्रुव	२९५	२५	स्वस्रीय	२४३	३२	हयमारक	१७६	७६	हल्रक	929	₹ €
स्रवादक्ष	960	३७	स्वाति	५३२	३८	हर	94	33	- J	४४८	6
स्रोतस् {	990	99	स्वादु	४७६	९४	हरण	३१५	२८	हव {	400	२०७
<b>t</b> :	५०६	२३३	स्वादुकण्टक -	9६०	३७	हरि -	<b>र ११</b> २	9	हविस् {	२९६	२७
स्रोतस्वती	998	३०	711311-011	१ १८४	९८	SIK .	े ४९२	१७५	6.17	३६९	43
स्रोतोञ्जन	३८६	900	स्वादुरसा	२०१	988	हरिचन्दन	्रि २४	40	हव्य	२९५	२४
स्व {	२४४	३४	स्वाद्वी	920	900	W	[ २८३	939	हव्यपाक	368	२२
	400	२११	स्वाध्याय	३०३	४७		55	93	ह्व्यवाहन	24	५५
स्वच्छन्द	४११	94	स्वान	٥٥	२३	हरिण -	₹9€	٥	हस	66	96
	(४११	9 6	स्वान्त	६३	39	<del>-1</del> -m2	८ ४६८	do	हसनी	३५८	३०
स्वजन	388	३४	स्वाप्	90	₹ €		886	43	हसन्ती	३५८	२९
स्वतन्त्र	४११	94	स्वापतेय	३८२	९०	aira -	₹ {	9 98	(	२६६	< ξ
स्वधा	५१३	6	स्वामिन् {	३११	90	GILIT	। ५२५	98	हस्त {	२७१	86
स्वधिति	२३८	९२	l l	४१०	90	हरित	<b>ξ</b>	98	l L	४६९	५९
स्वन	60	२२	स्वाराज्	२०	४३	हरितक	369		हस्तवारण	४४७	4
स्वनित	४३९	९४	स्वाहा {	388	२१	हरिताल	५३०	३४ ३२	हस्तिन्	३१७	३४
स्वप्न	९७	३६	्रिवत् स्वित्	५१३	८ २४२	हरितालक	३८७	903	हस्तिनख	938	90
स्वप्नज्	४१६	३३	स्वेद	९६		हरिदश्व	४६	28	हस्तिपक	३२७	49
स्वभाव	९८	३८	स्वेदज	४२२	33 49	हरिद्रा		89	हस्त्यारोह	३२७	48
स्वभू	90	96	स्बेर	४९६	955	हरिद्राभ	३६४ ६९	98	हा	499	348
स्वयंवरा	२३५	৬	स्वैरिणी		99	हरिद्ध			हाटक	३८३	88
स्वयम्	५१६	9 8	स्वैरिता	356			१८५	909	हायन {	40	२०
स्वयंभू	• • •	9 \$	स्वारता स्वैरिन्	४४६ ४११	२ <i>१५</i>	हरिन्मणि	३८३	९२	l	४७९	906
स्वर् {	. 8	Ę	CARCE			13.	98	२७	हार	308	904
) (L	५१०	२५४		₹.		हरिमन्थक	३५४	96	हारीत	२२७	३४
स्वर {	७४ ८१	४ १	ह	५१२		हरिवाछक	983	929	हाद	83	२७
,		۷۷		४६	39	हरिहय <del>- १ - १</del>	२०	४३	हाला	४०४	38
<b>स्वर</b> {	<b>२३</b> ४९१	950	<b>हं</b> स {	२२३ ५०४	२३ <b>२२</b> ६	हरीतकी	982	५९	हालिक	३७३	ÉR
د ر		36	् हंसक	२७ <i>५</i>	990	हरेणु {	१९३ ३५२	9२० 9६	हाव	88	35
स्वरूप {	९८ ४८३	939	हजना हिजना	969	ر دع	हम्यं	- 4 ; v	8	हास	66	98
् स्वर्ग	```\ ``\	Ę	हाजफा हज्जे'	20	94	हर्यक्ष	744 <b>2</b> 92	9	हास्तिक	396	३६
स्वर्जिकाक्षार	३९०	908				हर्ष	५९	100	हास्य {	66	9 0
स्वर्ण स्वर्ण		88	₹ <b>₹</b>	458	96	हर् <u>ष</u> माण	808		ι	66	98
स्वर्णकार	₹८ <b>३</b> २९२	، د	हृहविलासिनी 	१९६	950	हल	३५१	1	हाहा	२५	५२
स्वर्णकार स्वर्णक्षीरी	३९३ <b>१९</b> ९	SA 127 129	हर >	388	906			93	हि {	499	२५७
स्वणद्गारा स्वणदी	<b>5</b> 8	१३८ ४९	हण्डे	৫৩	94	हला	৫৩	94	l l	५१२	4
स्वर्णहा स्वर्भानु	४० ४५		<b>ह</b> त	४१९	४१	हलायुध	93	3.3		404	२२९
स्वनातु स्ववेश्या		₹ <b>६</b>	हनु {	998		हलाहल ———	१०२	1,539 (1) 12 4	हिंसाकर्मन् ~	४५२	98
रपपरथा	२५	५२	L	२६८	30	हिलिन्	१३	२४।	<b>ह</b> स्त्र	४१५	२८

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः	शब्द:	<b>प्र</b> ष्टम्	श्लोक:
हिका	५२०	٤	हिरण्य <b>रे</b> तस्	२५	५५	हृष्ट	४४२	903	हैयङ्गवीन	३६९	५२
हिङ्ग	३६३	४०	Gran )	492	३	हष्टमानस	४०९	હ	होतृ	252	90
हिङ्जिनिर्यास	900	६२	हिरुक्	५१३	৩	हे	496	હ	होम	259	98
हिङ्जल	५२५	२०	हिलमोचिका	२०७	940	ا جد	२७	40	होरा	५२२	90
हिङ्जली	990	998	ही	५१४	9	हेति {	४७१	७१		५१७	<b>२</b> २
हिज्जल	9 68	६१	हीन {	४४३	900	हेमकूट	989	ફ	ह्यस्	996	7 <b>7</b> 4
हिण्डीर	366	904	L.	४८२	926	हेतु	६१	२८	हद		13
हिन्ताल	<b>२</b> १२	988	हुतभुक्त्रिया	२९४	२१	हेमदुग्धक	948	२२	हदिनी	998	३०
ſ	४१	96	हुतभुज्	२५	44	. (	३८३	९४	हसिष्ठ	४४५	992
हिम {	89	98	हुम् {	५१०	२५२	हेमन् {	५२७	23	हस्व	२४८	४६
l	५२७	23	181	490	96	हेमन्त	५ ६	96	हस्वगवेधुका	997	999
हिमवत्	989	3	हूति {	७५	6	हेमपुष्पक	900	६३	हस्वाङ्ग	२०१	983
हिमवाङुका	२८३	930	(	४४८	૮	हेमपुष्पिका	908	७१	(	२३	४७
हिमसंहति	४१	96	हृह	२५	45	हेमाद्रि	२४	४९	हादिनी र्	30	9
हिमांशु	३९	93	हणीया	४५६	३२	हेरम्ब	96	३८		860	993
हिमानी	४१	96	<b>हद</b> {	६३	३१	हेला	98	37	ही	९०	२३
हिमावती	988	936	62	३५६	६४	हेषा	३२३	४७	हीण	४३८	९१
	३८२	39	हृदयंगम	७८	96	्री इंड	493	v			
हिरण्य {	₹ - <b>`</b> ₹ ८ ३	९४	हृद्याछ	४०७	ą	Q			हीत	४३८	९१
	३८२	९०	ह्य	४२३	५३		96	3 6	हीवेर	988	922
हिरण्यगर्भ	` <b>s</b>	9 8	हृषीक	ĘĘ	6	हैमवती -	9 <b>६</b> ८ 9 ८ ६	<i>५९</i>	हेषा	३२३	४७
हिरण्यबाहु	920	३४	ह्यीकेश	90	96		988	936	हादिनी	988	१२४

## इति मूलशब्दानुक्रमणिका।

॥ श्रीः॥ अथ टीकाटिप्पणीस्थशब्दानामकारादिक्रमेण

## शब्दानुक्रमणिका ।

शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्दः	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः	शब्दः	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	
अक	846	४	अतिरस	२०९	9	अपर	३१९	४०	अचि	२७	40	
अक्षीव	940	39	अतिरुज	२१५	4	अपरेद्युस्	५१७	२०	अर्चित	४४०	80	
अगरु	२८१	925	अधरात्	496	२३	अपांपति	२९	६१	अतेन	९०	२१	
अगस्ति	४२	२०	अधरेण	496	२३	अपांपित्त	२७	५६	अर्थागम	394	२७	
अगुरुशिंशपा	900	६२	अधरेद्युस्	५१७	२०	अपोगण्ड	२४८	४६	अर्दनि	५२५	99	
अग्निज्वाला	997	996	अधस्	९८	9	अपोदका	२०७	940	अर्धचोलक	२७९	996	
अग्रिम	२४७	४३	अधामार्गव	969	66	अपोदिका	२०७	946	अर्बुद	५२८	28	
अम्रीय	२४७	४३	अधिपाङ्ग	३२९	६३	अभितस्	५१५	93	अल	३८७	903	
अप्रेदिधिषू	२४१	२३	अधोलोक	९८	. 9	अभिपतित	४२८	६७	अलगर्ध	900	4	
अय्य	२४७	४३	अध्यण्डा	960	८६	अभियाति	३०९	99	अलवाल	996	२९	
अच्छ	२१४	४	अन	498	99	अभीक्ष्णम्	३१	६६	अलाबु	२०६	१५६	
अच्छा	999	98	अनघ	२	٩	अभीषु	५०२	२१९	अलिन्	२१९	98	
अजकाव	90	३५	अनध्यक्ष	४३३	<i>હર</i> ,	अभ्यसूया	59	२४	अलिप्रिया	१६७	48	
अजननि	४५७	३९	अनम	२८८	४	अभ्यास	४२९	६७	अलीक	२६८	93	
अजस्रम्	३१	६६	अनमितंपच	४२२	४८	अभ्यूष	३६७	४७	अवग्राह	४५७	३९	
अजहा	960	૮૬	अनार्थज	२८२	१२६	अभ्योष	३६७	४७	अवटि	38	ર્	
अजिता	990	939	अनिमिष	३५९	30	अमण्ड	955	49	अवदान	२१०	954	
अजीजक	ঀৢ৽	રૂષ		णी १४	२७	अमा	)		अवदाहेष्ट	२१०	954	
अङ्कर	१४६	૪		३२६	५७	अमामसी			अवरोह	ખ	Ę	
अङ्गोल	9 ५ ७	२९	अनुतर्ष	४०५	४३	अमामासी	7 42	2	अववाद	∫ ७७	98	
अङ्गण	१३७	93	अनुत्तर	990	99	अमावसी अमावासी				[ ४७५	८९	
अङ्गदा	२७४	900	अनुदात्त	७४	8				अवलम्बन	४३४	٤٤.	
अङ्गरागक	268	933	अनुपम	३५	8	अमानस्य	१०५	₹	अवि	२४०	२०	
अङ्गहारि	۷۵	9 \$	अनुबन्धी	४७७	96	अमृतासङ्ग	३८६	909	अविम	१७२	६७	
अङ्गारिका	४५	२५	अनुष्टुभ्	२९४	२२	अमोघ	१८७	908	अन्यय	४	ş	
अङ्गिरस	४६	२७	अनेडमूक	४१८	३८	अमोघा	१६७	48	अशन	१६३	४४	
अङ्गरि	२६४	८२	अन्तरिक्ष	३४	9	अम्बक	90	३३	अश्नपणी	२०३	188	
अङ्गरीयक	२७४	900	अन्तिका	८७	94	अम्बुनामन्		984	अशोक	909	८५	
अङ्गुल	358	८२	अन्घ	९९	४	अम्ब्लिका	863	४३	अश्र	२६९	53	
अङ्गस्	५९	२३	अन्यतरेद्युस्	490	२०	अयस्कर रे		y	अश्रप	२८	49	
अङ्गिवहिका	962	९२	अन्येद्युस्	496	२०	अयस्कार ∫	383		अश्रुप्रलय	66	9 ६	
अटरूषक	968		अन्वीक्षण	४५५	३०	अयुत	426	२४	अश्वत्थ	948	२१	
अटा	२९९	३५	अन्वेषण	४५५	३०	अरघट्ट	५२४	96	अश्वत्था	948	२१	
अडहु	१६९	Ę٥	CONTRACTOR OF THE STATE OF THE	998	३०	अरम्	39	६४	अश्वयुज्	५६	9 0	
अणव्य	३४९	৩	अपतिनी	२३७	99	अररि	१३९	100	अषाढक	५६	9 Ę	
अणी	३२६	५६	अपदान	४४६	₹	अरिष्टा	960	८५	अष्टवर्ग	३१२	98	
अतिजगती	२९४	२२	अपध्वस्त	४३९	The second second	अर्ग्वघ	944	法国际 医阴道	अष्टापदी	४०६	κέ	

शब्द:	विवस	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्टम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः
असंहत	३३३	७९	आय	३१५	२७	उट	१३५	ξ	<b>उ</b> ष्णिह	२९४	२२
असिक्रिका	२३९	96	आरभटी	४७२	७३	उत्तरतस्	496	2 3	ऊर्ध्वकर्मन्	90	96
असुक्षण	९०	२३		986	90	उत्तरात्	496	२३	ऊर्ध्वज्ञ	२४९	४७
असुरा	6	92	आरोह {	२७७	998	उत्तरेण	496	२३	ऊर्ध्वलोक	4	ξ
असूक्षण	90	२३	आर्ति	४७१	६८	उत्तरेयुस्	५१७	२०	ऊषणा	968	९७
अस्मवरा	२५५	६२	आर्द्री	४४३	904	उत्तेजित	३२४	४८	ऊषा	98	२७
अस्रकण्टक	335	८७	आलि	२१९	98	उत्तेरित	३२४	86	ऊषापति	98	२७
अस {	255	९३	आलिन्द	१३७	92	<b>उ</b> त्रास	80	२१	ऊष्म	المارية	96
J. J.	३३९	९३	आलु	३५९	39	उत्पल	922	३९	ऊष्मन्	५७	96
अस्रपा	२८	५९	आवर्तनी	४०२	3,3	उत्पला	984	१२६	ऊ ^{ह्} मा	५७	9 <
अस्वन्त	३५८	२९	आवा(बा)घा	908	3	<b>उ</b> त्पिञ्जल	388	९९	ऋचीष	३६०	३२
अहहा	499	२५७	आवेग	४५४	२६	उद्	908	8	ऋति	908	ર
अहितुण्डिक	903	99	आशयाश	२६	48	उद्मान	५२१	9	ऋतीया	९०	२१
अहो	493	ષ	आशङ्का	९०	२१	उदात्त	৬४	8	ऋभुक्ष	२१	४४
आक्रोश	७७	94	आशिर	२८	५९	उद्धरण	४६८	५५	ऋइय	98	२७
आक्षारण	<b>৩৩</b>	94	आशिस्	909	و ا ا	उद्धर्षण	6.0	34	ऋइयकेतन	98	२७
आखुपर्णिका	960	66	आशी	909	<b>9</b>	उद्धान	४४०	९७	ऋष्येकतु	98	२७
आगार	१३४	4	आश्रय	४५०	99	उद्ध्मा	३५८	२९	ऋष्टि	३३७	८९
आगुर्	ER	٩	आसन	१६३	४४	उद्वान	४४०	९७	ऋध्य	२१७	90
आग्निमारुत	४२	२०	आसन्दिन्	296	93	उन्दुरु	२१८	93	ऋष्यगन्धा	988	930
आग्रहायण	५५	98	आसुर	6	92	उन्मन्थ	३४६	994	एकतर	४३४	८२
आघाद	980	२०	आसेचनक	४२३	५३	उन्माद्न	93	२५	एकपद	939	94
आजगव	90	३५	आह	५१६	96		1980	२०	एकल	४३४	८२
आजूर्	908	३	इक्षुरसोद	904	२	उपकण्ठ	रे ३२४	४८	एडुक	१३४	8
आणवीन	३४९	৩	इजल	१६९	६१	उपकारी	१३६	90	एडोक	१३४	४
आणि	३२६	५ ६		490	<b>२</b> 9	उपजोषम्	498	90	एधा	४४९	90
आणी	३२६	<b>ध</b> ुह		३७३	६२	उपयोषम्	498	90	एर्वारु	२०६	944
आतङ्क	९०	29	इन्द्रगुप्त	290	۾ ۾ پ	उपासन	२९९	३५	एलवाछुक	983	929
आतापिन्	२२२	२१		१७२	۶٤	उपोषण	३००	ર્	The state of the state of	४३३	٥٥
आतार	990	99		909	६५	उपोधित	३००	રેડ		96	३५
आत्तगन्ध	४१८	४०	इरिण	४६९	<b>પ</b> , હ	उम्य	३४९		ऐलविल	३२	६९
आत्रेय	२४०	२०	इवीरु	२०६	944	उरणाक्ष	२०३	१४७		२३०	३९
आदण्ड	988	49	इला इला	३७३	६६	उरगास	५१०		ओदनपाकी	१७'५	હષ્
आनुपूर्व्य	288	३६		976	Ę	उरता उह्युक	955		ओषधि	989	Ę
आपत्ति	338	८२	इली	ं ३३८	९०	उर्वाह	२०६	<b>વ</b>	and a 🖎 and a second and a second	३८५	९७
भापस्	908	ą	इल्वल	88	२३		949	3,8	\$	३००	36
आपीनस	२५०	49	इल्वला	४४	* ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` ` `	उऌ्ख <b>रु</b> उहसन	80 112	ર <b>૦</b> ૨		३४९	ં
आप्य	984	१२६		96	, 4 3		३ <i>६</i> २	२ ? ३ <b>६</b>	200	ેજર	२०
आप्रुतव्रतिन्			इश्वरी	96	₹ ₹ • <b>३</b> ⊊		२५५ ७८	२ २ १८		904	8
आमण्ड	966	५१	ſ		, , , , , , ,	उषती	98	२७		४७६	९२
आसन्त्रण	884	د	के जिल्ला	३१९ ४०१	२ <i>०</i> ३२	उषा	349	ر ع ع		३२९	६४
आमध	ે ૧		ੁਤ	83	् . २१		1 493		कङ्कणी ।	२७६	990
આગ4	• •	1,4		• • •							

	शब्द:	<b>व</b> ठम्	श्लोकः	शब्द:	<b>व्</b> ष्टम्	श्लोकः	शब्द:	<u> घृष्टम्</u>	श्लोकः	शब्द:	वृष्टम्	श्लोकः
	कङ्कत	२८६	938	करम्ब	३६७	४८	कामावशारि	ाता १८	३६	कुचानन	२६२	৩৩
	कङ्कती	<b>२८</b> ६	938	The second second	३३८	89	काम्पिछ	 २०२	१४६	कुजा	84	24
	कड्केर	<b>२२३</b>	22		<b>२२७</b>	હ્યુ દ્	कायस्था	956	ود	कुञ्जरिपपली	968	96
	कच(ठ)	266	ν,	कर्कट	४६	? 's	कार	394	૨ હ	कुजर	३१७	38
	कच्छप	३३	७१	0.0	२०६	१५५	1	४०५	४२	कुटर	३७६	৬४
	कच्छपी	994	۶۹	कर्कराडुक	, , , , ,	98	कार्षक	3 <i>88</i>	Ę	कुटङ्गक	428	90
	कच्छा	928	90	कर्काख्य	377	४५	कालकण्ट	४६५ ४६५	४०	कुटाटङ्क	338	९२
	कज्जलध्वज	२८५	936		999	95	कालकृत कालकृत	४७	<b>२</b> ९	कुटिला	986	935
	कठ(ण्ट)किनी		909	कर्णजलोकस्		93	कालमेषी	969	60	कुटीर	205	920
	कटप्र	949	98		४१२	98	कालंजर	9 €		कुद्दिमित	९५	३२
	_{कटेमरा}		1 ह ८५		<b>२८</b>	Ęo	कालंजरी		३०	कुड्मल	१५२	9 ६
	कटि कटि	१७९		-2-	3 <i>6</i> 8	४०	कालजरा	96	३६	कुड्यमत्स्या	२१८	92
	फाट कटुम्नेह	260	७४	_2_	२५० २०५	१५४	काला {	9 < 0	३ <i>६</i> ५४	कुणप	५२५	२०
	कडोलवीणा कटोलवीणा	३५३	90	3 5 TT	26	ξ o	कालायनी	388	7,0	कुणपी	२९८	39
	कटालवाणा कठिल्लक	४०१	३१	_2_	३८७	१०३	काली काली	۲°۶ ۹۷	ت ३६	कुण्डी	२४५	३६
	काठलक कडंकर	२०५	948	1	38	ુ પ્ વૃષ્		१८५	۲۲ ۹۰۹	1.22	933	૪
	कडकर कणिका	३५५	२२	6	२०७	१५८		२५७	ĘĘ		238	९३
	State of the second of	४६१	9 8		3 6 9	३५	901000	269	9 7 <b>9</b>		33	७१
	<b>क</b> ण्टक सम्मित्	90	30	ar ar ar	, , . 3 <b>6</b> 0	३१		ि २८१	975		939	9 6
	कण्टकिन्	१६५	४९	ਜ਼ਲਨੀ ਕੜ	87	٦. وه	4110399	र्   ३३७	٠٠٠ دع		979	३७
	कण्डुरा	960	۶ ک	कलहनाशन	१६५	૪૮		ં પું	ર		94	۲ ۶۵
	कदल 	990	993	कलाकल	904	à	काल्यक	988	934			२७
	कदला	990	993	कालकारक	१६५	86		४५	२५	- infection of all	४६ १५९	३४
	कद्म्बक	२३१	- ४१	1	ξş	8	काश	२५०	५३	•		
	कनीयस्	२४७	४३		289	99		२५०	५२	कुम्भकारी	३८७	902
	कन्दराल	940	२९	कवाद	938	9 0	., .,	260	१२४	कुम्भयोनि	- ४२	२०
	कन्दु •	२१८	92	कविय	५३१	રૂ ધ્		978	3	कुम्भीरक	994	29
	कंघर	२६६	66		439	રૂ ધ	काष्ट	43	99	कुम्भोछ	१५९	88
	कन्यका	86	२७	कस्मीरज	२८०	928				कुम्भोॡखलक् —		38
	कपिप्रिया	363	४३	ſ	१६४	. \	काष्ट्रकुट	२२०	90	कुरंगम	२१७	90
	कपिल	386	२२	कषाय {	268	933	कास्र्	४७०	६६	<b>कुर</b>	१२८	Ę
	कपिला	900	६३	काकलि	<b>८</b> २	````	काहल	८२	૪	<b>कुरण्टक</b>	१७५	৬४
	कपिलिका	४११	१४	काकिनी	५२१	S	किकि	२२०	9 €	कुरण्टी	904	७४
	कफणि	२६४	८०	काक्ष	२६९	९४	किन्नर ?:	८२	४	कुरुवक	904	४४
	कबित्थ	948	२१	काक्षीर	940	29	किंपच	४२२	४८	कुल	838	4
	कम्	908	૪	काश्चिक	3 6 3	₹ <b>%</b>	किंपुरुष	936	Ę	कुलक	959	38
	कमन्ध	१०६	४	(	900	٠	किरात	२०१	983	कुलि	23	४७
	कमलिनी	922	३९	काण्ड {	२१८	92	किरि	२१३	્ર	कुलिक	३९२	•
	कम्भारी	9 6 0	રૂષ	काण्डस्पृष्ट	३३०		किलकिञ्चित	९५	३२	कुल्माप	३५४	96
	करक	३८	92	कात्यायन	96		किलाटी	३६५	४४	कुल्मापाभिपुत	३६३	३९
	करडु	२२१	99	काद्म्बरी	, ৬४		किलिकिञ्चित	९५	३२	कुल्मास	५२६	२१
	करण्डा	२५७	1979	कान्तिदायक	२८१	1	कीला	70		कुल्या	२६७	८९
ē	<b>करवा</b> ल	३३७	attack to the state of	कापथ	 <b>२</b> ९०	964		२२१	90		929	<b>3</b> ,0
							<b>~</b> ⊌ `					*√

शब्द:	प्रष्टम्	श्लोक	शच्द:	<b>घ</b> ष्टम्	श्लोक	:   शब्दः	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्द:	प्रथम्	स्रोकः
कुवर	६६	९	(	२२९	<b>3</b> (	७ खनी	988	y	गीःपति	88	२४
कुबल	929	3, 6	कोश 🖁	३८२	જું વ		१७२	ξS	गी≍पति	88	28
कुवली	950	३६	1	५०३	550	खर्व	3 3	٩٧	गीथ	૪હ	२९
कुवेर	995	920	कोशशायिक		39	खर्वाख	296	92	गीर्वाण	Ę	९
कुश	.900	ب		४५९	6	खल	४१२	90	(	१५२	9 ફ
कुशल 🔭	६०	२६	कोष	२८३	335	खलक	949	३४	गुच्छ {	२७४	٩٥٤
कुष्ठनाशिनी	१९२	998	कौश्च	२०	४०	खलाघारा	२२४	<b>२</b> ६	गुच्छार्घ	२७४	904
<u>कुष्ठला</u>	983	998	कौचदारण	२०	४०	खलीन	५३१	३५	गुड	960	904
কু <u>ৱ</u>	५३	8	कौटज	909	६६	खानि	988	ંહ	गुणिन्	३३४	८३
क्टक ———	349	93	कोडविक	३५०	90	खुरप्र	५२६	२०	गुण्ठित	४३७	۷5
कूणि —	२४९	४८	कौमारी	9 6	30	खुलक	384	9 ६	गुत्स	942	१६
कृपिका कृपीस	990	90	कौमुद	४०	9 €	स्रोर	२४९	४९	गुन्थित	४३५	८६
	२७९	996	कौलत्थीन	३४९	6	गजभक्षा	988	923	गुप्ता	960	८६
कृतसापत्नका ====================================	२३५	S	कौवेर	984	१२६	गञ्ज	م ۽ بع	c	गुम्फित	४३५	८६
कृतसापत्निका कृप	२३५ ८८	<i>y</i>	कौवेरी	96	3 4	गड	993	90	गुरु	280	२२
<b>कृ</b> पा		96	कोशिकी <	920	३५	गडु	२४९	86	गुहारूप	२१५	ષ
इन्ना कृपीट	26	96		४५९	90	गण	985	926	गूरण	४५०	99
कृपाट कृमि	२५	५३	ऋतु	86	२७	गण्डकी	920	24	ग्वाक	२१२	958
	२१८	93	क्रम	२१८	93	गद	94	રેટ	गृहगोधा	२१८	92
कृषक कृषिका	349	93	क्रिमिजग्ध	२८२	925	गदा	94	ર દ	गृहगोलिका	296	92
कृष्णकर्मन्	३५१ ४२०	93	<b>कु</b> श्च	२२२	२२	गदाह्वय	994	१२६	गृहमणि	२८५	936
कृष्णभेदा	960	४६	कुधा	९१	२६	गदित	৬৭	q	गृहालिका	296	93
कृष्णशार	290	٤٤	कोधमूर्च्छित	998	926	गन्ध	२	<i>৬</i> ৩	गृह्य	२३२	४३
के <b>तु</b>	84	१० २६	कोश	939	96	गन्धकान्त	929	३७	गो	ંષ્	Ę
केतुमाल	926	É	क्रोब	२०	४०	गन्धिक	₹ <b>८७</b>	907	गोकर्ण	903	હ
केली केली	९५	<b>३</b> २	काथ	१६४	४७	गरागरी	१७३	६९	गोकिल	३७१	५७
के <b>शप</b> णीं	969	۲ ، دع	क्षरण	৩৩	96	गरेणु	४६८	1.7	गोदन्त	३८७	905
केशर	928	83	क्षितिक्षम	950	४९	ſ	929		गोदावरी	920	3 kg
केशरिन्	२१३	9	क्षिपणु	३०	६३	गर्दभ {	9		गोदुह्	३७१	५७
केशिन् केशिन्	984		क्षीर	२८२	928	गर्व	८७	- 1	गड्ड गोघा	994	, s 2 <b>2</b>
कसराम्ल केसराम्ल	300	१२६ ७८	क्षीवन्	४१४	२३		९०		गाना गोनसिन्	900	4
कसराम्ल केसरिन्	900	હ હ	<b>धुताभिजनन</b>	३५४		गवलध्वज	३८६	900		900	۶. ر
	४७२	७३	क्षेपण	999		गवाक्षी	१७३	the second is	गोप		१०४
The second second	५२८	ે <b>ર</b>	क्षेपणि	999	93		३५६	- 1	गाप गोपघोण्टा	३८८ १६०	
कोटिन्	909	, s <b>६</b> ६	क्षेपणी	999	93	9	the transfer of the second	96		३८८	३७
काटार कीटीर	२७१		क्षीम	930	92	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	२५ २५		गापरस गोपवल्ली	३८८ १८९	908 992
कोटीवर्षा	986	1000	क्माभुज्	३०६	9	3					
कोट कोट	५२४	144 '96	स्याउर् ख	* *	Ę		24	100	गोपा <del>केल्लिक</del>	१८९	992
_{फाट} कोट्टवी							१६५		गोपालिका ——	१८९	993
_{फाटवा} कोरक	238		खक्खट जन्म	853	७६		७१		गोमत	939	96
कारक कोला	२८३	1.27	खडक सहस्राप्ट	२४९		गिरिज <del>चिक्रिक</del> ी	३८६	900		85	٥
काला कोलि	968		खड़ायुध <del>राज्य</del> ी	98		गिरिजाबीज	३८६		गोरण	४५०	99
नगाल	150	₹ €	खण्डपर्शु	98	39	गिरिजामल	३८६	900	गारुत	939	96

शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	<u> १</u> ष्टम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्टम्	श्टोकः
गोष्ठी	930	१३	चमरी	३१६	३१	चिलीचिमि	993	96	जाति	१८३	932
गोस	366	908	चमस {	२९५	२४	चिछिका	२०७	946		२९	Ęo
गौधूमीन	३४९	۷	l	५२२	90	चिवु	२६७	९०	जानपद	926	۷.
गौरा	96	३६	चरण्टी	२३६	8	चिहुर	२७०	९५	जारी	२४४	३५
<u>प्र</u> थित	४३५	८६	चरिण्टी	२३६	٩	चुस्त	५३१	38	জিল্প	४८६	१४२
प्रन्थित	४३५	८६	The state of the s	९२	२६	चूर्ण	५२१	` <b>९</b>	जिह्मशल्य	१६५	४९
त्रामिणी	४६७	४९	चरित्र	९२	२६	चूषा	३२०	४२		905	, 3
त्रामीणा	४६७	४९	चर्चिका {	96	34		२५५	६२	जीवना {	309	983
<b>ग्राह</b>	994	२०		. २८०	933	चोदनी	963	९२		१०६	Ą
<b>भैवेय</b>	२७३	908		२६५	८४	244411	968	96	जीवनीय	900	ų
घटिक	३४०	९७		920	36	0 1101	988	१३७		१९७	932
घण्टा ∢	८३	४		968	९८	244	३९	93	- I	४५६	, , 33
	[ १६१	રૂજ		958	९८	20.44	৬४	` 8		५१९	۲ <b>۰</b>
घर्घर -	८९	98	THE TREE LAND IN THE PROPERTY OF	२००	980	04	२१९	98		<b>२३२</b>	a R
	् २१९ -	٩٧		२०७	946	जगत्	२९	६२		<i>५</i> ५	94
धुस्ण	् २८० ( -	928		३५०	ے	21.4(1)	२९४	<b>२</b> २			96
षृत -	900	نا ەجە		१२०	३४	21.21.02	909	९	ज्येष्ठा {	296	93
<u> </u>	ि २८२ २५	929		३०४	43	जघन्य	389	٩	-22-	<b>ড</b> ষ্	8
हता पा मृतो <b>द</b>	904	43 -		३१६	३१		339	७३	ज्योत्स्रा	४५९	
ટલા <b>ર</b> ঘૃષ્ટિ	708	م،ره	''9 ''	१८	३५	1 -4 -01	9 8	33	ज्योत्ह्रावृक्ष	२८५	936
घोट घोट	२०४ ३२१	१५१		९२	२६	A110	9 8	7 7 7 8	ज्योत्ह्यी	१५२	996
चक्कलक	२२। १६१	83		२८०	958	जटुल	२४९	४९	ज्यौत्स्री	४५९	٠.٠
चक	906	₹ <b>९</b>		25	४५	जतुक	२२४	₹ €	झरा	983	4
चक्रवाड	989	٠ -	नाएला पन	१४	२७	जतुका	२०५	943	झरि	983	ૡ
चिक्रका		٦ 	चावो र	্ <b>४</b> ०	9 ६	जत्का	२२४	- , <del>र</del> २६	झरी	983	4
चश्चू	३४० २२८	९७		२०५	१५२	जपा	908	७६	झर्झ(ल)री	68	3
ं दे. चण्डरहा	920	₹ €	1	936	98	जम्	२४५	7 3 C	झहरी	۲8	٤
- चण्डा -	960	८६		३५७	२६	जम्बु	१५३	98	झषा	993	
. ः. चण्डांशु		22		२२०	१६	जम्बूक	२१५	ų		५२२	90
नण्डी चण्डी	४७	₹9	i postali i a 🦰 ne i i i s	982	३	जयन्ती	22	λέ ,	झिल्ली	224	90
	98	३७	चित्रपुङ्ख	३३६	८७	जयवादिनी	२२	४५	झीरुका	<b>२२५</b>	<b>२८</b>
चन्द् ====ी	३९	9 \$	वित्रस्थ	२५	५२	जतिंल	३५४	99	टङ्कपति	305	२८
चन्दनवीजि		998	1 The State of the	९३	२९	जलजन्तुका जलजन्तुका	994	25	टेर	२४९	४९
चन्द्रकान्त	929		चिरजीवक	२०१	१४२	जलद	3 €	५५	डिण्डी <b>र</b>	३८८	904
चन्द्रभस्म	२८३	930	_	982		जलुका	994	22	तककृचिंका		
चन्द्रभागा	970	३४	चिरम्	499		जलोका	994		तकवासन	३६५	88
चन्द्रभागी	970	३४	<b>चिरात्</b>	499	9	जलोरगी	994		तङ्क	969	३८
चन्द्रविहंगम	२२३	25	चिरात्तिक	२०१	983	जलौकस्	994		"• तटाक	439	₹₹
चन्द्रशाला	936		그 무료하는데 그런 글로 되었다.	२३६		जल्पित	৬৭	1		996	२८
चन्द्रिका	920		चिरिबिल्व	१६४		नार रा जागर्ति	४५२		तटाग तटाक	996	२८
चन्द्रिमन्	४०		चिरे •	499		नामिया नामिया	४५२	SO Por Pat le	तडाक वयसम्ब	996	२८
चमर	३१६	३१	विरेण	499		गानुषा गाङ्गलिका	४५५ १८०	1000	तन्तपाद्	२६	43
								<b>5</b> 5 6	तन्तुल	966	4.

											द्र
शब्द:	प्रष्टम्	्र श्लो <del>व</del>	ः शब्दः	पृष्ठम्	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक	: शब्द:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः
নশ্ব	860	99	८ तिलक	9 8 9	४०	त्रिणता	३३४	٤ ک		- 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	
तन्त्रवाप	3 4 5	1	६ तिलोत्तमा	२५	५३		966			964	909
तन्त्रवाय -	<b>२१८</b>	9	३ तुका	३९०	909				दास्वलिभुज्	•	२२
	ि ३९२		६ तुकाक्षीरी	३९०	909	1-1 11-11	983		. दार्विका — "	983	999
तन्द्रा	९७	3,	७ तुङ्गी	५१	8		२९४	२२		983	999
तन्द्रि	९७	3,	७ तुणि	१९६	926		३६४	४०	41.21	₹ ९ ६	90
तन्द्री	४९३	909	तुण्डकेरी	200	939	1	२५१	५३	• • • • • • • • • • • • • • • • • • • •	995	94
तपती	920	3,	४ तुत्थ	३८६	909		249	५ ३		२४१	२३
तम	६२	२	1		909	14 2	986	938		4	Ę
तमस	99		_	२४८	88	1	986	938		२१९	94
तमसा	९९			२५४	٤٩		२५५ ३६४	<b>६२</b> ४०	12.11.1171	२१९	94
तमा	49	·		3 < 6	909		848	२६	1619	२१९	94
तमाल	260	973		२ <i>०५</i> ३७७	৬		900		4 4 4 4	Ę	હ
तमि	49	ે		२०६	० ५ १ ५ ६		496		दिवोकस् {	408	२२६
तर	२७३	907		₹0€	न ५ <del>६</del>	1	496	23		२५	५२
तरणी	990	90		<b>२०६</b>	9 6 E	1	496	23		३४	9
तरवारी	३३७	८९	(	<b>२३</b>	86	1 2	496	२३	<b>लामक</b>	968	999
तरी	990	90	तुम्बर २	24	५२	1		<b>२</b> ३	न्। य ठक्	२८५	936
<b>-</b> [	299	986	_		રૂ ધ્		५१८	२३	fr a sair f fal	990	3 74
तल {	२६५	٧٤		४६	२ ^१ ५ ७	दण्ड	222	२१	रा गण हा	२२३	२२
तलमीन	993	96	1 1 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2 2	986	939	दण्डक	333	७९	2.34	909	4
तलित्	३७	٩	तुषोदक	३६३	₹°.		439	३३	· ·	३३३	৬९
तछन	२३६	٠	तूणा	330	66	दण्डधार	२८	५९	3 3.00(.11	998	926
तछुनी	२३६	6		963	९५	दण्डुभ	909	ď	दुष्प्रधर्षिणी	989	998
तसर	848	२४	तूणी {	३३७	66	द्धि	२८२	938	दूरदिशंन्	२८९	Ę
तारङ्क	२७३	903	तूद	9 ६ २	४१	द्धिकृचिंका	३६५	४४	दूषी	२५७	६७
r	93	. * 3 4 3 4	तूपर	४९१	954	दिधमण्डोद	904	२	दष्टिकृत्	988	920
तापन {	80	<b>3</b> 8	तूवर {	४९१	१६५	दन्तुर	४९९	२०५	देवकी	92	२१
तापी	920	₹ ₹ ₹ <b>४</b>	, Fac.	६६	9	दम्	२४५	३८	देवखात	988	Ę
तामर	922	४०	त्वरी	980	939	दमूनस्	२७	ष६	देवत्व	३०४	५२
तामस	49	ૡ	तृणता	३३४	८३	दरा {	१४३	Ę	देवन्	२४३	३२
तार			तृणश्र्ल्य	१७३	६९	1 A	४९५	१८४	A.4.65.4	३०४	५२
तारक	४२	<b>२</b> १	तृतीय <b>प्रकृ</b> ति	२४६	३९	दरोदर	४९२	909	देवल	२३	४८
तारव	४३	<b>२</b> 9	तृफला	३९०	999	दर्दर	995	२४	देववधू	३४	9
तालक	२१५	<b>්</b>	तृषा {	९२	२७	दर्दुर	१४२	₹	देवाजीव	३९४	99
तालवर्णक	986	939		३७०	५५	दर्वी	३६१	३४	देवितृ	३९१	৬৬
	३८७	903	तृष्णक	४१३	२२	दर्शक	३०७		देवकी	95	۶٩ ۲۹
तिक्तकरोहिणी तित्तिर		८५	तृष्णा	३७०	५५	दशपुर	996	939	į.	५२	
ातात्तर तिन्तिडीका	२२८	३५	तेन	५१२	३	दशपूर	990	939	दोषा {	पर २६३	६ २०
	983	४३	तैलाभ्यक्ता	२२४	२६	दशेन्धन	२८५		दोषातिलक	२८५	936
तिन्तिला विक्रिक्टिक	१६३	10.00	तोयद	३६	હ	<b>दान</b> ती	\$8	1 Table 4	दौत्य	399	98
	998		तोयधर	३६	u,	दायित	४१९	४०	युती	४१	90
तिरस्करणी	२७९	१२०	त्रप्स्य	३६९	५१	दारा	२३४		युत्ति युत्ति	<b>४</b> १	૧ હ

शब्द:	प्रष्टम्	श्लोकः	शब्द:	<b>र</b> हम्	श्लोक	ः शब्दः	ष्ट्रष्टम्	श्लोकः	शब्द:	<b>पृष्टम्</b>	श्लोकः
द्रघण	९	9 0	ध्रुपक	२८२	92	<ul><li>निकषा</li></ul>	४०१	३२	TTVI TTV	∫ ६३	٩
द्रघन	३३८	९१	धूममहिषी	४१	۹,	८ निकाय	938		4001	र २८९	1,
द्रुणि	990	99	धूमिका	४१	9,	- नियाह	४५७	३९	पताका	३३३	७९
द्रणी	990	99	धूसरो	६९	9	1	२७८	998	पत्रवाह	३३६	८७
द्रुत	८५	9	ध्रस्तूर	१७६	৩		३१	ξ Ę	पत्रशवर	३९७	२०
द्भू	५१९	२	<b>घृतराष्ट्र</b>	२२४	27		५३	99	पथ	१३०	914
द्रोण	२१९	१४	<b>धृतरा</b> ष्ट्री	२२४	23		४५५	२७	पद	४८	33
द्रोणि	990	99	<b>ब</b> ह्य	४१४	ર્ષ		५२८	<b>२</b> ४	पद्मपाणि	४७	२९
द्याःस्थित	३०७	Ę	घोरण	३२४	४८		३५१	93	पद्मवर्ण	२०२	984
द्वाःस्थितदर्शि	<b>ांक३०</b> ७	Ę	घोरित	३२४	86		७३	8	परमद	२८१	१२६
द्याःस्थितार्दा	र्शेन् ३०६		<b>धौरित</b>	३२४	४८		386	993	परस्वध	३३९	९२
द्वारप	३०७	ξ	<b>धौरितक</b>	३२४	४८		४१०	93	पराक	३०४	५२
द्विज	२८८	४	घौर्य	328	४८		१६४	४७	पराजित	३९६	96
द्वितीयाष्ट्रत	३५०	९	ध्वनित	३७			१६४	४७	पराभव	९०	२ २
द्विसम्बाकृत		९	न	३०	६३		ر. دري		परायण	४४६	२
द्विसीख	३५०	९	नक्तचारिन्		90		२७७	993	परिदेवना	७८	9 Ę
द्विहल्य	340	٩	नखाशिन्	२१९	9,		. ५9	8	परिभाषा	৬৩	98
द्वेष्य •	३०९	99	नगौका	२२७	3:			ž	परिवेश	86	३२
घटी	५२४		नघट	३०	Ę		२२३	<b>२</b> २	परिस्यन्द	२८५	१३७
धनदावास	२०	४०	नटभूषण	२८७	903		909	٩	परु	२०९	१६२
<b>धनीयक</b>	३६३	३८	नटसंज्ञक	३८७	903		984	१२५	पर्वत	२३	४८
(	950	34	नत	२८१	978		93	२६	पर्वन्	५२	৩
धनु {	 ३३४	٠ . دع	ननान्द	२४२	२९		३७४	६७	, (	२५८	७०
	939	96	नन्दक	३३७	८९		33	७१	पर्छ {	३३९	९२
धनुस् {	9 6 0	३५	नन्दिनी	२४२	२९		२२२	२१	पर्श्वघ	३३९	९२
धनू	३३४	८३	नन्दीवर्त	998	२०		२१८	93	पर्षद्	282	م نو
धन्याक	३६३	३८	नभस्	ષ્	Ę		24	90	पल	३८१	68
धन्विन्	४६	२७	नभस	२२७	38		२५७	६७	पलंकष	968	9,6
धमन	१९६	930	नरायण	90	96		५२४		पलाशिन्	99	96
धरण	925	२	नर्तक	८४	6	1 -	५०	9	पलिघ	४६३	२७
<b>धरा</b>	६३	9	नर्भद	998	३२	)	२२८	३६	पछि	980	२०
धर्षण	२३६	99	नल	922	३९	पङ्कि	<b>388</b> *		पवन	948	<b>२</b> १
भर्षणी	२३७	99	नवपत्रिका	928	४३	पञ्चमी	69		पवि	३४	9
धार्षणी	२३७	99	नसा	२६७	68	पट	१३८		<b>ग</b> शु	9 64	રૂં
घा <b>ना</b> चूर्ण	३६७	४८	नस्तोत	383	६३	पटकुटी	२७९		ग्छुहरीतकी	9५६	ર્હ
धान्य	३६३	36	नस्या	२६७	८९	पटचर	399		ग्रिवाह्	३७३	६३
धान्यक	३६३	३८	नागसुगन्धा	989	998	पटवास पटवास	२७९	• •	ાષ્ટ્રૌદી	રૂ હલ્	30
धार्त	४०५	४३	नाभि	२८२	928	पटह	८२	8 0		૧૨૪	· ·
धिपाङ्ग	३२९	६३	नाम	५१५	93	पट्टन	937	9 5		३४१	९.८
धुवित्र	२९५	२३	नारङ्ग	959	३८		५२६		।।खण्ड	३०२	84
धुस्तुर {	१७६	৩৩	नारिकेल	२१२	956		१६९		ाञालिका	۲ · .	<b>૨</b> ૧
उरधर }	२०६	१५५ :		989		पण्ड	२८९	and the second second	।टलि	969	`.* 3९

शब्द:		IECTO													७१
	jan da jan 💆		श्होक:	शब्द:	Ę	ष्टम्	श्लोक	: शब्द:	ā	ष्टम्	श्लोक	: शब्द:	0	ष्टम्	श्लोकः
पाणिम्		१६४	62	पुत्री		४२	3 0	= सा		७१					
पादपा		४६	4	पुनर्जन्म	न् २	66	8			٥٩	ره چ ک	-11 -11-1-		२७	4.6
पादात		३०	६७	पुनर्नव	2	ę ų	८३		- π	8 €		-11.11		33	Ę
पादावि		३०	६७	पुनर्भू		४१	ं २ ३			७४ ॰	ર ૪	प्राजापत प्राज्ञ		08	५२
पारत		<i>د</i> ډ	33	पुनर्वसु		90	96	_		٥ ٦	२७	त्राण प्राण		८९	4
पारापत		99	98	पुर	9	३४	<b>પ</b>			ر د د	४७	त्राम त्राप्ति		१९	६२
पारावाः		20	٩	पुरंधि		૪	Ę	प्रणय	80		२५ १३५	-11ICI		16	३६
पा <b>रिष</b> द		90	३५	पुलक		ં	३७	प्रतति	93		9	प्रावृषा	-	10 20	98
पार्थ — <u></u>		68	84	पुलस्त्य		٠ د ج	२ ७ २ ७	प्रतिकर्मन	₹ <b>२</b> ७		59	प्रास्थिक	<b>3</b> 0		<b>د</b> ξ
पार्षद		90	34	पुलह		, (É	े. २७	प्रतिप्रह	<b>२</b> २८			प्रिया	۶ ع		90
पार्षद्य		90	36	पुष्कस	ફ્રેલ	-	२०	प्रतिदान	٠, ى چ	-	38	प्रियाल	۲ ) ۹ <b>६</b>		<b>\$</b> \$
पार्हिण		०९	0	पुष्कसी	۶ ۶ و		20	प्रतिमा	ર <b>.</b> ૪૧		८० २५	प्रेष			३५
-	િ ફ		100	पुष्पदन्त	. બ્		90	प्रतिमुख			94	न । प्रेयङ्गवीण	<i>ب</i> ه .		२१९
पालङ्कचा			<b>6</b> • 1	पुष्पधनुस्		र ४		प्रतिस्या	२५		५०	योत श्रोत	े ३४ २७		११५
पिचिण्ड	₹ \$		(919)	उ · ·उः पुष्परथ	, 32		₹ \$	त्रतिसर	<b>२</b> ७			प्रोथ			
पिचु	9 8	3		पुष्पवन्त <b>ः</b>	. ५ ५		90	प्रत्यय	<b>3</b> 9		- 1	मो म	<b>२</b> ६		७५
पिचुतूल	३८	8 9	- 1	रुत इस्त	ં			प्रथम	۲. ۶۶۶			ह्रवंगम	४३		<b>6</b>
पिचुमन्द		0	. 1	रूतिक	9 8		4 -	प्रदिश्	3 9			प्रवन	<b>२</b> 9		₹
पिचोण्डक	३ २५	હ લ	_	्तीकरञ्ज	9 51			प्रदेशिनी	۲۰ ۶۶۶		- 1	_{ल्या} हीहा	991		<b>३</b> 9
ं पिञ्जर	43	•		्रुष	<i>É</i> :		7 7	त्रभा			2 1	गर। मिक्का	२५।		६६
पिट	५२.			ूर्व (व	۳ ۲۲،			प्रमदावन	३ <b>३</b> १४०		1.	मिन्ना हिटा	969		८९
पिटक	361	<b>9</b> =		्र लक			47	प्रमाता <u>म</u> ह			- 1	ण्या कणिभुवन	१०२		8
पिण्ड	341		६ पू		75		3	प्रमुख	288			णणसुपन त्ल	९८		9
पिण्डफला			e 1		१६२		571	ग्मृत -	३४८			ल लोदय	२८३		
पिण्डीर	909		ુંટ	श	986		2 2	<b>ग्यु</b> त	५२८	ર			4		Ę
<u> </u>		9	_ S.	यज्	495		3	ु ।युद्धार्थ				ल्गुन	५५		١٩
पिप्पल	900		५ प्र	<b>यवी</b>	१२६		र प	वर वर	४५४	२	7 (1)	ल्गुनी	५५		الع
पिप्पलिका	<b>२</b> २४	₹ 9	UT.	計 {	4		7 _	वर्त वर्त	२८२	92		ाल्युनी २	५५	9	4
पियालक	950		1	Ĺ	. ४८		7	नरा वर्हण	₹<9	۷.		<b>डे</b> श	992	٩	Ę
	. 14°	30	124		900		६ अ ७ प्र		४२५	ىرە			980		હ
पिष्टप {	9 <i>2</i> 0	•		e (					७४	€		<b>ध</b> नी	३०६	৩	3
पीडा	800	२९			900			भदूती 	৬४	Ę		धूर	४२९	ξ	ς.
पीतचन्दन	964	909	1		906		६ प्रस		999	98			980	93:	₹
पीतदारु	964			तक	२९५	₹:	14 10		848	२५		The second second	२६	4	8
गीयु पीयु	298	902 94	1 -		३२२	४६	1	ारक ^	949	३५	बहि	ई:शुष्मन्	२६	43	5
पुज	239	89	पेडा		800		, प्रस		३४०	९६	बल	<b>ज</b>	४६४	३१	
पुटकिनी	922		पेयूष	ſ	२४	86	1		४४९	९	बहु	करी	980	96	
पुण्डरीकक		३९	建氯化钠		३७०		प्रसृ		२६५	24	बाण	पुत्री	98	२७	
पुण्डरीश	988	920	पशा	कोष(श)	२२९		त्रस		२६५	64		ाख्य	२०९	9	
	9.05	৩৩	पौण्ड्र		२०९	963	1		68	৩	बाल		१६५	४९	
पुण्ड्क गानेक	709	१६३	पौण्ड्र	क	२०९	9 & 3			४९०	959	बाछ		988	939	THE RESERVE OF THE PARTY OF
पुण्डेस पुण्डेस	२०९	963	पौर्णस		५२		प्राक		96	३६	बिल		१४४	Ę	
पुत्रश्रेणी	960	cc	पौलो	मा	२२	80	সান্ত্র	ण	२९८	३४	बुध		२२०	9.3	

शब्द:	वृष्ठम्	श्लोकः ∣	शब्द:	<b>पृष्ठम्</b>	श्लोकः	शब्द:	पृष्ठम्	श्लोक:	शब्द:	पृष्ठम्
^ [	२७८	990	भृत्या	३९६	90	मर्मरी	60	२३	मालय	२८३
बृहती {	२९४	३२	भेरि	<b>رغ</b>	Ę	मर्था	298	२६	माला	986
वृहतांपति	४४	२४	भोग	333	७९	मलय	982	ş	माछधानी	909
बोधि	948	२०	भ्रम	255	३५	मलयू	900	Ę٩	माल्यवती	986
त्रह्माणी {	96	३५	भ्रातृ	२४४	३४	मलिनाम्बु	५२२	90	माध्य	३४९
L.	৬৭	٩	स	६१	२७	मवित	४३५	८६	माषीण	३४९
ब्राह्मणी	986	933	ſ	33	৬৭	मषी	५२२	90	मास्	३९
त्राह्मी	१८	34	मकर {	४६	२७	मसि	433	90	माहाराजिक	ંહ
भगवत्	95	३०	t	३३३	७९	मसी	५२२	90	माहेश्वरी	96
भक्त्य	३४९	৩	मकुष्ठ	३५३	90	मसीजल	५२२	90	मिथुन	४६
भर	368	८ ७	मङ्कर	२८६	980	मसुर	३५३	90	मिशि	966
भरत	२३	४८	मङ्गला	96	३७	मसुरा	343	ঀ७	मिशी	960
भण्डिर	900	ξ 3	मजा	१४९	93	मसूरा	३५३	90	मिहिका	४१
भद्र {	२०८	980	मणि	२६४	८१	महती	966	906	मीन	४६
l l	३०६	५८	मणिबन्ध	२६४	وی	महाकुल	२८७	3	मुकुट	२७२
भद्रमहिका	१७३	৩০	<b>1</b>	३०७	२	41017114	959	38	गुकुन्द् मुकुन्द	33
भद्रमूषिक	२१८	१२	मण्डल 🕹	<b>३</b> ३३ ३३५	७९ ১৮	HEIGH	४४६	ર	<u>गु</u> कुर	४२ २८६
भद्राश्व	१२८	Ę	मण्डलाहित	. २२ <i>७</i> २ <b>१</b> ५	ે	ग्रहापदा	33	७१	मुकुष्टक -	३५३
भन्द	६०	२५	मण्डलाहरा मण्डलिन्	900	•	ਸਵਾਰਕਾ	२०५	942	गुकूलक मुकूलक	२ ) २ २ ० <b>९</b>
भग्ध	૧૭	३३				महारस	३६३	३९	<i>उद्य</i> ः । मुक्त	428
भक्ष	२१४	8	and Declaration of the Control of th	२०७	१५८	<b>महावाया</b>	982	995	गुक्तक मुक्तक	
भक्ष्क	२१४	1		२३४	8	महाशङ्ख	२६९	९२	मुख मुख	१६१ ८७
भविका	३८१	9 ک		२८२	979	महाश्रद्रा	२३८	93.	मु <b>ञ</b>	२०९
भाग	६१	२८		१७३	৩০	सहास्राय	३५।	ૂ દૃષ્દ્	मुनि	986
भाङ्गीन	३४९	١		<b>د</b> ۶	<b>?</b>	माहमन्	9 6	-	मुशली	-२१८
भाण्डीरी	969	९९	1	२०९	9 ६ ३	महिर	४७	२९	<b>मु</b> षलिन्	93
भानुफला	980	993		३४१	९७	4150	996	933	सुषली -	13 396
भाम	89	२६		966	908	गरा	३७३	€ €	मुषा	४०२
भारत	388	93		२०१	१४२	16 21 11	२२	४५		२६६
भारती	४७२	७३		२०१	१४२		२३३	२	मुष्टि {	3 < 9
भाल	२६९	९२		۷ ا	\$		3 68	४२	मूत्रपुट	२६०
भाक्रुक	२१४	३	मनोज	98	२६	I .	२४१	२५	मत्राशय	२६०
भाक्ष्क	२१४	3	मनोजवस्	४११		मातृष्वस्रीय	२४१	२५	मूत्राशय मूर्ण मूर्त मूर्धज	४३९
भास्वर	994	१२६	मनोजवस	४११	93	मात्रा	३०७	4	मर्त	२७४
भिदिर	२३	४७	मनोजवा	२७	५६	माध्वीक	४०५	४१	मर्थज	२७०
भिया	९०	२१	मन्द	४५	२६	मान	333	₹ .	मृषक	२१८
भुजादल	२३	४७	मन्दर	٠,	Ę	माय	388	99	1	396
भूतनाशन	३५३	96	मयष्टक	३५३	१७	मारिष	988	936	मूषी {	४०२
भृकुदि	९८	३७	मारेच	३६२	३६	मारी	93	२५	ř	ų ų
भृकुंस	८५	99	सरुत्	986	937	मार्ताण्ड	४७	२९	मृग {	262
भृङ्गरज	२०४	949	मरुत	२९	६२	मार्ष	८७	98	मृगया े	४५५
'यङ्गरजस्	२०४	949	सार्दित	४३५	૮૬	सार्थक	৫৩	98		२१०
				이 나를 가지 때 생생이						

													હ	₹
	शब्दः	<b>5</b> 8		होकः   शब्दः	<b>रि</b> श्चि	र क्षो	कः ∣ शब्दः	28	મ્ જે	ोकः∣ शब्द	•	प्रष्टि	श् <del>ठ</del> ोव	-
	मृणालिन			३९ रङ्गावता	रिन् ३९१	5 (	१२ रौद्री			1				
	मृत्तालक			३१ रघु	३९	) (	४ लक्तक	२७	5-11-1	२० वज्रि	नस्पद्य	3,		0
	मृद्	98		३१ रज	ĘĘ		९ लक्ष			१५ वज्रा	{	२३		
		यका ११	3	३२ रजताध्य			७ लक्षण	22		३ वजा	) 	960	3.5	7
	मेनका	े २	4	५२ रजनि	પુવ		४ लक्षणा	77		५ वज्राश	।।न	२३		\$
	मेल	४५	3	२९ रथ	94		९ लक्ष्मणा	22		५ वज्री	{	२३		
	मेला {	963	<b>}</b>	५५ रथिर	<b>३३</b> २	•		80		<i>9</i>	_ l	966		
		45:		) ० रम्भा	२५	وم		_	7	६ वटाक , वणिज		३९९		
	मेषशावक	३९८		१३ रम्य	976		६ लघु -	390		7	^{या} शिसिका	३४८		
	मैत्र	२८८	:	४ रशना	२६८	9		ि २८१	•	٦		988	998	
	<b>मैत्रावरुण</b>	४२	२	॰ रसना	२७५			४०				२८१	978	
	मैनाक	१४२		३ रसेन्द्र	3<€	90,	1	290				93	२१	
	मोघा -	1980	وم	४ राजन्		90	1	४८६		1 - 0	4	२२२	53	
		रे १८७	90	६ राजातन	35	Ę	ା <b>ଫ</b> ଷ	8 43	9			984	9	
	मोद्यायित	९५	ą	२ रामा	948	30		१ ४२७	É.		م	४२२	४९	
	मोहना	996	93		232	3	•	904	•	9-4	>	388	४	
	यमनिका	209	92	1171	49	8		२०६	م يم و	===	(	990	939	
	यमल	२३०	₹.		२८२	930	27777	<b>68</b>	4			१५९	38	
	यमानिका	२०२	981	11.16/11	<b>८</b> २	૪	2		3 3			439	३३	
	•	966	900	da	३७	6		940	२९			२२५	२७	
	पति	28	Ę٩	1490	९७	3 6	लिबिंकर —ी—	390	م وم			२९	६१	
		३७१	الإو	16.62	३५६	२३	लीड -	886	999	वरासि		२७८	998	
		४८६	१४२	ारच्य	98	२७	<u> छलाय</u>	२१४	४			२८१	१२६	
		230	30	राष	३०१	४३	<b>ऌ</b> तका	२१८	93	वर्णज्येष्ठ		२८८	४	
	य।		१४२	165	946	39	लोचक	२८५	१३८	वर्तिका		४६०	99	
	A Parket	४८६		16 65	२१७	90	लोचमर्कट	968	999	वर्त्मनि वर्धनी		139	94	
	युक्त	४२५	46	ए पक	936	99	लोत्र	३९९	२५	वर्धमान		180	96	
	युग	9 5 9	38	14.41	89	२६	लोहकार	383	৩			3 &	99	
	युत	३१४	२४	Souch	३०८	৩	लोहाभिसार	३४०	88	वर्ध	3	66	904	
	युतक	३१५	२८	रेखा	988	૪	लोहित	२८१	928	वर्षण		३८	99	
	युवती	२३६	٤	रेचनी {	966	906	लाह	३८५	९८	वलिभ		३८	94	
	यूथ	२३१	४१	L	२०२	१४६	वंशक्षीरी	३९०	909	विक्रि		४८	\$	
	यूप · येन	५२५	98	रेफ	४२४	५४	वंशजा	३९०	909	वशिता	2.3	96	3 ફ	
		493	₹	रोध	908	હ	वंशिक	२८१	976	वशिर {		८४	९७	
	योग	३२९	६४	रोध्र	949	३३	वक	966	69			६४	४१	
	योषिता	२३२	२	रोमगुच्छक	३१६	39	वकोट	२२३	~ ~ ~	वष्कय		७५	৬৭	
	योतुक	394	२८	रोमविकिया	90	34	वक्रज	२८८		वष्कयणी		७५	७१	
	रक्तमाल	988	४७	रोमहर्षण	90	३५	वकनासिक	२१९	79	वसिष्ठ		४६	२७	
	रक्तलोचन	२१९		रोमाश्च	९६	9 ६	वच	964	902	वसु		ę eg	४२	
8	रक्तसार	964	४९	रोमोद्रम	९७	३५	वचन	৬৭	9	वस्तक रह		Ęĸ	४२	
	रका	969	39	रोहिताश्व	२६		वज्र			वह वहिवस्र <b>भ</b>		३०	ĘĘ	
	रक्षा		924	रोहिणी	१७९		वज्रदशन	२१८		^{वाह्ववक्षम} बहिशिख			१२७	
	रक्षोच्च	३५३	96	रोहिष्	२१७		वज्रहुम		904 8				१२४	
		90						' ~ ~	1.216	गरम	₹`	६० [.]	१०९	

वाक्पति वागुजी वाचा वाच्य वाट वाणि वातकुम्भ वातरु वाति वातिङ्गण वातुरु वानायु	\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\\	\$\\\ \tag{8} \\ \tag{9} \\ 9	विकर्ष विकाश विकास विकास विख विख्य विग्न्य विग्न्य विग्न्छर्दक विच्छर्दक	३३६ १८२ ५० <b>१</b> ४१६ २४८ २४८ २८४ ४५१ १३६	20 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30 30<	विश्वावसु विषुण विष्कम्म विष्टप विष्टर विस्फोटा विस्नाव	ष्ट्रहम् १० १५ १५५ १५५ १५१ ३६८	96	वेर वेश्लि वेश वेश्य वेष्टक वेष्या वैकृत	188 188 188 188 188 188
वाचा वाच्य वाट वाणि वातकुम्भ वातल वाति वातिङ्गण वातुल	\(\frac{1}{2}\) \(\frac{1}{2}\) \(\frac{2}{2}\) \(\frac{2}\) \(\frac{2}{2}\) \(\frac{2}2\) \(\frac{2}2\) \(\frac{2}\) \(\frac{2}\) \(\frac{2}2	9	विकाश विकास विख विख विख्य विगन्धि विगन्ध विग्रह	9 < ?	29 % % & & & & & & & & & & & & & & & & & &	विश्वावसु विष्ठुण विष्कम्म विष्ठप विष्ठर विस्फोटा विस्नाव	२५ ५४ १५५ २५१ २५१	4 7 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8 8	वेशि वेश वेश्य वेष्या वेष्या वैकृत	986 408 838 968 838
वाच्य वाट वाणि वातकुम्भ वातक वाति वाति वातिङ्गण वातुक	७२ १३० ३१९ ४९७ ३० १९० ४९७	2 9 4 9 4 9 4 9 4 9 4 9 4 9 4 9 9 4 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9 9	विकास विख विखु विख्य विगन्धि विप्रह विच्छर्दक	५० <b>१</b> ४१६ २४८ २४८ २४८ २८४	29 % % & & & & & & & & & & & & & & & & & &	विषुण विष्कम्म विष्टप विष्टर विस्फोटा विस्नाव	५४ ४५५ ६ २८५ २५१	98 80 8 9 8 8 8	वेश वेश्य वेष्टक वेष्या वैकृत	२७२ २३९ १६४ २३९ ८९
वाट वाणि वातकुम्भ वातळ वाति वातिङ्गण वातुळ	930 393 893 890 990 890	94 98 984 984 998 986	विकास विख विखु विख्य विगन्धि विप्रह विच्छर्दक	४१६ २४८ २४८ २४४ ४५१	* \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$ \$	विष्कम्म विष्ठप विष्ठर विस्फोटा विस्नाव	४५५ १ १८५ १५१	२७ ६ १३८ ५३	वेश्य वेष्ठक वेष्या वैकृत	२३९ १६४ २३९ ८९
वाणि वातकुम्भ वातल वाति वाति वातिङ्गण वातुल	७१ ३१९ ४९७ ३० १९० ४९७ २१६	9 38 986 63 998 986	विख विखु विख्य विगन्धि विप्रह विच्छर्दक	२४८ २४८ २४८ २८४ ४५१	४६ ४६ १३३	विष्टप विष्टर विस्फोटा विस्नाव	<b>५</b> २८५ २५१	६ १३८ ५३	वेष्टक वेष्या वेकृत	9 <b>e</b> 8
वातकुम्भ वातल वाति वातिङ्गण वातुल	७१ ३१९ ४९७ ३० १९० ४९७ २१६	9 38 986 63 998 986	विखु विख्य विगन्धि विप्रह विच्छर्दक	२४८ २४८ २८४ ४५१	४६ <b>४</b> ६ <b>१३</b> ३	विष्टर विस्फोटा विस्नाव	२८ <b>५</b> २५१	936 43	वेष्या वैकृत	? <i>३९</i> ८९
वातस्र वाति वातिङ्गण वातुस्र	399 899 30 990 899 798	3 9 9 6 6 3 9 9 8 9 9 8 9 9 8 6	विख्य विगन्धि विग्रह विच्छर्दक	२४८ २८४ ४५१	8 <del>8</del> 8	विस्फोटा विस्नाव	२५१	५३	वैकृत	८९
वातस्र वाति वातिङ्गण वातुस्र	४९७ ३० १९० ४९७ २१६	986 63 998 986	विगन्धि विप्रह विच्छर्दक	२८४ ४५१	933	विस्नाव				
वातिङ्गण वातुल	३० १९० ४९७ २१६	€३ ११४ १९६ ८	विग्रह विच्छर्दक	४५१		4 1. 1 1. 1 1. 1 1. 1 1. 1 1. 1 1. 1 1.	356	86	=	
वातुल	9९० ४९७ २१६	998 986 6	विच्छर्दक		. 4	TELEVITA		district the	वैजयन्ती	२२
	४९७ २१६	98 <i>६</i>		144	99	विहंगमा	800	३०	वैणवी	३९०
	२१६	Ċ	विक्रिक्रि	f 04		विहायस	२२७	३४	वैवर्ण्य	66
			ושייודי	{ <b>९५</b>	37	विहार	934	٤	वैशेषिक	959
वापि		२८	विज्ञानिक	४०८	933	वीजक	900	७८	वैष्णवी	96
वाप्य	984		विटिका	२५१	8	वीजपूरक	900	७८	वोड	900
वास	9 €		विडोजस्	٠٠)، ٦٥	43	वीज्या	४५६	३२	व्यडम्बन	9 ६ ६
वायदण्ड	388		`		४१	वीति	358	४३	व्याकरण	<i>γγ</i> - <i>κ</i>
नायुसिख			विदा	\ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \ \	9	वीथि	984		व्याकोष	१४७
	२६	44	विन्ध्या	982		वीर	3 6 3		व्याघ्रदल	
वारण <u>व</u> ुषा	१९०	993	विनासिक	286	३	वीरा	२३७	0.0	न्याड व्याड	966
वारंवारम्	५११	3	विपाट्	२३६ ३३६	४६	<b>बुका</b>	२५५	6.4		909
वारंवारेण	499	9	विपादि <b>का</b>	२२६ ७४	८७	<b>बक्स</b>	३९७	20	यापृत	४१०
वाराही —०	१८	३५	विप्रतिसार		Ę	<b>बक्स</b> ी	३९७	20	^{च्यालग्राह}	903
वारि	३२१	४३	विमर्श	31 20	२५	<b>बुष</b>	३५५	22 3	त्रतती	986
वारुणी	४२	२०	वियोग वियोग		94	<b>वृक</b>	२८२	978	गीड	९०
वार्ता	990	998	विरिश्च	४५५	२७	<b>ब्र</b> का	२५५	EX 3	शकट 💮	३३३
वार्ताक	१९०	998	विरोक	90	90	<b>बृद्धकाक</b>	२२२	30 8	ाक्रभवन	4
वातीकु	980	998	विरोध विरोध	988	976	<b>बन्तकोश</b>	903	₹9 ₹	ाकाख्य	२१९
वार्ताङ्ग	980	10000	विलम विलम	४५१	13	वृश्चिक वृश्चिक	Strain of Trans.	६९	ाङ्क	२८
वार्दल	३८		विलेशय	363	٠,١	<b>च्</b> ष	86	२७ इ	ङ्घिनक	998
वार्धक्य	२४६	2245 3 Med 3 Med		२१८	44	ट. वृषणश्व	<i>ب</i> مار	६	ਹ <b>ੋ</b>	908
वार्धुषिन्	३४९	4	विवस्वती	४६९	70	ट्राप्य वृषदंशिका	४०२	५२ हा	<b>ा</b>	923
वार्मण	४५८	300	विश् —	२५८	60	ट्रासामा ट्रियमी		३३ श	ਾਫ	३७२
वाशिता	४७३	. 1	विश	9 2 3	84	ट्रा इषभेरु	960	८६ श	त	५२८
वाष्पीका	३६४		वेशस्ता नेसान	२३७	11	्रिण इंडिण	२१५	ধ হা	तच्छद	२२०
वासित	<b>د</b> ٩		वेशाख	३३५	5.2		४८	३३ शत	तभीरु	१७३
•		5 th   5	वेशालाया	१६७	10	सी	३०२	8 2	ावरी वरी	, , , , ,
वासिता {	69 366	४६ हि	वेश्रम्भ {	३१३ ४८८ -		णुक	३२०	४१ रा		84
वासु	90	74 in 1 in				त्रधारक	300	६ शम		498
वास्तुक	२०७	The second of the first terms of the second	खिक्सेन अक्सेनाम	99	१९ वे	दना	808	३ शम	* * * * * * * * * * * * * * * * * * * *	२६४
वाह	२६३	170 19	-वभाग <b>गा</b> (स्र	जात्मज १४			७३	४ शासि		98
	744	Co 19	श्वतस् श्वराम		१३ वेध		२८३ १	३० शंपा		950
वाह्निक {	४५९	१२४ वि	श्रदासा भग <del>्न</del>		५६ वेध			३३ शंब		98
		१० विश	वध्यच्	४१७	३४ वेप	थु		१६ शम्ब		militar e

jen, grapos										
ି <b>ପ୍ର</b> ଞ୍ଚ		कः शब्दः	<u> </u>	( श्लोव	ः शब्दः	<b>वि</b> ष्टि	र स्रो	कः ∣ शब्दः	<b>व</b> िष्ठा	ı श्लोकः
199		२३ शिरा	२५६	ξ	५ श्योनाक	9	٠ ،	۵. ا		
99		२३ शिली	930			ξ:		भे संघि	\ \ 39°	
. 44		२३ शिल्पिश	ाल १३५		९ श्राम	४८६		00	<b>२</b>	
93		१५ शिवी	96	3 (		२८३			४०६	
4	৬ '	१९ शीत	948			1 262				
25	8 :	१५ शीतलवा		989	श्रापिष	र ५२३		३ समन्तात	७६ ् ५१५	
33.	8 :	१५ शुकवर्ह	986		9	45		२ समपद		No. of the second
33.	<u>የ</u>	: 3			श्रील	४११		४ समाज्ञा	334	
98	૪ ૧:	४ युक्वहरभ		६४	श्वपाक	३९७			, , ,	
₹,	९ १	३ ग्रिक	३६३	36	श्वभीरु	₹ 3 º				y
₹ 9	9 6	६ शुक्रवायस	र २२३	<b>२</b> २	श्वान			५ समूहनी	980	96
949	1 9	५ গুটি	३६३	३८		३९८			२३	४७
٩	9	५ ग्रुण्डा	३९४	90	71110	३७		९ सम्बल ७ संभली	५३१	38
940		३ गुद	\$ 6	93	श्वोवसीय	ęο	٦ ا	,	२३९	98
२७५			३९८	<b>२</b> २	षद्भपद्धिय		ξ		93	२५
२४७		राजासीय	२०	89	षण्ड .	र १४६	₹'		308	१६५
३८३			३९८	22	संसुर्क्षण	506		2	व ३३६	८७ ५१
५८		AT2T	३७७	७६		<b>S</b> 0	?:		1 986	\$
920			3 \$	وم	संस्थ	३१४	₹ 8	4	1 966	906
948	₹` ₹`	-	3 <b>%</b> 0	908	संस्फेट	383	900	44011	२०५	942
450	9 - P.J.	2027	₹ <b>3</b> % o	909	संहतल •	२६५	40	सरस्	904	<b>?</b>
933			89	90	संहार	ده	90	सरसिरुह	923	४०
		* Thirm	30		सकु	३६७	86		920	38
989	994	जाहना क	४१२	६३	संकार	980	90		966	906
४३०	ডঽ	राह्यानी	४१२	98	संकारी	980	96	सराव	३६०	32
४१२	99	51611			संघात {	१०४	२		908	<b>3</b>
३१४	२६		२६	,,,	·	२३०	४०	सरिषप	३५३	र १७
७३	४		960	1	सची	२२	४५	सर्पाख्य	909	
386	४४	श्चर	४६		सजुष	५१२	४	सर्व		ę۲
२७०	88	ग्र्सी	४०२	34	संचार	४५४	२५	सर्वसह	9६ 9२६	३०
२८५	936	राङ्ग	३८४	९६	संज्ञ	२४९	४७	सर्वतोभद्र		3
२६	44	राङ्गी	३८४	88	<b>स</b> ततम्	३१	६६	सर्वला	333	७९
४६	२६	शेपस्	२६१	७६	सत्या <u>न</u> ृत	३४८	२	सलिर	३३९	९३
२२३	33	शेफ	२६१	७६ ह	प्त <b>लापना</b>	३७९	८२	संवदन	906	3
90	90	शेफाली	१७३	७० र	<b>उत्र</b>	390	94	संवपन	४४७	8
60	२४	शेवल	922	३८ र	<b>स्दा</b>	₹9	६६	संवर संवर	४४७	*
२४७	४४	शेष	२६१	७६ र	ादश	५०१	294	संवर्ति	900	¥
३५२	94	शेषा	900	४ ह	<b>ग्नत्</b>	२४	५१	त्तवात संवे <b>दन</b>	928	४३
३५६	२३	शोनक	१६८	थु ७ स	ानात्कुमार	२४	५१	सपदन ससन	. <b>ξ</b> ₹	9
३५६	23	शोषण	93	२५ स	ानिष्ठीव	৬९	₹0.	r.	२९६ ५५	२६
``:₹	२३	शौभाजन	940		नाह	३२९	६४	सह {	77 388	98 909
	९५	<b>र्यामक</b>	२१० '		निध	४५३	` <b>२</b> ३	सहचर सहचर	२०५ १७५	৬৬
३९०	999	श्यामा	५१		घा	५०		सहस्र	426	<b>33</b>
						gerta Tasa Mili	<b>v</b> )		* * * * * * * * * * * * * * * * * * *	<b>``</b>

৬६			अम	रटीकाटि	-पणीस्थ	शब्दानाम	कारादिका	ो <u>.</u> नेण			
शब्दः	<b>प्र</b> ष्टम्	श्लोक:		<b>प्ट</b> ष्टम्	श्लोकः	शब्द:	<b>प्</b> ष्टम्	श्लोक	: शब्द:	, द्रष्टम्	श्लोकः
सहा	<b>388</b>	909 998	सुता	२४२	२८		४१३	२३	स्वाशा	966	
सहाच		11६ ७५	सुदामन्	३७	9		३९	98			
सहदय	and the second of the second o	3	सुधा	938	90	सोमपा	250	9		66	9 €
सहोदर			स्धूम्रवर्णा	२७	५६	सौभाञ्जन		३१	हस	98	३८
सह्य	987	38 3	सुपर्ण(क)	944	२४	सौम्या	४५	२६	हंसंग	२५	५२
साचि	५१३	٦ ۾	<b>सुप्ति</b>	९७	३६	सौर	४५	२६		78	५१
साची	५१३	Ę	सुम	945	90	सौरन्ध्री	८२	४	हंसपदी <del>वंशिय</del> ः	983	998
सात	£0	۶ ۲ <i>ب</i>	सुमनस्	954	86	सौरि	92	२१	हंछिका	२५०	45
सातीनव	ि ३५३	36	सुमना	१७४	७२	स्तम्भ	66	9 €	हजी	969	<b>د</b> ٩
सादन	938	. 4	सुम्य	३९९	२७	स्तम्भन	93	२५	हनुष	२८	48
साधुपुब्द	<b>ा</b> १९६	920	सुर्स	२५५	६४	स्तुखा स्थलपद्म	990	131	हयन	३२५	42
सांपरायि		908	सुरोद	904	२		988		हरिताल	३८७	903
सार	909	६४	<b>सुलोहिता</b>	२७	५६	स्थाल	३५९		हरिवर्ष	१२८	έ
सारङ्ग	770	90	सुवास सुवीराम्ल	२१०	167	स्थाली म्यानन	950		हल	470	२३
सारणी	२०५		उपारा <del>म्</del> ल सुशीम	3 \$ 3	7 -	स्थावर	३३४	63	हस्तधारण	४४७	4
सारवाही	१८३		डुला सुषि	89 88	- A	स्थिर	99	90	हहा	२५	५२
सारिका	۲8	10 Aug 10 Aug	सुषिर			स्थूलक्ष्वेड	338	20	हार	२७४	908
सारोष्ट्रिक	१०३	复罗马马科	भूत्रकण्ठ	<b>6</b> 5		स्थूललक्ष ब्रुहा	४०८		<b>इारा</b>	२७४	904
साल	998		^{रूनगा} ठ सूत्रतन्तु	२८८		^{डुखा} झेहारा	966		हा <b>रि</b>	२२७	₹ <i>&amp;</i>
साऌ्र	996	1. 4 1. 4 1. 1	पूत्राम <b>न्</b>	४०० २१			२८५	9 € 6	गुलहल	903	90
सावर	946	m 5 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	पून्माद		- 1	पश फरण	४५१	98 €	ालाहल	903	90
सिंह	४६		पूप पूप	४१३ ४७ <b>५</b>	14	फार फार	४४९	१० ह	ासिका	68	98
सिंहान	३८५	7	ू रूप			गार फुलिङ्गिनी	४२७	६३ ह	ाहस्	२५	42
सिकता	१२९	Control of the contro	ू रिन्	२८९	-	ॐाणाङ्गना फोटनी	२७	५६ हि	্ৰিন্ত ডি	५२६	२०
सिकतिल	979	00		३५७	7	गदना स्य	४०३		मक	२०१	१४३
सिचय	२७७	194 4	<b>(</b> 4	3<9			२९५		मिद्युति	३९	93
सितशिव	३६४	४२ स	<b>क</b> ें	२६८	00	रण	९३		रण्मय	926	Ę
सिताभ	२८३ १	३० सि	क्रणि	२६८	1	ाल -	२४३		रण्यवाह	920	३४
सिद्धार्थ	9	१५ स	क्रणी		९१ (स्	्ति		०१ हो	लमोचा		46
सिध्मन्	२५१	५३ स	के		९१ स्य	ोन {	१६७	30 3	то (1) <b>г</b> од (1)	499 <b>२</b>	40
सिध्मला सिध्मली		*	हन् :	१६८	89		३५७	48	•		33
सिरा सिरा	२५१ २५ <i>६</i>			१५७	६७ ख़िव			ंीर	1 {	90 <b>२२</b> ४	३३
सिहुण्ड		, ५   सृष्ट , ५   सेव		१६५ :	३९ सू	~ ~	498	२ हुडु		68	२६ ८
सिह्नकी	988 9:			80		ाखिनी	999	१० हह			18
सीकर		12	। त <b>०</b>	90 95 78 9			९९	२ हिणि		४५६	२
सीर		सिला	" 7 9					६ हणी	या		र
<b>स्कुमारा</b>		2		३९ १				४ हेट		388 60	c .
सुखा	990 99	•			८ स्वरू ४ स्वर्णा	. •	२३ ४			*	૮
सुगन्ध			Ī		६ स्ववा	~ ~	७१ ६।	५ हेमपु	ध्य धरी	960 €	
सुगन्धक -		प्रस्प						र हेमपु	HI '	१८१ ९	9
	३८७ १०:		₹ 9 v				oy :	1			<b>`</b>
<b>3</b> *******	२०४ १५१			४ ३४	स्वार	76	99 E2		1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1 1	188 927	•
		Ş	ति टीका	टिप्पणीर	थज्ञहर	ı əən	12	' हादिनं	•	198 36	

इति टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।

마마마 왕에는 한 경기를 가는 것이 되었다. 경기를 가장하고 있는 것이 되었다. 그는 것이 없는 그 
마르크 (1986년 - 1985년 - 1984년 - 1924년 - 1924년 - 1987년 - 1987년 - 1987년 - 1987년 - 1984년 - 1984년 - 1984년 - 1984년 - 1 - 1984년 - 1987년 - 1984년 - 1984
는 사람들은 한다는 사람들은 하는 것이 되었다. 그는 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은 사람들은
그는 경우하는 경험 아버지의 그의 그는 경우 이 살 보고 사람이 되어 없었다.
그 이 사진 사진 사용하다 그 그리는 그 사진 이 전 회에 가는 것 같아 된 것이 없었다.
그 이후 하는 사람들은 사람들이 가장하고 있는 사람들이 가는 사람들은 사람들이 모르는 것을 다 했다.
그는 사람들은 살림을 하는데 하면 아니는 사람들이 되었다. 그는 바람이 나는 사람들은 사람들이 살아왔다.
그 이렇게 하는 말이 되었다. 그는 그는 그는 그는 그는 사람들이 되었다. 그는 사람들이 되었다.
사용하다 하는 것이 되었다. 그는 사용하는 사용하는 것이 되었다. 그는 사용하는 것이 되었다. 그는 것이 되었다. 그는 것이 되었다. 그는 것이 없는 것이 없는 것이 없는 것이 없는 것이 없는 것 
사용하는 사용하는 사용하는 것이 되었다. 그런 사용하는 사용하는 사용하는 것이 되었다. 그런 사용하는 사용하는 것이 되었다. 
사용 전체 등 경기 등 경기 등 경기 등 기계 등 기계 등 기계 등 기계 등 기계

शब्दः	S	ष्टम् क्ष	ोकः   श	द:	<b>5</b> 81	म ऋं	ोक:	शब्द:	ne.				
	[ 3	४२ १	०१ सुत		28				5 ই		कः शब्दः	Sat	
सहा			20	ामन्			२८	सोन्माद् सोमन्			३ स्वाशा	96	2090
सहाचर	9,	ه فع	७५ सुध		3		8	सोमपा	3 29		४ स्वेद ९ =	۷.	८ १६
सह्दय	8	৩	3	म्रवर्णा	93		90	सौभाजन			6	99	े ३८
सहोद्र	25	ાજ		त्रवणा र्ग(क)	٦,		48	सौम्या	, 14	•	१ हस	71	९ ५२
सह्य	35	17	3 34		941		२४	सौर	81	•	564	73	5 49
साचि	५१	Ę	E 316		31		३६	सौरन्ध्री	د		हें संपदी	983	998
साची	५१	3	c 34		٩ ١٩ ٥		ર ૧	सौरि	9:		<b>इं</b> हिरुक्ता	२५०	
सात	Ę	0 ;	१५ सुमः		9 € 6		36	स्तम्भ				969	
सातीनक	३५		3.1		१७४		5	स्तम्भन	9 3		Υ	२८	a sa
सादन	93	8	6 200		३९९		৩	स्तुत्या	980			३२५	
साधुपुष्प		६ १३	ु सुरस सुरोद		२५५		8	स्थलपद्म	988	- 1		₹ \ \ ३८७	
सांपरायि	क ३४	3 90	४ सुलो		904		२	स्थाल	३५९		2_0_	976	१० <b>३</b> ६
सार	90	9 8	४ सुवार		२ <i>७</i> २ <b>१</b> ०		Ę	स्थाली	950			<b>५</b> २७	
सारङ	२२	o 9	७ सुवीर		३६३	9 Ę	7	स्थावर	३३४			886	२३
सारणी	२०।	५ १५			89	9	-	स्थिर	99	८३ १८			ζ,
सारवाही	96	३ ९	५ सुष		33			स्थूलक्ष्वेड				74	48
सारिका	6	ಕ	६ सुषिर		८३		- 1	स्थूललक्ष	३३ <i>६</i> ४०८	۷۵		२७४	908
सारोष्ट्रिक	90	<b>}</b> 9	॰ सूत्रक	ਾਠ	२८८			<b>सु</b> हो	960	क १०५	हारा हारि	२७४	904
साल	992	s 9			800	٦,		झेहाश	२८५	935		२२७	3,8
साह्रर	998		-		29	8:	- 1	स्पश	४५१	98	हालहल	805	90
सावर	940				४१३	₹;	1	स्फरण	४४९	90	हालाहल	१०३	90
सिंह	४६				४७५	89	· 1	भार	४२७	έż	हासिका	<b>د</b> ٩	98
सिंहान	३८५	11 A 1 A 1 To 1			२०६	م يورد	i.	फुलिङ्गिनी	२७	५२ ५ç	हाहस् हिज्जुल	२५	42
सिकता	१२९	99			268	Ę	-	फोटनी	४०३	33	_{।६इछ} हिमक	५२६	२०
सिकतिल	958	99		Γ	३५७	7 8	100	<del>प</del> य	२९५	7 <del>7</del> 7 8	हिम <u>यु</u> ति	२० <i>१</i> ३९	983
सिचय	२७७	994	सूप	1	३८१	68	1 .	मरण	९३		हिरण्मय		9 ફ
सितशिव	३६४	४२	सुक		२६८	39	4 1	गल गल		२९	हिरण्यवाह हिरण्यवाह	920 920	Ę
सिताभ	२८३	930	स्कृणि		२६८	99	1000	गुति	२४३	35	हिलमोचा	200	38 946
सिद्धार्थ	९	94	सकणी		२६८	99	1	•	४४१	909	हो	499	२५७
सिध्मन्	२५१	63	सक		२६८	99	₹₹	ग्रेन 🖁	१६७	ध्रुष	हीर	9 €	33
सिध्मला सिध्मली	२५४	६१	सकन्		२६८	39	FIE	ना ना		२६		9 6	<b>३</b> ३
सिरा सिरा	249	५३	स्णीका		२५७	६७	सुर		909	1000	ैरा {	228	₹ ° ;
खरः सिहुण्ड	२५६ १८७	६५	सृष्ट		४६५	38	जू मो	तखिनी	498		हुड़	68	c
सिह्नकी सिह्नकी	988	904	सेव सेव्य		४४७	ب	स्व		999	30 8	<u> </u>	२५	42
सीकर		१२४	सैकत		२१० ।२९	958		्र सङ्ग	99 66	२ ह	हणिया	845	३२
सीर	३८	99	सैला		120	99	रवां				<b>रणीया</b> -	४५६	३२
	२१५	४			38	*	स्वर		७४	-	ठ मन्		906
<b>सुकुमारा</b>	980	993	सैरिन्ध्री	1	ر ج ح	. 9		रस् रीख्य	23			4,5 .	96
सुखा	ę.		सैरिभ		ષ	11.1		गल्य गरिनी	969	इप हे	मपुष्प मपुष्पी	900	<b>§</b> 3
सुगन्ध	३८७		सैरेय	9	७५		रनन स्वाद		२३६ १०५	- 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1 - 1		969	89
सुगन्धक	३८७		सैरेयक		७५					२ हा		३७	1
सुजागर	२०४	949	सोदर		४४	₹8 €	्राप्त वार		१७१ ४५१		दा <del>२</del>		1२४
					रिट्र	M237=			~ .	१४ हा	।दना	998	₹•

इति टीकाटिप्पणीस्थशब्दानुक्रमणिका ।